

पञ्चान्तरम् । (यथा, क्षितोपदेशे ।
 “सर्वोऽपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः ।
 तावच्च शोभते सर्वो यावत् किञ्चित् न भाषते ॥”
 तथा च प्रकृतसायां १ मे व्यङ्गे ।

“शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कृतः
फलमिहास्य
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥”
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ । २० । १६
“तेन सद्योदितौ तौ तु राक्षसौ न महाबली
मारीचश्च सुबाहुश्च यत्नविप्रं करिष्यतः ॥”)
अवधारणम् । इति मेदिनी । जे । १२ ॥ जेतः
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चः, पुं. (चगति शब्दायने इति । चग शब्दे -
 “अन्येष्वपि दृश्यते ।” इ. । प. । १०१ । इति
 हः ।) चण्डशः । (चिनोति स्वाङ्गानि सङ्कोचय-
 तीति । चि + डः ।) कच्छपः । (चोयते उप-
 चोयते क्रमशः कलाभिः प्रतिपदादिमारब्ध-
 त्वर्थः ।) चन्द्रः । (चिनोति सञ्चिनोति पर-
 घनानि इति ।) चौरः । इति मेदिनी ॥ च ।
 १ ॥ निन्वाजे दूजे च वि । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥

चक, इ भ्रातौ । शौचो धातुरयम् । इति कयि-
कल्पदमः ॥ (भा०-परं अकं सेंट् ।) इ. चक्रः
रथे । इति दुर्गादामः ॥

चक्रं च उ म प्रातिपति । लभौ । इति क्षप्रिक्तु-
दमः ॥) स्वां-उमं-प्रात्यक्ष मकं-प्रकृष-संष्ट ।
अ, चक्रति चक्रते श्वलः माधुम । उ, चक्रते
अनस्तुष्ट्यन्तीत्यर्थः । म, चक्रयति । इति दग्मा
दामः ॥

चक्राम, अक्षत् दीप्री । इति कथिकल्पदमः ।
 (यदा-पर-अक्ष-मेत) अ, अक्षीतकामत अक्ष
 चक्रामत । अक्षकम्परात् मन्वद्वायविकल्पः । अ
 चक्रामति । अ, अक्षीति । इति तर्गादामः ॥

चक्रितं, त्रि (चक्र भासोः । कः ।) भोगम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कलाश्रितम् । २। ८।
“दत्त्वा, दिशि दिशि दृष्टिं द्याचक्रचक्रितोऽव-
गुह्यतं कृत्वा ।

चौर इव कूटिलचारी पलायते विकटस्थितिम्॥
 स्त्री भावे क्तः । भयम् । नायिकालङ्कारिणीयः ।
 तत्त्वज्ञानं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३ । १२७ ।
 “तत्त्वज्ञानं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३ । १२७ ।
 “तत्त्वज्ञानं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३ । १२७ ।”

“प्रियार्थं चकितं भोतिग्ग्यानेपि भयं भक्तन।”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(स्त्री, कृन्तोविशेषः । यथा, कृन्तोमश्रयाम् ।
 “भात् समतनगोश्चर्चदे स्यादिह चकिता ॥”

चक्रोः, पुं स्त्री, (चक्रं चन्द्राकारं लक्षणं चक्रं लभोः। “कटिचक्रिध्यामीरन्।” उणा० ३।१३। इति बोरुन।) पठिषिषोः। (यथा

भागवते । ३ । २१ । ४३ ।
 "सा रसे शक्रवाकेषु चकोरैर्लक्ष्यगुह्यजिहम् ॥"

तत्पण्यायः । चन्द्रिकापार्थ २ । कामुदीर्घायनः
अस्य मांसगुणाः । यथा, राजनिघण्टे ।

चक्र

“चटकं प्रीतलं यथं वृष्यं कापिज्जलामिधम् ।
तच्चचकोरजं मांसं वृष्यच्च जलपुष्टिदम् ॥”
“वातस्त्रेष्वाधिको ज्ञेयः प्रीतलः शुक्रवर्धनः ।
व्यश्वरौ हृत्सि विप्रदो जलजन्तुमलक्षणाः ॥
चकोरः शुक्रशारी च समदोषा गुणागुणैः ॥”

इति ह्यारोते प्रथमस्थाने उक्तादौऽध्याये ॥
अस्य डिम्बगुणा यथा, नरके सूक्ष्मस्थाने ० अत्र ।
“घातैराद्युपकोराणां दद्याणां श्रान्तिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥
रेतःक्षीणिषु कामेषु हृद्दोगेषु नतेषु च ।
मल्लाराग्यविपाकैर्नि मद्यो बलकराणि च ॥”)

चकोरकः, पुं स्त्री, (चकोर राय । चकोर +
 स्वार्थे कन् ।) चकोरपत्नी । इत्यमरः । १० । ५ । ३५ ॥
 चक्र, क व्यर्थ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (परी-परं-
 सक्तं सेट् ।) कोपधः । आद्यस्वरभ्यः । व्यर्थः ।
 पीडनम् । क, चक्रयति प्राञ्चं मूरः । इति दुर्गा
 दामः ॥

पञ्च, क्षी, (क्रियतेऽनेनेति । ल + घञर्थे कः ।
 कृषाक्षीनामिति द्वित्वञ्च ।) व्रजः । सम्बुधः ।
 मैत्र्यम् । रथाग्रम् । चाका इति भाषा ॥ (यथा,
 याज्ञवल्क्ये । १ । ४५१ ।

“यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुरुषकार्येण विना देवं न सिध्यति ॥”)
राष्ट्रम् । दम्भविशेषः । कुम्भकारिपकरणम् ।
कुम्भारिं चाक इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्के । ३ । १४३ ।

“गृह्यसूत्रं क्रमं यागात् कुम्भकाग्रे यथा षट्म् ।
 करोति तृणस्य तकाश्रे गुंघं वा गृह्यकारकः ॥”)
 वस्तुविशेषः । (यथा, गृध्रः । ७ । ४६ ।

“अध्याध्यायिनी गणमसिपाते
प्रागसि चक्रेभिः प्रातेः सुरागैः ॥”)

अन्त्यावर्त्तः । इति मेदिनी ॥ भगवतः सुदर्शन
चक्रम् । (यथा मञ्जाभास्ते । ३ । १६ । ६ ।

“ततो भगवता तस्य शिष्टशिष्टमण्डितम् ।
 ततोऽपि तस्य शिष्टशिष्टमण्डितम् ॥”)

तस्य भगवन्मन्त्रिणं स्थापयन्निधिं यथा, श्रीभाग

“अन्त्यानि जंघ द्विजदेवदंष्ट्रैः

क्रतानि गानायतनानि विष्णोः ।
प्रत्यक्षमग्याकृतमन्दिगणि

“अथ हिंसा कृपा मनुस्मरति ॥”
“अथ हिंसा कृपा मनुस्मरति ॥”

॥ वनेषु इति प्रत्यक्षाव्यायधानि तेषु मुख्यं च
वेदादिभ्यः सांख्यिकमर्थं चिद्विदा

॥ २ ॥ मन्दिगणेषु तानि नामाविधानि विष्णोः

यथा अक्रान्तिमन्तिरुहन्ती यथा नात् श्रीराम

या, साक्षात् भवति।" इति तदुक्ताया अधरस्वामी
अथ चक्रलक्षणम् ।

“हादशास्त्रं षट्कोणं वक्तव्यमयमयुतम् ।
यत्क्रम्यादक्षिणावर्तः प्राक्च शीघ्रः कृतः

इति श्रीहरिभक्तियामो ४ विनासः

चक्रं

यामजालम् । इति चक्राक्षरैः ॥ तगरपुष्पम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अष्टविंशः । (इतस्तु
लक्षणं यथा,—
“अष्टारं वर्णनाकारं अष्टचक्रं चिनादिकम् ।
दक्षचतुष्टयं वाह्यं कर्णचक्रं चतुर्दिशम् ॥
पूर्वदक्षायामोऽयस्य दिनभावं भमखलम् ।
प्रवेशे निर्गमे चैव त्र्योणि त्र्योणि प्रदर्शितम् ॥
शशिशङ्खचक्रं मध्ये तद्वाह्यं भानुसंज्ञकम् ।
हृत्तीयं राहुसंज्ञं केतुर्दक्षचतुष्टये ॥
चक्रार्धे विजयो लाभः सूर्यार्धे मध्यमं फलम् ।
राहुधिष्णायार्धके विघ्नं नष्टम् केतुचतुष्टये ॥
एवमुक्तं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम् ।
तद्दिने तत् फलं तस्य सर्वकार्येषु सर्वदा ॥”
इतश्चक्रानु भगवता द्रोणाचार्येण अभिमन्यु-
वधायैवाभिकल्पितम् । तत्र अष्टमध्ये निर्माण-
प्रणाल्या कः कृत्र आसीदिति प्रदर्शयितुमाह ।
“चक्रसूत्रो महाराज । आचार्येणाभिकल्पितः ।
तत्र प्रकल्पमाः सर्वे राजानो विनिवेशिताः ॥
अवस्थानेषु विद्यन्ताः कुमाराः सूर्यवर्धनः ।
संघातो राजपुत्राणां सर्वेषामभवत्तदा ॥
ज्ञाताभिसमयाः सर्वे सुवर्णवक्रतध्वजाः ।
रक्ताम्बरधराः सर्वे सर्वे रक्तविभूषणाः ॥
सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे वै हंसमालिनः ।
चन्द्रनागवद्विधाङ्गाः सखिगाः सृष्टवासरः ॥
सहिताः पर्यधावन्त कार्णिं प्रति युयुत्सवः ।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दृष्टध्वनिनाम् ॥
पौर्ण तव पुरस्कृत्य लक्षणं प्रियदर्शनम् ।
अन्योन्यममदःस्वास्ते अन्योन्यममसाहसाः ॥
अन्योन्यं अर्हमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रताः ॥
दुर्योधनस्तु राजेन्द्र । सैन्यमध्ये अवस्थितः ।
कर्णदुःशासनस्तपैतेनो राजा महारथे ॥
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंश्रुतः ।
चामरयजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः ॥
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितभायकः ।
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुवरचलः ॥
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामारोगमाः ।
सुताक्षव महाराज । त्रिशूचिदशसन्निभाः ॥
गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा ।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य यराजन्त महारथाः ॥
ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
नावकानां परेषाश्च श्वेत्यु क्रत्वा निवर्तनम् ॥”
इति महाभारते । ७ । ३५ । १३-२४ ॥)
तैल्यन्तम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ५८२ । [कारस्य ॥”
“अष्टमयान् पीडयतः किं चक्रं गापि तैल-
कालज्ञापकयन्त्रविशेषः । यथा, गोलाध्याये ।
“चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ अष्टदक्षलादिकाधारम् ।
धात्री त्रिभु आधारात् कल्पा भास्वरेखाङ्कश्च ॥
तन्मध्ये स्रग्मात्तं निपात्ताभिमुखनेमिकं धार्यम् ।
भूमेरुन्नतभागास्तत्राच्छायया भुक्तः ॥ [लिम् ।
तत्स्रग्मात्तं नतः उन्नतनवसंयुगीकृतं तुष्ट-
सुदलोन्नतांशभक्तं नाथः स्थलाः परैः प्रोक्ताः ॥”

चक्रं

धातुमयं दारुमयं वा समं चक्रं कृत्वा तन्नेत्यां
दक्षलादिकाधारः शिथिलः कार्यः । चक्रमध्ये
स्रग्मात्तं सुविशमाधारात् सुविरोपगामिनी लम्-
वद्वरेखा कार्या । तन्मध्येतोऽन्या निर्यकरेखा
चात्र कार्या । तच्चक्रं परिधौ भगणांशैरङ्क-
यित्वाधारात् त्रिभु इति नवतिभागान्तरे निर्य-
करेखा तत्परिधिसम्प्राप्ते धात्री कितिः कल्पा ।
भास्वरेखान्तरं ऊर्ध्वरेखान्तरेमिसम्प्राप्ते स्वाङ्कं कल्पा ।
सुविरे स्रग्मा शलाका प्रदातया । सा चान-
संज्ञा । तच्चक्रमकांभिमुखनेमिकं यथा भवति
तथाधारे धार्यम् । तथा धृतेऽन्यस्य कृत्वा
परिधौ यत्र लगति तत्तच्चक्रचिह्नयोरन्तरे ये
अंशास्ते रवेरुन्नतांशाः । ये कृत्वावार्हयो
रन्तरे ते नतांशा ज्ञेयाः । एवमत्र नतांशतांश-
ज्ञानमेव भवति । अनौऽन्वयेऽटिका अप्या-
नीताः । तद्वयथा, तस्मिन्दिने गलितेन मध्यन्दि-
नोन्नतांशान् दिनाङ्कमानश्च ज्ञात्वानुपातः कृतः ।
यदि मध्यन्दिनोन्नतांशे दिनाङ्कनाथो लभ्यन्ते
तदेभिः किमिदं वंम्या घटिकाः स्युः ॥ अथ
वधेन ग्रहज्ञानमाह ।

“पेचर्चपुष्पाभिमवाकणाना-

नृत्तद्वयं नेमिगतं यथा स्यात् ।

दूरन्तरेऽन्वेषेण भवेत्तरो वा

तथात्र यत्नं सुधिया प्रधार्यम् ॥

नेमिस्यदृष्टाच्चगतं प्रपश्येत्

खेटश्च धिष्णाय च योगताराम् ।

नेम्यद्वयोरन्युजोस्तु मध्ये

येऽंशाः स्थिता भवुवको युतस्ते ॥

प्रत्यक्षिते भेद पुरःस्थिते ते

ज्ञानो ध्रुवः स्यात् खचरस्य सुक्तम् ॥”

तत्र यन्त्रस्याधो नेम्या दृष्टिं कृत्वोर्ध्वनेम्यामुक्त-
चार्णि मध्ये भङ्गितयं युगपन्नेमिगतं यथा स्यात्
तथा यत्नं शिरः कृत्वा नेम्या धिष्णयोरेकतरं
स्थानमङ्कयेत् । ततोऽन्ये पृष्ठतो वा दृष्टिं चाल-
यित्वा ग्रहं विधेत् । ग्रहः प्रायोऽच्चगतो
दृश्यते । अक्षमूलस्य ग्रहस्य चान्तरं शरी-
ग्रहावधिः अक्षमूलं नेम्या यत्र लभं दृश्यते
तत् स्थानमण्डलम् । अथ भयङ्करयोर्मध्ये
येऽंशास्तेभध्रुवो युतः स्फुटग्रहो भवति यदा
ग्रहात् पश्चिमस्यं नक्षत्रम् । यदा पूर्वस्यं
नक्षत्रं तदा भध्रुवो हीनः स्फुटग्रहो भवति ।
अथवाक्षगरं नक्षत्रं रोहिण्याद्यं ततो दूर-
न्तरे यदा ग्रहस्तदा तावेव विद्वद्वा प्रोक्तवद्
ग्रहज्ञानम् । इति चक्रयन्त्रम् ॥ शरीरस्य-
वटचक्राणि यथा । मूलाधारः १ स्वाधिष्ठानम् २
मणिपूरम् ३ अनाहतम् ४ विशुद्धम् ५ आद्या-
न्यम् ६ । तद्वयथा —
“मूलाधारे त्रिकोणारखे दृष्ट्वाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भुजिह्वन्तु कोटिख्यं समप्रभम् ॥
तद्ूर्ध्वं कामवीजन्तु कलशान्तीश्वनादिकम् ।
तद्ूर्ध्वं तु शिखाकारा कुङ्कुली अक्षविग्रहा ॥
तद्वाह्ये हेमवर्णाभं वसवर्णचतुर्दलम् ।

चक्रं

इतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत् ॥
तद्ूर्ध्वेऽयिसमप्रख्यं वङ्गदलं हीरकप्रभम् ।
बादिलान्त वङ्ग्येन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम् ॥
मूलाधारवटकानां मूलाधारं ततो विदुः ।
स्वप्नान्ते परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥
तद्ूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम् ।
मेघाभं विद्यदाभश्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवद्विन्नतपद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफालान्तरान्वितम् ॥
शिषेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वाकोकैककारणम् ।
तद्ूर्ध्वेऽनाहतं पद्मसुन्दरादित्यसन्निभम् ॥
कादिफालान्तरेऽर्कपत्रेण समधिष्ठितम् ।
तन्मध्ये बाणलिङ्गन्तु सूर्यायुतसमप्रभम् ॥
शब्दप्रक्रमं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ।
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
आनन्दसदनं तन्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् ।
तद्ूर्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलषोडशप्रभम् ॥
स्वरेः षोडशकैर्युक्तं ध्रुववर्णमहाप्रभम् ।
विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ॥
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महादुर्लभम् ।
आद्याचक्रं तद्ूर्ध्वं तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ॥
आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्तितम् ।
केलासाख्यं तद्ूर्ध्वं तु बोधनीसु तद्ूर्ध्वतः ॥
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुप्रतः ॥” *
मन्त्रोद्धारार्थपटचक्राणि यथा । कुलाकुल-
चक्रम् १ राशिचक्रम् २ नक्षत्रचक्रम् ३ अक्ष-
यक्षचक्रम् ४ अक्षद्वयचक्रम् ५ अक्षधनि-
चक्रम् ६ । तद्वयथा,—
“कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह ।
वायुमिभूजलाकाशाः पञ्चाशत्क्षिपयः क्रमात् ॥
पञ्चदशाः पञ्चदीर्घाऽवन्दन्ताः सन्धिसम्भवाः ।
कादयः पञ्चशः ष च ल स हान्ताः प्रकीर्तिताः ॥
तथा च ।
अ आ ए क च ट त प य धाः माहताः ।
इ ई ऐ ख छ ठ थ ष र लाः आयेयाः ।
उ ऊ ओ ग ज ङ ढ ब लाः पार्यिवाः ।
अ ऋ औ ष ण ङ ध भ व सा वाहणाः ।
ऋ ॠ ङ ङ ण न म श ङाः नाभसाः ॥
साधकस्याक्षरं पूर्वं मन्त्रस्यापि तदक्षरम् ।
यदेकभूतदेव्यं जानीयात् सकलं हि तत् ॥
भौमस्य वौतणं मित्रमायेयस्यापि माहृतम् ।
मातुलं पाथिवानाश्च शत्रुराप्तेयमभसाम् ॥
नाभसं सर्वमित्रं स्याद्विहङ्गं गेव शीलयेत् ॥” *

अथ राशिचक्रम् ।

“रेखाद्वयं पूर्वपरागतं स्यात्

तन्मध्येतो यास्यकुवेरभेदात् ।

एकैकमोशाननिशाचरे तु

हुताशवाद्योर्विलिखितोऽर्णान् ॥

वेदासिबद्धियुगलश्रवणाक्षिसंस्थान्

पञ्चेषुबाणशरपञ्चचतुष्टयार्णान् ।

मेघादितः प्रविलिखेत् सकलास्तु वर्यान्

कन्यागतान् प्रविलिखेद्य ग्रहपदवर्णान् ॥

चक्र

लेन च या इ ई मेघः । उ ऊ ऋ एवः ।
 ऋ ऌ ड भिदुनम् । ए ऐ कर्कटः । ओ औ
 सिंहः । अं अः प्र व स ह ल लाः कथा ।
 कवर्गस्तुला । चवर्गो वृचिकः । टवर्गो धनुः ।
 तवर्गो मकरः । पवर्गः कुम्भः । यवर्गो मीनः ।
 स्वराशीनामनुकूलं मन्त्रं भजेत् ।
 राशीनां शुद्धता ज्ञेया त्वेन प्रज्ञं नृपतिं श्रयम् ।
 स्वराशेभ्यस्वराश्रयत्वं गणनीयं विचक्षणैः ॥
 यदा तु स्वराशेरज्ञानं तदा साधकानामात्राक्षर-
 सन्निधौ राशिं यद्दीक्षा गणयेत् ॥ ३ ॥
 अथ नक्षत्रचक्रम् ।

“अ च्या अश्विनी देवगणः । इ भरणी मानुषः ।
 ई उ ऊ क्षतिका राक्षसः । ऋ ऋ ऌ ल
 रोहिणी मानुषः । ए ऋगशिरा देवः । ऐ
 आर्द्रा मानुषः । ओ औ पुनर्वसुर्देवः । क
 पुष्यो देवः । ख ग अश्लेषा राक्षसः । घ ङ
 मघा राक्षसः । च पूर्वफल्गुनी मानुषः ।
 छ ज उत्तरफल्गुनी मानुषः । झ ञ हस्ता
 देवः । ट ठ चित्रा राक्षसः । ड स्वाती देवः ।
 ढ ण विशाखा राक्षसः । त थ द अनुराधा
 देवः । ध ध्वजा राक्षसः । न प फ मूला-
 राक्षसः । व पूर्वाषाढा मानुषः । भ उत्तरा-
 षाढा मानुषः । म अवगा देवः । य र धनिष्ठा
 राक्षसः । ल श्रतभिषा राक्षसः । व श पूर्व-
 भाद्रपदा मानुषः । ष स ह उत्तरभाद्रपदा
 मानुषः । अं अः ल च रेवती देवः ॥ तथा च ।
 “अश्विन्यादिक्रमेणैव विलिखितारकाः पुनः ।
 वल्लभाविधानेन तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत् ॥
 उत्तराहलिण्यान्तरेखां कुर्यात्तुष्टयीम् ।
 दश रेखाः पश्चिमाग्राः कर्षया वीरवन्दिते ॥
 अकारादिचकारान्तां द्विचन्द्रवद्वेदकान् ।
 भूमिभूनेत्रचन्द्रांश्च अष्टधान्तं स्वर्गौ प्रिये ॥
 द्विभूनेत्रचन्द्रयुग्मांश्चेत्तत्राश्विचन्द्रकान् ।
 मघादित्यष्टपयन्तं द्वितीयं नवतारकम् ॥
 वद्विभूमिद्विचन्द्रांश्च युग्मेन्दुनेत्रवद्विकान् ।
 वेदेन मेदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात् ॥
 पूर्वोत्तराश्वयज्वे भरण्यार्द्रा च रोहिणी ।
 इमानि मानुषाग्राह्यं च चार्वाणि मनीषिणः ॥
 ज्येष्ठाश्रतभिषासूलाधनिष्ठाश्चैव क्रतिकाः ।
 चित्रामषाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ।
 अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्वसुः ।
 अनुराधाऋगशिरःश्रवणा देवतारकाः ॥
 खजाती परमा प्रीतिर्मधमा भिन्नजातिषु ।
 रक्षोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः ॥
 जम्ब सम्प्रतिपत् क्षेमः प्रखरिः साधको वधः ।
 मित्रं परममित्रञ्च जम्बादीनि पुनः पुनः ॥”
 जम्बत्रिपञ्चसप्तानि वर्णनीयानि नक्षत्राणि ।
 खनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम् । खनक्षत्राज्ञाने
 खनामाद्यक्षरसन्निधौ नक्षत्राज्ञानीयम् ॥ ३ ॥
 अथ कथय चक्रम् ।
 “चतुरस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम् ।
 पुनश्चतुष्कं तन्नामि लिखेद्दीमान् क्रमेण तु ॥

रन्दमित्रवनेचतुर्गुणादिस्तु
 ऋत्वरघोऽष्टचतुर्दशभौतिकेषु ।
 पातालपद्मदशवद्विहमांशुकोष्ठे
 वर्णान् लिखेत् लिपिभवान् क्रमशस्तु धीमान् ॥
 नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्नन्नादिमाक्षरम् ।
 चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम् ॥
 पुनः कोष्ठगोष्ठेषु सयतो नाम्ना आदितः ।
 सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमाज्ज्ञेया मनी-
 षिभिः ॥
 सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपयोगिनः ।
 सुसिद्धो यद्दमाक्षेण रिपुर्मूलं निज्जलति ॥” ॥

अथ कथय चक्रम् ।

“रेखाद्वयं पूर्वपरेण कुर्यात्
 तन्मध्ये यान्यक्षरैरभिधात् ।
 मन्त्रेश्वरसोऽधिपतिक्रमेण
 तिर्यक् तथा वायुक्षुताश्रयेण ॥
 आकारादिचकारान्तां ज्ञेयवर्णान् लिखे-
 ततः ।
 तथा च ऋ वर्णद्वयं ल ल तडि जीवै प्रचलते ॥
 शकैकक्रमतो लेख्यान् मेधादिषु वृषाणकान् ।
 गणयेन क्रमशो भद्रे नामादिवर्णकादिमान् ॥
 मेधादितश्च मीनान् गणयेन क्रमशः सुधीः ।
 जपः स्वनामतो मन्त्री यावन्नन्नादिमाक्षरम् ॥
 सिद्धसाध्यसुसिद्धादीन् पुनः सिद्धादयः पुनः ।
 नवेकपञ्चमे सिद्धः साध्यः षड्दशयुग्मकः ॥
 सुसिद्धस्त्रिसप्तके रुद्रे वेदाद्विदशो रिपुः ।
 यतस्तं कथितं देवि । अकडमादिकमुत्तमम् ॥
 ताराशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च ।
 राशिशुद्धिस्तु पुरे च गोपालेऽकडमः स्मृतः ॥”
 अथ ऋगधिचक्रम् ।

“कोलायकादशान्तरं वेदेन पूरितानि च ।
 अकारादिचकारान्तां लिखेत् कोष्ठेषु तत्प्रविन ॥
 प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु ।
 द्वयं द्वयं लिखेत्तत्र विचारे खलु साधकः ॥
 प्रथिष्वेकैकशो वर्णान् क्रमशस्तु लिखेत् सुधीः ॥
 ‘हौ हौ स्वर्गो पञ्चसु कोष्ठकेषु
 शेषान् स्वरान् षट्सु षडैकमेकम् ।
 काशीन् ह्रस्वान् विलिखेत्ततोऽर्था-
 नैकैकमेकादशस्तु चिकेषु ॥
 षट्कालकालवियदयिससुदवेद-
 खाकाशश्रव्यदहनाः खलु साध्यवर्णाः ॥
 युग्मदिपञ्चवियदम्बरयुक्ताश्चाक्षु-
 योमाश्विवेदशशिनः खलु साधकाणां ॥
 नामान् भूलादकठवाद्गणसुक्तशेषं
 ज्ञात्वोभयोरधिकशेषद्वयं धनं स्यात् ॥
 मन्त्रो यदधिकारः स्यात् तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
 समेऽपि च जपन्मन्त्रं न जपेत् ऋणाधिके ॥
 शून्यं स्रुत् विजानीयात्तस्माच्छून्यं विवर्जयेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥ ३ ॥
 अथोत्तरायणचक्रं यथा,—

“चक्रं सारं विलिख्य यद्दपतिरयने संक्रमं यत्
 करोति

चक्र

यस्मिन्नेति तद्वचं मरुभयकरं मूलशुद्धेऽपि-
 दद्यात् ।
 तत् पञ्चादारमूले विविधभयकरं मूलपार्श्वे-
 लाभः
 सख्यं स्यात् मूलमध्ये भवति च नियतं वित्त
 वामक्रमेण ॥”
 केतुचक्रं यथा,—

“कण्ठे हृदि त्रिभयुगे क्रतुमानलाभौ
 षट्पृष्ठभं चयकरं धनं करे षः ।
 वामे चतुर्भु च वज्रं पदयोस्तथाष्टौ
 ज्येष्ठो भयश्च तितरामिह केतुचक्रम् ॥” ॥

अथ चक्रं यथा,—

“अथादिचक्रं वक्ष्यामि विभान्तप्रथमश्रव्योः ।
 ऊर्ध्वं रेखाद्वयं लेख्यं तिर्यक् च पश्चरेखिकाः ॥
 म्यानद्वारमुखं चक्रमष्टाविंशतिकोष्ठकम् ।
 तत्र पौष्पाश्विपार्श्वे क्षतिकासप्तभाष्यभम् ॥
 उत्तराफल्गुनी लेख्या पूर्वपदक्षौ भसप्रकम् ।
 अहिर्बभ्रौऽजपादर्जं शतभं ब्राह्मसर्पभम् ॥
 पुष्यं हस्तं समालेख्यं द्वितीयां पदक्षिमास्थितम् ।
 अमिनिहृणवस्तु सौम्यं रौक्मं पुनर्वसुम् ॥
 चित्रभञ्ज तृतीयायां पदक्षौ घिष्ठास्य सप्तकम् ।
 विश्वर्षे तोयभं मूलां ज्येष्ठामैत्रविशाखभम् ॥
 स्वातीं पदक्षौ चतुर्थ्यान् कर्ष्यं परमाक्षति ।
 द्वारशाखे मघा याव्ये द्वारस्था क्षतिका ततः ॥
 अश्वीशपूर्वाषाढादिचक्रपञ्चचतुष्टयम् ।
 रेवती पूर्वभाद्रपदोर्भाणि शेषाणि भास्वतः ॥
 उदयादिगता नाक्षो भद्राः षट्पञ्चशेषकैः ।
 दिनेन्दुमुक्तयुक्तोऽसौ भवेत्तत्कालचक्रमाः ॥
 चन्द्रवत्साधयेत् सूर्यवत्सम्यष्टेकालिकम् ।
 चन्द्र क्रान्ते यदार्कस्य तदास्ति निश्चितं निधिः ॥
 भातु चन्द्रे मितौ तौ चैतदा श्रुत्यं न संशयः ।
 स्वसंभे दितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिदपिभ्ये ॥
 मितं न लभ्यते द्रव्यं चक्रे क्षरयद्वास्ति ।
 एते चन्द्र भवेत्सुदा श्रीक्षि चन्द्ररूपको निधिः ॥
 हेमताश्च तान्त्रां रत्नं काश्यं तथा अपु ।
 नागं चन्द्र विजानीयाद्वाक्करादियद्वै जिते ॥
 मिथ्येभिर्भवेत्तद्वयं शून्यं तद्विचित्रजिते ॥
 हेमताश्च तान्त्रां पायागं नृपयायसम् ।
 सूर्यादिदशमे चन्द्रे द्रव्यभाक् प्रजायते ॥
 भुक्ताश्वयंशमानेन भूमानं परिकल्पयेत् ।
 नात्र द्विषं परं नीते जलसंस्थो भवेत्निधिः ॥
 स्वाधमं तु शुभं द्रव्यं नयांश्चक्रमेण च ।
 परमोक्षं भवेत्तु भित्तम्यष्टनमक्रमे ॥
 अधिष्ठितं भवेद्दद्वयं यत्र चन्द्रो गृह्णास्ति ॥” ॥
 कुलाकुलचक्रं यथा,—

“द्वितीया दशमो यक्षौ कुलाकुलसुदाहृतम् ।
 विषमास्त्राकुलाः सर्वाः शेषाश्च निचयः कुलाः ॥
 रविशुद्धो गुरुः सौरिखत्वारिऽमाकुला मताः ।
 भौमपक्षी कुलाख्या च बुधवारः कुलाकुलः ॥
 वदगार्भाभिजिह्वान् कुलाकुलसुदाहृतम् ।
 कुलानि रमधिष्ठाणि शेषभाष्यकुलानि च ॥
 त्रयो वारे च नक्षत्रे अकुले यायिनी जयः ।

कुलाख्ये स्थायिनी ननं सन्निधौ कुलाकुले ॥”

अथ कुम्भचक्रम् ।

“कुम्भाकारं लिखेत्तत्र त्रिंशद्विंशतिप्रभेदितम् ।

क्रमानुक्रमं लेख्यमेकैकान्तरं क्रमान् ॥

भानुभानि लिखेत्तत्र रिक्तः पूर्ण इति क्रमान् ।

एवं राशिक्रमो लेख्यो रिक्तः पूर्ण इति द्विधा ॥
रिक्ते रिक्ता भवेद्यात्र पूर्णं पूर्णा भूमावहा ॥”

अथ कोटचक्रम् ।

“अथान्तः सन्वत्स्यामि कोटचक्रमिहाह्वयम् ।

स्वाकोटिः कुरुते यत्र भूमिर्मेघपराजयम् ॥

प्रथमो स्थगयः कोटो द्वितीयो जलकोटकः ।

तृतीयो ग्रामकोटस्य चतुर्थस्तत्र गङ्गाः ॥

पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः ।

सप्तमो वक्रभूमिर्गो विषमस्तथाष्टमः ॥

स्थगयः साधयत खण्डं जलम् वनमोक्षम् ॥

ग्रामदुर्गादिदाहश्च प्रवेशं गङ्गां तथा ।

पञ्चमे स्थानभेदश्च भूतलं डामरे रणे ॥

वक्रभूमिः कविविगमश्च विषमे स्थायिनीयानि ।

अत्रिदुर्गं कालकर्म चक्रावर्त्तनं त्रिद्वयम् ॥

तत्पञ्चमं पञ्चाशो यत्तमेष्टश्च शास्त्रम् ।

गन्तव्यमाष्टकं ज्ञेयं वर्गाष्टकक्रमेण च ॥

यस्य वर्गस्य ये भूयाः वर्गास्तन्नामनागराः ।

योजयेत् तत्र वर्गं तद्वर्गास्तन्नाम भूजाः ॥

यः गुरुः क्रमादिश्च सिद्धश्च शुभोस्तुतः ।

न संपद्ये पञ्चारयः यः गजः शः अजास्तुतः ॥

एवमस्य ये भूयाः वर्गान्नामनागराः ।

तद्वर्गं ते रणे व्याख्या न कृत्या गङ्गाधिपाः ॥

नगरात् पञ्चमे स्थाने स्थितभूजश्च जायते ।

अवर्गाष्टकं ज्ञेयं पञ्चादष्टविंशति क्रमान् ॥

कोटचक्रं लिखेत्तदौ चतुर्गुणं त्रिनाडिकम् ।

अन्तिकाशीनि धिष्णानि सामिजिन्ति न्यसदुधः ॥

वह्निःकोटि तथा मध्ये कोटि मध्ये वह्निर्वह्निः ।

प्रथमो निर्गमस्तत्र ज्ञानतः स्वरवेदिभिः ॥

पञ्चदशमायत्र प्राकारं तारकाष्टकम् ।

द्विगम्ये तथा चाष्टौ मध्ये स्तम्भानुत्थयम् ॥

कास्तकापञ्चमं मध्यास्थानं विज्ञायते ।

नगराधामि गङ्गाधामि तद्विनाशयमा वह्निः ॥

गङ्गा पुनस्तत्राभ्यां तत्रा अष्टा तथोत्थयः ।

पञ्चमं रणवती भवेत् प्राकारं तारकाष्टकम् ॥

स्वर्गादीनां गङ्गां स्तम्भमाष्टाष्टकम् ।

कास्तका तथा भद्रा मध्ये तारकाष्टकं विदः ॥

पञ्च रौद्रं जमे तन्मं पञ्चाष्टाष्टकं च तारणे ।

एतत् कोटं भादमेव तत् तारकाष्टकम् ॥

अन्तिकाष्टकं संपादय भेदात् वासवारिकम् ।

कोटं कोटि प्रवेशे च भानि द्वादश निर्गमे ॥

अन्तिकाष्टकं व्यासः सुवीथीयं प्रदर्शितः ।

नगरं द्वागम्य तत्र गङ्गाधामं ततः फलम् ॥

नगरं तत्रावृत्तं त्रिकोणं दत्तदीर्घकम् ।

नगरं तत्रावृत्तं त्रिकोणं धनुराकृतिम् ॥

नगरं तत्रावृत्तं त्रिकोणं धनुराकृतिम् ॥

नगरं तत्रावृत्तं त्रिकोणं धनुराकृतिम् ॥

नगरं तत्रावृत्तं त्रिकोणं धनुराकृतिम् ॥

नगरं तत्रावृत्तं त्रिकोणं धनुराकृतिम् ॥

नगरं तत्रावृत्तं त्रिकोणं धनुराकृतिम् ॥

नगरं तत्रावृत्तं त्रिकोणं धनुराकृतिम् ॥

वाह्ये मध्यमे चैव यस्याः क्रूरखेचराः ॥

तत्र स्थाने जने यन्ने हस्तिदुर्गं समेनिकम् ।

ऊर्ध्वद्वीपं च भौमाको कुरौ बुधभागवौ ॥

ममद्वीपं च जीवेन्द्र शनिराहु चधोद्वीपौ ।

नाहोत्रये वह्निर्मध्ये गर्भे नामादि लिख्यते ॥

कालपदीद्वयक्रमः पराक्रमविवक्षया ।

यातुर्भे कालनाडीस्ये स्थलमध्यपदं स्थिते ॥

चौध्वल्योपनापाश्च रौद्रनाशो पुरगच्छः ।

क्र रा गर्भे पुरं हस्ति प्राकारं खण्डिकारकाः ॥

वह्निःस्था वेष्टकं सैन्ये भङ्गना नात्र संशयः ।

क्र रा गर्भे यथा वाह्ये गच्छते निश्चितं पुरम् ॥

सौम्या मध्ये वह्निः क्र रा अमाशं दग्मच्छते ।

क्र रा मध्यमं मध्ये प्राकारं सौम्यखेचराः ॥

भेदाद्वीपे भवेद्दुर्गं विना युद्धेन गच्छते ।

प्राकारं संस्थिताः क्र रा मध्ये सौम्यगङ्गा यदि ॥

दुर्गभङ्गे समुत्पन्ने भङ्गमायान्ति वेष्टकाः ।

मथनाद्वीपस्थिताः सौम्याः क्र रा वह्निर्वस्थिताः ॥

सैन्यावर्त्तो वह्निः प्राचोविना युद्धेन जायते ।

प्राकारं पुरमध्ये च यदा क्र रा श्वस्थिताः ॥

सौम्या वाह्ये तदा दुर्गमयत्रिणापि सिध्यति ।

सौम्या मध्ये च कोटि च वाह्ये पापगङ्गा यदि ॥

देवेन्द्रभादिभिः कोटो गच्छते न कदाचन ।

प्राकारपाशगाः क्र राः सौम्या मध्यगता यदि ॥

युद्धं प्राकारखण्डिश्च पुरभेदो न जायते ।

स्वामान्तरगता यस्य गङ्गाः सौम्याः शुभान्विताः ॥

भवेत्तस्मै कोटस्य न नाशो विना कश्चित् ।

स्वामान्तरगता यस्य रविगङ्गाधामेचराः ॥

भूमिपुत्रश्च तस्याश्च नाशः कोटस्य निश्चितम् ।

सौम्या वाह्ये तथा कोटि मध्ये क्रूरगङ्गाः स्थिताः ॥

स्वयं दुर्गं प्रयच्छन्ति वेष्टकाय गङ्गाधिपाः ।

वाह्याभ्यन्तरगाः क्र राः प्राकारे प्रोभनगङ्गाः ॥

रिपुद्वयं ज्ञेयं याति विना युद्धेन निश्चितम् ।

प्राकारस्था गङ्गाः क्र रा वह्निर्मध्ये शुभाः स्थिताः ॥

समयुद्धं भवेत्तत्र खण्डिपातो दिनं दिने ।

सौम्याः क्र रास्तथा चाष्टौ प्राकारमध्यवाह्यगाः ॥

एकस्या यत्र कुर्वन्ति संग्रामस्तत्र दारुणम् ।

गङ्गाश्चरथभूपालाः सामन्ता भवन्त्येवराः ॥

कुर्वन्ति च भटा युद्धमुभयोरपि सैन्ययोः ।

विचार्य कुरुते यत् कोटचक्रं स्वरोदयो ॥

प्रवेशाधिकाग्रे चन्द्रे जीवपक्षकं संस्थिते ।

निर्वाणे कविरणं दुर्गं कर्त्तव्यं वेष्टकेष्टपैः ॥

कर्त्तव्यं कवियुद्धश्च राहौ सुमे वह्निर्भवे ।

प्रवेशनिर्गमावृत्तौ सैन्योरुभयोरपि ॥

क्रौ कोटि जयो युद्धे विपरीते पराजयः ।

पिहाय पञ्चत्तं चारं वक्रं गच्छति चेद्गुरुः ॥

तदा प्राग्दिशि भङ्गः स्यात् रुद्रयोः पञ्चमेन्ययोः ।

भौमे च वक्रिते भङ्गो भवेत् दक्षिणतोत्र च ॥

भवेत् पश्चिमतो भङ्गो भागव वक्रगामिनि ।

वधे वक्रगतौ चैव भङ्गश्चोत्तरतो भवेत् ॥

यदि तत्र स्थितौ स्यातां न जात्वर्कशनेचरौ ॥

क्रौ वक्रौ प्रवेशर्क्षे पुरमध्ये स्थितौ यदा ।

तदा कोटविनाशाय कोटस्यो वाह्यभूपतैः ॥

तदा कोटविनाशाय कोटस्यो वाह्यभूपतैः ॥

तदा कोटविनाशाय कोटस्यो वाह्यभूपतैः ॥

तदा कोटविनाशाय कोटस्यो वाह्यभूपतैः ॥

प्रवेशवाह्यगे क्रौ वक्रौ स्वसैन्यविग्रहः ।

दक्षिणं स्वभङ्गौ च वह्निः सैन्यस्य जायते ॥

निर्गमर्क्षे वह्निः सैन्ये च क्रौ वक्रौ कुरीति चेत् ॥

प्राकारस्य भवेद्भङ्गः प्राकारस्य पुरस्य च ॥

पुरमे निर्गमे वक्राः कथञ्चित् क्रूरखेचराः ।

दुर्गं त्यक्त्वा तदा काले दुर्गस्थः प्रपलायते ॥

यथा क्रूरस्तथा सौम्यैः फलं यावत् विपर्ययात् ।

मिथैर्मिथं विजानीयात् कोटचक्रे न संशयः ॥

दुर्गसैन्यं तथैवोचं प्राकारे मध्यभागम् ।

नीचस्थं वेष्टकं सैन्यं ज्ञातयं स्वरवेदिभिः ॥

कोटि कोटाधिपे नीचो विपद्गौ भौमभास्करौ ।

समस्यौ च पुरे सर्वे उच्चस्थौ निष्कलौ चतौ ॥

प्राकारं वेष्टकं हस्ति उच्चस्थौ राहुख्येजौ ।

प्राकारस्यो वह्निः सैन्यं नीचस्थौ तौ च निष्कलौ ॥

मितेष्टकेषु तु रवौ गुरावृत्तसिद्धिपि च ।

वक्रिता नैव शक्ताः स्युर्विधातुं कोटभेदम् ॥

समद्विष्टा गुरुचन्द्रः पश्यतः सञ्चतः सदा ।

नित्यं कस्मिन्तौ बुधशुक्रौ फलदौ नात्र संशयः ॥

स्वर्गद्विष्टास्ये कृष्णात् टिङ्गनीयन्तवाहनम् ।

समे च साधयेत् खण्डिं रत्नपातमधोमुखे ॥

कोटभं सुखपक्षस्थं राहोर्ध्वं गलाटिके ।

कोटश्च भज्यते क्षिप्रं प्रवृत्तविधिना चिरात् ॥

दुर्गमध्यगते सूर्ये जलशेषः प्रजायते ।

चन्द्रे भङ्गः कुरुते दाहो वधे वृद्धिबला नराः ॥

वाकपतौ दुर्गमध्यस्थे सुभित्तं प्रचरं जलम् ।

चलित्ता नराः युद्धे स्वयोरगौ शत्रुचरे ॥

राहौ मध्यगते दुर्गं भङ्गो भेदो महद्भयम् ।

कैतौ मध्यगते तत्र विषादः स्याद्द्विधाधिपे ॥

सौरिश्च वाकपतिश्चैव भवेत्तौ दिशि संस्थितौ ।

यस्यां तथा स कोटस्य भज्यते नात्र संशयः ॥

इत्येवोक्तं फलं मध्ये ऋषे वाह्यगते गच्छे ।

उपग्रहसमायोगाद्यन्तं प्राणसंशयः ॥

अकारादिस्वराः पञ्च पञ्चाष्टादित्युत्थये ।

मध्यान्ताः सयमालिख्या अस्तस्थाः खण्डि-

कारकाः ॥

दुर्गनाम्नः स्वरो यस्य वाह्यो वास्तमितोऽपि वा ।

तद्दिने प्रारभेत् युद्धं दुर्गं सिध्यति नान्यथा ॥”

इति कोटचक्रम् ॥

इति समयावृतम् ॥* चक्रान्तराणि तत्तच्छब्दे

द्रष्टव्यानि ॥ (चित्रकाशविशेषः) । शब्दालङ्कार-

भेदः । अस्य च तथाविधलिपिसन्निवेशावन्त

चमनकारिविधायिनामपि वर्णानां तथाविध-

योनाकाशमवायविशेषवशेन चमनकारि-

विधायिभिर्वर्णैरभेदेन उपचारत्वात् शब्दाल-

ङ्कारत्वम् । उदाहरणं यथा, काशालङ्कारः ।

५ । ६-१३ ।

“मारारिशक्रामेभमुखेरासारं हसा ।

सारारब्धत्वा नित्यं तद्विहरणममा ॥

माता गतानां संघट्टः श्रियां बाधितसम्भवा ।

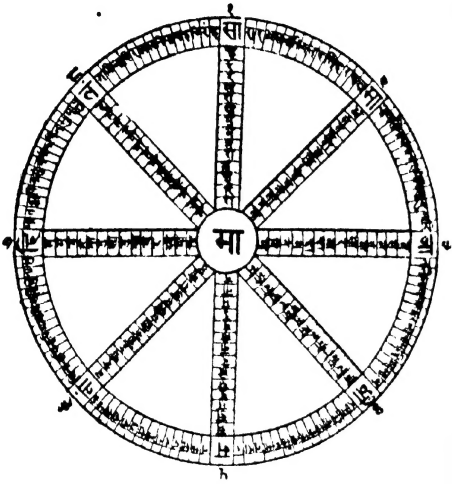
मायाय सीमारामाणां शंभेदिश्वरदुर्मादिना ॥

मायाविनं महाहावा रसायातं लसद्भजा ।

जातलीला यथा चारवाचं महिषमावधीः ॥

मामभौदा शरण्यास्तुसदेवावप्रदा च धीः ।
धीरा पवित्रा सखासाखासीडा मतरारम ॥
माननापवधं लोकदेवो वदस सन्नम ।
मनसा सारं गत्वा सर्वदा दास्यमङ्ग ताम् ॥
मा सुषो राजस खासुलोककूटेशदेवताम् ।
तां शिवावाशितां विद्वद्वाधाशितां हि सुतां
सुहि ॥
माहिवाखी रजिण्या नु सा नु नानेयमत्र हि ।
हिमातद्वादिवातुं च कं कन्यनसुपश्रुतम् ॥
मातङ्गानङ्गविधिनासुना पादं तसुतम् ।
तङ्गधित्वा शिरस्यस्य निपात्वाहनि रं हसा ॥”

अथ चक्रे वर्णविन्यासक्रमः ।

चक्रः, पुं, (करोति अस्फुटशब्दम् । ज + बाहुलकात्
कः । ततो निपातनात् द्वित्वे साधुः ।) चक्रवाक-
पक्षी । इत्यमरः । १० । ५ । २२ ॥
चक्रकः, जि, (चक्र इव कार्यं प्रकाशते इति । के +
कः ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं यथा । स्वापेक्ष-
णीयापेक्षितसापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वम् ।
अपेक्षा च ज्ञाप्ता उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या ।
तत्राद्या यथा । एतद्वदज्ञानं यद्वेत्तद्वदज्ञान-
जन्यज्ञानजन्यं स्यात् तदा एतद्वदज्ञानजन्य-
ज्ञानभिन्नं स्यात् । द्वितीया यथा । घटोऽयं
यद्वेत्तद्वदज्ञानजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्वदज्ञान-
जन्यभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । घटोऽयं
यद्वेत्तद्वद्वृत्तिवृत्तिः स्यात् तथाल्लोपलभ्येत
इति । इति तर्कशास्त्रम् ॥ (वेदान्तदर्शनमते तु
“स्वयहसापेक्षयहकत्वं आत्माश्रयः । स्वयहसापेक्ष-
यहसापेक्षयहकत्वं अन्योन्याश्रयः । स्वयहसापेक्ष-
यहसापेक्षयहसापेक्षयहकत्वम् चक्रकम् ॥”)
चक्रकारकं, स्त्री, (चक्रं चक्रवदाकारं करोत्यात्मनः
वक्रनखालत्वा इति शेषः । यद्वा चक्रं चक्रा-
लतिरेखादिकं करोतीति । ज + क्कुल ।) यात्र-
नखनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । १२ । ४ । १२६ ॥
चक्रकुल्या, स्त्री, (चक्रस्य चक्राख्यौघौलतावृत्त-
भेदस्य कुल्या इव ।) चित्रपङ्क्तिः । इति शब्द-
चक्रिका ॥ चाकुलिया इति भाषा । (चित्र-
पङ्क्तिर्वाक्ये प्रथमस्या विवरणम् ॥)

चक्रगजः, पुं, (चक्रे चक्राख्या गन्धते शब्दात् ।
यद्वा चक्रं चक्रालतिरेखाधौ गज इव । गज
इव ददुरोगमहेक इत्यर्थः ।) चक्रमहेकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रगङ्गः, पुं, (चक्रमिव वर्तुलाकारो गङ्गः ।)
वर्तुलाकारोपाधानम् । इति चतुरश्रस्यार्थे
हेमचन्द्रः ॥ गोलबालिश इति मालबालिश
इति च भाषा ॥
चक्रगुच्छः, पुं, (चक्रवदगुच्छः पुष्पगुच्छोऽस्मिन् अस्ति
वा ।) अशोकवृक्षः । इति शब्दचक्रिका ॥
चक्रजीवकः, पुं, (चक्रे चक्राद्युत्पादनयन्त्र-
विशेषेण जीवतीति । जीव + क्कुल ।) कुम्भ-
कारः । इति हेमचन्द्रः ॥
चक्रदंष्ट्रः, पुं, (चक्रं चक्रालतिरेखाधौ यस्य चक्रमिव
दंष्ट्रा यस्तेति वा ।) मूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रदन्ती, स्त्री, (चक्रमिव दन्तरूपमिव च इत्येके ।)
दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रदन्तीबीजं, स्त्री, (चक्रदन्त्या बीजम् ।) जय
पालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । चक्रं
सुदर्शनार्थं हादशारादिलक्षणललितमखम् ।
तस्य धरः । चक्रं धरति धारयतीति वा ।)
विष्णुः । (यथा, रघुः । १६ । ५५ ।
“विगाहितुं श्रीमहिमाशुक्लं
प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥”
चक्रं फणा तस्य धरः ।) सर्पः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ८५ । ७० ।
“अङ्गिरःप्रसूखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
तथा नामाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रधरास्तथा ॥”)
ग्रामजालिनि जि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ८५ । ७६ ।
“यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा वृषाः ॥”)
चक्रनखः, पुं, (चक्रमिव नखः नखालत्वं विशेषो-
रस्यस्य इति । “अग्रं आदिभ्योन्” इत्यच् ।)
यात्रनखनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रनाडा, [नृ] पुं, (चक्रं चक्रानिर्मितमधु-
चक्रं तन्नामैव नामास्य ।) माच्छिकघातुः । इति
हेमचन्द्रः ॥
चक्रनायकः, पुं, (चक्रं कर्षणजन्यचक्राकाररेखा-
दिकं नयतीति । नी + क्कुल ।) यात्रनखः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रस्य नायके जि ॥)
चक्रपद्माटः, पुं, (चक्रं चक्रवत् यत् पद्मं ददुरोगः
तत्र अटति तं नृदातीत्यर्थः ।) चक्रमहेक-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
चक्रपरिखाधः, पुं, (चक्रं ददुरोगं परिवर्धयतीति ।
परि + अध + अच् ।) आरग्वधवृक्षः । इति
वैद्यकम् ॥
चक्रपङ्क्तिः, स्त्री, (चक्राकारं पङ्क्तिमस्या इति ।
जातौ संज्ञार्था वा ङीष् ।) चक्रकुल्यालता ।
इति शब्दचक्रिका ॥
चक्रपाणिः, पुं, (चक्रं सुदर्शनार्थं पाणौ यस्य ।
अधिकरत्नचक्रौघवमासः ।) विष्णुः । इत्य-

मरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, विष्णोरटोत्तर-
शतनामकोत्तरे ।
“वैकुण्ठचापुतो रामचक्रपाणिरेवोऽयम् ॥”)
चक्रपादः, पुं, (चक्रं पाद इवाख्य ।) रथः ।
(चक्रवत् पादा यस्य ।) हस्ती । इत्यजयपालः ॥
चक्रपुष्करिणी, स्त्री, (चक्रे चक्रे विष्णुचक्रे लभिता
पुष्करिणी ।) मन्त्रिकर्षिका । इति काशीखण्डम् ॥
चक्रपलं, स्त्री, (चक्राकारं पलं पलकमस्य ।)
अस्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । अङ्गुलम् २ । इति
चक्राख्यशेषः ॥
चक्रवाक्यः, पुं, (चक्रस्य पद्मस्य वाक्यः वक्तुः ।)
कर्मः । इति हेमचन्द्रः ॥
चक्रभृत्, [दृ] पुं, (चक्रं विभर्तीति । भृ +
क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । २८ ।
“चक्रभृद्विजयेष्टादिकेश्वरे गानभूषिते ॥”)
चक्रभेदिनी, स्त्री, (चक्रं चक्रवाकमधुनं भिनति
एवम् करोतीति । भिद् + णिनि ।) ततो ङीप् ।
निशार्था हि चक्रवाकयोर्विद्योवनं भवतीति
लोकप्रसिद्धम् । रात्रिः । इति चक्राख्यशेषः ॥
चक्रमखली, [नृ] पुं, (चक्राकारेण यन्मखलं
तदस्यस्य इति इतिः ।) अजगरसर्पः । इति
हेमचन्द्रः ॥
चक्रमहः, पुं, (चक्रं चक्राकारददुरोगं नृदातीति ।
नृद + “कर्मण्यगम्” ३ । २ । १ । इत्यगम् ।)
नृपविशेषः । चाकुलिया इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । अङ्गुलः २ अङ्गुलः ३ गजालः ४
मेवाङ्गुलः ५ अङ्गुलः ६ यावत्तकः ७ चक्र-
गजः ८ चक्रोऽपुमाटः १० पुमाटः ११ चिम-
हकः १२ ददुरः १३ तर्कः १४ चक्राङ्गः १५
मुकनाशनः १६ दृढबीजः १७ प्रपुमाङ्गः १८
खण्डः १९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्र-
महेकः २० पद्माटः २१ उरगाख्यः २२ । इत्य-
मरः । २ । ४ । १४७ ॥ प्रपुमाङ्गः २३ प्रपुमाङ्गः २४
उरगाख्यः २५ । इति तट्टीका ॥ अस्त्र गुणाः ।
कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । भेदोवातकफकृच्छ्रद-
पामादिदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । रुच्यत्वम् । पित्तवास-
लमिनाशित्वम् । ज्वरत्वम् । हिमत्वम् । तत्
पलगुणाः । उष्णताकुलकृच्छ्रददिवानिजगुल्म-
कासलमिन्वासनाशित्वम् । कटुत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (अस्य गुणाः पर्यायाश्च ऊषा, भाव-
प्रकाशस्य पुष्पवर्णं प्रथमे भागे ।
“चक्रमहः प्रपुमाटो ददुरो मेवलोचनः ।
पद्माटः स्यादेवगजचक्रो पुमाट इत्यपि ॥
चक्रमहं लघुः स्वादुः कृष्णः पित्तानिनापहः ।
ज्वरो हिमः कफवासकृच्छ्रददुराक्षीन् चरेत् ॥
ज्वरघ्नस्तत्पलं कुलकृच्छ्रददिवानिजगुल्म-
शुक्लकासकिमिन्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् ॥”)
चक्रमहकः, पुं, (चक्रं ददुरोगविशेषं नृदातीति ।
नृद + क्कुल ।) चक्रमहः । इत्यमरः । २ । ४
१४७ ॥ (अस्यान्तु कापि अत इत्यच् ।

चक्रवा

राजमार्गविधिः। यथा, राजतरङ्गिणी। ४। २१। ३।
“ललितादिभूभर्तुर्वक्त्रभा चक्रमर्दिता ॥”
चक्रवार्त्त, स्त्री, (चक्रेण चक्रितं वार्त्तम्।)
रथादि। चक्रवृत्तवाहनम्। इत्यमरटीकायां
रायसुकुटाक्षः।
चक्रवर्त्तः, पुं, (चक्रवद्वर्त्तो रत्नः दन्तोऽस्येति।)
मूकरः। इति त्रिकाण्डशेषः।
चक्रलज्जया, स्त्री, (चक्रं चक्राकारे हस्तौ मण्डला-
कारे कुण्डादौ वा लज्जयां आरोग्याय विह्वं
आरोग्यसूचनमित्यर्थः यस्याः।) गुडूची। इति
रत्नमाला ॥ (चक्रं लज्जयां यस्य इति युत्पत्त्या।
रथे विष्णीं च पुं०)।
चक्रलताम्बः, पुं, (चक्र + रक्तं। चक्रः दन्तिजनकः
लताम्बः यत्र यस्य वा।) बहुरसालवृक्षः। इति
राजनिर्वण्टः॥
चक्रला, स्त्री, (चक्रं चक्राकारं लीति आदत्ते
चक्राकारेण बहत् इति यावत्। ला + कः तत्-
ट्ठाप्।) उज्जटा। इत्यमरः। २। ४। १६०॥
चक्रवर्त्तिनी, स्त्री, (चक्राकारेण वर्त्तते इति।
वृत् + णिनिः।) जनीनामगन्धद्रवम्। इत्य-
मरः। २। ४। १५३॥ अलक्तकः। जटामांसी।
इति राजनिर्वण्टः॥ (चक्रं पृथ्वीचक्रं वर्त्तते
यस्यां यद्वा चक्रं सेनाचक्रं अश्वेष्वह्वरच-
क्राधिष्ठितं सेनावृत्तं वर्त्तयितुं शीलमस्या
इति। सर्वभूमेरधीश्वरी। चक्रेषु सम्बृष्टे
वर्त्तते या। यद्येश्वरी। यथा, तथासरित्-
सागरे। १०। १२४।
“एवं बालीऽपि जाताच्चं डाकिनीचक्रवर्त्तिनी ॥”
चक्रवर्त्ती, [न] पुं, (चक्रं पद्माकारमुभयिह
करे वर्त्तते यस्य। वृत् + णिनिः। यदा चक्रं
पृथ्वीचक्रं तेन वर्त्तते इति। वृत् + णिनिः।)
जमुद्रपरिवृतायाः सर्वभूमेरधीश्वरी। तत्पर्यायः।
सार्द्धभीमः २। इत्यमरः। २। ८। २॥ (यथा,
शकुन्तलायां १ म अङ्के।
“जम्ब यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव।
पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि ॥”)
वास्तकम्। इति राजनिर्वण्टः॥ (श्रेष्ठः। यथा,
गीतगोविन्दे। १। २।
“वाग्देवताचरितचित्रतन्त्रसद्भा
पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्त्ती ॥”
“चारणचक्रवर्त्ती नर्तकश्रेष्ठः।” इति तट्टी-
कायां जैमिन्यादाः। यद्वा पद्मावती महालक्ष्मीः
राधा तस्याचरणचारणे परिचर्यायां यच्चक्रं
मण्डलं तच्च वर्त्तते इति युत्पत्त्या वेणुवसम्-
दाविशिष्टः॥)
चक्रवाकः, पुं स्त्री, (चक्र इत्याख्या उच्यतेऽसौ।
वच + कर्मणि घञ्। ततो “आङ्गादीनाञ्च।”
७। ३। ५३। इति जुलम्।) पक्षिविशेषः।
चक्राक्षति इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते।
१। ६६। ५६।
“धृतराष्ट्री तु हंसाञ्च कलहंसाञ्च सर्वशः।
चक्रवाकौच भद्रं ते जनयामाञ्च शैव तु ॥”)

तत्पर्यायः। कोकः २ चक्रः ३ रथाङ्गाङ्गय-
नामकः ४। इत्यमरः। २। ५। २२॥ भूरि-
प्रेमा ५ इन्द्रचारी ६ सहायः ७ कान्तः ८
कामी ९ रात्रिविधेयगामी १० रामावचो-
पमः ११ कातुकः १२। अस्य मांसगुणाः।
जवुलम्। खिम्बलम्। वलमदलम्। इति
राजनिर्वण्टः॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अ।
“चक्रवाकाक्षयान्ये च खगाः सन्त्यम्भचारिणः।”)
चक्रवाटः, पुं, (चक्रेण चक्राकारेण वाटः वेष्टनं
यस्य।) क्रियारोहः। पर्यन्तः। शिखातटः।
इति मेदिनी। टि। ६२॥
चक्रवाहं, स्त्री, (चक्रवद् वाहते वेष्टयतीति। वाह
+ अच्।) चक्रवालम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
पर्वतविशेषे पुं। इति मेदिनी। जे। ३८॥
चक्रवातः, पुं, (चक्रवद्वानः। वृषपांश्वादीत्या-
दाय चक्राकारेण भ्रम्यति यो वायुरिति यावत्।)
भ्रमिवातः। चूर्णवातास इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः। वाह्या २। यथा, भागवते। १०।
७। २०।
“देवो नाम्ना ह्यनावर्त्तः कंसभृशः प्रचोदितः।
चक्रवातस्त्वपेण जहारावीनमर्भकम् ॥”
चक्रवालं, स्त्री, (चक्रमिव वाहते वेष्टयतीति।
वाह + अच्। अस्य लत्वम्।) मण्डलाकारेण
परिणतं समूहमात्रम्। मण्डलाकारो दिक्-
समूहः इति माधवी। इति भरतः॥ तत्-
पर्यायः। मण्डलम् २। इत्यमरः। १। ३। ६॥
(यथा, भागवते। ५। १८। १४।
“हृत्वा यद्वं संस्तुतिचक्रवालं
वृत्सिंहपादं भवताकुतोऽभयम् ॥”)
चक्रवालः, पुं, (चक्रमेव चक्राकारेण चलते लोका-
लोकौ परिवेष्टा विराजते इत्यर्थः। चल + बाहु-
लकात् णः। अस्य पर्वतस्य लोकालोकपरि-
वेष्टनकारितया विराजमानत्वात्तथात्वम्।) लोका-
लोकपर्वतः। इत्यमरः। २। ३। २॥ (मनुष्यादीनां
मण्डलाकारेण स्थितिः। यथा, हरिवंशे। ७६। ३५।
“एवं स जग्यो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः।
शारदीयु सचक्रासु निशासु सुसुदे सुखी ॥”)
चक्रवृद्धिः, स्त्री, (चक्रमिव चक्रभ्रमणमिव वृद्धिः
उत्पन्नोत्तरं वृद्धेरपि वृद्धित्वार्थः।) यच्च वृद्धि-
रूपं धनं दातुमशक्तोऽधर्मणः सवृद्धिकमिदं
दास्यामीति स्त्रीकरोति तत्र या वृद्धिः सा। सुदेर
सुदे इति भाषा। यथाह नारदः।
“वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥”
(तथाच मनुः। ८। १५३।
“चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या।”
“कायिका कायसंयुक्ता मांसयान्ता च कालिका।
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता ॥”
इति तट्टीकायां जुलम्भकृतवृत्तवृद्ध्यातिवचनम्॥)
चक्रव्यूहः, पुं, (चक्रवत् मण्डलाकारेण रक्षितो-
यूहः रचनयाधिष्ठापितः सेनासमूह इति
यावत्।) युद्धार्थमण्डलाकारेण सैन्यरचना।
(यस्य रचनान्यादादिचक्रव्यूहे वृद्धिः॥

चक्राङ्गः

युद्धोपमभिमन्युवधसुभा भगवता द्रोणाचार्ये-
णाभिकल्पितः। यथा, महाभारते। ७। ३३०।
१२-२३।
“चक्रव्यूहो महाराज। आचार्येणाभिकल्पितः।
तत्र शक्रोपमाः सर्वे राजानो विनिवेशिताः॥
अवस्थानेषु विन्यस्ताः क्रमाराः स्रज्यवर्षसः।
सङ्घातो राजपुत्राणां सर्वेषामभवत्तदा॥
कृताभिसमयाः सर्वे सुवर्णविक्रतध्वजाः।
रक्ताम्बरधराः सर्वे सर्वे रक्तविभूषणाः॥
सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे वै हेममालिनः।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः सगन्धिः सुगन्धवाससः॥
सहिताः पर्यधावन्त कार्णिं प्रति युयुत्सवः।
तेषां दृशसङ्घाणि बभूवुर्द्धधन्विनाम्॥
पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्यं प्रियदर्शनम्।
अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः॥
अन्योन्यं सङ्गमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रताः।
दुर्योधनस्तु राजेन्द्र। सैन्यमध्ये व्यवस्थितः॥
कथं दुःशासनस्तपेर्वृत्तो राजा महारथैः।
देवराजोपमः श्रीमान् न्वेतच्छ्रमाभिसंवृतः॥
चामरचक्रनाम्नेपेरुदयन्निव भास्करः।
प्रसुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः॥
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाचलः।
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अन्यथात्मपुरोगमाः॥
सुनाक्षव महाराज। विश्वसिद्धसन्निभाः।
गान्धारराजः कितवः शङ्खो भूरिश्रवास्तथा।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य यराजन्त महारथाः ॥”)
चक्राङ्गः, स्त्री, (चक्रवत् चक्राकारेण वा शस्य
मञ्च।) काकतुण्डी। न्वेतगुह्या। इति राज-
निर्वण्टः॥
चक्रश्रेणी, स्त्री, (चक्रमिव चक्राणां वा श्रेणी
यत्र।) अजगद्गङ्गादुग्धः। इति रत्नमाला ॥
चक्रसंज्ञं, स्त्री, (चक्रमेव वैद्यकयोग्यचक्रं संज्ञायते
इति। सं + ज्ञा + कः। चक्रस्य संज्ञा संज्ञा
यस्य इति वा।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥
चक्रसंवरः, पुं, (चक्रं अविद्याकामकर्मदादिगन्ध-
विषयवासनासमूहं हन्त्रियाणां समूहं वा
संशृणोति संश्रमयतीति। सं + श्र + अच्।)
बुद्धभेदः। तत्पर्यायः। चैरम्बः २ चैरकः ३
देवः ४ वक्षकपाली ५ निशुम्भी ६ शशिशेखरः
७ वक्षटीकः ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चक्रा, स्त्री, (चक्रं लम्बौ + रक्तं। तत्ट्ठाप्।) नागर-
सुस्ता। कर्कटदण्डिनी। इति राजनिर्वण्टः॥
चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्रमेव चक्राकारेण अङ्गते गच्छती-
त्यर्थः। अङ्गि गतौ + अच् ततो ङीष्।) हंसी।
इति शब्दरत्नावली ॥ चक्राङ्गी च पाठः॥
चक्राङ्गः, पुं, स्त्री, (चक्रमेव चक्राकारेण अङ्गति
गच्छतीति। अङ्ग + अच्) हंसः। इत्यमरः।
२। ५। २३॥ (यथा, महाभारते। ८। ४१। २१।
“इदम्बुध्नौ चक्राङ्गावचः काकं विहङ्गमाः ॥”-
चक्रमङ्गमस्यति युत्पत्त्या रथोऽपि ॥ (चक्र)
वाकः। यथा, मनुः। ५। १२।
“कलविह्वं ब्रवं हंसं चक्राङ्गं पार्श्वकुण्डम् ॥”)

चक्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमस्यस्याः इति । “अष्टं व्यादिभ्योऽङ्” ५।२।१०७। इत्थत् ततटाप् ।) सुदर्शना लता । इति रत्नमाला ॥
 चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग + आत्मी डीष् ।) कटु-
 रोहिणी । इति मेदिनी । गे । ४५ ॥ (अस्याः
 पर्यायाः यथा भावप्रकाशस्य पूर्वस्वस्व १ भागे ।
 “कङ्गी तु कटुका तिका कण्ठमेदा कटुम्भरा ।
 अशोका मन्थप्रकला चक्राङ्गी प्रकुलादनी ॥
 मन्थपित्ता काष्ठरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥”)
 हंसी । इति शब्दरत्नावली ॥ हिलमोचिका ।
 इति चिकित्साशेषः ॥ मञ्जिष्ठा । उषधर्षी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटशङ्खी । इति रत्नमाला ॥
 चक्राटः, पुं, (चक्रं धूर्णतज्जालं शास्त्रमहं
 आलम्ब्य अटतीति । अट् + अच् ।) विषवेद्यः ।
 धूर्णः । हीनारः । इति मेदिनी । टे । ४२ ॥
 चक्राणः, त्रि, (चक्रे कर्मादिकं इति । ल + कान्
 प्रत्ययः । ततो घानौ अन्त्यं लत्वम् ।) लतवान् ।
 कर्मवाच्ये लतः । भाववाच्ये ली
 लतम् । इति सुभबोधयाकरणं तट्टीका च ॥
 चक्राधिवासी, [न] पुं, (चक्रं लघौ + रच् । चक्रं
 हृदिचक्रकं अधिवासयतीति । अधि + वस् +
 चिच् + चिनिः ।) नागरज्जटयः । इति
 चिकित्साशेषः ॥
 चक्रावर्णः, पुं, (चक्राकारः आवर्णः ।) चूर्णम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 चक्राष्टः, पुं, (चक्र इत्याष्टा संज्ञा यस्य ।)
 चक्रमहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रवाक-
 पक्षिविशेषः । यथा, भागवते । ३।१०।२४ ।
 “हंससारसचक्राङ्गाकोलकादयः खगाः ॥”
 यथाच । हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ।
 “चक्राङ्गोऽतिकषायशुक्रजननो वृष्योऽतिरथो-
 ष्टुः ॥”)
 चक्रिः, पुं, (करोतीति । ल + “आढगमहनजनः
 किकिर्नो लिट् च” २।२।१०१। इति कित् ।
 स च लिङ् वत् ।) कर्मा । इति सुभबोधम् ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । १।६।२ ।
 “चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥”
 “चक्रये पुरुषार्थकराय प्रीलाय ॥” इति द्या-
 नन्दलतभाष्यम् ॥)
 चक्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवर्गुलाकारो विद्यते
 अजास्या वा । चक्र + ठन् टाप् च ।) जालु ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
 ४।३७६ ।
 “अथोभयघनादायि भ्रष्टचक्रिकया समम् ॥”)
 चक्रो, [न] पुं, (चक्रं सुदर्शनाङ्गं मनस्तत्त्वा-
 त्कमिति यावत् अस्यास्तीति । चक्र + इनिः ।)
 विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३।१४६।११० ।
 “अरौमः कुण्डली चक्रो विष्णुर्जितशायनः ॥”
 चक्रं यामचक्रं यामचक्रं इत्यर्थः । अधिकां-
 तयास्तस्य इति इनिः ।) यामजालिकः ।
 (चक्रं चक्राकारचक्रविशेषोऽस्यस्य ।) चक्र-
 वाकः । (चक्रं वटादिनिम्बकरवयनविशेषः ।

सोऽस्यस्य इति ।) कुलालः । (चक्रं पञ्चा अथस्यस्य
 इति ।) सर्पः । रुचकः । इति विश्वमेदिनी ॥
 अजः । तैलिकमहः । इति शब्दरत्नावली ॥
 चक्रवर्त्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ चक्रमहः ।
 तिमिश्रः । आलम्बः । काकः । खरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्त्ता-
 ट्यर्थे प्रमाणं यथा आर्यामन्त्रशब्दम् । ५६२ ।
 “अहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैल-
 कारस्य ।
 चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं
 चक्रो ॥”)
 चक्रविशिष्टे चि ॥ (चक्रयुक्तरथादियानाकृष्टः ।
 यथाच मनुः । २।१३८ । [स्त्रियाः ॥]
 “चक्रिणो दशमीस्यस्य रोगिणो भारिणः
 “चक्रिणः चक्रयुक्तरथादियानाकृष्टस्य ॥”
 इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)
 चक्रोवान्, [त] पुं, स्त्री, (“आसन्धीवद्वीव-
 चक्रोवदिति” ८।१।२ । चक्रशब्दस्य चक्रो-
 भावः ततो निपातनात् साधुरिति ।) गर्भभः ।
 इत्यमरः । राजविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
 चक्रुः, पुं, (करोतीति । ल + “कुर्भञ्च” उणां
 १।२२ । इति कृः ।) कर्मा । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुगादिशब्दः ॥
 चक्रश्चरो, स्त्री, (चक्राणां जिनविशेषाणां ईश्वरो
 अधिष्ठात्री ।) जिनानीं विद्यादेवीविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 चक्र, लङ् वद्धे । इति कविकल्पदमः ॥ (अदा-
 व्याप्तं सकं सेट् ।) वदः कथनम् । (दशने च
 इति केचित् ।) लङ्, आचष्ट धर्मं धीरः ।
 हतीयस्वरानुबन्ध इति प्राचः । इकार उच्चा-
 रणार्थ इति केचित् । ह्रस्वसि दुर्गागमार्थ इति
 केचित् । वेदैवचारणार्थ इति केचित् । अत्र
 बह्वस्तु हतीयस्वरो भ्रमकारितः किन्तु चतुर्थ-
 स्वरानुबन्धोऽयं निष्ठाया इमनिधेयार्थः तेन
 वर्णनार्थे आनक्रसाणादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं
 वर्णद्विमिथाहुः । इति दुर्गादासः ॥
 चक्रणं, स्त्री, (चक्र्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्य-
 पानेन सह वा । चक्र + क्युट् । यद्वा, चक्र्यते
 भक्ष्यते मद्यमनेनेति । चक्र + क्युट् निपातनात्
 कान्तागमश्च ।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्वयम् । इति
 हेमचन्द्रः । ३।५।७१ ॥ (चक्र + भावे लुट् ।)
 कथनम् । (दशनम् । यथा, ऋग्वेदे । १।२।५।
 “स्तृणीत वज्रिरानुधगृह्यत एष्टं मनीषिणः ।
 यजान्तस्य चक्रणम् ॥”)
 चक्राः, [स्] पुं, वृक्षस्य । इति चिकित्साशेषः ।
 उपाध्यायः । इत्यादिशेषः ॥ (स्त्री, दर्श-
 नम् । यथा, ऋग्वेदे । १।७।१ ।
 “इन्द्रो दीर्घाय चक्रस आ सूर्यं रोहयद्विवि ।
 वि गोभिरद्विभैरयत् ॥”)
 चक्रुः, [स्] स्त्री, (चष्टे पश्यन्नेनेति । चक्र +
 “चष्टेः शिच्” उणां । २।१२० । इति
 उषिः स च श्रित् । श्रित्वात् आनादेशाभावः ।)

दर्शनेनेति च । तस्य आत्वं उद्भूतकथ्यम् । तद्वृ-
 ष्यम् २ एचकत्वम् ३ संज्ञा ४ विभागः ५
 संयोगः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ अङ्गः ९
 प्रवत्वम् १० संज्ञापरिमाणम् ११ योग्यवृत्ति-
 क्रिया १२ योग्यवृत्तिजातिः १३ योग्यवृत्तिव्य-
 वायः १४ अत्यन्त्रियसहकारिणः आलोकः
 उद्भूतरूपं महत्त्वम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥
 अस्याधिष्ठात्री देवता सूर्यः । इति श्रीभाग-
 वतम् । तत्पर्यायः । लोचनम् २ नयनम् ३
 नेत्रम् ४ ईक्ष्णम् ५ अक्षि ६ इक्ष्णु ७ इक्ष्णुः ८
 इक्ष्मरः । २।६।६३ ॥ अक्ष्णम् ९ दर्शनम्
 १० । इति हेमचन्द्रः ॥ तपनम् ११ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ विलोचनम् १२ इष्टा १३
 वीक्षणम् १४ प्रेक्षणम् १५ देवदीपः १६ देव-
 दीपः १७ इक्ष्णुः १८ इक्ष्णी १९ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ * यथा, कर्मलोचने ।
 “पानिभ्यां न सृष्टेः चक्षुश्चक्षुषी नैकपाणिना ।
 चक्षुः पराहिताकाङ्क्षी न सृष्टेः देकपाणिना ॥”
 मेघशङ्खीवृत्तः । इति रत्नमाला ॥
 चक्षुर्वहनं, स्त्री, (चक्षुःशब्दोत्पत्तिर्वहननेनेति ।
 वह + लुट् । चक्षुःशब्दोत्पत्तिर्वहननेनेति तया-
 त्वम् ।) मेघशङ्खीवृत्तः । इति रत्नमाला ॥
 चक्षुःश्रवाः, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रवः श्रवणं
 यस्य ।) सपः । इत्यमरः । १।८।७ ॥
 (यथा, नैषधे । १।२८ ।
 “इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नने
 स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥”
 अस्य पर्याया यथा, वेदकरत्नमालायाम् ।
 “आङ्क्षाश्रीविषः सर्पां द्विजकोरुहः सरोक्षपः ।
 चक्षुःश्रवा दम्भशूको गङ्गापात पद्मगोरगाः ॥”)
 चक्षुष्यं, स्त्री, (चक्षुषि लोचनाय हितम् । चक्षुस्
 + “शरीरावयवान् यत्” ५।१।६ । इति
 यत् ।) प्रपौखरीकम् । अस्य पर्याया यथा,
 वेदकरत्नमालायाम् ।
 “प्रपौखरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुखरी ॥”
 सौवीराङ्गनम् । खपरीतुत्यम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 चक्षुष्यः, पुं, (चक्षुषि हितः । “शरीरावयवान्
 यत्” ५।१।६ । इति यत् ।) केतकृत्तलः ।
 पुखरीकृत्तलः । इति मेदिनी । ये । ८० ॥
 शोभाङ्गनृत्तलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसा-
 ङ्गनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 चक्षुष्यः, त्रि, (चक्षुषि हितः । चक्षुस् + यत् ।)
 प्रियदर्शनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, राज-
 तरङ्गिण्याम् । ३।४६५ ।
 “प्रिया भाग्यानुगामिभ्यां चिह्नमानो न याचितम् ।
 अभूत सर्वस्य चक्षुष्यः सं तु दुर्लभवर्तनः ॥”
 चक्षुजः । इति विश्वः । यथा, माघे । ८।५७ ।
 “चक्षुष्यः खलु महताम्यरेरजङ्गः ॥”
 “चक्षुषि भवचक्षुष्यः प्रियोरक्षिणश्च ॥” इति तट्टी-
 कायां मङ्गनाथः ॥ चक्षुर्जितः । इति मेदिनी ।
 ये । ८२ ॥ (यथा, सुश्रुते कृष्णस्थाने २० अध्याये ।

चञ्चलः

“दक्षिणो मासतः श्रेष्ठचञ्चल्यो बलवर्द्धनः॥”) चञ्चल्या, स्त्री, (चञ्चल्य + टाप् ।) कुलत्थिका । सुभगा । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥ अजयङ्गौ । अरग्यकुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
चञ्च, न चाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-पर-सकं-सेट् ।) न, चञ्चोति । इति दुर्गादासः ॥
चञ्चुरं, स्त्री, (चकति लप्रोत्यनेन । चक + उरच् । इदित्वाप्तम् ।) यानमात्रम् । तत्पण्यायः । धोरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चञ्चुरः, पुं, (चञ्चते लप्यतेनेन । चक + उरच् । इदित्वाप्तम् ।) रथः । इत्यः । इति मेदिनी । रे । १५३ ॥
चञ्चुमणं, स्त्री, (पुनःपुनरतिशयेन वा क्राव्यतीति । चञ्चुम + भावे ल्युट् ।) पुनःपुनर्भ्रमणम् । (यथा, भागवते । ३ । २१ । ५० ।
“नूनं चञ्चुमणं देव । सतां संरक्षमाय ते ।
वधाय चासतां यत्नं हरेः शक्तिर्हि पालनी॥”) अतिशयभ्रमणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते सूचस्थाने १६ अध्याये ।
“स्थानासनं चञ्चुमणं यानयानातिभाषणम्॥”) अनतिदेहपीडाकारकचञ्चुमणस्य गुणाः । आया-र्जनमेधाधीनियमुद्धारित्वम् । सदोपानमृदित-पादचञ्चुमणदोषाः । अमारोग्यत्वम् । अनायुष्य-त्वम् । इन्द्रियदृष्टिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
चञ्चः, चि, प्रोभनः । दक्षः । इति मेदिनी । गे । ७॥ (पुं, राजमन्त्रविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
“अन्तरङ्गाच्च चञ्चाया येऽभूवस्तत्र मन्त्रिणः ।
तेः स्त्रीवदासितमन्त्रिणीं वस्तेः शब्दात्त्वितैरपि॥”) चञ्चुल्ला, स्त्री, (चि + बाहुलकात् उः । चं उप-पीयमानं अल्लवत् फलं अस्याः ततो निपा-तनात् साधुः ।) फललताविशेषः । चिचिडा इति भाषा । तत्पण्यायः । वैष्णवः २ श्वेत-राजौ ३ दृष्टतुफलः । अस्या गुणः । पटोल-गुणात् किञ्चिद्व्युत्पन्नम् । विशेषात् प्रोधिणो हितत्वम् । इति मदनविनोदः ॥
चञ्चत्पुटः, पुं, (चञ्चत् गुणभङ्गां लयविशेषाणां पुटं इन्द्रं यत् ।) तालप्रभेदः । यथा,—
“ताले चञ्चत्पुटे स्यं गुह्यं लघु प्रतम् ॥” इति सङ्गीतदामोदरः ॥
चञ्चत्पुटोऽपि कुञ्चित् पाठः ॥
चञ्चरी, स्त्री, पुं, (चञ्च्येते पुनः पुनरतिशयेन वा चरति भाव्यतीति । चर + यङ् लुक् ततो टक् टित्वात् ङीप् च ।) भ्रमरी । यथा,—
“करी वरी भरीति चेद्दिशं सरी सरीति काम् ।
स्थिरी चरी करोति चैत्र चञ्चरीति चञ्चरी॥” इत्यङ्गटः ॥
चञ्चरीकः, पुं, (चरति पुनःपुनरिति “कर्ष-रीकादयश्च॥” उणा । ४ । २० । इति यङ् लुगन्तेन साधुः ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चञ्चलं, चि, (चञ्चं गतिं लतीति । ला + कः ।) अस्थिरम् । (यथा, हरिवंशे । ६४ । ७ ।
“एवं वृक्षान् पालयन्तौ प्रोभमानौ महावनम् ।

४१५

चञ्चुः

चञ्च्यन्तौ रमन्तौ स किशोराविव चञ्चलौ ॥”) तत्पण्यायः । चलनम् २ कम्पनम् ३ कम्पम् ४ चलम् ५ लोलम् ६ चलाचलम् ७ तरलम् ८ पारिभवम् ९ परिभवम् १० । इत्यमरः । ३ । १।७५ ॥ चपलम् ११ चटलम् १२ । इति तट्टीका । वायौ पुं । इति मेदिनी । ले । ६० ॥
चञ्चला, स्त्री, (चञ्चं लाति । ला + कः टाप् च ।) यद्वा चञ्चलं चाञ्चल्यं अस्त्यस्याः इति अच् ।) लम्पीः । विदुत् । इति मेदिनी । ले । ६० ॥ पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका । (वर्णवृत्त-विशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः ।
“तूर्यतालपन्निराजमेवहारनायकेन ।
चामरध्वजेन चापि मञ्जिता सुवर्णेकेन ।
वर्णितातिसुन्दरेण पद्मगेनपिङ्गलेन ।
चञ्चला चकोरचालोचने समञ्जसेन ॥”) चञ्चा, स्त्री, (चञ्च + अच् + टाप् ।) नलनिर्मिता । चाच इति भाषा । (चञ्चव मनुष्यः । इति इवार्थे कन् ततः “लुप्तमनुष्ये ।” ५ । ३ । ६८ । इति कनो लुप् ।) दण्डनिर्मितपुरुषः । इति मेदिनी । चे । ५ ॥
चञ्चः, पुं, (चञ्च + बाहुलकात् उः ।) गोना-डीचः । स तु नाडीचशाकः । एरुद्वलः । इति मेदिनी । चे । ५ ॥ दृगः । इति शब्द-रत्नावली । रत्नैरुद्वलः । सुदचञ्चुद्वलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चञ्चुः, स्त्री, (चञ्चति प्राप्नोति यज्ञानि भक्ष्यमनवा) पत्तिणामोष्ठः । पाखर टोंट् इति भाषा । (यथा, चातकाष्टके । ६ । [जानोमहे “भातञ्चातक । पातकं किमपि ते सम्यङ् न यत्तेऽस्मिन्न पतन्ति चञ्चुपुटेके द्वित्राः पयो-विन्दुवः॥”) तत्पण्यायः । चोटिः २ । इत्यमरः । २।५।३६ ॥
चञ्चुः ३ चोटौ ४ चञ्चुका ५ । इति शब्दरत्ना-वली । स्फपाटिका ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्च-शाकविशेषः । तत्पण्यायः । विजला २ चञ्चुः ३ कलभी ४ चौरपत्रिका ५ चञ्चुरः ६ चञ्चुपत्रः ७ सुशाकः ८ सेत्रसम्भवः ९ अस्या गुणाः । मधु-रत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधन-त्वम् । गुल्मोदरविघ्नान्नाग्नौघघ्नीनाशित्वम् ॥
“चञ्चुचञ्चुचञ्चुको च दीर्घपञ्चा सतिक्तिका ।
चञ्चुः प्रीता सरा रुष्या साही दीघत्रयापञ्चा ।
धातुपुटकरी बल्या मेधा पिच्छिलिका स्मृता ॥” इति भावप्रकाशः ॥
तस्या वीजस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मशूलोदरोगविघ्नत्वगदोषकण्डूवर्जकृच्छनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवहारोऽस्य यथा, “आमे परिणते यस्तु विवन्धमसिमाधेते ।
समूलपिच्छमल्पात्पं बहुशः संप्रवाहिकम् ॥
तं मूलकानां यधेय वदरायामयापि वा ।
उपोदकायाः चौरिण्या यवाभ्या वास्तुकस्य वा ॥
सुवर्चलायाश्चक्षीन्वा प्राकेनावलुगस्य वा ॥” इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ।)

चटकः

चञ्चुका, स्त्री, (चञ्चु + स्वार्थे कन् टाप् च ।) चञ्चुः । पत्तिणामोष्ठः । इति शब्दरत्नावली ।
चञ्चुपत्रः, पुं, (चञ्चाकारं पत्रमस्य) चञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चञ्चुभृत्, पुं, स्त्री, (चञ्चुं विभर्त्सोति । भृ + क्तिप् ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चञ्चुमान्, [त्] पुं, स्त्री, (चञ्चुरस्यस्येति । निव-योगे मतुप् ।) पक्षी । इति हारावली ।
चञ्चुरः, पुं, (चञ्चति चञ्चुवदाक्षतिं गच्छतीति । चञ्च गतौ + बाहुलकात् उरच् ।) चञ्चुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दक्षः । यथा, काशी-खण्डे । १० । ४६ ।
“विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो लौकिकाचारचञ्चुरः ।
कदाचिच्चिन्तयामास हृदि ध्यात्वा महेश्वरम् ॥”) चञ्चुसृचिः, पुं, (चञ्चुः सृचिरिव यस्य ।) कार-खवपक्षी । तत्पण्यायः । सुयङ् २ पीततुङ्गः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः । मरुतः ४ चञ्चुसृचिकः ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥
चञ्चुसृचिकः, पुं, स्त्री, (चञ्चुसृचि + स्वार्थे कन् यङ्वा चञ्चुः सृचिरिव यस्य इति कप् ।) चञ्चुसृचि-पक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥
चञ्चुः, स्त्री, (चञ्चु + “ऊङुतः ।” ४ । १ । ६६ । इत्यस्य “अप्राणिनातेच्चारज्ज्यादीनामुप-संख्यानम् ।” इति वार्तिकोक्ता ऊङ् ।) चञ्चुः । इति हेमचन्द्रः ॥
चट, भेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वां परं-सकं-सेट् ।) चटति । इति दुर्गादासः ॥
चट, क वधे । भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, चाटयति । इति दुर्गा-दासः ॥
चटकः, पुं, (चटति भिनत्ति धान्यादिकं चञ्चुपुटेनेति । चट भेदे + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति पञ्चादित्वाच् ततः स्वार्थे कन् ।) पञ्चि-विशेषः । चटा इति भाषा । (यथा, देवी-भागवते । १ । ४ । ८ ।
“वीक्ष्य प्रेमाद्भुतं तव बाले चटकयोस्तदा ।
यासच्चिन्तातुरः कामं मनसा समचिन्तयत् ॥”) तत्पण्यायः । कलविहः २ । इत्यमरः । २।५।१८ ॥ चित्रपृष्ठः ३ गृह्णीडः ४ दृषायणः ५ । इति हारावली । कामुकः ६ नीलकण्ठकः ७ काल-कण्ठकः ८ कामचारी ९ । इति जटाधरः ॥
कलाविकलः १० । इति शब्दरत्नावली । तन्मास-गुणाः । शीतत्वम् । लघुत्वम् । युक्तबलप्रदत्वम् । तद्विचारग्यचटकं तत् क्रयं लघु पण्यदम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
“चटकाः श्लेष्मलाः क्षिप्वा वातघ्नाः मुक्ताः परम् ।
गुरुष्णक्षिग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ॥” इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
“चटका मधुराः क्षिप्वा बलमुक्तविवर्द्धनाः ।
सन्निपातप्रशमनाः शमना मासतस्य च ॥” इति चरके सूचस्थाने २७ अध्याये ।)

चटुला

चखका

चखडक

चटका, स्त्री, (चटका + स्त्री कन्। “उदी-
• चामातः स्थाने यकपूर्वायाः।” ७।३।४६।
इति पञ्चे द्वादशभावाः।) चटका। इति
सुगन्धोपधाकरणम्।

चटका, स्त्री, (चटक + टाप्।) चटकपत्नी।
(चटकस्य चटकाया वा स्त्रीपत्यम्। चटका +
येरक्। स्त्रियामपत्ये लुक् वक्तव्यः। तत्र टाव-
न्नात् तद्धिते लुप्ते “लुक् तद्धितलुकि।” १।२।४६।
इति टापो लुकि पुनः अजाद्यतष्टाप्। स च
जातिलक्षणादौषो बाधकः।) चटकस्त्रीपत्यम्।
चटी इति भाषा। इत्यमरः। २।५।१८॥
पिप्पलीमूलम्। इत्यमरटीकायां नारायणचक्र-
वर्ती। श्यामापत्नी। इति राजनिर्घण्टः।
चटकाशिरः [स्] स्त्री, (चटकायाः शिर इव।)
पिप्पलीमूलम्। इति हेमचन्द्रः।

चटकिता, स्त्री, (चटका + स्त्री कन्। “उदी-
• चामातः स्थाने यकपूर्वायाः।” ७।३।४६।
इति द्वादशभावाः।) चटका। इति सुगन्धोप-
धाकरणम्।

चटिका, स्त्री, (चटति भिनत्ति रोगादिकं नाश-
यतीत्यर्थः। चट् + बाहुलकात् इकन्।) पिप्पली-
मूलम्। (चटति भिनत्ति ध्यानादिकं स्वचक्षु-
पुटेनेति।) चटका। इति हलायुधः।

चटिकाशिरः, [म्] स्त्री, (चटिकायाः चटकपत्न्याः
मस्तकमिव आकृतिरस्य।) पिप्पलीमूलम्।
इत्यमरः। २।६।११०॥

चटिकाशिरः, पुं, (‘सर्वं सान्ना अदन्ताः स्युः।’
इत्युक्तेः प्रबोदरादित्वात् सलोपः।) पिप्पली-
मूलम्। इत्यमरटीकायां भरतः। (अस्य पर्यायाः
यथा, वेद्यकरमालायाम्।

“अश्लिषं पिप्पलीमूलं षड्ग्रन्थिचटिकाशिरः।”)
चटुः, पुं (चटति प्रोक्तस्तन्पादिकं भिनत्तीति।
चट भेदे + “न्यग्यादयश्च।” उणां। १।३७।
इति कुः।) प्रियवाक्यम्। (यथा, माघे।
३।६।

“ह्यायं निजस्त्रीचटुलालसानां
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम्॥”)
उद्भूतम्। व्रतिनामासनभेदः। इति मेदिनी।
टे। १४॥ प्रियभाषणे स्त्रीलिङ्गोऽपि। इति
संक्षिप्तसारे उणादिरितिः।

चटुलः, त्रि, (चटतीति। चट् + बाहुलकादुलच्।
यङ्गा, चटु + “सिन्धादिभ्यश्च।” ५।२।६७।
इति मत्वर्थे लच्।) चखलः। इति हेमचन्द्रः।
६।६१॥ (यथा, रघुः। ६।५८।

“त्रासातिमाचचटुलेः सारतः सुनेत्रैः
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचैष्टितानि॥”)
सुन्दरः। इत्युणादिकोषः।

चटुला, स्त्री, (चटुल + “अजाद्यतष्टाप्।” ४।
१।४। इति टाप्।) विद्वत्। इति जटाधरः।
(गायत्रीरूपा भगवती। यथा, देवीभागवते।
१२।६।४७॥

“चटुला चखिका चिन्ता चिन्तामन्त्रविभूषिता॥”)

चटुलोलः, त्रि, (चटुलचखलः लोलश्च। अति-
चखलत्वात्तथात्वम्। निपातनादलोपे साधुः।)

चाटुलोलः। सुचखलः। इति हारावली। २।१६॥

चङ्, इ क रोषे। इति कविकल्पद्रुमः। (परां-परां-
अकं-सेट्।) इ क, चखयति। इति दुर्गादासः।

चङ्, इ ड रोषे। इति कविकल्पद्रुमः। (भां-आत्-
अकं-सेट्।) इ, कर्मेणि चखते। ड, चखति।
इति दुर्गादासः।

चण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः। (भां-परां-
अकं-सेट्।) चणति। इति दुर्गादासः।

चण, म दाने। इति कविकल्पद्रुमः। (भां-परां-
अकं-सेट्।) म, चणयति। इति दुर्गादासः।

चण, मि गतौ। चिंसे। इति कविकल्पद्रुमः।
(भां-परां-अकं-सेट्।) मि, चणयति चण-
यति। इति दुर्गादासः।

चणकः, पुं, (चणति वेदोच्चारणादिध्वनिना शब्दा-
यते इति। चण शब्दे + कन्।) मुनिविशेषः।
इति शब्दरत्नावली। (चणयते दीयते इति।
चण दाने + कन्।) शस्यविशेषः। चणा पुट
कोला इति च भाषा। तत्पर्यायः। हरि-
मय्यकः २। इत्यमरः। २।६।१८॥ हरि-

मय्यकः ३। इति तट्टीका। चणः ४ हरिमय्यः ५
सुगन्धः ६ ज्ञानचक्षुकः ७ बालभोग्यः ८ वाजि-
भक्ष्यः ९ कच्छकी १०। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्।
रूक्षत्वम्। मेघवात्यमपितनाशित्वम्। दीप-
नत्वम्। वर्णवर्णरक्षाध्यानकारित्वम्॥॥ आत्मस्य

तस्य गुणाः। शीतलत्वम्। रुच्यत्वम्। सन्त-
पणत्वम्। दाहज्वरघ्नरोशोपनाशित्वम्। गौल्य-
त्वम्। कषायत्वम्। इतकफवीर्यकारित्वम्॥॥
भृष्टस्य तस्य गुणाः। रुच्यत्वम्। वातनाशित्वम्।
रक्तरोषकारित्वम्। उण्णवीर्यत्वम्। लघुत्वम्।
स्वेदशोथहरत्वम्॥॥ तस्य यष्टस्य गुणाः।

मधुरत्वम्। कषायत्वम्। कफवातविकार-
श्वासोक्तकासक्रमपीनमनाशित्वम्। बलदीपन-
त्वम्॥॥ प्रातस्तुज्जलपानगुणाः। चन्द्रमरी
चिरेन शीतलत्वम्। पित्तरोगनाशित्वम्। पृष्टि-
प्रदत्वम्। पाके नेत्रगुणत्वम्। सन्तपणत्वम्।

मङ्गलत्वम्। मधुरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥॥
तस्य आद्रभृष्टस्य गुणः। बलकारित्वम्। रोचन-
त्वम्॥॥ स्निग्धस्य तस्य गुणः। पित्तकफ-
नाशित्वम्॥॥ तत्सूपः लोभकरः॥॥
तस्य शाकस्य गुणाः। रुच्यत्वम्। दर्शकत्वम्।

कफवातकारित्वम्। अम्लत्वम्। विष्टम्भजनक-
त्वम्। पित्तदन्तशोथनाशित्वम्। इति भाव
प्रकाशः।

चणकात्मजः, पुं, (चणकस्य मुनिविशेषस्य आत्मजः।)
वानस्यायनमुनिः। इति हेमचन्द्रः। ३।५१७॥
चणकात्मकं, स्त्री, (चणकजानमन्त्रम्। ततः स्त्री
कन्।) चखकलवणम्। तस्य गुणाः। अत्यम्लत्वम्।

दीपनत्वम्। दन्तहर्षणत्वम्। लवणागुरसत्वम्।
रुच्यत्वम्। शुलाजीर्णविषयनाशित्वम्। इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥

चणकात्मकः, पुं, (चणकस्य मुनिविशेषस्य आत्मजः।)
वानस्यायनमुनिः। इति हेमचन्द्रः। ३।५१७॥
चणकात्मकं, स्त्री, (चणकजानमन्त्रम्। ततः स्त्री
कन्।) चखकलवणम्। तस्य गुणाः। अत्यम्लत्वम्।

दीपनत्वम्। दन्तहर्षणत्वम्। लवणागुरसत्वम्।
रुच्यत्वम्। शुलाजीर्णविषयनाशित्वम्। इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥

चणकात्मकः, [स्] स्त्री, (चणकात्मस्य चणक-
लवणस्य वारं जलम्।) चखकलवणक-
पत्राशिरवारि। इति राजावली॥

चणदमः, पुं, (चखचणक इव दमो हलः।) सुत्र-
गोचर इति राजनिर्घण्टः। चणोदमोऽपि पाठः॥

चणपत्नी, स्त्री, (चणचखकलस्य पत्नमिव पत्न्य-
यस्याः। स्त्रियां डीप्।) रुदनीरुचः। इति
राजनिर्घण्टः॥

चणिका, स्त्री, (चणति दुग्धवदम् ददातीति।
चण दाने + कण्। टाप् अत इत्वच्।) हृष-
विशेषः। तत्पर्यायः। गोदुग्धा २ सुनीला ३
क्षेत्रजा ४ हिमा ५। अस्या गुणाः। बीजे-

युष्यत्वम्। धृत्यत्वम्। अतिमधुरत्वम्। हृषीः
प्रशुद्धित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चण्डं, स्त्री, (चण्डते इति। चङ् + पचाद्यच्।)
तीक्ष्णम्। इति शब्दरत्नावली॥

चण्डः, पुं, (चणति चणयति वा अन्तरम् ददाती-
त्यर्थः। चण + “अमन्तात् डः।” उणां। १।११४।
इति डः।) तिलिकीरुचः। चण्डते कुप्यतीति।

चङ् + अच्।) यमकङ्करः। दैत्यविशेषः। इति
मेदिनी। जे। ११॥ (अयं हि शुभासुरसंज्ञाः।
कदाचिदयं हिमाचलस्य भगवती इष्टा शुभाय
कथितवान्। ततः शुभाय भगवत्यानयनाय गतो-

२मौ तल्लाटफलकनिर्गतया चासुखया निजतः।
यतद्विवरणं मार्कण्डेयपुराणे द्रष्टव्यम्। कानि-
केयः यथा, महाभारते। ३।२३१।४।

“शिशुः शीघ्रः शुचिचखो दीपवर्णः शुभाभनः॥”)
चण्डः, त्रि, (चण्डते कटो भवतीति। चङ् + पचा-
द्यच्।) अत्यन्तकोपनः। इत्यमरः। ३।१।३२॥
(यथा, महाभारते। ३।२३३।११।

“चण्डान् शौचान् महाशनाश्च
चौराश्च दुराचपलाश्च वज्राः॥”)
तीक्ष्णतायुष्टः। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, महाभारते। १।३२।२३।

“दहन्तमिव तीक्ष्णां चण्डबाधुममीरितम्॥”)

चण्डता, स्त्री, (चण्डस्य भावः। चण्ड + तल्।)
उग्रता। इति हेमचन्द्रः। २।२३७॥

चण्डनायिका, स्त्री, (चण्डो कोपना नायिका।)
दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ अष्टनायिकास्त-
गन्तनायिकाविशेषः। (यथा, दुर्गाध्याने।

“उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोया चण्डनायिका।
चण्डा चण्डयन्ती चैव चासुख्या चण्डिका तथा॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम्।
चिन्तयेन् सततं दुर्गा धर्मकामार्थमोक्षदाम्॥”)

तस्या ध्यानं यथा, देवीपुराणोक्तदुर्गासप्तपद्धतौ।
“चण्डनायिकां भोजयन्ती योऽङ्गशुभम्।
कपालं खेटकं घण्टां दण्डं धनुर्धनम्।
पाशाश्च शोभनां शक्तिं वामहस्तेन विभ्रतीम्॥
मुद्गरं शूलवज्रं खड्गं चैव तथाङ्गुलम्।
शरं चक्रं शलाकाश्च दक्षिणेन च विभ्रतीम्॥”

चण्डवद्रिका, स्त्री, (चण्डः प्रचण्डः वद्रः अधिष्ठा-
तयाद्यस्याः। चण्डवद्र + “अत इतिटनी।”

• विश्वरूपमदत्तं शान्तं स्यात्तत्पदस्तथा ॥

• कलस्वरसमायुक्तं रसभावमन्वितम् ।

बुध्यमानः सद्यं वे यथार्थं कृतकशी तृपः ॥

ब्राह्मणादिषु सर्वेषु यथार्थं चार्पयेत्तृपः ॥

य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् । स विप्रो यास उच्यते ॥

सप्रस्वरसमायुक्तं काले काले विश्राम्यते ।

प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको तृपः ॥”

तस्य फलं यथा,—

“चण्डोपाठफलं देवि । शृणुष्व गदतो मम ।

एकादशपादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥

सङ्कल्प्य पूर्वं सम्यग्य न्यस्याङ्गेषु मनु सक्तम् ।

पाठादवलप्रदानादि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥

उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिराष्ट्रं पठेन्नरः ।

यद्योपशान्त्यै कर्मणं पञ्चाष्ट्रं वरानने ॥

महाभये समनुपमे सप्ताष्ट्रं मनुभयेत् ।

गवाष्ट्रं भवेच्छान्तिर्वर्षात्पयफलं लभेत् ॥

राजवश्याय भूमे च द्वादशसुदीरयेत् ।

अर्काष्ट्रं काव्यसिद्धिर्वैरक्षानि च जायते ॥

मन्वाष्ट्रं रिपुर्ध्वंस्तथा स्त्रीवश्यतामिषान् ।

सौख्यं पञ्चदशाष्ट्रं श्रियमाप्नोति मानवः ॥

कलाष्ट्रं पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः ।

राज्ञां भौतिविमोक्षाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥

कुर्व्यात् सप्तदशाष्ट्रं तथाष्टाष्ट्रं प्रिये ।।

महाव्रणविमोक्षाय त्रिंशदाष्ट्रं पठेत् सुधीः ॥

पञ्चविंशतिनाम् भवेद्विजयविमोक्षणम् ।

सङ्कटे समनुप्राप्ते दक्षिणतुल्यं तथा ॥

जातिध्वंसं कुलोत्कर्षं दद्यात्तुलायाः त्रिंशत् ।

वैरिद्वन्द्वौ याधिरद्वन्द्वौ धननाशे तथा चये ।

तथैव त्रिविधोत्पत्तौ तथा चैवातिपातके ।

कुर्व्याद्यत्रात् शताष्ट्रं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

प्रियोद्विष्टः शताष्ट्रं दद्यात्तुल्यं त्रिंशत्पदे ।

मनसा चिन्तितं देवि । सिद्धिदयोत्तराश्च तावत् ॥

शतान्धमेधयज्ञानां फलमाप्नोति मुनिः ।।

सहस्रावर्तनाक्षर्योराष्ट्रं स्वयं स्थिरा ॥

भुक्ता मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।

यथाश्चमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥

स्तवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥

अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ।।

चण्डाः शताष्ट्रपाठात् सर्वाः सिध्यन्ति

सिद्धयः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥

अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मविर्महाकाली देवता

गायत्री हृदो नन्दा शक्तो रक्तदन्तिका बीज-

मयिस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—

“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाङ्गप्रभा ।

विशालया राजमाना त्रिशङ्काचनमालया ॥

स्फुरद्दशनदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करी ।

खड्गमूलगदाबाणतोमरश्च भुवुक्षिभृत् ॥

परिचं कार्मुकं शीघ्रं निष्पत्तिदधिरं दधौ ।

मधुकैटभयोर्धुङ्क्षि श्रेया सा तामसो श्रिया ॥”

मध्यमचरितस्य विष्णुर्धर्मिहालक्ष्मीदेवता

अष्टभुजः हृदः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गाबीजं

हृदयस्तत्त्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—

“श्वेतानना नीलभुजा सुचैतस्तनमखला ।

रक्तमध्या रक्तदंष्ट्रा स्थूलवक्त्रोत्तमालिका ॥

चित्रादुलेपना काम्ना सर्वसौभाग्यशालिनी ।

अष्टादशभुजा पुण्या सा महसभुजा रणे ॥

आयुधान्यत्र रत्नानि हस्तिनाधःकरकमात् ।

अलमालाञ्च सुवर्णं बाणासिक्किलिङ्गं गदाम् ॥

चक्रं त्रिशूलं परशुं शस्त्रपुष्टं च पाशकम् ।

शक्तिदण्डं चर्म चापं पानपात्रं कमण्डलुम् ॥

अलङ्कृतभुजा एतेरायुधैः परमेश्वरी ।

सर्पस्था स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्हिनी ॥

इत्येषा राजनी भक्तिः सर्वदेवमयी मता ।

या ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेष्टितमात्मनः ॥”

उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता

उष्णिक् हृदो भीमा शक्तिर्भामरी बीजं वायु-

स्तत्त्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—

“गौरीदेहसमुत्पन्ना या सर्वैकगुणाश्रया ।

मात्मान् सरस्वती प्रोक्ता शुभासुरनिधुदनी ॥

दधौ चाष्टभुजा बाणं सुवर्णं शूलचक्रकम् ।

शङ्खघटाङ्गलक्षैव कार्मुकश्च तथा परम् ॥

धीया सा स्तुतिकालादौ वधे शुभनिशुभयोः ॥”

इति काव्यायनोक्तम् ॥

(हृदोविशेषः । तत्त्वज्ञानं यथा, हृदोमन्त्रार्थम् ।

“नयुगलसयुगलगेति चण्डो ॥”)

चण्डोक्तुमः, पुं, (चण्डोप्रीतिजनकं कर्म यस्य ।)

रक्तकरवीरश्चण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विजति

रस्य करवीरश्चण्डो बोद्धव्याः ॥)

चण्डः, पुं, (चण्डि वाङ्मूलकात् उः ।) उच्यते ।

इति शाब्दचन्द्रिका ॥

चत, य न यति । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-उभं

द्विक-मेत ।) य अचतीत् । न, चतति चतते ।

इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र] य, चतुर्वारम् । इति आकरगम् ॥

चतुःपत्नी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्न्यागस्याः ।)

सुद्रपाशागमर्दी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपत्नी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्न्यागस्याः ।)

सुद्राग्निका । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपत्नी, स्त्री, (चत्वारि पत्न्यागस्या यस्या यस्या

वा ।) नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःपुष्टः, पुं, (चत्वारि पुष्टाङ्गोव यत्र ।) भिक्षा-

वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चतुःशालं, स्त्री, (चतुश्चर्णा शालानां समा-

हारः ।) परस्परभिमुखश्चतुष्टयम् । चक्र

मिलनवाङ्गी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥

(यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।

“तत्र शला चतुःशालं यद्दं परममंत्रितम् ॥”)

चतुःशालकं, स्त्री, (चतुःशाल + सार्धं कृत् ।)

चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिक-

षष्टिसंख्या । चौषष्टि इति मेवा ॥ कलानास्त्री

उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोस्वामिभक्तभगवन्-

माहात्म्ये ।

“चतुःषष्टिकलानाम् विद्यानां पारङ्मणः ।

ऋते लब्धाद्भगवतः कः समो देहवासरः ॥”)

ऋषिः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥

चतुरः, त्रि, (चतुर्ते याच्यते इति । चत + “महि-

वाशिमथिचतचक्राङ्घ्रि उरश्च ।” उक्ता । १ ।

३८ । इत्यमरः ।) काव्येष्टमः । निराकृत्यः ।

तत्पर्यायः । दणः २ पैसलः ३ पटुः ४ खत्या-

नम् ५ उखः ६ । इत्यमरः । २ । १० । १६ ।

पैशलः ७ पैशलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १

• १७ । ४४ ।

“चतुरो नैव सुहृते सर्वः सर्वेषु सुहृति ॥”)

तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टायाश्च समागमः ।

तत्र वचनयाश्च समागमो यथा, रसमङ्गल्याम् ।

“तमोन्मत्तां हरिदन्तराणे

काले निशयास्तव निर्गतायाः ।

तटे नदीनां निकटे वनानां

चटेन प्रातोदरकः सहायः ॥”

चेष्टायाश्च समागमो यथा,—

“कान्ते कनकजम्बीरं करे कमपि कुर्वति ।

अगारलिखितं भाषां निष्कमिन्सुखी ददौ ॥”

(उपभोगक्षमः । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।

“तज्जत मानमजं वत विरहेः

न पुनरेति गतं चतुरं धयः ॥”

“चतुरं उपभोगक्षमम् ॥” इति तट्टीकायां मल्लि-

न्यायः ॥ नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत + उरश्च ।) चक्रगणः । इति-

शाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्यास्वितः क्रमः प्रणाली

यत्र ।) सप्रधारूपकान्तगतचक्रक्रमः । यथा—

“द्वन्द्वं द्वन्द्वं तथा प्राप्ते गुरुभवेत् ।

द्वाविंशत्यन्ये र्यक्तः शङ्करं चतुरक्रमः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गः, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यन्-

त्यपदातिरूपं मेष्टम् । यथा, रामायणे ।

“चतुरङ्गं स्थापि बलं सुमहत् प्रमहंमहि ।”

अजक्रीडाविशेषः । चौरं खेला इति भाषा ॥

यथा,—

गुप्तिश्च उवाच ।

“अष्टकोज्जाञ्च या क्रीडा तां मे ब्रूहि तपोधन ।।

प्रकर्तव्येव मे नाथ चतुराङ्गी यतो भवेत् ॥

याम उवाच ।

अष्टो कोजान् समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।

अङ्गं प्रवृत्तः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥

पार्श्वे पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्यामलं बलम् ।

राज्ञो वामे गते कुर्व्यात् तस्मादर्थं तत्स्तरिम् ॥

कुर्यात् कौस्त्यं । पुरतो युञ्ज्य पश्चिचतुष्टयम् ।।

कोणे नौका द्वितीयोऽप्यस्तृतीये तु गङ्गा वसन् ॥

तुरीये च वस्त्रद्वारा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥

पञ्चकेन वटो राधा चतुष्कोणैव कञ्जरः ॥

त्रिकेण तु चलयन्तः पार्श्वे नौकाद्वयेन तु ॥

कोष्ठमेकं विलङ्घाय सर्वतो याति भूपतिः ।

चतुर

अयं एव वटी याति बलं हन्ययकोनगम् ।
 यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्दश सङ्घीपते ॥
 तिर्यक् तुरङ्गमो याति जङ्घयित्वा त्रिकोणकम् ।
 कोणकोणद्वयं लब्ध्वा ब्रजेमौका युधिष्ठिर ॥
 सिंहासनं चतुराजी वृषाक्षरं यदपदम् ।
 काककाष्ठं वृक्षमौका नौकाक्षरप्रकारकम् ॥
 घाताघाते वटी नौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ।
 राजा गजो हयश्वापि त्वक्ता घातं निहन्ति च ॥
 अयत्नं स्वयत्नं रक्षेत् स्वराजा बलमुत्तमम् ।
 अल्पस्यारज्या पार्थ । हन्तव्यं बलसत्तमम् ॥
 नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्थाष्टौ पदानि
 इत्याधिरथसम्बन्धः ॥
 मत्तज्जन्तस्य गर्जेण राजा क्रोडति निर्भरम् ।
 तस्मात् सर्वबलं दत्त्वा रथं कौन्तेय । कुञ्जरम् ॥
 सिंहासनं चतुराजी यदवस्थानतो भवेत् ।
 सर्वस्यैवैर्गैर्वापि रक्षितयो मङ्घीपतिः ॥
 अन्वदाजपदं राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिर ।
 तदा सिंहासनं तस्य भग्यते वृषसत्तमम् ॥
 राजा च वृषति हत्वा कृष्यात् सिंहासनं यदा ।
 द्विगुणं वाहयेत् परगमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
 द्विगुणं परगं हातयत्नेन प्रापयेत् ॥
 मित्रसिंहासनं पार्थ यदागोहति भूपतिः ।
 तदा सिंहासनं नाम सर्वं नयति तद्वत्तमम् ॥
 यदा सिंहासनं कर्तुं राजा यत्नपराश्रितः ।
 तदा घातेऽपि हन्तयो बलेनापि सुरक्षितः ॥
 विद्यमाने वृषे यत्र स्वकीये च वृषत्रयम् ।
 प्राप्नोति च तदा तस्य चतुराजी यदा भवेत् ॥
 वृषेणैव वृषं हत्वा चतुराजी यदा भवेत् ।
 द्विगुणं वाहयेत् परगमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
 स्वपदस्य यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव ।
 चतुरङ्गे तदा भूप । वाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥
 यदा सिंहासने काले चतुराजी सन्निविता ।
 चतुराजी भवत्येव न तु सिंहासनं वृषम् ॥
 अत्रेदं बीजं उभयथा जयेत्परसिंहासनाधि-
 कारात् परराजवधे शीघ्राधिरथान्ध्रकृतकत्व-
 दर्शनान् । क्रीडायामपि तथा कल्पते ॥ ॥
 राजद्वयं यदा हस्ते आत्मनो राक्षि संस्थिते ।
 परेण संजुतश्चैको बलेनाप्यपहायते ॥
 राजद्वयं यदा हस्ते न स्यादन्तरे परः ।
 तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं हनिष्यति ॥
 वृषाक्षरं यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिर ।
 घाताघातेऽपि हन्तयो राजा तत्र न रक्तकः ॥
 कोणं राजपदं त्वक्ता पाटकान् यदा व्रजेत् ।
 वटी नयेत् पदं नाम तदा क्रोडबलं न घट् ॥
 यदि तस्य भवेत् पार्थ । चतुराजी च घटपदम् ।
 तदापि च चतुराजी भवत्येव न संशयः ॥
 पशतेः घटपदे विष्टे राजा वा हस्तिना तथा ।
 घटपदं न भवेत्तस्य अवश्यं यदपि पार्थिव ॥
 मप्रमे कोणके या स्याद्वटिका दृष्टकेन वै ।
 तदायोन्यश्च हन्तव्यं सुखाय दुर्बलं बलम् ॥
 त्रिवटोकस्य कौन्तेय । पुरुषस्य कदाचन ।
 घटपदं न भवत्येव इति गीतमभाषितम् ॥

चतुरा

नौकेका वटिका यस्य विद्यते खेलेन यदि ।
 गाढावटीति विस्मृता पदं तस्य न दुष्यति ॥
 गाढावाद्यापदं राजपदं कोणपदश्च तत् ।
 हस्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत् ॥
 वदन्ति राजसाः सर्वे तस्य च स्तो जयाजयौ ।
 प्रार्थिते पञ्चमे राक्षि न्यवस्थाश्च घटपदे ॥
 अशीचं स्यात्तदा राजन् । चलित्वा चालितं
 पदम् ।
 द्विरावृत्त्या गतौ तस्माद्व्यात् परबलं जयौ ॥
 सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भग्यते ॥
 उपविष्टश्च यत् स्थानं तस्योपरिचतुष्टयम् ।
 नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥
 नौकाचतुष्टयं तत्र वृक्षमौकेति भग्यते ।
 न कुण्यादेकदा राजन् । गजस्याभिमुखं गजम् ॥
 यदि कुञ्जो धर्मेन्द्र । पापयस्तो भविष्यति ।
 स्थानाभावे यदा पार्थ । हस्तिनं हस्तिस्मरुखम् ॥
 करिष्यति तदा राजमिति गीतमभाषितम् ।
 प्राप्ते गजद्वये राजन् । हन्तयो वामतो गजः ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीडनम् ॥
 चतुरङ्गा, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।)
 घोटिकावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चतुरङ्गिणी, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथ-
 पदादयः सन्त्यस्यामिति । चतुरङ्ग + इतिः ।)
 चतुरङ्गसेना । इति रामायणम् ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । ७३ । २० ।
 “प्रेषयिष्ये तवाध्यायि वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥”)
 चतुरङ्गलः, पुं, (चतस्रः अङ्गलयः परिमाणमस्य ।
 समासं अच् ।) आरग्वधवृत्तः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । २३ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
 ४४ अध्याये ।
 “विरेचनानि सर्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गलान् ॥”)
 चतुरङ्गलिपरिमितं त्रि ॥ (यथा, शतपथ-
 ब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
 “स चतुरङ्गलमेवोभयतोऽन्ततः उपगच्छति ॥”)
 चतुरङ्गः, स्त्री, (चतुर्णां अङ्गानां समाहारः ।)
 चतुर्ध्राम्नादयम् । यथा, भावप्रकाशे ।
 “अन्वयेतमन्त्रास्त्रहन्त्रास्त्रीरनिष्कैः ।
 चतुरङ्गं हि पञ्चाङ्गं बीजपूरयुतेर्भवेत् ॥”
 चतुरङ्गः, त्रि, (चतस्रोऽश्वोऽस्य । “सुप्रातसु-
 सुदिवेति ॥” ५ । ४ । १२० । इति अचष्टय्येन
 निपातितः ।) चतुष्कोणः । यथा,—
 “चतुरथं त्रिकोणं वा वर्षलं चार्द्धचन्द्रकम् ।
 कर्णशमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥”
 इत्याहिकृतत्वे बोधायनः ॥
 लमाच्चतुर्थाऽमसमम् । इति दीपिका ॥
 चतुराननः, पुं, (चत्वारि आननानि मुखानि
 यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तस्य
 चतुराननत्वे कारणं यथा,—
 “तस्यां स चाभोरुद्धकर्णिकाया-
 मवस्थितो लोकमपश्यमानः ।
 परिक्रमन् कोष्णि निवृत्तनेत्र-
 चत्वारि लेभेरुद्दिशं मुखानि ॥”

चतुर्थी

इति श्रीभागवते । ३ । ८ । १६ ॥ (यथा,
 “इतरतापूशतानि यथेच्छया
 वितर तानि सहे चतुरानन ।
 अरसिके तु रहस्यनिवेदनं
 शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥”
 इत्युद्भटः ॥)
 चतुर्वर्णः, स्त्री, (चतुर्णां ऊर्ध्वानां समाहारः ।)
 पिप्पलीमूलसहितं त्रिकटु । यथा, भावप्रकाशे ।
 “चतुर्वर्णं सकणामूलं कथितं चतुर्वर्णम् ।
 योषस्येव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुर्वर्ण्ये ॥”
 चतुर्गतिः, पुं, (चतुर्भिर्गतितरस्य ।) कच्छपः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥ (चतुर्णां आश्र-
 माणां वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथोक्तकारिणां
 गतिराश्रयः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
 १४६ । ६५ ।
 “चतुर्भिर्नश्चतुर्णां हस्तुर्नश्चतुर्गतिः ॥”)
 चतुर्थः, त्रि, चतुर्णां पूरणः । (तस्य पूरणे ङट् । ”
 ५ । २ । ४८ । इति ङट् । ततः “घट् कतिपय-
 चतुरां युक् । ” ५ । २ । ५१ । इति युक् ।)
 चतुर्थसंख्यापूरणः । इति सुम्बोधम् ॥ चौटा
 इत्यादि भाषा ॥
 चतुर्थीशः, पुं, (चतुर्थः अंशः ।) चतुर्भागैकभागः ।
 तत्पण्यायः । तुरीयः २ पादः ३ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (चतुर्थः अंशो यस्य । चतुर्थीश-
 स्वाभिनि त्रि । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
 “हत्तौयिनस्तृतीयांश्चाश्चतुर्थांश्चाश्च पादिनः ॥”)
 चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैद्यक-
 परिभाषा ॥
 चतुर्थी, स्त्री, (चतुर्णां पूरणी । “तस्य पूरणे
 ङट् । ” ५ । २ । ४८ । इति ङट् । ततः “घट्
 कतिपयचतुरां युक् । ” ५ । २ । ४१ । इति
 युक् । ततश्चित्वात् डीप् ।) तिथिविशेषः । सा
 तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियारूपा । इति स्मृतिः ॥
 (चतुर्थी तु पञ्चमीयुता यास्या । “युग्माभि-
 कृतभूतानि ॥” इति युग्मवचनात् तथा,—
 “एकादश्यादमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
 उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्व्येण संयुताः ॥”
 इत्यभिपुराणवचनाच्च ॥
 भविष्ये,—
 “अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
 चतुर्थी भौमवारेण अच्यवादपि चाक्षया ।
 यत्तु,—
 ‘चतुर्थीसंयुता कार्या हत्तीया च चतुर्थिका ।
 हत्तीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् कश्चित् ॥’
 इति ब्रह्मवैवर्तवचनं पञ्चमीयुतानिवेधकं तद्-
 विनाशकत्रतपरमिति गुरुचरणाः हत्तीयायुता
 निवेधकत्वे कश्चिदित्यनुपपत्तेः सर्वत्रैव पञ्चमी-
 युताया गृह्यान्त । सारस्वत्यादिप्रदीपमाह ।
 ‘जयोदश्याश्चतुर्थ्याश्च सप्तम्या द्वादशीतिथेः ।
 प्रदीपेऽध्ययनं धीमान् न कुर्वीत यथाक्रमम् ।
 सारस्वतो गाणपतः सौरश्च वैष्णवस्तथा ।
 प्रदीपशब्दोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः ।

चतुर्दश

रात्रिपर इति निर्णयान्ततः भोजनदेवः ।
 'मुक्तपक्षे चतुर्थांशं सिंहं चन्द्रस्य दर्शनम् ।
 मिथ्याभिप्रायं कुरुते न पश्येत्तत्र तं ततः ।
 चतुर्थां दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य
 पक्षस्यां दर्शने तु न दोषः । अतः,—
 'पञ्चाननमते भानौ पक्षयोः भयोरपि ।
 चतुर्थासुदितचन्द्रो नैव ततः कदाचन ।
 देवान् प्रमादाद्वा दर्शने तु ।
 "सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
 सुकुमारकः । मा रोदीस्त्व त्वेष स्यमन्तकः ।"
 अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं कलं पयं आचारात्
 स्यमन्तकोपास्यानश्च श्रोतव्यम् । माघमासस्य
 शुक्लचतुर्थां गौरी पूजनीया । यथा, भविष्यो-
 त्तरे माघशुक्लपञ्चमधिलक्ष्य,—
 "चतुर्थीं वरदा नाम तस्यां गौरीं सुपूजिता ।
 सौभाग्यमतुलं कुर्वन्तु पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥"
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
 "स्वपुत्रमित्रप्रमदाप्रमोदी
 घृताभिलाषी हृपया सभेतः ।
 विवादशीलो विजयी विवादे
 भवेच्चतुर्थीप्रभवः कठोरः ॥"
 चतुर्दश, पु, (चत्वारो दन्ता यस्य ।) येरावत-
 हस्ती । इति हेमचन्द्रः । २ । ६१ ॥ (खनाम-
 खातः पञ्चतन्त्रोक्तगजविशेषः । यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । ३ । ८० । "कस्मिंश्चिद्वनोद्देशं चतुर्दशो
 नाम महागजो यथाधिपः प्रतिवसति स्म ॥")
 चतुर्दश, [न] त्रि, चतुरधिका दश । चौद इति
 भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, नेधर्धे । १ । ४ ।
 "अधीतिबोधार्थप्रचारणे-
 र्दशाक्षतमः प्रणयन्त्रपाधिभिः ।
 चतुर्दशत्वं कृतवान् कृतः स्वयं
 न वैद्वि विद्यासु चतुर्दशस्वयम् ॥"
 चतुर्दशानां पूरणः । "तस्य पूरणे ङट् ।" ५ । २ ।
 ४८ । इति ङट् ।) पूरणार्थं अकारान्तोऽयं
 शब्दः ॥ (यथा, हेः रामायणे । २ । ११ । २ । २५ ।
 "चतुर्दशे हि सम्यगे वर्धेऽहनि रघुत्तमः ।
 न द्रव्यामि यदि त्वानु प्रवेक्ष्यामि क्षुताशनम् ॥")
 तद्वाचकानि । विद्या १ यमः २ मनुः ३ इन्द्रः ४
 सुवर्णम् ५ भुवतारकम् ६ । इति कविकल्पलता ॥
 चतुर्दशी, स्त्री, (चतुर्दश + टित्वात् ङीप् ।)
 तिथिविशेषः । मा तु चन्द्रस्य चतुर्दशकला-
 क्रियारूपा । तत्पर्यायः । भूता २ । इति
 तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ("सा च शुक्ला पूर्वमायुता
 ग्राह्या युष्मात् कृष्णा पूर्वयुता ।
 "कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
 पूर्वविद्धेव कर्मणा परविद्धा न कुत्रचित् ।
 उपवासादिकार्येषु एव धर्मैः समातनः ॥"
 इति निगमवचनात् अपराह्ण्यापि तु शुक्ल-
 चतुर्दश्यापि पूर्वविद्धा ग्राह्या
 'चतुर्दशे तु कर्मणा त्रयोदशा युता विभो ।।
 मम भक्तैर्महाबाहो ! भवेद्या चापराह्णिकी ।

४२१ चतुर्दशी

दर्शविद्धा न कर्मणा राकाविद्धा तथा मुने ।
 इति स्कन्दपुराणात् मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तः
 शिवव्रतविवरणम् । त्रयोदशां दिवातनस्तुर्दश-
 चतुर्दश्यामे तु पुनःपुनराहम् ।
 'एकादश्यष्टमी बहो उभे पक्षे चतुर्दशी ।
 अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परा-
 स्मिताः ॥'
 एतद्विषय एव ।
 'शिवो घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी ।
 कुङ्कुमेव कर्मणा कुङ्कमेव हि पारयम् ॥'
 इति वचनम् ॥" इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
 तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
 "विबुधशीलः पुनतः सरोध-
 चौरः कठोरः परवचकश्च ।
 परामभोक्ता परदारचित्त-
 चतुर्दशी चेत जननस्य काले ॥"
 मासविशेषे तत्र कर्माणि यथा । ज्येष्ठमास-
 चतुर्दश्यां स्त्रीकर्मकाविष्णोर्देवतापूजा
 स्वामिपूजा च ॥ भाद्रपदमासचतुर्दश्यां अन्न-
 पूजा चतुर्दश्यापि कर्मभक्षणं डोरकचन्दनम् ॥
 कार्तिकमासचतुर्दश्यां चतुर्दश्याकर्मभक्षणं चतु-
 र्दशदीपदानं यममर्पणम् ॥ अग्रहायणमास-
 चतुर्दश्यां गौरीपूजा पाषाणाकारपिण्डभक्षण-
 गम् ॥ माघमासपक्षे रटन्यासचतुर्दश्यां काली-
 पूजागणोदये स्नानम् ॥ फाल्गुणमासपक्षे शिव
 राजग्रासचतुर्दश्यामपवासाः शिवपूजा च ॥ चैत्र-
 शुक्लपक्षे मदनचतुर्दश्यां मदनवृणपक्षवेन काम-
 देवपूजा । इति स्मृतिः ॥
 चतुर्दश, स्त्री, पु, (चतुर्भिर्वाहकैर्दोक्त्यते उत्तमिण्य
 नीयते उत्तरे इति यावत् । दोल + कर्मणि
 घञ् । यद्वा, चतुर्भिर्दोक्तपल्लितं दोलं
 दोलायमानयानविशेषः ।) खनामखातयान
 विशेषः । यथा,—
 "गजो यद्विपदं यानं विशेषाश्रयमलं विदुः ।
 चतुर्भिर्वहते यत्तु चतुर्दोलं तदुच्यते ॥
 भोजस्तु ।
 चतुर्भिर्वाहकैर्दोक्तैः यद्भिः कुम्भैः सुसंस्थितैः ।
 स्तम्भैरष्टाभिरुतं चतुर्दोलमनुत्तमम् ॥
 तद्देवा जयकल्याणवीरमिन्हा यथाक्रमम् ।
 चतुर्दोलानां भूपानां चतुर्दोलः प्रकाशिताः ॥
 त्रिहस्तमस्मितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् ।
 हस्तद्वयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्दोलो जयारण्या ॥
 चतुर्दस्तायतो यस्तु साहस्रहस्तदन्वया ।
 चतुर्दोलः समाख्यातः कल्याणसावदन्तः ॥
 पञ्चहस्तायतो यस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् ।
 तावद्वोन्नतो वीरश्चतुर्दोल उन्नाहतः ॥
 आयामपरिणाहार्थां चतुर्दोलमिती हि यः ।
 चतुर्दोलो ह्ययं सिंहस्तद्वोन्नतः शुभः ॥
 सञ्चर्य द्विविधः प्रोक्तः सप्तद्विधापि निष्कदिः ।
 आद्यः समरवर्षासु परः कैलिधनाद्ये ॥
 सर्वेषामेव काष्ठानां दण्डः स्याद्वचनवारणः ।
 चन्द्रेणैव घटना सर्वेषामुपयुज्यते ॥

चतुर्दशी

लोलजं सर्ववज्जितं कनकं सर्वधातुह ।
 कुम्भश्च पद्मकोषश्च गिरिर्वापि यथाक्रमम् ॥
 वैदेशानां महीनाणां चतुर्दोलेषु विन्यसेत् ॥
 दर्पणसाहस्रं च सः केकी मुक्तो गजः ।
 अथः सिंहश्च तस्यापि आदितादिप्रोक्तवान् ॥
 मणिनियमस्तु दण्डवत् ॥
 रक्तः शुक्लश्च पीतश्च जगत्त्रिधास्तथादणः ।
 नीलः कपिल इत्युक्तः पताकानाम् सर्वजः ॥
 चतुर्दोलः सपताकः शुभयानमिति स्मृतः ॥
 सुक्तास्तवकेऽष्टभिर्दोलैः स्थापनाकेशानाम् ।
 चामरदण्डैर्दशभिर्दोलैः चतुर्दोलैः ॥
 चासपञ्चस्य पुष्पैश्च सञ्चोपरि परिन्यसेत् ।
 यात्रामिद्विरयं नात्मा चतुर्दोलो महीभुजाम् ॥
 लम्भच्छादरहितो निष्कदिस्तु चतुर्दोलः मार्गं
 पूर्ववत् ॥
 स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः सप्तद्विधापि निष्कदिः ।
 ध्वजान् वज्रं च तस्यापि वज्रं विजयेविनाः ॥
 तेषां मानान् चत्वारः स्थापितस्तु सप्तमिताः ।
 कोणेषु पञ्चादये च हस्तद्वयोर्मती ध्वजौ ॥
 सुवर्णं रत्नं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् ।
 मणिचामरकुम्भानां स्वर्गदोलीनां विन्यसेत् ॥
 चतुर्दोलध्वजं राज्ञो विजयो नवदण्डवत् ।
 निध्वजे च चतुर्दोलो मानमन्यतमं दण्डम् ॥
 आयामपरिणाहार्थां चतुर्दोलमिती हि यः ।
 विजयो नाम विज्ञातश्चतुर्दोलो महीभुजाम् ॥
 विजयो महीभो भवो विन्यसेत्केकद्विहस्तः ।
 त्रिविधानां महीनाणां यानत्रयसुदाहृतम् ॥
 अष्टाभिरुत्तरे यस्तु अष्टदोलसुशान्ति च ।
 सोपानद्विचयश्चात्र विज्ञेयं श्रित्तिनिमित्तम् ॥
 भोजस्तु ।
 अष्टाभिर्वाहकैर्दोक्तैः यद्भिस्तु दशभिर्दोलैः ।
 स्तम्भैस्तु दशभिर्जयमदोलो महीभुजाम् ॥
 तद्देवा जयकल्याणवीरमिन्हा यथाक्रमम् ।
 चतुर्दोलानां भूपानामष्टदोलः प्रकाशिताः ॥
 यद्भिर्दोलैर्मितायामः परिणाहश्चतुर्दोलः ।
 चतुर्दोलमिती राज्ञामष्टदोलो जयं विदुः ॥
 आयामपरिणाहार्थां पञ्चहस्तमिती हि यः ।
 कल्याणारण्योऽष्टदोलोऽयं चतुर्दोलमिती हि यः ।
 सप्तहस्तायतः कार्यं प्रवरं पञ्चहस्तकः ।
 पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभुजाम् ॥
 आयामपरिणाहार्थामष्टहस्तमिती हि यः ।
 सिंहनामाष्टदोलोऽयं विज्ञेयः यद्भिस्तु भोजस्तु ॥
 सञ्चर्य द्विविधः प्रोक्तः सप्तद्विधापि निष्कदिः ।
 काष्ठवस्तुघटादीनां मणानां चामरस्य च ॥
 चतुर्दोलवर्धयो नियमोऽप्योऽपि स्तरिभिः ।
 पूर्ववत्सप्तद्विधां ध्वजमन्यमिती हि यः ॥
 दशध्वजास्त्रिधा चाष्टौ स्थापितस्तु दशमिताः ।
 पञ्चादये ध्वजौ राज्ञस्तु चतुर्दोलमिती मती ॥
 मणिचामरपञ्चाद्यां निध्वयो निध्वताकवत् ।
 निध्वजश्चाष्टदोलो यः श्रित्तिर्केति स गद्यते ॥
 मणिकुम्भसुखादीनां नियमो नवदण्डवत् ।
 दण्डदोलकथनम् ॥ ४ ॥

चतुर्थ

एवं द्वादशषोडशविंशतिदोलादिकाः कार्याः ।
मानं सार्द्धं द्विगुणं सार्द्धं त्रिगुणं यत्कृतेनेवाम् ॥
विंशतिदोलान् परतो भोजनं सन्मवेदयानम् ।
यानं बहुयुक्तं बहुगुणमेतन्मगाद ये आसः ॥
भविष्योत्तरं पृथक् ।
यदुक्तं हे पदं यानं तेन मानेन यो नृपः ।
स्वयानं कुरुते दिवं स चिरं सुखमश्नुते ॥
स्वयोगयुक्तयानस्यो भोगमाप्नोति मानवः ।
परयोगिकयानस्यः ज्ञेयमाप्नोति पुष्कलम् ॥
यो दम्भादयवाज्जानादयानं प्रकुरुते नृपः ।
तस्मैतानि विनश्यन्ति आयुश्चिदा यशो धनम् ॥
प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽर्थं समाश्रितः ।
नाप्रधाने निर्णयोऽस्ति तस्मिन्मनोऽज्ञता ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
चतुर्था, य, (चतुःप्रकारमिति । “धात्प्रकारे ।”
इति सुध्वोपसृज्येण धात् ।) चतुःप्रकारम् ।
चारिप्रकार इति भाषा ॥ इति आकरणम् ॥
(यथा, भागवते । ३ । २६ । १४ ।
“मनोबुद्धिरङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।
चतुर्धा लक्ष्यते भेदो दृष्ट्या लक्षणरूपया ॥”)
चतुर्भाजं, ज्ञी, (चतुर्गो बीजानां समाहारः ।)
मेधिका चन्द्रभूरं कालाजानी ययानिका एत-
च्चतुष्टयं मिलितम् । तत्तन्निष्ठभक्षणगुणः ।
पवनामयार्जुनशूलाधानपार्थशूलकटिस्थया-
नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
चतुर्भेदं, ज्ञी, (चत्वारि भेदाणि यत्र दृष्टे । यद्वा,
चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षसंज्ञकानां भेदाणां
श्रेयसां समाहारः ।) सङ्गलधर्मार्थकाममोक्षम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ अन्यनाधिकशक्ति-
धर्मार्थकाममोक्षम् । इति तट्टीकामारमुन्दरी ॥
(तत्तन्मङ्गलमयगुणयुक्तं चि । यथा, महा-
भारते । ७ । ६२ । १७ ।
“स चेन्ममार रजस्य । चतुर्भेदतरुण्यया ।
पुत्रान् पुण्यतरुस्तुभ्यं मा पुनमनुत्पद्यः ॥”)
चतुर्भुजः, पुं, (चत्वारो भुजा यस्य ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, देवीभाष-
वते । १ । ७ । ५ ।
“विष्णो प्रबोधयाम्यद्य शेषं सुप्रंजनार्दनम् ।
चतुर्भुजं महावीर्यं दुःखहो म भविष्यति ॥”
वटिकोपधविशेषः । यथा,—
“स्तुतस्तस्य भार्गो ह्यौ भागैकं हेमभस्मकम् ।
रुद्रकस्तदिका चैव चरितालस्य तत्समम् ॥
सर्वं खल्वनले पिष्ट्वा कन्याम्बरसमर्हितम् ।
रुद्रकपत्रैरावेष्टा धान्यगर्भे दिनत्रयम् ॥
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सञ्चरोगेषु योजयेत् ॥
एतदसायनवरं त्रिफलामधुमर्हितम् ॥
तद्यथाग्निबलं खादेदृक्लोपलितनाशनम् ।
अपस्मारे जरे कासे श्लेथे मन्दानले जये ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे गात्रकम्पे विशेषतः ।
पातपित्तसमुत्थांश्च कृष्णं नाशयेद्भुधुवम् ॥
सर्वविधप्रयोगैर्ह्यथाधयो न निवर्त्तताः ।
कर्मेभिः पञ्चभिश्चैव योजयेद्राजतः ॥

चतुर्भुजो रमो नाम महेष्टेन प्रकाशितः ।
क्रमेण शीलितं हन्ति वृक्षमिन्द्राश्रनिर्यथा ॥”
इति चतुर्भुजो रसः ॥
इति वेदकरसेनसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
स्त्रियां गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवी-
भागवते । १२ । ६ । ४७ ।
“चतुर्भुजा चारुदत्ता चतुरो चरितप्रदा ॥”
चतुर्भुजविशिष्टः, त्रि । यथा, देवीभागवते । १ ।
१५ । ५६ ।
“तदा शान्ता भगवती प्रादरास चतुर्भुजा ।
शरत्तकगदापद्मवरायुधधरा शिवा ॥”)
चतुर्मुखः, पुं, (चत्वारि मुखानि यस्य । यद्वा
चत्वारो वेदाश्चत्वारि मुखानीवास्त्य ।) ब्रह्मा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १० । २२ ।
“चतुर्भुजं फलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्भुगाः ।
चतुर्वर्णमयो लोकलक्ष्यः सर्वं चतुर्मुखान् ॥”
“सर्वं चतुर्मुखान् चतुर्मुखरूपिणस्त्वत्तः जात
मिति शेषः ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।
शिवाः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।
“चतुर्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ॥”)
औषधविशेषः । यथा,—
“रसगन्धकलौहार्भं समं सृताङ्गि हेम च ।
सर्वं खल्वनले क्षिप्वा कन्याम्बरमिर्मर्हितम् ॥
रुद्रकपत्रैरावेष्टा धान्यगर्भे दिनत्रयम् ।
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सञ्चरोगेषु योजयेत् ॥
एतदसायनवरं त्रिफलामधुमर्हितम् ।
तद्यथाग्निबलं खादेदृक्लोपलितनाशनम् ॥
चयमेकादशविधं कामं पञ्चविधन्तथा ।
कुष्ठमष्टादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥
शूलं खासश्च हृक्काश्च मन्दानि चाक्षिपत्तकम् ।
ब्रणान् सञ्जानाद्यावान् विमर्षं विदधन्तथा ॥
अपस्मारग्रहोन्मादान् सञ्जाशंसित्वगामयान् ।
क्रमेण सेवितं हन्ति वृक्षमिन्द्राश्रनिर्यथा ॥
पौष्टिकं बलमायुष्यं पुत्रप्रसवकारणम् ।
चतुर्मुखेन देवेन लण्णात्रेयेण सूचितम् ॥”
इति प्रयोगाभ्ये चतुर्मुखरसः ॥
(औषधान्तरं यथा,—
“स्तवं स्तवं स्तवं स्तवं ह्याभ्यां तुलामनः शिला ।
विमर्हितश्च तेलेन चातसीसम्भवेन च ॥
तद्गोलं वस्त्रतो बद्धा स्त्रजयेत्क्षेपयेत्ततः ।
अतसोफलकल्केन दोलायत्ते त्रिहं पचेत् ॥
उद्धृत्य धारयेद्वक्त्रे जिह्वास्थदन्तरोगनुत् ॥”
इति चतुर्मुखो रसः ॥
इति वेदकरसेनसारसंग्रहे सुखरोगाधिकारे ॥)
चतुर्भुगं, ज्ञी, चतुर्णां युगानां समाहारः । इति
आकरणममरटीका च ॥ (चत्वारि युगानि
यत्र इति विग्रहे चतुर्भुगविशिष्टः, त्रि । यथा,
रघुः । १० । २२ ।
“चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्भुगाः ॥”
“चत्वारि युगानि क्षतज्वेतादीनि यासु ताः
चतुर्भुगाः कालावस्थाः कालपरिमाणम् ॥” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

चतुर्भुगः, पुं, (चत्वारि वक्त्राणि यस्य वस्तुतस्तु
चत्वारो वेदा एव वक्त्राणि सुखानीवास्त्य ।)
ब्रह्मा । इति हलायुधः ॥
चतुर्वर्गः, पुं, (चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षार्थां वर्गः
समूहः ।) धर्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमरः ।
२ । ७ । ५८ ॥ (यथा, रघुः । १० । २२ ।
“चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्भुगाः ॥”)
चतुर्विदः, पुं, (चतस्रो विद्या अस्मिन्निति ।
यद्वा । ७ । ३ । ३१ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्ति-
कोक्तं यथा, “चतुर्वेदस्योभयपददृष्टिश्च । चतुरो
वेदानधीने चतुर्वेदः स एव चातुर्वेदः । चतु-
र्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद एव चातु-
र्वेदः ।”) चतुर्वेदवेत्ता । अस्य रूपान्तराणि ।
चतुर्वेदः । चातुर्वेदः । चातुर्वेदः । इति
आकरणम् ॥
चतुलः, त्रि, (चत + उलच् ।) स्थापयिता । इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
चतुष्कं, ज्ञी, (चत्वारोऽवयवा यस्य वा कन् ।
चतुष्कं चतुरवयवम् । यथा, मनुः । ७ । ५० ।
“पाणमन्ताः स्त्रियश्चैव नृगया च यथाक्रमम् ।
एतत् कथमं विद्याश्चतुष्कं कामजे गणे ॥”
गृहविशेषः । यथा, कुमारः । ५ । ६८ ।
“चतुष्कपथप्रकरावकीर्णयोः
परोऽपि को नाम तवातुमन्यते ॥”)
यष्टिभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पुंसि तु राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । २८४ ।
“अथ पांतीहरिर्ह्यारभश्चतुष्कः कोष्टकावुलः ॥”)
चतुष्की, स्त्री, (चतुष्क + स्त्रियां ङीप् ।) मण्डहरी ।
मण्डारि इति भाषा ॥ पुष्करिणीभेदः । इति
मेदिनी । के । ८७ ॥
चतुष्टयं, ज्ञी, केन्द्रम् । इति नीलकण्ठीयजातकम् ॥
(चतुर्भुजा । यथा, कुमारः । ७ । १३ ।
“तस्मान् प्रदेशाच्च वितानवर्त्तं
युक्तं मण्डितम् चतुष्टयेन ॥”
चत्वारोऽवयवा यस्य । “संस्थाया अवयवे
तयप् ।” ५ । २ । ४२ । इति तयप् । ततो
रेफस्य विसर्गे सत्वे च कृते “इस्वात्तादौ
तद्धिते ।” ८ । ३ । १०१ । इति धत्वम् ।) चतु-
रवयवे त्रि । इति सुध्वोपधम् । (यथा,
मनुः । ८ । १३० ।
“वधेनापि यदा त्वेतास्त्रिहीनं न शक्नुयात् ।
तदेव सर्वमप्येतत् प्रयुज्जीत चतुष्टयम् ॥”
यथाच, कुमारः । २ । १७ ।
“प्रष्टितरासोच्छ्वानां चरितार्था चतुष्टयी ॥”)
चतुष्टयं, ज्ञी, (चतुर्णां पद्यां समाहारः । “तद्वि-
तार्थेति ।” २ । १ । ५१ । इति समास ।
“चक्रपूरुषः पथामानक्षे ।” ५ । ४ । ७४ । इति
अः । “इदुदुपधस्येति ।” ८ । ३ । ४१ । इति
वत्वम् । यद्वा, चत्वारः पद्यानो यत्र इति ।)
एकत्र मिलितपद्यचतुष्टयम् । चांमाता पद्य इति
भाषा ॥ तत्पद्यायः । ऋक्वैदिकम् २ । इत्य-

चतुष्पा

चत्वारः

चन्दनः

मरः । २ । १ । १७ ॥ (यथा, मरुः । ४ । ३६ ।
“नृद्वान् देवतं विप्रं हृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातां च वनस्पतीन् ॥”)
चतुष्पथः, पुं, (चत्वारः पथानो ब्रह्मचर्यादय
आश्रमा यस्य । “नृकपूरिति ।” ५ । ४ । ७४ ।
इति अः ।) आश्रमः । इति मेदिनी ।
ये २७ ॥

चतुष्पदः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य ।) पद्यः ।
(यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । २१ । १७ ।
“तरवश्च निरुपल्लवाङ्गुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः ॥”)
करणविशेषः । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ तत्र
जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
“चतुष्पदभवो मर्त्यः सदाचारविवर्जितः ।
खल्वपि च, क्षीणदेहश्चतुष्पादधनालितः ॥”
“मेघवृषसिंहराशयः मकरपूजार्द्धधनुःपराङ्मुखः”
इति दीपिका ॥
(चतुष्पदविशिष्टे । त्रि । यथा, महाभारते ।
१ । ६० । ११ ।
“चतुष्पदं द्विपदश्चापि सर्वमेव भूता गर्भभूता
भवन्ति ॥”

आधिनिवारणीयायाः । यथा, —
“वेदो आधुपत्यस्तु भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चक्रितसायाः कर्मेसाधनहेतवः ॥
गुणवद्विद्भिः पादेऽस्तुथा गुणवान् भिषक् ।
आधिमत्येन कालेन महान्तमपि साधयन् ॥
वेदहीनास्तयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गाढहोत्रब्रह्मणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे ॥
वेदस्तु गुणवानेकस्तारवेदातुरान् सदा ।
ब्रवं प्रतिनरेहीनं कर्णधार इवाभसि ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सखापस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धोमान् अवसायो विशारदः ।
सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुश्चान् सत्त्वान् साधो द्रव्यवान्त्वानपि ।
आक्षिप्तो वेदवाक्यस्यो आधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तं हनि चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥
दोषप्रमत्तानि करमविकारि विपर्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽजुगुप्सुलवान् युक्तो आधितरक्षणे ।
वेदवाक्यकृद्भ्रान्तः पादः परिचरः स्तुतः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥
चतुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः । “संख्यासु
पूर्वस्य ।” ५ । ४ । १४० । इति अन्तर्लोपः ।
“पादोऽन्तरस्याम् ॥” ४ । १ । ८ । इति ङीप् ।
“पादः पत् ।” ६ । ४ । १४० । इति पदादेशः ।
पदम् । इति मेदिनी । दे । ४८ ॥ चौपदी इति
भाषा ॥ (यथा, हृष्टो मज्जथाम् । १ स्तवके ।
“पदं चतुष्पदी तच्च हृतं जातिरिति द्विधा ॥”)
चतुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाठयति भिन्न-
तीति । पाठि + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) गद्दी ।
इति शब्दमाज्ञा ॥

चतुष्पाटी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा ।
ह्यावाधयनस्थानम् । चौपाटी इति भाषा ॥
इति लोके प्रसिद्धिः ॥
चतुष्पाणिः, पुं, (चत्वारः पाणयो हस्ता यस्य ।)
विष्णुः । इति हारावली । ६ ॥ (चतुर्हस्त-
विशिष्टे, त्रि ॥)
चतुस्समं, स्त्री, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरी-
कुङ्कुमानां समः समभागो यत्र । यद्वा, चतुर्भि-
श्चन्दनादिभिः समं एकत्र सहावस्थानं यत्र ।)
मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३०३ ॥ औषधविशेषः । यथा,
सुखबोधे ।
“लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानौ च चतुस्समम् ।
आमशुलविषमध्नं पाचनं भेदि शोषयुतु ॥”
अन्यथा ।

“जानो फलं त्रिदशपुष्पासमन्वितस्य
जीरश्च टङ्गयुतं चरकं चोक्तम् ।
चूर्णानि मानिकसितासहितानि लीला
आमातिसारमखिलं गुरु हस्ति गूलम् ॥”
चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत् । चौचिंश
इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१ । १६२ । १८ ।

“चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववन्द्यो
वेत्तोरशस्य स्वधितिः समेति ॥”)
चतुस्त्रिंशत्पातजः, पुं (चतुस्त्रिंशत्पातं जानामीति ।)
ज्ञा + “आनोऽनुपसर्गः कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।
बहुभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४७ ॥

चतुराजी, स्त्री, (चतुर्भिर्भङ्गैः राजते दीप्यते
इति । राज + “कर्मणश्च ॥” ३ । २ । १ ।
इति अण् । स्त्रियां ङीप् ।) चतुरङ्गक्रीडा-
विशेषः । इति निष्णादितत्त्वम् ॥

चत्वरं, स्त्री, (चत्वरं स्वीक्रियते इति । चत् + “कृ
गृ गृ चतिभ्यः खरच् ॥” उणा । २ । १०१ ।
इति खरच् ।) स्थूलम् । होमार्थपरिष्कृता
भूमिः । अङ्गनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥
उठान चात्वाल इति च भाषा ॥ (चतस्रणां
स्थानां मङ्गलम् । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥
यथा, महाभारते । ३ । १५ । १० ।
“अनुरथासु सन्तासु चत्वरं च कौरव ।
वलं बभूव राजेन्द्र । प्रभतगजवाजिनम् ॥”
नानाजनपदेभ्यः समागतानां वामस्थानम् । मठ
इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४१ ।
“कृत्वा तांश्चणकान् पिठान् गृहीत्वा जलकृमि-
काम् ।

अतिष्ठं चत्वरं गत्वा ह्यायायां नगराद्वहिः ॥”)
चत्वारः, त्रि, (चतुरश्रश्च प्रथमाविभक्तं चतु-
र्वचनेन सिद्धं स्थालम् ।) चतुःसंख्या । चारि
इति भाषा ॥ इति आकरणम् ॥ तद्वाचकानि ।
वेदः १ ब्रह्मास्यम् २ वर्णः ३ समुद्रः ४ हरिवाङ्मूः ५
स्वर्गदन्तः ६ सखाङ्गम् ७ उपायः ८ यामः ९
युगम् १० आश्रमम् ११ उत्तपादः १२ । इति
कविकल्पलता । चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि । इत्यमरः ॥

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाण-
मस्याः । “परिक्रियंतीति ।” ५ । १ । ५६ ।
इति निपातनात् साधुः ।) संख्याविशेषः ।
इति ज्योतिषम् ॥ चत्विंश इति भाषा ॥ (यथा,
भागवते । ४ । १ । ६० ।
“तेभ्योऽस्यः समभवन् चत्वारिंशश्च पञ्च च ॥”)

चत्वालः, पुं, (चत्वरं प्रार्थते स्वीक्रियते होमायेति ।
चत् + “स्थाचतिञ्जेति ।” वागच् न वृद्धिः ।)
होमकृत् । दर्भः । इति मेदिनी । चे । ८६ ॥
गर्भः । इति विश्वहोमचक्रौ ॥

चद, रा अ याचे । इति कविकल्पदमः ॥ (आ-
उभं द्विक-सेट् ।) रा, अचदीत् । अ, चदति
चदते । इति दुर्गादासः ॥

चद, इ ऋादे । दीप्तौ । इति कविकल्पदमः ॥ (आ-
परं अक-सेट् ।) इ, कर्मणि चन्दते । ऋादे
हृषः । इति दुर्गादासः ॥

चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशीरीरादिना इति
चदि + बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्
लोपः ।) हस्ती । चन्द्रः । कर्पूरम् । भुजगः
इति संलिप्तसार उणादिरहितः ॥

चन, शब्दः । इति कविकल्पदमः ॥ (आ-परं
अक-सेट् ।) चनति । इति दुर्गादासः ॥

चन, म हिसे । इति कविकल्पदमः ॥ (आ-परं
सक-सेट् ।) म, चनयति । इति दुर्गादासः ॥

चन, य अमाकान्यम् । अकान्त्वात् । यथा
किञ्चन । इत्यमरभरतौ ॥ (“किमः क्त्वान्ता
चित्तचनौ ।” इति सूत्रेण ।) प्रत्ययोऽयं विभ
क्त्यक्तिसुशब्दादस्य भवति । इति मुग्धबोधम्
चन्च, उ इती । इति कविकल्पदमः ॥ (आ-परं
सक-सेट् । उद्दिष्टान् क्वापेट् ।) उ, चञ्चिष्य
चक्रा । इति गतिः । इति दुर्गादासः ॥

चन्दः, पुं, (चन्दयति आश्रययति यद्वा चन्दति
दीपयति इति । चन्दि या चन्द + पचाद्यच् ।
चन्द्रः । इति भरतपुत्रशब्दान्तः ॥

चन्दकः, पुं, (चन्दयति आश्रययति लोकांश्च
चदि ऋादे । णिच् + “ण्युल्लर्च् ।” ३ । १ । ३७
इति ण्यल् ।) मत्स्यविशेषः । चांदा इति
भाषा ॥ तस्य गुणः । कृत्वा लकारित्वम् । अत्र
भिष्यन्तिवच् । इति राजवल्लभः ॥ चन्दकोष्ठी
पाठः ॥ (चन्द्रकण्ठेऽस्य विज्ञातार्थार्थ्या ॥)

चन्दनः, पुं, स्त्री, (चन्दयति आश्रययतीति । चदि
आश्रदे । णिच् + ल्युः ।) स्नानमन्त्रावृत्तः
(यथा, गीः रामायणी । ५ । ७४ । ३ ।
“चन्दनांस्त्रिलोकानां शोभानां सिन्धुवारकान् ॥
तथा च पञ्चतन्त्रं । १ । ४२ ।
“विना मलयमन्त्रं चन्दनं न प्ररोहति ॥”)
तत्पण्यायः । गन्धसारः २ मलयजः ३ भद्रकैः ४
इत्यमरः । २ । ६ । १७१ ॥ श्रीश्लोकम् ५ महा
इम् ६ चन्दनम् ७ गीशोर्ध्वम् ८ तिरु
पणम् ९ मङ्गलम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्ध
राजम् १२ सुगन्धम् १३ संपावणम् १४ शीत
लम् १५ गन्धाद्यम् १६ भोगिवज्रम् १७ पाद

चन्दन

ब्रम् १८ श्रौतगन्धः १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलपञ्चिकः ०० चन्द्रदन्तिः २१ । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ भद्रप्रियम् २२ हितम् २३ क्षिप्तम्
 २४ । इति रत्नमाला ॥ पटीरः २५ वर्णकः २६
 भद्राश्रयः २७ सैवः २८ रौहिणः २९ । इति
 शम्भुर्त्नावली ॥ याम्यः ३० पीतसारः ३१ ।
 इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । श्रौतलत्वम् । स्वादे कियतकषाय-
 त्वम् । पित्तभ्रान्तिवमिष्वहक्रिमिहृषामन्ताप-
 श्मान्तकारित्वम् । वृष्यत्वम् । वक्ररोगनाशित्वम् ।
 शरीरकान्तिवृद्धिकारित्वम् । लेपने कामवृद्धि-
 कारित्वम् । अतिसारहृदयत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । तिक्तत्वम् । आजादन-
 त्वम् । लघुत्वम् । असमीपे रोगविष्वक्श्यामदाह-
 नाशित्वम् ॥ ॥ अष्टचन्दनकण्ठं यथा,—
 “स्वादे तिक्तं कषे पीतं हृदे रक्तं तनौ सितम् ।
 गन्धिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वानरविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०५ ॥
 चन्दनं, स्त्री, (चन्द्यते आजादये अस्मादनेन वा
 इति । चदि जादे + णिच् + ल्युट् ।) भद्रकाली ।
 इति मेदिनी । ने । ६१ ॥

चन्दनगोपी, स्त्री, (चन्दनमपि गोपायति स्वगन्धा-
 दिना रक्षतीति । गुप् + अण् । ततो ङीप् ।
 यद्वा, चन्दनवद् गुप्यति दीप्यते इति । अच् ।)
 शारिपविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्दनधनुः, स्त्री, (चन्दनेन अङ्किता धनुः । मध्य
 पदलोपिकर्म्मधारयः ।) पतिपुत्रवन्तनार्थं
 द्वैष्यकोत्प्लवचन्दनाङ्कितसवन्तसर्गाः । तत्प्रमाण-
 प्रयोगो लिख्यते ।

“नत्वा शिवं चन्दनचर्चितया
 धेनोः प्रदाने सविधिप्रयागम् ।
 रत्नाकरादेर्निखितं विलोच्य
 तनोति वाचस्पतिरयमपुङ्गवः ॥”

अथ चन्दनधेनुदानविधिः । तत्र रत्नाकरे देवजः ।
 जीवद्गर्भो तु या नारी पुत्रिणी स्त्रियते यदि ।
 सवन्तसामङ्किता धेनुमाचार्याय प्रदापयेत् ॥
 पतिपुत्रवती नारी स्त्रियते यायतस्तयोः ।
 एवं न चोत्प्लवेत् पुत्रः पिता यावच्च जीवति ॥
 तथा कर्म्मोपदेशिन्यां ब्राह्मणसंज्ञे च हला-
 गुपधृतानि वचनानि । यथा स्मृतिः ।
 पतिपुत्रवती नारी स्त्रियते भर्तुरयतः ।
 चन्दनेनाङ्किता धेनु तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत् ॥
 तथा जातुकर्णः ।

धनं चन्दनमालिप्य यो दद्यान्मातृवृत्तये ।
 यदि पापशतैर्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 तथा वशिष्ठः ।

न युक्तश्च श्रुतसर्गो यावत् पितरि जीवति ।
 चन्दनेनाङ्किता धेनुमाचार्याय प्रदापयेत् ॥ ॥
 चतुर्हस्तो भवेद्युपो यश्चतुश्चसुहवः ।
 वर्णलः शोभनः सुलः कर्णयो धेनुर्भौलिकः ॥
 विष्णुस्य वज्रलयेव कलौ यूपः प्रशस्यते ।

चन्दन

अभावे वादयेनापि यूपं कुर्याद्विधानतः ॥
 श्रुतसर्गो तु श्रुतमौलिकः ।
 तरुणो रूपसम्पन्ना सुशीला च प्रयस्विनी ।
 न्यायार्जिता यष्टे जाता देया सा श्रोत्रियाय
 गौः ॥

नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च ।

ग्रीष्मर्षे कृष्णर्षे राजह्वारे चतुर्थ्यथे ॥

युग्मवचनेषु श्रुतसर्गनिषेधचन्दनधेनुसर्ग-
 विधौर्धुगपदुपसंहारदर्शनात् श्रुतसर्गस्थाने
 प्रधानतया चन्दनधेनुसर्गः प्रतीयते । अतो-
 रस्य श्रुतसर्गकार्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं
 लभ्यते । ‘एकोद्दिष्टं न कुर्वीत न्यासिनाश्चैव
 सन्वेदा । अद्वैतकार्ये प्राप्ते पार्वण्यं विधी-
 यते ॥’ इति ब्राह्मविषेकश्रुतश्रुतवचने चिदख-
 सन्न्यामिनी एकोद्दिष्टनिषेधपार्वण्यविधौर्धुग-
 पदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्वण्यमिव ।
 यद्वा पतिपुत्रवतीरूपप्रतिविशेषाधिकृतश्रुतं न
 चोत्प्लवेदिति निषेधचन्दनधेनुसर्गविधौर्धुग-
 प्रेतमात्राधिकृतसामान्यश्रुतसर्गविधौर्धुगपदुप-
 भावनाकरणीभूतश्रुतकर्मकथागमन्यत् तत्कर्म्मो
 भूतश्रुतमपदाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधि-
 र्नाशनादयमन्यते । पशुयाग सामान्यविधौ-
 गतापः प्रणयनीयाधिकरणीभूतचमसस्थाने गो-
 दोहेनापः प्रणयदिति विशेषविधिना गोदोह-
 गुणविधिवत् । नान्नाभेऽपि प्रवेशिनीम् । उपोष्य
 द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यां पारणमित्यत्र एका-
 दशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधि-
 वत् । अन्यथा धेनुसर्गस्य पृथक्कर्म्मत्वं फल-
 भावना तत्करणीयविधौर्धुगपदुपसंहारविधौ-
 र्गौरव स्यात् । उक्तविधिनियेधोपसंहारविधौ-
 र्धुग स्यात् । तत्र च करणीयत्वं फलैक्यमिति ।
 चन्दनधेनुसर्गेऽपि प्रेतत्वविमुक्तिपूर्वकस्वर्ग-
 प्राप्तिः फलम् । एवं कपिलमन्त्रस्य पापशयपग
 मस्वर्गप्रार्थनाया अपि तथैव तात्पर्यम् । तथा
 जातुकर्णवचनस्य पापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात्-
 पर्यं बोध्यम् । भूतार्थानां विधिशेषिणामेव जैमि-
 न्युक्तप्रामाण्येन प्रकृते सिद्धे विधिशेषित्वे लाघ-
 वात् । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वेति
 कात्यायनवचनस्य पापपदस्य प्रेतत्वे एव तात्-
 पर्यदर्शनाच्च । अत्र यद्यपि पतिपुत्रवतीत्यत्र
 पतिपुत्रवत्त्वस्य विशेषोभूतकर्म्मत्वविमरणान्वयि-
 त्वेन न विशेषणत्वं किन्तुपलक्षणत्वमेव तत्र
 काकवत्सो देवदत्तस्य यष्टा इतिवत् कादाचित्क
 तद्वत्समादायापि पतिपुत्रवतीतिप्रयोग उप-
 पद्यते । तथापि अयतस्तयोर्भर्तुरयत इत्याभ्यां
 मरणकालिकी पतिपुत्रसत्तावगम्यते । गर्वा
 गोष्ठे इतिवत् । अथवा पराङ्मुख्येन धेनु-
 सर्गकालिकीति । नचापुषिता नृता काचित्
 तस्या धेनुर्विगर्हिता । इति कपिलवचने
 अपुषितायाः पुत्रकर्णकधेनुसर्गनिषेधस्या-
 प्रसक्ततया सपत्नीपुत्रकर्णकधेनुसर्गनिषेध-
 प्रामौ तद्वद्व्या पतिपुत्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्र-

चन्दन

वतीपरत्वं अवश्यं वाच्यम् । तदेकवाक्यतया
 पुत्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्यम् ।
 अपुष्यतेति कपिलाङ्गस्य प्रसक्तिपूर्वकतार्थं
 पतिपुत्रवत् निवृत्तरजस्वाया धेनुसर्गनिषे-
 धार्थत्वात् गत्वा सत्ता लक्षणाया जीवाभावात् ।
 प्रतियोगिवत्त्वंसंप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभाव-
 विरोधित्वमते तु अज्ञातपुष्यकीपरत्वं वा भवतु
 तथात्वेऽपि तस्या धेनुर्विगर्हितेति अप्रसक्त-
 र्थापि अपुष्यताधेनुदाननिन्दा पतिपुत्रवत्या-
 चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा । यथा हरेरुत्थाने
 पौष्णशेषेण किन्तेन प्रतिपद्य यो निशीत्य-
 प्रसक्तापि निन्दा एकादश्यादिपौष्मास्यन्त-
 पक्षके रेवत्यन्तपादयोगविधस्तुतिपरा । यथा
 वा वेदगाने यो गिरा गिरेति ब्रूयात् स आत्मान-
 मपि गिरेन इत्यप्रसक्तनिन्दा ऐरं कृत्वा अव-
 गिरेदिति विधेः स्तुतिपरा । अतएव उक्तं
 शाबरभाष्ये । न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं
 प्रवर्तते अपि तर्हीतरन स्तोतुमिति । स्तुतौ हि
 अप्रसिद्धगुणदोषारोपणदोषाय । न चात्र काम्य-
 स्यैव कार्मिक्यादिश्रुतसर्गस्य स्थाने धेनुदानं
 विधीयते इति वाच्यम् । तस्माच्चपरत्वे माना-
 भावात् । प्रत्युत न्नियत इति वर्णमानार्थक-
 विभक्त्या वर्णमानसामोपेनाचिरप्रसीतोप-
 स्थितेच । ये तु बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत्
 पुत्रिणी भवेत् । नचास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्र-
 वतीर्भनुरिति मनुना पुत्रवतीत्वविधानादेव
 पतिपुत्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्रवती प्रतीयते इति
 सुवर्ते तन्वीवभासाः । पुत्रवतीति पदस्याखण्ड-
 तथा मनुपा पतिपदस्यान्वये तदस्यत्वापत्तेः ॥ ॥
 ननु श्रुतव्यवयो वर्णो वृषः स्याद्विज्ञा द्विजाः ।
 श्रुतसर्गं तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्रीगौर्विशिष्यते ॥
 इति भविष्यसंवादाद्वेनुदानमिदं पतिपुत्रवत्या
 श्रुतसर्गं दक्षिणादानस्य विशेषरूपम् । न तु
 प्रधानकर्म्मन्तरं गौरवात् । न च दक्षिणाया
 अङ्गत्वेन फलासङ्गतिः । यस्य पणमयी जुहू-
 र्भवति न स पापशोकं श्रुतोतीतिवत्तदुपपत्ते-
 रिति चेत् न । श्रुतसर्गदक्षिणातश्चन्दना-
 ङ्कितधेनुदानस्य प्रकरणात्तरान्नायेन प्रकरणा-
 न्तरन्यायतः प्रधानत्वसिद्धेः । श्रुतसर्गस्थानीय-
 त्वेनानुवर्णमानशिक्षाचारात् । धेनुदानयुगनह-
 श्रुतसर्गनिषेधानामसङ्गतेः । कपिलपञ्चरात्रे
 चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्म्मयथायां श्रुतसर्ग-
 दक्षिणादानविधानाच्च ॥ ॥

यथा कपिल उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम् ।
 पतिपुत्रवती नारी स्त्रियते भर्तुरयतः ॥
 चन्दनेनाङ्किता धेनुमाचार्याय निवेदयेत् ॥
 तथा ।
 जीवद्गर्भो तु या नारी पुत्रिणी स्त्रियते यदि ।
 सवन्तसामङ्किता धेनुमाचार्याय निवेदयेत् ॥
 साध्वी पतिव्रता नारी स्त्रियते यायतस्तयोः ।
 एवं नैवोत्प्लवेत् पुत्रो यावत् पितरि जीवति ॥

नतपुत्रा च या नारी संयुक्तीता तु या भवेत् ।
तस्या धेनुर्न दातव्या दृषोत्सर्गो विधीयते ॥
अपुत्रिता नृता काचित्तस्या धेनुर्विगर्हिता ।
दद्याद्धेनुं सुतो ज्येष्ठः कनिष्ठो दृषमुत्सृजेत् ॥
द्वयोः सोदरयोरेको भवेत् ज्येष्ठः प्रधानतः ।
अयाणां द्वौ सुतौ ज्येष्ठौ चतुर्णां च त्रयः स्मृताः ॥
पञ्चानां सोदराणाञ्च त्रयो ज्येष्ठाः प्रकीर्तिताः ।
ज्येष्ठेनैव तु कर्तव्यं धेनुदानं विधानतः ॥
हेमशङ्खीं खरे रुधेः सुशीलां वस्त्रसंयुताम् ।
काँक्षोदरीं ताम्रपृष्ठां घण्टाचामरभूषिताम् ॥
प्रवालमालिकां दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि ।
चन्दनेनाङ्गितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत् ॥
गवां लोकमवाप्नोति दिवि देवैश्च मोदते ।
चन्दनेनाङ्गितां धेनुं दत्त्वा गच्छेत् सुरालयम् ॥
तावत्तिष्ठति स्वर्गात् यावदाङ्गुलमंश्रवम् ।
न दृषोत्सर्गो दृषस्यात्र वत्सत्यन्वितस्य च ॥
दृषोत्सर्गविधानेन कर्तव्यं सर्वकस्मै च ।
मा नक्तोक्तेति मन्त्रेण दत्ते दृषाण्यसीति च ॥
धेनोश्च सकृदिदेशे तु त्रिश्रृङ्गाः समालिखेत् ।
वामभागे विशेषोऽयं दत्ते चक्रं समालिखेत् ॥
तत्राद्यद्वयवर्णयद्विहङ्गाणां चतुर्विधं विधानवित् ।
ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुलप्रमाणकम् ॥
शूलं षडङ्गुलं कार्यं दत्ते वामे यथाविधि ।
पूर्वाशाभिमुखीं धेनुं यजमानोत्तरामुखः ॥
मस्तकादिक्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥ * ॥
शिरसि ओं ब्रह्मणे नमः । ललाटे ओं
वृषभध्वजाय नमः । कर्णयोः ओम् अश्विनौ
कुमाराभ्यां नमः । चक्षुषोः ओं प्राणिमासक
राभ्यां नमः । जिह्वायां ओं सरस्वत्ये
नमः । दन्तेषु ओं वसुभ्यो नमः । ओष्ठयोः
ओं सन्ध्यायै नमः । ग्रीवायां ओं नील-
कण्ठाय नमः । हृदि ओं स्कन्दाय नमः ।
रोमकूपेषु ओम् ऋषिभ्यो नमः । दक्षिणपार्श्वे
ओं कुवराय नमः । वामपार्श्वे ओं वरु-
णाय नमः । रोमाग्रेषु ओं रश्मिभ्यो नमः ।
ऊरुषु ओं धर्माय नमः । जङ्घासु ओम्
अधर्माय नमः । श्रोणितटे ओं पित्रभ्यो
नमः । खुरमर्धे ओं गन्धर्वभ्यो नमः ।
खुराये ओम् अप्सरोभ्यो नमः । लाङ्गुले ओं
द्वादशादित्यभ्यो नमः । ग्रीवमे ओं मञ्जालयो
नमः । ग्रीवमे ओं गङ्गायै नमः । पयोधरेषु
ओं चतुःसागराय नमः ।
श्वमङ्गानि संपूज्य पठेन्मन्त्रं समाहितः ।
ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या
स्तुता ।
इन्द्रस्य गौरी या देवी सा देवी वरदास्तु मे ॥
ओं या लक्ष्मीर्लोकपालानां या च देव्यवस्थिता
धेनुरुत्पन्न सा देवी तस्याः पापं यपोहन् ॥
ओं देहस्या या च रुद्राणो गङ्गास्य सदा प्रिया
धेनुरुत्पन्न सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु ॥
ओं सर्वदेवमयी दोग्ध्री सर्वलोकमयी तथा ।
धेनुरुत्पन्न सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु ॥

यहीलार्थं पाठ्य उत्सृजेतामङ्गुताम् ।
दीयते ब्राह्मणायैषा आचार्याय महात्मने ॥
एवंविधिं तां धेनुं दत्त्वा तर्पणमारभेत् ।
पुच्छं दृष्ट्वा पित्रादीन् दृषोत्सर्गविधानतः ॥
रेषां चालयेत् किञ्चिदाचार्याय च दत्तव्याम् ।
दृषभश्च ततो दद्यादाचार्याय गुणान्वितम् ॥
पूजयेद्ब्राह्मणांश्चैव वस्त्रमालादिभूषितः ।
काँक्षपात्रं वस्त्रयुग्मं सुवर्णञ्च विशेषतः ॥
आचार्याय प्रदातव्यं ब्रह्मणे कनकं तथा ।
आगतान् पूजयेद्ब्रह्मा यथाशक्ति विधानतः ॥
दीनान् ब्रह्मणादींश्च अमादौः परितोषयेत् ॥

इति कापिले धेनुदानप्रमाणम् ॥ * ॥

एतस्मात्तरे पाठाधिक्यं यथा,—
“एकादशाक्षे प्रेतायाः घण्टासं चाष्टिकं तथा ।
त्रिपक्षे मासिके वापि दद्याद्वा चन्दनाङ्गुताम् ॥
तथा वराहपराणम् ।
अयने विपुलेष्टस्या युगादापूर्णिमासु च ।
दर्शे मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् संपूजिताम् ॥
ननु आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वेद्यादिना आद्यश्राद्ध-
कर्तव्यमित्युक्तं तस्य कालस्य परपरकालो
गौणः । न वा सर्वे कालाः स्मृताः । तत्र नाद्यः
त्रिपक्षादौ शिष्टाचारविरोधान् । नापि द्वितीयः
त्रिपक्षादौ निवृत्त्यधिकभावात् । वस्तुतः
आद्यश्राद्धे त्र्योत्सर्गस्य निवृत्त्यं त्रिपक्षादौ
काव्यत्वम् । आद्यश्राद्धपदं अशोचान्तद्वितीय-
दिनपरम् । अशोचान्तादृष्ट्यादौ दृष्ट्यादौ क-
वाक्यत्वात् । अत्र च आद्यश्राद्धस्य पितृपतित-
त्वेन एकादश्यादौ क्रियमाणत्वे दृषोत्सर्गमपि
न कुर्यात् । आद्यश्राद्धदिने त्र्योत्सर्गाकरणे
त्रिपक्षाद्यन्तमकालेऽपि दृषोत्सर्गस्यावश्य-
प्रत्यक्षपरीहारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्य-
सङ्गतकृतस्य निवृत्त्यं कल्पाम् । एवं धेनुदान-
स्यापि । अतएव पूज्यं संवत्सर मलमासपानेऽपि
प्रागङ्गतवत् कार्यं एव इति नवीना लङ् ।
एककर्मकानेकदृषोत्सर्गाऽपि शिष्टाचार एत-
दिनेऽपि । तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतः
काव्यत्वेन यो भूय आरभते तस्मिन् फले प्रीति-
इति आयादविरोधः ॥ ननु नेमित्तिकत्वात्
कथमावृत्तिः सङ्गतकृतं कृतः शास्त्रार्थ इति
न्यायात् । न चैकत्र क्रियाद्वयमिति वचनाच्च ।
अत्रायं विशेषः । काव्यनेमित्तिकं फलविशेषार्थं
भूयः कार्यं नेमित्तिकमात्रं सङ्गतं । किञ्च ।
संक्रान्तादिनिमित्तकश्राद्धमपि पुनः पुनः स्यात् ।
मेवं तत्र पित्रपुत्रपुत्रप्रधानफलस्य सत्त्वेन
चरितार्थ इति ॥ * ॥ अत्रोक्तानि सर्वगण्यतानि
वचनानि निवृत्त्यधिकरणन्यायस्त्वानि । तथा
हि निवृत्त्यधिकरणं निवृत्त्युक्तं त्र्योत्सर्गद्वयताना-
मनधिकार इति यागमात्रं उक्तम् । तत्र
हेतवः तिरस्कां विशिष्टास्तःकरणविरहात्
पङ्गोः प्रचरणविरहात् चार्थियाणां अन्वयविध-
मृकानामेवञ्च अश्वयुज्यविरहात् माङ्ग-
यागासामर्थ्यं तथा यागानधिकारस्तद्वद्व

स्वपितुः पित्रकृत्येषु अधिकारो न विद्यते । इति
ह्यगोपपरिशिष्टे अभिधानात्तन्मार्गसमुक्ता
जीवत्पित्रकृत्येतान्मात्रेतर इति कात्यायन-
सूत्रे च जीवत्पित्रकृत्ये पित्रतर्पणविधानात्
दृषोत्सर्गे तदङ्गभूततत्पुच्छगतोदकतर्पण-
विरहात् साङ्गकरणासामर्थ्ये दृषोत्सर्गानधि-
कारः । अतएव हेतुनिर्णयेऽपि । अत्रचित्तस्त्रिधा
करणीभूतवर्धनं यागवद्दृषोत्सर्गस्य बाध-
उक्तो वाचस्पतिमिश्रेण । धेनुदानाङ्गुतपक्षे तु
प्रधानाधिकारश्रुतेः जीवत्पित्रकाधिकृतविशेष-
विधानाच्चाधिकार एवाभ्युदयिकश्चाहवत् जन्म-
मास्युपनयनाङ्गसंश्लेषवपनवत् । अयमु सामान्य-
शास्त्रोपजीवित्वेन निषेधः पर्याप्त एव । स तु
यदि पतिपुत्रवत्तया दृषोत्सर्गं कुर्यादित्येव
मात्रस्तदा पुत्र इत्यादिवचनभागेऽर्थस्य स्यात् ।
यदि च जीवत्पित्रकभिन्नो दृषोत्सर्गं कुर्यात्
इत्येव मात्रस्तदा पूर्वभागवैयर्थ्यं स्यात् । यदि
वा पतिपुत्रवत्या जीवत्पित्रकपुत्रभिन्नो दृषोत्-
सर्गं कुर्यादित्येव विशिष्टरूपकस्यापि पतिपुत्र-
वत्यास्तदुभयविरहात् जीवत्पित्रकपौत्रा-
दिना दृषोत्सर्गः स्यात् । न चायुक्त एव
प्रागुक्तवचनन्यायविरोधान् । तस्मात् समुदाय-
वचनमार्थक्याय पतिपुत्रवत्तया दृषोत्सर्गं
कुर्यात् । तथा जीवत्पित्रकभिन्नो दृषोत्सर्गो
कुर्यात् इति वचनन्यायसंवादाद्वाक्यद्वयमेव
सिध्यति । प्रमाणवद्वाक्यस्य मन्त्रोक्तत्वात् ।
दशपौर्णमासयोः षट्प्राधान्यापुच्छेवत् । अथ-
योक्तृदेवतादिवचने ज्येष्ठेनैव तु कर्तव्यं धेनुदानं
विधानत इत्यन्तकापिलसकलवचनपर्यालोचनया
कनिष्ठपुत्रवतोऽपि पतिपुत्रवतोऽपि तत्र जनस्य कापिल-
प्रतिप्रसूतकनिष्ठपुत्रभिन्नजीवत्पित्रकात् अन्यो
जनो दृषोत्सर्गं कुर्यात् । इति सामान्यत-
एव दृषोत्सर्गविधिः । तथा पतिपुत्रवत्या ज्येष्ठ-
पुत्र एव चन्दनाङ्गुतधेनुमुत्सृजेदिति विधिश्च
सिध्यति । तत्र च पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रस्य
एव तेन तदन्वयतपित्रकेण वा दृषोत्सर्गः
कार्यः । कनिष्ठपुत्रभावे तु न केनापि । एवं
पत्यादिना चन्दनधेनुदानमिति । प्रतिप्रसूत-
कनिष्ठान्यजीवत्पित्रकेण न कस्यापि दृषोत्सर्गः
कार्य इत्यपि च पर्यायमिति । वस्तुतस्तु पतिपुत्र-
वत्या दृषोत्सर्गनिधिः सतपुत्रस्य जीवत्पित्रक-
त्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पति-
सत्त्वं पुत्रसत्त्वं वा । नतपुत्रवत्यादिप्रागुक्तकापिल-
वचनं पतिमत्त्वं कनिष्ठपुत्रसत्त्वं च दृषोत्सर्गा-
वगतः । ततपुत्रस्य पितुः सत्त्वं एवानधिकारोक्त्या
तन्मार्गेण दृषोत्सर्गप्रमाणम् । न वा तदुभय-
सत्त्वं मिलितं उक्तं तत्र यागतत्पुत्रस्य जीवत्-
पित्रकत्वेनोक्तं तादृशनिधेयप्रामेः पतिपुत्र-
सत्त्वयोर्निर्वाहहेतुत्वकल्पनानौचित्यात् । तयो-
र्याचनिकहेतुत्वं तु अदृष्टकल्पनाया अत्राव्य-
त्वात् मिहजीवत्पित्रकनिधेयप्रामेयतया पति-
पुत्रवत्या निधेयप्रामेयौ अधिकनिधेयकल्पने

गौरवाच्च। यस्तु जीवन्पितृकृत्योत्सर्गनिधि-
पतिपुत्रवत्वाः पृथगुपसंहारः सोऽपि तस्याः
पुत्रानधिकारमात्रप्रयुक्तसिद्धयुत्सर्गभावभा-
गित्वात्वाद्। पूर्ववाक्यावगतधनुदानस्य त्रयो-
सर्गस्थानीयत्वज्ञापनाय एवेति प्रागपि निरु-
पितम्। ततश्चोक्तवचने निर्यागधिकरणव्याय-
प्राप्तं जीवन्पितृकृत्य त्रयोत्सर्गकर्त्तव्यत्वाभाव-
मन्यमपत्तिकाया त्रयोत्सर्गस्थाने चन्दनाकृत-
धनत्सर्ग एव विधीयते। एतेन त्रयोत्सर्गकर्त्तरि
कपिलप्रतिप्रसूतसपत्निकात्रयोत्सर्गकृतिमत्-
यनिष्ठपुत्रान्यजीवन्पितृकृत्यविधिं यत्नं सपत्नि-
काया त्रयोत्सर्गस्थाने च्यं प्रपुत्रस्यैव चन्दना-
कृतधनत्सर्गमात्रं लभ्यते। अतो जीवन्-
पितृकृत्यं काव्यवृत्तसर्गः पतिते पत्रजिते वा
पितरि जीवन् पितृमाहादित्योत्सर्गश्च न
कार्यः। एवं सपत्निकाया अपि पुत्रस्य कर्म-
योग्यत्वे असम्भवे वा पत्या कन्यादिना वा त्रयो-
सर्गः कार्य एवेति स्थितम्। इदं तु रत्ना-
करचलायुधाचार्य्यचङ्गामणिविद्याभूषणशुभकर-
महादेवमहाचार्य्यप्रवृत्तीनामपि सम्मतं तेषां
पृथक् पृथक् पद्धतिरपि प्रचरति। कश्चिद्देशे
स्मार्तभट्टाचार्य्यस्यापि सम्यक्पद्धतिर्दृश्यते।
अतएवात्र विशेषादर्शनामनाचार्योक्तान्चार-
ण्ये। अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिक एव।
स्मृतिशास्त्रे विकल्पाः च आकाङ्क्षापूर्णे
सतीति जैमिन्युक्तेः। तत्रत्यप्राज्ञाहोमाद्यङ्ग-
विशेषमन्त्रतन्त्रोक्तेः। कापिलकल्पेन त्रयोत्सर्ग-
धर्मातिदेशेन विशेषोक्तनिरासाच्च॥१॥ सम्यक्
विचारितकापिलकल्पप्रयोगोऽभिधीयते यथा।
गोशालादौ वितानयुक्ते प्राग्दकप्रपन्नं देवं
गोमयेनोपलिप्य कृतनित्यक्रिय आचान्तः कुश-
हस्तां द्विवासाः प्राङ्मुखः ओं तद्विष्णोः परमं
पदं इति विष्णुं स्मृत्वा नत्वा च उदङ्मुखः ओं
तत् सौदाम्नीयं कुशतिलजलपूर्णताम्रपात्र-
मादाय विशेषानुपदेशात् मुखं तान्द्रमासो
स्तेवेन अदामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ
अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकायाः अश्वी-
चान्तादित्येऽङ्गि अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः
अमुकायाः प्रेतलोकांमनुक्तस्वर्गलोकगमन-
कामः चन्दनाकृतमवतसधनुदानकर्माङ्गं करि-
ष्यामीति संकल्पयेत्। तत्तत्फलमेषां प्राप्ति-
र्लभ्यते। ततः स्वस्वरीत्या सकल्पकृते पठेत्।
ततः प्रथमं ब्रह्मवर्णम्। तत्र उत्तरामुखं
ब्रह्माण्डमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय प्राङ्-
मुखो यजमानः प्राङ्मुखः ओं साधुभवान्तां
इति वदेत्। ओं साध्वज्जमांस इति प्रतिवचनं
दत्त्वा ब्रह्मा तदासनं उपविशति। ततः कर्त्ता
ओम् अर्कैरिष्यामी भवन्तं इति वदेत्। ओम्
अर्कैर्यति प्रतिवचनम्। ततो गन्धपुष्पताम्र-
वस्त्रालङ्कारैर्ब्रह्माणं संपूज्य तदङ्गिणं जातु स्पृष्ट्वा
ओम् अदामुकेमासि अमुकेपक्षेऽमुकतिथौ
अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकाया अश्वी-

चान्तादित्येऽङ्गि अमुकगोत्रममुकप्रवरं श्री-
अमुकदेवशर्मानं त्वामासिन् चन्दनाकृतधनु-
दानाङ्गहोमकर्मणि ब्रह्मकर्मकरणाय गन्ता-
दिभिरभ्यर्च्यैः वृणो इति ब्रह्माणं वृणयात्।
ओं वृतांस्मीति प्रतिवचनम्। ओं यथाविहितं
ब्रह्म कर्म कुरु। ओं यथाज्ञानं करवाणीति
प्रतिवचनम्। स्वयं गानाशक्तौ ब्रह्मकर्म कर-
णायेत्यत्र ब्रह्मादिकर्मकरणायेति वदेत्। स्वयं
होमामामर्थ्यं होतारं वृणयात्। तत्र होमकर्म-
करणायेति विशेषः। एवं तत्प्रकारकाचार्य-
मपि। आचार्यान्तराभावे ब्रह्मोवाचार्यत्वेनापि
परणीयः। तत्र ब्रह्माचार्यकर्मकरणायेति
विशेषः। एवं प्रागुक्तवत् सदस्यवरणमपि।
हस्ताङ्गुल्यादिमानन्तु याजमानिकमेव सञ्च-
यात्तम्। ततः पुण्याहस्वस्त्यङ्गुलिवाचनं कृत्वा
चन्दनाकृतधनुदाननिमित्तकहोमोयहविरचय-
त्वकामो भरितनामोच्चारणं कुर्यात्। ततो
यजमानो होता वा गायत्र्या गोमूत्रं ओ गन्ध-
हारेत्यादिना गोमयं ओम् आप्यायस्वत्यादिना
दुग्धं ओं दधिक्वा इत्यादिना दधि ओं तजो-
धोत्यादिना घृतं ओं देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोऽन्वाहुभ्यो पूणो हस्ताभ्यामाददे इति
कुशोदकश्च शोधयित्वा गायत्र्या सञ्चमेकोऽथ
तेन देवीमभ्युक्ष्य तत्र घटान् संस्थाप्य गणेशं
ग्रहान् विष्णुं च संपूजयेत्। ततो हस्तप्रमाणं
स्थण्डिलं शंकराङ्गाराभिकेशतृपादिरहितं
पूर्वोत्तरपक्षं समं वा गोमयेनोपलिप्य तत्र
स्वगृह्योक्तविधानानि संस्थाप्य स्वस्वगृह्योक्त-
त्रयोत्सर्गपद्धतिक्रमेण कर्म कृत्वा प्राङ्मुखो
धनुमन्त्रसमीपे नीत्वा ओं मा नस्तोत तनयं
मान आयुषि मा नो गोप मा नोऽश्चर्यु रीरिषिः।
वीगात्मा नो रुद्रमामिनाऽवधीर्होषधन्तः सद-
मित्रा हवामहे। इति मन्त्रेण धनोवांसमकु-
थिनि पङ्क्तुलं त्रिशूलं चन्दनेन कुशेन लिखेत्।
वीगात्मान इति सामगानाम्। यजुषास्तु मा नो
वीरागिति मन्त्रभागे पाठः। ततः ओं त्र्यो-
ह्यमि भातुना दामन्तं त्वा हवामहे पवमानः
स्वर्गं गम्। इति मन्त्रेण दक्षसकुथिनि पञ्चाङ्गुलं
आरहानं चक्रश्च तथैवाचार्यो लिखेत्। अस्मि-
न्वसर अमरुतरं सवत्सधनुर्मौलिकं यूप-
मागोपयेत्। ततः स्वस्वगृह्योक्तविधानं वृण-
वर्जुनं स्थापयेत्। ततः सितवाससा जलमपनीय
गन्धचन्दनपुष्पाङ्गनसिन्दूरगोरोचनादयेः स्वर्ण-
शङ्खाभ्यां स्तूपसंक्षेपं वस्त्रेण कांस्थक्रोडेन
तान्प्रवृत्तेन घटात्चामराभ्याश्च यथायोग्यं तथा
कर्णयोः प्रवालमालिकाभ्याश्च धनुं भूषयित्वा
पादादिभिरभ्यर्च्य स्वस्वगृह्योक्तप्रायश्चित्तान्
आवयित्वा च प्राङ्मुखो धनुं शुक्लवाससा यूपं
अधीयात्। ततो यजमान उत्तरामुखः धनो-
र्मन्त्रादिक्रमेण तत्तन्मन्त्रैः पूजयेद्यथा। शिरसि
ओं ब्रह्मणे नमः। एवं ललाटे वृषभध्वजाय
नमः। कर्णयोः अश्विनीकुमाराभ्याम्। चक्षुषोः

शशिभास्कराभ्याम्। जिह्वायां सरस्वत्यै। दन्तेषु
वसुभ्यः। ओष्ठयोः सन्ध्यायै। ग्रीवायां नील-
कण्ठाय। हृदि स्कन्दाय। रोमकूपेषु ऋषिभ्यः।
दक्षपार्श्वे कुबेराय। वामपार्श्वे वरुणाय। रोमाये
रश्मिभ्यः। ऊरुषु धर्माय। जङ्घासु अधर्माय।
आङ्गीतटे पित्रभ्यः। खुरमथी गन्धर्वेभ्यः।
खुरायेषु अम्बरोभ्यः। लाङ्गुले ह्यादशादित्येभ्यः।
गोमये महालक्ष्म्यै। गोमूत्रे गङ्गायै। पयोधरेषु
चतुःमागराय। एवं संपूज्य पठेत्।
ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या
स्मृता।

रुद्रस्य देवी या गौरी सा देवी वरदास्तु मे॥
ओं या लक्ष्मीर्लक्ष्मीपालानां या च देव्य-
वस्थिता।

धेनुरूपेण सा देवी मम पापं यपोह्यतु॥
ओं देहस्या या च रुद्राणी शक्रस्य सदा
प्रिया।

धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु॥
ओं सर्वदेवमयी दोग्धी सर्वलोकमयी तथा।
धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु॥
ततः ओम् आचार्याय नमः इत्यनेनोदङ्मुखं
सम्पदानब्राह्मणं पादादिभिः संपूज्य एवं ओं
रुद्राय नमः इति तद्देवतां संपूज्य ओं चन्दना-
कृतसवत्सधनुर्व नमः इत्यनेन पादाध्यात्मम-
नीयगन्धपुष्पैर्धनुं संपूज्य संप्रोक्ष्य च ब्राह्मण-
हस्ते जलं दत्त्वा कुशतिलजलान्यादाय ओं तत्
सदयामुके मानि अमुके पक्षे अमुकतिथौ अ-
मुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकाया अश्वीचान्ता-
दित्येऽङ्गि अमुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकायाः
प्रेतलोकांमनुक्तस्वर्गलोकगमनकामोऽहं एतां
सालङ्कारां चन्दनाकृतसवत्सधनुं रुद्रदेवताकां
अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्मानं आचार्य-
ब्राह्मणाय तुभ्यं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं
दद्यात्। ततः सम्पदानब्राह्मणः पुच्छं धृत्वा
ओमित्युक्ता प्रतिगृह्य स्वस्तीत्युक्ता च सावित्रीं
पठेत्। ततो धेनुरियं रुद्रदेवताकेति वदेत्।
यथाशाखं कामस्तुतिश्च पठेत्। यथा साम-
वेदं। ओं क इदं कस्मा अदात् कामः कामाया-
दात् कामो दाता कामः प्रतिगृह्येता कामः
समुद्रभाविशतु कामेन त्वा प्रतिगृह्यामि कामै-
तत्त॥ यजुर्वेदे तु। ओं द्यौस्त्वा परिददातु
पृथिवी त्वा प्रतिगृह्यातु कोऽदात् कस्मा अदात्
कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रति-
गृह्येता कामैतत्त तव कामशतात् भुनजामहे॥
ऋग्वेदे तु। सामगमनान्ते। ओं वृष्टिरसि
द्यौस्त्वा परिददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्यातु।
इदमधिकम्। ततो यजमानः ओं अद्येत्यादि
कृतेतत्सालङ्कारचन्दनाकृतसवत्सधनुदानक-
र्म्मणः साङ्गतायै दक्षिणामिमं वृषं तन्मन्त्रं वा
विष्णुदेवतं अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्माने
आचार्याय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददानीत्या-
चार्याय दद्यात्। आचार्यस्तु ओमित्युक्तीत्वा

चन्द्रः

हस्तीति वदेत् । ततो ह्येतत्सर्वं वृत्तमन्वोहेन स्वस्वयन्तीकृत्यादिशेषं कर्म समापयेत् । ततः सदस्यस्त्रिणां दत्त्वा आहुतात् वस्त्र-माख्यादिभिः पूजयेत् । सामगच्छेदिदानीं ब्रह्म-होत्राचार्यसदस्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां ह्येतत्सर्वं वद्वात् । अन्यवेदी तु स्वस्वयन्तीकृ-रीत्या यथास्थानं दक्षिणां ह्येतत्सर्वं वद्वात् । शूद्रस्तु यजुर्वेदिवत् सर्वं कुर्यात् । किन्तु मन्त्र-पाठं ब्राह्मणेन कारयेत् । होनानायादींश्च वस्त्राभ्यादीस्तोषयेदिति ॥ ३॥ इति श्रीचन्द्रशेखर-वाचस्पतिभट्टाचार्यविरचितः चन्दनाङ्कनधेनु-दानसविधिप्रयोगः समाप्तः ॥

चन्दनपुष्पं, स्त्री, (चन्दनमिव सुगन्धि पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्दनशारिवा, स्त्री, (चन्दनगोपी शारिवा । श्राकपार्थिवश्चित्रत् समासः ।) शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्दनसारः, पुं, (चन्दनस्य सारो यस्य ।) वस-चारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्दना, स्त्री, (चन्दयति आक्रादयति स्वगन्धा-दिनेति । चदि आदे + णिच् + युच् । स्त्रियां टाप् ।) शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । सा तु मधुखाल्याख्यनगरसमीपे प्रसिद्धा ॥

चन्दनाचलः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अचलः । चन्दनाकरः पर्वत इत्यर्थः ।) मलय पर्वतः । इति जटाधरः ॥

चन्दनाद्रिः, पुं, (चन्दनस्य चन्दनोत्पादको वा अद्रिः पर्वतः ।) मलयपर्वतः । इति त्रिकाण-शेषः ॥

चन्दनी, स्त्री, (चन्दयति आक्रादयति जलादिदाने-नेत्यर्थः । चन्दन + डीष्) नदीविशेषः । इति मेदिनी । न । ६० ॥ (यथा, गोः रामायणे । ४ । ४० । २० ।

“हचिरा कृटिलाश्चैव चन्दनीं चापगां तथा ॥”)

चन्दनीया, स्त्री, (चन्दयते दीप्यतेऽनया । चदि + करणे अनीयर् ।) गोरोचना । इति राज-निर्घण्टः ॥

चन्दिरः, पुं, (चन्दन्ति क्षुध्यन्ति लोका येन । चदि आदे + “इषिमदीदि ।” उणां । १ । ५१ । इति किरच् ।) चन्द्रः । हस्ती । इति मेदिनी । रे । १५२ ॥

चन्द्रं, स्त्री, (चन्दति दीप्यते इति । चदि + “स्फायितश्चीति ।” उणां । २ । १३ । इति रक् ।) स्वर्णम् । चुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृत्त-विशेषः । यथा, वृत्तगम्ये ।

“ह्रजवरगणयुगमुपधाय परिकलय कर-मयनगणयुगलमिह गन्धयुगमपि वितर । फणितृपतिभणितमिति चन्द्रमिदमिति शृणुत सकलकविकुलहृदयमोदकरमवतनुत ॥”)

चन्द्रः, पुं, (चन्दयति आक्रादयति चन्दति दीप्यते इति वा । चन्द + “स्फायितश्चीति ।” उणां ।

चन्द्रः

२ । १३ । इति रक् ।) देवताविशेषः । नोद इति भाषा । तत्पर्यायः । हिमाशुः २ चन्द्रमाः ३ इन्द्रः ४ कुसुदशान्ववः ५ विधुः ६ सुधाशुः ७ शुभाशुः ८ अयोधोशः ९ निशापतिः १० अजः ११ जेवालकः १२ सोमः १३ स्त्रीः १४ नृगाङ्कः १५ कलानिधिः १६ द्विजराजः १७ शशाधरः १८ नक्षत्रेशः १९ लपाकरः २० । इत्यमरः । १ । ३ । १३—१४ ॥ दोषाकरः २१ निशीथिनी-नाथः २२ शश्वरीशः २३ रणगाङ्कः २४ शीत-रश्मिः २५ । इति यस्यान्तरम् ॥ समुद्रनवनीतः २६ सारसः २७ श्वेतवाहनः २८ नक्षत्रनेमिः २९ उडुपः ३० सुधासूतिः ३१ तिथिप्रणीः ३२ अमतिः ३३ चन्दिरः ३४ चिवाटीरः ३५ पञ्च-धरः ३६ अजः ३७ नभस्वमसः ३८ राजा ३९ रोहिणीशः ४० अश्विनेत्रजः ४१ पञ्चजः ४२ सिन्धुजम्बा ४३ दशाश्वः ४४ हरचङ्गामणिः ४५ माः ४६ तारापीडः ४७ निशामणिः ४८ । इति जटाधरः ॥ नृगलाङ्कनः ४९ दर्शविपत् ५० क्वायान्दधरः ५१ गङ्गेमिः ५२ दाक्षायणी-पतिः ५३ लक्ष्मीसहजः ५४ सुधाकरः ५५ सुधाधारः ५६ शीतमानुः ५७ तमोहरः ५८ तुषारकिरणः ५९ हरिः ६० हिमदूतिः ६१ द्विजपतिः ६२ विश्वमा ६३ अश्वतथीधनिः ६४ हरिणाङ्कः ६५ रोहिणीपतिः ६६ सिन्धुचन्दनः ६७ तमोवृत् ६८ रणनिलकः ६९ कुसुदेशः ७० श्रीरोदनन्दनः ७१ कान्तः ७२ कलावान् ७३ यामिनीपतिः ७४ मिथः ७५ नृगपिप्लुः ७६ सुधानिधिः ७७ तुङ्गी ७८ पञ्चजम्बा ७९ चन्दः ८० अश्विनवनीतकः ८१ पीयूषमहाः ८२ शीतमरीचिः ८३ शीतलः ८४ । इति शश्वरत्ना-वली ॥ त्रिनेत्रचङ्गामणिः ८५ अश्विनेत्रभूः ८६ सुधाङ्कः ८७ परिज्ञाः ८८ वल्लभः ८९ तुङ्गी-पतिः ९० यन्त्रनाम्निः ९१ पञ्चधिः ९२ कौटुः ९३ जयन्तः ९४ तपसः ९५ खलमसः ९६ विकसः ९७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दद्यावाञ्चो ९८ श्वेत-वाञ्चो ९९ अश्वतथः १०० कौसुदीपतिः १०१ कुसुदीपतिः १०२ भपतिः १०३ दक्षजापतिः १०४ अयोधोपतिः १०५ कलाभन १०६ शशा-भन १०७ रणभन १०८ क्वायान्द १०९ अत्रि-टगजः ११० निशाग्रभ १११ निशाकरः ११२ अश्वतः ११३ श्वेतदूतिः ११४ । इति हेमचन्द्रः । २ । १६ ॥ * ॥ तस्यानुपलब्ध्या—

“ब्रह्मणी मानसः पुत्रस्त्वन्निर्गम महातपाः । सष्टकामः प्रजा वत्स । तपस्वी सुदुश्चरम् ॥ चांगि वधसहस्राणि दिशानीतीह नः युतम् । ऊर्ध्माचक्रमे तस्य रेतः सोमस्त्वसोयिवत् ॥ नेत्राभ्यां तस्य सुभावं दृष्ट्वा दातयद्दृष्ट्वा । तं गर्भं ब्रह्मणादिष्टा दश देवो दधृदिशः ॥ संग्रहेव महाराज । नेत्रे ताः समश्चक्रवन् । यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः ॥ ततस्तानिः सङ्ग्रेवामी निपपात वसुधराम् । पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ॥

चन्द्रः

रथमारोपयामास लोकानी जितकाम्यया । स तेन रथमुखेन सागरानी वसुधराम् ॥ त्रिःसप्तलखो दक्षिणोऽकारयत्तं प्रदक्षिणम् । तस्य तमन्नावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत् ॥ तेनैव ध्यः समुद्रता याभिः सन्धार्यते जगत् । स लब्धनेत्रा भगवान् ब्रह्मणा वङ्कितः स्वयम् ॥ तस्य लीगत्वपूर्णत्वयोः कालो यथा,—

“लगाएमीदिनादूर्ध्वं यावत्कालादमीदिनम् । तावत् कालं शशी लीगः पूर्णस्तत्रोपरि स्तुतः ॥”

इत्यभिपुराणी ज्योतिःशास्त्रम् ॥

तस्य लयशङ्कराणं यथा, पाप्मो स्वर्गखण्डे । “अश्विन्वादास्तु दत्तस्य उपयेमे सुता विधुः । रोहिण्यामेव सततं बहुप्रेमा रराम च ॥ इष्टा तदितरास्ताश्च तप्ताः पितरमनुवन् । अस्माकं कामदत्ताता । जामाता तव रोहिणीम् । रमयत्येव सततं तेन तप्ता वयं पितः ॥ तव सुखा चाप्रियं दत्तः सोममाह भणख भोः । प्रेम्णा ममेन सख्यं त्वं दुहितुर्मम मानह ॥ जगद्दे तद्वृत्तौ नेत्रे सोमः प्रप्रेम रोहिणीम् । तदेव रमयामास सुखा दत्तश्चकोप च ॥

शशाप तं न भविता क्षपत्तं महामोहतिगः । यद्यप्यथा न परिग्रही भव त्वं लीगरेतकः ॥ अथ लयमिते तस्मिन् सन्वास्ताः सहिताः स्त्रियः । पितरं शरणं प्राप्ताः लीयन्ते नः पतिः पितः । न वयं तेन वत्सामो विना सुखनिराकृताः ॥ उवाच दत्तताः सखाः शशी मे नानाया भवेत् । मांसमर्थं पलमेकं वद्धतां स क्रमेण वै ॥ लयं क्रमेण प्राप्नोतु पलमेकं यवम्यया । एवं शपां वरश्चैव ददायसां यवम्यया ॥ तथैव राजते शीघ्रं लयशङ्को दधृद्भिः ॥

स च गौरवणः वायुकीर्णकोवैश्यजातिमन्त्रगुण-कर्मटाराशिराशिरीनक्षत्रोपलवणरससुक्ता-गौरिकादिधातुसर्पाणां सधपतिः । आर्द्रभूमि-चारो तपस्वी अपराङ्माले प्रबलः श्रेष्ठप्रज्ञतिः स्मालो युवा युमयश्चः शुभाभश्च । इति ताजक-जातकादयः ॥ अर्द्धाङ्गः शशी पापः । इति समयान्तम् ॥ * ॥ कर्पूरम् । स्वर्णम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १४१ । १० । [वसुधरथः ॥] “उतनः सुद्योता जीराशो क्षीता मन्त्रः श्वग-जलम् । काम्यिङ्कः । इति मेदिनी । रे ११ ॥ ह्योप-विशेषः । इति शश्वरत्ना ॥ विशर्गः । इति तत्त्वम् ॥ कमनीयः । मेचकः । स तु वञ्चचन्द्रकः । इति हेमचन्द्रः ॥ रत्नरत्नम् । तत् शीघ्रसुक्ता फलम् । (योगोक्तं ज्ञानादी । यथा, ऋटयोग-प्रदीपिकायाम् । २ । ७ ।

“बहुपञ्चामनो योगी प्राक् चन्द्रेण प्ररयेत् ॥ “चन्द्रं च चन्द्रनाथो ह्यया । इति तट्टीका ॥ अमन्थ-भागस्य सोमभक्षणम् । यथा, तथैव । ३ । ४८ । “चन्द्रान् सवति यः सारः स स्यादमरवाक्यो ॥ “चन्द्रान् भुवोरन्तर्गमभागस्यान् सोमान् ॥

तट्टीका ॥ आक्रादजनकद्रव्ये चि । इति भरतधृत्यादिः ॥

चन्द्रकः, स्त्री, (चन्द्र इव चन्द्रप्रभा इव कायतीति । के + कः । वर्णवाङ्मयत्वात्वात् ।) सितमरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकाः, पुं, (चन्द्र इव कायति प्रकाशते इति । के + कः ।) वर्धनेत्रम् । मयूरपुष्करं चांश इति भाषा । तत्पर्यायः । मेचकः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । २ । ३ । “चन्द्रकचामयूरशिखकमखलवलयित-
केशम् ॥”)

नखः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मतस्यविशेषः । चांश माक इति भाषा । अस्य गुणाः । अनभिव्यन्तित्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायः । चलत्पुष्पिमा २ चन्द्रचक्षला ३ चन्द्रिका ४ । इति शब्दरत्नावली । (मण्डलम् । यथा, माघे । ५ । ४० ।

“यौ चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां
मेज्जप्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः ॥”

“चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मण्डलेर्महानदीनाम् ।” इति मल्लिनाथः ।) चन्द्रशब्दात् स्वार्थे के चन्द्रश्च ॥

चन्द्रकला, स्त्री, (चन्द्रं चन्द्राकारं सुखभागं कलयतीति । कलि + अन् टाप् च ।) द्रगड्वादम् । वाचामनस्यः । इति शब्दरत्नावली । (चन्द्रस्य कला ।) चन्द्रस्य योऽङ्गभागो भागः । तद्यथा, --

“पूषा यथा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः ।
जुष्टिः सौम्या मरीचिश्च तथा चैवोशुमालिनी ॥
अङ्गिरा शशिनी चेति द्वाया सव्यं भगवता ।
तद्विषेवावृता चेति कलाः सोमस्य योऽङ्गः ॥”
आसां प्रयोजनं तिष्ठभेदे स्त्रीणामङ्गविशेषे स्थितस्य कामस्य प्रणवादिमन्त्रप्रत्येकखरयुक्त-
नमोऽस्तवत्प्रत्येककलानामरूपैर्मन्त्रैश्चालनम् । इति कामशास्त्रम् ॥ ॥ तन्त्रोक्ता कला यथा,
“अमृता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः ।
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ध्यातव्या श्रीः प्रीति-
रङ्गदा ॥

पूर्णापूर्णांशताकामदायिन्ः शशिनः कलाः ।
आसां प्रयोजनं कलावतोऽन्तादौ प्रथनम् ॥”
इति रुद्रयामलम् ॥

(चन्द्रः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । ३६ ।
“स च दत्तमखस्तेन नाशितो मन्त्रा मया ।
ततो जाता हिमाद्रेश्वसश्चन्द्रकला यथा ॥”)

चन्द्रकान्तः, स्त्री, (चन्द्रवत् कान्तं कान्तिः कमनोयता अस्य ।) श्रीगण्डचन्दनम् । कैरवम् । इति रत्नमाला ॥

चन्द्रकान्तः, पुं, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्याः) कैरवम् । (चन्द्र इव कान्तः कान्तियुक्तः । चन्द्रः कान्तः अभीष्टो अधिष्ठाहृद्देवोऽस्येति वा ।) मणिभेदः । इति मेदिनी । ते । १६५ ॥ अस्य पर्यायाः । चन्द्रमणिः २ चान्द्रः ३ चन्द्रोपलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ इन्द्रकान्तः ५ चन्द्राशमा ६ मङ्गवोपलः ७ श्रुताशमा ८ चन्द्रिकाद्रावः ९ शशिकान्तः १० । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८८ ।

“परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्घानि रत्नानि समुद्रजानि ।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं
चिभिराटैर्विपण्यन्ति गोपाः ॥”)

अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । स्निग्धत्वम् । अस-
दाह्यहालक्ष्मीनाशित्वम् । शिवप्रीतिकरत्वम् ।
स्वच्छत्वम् ॥ ॥ तद्गुणववारिगुणाः । विमलत्वम् ।
लघुत्वम् । पित्तसंस्कारपित्तसदाहकासमदाहय-
रोगनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकान्ता, स्त्री, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्याः ।)
रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चन्द्रस्य
कान्ता ।) चन्द्रपत्नी च ॥

चन्द्रकालानलं, स्त्री, चक्रविशेषः । यथा, —
“चन्द्रकालानलं चक्रं योमाकारं लिखेदुधः ।
चतुर्दिक्षु त्रिशूलानि मध्यभिमानि कारयेत् ॥
पूर्वत्रिशूलमध्यासं दिनञ्जलादि लिखते ।
त्रिशूले च वह्निर्मध्ये मध्ये वह्निस्त्रिशूलके ॥
स्तुत्रिस्तुले नामर्चं मध्यं चहिरुके ।
सोमलाभयप्रज्ञाः नामर्चं चन्द्रगर्भगे ॥
वर्जनीयं प्रयत्नेन प्रथमाष्टविपक्षकम् ॥”

इति समयान्तम् ॥

चन्द्रकी, पुं, स्त्री, (चन्द्रको विद्यतेऽत्रेति व्यच् ।
चन्द्रकः । डीप् ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रकुण्डः, पुं, (चन्द्रस्य कुण्डः चन्द्ररश्मिनिर्मितः
कुण्डो वा । चन्द्राधिपत्यकः कुण्ड इत्यर्थः ।)
कामरूपस्यसरोवरविशेषः । (यथा, कालिका-
पुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८२ अध्याये ।
“चन्द्ररश्मिसमुद्भूत । चन्द्रकुण्ड । महोदधे ॥”)

चन्द्रकूटः, पुं, (चन्द्राख्यः कूटः पर्वतः । यद्वा, चन्द्रः
कूटे षडङ्गं यस्य । प्रतिदने चन्द्रप्रदक्षिणकरणा
देवास्य तथात्वम् ।) कामरूपस्यपर्वतभेदः ।
यथा, —

“पूर्वं वायुगिरिः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्तम्भसङ्काशास्तदूर्ध्वं चन्द्रमण्डलम् ॥
द्वितीयवर्गस्याटालु विहिन्दभ्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शं तु पर्वतं तं निशापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभी रश्मिभिर्धृतः ॥
तस्यैव पूर्वभागे तु सोमकुण्डादयं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमप्नुते ॥
स्वर्गादवभृतश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा ।
तदा तद्रश्मिसंघातनिःसृतास्तोयराशयः ॥
तेस्तोयैर्यासवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः ।
मध्ये पण्यतमस्थानं स्वयं ब्रह्मशिलोपरि ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूत । चन्द्रकुण्ड । महोदधे ।
सुधासवण । साङ्गाद । त्वं चन्द्र । कलुषं हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण सुखाय चन्द्रपाथसि ।
चन्द्रकूटं समावृत्य पूजयेद्यस्तु तं नरः ॥
अविष्कृता सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परं चन्द्रभवनं भिक्षा याति परं पदम् ॥
तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥

असंभवं समासाद्य सर्वदेवेश्वरो हरिः ।
सेवितुं त्रिदशेशानां सततं वर्तते नरः ॥
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः ॥
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति त्रिधा ॥
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समावृत्त्याप नन्दनम् ।
आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात् ॥”
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये
८२ अध्याये ॥

चन्द्रगुप्तः, पुं, (चन्द्रेण गुप्तः रक्षितः । चन्द्र-
वदाज्ञादजनकरूपगुणवत्त्वात्तथात्वं वा ।) राज-
विशेषः । (यथा, भागवते । १२ । १।११—१२ ।
“नवनन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्विष्यति ।
तेषामभावे जगतीं मौन्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ।
स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्यति ॥”)
चित्रगुप्तः । इति केचित् ॥

चन्द्रगोलस्थाः, पुं, (चन्द्र एव गोलः चन्द्रगोलक-
स्थानं चन्द्रलोक इत्यर्थः । तत्र तिष्ठन्ति ये ।)
द्विचपितरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बहुवच-
नान्तोऽयं शब्दः ॥

चन्द्रगोलिका, स्त्री, (चन्द्रगोलः साधनखिना-
स्थस्याः । इति ठन् टाप् च ।) ज्योत्स्ना ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २० ॥

चन्द्रचक्षला, स्त्री, (चन्द्र इव चलञ्जलस्यचन्द्रवत्
चक्षला ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति शब्दरत्ना-
वली जटाधरश्च ॥

चन्द्रदाराः, पुं, (चन्द्रस्य दाराः पत्न्याः ।) अश्वि-
न्यादिनक्षत्राणि । इति हलायुधः ॥ बहुवच-
नान्तोऽयम् ॥

चन्द्रपुण्या, स्त्री (चन्द्र इव पुण्यमस्याः ।) श्वेत-
काटकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रप्रभः, पुं, (चन्द्र इव प्रभा यस्य ।) उत्ताह-
द्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥ (चन्द्र-
प्रभाविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ६।२०।८।
“चन्द्रप्रभं श्वेतमप्यातपत्रं
सौवर्णसगुभाजते चोत्तमाङ्गे ॥”)

चन्द्रप्रभा, स्त्री, (चन्द्रवत् प्रभा स्निग्धादिगुण-
वत्तास्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥
अथैधविशेषः यथा, सुखबोधे ।
“कामिनिपुद्गहनयोधचिफलाभरदारुचयभू-
निष्कम् ।

मागधिसलं सुस्तं सशठीवचामाक्षिकश्चैव ॥
लवणचारनिशायुगकुस्तुभुगजकणातिविधाः ।
कर्माशकान्येव समानि कुर्यात्
पलायकं चास्मजतोर्विदधात् ।
निष्पत्रयुद्धस्य पुरस्य धीमान्
पल्लव्यं लौहुरजस्तथैव ॥
सिताचतुर्ध्वं पलमत्र वंश्या
निकुम्भकुम्भाचिसुगन्धियुक्तम् ।
चन्द्रप्रभं गुहिका प्रयोज्या
चाश्रीसि निर्वाणयते षड्वे ॥
भगन्दरं पाण्डुरकामलाश्च
निर्गन्धवक्त्रैः कुर्वते च दीप्तिम् ।

हन्त्यामयान् पितृकफानिलोत्था-
 प्राङ्गीगते मन्मते गच्छे च ॥
 गन्धर्वदे विदधिराजयन्मयो-
 र्महेभगास्ते प्रबले च योण्या ।
 मुक्तये चाधरिस्तत्रकृच्छ्रे
 मुक्तप्रवाहेऽप्युदरामये च ॥
 भक्तस्य पूर्वं सततं प्रयोण्या
 तक्रानुपानं त्वय मस्तुपानम् ।
 आनो रमो जाङ्गलनो रमो वा
 पयोऽथवा शीतजलानुपानम् ॥
 बलेन नागस्तुरगो जवेन
 दृष्ट्या सुपर्णः श्वगे वराहः ॥
 वलीपलितनिर्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते ॥
 न पानभोज्ये परिहृयामसि
 न शीतवातातपमैथुनेषु ।
 शम्भं समभ्यर्च्य कृतप्रसादे-
 नात्मा गुडौ चन्द्रमसः प्रसादात् ॥”
 (“नन्दनस्य भक्तं लौहं नागं वज्रं समं समम् ।
 शलाबीजं लवङ्गञ्च जातीकोषफलतथा ॥
 मधुकं मधुयथी च धात्री च समशर्करा ।
 कर्पूरं खादिरं सारं शताक्रा कण्टकारिका ॥
 अम्बुवेतसतुल्यांशमल्लोणीद्रवेर्दिनम् ।
 भावयेन्मेषद्वया च नागवज्रा दिनं दिनम् ॥
 वटिकां वदरास्याः भां नान्ना चन्द्रप्रभां पराम् ।
 भजयेत्तीव्रमेहार्णः सर्वमेहकुलान्तकम् ॥
 धात्री पटोलपत्रं वा कषायं वास्तथायुतम् ।
 सन्दीपनं पाययेच्चानु सर्वमेहप्रशान्तये ॥”
 इति चन्द्रप्रभावटी ।
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥
 चन्द्रभागः, पुं, (भज + भावे घञ् । चन्द्रस्य भागो-
 विभागो यत्र इति ।) *पर्वतविशेषः । यथा,—
 अथय ऊगुः ।
 “चन्द्रभागा कथं सिन्धुस्तत्रोत्पन्ना महागिरौ ।
 कीडकं सरस्तद्विप्रेन्द्र । दृष्टलोहितसंज्ञकम् ॥
 कथं स पर्वतश्चन्द्रभागाज्योत्सवभवत् ।
 चन्द्रभागाज्या कसाम्पदी जाता वृषोदका ॥
 एतन्नः श्रोत्र्यमाणाणां जायते कौतुकं महत् ।
 माहात्म्यं चन्द्रभागायाः कासारस्य गिरस्तदा ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 श्रूयतां चन्द्रभागाया उत्पत्तिर्दिनसत्तमाः ।
 युष्माभिश्चन्द्रभागस्य माहात्म्यं नामकारणम् ॥
 हिमवन्गिरिसंस्तुतप्रयोजनविस्तृतः ।
 योजनत्रय उच्छ्रायः कुन्देऽधवलौ गिरिः ॥
 तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाचन्द्रं शुद्धं सुप्रानिधम् ।
 विभज्य कल्पयामास देवार्थं स पितामहः ॥
 पित्रर्थञ्च तथा तस्य तिष्ठदृष्टिचयात्मकम् ।
 कल्पयामास जगतां हिताय कमलासनः ॥
 विभक्तश्चन्द्रमा यस्मात् तस्मिन् पर्वतसत्तमे ।
 अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना चक्रुः पुरा गिरिम् ॥”
 इत्यादि कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
 चन्द्रभागः, स्त्री, (चन्द्रभागः पर्वतविशेषः स
 उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्याः । “अथ आदिभ्यो-

२च् ।” ५ । २ । १०७ । इत्यञ् तत्तदाप् । चन्द्र-
 भागात् पर्वतविशेषात् जाता इति वा ।)
 नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । १४ ॥ तत्-
 पर्यायः । चन्द्रभागी २ चन्द्रिका ३ । इति
 शब्दरत्नावली । सा तु काशीरद्वेषे प्रसिद्धा ।
 तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “यत्र देवसभा भूता सानौ तस्य महागिरिः ।
 तत्र जाता देवनदी श्रीनारया वचनाद्विप्रेन्द्रः ॥
 स्नापयित्वा यथा चन्द्रं श्रीनातोऽयमनोहरैः ।
 चन्द्रं पद्मस्रवाख्यात् सर्वे ते त्रिविक्रमः ॥
 तदा श्रीताजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च सान्तम् ।
 भूत्वा निपतितं तस्मिन् दृष्टलोहितसंज्ञके ॥
 तद्विदुर्दृष्टं तदा तोयं तस्मिन् सरसि निर्मलम् ।
 तद्दर्शं स्वयं व्रथा विदुर्दृष्टं साधु तन्मलम् ॥
 तद्दर्शनाज्जलान्तस्मादुत्थिता कथ्यकोत्तमा ।
 चन्द्रभागेति तन्नाम विधिरुक्ते स्वयं ततः ॥
 भाग्यार्थं सन्धारस्तालु जगद् व्रजसम्पत्ते ।
 तत्रैवाधिश्रितं तोयं गदाग्रेण निश्रापतिः ॥
 निर्मित्य पश्चिमे पार्श्वे गिरिं तत्तु प्रवाहयत् ।
 तत् सान्तजलं भित्त्वा दृष्टलोहितसंज्ञकम् ॥
 कासारं सागरं जातं चन्द्रभागा नदी तु सा ।
 सागरोऽपि तदा भाग्यां चन्द्रभागां महानदीम् ॥
 तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं स्वकम् ।
 एवं तस्मिन् समुत्पन्ना चन्द्रभागाज्या नदी ॥
 चन्द्रभागे महाशैले गुणेगोऽज्ञासमा सदा ॥”
 इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
 अस्या जलस्य गुणः । सुशीतलत्वम् । दाहपित्त-
 वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चन्द्रभागी, स्त्री, (चन्द्रभागस्य तदावस्था प्रसिद्धस्य
 पर्वतस्य इयम् । चन्द्रभागपर्वतसम्प्राप्तत्वात्तथा-
 त्वम् । चन्द्रभाग + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १०० ॥
 इत्यञ् । अत्र न वृद्धिः । ततः “वृद्धादिभ्यश्च ।”
 ४ । १ । ४५ । इति डोप् ।) चन्द्रभागानदी ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 चन्द्रभूति, स्त्री, (चन्द्रस्यैव शुक्ला भूतिः सस्यत्
 कान्तिरिति यावत् यस्य । चन्द्रवा शुभदीप्ति
 तयास्य तथात्वम् ।) रूप्यम् । इति राज
 निर्घण्टः ॥
 चन्द्रमणिः, पुं, (चन्द्रप्रियश्चन्द्रकान्त इत्यर्थः मणिः ।
 शाकपार्थिववत् समामः ।) चन्द्रकान्तमणिः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥
 चन्द्रमण्डलं, स्त्री, (चन्द्रस्य मण्डलम् ।) चन्द्रविभक्तम् ।
 चन्द्रपरिवेशः ॥ (यथा गोः रामायणे । ५ । ३२ । २८ ।
 “तस्याश्च विमलं वक्रं सुदन्तं सुगुणैर्युतम् ।
 यथा गार्हपतिस्तत्तमभवच्चन्द्रमण्डलम् ॥”)
 चन्द्रमाः, [म] पुं, (चन्द्रमानन्दं मिमीते यद्वा
 चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन भाति परिमातीति ।
 मा + “चन्द्रे मो णि ।” उणा । ४ । १००० ।
 इति असिः स च णि ।) चन्द्रं रजतं अमृतञ्च
 तद्विभज्यते चन्द्र इति वा मीयते इति दासी-
 भारादियुत्पादने हरदत्तः ।) चन्द्रः । इत्य-

मरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ४८ ।
 “एकोपि कोपि सखी यः स्त्रीं स्त्रीं पुनर्नवम् ।
 अनुद्विष्टः करोतिव सख्यं चन्द्रमसं यथा ॥”)
 चन्द्रमौलिः, पुं, (चन्द्रः मौली शिखरे यस्य ।)
 शिवः । इति हारावली । ८ ॥ (यथा, कुमारः ।
 ५ । ८५ ।
 “अथ प्रभृत्यवनताङ्गि । तवास्मि दासः
 क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौली ॥”)
 चन्द्ररेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आकृति-
 र्यस्याः ।) वागुत्री । इति भैषज्यरत्नावली ॥
 चाकुच इति भाषा ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां
 कुष्ठाधिकारे ।
 “गुडुची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्हकम् ॥”
 बाकुचीशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ।)
 चन्द्ररेणुः, पुं, (चन्द्र आकाशको रेणुर्यत्र ।)
 कायचौरः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 चन्द्रलेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य लेखा इव आकृति-
 र्यस्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अमरीविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ६ । ७ ।
 “उज्जशी मेनका रम्भा चन्द्रलेखा तिलोत्तमा ॥”
 हस्तोविशेषः । यथा हस्तोमन्त्रार्थम् ।
 “स्त्री मो यौ चन्द्रवेतां मन्त्राष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥”)
 चन्द्रलोहकं, स्त्री, (चन्द्र इव शुभं लोहकं धातु-
 दयम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चन्द्रवंशः, पुं, (चन्द्रस्य वंशः अन्वयायः ।) चन्द्र-
 मन्तानः । यथा । व्रजगणः पुत्रः अत्रिः तस्य
 पुत्रश्चन्द्रः तस्य वधः तस्य वैवस्वतमनुकन्यायां
 इत्याद्यां भाग्यायां पुनरर्वाः स प्रतिष्ठाननगरे
 इष्टानां पित्रोरसंज्ञं राजचक्रवर्ती आसीत् ।
 तस्योन्मथ्या यट् पुत्रा आसन् तेषां अयिर्ज्यैष्ठः ।
 तस्य पुत्रो नहुषस्तस्य ययातिश्चक्रवर्ती । तस्य
 हे भार्ये व्रतपत्न्यो दातवराणस्य सुता
 शर्मिष्ठा शक्रस्य कन्या देवयानी च । देव-
 यान्या ययातिर्हो एतौ यदुस्तुत्सुञ्च । शर्मि-
 ष्ठायां त्रयः पुत्राः दुह्युः अगुः पुरुञ्च । तत्र
 यदुप्रभृत्यथत्वारः पितुराज्ञाहेतुन कृतवन्तः
 पित्रा शप्ताः । अथपुन्रं यदं शशाप तत्र वंशे
 राजचक्रवर्ती माभूत् । तत्सुतदुह्युन शशाप
 युष्माकं वंश्या वेदवाद्या ज्ञेय्या भविष्यन्ति ।
 पूरस्तु पितुराज्ञया दुह्युः कर्म कृत्वा पितु-
 रतिप्रिय आसीत् । ययातिः स्वमरणसमये
 कनिष्ठपुत्रं पूरं राजचक्रवर्तिनं कृतवान् ।
 यदवं दक्षिणस्यां दिशि क्रिचिद्राज्यवत्कं
 दत्तवान् । तथा दक्षिणे पुष्पस्यां दिशि, पश्चि-
 मायां तुर्वसवे, उत्तरस्यां अनवे सञ्जान् पुरो-
 रधीनां चक्रे । यदुरतीर्थधर्मेणोत्तमद्वंशे जापर
 युगस्यान्ते योजगणोऽवतानः । तस्मिन् सर्वे-
 शास्त्रप्रसिद्धम् । (अधुना यद्विषय उच्यते ।
 यदोः पुत्रः क्रीडा (क्रीड्) तस्य दृजनिवान्
 तस्य आहिः तस्य उष्णः तस्य चित्ररथः
 तस्य शशविन्दः तस्य एतुकीर्षिः एतुजयः एतु-
 दानः एतुश्रवा इति चत्वारः पुत्राः । एतु-

अवसः तमः तस्य उग्रताः तस्य शितायुः तस्य
नक्षत्रकवचः तस्य आमघः तस्य विदर्भः तस्य
क्रथः तस्य कुन्तिः तस्य वृष्टिः तस्य निवृत्तिः
तस्य दशार्चः तस्य योमः तस्य जिह्वनः तस्य
विजतिः तस्य भीमरथः तस्य मधुरथः तस्य
शक्रनिः तस्य करन्तिः तस्य देवमतः तस्य
देवसेनः तस्य मधुः तस्य कृतवशः तस्य अनु-
रथः तस्य पुनश्चोत्रः तस्य अयुः तस्य सत्यश्रुतः
तस्य वृष्णिः देवाग्रथः अन्धकः महाभुजः इति
चत्वारः पुत्राः । तेषु वृष्णिष्यकः तस्य सुमित्रः
तस्य अनमित्रः तस्य वृष्टिः तस्य चित्रकः तस्य
विदूरथः तस्य मूरः तस्य भजमानः तस्य शनिः
तस्य भोजः तस्य राधिकः तस्य देवमीढः तस्य
मूरसेनः तस्य वसुदेवः तस्य पुत्रो भगवान्
गौतमः ॥३॥ ययातिपुत्रस्य पूरोरतिविस्तीर्णो
वंश उच्यते । पूरः पुत्रो जनमेजयः तस्य
प्रचिन्वान् तस्य प्रवीरः तस्य मनस्युः तस्य चार-
पदः तस्य सुद्युः तस्य बहुगवः तस्य संपातिः
तस्य अहंयातिः तस्य रौद्राश्वः तस्य ऋषेयुः
तस्य रत्ननारः तस्य सुमतिः (तंसुः) तस्य रैभ्यः
(सुरोधः) तस्य दृष्टान्तचक्रवर्ती । तस्य प्रकुन्त-
लायां भाण्यायां भरतचक्रवर्ती आसीत् । यत्नय-
क्षिप्रश्चतममधेधान् कृतवान् पञ्चाशदाज-
स्रयान् एवमन्यान् नानाविधान् यज्ञान् अकरोत्
बहुनि धनरत्नादीनि दत्तवान् सप्रविश्रुतिसहस्र-
वत्सरान् एकच्छत्रं राज्यं कृतवान् । तस्य पुत्रो
वितथः तस्य मन्थुः तस्य वृष्टन्तेनः तस्य हस्ती
येन हस्तिनापुरं निर्मितम् । तस्य अजमीढः
तस्य ऋचः तस्य सम्बरणः तस्य सूर्यकन्यायां
तपयां कुरुः तस्य जङ्घुः तस्य सुरथः तस्य विदू-
रथः तस्य सार्वभौमः तस्य जयन्सेनः तस्य
राधिकः तस्य अयुतायुः तस्य ऋचः तस्य
दिलीपः तस्य प्रतीपः तस्य देवापिः श्रान्तनुः
वाङ्मीक इति ऋयः पुत्राः । तत्र देवापिः कलाप-
ग्रामे योगी भूत्वा वर्तते । स कलौ चन्द्रवंशे लुप्तं
कलेरन्ते पुनः सत्ययुगे चन्द्रवंशं भावयिष्यति ॥४॥
तत्र श्रान्तनु राजा अभवत् स चक्रवर्ती तस्य
गङ्गायां भीष्मः पुत्रो जातः स परमधर्मात्मा
महावीरः येन पितुर्दशकन्याविवाहार्थं पितु-
राय्यं त्यक्तम् । यः स्वस्य विवाहं त्यक्त्वा ऊर्ध्व-
रेता जातः । श्रान्तनोर्दशकन्यायां द्वौ पुत्रौ
जातौ चित्राङ्गदो विचित्रवीर्यस्य । सत्यवत्या
कन्याकाले पराशरान् यासो जातः । पुनर्मने-
र्वरात् यासजन्मानन्तरं सा कन्यारूपाभवत् ।
चित्राङ्गदो युद्धे गन्धर्वेण हतः । विचित्रवीर्यस्य
क्षेत्रे सत्यवत्याश्च यासः धृतराष्ट्रं पाण्डुश्च
जनयामास । धृतराष्ट्रस्यान्यस्य गान्धार्वा
भाण्यायां दुर्योधनश्च पुत्रपुत्रं बभूव । पाण्डो-
र्होभार्ये कुन्ती माद्री च । नृगीभूतस्य सुनेः शापा-
न्मैथुनरहितस्य पाण्डोराश्च कुन्ती धर्माद्-
युधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रादङ्गुलं जनयामास ।
माद्री अश्विनीकुमाराभ्यां नकुलसहदेवौ जन-

यामास । युधिष्ठिरस्तु राजसययाजी । अङ्गु-
लस्य सुभद्रायां भाण्यायां अभिमन्युस्तस्य उत्त-
रायां भाण्यायां परिनिन । युधिष्ठिरादनन्तरं
कलियुगस्यारम्भे स राजासीत् चक्रवर्ती । तस्य
जनमेजयः तस्य प्रतानीकः तस्य सहस्रानीकः
तस्य अश्वमेधजः तस्य असीमलङ्घः तस्य नेमि-
चक्रः स हस्तिनापुरे नद्याद्वीपे कौशाभ्यां
पुण्यां राजासीत् । तस्य उग्रः तस्य चित्ररथः
तस्य सुचिरथः तस्य वृष्टिमान् तस्य सुसेनः
तस्य सुनीयः तस्य वृषचः तस्य सुखीनलः तस्य
परिजयः तस्य सुनयः तस्य मेधावी तस्य वृष-
जयः तस्य दूष्यः तस्य तिमिः तस्य वृहद्रथः
तस्य सुदानः तस्य प्रतानीकः तस्य दुर्दमनः
तस्य महीनरः तस्य दण्डपाणिः तस्य निमिः
तस्य क्षेमकः । एतत्पर्यन्तमस्य वंशस्य
शान्तिः एते कलेः सहस्रवर्षपर्यन्तं स्थिताः ॥५॥
सोमवंशशाखान्तरे मगधवंश्या राजानः कलौ
बहुकालं स्थिताः । अतस्ते वर्ण्यन्ते । तत्र
युधिष्ठिरसमकालीनो जरासन्धसुतः सहदेवो
भगधेय राजासीत् । तस्य मार्जारिः तस्य
श्रुतश्रवाः तस्य अयुतायुः तस्य निरमित्रः
तस्य सुनचक्रः तस्य वृहत्सेनः तस्य कर्मे-
जित् तस्य श्रुतजयः तस्य विप्रः तस्य सुचिः
तस्य क्षेमः तस्य सुव्रतः तस्य धर्मसूत्रः तस्य
समः तस्य वृहत्सेनः तस्य सुमतिः तस्य सुवलः
तस्य सुनीयः तस्य सत्यजित् तस्य विश्वजित्
तस्य पुरजयः एते राजानः कलेः सहस्रवत्सर-
पर्यन्तं राज्यं कृतवन्तः ॥६॥ ततः पुरजयस्य
मन्त्री शुनकः पुरजयं हत्वा तस्य पुत्रं प्रदीतं
राजानं कृतवान् । तदारभ्य राजानो वर्णसङ्कर-
दोषदृष्टा जाताः । प्रदीतपुत्रः पालकः तस्य
विशाखपुत्रः तस्य राजकः तस्य नन्दिवर्द्धनः ।
एते पञ्च अष्टविंशोत्तरशतवर्षं भूमिपा
आसन् ॥७॥ नन्दिवर्द्धनस्य पुत्रः शिशुनागः
तस्य काकवर्णः तस्य क्षेमधर्मा तस्य क्षेमजः
तस्य विधिसारः तस्य अजातशत्रुः तस्य दर्भकः
तस्य अजयः तस्य नन्दिवर्द्धनः तस्य महानन्दिः
एते दश वृषाः षष्टोत्तरशतवर्षं वत्सरान्
भूमिपाला आसन् ॥८॥ महानन्दिमुतो नन्दः
शूद्रायां समुत्पन्नः राजासीत् तस्य सुमाल्याया
अष्टौ पुत्रा आसन् । ते शतवत्सरान् राज्यं
कृतवन्तः । चाणक्यनामा कश्चिद्महामुनिः नन्दं
तत्पुत्रांश्च हत्वा मौर्यं चन्द्रगुप्तं राजानं कृत-
वान् । कलौ नन्दान्तः चत्तियवंशः । इति
श्रीभागवतं महाभारतम् ॥

चन्द्रवक्त्रो, स्त्री, (चदि आजादे + रक् । चन्द्रा
आनन्ददायिका वक्त्रो । सुधातुल्यमधुखाविता-
सथालम् । चन्द्रस्य वक्त्रो लता इति केचित् ।)
सोमवक्त्रो । सोमलता इति ख्याता । ब्रह्मी
शाकमिति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चन्द्रवक्त्रो, स्त्री, (चन्द्र इव आनन्ददायिका वक्त्रो)
प्रसारणी । माधवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सोमलता च ॥ (सोमलताशब्दे गुणादयोऽस्यां
ज्ञेयाः ॥)

चन्द्रवाला, स्त्री, (चन्द्रं कर्पूरमपि वलते संवृणोति
स्वगन्धेन इति । वल संवरणे + अण् । ततष्टाप् ।)
स्थूलेला । इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥ (पर्यायो-
ऽस्या यथा, —

“एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।
भद्रैला वृहदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रविहङ्गमः, पुं, (चन्द्र इव शुभो विहङ्गमः ।)
वक्रपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्रव्रतं, स्त्री, (चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये यत् व्रतम् ।
यद्वा, चन्द्रस्य हासवृद्धिर्भा कृतं यद्व्रतं तत् ।)
चान्द्रायणम् । इति स्मृतिः ॥ (एतद्विवरणं
चान्द्रायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चन्द्रशाला, स्त्री, (चन्द्रश्च शालते शोभते इति ।
शाल + अच् । ततष्टाप् ।) ज्योत्स्ना । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चन्द्र इव शालते प्राचते इति ।
उच्चस्थानस्थितत्वादेव तथात्वम् ।) प्रासादो-
परियुक्तम् । तत्पर्यायः । शिरोरुहम् २ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ६१ ॥ चन्द्रशालिका इवृभी ४
कूटागारम् ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
रघुः । १३ । ४० ।

“तस्यायमन्तर्हितसौधभागः

प्रसक्तसङ्गीतन्ददङ्गघोषः ।

विषदुगतः पुष्पकचन्द्रशालाः

चणं प्रतियुन्मुखराः करोति ॥”)

चन्द्रशालिका, स्त्री, (चन्द्र इव शालते इति ।
शाल + क्तल । टाप् अत इत्वम् । यद्वा, चन्द्र-
शाला + स्वार्थे कन् ।) वृद्धी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

चन्द्रशूरं, स्त्री, फलविशेषः । हालम् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । चन्द्रिका २ चर्महन्त्री ३ पशुमेहन-
कारिका ४ नन्दनी ५ कारवी ६ भद्रा ७ ।
अस्य गुणाः । हिक्वावातश्लेष्मातिसारिणां हित-
त्वम् । अस्त्ववातरोगहृदित्वम् । बलपुष्टिविव-
र्धनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

चन्द्रशेखरः, पुं, (चन्द्रः शेखरे मौलौ यस्य । यद्वा,
चदि आजादे + रक् । चन्द्रः आजादः स्वान-
न्दातुभवरूपपरमात्मन्योतिः शेखरे ललाटोर्ध्व-
भागे यस्य । स्वप्रकाशात्मनां शरीरत्रयोपाधि-
वर्जितानां योगीन्द्रपुरुषाणामपि ललाटदेशे
सत्यज्ञानानन्दान्तसतोः परब्रह्मणः स्वाभासक-
न्योतिर्मण्डलस्य प्रकाशमानत्वात् अन्येष्वपि
चन्द्रशेखरत्वमिति चेन्न । विश्वगुरोर्महादेवा-
दयश्च पूर्वतमयोगसिद्धिरप्रसिद्धेः । किञ्च महे-
श्वरादिशब्दवत् कृष्टिशक्तितोऽपि सर्वयोगीन्द्र-
गुरौ भगवति महेश्वरे एव चन्द्रशेखरपदस्य
समन्वयतेति पूर्वार्थपादाः ॥) शिवः । इत्य-
मरः । १।१।३२ ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ५८ ।

“यदा बुधैः सर्वगतस्समुत्थसे

न वेनुषि भावस्यमिमं कथं जनम् ।

रहस्युपात्म्यत चन्द्रशेखरः ।”

विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”

ਪੰਥਿਯ ਉਵਾਚ ।

ब्रह्मोवाच ।

प्रसन्नः पादकपतिं महादेवो जससिन् ।

ईश्वर उवाच ।

दशपञ्चकवर्षीयं सर्वराजगुणैर्युतम् ।

दृष्टव्यं तस्मिन्दीप्तिरे राजा भूत्वा सुमोद ह ॥”

इति सङ्गीतहामोदरः ॥

इति उदकमञ्जरौवसः ॥

[illegible]

श्वेता सुता चन्द्रहावा लम्बिता चन्द्रावता ॥

चन्द्रिका

गर्भदा चन्द्रभा चञ्ची चन्द्रपुष्पा प्रियङ्गुरी ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
चन्द्रा, स्त्री. (चन्द्रयति आकाशयतीति । चदि +
णिच् + रक् । स्त्रियां टाप् ।) एला । वितानम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गुडूची । इति केचित् ॥
चन्द्रातपः, पुं. (चन्द्र इव आतपति शीतलं करोति
ह्यादात्तेन । आ + तप् + अच् ।) आच्छादन-
विशेषः । चांदोया इति भाषा ॥ ततपय्यायः ।
उल्लोचः २ वितानम् ३ चन्द्रा ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (चन्द्रस्य आतपः रश्मिः ।)
ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २२ ॥ (यथा,
कादम्बर्याम् । “चन्द्रातपमिव रसतामुपेतम् ॥”)
चन्द्रापीडः, पुं. (चन्द्रः आपीडं शिखरे यद्वा
आपीडः शिरोभूषणं यस्य ।) शिवः । इति
त्रिकाक्षरीशः ॥ (काशीरस्य राजविशेषः ।
यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४५ ।
“राजचूडामणिः श्रीमांश्चन्द्रापीडस्तोभभवत् ।
पोडितेन्दुलिखा कीर्त्या कलेः पीडाचकारयः ॥”
कादम्बरीवर्णननायकविशेषः । स तु राजास्तारा-
पीडस्य पुत्रः । यथा, कादम्बर्याम् । १७७ ।
“अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेऽहनि
पुण्ये सुदर्शनाः सुवर्णं च कोटिशो ब्राह्मण-
माना ज्ञात्वा मातरस्य मया परिपूर्णमङ्गलचन्द्रः
स्वप्ने सुयकमलमालिशन् दृष्टः इति स्वप्नारूप-
मेव राजा स्मृतोऽन्ध्रापीड इति नाम चकार ॥”
अयं हि एकदा स्वर्गा गच्छन् किन्नरमियुन-
मन्धावन् हिमालयशिखरमधिरुह्य अश्वोद-
सरीवरसमीपं गतवान् । तत्रस्थं महाश्वेतां
गन्धर्वकुमारोभवत्सोऽस्य तन्मुखान् तस्याः सं-
वृत्तान्तमाकर्ण्य च तया सह गन्धर्वलोकं गत-
वान् । तत्र गत एव गन्धर्वराजस्य निचरथस्य
कादम्बरीं नाम कन्यां ददर्श । दृष्ट्वा च
तां कन्दर्पवाणपीडितो बभूव । ततोऽतिक्रान्तेन
तस्मात् स्थानात् प्रत्यागत्य स्वगृहं च वैशम्पायनं
स्कन्धावाररक्षकत्वेन परिकलय्य पित्राहृतः
स्वभवनमाजगाम । अथ गच्छति काले वैशम्पा-
यनानयनाय गतोऽसौ निचरथस्यैव गन्धर्वराजस्य
वदुवासांमाकलय्य द्विस्तत्राव भूतलं पतित्वा
महाश्वेतासमिक्क्य एव विदीर्णहृदयो गतासु-
रासीत् । ततो देवादेशेन रक्षितशरीरोऽसौ
पुनर्जीवितश्च कादम्बरीं परिणीतवान् । इतिषा-
तीवार्थजनिका कथा कादम्बरीगन्धर्व एव
विशेषतो विज्ञेया ॥)
चन्द्रावली, स्त्री, गोपीविशेषः । सा तु चन्द्रभानु-
कन्या त्रैलोक्यप्रिया नित्यप्रिया राधातुला ।
यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
“राधाचन्द्रावलीसुखाः प्रोक्ता नित्यप्रिया त्रैल-
ोक्यप्रियासौन्दर्यवैदग्ध्यगुणाश्रयाः ॥”
चन्द्रिका, स्त्री. (चन्द्र आश्रयत्वेनास्त्यस्याः ।
“अस इतिठगौ ॥” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।)
ज्योत्स्ना । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ (यथा,
रघुः । १६ । ३६ ।

४३२

चन्द्रोद

“अन्वभुङ्क्त सुरतश्रमापहं
मेघसुक्तविश्रं स चन्द्रिकाम् ॥”)
सुलेला । चन्द्रकमन्त्यः । चन्द्रभागानदी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णस्फोटा । मल्लिका ।
श्वेतकण्टकारी । मेधिका । सुष्मैला । इति
राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रशूरम् । इति भावप्रकाशः ॥
(पीठस्य देवविशेषः । सा तु हरिश्चन्द्रे विरा-
जते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६७ ।
“सत्यादावेकवारा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥”
इत्योविशेषः । तल्लक्षणं यथा, कुन्दीमञ्ज्याम् ।
“ननतगुरुभिश्चन्द्रिकाश्चतुर्भिः ॥”
वासपुष्पा । अस्याः पण्याया यथा,—
“चन्द्रिका चर्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।
नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
चन्द्रिकादावः, पुं (चन्द्रिकया दावो दवणं यस्य ।)
चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रिकापायी, [न] पुं स्त्री, (चन्द्रिकां ज्योत्स्नां
पिबतीति । पा + णिन् ।) चकोरपक्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रिकामुञ्जं, स्त्री. (चन्द्रिका इव शुभ्रं अस्व-
जम् ।) सिनोतपलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रिलः, पुं. (चन्द्रो विद्यतेऽस्य । चन्द्र + वाङ्-
लकात् अस्त्वर्थे इलच् ।) शिवः । नापितः ।
वास्तकम् । इति मेदिनी । ले, ८६ ॥
चन्द्री, स्त्री. (चन्द्रयति आकाशयतीति । चदि +
णिच् + रक् । गौरादित्वात् डीप् ।) वाक्कुची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रेशा, स्त्री, (चन्द्रः इष्टः प्रियो यस्याः ।
निष्ठायाः परनिपातः ।) उत्पलिनी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रोदयः, पुं. (चन्द्रस्य उदयः ।) आकाशे
चन्द्रस्य प्रकाशः । स च यद्दिने सार्द्धप्रहङ्गय-
यापिनी या तिथिस्तत्तिथ्यनुसारेण भवति ।
तस्य प्रमाणं यथा, पुराणसमुच्चये ।
“गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पश्यन् हस्तिं सुरभीपूजकांस्तथा ॥
तद्दृश्यसम्भावनं निर्णयाम्भते निर्णीतम् ।
प्रतिपद्यापराह्निकत्रिमुहूर्तत्रययापिनी द्वितीयायां
चन्द्रदर्शनं सम्भायते । तदुक्तमग्राधानविषये
उज्ज्वलानां पण ।
द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्निकी ।
अग्राधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥
अपराह्नश्च पञ्चधाविभक्तस्तद्दशतुर्थं भागः ।
तत्र यत्र प्रतिपदि षण्मुहूर्तयापिनी द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति ॥” इति श्रीहरि-
भक्तिविलासं १६ विलासः ॥ (चन्द्रस्य वस्त्र-
खण्डादिरचितचन्द्राजितेरातपो यत्र ।) चन्द्रा-
तपः । औषधविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । १४५ ॥
स तु मकरध्वजाखरससिन्दरम् । यथा,—
“पलं नृदुःखमोदलं रसेन्द्रं
पलायकं शोडशं गन्धकस्य ।

चपलः

शोभेः सुकार्पासभवेः प्रसूनेः
सर्वं विमर्शाथ कुमारिकाङ्गिः ॥
तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढं
मृत्कर्पटैस्तद्विवसन्नयश्च ॥
पचैत् क्रमाद्यौ सितकाख्यन्ते
ततो रजः पल्लवरागरस्यम् ॥
नियत्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पररजस्तथैव ।
जातीफलं सोषणमिन्द्रपुष्पं
कस्तुरिकाया इह शाण एकः ॥ * ॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु माघो
सुतोऽद्विवस्त्रीदलमध्ववर्त्तौ ।
मदोक्तदानीं प्रमदाश्रुतानां
गत्वाधिकत्वं ज्ञेययत्काङ्क्षे ॥
एतं घनीभूतमतीव दुग्धं
मृदूनि मांसानि समस्तकानि ।
माघात्रपिष्टानि भवन्ति पथ्या-
न्यान्मन्दाद्योन्मपराणि चात्र ॥ * ॥
वलीपलितनाशनस्तनुभृता वयःस्तम्भनः
समस्तगदखलनः प्रचुररोगपञ्चाननः ।
गृहेषु रसराड्यं भवति यस्य चन्द्रोदयः
स पञ्चशरदर्पितो रगदृष्टा भवेद्दुर्लभः ॥”
इति सारकौस्तुभे सुखबोधश्च ॥
चन्द्रोदया, स्त्री, (चदि आकादे + भावे रक् ।
चन्द्रस्य दर्शनादिवनानन्दस्य उदयो यस्याः ।
नेत्ररोगस्योपधविशेषः । यथाह चक्रपाणिदत्तः ।
“हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभौतकस्य मन्त्रा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥
सर्चमेतन् समं कृत्वा द्वाग्रीचीरेण पेषयेत् ।
नाशयन्तिमिरं कण्डं पटलान्युद्दानं च ॥
अधिकानि च मांसानि यश्च राज्ञौ न पश्यति ।
अपि द्विवापिकं पुन्यं मांसेनैकेन साधयेत् ।
वर्षिचन्द्रोदया नाम्ना तथा दृष्टिप्रसादनी ॥”)
चन्द्रोपलः, पुं. (चन्द्रप्रभोद्भासित उपलः प्रस्तरः ।)
चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥
चप, सान्त्वे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) सान्त्वः प्रियवचनं उपशमो वा ।
चपति पुत्रं माता । इति दुर्गादासः ॥
चप, क म कल्के । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) कल्कखण्डोत्तरणम् । क म,
चपयति तच्छूलं शिला । इति दुर्गादासः ॥
चपटः, पुं. (चप + घञर्थे कः । चपः सान्त्वना
चूर्णोत्तरणं वा तस्मै अटति गच्छतीति । अट
+ पचाद्यच् । ततः शकन्धादिवत् साधुः ।)
चपेटः । इत्यमरटीका ॥ चड इति भाषा ॥
चपलं, स्त्री, (चपं सान्त्वनां जाति प्राप्नोतीति ।
ला + “आतोऽनुपसर्गे कः ॥” १ । २ । १३ । इति
कः ।) शीघ्रम् । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥
चणिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
चपलः, पुं. (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चुप
मन्दायां गतौ + “पुपरश्चोपधायः ॥” उभा ।
१ । १११ । इति कलः घातोत्तरास्य अकारा-

चपेटः

• देशच ।) पारदः । (अस्य पर्याया यथा,—
“पारदो रसधातुश्च रसैश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्यश्च रसः स्तुतः शिवाकृतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मीनः । चोरकः । प्रस्तरविशेषः । इति मेदिनी ।
ले, ८० ॥ चवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सूचिक
विशेषः । यथा, सुयुते कल्पस्थाने ६ अध्याये ।
“पूर्वसुक्ताः शुक्रविषा सूचिका ये समासतः ।
नामलक्षणभेदव्येष्टिरादृश निबोध तान् ॥”
“कुलिङ्गञ्जाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा ॥”
एतस्य दृष्टनेन यल्लक्षणं भवति तदुपग्रहनाय
च यदौषधं तदयथा तत्रैव,—

“चपलेन भयेच्छर्द्दिच्छर्द्दा च सह हृणया ।
समदकाष्टां सजटां क्षौद्रेण त्रिफलां लिहेत् ॥”)

चपलः, चि, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । चप
+ कलः । धातोर्कारस्याकारादेशश्च ।) तरलः ।
चञ्चलः । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ५३० ।

“विचरति परितः कृण्वे राधायां रागचपल-
नयनायाम् ।

दृष्टद्विधविमुहं विशिखं विदधाति विषमेयुः ॥”)

दोषमनिश्चित्य वधवन्धनादेः कर्मा । तत्पर्यायः ।
चिक्कुरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ विकलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

चपला, स्त्री, (चपल + टाप् ।) लक्ष्मीः । (यथा,
माघे । ६ । १६ ।

“निलयः श्रियः सततमेतदिति

प्रथितं यदेव जलजम् तथा ।

दिवसात्ययास्तदपि मुक्तमहो

चपलाजनं प्रति न चोदमदः ॥”

“चपला चापलवती स्त्री कमला च ॥” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) विदुः । (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । १०६ ।

“किंपुत्ति । गच्छल्लभमेव नवनोरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलासितगर्जितदेशः स्तर-
भालीः ॥”)

पुञ्चली । पिप्पली । इति मेदिनी । ले, ८८ ॥
(अस्याः पर्याया यथा,—

“पिप्पली मागधी लण्णा वेदेष्टी चपला कणा ।
उपकुल्योषणा शीष्णी कोला स्यात्तच्छतखुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

जिह्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विजया । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (आर्याहृदयोविशेषः ।
तल्लक्षणं यथा, वृत्तरत्नाकरे २ अध्याये ।

“उभयाङ्गयोर्जकारौ द्वितीयतुर्थ्यौ गमधर्गा
यस्याः ।

चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥”)

चपेटः, पुं, (चप + चपर्थे कः । चपः सात्वता
चूर्णिकरणं वा तस्मै णटति गच्छतीति । इट
भती + अच् ।) विस्तृताङ्गुलिपाणिः । चङ् इति
चापङ् इति च भाषा । तत्पर्यायः । प्रतलः २
प्रहस्तः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

चपेटो, स्त्री, भाद्रमुल्लवल्ली । यथा, भाद्रमुल्लवल्ली
अन्यफलप्राप्तिकामः खानादिकं कुर्वीत ।
सन्तानकामा जलसमीपे वृष्टौ पूजयेत् । वृष्टौ
नमः इति अरण्यवल्लीपूजावत् । चापङ्गावल्ली-
यम् । इति लक्ष्यचन्द्रिकायाख्या ॥ • • • अन्वयः ॥
“प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पन्त्यापत्यवृद्धये ।
सुते जाते तथा धृष्टां वृष्टी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी वृष्टी ज्येष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढे कार्दमी ज्येष्ठा आश्वीने शुक्लानी मता ॥
भाद्रे चपेटो विश्वाता दुर्गाश्वाभयुजे तथा ।
नाद्याख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकक्षपिणी ॥
पौषे मास्यरूपा च श्रौतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽश्लोका प्रकीर्तिता ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥

मन्यानवष्टी इति केचित् ॥

चम, उ भवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भौ-उभं-
सकं सेट् । उदित्वात् ऋवेट् ।) चमति । उ,
चमिता चाम्त्वा । इति दुर्गादासः ॥

चम, न र उ भवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-
परं-सकं-सेट् । उदित्वात् ऋवेट् ।) न, चमोति ।
र वेदिकः । उ, चमिता चाम्त्वा । इति दुर्गा-
दासः ॥

चमतकारः, पुं, (चमतकरोतीति । कृ + अण् ।)
अप्रामागः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चमतः ।
कृ + भावे घञ् ।) चित्तविस्ताररूपः । तत्-
पर्यायः । विस्मयः २ । इति साहित्यदर्पणम् ॥
उभरुः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकार्ताताथार्-
कलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य
दोषधायित्वं चित्तविस्तारः । इष्टतत्त्वोपसम्भ-
वित्वज्ञानेन ज्ञानतरानुसन्धाने मनोयापार एव
चित्तविस्तार इत्यपरं । इति साहित्यदर्पणटीका ॥
(यथा, कथासरित्सागरः । २० । २५७ ।

“एवं सकलगतयजुदयचमतकारकारि-

चरितानाम् ।

स्वयमनुधावन्ति मदा कल्याणपरम्पराः पदवीम् ॥”)

चमरं, स्त्री, (चमरस्येदम् । चमर + अण् । अच्
न वृद्धिः ।) चामरम् । इति मेदिनी । रे, १५० ॥

चमरः, पुं, (चमति भजयतीति । चम + “अभि-
कमिभमिचमीति ।” उणा । ३ । १३० । इति
अरच ।) चमरगौः । तत्पर्यायः । अजनी ०
वन्धः ३ धनुगः ४ बालधिरायः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, हेः रामायणे । २६ । ३ ।

“चमराः स्मरश्चैव ये चार्थे वनचारिणः ॥”)

चमरपुच्छः, पुं, (चमरस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य ।)
कोकटः । स तु विलेशयभेदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ चामरे स्त्री च ॥

चमरिकः, पुं, (चमरिभव केशरीऽस्यस्य । “अन
इतिठौ ।” ५ । १२५ । इतिठ् ।) कोविदार-
ट्टकः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पर्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“कोविदारचमरिकः कुहाक्षो युगपञ्चकः ।
कुङ्कुलीताम्रपुष्पश्च सानकः खल्यकेशरी ॥”)

चम्यः

चमरी, स्त्री, (चमरस्य स्त्रीजातिः । चमर +
स्त्रियां ङीष् ।) चमरगवी । तत्पर्यायः । दौर्ध-
वाला २ गिरिप्रिया ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, कुमारः । १ । १३ ।

“यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्वन्ति बालयजनेऽभयः ॥”)

मञ्जरी । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥

चमसः, पुं, स्त्री, (चम्यते भज्यते पीयते इति यावत्
सोमोऽस्मिन्निति । चसु भज्यते + “अत्यवि-
चमीति ।” उणा । ३ । ११७ । इति असच् ।)
यज्ञपात्रभेदः । इति मेदिनी । से, २१ ॥ चमच्-
इति भाषा ॥ (एतल्लक्षणदिकसुक्तं यथा,—
“चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गलाः ।
अङ्गुलस्तु भवेत् स्मृत्यो विस्तारश्चतुरङ्गुलः ॥
विकङ्कतमयाः शृङ्गावाङ्गविलाचमसाः स्मृताः ।
अन्यभ्यो वापि वा कार्यास्त्रिधा दण्डेषु लक्षणम् ॥
होतुर्मण्डल एव स्यात् प्रक्षण्णश्चतुरङ्गकः ।
उद्गातगाच्च अग्निः स्याद् याजमानः पृथुः
स्तुतः ॥

प्रशास्तरवतः स्यादुत्तरोऽग्रक्षणांसिनः ।

पोतुरये विशाखो स्यान्नेष्टुः स्याद्द्विगुञ्जीतकः ॥

अच्छावाकस्य राक्षस्य आभीप्रस्य मयूरकः ।

इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजा यज्ञकर्मणि ।

पलाशाद्वा यटाद्वाग्वृक्षान्वा चमसाः स्मृताः ॥”)

चमसः, पुं, (चम्यते भज्यते इति । चम + अमच् ।)
पर्यटः । पिष्टभेदः । लङ्ङुकः । इत्यल्यपालः ॥
(अथभेदेवस्य पृथगान्वयतमः । यथा, भाग-
वते । ५ । ४ । ११ ।

“कविर्ज्विरन्तरितः प्रवृद्धः पिप्पलायनः ।

आपिहृजिोऽथ दमिलश्चमसः करभाजनः ॥

एते भागवतधर्मदर्शना नव महाभागवताः ॥”)

चमसो, स्त्री, (चमस + गौरादित्वात् ङीष् ।)
सूत्रमसृगादिपिष्टम् । काष्ठरचितं यज्ञपात्र-
मित्यर्थः । इति लिङ्गादिर्मन्त्रहटीकायां भरतः ॥
“चूर्णं यच्छृङ्गमाधारां चमसो सा विधीयते ।”
इति भावप्रकाशः ॥

चमः, स्त्री, (चमति भजयति शक्नु नाशयतीत्यर्थः ।
चम + “कृपिचमित्यतीति ।” उणा । १ । १८० । इति
ऊः ।) सेनामात्रम् । (यथा, गीतायाम् । १ । ३ ।
“पश्येतां पाण्डुपुत्राणामाचार्यः मञ्जरीं चमम् ॥”)
सेनाविशेषः । तत्र ७०६ क्षत्रिनः ७०६ रथाः
२१८७ अश्वाः ३६४५ पदायः । ससुदायेन
७०६० द्विशतनवत्यधिकमन्त्रसङ्ख्यम् । इत्यमर-
मेदिनीकरौ ॥

चमरुः, पुं, स्त्री, (चमतीति । चम + “अजिपिङ्गा-
दित्य ऊर्गोलचौ ।” उणा । १ । १८० । इति ऊर्गः ।
पृथोदरादित्वात् अय उल्लङ्घ ।) हरिणविशेषः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ (यथा, माघे । १ । ८ ।

“चकासतं चाकचमरुचर्मणा
कुर्थेन नागेन्द्रमिवैवञ्चानम् ॥”)

चम्यः, पुं, (चम्यतीति । चम्य + अच् ।) कोवि-
दारट्टकः । इति शब्दमात्रा ॥

चम्पक

चम्पकं, स्त्री, (चम्पयति सद्गन्धं गच्छतीति । चम्प + क्तृन् ।) कदलीफलविशेषः । चांपा कला इति भाषा । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । वीर्यकारित्वम् । अतिशीतत्वम् । रसे पाके मधुरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (चम्पकस्य इदम् । चम्पक + अण् । ततोऽणो लुक् ।) चम्पक-पुष्पम् ॥ (सांख्यशास्त्रोक्तसिद्धिभेदः । यथा — “आयेन स्वयं परीक्षितस्यार्थं तावन्न अदृष्टते यावद्गुरुश्लेष्मस्रक्क्षारिभिः सङ्गं न संवाद्यते । अतः सुन्दरीं गुरुश्लेष्मस्रक्क्षारिणां संवाद-कार्णां प्राप्तिः सुन्दरप्राप्तिः सा सिद्धिस्तुर्थी चम्पकस्तुच्यते ॥”)

चम्पकः, पुं, (चम्पयति सद्गन्धादिकं गच्छतीति । चम्प + क्तृन् ।) वृक्षविशेषः । चांपा इति भाषा । तत्पर्यायः । चाम्प्यः २ हेमपुष्पकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ स्वर्णपुष्पः ४ शीतल-च्छदः ५ सुभगः ६ भृङ्गमोही ७ शीतलः ८ भ्रमरातिथिः ९ सुरभिः १० दीपपुष्पः ११ स्थिर-गन्धः १२ अतिगन्धकः १३ स्थिरपुष्पः १४ हेम-पुष्पः १५ पीतपुष्पः १६ हेमाक्षः १७ सुकुमारः १८ वनदीपः १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिथिलत्वम् । दाहकृत्कण्टक-नाशित्वम् । गुणाढ्यो राजचम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कषायत्वम् । मधुरत्वम् । विष-हमिषश्च कफवातासपित्तनाशित्वम् । इति भाव-प्रकाशः ॥ पनसफलकोपेकदेशावयवम् ॥

चम्पककलिका, स्त्री, (चम्पकस्य कलिका कोरकः ।) चम्पककोरकः । तत्पर्यायः । गन्धफली २ बृ-गन्था ३ गन्धमोदिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

चम्पकचतुर्दशी, स्त्री, (चम्पकस्याश्चा चतुर्दशी । अस्यां चम्पकैः शिवपूजनात् शिवलोकप्राप्ति-स्तथात्वम् ।) ज्येष्ठशुक्लचतुर्दशी । यथा, ज्येष्ठ-माससुपक्रम्य मन्स्यसृक्ते ४५ पटले ।

“चतुर्दश्याश्च शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शिवम् । अयुतेर्वा सहस्रेर्वा शतैश्च परमेश्वरि ! ॥

पायसञ्च बलिं दद्यात् ततो नक्तं चरेद्ब्रती ।

वृषस्थेन विशेषेण न भूयो जायते सुवि ॥

त्रिमञ्जुलैश्चम्पकैश्च सहस्रं जुहुयात्तुम् ॥

अथवाष्टकान् हन्ति कृत्वा द्रोहाणि यानि च ॥

चम्पकचतुर्दशी स्याता पूजयेद्वा सदाशिवम् ।

दशजन्मजतं पापमर्चनादेव नश्यति ॥”

अथवा ।

“चतुर्दश्याश्च शुक्लायां ज्येष्ठ मासि महेश्वरम् ।

चम्पकैः पूजयेत् भक्ता शिवलोकमवाप्नुयात् ॥”

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

अपि च ।

“ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां पुष्पैश्चम्पकसम्भवेः ।

अर्चयित्वा महादेवं रुद्रलोके महीयते ॥”

इति संवत्सरकौस्तुभतन्त्रपुराणवचनम् ॥

चम्पकरम्भा, स्त्री, (चम्पक इति नाम्ना प्रसिद्धा रम्भा । यद्वा, चम्पकपुष्पगन्धवद्गन्धविशिष्टा रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(चांपा कला । इति भाषा ॥ गुणादिकं चम्पक-ग्रन्थे दृश्यम् ॥)

चम्पकाक्षुः, पुं, (चम्पकवत् चम्पकपुष्पवर्णवत् आक्षु-रभ्यन्तरबीजकोषो यस्य । यद्वा, चम्पकं चम्पकवर्णं आलाति प्रतियुक्तातीति । आ + ला + मितदादित्वात् लुः ।) पनसः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चम्पकन्दः, पुं, (चम्पकवर्णः सन् उन्नतोति । उन्दी-क्षेपने + अच् । एषोदरादित्वात् अकारलोपः ।) मन्स्यभेदः । चांदकुड़ा । इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शुक्रकारित्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

चम्पकोपः, पुं, (चम्पकचम्पक इव कोषो यस्य ।) पनसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पा, स्त्री, (चम्पा नदी विद्यतेऽस्यामिति ।

“अर्श आदिभ्योऽच् ॥” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।

यद्वा, चम्पेन राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य प्रपौत्रेण निर्मिता या पुरी । यदुक्तं भागवते ॥ १॥ ८१ ।

“हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्मिता ।

चम्पा पुरी..... ॥”)

कर्णपुरी । अधुना भागलपुर इति ख्याता ।

तत्पर्यायः । मालिनी २ लोमपादपः ३ कर्णपूरः ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२ ॥ चम्पावती ५ चम्पा

पुरी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इयन्तु अङ्ग-देशान्तर्गता । यदुक्तं हेमचन्द्रेण । ४ । २३ ।

“वङ्गास्तु हरिकेलीया अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः ॥”

तथा च महाभारते । १२ । ५ । ६ — ७ ।

“प्रोत्था ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।

अङ्गेषु नगरादौ । स राजासीत् सपत्नजित् ॥

पालयामास चम्पाश्च कर्णः परवलादनः ।

दुष्यधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥”

इयमेव पुरा राज्ञो लोमपादस्य राजधानी

आसीत् । इति रामायणम् ॥ अङ्गदेशस्थनदी-

विशेषः ॥)

चम्पाधिपः, पुं, (चम्पाया अधिप ईश्वरः ।) कर्ण-राजः । इति हेमचन्द्रः ॥

चम्पापुरी, स्त्री, (चम्पा राव पुरी ।) चम्पा-नगरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पालुः, पुं, (चम्पकचम्पकस्तद्वत् कोशवर्णं आलाति आ + ला + लुः ।) पनसः । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पावती, स्त्री, (चम्पा तदाख्यया प्रसिद्धा नदी विद्यतेऽस्यामिति । चम्पा + मतुप् । मस्य वत्वम् ।)

चम्पापुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पः, स्त्री, काञ्चविशेषः । इति जटाधरः ॥ तल्ल-क्षणं यथा,—

“गद्यपद्यमयी वाणी चम्परित्यभिधीयते ॥”

इति साहित्यदर्पणे । ६ । २६८ ॥

चम्पेशः, पुं, (चम्पाया ईशः ।) कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पोपलक्षितः, पुं, (चम्पया नगर्या नद्या वा उपलक्षितः ।) अङ्गदेशः । इति हेमचन्द्रः ।

४ । २३ ॥ तद्देशस्य पुं भूजि ॥

चम्, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) चम्ति । इति दुर्गादासः ॥

चय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ड, चयते । इति दुर्गादासः ॥

चयः, पुं, (चीयते इति । चि + “एरच् ॥” ३ । ३ ।

६६ । इति कर्मणि अच् ।) वप्रम् । इत्यमरः ।

२ । २ । ३ ॥ तत्तु प्राकारादिमूलवद्धम् । यद्-

परि प्राकारो निरूप्यते सः । पगार इति

ख्यात इति केचित् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

दुर्गनगरे उद्धृतमृत्तिकास्तूपवद्धं यदुपरि प्राकारो

निवेश्यते । तथाचार्यशास्त्रम् । खातसुद्धृतमृदा

वर्षं कारयेत् तस्योपरि प्राकारमिति । इति

भरतः ॥ समूहः । (यथा माघे । १ । ३ ।

“चयस्त्रिधाभिव्यवधारितं पुरा ॥”)

समाह्वितः । इति मेदिनी । ये, २१ ॥ प्राकारः ।

(यथा, महाभारते । ३ । १६० । ३७ ।

“शैलादभ्युक्ष्यवता चयाङ्गलकशीभिना ॥”)

पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दोषाणां सङ्ख्यप्रकोप-

प्रशमादिषु प्रकारविशेषः । तद्वयथा,—

“श्रीश्रे सङ्घीयते वायुः प्राट्टकाले प्रकुप्यति ।

वर्षायां चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति ॥

हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति ।

प्रायेण प्रशमं याति स्वमेव समीरणः ॥

शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्राट्टकाले कफः ।”

“चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवनेः ।

समानैर्यान्त्रकालेषु विपरीतैर्विपर्ययम् ॥”

इति पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शाङ्गधरैरुक्तम् ॥

शोधः । यथा,—

“कटुतेलात्स्वितेलेपात् सर्पनिर्ममिकभस्माभिः ।

चयः शास्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति इतम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिग्रन्थे ब्रह्मश्रीयाधिकारे ॥)

चर, गमने । अदने । आचारे । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) चरति । इति

दुर्गादासः ॥

चर, क संशीत्यसंशीत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरां परं-सकं-सेट् ।) संशीतिः संशयः । असं-

शीतिरसंशयः । क, विचारयति यो धर्ममिति

हलायुधः । चर असंशये । इति प्राचः ।

केचित्तु संशये इति पठित्वा संशये हि विचा-

रणा स्यादित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

चरः, पुं, (चरति स्वपरराष्ट्रस्य शुभाशुभज्ञानाय

आम्यतीति । चर + अच् ।) राजादेः शुभा-

शुभादिज्ञानार्थं राज्ञा संगोपनं नियुक्तः पुरुषः ।

परतत्त्वज्ञानार्थं भ्रमणकर्ता । तत्पर्यायः ।

यथार्हवर्णः २ प्रणिधिः ३ अपसर्पः ४ चारः ५

स्यशः ६ गङ्गपुरुषः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥

अपसर्पकः ८ प्रतिष्कः ९ प्रतिष्कसः १० गुप्त-

गतिः ११ मन्त्रगङ्गः १२ हितप्रणीः १३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ उदास्थितः १४ । इति जटा-

धरः ॥ तत्रादौ भिक्षुवणिगादिवेशेन निध-

स्यायिनि चरे । पञ्च स्वदेशपरदेशभ्रमणशीले

इत्यन्ते । इति भरतः ॥ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

चरकः

“विष्वक्पानि तेजोभिर्भस्मानि वः गतः ।
 राजा चरैर्जगत् सर्वं प्राप्नुयात् लोकसम्पत्तये ॥
 तर्कितश्च स्मृतिमान् स्वीयभावाप्रकाशकः ।
 ज्ञेयायासवद्गो दत्तः सर्वत्र भयवर्जितः ॥
 सुभक्तो राजसु तथा कार्याणां प्रतिपत्तिमान् ।
 वृषो निहत्याक्षरेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
 कालज्ञो मन्त्रकुशलान् संवत्सरचक्रितुसकान् ।
 तथान्यापि युक्तीन् समर्थान् शुद्धचेतसः ॥
 अक्रुद्धाश्च तथाशुभान् दृष्टार्थान् तत्त्वभाषिणः ।
 पाषाणिकृतापसादीन् परराष्ट्रं नियोजयेत् ॥
 स्वदेशप्रदेशज्ञानं सुशीलान् सुविचक्षणान् ।
 वार्ताह्वयान् बहुष्वेव चराणां विनियोजयेत् ॥
 नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रथमं वचेत् ।
 द्वयोः सम्बन्धमाज्ञाय तदयुक्तं कार्यमारभेत् ॥
 तस्माद्राजा प्रयुक्तीन् चरान् बहुमुखान् बहुन् ।
 नीरेतोवामनाः कुलास्तद्विधा ये च कारवः ॥
 भिक्षुव्यश्चारेण दास्यो मालाकायः कलाविदः ।
 अन्तःपुरगता वार्ता निर्हरपुरलक्षिताम् ॥
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मतः ।
 अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतमन्त्रकः ॥
 इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
 अजयतभेदः । भौमः । चलः । इति मेदिनी ।
 रे, ३० ॥ खड्गनपक्षी । इति शब्दमाला ॥
 कपर्देकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघकर्कटतुला-
 मकरलग्नानि । इति ज्योतिषम् ॥ अस्मिन्
 विभूतिमित्रं चलमटनं रत्नलिनियममपि चरमे ।
 इति टीपिका ॥ (यथा, तिथितत्त्वम् ।
 “चरलग्ने चरगि वा म्यापनच विमर्जनम् ॥”
 जङ्गमे, त्रि । यथा मनुः । ७ । १५ ।
 “तस्य सर्वान्गि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥”
 तथाच चरके सूत्रस्याहं २७ अध्याये ।
 “चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
 लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥
 चरोऽनपजलाकाशधन्वाद्यो भक्षसंविधिः ।
 जलजानपत्राश्चैव जलानपचराश्च ये ॥
 गुरुभस्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ॥”
 चरकः, पुं, (चर एव । स्वार्थं कर्त्तुं ।) चारः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (चरति गच्छति वेति वेदवेद्यकादीनि सर्व-
 शास्त्राणीति । चर + अच् ततः कन् च । यद्वा
 चर इव महीवृत्तं द्रष्टुमागतः । चर + इवार्थं
 कन् ।) सुनिविशेषः । तत्कृततन्त्रामकयस्यः ।
 तयोस्तुपत्तिर्यथा,—
 “यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उहृतः ।
 तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्रवान् ॥
 अथत्वान्तिर्गतं सन्ध्यायुर्वेदश्च लब्धवान् ।
 एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
 तच्च लोकान् गदैर्यस्तान् यथया परिपीडितान् ।
 स्थलेषु बहुषु ययान् स्त्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥
 तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
 अनन्तक्षिप्तयामास रोगोपश्रमकारणम् ॥
 संचिन्तय स खयं तच्च मुनेः पुत्रो बभूव ह ।

चरणा

यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिदयतः ॥
 तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः क्षितिमण्डले ।
 स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि ॥
 सहस्रवदनस्याग्रो येन ध्वंसो रजः क्षतः ।
 आचर्यस्य मुनेः शिष्या अधिवेशादयोऽभवन् ॥
 मुनयो बहुवस्त्रैश्च कृतं तत्त्वं स्वकं स्वकम् ।
 तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ॥
 चरकेणात्मनो नास्मा यशोऽयं चरकः क्षतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 चरटः, पुं, (चरति वृत्ततीव विचरतीर्थः । चर +
 बाहुलकात् अटच् ।) खड्गनपक्षी । इति शब्द-
 माला ॥
 चरणं, स्त्री, (चर + भावे ल्युट् ।) गमनम् ।
 (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ११४ । ६ ।
 “यत्रासु कामं चरणं चित्राके चिदिवे दिवः ॥”
 भक्त्यम् । (यथा, मनुः । २ । १२६ ।
 अक्रुत्वा भैरवचरणमसमिधं च पावकम् ।
 अनातुरः सभराजमयकीर्णव्रतचरन् ॥”
 आचारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०७ ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १० । १३६ । ६ ।
 “अभरसां गन्धर्वानां गङ्गाणां चरणे चरन् ॥”
 चरणः, पुं स्त्री, बहुचरिदः । (यथा, पञ्चतन्त्रे १४३ ।
 “न पृच्छेच्चरणं गोत्रं न च विदोः क्लृप्तं न च ।
 अतिथिं वैश्वदेवान्ते आह्वे च मनुजप्रवीतु ॥”
 अपि च महाभाष्यवचनम् । यथा,—
 “सहजद्वारात्तन्निर्गता गोत्रं च चरणेः सह ॥”
 “चरणशब्दो वेदेकदेशवाची कठारिक्पः ।” इति
 मुग्धबोधटीकाजट्टुर्मादासः ॥ सलम् । गोत्रम् ।
 इति मेदिनी । गो, ४७ ॥ (चरतीति । चर + ल्युट् ।)
 चरयन्तेनेति करणे ल्युट् वा । अथमाङ्गम् । तत-
 पठ्यायः । पादः २ पदं ३ अङ्गः ४ । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ७१ ॥ विक्रमः ५ पदः ६ आक्रमः ७ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रमणः ८ चलनः ९
 क्रमः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०८ ॥ पदम् ११
 पातुं १२ । इति अट्टाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
 ६ । २७७ ।
 “अङ्गुलीयश्रिभेदस्य च्छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
 द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥”
 श्लोकचतुर्थभागः । यथा, वृत्तरत्नाकरे १ अध्याये ।
 “शेषं गाथास्त्रिभिः पङ्क्तिभिश्चरणेऽप्योपलक्षिताः ॥”
 चरणयश्रिः, पुं, (चरणस्य यश्रिः ।) गुल्फः ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥
 चरणयुद्धं, स्त्री, (चरणानां वेदशास्त्रानां अङ्गो-
 २ च ।) वेदशामविशतचतुर्विधविवरणशास्त्रम् ।
 तत् वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 चरणायुधः, पुं, (चरण एवायुधं अस्त्रविशेषो
 यस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥
 (पण्यायोऽस्य यथा,—
 “कुक्कुटः कुक्कुटाङ्गः स्यात् कलयश्चरणायुधः ।
 तान्त्रपृष्ठस्य दक्षो यामनादीं शिखण्डिकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 अस्य मांसगुणादिकं कुक्कुटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरिता

चरणास्त्री, त्रि । यथा, रामायणे । १ । ५६ । ५५ ।
 “तुल्यपक्षप्रहारेण जटायुश्चरणायुधः ॥”
 चरमः, त्रि, (चरतीति । “चरेष्व ।” उणा ५ ।
 ६८ । इति अमरः ।) अन्तः । पश्चिमः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ (यथा, मनुः । २ । १६४ ।
 “उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥”
 चरमव्याभूतः, पुं, (व्यां विभर्तीति । २४ । त्रिप् ।
 ततः चरमश्चासौ व्याभूतेति कर्मधारयः ।)
 अस्ताचलः । इत्यमरः । २ । ३ । १२ ॥
 चरमाचलः, पुं, (न चलतीति पचाद्यच् अचलः
 पर्यंतः । ततः चरमश्चासौ अचलश्चेति कर्म-
 धारयः ।) अस्तपर्वतः । इति त्रिकाशेषः ॥
 चरमादिः, पुं, (चरमश्चासावदिचेति ।) अस्ता-
 चलः । इति हेमचन्द्रः ॥
 चराचरं, स्त्री, (चराचरयोः समाहारः ।) जगत् ।
 इति मेदिनी । रे, ७६० ॥ (तथा च मनुः । १ । ४७ ।
 “गर्वं स जायतुस्तप्राभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।
 सङ्गीययति चाजस्रं प्रमापयति नाथयः ॥”
 आकाशः । इति धरणी ॥ जङ्गमानजङ्गमम् ।
 यथा, देवीमाहात्म्ये ।
 “तथा विस्तृष्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् ॥”
 चराचरः, त्रि, (चराचलं आचरो अवहार-
 चेष्टादिकं ती विदोति ॥ मान् ।) जङ्गमः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ७४ ॥ इङ्गः । इति विश्वः ॥
 इष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ कपर्देके पुं । इति,
 राजनिर्घण्टः ॥ (चरतीति चरो जङ्गमः अचरः
 स्थावरः । चरणं सङ्गं अचरः । स्थावरजङ्गमः ।
 यथा, भागवते । ३ । ६ । ६ ।
 “सर्वोभावांश्चमासाद्य यस्मांल्लोकाश्चराचराः ॥”
 चरिः, पुं, चरः । “सर्वधातुभ्य इन्” उणा ४ । ११ । ७ ।
 इति इन् ।) पशुः । इत्युणादिकोषः ॥
 चरितं, स्त्री, (चर । भावे क्तः ।) चरित्रम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० । ११ ।
 “कथितो यंशविस्तारो भवता मोमसुखयोः ।
 राजासोभयवर्गयानी चरितं परमाहुतम् ॥”
 तद्विधिवं यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
 “अनुभावाच्च लीला सेतुर्न चरितं द्विधा ।
 अनुभावा अलङ्काराख्याः उद्गासराख्याः
 वाचिकाख्याश्च । लीला सञ्चारविक्रीडा रास-
 कन्दकरेणाद्या चारक्रीडा प्रकीर्तिता । तादृशं
 वेणुवादनं गोदीहः पर्यतोद्गातं गोष्ठतिर्गमना-
 दिका ॥” (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ७ ।
 “वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्भा ॥”
 वाचलिङ्गे तु । चर + कर्मणि क्तः । कृतम् । आच-
 रितम् । यथा, रामायणे । १ । ३ । १ ।
 “श्रुत्वा पूर्वं काशिकीणं द्वैर्वर्नानरादपि ।
 लोकादस्त्रिषु भूयश्च चरितं चरित्रतः ॥”
 चरितार्थः, त्रि, (चरितः कृतः अर्थः प्रयोजनं
 येन सः ।) प्राप्तप्रयोजनः । यथा, कुमार-
 सम्भवे । २ । ७ ।
 “पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।
 प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुर्थी ॥”

चरुः

चरित्रं, स्त्री, (चर + “अर्चिलधसखनसहचर इज्जः ।” १।२।१८४। इति इज्जः ।) स्वभावः । तत्पर्यायः । चरितम् २ चरित्रम् ३ चरी-जम् ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे । ४।८३।

“अचिन्त्यं श्रीलगुप्तानी चरित्रं कुलयोपिनाम् ॥”) चरित्रा, स्त्री, (चरित्र + टाप् ।) तिलिङ्गी-वृक्षाः । इति शब्दरत्नावली ॥

चरिणुः, त्रि, (चरतीति । चर + “अलङ्गति ।” ३।२।१३६। इति इङ्गुप् ।) लङ्गमः । इत्य-मरः । ३।१।७४ ॥ (यथा, भागवते । २।६।४०।

“द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि

विराट् स्वरट् स्यात्तु चरिणु भूत् ॥”)

चरीर्षं, स्त्री, (चरित्र + एयोदरादित्वाद्दीर्घत्वम् ।) चरित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चरुः, पुं, (चरन्ति भक्षयन्ति देवा इमं चरन्ति भक्षयन्ति अग्न्यादिभिर्देवैरिति वा चरन्ति होमादिकमग्नादित्येकं । चर + “भृश्च्यति ।” उणां । १।७। इति उः ।) क्षयान्नम् । तत्-पाकभाण्डम् । इति मेदिनी । रे, ४२ ॥

“ततश्च संस्कृते वक्ष्ये गोक्षीरेण चरुं पच्यते ॥”

इति शारदातिलकम् ॥

तस्यानुष्ठानं यथा । अर्थः पक्षिमायान्दिशि प्रागग्यान् कुशानास्तीर्थं तदपरि प्रक्षालनं वारुणसूत्रं सुषणं येनपच सुषं वारुण-चमसम्यजलप्रोक्षितं संस्थाप्य ग्रीष्मिन् यवान् वा सुषं निधाय चमसस्यजलेन ओं वास्तो-ष्मत्येवा जुष्टं प्रोक्षामि ओम् इत्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भूत्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भुवत्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं स्वत्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इति स्तोत्रं इत्यष्टौ वारान् प्रोक्षयेत् । ततः कांस्यपात्रेण चरुस्यात्वा वा ओं वास्तोष्मत्ये त्वा जुष्टं निर्वपामि ओम् इत्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि ओं भूत्वा जुष्टं निर्वपामि ओं भुवत्वा जुष्टं निर्वपामि ओं स्वत्वा जुष्टं निर्वपामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्वपामि इति प्रत्येकं गृहीत्वा उद्धृत्वा स्थापयेत् । ततो दक्षिणहस्तमुपरि हत्वा सुषलेनावहृत्य सुषणेण प्रस्कोटयेत् । इत्यमेव वारत्रयं कृत्वा त्रिः प्रक्षालयेत् । ततश्चरु-स्यात्काममलकं कृतोत्तरायं पवित्रं निक्षेप्य प्रक्षालितवकुलं निधाय दग्धं निक्षेप्य स्तोत्रं स्तोत्रमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिरपलाशोदु-स्वराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं अये उभ-यतोऽङ्गुष्ठपर्वप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं मेघनां दक्षिणावर्तनं भामयित्वा तथा पच्येत् यथाम-रुक्षणा सम्यक् पाको भवति मालनं न भवति दाहश्च न भवति ततः सम्यक्पाके भवे मध्ये घृतसुखं दत्त्वा प्रागादिदिक्चिह्नितं चरुमव-ताप्य अमेरुतराः कुशोपरि स्थापयित्वा पुन-र्मध्ये घृतसुखं दद्यात् । इति भवदेवभट्टः ॥

चरुवर्णः, पुं, (चरोर्वर्ण इव ।) चिन्तापूर्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिन्ता इ पिटा इति भाषा ॥

चर्च, क इडममे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् ।) इडसमः अध्ययनम् । क, चर्चयति वेदं विपः । इति दुर्गादासः ॥

चर्चे, प्रा उक्तौ । भर्तृमने । इति कविकल्पदमः ॥ (तुरां परं-सकं-सेट् ।) रेकोपधः । प्रा, चर्चेती चर्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुरादिपाठ-फलम् प्राचन्तानामादीपोरिति गुणो विभाधा-वेदेयचारणभेदश्च । इति दुर्गादासः ॥

चर्चरी, स्त्री, (चर्च + शाहलकान् अरन् ततो गौरादित्वात् डीष् ।) गीतभेदः । चर्चरी गीत-भेदे च केशभित्कराब्जयोरिति रुद्रः ॥ हर्ष-क्रीडेति सुभूतिः । कापटिकानां सादरवचनं तौष्यत्रिकस्येत्यर्थः । वसन्तममयक्रीडेत्येकः । इत्य-मरटीकायां भरतः ॥ हर्षक्रीडावाक् । तत्-पर्यायः । चर्चरी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रत्नावल्याम् । १ अङ्के । “अये । मधुरमभि-हृत्यमानन्ददम्बद्वानुगतमङ्गीतमधुरः पुरः पौराणानुचरति चर्चरीध्वनिः ॥” एतदुदा-हरणं यथा, विक्रमोत्तम्याम् । ४ अङ्के ।

अनन्तरं चर्चरीयुक्ताः—

“गन्धोन्मादितमधुरगगीते-

वाद्यमानेः परभृत्यर्थः ।

प्रसरितपवनोद्भूतितपस्त्वनिकरः

सुललितविविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः ॥”

वर्णवृत्तविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।

“हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशालिराजिता पादनपरसङ्गता सुपथोधरहृद्यभूषिता । प्रोभिता वलथेन पिङ्गलपद्मगाधिपवर्णिता चर्चरीतरेणीव जेतमि चाकसीति सुसङ्गता ॥”) चर्चरीकः, पुं, (चर्च । “फर्फरीकादयश्च ।” उणां । ४।२०। इति ईकनप्रत्ययान्तेन निपातनात् साधुः ।) मञ्चाकालः । केशविन्यासः । शाकः । इति मेदिनी । के, १८७ ॥

चर्चा, स्त्री, (चर्चते विचार्यते वेदवेदान्तादि-तत्त्वशास्त्रैरमौ इति । चर्च + णिच् + अट् ।) दुर्गा । चिन्ता । चर्चिकम् । इति मेदिनी । चे, ४ ॥ विचारणा । इत्यमरः । १।५।२० ॥ (चर्च + भावे अट् ।) लेपनम् । यथा, हन्दोमञ्ज-र्याम् । ५।४।

“स्यमदकृतचर्चा पीतकौशेयवामाः ॥”

गायत्रीरूपा मञ्चाशक्तिः । यथा, देवीभाग-वते । १२।६। ४६ । “ज्ञानधातुमयी चर्चा चर्चिता चारुहासिनी ॥”) चर्चिका, स्त्री, (चर्चा + खार्थे कन् ।) कापि अत इत्यम् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्चा । इति हिरूपकोषः ॥ (रोगविशेषः । तदपनोदनं तुषारपानीयं यथा,—

“तौषारं लघुशीतलं अमहरं पिप्पलीशान्ति-प्रदं दोषाणां शमनं जलाभिर्हृत्वनं सञ्चामयन्नं परम् ।

कुष्ठशीपदचर्चिका-विषहरं पांसाविसर्पापहं । चीयानां क्षतशोषिणां हितकरं संश्लेषे मानवे ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ (चर्चा वेदादिविचारणा वेत्ति इति । ठन् । वेदाद्यध्यायः, त्रि ॥)

चर्चितं, त्रि, (चर्च + कर्मणि क्तः ।) चर्चा लेपनं सञ्जातास्य इति इतच् वा ।) चन्दनादिना कृतलेपनम् । तत्पर्यायः । दिग्धम् २ लिप्तम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १।४०। “चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ॥”) चर्चाः, त्रि, (चर्चते इति ।) चृत हिंसायाम् + “अट्पधाच्चापि चृतेः । ३।१।११०। इति गयत् ।) हननीयः । इति पाणिनिशब्दप्रकरणम् ॥

चर्पटः, पुं, (चर्प + अट् ।) स्फारः । विपुलः । चर्पटः । पर्पटः । इति मेदिनी । टे, ४१ ॥

चर्पटा, स्त्री, (चर्पट + टाप् ।) भाद्रशुक्लषष्ठी । चापडाषष्ठी इति भाषा ॥ अस्या विवरणं चर्पटीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चर्पटी, स्त्री, (चर्पट + डीष् ।) पोली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चर्च, गती । इति कविकल्पदमः ॥ (भर्-परं-सकं-सेट् ।) चर्चति । इति दुर्गादासः ॥

चर्भटः, पुं, (चर् + णिच् ।) भटति भरति स्वशरीर-दानंनेति । भट् + अच् । ततः कर्मधारयः ।) इत्वारः । इति हलायुधः ॥

चर्भटी, स्त्री, (चर्भट + डीष् ।) चर्चरी । हर्ष-क्रीडावाक् । इति हेमचन्द्रः ॥

चर्म, स्त्री, (चर्म साधनतयास्थस्य अच् ।) फलकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ७।१६२ ।

“स्थन्दनाथैः समे यथ्येदन्पे नौडिपैस्तथा । उच्युगुल्यावृते चापैरसिचर्मैर्युधैः स्थले ॥”) चर्म, [न्] स्त्री, (चर् + “सर्वधातुभ्यो मनिन् ।” उणां । ४।४।५। इति मनिन् ।) इन्द्रियविशेषः ।

चाम इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । त्वक् २ अस्त्वधरा ३ कृत्तिः ४ अजिनम् ५ देहचर्म ६ रक्ताधारः ७ रोमभूमिः ८ शरीरावरणम् ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्त्वरा १० । इति भरतधृतसर्वधरः ॥ (यथा, भागवते । ३।६।१६। “निर्भिन्नास्यस्य चर्माणि लोकापालोऽनिलो-

२विश्रुत् ॥”) शरीरावरकं शस्त्रम् । ढाल इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । फलकः २ फलम् ३ । इत्यमरः । २ । ८।६० ॥ फल् ४ चर्मम् ५ । इति भरतः ॥

तस्य लक्षणं यथा, युक्तिकल्पतरौ ।

“शरीरावरकं शस्त्रं चर्म इत्यभिधीयते । तत् पुनर्द्विविधं काष्ठचर्मसम्भवभेदतः ॥

शरीरावरकचश्च लघुता दृढता तथा । दुर्भेद्यतेति कथिता चर्मणां गुणसंग्रहः ॥

स्वल्पता गुरुता चैव शब्दता सुखमेद्यता । विरुद्धवर्णता चेति चर्मणां दोषसंग्रहः ॥

चर्मक

४३७

चर्मपु

चर्मो

चित्तो रक्तस्तथा पीतः लघु इत्यभिप्रेक्षितः ।
 अन्नादिजातिभेदेन चर्मणा वर्णनिर्णयः ॥
 चित्रवर्णस्तु सर्वेषां सर्वदेवोपपद्यते ॥ ३ ॥
 ब्रह्मचारिषां कृष्णसारचर्मम् । इत्यमरः । २।७।
 ४७ ॥ (यथा, मनुः । २।४१ ।
 “कार्ष्णीरौववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ॥”)
 चर्मकधा, स्त्री, (चर्मणः कधा । चर्म कघतीति ।
 कघ् + अच् इत्येके ।) पश्चिमदेशजातं गन्ध-
 द्रव्यम् । केचित्तु चामारकधा इति ख्याता
 इत्याहुः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । सप्रला २
 विमला ३ सातक्षा ४ भूरिफेना ५ । इत्यमरः ।
 २।४।१४३ ॥ प्रातला ६ चर्मकसा ७ । इति
 भरतः ॥ मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“चर्मकधायाः कल्कं विस्वसमं मूर्द्धि काक-
 पदमस्य ।
 कृत्वा कुर्यात् कटभीं कटकोटफलाग्रधमनश्च ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने पञ्चविंशोऽध्याये ॥)
 चर्मकसा, स्त्री, (चर्मणः कसा ।) चर्मकधा ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 चर्मकारः, पुं, (चर्मे चर्मनिर्मितद्रवादिकं
 करोतीति । कृ + “कर्मण्यण्” । ३।२।१ । इति
 अण् ।) वर्णमङ्कुरजातिविशेषः । चामार इति
 सूचि इति च भाषा ॥ स तु चण्डालां तोवरा-
 ज्ञातः । इति पराशरपद्धतिः । तत्पर्यायः । पादू-
 क्तम् । इत्यमरः । १०।१७ ॥ पादुकृत् ३ चर्मकारः ४ ।
 इति तट्टीका ॥ चर्मकृत् ५ पादुकाकारः ६ ।
 इति हलायुधः ॥ चर्मकः ७ कुरटः ८ । इति
 त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, मनुः । १०।३६ ।
 “कारावरो निषादास्तु चर्मकारः प्रसूयते ॥”)
 चर्मकारी, स्त्री, (चर्म करोति बहुयति उत्कर्षं
 करोतीति यावत् । कृ + अण् । चर्मे किरतीति
 चर्मे + कृ + अण् इत्येके । ततो ङीप् ।) चर्म-
 कर्षोर्ध्वः । इति मेदिनी । रे, २६१ ॥
 चर्मकीलः, पुं, (चर्म कीलतीति । कील + अच् ।
 चर्मणि गुह्यस्थचर्मणि कील इवेति वा ।)
 गुह्यरोगविशेषः । ज्वालीश्च इति हारिश्च इति
 च भाषा ॥ तस्य निदानं यथा, —
 “यानो यद्वाला श्लेष्माणं करोत्यश्लेष्मचो वदः ।
 कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलस्तु तद्दिदुः ॥
 वातिन तोदपाख्यं पिप्पादसितरक्तता ।
 श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥”
 इति माधवकरेण रोगविनिश्चयग्रन्थे अश्ली-
 रोगाधिकारं ४तम् । अतोऽस्य चिकित्सा
 अश्लीरोगचिकित्सावत् । अपि च ।
 “चर्मकीलं जतुमणिं मसकान् तिलकालकान् ।
 उत्तुल्य ग्रन्थेन दहेत् चारादिभ्यामशेषतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 चर्मकृत्, पुं, (चर्म करोति चर्मचटितपादुका-
 दिकम् उत्पादयतीत्यर्थः । चर्म + कृ + क्तिप् ।)
 चर्मकारः । इति हलायुधः ॥ (यथा, राज-
 तरङ्गिण्याम् । ४।५५ । [योगिनीम् ॥”)
 “चर्मकृत् कोऽपि न प्रादात् कुटीं क्षेप्य-

चर्मचटका, स्त्री, (चर्मणा चटकेव ।) निशाचर-
 पक्षिविशेषः । चामृचिका इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । जतुका २ अजिनपत्तिका ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ जतुका ४ यद्वाचिका ५ जतुनी ६
 अजिनपत्ता ७ चार्मिः ८ चर्मचटो ९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ चर्मपत्ता १० । इति जटा-
 धरः ॥ चर्मचटिका ११ । इति केचित् ॥
 चर्मचटो, स्त्री, (चर्मणा चटोव । यद्वा, चर्म
 चटति भिन्नतीति । चट + अच् ङीप् ।) चर्मे-
 चटका । इति शब्दरत्नावली ॥
 चर्मचित्रकं, स्त्री, (चर्मणि चित्रकं चित्रित-
 मिषेत्यर्थः । चर्मे चित्रयतीति वा । चित्र +
 णङ् ।) श्वेतकुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चर्मणं, स्त्री, (चर्मणो चर्मणि वा जायते । जन् +
 ङः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चर्मण्यती, स्त्री, (चर्मैव उत्पत्तिहेतुत्वेनास्यस्याः
 इति मत्तुप मस्य वत्वम् ।) नदीविशेषः । सा तु
 युद्धेलखण्डाख्यदेशे चर्मण इति ख्याता ॥
 कदली । इति मेदिनी । ते, १६६ ॥ (यामोत् किम
 पुरा रन्तिदेवनामा (शशाविन्दनामा वा) कश्चित्
 राजचक्रवर्त्ता । तस्य यज्ञं मारिता ये गाव-
 स्तेषां चर्मगलितरसस्नेहादिभ्यो जातयं नदीति
 पौराणिको गाथा । यथा, देवोभागवते । १ ।
 १८।५४ ।
 “चर्मणां पञ्चमो जातो बिन्याचलसमः पुनः ।
 मेघाम्बुप्रावनाज्जाता नदी चर्मण्यती शुभा ॥”
 चर्मदण्डः, पुं, (चर्मभिश्चर्मणा वा निर्मितो
 दण्डः ।) कशा । इति हेमचन्द्रः ॥ चायुक्त
 इति भाषा ॥
 (“चर्मदण्डाह्वतो विप्रः शशापातिरुषा चतम् ॥”
 इति महाभारतशान्तिपर्वणि ॥)
 चर्मदूधिका, स्त्री, (चर्म दूधयति दीपयति वा ।
 दुग् + णिच् + णङ् ।) ततयापि अत इत्वम् ।)
 कीटरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चर्मतरङ्गः, पुं, (चर्मणा चर्म भिर्वा तरङ्ग इव ।)
 बलिः । त्वक्मङ्गुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चर्मदमः, पुं, (चर्मजितवल्कलमयो दमः ।)
 भूजंघनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चर्मपत्ता, स्त्री, (चर्म मयं पत्तं पलङ्कयं यस्याः ।)
 चर्म चटो । इति जटाधरः ॥
 चर्मपादका, स्त्री, (चर्मनिर्मिता चर्ममयी वा
 पादुका ।) उपानत् । चामडार जता इति
 भाषा ॥ यथा, “ततो ब्रह्मचारी अनेन मर्मेण
 चर्मपादुकायुगले पादौ निदध्यात् ॥” इति भव-
 देवभट्टः ॥ अस्या गुणाः पादुकाशब्दं दृष्ट्याः ॥
 चर्मपुटः, पुं, (चर्मनिर्मितः पुटः पात्रम् ।
 चर्मपुटकः, पत्रे स्वायं कृत् । चर्ममयं पुट-
 मञ्च इति कप् इत्येके ।) चर्मनिर्मितपात्र-
 विशेषः । कृपा इति भाषा ॥ यथा । इति चर्म-
 पुटकः । इति चर्मपुटं मत्स्ये चेति मेदिनी ॥
 इति पुलङ्गसंज्ञटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
 इतिः खल्लचर्ममयीति हेमचन्द्रः ॥

चर्मप्रभेदिका, स्त्री, (चर्म प्रभिन्नतीति । प्र +
 भिद + ण्वल् । टापि अत इत्वम् ।) चर्म-
 प्रभेदनाम् । इत्यमरः । २ । १० । १५ ॥
 पोङ्ग इति भाषा ॥
 चर्मप्रसेवकः, पुं, (चर्मणा प्रसीयति इति । सिञ्चु
 तत्सन्ताने + “संज्ञायाम्” । ३ । ३ । १०६ ।
 इति कर्मणि ण्वल् बाहुलकात् वृत् वा ।)
 चर्मप्रसेविका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 चर्मप्रसेविका, स्त्री, (चर्मप्रसेवक + टाप् अत
 इत्वम् ।) अयिसम्प्रीपनार्थं चर्म निर्मित-
 यन्त्रम् । भातो इति औता इति च भाषा ॥
 तत्पर्यायः । भस्त्रा २ । इत्यमरः । २ । १० । १३ ॥
 चर्मसुखा, स्त्री, (चर्मणः जीवरहितदेहस्ये-
 त्यर्थः मुखमस्तिहृस्तेऽस्या इति । द्विप्रशरो-
 धारणादेव तथात्वम् ।) दुर्गा । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । १०० ॥ (चण्डसुखा । इत्यपि
 कश्चित् पाठः ॥)
 चर्मरङ्गा, स्त्री, (चर्मणे रङ्गो यस्याः ।) आवर्ण-
 कीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दंष्ट्रविशेषः, पुं ।
 स च देशः कूर्मेविभागे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि
 उक्तः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४।२३ ।
 “दिशि पश्चिमोत्तरस्याम् ।” इत्युपक्रम्य,—
 “पशुमती फलगुल्का
 गुरुहा मरुकश्च चर्मरङ्गाख्याः ॥”
 इत्युक्तवान् ॥)
 चर्मरुः, पुं, (चर्म रचयतीति । रच् + बाहु-
 लकात् ङुः ।) चर्मकारः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 चर्मसम्भवा, स्त्री, (चर्मणि सम्भव उत्पत्ति-
 यस्याः ।) रला । इति हारावली । ६७ ॥
 चर्मसारः, पुं, (चर्मणः सारः । मुक्तद्वयभ्यो
 रमस्य त्वइमध्ये जायमानत्वात् तथात्वम् ।)
 रसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चर्माम्बा, पुं, (चर्मणोऽम्बः जलम् । सर्वं सान्ना
 अदन्ताश्च ।” इति न्यायादश्च अकारान्तः ।
 तच्चित् स्त्रीति सान्नापि दृश्यते ।) रसः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चर्मारः, पुं, (चर्म चर्मक्रियां चरन्तीति ।
 च गतो + “कर्मण्यण्” । ३।२।१ । इत्यण् ।)
 चर्मकारः । इति जटाधरः ॥
 चर्मो, [न] पुं (चर्म शरीरावरकं शस्त्रविशेषो-
 दयस्य । चर्म + इतिः ।) चर्मधारिणीया ।
 टाली इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । जलक-
 पाणिः २ । (यथा, महाभारते । ३।२७।३१ ।
 “यामं दृष्ट्वा ततः चर्मिणास्तुतमं रणे ।
 नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मात् मरुन् वदते ॥”
 चर्म त्वक् अस्थस्येति ।) भृजंघनः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, मनुस्मृतौ चिकित्-
 सितस्थाने २१ अः । “चर्मवृत्तगिरिकर्णिका
 श्रोतशिवनिचुलदादिमज्जकणं हरिश्चराजोद-
 नगोपथोऽटविकङ्कतेषु वा यवान्निकाराश्च
 सेवेन ॥”) शृङ्गारिः । भीमा । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

चर्या, स्त्री, (चर + "गदमदचरयमच्चागुपसर्ग।" ४।१।१००। इति यत्। स्त्रियां टाप्।) ईर्यापचस्थितिः। इत्यमरः। २।७।३६॥ नियमापरित्यागः। ईर्यते गुणैः शास्त्रोपासनया ज्ञायते ईर्या सा च ध्यानधारणादिः तस्याः पश्चा उपायः तत्र व्रतिना या स्थितिरवस्थानमपरित्यागः सा। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। १।२।३२६। "चर्यायां ह्ययमुत्तुष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः॥") गमनम्। अदनम्। आचरणम्। इति मुग्धवो घटीकायां दुर्गादासः॥ (यथा, मनुः। ६।३२। "आसीं महर्षिचर्याणां त्वत्कान्यतमया तयुम्॥" सेवा। यथा, जैः रामायणे। २।२६।१५। "वनवासस्य शूरस्य मम चर्या हि रोचते॥" त्रि, अनुष्ठेयः। आचरणीयः। यथा, मनुः। ३।११। "घटत्रिंशदाष्टिकं चर्यं गुरो वैवेदिकं व्रतम्॥") चञ्च, किं भजे। इति कविकल्पदमः॥ (चुरा-परं-सकं-सेट्।) कि, चञ्चयति चञ्चति तच्छूलं बालकः। इति दुर्गादासः॥ चञ्चणं, स्त्री, (चञ्च + भावे ल्युट्।) दन्तैश्चर्णनम्। इति हेमचन्द्रः। ३।२८॥ चिवान इति भाषा॥ (यथा, हारिते प्रथमे स्थाने प्रथमेऽध्याये। "चञ्चणं गलनश्चापि कामिनं आगितं तथा॥") चञ्चा, [न] पुं, तत्प्रहारः। इति हारावली। १६७॥ चञ्चितं, त्रि, (चञ्चते सा इति। चञ्च + कर्मणि क्तः।) कृतचञ्चनम्। भाषावत्। इत्यमरः। ४।२।१००॥ (यथा, भागवते। ७।५।३०। "अद्वान्तगोभिर्पिशतां तमिमं पुनःपुनश्चित्तचर्मणानाम्॥") चञ्चितपात्रकं, स्त्री, (चञ्चितानां तास्वसादीनां त्वागपात्रम्। ततः स्वार्थं कन्।) चञ्चितताम्-लादित्यागपात्रम्। पौगन्दा इति भाषा॥ यथा, रासलीलायां पाण्डालखण्डे। "ताम्बूलं दर्पणं पानपात्रं चञ्चितपात्रकम्॥" चञ्चि, त्रि, (चञ्चते दन्तैश्चर्णते इति। चञ्च + कर्मणि गयत्।) चञ्चणीयम्। यथा, — "घटकोटिं ब्राह्मणाश्च श्रोत्रधामास नित्यशः। चञ्चपयलेत्यप चौरतिव्रिप्तिं दिने दिने॥" इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम्॥ चर्षणिः, पुं, (कर्षतीति। कृष + "ऊधिरादेश चः।" पां-उणां। २।१०३। इति अनिः आदेश चः।) जनः। यथा, श्रीभागवते। "स चर्षणीनामुदगाच्छची मृजन् प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः॥" मनुष्यजातिः। यथा, — "अयं स्त्री भाटका पत्नी तयोश्चर्यणयः सुताः। यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता॥" इति श्रीभागवते। ६।६।३१॥ "चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः। पश्यन्ति कर्मत्वेन निघण्टा-रायुक्तेः। यत्र येपु आत्मानुसन्धानविशेषेण

मानुषी जातिश्चोपकल्पिता। तथा च श्रुतिः। पुरुषत्वे चाविस्तरामाप्तेति॥" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (अत्र उणादित्तिज्ञतो गज्वल-दत्तेन तु "ऊधिरादेश चः।" इति पठित्वा धर्षणिर्ब्रह्मकीति आख्यातम्॥) चल, क भूतौ। इति कविकल्पदमः॥ (चुरा-परं-सकं-सेट्।) क, चालयति। दन्त्यवकारादि-र्यामिति दुर्गासिंहजुमरनन्दी। भूतिरिह पोष-णम्। इति दुर्गादासः॥ चल, ज गतौ। इति कविकल्पदमः॥ (भ्रा-परं-सकं-सेट्।) ज, चालः चलः। मिचले इति वृत्त्यमाणं न पठित्वा इममेव मानुष्यं भ्रान्ताः पठन्ति तद्वैयम्। तेनास्य चालयति हस्तिनं यन्ता। चलमानोऽनिल इत्यत्र ताच्छीलोऽपि श्रुतः श्रानः। मिचले। पूर्व्यणान्वयः। चलधातुः कम्पने मानुष्यः स्यादित्यर्थः। म, चलयति लतां वायुः। चलयन् भृङ्गरुचस्तवालकानिति रचः। चालयन् सकलां पृथ्वीमिति चञ्चलान् चालं करोतीति औ श्रचलम्। इति दुर्गादासः॥ चल श विलासं। इति कविकल्पदमः॥ (तुदा-परं-अकं-सेट्।) श, चलती चलन्ती। विलासः क्रीडनम्। इति दुर्गादासः॥ चलं, त्रि, (चलति गच्छतीति। चल + पचाद्यच्।) चञ्चलम्। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा, रघुः। ११।१५। "ताडका च कृपालकुण्डला कालिकेव निडा बलाकिनी॥" पारदः। इति हेमचन्द्रः। ४।११६॥ अष्टा-दशाक्षरचञ्चलमदः। यथा, उत्तरत्राकरे। "सौ नृजौ भौ चञ्चलमिदमुदितं युगैर्मनिमः सरैः॥") चलः, पुं, (चल + पचाद्यच्।) कम्पः। तद्व्युत्तं त्रि। इति मेदिनी। जे, १५॥ (शिवः। यथा, महाभारते। १३।१७।११६। "महाकैतुर्महाधातुर्नेकसानुचरश्चलः॥" विष्णुः। यथा, तत्रैव। १३।१८६।६२। "वीरहा विभमः शूरो घृताशोरचलश्चलः॥" "वायुरूपेण चलः।" इति भाष्यम्॥ चलचक्षुः, पुं, (चला चञ्चला चक्षुरस्य।) चकोर-पक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४।२०५॥ चलपूर्णमा, स्त्री, (चलन्ती पुर्णिमा तदाश्रयो-भूतचन्द्र इवेति तात्पर्यायः।) चन्द्रकमन्तुस्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चलदङ्गः, पुं, (चलन् चञ्चलं अङ्गं यस्य।) मत्स्य-विशेषः। चेङ्गा इति भाषा॥ अस्य गुणाः। अनभिध्यान्वितम्। वाते हितत्वम्। रोचन-त्वम्। इति राजवल्गुः॥ चलदङ्गकः, पुं, (चलदङ्गं यस्य इति कप्।) चलदङ्गमन्तुस्यः। इति जटाधरः॥ चलदलः, पुं, (चलानि दलानि पत्राणि यस्य।) अश्वत्थवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२०॥ (अश्व-शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

चलनं, स्त्री, (चल + भावे ल्युट्।) भ्रमणम्। (यथा, देवीभागवते। १।१७।१६। "चलनञ्च विना कार्यं न भवेदिति मे मतिः॥") कम्पनम्। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १।१७३। "हायुपायाविह प्रीतौ विमुक्तौ शत्रुदर्शने। हस्तयोश्चलनादेको द्वितीयः पादवेगजः॥") कम्पे, त्रि। इति मेदिनी। ने, ६१॥ चलनः, पुं, (चलत्यनेन इति। चल + करणे ल्युट्।) पादः। इति हेमचन्द्रः॥ हरिणः। इति जटा-धरः॥ चलनकः, पुं, (चलन + संज्ञायां कन्।) चण्डा-तकम्। इति हेमचन्द्रः। ३।३३८॥ चलनी, स्त्री, (चलन + डीप्।) वारीभेदः। जग-बन्धनी। वस्त्रधरिणी। इति हेमचन्द्रः॥ घाघरा इति भाषा॥ चलपत्तः, पुं, (चलानि पत्राणि यस्य।) अश्वत्थ-वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, नैषधे। "अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेय्ये किं चलपत्रपत्रम्। नचेद्विशेषादितरच्छदेभ्य-स्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन॥") चला, स्त्री (चलतीति चल + पचाद्यच् टाप् च। नेकवाचस्थितत्वात् तथाचम्।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी। जे, १५॥ मिश्रकः। इति रत्नमाला॥ चलाचलः, त्रि, (चलतीति चल + अच्। चरि-चलिपतिवर्दीनां वा धित्वमिति द्वित्वे अभ्यासस्य आगागमस्य इति वाचिकसूत्रेणास्य सिद्धिः।) चञ्चलः। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा, किरातार्जुनीये। ११।३०। [चलाम्॥]) "जन्मिनोऽस्य स्थितिं पिहान् लक्ष्मीमिव चला-काके पुं, इति राजनिर्घण्टः॥ चलातङ्गः, पुं, (चले चलने आतङ्गो भयं यस्मात्।) वातरोगः। इति राजनिर्घण्टः॥ चलितं, त्रि, (चल + कर्त्तरि क्तः।) कम्पितम्। इत्यमरः। ३।१।७७॥ (यथा, राजतर-ङ्गिण्याम्। ५।३६५। "तयोर्विलासवन्तित्वेञ्चलितापाङ्गविभ्रमेः॥") गतम्। चल ज गताविति दर्शनात्॥ (यथा, गोः रामायणे। ३।५७।२३। "अधिरुद्धे गजारोहे यथास्याचलितो गजः॥") चलुः, पुं, (चल + उन्।) गण्डूषः। इति हेम-चन्द्रः। ३।२६२॥ चलुकः, पुं, (चलुना कायतीति। के + कः।) प्रसृतिः। भाण्डभेदः। इति मेदिनी। के, ८६॥ चविः, स्त्री, (चञ्चते इति। चञ्च + इन्। एवो-दरादित्वात् रलोपे साधुः।) चत्रिका। इति शब्दरत्नावली॥ चविकं, स्त्री, (चवि + संज्ञायां कन्।) चविका। इति भरतधृतत्रयः॥ चविका, स्त्री, (चवि + स्वार्थं कन्।) वृक्षविशेषः। चइ इति भाषा॥ तत्पर्यायः। चचम् २। इत्यमरः। २।४।६४॥ यथा ३ चविकम् ४

चषकः

चषी ५ । इति भरतः ॥ चषिः ६ । इति शब्द-
• रत्नावली ॥ तेजोवती ७ कोला ८ नाकुली ९
उषणा १० चषकम् ११ वशिष्ठः १२ गन्ध-
नाकुली १३ वल्ली १४ कोलवल्ली १५ कोलम् १६
कुटिलसप्तकम् १७ तीक्ष्णम् १८ करिकरणा-
वल्ली १९ लकारः २० । (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ३६ अध्याये ।

“सारिवाहयष्ट्याश्चविकारकचन्द्रेः ॥”)

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् ।
रोचनत्वम् । दीपनत्वम् । जलद्रविकासश्वास-
शूलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेद-
कत्वम् । कफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

चषी, स्त्री, (चषि + “बङ्गादिभ्यश्च” । ४ । १ । ४५ ।
इति डीष् ।) चषिका । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १५१ ।

“सर्व्वर्मा चषीहस्तः प्रतिष्ठां तां सुदस्तराम् ।
पश्यन् सानुशयः सर्व्वं स्वभाष्ये प्रशंसतम् ॥”)

चषी, स्त्री, (चर्व्वाते इति । चर्व्वा + ग्यत् । एषो-
दरादित्वात् रलोपः साधुः ।) चषिका । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६८ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।

“चषेन्द्रवीर्यं त्रिफला सर्पिर्ममसरसास्त्रभिः ॥”)

चषकं, स्त्री, (चषमेव । स्वार्थे कन् ।) चषिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

चषजा, स्त्री, (चषमिव जायते इति । जन +
ङ् ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विडितिरस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञेया ॥)

चषफलं, स्त्री, (चषमिव फलं यस्य ।) गज-
पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

चषा, स्त्री, (चष + टाप् ।) चषिका । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
४१ अध्याये ।

“सर्पिर्मधुभ्यां त्रिकटु प्रलिङ्गा-

चषाविडङ्गोपहितं लघार्णः ॥”)

चषा । इति मेदिनी ॥ कार्पासी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-
सेट् ।) चषति । इति दुर्गादासः ॥

चष, न भवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-उभं-
सकं-सेट् ।) न, चषति चषते । इति दुर्गा-
दासः ॥

चषकः, पुं, स्त्री, (चषति भजयति पिबत्यनेनार्थः ।
चष + “कुन् शिल्पिसंज्ञयोगपूर्व्वस्यापि” उर्णा ।
२ । ३२ । इति कुन् ।) मद्यपानपात्रम् । तत्-
पर्यायः । गखर्कः २ सरकः ३ अयुतदण्डम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १०२४ ॥ * ॥

अथ चषकोद्देशः ।

“यत् पानपात्रं भूपानां तज्ज्येयं चषकं बुधैः ।

कानकं राजतश्चैव स्थाटिकं काचमेव च ॥

उर्णं खरादिकोणं चतुर्णां एषिवीसृचाम् ।

इत्यन्यसम्पन्नं तेषां निर्णयः पाठसम्मतः ॥

समुच्चिद्यमितं रत्नैश्चतुर्जगैः समन्वितम् ।

मार्तिकं वाय फालं वा सर्व्वेषां पशुष्वप्युते ॥

चाक्षुषं

काष्ठजं चातुषं श्रेष्ठं चाङ्गलादि महीमुखाम् ।
यद्व्यक्तोपपानादि पात्रं एष्वीसृचं भवेत् ॥”

एवं तत्रापि नियम इति भोजस्य निश्चयः । इति
युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ सुरापात्रम् । मधु । मद्य-
प्रभेदः । इति मेदिनी । के, ८६ ॥

चाक्षतिः, पुं, (चष भक्षे वधे वा + भावे अक्षिः ।)
भक्षणम् । वधः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सृणादित्तिः ॥

चाक्षलः, पुं, (चष्यते वध्यतेऽस्मिन् । चष + “सानसि-
वर्णसोति” उर्णा । ४ । १०७ । इति व्याल-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) यूपकटकः । इत्य-
मरः । २ । ७ । १८ । यद्दसमाप्रिष्ठकं पशु-
व्यनाद्यर्थं यक्षभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूपः
तस्य शिरसि वलयाकृतिर्द्व्यमकाकृतिर्वा यः
काष्ठविकारः सः । यूपमूले विहितलोहवलयश्च ।
इति केचित् । इति भरतः ॥ मधुस्थानम् । इति
संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥

चाक्ष, शास्त्रे । प्रतारण इति यावत् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) चाक्षति ।
इति दुर्गादासः ॥

चाक्ष, तु क शास्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चर्वा परं सकं-सेट् ।) चाक्षयति खलः । इति
दुर्गादासः ॥

चाक्ष, क म शास्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चर्वा-
परं सकं-सेट् ।) क म चाक्षयति खलः साधु
प्रतारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चाकचक्ष, स्त्री, उज्ज्वलता । चाकचक्ष इति भाषा ।
यथा, न हि लोकसिद्धसामर्थ्ये प्रातिभासिक-
रजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव तथा हि ।
काचादिदोषद्वयवर्णोत्पन्नस्य पूर्वोर्वर्णद्वयमयो-
गादिदमाकारा चाकचक्षव्याकारा न काचि-
दन्तःकरणवृत्तिरुदेति । इति वेदान्तपरिभाषा ॥

चाकचिक्षा, स्त्री, स्वेतवृद्धा । इति रत्नमाला ॥

चाक्रिकः, पुं, (चक्रेण समृद्धेन यत्तद्विशेषेण वा
चरतीति । चक्र + “चरति” ४ । ४ । ८ ।
इति ठक् ।) बहुभिर्मिलिता यः स्त्रीति सः ।
तत्पर्यायः । घाटिकाथकः ० । इत्यमरः ।
० । ८ । १७ । (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १६५ ।
“पिपुतावृत्तिनोश्चैव तथा चाक्रिकवस्त्रिणम् ।
शषामन्त्रं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥”)
तेलकारः । इति जैमिनिः ॥ शाकटिकः ।
इति महाभारते राजधर्मः ॥ गाह्ययोग्यान्
इति भाषा ॥

चाक्षुर्गं, स्त्री, (चक्षुषा निवृत्तम् । चक्षुर्ग + “तेन
निवृत्तम्” ५ । १ । ७६ । इत्यण् ।) प्रत्यक्ष-
विशेषः । तत्तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम् । द्रव्य-

चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणम् । द्रव्य-
समवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः । द्रव्य-
समवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेत-
• समवायः । इति सिद्धान्तसूक्तवर्णी । तथा च ।
“द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः ।
द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ॥

चाटके

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ।
तद्दृष्टानां समवेतसमवायेन तु यद्दः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे ॥ ५६—६० ॥

(चक्षुषा दृश्यते इति । चक्षुष + अण् । चक्षु-
र्गस्यरूपादि । चक्षुर्गमि, चि ॥)

चाक्षुषः, पुं, (चक्षुषः ब्रह्मणो लोचनात् जातः ।
चक्षुष + अण् । एतन्निवर्तित्यथा, मार्कण्डेये ।
७६ । २ ।

“अन्यजन्मनि जातोऽसौ चक्षुषः परमेष्ठिनः ।
चाक्षुषत्वमस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज ॥”)
बलमधुः । अस्मिन्मन्त्रे अजितनाभको विष्णो-
रवतारः । मन्त्रदम इन्द्रः । आप्यादयो देवाः ।
चक्षुषसङ्गीरकादयः सप्तर्षयः । पुरुषपुरुषसुखान्ना
दयो मनुष्याः । इति श्रीभागवतम् ॥ (अथ
अन्यद्विवरणं मन्त्रान्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

चाङ्गः, पुं, (चीयते इति । चि + ङः । चमङ्गं
यस्य ।) चाङ्गिरी । इत्यमरटीकायां राय-
सुक्रतः ॥

चाङ्गरी, स्त्री, (चाङ्गं ईरयतीति । ईर + अण् ।
ततो डीष् ।) अन्तर्लौकिका । इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥
(“ग्रहणार्थविकारिणी साम्ना वातकफे हिता ।
उष्णा कषायमधुरा चाङ्गिरी चाभिदीपनी ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

चाक्षपटः, पुं, तालभेदः । यथा, --

“गुरुलघुः प्रुतश्चैव भवेत्चाक्षपटमिधि ॥”

इति गङ्गोत्तमादीन्द्रः ॥

चाक्षल्यं, स्त्री, (चाक्षलस्य भावः । चाक्षल । घञ् ।)
चाक्षलता । चापल्यम् । यथा --

“चाक्षल्यरहिता लभ्याः पुत्रपौत्रावधिम्यरा ॥”

इति अगस्त्यश्रुत्याश्वकृत्वनम् ॥

चाटः, पुं, (चष्यते भिद्यते यस्मान् । चट + घञ् ।
यद्वा चटति भिद्यति भिद्यतादिकम् । चट + ङः ।)

चौरः । इति मिताक्षरा । प्रतारकः । यथा, --
“चाटतस्करदुर्वृत्तमहामाहमिकादिभिः ।

पीडमानाः प्रजा रक्षन्तु कायस्थैश्च विशेषतः ॥
चाटाः प्रतारकाः विश्वास्ये परधनसपहरिणः ।

प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः । दुर्वृत्ता इन्द्रजालिक-
कितवादयः । सहो बलं सहसा बलीन कृतं

माहमं महच्च तत् साहसञ्च महासाहसं तेन
वर्ण्यम् इति महासाहमिकाः प्रसङ्गापहारिणः ।

आदिशब्दान्भौलिककृष्टकृतयः । एतेः पीड-
माना बाध्यमानाः प्रजा रक्षन्तु । कायस्था

गणका लेखकाश्च तेः पीडमाना विशेषतो
रक्षन्तु । तथा राजवल्लभतया अतिमायायितया

च दुर्निवारत्वात् ॥” इति मिताक्षरायां आचारा-
ध्यायः ॥

चाटकेः, पुं, (चटकस्य चटकाया वा पुमण्य-
मिति । “चटकाया चेरक” ४ । १ । १०८ ।
इत्येकप्रत्ययः । “चटकस्येति वाच्यम् । लिङ्ग

विशिष्टं गिताधया स्त्रिया अपि” । इति वार्तिक-
कम् ।) चटकस्य पुमपत्यम् । इत्यमरः ॥ चटाः

द्वा इति भाषा ॥

चरणक्य

चाटुः, पुं, स्त्री, (चटति भिनत्ति मन्त्रोष्णामोद-
वाक्येनेति । चट + “दृषणीति ।” उणा० १ । ३
इति जुग् ।) प्रियवाक्यम् । तत्पर्यायः । चटुः २
प्रियप्रायम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ स्फुटवादी ।
इति संलिप्तसारे उणादितृक्तिः ॥ मिथ्याप्रिय-
वाक्यम् । इति महाभारतम् ॥ खोशामप्रिया
कथा इति भाषा ॥ (यथा, गीतगोविन्दम् ।
२ । १२ ।

“प्रथमसमागमलक्षितया
पटुचाटुशतैरनुकूलम् ॥”

चाटकादी नि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
२ । २३३ ।

“उपनिषत्सु च संयस्य पृष्ठे च षाट्पदसूत्रम् ॥”)
 षाट्पटुः, पुं, (षाट्पटु पटुः निपुणः ।) भण्डः ।
 इति हारावली ॥ भंडु इति भाषा ॥
 (“प्राणवानी पण्डितोऽसौ यास्य षाट्पटुः कविः ॥
 इति नैयमम् ॥”)

चाटुलोलः, त्रि, (चाटुः श्रेय लोल इति कर्मधारयः।
चाटुषु लोल इत्येके।) चटुलोलः। इति द्वारा
प्रणीतम् ॥

चाटुपटुः, पुं. (चाटुपटु + ण्यप् + क्त्वाच्)
चाटुपटुः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चाटुक्तिः, स्त्री, (चाटुरूपा उक्तिः । चाटुना-
सुक्तिर्वा ।) संवा । इति चारावली ॥ प्रियकथा च ॥
चणकानां, त्रि, (चणकानां भवनं ज्ञेयं वा ।
“धात्र्यानां भवने ज्ञेयं खञ् ।” ५ । २ । १ ।
इति खञ् ।) चणकोनपत्तियोग्यत्वेनम् । इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः ॥

चागव्यः, पुं, (जगत्स्य गोत्रापत्यम् । “गर्गा-
 दिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।)
 सुनिविशेषः । तत्पर्यायः । द्रोमिणः २ अंशुलः
 ३ । इति त्रिकाणशेषः ॥ (अयमेव द्विजत्नभि-
 चारक्रियायोगेन योगनन्दगणं मारयन् नन्दौ-
 रसान तौरकारपत्नीगर्भे जातं मण्डिष्यं चन्द्रगुप्तं
 राज्येऽभिषिचयं च तस्यामात्यपदवीमप्यङ्गीकृतकार-
 णतद्विवरणं सुदाराजसिन्धुपुराणभागवता-
 दिषु विशेषतो दृश्यतेयम् । इत्यत्र कनिष्कत-
 मेदोऽपि दृश्यते यथाच, कथासरित्सागरे ।
 ५ । १२१—२३ ।

“स चागच्छो द्विजः जापि गत्वा ज्ञात्वा ममाधयत् ।
तद्वशाद्योगनन्दोऽथ दाहस्वरमवाण स ॥
सममे दिवसे प्राप्ते पञ्चत्वं समुपागमत् ।
हत्वा हिरण्यगुप्सश्च शकटालेन तत्सुतम् ।
पूर्व्यमन्दसुते जप्मोच्चगुप्ते निवेशिता ॥”
नागार्थेन प्रोक्तमित्यम् ।) ग्रन्थविशेषे, स्त्री ।
प्रथा, तत्रैव ।

“नानाशास्त्रीकृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम् ।
सर्व्वेराजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारमग्रहम् ॥”
चाणक्यमूलकं, जी, (चणकमेव चाणक्यं तद-
मूलमस्य । इति कृ. स्वार्थे कन् वा ।) मूलक-
प्रभेदः । चणकमूनीति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
वालेयम् २ विणगुप्तकम् ३ स्थलमूलम् ४ महा

कन्दम् ५ कौटिल्यम् ६ मत्स्यम् ७ शालाक
कटुकम् ८ मिश्रम् ९ । व्यस्य गुणाः । उष्णत्वम् ।
कटुत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । कफ-
वान्नमिगुल्मनाशकत्वम् । यावृकत्वम् । गुरु-
त्वञ्च । इति रात्रनिर्घण्टः ॥

चाणूरः, पं. कंसराजस्य मन्त्रविशेषः । यथा,—
 “ततः क्रोधातिमान्त्राणः कंसः परमकोपनः ।
 चाणूरमादिशद्युद्धे कृणास्य सुमहाबलम् ॥”
 इति महाभारते हरिवंशम्
 (तथाच, भागवते । १० । ४४ ।

“भगवद्गात्रनिर्याते वञ्चनिष्पन्निसुरैः ।
 पाण्डुरो भव्यमानाङ्गो सुहृत्क्षानिमवाप ह ॥”)
 पाण्डुरसूदनः, पुं. (पाण्डूरं सूदयतीति । सूदि +
 ल्युट् ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतस्या-
 सुरस्य नाशवृत्तान्तं हरिवंशे ८६ अध्याये
 दृश्यम् ॥)

चाखडालः, पुं, (चखति कृष्यति सततमिति। “प्रति
चखिध्यामालञ् ।” उर्गा १।११७। इति
ग्यालञ् । यद्वा, चखाल + “कुलादिभ्योङ्”
इद्वा चखाल गयेति प्राज्ञादिभ्योङ् ।) चखडालः ।
इत्यमरः । २।१०।१६ ॥ (यथा, मनुः । ४।७६ ।
“न संवसेच्च प्रतितेन चाखडालेन पुक्तशेः ॥”
कर्मदोषतो प्राज्ञगानामपि पारिभाषिकचाखडा
लत्वम् । यथा, महाभारते । १२।७५ ।

“आज्ञायाका देवका नक्षत्रगमयाजकाः ।
 गते आज्ञगचाखला महापथिकपञ्चमाः ॥”)
 चाखलािका, खी, (चाखली वादकत्वेनास्थस्याः ।
 इति ठन् । चखलेन निवृत्ता इति ठक् वा ।)
 चखलावीणा । इत्यमरः । २ । १० । ३२ ।
 चखलािकाश्चाष्ट्यार्थादिष्वच ॥ (चखलेन कृतेति
 कुलालादिभ्योऽङ्ग । चखलाकृतवस्तुमाने, त्रि ॥

चाण्डाली, स्त्री, (चाण्डाल + जातिस्त्वान् डीप् ।)
 लिङ्गिनीः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चाण्डालपत्नी च ॥
 चातकः, पुं, (चतने याचने जलमसृदमिति । चत
 याचने + क्त्वात् ।) खनामस्थानपत्नी । तत्
 पर्यायः । स्त्रीककः २ सारङ्गः ३ मेघजीवनः ४ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लोकाकः ५ । इत्यमरः ।
 २।५।१७ ॥ शारङ्गः ६ । इति भरतः ॥ (यथा,
 मेघदूते । ६ ।

“वामश्चायं गुदति मधुरं चातकस्ते सगर्जः ॥”) तस्माद्भगणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् । कफरक्त-
पित्तनाशित्वम् । व्यधिकारित्वञ्च । इति राज-
वक्त्रभः ॥

पातकामन्दनः, पुं. (पातकं आनन्दयतीति ।
 आ + मन्द + णिष् + क्तुः ।) वर्षाकालः । इति
 राजनिघण्टुः ॥

चातुरः, षं, (चतुर्भिर्भजैः दक्षतपदपृष्ठशिरोभि-
रित्यर्थः) मृच्यते इति। चतुर + अच्। यद्वा चतुर
एव। स्वार्थे अच्। चक्रगण्डः। इति मेदिनी ॥
गोलवालिश इति भाषा ॥

चातुरः, त्रि, (चतुर + स्वार्थे ञच् ।) नेत्रगोचरः ।
चाटुकारः । नियन्ता । इति मेदिनी । रे, १५३ ॥

चातुरकः, त्रि, (चातुर + स्वार्थे कन् ।) चातुरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

चातुराश्रम्यं, स्त्री, (चतुर्णां व्याश्रमाणां कर्म
इति । “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।”
५ । १ । १०४ । इति ध्यञ् ।) ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्य-
वानप्रस्थभिन्नरूपाश्रमचतुष्टयानां धर्मः । इति
पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ४६ । १२ ।
“चातुर्विदं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च ।
राजधर्माच्च निखिलान् पृच्छेनं पृथिवीपते ॥”
चत्वार व्याश्रमा एषेति स्वार्थे ध्यञ् । चतुरा-
श्रममात्रम् ॥)

चातुरिकः, पुं. (चातुरीं रथपरिचालनकौशलं
वेत्तीति ठक्।) सारथिः । इति जटाधरः ॥

चातुरी. स्त्री, (चतुरस्यैयं “तस्येदम् ।” ४।१।२०।
इत्यण् । ततो ङीप् । यद्वा चतुरस्य भावः इति
यष् ष्विवात् ङीष् ततो यलोपः ।) दाक्ष्यम् ।
चतुरता । इति मेदिनी ॥ [चातुरी ॥”

“या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी
इत्युक्तः ॥)

(गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, दंवीभाग-
वते । १२ । ६ । ४७ ।

“चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी च ऋतप्रदा ॥”)
चातुर्जातकं, स्त्री, (चतुर्जातक एव इति स्वार्थे

अण् । गुडत्वगोलापन्ननागकेशरूपचतुष्टयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“त्वगोलापन्नकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि विजातकम् ।
नागकेशरसंयुतं चातुर्जातिकमुच्यते ॥

तद्वयं रंजनं रूतं तीक्ष्णोष्णमुखगन्धहृत् ।
 लघुपित्ताग्निद्वयं कफवातविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
चातुर्थकः, पुं, (चतुर्थे चतुर्थेऽङ्गि भव इति । चतुर्थ

+ पुष्प ।) प्रतिचतुर्थदिनभवच्चरः । तस्य
मन्त्रोपधं यथा, ओम् जम्भनि स्तम्भनि विमो-
हय सर्वशार्धोन्मि वज्रेण फट । इति ।

पुण्यमष्टशतं जप्त्वा हस्ते दत्त्वाथ न स्पृशेत् ।
चातुर्थको ज्वरो रुद्र ! अन्ये चैव ज्वरास्तथा ॥

जम्बुफलं हरिद्रा च सर्पस्त्रैव च कशुकम् ।
सर्वज्वराणां धूपोद्यं हर ! चातुर्थकस्य च ॥”

इति गारुडः १८७ अध्यायः ॥
(अस्य सलक्षणचिकित्सादीनि यथा,—

“चातुर्थो द्विविधो ज्ञेयो वातश्लेष्मात्मको स्वरः ।
चातुर्थको नाम गदो दातुणो विषमस्वरः ॥

प्रोषणः सर्वधातूनां बलवर्णमिनाप्यनः ।
त्रिदोषजो विकारः स्यादस्मिन्मन्त्रगतोऽनिलः ॥

कुपितं पित्तमेवन्तु कफश्चैवं स्वकालतः ।
 शीतदाहकरस्तीव्रस्त्रिकालश्चानुवर्तते ॥

स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमध्वरः ।
ऊर्ध्वं कायस्य गृह्णाति यः पूर्वं सोऽनिलात्मकः ।

पूर्वं यज्ञात्यधः कायं श्रेयापूर्वञ्चरस सः ।
जज्ञाभ्यां श्रेयस्को ज्ञेयः शिरसोऽनिलसम्भवः ।

एवं विज्ञाय सहेयः कुर्यात्तत्र प्रतिक्रियाम् ।
 विलान्वरो रसगतो रक्तश्चेकाहिकस्तथा ॥

चातुर्मा

मांसमोऽपि द्वितीयः स्थाचतुर्थोऽस्थिसमाश्रितः ।
सर्वधातुगतो ज्ञेयो चीर्णो धातुचयकुरः ॥
भूतके भूतविद्या स्याद्धानि समताडनम् ।
वासाधात्रीदारपण्या नागरत्रिफला भवः ॥
मधुना सुंभृतः कायचातुर्थकनिवारणः ॥
अगस्तिपत्रस्वरसो निहन्ति
नस्ये च चातुर्थकरोगसुयम् ।
कासं भ्रमचापि शिरोरुजाश्च
विनाशयत्याशु हि तन्नराणाम् ॥”

इति हारीते चिकित्सास्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
चातुर्भद्रं, क्षी, (चातुर्भद्रमेवेति अण् ।) नागराति-
विषासुक्ता गुडूचोति चतुष्टयम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चातुर्मास्यः, क्षी, (चातुर्मास्यु क्रियते इति ।
“चातुर्मासाग्नयो यज्ञे ।” ५.१.१.६४ । इत्यस्य
सूत्रस्य वार्तिकोक्तः गणः । यागविशेषः । चातु-
र्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वणि । वैश्वदेवो वरुण-
प्रघासः प्राकमेघः शुनासीरीयश्चेति शब्दार्थ-
चिन्तामणिः ॥ आषाढशुक्लद्वादश्यादिचातुर्मास-
कर्त्तव्यनियमविशेषः । “यत्तं वाराहे ।
‘आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटमंक्रमे ॥
अभावे तु तुल्यार्कं पितृभ्यो न्ययं व्रतं ।
कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तु समापयेत् ॥
चातुर्धापि हि तन्नाम चातुर्मास्यं व्रतं नरः ।
कार्तिक्या शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ॥
मातस्ये ।

‘चातुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
मधुसरो भवेन्नित्यं नरो गुडविचरणात् ॥
तेलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतेलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभयन् ।
सदा सुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ॥
निराधिनोरुगोजस्यै विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकाक्षरोपवासिन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणास्रखलोमासं गङ्गाक्षानं दिने दिने ।
ताम्बूलवर्जनाङ्गो रक्तकण्ठश्च जायते ।
हृत्पद्मागन्तु सुलावण्यं सर्वं स्निग्धं वपुर्भवेत् ॥
फलत्यागात् मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ।
नमो नारायणायति जपानुश्रवणं फलम् ॥
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम् ।
एवमादिब्रतेः पार्थ । तुष्टिमायाति केशवः ॥
सन्तुष्टमारः ।

‘इदं व्रतं मया देव ! एहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नं सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशवः ॥
एहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूजं त्वहं भ्रिये ।
तस्मै भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनादनं ! ॥
समाप्नोतु च ।

‘इदं व्रतं मया देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
अनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनादनं ! ॥
अत्रैव यतिमधिलक्ष्य काठकयष्टम् ।
‘एकरात्रं वसिष्ठ्यामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

चातुर्मा

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चातुरो वसेत् ॥
एतदशक्तविषयम् । ‘कर्त्तुं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां
नैकस्यानवासी इति शब्दोक्तः ।” इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ ॥ अन्यच्च । तत्रोपक्रमकालः सन्तु-
ष्टमारोक्तः ।
“एकादश्यान् एहीयात् संक्रान्तौ कर्कटस्य तु ।
आषाढायां वा नरो भक्ता चातुर्मास्योदितं
व्रतम् ॥”

तत्र मन्त्रः ।
“चातुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेऽनुत्तमम् ॥”
अथ चातुर्मास्यनियमावश्यकता भविष्ये ।
“यो विना नियमं मन्त्रो व्रतं वा जप्यमेव वा ।
चातुर्मास्यं नयेन्नर्खो जीवन्नपि नरो हि सः ॥”
अथ चातुर्मास्यनियमाः । स्कान्दे नागरखण्डे ।
“आवणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।
दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्तिके चाभिमं त्यजेत् ॥”
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

“निष्ठावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनादने ।
यो भजयति विप्रेन्द्र ! अपचादधिको हि सः ॥
कार्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भजयन् ।
निष्ठावान् सुनिष्ठादहं । यावदाहुतनारको ॥
कलिज्ञानि पटोलानि वृक्षाकमहितानि च ।
एतानि भजयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनादनं ॥
सप्रजन्माजितं पुण्यं हरते नात्र संशयः ॥”
किञ्च ।

“रुचं तत्तत्कालमभ्यं फलमन्नादि वर्जयेत् ।
जपहोमाद्यनुष्ठानं नामसङ्कीर्तनस्तथा ।
स्वीकृत्य प्रार्थयेद्देवं एहीतनियमो नृपः ॥
इदं व्रतं मया देव ! एहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नं सिद्धिमायात् प्रसादात्तव केशवः ॥
एहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।
तदा भवतु सम्पूर्णं प्रसादात्तं जनादनं ॥” ॥
अथ चातुर्मास्यव्रतनियममाह्वारम् । विष्णु-
रहस्ये ब्रह्मनारदसंवादे ।

“यश्च नृप ! कान् स्मरेत् चातुर्मास्यव्रतक्रियाः ।
या निर्विघ्ना नरो भक्ता प्रयाति परमां गतिम् ॥
व्रतानि वेणावानीह मनस्यपि चिकीर्षतः ।
नरस्य जयमाप्नोति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
एकभक्तो नरः शास्त्रो नित्यस्त्रायो ह्यह्वरतः ।
योऽर्चयेच्चतुरो मासान् हरिं स्यात्तस्य लोकः
भाक् ॥

यस्तु सुप्ते हृदयेऽपि प्रतिशायो भवेन्नरः ।
वार्षिकान् चातुरो मासान् लभते वेणवी गतिम् ॥
यस्तु केशवमुद्दिश्य चात्मायगपरायणः ।
चातुर्मास्यं नयेद्भक्त्या स विष्णुतनुमाविशेत् ॥”
भविष्योत्तरे भगवद्गुह्यधिरसंवादे ।

“चातुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
स्त्री वा नरो वा मङ्गलो धर्माय सुदृढव्रतः ॥
एहीयात्प्रियमानेतान् दन्तधातुपूर्वकम् ।
तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कृत्यां पृथक् पृथक् ॥
मधुरसरसस्यमो भवेन्नारदस्य वर्जनात् ।

चातुर्मा

लभते सन्ततिं दीर्घां तैलस्य परिवर्जनात् ॥
अथ वर्जयन्नात् पार्थ ! सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
पञ्चतेलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात् ॥
मधुकतेलत्यागेन स्वर्गं विद्याधरो भवेत् ॥
पुष्पोपभोगत्यागेन स्वर्गं विद्याधरो भवेत् ॥
योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
कटुम्लतिलमधुरचारकाषायजान् रसान् ॥
यो वर्जयेत् स वैष्णवं वेगन्धं नाप्नुयात् कश्चित् ।
ताम्बूलवर्जनाङ्गो रक्तकण्ठो भवेत् ॥
पादाभ्यङ्गशिरोऽभ्यङ्गपरित्यागाच्च पायिष्ये ॥
दीप्तिमान् दीपचरणो यस्तो ब्रह्मपतिर्भवेत् ॥
दधितुण्डतक्रियमात्तु गोलोकं लभते नरः ।
इन्द्रातिथित्वमायाति स्थालीपाकविचरणात् ॥
लभेच्च सन्ततिं दीर्घां तापपक्षस्य वर्जनात् ।
भूमौ प्रस्तरशायी च विष्णोरनुचरो भवेत् ॥
सदा सुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ।
निर्व्याधिनीरुगोजस्यै सुरामटविचरणात् ॥
एकाक्षरोपवासिन ब्रह्मलोकं महीयते ।
धारणास्रखलोमानं गङ्गाक्षानं दिने दिने ॥
मौनव्रतो भवेद्यस्तु तस्याज्ञात्तवलिता भवेत् ।
भूमौ सुदृक् सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
नमो नारायणायति जपानुश्रवणं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम् ॥
विष्णुपादाभ्यङ्गश्रावणं कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
विष्णोर्द्विपुलं कुर्यादुपलपनमाज्जने ॥
कल्पमायी भवेद्वाजा स नरो नात्र संशयः ।
प्रदन्तिगजयं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
हंसगुह्यविमानेन स च विष्णुपदं व्रजेत् ।
गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व लोकमाप्नुयात् ॥
नित्यं शास्त्रधिनोदेन लोकान् यस्तु प्रबोधयेत् ।
स आसक्तपौ भगवानस्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
पुण्यमालाकुलां प्रजां कृत्वा विष्णोः पुरं व्रजेत् ।
कृत्वा प्रसन्नकिं दिव्यं स्थानमभ्यर्त्ता लभेत् ॥
तीर्थस्नानं कृतवानो निर्मलं देहमाप्नुयात् ।
पञ्चगव्याश्रयान् पार्थ ! चात्मायगफलं लभेत् ॥
एकभक्ताश्रयान्मन्त्रिहोत्रफलं लभेत् ।
नक्तभोजी समग्रन्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
अयाचितेन चाप्नोति वाप्रीकृपप्रपाफलम् ।
यष्टकालेऽसमो जी यः स्थायी स्वर्गं नरो भवेत् ॥
नित्यस्त्रायो नरो यस्तु सर्वकं स न पश्यति ।
भाजनं वर्जयेद्यस्तु स ज्ञानं पौष्करं लभेत् ॥
पञ्चैषु यो नरो भूदन्तं कुरुतेऽप्यफलं लभेत् ।
श्रितायां भोजनं नित्यं भवेत् ज्ञानं प्रयागजम् ॥
यामद्वयजलत्यागात्त रोगोऽपरिभ्रयते ।
एवमादिब्रतेः पार्थ ! तुष्टिमायाति तोषितः ॥”
किञ्च ।

“योगनिद्रां समालम्ब्य शोभादिश्रयते स्वप्न ।
क्षीरोदतोयवीथ्येधैर्येन पादः समाहितः ॥
लघ्वीकराभ्यङ्गेऽथ स्नानं न्यमानपदद्वयः ।
तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चातुरः क्षिपेत् ॥
व्रतेऽनेकेनियमोऽप्यष्टवैश्वदेवः ।
कल्पमायी विष्णुलोकं भवेन्नास्त्रयः संशयः ॥

चान्द्रम

सर्वा व्रतसमाप्ता च श्रीलक्ष्मणस्य प्रसादतः ।
यद्वयदानादिकृत्य च लेख्यं तत्तच्च कार्त्तिके ॥
स्तुत्वाय लक्ष्मणमथैव प्रसादं च पुनः पुनः ।
शेषं शङ्कोदनीर्थे च स्वीकृत्यादौणावैः सह ॥
गीतवृत्त्यादिना देवं परितोषाय वैष्णवान् ।
संपूजा नरयानेन देवं स्वालयमानयेत् ॥
प्रभोनीराजनं कृत्वा विसर्ज्य यत् वैष्णवान् ।
निवेद्य स्वासने देवं शयीत भुवि स स्मरन् ॥
यवच्च कुर्वतो मासाश्चत्वारो यान्ति ते सुखम् ।
अन्यथा प्रभवेद्दुःखमनादृष्टिश्च जायते ॥
तथा च भविष्यी ।
मिथुनस्थे सहस्रांशौ न स्वापयति यो हरिम् ।
वैष्णवैः सह सम्भयं कृत्वा दृष्टिस्तदा भवेत् ॥
किञ्च । भविष्योत्तरे ।
यो देवप्रयत्नं पाथे । अतुमीदृ समाचरेत् ।
उत्थानं वापि लक्ष्मणस्य स हरेर्लोकमाप्नुयात् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
चातुर्वर्ग्यं, ज्ञी, (चत्वारो वर्गाः । “चतुर्वर्गादीनां
स्वाधे उपसंस्थानम् ।” इति व्यञ् ।) ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यसूदाः । इति हेमचन्द्रः । ३।४७२ ॥
(यथा, मनुः । १२ । १ ।
“चातुर्वर्ग्यस्य ज्ञत्तज्जोऽयसुक्तो धर्मीस्त्वयानघ ॥”)
चतुर्वर्गधर्मश्च ॥
चातुर्वेदः, पुं, (चतुरो वेदानधीते इति चतुर्वेदः ।
स यव । “चतुर्वेदस्थोभयानदृष्टिश्च ।” इति
व्यञ् ।) चातुर्वेदः । चतुर्वेदवेत्ता । इति
आकरणम् ॥
चात्वालं, ज्ञी पुं, (चतते याचते इति । चत +
“स्यात्तिष्ठेत्तेरालच्चात्वालात्तोयत्तः ।” उणा
१ । ११५ । इति वालञ् ।) गर्भः । अग्नि-
होत्रोपकरणम् । इति संचिप्रसारे उणादित्तिः ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ६ । १ । ३ । ८ ।
“योनिर्ये यज्ञस्य चात्वालम् ॥”)
चान्द्रं, ज्ञी, (चन्द्रस्य इदम् । चन्द्र + अण् ।
यद्वा, चन्द्राय चन्द्रलोकाप्राप्ते । इदम् ।) चान्द्रा-
यणम् । इति प्रायश्चित्तत्वम् ॥
चान्द्रः, पुं, (चन्द्रस्यायम् । “तस्येदम् ।” ४।३।२० ।
इत्यण् ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ।
४।३३ ॥ चान्द्रमांसः । इति शब्दरत्नावली ॥
चान्द्रकं, ज्ञी, (चान्द्रं आर्द्रकमिव कायतीति ।
कै + कः ।) मृगशी । इति राजनिर्घण्टः ॥
चान्द्रार्थं, ज्ञी, (चान्द्रमत्वात्वा संज्ञा यस्य ।)
आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चान्द्रभागा, स्त्री, (चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धी भागो यस्याम् ।)
चन्द्रभागानदौ । इति हिरूपकोषः ॥
चान्द्रमसं, ज्ञी, (चन्द्रमाश्चन्द्रोऽधिष्ठातृदेवता
यस्य । चन्द्रमस + अण् ।) गृहगणितोपक्रमम् ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २३ ॥ (चन्द्रमसश्चन्द्रस्य
इदम् । चन्द्रमस + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० ।
इत्यण् ।) चन्द्रमससम्बन्धिनि चि ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । २५० । २० ।
“सर्वतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥”)

चान्द्राय

चान्द्रमासायनः, पुं, (चन्द्रमसोऽपत्यं पुमान् । चन्द्र-
मस् + फक् ।) बुधग्रहः । इति हलायुधः ॥
("तिकादिभ्यः फिच् ।" ४ । १ । १५५ । इति
फिच् ।) चान्द्रमासायनिश्च ॥
चान्द्रमासः, पुं, (चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धी मासः ।) चन्द्र-
सम्बन्धिमासः । स तु गौणसुखभेदेन द्विविधः ।
तत्राद्यः कृष्णप्रतिपदादिदीर्घमास्यन्तः । द्वितीयः
शुक्लप्रतिपदादिदृशान्तः । सामान्यत्रिंशत्तिथ्या-
त्मकमासश्च ॥ तत्र सुखचान्द्रे कर्माणि ।
आन्धिकश्राव्णादश्राव्णादिसपिण्डीकरणान्तश्रा-
व्हानि चान्द्रायणप्राजापत्यादिब्रतानि दानकर्म-
नित्यस्नानं गृहपुष्करिण्यादिप्रतिष्ठा साधारण-
तिथिविहितकर्म । गौणचान्द्रे अष्टकादिपार्वण-
श्राव्हं वारुणीस्नानं जम्बतिथिकृतं जम्भा-
ष्टम्यादुपवासः दुर्गातिसवादितिथिनियतपूजा ।
सामान्यत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासेन मासिकादिमास-
गणना । इति स्मृतिः ॥
चान्द्रायणं, स्त्री, (चान्द्रस्य चन्द्रलोकस्य अयनं
प्राप्तिर्यस्मात् । "धर्म्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्येति
मलोकताम् ।" इति याज्ञवल्क्यावचनादेव
तथात्वम् । यद्वा चन्द्रः अस्तनानन्दमयपुरुषः
अयनं आश्रयोधिष्ठातृदेवो यस्य व्रतस्य यत्र
व्रते वा ।) व्रतविशेषः । तत्पर्यायः । इन्द्र-
व्रतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्तु चतुर्विधं
पिपीलिकामध्याख्यम् १ यवमध्याख्यम् २ यति-
चान्द्रायणम् ३ शिशुचान्द्रायणम् ४ । यथा,—
"एकैकं द्वासयेत् पिण्डं कृणो शुक्लं च वर्धयेत् ।
उपस्पृश्य त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥"
"एतदेव पिपीलिकामध्याख्यम् ।" इति कुल्लूक-
भट्टः ॥
"एवमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यामे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरंचान्द्रायणं व्रतम् ॥
अष्टावर्षी समग्रीयात् पिण्डान् मध्यान्दिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरेत् ।
चतुरः पातरग्रीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥"
इति मनुः ॥
तद्विधानं यथा, गारुड १०५ अध्याय ।
"तिथिपिण्डाश्चरेद्दुहा शुक्ले शिखण्डसंमितान् ।
एकैकं द्वासयेत् कृष्णं पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ॥
यथाकथञ्चन पिण्डानां चत्वारिंशश्चतुहयम् ।
भासने वोपशुक्लीत चान्द्रायणमथापरम् ॥
कुर्यात्त्रिषवणं स्नानं पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ।
पवित्राणि जपेत् पिण्डान् गायत्र्या चाभि-
मन्त्रयेत् ॥
अनादिर्येषु सर्वेषु सुहृन्स्नान्द्रायणेन च ।
धर्म्मार्थो यश्चरेदेतत् चन्द्रस्येति मलोकताम् ॥
कृष्णकृद्गर्भकामस्तु महतीं श्रियमश्नुते ॥"
अपि च ।
"एकैकं वर्धयेत् पिण्डं शुक्ले कृष्णे च द्वासयेत् ।
उपस्पृश्य त्रिषवणं विपरीताधमर्हन्म् ॥"
इति तत्त्वैव २२६ अध्यायः ॥

चामरं

चान्द्री, स्त्री, अतकण्टकाक्षरी । (चन्द्रस्य इयम् ।
चन्द्र + "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण्
स्त्रियां ङीप् ।) व्योत्कला । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चन्द्रसम्बन्धिनि त्रि । यथा, माघे । २ । २ ।
"गुरुकायागुर्गा बिभ्रच्चान्द्रीमर्मिनभः श्रियम् ।"
चापं, स्त्री पुं, (चपस्य वंशविशेषस्य विकारः ।
"अवयवे च प्राण्यौषधिष्ठलेभ्यः ।" ४ । ३ । १२५ ।
इत्यण् ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ॥
(यथा, रघुः । १२ । ४७ ।
"क्रमशस्तं पुनस्तस्य चापात् सममिवोदयुः ॥"
वृत्तचित्रार्हः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"दलीकृतं चक्रमुग्रलि चापं
कोदण्डखण्डं खशु तूर्यगोलम् ॥"
नवमराशिः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ४२ । १० ।
"चापगतं गृह्णीयात् कुक्षुमशृङ्गप्रवालकाचानि ॥"
चापपटः, पुं, (चापो धनुस्तद्वत् वस्त्रीभूतालतिः
पटः पत्रं यस्य ।) पियालवृक्षः । इति जटाधरः ॥
चापलं, स्त्री, (चपलस्य भावः कर्म वा युवादित्वा-
दण् ।) अनवस्थितिः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
२२६ । तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
"मातृसम्यग्देशरागादेश्चापलन्तवनवस्थितिः ॥"
(यथा, रघुः । १ । ६ ।
"तद्गुणैः कर्ममागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥"
चापल्यं, स्त्री, (चपलस्य भावः कर्म वा । आक्षणा-
दित्वात् यञ् ।) चपलता । चापल्यम् । यथा,
"परदारं परद्रव्यं परीवादं परस्य च ।
परीक्षासं गुरोः स्थाने चापल्यञ्च विवर्जयेत् ॥"
इति चाणक्ये । ३० ॥
चामरं, स्त्री पुं, (चमरी मृगविशेषस्तस्या इदम् ।
चमरी + अण् ।) चमरीपुच्छलोमनिर्मित-
यजनम् । चारी । इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
प्रकीर्णकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥
चमरम् ३ चामरा ४ चामरी ५ । इति भरतः ॥
वालयजनम् ६ रोमगुच्छकम् ७ । इति रभसः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २६६ ।
"गुणेषु रागो यसनेखनादरो
रतिः सुभ्रूयेषु च यस्य भूपतेः ।
चिरं स सुदृष्टो चलचामराशुका
सितातपत्राभरणां नृपश्रियम् ॥"
अस्य वायुगुणः । ओजःकारित्वम् । मल्लि-
कादिशोभनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अथ चामरोद्देशः ।
"हस्तद्वयोन्नतः शुक्लः सुवर्णवलिभूषितः ।
ह्रींरंगालङ्कृतो राज्ञां भयमानसुखप्रदः ॥
वलेश्चामरोद्देशाद्वा आयातत्वं प्रकाशितम् ।
भयो भद्रो जयः शीलः सुखः सिद्धिश्चलः स्थिरः ॥
वितस्थे कैकसंव्रह्मणा दिनेष्टादिदिष्टां सुवाम् ।
सौवर्णं राजतं युग्मं त्रैदेशानां महीभुजाम् ॥
योग्येदिति निश्चित्य वलिकल्पनकर्मणि ।
स्थलजं जाङ्गलो राजा अनूपो जलजं वहेत् ॥
हीरश्च पद्मारागश्च वैदूर्यं नील एव च ।
मणिर्वलिषु योक्तव्यो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥*॥

चाय

“लवणे च सुरासर्पिर्दधितो यथो रश्मिषु ।
यथोत्तरं गुणवहाश्च मर्याः सप्त सप्तसु ॥
पुष्कानि तामां कृत्तानि जम्बुभिर्मकरादिभिः ।
कदाचिदपलभ्येत तस्मिन् पुण्यशालिभिः ॥
लवणाब्धिसमुद्भूतं पीतं गुरु तथा लघु ।
यद्वा चिप्रस्र वालस्यै किञ्चिदुत्पद्यते ॥
इत्थुसिन्धुद्वयं ताम्ब्रं चामरं यमलं लघु ।
मल्लिका मण्डकाश्चैव तस्मिन् यजति चामरे ॥
सुराभिजातं कलुषं कर्पूरं गुरुककेशम् ।
तद्वत्स्येनेव मादन्ति अपि वृत्ता मतङ्गजाः ॥
सर्पिःसिन्धुभवं स्निग्धं श्वेतोपातं घनं लघु ।
वायुरोगाः प्रशाम्यन्ति तस्य बीजववायुना ॥
जलसिन्धुद्वयं पाण्डुर दीर्घं लघु घनं महत् ।
अस्य वीर्येन नष्टेन हृष्ट्या रुक्का मरी भ्रमः ॥

“काली करालवदना विनिष्क्रान्ताभिप्राशिनो
विनिवृत्तदालङ्घना नरमालाविभूषणा ॥
होपित्तमर्परोधाणा शुष्कमामृतनिभैरवा ।
अतिविस्तारयदना जिह्वालनभीयणा ॥
निमग्नारक्तनयना नादापूरितक्षुब्धा ॥”

नं पर्जन्यायाः प्रमदाश्चषायिरे । इति माघः ।
इति दशमाहः ।

चारः

चारं, 'क्षी, (चर्यते भक्ष्यते कोपहेवादिवशा-
दिति । चर + कर्मणि चञ् ।) कृत्रिमविषम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६८ ॥
चारः, पुं, पियालवृक्षः । गतिः । बन्धः । अपसर्पः ।
इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ कारागारम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६८ ॥ (चर एव इति स्वार्थे
अण् ।) गृध्रपुरुषः । चरः । तद्विवरणम् । यदुक्तं
कालिकापुराणे ८५ अध्याये ।
“क्षत्रिदुर्गं च बाणिज्यं खल्वानां करसाधनम् ।
आदानं स्येनकरयोर्व्ययं गजवाजिनोः ॥
मूत्रवप्रमुखानां च योजनं सततं जनैः ।
प्रजानां सारसेतूनां बन्धनं चेति चाष्टमम् ॥
एतदष्टसु वर्गेषु चारान् सस्यकं प्रयोजयेत् ।
कार्याकार्यविभागाय चाष्टवर्णाधिकारिणाम् ॥
अष्टौ चारान् नियुज्यादाष्टवर्गेषु पार्थिवः ।
दशस्वन्वेषु युज्येत क्रमतः श्रेष्ठं तानि मे ॥
स्वामी सत्त्वराष्ट्राणि मित्रं कोषो बलं तथा ।
दुर्गं सप्तमं क्षयं राज्याङ्गं गुरुभाषितम् ॥
दुर्गयुक्तं चाष्टवर्गं चारं नात्मनि योजयेत् ।
तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि तु ॥
शुद्धान्स्वेषु पुत्रेषु सकृत्पुपादौ महानसे ।
शत्रुदासीनयोश्चैव बलावलविनिश्चये ॥
आदौ दशसु चेत्यु चारान् राजा प्रयोजयेत् ।
नयान् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत् ॥
निरूप्य तत्प्रतीकारमवगमं क्षिप्रतश्चरेत् ।
यथानियोगमेतेषां यो यो यत्रान्यथा चरेत् ॥
ज्ञात्वा तत्र नृपस्यैर्देहयेद्वा नियोजयेत् ।
चारान्स्तु मन्त्रिणा साङ्गं रहस्यं संस्थितो नृपः ॥
प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत् ।
स्वपुत्रे चाथ शुद्धान्स्वेषु ये तु चारा महानसे ॥
नियुक्तास्तान् मध्यरात्रौ पृच्छेत् यस्यापि मन्त्रिणा
एतान् चारान् स्वयं पश्येत् नृपतिर्मन्त्रिणा विना ॥
अन्याश्च मन्त्रिणा साङ्गं निरूप्य प्रदिशेत् फलम् ।
नेकवैश्वर्यचारो नेको नोत्साहवर्जितः ॥
संस्तुतो न हि सर्वत्र नातिघोषो न वामनः ।
सततं न हिवाचारी न रोगो नाप्यङ्गिमान् ॥
न विप्रविभवेर्हानो न भाव्यापुत्रवर्जितः ।
कार्यचारो नृपतिना गुरुतत्त्वविनिर्णयः ॥
अनेकवैश्वर्यहृत्समं भाव्यामुत्तैर्युतम् ।
बहुदेशवचोऽभिज्ञं भराभिप्रायवेदकम् ॥
दृढभक्तं प्रकुर्वीत चारं शक्तमसाधनम् ।
अधितिष्ठेत् स्वयं राजा कृषिमात्मसमैस्तथा ॥
वणिक्पथे च दर्गादौ तेषु शक्तानियोजयेत् ।
अन्तःपुरे पितृस्तुलान् धोरान् ब्रह्मान् नियो-
जयेत् ॥
षष्ठान् पण्डान् तथा ब्रह्मान् स्त्रियो या बुद्धि-
तत्पराः ।
शुद्धान्हारि युज्येयात् स्त्रियो ब्रह्मा मनी-
षिणीः ॥”
यथा च युक्तिकल्पतरौ ।
“वृषो निहन्त्याचारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ।”
(कापटिकपुरुषार्थः । यथा, मनुः । ७।१८४।

चारणाः

“उपयुक्त्यासद्वैव चारान् सस्यगविधाय च ॥”
“चारान्श्च कापटिकादीन् ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥
प्रचारः । यथा, रामायणे । २ । ६६ । २६ ।
“निवृत्तचारः सहसा गतो रविः
प्रवृत्तचारा रजनीं क्षुपस्थिता ।”
“निवृत्तचारः निवृत्तकिरणप्रचारः प्रवृत्तचारा
प्रवृत्ततमः प्रचाराः ॥” इति लट्टीकायां रामा-
नुजः ॥ बाणिज्यादिव्यवहारः । यथा, महा-
भारते । ५ । ३८ । १२ ।
“भूतेर्बाणिज्यप्रचारश्च पुत्रैः सेतेत च द्विजान् ॥”
सञ्चारः । प्रवृत्तिः । यथा, देवीभागवते । १ ।
११ । २२ ।
“न स्त्री द्रव्यति चारुणं न विप्रो वेदकर्मणा ॥”
“चारुणं रजःसञ्चारुणं ॥” इति टीकाज्ञानी-
कण्ठः ॥)
चारकः, पुं, (चारयति इति । चर + णिच् +
ण्वल् ।) अन्धादः पालकः । सञ्चारकः । (यथा,
रामायणे । ३ । ६६ । १८ ।
“इयं नृते भ्रातरि मे मधि वतस्यति मैथिली ।
न चाहमाशां कुर्यां ते पापं प्रच्छन्नचारकम् ॥”)
बन्धः । इति मेदिनी । के, ८७ । पियालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चर एव स्वार्थे अण्
चारः । ततः स्वार्थे कन् । गुप्तचरः । यथा
महाभारते । २।५।३८ । [चारकेः ॥”
“त्रिभिस्त्रिभिर्गजैर्नर्तुमि त्रीणि
चरणश्रीले, त्रि । यथा, कथामरिनसागरे । १२।६५।
“गुप्तं विरचितानां नाम भेजेऽन्तःपुरचारिकाम् ॥”)
चारटिका, स्त्री, (चर + णिच् + “शकादिभ्यो-
ऽटन् ।” ४ । ८ । उणां । इति ऋट् ततः
संज्ञायां कन् कापि व्यत इत्यच् ।) नलीनाम
गन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चारटी, स्त्री, (चर + णिच् + “शकादिभ्योऽटन् ।”
इति ऋट् ततो गौरादित्वात् डीष् ।) पद्म-
चारिणीवृक्षः । इत्यमरः । ० । ४ । १४६ ॥
भूम्याम्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
चारणः, पुं, (चारयति प्रचारयति ब्रह्मगीतादि-
विदां तन्त्रन्यकीर्तिं वा । चर + णिच् + लुः ।)
नटविशेषः । तत्प्रव्यायः । कुशीलवः । इत्यमरः ।
२ । १० । १२ । (यथा, मनुः । १२ । ४४ ।
“चारणाश्च सुपणाश्च पुरुषाश्चैव दाम्बिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीपुस्तमा गतिः ॥”
“चारणाः नटादयः ।” इति कुल्लूकभट्टः ॥”)
गन्धर्वविशेषः । यथा,—
“गन्धर्वाणां ततो लोकः परतः शतयोजनात् ।
देवानां गायनास्ते च चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥”
इति पाद्म पातालखण्डम् ॥
(देवयोनिविशेषः । यथा, भागवते । २ । १ । ३६ ।
“गन्धर्वविद्याधरचारणासरः
खरः श्वेतोरसुरानीकवीर्यः ॥”
चारपुरुषः । यथा, भागवते । ४ । १६ । १२ ।
“अन्तर्वैद्विज्भूतानां पश्यन् कर्माणि चारणेः ।
उदासीन इवाध्यक्षो वायुरास्तेव देहिनाम् ॥”)

चारी

चारभटः, पुं, (चारेषु चरेषु भटः । यज्ञाः चारे
बुद्धिकौशलादिप्रचारे भटः ।) वीरः । इति
हेमचन्द्रः । ३।२८ ॥ (यथाह भर्तृहरिः । १।६१।
“कश्चुस्वति कुलपुरुषो वैश्याधरपक्षवं मनोऽपि ।
चारभटचौरसेटकनटविटनिष्ठीवनशरावम् ॥”
चारवायुः, पुं, (चारेण सूर्यस्योदगतिभेदेन प्रेरितं
यो वायुः ।) निदाघनवायुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
चारिणी, स्त्री, (चारयति स्वगुणमिति । चर +
णिच् + णिनिः डीप् च ।) करुणीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चारित्रं, स्त्री, (चरित्रमेव इति । स्वार्थे अण् ।)
चरित्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०० ॥ (यथा,
रामायणे । ३ । ५६ । ६ ।
“कुलाक्रोशकरं लोके धिक् । ते चारित्रमीदृशम् ॥”
मरुद्गणानामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६।५४।
“जयोनश्चाहुतिश्चैव चारित्रं बहुपन्नगम् ॥”
चरतीति । “चरंवृत्तिः ।” ४ । १७२ । उणां ।
इति शिवम् । वृत्तान्तम् ॥)
चारित्रा, स्त्री, (चारित्रं अस्त्रस्वभावो विद्यते-
ऽस्या इति । अण् टाप् ।) तिलिङ्गीवृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥
चारी, स्त्री, (चारः पदनक्षेपभटः गतिभेदो वा
अस्यस्यामिति “अश्रुआदिभ्योऽच् ।” ५।२।१२७।
इत्यच् । ततो डीष् ।) वृद्धाङ्गविशेषः । यथा,—
“न हि चारो विना नृत्ये नृत्यस्याङ्गं प्रवर्त्तते ।
शृङ्गारादिरसानान् भावोद्दीपनकारिका ॥
माधुर्याद्धृत्ना नित्यं चारी चारुगतिर्मता ॥”
अन्ये तु ।
“एकपादप्रचारो यः सा चारी तु निगद्यते ।
पादयोश्चारणं यच्च सा चारीति निगद्यते ॥
करणानां समायोगः खण्डकः परिकीर्तितः ।
त्रिभिः खण्डेषुतुर्भिश्च मण्डलं समुदाहृतम् ॥
समनखा नृपरिवह्ना तिर्यग्मुखी सबला च ।
कातरा च कुवीरा च विशिष्टा रथचक्रिका ॥
पाणिरेचितका तलदर्शिनी गजहस्तिका ।
परावित्तलला चोरताडिताप्यहमण्डला ॥
स्तम्भकीडनिका हरिणजामिका चोररेचिका ।
तलोद्भृता सञ्चरिता स्फुरिकापि तथैव च ॥
लङ्कितजङ्घा सङ्घटिता स्यादथ महालसा ।
उत्कुञ्चिततितिर्यक्कुञ्चिता चापकुञ्चिता ॥
बहुविंशतिर्भैमचार्य इत्याख्याता मनीषिभिः ॥”
अन्ये तु ।
“समपादस्थिता वर्णा शकटास्यार्धार्द्धिकापि च ।
विश्याधा ताडिता बद्धा यङ्का क्रीडिता तथा ॥
ऊरुवृत्ता कृन्दिता जनितापस्यन्दिता तथा ।
स्यन्दितावत्समतली समोत्सारितमञ्जिता ॥
उच्छन्दिता च विज्ञेयाश्चार्यः षोडश भूमिगाः ॥”
इति भूमिचारी ॥ * ॥
आकाशचारी यथा,—
“चारीआकाशगा वस्य विज्ञेया लघ्वरी तथा ।
अङ्गिताडिता अमरी पुरःसेपा च श्चक्रिका ॥

अपक्षेपा जङ्घावर्ता विद्धा च हरिणप्रता ।
 • ऊकवङ्गादोलिता च जङ्घा जङ्घनिका तथा ॥
 विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दृष्टपार्थेति षोडश ॥”
 अन्ये तु ।
 “विभ्रान्तातिक्रान्तापक्रान्ता पार्श्वक्रान्तिका ।
 ऊर्ध्वानुर्दोलपादादृष्टा नृपूरपादिका ॥
 भुजङ्गभासिका क्षिप्रविद्धा ताला च स्रुचिका ।
 विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दृष्टपादा तदेव च ॥
 आकाशचारिका एताः षोडशैव निरूपिताः ॥”
 एतास्वैव भूमिचारीष्वन्तरमेदोऽस्ति तिर्यक्-
 चारी ऊर्ध्वचारी अधश्चारीति ता ऊहनीयाः ॥
 “तैलाभ्यक्तेन गात्रेण लज्जाहारो जितश्रमः ।
 स्तम्भे वा भित्तिदेशे वा प्रथमं ताः प्रयोक्तव्यम् ॥
 रूक्षाहारं तथालक्ष भुक्ता तां न समाचरेत् ।
 वृक्षपादस्य विन्यासचारी सेवाभिधीयते ॥
 शृङ्गारादिरसानान् भवेद्दीपनकारणम् ।
 माधुर्यं भूममा नित्यं हृदयतालव्यान्विता ॥
 नियतोऽङ्गविशेषाणां चारी सञ्चारतो भवेत् ॥”
 इति सङ्गतदामोदरोक्तचारीलक्षणम् ॥
 चारुः, पुं, (चरति देवेषु गुरुत्वेन । चर + “ह-
 सनिजनिचरीति ।” उणां १ । ३ । इति णुण् ।)
 दृष्टव्यः । (चरति चित्ते इति ।) मनोज्ञे चि ।
 इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
 १० । ६ । [मधुपचनजातम् ॥ ”
 “इति चतुल्लचाटपटुचारसुरपैरिगो राधिका-
 श्रीकृष्णस्य कर्तुं गीतमसमन्तपुत्राणामन्यतमः ।
 यथा, हरिवंशे । ११७ । ३६ ।
 “चारुसञ्चलिनो अङ्गं सुताचारुमतीं तथा ॥”
 चारुकः, पुं, (चारु + संज्ञायाम् क्तुः ।) शरत्तोजम् ।
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । रक्त-
 पित्तकषापहत्वम् । शीतत्वम् । लघुत्वम् ।
 अट्ट्यात्वम् । कषायत्वम् । वातकोपनत्वम् । इति
 भावप्रकाशः ॥
 चारुकेशरा, स्त्री, (चारुणि केशराणि अस्याः ।)
 नागरमुस्ता । तरुणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चारुगर्भः, पुं, (चारुः मनोज्ञः गर्भः अभ्यन्तर्वेष्टात्मः-
 करणमिति यावत् यस्य । यद्वा चारुगर्भं उत्त-
 मं पत्तिस्थानं यस्य ।) श्रीकृष्णपुत्रः । यथा हरि-
 वंशे । १६० । ६ ।
 “चारुभद्रचारुगर्भः सुदृष्टो दम एव च ॥”
 चारुगुप्तः, पुं, (चारु यथा स्यात् तथा गुप्तः । यद्वा
 चारुणा ईश्वरेण कृष्णेन गुप्तः पालितः ।)
 श्रीकृष्णपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
 “सुषेणचारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ॥”
 चारुदेव्याः, पुं, रत्निययां श्रीकृष्णपुत्रः । यथा,
 हरिवंशे । १६० । ५ ।
 “इतीयसारदेव्याश्च वृष्णिर्निहो महारथः ॥”
 चारुधारा, स्त्री, (चारुणां मनोहरपदार्थानां
 धारा इव, तैलाभ्यसुन्दरत्वेनास्यास्तथात्वम् ।
 चारुधारा नैतिर्व्यवहारो यस्याः वा ।)
 शची । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारु धाम
 यस्याः ।) चारुधामा इत्यपि पाठः ॥

चारुनालकं, स्त्री, (चारु नालं यस्य कप् ।)
 रक्तपद्मम् । इति पुराणम् ॥
 चारुपर्णी, स्त्री, (चारु मनोज्ञं पर्णं पत्रं अस्याः ।)
 प्रसारणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धभादालिया
 इति भाषा ॥ (प्रसारणीशब्देऽस्या गुणादिकं
 ज्ञेयम् ॥)
 चारुफला, स्त्री, (चारु मनोहरं फलं अस्याः ।)
 दाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चारुबाहुः, पुं, (चारु बाहु यस्य ।) श्रीकृष्ण-
 पुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
 “चारुबाहुः कनीयाश्च कन्या चारुमती तथा ॥”
 चारुविन्दः, पुं, (चारु चारुतां विन्दतीति ।
 विन्द + अण् ।) श्रीकृष्णपुत्रः । यथा, हरि-
 वंशे । १६० । ६ ।
 “सुषेणचारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ॥”
 चारुमती, स्त्री, (चारु चारुतां सौन्दर्यं अस्या
 अस्तीति । मत्पुं ततो डीप् ।) रत्निययां
 श्रीकृष्णस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
 “चारुबाहुः कनीयाश्च कन्या चारुमती तथा ॥”
 चारुलोचनः, पुं, (चारुणी लोचनेऽस्य ।) हरिणः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारुलोचनविशेषः त्रि ॥)
 चारुवर्जना, स्त्री, (चारु चारुत्वं श्रियमित्यर्थः
 वर्जयति स्वगुणैरिति यावत् । वर्ज + शिच् +
 युच् । कर्त्तरि ल्युट् । ततश्च ।) नारी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चारुव्रता, स्त्री, (चारु व्रतमस्याः ।) मासोप-
 वासिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चारुशिला, स्त्री, (चारुशालां शिला इति मित्य-
 कर्मधारयः ।) मणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चार्त्तिकं, स्त्री, (चार्त्तिकेव । स्वार्थे यञ् ।)
 चन्दनादिना दृष्टविलेपनविशेषः । इत्यमरः ॥
 तत्पर्यायः । चर्त्तिका २ स्यासकः ३ । इत्यमरः ॥
 चर्त्तिक्यम् ४ । इति भरतः ॥ अपि च ।
 “स्यासकः स्यासकश्चो चर्त्तिक्यश्च चर्त्तिक्यम् ।
 वस्त्रादीं कुडुमादीनां कृतादियु निगदते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 चार्म्मः, पुं, (चर्म्मणा परिधेयः इति । चर्म्म-
 + अण् ।) चर्म्माच्छादितवस्त्रम् । इति भरतः ॥
 चर्म्मचन्द्रद्वयं त्रि ॥
 चार्म्मणं, स्त्री, (चर्म्मणां समूहः इति । भिन्ना-
 दिभ्योऽङ् ।) १ । २ । ३८ । इत्यङ् ।) चर्म्म-
 समूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 चार्म्मिणं, स्त्री, (चर्म्मिणां चर्म्मधारिणां समूहः ।
 इति अण् ।) चर्म्मिसमूहः । इत्यमरटीकायां
 स्वामी ॥
 चार्त्तिकः, पुं, (चारुः आपातमनोरमः लोक-
 चित्ताकर्षकः इति यावत् वाकः वाक्यमस्य ।
 ततः प्रयोदरादित्वात् माधुः ।) तात्त्विकविशेषः ।
 तत्पर्यायः । चार्त्तस्य २ वाक्त्रिकः ३ लौकाय-
 निकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ स च आकाश-
 भिन्नभूतचतुष्टयवादी । प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति
 चार्त्तिकाः । इति न्यायसंग्रहः ॥ (यथा च

सर्वदर्शनसंग्रहे । “अथ कथं परमेस्वरस्य निःस्प-
 सपदत्वमभिधीयते दृष्टव्यमित्यनुसारिणा
 नास्तिकप्ररोमणिना चार्त्तिकायां दूरीतसारित-
 त्वान् तुरुच्छेदं हि चार्त्तिकास्य चेदितम् ॥”)
 दूर्योधनसखराजसविशेषः । (यथा, महा-
 भारते । १२ । ३८ । २२—२३ ।
 “निःशब्दे च स्थितिं तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
 राजानं जायमानं दृष्ट्वा चार्त्तिकां राक्षसीं प्रवीत् ॥
 तत्र दूर्योधनसखा भिक्षुरूपेण समतः ।
 सातः शिखी चिदखी च धृष्टो विगतसाधवः ॥”)
 चार्त्ती, स्त्री, (चारु + गुणवचनत्वात् डीप् ।)
 कुवेरपत्नी । ज्योत्स्ना । इति । शोभना । इति
 मेदिनी । पे, ६ ॥ दीप्तिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 चालः, पुं, (चालयति ह्लादयतीति । चल् + शिच्
 + अच् णी वा । यद्वा चालयति आच्छादयत्यने-
 नेति । चल् + शिच् + करणे घञ् ।) स्वनाम-
 स्थानग्रहाच्छादनम् । तत्पर्यायः । पिटम् २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पटलम् ३ इति । ४ । इत्य-
 मरः । २ । २ । १४ ॥ कटलम् ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ छटम् ६ । इति जटाधरः ॥ चार्त्त-
 चङ्गपत्नी । इति भूरिप्रयोगः ॥
 चालकः, पुं, (चालति स्वच्छेद्यैव । चल् + कण् ।)
 अङ्गुष्ठद्वयं इत्युक्ते । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चालनं, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल् + शिच् +
 करणे ल्युट् ।) चालनी । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ (यथा, कर्मप्रदीपे ।
 “चार्त्तिकदमोपेतं चालनं तिततः स्तुतः ॥”
 भावे ल्युट् ।) प्रेरणम् । यथा, भागवते । ६ ।
 २६ । ४७ ।
 “चालनं गहनं प्राप्तिर्नित्यं दयशब्दयोः ॥”
 चालनी, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल् + शिच् +
 करणे ल्युट् डीप् च ।) स्वनामस्थानग्रहादि-
 चालनपात्रम् । तत्पर्यायः । तिततः २ । इत्य-
 मरः । २ । १४ । २६ ॥ चालनम् ३ अङ्गुष्ठद्वयं ४ ।
 इति भरतः ॥ पात्नीरः ५ । इति जटाधरः ॥
 चायः, पुं, (चाययति भजयति कणादिकमिति । चय
 + स्वार्थे शिच् + अच् । यद्वा चायति भजयति-
 २सौ मीमांशिमिति । चय + कर्मणि घञ् ।)
 स्वर्गचातकः । मोक्षाचङ्गा इति श्वातः । नील-
 कण्ठ इति कश्चित् श्वातः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ तत्पर्यायः । त्रिकीर्तिः २ नीलाङ्गः ३
 पुण्यदर्शनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चायः, पुं, (चाय + प्रयोदरात् सत्वम् ।) चाय-
 पत्नी । इत्युक्ते । इति मेदिनी । से, २ ॥
 चि, अ चित्वा । चयने । इति कविकल्पदमः ॥
 (श्री-उभं-हिकं-अनिट् ।) अ, चयति चयति
 धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 चि, अ न चित्वा । इति कविकल्पदमः ॥ (श्री-
 उभं-हिकं-अनिट् ।) चित्तिचयनं राशीकरण-
 मिति यावत् । न अ, चिनोति चिनुते । इति
 दुर्गादासः ॥

चिकित्

चि, क मि चित्वाम् । इति कविकल्पदुमः ॥ (चुरा-
पर-दिक-सेट् ।) क मि, चययति चाय-
यति । समते तु चययति चापयतीत्यपि ।
इति दुर्गादासः ॥

चिकित्सकः, पुं, (चिकित्सति रोगमपनयतीति ।
कित् + “गुप्तिङ्कितृभ्यः सन् ।” ३।१।५ । इति
स्वार्थे सन् + क्तृन् ।) चिकित्सकर्त्ता । (यथा,
मनुः । ८ । २८४ ।

“चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचरता इमः ॥”
तत्पर्यायः । रोगहारी २ अगदकारः ३
भिषक् ४ वैद्यः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
तस्य लक्षणं यथा, चाणक्यः ।

“आयुर्वेदज्ञताभ्यासः सर्वेषां प्रियदर्शनः ।
आयुर्वेदज्ञानगुणोपेत एव वैद्यो विधीयते ॥”

चिकित्सा, स्त्री, (चिकित्सनमिति । कित् याधि-
प्रतीकारे + “गुप्तिङ्कितृभ्यः सन् ।” ३।१।५ ।
इति स्वार्थे सन् ततः अपत्यः ।) रोगप्रती-
कारः । तत्पर्यायः । रुक्प्रतिक्रिया ० । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५० ॥ उपचारः ३ उपचर्या ४
नियमः ५ वेदनानिष्टा ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८
ग्रामः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिकित्सितम् १०
प्रतीकारः ११ भिषग्विजितम् १२ । इति रत्न-
माला ॥ रोगप्रतिकारः १३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ सा त्रिधा यथा, वैद्यकः ।

“आसुरी मानुषी देवी चिकित्सा सा त्रिधा
मता ।

सुतप्रधाना देवी स्यात् द्वेदेहात्मिकासुरी ॥
मानुषी षड्भा ज्ञेया जपघोमादिसंस्कृता ।
कलौ चाल्पवले लोके मानुषी तत्र पूजिता ॥”
तस्या लक्षणं यथा,—

“यामिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्विषजां मतम् ॥
या हृदीर्णां शमयति नाभं याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तथा याधिं हृदयसुदीरयेत् ॥”
चिकित्साविधुपदेशो यथा,— [गदः ।

“जातमात्रचिकित्स्यः स्थाप्योप्योत्पत्तया
वह्निर्ज्वलितस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विक्रोऽसौ ॥
रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म्म भिषक् पञ्चाङ्गज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥
औषधं केवलं कर्त्तुं यो जानाति न चौषधम् ।
वैद्यकर्म्म स चेत् कुर्याद्वधमर्हति राजतः ॥
आदावन्ते रुजां ज्ञाने पर्येत चिकित्सकः ।
भेषजानां विधानेऽप्य ततः कुर्यात् चिकित्सितम् ॥
श्रीते शीतप्रतीकारमुष्णं चोष्णनिवारणम् ।
क्षत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यप-
येत् ॥

अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया क्षता ।
क्रियाहोनातिरिक्ता च साध्योऽपि न सिध्यति ॥
क्रिया यास्तु गुणालम्भे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
पूर्वस्थां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो मतः ॥”
चिकित्साफलं यथा,—

“कचिदर्थः कचिन्मोक्षी कचिद्वर्म्मः कचिद्व्यशः ।

कर्म्माभ्यासः कचिन्नेति चिकित्सा नास्ति
निष्कला ॥” ॥

चिकित्साज्ञानं यथा, भावप्रकाशे ।

“रोगी दूतो भिषगदीर्घमायुर्देवश्च सेवकः ।
सदीर्घं चिकित्सायामित्यज्ञानं बुधा जगुः ॥”

चिकित्सितं, स्त्री, (कित् + स्वार्थे सन् ततो भावे
क्तः ।) चिकित्सा । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने ० अः । [तम् ॥”

“वीर्यं चिकित्सितस्येतत् समासेन प्रकीर्ति-
पर्याया अस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“चिकित्सितं प्रतीकारचिकित्सा च भिषग-
जितम् ॥”

चिकित्स्यतेऽनेनेति । करणे क्तः । भेषजम् ।
अस्य पर्याया यथा, चरके चिकित्सास्थाने १ अः ।

“चिकित्सितं याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥

विद्याद्वेषजनामानि भेषजं द्विविधं तत् ।
यद्यथाधिनिर्घातकरं वल्यते तच्चिकित्सितम् ॥

चिकित्सिताद्ये एतावान् विकाराणां यदी-
वधम् ॥”

यथा, भागवते । १ । ५ । ३२ ।

“एतत् संसृजितं प्रमत्तापत्रवचिकित्सितम् ।
यदीश्वरे भगवति कर्म्म ब्रह्मणि भावितम् ॥”

एतप्रतीकारे चि ॥

चिकित्, चि, (नि नता नामिकास्थस्य । “इनच्
पिटच् चिकश्च च ।” ५ । २ । ३३ । इति
इनच् प्रकृतेश्चिकादेशश्च ।) चिपिटनासिकः ।
इति कैचित् ॥

चिकिलः, पुं, (चि + बाहुलकात् इलच् कुक्
च ।) पक्षुः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥

चिकीर्षा, स्त्री, (कर्त्तुमिच्छा इति । “धातोः कर्म्मणः
समानकर्त्तृकादिष्कार्या वा ।” ३ । १ । ७ ।

इति लघातोः इष्कार्यकसन्प्रत्ययेन चिकीर्ष-
ततः “अप्रत्ययात् ।” ३ । ३ । १०० । इत्यः ।)

कर्त्तुमिच्छा । इति सुधबोधम् ॥ करिवार
वाक्छा इति भाषा । (यथा, भागवते । २ । १०२४ ।

“हस्तौ रुतहतुस्तस्य नाशकर्मचिकीर्षया ॥”

चिकीर्षुः, चि, (चिकीर्षतीति । क्त + सन् +
“समाशंसभिच् उः ।” ३ । २ । १६८ । इति

उः ।) कर्त्तुमिच्छुः । करणेष्ठाविशिष्टः । इति
याकरणम् ॥

चिकुरः, पुं, (चि इत्ययत्तशब्दे कुरतीति । कुर-
शब्दे + “इगुपधजति ।” ३ । १ । १३५ । इति

कः ।) केशः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । ३६७ ।
“चिकुरनिचये यत् कौटिल्यं विलोचनयोश्च
या ॥”)

सर्पः । (अयं हि ऐरावतकुलजातस्य सुमुखस्य
पिता । यथा, महाभारते । ५ । १०३ । २४ ।

“एतस्य हि पिता नागचिकुरो नाम मातले ।।
न चिरात् वेनतेयेन पञ्चलसुपपादितः ॥”)

पञ्चतः । पञ्चभेदः । वृक्षविशेषः । गृहवधुः ।
तरलः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

चिकुरः, चि, (चि + कुर + कः ।) चपलः । स
तु दोषमनिश्चित्य वधवन्धनादेः कर्त्ता । इत्यमरः ।
३ । १ । ४६ ॥

चिकुरपक्षः, पुं, (चिकुराणां केशानां पक्षः
सम्बन्धः ।) कक्षसम्बन्धः । केशसमुदयः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६८ ॥

चिकुरपाशः, पुं, (चिकुराणां केशानां पाशः
सम्बन्धः ।) केशसम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥

चिकुरहस्तः, पुं, (चिकुराणां हस्तः सम्बन्धः ।)
केशसम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥

चिकूरः, पुं, (चिकुर + निपातनात् दीर्घः ।)
केशः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥

चिकृ, क अर्त्तो । इति कविकल्पदुमः ॥ (चुरा-
पर-सक-सेट् ।) कोपधः । तृतीयस्वरभध्यः ।
अर्त्तिः पीडनम् । क, चिक्रयति श्रुत् शूरः ।
इति दुर्गादासः ॥

चिक्रः, पुं, (चिक् इत्ययत्तशब्देन कायति शब्दा-
यैते इति । चिक् + के + कः ।) कुक्षुन्दरिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नि नता नामिकास्थ-
स्येति । “इनच् पिटचित्ति ।” ५ । २ । ३३ ।
इत्यस्य वार्त्ति “कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ।”
इति कप्रत्ययो नेषिकादेशश्च । नतनासिके,
चि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चिकृण, चि, (चित्यते ज्ञायते इति । चित् +
“चित्तेः कणः कश्च ।” उणा । ४ । १७६ ।
इति कर्मणि कणः कश्चान्तादेशः । बाहुलकाद-
गुणः ।) स्निग्धवृक्षनादि (स्निग्धत्वमष्टगुणादि-
गुणवद्वस्तु ।) इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ चिकृणा
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१८४ । ३४ ।

“कठिनचिकृणः शूलैः पिच्छिलो नृदु-
दारुणः ॥”)

चिकृणः, पुं, (चिकृणं स्निग्धगुणं विद्यतेत्य-
अच् ।) पूगवृक्षः । तत्फलं स्त्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अयिधपाकस्यावस्थाविशेषो यथा,

“पाकस्तु त्रिविधो मन्दचिकृणः खरचिकृणः ॥”
इति वामदे कल्पस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥

चिकृणा, स्त्री, (चिकृणं मष्टगुणा विद्यतेऽस्याः ।
अर्शआदित्वादच् । ततश्चाप् ।) उत्तमा गौः ।

तत्पर्यायः । नेचिकी २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिकृणी, स्त्री, (चिकृण + गौरादित्वात् ङीष् ।)
पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिकृसः, पुं, (चिकृयति पीडयति चूर्णकारिण-
मिति । चिकृ + अच् ।) यवचूर्णम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ६६ ॥

चिक्रा, स्त्री, (चिक्रयति पीडयति भोक्तारमिति ।
चिकृ + अच् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिज्जटः, पुं, (चिज्ज इत्ययत्तशब्देन अटतीति । अट
गता + अच् ।) शकन्धादिवत् अलोपः ।) मत्स्य-
विशेषः । गर्जाचिज्जट्टी इति मोषाचिज्जट्टी

इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । महाशकः २ ।

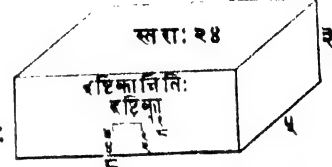
चित

इति चारावली । १८७ ॥ अस्य गुणाः । गुरु-
त्वम् । आह्वितम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् ।
भेदःपित्तनाशित्वम् । लघ्वत्वम् । रोचनत्वम् ।
कफवातकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (ऊषा-
पानविधौ भक्षणविधौऽस्य यथा,—
“प्रातः पानीयपाने मध्वह्विगन्धितं द्रव्यमेतच्च
नाद्यात् ।
मांसं क्षीरञ्च शाकं सकलविदलकं पिष्टकं
चिज्जटञ्च ॥”
इति वैद्यक-कृतचर्यायाम् ॥)
चिज्जटो, स्त्री, (चिज्जट + जातौ डीष्) मत्स्य-
विशेषः । घुवाचिज्जटो इति भाषा ॥ अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । वातनाशित्वम् ।
श्लेष्माकारित्वम् । गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
चिज्जटः, पुं, (चिज्जट + एषोदरादित्वात् टस्य डत्वे
साधुः ।) चिज्जटमत्स्यः । इति शब्दमाला ॥
(विवरणमस्य चिज्जटशब्द-व्याख्यानम् ॥)
चिचिच्छः, पुं, फलविशेषः । चिचिच्छ इति चिचिज्जा
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । चेतुराक्षः २
सुदीर्घः ३ गृहकूलकः ४ । अस्य गुणाः । वात-
पित्तनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । बलवृद्धिकारित्वम् ।
श्रोणिगोऽतिहृतत्वम् । पटोलनः । किञ्चिद्गुण-
हीनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा च चारावलीते
प्रथमे स्थाने दृष्टमेऽध्याये ।
“चिचिच्छो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।
श्रोणिगोऽतिहृतः किञ्चिद्गुणैर्नूनः पटोलनः ॥”)
चिच्छा, स्त्री, (चि + चयनं चिनोतीति । चि +
अन्त्योऽपीति डः ।) तिन्निडोत्पन्नः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४३ ॥ (यथा,—
“चिच्छादलरमन्धान् पथं दधोदनं हितम् ॥”
इति वैद्यकभैषज्यध्वजतैर्यस्य गुल्माधिकारे ॥)
चिच्छी, स्त्री, (चिच्छ + गौरादित्वात् डीष् ।)
गुल्मा । इति कैचित् ॥
चिच्छान्नं, स्त्री, (चिच्छा तिन्निडो तद्वत् अन्नं
यत् ।) अन्नशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चिच्छासारः, पुं, (चिच्छायास्तिलिच्छाः सार इव
सारोऽन्नं यत् ।) अन्नशकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
चिच्छोटकः, पुं, (चिच्छेव अटतीति । अट +
बुल् । एषोदरात् साधुः ।) लघ्वविशेषः ।
से चको इति चैच्छा इति च भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । अङ्गुलीयाः २ । इति रत्नमाला ॥
चिच्छाटकोऽपि पाठः ॥
चिट, प्रेष । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-सकं-
सेट् ।) सेटति अर्थं स्वामी । इति दुर्गादासः ॥
चिट, क प्रेष । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ॥)
चित, ई ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
सकं-सेट् ।) ई, चित्तः । ज्ञानमिह जागरणम् ।
ज्ञानञ्च अविद्यानिद्रयाक्लान्ते जगद्यकः स चेत-
तीति हज्जायुधः । चिचेत रामस्तत् लक्ष्मम् ।
इति दुर्गादासः ॥

चितिः

चित, इ क स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
परं-सकं-सेट् ।) इ क, चित्तयति विष्णुं सुधीः ।
इति दुर्गादासः ॥
चित, क इ ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्सकं-सेट् ।) क इ, चेतयते । राक्षसस्य
चेतयन्ति न । इति भट्टौ गणलतानित्यत्वमिति
रमानायः । वस्तुस्तु चेतयते तत्चेतनं करोतीति
चौ साधुम् । इति दुर्गादासः ॥
चित्, स्त्री, (चित् संज्ञाने + सम्प्रदादित्वात् भावे
क्रिप् ।) ज्ञानम् । इत्यमरः । १ । ४ । १ ॥
(यथा, भागवते । ४ । ७ । २ ।
“महान् कथं भगवत्पञ्चाननस्याविकारिणः ।
लीलया चापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः
क्रियाः ॥”)
चित् य, असाकत्वम् । इत्यमरः ॥ यथा । किञ्चित्
कञ्चित् इत्यादि । (तत्तु प्रत्ययविशेषः । कालाद-
निर्णये चित्प्रत्ययस्य प्रयोगो दृश्यते । “किमः
क्षन्ताच्चिन्नौ ।” इति सुभक्तोद्योक्तकरणाप्रणीता
पूज्यपादवोपदेवाचार्यः ॥)
चित्तः, त्रि, (चि + कर्मणि क्तः ।) हृत्तः । इति
मेदिनी । ते, १८ ॥ (हतचयनः । मसितः ।
“इह वै कर्मचिन्नो लोकः नीयते खमममुच
पुण्यचित्तः नीयते ।” इति श्रुतेः ॥)
चित्ता, स्त्री, (चीयते प्रसङ्गानामिरस्यो यद्वा
चायते उक्तीयतेऽसौ प्रेतस्य परलोकप्रसङ्गे इति ।
चि । अधिकरणे वा कर्मणि क्तस्तत्ताप् ।) प्रवृत्ता
प्रवृत्ताधारणम् । तत्पर्यायः । चित्ता २ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥ काश्रमटो ३ चैत्वम् ४
चित्तात्तुङ्कम् ५ चित्यम् ६ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ चितिः ७ । (यथा, महाभारते ।
६ । २ । १६ । १७ ।
“चित्तायेतद्वहन्नाथं पञ्चाभ्यां तत् प्रवर्तते ॥”)
संहतिः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥
चित्तात्तुङ्कं, स्त्री, (चित्तेव चूडकम् ।) चित्ता ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चित्तिः, स्त्री, (चीयतेऽस्यामिरिति । चि + अधि-
करणी क्तः ।) चित्ता । (यथा, भागवते । ४ । २ । ५० ।
“चित्तिं दारुमयीं चित्ता तस्यां पत्युः कलवरम् ॥”)
समूहः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ दुर्गा । यथा,
“चित्तिचेतन्यभावादवा चेतना वा चितिः
भूता ।
महान् याव्य स्थिता सर्वं महा वा प्रकृति-
र्गता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
भित्तिस्येष्टिकादिमहत्ताज्ञानार्थाङ्गविशेषः । यथा,
चित्तौ करणभूतं साहचर्यम् ।
“उच्छ्रयेण गुणितं चित्तेः किल
क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत् ।
इष्टिकाघनज्ञे घने चित्ते-
रिष्टिकापरिभित्तञ्च लभ्यते ॥
इष्टकोच्छ्रयश्चदुच्छ्रितचित्तेः
स्युः साराच इवदा चित्तेरपि ॥

चित्तस

उदाहरणम् ।
अष्टादशाङ्गुलं दीर्घं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः ।
उच्छ्रितिस्यङ्गुला यस्यामिष्टिकासाचित्तौ किल ॥
यद्विस्तृतिः पञ्चकरादृष्टं
दीर्घञ्च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितिश्च ।
तस्यां चित्तौ किं फलमिष्टिकानां
सहजा च का मूढि कतिस्तराश्च ॥

चित्तायाः लक्षणात्मनः ४ चित्तेः क्षेत्र-
फलम् ४० । उच्छ्रयेण गुणितं चित्तेर्चैवफलम् १२० ।
लब्धा इष्टिकासहजा २४६० । स्तरसहजा २४ ।
एवं व्याख्यानचर्यापि । इति चित्तव्यवहारः ॥”
इति लीलावती ॥ (इष्टाङ्गविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । २० । ६ ।
“चित्तयस्तत्र कर्मणा नान्तरिक्षगता यतः ॥”)
चित्तिका, स्त्री, (चित्तिः कार्यभेदः सा इव कार्य-
तीति । के । कः ।) कटिदृक्कला । इति चारा-
वली । २०४ ॥
चित्तं, स्त्री, (चित्तत्वेनेति । चित् + करणे क्तः ।) अनु-
सन्धानात्मिकात्मः करणवृत्तिः । इति वेदान्तः ॥
“यत्तत् सत्वगुणं स्वच्छं स्वान्नं भगवतः पदम् ।
यदा हृत्सुदेवाय चित्तं तन्महदात्मनः ॥
स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ।
प्रवृत्तिनिराकरणं प्रोक्तं यथापी प्रकृतिः परा ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
अस्यार्थः । “अधिभूतस्वरूपेण तस्यैव महा-
नितिसंज्ञा अध्यात्मरूपेण चित्तं उपास्यरूपेण
वासुदेवः अधिष्ठाता तु सस्य क्षेत्रज्ञः ।” इति
श्रीधरस्वामी ॥ (अनेनेव चित्कर्तुः प्रथमसम्बन्धः ।
अतएव भगवत्पञ्चल्लिपिपादेरुपदिष्टं प्रथममन्त्रे
“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।” तथा च सुखकोप-
निर्यादि । ४ । १ । ६ ।
“एषोऽक्षरात्मा चेतसा वेदितव्यो
यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविदेष्ट ।
प्राणेश्चैतन् सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन् विशुद्धं विभवत्येष आत्मा ॥”)
मनः । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥
चित्तप्रसन्नता, स्त्री, (चित्तस्य प्रसन्नता प्रसादः ।)
हर्गः । इति हेमचन्द्रः । २ । २०६ ॥
चित्तविभवः, पुं, (चित्तस्य विभवो विपर्ययः ।)
उक्तादः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥
चित्तविभ्रमः, पुं, (चित्तस्य विभ्रमः भ्रान्तिः ।)
उक्तादः । इत्यमरः । १ । ७ । २६ ॥ (उक्ताद-
शब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)
चित्तसमुन्नतिः, स्त्री, (चित्तस्य समुन्नतिः समु-
न्नयनं उत्तेजनमिति यावत् ।) मानः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥

चित्राभोगः, पुं. (चित्रस्य आभोगः परिपूर्णता इत्यर्थः ।) एकस्मिन् विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तत्पर्यायः । मनस्कारः २ । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

चित्रोन्नतिः, स्त्री. (चित्रस्य उन्नतिः उन्नयनम् ।) गर्जः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३२ ॥

चित्र्यं, स्त्री. (चोयते इति । चि + “चित्र्यामि चित्र्ये च ।” ३ । १ । १३० । इति कर्मणि यः । निपातनात्प्रागमे साधुः । यद्वा, क्यप्प्रत्ययेन पति गुणागमः ।) चित्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(तन्नामे चि । यथा, रामायणे । १ । ५८ । २१ “चित्रमालाङ्गरागच्छ आयासाभरणोभयत् ॥”)

चित्र्यः, पुं. (चोयतेऽसौ इति । चि + “चित्र्यामि चित्र्ये च ।” ३ । १ । १३० । इति कर्मणि यः ।) अग्निः । इति मुग्धबोधम् ॥

चित्रा, स्त्री. (चोयतेऽग्निरस्यां प्रेतस्य । चि + यः निपातनात् साधुः । क्यप् वा ।) चित्र । इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥

चित्र, त् क चिगिज्जो । लेख्येऽङ्गुते । इति कवि-कल्पदम्भः ॥ (अदन्तपुरी-पर-सर्क-सं-ट्) चिगिज्ज-चणं कदाचिद्दर्शनम् । चित्रयति चित्रापयति राहुं लोकः कदाचित् प्रपद्यतीत्यर्थः । चित्रयति प्रतिमां लोकः । इति दर्गादासः ॥

चित्रं, स्त्री. (चित्रयतीति । चित्र + कर्मणि अप् । यद्वा, चोयते इति । “अमिचिमिशमिभ्यः कः ।” उणां ४ । १६४ । इति कः ।) तिलकम् । आलेख्यम् । (यथा, पद्यद्वयम् । ६ । ५ । “उत्तमाधमभावेन वर्णस्ते पटचित्रवत् ॥”)

अहुतम् । (यथा, रामायणे । १ । १० ।

“चित्रं संक्रीडमानास्ताः क्रीडने विविधैस्तथा ॥”) कर्चुरवर्णः । (यथा, माघे । १ । ८

“मिसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपद्मणा ॥”)

तद्युक्ते चि । इति मेदिनी । रे, २५ ॥ (अल-कारविशेषः । यथा,—

“तच्चित्रं यत्र वर्णानां खः गायान्तिहेतुता ।” सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खड्गसुरज-पद्माकारसुल्लासयन्ति तच्चित्रं काश्यम् ॥ * ॥

अष्टिसंज्ञकयोऽष्टाक्षराश्चित्रिच्छन्दोभेदः । तल्ल-क्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्याम् ।

“चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदद्वयम् ।” उदाहरणं यथा,—

“विदमानगाधरीशोभि देणुवाद्यच्छट-वल्गवीगनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग ।

त्वां सदैव वासुदेव । पुण्यलभ्यपाद । देव ।

वन्द्यपुण्यचित्रकेश । त्वां स्मरामि गोपवेश ॥”)

आकाशः । कुलविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३४ ॥

(आश्चर्यान्विते, चि । यथा, महाभारते । १ । १ । ३ ।

“चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवर्तुस्तपस्विनः ॥”) चित्रः, पुं. (चित्रयति पापपुण्ये विचार्य चित्रं करोति लिखतीत्यर्थः । चि + मिच् + अच् ।

यद्वा चोयन्ते उपचोयन्ते प्रेतलोका येन । चि + “अमिचिमिशमिभ्यः कः ।” उणां ४ । १६४ । इति कः ।) तिलकम् । इति मेदिनी । के, ८८ ॥ (चित्रविशेषः । यथा, गान्धर्वे १८७ अध्याये । “त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ॥”) चित्रकः, पुं. (चित्रेण चित्र इव वा कायति । के + कः ।) यात्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ यात्रभेदः । चित्रावाष् इति भाषा । तत्पर्यायः । चित्रकायः २ उपयात्रः ३ नृगा-न्तकः ४ शूरः ५ चन्द्रशार्दूलः ६ चित्रयात्रः ७ चित्रविशेषः । चित्रा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अग्निः २ शार्दूलः ३ चित्रः ४ पाक्षीकटुः ५ शिखी ६ लघुशानुः ७ दहनः ८ खालः ९ ज्योतिष्कः १० पालकः ११ अनलः १२ दारुणः १३ वह्निः १४ पावकः १५ शस्त्रः १६ पाक्षी १७ ह्योपी १८ चित्राङ्गः १९ शरः २० । अस्य गुणाः । अग्निसमत्वम् । पाके कटुत्वम् । शोफ-कफानिवातोद्गर्शयश्मणीकृमिकलनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्कः स्मितुल्यत्वम् । कृष्ण-नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, शब्दार्थ-चिन्तामणिधृतवचनम् । “चित्रकः कटुः पार्कं वह्निरुत पाक्षी लघुः । रूक्षो गौ गृहणीकृष्णो धार्शः त्रिभिकासनुत् ॥ गान्धर्वशूहरो ग्राही वाताग्निः प्रपिचिह्वत् । विचित्रं चित्रकं शार्कं काशमर्हविमर्हितम् ॥ तप्तनेत्रे मवाङ्गीके पाक्षितं तक्रसम्भृतम् ॥ ओषधिविशेषः । यथा, मनुस्मृतौ सूत्रस्थाने ३६ अध्याये । “पुनिकश्चित्रकः पाठा विडुल्लाहरेणवः ॥”) २० खट्वजः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (चित्र + कुन् ।) चित्रकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मुचुकुन्दः । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । मुचुकुन्दः ज्वरवृत्तश्चित्रकः प्रतिविणुकः ॥ अस्य गुणः । शिरःपीडापित्तास्रविषनाशित्वञ्च ॥) चित्रकण्डः, पुं. (चित्रः चित्रितः कण्डोऽस्य ।) कपोतः । इति जटाधरः ॥ (कपोतशब्देऽस्य विवृतिर्यथाख्याता ॥) चित्रकमलः, पुं. (चित्रासौ कमलश्चेति ।) कमलविशेषः । तुलिचा गालिचा इत्यादि भाषा ॥ यथा, उणादिकोषे । “कुथः स्त्रीपुंसयोश्चित्रकमले पुंसि बहिर्वि ॥”

चित्रकरः, पुं. (चित्रं करोतीति । क + टः ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । पटुया इति भाषा ॥ स तु श्रुद्रागर्भे विन्धकर्मोरसजातः । इति ब्रह्म-वैवर्तपुराणम् ॥ तत्पर्यायः । १° रङ्गाजीवः २ । इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥ रङ्गाजीवकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णाः ४ वर्णाटः ५ चित्र-कारः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, आर्या-सप्तशत्याम् । ३४५ । “चित्रकरतूत्तिकेव त्वां सा प्रतिभिति भावयति ॥) चित्रकर्मा, [न] पुं. (चित्रं कर्मास्य ।) त्रिभि-श-वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बहुव्रीहौ आश्चर्य-कर्मा चित्रकारश्च ॥ चित्रकायः, पुं. (चित्रो नानावर्णयुक्तः कायो देहो यस्य ।) यात्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ चित्रयात्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चित्रकारः, पुं. (चित्रं करोतीति । क + “कर्म-गयण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चित्रकरः । (यथा महाभारते । १ । १०८ । ४० । “संमार्जितं सौधकारेच्चित्रकारेच्चित्रितम् ॥”) अस्य उत्पत्तिविधिर्यथा, पराशरपद्धतौ । “स्यपतेरपि गान्धिकां चित्रकारो यजायत ॥” चित्रकूटः, पुं. (चित्राणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।) पर्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ पुरा रामो वनं गत्वा प्रथमे यत्र वासमकरोत् । (पर्वतोऽयं प्रयागक्षेत्रस्थभरद्वाजाश्रमात् सार्ध-योजनद्वयंतीति पार्श्वगताया मन्दाकिन्या-ख्याया सरितो दक्षिणतो राजते । यदुक्तं रामा-यणे । २ । ६२ । १० — १२ । “भरतार्हत्यतीयेषु योजनेष्वक्षने वने । चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥ उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी । पुण्यतदमसंस्कृता रम्यपुण्यितकानना ॥ अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतम् । तयोः पण्डुर्दो तात ! तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥”) अयुना बुद्धिलखण्डाख्यदेशे कामता इति स्थितः ॥ (अयं हि पीठस्थानेषु अन्यतमः । अत्र च भगवती सीतारूपेण महादेवश्चन्द्र-चूडरूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७० । “चित्रकूटं तथा सीता विन्धे विन्ध्याधिवासिनी ॥” तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे । “चित्रकूटे चन्द्रचूडो योगेन्द्रो विन्ध्यपर्वते ॥”) चित्रकूटः, पुं. (चित्रं नानावर्णं करोतीति । क + कृप् ।) त्रिभिः श-वृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ (चित्रमालेखं करोतीति ।) चित्रकरः । इति हलायुधः ॥ चित्रकोलः, पुं. (चित्रो विचित्रः कोल क्रोडदेशो यस्य ।) अञ्जनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चित्रगन्धं, स्त्री. (चित्रो विचित्रो गन्धो यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चित्रगुप्तः, पुं. (गुप्त रक्षणे + भावे क्तः । चित्राणां जीवन्ततपापपुण्यादिविचित्राणां गुप्तं गोपनं

चित्रज

रचयं यस्मात् । यद्वा, चित्रं विचित्रं गुणं धर्मस्य । रचयं यस् ।) चतुर्दशयमान्मेतयमः । तस्य लेखकः । इति मेदिनी । ते, १६८ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“ब्रह्मपादांशतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः ।
एको मसीशः सर्वाण्यः सर्वाणीहृदयद्विधात् ।
कुलप्रदीपः स्वीयानां जातीनां पूततासृजः ।
वगलेति महाविद्यां यहीत्वा साधयन् मुदा ।
सर्वाणीहृदयाण्यस्य पङ्क्तिस्तस्य प्रसादतः ।
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं, गुरोः ॥
क्षपया कुर्व मां राघ ! त्वमेव वगला मम ।
सुरवापि वरो दत्तो राज्यं मुक्ता पुनर्भवान् ॥
त्रिलोकाधिपतिर्भूत्वा मुदा तत्र सुखिष्यति ।
गुर्व्याख्या मसीशः स राज्यभोगी द्विजाद्यैनात् ॥
विहाय देहं भूयश्च त्रिधातुमो बभूव ह ।
चित्रगुप्तचित्रसेनचित्राङ्गद इति त्रयः ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पातले राजते चिरसुतमः ।
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कुलारण्यविप्रतः ॥
पुत्रान् याचितवान्नैव गुरोर्देवत्वमावहन् ।
यमान्तस्यो बभूवपि स्वर्मत्याधोविवेचकः ॥
चिरं शुभाशुभं कर्मे विविच्य शमनान्तिके ।
यद्देन् सकलानान् तदेवाभोजयेद्यमः ॥”

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥

अस्योत्पत्त्यन्तरं त्रयस्यशब्दे दृश्यम् ।
चित्रजल्पः, पुं, (चित्रो मनीषरो जल्पः ।) वाक्य-
विशेषः । तल्लक्षणादियथा,—

“प्रेतस्य सुहृदा लोके गुरोरोषाभिजुम्भितः ।
भूरिभावमयो जल्पो यस्तीव्रोत्कण्ठितान्तिमः ॥
चित्रजल्पो दशाङ्गोऽयं प्रजल्पः परिजल्पितम् ।
विजल्पो जल्पसंज्ञत्वाववजल्पोऽभिजल्पितम् ॥
आजल्पः प्रतिजल्पश्च शुजल्पश्चेति कीर्तितः ।
एष भ्रमरगीताख्यो दशमे प्रकटीकृतः ॥
असह्यभाववेचित्रो चमत्कृतिसुदुस्तरः ।
अपि चेच्चित्रजल्पोऽयं ममाक् तदपि कथ्यते ॥
तत्र प्रजल्पः ।

असुखेय्यामद्युक्ता योऽवधीरणमुद्रया ।
प्रियस्याकौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कीर्तते ॥
यथा,—

मधुप ! कितवबन्धो ! मा सृष्टाङ्गिं सपत्न्याः
कुचविलुलितमालाकुङ्कुममयुभिर्नः ।
वहतु मधुपतिस्तन्मानीनीनां प्रसादं
यदुसदसि विडम्भा यस्य दूतत्वमीदृक् ॥ १ ॥

अथ परिजल्पितम् ।

प्रभोर्निर्दयताश्लाघापापलाद्युपपादनात् ।
स्वविचक्षणतायत्किमर्था स्यात् परिजल्पितम् ॥
यथा,—

सहधरसुधां स्त्री मोहिनीं पाययित्वा
सुमनस इव सद्यस्तब्धजेऽस्मान् भवाडक् ।
परिचरति कथं तत्पादपद्मं शु पद्मा
अपि वत हृतचेता क्षुत्तमशोकजल्पैः ॥ २ ॥

अथ विजल्पः ।

अक्षयसुखया गूढमानमुद्राकराजया ।

चित्रज

अथविचित्रकटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः ॥
यथा,—

किमिह बहु पश्यस्व ! गावसि त्वं यदूना-
मधिपतिमयहासामयतो नः पुराणम् ।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
अपितकुचवजले कल्पयन्तीरमिताः ॥ ३ ॥

अथोच्चल्यः ।

हरेः कुहकताख्यानं गन्धर्गभित्तयेर्यथा ।
साख्यश्च तदाक्षेपो धीरेरुच्चल्य ईर्यते ॥
यथा,—

दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तदुदरापाः
कपटरचिरहासभूविजुम्भस्य याः स्युः ।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्भयं का
अपि च क्षपणपक्षे क्षुत्तमशोकशब्दः ॥ ४ ॥

अथ संजल्पः ।

सोऽल्लभया गच्छन्त्या कथाप्याक्षेपमुद्रया ।
तस्याक्षतज्ञताद्युक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः ॥
यथा,—
विद्वज्ज शिरसि पादं वेदाङ्गं पाटुकारै-
रनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौष्टेयैर्मुकुन्दात् ।
स्वज्ञत इह विद्वष्टापत्यपत्यलोका
अद्वयदक्षतचेताः किम् सन्धेयमस्मिन् ॥ ५ ॥

अथ अवजल्पः ।

हरो काटिष्यकामिलधौतादासमन्ययोग्यता ।
यत्र सैर्यं भियेवोक्ता सोऽवजल्पः सतां मतः ॥
यथा,—
मृगयुरिव कपीन् विचये लुब्धधर्मा
स्त्रियमजलतविरुपा स्त्रीजितः कामयानाम् ।
बलिमपि बलिमन्वाऽवेष्टयद्वाह्वदय-
स्तदलमसितमन्त्रैः सुखक्षतकथार्यः ॥ ६ ॥

अथामिजल्पितम् ।

भक्त्या त्यागौचित्यं तस्य खगानामपि खेदनात् ।
यत्र सादृश्यं प्रोक्तं तद्वेदेभिजल्पितम् ॥
यथा,—
यदनुचरितलीलाकर्मपीयूषविपुट-
सज्जद्वनविधुतङ्गधर्मा विनष्टाः ।
सर्पाद यद्वज्रदम्भं दीनमुत्तमस्य धीरा
बहव इव विहङ्गा भिक्षुर्यथा चरन्ति ॥ ७ ॥

अथ आजल्पः ।

अपेक्षां तस्यानिदल्य निर्वेदाद्यत्र कीर्तितम् ।
भक्त्यायसुखदल्य स आजल्प उदीरितः ॥
यथा,—
वयन्तमिव जिज्ञासाकृतं अहधानाः
कुलिकरतमिवाज्ञाः क्षणावधौ हरिण्यः ।
ददसुरसज्जदंतसखसखशतीत्र-
स्मररजसुपमन्तिन् । भययतामन्यवार्ता ॥ ८ ॥

अथ प्रतिजल्पः ।

दुःखजङ्गमवेरिस्मन् प्राप्तिर्नास्ति तदुद्धतम् ।
दूतसंमाननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः ॥
यथा,—
“प्रियसख ! पुनरागाः प्रियसा प्रेषितः किं
वरय किमनुदस्य माननीयोऽसि मेऽहम् ॥

चित्रप

नयसि कथमिहास्मान् दुःखजनकपार्श्वं
सततसुरसि सौम्य ! बीभूषः वाकमास्ते ॥ ९ ॥

अथ सृजल्पः ।

यत्रार्जवात् सगाभीर्यं सदैवं सङ्घपापलम् ।
सोऽनुकण्ठश्च हरिः पृष्टः स सृजल्पो निगद्यते ॥
यथा,—

अपि वत ! मधुपुष्पामार्यपुत्तोऽधुनास्ते
स्मरति स पित्रगेहान् । सौम्यवत्स्य गोपान् ।
क्षितिपि स कथां नः किङ्करीणां यकीति
भुजमगुर्वसुगतं मर्द्धाधास्यत् कथा नु ॥ १० ॥

इत्युच्चलनीलमणौ स्थापिभावः ॥

चित्रतल्लं, स्त्री, (चित्रो विचित्रस्तल्लो यस्य ।)
विहङ्गम् । इति रत्नमाला ॥

चित्रतल्लला, स्त्री, (चित्रो नानावर्णस्तल्लो
यस्याः ।) विहङ्गम् । इत्यमरः । ९ । ४ । १० ॥

(यथास्याः पर्यायाः ।)

“पुमि स्त्रीषु विहङ्गः स्यात् क्षमिषो जन्तुनाश्रयः ।
तल्लश्च तथा वल्लममोषा चित्रतल्लला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

चित्रत्वक्, [च] पुं, (चित्रा विचित्रा त्वक्
यस्य ।) भूजद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रदण्डकः, पुं, (चित्रो विचित्रो दण्डो यस्य ।
इति कप् ।) व्योमद्वयः । इति रत्नमाला ॥

चित्रदेवी, स्त्री, (चित्रं दीयतीति । दिव् + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) मन्त्रेणवाचनी । इति-
राजनिर्घण्टः ॥

चित्रनेत्रा, स्त्री, (चित्रे मनीषे नेत्रे यस्याः ।)
सारिकापक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

चित्रपत्तः, पुं, (चित्रौ विचित्रौ पत्तौ यस्य ।)
तित्तिरिपत्नी । इति जटाधरः ॥

चित्रपत्रिका, स्त्री, (चित्राणि विचित्राणि पत्राणि
पर्णाणि यस्याः । कापि अत्र इत्तम् ।) कपित्थ-
पर्णीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ द्रोणपुष्पी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रपत्रो, स्त्री, (चित्राणि पत्राणि यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) जलपर्णलो । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चित्रपदा, स्त्री, (चित्रं पदं यस्याः ।) गोधा-
पदीलता । इति शब्दमाला ॥ हृन्दोभिदः ।
इति हृन्दोमञ्जरी ॥ अस्य लक्षणादि हृन्दःशब्दे
दृश्यम् ॥ (चित्रं पदं वस्तुविन्यासो यस्य यत्र वा
इति विग्रहे विचित्रपदयुक्ते चि । यथा, महा-
भारते । ३ । ३१ । १ ।

“वन्तु चित्रपदं यच्छं याश्रसेति । त्वया वचः ।
उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्ति क्वचन प्रभामसे ॥”

चित्रपर्णिका, स्त्री, (चित्राणि पर्णाणि पत्राणि
यस्याः । कापि अत्र इत्तम् ।) चित्रपत्रोभिदः ।
तत्पण्यायः । दीर्घा २ । श्रृङ्गाश्रिता ३ । चित्रपर्णी ४
सिंहपुष्पिका ५ । दीर्घपत्रा ६ । अतिगुहा ७
वृष्टिला ८ । इति रत्नमाला ॥

चित्रपर्णी, स्त्री, (चित्राणि पर्णाणि यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) वृष्टिपर्णी । इत्यमरः ।

चित्र

२।४।६२॥ कर्कस्योटाजता। जलपिपली।
द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥ मञ्जिष्ठा।
इति रत्नमाला॥ (यथास्याः पर्यायाः।
“मञ्जिष्ठा विकासा निङ्गी काला योजनपर्यापि।
ताम्बवल्ली चित्रपर्णी काकोरी रक्तयष्टिका॥”
इति वेद्यकरत्नमालायाम्॥)
चित्रपादा, स्त्री, (चित्रो पादो यस्याः।) सारिका-
पक्षी। इति हारावली। ८६॥
चित्रपिच्छकः, पुं, (चित्राणि पिच्छानि पुष्क-
कानि यस्य। ततः कप्।) मयूरः। इति
राजनिर्घण्टः॥
चित्रपुष्पः, पुं, (चित्रः पुष्पो यस्य।) शरः। इति
चिकावशेषः॥
चित्रपुष्पी, स्त्री, (चित्राणि पुष्पाणि यस्याः।
क्षियां ङीप्।) अम्बुजा। इति राजनिर्घण्टः॥
(विवरणमम्बुजाशब्देऽस्या ज्ञेयम्॥)
चित्रपृष्ठः, पुं, (चित्रं नानावर्णं पृष्ठं यस्य।)
कलविह्वलपक्षी। इति हारावली। ८६॥
चित्रफलः, पुं, (चित्रं फलं फलकं तद्द्वाराक्षति-
विद्यतेऽस्य। अच्।) मनुस्यविशेषः। चित्तल
इति भाषा॥ अस्य गुणाः। गुक्तुत्वम्। स्वाद-
त्वम्। तिग्मत्वम्। उष्णत्वम्। बलप्रदत्वम्। इति
राजवल्लभः॥
चित्रफलकः, पुं, (चित्रफल + स्वार्थं कन्।) चित्र-
फलमनुस्यः। इति भूरिपयोगः॥
चित्रफला, स्त्री, (चित्राणि फलानि यस्याः।)
चिर्भिता। ऋग्वेदः। निङ्गिनो। महेन्द्र-
वारुणी। वार्ताकी। कण्टकारी। इति राज-
निर्घण्टः॥ मनुस्यविशेषः। फलइ इति भाषा॥
तत्पर्यायः। राजग्रीवः २ फलको ३ महो-
ष्मः ४। इति शब्दरत्नावली॥
चित्रभानुः, पुं, (चित्रा नानावर्णा भानवो रश्मयो
यस्य।) अग्निः। (यथा, महाभारते। २।३१।४२।
“चित्रभानुः सुरेशस्य अमलत्वं विभावसो।”)
सूर्यः। इति मेदिनी। ने, १८३॥ चित्रकण्ठः।
अर्ककण्ठः। बह्विंस्रक इति अर्काक इति
चामरदर्शनात्॥ भैरवः। इति शब्दरत्नावली॥
(वर्षविशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्। २।३५।
“अष्टं चतुर्थस्य युगस्य पूर्वं
अक्षिभ्रमानं कथयन्ति वर्षम्॥”)
चित्रमेघजा, स्त्री, (चित्रं मेघं यस्याः।) काको-
दुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्रमेखलः, पुं, (चित्रा विचित्रा मेखला यस्य।)
मयूरः। इति चिकावशेषः॥
चित्रयोधी, [न] पु, अर्जुनवृक्षः। इति राज-
निर्घण्टः॥ (चित्रं यथा स्यात् तथा युध्यतीति।
युध + लजिः।) पार्थः॥ (चित्रयुद्धशीले,
चि। यथा, महाभारते। १।१।१८६।
“यदा द्रोणो विविधानस्त्रमागो-
मिदं दर्शयन् समरं चित्रयोधी॥”)
चित्ररथः, पुं, (चित्रो रथो यस्य।) सूर्यः।
गन्धर्वविशेषः। इति मेदिनी। ३५२८॥ शेषस्य

चित्रव

पर्यायः। गन्धर्वराजः २ अङ्गारपर्यः ३ कुवेर-
सखः ४ दम्बरयः ५। (यथा, महाभारते। १।
१७१। १७०—३६।
गन्धर्व उवाच।
“जिनोऽहं पूर्वकं नाम मुष्णाम्यङ्गारपर्यताम्।
न च आद्ये बलेनाङ्ग। न नाम्ना जनसंसदि॥
माध्विमं लब्ध्वांस्त्राभं योऽहं दिशास्त्रधारिणम्।
गान्धर्व्या माययेच्छामि संयोजयितुमर्जुनम्॥
अस्त्राभिना विचित्रोऽयं दम्भो मे रथ उत्तमः।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दम्बरयोऽभवम्॥”)
स तु सुनिनाम्ना दम्बरयोऽभवत् कश्यपौरसा-
ज्जातः। इति महाभारते। १। ६५। ४३॥
चित्रलः, पुं, (चित्रमास्यं लातीति। ला + कः।)
कर्जूरवर्णः। तद्वति चि। इति शब्दरत्नावली॥
चित्रलता, स्त्री, (चित्रा नानावर्णा लता।)
मञ्जिष्ठा। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्रला, स्त्री (चित्रल + “अजादतटाप्।” ४।
१। ४। इति टाप्।) गोरक्षीवृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः॥
चित्रलेखा, स्त्री, (चित्रो लेखो लेखनशक्तिर्यस्याः।
चित्रं लेखयतीति वा। लिख + “कर्मण्यण्।”
३। २। १। इत्यण्। चित्रलेखनशक्तयस्या-
स्तथात्वम्।) अप्सरोविशेषः। सा उषायाः
सखी कुम्भाकस्य कन्या। यथा, हरिवंशे।
१७४। ७४—७५।
“उवाच रुदतीधेव कुम्भाकतनया सखीम्।
कुशला ते विमानानि। सज्जथा सन्निविष्टे॥
अप्सरश्चित्रलेखा वै निप्रं विशादयतां सखि॥”
यथा, श्रीभागवते। १०। ६२। १४।
“बाणस्य मन्त्रो कुम्भाकश्चित्रलेखा च तनुसुता।
सख्यपुच्छन् सखीमूषां कौतूहलसमन्विता॥”
(अस्याश्चित्रलेखनपटुत्वकथा यथा हरिवंशे।
१७४। ८०—८८।
“चित्रलेखाऽब्रवीद्वाक्यमूषां हर्षयतीं शनैः॥”
“देवदानवयन्त्राणां गन्धर्वारगरक्षसाम्।
ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिलेखेन च॥
यथा प्रधानतः सर्वानालिखिष्याम्यहं सखि॥
मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविभूताः॥
समरात्रेण ते भीरुः। दर्शयिष्याम्यहं प्रियम्।
ततो विज्ञाय पटुस्तं भर्तारं प्रतिलप्तासे॥
सा चित्रलेखया प्रोक्ता उषा हितचिकीर्षया।
क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रति॥
ततः कुशलवृक्षत्वात् यथा लेखं समन्ततः।
इत्युक्त्वा समरात्रेण कृत्वा लेख्यगतांस्तु तान्॥
चित्रपटुगतां सुखानानयामास श्रीभगवान्॥”)
कृन्दोविशेषः। इति कृन्दोमञ्जरी॥ अस्य विव-
रणं कृन्दः शब्दे दृश्यम्॥
चित्रलोचना, स्त्री, (चित्रे लोचने यस्याः।)
सारिकापक्षी। इति जटाधरः भूरिप्रयोगश्च॥
चित्रवदालः, पुं, (चित्रवत् आ समन्तादलति
पर्याप्रोतीति। आ + अल + अच्।) पाटीन-
मनुस्यः। इति जटाधरः॥

चित्रसे

चित्रवक्षिकः, पुं, (चित्रा विचित्रा वक्षिर्लता। आ
इव कायत्वेति। कै + कः।) वदालमनुस्यः।
इति हेमचन्द्रः। ४। ४११॥
चित्रवल्ली, स्त्री, (चित्रा विचित्रा वल्ली लता
यस्याः।) ऋग्वेदः। महेन्द्रवारुणी। इति
राजनिर्घण्टः॥
चित्रवीर्यः, पुं, (चित्रमास्यं जनकं वीर्यमस्य।)
रक्तैरक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्रशिखण्डिनः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो
सुनेज्जायते इति। जन + ङः।) बृहस्पतिः।
इत्यमरः। १। १। २४॥
चित्रशिखण्डिप्रसूतः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽङ्गि-
रसः प्रसूतः सन्ततिः।) बृहस्पतिः। इति
ब्रह्मायुधः॥
चित्रशिखण्डो, [न] पुं, (चित्रः शिखण्डः शिखा
अस्यस्य। “अत इतिठनौ।” ५। २। ११५।
इति इतिः।) सप्तर्षयः। इत्यमरः। १। १। २७॥
यथाह भरतः।
“मरीचिरङ्गिरा अचिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
वशिष्ठश्चेति सप्तैरे ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः॥”
(यथाच महाभारते। १२। ३५। २६—२८।
“ये हि ते ऋषयः स्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः।
तेरेकमतिभिर्मत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्॥
यदेत्युर्भिः समितं कृतं मेरो महागिरौ।
आस्येः सप्तभिरङ्गीर्णं लोकधर्ममनुत्तमम्॥
मरीचिरङ्गिरसोऽङ्गिरसोऽङ्गिरसः पुलहः क्रतुः।
वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः॥”)
चित्रसर्पः, पुं, (चित्रः नानावर्णरङ्गितः सर्पः।)
मानुषानसर्पः। इति शब्दरत्नावली॥
चित्रसेनः, पुं, वक्रपादजर्मो शास्त्रकायस्य चित्र-
गुप्तादिचित्तधामर्गतमूर्त्तविशेषः। स तु मूर्त्त-
लोकविवेचकः। यथा,—
“चित्रसेनं महाविद्वान् वगतेति गुरोर्नयन्।
जम्पा सन्तोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्यतः॥
राज्यं चकार खट्वुक्तश्चित्राङ्गद अघो गतः॥”
इत्याचारनिर्णयतन्त्रम्॥
(चित्रा सेना यस्य। गन्धर्वविशेषः। यथा,
महाभारते। २। १०। २५।
“चित्रसेनश्च गीतक्षस्तथा चित्ररथोऽपि च।
एते चान्ये च गन्धर्वा घनेश्वरसुपासते॥”
धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः। यथा, महाभारते। १।
६५। ५७। “तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः
प्रधाना बभूवुः। दुष्यधो दुःशासनो विकर्ण-
श्चित्रसेनश्चेति॥” पूर्ववर्गीयस्य परिचितः पुत्रा-
णामन्यतमः। यथा, महाभारते। १। ६४। ५२।
“परिणितोऽभवन् पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः।
कणसेनोयसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्यवान्॥”
शम्भरासुरस्य पुत्रविशेषः। यथा, हरिवंशे।
१६१। ४३।
“चित्रसेनोऽतिसेनश्च विश्वक्सेनचित्तका॥”
नरिष्यन्तपुत्रः। यथा, भागवते। ६। २। १६।
“चित्रसेनो नरिष्यन्तात् दक्षस्य सुतोऽभवत्॥”)

चित्राङ्गः

चित्रा, स्त्री. (चित्रयति चित्रकर्म करोति सर्व-
गुणैः शोभते इति वा। चित्र + अच् + टाप्।)
श्रीकृष्णसखीविशेषः। यथा, उज्ज्वलनीलमणौ।
“परमप्रेष्ठसङ्घस्तु ललिता सविश्रायिका।
सचित्रा चम्यकलता तुङ्गविशेषलेखिका।
रङ्गदेवी सुदेवी चेत्यष्टौ सर्वगुणायिमाः॥”
अस्याः कुङ्गः श्रीकृष्णस्य पूर्वस्यां आनन्द-
मुखरो नाम। ययः अष्टमासाधिकत्रयोदश-
वत्सरम्। वर्णो गौरः। अस्या वस्त्रं जाती-
पुष्पतुल्यम्। कर्म चित्रम्। इति गोस्वामि-
न्यः॥ *॥ सचित्रपत्नी। गोडुम्बा। सुभदा।
दम्तिका। (पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
“चित्रा दम्ती निजम्भः स्यादुपचित्रा सुकूलकः।
दादायगी विश्रुता च तथोद्भूतपरमार्थपि॥”)
माया। सर्पभेदः। नदीविशेषः। इति मेदिनी॥
अपसरोविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ अश्वि-
न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गततुर्दशनक्षत्रम्।
तत्तु मृत्तावदुज्ज्वलं एकसारकामयम्।
अस्य अधिष्ठात्री देवता विश्वकर्मा। यथा, -
“एकमौक्तिकसमुज्ज्वलप्रभं
लक्षरीन्दुवदने खमध्वगे॥”

इति कालिदासः॥

तत्र जातस्य फलं यथा, कीदृशीप्रदीपः।

“प्रतापसन्तापितशत्रुपक्षो

दृष्टो नये चापि विचित्रवासाः।

प्रसूतिकाले यदि धस्य चित्रा

बुद्धिचित्रा खलु तस्य शास्त्रं॥”

रुद्रगोत्राहः। (यथा, चरके सूत्रस्थाने। १३ अः।

“तिलः पिथालाभिपुको विभोतका-

श्चित्राभयैरुद्धमधुकसधपाः।

कुसुम्बविव्स्वारुद्धलकातसौ

निकीटकाण्डिकरुद्रशिशुचाः॥

जैह्राशयाः स्यावरसंज्ञितास्तथा

स्युज्जमा मन्स्यग्गाः सर्पाणि॥”)

गङ्गादूता। सुतश्रेणी। मञ्जुश्या। इति राज-
निर्घण्टः॥ (यथा, सुयुते चिकित्सितस्थाने
२ अध्याये।

“चित्रासमन्वितश्चैव रुजादाहविनाशनम्॥”)

हृन्दोविशेषः। इति हृन्दोमञ्जरी॥ अस्य विव-
रणं हृन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (गायत्रीस्वरूपा

महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १०। १। १२।

“चक्रवाकस्तनी चेष्टा चित्रा चारुविलासिनी॥”)

चित्राक्षी, स्त्री, (चित्रे अजिणी नेत्रे यस्याः।

समासे वच् स्त्रियां ङीप्।) सारिकापक्षी।

इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्राक्षुपः, पुं, (चित्रा सचिकपण्येव क्षुपः इत्य-

शाखट्टनः।) द्रोणपुष्पो। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्राङ्गं, स्त्री, (चित्रं अङ्गं यस्मात्।) हिङ्गुलम्।

हरिनालम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्राङ्गः, पुं, (चित्रमङ्गं यस्य।) चित्रकः। रक्त-

चित्रकः। सर्पः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य

गुणाः।

चित्राङ्गः

“चित्राङ्गो वातशमनो दृढगो बलकृत्तः।

झङ्गलः कथितो वापि दुर्जरो मेद्वर्हकः॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशोऽध्याये॥

धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः। यथा, महाभारते।

१। ११७। ६।

“अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुन्तलः॥”)

चित्राङ्गदः, पुं, चन्द्रवशीयराजविशेषः। स तु

शान्तनुराजपुत्रः। विचित्रवीर्यभाता। (अयम्

शान्तनुराजस्य स्वर्गोत्तमनामन्तरं राज्यं लब्ध्वा

ऐश्वर्यवीर्यमर्धेन शूरान् सर्वान् लणवदभ्यस्यत्।

अथ कदाचित् गन्धर्वराजचित्ररथः युद्धार्थमेव

मभ्ययात्। ततः कुरुक्षेत्रमध्ये प्रवृत्तं महति

युद्धे समधिकमायाबलेनानेन गन्धर्वराजेन

निहतोऽयं कौरवप्रवीरः। इत्येषा कथा महा-

भारते। १। १०१। अध्याये द्रष्टव्या॥) गन्धर्व

विशेषः। इति महाभारतम्॥ (यथा, देवी-

भागवते। १। २०। २२।

“चित्राङ्गदस्तु गन्धर्वो द्यूता तं मार्गं वृषम्।

उत्ततारान्तिकं भूमेर्विमानवरमास्थितः॥”)

ब्रह्मपादजमसीशाख्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादि-

चितयान्तर्गतसर्पविशेषः। स अधोलोकाविवे-

चकः। तस्याधोगमनकारणं यथा, -

“अधोगमस्यन्ते तुल्यं वगलं। प्रष्टुं कालिके।।

वगलेति मनं प्राप्य विप्रः स्यामिति वाञ्छया॥

तपस्यकार पश्चात् नान्यत्र किञ्चिद्गृहीतवान्।

फलमूलानि किञ्चित् सायमिति यथा मिलेत्॥

विज्ञाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाय पाद्वेति।।

जपप्रत्ये हि वगलाम धविप्रच नैतयत्॥

ज्ञात्वात ब्राह्मणाः सर्वे उपचित्राङ्गदं कृपा।

वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाङ्गुताम सन्ददि॥

रे चित्राङ्गदः अस्त्रत्वं वनम्। विप्रश्चमिष्यसि।

कदाप्युपानत् मस्तस्यो नेत्रेति न हि बध्यसे॥

वनम्। शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुदा॥”

चित्राङ्गदः शार्पं युत्वा ब्राह्मणान् तुष्टाव ततो

ब्राह्मणा लज्जिताः सन्तस्तस्युतः।

“हे चित्राङ्गदः हे ताव वसु। त्वं नोत्सवः किल।

दक्षिणां कुरु मा ताव भद्रं ते कथयाम भोः॥

जनस्तपोबलेनैव सर्वं प्राप्नोत्यमंशयम्।

नाहंतीशं विना ताव। ब्राह्मणो भविषुं किल॥

इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः।

वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न॥

यथामरत्वमीशेन विना कापि न प्राप्तमेव।

नोत्सवस्त्वमधो गच्छ सुखेन वगलां जप॥

कलेऽंशसहस्राणि नागलोकेन्द्रो भव।

तत्स्थिलोक्तनायकमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि॥

राज्यं मुक्तामता नैव पुनरावर्तनं तव।

मुदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भौं कुरु॥

ताव गच्छ सुखं भुङ्क्षु नागलोकेऽपि विस्तरात्।

तत् आनन्दमनसा गन्तुश्चित्राङ्गदस्तम्॥”

इत्याचारनिर्णयतत्त्वम्॥

(स्त्रियां टाप्। मणिपुरेश्वरस्य चित्रवाह-

नस्य कथा। यथा, महाभारते। १। २१। १५।

चिन्ता

“तस्य चित्राङ्गस्य नाम इतिता चारुदर्शना॥”)

चित्राङ्गदसः, स्त्री, (चित्राङ्गदं इति प्रकृते इति।

ख ड प्रसवे + क्तिप्।) सखवती। सा आर्य-

माता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्राङ्गी, स्त्री, (चित्रमङ्गं यस्याः। स्त्रियां ङीप्।)

मञ्जुश्या। कर्णशलीकाः। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्राटीरः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषं अटतीति।

अट गतौ + बाहुलकात् ईरच्।) चन्द्रः। (चित्रं

तिलकं अटति गच्छति प्राप्नोति बलिष्ठागास-

बिन्दुभिर्गन्धैः। अट + ईरच्।) चण्डाकर्ण-

बलिष्ठागासबिन्दुभिरङ्कृतभालः। इति

मेदिनी। रे, २६३॥

चित्रापूपः, पुं, (चित्रो विचित्र आपूपः पिष्टकः।)

पिष्टकभेदः। चित्राह पिटा इति भाषा॥ तत्-

पर्यायः। चक्रवर्णः२। इति त्रिकाण्डशेषः॥

चित्रायसं, स्त्री, (चित्रमायसं लोहम्।) तीक्ष्ण-

लोहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

चित्रिकः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषः सा पौर्ण-

मास्यामस्यस्य। चित्रा + टन्।) चित्रमासः।

इति शब्दरत्नावली॥

चित्रिणी, स्त्री, (चित्रं विचित्रतास्यस्याः। चित्र

+ इति + ङीप्।) पद्मिण्यादिननुविधस्त्री-

मध्ये स्त्रीविशेषः। सा मीनगन्धा। तस्या लज्जणं

यथा। रत्नमञ्जरी। ४।

“भाति रतिरमज्ञा नातिदीर्घा न खञ्जा

तिलकुसुमसुगन्धा स्निग्धोदेहीतपलाक्षी।

कटिगन्धनकुशाद्या सुन्दरी सा सुशीला

मरुतगुणविभक्ता चित्रिणी चित्रयक्षा॥”

(इयं हि खगजानीयपूतयं लब्ध्वा सन्तुष्टा

भवति। यदुक्तं तत्रैव। ८।

“शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते रत्नम्।

वृषभे शक्तिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम्॥”

अस्या रतिकरणप्रकारमाह तत्रैव। २६।

“शीतुकार चूमनं पीडा गले हस्ति च चूमनम्।

जंघे जंघे स्तने हस्तं चित्रिणीरतिमादिशु॥”)

चित्रेशः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषस्तस्या ईशः

पतिः।) चन्द्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥

चित्रोक्तिः, स्त्री, (चित्रा आश्चर्यकरी उक्तिर्वीणी।)

आकाशवाणी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आश्चर्य-

कथनञ्च॥

चित्रोदनं, स्त्री, (चित्रमोदनम्।) विचित्राक्षम्।

इति गृह्यसूततत्त्वम्॥

चिद्रूपः, त्रि, नृदयालुः। इति भूरिप्रयोगः।

(चित् ज्ञानमेव रूपं यस्य।) ज्ञानमयः। यथा।

चिद्रूपे परमात्मनोति योगशास्त्रम्॥

चिन्ता, स्त्री, (चिन्तनमिति। चिति चिन्तायाम् +

“चिन्तिपूजकथयकुम्भिष्वक्षे”॥ ३। १। १०५।

इति अङ्।) चिन्तना। चिन्तनम्। तत्पर्यायः।

स्मृतिः२। आधानम्३। इत्यमरः। १। ७। २६॥

आधा ४ ध्यानम् ५ चिन्तानिः ६। इति शब्द-

रत्नावली॥ चिन्तिया ७। इति रभसः॥ (यथाह

कश्चित्।

चिपिटः

“चिता चित्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता नाम गरीयसी ।
चिता दहति निर्जैव चित्ता हि जीवितमया ॥”
दर्शनसम्भोगयोः प्रकारभावना । इति रस-
मञ्जरी ॥ (सा च अभिचारिभावविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे ॥ ३ । १७० । [तत् ॥”)
“ध्यानं चित्ता चित्तानाम्निः अन्यतायास्तप-
चिन्तामणिः, पुं, (चित्तायां सर्वकामप्रदो मणि-
रिव । शाकपार्थिवदिवत् समासः । यद्वा,
चित्तया ध्यानधारणादिना मग्यते आकृयते
इति । मङ्ग + इण् ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (चित्ता एव मणिरिव यस्य । चित्ता-
शीलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) बृहद्विशेषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ मणिविशेषः । यथा, भट्टः ।
“सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-
चित्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान् ॥”
स्वार्थमणिः । तथा च ।
“यथा चित्तामणिं सृष्ट्वा लौहं काञ्चनम् भजेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥
(अन्वविशेषः । यथा, नकुलहताम्बुचिकित्-
सिते । ४ । १६ ।
“कण्ठे यस्य महावर्णं यकोऽस्य प्रजायते ।
चित्तामणिः स विजयचिन्तामार्थविरुद्धः ॥”)
चित्ताविशेष, [न] ली, (चित्ताया मल्लगाद्वैश्व-
रहम् ।) मल्लगादहम् । तत्पर्यायः । दाव-
टम् २ । इति चारावली ॥ १६८ ॥
चित्तिङी, स्त्री, (तिन्तिङी । एषोदरादित्वात्
तस्य चत्वम् ।) तिन्तिङी । इति द्विरूपकोषः ॥
इति कश्चित् ॥
चित्तिन्तं, त्रि, (चित्ति + कर्मणि क्तः ।) क्त-
चित्तनम् । यथा,—
“यच्चित्तिन्तं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाम्युपैति ॥”
इत्युद्भटः ॥
कर्नेरि क्ते चित्तायुक्तः । भावे क्ते चित्ता ॥
चित्तिन्तिः, स्त्री, (चित्ता + भावे क्तिच् इट् च ।)
चित्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
चित्तिया, स्त्री, चित्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चित्तः, पुं, शस्यविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चिता इति भाषा ॥ (चोनशब्दे विशेषोऽस्य
ज्ञातयः ॥)
चिपिटः, पुं, (चयतीति । चि + बाहुलकात्
पिटच् स च कित् ।) भस्मादयविशेषः । चिङ्गा ।
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । एयुकः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥ चिपिटकः ३ । इत्यमरः ॥
चिपुटः ४ । इति भरतः ॥ धान्यचमसः ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिपीटकः ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । गुह्यत्वम् ।
अस्थित्वम् । वृंहणत्वम् । कषयवृद्धकत्वम् ॥ चौर-
युक्तस्य तस्य गुणाः । वनकारित्वम् । वायुभाशि-
त्वम् । मलभेदकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
वृंहणत्वम् । वृहणत्वम् । तस्य लक्षणं यथा,
भावप्रकाशे पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।

चिर

चिपः

“शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्मृतितास्ततः ।
कुट्टिताश्चिपटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः एयुका अपि ॥”
“शालेया यावनालाद्याश्चिपटाः पुष्टिवर्जनाः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्य भक्षणविधिविधौ यथा,—
“हिःस्त्रिमम्रं एयुकं सुहृं देशविशेषके ।
नात्यन्तशक्तं विप्रार्थं भक्ष्ये च निवेदने ॥
अभक्ष्यश्च यतीनाञ्च विधवात्रक्षचारिणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥
(निं नता नासिका विद्यतेऽस्य । “इन्चपिटन्-
चिकपि च ।” ५ । २ । ३३ । इति पिटच्
प्रकृतेचिरादेश्च । नतनासिके चि । यथा,
विश्वकर्मप्रकाशे । १३ । २ ।
“दिग्वक्त्रं चिपिटश्चैव यज्जनं सुरजन्तया ॥”
इत्यस्य फलमाह तत्रैव । ५ म श्लोके ।
“तुङ्गहीनश्च चिपिटं यज्जानार्थदर्शनम् ॥”
चिपिटकारसुसारी च । यथा, काशीखण्डे ।
३७ । १४ ।
“वक्त्रो ह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभक्षणः ॥”
“चिपिटः चिपिटकाकारः ।” इति तट्टीका ॥
चिपिटकः, पुं, (चिपिट + स्वार्थे कन् ।) चिपिटः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥ (स्त्रियां टाप् । नत-
नासिका ॥)
चिपिटा, स्त्री, गुह्यासिनीलणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चिपिटा चिपिटकारा इति ।
चिपिट + टाप् । चिपिटस्त्रिः । यथा, काशी-
खण्डे । ३७ । १६ । “चिपिटाभिर्भवेद्दुर्दासी ॥”)
चिपुटः, पुं, (चिपिट + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
चिपिटकः । इति भरतधृतकदोषः ॥
चिप्यः, पुं, (चिकति पीडयति अङ्गुलिमिति । चिक
+ अच् ।) निपातनात् कस्याने प्यागमे साधुः ।
नखरोगविशेषः । आङ्गुलहाडा इति भाषा ॥
तल्लक्षणं यथा,—
“नखमामसमिधाय वातः पित्तश्च देहिनाम् ।
करोति दाहपाको न तं याधिं पिप्यमादिशत् ॥”
अथ कुनखस्य लक्षणमाह ।
“अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूचोऽसितः खरः ।
भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुशीरं वा विधानतः ॥”
अथ तयोश्चिकित्सा ।
“चिप्यं रुधिरमोक्षेण शोधनेनापुपाचरेत् ।
गन्धोद्यागमयेनानु संचयेदुष्णवारिणा ।
शस्त्रेणापि यथायोग्यमुष्कित्वा सावयेत्ततः ॥
ब्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत् विच्छर्ज्यः ।
खरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृत्वायसेभयाम् ॥
चूडा तन्नेन कल्केन लिम्बेच्छिप्यं पुनः पुनः ।
काष्ठमर्थाः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितः ॥
अङ्गुलीवेष्टकः पुंसं ध्रुवमाशु प्रशाम्यति ।
श्लेष्मविप्रधिकल्पेन कुनखं समुपाचरेत् ॥
नखकोटिप्रविष्टेन टङ्कशेन प्रशाम्यति ।
कुनखश्चेतदा श्लेः सलिले प्रवतेऽपि च ॥”
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे ४४० भागः ॥
(लक्षणात्तरमस्य यथा,—

चिरगटी

“कुर्वातु पित्तानिलं पाकं नखमामसे सर्वं रुक्मरम्
चिप्यमन्तरोरगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम् ॥”
इति वाभटेनोत्तरस्थाने ३१ अध्याये उक्तम् ॥
चिकित्सास्य यथा,—
“चिप्यं सुहृदा जितोष्णानां साधयेच्छक्ककर्मणा ॥”
इत्युत्तरस्थाने इति श्लोकाध्याये वाभटेन चोक्तम् ॥
चिमिः, पुं, (चिनोति सञ्चिनोति मनुष्यजातिवद्-
वाक्यानीति । चि + बाहुलकात् मिक् ।) युक्-
पक्षी । इति शब्दमाणा ॥
चिमिकः, पुं, (चिमि + स्वार्थे कन् ।) युक्पक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
चिरं, य, (चि + बाहुलकात् रक् ।) दीर्घ-
कालः । तत्पर्यायः । चिराय २ । चिररात्राय ३ ।
चिरस्य ४ । इत्यमरः ॥ चिरेण ५ । चिरात् ६ ।
चिरे ७ । इति भरतः ॥ चिरतः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४ । ६० ।
“नेकः प्रपठेताध्वानं न चिरं पठेते वसेत् ॥”)
चिरकारी, [न] त्रि, (चिरं व्याप्य करोतीति ।
ज + णिनिः ।) चिरक्रियः । (यथा, महाभारते ।
१० । २६४ । ३ ।
“चिरकारी हि मेधावी नापराधति कर्मसु ॥”)
गौतमस्य पुत्रभेदः । अस्य निरुत्सादिकं यदुक्तं
महाभारते । १० । २६५ । ४-५ ।
“चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः ।
चिरं सर्वकार्याणि विन्यस्यार्थान् प्रपद्यते ॥
चिरं सञ्चिन्तयत्यर्थोच्चिरं जायतु चिरं स्वप्न ।
चिरं कार्याभिपत्तिश्च चिरकारी तथोच्यते ॥”)
चिरकालः, पुं, (चिरः काल इति कर्मधारयः ।)
दीर्घकालः । तत्पर्यायः । दीर्घरात्रम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चिरक्रियः, त्रि, (चिरं व्याप्य क्रिया यस्य ।)
चिरकालेन क्रियाकारकः । तत्पर्यायः । दीर्घ-
सूत्रः । इत्यमरः । २ । १ । १७ ॥
चिरजीवकः, पुं, (चिरं जीवतीति । जीव + ण्वल् ।)
जीवकवृक्षः । इति जटाधरः ॥
चिरजीवी, [न] पुं, (चिरं जीवतीति । जीव +
णिनिः ।) विष्णुः । काकः । इति मेदिनी ॥
जीवकवृक्षः । शास्त्रलिप्युक्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ मार्कण्डेयः । अश्वत्थामा । वलिः ।
यामः । हनूमान् । विभीषणः । जपः । परशु-
रामः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ बहुकालजीविनि
त्रि । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
१ । ३६ ।
“अथ राक्षो बभूवैव हृदस्य चिरजीविनः ॥”)
चिरजीवी, [न] पुं, (चिरं जीवतीति । जीव
+ णिनिः ।) विष्णुः । काकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३८८ ॥ जीवकवृक्षः । शास्त्रलि-
प्युक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिरजीविनि त्रि ॥
चिरगटी, स्त्री, (चिरात् चिरेण वा अटति
पिष्टगृहादिति । अट + अच् । “वयसि प्रथमे ।”
४ । १ । २० । इति डीप् । ततः एषोदरात्
साधुः ।) खवासिनी । ऊढा अ० णा वा पिष्ट-

गोक्षिंता कथा । द्वितीयवयाः स्त्री । सा च युवती । इति भरतप्रवचनः हेमचन्द्रः ॥
चिरतिक्तः, पुं, (चिरं चिरात् वा चिरावधीत्यर्थः । तित्तः १) टुणुविशेषः । चिरता इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । चिरातित्तः २ तित्तकः ३ अनाय- तित्तकः ४ किरातित्तः ५ भूनिम्बः ६ किरा- त्तकः ७ सुतित्तकः ८ इति शब्दरत्नावली ॥ (भूनिम्बशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)
चिरन्नः, चि, (चिर + "चिरपकृन्परारिभ्यस्तो वक्तव्यः") ४ । ३ । २३ । सूत्रस्य वार्तिकोक्ता लप्रत्ययः १) पुरातरः । चिरकालोत्पन्नः । इति जटाधरः ॥
चिरन्तनः, चि, (चिरं भव इति । "सायंचिर- मिति" १३।२३ । इति टुणु नृट् च । निपा- तनान् साधुः १) पुरातनः । इत्यमरः १३।१७७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे १।२० । "अयमस्माकं चिर- न्तनो मल्लिपुत्रो दमनकोऽप्याहतप्रवेशः ॥" पुं, सुनिविशेषः । यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् ४ । ३ । १०५ । इत्यस्य वार्तिके । "प्राक्कणेषु पुरा- णेन चिरन्तनेन सुनिना ॥")
चिरपाकी, [नृ] पुं, (चिरेण पाकीरस्यस्य । पाक + इति १) कपित्थः । इति राजनिघण्टुः ॥
चिरपुष्पः, पुं, (चिराणि पुष्पाणि यस्य १) वकुल- वृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥
चिरम्, अ, (चि + रसक् १) चिरार्थम् । दीर्घ- कालार्थम् । तत्पर्यायः । चिराय २ चिर- रात्राय ३ चिरस्य ४ चिरात् ५ चिरेण ६ । इति हेमचन्द्रः १३।१६८ ॥ (यथा, रघौ १३।६२ । "तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपन्नभाके चिरमस्य तस्युषः ॥")
चिरमेष्टी, [नृ] पुं, स्त्री, (चिरेण मेष्टीतीति । मिष्ट + णिनिः १) गर्हभः । इति हेमचन्द्रः १३।३०० ॥
चिरम्भणः, पुं, (चिरं भणति क्रोशतीति । चिरं + भण + अच् १) चिह्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चिररात्रं, स्त्री, (चिरा रात्रिरिति योगविभागात् अच् समासे १) दीर्घकालः । इति हलानुधः ॥ (यथा, महाभारते १।१६८ । ३ । "चिररात्रोयिताः संह प्राज्ञाणस्य निवेशने ॥")
चिररात्राय, अ, (चिररात्रं अयते इति । अय + "कर्मण्यण्" ३।२।१ । इत्यण् १) दीर्घकालः । इत्यमरः १३।१८४ ॥ (यथा, मनुः ३।२६६ । "हविर्यचिररात्राय यज्ञानन्धाय कल्पते । पित्र्यो विधिवद्भक्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥")
चिरविल्वः, पुं, (चिरं विलति आच्छादयति पत्र- कण्टकादिभिरिति । विल आच्छादने + वः १) करझटवृक्षः । इत्यमरः १२।८१४७ ॥ (यथा, — "चिरविल्वोऽमिको दन्तो चित्रको ह्यमारकः । कपोतयक्षकङ्कानां पुरीषाणि च दातव्यम् ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्त्रिंशोऽध्याये ॥)
चिरकृता, स्त्री, (चिरं कृता या सा ।) चिर- प्रकृता गुणी । केनेन गाह इति भाषा । तत्- पर्यायः । वक्ष्यन्ती २ । इत्यमरः २।६।७१ ॥

चिरस्थायी, [नृ] चि, (चिरं तिष्ठतीति । स्था + णिनिः १) बहुकालस्थाता ॥
चिरस्य, अ, (चिरमस्यते इति । अस्य + यत् । प्राक्स्थादित्वात् साधुः १) दीर्घकालः । इत्य- मरः १३।१९१ ॥ (यथा, हरिवंशे १२०६।२३ । "चिरस्य खलु ह्यण्येन संसृतोऽस्मि महात्मना ॥")
चिराटिका, स्त्री, (चिरं अटतीति । अट + ण्यल् कापि अत इत्यच् १) अतपुनर्गवा । इति राज- माला ॥ पाताङ्गी इति भाषा ॥ यथा, वैद्यके । "गोमूत्रसुहृदस्य पुरातनस्य यङ्गायमस्मानि चिराटिकायाः ॥"
चिरात्, अ, (चिरं अततीति । अत् + क्तिप्) दीर्घकालः । इति हेमचन्द्रः १६।१६८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ४ । ७८ । "भो भगिनीसुत ! किमतिचिराद्दुष्टोऽसि ॥")
चिरान्, पुं (चिरं चिरेण वा अत्ति । अट् + क्तिप् १) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चिरातित्तः, पुं, (चिरं आतित्तः १) चिरतित्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
चिराय, अ, (चिरं अयते । अय + अण् १) दीर्घ- कालः । इति हेमचन्द्रः १६।१६८ ॥ (यथा, महाभारते १३ । ६४ । १० । "पुरा धर्मा वर्तते नेह यावत् तावद्गच्छामः सुरलोके चिराय ॥")
चिरायुः, [नृ] पुं, (चिरमायुषस्य १) धृवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिरजीविनि चि । यथा, "भवति यदि मनुष्यो गुर्वधीनचिरायुः ॥" इत्यागमः ॥ (यथा च पञ्चतन्त्रे ५ । ३४ । "यद् विस्तारविस्तीर्णं तद्भवेन्न चिरायुषम् ॥")
चिरि, र नृ हिसे । इति कविकल्पदमः ॥ (स्वां- परं मकं सेट् १) रेफोपधः । र वेदिकः । न, चिरिगीति । इति दुर्गादासः ॥
चिरि, पुं, (चिनोति मनुष्यवद्वाक्यादिकम् । चि + रिक् १) शुकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चिरिगटी, स्त्री, (चिरगटी + एणोदरात् साधुः १) ऊर्जा अनृणा वा पिण्डवृद्धिमात्रा कथा । तत्- पर्यायः । स्वामिनी । इत्यमरः १० । ६ । ६ ॥
चिरगटी ३ सुवासिनी ४ । इति भरतः ॥
द्वितीयवयाः स्त्री । युवती । इति मेदिनी ॥
चिरिविल्वः, पुं, (चिरविल्वः । एणोदरादित्वात् साधुः १) चिरविल्वः । करझटवृक्षः । इत्य- मरटीकायां भरतः ॥
चिरु, स्त्री, (चिच् चयने + क्तिप् । चि चयनं ग्रहणमित्यर्थः रातीति । रा + ऋण्यदयश्चेति कृः । बाहुमन्त्रिबलमात्रित्वेन ग्रहणक्रियासम्भ- वान् तथात्वम् ।) बाहुमन्त्रिः । इति शब्द- चन्द्रिका ॥
चिरे, अ, चिरम् । इत्यमरटीकायां राय- सुकटः ॥
चिरेण, अ, चिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः ५ । ६४ ।

"भावावबोधकलुषा दयितेव राक्षी निम्ना चिरेण नयनाभिसुखी बभूव ॥")
चिर्मटी, स्त्री, (चिरेण भटतीति । भट + अच् । गौरादित्वात् ङीष् । एणोदरादित्वात् साधुः १) कर्कटी । इति हेमचन्द्रः १४ । २५५ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ११।६७ । "अहो अविषकोऽस्य भूतयेः पुरीषोत्सर्गमाचरं चिर्मटीभक्षणं करोति ॥")
चिर्मिटा, स्त्री, कर्कटीभेदः । चिभिडा इति वेलसेह इति च देशान्तरीयभाषा ॥ तत्- पर्यायः । सुचित्रा २ चित्रफला ३ स्नेह चिर्मिटा ४ पाकुफला ५ पथ्या ६ रोचन- फला ७ चिर्मिटिका ८ कर्कचिर्मिटा ९ । इति राजनिघण्टुः ॥ चिर्मिटम् १० धेनुदग्धम् ११ गोरक्षकर्कटी १२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । रुचत्वम् । गुरुत्वम् । पित्तकफपहत्वम् । अनु- णत्वम् । ग्राह्यत्वम् । विटम्बित्वम् ॥ पक्वाया अस्या गुणाः । उष्णत्वम् । पित्तलत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ गौलत्वम् । दीपनत्वम् ॥ बालाया अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । किंश्चिद्व- लत्वम् । शुष्कायास्तस्या गुणाः । श्लेष्माघातात्तचि- जायनाशित्वम् । रोचनत्वम् । दीपनत्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥)
चिल, श्र वासे । इति कविकल्पदमः ॥ (तदां-परं- मकं-सेट् ।) वासः परिधानम् । श्र, चिलति वस्त्रं लोकः परिधत्तीत्यर्थः । चिलिता । इति दुर्गादासः ॥
चिलमौलिका, स्त्री, (चिरं मौलतीति । मौल मकुंभे + ण्यल् । ततश्चापि अत इत्यच् । रस्य लत्व साधुः १) कच्छीभेदः । खट्वीनः । विदुत् । इति मेदिनी । के, २०८ ॥
चिलिनिमः, पुं, (चिरं चिंसां चिनोतीति । चिरि + चि + मक् । रस्य लत्वम् ।) मत्स्यविशेषः । बालयागङ्गक इति स्थानः । इच्छाक इत्येके । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । नलमोनः २ । इत्य- मरः ११ । १० । १८ ॥ तलमोनः ३ चिली- निमिः ४ चिलीचिमः ५ चिलिचिमः ६ चिलि- चीमः ७ चिलीमः ८ चिलिमोनकः ९ चिलि- चामिः ११ कवलः १२ विलोटकः १३ । इति भरतप्रवचनोपान्तम् ॥ चिल्ली इति स्थानो मत्स्यः । तस्य गुणाः । लघुत्वम् । रुचत्वम् । अनभिष्यन्दित्वम् । वायुकारित्वम् । कफनाशि- त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
चिल्ल शीथिल्य । ह्रावृत्ता । इति कविकल्पदमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट् ।) ह्रस्वी लङ्ग्यान्तः । विल्लति चिल्लयते । इति दुर्गादासः ॥
चिल्लः, पुं, (चिल्लति ह्रावभाजन उज्जयते इति । चिल्ल + अच् १) पक्षिविशेषः । चिल्ल इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । आनायी २ । इत्यमरः २ । ५ । २१ ॥ शकुनिः ३ आनापी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ खम्भान्तः ५ कच्छनीडकः चिर- म्भणः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, विष्णु- धर्मचिन्तरे ।

चिह्न

“ग्रहः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
चिलश्च चर्मचिलश्च भासः पाण्डुर एव च ॥”
क्षिप्ते चक्षुषी अस्य । “क्षिप्तस्य चिलपिल
लक्ष्यास्य चक्षुषी ॥” ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्ति
इति चिलादेशो लप्रत्ययश्च । क्षिप्तचक्षुः ।
क्षिप्तेचयुक्ते चि । इति मेदिनी । ले, १६ ॥
चिल्लका, स्त्री, (चिल्ल इव कायतीति । के + कः ।)
भिल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥
चिल्लभस्या, स्त्री, (चिल्लस्य भस्या भनणीया ।)
चड्विलासिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चिल्लामः, पुं, (प्रसह्य हारकत्वात् चिल्ल इव व्याभा-
तीति । आ + भा + कः ।) प्रसह्यचौरः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ हान्ते चड इति भोटिकाटा
इति च भाषा ॥
चिल्लो, स्त्री, (चिल्लति हानं करोति चिल्लतिनेन
वा । चिल्ल + इन् । ततो वा डीष् ।) लोभः ।
पञ्चशाकभेदः । तत्पर्यायः । चिल्लिका २ डुली ३
अग्रलोहिता ४ नन्दुपर्वा ५ चारहला ६ चार-
पन्ना ७ वास्तुकी ८ मङ्गल्ला ९ गौडवास्तुकी १० ।
(यथा, सुसुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“सतीनी वास्तुकचक्षुः चिल्लो मूलकपोतिकाः ।
मङ्गल्लपर्णी जीवन्तो शाकवर्गं प्रशस्यते ॥”)
अस्य गुणाः । वास्तुकत्वत्वम् । चारत्वम् ।
क्षेत्रपित्तप्रमेहसूत्रजङ्गनाशित्वम् । पथ्यत्वम् ।
रुचिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“तद्वचिल्लो तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम् ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
भिल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥
चिविः, पुं, (चीयते आदराय गृह्यते इति । चीव
ग्रहणे + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां ४।१।७ ।
इति इन् । एयोदरादित्वात् इस्वः ।) चिबुकम् ।
इति ञटाधरः ॥
चिविटः, पुं, (चिविटः निपातनात् प्रत्य वः ।)
चिविटः । इत्यमरटीका ॥
चिविल्लिका, स्त्री, चूदचुपिण्डः । तत्पर्यायः ।
रक्तदला २ चूदघोली ३ मधुमालपल्लिका ४ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । जीर्ण-
ज्वरे अतिहितत्वम् । रसायनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चिबुकः, पुं, (चीयते आदराय गृह्यतेऽसौ । चीव
+ “न्यगयादयश्च ।” उणां १।३८ । इति
कुप्रत्ययेन साधुः ।) चिबुकम् । इति भरतः ॥
चिबुकं, स्त्री, (चिबु + स्वार्थे कन् । अभिधानात्
स्त्रीत्वम् ।) अधराधोभागः । इत्यमरः । २ ।
६ । ६० ॥ यंति इति दाडि इति च भाषा ॥
(यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ४६ ।
“उत्तम्या चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः ॥”)
चिबुकः, पुं (चिबुरिय कायतीति । के + कः ।)
सुषुक्तवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चिह्न, लक्षणे । (अदन्तचुरा-परं-सकं-सेट् ।)
सौचक्षुरादिरिति वृद्धाः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

चिह्नं, स्त्री, (चिह्नतिनेनेति । चिह्न लक्षणे + करणे
घञ् ।) चिह्नति येन तत् । चिना इति दाग इति
च भाषा ॥ तत्पर्यायः । कलङ्कः २ अङ्कः ३
लाङ्गनम् ४ लम्प ५ लक्षणा ६ लिङ्गम् ७ । इत्य-
मरः । १।३।७ ॥ लक्ष्यः ८ । इति भरतः ॥
अभिज्ञानम् ९ । इति ञटाधरः ॥ (यथा,
भागवते । ४ । १५ । ६ ।
“वैद्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभ्यतः ।
पादयोरवरिन्दश्च तं वै मेने हरेः कलाम् ॥”)
पताका । इति मेदिनी । ने, ४ ॥
चिह्नकारो, [न्] चि, (चिह्नं करोतीति । कृ +
णिनिः ।) घोरदर्शनः । विघातो । इति विश्वः ॥
चिह्नधारिणी, स्त्री, (चिह्नं धरति धारयतीति वा ।
धृ + णिनिः स्त्रियां ङीप् ।) श्यामालता । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
चिह्नितः, चि, चिह्न + कर्मणि क्तः । चिह्नयुक्तः ।
अङ्कितः । ललितः । (यथा, मनुः । १०।५५ ।
“दिवा चरेयुः काव्यायं चिह्नित्वा राजशासनेः ॥”)
चीक, किमर्शने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पक्षे
भ्यां परं-सकं-सेट् ।) कि, चीकयति चीकति ।
मर्शनं स्पृशः । तथा च । चन्दावतीतरङ्गा-
द्रीक्षीकयन्ति च यद्वपुरिति हलायुधः । वायवः
स्तृणन्तीत्यर्थः । भट्टमल्लस्तु मर्शण इति सूईन्य-
वमध्यं पठित्वा लमार्थमाह । इति दुर्गादासः ॥
चीडा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । चीडागन्ध इति
ख्याता । तत्पर्यायः । दारुगन्धा २ गन्ध-
बध्नुः ३ गन्धमादनी ४ तरुणी ५ तारा ६ भूत-
मारी ७ मङ्गल्ला ८ कपटिनी ९ गृहभीति-
जित् १० । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कास-
कफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । अत्यन्तसेवनात्
पित्तदोषभ्रमापहृत्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चीनं, स्त्री, (चिनोति कौशार्तादिकमिति । चि +
बाहुलकात् नक् दीर्घश्च ।) पताका । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ सीसकम् । इति रत्नमाला ॥
चीनः, पुं, (चीयते सञ्चीयते वृषलत्वादोषो
यत्र । चि + बाहुलकात् नक् दीर्घश्च ।) देश-
विशेषः । चीना इति भाषा ॥ यथा,—
“काश्मीरन्तु समागम्य कामरूपात् पञ्चमे ।
भोटान्तदेशो देवेशि । मानसशास्त्र दक्षिणे ।
मानसशास्त्रज्ञत्वं चीनदेशः प्रकीर्तितः ॥”
इति शक्तिमङ्गलतन्त्रम् ॥
(तद्देशवासिषु तद्वर्णेषु च बहुवचनान्तः । यथा,
महाभारते । १०।२६।६ । [भवत् ॥])
“स किरातेषु चीनेषु वृतः प्रागज्योतिषो-
व्यंशकविशेषः । (यथा, प्राक्कुल्ललायां १ माङ्गु ।
“चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥”)
जोहिभेदः । तन्तुः । न्यगविशेषः । इति
मेदिनी । ने, ४ ॥
चीनकः, पुं, (चीन एव । चीन + स्वार्थे कन् ।)
धातुविशेषः । चीना इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
काककङ्कः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । २१ ।

“प्रियङ्गवो ह्यदाराश्च कोरदूषाः सचीनकाः ॥”)
अस्य गुणाः । शीघ्रत्वम् । वायुवर्धकत्वम् ।
पित्तश्लेष्मनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ कङ्गनी । चीनकर्पूरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चीनदेशवासिषु बहुवचनान्तः ।
यथा, महाभारते । ८ । ८ । १६ ।
“सुखानङ्गाश्च वाराश्च निषधान् पुण्ड्रचीनकान् ॥”)
चीनकर्पूरः, पुं, (चीननामकः कर्पूरः ।) कर्पूर-
विशेषः । चीनकर्पूर इति देशान्तरादयभाषा ॥
तत्पर्यायः । चीनकः २ क्षिप्तः ३ धवलः ४
पटुः ५ मेघसारः ६ तुषारः ७ द्वीपकर्पूरजः ८ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
इष्टच्छीतत्वम् । कफकण्ठदोषक्षिप्तिनाशित्वम् ।
मेघत्वम् । पावनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चीनजं, स्त्री, (चीने चीनदेशे जायते इति । जन
+ डः ।) लोहम् । तत्तु तीक्ष्णलोहम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चीनपिष्टं, स्त्री, (चीनस्य सीसकस्य पिष्टं हत-
पेषणं वस्तु चूर्णमित्यर्थः ।) सिन्दूरम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ८५ ।
“चीनपिष्टमयो लोकसारणेकमयी च भः ॥”)
चीनवङ्गं, स्त्री, (चीनभवं वङ्गम् ।) सीसकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
चीनाकः, पुं, (चीनं चीनाकारमकतीति । अक
+ अण् ।) कर्पूरविशेषः । तद्गुणाः । यथा,
भावप्रकाशे ।
“चीनाकमञ्जः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः ।
कुष्ठकण्ठविमर्शरस्तथा तित्तरसश्च सः ॥”
चीनाकर्कटी, स्त्री, (चीनमिव स्वादः कर्कटी । ततः
एयोदरात् साधुः ।) कर्कटीप्रभेदः । सा तु
चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । राज-
कर्कटी २ सुदीर्घा ३ राजफला ४ बाला ५
कुलकर्कटी ६ । अस्या गुणाः । रुच्यत्वम् ।
शिशिरत्वम् । पित्तदाहशोषनाशित्वम् । मधु-
रत्वम् । तृप्तिदत्वम् । हृद्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
चीम, ऋ ड कथ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्यां-
व्याभं-सकं-सेट् ।) कथ्यः प्रशंसा । ऋ, अचि
चीमत् । ड, चीमते गुणिनं गुणी ओष्ठ्यव-
कारादिरयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥
चीय, ऋ अ संवृत्त्यादानयोः । (भ्यां-उभं-सकं
सेट् ।) तत्तुर्थस्वरी । ऋ, अचिचीयत् । अ
चीयति चीयते । इति दुर्गादासः ॥
चीरं, स्त्री, (चिनोति आश्रयोति वृचं कटिदेशा
दिकं वा । चि + “असिचिमीनां दीर्घश्च ।”
उणां । २ । २५ । इति ऋन् दीर्घश्च ।) वृच-
त्वक । (यथा, रामायणे । ५ । ३१ । २२ ।
“प्रागेव तु महाबुद्धिः सौमित्रिर्भाटवत्सलः ।
पूर्वजस्यानुयाचार्थं इमचीरैरलङ्कृतः ॥”)
जीर्णवस्त्रखण्डम् । इति सुभूतिः । इति लिङ्गादि
संयुद्धटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । २।१।५

“चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिन्ना
मेवाङ्गिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुच्यन् ॥”
गोस्तनः । वस्त्रभेदः । (यथा, मनुः ११.१२.०१।
“चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्भक्ष्यहृणो व्रतम् ॥”)
रेखामेदः । लेखनभेदः । इति मेदिनी ॥ पुष्पाः ।
(यथा, महाभारते । ३. ११. ४६ ।
“सुस्रवज्ज्वरीभृता बहवस्तत्र पादपाः ।
चीराणीव युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥”)
सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
चीरकः, पुं, (चीर + संज्ञायाम् कन्) विक्रिया-
लेखः । विकारलेखनम् । इति विश्वः ॥ (स्वार्थ-
कनि चीरशब्दार्थोऽप्यत्र ॥)
चीरपत्रिका, स्त्री, (चीरमिव पत्रमस्य । ततः
कन् टाप् अत इत्वच् ।) “चक्षुशाक” इति
राजनिर्घण्टः ॥
चीरपर्णः, पुं, (चीरमिव पर्णमस्य ।) शालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विश्वेतिरस्य शालशब्दे
विज्ञेया ॥)
चीरिः, स्त्री, (चि + बाहुलकात् क्रिः दीर्घश्च ।)
नेत्रायुक्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥
चीरिका, स्त्री, (चीरीति कृत्वा कायति शब्दायते
इति । के + कः ।) भिक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
चीरितच्छदा, स्त्री, (चीरितः चीरमिव जात-
श्चदः पत्रं यस्याः) पालङ्गशाकम् । इति
भावप्रकाशः ॥
चीरी, स्त्री, (चीरि + “हृदिकारादिति ।”
वा डीप् ।) कच्छाटिका । भिक्षी । इति हेम-
चन्द्रः ॥
चीरकं, स्त्री, (ची इति कृत्वा रौति । क + क्रिप ।
चीरुर्भिक्षीपतङ्गः स इव इति इवार्थे कन् ।)
फलविशेषः । से + उर इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
रुचिदाहृकफपित्तकारित्वम् । अम्लत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥
चीर्णं, त्रि, (चर + जक । एषोदरात् साधुः ।) शीलि-
तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चीर्णपर्णः, पुं, (चीर्णं विदीर्णं पर्णमस्य ।) निम्ब-
वृक्षः । खर्जूरवृक्षः । इति मेदिनी ॥
चीलिका, स्त्री, (चीरिका + रस्य लले साधुः ।)
चीरिका । भिक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
चीलिका, स्त्री, (चीलिका + एषोदरात् साधुः ।
चीदिनि शब्देन लक्ष्यते इति । लल + घञ । ततः
एषोदरादिवात् साधुः इति वा ।) भिक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
चीव, ऋ अ अशुभे । संवृत्तौ । इति कविकल्प-
दमः ॥ (भ्रां उभं-सकं-सेट् ।) अ, अचिचीवत् ।
अ, चीवति चीवते वल्कलं भिन्नुः । गच्छति
परिधाति देवार्थः । इति दुर्गादासः ॥
चीव, क दीप्तौ । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा-
परं-अकं-सेट् ।) क, चीवयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
चीवरं, स्त्री, (चीयते तनुसन्तानैरिति । चि +
“चित्तरश्चत्तरीवरेति ।” उर्गा । ३ । १ ।

इति चरश्च । निपातनात् घातोर्दीर्घत्वे साधुः ।)
भिन्नुवल्कम् । इत्युदादिर्कोषः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ६१ । १२ ।
“अनघिरनिकेतश्चाप्यगोचरचरणौ तुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्तावद्विच्छेत् चीवरम् ॥”)
चीवरी, [न] पुं, (चीवरं अस्त्वस्येति । इतिः ।)
बुद्धभिन्नुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुष्क, क अर्त्तौ । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) कोपधः पञ्चमस्वरमध्यः ।
अर्त्तः पीडनम् । क, पुष्कयति शब्दं मूरः ।
इति दुर्गादासः ॥
पुष्कारः, पुं, (पुष्क + भावे अप् । पुष्कं पीडनं
आराति सम्यक् ददातीति । सिंहनादप्रवर्णन
भौरूपां भयजनकत्वात्तात्पर्यम् । आ + रा +
कः ।) सिंहनादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुष्कं, स्त्री, (चकते लण्यत्वेन इति । चक + “चकि-
रस्योरुक्षोपधायाः ।” उर्गा । ० । १४ । इति
रक् उपधाया उञ्च ।) अम्बदयविशेषः । महादा
इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । तिलिङ्गीकम् ०
उच्चाक्षम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥ पुष्क-
कम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ महाक्षम् ५ ।
इति जटाधरः ॥ (अम्बदयकम् ६ । इति भाव-
प्रकाशः । १ । १२ ॥) पञ्चशाकविशेषः । पुष्क इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । पुष्कवास्तुकम् २ लिङ्ग-
चम् ३ अम्बवास्तुकम् ४ दलान्त्रम् ५ अम्ब-
शाकाख्यम् ६ अम्बादि ७ हिलमोचिका ८ ।
अस्य गुणाः । अम्लपक्वत्वम् । लघुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातगुल्मनाशित्वम् । रुच्यक्षोषतृप्त-
कारित्वम् । पथ्यत्वम् । तत्पर्यायगुणाः ।
“पुष्क्रिया स्यात् पुष्कान्ना रोचनी शतवेधिनो ।
पुष्का त्वन्मतरा स्वादौ जातयो कफपित्तहन्त ॥
यथा लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
“पुष्कमत्यम्बगुणश्च दीपनं पाचनं परम् ।
शूलगुल्मविषण्मासवातश्लेष्माहरं परम् ॥
वमिषलण्णस्यवेरस्यसृज्युपीडापिहृद्भाम्बुद्वजम् ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवेद्यकम् ॥
काष्मिकप्रभेदः । तत्पर्यायः । सहस्रपदम् ०
रसान्त्रम् ३ पुष्कवेधकम् ४ शाकाख्यभेदम् ५
चन्द्रम् ६ अम्बमारम् ७ पुष्क्रिका ८ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । स्वादत्वम् ।
कफपित्तनासिकागोमृगस्यशिशोरोमनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सन्धानविशेषः । यथा,
“यन्मत्वादिशुभो भावे सगुडसौदकाग्रिकम् ।
धातुराशौ चिरात्तस्यं शुक्लं पुष्कं तद्वर्णम् ॥
द्विगुणं गुडमध्वारानालमस्तु क्रमादिह ॥”
इति परिभाषा ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
“विनष्टे मेदिनी यस्तु तन्पुष्कमभिधीयते ॥”
इति शाङ्गधरे मध्यखण्डे दैर्घ्येऽध्याये ॥)
पुष्कः, पुं, (चकते लण्यत्वेनेति । चक + रक् उप-
धाया उञ्च ।) अम्बः । अम्बवेतसः । इति विश्वः ॥

पुष्कं, स्त्री, (पुष्क + संज्ञायाम् कन् ।) शाक-
विशेषः । पुष्कापालङ्ग इति भाषा ॥ अस्य
गुणाः । दुर्लभत्वम् । भेदकत्वम् । वायुनाशि-
त्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ (पुष्कार्थे स्वार्थे कन् ॥)
पुष्कफलं, स्त्री, (पुष्कमेव फलं यस्य । पुष्कं फलति
वा । फल + अच् ।) उच्चाक्षम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (उच्चाक्षशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
पुष्का, स्त्री, (पुष्कः अम्बत्वं विद्यतेऽस्य इत्यच्
टाप् च ।) चाङ्गिरी । इति मेदिनी । रे, ३५ ॥
आमरुल इति भाषा ॥ (अस्या गुणा यथा,—
“पुष्का त्वन्मतरा स्वादौ जातयो कफपित्तहन्त ।
यथा लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तिलिङ्गी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः
पर्यायाः भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“अम्बिका पुष्क्रिकास्त्री च पुष्का दन्तशठापि च ।
अम्बा च विचिका चिचा तिलिङ्गीका च
तिलिङ्गी ॥”)
पुष्कान्त्रं, स्त्री, (पुष्कमिव अम्बः अम्बत्वं विद्यते-
ऽस्याः । अच् ‘टाप् च ।) अम्बलौगिका ।
चिचा । काष्मिकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्क्रिका, स्त्री, (पुष्की विद्यतेऽस्मात् इति । ठन्
टाप् च ।) अम्बलौगिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
१४० ॥ (अस्याः पर्याया यथा, भावप्रकाशे ।
“चाङ्गिरी पुष्क्रिका दन्तशठाभ्रशूलौगिका ।
अधमन्तकस्तु शफरी कुशली चान्द्रपङ्कजः ॥”)
कुचाङ्गिरी । इति रत्नमाला ॥ पुष्कापालङ्ग
इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।
“पुष्क्रिका स्यात् पुष्कान्ना रोचनी शतवेधिनो ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तिलिङ्गी । तत्पर्याया यथा, तच्चेव ।
“अम्बिका पुष्क्रिकास्त्री च पुष्का दन्तशठापि च ॥
अम्बा च विचिका चिचा तिलिङ्गीका च
तिलिङ्गी ॥”)
पुष्कं, स्त्री, (पुष्क इत्यशक्तशब्देन कायति पान-
काणं इति । के + कः ।) कृचाग्रम् । तत-
पर्यायः । पुष्कम् ० पुष्कम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कृचाननम् ४ । पुंलिङ्गीऽपि । इति
रत्नकोषः ॥ सनवृत्तम् ५ । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (द्वैशाविशेषे तद्देशवासिभ्य च पुं । यथा,
महाभारते । १० । २०७ । ४० ।
“दक्षिणापथजन्मानः सर्वे जैत्रयन्त्याकाः ।
गुहाः पलिस्थाः शायराश्चपुष्का मदकेः सह ॥”)
पुष्कः, पुं, मुनिपद्मशाकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुष्कं, स्त्री, (पुष्क + एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
पुष्कम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पुष्प, ई अभिवर्धे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सकं-सेट् ।) ताजयवर्गादीपधः । पञ्च-

सम्बरी। ई, सुक्तः। यद्व्यान्तोऽयमित्येके।
अभिषवः ज्ञानं मन्थनं पीडनं सम्बानच।
इति दुर्गादासः ॥

सुसुः, पुं, सुन्दरः। इति हारावली। ८३ ॥
(सङ्करजातिविशेषः। यथा, मनुः। १०। ४८।
“मेदात्सुसुमङ्गनामारण्यपशुसङ्गमम् ॥”

“सुसुमद्गुणवेदेहकवन्धियोर्वाञ्छयेन जातो
बौधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ।” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ॥ आकरणोक्तप्रत्ययविशेषः। स
तु प्रसिद्धार्थं भवति। यथा, विद्यायां विज्ञो
विद्यासुसुः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ स्त्री,
उल्लिख्यविशेषः। जेवुना इति लोके। नाडीच-
वनं। अस्या पर्याया गुणाश्च यथा,—

“विद्या चसुसुसुकी च दीर्घपञ्चा सतिक्तका।

सुसुः प्रीता मरा रुथा स्वाङ्गी दोषत्रयापह्ना।
धातुपृष्ठिकरी बल्या मेधपिक्किलका स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“सुसुखलाया सुसुखा लोणिकाया रमेरपि ॥”

इति वामटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ॥

सुसुरी, स्त्री, (सुसुरिव रातीति। रा+कः।
स्त्रियां ङीप्।) तिलिङ्गीद्वयम्। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ काँइवीचिर रेला इति भाषा ॥

सुसुली, स्त्री, (सुसुरी। रस्य लत्वम्।) तिलि-
ङ्गीकास्थिभिर्द्वातक्रीडा। इति हारावली। ४२ ॥

सुट, तुच्छने। इति कविकल्पदमः। (भ्रां-परं-
अकं सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छनमल्पीभावः।
चोटति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः ॥

सुट, इ तुच्छने। इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छनमल्पीभावः।
इ, सुगुणते नद्या ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः ॥

सुट, इ क छेदे। इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-
परं-सकं सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ क, सुगुण-
यति धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः ॥

सुट, क शि छेदे। इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-
तुदां-परं-सकं सेट्।) क, चोटयति। शि,
सुटति अष्टीत्। इति दुर्गादासः ॥

सुट्ट, क तुच्छने। इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-
परं-अकं सेट्।) टट्ट्यान्तः। पञ्चमस्वरी।
एकटकार इति रामः। तुच्छनमल्पीभावः।
क, सुट्टयति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः ॥

सुड, इ तौक्की। इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-
परं-अकं सेट्।) इ, सुगुणते। तौक्कमल्पी-
भावः। इति दुर्गादासः ॥

सुड, इ क छिदि। इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-
परं-सकं सेट्।) इ क, सुगुणयति। इति दुर्गा-
दासः ॥

सुड, इ क रोषि। (चुरां-परं-अकं सेट्।) इ क,
सुगुणयति। इति दुर्गादासः ॥

सुड, इ ड रोषि। (भ्रां-आत्मं-अकं सेट्।) इ,
सुगुणते। ड, सुगुणते। इति दुर्गादासः ॥

सुड्ड, क्तौ। जावे। इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-अकं सेट्।) टवर्गलृतीयोपधः।

किपि संयोगान्तलोपे सुड्। कातन्नादौ ह्राव-
करण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः
प्रङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्प-
संलक्ष्यविकारो ह्राव इत्यते। इति साहित्य-
दर्पणम्। सुडुति कान्ताथवा कान्तः। इति
दुर्गादासः ॥

सुण, शि छिदि। इति कविकल्पदमः ॥ (तुदां-
परं-सकं सेट्।) शि, सुणति असुणीत् सुषोण।
इति दुर्गादासः ॥

सुण्टा, स्त्री, (सुण्टातिरमावति। सुण्ट छेदे + घञ्।
स्त्रिकारान्ननेन जायमानत्वात्पात्वम्।) कूपः।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुण्टी, स्त्री, कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपकूपम्।
कूप समीपं स्वल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः ॥

सुन, इर चरे। इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं सेट्। अकं इति केचित्।) इर, अचतत
अचोतीत्। चर इह आसेचनम्। चोतति घृतं
वह्नी यत्त्वा आसिचनोत्थः। इति दुर्गादासः ॥

सुनः, पुं, (चोतति चरति मलशोणिताद्विर्यस्मात्।
सुन + घञर्थः कः।) गुदद्वारम्। इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुतिः, स्त्री, (चोतति चरति मलशोणितादि-
र्यस्याः। सुत + “सन्धधातुभ्य इन्।” उणां
४।१।७। इति इन्।) गुदद्वारम्। इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुद, क नुदि। इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-परं-
सकं सेट्।) नुदि प्रेरणे। क, चोदयति वाणं
चापः। इति दुर्गादासः ॥

सुड्ड, क्तौ। जावे। इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-अकं च सेट्।) तवर्गलृतीयोपधः।
किपि संयोगान्तलोपे सुड्। कातन्नादौ ह्राव-
करण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः
प्रङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्प-
संलक्ष्यविकारो ह्राव इत्यते। इति साहित्य-
दर्पणम्। सुडुति कान्ताथवा कान्तः। इति
दुर्गादासः ॥

सुन्दी, स्त्री, (चोदयति प्रेरयति घटयतोत्थः
नायकादीनि। सुद + कः। निपातनात् नुमा-
गमः। ततः स्त्रियां ङीप्।) कुट्टनी। इति
हेमचन्द्रः। ३।१६७ ॥

सुप, श्रनेगती। इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं सेट्।) चोपति स्वञ्जः। चोपति दुष्टं राजा।
इति रमानाथः। इति दुर्गादासः ॥

सुव, इ कि सुम्बने। इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-
पक्षे भ्रां परं-सकं सेट्।) सुम्बनं सुखसंयोगः।
इ, सुम्बाते। कि, सुम्बयति सुम्बति कान्ताधरं
कामी। प्रियासुखं किम्पुषश्च सुम्बे ॥ इति
अतीहारे आत्मनेपदम्। इति दुर्गादासः ॥

सुत्रं, स्त्री, (सुम्बातेनेनात्र वा। सुवि सुम्बने
+ “श्चञ्जेन्नायेति।” उणां। २।२८। इति
रप्रत्ययो नकारलोपश्च।) वदनम्। इत्यु-
यादिकोषः ॥

सुम्बकः, पुं, (सुम्बति आकर्षति लौहमिति।
सुम्ब + ण्वल्।) कान्तलोहभेदः। तत्पठ्याः।
कान्तपाषाणः २ अयस्कान्तः ३ लोहकर्षकः ४।
अस्य गुणाः। लेखनत्वम्। प्रीतत्वम्। मेदो-
विषगरापहत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ (विशेषो-
ऽस्य कान्तलोहशब्दे श्रियः ॥) घटस्योद्भाव-
लम्बनम्। इति मेदिनी। के, ८६ ॥

सुम्बकः, त्रि, (सुम्बतीति। सुम्ब + ण्वल्। सुम्बन-
परः। धूर्तः। बहुगम्यैकदेशश्च। इति मेदिनी।
के, ८६ ॥

सुम्बनं, स्त्री, (सुव इ कि सुम्बने + भावे ल्युट्।
सुखसंयोगः। सुमा इति भाषा ॥ तस्य
स्थानानि यथा, कामशास्त्रे।

“सुखे स्तने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोरपि।
गण्डे च कर्णयोश्चैव कपोरुभगम्बुसु।

सुम्बनस्थानमित्युक्तं विज्ञेयं कामकैरिह ॥”

चुर, कि स्तेये। इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-पक्षे-
भ्रां-परं-सकं सेट्।) कि, चोरयति चोरति
धनं चौरः। इति दुर्गादासः ॥

चुरा, स्त्री, (चुर + बाहुलकात् कः। स्त्रियां टाप्।)
चौर्यम्। इति शब्दरत्नावली ॥

चुरी, स्त्री, (चुर + कः। स्त्रियां ङीप्।) उप-
कूपम्। कूपसमीपस्याल्पजलाधारः। इति
हेमचन्द्रः। ४।१५६ ॥

सुलुकं, स्त्री, (चोलयतीति। सुल + बाहुलकात्
उकञ्।) माषमञ्जनजलम्। यथा। माष-
मञ्जनजलमाचामं तस्युलुकमिति महोपनिषत् ॥

सुलुकः, पुं, (चोलयति उन्नतो भवतीति। सुल
उन्नतौ + बाहुलकात् उकञ्।) घनपङ्कः। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रवृत्तिः। आख्यप्रभेदः। इति
हेमचन्द्रः ॥

सुलुकी, [न] पुं, (सुलुक ऊर्ध्वोन्नतिर्विद्यतेऽस्य।
सुलुक + इनिः।) शिशुमाराकृतिमत्स्यः। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वामटे सूत्रस्थाने। ६।५८।
“सुलुकी नक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः।
राजीचिलिचिमादाश्च मांसमिवाहुरध्वा ॥”)

सुलुम्प, लोपे। इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं सेट्।) अन्तःस्थलृतीयमध्यः। पञ्चमस्वर-
द्वयी। ओल्लवर्गशेषोपधः। सुलुम्पति। यगादौ
सुलुम्पते इत्यादि। न तु नकारजावनुस्वार-

पञ्चमाविति स्वरसाप्तप्रकृतिव्ये यगादौ तल्लोप
इति वाच्यम्। तर्हि नोपधस्यैव पठितुमुचित-
त्वात्। एवं सति अङ्गादीनां न प्रकृतिव्येऽपि
उमध्यपाठः कथमिति चेन्न। ते तु कस्यचित्कृते
उमध्या एवेति ज्ञापनाय उमध्याः पठिताः। न
च तर्हि इदित् पाठोऽपीष्टमिहिरिति वाच्यम्।
किपि संयोगान्तलोपे इदित्पाठे सुलुन् सुलुम्प
लोपे सुलुम् इति भेदात्। एवं सम्बन्धः। इति
दुर्गादासः ॥

सुलुम्पः, पुं, (सुलुम्पते इति सुलुम्पनमिति वा।
सुलुम्प + भावे घञ्।) बालकात्मनम्। इति
जटाधरः ॥

चूडा, स्त्री, (चोलयति मस्तकानुपरि उन्नता
भवतीति । चूल क उन्नतौ + भिदादित्वादङ् ततो
• दीर्घस्तोत्रोत्पत्त्यङ् इत्वे साधुः ।) मयूरशिखा ।
शिरोमध्मस्थशिखामात्रम् । तत्पर्यायः ।
शिखा २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३२५

नेन मन्त्रेण स्तेदयति । कपुष्यिकाशब्देन दक्षिणो

पुन्यं वत् यत्तु मयस्तु महायाचुतिर्होमं कृत्वा
तुर्गां प्रादेशप्रमाणघृताक्तसिन्धुप्रेषान्तप्रक्षालनं
कर्म समाप्य उद्दीप्यं शश्यायनहोमादिब्राम-
देयगागानं कर्म निर्वृत्य कर्मकारयितुं ब्राह्म-

गायः, दक्षिणा दद्यात् । लघुरध्वान्यवतिल-
मावशरीरान् नापिताय दद्यात् । इति चूर्ण-
करणं समाप्तम् ॥” इति भवदेवभट्टः ॥

चूर्णमणिः, पुं, (चूर्णं शिरोभूयणं सुकुटिकरीटा-
दिकम् । तत्र स्थितो मणिः । प्राकपार्थिवादिवत्
समासः ।) शिरोरत्नम् । (यथा, महाभारते ।
१ । ११६ । ३८ ।

“तत्तच्चूर्णमणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च ॥”
चूर्णायामयभागे मणिरिव यस्य ।) काकचिन्धा-
फलम् । इति मेदिनी । गी, ६४ ॥ योगविशेषः ।
(स तु ग्रहणकाले एव भवति ।) यथा गाढं ।
“सुख्यग्रहः सुख्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा ।
चूर्णमणिरयं योगस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम् ।
अन्यस्याद्यग्रहात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शुभाशुभगणनाविषेयः । तस्य विवरणं गरुड-
पुराणे २०५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ वज्र-
देशीयपण्डितानामुपाधिश्च ॥

चूर्णान्नं, स्त्री, (चूर्णाय अयभागे अन्नो यस्य ।)
उष्णान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चूर्णालं, स्त्री, (चूर्णं अस्वत्थं । “प्राणिभ्यादातो
लज्जन्तरेस्याम् ।” ५ । २ । ६६ । इति लच् ।)
मसकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चूर्णायुक्ते
त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
१० । ७ । ३७ ।

“चूर्णालाः कर्णिकाराश्च प्रहृष्टाः पिठरोदराः ॥”)

चूर्णाला, स्त्री, (चूर्णं शिखा अस्वत्थाः । “प्राणि-
भ्यादातो लज्जन्तरेस्याम् ।” ५ । २ । ६६ । इति
लच् । तत्रोलादित्वात् टाप ।) उष्णटालम् ।
इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ अतगुञ्जा । नागर-
सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

चूर्णवान्, [त्] (चूर्णं अस्वत्थं । चूर्ण + मतुप् ।
मस्य वल्गुम् ।) चूर्णविशेषः । इति चूर्णाला-
शब्दार्थे मेदिनी । ले, ६० ॥

चूर्ण, क सक्रोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चूर्ण-
परं-अकं-सेट् ।) तालशयर्गाद्यादिः । घञ-
स्वरी । क, चूर्णयति चक्षुः सकृन्वितं स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

चूर्तः, पुं, (चूर्ण्यते पीयते इति । चूर् + कर्मणि
क्तः ।) पृष्ठोदरादित्वात् धलोपः । रसालत्वा-
देवास्य तथात्वम् ।) आम्रवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रामायणे । ३ । ७६ । १७ ।

“परिपुष्पति संविश्य भ्रमरश्चतुर्मञ्जरीम् ।
नवसङ्गमसंज्ञकः कामी प्रणयिनीमिव ॥”

चोतति चरति शोणितादिकमस्मादिति । चूत-
चरणे + बाहुलकात् घञर्थः कः दीर्घश्च ।) गुह-
हारम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अत इत्यपि पाठः ॥

चूतकः, पुं, (चूत एव । चूत + स्वार्थे क्त् ।)
आम्रः । कूपकः । इति मेदिनी । के, ६० ॥

चूर, इ ड य दाङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (द्वि-
आत्म-सकं-सेट् ।) दीर्घः । ड य, चूर्ण्यते वज्र-
रिखणम् । ई, चूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

चूर्ण, क पेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चूर्ण-परं-
सकं-सेट् ।) घञस्वरी । पेवचूर्णकरणम् ।
क, चूर्णयति शिला । इति दुर्गादासः ॥

चूर्ण, स्त्री, (चूर्ण्यते पिच्यते यत् । चूर्ण + कर्मणि
घञ् ।) सम्मिश्रणेन जातरनः । तस्य लक्षणं
यथा, —

“अत्यन्तशुद्धं यद्दयं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् ।
तत् स्याच्चूर्णं रजः चोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता ॥
चूर्णं गुहः समो देयः शर्करा ह्रिगुणा मता ।
चूर्णं घृ भर्त्सितं ह्रिगु देयं नोत्तमदक्षवेत् ॥
लिहचूर्णं द्रवैः सर्वधृतादौ हिगुणोक्तितेः ।
पिबेच्चतुर्गुणेरेव चूर्णमासोदितं द्रवैः ॥
चूर्णावलेष्टगुटिका कल्कानामनुपानकम् ।
पिषत्वातकफातङ्गं त्रिविकपलमाहरेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

चूर्णविधस्य पूर्णवैधेयं पञ्चत्रयपर्यन्तं तिष्ठति ।
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(“कृतचूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानाश्च सर्वशः ।
द्रवशुक्ला स लेप्यः पातयश्च चतुर्द्रवः ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञे ज्वराधिकारे ॥)

आयीर इति ख्यातम् । (यथा, मेघदूते । ७० ।

“अर्चिस्तुज्ञानभिसुखगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्
हीम्नानां भवति विफला प्रेरणा चूर्णसुष्टिः ॥”)
पटरसाचोद इत्यन्ते । इति भरतः ॥ गन्ध-
गुं डा इति ख्यातम् । इति सारसुन्दरी ॥ तत्-
पर्यायः । वासयोगः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३४ ॥
वासयुक्तिः ३ । इति मेदिनी । ने, १२ ॥ गन्ध-
युक्तिः ४ । इति भूरिप्रयोगः ॥ पटयुक्तिः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (कुङ्कुमादिरजः । यथा,
रघुः । ४ । ५४ ।

“अलकेषु च मृरेषु चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥”)

चूर्णः, पुं, (चूर्ण्यते सम्मिश्र्यते इति । चूर्ण +
कर्मणि घञ् ।) सम्मिश्रणेन जातरनः । चूर
इति गुं डा इति फाकि इति च भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । चोदः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

चूर्णम् ३ रजः ४ । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । ११८ । ३ ।

“कन्याश्चन्दनचूर्णश्च लानेर्मान्ये च सर्वशः ।
अराकिरश्चान्ननवं तत्र गत्वा महत्स्रशः ॥”)

धूलिः । चारविशेषः । इति मेदिनी । ने, १२ ॥

चूर्ण इति भाषा ॥ (यथा,—

“पर्णानि शोणैर्वर्णानि सौदन्त्याकर्णलोचने । ।
चूर्णमानोयतां तूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने ॥”)

शेषस्य गुणः । वातश्लेष्ममेदोनाशित्वम् ॥ शङ्ख-
चूर्णस्य गुणाः । कटुत्वम् । चारत्वम् । उष्ण-
त्वम् । क्षमिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

चूर्णकं, स्त्री, (चूर्णं इव कायतीति । चूर्ण + के +
कः ।) गदाविशेषः । यथा,—

“अपादः पदसन्तानो गदः तत्तु त्रिधा मतम् ।
चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः ॥
अकटोराचरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः ।
तत्तु वैदर्भीतिस्थं गदं क्षुद्रतरं भवेत् ॥

भवत्युत्कलिकाप्रायं समासात् इडाचरम् ।
एकैकदेशसम्बन्धादुत्तगन्धि पुनः स्तुतम् ॥ •

चूर्णकं यथा । स हि चयाणामेव जगतां गतिः
परमपुरुषः पुरुषोत्तमो ह्यप्रदानवभरेण भङ्ग-
राङ्गीमवनिमवलोक्य कथयार्द्रदयस्तस्या भार
भवतारयितुं रामकृष्णस्वरूपेणागतो यद्वंशे
अवततार ।” इति छन्दोमञ्जरी ॥ (कचित् उत्तकं
इत्यपि दृश्यते ॥)

चूर्णकः, पुं, (चूर्णः कायते प्रकाशते इति । के +
कः ।) सक्तुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (घटिकः ।
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । “घटिक-
काङ्गकसुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासन-
पुष्पकमहाघटिकचूर्णककुर्वककेदारकप्रभृतयः
घटिकाः ॥”) स्वार्थे के चूर्णशब्दाधोऽप्यत्र ॥

चूर्णकारः, पुं, (चूर्णं चारविशेषं करोतीति ।
चूर्ण + कृ + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ इत्यण् ।)

वर्णशङ्करजातिविशेषः । चूर्णरी इति भाषा ॥

स नटकन्यायां पुष्पकाञ्चातः । इति पराशर-
पद्धतिः ॥

चूर्णकुन्तलः, पुं, (चूर्णं वासयोगस्तदुक्तः कुन्तलः ।
प्राकपार्थिवादिवत् समासः ।) अलकः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६६ ॥

चूर्णखण्डं, स्त्री, (चूर्णाय यत् खण्डम् ।) कर्करम् ।
इति हारावली ॥ २०८ ॥ कौकर इति घुटिं
इति च भाषा ॥

चूर्णपारदः, पुं, (चूर्णः पारदस्य । एकदेशि-
समासः । पारदजन्मतया एवास्य तथात्वम् ।)
ह्रिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चूर्णशकाङ्गः, पुं, (चूर्णं इव शुभः प्राकस्तमङ्गते
सादृश्येन गच्छतीति । अङ्गं गतौ + अच् ।)

गौरसुवर्णशकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चूर्णः, स्त्री, (चूर्णयति खण्डयति अशेषपक्षि-
तानां तर्कमिति । चूर्ण + “सञ्ज्ञातोभ्य इत्” ।
उणां । ४ । ११७ । इति इत् । यद्वा, “घृणि-
पृथ्रिपाण्यीति” । उणां । ४ । ५२ । इति इः ।)

पातञ्जलशाकरणम् । महाभाष्यम् । कपर्दकः ।
इति लिङ्गादिसंयज्ञटीकायां भरतः ॥ अत-
संख्यककर्दकाः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिवृत्तिः ॥

चूर्णिका, स्त्री, (चूर्णः चोदोऽस्यास्तीति । चूर्ण +
“अत इतिठो” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।)

सक्तुः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चूर्णिकतु, पुं, (चूर्णं महाभाष्यं करोतीति । कृ +
किप् ।) भाष्यकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चूर्णी, स्त्री, (चूर्णः + “छदिकारादित्तिनः” ४ ।
१ । ४५ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता वा डीष् ।)

कपर्दकः । इति मेदिनी । गी, १२ । नदी-
विशेषः । सा राणाषाढाख्यामसमीपे तिष्ठति ॥

चूलः, पुं, (चोलयति पुनः पुनः हिंस्रयति उत्तिष्ठ-
तीति । चूल उत्तती + “इगुपधमेति” ३ ।
१ । १३५ । इति कः । निपातनम् । दीर्घः ।
यद्वा, चूर्ण्यते इति । चूर + कः । रस्य जन्मम् ।

चेटी

४५८ चेतकी

चेतना

केशः । यथा । “सुक्तकेशाश्च चूलिनः ।” इति लिङ्गपुराणम् ॥
चूलकः, पुं, (चूल एव । चूल + स्वार्थे कन् ।)
केशः । यथा, “मत्स्यसूक्ते ३८ पटले ।
“यहीतचूलको विप्रो खेकेन रजकादिना ।
प्राजापत्यह्वयं कुर्यात् शूद्रः कुर्यात्तु भागतः ॥
सशिवं निर्वपेत् केशं धृते चान्ध्यावसायिना ।
अन्येष्वेते शिखावर्जं शूद्रैर्याहुर्लिह्यम् ॥”
चूला, स्त्री, (चूडा + इत्य लत्वम् ।) चन्द्रशाला ।
यहीपरिग्रहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चूडा च ॥
चूलिकं, स्त्री, (चोलयति गोधूमचूर्णं पिष्टकाका-
रेण उत्तयति उत्पादयतीत्यर्थः । चूल + गिच् +
ण्वल् । एषोदरात् दीर्घत्वे अत इत्वे च साधुः ।)
एतच्छर्माधूमचूर्णम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लूची
इति भाषा ॥
चूलिका, स्त्री, (चोलयति सन्निहितचर्ममांस-
राशिं उत्तयतीति । चूल + ण्वल् + कापि अत
इत्वञ्च । एषोदरात् दीर्घत्वे साधुः ।) हस्तिकर्ण-
मूलम् । इत्यमरः । २।८।३८ ॥ नाटकाङ्गविशेषः ।
इति मेदिनी । के, ६० ॥
चूष, पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-सकं-
सेट् ।) दीर्घं चूषत्वान्नं लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥
चूषा, स्त्री, (चूषते पीयते पृष्ठमांसनादृश्यतां
नीयते इति । चूष + घञर्थे कः ।) कल्या । इत्य-
मरः । २।८।४२ ॥ काष्ठदह्नी इति भाषा ॥
चूत्, किं सन्धीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पक्षे भ्रा-परं-सकं-सेट् ।) किं, चर्चयति । इति
दुर्गादासः ॥
चूत्, प्र चिंसे । यैथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुरी-परं-सकं-सेट् ।) प्र, चूत्तति चर्चिता ।
ग्रन्थो ग्रन्थनम् । इति दुर्गादासः ॥
चेटः, पुं, (चेटति करोतीति । चिट् +
दासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ६।१२७ ।
“एतत्तस्य सुखाच्छ्रुत्वा राजचेटस्य दुर्मनाः ॥”
सतु शृङ्गारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३।४६ ।
“शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ॥”)
चेटकः, पुं, (चेटति दासत्वं करोतीति । चिट् +
ण्वल् ।) दासः । इत्यमरः । २।१०।१७ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६।१२४ ।
“आवाभ्यां राजहंसस्य आहूतो राजचेटकः ॥”)
उपपतिनायकभेदः । तस्य लक्षणं सन्धान-
चतुरः । इति रसमञ्जरी ॥
चेटिका, स्त्री, (चेटी + स्वार्थे कन् टाप् अत
इत्वं पूर्ववृत्तः । यद्वा चिट् ण्वल् टाप् अत
इत्वम् ।) दासी । इति हिरूपकोषः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ४।५१ ।
“अङ्गीकुर्वन् स तन्माचष्टिकाभिः प्रवेशितः ॥”)
चेटी, स्त्री, (चेट + डीप् ।) दासी । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २।६१ । ६४ ।
“प्रेष्याच्चैव च वञ्च्य वल्लभाचापि सर्वशः ॥”)

चेडः, पुं, (चेटति परप्रेष्यत्वं करोतीति । चिट् +
अच् । टस्य इत्वञ्च ।) दासः । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ॥
चेडकः, पुं, (चेटति इति । चिट् + ण्वल् । टस्य
इत्वम् ।) दासः । इत्यमरटीका ॥
चेडिका, स्त्री, (चेडक + टाप् । कापि अत इत्वम् ।)
दासी । इति हिरूपकोषः ॥
चेडी, स्त्री, (चेड् + डीप् ।) दासी । इत्यमर-
टीका ॥
चेत्, अ, (चित् + विच् ।) यदि । इत्यमरः ।
३।४।१२ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६।४२ ।
“अथत्ववारकं सत्वमिति चेदन्ववारणम् ।
कूटस्थस्यात्मतां वक्तुमिष्टमेव हि तद्वचैत् ॥”
पञ्चान्तरम् । असन्चेत्पि सन्चेद्वचनम् । यथा,
“सत्यचेदुत्पत्त्यवश्यमेव पितरो देवाश्च चेद-
योगिनी
प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेद्वेदेताः प्रमाणं
हि चेत् ।
प्राक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाश्चाप्य मोषासि
चेत्
स्वातन्त्र्या अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्थाप्ते
लयः सर्वदा ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतश्लोकः ॥)
चेतः, [स्] स्त्री, (चेतयनेन इति । चित् +
करणेऽमुन् ।) चितम् । इत्यमरः । १।४।३२ ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । १।५४ । [यत् ।
“ताभ्यां निर्विचिकित्सं चेतसः स्थापितस्य
एकतानत्रमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ॥”)
चेतकी, स्त्री, (चेतयते उन्मोलयति ज्ञानैन्द्रिय-
वन्तादीनि । चित् + ण्वल् । गौरादित्वात् डीप् ।)
हरीतकी । इत्यमरः । २।४।५६ ॥ हिमाचलभवा
त्रिशिरा हरीतकी । सा च सर्जरोगनाशिनी
गन्धयुक्तद्रव्यकरणे प्रशस्ता । इति वैद्यकम् ॥
(“चेतकी द्विविधा प्रोक्ता आकाराङ्गवत्तया ।
पङ्कजला हिता प्रोक्ता शुक्ला चैकाङ्गला स्मृता ॥
श्रेष्ठा लण्णा समाख्याता रंजनार्थं जिगीयुषा ।
चेतकी वृक्षशाखायां यावत्तिलति तां पुनः ॥
भिन्दन्ति पशुपल्यादा नराणां कोटश्च विस्मयः ।
चेतकीं यावद्विधृत्य हस्ते तिष्ठति मानवः ॥
तावद्दिननि रोगास्तु प्रभावात्तात्र संशयः ॥”
इति कल्पमाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
एतस्या उत्तमिगुणजायादिकं यथा, भावप्रकाशे
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“पपात बिन्दुर्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽन्यम् ।
ततो दिष्टा ससुप्तमा सप्रजातिर्हरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्या पूतनाऽन्यता ।
हैमवत्यथवा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ॥
वयस्या विजया चापि जीवन्तो रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चान्दनाभया ॥
जीवन्तो चेतकी चेति पथ्यायाः सप्रजातयः ।
अलापुष्टता विजया हता मा रोहिणी स्मृता ॥
पूतनास्मिन्ती सस्या कथिता मांवनान्यता ।

पञ्चरेखाभया प्रोक्ता जीवन्ती चान्दनाभयो ॥
त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामिषस्तततिः ।
विजया सर्वरोगेषु रोहिणी ब्रह्मरोहिणी ॥
प्रलेपे पूतना योष्या शोधनार्थं न्यता हिता ।
चाक्षुरोगेभया प्रोक्ता जीवन्ती सर्वरोगहृत् ॥
चणार्थं चेतकी प्रोक्ता यथायोगं प्रयोजयेत् ।
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता चेतो लण्णा च वर्णतः ॥
पङ्कजलायता शुक्ला लण्णावेकाङ्गला स्मृता ।
काचिदास्वादमात्रेण काचिदुगलेन भेदयेत् ॥
काचित् सार्धेन दद्यान्वा चतुर्धा भेदयेच्छिवा ।
चेतकी पादपञ्चायासुपसर्पन्ति ये नराः ॥
भिन्दन्ति तत्तुल्यादेव पशुपत्तिङ्गगादयः ।
चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिलति देहिनाः ॥
तावद्दिननि रोगास्तु प्रभावात्तात्र संशयः ।
न धार्यं सुकुमाराणां लण्णानां भेषजद्विषम् ॥
चेतकी परमा प्रोक्ता हिता सुखविरेचनी ॥”)
जातीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चेतनः, पुं, (चेतति जानाति सर्वं इति । चित् +
कर्त्तरि ण्यः ।) व्याप्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । ६।४५ ।
“चेतना चेतनमिदा कूटस्थान्त्यता न हि ।
किन्तु बुद्धिलताभासस्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ॥”)
मनुष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्राणो । इत्य-
मरः । १।४।३० ॥
(“एषादी नियता चेष्टा चेतनेनाधितिष्ठति ।
न दृष्टा चेतनस्तेन प्राणादीनां प्रवर्तकः ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतपञ्चमम् ॥)
चेतनं चेतन्यं विद्यतेऽस्य इति । “अष्टाद्वि-
ध्योऽन् ।” ५।२।२० ॥ इत्यच् । प्राणयुक्ते चि ।
इति मेदिनी । ने, ६४ ॥ (यथा, मेघदूते । ५ ।
कामार्ता हि प्रकृतिरूपगच्छन्तनाचेतनेषु ॥”)
चेतनकी, स्त्री, (चेतनं करोति बुद्धौन्द्रियादिसुरजं
वर्धयतीत्यर्थः । ज + ङः । ततो डीप् ।) हरी-
तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
चेतना, स्त्री, (चेतनं न्यता इति । चित् संज्ञाने
“न्यासश्चेति ।” यच् टाप् च ।) बुद्धिः । इत्य-
मरः । १।५।१२ ॥ (यथा, भागवते । ४।२१ । ३४ ।
“प्रधानकालाश्रयधर्मसंयुते
शरीरे रय प्रतिपद्य चेतनाम् ॥”
“एष विभुः परमान्दोऽपि शरीरे विषयकारां
बुद्धिं प्राप्य क्रियाफलत्वेन प्रतीयते ॥” इति
टीकाकृष्णिः ॥) सा गर्भस्थबालकस्य सप्रभि-
मामेभवति । इति सुखबोधः ॥ (ज्ञानात्मिका
मनोऽतिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १३।६ ।
“इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ॥”
तस्यामभियुक्तैन्द्रियवृत्तिः सप्र रय लीङ्गपिच्छे-
र्यदिरात्मचेतन्याभासरसविज्ञा चेतना इति
प्राकुरभाष्यम् । ज्ञानात्मिका मनोऽतिरिति
श्रीधरस्वामी ॥ स्वरूपज्ञानयुक्तिकायां प्रमाणा-
साधारणकारणिकायां चित्तवृत्तौ ज्ञाना-
ख्यायां भगवतो विभूताविति शब्दार्थचिन्ता-
मणिः ॥)

चैतन्यः

चैतनीया, स्त्री, (चित् + णिच् + अनीयर् टाप् च ।
यद्वा चैतनायै हिता इति च्छः ।) ऋद्धिगामी-
षधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चैदिः, पुं, देशभेदः । तत्पर्यायः । चैपुरः २
डाहलः ३ चैद्यः ४ । (अयं देशस्तु आर्येयां
दिशि शुक्तिमतीनदीतीरे स्थितः । यथा, उद्धत्-
संहितायाम् । १४ । ८ ।
“शौलिकविदर्भवत्सान्धेदिकाश्चोद्धत्कण्टाश्च ॥”
तद्देशस्य पुं भूम्नि । इति हेमचन्द्रः ॥
चैदिपतिः, पुं, (चैदिदेशस्य पतिः पालकः राजा ।)
उपरिचरवसुः । यथा,—
“इन्द्रप्रीत्यै चैदिपतिश्चकारेन्द्रमहश्च मः ।
पुत्राश्चास्य महावीर्याः पद्मासन्नमितौजसः ॥”
इति महाभारतम् ॥
(शिशुपालः । यथा, महाभारते । २ । ४० । १५ ।
“इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चैदिपतिर्दृष्टः ।
भीष्मं कृष्णाक्षरा वाचः श्रावयामास भारतम् ॥”)
चैदिराजः, पुं, (चैदीनां राजा इति । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” इति टच् ।) शिशुपालः ।
इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । २ ।
४० । १२ ।
“विभ्रता तस्य दुर्गुर्ध्वं विभ्रमताम्बरः ।
चैदिराजस्य कौन्तेय । सर्वेयाश्च महौजिताम् ॥”)
उपरिचरवसुः । स तु चन्द्रवर्णीयकनिराज-
पुत्रो विष्णुभक्त इन्द्रसखा इन्द्रादेशाच्चैदिराज्यं
प्राप्नोतवान् इन्द्रदाताकाशगविमानेनोपरिचरो
बभूव । एकदा ऋषयो देवाश्च विवदमानास्त-
मपृच्छन् किमोवधा पशुना वा यज्ञाः कर्मया-
स्तीनोक्तं पशुना तत ऋषयस्तं शुभं भवता यथा
शास्त्रमनुक्ता देवानां पक्षपातः क्षतस्तस्मादधो
गच्छ इत्यभिप्रेतः स तत्तृणान् भूविवरे गतः ।
श्रीविष्णुना तस्य भक्षणार्थं नान्दीश्राद्धादौ गृह्य-
भित्तौ हतधारादानं विहितम् । इति महा-
भारतम् ॥
चैदिराट्, [ज] पुं, (चैदिग नगरे इति । राज +
क्रिप् । यद्वा चैदिराट् ।) शिशुपालः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १२ । १५ ।
“स वै प्रष्टेद्यथा धर्मं ततथा चैदिराड्यम् ॥”
उपरिचरवसुः । दम्भोपश्व । इति पुराणम् ॥
चैवी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
चैल, ऋ चाले । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां
परं अकं-सकं-सेट् ऋट् ।) ऋ, अचि-
जलत् । इति दुर्गादासः ॥
चैलं, स्त्री, (चैलं विस्तार्यते तन्मुभिरिति । चैल
चाले + कर्माणि घञ् । यद्वा चैलते परिधीयते
यत् इति । चैल + कर्मणि घञ् ।) वल्गुम् ।
(यथा, मनुः । ११ । १६६ ।
“चैलचर्माभिषाणाश्च त्रिरात्रं स्याद्भोजनम् ॥”)
अधमे त्रि । इत्यमरः । ३ । ३ । २०१ ॥
चैलानः, पुं, (चैल + आनच् ।) फललताविशेषः ।
चैलना इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अल्पप्रमा-
णकः २ । इति रत्नमाला ॥ अस्य फलस्य

गुणाः । गुणत्वम् । विष्टम्भत्वम् । मधुरत्वम् ।
कृपवायुकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
चैलालः, पुं, (चैलमिव त्वचं आलालि । आ +
ला + “कर्मण्यग्नः” ३ । २ । १ । इत्यग्नः ।) फललता-
विशेषः । तत्पर्यायः । चित्रफलः २ सुखाशः ३
राजतेमिगः ४ लतापनसः ५ नाटान्नः ६ सेंडुः ७ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चैलिका, स्त्री, (चैलते परिधीयते सौ इति ।
चैल + इत् । स्वार्थे क्त् तनटाप् ।) पट्टवस्त्र-
विशेषः । चैलिरकापड इति भाषा ॥ यथा,—
“सयं कृष्णस्य वनिता पीतशाटीपरिच्छदा ।
रक्तचैलिकाया चक्रता प्रातःकुम्भघनस्तनी ॥”
इति पादो पातालखण्डम् ॥
चैलुकः, पुं, (चैलति वृद्धित्वं गच्छति इति । चैल
+ उक् ।) बहुभिन्नशिष्यः । तत्पर्यायः ।
आमणेरः २ प्रव्रजितः ३ महापासकः ४
गोमो ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चैल, ऋ चाले । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां परं सकं-सेट् ।) लङ्गयान्तः । ऋ, अचि-
जलत् । अस्य ऋदुवन्धः कुटन्तेः कुटादिपाठ-
वन्निष्कलः वेदेगुचरगभेदार्थो वा । अयं कैश्चित्स
मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
चैट्, ड ईहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं
अकं-सेट् ।) ईहो आपारः । ड, चैटते पठितुं
शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥
चैटकः, पुं, (चैटते इति । चैट् + क्तृन् ।) रति-
वन्धविशेषः । यथा, स्मरद्वीपिकायाम् ।
“पादमेकं हृदि न्यस्य इतरंगैव चैटयेत् ।
कान्तः क्रोडे स्थितां नारीं वन्द्योऽर्थं चैटको
मतः ॥”
चैटाकसरि त्रि ॥
चैटा, स्त्री, (चैट् + भावे अट् टाप् च ।) कायिक-
आपारः । इति मुञ्जवोधटीकायां दुर्गादासः ॥
(यथा, मनुः । ७ । ६७ ।
“आकारमिज्जितं चैटां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ।”
“प्रवृत्तिरत्र चैटा ज्ञानेच्छा प्रयत्नादीनां देहे
भावस्योक्तपायत्वात् चैटायाश्च यत्रवानात्मा-
यनुमीयते ॥” इति सिद्धान्तमुक्तावली । ५५ ॥)
चैटानाशः, पुं, (चैटायाः स्मृतादेर्नाशस्य नाशो
निवृत्तिरत्र ।) प्रलयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चैटितं, स्त्री, (चैट् + भावे क्तः ।) गतिः । चैटा ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । १८ ।
“जलकं सदा नारी रुधिरं पिबतीति व ।
सर्वस्तु न विजानाति मोहितो भावचैटितैः ॥”)
चैतन्यं, स्त्री, (चैतन एवेति । स्वार्थे भावे वा ण्यच् ।)
प्रकृतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चैतना ॥ (यथा,
“चैतन्यं परमाणुना प्रधानस्यापि नेष्यते ।
आगच्छेत् जगत्कर्त्ता उष्येत् चैतनाश्रये ॥
नेष्यते वैशेषिकैः सांख्यैश्च शेषैः ॥” इति शब्दार्थ-
चिन्तामणिः ॥ तथाच, याज्ञवल्क्ये । ३ । ८१ ।
“मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाङ्गीक्यायुशिरायुतः ।
सप्रमे चाटमे चैव त्वदमांससंस्मृतिमानपि ॥”)

चैतन्यः

चैतन्यः पुं, (चैतन एव । स्वार्थे ण्यच् ।) भगवंद-
तारविशेषः । तस्य प्रमाणं यथा,—
“श्रुत्वा तु कलिधर्मांस्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
सर्वलोकहितार्थाय प्रोवाच मधुसूदनम् ॥
भविष्यति कलौ केनोपायेन धर्मपालनम् ।
भक्तिमार्गस्थितिः कस्मात्तद्वदस्व जगद्गुरो ॥
श्रीभवानुवाच ।
अवतीर्णो भविष्यामि कलौ निजगणैः सह ।
शचीगर्भे नवहृदये स्वर्धुनीपरिवारिते ॥
अप्रकाशमिदं गुह्यं न प्रकाशं वहिर्मुखे ।
भक्तावतारं भक्ताख्यं भक्तं भक्तिप्रदं स्वयम् ॥
मन्त्रायामोहिताः केचित्तन्नास्यन्ति वहिर्मुखैः ॥
ज्ञास्यन्ति मद्भक्तियुताः साधवो न्यासिनोऽमलाः ॥
कृष्णावतारकाले याः स्त्रियो ये पुरुषाः प्रियाः ।
कलौ तेऽवतरिष्यन्ति श्रीदामसुवलादयः ॥
चतुःषष्टिमहान्तस्ते गोपा द्वादश बालकाः ।
धर्मसंस्थापनार्थाय विहरिष्यामि ते रङ्गम् ॥
काले नष्टं भक्तिपथं स्थापयिष्याम्यहं पुनः ।
कृष्णचैतन्यगौराङ्गो गौरचन्द्रो गौरहरिः ॥
शचीसुतः प्रभुगौरी नामानि भक्तिदानि मे ।
गच्छन्तु भुवि ते पुत्रा जायन्तां भक्तरूपिणः ॥
धर्मसंस्थापनं काले कुर्वन्तु ते ममाज्ञया ।
कृष्णावतारकाले ये मद्भक्तास्तान् शृणु क्रमात् ॥
श्रीदामनामगोपालो मम रामस्य च प्रियः ।
अभिराम इति ख्यातः पृथिव्यां स भविष्यति ॥
सुदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः ।
वसुदामप्रियसखः श्रीधनञ्जयपण्डितः ॥
सुबलो मे प्रियसखो गौरीदासारथ्यपण्डितः ।
कमलाकरपिप्पलादः पूर्वव्यातो महाबलः ॥
महाबाहुर्गोपबालः श्रीमान् साहसपण्डितः ॥
पुरुषोत्तमो वैश्यकुलेऽस्तोकृष्णः प्रियो मम ।
अर्जुनः पूर्वदेहे यः कलौ श्रीपरमेश्वरः ॥
पूर्वप्रियो लवङ्गो मे कृष्णारथः स कलौ युगे ।
श्रीधरः श्रीधरसमः पूर्वे श्रीमधुमङ्गलः ॥
सुबलो बलरामसखः कलौ श्रीलहल्लायुधः ।
द्वादशैते भविष्यन्ति कलौ मद्भक्त्युज्ज्वलाः ॥
चतुःषष्टिमहान्तो ये स्त्रियः केचित्तत्र पुरुषाः ।
पुरा गोपाङ्गनाः ख्याताः कलौ ताः पुरुषा भुवि ॥
यतिर्यस्यात् कलौ चाहं तदर्थं पुरुषाः स्त्रियः ।
नीलाम्बरश्चक्रवर्ती गर्गः ख्यातो सुनिः पुरा ॥
अतिप्रिया राधिका मे श्रीगदाधरपण्डितः ।
राधिकायाः प्रियांशुः स श्रीगदाधरठक्कुरः ॥
मधुसूतो प्रियसखो श्रीनरहरिसंज्ञकः ।
उन्दा देवी प्राणसखी श्रीसुकन्दः कलौ युगे ॥
चन्द्रावली प्राणतुल्या कविराजः सदाशिवः ।
ललिता या सखी सुरक्षा जगदानन्दपण्डितः ॥
विश्रामा या प्रियसखी श्रीदामोदरनामकः ।
वनमाली कविराजः श्रीविश्रामा सखी मम ॥
श्रीरघुनाथभट्टश्च रङ्गदेवी मम प्रिया ।
श्रीगदाधरभट्टस्तु सुदेवी सा मम प्रिया ॥
प्रबोधानन्दविख्यातस्तुङ्गविद्या तथा प्रिया ।
श्रीलराधवगोस्वामी चम्पकाख्या जता प्रिया ॥

गोखामी श्रीलभगर्भ इन्दुलेखा तथा प्रिया ।
 काशिमिश्रः शशिशेखा रूपः श्रीरूपमञ्जरी ।
 श्रीसनातनगोखामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।
 श्रीरघुनाथदासः श्रीरूपमञ्जरी मम ।
 द्वितीयो रघुनाथश्च श्रीरागमञ्जरी प्रिया ।
 श्रीलगीपालभट्टः श्री-अनङ्गमञ्जरी सखी ।
 लोकनाथः प्रेमभक्तो लवङ्गमञ्जरी सखी ।
 श्रीगदाधरभट्टस्तु प्रिया श्रीगुणमञ्जरी ।
 भट्टः श्रीजीवगोखामी योगमाया सहाधिनी ।
 दूती कलावती प्रेक्षा श्रीगोविन्दः प्रियो मम ।
 दूती लीलावती श्रीमान् माधवः प्रीतिवह्नः ।
 बासुघोषाभिधो दूती ममानन्दप्रदायिनी ।
 श्रीशिवानन्दभार्या सा मत्प्रियेन्द्रमती सखी ।
 श्रीपरमानन्दपुरि प्रियो मे उद्धवः सखा ।
 श्रीलराधवदासस्तु धनिका मे प्रिया सखी ।
 मुक्ताम्बरो ब्रह्मचारी याज्ञिको ब्राह्मणः स्मृतः ।
 पण्डितो जगदीशश्च यज्ञपत्री मम प्रिया ।
 आचार्यः श्रीलभगवान् श्रीचेतन्यप्रियाशभाक् ।
 पण्डितो गरुडः श्रीमान् गरुडो मम वाहनः ।
 श्रीलगीपीनाथसिंहोऽङ्करो भक्तो मम प्रियः ।
 घोषः शङ्कर आख्यातो गुणसागररायकः ।
 माधवः शान्तनुसुनिर्विचक्रमां तु भास्करः ।
 वनमासी सुदामा च सार्वभौमो दृढस्थितिः ।
 प्रिया इन्दुसखी या मे मकरध्वजविभुतः ।
 सिंहानन्दो लोकनाथः कविचन्द्रस्ततः परम् ।
 श्रीनाथो रामनाथश्च चत्वारः सनकादयः ।
 काशिमिश्रस्तु कुजास्यान्नामानन्दोऽर्जुनः सखा ।
 प्रतापबुद्धः ख्यातोऽसाविन्द्रद्युक्तो महोपनिः ।
 ठक्करश्च कालिदासः पुलिन्दोऽवनचारिणी ।
 शिखी च राधिका दासी मा इति ख्यातिसंयुता ।
 आचार्यगोपीनाथश्च रत्नावती मम प्रिया ।
 शार्ङ्गदासः पद्मिनी स्यात् सखी विश्वेश्वरः स्मृतः ।
 भागुमती सत्यराजो रामानन्दः कलावती ।
 जयश्च विजयश्चैव गोविन्दो गरुडस्तथा ।
 आचार्यरत्नचन्द्रः स्याद्वाग्यो हृन्दावनः स्मृतः ।
 मुकुन्दो यासपुत्रो भट्टो वल्लभ ईरितः ।
 शिवानन्दोऽञ्जल इव दवानन्दश्च भागवः ।
 पण्डितः श्रीजगन्नाथो दुर्वासा सुनिश्चयते ।
 आचार्यः श्री-अनन्तश्च हरिदासस्तथैव च ।
 एता गोपी ब्रजे ख्याता हृदयानन्द एव च ।
 प्रियास्तुःषष्टिरिते धर्मसंस्थापने कर्मा ।
 एतेषां पुण्यनामानि ये स्मरन्ति दिने दिने ।
 ते प्राप्नुवन्ति मङ्गलं पुनन्ति भुवनत्रयम् ।
 मङ्गलदासा ये मर्त्या नास्ति तेषां समः कश्चित् ।
 श्रुत्वा भगवतो वाक्यं ब्रह्मा हर्षमवाप्नुवान् ।
 स्तोति तं देवदेवेशं नेदुर्दृष्टभयस्तदा ।
 जगुर्गन्धर्वप्रवरास्तुस्तुप्रसुखास्तदा ॥”

इत्यनन्तसंहितायां श्रीचेतन्यजन्मखण्डे सप्त-
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

“यः सखी सितवर्णमादधदश्री श्रीशुक्लनामाभवत्
 अंतायां मखसुक् मखाख्य उचितोऽभूदक्तवर्णं
 दधत् ।

यः ग्रामं दधदाशु वर्णकमम् इयामो युगे इदपरे
 सोऽयं गौरविधुर्भिभाति कलयन्नामावतारं कर्मा ।
 निव्यानन्दो भक्तरूपो ब्रजे यः श्रीहलायुधः ।
 भक्तावतार आचार्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः ॥”

इति गौरगणोद्देशः ॥

(अयमेव भगवांश्चेतन्यदेवो नवीनवैष्णवसम्प्र-
 दायविशेषस्य प्रवर्तकस्तत्सम्प्रदायेऽप्योपास्यते-
 देवत्वेनासौ परिगृहीतश्च । असौ एव हृन्दावन-
 रमण-श्रीकृष्णस्य पूर्वावतार इति केचित्, परे तु
 प्रामाणिकग्रन्थवचनादर्शनात् तत्र मन्यते अत-
 एवास्मिन् विषये पण्डितानां प्रायशो मतभेदो
 दृश्यते ।

स तु प्रभुः (१४०७) सप्ताधिकचतुर्दश-
 शतशके कृष्णस्य सवितरि पौर्णमास्यां त्रिपौ
 शुक्लवारे प्रदोषसमये नववीं पाश्चान्नगर्यां प्रादु-
 र्भूव । तस्मिन्नेव महामहिम्नस्तस्य भगवतो
 जन्मसमये चन्द्रदेवं प्रति सैहिकेयोपरागो
 जातः । एतदुपलक्षितं गङ्गाखानार्थं बहवो
 लोका नानादिगदेशादागत्य तत्र मिलिताः ।
 तदा यस्मिन्पि राक्षसा चन्द्रमसि भक्तजनकुसु-
 द-
 वात्सव्यो गौरचन्द्रः समवेतलोकानां हरिसंकी-
 र्णप्रभृतिभिर्मङ्गलाचरणैः सह शचीपुष्पपर्वता
 दुदियाय । भवन्ति हि शुभसूचकानि महता-
 माविभूतानि । अतस्तदापि प्रसन्ना दिक्
 शैत्यसौगन्धमान्यादिगुणगणाढ्यो मलयसमी-
 रणः प्रसन्नानि च साधु जनमर्माणि समभवन् ।
 अस्य पिता जगन्नाथमिश्रस्तु पुरा श्रीहृन्निवासी
 आसीत् । कदाचित् गङ्गाखानार्थमेव नववीं प-
 मागत्य विप्रचक्रवर्तिकुलतिलकस्य नीलाम्बर
 श्रमेणः शचीनाम्नीं कन्यां परिणीतवान् ।
 ततो गच्छति काले अयं चेतन्यदेवः शचीगर्भे
 त्रयोदशमामं यावदुपित्वा जगन्नाथमिश्रस्य
 दशमपुत्रत्वेन समभवत् । अस्य पुष्पञ्जो विश्वरूपो
 नाम जगन्नाथमिश्रस्यापरः पुत्र आसीत् । स
 तु यौवन एव ज्ञानवेराग्यविशारदो दारपरि-
 यहमङ्गलकुर्वन् पारिव्राज्यधर्मं समाश्रयत् ।

अथ चेतन्यदेवस्य जातकर्मदादिमस्कारं यथा
 कालं क्रमशो निरुते अस्य मातामहो नीला-
 म्बरचक्रवर्ती सुलल्लगादिकमवलोक्य विश्वम्भर
 इति नाखेनमाजुहाव । शचीदेवी तु पुनः पुनः
 पुत्रधनेन वञ्चिता प्रियतममेनं कनीयामं संसार-
 स्थितिदीर्घजीवनकामनया निम्नाह इत्याख्याया
 पौरवात्मिनस्तु अमामान्यरूपलावण्यतया परम-
 समादरेण गौर इत्याख्याया च आहृतयन्तः ।
 परं धर्मेरसिकानां भक्तानां समाले, श्राव्य-
 सिंहस्य बुद्धदेव इव अस्य महाप्रभुरिति
 चेतन्यदेव इति च आख्या प्रसिद्धा ।

अथ प्राप्ति काले चेतन्यदेवोऽयं शास्त्रसागर
 पारगमशेषबुधवर्गवन्दितचरणारविन्दं महा-
 महोपाध्यायं गङ्गादासशर्मणमुपाध्यायत्वं-
 नाङ्गोक्त्य सख्येनेव कालेन सर्वशास्त्रार्थ-
 तत्त्वज्ञः समभवत् । अस्य बुद्धिप्राख्यमवगम्य

तदा सर्व एवेन देवाश्चसम्भूतममन्वन्त । अथ
 कदाचित्पुत्रं गङ्गाखानार्थं गत्वा तत्र वल्लभा-
 चार्यस्य लोकातीतरूपलावण्यां लक्ष्मीं नाम
 कन्यामवलोक्य मोहित आसीत् । वल्लभा-
 चार्यस्तु एतदवगम्य स्वयमेव तां कन्यामस्मै
 सम्प्रददे । विवाहानन्तरमेवासौ हाजान-
 ध्यापयितुं प्रवृत्तः । एतस्मिन्नेव समये बहवो
 दिग्विजयिनः पण्डिता नववीं पमागत्य अस्य
 तर्कजालैः समाच्छन्ना भयदर्पाश्च सन्तः प्रति-
 निवृत्ताः । असावपि दिग्विजयोधया पूर्वादि-
 स्थलीं गत्वा तत्रस्थान् पण्डितान् विमोहयन्
 सुविमलं अश्रुः प्राप्तवान् । एतस्मिन्नेव काले
 अस्य पुष्पपत्नी कालधर्मं प्राप्ता । चेतन्यदेवस्तु
 तस्या विरहेण व्याकुलितोऽपि मातुरशुरोधिनेव
 पुनः सनातनपण्डितस्य विष्णुप्रियानाम्नीं कन्यां
 द्वितीयपत्नीत्वेन स्वीचकार । परं सर्वगुणविभू-
 यितायाः साक्षात् लक्ष्म्या इव लक्ष्म्या मरणा-
 देवासौ संसारविरक्तः श्रीवासादिभिर्भक्तवर्ग-
 मिमितो हरिभक्तिरसनिमग्न एव कालं यापया-
 मास । अथ कदाचित् पिल्लोकोद्धारवासनया
 गयासीर्थं गत्वा भक्तचूडामणिः श्रीमदीश्वरपुरि-
 नाको गोखामिनः सक्ताशान् हरिनामावत-
 दीक्षां लब्ध्वात्मानं जलतृप्तार्थं मत्वा च स्वदेशं
 प्रत्यावृत्तवान् । एतस्मिन्नवसरे पाषण्डपुराचारी
 दस्युप्रवरौ जगद् माधव चेतं प्रसिद्धौ ब्रह्म-
 वन् अर्थाच्च कुलादिशाधिपौडितान् महा-
 पातकिनः करुणया हरिनामदीक्षादानेन
 संसारसागरान् समुदृष्ट्य यवनजातीयकाजि-
 प्रभृतीन् वैष्णवदेहिणः स्वमहिम्ना दमयामास ।
 ततः प्रभृतिवामौ भक्तिरसप्रधानं वैष्णवधर्मं
 प्रचारयितुमिच्छन् निव्यानन्दाङ्गैताचार्या-
 दिभिर्भक्तवर्गैः सह नानाजनपदैः परिभ्रमन्
 बहूनेव जनान् प्रेमोन्मत्तानकरोत् । अथ (१४११)
 एकत्रिंशदधिकचतुर्दशशतशके उत्तरायण-
 संक्रान्ती संसारमायां परित्यज्य काटोयाख्य-
 ग्रामे केशवभारतिसकाशात् सत्त्वासधर्मं समा-
 श्रयत् । अथ नीलाचलमागत्य श्रीजननाथदेवं
 दृष्ट्वा राज्ञः प्रतापादित्यस्य सभापण्डितं वेदान्त-
 शास्त्रपारदर्शिनं सार्वभौमं विचारं पराजित्य
 वैष्णवदीक्षां प्रदत्तवान् । अथ कदाचित् गोदा-
 वरीतीरे भक्तवरं रामानन्दमवलोक्य सेव-
 निगयेधर्मालापेरात्मानं जलजलवदमन्वन् ।
 ततोऽसौ त्रिपदो शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची भिमल-
 प्रभृतीन् बहून् नात्तिगायजन्पदान् हरिप्रेम-
 रसेन प्रावयित्वा द्वारकातीर्थदर्शनार्थं प्रस्थितः ।
 तत्रैवासौ ‘लण्णकण्ठिनः’ नाम सुप्रसिद्धेष्वाव-
 यन्त्रं लब्धवान् । अतः परं पुनरेव नीलाचल-
 मागत्य काशीश्वरनाम्नः कस्यचिदभक्तप्रधानस्य
 भवने अवस्थितवान् । अत्रैवासौ श्रीश्रीजगन्नाथ-
 देवस्य रथयात्रामहोत्सवे हरिसंकीर्णना-
 दिकं विधाय प्रेमोन्मादपुष्पापादिभिर्भक्तजनैः
 दर्शयामास । अथ गच्छति काले हृन्दावनं

चैत्र

त्रिगमिषुर्वर्गेनेव पथा ब्रजन् स्वभावसारख्येन
यावादीनपि हिंसनन् भक्तिप्रेम्णा मादयित्वा
वृन्दावनमुपतस्थे । तत्र स्वभक्तवृन्दावृत एवासौ
गोपीवल्लभश्रीकृष्णस्य विहारस्थानादिकमवलोक्य
मथुरासुदृश्यं प्रस्थितः । ततोऽस्मान् स्थानात्
प्रयागगमनकाले बहून् पाषण्डानपि यव-
नान् हरिभक्तान् विधाय वाराणसीमुपस्थितः ।
तत्र कियत्कालमुपित्वा स्वधर्मं प्रचार्य च
पुनर्नौलाचलमात्रगाम । अत्रस्थ एवासौ
स्वप्रचारितवैष्णवधर्मस्य माहात्म्यं विज्ञापयन्
भक्तवृन्दाग्रगण्यान् रूपसनातनादीन् नाना-
तीर्थस्थानेषु प्रेषयामास । अथ स्वभक्ते-
र्मिलितो नानाविधमहोत्सवेन हरिसंकीर्तना-
दिकं विधाय भक्तिरमस्य उत्कटकोटिमभि-
गम्य विरहोन्मादादिप्रगाढभक्तिलज्जोत्पन्नित
आसीत् । तत एवासौ स्वभक्तगणान् कलियुगे
हरिसंकीर्तनस्य माहात्म्यादिकं आवयित्वा
अष्टचत्वारिंशद्वर्षवयसि कालस्य दुरतिक्रमणीय-
त्वान् (१४५५) पञ्चपञ्चाशदधिकचतुर्दशशतशके
मानवकार्यं परित्यज्य अन्तर्हितवान् ॥

चैत्र्यं, स्त्री पुं, (चित्रस्य इदम् । "तस्येदम् ।" ४ ।
३ । १२० । इत्यण् ।) आयतनम् । इत्यमरः ।
२ । २ । ७ । यस्मान् केचित्तु सुखरहितं
देवकुलसदृशं यथायतनं सचित्तमचित्तमपी-
त्याहुः । देवायतनमात्रम् । नृदां देवकुलम् ।
इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३ । २२ ।
"यत्र यथा मणिमयाश्चेत्याश्चापि चिरमयाः ॥")
चित्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चैत्र्यः, पुं, (चैत्र्ये देवायतनादिस्थाने तिष्ठतीति ।
चैत्र्य + अण् ।) बृहः । विस्वः । उद्देश्यश्च ।
इति मेदिनी भरतश्च ॥ शेषस्य पर्यायः । देव-
तरुः २ देवावासः ३ करिभः ४ कुञ्जरः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ४० ।
"वृक्षाः पतन्ति चैत्र्याश्च यामेषु नगरेषु च ॥"
चैत्र्यः पुरुषः । यथा, भागवते । ३ । २ । ६ । ६० ।
"अहङ्कारस्तथोत्तमद्रक्षितं चैत्र्यस्ततोऽभवत् ॥")

चैत्र्यः, पुं, (चैत्र्य एव हर्तुः ।) अश्वत्थश्च ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो
ज्ञातयाः ।)

चैत्र्यमुखः, पुं, (चैत्र्यं चित्तिसम्पन्नं विस्तृतमित्यर्थः
मुखं यस्य ।) कमण्डलुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चैत्र्यवृत्तः, पुं, (चैत्र्यस्तदाख्यया प्रसिद्धो वृत्तः ।)
अश्वत्थवृत्तः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, मनुः ।
६ । २६४ ।

"चतुष्पथाश्चैत्र्यवृत्ताः समाख्याः प्रेक्षणीयानि च ॥")

चैत्रं, स्त्री, (चोयन्ति जीवाः स्थानात् स्थानान्तर-
मनेनेति । चि + बाहुलकान् करणे च्च् । ततः
स्वार्थे अण् ।) न्यतम् । देवकुलम् । इति
मेदिनी । २ । ३७ । देउल इति भाषा ॥ (यज्ञ-
स्थानम् । यथा, महाभारते । १ । १०६ । १३ ।
"भौक्ष्ण धर्मतो राजन् । सञ्जतः हरिरचितः ।
बभूव रमणीयश्च चैत्रयूपप्रताडितः ॥")

चैत्रः, पुं, (चित्रे विचित्रे कार्यादौ साधुः । चित्र
+ अण् ।) बृहभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्षपर्वतविशेषः । इति मेदिनी । २ । ३७ ॥
(यथा, चारवाल्याम् ।

"हिमवान् हिमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ।
चैत्रः कर्णो च प्रद्वी च सप्रेत वर्षपर्वताः ॥"
चित्रायां भवः । चित्रा + अण् ।) चित्रा-
गर्भजो बुधपुत्रः । स सप्तर्षीपाद्यपतिः सुरथ-
राजपितामहः । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
(चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यवसः । चित्रा +
"विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ।"
४ । २ । २३ । इति पञ्चे अण् ।) मासभेदः ।
स तु सौरचान्द्रभेदेन द्विविधः । तत्र मीन-
राशिस्थारविकः सौरः मीनस्थारविप्रारब्धशुक्ल-
प्रतिपदादिदर्शान्तचान्द्रः । इति मूलमास-
तत्त्वम् ॥ तत्पर्यायः । चैत्रिकः २ मधुः ३ ।
इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥ चैत्री ४ कालादिकः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चैत्रकः ६ चित्रिकः ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।

"सन्तकर्मशाली विनयी सुवेशो
भोगी सुखी स्थानधुरात्मभोजी ।
सन्सङ्गयुक्तो ह्यजिद्वेवभक्तो
भयन्मनुष्यो मधुमासज्जमा ॥"

इति कीर्त्तनीप्रदीपः ॥ * ॥
(चैत्रज्ज्यानि तु वारुण्यश्लोकार्थी-श्रीराम-
नवमी-मदनत्रयोदशी-मदनचर्दशोपप्रभृतीनि ।
एतेषां प्रकरणादिकं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
तत्र शिवव्रतं कर्त्तव्यम् । यथा,—
"चैत्रे मास्यथ माघे वा योऽर्चयेत् शङ्करं व्रती ।
करोति नर्त्तनं भक्त्वा पञ्चपाणिर्दिवानिशम् ॥
मासं वायुह्युमासं वा दश सप्त दिनानि वा ।
दिनमानं युगं सोऽपि शिवलोकं महीयते ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
अधुनास्य सव्यास इति गाजन् इति च भाषा ॥
चैत्रकः, पुं, (चैत्र + एव । स्वार्थे कन् ।) चैत्र-
मासः । इति शब्दरत्नावली ॥

चैत्ररथं, स्त्री, (चित्ररथेन गन्धर्वेण निर्वातम् ।
"तेन निर्वातम् ।" ४ । २ । ६८ । इत्यण् ।)
कुर्वरस्थोपवनम् । तत्तु चित्ररथगन्धर्वनिर्मि-
तम् । इत्यमरः । १ । २ । ७३ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ६० ।

"एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराष्ट्ररस्यानपरो विदर्भात् ॥"
इदम् पीठस्थानानामन्यतमं । यथा, देवी-
भागवते । ७ । ३० । ५८ ।

"मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ॥"
पुं, कुरुपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
६४ । ४६ ।

"अविजितमभिष्वक्तं तथा चैत्ररथं सुनिम् ।
जनमेजयश्च विख्यातं पुच्छांश्चास्यानुयुञ्जम् ॥"

चैत्रावली, स्त्री, (चैत्रं चैत्रमासं आ सत्यक् रूपेण
वरयत्यभिषेद्यतीति । आ + वर + णिच् + अच् ।
स्त्रियां ङीप् । रस्य लत्वम् ।) चैत्री पूर्णिमा ।

तत्पर्यायः । मधुतसवः २ सुवसन्तः ३ काममहः ४
वासन्ती ५ कर्द्दीनी ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चैत्रिकः, पुं, (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी विद्यते-
ऽस्मिन् । "विभाषा फाल्गुनीति ।" ४ । २ । २३ ।
इति पञ्चे ठक् ।) चैत्रमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥
चैत्री, [न्] पुं, (चैत्री चित्रायुक्ता पौर्णमासी
विद्यतेऽस्मिन् । ब्रौह्मादिखादिभिः ।) चैत्रमासः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्रा + इण् ।) चैत्रि-
रिति च पाठः ॥

चैद्यः, पुं, (चैदीनां जनपदानां राजा । चैदि +
अण् ।) शिशुपालः । स तु दमघोषसुतः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । २ । ३८ ।
"त्वया विप्रकृतश्चैद्यो वल्किर्णो हरता हरे ॥"
चैदिराजवसुः । इति पुराणम् ॥) सहैशीये पुं
भूम्नि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चोचः, त्रि, (ख्यायते उच्यते गीयते इत्यर्थः ।
चच् + कर्मणि घञ् । ततः एवोदरात् साधुः ।)
गीतः । शुचिः । (यथा, मनुः । ३ । २०७ ।
"अवकाशेषु चोचेषु नदीतीरेषु चैव हि ।
धिविक्त्यु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥"
दचः । (यथा, महाभारते । १२ । ७० । ८ ।
"अनोभुङ्गन्तदारः स्याच्चोचः स्यादृष्टणी वृषः ॥"
तीक्ष्णः । मनोज्ञः । इति मेदिनी । घे, १२ ॥

चोचं, स्त्री, (प्रशस्तं चोचं त्वक् विद्यतेऽस्य ।
"अर्धव्यादिभ्योच् ।" ५ । २ । २७ । इत्यच् ।)
गुहृत्वक् । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥ (यथा,
स्युक्ताचौरकचोचपत्रतगरस्यौण्यजातीरसाः ॥"
इति वामदे सूत्रस्थाने । १५ । ४५ ।

तेजपात इति ख्यातम् । इति केचित् ॥ (अस्य
पर्यायाः यथा,—

"त्वक्पत्रश्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गचोचन्तथोत्कटम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

उपसृक्तफलावशिष्टम् । चोच्चा इति ख्यातम् ॥
तालफलम् । इति भरतः । कदलीफलम् ।
इति सारसुन्दरी ॥ नारिकेलम् । इति खामी ॥
वल्कलम् । चर्मम् । इति धरणी ॥

चोचकं, स्त्री, (चोच + स्वार्थे कन् । यद्वा, चोचैन
त्वचा कायतीति । के + कः ।) वल्कलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

चोटी, स्त्री, शाटी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३६ ॥

चोड़ः, पुं, (चुड़िति संवृणोति शरीरमिति । चुड़
संवरणे + अच् ।) प्रावरणम् ॥ दंष्ट्रविशेषः ।
इति मेदिनी । डे, १३ ॥

चोदना, स्त्री, (चोदते प्रवर्णातेऽनयेति । चुद
क् चुदि + युच् टाप् च ।) विधिः । (यथा,
गीतायाम् । १८ । १८ ।

"ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना ॥"
प्रेरणा । यथा । चोदना लक्ष्म्योऽर्वां धर्म इति
जैमिनिस्त्वम् ॥ एकोद्दिष्टादिद्विष्टादौ ज्ञास-
वृद्धादि चोदना । इति स्मृतिः ॥

चोदनागुहः, पुं, (चोदनया प्रेरणया गुह्यते उत्त-
न्धियते इति । गुह् + "इयुपध्वनेति ।" ३ । १

चोरकः

१३५। इति कः। क्रीडनकाले कन्दकानां ऊर्ध्व-
लेपप्रसिद्धतयास्य तथात्वम्। कन्दकः। इति
त्रिकाण्शेषः॥
चोटां, स्त्री, (चोदयति प्रेरयति चितं रसविशेषे
अनेनेति। चूट् + णिच् + यत्।) अद्भुतम्।
प्रश्रः। इति मेदिनी। ये, २३॥ (यथा, महा-
भारते। ५। ४३। ४४।
“सहं ध्यानं समाधानं चोटां वैराग्यमेव च।
अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च तथासंयममेव च॥”)
चोटाः, त्रि, (चोदयितुं प्रेरयितुं योग्यः। “अर्हं
कृत्यत्तच्छ”॥ ३। ३। १६६। इति यत्।)
चोदनार्हः। प्रेरणयोग्यः। इति मेदिनी। ये,
२३॥ (यथा, महाभारते। ५। ३८। ३९।
“नीवारमूले कूटप्राकट्यतिः
सुचयता चाभिकार्येषु चोटाः।
वने वसन्तिथिष्वप्रमत्तो
धुरन्धरः पुण्यकण्ठे तापसः॥”)
चोपनं, स्त्री, (चुप मन्दगमने + भावे ल्युट्।) शनै-
र्गमनम्॥
चोरः, पुंस्त्री, (चोरयतीति। चुर + णिच् + पत्ता-
दाच्।) स्तयकर्ता। तत्पण्यायः। चौरः २ इत्युः ३
तत्स्वरः ४ प्रतिरोधी ५ मलिनश्चः ६ स्त्रीः ७
रोकागारिकः ८ स्तेयः ९ प्रच्छन्नजनः १०
मोषकः ११ पाटलः १२ परास्कन्धी १३
कुम्भिलः १४ खनकः १५ शक्तिवर्गः १६
खानिकः १७। इति शब्दरत्नावली॥ प्रचुर
पुरुषः १८। इति त्रिकाण्शेषः॥ लपः १९
तक्का २० रिम्बा २१ रिपुः २२ रिक्का २३
विह्वयाः २४ तायुः २५ वनगः २६ दुरक्षित २७
सुधीवान् २८ मलिनश्चः २९ अटशः ३०
वृकः ३१। इति वेदमध्यायः ३ अध्यायः॥
(यथा, देवीभागवते १। १६। ६।
“चोरेषु चौरवृद्धस्ते साधुवृद्धस्तु तापसे।
स्वपरत्वं तवाप्यस्ते विदेहस्त्वं कथं वृषः॥”)
कृष्णशूटी। इति क्रमचन्द्रिकाधृतहनुमन्तः॥
गन्धद्रव्यविशेषः। यथा। चोरकुङ्कुमरोचनाः।
इत्यष्टगन्धकथने आगमः॥
चोरकः, पुं, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् काय-
तीति। के + कः।) पृक्का। इति रत्न-
माला॥ पिडिङ्ग इति भाषा। (चोर + स्वार्थे
कन्।) सुगन्धद्रव्यविशेषः। तत्पण्यायः।
शक्तिः २ खड्गः ३ दुष्यन्ः ४ क्षेमकः ५ रिपुः ६
चपलः ७ कितवः ८ धूर्तः ९ पटुः १० नीचः ११
निशाचरः १२ गणहन्तः १३ कोपनकः १४
चोरः १५ फलचोरकः १६ दुष्कूलः १७ ग्रन्थिलः १८
सुग्रन्थिः १९ पर्णचोरकः २० ग्रन्थिपर्णः २१
ग्रन्थिदलः २२ ग्रन्थिपत्रः २३। (यथा, सुश्रुते
कल्पस्थाने ६ अध्याये।
“चोरको वरुणः कुष्ठं सर्वगन्धा सप्तमला॥”)
अस्य गुणाः। तीव्रगन्धत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्त-
त्वम्। वातकफनासासुखरुजाजीर्णक्रिमिदोष-
नाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

४६३ चोलकुटु

चोरपुष्पिका, स्त्री, (चोरपुष्पी + स्वार्थे संज्ञायां
वा कन् टाप् पूर्वस्यच।) चोरपुष्पी। इति
शब्दरत्नावली॥ (“शक्तिनी चोरपुष्पिका।”
इति वेदकम्॥)
चोरपुष्पी, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् सुगन्धि
पुष्पमस्याः। “पाककर्णपर्णेति” ४। १। ६४।
इति डोम्।) वृक्षविशेषः। वोष्ठा इति चोर-
कुली इति च ख्याता इति भरतः॥ तत्पण्यायः।
शक्तिनी २ केशिनी ३। इत्यमरः। १२। ४। १०६॥
चोरपुष्पिका ४। इति शब्दरत्नावली॥
(चोरा ५। इति शब्दचन्द्रिका॥)
चोरस्त्रायुः, स्त्री, (चोरस्य स्त्रायुरिव।) काक-
नासालता। तस्करस्त्रायुरिति राजनिर्घण्ट-
दशनात्॥
चोरा, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषः तस्यैव गन्धो-
रस्यस्य। अच् तत्ताप्।) चोरपुष्पी। इति
शब्दचन्द्रिका॥
चोरिका, स्त्री, (चोरस्य भावः। मनोज्ञादि-
त्वात् ठन्।) चौरिका। चौथम्। इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः॥
चोलः, पुं, (चोलयति ससुच्छयति स्त्रीणां वचः-
प्रदेशे इति। चुल उभ्रती + अच्।) कचुलिका।
काचुलि इति भाषा॥ (यथा, आनन्दलह-
र्याम्। ६६। तम्॥)
“निजां बीणां वागी निचुलयति चोलेन निभ-
तत्पण्यायः। कुपांसकः २। इत्यमरः। १२। ४। ११८॥
कचूकः ३। इति जटाधरः॥ कचुली ४ कुचु-
लिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ स्त्रीणां निचोल
इति रमानाथः॥ पुंसोऽप्येतौ चोला इति ख्यातौ
इति सुभूतिः॥ नदादित्वात् चोली च। कुपरः
कषोणिजातु च तद्वहयमस्यते लिप्यते अत्र
कुपांसः घनमनीषादित्वाद्गोपः ततः स्वार्थे
कः। इति भरतः॥ *॥ देशविशेषः। इति
शब्दरत्नावली। अधुना ताञ्जोर इति ख्यातः॥
प्रसिद्धाभिरवेद्यागानाधिकारिस्त्वविशेषः। स तु
पूर्वं चतिय आसीत् मगरराजनास्य धर्मनाथं
वेशान्वल्लव चकार। इति हरिवंशः॥
चोलकं, स्त्री, (चोलयति व्याख्यायतीति। चुल +
णिच् + अच् + स्वार्थे कन्। यद्वा चोल इव
कायति इति। के + कः।) वक्कलम्। इति
शब्दरत्नावली॥
चोलकः, पुं, (चोल इव कायति इति। के + कः।)
बाणवारः। कवचम्। इति हारावली। १२। ६७॥
(देशभेदः। यथा कथासरित्सागरः। १६। ६५।
“उल्लङ्घ्यमाना कावेरी तेन संमहंकारिणा।
चोलकेशरकीर्णश्च कालुष्यं ययतुः समम्॥”)
चोलकौ, [न] पुं, (चोलकमिवास्तस्य इति
इतिः।) करीरः। नारङ्गः। किष्कुपर्वः। इति
मेदिनी। ने, १८४॥
चोलकुटुः, पुं, (चोलस्य अङ्गुल इव प्रकम्पादि-
त्वात् साधुः।) शिरीषेष्टः। इति त्रिकाण्-
शेषः॥

चौलक

चौषः, पुं, (चौषते इति। चि + डः। ततः उष्-
दाहे + अच्। चचासौ उष्चतेति।) पार्श्व-
ज्वाला॥ यथा —
“तच्छूलपीडनयुतं पयनेन पिता-
तड्दाहचौषवहुलं सकप्रसेकम्।
अप्राप्तकं बहुजनं बहुभिन्न विद्यात्
वैगुण्यमोहजडताभिरघापरम्॥
चौषः पार्श्वस्थिताग्निरेव सन्नापः।” इति भाव-
प्रकाशः॥ (यथाच, सुश्रुते। १। ४२।
“यो गले चौषसुत्पादयति मुखवैश्यां जनयति
भक्तवर्चं चापादयति हर्षं स तित्तः॥”)
चौस्कः, पुं, (चन्दयति व्याख्यायति। चदि + डः।
ततः स्कन्दति व्याक्रमते प्राक् स्युनाति व्या-
वते वा। स्कन्दि स्कु वा + डः। ततः पृषोदरा-
दौले साधुः।) सिन्धुवारदेशीयाश्च। इति
त्रिकाण्शेषः॥
चौचं, त्रि, (चौच एव इति। स्वार्थे अच्।) मनी-
शम्। इति महाभारतम्॥
चौरः, पुं स्त्री, (चोर एव प्रचादिभ्योऽण्। यद्वा
चुरा शीलमस्य। “इति ह्यन्तादिभ्योऽण्” ४। ४।
६२। इति णः।) चोरः। इत्यमरः। १२। १०। १२४॥
(यथा, देवीभागवते। १। १६। ५६।
“चौरं वा तापसं वापि समानं मन्यते कथम्॥”
असुरविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७६। १६।
“किरातीं चोरयमनीं चौरमेनानमस्कृतम्॥”
कथिभदः।
“कविरमरः कविरमरः कविचौरो मयूरकः॥”
इत्युद्भटः॥)
चौरपुष्पी। इति मेदिनी। रे, ६७॥ (चोर-
पुष्पीशब्दे विवरणमस्य श्रेयम्॥) सुगन्धद्रव्य-
विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥
चौरिका, स्त्री, (चोरस्य कार्यं भावो वा। “इष्ट-
मनोज्ञादिभ्यश्च” ५। १। १३३। इति वृष्।
टापि अत इत्वम्।) चौथम्। इत्यमरः। २।
१०। २५॥ (यथा, मनुः। १। ८२।
“चौरिकाकृतमायाभिर्धर्मैश्चापेति पादशः॥”)
चौरी, स्त्री, (चौर + डीप्।) चौथम्। इति
शब्दरत्नावली॥ (गायत्रीरूपा महाशक्तिः।
यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४६।
“चन्द्रिका चन्द्रधात्री च चौरी चौरा च
चण्डिका॥”)
चौथं, स्त्री, (चोरस्य कर्म भावो वा। “गुण-
वचनाद्वाङ्मनादिभ्यः कर्मणि च” ५। १।
१०४। इति व्यञ्।) चौरधर्मः। चोरो इति
चरो इति च भाषा॥ तत्पण्यायः। स्तैयम् २
स्तैयम् ३ चौरिका ४। इत्यमरः। २। १०। २५॥
चौरी ५। इति शब्दरत्नावली॥ चौरिका ६।
इत्यमरटीका॥ (यथा, मनुः। ६। २७६।
“सन्धिं हित्वा तु ये चौथं राज्ञीं कुर्वन्ति तस्कराः।
तथा हित्वा वृषो वृत्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत्॥”)
चोलकर्म, [न] स्त्री, (चौषाया इदम्। “तस्ये-
दम्” ४। ३। १२०। इत्यङ् उच्यते लल्लम्।

चौतः

ततश्चौतमेव कर्म इति कर्मधारयः ।) चूडा-
कर्म । इति स्तुतिः ॥
चौतुक्त्यः, पुं. (चुलकस्य गोत्रापत्यमिति । “गर्गा-
दिभ्यो यञ् ।” ४।१।१०५। इति यञ् ।)
राजर्षिभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४।१०२ ॥
चु, क हासे । सहने । इति कविकल्पदमः ॥
(चुरा-पर-अकं-सक-सट् ।) अन्तःस्थादो-
पधः । क, आचयति । इति दुर्गादासः ॥
चु, इ गत्याम् । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-आकं-
सकं-अनट् ।) अन्तःस्थादोपधः । इ, अचते ।
इति दुर्गादासः ॥
च्यु, इर जरणे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-
पर-सकं-सट् । कचित् अक-सक-सट् ।) अन्तःस्थादि-
युक्तः । इर, अच्युतत् अच्योतीत् । जर इह
आसेचनम् । च्योतति घृतं वङ्गौ यज्वा । आसिच
तीत्यधेः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाच, भट्टिः ।
६।२८ ।
“सीतां जिघांसु सौमित्रे । राजसावारतां ध्रुवम् ।
इदं शोणितमभयं सम्यहारेच्युततयोः ॥”
“अच्युतत् गलितमकर्मकोच ।” इति तट्टीकायां
जयमङ्गलभरतौ ॥”)
च्युतं, त्रि. (च्युते स्म इति । च्यु + कर्मणि क्तः ।
यद्वा च्युत + घञर्थे कः ।) जरितम् । यथा,—
“पित्रन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथान्तम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
(स्वलितम् । यथा, रघुः । ११।२५ ।
“सम्भमोऽभवदपोऽकर्मणां
कृत्स्विनां च्युतविकङ्कतसुखाम् ॥”)
च्युतिः, स्त्री, (च्युते शोणितदिक्मस्या इति ।
च्यु + अपादाने क्तिन् ।) भगम् । इति हेमचन्द्रः ।
३।६०६ ॥ गुदहारम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(च्यु + भावे क्तिन् ।) चरणम् । यथा,—
“कुर्यात् हरस्यापि पिनाकपाणे-
धैर्यच्युतिं के सम धन्विनी ॥”
इति कुमारसम्भवे । ३।१० ॥
च्युपः, पुं, (च्युपन्ते भावन्तेऽनेन इति । च्यु + “च्युवः
क्विप् ।” उणां । ३।२४ । इति पः स च कित्
च्युधासुरत्र भाषणार्थे वर्णते इत्युज्ज्वलदत्तः ।)
सुखम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
च्युस, क हानौ । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा-
पर-अकं-सट् ।) कचित् पुस्तके हासे । अन्तः-
स्थादियुक्तः । क, च्योसयति । इति दुर्गादासः ॥
च्योतं, स्त्री, (च्युत + एधोदरादित्वादौले साधुः ।)
चोतम् । घृतादिचरणम् । इत्यमरटीका ॥
च्योत्रः, त्रि. (च्युते इति । “जनदायुः सिति ।”
उणां । ४।१०४ । इति ऋण् ।) गमनकर्ता ।
अङ्गणः । चोषणपुण्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिवृत्तिः ॥ बलम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥

४६४

कृगलः

कृ

कृ, कृकारः । स तु अङ्गनसप्रमवर्णः । चवर्गद्वितीय-
वर्णश्च । (वङ्गाचरेः) तस्य लेखनप्रकारो यथा,
“ऊर्द्धाधोगता रेखा कृचिता कृळली ततः ।
पुनश्चाधोगता तासु सन्ति वक्ष्यविष्णवः ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति आकरणम् ॥
“इच्युग्रान्तालु ।” इति सूत्रकारेणोक्तम् ।
“कण्ठावहाविच्युग्रान्तालया व्योम्नावावुप् ॥”
इति शिचायन्यः ॥)
अस्योत्पत्तिर्यथा । प्रपञ्चसारे ।
“विसर्गस्तालुगः सोष्ठा शं चवर्गश्च यन्तथा ।”
अत्रोत्तरत्रापि वर्गस्य द्वितीयादिवर्णोच्चारणे
स्वरसंज्ञनादिति स्तोत्रगम्भीरसंज्ञादिति च
यथास्थानमस्वेतीति तट्टीकाकारो विस्वरूपः ॥
अस्या ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
“ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्विभुजान्गु त्रिलोचनाम् ।
पीताम्बरधरां निखां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा कृकारं तु तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
“कृकारं परमाचर्य स्वयं परमकृळली ।
सततं कृळलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ॥
पीतविरुजताकारं कृकारं प्रणमाम्यहम् ॥”
तस्य नामानि यथा, तन्त्रशास्त्रे ।
“कृष्णन्दनं सुयुग्मा च पशुः पशुपतिर्भूतिः ।
निर्मलं तरलं वज्रभूतमात्रा विलासिनौ ॥
एकनेत्रश्च तृषली द्विशिरा वामकर्पूरः ।
गोकर्णा लाङ्गली वामकाममत्ता सदाशिवः ॥
माता निशाचरः पायुर्विजितः स्थितिशब्दकः ॥”
कृं, त्रि. (कृयते परिस्क्रियते यत् इति । कृ +
कर्मणि घञर्थे कः ।) निर्मलम् । इति मेदिनी ।
क्रे, १ ॥ तरलम् । इत्येकान्तकोषः ॥
क्रे, पुं, (क्रे + भावे डः घञर्थे को वा ।) क्रेदनम् ।
इत्येकान्तकोषः ॥
क्रेगः, पुं स्त्री, (क्रे यज्ञादौ क्रेदनं गच्छति प्राप्नो-
तीति । गम + डः ।) क्रेगः । इति हेमचन्द्रः ।
४।१२७५ ॥
क्रेगणं, स्त्री पुं, (क्रे + डः । क्रेः तसौ अये-
श्वादेशायेत्यर्थः गणयते इति । गण + कर्मणि
अप् ।) करीषः । इति हेमचन्द्रः । ४।१२७३ ॥
क्रेगलं, स्त्री, (कृति क्तिन्ति कृयते वा । क्रे +
क्रेदेने + “क्रे गुग् इस्वच् ।” उणां । १।११३ ।
इति कलच् प्रत्ययः घातोर्गुगगमो इस्वच् ।)
नीलवस्त्रम् । इति मेदिनी । ले, १ ॥
क्रेगलः, पुं स्त्री, (कृयते कृयते देवोपहाराय
इति । क्रे + कलच् गुगगमो इस्वच् ।) क्रेगः ।
इति मेदिनी । ले, ६१ ॥ (यथा, सुश्रुते । १।४६ ।
“नाति शीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्तुतः ।
क्रेगलस्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥”)

कृव

कृगलकः, पुं स्त्री, (कृगल + स्वार्थे कन् ।) कृगः
इत्यमरः । २।६।७६
कृगला, स्त्री, (कृगलस्तदाकारोऽस्यस्य कृगलवत्
त्वक् विद्यतेऽस्येति वा । “अश्वश्चादिभ्योऽच् ।”
५।२।१२७ । इति अच् टाप् च ।) वृद्ध-
हारकृत्तः । इति शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥
(यवहारोऽस्या यथा, “पुष्पपूथिकातरुणी-
जीवन्तीविम्बोतिकानन्दीभस्मातकच्छगलान्ती-
वृक्षादनीफलीशाल्मलीशेनुवनस्यतिप्रसवप्रणक-
वृन्दारकोविदारप्रभृतीनि ।” इति सुश्रुते सूत्र-
स्थाने ४६ अध्याये ॥)
कृगलाङ्ग्री, स्त्री, (कृगलवदङ्ग्रीमूलमस्याः । ततो
ङीष् ।) कृगलान्ती । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥
कृगलाङ्गी, स्त्री, (कृगलवदङ्गं अन्तं यस्याः ।)
कृगलान्ती । इत्यमरटीकायां रायसुङ्गटः ॥
(पुंसि तु पीठस्थानभेदे । यथा, देवीभागवते ।
७।४०।७३ ।
“कृगलङ्गे प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकङ्कटे ॥”)
कृगलान्तिका, स्त्री, (कृगलान्ती + स्वार्थे कन् । टापि
पूर्वभ्रूस्वः ।) कृगलान्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
कृगलान्ती, स्त्री, (कृगलवदन्तं यस्याः ।) वृद्धहारक-
कृत्तः । इत्यमरः । २।४।१३७ । कृकः । इति
राजनिर्धण्डः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८
अध्याये । “श्यामामहृश्यामात्रिवृद्धन्तीशुक्लिनी-
तिलककम्पिलकसरस्यकक्रसुकपुत्रश्रेणीगवाक्षी-
रानृज्जकरज्जदयगुडचोसप्रलाच्छृगलान्ती-
सुधाः सुवर्णलोरी चेति ॥”)
कृगली, स्त्री, (कृगल + जातित्वात् ङीष् ।) कृग-
माता । वृद्धहारककृत्तः । इति विश्वः ॥
कृटा, स्त्री, (क्रे + अङ् कश्चि ।) दीप्तिः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ४।१२८ ।
“प्रतापशुक्लकूटैः पटवासमधर्मभिः ।
जम्बूद्वीपद्विजैर्द्रव्य येनातन्यत मण्डनम् ॥”)
सम्भृष्टः । यथा, माघे । १।४७ ॥
“सटाच्छटाभिन्नघनेन विभक्ता
वृत्तिं हंसैश्चैवमतनुं तनुत्वया ॥”
(सटाच्छटाभिः केशरसम्भृष्टैः । इति मल्लिनाथः ॥)
कृटाफलः, पुं, (कृटा इव परसारसंस्तरानि फलानि
यस्य ।) गुवाकृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(पूगशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)
कृटाभा, स्त्री, (कृटाभिर्दोषिभिर्भाति इति । भा +
क्विप् । यद्वा । भा + कः । टाप् च ।) विद्युत् ।
इति हारावली । ५८ ॥
कृ(च)कं, स्त्री, (कृदयत्यनेनातपादिकमिति । कृद
+ क्चिच् + “सञ्धातुभ्यः कृत् ।” उणां । ४ ।
१५८ । इति कृन् णिलोपः इस्वच् ।) रौद्रकृष्टि-
निवारणार्थावरणविशेषः । कृति इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । आतपत्रम् २ । इत्यमरः । २।८।३२ ॥
कृायामित्रम् ३ पटोऽजम् ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ आतपवारणम् ५ । राजाश्च यथा,—
“आतपत्रश्च राजास्तु वृषलक्ष्म सितम् तत् ।

मुहुरीकमथो भद्रासनं राजासनं तु यत् ।”

इति जटाधरः ॥

अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।

“कृत्वे कनकदण्डे तु रागद्वन्द्वसुदाहृतम् ।

वृषलक्ष्य भवेत्तत्तु यच्छब्दं पृथिवीभुजम् ॥”

तस्य गुणाः । दृष्टान्तपधूलिवायुहिमनाश्रितम् ।

वर्णदृष्टिकारित्वम् । गुणप्रवरणमङ्गलकारि-

त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तस्योत्पत्ति-

र्यथा । एकदा ज्येष्ठमासे जमदग्निमुनिर्धनुषि

बाणान् सन्धाय सन्धाय प्रचिक्षेप तत्पत्नी

रेणुका तान् बाणानानीयानीय तस्मै प्रादात् ।

सा मध्याह्नकाले रौद्रेण पीडिता वृक्षच्छाया-

मवलम्ब्य किञ्चित् कालं स्थित्वा तानानिनाय ।

ऋषिस्तत्रा कुड्मस्तमाह किं चिरिणागता । सा

आह सूर्यतेजसा मे शिरः पादौ च सन्तप्तौ

तेन वृक्षच्छायामाश्रित्य स्थिता तस्मान् चिरायै

तत् कृतम् । तच्छ्रुत्वा सुनिराह अद्य सूर्यमस्ता-

ग्नितेजसा निपानयिष्यामीत्युक्त्वा धनुषि बाणान्

सन्धाय सूर्याभिमुखोतिष्ठत् । सूर्यस्तं दृष्ट्वा

भीतो द्विजरूपेण आगत्य आह सूर्यादग्नादि

भवति तेनाग्नेन भवद्भिः कर्माणि क्रियन्ते कथ-

मेनं हनिष्यमि एवं माकार्षीस्तथापि मुनिः

श्रमं न जगाम । अथ सूर्यः शिरस्त्राणं कृत्वं

निर्मेय तस्मै दत्त्वा अद्यप्रभृति एतन् लोकं

प्रचरिष्यति व्रतादिषु च अस्य दानं महाफलं

स्यादित्युक्त्वा गतः ॥ * ॥ तस्य दानफलं यथा-

“कृत्वं हि भरतश्रेष्ठ । यः प्रदद्यात् द्विजातये ।

शुभं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥

स प्राक्तलोके वसति पुण्यमानो द्विजातिभिः ।

अमरौभिश्च सततं देवेश भरतर्षभ ॥”

इति महाभारते दानधर्मः ॥

अथ कृत्तयुक्तिः ।

“विशेषश्चाथ सामान्यं कृत्तस्य द्विविधा भिदा ।

राज्ञश्च विशेषार्थं सामान्यश्चाप्युच्यते ॥

तत्र विशेषश्चोद्देशः ।

सदृशश्चाथ निर्दण्डं तत्रज्ञेयं द्विविधं पुनः ।

सदृशं तत्र विज्ञेयं मारणाकुक्षनात्मकम् ॥

दण्डः कन्दः शलाकाश्च रज्ज्वेच्छश्च कीलकः ।

घड्भिरेतैः सुसन्दिग्धैश्चमिलभिधीयते ॥

दिगष्टवटचतुर्दण्डदीर्घा दण्डो युगक्रमात् ।

वड्वाणवेदनयनवितस्था कन्द उच्यते ॥

शतान्यश्रीतिः षष्टिश्च चत्वारिंशद्वयुगक्रमात् ।

शलाकाः षट्पञ्चवेदविहस्रैः सम्मिताः क्रमात् ॥

नवभिस्तनुभिः सूत्रं सूत्रैस्तु नवभिर्गणः ।

गुणैस्तु नवभिः पाशो रश्मिस्तैर्नवभिर्भवेत् ॥

नवाष्टसप्तषट्संख्यैरश्मिभिरज्जवः क्रमात् ।

वस्त्रं शलाकाद्विगुणमायामेन प्रतिष्ठितम् ॥

भातुदिग्विहवसुभिरङ्गुलीभिस्तु कीलकः ।

षष्ठां षण्मानसुदिनं तद्वाज्ञमेव भूतये ॥

पादौ युवराजस्य अन्येषाम् तदर्थतः ॥

एतेन राज्ञो दण्डो दण्डस्तः युवराजस्य तत्

अन्येषामपि तदेव ।

विशुद्धकाष्ठस्य तु दण्डकन्दौ

तथा शलाका अपि सुदुर्बलाः ।

रज्जुश्च रक्ता वसनश्च रक्तं

कृत्तप्रसारं वृषतेऽदन्ति ॥

प्रसादमिति प्रसादार्हम् ।

नीलो दण्डश्च वस्त्रश्च शिरःकुम्भस्तु कानकः ।

सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम् ॥

चास्त्रनौ दण्डकन्दौ चित्तं सुशुक्लं रज्जुवासनी ।

कृत्वं मनोहरं राज्ञी स्वर्णकुम्भीपशीभितम् ॥

शुक्लानि रज्जुवासांसि स्वर्णकुम्भस्तयोपरि ।

इदं कनकदण्डार्थं कृत्वं सर्वार्थसाधकम् ॥

दण्डकन्दशलाकाश्च शुद्धस्वर्णेन निर्मिताः ।

कीलकं स्वर्णघटितमश्लक्ष्णं रज्जुवासनी ॥

कुम्भादिरथ हंसदिक्षामरादिर्यथाक्रमम् ।

कुम्भादावथ हंसदौ नवरत्नानि रचयेत् ॥

हात्रिंशन्मौक्तिकी माला हात्रिंशत्तत्र दापयेत् ।

सर्वपरि ज्ञानप्राप्तिं विशुद्धं क्षीरकं न्यसेत् ॥

दण्डान्ते कुरुविन्दोश्च पद्मरागाश्च विन्यसेत् ।

स्वामिहस्तेकमानेन चामरः सित इव्यते ॥

इत्ययं नवदण्डारम्भश्चक्रराजो मञ्जीभुजम् ।

अभिधेके विवाहे च गृहाणां प्रीतिवर्धनः ॥

पताका नवदण्डायै राजोद्घाटनसंमिताः ।

अयं दिविजयो नाम कृत्तराजो मञ्जीभुजम् ॥”

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

कृत्तः, पुं, (कृत् + णिच् + ट् + इत्थञ्च ।) स्त्रेण

पञ्चने च वषाकारश्चक्रः । कृतारियाविष ।

कृतनाविष । खरविष इति च भाषा । तत्-

पर्यायः । अतिच्छत्रः २ कटुः ३ । इति रत्न-

माला ॥ भूतलग्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृत्तकः, पुं, (कृत्तमिव कायति इति । के + कः ।)

मनस्यरङ्गपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अति-

च्छत्रः । राज्ञा कुलखाडा इति भाषा ॥ इति

रत्नमाला ॥ इत्यरम्भविशेषः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

कृत्तगुच्छः, पुं, (कृत्तमिव गुच्छी यस्य ।) गुण-

लग्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृत्तचक्रं, स्त्री, (कृत्ताकृति चक्रम् ।) चक्रविशेषः ।

यथा, समयायते कृत्तचक्रम् ।

“अश्विनोमघमलादां चक्रं कृत्तचक्रात्मकम् ।

प्रतीक्षीमघमलादां चक्रं कृत्तचक्रात्मकम् ।

आग्नेयान्नं नराधोषो नैर्जनात्नं गजाधिपः ।

यथा कृत्तविभागेन ज्ञानयश्च शुभाशुभम् ॥

अन्यस्य राज्ञो नामर्णं यच्च कृत्तं ततः फलम् ।

चामरं कलसं वीणा कृत्तं दण्डः पतङ्गदण्डः ॥

आसनं कीलकं रज्जुनैव भेदाः प्रकीर्णताः ।

यच्च कृत्तं स्थितः सौरिभेदं तस्य विनिर्दिष्टम् ॥

चामरे चण्डता वायोरनाश्रितः प्रजायते ।

दुर्भिक्षश्च भवेत्तु धीरं प्रजापीडा न संशयः ॥

कलसस्य भवेत्तु दुर्भिक्षं पातादिकं पुत्रम् ।

वीणास्येनाकेपुच्छेण पद्मराज्ञी विनश्यति ॥

चलचित्तो भवेद्वाजा भयभीता च मेदिनी ।

यदा कृत्तचक्रे सौरिश्च दण्डे पतङ्गदण्डे ॥

तदा तस्य भवेद्दण्डश्चक्रस्यास्य न संशयः ।

आसनस्य भवेत्तु आसनस्य भवेत्तु ॥

युवराजजयः कीले बन्धनं रज्जुसंस्थिते ।

सौम्ययुक्तोऽतिचारस्यः श्रुतिरक्तफलो न हि ॥

वक्रगः क्रयुक्तश्च सर्वं करं करोति सः ।

श्रुतिरक्तफलो यदा जीवेत्तु संशयः ॥

उत्तराधीश्वराज्ञो वे निश्चितं कृत्तमङ्गदाः ।

करं चतुष्टयश्चैव वृषचक्रेण संयुतम् ॥

पूर्वच्छत्रविनाशाय तथा पापचतुष्टयम् ।

शुक्रैश्च संयुतं कृत्तं दक्षिणे शस्यमङ्गदम् ॥

एवमन्येषु रात्र्येषु नामर्णानि फलमादिष्टम् ।

यथा दण्डपलः सौरिस्थता सौम्यफलो गुरुः ॥

भौमज्ञौ गुरुराज्ञश्च रचितश्चौ बले समौ ।

यथा हानिकराः क्रूरस्तथा सौम्याः शुभकराः ॥

एतेऽन्धार्थो यद्वाऽन्धत्वे परचक्रेण भङ्गदाः ।

वृषनामर्ण्यो राहुः केतुश्च यच्च संस्थितः ॥

कृत्तमङ्गो भवेत्तस्य विषदानेन भूपतेः ।

मृगयामाहसं याचो दण्डस्थश्चैव जहन्म ॥

वियहश्च तज्जेदजा कृत्तमो क्रूरविचरे ।

ज्ञात्वेवं शान्तिकं कुम्भात् गृहाणां जायते

शुभम् ॥”

कृत्तधारः, त्रि, (कृत्तं धरतीति । धृ + “कर्म-

गणम् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) कृत्तधरः ।

कृतधरा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । कृत्तधा-

करः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०८ ॥ (यथा,

पञ्चतन्त्रे । ३ । ४० । “स्वपते च यथा, जननी

देवी कश्चुकी मालिकः शय्यापालकः स्रष्टा-

ध्यक्षः सौधनसरिकः भिक्षु जलवाहकः तास्यल-

वाहकः आचार्यः अङ्गरक्षकः स्थानचिन्तकः

कृत्तधारः विलामिनी च ॥”)

कृत्तपञ्चं, स्त्री, (कृत्तमिव पञ्चमस्य ।) स्थलपञ्चम् ।

इति त्रिकाश्रयः ॥

कृत्तपञ्चः, पुं, (कृत्तमिव विस्तृतं पञ्चमस्य ।)

भर्जतञ्चः । इति रत्नमाला ॥ (भूर्जशब्दे विवृति-

रस्य ज्ञातया ॥) मानकचुः । इति कैचित् ॥

सप्तपञ्चकञ्चः । इति च कैचित् ॥

कृत्तमङ्गः, पुं, (कृत्तस्यैव गन्तुः स्वामिन इत्यर्थः

भङ्गो यच्च ।) वैधर्म्यम् । स्वात्मन्यम् । वृषनाशः ।

इति मेदिनी । गे, ५६ ॥

कृत्ता, स्त्री, (कृत्तमिव आकृतिविद्यतेऽस्याः ।

अश्विनादित्वाद्यच्च तत्तथापि । यद्वा, कृत्तमिव

आकृतादयनि स्मृतपत्तिस्थानमिति । कृत् +

“सन्ध्यानुभ्यः ट् + न् ।” उणा । ३ । १५८ । इति

ट् । ततः भिन्नजनस्य ङीष् । इति तत्त्वान्ता टाप् ।)

मिथिः । सौरी इति भाषा ॥ कुस्तुम् ।

पुन्या इति भाषा ॥ (यथा, ---

“सुस्तपपटकोदीप्यकृत्ताश्चैव शीरश्चन्दनैः ।

इदं शीतं जलं दद्यात् कृत्तश्चैव शीरश्चन्दनैः ॥

कृत्ता धान्याकम् ॥” इति भाष्यप्रकाशः ॥)

शिली । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ कौटुककृता

इति भाषा ॥ मङ्गला । इति राजनिर्घण्टः ॥

(निवृत्तसन्तापान्तर्गतसंयत्नीधधिविशेषः । तस्य

कृद

कृन्दः

कृन्दः ।

लक्षणं यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३० अ. ।
 “कृण्वत्सर्वस्वरूपेण वाराहीकृन्दसम्भाव ।
 एकपञ्चा महावीर्या भिन्नाङ्गसमप्रभा ॥
 कृत्वातिच्छन्नके विद्यात्रयोर्धे कृन्दसम्भवे ॥”
 कृत्वाकं, क्री, (कृत्वा इव कायतीति । के + कः ।)
 कृत्वाकः । कृत्तिका । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 (यथा, मनुः । ५ । १८ ।
 “कृत्वाकं विडवराहस्य लघुने ग्रामकुक्कुटम् ।
 पलायं गृह्णन्धेव मया जग्धा पतेद्विजः ॥”
 कृत्वाकः, पुं, (कृत्वा इव अकृति आच्छादकत्वं
 गच्छतीति । कृत्वा + अक् + अच् ।) जाल-
 वन्तरकृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृत्वाको, स्त्री, (कृत्वाक + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 राक्षा । इत्यमरः । २ । १ । ११५ ॥
 कृत्वातिच्छत्तः, पुं, (कृत्वातिच्छत्तस्य कृदति आच्छा-
 दयतीति । अति + कृद + क्तृ ।) कृत्वाकार-
 जलोद्भवसुगन्धाग्न्यल्लवणविशेषः । तत्तपस्यायः ।
 कृत्वातिच्छत्ता २ पालपाः ३ अतिच्छत्ता ४
 सुगन्धा ५ कृत्वाकः ६ कटुकः ७ कटुः ८ । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 कृत्वाधान्यं, स्त्री, (कृत्वा धान्यमिव ।) धन्याकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृत्तिका, स्त्री, (कृत्वा गण्य । कृत्वा + स्वार्थं कन् ।
 अत इत्यच् ।) शिलीगुम् । को डककाता इति
 भाषा । तत्तपस्यायः । गोमयच्छत्तिका २ हिली-
 रम् ३ शिलीगुम् ४ उज्ज्वलम् ५ वसारीकम् ६
 गोलासम् ७ । इति हारावली ॥ कृत्वाकम् ८ ।
 इति स्मृतिः ॥ उज्ज्वलीगुम् ९ । इति श्रीभाग-
 तम् । करोषिन्पलालपृथ्वीवैणजच्छत्तिकायाः
 सामान्यगुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । स्वाद-
 त्वम् । पिच्छिलत्वम् । गुरुत्वम् । कर्दामीमार-
 स्वरोगप्ररोगकारित्वम् । पलालजच्छत्तिका-
 गुणाः । पाके स्वादुरसत्वम् । रूक्षत्वम् । शोष-
 कारित्वम् । शुचिस्थानकाष्ठवैणजोष्ठजम्भत-
 च्छत्तिकाया गुणाः । अतिशोषकारित्वम् । अन्य-
 च्छत्तिकास्तेभ्यो विगर्हिताः । इति राजवल्लभः ॥
 कृत्ती, [तृ] पुं, (कृत्तं कोशजादिभिराच्छादकत्वं
 विदितेभ्यः । कृत्त + इति ।) नापितः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ कृत्तनिष्ठिरे, त्रि । यथा, -
 “गच्छेद्वर्षातपे कृत्ती दृष्टो राजाटवीप च ।”
 इति स्मृतिः ॥
 (यथा च हरिवंशे । २५३ । ५ ।
 “मौज्जी यज्ञीपवीती च वल्ली दण्डाजनी तथा ।
 वामनो धूमरक्ताधो भगवान् बालरूपधृक् ॥”
 कृत्वरः, पुं, (कृदते अपवारयति वर्षाणादिक-
 मिति । कृद अपवारणे + “कृत्वरच्छत्वरति ।”
 उणां । ३ । १ । इति ज्वरच् प्रत्ययेन साधुः ।)
 यक्षम् । कुञ्जः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादि-
 शक्तिः ॥
 कृद, तृ क संटुतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (अदन्त-
 चुरां-परं सकं संटु ।) कृदयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥ (यथा, कविरहस्ये । १६ ।

“कृदयति सुरलोकं यो गुणैर्येष युहे
 सुरयुवतिविमुक्ताश्चादयन्ति सजस्र ॥”
 कृद, कि अ संटुतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-
 पत्ने भ्रां-उभं-सकं संटु ।) कि अ, कृदयति
 कृदयते कृदति कृदते दिशं मेघः । आच्छा-
 दयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कृद, म कि अ ऊर्जने । ऊर्जनं बलं जीवनेष ।
 इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-पत्ने भ्रां-उभं-
 सकं संटु ।) कृदयति पुत्रं पिता । जीवयति
 बलवन्तं करोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कृदः, पुं, (कृदति आच्छादयतीति । कृद +
 अच् ।) पत्नम् । (यथा, रामायणे । २ । ५५ ।
 “ततो न्यगोधमामाद्य महान्तं हरितच्छदम् ॥”
 पत्नः । न्यसिपण्यवृत्तः । तमालवृत्तः । इति
 मेदिनी । ८, ५ ॥
 कृदने, स्त्री, (कृदति आच्छादयतीति । कृद +
 ल्युट् ।) पत्नम् । पत्नः । (यथा, महाभारते ।
 ३ । १५८ । ६६ ।
 “धिमलस्फाटिकाभाति पाण्डुरच्छदने हिजे ।
 कलहमैरुपतानि सारसाभिरुतानि च ॥”
 कृद + भावे ल्युट् ।) पिधानम् । इति मेदिनी ।
 ने, ६५ ॥ तमालपत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तजपात इति भाषा ॥
 कृदपत्तः, पुं, (कृदति आच्छादकानि पत्नानि
 यस्य ।) भूजपत्रवृत्तः । इति काचित् रत्नमाला ॥
 कृदि, [स्] स्त्री, (कृदयतीति कृदतेनेन
 वा । कृद + णिच् + “अर्चिषुचिहृष्टपिकादि-
 कृदिभ्य इति ।” उणां । २ । १०६ । इति
 इति । “इमान्त्रुक्चिपु च ।” ६ । ४ । ६७ ।
 इति इभ्यः ।) पटलम् । इत्यमरः । २ । २ ।
 १४ ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । १३ ।
 “कमिविडु भस्मनिष्ठान्तं केदं तु कं कलेवरम् ।
 क तदीयरतिर्भाषा कायमात्मा नभश्चदिः ॥”
 कृद्, [तृ] स्त्री, (कृदते आत्रियते स्वरूपमने
 नेति । कृद + “संज्ञेधातुभ्यो मनिन् ।” उणां ।
 ४ । १४४ । इति मनिन् ।) आजः । (यथा,
 रघुः । १० । १०
 “तं कर्णसुखमागम्य रामे श्रीर्यस्यतामिति ।
 केकेयीशकृयवाह पलितच्छादना वरा ॥”
 वपटः । शाकम् । अपदेशः । स्वरूपाच्छा-
 दनम् । इति मेदिनी । ने, ४४ ॥
 कृद्गतापसः, पुं, (कृद्गता कपटेन तापसः । अप-
 क्रततपस्वितया गणस्य तथात्वम् ।) कृल-
 तपस्वी । तत्तपस्यायः । सञ्जाभिमन्यो २ पिङ्गल-
 व्रतिकः ३ वैशधारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 कृद्गता, स्त्री, (कृद्ग अस्त्यस्याः । व्रीह्यादित्वा-
 ट्तिनः संज्ञायां कन् टाप् च ।) गुडुकी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कृन्दः, पुं, (कृन्दते इति । कृन्द + भावे णच् ।)
 अभिप्रायः । (यथा, रामायणे । २ । ६ । ७ ।
 “मयोद्यमानं यदि ते श्रोतुं कृन्दो विलासिनि ।
 अयनामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् ॥”
 वषः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ अभिलाषः । इति
 भरतः ॥ विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्षि-
 त्ति । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 कृन्दः, [स्] स्त्री, (कृन्दयति आच्छादयति
 चन्दतेनेन वा । चदि आच्छादे + “चन्देरा
 देश कः ।” उणां । ४ । २१८ । इति असुन्
 चस्य कृच्च ।) वेदः । (यथा, रघुः । १ । ११ ।
 “आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवच्छन्दसामिव ॥”
 सैराचारः । अभिलाषः । (यथा, महाभारते ।
 १२ । २०१ । १२ ।
 “कामात्मकाश्चन्दसि कर्मयोगा
 • अभिजिमुक्तः परमश्रुवीत ॥”)
 पद्यम् । इति मेदिनी । से, २२ ॥ अस्य लक्षणं
 यथाह गङ्गादासः ।
 “पद्यं चतुर्थ्यदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
 उत्तमजरमन्थानं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥
 सममर्द्धसमं वृत्तं विषमश्चेति तत्त्रिधा ।
 समं समचतुर्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥
 आदिस्तृतीयवद्वयस्य पादस्तुर्थो द्वितीयवत् ।
 भिन्नचिह्नचतुर्पादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”
 गणार्थः । अन्तरमन्थानं अन्तरगणनया परि-
 प्राप्य वृत्तमुच्यते । मात्राकृता मात्रागणनया
 निर्णयिता जातिर्जातिमञ्जिका भवति । समं
 समचतुर्पादम् । अर्द्धसमं यस्य प्रथमः पादः
 तृतीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थः पादो द्वितीयेन
 पादेन तुल्यः । विषमं पृथक्लक्षणचतुर्पादम् ॥
 (तच्च समवृत्तान् उक्थादिस्त्रिंशाम्भेदेन षड्-
 विंशतिप्रकारकम् । यदुक्तं कृन्दोमञ्जरीम् ।
 “आरभ्येकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवद्विते ।
 पादेककथादिमं जं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं गतम् ॥
 उक्थाद्युक्था तथा मूल्या प्रतिष्ठाया सुपू-
 र्विका ।
 गायत्र्याणिगनुष्टुप् च वृहती पङ्क्तिरेव च ॥
 त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
 शकरी सातिपूर्वा स्यादष्टावृष्टी तथा स्मृते ॥
 धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
 त्रिकृतिः संस्कृतिश्चैव तथातित्रिकृतिरुच्यते ॥”
 कृन्दोल्लङ्घनोपयोगीगणान्तास्तु दश । यदुक्तं तत्रैव,
 “स्यस्तजैभ्योर्लोन्तेरभिदृष्टाभिरक्षरैः ।
 समस्तं वाङ्मयं शानं चैलोक्तमिव विष्णुना ॥
 मन्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
 भादिगुरुः पुनरादिलघुश्च ।
 जी गुरुमध्यगतो रलमध्यः
 सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥
 गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।
 क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दृश्यते यथा ॥”
 म २२२, न ॥॥, भ २॥, य १२२, ज १२॥,
 र २१२, स ११२, त २२१, ग २, ल १)
 कृन्दस्तु नानाविधम् । तस्य ग्रन्थाः कृन्दो-
 विचिन्तिपिङ्गलच्छन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरश्रुत-
 बोधादयः सन्ति तेषु कृन्दोमञ्जरीवृत्तलक्षण-
 दाहरणादीनि लिखन्ते ॥

कृत्स्ना वृत्तिनामानि ।	कृत्स्ना लक्षणगणाः ।	कृत्स्नासुराहरणानि ।
एकाक्षरा वृत्तिः । उक्था । श्रीः	गन्धी २	श्रीस्ते । सास्ताम् ॥
द्वाक्षरा वृत्तिः । व्युक्था । स्त्री	गौ स्त्री २,२	गोपस्त्रीभिः । लण्यो रेमे ॥
त्राक्षरा वृत्तिः । मध्या । नारी नृगी	मो नारी २२२ रो नृगी २१२	गोपानां नारीभिः । श्रियोऽथात् लण्यो वः ॥ सा नृगीलोचना । राधिका श्रीपतेः ॥
चतुर्क्षरा वृत्तिः । प्रतिष्ठा । कन्या सती	मौ सैत कन्या २,२२२ नमि सती ॥१२,२	भास्वत्कन्या सैका धन्या । यस्याः कूले लण्योऽखिलत् ॥ सुररिपो ! तव पदम् । नमति सा ननु सती ॥
पञ्चाक्षरा वृत्तिः । सुप्रतिष्ठा । पङ्क्तिः प्रिया	भगौ गिति पङ्क्तिः २११,२,२ सलगौः प्रिया ॥२,१,२	लण्यसनाया तर्णकपङ्क्तिः । यासुनकच्छे चारु चचार ॥ व्रजसुभ्रुवो विलसत्कलाः । अभवन् प्रिया सुरवैरवः ॥
षडक्षरा वृत्तिः । गायत्री । तनुमध्या	तौ सैत तनुमध्या २२१,१२२	भर्त्तिर्मरुशचोरवद्वृत्तरूपा । यास्तां मम चित्ते निधं तनुमध्या ॥ शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम् । अधरसुधोर्मिं मधुरिपरेच्छत् ॥ हरे । सोमराजीसमा ते यशःश्रीः । जगन्मखलस्य च्छिनत्ताम्यकारम् ॥
अष्टाक्षरा वृत्तिः । अनुष्टुप् । चित्रपदा	शशिवदना न्यौ ॥११,१२२	
मागवकम्	द्विया सोमराजी १२२,१२२	
मागवकक्रोडमिति केचित् । विदुस्त्राला	विदुस्त्रेखा मो मः २२२, २२२ तमौ सैद् वसुमती २२१,१२२	
समानिका	नमि मधुमती ॥११,११,२	
प्रमाणिका	कुमारललिता जूम्गाः १२१,११२,२	
नगस्वरूपिणी इति कुत्रापि । गजगतिः	मसगौ स्यात् मदलेखा २२२,११२,२	
हंसरत्नम्	सरगेहंसमाला ॥२,२१२,२	
नाराचिका	चित्रपदा यदि भौ गौ २११,२११,२,२	
भुजगशिशुभृता	भातलगा मागवकम् २११,२२१,१,२	
भृतेत्यत्र ह्येति युतेति च केचित् ।	मो मो गो गो विदुस्त्राला २२२,२२२,२,२	
	गौ रजौ समानिका तु २,१,२१२,१२१	
	प्रमाणिका जरौ लगौ १२१,२१२,१,२	
	नभलगा गजगतिः ॥११,२११,१,२	
	न्यौ गौ हंसरत्नमेतत् २२२,१११,२,२	
	नाराचिका तरौ लगौ २२१,२१२,१,२	
	भुजगशिशुभृता नौ मः ॥११,११,२२२	
		यासुनमेकतदंशे गोपवपुजलक्ष्मौ । कंसरिपोर्गतिलीला चित्रपदा जगद्व्यात् ॥ चक्षलचक्षुष्यपलेवनसकलेः कलिपरम् । ध्याय मखे स्मरमुखं नन्दसुतं मागवकम् ॥ वासो वक्षोविदुस्त्राला वह्न्येगी शाकशापः । यस्मिन्नास्ती सापोच्छिन्ने गोमध्यास्यः लण्याम्बोदः ॥ यस्य लण्यपादपद्मभक्तिं नृत्तङ्गागसद् । धीः समानिका परेण नोचितोऽयं मत्सरेण ॥ पुनानु भक्तिरक्षता सदापुत्राङ्गिपद्मयोः । युतिस्त्रुतिप्रमाणिका भवाम्बुराशितारिका ॥ रविमुतापरिसरे विहरतो दृशि हरेः । व्रजधृगजगतिमुदमलं यत्तनुम् ॥
		हृदयनिकटचौकी भुजगशिशुभृता यासीत् । सुररिपुदलिते नागे व्रजजनसुखदा साभूत् ॥

छन्दसां उक्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
मणिमध्यम्	स्यान्मणिमध्यं चेत् भमसाः २११,२२२,११२	कालियभोगाभोगगतस्तन्मणिमध्यस्त्रीतरुणा । चित्रपदाभो नन्दसुतश्चारु ननत्तं स्मरसुखः ॥ तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यमुना भुजङ्गसङ्गता । कथमेतु वत्सचारकक्षपलः सदैव तां हरिः ॥
भुजङ्गसङ्गता	सजरेभुजङ्गसङ्गता ११२,१२१,२१२	
हलमुखी	राससाविह हलमुखी २१२,१११,११२	
भद्रिका	भद्रिका भवति रो नरौ २१२,१११,२१२	
दशाक्षरा वृत्तिः । पङ्क्तिः । रक्तवती	रक्तवती सा यत्र भमसगाः २११,२२२,११२,२	कायमनोवाक्यैः परिशुद्धैर्यस्य सदा कंशद्विष भक्तिः । रात्र्यपदे हर्म्यालिरुदारा रक्तवती विप्रः खलु तस्य ॥
रूपवती क्वचित् । चम्पकमाला इति कापि ।		
मत्ता	ज्ञेया मत्ता मभसगच्छा २२२,२११,११२,२	पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली कालिन्दीये तटवनकृष्णे । उद्दीयन्तीव्रजजनरामाः कामामक्ता मधुजिति चक्रे ॥ त्वरितगतिव्रजयुवतिस्तस्मिन्सुताविपिनगता । सुररिपुणा रतिगुण्य परिरमिता प्रमदमिता ॥ तरणिजातटे विहारिणी व्रजविलासिनी विलासतः । सुररिपोस्तनुः पुनातु वः सुकृतशालिनां मनोरमा ॥
त्वरितगतिः	त्वरितगतिश्च नजनगैः १११,१२१,१११,२	
मनोरमा	नरजगैर्भवेन्ननोरमा १११,२१२,१२१,२	
शुद्धविराट् पणवम्	मूसौ जगौ शुद्धविराडिदं मतम् २२२,११२,१२१,२ नौ यगौ चेति पणवनामेदम् २२२,१११,१२२,२	
मयूरसारिणी	रजौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् २१२,१२१,२१२,२	
उपस्थिता	तो नौ गुरुण्यसुपस्थिता २२१,१२१,१२१,२	
दीपकमाला	दीपकमाला भूमौ मत्ता जगौ २११,२२२,१२१,२	
हंसी	ज्ञेया हंसी मभनगयुता २२२,२११,१११,२	
एकादशाक्षरा वृत्तिः । त्रिष्टुप् । इन्द्रवज्रा	स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः २२१,२२१,१२१,२,२	गोष्ठे गिरिं सद्यकरेण धृत्वा रुष्टेन्द्रवज्राह्वतियुक्तवृष्टौ । यो गोकुलं गोपकुलश्च सुस्थं चक्रे स नो रत्नतु चक्रपाणिः ॥
उपेन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा जतजास्तौ गौ १२१,२२१,१२१,२,२	उपेन्द्रवज्रादिमणिच्छटाभिर्विभ्रणानां दुरितं वपुस्ते । स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं सुरद्रुहले मणिमण्डपस्थम् ॥
उपेन्द्रवज्राया इन्द्रवज्रायाश्च चरणघटिता उपजातयः । ताश्च चतुर्वर्णप्रस्तारभेदादाद्यन्तौ यक्का चतुर्दशप्रकारा भवन्ति ।	अनन्तरीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥ नजजलगैर्गदिता सुमुखी १११,१२१,१२१,२	
सुमुखी	मात्तौ गौ चेत् शालिनी वेदलोकेः २२२,२२१,२२१,२,२	तरणिमुतातटकुल्लगहे वदनविधुस्मिन्तदीधितिभिः । तिमिरसुदस्य सुखं सुमुखी हरिभवलोक्य चक्षुस्त्रिचरम् ॥ अहो हन्ति ज्ञानवृद्धिं विधत्ते धर्म्मं धत्ते काममर्थश्च सुते । सुक्तिं दत्ते सञ्जदोपास्यमाना पुंसां श्रद्धाशालिनी विष्णुभक्तिः ॥ ध्याता मूर्तिः क्षणमप्यप्युतस्य श्रेणी नान्तां गदिता हेलयापि । संसारेश्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्म्मापोतमिवाभोधिमध्ये ॥
शालिनी	वातोर्म्मायं गदिता स्मौ तगौ गः २२२,२११,२२१,२,२	
अस्याश्चतुर्थे ततः सप्तमे च यतिः । वातोर्म्मायं		
भमरविलसिता	भो गो नौ गो भमरविलसिता २२२,२,१११,१११,२	सुग्धि ! मानं परिहर न चिरात्तारुण्यन्ते सफलयतु हरिः । फुल्लवल्ली भमरविलसिताभावे शोभां कलयति किमु ताम् ॥ वल्गववेशा सुररिपुस्त्रिगोपन्धगाक्षीकृततरिपूर्तिः । वाञ्छितसिद्धे प्रगतिपरस्य स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥ राधिका दधिविलोडनस्थिता कण्ठवेषानिनदैरथोद्धता । यासुनं तटनिकुलमञ्जसा सा जगाम सलिलाह्वतिच्छलात् ॥ यस्य चेतसि सदा सुरपैरौ वल्गवीजनविलासविलोडः । तस्य नूनममरालयभाजः स्वागतादरकरः सुरराजः ॥
भमरविलसितमिति केचित् । अनुकूला	स्यादनुकूला भवनगगाश्चेत् २११,२२१,१११,२,२	
रथोद्धता	रात् परैर्नरलगे रथोद्धता २१२,१११,२१२,१,२	
स्वागता	स्वागता रनभगैर्गुण्य च २१२,१११,२११,२,२	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
<p>• दीधकम्</p> <p>मोटनकम्</p> <p>श्येनी</p> <p>• श्येनिका इति कश्चित् ।</p> <p>श्रीः</p> <p>वृत्ता</p> <p>भद्रिका</p> <p>मौक्तिकमाला</p> <p>उपस्थितम्</p> <p>उपचित्रम्</p> <p>कुपुरुषजनिता</p> <p>अनवसिता</p> <p>विश्वकुमाला</p> <p>सान्द्रपदम्</p> <p>शिखण्डितम्</p>	<p>दीधकमिच्छति भवितयाङ्गी २११,२११,२११,२,२</p> <p>स्यान्मोटनकं तज्जनाच्च लङ्गौ २२१,१२१,१२१,१,२</p> <p>श्येत्युदीरिता रजौ रलौ गुरुः २१२,१२१,२१२,१,२</p> <p>वाणरसेः स्यात् भवनगमैः श्रीः २११,२२१,१११,२,२</p> <p>ननसगगुरुचिता वृत्ता १११,१११,११२,२,२</p> <p>ननरलगुरुभिश्च भद्रिका १११,१११,२१२,१,२</p> <p>मौक्तिकमाला यदि भवनात् गौ २११,२२१,१११,२,२</p> <p>उपस्थितमिदं ज्ञसौ तादृ गकारौ १२१,१२२,२२१,२,२</p> <p>उपचित्रमिदं सससाङ्गौ ११२,११२,११२,१,२</p> <p>कुपुरुषजनिता ननौ रगौ गः १११,१११,२१२,२,२</p> <p>अनवसिता श्यौ भगौ गुरुन्ते १११,१२२,२११,२,२</p> <p>विश्वकुमाला भवत्तौ तगौ गः २२१,२२१,२२१,२,२</p> <p>सान्द्रपदं स्याद्भवनगलेच्च २११,२२१,१११,२,१</p> <p>शिखण्डितमिदं ज्ञसौ तगौ गुरुश्चेत्</p> <p>१२१,११२,२२१,२,२</p>	<p>देव । सदीधकदम्बतलस्य । श्रीधर । तारकनामपदं मे ।</p> <p>कषटतलेऽसुविनिर्गमकाले स्वल्पमपि लयमेव्यति योगम्</p> <p>रङ्गे खलु मलकलाकुशलसागरमहाभटमोटनकम् ।</p> <p>यः कलिलवेन चकार स मे संसाररिपुं प्रतिमोटयतु ॥</p> <p>यस्य कीर्तिरिन्दुकुन्दचन्दनश्यामश्रीशलीकपावनी सदा ।</p> <p>जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा तं भजामि भाषणम्वमच्युतम् ।</p>
<p>ह्रादशाचरा वृत्तिः । जगती ।</p> <p>चन्द्रवर्त्म</p> <p>वंशस्थविलम्</p> <p>वंशस्तनितमिति कापि ।</p>	<p>चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः २१२,१११,२११,११२</p> <p>वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ १२१,२२१,१२१,२१२</p>	<p>चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरे राजवर्त्म रहितं जनगमनैः ।</p> <p>इष्टवर्त्म तदलङ्कृत सरसं । कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कृतुकी ॥</p>
<p>इन्द्रवंशा</p> <p>वशस्थविलेन्द्रवंशचरणोभयघटिता</p> <p>स्तुत्यर्गप्रस्तारीयद्विस्तृत्यनिरिक्त-</p> <p>चतुर्दशप्रकारा उपजातयो भवन्ति</p> <p>जलोद्धतगतिः</p>	<p>स्यादिन्द्रवंशा तत्तज्जैरसंयुता २२१,२२१,१२१,२१२</p> <p>जसौ जसयुतौ जलोद्धतगतिः १२१,११२,१२१,११२</p>	<p>विनासत्रंशस्थविलं मुखानिलेः</p> <p>प्रपुण्यं यः पञ्चमरागमुद्हरन् ।</p> <p>ब्रजाङ्गनानामपि गानशालिनी</p> <p>जहार मानं स हरिः पुनातु नः ॥</p> <p>देव्येन्द्रवंशास्मिन्दीर्घादीधितिः</p> <p>पीताम्बरौऽसौ जगतीतमोहरः ।</p> <p>यस्मिन् भगवन्तः शालभा इव मयं</p> <p>ते कंसपाणरमुखा भगवद्विषः ॥</p> <p>यदीयच्छलतो रिलोच्य विपदं</p> <p>कलिस्तवनया जलोद्धतगतिः ।</p>
<p>सुजङ्गप्रयातम्</p>	<p>सुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः १२२,१२२,१२२,१२२</p>	<p>विनासविधिर्न विंशश सहसा</p> <p>करोतु कुशलं जलो म जगताम् ॥</p> <p>सदागतामज्जातिभ्यो विहाय</p> <p>स्वमेतं दूतं जीवन्ति निममानः ।</p> <p>भया केशितः कालियेणं कुरु त्वं</p> <p>सुजङ्ग । प्रयातं दत्तं सागराय ॥</p>
<p>नोटकम्</p>	<p>वद् नोटकमध्विसकारयनम् ११२,११२,११२,११२</p>	<p>यमुनातटमध्वनकलिकला-</p> <p>लसद्द्वित्रिगरीरुहमङ्गरुचिम् ।</p> <p>मुदितोऽट कलरपमेतुभघं</p> <p>यदि चेच्छसि जम्भ निजं सफलम् ॥</p>
<p>सखिणी</p>	<p>कीर्तितेया चतुरेफिका सखिणी</p> <p>२१२,२१२,२१२,२१२</p>	<p>इन्द्रभीलोपलेनेय या निमित्ता</p> <p>शानकुम्भदवालङ्कृता शोभते ।</p> <p>नयमेघच्छविः पीतवामा हरि-</p> <p>मूर्धिरास्ती ममेवोरसि सखिणी ॥</p>
<p>वैश्वदेवी</p>	<p>वाणायैश्चिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ</p> <p>२२२,२२२,१२२,१२२</p>	<p>अधोमन्येषां त्वं विहायामराणा-</p> <p>महेतनेकं लणमश्वसै भद्रया ।</p> <p>तन्वाशनात्मन्यसिते भाविनी ते</p> <p>आतः । सम्प्रभाराधना वैश्वदेवी ॥</p>

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसामुदाहरणानि ।
कुटजगतिः प्रभावती ।	कुटजगतिर्नञौ सप्तर्चं भूतौ गुरुः ॥१॥, १२१, २२२, २२१, २ यस्यां प्रिये ! प्रथमकमचरद्वयं तुर्यं तथा गुरु नवमं दृष्टान्तिमम् । सान्ध्यं भवेद्यतिरपि चेद्युगग्रहेः सा लक्ष्यतामन्तरिते ! प्रभावती ॥	वीर्याग्नौ येन ल्वलति रणरसात् क्षिमे दैत्येन्द्रे जाता धरणिस्त्रियमसम्बाधा । धर्मस्थित्यर्थं प्रकटिततनुसम्बन्धः साधुनां वार्धा प्रशमयतु स कंसारिः ॥ पुष्पं वसन्ततिलकं तिलकं वनाख्या लीलापरं पिककुलं कलमञ्च रौति । वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो यातो हरिः स मधुरां विधिना हृताः स्मः ॥
चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः । शर्करी । असम्बाधा पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः ।	मो गो गो नौ मः शरनवभिरसम्बाधा . २२२, २, २, ॥१॥, ॥१॥, २२२	
वसन्ततिलकम् अष्टाभिः षड्भिश्च यतिः । सिंहो- द्धता कापि । सिंहोद्धता इति सुनिकाश्रयः । उद्धर्षिणी इति सुनिकेतवः ॥	त्रेयं वसन्ततिलकं तमजा जगौ गः २२१, २११, १२१, १२१, २, २	
अपराजिता सप्तभिर्यतिः ।	ननरसलघुगेः स्वरेपराजिता ॥१॥, ॥१॥, २१२, ॥१२॥, १, २	यदनवधिसुलप्रतापकृतासदा यदुनिचयस्यः परैरपराजिता । अजयत समरे समस्तशिपुवर्जं स जयति जगतां गतिर्गुरुद्वजः ॥ अथयति कुसुमप्रहरण ! कलिका प्रमदवनभवा तव धनुषि तता । विरहविपदि मे शरणमिह ततो मधुमथनगुणसारणमविरतम् ॥ भ्राम्यद्भृङ्गोर्निर्भरमधुरालापोज्जीतेः श्रीखण्डाद्रिरद्भुतपवनेर्मन्दोला । लीलालीला पल्लविलसद्वस्त्रोत्तमैः कंसारातौ नृत्यति सङ्घर्षावासन्तीयम् ॥ सुगन्धे यौवनलक्ष्मीर्विद्युद्भिभ्रमलोला त्रैलोक्याङ्गतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः । तद्वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जद्भङ्गसनाथे श्रीनाथेन समेता स्वच्छन्दं कुरु कलम् ॥ सरसखगङ्गालापनान्दीमुखीयं लहरिभुजलता चारुफेनस्मितश्रीः । सुरहरकलयासत्तिमासाद्य किन्ने प्रमुदितहृदया भानुजा नृत्यतीह ॥
प्रहरणकलिका सप्तभिर्व्यतिः ।	ननभनलगति प्रहरणकलिका ॥१॥, ॥१॥, २११, ॥१॥, १, २	
वासन्ती	मात्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् २२२, २२१, ॥१॥, २२२, २, २	
लीला अस्याः सप्तभिर्यतिः ।	द्विःसप्तच्छिदि लीला म्मौ म्मौ गौ चरणे चेतु २२२, ॥१२॥, २२२, २११, २, २	
नान्दीमुखी अस्याः सप्तभिर्यतिः ।	स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ॥१॥, ॥१॥, २२१, २२१, २, २,	
इन्द्रवदना नदी सप्तभिर्यतिः ।	इन्द्रवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः २११, १२१, ॥१२॥, ॥१॥, २, २ ननतजगुरुगेः सप्तयतिर्नदी स्यात् ॥१॥, ॥१॥, २२१, १२१, २, २	
लक्ष्मीः	लक्ष्मीरन्तविरामा म्मौ तमौ गुरुयुग्मम् २२२, ॥१२॥, २२१, २११, २, २	
सुपवित्रम्	त्रिननगगति वसुयति सुपवित्रम् ॥१॥, ॥१॥, ॥१॥, ॥१॥, २, २	
मध्यक्षामा	मध्यक्षामा युगदशविरमा म्मौ न्यौ गौ २२२, २११, ॥१॥, १२२, २, २	
कुटिलम्	युगदिग्भिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेतु ॥१२॥, २११, ॥१॥, १२२, २, २	
प्रमेदा	नजभजला गुरुश्च भवति प्रमेदा ॥१॥, १२१, २११, १२१, २	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
<p>मञ्जरी पञ्चमे नवमे च यतिः । कुमारी अष्टमे नवमे च यतिः । सुकेशरम् चक्रौरसः चक्रपदम् वासन्ती</p>	<p>सजसा यलौ गिति शरयहेमञ्जरी ॥२,१२॥,॥२,१२॥,१,२ नजभजगैरुच्च वसुषट् कुमारी ॥१,१२॥,११,१२॥,२,२ नरनरेलौगौ च रचितं सुकेशरम् ॥१,२१२॥,॥१,२१२॥,१,२ मौ यौ लौ चेदिह भवति च चक्रौरसः २२२,२११,॥१,१२॥,१,२ चक्रपदमिह भनननलगुरुभिः २११,॥१,११॥,११॥,१,२ वासन्तीयं स्यादिह खलु मत्तौ यौ गौ चेत् २२२,२२१,॥१,१२॥,२,२</p>	
<p>पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः । अतिशृङ्गेरी । शशिकला</p>	<p>गुरुनिधनमनुलघुरिह शशिकला ॥१११११११११॥,२</p>	
<p>सक् अस्याः षड्भिर्नवभिश्च यतिः ।</p>	<p>सगियमपि च रसनव रत्नितयतिः ॥११११,१११,११११॥,२</p>	
<p>मणिगुणनिकरः अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।</p>	<p>वसुसुनियतिरिति मणिगुणनिकरः ॥१११११,११,११११॥,२</p>	
<p>मालिनी अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।</p>	<p>ननमययुतेयं मालिनी भोगिलौकेः ॥११,१११,२२२,१२२,१२२</p>	
<p>लीलाखेलः</p>	<p>एकन्यौ विदुष्मालापादौ चेन्नीलारेखलः २२२,२२२,२,२,२२२,२२२,२</p>	
<p>विपिनतिलकम्</p>	<p>विपिनतिलकं नमनरेफयुग्मेभवेत् ॥११,१२॥,१११,२१२,२१२</p>	
<p>तूष्कम्</p>	<p>तूष्कं समानिकापदद्वयं विभान्तिमम् २,१,२१२,१२१,२,१,२१२,१२</p>	
<p>चन्द्रलेखा सप्तमे अष्टमे च यतिः ।</p>	<p>मौ मो यौ चेद्वेता सप्ताष्टकेचन्द्रलेखा २२२,२१२,२२२,१२२,१२२,</p>	
<p>चित्रा</p>	<p>चित्रा नामच्छन्दश्चित्रश्चेत् त्रयो मा यकारौ २२२,२२२,२२२,१२२,१२२</p>	<p>मलयजतिलकसमुदितशशिकला ब्रजयुवतिलकदलिकगगनगता । सरसिजनयनकुन्दयसलिलनिधिं द्यतनुत विततरभसपरितरलम् ॥ अयि सहचरि ! कचिन्तरगुणमयी अदिमयसतिरनपगतपरिमला । सगिव निवस विलसद्गुणमरसा मुमुखि । सुदितदनुलदलनक्षुद्रये ॥ नरकरिपुरवत् निखिलसुरगति- रमितमहिमभरमञ्जुनिवसतिः । अनवधिमणिगुणनिकरपरिततः सरिदधिपतिरिय धृतननुविभवः ॥ गगमदलतच्छेषो योतकौधियवासा कचिरशशिखिप्रवण्णाबद्धधम्मिलपाशा । अश्रुनिहितमंशो वंशसुतकाणयन्तो धृतमधुरिपुलोला मालिनी पातु राधा ॥ पायादौ गोविन्दः कालिन्दीकूलचौकीचक्र रसोन्नासक्रीडहोपीभिः साहं लीलाखेलः । मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते स्वेरकोडाभिर्जालो यद्वहवानामीशः स्वस्वप्रियाभिः खेलन्तीभिः ॥ विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे मधुकृतमदमैश्वर्ये रणजितुतम् । मलयमरुता रचितलास्यमानोकयन् ब्रजयुवतिभिर्विहरति स्म सुगंधो हरिः ॥ सा सुवर्णकेतकं विकशिष्टं भृङ्गपूरितं पञ्चबाणबाणजालपुर्णैश्चमत्तूष्कम् । राधिका वितक्य माधवाय मासि माधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधिः ॥ विष्केदे ते सुरारे ! पाण्डुप्रकाशं लषाङ्गी स्नानच्छायं दुर्कूलं न भानति विभ्रती सा । राधाभीष्टस्य गर्भे लीना यथा चन्द्रलेखा किञ्चात्ता त्वा स्मरन्ती धर्तुं भुवं जीवयोगम् ॥ गोपालो लीलालोला यदनु कलिन्दात्मजान्ते खेलन्मुक्ताहारा वन्यसखसम्पुर्णचिन्ता । कंसारातेर्मूर्तिस्त्वहम् इति श्रीकृतोयं कोट्यः खर्गो मोक्षो वाक्साहिदति तत्र जाने ॥</p>

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
प्रभद्रकम्	भवति नञौ भञौ रसहितौ प्रभद्रकम् III, 121, 211, 121, 212	विदमारुणाधरोऽशोभिवेषु वाद्यजुष्ट- वल्गवीजनाङ्गसङ्गजातसुग्धकण्टकाङ्ग ! । त्वां सदैव वासुदेव ! पुण्यलभ्यपादसेव ! वन्यपुष्पचित्रकंश ! संसरामि गोविवेश ! ॥ यो चरितुश्चरवान् खरतरनखरशरै- र्दूर्जयदैत्यसिंहसुविकटहृदयतटम् । किञ्चित् चित्रमेव यदखिलमपहृतवान् कंसनिर्दशदण्डधृमभगजविलसितम् ॥ दुर्जयदनुजस्येगीदृष्टेष्टाशतचकिता यदभुजपरिघचाता याता साध्वसविगमम् । दीयति दिवि यन्माला स्वेच्छं नन्दनविपने गच्छत शरणं कृष्णं तं भीता भवन्निपुतः ॥ सुरदम्भलमख्ये विचित्ररत्ननिर्मिते लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् । सुराङ्गनाभवल्गवीकरप्रपञ्चचामर- स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥ विभ्रष्टसंगलितचिकुरा धौताधरपुटा ग्लायत्पत्रावलि कुचतटोष्णसोमिन्तरला । राधात्यर्थं मदनललितान्दोलालसवपुः कंसारातेरतिरसमहो चक्रेऽतिचटुलम् ॥ स्फुरतु ममाननेऽद्य ननु वाणि ! नीतिरस्यं तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् । भवजलराशिपारकरणचमं सुकुम्भं सततमहं स्तवेः स्वरचितैः स्तवानि निखम् ॥ भुजोत्तपः शून्ये चलवलयभङ्गारयुक्तो मुधा पादन्यासः प्रकटिततुलाकोटिनादः । स्मितं वक्त्रेऽकस्माद्दृष्टि पटुकटाक्षोन्मिष्णीला हरौ जीयादीदृक् प्रवरललितं वल्गवीनाम् ॥
एला	सञ्जना नयौ शरदशयतिरियमेला 112, 121, 111, 111, 122	
पञ्चभिर्देशभिश्च यतिः ।	माः पञ्च स्युयस्यां सा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया 222, 222, 222, 222, 222	
कामक्रीडा	नञभञरैर्विराजितमिदं सुखेलकम् III, 121, 211, 121, 212	
सुखेलकम्	चन्द्रकान्ताभिधौ रौ मूसौ यो विरमः स्वराष्टौ 212, 212, 222, 112, 122	
चन्द्रकान्ता	ननतभरुताष्टस्वरैरुपमालिनी 111, 111, 221, 211, 212	
सप्तभिर्देशभिश्च यतिः ।	अथभाग्यमेतदुद्दिनं सञ्जसा सयौ जेतु 112, 121 112, 112, 122	
उपमालिनी	कथयन्ति मानसहंसनाम सञ्जौ जम्भराः 112, 121, 121 211, 212	
अष्टाभिः सप्तभिश्च यतिः ।	सगणैः शिववक्रभिर्तेर्गदिता नलिनी 112, 112, 112, 112, 112,	
अथभः	शंस निशिपालकमिदं भजसनाच्च रः 211, 121, 112, 111, 212	
मानसहंसः	चित्रसंज्ञभीरिनं समानिका पदद्वयम् 2, 1, 212, 121, 2, 1, 212, 121	
नलिनी	भञ्जिनगैः स्वराङ्गद्वयभगजविलसितम् 211, 212, 111, 111, 111, 2	
निशिपालकम्	भात् समतनगैरष्टकेऽष्टे स्यादष्ट चकिता 211, 112, 222, 221, 111, 2	
मोडुशाचरा वृत्तिः । अष्टिः ।	प्रगाणिका पदद्वयं पठन्ति पञ्चचामरम् 121, 212, 1, 2, 121, 212, 1, 2	
चित्रम्	स्त्री नो स्त्री गो मदनललिता जेदैः षडृतुभिः 222, 211, 111, 222, 111, 2	
अथभगजविलसितम्	नञभञरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तेः 111, 121, 211, 121, 212, 2	
गजतुरगविलसितमिति श्रम्भौ ।	यमौ नः सौ गच्छ प्रवरललितं नाम वृत्तम् 122, 222, 111, 112, 212, 2	
सप्तभिर्नैवभिश्च यतिः ।		
चकिता		
अस्या अष्टमे यतिः ।		
पञ्चचामरम्		
मदनललिता		
चतुर्थे षष्ठे च यतिः ।		
वाणिनी		
प्रवरललितम्		

कृत्स्नी वृत्तिनामानि ।	कृत्स्नी लक्षणगणाः ।	कृत्स्नासुहावर्यानि ।
अञ्चलधृतिः	द्विगुणितवसुलघुभिरञ्चलधृतिरिह IIIIII,IIIIII	तरणिदुहिहृतटटाचरतरवसति- रमरसुनिमुखजनविहितधृतिरिह । मधुरिपुरभिनवजलधररचितमु- रञ्चलधृतिरुदयति सुलतिहृदि खलु ॥ अमरमयमानसमुदे पयोदधनि- गुरुकृतं सुरारिसुजगेन्द्रसन्नासने । धरणिभरावतारविधिहृदिमाङ्गधरः स जयति कंसरङ्गभुवि सिंहनादो हरेः ॥
गरुडकृतम्	गरुडकृतं नजौ भजतगा यदा स्युस्तदा III,II,II,II,II,II,II,II	
धीरललिता	संकथिता भरौ नरनगाञ्च धीरललिता II,II,II,II,II,II,II,II	
अश्वगतिः	पञ्चभकारयुताश्चगतिर्यदि चान्यगुणः II,II,II,II,II,II,II,II	
मणिकल्पलता	नजरभभेन मेन च स्यान्मणिकल्पलता III,II,II,II,II,II,II,II	
रूपम्	यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते प्रज्ञायां तदपं नाम II,II,II,II,II,II,II,II	
वरयुवतिः	भो रयना नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम् II,II,II,II,II,II,II,II	
सप्तदशाक्षरा वृत्तिः । अष्टाष्टिः ।		
शिखरिणी	रसेरुद्वैष्टिमा यममसभला गः शिखरिणी II,II,II,II,II,II,II,II	करादस्य भृष्टे ननु शिखरिणी दृश्यति शिखी- विनीनाः स्मः सत्यं नियतभवधेयं तदखिलैः । इति सस्यहोपावृत्तनिभृतालापजनितं स्मितं विभ्रद्वेवो जगदवतु गोवर्द्धनधरः ॥ दरन्तदुणेभरप्रकरदुःस्यपृष्ठीभरं अहार निजलीलया यदकुठेवतीर्थासु यः । स रथ जगतीगतिर्दृष्टितभारमस्मादृष्टां छरिण्यानि हरिः स्तुतिस्मरणत्वाद्भिन्नोत्तितः ॥ नतनवेषापन्नपतितं रजनिजललवे पश्य मुकुन्द । भौतिकमिथोत्तममरकतगम् । रथ च तं चकोरनिकरः प्रपिबति मुदितो वास्तमवेद्य चन्द्रकिरणैरष्टतकगमिव ॥ प्रिसालापेः प्रियवितरणेः प्रीणितान्निष्ठनाद्ये- भन्दाक्रान्ता तदनु नियतं पश्यतामेति वाला । रावं शिष्टावचनसुधया गाधिकायाः सखीनां पीतः पाद्यात स्मितमुद्यतो देवकीनन्दनो नः ॥ अधित स निर्धनं नोत्वा ध्रुवं हरिणोगगाद- प्रजम्भगदृष्टां सन्दोष्टस्योलमन्नयनश्रियम् । यदयमनिधं दूषाश्यामे सुरागिकलेवरे यकिरदधिकं वङ्गाकाङ्क्षं । त्रलोलविनीचनम् ॥ व्रजवतिता वसन्तलतिका विलसन्मधुपं मधुमयनं प्रगल्भजनवाञ्छितकल्पतरुम् । विभुमभिनीति कोऽपि मुक्तो मुदितेन हृष्टा नचिगपदावली वटितनहटकेन कविः ॥ लसदरुणेश्वरं मधुरभाषणमोदकरं मधुसमवागमे सगुसंकेतभिरुल्लसितम् । अलिललितदुतिं रविमुतावनकोकिलकं ननु कथयामि तं सखि ! सदा हृदि नन्दसुतम् ॥
षष्ठे एकादशे च यतिः ।		
पृथ्वी	जसौ जमयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुणः II,II,II,II,II,II,II,II	
अष्टमे नवमे च यतिः ।		
वंशपत्रपतितम्	दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनगोः II,II,II,II,II,II,II,II	
वंशादलमिति शम्भौ वंशपत्रपतिता इति केचित् । अस्य दशमे सप्तमे च यतिः ।	मन्दाक्रान्तासुधिरसनगोर्भो भनो तौ गयुग्मम् II,II,II,II,II,II,II,II	
मन्दाक्रान्ता अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः । इयं दौत्यवर्णनोपयोगिनी प्रज्ञा ।	नसमरसला गः सङ्वेदेष्टेष्टेहरिणी मता III,II,II,II,II,II,II,II	
हरिणी	यदि भवतो नजौ भजलला गुण नहटकम् III,II,II,II,II,II,II,II	
षष्ठे चतुर्थे सप्तमे च यतिः ।		
नहटकम्	इयञ्चतुसागरेयंनियुतं यदि कोकिलकम् III,II,II,II,II,II,II,II	
कोकिलकम् अस्य सप्तमे षष्ठे चतुर्थे च यतिः ।		

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
हारिणी अस्याश्चतुर्थं षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	वेदत्वैश्चैर्मभनमयला गञ्जितदा हारिणी २२२,२११,१११,२२२,१२२,१,२	यस्या गित्ये श्रुतिकुवलये श्रीशालिनी लोचने रागः स्त्रीयोऽधरकिसलये लाचारसारङ्गनम् । गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रम्याङ्गरागच्छटा सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी ॥ भाराक्रान्ता मम तनुरियं गिरीन्निविधारणान् कम्पं धत्ते श्रमजलकणं तथा परिसृजति । इत्यावृण्वन् जयति जलदस्वनाकुलवज्रवी- संज्ञेयोऽयं स्मरविलसितं विलोक्य गुरुं हरिः ॥
भाराक्रान्ता चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिषड्द्वयेः २२२,२११,१११,२१२,१२,१,२	
हरिः	रसयुगहययुद् नौ स्त्री सो लगौ हि यदा हरिः १११,१११,२२२,२१२,१२,१,२	
क्रान्ता	भवेत् क्रान्ता युगरसहयैर्भौ नरसा लगौ १२२,२११ १११,२१२ १२,१,२	
चित्रलेखा दशमे सप्तमे च यतिः । अतिश्रायिनी	सप्तला भजगा ग द्विस्वरैर्भवति चित्रलेखा ११२,११२,१२१,२११,१२१,२,२ ससजैरतिश्रायिनी मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ११२,११२,१२१,२११,१२१,२,२	
पञ्चामरम्	अवेहि पञ्चामरं जरौ जरौ जगौ लघुच्च १२१,२१२,१२१,२१२,१२१,२,१	
अष्टादशाक्षरा वृत्तिः । धृतिः । कुसुमितलतावेक्षिता पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	स्याद्भूतत्वैः कुसुमितलतावेक्षिता मृतौ नयौ यौ २२२,२२१,१११,१२२,१२२,१२२	क्रीडतकालिन्दीललितलहरीवारिभिर्दालिगणै- र्वर्तितैः खेलाङ्गैः कुसुमितलता वेक्षिता मन्दमन्दम् । भङ्गालागीतैः किसलयकरोल्लासितोल्लास्यलक्ष्मीं तन्वाना चेतो रभसतरलं चक्रपाणेश्वकार ॥ तरणिमुतातरङ्गपवनैः सलीलमान्दोलितं मधुमिषुपादपङ्कजजलःसुपूतपृथ्वीतलम् । मुरहरचित्रचैष्टितकलाकलापसंस्मारकं क्षितितलनन्दनं ब्रज सखे । सुखाय वृन्दावनम् ॥
नन्दनम् एकादशे सप्तमे च यतिः । इद- मेव वेदरेफैश्चिन्ना महामालिका त्र्यधिकदशभिस्तारका दशवसु- भिलसा इति कुत्रापि ।	नजभजरेस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् १११,१२१,२११,१२१,२१२,२१२	
नाराचम्	इह नगरचतुष्कण्डस्तु नाराचमाचक्षते १११,१११,२१२,२१२,२१२,२१२	दिनकरतनयातटीकानने चारुसञ्चारिणी अवगणिकटक्रष्टमेणल्लगा कृष्ण । राधा त्वधि । ननु विकिरति नेत्रनाराचमेधातिहृच्छेदनं तदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तावधत्स्व इतम् ॥ शङ्क्रेऽसृग्निन् जगति न्यगड्गणां साररूपं यदासी- दाकृत्येदं ब्रजयुवतिसभा वेधसा सा यथायि । नेताडक् चेत् कथमुदधिमुतामन्तरेणाश्रुतस्य प्रीतं तस्या नयनयुगमभूच्चित्रलेखाद्भुतायाम् ॥ कृत्वा कंसन्यगे पराक्रमविधिं शार्दूलललितं यच्चक्रे क्षितिभारकारिणु सुरारातिष्वतिदरम् । सन्तोषं परमन्तु देवनिवृत्ते त्रैलोक्यशरणं श्रियो जः स तनोत्पारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ॥
चित्रलेखा चन्द्रलेखा इति कश्चित् ।	मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता कीर्तिता चित्रलेखा २२२,२११,१११,१,२२१,२२१,२,२	
शार्दूलललितम् द्वादशे चरणान्ते च यतिः ।	मः सो जः सतसा दिनेष्टाश्रुतुभिः शार्दूलललितम् २२२,११२,१२१,११२,२२१,११२	
हरिणप्रतप्तम् हरिणप्रतेति कुत्रापि । अश्रुगतिः	मात् सो जौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरिणप्रतप्तम् २२२,११२,१२१,१२१,२११,२१२ पञ्चभकारयुताश्रुगतिर्यदि चान्धसरचित्ता २११,२११,२११,२११,२११,११२	
सुधा	सुधा तर्कस्तर्कैर्भवति श्रुतुभिर्यो मो नसतसाः १२२,२२२,१११,११२,२२१,११२	
चित्रलेखा	वर्णाश्वैर्मननतमकैः कीर्तिता चित्रलेखियम् २२२,१११,१११,२२१,२२१,२२२,	

कन्दसां वृत्तिनामानि ।	कन्दसां लक्षणगणाः ।	कन्दसां सारदाहरणानि ।
भ्रमरपदकम्	भाद्रपदा नक्षौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् २११, २१२, १११, १११, ११२	
शार्दूलम्	शार्दूलं वद मासषट्कयति सः सो जषौ रो मञ्चिन्	
केसरम्	२२२, ११२, १२१, ११२, २१२, २२२ अर्थाश्वमेधमययुगेर्वृत्तं मतं केसरम्	
चलम्	२२२, २११, १११, १२२, २१२, २१२ भौ नृजौ भौ चेलमिदमुदितं युगेभ्यो निभिः स्वरैः	
लालसा	२२२, २११, १११, १२१, २११, २१२ सैका वसुविरतिस्तनौ रैचतुर्भ्युता लालसा	
लता	२२१, १११, २१२, २१२, २१२, २१२ भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजैर्लता	
सिंहविस्फूर्णितम्	१११, १११, २१२, २११, २१२, २१२ तद्गतत्वंभ्यो भूमौ विरतिञ्चत् सिंहवि- स्फूर्णितं यौ	
हरनर्तनम्	२२२, २२२, २११, २२२, १२२, १२२ रसौ लजौ भरसंयुतौ करिवाण्यखैर्हरनर्तनम्	
विबुधप्रिया इति च कुत्रापि ।	२१२, ११२, १२१, १२१, २११, २१२	
क्रीडचक्रम्	इदं क्रीडचक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२,	
हीरकम्	हीरकमुदितं भसनज्जनैरिह रगणोरुक्ततः २११, ११२, १११, १२१, १११, २१२	
ऊनविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अतिधृतिः ।		
मेघविस्फूर्णितम्	रसत्वंभ्यो भौ नृजौ रंरगुनयुतौ मेघविस्फूर्णितम् स्यात् ।	
षष्ठे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	१२२, २२२, १११, ११२, २१२, २१२, २	
काया	भवेत् सेवच्छाया तयुगगयुता स्यात् द्वादशान्ते यदा	
षष्ठे द्वादशे व्यन्ते च यतिः ।	१२२, २२२, १११, ११२, २२१, २२१, २	
शार्दूलविक्रीडितम्	सूच्यान्धैर्यदि सः सजौ सततगाः शार्दूल- विक्रीडितम्	
द्वादशे ऊनविंशतौ च यतिः ।	२२२, ११२, १२१, ११२, २२१, २२१, २	
सुरसा	जौ भौ यो नो गुरुञ्चैत् स्वरमुनिकरणेशह सुरसाम्	
सप्तमे चतुर्दशे व्यन्ते च यतिः ।	२२२, २१२, २११, १११, १२२, १११, २	
फुल्लदाम	मो गौ नौ तौ गौ स्वरज्यतुरगेः फुल्लदाम प्रसि- द्धम्	
पञ्चमे द्वादशे व्यन्ते च यतिः ।	२२२, २, २, १११, १११, २२१, २२१, २, २	
पुण्यदाम इति केचित् ।		
पञ्चचामरः	नयुगलगलघृ रजौरुलगा यदा स पञ्चचामरः १११, १११, २, १, २१२, १२१, २१२, १, २	
विष्णुम्	वृत्तं विष्णुखं शरसुनितुरगेभ्यो नृजौ तौ चेद्गुरुः	
	२२२, २२१, १११, ११२, २२१, २२१, २	

कदम्बामोदाद्या विपिनपवनाः केकिनः कालकेका
विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि सुदा रर्दरा इप्रनादाः ।
निद्रा नृद्यद्विद्युल्लसितलम्भेघविस्फूर्णितम् सत्
प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राज्यममगन्तुं किमन्यत् ॥
अभीष्टं ज्ञेयो यो विरति लमदोऽपारुणाखोज्ज्वलः
स्फुरत्तानारत्नस्तवकिततनुश्चित्रांशुकालम्बितः ।
न यस्याङ्गुलिकायास्तुपगतवती संगारसीवातप
स्तनोति घोतापं स जगद्वतात् कंसारिकल्पदमः ॥
गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग । रसने । त्वं घोषयाहन्निशं
पाणी । प्रजयतं मनः । स्मर पदे । तस्यालयं गच्छतम् ।
एवञ्चेत् कुरुतास्त्रिलं मम हितं शीघ्राद्यस्तद् भुवं
न प्रेक्षे भवतां कृते भयमहाशार्दूलविक्रीडितम् ॥
कामक्रोडासङ्गणो मधुसमयमभारम्भरभसात्
कालिन्दीकूलकुक्षे विहरणकुतूहलद्वयः ।
गोविन्दो यल्लवीनामधरसमुधां प्राप्य सुरसां
शङ्कं पीयूषपात्रप्रभवकृतसुखं व्यसरदसौ ॥
शश्वत्कोकानां प्रकटितकदनं अस्तमालोच्य कंसं
नृप्यसेतोभिस्त्रिदिवसनिभिर्योमसंस्थो विमुक्तम् ।
मुग्धमोदेन अगितदृष्टदिगाभोगमाङ्गुलभङ्गं
मौलीं देत्यारिन्पतदनुपमं स्वस्वरोः फुल्लदाम ॥

हृदसां वृत्तिनामानि ।	हृदसां लक्षणगणाः ।	हृदसां सुदाहरणानि ।
मकरन्दिका	रसेः षड्भिलोकैर्यमनसजना गुह्यमकरन्दिका १२२, २२२, १११, ११२, १२१, १२२	प्रत्याहृत्यन्त्रियाणि त्वदितरविषयान्नासाग्रनयना त्वां ध्यायन्ती निकुञ्जे परमतरुचं हृद्योत्पुलका । आनन्दान्मुद्रताक्षी वसति सुवदना योगैकरसिका कामार्त्तिं त्वक्तुकामा ननु नरकरिपो ! राधा मम सखी ॥
मृगिमञ्जरी	रनाम्बेः स्यात् यमनयजजगाः कौर्त्तिता मृगि- मञ्जरी १२२, २११, १११ १२२, १२१, १२१, २	करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा रमणीयवेणुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा । बहुलानुरागनिवासराससमुद्भवा भवरागिण्यं विदधौ हरिं खलु वल्लवीजनपाश चामरगौतिका ॥
समुद्रतटा	गजाञ्चितुरगैर्जसौ जसतभा गञ्चितु समुद्रतटा १२१, ११२, १२१, ११२, २२१, २११, २	चिचवृत्तलीलया निसर्गरम्यदेहकृत्पवित्रमेण राजमानसद्वयोविलाससम्पदा कलाकुतूहलेन । यः समं ब्रजाङ्गनाजनेः सुराङ्गनानिभैः सुखं समेत्य विष्णुरल्ललास चित्तपद्मकोषघटपदः स मे सदास्तु ॥
विंशत्यक्षरा वृत्तिः । कृतिः । सुवदना सप्तमे चतुर्दशे विंशतौ च यतिः ।	श्रेया सप्तान्धषड्भिर्मरभनययुता भौ गः सुवदना २२२, २१२, २११, १११, १२२, २११, १, २	सप्रीययोष्मीलतसरसिजयुगला मध्यनन्ना फलाभ्यां तयोर्द्वन्द्वं राजतरलकिशलयान्निरुत्तुलिगधशाखा । लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयवच्चन्द्रविम्बाचिताया महाशोभा मौलौ मिलदलिपटलेः कृष्ण ! सा कापि वल्ली ॥
गीतिका	सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका ११२, १२१, १२१, २११, २१२, ११२, १, २	
वृत्तम्	वृत्तमीदृशसु नामतो रजौ रजौ रजौ गुरुलघुश्च २१२, १२१, २१२, १२१, २१२, १२१, २, १	
शोभा षड् ज्योदशे अस्ते च यतिः ।	रसाञ्चान्धः शोभा नयुगजटरा मेघविस्फु- र्त्तिता चेत् १२२, २२२, १११, १११, २, २१२, २१२, २	
सुवशा	ख्याता पूर्वैः सुवशा यदि मरभना तद्वयं गो गुरुश्च २२२, २१२, २११, १११, २२१, २२१, २, २	
मत्तभविक्लीडितम् ज्योदशे यतिः ।	सभरा नमौ यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्तभविक्ली- डितम् ११२, २११, २१२, १११, २२२, १२२, १, २	
एकविंशत्यक्षरा वृत्तिः । प्रकृतिः । सम्भरा सप्तमे चतुर्दशे एकविंशतौ च यतिः ।	अम्भैर्यानां ज्येष्ठ त्रिसुनियतिर्युता सम्भरा कौर्त्तितेयम् २२२, २१२, २११, १११, १२२, १२२, १२२	
सरसी	नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरेः १११, १२१, २११, १२१, १२१, १२१, २१२	
सिंहकमिति सलिलनिधिरिति च कापि ।		याकोपेन्दीवराभा कनककणलसत्पीतवासाः सुहासा षडैरुचन्द्रकान्तेऽलपितचिकुरा चारुकर्णावतंसा । अंसयासक्तवैश्वानसुखितलजगद्गङ्गावीर्भिलसन्ती स्त्रिर्गोपस्य विष्णोरवतुं जगति वः सम्भरा हारिहारा ॥ चिकुरकलापशैवलङ्कतप्रमदासु लसदसोमिष स्फुटवदनाम्बुजासु विलसद्भुजवालम्बालवलिषु । कुन्तयुगचक्रवाकमिथुनाशुगता सुकलाकुतूहली शरच्चयदच्युतो ब्रजस्वगीनयनासरसीषु विभ्रमम् ॥
द्वाविंशत्यक्षरा वृत्तिः । व्याकृतिः । हंसौ अष्टमे द्वाविंशतौ च यतिः ।	मौ गौ नाञ्चत्यारौ गो गो वसुभुवनयतिरिति भवति हंसौ २२२, २२२, २, २, १११, १११, १११, १११, २, २	साङ्गं कान्तेनैकान्तेऽसौ विकचकमलमधुसुरभि पिबन्ती कामक्रीडाकृतस्फीतप्रमदसरभसमज्जु रसन्ती । कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरागे कंसाराते ! पश्य स्वेच्छं सरभसगतिरिह विलसति हंसौ ॥ माधवमासि विकस्वरकेशरपुष्पलसन्मदिरासुदिते- भृङ्गकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि ! ककानिलयम् । कुञ्जयद्योदरपल्लवकल्पिततल्पमनल्पमनोजरसं त्वं भज माधविका नृदुर्नर्तकबासुनवातल्लसोपगमा ॥
मदिरा	सप्तभकारयुते कगुरुर्गदितेयसुदारतरः मदिरा २११, २११, २११, २११, २११, २११, २	

इन्द्रां इतिनामाभिः ।	इन्द्रां लक्ष्यगणाः ।	इन्द्रासुहावरणाभिः ।
भद्रकम्	भौ नरना रनावयगुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् २११, २१२, १११, २१२, १११, २	
लालितम्	लालितं भुजगेन्द्रेण भाषितमेतस्मिन् भस्वर- जंगुभिः २२२, ११२, २१२, ११२, २२१, १२१, १११, २	
महासम्भरा	सजता नसौ ररौ गः पयितुरगहयेः स्यान्महा सम्भराणा ११२, १२१, २२१, १११, ११२, २१२, २१२, २	
त्रयोविंशत्यक्षरा इतिः । विकृतिः । अद्वितनया अक्षललितमित्यत्र ।	नजभजभा जभौ लघुगुरु बुधेस्तु गदितेय- मद्वितनया १११, १२१, २११, १२१, २११, २११, २११, २	स्वरतराशौपावकश्रितापतङ्गानभममहप्रदगुणो अलधिसुताविनासवसतिः सता गतिरशेषमाभ्यमहिमा । भुवनहितावतारचतुरक्षराचरधरोऽवतीर्ण इह हि क्षितिबलयेऽस्ति कंसप्रमनस्तवेति तमवोचद्वितनया ॥ सुग्रीवलीलकताक्रीडं मधुसमयसुलभमधुरमधुरसात् गाने याने किञ्चित्सम्पत्पदमननयनयुगलसरसिजम् । रासोल्लासक्रीडत्कम्पप्रजयुवतिबलयरचितभुजरसं सान्त्वानन्दं वृन्दारण्यं स्मरत हरिभगवच्छरणपरिचयम् ॥
मत्ताक्रीडम् अष्टमे त्रयोदशे त्रयोविंशती च यतिः । मत्ताक्रीडा इति कश्चित् ॥	मत्ताक्रीडं वस्त्रिणाशायति मयुगगयुगमनुलु- गुरुभिः २२२, २२२, २, २, १११, १११, १११, २	
सुन्दरिका	इह सुन्दरिका पिङ्गलसुनिनोक्ता सदयतो भसता जलभगाः ११२, ११२, २११, ११२, २२१, १२१, १, २११, २	
चतुर्विंशत्यक्षरा इतिः । संस्कृतिः । तन्वी पञ्चमे द्वादशे चतुर्विंशती च यतिः ।	भूतसुनीनेयेतिरिह भवताः सुभौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी २११, २२१, १११, ११२, २११, २११, १११, १२२	माधव सुग्रीमंभुकरविरतेः कीकिलकृजितमलयसमोरेः कम्पसुपेता मलयजसलिलेः प्रावनतोऽप्यधिगततनुदाहा । पद्मपलाशैर्विरचितशयना देहजसंस्वरभरपरिहूने निःश्वसती सा सुहृदतिपराधं ध्यानलये तव निवसति तन्वी ॥
किरीटम्	नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनाग- सुनीन्द्रमत्तं किल २११, २११, २११, २११, २११, २११, २११, २११	
दुर्मिलम्	सगणेरिह वृत्तवरं वसुभिः किल दुर्मिलसुक्तमिदं कविभिः ११२, ११२, ११२, ११२, ११२, ११२, ११२, ११२	
पञ्चविंशत्यक्षरा इतिः । अतिवृत्तिः । क्रौञ्चपदा पञ्चमे दशमे अष्टादशे पञ्च- विंशती च यतिः ।	क्रौञ्चपदा स्यात् भो ममभास्त्रेदिप्रशरवसुनि- यति मगलवुगेः २११, २२२, ११२, २११, १११, १११, १११, २	क्रौञ्चपदालीनितिततीरा मन्दकलखगकुलकलकलचिरा पुल्लसरोजश्रिगविलासा मधुसूदितमधुपरवरभसकरी ॥ केनपिलासप्रोज्ज्वलहामा ललितलहरिभरपुलकितसुगुः पश्य चरंभौ कस्य न ततो हरति तरलगतिरहिम- किरणजा ॥
षड्विंशत्यक्षरा इतिः । उत्कृतिः । भुजङ्गविजृम्भितम् अष्टमे ऊनविंशती षड्विंशती च यतिः ।	वस्त्रीशाश्वेन्द्रोपेतं समतननयुग रमलगे भुजङ्गविजृम्भितम् २२२, २२२, २२१, १११, १११, १११, २१२, ११२, १, २	हेलोदशम्राश्वत्पादप्रकटयिकटनटनभरो रणतुकरतालक- कारुपेदृषदावहः युतितरलपङ्किसलयस्तरङ्गित- हारधनुः । अन्यत्रः गन्धोभभक्ता सुकुलितकरकमलदुर्गं कृतस्तुति- रचुतः पायाङ्गुलिन्दु कालिन्दीदृक्कृतनिजवसतिदृक्कृतजङ्ग- विजृम्भितम् ॥
अपवाहम्	मो नाः षट् सगगिति यदि नवरसरसप्र- यतियुतमपवाहाणम् २२२, १११, १११, १११, १११, १११, १११, ११२, २, २	

कन्दसां वृत्तिनामानि ।	कन्दसां लघुसंग्रहाः ।	कन्दसासुदाहरणानि ।
अथ दण्डकाः । सप्तविंशत्यक्षरा वृत्तिः । चण्डवृत्तिप्रपातः	यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्ड- वृत्तिप्रपातो भवेद्दण्डकः III, III, 212, 212, 212, 212, 212, 212,	प्रलयघनघटामहारम्भेवावलीचण्डवृत्तिप्रपाताकुलं गोकुलं सपदि समवलोक्य सद्येन हस्तेन गोवर्द्धनं नाम शैलं दधक्षीलया । कमलनयन ! रक्ष रक्षेति गर्जन्त्रसम्भ्रमगोपाङ्गनालिङ्ग- नानन्दितो गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो सुरारातिरस्तु प्रमोदाय वः ॥ सुरहर ! यदुक्ताम्भोधिरक्ष ! प्रभो ! देवकीगर्भरत्न ! त्रिलोकैकनाथ ! प्रचितकपटसुरारित्रजोहामदम्भाबलसोमविद्रावणे केशरीन्द्र ! । चरणनखरसुधामुच्छटोन्मथनिःशेषितध्यायिचेतो निविष्टान्धकार । प्रणतजनपरितपोयदावानलोच्छेदमेव ! प्रसीद प्रसीद प्रसीद ॥ विरराज यदीयकरः कनकदुतिबन्धुरवामदृशः कुचकुङ्कुलगो भ्रमरप्रकरेण यथावृत्तमूर्तिरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवकः ॥ स नवीनतमालदलप्रतिमच्छविभ्रमदतीवविलोचनहारिवपु- च्छपलावचिरांशुकवलिधरो हरिरस्तु मदीयद्वन्द्वज- मध्यगतः ॥
प्रचितकः	प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्तुतो दण्डको नद्यादुत्तरैः सप्तभिर्धैः III, III, 122, 122, 122, 122, 122, 122	
कुसुमस्तवकम्	सगणः सकलः खलु यत्र भवेत्तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकम् 112, 112, 112, 112, 112, 112, 112, 112	
मत्तमातङ्गलीलाकरः	यत्र रेफः परं स्वेच्छया गुम्फितः स स्तुतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212	हेमगौरं वसानोऽंशुकं शक्रनीलासिते वर्ध्याणि स्युष्टदिया- नुलेपाङ्कितो हारतारांशुवन्दोनभश्चित्रमालासितो भयभूषोन्वलाङ्गः समं सीरिणा । अञ्जनाभास्वरेणैश्वकुन्दाभ देहेन लीलापरिहास- हासोन्मिकौतूहलेः कंसरङ्गादिपः पातु वक्षक्रपाणिर्गतिक्रीडया मत्तमातङ्ग- लीलाकरः ॥
अष्टविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अष्टोत्तपुष्पमञ्जरी	यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात् स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति 2121212121212121212121212121	मूर्द्धि चारुचम्पकसजा सलीलवेष्टनं लसत्तवङ्गचार- चन्द्रिका कचेयु कर्णयोराशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गलेच कान्तकेशरो- पकृष्टप्रदाम । फुल्लनागकेशरादिपुष्परेणुरूप्यं तनौ विचित्रमितुगपात्त- वेश एव केशवः पुनातु वः सुपुष्पभूषितः स मूर्ध्निमानिवागतो मधुर्विहसुमञ्ज ॥ उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राक्षि ! विजम्भ- माणगौरदीपितो रतिसहस्रनिर्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकेरनङ्ग- शेखरः क्रिसु । इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रमोदलक्षणां गिरं ससुन्निर- मुरारिरद्भुतां प्रदोषकालसङ्गमोक्षसम्भवा मनोजकेलिकौतुकी करोतु वः कृतार्थताम् ॥
अनङ्गशेखरः	लघुर्गुर्निजेच्छया यदा निवेश्यते तदैव दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः 1212121212121212121212121212	

अनरस्य उक्तिनामानि ।	अनरस्य लक्षणगणाः ।	अनरस्यसुदाहरणानि ।
चिंशद्वारा उक्तिः । अर्थः	प्रतिचरयविह्वरेषाः स्वरार्थोऽर्थव्यालजीवत- लीलाकरोद्दामप्रकादयः प्रतिचरयं चकृद्विप्रपातस्य दत्तयः । III, III, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212	अथ अथ अगदीश विष्णो हरे राम रामोदर श्रीनिवासा- पुत्रानन्त नारायण विदग्धगणगुरो सरारे सज्जन्तासुरारे हृषीकेश पीताम्बर श्रीपते माधव । महद्गमन लब्ध वैकुण्ठ गोविन्द विष्णुभरोपेण चक्रायुधा- धोक्षेत्र श्रीनिधि वलिदमन वृसिंह शौरे । भवाम्भोधिवोरार्णसि त्वं निमज्जन्त- मभ्युद्धरोपेण माम् ॥
सिंहद्विक्रीडः	यकारैः कवीच्छासुरोधासिबहैः प्रसिद्धो विशुद्धो २परो दक्षकः सिंहद्विक्रीडनामा 122, 122, 122, 122, 122, 122, 122, 122, 122, 122	
त्रयचिंशद्वारा उक्तिः । अर्थः अशोकमञ्जरी	III, III, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212 स्नेह्या रजौ क्रमेण संनिवेशयत्युदारधौः कविः स दक्षकः स्तुतो जयज्यशोकमञ्जरी 212, 121, 212, 121, 212, 121, 212, 121, 212, 121, 212	अर्थोपदणवादीनामपुत्राहरणानि बोद्धव्यानि ॥
षट्चिंशद्वारा उक्तिः । आलः	III, III, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212	
जनचत्वारिंशद्वारा उक्तिः । जीवतः	III, III, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212	
द्वाचत्वारिंशद्वारा उक्तिः । लीलाकरः	III, III, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212	
पञ्चचत्वारिंशद्वारा उक्तिः । उद्दामः	III, III, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212	
सिंहविक्रान्तः	नयुगलगुरुयुगेवं यकाराः कवीच्छासुरोधा- तदा यत्र वक्ष्यन्त एषोऽपरो दक्षकः पश्चित्ते- रीरितः सिंहविक्रान्तनामा III, III, 122, 122, 122, 122, 122, 122, 122, 122, 122, 122, 122, 122, 122, 122	
अष्टचत्वारिंशद्वारा उक्तिः । शुभः इत्यादयः । इति समवृत्तानि समाप्तानि ॥*॥	III, III, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212, 212	
अथाहुं समवृत्तानि । उपचित्रम् ११ । ११ उक्तिः ।	विषये यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाट्ट- गुरुकावुपचित्रम् । द्विरावृत्तग श्लोकः पूरयितव्यः 112, 112, 112, 1, 2 211, 211, 211, 2, 2	सुरवेगिवपुस्तनुतां मुदं जेमनिभांशुकचन्द्रेणलितम् । गगनचपलामिलितं यथा शारदनीरधरेरुपचित्रम् ॥
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च		
वेगवती १० । ११ उक्तिः ।	विषये प्रथमाक्षरहीनं दोषकमेव हि वेगवती ख्यात्	अथ वेगवती वज्ररामा केशववैश्वरवेदितमुखा । रमसात्र गुरुन् गगयन्ती कलितिकुञ्जगृहाय जगाम ॥
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	112, 112, 112, 2 211, 211, 211, 2, 2	

इन्द्रः

इन्द्रो वृत्तिनामानि ।	इन्द्रो लक्षणगणाः ।	इन्द्रोऽसुदाहरणानि ।
भद्रविराड् १०।११ इति ।	अजो तपरी जरी गुरुश्चेत् मूषी जगौ ग भद्र- विराड् भवेदनीजे	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च केतुमती १०।११ इति ।	२२।, २१।, २।२, २ २२२, १।२, १२।, २, २ असमे सजो सगुरुयुक्तो केतुमती समे भरनगाद् गः	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च विपरीतपूर्वा ११।१२ इति ।	१।२, १२।, १।२, २ २।१, २।२, १।१, २ २ जतौ जगौ ओ विषमे समे चेतौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्वा	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च आख्यानको ११।१२ इति ।	१२।, २२।, १२।, २, २ २२।, २२।, १२।, २, २ आख्यानको तौ अगुरु ग अजो जतावनो जे अगुरु गुरुश्चेत्	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च हरिणमुता ११।१२ इति ।	२२।, २२।, १२।, २, २ १२।, २२।, १२।, २, २ अयुजि प्रथमेन विवर्जितं द्रुतविलम्बितकं हरिणमुता	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	१।, २।१, २।१, २।२ १।१, २।१, २।१, २।२	स्फुटफेनचया हरिणमुता वलिमनोज्ञतटा तरणे; सुभा । कल संकुलारवधालिनी विह्वलनी करति स्म हरेस्मिन् ॥
अपरवक्तुम् ११।१२ इति ।	अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्तुमिहं नजौ जरी	
प्रथमे द्वितीये च पादे द्वितीये चतुर्थे च पादे दुतमध्या ११।१२ इति ।	१।१, १।१, २।२, १, २ १।१, १२।, १२।, २।२ भक्षयमोजगतं गुरुणो चेद् युजि च नजौ व्ययुतो दुतमध्या	स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्तुमवेत्य माधवम् । ष्टगयुवतिगणैः समं स्थिता ब्रजयनिता धृतचित्तविभ्रमाः ॥
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च मालभारिणी ११।१२ इति ।	२।१ २।१, २।१, २, २ १।१, १२।, १२।, १२२ विषमे ससजा यदा गुरु चेतु सभरा येन तु मालभारिणीयम्	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च कौमुदी १२।१२ इति ।	१।२, १।२, १२।, २, २ १।२, २।१, २।२, १२२ अयुजि ननभभा समकंठेपि तु नयुगरयुगलं तदा कौमुदी	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च पुष्पताया १२।१३ इति ।	१।१, १।१, २।१, २।१ १।१, १।१, २।२, २।२ अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पताया	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च जवमती १२।१३ इति ।	१।१, १।१, २।२, १२२ १।१, १२।, १२।, २।२, २ स्यादयुगलं रजौ रयो समे चेतु जरी जरी गुरुर्जवात् परा मतीयम्	करकिसलयशोभया विभ्रान्तो कुचफलभारविनम्रदेहयष्टिः । स्मितरुचिरविलासपुष्पिताया ब्रजयुवतिव्रतती हरेर्मुदेभृतम् ॥
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च मङ्गसौरभम् १२।१३ इति ।	२।२, १२।, २।२, १२२ १२।, २।२, १२।, २।२, २ यदि विषमे भवतो नजौ जरी सजयाः समे तु जगौ मङ्गसौरभम्	
प्रथमपादे द्वितीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	१।१, १२।, १२।, २।२ १।२, १२।, १२२, १२।, २	

कन्दसां वृत्तिनामानि ।	कन्दसां लक्षणगणाः ।	कन्दसां सुखाद्वयानि ।
सुन्दरी १०।११ वृत्तिः ।	अयुजोयदि सौ जगौ युजोः सभराः लगौ यदि सुन्दरी तदा	यद्वोचद्वेष्य सुन्दरी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा । अपि कंसद्वरस्य दुर्वचं वचनस्तद्विदधीत विस्मयम् ॥
प्रथमे तृतीये पादे च द्वितीये चतुर्थे पादे च इत्यर्द्धसमष्टयानि समाप्तानि ॥ * ॥	॥२, ॥२, ॥२, २ ॥२, २॥, २१२, १, २	
अथ विषमष्टयानि । उद्गता	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्य- नन्तरम् । यद्यथ भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भव- तीयसुहता ॥	
प्रथमे पादे १० द्वितीये १० तृतीये १० चतुर्थे १३	॥२, ॥२, ॥२, १ ॥१, ॥२, ॥२, २ २॥, ॥१, २॥, २ ॥२, ॥२, ॥२, ॥२, २	विललास गोपरमणीयु तरणितनयाप्रभोजिता । लण्णनयनचकोरयुगे दधती सुधां मुकुरणोन्मिषिभ्रमम् ॥
अन्यविधीकृता	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्य- नन्तरम् । यद्यथ भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयसुहता ॥	अथ वासपस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् । स्नान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपोसि विदधि धनक्षयः ॥ इति भारवायुहताभेदः । १० । १ ॥
प्रथमे पादे १० द्वितीये १० तृतीये ११ चतुर्थे १३	॥२, ॥२, ॥२, १ ॥१, ॥२, ॥२, २ २॥, ॥१, ॥२, १, २ ॥२, ॥२, ॥२, ॥२, २	
सौरभम्	त्रयसुहता सङ्ग्रमेव पदमिह तृतीयमन्यथा । जायते रनभगोयथितं कथयन्ति सौरभक- मेतदीदृशम् ॥	परिभूतफलशतपत्रवनविहृतगन्धविभ्रमा । कस्य क्षुब्धहरतीक्ष्णहरे मखपद्मसौरभकला तवाङ्गता ॥
प्रथमे पादे १० द्वितीये १० तृतीये १० चतुर्थे १३	॥२, ॥२, ॥२, १ ॥१, ॥२, ॥२, २ २१२, ॥१, २॥, २ ॥२, ॥२, ॥२, ॥२, २	
ललितम्	नयुगं सकारयुगलच भवति चरखी तृतीयके । तदुदितमुकमतिभिल्लितं यदि शेषमस्य सकलं वर्धयिहता ।	प्रजमुन्दरी समदयेन सुमितमनसा सा पीयते । हिमकरगलितमिवास्त्रकं ललितं मुरारिसुखचक्ष- विद्युत्तमम् ॥
प्रथमे पादे १० द्वितीये १० तृतीये १० चतुर्थे १३	॥२, ॥२, ॥२, १ ॥१, ॥२, ॥२, २ ॥१, ॥१, ॥२, १, २ ॥२, ॥२, ॥२, ॥२, २	
वक्रम्	वक्रं युग्म्या मगौ स्यातामन्वर्थोऽनुष्टुभि स्यात्तम् ।	वक्रास्माञ्च सदा स्मरं चक्षुर्नालोत्पलं फलम् । वक्त्रवातां मुरारान्तेच्छतोऽङ्गं अहारोत्ते ॥
प्रथमे पादे ८ द्वितीये ८ तृतीये ८ चतुर्थे ८	२२२२२२२२ २२२२२२२२ २१२२२२२२ २२२२२२२२	
पद्यावक्रम्	युजोश्चतुर्थतो जेन पद्यायकं प्रकीर्तितम् ।	रासकेलिसहृदयस्य हृदयस्य मधुवासरे । आसीत्तोपमगाक्षीणा पद्या वक्त्रमधुनुतिः ॥
प्रथमे पादे ८ द्वितीये ८ तृतीये ८ चतुर्थे ८	२१२१२२१ २२११२१२ २२२१२२२ २२२१२१२	

ह्रस्वां वृत्तिनामानि ।	ह्रस्वां लघुवर्णाः ।	ह्रस्वासुदाहरणानि ।
अनुष्टुप	पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठश्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ प्रयोगे प्राथिकं प्राहुः केऽप्येतद्वृत्तलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुप्ति स्थानं तस्याष्टाक्षरता मता ॥	पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठश्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥
प्रथमे चरणे ८	२१२११२२१	
द्वितीये ८	२१२११२१२	
तृतीये ८	११२११२२२	
चतुर्थे ८	२२१११२१२	
इति वृषमवृत्तानि समाप्तानि ॥३॥		
अथ मात्रावृत्तानि । आर्या अपर्यान् गाथा	लघ्वेतत् सप्तमगणा गोपेता भवति नेष्ट विषमे जः । षष्ठो लघु न लघु वा प्रथमार्द्धे नियतमार्थायाः ॥ षष्ठे द्वितीयलात् परके नूले सुखलाच्च सयतिपद- नियमः । चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥	लघ्वाः शिशुः सुतो मे वल्लवकुलटाभिरावृत्तो न दृष्टे । लघमपि वसन्तसर्ववति जगद् गोष्ठ्यां यशोदाया ॥
प्रथमे पादे १२	२२१२१२२	
द्वितीये १८	२१११२१२११२	
तृतीये १२	११११२१२१	
चतुर्थे १५	१२१२१२२२	
प्रकारान्तरो यथा		
प्रथमे पादे १२	२२१२१२२	वृन्दावने सलीलं वल्लवकुलटाभिरावृत्तो न दृष्टे । स्मरमुखार्पितवेणुः लघ्वा यद् मनसि कः स्वर्गः ॥
द्वितीये १८	२२११२११११२२	
तृतीये १२	२११२११२२	
चतुर्थे १५	२२११११२२२	
नवधा आर्या क्रमेण यथा ।	[पथ्या ।	
पथ्या	प्रथमगणत्रयविरतिर्द्वितीयोऽरु भयैः प्रकीर्णिता	जय जय नाथ ! सुरारे ! केशव ! कंसान्तकाव्युतानन्त ! । कुरु कुरुयामिति विनतिः पथ्या भवरोगदुःखानाम् ॥ अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्युं हत्वम् । पूर्वपरार्द्धयोर्द्वाद्दशमात्रायां यतिः ॥
प्रथमे पादे १२	११११२११२२	
द्वितीये १८	२११२१२१२१२२	
तृतीये १२	११११२१११२	
चतुर्थे १५	२२११२१२२२	
विपुला	संलक्ष्य गणत्रयमादिमं प्रकृतयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्यातिः ॥	पुंसां कलिकालकालहतानां नास्त्युपहृतिरल्पापि । वीर्यविपुला सुखे चैत् स्यान्नोविन्दास्वमनकला ॥ अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्युं हत्वम् । पूर्वपरार्द्धयोर्द्वाद्दशमात्रायां संलक्ष्य यतिः ॥
प्रथमे पादे १८	२२११२२११२२	
द्वितीये १२	२११११२२२	
तृतीये १४	२१११२१२२२	
चतुर्थे १३	२२२१२११२	
चपला	द्वितीयोर्द्वितीयतुर्थी गणौ जकारौ तु यत्र चपला सा ।	चपला न चैत् कदाचिन्मृगा भवेद्वृत्तिभावना लघ्वा । धर्मार्थकाममोक्षास्तदा करुणा न सन्देहः ॥
प्रथमे पादे १२	११२१२१२२	
द्वितीये १८	१२१२१२१२२२	
तृतीये १२	२२१२१२२	
चतुर्थे १५	१२१२२१२२२	
सुखचपला	आद्यां दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः । शेषः पूर्वजलक्ष्मा सुखचपला सोदिता सुनिना ॥	नन्दसुत ! वसुकुलं दृष्टं न ते प्रेम गच्छ तत्रैव । यत्र भवति ते रागः कापि जगद्देति सुखचपला ॥ अत्र द्वितीयपादान्तलघोर्युं हत्वम् ॥
प्रथमे पादे १२	२१११२१२२	
द्वितीये १८	१२१२१२१२२२	
तृतीये १२	२१११२२२	
चतुर्थे १५	२११२२१११२	

[illegible]

॥ कर्हिः

पीतं श्रेष्ठं कर्हितं सतिक्तं
धूम्रं च पित्तं वमेत् सदाहम् ॥”

नस्याः छिन्नजाया रूपं यथा,—

“तन्मास्यमाधुर्यकपप्रसक्त-
सन्तोषीन्द्रासचिगौरवार्यः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं
सलोमहर्षोत्पलजनं वमेच्च ॥”

नस्याखिरोषजाया रूपं यथा,—

“मूलाविपाकारुचिदाहृष्टा-
न्नासप्रमोहप्रवलाप्रसक्तम् ।
कर्हिःखिरोषास्त्वणान्मनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां कृणां स्यात् ॥”

असाध्याया लक्षणं यथा,—

“विटस्त्रेदन्नासवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोहमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
होत्रं समुद्रय नरस्य कोष्ठान् ॥
विष्णुत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं
लट्त्वासकासाभिभूतं प्रसक्तम् ॥
प्रच्छेदेदुदुष्टमिहातिवेगा-
नयाहितं चाशु विनाशमेति ॥”

आगन्तुजाया लक्षणं यथा,—

“वीभुसजा दौर्द्धजामजा तु
असाम्राजा या क्रिमिजा च या हि ।
सा पञ्चमी ताश्च विभावनेच्च
दोषोच्छ्रयणेव यथोक्तमादौ ॥”

क्रिमिजाया लक्षणं यथा,—

“मूलहृत्तासवहृत्ता क्रिमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिहृद्गोतुल्येन लक्षणैर्न च लज्जिता ॥
लीनस्य या च्छेदिरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिका तां प्रवदेदमाध्यां
साध्याश्चित्तसंज्ञिकपदवाच्य ॥”

नस्या उपद्रवा यथा,—

“कासः खासो ज्वरो हिक्का ढण्डा वैचित्त-
मेव च ।
हृद्गोतुल्यमकश्चैव ज्ञेयाश्छेदपदवाः ॥”

इति माधवकरः ॥

तस्यौषधं यथा, गारुडे १८७ अध्याये ।

“अश्वगन्धामया चैव उदकेन समं पिबेत् ।
हरीतकीकुष्ठचूर्णं कृत्वा आस्यश्च पूरयेत् ॥
शीतं पीत्वाथ पानीयं सर्वच्छेदनिवारणम् ।
गुडं चोपशकारिष्ठधन्याकं रक्तचन्दनम् ॥
पित्तक्षिण्णरश्चर्हिदाहृष्टाश्लममिक्तम् ॥”

अपिच ।

“विस्वमूलश्च समधु गुडं चोपशयितं जलम् ।
पीतं हरेच्च त्रिविधां कर्हिं वै नात्र संशयः ॥
पीता दूर्वा च्छेदिरभ्येत्य पिष्टा तच्छुलवारिणा ॥”

इति च गारुडे १८४ अध्यायः ॥३॥

अथ कर्हिःशक्तित्वा ।

“आमाश्रयोत्क्षेपभवा हि सर्वा-
श्चर्हो मता जङ्गनमेव तस्मात् ।

कर्हिः

विधीयते मातृतया विद्या तु
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥”

अथ च्छेदोपशब्दः ।

“हन्त्यान् चोरोदकं पीतं कर्हिं पवनसम्भवाम् ।

सुत्रामलकयुधो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥

चोरोदकं नाशितस्य चोरोदकम् ।

गुडं चोपशकानिम्बपटोलैः कथितं जलम् ।

पिबेत् मधुयुतं तेन कर्हिर्नश्यति पित्तजा ॥

हरीतकीनां चूर्णं च लिप्ताम्नाच्चिकसंयुतम् ।

अधोमार्गोक्तं दोषे कर्हिः शीघ्रं निवर्तते ॥

विडङ्गत्रिफलाविश्वचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।

विडङ्गप्रवश्युदीनां चूर्णं वा कफजा वमिम् ॥

प्रबं केवर्त्तुसुक्तं गुडतयी इति लोके ।

पिष्टा घात्रीफलं लाजान् शर्कराश्च पलोन्मिताम् ।

हत्वा मधुपलश्चापि कुडवं सलिलस्य च ॥

वाससा गालितं पीतं हन्ति कर्हिं चिरोषजाम् ।

गुडं च्या रचितं हन्ति हिमं मधुममन्वितम् ॥

दुर्निवारामपि कर्हिं चिरोषजनतां जलात् ॥

एलालवङ्गजकेशरकोलमज्जा-

लाजाप्रियङ्गुचणचन्दनपिप्पलीनाम् ।

चूर्णाणि माक्षिकसितासहितादि लीप्या

कर्हिं निहन्ति कफमाकृतपित्तजाताम् ॥

इति एलादिचूर्णम् ॥

अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निज्यापितं जले ।

तत्फलं पानमात्रेण कर्हिं जयति दुर्लभ्यम् ॥

यथा त्रिकटुधात्याकथोरकाणां रथो लिहन् ।

मधुना नाशयेच्छर्हिमरुचिश्च चिरोषजाम् ॥

विल्वत्वचो गुडं च्या वा काथः चोद्रेण संयुतः ।

कर्हिं चिरोषजां हन्ति पपटः पित्तजां तथा ॥

आम्नाम्यविल्वनिर्युहः पीतः समधुशर्करः ।

निहत्याच्छेदोतीसारं वैश्वानर इवाह्वितम् ॥

निर्युहः काथः ।

जम्बान्मपलवण्डनं लाजरुचः संयुतं शीतम् ।

शमयति मधुना युक्तं वमिसमितां तृषाति-

सुग्याम् ॥

वीभुसजां हृद्यतमेरिछेदोदकां फलेः ।

लङ्गनेरामजां कर्हिं जयेत् सत्प्रेर रसात्मजाम् ॥

क्रिमिहृद्गोतुल्यहृदिमं क्रिमिसमुद्रवाम् ।

तत्र तत्र यथा दोषं क्रियां कुर्यात्क्षितिसकः ॥

इति कर्हिःधिकारः ।” इति भावप्रकाशः ॥

कर्हिः, [स] स्त्री, (कर्हयति कर्हते इति वा ।

कर्हं वमने + “अर्चिश्चिहृष्टपिच्छादिहृष्टिभ्य

इमिः ।” उणां । २ । १०८ । इति इमिः ।)

वमिः । इत्युणादिकोपः ॥ (यथा, चरके

चिकित्सास्थाने २३ अध्याये ।

“तद्विषयेऽस्य वचो निश्चय

प्रोक्तो भिषकश्रेष्ठ इदं जगद् ।

कर्होपि यावन्निह पुरोदितानि

विस्तारतस्तानि निबोध सत्यम् ॥”)

कर्हिः, स्त्री (कर्हि + स्त्री + कर्त्तृ + टाप् + यङ्गा,

कर्हयतीति । कर्हि + क्त्वा । टाप् अत्र इत्वच् ।)

कर्हिः । विष्णुस्मृत्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्हिः

कर्हिकारिणः, पुं, (कर्हिकाया रिपुः नाशक इत्यर्थः ।)

सुमेला । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्हिः, पुं, (कर्हिं हन्तीति । हन् + टक् ।) निम्बहृत्तः ।

इति राजमाला ॥ (निम्बहृत्तस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कलं, स्त्री, (कल + कृधादित्वात् कलच् । यङ्गा, कल +

अच् ।) एतलितम् । शाब्दम् । इति मेदिनी ।

ले, १७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४६ ।

“धर्मेण व्यवहारेण च्छेदोनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन वनेन च ॥” ।

याजुः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । १० ।

“सा वै महानसा पुत्रं बालमुत्तानश्रापिणम् ।

उत्तानपञ्चलेनाह वदमानमविस्वरम् ॥”

तात्पर्यान्तरं प्रयुक्तस्य शब्दस्थानान्तरेण

कथनम् । यथा, अथवापदकृते । ५० ।

“वचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम् ॥”

“अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विच्छेदः

कल्पः अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या

युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विधातो

दूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्याविषयार्थ

कल्पनेन दूषणाभिधानमिति पलितम् । तात्-

पर्याविषयत्वं विशेष्ये विशेष्यणि संसर्गे वा । यथा,

नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नव-

संख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्धाभिधानम् । प्रमेयं

धर्मत्वादित्यत्र पुराणत्वात्कल्पनया भागासिद्धा-

भिधानम् । वद्विमानं धमादित्यत्र धमावयवे

यभिचाराभिधानम् । तत्त्रिविधम् । वाक्यकलं

सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च ॥” (“कलं नाम

परिश्रुतमर्थाभासमपार्यकं वाग्वस्तुमात्रमेव ।

तद्विधं वाक्यकलं सामान्यच्छलञ्च । तत्र वाक्य-

कलं नाम यथा कश्चिद्दृष्ट्या नयतन्तोऽर्थं

भिधमिति भिद्यन् प्रयात नाहं नवतन् एकतन्तो-

ऽहमिति । परो प्रयात नाहं त्रयोमि नव

तन्ताणि तवेति अथत् नवाभ्यस्तं ते तन्तामिति

भिद्यन् प्रयात न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रं अनेक

प्रताभ्यस्तं मया तन्त्रमिति । एतदुपाकृष्टम् ।

सामान्यच्छलं नाम यथा, याधिप्रशमनाद्यौषध

मित्युक्तं परो प्रयात सत् सतप्रशमनायेति भवा-

नाहं सतरोगः सदीयर्थं यदित् सतप्रशमनाय

भवति सतकामः सतन्त्रयः सतसामान्यान् कामस्तं

नयप्रशमनाय भविष्यतीति एतत्सामान्य-

च्छलम् ॥” इति चरके विमानस्थाने अष्टमे

अध्याये ॥)

कर्हिः, स्त्री, (कर्हं कर्हयतीति । ला +

वाङ्मलकान् किः ।) लक् । इति शाब्दरत्नावली ॥

काल इति भाषा ॥

कर्हिः, स्त्री, (कर्हं कर्हयतीति । ला + किः ।

ततः कर्हिकारादिति वा ङीष् ।) ङीष् ।

मन्त्रानः । यच्छलम् । कुसुमविशेषः । इति

मेदिनी । ले, १८ ॥

कर्हिः, स्त्री, (कर्हिं च्छेदयतीति यद्वा

कर्हिं हिनति दूरीकरोति मालिन्यादिद्रुवेष-

मिति । कर्हि + “कट्टश्चिहृष्टपिच्छादिहृष्टिभ्य

ह्रागः

उक्ता । ४।५६। इति किन् प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) श्रोभा । दीप्तिः । इत्यमरः । १।१।२७।
(यथा, मेघदूते । ४५।
“भर्तुः कष्टविरिति गयोः सादरं वीक्ष्यमाणः”)।
हृष, न वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्री-उभं-
सकं-सेट् ।) न, हृषति हृषते । अयं कैश्चित्
मन्यते । इति दुर्गादासः ।
ह्रा, स्त्री, (हृद् + ङः टाप् च ।) व्याख्यादनम् ।
इति मेदिनी । ह्रि, १॥
ह्राः, पुं, (काद्यते माहपचाभ्यामसौ । हृद् + “सर्व-
धातुभ्योऽसुन्” उक्ता । ४।१।२८। इति असुन् ततः
एवोदरात् साधुः ।) प्रावकः । इत्येकाचरकोषः ॥
ह्रागः, पुं, स्त्री, (कायते ह्रियते देवबलये इति ।
ह्री + “ह्रापृस्त्रिभ्यः कित्” उक्ता । १।१२०४।
इति गन् ।) पशुविशेषः । तत्पण्यायः ।
वस्तुः २ ह्रागलकः ३ अजः ४ स्तुभः ५ । इत्य-
मरः । २।१।२। ७६॥ ह्रागः ६ ह्रागलः ७
ह्रागलः ८ तभः ९ स्तभः १० शुभः ११ । इति
तट्टीका । लघुकामः १२ क्रयसदः १३ वक्तरः
१४ पर्यभोजनः १५ लम्बकर्णः १६ मेवादः १७
बुक्ताः १८ अल्पायुः १९ शिवाप्रियः २० । इति
शब्दरत्नावली ॥ अयुक्तः २१ मेध्यः २२ पशुः
२३ पयस्वलः २४ । तन्मासगुणाः । लघुत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । नातिशीतत्वम् । रुचिबलपुष्टि-
दातृत्वम् । निर्दोषत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् ।
मधुरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्रधातु-
साम्यकारित्वम् । हंङ्गत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
नृदुस्त्वम् । अनभिष्यन्दित्वम् । नातुण्यत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ *॥ ह्रागपीतमांसगुणाः । लघु-
त्वम् । शीतत्वम् । प्रमेहनाशित्वम् ॥ लङ्ग-
चारिह्रागस्य मांसगुणः । ईषलघुत्वम् । बल-
दातृत्वम् । तन्मांसगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
रूक्षत्वम् । नाडीविषाणिश्रीहृदोरकफश्वास-
गुल्मशोफनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
“ह्रागलो वक्तरश्चागो वक्त्रोऽज्ज्वलकः शुभः ।
ह्रागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं विदोषणम् ॥
नातिशीतमदाहं स्यात् स्वादु पीनमनाशनम् ।
परं बलकरं रुच्यं हंङ्गं बलवर्धनम् ॥
अजाया अप्रकृताया मांसं पीनसनाशनम् ।
शुष्ककासेऽरुचौ शोषे हितमये च दीपनम् ॥
अजासुतस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् ।
हृद्यं क्वरहरं श्रेष्ठं सुखादु बलदं भृशम् ॥
मांसं निष्कासिताखस्य ह्रागस्य कफलघुम् ।
सोतःशुद्धिकरं बल्यं मांसदं वातपित्तशुत् ॥
वृद्धस्य वातलं रुच्यं तथा वाधिन्धनस्य च ।
ऊर्जलघुविकारघ्नं ह्रागमुत्तमं रुचिप्रदम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(एतन्मांसं पितृणां हृमिकरत्वात् आह्वय देयम् ।
यथाह याज्ञवल्क्यः । १।१।२५८।
“मातृस्यहारिणकौरभश्चाङ्गनागपार्षतेः”
ह्रागमांसिन पितृणां वध्नाकान् यावत्पुत्रिः ।

ह्रागः

यथाह मनुः । ३।२६६।
“वध्नाकान् ह्रागमांसिन पार्षतेन च सप्त वै ॥”
भोजरालेन युक्तिकल्पतरौ एतत्परीक्षोक्ता ।
यथा,—
“नक्षत्राणां विभेदेन नराणां गणत्रयम् ।
तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुवत्तत्रयं वक्तुम् ।
ये ज्ञायाः शुचयश्चागाः पश्वीत्ये तथैव च ।
देवजातिभिरुक्त्यास्ते सर्वार्थोपसिद्धये ॥
ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिताः ।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा रजोजातेः शुभप्रदाः ॥
यो मोहादधवाज्ञानाद्बलिमन्यं प्रयच्छति ।
वध एव फलं तस्य नास्त्य किञ्चित् फलं भवेत् ॥”
एतस्य पशोर्लक्षणादिकं विशेषतो दृष्टत्संदि-
तायाम् ६५ अध्याये उक्तम् । यथा,—
“ह्रागशुभाशुभलक्षण-
मभिधास्ये नवदशादह्नास्ते ।
धन्याः स्याद्या वेश्मनि
सन्ध्यायाः सप्तदन्ता ये ॥
दक्षिणपार्श्वे मङ्गल-
मसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
अप्यनिभलक्षणोद्भूत-
वर्णाणां श्वेतमपि शुभम् ॥
स्तनवद्वलवन्ते यः
कच्छेऽङ्गानां मणिः स विज्ञेयः ।
एकमणिः शुभफल-
हन्तमा द्वित्रिमणयो ये ॥
सुखाः सर्वे शुभप्रदाः
सर्वसिताः सर्वज्ञादेहाश्च ।
अर्द्धासिताः सितार्द्धा
धन्याः कपिलाहं लघ्याश्च ॥
विचरति यथास्यामे
प्रथमं चाभ्योऽवगाहते योऽजः ।
स शुभः सितमूर्द्धा वा
मूर्द्धा वा टिकिका यस्य ॥
स एषतकच्छाशिरा वा
तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शुक्तः ।
लघ्याचरणः सितो वा
लघो वा श्वेतचरणो यः ॥
यः लघ्याण्डः श्वेतो
मध्ये लघोन भवति पट्टिनः ।
यो वा चरति सशब्दं
मन्दं स शुभमन्त्रागः ॥
अप्यशिरोरुहपादो
यो वा प्राक् पाखुरोऽपरे गीलः ।
स भवति शुभलक्षणागः
श्लोकश्चाप्यत्र गगोक्तः ॥
कुट्टकः कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।
ते चत्वारः श्रियः पुत्रा नालम्पीके वसन्ति ते ॥
अथाप्रशस्ताः खरतुल्यानादाः
प्रदीपपुष्पाः कुनखा विवर्णाः ।
निक्षतकर्णा द्विपमस्तकाश्च
भवन्ति ये चासिततालुजिह्वाः ॥

ह्रागला

वर्णः प्रशस्येभन्निभिश्च युक्ता
सुखाश्च ये तावन्निषीचनाश्च ।
ते पूजिता वेश्मसु मानवानां
सौख्यानि कुर्वन्ति यशः श्रियश्च ॥”
ह्रागलः, पुं, (ह्राग एव । स्वार्थे अण् ।) करी-
षाधिः । इति त्रिकाशेषः ॥ हुं टेर आगुञ्ज
इति भाषा ॥
ह्रागभोजी, [न] पुं, स्त्री, (ह्रागं भुङ्क्ते भक्षय-
तीति । भुञ् + णिनिः ।) वृकः । इति राज
निर्घण्टः ॥ ह्रागभक्षके, वि ॥
ह्रागरथः, पुं, (ह्रागः रथो वाहनमस्य ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः । ४।१६३॥
ह्रागलः, पुं, स्त्री, (ह्रागल एव इति प्रज्ञादश्च ।)
ह्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । ३।११७।
“बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलीतुकटान् ।
शक्ता वक्ष्यन्तु धूर्ता ब्राह्मणं ह्रागलादिव ॥”
ह्रागलस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति । ह्रागल +
“ विकर्णशुक्लङ्गलाद्वत्सभरङ्गाञ्जिह्वु ।”
४।२।११७। इति अण् । आन्वये ऋषिभेदः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
ह्रागलकः, पुं, (ह्रागल इव कायतीति । कै + कः ।)
मत्स्यविशेषः न यथा,—
“श्वेतं सुपाकं समदीर्घवृत्तं
निःशुक्लं ह्रागलकं वदन्ति ।
गले द्विकण्टः किल तस्य एष्टे
कण्टः सुपण्यो रुचिदो बलप्रदः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्वार्थे कन् ।) ह्रागलश्च ॥
ह्रागलादं, स्त्री, (ह्रागल आदाः प्रधानो यच्च ।)
ह्रागलादिष्टम् । तच्च वातरोग्गस्तौषधम् । यथा.
“आजं चर्मविनिर्मुक्तं त्वक्तृद्वज्जन्खादिकम् ।
पञ्चमूलीहृयश्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्यं विपाचयेत् ।
जीवनीयेः सयष्टाङ्गैः चौरश्चैव शतावरी ॥
ह्रागलादमिदं नाम्ना सर्ववातविकारघ्नम् ।
अर्दिते कर्णशूले च वाधिर्ये मृकमिन्त्रिने ॥
जङ्गमदपङ्गनां खल्ले यश्चिकुजयोः ।
अपतानेऽपतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
एथगर्हणतुला पञ्चमूलहृन्दाजमांसयोः ।
निःक्ताय सलिलद्रोणे काये पादावशेषिते ॥”
इति स्वल्पह्रागलादं दृष्टम् ॥ * ॥
हृतारम्भं मनः ।
“अहं कालि वक्त्रेऽशिर अमुकस्य पलविह्वं देहि
रुद्रवचनेन खाद्या ।
स्नापयित्वा ह्रागमादौ मधु दत्त्वा ललाटके ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा भिद्येनसुपालभेत् ॥
ह्रागमारब्धमनः ।
अहं ह्रां मां गणपतये खाद्या ।
ह्रागमांसतुलां यस्तु दशमूलाः पलं शतम् ।
अथगम्यापलशतं वाचालकशतं तथा ॥
हृतादिकं पचेत्तथैवतुर्भावावशेषितैः ।

हागला

चौरं जीवस्य दद्यात् शतावर्षा रत्नं तथा ।
ताम्रपात्रे हृदि चैव शनैर्नृपिणा पचेत् ।
अस्यैवधस्य कल्कस्य प्रत्येकं मुक्तिरस्मिन्मृतम् ।
जीवन्ती मधुकं द्राक्षाकाकोत्थौ नीलसुतपलम् ।
सुखं सचन्दनं राक्षा पर्णिगीड्यशारिवे ।
मेदे ह्ये च तथा कुष्ठं जीवकवर्भकौ शटी ।
दाह्यौ प्रियङ्गु जिह्वा नतं तालीशपद्मकौ ।
रुणापत्रं वरीनागजातीकुसुमधान्यकम् ।
मञ्जिष्ठा दाहिकं दाह रोगकं शैलवालुकम् ।
विडङ्गं जीरकश्चैव पेययित्वा विनिक्षिपेत् ।
वक्षपूते च श्रुति च शर्कराप्रस्थसंयुतम् ।
निधापयेत् खिगभाक्ते आदि वा भाजने मुभे ।
अस्यैवधस्य सिद्धस्य इष्टं वीर्यमतः परम् ।
देवदेवं नमस्कृत्य संपूज्य गणनायकम् ।
पिबेत् पात्रितनं तस्य आधिं वीर्यानु-

पाननः ॥

सर्ववातविकारेषु अपस्मारे विशेषतः ।
उष्मादे पचघाते च आशाने कोष्ठनिग्रहे ।
कर्णरोगे शिरोरोगे वाधिर्ये चापतनके ।
भूतोष्मादे च यष्ट्या सोमारे चाक्षिपातने ।
पार्श्वशूले च हृच्छूले वाह्यायामाहिते तथा ।
वातकण्ठककुभोगमृजलक्ष्णे सपङ्कले ।
क्रोशुश्रूषे तथा स्रग्ध्रे कुले चाधनि मिम्बिने ।
अपतनेऽन्तरायामे रक्तपिते तथोर्ध्वे ।
आनाहेऽर्शोविकारेषु चातुर्यकवरेऽपि च ।
हृत्पुण्ड्रे तथा शोथे क्षीये चैवावकाहुके ।
दृष्टापतानके भग्ने दाहे चाक्षेपके तथा ।
जीर्णवधरे विषे कुष्ठे श्लेष्मे मन्दावधे ।
आटवातेऽपिमान्ये च वातरक्तगदेषु च ।
एकाङ्गहरीगिणे चैव तथा सर्वाङ्गहरीगिणे ।
हृत्तकम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जड्भे ।
क्षीबन्धये नष्टमुक्ते मुक्कनिःसरणे तथा ।
क्षीबां वातास्रपाते च पटले चाक्षिपान्दने ।
एकाङ्गहृत्तकान्दने चैव सर्वाङ्गहृत्तकान्दने तथा ।
नगादिपतिते वाते क्षीयामप्राप्तिहेतुके ।
आभिचारिकदोषे च धनसन्तापसम्भवे ।
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
शिरोमध्यगता ये च जङ्घापात्रादिसंस्थिताः ॥
माल्यह्मभिभूतश्च शिशुर्यश्च विमुञ्चति ।
प्रक्षीयवल्गमास्रश्च न वर्त्मगमनचमः ॥
इतिनामैव सिध्यन्ति वज्रसुक्तिरिवास्तुरान् ।
निहन्ति सकलान् रोगान् इतं परमदुर्लभम् ॥

रसायनं वज्रवल्गवप्रदं
वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम् ।
दन्तावलेखश्च समानतेषां
दीर्घायुषं पुत्रशतं करोति ॥
क्षीबां शतं गच्छति वातिरेकं
न याति ह्रस्वं सरसः समाङ्गः ।
अपुंसिवापुसशतं करोति
शतायुषं कामसमं वज्रहम् ॥
महदृष्टं नाम तु हागलाद्यं
विनिर्मितं वातनिवहकम् ॥

हागी

त्रिषं मुभं रोगमभापयन्

चकार हारीतुनिर्विघ्नः ॥

इदं गलवर्धनः पाके पुमांसं तत्र दापयेत् ।
मयूरी जम्बुकी हागी वीर्यहीनाः स्वभावनः ॥
भाषितं काशिरात्रेण हागमेव नपुंसकम् ॥
इतम् १६ शेरः । कापार्थं हागमांसपलम् १०० ।
पाकार्यजनं शं ६४ । शेषः शं १६ । विस्वादि-
दशमूलं प्रपलम् १० । जलं शं ६४ । शेषः
शं १६ । अन्वगन्था १०० पलम् । जलं शं ६४ ।
शेषः शं १६ । वाष्पलकं १०० पलम् ।
जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । दुग्धं शं १६ ।
शतमूलोरसः शं १६ । कल्कार्यं जीवन्धा-
दीनां जीरकपर्यन्तानां कल्कद्रव्याणां प्रं तो ४ ।
वक्षपूते श्रुति शर्का शं २ । इति हृहृहागलाद्यं
इतम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
("हागमांसं तुलाहं स्यात् दशमूलं तथापरम् ।
तोयद्रोषे पचेद्भीमान् यावत् स्यादंशुश्रूषितम् ॥
तैलप्रस्थद्वयश्चैव चौरश्चैव शतावरी ।
जीवनीयं समभुजं बला राक्षा च शैलजम् ॥
मांसोत्थाहमेतानीशानुकायवशाजुकम् ।
एक एक समादाय सर्वमेकत्र साधयेत् ॥
मञ्जिष्ठालोघलाक्षा च प्रत्येकं कुड्वाश्वितम् ।
आटुकश्च जलश्चैव विधना च विपाचयेत् ॥
हागलाद्यामिदं तैलं हारीतेन महात्मना ।
पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे भोष्ये चैव प्रशस्यते ।
सर्वज्वरगदं हन्ति सन्निमज्जास्थिजननया ॥
इति हागलाद्यं तैलम् ॥

इति वैद्यकज्ञेयमालिकायां वातरोगाधिकारे ॥
हागलान्तिका, क्षी, (हागलान्ती + संज्ञायाम् कन् ।
टापि पूर्वङ्गः ।) उद्गदारकटयः । इति राज-
निर्वण्डः ॥

हागलान्ती, क्षी, (हागलं अन्तयतीति बाहु-
लकात् रक् ततो ङीष् ।) टकः । इति राज-
निर्वण्डः ॥

हागवाहनः, पुं, (हागेन आत्मानं वाहयतीति ।
वह + णिङ् + लुट् ।) यडा, हागी वाहनमस्य ।
अभिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हागिका, क्षी, (हागी + स्वार्थे कन् । ततः टापि
पूर्वङ्गः ।) हागी । इति शैमचन्द्रः ॥ १८३४१ ॥

हागी, क्षी, (हायते क्रियते देवोपहारायेति ।
हो + "हापूषङिभ्यः कित् ।" उणा ॥ ११२०४ ।
इति गण हागः ततः क्षीयां जातौ ङीष् ।)

हागमाता । वक्री इति पांटी इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । अजा २. पयस्विनी १ भौवः ४
मेधा ५ गलेस्तनी ६ । इति राजनिर्वण्डः ॥

हागिका ७ मञ्जा ८ सर्वभक्ष्या ९ गलस्तनी १० ।
इति शैमचन्द्रः ॥ तुल्यम् ११ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ सङ्गा १२ सुखविलुब्धिका १३ । इति
शब्दरत्नावली । तदुद्गुण्याः । मधुरत्वम् ।

श्रीतलत्वम् । आहिलम् । दीपनत्वम् । रक्त-
पित्तविकारक्षयकासनाशित्वम् । यथा, राज-
निर्वण्डे ।

हावग

"अवागो जङ्घायामावागान्धविषयता ।
नालसुपानात् वायामात् सर्वेषाधिहरं पयः ॥"
कषायत्वम् । जङ्घत्वम् । अतीसारज्वरनाशि-
त्वम् । यथा, भावप्रकाशे ।
"हागं कषायं मधुरं शीतं याहि पयो जङ्घ ।
रक्तपित्तातिसारश्च चयकासज्वरापहम् ॥
अजानामवकायत्वात् कटुतिक्तादिभक्ष्यतात् ।
सोकासुपानादुवायामात् सर्वरोगापहं पयः ॥"
तद्विगुणाः । उत्तमत्वम् । याहित्वम् । जङ्घ-
त्वम् । रोषययापहत्वम् । आसकासाश्लेष्म-
काश्लेष्म शक्तत्वम् । दीपनत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ कषयान्धविषयदोषदुर्गन्धनासकास-
नाशित्वम् । उष्णत्वम् । रक्षत्वम् । पाचनत्वम् ॥
तन्वनीतगुणाः । जङ्घत्वम् । मधुरत्वम् । कषा-
यत्वम् । जिदोषनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीप-
नत्वम् । वक्षत्वम् । सदा हितत्वम् ॥ तन्वनीत्य
नवनीतगुणाः । चयकासनेचामयकषयनाशित्वम् ।
वक्षत्वम् । परमदीपनत्वम् ॥ तद्विगुणाः ।
चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । वलवर्धनत्वम् । कास
नासकपनाशित्वम् । रालयच्छात्रि शक्तत्वम् ।
इति राजनिर्वण्डः ॥

हातः, जि, (हो + क्तः । "शाश्चोरन्यतरस्याम् ।"
७ । ४ । ४१ । इति विभाषायामित्वाभावः ।)

हृस्मः । दुर्बलः । इत्यमरः । १ । १ । १०३ ॥

हाचं, क्षी, वरटीकृत्तसम्भवं मधु । तस्य गुणाः ।
चिचक्रिमिरोगरक्तपित्तनाशित्वम् । गुबत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥

("वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्वन्ति हृज्जकारं तज्जं हाचं मधु स्मृतम् ॥"
हाचं कपिलपीतं स्यात् पिच्छलं शीतलं शुब ।
स्वादुपाकं क्षिमिचिररक्तपित्तप्रमेहजित् ।
अमलमोहविषज्जुतं तपणञ्च गुणाधिकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

हा(च)चः, पुं, (हृचं गुरोर्दोषाणामावरणं तच्छील-
मस्येति । "हृचादिभ्यो णः ।" ४ । ४ । ६२ ।
इति णः ।) शिष्यः । इत्यमरः । २ । ७ । ११ ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८७ ।

"भुसुजा दानशौचं पौषके स्थाप्ये जातः ।
हाचानामायेदेष्टानां तेन विद्यार्थिनां मठः ॥")

हाचकं, क्षी, (हाच + स्वार्थे कन् ।) हाचं मधु ।
यथा, राजनिर्वण्डे ।

"हृजाकारम् पटलं सरवाः पीतपिङ्गलाः ।
ये कुर्वन्ति तदनुपन्नं मधु हृजाचकमोरितम् ।
चिचमेहक्षमिप्रञ्च विद्याहृजं गुबोत्तरम् ॥"
अपिच भावप्रकाशे ।

"वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्वन्ति हृज्जकारं तज्जं हाचं मधु स्मृतम् ॥
हाचं कपिलपीतं स्यात् पिच्छलं शीतलं शुब ।
स्वादुपाकं क्षिमिचिररक्तपित्तप्रमेहजित् ॥
अमलमोहविषज्जुतं तपणञ्च गुबाधिकम् ॥"
हाचगच्छः, पुं, (हाचो गच्छ इव ।) पदाद्यित् ।

विभक्त्याऽपि ङीकचद्वयश्च वा आदिमाचवेता ।

ह्याय

(अव्ययः) इति हारावली ।
२१६ ।

ह्याचदर्शनं, क्री, (ह्याचं वरटीकचसम्भृतं मधु तदिव दृश्यते इति । दृश + कर्मणि क्युट् ।) हेयज्ञवीनम् । इति शब्दचम्पिका । (ह्याचानी दर्शनम् ।) शिखावलीकनच ।

ह्यादं, क्री, (ह्यादते गृहमेनेति । हृद + गिच् + करणे घञ् । ह्यादयतीति । हृद + खिच् + अच् वा ।) पटलम् । इति जटाधरः । ह्यात इति चाल इति च भाषा ।

ह्यादनं, क्री, (हृद कि संवृत्तौ + गिच् + करणे क्युट् ।) हृदनम् । अन्तर्हानम् । (कर्त्तरि क्युट् ।) पञ्चम् । इत्यमरटीकायां भरतः । (भावे क्युट् ।) आच्छादनम् । (यथा, हरिवंशे । ६५ । २५ । "नियोगप्राप्ते रासक्तेर्गंगरीस्तम्भसङ्घसु । ह्यादनाय प्रकीर्णं कण्टकेस्तम्भसङ्घटेः ।")

ह्यादनः, पुं, (ह्यादयति आश्रयति पत्रादिभिरिति । ह्यादि + क्युट् ।) नीलाश्वानवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।

ह्यादितः, त्रि, (ह्यादते स्मेति । हृद + "वा दान्त-प्राप्नोति ।" ७।२।२७ । इङागमात् साधुः ।) हृदः । इति जटाधरः । आच्छादितः । यथा, "चनतरचनवृन्देह्यादितो पुष्पवन्तौ ।"

इत्युद्भटः ।

ह्यान्सः, पुं, (ह्यन्सो वेदं अधीते वेत्ति वा । ह्यन्स् + "तद्धीते तद्धेद ।" ४।२।५६ । इत्यण् ।) वेदाधीता । इत्यमरः । २।७।६ । (ह्यन्स् एवेति । स्वार्थे ञ् ।) वेदः । "मन्त्रे त्वा विधये वाचां ज्ञातमन्त्रं ह्यान्सात् ।" इति भागवते । १।४।१३ ।

त्रि, ह्यन्सो आस्थानस्तत्र भवः । "ह्यन्सो यद्वर्णौ ।" ४।३।७१ । इत्यण् । वेदभवः । ह्यन्सोऽयम् । "तस्येदम् ।" इत्यण् । वेदसम्बन्धी । शिष्यान् डीप् । यथा, हरिवंशे । २१५ । ७ ।

"ह्यान्सोभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलङ्घनः ।"

ह्यान्स्यं, क्री, (ह्यन्सोगां धर्मः आन्साद्यो वा । ह्यन्स्य + "ह्यन्स्योक्त्यधिकवाचिकवृत्तच नटाञ्चयः ।" ४।३।१०६ । इति ञः ।) साम-वेदोपनिषत् । इति वेदिकसम्प्रदायः । (यथा, मौक्तिकोपनिषदि १ अध्याये ।

"ऐतरेयं ह्यान्स्यं दृढदरण्यकन्तया ।")

ह्याय, क्री, (ह्याति क्लिप्तं सूर्यादेः प्रकाशं नाशयतीत्यर्थः । ह्यो + "माच्छाससिद्धयो यः ।" उर्वा । ४।१०६ । इति यङतश्चाप् च ।) रौद्रशून्यम् । तत्पञ्चमः । भावाशुगा २ श्यामा ३ अतिलः ४ भीरुः ५ अनातपः ६ आभीतिः ७ आतपाभावः ८ भावालीना ९ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । दाह्यममरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । घर्म्मनाशित्वम् । मेघच्छायागुणः । अमममच्छासन्तापनाशित्वम् । इति राजवल्लभः । * । ह्यायविशेषे दोषो यथा,—

हृद

ह्याय

"दीपस्वप्नातनुक्ताया ह्यिन्द्रकेयनस्यार्द्रिकम् ।
अनमार्त्ताररेरुच्य इति पुण्यं पुरातनम् ।" इति कर्मलोचनम् । * ।

(लक्षणभेदेनास्या अरिष्टकारित्वं यथा,—
"ज्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि ।
अङ्ग्रेयं विलता यस्य ह्यायप्रेतस्यैव सः ।
हिमा भिमाकुला ह्याया हीना वायधिकपि वा ।

नष्टा तन्वी हिधा ह्याया विशिरा विसृता च या ।
एताश्चायाश्च याः काञ्चित् प्रतिह्याया विग-
हिताः ।

सर्वा सुमूर्धनां त्रया नचेल्लक्ष्यनिमित्ताः ।
संस्थानेन प्रमाणीन वर्णान प्रभया तथा ।
ह्याया विवर्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ।"

"स्वादीनां पञ्चपञ्चानां ह्याया विविधलक्षणाः ।
नाभमी निर्मला नीला सक्लेहा सप्रभव च ।
रुक्षा श्यावावर्णा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्तात्म्येयी दीप्राभा दर्शनप्रिया ।
शुद्धवेदुष्यविमला सुस्निग्धा चाभसो मता ।
स्थिरा स्निग्धा चना श्लक्ष्णा श्यामा चेत्या च
पार्थिवौ ।

वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुखोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्षेप्राय मज्जतेऽपि वा ।
स्यात्तेजसो प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता मिता श्यावा ह्यमिता पाण्डुरासिता ।
तासां याः स्युर्धिकासिन्धुः स्निग्धाश्च विपुलाश्च
याः ।

ताः शुभा रुक्ममलिनाः संचिप्राश्चाशुभोदयाः ।
वर्णमाक्रामति ह्याया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते ह्याया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ।
नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाच्चिद्रूपान्ति तु ।
शुभां शुभाशुभोत्पत्तिं काले ह्यायाः प्रभा-
श्रिताः ।"

इतीन्द्रियस्थाने सप्तमेऽध्याये चरकेयोक्तम् ।
प्रतिविम्बम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २७६ ।
"मयि तेज इति ह्यायां स्वां दृष्ट्वाभुगतं जपेत् ।")
सूर्यपत्नी । सा संज्ञाप्रतिजतिः । (यथा मत्स्य-
पुराणे । ११ । ५ ।

"नारीसुप्तादयामास स्वशरीरादनिन्दिताम् ।
त्वाङ्गीस्वरूपेण नाम्ना ह्यायेति भाभिनी तदा ।")
पालनम् । उत्तकोचः । कान्तिः । (यथा, मेघ-
दूते । ३१ ।

"वेणीभूतप्रतनुसलिला तामभीतस्य सिन्धुः
पाङ्कजह्यायातटवृत्तसम्भ्रंशभिः शीर्णपत्रैः ।")
सच्छोभा । पङ्क्तिः । इति मेदिनी । ये, २३ ।
काव्यायनी । इति शब्दरत्नावली । तमः ।
इति हेमचन्द्रः । साहस्रम् । यथा,—

"अङ्गादङ्गल्यं जम्बा आघ्राय शिशुसङ्घं नि ।
वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रह्यायावहं सुतम् ।
पुत्रह्याया पुत्रसाहस्रम् ।" इति दत्तकचन्द्रिका ।
(ऊनविंशत्यक्षरवृत्तिविशेषः । इति ह्यन्सोमञ्जरी ।
अस्य लक्षणवर्णनं ह्यन्सः शब्दे द्रष्टव्यम् ।)

ह्याय

ह्यायकरः, त्रि, (करोतीति । क + अच् । ह्यायावाः
करः । ह्यायां करोतीति वा ।) ह्यन्धारः । इति
हेमचन्द्रः । ह्यातावरदार इति भाषा । *

ह्यायातनयः, पुं, (ह्यायायाः सूर्यपत्न्यास्तनयः
पुत्रः ।) शनिः । इति हलायुधः ।

ह्यायातरुः, पुं, (ह्यायाप्रदः ह्यायाप्रधानो वा तरुः ।
प्राक्पार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) स्थिर-
ह्यायवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः । (अस्य लक्षणं
यदाह कश्चित् ।

"पूष्पाङ्गे च पराङ्गे च तलं यस्य न सुच्यति ।
वाल्म्यश्रीतलह्याया स ह्यायातरुव्यति ।"
यथा, मेघदूते । १ ।

"कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
प्रापेतास्तंगमितमहिमा वर्षभोगेन भर्तुः ।
यत्तच्छक्रे जनकतनयास्नानपुरणोदकेषु
स्निग्धह्यायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ।")

ह्यायात्मजः, पुं, (ह्यायायाः सूर्यपत्न्या आत्मज-
स्तनयः ।) शनिग्रहः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ।

ह्यायापथः, पुं, (ह्याया मेघह्याया तदभ्यन्तरः
पन्थाः । ह्यायायुक्तः पन्था इत्येके ।) देवपथः ।
व्याकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

ह्यायापुरुषः, पुं, (ह्यायायां दृष्टः पुरुषः पुरुषा
कृतिविशेषः ।) व्याकाशे दृष्टः स्वीयह्यायारूप-
पुरुषः । यथा,—

श्रीदेशुवाच ।

"भगवन् । देवदेवश ! सर्वगमविशारद ! ।
नराणां पापिनां लोके पापनिर्माणं कथम् ।
कालज्ञानं कथं वा स्यात् सृष्ट्यापायेन तद्वद ।
श्रुतानि साधनानीश ! मयानेकानि भूरिशः ।
तथापि तानि मनुजैश्चकान्यल्पबुद्धिभिः ।
प्रायेण मनुजा लोके कानो स्वव्यायुगो ध्रुवम् ।
अनेकवर्षसाध्योऽस्मिन् योगाभ्यासे सप्रकृतयः ।
शिव उवाच ।

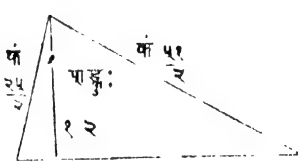
साधु देवि ! त्वया दृष्टं लोकानां हितकाम्यया ।
तादृशं साधनं वक्ष्ये सर्वसाधारणं त्वयु ।
गोपनीयं प्रयत्नेन न वाच्यं वै कथञ्चन ।
सिद्धाय भक्तियुक्ताय सेवकाय सुचेतसे ।
पापिने क्रूरचेष्टाय भक्तिहीनाय भामिनि ! ।
न वदेदयदि वा मोहान् वदेत् सिद्धिं न विन्दति ।
तस्मात् परीक्ष्य वक्तव्यं शिष्याय ज्ञानिने शिषे ।।
स्वह्यायापुरुषं पश्येद्भगवे सुहृदमानसः ।
तस्यावलोकनान् सद्यः पापराशिर्विनाशयति ।
महापातकसङ्घे च तत्समेष्वोपपातकेः ।
विमुच्यते क्षणार्धेन तूलराशिर्यथानलात् ।
कालज्ञानं च यस्मासि तस्मिन् दृष्टे भवेद्भुवम् ।
देशुवाच ।

अतश्चायां कथं पश्येद्भगवे भूतलस्थिताम् ।
यस्यासकालज्ञानं तस्मिन् दृष्टे कथं भवेत् ।
शिव उवाच ।
निरभं गगनं देवि ! यदा भवति निर्मलम् ।
तदा ह्यायासुखो भूत्वा निश्चलं प्रथितो विधा ।

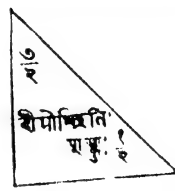
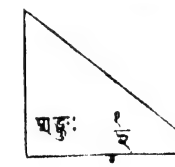
कायापु

स्वच्छायांककमालोक्त्युत्तममेव वे ।
 शुष्कं गगनं पश्येन्निरमेवस्यैकधीः ।
 शुद्धस्वटिकसङ्काशः पुरुषस्तत्र दृश्यते ।
 न दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परीक्षयेत् ।
 बहुधा दर्शनेनैव साक्षात्कारो भवेद् भुवम् ।
 कस्यचिद् भाग्यतः पश्येद् यदि विमोक्षगोचरः ।
 भवत्येव न सन्देहो गुरुविश्वासतः श्रितः ।
 गुरुं सन्त्यक् पूजयित्वा पश्येच्छायां समाहितः ।
 तथा घण्टासपर्यन्तं न्यस्तस्य न विद्यते ।
 शिरोहीनं यदा पश्येत् घण्टासाध्यन्तरे नृतिः ।
 यदा पादौ न दृश्येते भार्याहानिनं संशयः ।
 न दृश्येति यदा पाखी भ्रातुर्हानिनं संशयः ।
 एतन्नात्वा सुधीः सन्त्यक् गङ्गातीरं समाश्रयेत् ।
 योगाभ्यासेन सततं प्राणायामेण संश्रुतिः ।
 यथा वा सत्समीपस्थो लक्षं न्यस्तस्य जपेत् ।
 यो न भुक्तो हविष्याशी यतवाग्यतमानसः ।
 न्यस्तस्येन सन्देहो ह्यन्यथा न्यस्तस्य नृतिः ।
 यदा तु मलिनं पश्येत् च्चरपीडा भवेत्तदा ।
 तस्य शान्तिं प्रकुर्वीत शिवसेवां समाहितः ।
 रक्तवर्णं यदा पश्येदेवमर्थं भवति भुवम् ।
 मध्यच्छिद्रं यदा पश्येत् शत्रुघातो भवेत्तदा ।
 एवं सन्दर्शनाद् देवि ! ज्ञानवान् भवति भुवम् ।
 नारदाय पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम् ।
 तत्प्रसादान्महायोगी भूत्वा लोकांश्चरत्यसौ ।
 स्वच्छायादर्शनं देवि ! कलौ पुरुषलक्षणम् ।
 दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानश्चापि सुनिर्मलम् ॥”
 इति योगप्रदीपिकायां उभामाहेश्वरसंवादे
 कायापुरुषलक्षणं नाम पञ्चमः पटलः ॥ * ॥
 “ओम् अस्य श्रीच्छायापुरुषयज्ञमन्त्रस्य त्रिभि-
 र्हृद्गायत्री हृन्ः कायादेवी देवताः हां
 बीजं स्वाहा शक्तिः पुरुष इति कीलकं सर्व-
 सिद्धिसम्पूर्णसिद्ध्यर्थं जपे विनियोगः । हामि-
 त्वादि षडङ्गन्यासः ॥ मायया मायया लो लो
 ह्रीं माया शिवविचार्या नृषयः ओं ह्रीं अं
 गां सरस्वति ओं नमो भगवते भूतशरीर-
 मात्मानमाकाशे दर्शय दर्शय वां वां वां ह्रीं
 भैरवाय नमः स्वाहा । इति मन्त्रः ॥
 पादाभावे च पुत्रं वा बाह्वभावे च बान्धवम् ।
 आत्मानं शिरसाभावे सर्वभावे कुलक्षयम् ॥
 विशीर्णे विधृते धृते कुम्भे धमे च विचरम् ।
 दुर्भिक्षं जायते घोरं कञ्जले च पराहसुखे ॥
 संपूर्णे च सुखे खनी क्षेमकामं सुसिद्धये ।
 ह्रीने रक्ते जये शीते उष्मे न्यस्तस्य संशयः ॥
 पतिभीतिं शस्त्रघातमिति वेदविदो विदुः ।
 न्यस्तस्य जपनेव शान्तिस्तस्य विधीयते ॥
 वयसासे मरणं तस्य शीर्षाद्यपचये विदुः ॥
 अथ न्यस्तस्ययन्त्रम् ।
 “प्रथमं प्रथममालिख्य तन्मध्ये साध्यनामकम् ।
 बहिरुदरं पञ्च यात्राणां वसुपत्रके ॥
 विखेलेत् सङ्कारश्च केशरेषु सुशोभितम् ।
 तद्बहिष्कृत्य तं स्यात् बोद्धव्यं चरकं खेलेत् ॥
 द्वारं भूपदमालिख्य चतुर्द्वारं वाचयम् ॥

कायापु

पापेयश्च चतुष्कोणं चक्रे न्यस्तस्य भवेत् ।
 च्चरादिस्वरोगादिदाहप्रान्तिकरं परम् ।
 न्यस्तस्य मन्त्राचक्रं सर्वरक्षाकरं वृणुम् ॥”
 अथ ध्यानम् ।
 “चन्द्रार्कभिलोचनं स्मितमुखं पद्महयान्तः-
 स्थितं
 सुदापाशमृगाक्षकृत्तिलसत्पाणिं हिमांशु-
 प्रभम् ।
 कोटीरेन्दुगलनसुधाभ्रतनं चारादिभूषण-
 कान्त्या विश्वविमोहनं पशुपतिं न्यस्तस्य
 भावयेत् ॥ * ॥
 नत्वा तातगुरुं शिवं ग्रन्थपतिं मन्त्रं जपेत्
 सर्वदा ।
 खे लयेत् सततं विलोकनप्रथं मुखे रवौ
 प्रत्यक्षम् ॥
 खे विलोकनमन्त्रस्तु ।
 ओं ह्रीं भूचरी खेचरी आत्मानमाकाशे
 दर्शय सर्वत्रात्मानं कथय कथय कुं पट् स्वाहा ।
 यः पश्येत् सर्वंगं शान्तमात्मानं सत्यमद्वयम् ।
 न तेन किञ्चिद्घातयं घातयं वावश्ययेत् ॥”
 इति योगप्रदीपिकायां कायापुरुषोपदेशो
 नाम षष्ठः पटलः ॥
 कायाव्यवहारः, पुं, ज्योतिःशास्त्रोक्ताङ्गविशेषः ।
 अथ कायाव्यवहारं करणसूत्रं वृत्तम् ।
 “काययोः कर्णयोरन्तरं ये तयो-
 र्वर्गविज्ञेयभक्ता रसाद्रीषवः ।
 सेकलज्यैः पदमन्त्रं कर्णान्तरं
 भास्वरैर्गोनयुक्तं दले स्तः प्रभे ॥
 उदाहरणम् ।
 नन्दचन्द्रेर्मितं काययोरन्तरं
 कर्णयोरन्तरं विश्वतुल्यं ययोः ।
 ते प्रभे वक्ति यो युक्तिमान् वेत्तासौ
 यत्तमयत्तयुक्तं हि मन्योऽखिलम् ॥
 न्यासः

 का २ काया ४५
 कायान्तरम् । १६ । कर्णान्तरम् । १६ । अन्तयो-
 र्वर्गान्तरम् । १६२ । भक्ता रसाद्रीषवः । ५७६ ।
 लब्धम् । १ । सेकल्यास्य । ४ । सलम् । २ ।
 अनेन कर्णान्तरम् । १६ । गुणितम् । ७६ ।
 द्विसम् । २६ । भास्वरम् । १६ । ऊनयुते ।
 ७ । ४५ । तदर्हं लब्धे काये २ ४५ तत्तत्तयो-
 र्वर्गान्तरम् । २५ ५१
 वर्गान्तरम् । २५ ५१
 वर्गान्तरम् । २५ ५१

कायापु

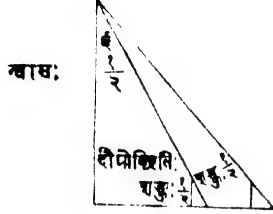
कायान्तरं करणसूत्रं वृत्तम् ।
 शक्रः प्रदीपतलप्रकुतलान्तर-
 न्याया भवेन्निरदीपशिक्षाभक्तः ।
 उदाहरणम् ।
 शक्रप्रदीपान्तरभूषण-
 दीपोष्णतिः साङ्गकरचया पितृ ।
 शक्रोक्तदाकाङ्कलक्षितस्य
 तस्य प्रभा स्यात् कियती वहायु ॥

 न्यासः
 भूः ३ काया १ शक्रः १ प्रदीपप्रकुतलान्तरम् ३
 अन्तयोर्वातः ३ विनरदीपशिक्षाभक्तः । ३ । भक्तो
 लब्धान् कायाङ्कलानि । १२ ।
 अथ दीपोष्णित्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् ।
 कायाङ्कते तु नरदीपतलान्तर-
 शक्रौ भवेन्निरदीपशिक्षाभक्तः ।
 उदाहरणम् ।
 प्रदीपप्रकुतलभूषण-
 कायाङ्कलेः योऽशक्तिः समा पितृ ।
 दीपोष्णतिः स्यात् कियती वहायु
 प्रदीपप्रकुतलसुधयती मे ॥

 न्यासः
 भूः ३ काया १
 शक्रः । १२ । कायाङ्कलानि । १६ । शक्र-
 प्रदीपान्तरहस्ताः । ३ । लब्धं दीपकोष-
 हस्ताः ११
 ४
 प्रदीपप्रकुतलभूमानानयनाय करणसूत्रं
 वृत्तम् ।
 विशक्रदीपोष्णित्यसंगुणा भा
 शक्रहृता दीपनान्तरं स्यात् ॥
 उदाहरणम् । पूर्वोक्त एव दीपोष्णित्यः ११
 ४
 शक्रहृता । १२ । काया १६ । लब्धम्
 शक्रप्रदीपान्तरहस्ताः । ३ ।
 कायाप्रदीपान्तरदीपोष्णित्यानयनाय करणसूत्रं
 साङ्गवृत्तम् ।
 कायाययोरन्तरं सुभाभा
 कायाप्रमाणात्करणसूत्रं ॥

कायाव

भूषणुवातः प्रभवा विभक्तः
प्रभावते दीपशिक्षाप्रमेवम् ॥
चैराशिकेनैव यदेतदुक्तं
आप्तं स्वमेदेहरिकेन विभक्तम् ॥

उदाहरणम् ।

शब्दोर्भाकिमिताकुलस्य सुमते। इहा किलाथाकुला
कायायाभिमुखे करहयमिति व्यस्तस्य देशे पुनः।
तस्मैवाकर्मिताकुला यदि तदा कायाप्रदीपान्तरं
दीपौचाच कियद्दयवकृतिं कायाभिधा वेत्ति
येत् ॥

भूः १३ हा १ भूः २ हा १

अत्र कायायपौरुषरमणुलात्मकम् । ५२ ।
हावे च । ८ । १२ । अनयोराया । ८ । इय-
मनेन । ५२ । गुणिता । ४१० । कायाप्रमाणा-
नरेख । ४ । भक्ता लब्धं भमानम् । १०४ ।
इदं प्रथमकायायदीपतलपौरुषरमणुलात्मकम् ।
एवं द्वितीयकायायमानम् । १५६ । भूषणुवातः
प्रभवा विभक्त इति जातसुभयतोऽपि दीपौचा
सममेव वृत्ताः ६१ ।

एवमित्यत्र कायायवहारे चैराशिककल्पनया
नयनं वर्तते तदयथा । प्रथमकायातो द्वितीय
काया । १२ । यावताधिका तावता काया-
वयेन यदि कायायान्तरतुल्याभूत्तये तदा
कायाया किमिति एवं लघुक् पृथक् काया-
प्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीयं
चैराशिकं यदि कायातुले भुजे शुद्धः कोटि-
सदा भूतुल्ये भुजे किमिति लब्धं दीपकौचा-
सुभयतोऽपि तुल्यमेव । एवं पञ्चराशिकादिक-
मखिलं चैराशिककल्पनयैव सिद्धं यथा भग-
वता श्रीनारायणेन जननमरणकेशापहारिणा
निखिलजगज्जननेकबीजेन सकलसुवनभावेन
गिरिसरित्सुरनरासुरादिभिः स्वमेदेरिदं जग-
द्भागं तथेदमखिलं गणितजातं चैराशिकेन
आप्तं यद्येवं तद्वहुभिः किमिदं प्रकृष्टम् ।
यत्किञ्चिद्गुणभागहारविधिना बीजेन वा
गणयते
तत् चैराशिकमेव निर्मलधियामेवावगम्यं
विदाम् ।
एतद्वद्वहुधासदादिजङ्घीबीड्विबुद्धा बुधे-
कज्ञेदान् सुगमान् विधाय रचितं प्राप्तेः
प्रकीर्त्यादिकम् ॥”
इति श्रीभास्वराचार्यविरचितायां जीलावता
कायाधिकारः समाप्ततामगात् ॥

इदर हिदर

कायाभूतः, पुं, (काया कायाकल्पनाभूतं यद्वा
कायां शीतलकालिं विभक्तौति । भू + कृप् ।)
चक्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६ ॥
कायामिचं, स्त्री, (कायाया कायाकरणेन मिच-
मिव कायाया मिचमिति वा ।) ह्रस्वम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
कायान्दगधरः, पुं, (काया कायाकल्प एव न्दगध-
धरतीति । धृ + अच् । कायान्दगधस्य धरो वा ।)
चक्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कायासुतः, पुं, (कायायाः स्वयंपत्न्याः सुतः पुत्रः ।)
शशिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥
हिः, पुं, (यति हिनति कौर्त्यादिकं नाशयती-
त्यर्थः । ह्यो + बाहुलकात् किः ।) गर्हा ।
इत्येकाचरकोषः ॥
हिङ्गनी, स्त्री, (हिङ्ग इत्ययत्तुतशब्दं कनक-
नया । कन् + करणे अप् ततो ङीष् ।) ह्रस्व-
विशेषः । हिङ्गनी इति नाकहिङ्गनी इति
ह्रांसोटी इति च भावाः । तत्पर्यायः । जव-
लत् २ तित्ता ३ हिङ्गिका ४ ब्राह्मदुःखदा ५ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । रस्यत्वम् । तीक्ष्ण-
त्वम् । उष्णत्वम् । वङ्गिपित्तकारित्वम् । वात-
रक्तकुष्ठजमिवातकफनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥
हिङ्गा, स्त्री, (हिङ्गायत्तुतशब्देन कायतीति ।
कै + कः । तत्पटाप ।) चुतम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हिङ्क् इति हिन्दी भावाः ॥ (यथा,
गातङ्गे ज्योतिषक्रे ६० अध्याये ।
“हिङ्गाया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्वं महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैर्ऋते शोकसन्तापौ मिष्टान्नश्चैव पश्चिमे ।
अग्नें प्राप्नोति वायुये उत्तरे कण्डो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं हिङ्गाफलाफलम् ॥”)
हिङ्गिका, स्त्री, (हिङ्गा चुतं साध्यतेनाख्यस्याः ।
बाहुलकात् ण् ।) हिङ्गनी । इति भाव-
प्रकाशः ॥
हिद, [दृ] चि, (हिङ्गतीति । हिदृ + कृप् ।)
हितं, चि, (हयते स्मिति । ह्यो + क्तः । “शास्त्रो
रन्यतरस्याम् ॥” ७।४।११ । इतीः ।) हिङ्गम् ।
इत्यमरः । १ । ३ । १ । १०३ ॥
हिदिः, पुं, (हिदृ + कृप् ।) करजट्टः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ हिदृश्च ॥
हिलरः, चि, (हिङ्गतीति । हिदृ + “हिलर-
कृत्वरेति ॥” उणा । ३ । १ । इति सरच् प्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) हिदरद्रथम् । घूर्णः ।
वेरी । इत्युणादिकोषः ॥
हिद, इर घ अ औ हिदे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(रघा-उभं-सकं-अणिट् ।) हिदो द्विधाकरणम् ।
इर, अक्किदत् अक्किदत्सीत् । घ अ, हिङ्गति
हिङ्गो दाभेयं लङ् लोकाः । औ, हिता । इति
दुर्गादासः ।
हिदरं, स्त्री, (हिङ्गतीति । हिदृ + कृप् ।) वचम् ।
इत्युणादिकोषः ॥

हिङ्ग

हिदा, स्त्री, (हिदृ + “विदुभिदादृ” ३ ।
४ । १०४ । इत्यङ् तत्पटाप ।) हिदरम् । इति
सुखबोधम् ॥
हिदिः, स्त्री, (हिदयतेनया इति । हिदृ + “कृमप-
कुटिभिदिहिदिभ्यश्च ।” उणा । ४ । १४२ ।
इति इः स च कित् ।) कुठारः । इत्युणादिकोषः ॥
हिदिरः, पुं, (हिङ्गानेनेति । हिदृ + “इविमदि-
सुदिहिदिहिदिदीति ॥” उणा । १ । ५१ । इति
किरच् ।) करवालः । परम्पः । पावकः ।
रज्जुः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥
हिदुरः, पुं, (हिङ्गतीति । हिदृ + “विदिभिदि-
च्छिदेः कुरच् ॥” ३।२।१६२ । इति कुरच् ।)
हिदरद्रथम् । घूर्णः । वेरी । इति मेदिनी । रे,
१५६ ॥ (स्वयं हिङ्गे, चि । यथा, रज्जुः । १६।६२।
“संलप्यते न हिदुरोऽपि चारः ॥”)
हिद, त् क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरा-परं-सकं-सेट् ।) भेद इह रज्जुकरणम् ।
हिदयति हिद्रापयति भावं बालकाः । इति
दुर्गादासः ॥
हिद्रं, स्त्री, (हिदयते भिद्यते यत् । हिदिरौ
हिद्रे + “स्फायितश्चिञ्चीति ॥” उणा । २।१३।
इति रक् ।) भेदः । हिं हा इति भावाः । तत्-
पर्यायः । कुहरम् २ शुधिरम् ३ विहरम् ४
विलम् ५ निर्ययनम् ६ रोकम् ७ रज्जुम् ८
अभ्रम् ९ वपा १० सुविः ११ । इत्यमरः ।
१ । ८ । २ । स्वभ्रम् १२ शुषी १३ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३।२२।५३ ।
“ततो गच्छते धर्मज्ञः हिमवतस्तुतमज्जुदम् ।
पृथिव्या यत्र वै हिद्रं पूर्वमासीत् युधिष्ठिरः ॥”)
दूषणम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ (यथा,
महाभारते । २ । १२ । २६ ।
“बहुविज्ञश्च श्रुतेः । क्रतुरेव स्तुतो महान् ।
हिद्रायस्य तु वाञ्छन्ति यश्चान्न ब्रह्मराक्षसाः ॥”
अवकाशः । नवमसंख्या । इति ज्योतिषम् ॥
लयादृष्टमस्यानम् । “हिद्राख्यमष्टमं स्थान-
मिति ॥” इति ज्योतिषस्तत्त्वम् ॥
हिद्रवेदेही, स्त्री, (हिद्रप्रधाना वेदेही पिप्पली ।)
गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिद्रान्तः, [र्], पुं, (हिद्रमन्तर्मध्ये यस्य ।)
गजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिद्राफलं, स्त्री, (हिद्रं दूषणमाफलतीति । आ +
फल + अच् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिद्रितः, चि, (हिद्र + क्तः ।) लतच्छिद्रः ।
तत्पर्यायः । वेधितः २ विहः ३ । इत्यमरः ।
३ । १ । ६६ ॥
हिद्रं, चि, (हिदयते स इति । हिदृ + क्तः ।)
लतच्छिद्रम् । हिं हा इति काटा इति च
भावाः । तत्पर्यायः । हातम् २ ज्वम् ३ लतम् ४
दातम् ५ दितम् ६ हितम् ७ हृत्त्वम् ८ । इत्य-
मरः । ३।१।१०३ । लट् ६ हादितम् १० । इति
जटाधरः ॥ हिदितम् ११ अक्षितम् १२ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८० । ११ ।

हिम्नम्

“हिम्ने भवति देवेभ्यस्तथा शक्तिमयादे ॥”
 मन्त्रविधिः, पु। तत्त्वसादिकं यथा, विन्धवारः ।
 “मनोयस्यादिमध्यान्वितानि बीजसुच्यते ।
 संयुक्तं वा वियुक्तं वा पराक्रान्तस्त्रिधा पुनः ॥
 चतुर्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रस्त्रिंशदक्षकः ॥”
 हिम्नप्रयत्निका, स्त्री, (हिम्ना यन्त्रिणी । संज्ञायां
 कन् तस्यैव पूर्वसङ्ख्ये ।) त्रिपरिका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 हिम्नपञ्ची, स्त्री, (हिम्नं पञ्चं यस्याः । स्त्रियां
 ङीष् ।) अन्वष्टा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विव-
 रणमस्या अन्वष्टाशब्दे ज्ञेयम् ॥)
 हिम्नमस्ता, स्त्री, (हिम्नं मस्तं शिरो यस्याः ।)
 दशमहाविद्यान्तर्गतयष्टमहाविद्या । सा च
 प्रचक्षचक्षिका । यथा,—
 “प्रचक्षचक्षिकां वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदाम् ।
 यस्याः प्रसादमात्रेण सदाशिवो भवेन्नरः ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रं अधनो धनवान् भवेत् ।
 कविलश्च सुपाण्डित्यं लभते नात्र संशयः ॥”
 अथ प्रचक्षचक्षिकामन्त्राः । विन्धवारो नामलोच ।
 “लक्ष्मीं लज्जां ततो मायां मात्रां द्वादशिका-
 मपि ।
 वज्रवेरोचनीये दे माये फट्स्वाहया युतः ॥
 लक्ष्मीबीजं यदादां स्यात् तदा श्रीः सर्वलोमुखी ।
 लज्जाबीजेन चादौ वश्यतां याति योषितः ॥
 मायाबीजेन चादौ महापातकनाशनम् ।
 मात्रां द्वादशिकां बीजमादां स्यान्नुक्तिदायकम् ॥
 भैरवोऽस्य ऋषिर्देवि । सम्राट् कृत् उदीरितम् ।
 हिम्नमस्ता स्मृता देवी बीजं कूर्चद्वयं पुनः ॥
 स्वाहा शक्तिरभीष्टार्थं विनियोग उदाहृतः ॥”
 “अत्र लज्जापदं कामबीजपरम् । तथा च ।
 अत्र लज्जापदे देवि । कामबीजं वितन्यते ।
 महाकालमतं ज्ञेयं मन्त्रोद्धारं शुभावहम् ॥”
 पूर्वमायापदे इति पाठे मायायाः पूर्वं लज्जा-
 बीजं तस्मिन्निवर्त्यः । तथा च । पूर्वमायापदेन
 लज्जाबीजसुच्यते । अन्वष्टा तापिन्त्यादिविरोधः ।
 तथा च ।
 “कामादां वाग्भवादां वा मायादां वा जपेत्
 सुधीः ।
 लज्जादां वा जपेद्द्विदां चतुर्वर्गफलप्रदाम् ॥
 अन्वष्टाच सुनीनां मते सर्वत्र मायापदं कूर्च
 परम् । तत्रैव ।
 वान्तं वह्निसमायुक्तं रतिविन्दुसमन्वितम् ।
 लक्ष्मीबीजमिदं प्रोक्तं सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 वामाक्षिवह्निसंयुक्तं बिन्दुनादविभूषितम् ।
 शिवबीजं महेशानि । लज्जाबीजसुदाहृतम् ॥
 ईशानसुहृत् पुरारिबीजं
 सविन्दुकं नादविभूषितम् ।
 सवामकर्म परितः प्रकल्प्य
 मायां वदन्तीह मनीषिणस्तम् ॥
 द्वादशस्वरवर्णं स्यात् नादविन्दुविभूषितम् ।
 वाग्भवं बीजमित्युक्तं सर्वव्यापकवसुधये ॥
 इति मन्त्रे चतुर्वर्गव्याख्यानान्तं अथगु

उदर हिम्नम्

समीचीनः । भैरवमते तु मात्रा भवनेत्यर्थः ॥
 लक्ष्मीः प्रथमबीजेऽस्ति लज्जाबीजे मनीषवः ।
 तृतीयेऽस्ति सदा देवी महापातकनाशिनी ।
 चतुर्थे तु गुह्यातीता सक्तिविद्याप्रदायिका ।
 वकारे वरुणः साक्षात् जकारे तु सुराधिपः ॥
 रेफे हुताशने देवो वकारे वसुधाधिपः ।
 ऐकारे त्रिपुरा देवी रेफे त्रिपुरसुन्दरी ।
 चैलोक्त्वविजया देवी सदैवोकारसंस्थिता ।
 चकारे चन्द्रमा देवो नकारे हि विनायकः ॥
 ईकारे कमला साक्षात् यकारे च सरस्वती ।
 मायायुग्मे सदा देवी प्रकृता सह सङ्गता ॥
 वैखरी चैव फट्कारे स्वाकारे कुसुमायुधः ।
 हाकारे च रतिस्तिष्ठेदेवं मन्त्रसमुच्चयः ॥”
 इति व्याख्यानम् ॥ * ॥
 अस्याः पूजाप्रयोगः ।
 प्रातःकालादिकं कृत्वा मन्त्राचमनं कुर्यात् ।
 यथा,—
 “लक्ष्मीमायाकूर्चबीजेऽस्तिभिः पीत्वा च साधकः ।
 वाग्भवेनौघे संस्थाय मायाभ्यान्तु द्विरुच्चेत् ॥
 कूर्चं चानयेत् पाणी एभिर्मन्त्रेण विन्यसेत् ।
 श्रीमायाकूर्चवाक्कामत्रिपुटाभगवत्कीः ॥
 कामकलाकुशाभ्यां वक्त्रनासाक्षिककान् ।
 नाभिचक्रस्तकं चामौ स्पृष्ट्वा शम्भुर्भवेत् सनात् ॥
 आचम्येवं हिम्नमस्तां वक्त्ररात्रां प्रपश्यति ॥
 ततः प्राणायामान्तं विधाय षोडश्यासं कुर्यात् ।
 मन्त्रोपां ततः कुर्यात् चैलोक्त्ववक्त्रकारिणीम् ।
 श्रीबालात्रिपुटायोनिप्रासादप्रणवेत्तथा ॥
 कालीवध्वकुशः कामकलाकूर्चाक्षिकैः क्रमात् ।
 षोडशीमनुवर्ष्य च एयमष्टादशाक्षरी ॥
 एभिर्बीजेभ्योऽष्टकायां स्वयं स्थानेषु विन्यसेत् ।
 यथा ब्रह्मस्वरूपा हि बीजोपां प्रकीर्तिता ॥
 अस्याः संन्यसनात् सर्वं वज्रदेहा भवति हि ।
 सर्वैर्भ्योऽयुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दशान्वितः ॥” * ॥
 ततः ऋष्यादिन्यासः ।
 अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः सम्राट् कृत्ः
 हिम्नमस्ता देवता हंकारद्वयं बीजं स्वाहा
 शक्तिरभीष्टार्थसिद्धये विनियोगः । यथा, शिरसि
 भैरवऋषये नमः । मुखे सम्राट्कृत्स नमः ।
 हृदि हिम्नमस्तये देवताये नमः । गुह्यं हं
 हं बीजाय नमः । पादयोः स्वाहाशक्तये
 नमः ॥ ततः करान्ध्यासौ । ओम् आ
 खड्गाय हृदयाय स्वाहा । इति कनीयसि ।
 ओम् ईं सुखड्गाय शिरसे स्वाहा । इति
 पवित्राङ्गुलयोः । ओम् ऊं सुवजाय शिखायै
 स्वाहा । इति मध्यमयोः । ओम् ऐं पाशाय
 कवचाय स्वाहा । इति तर्जनीयोः । ओम् औं
 अङ्गुष्ठाय नेत्रत्रयाय स्वाहा । इत्यङ्गुष्ठयोः ।
 ओम् अः सुरचारचासुरचायास्त्याय फट् । इति
 करतलपृष्ठयोः । एवं हृदयादिषु । तदुक्तं भैरव-
 तन्त्रे ।
 “उचरेत् पूर्वमाकारं बिन्दुजाङ्गितमस्तकम् ।
 खड्गाय हृदयायेति स्वाहायुक्तं कनीयसि ॥

हिम्नम्

ईंकारश्च ततो देवि ! चक्रकोटिसमप्रभम् ।
 सुखड्गाय ततो वाचं शिरसे तदनन्तरम् ॥
 स्वाहायुक्तं ततो वाचं पवित्राङ्गुलिसंयुतम् ।
 ऊंकारश्च ततो वाचं बिन्दुजाङ्गितमस्तकम् ॥
 सुवजाय ततो वाचं शिखायै तदनन्तरम् ।
 स्वाहान्तं मध्यमायाय विन्यसेत्तदनन्तरम् ॥
 मात्रां द्वादशिकां देवीं विन्यसेत् ततः परम् ।
 पाशायेति सप्तचार्यं प्रवदेत् कवचाय च ॥
 स्वाहान्तं विन्यसेन्मन्त्रं तर्जनीयं तदनन्तरम् ।
 औंकारश्च ततो देवि ! चाङ्गुष्ठं तदनन्तरम् ॥
 नेत्रत्रयाय स्वाहान्तमङ्गुष्ठे करयोर्द्वयोः ।
 अङ्गुष्ठाय विसर्गान्तं सुरचारचसंयुतम् ॥
 अङ्गुष्ठाय विसर्गान्तं अङ्गुष्ठाय ततः परम् ।
 फट्कारसमायुक्तं विन्यसेत् करयोर्द्वयोः ॥
 हृदि हृदि शिखायाय कवचे नेत्रमङ्गले ।
 यावदङ्गुलं चतुर्हिंस्तु विदितुं च यथाक्रमम् ॥”
 निश्चिततन्त्रे भैरववाक्यम् ।
 “उचरेत् प्रथमं पूर्वमाकारं बिन्दुसंयुतम् ।”
 इत्यादिवाक्यात् कराङ्गुष्ठे प्रथमसंज्ञितो
 न्यासः । ततो मन्त्रेण मन्त्रादिपादपर्यन्तं
 पादादिमस्तकपर्यन्तं वारचयं न्यसेत् ॥ * ॥
 ततो ध्यानम् ।
 “स्वनाभौ गौरजं ध्यायेद्देवं विकसितं मितम् ।
 तत्पद्मकोषमधो तु मण्डलं चक्षुरोचिषः ॥
 जवाकुसुममङ्गाशं रक्तवन्धकसन्निभम् ।
 रजःसत्त्वमोहंखायोनिमण्डलमखिलम् ॥
 मध्ये तु तां महादेवीं सूर्यकोटिसमप्रभाम् ।
 हिम्नमस्तां करं वामे धारयन्तीं समस्तकम् ॥
 प्रसारितमुखीं देवीं लेलिहानायनिजिकाम् ।
 पिबन्तीं रौधिरं धारां निजकण्ठविनिर्गताम् ॥
 विकीर्णकेशपाशाच्च नानापुष्पसमन्विताम् ।
 दन्तिणं च करं कर्त्रीं सुखमालाविभूषिताम् ॥
 दिग्म्बरीं महाधोरां प्रख्यालीपदे स्थिताम् ।
 अक्षिमालाधरां देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
 रतिकामोपरिष्ठां सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः ।
 सदा षोडशवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 विपरीतरतासक्तौ ध्यायेदन्तमनोभवौ ।
 चाकिनीवर्णिनीयुक्ता वामदक्षिणयोगतः ॥
 देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्वतीम् ।
 वर्णिनीं लोहितं सौख्यां सुक्तकेशीं दिग्म्बरीम् ॥
 कपालकर्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः ।
 नागयज्ञोपवीताङ्गां चक्रतोऽजोमयीमिव ॥
 प्रख्यालीपदां दिवा नानालङ्कारभूषिताम् ।
 सदा द्वादशवर्षीयामग्रिमालाविभूषिताम् ॥
 चाकिनीं वामपार्श्वं तु कण्ठस्थानं नीपमाम् ।
 विदुष्यन्तीं त्रिनयनां दन्तपङ्क्तिज्जाकिनीम् ॥
 दंष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम् ।
 महादेवीं महाधोरां सुक्तकेशीं दिग्म्बरीम् ॥
 लेलिहानमहाजिह्वां सुखमालाविभूषिताम् ।
 कपालकर्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
 देवीगलोच्छलद्रक्तधारापानं प्रकुर्वतीम् ।
 करस्थितकपादेन भीषणीनातिभीषकाम् ॥

छिन्नम

आभ्यां निर्विक्रमात् तां ध्यायेद्द्वीं विचक्षणः ॥
ध्यानस्थानप्रवृत्तमात्रं । तन्मे ।

“प्रवृत्तचक्रिकाभेदमध्यात्वा यस्तु पूजयेत् ।
सद्यस्तस्य शिरश्चित्ता देवी पिवन्ति शोणितम् ॥”
पिवन्तीमिति तेन सुखेनेति शेषः ।

तथा च ।

“समस्तकं सख्यपरं रक्तधाराभिपूरितम् ।
लज्जिष्ठं महाभीमं धृतं वामभुजे तथा ॥”
इति भैरवतन्त्रे ।

तन्मेव ।

“सितं कृष्णहृत् पूर्णमायेयं रक्तवर्णकम् ।
याम्बं लक्ष्म्यमतः पीतं शुक्लं रक्तं सितमितम् ॥
ततः पीतां प्रकुर्वीत कर्णिकां तस्य मध्यगाम् ।
तन्मध्ये तु प्रकुर्वीत मण्डलं चकरोचिवः ॥
रक्तः सत्त्वतमोरेखा रक्ता मुक्तासिता क्रमात् ।
मायायुग्मं ततो न्यस्य षडक्षरसमन्वितम् ॥
वाक् तस्य च चक्रस्य कृष्णं प्राकारवेष्टितम् ।
पूर्वं रक्तं ततः लङ्गं सितं पीतं यथाक्रमम् ॥
चतुर्द्वारसमायुक्तं चित्रपालेरधिष्ठितम् ॥”

इत्यस्याः पूजायन्त्रम् ॥ * ॥

यथा वा ।

“त्रिकोणं विन्यसेद्देवी तन्मध्ये मण्डलत्रयम् ।
तन्मध्ये विन्यसेद्योनिं द्वारत्रयसमन्वितम् ॥
वह्निरष्टदलं पद्मं भुविस्त्रितयं पुनः ।
कूर्चबीजं लिखेत्तन्मध्ये त्रिकोणे षट् समन्वितम् ॥”
यद्वा एतद्व्यानेतं यन्त्रम् ।

तथा च ।

“अपरश्च प्रवक्ष्यामि शृणु देवि । यथाक्रमम् ।
स्वनाभी नीरजं ध्यायेद्भातुमण्डलसन्निभम् ॥
योनिचक्रसमायुक्तं गुणत्रितयसंज्ञितम् ।
तच्च मध्ये महादेवीं छिन्नमस्तां स्मरेद्यतिः ॥
प्रदीपकलिकाकारामङ्गितोययवस्थिताम् ।
योनिमुद्रासमायुक्तां हृदयस्थितलोचनाम् ॥
ध्यायेत्तद्व्यतीनां च गृहस्थानां निशामय ॥”

यथा,—

“अन्तरे खशरीरस्य नाभिनीरजसङ्गताम् ।
निर्लेपां निर्गुणां स्रष्टां बालचन्द्रसप्रभां ॥
समाधिमात्रगण्यान् गुणत्रितयवेष्टिताम् ।
कलातीतां गुणातीतां सुक्तिमात्रप्रदायिनीम् ॥”
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य तारिणीवच्छ-
स्थापनं कुर्यात् । ततः पीठपूजा । आधारश-
क्तये । प्रकृतये । कूर्माय । अनन्ताय । पृथिव्यै ।
नीरसमुद्राय । रत्नहीपाय । कल्पवृक्षाय । तदयः ।
सर्वसिंहासनाय । ध्यानन्दक्रन्दाय । सम्मि-
त्राजाय । सर्वतत्त्वात्मकपञ्चाय । सं सत्त्वाय ।
रं रजसे । तं तमसे । आ आत्मने । अं अन्त-
रात्मने । पं परमात्मने । ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।
पद्ममध्ये रत्निकामाभ्याम् ॥ भैरवमते तु ।

“आधारशक्तिं कूर्मेण नागराजमतः परम् ।
पद्मनाभं पद्मं पूजयेन्नन्विन्नरः ॥
मण्डलं चतुरस्रं रक्तः सत्त्वः तमस्तथा ।
रत्निकामौ च संपूज्य शक्तिपूजां समाचरेदिति ॥

छिन्नम

रत्निकामोपरि वज्रवैरोचनीये देहि देहि
एहि एहि यक्ष यक्ष मम सिद्धिं देहि देहि
मम शत्रून् मारय मारय करालिके हूं षट्
स्वाहा इति पीठमन्त्रः ॥ सर्वत्र प्रणवादिनमो-
ऽन्तेन पूजयेत् । पुनर्ध्यात्वावाहयेत् । सर्व-
सिद्धिवर्धनीये सर्वसिद्धिदाकिनीये वज्रवैरोच-
नीये इहावह इहावह पुनस्तस्मिन्नुच्चार्य इह
तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निधिं इह सन्निध्यस्व
इत्यनेनावाह्य आ ह्रीं कौं हं सः इत्यनेन प्राण-
प्रतिष्ठां कृत्वा । ओम् आं खड्गाय हृदयाय
स्वाहा इत्यादिना षडङ्गं विन्यस्य यथाशक्ति
पूजां कृत्वा बलिं दद्यात् । यथा । वज्रवैरो-
चनीये देहि देहि एहि एहि यक्ष यक्ष इमं
बलिं मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रून् मारय
मारय करालिके हूं षट् स्वाहा इति मन्त्रेण ।
ततो देव्या दक्षिणे ओं वर्णिन्ये नमः । वामे
ओं डाकिन्ये नमः । ततो देव्यङ्गे षडङ्गं
संपूज्य दक्षिणे ओं शङ्खनिधये नमः । वामे
ओं पद्मनिधये नमः । पूर्वदिशि लक्ष्मीं
लक्ष्मीं मायां वाणीं च पूजयेत् । विदितुं ब्रह्म-
विष्णुबुधेश्वरान् मध्यां सदाशिवं सर्वत्र प्रणवादि-
नमोऽन्तेन पूजयेत् । ततः पञ्च पुष्पाञ्जलिं
देव्या आवरणान् पूजयेत् । अग्नीशानुरवायु
मध्ये दिक्षु च ओम् आं खड्गाय हृदयाय
स्वाहा इत्यादिना षडङ्गानि संपूज्य अष्टपत्रेषु
पूर्वादिक्रमेण ओम् ह्रीं काल्ये नमः एवं वर्णिन्ये
डाकिन्ये भैरवे महाभैरवे इन्द्राय पिङ्गाय
संहारिण्ये सर्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् ।
यथा,—

“एकां नामाभिधां कालीं वर्णिनीं डाकिनीं तथा ।
भैरवीं महापूर्वां भैरवीं तदनन्तरम् ॥
इन्द्राक्षीं सपिङ्गाक्षीं ततः संहारकारिणीम् ।
पूर्वादिक्के हले पूज्याः शक्तयश्च यथाक्रमम् ॥
प्रणवादिनमोऽन्तेन लक्ष्मीबीजं समुच्चरन् ॥”
पद्ममध्ये हूं हूं षट् नमः स्वाहा नमः ।
देव्या दक्षिणे सम्राट्कन्दसे नमः । देव्या
उत्तरे सर्ववर्धन्ये नमः । पुनर्दक्षिणे ओं बीज-
शक्तिभ्यां नमः । पञ्चायेषु पूर्वादिक्रमेण ब्राह्मे
माहेचर्यं कौमार्यं वैष्णवे वाराहं इन्द्राग्ये
चामुण्डाय महालक्ष्मीं सर्वत्र प्रणवादिनमो-
ऽन्तेन पूजयेत् । ततश्चतुर्दिक्षु द्वारेषु ओम्
करालाय नमः । विकरालाय नमः । एवं अति-
करालाय महाकरालाय । यथा, भैरवीये ।

“पूर्वद्वारे करालश्च विकरालश्च दक्षिणे ।
पश्चिमेऽतिकरालश्च महाकरालमुत्तरे ॥”
ततो घृपादिविसर्जनान् कर्मे समापयेत् ।
विसर्जने लयं विशेषः । संहारमुद्रां प्रदर्श्य
अङ्गलावारोप्य वामनाभापटेन ।
योनिमुद्रासमाकृतां प्रदीपकलिकोज्ज्वलां ।
लङ्कापक्षे विधुमिव क्रमेण लीयतां गताम् ॥
इमं मन्त्रं समुच्चार्य चक्रेणैव निवेशयेत् ।
उत्तरे शिखरे इत्यादि । अस्य पुरश्चरकं लक्ष-

छिन्नम

जपः । सिद्धिदायात् ॥ * ॥ बलिदाने तु
भैरवीये ।

“रात्रौ बलिः प्रदातव्यो मनुष्यमांससुरादिभिः ।
अथवा मधुपानाद्यैर्मधुरैर्विभवक्रमैः ॥

मन्त्रस्तु ।

उत्तरेण प्रणवं पूर्वं सर्वसिद्धिप्रदेऽन्वितम् ।
वर्णिनीये ततो वाच्यं सर्वसिद्धिप्रदे ततः ॥
डाकिनीये ततो वाच्यं देवीनाम ततः परम् ।
एत्येहीति ततो वाच्यं इमं बलिमनन्तरम् ॥
यक्ष यक्ष ततः प्रोक्ता मम सिद्धिमनन्तरम् ।
देहि देहीति माये च ततः षट्स्वाहायां पुनः ॥
बलिमन्त्रः समाख्यातः पूजितोऽयं सुरेश्वरीति ॥
मन्त्रान्तरम् ।

भुवनेश्वरी कामबीजं कूर्चबीजञ्च वाग्भवम् ।
भुवनेश्वरी कूर्चबीजं वाग्भवं तदनन्तरम् ॥
वज्रवैरोचनीये च हूं षट् स्वाहा ततः परम् ॥
अस्य पूजाप्रयोगन्यासपूजादिकं षोडशीवत्
कार्यम् ॥ * ॥

हस्तैः सादनं लक्ष्मीर्वाग्भवं कूर्चमेव च ।
अस्यान्तां छिन्नमस्ताया महाविद्या प्रकीर्तिता ॥
अस्यापि षडशी विद्या जगत्स्वपि न विद्यते ।
षड्वर्णोऽयं मनुः साक्षात्तोहो नात्र संशयः ॥
अस्या ध्यानमहं यज्ञो यज्ञश्च कमलानने ।
प्रत्यालीढपदां सदैव दधतीं छिन्नं शिरः

कर्तुंकां

दिवस्थां स्वकवन्धशोणितमुधाधारां पिवन्तीं
सुदा ।

नागावहशिरोमणिं त्रिनयनां हृद्गुत्पलालङ्कतां
रथासक्तमनोभवोपरिदृष्टां ध्यायेन्मन्त्रावसन्नि-
भाम् ॥

इत्ते चातिशिता विसृज्य चिह्नं कर्णीं तथा
स्वर्परं

हस्ताभ्यां दधती रजोगुणभवा नाम्नापि सा
वर्णिनी ।

देव्याश्चक्रकवन्धः पतदङ्गधारां पिवन्ती सुदा
नागावहशिरोमण्यैर्भुविदा ध्याया सदा
सासुरैः ॥

वामे लङ्कातनुस्तयेव दधती खड्गं तथा स्वर्परं
प्रत्यालीढपदा कवन्धविगलदन्तं पिवन्ती सुदा ।
संघा या प्रणये समस्तभुवनं भोक्तुं यमा तामसी
शक्तिः सापि परात्परा भगवती नाम्ना परा
डाकिनी ॥

इति ध्यानम् ।

अस्याः पूजादिकं सर्वं षोडशीवत् कार्यम् ॥ * ॥
मन्त्रान्तरम् ।

तारं लङ्काद्वयं वज्रवैरोचनीये हूं षट् स्वाहा ।
अस्यापि ध्यानपूजादिकं सर्वं षोडशीवत् ॥ * ॥
वियत्सृज्युतं बिन्दुनाद्युक्तं ततः प्रिये ।
एकाक्षरी महाविद्या त्रैलोक्यवशकारिणी ॥
खड्गं दीपं जकारः ॥

ठठान्ठेवा महाविद्या त्रैलोक्यमोहकारिणी ।
ताराद्वयता भवतेजसा चतुर्वर्गवशप्रदा ॥ * ॥

मन्त्रान्तरं यथा,—

वसवैरोचनीये च पूर्वमुष्मं सफट्टतः ।

तत्रादौषा महाविद्या सर्वतेजोपहारिणी ।

त्रैलोक्याकर्षिणी विद्या चतुर्भुजफलप्रदा ।

ध्यानपूर्वादि सर्वं योऽशीवत् समाचरेत् ॥३॥

इदानीं योऽशीविद्याप्रशंसामाह ।

तथा सर्वप्रयत्नेन सर्वपाप्मा च योऽशी ।

लक्ष्मीवीणादिका सेव सर्वैश्वर्यप्रदायिनी ।

लक्ष्म्याद्या स्वर्गभूनागयोविदाकर्षिणी परा ।

कूर्ध्वाद्या सर्वजन्तूनां महापातकनाशिनी ।

वाग्भवाद्या यदा देवी वागीशत्वप्रदायिनी ।

यथा तु योऽशीविद्या वेद्या समदशाचरी ।

श्रीबीजपुटिता सा तु लक्ष्मीवृद्धिकरी सदा ।

लक्ष्म्या पुटिता विद्या त्रैलोक्याकर्षिणी परा ।

कूर्ध्वेन पुटिता सर्वपापिनी पापहारिणी ।

वाग्बीजपुटिता चेद्या वागीशत्वप्रदायिनी ।

चतुर्भुजं विदोषा प्रिये ! समदशाचरी ।

ताराद्या योऽशी चान्या भवेत् समदशाचरी ।

यथा विद्या महाविद्या सुक्तिमुक्तिकरी सदा ।

कमला भुवनेशानी कूर्ध्वबीजं सरस्वती ।

वसवैरोचनीये च पूर्वबीजानि चोचरेत् ।

फट् स्वाहा च महाविद्या वसुचन्द्राचरी परा ।

ताराद्योक्तोन्विशायां प्रज्ञापिशाखरूपिणी ।

एते विद्वोक्तमे देवि ! सुक्तिमुक्तिप्रदं शुभे ॥ ३ ॥

लक्ष्म्यादिपुटिता पूर्वा रन्ध्रचन्द्राचरी भवेत् ।

चतुर्धा च महाविद्या चतुर्भुजफलप्रदा ।

प्रणवाद्या यदा चेद्या भोगमोक्षकरी सदा ॥ ४ ॥

विद्यान्तरं प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।

हृत्स्वाकूर्ध्ववाग्बीजवसवैरोचनीये हूँ ।

अस्मिन् स्वाहा महाविद्या चतुर्दशाचरी मता ।

सर्वैश्वर्यप्रदा चेद्या सर्वसंमोक्षकारिणी ॥ ५ ॥

भुवनेशो त्रितत्त्वच वाग्बीजं प्रणवं ततः ।

वसवैरोचनीये च फट् स्वाहा च तथापरा ।

चतुर्दशाचरी चेद्या चतुर्भुजफलप्रदा ।

यथा विद्या महाविद्या लक्ष्म्यमृताविनाशिनी ॥ ६ ॥

तन्त्रान्तरं ।

रमा कामस्तया लक्ष्म्या वाग्भव वच वे पदम् ।

रोचनीये लक्ष्माङ्गदमन्तं स्वाहासमन्वितम् ॥

इयं सा योऽशी प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा ।

कथिताः सकला विद्याः सारात्सारतराः शुभाः ॥

आसां ऋषिर्भैरवोऽहं नाम्ना तु क्रोधभूपतिः ।

सन्नाट् हन्तो देवता च हिन्दमस्ता प्रकीर्तिता ।

यदुदीर्घभाक्खरेणैव प्रणवादेन सुन्दरि ।

खड्गादेन ठठान्तानि यदङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥

नारिदोषादिकक्षायां ताः सुसिद्धाः सुरासुरैः ।

सकलेषु च वर्णेषु सकलेष्व्यात्रमेषु च ॥

अग्निमेषु च वर्णेषु सुक्तिमुक्तिप्रदायिका ।

प्रणवाद्याश्च या विद्या शूद्रादी न समीरिताः ॥

अस्याश्चैव विशेषोऽयं योषिषेत् ससुपासयेत् ।

हाकिनी सा भवत्येव हाकिनीभिः प्रजायते ॥

पतिहृन्ना पुत्रहृन्ना यथा स्यात् सिद्धयोगिनी ।

इति ते ऋषयः तत्त्वं रक्षस्वमखिलं प्रिये ! ॥

अतिकेवलरत्ने भक्त्या दास्योऽस्मि ते प्रिये ! ।

एतासां ध्यानपूर्वादिनां योऽशीवत् कार्यम् ॥ ७ ॥

गामौ शुद्धारविन्दं तदुपरि कमलं मङ्गलं चक-

रन्तेः

संसारस्यैकसारं त्रिभुवनजननीं धर्म-

कामोदयाद्याम् ।

तस्मिन् मध्ये त्रिकोणे त्रितयतमुधरां हिन्दमस्तां

प्रशस्तां

तां वन्दे ज्ञानरूपां निखिलभयहरां योगिनीं

योगसुदामा ॥”

इति हिन्दमस्ताप्रकरणम् । इति तन्त्रसारः ॥

हिन्दरुहः, पुं. (हिन्दोऽपि रोहतीति । रुह +

“इगुपधत्तेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।)

तिलकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिन्दरुहा, स्त्री, (हिन्दे सत्यपि रोहतीति । रुह

+ कः । अजादित्वात् टाप् ।) गुडूची । इत्य-

मरः । २ । ४ । २२ ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।

“वत्सादनीं च्छिन्नरुहा मधुपर्गवत्तामरा ।

कुण्डल्यास्तवल्ली च गुडूची चक्रलक्षणा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

सर्वकर्मकी । शक्तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिन्दवेशिका, स्त्री, (हिन्दो विच्छिन्नो वेशो यस्याः ।

संशयां कन् । ततश्चापि अत इत्वम् ।) पाठा ।

इति शाब्दचन्द्रिका । आकनादी इति भाषा ॥

हिन्ता, स्त्री, (हिन्दतेऽमी । हिद + क्त । “अजा-

त्यतष्टाप् ।” ४ । १ । १३५ इति टाप् ।) गुडूची । (यथा,

भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“गुडूची मधुपर्णी स्याददृश्यास्तवल्ली ।

हिन्ता हिन्दरुहा हिन्दोद्गया वत्सादनीति च ॥”

हिन्दते कुलात् वक्षिष्यते इति ।) पुञ्चली ।

इति विश्वः ॥

हिन्दोद्गया, स्त्री, (हिन्ता विभिन्ना सत्यपि उद्भवति

पुनर्जायते इति । उत् + भू + अच् । यद्वा,

हिन्दे हिन्देऽपि उद्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।)

गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुडूचीशब्देऽस्या

विवृतिर्ज्ञेया ॥)

हिलिहिलः, पुं, (हिलिना वसनखड्गरूपतया

हिलते अनादिनते इति । हिल अनादर +

अच् । एषोदरादित्वात् चस्य कः ।) पाताल-

गङ्गवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥

कुकुन्दरी, स्त्री, (कुकुमित्यतः शब्दो दीर्घाति

निर्गच्छत्यस्याः । दृ + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां

४ । १ । १७ । इति इन् । ततः प्रादिकारादिति

दीर्घः ।) जम्बुविशेषः । कृष्ण इति भाषा । तत्

पर्यायः । गन्धमूला २ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।

३६७ ॥ चिह्नः ३ वेषमकुलः ४ पुष्टः ५ गन्ध-

मूलाः ६ । इति त्रिकाश्रयः ॥ गन्धमूला ७ ।

इति हलायुधः । राजपुत्री = प्रतिस्वयिका ८

सुगन्धमूला १० गन्धमूला ११ मुखि-

मूला १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धमूलाः १३

गन्धमूलाः १४ पुष्टः १५ । इति हारावली ।

(कुकुन्दरिः १६ । इति मार्कण्डेयपुराणम् । १५ । ३१ ॥

“अभ्यङ्गाभ्यासेन चिपं गच्छमाकां सुपातयाम् ।

कुकुन्द्या विपक्षान् चान्तातेनवरं भुषम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपादिसंघे गच्छमाकाधिकारे ॥)

कुट, क शि हिदे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (चुरा-

तुरी च-सकं-सेट् ।) क, ह्योटयति । शि,

कुटति । अकुटीत् । इति दुर्गादासः ॥

कुट, स्त्री, (कुट + रुक् । एषोदरादित्वात् उत्वम् ।)

प्रतीकरणम् । रक्षिः । इति संक्षिप्तसारं

उणादिरिति ॥

कुप, श औ खर्षे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (तुरा-

परं-सकं-अनिट् ।) श, कुपति । औ, ह्योमा ।

इति दुर्गादासः ॥

कुपः, पुं, (कुप + चणर्थे कः ।) कुपः । खर्षणम् ।

इति मेदिनी । प, ६ ॥ चपजः । शुद्धम् ।

इति विश्वः ॥

कुर, हिदे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भां-परं-

सकं-सेट् । ह्योरति । अकुटीत् ॥)

कुर, शि लोपे । इति कविकल्पद्वयः । (तुरां-परं-

सकं-सेट् ।) शि, कुरति, अकुटीत् पुञ्जोर ।

लोपश्चेदः । इति दुर्गादासः ॥

कुरा, स्त्री, (कुरति रक्षयति नाशयति दुर्गाभा-

दिकमिति वा । कुर + कः टाप् च ।) सुधा ।

चर्गम् । इति हारावली । १३५ ॥

कुरिका, स्त्री, (कुरति हिनतीति । कुर + कृन् ।

यद्वा, कुरी + स्वार्थे कन् । पूर्ववत्सख ।)

अस्त्रविशेषः । कुरी इति ख्याता । तत्पर्यायः ।

शस्त्री २ अग्निपुत्री ३ अग्निधनुका ४ । इत्य-

मरः । २ । ८ । ६० ॥ कुरी ५ । इति भरतः ॥

खुरी ६ कुरी ७ लपालिका ८ धनुषुची ९ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ कुरिका १० । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १४८ ।

“तावत् स्त्रियमपश्यतां हित्वा कुरिकया सुहृः ।

खादन्ती तस्य भोमानि पुंसः शूलाग्रवर्णिनः ॥”)

कुरितं, त्रि, (कुर + क्तः ।) खनितम् । इति

लटाधरः ॥ (रक्षितम् । यथा, माघे । १ । २० ।

“परस्परं कुरितामलच्छवी

तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥”)

हिरण्यम् ॥

कुरी, स्त्री, (कुरति हिनतीति । कुर हिदे +

“इगुपधत्तेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।

ततो ङीष् ।) कुरिका । इति भरतः ॥

कुरिकापत्री, स्त्री, (कुरिका इव यत्राणि यस्याः ।

स्त्रियां ङीष् ।) चेता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरी, स्त्री, (कुरी + एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)

कुरिका । इति हेमचन्द्रः । ५ । ४४८ ॥

कृद, कि सन्दीपे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (चुरां-

पक्षे भां परं-सकं-सेट् ।) सन्दीपो दीप्तो-

करणम् । कि, कृदयति कृदति दीपं लोकाः ।

इति दुर्गादासः ॥

कृद, उ अ घ इर देवने । लिषि । वमने । इति

कविकल्पद्वयः ॥ (रुधां-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात्

कृवेट् ।) उ, कृदित्वा कृत्वा । अ घ, कृदयति

हेदन

हृन्ने। इत्, अहृत् अहृत्। देवन
जिगीषायावहारस्तुतिद्युतिक्रीडागतयः। इति
केचित्। स्वमते तु क्रीडनमेव अथवा त्वयो
यज्ञमनर्थकं स्यात्। त्विषि दीपौ। इति दुर्गा-
दासः ॥

हेतः, चि, (अति वनवासादिमुखं हिनति नाश-
यतीति। हो य लृगौ + बाहुलकान् हेकन्।)
यज्ञासक्तपक्षिणौ। तत्पर्यायः। इत्युक्तः २।
इत्यमरः। २। १। ४३३। नागरः। इति मेदिनी।
के, २४॥ (शब्दालङ्कारविशेषे, पुं। स तु अनु-
प्रासभेदः। तत्त्वचयं यथा, साहित्यदर्पणे। १०। ४।
“हेको यज्ञसङ्घस्य सङ्गतसाम्यमनेकधा”
तद्वाच्यं यथा, तत्रैव, — [भ्रमरान्।
“आदाय वकुलगन्धान्मृग्युज्ज्वलं पदे पदे
अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः”
अत्र गन्धान्मृग्युज्ज्वलं संयुक्तयोः कावेरीवारीत्य-
संयुक्तयोः पावनः पवन इति बहुना यज्ञानां
सङ्गदाहृतिः। हेको विदग्धस्तत्प्रयोज्यत्वादेय
हेकाशुप्रासः ॥”)

हेकोक्तिः, स्त्री, (हेकाणां विदग्धानां उक्तिः।)
वक्रोक्तिः। इति अटाधरः॥ (विशेषस्तु वक्रोक्ति-
शब्दे ज्ञेयः ॥)

हेद, तु क हेदे। इति कविकल्पद्वयः॥ (अदन्त
चुरा-परं-सकं-सेट्।) अचिच्छेदन्। इति
दुर्गादासः ॥

हेदः, पुं, (ह्रिद + भावे घञ्।) हेदनम्। इति
हेमचन्द्रः॥ ३। ३६॥ (यथा, कुमारः। २। ४१।
“तेनामरबधूस्तेः सदयानपल्लवाः।
अभिज्ञाश्चेदपातानां क्रियन्ते नन्दनदमाः”
नाशः। अपगतः। यथा, प्राक्कुलले २५ अङ्के।
“भेदश्चेद्विशोदरं लघु भवत्युत्थानयोम्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विह्वलितमक्षिप्तं
भयक्रोधयोः” * ॥

ह्रिदते इति। ह्रिद + कर्मणि घञ्। खण्डम्।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कुमारः। १। ४।
“वलाहकश्चेदविभक्तारागा-
मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥)

हेदनं, स्त्री, (ह्रिद + भावे ल्युट्।) अख्येण द्विधा
करणम्। तत्पर्यायः। वर्तनम् २। इत्यमरः।
३। २। ७॥ कर्तनम् ३ कल्पनम् ४ हेदः ५।
इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनुः। ११। १४२।
“फलदानानु लक्षणां हेदने जप्यन्तुः ॥”
नाशः। अपनोदनम्। यथा, महाभारते।
३। १८५। २४।

“मुलैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यदवन् हतम्।
सन्तुक्कुमारं धर्मज्ञं संशयश्चेदनाय वै” * ॥
भेदः। इति मेदिनी। ने, ६५॥
(हिनतीति। ह्रिद + ल्युट्। हेदके, चि। यथा,
महाभारते। २। ५४। ६।
“प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा योगो योऽरिं प्रवाधते।
तद्देव प्रच्छन्नं प्रच्छविदं न प्रच्छं हेदनं स्तुतम्”
तथाच तत्रैव। १। १३३। ३।

ज

“ज्वलनाकर्षणं चोरं हेदनं खोमहारिणाम्।
चोररूपं तद्वर्णं यन् देवेः सुनिर्मितम् ॥”

हेदनीयः, पुं, (हेदितुं योग्यः। हेद + “अर्हे-
ल्यल्लङ्घ” ॥ ३। ३। १६६। इति अनीयर्।)
कतकटयः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कतकशब्दे
गुणादयोऽस्य आख्याताः ॥) हेदे, चि॥ (यथा,
सुश्रुते। १। २७।

“अनुसुखित शल्यानि हेदनीयसुखानि च ॥”
हेदिः, चि, (हिनतीति। ह्रिद + “हृपिघ-
रुहोति” उर्णा ४। ११८। इति इन्।)
हेदनकर्ता। इत्युणादिकोषः॥

हेदितं, चि, (हेद तु क हेदे + क्त।) कृत्तम्।
इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, काशीखण्डे। २६। ६२।
“हेदिनाखिलपापौघा दृष्टान्नी क्लृप्ताहारिणी”)
हेमचन्द्रः, पुं, (ह्रिद अदने + बाहुलकान् अहृन्
अत एत्वञ्।) पिष्टहीनः। इत्युणादिकोषः।
१। १२८। हेमङ्गा इति भाषा ॥

हेलुः, पुं, सोमराजी। इति शब्दचन्द्रिका ॥
हो, य लृगौ। इति कविकल्पद्वयः॥ (दिवा-परं-
सकं-अनिट्।) लृगिच्छेदः। य, अति धाम्यं
लोकः। इति दुर्गादासः॥

होटिका, स्त्री, (ह्रुटि यज्ञविघ्नकारिणां मायां
हिनतीति। ह्रुट + ण्वल्। टापि अत इत्वञ्।)
तन्मन्त्रबुद्ध्याल्लिखनः। यथा, “होटिकाभि-
र्दशदिग्बन्धनं कृत्वा भूतशुद्धिं कुर्यात्” इति
तत्त्वसारः॥

होटो [न] पुं, (ह्रुटि नीचजातितया खल्वो-
भवतीति। ह्रुट + णिनिः।) केवर्णः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

होरणं, स्त्री, (ह्रु + भावे ल्युट्।) परिखागः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ ह्रीडन इति हिन्दी
भाषा ॥

ह्रीलङ्गः, पुं, (ह्रुसीति। ह्रु + बाहुलकान्
अङ्गञ्। ततो रस्य लत्वम्।) मातुलङ्गः।
इति शब्दरत्नावली ॥ टावालेडु इति भाषा ॥
हु, ड गत्याम्। इति कविकल्पद्वयः॥ (भा-आत्म-
सकं-सेट्।) ड, अवाते। इति दुर्गादासः॥

ज

ज, जकारः। स यज्ञनाष्टमवर्णः। चवर्गलृतीय-
वर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं तालु। इति याक-
रणम्॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्। “इषु
यशानां तालु” तथाच शिञ्चायाम्।

“कण्ठावहाविषुयशस्तालया ओष्ठत्रावुपू”)
अस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे।

“विसर्गस्तालुगः सोष्मा शं चवर्गश्च यन्तथा”
(वङ्गाक्षरं) अस्य लेखनप्रकारो यथा, वर्णो-
द्धारतन्त्रे।

“ऊर्णाङ्गः कृष्टिता रेखा तासु ब्रह्मेशसंविधुः।
वाग्देवी कमला नित्या द्विधा मात्रा प्रकी-
र्तिता ॥”

ज

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेयतन्त्रे।
“जकारं परमेशानि। या खर्यं मध्यकुक्कुटौ।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं सदा त्रिगुणसंयुतम् ॥०
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविधमहितं प्रिये ॥”
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे।

“ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने।।
नागालङ्कारसंयुक्तेभ्यो जैर्दशभिर्युताम् ॥
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गीं विचित्राम्बरधारिणीम्।
त्रिलोचनां जगद्गार्त्रीं वरदां भक्तवत्सलाम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
तस्य पर्याया यथा,—

“जः श्रवो वानरः श्रुती भोगदा विजया स्थिरा।
ललदेवो जयो जेता घातकी सुमुखी विभुः ॥
लम्बोदरी स्मृतिः प्राखा सुप्रभा कर्तृकाधरा।
दीर्घबाहू रक्षिहंसो नन्दी तेजाः सुराधिपः ॥
जवनो वेगितो वामो मानवाक्षः सदात्मकः।
हृत्सारतिशरो वेगी चामोदो मदविह्वलः ॥”
इति नानातन्त्रम् ॥

(धातुपाठेऽनुबन्धविशेषः। यथा, कविकल्पद्वये।
“जो ज्वलादौ निरयत्तुः साधुर्बुद्धिमक्-
युतः ॥”

कन्दः प्राञ्चोक्तमध्यगुरुगणविशेषः। (१२।)
यदुक्तं कन्दोमञ्जर्याम्।
“जो गुरुमध्यगतो रत्नमध्यः ॥” इति ॥)

जः, पुं, (जयति जायते वा। जि जन् वा +
“अन्येष्वपि ट्प्रत्यये” ३। २। १०१। इति
उः।) न्युल्लयः। जनिः। तातमात्रम्।
जनाह्वनः। इति मेदिनी। जे, १॥ विषम्।
भुक्तिः। तेजः। पिशाचः। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वेगः। इत्येकाक्षरकोषः॥

जः, चि, (जयति विषयमिति। जि + उः।)
जेता। वेगितः। इति शब्दरत्नावली ॥

जकुटं, स्त्री, (जं जातं सन् कुटति वक्रोभवतीति।
कुट् कौटिल्ये + “इषुपथश्चेति” ३। १। १३५। इति
कः।) वार्त्ताकुपुण्यम्। इति मेदिनी ॥ जे, ४३ ॥

जकुटः, पुं, (जो जातः सन् कुटतीति। कुट्
+ कः।) मलयपर्वतः। जकुटः। इति मेदिनी ॥
जे, ४३ ॥

जञ्, इ म ड दाने। गतौ। इति कविकल्पद्वयः॥
(भो-आत्मं सकं-सेट्।) इ, जकुटे। न मध्य-
पाठे नैवेद्यसिद्धे इदनुबन्धो वेदेष्टव्यारम्भेदार्थः।
म, अर्जङ्ग अर्जङ्ग जङ्गं जङ्गं जाङ्गं जाङ्गं
अनुबन्धवलादनुपपन्ना अपि दीर्घः। समते तु
अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते। ड, जङ्गते।
इति दुर्गादासः॥

जञ्, ज लु घ भटे। ह्रसे। इति कविकल्प-
द्वयः॥ (अर्दा-परं-भञ्जे सकं-हासे-अकञ्-सेट्।)
केचित् विष्णुपुराणे यत्पराक्षसोत्पत्तिप्रसङ्गे
यत्पतामिति यैरुक्तं ते वै यत्पतास्तु यत्पतादिति
भक्ष्यार्थस्यैव यत्पशब्दयुत्पादादितमन्त्रः-
स्यादिति मन्यन्ते ॥ तत्र अमरटीकायां वर्ण-

योगिनीतन्त्रे ।
 “कार्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याश्च विशेषतः ।
 प्रगल्भान् जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥”
 आगमतत्त्वसारे ।
 “कार्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां भौमवासरे ।
 आविर्भूता जगद्धात्री युगादौ दैवनाशिनी ॥”
 उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।
 “कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेतायां प्रथमेऽहनि ।
 त्रिसन्ध्यां पूजयेद्देवीं दुर्गां सप्तप्रवृत्तये ॥”
 कुम्भिकातन्त्रे ।
 “कार्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
 दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्मकामार्थसिद्धये ॥”
 दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तिः ।
 “कार्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि भौमवासरे जगत्प्रसूः ।
 सर्वदेवहितायैव दुर्वृत्तशमनाय च ॥
 आविरासीजगद्धात्री युगादौ परमेश्वरी ॥”
 ब्रतकालविवेकधृतवचनम् ।
 “कार्तिकेऽमलपक्षस्य त्रेतायां नवमेऽहनि ।
 पूजयेतां जगद्धात्रीं सिंहपृष्ठे निषेदुर्धाम् ॥”
 भूतिः ।
 “युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।
 रवेरदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥”
 ललिततन्त्रार्णवे ।
 “कार्तिकेऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
 पूर्णपञ्चमये तत्र पूजाविधिरिहोदितः ॥”
 भविष्यपुराणललिततन्त्रार्णवयोः ।
 “कार्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
 पूर्णपञ्चमये काष्ठालिका परदिने यदि ॥
 तत्र पूजादिकं कुर्यात् पिष्टनिर्व्विण्णघटते ॥”
 स्तुतिसागरे ।
 “कार्तिकस्य युगाद्यायामृद्धिकामोर्ध्वयेदुमाम् ॥”
 इति जगद्धात्रीपूजाकालयवस्था ॥ * ॥ * ॥
 अथ जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिः ।
 श्रीपार्वत्युवाच ।
 “भगवन् ! प्राणनाथेश ! सर्वतत्त्वविशारद ! ।
 श्रुता काव्यायनीविद्यासमुत्पत्तिश्चिन्तन ! ॥
 महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवद्दयतः ।
 तत् सर्वं ब्रूहि भगवन् ! रूपया परमेश्वर ! ॥
 यदि न कथ्यते देव ! विमुञ्चामि तदा तनुम् ॥”
 श्रीशिव उवाच ।
 शृणु पार्वति ! वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् ।
 यत् श्रुत्वा लभते देवि ! सौभाग्यं सुखसुखम् ॥
 पुरा पुरन्दरसुखाः स्वश्वरत्वाभिमानिनः ।
 प्राहुः किमोश्वरोऽस्मादस्मदतिरिक्तः सुरानिति ॥
 अथ दुर्गा जगद्धाता निव्या चैतन्यरूपिणी ।
 एतेषां धर्मसंतानामिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् ॥
 करिष्यामीति निश्चित्य ज्योतीरूपं दधात्यलम् ।
 तेषामाविरभूदुर्गा जगद्धात्री जगद्धात्री ॥
 कोटिर्धर्मप्रतीकाशा चक्रकोटिसमप्रभा ।
 ज्वलन्तं पञ्चतमिव सर्वलोकभयङ्करी ॥
 तद्दृष्टुः सुराः सर्वे भयमापुर्महौजसः ।
 किमेतन्न विनिश्चितं शक्तास्ते ह्यभवन् सुराः ॥

वायुमाहुः समाहूय किमेतत् परमाद्भुतम् ॥
 विजानीहि मरुद्भीर ! मातरिणा दिशःपते ! ॥
 ततो वायुर्द्रुतं तत्र गतस्तेजोऽन्तिकं ततः ।
 तमन्तिकमुपायातं प्राह तेजोमयी ततः ॥
 बलवान् कक्षमायातो वीर्यं किञ्चास्ति वा त्वयि ।
 आदातुं शक्यते सर्वं पृथिवीतलसम्भवम् ॥
 इति प्रतुष्टवान् वायुः कथं तत्रैव तिष्ठति ।
 आहूयस्तेन तृणमिति निदधौ वायवे हृणम् ॥
 वायुः सर्वप्रयत्नेन नादातुं तत् समोऽभवत् ।
 ततो देवाः प्राहुरसिं भीता उड्ङ्गमानसाः ॥
 अग्रे । एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म चाद्भुतम् ।
 इत्युक्तो देवताहन्देरस्तिजोऽन्तिकं गतः ॥
 अमरो जातवेदा वा तेजो वागितुवाच तम् ।
 स प्रोक्तवानगिरसि सर्वदेवाङ्कशक्तिकः ॥
 दद्वैततृणमद्वैतमिति तस्मै हृणं ददौ ।
 अग्निः सर्वप्रयत्नेन दग्धुं नेतुं समोऽभवत् ॥
 ततो निवृत्ते बह्वर्भुता सोऽपचपान्वितः ।
 एककस्याः सुराः सर्वे मन्त्रयामासुरतमम् ॥
 इयमेवेश्वरी नूनं स्तोष्यामी नेश्वरा वयम् ।
 इति निश्चित्य सुधियस्तुष्टुः परमेश्वरोम् ॥
 प्राहुर्देवगणाः सर्वे त्वमीशा नेश्वरा वयम् ।
 ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुदुष्कृतम् ॥
 चतुर्भुजसि तत् सर्वं क्षपया जगदम्बिके ! ।
 तव रूपं सुगोप्यं यन्मङ्गलं सर्वमङ्गलम् ॥
 तद्दृष्टुं वयमच्छामो देहि दर्शनसुखम् ॥
 इत्युक्तानां सुवृद्धीनामाविरासीच्छिवाम्बरे ॥
 तेजस्यन्तर्हिते तस्मिन् चमत्कारकलेवरे ।
 नृगन्धोपरि सुसंरा सञ्जालङ्कारभूषिता ॥
 चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा ।
 बालाकसदृशीदेहा नागयज्ञोपवीतिनी ॥
 त्रिनेत्रा कोटिचक्राभा देवर्षिसुनिर्गता ।
 दर्शयामास देवानामेवं रूपं जगद्धात्री ॥
 ततस्तं तुष्टुर्देवा जगद्धात्रीं महेश्वरीम् ।
 वरं प्रापुः सुरगणा यद्यदं त्रिदशालये ॥
 तत्रैवान्तरि देवी महादुर्गा जगद्धात्री ॥
 इति ते कथितं भद्रे ! विद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥”
 इति काव्यायनीतन्त्रे ७६ पटोलः ॥ * ॥ * ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 “अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये शृणुष्व हरवक्त्रभ ! ।
 यस्य प्रसादमात्रेण सुखं भववन्धनात् ॥
 यान्तवर्णं समुद्रं वामकर्णं विभूषितम् ।
 इन्द्रविजयसमायुक्तं बीजं परमदुर्लभम् ॥
 चतुर्वर्गप्रदं साक्षाच्छापातकनाशनम् ।
 एकाक्षरोसमा नास्ति विद्या त्रिसुवने प्रिये ! ॥
 कूर्चोद्यां वा जपेद्द्विदां तदन्ते बह्वसुन्दरी ।
 लज्जाद्यां वा जपेद्द्विदां पङ्कजं वा जपेत् सुधीः ॥
 बधूभीज्युतां वापि स्वाहान्तां वा जपेत् पुनः ।
 लज्जाद्यां वा जपेद्द्विदां चतुर्वर्गफलप्रापये ॥
 वाग्भवाद्यां जपेद्वापि प्रणवाद्यां जपेत् पुनः ।
 कामबीजादिकां वापि पङ्कजां वा जपेत् पुनः ॥
 जगद्धात्री विविधा विद्या कथिता जगद्धाता पुरा ।
 विना गन्धर्विना पुष्पैर्विना जीमपरःसरेः ॥

प्राणायामं विना देवि ! अपलाजिह्वं सिद्धिदा ।
 मन्त्रस्यास्य ऋषिर्देवि ! नारदः परिकीर्तितः ॥
 गायत्री हृन्द आख्यातं जगद्धात्री च देवता ।
 चतुर्वर्गप्रदा दुर्गा सर्वसत्त्वसु संस्थिता ॥
 दीर्घस्वरसमायुक्तनिजबीजानि पार्वति ! ।
 विन्यसेदामनो देहि हृदयादिषु शङ्करि ! ॥
 पूर्ववक्ष्यासवर्णान् पूर्ववत् कर्म चाचरेत् ।
 कालीवशाचरेद्द्विदां जपेद्द्विदामहर्निशम् ॥
 लज्जाद्याश्चकेर्देवि ! पुरश्चरणमीरितम् ।
 यथास्थाने यथाकाले यथाचारविधानतः ॥
 प्रजपेत् परया भक्त्या दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् ॥ * ॥
 ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व नगनन्दिनि ! ॥
 सिंहस्त्र्याधिसंरुद्धां नानालङ्कारभूषिताम् ।
 चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
 शङ्खचक्रधनुर्बाणलोचनत्रितयाम्बिताम् ।
 रक्तवस्त्रपरीधानां बालाकसदृशीतनुम् ॥
 नारदादीन्निगणैः सेवितां भवसुन्दरीम् ।
 त्रिबलीबलयोपेतनाभिनालङ्कारालिनीम् ॥
 रत्नहृषीं महाहृषीं सिंहासनसमन्विते ॥
 प्रपुष्पकमलाङ्गुली ध्यायेतां भवगेहिनीम् ।
 एवं ध्यात्वा जगद्धात्रीं पूर्वोक्तपूजनं चरेत् ॥
 यन्मस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व हरवक्त्रभ ! ।
 त्रिकोणत्रितयस्यादौ त्रैविम्बसहितमतः ॥
 अष्टपत्रं ततो लिख्य त्रिरंखासहितं ततः ।
 वक्ष्येभूपुरसंयुक्ते विलिखेद्दिधनासुना ॥
 तत्र तां पूजयेद्देवीं मूलप्रलतिरूपिणीम् ।
 प्रभाद्याः प्रत्ययः पूज्या गन्धाद्यैर्विकोणके ॥
 प्रभा माया जया सुध्या विशुद्धा नन्दिनी पुनः ।
 सुप्रभा विजया सर्वसिद्धिदा नव शक्तयः ॥
 द्वौमाद्याः पूजयेत्तास्तु रक्तचन्दनदूर्वकैः ।
 शङ्खपद्मनिधौ देया वामदक्षिणयोगतः ॥
 पूजयेत् परया भक्त्या रक्तचन्दनदूर्वकैः ।
 अर्घ्यादानं ततः कुर्यात् पूजान्ते नगनन्दिनि ! ॥
 अङ्गादृतिः पुनः पूज्या पञ्चकोणेषु मातरः ।
 वक्षाद्यायुधसंयुक्ता भूपुरे लोकनायकाः ॥”
 इति काव्यायनीतन्त्रे ७७ पटोलः ॥ * ॥ * ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 “पूजा तिथिविप्रक्षेप्य चतुर्वर्गफलप्रापये ।
 कर्मणा या तु दुर्गायास्तां शृणुष्व शुभानने ! ॥
 अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां नवम्यां वापि यत्नतः ।
 यः पूजयेच्छादुर्गां सोऽभीष्टफलमाप्नुयात् ॥
 पौर्णमास्याममायां वा रविसंक्रमणे तथा ।
 शनिभौमदिने चैव पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥
 सुखं सौभाग्यमारोग्यमैश्वर्यं लभते ध्रुवम् ।
 शनिभौमदिने चैव यदि स्यादशुभो तिथिः ॥
 तत्र पूज्या जगद्धात्री पुत्रपौत्रधनप्रदा ।
 सोमवारोऽप्यमावास्या मघानक्षत्रसंयुता ॥
 उत्तरा सप्तमीयुक्ता आदित्याश्च च पार्वति ! ।
 चतुर्थङ्गारवारं च रोहिणीसंयुता यदि ॥
 गुर्वदस्यां तथा स्वाती यदि स्यात् परमेश्वरि ! ।
 एषु पूजा महादेवाः कर्मणा सर्वसिद्धये ॥
 यथायथा विधानं ॥

जगद्यो

पौर्णमास्यां वधा ऋषेः अमायाश्च महेश्वरिः ॥
मिथुनेऽर्के द्वितीयायां आरुणे द्वादशीदिने ।
भाद्रे मास्यसिताष्टम्यां आश्विने शुक्लपक्षके ॥
सप्तम्यामेव चैष्टम्यां नवम्याश्च विप्रपतः ।
अमायां कार्तिके चैव नवम्यां शुक्लपक्षके ॥
नक्तं मार्गशिरे भूते पौषेष्टम्यां सितेतरि ।
माघे च सितपक्षम्यां फालगुण्यां च सुरेश्वरिः ॥
एवं द्वादशमासेषु तिथिव्येतासु पार्वतीम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या यथाविभवविकारेः ॥
राजराजेश्वरी भूत्वा वसेत् कल्याणतं दिवि ।
पुत्रपौत्रधनहर्त्राणामधिपो जायते ऽचिरात् ॥
अन्ते देवीपुरं याति भुक्त्वा भोगान् यद्येषि-
तान् ॥

श्रीपार्वत्युवाच ।

देवदेव ! महादेव ! विश्वनाथ ! महेश्वर ! ।
श्रुता तव सुखाम्भोजाद्दुर्गापूजा महाफला ॥
केन वा पूजिता देवी कस्य वा किञ्च सिध्यति ।
केन प्रकाशिता स्मरिस्तत् सर्वं कथय प्रभो ! ॥

श्रीशिव उवाच ।

रामरावणयोर्युद्धे दुर्गा रामेण पूजिता ।
अवधौद्रावणं राम इषे मासि प्रपूजनात् ॥
तेन लोकान्तरिस्थानि दुर्गायाः शारदोत्सवम् ।
एवमारुध्य देवेशीमन्त्राजिद्वारावनात्मजः ॥
अभवत् कार्तिके यो वै दुर्गामेवं समर्चयन् ।
अमायां कार्तिके मासि तारकासुरनाशकः ॥
कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्तिकस्य च ।
उषस्यर्द्धादितो भावुर्दुर्गामाराध्य यत्रवान् ॥
पुत्रारोग्यवरं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ॥
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्मकामार्थभोगदाम् ।
एवं मार्गशिरे मासि वृषराशिगते विधौ ॥
चतुर्दश्यां निशायास्तु चन्द्रः संपूज्य पार्वतीम् ।
महापापाद्भिसुप्तोऽसौ राज्ञीश्वरमवाप च ॥
तेन मार्गशिरे मासि चतुर्दश्यां प्रपूजयेत् ।
इन्द्रत्वमेवमिन्द्रोऽसौ लेभे दुर्गां समर्चयन् ॥
ब्रह्मत्वमपि विष्णुत्वं रुद्रत्वञ्च महेश्वरि ! ।
देवत्वं सर्वदेवानामभवच्चण्डिकाचर्यनात् ॥
भूतं भयं भविष्यं यत् स्यावराणि चराणि च ।
सर्वं दुर्गाप्रभावेण स्वस्वभोगमवाप्नुयुः ॥
विना दुर्गां महेश्वरानि ! न किञ्चिदपि वर्जते ।
इति ते कथितं देवि ! संक्षेपेण तवाग्रतः ॥
महादुर्गाजगद्वाञ्छीविद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥

इति काव्यायनीतम् ७८ पटलः ॥

(सरस्वती । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ३० ।

“जगद्वाञ्छीमहं देवीमारिराधयिषुः शुभम् ।

स्तोत्रे प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥”)

जगद्वाञ्छी, पुं, (जगतां बलं यस्मात्) वायुः । इति
त्रिकाक्षशेषः ॥

जगद्योनिः, पुं, (जगतां योनिस्तत्पत्तिस्थानम् ।)

शिवः । इति त्रिकाक्षशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । ७ । २०० । १३ ।

“जगद्योनिं जगद्योनिं जयितुं जगतो गतिम् ॥”)

विष्णुः । इति तस्य सहस्रनामम् । (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । १२ । ३२ ।

“ते समेत्य जगद्योनिमनादिबन्धनं हरिम् ॥”
केचित्तु हरिविप्रोक्तं कल्पयन्ति ॥

ब्रह्मा । (यथा, कुमारम् । २ । ६ ।

“जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तरः ॥”
एषिष्यां स्त्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जगद्वाञ्छा, स्त्री, (जगन्ति वहति धारयतीति ।
वह + अच् । अच्वादिवात् टाप् ।) एषिषी ।
इति त्रिकाक्षशेषः ॥

जगद्वाञ्छा, पुं, (जगतां विनाशो भ्रंसः अखिल-
कार्यनाश इत्यर्थः यस्मिन् ।) युगान्तः । इति
हलायुधः ॥ (प्रलयकाले च अखिलकार्य-
न्यूत्यत्वं यथाह मनुः । १ । ५२—५५ ।

“यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥
तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्य कर्मात्मनः शरीरिणः ।
स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च स्मानिच्छक्यति ॥
युगाच्च प्रलीयन्ते तदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥”)

जगन्नाथः, पुं, (जगतां नाथ ईश्वरः ।) विष्णुः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १४ । ३६ ।

“देवदेव । जगन्नाथ । भूतभयभयतप्रभो ! ।
तपश्चरसि कस्यास्त्वं किं ध्यायसि जनार्दन ! ॥”)
पुरुषोत्तमश्लोकम् । यथा,

सुनय ऊचुः ।

“पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् श्रेष्ठं परमपावनम् ।
यज्वास्ते दारवतसुः श्रीशो मानुषलीलया ॥
दर्शनाभ्युक्तिदः साक्षात् सर्वतोर्ध्वफलप्रदः ।
तप्तो विस्तारतो बृहत् तत् श्रेष्ठं केन निमित्तम् ॥
ज्योतिःप्रकाशो भगवान् साक्षात्पारायणः प्रभुः ।
कथं दातव्यस्तस्मिन्नास्ते परमपूरुषः ॥

श्रीमन्निरुवाच ।

एतत् श्रेष्ठवरश्चास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुश्चान् यज्वास्ते स्वनाम्नाख्यापितं हि तत् ॥
यथा चातुर्दिनं देवाः मिद्धाः ब्रह्मर्षयस्तथा ।
समर्चन्तुमिष्टायान्ति देव्यां न तथाभ्यतः ॥
अहो ! तत् परमं श्रेष्ठं विस्तृतं दशयोजनेः ।
तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं बालुकाचितम् ॥
नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम् ।
एकं क्षणमिवावस्थाः सूर्यात् परिराजितम् ॥”
ब्रह्माणं प्रति विष्णुवाक्यम् ।

“सागरस्योत्तरे तारे महानद्यास्तु दक्षिणे ।

स प्रदेशः एषिष्यां हि सर्वतोर्ध्वफलप्रदः ॥

एकास्त्रकाननाद्यावद्वणिगोदधितोरभः ।

पदान् पदान् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्तितः ॥

सिन्धुतीरे च यो व्रजन् । राजते नीलपञ्चनः ।

एषिष्यां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् ॥

सुरासुराणां दुर्धनं माययाच्छादितं मम ।

सर्वसङ्गपरित्यक्तस्य तिमिराद्देहभृत् ॥

खट्वाजयेन नाकान्तं श्रेष्ठं मे पुरुषोत्तमम् ।

नीलाद्रेरन्तरमुवि कल्पवृक्षोद्यमलतः ॥

वारुण्यां दिशि वनं कुक्षं रोहिणं नाम विश्रुतम् ॥

जगन्मा

ततीरे निवसन्तो मां पश्यन्तश्चर्मचक्षुषा ॥
तदम्भसा चीकपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥

व्रतेषु तीर्थेषु च यज्ञदानयोः

पुण्यं यदुक्तं विमलात्मना हि ।

अहनिवासाज्जन्ते च सर्वे

निमेषवासात् खलु चाप्यधिकम् ॥

श्रीमन्निरुवाच ।

उत्कर्तुः समागत्य कुतश्चिद्वायसोत्तमः ।
कारणोदकसम्पर्गे तस्मिन् कुक्षे निमज्जितः ॥
विणोक्तं माधवं नीलरत्नकान्तं क्षपानिधिम् ।
काकटेहं सप्ततुल्यं लुटमानं तृष्टुः क्षितौ ॥
शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे अवस्थितः ॥”
यमं प्रति लक्ष्मीवाक्यम् ।

“पञ्चक्रोशमिदं श्रेष्ठं सप्तमान्तरावस्थितम् ।

त्रिक्रोशं तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्मितम् ॥

सुवर्णबालुकाकीर्णं नीलपद्मतपोभितम् ।

योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षात्पारायणात्मकः ॥

संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमाश्रितः ।

उपासितुं जगन्नाथं चतुःषष्टुत्तमः प्रभुः ॥

यमेश्वर इति ख्यातो यमसंयमनाशनः ।

यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कीटलिङ्गपूजनं कर्तुम् ॥

सीमा प्रतीतो ज्ञेयस्य शङ्काकारस्य भर्तुनि ।

शङ्कायै नीलकण्ठः स्यादेतत् क्रोशं सुदुर्लभम् ॥”

परमं पावनं श्रेष्ठं साक्षात्पारायणस्य वै ।

शङ्खस्योत्तरभागस्तु समुद्रोदकचञ्चलः ॥

यत्सम्पर्कितं समुद्रोऽत्र तीर्थराजत्वमागतः ।

यथायं भगवान्मुक्तिप्रदो दृष्टिपथं गतः ॥

तथेदं मरणात् श्रेष्ठं सिन्धुनागाद्विस्तृप्तम् ।

चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्वं रुद्रः क्रोधात् पञ्चमम् ॥

तच्छिरो दुस्थणं गच्छन् ब्रह्माक्षं परिब्रजमे ।

तन्नागतो यदा ब्रह्मकपालं परिरुक्तवान् ॥

कपालमोचनं तीर्थं द्वितीयावर्णसंस्थितम् ।

तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम् ॥

तृतीयावर्णसीमायां शक्तिं मे विमलाख्याम् ।

जानीहि धर्मराज ! त्वं सुक्तिस्तुक्तिफलप्रदाम् ॥

नाभिदेशे स्थितं ह्येतत् त्रयं कुक्षं वटो यमः ।

कपालमोचनं यावद्वर्द्धाशनी प्रतिष्ठिता ॥

मध्यं शङ्खस्य जानीयात् सुगुप्तं चक्रपाणिना ।

तां दृष्ट्वा प्रणमेद्यस्तु भोगान् सोऽप्राप्तिश्चाश्च-
तान् ॥

सिन्धुराजस्य सलिलात् यावत्क्षणं वटस्थ वै ।

कीटपल्लिमनुयाणां मरणाभ्युक्तिदो मतः ॥

अन्तर्ज्येष्ठो त्वयं पुणया वाष्क्यते त्रिदशैरपि ।

अत्र स्थितान् हि पश्यन्ति सर्वोच्चक्राजधारीणः ॥

कामाख्या क्षेत्रपालश्च विमला क्षान्तरा स्थिता ।

साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ वृत्तिर्होदक्षिणो विभोः ॥

अन्तर्ज्येष्ठो राजनार्थं शक्तयोऽष्टौ पुष्कल्यिताः ।

उग्रेण तपसा पूर्वमहं सर्वज्ञं भाविता ॥

पञ्चार्थं वा मया खटा गौरी तस्याय भाविनी ।

सर्वसौन्दर्यवस्तुविपुषो मे विनिर्मिता ॥

तदा दृष्ट्वा मया भद्रे ! वर्णनं मे प्रियं कुब ।

अन्तर्ज्येष्ठो रघु मम परितस्त्वं खड्गर्त्तभिः ॥

जगन्मा

वाच तिव्रति मन्त्रोवा अरुधा दिक्षु संस्थिता ।
मङ्गला वटमले तु पश्चिमे विमला तथा ।
शक्रस्य पूर्वभागे तु संस्थिता सर्वमङ्गला ॥
अर्द्धाग्रनी तथा जम्बा कुवेरदिशि संस्थिता ।
कालरात्रिर्दक्षिणस्यां पूर्वस्यान्तु मरीचिका ॥
कालरात्र्यास्तथा पश्चात् चक्ररूपा अवस्थिता ।
रुद्रागयाश्चरुधा भेदं दृष्ट्वा रुद्रोऽपि शङ्करः ।
आत्मानमरुधा भिक्षा उपास्ते परमेश्वरम् ॥
कपालमोचनं नाम क्षेत्रपालं यमेश्वरम् ।
मार्कण्डेयं तपेशानं विश्वेशं नीलकण्ठकम् ॥
वटमले वटेशश्च लिङ्गाग्र्यौ महेश्वरतुः ।
यानि दृष्ट्वा तथा स्मृत्वा पूजयित्वा विमुच्यते ॥”
तत्र जगन्नाथस्याभिर्भावकारणम् ।

भैमिनिरुवाच ।

“इन्द्रद्युम्नस्य वृषतेः क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ।
जगदीशप्रसादाय पितामहनिदेशतः ॥
एकोनं क्रमशः संस्थामवाप पृथिवीपतेः ॥
सहस्रं हयमेघस्य यथावद्विधौ दितम् ।
स्वत्वा समदिनात् पूर्वं या रात्रिरभवद्द्विजाः ॥
तस्यास्तुरीयप्रहरे ध्यायतो विष्णुमन्त्रम् ।
ध्याने तस्मिन् दृष्टांसी महाभाग्यवशात्प्रपुः ॥
प्रत्यक्षमिव स श्वेतद्वीपं स्पाटिकनिर्मितम् ।
तन्मध्ये दृष्टे देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
नीलजीवतसङ्काशं वनमालाविभूषितम् ।
दक्षपार्श्वे स्थितं तस्य अचलं धरणीधरम् ॥
हृत्पद्मं ललाटप्रकाशस्फुरद्वाङ्मनुचयम् ।
दक्षपार्श्वे स्थितां विष्णोर्जन्मीं तौ मुभलक्षणां ॥
वराभयाजहस्तां वै कुङ्कुमाभां सुलोचनाम् ।
दृष्ट्वा पद्मासनगो लावण्याम्बुधिपुत्रिकाम् ॥
पितामहश्च दृष्ट्वा पुरतोऽस्य कृताञ्जलिम् ।
वामपार्श्वे स्थितं चक्रं सर्वज्ञानमयं विभोः ॥
ततः प्रवृत्ते स्वत्वा वृषतिर्वाजिमेधिका ।
शक्तेः क्षौत्रेर्द्विदग्गभिर्वर्णक्रमसमुज्ज्वलेः ॥
दक्षिणे तटभूरेणे विश्वेश्वरसमीपतः ।
नियुक्ताः सैवका राज्ञा ससम्भ्रममुपस्थिताः ॥
अवेद्यन्तो वृषतिं कृताञ्जलिपुटा द्विजाः ।
देव ! दृष्टो महावृक्षस्तटभूमौ महोदधेः ॥
प्रविष्टाग्रसमुद्रान्तकलोलप्रवमूलकः ।
माञ्जिष्ठवर्णः सर्वत्र शङ्खचक्राङ्गितः प्रवन् ॥
न दृष्टपूर्वोऽप्योऽयमुद्यत्सुखेनिभांशुना ।
नियुक्तानां वचः श्रुत्वा राजा नारदमब्रवीत् ॥
तत् किं निमित्तं यद्दृष्टं तदुच्छ्रितं वदन्ति ते ।
नारदः प्रहसन् वाक्यमुवाच वृषसत्तमम् ॥
उपस्थितान् ते भाग्यं स्वप्ने यद्दृष्टवान् परा ।
श्वेतद्वीपे विश्वसन्निर्दृष्टो यो विष्णुराख्यः ॥
तदङ्गस्त्वलितं लोम तत्त्वमुपपद्यते ।
तद्भास्यवद्गुणः सर्वलोकानां नयनातिथिः ॥
भविष्यति महाराज ! सर्वकल्याणनाशनः ।
समाप्यावभृथकान् तटांते सरितां पतेः ॥
उत्सवं समहत् कृत्वा क्षतकौतुकमङ्गलम् ।
महावेद्यां स्थापयान् यज्ञेशं तदरूपिणम् ॥
विचार्येत्यं सदा युक्तौ तौ च नारदभूषणौ ।

जगन्मा

सुसहस्रौ ततो यातौ यचासौ भगवान् इमः ॥
पुनः पुनः प्रगम्येनं हर्षाश्रुनयनो वृषः ।
द्विजेराहारयामास तत् कञ्जोललोहितम् ॥
सगन्धालेपनं दिवं महावेदीं विनियतुः ।
वचसा नारदस्येनं पूजयामास पार्थिवः ॥
पूजावसाने पश्चात् नारदं सुनिसत्तमम् ।
कौटुम्भीं प्रतिमां विष्णोर्धटयिष्यति कः पुनः ॥
विचारयन्तौ तावित्यं यावन्नारदपार्थिवौ ।
अशरीरा ततो वाणी सुश्राव चान्तरीक्षतः ॥
अपौरुषेयो भगवान् सङ्घिचारपथे स्थितः ।
सुगुप्रायां महावेद्यां स्वयं सोऽवतरिष्यति ॥
प्रच्छादयान् दिनाग्रेव यावत् पञ्चदशानि वै ।
उपस्थितोऽयं यो वृद्धः शङ्खपाणिस्तु वर्हकी ॥
एनमन्तः प्रवेश्येव द्वारं बध्नन् यत्नतः ।
बहिर्वादानि कुञ्जन् यावत् घटना भवेत् ॥
श्रुतस्तद्वृत्ताश्रितो वाधिग्यान्मत्तदायकः ।
नरकं वसतिश्चैव कुप्यात् सन्ताननाशनम् ॥
नान्तः प्रवेशनं कुप्यात् पश्येच्च कदाचन ।
नियुक्ताः प्रपद्येन्नेदाज्ञो राक्षस्य चैव हि ॥
द्रष्टुं चापि महाभीतिरन्वता च युगे युगे ।
तच्छ्रुत्वा नारदादास्ते यथोक्तं विष्णुना स्वयम् ॥
चिकीर्षन्ति तथा कर्तुं तत्रायातस्तु वर्हकी ।
प्रोवाच वृषतिं सोऽयं स्वप्ने दृष्टास्तु याक्त्वया ॥
ता एवाहं घटिष्यामि दासगा दिव्यरूपिणा ।
रत्नकालार्द्धे वेद्यां दृष्टवर्हकिरूपधृक् ॥
वचनार्थं मनुष्याणां साक्षान्मारायणो विभुः ।
ततः स पृथिवीपालस्तथा कृत्वान्तरीक्षगा ॥
यद्वाच गिरां देवी तत्तत् परिचचार च ।
निर्व्ववाह स्वयं देवः क्रमात् पञ्चदशे दिने ॥
चतुर्मुखः स भगवान् यथा पूर्वं मयोदितः ।
द्विसिंहासनगतो बलभद्रसुदर्शनैः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मलसङ्काशुर्नार्दनः ।
हर्षं मधुलक्षणां धारयन् पद्मगात्रितः ॥
क्षत्रीक्षतफणासप्तकुटीरोज्ज्वलकुण्डलः ।
सुभद्रा चारुवदना वराकाभयधारिणी ॥
लङ्गीः प्रादुर्भवेयं सर्वचैतन्यरूपिणी ।
सुदर्शनान् यच्चक्रं सदा विष्णोः करे स्थितम् ॥
शाखायस्तम्भमध्यस्थं तद्रूपम् तुरीयकम् ॥
निर्वृत्ते भगवद्रूपं चतुर्धा दिव्यरूपिणी ॥
लोकानामुपकाराय पुनराहान्तरीक्षगा ।
पटेराच्छाद्य सुदृढं वृषते । प्रतिमास्त्वमाः ॥
स्वं स्वं वर्णं प्रापयाशु वर्णकौश्वचकर्मणा ।
अमूर्तस्वरूपेण दृष्टाः पापाय हेतवः ॥
गोपनीयाः प्रयत्नेन पङ्क्तिर्यासवत्कलेः ।
शिल्पिभिः कर्मकुशलेर्द्वैतमाच्छादयायतः ॥
वर्षे वर्षे च संस्कारा पूर्णसंस्कारमोचनात् ।
अस्ते वत्कललेपन् स तु दिव्यचिरन्तनः ॥
प्रमादाद्यदि तं लेपमपनीयेत कश्चन ।
दुर्भिक्षं मरकं राज्यं सन्ततिष्यास्य हीयते ॥
नेति तथास्यया राजन् ! कदाचिदपवारणाः ।
मनुष्ये च राजेन्द्र ! दृष्टाः स्युर्भयहेतवः ॥
तस्मात् सुचिन्ता द्रष्टव्या बह्वैवपि विपिताः ।

जगन्मा

नीलान्नौ कल्पवृक्षस्य वायवां शतहस्ततः ॥
प्रदेशे समहत्स्थाने प्रासादं सुदृढायतम् ।
उत्तरे नरधिहस्य सहस्रकरसुष्ठितम् ॥
कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तत्रैवं विनिवेश्य ।
पुरा स्थितः पर्वतेऽस्मिन् योऽभ्यर्चयति माधवम् ॥
नाम्ना विश्वावसुनांम श्वरो वेणुवोत्तमः ।
तस्य सन्ततिरेवास्य लेपनस्थानकर्मणि ॥
नियुज्यतां महाराज ! भविष्यत्सुखेषु च ।
ततः स वृषतिः श्रीमान् शिष्यप्राक्प्रविशारदान् ॥
सत्कारेर्दानमाने च योजयामास सारदम् ।
दिने दिने सुचटितः प्रासादो वट्ये द्विजाः ॥
परितः पूर्वमाणस्तु युक्तपक्षे यथा शशी ॥
नारद उवाच ।

प्रवधं बहु राजेन्द्र ! स्थित्वा चास्मिन् चिरं सुवि ।
आराधय जगन्नाथमुपचारेन्नेहोत्सवेः ।
पितामहं द्रष्टुमां गन्ता चेदन्तिकं विभोः ॥
उपदेष्टुति सोऽयं यान्तास्तास्ता महीस्रवाः ।
उभौ तौ दिव्यानेन जन्मतुर्मुनिभूषणौ ॥
प्रदक्षिणीकृत्य हरिं योममखलमध्यगम् ।
दृष्ट्वा पितामहं दूरतः सहारं जगतां वृषः ॥
अमन्यत द्विजश्रेष्ठाः साक्षाद्दामयं हरिम् ।
शनेः शनैर्ययौ भूपः प्रणनाम कृताञ्जलिः ॥
स्तुवन् प्रणिपतन् भूमौ साध्वसत्त्वलितं व्रजन् ।
आनन्रपि हि तत् कार्यं मानयद्रूपसत्तमम् ॥
उवाच परमप्रीत इन्द्रद्युम्नं पितामहः ।
किमर्थमागतोऽस्य तद् ब्रूहि हृदयस्थितम् ॥
इन्द्रद्युम्न उवाच ।

आविर्भूव भगवान् भूतभयभवत्प्रभुः ।
गत्वा देवं जगन्नाथं स्थापयिष्यति च प्रभो ॥
ब्रह्मोवाच ।
त्वमग्नतोऽधरां गत्वा यावत् सम्भारम्वह्मिन् ।
करिष्यसि महाभाग ! तावदेव व्रजाम्यहम् ॥
इन्द्रद्युम्नोऽपि हृष्टात्मा दृष्ट्वा ब्राह्मीं श्रियं
द्विजाः ।

आजगाम भुवं विप्रा विधिना चाशुमोदितः ॥
आगत्य च जगन्नाथं चिरादुत्कृष्टमानसः ।
दृष्टवत् प्रणनामासौ घनरोमाश्चक्रकुक् ॥
ततः क्रमात् सन्दृष्टे विमानायं प्रजापतेः ।
स्वर्णहंसप्रतेः स्वर्णैरुत्तमानं समन्ततः ॥
प्रणिपत्य जगन्नाथं त्रिः परीत्य पितामहः ।
आनन्दसित्सममयः सरोमाश्चवपुः स्वयम् ॥
समुत्तस्थौ ततो ब्रह्मा क्षतस्वस्थयनः स्वयम् ।
अधिभिरारदाद्ये च विद्वद्भिर्ब्राह्मणैस्तथा ॥
प्रासादद्वारि रचिते रत्नस्तम्भेऽथ मण्डपे ।
वासयित्वाभिधेकाय सम्मुखादर्शमखले ॥
सुवासिते रत्नकुम्भेऽर्धैर्वायुपसंभृतेः ।
युक्ताभ्यां स्त्रीपुरुषयोरभिधेकं पितामहः ॥
चकार भगवान् लोकसंयद्वायं दिक्षोत्तमाः ।
ततोऽभ्यलङ्कितान् देवान् गन्धमाख्योपशोभितान् ॥
नीराजयित्वा विधिवत् स स्वयं लोकभावनः ।
रत्नसिंहासने रथे स्थापयामास मन्त्रतः ॥
स्थापयित्वा जगन्नाथं सृष्ट्वा तस्य हृदयम् ।

जगन्मा

आयुधं मन्त्राणां सहस्रं प्रजपाप ह ।
 देशाख्यस्यार्थं पक्षे अष्टम्यां पुण्ययोगतः ।
 कृता प्रतिष्ठा भो विप्राः शोभने गुरुवासरे ॥”
 तन्महाप्रसादमाहात्म्यं यथा,—
 “बहून् नियोजयेत्तत्र लोकान् जैवर्गिकानुत ।
 लौकिकयवहारोऽयं पक्षति श्रीः स्वयं भुवम् ।
 भुङ्क्ते नारायणो निधं तथा पक्षं शरीरवान् ॥
 अन्तर्गतं नैवेद्यं पापघ्नं स्मृतिं धारणात् ।
 भक्त्यान्मदपाणादिमहादुरितनाशनम् ॥
 आधायान्मनसं पापं दर्शनादुड्डितं तथा ।
 आस्त्रादाद्वाक्यं पापं आवण्णश्च यथोदति ॥
 स्पर्शान् लज्जतं पापं मिथ्यालापं तथा द्विजाः ॥
 गात्रे लेपाद्देहं पापं शरीरं वै न संशयः ॥
 महापवित्रं हि हरेर्निवेदितं
 नियोजयेद्यः पिष्टदेवकर्मसु ।
 ह्यन्ति तस्मै पितरः सुराश्च
 प्रयान्ति लोकं मधुसूदनस्य ॥
 नातः परं हि वस्तुति ह्ययकथेषु भो द्विजाः ॥
 नराणां रूपमास्थाय तद्वन्ति दिवौकसः ॥
 विष्णुलयगतं तद्धि निर्मात्यं पतितादयः ।
 सृष्टिनि चेन्न दुष्टं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ॥
 निन्दन्ति ये तदन्तर्गतं मृदाः पक्षितमानिनः ।
 स्वयं दृष्टवन्ति सृष्टेः सृष्टेः नापराधिनः ॥
 येवामत्र न दृष्टवन्ति दुष्टां तेषां हि दुर्गतिः ।
 कुम्भीपाके महाघोरे पथ्यन्ते तेऽतिदाहणे ॥
 चिरस्थमपि संयुक्तं नीतं वा दूरदेशतः ।
 यथा तथोपयुक्तं तत् सन्मपापापनोदनम् ॥
 नैवेद्यान्नं जगद्भक्तुर्गात्रं वारि समं इयम् ।
 उड्डित्यर्शनचिन्ताभिर्भक्त्यादघनाशनम् ॥”

इत्युत्तमखण्डम् ॥ ॥

स च कलेर्दृष्टसहस्रवर्णयन्तं पृथिव्यां स्यास्यति ।
 यथा,—

“शालग्रामो हरेर्मूर्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
 कलेर्दृष्टसहस्रान्तं ययौ त्वाहा हरेः पदम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

(स्वनामस्थानो बहुलग्रन्थकर्ता पक्षितविशेषः ।
 अयं हि तैलङ्गवंशोद्भवः । अस्य पिता परम-
 भट्ट इति ख्यातः । असौ पक्षितराजजगन्नाथो
 दिल्लीप्रभोः शाहजहान्-ज्येष्ठपुत्रोऽयं वनस्य
 दाराशाहस्य सभायामासीत् । यतोऽनेन
 जगदाभरणकाये दाराशाहस्यैव यशोवर्णनं
 कृतम् । अपिच भामिनीविलाससमाप्तौ “दिल्ली-
 वल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः” इत्यु-
 क्तम् । दाराशाहस्तु १५८१ एकाशीत्यधिकपञ्च-
 दशशतशकाब्दपर्यन्तं जीवित आसीत् । अतः
 पक्षितराजजगन्नाथोऽयं तात्कालिक इत्येवा-
 यातम् । अनेन पक्षितराजपदवीं शाह-
 जहानसम्राजो दिल्लीप्रभोः प्राप्तिं तत्कालादा-
 सपविनासनामकग्रन्थादेवागम्यते यथा,—

“अथ सकललोकविस्तारविस्तारितमहोप-
 कारपरम्पराधीनमानसेन प्रतिदिनसुदृढनवद-
 ग्धपद्यादनेकविद्याविद्योतितान्तःकरैः कवि-

जगन्मा

भिरुपाख्यानानि कृतयुगीकृतकलिकाकेन
 कुमतिहृत्कालसमाह्वयितवैद्यनमार्गविलोक-
 नाय ससुहीपितसुतकैदहनज्वालाजालेन स्मृति-
 मतेव नञ्वावासपञ्चानमनःप्रसादेन मापुर-
 कुलसमुद्रेण नायसुकुन्देनादिदेन सार्वभौम-
 श्रीशाहजहानप्रसादाधिगतपक्षितराजपदवीवि-
 राजितेन तैलङ्गकुलावतसेन पक्षितजगन्नाथेना-
 सपविनासाख्येयमाख्यायिका निरूपीयत । सिय-
 मगुयहेण सङ्गद्यानाममुदिनसुजासिता भव-
 तात् ॥”

एतत्पक्षितविरचिता बहवो ग्रन्थाः सन्ति ।
 तेषु अद्यावधि ज्ञातास्ते, रसगङ्गाधरः १,
 यमुनावर्णनचम्पूः २, रतिमन्थनगटकम् ३, वसु-
 मतीपरिणयनटकम् ४, जगदाभरणकायम् ५,
 प्राणाभरणकायम् (कामरूपदेशाधिपस्य प्राण-
 नारायणमहोपस्य स्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ६,
 पीयूषलहरी ७, अन्तलहरी (यमुनास्तुति-
 रूपोऽयं ग्रन्थः) ८, सुधाजहरी (सुयुक्ताव-
 रूपोऽयं ग्रन्थः) ९, कल्याणलहरी (विष्णु-
 लहरी वा) १०, लक्ष्मीलहरी ११, भामिनी-
 विलासः १२, मनोरमाकुचमर्दिनी १३, अन्ध-
 चाटीकायम् १४, आसपविनासः १५ ॥

तर्कपञ्चाननोपाधिकोऽपरपक्षितविशेषः । अयं
 हि विवादभङ्गार्थवस्तु-रामचरितादिग्रन्थानां
 प्रणेता । पितास्य रुद्रदेवः माता च अम्बिका ।
 रुद्रदेवस्तु चतुःषष्टितमवयसि पूर्वसङ्घर्षिण्या
 ससुतायां मृतायां संसारविरक्तः काशीवास-
 सुखमभिलषन् चिरसुहृदं नित्यानन्दपुरनिवा-
 सिनं ज्योतिर्विद्याविप्रारदं सुप्रसिद्धं चन्द्रशेखर-
 वाचस्पतिमभिगम्य स्वीयान्मदशाफलफलं
 पृष्टवान् । चन्द्रशेखरस्तु रुद्रदेवस्य जन्मलम्पानु-
 सारतत्त्वमेव वयसि सुप्रसिद्धपुत्रलाभरूपं शुभ-
 फलमवगम्य वासुदेवान्मन्त्रः कैस्यचिद् विप्रवर-
 स्याम्बिकानार्थी कन्यासुहाययामास । रुद्रदेवस्तु
 ज्योतिर्विद्यापारदर्शनचन्द्रशेखरस्य वाक्याद-
 म्बिकां परिणीय सपुत्रप्राप्तिकामो काशीमभि-
 गम्य विश्वेश्वरसुहृदकविश्रुतिपुरश्चरणं कृत-
 वान् । चरमपुरश्चरणदिवसीययामिन्याः शेषयामे
 प्राप्तसत्पुत्रलाभस्वप्नः प्रकृतमनाः पुनः स्वस्थानं
 त्रिवेणीप्रदेशं प्रत्यावृत्त गाह्यधम्मनुरक्तो
 बभूव । अथ गच्छति काले पतिपरायणाम्बिका
 गर्भसुपलभ्य १६१४ शके (११०१ परिमितवङ्गाब्दे)
 सौराष्ट्रिनस्य देवीपत्नीयपञ्चम्यां पुत्ररत्नं जग-
 न्नाथं प्रकृतवती । रुद्रदेवस्तु नवजातपुत्रस्य जात-
 संस्कारादिकं विधाय राघवसुसारतो रामराम
 इति नाम चक्रे परं कुमारस्य मातामहो वासु-
 देवः अस्मिन्नेव समये श्रीजगन्नाथस्तेजान् तीर्थ-
 स्थानात् प्रत्यावृत्त दौहित्रसुखं दृष्ट्वा जगन्नाथ
 इत्याख्येनमयोजयत् । ततः प्रभुत्वेवायं जगन्नाथ
 इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत् ।

अयम् वाक्यावस्थायामतीवचञ्चलप्रकृति-
 दुर्दान्तोऽपि स्तुतिप्रतिष्ठापनादितादृश-

जगन्मा

निकरेण बहूनां नितरां प्रियपाचमासीत् ।
 अयं प्रथमतः पिष्टसन्निधाने आकरणमधीत्य
 ततो ज्येष्ठतातस्य आचलङ्कारोपनामकस्य भव-
 देवस्य समीपे साहित्यादिकमधीतवान् । ततो
 भवदेवस्य परलोकप्राप्त्यन्तरं कामानुपुरनि-
 वासिनं रघुदेवविद्यावाचस्पतिं अध्यापकत्वेन
 स्वीकृत्य दर्शनप्राप्तादिकमनया कालं यापया-
 मास । अस्य एतादृशी प्रवृत्ता स्तुतिप्रतिष्ठापनीत्
 यदनधीतस्यापि भिन्नदेशीयभाषायां निबद्धस्य
 ग्रन्थस्य द्विजपञ्चाणि एकवारमात्रमाकर्ण्यैवायं
 अन्तर्गतं अध्याप्त इव आवर्त्तयितुं समर्थः ।
 एतादृशीमेधाशक्तिरवेन अल्पसमयेन बहु-
 शास्त्रपारयायिनमकरोत् ।

पञ्चदशवर्षसमय एवासौ द्रौपदीनाम्नीं सुलक्षणां
 कन्यासुपनीतवान् । विवाहात् परमेवास्व ज्येष्ठ
 तातो भवदेवः परलोकं गतः । माता तु पूर्वमेव
 कालधर्म्मसुपगता पिता च चतुर्द्विंशतिवयस्क-
 मेनमवलोकोऽव इह लोकं तन्नाथ । पिष्टविद्योगा
 नन्तरमेवायं ह्याचानध्यापयितुं प्रवृत्त आसीत् ।

अथ कदाचित् बह्वमानाधिपतिमहाराज-
 खिलोकचक्रवाहादुरोऽस्य पाण्डित्यप्रभावमव-
 गम्य राजसभामधिरुहयितुं निमन्त्रयामास ।
 जगन्नाथस्तु राजप्रसादसुपजम्बुं राजसभां
 प्रविश्य तर्कजालेन तत्तत्तान् पक्षितान् जित
 वान् । महीपतिस्तु जगन्नाथस्य तादृशीं बुद्धि-
 शक्तिं मेधाशक्तिश्चावलोक्य विशिष्य परीक्षितुं
 पथि दृष्टस्य समग्रवस्तुनो वार्तां विज्ञापयितु-
 मादिदेश । जगन्नाथस्तु वृषभर्मनोऽभिप्रायमव-
 गम्य त्रिवेणीप्रदेशात् बह्वमानपर्यन्तं यावत्
 पथि स्थितानां प्रत्येकपादपमन्दिराखामपि
 दृष्टान्तं कथयामास । राजा तु स्वकर्मचारिभि-
 रेतदुक्तान्तस्य याचार्थसुपगम्य सातिशयेना-
 नन्दितो बभूव ।

एकदा सुशिवावादाख्यप्रदेशशृपतेर्यवनस्य
 मन्त्री नन्दकुमारोऽस्य पाण्डित्यमवगम्य (नवाव)
 महीपतिमसौपमेनमानयामास । शृपतिस्तु बहु
 विधेर्दृष्टव्येन वञ्चितुमभिलषाय परं जग-
 न्नाथः स्वीयबुद्धिप्राख्यं शृपतिस्तुप्रश्नानां
 सदत्तरं दत्त्वा तं सन्तोष्य च तस्माद् बहु-
 लार्थप्रदां भूम्त्यादिसम्पत्तिं लब्धवान् ।

अथ कालचक्रगतनुसारतो यवनराजानां
 वैभवविरक्तं गतः इन्द्राजराजानां सौभाग्य-
 समयः ससुपागतश्च । तदा इन्द्राजशृपतय-
 स्तदानीन्तनप्रजारङ्गनाथं विचारकार्यस्य सौ-
 कर्ष्याय जगन्नाथतर्कपञ्चाननं समाहूय यव-
 हारोपयोगिनं ग्रन्थमेकं प्रणेतुमादिदेश । जग-
 न्नाथस्तु नवीनशृपतिभिस्तथादिष्टः “विवादभङ्गा
 र्थवस्तु-” नामकं ग्रन्थं प्रणीतवान् ।

अस्य द्विषष्टितमवयसि सङ्घर्षमन्त्री द्रौपदी
 बहुपुत्रपौत्रादिकं संरक्ष्य परलोकं गता । अस्म
 दौ पुत्री तसः कन्याचाभवन् । पुत्रयोर्धनदाम-
 सार्वभौम एव ज्येष्ठः प्रतिभाशाली बहुशास्त्र-

अग्निः

पारदर्शी च । अग्न्यायोऽयमन्तिमावस्थायी दृढ-
प्रपीडितसुखमवगोच्य अतिदुर्लभमेतादृशं
संसारसुखमनुभूय शक्यते । १०२६ वत्सरे
(१२१८ वर्षाब्दे) आग्निमन्त्रपत्नीयद्वितीयायां
गङ्गातीरे प्राप्ता नृत्वा । नृत्योः प्राक्काल-
पर्यन्तमेवास्येन्द्रियशैथिल्यं न जातम् । गङ्गा-
तीरं गतेन सुषुम्णासुना नृत्यप्राक्काले कृतः
श्लोको यथा,—
“केचिद् ब्रह्म निराकारं नराकारश्च केचन ।
वयम् दीर्घयोगेन नीराकारसुपासके ॥” इति ॥
अग्नः, पुं, (अगता विन्ध्यस्त्रीवजातेन नम्यते
इति । अगत + नम् + बाहुलकात् डः । यद्वा,
तु + क्तिप् एव । तु नैवं न स्तुतिरित्यर्थः अगति
विन्ध्यसंसारे तुः स्तुतिर्यस्य । सर्वजीवस्तुतत्वा-
देवास्तथात्वम् ।) अग्निः । अग्नः । इति विन्ध्यः
शब्दरत्नावली च ॥ अग्नुरपि पाठः ॥
अग्नः, पुं, (जागति संयामेनेनेति । जाय +
अप् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) कवचः । इति
हेमचन्द्रः । १ । ४३० ॥
अग्नः, पुं, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलतीति ।
गल चरणे + यङ्गुलान्तात् अच् । संज्ञापर्वक-
त्वात् “दीर्घोऽकितः ।” ७।१।२३ इति न दीर्घः ।
यद्वा, अन् + डः । अः जातः सन् गलति निर्गच्छ-
तीति । गल + अच् ।) सुराकल्मसम् । मेया
इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । मेदकः २ । इत्य-
मरः । २ । १० । ४२ ॥ (यथा, प्राङ्गधरे मध्य-
खण्डे दृश्यमेध्याये ।
“तद्धो जगलो ज्यो मेदको जगलाहनः ॥”)
मदनद्वयः पिष्टमद्यम् । (तद्गुणा यथा,—
“मूलप्रवाहिकाटोपकप्रवातार्शसां हितः ।
जगलो ग्राहिरुचोष्णः शोफघ्नो भुक्तपाचनः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥
“ग्राह्यो जगलः पक्ता रुचस्तृकफशोफहृत् ।
चूयः प्रवाहिकाटोपदुर्गामानिलशोषहृत् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
घूर्णे चि । इति मेदिनी । ले, ६१ ॥ कवचः ।
रत्नयोरित्यात् । गोमये, स्त्री । इति रत्नमाला ॥
(यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“गोमयं जगलं गोविटं गोहृत् तच्च गोशूलम् ॥”)
अग्निः, त्रि, (अद्यते स्म इति । अद् भक्षणे + क्तः ।
“अदो अग्निर्लपति किति ।” २ । ४ । ३६ ।
इति अग्निप्रदेशः । इकार उच्चारणार्थः ।)
भुक्तम् । इत्यमरः । ३ । २ । १११ ॥
“स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तु अग्निम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयज्ञेतीसाराधिकारे ॥
अग्निः, स्त्री, (अद् भक्षणे + क्तिन् । “अदो अग्नि-
र्लपति किति ।” २ । ४ । ३६ । इति अग्नि-
प्रदेशः ।) सङ्गोर्जनम् । इत्यमरः । २।६।५५ ॥
भक्ष्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनौ ।
३ । ११५ ।
“अदत्ता तु य एतैः भ्यः पूर्वं भुङ्क्ते विचक्षणः ।
स भुङ्गानो न जानाति नष्टमेव विभक्तानः ॥”)

अध्वः

अग्निः, पुं, (गच्छति इतस्ततो वातीति । गम +
“आह्वगमहनजनः कितिकौ कित् च ।” ३।२।
१०१ । इत्यस्य “भाषायां घाञ्छगमिजनि-
नमिभ्यः ।” इति वार्तिकोक्त्या कित्त्वच् ।)
वायुः । इति केचित् ॥
अध्वः, स्त्री, (हन्यते इति । हन् + “हन्तेः शरीरा-
वयवे हे च ।” उणा । ५ । ३२ । इति अच्
ह्रिवच् । “अध्वासाध ।” ७ । ३ । ५५ । इति
कुलम् ।) स्त्रीकथाः पुरोभागः । (यथा,
माघे । ५ । २६ ।
“नाभिर्हृदेः परिरुहीतरयाणि यत्र
स्त्रीणां दृष्टव्यमनुनिवारितानि ॥”)
कटिः । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । ६ । ८२ ।
“भगवान् द्विगुणं चक्रे अध्वनं विस्मृतौ तदा ।
शौर्यं सन्ध्यायां तत्र अध्वने परमाहुते ॥”)
अध्वनूपकौ, पुं, (अध्वनूपे इव कायतः इति ।
के + कः ।) कुक्कुडरौ । इति हज्जायुधः ॥
हिवचनामोऽयं शब्दः ॥
अध्वनेफला, स्त्री, (अध्वने इव मध्यभागे फलमस्याः ।)
काकोडम्बरिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६१ ॥
अध्वः, त्रि, (कुटिलं हन्यते निन्द्यते इति । हन्
+ यङ्गुलान्तात् अचो यत् । अनित्यमागमशास्त्र-
मिति गुगतानुनासिकान्तस्येति न कुक् । यद्वा,
अध्वनमिव । “शाखादिभ्यो यत् ।” ५ । ३ ।
१०३ । इति यत् ।) चरमः । (यथा, वैद्यकचक्र-
पाणिंसंयज्ञे स्नेहाधिकारे ।
“उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिरक्षैश्च मध्यमे ।
अध्वस्य पलाहेन स्नेहाध्वैश्चैवधु च ॥”)
गर्हितः । (यथा, महाभारते । ३ । ३५ । १३ ।
“तत्र द्यूतमभवन्नो अध्वनं
तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे ॥” ॥
अध्वने कटिदेशे भवम् । दिगादित्वात् यत् ।)
मेहने, स्त्री । इति मेदिनी । ये, ८३ ॥ पुं, शूद्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (हीनजातिमात्रम् । यथा,
मनौ । ८ । ३६६ ।
“उत्तमां सेवमानस्तु अध्वनो वधमर्हति ॥”
“हीनजातिस्तुल्यजातीयौ कन्यामिच्छन्ती-
मिच्छन्तौ वा गच्छन् जात्यपेक्षयाऽङ्गच्छेद-
नमारणात्मकं वधमर्हति ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लूकभट्टः ॥ ॥ एष्टभागः । यथा, रामा-
यणे । २ । १०४ । २६ ।
“ततो अध्वनं संहितेः स्वमन्त्रिभिः
पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः ।
जनेन धर्मेक्षतमेन धर्मेवा-
नुपोपविष्टो भरतस्तदायजम् ॥”
“अध्वनं अध्वनभागं एष्टभागमाश्रितः सन् ।”
इति तट्टीकायां रामानुजः ॥ ॥ राजानुचर-
विशेषः । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ६६ । ३१,
३३—३४ ।
“पञ्चापरे वामनको अध्वः
कुञ्जोऽपरो मन्त्रकोऽयं सामी ।

अध्वः

पूर्वोक्तभूपायुचरा भवन्ति
सङ्कीर्णसंज्ञाः प्रष्टव्यं लक्षणेऽस्मान् ॥”
“मालयसेवी तु अध्वन्यनामा
खण्डेऽनुत्पन्नवयः सुगन्धिः ।
शुक्रेण सारः पिशुनः कविश्च
रुच्यच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः ॥
क्रूरो घनी स्थूलमतिः प्रतीत-
स्त्वाम्छविः स्यात् परिहासश्रीलः ।
उरोगङ्गिहस्तेजसिप्रशक्तिपाश-
परम्वधाङ्गश्च अध्वन्यनामा ॥”)
अध्वन्यः, पुं स्त्री, (अध्वने चरमे जायते इति ।
अन् + “सप्तम्यां जने डः ।” ३ । २ । ६७ ।
इति डः ।) शूद्रः । कनिष्ठे, त्रि ॥ इति मेदिनी ॥
जे, ३२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १६ ।
“एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुश्चतुर् ।
अध्वन्यस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥”)
अग्निः, पुं, (हन्यते इति । हन् + “आह्वगम-
हनेति ।” ३ । २ । १०१ । इति कित् ह्रिवच् ।)
हननयोग्यास्त्रम् । इति संप्रसारः ॥ (यथा,
श्वेदे । ६ । ६१ । २० ।
“अग्निर्मन्त्रमभिव्यं सस्त्रिज्वां जं दिवे दिवे ॥”)
अग्निः, त्रि, (हनोति । हन् वधे + “कुर्ध्वश्च ।”
उणा । १।२३ । चकारात् हन्तेरपि कृदित्त्वच् ।)
हन्ता । हननकर्ता । इत्युणादिकोषः ॥
अङ्गमः, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलतीति ।
गम् + यङ् + अच् ।) अस्यावरः । गतिशक्तिविशिष्टः । तत्
पण्यायः । चरिणः २ चरः ३ चसः ४ इङ्गः ५
चराचरः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा,
रघो । २ । ४४ ।
“मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ॥”
“ओषधयस्तावद्विधाः स्थावरा जङ्गमाश्च ।”
“जङ्गमास्तपि चतुर्विधा जरायुजाश्च खेद-
जाङ्गिष्ठाः । तत्र पशु-मनुष्य-थालादयो जरा-
युजाः । खग-सर्प-सरीसृप-प्रभृतयोऽङ्गजाः ।
क्षमिकोटपिपीलिकाप्रभृतयः खेदजाः । इन्द्र-
गोपमच्छकभृतय उङ्गिष्ठाः ॥” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
अङ्गमकुटी, स्त्री, (अङ्गमा गतिशक्तिविशिष्टा
कुटीरमिव ।) कृत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अङ्गलं, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलतीति ।
गल + यङ् + अच् । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
निर्व्वारिदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ निर्व्वन-
स्यानम् । पिश्रिते, स्त्री । इति मेदिनी । ते, ६३ ॥
अङ्गलः, पुं, (अङ्गं कुटिलगतिं अलति प्राप्नो-
तीति । अल + “कर्मयञ्च ।” ३।२।१२ इत्यञ् ।)
रोधविशेषः । आङ्गल इति भाषा ॥ तत्-
पण्यायः । आलिः २ पङ्कारः ३ सेतुः ४
सचरः ५ । इति जटाधरः ॥
अङ्गुल, स्त्री, विषम् । इति चिकित्शेशेषः ॥
अङ्गा, स्त्री, (अङ्गन्यते कुटिलं गच्छतीति । हन्
वधे गतौ च डः गुगुलान्तात् + “अङ्गोऽङ्गीति ।”

७. १) गुणवीर्यान्वधोभागः । जाह् इति भावा । तत्पर्यायः । प्रवृत्ता २ । इत्यमरः । टङ्का ३ टङ्कम् ४ टङ्किका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १३३ । १६ । “शुचिर्निमज्जता याज्ञो जङ्गायां प्रपतिष्यता ॥”)

जङ्गाकरिकः, पुं, (जङ्गा तत्साध्यगतिरेव आकरो निधिः जीविकानिर्वाहधनस्येत्यर्थः । सोऽस्य स्येति । जङ्गाकर + “अत इतिठनी ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) धावकः । तत्पर्यायः । जाङ्गिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ डाक-चक्री ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

जङ्गाचायं, स्त्री, (चायतेनेति । चै + करणे ल्युट् । चायं वर्म । ततो जङ्गायाच्चाणमिति ।) जङ्गासमाहः । तत्पर्यायः । मञ्जुणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जङ्गालः, त्रि, (प्रवृत्ता वेगवतीत्यर्थः । जङ्गालस्य स्येति । जङ्गा + “सिञ्चादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) जङ्गावलेनेव वेगस्य जननात्पालम् ।) अतिवेगवान् । तत्पर्यायः । अविजवः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ (यथा, काशीखण्डे गङ्गामाहात्म्ये । २६ । ६४ ।

“जाह्नवीव्या जगन्माता जप्या जङ्गाल-
वीचिका ॥”)

हरिणः । एणः । कुरङ्गः । ऋष्यः । एषतः । न्यङ्कुः । शम्बरः । राजीवः । सुखी । (यथा,— “एण्यहरिण्यैकुरङ्गकरालजलमालशरभ-
श्चन्द्राएषतचारुकरगगमालकाप्रभतयो
जङ्गाला नृगाः कषाया मधुरा लघवो वातपित्त-
हरास्तीक्ष्णा क्षुब्धा वल्लिशोधनाश्च ॥” इति
सुश्रुते छत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

एषां मांसगुणाः । •

“जङ्गालाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

जङ्गामूलं, स्त्री, (जङ्गायाः मूलं रोगविशेषः ।)

जङ्गावेदना । तत्स्यौषधं यथा,—

“हरीतकी शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् ।
काययेष्ठागदुधेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
जङ्गामूलम्वरस्तम्भं समरात्रे तु नाशयेत् ॥”

इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥

जज, युधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-अकं-
सेट् ।) जजति । युधि योधने । इति दुर्गादासः ॥

जज, इ युधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
अकं-सेट् ।) इ, जज्जते । युधि योधने । इति
दुर्गादासः ।

जज्जपूकः, त्रि, (पूनःपुनरतिशयेन वा जपतीति ।
जप + यङ् + “यजजपदृशां यङ् ।” ३ । २ । १६६ ।
इति ऊकः ।) पुनःपुनरपकर्ता । इति सुग्ध-
बोधम् ॥

जटं, संज्ञतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
अकं-सेट् ।) जटति केशः परस्परं खमः
स्त्रादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

जटा, स्त्री, (जटति परस्परं खंलया भवतीति ।

जट् + अच् । यङा, जायते प्रादुर्भवतीति ।

जन् + “जनेष्टन् लोपच ।” उणा । ५ । ३० ।

इति टन् अन्त्यलोपश्च ।) प्रतिनी शिखा ।

लम्बकः । तत्पर्यायः । शटा २ । इत्य-

मरः ॥ जटिः ३ जटी ४ जूटः ५ जूटकम् ६ शटम् ७

कौटीरम् ८ जूटकम् ९ जलम् १० । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११२ । २ ।

“नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा
हिरण्यरज्जुययिताः सुदीर्घाः ॥”)

मलम् । यथा,—

“यदि न ससुहृदन्ति यतयो हृदि कामजटा

दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽसुतकण्ठमणिः ॥”

इति श्रीभागवते श्रुतिस्तवे ८७ अध्यायः ॥

मांसी । इति मेदिनी । टे, १५ ॥ रजजटा ।

(यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ७ अध्याये ।

“कालेयकं पद्मकचं मधुकं नागरं जटाम् ॥”)

शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपिकण्ठः ।

इति रत्नमाला ॥ (वेदपाठविशेषः । यथा,—

“जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डो रथो

ध्वजः ।

अष्टौ विलसयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वं महर्षिभिः ॥”)

जटाजूटः, पुं, (जटानां जूटः समूहः ।) जटा-

समूहः । यथा, महाभारते ।

“जटाजूटग्रन्थिं द्रष्टुं यति रघूनां परिरुद्रः ॥”

शिवजटा च ॥

जटाज्वालः, पुं, (जटेव ज्वाला यस्य ।) प्रदीपः ।

इति हारावली । २४ ॥

जटाटङ्कः, पुं, (जटा टङ्क इवास्त्य ।) शिवः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जटाटीरः, पुं, (जटामटीति । अट् + बाहु

लकादीरन् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जटाधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । जटाय

धरः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।

“जिनेवश्च देवमाज्ञो मणिबद्धो जटाधरः ॥”)

बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पर्याय-

नानार्थकोषाख्यभिधानतत्त्वकारश्च ॥ (स्कन्द-

स्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ८ ।

४५ । ५६ ।

“परियुतः कोकनदः क्षणक्षेपो जटाधरः ॥”

देशविशेषः । स तु दक्षिणायतप्रदः । यथा,

बृहत्संहितायाम् । १४ । १३ ।

“अथ दक्षिणेन ।” इत्युक्ता,—

“क्रौञ्चद्वीपजटाधरकाव्यो रियन्मृकश्च ॥”

इत्युक्तवान् ॥

जटाधारिणि, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ८६ । २५ ।

“जटाधरी तौ इमं चारवांसौ

महाबली कुञ्जरयूपपोषौ ॥”)

जटामांसी, स्त्री, (जटी जटाजतिं मेन्यते इति ।

मन + “मनेर्दीर्घश्च ।” उणा । १ । ६४ । इति सो

दीर्घश्च ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः ।

नलदम् २ वङ्गिनी २ पेवी ४ मांवी ५ लज्जजटा ६

जटी ७ किरातिनी ८ जटिला ९ लोमशा

१० तपस्विनी ११ । इति रत्नमाला ॥ भूत

जटा १२ । इति भावप्रकाशः ॥ पेयी १३

क्रयादि १४ पिशिता १५ पिशी १६ पिशनी

१७ जटा १८ चिंछा १९ मांसिनी २० जटाला

२१ नलदा २२ मेवी २३ तामसी २४ चक्र-

वर्तिनी २५ माता २६ अजतजटा २७ जननी

२८ जटावती २९ जगभन्धा ३० जटामांसी

३१ मिंसी ३२ मिसिः ३३ मिसी ३४ मिषिका

३५ मिषिः ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या

गुणाः । सुरभिलम् । कषायलम् । कटुलम् ।

शीतलम् । कषभतदाहपित्तनाशिलम् । कान्ति

मोदकारिलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तिक्तलम् ।

मेधालम् । बलप्रदलम् । स्वादुलम् । जिह्वाघ-

वीसर्पकुष्ठनाशिलम् । इति भावप्रकाशः ॥ अनु-

लोपनेन च्वरकक्षतानाशिलम् । इति राज-

वल्लभः ॥

जटायुः, पुं, (जटां याति प्राप्नोतीति । या + ऋग-

यादित्वात् कृः । सान्तपणे जटं संज्ञतमायुर्यस्य ।)

खनामखातपत्नी । स तु अरुणपुत्रः सन्धातेर-

नुजः दशरथराजसखः सीताहरणसमये राव-

णोन हतः । इति रामायणम् ॥ (यथा, च

महाभारते । ३ । २७ । १—७ ।

“सखा दशरथस्यासीत् जटायुरखनात्मजः ।

ग्रधराज्ञो महावीरः सम्पातियस्य सोदरः ॥

स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्गतां क्षुधाम् ।

सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पत्नीं रावणं राक्षसं चरम् ॥

अथेनमब्रवीद्दुग्धो तृच सुखस्य मैथिलीम् ।

प्रियमासे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥

नहि मे मोक्षसं जीवन् यदि नोनक्ष्यसे बधूम् ।

उक्तेवै राक्षसेभ्यं तं चकतं नखैर्भक्षम् ॥”

“स वध्यमानो ग्रधेन रामप्रियहृत्तैविणा ।

खड्गमादाय चिच्छेद भुञ्जौ तस्य पतत्रिणः ॥

निहत्य ग्रधराजं स भिक्षाभिशखरोपमम् ।

ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्गेन राक्षसः ॥”)

गुग्गुलु । इति मेदिनी । ये, ८४ ॥

“गुग्गुलुर्देवधूपश्च जटायुः कौशिकः पुरः ।

कुम्भोलूखलकं स्त्रीवे महिषाक्षः पलङ्कचः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“जटायुः कालनिर्घासः कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

सान्त्वोऽप्ययम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा,

महाभारते । १ । ६६ । ७० ।

“अरुणस्य भाग्या श्येनौ तु वीर्यवन्तौ महाबलौ ।

सम्पातिं जनयामास वीर्यवन्तौ जटायुश्च ॥”)

जटालः, पुं, (जटास्यस्येति । जट + “सिञ्चादि

भ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) कर्तूरः ।

वटः । सुष्ककः । गुग्गुलुः । इति राज

निर्घण्टः । जटायुको, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, हरिवंशे । १८० । २२ ।

“वीरिणः शिखिनश्चाग्रे जटाकोर्ध्वशिरोवहाः ॥”)

जटलः

जटला, स्त्री, (जटास्यस्या इति। जटा + “विधा-
दिभ्यश्च। ५।२।६७। इति लट्। ततो
जटादित्वात् टाप्।) जटामांसी। इति राज-
निर्घण्टः॥ (विवरणमस्या जटामांसीशब्दे
ज्ञातव्यम् ॥)
जटावती, स्त्री, (जटा विद्यतेऽस्याः। जटा + मतुप्।
मत्स्य वः स्त्रियां ङीप् च।) जटामांसी। इति
राजनिर्घण्टः॥
जटावल्ली, स्त्री, (जटेव वल्ली।) रज्जुजटा। गन्ध-
मांसी। इति राजनिर्घण्टः॥
जटिः, स्त्री, (जटति परस्परं संलघ्ना भवतीति।
जट + “सञ्जघातुभ्य इन्।” उणा। ४।११७।
इति इन्।) ब्रह्मजटः। इति शब्दरत्नावली॥
जटा। समुद्रः। इत्युणादिकोषः॥
जटिलः, पुं, (जटा अस्थस्येति। जटा + “लोमादि-
पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः।” ५।२।१००।
इति इलच्।) सिंहः। इति शब्दचन्द्रिका॥
(ब्रह्मचारी। यथा, मनुः। ३।१५१।
“जटिलश्चानधीयानं दुर्वलं कितवन्तथा ॥”
“जटिलो ब्रह्मचारी।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः॥) जटायुक्ते, त्रि। इति मेदिनी। ले, ६२॥
(यथा, कुमारः। ५।३०।
“विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥”)
जटिला, स्त्री, (जटिल + अजादित्वात् टाप्।)
जटामांसी। इत्यमरः। २।४।१३४॥
“जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥
पिप्पली। इति मेदिनी॥ वचा। उषटा। इति
रत्नमाला। दमनकटुश्च। इति राजनिर्घण्टः॥
राधिकाश्वशूः। यथा, गौरगणोद्देशे।
“जटिला राधिकाश्वशूः कार्यतोऽविश्रदेव तम् ॥”
(कृषिपत्नीविशेषः। यथा, महाभारते। १।१६७। १४।
“भूयते हि पुराणोऽपि जटिला नाम गौतमी।
ज्वीनध्यासितवती सप्त धर्मेभ्यस्ताम्वरा ॥”)
जटो, स्त्री, (जटि + “जटिकारादिति।” ४।१।४५।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वा ङीष्।) पकटौट्टश्च।
इति शब्दरत्नावली॥ जटामांसी। इति
रत्नमाला॥
जटो [न], पुं, (जटा अस्थस्येति। जटा + इतिः।)
ब्रह्मजटः। इत्यमरः। २।४।३२॥ (यथा,—
“ब्रह्मो जटो पकटौ च पकटौ च स्त्रियामपि।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥
स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा, महाभारते।
६।४५। ५८।
“ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेशो जटो हरिः ॥”
जटाविशिष्टे, त्रि। (यथा, महाभारते। ७।५०। ४३
“ततो हरो जटो स्वाणुर्निशाचरपतिः शिवः ॥”)
जटुलः, पुं, (जटति हेहे संहृती भवतीति। जट
मंहृत्तौ + बाहुलकादुलच्।) जटुकम्। जटुङ्
इति भाषा॥ तत्पर्यायः। कालकः २ पिप्पुः ३।
इत्यमरः। २।६। ४६॥

जडं

जटरं, त्रि, (जटति एकत्रीभवतीति। जट +
बाहुलकादरः ठान्तादेशश्च। यद्वा, जनयते
इति। जन + “जनेररल च।” उणा। ५।३८।
इति अरः ठान्तादेशः।) जडम्। कठिनम्।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, शान्ति-
शतके। ४।१३।
“इदानीमस्माकं जटरकमठपृष्ठकठिना
मनोवृत्तिस्तत् किं यस्यनिसुखैव क्षपयसि ॥”)
जटरः, पुं स्त्री, (जायते गर्भे मलं वा अस्मिन्निति।
जन + “जनेररल च।” उणा। ५।३८। इति
अरः ठान्तादेशः।) उदरम्। इति मेदिनी॥
(यथा, हितोपदेशे। २।४४।
“पृष्ठतः सिवयेदकं जटरेण क्षुताशनम्।
स्वामिनं सर्वभावेन परलोकममायया ॥”
देशविशेषे, पुं। स तु कर्मेविभागे आग्नेयां दिशि
वर्तते। यथा, बृहत्संहितायाम्। १४।८।
“आग्नेयां दिशि कोशलकलिङ्गवज्रो
पवङ्गजटराङ्गाः ॥”
तथाच महाभारते। ६।६। ४२।
“अत जडं जनपदान् निबोध गदतो मम।”
इत्युपक्रम्य,—
“जटराः कुकुराश्चैव सदृशाणां च भारत! ॥”
इत्युक्तवान्॥
पर्वतविशेषः। यथा, भागवते। ५।१६। २७।
“जटरदेवकटौ मेखं पूर्वैणाष्टादशयोजनसहस्र-
सदृगायतौ द्विसहस्रपुतुङ्गौ भवतः ॥”
उदररोगविशेषः।
“राजो जम्ब वलीनाशो जटरे जटरेषु तु।”
इति निदानस्थाने द्वादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम्।
एतत्सम्प्राप्रियथा, सुश्रुते निदानस्थाने
७ अध्याये।
“कोलादुपस्नेहवदमसारो
निःसृत्य दष्टोऽनिलवेगनुमः।
त्वचः ससृज्य शूनेः समन्ता-
द्विर्वर्तमानो जटरं करोति ॥”)
जटरनुत, पुं, (जुदतीति। जुद + क्तिप्। ततः
पक्षीतत्पुरुषः। एतत्संवेनेनोदरमज्जादेवास्य
तथात्वम्।) आरग्वधृच्। इति शब्द-
चन्द्रिका॥
जटरामयः, पुं, (जटरस्य आमयो रोगः।)
जलोदररोगः। इति राजनिर्घण्टः॥
(अतीसाररोगश्च। तस्य चिकित्सा यथा,—
“कपित्थमथं लोढा तु सथोषणौद्रशर्करम्।
कटफलं मधुयुक्तं वा सुच्यते जटरामयात् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥)
जडं, स्त्री, (जलति लोकान् जीवयतीति। जल +
अच्। डलयोरैक्यात् लस्य डत्वम्।) जलम्।
इत्यमरटीकायां रायसुङ्गतः॥ (जलति घनी-
भवतीति।) सीसकम्। इति राजनिर्घण्टः॥
(अचेतनपदार्थानां स्वरूपम्। यदुक्तं पञ्च-
दश्याम्। ६।१२७।
“अचिदात्मघटादीनां यत् स्वरूपं जडं हि तत् ॥”)

जड़िमा

जड़ः, त्रि, (जलति बुद्धिशक्तिमाच्छादयतीति।
जल आच्छादने + अच्।) हिमयस्तः।
(श्रीतलः। यथा, रघौ। ३।६८।
“परान्दशन् हर्षजङ्गेन पाकिना
तदीयमङ्गं कुलिशप्रवाङ्कितम् ॥”
“हर्षजङ्गेन हर्षशिष्टिरेण ॥” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः॥) मूकः। (यथा, मनी। २।११०।
“नापृष्टः कस्यचिद्भूयात् न चान्यायेन पृच्छतः।
जानन्नपि हि मेधावी जड़वक्त्रोक्त आचरेत् ॥”
वधिरः। यथा, तत्रैव। ६।२०१।
“उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्धियाः ॥”
तथा तत्रैव। ८।३६४।
“अस्यो जड़ः पीठसर्पी सप्तम्या स्थविरश्च यः ॥”
“अस्यो वधिरः पङ्कः सम्पूर्णसप्ततिवर्षः ॥” इति
तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥) अप्रज्ञः। इति
मेदिनी। डे, १४॥ (यथा, विक्रमोर्व्वश्याम्
१ अङ्के।
“अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्छब्दो नु
कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदो मासो नु पुण्याकरः।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषययावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्नमोहरमिदं रूपं पुराणी
सुनिः ॥”
नियन्तः। यथा, रघौ। २।४२।
“जड़ोक्तस्त्र्यम्बकवीक्ष्णेन
वचं सुसुचिन्निव वक्षपाणिः ॥”
मोहितः। यथा, तत्रैव। ८।७५। [अमस्मिन्तः
अथ तं स्वनाय दीक्षितः प्रणिधानाद् गुह्यरा-
अभिधङ्गजडं विजिज्ञिवान्
इति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥”)
जड़क्रियः, त्रि, (जड़स्य मोहितस्यैव क्रिया कार्यं
यस्य।) दीर्घसूत्री॥ चिरक्रियः। इति हला-
युधः॥
जड़ता, स्त्री, (जड़स्य भावः। जड़ + भावे तल्।)
जाड्यम्। तत्पर्यायः। स्तेमित्यमरः श्रीतलत्वम् ३
अपाटवम् ४। इति राजनिर्घण्टः (यथा,
रघुः। ६।४६।
“अनयदासनरञ्जुपरिगृहे
सुजलतां जड़तामवलज्जतः ॥”
इयं हि अभिचारिभावविशेषः। अस्या लक्षणं
यथा, साहित्यदर्पणे। ३।१४४।
“अप्रतिपत्तिर्जडता स्याद्विज्ञानिष्ठदर्शनश्रुतिभिः।
अनिमिषनयननिरीक्षयत्तद्विभावाद्यस्तत्र ॥”)
विरहदुःखेन जीवनमात्रस्थितिः। इति रस
मञ्जरी॥
जड़ता, स्त्री, (जड़यति तत्करोतीति शिञ्जन्तात्
अच् तत्टाप्।) मूकशिष्यी। इत्यमरः॥
भूष्णामलकी। इति रत्नमाला॥
जड़िमा, [न] पुं, (जड़स्य भावः। “वर्षेड्ढादिभ्यः
अच् च।” ५।१।१२३। इति इमनिच्।)
जड़ता। तस्य लक्षणं यथा,—
“इष्टानिष्ठापरिज्ञानं ब्रज प्रवेक्ष्युत्तरम्।

अनुक्त

दर्शनश्रवणाभ्यां जडिमा सोऽभिधीयते ॥

इत्युक्तलनीलमभिः ॥

जडुः, पुं, (जटुलः एषोऽरादिवात् टस्य जडम् ।)

देहस्थितितलकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जटु, स्त्री, (जायते वृक्षादिभ्य इति । जन + "प्रति-
पाटिनमिमजनामिति ।" उणां १ । १६ ।

इति उः तोऽन्तादेशश्च ।) वृक्षनिर्यासविशेषः ।

जौ इति ला इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

रां चा २ ला चा ३ यावः ४ अलक्तः ५ हुमा-

मयः ६ । इत्यमरः । ६।२।१२५ ॥ रचा ७ । इति

रभसः ॥ कौटणा ८ क्रिमिजा ९ जटुका १०

जटुका ११ गवाधिका १२ । इति रत्नमाला ॥

जटुकम् १३ यावकः १४ अलक्तकः १५ रक्तः १६ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ पल्लवा १७ लमिः १८

वरवर्णिनी १९ । इति अटधरः ॥ (यथा, महा

भारते । १ । १४७ । १५ ।

"जिह्वन् सोऽस्य वसाम्बं सर्पिर्जनुविमिश्रितम् ॥")

जटुकं, स्त्री, (जटु इव कायतीति । के + कः ।)

हिङ् । (जटु एव । स्वार्थे कन् ।) लाचा ।

इति मेदिनी । के, ६१ ॥

जटुका, स्त्री, (जटु इव आलक्ष्या कायतीति ।

के + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति

कः ।) जनीनामगन्धद्रवम् । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ चर्मचटिका । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, वेदकचक्रपाणिनसंग्रहेऽपसाराधिकारे ।

"जटुकाश्रुता तद्दृष्ट्वैवा वस्तरोमभिः ।

अपसारहरो लेपो मूत्रसिद्धार्थश्च ॥")

पर्यटी । इति भावप्रकाशः ॥ लताविशेषः । सा

तु मालवे प्रसिद्धा । तस्याः पर्यायाः । जटु-

कारी २ जननी ३ चक्रवर्तिनी ४ त्रिंशत्फल ५

निशाब्दा ६ बहुपुत्री ७ सुपुत्रिका ८ राज-

वृक्षा ९ जनेष्टा १० कपिकक्षुफलपमा ११

रञ्जनी १२ स्रग्मवल्ली १३ भ्रमरी १४ लण-

वत्तिका १५ विज्जुलिका १६ लण्वद्धा १७

ग्रन्थिपर्णा १८ सुवर्चिका १९ तरवल्ली २०

दीर्घफला २१ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् ।

तिक्तत्वम् । रक्तपित्तकफदाहलघ्नाविघनाशि-

त्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ जटुकापि पाठः । निशाब्दाश्रुता-

रुहयोरित्यत्र क्रमेण निशाब्दा वृक्षरुहा च

पाठः ॥ (लाचा । तत्पर्याया यथा,—

"कौटजा क्रिमिजा लाचा जटुका च गवाधिका ॥

इति वेदकरत्नमालायाम् ॥)

जटुकारी, स्त्री, (जटु करोतीति । जटु + कृ +

"कर्मण्यश्च ।" ३ । २ । १ । इत्यञ् ततः स्त्रियां

ङीष् ।) जटुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्या जटुकाशब्दे आख्याताः ॥)

जटुजत्, स्त्री, (जटु करोति उत्पादयतीति ।

ज + कृप् । जतोः कृदिति वा ।) जनीनाम-

गन्धद्रवम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥

(अस्याः पर्याया यथा,—

"पर्यटी रञ्जना लक्ष्मा जटुका जननी जनी ।

अनुक्त

जनः

जटुकादिष्वस्यार्थं जटुकाशब्दवर्तिनी ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

जटुलका, स्त्री, (जटु इव लक्षा ।) पर्यटी ।

इति भावप्रकाशः ॥

जटुनी, स्त्री, (जटु इव नयति जलाकारेण प्राप-

यति संश्लिष्टमिति । नी + कृप् । अस्याः

संज्ञायात् द्रवस्य जटुवद्भावान्न्यात्वम् ।) चर्म-

चटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जटुपुत्रकः, पुं, (जटुनिर्मितः पुत्र इव । इवार्थे

कन् ।) पाशकगुटिका । नयः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

जटुमन्त्रिः, पुं, सुप्तोरोगविशेषः । (जटुल इति

भाषा ॥) तस्य निदानं यथा,—

"समस्तुत्सन्नमरणं मल्लं कपरक्तजम् ।

सहजं लघ्नं चैकेषां लघ्नी जटुमन्त्रिणः सः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

तच्चिकित्सा यथा—

"चर्मकीलं जटुमन्त्रिं मशकान् तिलकालकान् ।

उत्तुल्य शस्त्रेण दहेत् चारामिध्यामशेषतः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

जटुरसः, पुं, (जटुनी रसः ।) अलक्तकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (विट्तिरस्यालक्तकशब्दे

ज्ञातया ॥)

जटुका, स्त्री, (जटुका निपातनात् दीर्घः ।)

जनीनामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥

चर्मचटो । इति शब्दरत्नावली ॥

जटु, स्त्री, (जायते वाटुरस्मात् । जटु + "जटु-

द्वयश्च ।" उणां ४ । १०२ । इति रत्नकारस्य

तकारश्च ।) स्तन्यसन्धिः । इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ॥

पाखुरा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । १७ । २२ ।

"नैः स विद्धो महाबाहुः प्रतुल्यः समरे स्थितः ।

जटुदेशे भ्रष्टं वीरो जवासीद्वन्द्वे तदा ॥")

जटुकं, स्त्री, (जटु एव । स्वार्थे कन् ।) जटु ।

इति शब्दरत्नावली ॥

जटुशकं, स्त्री, (जटुरूपमशकम् ।) शिलाजटु ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

जन, ई म य ड जनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा-आत्म-अकं-सेट् ।) ई, जातः । म,

जनयति । य ड, जायते जन्यते । जनिर्जनः ।

प्रादुर्भावे इति प्राश्नः । प्रादुर्भावः स्फुटीभावः ।

प्राकाश्यं प्रादुराविः स्यादित्यमरः । बीजा-

दङ्कुरो जायते पत्रकाष्ठादिभेदेन प्रकाशते

इत्यर्थः । प्रादुर्भावोऽसदुत्पत्तिरिति केचित् ।

घटो जायते । इति दुर्गादायः ॥

जन, म लि र जनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(क्री-परं-अकं-सेट् ।) म, जनयति । लि, जनति ।

रवेदिकः । इति दुर्गादायः ॥

जनः, पुं, (जायते इति । जन + जन् ।) लोकः ।

(यथा, महाभारते । १ । १४६ । ६ ।

"अथ प्रवर्तते तुल्ये निशि सुप्ते जने तथा ।

तदुपादीपयत् भीमः शैते यत्र पुरोचनः ॥")

जनका

महर्लोकार्हलोकः । पामरः । इति मेदिनी ।
ने, ६ ॥ (असुरविशेषः । जनार्दन इति शब्द-
दर्शनात् ॥)

जनकः, पुं, (जनयतीति । जन + कृप् + क्तुन् ।)

पिता । राजभेदः । स तु मिथिलाधिपतिः ।

इति मेदिनी । के, ६० ॥ इक्ष्वाकुराजपुत्रो

निर्मिर्विशिष्टं तज्ज्ञा यज्ञं क्षतवान् वशिष्ठकृद-

यज्ञस्थानमागत्य राजानं आहूयामास राजा

तदा निद्रित आसीत् । मुनिस्तु क्रोधात् त्वं

विदेहो भव इत्युक्त्वा तमभिप्रायाप । ततः,—

"दृष्ट्वा विदेहं राजानम्वधयः सर्वे एव ते ।

तच्च ते याज्यामासुर्यावहीर्षा मनोविहः ॥

नरेकस्यापि तं देहमरुचन्नपिपुङ्गवाः ।

वस्त्रैर्माल्यैश्च गन्धैश्च पूज्यमानं सुहृदुर्मुहुः ॥

ऋषयोऽपि महात्मानो निमिदेहं ममस्थिरे ।

अरणिस्तस्य देहात् मय्यानवापि चक्रिरे ॥

मन्त्रहोमेर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेषदा ।

अरण्या मय्यमानायां प्रादुर्भूतो यतश्च सः ॥

अतो मिथिरिति स्थातो जननाञ्जनकोऽभवत् ।

विदेहश्चाभवदयस्मान्वात्मा स महातपाः ॥

तस्माद्विदेहाः प्रोचन्ते सर्वे तद्वंशजा वृषाः ।

एवं विदेहराजस्तु पूर्वको जनकोऽभवत् ॥

मिथिर्नाम महावीर्यो येन सा मिथिलाभवत् ॥"

इति रामायणम् ॥

(ऋषिविशेषः । स तु वैद्यसन्देशभङ्गनयनस्य

प्रणेता । यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ । १६ । १६ ।

"यस्मात् जनको योगी वैद्यसन्देशभङ्गनम् ॥"

शम्भुरासुरस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

१६१ । ४४ ।

"श्रुत्वा तु शम्भुराज्ञां सुतास्ते शम्भुरस्य च ।

समृद्धा निर्ययुः सः प्रतुल्यवधकाव्यया ॥"

इत्युपक्रम्याह ।

"सैनस्कन्धोऽतिसंनख सैनको जनकस्ततः ॥"

उत्पादके, त्रि ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ । १६ । २७

"जनकः सर्वरोगाणां दुर्भारो दाहयो ज्वरः ॥"

जनकतनया, स्त्री, (जनकस्य विदेहपुत्रेस्तनया ।

सीता । इति रामायणम् ॥ (यथा, भेषहृते । १

"यत्तच्छब्दे जनकतनयाञ्जानपुत्रयोर्दकेषु

स्निग्धच्छायातनुषु वसन्ति रामगिर्याश्रमेषु ॥")

जनकनन्दिनी, स्त्री, (जनकस्य नन्दिनी ।) सीता

इति रामायणम् ॥

जनकसुता, स्त्री, (जनकस्य सुता ।) सीता

इति रामायणम् ॥

जनकात्मजा, स्त्री, (जनकस्य आत्मजा ।) सीता

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथाह कश्चित् ।

"युष्मत्कृते खञ्जनगङ्गातानि !

शिरो मदीयं यदि कृतं यातु ।

लूनानि नूनं जनकात्मजायै

दद्यान्नेभापि दद्यान्नानि ॥")

जनकारी, [नृ], पुं, (जनान् किरति आच्छ

दयति खर्वणेति । क आच्छादने + क्तिन् ।

अलक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जननी

जनज्ञमः, पुं, (जनैश्चो गच्छतीति । “ममज्ञ” ३।२।४३ । अथ सुमाममज्ञ ।) चाकालः । इत्यमरः । २।१०।१६ ॥ (यथा, माथे १२।५।३५ । “अवधीजनज्ञम इवैव यदि हतव्यो हवं ननु । अर्थमनुचिवपुरहति न प्रतिमानान्नु नितरां नृपोचिताम् ॥”)

जनता, स्त्री, (जनानां समूहः । जन + “याम-जनवन्धुसूतज्” ४।२।४३ । इति तल् ।) जनसमूहः । इत्यमरः । ३।३।४३ ॥ (यथा, रघौ । ११।८२ । “तत्पुत्रावपि परस्परस्थितौ * वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ । पश्यति स्म जनता दिनात्यये पार्वत्यौ शशिदिवाकराविव ॥” *)

जनस्य भावः ।) जनत्वञ्च । जननं, स्त्री, (जन्यतेऽस्मिन्निति । जन + व्यधिकरणे ल्युट् ।) वंशः । (जन + भावे ल्युट् ।) जन्म । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ (यथा, महाभारत-तन्त्रे । ३।५० । “जननमरणभेदोऽभिर्भि सञ्चितस्वरूपं सकलसुखदुःखं प्रसृज्यते नृमीडे ॥” उत्पत्तिः । यथा, कुमारः । १।४२ ॥ “अन्वोऽप्यशोभाजननादु बभूव साधारणो भूषणभूषणभावः ॥” पुं, जनयति उत्पादयति जीवयति । जन + णिच् + कर्त्तरि ल्युट् । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४६ । ११४ । “जननो जनजन्मादिर्भौमो भीमपराक्रमः ॥” “जन्तून् जनयन् जननः ।” इति तद्भाष्यम् । जनयतीति । जनि + ल्युट् । उत्पत्तिः, त्रि । यथा, महाभारते । ३।३६ । ३५ । “एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ॥”)

जननिः, स्त्री, (जनयति प्राणसुखमिति । जन + णिच् + बाहुलकात् जनिः ।) जननीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जननी, स्त्री, (जनयतीति । जनि + बाहुलकादिति ।) कटिकारादिति वा डोष् । यद्वा, लल्लल्लुटो यङ्गुलमिति ल्युट् टित्वात् डीप् ।) माता । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।३६ । “निरतिशयं गरिमाणं तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः । यत् कमपि पश्यति गर्भं महतामपि यो गुरुर्भवति ॥”) दया । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ जननीनाम गन्धद्रव्यम् । (पर्याया यथा, — “पर्यटो रञ्जना कण्ठा जलुका जननी जननी । जलुकाग्निसंस्पर्शं जलुकाज्ज्वलनी ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) चर्मचटो । इति शब्दरत्नावली ॥ यथिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कटुका । मञ्जिका । अल-क्तकः । जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनमे

जनपदः, पुं, (जनस्य लोकस्य पदं जनपदस्यार्थं यच्च । जनः पदं वस्तु यस्येति वा ।) देशः । (यथा, चाख्यवृत्तके । ३१ । “तन्नेदेकं कुलस्यार्थं यामस्यार्थं कुलं त्यजेत् । यामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥” जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्वणि ६ अध्याये कथितानि अतस्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यानि ॥) जनः । इति मेदिनी । दे, ४८ ॥

जनप्रवादः, पुं, (जनैः लोकेषु प्रवादोऽपवादः ।) लोकापवादः । तत्पण्यायः । कौलीनम् २ विमानम् ३ वचनीयता ४ । इति हेमचन्द्रः । १२।१८४ ॥ (यथा, महाभारते । २।७२।१६ । “जनप्रवादान् सुबहून् श्रव्यन्नापि नराधिपः । द्विया च धर्मसंयोगात् पार्थो दूतमियात् पुनः ॥”)

जनप्रियः, पुं, (जनानां प्रियः ।) धान्यकम् । श्रीभागवतवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लोक-प्रिये, त्रि ।)

जनमेजयः, पुं, (जनान् शत्रुजनान् एजयति प्रतापैः कम्पयतीति । एजृङ् कम्पन + णिच् + “एजेः खश्” ३।२।२८ । इति खश् ततो सुमाममः ।) परीक्षितराजपुत्रः । तत्पण्यायः । राजर्षिः २ पारीक्षितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २।११।६ । “पौरजानपदा लोकाश्चकुस्तं नृपतिं शिशुम् । जन्मेजयनामानं राजलक्षणसंयुतम् ॥” जन्मेजय इति पाठोऽपि कश्चित् दृश्यते । तन्नि-रुक्तिस्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥

अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान् । तत्र अश्वमेधादिकं बहुयशं कृत्वा पित्रवधा-मर्णात् सर्पसत्वं चकार । अत्रेवामौ जरत-कारुपत्येण आसीत्क्रेन प्रार्थितः सर्पसत्वात् विरराम तत्तत्तत्प्रशमनार्थं भारतादिकं श्रुत-वान् । उत्तान्तस्त्वेषः क्रमशः प्रदर्श्यते । यथा, राजावल्यां १ परिच्छेदे । “पारीक्षितस्तदा राजा नीतिमाननीतिभीतिः । पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाङ्घे । कृत्वा पित्रवधामर्णं सर्पार्थं मुनिभिः समम् । नाश्रयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायकः ॥ हयमेधस्तत्तत्क्रे सम्भारैर्बहुविस्तरैः । ब्रह्महत्याभक्तच यामेकालकृते तदा ॥ तत् पापमभवत् तस्य दारुणं पृथिवीपतेः । वैशम्पायनतो वेदव्यासशिष्यात्तपोनिधिः । श्रुत्वा भारतमाख्यानं तत्पापात् सुक्तिमाप सः । चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्यं मुनिर्मलम् । प्रतापीकं सत्तं राज्यं संस्थाप्येवं दिवं गतः ॥” सोमश्रवसस्यधर्मसौ पौरहिताय लनवान् । तत्कथा यथा, महाभारते । १।११—२० । “जनमेजयः पारिषत्तः सह आठभिः कुत-स्त्रे दीर्घमन्त्रमुपास्ते । तस्य आतरस्ययः सुत-सेन उपसितो भीमसेन इति । तेषु तत्तच्च-मुपासीनेज्यागच्छत् सारमेयः । स जनमेजयस्य

जनमे

आठभिरभिहतो रोरुवमाखो मातुः समीप-मुपागच्छत् । तं माता रोरुवमाखमुवाच किं रोहिषि केनास्यभिहत इति । स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य आठभिरभिहतोऽस्मीति । तं माता प्रत्युवाच वक्तुं त्वया तत्ता-पराहं येनास्यभिहत इति । स तां पुनरुवाच नापराध्यामि किञ्चिन्नावेदे हवींषि नावलिह इति । तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखार्ता तत् सच्चमुपागच्छदयच्च स जनमेजयः सह आठभिर्दीर्घं सच्चमुपास्ते । स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽर्थं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्याति नावे-द्यते हवींषि नावलिह किमर्थमभिहत इति । न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्माद्य-मभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टानां भयमाग-मिष्यतीति । जनमेजय एवमुक्तो देवमुन्वा सरमया भृशं संभ्रान्तो विषमश्चासीत् । स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येव पुरो-हितमगुरुत्पर्मन्विच्छमानः परं यत्नमकरोत् यो मे पापहृतां शमयेदिति । स कदाचि-भृगुयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित् खविषये आश्रममपश्यत् । तत्र कश्चिद्वि-रासाञ्जके सुतश्रवा नाम तस्य तपस्यभिरतः पुत्र आसीत् सोमश्रवा नाम । तस्य तं पुत्र-मभिमन्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरहिताय वव्रे । स नमस्कृत्य तन्विसुवाच भगवन्नयं तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्ति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय । पुत्रोऽर्थं मम सर्वाङ्गातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपो-वीर्यसम्भूतो मच्छुक्रपतिवत्तास्तस्याः कुत्रो जातः । समर्थोऽर्थं भवतः, सत्त्वाः पापहृताः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् । अस्य त्वेक-मुपागच्छतं यदेनं कश्चिद्व्याघ्रणः कश्चिदर्थ-मभियाचेत्तं तस्मै यदादयं यदेतद्व्यहसे ततो नयस्तेनमिति । तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्यु-वाच भगवंस्तत्तथा भविष्यतीति ॥ * ॥

अस्य सर्पसत्त्वविवरणकथा यथा देवीभागवते । २।११।४६—६० । “इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जन्मेजयस्तदा । नेत्राभ्यामश्रुपातञ्च चकारातीवदुःखितः ॥ धिक्कामस्तु सुदुर्बुद्धेर्वृथामानकरस्य वै । पिता यस्य गतिं शोरां प्रापः पन्नगपीडितः ॥ अद्याहं मखमारभ्य करोम्यपचितिं पितुः । हत्वा सर्पांसन्दिग्धो दीप्यमाने विभावसौ ॥ आहूय मन्त्रिणः सत्त्वान् राजा वचनमब्रवीत् । कुर्वन्तु यज्ञसम्भारं यथाहं मन्त्रिसत्तमाः । गङ्गातीरे शुभो भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः । कुर्वन्तु मन्त्रपं खस्याः शतसत्तमं मनोहरम् ॥ वेदी यज्ञस्य कर्त्तव्या ममाद्य सचिवाः खलु । तदङ्गत्वे विधियो वै सर्पसत्तः सुविस्तरः । तच्चकस्तु पशुसत्तं होतोत्तमो महासुनिः । श्रीधमाहूयतां विप्राः सत्त्वज्ञा वेदपारगाः । मन्त्रियस्तु तदा चक्रुर्मपमाकौर्विचक्षणाः ।

वज्रस्य सर्वसंस्कारं वेदीं यजस्व विस्तृताम् ।
हवने वर्षमाने तु वर्षायां तत्तुको मतः ।
इत्वं प्रति भयात्तोहं चाहि मामिति चाब्रवीत् ॥
भयभीतं समान्वाह्य स्वासने सन्निवेश च ।
ददावभयमत्यर्थं निर्भयो भव पद्मगः ॥
तस्मिन्प्रशरणं ज्ञात्वा सुनिर्दत्ताभयं तथा ।
उत्तङ्कोष्ठयदुद्दिग्धः सेनं कृत्वा निमलखम् ॥
सुहृत्तदा तत्तुकेण यायावरकुलोद्भवः ।
आस्तीको नाम धर्मात्मा जरत्कारुतुतो मुनिः ॥
तन्नामगत् सुनेर्बालस्तुष्टाव जनमेजयम् ।
राजा तमर्षयामास ब्रह्मा बालं सुपण्डितम् ॥
जनयित्री, स्त्री, (जनयितृ + डीप् ।) माता । इत्य-
मरः । २ । ६ । २६ ॥ (यथा, रघुः । १० । ७० ।
“केकेत्यास्त्रनयो जज्ञे भरतो नाम प्रीलवान् ।
जनयित्रीमलक्षक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥”)
जनरवः, पुं, (जनेषु लोकेषु रवः प्रवादः ।) लोक-
वादः । यथाह लक्ष्मणसेनः ।
“प्रदीवादस्तथो भवति वितथो वापि महतां
तथापुत्रैर्धर्माणां हरति महिमानं जनरवः ॥”
जनलोकः, पुं, (जन एव लोकः ।) महर्लोक-
परिव्रजनम् । यथा,—
“अयं स हि महर्लोकः स्वर्लोकान् परमाद्भुतः ।
कल्याणेषु वसन्त्यत्र तपसा धृतकल्पाः ॥
इत्थं कथां कथयतोर्भवगङ्गायाः प्रिये ।।
चलाहेन विमानमन्त्रजनलोकं निनाय तान् ॥
निवसन्त्यमला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
सनन्दनादा योगीन्द्राः सर्वे ते हृद्गर्भतः ॥
अथे तु योगिनो ये वै ह्यस्य वदन्त्युच्चारणः ।
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्मलाः ॥
महर्लोकः क्षितिरुद्भेदकोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वयेतिसंख्यातो जुनो भूलोकतो जनेः ॥”
इति स्कान्दं काशीखण्डम् ॥
जनवल्लभः, पुं (जनानां लोकानां वल्लभः प्रियः ।)
स्नेहोद्भूतः । इति राजनिघण्टुः ॥ लोक-
प्रिये, त्रि ॥
जनवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु वादोऽपवादः ।) जन-
प्रवादः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ४१६ ।
“भस्मपरुषेऽपि गिरिषी स्त्रीहमयो त्वमुचितेन
सुभगाभि ।
मोवस्वयि जनवादी यदोवधिप्रसूद्वहेति ॥”)
जनश्रुतिः, स्त्री, (जनेभ्यः श्रुतिः श्रवणम् ।) सत्य-
मसत्त्वं वा लोकप्रवादः । तत्पण्यायः । किं-
हन्ती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ३६५ ।
“पुंसां दर्शय सुन्दरि । सुवेष्टुमीषचपामपाकृत्य ।
जायाजित इति स्फुरा जनश्रुतिर्मै यशो भवतु ॥”)
जनस्थानं, स्त्री, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) दृष्ट-
कारणम् । इति अट्टाधरः ॥ दृष्टकारण-
समीपस्थानविशेषः । यथा । इत्याकुराजपुत्रो
दृष्टः शुक्राचार्यकन्वामरजां वजाहृहीत्वा
मैथुनं कृतवान् स सुनिस्तु शुक्ला राजानं

शशाप । यथा,—
“सर्वराजेश राजासौ सभृत्यवलयवाहनः ।
पापकर्म्मसमाचारी वधं प्राप्नुयति दुर्मेतिः ॥
सर्वसत्त्वानि यानीह जगन्मानि स्थिराणि च ।
सर्वेषां पांशुर्वर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ॥
दृष्टस्य विषयो यावत् तावत् सवनमाश्रमम् ।
पांशुभूतमिवाकस्मात् समराचाद्भवति ॥
इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तदाशमनिवासिनम् ।
जनं जनपदस्थान्ते स्थीयतामिदमवोचत ॥
समाहादस्मसाद्भुतः स चापि ब्रह्मतेजसा ।
तस्य दृष्टस्य विषयो विस्मयशैलस्य साधुषु ॥
तदाप्रभृतिं काकुत्स्थः । दृष्टकारणमुच्यते ।
तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते ॥”
इति रामायणम् ॥
(अत्र रावणस्य खरदूषणप्रभृतीनि सैन्या-
न्यासन् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४६ ।
“तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनो ।
विरूपिना श्रपणखा रान्तसी कामरूपिणी ॥”
“जनस्थानं नाम दृष्टकारण्ये रावणवलयनिवेश-
स्थानम् ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)
जना, स्त्री, (जननमिति । जन + बाहुलकात्
अङ् ।) उत्पत्तिः । इति सुग्वोधम् ॥
जनान्तः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्तः ।) देशः ।
इति धनञ्जयः । जला इति पारस्यभाषा ॥
जनान्तिकम्, स्त्री, अपकाशः । इति त्रिकाश-
प्रोपः ॥ (एतन्न लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
“त्रिपताककरेणान्यानपवाग्यान्तरा कथाम् ।
अन्योऽयामन्तरं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्ति-
कम् ॥”)
जनलक्षणोक्तमप्रकाशकथनम् । नाटके एव
अस्य भूमिप्रयोगो दृश्यते ॥ जनस्य अन्तिकम् ।
जनसमीपश्च ॥)
जनाह्वनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥
तन्नामवातपत्तिर्यथा । “मनुद्रान्तवासिनो जन-
नान्नीमुरान् अर्हितवान् जनाह्वनः । अर्हण
वधि अर्हकश्च नन्दादित्वाहनः । किंवा जनै-
र्लोकैर्हन्ति यायते पुरुषार्थानमौ जनाह्वनः ।
अर्ह यातनागतियाचनं कर्मणि अण्ट । किंवा
जननं जनः भावे घञ् । जनं जन्म अर्हयति
हन्ति भक्तस्य मुक्तिदत्वानिति जनाह्वनः ।
किंवा जनान् लोकान् अर्हति हरस्त्विति
संहारकत्वादिति जनाह्वनः । किंवा जनयति
उत्पद्यति लोकान् ब्रह्मरूपेण सृष्टिकर्त्तृत्वा-
दिति जनः जनेभ्यः प्रकृतं पञ्चादन् । अर्हति
हन्ति लोकान् हरस्त्विति संहारकारित्वादिति
अह्वनः जनश्चासौ अह्वनश्चेति जनाह्वनः ।
किंवा जनान् लोकान् अर्हति गच्छति प्राप्नोति
रक्षणार्थं पालकत्वादिति जनाह्वनः ॥” इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ * ॥ गयायां तस्य हस्ते
जीवितस्य पिच्छदानविधिर्यथा,—
“जनाह्वनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिच्छदः ।
आत्मनोऽप्यथवास्त्रे वा सद्यैव तिलैर्विना ॥

जीवता हस्तिर्ममं चर्ये ते विष्णुलोकगाः ।
वसु पिबो मया दत्तस्तव हस्ते जनाह्वनः ॥
यस्य हि हस्ते देयस्तस्मिन् पिबो नूनं प्रभो ॥
एव पिबो मया दत्तस्तव हस्ते जनाह्वनः ॥
अन्तकाले गते मम हस्ते देयो गवाश्विनः ।
जनाह्वनः । नमस्तुभ्यं नमस्ते पिष्टमोक्षदः ॥
पिष्टपात्र नमस्तुभ्यं नमस्ते पिष्टरूपिणी ।
गयायां पिष्टरूपेण स्वयमेव जनाह्वनः ॥
तं दृष्ट्वा पुच्छरीकाक्षं मुच्यते च कश्चनयान् ।
नमस्ते पुच्छरीकाक्ष । कश्चनयविभीचन ॥
लक्ष्मीकान्तः । नमस्तेऽस्तु पिष्टमोक्षप्रदो भव ।
वामजातु च सस्यात् नवा भीमो जनाह्वनम् ॥
आह्वं सपिच्छकं कृत्वा भातभिर्भक्षलोकभाक ।
पिष्टभिः सह धर्मात्मा कुलानाञ्च श्रुतेन च ॥
शिलायां अक्षरूपेण अक्षायत्तात्मना स्थितः ।
लक्ष्मीशो विबुधैः साह्वं तस्माद्देवमयी शिला ॥”
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गया-
माहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ * ॥ शालग्रामशिला-
विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“सशृङ्गचक्राकृगदं जनाह्वनमिहो नमः ।
उपेक्षं गदिनं साविप्रशृङ्गम् । नमोऽस्तु ते ॥”
इति पाश्चात्पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
“आरोम्य भारकरादिच्छेदजमिच्छेदुताग्रनाम ।
ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेदमुक्तिमिच्छेज्जनाह्वनम् ॥”
इति कर्मलोकचनम् ॥
जनाग्रनः, पुं (जनानां प्रति भजयतीति । अग्र +
ल्युट् ।) एकः । इति राजनिघण्टुः ॥
जनाश्रयः, पुं, (जनानां लोकानामाश्रयः ।) मण्डपः ।
इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन + “जनिघमि
भ्यामिण् ।” उणां ४ । १०६ । इति इण् ।
जनिवन्धोश्चेति वृद्धिनिधेयः ।) उत्पत्तिः ।
इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, हृदि-
वंशे । २०८ । ४० ।
“वनस्पत्योषधीश्चैव युगपत् प्रतिप्रद्यसे ।
जालभावाय यमुधार् पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥”
जायते यस्याम् । जन + आधारे इण् ।) नारी ।
माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते मुख
मनयेति । करणे इण् ।) जनानामग्रगण्यम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
जनिका, स्त्री, (जायते वंशो यस्यामिति जनिः ।
ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) अग्र्या । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जनकज्यौ च ॥
जनितं, त्रि, (जनाते स्मिति । जन + णिच् + क्तः ।)
उत्पादितम् । यथा,—
“सनाचरी भवदभानज्जनवादि-
वासन यस्य जनिता सुरेभी रणश्रीः ॥”
इति नैषधम् ॥
(यथा च हरिवंशे । १६१ । ११ ।
“अतोऽहं कामम्यामि त्वां नहि त्वं जनितो मया ।
रूपतो सौम्य । प्रशन्तोः सौदामि नृदि
दुर्मेजा ॥”)

जनुः

जनिता [ज] पुं, (जनयतीति । जन + क्तिप् + टप् । “जनिता मन्त्रे ।” ६। ४। ५६ । इति निपातनात् खिलोपः ।) पिता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १। १२८ । ११-
“अथा हि त्वा जनिता जीजनइसो
रचोदणं त्वा जीजनइसो ”
कश्चित् लौकिकेऽपि दृश्यते । यथा, पञ्चतन्त्रे । १। ८।
“अथायी जीवलोकोऽयं प्रशानमपि सेवते ।
जनितारमपि त्वत्ता निःस्वं गच्छति दूरतः ॥”
जनित्री, स्त्री, (जनिट् + क्तियं डीप् ।) माता ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३। ४८। २।
“न ते माता परि योषा जनित्री
महः पितुर्देम आसिचदये ॥”
यथाच शङ्करजनविष्णुस्तोत्रे ८ ।
“या कृते सत्त्वजातं सकलमपि सहा सन्निधा-
नेन पुंसो
धत्ते या सत्त्वयोगाचरमचरमिदं भूतये भूत-
जातम् ।
धात्री स्यात्री जनित्री प्रकृतिमविज्ञतिं विश्व-
शक्तिं विधात्रीं
त्रिगोविन्दात्मनस्तां विपुलगुणमयीं प्राणनाथां
प्रणौमि ॥”
जनिवः, पुं, (जायतेऽस्मादिति । जन + “जनि
दायुस्मिति ।” उणां ४। १०४ । इति इत्वन् ।)
पिता । इत्युणादिकोषः ॥
जनिवा, स्त्री, (जायतेऽस्याः । जन + इत्वन् ।
अजादिवात् टाप् ।) माता । इत्युणादिकोषः ॥
जनिनीलिका, स्त्री, (जन्वा उत्पत्त्या नीलिका ।)
महानीली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महानीली-
शब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
जनिमा, [न्] पुं, (जन्मते इति । जन + “जनि-
मदभ्यामिमनिन् ।” उणां ४। १४८ । इति
इमनिन् ।) जन्म । इत्युणादिकोषः ॥
जनी, स्त्री, (जायते सन्ततिर्यस्यामिति । जन +
“जनिघसिभ्यामिण् ।” उणां ४। १२८ । इतीण्
जनिवधोच्चेति वृद्धिनिघेधः । तलः कृदिकारा-
दिति डीप् ।) सोममिनी । बध् : (जन + भावे
इण् ।) उत्पत्तिः । (जायते आरोग्यमनया ।
करणे इण् ।) जीवधोभिन् । इति मेदिनी ।
ने ६ ॥ शेषस्य पर्यायः । जनुका २ रजनी ३
जनुकत् ४ चक्रवर्तिनी ५ संसर्षा ६ । इत्य-
मरः । २। ४। १५३ ॥ जनुका ७ जनिः =
जननी ८ । इति भरतः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुण-
पर्यायौ जनुकाशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
जनुः [स] स्त्री, (जन्मते इति । जन + “जने-
रुसिः ।” उणां २। ११६ । इति उरसिः ॥)
जन्म । इत्यमरः । १। ४। ३० ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ४। १७। २० ।
“त्वं राजा जनुषां धेनुस्ते अधिप्रवो
माहिन् यज्जरिजे ॥”
जनुः, स्त्री, (जन्मते इति । जनीभ्याड् जनौ +
वाङ्लुकात् उः ।) जन्म । इत्युणादिकोषः ॥

जनुः

जनुः, स्त्री, (जनु + क्तियां जङ् ।) जन्म । इति
शब्दरत्नावली ॥
जनेष्टः, पुं, (जनानामिष्टः प्रियः ।) सुप्ररुष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जनेष्टा, स्त्री, (जनानामिष्टा प्रिया ।) जनुका ।
वृद्धिनामौघधिः । जातीपुष्पम् । हरिद्रा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
जनोदाहरणं, स्त्री, (जनैरुदाह्रियते कथ्यते इति ।
उत् + आ + हृ + कर्मणि ल्युट् ।) यशः । इति
धनञ्जयः ॥
जनौः, पुं, (जनानवति रचतीति । अव + क्तिप् ।
“ज्जोः भूदशुनासिके च ।” ६। ४। १६ ।
इति ऊट् ततो वृद्धिः ।) जनरक्षकः । इति
सुप्रबोधम् ॥
जनुः, पुं, (जायते उद्भवतीति । जन + “कमि-
मजिजनीति ।” उणां १। ७२ । इति तुः ।)
प्राणी । इत्यमरः । १। ४। ३० ॥ (यथा,
मनौ । ४। २४० ।
“एकः प्रजायते जनुरेक एव प्रजीयते ।
एकोऽनुमुदन्ते सुततमेक एव च दुष्कृतम् ॥”
मनुष्ये बहुवचनान्तः । इति निघण्टुः ॥ यथा,
ऋग्वेदे । १। ६४। ५ ।
“विशं गोपा अस्य चरन्ति जन्मवो
द्विपक्ष यदुत चतुष्पदक्षुभिः ॥”
सोमकस्य राज्ञः पुत्रविशेषः । अस्य विवरण-
मुक्तं यथा, महाभारते । ३। १२७—१२८
अध्यायोः ।
“युधिष्ठिरासौमपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
तस्य भाग्यशतं राजन् । सद्यशीनामभूतदा ॥
स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।
कश्चिन्नासादयामास कालेन महता ह्यपि ॥
कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नतः ।
जनुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत ॥
तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ।
सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान् विश्राम्यते ॥
ततः पिपीलिका जनुं कदाचिददृशत् स्मिचि ।
स दृष्टो यनदन्नादं तेन दुःखेन बालकः ॥
ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन् भृशदुःखिताः ।
प्रावार्य जनुं सहिताः स शब्दस्तुसुलोऽभवत् ॥
तमार्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
अमात्यपर्यटो मध्ये उपविष्टः सहस्रिजा ॥
ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।
तस्मै चत्ता यथावृत्तमाचक्षते सुतं प्रति ॥
त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिन्दमः ॥
सन्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्प्रपः ।
हृत्विजा सहितो राजन् ! सहामात्य उपा-
विशत् ॥

सोमक उवाच ।

धिगन्विहेकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
निष्ठातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥
इदं भाष्याशतं ब्रह्मन् ! परीक्ष्य सहस्रं प्रभो ! ॥

जनुमः

पुत्रार्थिना मया चोदं न तावत् विद्यते प्रजा ॥
एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्रो जनुवर्यं मम ।
यतमानासु सर्वासु किमु दुःखमतः परम् ॥
वयञ्च समतीतं मे सभायस्य द्विजोत्तम ॥
आसी प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥
स्यात् कुम्भे तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।
महता लघुना वापि कर्मणा दुष्करेण वा ॥
हृत्विगुवाच ।
अस्ति चेतादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।
यदि शक्नोषि तत् कर्तुं मय वक्ष्यामि सोमक ! ॥
सोमक उवाच ।
कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।
स्तमेवेति तद्विद्भि भगवन् ! प्रब्रवीतु मे ॥
हृत्विगुवाच ।
यत्नस्य जनुना राज्ञस्त्वं मया वितते क्रतौ ।
ततः पुत्रशतं श्रीमद्विष्यत्यचिरेण ते ॥
वपायां ह्ययमानायां धूममाधाय मातरः ।
ततस्ताः सुमहावीर्यान् जनयिष्यन्ति ते सुतान् ।
तस्यामेव तु ते जनुर्भविता पुनरात्मजः ।
उत्तरे चास्य सौवर्णं लघ्न पार्श्वं भविष्यति ॥
ततः स याजयामास सोमकं तेन जनुना ।
मातरस्तु बलात् पुत्रमपाकार्षुः कृपाम्बिताः ॥
हा हताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमाहताः ।
रुदन्त्यः करुणश्चापि गृहीत्वा दन्तिणे करे ॥
सद्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति ।
कुररीणांमिवात्तानां समाह्वय्य तु तं सुतम् ॥
विश्रस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः ।
वपायां ह्ययमानायां गन्धमाधाय मातरः ॥
आर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुदमन्दन ॥
सर्वाश्च गर्भानलभस्तनस्ताः परमाङ्गनाः ॥
ततो दशसु मांसेषु सोमकस्य विश्राम्यते ।
जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ! ॥
जनुर्व्यष्टः समभवत् अनिजामेव पार्थिव ! ।
स तासामिष्ट एवासीत् न तथा ते निजाः सुताः ॥
तच्च लक्षणमस्यासीत् सौवर्णं पार्श्वं उत्तरे ।
तस्मिन् पुत्रशते चाग्रः स बभूव गुणैरपि ॥”
जनुकम्, पुं, (जनुश्चेतनाविशिष्टः कम्बुरिव ।)
हृत्विशब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जनुका, स्त्री, (जनुभिः कायति प्रकाशते इति ।
के + कः । अजादिवात् टाप् ।) नाङ्गीहिङ्गु ।
लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
“जनुका जलजम्भा च तथा शावरकम्बकम् ॥”
इत्युत्तरस्यानेष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)
जनुघ्नः, स्त्री, (जन्तून् हन्तीति । हन् +
“अमनुष्यकर्तृके च ।” ३। २। ५३ । इति
टक् ।) विडङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थभागे
योनिकम्बचित्कित्सायाम् ।
“पौरिकास्यास्य जनुघ्नं रजन्मज्जनकटफलाः ॥”
हिङ्गु । इति रत्नमाला ॥
जनुघ्नः, पुं, (जन्तून् क्रिमीन् हन्तीति । हन् +
टक् ।) बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्म

जन्तुः, स्त्री, (जन्तु + टिच्वात् डीप् ।) विङ्-
ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुनाशनं, स्त्री, (जन्तून् क्रिमीन् नाशयतीति ।
नश् + शिच् + क्तुः । यङ्ङा, जन्तूनां नाशनं
विनाशो यस्मादिति ।) हिङ् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

जन्तुपादपः, पुं, (जन्तुप्रधानः पादपः ।) कोषान्न-
ट्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुफलः, पुं, (जन्तवः कीटाः फले यस्य ।)
उडुम्बरः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पम्यायो-
ऽस्य यथा, —

“उडुम्बरो जन्तुफलो यद्वाङ्गो हेमदग्धकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

जन्तुमारी, स्त्री, (जन्तून् क्रिमीन् मारयतीति । जन्तु
+ मार + शिच् + “कर्मण्ययञ्” ३।०।१ । इत्यञ् ।
ततो डीप् ।) निम्बकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्तुला, स्त्री, (जन्तून् कीटान् लाति आददा-
तीति । ला + क्तः ।) काश्लण्डम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

जन्तुहन्त्री, स्त्री, (हन्तीति । हन् + क्तृच् स्त्रियां
डीप् । ततो जन्तूनां हन्त्री नाशिका ।) विङ्-
ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्म, [न] स्त्री, (जायते इति । जन + “सर्वधातुभ्यो
मनिन्” । उणां । ४ । १४४ । इति मनिन् ।)
उत्पत्तिः । आद्यक्षणसम्बन्धः । इति तिथि-
तत्त्वभाष्यप्रकरणे आख्यातम् ॥ तथा च ।
“अध्वस्तक्षणेभ्योऽप्यस्य चणयोगो जनमेता ।”

इति सामान्यलक्षणाग्रन्थे शिरोमणिधृतोदय-
नाचार्यकारिका ॥ तत्पर्यायः । जन्मः २ जन-
नम् ३ जनिः ४ उद्भवः ५ । इत्यमरः । १।४।३० ॥

जन्मम् ६ जनी ७ । इति भरतः ॥ प्रभवः ८
भावः ९ भवः १० सम्भवः ११ जन्मः १२ प्रज-
ननम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ जातिः १४ ।

इति जटाधरः ॥ तच्च शुभाशुभकर्मणा भवति ।
यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये ।
“शुभानामशुभानाञ्च कर्मणा जन्म जायते ।
पुण्यक्षेत्रे च सर्वत्र नान्यत्र भुङ्क्ते जनाः ॥” ॥

तस्य क्रमो यथा, —
“ऋतौ विकाशे भवति योनिः कमलवत् सदा ।
गर्भाशयस्ततः शुक्रं धत्ते रक्तसमन्वितः ॥
अन्यत्र काले सकृला योनिर्भवति योविताम् ।
स्युर्दं शुक्रमतो योनीं नेति गर्भाशयं शनेः ॥
ऋतावपि च योनिश्चेद्वातपित्तकषाहता ।
भवेत्तदा विशेषत्वं नैव तस्यां प्रजायते ॥
ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्दोषं योनिर्स्थितम् ।
तदा तद्वायुना स्युर्दं स्त्रीरक्तनैकतां व्रजेत् ॥
निवेकं मानवं स्त्रीणां बीजं प्राप्तं रजस्यथ ।
सुक्तमात्रोऽपि नरकात् स्वर्गाद्वापि प्रपद्यते ॥
विसर्गकाले शुक्रस्य बीजः करणसंघट्टतः ।
धृष्टा प्रविशते योनिं कर्मभिः स्त्रीर्निर्घोषितः ॥
तच्छुक्ररक्तमेकसंभवेकाहात् कलनं भवेत् ।
पश्चाच्छुक्रं कलनं वृद्धुदाकारतां व्रजेत् ॥

जन्म

वृद्धवः सपराजैश्च मांसपेक्षी भवेत्ततः ।
द्विसप्ताहाद्भवत् पेक्षी रक्तमावापिता वृद्धा ॥
बीजस्यैवाङ्कुराः पेक्षाः पञ्चविंशतिरावतः ।
भवन्ति मांसमात्रेण पञ्चधा जायते पुनः ॥
यीवा शिरश्च कण्ठश्च पृष्ठवर्षस्तयोदरम् ।
पाणिपादं तथा पार्श्वं कटिमात्रं तथैव च ॥
मांसद्वयेन सर्वान्नि क्रमशः सम्भवन्ति हि ।
त्रिभिर्मांसैः प्रजायन्ते सर्वान्ङ्कुरसम्यक् ॥
मांसैश्चतुर्भिर्ङ्कुराः प्रजायन्ते यथाक्रमम् ।
स्येयं चतुर्थं चाङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ॥
सुखं नासा च कर्णौ च जायन्ते मांसि पञ्चमे ।
वहे बलस्य वर्णस्य त्वलोन्मास्य सम्भवः ॥
दन्तपङ्क्तिस्तथा गुह्यं जायन्ते च तस्याः पुनः ।
कर्णयोश्च भवेच्छिद्रं घण्टासाध्यन्तरेण च ॥
पायुर्मर्मसुपस्थश्च नाभिश्चैवोपजायते ।
सम्यग्यो ये च गात्रेषु जायन्ते मांसि सप्तमे ॥
मनस्तु चेतनायुक्तो नाडीस्त्रायुसिरास्ततः ।
सप्तमे चारमे चैव त्वक्कांसस्तृतिमानपि ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्बन्धः शिरःकेशसमन्वितः ।
विभक्तावयवः स्युः पुनर्मांसारमेण च ॥
नवमे दशमे मांसि प्रवलेः स्तृतिमारुतेः ।
निःसार्यते बाण इव जन्तुश्चिद्रेण सत्त्वरः ॥
मनसश्चक्षुर्बलवत् यदा गर्भस्थितिर्भवति ।
तदा विकृतिरूपेण पापात्मा हि प्रजायते ॥
पुटद्वयं समासाद्य यदा वहति मारुतः ।
तदा प्रकृते पापिष्ठान् घट्टान् कर्मवद्भङ्गकृतान् ॥
मातरक्तोत्तरा नारी पितुः शुक्रोत्तरो नरः ।
उभयोर्वीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम् ॥”

अन्यत्र ।
“विषमायां तिथौ क्षिप्रं कृष्याद्दीनान् कन्यकाम् ।
समायां पुनर्यं नरं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
वामाङ्गेन भवेन्नारी दक्षिणेन पुमान् भवेत् ।
रक्ताधिव्ये मातरूपं रेतोऽधिव्ये तु पितृकम् ॥
शुक्रशोणितसङ्गतिं वायुना च द्विधा कृते ।
यमौ स्यातां त्रिधा चेति चतुर्धा बहुधापि वा ॥
ततो ह्येनाधिक्यङ्गकुलवामनकादयः ।
जायन्ते सर्पकुलान्मा विहताभ्याश्च योनयः ॥”
तथा च सारकलिकायाम् ।
“गर्भात् कोटिगुणं दुःखं योनियन्त्रनिपीडने ।
संस्कृष्टां तस्य जठराभ्यायमानस्य दंष्ट्रिनः ॥
जायमानः पुरीषास्तद्वृत्तशुक्राविलाननः ।
प्राजापत्येन वातेन पीडमानास्मिन्नस्थनः ॥
अधोमुखो वै क्रियते प्रवलेः स्तृतिमारुतेः ।
क्षेत्रातिश्रान्तिमायाति जठराभ्यामुरातुरः ॥
ततस्तं वेणुवी माया समास्मन्दति मोहिनी ।
तथा विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात् ॥
सृष्टमात्रस्य घोरश्च स्वरः सप्तप्रजायते ।
तेन स्वरं महता महामोहः प्रजायते ॥
कण्ठकैरिव द्विधाः क्रकचेरिव दारितः ।
पूतिब्रह्मप्राप्तिततो घण्टया क्रिमिकी यथा ॥
लङ्कुशुषापरितापः कश्चित्कृति वा रटम् ।
विष्मन्मन्मन्वाद्यश्च गतज्ञानः समाचरेत् ॥

जन्माष्ट

कक्ष्यनेऽपि चाशक्तः परिचर्तेऽप्यनौचरः ।
ज्ञानपात्रादिकाहारमप्याप्नोति परेऽप्या ॥
अनुचिः संस्तरे कक्ष्यकोटदंष्ट्रादिभिक्षया ।
भक्ष्यमात्रोऽपि नैवेद्या समर्थो विनिवारयि ॥
केन बन्धनबद्धोऽहं कारणं किमकारणम् ।
किं कार्यं किमकार्यं वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते ॥
कोऽधर्मः कश्च वै धर्मः कस्मिन् वा वर्तते कथम् ।
किं कर्तव्यमकर्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत् ॥
संस्कृतस्य स्तृतिभ्रंशः शीघ्रं संजायते पुनः ।
रतिः संजायते तूष्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मनि ॥
रक्तो मृदश्च लोकोऽयमकार्यं सम्यवर्तते ।
दंष्ट्रा देहं परित्यज्य नेत्रस्थानमपीच्छति ॥
तस्मात् कोटोऽपि जन्तूनां सुभ्रष्टो जायते भ्रष्टम् ।
न चात्मानं विजानाति न परं न च देवतम् ॥
न श्रयोति परं श्रेयः सति चक्षुषि निक्षति ।
बुद्धौ सत्यां न जानाति बुध्यमानो बुधैरपि ॥
संसारेऽस्मिन्नेति तेन रागलोभवशात्पुनः ॥”

इति सुखबोधः ॥

जन्मं, स्त्री, (जायते इति । जन + बाहुलकात्
मन् ।) उत्पत्तिः । “अनन्तरं नास्तीति मप्रत्यये
जन्म मदनत्वात् । जन्ममदनमपीत्युदाविति
तुक्कुटः । जन्मे पञ्चनवस्थिते कलहरिपुमभ्यमिति
ज्योतिर्वै ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जन्मकीलः, पुं, (जन्मनः कील इव । विष्णुसिंह-
नेन हि जन्माभावात् तयात्मम् ।) विष्णुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्मदः, पुं, (जन्म ददातीति । जन्म + दा + “आतो
ऽनुपसर्गः कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
पिता । इति शब्दरत्नावली ॥

जन्मवर्गः, [न] स्त्री, (जन्मन उत्तपत्तेर्वर्गं पन्थाः ।)
योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जन्मान्तरं, स्त्री, (जन्मनः अन्तरम् ।) परलोकः ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । भावान्तरम् २
प्रेत्य ३ अमृत ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ पर्वणि ।

“मृतं जन्मान्तरं पापमाचरितं मृत् ॥”

अन्यत्र जन्म । मयूरयंकादिवत् समासः ।
पुनर्जन्म । यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८५ ।

“वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवाद्द्विधाः ।

प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्द्विधाः ॥”

जन्माष्टमी, स्त्री, (जन्मनः श्रीलक्ष्मोत्पत्तेरष्टमी
तिथिः ।) भाद्रपदाष्टमी । सा च श्रीलक्ष्मस्य
जन्मतिथिः । सा तु मुख्यचान्द्रिय आवलस्य
लक्ष्माष्टमी गौतमचान्द्रिय भाद्रपदा । तत्र
श्रीलक्ष्मस्य जन्मकालो यथा, ब्रह्मपुराणे ।

“अथ भाद्रपदे मासि लक्ष्माष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतिमे जातः लक्ष्मोऽसौ देवकीसुतः ॥”

विष्णुपुराणे महाभारतौ प्रति भगवद्वाक्यम् ।

“प्राट्टकाले च नभसि लक्ष्माष्टम्यां महाविशि ।

उत्पत्स्यामि नवव्यानु प्रवृत्तिं त्वमवाप्स्यसि ॥

आयस्ये वा नभसे वा रोहिणीवर्षिताष्टमी ।

यदा लक्ष्मं नरेज्ज्वा सा जयन्ती प्रकीर्तिता ॥”

अभिपुराणि ।

“रोहिणीसहिता लण्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
सप्तम्यामर्द्धरात्र्याः कलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभो हरिरीश्वरः ।
तमेवोपवसेत् कालं तत्र कुर्याच्च जागरम् ॥
अविद्यायाश्च सर्गायां जातो देवकीनन्दनः ॥”
इति सप्तम्यवेधे जन्मश्रवणकल्पभेदाद्विरुद्धम् ॥
नवम्यादियोगस्य प्रशंसा यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।
“उद्ध्ये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्जसंयुता ।
अपि वर्षश्रुतिनापि लभ्यते या न वा विभो ! ॥”
पद्मपुराणि ।
“प्रेतयोनिगतानास्तु प्रेतत्वं नाशितस्तु ते ।
येः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्धनधारणं सोमेनापि विप्रपतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोप्यास्तु सुक्तिदा ॥”
उपवासादिकलं यथा, भविष्यपुराणि ।
“एकैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ।
सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।
“मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत् फलं ज्ञानपूजनैः ।
फलं भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कोटिगुणं द्विज ! ॥
तस्यान्तिथौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रियच्छति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन श्रुताब्दे नात्र संशयः ॥”
उपवासाकरणे दोषो यथा, भविष्योत्तरे ।
“श्रावणेऽवहृते पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
वर्षे वर्षे च या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति महाक्रूरा बाली भवति कानने ॥”
स्कान्दे ।
“न करोति यदा विष्णोर्ज्यन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
यमस्य वशमापन्नः स हति नारकी यथाम् ॥”
भविष्ये ।
“तुष्टार्थं देवकीसुनोर्ज्यन्तीसंज्ञकं व्रतम् ।
कर्त्तव्यं चिन्तमानेन भक्ता भक्तजनैः सह ॥
अङ्गुर्धनं नरकं याति यावद्विष्णोस्तुद्देशः ॥”
तत्रोपवासक्रमः, भविष्यपुराणि ।
“पार्थ ! तद्विषये प्राप्ते दन्तधावनपूर्वकम् ।
उपवासस्य नियमं शृङ्गीयाद्भक्तिभावतः ॥
वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नमस्यहम् ॥
अथ कृष्णाष्टमीं देवो नमस्कृत्यरोहिणीम् ।
अर्चयित्वा उपवासेन भोक्तेऽहमपरं हृदि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यज्ञोविन्द ! त्रियोनिजम् ।
तस्मै मुञ्चतु मां चाहि पतितं प्रोक्तसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दध्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशय गौविन्द ! प्रसीद पुत्रवोत्तम ! ॥”
शृङ्गसुप्रकम्प्य ।
“तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या काञ्चनादिविनिर्मिता ।
प्रतप्तकाञ्चनाभा सा देवकी सुतपत्निनी ॥
माञ्चापि बालकं सुगं प्रकृता नीरदच्छविम् ।
वसुदेवोऽपि तत्रैव खड्गचर्मधरं स्थितम् ॥

यशोदा चापि तत्रैव प्रकृतवरकनका ।
बलभद्रस्तथा नन्दो दसो गगंस्तुमुखः ॥
एवं संपूजयेद्भक्ता गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः ।
स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीन्तया ॥
देवकीं वसुदेवश्च यशोदां नन्दमेव च ।
चण्डिकां बलदेवश्च पूज्य पापैः प्रमुच्यते ॥
अर्द्धरात्रे वसोधारां पातयेद्गुह्यसर्पिषा ।
ततो वह्निपतनं घटौ नामादेः करणं मम ॥
कर्त्तव्यं तत्तृणान्नाद्यां प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्या भगवता महोत्सवः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ता तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाञ्च वार्सांसि कुसुमानि च ॥
यद्युद्दिष्टमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ।
यं दत्तं देवकी देवी वसुदेवादजीवतु ॥
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्ते तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
श्रान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विस्मर्येत् ॥
एवं यः कुरुते देवा देवक्या सुमहोत्सवम् ।
वर्षे वर्षे भगवतो मङ्गला धर्मेनन्दन ! ।
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥
पुत्रसन्तानमारोग्यधनधान्यार्द्धमदृश्यम् ।
सम्पत्केनापि यः कुर्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥”
पूजा च मध्यरात्रे गारुडि ।
“कृष्णाष्टम्यां रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्चनं हरेः ॥”
व्रतपारणयोः कालनियमः । एकदिने ज्यन्ती-
लाभे तत्रैवोपवासः । उभयदिने चेत्तदा पर-
दिने । ज्यन्तुलाभे तु रोहिणीयुताष्टम्याम् ।
उभयदिने रोहिणीयुताष्टमीलाभे परदिने तद-
लाभे तु निशीथसम्पत्तिव्यामर्श्या उभयदिने
निशीथसम्पत्त्ये तदसम्पत्त्ये वा परदिने इति ।
उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोर्वसाने पार-
णम् । यदा महानिशायाः पूर्वमेकतरस्याव-
सानमन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा
तदेकतरावसाने पारणं यदा महानिशाया-
सुभयस्थितिसिद्धा उत्सवान्ते पारणम् ॥” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
हरिभक्तिविलासमते तूपवासकालो यथा,—
“जन्माष्टमी पूर्वेविह्वा न कर्त्तव्या कदाचन ।
फलवेधे तु विप्रैश्च । सप्तम्यां चाष्टमीं त्यजेत् ॥
सुराया विन्दुना सृष्टं गङ्गाभ्यः कलसं यथा ।
विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ॥
सङ्गदापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन व्याप्यमेवाशुभं बुधैः ॥
वेधे पुण्यक्षयं याति तमः स्वर्गोद्देशे यथा ।
यच्च वह्निपुराणादौ प्रोक्तं विह्वाष्टमीव्रतम् ।
अवैष्णवपरं तच्च कृतं वा देवमायया ॥”
पारणकालो यथा,—
“यद्वा तिथ्यर्षयोरेव द्वयोरन्ते तु पारणम् ।
समर्पणामशक्तानां द्वयोरैकविद्योगतः ॥
केचिच्च भगवज्जन्ममहोत्सवदिने शुभे ।
भक्तोत्सवान्ते कुर्वन्ति वैष्णवा व्रतपारणम् ॥”

तद्व्रतकथा यथा,—

“एकदा श्रीकृष्णार्चार्थं वशिष्ठः कथितमम् ।
राजा दिलीपः पप्रच्छ विनयाधनतः सुधीः ॥
दिलीप उवाच ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे यस्यां जातो जनार्दनः ।
तत्कथां श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महासुने ! ॥
कथं वा भगवान् जातः शृङ्गचक्रगदाधरः ।
देवकीजठरे विष्णुः किं कर्त्तुं केन हेतुना ॥
वशिष्ठ उवाच ।
शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि यस्माज्जातो जनार्दनः ।
पृथिव्यां त्रिदिवं त्यक्त्वा भवते कथयाम्यहम् ॥
पुरा वसुन्धरा ह्यासीत् कंसाराधनतत्परा ।
स्वाधिकारप्रमत्तेन कंसदूतेन ताडिता ॥
क्रन्दन्ती लज्जिता सापि ययौ घृणितलोचना ।
यत्र तिष्ठति देवेश उमाकान्तो ठवध्वजः ॥
कंसेन ताडिता नाथ ! इति तस्मै निवेदितम् ।
वासुधारां प्रवर्धन्तीं विवर्णामपमानिताम् ॥
क्रन्दन्तीं तां समालोक्य कोपेन स्फुरिताधरः ।
उमया सहितः सर्व्वेर्हं वदन्तेरुदुतः ॥
आजगाम महादेवो विधातुर्भवं तवा ।
गत्वा चोवाच ब्रह्मणं कंसध्वंसनिमित्तकम् ॥
उपायः कृष्यतां ब्रह्मन् ! भवता विष्णुना सह ।
ऐश्वर्यं तद्वचः श्रुत्वा गन्तुं प्राक्कामदात्मभूः ॥
सोरोदे यच्च वैकुण्ठः सुप्तः स भुजगोपरि ।
हंसपृष्ठे समासृज्य हरैरन्तिकमाययौ ॥
तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देवदृष्ट्यैर्हरादिभिः ।
तुष्टाव भगवान् वाग्भिरर्थाभिर्वाग्निदाह्यरः ॥
नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त ! नमोऽस्तु ते ॥
नमः कमलकिङ्कल्कपीतनिर्मलवाससे ।
नमः समस्तदेवानामधिपाय महात्मने ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा प्रत्युवाच जनार्दनः ।
देवा नमस्तुखाः सर्व्वे भवतामागमः कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु देव ! जगन्नाथ ! यस्मादस्माकमागमः ।
कथयामि सुरश्रेष्ठ ! तदहं लोकतारण ! ॥
शूलिदत्तवरोक्ततः कंसराजो दुरासदः ।
वसुधा ताडिता तेन पदाघातेन सृष्टिना ॥
वरं दत्त्वा पुराणायो मायया स प्रवक्षितः ।
भागिनेयं विना राजन् ! शास्ता न भविता तव ॥
तस्माद्ब्रह्म स्वयं देव ! हन्तुं कंसं दुरासदम् ।
देवकीजठरे जन्म लभ गत्वा च गोकुलम् ॥
ब्रह्मणा प्रेषितो विष्णुः प्रत्युवाच पप्रच्छोः पतिम् ।
पार्वतीं देहि देवेश ! अहं स्थित्वागमिष्यति ॥
उमया रमया सार्द्धं शृङ्गचक्रगदाधरः ।
उद्दिश्य मधुरां चक्रे प्रयाणं कंसनाशनम् ॥
देवकीजठरे जन्म लेभे विष्णुर्गदाधरः ।
यशोदाकुक्षिमध्ये तु सर्व्वाङ्गी नृगलोचना ॥
नव मांसांश्च विश्राज्य कुक्षौ नवदिग्भक्तान् ।
भाद्रे मास्यसिते पक्षे अष्टमीसंज्ञया तिथौ ॥

अगमाष्ट

रोहिणीतारायायुक्ता रजनी धनधोरिता ।
 भूमयोगौ तद्विद्युक्ते वारि वर्षति सर्वदा ॥
 तस्यां जातो जगन्नाथः कंसारिर्वसुदेवजः ।
 वैराटे नन्दपत्नी च यशोदाजीजनत् सुताम् ॥
 पुत्रं पद्मकरं पद्मनाभं पद्मदलेक्षणम् ।
 रम्यं चतुर्भुजं शालं प्रकृतक्रमादाधरम् ॥
 तदा क्रन्तितुमारंभे दृष्ट्वा चानकदम्भभिः ।
 तत्रैव वाग्यभूदेवी देवकीमात्रगाचरा ॥
 पुत्रं दृष्ट्वा यशोदायै कथां तस्याः समानय ।
 कंससुरभयात् हि उवाच देवकी तदा ॥
 वैराटं गच्छ विप्रेन्द्र ! हतं प्रत्यर्पितं प्रभो ! ।
 पुत्रं दृष्ट्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानय ॥
 तं दृष्ट्वा कंसराजोऽपि सभायां न हनिष्यति ।
 तस्या वचः समाकर्ण्य वसुदेवोऽतिदुःखितः ॥
 अङ्गे कुमारादाय वैराटाभिमुखं ययौ ।
 यमुना जलसंपूर्णा तत्पथे मध्यवर्तिनी ॥
 अतिश्रोता महावीर्या सुतीक्ष्णोन्मिभयाकुला ।
 तां दृष्ट्वा तप्तटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥
 वसुदेवोऽतिदुःखार्तो विलोक्येतनोऽभवत् ।
 किं करोमि क गच्छामि विधनात्रापि वञ्चितः ॥
 कथमद्य गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम् ।
 हरिणा तत्र सानन्दं मायया वञ्चितः पिता ॥
 चक्षुमात्रं तटे स्थित्वा यमुनामप्यलोकयन् ।
 तेन दृष्ट्वा पुनः सापि क्षीणा जानुवज्रभवत् ॥
 सतः सोऽपि पुरो दृष्ट्वा धावन्तं खलु जम्बुकम् ।
 क्रोडं हत्वा सुतं स्वेरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे ॥
 तं दृष्ट्वा हृष्टचित्तस्तु भगवान् यमुनाजले ।
 मायां हत्वा जगन्नाथो ह्यङ्गात् स पतितः पितुः ॥
 तं सुतं पतितं दृष्ट्वा सूर्यजाजीवने द्विजः ।
 तदा क्रन्तितुमारंभे भाले घाल्वा करं ददम् ॥
 विधना वैरिणा ह्यङ्गदुःखितोऽहं प्रवञ्चितः ।
 चाहि मां जगतां नाथ ! पुत्रं देहि सुरोत्तम ! ॥
 जनकं क्रन्तितं दृष्ट्वा कंसारिः क्षपया विभुः ।
 जलक्रोडां समाकर्ण्य पितुरङ्गुलवसन् पुनः ॥
 पथा तेन द्विजश्रेष्ठो गतवान् नन्दमन्दिरम् ।
 सुतं दृष्ट्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानयत् ॥
 सुतामङ्गे तथा सोऽपि गृहीत्वानकदम्भभिः ।
 निजागारं पुनः प्राप्य प्रत्यर्थं तादृशीं सुताम् ॥
 प्रतियुष्य पदे लोहमासीन् पूर्ववदावृतः ।
 देवकी च प्रसूतेति वार्त्ता प्राप्ता सुरारिणा ॥
 आनेतुं प्रहृतो हतः सुतं दहितरश्च वा ।
 आगत्य कंसदूतोऽसौ सुतां नेतुं प्रचक्रमे ॥
 बलादङ्गात् समाक्ष्य देवकीवसुदेवयोः ।
 कंसदूतो गृहीत्वा तां कंसायादर्शयत् पुनः ॥
 दृष्ट्वा तां कंसराजोऽपि सभयोऽभूद्दुरासदः ।
 मुहुकाचनवर्णाभां पूर्ववत्सदृशाननाम् ॥
 दृष्ट्वा कंसो विह्वल्यन्तीं विद्वत्स्फुरितलोचनाम् ।
 आदिदेशासुरश्रेष्ठो वध्न नीत्वा शिलोपरि ॥
 आश्वं जम्बासुरास्ते तु निष्पृष्टुं तां प्रवर्त्तिताः ।
 विद्वद्भयधरा गौरी जगाम शङ्करान्तिकम् ॥
 अन्तरिक्षं च्छ्रवं स्थित्वा कंसं प्रोवाच शङ्करी ।
 तां हन्तुं शीघ्रं जातः पूर्ववत्पुनः संशयः ॥

जन्यः

तत्रातिष्ठ च गमायः कंसारिः सुरक्षितः ।
 क्रोडित्वा बालभावेन कंसं च सं मनो दधौ ॥
 प्राप्तिमात्रेण तं कंसं जघान जगदीश्वरः ।
 एतत् कथितं राजन् ! जगज्जम्बाष्टमीव्रतम् ॥
 य इदं कुरुते राजन् ! या च नारी हरेर्व्रतम् ।
 प्राप्नोत्यैश्वर्यमतुलमिह लोके यद्येष्वितम् ॥
 अन्तकाले हरेः स्थानं दुर्लभं गमिष्यति ।
 एकनेत्रोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ॥
 सप्तजम्बुकतान पापान्मुष्यते नात्र संशयः ।
 वत्सरहादंश्चैव यत् पुण्यं सप्तपार्जितम् ॥
 विफलं तद्वैतं सर्वं पुरा यासेन भावितम् ।
 न द्रष्टव्यं सुखं तेषां नराणां न च योधिताम् ॥
 जयन्ती न कृता येस्तु जागरादिसमन्विता ।
 श्वानश्चैते तु विज्ञेया जयन्तीविसुखा नराः ॥
 योषितश्च न सन्देहः सत्योक्तं तव सुव्रते ! ॥”
 इति भविष्यपुराणे वशिष्ठहोमोपसंवादे
 श्रीकृष्णजम्बाष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥
 जम्बी [न] पुं, (जम्ब अस्त्यस्येति । जम्बन् +
 “जीह्वादिभ्यश्च ।” ५।२।११६। इति इतिः ।)
 प्राणी । इत्यमरः । १।१।४।३० ॥ (यथा,
 भारविः । ११।३० ।
 “जम्बिनीस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव
 चलाचलाम् ।
 भवान्मास वधीत् न्यायं न्यायाधारा हि
 साधवः ॥”)
 जम्बेजयः, पुं, (जनान् शत्रून् रजयति कम्पय-
 तीति । रज + शिच् + “रजः खण् ।” ३।२।०८ ।
 इति खण् ततो समागमात् जनमेजय इति सिद्धे
 श्रुत्यादिह्वादलोपे साधुः ।) जनमेजयराजः ।
 इति श्रीभागवतम् ॥ (एतन्निर्गुण्यथा देवी-
 भागवतस्य । २।११।४६ श्लोकटीकायाम् ।
 “जम्बनेवातिशुद्धेन शत्रून् रजयितवान् यतः ।
 एतद् कम्पने धातोर्हि जम्बेजय इति श्रुतः ॥”)
 जन्यं, स्त्री, (जन्यते इति । जन + “तकिप्रति-
 चतियतिजनिभ्यो यङाभ्यः ।” इति वार्त्ति-
 कोक्ता यत् ।) हट्टः । परीवादः । संग्रामः ।
 इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (यथा, रघौ । ४।७७ ।
 “तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्श्वतोऽयिर्गणैरभूत् ॥”)
 जन्यः, पुं, (जायते जनयति वा । जन + “भञ-
 मेयेति ।” ३।४।६८ । इति कर्त्तरि यत् ।)
 जनकः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (महादेवः ।
 यथा, महाभारते । १३।१७।५६ ।
 “उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालविन ॥”
 देहः । यथा, भागवते । १।६।३१ ।
 “निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
 स्तुष्टाव जन्यं विवृजन् जनाह्वयम् ॥”
 जनस्य जल्पः । जन + “मतजनह्लादिति ।”
 ४।४।६७ । इति यत् । जनजल्पः । इति
 सिद्धान्तकौस्तुभे ।)
 जन्यः, त्रि, (जन्यते इति । जन् + शिच् + कर्मणि
 यत् ।) उत्पाद्यः । यथा,—
 “जनकस्य स्वभावो हि जन्ये तिष्ठति निश्चितम् ।

जपः

यथा श्रीलक्ष्मणादाहं कालीयवधमस्तके ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणकखण्डम् ॥
 (“जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥”
 इति च भाषापरिच्छेदे ५५ ॥)
 जनयिता । (जनौ बध्नुं बहति प्रापयति वा ।
 संज्ञायामिति साधुः ।) नवोद्गाथातिः । नवोद्गा-
 भत्यः । वरस्य स्वर्गः । स तु जामातवत्सलः ।
 इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (जनाय हितः । यत् ।)
 जनहितः । इति व्याकरणम् ॥
 जन्या, स्त्री, (जायतेऽस्याम् । जन् + ययत् यत् वा ।
 मातृतुल्यात्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) मातृवयस्या ।
 इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (यथा, रघौ । ६।१० ।
 “अथाङ्गराजादवतार्य चक्षु-
 र्यांहीति जन्यामवदत् कुमारी ॥”)
 प्रीतिः । इति हिमचन्द्रः ॥
 जन्युः, पुं, (जायते इति । जन + “यजिमनि
 युन्विदसिजनिभ्यो युच् ।” उणां ३।२० । इति
 युच् ।) प्राणी । अपिः । धाता । इति मेदिनी ।
 ये, २६ ॥ (उत्पत्तिः । जम्ब । यथा, हरिवंशे ।
 १२४।४६ ।
 “अन्धताया द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्वथा ॥”)
 जप, कृदुच्चारं वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भां परं-सर्क-सेट् ।) जिहोठादित्यापार-
 रक्षितं शब्दाद्योचिन्तनं कृदुच्चारः । अपत्ति
 मन्त्रं साधकः । इति दुर्गादासः ॥
 जपः, पुं, (जप्यते इति । जप + “यघजपो-
 रनुपसर्गः ।” ३।४।६१ । इति भावे णप् ।)
 विधानेन मन्त्रोच्चारणम् । तद्विधिर्यथा,—
 “नोक्षेण्यपञ्च संकृष्यात् रश्मिः कुर्यादतन्त्रितः ।
 समाहितमनाक्षुण्णीं मनसा वापि चिन्तयेत् ॥
 विधियन्ता जपयन्तो विप्रिष्टो दशभिर्गुणैः ।
 उपायुः स्याच्छतगुणः साधको मानसः स्मृतः ॥
 विना दर्भस्तु यत् खानं यच्च दानं विनोदकम् ।
 असंख्येयान् यदुत्पद्यं सर्वं तदफलं स्मृतम् ॥
 सुताफलैर्विदमेण रुद्राक्षैः स्फटिकैश्च वा ।
 गणना सर्वथा कार्या मन्त्रगङ्गुलिपर्वभिः ॥
 हिरण्यरत्नमणिभिर्गुणैः शतगुणं भवेत् ।
 सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरशुतं भवेत् ॥
 नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशयः ।
 पुत्रजीवकजपस्य परिसंख्या न विद्यते ॥
 दशभिर्जम्बजनितं शतेन च पुरा कृतम् ।
 त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्र्या हन्ति दुष्कृतम् ॥
 दर्भक्षस्तथासीनो दर्भेषूदकपाणिना ।
 प्राहमुखो वर्णयेत् मालां सहस्रं शतमेव वा ॥”
 इत्याद्ये वज्रपुराणे नित्याङ्गिकस्नानविधि-
 नामाध्यायः ॥ तस्यानुष्ठानं यथा,—
 “मनः संभृत्य विषयाज्जन्ताधगतमानसः ।
 न हतं न विलम्बं जपेन्मौक्तिकपटुतिवत् ॥
 जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मानसोपायुवाचिकैः ।
 धिया यदक्षरश्रेणीं बन्धुरपदात्मिकाम् ॥
 उच्चरेदयंस्तुदृश्य मानसः स जपः स्मृतः ।
 जिहोष्ठोच्चारयेत् किञ्चिद्वैतगतमानसः ॥

जपः

किञ्चिद्वचनयोगः स्यादुपायः स जपः स्मृतः ।
मन्त्रसुचारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः ॥
उक्तं जपाद्विशिष्टः स्यादुपायदर्शभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः श्रुतगुणः साहसो मानसः स्मृतः ।
जिह्वाजपः स विज्ञेयः केवलं जिह्वया बुधैः ॥
तत्र वर्ण्यं यथा,—
“विष्णोर्नुतसर्गशङ्कादियुक्तः कर्म करोति च ।
जपाक्षेमादिकं सर्वमपवित्रं भवेत् प्रिये ॥
मलिनान्तरकेषादिमुखदौर्गन्ध्यासंयुतः ।
यो जपेत् दहत्याशु देवता गुप्तिर्नस्थिता ॥
आलस्यं जम्भणं निर्दोषं नित्यं निष्ठीवनं भयम् ।
नीचाङ्गस्यार्धं कोपं जपकाले विवर्जयेत् ॥”
अथ करमालाजपनियमो यथा,—
“तर्जनी मध्यमाङ्गमा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यन्तरेण मध्यमा चेत्कपञ्चिका ॥
पञ्चद्वयं मध्यमाया मेरुखेनोपकल्पयेत् ।
अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ॥
तर्जनीमूलपर्यन्तं दशपर्यन्तं संजपेत् ।
अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्यन्तं संजपेत् ॥”
एतद्वचनानु अष्टोत्तरशतादिविषयम् ।
शक्तिविषये पुनः ।
“अनामिकाजपं पञ्च कनिष्ठादिविपरिचिका ।
मध्यमायाश्च चित्तयं तर्जनीमूलपर्यन्तं ॥
तर्जनीयं तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापहन् ।
अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ॥
मध्यादिमूलपर्यन्तमष्टपर्यन्तं संजपेत् ॥”
श्रीविद्याविषये पुनः ।
“अनामामध्यमायाश्च मूलायाश्च द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च तर्जनीयाश्च पञ्च सुरेश्वरि ! ॥
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम् ।
प्रदक्षिणक्रमदेवि ! जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ॥
कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्जनीमूलपर्यन्तमष्टपर्यन्तं संजपेत् ॥”
इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
“अङ्गुलीर्न विमुञ्च्यते किञ्चिदाङ्गुलं च तले ।
अङ्गुलीनां विद्योगाश्च किमेव स्रवते जपः ॥
अङ्गुल्यग्रे च यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्घने ।
पञ्चसन्धिषु यज्जपं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
गणनाविधिमनुजङ्ग यो जपेत्तज्जपं यतः ।
यज्जपति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्वथा बुधः ॥
हृदये हस्तमारोप्य त्र्यङ्गुलं कृत्वा कराङ्गुलीः ।
आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥”
जपसंख्यायां निषिद्धद्वयं यथा,—
“नास्तैर्हस्तपञ्चैश्च न धान्यैर्न च पुष्पकैः ।
न चन्द्रेण मृत्तिकाया जपसंख्याश्च कारयेत् ॥” * ॥
तत्र विहितद्वयं यथा,—
“लाक्षाङ्गुलीदक्षिणं गोमयश्च करीषकम् ।
गभिर्निर्माय वटिका जपसंख्यान् कारयेत् ॥”
अथ वर्णमालाजपनियमो यथा,—
“सर्विद्वद् वर्णसुखाय पञ्चाक्षरं जपेद्बुधः ।
अकारादिचकारानां विन्दुयुक्तं विभाष्य च ॥

जभ

वर्णमाला समाख्याता अशुलोमविलोमतः ।
पञ्चाक्षरपिभिर्माणा विहितता सर्वकर्मसु ॥
अकारादिचकारानां वर्णमाला प्रकीर्तिता ।
चार्ष्णी मेरुसुखं तच्च कल्पयेन्मुनिसत्तम ! ॥
अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसम्बद्धः ॥” * ॥
तस्य फलं यथा,—
“जपनिष्ठो हि जपेच्छीघ्रं खिलयज्ञफलं लभेत् ।
सर्वेषामेव यज्ञाणां जायतेऽसौ महाफलः ॥
जपेन देवता नित्यं स्तुयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिश्च
शाश्वतीम् ॥
यश्चरन्ः पिशाचाश्च यक्षाः सर्पाश्च भीषणाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥
यावन्तः कर्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च ।
सर्वं ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
माहात्म्यं वाचिकस्येतत् जपयज्ञस्य कीर्तितम् ।
तस्माच्छ्रुतगुणोपायः साहसो मानसः स्मृतः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
जपनं, स्त्री, (जप ह्रस्वचारे + भावे ल्युट् ।) जपः ।
इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते ॥ २ ॥
१. ६६ । ७ ।
“संन्यास एव वेदान्ते वर्तन्ते जपनं प्रति ॥”)
जपपरायणः, त्रि, (जप एव परमयनं आश्रयो
यस्य ।) जपासक्तः । जपनशीलः । यथा,—
“शिवरात्रिव्रतं देव ! पूजाजपपरायणः ।
करोमि विधिवद्भक्तं यद्वाणार्थं महेश्वर । ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
जपा, स्त्री, (जपन्ति तान्त्रिका अनयेति । जप +
अप ततष्टाप् ।) जवापुष्पयुक्तः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २. १३ । तस्य पर्यायगुणाः ।
“ओङ्पुष्पं जपा चाथ त्रिमन्त्रा सारुणा सिता ।
जपा संग्राहिणी केश्या त्रिसन्त्रा कफवातजित् ॥”
इति भावपकाशः ॥
(विशेषश्चास्या जवाशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
जभ, जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) जभनं मेथुनम् । जभति युष्वा ।
इति दुर्गादासः ॥
जभ, इ जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) जभनं मेथुनम् । इ, जभते ।
इति दुर्गादासः ॥
जभ, इ क जभि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-
परं-सकं-सेट् ।) नशीति अन्तर्भूतजपार्थत्वा-
मष्टीकरणे । इ क, जभयति पापं गङ्गा । इति
दुर्गादासः ॥
जभ, इ इ जम्भे । गात्रश्रेष्ठिश्च इति यावत् ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्मं-अकं-सेट् ।)
इ, जभते । इ, जभते । प्रत्ययकाले सृज-
गाङ्गानां सुखेषु कामः प्रतिजम्भतीव । इति
गणजतानिबन्धात् । इति दुर्गादासः ॥
जभ, इ जम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आत्मं-अकं-सेट् ।) जम्भो गात्रश्रेष्ठित्वमिति
गोविन्दभट्टः । इ, जभते लोकः । शुब्ज् जभो-

जम्बीरः

शचीत्येव शुब्ज् आत्मनेपदप्रकारेण सूत्रविधान-
सामर्थ्यात् । इति दुर्गादासः ॥
जम, उ भजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् । उद्दिष्टात् क्वावेट् ।) उ, जमित्वा
जाम्बा । इति दुर्गादासः ॥
जम्, य, पत्री । इति जम्पतीशब्दटीकायां भरत-
धृतनामप्रपञ्चः ॥
जमजौ, त्रि, (यमौ एकत्र सहचरौ सन्तौ जायेते
इति । जम + ड । पृथोदरादित्वात् यस्य जः ।)
यमजौ । इति द्विरूपकोषः ॥
जमदग्निः, पुं, (जमन् हृतभक्षणशीलः प्रखलित
इत्यर्थः । तथाविधोऽग्निरिव । यद्वा, यमदग्निः ।
पृथोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमदग्निसुनिः । इति
द्विरूपकोषः ॥ स तु शृगुवंशोद्भव ऋचीकसुनिपुत्रः
परशुरामपिता च । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य
जम्भविबरणादिकं महाभारते वनपर्वणि ॥ ११५-
११६ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥ असौ च सार्वभौम-
न्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ॥ ५६ ॥ १० ।
“अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महाशुचिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुनो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु संप्रते सुनयोऽत्र तथान्तरे ॥”)
जमनं, स्त्री, (जम भजे + भावे ल्युट् ।) जेमनम् ।
भोजनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
जम्पती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदन्तादि-
गणे पाठात् जायाशब्दस्य जम्भावो निपात्यते ।)
जायापती । इत्यमरः । २ । ६ । १८ ॥ द्विवच-
नान्तोऽयं शब्दः ॥
जम्बालः, पुं, (जम्बु अग्ने + बाहुलकाद्वाजन् ।
यद्वा, जम्ब + भावे घञ् । जम्बं आलासीति ।
ला + कः ।) पङ्कः । इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥
(यथा, श्रीकण्ठचरिते । २ । १० ।
“अवदजम्बालगवेष्टगाय
लतोदमानां खलसैरिभागाम् ।
कवीन्द्रवादिर्जरनिर्भरिण्यं
संजायते अर्थमनोरथम् ॥”)
शैवालः । इति मेदिनी । ले, ६१ ॥ केतक-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
जम्बालिनी, स्त्री, (जम्बालः शैवालोऽस्यस्या इति ।
जम्बाल + इनिः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । १४६ ॥
जम्बिरः, पुं, (जम्बीर + निपातनात् क्त्वः ।)
जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥
जम्बीरः, पुं, (जम्बते भक्ष्यते इति । जम्बु भजे
+ “जम्बीरादयश्च ॥” इति निपातनात् ईरन्
प्रत्ययेन साधुः ।) फलवृक्षविशेषः । जामीर
इति लेबु इति च भाषा । तत्पर्यायः । दन्त-
शूटः २ जम्बः ३ जम्बीरः ४ जम्बलः ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ जम्बी ६ रोच-
नकः ७ शोषी ८ जाणारिः ९ दन्तहर्षकः १०
जम्बीरः ११ जम्बिरः १२ दन्तकर्षकः १३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रेवतः १४ वक्रशोषी १५
दन्तहर्षकः १६ । इति जटाधरः ॥ तस्य युष्वाः ।

जम्बुद्वी

“जम्बीरसुखं गुणैर्वातघ्नविषमनुत् ।
शूलं कासकफघ्नं हिंसादोषघ्नम् ॥
आस्यवेरस्य हृत्पीडावह्निमान्जलीनं हरेत् ।
खल्वजम्बीरिका तद्वत् त्वया हि निवारिणी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तस्य फलस्य गुणाः । अम्बुमधुररसत्वम् । वात-
नाशित्वम् । पथ्यत्वम् । पाचनत्वम् । रोचन-
त्वम् । पित्तबलामिदृष्टिकारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अत्यन्तत्वम् । गुरुत्वम् । सुगन्धि-
त्वम् । दुर्गन्धत्वम् । वह्निकफघ्नविषमनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ पत्रस्य तस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । कफार्तिपित्तामोघनाशित्वम् ।
वर्षावीर्यरक्षिपृष्टिप्रकारित्वम् । मरुवकः ।
अर्जकः । सितार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चन्द्रपत्रमुलसी । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“खरपत्रं तु जम्बीरः प्रस्यपुष्पः फलं भृङ्गकः ॥”)

जम्बुः, ज्बी, (जम्बते इति । जम्भ भजति + “अम्ब-
हन् प्रजम्बति ।” उणा १ । ६५ । इति कू प्रत्य-
येन निपातनात् साधुः । बाहुलकात् ङस्त्वः ।)

जम्बुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
“जम्बुर्ग्राही मधुरकफघ्ना रोचनी वातहारी ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने दशमोऽध्याये ॥)

जम्बु, ज्बी, ज्बी, जम्बफलम् । तत्पर्यायः । जम्बुः २
जाम्बवम् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥

जम्बुकः, पुं, (जम्बतीति । जम्भ भजति + “ऋगया-
दयश्च ।” उणा १ । ३८ । इति कृ प्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) षट्गालः ।
(यथा, महाभारते । १ । १४१ । ४६ ।

“एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको दृष्टमानसः ।

खादति स्म तदा मीसमेकः सम्बन्धनिश्चयात् ॥”)

वह्णः । (जम्बु इव कायतीति । के + कः ।)

वृक्षविशेषः । गोलापजाम इति भाषा ॥ नीचे

त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ श्योनाकप्रभेदः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुवर्णकैतकी । यथा,—

“कैतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः ककचच्छदः ।

सुवर्णकैतकी त्वया लघुपुष्पा सुगन्धिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जम्बुद्वीपः, पुं, (जम्बुद्वीपयोक्तो द्वीपः ।) पृथिव्याः
सप्तद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः । अयं द्वीपः पद्म-
कोषमध्यवर्तिकोष इव लक्ष्ययोजनविस्तीर्णः
पद्मपत्र इव समवर्तुलः लक्षयोजनविस्तृतलवण-
समुद्रेण वेष्टितः । यस्मिन् प्रत्येकनवसहस्र-
योजनायामानि नव वर्षाणि तेषां वर्षाणामष्टौ
सीमपर्वताः सन्ति । * । एषा वर्षाणां मध्ये
इलाहृतवर्षं मध्यवर्ति यस्य मध्यदेशे सुमेरु-
पर्वतः लक्षयोजनोत्सेधः । इलाहृतवर्षस्यो-
त्तरे नीलपर्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुत-
योजनोत्सेधः पूर्वपश्चिमयोः चारसमुद्रावधि
दीर्घः । * । तदुत्तरे रण्यकवर्षं तदुत्तरे श्वेत-
पर्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोज-
नोत्सेधः पूर्वपश्चिमयोः चारसमुद्रावधि दीर्घः
देवैर्नीलपर्वतात् किञ्चिदधिकदशांशिन न्यूनः । *

जम्बुद्वी

तदुत्तरे हिरण्यवर्षं तदुत्तरे शङ्खवर्षं पर्वतः
तस्य विस्तारादयः श्वेतपर्वतवत् देवैः श्वेत-
पर्वतात् किञ्चिदधिकदशांशिन न्यूनः । * ।
तदुत्तरे कुम्भवर्षं तदुत्तरे लवणसमुद्रः । इला-
हृतवर्षस्य दक्षिणे निषधपर्वतः द्विसहस्रयोजन-
विस्तीर्णः अयुतयोजनोत्सेधः पूर्वपश्चिमयोः
चारसमुद्रावधि दीर्घः । * । तदक्षिणे हरिवर्षं
तदक्षिणे हेमकूटपर्वतः अस्य विस्तारादयो
निषधवत् देवैः निषधात् किञ्चिदधिकदशांशिन
न्यूनः । तदक्षिणे हिमालयपर्वतः अस्य विस्त-
ारादयः पूर्ववत् देवैः हेमकूटपर्वतात् किञ्चि-
दधिकदशांशिन न्यूनः । * । तदक्षिणे भारत
वर्षं तदक्षिणे चारसमुद्रः । इलाहृतस्य पश्चिमे
माख्यवान् पर्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुत
योजनोत्सेधः उत्तरदक्षिणयोनौ लनिषधपर्वता-
वधि दीर्घः । * । तत्पश्चिमे केतुमालवर्षं तत्-
पश्चिमे लवणसमुद्रः । इलाहृतस्य पूर्वं गन्ध-
मादनपर्वतः अस्य विस्तारादयो माख्यवन्त ।
तत्पूर्वे भद्रान्नवर्षं तत्पूर्वे लवणसमुद्रः । * ।
मेरोः पूर्वादिचतुर्दिक्षु मन्दरमेरुमन्दरसुपा-
र्श-कुसुदनामानः पर्वतास्तिष्ठन्ति । तेषु चतुर्ण्य-
कहस्रयोजनधास्त्वारो वृक्षाः सन्ति । ते सर्वे
देवैः एकादशप्रश्नयोजनपरिमिताः विस्तारे
प्रश्नयोजनपरिमिताः । तेषां प्राग्वाविस्तारः
एकादशप्रश्नयोजनपरिमितम् । तेषु पर्वतेषु इला-
हृतारः पयोमन्त्रिचरसदृशजलाः । एवं नन्दन-
चेन्नरथवेभ्राजकसर्वतोभद्रमंशुकानि चत्वारि
देवोद्यानानि च सन्ति । * । मन्दरोपरिस्थिते-
कादशप्रश्नयोजनोच्चतमस्तकात् पर्वतः पद्मवत
स्थलानि फलान्यन्तकल्पानि पतन्ति । तेषां
विश्रीयैभानानामतिमधुरसुगन्धिवह्णलक्षण-
रसोदनादण्डोदा नाम नदी मन्दरगिरिप्रश्रवरा-
त्रिपतन्ती पूर्वैरेलाहृतमुपप्रावयति । * । एवं
जम्बुफलानामत्युच्चनिपातविश्रीयैनामनन्मिप्रा-
याणामिभकायनभानां रसेन जम्बूनाम नदी
मेरुमन्दरप्रश्रवरादवनिते निपतन्ती दक्षिणे-
नेलाहृतं वहति । तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका
जम्बरसेनानुविध्यमाना वायुर्कसंयोगविपाकेन
सदासरलोकाभरणं जाम्बवदं नाम स्वर्णं
भवति । * । सुपार्श्वपर्वतस्थो यो कदम्बवृक्षस्तस्य
पञ्चकोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चधामस्थलाः
पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वप्रश्रवरात् पतन्त्यः पश्चि-
मेनेलाहृतमनुमोदयन्ति । * । कुमुदपर्वतोपरि-
स्थितो यो वटवृक्षस्तस्य स्कन्धेभ्यो निर्गताः
पयोदधिघृतमधुगुह्यामादम्बरप्रश्रव्यासनाभरणा-
दियुक्ताः कामदुधा नदाः कुसुदाघात् प्रप-
तन्त उत्तरेनेलाहृतमुपभोजयन्ति । * । तान्
नदान् सेवमानानां प्रजानां वलीपलितजम्बुद-
हौगन्धज्वरामयवृक्षतोष्यवैवर्ण्यपसर्गादय-
स्तापविशेषा न कदाचित् भवन्ति यावज्जीवं
निरतिशयसुखमेव । ऊरुऊरुऊरुऊरुऊरुऊरु
त्रिकूटप्रश्रवराद्विप्रपतन्त्यरुचकनिषधप्रति-

जम्बुद्वी

वासकपिलप्रश्रवैर्दूष्यजावर्धिसहस्रभगनामकाल-
प्ररणीरदादयः पर्वता मेरोर्मूलदेशे परित उप-
कल्पाः । मेरोः पूर्वदिशि उत्तरस्यामहाद्वय-
योजनदीर्घो जठरदेशकूटपर्वतौ तिष्ठतः । तौ
द्विसहस्रयोजनविस्तारौ एवं द्विसहस्रयोज-
नोच्चौ । मेरोः पश्चिमायान्दिशि पवनपारि-
पाचौ पर्वतौ उत्तरस्यां आदाद्वययोजनदीर्घौ
द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ ।
एवं दक्षिणस्यान्दिशि कैलासकरवीरपर्वतौ
पूर्वस्यामहाद्वययोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजन-
विस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवमुत्तरस्यां
त्रिशङ्कमकरपर्वतौ पूर्वस्यामहाद्वययोजनदीर्घौ
द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ ।
एवं वर्षे वर्षे नदाः नद्याश्च बहवः सन्ति । * ।
तच्चापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रं अस्मान्वाहानि
वर्षाणि सर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भूस्वर्ग-
नास्मात्प्राप्तानि । एषु वर्षेषु पुरुषाणां आयु-
रयुतवर्षाणि ते देवकल्पा अयुतवर्षाणि बल-
विश्रष्टाः वसवश्चन्द्रश्रीराः सर्वदा मोदयुक्ताः
सन्ति । येषु देवपतयः सगणाः सज्जीकाः नाना
स्थानेषु स्वैरं विहरन्ति । नवसु वर्षेषु भगवा-
न्मारायणस्तत्तत्पुरुषाणामनुग्रहाय स्वर्ग-
भेदेनाद्यापि सन्निहितो भवति । * । इला-
हृते तु वर्षे भगवान् शिवश्चक एव पुरुषः भवानो
प्रधानार्थद्वन्द्वमेः स्त्रीगणेः परितृतः नारा-
यणस्य सकृन्मगसंज्ञां स्मृतिं ध्यानेन सन्निधाय
स्तुवन्नास्ति । * । भद्रान्नं वर्षं तद्वर्षपतिभद्र-
अवा नाम धर्मसुतः तत्कल्पपतयः पुरुषा भग-
वतो ह्यश्रीर्षाभिधानां स्मृतिं परमसमाधिना
सन्निधाय स्तुवन्ति । * । हरिवर्षं भगवान्नर-
हरिरुपेणास्ति तत्र प्रहारी देवदानवकुलतोय-
स्वरूपः तद्वर्षपुरुषेः सहानन्यभक्तियोगिनो-
पास्ति । * । केतुमालं भगवान् कामदेवस्वरू-
पेण जन्मन्नाः प्रियचकीर्षया आस्ति तद्भगवतो
मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवो
संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दृष्टिभिरुपेता
अहःसु तदभर्तुभिरुपेता उपास्ति । * । हिर-
ण्यवर्षं भगवान् कुर्मन्तनुं विभाणो निवसति
तद्भगवन्मूर्तिं पितृगणाधिपतिर्यमा तद्वर्षपुरुषेः
सह उपास्ति । * । उत्तरकुम्भवर्षं भगवान्
वराहरूपो आस्ति तं भूमिस्तद्वर्षपुरुषेः सह-
स्वर्गलभभक्तियोगिनोपास्ति । * । किमुदधे वर्षं
भगवान् दाशरथी रामरूपेणास्ति तं तच्छरण-
सन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् अवि-
रतभक्तिस्तद्वर्षपुरुषेः उपास्ति । * । भारते वर्षं
भगवान्नरनारायणाख्य आत्मज्ञानिनामनुग्रहा-
याशुकस्यया अयत्नगतस्तपश्चरेति । तन्मूर्तिं
नारदः वर्णाश्रमयुक्ताभिर्भारतवर्षीयप्रजाभिः
सह भगवद्गुभावोपदेष्टुं पञ्चरात्रं सावर्णे-
रुपदेष्टुमाख्यः परमभक्तिभावेन सेवते । * ।
भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरस्वती नद्यः सन्ति ।
अथा, मज्जयः मज्जलप्रव्यः मेनाकः त्रिकूटः

जम्बू:

जम्बू: कूटकः कोलः सद्यः देवगिरिः जम्बू-
नक्षः श्रीशैलः महेन्द्रः वारिधारः विन्ध्यः मुक्ति-
मान् जम्बूगिरिः पारिपाचः प्रीयः पितृकूटः
गोवर्द्धनः देवतकः कज्जुभः नीलः कोकः गोमुखः
रत्नकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसह-
स्रशः शैलाः । * । तेषां नितम्बप्रभवा नदी
ह्यसंख्याताः । यथा, चन्द्रवंशा ताम्रपर्णी अव-
टोदा जलमाला वेद्यायसी कावेरी वेङ्गा पथ-
स्वती शर्करावर्ता तुङ्गभद्रा लण्णवेङ्गा भीमरथी
गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा
नर्मदा कर्मण्वती महानदी वेदव्यतिः जम्बू-
जुङ्गा जिस्सामा गण्डकी वागमती कौशिकी
मन्दाकिनी यमुना सरस्वती वृषावती गोमती
सरयुः ओषधती सुषोमा शतद्रुः चन्द्रभागा
मरुद्वृधा वितस्ता अस्मिनी विश्वा इति महा-
नद्यः । अन्यः प्रोणश्च नदी । * । अस्मिन्
वर्षे लम्बजम्बुभिः पुरुषैः युक्तानि जलजम्बुवर्णानि
स्वारम्भन कर्मणा दिशमानुवनारकगतयो
भवन्ति । * । जम्बुद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपाः
सन्ति सगरात्मनैरश्वमेधेण इमां महतीं परितो
निखनद्विपकल्पिताः । तद्यथा, स्वर्णप्रस्थः
चन्द्रप्रस्थः आवर्तनः रमणकः मन्दहरिणः
पाञ्चजन्यः सिंहखः लङ्का इति । इति श्रीभाग-
वते । ५ । १६ अध्याये । तथा च मार्कण्डेये ५४
अध्याये भातस्य ११२ अध्याये च द्रष्टव्यम् । * ।
ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीपः ।
स तु भूयर्द्धभागः । तस्य दक्षिणे द्वितीयाह-
भागे द्वीपवटुकस्य सप्तसमुद्रस्य च निवेशः ।
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ।

जम्बूलः, पुं, (जम्बुं जम्बुफलं लातीति । ला + कः ।)
जम्बुवृक्षः । केतकवृक्षः । इति विश्वः । (यथा,
सुश्रुते । १ । १६ ।
“अवमन्यः सकण्डको यन्त्रिको जम्बूलस्तथा ।”)
जम्बुवनजं, स्त्री, (जम्बुवनमिव जायते इति ।
जन् + उः ।) श्वेतजवापुष्पम् । यथा,—
“पारिभद्रं पाटला च वज्रकुलं गिरिशालिनी ।
तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरत्नपि ॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यनुतामने ॥”
इति वामनपुराणम् ।

जम्बूः, स्त्री, (जम्बुते भक्ष्यते इति । जसु अदने
+ “अद्भुतं जम्बुति ।” उणा १ । ६५ ।
इति कुः ।) नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ।
वृक्षविशेषः । जाम इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सुरभिपत्रा २ नीलफला ३ श्यामला ४ महा-
स्त्वया ५ राजाह्वा ६ राजफला ७ शुक्रप्रिया ८
मोदमोदिनी ९ । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् ।
मधुरत्वम् । अमपित्तदाहकण्डारिप्रोषणमि-
दोषघ्नासातिसारकफकासविनाशित्वम् । विष्ट-
मित्वम् । रीचनत्वम् । पाचनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः । गुरुत्वम् । खादुत्वम् । शीत-
लत्वम् । अभिसंभूतत्वम् । रुच्यत्वम् । वात-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः । सा दृष्टव-

जम्बू:

सुदमेदेन द्विवर्षा । तत्र दृष्टव्याः पर्यायः ।
महाजम्बूः १ महापत्रा २ राजजम्बूः ३ दृष्टव-
पत्रा ४ । इति रत्नमाला ॥ फलेन्द्रः ५ नन्दः ६
महाफला ७ सुरभिपत्रा ८ । एतत्फलगुणाः ।
विष्टमित्वम् । गुरुत्वम् । रीचनत्वम् । इति
भावप्रकाशः । सुद्रायाः पर्यायः । स्रग्म-
लण्णफला १ दीर्घपत्रा २ मध्यमा ३ । वन-
जम्बुपर्यायः । भूमिजम्बूः १ काकजम्बूः २
नादयी ३ शीतपत्रवा ४ । इति रत्नमाला ॥
स्रग्मपत्रा ५ जलजम्बुका ६ । तत्फलगुणाः ।
ग्राहित्वम् । रुच्यत्वम् । कफपित्तासदाह-
नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः । तत्फलस्य
पर्यायः । जम्बु २ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः ।
१२ । ४ । १६ । (स्वनामख्याता नदी । यथा,
मातृस्ये । १२० । ६७ ।
“मेरोः पार्श्वतः प्रभवति दृष्टव्यप्रभो महात् ।
जम्बूश्च नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्तुतम् ।”)
जम्बुकः, पुं, स्त्री, (जम्बुकः पृष्ठादरादित्वात्
दोर्घः ।) षड्गालः । इति शब्दरत्नावली ॥
जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
जम्बुका, स्त्री, (जम्बूरिव कायतीति । कै + कः ।
अजादित्वात् टाप् ।) काकलीदाया । इति
राजनिर्घण्टः ।
जम्बूलः, पुं, (जम्बुं जम्बुफलं लातीति । ला + कः ।)
जम्बुवृक्षः । केतकवृक्षः । इति मेदिनी । ले, ६४ ॥
(यथा, हरिवंशः । ६६ । १६ ।
“जम्बुजम्बूलवृक्षां कन्दकन्दलभूषितम् ॥”
वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनम् । इति
नीलकण्ठः ।)
जम्बूलमालिका, स्त्री, (जम्बूलस्य वरपक्षीयरमणी-
परिहासवचनस्य मालिका परम्परा ।) कथा-
वरयोर्भूषणचन्द्रिका । इत्युद्गाहृतत्वम् । (यथा,
हरिवंशः । १२३ । २२ ।
“आशीर्भैर्ज्यैष्ठ्या च देवर्षिः लण्णमब्रवीत् ।
अनिरुद्धस्य वीर्याखो विवाहः क्रियतां विभो ।
जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते ॥”)
“जम्बूलं वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचनं तेषां
मालिका श्रेणी ।” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥
जम्बूः, पुं, (जम्बुते जम्बुते इति । जभि गात्र-
विनामे + पचादण् । “रघिजभोरणि ।” ७ । १
६१ । इति तुम् ।) देवभैरवः । (इन्द्र एनं निहत-
वान् ॥ अपरो देवविशेषः । विष्णुरेनं जघान ।
यथा, महाभारते । ३ । १०२ । २४—२५ ।
“असुरश्च महेश्वसो जम्बु इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञभोमकरः क्रूरस्त्वयेव विनिपातितः ॥
एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुच्छदन ॥”
प्रजादपुत्राणामेकतमः । यथा, हरिवंशः । १२५ । ३५ ।
“प्रजादस्य त्रयः पुत्रा विक्रान्ताश्च महाबलाः ।
विरोचनश्च जम्बुश्च कुजश्चैति विश्रुताः ॥”
राक्षसविशेषः । स तु रावणस्यानुचरः । यथा,
महाभारते । ३ । २८४ । रामरावणयुद्धे । २ ।

जम्बा

“पञ्चणः पूतनो जम्बाः खरः श्रीधवशो हरिः ॥”
जम्बाते भक्ष्यतेऽनेनेति । जम्बा + करणे चर्च् ।)
दन्तः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६१ । २ ।
“इमं जम्बसुतं पिब ।” “जम्बसुतं दन्तैरभि-
पुतम् ।” इति तद्भाष्यम् ॥ * । जम्बाते भक्ष्यते
इति कर्मणि चण् ।) जम्बीरः । (यथा,—
“स्याज्जम्बीरो दन्तशूरो जम्बजम्बीरजम्बलाः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ * ।
जम्ब + भावे चण् ।) भक्ष्यम् । इति मेदिनी ।
मे, ४ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६४ । २० ।
“इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा जम्बसाधकाः ॥”)
अंशः । दृष्टुः । तूणः । इति हेमचन्द्रः ।
जम्बकः, पुं, (जम्ब एव । स्वार्थे कन् ।) जम्बीरः ।
इति शब्दचन्द्रिका । (स्वनामख्यातो वृषविशेषः ।
यथा, महाभारते । २ । ३१ । ७ ।
“तत्तत्तन्मन्त्रतीक्ष्णैः जम्बकस्यात्मनं वृषम् ।
ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्ववेदिना ॥” * ।)
जम्बतीति जम्बजजम्ब + एणल् । कासुके,
त्रि ॥)
जम्बका, स्त्री, (जम्बा एव । स्वार्थे कन् ।) जम्बा ।
इति राजनिर्घण्टः ।
जम्बगः, पुं, (जम्बाय भक्षणाय गच्छति भ्रम-
तीति । गम + उः । अतिशयभक्षणशीलत्वात्
तथात्वम् ।) राक्षसविशेषः । यथा,—
“देवा यन्नास्तथा नागा गन्धर्वाश्चरसोऽसुराः ।
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्बगाः खगाः ॥
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।
निराहाराश्च ये जीवाः पापेऽधर्मे रताश्च ये ॥
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥”
इत्याह्निकाचारतत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥
जम्बहिट्, [य] पुं, (जम्बं तदाख्यया प्रसिद्ध-
मसुरं हेष्टीति । हिच् + क्तिप् । जम्बस्य हिट्
इति वा ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । (विष्णुः ।
इति महाभारतम् ॥)
जम्बमेदी, [न्] पुं, (जम्बं भेत्तुं शीलमस्य ।
भिद् + “सुप्यजातो णिनिस्ताच्छीली ।” १ । २ । ७८ ।
इति णिनिः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥
जम्बरः, पुं, (जम्बं भक्षणसार्चं राति ददातीति ।
जम्ब + रा + कः ।) जम्बीरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
जम्बलः, पुं, (जम्बर । रस्य लत्वम् ।) जम्बीरः ।
(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“स्याज्जम्बीरो दन्तशूरो जम्बजम्बीरजम्बलाः ॥”
बृहदेवविशेषः । इति मेदिनी । ले, ६३ ॥
जम्बला, स्त्री, (जम्बं भक्षणं लाति आददा-
तीति । ला + कः ।) राक्षसीविशेषः । यथा,—
“समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्बला नाम राक्षसी ।
तस्याः स्वरयमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वे राजमार्गः ॥
जम्बा, स्त्री, (जम्बाते इति । जभि जम्बायाम् +
भावे चण् । ततः स्त्रियां टाप् ।) जम्बा । इति
राजनिर्घण्टः ।

जम्भारिः, पुं, (जम्भारिदम्भोजयः।) इन्द्रः। यथा “जम्भारिदम्भोजयः।” इत्युत्तर-
नेषधम्। इन्द्रिः। जयम्। इति विन्धः।
(विष्णुः। इति महाभारतम्।)
जम्भी, [न] पुं, (जम्भयति शुभामाख्यादिकं
नाशयतीति। जम्भि क नाशे+णिनिः।)
जम्भीरः। इति शब्दचन्द्रिका।
जम्भीरः, पुं, (जम्भाते अमिष्टद्वयं भक्ष्यते इति।
जम्भ+“गम्भीरादयश्च।” इति ईरन्। ततो
“रघिजभोरचि।” ७।१।६१। इति गुम्।)
जम्भीरः। इत्यमरः। २।४।७६। मरु-
वकः। इति तट्टीकायां भरतः।
जयः, पुं, (जि जये+“एरच्।” ३।३।५६।
इत्यच्।) शुभपराङ्मुखीकरणम्। जित् इति
भाषा। तत्पण्यायः। विजयः२ जयनम्३।
इत्यमरः। २।८।१००। (यथा, मनुः। ७।४४।
“इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम्।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः।”)
अमिमन्थः। (जयतीति। जि+पचाद्यच्।)
जयन्तः। युधिष्ठिरः। इति मेदिनी। ये, २५॥
(एतन्नाम तु विराटयज्ञे ह्यद्रप्रवाससमये जातम्।
यथा, महाभारते। ४।५।३४।
“जयो जयन्तो विजयो जयत्सो जयद्वलः।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः।”)
विजयनन्दनराजः। स तु दत्ताकृष्णोद्भवः।
इति हेमचन्द्रः। ३।३५८॥ श्रीनारायण-
पार्षदः। यथा,—
“एतौ द्वौ पार्षदौ मत्स्यं जयो विजय एव च।
कदर्थोऽन्तर्ध मां यद्वो बद्धक्रातामतिक्रमम्॥”
इति श्रीभागवते। ३।१६।२॥
(सञ्ज्ञाणि भूतानि जयतीति। जीयते संसार-
मनेन वा। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३।
१४६।६७।
“नयो जयः सत्यसन्धो द्वापार्हः सात्वतां पतिः॥”
नागविशेषः। यथा, महाभारते। ५।१०३।१६।
“विरजा धारणश्चैव सुवाहुर्मुखरो जयः॥”
दानवविशेषः। यथा, हरिवंशे। २३४।८३।
“जयो निजुम्भः कुपयश्च दानवो
ररन्तुरेते दश दानवाधिपम्॥”
क्षममन्त्ररीय-ऋषिविशेषः। यथा, भाग-
वते। ८।१३।२१—२२।
“दशमो ब्रह्मसावर्णिर्गुणशोकसुतो मनुः॥”
“हविष्मान् सुजतः सद्यो जयो र्भर्त्सिता
द्विजाः॥”
ध्रुवप्रीयस्य वत्सररुपस्य पुत्रविशेषः। यथा,
तत्रैव ४।१३।१२।
“सुवीर्यैर्वत्सरस्यैष्टा भार्यास्त वडात्मजान्।
पुण्याणि तिम्रकृतुश्च इवमर्त्तं वसुं जयम्॥”
विश्वामित्रपुत्रविशेषः। (यथा, तत्रैव। ६।
१६।३६।
“एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित।
अन्धे चाटकहारीतजयक्रतुमदादयः॥”

जयन्तीगर्भजातः पुत्ररवसः पुत्रविशेषः। यथा,
तत्रैव। ६।१५।११।
“ऐलस्य चोन्मृशीगर्भात् षडासन्नात्मजा वृषः॥
आयुः श्रुतायुः सत्यायुः रयोऽयं विजयो जयः॥”
राजर्षिविशेषः। यथा, महाभारते। २।८।१४।
“तस्यां राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः।
यमं वैस्वतं तात। प्रकृष्टाः पथ्युपासते॥”
इत्युपक्रम्याह।
“अज्ञो विजय वेणुश्च दक्षः सञ्जयो जयः॥”
धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः। यथा, तत्रैव। १।
६३।११७।
“जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत॥”
सञ्जयस्य राज्ञः पुत्रः। यथा, हरिवंशे।
२६।२।
“सञ्जयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य चात्मजः॥”
सञ्जयस्य राज्ञः पुत्रः। यथा, भागवते। ६।
१७।१६। [जयः॥]
“कुशात पतिः चाक्षवृद्धात् सञ्जयस्ततः सुतो
दौष्मन्तर्मन्थोः पुत्रविशेषः। यथा, तत्रैव। ६।
२१।१।
“वितथस्य सुनात् मन्थोर्हृत्तत्ततो जयस्ततः॥”
युयुधानपुत्रः। यथा तत्रैव। ६।२४।१४।
“युयुधानः सात्वर्त्तिर्जयस्तस्य कुणिस्ततः॥”
भारतादिशास्त्रविशेषः। यथा, भविष्यपुराणे।
“अष्टादशपरगणानि रामस्य चरितं तथा।
विष्णुधर्मोदिशास्त्राणि शिवधर्मश्च भारत॥”
काणांश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम्।
सौराष्ट्र धर्मे राजेन्द्रः मानवोक्ता महीपते॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः॥”
दक्षिणहारायहम्। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥
वनसरविशेषः। तत्फलं यथा,—
“ललितयाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः।
पीडितास्ते वरारोहे। जये सर्वे न संशयः॥”
जयकोलाहलः, पुं, (जयस्य कोलाहलो यच्च।)
पाशकभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ (जयस्य
कोलाहलः।) जयध्वनिश्च॥
जयज्ज्ञा, स्त्री, (जयधोयिका ज्ज्ञा। विजय-
काले एव वादनादस्य तथात्वम्।) वाद्य-
विशेषः। इति लोकोप्रसिद्धा। जयज्ज्ञा इति
भाषा॥
जयदत्तः, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव। जय-
शीलत्वादेवास्य तथात्वम्।) इन्द्रपुत्रः। इति
हेमचन्द्रः। २।८६॥
जयनं, स्त्री, (जीयतेऽनेनेति। जि+करणे ल्युट्।)
तुरङ्गादिसन्नाहः। (यथा, भाषे। १७।२३।
“सकल्पनं हिरदगणं वरुणिन-
स्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिनः।
त्तरायुजः सयमपि कर्त्तुं नृपाः
पुनः पुनस्तदधिकृतानेतवरन्॥”॥
भावे ल्युट्।) जयः। इति मेदिनी। ने, ६७॥
जयनी, स्त्री, (जयन+जिह्वा डीप्।) इन्द्र-
कन्या। इति शब्दरत्नावली॥

जयन्तः, पुं, (जयतीति। जि+“तृभूवर्जि-
वसीति।” उणां ३।१२८॥ इति अच्।)
इन्द्रपुत्रः। तत्पण्यायः। पाकशासिनः२।
इत्यमरः। १।१।४६॥ ऐन्द्रिः३। इति
मेदिनी। ते, ११०। (यथा, रघौ। ३।२३॥
“उमावृषाङ्गी शरजम्भना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ।
तथा वृषः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशीन तत्समौ॥”
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३।१४६।६८॥
“अर्को वाजसनः शङ्खो जयन्तः सर्वविष्णयो॥”
“अतिशयेनारीन् जयते जयतिस्तुरिति वा
जयन्तः॥” इति तद्भाष्यम्॥ शिवः। (यथा,
मातृस्ये। ५।१०॥
“सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः।
एते सदाः समाख्याता एकादशगणेश्वराः॥”)
चन्द्रः। इति चिकित्साशेषः॥ भीमः। इति
मेदिनी। ते, ११०॥ (एतन्नाम तु हृद्गना
विराटयज्ञवासकाले जातम्। यथा, महा-
भारते। ४।५।३४।
“जयो जयन्तो विजयो जयत्सो जयद्वलः।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः॥”
मरुत्वतीगर्भजातो धर्मपुत्रविशेषः। अयं हि
उपेन्द्र इत्याख्यया प्रसिद्धः। यथा, भागवते।
६।६।८॥
“मरुत्वतीश्च जयन्तश्च मरुत्वत्या अभ्यतुः।
जयन्तो वासुदेवाश्च उपेन्द्र इति यं विदुः॥”
राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेषः। यथा, रामा-
यणे। १।७।२—३।
“अष्टौ बभूवुरीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः।
शुचयश्चानुरक्ताश्च राजलक्ष्येषु निवृष्टाः॥
धृष्टिः यन्तो विजयः सुराष्ट्रो गार्ग्यवर्द्धनः।
अकोपो धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाद्यमोर्ध्ववित्॥”
पञ्चतविशेषः। यथा, हरिवंशे। १२७०।१४।
“ततश्च पञ्चताः सप्त केशवं समुपस्थिताः।
जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपञ्चतः।
महामेघः शङ्खोऽयं इन्द्रजित् नामतः॥”
ज्योतिषोक्तयाजिकयोगविशेषः। यथा,—
“यश्च स्योऽग्नयश्चन्द्रो लयादेकादशे स्थितः।
जयन्तो नाम योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकः॥”
योद्धाप्रवक्तृत्वार्गनधुवविशेषः। तस्य जयन्तं
यथा,—
“आदिताले जयन्तः स्यात् शृङ्गाररससंयुतः।
रुद्रसंस्थाश्चरपद आयुर्वृद्धिकरः परः॥”
इति सङ्गीतदामोदरः॥
जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कल्पयतीति। कै+
कः। ततो ह्रस्वो निपातनात्।) हरिद्रा।
इति राजनिर्घण्टः॥ (दुर्गायाः सखीविशेषः।
यथा, काशीखण्डे। ४७।४६।
“यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका॥”)
जयन्ती, स्त्री, (जयतीति। जि+“तृभूवर्जि-
वसीति।” उणां ३।१२८॥ इति अच्।) ततो गौरा-

जयप

दित्वात् डीप् । गौरी । (यथा, कलिकापुराणी ।
 “जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
 दुर्गा शिवा चमा धात्री स्वाहा स्वाहा नमो-
 रस्तु ते ॥”)
 इन्द्रपुत्री । पताका । इति मेदिनी । ते, १०६ ॥
 वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । जया २ तर्कारी ३
 नादेयी ४ वैजयन्तिका ५ । इत्यमरः । १२।४।६५ ॥
 बला ६ मोटा ७ हरिता ८ विजया ९ खण्ड-
 म्बला १० विक्रान्ता ११ अपराजिता १२ ।
 (यथा, तिथितत्त्वे ।
 “कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कपु ।
 विस्वोऽश्वीको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिकाः ॥”)
 अस्याः गुणाः । मद्गन्धयुक्तत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिभूतनाशित्वम् ।
 कण्डूविशोधनत्वम् । तत्र क्षणा रसायनी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ एतच्छाकस्य गुणाः ।
 गरुडोवनाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वम् ।
 हिमत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 “अतजयन्ती मूलं पिष्टं पीतञ्च गन्धपयमेव ।
 श्वित्रं निहन्ति नियतं रविपारे वैद्यनाथाज्ञा ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञे कुलाधिकारे ॥
 योगविशेषः । यथा, तिथ्यादिसत्त्वे स्कास्त्वम् ।
 “जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः ।
 रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च आवर्त्यतेऽष्टमी ॥
 अर्द्धरात्रादष्टम्योर्द्धं कलयापि यदा भवेत् ।
 जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥”
 (हृदयश्रीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।
 “उज्ज्वलनी वज्रुनी च त्रिस्पृशा पञ्चवर्द्धनी ।
 जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
 हृदयश्रीमहापुण्याः सर्वपापहरा द्विज ! ॥”
 वटिकौवधविशेषः । तद्वयथा,—
 “विषं पाठाश्वगन्धा च वचातालीशपत्रकम् ।
 मरिचं पिप्पलीनिम्बमलाम्बुखं तुल्यकम् ।
 वटिका पूर्ववत्काय्या जयन्तीयोगवाहिका ॥”
 इति जयन्ती वटी ।
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयज्ञे च्वराधिकारे ॥
 जयपत्रं, स्त्री, (जयपत्रकं पत्रम् ।) अश्वमेधीय-
 यद्रघोटककपाले बद्धा लिपिः । तद्वयथा,—
 “त्रैलोक्यविजयी रामो रावणान्तकरः प्रभुः ।
 स हीनितो वाजिमेधे तस्यायं प्रोक्षितः पशुः ॥
 पालितो लक्ष्मणीनैव सुलक्षणविलसितः ।
 संपूज्य च परित्याज्यः सर्वैरिति च संस्कृतम् ॥”
 इति वाशिष्ठरामायणम् ॥ ३॥
 विवाहविषयजयशोधकलिपिः । हिकिर इति
 इज्जराणी भाषा । यथा, अथर्वारतत्त्वे ।
 “यद्वृत्तं अथर्वारात् पूर्वपक्षोत्तरादिकम् ।
 क्रियावधारणोपेतं जयपत्रं त्रिवलं लिखेत् ॥
 पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्नं यदा रूपः ।
 प्रदद्यात्पयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥”
 जयपालः, पुं, (जयं पालयतीति । पालि+
 “कर्मण्यङ्” ॥ १।१।२ । इज्जन् ।) विधिः ।
 विष्णुः । भूपालः । इति ब्रह्मरत्नावली । वृक्ष-

जया

विशेषः । जमालगोटा इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । सारकः २ रेचकः ३ तिमिङ्गीफलम् ४
 दन्तीबीजम् ५ मलद्रावि ६ बीजरेचनम् ७ कुम्भी-
 बीजम् ८ कुम्भिनीबीजम् ९ चण्डाबीजम् १०
 घण्टिनीबीजम् ११ निकम्भाख्यबीजम् १२
 शोधनीबीजम् १३ चक्रदन्तीबीजम् १४ । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचनत्वम् ।
 दीपनत्वम् । क्षमिकफामण्डरामयनाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जयपुत्रकः, पुं, (जयेन विजयेन पुत्र इव काय-
 तीति । के + कः । पुत्रतुल्यप्रीतिप्रदत्वात् तथा-
 त्वम् ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
 जयमङ्गलः, पुं, (जय एव मङ्गलं यस्य । जयेन
 मङ्गलं ब्रह्मादिति वा ।) राजवाद्यस्त्री ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ ध्रुवविशेषः । यथा,—
 “चतुर्विंशतिवर्णाङ्गिः कथितो जयमङ्गलः ।
 शङ्करादीरयोरेव तांसे चाचपुटे च सः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥ *
 ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
 “हिङ्गुलमम्बं स्तनं गन्धकं टङ्गुलं तथा ।
 तान्नं वज्रं मानिकञ्च मेथ्वं मरिचं तथा ॥
 समं सर्वं समाकृत्य द्विगुणं स्वर्गभस्मकम् ।
 तद्वर्द्धं कान्तलोहञ्च रुप्यभस्मापि तत् समम् ॥
 तत्समं पारदसमम् ।
 एतत् सर्वं विचक्षणैर्भावयेत् कनकद्रवैः ।
 शोफालीहलैश्चापि दशमूलरसेन च ॥
 किराततिक्तकाषैश्चिवारं भावयेत् सुधीः ।
 भावयित्वा तु तत् कार्थ्या शुद्धाद्वयमिता वटी ॥
 अथुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् ।
 जीर्णज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम् ॥
 ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
 पृथग्दोषाश्च विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥
 मेहोगतं मांसगतमस्थिमज्जगतं तथा ।
 अन्तर्गतं महाघोरं वह्न्यस्य विशेषतः ॥
 नानादेशोद्भवञ्चैव ज्वरं मुक्तागतं तथा ।
 निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात् ॥
 जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्मितः ।
 बलपुष्टिकरश्चैव सर्वरोगनिवर्हणः ॥”
 इति श्रीजयमङ्गलो रसः ।
 इति भैषज्यरत्नावली ॥
 जयवाहिनी, स्त्री, (जयस्य जयन्तस्य वाहिनी
 यद्वा स्वयंवरसभायां संयामे वा जयं वह-
 तीति । वह + णिनिः । ततो डीप् ।)
 शर्पो । इकाशी । इति हेमचन्द्रः । २।८६ ॥
 जया, स्त्री, (जयतेऽनया । जि + “एरच्” ।
 इति करणे अच् ततश्चाप् ।) दुर्गा । (यथा,
 महाभारते । ६।२२।२२ ।
 “काथायनि महाभागे करालि विजये जये ॥”)
 अस्या शुत्पत्तिर्यथा,—
 “जयः कल्याणवचनो ह्याकारो दाढवाचकः ।
 जयं ददाति सा निजं सा जया परिकीर्तिता ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

जयाश्व

जयन्तीवृक्षः । यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंयज्ञे ।
 “वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजयाश्च यथा ॥”
 तिथिविशेषः । सा तु तृतीयाष्टमीविशेषः ।
 (यथा, ज्योतिषे ।
 “नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥”
 हृदयश्रीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।
 “जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
 हृदयश्रीमहापुण्याः सर्वपापहरा द्विज ! ॥”
 हरीतकी । दुर्गासखी । इति मेदिनी । ये, २४ ॥
 (यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।
 “यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ॥”
 देवी भगवती तु वराहशैले पीठस्थाने जया-मूर्त्या
 विराजते । यथा, देवीभागवते । ७।४०।५२ ।
 “वराहशैले तु जया कमला कमलानये ॥”
 विजया । (यथा, रघुप्रदीपे अजीर्णचिकित्-
 सायाम् ।
 “क्षारचयं कृतगन्धौ पञ्चकोलमिदं शुभम् ।
 सर्वैस्तुल्या जया भृष्टा तद्वर्द्धा शिशुजा जटा ॥”)
 श्रान्तावृक्षः । नीलवृक्षा । अग्निमन्थवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य
 पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपत्नी पणिकारिका ।
 जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥”)
 पत्राकाविशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥
 (ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
 “विषं चिकटं कं सुतं हरिद्रा निम्बपत्रकम् ।
 विडङ्गमष्टमं चूर्णं ह्याग्नौ चैः समं समम् ।
 चणकाभा वटी कार्थ्या स्याज्जया योगवाहिका ॥
 जयन्ती वा जया वाद्य चोरेः पित्तज्वरापहा ।
 सुहामलकयूपेण पथं देयं घृतं विना ॥
 जयन्ती वा जया वाद्य विषमज्वरमुद्घृतेः ।
 सर्वज्वरं मधुयोगैर्गवा मूत्रेण शीतकम् ॥
 चन्दनस्य कषायेण रक्तपित्तज्वरापहा ।
 जयन्ती वा जया वाद्य माचिकेयं च कासजित् ॥
 जयन्ती वा जया वाद्य गोमूत्रेण युतां पिबेत् ।
 हन्त्याशु काकञ्चं कुष्ठं सुलेपेन च तद्वृतम् ॥
 द्विगुणं केतकीमूलं पिष्ट्वा तोयेन पाचयेत् ।
 जयन्ती वा जया वाद्य मेहं हन्ति सुराज्यम् ॥
 जयन्ती वा जया वाद्य मधुना सर्वमेहशुत् ।
 जयन्ती वा जया वाद्य गुडेः कोष्णजलेः पिबेत् ॥
 त्रिदोषोत्थं हरेद्गुल्मं रसो वा नन्दभैरवः ।
 जयन्ती वा जया वाद्य मुख्या सर्वभगवद्गुत् ।
 जयन्ती वा जया वाद्य तक्रेण ग्रहकोप्रशुत् ।
 जयन्ती वा जया वाद्य शङ्खोद्भवैर्निश्चात्यशुत् ॥
 जयन्ती वा जया वाद्य द्रष्टा स्तन्येन चाक्षनम् ।
 आवणं सर्वदोषोत्थं मांसवृद्धिञ्च नाशयेत् ॥”
 इति जयाजयन्ती वटी ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयज्ञे च्वराधिकारे ॥ ३॥
 जयावहा, स्त्री, (जयमावहतीति । आ + वह् +
 अच् ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जयाश्रया, स्त्री, (जयमाश्रयतीति । आ + श्रि +
 अच् ।) ज्वरघ्नीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरा:

जयाडा, स्त्री, (यस्य आडा आखा आडा यस्याः।) भद्रहस्तौष्ठः। इति राजनिर्घण्टः॥

जयी, [त्रि] चि, (जेतुं शीलमस्य। जि+“जि-ट्छिविभौति।” ३।२।१५७। इति इनिः।)

जययुक्तः। विजयी। यथा,—

“जगति जयिनो यस्य विशिखाः।”

इति महिम्नः स्तोत्रम्॥

(यथा, च रघौ। ४।३४।

“पौरुष्यानेवमाक्रामंस्तान् जनपदान् जयी। प्राप तांजीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः॥”)

जयः, [त्रि] जेतुं शक्यः। (“शक्ति लिङ् च।”

३।३।१७२। इति शतौ यत्। गुणः।

“जयजयौ शक्यार्थे।” ६।१।८१। इति।

यान्तादेशः।) जयकरणयोग्यः। इत्यमरः।

०।८।७४॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे। १४।

४।३।२४।

“सोऽयं मनुष्यलोकः पुच्छेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा॥”)

जरटः, [त्रि] (जीर्णत्वमेनेति। जृ वयोहानौ+उणा१।१०२। सृच् बाहुलकात् जृशमोर

पठः इत्यञ्जलदत्तोक्तैरः।) कर्कशः। पाण्डुः।

कठिनः। इति मेदिनी। ठे, १३॥ (यथा,

माघे। ४।२६।

“अयमतिजरटाः प्रकामगुर्वी-

रलघुविलम्बिपयोधरोपरुडाः॥”)

जीर्णः। इति हेमचन्द्रः॥ (उहः। यथा,

भागवते। ६।१।२५।

“म बहुवृद्धयस्तस्मिन्मर्भे कलभापिणि।

निरीक्षमाणस्तस्मीनां सुमुदे जरटो भृशम्॥”

परिणतः। यथा, माघे। ११।१४।

“हिमरुचिररुणिन्ना राजते रथ्यमाने-

जरटकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः॥”)

जरायां पुं। इति विश्वः॥

जरडी, स्त्री, (ज+बाहुलकात् अङ्। ततो गौरादित्वात् डीप्।) लगविशेषः। तत्पण्यायः। गम्भाटिका २ सुनाला ३ जया-अया ४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीत-

त्वम्। सारकत्वम्। दाहरक्तदोषनाशित्वम्।

रुच्यत्वम्। पशूनां दुग्धदाहत्वम्। इति राज-

निर्घण्टः॥

जरङ्ग, स्त्री, (जरयतीति। जृप्+णिच्+लुः।) हिङ्गु। कुष्ठौषधौ। जीर्णं, [त्रि] इति शब्द-रत्नावली॥ (श्वेतजीरकः। पण्याया यथा,—

“अजाजी जरङ्गं दीप्यं मागधी जीरकं सितम्॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जरणः, पुं, (जरयतीति। जृप्+णिच्+लुः।)

जीरकः। (यथा,—

“जीरको जरणो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

लङ्खजीरकः। सौवर्धनजवणम्। इति शब्द-

रत्नावली॥ कसमर्हः। इति राजनिर्घण्टः॥

जरतका

जरणा, स्त्री, (जरण+टाप्।) लग्जजीरकः।

इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०।३७।६।

“भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि॥”)

जरणदमः, पुं, (जरणो जीर्णः दमः।) व्यन्-

कर्णवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

जरणः, [त्रि] (जीर्ण्यतीति। जृ+अण्।)

जीर्णः। इति संहिताप्रसारे उणादिवृत्तिः॥

जरन्, [त्रि] (जृ+अण्।) इत्यमरः। २।६।४०॥

पुरातनम्। इति हेमचन्द्रः॥

जरत्कारुः, पुं, सुनिविशेषः। तत्पण्यायः। याया-

वरः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (एतन्निरुक्ति-

यथा, महाभारते। १।४०। ३—४।

“जरेति क्षयमाहुर्जं दारुणं कारुर्मन्त्रितम्।

शरीरं कारु तस्यासीत्तत्त सधीमाश्रुनैः शनैः॥

क्षययामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते।

जरत्कारुरिति श्रुत्वा। वासुकिर्मगिनी तथा॥”

एतद्विवरणं यथा, देवी भागवते। २।१०। ६-८।

“जरत्कारुर्मनिः शान्तो न चकार गृहाश्रमम्।

तेन दृष्ट्वा वने गर्ते लम्बमानाः स्वपुण्यजाः॥

ततस्तमाहूः कुरु पुत्रद्वारात्

यथा च नः स्यात् परमा हि ह्रतिः।

मर्गे प्रगामः सन् दास्युमुक्ता

वयं मदाचारयुते मुनि वै॥

स तांवाचाय लभे सनामा-

मवाचितां शान्तिप्राप्तुमाद्य।

तदा गृहागममहं करोमि

त्रयीमि तथ्यं मम पुण्यजा वै॥

इत्युक्त्वा तान् जरत्कारुर्गतस्तीर्थान् प्रतिवृजः॥”

अथ मात्राभिप्रायो वासुकिः प्रक्षीपदेशात्

स्वभगिनीं जरत्कारुमेनमर्पयामास। तद्वयथा,

तत्रैव। २।१२। ३५—४५।

“वासुकिस्तु तदाकर्ण्य वचनं प्रक्षयः शिवम्।

वनं गत्वा सुतां तस्मै ददौ विनयपूर्वकम्॥

सनामां तां सुनिर्जाला जरत्कारुवयाच तम्।

अप्रियं मे यदा कुर्यात्तदा तां सन्ध्याम्यहम्॥

वाग्ध्वनं तादृशं कृत्वा सुनिर्जयाह तां स्वयम्।

हत्वा च वासुकिः कामं भवनं स्वं जगाम ह॥

कृत्वा पणकुटीं शुभ्रीं जरत्कारुमह्यावने।

तथा सह सुगवं प्राप रममाणः परस्तपः॥

एकदा भोजनं कृत्वा सुप्रोभो मुनिमत्तमः।

भगिनी वासुकेस्तत्र संस्थिता वरवर्णिनी॥

न सम्प्रोषयितव्योऽहं त्वया कान्तिं। कथंचन।

इत्युक्त्वा तु गतो निदां मुनिस्तां सुदतीं तदा॥

रविरस्तगिरिं प्राप्तः सन्ध्याकाल उपस्थितः।

किं करोमि न मे शान्तिस्त्यजन्मा बोधितः पुनः॥

धर्मलोपभयाक्षीता जरत्कारुगच्छित्यतः।

नोचेत् प्रवाधधाम्येनं सन्ध्याकालो दृष्ट्वा ब्रजेत्॥

धर्मनाशाद्वरं त्यागस्तथापि भरणं भुजम्।

धर्महानिरनराणी हि नरकाय भवेत् पुनः॥

इति सच्चिन्ध सा बाला तं मुनिं प्रत्यक्षेधयत्।

सन्ध्याकालोऽपि सन्नात उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सुव्रतः॥

उत्थितोऽसौ मुनिः कोपात्तातुवाच ब्रजाम्यहम्॥

जरा

त्वन्नु भाल्मृष्टं याहि निद्राविच्छेदकारिणी॥

वेपमानात्रवीङ्गास्वमिच्छा सुनिना तदा।

भावा दत्त्वा यदर्थं तत् कथं स्यादमितप्रभः॥

मुनिः प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुलः॥”

अस्य पुत्रः आस्तीकनामा सुनिप्रवरः। योऽसौ

जनमेजयं गत्वा सर्पसन्नात् निवारयामास।

जरत्कारुमुनेर्विशेषविवरणम् महाभारते

व्यादिपर्वणि ४४—४८ अध्यायेषु द्रष्टव्यम्॥)

जरत्कारुः, स्त्री, मनसादेवी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

(यथा, देवीभागवते। ०।१२। ४७।

“मुनिः प्राह जरत्कारुं तदस्तीति निराकुलः॥”)

जरत्कारुप्रिया, स्त्री, (जरत्कारोः स्नाना-

स्थानस्य मुनेः प्रिया।) मनसादेवी। इति

शब्दरत्नावली॥

जरती, स्त्री, (जरत्+“उगितश्च।” ४।१। ६।

इति डीप्।) उहः। इति राजनिर्घण्टः॥

जरह्वः, पुं, (जरं आसौ गौश्चेति। “गोरतद्वि-

लुकि।” ५।४। ५२। इति टच्।) जीर्ण-

वृषः। तत्पण्यायः। उहोचः २। इत्यमरः।

२।६। ६१॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ४। ८४।

“अकृत्वा पौरुषं या श्रोः किं तथापि सुभोग्यया।

जरह्वः समन्नाति देवाः पगमं हनम्॥”

जरन् स्तोयमाणो गौर्गुणरूपो धर्मः। धर्मरूप

जीर्णवृषः। यथा, महाभारते। १३।४५। ८।

“नेतस्मैह यथासाकं शश्वत्कार्त्तं जरह्वः।

अलमः क्षतपरो सर्वस्तेन पीयाश्रुना सह॥”)

ग्रन्थपञ्चविंशः। यथा,—

“अज्ञातकुलशीलस्य यामो देशो न कस्यचित्।

माञ्छारस्य हि दोषिण हतो ग्रथो जरह्वः॥”

इति हितोपदेशे मित्रलाभपरिच्छेदः॥

जरन्, पुं, (जरतीति। जृ+अण्।) उहः।

इति राजनिर्घण्टः॥

(“वास्तमात्रे जरन् पित्तं शलमाशु व्यपोहति॥”

इति माधवकृतस्मृतिगण्डये शृङ्गाधिकारे॥)

जरन्तः, पुं, (जीर्ण्यतीति। ज+“ज्विगिभ्यां

भक्त्।” उणा१।३। २६। इति भक्त्।) महिषः।

उहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

जरमानः, पुं, (जीर्ण्यति जरायसो भवतीति।

जृ वयोहानौ+“कृन्त्यमानश्च शृङ्गाम्।”

उणा१। ०। ८६। इति जमानच्।) मनुष्यः।

इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

जरा, स्त्री, (जीर्ण्यतया। जृ+“जिद्विभ्रादि

भ्योऽङ्।” ३।३। १०४। इत्यङ्। “अङ्गो-

ऽङ्गि गुणः।” ७।४। १६। इति गुणः।)

वयःजनश्रयमासादवस्थाभेदः। वाङ्मयम्।

“जीर्ण्यतया जरा जृ य वयोहानौ पित्वात् ङः

द्व्योर्गुणिति गुणः।” इत्यमरटीकोप्यां भरतः॥

तत्पण्यायः। विमसा ०। इत्यमरः। २।६। ४१॥

सा तु कालकल्या। यथा—

“कालकल्या जरा साक्षात् लोकसां नाभिनन्दति।

स्वसारं जगहं गृह्युः क्षयाय अवनेश्वरः॥”

इति श्रीभागवतम्॥

एषा भेदप्रभेदेन चतुःषष्टितनः सृताः ।
 नृत्यकन्यासुताश्चैव जरा तस्याश्च कन्यका ।
 जरा च भालभिः सार्द्धं शश्वद्भूमि भूतलम् ॥
 एते नोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयतम् ।
 पलायन्ते न तं दृष्ट्वा वेनतेयमिवोरगाः ॥
 चक्षुर्लक्ष आयासः पादाधस्तेलसंयतम् ।
 कर्णयोर्मूर्ध्नि तेलश्च जरायाधिविनाशकम् ॥
 वमन्ते भ्रमणं यद्विसेवा स्वप्नां करोति यः ।
 बालाश्च संयते काले जरा तं नोपगच्छति ॥
 स्वातन्त्र्यतोदकस्त्रायां संयते चन्दनद्रवम् ।
 नोपयाति जरा तच्च निदाघेनिलसंविनम् ॥
 प्राशय्युणोदकस्त्रायां घनतोयं न संयते ।
 समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
 शरद्रीं न गच्छति भ्रमणन्तत्र वर्ज्यते ।
 स्वातन्त्र्यायी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठते ॥
 स्वातन्त्र्यायी च हेमन्ते काले वद्धिं निधेयते ।
 भद्रो नवाग्रमुखाश्च जरा तं नोपगच्छति ॥
 शिशिरेऽश्वकवद्धिश्च नवोणाग्रश्च संयते ।
 य एवोणोदकस्त्रायां जरा तं नोपगच्छति ॥
 सद्योमार्गं नवाग्रश्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
 एतच्च संयते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
 भद्रो सद्योमार्गं लुण्ठ्यायां पीयते जलम् ।
 नित्यं भुङ्क्ते च तावन्तं जरा तं नोपगच्छति ॥
 दधि ज्येष्ठपौनश्च नवर्गात् तथा गुडम् ।
 नित्यं भुङ्क्ते संयतो यो जरा तं नोपगच्छति ॥
 शुष्कमसिं स्त्रियं दृष्ट्वा बालाकन्तकं दधि ।
 संयतं जरा याति प्रदृष्टा भालभिः सह ॥
 राज्ञो ये दधि संयतो पुंस्त्रिंशश्च रश्मिनाम् ।
 तातुपैति जरा दृष्ट्वा भालभिः सह भुङ्क्ते ॥
 रजस्वा च कुलटा चापीरा जारदूतिका ।
 शूद्रयाजकपत्नी या शूद्रहोना च या सति ॥
 यो हि तासामग्रभोजी ब्रह्महत्यां लभेत् सः ।
 तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तमुपगच्छति ॥
 पापानां याधिभिः सार्द्धं मित्रता सन्ततं ध्रुवम् ।
 पापं याधिजरायां विप्रवीजश्च निश्चितम् ॥
 पापेन जायते याधिः पापेन म्रियते जरा ।
 पापेन जायते देवं दःखं शोको भयङ्करः ॥
 तस्मात् पापं महापेरं दोषवीजममङ्गलम् ।
 भारते सन्ततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ॥
 स्वधर्माचारयुक्तश्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
 गुरुदेवातिथीनाश्च भक्तं सक्तं तपःसु च ॥
 ब्रतोपवासयुक्तश्च सदा तीर्थनिसेवकम् ।
 रोगा दवन्ति तं दृष्ट्वा वेनतेयमिवोरगाः ॥
 एतान् जरा न संयते याधिसंघश्च दुर्जयः ।
 सर्वं बोध्यमसमये काले सर्वं ग्रसिष्यति ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १।१६।३३-५५ ॥
 जराया औषधं यथा, गारुड १६६ अध्याये ।
 “पलाशचूर्णं-समधु गन्धार्ज्यामलकान्वितम् ।
 सर्पिङ्गं पीतमात्रं नरं कुण्डल्यामृतम् ॥
 माधेकेन महादेव ! जरामरणवर्जितः ।
 पलाशबीजं सृष्टं तिलमध्वनितं समम् ।
 सप्ताहं भक्षितं रुद्र ! जरा नयति संशयम् ॥”

अपिच ।

“शृङ्गोक्तं भृङ्गराजस्य चूर्णं
 तिलार्द्रं चामलकार्द्रकश्च ।

सशर्करं भक्षयते गुह्येर्वा
 न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः ॥

अन्वः पश्येन्नमरहितो मत्तमातङ्गगामी
 मृतो वाग्मी श्रवणरहितो दूरशब्दानुसारी ।
 नीरङ्गुली भवति पलितो नीलजीमूतकेशो
 जीर्णा दन्ताः पुनरपि नवाः क्षीरगौरा भवन्ति ॥”

इति भैषज्यरत्नावल्यां भृङ्गराजादिचूर्णम् ॥
 (“क्षीरं जराम्भवं हि प्रवक्ष्याम्यस्य तत् प्रष्टु ॥
 जपन्मध्यपर्वरं वयस्त्रिविधमुत्तरे ।

अथ प्रवक्ष्यामि शुकं प्रायशः ज्ञायते वृणाम् ॥
 रसादीनां संज्ञयाश्च तथेवावश्यसेवनात् ।

वसवोर्ध्वन्द्रियाणां क्रमेणैव परिचयात् ॥
 परिचयादायुषश्चाप्यनाहारात् अमात् क्षमात् ।

जरासम्भवं ज्ञेयं इत्येतेर्हेतुभिरंगम् ॥
 जायते तेन सोऽर्थः क्षीणघातुः सुदम्बलः ।

विषर्गा विजलो दोनः क्षिप्रं व्याधिमयायुते ॥
 एतज्जरा सम्भवं हि ॥”

“जरासम्भवं ज्ञेयं सत्यं चैव कारयेत् ।
 स्त्रिंशदोषपत्रस्य सस्त्रिंशं शोधनं हितम् ॥

क्षीरमर्पिष्ययोगो वस्तयश्चैव यापनाः ।
 रसायनपयोगाश्च तयोर्भोजनमुत्तरे ॥”

इति चरके चिकित्साम्याने त्रिंशदध्याये ॥३॥
 “या च भार्या विरूपाक्षी कमला कलहप्रिया ।

वचनोत्तरपत्नी च सा जरा न जरा जरा ॥”
 इति चाणक्यम् ॥३॥

क्षीरिकावृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राक्षसी-
 विप्रश्च । यथा, श्रीभागवते ।

“अन्यस्यामपि भार्यायां शकले हे दृष्टव्यात् ।
 ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्विते ॥”

जरातुरः, जि, (जरया व्यातुरः ।) जीर्णः ।
 जरातुरोगस्तः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
 नैषधे १।१३५ ।

“मद्रेकुपुत्रा जननी जरीतुरा
 नवप्रसूतिर्जरटा तपस्विनी ।

गतिलघोरिष जनस्तमद्वय-
 सद्यो विधे । त्वां करुणा रुग्ण्डि न ॥”)

जरापुष्टः, पु, (जरया राजस्या पुष्टः ।) जरा-
 सन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

जराभीरुः, पु, (जरातो भीरुः ।) कामदेवः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ २।१८१ ॥ जरामयशोः, जि ॥

जरायुगिः, पु, (जरया राजस्या अपत्यम् । जरा
 + बाहुलकात् णिः । तत्प्राप्तजीवत्यात् तथा

स्युः ।) जरामयः । इति शब्दरत्नावली ॥
 जरायुः, पु, (जरायतेति । जरा + इण् + “क्रिज्-
 रयः णिः ।” उणां १।४ । इति जुग् ।)

येन वैजिती गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः । गर्भ-
 वेष्टगर्भः । औक्षील इति भाषा । नतुपयायः ।

गर्भाशयः २ उल्बम् ३ कलजः ४ । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ३८ ॥

“या तु चर्माकृतिः स्रग्मा जरायुः सा निगदते ॥
 इति महाभागवते भगवतीगीता ॥

अभिजारवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जरायुजः, जि, (जरया जायते इति । जन +
 उः ।) गर्भाशयजातः । स तु दुग्गवादिः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ५० ॥
 “या तु चर्माकृतिः स्रग्मा जरायुः सा निगदते ।

शुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन् संजायते यतः ।
 तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः ॥”

इति महाभागवते भगवतीगीता ॥
 जरासन्धः, पु, (जरया तदास्थया प्रसिद्धया

राक्षस्या कृता सन्धा देहसंयोजनस्य ।)
 चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु दृष्टदधराज-
 पुत्रः । कंसश्चशुरः दृष्टदृष्टे भीमस्ते हतवान् ।

अस्य नामकरणं यथा,—
 “अन्यस्यामपि भार्यायां शकले हे दृष्टव्यात् ।

ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्विते ॥
 जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत् सुतः ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥
 तनूपयायः । बार्हदयिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(अस्य जन्मविवरणं महाभारते सभापर्वणि १७
 अध्याये तथा मृत्युविवरणं तत्रैव २४ अध्याये

द्रष्टव्यम् ॥ अयं हि विप्रचित्तनामकस्यासुर-
 स्थावतारः । यथा, महाभारते । १।६७।४ ।

“विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवधमः ।
 जरासन्ध इति ख्यातः स आसीत् मनुजधमः ॥”

धृतराष्ट्रपक्षाणामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
 १।११७।८ ।

“दृष्टमन्धो जरासन्धः सत्यसन्धः सद्यःसवाक् ॥”
 जरासन्धजित, पु, (जयतीति । जि + कृप् । ततो

जरासन्धस्य जित् जना ।) भीमः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

जरी, [न] जि, (जरास्तस्येति । जरा + इतिः ।)
 दृष्टः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ ॥

जख्यं, क्ख, (जीयतीति । ज + “जृञ्-
 ख्यन् ।” उणां । २ । ६ । इति ऊथन् ।)

मांसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 जर्ध, प्र उक्ता । भर्त्स । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) प्र, जर्धती जर्धन्ती ।
 गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलस्तु शब्द-
 म्नानां आदीपोरिति गुणा विभाषा वेदेष्वचारण-

भेदश्च । भर्त्सस्तत्तन्म । इति दुर्गादासः ॥
 जर्ध, प्र उक्ता । भर्त्स । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) प्र, जर्धती जर्धन्ती ।
 भर्त्सस्तत्तन्म । इति दुर्गादासः ॥

जर्ज, प्र वाणि । भर्त्स । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) प्र, जर्जती जर्जन्ती ।

भर्त्सस्तत्तन्म । इति दुर्गादासः ॥
 जर्जरः, पु, (जर्जति खगुणोनापरात् निन्दतीति ।

जर्ज + बाहुलकात् अरः ।) जर्जजः । (जर्जति
 शब्दं तज्जयतीति ।) शकध्वजः । (जर्जते

निन्दते इति । कर्मणि धकुलवचनादरः ।)

- जलतुरे, जि। इति मेदिनी। रे, १५७॥
(जीर्मे। यथा, महाभारते। ३। ११। ६५।
• “अथ जलरसञ्ज्ञां व्याविहृणयनाम्बरम्।
भूतले भूमयामाम वाक्पथेऽसुवाच ह॥”
विदीर्णे। यथा, माधे। ४। २३।
“कृत्वा पुंषतपातसुचैर्भृगुभ्यो
मृद्धिं यावतां जलरसं निर्भरीषाः॥”)
जलरसिकः, जि, (जलति जीर्णो भवतीति। जलं
+ “फर्षरीकादयश्च॥” उणां ४। २०। इति
ईकनृप्रत्ययेन साधुः।) बहुविधद्रव्यम्। जल-
तुरः। इति मेदिनी। के, १८६॥
जलं, प्र भर्तुंसे। उक्तौ। इति कविकल्पदमः।
(तुदा-परं-सकं-सेट्।) प्र, जलंती जलंती।
भर्तुंस्तर्ज्जनम्। इति दुर्गादासः॥
जलः, पुं, (जीर्णंति जीर्णो भवतीति। ज + “कृ-
जिषदपनीति॥” उणां ३। १०। इति नृ।)
चन्द्रः। वृत्तः। इति मेदिनी। ये, १३॥ जीर्णं,
जि। इति हेमचन्द्रः॥
जलः, पुं, (जायते यस्मादिति। जन + बाहुलकात्
तत्प्रत्ययेन साधुः।) योनिः। हस्ती। इति
संक्षिप्तसारे उणादिरुक्तिः॥ (अथ जलरित्येव
पाठो भवितुं युक्तः॥)
जलिलः, पुं, वनोद्भवतिलः। इति राजनिर्घण्टः।
हेमचन्द्रश्च॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। १। ५।
“श्यामाकास्त्वय नीवारा जलिलाः सगन्धकाः।
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् सकटका मुने॥”)
जलः, पुं, (जायते यस्मादिति। जन + “जनस्तु
रः॥” उणां ५। ४६। इति तुः रेफस्यान्ता-
देशः।) योनिः। हस्ती। इत्युणादिकोपः॥
जलस, भर्तुं। रत्ने। इति कविकल्पदमः॥
(भां परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः इत्यवर्गादो-
पधः। जलं सति। भर्तुं भर्तुं सनमुक्तिश्च। इति
दुर्गादासः॥
जलिलः, पुं, चरक्यतिलः। इति राजनिर्घण्टः॥
जल, क पिधाने। इति कविकल्पदमः॥ (चुरां
परं-सकं-सेट्।) पिधानमाच्छादनम्। क,
जालयति चन्द्रं मेघः। इति दुर्गादासः॥
जल, ज धान्ये। इति कविकल्पदमः॥ (भां-
परं-सकं-सेट्। अकं इति केषिन्।) ज, जालः
जलः। धीयते अननति धानं तस्य भावः धान्यं
जीवनोपयोगिक्रिया। जलति लोकान् जलम्।
जीवयतीत्यर्थः। धीयते आच्छादने अननति
धानं तस्य भावः धान्यं आच्छादनक्रिया।
जलति जालेन मत्स्यान् जालिक इति वा।
गोविन्दभट्टस्तु धनस्य भावः धान्यं सन्निधिः।
जलति धनी सन्निधिः स्यादित्यर्थ इत्याह। इति
दुर्गादासः॥
जलं, क्लो, गोकलनम्। ह्रीविरम्। इति मेदिनी।
खे, १८॥ (यथा, भावप्रकाशे अरोचकाधि-
कारे।
“जलं सङ्गच्छागुत्तमं जलं सारम्” इति॥ * * *
जलति जीवयति लोकान् जलति आच्छादयति

भूयादीनिति वा। जल + पचायच्।) पानी-
यम्। पचभूतान्तगतभूतविशेषः। अस्य धर्माः।
रूपं द्रवत्वं प्रकलयोशित्वम्। इदं गुरुस-
पिशिष्टम्। अस्य गुणाश्चतुर्दश। यथा,—
सार्धः १ संख्या २ परिमितिः ३ पृथक्त्वम् ४
संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८
वेगः ९ द्रवत्वम् १० गुरुत्वम् ११ रूपम् १२
रसः १३ स्नेहः १४। अस्य वर्णः श्वेतः रसो
मधुरः सार्धः शीतलः। स्नेहः द्रवत्वं स्वाभा-
विकगुणः। परमाणुजलं नित्यम्। सावयव-
जलं अनित्यम्। अनित्यजलं त्रिविधं यथा।
देहं अयोनित्यम् १ इन्द्रियं रसनम् २ विषयः
मित्युद्दिष्टादिः ३। इति भाषापरिच्छेदः॥ * * *
तस्यात्पत्तिर्यथा —
“रूपमात्राद्विज्ञानात्तस्यो देवस्योदितान्।
रसमात्रमभूतस्मादभ्यो जिह्वारसग्रहः॥” * * *
तस्य लक्षणं यथा,—
“क्लेशं पिच्छं तपिः प्राणनाप्यायनोदनम्।
सापापनोदो भूयस्त्वममसो वृत्तयस्त्वमाः॥”
इति श्रीभागवतम्॥ * * *
“अपि शैलं तथा क्लेशो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता।
जिह्वाविष्यन्दनश्चापि भौमानां अपणं तथा॥
चतुर्धमापो विज्ञेयं जिह्वाभ्यामं प्रपश्यते।
अधिभूतं रसस्तत्र सोमस्तत्राधिदेवतम्॥”
इत्याश्वमेधिकपद्ये॥ * * *
तत्पत्त्यायः। व्यापः २ स्त्रीलिङ्गव्युत्पन्नान्तो-
२वम्। वाः ३ वारि ४ सलिलम् ५ कमलम् ६
पयः ७ कीलालम् ८ अमृतम् ९ जीवनम् १०
भुवनम् ११ वनम् १२ कवचम् १३ उदकम् १४
पाथः १५ पृथक्त्वम् १६ सञ्चतोमुखम् १७ अम्बाः
१८ अर्गः १९ तोयम् २० पानीयम् २१ नीरम् २२
लीरम् २३ अम्ब २४ सस्वरम् २५ मेघपुष्पम् २६
घनरसः २७। इत्यमरः। १। १। १३॥ व्यापः २८
सान्त्वकीर्तयम्। सरिलम् २९ मलम् ३० जलम्
३१ कम् ३२ अमृतम् ३३ कपलम् ३४ उदम् ३५
दकम् ३६ नारम् ३७ शस्वरम् ३८ अवम्भपुष्पम्
३९ घनरसम् ४० घृतम् ३१। इति भरतः॥
पौष्पलम् ४२ कृशम् ४३ विषम् ४४ काष्ठम् ४५
सवरम् ४६ सरम् ४७ लपेटम् ४८ चन्द्रोदयम् ४९
सदनम् ५० वर्जुम् ५१ गोम ५२ सभ्यः ५३
सरः ५४ इरा ५५ वाजम् ५६ तामरम् ५७।
इति जटाधरः॥ कमलम् ५८ स्यन्दनम् ५९ सभ्य
लम् ६० सलपीथम् ६१ चरम् ६२ जलम् ६३
जलम् ६४ कोमलम् ६५ मोमम् ६६। इति
शब्दरत्नावली॥ * * * तस्य गुणाः। इदं कपाय
त्वम्। मधुरत्वम्। क्लिप्तत्वम्। शीतलत्वम्।
हृणानाशित्वम्। अत्यक्तमत्वम्। शरीरेन्द्रिय
तर्पणत्वम्॥ * * * सुगन्धस्य तस्य गुणाः। अस्पृ-
रसत्वम्। सुशीतत्वम्। तर्पणाशित्वम्॥ * * *
स्वच्छस्य तस्य गुणाः। लघुत्वम्। ज्वलत्वम्।
गुणवत्त्वम्॥ * * * पर्णशैवालकहंसयुक्तजल-
गुणाः। पिच्छित्वम्। क्षमिकत्वम्। क्लिप्त-

त्वम्। विवर्णत्वम्। विरसत्वम्। सान्त्वत्वम्।
दुर्गन्धित्वम्। अहितकारित्वम्॥ * * * दिवा-
सूर्यकिरणरात्रिचन्द्ररश्मिलुण्ठजलगुणाः। अस्पृ-
चत्वम्। अनभिष्यन्दित्वम्। गगनामुत्पत्त्य-
त्वम्॥ * * * साधारणजलगुणाः। हृद्यत्वम्।
दीपनत्वम्। मधुरत्वम्। लघुत्वम्॥ * * * वर्षा-
कालीनजलगुणाः। गुरुत्वम्। अभिष्यन्दित्वम्।
मधुरत्वम्। सारकत्वम्॥ * * * शरत्कालीन-
जलगुणाः। अनभिष्यन्दित्वम्। लघुत्वम्॥ * * *
हेमन्तिकजलगुणाः। जिग्म्वत्वम्। बल्यत्वम्।
हृद्यत्वम्। हितकारित्वम्। गुरुत्वम्॥ * * *
शिशिरजलगुणाः। कफवातनाशित्वम्। हेम-
न्तिकात् किञ्चिन्नत्वम्॥ * * * वासन्तिक-
जलगुणाः। कपायत्वम्। मधुरत्वम्। बल्य-
त्वम्। रूतत्वम्॥ * * * ऐश्विकजलगुणाः।
अनभिष्यन्दित्वम्॥ * * * शीतलजलगुणाः।
मदस्पर्शच्छिद्रेपितृव्वरश्ममलमल्लघादाहमदा-
त्ययविधनाशित्वम्॥ * * * पवनाहनाधारापात-
जलगुणाः। विष्टम्भित्वम्। दुर्जरत्वम्॥ * * *
यत् अम्लवाप्यशीतलं तत् श्वेतशीतं तस्य गुणः।
त्रिदोषनाशित्वम्॥ * * * जलस्य सिद्धकरण-
प्रकारः। हेमन्ते शिशिरे पादहीनं वसन्तं
पादस्थितं शीशिरातकालयोर्द्विवर्षपितं वर्षा-
स्वभावशितम्। दिवाभित्तिं जलं रात्रौ गुरु
रात्रिभित्तिं दिवागुरु॥ * * * पुष्यसुरासितशुद्धः
वस्त्वपूतननयनपात्रस्य जलगुणः। मङ्गलशुचि-
कारित्वम्॥ * * * अजीर्णं जाभीमघं जीर्णं
अलपदं आहारकाले व्यायोजनं सुक्तोमोपरि
रात्रौ न पेयम्॥ * * * रात्रिष्वपि जलपानगुणाः।
कामश्यासान्निभागरवमभृकटीकोठकुष्ठश्वा-
घात-उदराग्नःक्षयशुभशिरःकर्णनासाचक्ष-
रीगवातपित्तकफक्षयजरोरोगनाशित्वम्॥ * * *
मेघशरारात्रिष्वपि नाशिकारमृण जलपान-
गुणाः। बुद्धिकारित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। बली-
पलितमन्त्ररोगनाशित्वम्॥ * * *
“जलस्य तु त्रिंशं प्राहुरन्तरीकोद्भवं बुधाः।
धारश्च कारकश्चैव वीथारं हेममित्यपि॥”
इति राजनिर्घण्टः॥ * * *
तृपिताय गीर्णोऽपि जलं दयं यथा,—
“पानीयं प्राणिनां प्राणास्तदायतं हि जीवनम्।
तस्मात् सञ्ज्वयस्याहं न क्लिष्टादि वायते॥
अमनापि विना जलम् प्राणान् धारयति चिरम्।
तोयाभावं पिपासां च जलात् प्रायेर्विसृज्यते॥
तृपिता मोहमायावि मोहान् प्राणान् विसृजति।
तस्माज्जलमवश्यं हि दातव्यं मेघजेः समम्॥”
इति राजवल्गवः॥ * * *
“पादेन घटमुत्थाप्य भाजं पूरयेज्जलम्।
तज्जलं मदिरातुल्यं भाष्टरं सुरया समम्॥”
इति कर्म्मलक्षणम्॥ * * *
तस्य दानमाहात्म्यं यथा,—
“अन्नं दत्ते नरंश्च प्राणा दत्ता भवन्मुनिः।
प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते॥

अग्रं नापि प्रभवति पानीयान् कुरुसप्तमः ।
 नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संप्रवर्तते ॥
 अग्नौधो महाराजः । वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
 यतः प्राणभृता प्राणाः सम्भवन्ति विश्राम्यते ॥
 तस्मात् पानीयदानाद्दे न परं विद्यते क्वचित् ।
 तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भक्तिमात्मनः ॥
 धनं यशस्यमायुष्यं जलदानमिच्छीयते ।
 शत्रून्चाप्यधि कौन्तेयः । सदा तिष्ठति तोयदः ॥
 मन्त्रकामानवाप्नोति कीर्तिश्चैवेह शाश्वतीम् ।
 प्रेत्य चानन्त्यमप्राति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥
 तोयदो मनुजयात्र । स्वर्गं गत्वा महादुतः ।
 अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यप्रवीणतुः ॥
 इति महाभारते दानधर्मः ॥ * ॥
 “एकहस्तं धृतं तोयमभयं सर्वसम्मतम् ॥”
 इति अश्वमेधेर्वर्ण जन्मखण्डम् ॥ * ॥
 “उद्धृतं वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
 सुरापानेन तुल्यं स्यान्नसुराह प्रजापतिः ॥”
 इति मनुः ॥
 तस्य वैदोक्तपर्यायाः । अर्गः १ चोदः २ जघः ३
 नभः ४ अम्भः ५ कवचम् ६ सलिलम् ७ वाः ८
 वनम् ९ घृतम् १० मधु ११ पुरीयम् १२ पिप्पलम्
 १३ नीरम् १४ विषम् १५ रेतः १६ कषाः १७
 जलम् १८ श्वक्कम् १९ वसम् २० तुग्या २१ वर्जम्
 २२ सुत्तेम २३ धरुणम् २४ सुरा २५ अर-
 विन्दानि २६ धम्मन्वतु २७ जामि २८ आयु-
 धानि २९ क्षपः ३० अहिः ३१ अक्षरम् ३२
 सोतः ३३ जमिः ३४ रजसः ३५ उदकम् ३६
 पयः ३७ रसः ३८ भेषजम् ३९ सहः ४० शवः
 ४१ यक्षः ४२ अोजः ४३ सुखम् ४४ क्षत्रम् ४५
 आवयाः ४६ शुभम् ४७ यादः ४८ भूतम् ४९
 सुवनम् ५० भविष्यत् ५१ आपः ५२ महत् ५३
 ओमः ५४ यशः ५५ महः ५६ सण्कोम् ५७
 स्वतीकम् ५८ सतीन्म् ५९ गहनम् ६० गभी-
 रम् ६१ गम्भनम् ६२ ईम् ६३ अम्भम् ६४ हविः
 ६५ सद्यः ६६ सदनम् ६७ अतम् ६८ योनिः ६९
 अतस्त्योनिः ७० सत्यम् ७१ नीरम् ७२ रयिः
 ७३ सत् ७४ पूणम् ७५ सर्वम् ७६ अजितम्
 ७७ वर्हिः ७८ नाम ७९ सर्पिः ८० अपः ८१
 पवित्रम् ८२ अन्तम् ८३ इन्दुः ८४ हेम ८५
 स्वः ८६ स्वर्गाः ८७ शम्भरम् ८८ अम्भम् ८९
 वपुः ९० अम्भु ९१ तोयम् ९२ तूयम् ९३ लपीटम्
 ९४ युक्कम् ९५ तेजः ९६ स्वधा ९७ वारि ९८
 जलम् ९९ जलाघम् १०० । इदमित्येकशत-
 मुदकनामानि । इति वेदनिर्घण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥
 अस्य गुणाः ।
 पानीयं भ्रमनाशनं क्षमहरं स्फूर्तिपिपासापहं
 तन्माच्छिद्दिनाशनं बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
 ज्वरं गुणरसं क्षत्रीयशमकं नित्यं हितं शीतलं
 लघुच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवन्नीवनम् ॥
 अथ तस्य भेदाः ।
 “पानीयं सुनिभिः प्रोक्तं दिशं भौममिति द्विधा ।
 दिशं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराणं करकामधम् ॥

तौघारश्च तथा हेमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥”
 तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
 शिलायां वा सुधायां वा धौतायां पतितश्च यत् ॥
 सौवर्णं राजते ताम्ने स्फाटिके काचनिर्मिते ।
 भाजने न्यग्मये चापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
 धारनीरं त्रिदोषप्रमर्दिश्वरसं लघु ।
 सौम्यं रसायनं वल्यं तर्पणं ज्ञादिजीवनम् ॥
 पाचनं मतिरून्मूर्च्छातन्त्रादाह्वयमज्जमान् ।
 लघ्नां हरति तत्पथं विशेषात् प्राशुषि स्मृतम् ॥”
 अथ धाराजलस्य भेदाः ।
 “धाराजलश्च द्विविधं गाङ्गसामुद्रभेदतः ॥”
 तत्रगाङ्गसामुद्रयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
 “याकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गङ्गाः ।
 मेघेरन्तरिता वृष्टीः कुर्वन्तीति वचः सताम् ॥
 गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
 सर्वथा तज्जनं देयं तथैव चरके वचः ॥
 स्थापितं हेमजे पात्रे राजते न्यग्मयेऽपि वा ।
 शान्त्यग्रं येन संसिक्तं भवेदक्षोदिवर्णवत् ॥
 तद्गाङ्गं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
 तत् सञ्चारः पथं शुक्रदृष्टिबलापहम् ।
 विमच दोषान् तीक्ष्णं सङ्कर्मसु गार्हितम् ।
 सामुद्रं त्वाश्विन मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशत् ॥
 यतोऽगस्त्यस्य दिशं रुदयात सकलं जलम् ।
 निर्मलं निर्विधं स्वादु शुक्लं स्याददोषलम् ॥”
 अतएवाह ।
 “फुत्कारविगवानेन नागानां योमन्नागिणाम् ।
 वर्षासु सविधं तोयं दिश्यमप्याश्विनं विना ॥”
 अथानासंजलगुणाः ।
 “अनासंजं प्रमुच्यन्ति वारि वारिधरास्तु यत ।
 तत्रिदोषाय सर्वेषां देहिनां परिकीर्तितम् ॥”
 अनासंजं पीषादिमासचतुष्टयविषयम् ॥
 अथ करकजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “दिशवायुगमिथोयात् संहताः खात् पतन्ति याः ।
 पाषाणखण्डवचापस्ताः कारक्योऽन्धतोपमाः ॥
 करकाञ्चं जलं रूपं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
 दाहणं शीतलं सान्द्रं पिप्पलुत्कफवातहतम् ॥”
 अथ तौघारजललक्षणं गुणाश्च ।
 “अपि नद्याः समुद्रान्ते वज्रिरापश्च तद्भवाः ।
 ध्रुमावयवनिर्मुक्तास्तुधाराख्यास्त ताः स्मृताः ॥”
 अपि नद्याः समुद्रान्ते वज्रिः । नदीमारभ्य
 समुद्रपर्यन्तं वज्रिगस्ते । तद्भवाः वज्रभवाः ।
 ध्रुमावयवनिर्मुक्ताः धर्माशरहिताः आपस्तुधा-
 राख्याः । तेषु इति लोके तुस इति च ।
 “अपण्याः प्राणिनां प्रायो भूतहाणान्तु ताहिताः ।
 तुधारासु हिमं रूपं स्याद्वातलमपितलम् ॥
 कफोऽस्तम्भकश्वाग्निमेदोऽग्निरोगानुत् ॥”
 अथ हेमजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “हिमवच्छिन्नरात्रिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्धते ।
 यत्तदेव हिमं हेमं जलमाहृन्मनीषिणः ॥
 हिमासु शीतं पिप्पलं गुरु वातविघ्ननम् ॥”
 हेमं जलं कुहंसजलम् । अन्ये तु ।

“अथैवमनलधूमेरित-
 मन्नु समुद्रस्य यद्वर्णोभूतम् ।
 पवनानीतसुदीर्घा
 तद्धिममिति कथ्यते सुनिभिः ॥
 हिमं कुहंस इति लोके ।
 हिमन्नु शीतलं रूपं दाहणं रुद्धमित्यपि ।
 न तदुच्यते वातं नच पिप्पं न वा कफम् ॥” * ॥
 अथ भौमं जलं तद्भेदाश्च ।
 “भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
 जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥”
 तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।
 “अप्योदकोऽप्युत्पन्नश्च पितृरक्तामयान्वितः ।
 शीतयो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जलम् ॥
 यद्वाक्वल्हृत्तश्च वातश्लेष्माभयान्वितः ।
 देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जलम् ॥
 मिश्रचित्तुस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
 तस्मिन् देशे यदुदकं तत् साधारणं स्मृतम् ॥
 जाङ्गलं सलिलं रूपं लवणं लघु तत्तनु ।
 वज्रिक्तं कफकृतं पथ्यं विकारान् कुरुते वज्रम् ॥
 आनूपं वायुभिष्यन्ति स्वादु क्षिप्तं घनं गुरु ।
 साधारणम् मधुरं दीपनं शीतलं लघु ॥
 तर्पणं रोचनं लघ्नादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥”
 अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि
 गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “नदा नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ।
 नादेयमुदकं रूपं वातलं लघु दीपनम् ॥
 अनाभिष्यन्ति विशदं कटुकं कफपित्तगुत् ।
 नद्यः शीघ्रवहा लघ्वः सदा याचामलोदका ॥
 गुह्याः शैवालमङ्कुरा मन्दगाः कलुषाश्च याः ।
 नदीसरस्तडागस्यो रूपप्रसवणादिज ॥
 उदके देशभेदेन गुणान् दोषाश्च लक्षयेत् ॥”
 अथौद्भिदस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “विदार्य भूमिं निम्ना यन्महत्या धारया सवेत् ।
 तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ॥
 औद्भिदं वारि पित्तप्रमविदार्यतिश्रीतलम् ।
 प्रीणनं मधुरं बलमीषहातकरं लघु ॥”
 अथ नैर्भरस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “शैलसानुसवहारिप्रवाहो निर्भरो नैर्भरः ।
 स तु प्रसवणस्यापि तत्रत्यं नैर्भरं जलम् ॥
 नैर्भरं रुचिकरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
 मधुरं कटुकं पाके वातलं स्यादपित्तलम् ॥”
 अथ सारसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “नद्याः शैलादिरुद्धाया यत्र संसृज्य तिष्ठति ।
 तत् सरो जलजच्छन्नं तदम्भः सारसं स्मृतम् ॥
 सारसं सलिलं वल्यं लघ्नाग्रं मधुरं लघु ।
 रोचनं तुवरं रूपं बद्धमृन्मलं सितम् ॥”
 अथ तडागस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “प्रशस्तभूमिभागस्यो बहुसंवत्सरोधितः ।
 जलाशयस्तडागः स्यात्ताडागं तज्जनं स्मृतम् ॥
 ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
 वातलं बद्धविण्मृन्मलकपित्तकफापहम् ॥”
 अथ वाप्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“पाषाणेरिवैकाभिन्ना बद्धरूपा दृष्टतरा ।
 “ससोपाना भवेद्वापी तज्जलं वायुसुच्यते ॥
 वायुं वारि यदि चारं पित्तज्ञत् कफवातञ्चत् ।
 तदेव मिष्टं कफज्ञत् वातपित्तहरं भवेत् ॥”
 अथ कौप्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “भूमौ खातोष्णविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
 बडोवबद्धः स रूपः स्यात्तदम्भः कौप्यसुच्यते ॥
 कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु ।
 तत् चारं कफवातघ्नं दीपनं कफज्ञत् परम् ॥”
 अथ चौद्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “शिलाकीर्णं स्वयं चर्चं नीलाञ्जनसमोदकम् ।
 लतावितानसंछन्नं चौद्यमित्यभिधीयते ॥
 अश्मादिभिरवहं यत्तत् चौद्यमिति चापरे ।
 तत्रत्यसुदकं चौडं सुनिभिः ससुदाञ्चतम् ॥
 चौडं वद्विकरं नीरं रूढं कफहरं लघु ।
 मधुरं पित्ततुद्वयं पाचनं विप्रदं स्मृतम् ॥”
 अथ पाखलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “अखलं सरः पखलं स्यात् यत्र चन्द्रार्त्तौ रवौ ।
 न तिष्ठति जलं किञ्चित् तत्रत्यं वारि पाखलम् ॥
 पाखलं वार्येभिर्यन्त्रि गुरु स्वादु त्रिदोषज्ञत् ॥”
 अथ विकिरस्य जलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “नद्यादिनिकटे भूमिर्वा भवेद्वातुकामयी ।
 उद्वायते ततो यत् तज्जलं विकिरं विदुः ॥
 विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्द्वायं लघु तत् स्मृतम् ।
 तुवरं स्वादु पित्तघ्नं चारं तत् पित्तलं मनाकम् ॥”
 अथ कैदारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “कैदारं क्षेत्रसुद्विष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।
 कैदारं वार्येभिर्यन्त्रि मधुरं गुरु दोषज्ञत् ॥”
 अथ वृष्टिजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “वार्धिकं तद्वृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम् ।
 त्रिरात्रसुषितं तत्तु त्रैमन्नमन्त्रोपमम् ॥”
 अथ हेमन्तादिकालविशेषे विहितो जल-
 विशेषः ।
 “हेमन्ते सारसं तोयं ताड्यागं वा हितं स्मृतम् ।
 हेमन्ते विहितं तोयं शिशिरेऽपि प्रशस्यते ॥
 वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वायुं वा नैर्भरं जलम् ।
 न देयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधेः ॥
 विश्ववज्रनृक्षणां पत्रादेर्दुषितं यतः ।
 व्यौद्धिदं वान्तरौचं वा कौपं वा प्राष्टवि स्मृतम् ॥
 शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ।
 दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः ॥
 ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
 अत्रभिष्यन्ति निर्द्वापमान्तरौचजलोपमम् ॥
 बलां रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुप्रासमम् ॥”
 रविकरैर्जुष्टमित्युक्ते दिवापदं समस्तदिवस-
 प्राप्रार्थं शीतकरांशुभिर्जुष्टमित्युक्ते निशोतिपदं
 समस्तरात्रिप्राप्रार्थम् । अन्यथा ।
 “शरदि स्वच्छसुदयादगस्त्यस्याखिलं हितम् ॥”
 वृहत्समुत्तमम् ।
 “पौषे वारि सरोजालं माघे तत् तडागजम् ।
 फालगुने रूपसम्भतं चैत्रे चौद्यं हितं मतम् ॥
 वैशाखे नैर्भरं नीरं ज्येष्ठे शस्तं तथौद्धिदम् ॥

आवाप्ते शस्यते कौपं आवक्षे दिव्यमेव च ।
भाद्रे कौपं पयः शस्यमान्निवे चौर्यमेव च ।
कार्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥”
अथ जलस्य यद्गणकालः ।
“भौमानामम्भसां प्रायो यद्गणं प्राप्तसिष्यते ।
शीतलं निर्मलत्वञ्च यत्तृतीया महान् गुणः ॥”
अथ जलस्य पाने विधिः ।
“अथानुपानात्त विपश्यतेऽन्न-
मननुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वद्विविद्धनाय
सुहृन्मुहुर्वा र पिपेद्भूर ॥”
अथ शीतलजलपानस्य विधयः ।
“भूच्छापित्तोष्णदाहेषु विधे रक्ते महाद्वये ।
भस्मे श्मशे विदग्धेऽन्ने तमके वमयौ तथा ।
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥”
अथ तन्निधिधः ।
“पार्श्वशूले प्रतिश्रयाये वातरोगे गलयद्दे ।
आधाने क्षितिगे कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवक्षरे ॥
अरुचिष्य हृणी गुल्मश्वासकासेषु विद्रव्यौ ।
हृक्कायां क्लृप्तपाने च शीतानुपरिवर्जयेत् ॥”
अथात्पजलपानस्य विधयः ।
“अगोचकं प्रतिश्रयाये मन्दोष्णौ न्ययथौ क्षये ।
मुखप्रसेकं जठरे कृक्षे नेत्रामये क्षरे ।
व्रणे च मधुमेहं च पियेत पानीयमल्पकम् ॥”
अथ जलपानस्यावश्यकता ।
“जीवानां जीवनं जीवो जगन् सर्वम् तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया सुजीवो न कश्चित् वारिवार्यते ॥”
हारीतख ।
“तृणाय गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनौ ।
तस्माद्द्वयं तृणार्थं पानीयं प्राणधारणम् ॥
तृणतो मोहमायाति मोहान् प्राणान् त्रिसु-
चति ।
अतः सर्वान्स्वप्नान् न कश्चित् वारिवारयेत् ॥”
अथ प्रशस्तं जलम् ।
“अगम्यमक्षरसं सुशीतं तर्पणाशनम् ।
अच्छं लवु च क्षुद्राच्च तोयं गुणवदुच्यते ॥”
अथ निन्दितं जलम् ।
“पिच्छलं क्षमिलं क्लृप्तं पर्णशैवालकृद्भूमेः ।
विरणं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न द्रितं जलम् ॥
कतुधं कुड्ममम्भोजपर्णनालीतृणादिभिः ।
दुर्दृशजमसंस्पृष्टं सौरचान्द्रमशुभिः ॥
अनार्णवं वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
यापन्नं परिहर्षेयं सर्वदोषप्रकोपणम् ॥
तत् कुल्यान् खानपानाभ्यां तृणाभिनोदर-
क्षरान् ।
कासाग्निमान्द्याभिर्यन्दिक्कण्डगण्डादिकस्तथा”
अथ दुष्टजलस्य निर्द्दोषीकरणोपायः ।
“निन्दितं चापि पानीयं कथितं सुव्यतीतापितम्
सुवर्णं रजतं लोहं पाषाणं सिकतां रुद्रम् ॥
भृशं संताप्य निर्व्याय सप्रधा साधितं तथा ।
कर्पूरजालपुष्पागपाटलादिसुवासितम् ॥
सूचिसान्द्रपटखावेः सुद्वजलविवर्जितम् ।

सर्वं कनकसुक्तायैः शुद्धं स्थापितवर्जितम् ।
 परममूलविसमन्वितसुक्ताकनकधैर्बलैः ।
 गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्यादम्बुप्रसादनम् ॥”

“यामं जलं जीर्यति याममात्रं
तद्वामात्रं श्वतशीतलम् ।
तद्वामात्रं तु श्वतं कदुषां
पयःप्रपाकश्चधिरेष उक्तः ॥”

चय जले भगवत्पूजाविधिः ।
 “उत्तापिर्होतुतो जाते शीतलेन सुगन्धिना ।
 जलेन पूरिते पात्रे श्रीलङ्कासुपवेशयेत् ॥
 नित्यार्चाविधानाभ्यर्च्य सायं सन्ध्यासुपास्य च ।
 देवं सिंहासने नीत्वा गन्धादिभिरर्चाष्वयेत् ॥
 नीराण्य देवं सर्वभ्यो दत्त्वा तीर्थं भजेत् स्वयम् ।
 द्वादश्यान् विशेषेण राज्ञौ तोयस्यमर्चयेत् ॥”
 तस्माद्दत्त्वा यथा, गारुडः ।
 “स्वर्गपात्रेयथा रौप्ये ताम्रं वा ऋग्वेदेऽपि वा ।
 तोयस्य योऽर्चयेद्भक्त्या शालग्रामसमुद्भवम् ॥
 तज्जाह्नितं वा भूपाल ! निवृत्ते मधुमाधवे ।
 प्रतिमां स महाभागस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
 यावद्द्वाराधरो लोके यावत्सत्कृद्वाकरो ।
 तावत्स्य कुले कश्चिन्न भवेद्भूषणं नारकी ॥
 तस्मान्ज्योते सदा भूष । तोयस्यं पूजयेद्भरिम् ।
 वीततापो नरस्तिष्ठेद्यावदाहुतसंश्रयम् ॥
 कर्तुः सुशीतलेस्तोयेस्तुलसीदलवासितैः ।
 सुक्षिप्तक्रान्ते काले येऽर्चयेयन्ति केशवम् ॥
 जलस्यं विविधैः पुष्पैर्मन्थितं यमघातनात् ॥
 जलस्रष्टा यतो विष्णोर्जलशायी जलप्रियः ।
 तस्माद्गुपीयं विशेषेण जलस्यं पूजयेद्भरिम् ॥
 नीरमधस्थितं कृत्वा शालग्रामसमुद्भवम् ।
 योऽर्चयेद्येष्मद्वाभक्ता स भवेत् कुलपावनः ॥
 कर्कराशिगते सूर्ये मिथुनस्ये विशेषतः ।
 येनार्चितो हरिर्भक्त्या जलमध्ये मञ्जीपते ! ॥
 द्वादश्यान् विशेषेण जलस्यं जलशायिनम् ।
 योऽर्चयेद्यत्तत्तं तेन यश्चकोटिशतं भुवि ॥
 पात्रं गन्धादिकं कृत्वा यः क्षिपेद्भक्त्युद्भवम् ।
 द्वादश्यां पूजयद्वाञ्छौ सुस्तिभागी भवेन्नरः ॥”
 किञ्च ।

नागमे प्रकुञ्चन्ति जलमयं ये जनार्दनम् ।
नरा वृषपतिश्चेष्ट । तेषां ये नरकं ध्रुवम् ॥”
धैर्यानुयायसमये कालिस्थितादौ विप्रोद्यतः ।
पादयेः स्रगवतो जलक्रीडाभाम्भोतसवम् ॥”

जलः, त्रि, (जलसि आच्छादयति विनाशयति वा
ज्ञानं वृद्धिप्रतिभां वेति । जल-प्र-अच् । अङ् ।
इति मेदिनी । ने, २॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ६६ ।
“जाषविध्वंसनकरी जगद्दयोज्ज्वलाविता ॥”
“जलानां जडानामज्ञानानामित्यर्थः । आदिनेष
ककुभिनेष आद्यतेनेषि वा ।” इति तट्टीका ॥)
जलकण्टकः, पुं, (जले जातः कण्टकः । कण्टका-
न्वितत्वादुवाच्यं तथात्वम् ।) इन्द्राटः । पागी-

जलक्री

जल इति भाषा ॥ (जले कण्टकः शूच-
रिव ।) कुम्भीरः । इति हारावली । ७६ ॥
जलकपिः, पुं, (जले कपिरिव ।) शिशुमारः ।
इति हारावली । ७७ ॥
जलकरङ्कः, पुं, (जलपूर्णः करङ्कः । मध्यपदलोपि-
समासः ।) नारिकेलफलम् । (जले करङ्कः
अशस्यनारिकेलफलाम्बु इव ।) पद्मम् । शङ्खः ।
जललता । मेघः । इति मेदिनी । के, २२८ ॥
जलकल्कः, पुं, (जलस्य कल्क इव ।) जम्बालः ।
इति हारावली । २०५ ॥
जलकाकः, पुं, (जले जलस्य वा काक इव ।)
पक्षिविशेषः । पानीकौडि इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । दाहकः २ । कालकण्टकः ३ । अस्य
मांसगुणाः । क्षिप्रं गुरु क्षिप्रं दृढं मांसं
जलपक्षिणाम् वातहरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलकाङ्कः, पुं, स्त्री, (जलं काङ्कति अभिलषतीति ।
जल + काङ्क + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ ।
इत्यण् ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलकाङ्गी, [न] पुं स्त्री, (जलं काङ्कति अभि-
लषतीति । काङ्क + गिनिः ।) हस्ती । इति
हारावली । १४ ॥ जलामिलाषिणि, त्रि ॥
जलकान्तारः, पुं, (जलमेव कान्तारं दुर्गमपथो
यस्य यस्मै इति वा । जलाधिष्ठातृत्वादेवास्य
तथालम् ।) वरुणः । इति हेमचन्द्रः । २।१०२ ॥
जलकासुकः, पुं, (जलस्य कासुकः अभिलासुकः ।)
कुटुम्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री,
अर्कपुष्पी । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्ड
प्रथमे भागे ।
“अर्कपुष्पी क्रूरकर्मा पयस्या जलकासुका ॥”)
जलकिराटः, पुं, (जले किरः शूकर इव व्यटति
गच्छतीति । व्यट + अच् ।) ग्राहः । इति
हारावली । ७७ ॥
जलकुण्टी, स्त्री, (जले कुण्ट इव । ततः स्त्रियां
जातिवात् ङीष् ।) गङ्गाचिह्नी । इति हारा-
वली । ८६ ॥
जलकुम्भः, पुं, (जले कुम्भः पक्षिविशेष इव ।)
जलचरपक्षिविशेषः । कोङ्कापाखी इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । कोयटिः २ । शिखरी ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥
जलकुम्भलः, पुं, (जलस्य कुम्भलः केश इव ।)
शैवालम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ (शैवालशब्देऽस्य
विवृतिविधेया ॥)
जलकूपी, स्त्री, (जलस्य कूपीव ।) कूपगर्भः ।
पुष्करिणी । इति मेदिनी । पे, २४ ॥
जलकूर्मः, पुं, (जले कूर्म इव । जवनसमये कूर्म-
स्यैव हृदयलादस्य तथालम् ।) शिशुमारः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलकेशः, पुं, (जलस्य केश इव ।) शैवालम् ।
इति हारावली । १०६ ॥
जलक्रीडा, स्त्री, (जलेन जले वा क्रीडा ।)
नद्यादौ वयस्यादिभिः सह जलनिःक्षेपादि-
रूपक्रीडा । तत्पर्यायः । करपाजम् २

जलज

वायुची ३ करपञ्चिका ४ । इति हारा-
वली । ११६ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१२८ । ३६ ।
“सहिता भानरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः ॥”)
जलगुल्मः, पुं, (जलस्य गुल्म इव ।) जलावर्णः ।
अच्छपः । जलचतुर्म् । इति मेदिनी । मे,
६० ॥
जलङ्गः, पुं, (जलं गच्छतीति । जल + गम् + ङः ।
ततो मुम् ।) महाकालः । लताविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
जलङ्गमः, पुं, (जलं ग्रामान्तजलभूमिं गच्छ-
तीति । जल + गम् + “गमञ्च” ३ । २ । ४७ ।
इति खच् मुम् च । ग्रामान्तवासिवादेवास्य
तथालम् ।) जनङ्गमः । चाण्डालः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
जलचारी, [न] पुं, (जले चरतीति । चर +
गिनिः ।) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जल-
चरः, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । ३ । १५ । ६ ।
“दंडयुः सहिता रम्यं तङ्गां योजनायतम् ।
शरारिचंसकुररेराकीर्णं जलचारिभिः ॥”)
जलजं, स्त्री, (जले जायते इति । जन + ङः ।)
पद्मम् । (यथा, कुमारः । २ । ३० ।
“वाचस्यतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजाननम् ॥”)
शङ्खः । इति मेदिनी । जे, २४ ॥ (यथा,
रघुः । ७ । ६३ ।
“ततः प्रियोपात्तरसेधरौष्टे
निवेश्य दधौ जलजं कुमारः ॥”)
लोणारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलजः, पुं, (जले जायते इति । जल + जन् + ङः ।)
मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ६१ । २२ ।
“स तादृशः सिंहजलो वृषभाजो नरर्षभः ।
स्वमेव हतः पित्रा जलजनात्मजो यथा ॥”)
जले निवासात् कुम्भीरशिशुमारादयः । यथा
मांसगुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् ।
क्षिप्रत्वम् । वातनाशित्वम् । शूक्रवर्द्धनत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ हिप्पलवृक्षः । शैवलः ।
वानोरवृक्षः । शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥ कर्कटमोन-
कुम्भराशयः मकरशेफार्ह्वम् । इति दीपिका ॥
जलजातः, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७ । ३२ ।
“जलजेः प्राणिभिः कीर्णा जलजेर्भूषिता गुणैः ।
जलजेः कुसुमैश्चित्रा जलजेर्हरितोदकाम् ॥”)
जलजसुः, पुं, (जलजातो जसुः ।) जलजप्राणी ।
तत्पर्यायः । यादः २ । इत्यमरः । १।१०।२० ॥
जलजमुक्ता, स्त्री, (जलजो जसुः । ततः संज्ञायां
कन् ।) स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इति भरतः ॥
जलजम्, [न] स्त्री, (जले जम् यस्य ।) पद्मम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८ ॥ (शावरकन्दके, पुं ।
तद्यथा, —
“जलमूका जलजम्ना च तथा शावरकन्दकम् ॥”
इत्युत्तरस्यानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलध

जलजम्बूका, स्त्री, (जलप्रधाना जम्बूका शुद्ध-
जम्बूः ।) शुद्धजम्बूः । इति भावप्रकाशः ॥
भूइजाम इति वनजाम इति च भाषा ॥
जलजिङ्गः, पुं, (जङ्गा स्वादयह्णासमर्था जिङ्गा
यस्य । जस्य लः ।) नरकः । इति हारावली । ७६ ॥
जलजिम्बूः, पुं, (जले जिम्बू इव ।) शम्बूकः ।
इति हारावली । ११२ ॥ (शम्बूकशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
जलतापिकः, पुं, (जलतापिन् + संज्ञायां कन् ।)
इक्षीशमत्स्यः । काकचीमत्स्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
जलतापी, [न] पुं, (जलेऽपि तपति प्रकाशयती-
वेति । तप + गिनिः ।) इक्षीशमत्स्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥
जलतालः, पुं, (जलं अगाधसलिलं तलति आश्रय-
त्वेन गच्छतीति । तल + अण् ।) इक्षीश-
मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलतित्तिका, स्त्री, (स्वल्पा तित्ता तित्तिका ।
स्वल्पार्थं कन् । जलप्रधाना तित्तिका ।)
शङ्खकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलत्रा, स्त्री, (जलात् त्रायते इति । त्रे + कः ।)
कृष्णम् । इति हारावली । ४० ॥
जलदः, पुं, (जलं ददातीति । दा + कः ।) मेघः ।
(यथा, मेघदूते । १३ ।
“मार्गं तावत् शृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं
सन्देशं मे तदनु जलद ! श्रोष्यसि श्रोत्रपंथम् ॥”)
सुस्तकम् । इति मेदिनी । दे, २६ ॥ (यथा, —
“अन्धता-नागर-सहचर-भद्रोत्कट-पञ्चमल-
जलदजलम् ।
श्वतशीतं मधुयुक्तं निवारयति स्तुतिकातङ्कम् ॥”
इति वेदकचक्रपाणिंसंघेहे स्तुतिकाधिकारे ॥
शाकहीपान्तर्गतवर्षविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ११ । २२—२३ ।
“वर्षाणि तेषु कौरव ! समोक्तानि मनोविभिः ।
महामेरुर्महाकाशौ जलदः कुसुदोत्तरः ।
जलधारो महारज ! सुकुमार इति स्तुतः ॥”)
जलदागमः, पुं, (जलदानां मेघानां आगम
आगमनं यच् ।) वर्षाकालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथाह वररुचिः ।
“भद्रं हतं हतं मौनं कोकिलेर्जलदागमे ।
इदं रा यच्च वक्तारस्तच्च मौनं हि शोभनम् ॥”)
जलदाशनः, पुं, (अश्रयते भक्ष्यते इति । अश् +
कर्मणि ल्युट् । जलदानां मेघानामश्वः ।
मेघाः शालपत्रं भक्ष्यन्तीति प्रसिद्धेः ।) शाल-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
जलधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् ।
जलस्य धरः ।) मेघः । (यथा, महाभारते ।
१ । १३५ । १८ ।
“नभो जलधरेर्होतं वाङ्मारक इवायुमान् ॥”)
सुस्तकम् । इत्यमरः । १।३ । ७, २ । ४ । १५६ ॥
समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ तिब्बतवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ जलधारिणि, त्रि ॥

जलधे

जलधिः, पुं, (जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति । जल + धा + “कर्मण्यधिकरणे च ।” ३।३।६३। इति किं ।) समुद्रः । (यथा, आर्यासप्त-
शतम् । ४८० ।
“या दक्षिणा त्वमस्यामदक्षिणो दक्षिणस्त्व-
मितरस्याम् ।
जलधिरिव मध्यसंस्थो न वलयोः सहस्रमाच-
रसि ॥”)
दशशतसङ्ख्या । सा तु प्रतलजकोटयः । इति
लोलावती ।

जलधिगा, स्त्री, (जलधिं समुद्रं गच्छतीति । गम-
+ डः । स्त्रियां टाप् ।) नदी । इति हेम-
चन्द्रः । ३।१४६ ॥
जलधिजा, स्त्री, (जलधौ जायते इति । जन् +
“सप्तम्यां जनेर्जः ।” इति डः ।) लक्ष्मीः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलधेनुः, स्त्री, (जलकल्पिता धेनुः ।) दानार्थ-
लक्षिमिधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।

“जलधेनुं प्रवक्ष्यामि पुर्योऽङ्गि विधिपूर्वकम् ।
गोचर्ममार्चं भूभागं गोमयेनोपलेपयेत् ॥
तत्र मध्ये च राजेन्द्र ! पूर्णकुम्भान् विन्यसेत् ।
जलपूर्णसुगन्धाढं कर्पूरागुरुचन्दनैः ॥
वासिनां गन्धतोयेन तां धेनुं परिकल्पयेत् ।
वनसं तथापरं कल्प्यं घृतेन परिपूरितम् ॥
वर्हणैकं महाराज ! पत्रपुष्पैः समन्वितम् ।
दून्धाङ्कुरैरुपस्थीर्य सगृहामेष विभूषितम् ॥
पञ्चरत्नानि निःक्षिप्य तस्मिन् कुम्भे नराधिप !
मांसीसुशीरं कुष्ठञ्च तथा श्लेयवाजुकम् ॥
आमलासर्पपाक्षेताः सर्वधान्यानि पार्थिव !
चतुर्दिक्षु पत्राणि चैवार्थैव प्रकल्पयेत् ॥
एवं घृतमयं पात्रं द्वितीयं दधिपूरितम् ।
तृतीयं मधुनश्चैव चतुर्थं शर्करावृतम् ॥
सुवर्णं सुवर्णचूर्णं च शङ्खं कण्ठागुरुणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां सुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
तान्पृष्ट्वा कांस्यदोहां हर्मरोमसमन्विताम् ।
पुच्छं सूत्रमयं कृत्वा कण्ठाभरणघटिकाम् ॥
कम्बले पुष्पमालाञ्च गुह्यास्यां शुक्तिदन्तिकाम् ।
जिह्वां शर्करया कृत्वा नवनीतेन च स्तनम् ॥
इक्षुपादान् राजेन्द्र ! गन्धपुष्पोपशोभिताम् ।
कण्ठाजिनोपरि स्थाप्य वस्त्रैरास्त्रादिनाम् ताम् ॥
गन्धपुष्पैः समन्वितैः विप्राय विनिवेदयेत् ।
एवं धेनुं तदा दत्त्वा ब्राह्मणे वेदपारगं ॥
साधुविप्राय राजेन्द्र ! श्रोत्रियायाहितायये ।
तपोवृद्धे वयोवृद्धे दातव्या च कृदुन्निने ॥
यो ददाति नरो राजन् ! यः पश्यति श्रमोति च ।
प्रतिशुक्लानि यो विप्रः सर्वे सुस्थानि पातकात् ॥
ब्रह्महा पिबेद्वा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।
विमुक्तः सर्वपापैस्तु विष्णुलोकं स गच्छति ॥
योऽन्धमेधेन यजते समाप्रवरदक्षिणः ।
जलधेनुञ्च यो दद्यात् सममेतन्नराधिपः ॥
जलाहारस्वेकदिनं तिष्ठेच्च जलधेनुदः ।

अथवा इतिस्वेकदिने यः पयोव्रतमास्थितः ॥
यादृकोऽपि चिराच्च वै तिष्ठेदेवं न संशयः ।
यच्च चौरयज्ञा नद्यो मधुपायसकर्ममाः ॥
यच्च चाक्षरसां गीतं तच्च यान्ति जलप्रदाः ।
दाता च दापकश्चैव प्रतियाह्वी च यो द्विजः ॥
ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विष्णुलोकञ्च प्राप्नुयुः ॥
इति वाराहे जलधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

जलनकुलः, पुं, (जले नकुल इव ।) जलजन्तु-
विशेषः । धाडिया इति उद्विडाल इति च
भाषा । तत्पर्यायः । उदः २ जलमार्जारः ३
जलायुः ४ जलध्रुवः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
जलविडालः ६ नीरायुः ७ । इति वारावली ।
१७६ । पानीयनकुलः ८ वसी ९ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

जलनिधिः, पुं, (जलानि निधीयन्तेऽस्मिन्निति ।
धा + “कर्मण्यधिकरणे च ।” ३।३।६३।
इति किं ।) जलानां निधिरिति वा ।) समुद्रः ।
इत्यमरः । १।१०।२० ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शतम् । ६१४ ।
“सरित इव यस्य गच्छे सुस्थानि
विशालगोचजा नार्यः ।
चारास्त्रेव स लप्यति जलनिधिलक्षरीयु
जलद इव ॥”
चतुः संख्या समुद्रवाचित्वात् । यथा, सत्तल्य-
सुक्तावल्याम् ।
“वारं श्रोतकरं तिथौ जलनिधिं
भेदमिच्छ योगं द्वयम् ॥” इति ॥

जलनिर्गमः, पुं, (गम + “ग्रहवृद्धिर्निष्पन्नमश्च ।”
३।३।५८। इति भावे अच् ।) जलानां
निर्गमो वहिर्गमनं यस्मात् ।) प्राकारगृह-
भित्तिर्वादिषु जलनिःसरणमार्गः । इति भरतः ॥
देवकुलप्राकारादिषु जलनिःसरणद्वारम् । इति
सर्वानन्दः ॥ तत्पर्यायः । भ्रमः २ । इत्यमरः ।
१।१०।७० । वक्रम् ३ पुटभेदः ४ । इति खामो ॥

जलनीली, स्त्री, (जलं नीलयतीति । नील + तत्
करोतीति शिच् + तत्; “कर्मण्यण् ॥” ३।२।१ ।
इत्यण् । ततो ङीष् ।) शैवालम् । इत्यमरः ।
१।१०।३८ ॥ (शैवालशब्देऽस्या विवृति
द्रष्टव्या ॥)
जलन्यरः, पुं, (जलं ब्रह्मनेत्रयुताशुजलं धरतीति ।
जल + धृ + बाहुलकात् खच सुम् च ।) असुर-
विशेषः । तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
इन्द्रः शिवं द्रष्टुं शिवलोकां गत्वा एकं भयानकं
पुरुषं दृष्ट्वा तं पुनः पुनः पप्रच्छ ईश्वरः क गतः ।
स उत्तरं न ददौ इन्द्रः क्रुद्धस्तं वज्रेण जघान ।
ततो बद्रक्षितेन सा प्रजज्ज्वाल । तत इन्द्रो भीतस्तं
प्रणम्य तृष्टाव रुदस्तुष्ट इन्द्रदाहार्थं तपस्रं भाल-
नेत्रस्य वज्रं दृष्ट्वा गङ्गासागरसङ्गमे प्राणि-
पत् ततः स बालरूपो भूत्वा दरोदतस्य रोदन-
शब्देन सप्रलोका वधिरौकतास्तुष्ट्वा ब्रह्मा
विक्षिप्तस्तज्जागतं तं बालं समुद्रकोष्ठे दृष्ट्वा तं
पप्रच्छ कस्यायं पुनः समुद्रस्तं प्रसन्नोवाच मम

जलपि

पुनः अस्म्य जातकर्मोहि कुत इत्युक्त्वा ब्रह्मा
कोष्ठे ददौ च बाणस्तस्मै शशु दधार शशु
धुन्वतो ब्रह्मको नेत्राभ्यां जलमगमत् ब्रह्मा
समुद्रमुवाच यस्मादेनेन मम नेत्राभ्यां निर्गतं
जलं इतं तस्मादयं जलन्यरनामा अधुनैव सर्व-
प्राणवेत्ता रुद्रं विना सर्वभूतावध्यञ्च भवि-
ष्यति इत्युक्त्वा मुक्तमाहूय तमासुरराज्ये न्यवे-
शयत् स कालनेमिसुता इत्यामुपयेमे । इति
पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

जलपतिः, पुं, (जलस्य पतिः ।) वरदः । इति
हेमचन्द्रः । २।१०२ ॥ (अस्य जलपतित्वकथा
यथा, काशीखण्डे । १२।८५—८५ ।
“ततस्तं तनयः पृष्ट्वा पितरं प्रणिपद्य च ।
जगाम तूर्णं तपसे श्रीमद्भारवर्षी पुरीम् ॥
तत्र तमा तपो चोरं लिङ्गं संस्थाप्य आश्रयम् ।
पञ्चवर्षसहस्राणि स्थितः पाषाणनिष्ठलः ॥
आविरासीन्महादेवस्तुष्टस्तपसा ततः ।
उवाच काहमे ! मृदि कं इदामि वरोत्तमम् ॥
काहं भित्तवाच ।
यदि नाथ ! प्रसन्नोऽसि भक्तानामनुकम्प्य ! ।
सर्वोसामाधिपत्यं मे देह्यपी वादसामपि ॥
इति श्रुत्वा मन्त्रेशानः सर्वेचिन्तितः प्रभुः ।
अभ्यधिक्षत तं तच्च वारणे परमे पदे ॥
रत्नानामभ्रजातानामभ्योनां सरितामपि ।
सरसां पल्लवानाञ्च वायुसुस्रोतसां पुनः ॥
जलाशयनानां सर्वेषां प्रतीत्याद्यापि वै दिशः ।
अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्वामरप्रियः ॥”)
समुद्रः । अप्यतिरिक्तमरदर्शनात् ॥

जलपारावतः, पुं, (जले पारावत इव ।) पत्ति-
विशेषः । तत्पर्यायः । कोपी २ जलकोपीतः ३ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जलपित्तं, स्त्री, (जलानां पित्तमिव ।) अमिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

जलपिप्यली, स्त्री, (जललाता पिप्यली ।) पिप्यली-
विशेषः । पत्तिगता इति लोके । जलपिपरी
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । महाराष्ट्री
२ शारदी ३ तोयवल्ली ४ मत्स्यादनी ५
मत्स्यगन्धा ६ लाङ्गली ७ शकुलादनी ८ अमि-
ज्वाला ९ चित्रपत्नी १० प्राणदा ११ लक्ष्मीना
१२ बहुशिक्षा १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तोषणत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् ।
ब्रणकोटादिदोषरसदोषनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
“जलपिप्यलमभिज्ञा शारदी शकुलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्तिता ॥
जलपिप्यलिका कृत्वा चक्षुष्यं शकुला लघुः ।
संयाहणी हिमा रुक्षा रक्तदाहज्वलापहा ॥
कटुपाका रसा रक्षा कषायां वज्रवर्हिणी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
“गम्भीरो जलपिप्यलस्तुमुहः शङ्खधेरिका ।
तीक्ष्णोऽप्यकटुश्चापि कषैवातहराणि च ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सर्गवर्षाध्याये ॥

जलम

जलपूजा, स्त्री, (जलस्य पूजे उपरि प्रदेशे जायते इति । जल + पूज् ।) शैवालम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

जलप्रायः, स्त्री, (जलस्य प्रायो बाहुल्यं यच्च ।) जलबहुलस्थानम् । अन्तर्पदेशः । इत्यमरः । २ । १ । १० ॥

जलप्रियः, पुं, (जलं प्रियं यस्य ।) चातकपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

जलप्रवः, पुं, (जले प्रवते इति । प्र + अच् ।) जलनकुलः । इति हारावली । ७६ ॥

जलफलः, स्त्री, (जलजातं फलम् ।) शृङ्गाटकम् । इति भावप्रकाशः ॥

जलवन्धः, पुं, (जलं बध्नाति जीवयति निर्वन्धेन परिकल्पयतीति । बन्ध + अच् ।) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलवन्धकः, पुं, (जलं बध्नातीति । बन्ध + क्तृल् ।) जलमध्यगं स्रोतोभेदकरं दाबशिलादि । तत्-पर्यायः । विदारकः २ कूपकः ३ । इति शब्द-रत्नावली ॥

जलबालकः, पुं, (जलेन बलयति जीवयति स्वाश्रित-वृत्तादीति । बल जीवने + गिच् + क्तृल् ।) विन्यासपञ्चतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥

जलबालिका, स्त्री, (जलस्य बालिकेव ।) विद्युत् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७१ ॥

जलबुद्धः, स्त्री, (जलस्य बुद्धम् ।) जलविष्मम् । यथा, शुद्धितत्त्वधृतवचनम् ।

“मातुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गगम् । यः करोति स वै स्रष्टो जलबुद्धसन्निभे ॥”

जलब्रह्मी, स्त्री, (जले ब्रह्मीव ।) हिलमोची । इति हारावली । १८० ॥

जलभूः, पुं, (भवत्यस्मादिति । भू + अपादाने क्तिप् । ततो जलस्य भूः ।) मेघः । (जलं भूत-पत्तिस्थानमस्य ।) कच्छटम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

जलमलिका, स्त्री, (जलजाता मलिका ।) वारि-हमिः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

जलमद्गुः, पुं, (जले मद्गुरिव ।) मत्स्यरङ्ग-पत्नी । इति हारावली । ८८ ॥

जलमधुकः, पुं, (जलजातो मधुकः ।) मधुक-वृक्षप्रभेदः । जलमद्गुया इति भाषा । तत्-पर्यायः । मङ्गल्यः २ दीर्घपत्तकः ३ मधुपुष्पः ४ चौद्रप्रियः ५ पतङ्गः ६ कीरेष्टः ७ गैरिकाव्यः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । व्रणवाग्निनाशि-त्वम् । सुक्रवल्कारित्वम् । शीतत्वम् । रसा-यनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्याय-गुणाः । अध मद्गुया वनमद्गुया ।

“मधुको गुडपुष्पः स्यात् मधुवृक्षो मधुप्रवः । वानप्रस्थो मधुश्रीलो जलजोऽथ मधुलकः ॥ मधुकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु हृद्दहम् । बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् ॥ * ॥ फलं शीतं गुरु क्वाडु सुक्लं वातपित्तगुत् ।

जलर

अद्वयं हन्ति दृष्ट्यासंदाहवासस्तदयान् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

जलमसिः, पुं, (जलेन जलाकारेण मस्यति परि-यमतीति । मस परिणामे + इन् । घनीभूत-मेघस्य जलाकारेण परिणमनात् तथात्वम् ।) मेघः । इति हारावली । १८ ॥

जलमार्गः, पुं, (जलस्य मार्गः निर्गमपथः ।) प्रणाली । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥ नर्दमा इति भाषा ॥

जलमार्जारः, पुं, (जलस्य मार्जारः जले मार्जार इव इति वा ।) जलनकुलः । इति त्रिकाण्-शेषः ॥

जलमुक्त्, [च] पुं, (जलं मुञ्चतीति । मुच् + क्तिप् ।) मेघः । इत्यमरः । १ । ३ । ७ (यथा, मेघदूते । ७१ ।

“शङ्खासृष्टा इव जलमुञ्चस्वाटश्रा यत्र जलै-र्धूमोद्गारागुलितनिपुणा जर्जरानि व्यतन्ति ॥”

जलमोचकः, त्रि । यथा, दृष्टत्संहितायाम् । १६ । २ ।

“सीतां तपत्यदितिनः शिशिरेऽपि काले नात्यसृष्टा जलमुचोऽचलसन्निभः ॥”

जलमूर्तिः, पुं, (जलं मूर्तिर्यस्य ।) शिवः । इति तस्याष्टमूर्तिपूजायां तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जलमूर्तिका, स्त्री, (जलस्य मूर्तिः घनीभूता-कृतिः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् च ।) करका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलमोदः, स्त्री, (जलेन जलसंयोगेन मोदयति ध्यानन्दयति सद्गन्धप्रदानेनेत्यर्थः । मुद् + गिच् + अण् ।) उग्रौरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलयन्त्रगृहम्, स्त्री, (जलयन्त्रमिव हन्तं गृहम् ।) जलमध्यगतगृहम् । जलटुङ्गि इति फोया-रार घर इति च भाषा । तत्पर्यायः । समुद्र-गृहम् २ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ जलयन्त्रनिजे-तनम् ३ । इति हारावली ॥ जलयन्त्रमन्दिरम् ४ । यथा—

“कचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम् ॥” इति कालिदासः ॥

जलरङ्गः, पुं, (जले सरसि रङ्ग इव ।) वक-पत्नी । इति हारावली । १८३ ॥

जलरङ्गः, पुं, (जले रङ्गुरिव ।) दाह्यहपत्नी । इति हलायुधः ॥

जलरसः, पुं, (जले रजति अनुरक्तो भवतीति । रज्ज् अनुरागे + अच् ।) वकपत्नी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ । ८ (वक्रशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

जलरसः, पुं, (जलस्य रस इव भयजनकत्वात् ।) जलावर्षः । पयोरेणुः । भुजङ्गमः । इति हेम-चन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥

जलरसः, पुं, (जलजातो रसः । जलप्रधानो रसो वा ।) लवणम् । इति हारावली । ७५ ॥

जलरट्, [च] पुं, (जले रोहतीति । रट् + क्तिप् ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८ ॥

जलवि

जलरट्, स्त्री, (जले रोहतीति । रट् + “इगुपध-इति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८ ॥ (यथा, महा-भारते । १ । १२८ । ४१ ।

“जलश्च सुसुभे हृत्तं पुष्पैर्जलरट्हेस्तथा ॥”)

जलरूपः, पुं, (जलस्य रूपमिव रूपं यस्य । शुभवर्णत्वा-दस्य तथात्वम् ।) मकरः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

जललता, स्त्री, (जले लतेव तदाकारत्वात् ।) तरङ्गः । इति हारावली । २०५ ॥

जलवरण्टः, पुं, (जलं रसस्तत्प्रधानो वरण्टो वसन्तः ।) जलवसन्ताख्यव्रणः । पानीवसन्त इति भाषा । तत्पर्यायः । मोगः २ । इति हारावली । १४२ ॥

जलवल्कलः, पुं, (जलस्य वल्कल इव ।) कुम्भिका । इति हारावली ॥ ११२ । पाना इति भाषा ॥

जलवल्ली, स्त्री, (जलजाता जलप्रधाना वा वल्ली ।) शृङ्गाटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलवायसः, पुं, (जले वायसः कर्क इव कृष्ण-वर्णत्वात् ।) मद्गुपत्नी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८६ ॥ पानीकौडि इति भाषा ॥

जलवासः, स्त्री, (जलेन वासो गम्यो यस्य ।) उग्रौरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलवासः, पुं, (जलं वासयतीति । वस + गिच् + अण् ।) विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(जले वासः निवासः । सलिलनिवासः । यथा, महाभारते । १२ । २६० । ५ ।

“स चिन्तायमास मुनिर्जलवासे कदाचन ॥”

जले वासो यस्य इति विग्रहे जलवासिनि, त्रि । यथा तत्रैव । १२ । २६० । ४ ।

“स कदाचित् महातेजा जलवासो महीपते ! चत्वार लोकान् विप्रविः प्रेक्षमाणो मनीषिवः ॥”)

जलवाहः, पुं, (जलं वहतीति । वह् + “कर्म-गण्य ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) मेघः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७८ ॥ (यथा, भारविः । १२ । २१

“साद्रिजलधिजलवाहपं सदिगन्धुवानिव विश्वमोजसा ॥”

जलवाहके, त्रि । यथा, महाभारते । २ । ७ । २० ।

“जलवाहास्तथा मेवा वायवस्तनयिन्नवः ॥”)

जलविडालः, पुं, (जले विडाल इव ।) जलनकुलः । इति हारावली । ७६ ॥

जलविन्दुजा, स्त्री, (जलविन्दुभ्यो जायते इति । जन + डः ।) यावनालीशर्करा । इति राज-निर्घण्टः ॥

जलविस्वः, पुं, (जलप्रधानो विस्व इव ।) कर्कटः । पञ्चाङ्गः । जलचत्वरम् । इति मेदिनी । वे, ५८ ॥

चातरजल इति भाषा ॥

जलविषुवः, स्त्री, (जलप्रधानं विषुवम् ।) तुला-संक्रान्तिः । तत्पर्यायः । आश्विनचिह्नितम् २ । इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रविशेषः । यथा,—

“मानं शिरे वपुःखपञ्चवेतं वचचतुर्भे बहुविषलाभः ।

जलस्य

भोमः करे धटपदयोस्तु वदने
भीतिर्नृणां स्याद्विषुवस्य चक्रे ।

यस्मिन्मूले वसेद्वातुलस्यैव संगमयेदुवचः ॥”
इति समयान्तम् ॥

जलवृश्चिकः, पुं, (जले वृश्चिक इव ।) चिह्न-
मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलवेतसः, पुं, (जलजातो वेतसः ।) वानीर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्याया
मुक्ताश्च ।

“निकुञ्चकः परिखाधो नादेयो जलवेतसः ।

जलजो वेतसः श्रूतः कुड्मुद्रातकोपनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

जलवधः, पुं, (जले विध्यतीति । वध+अच् ।)

कङ्कनोटमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलशालः, पुं, (जलस्थितो शालो हिंस्रजन्तुः ।)

जलगर्दभः । इत्यमरः । १।८।५ ॥ क्रूर-
कर्मा जलजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशयः, पुं, (जले श्येते । शी+अच् । पुंस्येति
घो वा ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । १०।२२८ ॥

जलशयनः, पुं, (जले क्षीरोदसलिले श्येते इति ।
शी+ल्युः ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥

जलशायी, [न्] पुं, (जले श्येते इति । शी+
णिनिः ।) विष्णुः । यथा, पुराणम् ।

“जलमध्ये वराहश्च पावके जलशायिनम् ॥”

जलशुक्तिः, स्त्री, (जलचरी शुक्तिः ।) शम्भूकः ।
इत्यमरः । १।१०।२३ ॥ शाम्भूक इति जल-
क्षीपी इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । वारि-
शुक्तिः २ लमिशुक्तिः ३ चन्द्रशुक्तिका ४ शम्भूका ५

नरशुक्तिः ६ पुष्टिका ७ तोयशुक्तिका ८ ।
तस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपन-
त्वम् । गुल्मशूलविघ्नोपशान्तशूलम् । रुच्यत्वम् ।

पाचनत्वम् । यलदाहलक्ष्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशूकः, स्त्री, (जले शूकं स्रज्ज्यागमिव ।) शैवालम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४।२३३ ॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते ।

यथा,—

“जलशूकः स्वयं गुप्ता रजयौ दृष्टीद्वयम् ॥”

इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥

जलशूकरः, पुं, (जले जलस्य वा शूकर इव ।)

कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४।४१५ ॥

जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति । स्तप
+ णिनि+ङीप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः ।

४।२७० ॥

जलवृश्चिः, पुं, (जले वृश्चिरिव । अभिधानात्
पुंस्त्वम् ।) कङ्कनोटमत्स्यः । शृङ्गाटः । शिशु-
मारः । जलौकायां स्त्री । इति मेदिनी । चे,

२० ॥ काकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जलस्तम्भः, स्त्री, (जलस्य स्तम्भनम् ।) मन्त्रादि-
द्वारा जलगतनिवारणम् । तन्मन्त्रो यथा,—

“ओम् नमो भगवते जलं स्तम्भय स्तम्भय संस-
मंभके कके कचर ।

जलस्तम्भनमुन्मोहयं जलं स्तम्भयति शिवः ॥”

इति मारुते १७६ अध्यायः ॥

जलस्य

जलस्य

पुस्तकान्तरे १८६ अध्यायः ॥ (जलस्तम्भविद्या
दुर्व्योधनेन विदितासीत् । अतएवायं हेमाचन-
इदं जलं संस्तभ्य तच्च सुजाप । एतत्कथा
महाभारते प्रस्तावने २६ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जलस्था, स्त्री, (जले जलवहुलप्रदेशे तिष्ठतीति ।
स्था+कः । स्त्रियां टाप् ।) गङ्गादूया । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (जलावस्थिते, चि । यथा, भाग-
वते । ३।२७।१२ ।

“यथा जलस्य आभासो जलमग्नेनावदृश्यते ।
स्वाभासेन तथा सूर्यो जलमग्नेन दिवि स्थितः ॥”

जलहं, स्त्री, (जलेन हन्यते इति । हन+बाहु-
लकात् हः ।) स्रक्पजलयन्तयुद्धम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

जलहासः, पुं, (जलानीं हास इव मुक्तत्वात् ।)
समुद्रकेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाका, स्त्री, (जले आकायति प्रकाशति इति ।
आ+क+कः ।) जलौकसः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

जलानी, स्त्री, (जलमच्छ्योति आग्नौति करण-
नयेति । अज्ज+अच् ।) जलपिप्पली । इति

शब्दरत्नावली ॥

जलाखः, पुं, (जले आखुरिव ।) जलनकुलः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाचलं, स्त्री, (जलमच्छति आग्नौतीति । अच्
+ बाहुलकात् अलच् । यङ्गा, जले अचलः

वक्ष्यमान इव । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।)
शैवालम् । खतो वारिनिगमः । इति मेदिनी ।

ले, १५४ ॥

जलाटनः, पुं, (जले अटति भ्रमतीति । अट+
ल्युः ।) कङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

(विप्रशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

जलाटनी, स्त्री, (जले अटति भ्रमतीति । अट+
ल्युः । स्त्रियां ङीष् ।) जलौका । इति मेदिनी ।

ने, १८४ ॥

जलागृहकः, पुं, (जले अगृहते इतस्ततो भ्रम-
तीति । अगृह गती+गृहल् । एषोदरादिखात्

टस्य टः ।) गक्रराजः । इति शब्दरत्नावली ॥ ७७ ॥

जलाहकं, स्त्री, (जले अहमिव कायतीति ।
के+कः ।) पोताधानम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

जलात्मिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा गत्याः । कप्
ततः टाप् अत इत्वम् ।) जलौका । इति

शब्दरत्नावली ॥

जलाधारः, पुं, (जलस्य आधारः ।) जलाशयः ।
इत्यमरः । १।१०।२५ ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३।१४४ ।

“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।
तथात्मकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेऽभ्यर्वांमुमान् ॥”

जलाधिदेवतः, पुं, (जलस्याधिदेवतं अधिष्ठात्री
देवता ।) वरुणः । इति हलायुधः ॥ (जलं

अधिदेवतं यस्य ।) पूर्ववापादानच्चे, स्त्री ।
इति ज्योतिषम् ॥

जलस्य

जलात्मिका, स्त्री, (जलस्य आत्मिका माता इव ।
कोकदेशे जलधारदारस्थालायात्मम् ।) रूपः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ४१ ॥ जलात्मिका इति
कश्चित् पाठः ॥

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्थाः । कप् । एषो-
दरादिखात् सलोपः ।) जलौका । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १।१३ ।

“अथ जलायुकाः वक्ष्यन्ते । जलमासामायु-
रिति जलायुकाः ॥” अस्या अग्न्याधिराजं

जलौकःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यस्मिन्नियं अथचतुस्ता
तदयथा,—

“नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधर्मं
तथावपीडं कवलपचक्ष ॥

संशोधनचोभयनः प्रयुञ्ज्या-
दत्तं हरेचापि जलायुकाभिः ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

जलार्द्रः, पुं, (जलेन आर्द्रः सितः ।) आर्द्र-
वक्ष्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ १६६ ॥ (जलसितं,
चि । यथा, मेघदूते । ४५ ।

“तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेधोजलताम्
पुण्यासारेः कपयतु भवान् ओमगङ्गाजलार्द्रैः ॥”

जलार्द्रा, स्त्री, (जलेन आर्द्रा सित्ता ।) क्लृप्त-
वक्ष्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४।१४३ ॥ (आर्द्र-
तालवृत्तम् । यथा, वैजयन्ती ।

“ध्रुविचं तालवृत्तं स्यादुत्तमेष्वज्जनच तत् ।
जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्— ॥”

जलागवः, पुं, (जलप्रचुरोऽगवः सत्प्रो यत्र
काले ।) वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(जलप्रचुरोऽगवः ।) जलसमुद्रश्च ॥

जलालुः, पुं, (जलजान् आलुः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलालुकं, स्त्री, (जलालुरिव कायति प्रकाशति
इति । के+कः ।) पद्मकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

जलालुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति । अल
गती+बाहुलकात् उकः ।) जलौका । इति

शब्दरत्नावली ॥

जलालौका, स्त्री, (जले आलोकयते दृश्यते इति ।
आ+लोक दृश्यते+कर्मणि लृच् ।) जलौका ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलावर्णः, पुं, (जलस्य आवर्णः सम्भ्रमः ।) जल-
गुल्मः । अम्भसा भ्रमः । इति अटाधरः ॥

जलाशयं, स्त्री, (जले जलवहुलप्रदेशे आश्रिते
इति । आ+शी+अच् ।) उशीरम् । इत्य-
मरः । २।४।१६४ ॥ लाम्पकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (जलशायिनि, चि । यथा,
महाभारते । ३।१४३।५४ ।

“ततः सत्त्वान्युपाक्रामन् सुवहूनि महाजानि च ।
वरवानरसिंहाश्च महिषाश्च जलाशयान् ॥”

जलाशयः, पुं, (जलस्य आश्रय आधारः ।)
जलाधारः । स तु पुष्करिण्यादिः । इत्यमरः ।

१।१०।२६ ॥ (यथा, मनुः । ४।१९६ ।

जलोद

“न ज्ञानमाचरेद्ब्रह्मा नातुरो न महाविधिः ।
न बावोभिः बह्वाजसं नाविज्ञाते जलाशये॥”
जलं आश्रिते तिष्ठत्यत्र । आ + शी + “पुनि
संज्ञायां चः प्रायेण॥” ३।३।११८। इति
चः ।) सतुभः । इति हेमचन्द्रः ॥ षड्भाटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जलाशया, स्त्री, (जले जलसमीपे आश्रिते उद्भव-
तीति । आ + शी + अच् । स्त्रियां टाप् ।)
गुह्यालाटयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलाश्रयः, पुं, (जले जलप्रचुरप्रदेशे आश्रय उत्-
पत्तिस्थानं यस्य ।) उत्तगुह्यलाटयम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
जलाश्रया, स्त्री, (जले जलवहुलप्रदेशे आश्रयो
यस्याः ।) गूलाटयम् । जलाका । इति राज-
निर्घण्टः ॥
जलाश्रीला, स्त्री, (जलेनाश्रीला संज्ञता ।) पुष्क-
रिणी । इति शारावली । ४२ ॥
जलाश्रयं, स्त्री, (जले आश्रयः साक्षां यस्य ।) उत्त-
पनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलिका, स्त्री, (जलं उत्पत्तिस्थानमेवास्त्वस्याः ।
जल + “अत इतिठौ” ५।१।१५ । इति ठन्
स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
जलुका, स्त्री, (जले तिष्ठतीति । जल + बाहुलकात्
उकः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥
जलूका, स्त्री, (जलुका । एषोदरादिवात् दीर्घः ।)
जलौका । इति हेमचन्द्रः । ४।२७० ॥ (यथा,
देवीभाजते । १।१५।१८ ।
“जलमेव सदा नारी रुधिरं पिबतीति वे ।
सर्वस्व न विजानाति मोहितो भावसेहितेः॥”)
जलेचरः, पुं, (जले चरतीति । चर + “चरेट्” ।
३।२।१६ । इति टः । “तत्पुरुषे जति बहु-
लम्” ६।३।१४ । इत्यलुक् ।) जलचर-
पक्षी । स तु हंसमद्गुवकादिः । तस्य मांस-
गुण्याः । गुह्यम् । उण्यलम् । क्षिप्रलम् । मधु-
रलम् । वायुनाशिलम् । शुक्रकारित्वम् । इति
राजवल्गवः ॥ (जलचारिणि, त्रि । यथा, महा-
भारते । १।२९७।११ ।
“तत्तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्वर्षेण बलिनां वरः॥”)
जलेच्छया, स्त्री, (जलमेतीति जलेत् जलप्रचुर-
स्थानम् । इ + क्षिप् । तत्र श्रुते उद्भवतीति ।
शी + अच् । स्त्रियां टाप् ।) इक्षुशुष्का-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
जलेजातं, स्त्री, (जले जातसुतपन्नम् ।) पद्मम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
जलेजः, पुं, (जलस्य इजः अधिपतिः ।) वरुणः ।
महोदधिः । जम्बलः । इति मेदिनी । रे, १५८ ॥
जलेज्जनः, पुं, (जलाश्रित इत्यनामि यस्य ।) वाङ्-
वायिः । इति भूरिप्रयोगः ॥
जलेरुहा, स्त्री, (जले रोहति उद्भवतीति । रुह
+ कः । “तत्पुरुषे जतीति” अलुक् ।)
कुटुम्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलोद

जलेवाहः, पुं, (जले जलमध्वे वाहते जलमय-
द्रवस्य लभार्थं प्रयतते इति । वाह प्रयत्ने +
अच् ।) जातिविशेषः । कुवह इति भाषा ॥
यथा, पाद्म पातालखण्डे ।
“जलेवाहानयाह्वय बहूस्तत्र न्ययोजयत् ।
तत् कृत्वा परमं यत्प्रमापुराभरणं न तत् ॥”
जलेशयः, पुं, (जले श्रुते इति । शी + अच् ।
“तत्पुरुषे जतीति” अलुक् ।) मत्स्यः । इति
त्रिकाशेषः ॥ (कारकतोयशायित्वात् विष्णुः ।
यथा, हरिवंशे । २२ । ६८ ।
“नमोऽस्वन्नपतये अचयाय महात्मने ।
जलेशयाय देवाय पद्मनाभाय विष्णवे ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६८ ।
“तुम्बवीलो महाक्रोध ऊर्ध्वरेता जलेशयः ॥”
जलाशायिनि, चि ()
जलेचरः, पुं, (जलस्य ईश्वरः ।) वरुणः । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १।२९६।३ ।
“तममवीत् धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेचरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥”
जलानामाश्रयत्वात्) सतुभः ॥
जलोका, स्त्री, (जलमोकं आश्रयो यस्याः । एषो-
दरादिवात् साधुः ।) जलौका । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
जलोक्तासः, पुं, (जलानां उक्तासः ।) जलाश्रयं
परिपूर्य समधिकजलस्य सम्बन्धो वृद्धनम् । इति
कंकटः ॥ समधिकजलस्योपायेर्नष्कासनम् ।
इति स्वामी । जलाश्रयपत्रे पुष्करिण्यादावुपायेन-
जलनिष्कासनम् । इति सम्बन्धम् । सेतुभङ्गादि-
भयेन जलाश्रयादुपायेर्जलवह्निष्करणम् ।
इत्यर्थः । पुष्करिण्यादी जलप्रवेशार्थमुपायः
मुयान् इति स्थात इत्येके । इति भरतः ॥
तत्पण्यायः । परीवाहः २ । इत्यमरः । १।१०।१०४ ॥
जलोदरं, स्त्री, (जलप्रधानं उदरं यस्मात् ।)
जठरामयः । तस्य निदानादि यथा,—
“यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा
वाक्त्रो विरक्तोऽप्यपवा निरुद्धः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
श्रोतांसि दुष्पान्ति हि तद्ब्रह्मनि ॥
अहोपलिमेज्जपवापि तेषु
दकोदरं पूज्येवदभ्युपैति ।
क्षिप्रं मज्जतु परिहृत्तनाभि-
समातप्तं पूर्णमिवाभुना च ॥
यथा इतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरन्तु ॥
जलमेवोदरं सर्वं प्रायः लक्ष्म्यतमं मतम् ।
बलिनस्तदजातान् यत्तसाधं नवोत्थितम् ॥”
इति माधवकरः ॥
(अस्य सकारणलक्षणाचिकित्सितं यथा,
हारीते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये ।
आज्ये उवाच ।
“विषमाश्रयोपवेशात् पीततोयादद्यापि वा ।
अमाश्रयसन्निष्क्रान्तादितिआयामवोधि वा ॥

जलोकाः

पीतमदरमेव च तस्माज्जातं जलोदरम् ।
उदरं सजलं यस्य सद्योऽवमतिर्हितम् ॥
अयधुः पादयोः शोथो जलोदरस्य लक्षणम् ।
विरक्तं वमनं कुर्यात् पाचनानि च कारयेत् ॥
चारयोगश्च वटकस्तेन तदुपशान्तिरिति ।
तस्मान्नाभेर्वलीभागे वर्णयित्वा कृण्वेयम् ॥
जलनाडीचानुमन्य कुशपत्रेण वेष्टयेत् ।
शरच्छलनालश्च तत्र सचारयेद्दुग्धः ॥
अन्तर्गतं जलं स्नायं ततः सन्धारयेद्दुग्धम् ।
यदा न घ्रते तत्र तदा दाहः प्रशस्यते ॥
कणा कक्कं परिखाद्य घृतं देयं चतुर्गुणम् ।
मुष्णी विषा समं पाच्यं पानमालेपनं हितम् ॥
शुष्ककर्म भिषक् श्रेष्ठो विज्ञातिनेव कारयेत् ।
दुष्करं शुष्ककर्मैव न कुर्यात् यच्च तत्र तु ॥
अक्रियायां बुधो न्युतः क्रियायां संशयो भवेत् ।
तस्मादवश्यकर्तव्यमीश्वरं साक्षिकारिणा ॥३॥
जलोद्भा, स्त्री, (जले उद्भवो यस्याः ।) जलु-
नास्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालानुशास्त्रिणा ।
श्रिउली होपर इति च यस्य स्थातिः ।
यथास्याः पण्यायाः ।
“शीतली शीतकुम्भी च शुक्रपुण्या जलोद्भा ।
कालानुशास्त्रिणा तस्याः प्रवाहो नतवद्गुणैः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
जलोद्भा, स्त्री, (जले उद्भूता ।) गुह्यालाटयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जलोरगी, स्त्री, (जले उरगी सर्पिणीव ।)
जलौका । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
जलौकसः, स्त्री, (जले ओको वासस्थानं यासाम् ।)
जलौका । साम्बवहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इत्य-
मरः । १।१०।२२ ॥
जलौकसः, पुं, स्त्री, (जलमेव ओको वासस्थानं
तदस्यस्येति । अर्थादित्वादाच् ।) जलौका ।
इत्यमरटीकायां रायसुजुटः ॥ अकारान्तोऽयम् ॥
जलोकाः, [स्] स्त्री, (जलमेव ओको वसतिस्थानं
यस्याः ।) जलौका । इति भरतः ॥ (यदुक्तम् ।
“यस्माति साधुरपरस्त्र गुणं न दोषं
दोषास्त्वितो गुणिगुणं परिहाय दोषम् ।
बालस्तनात् पिबति दुग्धमखग्निहाय
त्यक्त्वा पयो रुधिरमेव न किं जलौकाः ॥”
जलवासिनि, त्रि । यथा, महाभारते । १३ ।
५० । १० ।
“जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः ॥”
विवरणमस्या यथा,—
“शुपाज्ज-बाल-स्त्रावरे-भीरु-दुर्बल-नारीसु-कु-
मारायामनुयुज्यार्थं परमसुकुमारोऽयं श्रीवि-
तावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः । तत्र
वातपित्तकफ-दुष्ट-श्लेष्मिन् यथासङ्गं जल-
जलोकाकाशुभिरवसेचयेत् क्षिप्रशीतलक्षणात्
बन्धादि सम्बन्धा ॥”
“जलं समुदरं क्षिप्रं गवां शृङ्गं प्रकीर्तितम् ।
तस्माद्वातोपशये तु हितं तदवसेचने ॥
शीतोष्णवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा ।

जलोकाः

तस्मात् पिशोपकटे तु हिता वा तवसेचने ।
जलोकादुक्तं कर्त्तुं तीक्ष्णं परिकीर्तितम् ।
तस्मात् पिशोपकटे तु हितं तदवसेचने ॥”
“अथ जलायुका जल्पन्ते । जलमासामायुरिति
जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः ।
ता इन्द्राश्च, तासां सविषाः इन्द्रा तावत् एव
निर्मिषाः । तत्र सविषाः जला कर्त्तुरा जल-
गर्हा इन्द्रायुधा वासुदिका गोचन्दना सेति ।
तासु जलपक्ष्मण्येषां पृथुशिराः जला । पक्षि-
मत्स्यवदायता किमोन्नतकुचिः कर्त्तुरा ।
रोमशा मन्दापानां लक्ष्यसुखलगर्हा । इन्द्रा-
युधवदूर्ध्वराजिभिर्जिह्वा इन्द्रायुधा । ईषद्वि-
पीतिका विचित्रपुष्पाक्षतविष्वा वासुदिका ।
गोदृषवदधोभागे जिह्वाभूताक्षतिरयसुखी
गोचन्दनेति । ताभिर्दृष्टे पुरुषे दंष्ट्रे जलपु-
रतिमार्चं कर्त्तुमर्हन्ति ज्वरोदाहर्षद्विभेदः
सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र मन्दागदः
पानाखेपवनस्य कर्त्तुमर्हन्ति । इन्द्रायुधा-
दृष्टमसाध्यमिच्छताः सविषाः सचिकित्सिता
वाख्याताः ।

अथ निर्मिषाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी
नविका पुष्करीकमुखी सावरिका सेति ।
तत्र मनःशिलारज्जिताभ्यामिव पाशाभ्यां पृष्ठे
क्षिप्तसुत्रवर्णा कपिला । किञ्चिद्वक्त्रा वृत्तकाया
पिङ्गलासुगा च पिङ्गला । यक्षज्यां श्रौत्रपायिनी
दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी नविकाक्षतिवर्णा-
भिनयगन्धा च नविका । सुत्रवर्णा पुष्करीक-
मुख्यवक्त्रा पुष्करीकमुखी । क्षिप्वा पद्मपत्रवर्णा-
ष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पञ्चर्षे ।
इत्येता सविषा व्याख्याताः । तासां यवन-
पाञ्चसङ्गापानाद्विभेदं ज्ञेयम् । तेषु मन्दा-
शरीरा वलवत्तः श्रौत्रपायिन्यो मन्दाशना
निर्मिषाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविषमत्स्य-
कौटदुर्दुरन्ध्रपुरीयकोषजाताः कलुषेभ्यः सु-
च सविषाः । पञ्चोत्पलनलिनकुसुमद्वयोर्गन्धक-
कुवलयपुष्करीकशेवालकोषजाता विमलेषु
अभ्यः सु च निर्मिषाः ॥”

“जेनेसु विचरन्त्येताः सजिनेषु सुगन्धिषु ।
न च सङ्कोचचारिण्यो न च पक्ष्मण्याः सुखाः ॥”
“अथेनां नवे महति घटे सरसकागोदकपङ्क-
मावाप्य निदध्यात् । भक्षार्थं चासासुपहर-
णैर्वनं वल्लरमोदकांश्च कर्त्तुं चूर्णितं प्रय्यायं
दृष्टमोदकानि च पचानि । इन्द्राज्जला-
वायव्यं भक्ष्यं च दद्यात् सपराज्जात् सप-
राजाश्च घटमन्त्रं संक्रामयेत् ॥”

“खलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्वीमन्त्रविचेष्टिताः ।
अप्याह्वयोऽल्पपायिणः सविषाश्च न पूजिताः ॥
अथ जलौकोऽवसेकसाध्यवाधितसुपवेष्टं संवेष्टं
वा विहृष्टं पात्रं तमवकाशं जलोमयचूर्णैर्यव-
दणैः स्थातुं । यद्गीताश्च ताः सर्वपरजनी-
कल्लोदकप्रदिग्गमानौः सजिनेष्वरकमन्त्रे सुहृत्त-
श्चिवा विगतज्जमा ज्ञात्वा ताभी रोगं याह-

जल्पः

वेत् । जल्पमुक्तां पिशुनोतापक्ष्मणां जल्पा
मुखमपाह्वयादयज्जन्ते जीरविषं श्लोक्षित-
विष्ं वा दद्यात्कल्पपाने वा कर्त्तव्यं जलोप-
मपि न यक्षीयात्तद्वर्णा याहयेत् । यदा च
निविष्टतेऽथ सुरवदानं जलोमयं च कर्त्तव्यं
तदा जानीयाद् यक्षातीति यक्षन्तोऽप्रावृणा-
वृक्षा धारयेत् सेचयेत् । दंष्ट्रे तोदककू-
प्रादुर्भावेर्णानीयाच्छुभ्रमिमदात् इति मुह-
माद्वानामपनयेत् । अथ श्लोक्षितमन्त्रं न
तु चेषुखमस्याः सेच्यवर्णैर्वापकित्ति । अथ
पतितं तक्षुलककणमदिग्गमानौ तैल-जववा-
भक्तसुखी वामहस्ताङ्गुलीभ्यां यक्षीत-
पुष्पां दक्षिणहस्ताङ्गुलीभ्यां श्रुतेः श्रुते-
रयुलोमाशुमार्चयेदासुखाहामयेत्तावद् यावत्
सन्ध्यावाप्तलिङ्गातीति । सन्ध्यावाप्ता सजिने-
सरकमन्त्रा भोक्तुकामा सती चरेत् । या
धीदति न धेदति सा दुःखान्ता ता पुनः सन्ध्या-
वामयेत् । दुःखान्ताया वाधिरसाध्य इन्द्रमदो
नाम भवति । अथ सुवाणां पूर्ववत् सजि-
दध्यात् श्लोक्षितस्य च योगयोगानवेष्य जलौको
ज्वालाधुनावधयेच्छीताभिरक्षिप्तं परिधेय-
येद्गीतं वा त्रयं कवायमधुरसिन्धुश्रीतेषु
प्रदेहेः प्रदिद्यादिति ॥”

“जेवाणि यक्ष्यं जातीः पोष्यं सावचारकम् ।
जलौकसाश्च यो वेति तत् साध्यात् स जयेद्दाम् ॥”
इति सूत्रस्थाने जयोदशधाध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

जलोका, ज्जी, (जलमेव ज्योत्स्नितस्थानं
यस्याः ।) जलजनुविशेषः । जौक इति भावा ।
तत्पण्यायः । रक्तपा २ जलौकसः ३ इत्य-
मरः । १ । १० । २२ ॥ जलका ४ जलाका ५
जलोकाः ६ जलोर्गी ७ जलायुका ८ जलिका ९
जलासुका १० जलजनुका ११ वेणी १२ जला-
लोका १३ जलौकसः १४ जलौकसो १५ ।
इति भरतः । जलौकसम् १६ जलौकसा १७ ।
इति रायमुकुटः । रक्तपायिनी १८ रक्तसन्-
धिका १९ तीक्ष्णा २० वमनी २१ जल-
जीवनी २२ इति राजनिघण्टुः । रक्तपाता २३
वेधनी २४ जलसर्पिणी २५ जलसर्पिः २६
जलाटनी २७ जलाका २८ जलपटाक्षिका २९
जलिका ३० जलासुका ३१ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा सुश्रुते शरीरस्थानेऽध्याये ।
“सिरा-विवायुतुल्ये जलौकाभिः पदेक्षया ।
अवसादं यथापूर्वं निर्वरेद्दुष्टश्लोमितम् ॥”
अस्या विवररमन्त्रं सविस्तरं जलौकःशब्दे
व्याख्यातम् ॥)

जल्प, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर-
सङ्-सेट् ।) अन्तःस्थलीयोपधः । जल्पति ।
इति दुर्गादायः ॥ (यथा, महाभारते । ७ ।
१४६ । १२ ।

“नारिं जिह्वा विकल्पन्ते न च जल्पन्ति दुर्वचः ॥”
जल्पः, पुं, (जल्प वाचि + क्त्वा ।) विजिगीषोः
कृत्वा । परमतत्त्वज्ञानपूर्वकं कथनव्यवस्थापनम् ।

जल्पनः

इति जटाधरो मौतमच ॥ (“बलीक्रीडपत्र-
मन्त्रजातिविषयखाद्यवयोपाकम्भो जल्पः ॥”
इति व्यासकथम् । १ । ४२ ॥

“स वाहो द्विविधः संयोज्य जल्पो वितस्ता च ।
तत्र पचाधितयोर्वचनं जल्पः ॥”

“यथैकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति वाक्सीलपरस्य
तौ च स्वपक्षं स्वस्येतेभ्यः स्थापयतस्तत्परपक्ष-
सुज्ञापयतः एव जल्पः ॥” इति चरकं विमान-
स्थानेऽध्याये ॥ कथा । (यथा, भाग-
वते । १ । ७ । १७ ।

“इति प्रियां वल्लुगुविचित्रजल्पैः

स वाक्पक्षिवापुत्रमिषकृतः ॥”

जल्पनं, ज्जी, (जल्प + भावे क्त्वा ।) कथनम् ।

यथा,—

“किं मिथ्या श्रुतजल्पेन सततं रे वल्ल रामं
व ॥”

इत्युक्तः । (जल्पतीति । जल्प + गन्धादिभ्यान्
क्त्वा । कथने, वि ।)

जल्पाकाः, वि, (जल्पतीति । जल्प + “जल्पमिष-
कुहसुहसुहः वाकम् ॥” १ । २ । १५५ । इति
वाकम् ।) बहुवचनितभावी । तत्पण्यायः ।
वाचालः २ वाचाटः ३ बहुवचनितभावा ४ ।
इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥ (जलो विभ्यान् जीप् ।
यथा, भट्टिः । ७ । १८ ।

“जल्पाकौभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना
तया ॥”

जल्पितं, वि, (जल्पति क इति । जल्प + क्तः ।
उक्तम् । इत्यमरः । १ । १ । १०७ ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । १ । १४६ । “भो भो गोरम्भ !
सत्यमेतत् यत् त्वया जल्पितम् । किं देवी
दन्तलेन समालिङ्गिता ॥”) कथने, ज्जी ।
(यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १२२ ।

“सा प्राह भो प्रियतम ! मिथ्याजल्पितमेतत् ॥”

जवः, पुं, (जवनमिति । जु वेगगतौ + “ज्वरो-
रप् ॥” १ । १ । ५७ । इति अप् ।) वेगः ।
(यथा, महाभारते । १ । १४१ । २१ ।

“यस्य बाहुवर्णे तुल्यः प्रभावे च पुरन्दरः ।

जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधि जलुः सनातनः ॥”

वेगवति, वि । इति मेदिनी । वे, ७ ॥

जवनं, ज्जी, (जु वेगगतौ + भावे क्त्वा ।) वेगः ।
इत्यमरः । १ । २ । ३८ ॥

जवनः, पुं, (जु + “जुचक्रत्येति ॥” १ । २ । १५० ।
इति युच् ।) वेगः । वेगयुक्तावः । देश-

विशेषः । इज्जान इति पारस्यभावा । इति
हेमचन्द्रः ॥ गौकारौ ज्वः । चोटकाः इति
राजनिघण्टुः ॥ ज्वेज्जातिविशेषः । यत्र पूर्व
जवनदेशीयः सन्निधौ आसीत् सगरराजेनाद्य
सर्वप्ररोसुखं सर्वधर्मेर्वाह्यतत्त्वचकार ।
इति हरियंशः ॥ (खण्डस्य सैनिकविशेषः
यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ७२ ।

“शब्द नामानि चाप्येवं धीमते कल्पन्त्य
हेनिकाः ॥”

जवा

इत्युपक्रमश्च ।

“लोहानवलो जवनः कुम्भकश्च कुम्भकः ॥”

वेगयुक्ते च । इति मेदिनी । ने, १६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६ । १६ ।

“अपायान्नवनेरन्ध्रेः शाम्भवागप्रपीडितः ॥”

जवनान्, स्त्री, (जवनाय अलति पर्याप्नोतीति । अल + अच् ।) फलविशेषः । जनार इति भाषा ॥

अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । वायुकारित्वम् । कफपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जवनिका, स्त्री, (जवनं वेगेन प्रतिरोधनमस्यस्याः ।

जवन + ठन् । टाप् च ।) अवधायकवस्त्रम् ।

कानात् इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रतिसीरा

तिरस्कारिणी ३ । इत्यमरः । २ । १२० ॥ यव-

निका ४ यमनिका ५ तिरस्कारिणी ६ । इति

तट्टीका ॥ अन्तर्घटः ७ पटी ८ चित्रा ९ काष्ठ-

पटः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्ग । ४ । ५४ ।

“समीरशिशिरः शिरःसु वसतां

‘सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ॥”

जवनी, स्त्री, (जयते आच्छाद्यतेऽनया । जु +

करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) अपटी । कानात्

इति भाषा ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५४८ ।

“श्रीङ्गाप्रसरः प्रथमं तदगु च रसभावपुच्छेष्टेयम् ।

जवनीविनिर्गमादनु नटीव दयिता मनो

हरति ॥”

ओषधीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (जवनजातिस्त्री ।

बयाह ।

“जवनी नवनीतकोमलाङ्गी

श्रयनीये यदि नीयते कथञ्चित् ॥”

वेगशीला । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । २ ।

“इन्द्रं दत्तासन्धवो मदधृतं

शतक्रतुं जवनी स्तुतावहत् ॥”

जवसं, स्त्री, (जूयते भक्षार्थं प्राप्यते गवादिभि-

रिति । जु + बाहुलकात् कर्मणि असच् ।)

घासः । इति शब्दरत्नावली ॥

जवा, स्त्री, (जवते रक्तवर्णत्वं गच्छतीति । जु

गतौ + अच् । तत्पर्यायः ।) खनामख्यातपुष्प-

द्वयः । तत्पर्यायः । ओडपुष्पम् २ । इत्य-

मरः । २ । ४ । ७६ ॥ जपा ३ ओडरा ४

रक्तपुष्पी ५ अर्कप्रिया ६ रागपुष्पी ७ प्रतिका-

हरिवल्लभा ८ । (यथा, मार्ग । ६ । ४६ ।

“अमुवनं वनराजिबधूसुरे

बहलरागजवाधराखणि ॥”

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । इन्द्र-

जुप्रविनाशकारित्वम् । विच्छेदजनुजनकत्वम् ।

सूर्याराधनसाधनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मज्जवस्तम्भनरञ्जनकारित्वम् । इति राज-

वल्लभः ॥

(यस्मिन् यवद्विषयते तद्वयथा,—

“सकाक्षिकं जवापुष्पं भट्टं ज्योतिष्मतीदलम् ।

दूर्वापिष्टं संप्राप्तं वनिता तर्जवं लभेत् ॥”

इति वेदव्याख्यानसिद्धिं यजे मोन्यापदधिकारे ॥

जहुः

जवादि, स्त्री, सुगन्धिद्रव्यभेदः । तत्पर्यायः । गन्ध-

राजम् २ क्षत्रिमम् ३ ऋगधर्मजम् ४ समूह-

गन्धम् ५ गन्धाट्टम् ६ क्षिप्रम् ७ सान्नायि-

कर्मम् ८ सुगन्धतैलनिर्यासम् ९ कटुमोदम् १० ।

अस्य लक्षणम् । नीरसत्वम् । क्षिप्रत्वम् ।

इषम्पिङ्गलम् । सुगन्धत्वम् । आतपे बहुला-

मोदत्वम् । राज्ञां योयत्वम् । अस्य गुणाः ।

सौगन्धिकत्वम् । क्षिप्रत्वम् । उष्णत्वम् । सुखा-

वहत्वम् । वाते हितत्वम् । राज्ञां मोहना-

ज्जादकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जवाधिकः, पुं, (जवेन वेगेन अधिकः ।) वेगाधिक-

घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४५ ॥ अतिश्रय-

वेगयुक्ते, त्रि ॥

जवापुष्पं, स्त्री, (जवायाः खनामख्यातपुष्पस्य

पुष्पम् । यद्वा, जवेव पुष्पम् ।) ओडपुष्पम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

जवी, [न] त्रि, (जवो तेगः सोऽस्यास्तीति ।

जव + इनिः ।) वेगयुक्तः । इति हेमचन्द्रः । २ ।

१५८ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १११ ।

“समकालमिदं क्षिप्रमाणीयान्यो जवी नरः ।

गते तस्मिन् निमयाङ्गं पश्येत् सुद्धिमाप्नुयात् ॥”

पुं, उद्भूतः । घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जय, ज वधे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-उभं-

सकं-सेट् ।) ज, जयति जयते । परस्मैपदी-

त्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥

जस, इ क रचणे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-

परं सकं-सेट् ।) इ क, जसयति । इति दुर्गा-

दासः ॥

जग, उ इ य मोने । इति कविकल्पदमः ॥

(दिवां-परं-सकं-सेट् । उद्दिवात् ङावेट् ।)

उ, जमित्वा जग्वा । इर, अजसत् अजासीत् ।

अस्मात् पुषादिवात् नित्यं इ इत्यन्ते । य,

जस्यति वतुसं गोपः । इति दुर्गादासः ॥

जस, क वधे । अनानदरे । इति कविकल्पदमः ॥

(चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, जासयति । इति

दुर्गादासः ॥

जसुरिः, पुं, (जस्यते सुच्यते हन्यते वाऽनेनेति ।

जस + “जसिसहोरिन् ॥” उणां । २ । ७३ ।

इति उरिन् ।) वक्षम् । इत्युणादिकोषः ॥

जहकः, पुं, (जहाति परित्यजतीति । ओ हाक

लि त्यागे + “जहातिर्हे च ।” उणां । २ । ३४ ।

इति कुन् द्वित्वम् ।) कालः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ त्यागकर्त्तरि, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

बालः । निर्मोहः । निर्मोक्तः । इति संक्षिप्तसारे

उणादिवृत्तिः ॥

जहा, स्त्री, (जहातीति । हा + बाहुलकात् शः ।)

संस्कृतिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुखिरी

इति भाषा ॥

जहानकः, पुं, प्रलयः । इति हेमचन्द्रः । २ ।

७५ ॥

जहुः, पुं, (जहातीति । हा + बाहुलकात् उन्

द्वित्वम् ।) अपत्यम् । यथा । “इति कृतावधुः”

जागर

आश्रयशयनाटनकानादियु सङ्गं नमज्जुना

जेहावद्वद्वयः आसीत् ॥” इति श्रीभामहते

पञ्चमस्कन्धे आदिभरतचरिते । ८ । ११ ॥

“इत्येवं जतोऽनुषङ्गो आसक्तिर्धनम् । नमज्जुना

नगापत्नेन सह । जेहावद्वद्वद्वयं येन ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

जङ्गः, पुं, (जहातीति । हा + “जहातिर्हे अन्त-

लोपश्च ।” उणां । ३ । ३६ । इति शुः द्वित्व-

मन्तलोपश्च ।) विष्णुः । राजर्षिभेदः । स

चन्द्रवंशोद्भवकुलराजपुत्रः । गङ्गागमनकाष्ठे येन

गङ्गा पीता पुनर्भगीरथप्रार्थनेन ऊरुं भिक्षा

वर्णिनिर्गमिता तेन सा जाह्नवीति ख्याता ।

इति रामायणम् ॥

जङ्गतनया, स्त्री, (जङ्गोस्तनया ।) गङ्गा । इत्य-

मरः । १ । १० । ३१ ॥

जङ्गसप्तमी, स्त्री, (जङ्गोः सप्तमी । अस्यां तिथौ

जङ्गसुनिना हि गङ्गा पीता पुनस्त्यक्ता अतो-

ऽस्यास्तथात्वम् ।) वैशाखशुक्लसप्तमी । तन्नाम-

कारणं यथा वाराहे नारदाभ्यरीषसंवादे ।

“वैशाखशुक्लसप्तम्यां जाह्नवी जङ्गना पुरा ।

क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात् दक्षिणात् ॥

तस्यां समक्षेयेदेवीं गङ्गां सुवनेमखलाम् ।

स्नात्वा सम्यग्विधानेन स धन्यः सुकृती नरः ॥

तस्यां सन्तर्पयेद्देवान् पितॄन् मत्तान् यथाविधि ।

साक्षात् पश्यन्ति ते गङ्गास्नातकं गतपातकम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥

अपि च उत्तरकामाख्यातत्वे ११ पटले ।

“शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां वैशाखे जङ्गपुत्तिकाम् ।

प्रपूजयेत् सुखार्थाय स्वर्गमोक्षफलप्राप्तये ॥”

जङ्गसुता, स्त्री, (जङ्गोः सुता ।) गङ्गा । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६८ । १८ ।

“अहं गङ्गा जङ्गसुता महर्षिगणसेविता ॥”

जा, स्त्री, (जायते सम्बन्धिनी या । जन + बाहु-

लकात् ङः ।) याता । भर्तुर्भाटपत्नी । इत्येका-

चरकोषः ॥

जागरः, पुं, स्त्री, (जाग्र जागरणे + भावे घञ् ।

“जाग्रोर्विचीति ।” उ । ३ । ८५ । इति

गुणः ।) जागरणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६० ।

“प्रोच्छति तवापराधं मानं मर्ह्यति निवृत्तिं

हरति ।

सङ्गतामिहन्ति श्रपयान् जागरदीर्घा निशा

सुभगः ॥”

जागर्ति जीवति संयामस्यलेऽनेनेति । जाग्र +

करणे घञ् ।) कवचे, पुं, इति तट्टीका ॥

जागरणं, स्त्री, (जाग्र + भावे ल्युट् ।) निद्रा-

भावः । जागा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

जागर्था २ जागरा ३ जागरः ४ । इति हेम-

चन्द्रः ॥ जाग्रिया ५ जागर्तिः ६ । इत्यमर-

टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२६ । १२ ।

“राजिजागरयात् आन्ताः सौदुभिः समतीक्ष-

तान् ॥”

जाग्रत्

जागृता, [जा] जि, (जागर्तीति । जाय + कृत् ।) जागृताश्रीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥
जागरी, [न] जि (जागरो जागरणमस्यस्येति ।
जागर + “अत इतिठौ ।” ५ । १ । १५ । इति
इतिः ।) जागरुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०७ ॥
जागरुकः, जि, (जागर्तीति । जाय + “जाग-
रुकः ।” ३ । २ । १६५ । इति ऊकः ।) जाग-
रणशीलः । जागरणकर्ता । तत्पर्यायः । जाग-
रिता २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥ जागरी ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १०७ ॥ (यथा, रघुः । १० । २४ ।
“अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतविवः ।
स्वपतो जागरुकस्य यायार्थं वेद कस्तव ।”
कर्तव्यपालनादर्थं अप्रमत्तः । यथा, रघुः ।
१४ । ८५ ।

“नित्यं शोकं स्वयमेव धीमान्
वनाश्रमावेच्य जागरुकः ।”)

जागर्तिः, स्त्री, (जाय + भावे क्तिन् ।) जागरणम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
जागर्था, स्त्री, (जाय + “जागर्त्तरकारो वा ।”
३ । ३ । १०१ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता यक ।
“जाग्रोविचितीति ।” ७ । ३ । ८५ । इति
गुणः ।) जागरणम् । इत्यमरः । ३ । १ । १२६ ॥
जागुङ्, स्त्री, (जागुङ् तदाश्रया प्रसिद्धे देशे
भवमित्यङ् ।) कुकुम्भम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(देशविशेषः । यथा, माघे । २० । ३ ।
“अभिचेदमगाद्रथोऽपि शौरै-
रवनिं जागुङ्कुम्भमाभितान्नेः ।”
जागुङोऽभिजनोऽस्येत्यङ् । तद्देशवासिनि, जि, ।
यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
“जागुङान् रामटान् सुखान् स्त्रीराण्यनय-
तङ्गान् ॥”)

जाय, न लु जागरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अर्धा-पर-अर्क-सेट् ।) च, जायति । लु,
जागर्ति । दिशो निरीक्षमाणस्य नास्ति जाग-
रतो भयमिति पचादित्वादिनि जागर इवाचर-
तीति कौ श्रजन्तम् । इति दुर्गादासः ॥

जायविः, पुं, (जागर्ति साक्षिरूपतयेति । जाय +
“जृष्टृजृष्टाभ्यः क्तिन् ।” उणां । ४ । ५४ ।
इति क्तिन् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१६५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ११ । ११ ।
“अनस्य गोपा अजनिह जायविरमिः ।”
जागर्ति प्रजानां शुभाशुभकार्यदर्शनार्थमिति ।
वृषतिः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

जायतु, जि, (जागर्तीति । जाय + श्रष्ट ।) जाग-
रणविशेषः । यथा,—

“गङ्गोत्पन्नतरङ्गसङ्गतजटाजूटाजजायतुपणि-
स्तुज्जुतुप्तुत्ततिभीतिसम्भृतसमत्कारस्फुरत्-
सम्भ्रमा ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

(जागरणम् । यथा, मग्नौ । १ । ५७ ।

“एवं स जाग्रत्सुप्ताभ्यामिदं ब्रह्म पराचरम् ।
सज्जीवयति जाग्रत् प्रमापयति चावयः ॥”)

जाङ्गलः

जायिया, स्त्री, (जाय + “जागर्त्तरकारो वा ।”
इति पक्षे श्रस्तनो रिडादेशः ।) जागरणम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

जायनी, स्त्री, (जयनस्य समीपम् । जयन +
शेषिकोऽङ् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) ऊरुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १० । १०८ ।
“सुधार्त्तश्चासुमभ्यागाद्विभ्रामिभः च जायनीम् ।
चक्षालहस्तादादाय धर्माधर्मेवचक्षयः ॥”
विभ्रामिभस्य जायनीहरणकथा महाभारते
शान्तिपर्वणि १४१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जाङ्गलं, स्त्री, (जाङ्गलेषु स्थलजपशुविशेषेषु भवम् ।
जाङ्गल + अङ् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्गलः, पुं, (जङ्गले भवः । जङ्गल + अङ् ।)
कपिजङ्गलपक्षी । इति मेदिनी । वे, ६५ ॥
निज्वारिदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य
लक्षणं यथा,—

“स्वलोपकलणो बसु प्रवातः प्रचुरातपः ।
स ज्यो जाङ्गलो देशः बहुधाभ्यादिसंयुतः ॥”)

भावप्रकाशमतेऽस्य लक्षणं यथा,—

“आकाशसम्भ उच्यते स्वल्पपानीयपादपः ।

शमीकरीरविस्वार्कपीलुककन्धुसङ्कुलः ॥

हरिणोऽर्धचन्द्राद्यतगीकर्णखरसङ्कुलः ।

सुखादुपलवान् देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः ॥”

(“खरपरपविशालाः पर्वताः कण्टकीर्याः

दिशि दिशि मृगलक्षणा भूतहाः शीर्षपर्वाः ।

अतिखरवरिप्रसः पांशुश्च सुखभूमिः

सरसरसविहीनः कूपकाम्भः प्रकथः ॥

तदनुविरसशस्यादान्तो गोमनुष्यः

प्रभवति रसमांसं कृत्तभावश्च सम्यक् ।

पुनरपि हिमवाहं शालिशस्यं न चेत्तु

भवति रुधिरपित्तं कोपमाशु सुपेति ॥”

इति च हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थध्याये ॥)

तस्य गुणाः । वातपित्तकारित्वम् । उष्णत्वम् ।

रूक्षत्वम् । तद्देशीयजलगुणः । अग्नपदेशान्

विपरीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ रूक्षत्वम् ।

लवणत्वम् । लघुत्वम् । तनुत्वम् । पयस्त्वम् ।

वह्निप्रवह्विकारकारित्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥ जाङ्गलदेशोद्भवश्च ॥

जाङ्गलः, जि, स्थलजपशुविशेषः । यथा,—

“हरिणोऽर्धचन्द्राद्यतम्यकुशस्रराः ।

राजोवोऽपि च सुखी चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः ॥

हरिणस्तान्त्रवर्गः स्यादेष्टः लघ्वः प्रकीर्तितः ।

अुरङ्ग इष्टतान्त्रः स्याद्वरिणास्तिको महान् ॥

अज्यो नोलास्यको लोके स रोह इति कीर्तितः ।

एष्टतान्त्रविष्टः स्याद्वरिणात् किञ्चिदल्पकः ॥

अङ्गुर्वहुविषाद्योऽथ शम्भरो गवयो महान् ॥

राजोवस्तु नृगो ज्यो राजोभिः परितो वृतः ॥

यो नृगः प्रहङ्गहोमः स्यात् स सुखोति निगद्यते ॥”

तस्य मांसस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् ।

कषायत्वम् । लघुत्वम् । वक्ष्यत्वम् । दृढत्वम् ।

वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । दोषहरत्वम् । मूलक-

मिस्त्रिजलमग्नदत्तादित्वाधियावविष्टहिप्रमेह

जातं

सुखचरोमङ्गीपद्मजगज्जवायुनाशितम् । इति
भावप्रकाशः ॥ प्रीतत्वम् । मनुष्यहितत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ ७ ॥

जाङ्गलिः, पुं, (जाङ्गलो जङ्गलभवः सर्पादिर्याङ्ग-
तयास्थस्येति । जाङ्गल + बहुलवचनात् इच् ।)
खालयाही । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गले भवा । जङ्गल + अङ् । ततो
ङीप् ।) मूकशिखी । इति । मेदिनी । वे, ६५ ॥
(यथास्याः पर्यायाः ।

“नपिकच्छुरात्तगुप्ता दृष्ट्या प्रोक्ता च मर्कटी ।

अजरा कक्षरा अङ्गा इवार्था प्रादृशयन्ती ॥

जाङ्गली मूकशिखी च सेव प्रोक्ता महर्षिभिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्वख्ये प्रथमे भागे ॥)

जाङ्गलं, स्त्री, (जङ्गलमेव । स्वार्थे अङ् ।)

विषम् । जानिलीपलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जाङ्गलिः, पुं, (जङ्गलं विषं अथवायतया विद्यते-
त्येति । जङ्गल + बाहुलकात् इच् ।) विष-

वेद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ साएङ् इति भाषा ॥

जाङ्गलिकः, पुं, (जाङ्गलो विषप्रधानः सर्पादि-
र्याङ्गतयास्थस्येति । जाङ्गल + टन् ।) खाल-

याही । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥

जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गलस्य इयम् । “तस्येदम् ।”

४ । ३ । १२० । इत्यङ् । ततो ङीप् ।) विष-

विद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

जाङ्गिकः, पुं, (जङ्गाभिश्चरतीति । जङ्गा +

“पर्पादिभ्यश्च ।” ४ । ४ । १० । इति टन् । यङ्गा,

जङ्गाभिर्जायतीति । “वेतनादिभ्यो जयति ।”

४ । ४ । १२ । इति टन् ।) उद्गः । श्रीकारी-

दृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जङ्गाजीवी ।

धावकादिः । तत्पर्यायः । जङ्गाकारिकः २ ।

इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ (प्रशस्तजङ्गाविशिष्टे,

जि । यथा, भोजराजज्ञतयुक्तिकल्पतरौ ।

“जाङ्गलस्या जाङ्गिकाश्च नानस्ते राजसा

मताः ॥”)

जाज्वलमानः, जि, (ज्वर्षं ज्वलतीति । ज्वल +

यङ् + शानच् ।) दीदीप्यमानः । यथा, चण्डी ।

“जाज्वलमानं तेजोभी रविर्विस्ममिवावरातम् ॥”

जाटलिः, पुं स्त्री, (जाटं सङ्घातं जानीति । जा

+ बाहुलकात् किः ।) दृचविशेषः । इति

लिङ्गादिसंयदे अमरः ॥

जायं, स्त्री, (जङ्गलस्य भावः । जङ्ग + अङ् ।)

जङ्गला । तत्पर्यायः । स्तम्भः २ । (यथा,

पञ्चदशी । ६ । ६६ ।

“विना जायानुभूतिं न कथञ्चिदुपपद्यते ॥”)

मौल्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जायारिः, पुं, (जायस्य अरिः शत्रुः । भयक्षेप

जायदोषनिराकरणान् तथात्वम् ।) जम्बीरः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

जातं, स्त्री, (जन + कर्त्तरि क्तः ।) जन्तुम् ।

सम्बन्धः । (यथा, भट्टिः । ३ । ३३ ।

“अन्याहुतिं जावयितुं सविप्रा-

विचोवयन्तोऽभरपाजजातम् ॥”

भावे क्तः ।) जन्म । (पारिभाषिकपुत्रविशेषे, पुं । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४४१-४४२ ।
 “जातः पुत्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च ।
 अपजातश्च लोभोऽस्मिन् मन्त्रायाः प्राक्कवेदिभिः ॥
 मातृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः ।
 अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः ॥”
 उत्पन्ने वि । इति मेदिनी । ते. १६ ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । १४ ।
 “कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ।
 काशीन चक्षुषा किं वा चक्षुःपीडये केवलम् ॥”)
 जातकं, क्ती, (जातं जन्म तदधिकृत्य क्तो ग्रन्थः इत्यण् ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, जातेन शिशो-
 र्जन्मना कायतीति । कै + क्तः ।) जातवाल
 कस्य शुभाशुभनिर्णायकग्रन्थः । तस्य भेदाः ।
 जातकदीपिका १ जातकान्तम् २ जातक-
 तरङ्गिणी ३ जातककौसुदी ४ जातकरत्ना-
 करः ५ जातकसारः ६ जातकार्यवः ७ जातक-
 चन्द्रिका ८ लघुजातकम् ९ दृष्टजातकम् १०
 इत्यादि । इति ज्योतिषम् ॥
 जातकः, पुं, कारणी । भिन्नः । (जात + स्वार्थे
 कन् ।) जाते, वि । इति धरणिः ॥
 जातकर्म, क्ती, (जातस्य जाते सति वा यत्
 कर्म ।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः ।
 तस्य क्रमो यथा । पुत्रे जाते पिता नाभिं मा
 हन्तत स्तनश्च मा दत्त इत्यभिधाय कृतस्नानः
 कृतवृद्धिप्राहुः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारिणा
 कुमार्या गभर्वत्वा वा श्रुतस्वाध्यायशीलब्राह्मणेन
 वा अनादृत्यलोष्टपिष्टौ व्रीहयवौ दक्षिणहस्ता-
 नामिकाङ्गुष्ठार्थौ गृहीत्वा मन्त्रेण कुमारस्य
 जिह्वां मार्ष्टि । ततस्तथैव सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा
 मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततः
 पुनरपि सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव
 कुमारस्य जिह्वां मार्ष्टि । ततो नाभिं हन्तत
 स्तनश्च दत्तेति पिता ब्रूयात् । स्नानं पुनः
 पिता न कुर्यात् । इति भवदेवभट्टः ॥
 जातवेदाः, [स्] पुं, (विद्यते लभ्यत इति । विद्
 लामि + असुन् । जातं वेदो धनं यस्मात् ।)
 अग्निः । (अस्य निर्वहन्तस्तौ यथा, महाभारते
 २ । ३१ । ४२ ।
 “पावनात् पावकश्चासि वह्नाह्वयवाहनः ।
 वेदास्त्वर्थं जाता वै जातवेदास्तौ ह्यसि ॥”)
 चित्रकटणः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥
 (जाते जाते सर्वप्रपञ्चस्य स्वस्मिन् अध्यस्ततया
 विद्यते यो जीवः । यद्वा, जातानि सर्वाणि
 कारणत्वेन विदन्ति यमिति । विद् ज्ञाने +
 असुन् । अन्त्यार्थी परमेश्वरः । यथा, भाग-
 वते । ५ । ७ । १४ । “यो परो रजः सवितु
 र्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जज्ञान ॥” “जातं
 वेदो धनं कर्मफलं यस्मात् कर्मफलमित्यर्थः ॥”
 इति श्रीभागवतटीकास्तु श्रीधरस्वामी ॥)
 जातरूपं, क्ती, (जातं प्रशस्तं रूपं यस्य ।)
 खर्चम् । (यथा, भागवते । १ । १७ । ३८ ।

“पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात् प्रभुः ॥”
 धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । उत्पन्नरूपे,
 वि । यथा, नैषधे । १ । १२६ ।
 “न जातरूपच्छ्रद्धानातरूपता
 द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन् सुहुः ॥”
 जातापत्त्या, क्ती, (जातमपत्यमस्याः ।) प्रसूता ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।
 जातिः, क्ती, (जायतेऽस्यामिति । जन् + अधि-
 करणे क्तिन् ।) गोत्रम् । (जन् + भावे क्तिन् ।)
 जन्म ॥ अस्मत्तिका । आत्मलकी । सामान्यम् ।
 तत्तु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रात्मकम् । इत्यमरः ।
 जातीफलम् । मालती । इति मेदिनी । ते,
 १६ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
 “जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्रिका ।
 चैतिका हृदयगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 काम्पिलः । इति विश्वः ॥ गोत्वादिः । तस्य
 लक्षणं यथा, सुगन्धेति ।
 “आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।
 सल्लदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रश्च चरणैः सह ॥”
 अस्यार्थः । “आकृतयेत्यज्यतेऽनयेति आकृतिः
 संस्थानं आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्याः सा
 आकृतिग्रहणा जातिराकृतिग्रहणा भवति
 संस्थानग्रहणा इत्यर्थः । तेन मनुष्यगोश्वहंसा-
 दीनां पृथक् पृथक् संस्थानेऽर्थेयमाना मनुष्यत्व-
 गोत्वश्वत्वहंसत्वादिरजातिः । एवं ब्राह्मण-
 क्षत्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् संस्थानाभावाद्ब्राह्म-
 णत्वादिरजातित्वं नायातमिति लक्षणात्तरमाह
 लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति या सर्वाणि
 लिङ्गानि न भजते सा न जातिरित्यर्थः ।
 स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः ।
 जातिभेदाः पुमाण्याश्च इत्यमरसिंहे जाति-
 भेदानां स्त्रीपुंसयोरिवेति नियमे ब्राह्मणादीनां
 सर्वलिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वम् । किन्तु
 अज्ञानहंसस्य जनस्य हंसं दृष्टवतोऽपि तस्य
 संस्थानेन हंसत्वं यज्जितुं न शक्यते इति हंस-
 स्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्वेलक्षणस्य
 दोषः । एवं देवदत्तादिस्त्राशब्दस्यापि सर्व-
 लिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीय-
 लक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयमपाकर्त्तुं द्वयो-
 र्लक्षणयोर्विशेषणमाह सल्लदाख्यातनिर्ग्राह्येति
 सल्लदेकारमाख्यातेन उपदेशेन निर्निश्चयेन
 याह्या यहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईदृशी
 हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्टवतस्तस्य संस्थानेन
 हंसत्वं यज्जितुं शक्यत एवेति पूर्वेलक्षणस्य न
 दोषः । एवं देवदत्तादिस्त्राशब्दस्य एकस्मिन्-
 पदेष्वपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न
 स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः । गार्ग्य-
 पुरुषः गार्गो स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्वलिङ्ग-
 भाजित्वात् संस्थानग्रहणाभावाच्च गार्ग्यादीनां
 जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह गोत्रश्चेति ।
 पुत्रपौत्रप्रभृतिकमपहं गोत्रमिति पूर्वार्थ-

परिभाषितं गोत्रमिह प्रकृतं गार्गोवात्स्वी-
 त्वादिति । चतुर्थलक्षणमाह चरणैः सह इति श्व-
 रश्च जातिरित्यर्थः । चरणशब्दो वेदेकदेशवाची
 कटादिरूपः स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृ-
 त्तत्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः
 तेषां जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहैत्युक्तं गार्ग्या-
 दिनां धित्वादीपि सिद्धेऽपि जातिसंज्ञा फलम्
 गार्गो भार्या यस्यासौ गार्गोभार्य इत्यादौ
 गोत्राकौड्यादिना पुंवद्भावनिषेधः । गार्गो
 चासौ भार्या चेति गार्ग्यभार्या इत्यादौ
 कोडादिः पुंवदिद्व्यादिना पुनः पुंवद्भावः ।” इति
 दुर्गादासः ॥

“सामान्यं द्विविधं प्रीतं परस्मापरमेव च ।
 द्रव्यादित्तिवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥
 परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
 यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरपि च ॥
 द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ८-६ ॥

तल्लक्षणम् “नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् ।”
 इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥

जातिकोशं, क्ती, (जातेः कोशमिवेति ।) जाती-
 फलम् । इति भावप्रकाशः ॥

जातिकोषं, क्ती, (जातेः कोषमिव ।) जाती-
 फलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥
 (जयित्री इति लोके प्रसिद्धम् । तदत्र जाती-
 फलानामावरणदलं शब्दतम् । तद्यथा वैद्यक-
 रसेन्द्रसारसंग्रहे कासाधिकारे षड्वाराभरसे ।
 “कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभक्यातेजपञ्चलवज्रं
 मांसौ तालीशचोसे गजकुसुमगदं धातकी
 चेति तुल्यम् ।
 पथ्या धात्री विभीतं श्विक्कटुरपि पृथक्त्व-
 शाणं द्विशाय-
 मेलाजातीफलार्थं क्षितितलविधिनानुष्ठानस्य
 कोलम् ॥”

जातिकोषजातीफलयोरेकस्मिन्निषेधे समुल्लेखा-
 दत्रैव जयित्रीति लोकप्रसिद्धम् । औषधम्
 सर्वत्रैव प्रयुज्यते ॥)
 जातिकोषो, क्ती, (जातिकोषमस्या अस्तीति ।
 “अश्व-आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच्
 ततो डीप् ।) जातीपञ्ची । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जातिफलं, क्ती, (जात्याख्यं फलमिति ।) जाती-
 फलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥

जातिभ्रंशकरं, क्ती, (जातेर्भ्रंशं करोतीति । क् +
 टः ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः । यथा,
 मनुः । ११ । ६७ ।

“ब्राह्मणस्य राजः क्षत्र्यातिरिच्यमदयोः ।
 जैशं पुंसि च मेथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥”

“ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडाक्रिया अप्रेयं
 जयुनपुरीषादि जैशं कुटिलत्वं वक्रता ।” इति
 कुल्लकभट्टः ॥

जातिवैरं, क्ती, (जात्या सभावतो वैरं शब्दतम् ।)
 खाभाविकशत्रुत्वम् । तत्पञ्चविधम् । क्तीकृतम् ।

जातीक

यथा श्रीकृष्णशिशुपाकयोः । वासुजम् २ यथा
जौरवपाकनाम् । वागजम् ३ यथा मोक्ष-
हृदयोः । पापजम् ४ अधिकनकुलयोः । अप-
राधजम् ५ यथा पूजनीव्रजदत्तयोः । इति
महाभारतम् ॥

जातिसारं, स्त्री, (जात्या स्वभावतः सारोऽत्र ।)
जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जातीफल-
शब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

जाती, स्त्री, (जन + क्तृच् । ततो वा ङीप् ।) जाती-
पुण्यम् । चमेली इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्यायः
सुरभिगन्धा २ सुमनाः ३ सुरप्रिया ४ चेतकी ५
सुकुमारा ६ सन्ध्यापुष्पी ७ मनोहरा ८ राज-
पुष्पी ९ मनोमोहा १० मानती ११ तेजभाविनी १२
जनेष्टा १३ कृदगन्धा १४ । (एतस्या हि
सर्वपुष्पेषु श्रेष्ठत्वमुक्तम् । यथा, “पुष्पेषु जाती
नगरेषु काशी ।” इति उद्भटः ॥) अस्या
गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । कफसुखपाक-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णत्वम् ।
तुवरत्वम् । लघुदोषशिरोऽक्षिदन्तरोगविषकुल-
व्रणरक्तदोषनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
तत्कृट्मलस्य गुणः । नेत्ररोगव्रणविस्फोटकुल-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातीकोशं, स्त्री, (जातीत्याख्याया कोशमिव फल-
मिति यावत् ।) जातीफलम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३०७ ॥ (कचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते ।
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातीकटुकयोः फलम् ।
कक्कोलकं लवङ्गञ्च तित्तं कटुकफापहम् ॥”)

जातीकोषं, स्त्री, (जातीत्याख्याया कोषमिव
फलम् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जातीपत्री, स्त्री, (जातीपत्रमिवास्त्वस्यामिति ।
“अर्शआदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।
ततो ङीप् ।) जातीफलत्वक् । जेजो इति
भाषा । तत्पर्यायः । जातिकोषो २ सुमनः-
पत्रिका ३ मालतीपत्रिका ४ सौमनसायनी ५
जातिपत्री ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । सुरभित्वम् । कफनाशनाशित्वम् । वक्त-
वैषद्यजननत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघु-
त्वम् । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिवर्गकारि-
त्वम् । कफकासवमिन्धासह्याविघनाशित्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ दुर्गन्धनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥

जातीफलं, स्त्री, (जातीत्याख्यं फलम् ।) सुगन्ध-
फलविशेषः । जायफल इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । जातीकोषम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥
जातीकोशम् ३ जातिफलम् ४ । इति तट्टीका ॥
जातिशस्यम् ५ शालकम् ६ मालतीफलम् ७
मन्जसारम् ८ जातिसारम् ९ पपुटम् १०
सुमनःफलम् ११ फलज्जातिः १२ फलज्जाती १३
कोशम् १४ कोषम् १५ जातिकोषम् १६ कोष-
कम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हृदयचिंतायाम् । १६ । १० ।

जातोद्यः

“जातीकलागुदवचापिप्यस्यचन्दनं च भृगोः ॥”
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटु-
त्वम् । कष्टामयानिवातातीसारमेहनाशि-
त्वम् । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ रसे तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
रोचनत्वम् । ग्राह्यत्वम् । स्वरहितत्वम् । श्लेष्मा-
निलसुखवेरस्यमलदौर्गन्धक्षणाक्षामिकासवमि-
न्धासशोषपीनसङ्गदन्नाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ लघ्णामूलनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

जातीयः, वि, (जातो भवः । “उद्भाष्टः ।”
४ । २ । ११४ । इति कः । जातिभयः । यथा,
कथासरित्सागरः । २३ । ४८ ।

“प्रागजन्मभिन्नजातीयाः परिहृत्यैव कन्याकाः ॥”
तद्विषयविशेषः । स तु प्रकारार्थे भवति ।
यथा । तार्किकजातीया । इति सुखबोध-
मतम् । (पाणिनिमते तु जातीयम् ।)

जातीरसं, स्त्री, (जात्या रसः इव रसो यस्य ।)
बोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातु, य, (जन + क्तृच् । एणोदरात् साधुः ।)
कदाचित् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ (यथा,
मनुः । २ । ६४ ।

“न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्त्यति ।
हविषा ज्ञानवर्त्मव भूय यवाभिवर्धते ॥”
सम्भावितार्थः । (यथा, महाभारते । ५ । १७६ । २२ ।
“को जातु परभाषां हि नारी बालीमिव
स्थिताम् ।

वासयेत एहे जानन् स्त्रीणां दोषो महात्ययः ॥”)
गर्हार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥ [रम् ॥”
(“जातु निन्दसि गोविन्दं जातु निन्दसि शङ्क-
इति सुखबोधयाकरणम् ॥)

जातुकं, स्त्री, (जातु गर्हितं निन्दितं दूषितमित्यर्थः
कं जलं यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

जातुधानः, पुं, (धीयते सन्निधीयते इति धानं
सन्निधानस्य जातु गर्हितं । धानमभिधानमस्य-
त्येके ।) यातुधानः । राजसः । इत्यमरटीकायां
रमानायः ॥ (यथा, कालिकास्तोत्रे ।
(“जातुधानाः पिशाचाश्च कुशाख्या भैरवा-
दयः ॥”

जातुघं, वि, (जातुघो विकारः । “अपुलतुनोः
युक् ।” ४ । ३ । १३८ । इति अण् युक् च ।)
जातुविकारः । जातुनिमित्तम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १०० ।
“अन्यप्रतापमासाद्य यो दह्यन् न गच्छति ।
जातुविकारस्यैव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥”)

जातोद्यः, पुं, (जातश्चासौ उद्या चेति । जातः
प्राप्तदम्भावस्य उद्या इत्यर्थः । “अचतुरेति ।”
५ । ४ । ७७ । इति निपातनात् साधुः ।) उन्-
पन्न उद्या । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ उन्-
पन्नो दृढदम्भभावः । प्राप्तवर्णवर्धभाव उद्या ।
इति भरतः ॥

जापनं

जातः, वि, (जातो भवः इति यत् ।) कुलीनः ।
श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १६ । ६ ।

“सजातानधितिष्ठामि न च जातीयं चक्षमाः ॥”
कान्तः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । ३३ । १२२ ।

“अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमध्यं
महामणिर्जात इव प्रसभः ॥”)

जातम्यः, वि, (जात्या जन्मनैव अम्यः ।) जन्माम्यः ।
यथा, मनुः । ६ । २०१ ।

“अनंशौ क्षीयपतिता जातम्यवधिरौ तथा ।
उज्जतजङ्गमाश्च ये च केचित्प्रिनिश्रयाः ॥”

जादो, वि, (जात इत्यस्य जादो इति तत्प्रयोगस्तु
प्राक्तनजङ्गमरसम्मत इति बोध्यम् ।) जातः ।
इति प्राक्तनजङ्गमरः ॥

जानकी, स्त्री, (जनकस्य मिथिलाधिपस्यापत्यं
स्त्रीत्यच् ङीप् च ।) सीता । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७३ । १ ।
“प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।।

रक्षसा जानकी तस्य भुक्ता भाष्या बलीयसा ॥”)
जानपदः, पुं, (जातेन जन्मना पदति इति अच् ।)
जनः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३७ ।

“देयं चौराभुतं द्वयं राज्ञा जानपदाय तु ।
अदद्वि समवाप्नोति किञ्चिदं यस्य तस्य तत् ॥”

जनपद एव । स्वार्थे अण् ।) देशः । इति
मेदिनी । दे, ४ । ४८ ॥ जनपदे भवः । इति

“उत्सादिभ्योऽच् । ४ । १ । ८६ । इत्यच् । देशभवे,
त्रि ॥ यथा, मनुः । ८ । ४१ ।

“जातिजानपदान् धर्मान् श्रेयोधर्मांश्च
धर्मवित् ॥”)

जानु, स्त्री, (जायते इति । अन् “दूसनजनिचरि-
चटिभ्यो ञङ् ।” उणा १ । ३ । इति ञङ् ।)
ऊरुजङ्गयोर्मध्यभागः । जाटु इति भाषा ॥

(यथा, महाभारते । ४ । ३२ । ३६ ।
“तस्य जानु ददौ भीमो जग्ने चैनमरजिना ॥”)

तत्पर्यायः । ऊरुपद्म २ अश्लीवतु ३ अश्ली-
वान् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चक्रिका ५ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जापः, पुं, (जप + भावे घञ् ।) जपः । इति
जटाधरः ॥

जापकः, वि, (जपतीति । जप + क्तृच् ।) जप-
कर्ता । (यथा, महाभारते । २२ । १६६ । ३ ।
“जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ।।

किं फलं जपतामुक्तं क वा तिष्ठति जापकाः ॥”
जपेन कृतं जपजन्यमित्यर्थः । जप + क्तृच् +
स्वार्थे कन् । अपजन्ते, त्रि । यथा, महा-
भारते । २० । १६६ । ४६ ।

“अथवा सन्नेवेह मामकं जापकं फलम् ॥”)
जापनं, स्त्री, (जप + स्वार्थे णिच् + भावे क्णुट् ।)
निरसनम् । निर्वर्जनम् । इति धरणिः ॥ (जपः ।
यथा, सर्वज्ञार्थहितायाम् । २०६ ।

“भुञ्जते सर्वपापेभ्यो माययाज्ञाच्चैव जापनात् ॥”)

जाम्बव

जाबालः, पुं, (जबालाया अपत्यं पुमानिति । अण् ।) अजाजीवः । इत्यमरः । २ । १० । १२४ ।
 सुनिविशेषः । (यथा, ब्रह्मवेवर्ते । १ । १६ । १२४) ।
 “जाबालो याजलिः पैलः करघोऽगस्त्य एव च ।
 एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश्याधिनाशकाः ॥”
 उपनिषद्विशेषः । यथा, मौक्तिकोपनिषदि ।
 “ब्रह्मज्ञेयजाम्बवन्तेतामो हंस आरुणिः ।
 दर्शनशालाविशेषः । यथा, रामचन्द्रदत्तशाय
 प्रकरणे । [यान् ॥”]
 “अथोय कूटजाबालं प्रागालिं योनिमाप्नु-
 जाबालिः, पुं, (जबालाया अपत्यं पुमान् इति ।
 इण् ।) सुनिविशेषः । यथा, रामायणम् ॥
 “सुयज्ञं वामदेवश्च जाबालिमथ काश्यपम् ॥”
 (तथाच ब्रह्मवेवर्ते । २ । ४ । ७० ।
 “अथ यज्ञो भरहाजश्चास्तीको देवस्तथा ।
 अमीयर्थाय जाबालिर्यदुत्वा सर्वपूजितः ॥”)
 जामदग्न्यः, पुं, (जमदग्नेरपत्यं पुमान् इति ।
 “गर्गादिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति
 यञ् ।) जमदग्निपुत्रः । परशुरामः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागते । २५ । ४१ ।
 “पित्राश्रया जामदग्नौ पूर्वं
 द्वित्रं शिरो मातुरिति प्रसिद्धम् ॥”)
 जामाता, [ज] पुं, (जाया माति मिमीते-
 मिनोति वा । “नमृनेष्टृष्टृष्टोष्टपोष्टभ्राष्ट-
 जामाजिति” उणा । २ । ६६ । इति निपा-
 तनात् साधुः ।) दुहितृपतिः । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ३२ । जामाद इति भाषा ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ११६ । २५ ।
 “जामाता त्वभवत्तस्य कंसस्तस्मिन् हते युधि ॥”)
 ख्यावर्तः । धवः । इति मेदिनी । ते, ११० ॥
 जामिः, स्त्री, (जम् + इण् । इन् निपातनात्
 साधुरित्येके ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमरः ।
 ३ । ३ । १४२ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ५७ ।
 “श्रीचन्ति जामयो यत्र विनश्यन्त्याशु तन्-
 कुलम् ॥”)
 जामी, स्त्री, (जामि + वा डीप् ।) जामिः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
 १३ । ४६ । ७ ।
 “यामीशपानि गेहानि निजस्तानीजल्यथा ॥”)
 जामेयः, पुं, (जाम्या अपत्यमिति । “स्त्रीभ्यो
 ङ्क्” ४ । १ । १२० । इति ङ्क् ।) भागिनेयः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 जाम्बवं, स्त्री, (जम्बाः फलम् । “जम्बा वा ।” ४ ।
 ३ । १६४ । इत्येवम् तस्य विधानात् न लुक् ।)
 जम्बूफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “अथार्थं वातलं याहि जाम्बवं कफपित्तजित् ॥”)
 सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जाम्बवति, पुं ।
 इति शब्दभेदः ॥
 जाम्बवती, स्त्री, (जाम्बवतो अपत्यं स्त्री । अण्
 ततो डीप् ।) श्रीलङ्काप्रदेशी । जाम्बवतुक्या । इति
 श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ३८ । ४१ ।

जायुः

“जेमे जाम्बवती कथाम्बराजस्य सम्भताम् ॥”
 नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जाम्बवान्, [त] पुं, (जम्बोर्वर्णं जाम्बवं तदस्या-
 स्तीति मत्तुप् मस्य वः । एषोदरादित्वात् साधुः ।
 जम्बुत्वात्तत्वादस्य तथात्वम् ।) ऋक्षराजः ।
 स ब्रह्मपुत्रः । यथा, रामायणे ।
 “ऋक्षराजस्य पुत्तोऽत्र महाप्राज्ञः सुदुर्जयः ।
 पितामहसुतश्चात्र जाम्बवानिति विद्युतः ॥”
 (यथाच, हरिवंशे । ३८ । ३५ ।
 “धात्रा कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो वृष ॥”)
 जाम्बवी, स्त्री, (जाम्बवस्याकारोऽस्यास्याः इति) ।
 नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जाम्बवान्, [त] पुं, (जाम्बवान् एषोदरात् साधुः ।)
 जाम्बवान् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
 जाम्बनदं, स्त्री, (जम्बनद्यां भवमिति । अण् ।)
 स्वर्णम् । धुस्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्ण-
 विशेषः । यथा, “मेरुमन्दरपर्वतस्य जम्बूपलाना-
 मत्युच्चनिपातनविशीर्णानां अनस्थिप्रायाणां
 इभकायनिभानां रसेन जम्बुनामनदी इलाहृतं
 वहति, तस्या उभयोस्तीरयोर्मृत्तिका जम्ब-
 रसेनादुर्विधमाना वायुर्कसंयोगविपाकेन सदा-
 मरलोकामरणां जाम्बनदं नाम स्वर्णं भवति ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 जायकं, स्त्री, (जयति अपरं गन्धमिति । जि +
 क्कुल् ।) कालीयकम् । कालिया इति स्थानं
 पीतवर्णसुगन्धिकाकम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥
 जाया, स्त्री, (जायते पुत्ररूपेणात्मास्यामिति ।
 जन् + यक् आत्वच् ।) भार्या । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ६ ॥ (यथा, मनुः । ६ । ८ ।
 “प्रतिभार्या संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
 जायायास्तद्वि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥”)
 जायाजीवः, पुं, (जाया आजीवः जीवनोपायो
 यस्य इति । जायया जीवतीति वा । जीव +
 अच् । जायायाः सङ्गीतनर्तनादिना जीवना-
 दस्य तथात्वम् ।) नटः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥
 जायाजुजीवी, [न] पुं, (जायया अनुजीवतीति ।
 अनु + जीव + णिनिः ।) नटः । वक्त्रपथी । इति
 मेदिनी । ने, १५५ ॥ वंश्यापतिः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ दुष्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
 जायापती, पुं, (जाया च पतिस्त्विति तौ ।) भार्या-
 पती । मागभातार इति भाषा ॥ नित्यद्विव-
 चनान्तोऽयं शब्दः । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥
 जायो, [न] पुं, (जे + णिनिः । यद्वा, जि +
 णिनिः ।) भुवकभेदः । यथा,—
 “जायोति नाम्ना भुवको द्वाविंशत्यक्षरान्वितः ।
 सन्निपातेन तालेन षड्भारेऽभीष्टदो रसे ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । ३५ । ८ ।
 “अपलं जम्ब तस्याहं मन्ये दुर्जितजायिनः ॥”)
 जायुः, पुं, (जयति रोगान् इति । जि + उण् ।)
 औषधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ (जय-
 तीति । जयशीले, जि ॥)

जालः

जारः, पुं, (जीर्यति छिद्यः सतीत्यनेन । जृ +
 करणे घञ् ।) उपपतिः । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥
 (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३० ।
 “जारं चौरैर्लभिवद्ग दाप्यः पञ्चशतं दमम् ॥”
 जारयति नाशयति इति । जृ + णिच् + अच् ।
 हन्ता । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६६ । ४ ।
 “यमोह जातो यमो जनिस्व जारः कवीनां
 पतिर्जनीनाम् ॥”)
 जारजः, त्रि, (जारात् उपपत्तेर्जायते इति । जन् +
 डः ।) उपपत्तिजातसन्तानः । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ३६ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १५८ । श्लोके
 कुलकभट्टधृतटीकायाम् ।
 “अन्यते जारजः कुण्डो न्यते भर्तारि गोलकः ॥”)
 जारणी स्त्री, (जारयति परिपात्रं कारयतीति ।
 जृ + णिच् + ल्युः । ततो डीप् ।) स्थूलजीरकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जारी, स्त्री, (जारयति जीर्णं कारयतीति । जृ +
 णिच् + अच् + गौरादित्वात् डीप् ।) औषधी-
 विशेषः । इति मेदिनी । रे, ३६ । जाड़ी इति
 भाषा ॥
 जारुत्यः, पुं, (जर्तुं मासं तदर्थतीति । जर्तु
 + अच् ।) त्रिगुणदण्डिकायज्ञः । (यथा,
 महाभारते । ३ । २६० । ७० ।
 “ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
 दशान्वधेधानाजह् जारुत्यान् स निरर्गलान् ॥”)
 जालं, स्त्री, (जलते आच्छादतेऽनेनेति । जल-
 संवरणे + करणे घञ् । यद्वा, जले क्षिप्यते
 इति । जल + “क्षिपे” ४ । २ । ६२ । इत्यण् ।)
 खनामस्यातस्तत्रादिनिर्मितमत्स्यादिधारणो-
 पायः । तत्पर्यायः । आलायः २ । इत्यमरः ।
 ३ । ३ । १६६ ॥ जालकः ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, व्यासासप्तशत्याम् । ५५८ ।
 “वंश्यावलम्बनं यद् यो विस्तारो गुणस्य
 यावन्तिः ।
 तज्जालस्य खलस्य च निजान्कसुप्रप्रणाशाय ॥”)
 गवालः । (यथा, रघुः । ६ । ४३ ।
 “प्रासादलालेर्जलवेगिरस्यां
 रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥”)
 जारकः । स तु अस्फुटकलिकाकुशाख्यादि-
 क्षुद्रफलश्च । दम्भः । सन्धः । इति मेदिनी ।
 जे, १६ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ६२ ।
 “ततो धनुष्कर्षणस्तद्वहस्तं
 यकांश्च पर्यस्तशिरस्त्रजालम् ॥”
 वंशलौहादिनिर्मितजालवद्द्रव्यविशेषः । यथा,
 भट्टिः । १ । ८ ।
 “अन्तर्निविष्टो जलरत्नभासो
 गवाक्षजालेर्भनिष्यतन्वः ॥”)
 इन्द्रजालम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६० ॥
 जालः, पुं, (जालयति शाखाप्रशाखादिभिः संवृ-
 ष्यतीति । जल संवरणे + णिच् + “निष्-
 यहीति” ३ । ११३४ । इत्यच् ।) कदम्बवृक्षः ।
 इति मेदिनी । जे, १६ ॥

जालम्

जालम्, स्त्री, (जल संवरणे + भावे घञ् । जालेन ईषदावरणेन कायति प्रकाशते इति । के + कः । जाल + कार्ये कन् वा ।) अस्मट्कलिका । इति भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।
“तासुत्याय स्वजलकणिकाश्रीतलेनानलेन प्रक्षान्तौ सममभिनवेर्जलकैर्जलतीनाम् ॥”)
जुगुप्सुः । इति सारसुन्दरी । तत्पण्यायः । चारकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ कोरकः । दम्भः । कुलायः । आनायः । इति मेदिनी । के, ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । उत्तरतले ७ अध्याये ।
“हृदिभृशं विजलति द्वितीयं पटलं गति । मलिकान् मणिकान् केशान् जालकानि च पश्यति ॥”)
सम्बुधः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, प्राक्-जलसे प्रथमाङ्के ।
“बद्धं कर्णशरीरोधि वदने धर्मात्मना जालकं बन्धे संसिनि चैकहस्तयमिताः पण्याकुला मृदुजाः ॥”
वंशलौहादिनिर्मितजालाकतिद्रव्यविशेषः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १७ । ६ ।
“ततो यष्टिं शलाकाञ्च जालकं पञ्जरं तथा । बभञ्ज लुब्धको दीनां कपोतोऽपि सुमोच ताम् ॥”)
जालकं, स्त्री स्त्री, (जल संवरणे + भावे घञ् । जालेन आवरणेन कायति प्रकाशते इति । के + कः ।) मोचकफलम् । इति मेदिनी । के, ६२ ॥
जालकः, पुं, (जालेन वंशलौहादिनिर्मितजाला-कतिद्रव्यविशेषेण कायतीति । के + कः ।) गवाक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥
जालकारकः, पुं, (जालं करोतीति । कृ + कृञ् । जालस्त्वं कारको धा ।) मर्कटकः । इति हेम-चन्द्रः । ४ । २७७ ॥ जालकर्षिः, त्रि ॥
जालकिकी, स्त्री, (जालकं लोमसम्बद्धहस्तद्वयस्या इति । “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । १५ । इति इति-स्तो डीप् ।) मेघी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४३ ॥
जालगर्हभः, पुं, रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
“विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तुरपाकवान् । दाहञ्चरकरः पित्तात् स ह्यथो जालगर्हभः ॥”
अपाकवान् ईषत्पाकवान् । पित्ततत्वेन सर्वथा पाकाभावस्यायुक्तत्वात् । अयमपिवात इति ख्यातः ॥ ३ ॥ अथ विलतेनृदृष्टागर्हभिकाजाल-गर्हभानां चिकित्सा ।
“विलताम्लिन्तृष्टागर्हभौ जालगर्हभम् । पित्तकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्द्विषक् । पाके तु रोपयेद्दाह्यैः पक्ष्मेधुरमेघजैः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
जालगोष्णिका, स्त्री, (जालवत् गोण्या छिद्रवत्केन कायतीति । के + कः । ततो ह्रस्वः ।) दधि-मन्त्रभाण्डविशेषः । तत्पण्यायः । कच्छाला २ । इति शब्दरत्नावली ॥
जालम्बरः, पुं, जिगर्भदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४३ ॥ (देशोभं पीठस्थानामन्यतमः ।

जालिनी

अथ भगवती विष्णुस्त्रीकर्मणा विराजति । यथा, देवीभागवते । ७ । १० । ७६ ।
“जालस्ये विष्णुस्त्री तारा किञ्चिन्वपश्यति ॥”
जालस्योऽभिजन एवामिति । अथ ।) तद्दे-
शस्ये पुं भूम्नि । (देशविशेषः ।) यथा,
काशीखण्डे । २१ । १०६ ।
“पुरा जालम्बरं देवं समपि परिकल्पयन् । पादाङ्गुष्ठायरेखीत्यं चक्रं खट्वा हरोऽहरत् ॥”
अविशेषः । इति व्याकरणम् ॥
जालपातु [ट] पुं, (जालमिव पादौ यश्च ।)
हंसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथाह सत्यतः । १४६ ।
“टिड्भिं जालपादश्च कोकिलं कुक्कुटं तथा ॥”)
जालप्राया, स्त्री, (जालस्य प्रायो बाहुल्यां यच्च ।)
अङ्गरक्षिणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३३ ॥
लोहार सांजीया इति भाषा ॥
जालवर्जरकः, पुं, (जालाकारो वर्जरकः । शाक-
पाथिवादिवत्समासः ।) वर्जरकविशेषः ।
तत्पण्यायः । छत्राकः २ स्थलकण्टकः ३ सुष्ण-
प्रायः ४ तनुष्णायः ५ रन्ध्रकण्टः ६ । अस्य
गुणाः । रुक्षत्वम् । वातामयकफनाशत्वम् ।
पित्तदाहकारित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जालिकः, पुं, (जालेन जीवतीति । जाल + “जीवना-
दिभ्यो जीवति ।” ४ । ४ । १२ । इति ठन् ।
यद्वा, जालेन न्वरतीति । “पर्णादिभ्यः ण्” ४ ।
४ । १० । इति ठन् ।) केवर्कः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ वागुरिकः । जालेन मृगवन्धनकर्ता
इत्यमरः । २ । १० । १४३ ॥ मर्कटकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २७७ ॥ (एवञ्जालिकः । इति
व्याकरणम् ॥)
जालिकः, त्रि, (जालेन जीवतीति । जाल + ठन् ।)
ग्रामजाली । जालोपजीवी । इति मेदिनी । के, ६४ ॥
जालिका, स्त्री, (जालं जालवदाकृतिरस्ति
अस्याः । जाल + “जीवति इतिठनौ ।” ५ । २ ।
११५ । इति ठन् ।) वल्गुविशेषः । गिरि-
सारः । (जलमेवेति स्वार्थे अण् । ततो जालं
सलिलं उत्पत्तित्वेनास्यस्या इति ठन् ।)
जलौका । विधवा । भटानामधररक्षिताङ्ग-
रक्षिणी । इति मेदिनी । के, ६४ ॥
जालिनी, स्त्री, (जालं चित्रकर्मवस्तुसम्बद्धो
विदितस्तस्यामिति । इतिस्तो डीप् ।) चित्र-
शाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥ (जालं
आनायसदृशद्वयं विदितस्तस्या इति ।) कोशा-
तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः
पण्याया भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“धामागैवः पीतपुष्पो जालिनी लतवेधना ।
राजकोशातकी चेति तयोक्ता राजिमत्फलम् ॥”
चोषातकी । इति रत्नमाला ॥ प्रमेहरोगिणः
पीडकाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६
अध्याये । “तत्र वसामेहोभ्यामभिपन्नशरीरस्य
त्रिभिर्दोषैश्चाशुगतघातोः प्रमेहिनो दृष्ट पीडका

जाल्वी

जायन्ते । तद्दृष्ट्वा, ह्यराधिका सर्वधिका
कल्पधिका जालिनी प्रियता पुञ्जिकी मन्दरिका
अजली विहारिका विप्रधिका चेति ।”
“जालिनी तीव्रदाहा तु मंसजालसमाहता ॥”)
जाली, स्त्री, (जालं जालाकृतिरस्ति अस्याः
अच् ततो गौरादित्वात् डीप् ।) ज्योतुष्की ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ भिज्जा । इति
ख्याता । पट्योजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जाल्मा, त्रि, (जालयति दूरीकरोति चित्ताहित-
ज्ञानमिति । जल + जिल् + बाहुलकात् मः ।)
पामरः । (यदुक्तम् ।
“तत्र विमान्यतां जाल्मा स्वस्थं ते यदि बाधति ।
न तथा बाधते स्वस्थं यथा बाधति बाधते ॥”)
क्रूरः । असमीक्ष्यकारी । इति मेदिनी । मे,
१३ ॥ (यथा, माघे । १५ । ३३ ।
“त्वयि पूजनं जगति जाल्मा ।
लतमिदमपानते गुणैः ।
वासकरमघटते नितरां
शिरसीव कङ्कलमपेतमङ्गले ॥”)
जायकं, स्त्री, (जस्यति मुञ्चति सङ्गन्धादिकमिति ।
जस + कृञ् । एषोऽन्तरादित्वात् सस्य वत्वम् ।)
कालीयनामगन्धधनम् । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी ॥
जायकः, पुं, घोडाः । घोष इति भाषा ।
माण्णारिः । खट्वा । कारखिका । इति मेदिनी ।
के, ६७ ॥ विलेशयजन्तुविशेषः । तत्पण्यायः ।
गात्रसङ्कोची २ मण्डली ३ वटुरूपकः ४ काम-
रूपी ५ धिरूपी ६ विलवासः ७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥
जाह्वी, स्त्री, (जह्वोरपयं स्त्री । जह्वु + अण् +
डीप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥
एतन्नामकारणं यथा,—
“जाह्वीनाम पुरा दत्त्वा जह्वुः संपीय कोपतः ।
तस्य कन्यास्वरूपा च जाह्वी तेन कीर्तिता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठजम्बखण्डम् ॥ ३ ॥
तस्यां तिथिविशेषे ज्ञानफलं यथा,—
“सामान्यदिवसज्ञानमङ्गलं दृष्ट्वा सुन्दरि ।
पुण्यं दृष्ट्वागुणं चैव मौयलज्ञानतः परम् ॥
तत्संक्षिप्तदृष्ट्वा पुण्यं रविसंक्रमणे दिने ।
अमायाश्चापि तत्तुल्यं द्विगुणं दक्षिणायने ॥
ततो दृष्ट्वागुणं पुण्यं नराणाञ्चोत्तरायणी ।
चानुष्मास्यौ पीणमास्यामनन्तं पुण्यमेव च ॥
अन्यायाश्च तत्तुल्यं नैतद्वदतिरूपितम् ।
अमंत्थपुण्यफलदमेतेषु ज्ञानदानकम् ॥
सामान्यदिवसज्ञानात् दानात् शतगुणं भवेत् ॥
मन्त्ररायां देवेषु । जगदायां तथैव च ।
माघस्य सितसप्तम्यां भौषादौ तथैव च ॥
ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नद्यां भवदुर्लभम् ।
दृष्ट्वा दृष्ट्वाश्च युगाद्यादि समं फलम् ॥
नद्याममच वारण्यां महत्पूर्वं चतुर्गुणम् ।
तत्तत्तुल्यं पुण्यं द्विमहत्पूर्वं सति ॥
पुण्यं कोटिगुणं चैव सामान्यज्ञानतो हि यत् ।

जिलाह

लिवाहनराजस्य पुत्रो जौमूतवाहनः ।

जिनः

तस्मात् पूज्यः स्वर्गादिभिः पुण्यसामर्थ्यादिना ।
प्रदीपयन्त्ये स्त्रीभिः पुण्यो जीमन्तवाहनः ।
पुष्करिणीं विधायाय प्राङ्मुखं चतुरधिकाम् ॥”
किञ्च विष्णुस्मृतौ ।
“पूर्वे गुरुरपरे दुर्गा प्रदोषे यच्च चाष्टमी ।
तत्र पूज्यः सदा स्त्रीभिः राजा जीमन्तवाहनः ॥”
तथा च । यद्दिने प्रदीपयन्त्यापि अष्टमी तत्रैव
व्रतं उभयदिने चेत् परदिने विसम्भवापित्वात् ।
उभयदिने प्रदीपयन्त्या उदयगामिन्या तदुक्तं
निर्वायान्ततस्मिन् ।
“जन्मीव्रतं चादिते शशाङ्के
यच्चाष्टमी चाश्विनलक्ष्मणपक्षे ।
तत्रोदयं वै कुरुते दिनेष्ट
सदा भवेच्छीवितपुत्तिका सा ॥” इति ।
अस्यामष्टम्यां स्त्रीभिर्न भोक्तव्यम् ।
“आश्विनस्वास्ताष्टम्यां याः स्त्रियोऽन्नं हि
भुञ्जते ।
नृत्तवत्सा भवेयुस्ता वैधव्यं भवेद्वधम् ॥”
इति वचनान् ।
इति वाचस्पतिमिश्रकृतचमत्कारचिन्तामणिः ॥
जिताहवः, पुं, (जित आहवो युद्धं येन) जित-
काशी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७० ॥
जितेन्द्रियः, त्रि, (जितानि वशीकृतानि इन्द्रि-
याणि श्रोत्रादीनि येन) वशीकृतैन्द्रियः ।
तत्पण्यायः । शान्तः २ आन्तः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शब्दचिन्तामणिधृतवचनम् ।
“शुक्ला स्पृष्टा च दृष्टा च भुक्ता घ्राता च यो नरः ।
न क्षुध्यति ग्लायति वा स विजयी जितेन्द्रियः ॥”)
जितेन्द्रियाङ्गः, पुं, (जितेन्द्रियं आह्वयते स्मर्तुं
इति । आ + कृ + कः ।) कामवृद्धिदणः ।
इति राजनिघण्टुः ॥
जितम्, पुं, (अयमेवमतिशयेन जित् जयशीलः ।
जित् + तमप् ।) जितम् । मिथुनराशिः । इति
ज्योतिषतत्त्वम् ॥ जयशीलानां मध्ये उत्तमम् ॥
जिह्वा, स्त्री, (जि + “विपूयविनीयजित्यासुक्क-
कल्मलपि” ३ । १ । ११७ । इति कपः ।)
हृत्तिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५४ ॥ (सिद्धान्त-
कौमुदीमते तु पुल्लिङ्गान्तोऽयं शब्दः ॥)
जित्वरः, त्रि, (जयतीति । जि + “इग्नशजि-
गर्भिभ्यः कर्त्तृ” ३ । २ । १४३ । इति कर्त्तृ ।)
जेता । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥ (यथा,
माघे । २ । ६ ।
“करदीप्ततभूपालो भावभिर्जित्वरेदंशम् ।
विनायकसदस्यारिण्याये तपसः सुतः ॥”)
जित्वरी, स्त्री, (जयति सर्वोत्कर्षेण वर्जते इति ।
जि + कर्त्तृ । “टिड्ढेति” ४ । १ । १५ ।
इति डीप् ।) काशी । इति त्रिकाण्शेषः ॥
जिनः, पुं, (जयतीति । जि + “इग् विष्णोति” ।
उङा । ३ । २ । इति ण् ।) अर्हन् । बुद्धः ।
विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३० ॥ अति-
वृद्धः । इत्यादिकोषः ॥ जित्वरे, त्रि । इति
मेदिनी । मे, ८ ॥

जिह्वा

जिनयोनिः, पुं, जिनः । इति शब्दरत्नावली ॥
जिनसङ्गः, [न] स्त्री, (जिनानां सङ्गः सङ्गम् ।)
जिनसङ्गम् । तत्पण्यायः । चैवः २ विहारः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ६० ॥
जिनेन्द्रः, पुं, (जिनानां इन्द्रः ।) बुद्धः । इति
हलायुधः ॥
जिम, उ भञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
सकं-सेट् । उद्दिष्टान् क्वावेट् ।) उ, जिमिवा
जिम्वा । इति दुर्गादासः ॥
जिरि, र न हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्त्री-परं-सकं-सेट् ।) रेणोपधः । र, वैदिकः ।
न, जिरिबोति । इति दुर्गादासः ॥
जिव, इ प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
सकं-सेट् ।) इहो । इ, जिम्वाते । जिम्बति
लोकः पितरम् । इति दुर्गादासः ॥
जिवाजिवः, पुं, (जीवज्जीवः एवोदरादित्वात् साधुः ।)
जीवज्जीवपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
जिब्रिः, पुं, (जीर्णतन्नेनेति । ज्व वयोदानौ +
“जीर्णतेः क्रिन् रश्च वः” उणा ५ । ४६ ।
इति क्रिन् । इरादिकार्यं रेणस्य च वः । बाहु-
लकात् हनि चेति न दीर्घः ।) समयः । पत्नी ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुग्राहणः ॥ (जीर्णं,
त्रि । यथा, अश्वदे । १ । ७० । ५ । [भरतः])
“वि त्वा नरः पुरा सपथेन पितुर्न ईजनेर्वै वेदो
जिष उ संके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
सकं-सेट् । उद्दिष्टान् क्वावेट् ।) उ, जेषिवा
जिष्टा । इति दुर्गादासः ॥
जिणः, पुं (जयतीति । जि जये + “ग्लानिभ्यश्च
ग्लः” ३ । २ । १३६ । इति ग्लुः ।) जिणः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ७० । १३ ।
“विष्णुर्विष्णुमण्डो जयनाज्जिणः कथ्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्भवाम् ॥”)
इन्द्रः । (यथा, अथर्ववेदे । ११ । ६ । १८ ।
“जयंश्च जिणः सामिवा जयतामिन्द्रमेदिनी ॥”)
अर्जुनः । (यथा, महाभारते । ४ । ४० । १२ ।
“अहं दुरापो दुर्धर्षो दमनः पाकशासनः ।
तेन देवमनुष्येय जिणानामास्मि विश्रुतः ॥”)
भौलस्य मनोः पुत्रायामन्यतमः । यथा, हरि-
वंशे । ७ । ८८ ।
“तरङ्गभीरुर्ज्यैष्ठ्यं तरन्मनुष्यं यवच ।
अभिमानं प्रवीर्य जिणः संक्रन्दन्तथा ॥
तेजस्वी सबलश्चैव भौलस्यते मनोः सुताः ॥”)
जेतरि त्रि । इति मेदिनी । मे, १३ ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ८५ ।
“इति जित्वा दिशो जिणान्मवनेन रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन् राजा क्षत्रगुण्यं मौलियम् ॥”)
जिह्वं, स्त्री, (जहातीति । हा + “जहातेः सन्वदा-
लोपश्च” उणा । १ । १४० । इति मन् ।)
तगरवृक्षः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥
जिह्वः, त्रि, (जहाति परित्यजति सारल्यमिति ।
हा + “जहातेः सन्वदालोपश्च” उणा । १ ।

जिह्वा

१४० । इति मन् ।) कुडिवाः । (यथा, महा-
भारते । १ । १०२ । १८ ।
“सक्रोधासर्वैस्त्रिभुक्तवायोत्तमीयवाः ॥”)
मन्दः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥
जिह्मगः, पुं, (जिह्मं कुटिलं वक्रमित्यर्थः यथा
“स्यात् तथा गच्छतीति । गम + कः ।) सर्पः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६ । १६ ।
“स जम्बा दुर्लभा भाषी पशुकिल्लवर्षसम् ।
व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः ॥”)
जिह्मं मन्दं गच्छतीति ।) मन्दगः, त्रि । इति
मेदिनी । मे, १५ ॥
जिह्मोद्गमः, पुं (जिह्मं कुटिलं यथा तथा सुखं
तीति । सुख + “नन्दिग्रहीति” ३ । १ । १३४ ।
इति ल्यः । यद्वा, जिह्मस्य कुटिलस्य सर्वस्य
मोदनश्चित्तमोद्गमः । भक्ष्यत्वात् ।) मिकः । इति
शब्दरत्नावली ॥
जिह्मशान्त्यः, पुं, (जिह्मं कुटिलं शान्तं यस्मात् ।)
खदिरः । इति जटाधरः ॥
जिह्वं, स्त्री, (जिह्वं निपातनात्, मस्य वस्त्रे साधुः ।)
तगरवृक्षम् । इति रत्नमाला ॥
जिह्वः, पुं, स्त्री, (हृयते श्वाङ्गयमेतेनेति । जे + बाहु-
लकात् हृययेन ह्रिवादी चेति साधुः ।) जिह्वा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
११० । ६५ ।
“ह्रिमहसंजं जिह्वेन वामकिः कथयिष्यति ॥”)
जिह्वलः, त्रि, (जिह्वेन जिह्वया जाति आदत्ते
परदश्यामीति । जिह्व + ला + कः ।) लज्जः ।
लोत्पः । यथा, आहुतत्वे ।
“आहं जत्वा परयाहं भुञ्जते ये च जिह्वजाः ।
पतन्ति नरकं घोरे लपपिण्डोदकक्रियाः ॥”)
जिह्वा, स्त्री, (जयति रममनयेति । जि + “शीवा-
यज् जिह्वायीवापामीवाः” उणा । १ । १५४ ।
इति वन् पठ्येन ह्रगागमे निपातनात् साधुः ।)
रमज्जानेन्द्रियम् । जिह्व इति भाषा । तत्-
पण्यायः । रमजा ० रमजा ३ । इत्यमरः ।
० । ४ । ६२ ॥ रमजा ४ रमनम् ५ जिह्वः ६ ।
इति तट्टीका ॥ रमालः ७ सुभाषवा ८ रविका
९ रसाङ्गा १० । इति शब्दरत्नावली ॥ रसा
११ लोला १२ रसाला १३ रसला १४ लज्जना
१५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, राजकुन्दमाला-
याम् । ०६ ।
“जिह्वं कीलेयं केशवं सुररिपुं सितो । भज श्रीधरं
पाणिहृदं । समर्थयाच्यत कथा श्रोत्रहृदयं । त्वं शृणु ।
जगन् लोकय लोकनहृदयं । हरेर्गच्छाद्भियुग्मालयं
जिह्वं प्राणं । सुकुन्दपादतुलसीं सङ्गममाधो-
जलम् ॥”)
अस्याः परीक्षा यथा, भाष्यकारेण ।
“शाकपत्रप्रभा कृष्णा स्फुटिता रसनीजितान् ।
रक्ताश्यामा भयेन पिताक्षिप्रार्द्रा घबला कषाण् ।
परिदग्धा खरस्यार्द्रा लज्जा दोषज्यैः श्लेष्मैः ।
सर्वं दोषद्वयाधिक्यं शेषैर्द्विजयजलजया ॥”
(यथास्या उत्पत्तिविषयः ।

जिह्वारो

“उदरे पथमानामाभावाद्वातसारवत् ।
कफशोथितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने ४४ अध्याये ॥
जिह्वानिर्लेखनं, क्ली, (जिह्वाया निर्लेखनं संस्कारः ।)
जिह्वामांजनम् । निर्वर्णाचक्षुः इति भाषा ।
जिह्वामांजनमयम् । निर्वर्णाचक्षुः स्यादिति
इति भाषा । तत दशाङ्गुलं कोमलं कृशं
स्वर्णकण्ठान्धलोहनिर्मितं जिह्वामलापकर्षणे
प्रयुज्यते । तस्य गुणः । वक्त्रेण स्याज्जिह्वाश्रित-
मलनाशित्वम् । आरोग्यवृत्तिकारित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥
“जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं वाचमेव च ।
तन्मलापहरं शस्तं तदुद्वहणं दशाङ्गुलम् ।
सुखेणैव दौर्गन्ध्य-शोफजायहरं सुखम् ॥”
अस्याधिक्येन रोगजनकता यथा,—
“जिह्वानिर्लेखनात्कृष्णभण्डादभिघाततः ।
कुपितो हनुस्त्रनस्यः संसथितानिलो हन् ॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
हनुसंसः स तेन स्यात् कृष्णार्जवभाषणम् ॥”
इति वाग्भटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
जिह्वापः, पुं, (जिह्वाया पिबतीति । पा + “आतो-
ऽनुपसर्गः कः ।” ३।२।३। इति कः ।)
कुक्षुरः । यात्रः । विद्यालः । भल्लकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ चित्रकयात्रः । इति विश्वः ॥
जिह्वामलं, क्ली, (जिह्वाया मलम् ।) जिह्वा-
श्रितमलम् । तत्पण्यायः । कृतकम् २ । इति
त्रिकाष्टशेषः ॥
जिह्वाम्लीयः, पुं, (जिह्वाम्ले भवः । “जिह्वा-
म्लान्कुलेष्वाः ।” ४।३।६२। इति छः ।)
व्याकृतियर्गः । वोपदेवेनास्य म् इति संज्ञा
ज्ञता । स तु कक्षपरे विसर्गस्थाने भवति । यथा
हरि × कास्यः । अस्योच्चारणं विसर्गवत् । इति
व्याकरणम् ॥
“अधोविरिक्युक्ताग्रामाच्चवङ्गयत्प्रकः ।
जिह्वाम्लीय इत्येव गजकुम्भीपसोऽपरः ॥”
इति सुप्रशयाकरणटीका ॥
जिह्वारदः, पुं, (जिह्वा एव रदो दन्त इव यस्य ।)
पक्षी । इति हारावली । ५६ ॥
जिह्वारोगः, पुं, (जिह्वाया रोगः ।) सुखरोगा-
न्तर्गतसनालातयाधिः । तत्र जिह्वारोगाणां
निदाननामसङ्ग्राहः प्राह ।
“वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽजाससंज्ञकः ।
उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्तिताः ॥”
तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।
जिह्वानिलेनस्फुटिता प्रसृप्ता
भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।
स्फुटितामनाविदीर्णा । प्रसृप्ता रसानभिज्ञ-
तया सुप्तेव । शाकच्छदनप्रकाशा शाको मर-
भूमिजो दुग्धः तद्वत् कण्टकपिता ॥ ॥
पित्तजमाह ।
पित्तात् सदाहैरपचीयते च
दीर्घैः सरत्तैरपिकण्टकैश्च ।

जीमूतः

अयं रोगो लोके जनीति ज्ञातः । जाङ्गीति
वङ्गभाषा ॥ ॥ ॥ कृष्णमाह ।
कषेण गुर्वो नृहलाचिता च
मांसोच्छ्रयेः प्रास्त्रालिकण्टकाभैः ।
नृहला स्थला । मांसोच्छ्रयेः मांसजकण्टकैः ॥ ॥
अलासमाह ।
जिह्वानिले यः श्वयथुः प्रगाढः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।
जिह्वां सरत्तु क्तमयति प्रवृद्धो
मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥
प्रगाढः प्रकर्षणं गाढो दाहणः । कफरक्तमूर्तिः
कफरक्ताभ्यां मूर्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थः ।
जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः । भृशं पाकेन
पित्तम् । अतस्त्रिदोषजोऽयम् । असाध्यत्व-
चास्य ॥ ॥ उपजिह्विकामाह ।
जिह्वाग्ररूपः श्वयथुश्च जिह्वा-
सुत्रास्य ज्ञातः कफरक्तयोनिः ।
प्रसक्तकण्टपरिदाहयुक्तः
प्रकथ्यतेऽसायुपजिह्विकति ॥
जिह्वाग्ररूपः जिह्वायाकृतिः ॥ ॥
अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।
“जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम् ।
गुडुक्षीपिप्यलीनम्बकवलः कटुभिः सुखः ॥
ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक्चिकित्सितम् ।
कण्टकेज्वनिलोत्थेपु तत् कार्यं भिषजा खलु ॥
पित्तजे परिच्छेदे तु निःस्वते दृष्टशोणिते ।
प्रतिसारयगण्डधनस्य च मधुरं हितम् ॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वस्त्वजः क्षये ।
पिप्यल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ॥
उपजिह्वास्तु संलिख्य चारेण प्रतिसारयेत् ।
शरीरेविरकगण्डधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥
योमचारामयावद्विचूर्णमेतत् प्रघर्षणम् ।
उपजिह्वप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैश्च पाचयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
जिह्वालि [ह्] पुं, (जिह्वाया लेपति । लिह
+ लिप् ।) कुक्षुरः । इति भूरिप्रयोगः ॥
जिह्वाशलाः, पुं, (जिह्वाया शल्यमिव । अभिधानात्
पुंस्त्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जिह्वाखादः, पुं, (जिह्वाया खाद आखादनम् ।)
लेहनम् । इति हेमचन्द्रः । ३।८८ ॥
जीनः, जि, (जिनाति जीर्णतीति । ज्या वयो
हानी + “गत्यर्थेति ।” क्तः । ग्रह्येति सम्प्र-
सारणम् । हल इति दीर्घः । लादिश्चेति
नत्वम् ।) वृद्धः । इत्यमरः । २।६।४२ ॥
(चर्मपुटे । यथा, मनुः । ११।१३८ ।
“जीनकामुं कवस्तावीनु एषग ददात् विमुहये ॥”)
जीमूतः, पुं, (जयति आकाशमिति । जि +
“जिर्मूटोदात्तः ।” उयां ३।६१ । इति क्तः ।
मृङ्गगमो धातोर्दीर्घश्च ।) पर्वतः । (यथा-
मनुष्यपुराणे । १२० । ७५ ।
“जीमूतो ब्राह्मणश्चैव मैनाकश्चन्द्रपर्वतः ।
आयतास्ते महाभौताः सप्तदंष्ट्रिचं प्रति ॥” ॥

जीमूतः

जीवनं जलं मृजयति चाववृणोति । एकोद्गा-
दितात् साधुः । इति पुण्योत्तमदेवः ।) मेघः ।
(यथा, महाभारते । ६।१६।३१ ।
“राजानसन्धुः पश्चात् जीमूता इव वर्षिकाः ॥”)
सुता । देवतावृक्षः । इत्यमरः । ३।३।५८ ।
इन्द्रः । भृतिकरः । घोषकलता । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
“धामार्गवमयेच्छाकु जीमूतं कृतवैद्यनम् ॥”
सूर्यः । यथा, महाभारते । ३।३। सूर्य-
स्याष्टोत्तरशतनामकीर्तने । २२ ।
“वत्सः सागरोऽयुश्च जीमूतो जीवनीरिहा ॥”
अविशिष्टः । यथा, महाभारते ५।११।२४ ।
“जीमूतस्यात्र विप्रैरुपतस्ये महात्मनः ॥”
मल्लविशेषः । भीमसेनस्तु विराटश्चवासकाशे
नियुक्तेनैव निहतवान् । यथा, महाभारते ।
४।१२।२० ।
“ततस्तु वृक्षसङ्काशं मीमो मल्लं समाकृत्य ।
जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं विख्यातविक्रमम् ॥”
स्वनामख्यातो दशार्हस्य पौत्रः । यथा, हरि-
वंशे । ३० । २५ ।
“दशार्हस्य सुतो योमा योमो जीमूत
उच्यते ॥”
वपुश्चतुष्टयः । स तु शास्त्रालङ्करीपस्य ईश्वर-
विशेषः । यथा, ब्रह्माख्ये ३६ अध्याये ।
“शास्त्रालस्येश्वराः सप्त सुतास्ते तु वपुश्चतः ।
अतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ॥”
अस्य वर्षस्तु एतन्नाम्नेव विख्यातः । यथा,
तत्रैव,—
“जीमूतस्य च जीमूतो रोहितस्य च रोहितः ॥”
जनचैत्वारिंशदक्षरवृत्तिविशेषः । तल्लक्षणा-
दिकं कृत्स्नशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
जीमूतकूटः, पुं, (जीमूतो मेघः कूट शिखरे यस्य ।
अत्युन्नतत्वादेवास्य तथात्वम् ।) पर्वतः । इति
हारावली । ५१ ॥
जीमूतमूलं, क्ली, (जीमूतस्य सुस्ताया मूलमिव
मूलमस्य ।) शटी । इति रत्नमाला ॥
जीमूतवाहनः, पुं, (जीमूतो मेघो वाहनं यस्य ।)
इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् । धर्मरत्न-
नामकस्तिसंयुक्तकर्ता ॥ (यदुक्तं दायभागे ।
“बहुविधपूर्वनिवन्धुयास्यासङ्गातसंशयस्येतत् ।
जीमूतवाहनकृतं प्रकरणमपनुत्तये ध्येयम् ॥
परिभद्रकुलोद्गतः श्रीमान् जीमूतवाहनः ।
दायभागं चकारेमं विदुषां संशयच्छिदे ॥”
शालिवाहनवृषस्य पुत्रः । आश्विनलक्ष्मा-
ख्यां पुत्रसौभाग्यकामाभिर्नारीभिरयं पूज्यः ।
एतद्विवरणं जिताश्वमीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ जीमूत-
केतोर्नृपस्य पुत्रः । यथा, कथासरित्सागरे ।
२२ । २४ ।
“अथ तस्याचिरादेव राज्ञः सुनुरजायत ।
जीमूतवाहनं तं च नाम्ना स विदधे पिता ॥”)
जीमूतवाही, [नृ] पुं, (जीमूतं वहति जीमूता-
कारेणात्मानं परिणामयतीति ।) वृक्ष +

जीर्णः

‘जिनिः। मेघयोगित्वादेवास्त्व तथात्वम्। धूमः।
इति हेमचन्द्रः ॥

जीरः, पुं, (जवतीति । जु गतौ + “जोरी च ।”
उडा २। २३ । इति रक् ईशान्तादेशः ।)
जीरकः । खड्गः । इति मेदिनी । रे, ३६ ॥
ज्युः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादृष्टिः ॥
(विद्यावति, चि । यथा, ऋग्वेदे । १। ४४। १२ ।
“मनुष्यदेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्ताम् ।”
“जीरं विद्यावन्तम् ।” इति दयानन्दभाष्यम् ॥)

जीरकः, पुं, (जीर + संज्ञायाम् कन् ।) वणिग्-
द्रव्यविशेषः । जीरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
जरणः २ अजाजी ३ कणा ४ । इत्यमरः ।
२। ६। ३६ ॥ जीर्णः ५ जीरः ६ दीप्यः ७
जीरणः ८ अजाजिका ९ वङ्गिश्चिवः १०
मागधः ११ दीपकः १२ । इति जटाधरः ॥
ज्यस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपन-
त्वम् । वातगुल्माभ्यानातीसारग्रहणीक्रिमि-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रुचिस्वर-
कारित्वम् । गन्धयुक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् ।
पाके कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । लघुत्वम् । पित्त-
वर्द्धनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
शुक्लजीरा कृष्णजीरा कलौञ्जी एषां नामानि
गुणाश्च ।

“जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः ।
कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथेवोद्धारप्रोदनः ॥
कलाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुस्तणोपकुचिका ॥
उपकुचो च कुचो च दृष्टज्जीरक इत्यपि ।
जीरकत्रितयं रूचं कटुकं दीपनं लघु ॥
संघाटि पित्तनं श्रेष्ठं गर्भाशयविशुद्धिहृत् ।
ज्वरघ्नं पित्तघ्नं वृणं रुच्यं कफापहम् ॥
चक्षुष्यं पवनान्नागुल्मच्छर्दनासारहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

जीरणः, पुं, (जीरकः पृषोदरादिवात् कस्य णः ।)
जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीरिका, स्त्री, (जीर्यतीति । जु + बाहुलकात्
रिक् । ईशान्तादेशः । ततः स्वार्थे कन् ।)
वृषपञ्चीकृतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्यं, स्त्री, (जीर्यति स्मृति । जृ घ् वयोहानौ +
गत्यर्थति क्तः । निष्ठासस्य नत्वम् ।) श्लेजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वयःप्रकारविशेषः । यथा,
“तद्वयो यथा स्मृतभेदेन त्रिविधम् । वालं
मध्यं जीर्यमिति ।” इति चरकं विमानस्थान-
२४मेऽध्याये ॥)

जीर्यः, पुं, (जीर्यन्तेनेति । जु + करणे क्तः ।)
जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृक्षः । इति
हेमचन्द्रः । ४। १०० ॥)

जीर्णः, त्रि, (जीर्यतीति । जु + “गत्यर्थकस्मिन्क-
श्चिवेति ।” ३। ४। ७२ । इति कर्त्तरि
क्तः ।) वृद्धः । इत्यमरः । २। ६। ४२ ॥ पुरा-
तनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १। २०। १७ ।

पृष्ठ

जीर्णः

“तद्याज देहं धर्मात्मा देही जीर्णमिवास्वरम् ॥”
गतबहुवयः । जराविशिष्टः । पक्वः । पाक-
विशिष्टः ॥ * ॥ (यथा, चावक्ये । ७६ ।

“जीर्णममं प्रशंसोयात् भार्याश्च गतयौवनाम् ।
रमान् प्रत्यागतं मूरं शस्यश्च यद्विभागतम् ॥”
अथ जीर्णदशाणि ।

“नारीकेलफलेषु तच्छुलमय जीरं रसाले हितं
जम्बीरोत्तरसो घृते समुचितः संप्लुतो मोचा-
फले ।

गोधूमेषु च कर्कटीहिततमा मांसाद्ये काञ्जिकं
नारङ्गे गुडभक्षणश्च कथितं पिण्डारकं कोदिवः ॥
पिष्टेनेसिलं पियालफलले पय्याहिता माषणे
खण्डं जीरभवे तु तक्रमुचितं कोणाम्बु कोलम्बजे ।
मत्स्ये चतुर्फलं त्वजीर्णशमनं मध्वसुपानाद्ये
तेन पौष्करजं कटुप्रशमनं शोषास्तु वृद्धा
जयेत् ॥

पनसं कदलं कदले च घृतं
घृतपाकविधौऽपि जम्बुरसः ।
तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं
लवणेषु च तच्छुलवारि वरम् ॥
नारिकेलफलनालबोजयोः
पाचनं य इह तच्छुलं विदुः ।
ते यदस्ति सुमयोऽयं तच्छुलान्
क्षारवारि परिपाचयत्यपि ॥
दाडिमामलकतालतिष्ठकी-
बोजपूरलवणफलान्यपि ।
पाकुलेन फलेन च पाचयेत्
पाकमेति वकुलं स्वभूततः ॥
मधुक-मालुग वृषादनानां
परुषस्वर्णकपित्तकानाम् ।
पाकाय पर्यं पित्तमहर्बोजं
घृतेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथम् ॥
गोधूममाषहृदिमम्यसतीनसृज-
पाकी भवेदिति च मातुलपत्रकण ।
खर्जूरिकाविश्वकेशरसिनासु शस्तं
श्रद्धाटके मधुफलं चपि भद्रसुस्तम् ॥

पिशितपनसयोः स्याद्दाडिबीजेन पाकः
क्षुद्रमद्ययोषितुक्षोरयोः सैन्धवेन ।
क्षिपितपरिणतिः स्यात् पियालीदिप्यकाभ्या-
मपहृरति तुषाम्बो वेदलानामधीर्णम् ॥

कर्पूरपुर्गीफलनागवल्ली-
काशसोरजातीफलजातिकाशम् ।
कस्तूरिका सिङ्गकनारिकेल-
जलं पचत्याशु समुदकेन ॥
श्यामाकनीवारकुलत्यर्धघृ-
निय्यायकङ्गदधिमस्तकस्तु ।
चिञ्चिकाकुलती तिलतेलयोगान्
जटाञ्जनादस्य निहत्यथास्वम् ॥
कशमश्रुजटाञ्जनालम्बु-
खर्जूरखड्गा अपि नागरेण ।
पलाशभस्मास्तु तथाईजो वा
रसो निहत्याद्रसमिश्रजातम् ॥

जीर्णः

ज्यलेन केनाप्यथ योनयेन
कोणाम्बुना वा घृतमेति पाकम् ।
तिलादितैलान्यपि काञ्जिकेन
सर्जस्य मज्जा पनसामलम्बौ ॥
किमत्र चित्रं बहुमांसमत्स्य-
भोजी सुखी स्यात् परिपीय युक्तम् ।
इत्यहुतं केवलवर्षपक्व-
मांसिन मत्स्यं परिपाकमेति ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिजलानां पिशितानि जम्बु ।
काशस्य शूलं परिपेयसुखं
सुखीभवेन्ना बहुशो न भूतम् ॥
योषे रसाला सुरभीयवस्तु-
मर्द्धेन कोणं विपाकमेति ।
शङ्खस्य चूर्णेन ज्यारिनारी-
पयोदधिक्षारमुपैति पाकम् ॥
वटो वमवारालवङ्गेन फेन्नी-
शमं पण्डितः शिशुबीजेन याति ।
कणाम्बुनी लज्जुका प्रपकादे-
क्षिपाको भवेत्क्षुल्लोमल्लयोश्च ॥
स्वापिहोधा गण्डकाश्चिभेत्तोद्
यावत् नाराज कोलक्रीमादयोऽपि ।
जीर्यन्त्येवं पायसो सत्रयुषात्
सामुदादयारनालं सुखाय ॥
तप्तं तप्तं हेम वा तारमयी
तोये जिप्तं सप्ततल्लक्षदम्बः ।
पीत्वावश्यं दीर्घकालोपपन्न-
मम्बो जीर्णं शीघ्रमेवं जहाति ॥
पालकिकाकं मुककारवल्ली-
वाताक्रिंश्राकुरम्लकानाम् ।
उपोदकालायुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघवरस्य पक्ता ॥
शुक्लोमलीमस्य च नागरज-
जम्बीरयोः कोदिवको निहन्ता ।
जराभिरा गेरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं बहुशो न भूतम् ॥
पटोलवृक्षाकुरकागवल्ली-
फलान्यलान् वङ्गिनि जम्बु ।
क्षारोदकं वृक्षतरादिपीय
भोक्तुं पुनश्चाच्छति तावदेव ॥
विपच्यते मृगणको गुह्येन
तथालुके तच्छुलतोयपानम् ।
जम्बीरजीरेण निशारशीलेन
मुस्तेन तूष्णं परिपाकमेति ॥
चक्षुकसिद्धार्थकवास्तुकानां
गायत्रिसारकथितेन पाकः ।
शाकानि सन्नागपयस्तेन पाके
क्षारेण सटस्तिलनालजेन ॥
आम्बानकोदुम्बरपियालीनां
फलानि च प्रजवटादिकानाम् ।
स्यः शामनं पर्युषितोदकेन
पियालमज्जा च कटुवर्कन ॥

जीर्णोष्ण

क्षेत्राजीर्णं रोगिणीं सुतृणं
ज्वालां सुतो हन्ति वैरेचकानाम् ।
माषो भूयान्निम्बलेन पाक-
श्चिच्छा सुच्यत्यन्तां चर्गयोगात् ॥
उष्णोऽन शीतं शिशिरेण चोष्ण-
मन्तेन च चारुगणो गुणाय ।
क्षेत्रेण तीक्ष्णं वमनानियोगे
सिता हिता स्यादिति काशिराजः ॥
ताम्बूलमध्यास्त्रितर्गुणैः
संदृष्टं यस्य सुखं नरस्य ।
तेजो वा केवलकाशिकैश्च
सुखाय गणधमनौ विदधात् ॥
शीतोदकं नस्यजरोगहारि
नारीपयश्चास्त्रनरुविनाशि ।
एलोदकं धूमगदे प्रशस्तं
धानोपलेपोऽतिविरेचनेषु ॥
न्यगस्य मांसं अमजोऽनुक्तं
प्रवातसुप्तिः सुरतावसाने ।
कीरोष्णसौम्यवसाधितम्
च्छागाणुसुक्तं सुरतातिरेके ॥
अवणपूरणजे तिलतैलतः
अवणपूरणमेव सुखं विदः ।
कवलजेषु गदेष्वाथ कारयेत्
कवलमाद्रिकजद्रवजं पुनः ॥”

इति जीर्णमञ्जरी ॥

जीर्णोष्णः, पुं. (जीर्णः पुरातनो ज्वरः ।) पुरा-
तनज्वररोगः । अथ जीर्णोष्णरोगाधिकारः । तत्र
जीर्णोष्णस्य सामान्यलक्षणमाह ।

“यो हृद्दशभ्यो दिवसंभ्य ऊर्ध्वं
दोषत्रयस्तद्विगुणैश्च ऊर्ध्वम् ।
तृणां तनौ तिष्ठति मन्दैर्गो
भिषगभिस्तो ज्वरं गद्य जीर्णः ॥” * ॥

जीर्णोष्णस्यैव विशेषं वातवलासकमाह ।

“निधं मन्दज्वरो रूतः शूनः लक्ष्णं सिध्यति ।
स्तम्बाङ्गः श्लेष्मभूयष्टो नरो वातवलासको ॥”
वातवलासकारो ज्वरोऽस्यास्ति इति वात-
वलासको । नर इडगभवत् । शूनः शोथी ।
श्लेष्मभूयष्टो बहुलश्लेष्मकः ॥ * ॥

अथ जीर्णोष्णस्य सामान्यचिकित्सा ।

“जीर्णोष्णो नरः कृष्यान्नोपवासं कदाचन ।
लङ्घनान्नं स भवेत् शोणो ज्वरस्तु स्यादन्तो यतः ॥
पुराणोऽपि ज्वरे दोषा यद्यपथोः पुनस्तथा ।
लङ्घयन्तत्र तं पश्चात् पूर्ववत् कारयेत् क्रियाम् ॥”
तथा पूर्ववत् ॥ * ॥

“निदिशिकानागरकास्तनानां

काथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।

जीर्णोष्णरोगोत्तककासशूल-

श्वासासिमास्त्रादितपोनसपु ॥

हृत्पुद्गलानयं प्रायः सायं तनोपयुज्यते ॥”

इति त्रिकण्टककाथः ॥ * ॥

“पिप्पलीचूर्णसंयुक्तकाथश्चोद्गोद्गवः ।

जीर्णोष्णरोगपञ्चसो पञ्चमूलैर्तोऽथवा ॥

पृष्ठ

जीर्णोष्ण

अन्धतायाः कषायस्तु शीतलीकृतमीरितम् ।
मधुपादयुतं पीतं जीर्णोष्णरहरं परम् ॥
पिप्पलीमधुसंमिश्रं गुडूचीस्वरसं पिबेत् ।
जीर्णोष्णरकफप्रोक्तकासोत्तकनाशनम् ॥
जीर्णोष्णरेऽपिमान्यं च शस्यते गुडपिप्पली ।
कासाजीर्णांश्चिन्तामूलतृपाण्डुज्वररोगशुतम् ॥
द्विगुणः पिप्पलीचूर्णाङ्गुलीच भिषजा मनः ।
पिप्पली मधुसंयुक्ता भेदःकफविनाशिनी ॥
श्वासकासज्वरहरी पाण्डुप्रोक्तोदरापहा ।
व्यामलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा ॥
चर्गितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्वज्वरहरः परः ।
भेदो रक्तिकरः श्लेष्महृत्ता दीपनपाचनः ॥”

इति व्यामलकादिचूर्णम् ॥ * ॥

“द्राक्षान्धता शटी शङ्खो सुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
नागरं कटुका पाठा भूनिम्बः सडुरालम् ॥
उशीरं धान्यकं पद्मं बालकं काण्टकारिका ।
पुष्करं पिचुमदंश्च दशाष्टाङ्गमिदं स्तुतम् ॥
जीर्णोष्णरक्तिकश्वासकासश्वयुनाशनम् ॥”

इति द्राक्षाद्याष्टादशाङ्गकाथः ॥ * ॥

“विट्पुष्पा पञ्चद्वया वा सप्तद्वयाथवा कणाः ।
गद्यजीरणं संपिष्टा पिबेद्दश दिनानि हि ॥
तथैव नूनयेदेता एवं विंशतिवासरात् ।
पिषतां ज्वरशान्तिः स्यात् पाण्डुरोगश्च शाम्भति ॥
कामः श्वासीऽपिमान्यश्च कफाधिकश्च नश्यति ॥
त्रयादिष्टद्विधयाकफद्विः । दुग्धद्विधयापिष्टद्विः ॥

इति वल्लभानपिप्पली ॥ * ॥

“वातश्लेष्मज्वरोक्ता स्यात् क्रिया वातवलासके ।
जीर्णो ज्वरे कफे शोणे दाहलघ्नासमन्विते ॥
पथः पोथयमहश्च तन्मये तु विधोपमम् ।
चन्दनादां हितं तैलं शोर्णाधिकारकोत्तितम् ॥
तथा नारायणन्तेन जीर्णोष्णरहरं परम् ॥”

इति जीर्णोष्णरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

जीर्णोद्गारः, पुं. (जीर्णमिव दाहयस्य) दृढदाहक-
भेदः । विधाराविशेष इति लोके । तत्पर्यायः ।
जीर्णफणो = सुपुष्पिका ३ अजरा ४ सृष्ट-
पर्णा ५ । अस्य गुणाः । गौल्यत्वम् । पिच्छ-
लत्वम् । कफवातकासामदोषनाशित्वम् । बल्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपत्रिका, स्त्री. (जीर्णानि पत्राण्यस्याः । कप्

ततश्चापि अत इत्वम् ।) वज्रपत्रोत्पलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपर्णः, पुं. (जीर्णानि पर्णानि यस्य) कदम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीर्णं पर्णं पत्रम् ।)

पुरातनपत्रं स्त्री. (जीर्णं पर्णं ताम्बूलं इति
विषये पुरातनताम्बूले च । यदुक्तं वेदके ।

“पर्णमूले भवेद्दशाधिः पर्णायै पापसम्भवः ।
जीर्णपर्णं हरदायुः शिराजुष्टिप्रणाशिनी ॥”

जीर्णबुधः, पुं. (जीर्णोऽङ्गुली बुधो भूलमस्य ।)
पट्टिकालोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णबुधकं, स्त्री. (जीर्णो बुधो मूलं यस्य । ततः
कप् ।) परिपेकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जेम्बोटमुता इति भाषा ॥

जीवः

जीर्णोष्णं, स्त्री. (जीर्णं वषं ह्रीरकमिव ।)
वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णवस्त्रं, स्त्री. (जीर्णं पुरातनं वस्त्रम् ।) पुरा-
तनवस्त्रम् । तत्पर्यायः । पट्टहरम् २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ११५ ॥

जीर्णा, स्त्री. (जीर्ण्यनयेति । ज + करणे क्तः ।)
स्थलजोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णिः, स्त्री. (जृ + क्तिन् ।) ज्यानिः । जीर्णता ।
इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥

जीर्णोद्धारः, पुं. (जीर्णानां भयमन्दिरादीनां
उद्धारः संस्कारः ।) भयमन्दिरादेः संस्कारः ।

यथा, विष्णुधर्मोत्तरतृतीयकाण्डे ।
“यस्य राजस्तु विषये देववैश्वस्य विप्रश्चिन्ते ।
तस्य सीदति तद्राज्यं देववैश्वस्य यथा तथा ॥
लब्ध्वा शीर्णस्य संस्कारं तथा देवैश्च वैश्वसि ।
द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र काया विचारणा ॥”

विष्णुरहस्ये ।
“पतितस्य च धैः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता ।
विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक् ॥”

अभिपुराणे ।
“पतितं पतमानस्तु तथार्हं स्फुटितं नरः ।
समुद्भूय हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥”

देवीपुराणे ।
“मूलाच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णकारकः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत् ॥”

हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।
“वापौकूपतडागानां सुरधानां तथानघ । ।
प्रतिमानां सभानाश्च संस्कर्त्ता यो नरो सुवि ॥
पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्मूलान्न संशयः ।
प्रतिष्ठाया विधिः कार्यस्तथा मन्दिरनिर्मिते ॥
प्रायः श्रीहयश्रीर्षोत्तरतृतीयसूर्येण वैष्णवेः ।
देवालयप्रतिष्ठा च स्याता तस्मिन्नेन किम् ॥
श्रीमूर्तिस्थापनेनैव संपूर्णा सा विशेषतः ।
देवदृष्टं देवतायाः प्रतिष्ठा तदधिना सदा ॥
संस्कार्यं मनुजानाम् समुदायोक्तकर्मणा ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥

जीर्विः, पुं. (जीर्व्यति द्वितीभवत्यनेनेति । जृ +
“जृष्टृस्तृजायभ्यः क्तिन् । ” उणां ४ । ५४ ।
इति करणे क्तिन् ।) कुठारः । इति सिद्धान्त

कौमुदासुणादित्तः ॥ (जीर्व्यतीति । कर्त्तरि
क्तिन् ।) शकटम् । कायः । पशुः । इति

संज्ञप्रसारे उणादित्तः ॥

जीव, ऋ प्राणे । इति कविकलाद्रुमः ॥ (र्भा-परं-
व्यकं-सेट् ।) ऋ, अजीजिवत् अजिजीवत् ।

प्राणः प्राणधारणम् । जीवति लोकः । इति
दुर्गादासः ॥

जीवः, पुं. (जीवन्मिति । जीव + “हलश्च । ”

३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) असुधारणम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । ११६ । (यथा, हरिवंशे

१७४ । ७३ ।
“त्वमेव चिन्तय सखि ! नोत्तरं प्रतिभाति मे ।
स्वकार्यं सुच्यते लोको यथा जीवं तामास्यहम् ॥”

जीवकः

(जीवतीति । जीव प्राणे + “इगुपधञेति ।”
इ. १. १. १३५ । इति कः ।) प्राणी । (यथा,
भागवते । १. १. १३ । ४४ ।

“अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फलगानि तत्र महता जीवो जीवस्य जीवनम् ॥”
इति । इत्यविशेषः । (स एव महानिम्बतृणः ।
तत्पण्याया यथा,—

“महानिम्बः स्युतोद्रेको रम्यको विषमुष्टिकः ।
केशासृष्टिनिम्बकश्च कार्मको जीव इत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
इत्युच्यते । इति मेदिनी । वे, ८ ॥ (यथा,
काशीखण्डे । १. ७ । ४४ ।

“अस्मात्तुङ्गाध्वनातिवर्जितं जीवभूतोऽस्मि मे यतः ।
अतो जीव इति ख्यातिं त्रियुलोक्ये यास्यसि ॥”
कर्गः । इति धरणी ॥ जैत्रजः । तत्पण्यायः ।
आत्मा २ पुरुषः ३ पुङ्गवः ४ अन्तर्यामी ५
ईश्वरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । १३. २ टीकायां श्रीधरस्वामिपादाः ।
“तच्च जैत्रजं संसारिणं जीवं यस्तुतः सत्त्व-
जैत्रैवमुगतं मामेव विद्वि ॥”) तस्य स्वरूपं
यथा,—

“कर्मणा जीवरूपस्य सन्ततं तत्फलप्रदः ।
कर्मरूपस्य भगवान् श्रीलणः प्रकृतेः परः ॥
सोऽपि तद्धेतुरुपस्य कर्म तेन भवेत् मति ।
जीवः कर्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एव च ॥
आत्मनः प्रतिविम्बश्च देही जीवः स एव च ।
प्राणदेहादिभ्यो देही स जीवः परिकीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डम् ॥ * ॥

(तथाच भागवते । १२ । १. ८ । १७ ।

“जीवं पश्यामि वृक्षाणामचेतनं न विद्यते ॥”
वेदान्तमते—पशुपुष्पभाकाशवत् प्राणीरचित-
यावच्छिन्नं चेतन्यम् । केषाञ्चित्मते दर्पणस्य मुख-
प्रतिविम्बवत् बुद्धिस्य चेतन्यप्रतिविम्बम् । (जीव-
यति लोकानन्तर्यास्यात्मकत्वेनेति । जीव +
यिच् + अच् । विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१. ३ । १५६ । ६८ ।

“जीवो विनयिता सार्धो मुकुन्दोऽस्मिन्तविक्रमः ॥”
जीवनविशेषः, त्रि । यथा, महाभारते । १२ ।
२. ८८ । २३ ।

“मृते वा त्वयि जीवे वा यदा मोक्षयति वे जनः ॥”

जीवः, पुं स्त्री, (जीव + भावे घञ् ।) जावितम् ।
इति मेदिनी । वे, ६ ॥ (यथा, भागवते ।
१ । २ । १० ।

“जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मसि ॥”

“जीवस्य जीवनस्य च पुनर्हर्म्मामुद्वानहारा
कर्मभिर्व्यं दृष्ट प्रसिद्धः स्वर्गादिः मोक्षार्थो न
भवति ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

जीवकः, पुं, (जीवयति आरोग्यं करोतीति । जीव
+ णिच् + क्तुल् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः ।
तत्पण्यायः । कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शृङ्गः ४
ब्रह्माङ्गः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवनः
६ दीर्घायुः ७ प्राणदः ८ जीवः ९ शृङ्गाङ्गः १०

प्रियः ११ चिरजीवी १२ मधुरः १३ मङ्गलः १४
कूर्चश्रीर्षकः १५ उद्धिदः १६ आयुधान् १७
जीवदः १८ बलदः १९ । अस्य गुणाः । मधु-
रत्वम् । शीतत्वम् । रक्तापिप्पलानिर्लालितय-
दाहल्वरनाशित्वम् । शुक्रश्लेष्मिविवर्द्धनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बलकारित्वम् । काश्य-
वातनाशित्वम् । तस्य रूपं यथा,—

“जीवकं भक्तौ ज्यौहिमादिशिवरोहणी ।
रमोनकन्दवल्कल्यौ निःसारौ सन्तपन्नकौ ॥
जीवकः कूर्चकाकारः कणभो वृषद्वज्रवत् ।
जीवकं भक्तस्थाने विदारीमूलम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

प्राणकः । पीतशालः । क्षपणः । इति मेदिनी ।
के, ६५ ॥

जीवकः, त्रि, (जीवति प्रभुसंवाहता इति । जीव
+ क्तुल् ।) संवकः । उद्धाश्रीः । जीवी ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४१ । ६६ ।

“त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः ॥”
अह्निषुष्टिकः । इति मेदिनी । के, ६५ ॥

जीवजीवः, पुं, (जीवं भक्ष्यचुदकीटादिना जीव-
तीति । जीव + अच् । यद्वा, जीवजीव + एषो
हरात् साधुः ।) जीवजीवपत्नी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

जीवजीवः, पुं, (जीवं जीवयति विषदोषं नाशय-
तीति । कृत्यलुटो बहुलमिति बाहुलकात्
खच् ।) चकारपत्नी । इत्यमरः । २ । ५ । ३५ ॥
(अपरः पत्निविशेषः । विषादिर्विजितस्यामादेः
परीक्षार्थमस्यावश्यकत्वं भवति । यथा, वामदे
सूत्रम्याने ७ अध्याये १६ ।

“हंसः प्रस्वल्ति ग्लानिर्ज्वलीवस्य आयते ।
चकोरस्यानिर्वेरायं क्रीडस्य स्यान्मोदयः ॥”
इत्यविशेषः । इति मेदिनी । वे, ५६ ॥

जीवजीवा, स्त्री, (जीवं तोक् अर्थं अस्याः ।)
जीवतृपिका । तत्पण्यायः । जीवदः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

जीवतृपिका, स्त्री, (जीवन् पतिर्यस्याः ।) सधवा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

जीवतृपिकः, पुं, (जीवन् पिता यस्य इति कप् ।)
विद्यमानपितृकः । यथा,—

“अमास्त्रानं गथाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम् ।
न जीवतृपिकः कुर्यात् कृतपि पितृह्वा भवेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जीवयः, पुं, (जीवयतेनेति । जीव + “आदेशपि
रगमिर्वाचजीवि प्राणिभ्योऽयः ।” उणा ४ ।
१. ३ । इति अथः ।) प्राणः । कृमिः । मयूरः ।
मेघः । धार्मिके चिरायुषि च त्रि । इत्युणादि-
कोषः ॥

जीवदः, पुं, (जीवं जीवं ददाति औषधादि-
सुप्रयोगेनेति । दा + कः ।) वेदाः । विद्वदः ।
इति मेदिनी । दे, २६ ॥ जीवदोत्तरः, त्रि ॥

जीवदात्री, स्त्री, (जीवं जीवं ददातीति । दा +
लृच् ङीप् च ।) अङ्गिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवनि

जीवधनं, स्त्री, (जीव एव धनमिति ।) गवा-
दिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जीवनं, स्त्री, (जीवतिनेनेति । जीव + करणे
ल्युट् ।) इति । (यथा, भागवते । १. १. १४४ ।
“अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।
फलगानि तत्र महता जीवो जीवस्य जीवनम् ॥”
“जीवनं जीवकेति ॥” तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
जलम् । (यथा, आष्यासप्तशत्याम् । ४६३ ।

“यमुनाया इव तस्याः सखि ! मलिनं जीवनं
मम्ये ॥”

जीव + भावे ल्युट् ।) प्राणधारणम् । इति
मेदिनी । ने, ६६ ॥ (यथा, इटयोगप्रदी-
पिकायाम् । २ । ३ ।

“यावद्वायुः स्थितो देहे तावच्छीवनमुच्यते ॥”
“प्राणान् हन्ति जगत्प्राणो जीवनं हन्ति
जीवनम् ।

किमाश्चर्यं चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका ॥”
इत्युष्टः ॥)

जैयज्जीवनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मज्जा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशी
खण्डे । २६ । ६५ ।

“जीवनं जीवनप्राणा जगज्जिह्वा जगन्मयी ॥”

जीवनः, पुं, (जीवयति संवनादिना । जीव +
कर्त्तरि लुङ् ।) जीवकौषधम् । वातः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सुदफलकृत्तः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ पुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सन्धानं
प्राणरूपेण जीवयतीति । जीव + णिच् + कर्त्तरि
लुङ् ।) विष्णुः । यथा, महाभारते । १. १. ४६ । १९० ।
“वीरहा रत्नगः सन्तो जीवनः प्रमेयस्थितः ॥”
शिवः । महाभारते । १. ४ । १७ । १०१ ।

“निर्जयो जीवतो मत्तः शुभाशौ बहुकर्मशः ॥”
जीवनकं, स्त्री, (जीवतेनेनेति । जीव + करणे ल्युट् ।
ततः स्वार्थे कन् ।) अन्नम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जीवनयोनिः, स्त्री, (जीवन् योनिः कारणम् ।)
यत्रविशेषः । स तु अतोनित्यः प्राणीरे प्राण-
संचारकारणम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥

जीवनचैतुः, पुं, (जीवनस्य चेतुराशयः ।) यत्
नोपायः । स च दशविधः । यथा,—
“विद्या शिल्पं भतिः सेवा गौरवमपिपणिः कृषिः ।
हसिर्भनं कुशीदश्च दण्ड जीवनचैतवः ॥”

इति मारुट् २. १४ अध्यायः ॥

जीवना, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + णिच् + ल्युट्
ल्युः वा तत्पद्यात् ।) मेदीयधम् । इति मेदिनी ।
ने, ६६ ॥

जीवनाधानं, स्त्री, (जीवनं आहृत्यनेनेति । आ +
हृन् + करणे घञ् ।) विषम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

जीवनावासः, पुं, (आपसमस्मिन् । आ + यस + घञ् ।
जीवनं जलं आवासोऽस्य ।) वरुणः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (त्रिग्व्यासिनि, त्रि ॥)

जीवनिका, स्त्री, (जीवन + ठङ् । टाप् । यद्वा, जीवनी
+ संज्ञायौ कन् वृत्त्यञ्च ।) चरीतकी । इति राज-

जीवन्ती

निर्घण्टः ॥ (हरीतकीशब्दे विवरणविशेषोऽस्याः ज्ञानार्थः ॥)
 जीवन्ती, स्त्री, (जीवत्यनेनेति । जीव + करणे लुट् डीप् च ।) जीवन्ती । (पर्याया यथा,—
 “जीवन्ती जीवन्ती जीवा जीवन्तीया मधुसवा । मङ्गलानामधिया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 काकोली । डोड़ी । मेदा । महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 जीवन्तीयं, स्त्री, (जीवत्यनेन अस्माद्धा । जीव + करणे अपादाने वा अनीयर् ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (जीवनप्रदे, चि । यथा, सुसुते । १ । ४५ ।
 “गोतीरमनभिष्यन्ति स्त्रियं गुरुं रसायनम् । जीवन्तीयं यथा वासपितृं परमं स्मृतम् ॥”)
 जीवन्तीयगणः, पुं, (जीवन्तीयानामोपधीनां गणः ।) औषधविशेषः । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
 “अष्टवर्गश्च पर्णिक्यौ जीवन्ती मधुकन्तथा । जीवन्तीयगणः प्रोक्तो जीवन्तस्तु पुनस्तथा ॥”
 (“जीवन्ती काकोली मेदे दे मङ्गमापयर्ग्यौ च । ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवन्तीयाङ्गः ॥”
 इति च वामटे सूत्रस्थाने पञ्चदशोऽध्याये ॥)
 जीवन्तीया, स्त्री, (जीवन्तीय + टाप् ।) जीवन्ती । इत्यमरः । २ । ४ । १४० ॥
 जीवनेवी, स्त्री, (जीवे नयतीति । जीव + नी + लृच् + डीप् च ।) सैहली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीवन्तीधम्, स्त्री, (जीवनस्य औषधं उपाय-विशेषः ।) येन भ्रियमाणो जीवति तदौषधम् । जीवन्तीकारि । जीवनोपायः । तत्पर्यायः । जीवातः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥
 जीवन्तः, पुं, (जीवयति जीवत्यनेन वा । जीव + कृञ् निन्दिजीविप्राणिभ्यः घिदाशिषि ।) उर्णा । १ । १२० । इति ऋक् । औषधम् । प्राणः । आयुश्चिष्टि, चि । इत्युणादिकोषः ॥ जीव-
 शाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीवन्तिकः, पुं, (जीवन्तिकः । पृथोक्त साधुः ।) जीवन्तिकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 जीवन्तिका, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + कृञ् + कन् टाप् च । कापि अत इत्वम् ।) वन्दा । वृक्षो-
 परिजातवृक्षः । गुडूची । जीवन्तिका । इति मेदिनी । के, १६० ॥ जीवन्ती हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीवन्ती, स्त्री, (जीवन्त + डीप् ।) लताविशेषः । जीवइ इति जीयाती इति च भाषा । तत्-
 पर्यायः । जीवन्ती २ जीवन्तीया ३ जीवा ४ मधुः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवन्ता ६ मधुसवा ७ सवा ८ । इति तट्टीका ॥ पय-
 स्विनी ९ जीवा १० जीवदा ११ जीवदात्री १२ शाकश्रेष्ठा १३ जीवभद्रा १४ भद्रा १५ मङ्गला १६ सुदन्तोवा १७ यशस्या १८ शङ्खाटी १९ जीवदृष्टा २० कम्बिका २१ शशश्लिषिका २२ सुपिङ्गला २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधु-

जीवन्तु

आसा २१ जीवदृष्टा २५ सुखद्वारी २६ गङ्गा-
 राटिका २७ जीवपत्नी २८ जीवपुष्पा २९ ।
 इति केचित् ॥ (यथा,—
 “वरा शाकैषु जीवन्ती सर्वपाख्यवराः परम् ॥”
 इति वामटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
 अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । रक्त-
 पित्तवायुक्षयदाहल्वरणाश्लत्वम् । कफवीर्य-
 विवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुत्वम् ।
 स्निग्धत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वम् ।
 बलकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । ग्राहित्वम् ।
 लघुत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ आसकासधातु-
 लयनाशित्वम् । स्वरकारित्वम् । सुरादृदेशज-
 स्वर्गवर्गहरीतकी । सा खेहपाके प्रशस्ता
 जीर्णरोगनाशिनी । इति राजवल्लभः ॥ (अस्याः
 लक्षणं अवधारय यथा,—
 “जीवन्ती स्वर्गवर्गिणी ॥”
 “जीवन्ती सर्वरोगहृत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 शमी । गुडूची । (पर्याया यथा,—
 “गुडूची मधुपर्णी स्यादष्टताम्रतवल्ली ।
 द्विधा क्षिप्ररुहा क्षिप्रोद्भवा वल्गादनीति च ॥
 जीवन्ती तल्लिका सोमा मोमवल्ली च कुण्डली ।
 चक्रलक्षिका धीरा विशाला च रसायनी ॥
 चन्द्रहासी वयस्या च मण्डली देवनिर्मिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वन्दा । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥ डोड़ी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीव इति शाक-
 विशेषः । शर्करावन्मधुरपुष्पा व्रततिः । अस्याः
 पर्याया यथा,—
 “जीवन्ती जीवन्ती जीवा जीवन्तीया मधुसवा ।
 मङ्गलानामधिया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 जीवन्तुः, चि, (जीवन्तेव सुक्तः आत्मज्ञानेन
 मायाबन्धरहितः ।) जीवदृष्टायां मायाबन्ध-
 रहितः । (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ४८ ।
 “जीवन्तुः स राजनिर्घण्टज्ञानमतिः शुचिः ।
 तथ्यवक्तातिशान्तश्च योगी योगप्रियः सदा ॥”)
 तत्क्षणं यथा । “स्वस्वरूपाखण्डशुद्धब्रह्मज्ञानेन
 तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डे ब्रह्मणि
 साक्षात्कृते सति अज्ञानतत्कार्यसंश्लेषकर्म-
 संशयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वाद्दखलबन्ध-
 रहितो ब्रह्मनिष्ठः ।
 ‘मिदंते हृदयमग्निष्ठीकान्ते सर्वसंशयाः ।
 त्वीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे’
 इत्यादिश्रुतेः ।
 अयन्तु अज्ञानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादि-
 भाजनेन शरीरेण आन्यमान्वापटुत्वादिभाज-
 नेन्द्रियग्रामेण अज्ञानायापिपासाशोकमोहादि-
 भाजनेनान्तःकरणेन च तत्तत्पूर्वपूर्ववासनया
 क्रियमाणानि कर्माणि भुज्यमानानि ज्ञाना-
 विरुद्धान्धारम्फलानि च पश्यन्नि बाधितत्वात्
 परमार्थतो न पश्यति । यथा इदमिन्द्रजाल-

जीवव

मिति ज्ञानवान् तद्विज्ञानं पश्यन्नपि परमार्थ-
 मिदमिति न पश्यति । सचक्षुरचक्षुरिव सकुर्वो-
 ऽकर्ण इव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण
 इव इत्यादिश्रुतेः । उक्तम् ।
 ‘सुषुप्तवृत्त्याग्रति यो न पश्यति
 हृदयं पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ।
 तथापि कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः
 स आत्मविद्वान्य इतीह निश्चयः ॥’ इति ।
 अस्य ज्ञानात् पूर्वं विद्यमानानामेवाहार-
 विहारादीनां अगुह्यत्ववच्छ्रुत्वासाधनानामेवानु-
 वृत्तिर्भवति । शुभाशुभयोरौदासीन्यं वा । तदु-
 क्तम् ।
 ‘बुद्धाहैतसत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।
 शुनो तत्त्वदृष्टाश्चैव को भेदोऽसुखमजयि ॥
 ब्रह्मविष्वं तथा सुक्ता स आत्मज्ञो न चेतारः’ इति ।
 तदानीममानित्वादीनां ज्ञानसाधनान्यद्वैष्टुत्वा-
 दयः सङ्गुणाश्चालङ्कारवदनुवर्तन्ते । तदुक्तम् ।
 ‘उत्पन्नास्मावबोधस्य हृद्दृष्ट्वादयो गुणाः ।
 अयन्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥’ इति ।
 किं बहुना अयं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानिष्का-
 परेच्छाप्रापितानि सुखदःखलक्षणान्यादव-
 फलान्यनुभवन्तः करुणाभासादीनामवभासकः
 सन् तदवसाने प्रत्यगानन्दपरब्रह्मणि प्राप्तिं
 लीने सति अज्ञानतत्कार्यसंस्काराणामपि
 विनाशान् परमकेवल्यमानन्देकरसमखिलभेद-
 प्रतिभासरहितमखण्डं ब्रह्मावतिष्ठते । न तस्य
 प्राणा उत्क्रान्त्यन्तरेव समवलीयन्ते विमुक्तश्च
 विमुच्यते । इत्येवमादिश्रुतेः । इति वेदान्त-
 सारः ॥
 जीवपुत्रकः, पुं, (जीवः प्राणन् पुत्र इव । पुत्र-
 वद्वर्धनकत्वात् तथात्वम् ।) इन्द्रादी-
 वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षविशेषः ।
 इत्यमरटीकायां रमानायः ॥ जीयापुता इति
 भाषा ॥
 जीवपुष्पा, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + शिप् +
 अच् । जीवं प्राणदं पुष्पमस्याः ।) वृक्ष-
 जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीवप्रिया, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां प्रिया
 हितकारित्वात् ।) हरीतकी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 जीवभद्रा, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां भद्रं मङ्गलं
 यस्याः ।) जीवन्तीलता । वृद्धिनामौषधम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीवमन्दिरं, स्त्री, (जीवस्य आत्मनो मन्दिरं गृह-
 मिव ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 जीवला, स्त्री, (जीवं उदरस्थक्षमं लाति सृष्टानि
 नाशयतीति । ला + “आतोऽनुपसर्गे कः ।”
 ३ । २ । ३ । इति कः ।) सैहली । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 जीववल्ली, स्त्री, (जीवयतीति जीवा प्राणदात्री ।
 सा चासौ वल्ली चेति ।) खीरकाकोली । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

जीवात्मा

जीवशाब्दः, पुं, (जीवो हितकरः प्राकः। जीवाख्यः प्राको वा।) मालवे प्रसिद्धशाकविशेषः। तत्-
पण्यायः जीवन्तः २ रक्तनालः ३ ताम्रपत्रः ४
प्रवालः ५ शरैकवोरः ६ सुमधुरः ७ मेषकः ८।
अस्य गुणाः। सुमधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। वस्ति-
शोधनत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। बला-
त्वम्। दृष्यत्वम्। पितापहारकत्वम्। इति
राजनिर्घण्टः ॥

जीवशुक्ला, स्त्री, (जीवयतीति। जीव + शिच् +
अच्। जीवा हितकारी शुक्ला सुभवणैलता।)
जीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवश्रेष्ठा, स्त्री, (जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा।)
अहिनामीषधम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवसंज्ञः, पुं, (जीव इति संज्ञा यस्य। यद्वा,
जीवस्य संज्ञा आस्था संज्ञा यस्य।) कामद्वि-
त्रयः। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवसाधनः, कौ, (जीवस्य जीवनस्य साधनं कार-
णम्।) धान्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवसूः, स्त्री, (जीवं प्राणिनं सूते इति। सू +
क्लिप्।) जीवन्तोका। जीवन्पत्रिका। हेमचन्द्रः।
३। १६४ ॥ (यथा, महाभारते। १। २००। ७।
“जीवसूर्वीरसूधने। बहुसौख्यगुणान्विता।

सुभगा भागसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥”)
जीवस्थानं, स्त्री, (जीवस्य जीवनस्य स्थानम्।)
मर्मम्। इति हलायुधः ॥

जीवा, स्त्री, (जीवयतीति। जीव + शिच् + अच्।
ततश्चाप्।) जीवन्तीवृक्षः। मौखी। (यथा,
आर्यासप्तशत्याम्। ३। २१।

“निर्गुण इति न्यत इति च द्वावेकार्थाभिधायिनौ
विद्धि।

पश्य धनुर्गुणान् निर्गुणं तदिह शंसन्ति ॥”
“निर्गता जीवा न्या यस्मात् तत। “जीवा न्या
शिक्षिनीत्यपि इत्यभिधानात् ॥” इति तट्टीका ॥)
वृक्षः। शिक्षितम्। भूमिः। इति मेदिनी। वे, ८॥
जीवितम्। इति जटाधरः ॥

जीवातुः, पुं, स्त्री, (जीवत्यनेनेति। जीव + “जीवे-
रातुः।” उणा०। १२। ८०। इति करणे आतुः।)
भक्तम्। जीवनीषधम्। (यथा, काशीखण्डे।
२६। ६५।

“जीवजीवातुलनिका जन्मजन्मनिर्वर्हिणी ॥”
“जीवानां प्राणिनां जीवनीषधरूपा।” इति
तट्टीका ॥ ३॥ (जीव + भावे आतुः।) जीवितम्।
इति मेदिनी। त, ११२ ॥ (यथा, उत्तरराम-
चरिते २ अङ्के।

“रे हस्त दक्षिण। न्यतस्य शिशोर्हिजस्य
जीवातवे विखल श्रुदुसुनौ कृपाणम्।
रामस्य गात्रमसि दुर्लभं हगर्भविन्न-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥”) (

जीवात्मा, [नृ] पुं, (जीवस्य जीवनस्य आत्मा
अधिष्ठाता। यद्वा, जीवस्यासौ आत्मा चेति
कर्मधारयः।) देही। तत्पण्यायः। पुनर्भवी २
जीवः ३ अस्मान् ४ वत्सम् ५ देववत् ६

जीवित

जन्तुः ७ जन्तुः ८। इति हेमचन्द्रः ॥ प्राची ६
चेतनः १० जन्मी ११ शरीरी १२। इत्यमरः।
१। ४। ३० ॥ (यथा, भागवते। ८। २२। २५।

“यदा कदाचित् जीवात्मा संसरन्निजकर्मभिः।
नानाधोनिष्वनीशोऽयं पौरुषी गतिमाप्नुते ॥”
“एवं चतुर्विंशतिभित्तलैः सिद्धे वपुर्य हे।
जीवात्मा नियतो निजं वसति स्वात्मदूतवान् ॥

स देही कथ्यते पापपुण्यदुःखसुखादिभिः।
यामो बहुस्य मनसा कृत्रिमेः कर्मवत्यनेः ॥
कामक्रोधा लोभमोहावहङ्कारश्च पञ्चमः।
दशन्द्रियाणि बुद्धिश्च तस्य वन्याय देहिनेः ॥
आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते ॥”
इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरगीतम् ॥

जीवाधारः, पुं, (जीवस्य जैत्रजस्य आधारः
आश्रयस्थानम्।) जैत्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥

जीवान्तकः, पुं, (जीवं अन्त्ययति नाशयतीति।
अन्त + शिच् + खल्।) जीवनार्थं पक्षि-
घातकः। तत्पण्यायः। प्राकृतिकः २। इत्य-
मरः। २। १०। १४ ॥ जीवनाशकः, त्रि ॥

जीवाला, स्त्री, (जीवं उदरस्थलमिं आलाति
गुह्याति नाशयतीत्यर्थः। आ + ला + कः।)
सैहली। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीविका, स्त्री, (जीयतेत्येति। जीव + “गुरोश्च
हलः।” १। ३। १०३। इत्यः। ततः संज्ञायां कन्
टापि अत इत्वम्।) जीवनोपायः। तत्पण्यायः।
आजीवः २ वान्ता ३ वृत्तिः ४ वर्तनम् ५ जीव-
नम् ६। इत्यमरः। २। ६। १ ॥ जीवः ७।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः। ४। ११।
“अजिज्ञामशठां सुखी जीवेद्ब्राह्मण-
जीविकाम् ॥”)

जीवन्ती। इति मेदिनी। के, ६५ ॥

जीवितं, स्त्री, (जीव + भावे क्तः।) जीवनम्।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के।

“त्वं जीवितं त्वमि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कामदेवी नयनयोरन्यत् त्वमङ्गे।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुकला मुग्धा
तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरं ॥” * ॥

कर्णरिक्तः।) जीवनयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघुः।
१२। ७५।

“कामं जीवितं मे नाथ इति सा विजहौ
युचम्।

प्राङ्मुखा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मिति
लज्जिता ॥”) (

जीवितकालः, पुं, (जीवितस्य जीवनस्य कालः।)
आयुः। इत्यमरः। २। ८। १०० ॥

जीवितज्ञा, स्त्री, (जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा ज्ञानं
यस्याः।) नाडीस्थन्दनं हि जीवानां जीवनज्ञाना-
दस्यास्तथात्वम्।) नाडी। इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवितेशः, पुं, (जीवितस्य ईशः प्रभुः।) प्राण-
नाथः। यमः। (यथा, रघुः। ११। २०।

“राममन्त्रधरं तद्विना
दुःखेन हृदये निशाचरी।

जुह

गन्धर्वद्विधिरवधनोचिता

जीवितेश्वरवर्ति जगाम सा ॥”

“जीवितेश्वरस्य अन्तकस्य प्राणेश्वरस्य च वसतिं
जगाम।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

चन्द्रः। कृष्यः। इति शब्दरत्नावली ॥ जीवातुः।
इति हेमचन्द्रः ॥ जीवितेश्वरे, चि। इति
मेदिनी। शि, १५ ॥

जीवी, [नृ] पुं, (जीवोऽस्यस्थेति। जीव +
इतिः।) प्राणी। यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे।

“जीविनां दातव्यो रोगः कर्मभोगः सुभासुभः।
भक्तो वैद्यस्तं निहन्ति क्षणभक्तिरसायनात् ॥”

जीशा, स्त्री, (जीवाय जीवनाय जिता। जीव +
यत्।) गोचरदग्धा। जीवन्ती। हरीतकी।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जु, रंजसि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-अनिट्।) रंजो देगगतिः। अवति चोटकः।
इति दुर्गादासः ॥

जु, ड गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्वं-
सकं-अनिट्।) ड, अवति। इति दुर्गादासः ॥

जुग, इ त्यागे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट्।) इ, कर्मणि जुग्राते। इति दुर्गादासः ॥

जुगुप्सनं, कौ, (गुप + स्वार्थं सन् + क्युट्।) निम्बा।
इति हेमचन्द्रः। १०। १८५ ॥ (निम्बाशीले, चि। तत्र
“अनुदात्तेतश्च हलादेः।” ३। २। १४६। इति
युच् ॥)

जुगुप्सा, स्त्री, (गुप निम्बायाम् + सन् + भावे अ-
स्त्यष्टाप्।) निम्बा। इत्यमरः। १। ६। ११ ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे। ४। १७६।

“दीपेनणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ॥”)

जुङ्गः, पुं, (जुगि + अच्।) वृद्धदारकः। इत्य-
मरः। २। ४। १३७ ॥ (यथास्य पण्यायाः।

“जुङ्गस्यगन्धाच्छगलात्प्रायेणी वृद्धदारकः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जुङ्गकः, पुं, (जुङ्ग + स्वार्थं कन्।) वृद्धदारकवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जुङ्गा, स्त्री, (जुङ्ग + टाप्।) जुङ्गः। इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ॥

जुङ्गितः, चि, (जुग इ त्यागे + कर्मणि क्तः।)
त्यक्तः। इति आकरगम् ॥

जुटकं, स्त्री, (जुट संज्ञतो + “इगुपर्थति।” ३।
१। १३५। इति कः। ततः संज्ञायां कन्।)
जटा। इति शब्दरत्नावली ॥

जुटिका, स्त्री, (जुटक + टाप्। टापि अत
इत्वम्।) शिखा। इति शब्दरत्नावली ॥ कुंटी
इति टिको। इति च भाषा ॥ (यथा,
आदिकवचनप्रत्ययप्रमाणकण्ठम्।

“जुटिकाश्च ततो बह्वी ततः कर्म समारभेत् ॥”)

जुह, क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट्।) क, जाडयति। नोदः प्रेर-
णम्। इति दुर्गादासः ॥

जुह, प्र गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा परं-सकं-
सेट्।) प्र, जुहति जोडिता। इति दुर्गादासः ॥

जुङ्, धि नम्हे । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदा-
परं-सकं-सेट् ।) शि, जुङ्ति अजुङ्तीत् । ता-
जुङ्गतापशान् प्रसक्तौ जुङ्गसौ । अजुङ्ग ।
इति दुर्गादासः ॥

जुन, जङ् दीप्तौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-
आत्म-अकं-सेट् ।) ज, अजुजोतत् । ड,
जोतते । इति दुर्गादासः ॥

जुन, प्र गती । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदा-
परं-सकं-सेट् ।) प्र, जुनति जोनता । इति
दुर्गादासः ॥

जुन्, ई वधे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) ज्झो । जः जुर्नो जुग् । ई, जग् ।
इति दुर्गादासः ॥

जुल, क पिषि । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा-परं-
सकं-सेट् ।) क, जोलयति । पिषि चणोरकरणे ।
इति दुर्गादासः ॥

जुष, कि तर्के । लप् । इति कविकल्पदमः ॥
(चुरा पक्षे भा-परं-सकं-अकं-च-सेट् ।) कि,
जोषयति जोषयत्यगुणं सुधीः । तर्कयतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

जुष, प्र ड ई णि सुदि । सेवे । इति कविकल्प-
दमः ॥ (तुदा-आत्म-अकं-सकं-च-सेट् ।) पञ्चम-
स्वरो । प्र ड, जुषते । ई णि, जुषोऽस्ति ।
सुदि ह्यर्थे । इति दुर्गादासः ॥

जुष्कक, पुं, (जुष् + कक् । ततः संज्ञायां कन् ।)
युष् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जुष्ट, स्त्री, (जुष्यते स्म इति । जुष + क्तः ।) उच्छि-
ष्टम् । सेविते, त्रि । इति मेदिनी । ट, १५ ॥
(यथा, भट्टिः । १ । ४ ।

“पुण्यो महाज्जलनसहजुष्टः

सन्तपणो नाकसर्पं वरेण्यः ॥”)

जुष्य, चि, (जुष् + कर्मणि क्यप् ।) सेयः ।
इति मुग्धबोधम् ॥

जुहुवान्, पुं, (जुह्यते इति । जु + कर्मणि कानच् ।)
कठिनहृदयः । धर्मिः । लज्जः । इति मंथि-
सारं उणादिवृत्तिः ॥

जुहुः, स्त्री, (जुहोत्यनया । इति जु + “हुवः
भुवच्च ।” उणा । २ । १० । इति कृष् निपातनात्
दीर्घत्वं द्वित्वञ्च ।) पलाशकाष्ठनिर्मिताहुचक्रा-
हृत्तियज्ञपात्रम् । जुहोत्यनया जुहुः । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ७६ । ५ ।
“अग्ने ! भवत्या जुहा यजस्व ॥”)

जुहुराग, पुं, (जुहं रणति इति । “कर्मण्यण् ।”
३ । २ । १ । इत्यण् ।) अग्निः । अघ्न्युः । इति
विश्वः ॥ चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

जुहुवान्, [न] पुं, (जुहुः पात्रं होमक्रियोद्दिश्य-
तथास्यांसन् । जुहु + मतुप निपातनात् मस्य
बलम् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

जू, स्त्री, (जू + “किञ्चिप्रक्षीति ।” उणा । २ ।
५७ । कृष् दीर्घञ् ।) आकाशः । सरस्वती ।
पिशाची । जवनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ त्वरा-
गमनम् । गमनम् । इति मेदिनी । जे, २ ॥

जूटः, पुं, (जूट सङ्गति + अच् निपातनादुत्तागमे
साधुः ।) शिवजटा । इत्यमरटीकायां भरतः ।
जूटा । इति शब्दरत्नावली ॥

जूटकं, स्त्री, (जूट + स्वार्थे कन् ।) केशवत्यः ।
जूटा । इति भूरिप्रयोगः ॥

जूतिः, स्त्री, (जू वेगे + “ऊतियतिजतीति ।”
३ । ३ । ७ । इति क्तिन् निपातनात् दीर्घत्वञ्च ।)
वेगः । इत्यमरः । ३ । २ । ३६ ॥ (यथा, अथर्व-
वेदे । १३ । २ । १३ ।

“तं ममाप्नोति जूतिभिः ॥”)

जूतिका, स्त्री, (जूया कायतीति । के + कः ।
तत्त एाप ।) कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जूर, ड य ई ज्यानी । वधं । इति कविकल्पदमः ॥
(दियां-आत्म-अकं-सकं-च-सेट् ।) दीर्घा । ड
य, ज्यते । ई, जृग् । ज्यानिरेतच्चतुर्वयोभावः ।
इति दुर्गादासः ॥

जृगायि, पुं, (जृग + क्तः । जृगं इति आख्या यस्य ।)
लृणविशेषः । उल इति भाषा ॥ तत्पञ्चायः ।
सूच्यः २ स्मृतकः ३ दम्भः ४ खरच्छदः ५ ।
इति रत्नमाला ॥ उलूकम् ६ उलपः ७ । इति
केशिन् ॥

जृगायि, पुं, (जृगं इति आख्या यस्य ।)
देवधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जृगिः, स्त्री, (ज्वर + “वोव्याज्वरिभ्यो निः ।”
उणा । ४ । ४८ । इति निः । “ज्वरत्वरति ।” ६ ।
४ । २० । इत्यट् च ।) वेगः । इत्युणादिकोषः ॥
आदित्यः । देहः । ज्जमा । ज्वरः । इति संक्षिप्त-
सार उणादिवृत्तिः ॥

जृगिः, स्त्री, (ज्वर + भावे क्तिन् । “ज्वरत्वर-
त्यादिना” ऊटच ।) ज्वरः । इत्यमरः । ३ । २ । ३६ ॥

जृष, अ यथि । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-उभं-
सकं-सेट् ।) षट्स्वरी । अ, जृषति जृषते ।
परमापदोऽन्यत् । इति दुर्गादासः ॥

जृषं, स्त्री, पुं, (यृष + एधोदरात् साधुः ।) ययम् ।
मुद्रादिकाधरमः । इति लिङ्गादिसंघटीकायां
भरतः ॥

जृषणं, स्त्री, (जृष्यतेऽनेनेति । जृष + करणे ल्यट् ।)
जृषविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ घाडकुल
इति भाषा ॥

जू, त्यकार । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-परं-
सकं-अनिट् ।) व्यहारस्मिरस्करणम् । जरति
प्रचुं युरः । इति दुर्गादासः ॥

जृम, इ ड जृम् । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-
आत्म-अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । इ, जृम्पते ।
ड, जृम्पते । इति दुर्गादासः ॥

जृम, ड ई जृम् । गात्रप्रथित्य इति यावत् ।
इति कविकल्पदमः ॥ (भा-आत्म-अकं-सेट् ।)
ड, जृम्पते । ई, जृम्पते । इति दुर्गादासः ॥

जृम्, ए स्त्री, (जृम्भ + भावे घञ् ।) मुखादिकाशः ॥
चाइ इति भाषा ॥ तत्पञ्चायः । जृम्भणम् २
जृम्भा ३ जृम्भिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
जृम्भा ५ जृम्भिका ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य लक्षणं यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।
“निद्रान्तेत्येव यत्येहा तस्य तन्ना विनिर्दिशेत् ।
पीलेकमनिलोच्छ्वासमहेतुन् विवृताननः ॥

यन्मृच्छति सनेचासं स जृम्भ इति संज्ञितः ॥”)
“जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।” इति वैद्यकम् ॥
“सुदृढपतनजृम्भेषु जीवोत्तिष्ठाङ्गलिध्वनिः ।
अवश्यमेव कर्णयश्चान्यथा तद्वधौ भवेत् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

विकाशः । स्फारितः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । ४ । २८ । “एताश्च प्रति-
सुकुललम्भमधुपावलीरणितासुखरा जृम्भारम्भ-
भरविगलम्भकरन्दुहिनाः कुसुमसुरभयः ॥”)

जृम्भणं, स्त्री, (जृम्भ + भावे ल्युट् ।) जृम्भः । इत्य-
मरः । १ । ७ । ३५ ॥ (यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।
“इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ॥”)

जृम्भा, स्त्री, (जृम्भ + भावे घञ् तत्त एाप ।)
जृम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १५ । ६१ ।

“तुष्टिः पुष्टिः क्षमा लज्जा जृम्भा तन्ना च
शक्तयः ॥”)

जृम्भिका, स्त्री, (जृम्भा + स्वार्थे कन् टापि अत
इत्वञ्च ।) जृम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥
(निद्रावेगधारणजनितरोगविशेषः । यथा, वाभटे
सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।

“निद्राया मोहसहर्षाजिगौरवानस्यजृम्भिकाः ।
अङ्गमर्दश्च तत्रैव स्वप्नः संवाहनाच्च ॥”

जृम्भ + णिच् + लुक् । टापि अत इत्वम् ।
जृम्भणकारकोऽस्त्वविशेषः । यथा, महाभारते ।
५ । ६ । ५२ ।

“अस्मिन्ने महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्तनाशि-
नीम् ॥”)

जृम्भितं, स्त्री, (जृम्भ + भावे क्तः ।) विचेष्टितम् ।
प्रवृत्तम् । जृम्भा । स्फुटितम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । १७ । ५६ ।

“अहो किमेतदाश्चर्यमायाङ्गम्भितम् ॥”)
स्त्रीणां करणम् । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥

जृम्भिणी, स्त्री, (जृम्भ + णिनिः ।) एलापर्णी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (एलापर्णीशब्देऽस्या
विशेषो ज्ञेयः ॥)

जू, इर् घ म य ज्याने । इति कविकल्पदमः ॥
(दियां परं-अकं-अनिट् ।) इर, अजरत् अजा-
रीत् । घ, जरा । म, जरयति । य, जीर्यति ।
ज्याने गतचतुर्वयोभावः । इति दुर्गादासः ॥

जू, गि कि ज्याने । इति कविकल्पदमः ॥ (क्रां-
चुरापक्षे भा-त-परं-अकं-नेट् ।) गि, जृणाति
जीर्णः जीर्णिः । कि, जारयति जरति । इति
दुर्गादासः ॥

जेता, [ज] त्रि, (जयतीति । जि + हच् ।)
जयशीलः । तत्पञ्चायः । जिगुः २ जित्वरः ३
जेचः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥ (यथा,
रघुः । १२ । ८६ ।

“जेतारं लोकपालानां खलुखेराधैतेश्वरम् ॥”

जेह

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । १५ ।
 “अनघो विजयो जेता विजयोनिः पुनर्वसुः ॥”
 जेन्ताकः, पुं, स्वेदविशेषः । यथा, “अथ
 जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत पूर्वस्या-
 न्दिशि उत्तरस्यां वा गृणवति प्रशस्तभूमिभागे
 देशे कृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा
 नदीपरीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्य-
 तमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा स्तूपतीर्थे सम-
 सुविभक्तभागे देशे सप्राष्टौ वा अरव्योः प्रक्रम्य
 उदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा अभिसुखतीर्थं
 कूटागारं कारयेत् । उत्तरेध्विस्तारतः परम-
 रव्योः षोडशासमन्तानि संवृतं स्तनकमसम्पन्न-
 मनेकवातायनम् । अस्य च कूटागारस्यान्तःसम-
 न्ततो भित्तिमरविस्तरातीतसंधां पिण्डिकां
 कारयेत् आकटाटान्मध्यं चास्य च कूटागारस्य
 चतुष्किष्कुमात्रं द्विपुरुषप्रमाणं स्तम्भयं कन्द-
 संस्थानं बहुसम्पन्नं अङ्गारकोष्ठकस्तम्भं
 सपिधानं कारयेत् । तच्च खादिगणामास्य
 कर्णिकानां वा मध्येन कालेनापूरयित्वा प्रती-
 पयेत् । स यदा जानीयात् साधु दग्धानि
 काष्ठानि गतधर्मानि अथ तप्तं केवलमग्निना
 तदस्मिन् स्वेदयिष्येत् चोष्णमा युक्तमिति ।
 तत्रैवं वातहराभ्यङ्गाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छिन्नं
 प्रवेशयेत् प्रवेशयेत् नमनुश्रित्यात् सौम्य । प्रविश
 कलाणायास्त्रिष्यते प्रविश्य च नो पिण्डिका
 मधिरुक्ष्य पार्श्वपरपार्श्वान्यां यथासुखं शयीथाः ।
 न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरितेनापि सता पिण्डि-
 केषा मोक्तव्या अप्राणाक्कासात् अभ्यमानो
 ह्यतः पिण्डिकावकाशात् हारमधिराक्षन् स्वेद-
 मूर्च्छापरितेतया सदाः प्राणान् जह्याः तस्मात्
 पिण्डिकां नूनं कथञ्चन सृष्टयाः । स यदा
 जानीयाद्द्विगताभिव्यन्दमात्मानं सम्यक् प्रवृत्त-
 स्वेदपिच्छं सर्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगत-
 विष्वस्तभसुप्तिगौरववेदनमिति ततस्मां पिण्डि-
 कामनुब्रूयन् द्वारं प्रपद्येत निष्कस्य च न सहसा
 चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतमुदकं स्पृशेत् । अप-
 गतकृममन्तापस्तु सुहृत्तान् सुखीकृत्य वारिणा
 यथान्यायं परिषिक्तोऽश्रीयेत् ॥” इति चरकः ॥
 जेमनं, स्त्री, (जिनु भजणे । भावे लुट् ।) भोजनम् ।
 इत्यमरः । २ । १ । ५६ ॥
 जेयः, जि, (जीयते इति । जि जये + “अचो
 यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति कर्मणि यत् ।)
 जेतयमात्रकम् । इत्यमरः । २ । ५ । ७४ ॥
 (यथा, मार्कण्डेयः । २७ । १२ ।
 “तस्मात् कामादयः पूर्वजैः पुत्रा महीसृजा ।
 तज्जयं हि जयोऽवश्यं राजा नश्यति तेजिस्तः ॥”)
 जेह, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 आत्म-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिजेधत् । ङ, जेधते
 अजिजेधे । इति दुर्गादासः ॥
 जेह, ङ ऋ यङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 आत्म-सकं-सेट् ।) ङ, जेहते जिजेहे । ऋ,
 अजिजेहत् । इति दुर्गादासः ॥

जेह
जेनः

जे, जये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
 अजिड् ।) जायति । इति दुर्गादासः ॥
 जेनं, स्त्री, (रोगजयात् जेह । तदेव । “प्रज्ञादि-
 भ्यश्च ।” ५ । ४ । ३८ । इत्यण् ।) औषधम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जेनः, जि, (जेतेव । जेह + प्रज्ञादिवाङ् ।) जेता ।
 इत्यमरः । २ । ५ । ७४ ॥ (यथा, भाष्ये । ३ । ११ ।
 “शरीरिणा जेज्जरेण यच्च
 निःशकृन्धे मकरध्वजेन ॥”)
 पाण्डे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जेजरेणः, पुं, (जेजो जयश्रीलो रथो यस्य ।)
 जयश्रीलः । इति हलानुधः ॥
 जेजो, स्त्री, (जयति रोगादिनाशकतया सञ्जात-
 कर्षणवर्षते इति । जि + लृट् । ततः स्त्री-
 अण् ततः स्त्रियां ङीप् ।) जयन्तीष्टनः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 जेनः, पुं, (जिने राय । यद्वा, जिने उपास्य
 देवतास्येति । जिने + अण् ।) जिनीपायकः ।
 बौद्धः । इति हलानुधः ॥ (धर्मेज्ज-
 रीसिन् भारतवर्षे प्रचलितेषु विविधेषु
 धर्मेषु जिनेधर्मो एव श्रेष्ठतम इति जेनाः प्रच-
 दन्ति । येषामुपास्यदेवता जिनेः । ते तु जीता
 मरिगमरभेदेन द्विविधाः । न्यतामरास्तु
 प्रायश आश्रमिणः । अधुना नानाशाखासु
 विभक्ताः समभवन् । दिगम्बरास्तु प्रायशो
 नियत्याः । एतेषां यस्मिन् तत् सर्वदर्शनसंय-
 च्छात् प्रदर्श्यते । यथा,—
 “ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्वज्ञपदयद-
 नीयः प्रमाणपद्धतिमध्यास्तं सद्भावग्राहकस्य
 प्रमाणपक्षकस्य तत्रागुपलम्भात् तथाचोक्तं
 तौतावितेः ।
 सर्वज्ञो दृश्यते तावन्मदानोमसादादिभिः ।
 दृष्टो न चेकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥
 न चागमविधिः कश्चिन्निष्पन्नस्य साधकः ।
 न च तत्रार्थवादानां तात्पर्यमपि कल्प्यते ॥
 न चाचार्यप्रधानं सौन्दर्यमित्येवं विधीयते ।
 न चानुवर्तिनं शक्यः पूर्वमन्येव बोधितः ॥
 अनादेरागमस्याथा न च सर्वज्ञ आदिमान् ।
 क्षत्रिमेन त्वमत्येन स कथं प्रतिपादते ॥
 अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽनेनः प्रतीयते ।
 प्रकल्पान् कथं सिद्धिरन्यायाश्रययोस्तयोः ॥
 सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तद्वसितम् ।
 कथं तदभयं सिध्यति सिद्धस्तत्तत्तदाहते ॥
 असर्वज्ञप्रणानासु वचनान्मन्त्रवर्जितान् ।
 सर्वज्ञमगमकृन्तस्तद्वाच्योक्तं न जानते ॥
 सर्वज्ञमदृष्टं किञ्चिदादि पश्येम सम्यगिति ।
 उपमानेन सर्वज्ञं आनयाम ततो वयम् ॥
 उपदेशोऽपि बहुस्य धर्माधर्मादिगोचरः ।
 अन्यथा नोपपद्येत साव्यज्ञो यदि नाभवत् ॥
 इत्यादि ॥
 अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधापि सद्भावग्राह-
 कस्य प्रमाणपक्षकस्य तत्रागुपलम्भादिति तद-

जेनः

युक्तं तत्सद्भावादेकस्यानुमानादेः सद्भावात् ।
 तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी
 तद्गृहणस्वभावत्वे सति प्रतीकप्रतिबन्धप्रत्य-
 त्वात् यद्यद्गृहणस्वभावत्वे सति प्रतीकप्रति-
 बन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि यथा अपमान-
 तिभिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षा-
 त्कारि । तद्गृहणस्वभावत्वे सति प्रतीकप्रति-
 बन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थ-
 साक्षात्कारीति । न तावद्दर्शवार्थयद्गृहणस्वभा-
 वत्वमात्मनोऽस्मिन् चोदनाबलात्तिस्त्रिणाश्रया-
 नात् नोपपत्त्यापानुपपत्त्या सर्वमनेकान्तात्मकं
 सत्त्वादिति आप्रियाभोपपत्तिः । चोदना हि
 भूतं भवन्तं भविष्यन्तं क्षणं क्षणवत् विप्रकृष्ट-
 मिथ्यं जानीयकमर्थमवगमयतीति वेज्जोऽतीव-
 रश्चरमोमागुरुमविधिप्रतिषेधविचारणा-
 निवर्तनं सकलाध्विषयज्ञानं प्रतिपद्यमानेः
 सकलाध्विषयज्ञानस्वभावत्वमात्मनोऽभ्युपगतम् ।
 न चाखिलाध्विषयवशादप्यवगमप्रत्ययानुपपत्तिः
 सम्यग्दर्शनादिप्रत्ययलक्षणस्याध्वरगप्रत्ययैत-
 भूतस्य सामानाधिकरण्यात् प्रतीतत्वात् अनया
 सुदयापि चोदोपपत्त्या विदायाः ।
 नन्वावगमप्रत्ययवशादप्यवगमविधयं विज्ञानं विज्ञानं
 मुख्यप्रत्ययं प्रभवतीत्युक्तं तदयत्तं तस्य सर्वज्ञ-
 स्यानादिमुक्तत्वेनावगमस्येयमसम्भवादिति चेत्तत्र
 अनादिमुक्तत्वस्येवामिह सर्वज्ञोऽनादिमुक्तः
 मुक्तत्वादितरमुक्तत्वं बहुपेक्षया च सुकथ्यप-
 देशः तद्वदिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् ।
 नन्वनादेः लिङ्गादिकाध्वरगप्रायाः कर्तृत्वेन
 तत्सिद्धिः तथाहि चित्तादिकं सकलं कार्य-
 त्वाद्दृष्टवदिति तदयमसमीचीनं कार्यत्वस्येवा-
 मिहः । न च सावयवत्वेन तस्माधनमित्यभि-
 धातयं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति साव-
 यवत्वं किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं
 अवयवजन्यत्वं समवेतद्वयत्वं सावयवबुद्धिविष-
 यत्वं वा । न प्रथमः आकाशादावनेकान्ताय ।
 न द्वितीयः सामान्यादौ अभिचारात् । न
 तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः विकल्प
 युगलागलयद्गमत्वात् समवायसम्बन्धमात्र-
 पदद्वयत्वं समवेतद्वयत्वमन्यत्र समवेतद्वयत्वं
 वा विवक्षितं हेतुक्रियते । आद्यं गगनादौ
 अभिचारः तस्यापि युगादिसमवायवत्त्वद्वय-
 त्वयोः समवायः । द्वितीयं साध्याविशिष्टता
 अन्यशब्दार्थस्य समवायकारणभूतैववयवस्य सम-
 वायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्येतदभावि
 वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्तं प्रमाणाभा-
 वात् । नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्तात्तस्य
 सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कौशल्याभावात् । न
 च निवयवत्वस्य सावयवार्थसम्बन्धेन साव-
 यवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येव निवय-
 वत्वं आपित्वविशेषात् परमाणुवत् । किञ्च
 किमेकः कर्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे
 प्राचादादौ अभिचारः आपदादीनां बहूनां

जैनः

कायाना यथाविम्भव गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि-

जैनः

शामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्योक्तत्वेण भवन्मुत्पादः तद्भावः परिणामः पन्थाय इति पन्थायाः यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखकेशादयः पुङ्गवस्य गृहस्थवृद्धादयः धर्मादीनी गत्यादिविशेषाः अतएव घटं द्रव्याणीति प्रसिद्धिः ।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवा-जीवास्रववन्ध-संवर-निर्जर-मोक्षास्तत्त्वानीति । तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते । आहारिकादिकायादिचलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सलिलावगाहि-द्वारं नदास्रवणं कारयत्वादास्रव इति निग-द्यते तथा योगप्रणाडिकयाकर्मास्रवतीति स योग आस्रवः । यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वाता-नीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलाद्रं आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निष्टमायः पिण्डे जले क्षिपे अम्भः समन्ताद् गच्छति तथा कषायोष्णौ जीवौ योगानीतं कर्म समन्तादादत्ते । कथं हि न स्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च स द्विविधः शुभाशुभभेदात् । तत्रा-र्द्रसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाष-णादिः शुभो वाग्योगः । तदेतदास्रवभेदप्रभेद-जातं कायवाङ्मनःकर्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण सर्वरश्मभमाभिः । अपरे त्वं मेनिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रव इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् शृणुद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति ।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशादोग-वशाच्चात्मा स्वर्गोकेन्द्रेणावगाहनामनन्त-प्रदेशानां पुङ्गवोनां कर्मवन्धयोग्यानामादान-सुपक्षेपणं यत् करोति स बन्धः । तदुक्तं सकषा-यत्वाज्जीवः कर्मभावयोग्यान् पुङ्गवानादत्ते स बन्ध इति । तत्र कषायग्रहणं सर्वबन्धहेतूपलक्ष-णार्थम् । बन्धहेतून् पपाठ वाचकाचार्यः । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतव इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्मादयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वान्द्रव्यं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम् । पृथिव्यादिषट्कापादा-नकं घट्टिन्द्रियासंयमनश्च अविरतिः । पञ्च-समितिशुभ्रवस्तुसाहः प्रमादः । कषायः क्रोधादिः । तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्ध-हेतवः प्रकृतिप्रदेशवन्धहेतुर्योग इति विभागः । बन्धवन्धुत्वेण इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदे-शास्तु तद्विधय इति यथा निम्नगुहादेस्तत्त्व-मधुरत्वादिसंभावः एवमावरणीयस्य ज्ञान-दर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोऽहंकाशो धरवत् प्र-दीपप्रभातिरोधायककुम्भवश्च सदसद्देवीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिघारामधुलेहनवद्दर्शन-मोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्जनसङ्ग-वञ्चारिते मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मध्यमद-

वृद्ध

जैनः

वदायुषो देहवन्धकतुल्यं जलवत् नाको विचित्रनामकारित्वं चित्रिकवक्त्रोच्चसोचनीच-कारित्वं कुम्भकारवद्वागादीनां विघ्ननिदानत्व-मन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिवन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूल-प्रकृतिवेदनीयः । तथावोचदमास्वातिवाचका-चार्यः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोह-नीयायुर्नामगोचान्तराया इति तद्देहस्य सम-यक्यात् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्-द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विद्वत्तमिति विस्तरभयात् प्रकृ-यते । यथा अज्जागोमहिष्यादिक्षीराणामेता-वन्तमनेहमं माभूयस्वभावादप्रवृत्तिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादित-स्तिष्ठणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सुसागरीपम-कोटिकोऽयः परास्मिन्निरिह्यदात्तं कालदुर्ज्ञानं वत् स्वोयस्वभावादप्रवृत्तिस्थितिः । यथा अज्जा-गोमोहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्व-कार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्म-पुङ्गवानां स्वकार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । कर्मभावपरिणतपुङ्गवस्त्वानामनन्तान्तप्रदे-शानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आस्रव-निरोधः संवरः । येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रति-पिध्यते स गुप्तिप्रमादार्द्रः संवरः । संसार-कारणादोगादात्मनो गोपनं गुप्तिः । सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात् । प्राणिपीडापर-हारेण सत्यगयनं समितिः सा ईर्ष्याभाषादि-भेदात् पञ्चधा । प्रपञ्चतश्च जैमिनीचार्यः । लोकातिवाहिते मार्गे जमिने भास्वदंशभिः । जलुरन्तार्थमालोक्य गतिरीक्षा मता सताम् । आपद्य रागतः सर्वजनीनं मितभाषणम् । प्रिया वाच्यमाना सा भाषा समितिरुच्यते ॥ द्विचत्वारिंशता भिन्नादीर्घनिन्दमदूषितम् । सुनियेदन्नमादत्ते सेषणासमितिर्मता ॥ आसनादीनि संबोध्य प्रतिलङ्घ्य च यत्नतः । गृहीयान्निक्षिपेद्वाग्रेत् सादानसमितिः स्मृता ॥ कफमूत्रमलप्रायेनिज्जलु जगतीतले । यत्रादयदत्तद्वज्रेण साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत् ॥ अत्र एवास्रवः सोत्सर्गो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहुः । तदुक्तमभियुक्तेः । आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोहकारणम् । इतोयमाहंती मृष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम् ॥ अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रवृत्तिर्भिनिरागं निज्जं राग्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशो-क्षुब्धनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकालोपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदत्वेनाभिमनं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्वन्तो निर्जरा कामादिपाक-जति च जगतीयते । यत् कर्म तपोवलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेष्टुं प्रपद्यते तत् कर्म निर्जरा । यदाह ।

जैनः

संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह । निर्जरा संस्तुता देहा सकामा कामनिर्जरा । स्तुता सकामा यमिनामकामा तन्मदेहिना-मिति ।

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभि-नवकर्माभावात् निर्जराहेतुसन्निधानेनाजि-तस्य कर्मणो निरसनादात्मिककर्ममोक्षार्थं मोक्षः बन्धहेतुभवेतुनिर्जराभ्यां तत्तत्कर्म-विप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमर्हं गच्छत्या-लोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभूमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्वलादेवा-संस्कारक्षयं भवति तथा भवस्थितात्मना अप-वर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रविधानं सुकृतस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुप-पद्यते यथा वा गृहस्थकालेपल्लवमलावृण्यं जले-ऽधःपतति पुनरपंतत्पल्लवमलानुप्रवृत्तं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वाद्गच्छति बन्धहेतुदेहवन्धोऽनुभावोऽनुगतिस्वभावाच्चावि-शिखावत् । अन्योऽयं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभा-गेनावस्तानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तं पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धहेतुतया गति-परिणामाच्चाविरुद्धं कुलालचक्रवदुत्थपगतलेपा-लावुवदेरुण्डवोजवद्विशिखावर्जित । अतएव पठन्ति ।

गत्वा गत्वा निवर्तन्ती चक्रस्येयादयो गृहाः । अद्यापि न निवर्तन्ती त्वालोकाकाशमागता- इति ।

अन्ये तु गतसमस्तकृशतद्वासनस्यानावरण-ज्ञानस्य सुखेकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं सुक्तिरित्यास्थयत । एवमुक्तानि सुखदुःखसाध-नाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव परार्थान् केचनार्थोचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति । संवरे प्रवृत्ता यय सुपरताः सा ।

अत्र सर्वत्र सप्तभङ्गिनयाश्च न्यायमवतार-यन्ति जेनाः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादयत्तयः स्यादस्ति चायत्तयः स्यान्नास्ति चायत्तयः स्यादस्ति च नास्ति चाय-त्तय इति तत्सर्वमनन्तवन्धः प्रत्युपपद्यते । तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् । स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तद्विधेयं विवक्षिते ॥ क्रमेणोभयवाङ्मयां प्रयोगः समुदायभाक् । युगपत्तद्विध्यायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥ आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इत्यतः । अन्यावाच्यविवक्षायां षष्ठमभङ्गसमुद्भवः ॥ समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग इत्यत इति । स्याच्छब्दः स्वत्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपको-ऽनैकान्तद्योतकः । यथोक्तम् । वाक्यव्यनेकान्तद्योतिगम्यं प्रति विशेषणम् । स्यात्तिपातोऽर्थयोग्यत्वातिङन्तप्रतिरूपक इति ॥ यदि पुनरैकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽर्थं स्यात्तदा

स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अने-
कान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति
स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यत इति
नानर्थकम् । तदाह ।

स्याद्वाहः सर्वथैकान्तत्वागात् किं वृत्तद्विधेः ।
सप्रभाङ्गनयापेक्षो हेयादेयविशेषज्ञादिति ॥
यदि वस्तुस्थितेकान्ततः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र
सर्वान्तरास्तीति न उपादितमाजिह्वाभाभ्यां
कचित् कदा केनचित् प्रवर्तत निवर्तत वा प्राप्ति-
प्रापणीयत्वहेयदानानुपपत्तये । अनेकान्त-
पक्षे तु कथञ्चित् कचित् केनचित् सर्वत्र
ज्ञानोपादाने प्रेक्षयतानुपपद्यते । किञ्च वस्तुनः
सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं वेद्यादि प्रत्ययं न ताव-
दस्ति त्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति घटो-
रस्तीत्यनयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगयोगात्
नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि
योष्यम् । यथोक्तम् ।

घटोरस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः ।
नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोः ॥
इत्यादि ॥

तस्मादित्यं वक्तव्यं सदसत्सदसद्विज्ञेयनीय-
वाद्भेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः पुनरप्य
निर्व्वचनीयमतेनामिश्रितानि सदसदादिमता-
नीति त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्तुस्तीत्यादि-
पर्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिपक्षनसम्भवेन
ते वादिनः सर्वे निर्व्विन्नाः सन्तः तूष्णीमासत
इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वाहमङ्गी-
कुर्व्वतस्तत्र तत्र विजय इति सर्वसुपपन्नम् ।
यद्वोचदाचार्यः स्याद्वाहमङ्ग्यम् ।
अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदम् ।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो न यस्य विषयो मतः ॥
न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनः ।
सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वाहस्य श्रुतसुत्थत इति ॥

अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्-

यथापरं मतस्मरिणः प्रवादाः ।

नयानुशोधनविशेषमिच्छ-

प्रपक्षपाती समयस्तथार्थ इति ॥

जिनदत्तस्मरिणा जैनं मतमित्युक्तम् ।
बलभोगोपभोगानामुभयोर्हानलाभयोः ।
अन्तरायस्तथा निद्रा भीरुज्ञानं जुगुप्सितम् ॥
हिंसा रत्नरती रागद्वेषौ रतिरतिस्मरः ।
शोको मिथ्यात्वमेतदृष्टादश दोषा नयस्य सः ॥
जिनो देवो गुरुः सत्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः ।
ज्ञानदर्शनचारित्र्याग्यपवर्गस्य वाक्मनि ॥
स्याद्वाहस्य प्रमाणे हि प्रत्यक्षमनुमापि च ।
निव्यानिव्यात्मकं सर्वं नव तत्त्वानि सप्त वा ॥
जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोऽपि च ।
बन्धो निर्ज्जरगं सुक्तिरेषां याव्याधुनोच्यते ॥
चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तद्व्यक्तः ।
सत्कर्मपुङ्गवाः पुण्यं पापं तस्य विपर्य्ययः ॥
आस्रवः कर्मणां बन्धो निर्ज्जरस्तद्विजयनम् ।
अष्टकर्मसंघातोऽसौ शोधान्तर्भावश्च कैश्चन ॥

पुण्यस्य संसरे पापस्यास्रवे क्रियते पुनः ।
लब्धान्नचतुष्कस्य लोकागृहस्य चात्मनः ।
नीलायकर्मणो सुक्तिर्निर्वाहतिर्ज्जनोदितः ॥
सरजोहरणा भैक्षभुजो लुप्तिमर्हन्नाः ।
श्वेताम्बराः क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः ॥
लुप्तिताः पिच्छकाहस्ताः पाणिपात्रा दिग-
म्बराः ।
ऊर्ध्वाशिनो गृहे दातुर्हितीयाः स्युष्मिन्मयः ॥
मुदक्ते न केवलं न स्त्रीं मौजमेति दिगम्बराः ।
प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरेः सहेति ॥
इति सर्वदर्शनसंग्रहे आर्हतदर्शनम् ॥

जैपालः, पुं, (जयपालः एषोदरादित्वात् साधुः ।)
जयपालवृत्तः । इति द्विरूपकोषः ॥

जैमिनिः, पुं, सुनिविशेषः । स वेद्यासशिष्यः
उत्तरमीमांसार्कशा भारतरत्नत्वं वक्ष्यारकश्च ।
यथा, पुराणवचनम् ।

“जैमिनिश्च सुमन्तश्च वैशम्पायन एव च ।

पुलस्त्यः पुलहश्चैव पक्षेते वक्ष्यारकाः ॥”

जैवालकः, पुं, (जीवयति ओषधिप्रभृतीनीति ।
जीव + णिच् + “आलकन् वृद्धिश्च ।” उणां ।

१ । ८१ । इति आलकन् ईकारस्य वृद्धिश्च ।)

चन्द्रः । कर्पूरः । इत्यमरः । १ । ३ । १४. २ ।

६ । १३० ॥ पुनः । इति संक्षिप्तसारे उणादि-

वृत्तिः ॥ भेषजम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जैवालकः, त्रि, (जीवतीति । जीव + आलकन्
वृद्धिश्च ।) दीर्घायुः । (यथा, दशकुमार-

चरिते । “जैवालक ! ननु श्रूयते पतिरस्याः

मिथिलायां प्रहारवन्मासीत् ॥”) लक्षः । इति

मेदिनी । के, १६० ॥

जैष्ठा, स्त्री, (जिज्ञास्य कुटिलस्य भावः । जिज्ञा +
भावे ण्यच् ।) जिज्ञाता । कुटिलता । यथा,

मनुः । ११ । ६७ ।

“जैष्ठां पंसि च मैथुनं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥”

जोङ्गकं, स्त्री, (जुङ्गति त्यजति सन्नत्वमिति ।
जुगि त्यागे + ण्यच् । निपातनात् गुणः ।)

अगुरु । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥

जोङ्गटः, पुं, (जुङ्गति अरोचकत्वं परित्यजत्यनेनेति ।
जुङ्ग + बाहुलकात् व्यट् गुणश्च ।) गर्भि-

ण्यमिलासः । इति हारावली । २१६ ॥ साधु-

इति भाषा ॥

जोटिङ्गः, पुं, (जुट्टेन इङ्गति प्रकाशते इति । अच् ।
एषोदरादित्वात् साधुः ।) महादेवः । महा-

व्रतौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जोन्ताला, स्त्री, देवधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २४४ ॥ (जोन्ताला इति कश्चित् पाठः ॥)

जोषं, स्त्री, (जुष हर्ष + भावे घञ् ।) सुखम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अष्टवेदे । १ । २० । १ ।

“का राधद्वीचाश्विना वां को वां जोष उभयोः ॥”

“जोषि प्रीतिजनके व्यवहारे ।” इति दयानन्द-

भाष्यम् ॥)

जोषम्, अ, (जुष + बाहुलकात् अम् ।) तूष्णीम् ।
(यथा, महाभारते । २ । ६८ । १६ ।

“मेवमित्यत्रवीचैनं जोषमास्तेति भारत ! ॥”)
सुखम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २५० ॥

जोषा, स्त्री, (जुष्यते सेवते उपसृज्यते इति ।
जुष + घञ् । स्त्रियां टाप् ।) योषा । इति

शब्दरत्नावली ॥

जोषिका, स्त्री, (जुष्यते सेवते इति । जुष + ण्यच् ।
टापि अत इत्वम् ।) जालिका । इति शब्द-

रत्नावली ॥

जोषित्, स्त्री, (जुष्यते उपसृज्यते । जुष + “जुष्ट-

रुद्धिजुषिभ्य इति ।” उणां । १ । ६६ । इति-

प्रत्ययः । एषोदरादित्वात् यस्य जः ।) योषित् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

जोषिता, स्त्री, (जोषित् + हलन्तत्वाद् वा टाप् ।)
योषित् । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्ञः, पुं, (जानातीति । ज्ञा + “इगुपधज्ञा-

प्रौकिरः कः ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।)

जज्ञा । बुधः । पण्डितः । (यथा, चरके सूत्र-
स्थाने ३० अध्याये ।

“पशुः पशूनां दीर्घलगात् कश्चित् मध्येष्टकायते ।

ससत्त्वं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥

तद्वदज्ञो ज्ञमध्यस्थः कश्चित् मौख्यसाधनः ।

स्थापयत्याप्रमात्मानमामं त्वासाद्य भिद्यते ॥”)
महीसुतः । इति धरणी ॥

ज्ञप, क म ज्ञप्रौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क म, ज्ञपयति । ज्ञप्ति-

स्मरणालोकनिशान्तोद्योगस्तुतयः । ज्ञात्वा इत्य-
नेनेवेष्टसिद्धौ ज्ञपपाटस्तरादिरुभयपदीतिमते

फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थः । इति धातुप्र-

दीपः । वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमस्मादेव निष्पादितम् ।
तेन अनिर्दिष्टार्थतया ज्ञप्तिरिह ज्ञानम् । अत-

एव प्रज्ञौ श ज्ञौ इत्यत्र अस्त्येव सनन्तस्य

निष्पादितेन ज्ञोषशब्देन ज्ञातुमिच्छा प्रति-

पाद्यते । एवं ज्ञानपर्याये प्रतिपञ्चज्ञप्तिचेत-
नेत्यमरः । इति दुर्गादासः ॥

ज्ञपितः, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति । ज्ञप + णिच् +
क्तः ।) ज्ञापितः । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥

ज्ञप्तः, त्रि, (ज्ञप्यते स्मेति । ज्ञप + णिच् + क्तः ।
“वा हान्तज्ञान्तेति ।” ७ । २ । २७ । इति

साधुः ।) ज्ञापितः । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥

ज्ञप्तिः, स्त्री, (ज्ञप्यते ज्ञायते ज्ञयति । ज्ञप +
भावे क्तिन् । इडभावः ।) बुद्धिः । इत्यमरः ।

१ । ५ । १२ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
२५ । ५७ ।

“ततो दीर्घतपोवाक्यात् सम्भाष्य द्वीपगाञ्च ताम् ।
तज्ज्ञप्तये दाशपतेरुत्स्थलद्वीपवासिनः ॥”)
ज्ञा, क प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) प्रेरणमिह नियोजनम् । क, ज्ञाप-

यति भृत्यं स्वामी नियुक्तं करोतीत्यर्थः । इति

दुर्गादासः ॥

ज्ञा, क म मारणे । आलोके । निशान्ते । तोषणे ।
स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं-सकं-
सेट् ।) क म, ज्ञपयति अज्ञपि सज्ञापि ज्ञपं ज्ञप

ज्ञातिः

ज्ञानं

ज्ञानयो

ज्ञापं ज्ञापम् । आलोको दर्शनप्रेरणम् । निशाचं
तिच्छीकरणम् । तोषकं तुष्टीकरणम् । जप-
वति शत्रुं भूरो मारयतीत्यर्थः । जपयति रूपं
कामिनीं विहगान् दर्शयतीत्यर्थः । जपयति
खड्गं कर्मकारः शाण्यतीत्यर्थः । जपयति
गुरुं शिष्यास्तोषयतीत्यर्थः । स्तुतिः कैश्चिन्
मन्यते । आलोको ज्ञानप्रेरणमित्यनुव्यास-
रक्षितौ । अतएव क्रमदीश्वरोऽपि जानाते-
र्घटादित्वं विभावया मन्यते । तेन जपयितुं
बोधयितुमिष्टमाणो ज्ञीष्मान इति पाणिनीय-
वृत्तौ ज्ञानप्रेरणापि ह्रस्वे सनि ज्ञीष्मान इति
प्रसिद्धम् । एवं विज्ञानिरेवा मम जीवन्त्यौ
इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः । इति दुर्गादासः ॥
ज्ञा, ग बोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा-परं-
सकं-अनट् ।) ग, जानाति । “सन्दर्भशुद्धिं
गिरां जानीते जयदेव एवेत्यत्र अनुपसर्गात्
फलवत्कर्तव्यात्मनेपदम् । ततोऽनुजज्ञे गमनं
स्तस्य इत्यत्रानुशब्दस्योपसर्गं प्रतिरूपकत्वेना-
नुपसर्गात्वात् ॥” इति दुर्गादासः ॥
ज्ञातं, त्रि, (ज्ञायते विद्यते स्मेति । ज्ञा + कर्मणि
क्तः ।) ज्ञातज्ञानम् । जाना इति भाषा । तत्-
पर्यायः । विदितम् २ बुद्धम् ३ बुधितम् ४
प्रमितम् ५ मतम् ६ प्रतीतम् ७ अवगतम् ८
मनितम् ९ अवसितम् १० । इति जटाधरः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२३ ।
“पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा ॥”)
ज्ञातयं, त्रि, (ज्ञायते यदिति । ज्ञा + तथ ।)
ज्ञानीयम् । ज्ञेयम् । वेद्यम् । अवगत्यम् ।
बोध्यम् । (यथा, महाभारते । ४ । २८ । ५ ।
“स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातयं बलमात्मनः ॥”)
मन्त्रयम् । इति शांकरम् ॥
ज्ञातसिद्धान्तः, पुं, (ज्ञातो विदितः सिद्धान्तः
शास्त्रतत्त्वार्थो येन ।) शास्त्रतत्त्वज्ञः । तत्-
पर्यायः । तालिकः २ । इत्यमरः । २ । १५ ॥
ज्ञाता, [क्र] त्रि, (ज्ञा + लृच् ।) ज्ञानशीलः । तत्-
पर्यायः । विदुरः २ विद्वः ३ । इत्यमरः ।
३ । १ । ३० ॥ विदितः ४ ज्ञानसमन्वितः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
ज्ञातिः, पुं, जानाति द्विदं कुलस्मितिश्च ज्ञातिः
नान्वीति तिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सपि-
च्छादिः । तत्पर्यायः । समोत्रः २ वात्सवः ३
बन्धुः ४ स्वः ५ स्वजनः ६ । इत्यमरः । २ । १६ । ३४ ॥
अंशकः ७ गन्धः ८ दायादः ९ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ सकुल्यः १० समानोदकः ११ । इति
जटाधरः ॥ स चतुर्विधः । सप्रभपुरुषपर्यन्तं
सपिच्छः । ततस्त्रिपुरुषपर्यन्तं सकुल्यः । तत-
श्चतुर्पुरुषपर्यन्तं समानोदकः । जन्मानामष्टति-
पर्यन्तमपि समानोदकः । ततः परं गोत्रजः । इति
मुहूर्तचक्रम् ॥ यथा विशेषस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यः ॥ ॥
ज्ञातिदोष्टे दोषो यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतियुक्ते ।
“यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
ज्ञातिदोष्टस्य पापस्य कर्ता नार्हन्ति षोडशीम् ॥”

(ज्ञायते विद्यतेऽस्मादिति । ज्ञा + अपादाने
क्तम् ।) पिता । इति मेदिनी । ते, २० ॥
ज्ञातियं, स्त्री, (ज्ञातेर्भावः कर्म वा । ज्ञाति +
“कपिञ्चाद्योष्कः ।” ५ । १ । १२७ । इति
एक ।) ज्ञातित्वम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥
ज्ञानं, स्त्री, (ज्ञा + भावे क्युट् ।) विशेषण
सामान्येन चावबोधः ॥
“मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यच्च विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।”
इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥
अस्यार्थः । “मोक्षे शिल्पे शास्त्रे च या धीः
सा ज्ञानं विज्ञानश्चोच्यते यथा विशेषप्रवृत्तिः ।
अन्यत्र घटपटादौ या धीः सापि ज्ञानं विज्ञान-
श्चोच्यते यथा सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीर्ज्ञानं
विज्ञानञ्च यथाज्ञानान्मुक्तिरिति सा याचित्वा
च विज्ञानं तथा ऋद्धिं प्रयच्छति इति । अन्यत्र
यथा ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्मोर्विषयगोचरे
इति घटत्वप्रकारकज्ञानमिति ये केचित् प्राणिनो
लोकं सर्वं विज्ञानिनो मताः इति । ब्रह्मणो
निर्व्यविज्ञानानन्दरूपत्वादिति एवं चित्रज्ञानं
याकरणज्ञानं घटपटविज्ञानमित्यादिकं प्रयु-
ज्यत एव । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धी-
ज्ञानमुच्यते तन्निमित्ततोऽन्यनिमित्तं या तयोर्धीः
सा विज्ञानमिति केचित् । मोक्षविषया मोक्ष-
फला धीर्ज्ञानं अन्यधीर्विज्ञानं कान्यच्च इत्याह
शिल्पशास्त्रयोरिति केचित् । अवबोध इत्य-
ध्यातव्य मोक्षविषये अवबोधो धीः अन्यत्र
घटपटादिविज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये विज्ञान-
मिति केचित् ॥” इति भरतः ॥ ॥ योगशास्त्र-
मते तु ।
“एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सत्त्वज्ञः ।
आत्मनो व्यापिनस्तान् ज्ञानमेतदनुत्तमम् ॥”
इति मोक्षधर्मः ॥
“एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धितत्तिरिप
इति यावत् ॥” इति तट्टीका ॥ ॥
“अमानित्वमदमित्वमहिंसात्तामिराजवम् ।
आचार्योपासनं श्रोत्रं स्मृत्यमात्मविनियमः ॥
इन्द्रियार्थपूर्वविराग्यमनश्चकार एव च ।
जन्ममृत्युजरायाध्वाः स्वदोषानुदयानम् ॥
असक्तिरनभिवृत्तिः पुत्रदारगृहादियु ।
नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
मयि ज्ञानव्ययोगेन भक्तिरशभिचारिणी ।
विविक्तदेशभक्तिविरतिरनसंसर्गः ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥”
सात्त्विकराजसतामसभेदेन तत्त्रिविधम् ।
सात्त्विकं यथा, —
“सर्वभूतेषु येनैकं भावमवश्यमोजयते ।
अविभक्तं विभक्त्येव तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥”
राजसं यथा, —
“एष कृत्स्नं तु यज्ज्ञानं नागाभावान् पृथग्वि-
धान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥”

तामसं यथा —

“यत्तु ज्ञानवदेकस्मिन् कार्यं सत्तमहेतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । १० — ११ ॥
“सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावराण्येषु विभक्त्यु
परस्परं यादृक्तेषु अविभक्तमनुसृत्यैकमवश्यं
निर्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेत्यत
आलोचयति सज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ १ ॥
सर्वेषु भूतेषु नागाभावान् वस्तून् एवानेकान्
स्तेजसान् पृथग्विधान् सखिदः स्वितादिरूपेण
विलक्षणान् येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं
विद्धि ॥ २ ॥
एकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादौ वा जतु-
स्त्वत् परपूर्णवत् सत्तं एतावानेव आत्मा
इन्द्रो वा इत्यभिव्यञ्जयुक्तं अष्टैतकं निरुप-
पत्तिकं अतत्त्वार्थवत् परमार्थान्मनस्यैव अत-
एवाल्पं तुच्छं अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाच्च
यदवस्थं ज्ञानं तत् तामसमुदाहृतम् ॥” ॥
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
न्यायमते तु ।
“अप्रमा च प्रमा चैव ज्ञानं द्विविधमुच्यते ।
तत्तत्तत्त्व तत्त्वतिर्या स्यादप्रमा सा निरुपिता ॥
तत्तत्प्रपञ्चो विपण्यासः संशयोऽपि प्रकीर्णतः ।
आदौ देह आत्मबुद्धिः प्रकटादौ पीतमा मतिः ॥
भवेत्सिद्ध्यरूपा सा संशयोऽपि प्रदर्शितः ।
किं स्विन्नरो वा स्यान्मूर्खत्वादिवृद्धस्तु संशयः ।
तदभावाप्रकारा धीक्षतप्रकारा तु निश्चयः ॥
स संशयो भवेद्या धीरेकभावाभावभावयोः ।
साधारणादिधर्मेस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥
दोषोऽप्यमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
पितृहृत्वादिरूपो दोषो नागाविधो मतः ॥”
“गुणः स्यादभ्रमभिसम्पन्नं ज्ञानमचोच्यते प्रमा ।
अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वत् विशेष्यकम् ॥
ज्ञानं यत्तत्त्विकत्वात् तदतोऽन्यमिष्यते ।
तत्तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यात्तत्त्विकत्वात् ॥
प्रकारनादिशून्यं हि सत्त्वान्वयमाह तत् ॥”
इति भाषापरिच्छदः ॥
(यथा, वायुपुराणे उत्तरभागे । ११ । ३६ ।
“नेराय्याज्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ।
योगश्च पतितो वापि मृत्योर्नात्र संशयः ॥”
विष्णुः । यथा महाभारते । १ । ४ । ४६ ।
“सर्वदृशां विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानसुखमम् ॥”
“ज्ञानं प्रकटमन्यमनवच्छिन्नं सर्वस्य साधक-
मिति ज्ञानमुत्तमं ‘मयं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’
इति श्रुतेः ॥” इति तट्टीकम् ॥
ज्ञानदण्डः, पुं, (ज्ञानं दण्ड इव यस्य ।) पूर्व-
जिनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
ज्ञानयोगः, पुं, (युज्यते ब्रह्मज्ञानेनेति । युज +
करणे घञ् । ज्ञानमेव योगः ।) ब्रह्मज्ञान-
प्राप्तापायः । यथा, —
“सर्वभूतेषु गोविन्दो बहुरूपो अवस्थितः ।
इति मत्वा महाप्राज्ञः प्रसिक्तं न कारयेत् ॥

ज्ञानवा

ज्ञानी

ज्या

शब्दादयो ये विषया विषयी चाय पूरुषः ।
 जानीयात्तदेष्वं वै स्वरूपं परमात्मनः ॥
 परमात्मा च भगवान् विष्णुर्कर्मनो जनाईनः ।
 तद्भक्तिमान् भगवतो नात्पुण्योर्हि आयते ॥
 भगवच्छासनालम्बो भगवच्छासनप्रियः ।
 भगवद्भक्तिमास्थाय वनसः । भगवतो भव ॥
 भगवान् भूतभक्ष्यो भूतादिप्रभवोऽययः ।
 भावेन तं भजस्व भवभङ्गकरं हरिम् ॥
 भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेन्मरम् ।
 ततो भागवतो भूत्वा भववन्तान् प्रमांश्चामि ॥
 तत्र चित्तं समाधातुं न शक्नोति भवान् यदि ।
 तद्भग्नसपरस्तस्मिन् कुरु योगं दिवानिशम् ॥
 तत्र यत्समर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ।।
 क्रियायोगे दिवारात्रौ तत्परः सततं भव ॥”
 इत्याद्ये वक्ष्यपुराणे वेणवक्रियायोगे यमान्
 शासनी नामाधायः । विस्तारस्तु श्रीभगवद्-
 गीतायां ७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥

ज्ञानलक्षणं स्त्री, (ज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्याः ।)
 त्रिविधलौकिकसन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥

अस्यार्थः । “तद्विषयज्ञापकतद्विषयज्ञानम् । यथा
 पूर्वं घटादिज्ञाने सति पश्चात् घटादिज्ञानम् ॥”

ज्ञानवापी, स्त्री, (ज्ञानस्य ज्ञानरूपोदकस्य
 वापी दीर्घिकेव ।) वाराणस्यन्तर्गततीर्थ-
 विशिष्टः । तदुत्पत्त्यादिर्यथा,—
 अगस्त्य उवाच ।
 “स्त्वम् ! ज्ञानोदतीर्थस्य माहात्म्यं वद साम्प-
 तम् ।
 ज्ञानवापीं प्रशंसन्ति यतः स्वर्गोक्तसोऽप्यलम् ॥
 स्वम् उवाच ।
 घटोद्भव ! महाप्राज्ञ ! शृणु पापापनोद्दिनीम् ।
 ज्ञानवाप्याः ससुत्पत्तिं कथ्यमानां मयाधुना ॥
 अनादिसिद्धे संसारे पुरा देवयुगे मुने ! ।
 प्राप्ताः कुतस्त्रिदशानश्वरन् स्वेरमितस्ततः ॥
 न वर्षन्ति यदाभागि न प्रावर्त्तन्ति निम्बगाः ।
 जलाभिलाषो न यदा ज्ञानपानादिकर्मणि ॥
 चारस्वाद्दूहयोरेव यदासोज्ज्वलदर्शनम् ।
 पृथिव्यां नरसञ्चारे वर्त्तमाने क्वचित् क्वचित् ॥
 निर्वाणकमलाक्षेत्रं श्रीमदानन्दकाननम् ॥”
 “सुखसन्तानजनकं मोक्षसाधनसिद्धिदम् ।
 प्रविश्य क्षेत्रमेतत् स ईशानो जटिलस्तदा ।
 लसन्निमलविमलरश्मिजालसमाकुलः ॥
 आलुल्लोके महालिङ्गं वेङ्कटपरमेष्ठिनोः ।
 महाह्रमहमिकायां प्रादुरास यदादितः ॥
 ज्योतिर्मयीभिर्मालाभिः परितः परिवेष्टितम् ॥”
 “अस्य ज्ञानस्य तल्लिङ्गं दृष्ट्वा ह्येवमभवत्तदा ।
 आपयामि महालिङ्गं कलसेः शीतलेजलेः ।
 चखान च जिह्वलनं दक्षिणाशोपकण्ठतः ॥
 कुलं प्रचण्डवेगिन रुद्रो रुद्रवपुर्धरः ।
 पृथिव्यां वरुणाभ्यां सि निष्कान्तानि तदा मुने ॥

भूपमाणादृशगुणैर्यैरियं वसुधावृता ।
 तेजलेः क्षापयाच्छक्रे त्वसृष्टेरन्यदेहिभिः ॥”
 “विश्वभर्तुः समासर्गसुखानि सुखकारिभिः ।
 महावभ्यसुखानमहाशुद्धिविधायिभिः ॥
 सहस्रधारेः कलसेः स ईशानो घटोद्भव ! ।
 सहस्रकृत्वः क्षपयामास संक्षुब्धमानसः ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा विश्वलोचनः ।
 तमुवाच तद्देशान् रुद्रं रुद्रवपुर्धरम् ॥
 तव प्रसन्नोऽस्मीशान ! कर्मणानेन सुव्रत ! ।
 गुरुगानान्यपूर्वेण ममातिप्रोत्तिकारिणा ॥
 तत्तत्त्वं जटिलज्ञान ! वरं ब्रूहि तपोधन ! ।
 अदेयं न तवास्तावदमहोदमपरायण ! ॥
 ईशान उवाच ।
 यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोग्योऽस्माहं यदि ।
 तदेतदुत्तुलं तीर्थं तव नाम्नास्तु प्राङ्कर ! ॥
 विश्वेश्वर उवाच ।
 त्रिलोक्यां यानि तीर्थानि भूमि वः स्वः स्थितान्यपि ।
 तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम् ॥
 शिवं ज्ञानमिति त्र्ययुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः ।
 तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् ॥
 अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 अस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शादभ्युपगम्य लभेत् ।
 स्पर्शनाचमनाभ्याश्च राजसूयाचमयेधयोः ॥
 फलगुतीर्थं नरः ज्ञात्वा संतर्प्य तु पितामहान् ।
 यत् फलं समवाप्नोति तदत्र आह्वकर्मणा ॥”
 “ज्ञानरूपोऽहमेवात्र द्रवस्त्वर्त्ति विधाय च ।
 जाड्याविध्वंसनं कुर्यात् कुर्यात् ज्ञानोदपदेशनम् ॥
 इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 क्षतक्षयमिवात्मानं सोऽप्यमस्तं त्रिगुलभृत् ॥
 ईशानो जटिलो रुद्रस्तत् प्राप्य परमोदकम् ।
 व्यापवान् परं ज्ञानं येन निर्वृतिमाप्नवान् ॥”
 इति स्कान्दे काशीखण्डे ३३ अध्यायः ॥

ज्ञानी, [न] पुं, (ज्ञानमस्त्यस्येति । ज्ञान +
 “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इतिः ।)
 देवज्ञः । (सामान्यबोधयुक्तमात्रे, त्रि । यथा,
 मार्कण्डेये । २१ । ३६ ।
 “ज्ञानिनो मनुजाः सद्यं किन्तु ते नहि केवलम् ।
 यतो हि ज्ञानिनः सर्वे पशुपत्तिमगादयः ॥”)
 ज्ञानयुक्तं च, त्रि । इति मेदिनी । ते, ६६ ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “प्रजहति यदा कामान् सर्वान् पाप । मनो-
 गतान् ।
 आत्मन्यैवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
 दुःखेष्वनुद्विगमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
 वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥
 यः सर्वज्ञानभिस्त्रैहस्तस्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
 नाभिनन्दति न हेति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
 यदा संहरते चायं कर्मोऽज्ञानीव सर्वशः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥”
 ज्ञानिनापि कर्म कर्मणम् । यथा,—
 “सत्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! ।

कुर्याद्विद्वांसता सक्तचिकीर्षुः कर्म, संग्रहः ॥
 न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
 योजयेत् सर्वकर्मणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥
 प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥
 अहङ्कारविशेषात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥
 तत्त्ववित् महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ।
 गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥”
 ज्ञानिप्रशंसा यथा,—
 “चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ! ।
 आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥
 तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
 प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥
 उदाराः सर्वे एवेते ज्ञानी त्वात्मेव मे मतम् ।
 आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवावुत्तमो गतिम् ॥
 बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवाक्सां प्रपद्यते ।
 वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीता ॥

ज्ञानेन्द्रियं, स्त्री, (ज्ञायतेऽनेनेति । ज्ञा + करणे ल्युट् ।)
 ज्ञानप्रकाशकं ज्ञानसाधनं वा इन्द्रियमिति ।)
 बुद्धौन्द्रियम् । तत् षड्विधम् । मनः १ नेत्रम् २
 श्रोत्रम् ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ त्वक् ६ । इति
 श्रीभागवतम् ॥

ज्ञापनं, स्त्री, (ज्ञा + णिप् + भावे ल्युट् ।) बोधनम् ।
 इति आकरणम् । जानान इति भाषा ॥ (यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२२ ।
 “चित्तिभ्रंशानि ज्ञानात्मानां तिर्यक्तज्ञापनाय सः ।
 पुच्छं महतीलसार्थं चक्रे कौपीनवाससि ॥”)
 ज्ञापि, स्त्री, (ज्ञा + णिप् + भावे क्तिन् ।) ज्ञापनम् ।
 इति सुधबोधम् ॥

ज्ञेयं, त्रि, (ज्ञायते इति । ज्ञा + कर्मणि यत् ।)
 ज्ञानयोग्यम् । ज्ञातव्यम् । यथा,—
 “ज्ञेयं यत् तत् प्रवृत्तामि धृञ् ज्ञात्वाहृतमनुते ।
 अनादिमत् परं प्रज्ञा न सत्तन्नासदुच्यते ॥
 सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिप्रिरोमुखम् ।
 सर्वतः शुनिमलोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥
 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 असक्तं सर्वभक्षैव निर्गुणं गुणभोक्तु च ॥
 वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
 सदात्मानं तदविज्ञेयं दूग्ध्यं चान्तिके च तत् ॥
 अविभक्तश्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
 भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं यसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
 ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥
 इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
 मद्भक्त एतद्विज्ञाय महावायोपपद्यते ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायां १३ अध्यायः ॥

ज्या, गि जरायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा-
 परं-अकं-अनिट् ।) जरा गतवहुवयोभावः ।
 गि, जिनाति टङ् । जीनः । इति दुर्गादासः ॥

ज्या, स्त्री, (ज्ञा + अन्यथोऽपीति हस्ततष्टाप् ।)
 घुशुयुः । तत्पण्यायः । मौर्वी २ शिञ्जिनी ३
 गुणः ४ इक्षमरः । १२।८।८५ ॥ शिञ्जिनी ५ जीवा ६

जिष्ठसा

पतञ्जिका ७। इति शब्दरत्नावली ॥ गथा ८
वांशासनः ६ इगा १०। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १। २०६। २०।
“जग्राह बलमास्थाय व्यया च युयुजे धनुः ॥”)
माता । वसुधा । इति मेदिनी । ये, २ ॥
ज्यानिः, स्त्री, (ज्या + “वीज्याञ्चरिभ्यो निः ।”
उणां ४। ४८। इति निः ।) जीर्णता । हानिः ।
तटिनी । इति शब्दरत्नावली ॥
ज्यायान, [स्] त्रि, (अयमनयो रतिशयेन वृद्धः
प्रशस्यो वा इति । वृद्ध वा प्रशस्य + ईयसुन्
व्यादेशश्च ततो “व्यादादीयसः ।” ६। ४। ६०।
इत्यात्वम् ।) वृद्धतमः । तत्पण्यायः । वर्षो-
यान् २ दशमौ ३ प्रशस्यः ४ । इत्यमरः । २ ।
६ । ४३ ॥ अतिवृद्धः ५ दशमौस्यः ६ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १३। ३७ । [पिता])
“व्यायांसमनयोर्विद्वान् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः
ज्यु, ५ गत्याम् । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा-व्या-
सकं-अनिट् ।) ५, ज्यवते । इति दुर्गादासः ॥
ज्युत, इर दीपौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा-पर-
अकं-सेट् ।) इर, अज्युतत अज्योतीन् जुज्योत ।
इति दुर्गादासः ॥
ज्युत, ऋ ५ दीपौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा-
व्या-अकं-सेट् ।) अन्तःस्यादियुक्तः । ऋ,
अज्युततत् । ५, ज्योतते वन्दः । इति दुर्गादासः ॥
ज्येष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो
वा इति । वृद्ध वा प्रशस्य + इजन् ततो
व्यादेशः ।) अतिवृद्धः । ज्येष्ठः । (यथा, महा-
भारते । १३। १४३। ७ ।
“ज्येष्ठं वंशमनुप्राप्य तस्माद्व्रजेत वै द्विजः ॥”
ज्येष्ठानलचयुक्ता पीर्णमासीत्यण इति ज्येष्ठौ
मा अस्मिन् मासीति पुनरण संज्ञापुंस्त्वस्य
निधरनिधत्वात् वृद्धिः ।) ज्येष्ठमामि, पुं ।
इति मेदिनी । ठे, ५ ॥ अग्रजः । (यथा, रघुः ।
१२ । १६ ।
“दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्ञ्यल्लणापराङ्मुखः ॥”)
अधिकवयाः । इति भरतः ॥
ज्येष्ठतातः, पुं, (तातस्य पितृर्थः । राजदन्तादि-
त्वान् पूज्यनिपाते साधुः ।) पितुरग्रजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ज्येष्ठा इति भाषा ॥
ज्येष्ठवर्णः, पुं, (वर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः निर्धारणे तु
वर्णेषु ज्येष्ठः । पूज्यनिपातः ।) ब्राह्मणः । इति
शब्दरत्नावली ॥
ज्येष्ठवला, स्त्री, (ज्येष्ठाख्या वला ।) सख्यदेवी ।
इति राजनिघण्टुः ॥
ज्येष्ठश्वश्रुः, स्त्री, (ज्येष्ठा पूज्या श्वश्रुव संज्ञात्वात्
पुंवङ्गवः ।) पत्न्या ज्येष्ठभगिनौ । वृद्धशाली
इति भाषा । तत्पण्यायः । कुली २ । इति
हेमचन्द्रः ॥
ज्येष्ठसाम, [न्] स्त्री, (ज्येष्ठं साम इति नित्यकर्म-
धारयः ।) सामभेदः । तदध्ययनाद्भवतम् । इति
मिताक्षरा ॥ (यथा, महाभारते । १२। ३४८। ४६ ।
“ज्येष्ठं नात्माभिर्विख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः ॥”)

५४८

ज्येष्ठाम्बु

ज्येष्ठा, स्त्री, अग्निव्याहिसप्रविशतिनक्षत्रान्तर्गता-
ष्टादशतन्त्रम् । सा तु शूकरदन्ताजति-
तारकसितयात्रिका । इति कालिदासः ॥
वलयार्कतिः । अस्या देवता इन्द्रः मिश्रगुणः ।
इति दीपिका ॥ अत्र जातस्य फलम् ।
“मत्कोर्निर्गमैर्विधिः समेतो
विज्ञानितोऽत्यन्तलसत्प्रतापः ।
श्रेष्ठपतिष्ठो विकलस्वभावो
ज्येष्ठा भवेद्यस्य च जन्मकाले ॥”
इति कोट्योपदीपः ॥ * ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ३४ । १३ ।
“कृच्छन्तश्चातुराघासु लभन्ते चक्रवर्तिताम् ।
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठान् मूले चारोग्यसुकुलम् ॥”)
गृहगोधिका । इति मेदिनी । ठे, ५ ॥ मध्यमा-
ङ्गलिः । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गा । इति राज-
निर्घण्टुः ॥ धीरादिनायिकाभेदः । तस्या लक्षणं
यथा । परिणीतत्वे सति भर्तृरधिककृच्छ्रहा ।
इति रसमञ्जरी ॥ * ॥ अलम्प्रीः । यथा भग-
वती प्रति महादेववाक्यम् ।
“मां प्रणम्य पुनर्देवा ममज्युः क्षीरसागरम् ।
तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवेश भाविन । ॥
ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्तस्रग्वाससावृता ।
उत्पन्ना सात्रधीदेवान् किं कर्तव्यं मयि ति वै ॥
तामप्रवृत्तदा देवीं सर्वं देवगणा भूषाम् ।
येषां गृहान्तरे नित्यं कलहं संप्रवर्तते ॥
तत्ते स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने । ।
यस्य गेहे कपालाग्निभस्मकेशादिचिह्नितम् ॥
परुषं भाषते नित्यं वदन्तावृतवादिनः ।
सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वप्नन्ति मलनेतसः ॥
तेषां वेषमनि संतिष्ठ दुःखदः रिक्रदादियिनी ।
कपालकेशभस्मास्मितगङ्गाङ्गाणि यत्र तु ॥
तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः ।
अकृत्वा पादयोः शौचं यस्मात्तामनि दम्भति ॥
तं भजस्व सदा देवि । कल्पमणायता भूषाम् ।
लगाङ्गारकपालाभ्रवाणकायमसम्ममिभिः ॥
दन्तधावनकौशो भविष्यन्ति नराधमाः ।
रमस्व कलिना देवि । तेषां वेषसु नित्यशः ॥
निलपिष्ठश्च नक्तश्च कालिङ्गप्रिययुगलम् ।
कुत्राकं विह्वराहश्च धिक्कोषातकोफलम् ॥
अलावृशैफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः ।
तेषां गृहे तु व स्थानं देवि । दारिद्र्ये सदा ॥
इत्यादिषु सुराः सर्वं ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम् ।
पुनश्च मय्यनं चक्रुः क्षीराब्धिं सुसमाहिताः ॥”
इति पादा उत्तरखण्डम् ॥
ज्येष्ठाम्बुलीयः, पुं, (ज्येष्ठां मूलां वा नक्षत्रमहति
पीर्णमास्यामिति छः ।) ज्येष्ठसामः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः ।
“ज्येष्ठाम्बुलीयमिच्छन्ति मासमायापुंस्त्वजम् ॥”)
ज्येष्ठाम्बु, स्त्री, (ज्येष्ठं विविधयोगविशेषकत्वात् ज्येष्ठं
अम्बु तदुलघीतं जलमिति । नित्यकर्मधारयः ।)
तच्छुल्लाम्बु । इति वैद्यकपरिभाषा । सैलुनि
जल इति भाषा ॥

ज्यो

ज्योष्ठाशमी, [न्] पुं, (आश्रमोऽस्यस्य इति ।
आश्रम + इति । ज्योष्ठः श्रेष्ठ आश्रमी ।)
“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥”
“यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।
तथा गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥”
इति वचनाच्च गृहस्थीश्वरस्य सर्व्याश्रमेष्टुल्लङ्घ-
त्वान् तथात्वम् ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः ॥
ज्योष्ठी, स्त्री, गृहगोधा । श्रेष्ठो इति टिकटिको
इति च भाषा । तापण्यायः । सुषली ० सुसली ३
कुशमतस्या ४ गृहगोधिका ५ मूली ६ टक्-
टकी ७ प्राकृतज्ञा ८ गृहापिका ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तस्याः पतनफलं यथा, —
“निपतति यदि पत्नी दन्तिनाङ्गे नराणां
स्वजनधनविधोगो लाभदा वामभागे ।
उरगि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
करकरणदृष्ट्या सर्वसौख्यं ददाति ॥”
इति ज्योतिषम् ॥
दिग्विशेषे तस्य प्राष्टफलम् ।
“विषं ब्रह्मणि कार्यमिहिरतुला शक्रे हुताग्ने भयं
यास्यामस्मिभयं सुरहृदि कलिर्नाभः समुद्रालये ।
वायुशो वरवस्त्रगन्धसलिलं दिशाङ्गना चोत्तरे
रेषास्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दितलजगत्खञ्जने ॥
ज्येष्ठोऽरुते ज्येष्ठोऽप्यवस्त्रः कलिश्च कोविदाः ॥”
इति तिथ्यादिसम्बन्धम् ॥
ज्योष्ठः, पुं, (ज्योष्ठानलचयुक्ता पीर्णमासीत्यण ङीप
च । सा अस्मिन् मासे इति पुनरण् ।) मास-
विशेषः । ज्योष्ठानलचयुक्ता पीर्णमासी ज्योष्ठी
भा यत्र मासे भवति सः । वृत्तस्मरविप्रारब्ध-
शुक्रप्रतिपदादिदशान्तश्चान्द्रः । वृषाशिश्व-
रविकः सौरः । इति स्मृतः ॥ तत्पण्यायः ।
शुक्रः ० । इत्यमरः । १। ४। ६० ॥ ज्येष्ठः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्र जातस्य फलं यथा, —
“विदंशत्रिः पुरुषः सुवीरः
क्षमास्वितः स्यात् खलु दीपधृजः ।
विचित्रवह्निर्हिदृषो वरिष्ठो
ज्योष्ठाभिधाने जननं हि यस्य ॥”
इति कोट्योपदीपः ॥
ज्येष्ठसामा, [न्] पुं, (ज्येष्ठसाम अधोनि यः सः ।
इत्यण ।) ज्येष्ठसामा । ज्येष्ठसामवेदाश्रिता ।
इति मिताक्षरा ॥
ज्योष्ठा, स्त्री, (ज्योष्ठानलचयुक्ता पीर्णमासीत्यण
ङीप च ।) ज्योष्ठपूणिमा । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, तिथितत्त्वचूटनभिय्यपुराणवचनम् ।
“कान्तिको पालगुनो चञ्चो ज्योष्ठा पञ्चदशी
सिता ।
मन्वन्तरादयत्नत्वा दत्तस्याद्यकारिकाः ॥”)
ज्योष्ठा च ॥
ज्यो, ५ नियमे । व्रतादेशे । उपनीतौ । इति कवि-
कल्पदमः ॥ (भ्रा-व्या-अकं नियमार्थ-व्रता-
देशादी तु सकं-अनिट् ।) व्रतस्यादेशो व्रता-
देशः । ५, ज्यवते यात्रिको नियमो स्यादित्यर्थः ।

ज्योतिषं

ज्यवते पण्डितो जनं ब्रह्मसुपदिशतीत्यर्थः ।
ज्यवते पुत्रं विप्रः उपनयतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥
ज्योतिः, [स] ज्यौ, (ज्युल दीप्ती + इति; यद्वा,
दुग्ध दीप्ती + “दुतेरिस्मादेव जः ।” उणां ।
२ । १११ । इति इस्मिन् इत्य च जः ।) इति; ।
नक्षत्रम् । (यथा, “ज्योतींश्चामिन्ध्रमेधमशस्तश्च
नाभिषीजेत ॥” इति चरके सूत्रस्यान्त्ये-
ध्याये ॥) प्रकाशः । इति मेदिनी । स, ०३ ॥
ज्योतिः, [स] पुं, (ज्योतते इति । ज्युल + कर्त्तरि
इति; । दुग्ध + इस्मिन् वा ।) अग्निः । (यथा,—
“तस्यान्तरं नाभिस्तु ज्योतिः स्थानं ध्रुवं स्मृतम् ।
तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य बद्धं ॥”
इति सुश्रुते शारीरकस्यान्त्येध्याये ॥)
सूर्यः । इति मेदिनी । स, ०० ॥ मेधिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते
१३।१४।७८ ।
“स्वयः स्वयः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ॥”)
ज्योतिरङ्गः, पुं, (ज्योतिषा इङ्गतीति । इगि
गतौ + अच् । ज्योतिरिव इङ्गतीति वा ।)
खद्योतः । इति शब्दरत्नावली ॥
ज्योतिरङ्गणः, पुं, (ज्योतिरिव इङ्गतीति । इगि
गतौ + अच् ।) कीटविशेषः । ज्योनाकपोका
इति भाषा । तत्प्रत्ययः । खद्योतः २ ध्वान्तो-
ज्योतः ३ तमोमणिः ४ द्वाष्टयन्तुः ५ तमो-
ज्योतिः ६ ज्योतिरङ्गः ७ निमेषकः ८ इति
शब्दरत्नावली ॥ ज्योतिर्ज्योत्स्नम् ८ निमेषक
१० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ज्योतिर्वीजं, स्त्री, (ज्योतिर्वीजमिवास्य ज्योतिषो
बीजमिव वा ।) ज्योतिरङ्गणः । इति त्रिकाण्ड
शेषः ॥
ज्योतिर्हस्ता, स्त्री, (ज्योतिर्वीजोत्पत्तं हस्तं शरीर
मस्याः ।) दुर्गा । अस्या नामनिरुक्तिर्यथा,—
“हस्तं शरीरमित्याहुस्तस्य गगनं तथा ।
ज्योतिषि ग्रहनक्षत्राणां ज्योतिर्हस्ता ततः स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः ॥
ज्योतिश्चक्रं, स्त्री, (ज्योतिर्मयं चक्रम् । ज्योतिर्भिः
स्वस्वावस्थानेन विरचितं चक्रं वा ।) चन्द्र-
सूर्यादिग्रहनक्षत्रमण्डलम् । राशिचक्रम् । यथा,
“ज्योतिश्चक्रं सुबो मानसद्वी प्रोवाच केशवः ।
चातुल्यं ज्योतिषस्य सारं रुदाय सर्वदः ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
अपि च तिथ्यादितत्त्वे ।
“सप्तविंशतिर्भेज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम् ।
तदर्काग्रो भवेदाग्निर्वर्णचरणाङ्गितः ॥”
ज्योतिषं, स्त्री, (ज्योतिः सूर्यादीनां ग्रहाणां गत्या-
दिकं प्रतिपादयत्या अस्त्वस्येति अच् ।) वेदाङ्ग-
शास्त्रविशेषः । तत् ग्रहणादिगणनशास्त्रम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
“पञ्चस्कन्धमिदं शास्त्रं शीरागणितसंहिता ।
केरलिः प्रकुनक्षेपे—”
इति प्रश्नरत्नटीका ॥ ३ ॥

ज्योतिष्काः

अस्य सम्बन्धादि यथा,—
“अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति चोदितः ।
अभिधेयं जगतां शुभाशुभनिरूपणम् ॥
इत्याध्ययनसंक्रान्तिग्रहबोद्धशकर्मणाम् ।
प्रयोजनश्च विज्ञेयं तत्तत्कालविनिर्णयः ॥”
इति नारदीयम् ॥ * ॥
अस्याध्ययनं द्विजेः कर्तव्यम् । यथा,—
“सिद्धान्तसंहिताहोरात्रूपस्कन्धत्रयात्मकम् ।
वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्पयम् ॥
विनैतदखिलं श्रुतं स्मृतं कर्म न सिध्यति ।
तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥
अतएव द्विजैरेतदध्येत्यं प्रयत्नतः ॥”
इति नारदः ॥ * ॥
श्रुदस्य पाठनिषेधो यथा,—
“स्नेहाक्षोभाश्च मोहाश्च यो विप्रो ज्ञानतो-
रपि वा ।
श्रुदाणासुपदेशस्तु दद्यात् स नरकं व्रजेत् ॥”
इति गर्गः ॥ * ॥
अस्य ज्ञानमावश्यकं यथा,—
“वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रेतताः
कालानुपूर्व्या विहितानि यज्ञाः ।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं
यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान् ॥
यथा श्रुत्वा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।
तद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं सृष्टिं संस्थितम् ॥”
इति वेदाङ्गज्योतिषम् ॥ * ॥
अस्याध्ययनफलं यथा,—
“एवविषयस्य श्रुतिनेत्रशास्त्र-
स्वरूपमर्तुः खलु दर्शनं वै ।
निहत्यग्रं कलुषं जनानां
षड्वृत्तं धर्मसुखास्पदं स्यात् ॥”
इति माण्डव्यः ॥ * ॥
अस्य ज्ञाने फलं यथा,—
“ज्योतिस्मिन् तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम् ।
ज्योतिज्ञानस्तु यो वेद स याति परमां गतिम् ॥”
इति गर्गः ॥
ज्योतिषिकः, पुं, (ज्योतिर्वीजंतिःशास्त्रं अधीत इति ।
क्रतूकथादित्वात् ठक् संज्ञापूर्वस्य विधेरनित्य-
त्वात् न वृद्धिः ।) ज्योतिषिकः । इत्यमरटीका ॥
(यथा, मार्कण्डेय ।
“धम्माराण्या ज्योतिषिका गौरपीवा
गुडाश्रमकाः ॥”)
ज्योतिषी, स्त्री, (ज्योतिरस्यस्या इति अच् ङोप्
च ।) तारा । इति हेमचन्द्रः । ज्योतिष
शास्त्रज्ञे, त्रि ॥
ज्योतिष्काः, पुं, (ज्योतिरिव कायतीति । कै + कः ।)
चित्रकवृत्तः । मेधिकाबीजम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्य व्यवहारो यथा, “ज्योतिष्क-
फलतेन वा चौरं स्वर्जिकां ह्वितुं मिश्रं
पिबेत् ॥” इति चिकित्सस्थाने चतुर्ह्यध्याये
सुश्रुतेऽपीकम् ॥) गणिकारिकावृत्तः । इति
रत्नमाला ॥

ज्योत्स्ना

ज्योतिष्काः, पुं, (ज्योतिर्भिः कायतीति । कै + कः ।)
चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकाः । इति हेमचन्द्रः ॥
बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥
ज्योतिष्का, स्त्री, (ज्योतिरिव कायतीति । कै + कः
टाप् च ।) ज्योतिष्गतीलता । इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥
ज्योतिष्मोमः, पुं, (ज्योतींषि चित्रदायः स्तोमा
यस्य । “ज्योतिरायुषः स्तोमः ।” पा३।८२ । इति
षत्वम् ।) बौद्धशास्त्रिकसाध्ययज्ञविशेषः । तत्र
द्वादशशतगोदक्षिणा । इति मलमासतत्त्वम् ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २०१ । ३८ ।
“बहुधा निःसृतः कायाज्योतिष्मोमः क्रतुर्यथा ॥”)
ज्योतिष्गती, स्त्री, (ज्योतिरस्यस्या इति । मतुप्
उद्भित्वात् ङोप् च ।) लताविशेषः । माल-
कङ्कनी इति लताफट्करी इति नयाफट्करी
इति च भाषा ॥ तत्प्रत्ययः । पारावताङ्गिः २
कटभी ३ पिण्या ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १५० ॥
पारावतपदो ५ नगणा ६ स्फुटवन्धनी ७ पूति-
तैला ८ इक्षुदी ९ । इति रत्नमाला ॥ स्वर्ण-
लता १० अनलप्रभा ११ ज्योतिर्लता १२ सुपि-
ङ्गला १३ दीप्ता १४ मेधा १५ मतिदा १६
दुर्धरा १७ सरस्वती १८ अन्धता १९ । अस्याः
सूत्राया गुणाः । अतितत्त्वम् । किञ्चित्कट-
त्वम् । वातकफापहत्वम् । अस्याः स्थूलाया
गुणाः । दाहप्रदत्वम् । दीपनत्वम् । मेधाप्रज्ञा-
वृद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्ण-
त्वम् । ब्रगविस्मोटनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदी-
विशेषः । यथा, मानस्य । १२० । ६५ ।
“सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्गती तु या ।
अवगाढे क्षुभयतः समुद्रो पूज्यपिचमो ॥”
ज्योतिर्विग्रहे, त्रि । यथा, रघुः । ६ । २२ ।
“नक्षत्रतारायज्ञसकुलापि
ज्योतिष्गती चन्द्रमसेव रात्रिः ॥”)
ज्योतीरथः, पुं, (ज्योतिरिव रथोऽस्य सर्वस्य
ज्योतिश्चक्रस्य रथ इव वा ज्योतिःपदार्थानां
सूर्यादीनामाधारत्वात् तथात्वमिति बोध्यम् ।)
ध्रुवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ज्योत्स्ना, स्त्री, (ज्योतिरस्यस्यामिति । “ज्योत्स्ना-
तमिस्रति ॥” ५ । २ । ११४ । इति निपातनात्
नप्रत्यय उपधालोपश्च ।) चन्द्रज्योतिः । चाँदनी
इति हिन्दी भाषा ॥ तत्प्रत्ययः । चन्द्रिका २
कौमुदी ३ । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ चान्दी ४
कामयन्तभा ५ चान्द्रातपः ६ चन्द्रकान्ता ७
श्रीता ८ अस्ततरङ्गिणी ९ । (यथा, महा-
भारते । १ । १ । ८६ ।
“पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः ॥”)
ज्योत्स्नायुक्तरात्रिः । इति मेदिनी । ने, ८ ॥
पटोलिका । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ अस्या
गुणाः । त्रिदोषप्रमनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । दाहप्रदपित्तनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ श्वेतधोषा । इति

ज्वरः

इन्द्रमाला ॥ दुर्गा । यथा,—

“प्रभाप्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
मालिनी ।”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपि च ।

“रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्यै धात्र्यै नमो नमः ।

ज्योत्स्नायै चन्द्ररूपिण्यै सुखायै सततं नमः ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥

(प्रभातकालः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ३६ ।

“ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्तनस्या यादभि-
धीयते ॥”)

ज्योत्स्नाप्रियः, पुं, (ज्योत्स्ना प्रियाः १) चकोरः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

ज्योत्स्नावृत्तः, पुं, (ज्योत्स्नाया दीपधारण वृत्त

इव ।) दीपधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्थस्या इत्यण् डीप्

च । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्धिः ।)

चन्द्रिकायुक्ता रात्रिः । ज्योत्स्नारान्तरिति

स्यात् । पटोलिका । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥

भिङ्गा इति भाषा । रेखुकानाम गन्धद्रव्यम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

ज्योतिषिकः, पुं, (ज्योतिषं ज्योतिषशास्त्रमधीते

वेद वा इति ठक् वृद्धिश्च ।) देवज्ञः । इत्य-

मरः । २ । ८ । ११४ ॥

ज्योत्स्नः, त्रि, (ज्योत्स्नया अन्वितः । इत्यण् ।)

दीप्तः । ज्योत्स्नायुक्तः ॥

ज्योत्स्निका, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्थस्या इति

ठक् पूर्ववृद्धिश्च ।) ज्योत्स्नान्विता निशा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका

अस्थस्याः इत्यण् पूर्ववृद्धिः डीप् च ।) पूर्णिमा

युक्तरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-

मरटीकायां रायमुकुटः ॥

जि, अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां परं-

सकं-अनिट् ।) रफोपधः । जयति शत्रवं वशी ।

इति दुर्गादासः ॥

जी, गि कि ज्यानि । गतबहुवचोभाव इति यावत् ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां चुरां पक्षे भ्रां-परं

अकं-अनिट् ।) गि, जीगाति जीगः जीणिः ।

कि, जाययति जयति । गिकाभ्यामेव पात्तिक-

चुरादित्वे सिद्धे कि पाठो भ्रादित्वाद्यः । इति

दुर्गादासः ॥

ज्वर, म रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-

अकं-सट् ।) ज्वरति जनो धातुवेषस्यात् । म,

ज्वरयति । इति दुर्गादासः ॥

ज्वरः, पुं, (ज्वरति जीर्णं भवत्यनेन । ज्वर +

करणे घञ् भावे घञ् वा । संज्ञापूर्वक-

त्वात् वृद्धाभावः ।) ज्वरणम् । स्वनामख्यात-

रोगः । तत्पठ्यायः । कूर्तिः २ । इत्यमरः । ३ ।

२ । ३६ ॥ ज्वरिः ३ आतङ्कः ४ रोगपृष्ठः ५

महाग्रदः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तापकः ७

सन्नापः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥

ज्वरः

ज्वरः

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“कालाघ्निरुदः कोपेन चित्तेषु ज्वरसुखम् ।

बभूवुर्थादवाः सर्वे ज्वराक्रान्ता हरिं विना ॥

तं दृष्ट्वा भगवान् लङ्काः ससर्ज वैष्णवं ज्वरम् ।

तं चित्तेषु ज्वरं हन्तुं माहेशं रणभूर्ध्वजम् ॥” ॥

माहेशज्वराकारो यथा,—

“जनकः सर्वरोगाणां दुर्लभो दारुणो ज्वरः ।

शिवभक्तश्च योगी च स एव विव्रतात्मनिः ॥

भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः बद्धभुजो नवलोचनः ।

भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥” ॥

तस्य भेदाः ।

“वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।

ज्वरभेदाश्च त्रिविधास्तथैव त्रिदोषजः ॥”

इति मन्त्रवेवर्णपुराणम् ॥ ३ ॥

जातिभेदे ज्वरभेदो यथा, हरिवंशे ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

“शृणुष्व ज्वर । सन्देहं यथा लोके चरिष्यसि ।

सर्वजातिषु विव्यक्तस्तथा स्यावराजज्ञमे ॥

त्रिधा विभज्य चात्मानं मतप्रियं यदि काङ्क्षसि ।

चतुर्थादान् भजेकेन द्वितीयेन च स्यावरान् ॥

तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेषु पतस्यते ।

त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर ॥

चतुर्थी यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् ।

एकान्तसंस्तुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः ॥

मानुषेष्वथ खेदाय वस त्वं प्रविभज्य वै ।

जातिष्वथावशेषाय निवस त्वं शृणुष्व मे ॥”

अस्यायं । “मानुषेषु यस्तृतीयो भागः तस्य

चतुर्भागं कृत्वा एकं शिरो पक्षिषु वस द्वितीयेन

एकान्ता देवार्तेषु तृतीयांशः खोरकः चतु-

र्थं शिरो मानुषेषु वस ॥”

“तृतेषु कीटरूपेण तथा सकृच्छपयः ।

पाण्डुपत्रश्च विश्रान्तः फलेष्वामृत्युमेव च ॥”

आतुर्यं निःसारताः ॥

“पश्चिमीषु हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोपरः ।

अपां तु नौलिकां विद्यात् शिखरेन्द्रश्च वज्रिणाम् ॥

गौरिकः पर्यंत्येव सप्तपसादाह्वियसि ।

गोत्रपसारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि ॥

एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले ।

दर्शनात् स्पृशनाच्चैव प्राणिनां वधमेष्यसि ॥

ऋते देवमुख्योश्च नापनां विपश्च्यति ॥”

तस्य गारुडोक्तनिदानादियथा,—

धन्वन्तरिकथाय ।

“वस्ये ज्वरनिदानं हि सर्वज्वरविषयम् ।

ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युराजोऽशनोऽन्तकः ॥

क्रोधो दक्षाध्वरज्यंभी रुद्रोऽर्जुनयनोऽहवः ।

तत्सन्तापो मोहमयः सन्तापात्मापचारजः ॥

विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोगिन्यु वर्तते ।

पाकज्ञो गजेन्द्रमितापो वाजिध्वजः क्रूरकुर्युः ।

इन्द्रमहो जलदेऽयुः नौलिका ज्योतिरोपधियुः

भूस्वाम्यधरो नाम ॥ ३ ॥

“ब्रह्मासम्भूतं काशः सन्धः शैलं स्वगादियुः ।

अङ्गेषु शीतपिङ्गकामाचोर्दहः कफोऽहवः ॥

ज्वरः

काशे यथासं सर्वेषां प्रवृत्तिर्बुद्धिरेव वा ।

विदानोक्तानुपशब्धो विपरीतोपशायिता ॥ ३ ॥

अदचिच्चाविपाकश्च सन्धमभालस्यमेव च ।

जुहाहश्च विपाकश्च तन्ना आलस्यमेव च ॥

वस्तिर्विसर्गविलया दोषाणामप्रवर्णनम् ।

लालापसको जुहासः क्षुमाशो रसदं सुखम् ॥

यश्च सुष्टु गुरुत्वश्च गात्राणां बहुभूतता ।

न विजीर्णा न चात्मानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ॥

क्षुत्तामता लघुत्वश्च गात्राणां ज्वरमाहवम् ।

दोषप्रवृत्तिरष्टादो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ४ ॥

यथास्वलङ्गं संसर्गे ज्वरसंसर्गजोऽपि वा ।

शिरोऽभिभूतश्चावमिदं दृष्ट्वा-

कण्ठास्यग्रोपावृत्तिर्पञ्चभेदाः ।

उद्भिदता भ्रमरमोमर्षो

अभ्यातिवाक्यं पवनात् सपिप्तात् ॥ ५ ॥

तापहान्यरूपपरीशिरोरक्त-

पोनसम्भसगकासविश्रम्भाः ।

श्रीतजापतिमिरभ्रमितक्राः

क्षेपवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ ६ ॥

श्रीतस्तम्भस्वेदहाह्वयवस्था-

त्वाणामसंज्ञापितप्रवृत्तिः ।

मोहस्तन्त्रालिप्तिकास्थता च

क्षेपं रूपं क्षेपपित्तज्वरस्य ॥ ७ ॥

सर्वजो लतगोः सर्वहोहोश्च स सुकुम्भः ।

तद्वृक्षोत्तं महानिद्रा दिवा जागरणीं निद्रि ॥

मदा या नेव वा निद्रा महास्वेदोऽति नेव वा ।

गीतनर्तनहास्यादिप्रकृतेश्च वचनम् ॥

मात्राणां कल्पे रक्ते भस्मे ललितपङ्कजा ।

अजिगी पण्डिकापार्श्वस्यैव पर्याप्ताश्च गन्धमः ॥

सखनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति नेव वा ।

परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुसंस्तान्नसन्निभा ॥

रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽतिरुद्ध ।

कौटाला श्यावरक्तानां मल्लानाश्च दर्शनम् ॥

जुहाया मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्गुशोऽति वा ।

स्त्रिगस्यास्यता बलभंशः स्वरसादः प्रलापिता ॥

दोषपाकश्चिरात्तन्ना प्रसृतं कण्ठज्वरम् ।

सन्निपातमभिन्नामं तं व्याचक्षते जीर्णम् ॥

वायुना कफरुद्धं पित्तमलः सुपीकृतम् ।

अवायित्वाश्च भौस्थान् वज्रसंसारं प्रपद्यते ॥

तेन हारिद्रनैवत्वं सन्निपातोऽहव ज्वरे ।

दोषे विवर्तते नष्टयोः सर्वसंपूर्णलक्षणम् ॥

असाध्यः मोहव्याया क्रूरो भवेदेकान्तोऽपि वा ।

अन्धश्च सन्निपातोऽयो यश्च पिप्पं पृथक् स्थितम् ॥

त्वचि कोष्ठं च वा दाहं विदधाति पुरोऽहव वा ।

तद्वद्व्यातकफौ शीतं दाहार्द्रं स्तरस्योः ॥

शीतादौ तत्र पिप्पं कफौ स्थित्युत्प्रेक्षिते ।

शीते शाल्मोऽहवे सख्या मद्रुक्ता च जायते ॥

दाहार्द्रौ पुनरन्तं स्युस्तन्नास्वेदमक्रमाः ॥ ८ ॥

आगन्तुमभिवानाभिचक्षुषापाभिचारतः ॥

चक्षुषा तु शतश्वेददाहार्द्रैरभिघातजः ॥ ९ ॥

असाध्य तस्मिन् पवनः प्रीयो रक्तं प्रवृत्तम् ॥

सद्यथाशोषवेदयं सद्यश्च कुर्वते ज्वरम् ।

ऊवरः

ग्रहावेशीधिविषक्रोधभीषोक्तकामभः ।
अभिषङ्गादयद्देगास्मिन्न कस्मात्प्रसरोदने ।
ओषधीगन्धे स्रक्का शिरोरुगमयः जवः ॥ १ ॥
विषाम्मूर्च्छातिसारास्यथावता दाहलङ्घनम् ।
क्रोधान् कस्यः शिरोरुक् च प्रलापो भयप्रोक्तये ॥
कामाङ्गमोक्षचिदाहो ह्रीनिदाधीधुतिजयः ॥
ग्रहादीं सन्निपातस्य रूपादौ मरुतस्तयोः ॥
कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभिचारजौ ।
सन्निपातज्वरौ चोरो तावसन्ततमौ मनौ ॥ २ ॥
तन्नाभिचारिकैर्मन्त्रैर्हृयमानस्य तप्यते ।
पूर्वहेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटलङ्घनम् ॥
सदाहस्रह्येयस्य प्रवहं वर्द्धते ज्वरः ।
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः समासाद्विधस्तु ॥
शरीरो मानसः मौस्यस्तोऽन्तोऽन्तर्हिराश्रयः ।
प्राक्तनो वैजतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ॥
पूर्वं शरीरे शरीरे तापो मनसि मानस ।
पवने योगवाहिव्याक्तीन् श्लेष्मयुते भवेत् ॥
दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रऽन्तःसंश्रये पुनः ।
ज्वरोऽधिकं विकाराः स्युरन्तःसोभो मलयहः ॥
बहिरेव बहिर्ज्ञेयं तापोऽपि च सुसाधितः ।
वर्षाशरद्धसन्तेषु वातादौः प्राक्तनः क्रमान् ॥
वैजतोऽन्तः सुदुःसाध्यः प्रायश्च प्राक्तनोऽनिलान् ।
वर्षासु मारुतो दृष्टः पित्तश्लेष्मान्तो ज्वरम् ॥
कुर्वात् पित्तश्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ।
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानाशान्दयम् ॥
कफो वसन्त समपि वातपित्तं भवेदगु ।
बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽगुपदवः ॥
सर्वथा विजतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ।
ज्वरोपदवमीक्षणमलानिर्वहसूचता ॥
न प्रवृत्तिर्न विषीर्णा न क्षुत सामज्वराकृतिः ।
ज्वरवेगोऽधिका लृणा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥
मलप्रवृत्तिरनुक्षेपः पथमानस्य लक्षणम् ॥
जोर्णतामविपर्ययासात् सप्तरात्रश्च लङ्घनात् ।
ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलावलात् ॥
प्रायशः सन्निपातेन भूयसाप्युपदृश्यते ।
सन्ततः सततोऽन्यदुस्ततीयकचतुर्थको ।
धातुस्त्रयशङ्काहिसोतसा थापिनो मलाः ॥
तापयन्तस्तन् सञ्ज्ञं तुल्यदृष्ट्यादिवर्द्धिताः ।
बलिनो गुरवस्तद्विधेय रसान्विताः ॥
सततं निष्पतिद्वन्द्वं ज्वरं कुर्युः सुदुःसहम् ।
मलं ज्वरोऽग्रा धातुं वा स शीघ्रं क्षपयन्ततः ॥
मस्त्राकाररसादीनां शुद्धाशुद्धापि वा क्रमात् ।
वातपित्तकफैः सप्तदशद्विदशवासरान् ॥
प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ।
इत्यविशेषस्य मलं ज्वरोऽतस्य पुनः स्मृतिः ॥
द्विगुणा सप्तमी या च नवम्येकादशी तथा ।
एषा विदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
शुद्धाशुद्धं ज्वरः कालं दीर्घमप्यत्र वर्तते ।
कृशाणां याधियुक्तानां भिषाहारादिसंविनाम् ॥
अल्पोऽपि दोषो दुष्टादर्लव्यान्तमतो वर्धम् ।
न प्रबलौको विषमं धेसादुद्विज्यान्वितः ॥
सौरिपन्थो ज्वरं कुप्योद्विषमचवद्विभाक् ।

ऊवरः

दोषः प्रवर्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली ॥
निवर्तते पुनश्चैव प्रवर्तनीकबलावलः ।
जीर्णदोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिवैव लीयते ॥
लीनत्वान् कार्यवैवर्ग्याद्यादीनादधातिसः ।
आसन्नविवृतास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥
आशु सर्वस्य वपुषो याप्रिदाधिण जायते ।
सन्ततः सततस्तेन विपरीतो विपर्ययात् ॥
विषमो विषमारम्भः क्षपाकालेन सङ्गवान् ।
दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सन्ततं ज्वरम् ॥
अहोरात्रस्य सन्धिः स्यात् मरुदन्तेदुराश्रितः ।
तस्मिन्सामवहा नाडी मेदीनाडी तृतीयके ॥
ग्राही पित्तानिलाग्नौ स्त्रिकस्य कफपित्ततः ।
स पृष्ठास्यानिलकफात् स चेकाहान्नरः स्मृतः ॥
चतुर्थको मलेर्मैदो मन्त्रास्यान्यतरस्थिते ।
मन्त्राग्नौ चैव परः प्रभावमनुदृशयेत् ॥
द्विविधं कफेन जङ्गाभ्यां सपूर्वं शिरसोऽनिलान् ।
अग्निमज्जरूपगते चातुर्थकविपर्ययः ॥
त्रिधा चाहं ज्वरयति दिनमेकश्च सुचति ।
बलावलेन दोषाणामनुक्षेपादज्वरानाम् ॥
पक्षानामविपर्ययासात् सप्तरात्रान् लङ्घयेत् ।
ज्वरः स्यात् मनसस्तद्वत् कर्मणश्च तदा तदा ॥
गभीरधातुचारित्वान् सन्निपातेन सम्भवात् ।
तुल्यो त्रयाश्च दोषाणां दृष्टिकित्स्यचतुर्थकः ॥
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरास्येषु दूरादुदरतरेषु च ।
दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पचिरेण यत् ॥
याति देहश्च नाशेन सन्तापादीन् करोत्यतः ।
क्रमो यत्रैव विच्छिन्नः सन्तापो ललाते ज्वरः ॥
विषमो विषमारम्भः क्षपाकालानुसारवान् ।
यथोत्तरं मन्दमतिमन्दशक्तिर्यथायथम् ॥
कालेनाप्रोति सट्शान् मरुमादौस्तथा तथा ।
दोषो ज्वरयति कृद्वाशिराशिरतरेण च ॥ १ ॥
भूमौ स्थितं जलेः सितं कालमेव प्रतीक्षते ।
अद्वयय यथा बीजं दोषबीजं भवेत्तथा ॥
वेगं कृत्वा विषं यद्दहाश्रये नीयते बलम् ।
कुप्यथाप्रबलं भूयः काले दोषविषं तथा ॥
एवं ज्वराः प्रवर्तन्ते विषमाः सततादयः ॥ २ ॥
उत्तमो गौरवं देवं भद्रोऽज्ञानां विजृम्भणम् ॥
अगोचको वमिः श्वामः सर्वस्मिन्संगे ज्वरे ।
रक्तनिर्गन्धं लृणा अक्षौस्तु पिङ्गकोदुग्मः ॥
दाहारागभ्रमदप्रलापो रक्तमश्रिते ।
लङ्घनात्तस्यैव सर्वस्वमन्तर्हीहो भ्रमस्तमः ॥
दौर्बल्यं गात्रविषो मोक्षम्ये मेदमि स्थिते ।
स्वेदोऽतिलृणा वमनं दौर्गन्धं चामहिणुता ॥
प्रलापो ग्लानिरुचिरस्थिते त्वस्थिभेदनम् ।
दोषप्रवृत्तिरुद्वाधः श्वासाङ्गनीपकृजनम् ॥
अन्तर्हीहो बहिःश्लेष्मं श्वामो क्षिका च मज्जगे ।
तमसो दर्शनं मर्मच्छेदनं स्तब्धमेतदा ॥
शुरुप्रवृत्तिस्तुल्य जायते शुरुसंश्रये ।
उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पश्चान्ये तु विपर्यये ॥
प्रलम्बमिव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेति च ।
मन्दज्वरः प्रलापस्तु सशीतः स्यात् प्रलेपकः ॥
बिह्वं मन्दज्वरो रुचः शीतः क्षणैश्च गच्छति ।

ऊवरः

स्तब्धाङ्गः श्लेष्मयुष्टो भवेदङ्गबलाशक्तः ॥ ३ ॥
हरिदामेदवर्णाभस्तङ्गक्षेपः प्रमेहति ।
स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तकः स्मृतः ॥
कफवातो समौ यच्च ह्रीनपित्तस्य देहिनः ।
तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रात्रिजो ॥
ज्वरः ॥
दिवाकरापीतबले थायामाच्च विप्रोषिते ।
शरीरे नियतस्थाता ज्वरः स्यात् पौष्करात्रिकः ॥
आमाश्रये यदा दृष्टे श्लेष्मपित्तं हृद्यःस्थिते ।
तदाहं शीतलं देहे त्वहं चोष्णं प्रजायते ॥ ४ ॥
काये पित्तं यदा दृष्टं श्लेष्मा चान्ते यवस्थितः ।
उष्णत्वं तेन देहस्य शीतलं करपादयोः ॥ ५ ॥
रसरक्ताश्रयः साध्यो मांसमेदो गतश्च यः ।
अस्थिमज्जागतः कृच्छस्तेस्ते साक्षेर्हृतप्रभः ॥ ६ ॥
विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीज्यते ।
सदोषशब्दश्च शङ्कद्वयं सुचति वेगवत् ॥ ७ ॥
देहो लव्यपगतकममोद्धतापः ।
पाको मुखे करणमौष्ठवमयथलम् ।
स्वेदः ज्वरः पङ्क्तिगामि मनोऽल्लिप्सा ।
कण्डश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥
इत्यादि महापुराणे गारुडे ज्वरनिदानं समाप्तम् । १५२ अध्यायः ॥
अथ ज्वरस्य चिकित्सा ।
धन्वन्तरिवाच ।
“ज्वरोऽष्टधा पृथक् हन्मंज्ञातागन्तुजः स्मृतः ।
सुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरेः ।
श्वतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥ १ ॥
नागरं देवकाष्ठश्च धन्याकं वृहतीहयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥ २ ॥
आरग्वधामयामस्तित्कयस्य कनिर्मितः ।
कषायः पाचनं सामे मज्जलं च ज्वरे हितः ॥ ३ ॥
मप्रकमारमित्यवचोपणकणाः समाः ।
अक्षयं पिप्याम्भसा नस्यं कुर्यात् सञ्ज्ञाप्रबोधनम् ॥ ४ ॥
त्रिवृट्शालात्रिफलाकटुकारग्वधैः कृतः ।
मन्तारो भेदनं काथः पेयः सञ्ज्वरापहः ॥ ५ ॥
महोपधायतासुस्तचन्दनोशीरधात्यकेः ।
काथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥ ६ ॥
अपासागजटा कटां लोहितैः सप्ततनुभिः ।
वडा वारे रवेनूनं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥ ७ ॥
गङ्गाया उत्तरे कले ह्यपुत्रस्तापसो मृतः ।
तस्मै तिलोदकं दद्यान्मृचयेकाहिको ज्वरः ॥ ८ ॥
गुड्याः काथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।
वृद्धीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहाः ज्वर-
च्छिदः ॥ ९ ॥
धात्री शिवा कणा वहिकाथः सर्वज्वरान्तकः ॥ १० ॥
ज्वरातिसारहरणमौषधं प्रवदाम्यहम् ।
एभिर्पण्डितैर्बलाविखनागरोत्पलधात्यकेः ॥
पाठेन्यवभूतिस्सुस्तपर्पटकाः स्मृताः ।
जयन्त्याममतीसारज्वरं रसमहौषधाः ॥ ११ ॥
नागरातिविषासुस्तभूनिस्मान्तवत्सकैः ।
सर्वज्वरहरः काथः सार्वतीसारनाशनः ॥ १२ ॥
सुस्तपर्पटकोदीच्यशङ्खवेवहतं पयः ।

करः

ज्वरः

ज्वरः

शिरौविरेचनानि । न त्वमुवासनं तस्य हृदय-
त्वात् । अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः । तच्चा च
सुशुप्तः ।

“शरीरलाघवकरं यदुदयं कर्म वा पुनः ।

तल्लङ्घनमिति ज्ञेयं हृदयान् पृथगविधम् ॥

लङ्घनान् कर्षणादन्यत्र शरीरपीडकमित्यर्थः ॥ * ॥

ननु आनङ्गस्तिमितेर्दोषैरित्यादिपुष्पोक्तसुशुप्त-

वचनान् सामान्यतो ज्वरिणा यथाशानरूपे

लङ्घनं क्रियते तथा चतुःप्रकारा संयुज्जिः

इत्यादिवरकवचनादुभयानादिरूपं लङ्घनं सर्वे

ज्वरिभिः कथं न क्रियते । तत्रोच्यते । वम-

नादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते न तु सर्वज्वरेषु ।

तथा च सुशुप्तः ।

“सोऽन्तर्लक्षणे बलिते द्येयं वमनं शीघ्रिके ज्वरे ।

पित्तप्राय विरक्तस्तु कार्यः प्रशित्यलाशये ॥”

प्रशित्यलाशये अत्र प्रोपसर्गः वैपरीत्ये तेन

गदाशये इत्यर्थः ॥ * ॥

“मरुज्ज्वरेनिलजे कार्ये सोऽवावर्त्त निरुच्छगम् ।

कफाभिपन्ने शिरसि कार्येऽन्तर्विरक्तनम् ॥”

अपि च । सर्वज्वरिभिः पिपासानयद्वयं च न

कार्यः ॥ यत आहृ हारोतः ।

“हृणा गरीयसो घोरा सदाः प्राणविनाशिनी ।

तस्माद्वयं हृणात्तथ पानीयं प्राणधारणम् ॥”

अतश्चवस्थाविशेष एव पिपासामहन्म् ॥ * ॥

ज्वरिभिर्मारुतसेवनं न कार्यम् । सुशुप्तेन प्रवात-

सेवनस्य सर्वथा निषिद्धत्वात् अतो मारुतसेवनं

अवस्थाविशेष एव युक्तम् । आतपसेवनञ्चा

वस्थाविशेष एव संयुज्जितम् ॥ * ॥

“लङ्घनाभ्युपयोगमिच्छेद्वा दोषो न पच्यते ।

तदा तं मुखवेरस्यलणारीचकनाशनेः ॥

ज्वरघ्नेः पाचनेऽर्हतेः कषायैः सम्पाचरेत् ॥”

इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः । आया-

मोऽपि न कार्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात् । अवस्था-

विशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्त्तनादिरूपः सोऽपि

कर्त्तव्यः । तस्माच्चतुःप्रकारा संयुज्जिः इत्यादि-

श्लोके लङ्घनपदं कर्षणपर्यायमिति निर्णयितम् ॥

अनशानरूपस्य लङ्घनस्य फलमाह ।

“लङ्घनेन क्षयं नीतं दोषं भुञ्जतेऽनलं ।

विज्वरत्वं लघुत्वञ्च क्षुब्धमास्थीपचायते ॥

लङ्घनेन अनशानेन दोषं प्रउड्धे क्षयं नीते ।

यत आह ।

“आहारं पचति शिरसि दोषानाहारवर्जितः ॥”

पचतीति । मस्युत्तरेऽनले वाक्तादिकदोष

संक्षीणं अस्मै प्रदीपे । यथात्तसंप्राप्तिसामग्रा

विषटनात् । विज्वरत्वं शरीरस्य गौरवाभावेन

लघुत्वम् । क्षुब्धमास्थीपचायते इत्यर्थः ॥ * ॥

अन्यथाह सुशुप्तः ।

“अनवस्थितदोषास्तेलङ्घनं दोषपाचनम् ।

ज्वरघ्नेऽपीपनं काङ्क्षातुलाघवकारकम् ॥

अनवस्थितदोषाभ्यः अनवस्थितः स्वस्थानादि-

तत्ततो गतो दोषोऽभ्यस्य यस्य तस्य ज्वरिणः ।

काङ्क्षा अन्नाभिलाषः । रुचिः लङ्घनेनामपाका-

स्वस्थशोषादिनाशे मुखस्य यत् प्रकृतत्वं सेव
रुचिः शोभा । रुचिः स्त्री दीप्तौ शोभायामभि-

लाययोरिति मेदिनीकारः ॥ * ॥ संप्रति कृतस्य

लङ्घनस्य लक्षणमाह ।

“वातसूत्रपरीषाणां विमर्गाद्गात्रलाघवे ।

हृदयोद्धारकण्डास्य शुद्धौ तन्नात्ममे गते ॥

स्वदे जाते रुचौ वापि क्षुत्पिपासामहोदये ।

कृतं लङ्घनमादेशं निश्चयं चान्तरात्मनि ॥”

हृदयस्य शुद्धिरनवगोपः । उद्धारयुज्जिः सधुमा-

स्त्रोद्धारभावः । कण्डस्य शुद्धिः कफादलिप्रत्यम् ।

आस्यशुद्धिः मुखस्य पक्वतरमत्वम् । तन्नात्ममे

तन्नाया क्तमः तस्मिन् । तन्ना निदावत् ।

क्तमोऽत्र स्नानिः । क्षुत्पिपासामहोदये क्षुत्-

पिपासाभ्यां सधु युगपदुदये । अन्तरात्मनि

मनसि । शनानि लक्षणानि मिलितान्येव मस्यक्

कृतं लङ्घनं बोधयन्ति । न तु प्रत्येकम् ॥ * ॥

हृदयस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।

“रुक्तान्तर्लक्षः सहस्रमासः शीघ्रं च सुहृत्सुहृः ।

कण्डास्य हृदयाशुद्धिस्तन्ना स्याद्धानलङ्घने ॥

रुक्तान्तर्लक्षः कफस्य वमनाधोपस्थितिः ॥”

हृत्समासः हृदयात् कटुकनिर्गमः ॥ * ॥

अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।

“पञ्चभेदोऽङ्गमहश्च कामः शोषा मुखस्य च ।

क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृणा दोषास्त्यं श्रोत्रेनत्रयोः ॥

मनसः संभ्रमोऽभास्त्रसृष्ट्वातस्तमो हृदि ।

देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽति कृतं भवत् ॥

दोषास्त्यं श्रोत्रेनत्रयोः कर्णनेत्रयोः स्वविषय

ग्रहणाभामर्थम् । मनसः संभ्रमः भ्रान्तिः ।

ऊर्ध्वं वात उद्धारवाह्यत्वम् । हृदि तमः अत्य

कारप्रविष्टस्यैव ज्ञानम् ॥ * ॥ बलं रक्तं

लङ्घनं कार्यदित्याह ।

“बलाविराधना चेनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थार्थं क्रियाक्रमः ॥

व्ययमथः । शनं ज्वरिणं बलविराधना अनति-

पलस्यभारिणा लङ्घनेन उपपादयेत् उप-

चरेत् । कुत इति नैतच्चाह । यदर्थ इति । यस्मै

गारोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः ।

तत् आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमित्यर्थः ॥ * ॥

कषादिदण्डनस्या निषेधमाह सुशुप्तः ।

तद् मारुतलणान्तस्त्वशोपभ्रमान्वितेः ।

न कार्यं गुच्छिणीबालशुद्धदब्बलमीरुभिः ॥

न तथाअश्रमलोपकाभशोक्तचिरज्वरे ।

तत्र अनशनं उत्पन्नमारुतयुक्तेन ज्वरिणा न

कार्यम् । मारुतोऽत्र निरामो बोध्यः । सामे तु

मारुतं लङ्घनं कार्यमेव । यत आह तन्नाम्नरे ।

“अवश्यमेव कुर्वीत ज्वरो सामे समीरणं ।

लङ्घनं त्यागपाकार्यं न तदूर्ध्वं यथा कर्त्तुं ॥

तदूर्ध्वं आमपकादूर्ध्वम् । अतएवोक्तम् ।

कफापि स्रवे धातुं सञ्ज्ञते लङ्घनं बहु ।

आभलयादूर्ध्वमपि वायुने सञ्ज्ञते क्षणम् ॥” ॥

आमस्य लक्षणमाह ।

“आहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽपि लाघवात् ।

आमसंज्ञा स लभते बहुबाधिसमाश्रयः ॥”
तन्नाम्नरे ।

“आममत्तरसं केचित् केचित् मलसखयम् ।
प्रथमां दोषदुष्टिं वा केचित्दामं प्रचक्षते ॥”

अथ च ।

“अपि पक्वमसंमत्तं दर्शयं बहुपिच्छिलम् ।
सदनं सर्वगात्राणामाम इत्यभिप्रष्टितः ॥

तेनामेन समायुक्ता दोषा दृष्ट्याश्च तादृशाः ।

तद्वद्वा आमयाश्च सामा इति बुधैः स्मृताः ॥”

अत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह ।

“वायुः सामो विवत्यागिसादतन्नास्त्रकृजनेः ।

वेदना शोथनिस्तोद्रेः क्रमशोऽङ्गानि पोडुयेत् ॥

विचरं दुग्गपचापि गृह्णाति क्षुपितो भृशम् ॥

स्नेहादेवैर्द्विमायाति मेघसख्योदये निशि ॥”

विचरं दुग्गपचापि गृह्णाति सामस्येककालं विचरेत् ।

क्षुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन गृह्णात्य

ज्ञानीत्यर्थः ॥ * ॥ तस्यैव निरामस्य लक्षण-

माह ।

“निरामो विषादो रूक्षो निर्विषयोऽल्पवेदनः ।

विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विप्रैषतः ॥ * ॥

अत्र प्रसङ्गात् सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह ।

पित्तं सामं भवेदस्मै दर्शयं हरितं गुरु ।

अस्तीकाकण्डहृदाछकरं श्वावं तथा स्थिरम् ॥

अस्तीका अस्तिचक्षुः इति लोके ॥ * ॥

तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।

“निरामं पीतमातात्ममनुष्यं कटुकं सरम् ।

दर्शयं रुचिकृद्द्विबलवर्द्धनमीरितम् ॥

अथ सामस्य कफस्य लक्षणमाह ।

“आविलस्तन्तुलस्थानः कण्डदण्डवतिष्ठते ।

सामो वलाशो दर्शयंस्तुष्टुधोरभिषाजत् ॥

स्थानः संहतः ॥

तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।

“शृङ्गा निरामो निर्गन्धः किनवांश्चेद्वानपि ।

भवेत् स पिच्छितः पातुगस्यवेरस्यनाशकत् ॥”

अथ सामस्य आधर्लक्षणमाह ।

“आलस्यतन्नाहृदयाविशुद्धि

दोषाप्रहृत्ताविलस्रचताभिः ।

गुरुदरवाराचिसुप्रताभि-

रामान्वितं आधुमदाहरन्ति ॥

आमं जयेत्तद्गुणकोनया

लघुघ्नस्फोटनवित्तयोः ।

विरुद्धगन्धेनपाचने च

संशोधनेऽर्द्धमधस्तथैव ॥

तद्वि मारुतलणान्तुदित्यादिश्लोके लणानि निरा-

मेव विवक्षिता तत्र निरामलणान्वितेन लङ्घनं

न कार्यम् । सामायान् लणानां लङ्घनं कार्यमेव ।

तथा मुखशोषभमावपि निरामायेव विवक्षिता ।

सामयोस्तु तयोर्लङ्घनं कार्यमेव । गुच्छिणीबाल-

शुद्धादिभिरपि निरामैरेव लङ्घनं न कार्यम् ।

सामैः पुनस्तैरपि लङ्घनं कार्यमेव । क्षयो धातु

क्षयो राजयत्या । वातजे ज्वरे लङ्घनं न कार्यम् ॥

ज्वरो लङ्घनेऽपि जलं पिबेदित्याह सुशुप्तः ।

ज्वरः

द्वितीं मोहमायाति मोहान् प्राणान् विमुञ्चति ।
अतः सर्वस्वस्यासु न कश्चिद्धारि वारयेत् ॥
हारीतश्च ।
लघ्वा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी ।
तस्माद्द्वयं लघ्वर्णाय पानीयं प्राणधारणम् ॥
अवश्यं पेयमपि जलं ज्वरी किञ्चिद्धारयन्
पिबेद्यत आह सुश्रुत एव ।
जीवनं जीविनां जीवो जगत् सर्वम् तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्ततया सुजी न कश्चिद्धारि वारयेत् ॥
जीवनं जलम् ॥ किञ्चित् वारयेदेव । तथा च ।
ज्वरे नेत्रामये कोटं मन्दं म्हावृत्तं तथा ।
अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयर्थो ज्ञेयः ॥
ब्रूणे च मधुमेहं च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥
प्रसेके सुवप्रसेके । मन्दमाचरेत् अल्पं पिबेत् ।
यत आह ।
“अतियोगेन सलिलं लघ्नेरपि प्रयोजितम् ।
प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विप्रपतः ॥” ॥
तच्च जलं ज्वरी शीतलं न पिबेदित्याह सुश्रुतः ।
नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे ।
सद्यःशुद्धौ तथाग्राने आधौ वातकफोद्धवे ॥
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विदधौ ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीतं वारि विवर्जयेत् ॥”
अन्यच्च स एव ।
“संशयमानेन शीतेन ज्वरस्तोयेन वर्धते ।”
अत्र शीतं जलमकथितं निगिह्यम् । तथा सति
कथितं ग्राह्यं आयातम् ॥ तत्र कथितस्य विधि-
र्गणाश्च ।
“काथ्यमानन्तु निर्जगं निष्कनं निर्मलश्च यत् ।
तत्तोयं कथितं ज्ञेयं दोषघ्नं पाचनं लघु ॥
निर्जगं शून्यं ॥ कथितस्य विधयानाह सुश्रुतः ।
“वातश्लेष्मज्वरात्वाय हितमुष्णम् लघ्णम् ।
दोषघ्नं स्यात् कफक्षयि वातपित्तान्नाशनेनम् ॥
तद्धि माह्वक्रुदोषघ्नतामां शीतमन्यथा ॥”
वाग्भटश्च ।
“लघ्वायां प्राप्नुयुष्णम् पिबेद्वातकफज्वरं ।
तत्र कफं विनश्यं नोत्वा लघ्वाभा । निवर्जयेत् ॥
उदीर्य चास्मिं स्रोतसि समुत्प्लव्य विशी-
घ्रयत् ॥
वातपित्तकफस्वदृक्कृन्मवागि मारयेत् ॥” ॥
अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“काथ्यमानन्तु निर्जगं निष्कनं निर्मलं तथा ।
अर्द्धविशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
ज्वरकासकफश्वासवातपित्तामेदसाम् ।
नाशनं वस्तिशोधि पथ्यसुष्णोदकं सदा ॥” ॥
अथर्तुभेदे जलस्य पाकभेदः ।
त्रिपादशेषं सलिलं शीघ्रो ग्रहदि प्राप्यते ।
हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः ॥” ॥
अन्यं तु ।
“निदाये त्वर्द्धपादोनं पादशोनम् शारदम् ।
शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥
अहर्माशावृषणम् वारि वर्षासु प्रप्यते ।
इति केचिदुपाः प्राहुर्ज्वरजागमर्द्धनात् ॥”

ज्वरः

केचित् ।
“वसुज्ज्वरे बाणेषु वेदेषु चिपु पतयोः ।
एकभागावशेषं स्यादसु वर्षादिषु क्रमात् ॥”
अत्र दोषाणां यथोत्पन्नता हीनता वा तथा
यवस्था कल्पनीया ॥
“तत् पादशोनं पित्तमर्द्धशीतम् वातशुत् ।
त्रिपादशोनस्य तन्नान्तरं आरोग्यासुसंज्ञा ।
तस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“पादशेषम् यत्तोयमारोग्यासु तदुच्यते ।
आरोग्यासु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् ॥
सद्यो ज्वरज्वरं ग्राहि दोषघ्नं पाचनं लघु ।
आनाहपाण्डशूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम् ॥”
अथर्तुभेदे जलस्य ग्रहणाय देशभेदः ।
“हेमन्त शिशिरे चासु मारुतं वा तडागजम् ।
वसन्तयोः शीतोः कौण्डि वाय्वं वा नेर्भरं हितम् ॥
नादयं वारि नादयं वसन्तयोः शीतोः ॥
विषय पत्रप्यादिदृष्टे निर्भरयोगतः ॥
औद्भिदं चान्तरीक्षं वा कौण्डि प्राशयि च स्मृतम् ।
शस्तं ग्रहदि नादयं नारमंशदकं परम् ॥
दिवा रात्रिकरेऽर्द्धं शीतं शीतकरोऽर्द्धं शिशि ।
त्रयमंशदकं नाम स्निग्धं दोषघ्नयापहम् ॥
अनभिग्रन्ति निर्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् ॥
बन्धं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥”
अन्यच्च ।
“शारदगन्तेरुदयादखिलं सलिलं हितम् ।
उद्गुप्तयत्तश्च ।
“कान्तिर्मागशीर्षे च पथ्योमात्रं प्रप्यते ॥”
यथार्त्तपथ्यमपि जलं विषयविशेषे शीतलं पिबे-
दित्याह सुश्रुतः ।
“दाहान्तिमापित्तासृक्कासमद्यविषाजिषु ।
स्वज्वरकं पाण्डुरोगे लघ्वाच्छादिभोगे च ॥
मद्यपानात् समुत्पन्नं रोगं पित्तोत्थितं तथा ।
सन्निपातसमर्थं च शून्यं शीतं प्रप्यते ॥”
कथितस्य जलस्य शीतलकरुणविशेषे गुण-
विशेषमाह सुश्रुतः ।
“शून्यासु तत्रिदोषघ्नं यदन्तर्ज्वायशीतलम् ।
अरुणमनभिग्रन्ति कमिज्ज्वरज्वरक्षय ॥
धारापातनं विष्टम् दृक्कनं पवनक्षयम् ॥
अन्तर्ज्वायशीतलं पिहितमेव शीतलम् ।
अत्रापरेऽपि विशेषाः ।
“दिवा शून्यं पथ्यो रात्रौ गुरुत्वमधिगच्छति ।
रात्रौ शून्यं दिवा शीतं गुरुत्वमधिगच्छति ॥
तत्तु पथ्यपित्तं वद्विगुणमर्थं त्रिदोषघ्नम् ।
गुरुत्वपाकं विष्टम् सन्निगोषं तस्मिन् ॥
शून्यं शीतं पुनस्तप्तं तीर्थं विषममं भवेत् ।
निर्विहोरपि तथा शीतः पुनस्तप्तो विधोपमः ॥”
रात्रौ तृणोदकस्य लक्षणमन्यदाह ।
“अहर्मेनाशोपेण चतुर्थनादकेन वा ।
अथवा कथनेनेव सिद्धसुष्णोदकं वदन् ॥”
तस्य गुणाः ।
“श्लेष्मानिनामदीपनं दीपनं वस्तिशोघनम् ।

ज्वरः

श्वासकासज्वरज्वरं पीतसुष्णोदकं निधि ॥”
अन्यच्च ।
“भिनत्ति श्लेष्मसङ्घातं मारुतं चापकर्षति ।
अजीर्णं जरयत्याशु पीतसुष्णोदकं निधि ॥”
रात्रायुष्णोदकश्च तत्रमेव पिबेदित्याह ।
“उष्णं तदाभजननं लघ्वत्कं वस्तिशोघनम् ।
पार्श्वकपोनसाधानहिक्कानिलकफापहम् ॥
शस्तं तदुष्वासशूलेषु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥”
विषयविशेषे स्वाभवे जलं शीतलं पिबेदित्याह
सुश्रुतः ।
“भस्करापित्तोष्णदाहेषु विधे रक्ते मदाद्ये ।
अमश्रमपरीक्षेण समतं वसथौ तथा ॥
धर्मोद्धारोऽपिदग्धेऽर्द्धे शोषे च सुखकृच्छयोः ।
ऊर्ध्वं रक्तपित्तं च शीतमममः प्रप्यते ॥”
शीतमममः आममेव न त् कथितम् । कथितम्
शीतं दाहादियु यदुक्तं तत् मज्जरेणु । विज्वरेषु
त् दाहादियामं शीतं प्रप्यते इति भेदः ॥
आभादिजलानां अठराभिना पाककालावधि-
माह ।
“आमं जलं पाकमुपैति यामं
पकं पुनः शीतलमर्द्धयामम् ।
पकं कदगाच्च ततोऽर्द्धकालं
कालास्तयः पीतजलस्य पाकं ॥
पित्तमद्यविषोऽर्थं तत्तुक्तेः शून्यशीतलम् ॥”
जलं हितमिति शेषः ॥
“निष्कानि बहुलानि
तेभ्यो निर्धारणे योगमाह सुश्रुतः ।
“सुस्तपपटकोदीप्यश्च आशोऽशीरुत्तमेः ।
शून्यं शीतं जलं दद्यात्तदुद्दाहज्वरशान्तये ॥”
कृत्वाच धान्यकम् । यत आह निचयदौ धन्-
न्तरिः । कुन्तुभूतः स्वर्णिकारा कृत्वा धान्य
वित्तकमिमादि । तदुक्तम् ।
“धान्यकं दीपनं रुच्यं पाचनं स्वादपाकं च ।
दोषघ्नथलगादाह्वामकासज्वरप्रणालिदि ॥”
चक्रतपवृद्धमनन्ददयः कृत्वाग्राने नागरं
पठन्ति । तदुच्यते ।
“सुस्तपपटकोदीप्यश्च नोदीप्यनागैरिति ।
नागरं कटुकमपि नात्र पित्तजनकं मधुरपाकि
त्वादिति तेषामभिप्रायः । नागरं नागरमुक्त्वा
इति कथितम् । कश्चिदुद्देशेन समुदायोऽव-
गम्यते । यथा भीमो भीमसेन इति । तीसरे
नागरग्राने पठ्यकम् ॥
“एतस्य प्रक्रिया
चन्दनैरिष्य सञ्चार्य लघ्नीया । तत्र सुक्ता-
दिभिः पङ्क्तिभिर्मेघैश्च जलैः सञ्चितं जलं शून्यं
जलमेव केवलं यथार्त्तपकं पञ्चासत्शीतलोक्तम्
दद्यात् । तथा च वृद्धसेनः ।
यदस्य शून्यशीतासु यदुद्गादिप्रयुज्यते ।
कार्पमात्रं ततो द्रव्यं ग्राहयेत् प्राप्तिर्कस्मिन् ॥
अस्यायमर्थः । यत् हेतोः । अथु जलेषु
शून्यशीतासु शून्यासु केवलास्त्रेव यथार्त्तपकासु
शीतासु शीतलोक्ततासु । यदुद्गादि द्रव्यं प्रयु-
ज्यते । आममेव संजुज्ज्वले स्यात् । तत्र
प्रवेष्टव्यात् कर्पमात्रं द्रव्यं सद्युदितं यदुद्गादि

ज्वरः

प्रास्थिकेऽस्मिन् प्रथमात्रे कथितशरीरे जले
क्षेत्रं ग्राहयेत् । अतएव बहुज्वरमभिधाय बहुज्व-
रानीयमिति बहुज्वरादिभिरुक्तम् । अस्मिन्
पक्षे चन्दनं चेतं ग्राह्यं न तु रक्तम् । तत्-
कषायलेपयोरेव प्रयोक्तुमर्हम् । यत् आह ।
कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति ।
बहुज्वरानीयमिदम् ॥ * ॥ बहुज्वरः पाने तु
विधातवे प्रक्रिया भिन्ना तामाह बहुज्वरः ।
कर्मात्रमिह द्रव्यं ग्राहयेत् प्रास्थिकेऽस्मिन् ।
अर्द्धशतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसम्बन्धौ ॥
आदिशब्देन यययवागविलेपिभक्तानि गृह्यन्ते ॥ *
पानप्रक्रियां शार्ङ्गधरोऽप्येतामेवाह ।
क्षुण्णं द्रव्यं पक्वं साध्यं चतुःषष्टिपलं जले ।
अर्द्धशतं तु तदेयं पाने पेयादिसम्बन्धौ ॥
पानप्रयोगश्च बहुज्वरमुक्तवान् । अस्मिन् पक्षे
चन्दनं रक्तं ग्राह्यम् । कषायलेपयोः प्रायो
युज्यते रक्तचन्दनमिति वचनात् ॥ * ॥
अथ रक्तचन्दनस्य गुणाः ।
तत् रक्तं हिमं स्वादु ऋद्धिदण्डासपित्तजित् ।
तित्तं नेत्रहितं त्र्यं ज्वरव्रणविषाणहम् ॥
बहुज्वरादि प्रयुज्यते इत्यादि शब्देन वक्ष्यमाणा
योगा उच्यन्ते । तं यथा,—
श्रीपणीचन्दनोऽशोरपरुषकमधुकञ्जम् ।
पानं पित्तज्वरं हन्याच्छारिवाद्यं मणिकरम् ॥
अत्र श्रीपणीपरुषकयोः फले ग्राह्ये । मधुकस्य
तु पुष्पम् । अन्यच्च ।
हृन्नात् सयष्टीमधुकं तथेपोतपलप्रत्येकम् ।
पानं शतं हिमं किंवा सोतपलं शर्करायुतम् ॥
हृन्नात् पित्तज्वरमिति शेषः । उत्पलमत्र-
कमलमिवादि ।
दिवास्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः ।
ग्रीष्मवर्जेषु कालेषु दिवास्वापो निषिद्धः ॥
उचितो हि दिवास्वापो नित्यं तेषां शरीरेणाम् ।
वातादयः प्रकुप्यन्ति येषामस्वपतो दिवा ॥ * ॥
येषां दिवास्वप्न उचितस्तानाह ।
आयामप्रमदाध्वाह्ननरतान् क्लान्तान्ती-
सारिणः
शूलश्वासवस्तृषापारिगतान् हिक्कामरुत्पोडि-
तान् ।
जीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धा-
न्सार्जिणीनां
रात्रौ जागरितान् नरान् निरश्नान् कामं
दिवा स्वापयेत् ॥ * ॥
अथ वातिकादिस्वराणां पाकावधिमाह ।
वातिकः सप्तरात्रं तु दशरात्रेण पित्तकः ।
श्लेष्मिको द्वादशाह्नेन ज्वरः पाकमुपैति हि ॥ *
रसस्यामलैर्विधिमतिरुक्त्यापि ज्वरस्तिष्ठति ।
यत् आह सुश्रुतः ।
बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात् परं ज्वरे ।
लङ्घनाख्यवागभियंदा दोषो न पच्यते ॥
तदा तं सुखैरस्यलङ्घारोचकनाशनैः ।
कषायेः पाचने हृदये ज्वरः समुपाचरेत् ॥ * ॥

पृष्ठ

ज्वरः

ज्वरस्य तावत्तममध्यावस्थता जीर्णतावधिः ।
आसप्तरात्रात्ततः ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
द्वादशाहमभियाप्य मध्यं जीर्णं ततः परम् ॥
आसप्तरात्रादिति । अत्राह मन्दादायाम् ।
रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः । तेन सप्तरा-
त्रदिवसाद्व्याकं ज्वरस्ततः इत्यर्थः । तथा चोक्तं
तन्नाम्नरे ।
ज्वरे यतीते बहुहे जीर्णं इत्युच्यते बुधैरिति ।
दशरात्रात् परं जीर्णमाहुरन्ये मनीषिणः ।
अतएव जानूक्यः । जीर्णस्योदशदिवस इति ॥
अथ ज्वरे भेषजप्रयोगसमयः ।
वातिके सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पित्तिके ।
श्लेष्मिके द्वादशाह्नेन ज्वरे युक्तीत भेषजम् ॥
सप्तरात्रे इत्यत्र रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः ।
अतएवोक्तम् ।
पायशेदात्तरं साममौषधं सप्ते दिने ।
शमनेनाथ वा दृष्टा निरामं तमुपाचरेदिति ॥
शार्ङ्गधरेणापुक्तम् ।
गुडं नीपिप्लीमूलनागरेः पाचनं शतम् ।
वातज्वरे तथा पयं कालिङ्गं सप्तेऽहनीति ॥
हारीतेनापुक्तम् ।
एतां क्रियां प्रयुक्तीत यद्वाचं सप्तेऽहनि ।
पिबेत् कषायसंयोगात् पेयां ज्वरविनाशिनीम् ॥
एतां क्रियां लङ्घनादिरूपाम् । कषायसंयोगात्
कषायेण साधितां पेयामित्यर्थः ॥ खरनादेना-
पुक्तम् ।
इति यद्वात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरज्वरो विधिः ।
ततः परं पाचनीयं शमनीयं ज्वरे हितम् ॥
ततः परं सप्तेऽहनीत्यर्थः ॥ वाग्भटस्य ।
सप्ताहादोषयं केचिदाहुरन्ये दशाह्नतः ।
लघुभेषजं भोजितं केचिद्देयमामोलेन न तु ॥
सप्ताहात् सप्ताहमारभ्यार्थः । अत्र लघु-
लोपि कर्मणि पच्यते । अतएव सुश्रुतः ।
दशरात्रात् परं सर्वदातयमिति निश्चितम् ।
अतएव दशरात्रेण द्वादशाह्नेनेति लङ्घनवता
यतीतेत्यर्थः ॥ अत्र चरकस्त्वैवाह ।
ज्वरितं बहुहेतीति लघुभेषजं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम् ॥
अस्यायमर्थः । ज्वरितं बहुहे लङ्घनेन यतीते
सप्तेऽहनि भोजितलघुभेषजं अष्टमे दिने कषायं
पाययेदित्यर्थः ॥ तथा च सुश्रुतः ।
सप्तरात्रात् परं केचित्स्मृत्यन्ते देयमौषधम् ॥
सप्तरात्रात् परं अष्टमेऽहनीत्यर्थः । केचि-
त्सरकादयः । चक्रदत्तोऽपि ।
सप्तरात्रेण पच्यन्ते सप्तरात्रात्तु गता मलाः ।
निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमे दिने ॥
गवं सति कषायदाने सप्ताहमथोद्विषयो-
न्विकल्पः ॥ * ॥ तत्रापि वयोवृद्धादिदोषदेश-
कालोचितं कृत्वा भेषजमस्य दोषपाकं दृष्ट्वा
इत्यादित्याह सुश्रुतः ।
“पित्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालमसुत्यते ।
अपिरज्वरितस्यापि भेषज्यं दोषपाकतः” इति ।

ज्वरः

अस्यायमर्थः । अल्पकालमसुत्यते पित्तिके ज्वरे
दोषपाकं दृष्ट्वा भेषज्यं देयम् । न तु तत्र दश-
रात्रापेक्षा । तथा अपिरज्वरितस्यापि पित्तिके-
तरनवज्वरयुक्तस्यापि दोषपाकं दृष्ट्वा भेषज्यं
देयमित्यर्थः ॥ * ॥ दोषपाकलक्षणमाह सुश्रुतः ।
नृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।
पक्वं दोषं विजानीयाज्वरे देयं तदौषधमिति ॥
ज्वरे नृदौ स्वल्पीभूते । मलेषु वातपित्तकफ-
सूत्रपुरीषेषु । प्रचलेषु स्वमार्गसञ्चारिषु । पक्वं
निरामम् । दोषप्रकृतिवैकल्यादेर्केषां पक्वलक्ष-
णम् । दोषाणां दृष्टवातपित्तकफाणां प्रकृतिः
ज्वरस्य तदुपद्रवाणां चोत्पादनम् । तस्या
वैकल्यं वैपरीत्यं तस्मात् दोषपाकज्ञानं एकैषां
मते ।
क्षुत्क्षामता लघुत्वश्च गात्राणां ज्वरमार्हवम् ।
दोषप्रकृतिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥
दोषप्रकृतिः दोषाणां स्वमार्गसञ्चारः । माधव-
निदाने उत्साहस्थाने अष्टाह इति पाठः ॥ * ॥
त्रेयः पञ्चविधः कालो भेषज्यग्रहणे वृणाम् ।
अत्राहुर्के प्रभातं स्यात् कषायेषु विशेषतः ॥
सुखभेषजसम्बन्धो निषिद्धस्ततश्च ज्वरे ।
तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भेषजम् ॥
सुखभेषजं कायः तस्य सम्बन्धः पानम् ।
यत् आह ।
न कषायं प्रशंसन्ति नराणां तरुणैर्ज्वरे ।
कषायेणाकुलीभूता दोषा क्षेतुं सुदक्षराः ॥
आकुलीभूताः प्रवृद्धाः स्वमार्गं परित्यज्य
यतस्ततो गताः । अत्र कषायशब्देन कायो
गृह्यते ॥ * ॥ उक्ताश्च कायस्य पर्यायाः ।
शतं कायः कषायश्च निर्दोषः स निगद्यते ।
तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भेषजमिति ॥
तत्र तरुण ज्वरे भेषजं सुखभेषजं कायरूपम् ।
तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषम् । यत् आह ।
न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिद्धत इति ।
कल्पनं तोयपेयायवावादिकम् ॥ * ॥ ननु ।
खरसस्य तथा कल्कः कायश्च हिमफाण्डकौ ।
त्रेयाः कषायाः पचन्ते लघवः स्युर्ग्रथोत्तरम् ॥
इति वचनात् खरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते ।
तन्न ।
यः कषायः कषायः स्यात् स वर्जस्ततश्च ज्वरे ।
इति ।
यः कषायः कषायः स्यात् चतुर्थभागावशेष-
करणेन अष्टमभागावशेषकरणेन वा कषाय-
वर्णः कषायरसश्च स्यात् । स कः कायः । स
तरुणज्वर निषिद्धः ॥ * ॥ कायवाचकस्य कषा-
यस्य लक्षणमाह ।
पादश्लेष्मः कषायः स्यादयः षोडशगुणाम्भसा ।
कथितोऽतः बहुज्वरादि न निषिद्धो नवज्वरे ॥
अस्यायमर्थः । यः कायग्रहणात् षोडशगुणना-
म्भसा कथितः पक्वः अथ च पादश्लेष्मः चतुर्थ-
भागावशेषः स कषायः स्यात् । अतः बहु-
ज्वरादिस्वरूपज्वरे न निषिद्धः । अपाकादह-

ज्वरः

पाकाक्षौत्सल्यभावेन कषायत्वाभावात् ॥३॥
तद्वज्ज्वरे कषायस्य दोषमाह ।
“दोषा दृढाः कषायेण स्तम्भितास्तरुणे ज्वरे ।
स्तम्भान्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ॥
कषायेण स्तम्भिताः प्रवृत्तये निवारिताः ।
यत् आह कषायरसगुणान् ।
कषायः स्तम्भनः शीतो रूचः पित्तकफापहः ।

इत्यादि ।

स्तम्भान्ते आभानं कुर्वन्ति । न विपच्यन्ते
सुखेन न विपच्यन्ते दुःखं दत्त्वा विलम्बेन विप-
च्यन्ते इति यावत् ॥ अन्यच्च ।
“न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायेः स्तम्भिता मलाः ।
तिथिस्त्रिमासार्गा वाते घोरं कुर्युर्नवज्वरम् ॥३॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ।
ज्वरोगं आसमानाहमोक्षं कुरुते भ्रष्टम् ॥”
अस्यायमर्थः । कफादिदोषोपस्थितौ स्वयमेव
चेद्ववति वमनं न तद्दोषाय । अनुपस्थित-
दोषाणाम् तरुणे ज्वरे वमनं यत्प्रकृतं ज्वरो-
गादीन् करोतीत्यर्थः । एतेन वचनेन तरुणे
ज्वरे यत्राह वमनं निषिद्धम् ॥ ३ ॥

अवस्थाविशेषे तदपि कर्तव्यमित्याह ।
“सद्यो मुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ।
वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ॥”
वमनं वेति विकल्पो लङ्घनापेक्षया वमनार्हस्ये-
त्यनेन गर्भिण्यतिष्ठति तद्व्यादिनिरासः । वाग्-
भटोऽत्र दृढवाग्भटः ॥

“वमितं लङ्घयेत् प्राप्नो लङ्घितं न तु वामयेत् ।
वमनं क्लेशबाहुलाह्वयालङ्घनकर्षितम् ।
न कार्यं गुल्मिणीबालदृढदम्बलभीरुभिः ॥”

अनुपस्थिति शेषः । अनेन वचनेन गुल्मिण्या-
दीनामवस्थावनिधातुं ज्वरे सामे पाचनं निरामे
शमनं पथ्यान्नमखादिकं दद्यात् ॥ ३ ॥

पाचनशमनयोर्लक्षणमाह ।

“यत् पच्यमानमाहारं पचेदामरमस्य यत् ।
यदपकान् पचेदोषास्तद्वि पाचनमुच्यते ॥
न शोधयति यदोषान् समाम्रोदीरयत्यपि ।
समीकरोति संदृढास्तन संशमनमुच्यते ॥”

न शोधयति नोद्गोषोमार्गाभ्यां पातयति ।
नोदीरयति न वर्धयति ॥ ३ ॥ तयोः संप्रदानं
कालञ्चाह ।

“पायधेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने ।
शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेत् ॥
तस्मादादौ प्रदेयन् पाचनं दिवमत्रयम् ।
शमनीयं प्रदेयन् पञ्चरात्रं ततः परम् ॥
शोधनं दीपनञ्चैव एकरात्रं प्रदापयेत् ॥”
इत्यत्रिसंहितातः ॥ अन्यच्च ।

“लघुश्चेत्वात्पदोषश्च शमनीयेतपाचरेत् ॥”
ननु ।

“लाजापसंको ज्वलासो हृद्याशुद्धारोचको ।
तन्नालस्याविपाकास्यवेरस्यं गुरुगात्रता ॥
सुप्तास्यो बहुभ्रष्टत्वं सत्वता वलवान् ज्वरः ।
आमज्वरस्य किङ्गाणि न दद्यात्तत्र भिषजम् ॥

ज्वरः

ज्वरः

भेषजं क्षामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् ॥”
भूयो बाहुल्येन । अन्यच्च ।
“पायधेदोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।
स सुप्तं क्षणसंपन्नं करायणे परान्धशेत् ॥”
इति वचनादामज्वरे भेषजनविधातुं कथं सामे
ज्वरे पाचनं देयम् । उच्यते निरुपद्रवे सामे
ज्वरे पाचनं देयम् । सोपद्रवे तु सामे भेषजं
निषिद्धम् । तथा च वाग्भटः ।

“समाह्वान् परतोऽदृष्टे सामे स्यान् पाचनं ज्वरे ।
निरामे शमनं सत्त्वं सामे शोधयमाचरेत् ॥”

अदृष्टे निरुपद्रवे । सत्त्वं सोपद्रवे ॥ ३ ॥ अथ
सामान्यज्वरे पाचनं कषायमाह सुश्रुतः ।

“नागरं देवकाष्ठञ्च ध्यामकं दृढतीक्ष्णम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरितेभ्यो ज्वरापहम् ॥

ध्यामकं रौक्षिणम् । तदलाभादशोऽरं दद्यात् ।
दृढतीक्ष्णं दृढतुफला सृष्ट्यफला दृढती । क्षुद्रा
दृढती चेति । कण्टकारीद्वयं वा दद्यात् ॥

कण्टकारीद्वयं शुष्का ध्यामकं सुरदारु चेति
शार्ङ्गधरेण उक्तवान् । नागरादिकाथः सर्प-
ज्वरे ॥ ३ ॥ अथ सामान्यतः संशमनीयान्याह
सुश्रुतः ।

“अथ संशमनीयानि कषायाणि निबोध मे ।
सर्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥

दृष्टीरविलम्बवर्षाभूयः सोदकमेव च ।
पचेत् क्षीरावशेषं तत् पेयं सर्वज्वरापहम् ॥

दृष्टीरः श्वेतपुनर्नवा । वर्षाभू रक्तपुनर्नवा ।
तथाच मदनपालः ।

“पुनर्नवः श्वेतमूलो दृष्टीरो दीर्घपत्रकः ।
पुनर्नवा परा रक्ता वर्षाभू रक्तपुष्पकः ॥”

पाकप्रकारमाह ।
“क्षीरमष्टगुणं दद्यात् क्षीराक्षीरं क्षतर्गम् ।
क्षीरावशेषं पातयेत् क्षीरपाके त्रयं विधेः ॥”

दद्यात् पलपरिमितान् ॥ अन्यच्च ।
“दृष्टकाष्ठगुणं क्षीरं शिशुपासागमेव च ।
तत् क्षीरावशेषं कथितं पेयं सर्वज्वरापहम् ॥

गुडक्षुधाध्याकारिणं पञ्चकं रक्तचन्दनम् ।
गर्षा क्वाथः सुपिण्डः सर्वज्वरहरः स्मृतः ॥

दीपनो दाहहृत्क्षामलणाच्छर्द्धीरक्षीरं ॥”
गुड्यादिकाथः ॥ ३ ॥ संशोधनं तरुणज्वरिणो
निषिद्धं तदाह सुश्रुतः ।

“दृष्टिं सृक्ती मन्दमोहं श्रमदृष्टिप्रमज्वरान् ।
संशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तरुणज्वरी ॥”

संशोधनस्य लक्षणमाह ।
“स्थानादृष्टिर्नयेदृष्टमथो वा दोषमस्ययम् ।
संशोधनं तदेव स्यादेवदालीफलं यथा ॥”

निषिद्धमपि संशोधनमवस्थाविशेषे दयं यत्
आह ।

“रोगे शोधनमाथे तु यं विदाहोपदृश्यम् ।
तं समीक्ष्य भिषक् कृत्वाहोपप्रस्थावर्नं नृदु ॥”

शोधनमाध्यान् रोगानाह ।
“सद्योज्वरे विमोक्षोर्गं मन्दायावत्तथैव ।
स्तन्यरोगे च क्षुद्रोगे कांसि न्यासि च वामयेत् ॥

ज्वरः

जीर्णज्वरगरुडिगुल्मीघोररुचि च ।
शूले शोथे भ्रूजघाते क्षमिरीगे विरेचयेत् ॥”

दोषदम्बलं दोषैरुपचितं दुर्बलं न तु उप-
वासादिलक्षणम् । अतएव समीक्ष्यति । अन्यच्च ॥

“चले दोषे दृष्टौ कोष्ठे नेचेताच बलं दृष्ट्वा ।
अशपत दुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥”

कुतो बलं नापेक्षणीयमित्याशङ्क्यामाह ।
तदा तस्यामवस्थायां शोधनं दुर्बलस्यापि दोष-
दुर्बलस्यापि अशपत भवेत् । दृष्ट्वादिवाधि-
कत्वं न भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ बलवतः पुरुषस्य
पक्षस्य दोषस्य स्वस्थानस्थितस्य शोधनाविधाने
दोषमाह सुश्रुतः ।

“पक्षोऽप्यनिर्जितो दोषो देहे तिष्ठन्नाहात्ययम् ।
विषमं वा ज्वरं कृष्णाललापादभैव च ॥”

पक्षः लङ्घननित्याम्पानपथादिभिः । अग्नि-
र्जितः अग्निमार्गिणानुत्पद्यः । मृदात्वं विषम-
ज्वरं चातुर्थकम् । तस्यैव मृदात्वंवादिति
गदाधरः ॥ गभीरमिति कार्तिकः ॥ मृदा-
त्वं मृदाकथं वा । बलव्यापादं वक्ष्येयम् ॥ ३ ॥
संशोधनमाह ।

“आरवधप्रत्यक्षमुत्ततिक्ता-
हरीतकीभिः कथितः कषायः ।

सामे मशूले कफवातपित्त-
ज्वरे हितो रेचनपाचनञ्च ॥”

आरवध धनवहेरा ॥ अन्यच्च ।
“पथ्यारवधतिक्तात्रिदामलकोऽयं तोयम् ।
पाचनसारकसक्तं सुनिभिर्जीर्णज्वरे सामे ॥”

इति आरोग्यपथकज्ञयम् ॥ ३ ॥
“अनन्ता बालकं सुप्तं नागरं कटुरोहिणीम् ।
पिष्टा मृगाम्बुना कल्कं पायधेदन्मस्मिन् ॥

कल्कः स्वल्पेन कालेन दद्यात् सर्वज्वरानयम् ।
विदेधान् कौष्ठमंशुर्दोषयेण क्षुताशनम् ॥”

अनन्ता मारिवा । इति मारिवादिकल्कः ॥ ३ ॥
संशोधनं संशमनञ्च येषां निषिद्धं तानाह ।
“पोताम्बुलक्ष्णन्तो गो जीर्णा भुक्ताः पिपासिताः ।
न पिवेदोषधं यत् संशोधनमथैव गतम् ॥”

पोताम्बुः पोतनित्याम्बुः । भुक्तः भुक्तवानित्यर्थः ।
अनाश्रवमितादित्यात् कर्करिक्तप्रलयः । इतरत्
संशमनम् ॥ ३ ॥

“त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुतं शटी ।
त्रिकटु गन्धिकं सृङ्गा गुडक्षुधा घन्यासकः ॥

कटुका पपटी सुप्तं आयमाणा च बालकम् ।
निम्बं पुष्करमूलञ्च मशूयथै च वनमकः ॥

यवानोन्मथयो भागी शिखरीजं सुरादृणा ॥
वचा लवङ्गं पञ्चकोशीरचन्दनानिविषा वला ॥

शालीपर्णी पृथिपणी विङ्गुल्लः तगरं तथा ।
नित्रकं देवकाष्ठञ्च चयं पञ्चथैलोजम् ॥

जीवकम्भकौ चैव लवङ्गं वंशलोचनम् ।
पृच्छरीकश्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम् ॥

तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
अर्द्धांशं सर्वज्वरस्य किङ्गातं प्रणिपेत् सुधीः ॥

एतत् सुदर्शनं नाम पूर्वं दोषत्रयापहम् ।

ज्वरः

ज्वराच्च निखिलान् हृत्प्रासाच्च कार्या विचारणा ।
 पृथग्दृष्टागन्तुनाच्च धातुस्थान् विधर्मास्तथा ।
 सन्निपातोद्गर्षाच्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥
 शीतादीनपि दाहादीन् मीहं तन्त्राभ्रमं लघाम् ।
 कासं श्वासश्च पाण्डुश्च हृद्रोगं कामलामपि ॥
 श्लेष्मकट्टीजानुपाश्वर्यलश्च नाशयेत् ।
 शीताम्बुजा पिबेदंतत् सर्वज्वरनिवृत्तये ॥
 सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।
 तदज्वरराणां सर्वेषां चर्णमेतत् प्रयाशनम् ॥”
 पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात् । भार्गवाभावे
 कण्टकारीमूलम् । सौराष्ट्राभावे स्फुटिकां
 दद्यात् । तगरालाभावे कुष्ठं देयम् । जीवकर्षभ-
 कयोरलाभावे विदारीकन्दस्य भागद्वयं दद्यात् ।
 पुष्करीकं श्वेतकमलम् । काकोन्याभावे अश्व-
 मन्थाभ्रं दद्यात् । तालीशपत्रकाभावे स्वर्ण-
 ताली प्रदीयेत् । इति । अथवा कण्टकारीजटा
 देया । इति सुदर्शनचर्णम् ॥ * ।
 “शटी निशाङ्ग्यं शुष्ठीं दारु पुष्करमूलकम् ।
 शला गुडूची कटुका पर्पटश्च सवासकः ॥
 भार्गो किराततिलश्च दशमूलं तथैव च ।
 क्षाद्यमेघां पिबेत् क्षणसिन्धुचूर्णं नरः ॥
 ज्वरान् सर्वान् इतं हन्ति नात्र कार्या
 विचारणा ॥”

अनुभूतमद्युतममेतत् ॥ *
 “हरीतकीचिष्टदृष्टद्वारकाणां पृथग्भवेत् ।
 पलद्वयं कणा शुष्ठी गुडूची गोक्षुरो वरी ॥
 सहदेवी विडङ्गश्च प्रत्येकं पलसंमितम् ।
 मधुना वटिकां कृत्वा खादेत् ज्वरमपोहति ॥
 कासं श्वासं मलसंमं वह्निमान्त्रं नियच्छति ॥
 लाक्षा दशाक्षा अरुणा घङ्गा
 सचन्दनं लोहितचन्दनश्च ।
 त्वक्पत्रकं वारि सुरा समुक्षा
 प्रत्येकमेतानि पलोन्मितानि ॥
 किराततिलस्तृप्तासतिल-
 ताकृष्णपर्पटकण्टकायः ।
 विडङ्गविश्वामलकानि वासा-
 रसानिशावरुणसिन्धुवाराः ॥
 शतानि दद्यान् पृथक् पलाह-
 मानानि सर्वाणि च भोगजानि ।
 कल्कानमीषां विदधीत गन्ध-
 दग्धेन वै साह्वतुलामितेन ॥
 तैलं तिलानाम् तृणानुमानं
 तेनैव कल्कनं शनैः पचैत् ॥
 हृत्प्राश्च ज्वरान् तैलमिदं समस्तान्
 कुर्याद्वर्णं वीर्यमतीवपुष्टिम् ॥
 विमर्दनादाशु परिभ्रमं श्रमं
 श्रमं नयेत् संजनयेत् द्युतिं तनोः ।
 तथा अथामस्थिसमुद्भवामपि
 प्रहृत्य निद्रां समुपार्जयेत् सुखम् ॥”
 अरुणा मझिष्ठा । वारि वाला । रसा राज्ञा ।
 इति लाक्षादितैलम् ॥ * ।
 “वाचा रसयमं तैलं तैलाक्षस्तु चतुर्गुणम् ।

ज्वरः

अश्वगन्धानिशादायकौलीकुडाम्बुचन्दनैः ॥
 समुन्धारोहिणीराक्षाशताङ्गामधुकेः समैः ।
 सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यङ्गनादिना ॥
 सर्वज्वरज्वयोन्मादश्चापसारवातशुत् ।
 यत्तराशमभूतं गर्भिणीनाश्च शस्यते ॥”
 मस्तु दधिजलम् । कौली रेणुका । चन्दन-
 मत्र श्वेतमेव न तु रक्तम् । रोहिणी कटुका ।
 इति च लाक्षादितैलम् ॥ * ॥
 “लाक्षा हरिद्रा मझिष्ठा फेनिलं मधुकं बला ।
 लामञ्जकं चन्दनश्च चम्पकं नीलसुतपलम् ॥
 प्रत्येकमेघां यामुथीः पक्का तोये चतुर्गुणे ।
 चतुर्भागावशेषे तु गर्भं चैतत् समापयत् ॥
 रेणुका पद्मकश्चैव वाणिगन्धा तथैव च ।
 वेतसं चोरकं कुष्ठं देवदारु नखं त्वक्चम् ॥
 श्रतपण्या पुण्डरीकं मौसी मधुकमेव च ।
 रभिरन्तमिहैः कल्कैः कषायैर्गोव पेषितैः ॥
 मस्तुशुक्तरानालानामाट्टकाट्टकमावपत् ।
 चौराट्टकसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 अभ्यङ्गात्तैलमेतद्वि शीघ्रं दाहमपोहति ।
 यपोहति तथा वानं पित्रं श्लेष्मभवं ज्वरम् ॥
 सप्रलापं मण्डणश्च तालुशोषभ्रमान्तितम् ।
 गृहीपष्टया ये वाला रक्षःसंक्षिप्ताश्च ये ॥
 तेषां कटुं प्रशमयेत्तैलं लाक्षादिकं महत् ॥”
 फेनिलं वदरम् । लामञ्जकसुशीरवत् पीतच्छवि-
 लणविशेषः ।
 लामञ्जकं यदा न स्यादुशीरं दीयते तदा ।
 चम्पकमित्यस्य स्थाने कृत्रापि गेरिकं इति पाठः ।
 नीलोत्पलस्यालाभे तु कुसुमं देयमिष्यते ।
 समापयत् प्रक्षिपेदित्यर्थः । चोरकं गन्धि-
 पर्णस्य भेदः भगिउर इति नेपालदेशे भवति ।
 तदलाभे गन्धिपर्णं देयम् । पुण्डरीकं श्वेतकम-
 लम् । मस्तु दधिजलम् । शुक्तं सन्धानभेदः ।
 आरनालमपि सन्धानभेदः । इति महालाक्षादि-
 तैलम् ॥ * ॥ अथ नवज्वरे रसाः ।

“सुतो गन्धकङ्कणः श्लोणश्च
 सर्वैस्तुला शर्करा मत्स्यपिप्पेः ।
 भूयो भूयो मर्दयेत्तं चिरात्रं
 वक्त्रो देयः शङ्खवेरदवेण ॥
 तापे शीतं वीजनेस्तक्रभक्तं
 शृङ्गाकाटं पथ्यमेतत् प्रदिष्टम् ।
 अद्वौ चोयं हन्ति सदो ज्वरन्तु
 पिताधिक्यं सङ्घिं तोयश्च दद्यात् ॥”
 अस्य प्रक्रिया । पाराशुद्ध भाग १ गन्धकशुद्ध
 भाग १ सोडागाभ्यष्ट भाग १ मरिच भाग १
 शर्करा भाग ४ रोहिमन्त्यकपित्त भाग ३ ।
 अमं प्रतिदिनं सर्वं दिनत्रयं मर्दयेत् । रस-
 मिमं रक्तिचयमितमार्द्रकरसेन दद्यात् । ओदनं
 तक्रं शृङ्गाकफलं भोक्तुं दद्यात् । अजनादोः
 शीतलसुपचारं कुर्यात् । उदकमञ्जरीरसो नव-
 ज्वरेषु ॥ * ॥ रसरत्नप्रदीपे ।
 “अद्यात् समं सूतसमुदकेन
 द्विजूलगन्धं परिच्छद्य यामम् ।

ज्वरः

नवज्वरे वल्लयुगं त्रिघ्न-
 मार्द्राभिसाधं ज्वरधूमकेतुः ॥”

प्रक्रिया । पाराशुद्धगन्धकशुद्धद्विजूलशुद्धसमुद-
 केनसभागं सर्वं याममेकमार्द्रकरसेन संमर्दय
 रक्तिकाष्टकमितमार्द्रकरसेन दिनत्रयं नवज्वरी
 भवेत् । दिनत्रयात्नवज्वरो नश्येत् । इति
 ज्वरधूमकेतुः ॥ * ॥ रसन्त्रिचिन्तामणौ ।
 “शुद्धः सूतो विघ्नो गन्धः प्रत्येकं प्राणसंमितः ।
 धूर्णवीजं त्रिघ्नाय स्यात् सर्वेभ्यो द्विगुणा
 भवेत् ॥
 हेमाङ्गा कारयेदेषां चूर्णं सूक्ष्मं प्रयत्नतः ।
 जम्बीरजीरकेर्द्वयचूर्णं गुग्गाद्वयोन्मितम् ॥
 आर्द्रकस्य रसेनापि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम् ।
 ऐकाङ्गिकं द्वाङ्गिकश्च त्र्याङ्गिकश्च चतुर्थकम् ॥
 विघ्नमश्च ज्वरं हन्त्याम्रं जीर्णं च सर्वथा ।
 महाज्वराकुशो नान्ना रसोऽयं सर्वसंमतः ॥”
 प्रक्रिया । शुद्धपाराशुद्धगन्धकशुद्धविघ्नप्रत्येकं
 टङ्क १ धत्तूरबीजटङ्क ३ चोकरटङ्क १२ सर्वेषां
 चूर्णमिति सूक्ष्मं कर्तव्यम् । इति महाज्वरा-
 कुशः ॥ * ॥ सर्वज्वरेषु प्राङ्गधरे ।
 “एको भागो रसात् शुद्धाच्छेलेयः पिप्पली शिषा ।
 आकारकरभो गन्धः कटुतेलेन शोधितः ॥
 फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागांमिता अमी ।
 एकत्र मर्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः ॥
 माषोन्मितां वटीं कृत्वा दद्यात् सटो ज्वरे बुधः ।
 क्षिप्रारसानुपानेन ज्वरघ्नी वटिका मता ॥”
 शैलेयः कडु इति लोके । शिवाज हरीतकी ।
 आकारकरभः अकरकरहा इति लोके । चतु-
 र्भागांमिता अमी शैलेयादयः षट् ससुहिता
 भागचतुष्टयमिताः । इति ज्वरघ्नीवटिका ॥ * ॥
 प्राङ्गधरे ।
 “रसं गन्धश्च दरुं जैपालं क्रमवर्द्धितम् ।
 दन्तीरसेन संपिष्य वटी गुग्गामिता कृता ॥
 प्रभाते सितया साह्वमसिता शीतवारिणा ।
 एकेन दिवसेनैवा नवज्वरहरि भवेत् ॥”
 इति च ज्वरघ्नीवटिका ॥ * ॥ रसरत्नप्रदीपे ।
 “रसो गन्धो विघ्नं शुष्ठी पिप्पली मरिचानि च ।
 पण्या विभोतकं धात्री दन्तीबीजश्च शोधितम् ॥
 चूर्णमेघां समाश्रानां द्रोणपृष्ठीरसेः पुटेत् ।
 वटीं माषनिभां कुर्यात् भवेत्तत्तने ज्वरे ॥”
 इति नवज्वरीहरिवटी । इति नवज्वरे रसाः ॥ * ॥
 अथ सामान्यज्वरे रसाः ।
 “शुद्धं सूतं विघ्नं गन्धं धूर्णवीजं त्रिभिः समम् ।
 चतुर्णां द्विगुणं योघं चूर्णं गुग्गाद्वयोन्मितम् ॥
 आर्द्रकस्य रसेः किंवा जम्बीरस्य रसैर्युतम् ।
 महाज्वराकुशो नान्ना सर्वज्वरविनाशनः ॥
 ऐकाङ्गिकं द्वाङ्गिकश्च त्र्याङ्गिकश्च चतुर्थकम् ।
 विघ्नं वा त्रिदोषं वा ज्वरं हन्ति न संशयः ॥”
 प्रक्रिया । शुद्धपाराशुद्ध १ शुद्धविघ्नटङ्क १ शुद्ध-
 गन्धकटङ्क १ धत्तूरबीजटङ्क ३ श्लोडिटङ्क ४
 पीपरीटङ्क ४ मरिचटङ्क ४ सर्वेषां चूर्णमिति
 सूक्ष्मं कर्तव्यम् । इति महाज्वराकुशः ॥ * ॥

ज्वरः

सर्वज्वरेषु सर्वरसपथेषु ।

“सूतं गन्धं विषमेषु टङ्गुणश्च मन्त्राणि ।
एतानि टङ्गुमात्राणि मरिचं लघुटङ्गुम् ।
कटुत्रयं टङ्गुषट्कं खले चिप्रा विचर्ययेत् ।
रसः श्वासकुटारोऽयं श्वाससर्वज्वरापहः ॥”

इति श्वासकुटारो रसः ॥ * ॥

श्वासे सर्वज्वरे रसरत्नाकरे ।

“दातृभृषां शिखिगीवां रसकश्च पृथक् पृथक् ।
टङ्गुत्रयानुमानेन एहीत्वा कनकदन्तेः ॥
मर्दयेत्तदिनं कार्या वटी चणुकमात्रया ।
मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलेः ॥
खादेद्द्वितीहयं पथ्यं दुग्धभक्तं सशर्करम् ।
तस्मिन् विषमं जीर्णं हन्यात् सर्वज्वरं ध्रुवम् ॥”
दातृभृषा दातृभृषो । शिखिगीवा तुतिया ।
रसकं खपरिया । प्रलिकं टङ्गु ३ धतूरपत-
खरसेन मर्दयेत् । इति ज्वराकुशः ॥ * ॥
सर्वज्वरेषु ।

“नागरं कर्षमात्रं स्यात् कर्षमात्रश्च टङ्गुणम् ।
मरिचं सार्धकर्वं स्यात् तावद्द्वयवराटकम् ॥
विषं कर्षचतुर्धाशं सर्वमेकत्र चणयेत् ।
रसो हुताशनो नास्वा खाद्यो गुग्गुमितो ज्वरे ॥”
इति हुताशनो रसो ज्वरे ॥ * ॥

“सुहृन्नेपालटङ्गुलु कर्षोऽटङ्गुहयोन्मितम् ।
गौरिकं टङ्गुमेकश्च कन्यानीरेण मर्दयेत् ॥
कलायसदृशौ कार्या वटिका ताश्च भजयेत् ।
शीतलेन जलेनेषा वटी जीर्णज्वरापहा ॥”

इति ज्वरत्रौवटी ॥

“द्विभागतालेन हतश्च ताम्रं

रसश्च गन्धश्च समीनमायुः ।

विषं समश्च द्विगुणश्च ताम्रं

त्रिस्तोत्रात्रेण दिवाकराग्नेः ॥

विमर्दयित्वास्वरसेन चूर्णं

गुग्गुकेदत्तं सितया समेतम् ।

ज्वराकुशोऽयं रविमुन्दराख्यो

ज्वराग्निहन्ताऽष्टविधानं समस्तान् ॥”

अस्य प्रक्रिया । पाराटङ्गु १ गन्धकटङ्गु १ विष-
टङ्गु १ द्विगुणतालकहतताम्रटङ्गु २ रौहुमन्त्यक
पित्त १ सय रसक खले जवचूर्णं ह्रीद मिल्
तव नीविके पातकी स्वरसकभावना २१ घामे
मह देवइ मात्रा रत्नी रसक अनुपान खेत
शर्करा रत्नी २ खाद । इति सर्वज्वरे रवि-
मुन्दरो रसः ॥ * ॥

“सुष्ठु सूतं तथा गन्धं खले तावद्द्विमर्दयेत् ।
सूतं न दृश्यते यावत् किन्तु कण्ठलवङ्गवत् ॥
एषा कण्ठलिका ख्याता वृंहणी वीर्यवर्द्धनी ।
नानानुपानयोगेन सर्वथाघविनाशिनी ॥” * ॥

कण्ठलिकाविधानं तद्गुणश्च रसरत्नप्रदीपः ।

“जयापत्ररसेनाथ वर्धमानरसेन च ।

भृङ्गराजसेनापि काकमात्रा रसेन च ॥

रसं चंशोथ यस्मिन् तत्समं श्रीययेद्वलिम् ।

भृङ्गराजसेः पिष्टा शोषयेदकैरभिभिः ॥

सप्तधा वा त्रिधा वापि पञ्चाङ्गुलैश्च कारयेत् ।

ज्वरः

चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्दयेत् ॥

नष्टसूतं यदा चूर्णं भवेत् कण्ठलसन्निभम् ।

विषमे वरदाङ्गारे द्रवीकुर्यात् प्रयत्नतः ॥

तत्र तं महिगीविद्यास्थापिते कदलीतले ।

निःक्षिप्य तदुपयेन्यत् पत्रं दत्त्वा प्रपीडयेत् ॥

शीतलान्तात् ततः पत्रात् समुहृत्य विचर्ययेत् ।

एवं सिद्धा भवेद्द्विगुणविषातिनी रसपर्वटी ॥

ज्वरादिद्याधिभिर्यामं विषं दृष्ट्वा पुरा हरः ।

चकार लपया युक्तः सुधावदसपर्वटीम् ॥

रक्तिकामंमिता तावद्भृङ्गजीरकसंयुताम् ।

गुग्गुार्द्धभृङ्गहृङ्गाणां भजयेदसपर्वटीम् ॥

रोगानुरूपभेषज्यैरेपि तां भजयेदुत्तमः ।

पिषेतदनुपानीयं शीतलं तुलुकचयम् ॥

प्रत्यहं वर्धयेत्तस्या एकैका रक्तिका भिषक् ।

नादिकां दशगुग्गुतो भजयेत्तं कदाचन ॥

एकादशदिनारम्भात् तां तथेवापकर्षयेत् ।

एवमेताः समग्रीयास्तरो विंशतिवासरान् ॥

शिवं गुरुं तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।

अध्वया भजयेदंतां चौरमोरसरसाशनः ॥

ज्वरश्च यद्ग्रीवापि तथातीसारमेव च ।

कामलां पाण्डुरोगश्च शूलग्रीहजलोदरम् ॥

गुणमादीन् गदान् हत्वा कृष्टः पृष्टश्च वीर्यवान् ।

जीवेद्द्वर्षात् सायं वलीपलितवर्जितः ॥”

इति रसपर्वटी ॥ * ॥

अथ ज्वरिणे अन्नदानसमयः । तत्र चरकः ।

“सूतं सम्भवति पक्षे रसदोषमलेषु च ।

काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥”

अन्यथा ।

“आग्ने पाकं गते नृणां यदा भोजनलालसा ।

भवेत् काले त्यक्तान् वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥”

तत्र कालमाह । ज्वरस्य पाकावस्थादानकालः

ज्वरस्य पाककालश्च ।

“वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पित्तकः ।

श्लेष्मिको द्वादशरात्रेण ज्वरः पाकमुपैति हि ॥”

ज्वरस्य पाक उपशमः ॥ ज्वरपाकेनैव रसपाके

दोषपाकोऽपि कथितः । यतो दोषपाकं विना

ज्वरपाको न भवति रसपाकं विना दोषपाकश्च

न भवति ॥ * ॥ ननु यथा पित्तको ज्वरो दशाहो

रात्रेण पाकं याति । एकादशे दिनेऽन्नं दीयते ।

तथा श्लेष्मिको ज्वरो द्वादशरात्रेण पाकं

याति त्रयोदशरात्रेण दीयते । तथा वातिको

ज्वर सप्तरात्रेण पाकं याति । अष्टमे

दिवसेऽन्नं कथं न दीयते । कथं सप्तमं यथा

दिवसेऽन्नं दीयते । इति । उच्यते ।

“कफपित्ते द्वे घातं सहेतुं लङ्घनं बह्व ।

आमस्यार्द्धमपि वायुर्न सहेतुं क्षणम् ॥”

इति वचनादामरसपाके जाते आहारलाभं

विना वायुः क्षणमात्रमपि मोहं न शक्नोति ।

स आशुकारिण्यम् दण्डादाज्ञेयकादीन् यिका-

रान् संजनयति । अतो वातिके ज्वरे पाक-

दिनानामन्तिमे सप्तम एव दिनेऽन्नं दीयते ।

तथा च धन्वन्तरिः ।

ज्वरः

“ज्वराभिभूतः वङ्गहे चतीति

विपक्वदोषः क्षतलङ्घनादिः ।

यो भेषजं खादति वैद्यवाग्यो

निःसंशयं हन्यश्चिरात् स रोगान् ॥”

ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः । विपक्वदोषः
पक्ववातः । क्षतलङ्घनादिः आशिशब्दात् क्षत-
पक्वजलपाननिन्त्यादृष्टवासगुह्यावसनधार-
णादिः । भेषजमित्यस्याप्युपलक्षणम् । अतएव
चरकः ।

“ज्वरितं वङ्गहेतीति लघुत्वं प्रतिभोजितम् ।

पाचनं शमनीयंवा कथयं पाययेत् तमिति ॥”

ज्वरितं वातज्वरिणम् ॥ वङ्गहेतीति इत्युपलक्ष-

णम् ॥ पित्तज्वरिणं दशाहेतीति ॥ श्लेष्मज्वरिणं

द्वादशाहेतीति ॥ लघुत्वं भोजितं ज्वरितं पाचनं

शमनीयंवा कथयं पाययेत् । पुनः च एव ।

“सर्वज्वरेषु ज्वरितं दिनान्ते भोजयेत्तु ॥”

दिनान्तेऽन्नशब्दोऽत्र मध्यवाची तेषां त्रिधा

विभक्तस्य दिवसस्य मध्यभागे पित्तप्राधान्यसमये ॥

उक्तं च वाग्भटेन ।

“वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तन्ममध्याह्निगाः क्रमा-

दिति ।”

ते वातपित्तश्लेष्माणाः ॥ पित्तकालेऽपि मध्याह्ना-

दस्याक् । यत आह ।

“यामसम्यग् न भोजयं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।

यामसम्यग् रमोत्पत्तियामयुग्माहलक्ष्यः ॥” इति ॥

एतत् सुखपरमिति चेत्तत्र । यत आह ।

“श्लेष्मज्वरे प्रष्टव्योऽन्नं जलवाननलक्षदा ।

वेगापायेऽन्यथा तद्वि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥”

तदा पित्तप्राधान्यसमये । अन्यथा उक्तमम-

यादन्यदा । वेगापाये ज्वराधिभेगनाशे । तत

भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ * ॥

अत्र विषमज्वरिणं दातुं कालविशेषमाह

चरकः ।

“सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावल्लघु भोजयेत् ।

वेगापायेऽन्यथा तद्वि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥”

सर्वज्वरेषु सर्वविषमज्वरेषु । वेगापाये ज्वर-

वेगापाये भोजयत । अन्यथा ज्वरवेगापाये

विना । तत भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवती-

त्यर्थः ॥ * ॥ अथात्रगृहणाय स्थानमाह ।

“आहारनिर्हारविहारयोगाः

सदेव महिविजने विधेयाः ॥” इति ॥ * ॥

अथवलस्य ज्वरितस्य भोजनार्थपदेशनप्रकार-

माह सुश्रुतः ।

“ज्वरे प्रमेहो भवति खल्लैरपि विचरितेः ।

निषमं भोजयत्तस्मान्मोहोऽपि कारयति ॥”

निषमं यथास्थानमित्यतमेव न तु स्थानान्तरं

भोजनम् ॥ * ॥ अत्रगृहणमस्य प्रथमं ज्वरितेन

कालः कथय इत्याह ।

“यथा दोषोऽपि ते दोषेः कथयः कवकयजः ।

अरोचकास्यैरस्यमलपूतिप्रसक्तं च ॥

भृङ्गजीरकचूर्णं सन्ध्याज्वरुतेन च ।

जिह्वा दन्तान् मुखस्थानान् दृष्ट्वा कवकमाचरेत् ॥

ज्वरः

सुखे मलं विगम्यत्वं विरसत्वञ्च नश्यति ।
मनः प्रसन्नं भवति भोजनेऽतिरुचिर्भवेत् ॥
ज्वरितो हितमग्नीयादयद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले न्यभुञ्जानः क्षीयति भिद्यतेऽपि च ॥”
अयमर्थः । यद्यपि अस्य ज्वरितस्य हिते भस्ते
अरुचिर्भवेत् तथापि ज्वरितो हितमेवाग्नीया-
दिति नियमः । यत आह सश्रुतः ।
“गुरुभियन्दाकालञ्च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन ।
न तु तस्याहितं भुक्तमायुषि चामुखाय च ॥
आनङ्गस्तिमितेर्दोषैर्विषयन्तं कालमात्रः ।
तावत्कालं स लघ्वन्नमग्नीयात् सतिरुक्तवत् ॥”
आनङ्गस्तिमितेर्दोषैः अपक्वेर्दोषैर्याम इत्यर्थः ॥
ननु हिते वस्तुनि कथमरुचिः स्यादन आह ।
सातत्यात् स्वाद्भावाच्च पथ्यं देयत्वमागतमिति ।
सातत्यात् एकस्यैव भक्षस्य सर्वदोषयोगात् ।
स्वाद्भावाच्च भक्षान्तरादपि विस्वादनः । पथ्य-
मपि स्यात् तथापि तदेव पथ्यम् । कल्पना-
धिबिभ्रस्तेः प्रियत्वं गमयेत पुनरिति ॥
अथ च ज्वरितोऽन्नकालेऽग्नीयादेष्विति द्वितीयो
नियमः । कुत इति चेत् हि यतो हेतोः अभुञ्जानः
क्षीयतेऽपक्वधातुर्भवति ततो भिद्यतेऽपि च ॥*॥
ज्वरिताय हितान्यन्नादीत्याह ।
“रक्तशालादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकेः सह ।
यवाबोदनलाक्षाश्च ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥”
तत्र रक्तशालिगुणाः ।
“रक्तशालिज्वरस्तेषां बन्धो वगर्थस्त्रिदोषजित् ।
चक्षुष्या मूत्रलः स्नेहः शुक्रलस्तु ज्वरापहः ॥
विषव्रश्वासकासदाहनुद्विगृष्टिदः ।
तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो महदादयः ॥”
रक्तशालिर्दोषां मगधदेशे दाउदखानी इति प्रसिद्धः ॥
“सुदुग्धान् मसूरान् चणकान् कुलत्थान् समकुट-
कान् ।
युषार्थे युषसात्मनानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥”
तत्र सुहादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥*॥
“पटोलपत्रं वार्त्ताकुं कुलकं कार्ष्णिकम् ।
कूर्कोटकं पर्पटकं गोजिकां बालभक्षकम् ॥
पत्रं गुड्याः शाकार्थं ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥”
तत्र पटोलादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥*॥
“लावान् कपिञ्जलानिगान् हरिणान् पृषतान्
शशान् ।
कुरङ्गान् कालपुष्पांश्च तथैव मृगमात्रकान् ॥
मांसार्थं मांससात्मनानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।
सारसक्रीचप्रिणस्तथा तित्तिरकुटान् ॥
गुरुणात्माश्रमं सन्ति केचिदेवं व्यवस्थिताः ॥”
तित्तिरिच कृष्णतित्तिरः । गौरतित्तिरेः
कपिञ्जलपदेन पूर्व्यं गृह्यतेति ॥
“ज्वरितानां प्रकोपस्तु यदा याति समीरणः ।
तदेतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिताः ॥
कपिञ्जल इति ख्यातो लोकेषु गौरतित्तिरः ॥”
इति ॥*॥
“निम्बकं दाडिमं धात्रीफलमन्मं प्रकाङ्कते ।
प्रदद्यादन्नसात्मनाय काञ्जिकं वा पुरातनम् ॥”

ज्वरः

अथौषधसिद्धायाः पेयायाः गुणाश्च ।
“अन्नकाले हितान् पेया यथास्वं पाचनेः कृता ।
दीपनी पाचनी लघु ज्वरानानां ज्वरापहा ॥”
यथास्वं पाचनेः कृता यथाशौकं पाचनेः कृता ।
यथा,—
“पञ्चमूल्याः कषायस्तु पाचनं वातिके ज्वरे ।
सर्पौद्रं पित्तिके मूत्रकटुकेन्द्रयवैः कृतम् ॥
पिप्पल्यादिकषायस्तु पाचनं कफजे ज्वरे ।
लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ॥
महत्या पञ्चमूल्याय आग्नी दुस्यशर्मागोचुरेः ।
मिष्ठानि भिषगन्तानि प्रयुञ्जीत यथाक्रमम् ॥
वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे ॥”
अस्यायमर्थः । वातपित्ते लघुना पञ्चमूलेन
मिष्ठान्यन्तानि भिषक् प्रयुञ्जीत ।
“शालिपर्णां पृथ्विपर्णां कण्टकारीदृशं तथा ।
गोचुरः पञ्चमः प्रोक्तः पञ्चमूलमिदं लघु ॥
श्लेष्मपित्ते वातपित्ते पिप्पल्या सह धान्यया ॥”
कफवाते महत्या पञ्चमूल्या ।
“शौफलः सखतोभद्रा पाटला गणिकारिका ।
श्रीना ॥ पञ्चमः प्रोक्तः पञ्चमूलमिदं महत् ॥
त्रिदोषजे ज्वरे देया आग्नी दुस्यशर्मागोचुरेः ।
आग्नी कण्टकारिका । दुस्यशर्मा यवासः ।
पेयाया रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वप्रिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां मिष्टां ज्वरहरीं पिबेत् ॥
विषहृवचैः सयवां पिप्पल्यामलकैः श्रुताम् ।
सर्पिण्डानां पिबेत् पेयां ज्वरीं दोषानुलोमनीम् ॥
कासीन्वासी च हिक्री च पञ्चमूलीश्रुतां पिबेत् ॥”
यवोऽन्नान्नम् । अत्र पञ्चमूलीं गृह्यते लघु च
हृता । तथा श्रुतां पेयां पिबेदित्यर्थः ।
“पेया भेषजसंयोगात्तुल्यत्वाच्चामिदीपिका ।
वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमिका ॥
स्वेदनाय च सोष्णत्वाद्भवत्वात् लट्प्रमाय च ।
आहारभावात् प्राणाय सरत्वात्लाघवाय च ॥
ज्वरघ्नीहेतुसात्मत्वाच्चस्मात्तां पूर्व्यमाचरेत् ॥”
हेतुसात्मत्वात् हेतवो वातपित्तकफास्तेषां
सात्मत्वात् ॥
“यवकोलकुलत्थानां सङ्गमूलकशुण्ठयोः ।
एकैकं मुष्टिमादाय पनेदष्टगुणं जले ॥
पञ्चमुष्टिक इत्येव वातपित्तकफापहः ।
शूलं प्रशस्यते गुल्मे कासे श्वासं च ये ज्वरे ॥”
पञ्चमुष्टिकयवः ॥*॥
“रुद्धमूत्रपुरीषस्य गुदे वृत्तिं निधापयेत् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलं यवानौचयमाधितम् ॥
पाययेत् यवागं वा मारुताद्यनुलोमनीम् ॥”
पेयाया यवायाश्च कतिपयदाहमाह ।
“मदाद्ये मदनिवृत्तिं ग्रीष्मे पित्तकफोत्थिते ।
ऊर्ध्वे रक्तपित्ते च यवागूर्मं हृता ज्वरे ॥
दाहश्चर्द्दहृत्तं क्षामं निरन्नं लण्णयान्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेत्क्षान्तर्पणम् ॥”
क्षान्तर्पणं तर्पणम् । तथा च ग्रन्थान्तरे ।
“दाहश्चर्द्दहृत्तं क्षामं निरन्नं लण्णयान्वितम् ।
धन्मार्त्तं मद्यपश्चापि तोयालोहितशक्तुकम् ॥

ज्वरः

शर्करामधुसंयुक्तं पाययेत्क्षान्तर्पणम् ।
ज्वरापहेः फलरसेर्युक्तमन्नं हितं कल्पितम् ॥*॥
सन्तर्पणस्वरूपश्चाह धन्वन्तरिः ।
“द्राक्षादाडिमखर्जूरश्च दिताम्बुसप्राङ्गं रम् ।
लाजचूर्णं समध्वान्यं सन्तर्पणसुदाहृतम् ॥
लाजाचूर्णम् । द्राक्षादिजलशर्करामध्वाण्यसहितं
तर्पणमुक्तमित्यर्थः ॥ लाजशक्तुगुणाश्च गुणग्रन्थे ।
“लाजानां शक्तवः शौद्रसितार्थुक्ता विशेषतः ।
हृद्गतीसारलङ्घ्वाहविसृष्ट्या ज्वरापहाः ॥”
चरकश्च ।
“तत्र तर्पणमेवादी प्रदेयं लाजशक्तुतः ।
ज्वरापहेः फलरसेर्युक्तं मधुसप्राङ्गं रम् ॥”
ज्वरघ्नानि फलान्याह चरक एव ।
“द्राक्षादाडिमखर्जूरपियालेः सपरुषकैः ।
तर्पणाहस्य दातव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम् ॥”
पियालमत्र पक्वफलं न तन्मज्जातिगुरुत्वात् ।
तर्पणाहस्य दाहश्चर्द्दहृत्तं क्षामस्य लङ्घितस्य
क्षान्त्यर्थः ।
अमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः ॥
रसोऽन्नं मांसरसः । तेन सिक्तं ज्योदनो रसौ-
दनः । अन्नेन यज्जनमित्यनेन समासः ॥
“सुत्रयुषौदनश्चैव हितः कफसमुत्थिते ।
स एव सितया युक्तः शीतपित्तज्वरे हितः ॥”
स एव सुत्रयुषौदन एव ॥
“क्षौद्रोत्पदो यः क्षौद्रकफो जोर्णज्वरान्वितः ।
विवन्माहृदोषश्च रुक्षः पित्तानिलज्वरी ॥
पिपासार्तः मदाहश्च पयसा स सुखी भवेत् ॥”
अन्यश्च ।
“अजादधं गुडोपेतं पातव्यं ज्वरशान्तये ।
तदेव तु पयः पीतं तरुणं हन्ति मानवम् ॥”
तरुणं ज्वरे । अन्यश्च ।
“जोर्णं ज्वरे कफे क्षौद्रं क्षौद्रं स्यादन्तर्पणम् ।
तदेव तरुणं पीतं विषवद्वन्ति मानवम् ॥”*॥
अथ ज्वरिणो नियममाह ।
“न हिरयाश्रमं पूर्वाह्ने नाभिष्यन्दि कदाचन ।
न तीक्ष्णं न गुरुप्रायो सुञ्जीत तरुणज्वरी ॥
न जातु तर्पयेत् प्रातः सहसा ज्वरकर्षितम् ।
तेन संश्रमितीर्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥”*॥
अथ ज्वरविमुक्तैः पूर्व्यरूपमाह ।
“दाहः स्वेदो भ्रमस्तृणा कम्पविह्वलभिरसंज्ञिताः ।
कूजनं चाति वेगम्यामाकृतज्वरमोज्ज्वले ॥”
विह्वलितं मलप्रवृत्तिः । अत्र सम्यदादित्वात्
भावे क्लिप् । कूजनं कुल्यनम् । अतिवेगम्या
गात्रस्य । ज्वरमुक्तौ भविष्यत्यामेतल्लक्षणं भवति ॥
ननु दोषनयं विना न आधिनवृत्तिः । क्षौद्रश्च
दोषः कथमेवंविधं रूपं करिष्यति । उच्यते ।
कश्चित् क्षौद्रोऽपि दोषः विनाशकाले स्वशक्तिं
दर्शयति । यथा निम्बानावस्थायां दीपो विज्ञे-
यात् प्रज्वलति । वागभटोरप्याह ।
“घातून् प्रणीमयन्दोषो मोक्षकाले विलीयते ।
ततो नरः श्वसन् कूजन् वमन् विद्यदन्नं चेतते ॥”
न चेदंते अवेष्टश्च स्यात् ।

उवरः

“त्रिदोषजे उवरे स्वेदस्त्वर्गो च घातुगे ।
लक्षणं मोक्षकाले स्याद्व्यस्मिन् स्वेददर्शनम् ॥”
एतद्वाहादिकं लक्षणं मोक्षकाले एतेष्वेव
उवरेषु स्यात् । केचु त्रिदोषजे । व्यस्मिन् ।
घातुगे उवरे । व्यस्मिन् स्वेदमात्रं दर्शनं
भवति ॥ ३ ॥

अथ उवरसुक्तस्य लक्षणमाह ।

“देहो लघुर्यपगतकममोहतापः

प्राको मुखे करणसीष्ठमथयत्नम् ।

स्वेदः स्रवः प्रकृतियोगिनोऽमलिष्ठा
कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतउवरलक्षणानि ॥”

सुश्रुतोऽप्याह ।

“स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः प्राको मुखस्य च ।
चवथुश्चामकाङ्क्षा च उवरसुक्तस्य लक्षणम् ॥” ॥ ३ ॥

अथ उवरसुक्तस्य नियमाः ।

“यायामश्च यवायश्च स्नानं चक्रमगानि च ।
उवरसुक्तो न संवेत यावत्त बलवान् भवेत् ॥”

अन्यथा ।

“यायामश्च यवायश्च प्रवर्ततं शिशिरं जलम् ।
उवरसुक्तो न संवेत यावत्त बलवान् भवेत् ॥

अपि उवरसुक्तस्य स्नानं कुर्व्यात् पुनरुवरम् ।
तस्मात्तुवरसुक्तोऽपि स्नानं विषमिव त्यजेत् ॥

बलवर्णाभिवपुषां यावत्त प्रकृतिर्भवेत् ।

सावज्ज्वरं सुक्तोऽपि वर्जनीयानि वर्जयेत् ॥”

अथ वातज्वराधिकारः । तत्र वातज्वरस्य
विप्रकृष्टसतिष्ठकारणकथनपूर्विकां संप्राप्ति-
माह ।

“वातलाह्वारचेष्टाभ्यां वायुरामाश्रयाश्रयः ।

बह्विनिरस्य कोष्ठानि उवरसुक्तं स्यादसातुगः ॥”

अथ तस्य पूर्वकृत्माह । जृम्भाद्यर्थं समी-
रणदिक् । समीरणान् उवरे उत्पत्त्याति अत्यर्थं
जृम्भा स्यात् । जृम्भा च अमादिपूर्विका भवति ॥
अथ वातज्वरस्य लक्षणमाह ।

“वेपथुस्त्रिधमो वेगः कण्ठोऽमृगशोषणम् ।

निद्रानाशः श्वस्तस्मो मात्राणां रौचमेव च ॥

शिरोऽनुज्ञाचरुवक्त्रेण वद्विट्कता ।

शूलाभ्रानि जृम्भगण भवत्यनिलजे उवरे ॥”

एतानि लक्षणानि प्रायो भावित्वेन सुश्रुतेन
निर्दिष्टानि । चकारादव्याप्य चरकनिदा-
नोक्तानि बोद्धव्यानि । तान्येव श्लोकेन प्रदर्शयते ।

“भवन्ति विविधा वातवेदना स्यादमुप्रता ।

पिण्डकोष्ठेऽनं कर्णस्वरो वक्रकषायता ॥

ऊरुसादो हनुस्तस्मो विक्षेपः सन्धिजातुगोः ।

शुष्कासो वमिर्लोमदस्तद्वर्धः श्रमभ्रमो ॥

अरुणं नेत्रमृत्रादि लट् प्रलापोष्णकामिता ॥”

विषमो वेगः शरीरोष्णतादिरूपो उवरवेगो
विषमो भवतीत्यर्थः । श्वस्तस्मः श्लेष्माया
व्यभावः । तथा च वागभटः ।

“हृषो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः श्वथोर्जहः ॥” इति ।

चरकोऽपि । श्वथुह्वारनिग्रह इति । शिरो-
ऽनुज्ञाचरु गात्रपदे प्रयुक्ते शिरोऽनुज्ञ-
प्रयोगस्तत्र विशेषेण वेदनाबोधनाय ॥ ३ ॥

उवरः

अथ वातज्वरचिकित्सा ।

“आमाश्रयस्यो हृत्वाहिं सामो मार्जान्

पिपापयन् ।

विश्रुतिं उवर रोषस्तज्ज्वरानमाचरेत् ॥”

इति वचनान् सामान्यतो उवरिमात्रस्य याव-
दारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने वातज्वरिणो
लङ्घनविधाने विशेषमाह चरकः ।

“उवरितं घट्टहेतोते लघुं प्रतिभोजितम् ।

पाचनं श्रमनीयं वा कषायं पाययेद्भिषक् ॥”

सुश्रुतोऽप्याह ।

“वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिके ।

श्लेष्मिके द्वादशात्रेण उवरे युक्तीतभेषजमिति ॥”

ननु अतं वै प्राणिनां प्राणा इति सुतिः तदत्र
विना प्राणिभिः कथं स्यात्तथमिच्छाह ।

“दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सङ्गणता ।

न हि दोषजये कश्चित् सोऽपि प्रकोति लङ्घनम् ॥

कफपित्ते द्वे धातू महेते लङ्घनं बहु ।

आमलयाहर्हमपि वायुर्न सहते लङ्घनम् ॥” ॥ ३ ॥

भेषजमाह ।

“श्रीफलः सस्वतोभद्रा कामदूती च श्लोकः ।

तर्कारी गोचुरः क्षुदा दृढतो कलसी शिरा ॥

रास्त्रा कणा कणासुलं कुष्ठं शुष्की किरातकः ।

सुस्तान्द्रा बला बालं द्राक्षा यामः शताहिका ॥

यथां काथो निहत्थे । प्रभञ्जनकतं उवरम् ।

सोपद्रवश्च योगोऽयं सस्वतोभद्राः स्मृतः ॥”

श्रीफलो विष्णुः । सस्वतोभद्रा गम्भारी । काम-

दूती पाटला । श्लोकः श्लोनापाट्ठा इति

श्लोके । तर्कारी गणिकारिका । कलसी एप्रि

पर्णी । शिरा शालपर्णी । बालं मृगश्वला ।

यामो यवामः । इति दशगुणादिकायः ॥ ३ ॥

सुश्रुतस्तु ।

“पञ्चमूली कषायस्य पाचनं वातिके उवरे ॥” इति ।

अत्र पञ्चमूली दृष्टतपञ्चमूली । अतएव त्रिप्रती ।

“श्रीपर्णा तर्कारी श्रीफलदृढकपाटलासुले ।

पाचनसुदितं मातृजनितज्वरहरिवातिरिणि

कथिते ॥”

इति दृष्टतपञ्चमूली कायः ॥ ३ ॥

“किरातान्द्रास्तोदोषदृष्टतोऽयमोऽनुजे ।

त्रिपर्णाकलसीविष्टेः काथो वातज्वरापहः ॥”

उदीथं बालकम् । त्रिपर्णी शालपर्णी ।

कलसी एप्रिपर्णी । इति किरातादिकायः ॥ ३ ॥

“गुडः क्षीपिष्णुलीमलनागरेः पाचनं श्रवम् ।

वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्रमेहनि ॥”

कालिङ्गं श्रवतं ऐन्द्रयव श्रवतम् ॥ ३ ॥

त्रिप्रती ।

“विश्रायताग्रश्लिकमिद्वतीयं

मरुज्वरस्याप्रिवतः कुतोऽयम् ।

काथोऽथ कुस्तुमुददेवदारु-

क्षुदोषधेः पाचनमत्र चाह ॥”

श्रीधर्षं शुष्की । कायः पाचनमिति । वेदाः

प्रमाणमिति वत् ।

“पञ्चमूलीवजारास्त्राकुल्येः सह पुष्करेः ।

उवरः

काथो हन्याश्चिरः कम्पं पञ्चमूली मरुज्वरम् ॥”
पञ्चमूली विल्वारिः । इति हन्याश्चिरादिकायः ॥

“कणारसोनास्तर्वाविष्ठा-

विदिग्धिकासिन्धुकभूमिभिः ।

सप्तस्तकेरुश्चरितः कषायो

हिताश्रिनी हन्ति गदात्रिमासु ॥

उवरं मरुदृष्टिसमुद्भवं तथा

बलासज्ज्वरममृताय ॥

कण्ठावरोधं हृदयावरोधं

स्वेदश्च रोमाश्च ह्रस्वमोहान् ॥”

इति कणादिकायः ॥ ३ ॥

“शुद्धं शङ्खरुद्रकमज्जुलितं मारारिनारीरज-

स्तावतावदमापितस्फुटगलालह्वारवस्तु श्रवतम् ॥
तावत्वेव मनःशिला च विमला तावत्तया टङ्कणं

शुष्की ह्वात्तमिता कणा च मरिचं दिक्पाल-
संख्याचक्रम् ॥

विष्ठादि वस्तुनि शिलोपरिष्ठा-

द्विचक्रयेहामसि शोधयेत् ॥

ततस्तु खमि रसगन्धकौ च

चणश्च तद्व्यामयुगं विभर्त्तु ॥

कल्पतरुनामधेयो यथार्थनामा रसः श्रेष्ठः ।

समीरणश्रेष्ठागदान् हरतं मात्रास्य शुद्धिका ॥

आद्रकं सममेध भक्षितो

हन्ति वातकफमभ्रं उवरम् ।

आमकामसुखसंक्राणितता

त्रिहृत्मान्दविकर्षोऽह नाशयेत् ॥

नस्येनाश्वेव हरति शिरोऽपि कफवातज्वरम् ।

मोहं मदान्तमपि च प्रलापं चवथुश्च ॥”

कल्पतरुसः ॥ सामान्यज्वरचिकित्सां मोहा-
ज्वरादृशः प्रदेयेत् ॥ ३ ॥

“विषमर्षीयधमागधिकोगणा

दुर्मणिर्लक्तमाद्रकमर्हत्तम् ।

क्रमयिष्यति तमुदलितज्वर-

स्त्रिपूरभैरव रण रमो वरः ॥”

दुर्मणिः मारिचं तस्य तस्य भागाः पञ्च ।
रक्तकं शिङ्गलं तस्य भागाः षट् । मात्रास्य

रक्तिकाद्रुम् । त्रिपूरभैरवो रमो उवरे ॥ ३ ॥

“वातश्लेष्मज्वरे स्वेदं जङ्घापाश्यास्थिगुलिनि ।

पीनमन्धामवाधिर्यं कारयेत्तद्विधानवित् ॥

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पाचकमाश्रयम् ।

हृत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥

“खर्पूरभृष्टपटम्यागकाश्रिकसंसिक्तवायुकास्वेदः ।
श्रमयति वातकफामथमस्तकशूलाङ्गभङ्गा-

दीन् ॥”

बाणकास्वेदः कम्पे शिरोऽनुद्रवगन्धकाया
जृम्भायाम् । पादसुप्रतायां पिण्डकोष्ठेने ऊरु-

मादे हनुस्तस्मो लोमधर्षं च ॥ ३ ॥

“मातुलुङ्गफलकेशरी धृतः

सिन्धुजम्भमृगिचान्वितो मुखे ।

हन्ति वातकफरोगमास्तगं

शोधमायु लङ्घतामरोचकम् ॥”

इति कवजः कण्ठोऽमृगशोषि ॥ ३ ॥

ज्वरः

अन्यथा ।
 “शर्करादादिमाभ्याश्च द्राक्षादादिमयोक्तया ।
 कल्कं विधारयेदास्ये शोथवेरस्यनाशनम् ॥
 द्राक्षात्मलकयोः कल्कं सघृतं वदने क्षिपेत् ।
 तेन घृष्टा मुखस्यान्तः संशोथस्तेन ग्राम्यति ॥
 सुरसं जायते वक्रं रुचिर्भवति भोजने ॥” * ॥
 निद्रानाशस्य निदानमाह ।
 “लावणं लङ्घनं चिन्ता यायामः शोकभीक्रुधः ।
 उभिरिव भवेन्निद्रानाशः क्षिप्वातिसंनयात् ॥”
 अस्य चिकित्सामाह ।
 “भृष्टम् विजयाचूर्णं मधुना निशि भक्षयेत् ।
 निद्रानाशोऽतिसारे च यद्गुणं पायकक्षये ॥
 गुडं पिप्पलीमूलस्य चूर्णं नालोडितं लिङ्घन् ।
 चिरादपि च संनयां निद्रामाप्नोति मानवः ॥
 वायमजङ्गामूलं मूलं वा शिरसि काकमाध्याह्न ।
 विष्टं निद्राजनकं स्त्रुड्मूलं वा श्वेतं सगुडम् ॥”
 पोतमिति शेषः ॥
 “मूलम् काकमाध्याह्नं बलं सूत्रेण मस्तके नियतम् ।
 विदधाति नष्टनिद्रा निद्रामाश्वेव सिद्धिमिदम् ॥
 श्रीलवेन्मन्दनिद्रस्तु लीरमयुरसान् दधि ।
 अभ्यङ्गोऽनन्तानाम्भुक्कर्णाक्षितर्पणम् ॥”
 रसं मांसरसम् ॥
 “कान्ताबाहुलताग्नेयानिष्टित्तिसत्त्वता ।
 मर्गोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥
 रसे शाकं च स्तूपे च सर्पिर्धूपयः सु च ।
 निद्रां सङ्गनयत्याशु पलायुरूपयोजितः ॥”
 रसे मांसरसे ॥
 “रेणवं पोतकी माषाः सुरा मांसरसः पयः ।
 गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्वन्ति देहिनाम् ॥”
 निद्रानाशे ॥ * ॥
 “दाहं हेमवती कुष्ठप्रताकाहिङ्गुसेन्धवेः ।
 लिप्ते कोणेरन्ध्रपिष्टेः शूलाभानयुतोदरम् ॥”
 हेमवती श्वेतवचा । दारुघटकुलेपः शूलाभा-
 नयोः ॥ * ॥
 “कटुतेलं कणाहिङ्गुवचालशुनसाधितम् ।
 उष्णं विनिहितं हन्ति कर्णयोर्निस्वनं यथाम् ॥”
 तेलं कर्णस्वने ॥ * ॥
 “कणासुगन्धिवचया यवान्या च समन्विताः ।
 ताभ्रलसहिता हन्ति शुष्ककासं मुखे धृता ॥”
 शुष्ककासे ॥ * ॥ अथासमाह ।
 “अमोपवासानिलजे हितो नित्यं रमोदनः ।
 सुजामलकयधस्तु बहुविट्काय दीयते ॥”
 रसो विहितमांसरसः ॥
 “पेयांवा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरोरुजि ।
 अर्द्धकाण्टकारीभ्यां सिद्धा ज्वरहरिं पिबेत् ॥
 कासी आसी च हिकी च पञ्चमूलीश्वरतां
 पिबेत् ॥”
 पेयमिति शेषः । इति वातज्वराधिकारः ॥ * ॥
 अथ पित्तज्वराधिकारः । तत्र पित्तज्वरस्य विप्र-
 लष्टमल्लक्षणकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
 “पित्तलाहारेष्टाभ्यां पित्तमामाश्रयाश्रयम् ।
 बहिर्निरेस्य कोष्ठाभिं ज्वरस्तस्याद्रसाशुगम् ॥”

ज्वरः

पित्तस्य पक्वत्वात्तेन कोष्ठाभ्येष्टया बहिर्निरेतुं न
 शक्यते । यत आह ।
 “पित्तं पक्व कपः पक्वः पक्वो मलघातवः ।
 वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवन् ॥”
 इति ॥
 ततोऽत्र पित्तं वायुसहायं बोद्धव्यम् । यत आह ।
 “द्रव्यमेकरसं नास्ति न रोगोऽपेक्षदोषजः ।
 एकस्तु कुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥” इति ।
 अथ तस्य पूर्वस्वरूपमाह । पित्तामयनयोर्दाह
 इति । पित्तात् ज्वरे उत्पत्त्याति नेत्रदाहः स्यात् ।
 स च अमादिपूर्वको भवति ॥ * ॥
 अथ पित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
 “वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्रास्त्वत्वं तथा वमिः ।
 कण्ठोऽसुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥
 प्रलापो वक्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
 पीतविम्वनेत्रत्वं पित्तिकं भ्रम एव च ॥”
 अतिसारः पित्तस्य सरत्वात् सदवा प्रवृत्तिर्न
 त्वत्सांसार एव तस्य ज्वरोपद्रवत्वात् । वमिः
 यदा पित्तं कफस्यानं याति तदा बोद्धव्यम् ।
 प्रलापोऽनर्थकं वचः । मूर्च्छा रूपादरक्षणम् ।
 मदः पूगकोद्रवधत्तूरभक्षणानि व मत्तता । भ्रमः
 चक्रारूपस्यैव ज्ञानम् । चकारात् रक्तकोष्ठा-
 दयो बोद्धव्याः ॥ * ॥ अथ पित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
 “आमाश्रयस्थो हृत्वाभिं सामो मार्गान् पिधा-
 यन् ॥
 विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्क्षणमाचरेत् ॥”
 इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य याव-
 दारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो
 लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पित्तिकं दश
 रात्रेण ज्वरं युञ्जीत भेषजमिति । दशरात्रेण
 लङ्घनवता यतोऽनेत्यर्थः ॥ * ॥
 किन्तुऽप्येवं तदाह ।
 “तिक्तामुन्मायवेः पाठाकटुफलाभ्यां सदोहकम् ।
 पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पित्तिके ज्वरे ॥”
 इति तिक्तादिकाथः ॥ * ॥
 “पर्पटो वासकस्तिका किरातो धन्वयासकः ।
 प्रियङ्गुश्च कृतः काथ एषां शर्करया युतः ॥
 पिपासादाहपित्तामयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥”
 इति पर्पटादिकाथः ॥ * ॥
 “द्राक्षा हरितकी सुसा कटुका क्षतमालकः ।
 पर्पटश्च कृतः काथ एषां पित्तज्वरापहः ॥
 सुखशोषप्रनापान्तर्दाहमूर्च्छाभ्रमप्रणुत् ।
 पिपासारक्तपित्तानां श्रमनो भेदो मतः ॥”
 इति द्राक्षादिकाथः ॥ * ॥
 “पटोलयवधात्याकमधुकं मधुसंयुतम् ।
 हन्ति पित्तज्वरं दाहं टण्णां चातिप्रमाथिनीम् ॥”
 इति पटोलादिकाथः ॥ * ॥
 “गुड्यामलकीयुक्तः केवलो वापि पर्पटः ।
 पित्तज्वरं हरत्स्वर्णं दाहशोथभ्रमाश्रितम् ॥”
 इति गुड्यादिकाथः ॥ * ॥
 “एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
 किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरवालकैः ॥” * ॥

ज्वरः .

“ह्रीवेरं चन्दनोशीरधनपर्पटसाधितम् ।
 दद्यात् सुशीतलं वारिष्टदृष्टिज्वरदाहशुत् ॥”
 इति ह्रीवेरादिकाथः ॥ * ॥
 “भूनिम्बातिविषालोप्रसुक्तकेन्द्रयवाग्नताः ।
 वालकं धान्यकं विष्टं कषायो माप्तिरान्वितः ॥
 विड्भेदभ्यासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥”
 इति भूनिम्बादिकाथः ॥ * ॥
 “द्राक्षाचन्दनपद्मानि सुस्ता तिक्तान्तापि च ।
 धात्री वालसुशीरश्च लोघ्नेन्द्रियवर्पटाः ॥
 परुषकं प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
 मधुकं कुलकं चापि किरातो धान्यकं तथा ॥
 एषां काथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
 टण्णां दाहं प्रलापश्च रक्तपित्तं भ्रमं क्षमम् ॥
 मूर्च्छां दृष्टिं तथा शूलं मुखशोथस्मरोचकम् ।
 कामं श्वासश्च हृत्तासं नाशयेन्नात्र संशयः ॥”
 इति महाद्राक्षादिकाथः ॥ * ॥
 “ससितो निशि पथ्युपितः प्रातर्धान्याकतण्डुल-
 कायः ।
 पीतः श्रमयत्चिरादन्तर्दाहं ज्वरं पित्तम् ॥”
 इति धान्याककाथः ॥ * ॥
 “अम्यताया हिमः प्रातः ससितः पित्तिकज्वरम् ।
 वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥”
 “गुड्यां भूमिनिम्बश्च वालं वीरगमूलकम् ।
 लघुं सुस्तं त्रिड्व्यात्री द्राक्षा वासा च पर्पटः ॥
 एषां काथो हरत्येव ज्वरं पित्तकृतं द्रुतम् ।
 सोपद्रवमपि प्रातर्निपातो मधुना सह ॥”
 इति गुड्यादिकाथः ॥ * ॥
 “पलाशस्य वदण्या वा निम्बस्य स्टुपलवेः ।
 अम्लपिष्टेः प्रलेपोऽयं हन्यादाहयुतं ज्वरम् ॥ * ॥
 उत्तानसुप्तस्य गर्भभरणम् : —
 कांस्यादिपात्रे निहिते च नरनौ ।
 श्रीताम्बधारा बहुला पतन्ति
 निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरश्च ॥ * ॥
 पथ्यां तैलघृतचौद्रेलिङ्गन्दाहज्वरापहः ।
 कासादृक्पित्तवीर्यसर्पश्यासान् हन्ति वमीरपि ॥
 तैलघृतचौद्रेरित्यत्र न समुच्चयस्तेन केवलेन
 चौद्रेणापि लिङ्घ्यात् ॥ * ॥
 “काञ्जिकार्द्रपटेनावगुण्ठनं दाहनाशनम् ।
 अथ गोतक्रसंस्त्रिजश्रीतलीकृतवाससा ॥ * ॥
 द्राक्षात्मलककल्केन कवलोऽत्र हितो मतः ।
 पक्वदाडिमबीजैश्चा धानाकल्केन च क्षिप्तम् ॥
 धानान्न धान्याकम् । इति कवलः ॥ * ॥
 अथासमाह ।
 “दाहवम्यद्वितं चामं निरन्नं लघयान्वितम् ।
 शर्करामधुसंयुक्तं पाययेत्ताजतर्पणम् ॥”
 लाजतर्पणं लाजाशुक्लरूपं तर्पणम् । सन्त-
 र्पणस्वरूपसुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ॥ * ॥
 “सुहृद्यधौदनो देयः सितया पित्तिके ज्वरे ।
 हर्म्यं शुभाभ्रसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ॥
 मलयोदकसंस्पर्शे स्वप्यात् पित्तज्वरी नरः ॥
 हारावली चन्दनशीतलाणां
 सुगन्धपुष्पाभ्युभयितानाम् ।

जनितां स्वरो वातादायितं धम्मं वसपवेगाधितं

REMARKS:

ज्वरः

क्षेमित्यादिभिर्युक्तो भवति । विज्ञातिविषमसम-
वायसु विज्ञायां हेतुभूतया विषमः कारणात्तु-
रूपः समवायः कार्यस्य कारणोऽसम्बन्धः । यथा
संयोगाद्विज्ञाताभ्यां हरिद्राचूर्णाभ्यां हेतुभूताभ्यां
विषमः कारणानुरूपो लोहितो वर्णो जायते ।
तथा योगेन विज्ञाताभ्यां वातश्लेष्माभ्यां हेतु-
भूताभ्यां विषमा कारणात्तु रूपं स्वेदस्याति-
प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ * ॥

अथ वातश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।
“वातश्लेष्मज्वरे देयमौषधं नवमेऽहनि ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चयचित्तकनागरेः ।
दीपनीयः स्मृतो वर्णो वातश्लेष्मज्वरापहः ॥
कोलमात्रोपयोगित्वान् पञ्चकोलमिदं स्मृतम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातनुत् ॥
गुल्मश्रीहोदरानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥”

इति पञ्चकोलम् ॥ * ॥

“किरातविश्वामृतवल्गिमिहिका-
कणाकगामूलरसोनसिन्धुकैः ।

कृतः कषायो विनिहन्ति सत्वरं
ज्वरं समीरात् सकफात् समुत्थितम् ॥”

इति किरातादिकाथः ॥ * ॥

“पिप्पल्यादिगणं क्वाथं पिबेद्वातकफज्वरी ।
नातः परं किञ्चिदस्मिन् ज्वरे भेषजमुत्तमम् ॥”

इति पिप्पल्यादिकाथः ॥ * ॥

“पिप्पलीपिप्पलीमूलचयचित्तकनागरः ।
वचा सातिविषा जातीपाठावलकरेणुकम् ॥
किराततिलको मूत्रा सर्षपा मरिचानि च ।
कटफलं पुष्करं भार्गवं विडङ्गं कर्कटाक्षयम् ॥
अकमूलं हृद्यतसिंहो श्रेयसी सदुरालभा ।
दीप्यकञ्जाजमोदा च शुक्रनासा सङ्घिहिका ॥
एतानि समभागानि गण एषोऽष्टविंशतिः ।
एषां क्वाथो निपीतः स्याद्वातश्लेष्मज्वरापहः ॥
हन्ति वातं तथा शीतं प्रस्वेदमपि वेपथुम् ।
प्रलापश्चातितन्द्राश्च रोमहर्षरुचौ तथा ॥
महावातेऽपतन्त्रे च शून्यत्वे सर्वगात्रजे ।
पिप्पल्यादिभेदाकाथो ज्वरे सर्वत्र पूजितः ॥”

इति हृद्यन्तुपिप्पल्यादिकाथः ॥ * ॥

“दशमूलरसः पीतः कणाटाः कफवातजे ।
ज्वरे विपाके निद्रायां पार्श्वरुक्त्वासकासके ॥

इति दशमूलिकाथः ॥ * ॥

तत्र श्रेयसी रास्त्रा वातश्लेष्मज्वरहरत्वात् ॥
“पिप्पलीभिः शृतं तीक्ष्णमभिव्यन्ति दीपनम् ।
वातश्लेष्मज्वरं हन्ति सवितं श्लीहनाशनम् ॥”

इति पिप्पलीकाथः ॥ * ॥

“सूतकं टङ्गुणं भृष्टं गन्धं शुद्धं समं समम् ।
द्विगुणं सूतकादयं जेपालं तुषवर्जितम् ॥
सैन्धवं मरिचं चिन्था लवकं चारः शर्करापि च ।
प्रत्येकं सूततुल्यं स्याज्जम्बोरैर्मिदं यद्दिनम् ॥
सूर्यशेखरनामायं रसो गुग्गादयोनितः ।
मक्षितस्तप्ततोयेन वातश्लेष्मज्वरापहः ॥”
सूर्यशेखरो रसो वातश्लेष्मज्वरे शीतज्वरे च ॥
रसप्रदीपे ।

ज्वरः

“स्वेदोष्णे भृष्टज्वरानुरूपं-
निपातनं शक्तमिति ब्रुवन्ति ।
जीर्णं शूलहोलेवणस्य भाजनं
संशुण्णितं स्वेदहरं सुधूलनात् ॥

मरिचं पिप्पली शुष्ठी पथ्या लोभश्च पौष्करम् ।
भूनिम्बः कटुका कुष्ठं कर्करो लिङ्गिका शटी ॥
एतानि समभागानि सूक्ष्माणानि कारयेत् ।
एतद्वह्णनं श्रेष्ठं सोतोवृत्तं स्वेदनिर्गमे ॥”

लिङ्गिका पञ्चगुरिया इति लोके । अत्र शटी
गन्धपलाशी । इति मरिचाद्वह्णनम् ॥ * ॥

“भूनिम्बकारवीतिक्तावचाकटफलजं रजः ।
एषामुह्णनं श्रेष्ठं सन्ततं स्वेदसंख्ये ॥”

इति भूनिम्बाद्वह्णनम् ॥ * ॥

पूर्वोक्तौ वानुकास्वेदोऽप्यत्र समुचितः ॥ यत
उक्तम् ।

“पीनसश्चासवाधीर्यं जङ्गापाश्चांस्थिभूलिनि ।

वातश्लेष्मज्वरे स्वेदं कारयेत् तद्विधानवित् ॥ * ॥

मातुलुङ्गफलकेशरो धृतः

सिन्धुजम्बमरिचान्वितो सुखे ।

हन्ति वातकफरोगमास्थ्यं

शोषमायु जडतामरोचकम् ॥

इति कवलः ॥”

अथाप्तमाह ।

“महत्या पञ्चमूल्यांस्तं सम्यक् सिद्धं चिकित्सकः ।
सप्तमे दिवसे दद्यात् ज्वरे वातवलासजे ॥”

इति वातश्लेष्मज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ पित्तकफज्वराधिकारः । तत्र तस्य
विप्रकृतमभिप्रकृतकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्ति-
माह ।

“पित्तश्लेष्मज्वरेः पित्तकफवामाशयाश्रयौ ।
बहिर्निरस्य कोशानि रसगौ ज्वरकारिणौ ॥”
पूर्वरूपमाह ।

“प्रागुपे पित्तकफयोः स्यातां पित्तकफे ज्वरे ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।

“लिप्ततिलास्त्यता तन्ना मोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।
सुहृद्दीहो सुहृः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥”
व्यासस्य तिलत्वं पित्तेन । लिप्तत्वं कफेन ।
तन्ना अर्द्धास्मीलितनेत्रत्वम् । मोहो मूर्च्छा ॥ * ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।

“पित्तश्लेष्मज्वरे देयमौषधं दशमेऽहनि ।
गुडूचीनिम्बधान्याकचन्दनं कटुरोहिणी ॥
गुडूच्यादिरयं क्वाथः पाचनो दीपनः स्मृतः ।
लण्णादाहाराचिच्छर्हिपित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥”

इति गुडूच्यादिकाथः ॥ * ॥

“अमृताकटुकारिष्टपटोलं घनचन्दनम् ।
नागरेन्द्रयवश्चेतदमृताष्टकमीरितम् ॥
कथितं सकणाक्षं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
जुल्लासारोचकच्छर्हिष्टणादाहनिवारणम् ॥”

इति अमृताष्टकम् ॥ * ॥

“कण्टकायंशुता भार्गवं विभेज्यववासकम् ।
भूनिम्बं चन्दनं सुप्तं पटोलं कटुरोहिणीम् ॥
विपाथ्य पाययेत् क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

ज्वरः

दाहलण्णाचिच्छर्हिं कासमूलनिवारणम् ॥”
इति कण्टकायंशुतादिकाथः ॥ * ॥

“नागरोशीरविक्वाब्धधातुमोचरसामुभिः ।
कृतः क्वाथो भवेद्ग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥”
इति नागरादिकाथः ॥ * ॥

“सशर्करामक्षमाचां कटुकाश्चोष्णवारिणा ।
पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः पित्तश्लेष्मसमुद्भवम् ॥”
अत्र कटुकाया द्वादशमाषाः । शर्कराया-
श्चत्वारो माषाः । एवं कर्ष इति चक्रदत्तः ॥
वेद्ययवहारे तु कटुकाशर्करयोः समभागयो-
रेव कर्षः । इति कटुकीकृत्कः ॥ * ॥

“सप्तगुण्यवासायाः रसः चौद्रसितायुतः ।
पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति सास्रपित्तं सकामलम् ॥”

अत्र वासाया रसो अर्द्धपलपरिमितो देयः ।
मधुसितयोः प्रत्येकं टङ्कः प्रक्षेपयः ॥ * ॥

अथाप्तमाह ।

“कषायः परिपीतस्तु शृङ्गवेरपटोलयोः ।
पित्तश्लेष्मज्वरवमीदाहकण्डूहरो भवेत् ॥” * ॥

अन्यथा ।

“पटोलघान्ययोर्युषः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥”
इति पित्तश्लेष्माधिकारः ॥ * ॥

अथ सन्निपातज्वराधिकारः । तस्य निदा-
नादिचिकित्सा सन्निपातज्वरशब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥
अथागन्तुज्वराधिकारमाह । तत्रागन्तु-
ज्वरस्य निदानान्याह ।

“अभिघाताभिघङ्गाभ्यामभिचाराभिघातः ।
आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥”
अभिघातः शूलमुष्टिलगुडादिभिरभिघ्ननम् ।
अभिघङ्गः कामशोकभयक्रोधभूतादीनामावेशः ।
अभिचारः क्लृप्ताद्यतुपादनम् । अभिघ्राणः-
ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धादिकृतः घ्राणः तं आगन्तु-
ज्वरं यथास्वं यथादोषलक्षणं दोषैर्विभावयेत्
विजानीयात् ॥ * ॥ अपराख्यपि निदाना-
न्याह ।

“ये भूतविषवायुमिच्छतभङ्गादिसम्भवाः ।
रागद्वेषभयादौ च ते स्युरागन्तवो गदाः ॥”
भयादौत्यादशब्देन भूतविषवायुमिच्छतभङ्गादयः
संगृह्यन्ते । तेन रागादयोभङ्गादन्ता हेतवो-
ऽप्यागन्तुसंज्ञाः स्युः । कार्यकारणयोरभेदोप-
चारात् । एतेन आगन्तुजः स्मृत इत्यत्राप्या-
गन्तुशब्दो हेतुवाची आगन्तुर्जायते दौषैरि-
त्यत्र याध्रिवाची अभिघाताभिघङ्गाभ्यामित्यादि
श्लोके दौषैर्यथास्वं तं विभावयेदिति वचनेनैव
प्रतीयते । अभिघातादीनां विप्रकृतकारणत्वं
मित्याहारविहाराणामिव दोषाणां सन्निप्रकृत-
कारणत्वम् । तथा सति दद्यात्पमानसंक्रुद्धदे-
त्यादि श्लोके आगन्तुज्वरस्याष्टमत्वविघातो
दोषजैव प्रवेष्टात् । उच्यते । आगन्तुज्वरस्य
दोषा आरम्भका न किन्तु पश्चादनुवर्तिनः ॥ * ॥
तथा आगन्तुज्वरस्य सम्प्राप्तिमाह चरकः ।
आगन्तुर्हि अथापूर्वो जायते पश्चात्तज्जैदोषै-
रनुवर्त्यत इति ॥ * ॥

तत्र कस्यागन्तोः को निजो दोष इत्यपेक्षाया-
माह ।

“कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं ज्वरो मलाः ।
भूताभिषङ्गात् कृप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥”
कामशोकभयात् कामशोकभयजादागन्तोर्वायुः
कृप्यन्ति । क्रोधात् क्रोधजादागन्तोः पित्तं
कृप्यति । भूताभिषङ्गात् भूतावेशजादागन्तोः
ज्वरो मला दोषाः कृप्यन्ति इत्यर्थः । भूत-
सामान्यलक्षणाः भूतस्य भूतलक्षणस्य सामान्यं
समानता येषां तानि भूतसामान्यानि भूतसा-
मान्यानि लक्षणानि येषां ते भूतसामान्य-
लक्षणाः मलाः ॥ * ॥

अथागन्तुज्वराणां हेतुभेदेर्लक्षणभेदानाह ।
“इत्याद्यास्यता विषलते तथातीसार एव च ।
भक्तावृत्तिः पिपासा च तोदश्च सङ्ग मूर्च्छया ॥”
विषलते स्यावरज्ज्वमविषमलक्षणकृते ज्वरे ।
इयावः शुक्लानुविहः लण्णो वर्णः प्राकवर्णो वा ।
अतीसारः स्यावरविषणोऽव तस्याधोगामित्वान् ।
तोदः सूचीयघनेनेव यथा ॥ * ॥

“ओषधीगन्धे च मूर्च्छा शिरोरक्तमयुस्तथा ।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्नालस्यमभोजनम् ॥
हृदये वेदना चास्य गात्रञ्च परिमुच्यति ॥”
कामजे समीहितकान्ताद्यप्राप्तिनिमित्तके ज्वरे ।
चकारात् वाग्भटोक्तान्यपि लक्षणानि बोद्ध-
व्यानि । तानि यथा,—

“कामादभ्रमोऽवर्त्तितो ह्रीनिद्राधीकृतियः ।
भयात् प्रलापः श्लोकाश्च भवेत् कोपाश्च वेपथुः ॥”
भयात् भयजे ज्वरे प्रलापः । श्लोकाश्च चकारेण
प्रलाप एवानुल्लयते । कोपाश्च कोपादपि
वेपथुर्भवति ॥ * ॥ ननु वेपथुर्वातस्य धर्मः तत्
कथं क्रोके ज्वरे वेपथुः । यत उक्तम् । क्रोधात्
पित्तमिति । उच्यते ।

“एकः प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥”
इति वचनात् पित्तकोपितयातजन्य एवात्र
वेपथुः ॥ * ॥ किञ्च क्रोधाद्वायुरपि भवति ।
यत उक्तं विदेहेन । क्रोधशोकौ सृष्टौ वात-
पित्तरक्तप्रकोपनाविति । यत उक्तम् ।

“भूताभिषङ्गादुद्दगो ह्रास्यं रोदनकोपने ।
केचिद्भूताभिषङ्गोऽयं हृद्यते विषमज्वरम् ॥”
भूताभिषङ्गोऽयं विषमज्वरो भवति । कदा-
चिदपि वेगवान् कदाचिच्छान्तवेग इत्यर्थः ॥

“अभिचारमिश्रापाम्नामोक्षस्तृणा च जायते ।
हृष्टा नेति चकारेण हारीतानुवादं वाग्-
भटोक्तञ्च बोद्धव्यम् । तदयथा,—

“अत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हृद्यमानस्य तपते ।
पूर्वं मनस्ततो देहस्ततो विष्कोटविभ्रमेः ।
सदाहन्मूर्च्छस्तस्य प्रवृद्धं वर्द्धते ज्वर इति ॥”
अथ तेषां चिकित्सा ।

“आगन्तुजे ज्वरे नैव नरः कुर्वन्ति लङ्घनम् ॥”
तथा च वाग्भटः ।

“शुद्धवातचयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥”
नेष्यते इति शेषः । अन्यच्च ।

“लङ्घनं न हित कामशोकविम्लापप्रहारणे ।
भयभूतसमक्रोधलङ्घने च हते ज्वरे ॥
किन्तु दीपायये तत्र दद्यान्मांसरसौदनम् ।
अभिघातज्वरे युष्मात् क्रियासुखाविषर्जिताम् ॥
कषायं मधुरं क्षिप्तं यथादोषमथापि वा ।
अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥
रक्तावसेकेर्मधोश्च तथा मांसरसौदनैः ॥”
मेधोर्मधाय हितैः ॥ * ॥

“यद्यबन्धमात्यध्वभङ्गभ्रंशसमुद्भवान् ।
ज्वरायुपाचरेत् पूर्वं क्षीरमांसरसौदनैः ॥”
यद्यस्ताङ्गं कर्णादिष्वेधो वा । भङ्गज्वरेदभेदादिकः ।
भ्रंशो वृत्तादितः पतनम् ॥ * ॥

“अध्वान्तेषु चाभ्यङ्गं दिवानिद्राश्च कारयेत् ।
अध्वधीगन्धविषजौ विषापित्तप्रवाधनेः ।
जयेत् कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धलतेर्भिषक् ॥”
सर्वगन्धमाह ।

“चातुर्जातककूपूरकञ्जोलागुरुकुङ्कुमम् ।
लवङ्गसहितश्चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥ * ॥
क्रोधजे पित्तजे कान्त्ये नाग्याः सङ्काश्यमेव च ।
आन्नासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥
हृदये च शमं याति कामशोकभयज्वराः ।
कामैरय मनोभ्रंश्च पित्तज्ज्वरपञ्चमेः ॥
सङ्काश्ये च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥”
कामैः कामावेशैः । मनोभ्रंश्च धिक्कारादिभि-
र्भयजनकवचनेभ्यः ॥ * ॥

“कामात् क्रोधज्वरो नश्येत् क्रोधात् कामज्वर-
स्तथा ।
चातिताभ्यासुभाभ्याश्च कामक्रोधज्वरतयः ॥”
चातिताभ्यासुभाभ्यां मनसि निश्चिन्ताभ्यां काम-
क्रोधाभ्याम् ॥ * ॥

“भूतविदासमुद्दिष्टे वैश्यावेशनताङ्गे ।
जयेद्भूताभिषङ्गोऽयं मनःसन्तुल्यमानसम् ॥”
ताङ्गे रित्यस्य स्थाने केचित् पूजनेति पठन्ति ॥
“सहदेवाया मूलं विधिया कण्ठे निबद्धमपहरति ।
एकद्वित्रिचतुर्भिर्द्विभ्रंश्चैव तज्ज्वरं पुंसाम् ॥
अभिचारमिश्रापोष्यौ ज्वरौ ह्योमादिभिर्जयेत् ।
दानस्वस्थयनातिथ्येकपातयद्दृष्टौ ॥”

इत्यागन्तुज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ विषमज्वराधिकारमाह । तत्र विषम-
ज्वरस्य निदानादिकित्सापद्धत्यां विषमज्वर-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ जीर्णज्वराधिकारः । तस्य निदानादिकं
जीर्णज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ दुर्जलजनितस्य ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
“हरीतकी निम्बपत्रं नागरं सैन्धवोदनम् ।
एषां चूर्णं सदा खादेत् दुर्जलज्वरशान्तये ॥”

इति हरीतकीचूर्णम् ॥ * ॥

“अनुचिमनलमांसं पीनमन्नासकासा-
नुदरसुदकरोषानाशु दद्यादशेषान् ।
जनयति तनुकान्तिं चित्तनेत्रप्रभादं
पलपरिमितशुद्धीक्षौद्रसिद्धः कषायः ॥”

इति शुद्धीकायः ॥ * ॥

“विषं भागद्वयं दग्धकपर्दः पच्यभागकः ।
मरिचं नवभागञ्च चूर्णं वस्त्रेण शोषयेत् ॥
आम्रकस्य रसिनास्य कुर्यान्नुदगनिर्भां वटीम् ।
वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः सायञ्च भक्षयेत् ॥
अयं रसो ज्वरे योग्यः सामे दुर्जलज्वरेऽपि च ।
अजीर्णोष्णानविष्टमग्नौष्येभ्यश्वासकासयोः ॥”

इति दुर्जलज्वरेता रसः ॥ * ॥

“पटोलसुस्ताश्चतस्रिवासकं
सनागरं धान्यकिराततित्तकम् ।

कषायमेघां मधुना पिबन्नरो
निवारयेत् दुर्जलज्वरोऽप्युत्तमम् ॥”

इति पटोलादिकायः ॥ * ॥

“किराततित्तचिह्नदम्पिप्यली-
विङ्गध्विन्नाकटुरोहिणीरजः ।

निहन्ति लीढं मधुनातिसत्वरं
सुदुस्तरं दुर्जलज्वरं ज्वरम् ॥”

इति किराततित्तादिचूर्णम् ॥ * ॥

“भोजनादौ नरेभ्यस्तं शुद्धीराण्यभयोत्थितम् ।
कल्कं तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥
महार्द्रकयवचारा पीत्वा योगेन वारिणा ।
नानादेशसमुद्भवं वारिदोषमप्योजति ॥”

अथ साध्यस्य ज्वरस्य लक्षणमाह ।

“बलवत्स्वपि दोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥”
ज्वरस्योपद्रवनाह ।

“आसमूर्च्छादिवर्त्तितोऽह्निगतातीसारविषमज्वराः ।
हिक्काकासाङ्गमिद्राश्च ज्वरस्योपद्रवा दृष्टाः ॥” * ॥
प्रसङ्गादुपद्रवाणां चिकित्सायां विधीयमाह ।
“संज्ञातोपद्रवो याधिस्यथो न स्याच्चिकित्-
सकैः ।

याधौ शान्त प्रणश्यन्ति सद्यः सर्वेऽप्युपद्रवाः ॥
अतो याधिं जयेद्यत्रात् पूर्वं पश्चादुपद्रवम् ।
भियग्यः कुशलः सोऽत्र जयेत् पूर्वंसुपद्रवम् ॥
तेष्वपि प्रचुरं प्रादाशयेदाशुकारिणम् ।
मूलयाधिं जयेत् पूर्वं नैवो यो वा भवेद्दली ॥
अविरोधेन वा कुर्वाद्भयोरपि च क्रियाम् ॥”
तत्र ज्वरे आसस्य चिकित्सा ।

“सिंहो याधो ताम्रमूर्च्छो पटोली

शङ्खो पद्मा पुष्करं रोहिणी च ।

शाकं शट्टा शैलमल्लाश्च वीर्यं

आसं हन्यात् सन्निपाते दशाङ्गः ॥”

सिंहो वङ्गो कटेया । याधो कटेया । ताम्रमूर्च्छो
हरालभा । पद्मा भाग्यो । रोहिणी कटुको ।
शैलमूर्च्छो कोरेया । इति दशाङ्गो योगः ॥ * ॥

“भागानिम्बजनाभयान्तलनाभूनिम्बवासाविषा-
त्रायन्तो कटुकावचाकटुकश्लोनाकशृङ्गदमेः ।
राक्षायसपटोलपाटलिशूटोदोऽर्वाविशाला-

निहृद-

जाक्षीपुष्करसिंहिकाद्वयनिशामात्राज्यदेव-
दमेः ॥

काथोर्यं खशु सन्निपातनिवहान् हाञ्चिंशती
पानतो ।

दुहं वादिषतेजसा विजयेते सर्पान् गरुडानिव

उवरः

किञ्च आसवलासकासगुदस्य मृगीगहिष्णामर-
ज्यास्त्राभगलामयाहितमला विटभ्रमभा-
नपि ॥”

विधा अतीस । शक्रदमः ककुभः । देवदमः देव-
दार ॥ इति ह्यभिष्टदङ्गकायः ॥ ॥

“मधुना लज्जाकटफलकण्टशङ्खीभवं चूर्णम् ।
आसामये मद्योये लोढा लोकः सुखी भवति ॥
वन्धोपलाभितापितदात्रस्यायेण पञ्चरे दाहः ।
अपहृरति आसामयमसंशयं भायितं सुनिभिः ॥”
अथ उवरे मृच्छयाचिकित्सा ।

“आद्रकस्य रमेनेस्यं मृच्छयायामाचरेतरः ।
अज्जनश्च प्रयुज्जीत मधुसिन्धुशिलोयणे ॥

श्रीताम्भसाक्षिकः सुरभिर्भूयः मृगन्धिपुष्पश्च ।
रुद्रताम्रवृन्तवातः कोमलकदलीदलस्यार्धः ॥”

अथ उवरे अरुचौचिकित्सा ।
“अरुचौ तु शङ्खवेरजरसकेः सान्नेः ससिन्धुभिः
कवलः ।

सिन्धुयमातुलुङ्गीफलकेशरधारणं यक्ते ॥”
अन्यच्च ।

“अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरं साण्यसेव्यम् ।
धात्रीद्राक्षासितानी वा कल्कमास्ये तु
धारयेत् ॥”

अथ उवरे हर्षचिकित्सा ।
“तायो गुडूयाः समधुः सुशीतः
पीतः प्रशान्तिं वमनस्य कुर्यात् ।
विण्मलिकाणी मधुनावलीढा
सप्तमन्ना शर्करयात्विता च ॥”

अथ उवरे लज्जायाचिकित्सा ।
“हन्तशठवीजपूरकदाडिमवदरेः सचक्रकेन्द्रे ।
क्षेपो जयति पिपासामय रजतगुटीसुखान्तःस्था ॥
श्रीतं पयः शौद्रयुतं निपीत-
माकषठमाश्वेव तदुद्धमेव ।
तर्पप्रकर्षप्रशमाय यक्ते
दध्याह्नदक्षौद्रवटायलाजान् ॥” ॥

अथ उवरे अतीसारस्य चिकित्सा ।
“लङ्गनमेकं सुक्ता न चाव्यदस्तीह भेषजं यलिनः ।
ससुदीर्घदीपनिचयं शमयति तत् पाचयत्यपि च ॥
वत्सादनीवत्सकवारिवाह-
विश्वम्भरानिम्बविषाः सविन्धाः ।
उवरातिसारं त्वरितं जयन्ति
विश्वाम्भरावत्सकवारिवाहः ॥”

विश्वम्भरानिम्बो भूनिम्बः ।
“पाटावृतापपटसुस्तिविन्धा-
किराततिक्तैश्चयवान् विपाथ ।
पिबन् हरयेव वृद्धेन सन्धे-
उवरातिसारानपि दग्निवारान् ॥” ॥

अथ उवरे विड्गुहस्य चिकित्सा ।
“विड्गुहं वातजित् कर्मे कुर्याद्व्रातुलोमनम् ।
मलं प्रवर्त्तयेदाशु तीक्ष्णाभिः फलवर्त्तिभिः ॥
पथ्यारवधतक्ताजिह्वामलकेः श्वेतं तोयम् ।
लोख्यउवरे विश्वं हृद्यादीन् विड्गुहः
शाम्भेत् ॥”

पृथक्

उवरः

अथ उवरे हिक्कायाचिकित्सा ।

“नीरेण सिन्धुतरुजोऽतिरुष्यं
नखेन नूनं विनिहन्ति हिक्काम् ।
मुष्ठी वृताद्वा सितया समेता
घृणोऽथवा हिक्कसमुद्धवच ॥” ॥

अथ उवरे कासस्य चिकित्सा ।
“कासे कणाकणान्नं कलिदमपलं रजः ।
सविन्धभेषजं लिङ्गात् मधुना वा दृषादसम् ॥”
रजः पर्यटकम् ।

“पुष्करमूलकटुत्रिकण्डूकीकटफलयासककार-
विकाभिः ।
मधुलुलिताभिरयं खलु लेहः कासरिपुः कफ-
रोगहरश्च ॥” ॥

अथ उवरे दाहस्य चिकित्सा ।
“दाहाधिकारलिखितं दाहे कुर्याच्चिकित्सितम् ।
परं उवराविरुद्धं यन्मद्यो नाशो उवरो यतः ॥”
अथ सुखसाध्यस्य उवस्य लक्षणम् ।

“सन्तापोऽभ्यधिको वायुक्षुण्णादीनाश्च मार्हवम् ।
बहिर्ह्यगस्य लिङ्गाणि सुखसाध्यत्वमेव च ॥”
लज्जादीत्यादिशस्त्रेणान्तर्ह्यसन्तापि-
आसा यन्तान्ते । तेषामार्हवमव्यता । बहि-
र्ह्यगस्य उवस्य ।

“वर्षाशरद्वसन्तेषु वातादौः प्रातः क्रमात् ।
प्रातः सुखसाध्यस्तु शरत्सुरभिसम्भवः ॥”
सुरभिर्वसन्तः ॥ ॥

अथ कटसाध्यस्य उवस्य लक्षणमाह ।
“वैलतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रातस्तत्त्वनिर्लोद्धवः ॥”
अन्यः प्रातस्तादव्यः वैलतः ॥ ॥ वर्षादियु
उवरं जनयती वातादीनां चिकित्साविशेषार्थं
प्राधान्यमप्राधान्यमाह ।

“वधसु मारुतो दुष्टः पित्तक्षेपान्वितं उवरम् ।
कुर्यात् पित्तश्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥”
तस्य पित्तउवस्य चिकित्सामाह ।

“तत्प्रलया विसर्गाच्च तत्र नागप्रनाहयम् ॥”
तत्प्रलया तस्य पित्तस्य प्रलया स्वभावेन ।
यत उक्तम् ।

“कफपित्तं द्वे धातू सहेते लङ्गनं बहु ॥” इति ।
विसर्गाच्च शरदो विसर्गकालत्वाच्च । यत उक्तम् ।
वर्षाशरद्वसन्ता विसर्गाः कालास्तत्रोपचितबला-
प्राणिनां भवन्ति सोमस्य बलवत्त्वादिति । तत्र
शरदि पित्तउवरे अग्नशनाहयं न । कफो वसन्त-
तमपि वातपित्तं भवेदशु । वसन्ते कफउवरेऽपि
कफप्रकृत्या लङ्गनाहयं न भवति । किन्तु
वसन्तस्यादानकालत्वात् निःशङ्कं न कर्तव्यम् ।
यत उक्तम् । शिशिरवसन्त-प्रीत्यास्त्रादानकालाः
सुजापचितबलाः प्राणिनो भवन्ति मुख्यस्य
बलवत्त्वादिति । एतेनेह उक्तम् । वर्षासु वायुः
प्रधानं पित्तक्षेपान्नावप्रधाने । शरदि पित्तं
प्रधानं कफोऽप्रधानम् । वसन्ते क्षीया प्रधानं
वातपित्तं अप्रधानं । तत्र प्रधानस्य प्राधा-
न्येन चिकित्सा कर्तव्या । सा चाप्रधाना
निबिद्धा विधेया । एवं वैलतैश्चपि प्राधा-

उवरः

नस्य प्राधान्येन चिकित्सा कर्तव्या । तथा
चोक्तम् ।

“संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्य स वै भवेत् ।
शेषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥”

संसर्गो दोषद्वयस्य संसर्गो । गरीयान् प्रधानः ।
“अन्तर्ह्योऽधिकं लज्जा प्रलापः अवनं भ्रमः ।
सन्तापिभ्रममखेदो दोषवर्त्तोविनिग्रहः ॥
अन्तर्ह्यगस्य लिङ्गाणि कटसाध्यत्वमेव च ॥”
वर्त्तोविनिग्रहः पुरीयाप्रवृत्तिः ॥ ॥

अथासाध्यस्य उवस्य लक्षणमाह ।
“उवरः क्षीणस्य मूलस्य गम्भीरो देह्यरात्रिकः ।
असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तत उवरः ॥”
देह्यरात्रिकः बहुरात्रानुबन्धी । केशसीमन्तत
प्रभावात् केशेषु सीमन्तं यः करोति ॥ ॥

गम्भीरस्य लक्षणमाह ।
“गम्भीरस्तु उवरो भ्रियो सन्तर्ह्येन लज्जया ।
आनन्दत्वेन चात्यर्थं कासश्चासोज्ज्वलमेव च ॥”
आनन्दत्वेन विवृतमलत्वेन ॥ ॥ सामान्य-
उवरेऽपि कर्णमूलग्रीधस्यासाध्यत्वादिकमाह ।

“उवस्य पूर्वं उवरमध्यतो वा
उवरान्ततो वा श्रुतिमूलग्रीधः ।
क्रमादसाध्यः खलु लङ्कसाध्यः
सुखेन साध्यो सुनिभिः प्रदिष्टः ॥” ॥

अथारिष्टमाह । तत्रारिष्टस्य लक्षणम् ।
“रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते ।
तल्लक्षणमरिष्टं स्याद्विषमप्यभिधीयते ॥
हेतुभिर्वहुभिर्जातो बहुभिर्वहुलक्षः ।
उवरः प्राणान्तद्वयश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥”
शीघ्रमिन्द्रियनाशनः उत्पन्नमात्र एव चिकित्-
स्यमानोऽपीन्द्रियाणां चक्षुरादीनां शक्ति-
नाशयति ॥ ॥ अन्यचारिष्टमाह ।

“विसंज्ञस्तान्यते यस्तु शेषे निपतितोऽपि वा ।
श्रीतादितोऽन्तरुणश्च उवरेण स्थिते नरः ॥”
विसंज्ञः विगतज्ञानः । तान्यते नष्टहर्षः । श्रुते
निपतितोऽपि वा अत्रापि शब्द एवार्थः निप-
तित एव तिष्ठति न चोत्थातुं समर्थः तथा सन्
श्रुत एव । श्रीतादितः बहिः । अन्तरुणः
अन्तर्ह्यवान् ॥ ॥ अन्यच्च ।

“यो वृद्धरोमा रक्ताक्षो वृद्धि सङ्घातमूलवान् ।
वक्रैश्च चैवाक्षुसिति उवरस्तं हन्ति मानवम् ॥”
वृद्धरोमा रोमाश्चवान् । वृद्धि सङ्घातमूलवान्
सान्निपातिकमूलवान् । वक्रैश्च चैवाक्षुसिति
न तु नासिकया ॥ ॥ अन्यच्च ।

“हिक्काश्वासलघायुक्तं मृदुं विमानलोचनम् ।
सन्ततोऽस्त्रासिनं क्षीणं नरं क्षपयति उवरः ॥”
क्षपयति समापयतीत्यर्थः ॥ ॥ अन्यच्च ।

“हृत्प्रभेक्ष्यं चाममरोचकनिपीडितम् ।
गम्भीरतोऽक्षवेगात् उवरितं परिवर्त्तयेत् ॥”
हृत्ता प्रभा दीर्घियेषाम् । अथवा हृत्ता प्रभा
प्रतिभा विषयग्रहणशक्तिर्येषां तथाविधापीन्द्रि-
याणि यस्य तं हृत्प्रभेक्ष्यम् । चामं क्षीयम् ।
गम्भीरतोऽक्षवेगात् गम्भीरः उत्तमव्यसः

ज्वरः

तीक्ष्णैः अतिदुःखैः ताभ्यां आर्तं दुःखितम् ॥ १ ॥ अन्यथा ।

“मरणं प्राप्नुयात्तत्र मुक्तस्यानगते ज्वरे ।

प्रेषयः क्षयता मोक्षः मुक्तस्य तु विशेषतः ॥”

आख्यातोऽयं श्लोकः ॥ २ ॥

विषमज्वरस्यारिहमाह ।

“आरम्भाद्विषमो यस्य यस्य वा दीर्घरात्रिकः ।

चौबिन्धु चातिरुचस्य गम्भीरो हन्ति यस्य तम् ॥”

यस्य आरम्भाद्विषमः प्रथमोत्पत्तेरेव विषमः

न तु ज्वरोत्पत्तस्य । यस्य दीर्घरात्रिको वा यस्य

चौबिन्धुस्यातिरुचस्य च गम्भीरो भवति तं विषमो

दीर्घरात्रिको गम्भीरश्च हन्तीत्यर्थः ॥ इति

ज्वराधिकारः ॥ ३ ॥ अथ ज्वरातिसाराधिकारः ।

“ज्वरातिसारयोक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।

तस्माज्ज्वरातिसारस्य निदानं नोदितं पुनः ॥”

अथ ज्वरातिसारस्य चिकित्सामाह ।

“ज्वरातिसारयोक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।

न तन्मिलितयोः कार्यमन्योन्यं वर्धयेत् पुनः ॥”

अयमभिप्रायः । ज्वरहरमधुलोमनं भवति ।

अतीसारहरं क्षत्तनं भवति । अतः परस्पर-

विरुद्धत्वात् पृथक् उक्तं भेषजं मिलितयोर्न

कार्यम् । यत् आह ।

“अधुलोमनं ज्वरघ्नं यादृक्कमतिसारहृद्भवति ।

पृथगुत्तमौघं तज्ज्वरातिसारे विरुद्धमन्योन्यम् ॥

अतस्तौ प्रतिजुर्वीत विशोक्तचिकित्सितेः ॥

लङ्घनमेकं सुक्ता न चाप्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।

समुदीर्यदोषनिघ्नं तत् पाचयेत्तथा श्रमयेत् ॥

लङ्घनमुभयोक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदहं ।

उत्पलघटकसिद्धं लाजमखादिकं सकलम् ॥”

उत्पलघटकं यथा,—

“उत्पलघटकं विषमज्वरघ्नं नागरोत्पलेः ।

ज्वरातिसारी पेया वा पिबेत् साक्षां धृतां नरः ॥”

अत्र लाजमखादयेत्युक्त्या वाशब्दः । अतिसारे

पुरीषातिप्रवृत्त्या साक्षात्तश्च दाडिमरसादिना

कर्मेयम् । इत्युत्पलघटकम् ॥ ४ ॥

“कणा करिकणा लाजकायो मधुसितायुतः ।

पीतो ज्वरातिसारस्य ढण्णाव्योश्च नाशनः ॥”

इति कणादिकायः ॥ ५ ॥

“नागरातिविषासुप्तास्त्वनाभून्मखवत्सकेः ।

कायः सर्वज्वरहरः सर्वातीसारनाशनः ॥”

इति नागरादिकायः ॥ ६ ॥

“गुड्यतिविषाघान्यमुष्ठीविस्वाब्जबालकेः ।

पाठा भूनिष्कृटजं चन्दनोशीरपपटेः ।

पिबेत् कषायं सद्यो ज्वरातीसारघ्नान्तये ॥

शुक्तासारचिह्नदृढाहवमीनां विनिवृत्तये ॥”

इति दृढदृढ्यादिकायः ॥ ७ ॥

“उत्पलं दाडिमलकं च पञ्चकेशरमेव च ।

पिबेत्कुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥”

इत्युत्पलादिकायः ॥ ८ ॥

विस्वबालकभूनिष्कृष्टीविस्वाब्जनागरेः ।

कुटजाब्जयुतः कायो ज्वरातीसारमूलशुतः ॥

इति विस्वादिकायः ॥ ९ ॥

ज्वरारिः

“नागरातिविषाघान्यमुष्ठीविस्वाब्जबालकेः ।

कायः पाचयः शोषज्वरातीसारहारः ॥”

इति नागरादिकायः ॥ १० ॥

“दृष्टमूलीकषायेण विषमज्वरसमां पिबेत् ।

ज्वरे चैवातिसारे च सद्यो च यद्विषमम् ॥”

इति दृष्टमूलीकायः ॥ ११ ॥

इति ज्वरातिसाराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

ज्वरघ्नः, पुं, (ज्वरं हन्तीति । हन् + ट्क् ।) गुड्यो ।

वाक्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरनाशकः,

त्रि । (यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“ज्वरघ्नं पाचनं वक्ष्यं दृष्टं वक्ष्यं कषापहम् ॥”)

ज्वरहन्ती, स्त्री, (ज्वरं हन्ति या । हन् + ङच्

ङीप् च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्वरघ्नी च ॥

ज्वरघ्निः, पुं, (ज्वरं एवाभिः । दाहकत्वादस्य

तथात्वम् ।) ज्वररूपाभिः । तत्पर्यायः ।

आधिमन्यवः २ । इति हारावली ॥

ज्वराङ्गी, स्त्री, (ज्वरमङ्गीति विनाशयत्या प्राप्नो-

तीति । अङ्गं गती + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)

भद्रदस्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्वरान्तकः, पुं, (ज्वरस्य अन्तको विनाशकः ।)

नेपालनिम्बः । आरवधः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ज्वरघ्नौघविशेषः । यथा,—

“भास्करो गन्धकः शर्वां देवी विहङ्गतीक्ष्णकम् ।

शोषितं गगनक्षेप पुष्पकश्च महेश्वरम् ॥

भूनिष्ठादिगणैर्भायं मधुना गुटिका दृढा ।

चातुर्यकं तृतीयश्च ज्वरं सन्ततकं तथा ॥

आमज्वरं भूतघ्नं सर्वज्वरमपोहति ॥

अत्र भास्करः ताम्रम् । शर्वां रसः । देवी

सौराष्ट्रदस्तिका । विहङ्गं स्वर्णमाक्षिकम् ।

गगनं अम्बकम् । पुष्पकं रसाञ्जनम् । महेश्वरं

सुवर्णम् । अन्यत् सुगमम् । ताम्रादीनां सम-

भागचूर्णं भूनिष्ठादिगणैर्भायं भावयेत् । भूनिष्ठा-

दद्यादश्रदथाणि सर्वद्वयतुल्यानि अष्टभागा

वशिष्टं कार्यं श्लवा दिनत्रयं विभाय विशोध्य

मधुना विमर्दं अगुरुपं लिहेत् । ज्वरान्तको

रसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥ ज्वरनाश-

कश्च ॥

ज्वरापहा, स्त्री, (ज्वरं अपहन्ति नाशयतीति ।

अप + हन् + ङः ।) विष्वक्का । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ विलशुटा इति भाषा ॥ ज्वर-

नाशकं, त्रि ॥

ज्वरारिः, पुं, (ज्वरस्य अरिः प्राप्नुर्नाशकत्वात् ।)

ज्वरघ्नौघविशेषः । यथा,—

“हरद्वलिरमानां मुखनागाभकाणां

सुभगविटश्रानां सर्वमेकत्र योज्यम् ।

विपिननृपदन्तोर्भाविनं शोषयेत्तं

द्विषदशसमाप्तौ रक्तिकेकाश्च कुण्यान् ॥

एकेकां भजयेदस्य चार्द्रकस्य रसेयुतम् ।

दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते ॥

सर्वशूलविनाशी च कफपित्तविनाशनः ॥

वलिः । गन्धकः । सर्वं शोनाक्षिपकरसेन दश-

ज्वलत

दिनं भावयित्वा गुह्याप्रमादमात्रं करसेन देयम् ।

ज्वरारी रसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥

ज्वराशानिः, पुं, (ज्वरे अशनिर्देहिमाभिमोचत्वात् ।)

ज्वरनाशकौघविशेषः । यथा,—

“रसं गन्धं सैन्धवश्च विधं ताज्जसमं भवेत् ।

सर्वचूर्णसमं लौहं तत्समं चूर्णमभ्रकम् ॥

लौहे च लौहदण्डे च निर्गच्छाः खरसेन च ।

मर्दयेद्यज्जतः पञ्चाक्षरिचं क्षततुल्याकम् ॥

पर्येन सह पातयो रसो रक्तिकसम्भितः ।

सर्वज्वरहरश्चो ज्वराशानिददाहृतः ॥

काशं श्वासं महाघोरं विषमास्यं ज्वरं वमिम् ।

धातुस्यं प्रबलं दाहं ज्वरदोषं चिरोद्भवम् ॥

यज्जुस्मोदरग्रीहभयपुष्पं विनाशयेत् ॥

ज्वराशानो रसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥

ज्वरितः, त्रि, (ज्वरः सञ्जातोऽस्य । ज्वर +

“तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ॥” ५ । २ ।

३६ । इति इतच् ।) ज्वरी । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६

अध्याये ।

“सुदृग्मान् मसूराश्चकान् कुलमान् समकुलान् ।

आहारकाले यथार्थं ज्वरिताय प्रदायेत् ॥”

यथाच,—

“ज्वरितो हितमग्नीयात् यद्यप्यस्यादपिभवेत् ।

अन्नकाले श्वाभ्रानः चोयेत ज्वरितेऽथवा ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिनियं ज्वराधिकारे ॥

ज्वरी, [त्रि] त्रि, (ज्वरोऽस्यस्थितिः । ज्वर + इतिः ।)

ज्वरयुक्तः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६

अध्याये ।

“गुर्वाभिव्यन्त्रकाले वा ज्वरी नाशान् कथयन् ॥”)

ज्वल, ज म चले । त्रि । इति कथिकव्यदमः ॥

(भ्रा-पर-अक-सट् ।) वकारयुक्तः । ज,

ज्वालः ज्वलः । भ, प्रज्वलयति । मित्रेऽपि लौ

ज्वलज्वलज्वल इत्यादिना केवलस्य ज्वलविक-

ल्पानां सोपसर्गस्येव नित्यं ज्वलः । ज्वालयति

ज्वलयति प्रज्वलयति । लिट् दीप्तिः । ज्वलति

यद्भिः । इति दर्गादासः ॥ (यथाह कश्चित् ।

“जागर्ति लोको ज्वलति प्रदीपः

सर्वयोगः पश्यति कौतुकेन ।

सुहृन्मित्रां कुरु नाथ ! धैर्यं

युभक्तितः किं हिकरेण भुङ्क्ते ॥”)

ज्वलः, पुं, ज्वालः । दीप्तिः । (ज्वलतीति । ज्वल

दीप्ति + अत् ।) दीप्तिविशिष्टे, त्रि । इति

सुधबोधम् ॥

ज्वलका, स्त्री, (ज्वलतीति । ज्वल + बाहुलकात्

बुन् ।) अग्निशिखा । इति शैमिशब्दः ॥

ज्वलत, त्रि, (ज्वल + शब्दः ।) दीप्तिमत् । तत्-

पर्यायः । जमत् १ कल्लोकिनम् २ जल्लना-

भवन् ३ मल्लनाभवन् ४ अक्षिः ५ शोषिः ६

तपः ७ तेजः ८ हरः ९ कुम्भिः १० दृढाक्षि ११ ।

इत्येकादश ज्वलति नामधेयानि ॥ १ ॥ भाजते १

भासते २ भास्यते ३ द्वायते ४ शोचति ५

मन्दते ६ मन्दते ७ रोचते ८ ज्योतिते ९

दीतते १० द्युमत् ११ । इत्येकादश ज्वलति-
कर्मणः । इति वेदनिघण्टो १ अध्यायः ।
ज्वलनः, पुं, (ज्वलतीति । ज्वल + “जुचङ्कन्-
दन्त्यङ्गुयधिवल्लमुचलवपतपदः ।” ३ । २ ।
१५० । इति युच् ।) अग्निः । (यथा, कला-
विलासि । १ । ४ ।
“यच्च त्रिनयननयनज्वलनज्वालावलीशूलभ-
ट्टितः ।
जीवति मानसजन्मा शशिवदनावदनकान्ति-
पीयूषैः ॥”)
विषयवृत्तः । इत्यमरः १२।१।५६ ॥ (ज्वल +
भावे लुट् ।) दहने, ज्ञी ॥
ज्वलनाग्निः, [नृ] पुं, (ज्वलनः सूर्ययदीमि-
विशिष्टः अग्निः प्रस्तरमग्निः । निव्यक्तमग्निधारयः ।)
सूर्यकान्तमग्निः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्वलितः, त्रि, (ज्वल + क्तः ।) दग्धः । उज्ज्वलः ।
इति मेदिनी । ति, ११० ॥ (प्रदीपः । यथा,
महाभारते । ६ । १८ । ६ ।
“काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलित इव पावकाः ॥”)
ज्वलितो, ज्ञी, (ज्वलो दीपिरस्यस्याः । ज्वल +
इति + ङीप् ।) ज्वाला । इति राज-
निर्घण्टः ॥
ज्वाला, पुं, ज्ञी, (ज्वलतीति । ज्वल + “ज्वलितिक-
सन्तोभ्यो णः ।” ३ । १ । १४० । इति णः । पक्षे
स्त्रियां टाप् ।) अग्निशिखा । इत्यमरः १२।१।६० ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २१८ । ३ ।
“दीपो ज्वालैरनेकभैरमिरेयोऽथ धीर्यवान् ॥”)
दीपिविशिष्टे, त्रि । इति सुप्रबोधम् ॥
ज्वाला, ज्ञी, दग्धानम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(ज्वलतीति । ज्वल + णः + टाप् ।) अग्निशिखा ।
इत्यमरः १२।१।६० ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १२ । २४ ।
“अभ्युद्यतोऽयं शस्त्राणि ज्वालामालाकुलैस्सुखैः ॥”)
दाहकः ॥ (खनामस्थाना ऋक्षस्य पत्नी । यथा,
महाभारते । १ । ६५ । २५ ।
“ऋक्षः खलु तच्चकृद्विहरसुपथेमे ज्वालो नाम ।
तस्यां पुत्रं मतितारं नामोत्पादयामास ॥”)
ज्वालागर्भकः, पुं, (जालगर्भ + स्वार्थः क्त ।
ततः प्रबोद्धादित्वात् घाञ् ।) रोगविशेषः ।
तत्पर्यायः । ज्वलारासभकामयः २ ज्वाला-
खरगदः ३ गर्भगदः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य लक्षणं जालगर्भशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
ज्वालाजिह्वः, पुं, (ज्वाला शिखा एव जिह्वा
यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४।१।६५ ॥
(ऋक्षस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते
६ । ४५ । ५८ ।
“ज्वालाजिह्वः करालश्च श्रितकेशो जटो हरिः ॥”
दानवविशेषः । स तु वलिराजस्य सेनानी-
विशेषः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ६ ।
“करालो ज्वालाजिह्वश्च शूताङ्गः शूलोचनः ॥”)
ज्वालासुखी, ज्ञी, (ज्वालैव सुखं प्रधानं यस्याम् ।
तत्राजसुप्रवृत्तज्वालाभिरेव पूजादिकं यज्जाति

देवीयतोऽस्यास्तयासम् ।) पीठस्थानविशेषः ।
तत्र भगवता जिह्वा पतिता । तत्र अम्बिका
देवी । उज्ज्वलनामकभैरवश्च । इति पीठमाला ॥
यथाच ।
“जालासुखी महाजिह्वा देव उज्ज्वलभैरवः ।
अम्बिका सिद्धिदा नास्ती स्तनं जालस्यरे मम ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ पीठनिर्णयः ॥
विद्याविशेषः । यथा,—
“ज्वालासुखीक्रमं वक्ष्ये सा पूण्या मध्यतः
शुभे ॥
नित्यारुणा मदनान्नरा मदमोहापजयसिः ॥
कमला श्रीभारती च आकर्षणी महेश्वरपि ।
ब्रह्माणी चैव माहेष्ठी कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही चैव माहेन्दी चामुखेति च पूजयेत् ।
विजया चाजिता चैव मोहनी चापराजिता ॥
स्तम्भनी जपनी पूण्या कालिका पद्मवाह्यतः ।
ज्वालासुखीक्रमं पूज्य विवादिहरणं भवेत् ॥”
इति गानङ्क ज्वालासुखीविद्या २०४ अध्यायः ॥

अ, अकारः । स अक्षरानवमवर्गः चवर्गचतुर्थ-
वर्गश्च । अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति वाक-
रणम् ॥ (यदुक्तं शिखायाम् । १७ ।
“कण्ठावहाविषुयशास्तालया व्योष्ठजावृषू ॥”)
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“यिसर्गस्तालुगः सोष्ठा शं चवर्गश्च यन्तया ॥”
इति प्रपञ्चसारः ॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,
“त्रिकोणकुण्डलीरूपा वामदक्षिणयोगतः ।
क्रमशस्तासु तिष्ठन्ति चन्द्रसूयाययः प्रिये ॥
तत्र क्रोडगता मात्रा शक्तित्रयस्वरूपिणी ।
ऊर्ध्वमात्रा नखेन्द्राणी मध्ये नारायणी स्मृता ॥”
अस्य ध्यानं यथा, वर्णाङ्गारतन्त्रे ।
“ध्यानमस्य प्रयच्छामि षडण्व कमलानने ।
सन्तप्रहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम् ॥
रक्तचन्दनगताङ्गीं रक्तमालाविभूषिताम् ।
चतुर्दशभुजां देवीं रत्नहारोज्ज्वलां पराम् ॥
ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां तन्मत्तं दृष्ट्वा जयतु ॥”
अस्य स्वरूपं यथा,—
“अकारं परमेशानि । कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
रक्तविद्युस्तकारं सदा त्रिगुणमंयुतम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिचिह्नसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं तथा ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
तस्य ३५ पञ्चत्रिंशत् नामानि यथा,—
“ओ अकारो गुह्यो अक्षावायुः सद्यः षडुन्नतः ।
अजेशो द्राविणी नादः पाशो जिह्वा जलं
स्थितिः ॥
विराजेशो धनुर्हस्तः कर्कशो नादजः कुजः ।
दीर्घबाहुवली रूपमाकन्दितः सुचञ्चलः ॥
दुर्मखो गढ आत्मवान् विकटा कुचमखलः ॥

कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपद्मकः ।
दक्षहावाङ्गहासश्च पायात्मा अङ्गनः खरः ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
अ, पुं, (अटति सङ्गीभवतीति । अट सङ्गाति +
बाहुलकात् ङः ।) अक्षावातः । अम्बुवर्धनम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अण्टीशः । सुरगुहः ।
देवराजः । अग्निः । तारवायुः । इति मेदिनी ।
अ, १ ॥ गढे, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
अगमगायमानः, त्रि, (अगमग इवाचरतीति ।
अगमग + “कर्तुः क्वङ् सलोपश्च ।” ३।१।११ ।
इति क्वङ् ततः शानच् ।) आकाशिकयुक्तः ।
अक्षमक्षिा इति भाषा । यथा,—
“मयूरवरगामिनीं सुरदशुवर्णोत्कटां
रत्नजगितघण्टिकां निशितशक्तिकृत्स्नोद्यताम् ।
प्रभानिकररश्मिभिर्भगमगायमानांशुकां
नयामि गुहसम्भवां त्रिदशशृङ्गनिर्वाणश्रीनीम् ॥”
इति देवीपुराणे खरवधे मातृस्तवनामाध्यायः ॥
अङ्कारः, पुं, (अ + भावे षच् कारः । अक्षिभ्यश्च-
ल्लस्य कारः करणं यञ् ।) अमरादिशब्दः ।
यथाह ब्रह्मालेखनः ।
“प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो अङ्कारकोला-
हलः ॥”
(तथाच पञ्चतन्त्रे । ५ । ४२ ।
“अरज्योत्काहते दूरं तमसि प्रियसन्निधौ ।
धन्यानां विशति ओर्वे गौतमङ्कारजा सुधा ॥”)
अक्षा, ज्ञी, (अक्षिभ्यश्चल्लस्येन अटति वेगेन
वहतीति । अट + बाहुलकात् ङः । ततश्चाप् ।)
अग्निविशेषः । जलकणवर्धनम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥
अक्षानिलः, पुं, (अक्षाध्वनियुक्तोऽनिलः ।)
प्रादुर्घजवायुः । अक्षावातः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
अक्षावातः, पुं, (अक्षाध्वनियुक्तो वातः ।)
प्रादुर्घजवायुः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
अक्षवेवर्से गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ।
“अक्षावातं रक्तवर्णं वात्याश्च वृक्षपातनम् ॥”)
अट, सङ्गीतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अ + पर-
अकं सेट् ।) अटति केशः । परस्परं लयः
स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
अटिः, पुं, (अटति परस्परं संलयो भवतीति ।
अट सङ्गीतो + “सञ्धातुभ्य इन् ।” उणा ४ ।
११७ । इति इन् ।) चुदवृत्तः । इत्युणादिकोषः ॥
अटिति, य, इतम् । शीघ्रम् । तत्पर्यायः । आक् २
अङ्गसा ३ अङ्गाय ४ सपदि ५ त्राक् ६ मञ्चु ७ ।
इत्यमरः १ । ४ । २ ॥ (यथा, पञ्चदशी ।
७ । १२५ ।
“तत्त्वविस्तृतिमात्रानार्थः किन्तु विपर्ययात् ।
विपर्येतुं न कालोऽस्ति अटिति स्मरतः
कचित् ॥”)
अक्षि, अ, (अटिति इति शब्दस्य प्राकृतभाषायां
अक्षि इति सिद्धम् ।) अटिति । इति प्राकृत-
भाषायां काशप्रकाशः ॥

अभर्तुकारः, पुं. (अ + भावे घञ् कारः । अभर्तु-
यत्तुप्रत्यय कारः करणं यच् ।) अयुक्तग-
प्रत्ययः । कङ्कणादिध्वनिः । यथा, कालिदासः ।
“उद्वेगस्तुल्यवक्त्रिकङ्कणभर्तुकारः चणं वायं-
ताम् ॥”

अभ, उ भवे । इति कविकल्पदमः । (भ्रा-परं-
सकं-सेट् । उदिष्वात् ऋवेट् ।) उ, अभित्वा
भ्रान्ता । इति दुर्गादासः ॥

अभ्यः, पुं. (लभ्यः एषोदरादित्वात् साधुः ।)
सम्पातपतनम् । लभ्यः । इति जटाधरः ॥
(यथा, महावीरचरिते । [ताः ॥])

“पुष्पास्फोटदलत्-समुद्रविवरेः पातालभ्रम्यास
भ्रम्यासः, पुं. (भ्रम्यं लभ्यं आराति आह्वयतीति ।
आ + रा + बाहुलकात् ङुः ।) वागरः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अभ्याशी, [न] पुं. (अभ्येन सम्पातेन अभ्यासीति ।
अभ्य + शिनिः । मत्स्यादिधारणकाले अभ्य-
दानपूर्वकपतनादस्य तथात्वम् ।) मत्स्यरङ्ग-
पक्षी । इति जटाधरः ॥

अभ्यी, [न] पुं. (अभ्यो लभ्योऽस्यस्येति । अभ्य
+ “अत इतिठौ ।” ५ । २ । १५ । इति
इतिः ।) वागरः । इति शब्दरत्नावली ॥

भरः, पुं. (भोयति जीर्णोभवति पतनादिस्थान-
मनेनेति । भृ + “ऋदोरप ।” ३ । ३ । ४७ ।
इत्यप् ।) निभेरः । पर्वतावतीर्णलप्रवाहः ।
इत्यमरः । २ । ३ । ५ । (संह्रः । यथा,
नैषधे ॥ १० । ३२ ।

“कलसे निजहेतुदण्डः

किमु चक्रभ्रमिकारिता गुणः ।

सुखदुःखकुर्वी भवन् प्रभा-

भरचक्रभ्रमिमातनोति यत् ॥”

“स कलसः प्रभारूपेण कान्तिसमूहेन चक्रभ्रमिं
कुलालचक्रभ्रममातनोति जनयति । यद्वा
प्रभाभरे कान्तिप्रवाहे चक्रभ्रमिं चक्रवाक-
भ्रमिमातनोति ।” इति तट्टीका ॥

भरा, स्त्री, (भर + टाप् ।) भरः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

भरी, स्त्री, (भर + ङीष् ।) भरः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

भर्ष, श उक्ती । भर्त्से । इति कविकल्पदमः ॥
(तुदा-परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । श, भर्षती
भर्षन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलस्य

प्रचलनानामादीपोरिति गुणो विभाषा वेदेय-
चारणभेदश्च । भर्त्सेत्यन्तम् । इति दुर्गादासः ॥

भर्ष, श उक्ती । भर्त्से । इति कविकल्पदमः ॥
(तुदा-परं-सकं-सेट् ।) श, भर्षती भर्षन्ती ।
भर्त्सेत्यन्तम् । इति दुर्गादासः ॥

भर्ष, श उक्ती । भर्त्से । इति कविकल्पदमः ॥
(तुदा-परं-सकं-सेट् ।) श, भर्षती भर्षन्ती ।
भर्त्सेत्यन्तम् । इति दुर्गादासः ॥

भर्षः, पुं. (भर्ष इत्ययत्तुप्रत्ययं रातीति । रा +
कः । यद्वा, भर्षति शब्दायते इति । भर्ष +

बहुलवचनान् अरः ।) वाद्यविशेषः । इत्यमरः ।
१ । ७ । ८ । चर्मपुटच्छादितकाष्ठस्यायम् ।

इति तट्टीकासारसुन्दरी । करङ् इति ख्यातः ।
“लिखिमो वङ्गरी प्रोक्तो भर्षः पटङ् ख्यतः ॥”

इति भरतधृतवैकुण्ठः ॥

तत्पर्यायः । भल्लकी २ भल्ली ३ भल्लरी ४
भर्षरी ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ५५ ।

“आदौ ललघिनीमृतमेरीभर्षरसम्भवाः ॥”
भर्षते निन्द्यते इति । भर्ष भर्त्से + अरः ।)

कलियुगम् । (भर्षरो भर्षरशब्द इवास्त्यस्येति ।
अच् ।) नदभेदः । इति मेदिनी । रे, १५८ ।
(हरिण्यात्तुल्यविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
३ । ७६ ।

“हरिण्यात्तुल्यः पञ्च विद्वांसः समुद्रावनाः ।
भर्षः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनक्षया ।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभश्चैव च ॥”)

भर्षरकः, पुं. (भर्षर + स्वार्थं कन् ।) कलियुगम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भर्षरी, स्त्री, (भर्षरीति निन्द्यते इति । भर्ष
भर्त्से + बाहुलकात् अरः । तत्तथाप् ।) वेष्ट्या ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (ललघुशब्दविशेषः । यथा,
काशीखण्डे । २६ । ६८ । [यतो ॥])

“आण्टोशवन्दा भाङ्गारकारिणी भर्षरी-
भर्षरी, स्त्री, (भर्षर + गौरादित्वात् ङीष् ।)
भर्षरवादम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
हरिवंशे । २५७ । २ ।

“गोमुख्यादम्बराणाञ्च भरीणां मुरजः सह ।
भर्षरीलिखिमानाञ्च यन्त्रयन्त महास्वनाः ॥”)

भर्षरीकः, पुं. (भर्षरीति । भर्ष + “फर्ष-
रीकादयश्च ।” उगी । ४ । ७० । इति ईकन्
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शरीरम् ।
इत्यादिशेषः । देशः । शिवम् । इति संक्षिप्त-
सार उणादिरुतिः ॥

भल्लभल्ला, स्त्री, (भल्लभल्ल इत्ययत्तुप्रत्ययो-
ऽस्त्यस्येति ङ् अच् ।) हस्तिकर्णास्फालनम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भल्लरी, स्त्री, (भल्लरी । एषोदरादित्वात् ललोपः ।)
हुङ्कुः । भर्षरवादम् । बालचक्रम् । केश-
चक्रम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥

भल्ला, स्त्री, कव्या । आतपस्योर्मिः । इति
मेदिनी । रे, ७० ॥

भल्लः, पुं. वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥
स क्षत्रियात् ब्राह्म्यात् सवर्णायां जातः । (यथा,
मनुः । १० । २२ ।

“भल्लो मल्लश्च राजन्यान् ब्राह्म्यान्निष्कविरेवच ॥”
प्रजासकः । इति महाभारतम् । भौङ् इति
भाषा । (स्त्री, भर्षरवादम् ।)

भल्लकं, स्त्री, (भल्ल + स्वार्थं कन् ।) काव्यनिर्मित-
करतालकम् । यथा, निथ्यादिनक्षत्रे ।

“शिवगारे भल्लकश्च स्याद्गारे च शङ्खम् ।
दुर्गागारे वंशवाद्यं मधुरीचं न वाद्यम् ॥”

भल्लकश्चः, पुं. (भल्लो भल्लकशब्द इव कश्चः
कण्डसरो यस्य ।) पारावतः । इति हारा-
वली । ८७ ॥

भल्लरी, स्त्री, (भल्लं भल्लकशब्दं रातीति ।
रा + कः । खियां ङीष् ।) हुङ्कुः । भर्षर-
वादम् । (यथा, काशीखण्डे । २६ । ६८ ।

“भल्लरीवाद्यकृशला भल्लभल्लललाहता ॥”
बालचक्रम् । बालङ्गीति ख्यातम् । इति मेदिनी ।
रे, १५६ ॥ मुहुम् । क्रौडः । इत्यणवपालः ॥

भल्लिका, स्त्री, (भल्लिव कायतीति । के + कः ।
एषोदरादित्वात् साधुः ।) उङ्गर्जनपटः । द्योतः ।
इति मेदिनी । के, ६६ । उङ्गर्जनमलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

भल्ली, स्त्री, (भल्ल + ङीष् ।) भर्षरवादम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भल्लोलः, पुं. (भर्ष किप् ताडश्चः सन् लोलः ।
ततः एषोदरादित्वात् साधुः ।) तर्कुलासकः
इति हारावली । २१३ ॥ टङ्कुयार पोटुज
इति भाषा ॥

अभ, वधि । इति कविकल्पदमः । (भ्रा-परं-सकं-
सेट् ।) आद्यस्वरो । अभति । वध्मरी चाय-
मिति केचित् । अभति । इति दुर्गादासः ॥

अभ, वधि । पिधाने । इति कविकल्पदमः ॥
(भ्रा उभं-सकं-सेट् ।) न, अभति अभति
वध्मं जनो यद्वाति परिधाति वेत्यर्थः । सप्तम-
स्वरादिर्यमिति पूर्णचन्द्रजिज्ञोचनराभाः ।
अयति अयते । इति दुर्गादासः ॥

अभं, स्त्री, (अभययच् + अच् ।) खिलम् । इत्यणव-
पालः ॥

अभः, पुं. (अभयति वध्मते भक्त्याय अभयति यद्वाति
इति वा । अभ + “खनो घ च ।” ३ । ४ । १५५ ।
इति घ ।) मतस्यः । इत्यमरः । १ । १० । १४
(यथा, भगवद्गीतायाम् । १० । ३१ ।

“अभागां मकराणां सोतसामसि लाङ्गवी ॥”
मकरः । यथा, रामायणे । ७ । ११४ । ४ ।

“लोममीनभययाच्चां लघ्नां गिरिनदीमिव ॥”
तापः । वनम् । इति मेदिनी । धे, १२ ॥
मीनराशिः । यथा, —

“साङ्गसप्तभयं मेधे वसुसाङ्गं घटे हवे ॥”

इति समयप्रदीपः ॥

अभकतनः, पुं. (अभो मकरो मीनो वा कतनं कतु-
रस्य ।) कन्दर्पः । इति धन्यायुधः ॥

अभा, स्त्री, (अभ + अच् तत्तथाप् ।) नागवक्त्रा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२७ ॥

अभाङ्कः, पुं. (अभः अङ्को यस्य ।) अनिरुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (कल्पः ।) यथा, श्रीकण्ठ-
चरिते । ११ । २५ ।

“यत्कला किञ्च अभाङ्कपुलिन्द-
स्य मानवद्विषयप्रतमायात् ॥”)

अभाश्रयः, पुं. (अभाय मनुष्याय अश्रयतीति ।
अश्र ग भोजने + कर्त्तृदि ङुः ।) शिशुमारः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भिक्षिरि

भिक्षी

ज

भक्षीदरी, खी, (भक्षो मन्त्र एव उदरं उत्पत्तिस्थानमस्याः । भक्षस्य उदरं उत्पत्तिस्थान-
तयास्यस्याः इति अर्थादभ्योऽभिज्ञेके ।)
यासमाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भाङ्गुतं, खी, (भाम् इत्ययत्तशब्दस्य लतं करणं
यच् ।) चरणालङ्कारविशेषः । इति धरणिः ॥
भाटः, पुं, (भाट + घञ् ।) निकुञ्जः । कास्तारः ।
ब्रह्मादीनां मार्जनम् । इति मेदिनी । टे, १६ ॥
भाटलः, पुं, (भाटं लातीति । ला + कः ।) घटा-
पाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥
भाटा, खी, (भाट + लिच् + अच् ततश्च च ।)
भूम्यामलकी । इत्यमरः ॥ यूथीवृत्तः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
भाटिका, खी, (भाटा + स्वार्थे कन् । टापि व्यत
इत्यच् ।) भूम्यामलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भामकं, खी, (भाम् + कण् ।) दम्पिका । इति
हारावली । २ । ४ ॥ भामा इति भाषा ॥
भामरः, पुं, (भामं रातीति । रा + कः ।)
तर्कशायः । इति शब्दरत्नावली । टकुयार प्राण
इति भाषा ॥
भाभरः, पुं खी, (भाभरवादनं शिल्पमस्य ।
“मण्डुकभाभरवादयस्त्वस्याम् ।” ४ । ४ । ५६ ।
इति अण् ।) भाभरिकाः । भाभरवाद्यकर्ता ।
इति व्याकरणम् ॥
भालिः, खी, अन्नविशेषः । भालि इति ख्याता ।
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे ।
“आन्त्रमामफलं पिष्टं राजिकालयगान्वितम् ।
भट्टं चिह्नयुतं पूतं घोलितं भालिरुच्यते ॥
भालिर्भवति जिह्वायाः कण्ठत्वं कण्ठशोधनी ।
मन्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वद्धिबोधनी ॥”
(जारिः भालिः इति पाटोऽपि कुञ्जलिन् डश्रवणे ॥)
भाङ्गुः, पुं, (भा इति क्त्वा वाति वायुरन् । वा +
ङुः ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
भाउ इति भाषा ॥
भावुकः, पुं, (भावुरेव । स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेषः ।
भाउ इति भाषा । तत्पर्यायः । पिचुलः २
भावुः ३ भावूः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
भिक्षाकं, खी, (लिङि + आकन् । एषोदरात्
साधुः ।) फलविशेषः । भिक्षा इति भाषा ।
अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । धाम-
वातमन्त्रामिकारिणश्च । इति राजवल्लभः ॥
भिक्षिनी, खी, (लिङि + णिनिः । एषोदरात् साधुः ।
डीप् च ।) जिह्मिनीवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥
उल्का । इति शब्दरत्नावली ॥
भिक्षी, खी, (लिङि + अच् डीप् । एषोदरात्
साधुः ।) जिह्मिनीवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥
भिक्षिमः, पुं, (भिक्षु इत्ययत्तशब्दं क्त्वा भमति
अति वृत्तादीन् दहतीत्यर्थः । (भम भञ्ज +
अच् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) दावायिः ।
इति हारावली ॥ २६ ॥
भिक्षिरिटा, खी, लुपविशेषः । भिक्षिरिटा ।
इति भाषा । तत्पर्यायः । पञ्चा २ पीतपुष्पा ३

भिक्षिरा ४ रोमाश्रयपला ५ वृत्ता ६ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् ।
रक्तानिवारनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् ।
बल्यत्वम् । महिषीक्षीरवर्द्धनत्वश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
भिक्षी, खी, (भिक्षा इत्ययत्तशब्दोऽस्यस्याः ।
अच् ततो डीप् च ।) भिक्षी । यथा,—
“भिक्षीवायत्तमधुरा कूजनी मधुराक्षतिः ॥”
इत्यागमः ॥
भिक्षी, खी, (भिक्षि इति क्त्वा रटतीति । रट् +
अच् । डीप् च एषोदरात् साधुः ।) पुष्पवृक्ष-
विशेषः । भौंटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सेरीयकः २ इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ कण्ट-
कुरण्टः ३ सेरीयकः ४ भिक्षिका ५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ नीलभिक्षाः पर्यायः ।
वाणा १ दासी २ अर्जुनः ३ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ७४ ॥ वाणः ४ आर्जुनः ५ इति
तट्टीका ॥ सहचरः ६ नीलकुरण्टकः ७ ।
इति रत्नमाला ॥ अरुणभिक्षाः पर्यायः ।
कुरवकः १ । इत्यमरः ॥ पीतभिक्षाः पर्यायः ।
कुरण्टकः १ सहचरी २ । इत्यमरः ॥ सह-
चरः ३ सहचरी ४ । इति तट्टीका ॥ वीरः
५ पीतपुष्पः ६ दासी ७ कुरण्टकः ८ । इति
रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । दन्तामयशूलवातकफशोफकासत्यग्नेय-
नाशित्वश्च । कुन्दरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भिरिका, खी, (भिरि इति अयत्तशब्देन कायति
शब्दायति इति । के + कः टाप् च ।) भिक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
भिरि, खी, (भिरि इत्ययत्तशब्दोऽस्यस्याः ।
अच् डीप् ।) भिक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
भिक्षिः, खी, (भिरि इत्ययत्तशब्देन लिप्श-
तीति । लिप्श + ङिः । रस्य लः ।) वाद्य-
विशेषः । यथा, गृध्राधरीपिकायाम् ।
“घण्टाशङ्खस्तथा भरीन्दङ्गौ भिक्षिरेव च ।
पञ्चानां शस्यते वाद्यं देवताराधनेषु च ॥”
भिक्षिका, खी, (भिरि इत्ययत्तशब्दं लिप्शतीति ।
लिप्श + ङिः रस्य लत्वे साधुः । ततः स्वार्थे
कन् ।) भिक्षी । (यथा, रामायणे । २ । ६६ । ११ ।
“भिक्षिकाविरुतेदीर्घं रुदतीव समन्ततः ॥”)
आतपस्य रुचिः । विलेपनमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
भिक्षिकारावः । उड्डर्शनवस्त्ररुचिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (उड्डर्शनवस्त्रम् । भिरि । इति
मेदिनी । के, ६६ ॥)
भिक्षी, खी, (भिक्षि + क्त्वाकारादिति वा
डीप् ।) कीटविशेषः । भिक्षिपोका इति भाषा ।
तत्पर्यायः । भिक्षीका २ भिक्षिका ३ भिरिका ४
भोरिका ५ भिरि ६ चीलिका ७ चीलिका ८
चिक्की ९ भ्रङ्गारी १० चीलिका ११ । इति
शब्दरत्नावली ॥ चीरी १२ । इत्यमरः । १२ । ५ ।
२८ ॥ चीरिका १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा,
भामवते । ६ । १३ । ५ ।

“अड्डभिक्षीखनकर्मणुल-
उलूकवाग्भिर्घणितान्तरात्मा ॥”

आतपस्य रुचिः । वस्त्रं । उड्डर्शनयुक्तम् । इति
मेदिनी ॥ स्थानीयवस्त्राणाम् । इत्यजयपालः ॥
भिक्षीकण्टः, पुं, (भिक्षीवत् कण्टः कण्टशब्दो
ऽस्य ।) गृहकपोतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भिक्षीका, खी, (भिक्षी + संज्ञायां कन् तत
टाप् ।) भिक्षिका । इति हेमचन्द्रः ॥
भोरिका, खी, (भिरि इति क्त्वायत्तं रीतीति ।
र + शब्दे बाहुलकात् कक् टाप् च ।) भिक्षी ।
इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥
भु, ङ गद्याम् । (भ्रा-व्यास-सकं-अनित् ।) कुड-
स्थाने भुङ् इत्यपि केचित् । ङ, भवते । इति
दुर्गादासः ॥
भुण्टः, पुं, (भट् संघाते + घञि एषोदरात् साधुः ।)
स्तम्भः । अप्रकाशवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भुमरिः, खी, रागिणीविशेषः । यथा,—
“प्रायः प्रङ्गारवङ्गुला माध्वीकमधुरा षट्दुः ।
एकैव भुमरिलोके वणादिनियमोज्ज्वला ॥
अतो लज्जमेतस्या नोदाहारि विशेषकम् ।
इदं हि शालगं सूत्रं पसिद्धं वृषरञ्जनम् ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
भुणिः, पुं, क्रसुकमेदः । खी, दुष्टदेवश्रुतिः । इति
मेदिनी । णे, १४ ॥
भृ, य य ध्याने । गतबहुवचोभाव इति यावत् ।
(दिवा परं-अकं-अनित् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥
घ, भरा । य, भीर्यति । इति दुर्गादासः ॥
भोङ्, पुं, गुवाकवृत्तः । इति भरिप्रयोगः ॥
भ्यु, ङ गद्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-व्यास-
सकं-अनित् ॥)

ज

ज, जकारः । स अक्षरदशमवर्गः चवर्गपञ्चम-
वर्गश्च । (असौ तु अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्यः ।)
अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति व्याकरणम् ॥ ७ ॥
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“विसर्गस्तालुगः सोष्ठा शं चवर्गश्च यन्तया ॥”
इति प्रपञ्चसारः ॥ ७ ॥
(पाणिनिमते तु अस्योत्पत्तिस्थानं नासिका-
न्विततालु । अस्योच्चारणे जिह्वामध्वेन तालु-
मध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनाद-
घोषा अल्पप्राणश्च वाह्यप्रयत्नाः । मातृकाव्यास-
ऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यग्रे व्यासक्रिया स्यात् ।
वङ्गीयवर्गमालायां अस्य लेखनप्रकारो यथा,
“कुडलीरूपमास्थाय दक्षतो वामतस्ततः ।
अङ्गुल्याधोगता मात्रा वामतः कृच्छिता पुनः ॥
तिष्ठन्ति तालु निव्यासु सूर्येन्द्रवरुणाः सदा ।
कुडलीरूपमास्थाय तु या मात्रा मध्यतः स्थिता ॥
महाशक्तिस्वरूपा सा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥ ७ ॥
चतुर्भुजां धूम्रवर्णां लज्जामरविभूषिताम् ।
नावाङ्गहारसंयुक्तां जटासङ्कटरीविताम् ॥

ट

टङ्कः

टङ्कशी

ईषडास्यसुखीं निव्यां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपी तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

इति वर्षोद्धारतन्त्रम् ॥ ७ ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

“सदा ईश्वरसंयुक्तं जकारं शृङ्गं सुन्दरि ।।

रक्तविद्युत्ताकारं या स्वयं परकुण्डली ।

पञ्चदेवमयं वर्षं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।

त्रिशक्तिवर्धितं वर्षं त्रिविधसहितं सदा ॥”

तस्य २२ त्रिविंशतिर्नामानि यथा,—

“जकारो बोधनी विद्या कुण्डली मखदो वियत् ।

कौमारी नागविज्ञानी सयाङ्गुलनखो वकः ।

शर्वेश्वरार्थिता बुद्धिः स्वर्गात्मा घर्षरध्वनिः ।

घर्मेकपादः सुमुखो विरजा चन्दनेश्वरी ।

गायनः पुण्यधन्वा च रागात्मा च वराचिणी ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

जः, पुं, गायनः । घर्षरध्वनिः । इत्येकाक्षर

कोषः । बलीवर्धः । युक्तः । वाममतिः । इति

मेदिनी । जे, १ । (गणपाठे धातोरुभय

पदत्वविज्ञापकोऽनुवन्धविशेषः । इति वोपदेवः ॥

जिः, पुं, प्रत्ययविशेषः । स प्रेरणार्थं भवति ।

तस्य इकारस्तिष्ठति । धातोरनुवन्धविशेषः ।

स वर्षमानस्तत्प्रत्ययबोधकः । इति वोपदेव

स्वामी ॥

जान्तः, पुं, (जिः प्रत्ययविशेषोऽन्ते यस्य ।) जि-

प्रत्ययान्तः । यथा, “जिजान्तपिप्रथे” इत्यादि

आत्मनेपदप्रकरणयस्यत्वम् ॥ स च प्रत्ययः

धातोः शब्दाच्च भवति । यथा, जिः प्रेरणे

इति जेः कृत्याख्याने जिरिति च सुभ्यबोध-

याकरणम् ॥ सुभ्यबोधयाकरणस्य परिच्छेद-

विशेषः । जान्तम्, इति जान्तपादः ॥

ट

ट, टकारः । स अङ्गनेकादशवर्णः । टवर्गप्रथम

वर्णश्च । अस्योच्चारणम्यानं सङ्घां । इति याक-

रणम् ॥ (अस्योच्चारणे सङ्घस्यानेन जिह्वामध्यस्थ

स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । माटकास्यासंस्थ

दक्षिणस्थितिं न्यास्यत्वम् । वङ्गीयवर्णमाला-

याम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“ऊर्ध्वार्धःक्रमतो रेखा कुण्डलीरूपतन्त्रधः ।

तिष्ठन्ति तासु निव्यासु कुवेरयमवायवः ॥

मात्रा कोणगता चोर्ध्वा तत ऊर्ध्वगता तु सा ।

या निव्या परमा शक्तिश्चतुर्वर्गप्रदायिनी ॥

ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि ।।

मालतीपुण्यवर्णाभां पूज्यन्तन्निभे जलाम् ॥

दशबाहुसमायुक्तां सर्वलङ्कारसंयुताम् ।

परमोच्चप्रदां निव्यां सदा स्मरसुखी पराम् ॥

एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपी तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

इति वर्षोद्धारतन्त्रम् ॥ ७ ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

“टकारं चञ्चलापाङ्गि । स्वयं परमकुण्डली ।

कोटिविद्युत्ताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥

पञ्चप्राणयुतं वर्षं गुह्यत्रयसमन्वितम् ।

त्रिशक्तिवर्धितं वर्षं त्रिविधसहितं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

तस्य २७ सप्तविंशतिर्नामानि यथा,—

“टङ्कारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः ।

सुकन्दो विनदा एध्वी वैष्णवी वातणी नवः ॥

दत्ताङ्गकाङ्क्षचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।

हृदयान्तर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः ॥

राजा गिरिर्मेधाघनुर्वाणात्मा सुमुखो मखत् ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

टं, स्त्री, (टङ् + डः ।) करङ्कः । इति विश्वः ॥

टः, पुं, (टङ् + डः ।) वामनः । पादः । निखनः ।

इति मेदिनी । टे, १ ॥

टङ्क, इ क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-

परं-सकं-सिट् ।) इ क, टङ्कयति । इति दुर्गा-

रामः ॥

टङ्कदेशीयः, पुं, (टङ्कदेशे भव इति छः ।)

वास्तुकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टङ्गरः, पुं, (टः टङ्कणः चारविशेषः गर इव ।

तीव्रगुणत्वात्तथात्वम् ।) टङ्कणचारः । जेला-

विभ्रमगोचरः । केकरादी, त्रि । इति मेदिनी ।

टे, १६० ॥

टङ्कः, पुं, (टङ्क + घञ् ।) कोपः । कोषः । अग्निः ।

यावदारणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥ (यथा,

अनघराघवे । १ । २२ ।

“यः जलदेहं परितस्तं टङ्के

स्तपोमयेष्ट्राक्षणसुचकार ॥”)

परिमाणविशेषः । स तु चतुर्माधकरूपश्चतु

त्रिंशतिरतिक्तारूपो वा । जङ्गा । इति हेम-

चन्द्रः । १ । ५८३ ॥ दपः । इति जलानुधः ॥

टङ्कः, पुं स्त्री, (टङ्क + घञ् अच् वा ।) नील-

कपित्थः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ ।

“शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकद्रुगम् ॥”)

खनिजम् । टङ्कणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥

दपः । इति शब्दरत्नावली ॥

टङ्ककः, पुं, १ टङ्कति वध्नाति मनः खेहेनेति ।

टङ्क + क्तुल् । यङा, टङ्कते कथ्यतेनेन मन

इति । घञ् । ततः संज्ञायौ कन् । रजनसुदा ।

इति रूपार्थचन्द्रश्चे अमरटीकासारसुन्दरी

भरतश्च । टाका इति भाषा ॥

टङ्ककपतिः, पुं, (टङ्ककस्य पतिः रजकः ।) कण्वा-

ध्वजः । टङ्ककशालानियुक्तः । इत्यमरटीका-

सारसुन्दरी । टाकशालेर अर्थश्च इति भाषा ॥

टङ्ककशाला, स्त्री, (टङ्ककस्य शाला ।) रजन-

सुदायहम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी । टाक-

शाला इति भाषा ॥

टङ्कटीकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

टङ्कणः, पुं, (टङ्क बन्धे + क्तुः ।) एषोद्वान्त गन्ध

साधुः । चारविशेषः । मोहागा इति भाषा ।

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“विस्मयान्तरिकारः श्लेष्मसः पित्तदूषणः ।

अपिदीप्तिकरस्त्रीक्ष्णश्चैव चार उच्यते ॥”)

तत्पर्यायः । पाचनकः २ मालतीतीरकः ३

लोहहृदयः ४ रसशोधनः ५ । इति हेम-

चन्द्रः । ४ । १० ॥ टङ्कणचारः ६ रङ्गचारः ७

रसाधिकः ८ लोहद्रावी ९ रसजः १० सुभगः

११ रङ्गदः १२ वर्तुलम् १३ कनकम् १४

चारम् १५ मलिनम् १६ धातुवत्तमम् १७ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ मालतीतीरसम्भवः १८

द्रावी १९ द्रावकः २० लोहमुद्रिकारकः २१ ।

इति भावप्रकाशः ॥ स्वर्णपाचकः २२ । इति

रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-

त्वम् । कफस्थावरादिविषकासन्धाननाशित्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिषातपित्तकारित्वम् ।

रूक्षत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (देश-

विशेषः । यथा, हृदयसंहितायाम् । १४१२ ।

“कङ्कटटङ्कणवनधासि शिविककणिकारकोद्धृणा

भीराः ॥”)

टङ्का, स्त्री, (टङ्क + अच् टाप् ।) चङ्गा । इति

मेदिनी । के, २५ ॥

टङ्कानकः, पुं, (टङ्कं दपं कोपं वा आनयति जङ्गी-

पयतीति । अन् + णिच् + क्तुल् ।) ब्रह्मराव-

ह्वजः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

टङ्कारः, पुं, (टङ्कं वैकुण्ठं वा कुलकात् ङः । टं

वैकुण्ठं चित्तस्य विक्रान्तिं करोतीति । ङ +

कर्मण्यण् ।) यिसयः । प्रसिद्धः । शिञ्जित-

ध्वनिः । इति मेदिनी । रे, १६० ॥ (यथा,

काशीखण्डे । ८६ । ६६ ।

“टङ्कितशेषपाताला टङ्किकैलोरुद्रिपाठके ।

टङ्कारुत्तनुकञ्जोला टीकनीया महानता ॥”

ङ + घञ् । कारः टं इति अथस्तशब्दस्य-

कारः करणं यच्च । ध्वनिमात्रे । यथा, भाग-

यते । ३ । १७ । १ ।

“अस्त्यसिमेयं सुखतो वमन्तो वदन्तु चण्डम् ।

शृङ्गालोलकटङ्कारैः प्रणेदुरशिवाः शिवाः ॥”)

टङ्कारी, स्त्री, (टङ्कं कर्तुमीतीति । ङ + “कर्म-

ण्यण् ॥” ३ । ८ । १ । इत्यण् । ततो गौरी-

त्वात् ङाप् ।) क्षुपविशेषः । टेकारी इति

भाषा । अस्य गुणाः । वातघ्नश्लेष्मघ्नोदर-

यथानाशित्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । जघ्नु-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

टङ्गः, पुं स्त्री, (टङ्क + अच् ।) खनिजम् । खड्ग-

भेदः । जङ्गा । इति मेदिनी । गे, ७ ॥

टङ्गः, पुं, (टङ्क + एषोदरात् साधुः ।) टङ्कणः ।

इति शब्दचन्द्रिका । मोहागा इति भाषा ।

चतुर्माधकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

टङ्कणः, पुं स्त्री, (टङ्कण + एषोदरात् साधुः ।)

टङ्कणः । मोहागा इति भाषा । अस्य गुणाः ।

श्लेष्मघ्नानाशित्वम् । चाररसत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।

उष्णत्वम् । अपिषातकत्वम् । विरूक्षकत्वम् ।

भेदकत्वम् । खनिजनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

टङ्कशी, स्त्री, (टङ्क बन्धे + णिच् । ततः एषो-

दरात् गन्धे ङीष् च साधुः ।) क्षुपविशेषः ।

इति शब्दचन्द्रिका । आकनदि इति भाषा ॥

टिडिप्रः

टङ्गी, स्त्री, (टङ्ग इत्ययत्तशब्दं नयतीति । नी + क्तिप् ।) ज्येष्ठौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 टङ्गरी, स्त्री, (टङ्गिभ्यस्तत्तशब्दं रातीति । रा + क्ततो ङीष् ।) ऋषावादः । लम्पावादम् । पटङ्गवादम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥
 टङ्गुरः, पुं, (टङ्ग इत्ययत्तशब्दं रातीति । रा + कः ।) भेरीशब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
 टङ्ग, ज विज्ञप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां परं- अकं-सेट् ।) ज, टालः टङ्गः । विज्ञप्तो विज्ञ- लीभावः । इति दुर्गादासः ॥
 टङ्गनं, स्त्री, (टङ्ग + भावे क्युट् ।) विज्ञप्तः । टला इति भाषा ॥
 टा, स्त्री, (टलति प्रलये भूकम्पादौ वा । टल + ड टाप् च ।) पृथिवी । इत्येकाक्षरकोषः ॥
 टाङ्गुरः, पुं, (टङ्गुर्येदं टाङ्गम् । टङ्ग + अण् । टाङ्गं रातीति । रा + कः ।) नागवीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 टारः, पुं, (टा पृथ्वीं ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।) जङ्गः । तुरङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
 टिक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां- व्याप्तं-सकं-सेट् ।) ऋ, अटिकेत् । ङ, टिकेत् । इति दुर्गादासः ॥
 टिटिभक्तः, पुं, (टिटिभ्यस्तत्तशब्दं भणति । भण + क्तः । ततः स्वार्थे कन् ।) टिटिभपक्षी । इत्यमरटीका ॥
 टिटिभः, पुं, (टिटिभ्यस्तत्तशब्दं भणतीति । भण + क्तः ।) पक्षिविशेषः । टोटि इति भाषा । तत्पञ्चम्यः । टोटिभक्तः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ टिटिभक्तः ३ । इत्यमरः । २।५।३५ ॥
 टिटिभक्तः ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, मनुः । ५ । ११ ।
 “अनिर्दिष्टां चैकशफां टिटिभश्च विवर्जयेत् ॥”)
 ज्योदशमन्त्रस्तरीयेष्टपञ्चदशविशेषः । यथा,
 “इन्द्रो दिवस्पतिः शत्रुटिटिभो नाम नानवः ।
 मायूरेण च रूपेण घातयिष्यति माधुरः ॥”
 इति गारुड ८० अध्यायः ॥
 (वरुणसभारणकदानवानामन्यतमः । असौ हि सर्पधर्मविवर्जितः । यथा, महाभारतः । २ । ६ । १५ ।
 “टिटिभो विटभूतश्च संहादस्तेभ्योऽपनः ॥”
 इत्युपक्रम्याह ।
 “सर्वे लम्बवराः शूराः सर्वे निगतस्तथैव ॥”)
 टिटिभक्तः, पुं, (टिटिभ + स्वार्थे कन् ।) टिटिभ- पक्षी । इत्यमरः । २।५।३५ ॥ [प्रकाशः ॥
 टिटिभिका, स्त्री, अम्बुशिरौषिका । इति भाव- टिटिप्रः, पुं, उच्चविशेषः । डिडिप्रः । इति ऊँ ङीष् इति च भाषा । तत्पञ्चम्यः । रोम- शफलः २ तिडिप्रः ३ सुनिर्मितः ४ इति राजनिर्घण्टः ॥ डिडिप्रः ५ । अस्य गुणाः । कषिकारिलम् । भेदकत्वम् । पित्तघ्नेष्वाग्नि- नाशित्वम् । सुश्लेष्टत्वम् । वातलत्वम् । रुच- त्वम् । मृदुलत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

ठ

टिप, क बुद्धिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं- सकं-सेट् ।) क, टेपयति । बुद्धि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥
 टिप्पनी, स्त्री, (टेपयति आख्यायतेऽनया । टिप + करणे क्युट् ङीप् च । एषोदरादित्वात् पस्य द्वित्वे साधुः ।) टीका । यथा,—
 “श्रीमत्तन्त्रज्ञानं नत्वा लीलावत्याः सुटिप्पनी ।
 भवेद्येन सुबोधार्थं क्रियते यद्गुरोः श्रुतम् ॥”)
 टीक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां- व्याप्तं-सकं-सेट् ।) ऋ, अटिटीकेत् । ङ, टीकेत् । इति दुर्गादासः ॥
 टीका, स्त्री, (टीक्यते गम्यते प्रविश्यते ज्ञायते वानया । टीक + धञर्थे कः । टाप् च ।) विव- रणग्रन्थः । इति लिङ्गादिसंयत्ते अमरः ॥
 टुगटुकः, पुं, श्योनाकटुकः । इत्यमरः । २।४।५६ ॥
 कणाखदिरटुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (टुगटु इत्ययत्तशब्देन कायति शब्दायते इति । के + कः ।) पक्षिविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 टुगटुनि इति भाषा । श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 टुगटुका, चि, नीचः । इति मेदिनी ॥ कूरः । इति विश्वः ॥
 टुगटुका, स्त्री, टङ्गिणीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 टुनाका, स्त्री, तालमूलीवृक्षः । इति शब्द- चन्द्रिका ॥
 टेरकः, चि, वक्रचक्षुः । टेरा इति भाषा । तत्- पञ्चम्यः । बलिरः २ केकरः ३ वेदरः ४ इति शब्दरत्नावली ॥
 टून, ज विज्ञप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां परं- अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ज, टालः टूनः । विज्ञप्तो विज्ञलीभावः । इति दुर्गादासः ॥

ठ

ठ, ठकारः । स यज्ञनवदशवर्णः । टवर्गद्वितीय- वर्णश्च । (अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्योऽयं वर्णः ।) अस्योच्चारणस्थानं मूर्ध्ना । इति याकरणम् ॥ (अस्योच्चारणे जिह्वामधेयं मूर्ध्नास्थानस्यः आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारश्वासघोषा महा प्राणश्च वातप्रयत्नाः । वज्रवर्णमालायाम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
 “वार्त्ताकुर्वत्तुलाकारो रेखाध्वजितदेवताः ।
 तिष्ठन्ति क्रमतो नित्यं चन्द्रसूर्याभयः प्रिये !
 मात्राहीनस्तृप्तिवृत्तकारः परमेस्वरि !
 ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने !
 पूर्णचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पङ्कजचक्षुषाम् ।
 सुन्दरीं घोडशमुखां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ।
 एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”
 इति तन्त्रोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
 अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
 “ठकारं चक्षलापाङ्गि ! कुङ्कुलीमोक्षरूपिणी ।
 पीतविद्युत्ताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम् ॥

ड

पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
 त्रिविधसहितं वर्णं त्रिविधसहितं सदा ॥”
 तस्य ३१ एकत्रिंशन्नामानि यथा,—
 “ठः शून्यो मञ्जरी बीजः पाणिनी लाङ्गली चया ।
 वनजो नन्दनो जिह्वा सुनञ्जो घर्णकः सुधा ॥
 वर्तुलः कुङ्कुलो वदिरन्तं चन्द्रमण्डलः ।
 दन्तजानकभावश्च देवभक्तो दृढहृदि ॥
 एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्वभित्तकः ।
 दृष्टो नलिनी विष्णुर्महेशो ग्रामणीः शशी ॥”
 इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
 ठः, पुं, शिवः । महाध्वनिः । चन्द्रमण्डलः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ मण्डलः । शून्यम् । लोका- गोचरः । इति मेदिनी । ठे, १ ॥
 ठकुरः, पुं, देवता । ठाकुर इति ख्यातः । यथा,
 “श्रीदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठकुरः ॥”
 इत्यनन्तसंहिता ॥
 ठठं } य, अनुकरणशब्दः । ठन् ठन् इति
 ठठं } भाषा । यथा, महानाटके । ६६ ।
 “रामाभिषेके मदविजलायाः
 कक्षाच्युतो हेमघटस्तखयाः ।
 सोपानमारुह्य चकार शब्दं
 ठठं ठठं ठं ठठं ठठं ङः ॥”
 ठेरः, चि, वृद्धः । यथा, जा ठेरं च हसन्ती ।
 इति कायप्रकाशे देशीभाषा ॥

ड

ड, डकारः । स यज्ञनवदशवर्णः । टवर्गद्वितीय- वर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं मूर्ध्ना । इति याक- रणम् ॥ (यथा, शिखायाम् । १७ ।
 “सुगूर्ध्वान्वा ऋट्ठरा दन्ता ळतुलसाः स्तुताः ॥”)
 वङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,
 “ऊङ्घ्रिः क्रमतो रेखा मधेयत्वाकुक्षिता तथा ।
 लङ्घीयाङ्गी भवानो च क्रमशस्तत्र संस्थिता ॥
 ब्रह्मरूपा तथा मात्रा महाशक्तिः प्रकीर्तिता ।
 ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व ध्यावहिता मम ।
 जवासिन्दरसङ्काशा वराभयकरा पराम् ॥
 त्रिनेत्रा वरदा नित्या परमोक्षप्रदायिनीम् ।
 एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
 अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
 “डकारं चक्षलापाङ्गि ! सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
 पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
 त्रिविधसहितं वर्णं त्रिविधसहितं सदा ।
 चतुर्ज्ञानमयं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ॥
 पीतविद्युत्ताकारं डकारं प्रथमाम्बुहम् ॥”
 तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—
 “डः स्तुतिर्हृत्को नन्दरूपिणी योगिनी प्रियः ।
 कौमारी शङ्करासन्निवृत्तो नन्दको जनिः ॥

डमरः

‘इच्छा जटिली भीमा द्विविधः पृथिवी सती।
कोरगिरिः चमा कान्तिर्गाभिः स्वाती च
जोचनम् ॥’

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(प्रयादौ अस्य प्रथमोपपत्तये फलं शोभा।
यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।

“डः शोभां दो विशोभां भयव्यमय च यत्तस्तु
खं यस्तु युद्धम् ॥”)

डः, पुं, (डयते उड्डीयते भक्तानां हृदयाकाशे
यः। डी + वाङ्मूलकात् डः।) शिवः।
(डीयते आकाशमार्गे नभोगुणत्वादिति। डी
+ डः।) शब्दः। भासः। इत्येकाक्षरकोषः।
वाङ्मयिः। इति मेदिनी। डे, १ ॥

डङ्गरी, स्त्री, (डं आरोपकादिजनितभासं
गिरति नाशयतीति। ग + अच्। निपातनात्
सुमागमः। ततो डीष्।) फलविशेषः। तनु-
पथ्यायः। डाङ्गरी २ दीर्घस्यासः ३ दङ्गरी ४
डङ्गरी ५ नामयुक्ती ६ गणदन्तफला ७।
अस्या गुणाः। शीतलत्वम्। रुचिकारित्वम्।
दाहपित्तसदोषाशोनाप्यभ्ररोधनाशित्वम्।
तर्पणत्वम्। गौल्यत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

डङ्गरी, स्त्री, (डङ्गरी एषोदरादित्वादात्वम्।)
डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

डप, इ क ड न संहती। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा-आत्मं उभं च-सकं-सेट्।) मूर्धन्य-
वर्गलतीयादिः। इ क ड, डभ्ययते। न, डभ्य-
यति डभ्ययते। अयमात्मनेपदीत्यर्थः। संहती
राशीकरणम्। इति दुर्गादासः ॥

डप, क ड न संहती। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा-आत्मं-उभं च-सकं-सेट्।) मूर्धन्यवर्ग-
लतीयादिः। क ड, डापयते। न, डापयति
डापयते। पुनःपाठान्नेदनुबन्धः। अयं आत्मने-
पदीत्यर्थः। संहती राशीकरणम्। इति दुर्गा-
दासः ॥

डव, इ क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-सकं-सेट्।) मूर्धन्यवर्गलतीयादिः। इ क,
डभ्ययति। नोदः प्रेरणम्। इति दुर्गादासः ॥

डम, इ क न सङ्घे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
उभं-अकं-सेट्।) मूर्धन्यवर्गलतीयादिः। इ क,
डभ्ययति डभ्ययते। अयमात्मनेपदीति केचित्।
सङ्घो राशीकरणम्। इति दुर्गादासः ॥

डमः, पुं, (डं नीचयोनित्वात् भोतिं मातीति। मा
+ कः।) वर्षसङ्करजातिविशेषः। डोम इति
भाषा। स चाच्छायां छेदात् जातः। इति
ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

डमर, स्त्री, (ड + भावे अप्। मरं पलायनं
घातूनामनेकार्थत्वात्। डेन त्रासेन मरम्।)
भीत्या पलायनम्। तत्पथ्यायः। शृगालिका २
विद्वः ३ डिम्बः ४। इति हारावली ॥ ६८ ॥

डमरः, पुं, (डेन भयेन मरो नृतिविर यत्र।)
परचक्रादिभयम्। अक्षकण्डः। इत्यमर-
टीकायां खामी। तत्पथ्यायः। डिम्बम् २

विद्वः ३। इत्यमरः। ३। २। १३ ॥ डिम्बः ४
विम्बः ५ डामरः ६। इति भरतः ॥ (यथाह
गर्गः।

“तल्लक्ष्मोऽस्थिकेतुः स तु रुचः सुद्वयावहः
प्रोक्तः।

विश्वस्तादक प्राच्यां शास्त्राण्यो डमर-
मरकाय ॥”)

डमरः, पुं, (डमित्युक्तशब्दं कच्छतीति। क
+ “नगयादयश्च” उणा १। ३८। इति कु-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वाद्यभेदः।
इत्यमरः। १। ३। ८८ ॥ कपालियोमिषाद्यम्।
इति भरतः ॥ क्षीरमधो गुटिकाद्व्यालम्बितः।
इति सारसुन्दरी ॥ (यथा, योगसारे २ परि-
च्छेदे।

“वाद्यम् डमरं योगी यत्र कुचाग्रमे स्थितः ॥”
चमत्कारः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

डयनं, स्त्री, (डीयते आकाशमार्गे गम्यतेऽनेनेति।
डी + करणे क्युट्।) कर्णोरयः। (डी ड नभो-
गतौ + भावे क्युट्।) नभोगतिः। इति हेम-
चन्द्रः। ४। ३८४ ॥

डलकं, स्त्री, वंशादिनिर्मितपात्रम्। डाला इति
भाषा। यथा,—

“जिह्वातश्च यथाधिकं डलकं वस्तसंयुतम्।
सभोध्यं सोपवीतश्च सोपहारं मनोहरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त प्रकृतिसूक्तम् ॥

डलित्यः, पुं, काष्ठमयस्त्रगः। यथा,—

“डलित्यः काष्ठमयो हस्ती डलित्यस्त्रगो नृगः ॥”
इति सुपद्याकारणे विभक्तिपादः ॥
(द्रववाचिसंज्ञाशब्दविशेषः। यथा साहित्य-
दर्पणे। “द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरि-
हरडलित्यडलित्यादयः ॥”)

डहुः, पुं, (दहति तापयति सन्धशरीरमिति।
दह + न्गयादित्वात् कुप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः।) उलविशेषः। डेह्या इति मादार
इति च भाषा। तत्पथ्यायः। लङ्कचः २
लिङ्गचः ३ ॥ इत्यमरः। २। ४। ६० ॥ अस्य
गुणाः। गुणत्वम्। विटम्बित्वम्। त्रिदोष-
युक्तदुष्टिकारित्वम्। इति राजवल्लभः ॥

डङ्गः, पुं, (डहुः। एषोदरादित्वात् दीर्घः।)
डङ्गुः। इति शब्दरत्नावली ॥

डा, स्त्री, (डीयते नभोमार्गे गच्छतीति। डी
+ अन्त्योष्पीति डः स्त्रियां टाप्।) डाकिनी।
इति मेदिनी। डे, १ ॥

डाकिनी, स्त्री, (डाय भयदानाय अकृति कुटिलं
व्रजतीति। अकृ वक्रगतौ + इनिः। ततो डीप्।)
कालीगणविशेषः। यथा, ब्रह्मवैवर्त प्रकृतिसूक्तम्।
“साहस्य डाकिनीनाश्च विकटाणां त्रिकोटिभिः ॥”
(डाकानां समूहः। “खलादिभ्य इजिञ्चत्वः”
४। २। ५१। इत्यस्य वार्तिकोक्त्या इतिः।
डाकानां समूहः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

डाङ्गरी, स्त्री, (डङ्गरी एषोदरादित्वादात्वम्।)
डङ्गरीफलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

डिखिडशः

डामरः, पुं, शिवोक्तशास्त्रविशेषः। (यथा,
काशीखण्डे। २६। ७०।

“डमडुमरहस्ता च डामरोक्तमहाकका ॥”

“डामरो डामरकल्पो नवाक्षरदेवो मन्त्रस्य
प्रतिपादको यस्यो महाराष्ट्रे सुप्रसिद्धस्तथोक्तं
प्रतिपादितं मन्त्रमयं महच्छरीरं यस्याः ॥”

इति तट्टीका ॥) स तु तद्विधः। तेषां
नामानि श्लोकसंख्या च यथा। योगडामरः
२३,५३३। शिवडामरः ११,००७। दुर्गाडामरः
११,५०३। सारस्वतडामरः ८,६०५। ब्रह्म-
डामरः ७,१०५। गन्धर्वडामरः ६,००६०।
इति वाराहोत्तमम् ॥ डमरः। इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ अमृतकारः। यथा। भूतानां
डामरचमत्कारोऽनेति भूतनामरशब्दनिर्व-
चने निबन्धकारः ॥ (गर्भः। आटोपः। यथा,
गीतगोविन्दे। १२। १००।

“मम रुचिरे चिकुरे कुह मागद। मागसज-
भजनचामरे।

रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डि-
शिखण्डकडामरे ॥”

कोटचक्रविशेषः। यथा, समयान्वते।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिष्टादथा ॥”

इत्युपक्रम्य,—
“पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः ॥”

इत्युक्तवान् ॥

अस्य विशेषविश्रुतिः चक्रशब्दे द्रष्टव्या ॥ *

डेषपालविशेषः। यथा, प्रयोगसारे।

“भेदा एकोनपञ्चाशत् डेषपालस्य कीर्तिताः ॥”

इत्युपक्रम्य,—
“टङ्गपाणिस्तथा चात्यन्तवन्धुश्च डामरः ॥”)

डालिमः, पुं, (दाहिम्बः एषोदरादित्वात् साधुः।)

डालिमः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

डाहलः, पुं, जिह्वदेशः। इति भृङ्गप्रयोगः ॥

डाहुकः, पुं, दाह्यहपत्नी। इति लटाधरः ॥

डिङ्गरः, पुं, डङ्गरः। सेपः। खलः। धूर्तः।
सेवकः। इति शब्दरत्नावली ॥

डिखिमः, पुं, (डिखीति शब्दं मातीति। मा +
कः।) वाद्यभेदः। इत्यमरः। १। ३। ८८ ॥
डङ्गरीति ख्यातः। इति भरतः ॥ माहेश्वर-
दर्शनीति ख्यातः। इति सारसुन्दरी ॥ (यथा,
महाभारते। ७। १८३। ४४।

“भेरीचाभ्यहनन् हृष्टा डिखिमां सहस्रशः ॥”

डिखिम इव आत्रतिरस्यस्येति। अग्रं
आदित्वादच्।) ज्ञापकाफलः। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ पानी ग्रामना इति भाषा ॥

डिखिरः, पुं, (डिखिरः एषोदरादित्वात् ह्रस्व
डः।) समुद्रप्रेतः। इति हेमचन्द्रः। ४। १४३ ॥

डिखिरमोदकं, स्त्री, (मोदयतीति। सुद + क्युट्।

डिखिर इव मोदकम्।) यक्षनम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥

डिखिग्रः, पुं, टिखिग्रः। ऽं ङश्च इति भाषा ॥

(यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमभागे।

डिमः

“डिखिणो रोमप्रपणो मुनिनिर्मित इत्यपि ।
डिखिणो वृत्तिरङ्गो पितृपुत्रादयः स्मृतः ।
सुग्रीवो वातलो कृत्वा सञ्जलसाधरीहरः ॥”

डित्यः, पुं, काष्ठमयहस्ती । यथा, सुपद्मयाकरणे
विभक्तिपादे ।

“डित्यः काष्ठमयो हस्ती डवित्यस्तम्भयो नृगः ॥”
विशेषलक्षणयुक्तपुरुषः । यथा, --

“ग्रामरूपो युवा विद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः ।
सर्वशालार्थवेत्ता च डित्य इत्यभिधीयते ॥”

इति कलापटीकायाख्यासारः ॥

(द्रव्याचिसंज्ञाशब्दभेदः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । “द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरि-
हरडित्यडवित्यादयः ॥”)

डिप, इ क ड ण संहती । इति कविकल्पदमः ॥
(चुरा-आत्म-उभं-च-सकं-सेट् ।) मूर्धन्यवर्ग-
लतीयादिः । इ क ड, डित्ययते । ण, डित्य-
यति डित्ययते । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । संहती
राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिप, क ड ण संहती । इति कविकल्पदमः ॥
(चुरा-आत्म-उभं-च-सकं-सेट् ।) मूर्धन्यवर्ग-
लतीयादिः । क ड, डेपयते । ण, डेपयति डेप-
यति । पुनः पाठाभेदशुभ्यः । अयमात्मनेपदी-
त्यर्थः । संहती राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिप, शि क य इर रुदि । इति कविकल्पदमः ॥
(तुरा-चुरा-दिवा-च-सकं-सेट् ।) शि, डिपति
अडिपीत् । क, डेपयति । य, डिपयति । इर
अडिपत् अडेपीत् । तुराद्यन्तर्गणस्यैव कुटारि-
त्वमिति दिवादिपक्षे गुणः । दिवादिपक्षे प्रपा-
दित्वात्रिंशं ड इत्यर्थः । रुदि प्रेरणं । इति
दुर्गादासः ॥

डिप, इ क नोदे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) मूर्धन्यवर्गलतीयादिः । इ क,
डित्ययति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिभ, इ क ण सङ्गे । इति कविकल्पदमः ॥
(चुरा-उभं-सकं-सेट् ।) इ क ण, डित्ययति
डित्ययते । अयमात्मनेपदीति केचित् । सङ्गी
राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

डिम, डित्ते । इति कविकल्पदमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) डिखिभः । सौत्रधातुरयम् । इति
दुर्गादासः ॥

डिमः, पुं, नाटकस्य रूपकविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १६८ ॥ (तस्मात्तणादिकं यदुक्तं
साहित्यदर्पणे । ६ । २४६ ।

“मायेन्द्रजालसंग्रामकोधोद्गामादिचैष्टितैः ।
उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः खानोऽतिवृत्तकः ॥
अङ्गो रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।
चत्वारोऽङ्गा मता नैव विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥
नायका देवगन्धर्वनृत्तमहोरगाः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्याः धोडुश्चात्यन्तसुहृताः ।
वृत्तयः कौशिकीजैना निर्विमर्षाश्च सम्भयः ।
दीपाः स्युः बङ्गाः शालाहास्यप्रहार-
वर्णिताः ॥”)

डिमं, स्त्री, (डिम् + घञ् ।) भयम् । कललम् ।
फुफ्फुसः । इति हारावली । २४४ ॥ डमरः ।
इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥

डिमः, पुं, (डिवि नोदे + भावे घञ् ।) भय-
ध्वनिः । अस्मृम् । फुफ्फुसः । ग्रीवा ।
विभवः । इति मेदिनी । वे, ५ ॥ डिम्भः । इति
हिरूपकोषः ॥

डिम्भाहवः, पुं, (डिम्भः, वृत्तिरङ्गीनत्वात् विभव-
मूल आहवः ।) वृत्तिरहितयुद्धम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६५ ।

“डिम्भाहवहतामाच विद्वता पार्थिवेन च ॥”

“डिम्भाहवो वृत्तिरहितयुद्धं तत्र हतानाम् ॥”

इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)

डिम्बिका, स्त्री, (डिम्भयति नायकसमीपे नोदय-
त्यात्मानमिति । डिम्भ + क्तृन् । टाप् अत
इत्यच् ।) कामुकी । जलविम्भः । शीघ्रक-
ठनः । इति शब्दरत्नावली ।

डिम्भः, त्रि, (डिम्भयति संहतो भवतीति । डिम्भ-
+ पचादाच् ।) शिशुः । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥
(यथा, रसिकरञ्जने । १ ।

“शुभारम्भेऽस्मि महितमिति डिम्भेऽङ्गितशतं ।

मणिस्तम्भे रम्भेऽङ्गमकुचकुम्भे परिणतम् ॥”)

सर्वः । इति मेदिनी । भे, ४ ॥ अस्य रूपा-

न्तरं डिम्भः । इति हिरूपकोषः ॥

डिम्भकः, त्रि, (डिम्भ एव । डिम्भ + स्वार्थे कन् ।)
बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्वनामस्थानः
शाल्वदेशाधिपतेऽङ्गदत्तस्य पुत्रः । यथा, हरि-
वंशे भविष्यपर्वणि । ३२ । १८ ।

“हंसो ज्येष्ठो वृषभतो डिम्भकोऽन्तरोऽभवत् ॥”

अस्य विशेषविवरणं तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

डिम्भचक्रं, स्त्री, (डिम्भ इव चक्रम् ।) नराणां
शुभाशुभनिर्णायकचक्रविशेषः । यथा, --

“डिम्भचक्रं न्यसेद्वाणि भानुभादिभस्त्रके ।

सुखे चोणि हृयं स्कन्धे चैकेकं बाहुद्वययोः ॥

हृदि पञ्च नाभिगुह्ये चैकेकं पट्टं च जानुनोः ।

चरणाभ्यां तथैकेकं जम्भार्धपतनात् फलम् ॥

श्रीधरस्य कुचलाभः स्यात् वक्त्रे मिष्टान्नभोगनम् ।

स्कन्धे धनो च बाहुभ्यां स्थानभयो भवन्नरः ॥

पाणिभ्यां तस्करो लक्ष्मीर्भुङ्क्ष्याद्युच्च नाभितः ।

गुह्ये कामो भगो जान्वोरल्पगीवो च पादयोः ॥”

इति स्वरोदयः ॥

डिम्भा, स्त्री, (डिम्भ + टाप् ।) अतिशिशुः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

डी, व्यो ड य गतौ । नभोगतौ । इति कवि-
कल्पदमः ॥ (दिवा-आत्म-सकं-अकं-च-सेट् ।)

व्यो, डोनः । ड य, डीयते । इति दुर्गादासः ॥

डी, ड नभोगतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भां-
आत्म-अकं-सेट् ।) ड, डयते पत्नी । अस्यापि

निजायां डीनः । इति कातकादाः । धातु-

पारायणिकास्तु इमूनिषे व्योदनुवन्डीडो

यङ्गनादस्मादिभिवक्त्यादुगुणे डयित इत्याहुः ।

गोयीचन्दोरपि । डयितः डयितवान् इत्याहुः-

जहार । खमते तु डीत इत्येव । इति दुर्गो-
दासः ॥

डीनं, स्त्री, (डी नभोगतौ + भावे क्तः ।) पत्ति-
गतिः । इति जटाधरः ॥ तद्देदा यथा, --

“क्षुण्णान् संपद्य निष्कम्भ पक्षसम्पातमुच्यते ।

ऊर्ध्वाधोगतिसम्भन्धः ससुदीर्यं प्रचचते ॥

संकल्प्य पक्षगमनमुच्यते अतिरिक्तकम् ।

षड्विंशतिरमो भेदाः पातानामिह दर्शिताः ॥

महाडीनं विहायैषां पातानां त्रिविधा गतिः ।

गतं तत्र यथोद्दिष्टं आगतं पुनरागमः ॥

प्रत्यावृत्तिः प्रतिगतिरिति षट् सप्तभिः स्मृताः ।

तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रत्येकं पक्षविंशतिः ॥”

तद्यथा । उज्ज्वलं ऊर्ध्वगमनम् १ अवडीनं अधः-

पतनम् २ प्रडीनं पतनवेगवत्ता ३ डीनं पतन-

मात्रम् ४ निडीनं नीचेऽपतनम् ५ संडीनं

सम्यक्पतनम् ६ तिर्यङ्गडीनं तिर्यक्पतनम् ७

विडीनं विचित्रं पतनम् ८ परिडीनं सर्वतः

पतनम् ९ पराडीनं परावृत्त्य गमनम् १०

सुडीनं सुकुमारपातः ११ अभिडीनं आभि-

सुखेन पुनः पुनः पतनम् १२ महाडीनं क्षुद्र-

पतनेन प्रत्यावृत्तिः १३ निडीनं भस्ममाश्रयं वा

पश्यतः पतनम् १४ अतिडीनं दीर्घपतनम् १५

अवडीनं अधःपतनम् १६ प्रडीनं अधःपतने

वेगवत्ता १७ अवसंडीनं अधःपतने श्रीभन-

वत्ता १८ डीनडीनकं पतनं निर्विशेषणं कुत-

सितम् १९ संडीनोडुनं श्रीभनमूर्ध्वगमनम् २०

संडीनडीनं श्रीभनगमनमात्रम् २१ पुनडीनं

तदेव सामान्यगमनम् २२ डीनावडीनकं तदे-

वाधः कुतसितम् २३ सम्पातं बहुभिः सह

गमनम् २४ ससुदीर्यं परस्परसङ्घर्षा मन्-

नम् २५ ततोऽन्यत् अतिरिक्तकं तस्मात् सङ्घर्षा-

क्षतादेव स्फुटतं पतनम् २६ । एतेषु षड्

विंशतिसंख्येयु पतनं एकं डीननामकं निर्वि-

शेषणं पतनमात्रं सविशेषणानि पतनानि पञ्च-

विंशतिसंख्यानि तत्र तानि सविशेषणानि वक्ष्य-

माणस्तुर्भविष्येणैर्विशिष्टानि इति श्रुतं निर्वि-

शेषणैकमिति एकोत्तरं श्रुतम् । तानि चत्वारि

विशेषणानि यथा । गतं गमनमात्रम् । आगतं

आगमनम् । प्रतिगतं गत्यैव पुनरागमनं आग-

त्यैव पुनर्गमनम् । इति महाभारते । ८ । ४१ अ; ॥ ४॥

आगमशास्त्रविशेषः । यथा, सुखमात्रातन्त्रे ।

“डामरं डमरं डीनं श्रुतं कालाविलासकम् ।

सप्तकोटिमहाग्रन्था मम वक्राद्विनिर्गताः ॥”

डीनडीनकं, स्त्री, (डी + भावे क्तः । ततः स्वार्थे

कन् । डीनेन सह डीनकं निर्विशेषणं कुतसितं

वा पतनम् ।) पत्तिगतिं गतिक्रियाविशेषः ।

इति जटाधरः । अस्य विवरणं डीनशब्दे

द्रष्टव्यम् ॥

डीनावडीनं, स्त्री, (डीनेन सह अवडीनम् ।)

पत्तिगतिविशेषः । तत्तु एकस्यां गतौ गत्यन्तर-

मिष्यम् । अधःकुतसितगमनम् । इति महा-

भारते कथं पर्वटीका ॥

डुङ्गः, पुं, (डुङ्गः सन् भातीति । डुङ्ग इत्यनु-
करणशब्देन भाति वा । भा + कः ।) सर्प-
विशेषः । ढोङ्गा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

राजिलः, २ इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥ डङ्गुभः, ३ ।
इति भरतः ॥ नागभृत् ४ डङ्गुः, ५ । इति
शिकारशब्दः ॥ (यथा, देवीभागवते । ११ । २८ ।
“एकदा स वने घोरे डङ्गुभं जरसावितम् ।
अपश्यदङ्गुसुखं हनुं तं समुपाययुः ॥”)

डुङ्गुलः, पुं, (ड, डुरिति शब्देन लातीति । ला +
कः ।) चुम्बपत्रकः । तत्पर्यायः । चुम्बोलकः, २
शाकुनेयः ३ पिङ्गलः ४ वृक्षाश्रयो ५ वृक्ष-
द्रावी ६ विशालाक्षः ७ भयङ्करः ८ । इति
राजनिर्घण्टः ॥

डुलिः, स्त्री, (डलि + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
दुलिः । कमटी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
डुलिका, स्त्री, (डुलिरिव कायतीति । के + कः ।
ततश्च ।) खड्गनाकारपक्षिविशेषः । इति
खटाघरः ॥

डुली, स्त्री, (डुलिः + डीष् वा ।) चिखीशाकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

डोङ्गी, स्त्री, चुम्बविशेषः । तत्पर्यायः । जीवन्ती
२ शाकश्रेष्ठा ३ सुखानुका ४ बहुवल्ली ५
दीर्घपत्रा ६ सुष्मपत्रा ७ जीवनी ८ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
दीपनत्वम् । कफघातकण्ठामयरक्तपित्ताग्नि-
दाहनाश्रितम् । रुच्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

डोमः, पुं, स्वनामख्यातासृष्ट्यजातिः । यथा,—
“चाखालखेव डोमसु घानकश्च तथा इति ।
दखीरखेव भङ्गोरो भृगुश्च उषाश्रमी ॥
उषासुखो लिङ्गधारी समा गते यशस्विनि ।।
सृष्ट्वा प्रसादतः स्नात्वा गायत्र्याष्टशतं जपेत् ॥”
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटलः ॥

डोरं, स्त्री, हस्तादिवस्त्रसूत्रम् । यथा,—
“कोरन्त इत्युदीयाय धृत्वा तत्करपल्लवम् ।
हस्तादात्रप्य तडुरं क्षिप्रवान् पावकोपरि ॥”
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा ॥

डोरकं, स्त्री, (डोर + स्वार्थ कन् ।) डोरम् । यथा,
“चतुर्दशम्ययुक्तं कुङ्कुमात् सुडोरकम् ।
स्त्रियश्च पुरुषश्चैव ज्ञायात् वामदक्षिणे ॥”
इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा ॥

डोरडी, स्त्री, (डोरमिव डयते इति । डी + क्रिप् ।)
दृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

ढ, ढकारः । स अक्षरचतुर्दशवर्गः । टवर्गचतुर्थे-
वर्गश्च । (अङ्गमात्राकारलोचनारणीयः ।) अस्यो-
च्चारणस्थानं मूर्ध्नि । इति आकरणम् ॥ (पाणि-
नीयादिषु अस्योच्चारणे जिह्वाग्रभागेन मूर्ध्निः
आग्रः आन्तरप्रयत्नः । संवराणादघोषा महा-

प्राक्च वाह्यप्रयत्नाः । माहकात्यायिस्तस्य दन्त-
पादाङ्गुलीमुखे व्यासक्रिया । वज्जीयवर्षमाला-
याम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा वामदक्षिणतो गता ।
ततः सा कुङ्कुलीरूपा विष्णीशमङ्गरूपिणी ॥
महाशक्तिमयी मात्रा ध्यानमस्य प्रचक्षते ।
रक्तोत्पलनिभा रस्या रक्तपङ्कजलोचनाम् ॥
अष्टादशसूत्रा भीमा महामोक्षप्रदायिनीम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपा तन्मन्त्रं दर्शया जपेत् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ७ ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
“ढकारं परमाराध्यं या स्वयं कुङ्कुली परा ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
सदा त्रिगुणसंयुक्तं व्याख्यातस्त्वसंयुतम् ।
रक्तविदुःसत्वाकारं ढकारं प्रणमाम्यहम् ॥”
तस्य २६ षड्विंशतिनामानि यथा,—
“ढो ढका निर्णयः पूर्वो यज्ञोद्गादनदेश्वरः ।
अर्धनारीश्वरस्तोयमीश्वरी त्रिशिखी नवः ॥
दन्तपादाङ्गुलीमुखं सिद्धिदद्या विनायकः ।
प्रह्लादा त्रिवेरा ऋद्धिनिर्गुणो निधनो धनिः ॥
विश्वेशः पालिनी त्वक्पारिणी क्रौडपुच्छकः ।
रत्नापुरं त्वगात्रा च विशाखा श्रीमनोरतिः ॥”
इति नामान्तशाल्यम् ॥

ढः, पुं, (ढीकते उच्चेःशब्देन आश्रयति अश्रये-
न्द्रियमिति । ढीक गत्यावरणयोः + ङः ।) ढका ।
(यथा, तन्त्रे ।

“ढो ढका निर्णयः पूर्वो यज्ञोद्गादनदेश्वरः ॥”)
म्हा । अन्नाङ्गुलम् । इति मेदिनी । ढे, १ ॥
निर्गुणः । धनिः । इत्येकान्तरकोषः ॥

ढकाः, पुं, देशविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥ ढका
इति भीषा ॥

ढका, स्त्री, (ढक् इति गभीरशब्देन कायतीति ।
के + कः टाप् च ।) वादविशेषः । ढाक इति
भाषा । तत्पर्यायः । यशःपटलः २ । इत्य-
मरः । १ । ७ । ६ ॥ विजयमहेतुः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अर्थासप्तशत्याम् । २४७ ।
“ढकाभाह्वय मदे वितन्वते करिण इव चिरं
पुरुषाः ॥”)

ढकारी, स्त्री, (ढकं जयढकावत् गभीरमिच्छनादं
अच्छति समराङ्गणे इति । अ + अण् डीप्
च ।) तारिणी । यथा,—

“ढकारा च ढकारी ढकारवरवा ढका ॥”
इति कुलमहादेव तारामहसनामस्तोत्रम् ॥

ढगुटी, स्त्री, वाक्यविशेषः । यथा, रुद्रयामले
अन्नपूर्णासहस्रनाम कथने ।

“ढगुटीवाक्यस्वरूपा च ढकारान्तररूपिणी ॥”

ढालं, स्त्री, (ढीकते आश्रयति शरीरं अनेन ।
ढीक + अण् । एषोदरात् अल्ले लले च साधुः ।)
फलकम् । ढालिपञ्चयकरीति अन्नदाकल्पोय-
सहस्रनामविवरणम् ॥

ढालो [न्] चि, (ढालमस्यस्येति । इतिः ।) ढाल
विशेषः । चर्म्म । यथा,—

“ढालिपञ्चयकरी ढकारवर्णरूपिणी ॥”

इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

ढामरा, स्त्री, हंसी । इति धनञ्जयः ॥

ढुण्, अश्वेष्वे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-
परं-सर्क-सेट् ।) ढाढालो हन्धनोपधः । ढ-
योगाङ्गुल्यः । तेन यगादौ तल्लोपे ढुढान्
इत्यादि । ढुण्कति घनं लोकाः । इति दुर्गादासः ॥
ढुकिः, पुं, (ढुढातेऽसौ भक्तैरिति । ढुण् अश्वे-
ष्वे + इन् ।) गणेशः । तन्नामकरणं यथा,—
गणेशं प्रति शिववाक्यम् ।

“अश्वेष्वे ढुढिरयं प्रथितोऽस्ति धातुः

सर्वार्थं ढुण्किततया भव ढुण्कनामा ।

काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र हंसी

तोषं विना तव विनायक ! ढुण्कराज ! ॥”

तन्नामाङ्गां यथा,—

“ढुण्कि ! प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं

यो मां लभस्यति पुमानिह काशिवासी ।

तत्कर्मसूत्रमधिगम्य पुरादिशामि

तत्किञ्चिदत्र न पुनर्भवतास्ति येन ॥”

“यः प्रत्यहं नमति ढुण्किविनायक ! त्वां

काश्यां प्रगे प्रतिहताखिलविघ्नमहः ।

नो तस्य जातु जगतीतलवर्णि पशु

दुष्पापमत्र परत्र च किञ्च नापि ॥”

“प्रथमं ढुण्किराजोऽस्मि मम दक्षिणतो मनाक् ।

आढुण्डा सर्वभक्तेभ्यः सर्वार्थान् संप्रयच्छसि ॥”

तस्य यात्राविधानं यथा,—

“मातृपुत्रचतुर्थात् नक्तं व्रतपरायणाः ।

ये त्वां ढुण्किः शोचयन्ति तस्मात् स्युरसुरादि-

वाम् ॥

विधाय वारिणीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम् ।

मुक्तां मुक्तिलेखेहान् प्राप्तीयात्तत्र मुक्तान् वती ॥

काश्या यात्रा प्रयत्नेन तेजमिहमभीप्सुमः ।

तस्यां चतुर्थीं त्वत्प्रीत्यै ढुण्कि । सर्वोपसर्गजम् ॥

तां यात्रां नात्र यः कुर्यान्निषेद्य तिललङ्घ-

कान् ।

उपसर्गसंज्ञेस्तु स हस्तशो । ममाज्ञया ॥

होमं तिलाग्रप्रयेण यः करिष्यति भक्तितः ।

तस्यां चतुर्थीं । मन्त्रशक्तस्य मन्त्रः पसेत्स्विति ॥”

इति काशीखण्डे । ५० अध्याये ॥

ढोलः, पुं, (ढः ढका तदाकारं लातीति । ला + कः

एषोदरात् अल्ले साधुः । दल उत्क्षेपे अण् ।

एषोदरात् साधुर्वा ।) स्वनामख्यातवाद्यम् ।

यथा,—

“ढकाढोलप्रिया निद्या ढोलवाद्यप्रमोदिनी ।

ढोलरूपा ढोलधरा ढोलशब्दस्वरूपिणी ॥”

इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

ढीक, अ, इ गत्याम् । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-
आसं-मकं सेट् ।) चतुर्दशवर्गः । अ, अङ्-
ढीकन । ३. ढीकते । इति दुर्गादासः ॥

(आश्रयति । वदनं ढीकते । इति कालिदासः ॥)

शट

शा

ज, लकारः । स चङ्गनपञ्चदशवर्षः । टवर्गं पञ्चमवर्षश्च ॥ (अष्टमाभाकालेनोच्चारणीयः ।) अस्योच्चारणस्थानं चङ्गी । इति आकरणम् ॥ (ग्रिचाग्न्यादिमते तु अस्योच्चारणे जिह्वा-मध्येन चङ्गीः स्यात् नसिक्तायत्रप्रभेदश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारणादघोषाः अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः । माहृकाभ्यासस्य दृष्टपादाङ्गुल्ये व्यासक्रिया ॥ वङ्गीयवर्णमालायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“कुण्डलीत्वगता रेखा मध्यतस्तत ऊर्ध्वतः ।
वामादधोगता सेव पुनरुर्ध्वं गता प्रिये ॥
ब्रह्मविष्णुरूपं सा चतुर्वर्गफलप्रदा ॥
ध्यानमस्य गकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् शृणु ।
द्विभुजा वरदा रम्या भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् ॥
राजीवलोचनां निर्व्या धर्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तत्फलं दशधा लभेत् ॥”

इति वर्णाङ्गारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

“गकारं परमेशानि । या स्वयं परकुण्डली ।
पीतविद्युज्ज्वालाकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि । सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं महामोक्षप्रदायकम् ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—

“यो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जन्मनः पक्षिवाहनः ।
अया प्रभो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ॥
द्विमुखं कोट्यौ शोचं सन्ध्विर्बोधनी मता ।
त्रिनेत्रो मातृगुह्यो योमदक्षपादाङ्गुलैस्सखः ॥
माधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्णयः ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

शः, पुं, (गखति गच्छति जानात्यनेन इति । गख गती + खः । एषोदरादित्वात् गत्वम् ।) ज्ञानम् । निश्चयः । इत्योच्चारकोपः । विशुद्धिः । स बुद्धदेवताविशेषः । भूषणम् । गुणवर्जितः । पान्तीयनिलयः । इति मेदिनी । शे, २ ॥

शञ्च, ब्रजे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) नञ्ति । ब्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥ शख, गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) प्रणखति । इति दुर्गादासः ॥

शट, शृङ्खलसंयुः । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-परं-अकं-सकं-च-सेट् ।) प्रणटति । गोपदेश-विधौ वर्जनेऽपि अस्य परस्य सैह पाठः केषाञ्चिदुरोधात् । अत्र शृङ्खलं साभिनयनार्थम् । इति दुर्गादासः ॥

शट, म मृत्तौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-परं-अकं-सेट् ।) म, प्रणटयति । मृतावति शृङ्खले-रौणादिकप्रत्यये रूपम् । अत्र मिकारायु-बन्धनेष्वेष्टसिद्धे पूर्वे शृङ्खलमर्थभेदार्थम् । तेन पूर्वे शृङ्खलं साभिनयनार्थम् इह तु श्रुति-रभिनयरहितगर्भमिति । यथा पूर्वेस्य ।

शाख

स्तटिककटकभूतिर्नाटयश्चैव शैलः । इति माघः ।

अस्य तु । नाखेन केन नटयिष्यति दीर्घ-मायुरिति सुरारिः । इति दुर्गादासः ॥

गद, श्लिष्टोक्तौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-परं-अकं-सेट् ।) श्लिष्टोक्तिर्यत्तुशब्दः । नदति घण्टा । इति दुर्गादासः ॥

गद, क भाधि । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा-परं-अकं-सेट् ।) क, नादयति । इति दुर्गादासः ॥

गभ, ऋ ङ हिंसे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अनभत् । ङ, नभते । इति दुर्गादासः ॥

गभ, य ग हिंसे । इति कविकल्पदमः ॥ (दिवा-कां-च-परं-सकं-सेट् ।) य, नभ्यति । ग नभति । इति दुर्गादासः ॥

गम, औ शब्दे । गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-परं-अकं-गतौ सकं-अकं-च-अनिट् ।) औ, गन्ता । शब्दार्थो न भाषायाम् । नतिरिह नमस्कारो नन्वीभावश्च । नमति गुहं लोकः । नमन्ति फलिनो वृक्षाः । अमन्तेऽप्यस्य ज्वल-ज्वलल्लेखादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव निर्वहस्वः । नमयति नामयति प्रणमयति । अपुष्कमवनामिति अधिरकाणापः कुतः । इत्यादौ अवनमनं अवनामः घञ्-ततो अवनामं करोतीति औ रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

गय, ङ गतौ । रत्ने । इति कविकल्पदमः ॥ (दिवा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, गयते । इति दुर्गादासः ॥

गदै, शब्दे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-परं-अकं-सेट् ।) गोपदेशविधायस्य वर्जनेऽपि इह पाठः केषाञ्चिदुरोधात् । प्रणदति । इति दुर्गादासः ॥

गल, ज बन्धे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) ज, जालः नलः । नलति केशं लोकः बध्नाति इत्यर्थः । गन्धे इति केचित् । गन्धो दर्शनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

गश, ऋ य ऊ नाशे । इति कविकल्पदमः ॥ (दिवा-परं-अकं-वेट्-लृट्-वात् ।) नाशो दर्शना भावः । इति प्राच्यः । लुक्कायनमिति सर्वस्वः । ऋ, अनेशत् अनशत् । य, नश्यति प्राच्यस्तिरो-भवति इत्यर्थः । ऊ, नशिष्यति नशति । इति दुर्गादासः ॥

गास, ङ कृतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-आत्मं-अकं-सकं-च-सेट् ।) कृतिरिह कुटिली-भावस्तत्करणश्च । ङ, नसने खनः कुटिलः स्यादित्यर्थः । नसते लता वायुः कुटिलाकरोती-त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

गह, य अ औ बन्धे । इति कविकल्पदमः ॥ (दिवा-उभं-सकं-अनिट् ।) य अ, नहति नह्यते । औ, अनह । इति दुर्गादासः ॥

गाथ, ऋ ङ आशिषि । द्वेष्ट्यर्थे । इति कवि-कल्पदमः ॥ (भा-आत्मं-सकं-अकं-च-सेट् ।)

शिव

शोपदेशविधौ वर्जनेऽप्याद्यस्य पाठः । अस्य चिदुरोधात् । ऋ, अननाथत् । ङ, प्रभाषते । दव उपतापः । आशीरिद्यार्थस्याशंसनम् । द्विऽपि श्रुपथाशीर्गन्तुकारे इति नियमादा-भ्यामाशिषोऽप्यत्र परस्मैपदम् । नाथति श्रुं बली उपतापयति इत्यर्थः । नाथते श्रियं लोकः आशंसन इत्यर्थः । नाथति धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः । नाथति भूपं भूमिं विप्रः प्रार्थयती-त्यर्थः । मार्गशैरथ तव प्रयोजनं नाथसे कितु न भूभृतः पतिमिति भारवौ । याचन-मप्याशंसाविशेषः । आशिषि निव्यमात्मने-पदमप्यत्र विभाषेति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

शाध, ऋ ङ नाथे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-आत्मं-सकं-सेट् ।) शोपदेशविधायस्य वर्जने-ऽपि इह पाठः कस्यचिदुरोधात् । ऋ, अन-नाथत् । ङ, नाथते नाथो दवाशीरेभ्यर्थ-नानि । इति दुर्गादासः ॥

यास, ऋ ङ ध्वाने । शब्द इति यावत् । इति कवि-कल्पदमः ॥ (भा-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अननासत् । ङ, नासते । इति दुर्गादासः ॥

शित, सुखने । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) निश्चति । इति दुर्गादासः ॥

शिल, इ ल ङ शुद्धौ । इति कविकल्पदमः ॥ (अदा-आत्मं-सकं-सेट्-इदित् ।) शुद्धिरिह शुद्धीकरणम्, इ, कर्मणि निष्ठाते । ल ङ, प्रणिङ्क्ते । इच्छिषी, यानो विप्राणां सम्बद्धः इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

शिल, लि इर् अ औ पोषे । शुद्धौ । इति कवि-कल्पदमः ॥ (डा-उभं-सकं-अनिट् ।) लि अ-नेनेक्ति नेनेक्ति । इर्, अनिजन् अनेचीत् । औ, नेक्ता । इति दुर्गादासः ॥

शिट, इ कुत्सने । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) निंसनिन्दनिचां शोपदेश-फलं चित्तम् । गत्वविकल्पने स्वरूपपद्वयात् । केचित्सु कतिविकल्पमिच्छन्ति त्यादौ तूपसर्गा-दसमासे उपसर्गान् समासे त्यादौ निव्यमित्यर्थः । यथा, प्रणिन्दकः प्रनिन्दकः । प्रणिन्दति । भट्टौ तु त्यादावपि विकल्पो दृश्यते । इ, कर्मणि निन्द्यते । निन्दति दुष्टं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

शिट, ऋ अ सन्निधौ । कुत्सने । इति कविकल्प-दमः ॥ (भा-उभं-अकं-कुत्सने-सकं-सेट्-अदित् ।) सन्निधिः सन्निकर्षः । ऋ, अनिनेदत् । अ, नेदति नेदते दयालुं दीनः । निनिदुः । इति दुर्गादासः ॥

शिल, श्र गहने । इति कविकल्पदमः ॥ (तुहां-परं-सकं-सेट् ।) ह्रस्वी । गहनं दुर्बोधः । श्र, निलति शास्त्रं कुधीः दुःखेन जानातीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शिव, इ संके । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) ह्रस्वी । इ, निव्यते । इति दुर्गादासः ॥

शिष्ट, शीर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-अकं-सेट् ।) शीर्षे समाधौ । नेशति योगी । निमिश्रतुः । इति दुर्गादासः ॥

शिष्ट, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-अकं-सेट् । उद्दितात् क्वावेट् ।) उ, नेष्टिवा निष्ठा । इति दुर्गादासः ॥

शिष्ट, इ ड ल चुम्बने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-आत्मं-अकं-सेट् ।) ल ड, निस्ते । इ, निस्स्यते । इति दुर्गादासः ॥

शी, अ प्रापये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-उभं-द्विकं-अनिट् ।) शोपदेशपाठो नादित्वेन प्राग्वन् इति शब्दार्थः । प्रणयति । एवं सर्वत्र । प्रापयमिह आत्मस्य रूपम् । तथा च । वृणाति लभयति च वेष्टत्यपि नयत्यम् । इति क्रिया-निर्घण्टः ॥ अ, नयति नयते गा वनं गोपः प्रापयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शील, वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-अकं-अकं-सेट् ।) वर्णे इह लयावर्णभावस्तत्-करणम् । नीलति पञ्चं तमालस्य । नीलति सूत्रं तन्मवायः । इति दुर्गादासः ॥

शीव, स्त्रीलो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-अकं-सेट् ।) नीवति लोकः स्थूलः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शु, ल सुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-परं-अकं-सेट् ।) ल, नीति । इति दुर्गादासः ॥

शुद, अ श औ प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-उभं-अकं-अनिट् ।) अ श, शुदति शुदते शूरं योधः । औ, नीता । इति दुर्गादासः ॥

शु, शि स्तवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-अकं-सेट् ।) इस्वात्तोऽयमिति वरुणः । शि, शुवति । अयुवीत् । इति दुर्गादासः ॥

शुद, ऋ अ समिधौ । कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-उभं-अकं-अकं-सेट् ।) समिधः समि-कर्षः । ऋ, अग्निनेदत् । अ, नेदति नेदते दयालु दीनः । निनेदुः । इति दुर्गादासः ॥

शोध, ऋ ड ब्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अग्निनेधत् । ड, नेधते निनेधे । ब्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

शते धातवः स्वभावतो दन्त्यनादयो शोपदेशेन मृद्वन्त्याणादाः ॥

त

त, तकारः । स अङ्गनघोडप्रवर्णः । तवर्गप्रथम वर्णश्च । (अर्धमात्राकालेनोच्चार्यः ।) अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति आकरणम् ॥ (अस्योच्चारणे दन्तमूलेन जिह्वाग्रस्य सघर्षः आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारश्वासवोषाः बाह्यप्रयत्नाः । माहृकान्यासिंस्थ वामस्फिचि न्यासक्रिया स्यात् । वज्जीयवर्णमात्रायां तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“आदौ विष्णुस्ततो मध्ये बुद्धवीर्यमवाप्य वा ।
दद्याद्दामगता निष्ठा ब्रह्मविष्णुशक्तिपिण्डौ ।
आनमस्य प्रवक्ष्यामि श्रुत्वा कर्मजायते ।।
चतुर्भुजां महाशक्त्यां महामोक्षप्रदायिनीम् ।
सदा घोडप्रवर्णायै रक्ताम्बरधरां पराम् ।
नानालङ्कारभूषां वा सर्वसिद्धिप्रदायिनीम् ।
एवं ध्यात्वा तकारान् तन्मन्त्रं दशधा धेयम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

अस्य स्वरूपं यथा । कामधेनुतन्त्रे ।
“तकारं चञ्चलापाङ्गि । स्वयं परमकृष्णली ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं आत्मादित्यसंयुतम् ।
त्रिविधसहितं वर्णं पीतविद्युत्समप्रभम् ॥”
तस्य इह द्वाविंशन्नामानि यथा,—

“तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्तौ शक्तिर्जटी भ्रजा ।
वामस्फिक्वामकटौ च कामिनी मध्यकर्णकः ॥
आघाटौ तन्त्रतुल्यश्च कामिका पृष्ठपुच्छकः ।
रत्नकञ्च ग्राममुखी वाराही मकरोत्तुणा ।
सुगतोर्ध्वमुखः बुद्धभागुश्च क्रोडपुच्छकः ।
गन्धो विष्णुमन्त्रश्चञ्चलाशुराधा च सौरकः ॥
जयन्तिपुलको भान्तिरनङ्गमदनाशुरा ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

तं, स्त्री स्त्री । (त + भावे ङः ।) तरणम् । (तरति भवसागरमनेनेति । तृ + करणे ङः ।) पुण्यम् । इति मेदिनी । ते, १ ॥

तः, पुं, (तर्हति तन्मति वा हिनस्ति दद्यादित्हर-
क्षेन जनानिति । तर्ह तन्म वा + ङः ।) चौरः ।
अन्वतम् । पुच्छम् । क्रोडः । छेच्छः । इति
मेदिनी । ते, १ ॥ गर्भः । शठः । इति शब्दरत्ना-
वली । रत्नम् । सुगतः । योधः । गौरविवर्जित-
पुच्छम् । क्रोडपुच्छम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

तक, सहने । हामे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-अकं-ह्रासे अकं-सेट्) तकति । इति दुर्गा-
दासः ॥

तक, इ दीर्घः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
अकं-सेट् ।) दीर्घः दुःखेन जीवतम् । इ, तद्वृत्तिं दर्शयेत् दुःखेन जीवते इत्यर्थः ।
तद्वृत्तिं दीनः दुःखेन जीवति इत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

तकिल, त्रि, (तक् + “मिथिलादयश्च ।” उणा ।
१ । ५६ । इति इलच् नलोपश्च ।) धत्ते ।
इत्युणादिकोषः ॥

तकिला, स्त्री, (तकिल + टाप् ।) औषधम् ।
इत्युणादिकोषः ॥

तक्यः, त्रि, (तक् ह्रासमर्हतीति । तक् + यत् ।)
हास्यः । (तक् सहने + “तकिशसि चयति
जनिभ्यो यङाच्च ।” ६ । ४ । ५ । इत्यस्य
सूत्रस्य वार्तिकोक्त्या यत् ।) सहनीयः ॥

तक्रं, स्त्री, (तन्त्रति सङ्कोचयति दुर्गं पाशम्
दधित्वेन परिणमयतीत्यर्थः । “स्त्रायितश्चोति ।”
उणा । २ । १३ । इति रक् ष्यङ्गादित्वात् कुलं
च ।) पाशान्बन्धुतदधि । इत्यमरः । १९ । १५३ ॥

तत्पर्यायः । गोरसचम २ चोलम् ३ काल-
सेयम् ४ विजोदितम् ५ दण्डाहतम् ६ अरि-
हम् ७ अण्डम् ८ उदन्धितम् ९ मथितम् १०
द्रवः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत् पञ्च-
विधम् । तेषां भिन्नाणि नामानि लक्षणाणि च
यथा,—

“सर्वं निर्जलं चोलं मथितं त्वसरीदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तसुदन्धिरुद्धारिकम् ॥
हृष्टिका सरस्वीनं स्यादण्डा प्रसुरवारिका ॥”
तेषां गुणाः ।

“वातपित्तहरं चोलं मथितं कफपित्तघ्नम् ।
तक्रं ग्राहि कषायाणं स्वादुपाकरत्नं लघु ॥
वीर्योष्णं दीपनं रुच्यं प्रीक्षणं वातनाशनम् ।
गृह्यगयादिमती पथ्यं भवेत् सङ्घाहि लाघवात् ॥
किञ्च स्वादु विपाकित्वाच्च पित्तप्रकोपणम् ।
कषायोष्णविकाशित्वाद्दीर्घाच्चापि कषापणम् ॥

न तक्रसर्वी कथ्यते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणामन्धत्वं सुखाय
तथा नराणां सुवि तक्रमाहुः ॥

उदन्धितं कफलह्यं अमघं परमं मतम् ।
हृष्टिका शीतला लघ्वी पित्तअमलहाहरी ॥
वातघ्नं कफघ्नं सा तु ह्रीपनी लवणाश्लिता ॥”
अयोद्धतघ्नस्तोकोद्धतघ्नस्तुद्धतघ्नतानी तक्राणां
गुणाः ।

“ससुद्धतं घृतं तक्रं पथ्यं लघु विशिष्यतः ।
स्तोकोद्धतघ्नं तक्राजुद रुच्यं कषापणम् ॥
असुद्धतघ्नं सान्नं गुरु पुष्टिकषप्रदम् ॥”
अथ दोषविशेषे आधिविशेषे च तक्र-
विशेषाः ।

“वातः शस्यते तक्रं शुण्ठीभैत्यवसंयुतम् ।
पित्तं स्वादुमितायुक्तं सजोषमण्डपं कफं ॥
हिङ्गुनीरयुतं चोलं सैत्येन सुसंयुतम् ।
भवेदनीव वातघ्नमर्शांतीसारघ्नं परम् ॥
सुतथं पुष्टिं बन्धं वस्तिशूलविनाशनम् ।
मूत्रकृच्छं तु मग्नं पाण्डुरोगे सचिचकम् ॥”
अथामपकतक्रगुणाः ।

“तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कष्टे करोति च ।
पीनमन्वासाकासादौ पक्वेव प्रयुज्यते ॥”
अथ तक्रसंवननिमित्तानि ।

“शीतकालेऽपिमान्यं च तथा वातामयेषु च ।
अरुचौ श्रोतसां रोधे तक्रं स्यादन्धतोपमम् ॥
तत्तु हन्ति गरुडिप्रसेकविषमज्वरान् ।
पाण्डुमेदोगृह्यगर्शांश्च मग्नं भग्नं रान् ॥
मेहं गुल्ममनीसारं शूलप्रीहोदरावलीः ।
श्वित्रकोष्ठतथापीतं कुष्ठश्लेष्मियास्तमीन् ॥”
अथानक्रविषयाः ।

“नेत्रं तक्रं जले दद्यान्मोक्षकाले न दुर्लभे ।
न मूत्राभ्रमदाश्च न रोगे रक्तपेत्तिके ॥”
अथ गद्यादीनां तक्राणां विशिष्टगुणाः ।
“यान्युक्तानि दधौत्यर्हं तदुगुणं तक्रमादिषत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तक्राटः

“गन्धर्वदोषप्रमनं तक्रं श्रेष्ठतदुच्यते ।
दीपनं चित्रकम्भीधमश्रींरविकारजित् ॥”

इति गन्धर्वतक्रगुणाः ॥

“माहिषं कपलत् किञ्चिदुधनं शोफकरं द्रुवाम् ।
श्रीहार्शोपहृणीगुल्मपाङ्कामयविनाशनम् ॥”

इति माहिषतक्रगुणाः ॥

“हृगलं लघु सञ्जिघं त्रिदोषप्रमनं परम् ।
गुल्माग्रिहृणीमूलं पाङ्कामयविनाशनम् ॥”

इति हृगलीतक्रगुणाः ॥

“तथाच त्रिविधं तक्रं कथ्यते श्रेष्ठ पुत्रक ! ।
यथायोगेन तत् सन्ध्यं शस्यते येन रोगिभ्यु ॥

समुद्रतप्तं तक्रमङ्गोद्धृततत् तत् ।

अमुद्रतप्ततन्मादित्यतत्रिविधं मतम् ॥

सर्वं लघु च पथ्यं त्रिदोषप्रमनं परम् ।

ततः परं दृष्ट्यतमं क्रमेण समुद्रोरितम् ।

समुद्रतप्ततन्मात्रं लघु पथ्यतमं मतम् ॥

गरीदराश्रींरवणीपाङ्कुरोगज्वरातुरे ।

वर्णोन्मेषप्रदे वापि श्रीहार्शपापमेहिभ्यु ॥

द्विनं संप्रीणनं वक्ष्यं पितरक्तविषोदकम् ॥

अङ्गोद्धृततन्मादृष्टं गुण कफप्रदम् ।

मधुरं पितरक्तं अमनं परमं मतम् ॥

अमुद्रतप्तं सान्नं गुण विद्यात् कपावहम् ।

बलप्रदं चोद्यानामामश्रींरविसारजित् ॥”

इति त्रिविधतक्रगुणाः ॥॥॥

“तक्रं ग्राहि कतापाङ्कं वीर्योणं दीपनं लघु ।
अमापहरणं जिघं ग्रहग्रहोत्तिसारजित् ॥

इति तक्रगुणाः प्रोक्ता न दद्याद् यत्र तत्कृणु ।

वाते शोषे च चोद्यानां नोणकाले प्ररतुस्तु च ॥

संस्पर्शभूमिगुल्मास्तु तथाच रक्तपित्तके ।

न शस्यं तक्रपानच करोति विविधान् गदान् ॥”

एतेषां तक्रं निविहम् ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥॥॥

तक्रजूर्ध्वका, स्त्री, (तक्रजाता जूर्ध्वका ।) तक्र-
योगेन ऊष्णदृग्भात् जाता । हाना इति भाषा ।

अस्या गुणाः । मलवृद्धासकारित्वम् । रुच-
त्वम् । दुर्ज्वरत्वम् । इति राजतन्मः ॥

(यथा तनुते स्तब्धस्थाने ४५ अध्याये ।

“ग्राहिणी वातला रुक्षा दुर्ज्वरा तक्रजूर्ध्वका ॥”

तक्रमांसं, स्त्री, (तक्रयोगेन पाचितं मांसम् ।)

यज्जनविशेषः । शर्वन् इति पारस्य भाषा ।

तस्य पाकप्रकारो यथा,—

“पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।

हृगादेः सकलस्यापि खण्डान्यथैव भर्जयेत् ॥

सिद्धिमोयं जलं दत्त्वा पचेत्सुदुतरं यथा ।

राजिकादियुते तक्रं मांसखण्डानि धारयेत् ॥”

तस्य गुणाः ।

“तक्रमांसं वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् ।

कफघ्नं पित्तघ्नं किञ्चित् सर्वाहारस्य पाचनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

तक्राटः, पुं, (तक्राय तक्रोत्पादनाय अटतीति ।

अट् + अच् ।) मन्थानदण्डः । इति हारा-
वली । ३४ ॥

तथा

तत्त, लघो ग्राहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् ।) लघो ग्राह्यार्थेणो यद्वयम् ।

तत्त लघने इति प्राचः । लघनं संवरणमिति
रमानायः । तत्तति कार्यं वर्मणा भटः । इति
दुर्गादासः ॥

तत्त, ऊ काश्रि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) ऊ, तत्तियति तत्तियति । काश्रि
लशकरणम् । तत्तति काश्रं तत्ता । इति
दुर्गादासः ॥

तत्त, ऊ न तत्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्त्री-
परं-सकं-सेट् ।) तत्तः लशकरणम् । ऊ, तत्त-
यति तत्तयति । न, तत्तयोति काश्रं तत्ता । इति
दुर्गादासः ॥

तत्तकः, पुं, (तत्ततीति । तत्त + क्णल् ।)
पातालस्थाटनागान्तर्गतनागविशेषः । स कश्य-
पात् कदुर्गर्भे जातः इन्द्रसखः । अस्य वासः
खाण्डववने आसीत् । अयं परीक्षितं दृष्टवान् ।

इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि चपलकरूपधारी
उतङ्गस्य सुनेर्गुरुदक्षिणार्थमानीते कुण्डले
ऽपचुत्वा नागलोकं गतवान् । यथा, महा-
भारते । १ । ३ । १२७ ।

“तस्य तत्तको हृदिमासन्नः स तं जयाह । यहीत-
माचः स तद्वपं विहाय तत्तकस्वरूपं जत्वा
सहसा धरण्यां विवृतं महाविनं प्रविशे ॥

तत्त तनूकरणे + “कुन् शिष्यसंशयोः ।” उणा ।

२ । ३२ । इति कुन् ।) तत्ता । इत्यमरः ।

३ । ३ । ४ । विन्वकस्मा । इति शब्दरत्नावली ॥

हमभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ छत्रधारः । इत्य-
मरटीकासारसुन्दरी ॥ (खनामखातः प्रसेन-
जित्-पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १२ । ८ ।

“ततः प्रसेनजित् तस्मात् तत्तको भविता पुनः ॥”

हेदकं, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ८० । २ ।

“तथा वर्तकयश्चैव मार्गिणो दृष्टतत्तकाः ॥”

तत्तणं, स्त्री, (तत्त तनूकरणे + भावे क्युट् ।)

लशकरणम् । (यथा, मनुः । ५ । ११५ ।

“दवाणाञ्चैव सर्वेण युद्धितुं तत्तणं स्मृतम् ।

प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तत्तणम् ॥”

तत्तणी, स्त्री, (तत्तयनेनेति । तत्त + करणे क्युट् ।

टित्वात् ङीप् ।) वासी अस्त्रम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

तत्तशिला, स्त्री, देशविशेषः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे । (यथा, महाभारते । १ । ३ । २२ ।

“तनेयमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः स तथा
भ्रातृन् सन्दिश्य तत्तशिलां प्रत्यभिप्रतस्ये ॥”

तत्ता, [न] पुं, (तत्तति तनूकरोतीति । तत्त +

“कनिन् युष्टयित्तिराणीति ।” उणा १ । १५६ ।

इति कनिन् ।) तत्ता । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥

(यथा, माघे । १२ । २५ ।

“सस्ताङ्गसन्धौ विगतात्तपाटवे
रुजा निकामं विकलीकृते रथे ।

“आग्नेन तद्व्या भिषजेव तत्तचर्चं
प्रचक्रमे लङ्घनपूर्वकः क्रमः ॥”

तटः

तट, इ खलने । कम्पे । गतौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-गतौ तु सकं-सेट् ।)

इ, कर्मणि तटति । इति दुर्गादासः ॥

तगरं, नदीट्टचः । पिङ्गतगर इति कौटिलि
प्रसिद्धः । तगरमूल इति ख्यातच । तत्-
प्रयायः । कालानुशारिवा २ वक्रम् ३ कृटि-
लम् ४ शटम् ५ महोरगम् ६ नतम् ७ जिह्वम्
८ दीपनम् ९ तगरपादिकम् १० । इति रत्न-
माणा ॥ विनम्नम् ११ कुञ्चितम् १२ घण्टम् १३
नहुवायम् १४ दण्डहस्तम् १५ वर्धनम् १६
पिङ्गीतगरकम् १७ पार्थिवम् १८ राजहर्ष-
यम् १९ कालानुसारकम् २० क्षत्रम् २१
दीनम् २२ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्त-
त्वम् । दृष्टिदोषविषाग्निभूतोन्मादभयनाशित्वम् ।

पथ्यत्वम् ॥ आहुलाष्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धद्रव्यविशेषः । तस्य प्रयायगुणाः ।

“कालानुसार्यं तगरं कठिनं लघु संगतम् ।

अपरं पिङ्गतगरं दण्डहस्तं च वर्धनम् ॥

तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वादु खिगं लघु स्मृतम् ।

विषापसारमृद्धांश्चिरोमदीषत्रयापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तगरः, पुं, (तं क्रोडभागं गिरतीति । गृ + अण् ।)

पुष्पट्टचविशेषः । टगर इति भाषा । तत्-
प्रयायः । सितपुष्पः २ । कालपर्णः ३ कटु-
च्छदः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १०४ । ८५ ।

“प्रियङ्गुचन्दनाभ्याश्च विखेन तगरेण च ।

पृथगेवातुलिख्ये केशरेण च वृद्धिमान् ॥”

मदनट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तगरपादिकं, स्त्री, (तगरस्य पादो मूलदेश इव
विद्यतेऽत्र इति ठन् ।) तगरम् । इति रत्न-
माणा ॥

तङ्कः, पुं स्त्री, (टङ्क + णोदरात् घाघुः ।) पाषाण-
हारणः । इत्यमरटीकायां रमानायः ॥ (तत्कि
लच्छलीवने + भावे घञ् ।) प्रियविरहज-
स्तापः । भयम् । इति लिङ्गादिसंयहटीकायां
भरतः ॥

तत्तवी, स्त्री, (तं पुष्काकारं जवति गच्छतीति ।

कु + क्तिप् ङीप् ।) हिङ्गुपत्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तट, उच्चाये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) उच्चाय उच्चाभावः । तटति
पुलिनम् । इति दुर्गादासः ॥

तट, क आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, ताटयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

तटं, स्त्री, (तटति उच्छ्रितं भवतीति । तट उच्चाये
+ पदाट् ।) चैत्रम् । इति मेदिनी । टे, १६ ॥

(प्रदेशः । यथा, महाभारते । १ । ३६ । ३ ।

“गोकर्णं पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्फटे ॥”

तटः, त्रि, (तटति उच्छ्रितो भवतीति । तट् +

अच् ।) तीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥

तडाका

तद् इति भाषा ॥ (यथा, हरिवंशे । ६०।५५ ।
 “कर्त्तव्यमार्गो भाषते इदंस्यास्य तडाकुभौ ॥”
 महादेवे, पुं । सर्वोच्छ्रितत्वादस्य तडाकम् ।
 यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३६ ।
 “वमस्तथा तस्यायः तटानाम्यतये नमः ॥”
 तटस्थं, स्त्री, लज्जविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,
 तद्विप्लवे सति तद्विधकत्वम् । तथाच ।
 “स्वरूपं तटस्थं द्विधा लज्जं स्यात्
 स्वरूपस्य बोधो यतो लज्जणाभ्याम् ।
 स्वरूपे प्रविष्टात् स्वरूपेऽप्रविष्टात्
 यथा काकवन्तो यथाः खं विलस्य ॥”
 इति वेदान्तकारिका ॥
 (तटे तिष्ठतीति । स्था + कः ।) तटस्थिते,
 त्रि । (उदासीनः । यथा, नैषधे । ३ । ५५ ।
 “धृक् चापले वत्सिमवत्सलत्वं
 यत्प्रेरयादुत्तरलीभयन्या ।
 समीरसङ्गादिव नीरभङ्गा
 मया तटस्थस्तत्पदतोऽसि ॥”
 समीपस्थः । यथाच वनः ।
 “तटस्थः स्यादुदासीने तीरस्थनिकटस्थयोः ॥”
 तडाकः, पुं, (तटमकति गच्छतीति । अक +
 “कर्मण्यब् ॥” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तडागः ।
 पद्मादियुक्तसरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 बैराग्यशतके । ४६ ।
 “प्रादेशमात्रसदरं परंपूरयितुं क्रियानयं यत्नः ।
 पुलकेनाम्नः पातुं खनितयः किं तटाकोऽपि ॥”
 तटिनी, स्त्री, (तटमस्यस्या इति । तट + “अत
 इतिठनी ॥” ५ । २ । ११५ । इति इति-
 क्ततो ङीप् ।) नदी । इत्यमरः । १।१०।३० ॥
 (यथा, आर्याशप्तशत्याम् । ६६२ ।
 “ज्वलात्तटिनिः तरङ्गैर्भूमितच्छ्रेयु नाशये
 निहतः ।
 फलदलवत्कलरहितस्त्वयान्तरिते तदस्थितः ॥”
 तटी, स्त्री, (तटति उच्छ्रिता भवतीति । तट +
 अच् । ङीप् ।) तीरम् । इत्यमरः । १।१०।७ ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।
 “मालयश्च प्रमथानश्च नद्यादीनां तटी तथा ॥”
 तड, इड आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 आहं-सकं-सट् ।) ३, तड्गते । ३, तड्गते ।
 इति दर्गादासः ॥
 तड, क त्विधि । आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरां-परं-अकं-सकं च-सट् ।) क, ताड-
 यति । त्विधि दीप्ती । इति दर्गादासः ॥
 तडागः, पुं, (तडागते आहत्यते कर्मिभिरिति ।
 तड् + आगः । एपीदरादित्वात् आर्लोपे साधुः ।)
 तडागः । इति हिक्कपकोषः ॥
 तडाकः, पुं, (तडागते आहत्यते कर्मिभिरिति ।
 तडि आहतौ + “पिनाकादयश्च ॥”
 उक्ता ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात्
 साधुः ।) तडागः । इति शब्दरत्नावली ॥
 तडाका, स्त्री, (तडाक + क्षियां टाप् ।) नदी-
 समुद्राणां तटभागः । (तडि आहतौ + भावे

तडागः

आकः ।) आघातः । इति संक्षिप्तवारे उवादि-
 इतिः । (प्रभा । इत्युक्कटः । ४ । १५ ॥)
 तडागः, पुं स्त्री, (तड + तडागादयश्च । इति
 आगप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) यत्नकूटकः ।
 इति मेदिनी । गे, ३६ । (तडागते आहत्यते
 कर्मिभिरिति । तडि आहतौ + कर्मणि
 आकः ।) पद्मादियुक्तं सरः । तत्पर्यायः ।
 पद्माकरः २ । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥
 तडाकः ३ तटाकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 तडागः ५ । इति हिक्कपकोषः ॥ शब्दशत-
 घट्टः परिमाणजलाशयः । चतुर्दिक्षु पञ्चचत्वा-
 रिंशद्विस्तारमतायां सहस्रवृत्तयश्चत्वारिंशत्वेन
 तडागः । इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ ७ ॥
 तस्य जलगुणाः । वायुकारित्वम् । स्यादुत्तमम् ।
 कषायत्वम् । पाके कटुत्वम् । शिशिररश्मिकाले
 प्रशस्तत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ७ ॥ तस्योत्-
 सर्गविधिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“इयं राजन्महाबाहो ! तडागादिषु यो विधिः ।
 पुरार्थिष्वितिहासेषु मन्थते राजसत्तमः ॥
 प्राप्य पद्मं शुभं शुद्धमागते चोत्तरायणे ।
 पुण्येऽङ्घ्रि विप्रेः क्रियते तत्त्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
 प्राकप्रसवणादभस्तडागस्य समीपतः ॥
 चतुर्दशसमा वेदी चतुरस्रा समन्ततः ।
 तथा षोडशस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्भुजः ॥
 वेद्या उत्तरतो गन्तारश्मिमात्रा तु मेखला ।
 नवसप्ताधवा पञ्च योगिनका वृषात्मजः ॥
 वितस्तिमात्रा योगिः स्यात् षट्सप्ताङ्गल-
 विस्तृता ।

सर्वे सहस्रमात्राः स्युस्त्रिपञ्चोच्छ्रितमेखलाः ॥
 सर्वे च सर्ववर्णाः स्युः पताकाभजनसंयुताः ।
 अश्वत्थोऽम्बरजलवटशालाकानि च ॥
 मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वारारण्यतानि कारयेत् ॥
 शुभास्तवाट होतारो द्वारपालाश्च चापरः ।
 अर्धो तु जापकाः काथ्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
 सञ्जलजगमम्पद्मार्थी मन्त्रविद्विजितक्रियाः ।
 कुलशौलसमायुक्ताः स्थापिता द्विजसत्तमाः ॥
 प्रातस्तमोयु कलसा यज्ञोपकरणानि च ।
 वाजन्वासनं शुभं तावत्पात्रं सुविस्तरम् ॥
 आचार्यः प्रक्षिपेद्द्वयामनुचक्षुः विचक्षणः ।
 अत्ररिमात्रो यूपः स्यात् नीरिचक्षुर्विनिर्मितः ॥
 यजमानप्रमाणो वा संन्यायो भूतिमिच्छता ॥
 हेमालङ्कुरिणः काथ्याः पञ्चविंशतिर्नखिनः ॥
 कुङ्कुमानि च हेमानि केयूरकटकानि च ।
 तथाङ्गुलीपवित्राणि वाससि विविधानि च ॥
 ददुः समानि सर्वेषामाचार्ये द्विगुणं पुनः ।
 दद्याच्छयनसंयुक्तमासनं चापि यत्नं कृतम् ॥
 सौवर्ग्यं कूर्ममकरौ राजतौ मन्त्र्यबुद्धिभौ ।
 तथा कुलीरमङ्कका वायसः शिशुमारकः ॥
 खमासाद्य तन् सर्वं स्वर्णपात्रं विशाम्यते ॥
 शुद्धमात्राभरणधरः शुद्धगन्धानुलेपनः ॥
 सर्वोपयुक्तकालतः पाठितो वेदशुद्धैः ।

तडागः

यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
 पश्चिमं द्वारमावाह्य प्रविशेद्द्वारमण्डपम् ।
 ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निस्सनेन च ॥
 रजसा मङ्गलं कुर्यात् पञ्चवर्णेन चाञ्चितम् ।
 षोडशारं ततश्चक्रं पद्मारागसुशोभनम् ॥
 वेद्यास्तुपरि तत् तत्त्वा यद्वात् पद्मपत्नीस्तथा ।
 सन्ध्यासंन्यस्तः सर्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ॥
 तत् पात्रं स्थापयेन्मध्ये वासवं मन्त्रमाञ्जितम् ।
 ब्रह्मायश्च शिवं विष्णुं तत्त्वेन स्थापयेद्बुधः ॥
 विनायकश्च विष्णुश्च कमलामञ्जिकां ततः ।
 शान्त्यर्थं सर्वलोकानां भूतपाममशेषतः ।
 पुण्यभक्ष्यपलेयुक्तमेवं तत्त्वाधवासनम् ।
 कुम्भाच्च रत्नगर्भाच्च वासोभिः परिवेष्टयेत् ॥
 गन्धपुष्पैरलङ्क्य द्वारपालान् समन्ततः ।
 पठन्मिति तान् त्रयादाचार्यमपि पूजयेत् ॥
 बहुधा पूज्यतः स्थाप्यो दक्षिणे च बहुस्मिदी ।
 पश्चिमे सामगौ स्थाप्यानुत्तरेणाप्यध्वजौ ॥
 उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविश्य ।
 पठन्मिति तान् त्रयात् यजन्मिति याजकम् ॥
 उत्तममन्त्रपाठेन तिष्ठन् मन्त्रजापकाः ।
 खमादिषु तान् सर्वान् पर्युषार्यं स
 मन्वितम् ॥

जुहुयादाहुतीर्मेकैरायश्च समिधस्तथा ।
 अतिद्विषेव होतव्यं वासवैरेव सर्वतः ॥
 वैराजं पीतं चक्रं पौष्पं चक्रं सुसंज्ञितम् ।
 योश्च पञ्चनिधनं गायन्ति षष्ठिसामगाः ॥
 सामसंवेदं हज्जसाम रौरवं सरधनरम् ।
 गवो व्रतं विकर्षं च रत्नोद्गं नरयन्तथा ॥
 गायन्ति सामगा राजन् । पश्चिमद्वारमाञ्जिताः ।
 अथध्वजाचोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ॥
 जपन्तं मनसा देवमाञ्जिता वरुणं प्रभुम् ।
 पूर्वद्वारभितो मन्त्रैरेवं तत्त्वाधवासनम् ॥
 गजान्धरय्यावल्मीकसंयामरयगोकुलात् ।
 ऋदमादाय दद्याच्च प्रणिपेक्ष यथा तथा ॥
 रोचनाश्च सप्तद्वारान् गन्धान् गुग्गुलमेव च ।
 रथपदं तस्य कर्णं पञ्चशयसमन्वितम् ॥
 सन्नि, कर्णमिहामन्त्रैरेवं तत्त्वा विधानतः ।
 यत्नं रत्नानि राण्यानां विधितुं कर्मणा ॥ ७ ॥
 नतः प्रभाते विमले संज्ञाते त् गवां शतम् ॥
 आक्षेपेभ्यः प्रदातव्यं होमान्ते वायवा पुनः ॥
 पञ्चाशद्वायु पटविंशत पञ्चविंशतिरेव च ।
 ततः संवत्सरे प्राप्ते युद्धे लभ्ये सुशोभने ॥
 वेदशब्देन गान्धर्व्यादिषु विविधैः पुनः ।
 कनकालङ्क्यो तत्त्वा जने गामवतारयेत् ॥
 सामगाय च सा देवा ब्राह्मणाश्च विशाम्यते ।
 पात्रोमादाय सौवर्ग्यं पञ्चशयसमन्वितम् ॥
 तच्च निःक्षिप्य मकरं मन्त्रादीन्ध्वेव सर्वशः ।
 धृताश्चतुर्भिर्विप्रेषु वेदवेदाङ्गपारगैः ॥
 महानदीनां पितृनां दध्यजयतिभुषिताम् ।
 उत्तरागामस्यो युक्तो जलमध्ये प्रकाशयेत् ॥
 आथर्वणेन सुभ्रातः पुनर्भावास्तथैव च ।
 आपो हि छेतिमन्त्रेण क्षिपेद्वागव्य मण्डपम् ॥

तखुः

पूजयित्वा सुरासन्न वलिं दद्यात् समन्वितः ।
पुनर्दिनानि होतव्यं चत्वारि राजवत्तमः ॥
चतुर्थीकर्म कर्तव्यं देयं तत्रापि शक्तिः ।
लत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ॥
ऋत्विगाभ्यस्तु सर्वं दद्यात् मण्डपं विभजेत् पुनः ।
होमपात्रेषु शय्याश्च आचार्याय निवेदयेत् ॥
ततः सङ्घसं विप्राणामयवाहणं तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्वा पञ्चाशद्वाय विंशतिः ॥
यवमेव पुराणेषु तद्भागविधिरुच्यते ।
कूपवापीषु सर्वास्तु तथा पुष्करिणीषु च ॥
रुक् रक् विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च ।
मन्त्रस्तु विशेषः स्यात् प्रासादोद्यानभूमिषु ॥
अथानु ऋत्विगाचार्यविधिदृष्टेन कर्मणा ।
अल्पवेकान्निवृत्तं कार्यं विप्रश्राद्धादने कृणाम् ॥
तद्भागे कालविशेषे जलस्थितेः फलं यथा,—
“प्राष्ट्रकाले स्थितं तोयमग्निहोमसमं स्मृतम् ।
श्रावणकाले स्थितं तोयं यदुत्तमफलदायकम् ॥
वाजपेयफलसमं हेमन्तशिशिरस्थितम् ।
अश्वमेधसमं प्राङ्मुखसन्तसमयस्थितम् ॥
योऽपि तु स्थितं तोयं राजसूयफलदायकम् ॥
तद्भागकरणी फलं यथा,—

“एताम्भहाराज ! विशेषधर्मान्
करोति योऽर्धाम्बस्य शुद्धवृद्धिः ।
स याति ब्रह्मलोकमेककल्पं
दिवं पुनर्याति तथैव दिवम् ॥”

इति पाद्मे स्मृतिखण्डम् ॥

तद्भाषातः, पुं, (तदे आघातः । एतेदरात् टस्य
ङत्वम् ।) ऊर्ध्वोत्थं हस्तिमुखाघातः । यथा,
“उच्चैःकरिकराक्षेपे तद्भाषातं विदुर्बुधाः ॥”
इति कुमारसम्भवटीका ॥
तङ्गिन्, स्त्री, (ताडयत्यभ्रमिति । तङ् आघाते +
“ताङ्गिर्लुक् च ।” उणां । १ । १०० । इति
इतिप्रत्ययः ङीर्लुक् च ।) विदुन् । इत्यमरः । १ । ३ ।
६ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५४ ।

“अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतडिदुगुणसंयुतम् ।
धनुरधिष्मन्मनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोषितकेशरौ ॥”)

तङ्गित्वान्, [त] पुं, (तङ्गिन् विदुदस्यस्येति ।
तङ्गित् + मत्पु । मस्य वः ।) मेघः । सुस्तकम् ।
इत्यमरः । १ । ३ । ७, २ । ४ । १५६ ॥ (विदुद-
विशिष्टे, त्रि । यथा,—

“समुदितमित्रचयेन तङ्गित्वती
लघयता शरदम्बुदसंहतिम् ॥”

इति किराताजुर्नोये । ५ । ४ ॥)

तखकः, पुं, (तखते ब्रूयतीति । तख + ण्वल् ।)
खड्गनपत्नी । फेनः । समासप्रायवाक् । गृहदार ।
तखस्त्यः । मायाबहुलक, त्रि । इति मेदिनी ।
के, ६ ॥

तखकः, पुं, स्त्री, (तख + ण्वल् ।) परिष्कारः । इति
लिङ्गादिसंयुक् अमरः ॥

तखुः, पुं, शिवहारपालविशेषः । इति हज्जायुधः ॥

तखुल

तखुरीयः, पुं, कौटमात्रम् । (तखुले भवः ।
तखुल + इः । लस्य रः ।) तखुलोदकम् ।
वर्चरे, त्रि । इति मेदिनी । के, ६५ ॥

तखुलः, पुं, (तखुले आह्वयते इति । तङ् आघाते
+ “आनसिबर्षासीति ।” उणां । ४ । १०७ । इति
उलच् । यद्वा, “तृन्नुटितनितङ्गिभ्य उलन्
तखञ्च ।” उणां । ५ । ६ । इतिउलन् तखादेशश्च ।)
विडङ्गम् । इति मेदिनी । के, ६६ ॥

(“पुंसि स्त्रीषु विडङ्गः स्यात् क्रमिघ्नो जन्तुनाशनः ।
तखुकश्च तथा वेङ्गममोवा चित्रतखुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तखुलीयशाकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
धान्यादिनिकरः । इति मेदिनी । के, ६६ ॥

चाउल इति भाषा । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ५५ ।
“सङ्गतिः श्रेयसी पुंसि स्वपत्ने च विशेषतः ।
तुतेरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तखुलाः ॥
सुदुर्गरः स्वादरसो दृढगुणस्तखुलो नवः ।
सन्धानकम्बुह्वरः पुराणस्तखुलः स्मृतः ॥
द्रव्यसंयोगनस्कारविकारान् समयेत्य तु ।
यदाकारणमासाद्य भोक्तृणां हृदयोऽपि वा ॥
अनेकद्रव्ययोगित्वाच्छास्त्रस्तान् विनिर्दिशेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
भृष्टतखुलगुणाः । सुगन्धित्वम् । कफनाशित्वम् ।
रूच्यत्वम् । पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
तखुलपरीक्षा, स्त्री, (तखुलेन परीक्षा ।) नव-
विधद्विधात्मगतदिव्यविशेषः । चालपडा इति
भाषा । तद्विधानं यथाह पित्तमहः ।
“चौर्ये तु तखुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ।
तखुलान् कारयेच्छुक्लाच्छालेभ्यांन्यस्य कस्य चित् ॥
स्वयमेव भाजने लत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ।
स्नानोदकेन संमिश्रान् राज्ञौ तत्रैव वासयेत् ॥
प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ।
तखुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठोवयेत्तुविधा ॥
भूत्स्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्लवस्य तु ।
श्रीणिनं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च श्रीर्यते ॥
गात्रञ्च कम्पते यस्य नमस्तुङ्गं विनिर्दिशेत् ॥”

स्नानोदकेन देवतास्नानोदकेन । तथा च
कात्यायनः ।
“देवतास्नानपानीयस्निग्धतखुलभक्षणे ।
सुहृन्निष्ठोवनात् शुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथा ॥”

शिरोरोपितपत्रकं तखुलान् भक्षयित्वा निष्ठो-
वयेत् प्राङ्मुखाः इति । निष्ठोवयेदिति शयनान्
सिद्धम् । तुलानिरूपितं सर्वेदियसाधारणञ्च
धर्मवाहनादिहवनानां पूर्ववदिहापि कर्तव्यम् ॥

शिरोरोपितपत्रकेष्वेवमस्त्रादि यथा,—
“तत्पार्थमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन संहितं कुर्यात्तस्य शिरोगतम् ॥

आदित्यचक्रावनिष्ठोऽनलञ्च
यौर्भूमिरापो हृदयं यमञ्च ।
अहञ्च रात्रिञ्च उभे च सत्ये
धर्मा हि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥”

इति दिव्यतत्त्वम् ॥

तखुलीयकः, पुं, (तखुलीय + स्वार्थे कन् ।) तखु-
लीयशाकः । (यथा, हारीते १ स्थाने १०७ः ।
“स्वादुः पाके त्वष्टकपित्तविषप्रक्षालणीयकः ।
हन्ति वातं विडुवन्मं सूत्रवातकफं हितः ॥”)
विडङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तखुलीयिका, स्त्री, (तखुलीय + स्वार्थे कन् क्तियां
टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) विडङ्गम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तखुलुः, स्त्री, (तखुल + एतेदरात् उल्बे वाधुः ।)
विडङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तखुलुः

तखुला, स्त्री, (तखुले आह्वयते इति । तखुल +
उलच् ततटाप् ।) महासमृद्धा । विडङ्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तखुलानु, स्त्री, (तखुलस्य अनुम् ।) तखुलोदकम् ।
तेलुनि इति भाषा । तत्पर्यायः । ञ्छाब् २ ।
इति वेदकपरिभाषा ॥ तखुलोत्थम् ३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ यथा, वेदकचक्रपाणिंसंयुक्ते
ग्रहण्यधिकारे ।

“पिवेत् समांशं तखुलं सचौद्रं तखुलानुम् ॥”

तखुली, स्त्री, (तखुल + ङीष् ।) यवतिल्ला
लता । शशाङ्गुलीककटी । तखुलीयशाकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटतिरस्यास्तखुलीय-
शब्दे ज्ञातया ॥)

तखुलीकः, पुं, (तखुलीवकायतीति । के + कः ।)
तखुलीयशाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

तखुलीयः, पुं, (तखुलाय हितः । तखुल +
“विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।” ५ । १ । ४ ।

इति छः ।) पञ्चशाकविशेषः । सुदियानटिया
इति चापानटिया इति च वज्रभाषा । चवराद
इति अल्पमरुषा इति च हिन्दी भाषा । तत्-
पर्यायः । अल्पमारिषः २ । इत्यमरः । २ । ४ ।

१३६ ॥ तखुलीकः ३ तखुलः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ भण्डोरः ५ तखुली ६ तखुलीयकः
७ ग्रन्थिलः ८ बहुवीर्यः ९ मेघनादः १० घन-
स्वनः ११ सुशाकः १२ पय्यशाकः १३ स्फूर्ज्युः १४
खनिताङ्गयः १५ वीरः १६ तखुलनामा १७ ।

अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । मधुरत्वम् । विष-
पित्ताहभमनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीप-
नत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्गुणाः । हिमत्वम् ।
अर्शःपित्तरक्तविकासविनाशित्वम् । ग्राहक-
त्वम् । मधुरत्वम् । विपाके दाहशीघ्रमनत्वम् ।
रुचिदाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ विड-
ङ्गम् । ताप्यम् । इति मेदिनी । के, ११६ ॥

अस्य पर्यायगुणाः ।
“तखुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तखुलेरकः ।
भण्डोरस्तखुलीवीजो विषप्रक्षाल्यमारिषः ॥
तखुलीयो लवुः श्रीतो रूचः पित्तकफासजित् ।
स्वष्टम्भमलो रथ्यो दीपनो विषहारकः ॥”

तद्भेदः । जलतखुलीयं शास्त्रे कश्चटमिति प्रसिद्धम् ।
“पानीयतखुलीयान् कश्चटं समुदाहृतम् ।
कश्चटं तिलकं रक्तपित्तानिलहरं जलम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तखुलीयकः, पुं, (तखुलीय + स्वार्थे कन् ।) तखु-
लीयशाकः । (यथा, हारीते १ स्थाने १०७ः ।
“स्वादुः पाके त्वष्टकपित्तविषप्रक्षालणीयकः ।
हन्ति वातं विडुवन्मं सूत्रवातकफं हितः ॥”)
विडङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तखुलीयिका, स्त्री, (तखुलीय + स्वार्थे कन् क्तियां
टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) विडङ्गम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तखुलुः, स्त्री, (तखुल + एतेदरात् उल्बे वाधुः ।)
विडङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तत्त्वः, पुं, (तत्त्व + बाहुलकात् स्तार्थे ट् ।)

तत्त्वलीयशकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५० ॥

तत्त्वलीयं, स्त्री, (तत्त्वनात् तत्त्वप्रचालनात् उत्तिष्ठतीति । उत् + स्था + कः ।) तत्त्वलाभम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तत्त्वलोदकं, स्त्री, (तत्त्वस्य तत्त्वलज्जानस्य उदकम् । तत्त्वलज्जानत उदकं वा ।) तत्त्व-
लाम् । यथा, वेदकपरिभाषायाम् ।

“जलमद्युगं दत्त्वा पलं कञ्चित्तत्त्वलात् ।
भावयित्वा ततो देयं तत्त्वलोदककर्मणि ॥”

(अथ गुणा यथा, —

“सम्मानं शीतलं बलं महातिसारनाशनम् ।

सुखाद् शीतलमेव हृदयं तत्त्वलोदकम् ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थानेष्टमेऽध्याये ॥

तत्त्वलीयः, पुं, (तत्त्वलानामोच इव यन् ।) वेष्टव्यः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेडवोश्च इति भाषा ।

तत्त्वलसम्बन्धः ॥

तत्, य, हेतुः । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ । (यथा, रघुः । ३ । ४६ ।

“तदङ्गमयं मघवन् ! महाक्रतो-
रसं तुरङ्गं प्रतिमोक्तमर्षसि ॥”

तत्, [ट्] चि, बहुवचनपरामर्शः । सः इति भाषा । सम्बन्धनामशब्दोऽयम् । इति याकरणम् ॥ (यथा, किराताज्जुनाय । २ । २ ।

“अपि वामधियस्य दुर्बलं
वचनम्द्विदधोति विमयम् ॥”

तत्, स्त्री, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा, —

“अथ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणश्चिद्विधः स्मृतः ।

ब्रह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥

तद्विद्यनभिसम्वाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७ । २३-२५ ॥

तत्, स्त्री, (तनोति मभोऽनेनेति । तन + “तनि-
न्द्भ्यां क्तिञ् ।” उणा । ७ । ८८ । इति तन् ।)

वीणादिवादम् । इत्यमरः । १ । ७ । ४ ॥

तत्, चि, (तन्यते स इति । तन् + क्तः ।) विस्तृतः ।

(यथा, महाभारते । ४ । ५ । ११ ।

“ते वीरा बहुनिस्त्रिंशस्ततायुधकलापिनः ॥”

आपः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ८ । २२ ।

“यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥”

वायौ, पुं, इति मेदिनी । ते, २० ॥

तत्, [च] य, (तद् + “पञ्चम्यास्तसिन् ।” ५ ।

३ । ७ । इति तसिन् । यद्वा, सर्वविभक्तियु-
तसिन् ।) हेतुः । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ३४८ । ७६ ।

“हीनाः सन्नेन सन्नीय ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥”

आदिः । परिग्रहः । पञ्चम्यर्थः । (यथा, मनुः ।

१२ । ८५ ।

“सर्वेषामपि चैतेषामाज्ञानं परं स्मृतम् ।

तद्व्याप्तं सर्वविद्यानां प्राप्यते ज्ञानं ततः ॥”

सम्बन्धः । यथा, मनुः । ४ । १५ ।

“न विद्यमानेनैवेत्यु नार्ताग्रामपि यतस्ततः ॥”

इतीयार्थः । यथा, नारदपञ्चरात्रे । २ । ६ ।

“आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किं

नाराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम् ॥”

कथान्तरम् । आनन्तर्यम् । इति विष्णुः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५ । २ ।

“ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगाच्छन् पदातयः ॥”

ततपञ्चो, स्त्री, (ततं विस्तृतं पञ्चम्यर्थः ।) कदली-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ततमः, चि, (तेषां मध्ये निर्धारतो योऽसौ ।

तद् + “वा बहुनां जातिपरिग्रहे ङतमच् ।”

५ । ३ । ६३ । इति ङतमच् ।) बहुषु मध्ये सः ।

अनेकेर मध्ये सः इति भाषा । (यथा, रोतरेयोपनिषदि । ३ । १२ । १३ ।

“स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदहमर्ह-
मिति ॥”

ततरः, चि, (तयोर्मध्ये निर्धारतो योऽसौ । तद् +

“किंयतदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य ङतरच् ।”

५ । ३ । ६२ । इति ङतरच् ।) द्वयोर्मध्ये सः ।

दुयेर मध्ये सः इति भाषा ॥

तत्स्थं, चि, (तत्स्थन्न भवमिति । तत्स्थ + “अथया-
त्ताप् ।” ४ । २ । १०४ । इत्यस्य “अमेह-
कृतसिन्धेय एव ॥” इति वार्तिकोक्तः त्वप्

प्रत्ययः ।) तत्स्थभवम् । तत्स्थमन्वि । इति याक-
रणम् ॥ तार इति भाषा ॥

ततिः, स्त्री, (तन् + भावे क्तिन् ।) श्रेणी । इति

हेमचन्द्रः । ६ । ५६ ॥ (यथा, विष्णुपादादि-
केशान्तवर्गनस्तोत्रे । १५ ।

“अस्माकं विस्मयाद्वाग्यखिलसुनिजनापार्थ-
नीयानि सेयं

दद्यादाद्यानवदा ततिरतिरुचिरामङ्गलान्यङ्ग-
लीनाम् ॥”

तति, चि, (तत् परिमाणमेषामिति । तद् + क्तिन् ।)

तत्परिमाणम् । तत्तुलि इति भाषा । बहु-
वचनान्तोऽयम् । इति याकरणम् ॥

तत्कालः, पुं, (स चासौ कालश्चेति ।) वर्तमान-
कालः । तत्प्रत्ययः । तदालम् १ । इत्यमरः ।

२ । ८०६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २ । ८३ ।

“वर्षस्य वैश्व वसुभिः स किलादरेण

तत्कालमेव समपूरयद्भक्तश्रीः ॥”

तत्कालधीः, चि, (तस्मिन् काले कार्यकाले

धीरुपस्थिता बुद्धिर्यस्य ।) प्रत्युत्पन्नमतिः ।

उपस्थितबुद्धिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८ ॥

तत्क्रियः, चि, (मा क्रिया निसर्गतो वेतनमते

यस्येति ।) कर्मकारः । वेतनं विना भारवद्वादि-
कर्ता । इत्यमरः ॥

तत्त्वयः, पुं, (स चासौ त्वयश्चेति स एव त्वयो

वा ।) सद्यः । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा, रघुः । ३ । १४ ।

“दिशः प्रसेदुर्मरुतो बहुः सुखाः

प्रदक्षिणाश्चैव विरधिराददे ।

बभूव सर्वं मुभयं च तत्त्वयं

भवो हि लोकाद्युपपाद्य तादृशम् ॥”

तत्त्वत्वं, स्त्री, (तत्त्वोति सर्वमिहमिति । तन् +

क्तिप् तुक् च । पृथोहरादित्वात् तादृशः । यद्वा,

“सर्वं लक्षितं ब्रह्म ॥” “ब्रह्मेवेदं सर्वम् ॥”

इति श्रुतेस्तस्य ब्रह्मणो भावः इति । तत् + त्व ।)

स्वरूपम् । परमात्मा । विजम्बितवृत्तम् । इति

मेदिनी । वे. ६ ॥ वादप्रमेदः । इति विष्णुः ॥ वस्तु ।

इति विकारशेषः । चेतः । इति धरणिः ॥ ७ ॥

चतुर्विंशतितत्त्वानि यथा । क्षितिः १ आपः २

तेजः ३ मरुतः ४ योमः ५ गन्धः ६ रसः ७ रूपम् ८

स्पर्शः ९ शब्दः १० नेत्रम् ११ नासिका १२

जिह्वा १३ कर्णः १४ त्वक् १५ दन्तः १६ पादः १७

मुखम् १८ पायुः १९ जिह्वम् २० प्रकृतिः २१

मनः २२ बुद्धिः २३ अहङ्कारः २४ इति पुराण-
तन्त्रे ॥ तत्त्वानामुत्पत्तिर्नामाविधमुक्तम् । तत्र

श्रीणि तत्त्वानि यथा । सत्त्वम् १ रजः २ तमः ३ ।

चतुर्विंशानि यथा । तेजः १ आपः २ पृथ्वी ३

आत्मा ४ । पञ्चविधानि यथा । शब्दः १ स्पर्शः २

रसः ३ गन्धः ४ रूपम् ५ । षड्विधानि यथा ।

क्षितिः १ आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५

परमात्मा ६ । सप्तविधानि यथा । क्षितिः १

आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ जीवः ६

आत्मा ७ । नवविधानि यथा । पुनः १

प्रकृतिः २ महत्तत्त्वम् ३ अहङ्कारः ४ नमः ५

वायुः ६ ज्योतिः ७ आपः ८ क्षितिः ९ ।

एकादशविधानि यथा । ओन्नम् १ त्वक् २

चक्षुः ३ घ्राणम् ४ जिह्वा ५ वाक् ६ पाणिः ७

उपस्थः ८ पायुः ९ अङ्गुलिः १० मनः ११ ।

त्रयोदशविधानि यथा । नमः १ वायुः २ ज्योतिः

३ आपः ४ क्षितिः ५ ओन्नम् ६ त्वक् ७ चक्षुः

८ घ्राणम् ९ जिह्वा १० मनः ११ जीवात्मा

१२ परमात्मा १३ । षोडशविधानि यथा ।

नमः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ पृथ्वी ५

शब्दः ६ स्पर्शः ७ रूपम् ८ रसः ९ गन्धः १०

ओन्नम् ११ त्वक् १२ चक्षुः १३ जिह्वा १४

घ्राणम् १५ मनः १६ । सप्तदशविधानि यथा ।

पूर्वोक्तानि षोडश १६ आत्मा च १७ । पञ्च-
विंशतितत्त्वानि यथा । पूर्वोक्तानि सप्तदश १७

पुनः १८ प्रकृतिः १९ महान् २० अहङ्कारः

२१ मुखम् २२ पाणिः २३ उपस्थः २४ पायुः

२५ । षड्विंशतितत्त्वानि यथा । पूर्वोक्तानि

पञ्चविंशतिः २५ जीवः २६ । सप्तविंशति-
विधानि यथा । पूर्वोक्तानि षड्विंशतिः २६

इन्द्रः २७ । इति श्रीभागवतम् ॥

तत्त्वज्ञानं, स्त्री, (तत्त्वस्य ब्रह्मज्ञानस्य ज्ञानम् ।)

बुद्धिगुणविशेषः । तत्त्वज्ञानम् । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २०५ ॥ यथा, —

“प्रमाणप्रमेयसंग्रह-प्रयोजनदृष्टान्त-सिद्धान्त-
व्यवतर्कनिर्णयवादनव्यवितर्कादित्वाभासच्छ-
जानिनिग्रहस्थानानां षोडशपदार्थानां तत्त्व-
ज्ञानानिःश्रेयसाधिगमः ॥” इति गोतमसूत्रे ॥

तत्त्वव्यासः, पुं, (तत्त्वानां व्यासः ।) विष्णुपूजा-
विषयकव्यासविशेषः । यथा,—

“मादिकान्तानपार्थानां चोपादिकैकशो वदेत् ।

नमः परायेत्युच्चार्य तत्तत्त्वानामने नमः ॥

जीवं प्राणं ह्ययं प्रोक्ता सर्वज्ञेयुः प्रविशसेत् ।

ततो हृदयमध्ये च तत्त्वत्रयं च विन्यसेत् ॥

इत्यथतीक्ष्णतनुर्विदधीत तत्त्व-

व्यासं संपूर्णकपराचरनत्युपेतम् ।

भूयः पराय च तदाह्वयमात्मने च

नमस्तनुवतु तत्त्वमनुक्रमेण ॥

सकलवपुषि जीवं प्राणमायोष्य मध्ये

न्यसेत् सतिमहद्भारं मनश्चेति मन्त्रो ।

कसुखहृदयगुह्याङ्गिष्वयोष्यपूज्यं

गुह्यगममय कर्णादिस्थितं ओजपूज्यम् ॥

बागादीन्विषयवर्गमात्मनितये त्वाकाशपूज्यं भगं

सृष्टांस्त्ये हृदये शिरे चरगायोक्तं तपुष्करीकं हृदि ॥

ग्रं बीजं हृत्तपुष्करीकतत्त्वं हृदि प्रविशसेत् ।

चं बीजं सूर्यमण्डलतत्त्वं हृदि प्रविशसेत् ॥

लं बीजं चन्द्रमण्डलतत्त्वं तत्र प्रविशसेत् ।

रं बीजं यद्विमण्डलतत्त्वं तत्रैव विन्यसेत् ॥

वं बीजं परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवस्य सङ्गति ।

यं बीजमथ पुंस्तत्त्वं सङ्कर्षणमथो मुखे ॥

लं बीजं विश्वतत्त्वस्य प्रद्युम्नस्य हृदि न्यसेत् ।

वं बीजं निवृत्ततत्त्वस्य अग्निरुहसुपस्थिके ॥

लं बीजं सर्वतत्त्वस्य पादे नारायणं न्यसेत् ।

जौं बीजं कोपतत्त्वस्य तृप्तिं हं सर्वगात्रके ॥

एवं तत्त्वानि विन्यस्य प्राणायामं समाचरेत् ॥”

अस्य फलं यथा,—

“तत्त्वव्यासं ततः कुर्यात् साधकः सिद्धिर्हेतवे ।

हृतेन येन देवस्य रूपतामेव यावत्सौ ॥”

इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

तत्परः, त्रि, (सः परोऽस्य । यद्वा, तदेव परं सर्वो-

त्तमस्य ।) व्यासः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥

(यथा, भागवते । ४ । १५ । ६ ।

“एव साक्षाद्देवैर्यो जातो लोकिरित्तया ।

इत्यथ तत्परा हि श्रीरुहस्येनप्रायिनी ॥”)

तत्परायणः, त्रि, (तदेव परमयनमस्य ।) तदा-

सक्तः । यथा,—

“शुद्धा भवन्ति यद्यन्तेऽन्यजाः क्षणपरायणाः ॥”

इति पद्मोत्तरखण्डम् ॥

तत्फलः, पुं, (तदेव फलमस्य । यद्वा, तनोति तन्यते

वा । तन + क्तिप् तुक् च । तत् विस्तृतं फलमस्य ।)

कुवलयम् । कुष्ठनामौषधिः । चौरनाम-

सुगन्धिद्रव्यम् । इति धरणिः ॥

तत्र, इ कुटुम्बधारणे । इति प्राश्नः । (भ्रां-परं-

अकं-सेट् ।) द्वापेतौ धारणेऽर्थे वर्तते । इति

चात्राः । केचित्तु कुटुम्बधातुमन्वमानास्तत्रि-

धातुः कुटुम्बस्य धारणेऽर्थे वर्तते इत्याहुः ।

तन्म धारणे इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदुवन्वो वेदेन-

चारण्यभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

तत्र, इ सादे । मोचे । (भ्रां-परं-अकं-सेट् ।)

तत्र, इत्यवर्गाद्योपधः । तन्मः । इत्यवर्गाद्धतीयो-

पधः । इति केचित् । तन्मः । औचधातुरयम् ।

इति दुर्गादासः ॥

तत्र, इ क इ धारणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(पुरा-आत्म-सकं-सेट् ।) आदिमध्योक्तकारः

शेषो रेफयुक्तः । धारणं धारणम् । भाषायामस्य

विस्तारणे प्रायः प्रयोगः । इ क इ, तन्मयते

तन्मन् तन्मवायः । इति दुर्गादासः ॥

तत्र, य, (तस्मिन्निति । तद् + “सप्तम्याख्यम् ।”

५।३।१० । इति ञल् ।) तस्मिन् । तयोः । तेष्वा ।

इति व्याकरणम् ॥ सेखाने इति भाषा । (यथा,

मनुः । २ । ११२ ।

“धर्माधी यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वप्रया शुभं बीजमिवोपरे ॥”)

तत्रयः, त्रि, तत्र भयः । (तद् + “अथयान्ताप् ।”

४।२।१०४ । इत्यस्य “अभेदकतसिन्धेय एव ।”

इति वार्तिकोक्त्या त्यप् ।) तस्मिन्नुत्पन्नः । इति

सुगन्धोद्योक्तकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्-

सागरे । ५ । ६६ ।

“प्राप्तस्यैव च तत्रत्यो जगोऽरोरीत् पुरो मम ॥”)

तत्रभवान्, [त्र] त्रि, (इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते

इति प्राग्दोषतयः प्रथमार्थे ञल् । ततः

सुप्सुपेति समासः ।) ज्ञाध्यः । इति जटाधरः ॥

तथा, य, (तेन प्रकारेण । तद् + “प्रकारवचने

धात् ।” ५ । ३।२३ । इति धात् । तेन प्रकारे-

ण्यर्थः । यथा, मनुः । १ । १४ ।

“स तेः पृथस्तथा सम्यगमितीजा महात्मभिः ।

प्रभुवाचाचैः तान् सर्वान् महर्षीन् श्रूयता-

मिति ॥”)

साम्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा,

मनुः । ६ । ६० ।

“यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।

तथैवाग्रिमः सर्वे एहस्ये यान्ति संस्थितिम् ॥”)

अभ्युपगमः । पृष्टप्रतिवाक्यम् । समुच्चयः ।

(यथा, देवीभागवते । १ । २ । २६ ।

“सपादलक्ष्य तथा भारतं सुनिना ज्ञतम् ।

इतिहास इति प्रोक्तं पञ्चमं वेदसम्मतम् ॥”)

निश्चयः । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥ (यथा,

रघुः । १ । २६ ।

“तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।

तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थकफला गुणाः ॥”)

तथागतः, पुं, (यथा पुनरावृत्तिर्न भवति तथा

तेन प्रकारेण गतः । यद्वा, तथा सत्यं गतं

ज्ञानं यस्य । सुप्सुपेति समासः ।) बुद्धः ।

इत्यमरः । १।१।१३ ॥ (यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे ।

“यथा गतास्ते सुनयः शिवी गतिं

तथा गतिं सोऽपि गतस्तथागतः ॥” ॥

तथा तेन प्रकारेणागतः ।) पूर्वोक्तप्रकारेणा-

गते, त्रि (यथा, महाभारते । ३।७।५ ।

“ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षजः खनः ।

जनस्य संप्रसृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथगतम् ॥”)

तथाच, अ, (तथा च, च च इति द्वन्द्वसमासः ।) पूर्वो-

क्तार्थद्वीकरणम् । इति संक्षिप्तसारशास्त्रकारम् ॥

(यथा, मनुः । ६ । १२६ ।

“तथाच श्रुतयो वज्जी निगीता भिगमेऽपि ॥”

अथयद्वयेनैव सिद्धेः कैश्चिदयं शब्दो न मन्यते ।)

तथैव, अ, (तथा च एव च ।) तद्देव । सेह

प्रकार इति भाषा । यथा, चाणक्ये । ४२ ।

“अस्ति पुत्रो वशे धस्य भार्या भर्तृस्तथैव च ॥”

अथयद्वयेनैव सिद्धेः कैश्चिद्व्योऽर्थं न मन्यते ।)

तथ्यं, स्त्री, (तथा साधु । तथा + “तत्र साधुः ।”

४।४।६८ । इति यत् ।) सव्यम् । (यथा,

मनुः । ८ । २७४ ।

“कार्यं वाप्यववा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।

तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापन्नावरम् ॥”)

तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । २२ ॥ (यथा,

महाभारते । ७ । १५७ । ३ ।

“यद्वर्जुनगुणास्तयान् कीर्तयान् नराधम ! ।

शूरदेवात् सुदुर्बुद्धे ! त्वं भर्तृ सयसि मातुलम् ॥”)

तदा, य, (तस्मिन् काले । “तदो दा च ।” ५ ।

३ । १६ । इति दा ।) तस्मिन् काले । इत्य-

मरः । ३ । ४ । २२ ॥ सेह समये इति भाषा ॥

(यथा, मनुः । १ । ५५ ।

“न च खं कुर्वते कर्म तदोदकामति नृर्नितः ॥”)

तदात्वं, स्त्री, (तदा इत्यस्य भावः । तदा + “तस्य

भावश्चतुर्लौ ।” ५ । १ । १२६ । इति त्व ।)

तत्कालः । वर्तमानकालः । इत्यमरः । २।८।२६ ॥

(यथा, महाभारते । २ । ५६ । १४ ।

“स चोपभोगलोभात्प्रो हिरयार्थं परन्तप ! ।

आयतिश्च तदात्वं उभे सद्यो यनाश्रयत् ॥”)

तदानीं, [न] य, (तस्मिन् काले । “तदो

दा च ।” ५ । ३ । १६ । इति चकारात्

दानीम् ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः । ३।४।२२ ॥

(यथा, ऋग्वेदे । १० । १२६ । १ ।

“नासदासीमोसदासीचदानीं

नासीन्नजो नो अयोम परो यत् ॥”)

तदासुखं, स्त्री, (तदा तस्मिन्नेव काले सुखं यस्य ।)

आरम्भः । इति भूरिप्रयोगः ॥

तद्विनं, [म्] य, (तत् प्रखरकिरणत्वेन प्रसिद्धं

दिनं दिनांशः ।) दिनमध्यम् । (तत्तदेव दिनम् ।)

प्रतिदिनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तदेव दिनम् ।)

पूर्वोक्तदिने, स्त्री ॥

तद्वनः, त्रि, (तदेव अथयेनाहीनं धनं यस्य ।)

क्षपणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२ ॥ (तदेव

धनमिति विग्रहे पूर्वोक्तधने, स्त्री ॥)

तद्वलः, पुं, (तस्मिन् लक्ष्ये एव बलं यस्य ।)

वागविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४४ ॥

तन, उ कि उपकृतौ । अथाघाते । शब्दोपतापयोः ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां पक्षे भ्रां-परं-अकं-

सकं च-सेट् । उदिष्वात् क्वावेट् ।) उ, तनित्वा

तत्त्वा । कि, तानयति तनति । उपकृतिरुप-

कारः । अघातो हिंसावर्जनम् । सुगीतिरिति

गोविन्दभट्टः । उपसर्गाद्द्वेषके । द्वेषकं दीर्घो-

करणम् । वितानयति यः कीर्त्तिं वितनत्यमल-

यशः । इति ज्ञानाद्युधः । इति दुर्गादासः ॥

तनुजः

तने, द० उ विस्तृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (तना-उभ-सक-सेट् । उदित्वात् ऋविट् ।)
 इ न, तनोति तनुते पुण्यं ऋषिः । उ, तनित्वा
 तत्वा । इति दुर्गादासः ।
 तनयः, पुं. (तनोति विस्तारयति कुलमिति ।
 तन + “वलिमलितनिभ्यः कयन् ।” उणां । ४ ।
 ६६ । इति कयन् ।) पुत्रः । इत्यमरः । २ । ६ ।
 २७ ॥ (यथा, मनुः । १ । १६ ।
 “भूदावेदी पतत्यवेरुतयतनयस्य च ॥”)
 तनया, स्त्री, (तनोति कुलमिति । तन + कयन् +
 टाप् ।) कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥
 (यथा, भागवते । १ । १६ । २ ।
 “स उत्तरस्य तनयासुपयेमे दरावतीम् ॥”)
 चक्रकुल्यलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तनिष्ठः, त्रि, अयमनयोरतिशयेन तनुः । (तनु
 + इष्टन् ।) चुद्रः । इति व्याकरणम् ।
 तनीवान् [स] त्रि, अयमेवामतिशयेन तनुः ।
 (तनु + ईयसुन् ।) अल्पः । इति व्याकरणम् ।
 तनुः, स्त्री, (तनोति तन्यते इति वा । तन +
 “भृन्शीतचरीति ।” उणां । १ । ७ । इति उः ।)
 शरीरम् । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १७ । ५ ।
 “देवाः स्वर्गं परित्यज्य तन्नासात् मुनिसत्तमः ।
 विनेरुरवनी सर्वं विभ्राणा मातुषी तनुम् ॥”)
 त्वक् । इति मेदिनी । ने, ६ ॥ स्त्री । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 तनुः, त्रि, (तन + “भृन्शीति ।” उणां । १ । ७ ।
 इत्युः ।) अल्पः । विरलः । (यथा, मनुः । ३ । १० ।
 “तनुलोमकेन्द्रशर्णा षडङ्गीसुहृद्देत् स्त्रियम् ॥”)
 लघुः । इति मेदिनी । ने, ६ ॥ (यथा, आर्या-
 शतशब्दाम् । ५२५ । [गात्रि । ॥”)
 “वितरङ्गी रसमस्तमर्माद्रभावं तनोषि तनु-
 तनुः, [स] स्त्री, (तनोति तन्यते वा । तन +
 “अतिप्रवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् ।” उणां
 २ । ११८ । इति उसिः स च नित् ।) शरी-
 रम् । इत्युणादिकोषः ॥
 तनुचीरः, पुं, (तनौ चीरं बहुलनिर्व्यासो यस्य ।)
 आन्नातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तनुच्छायः, पुं, (तनुर्विरला स्वरूपा ह्याया यस्य ।)
 आलवर्त्तरकट्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तनो-
 न्छाया ।) शरीरच्छायायां स्त्री स्त्री च ॥
 तनुजः, पुं, (तनोः शरीरात् जायते इति । जन
 + “अञ्ज्विप ह्यष्टे ।” ३ । २ । १०१ । इति
 ङः ।) पुत्रः । इति जलानुषः ॥ (यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । ५ । २२ ।
 “सामी हेष्टि सुसेवितोरपि सहसा
 प्रोज्झन्ति सहायवा
 द्योतन्ते न गुणारथजन्ति तनुजाः
 स्फारीभवत्थापदः ।
 भार्या नोत्तमवशेषाणि भजते
 नो यान्ति मित्राणि च
 आचारोपितविक्रमानपि नरान् येषां
 न हि स्थावराण्यम् ॥”)

तनू

तनुषा, स्त्री, (तनोः शरीरात् जायते इति । जन
 + ङः + टाप् ।) कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥
 तनुजं, स्त्री, (तनं जायते इति । जे + “आतो-
 २नुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
 वस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥
 तनुजालं, स्त्री, (जायतेनेनेति । जे + करणे
 ल्युट् । तनोः शरीरस्य चाणम् ।) तनुजम् ।
 इति जलानुषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
 १७४ । ४ ।
 “इदं मे तनुजायां प्रायश्चल्यवसानं प्रभुः ॥”)
 शरीररक्षणम् ॥
 तनुत्वचा, स्त्री, (तनुः तन्वी त्वक् पृच्छलमस्याः ।)
 भूदापिमन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तनुपत्रः, पुं, (तनूनि पत्राणि यस्य ।) इक्षुरी-
 ट्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तनुभक्षा, स्त्री, (तनोः शरीरस्य भक्षा इव ।
 निश्वासवायुनिर्गमात्तथात्वम् ।) नासिका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 तनुरसः, पुं, (तनोर्दहस्य रस इव तनोर्निगतो
 रस इति वा ।) रसः । इति हारावली । १५४ ॥
 तनुरुट्, [ह] स्त्री, (तनौ शरीरे रोहतीति ।
 रुह + क्तिप् ।) तनूरुहम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 तनुरुहं, स्त्री, (तनौ रोहति उत्पद्यते इति ।
 रुह + “इगुपघञाप्तीकरः कः ।” ३ । १ । ३५ ।
 इति कः ।) तनुरुहम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 तनुलः, त्रि, (तन्यते स्म इति । तन + उलच् ।)
 विस्तृतः । इति संज्ञप्रसारे उणादिकृतिः ॥
 तनुवातः, पुं, (तनुः क्षीणो वातः वायुर्ध्वजः ।)
 भरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ५ । ० ॥
 तनुवीजः, पुं, (तनु क्षीणं स्वल्पमात्रं वा वीज-
 मस्य ।) राजवदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तनुव्रणः, पुं, (तनुः क्षुद्रः स्वल्पः व्रणो यत्र ।)
 वल्लीकरोगः । इति शब्दरत्नावली ॥
 तनुसञ्चारिणी, स्त्री, (तनु अल्पमात्रं यथा स्यात्
 तथा सञ्चरतीति । सम + चर + णिनिः ङीप्
 च ।) बालिका स्त्री । इति शब्दमाला ॥
 तनूः, स्त्री, (तनु + ऊङ् ।) शरीरम् । इत्य-
 मरः । २ । ६ । ७१ ॥
 तनूकतः, त्रि, (अतनुस्तनुरकारि । क्त + कर्मणि
 क्तः ।) तथः । अल्पीकृतः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
 तनूजः, पुं, (तन्वाः शरीरात् जायते इति । जन +
 ङः ।) पुत्रः । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः ।
 ५ । ५३ ।
 “अत्रेहि गन्धर्वपुत्रस्तनूजं
 प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥”
 स्त्री, कन्या ।)
 तनूनपं, स्त्री, (तन्वा ऊनं लघं पातीति । पा +
 कः ।) हृतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तनूनपात्, [ट्] पुं, (तनूनपं हृतं असीति । अट् +
 विच् क्तिविके ।) यद्वा, तनूः शरीरं न पात
 यतीति । पत + णिच् + क्तिप् । “नन्वात्तनपात् ॥”

तनुजः

६ । ३ । ७५ । इति निपातितः ।) अग्निः ।
 (यथा, जगद्दे । ३ । २६ । ११ ।
 “तनूनपादुच्यते गर्भं आसुरो
 नराशंसो भवति यद्विजायते ॥”)
 पित्रकहणः । इत्यमरः । २ । ४ । ८० ॥
 तनूरुहं, स्त्री, (तन्वा रोहतीति । रुह + कः ।)
 रोम । (यथा, भागवते । ७ । ८ । २२ ।
 “चर्मागुगैरेभूरितं तनूरुहे-
 र्विभ्रगुभुजानीकशतं गन्धायुधम् ॥”)
 तथाच शिवपुराणे । वायुसंहितायाम् । १ । १४ ।
 “नमश्चकार तं दृष्ट्वा हृष्टसंस्तनूरुहः ॥”)
 पतत्रम् । इति मेदिनी । पे, १० ॥
 तनूरुहः, पुं, (तन्वाः शरीरात् रोहति उत्-
 पद्यते । रुह + कः ।) पुत्रः । गस्तु । (यथा,
 हृष्टसंहितायाम् । ६३ । १ ।
 “कुक्कुटकृतुतनूरुहान्-
 स्ताम्रवक्त्रनखचूल्मिकः सितः ॥”)
 लोम । इति हेमचन्द्रः ॥
 तनूरुहः, पुं, (तन्वाः तन्वा वा हृष्ट इव ।) पाशुः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तनुच, उ इती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
 सक-सेट् ।) उ, तच्छित्वा तक्का । इति दुर्गादासः ॥
 तनुच, उ ध सकृन् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रधा-
 परं-अक-सेट् ।) उ, तच्छित्वा तक्का । ध,
 तनचमि योम विसृतम् । इति दुर्गादासः ॥
 तनुज, उ ध सकृन् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रधा-
 परं-अक-सेट् ।) उ, तच्छित्वा तक्का । ध, तनजमि
 योम विसृतम् । इति दुर्गादासः ॥
 तनुः, पुं, (तन्यते विस्तीर्यते इति तनोति वा । तन
 + “सितनिगमीति ।” उणां । १ । ७० । इति
 तुन् ।) सृजम् । इत्यमरः । २ । १० । २८ ॥ (यथा,
 महाभारते । १० । ४७ । २२ ।
 “यस्मिन् निव्यं तं तनौ दृष्टे सगिष तिष्ठति ॥”)
 ग्राहः । इति हेमचन्द्रः ॥ सन्ततिः । यथा,—
 “अन्तःस्थः सर्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः ।
 स्वमाययावृणोर्गर्भं वैराग्याः कुरुतन्त्रवे ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 तनुकः, पुं, (तनुरिव तनुनेव वा जायतीति । के +
 कः । तनु + संज्ञायां कन् वा ।) तनुभः ।
 सधपः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा,
 सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये । “पिङ्गलक्ष्मक-
 पुष्पपाण्डुः षडङ्गोऽस्यको वधुकवायः ॥”)
 तनुकाष्ठं, स्त्री, (तनुसमन्वितं काष्ठम् ।) तूली ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तौतर काट इति भावा ॥
 तनुकी, स्त्री, (तनुरिव कायतीति । के + कः ङीप्
 च ।) नाडी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तनुकीटः, पुं, (तनून्पादकः कीट इति शाक-
 पाथिववन मध्यपदलोपी समासः ।) कोषकारः ।
 इति जटाधरः ॥ गृटिपोका इति भावा ॥
 तनुजः, पुं, (तन + बाहुलकान् तनुन् निपातनान्
 खलं दन्त्यनकारान् इत्युके ।) ग्राहः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ दृष्टार इति भावा ॥

तन्त्रं

तन्त्रपदं, [न] स्त्री, (तन्त्रः यज्ञोपवीतिः तन्त्रप्रदा-
नाय यत् पदं तिथिरित्यर्थः ।) परमेश्वरोप-
वीतिदानतिथिः । सा आवर्णी पूर्वमा । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ।

तन्त्रनागः, पुं, (तन्त्रनाग इव ।) याज्ञः । इति
हेमचन्द्रः ।

तन्त्रनिर्यासः, पुं, (तन्त्रनेव निर्यासः तन्त्रवत् निर्यासो
यस्य वा ।) तालः । इति शब्दरत्नावली ।

तन्त्रभूः, पुं, (तन्त्ररिव भातीति । भा + क्तः ।) सर्वपः ।
इत्यमरः । २।६।१७ । वत्सः । इति जटाधरः ।

तन्त्ररं, स्त्री, (तन्त्ररस्यस्येति । तन्त्र + कृञ्नादित्वात्
रः ।) खण्डालम् । इति शब्दरत्नावली ।

तन्त्रलं, स्त्री, (तन्त्रलम् । रस्य लत्वम् ।) खण्डा-
लम् । इति हेमचन्द्रः ।

तन्त्रवापः, पुं, (तन्त्रन् वपतीति । वप + “कर्म-
यण्” । ३ । २ । १ । इति ञण् ।) तन्त्रवायः ।

इति जटाधरः । तन्त्रेति इति भाषा । तन्त्रम् ।
इति शब्दमाला । तन्त्र इति भाषा ।

तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रन् वयति विस्तारयति जाला-
कारेणेति । वे + “संज्ञायाञ्च” । ६ । २ । ७७ ।

इत्यण् ।) लता । इत्यमरः । २।६।१३ । (तन्त्रन्
वयतीति । वे + “कर्मयण्” । ३ । २ । १ ।

इत्यण् ।) तन्त्रवायः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, मनुः । ८ । ३६७ ।

“तन्त्रवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ॥”)

तन्त्रविग्रहा, स्त्री, (विग्रहतेऽसौ । वि + ग्रह +
अप् । विग्रहो देहः । तन्त्रभिनिर्मितो विग्रहो-
ऽस्याः ।) कदली । इति त्रिकाण्डशेषः ।

तन्त्रशाला, स्त्री, (तन्त्रवपनार्थं या शाला गृह-
मित्यर्थः ।) तन्त्रवपनगृहम् । तन्त्रघर इति
भाषा । तत्पर्यायः । गर्भिका २ । इति हेम-
चन्द्रः ।

तन्त्रसन्ततं, त्रि, (तन्त्रना तन्त्रभिर्वा सन्ततं व्याप्रम् ।)
रुच्यविस्तृतवस्त्रादि । सिङ्गान कापञ्च इति
भाषा । तत्पर्यायः । ऊतम् २ भूतम् ३
उतम् ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ११२ ।

तन्त्रसारः, पुं, (तन्त्रः एव सारो यत्र ।) गुवाक-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

तन्त्रं, स्त्री, (तनोति तन्त्रते इति वा । तन +
कर्त्तादौ यथायथं ङ्ङ् । तत्र कुटुम्बधारणे +
घञ् वा ।) कुटुम्बलक्ष्यम् । (कुलप्रतिष्ठादिक-
स्थितिः । यथा, महाभारते । १३।४८।६ ।

“सर्वानुपायान्ध सम्प्रदाय
समुद्धरेत् स्वस्य कुलस्य तन्त्रम् ॥”)

सिद्धान्तः । औषधिः । प्रधानम् । तन्त्रवायः ।
परिच्छेदः । श्रुतिशाखाविशेषः । हेतुः । उभ-
यार्थप्रयोजकम् । इतिकर्मयता । इति मेदिनी ।
राष्ट्रम् । परच्छेदः । करणम् । अर्थसाधकः ।
तन्त्रः । सेनम् । स्वराष्ट्रचिन्ता । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा, माघे । २ । ८८ ।

“तन्त्रावापविदा योगैर्मन्त्रलाभ्यधित्वता ॥”)
प्रबन्धः । इति शब्दरत्नावली । श्रपयः । इति

तन्त्रं

तन्त्रं

धरणिः । घनम् । गृहम् । वपनवापनम् ।
(यथा, महाभारते । १।३।१३० । “तदापश्यत्

स्त्रियौ तन्त्रे अघ्नोप्य सवेमे पटं वयन्तौ ॥”)
कुलम् । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी । (शास्त्रम् ।

इति विश्वः । यथा, देवीभागवते । २।१।१६ ।
“अवेरश्ममन्त्रज्ञं बालपेष्टासमन्वितम् ॥”

अवहारः । नियमादिः । यथा, महाभारते ।
१ । १०३ । २६ ।

“सुखा त्वं प्रतिपद्यस्व प्राप्तेः सह पुरोहितेः ।
आपङ्गुर्भार्यकुशलेलोकतन्त्रमविष्य च ॥”)

शिवोक्तशास्त्रम् । तच्च चतुःषष्टिसंख्यकम् ।
यथा,—

“सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम् ।
ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं केतुकारीतन्त्रसुतम् ॥

देशागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् ।
मन्त्रस्युक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा ॥

वाराहनीतन्त्रं देवेशि । योगिनीतन्त्रसुतम् ।
गणेशविमर्षिणी तन्त्रं निव्यातन्त्रं शिवागमम् ॥

चामुण्डाख्यं महेशानि । सुखमालाख्यतन्त्रकम् ।
हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम् ॥

कुलप्रकाशकं देवि । कल्पं गान्धर्वकं शिवे ।
क्रियासारं निवन्धाख्यं स्वतन्त्रं तन्त्रसुतम् ॥

सम्प्रीहणं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा शिवे ।
राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलसुतम् ॥

हृदयश्रीक्रमं तन्त्रं गवाक्षं सुकुमुदिनी ।
विशुद्धेश्वरतन्त्रं मालिनीविजयं तथा ॥

समयाचारतन्त्रं भैरवीतन्त्रसुतम् ।
योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि ॥

सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
तन्त्रान्तरं देवेशि । नवरत्नेश्वरं तथा ॥

कुलचूडामणितन्त्रं भावचूडामणीयकम् ।
तन्त्रदेवप्रकाशं कामाख्यानामकं तथा ॥

कामधेनु कुमारी च भूतडाभरसंज्ञकम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ॥

विषसारं महातन्त्रं महाकालं कुलान्तम् ।
कुलोद्गीर्णं कुलिकाख्यं यन्त्रचिन्तामणीयकम् ॥

एतानि तन्त्ररत्नानि सफलानि युगे युगे ।
कालोविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि ॥

कालकल्पे सुसिद्धानि अम्बक्रान्तासु भूमिषु ।
महाचीनादितन्त्राणि अविकल्पा महेश्वरि ॥

सुसिद्धानि वरारोहे । रथक्रान्तासु भूमिषु ॥”
इति महासिद्धिसारस्तम् ॥ * ॥

अपि च ।
“चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि यामलादीनि पार्वति ।

सफलानीह वाराहे । विष्णुक्रान्तासु भूमिषु ॥
कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च ।

पाषण्डमोहनायैव विफलानीह सुन्दरि ॥”
इति महाविश्वसारस्तम् ॥

तन्त्रागमस्य लक्षणं यथा,—
“हृदि प्रलयश्चैव देवतानां यथाचैवम् ।

साधनश्चैव सर्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥
वटकर्मसाधनश्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।

तन्त्रं

अभिलेखश्चैव तन्त्रागमं तद्विदुर्मुधाः ॥” * ।
यामलस्य लक्षणम् ।

“हृदि च ज्योतिषाख्यानं निवृत्तत्वाप्रदीपनम् ।
क्रमरूपं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ॥

युगधर्मे च संज्ञातो यामलस्याल्लक्षणम् ॥” * ।
तन्त्रस्य लक्षणम् ।

“सर्वं च प्रतिसर्गं मन्त्रनिर्णय एव च ।
देवतानां च संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् ॥

तथैवाश्रमधर्मे च विप्रसंस्थानमेव च ।
संस्थानश्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव निर्णयः ॥

उत्पत्तिस्त्रिबुधानाञ्च तर्क्या कल्पसंज्ञितम् ।
संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च ॥

कोषस्य कथनश्चैव व्रतानां परिभाषणम् ।
श्रीचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम् ॥

हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोच्चैव लक्षणम् ।
राजधर्म्मो दानधर्म्मो युगधर्म्मस्तथैव च ॥

अवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।
इत्यादिलक्षणैर्धुक् तन्त्रमित्यभिधीयते ॥” * ।

तस्य माहात्म्यम् ।
“विष्णुर्देवलो देवानां ब्रह्मानामुदधिस्तथा ।

नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः ॥
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः ।

देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा ॥
तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम् ॥

सर्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेदसम्मितम् ।
कीर्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च ॥

पावनं श्रद्धादानानामिह लोके परञ्च च ॥” * ।
तस्य श्लोकसंख्या यथा,—

“न शक्यं विस्तराद्भक्तमपि वर्णयितुं तेषाम् ।
संक्षेपादे प्रवक्ष्यामि लोककल्पोक्तवर्त्मना ॥

दिवि देवे नवलक्षं पाताले ब्रह्मशासने ॥
लक्षमात्रं भारते च क्षितौ तन्त्राणि यानि च ।

आगमं त्रिविधं प्रोक्तं चतुर्थमेश्वरं स्मृतम् ॥
कल्पश्चतुर्विधः प्रोक्तः आगमो ङामरस्तथा ।

यामलश्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक् पृथक् ॥
सुक्तकाव्यं प्रपञ्चश्च सारदाख्यश्च नारदः ।

महार्णवश्च कपिलो योगः कल्पः कपिल्लजः ॥
अमृतशुद्धिवीरश्च सिद्धसंवरश्च तथा ।

प्रथमोऽष्टसहस्रानु श्लोका दश प्रकीर्तिताः ॥
द्वितीयो सुक्तकस्तत्र षट्सहस्राणि संख्या ।

श्लोकाः शतार्द्धसंख्यातास्तृतीयस्तिसहस्रकः ॥
शतद्वयं साधकश्च श्लोकानां पञ्चविंशतिः ।

त्रिंशोत्तरसहस्राणि श्लोकानां भानुसंख्या ॥
प्रपञ्चे प्रथमे तन्त्रे द्वितीये वसुसंख्या ।

सहस्राणि तथा श्लोकाः सप्तविंशतिसंख्या ॥
भूतनेत्रसहस्राणि तृतीये पञ्चसहस्रकम् ।

शतत्रयं षड्श्लोकाः प्रपञ्चः कथितस्तथा ॥
कलासंख्या सहस्राणि शारदायाः प्रकीर्तिताः ।

पञ्चविंशतिः श्लोका वसुश्लोकाश्च नारदे ॥
विंशतिश्च सहस्राणि षट्सहस्राणि संख्या ।

वसुश्लोकाश्च कथिताः कपिषे श्लोकसंख्या ॥
अष्टोदशसहस्राणि कालोत्तरशतत्रयम् ।

तन्त्रं

श्लोकसंख्यासहस्राणि योगे कल्पे च संख्या ।
 वागसंख्यासहस्राणि श्लोका नवतिः कीर्तिताः ।
 श्लोकानामु सप्तसहस्राणि अष्टविंशतिसंख्या ।
 श्लोकाश्च भानुसंख्यातास्तन्त्रेऽपि च कपिञ्जले ।
 अन्तस्तुष्टौ सहस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च ।
 पञ्चैव कथिता नेत्रसंख्यातानि यथायतः ।
 वीरागमे बहुधिकानि शतानि परिसंख्या ।
 सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानामु यथार्थतः ।
 पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानामुसंख्या ।
 सिंहसम्बरश्लोकानि ऐश्वरेण यथा पुरा ॥ ३ ॥
 डामरः षड्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगहामरः ।
 श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत तथा पञ्चशतानि च ।
 त्रिविंशतिसहस्राणि श्लोकानि सप्त संख्या ।
 एकादशसहस्राणि संख्याताः शिवहामरे ॥
 श्लोकाः सप्तैव निश्चित्य ईश्वरेणैव भाषिताः ।
 तावत्श्लोकसहस्राणि पञ्चश्लोकशतानि च ।
 गुणोत्तराणि दुर्गायाऽडामरे कथितानि च ॥
 नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ।
 सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्तिताः ।
 स्वरसंख्यासहस्राणि श्लोकानां ब्रह्महामरे ।
 पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु ॥
 षड्विः श्लोकसहस्राणि गान्धर्वं डामरोत्तमे ।
 श्लोकाश्च षड्विंशत्या ब्रह्मगायत्र्योनिना ॥
 यामलाः षट् च संख्यातास्तत्रादावाद्यामले ।
 द्वात्रिंशच्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्शतानि च ॥
 द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे ते द्वाविंशतिश्च संख्या ।
 सहस्राणि शतान्यत्र तान्येव कथितानि च ॥
 तावत्संख्यासहस्राणि शतानि परिसंख्या ।
 विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च विष्णुयामले ॥
 कालसंख्यासहस्राणि वेदसंख्याशतानि च ।
 पञ्चषष्टिस्तथा श्लोकाः कनिष्ठे रुद्रयामले ॥
 नवश्लोकसहस्राणि त्रयोदशशतानि च ।
 द्वाविंशतिस्तथा श्लोका गणेशे यामलोत्तमे ॥
 रविसंख्यासहस्राणि आदित्याख्ये तु यामले ।
 तन्त्रे नीलपताकाया सहस्राणि च पञ्च च ॥
 पञ्चविंशतिश्लोकाश्च कथिता वामकेश्वरे ।
 त्रयोदशसहस्राणि द्वे शतौ विंशतिस्तथा ॥
 श्लोका ऋतुत्रये तन्त्रे संख्यातास्तन्त्रवेदिभिः ।
 गजसंख्यासहस्राणि त्रीणि संख्याशतानि च ॥
 सप्तश्लोकास्तथैवात्र तन्त्रे योगार्णवोत्तमे ।
 दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
 मायाख्ये च महातन्त्रे यथार्थतः प्रकीर्तिताः ।
 पञ्चश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
 शतार्द्धसंख्या श्लोका दक्षिणामूर्ति तन्त्रके ।
 दशश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
 त्रयोदश तथा श्लोकाः कालिकाख्ये च तन्त्रके ।
 कामेश्वर्यास्तन्त्रवरे सहस्राणि त्रयं महत् ॥
 श्लोकानां संख्या चात्र तन्त्रराजे च संख्या ।
 नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानि च ॥
 द्वाविंशति सहस्राणि हरगौर्याश्च तन्त्रके ।
 तथा च विंशतिः श्लोकास्तन्त्रेऽस्मिन् परि-
 कीर्तिताः ।

तन्त्रं

अर्कसंख्यासहस्राणि द्वितीये तन्त्रवेदिभिः ।
 अष्टविंशतिश्च श्लोकाः सङ्ख्यातास्तन्त्रवेदिभिः ॥
 कुञ्जिकाख्ये महातन्त्रे श्लोकाश्च दशसंख्या ।
 सहस्राणि तथा सप्तसङ्ख्यातानि मनीषिभिः ॥
 द्वितीये षट्सहस्राणि तदर्थं च कनिष्ठके ।
 अर्कसंख्यासहस्राणि तथाकुशशतानि च ॥
 तावद्देव्या महातन्त्रे सङ्ख्यातानि द्विजोत्तमैः ।
 द्वाविंशतिसहस्राणि द्वाविंशतिशतानि च ॥
 कात्यायन्यास्तु तन्त्रस्य सङ्ख्यातानि मनीषिभिः ।
 वसुश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥
 प्रत्यङ्गरायास्तन्त्रे च निश्चितानि यथायतः ।
 भूतसङ्ख्यासहस्राणि तथाहि तन्त्रशतानि च ॥
 महालक्ष्म्यास्तन्त्रराजे पञ्चश्लोकाश्च कीर्तिताः ।
 गजसंख्यासहस्राणि श्लोकाश्च ऋतुसङ्ख्या ॥
 त्रिपुराण्ये महातन्त्रे लिखिताः परमर्षिभिः ।
 सरस्वत्याः सहस्रे द्वे द्वे शतौ सङ्ख्या सृष्टे ।
 पञ्चश्लोकास्तथैवात्र विज्ञानतया द्विजातिभिः ।
 द्वाविंशतिसहस्राणि आदौ तन्त्रोत्तमोत्तरे ॥
 अङ्गसङ्ख्याशतान्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु ।
 द्वाविंशतिसहस्राणि तथा वागशतानि च ।
 द्वात्रिंशच्च तथा श्लोका योगिन्यास्तन्त्रराजके ।
 द्वितीये षट्सहस्राणि तथा च त्रिशतानि च ॥
 त्रयः श्लोकास्तथैवात्र वाराह्यास्तन्त्र उत्तमे ।
 ऊर्मिसङ्ख्यासहस्राणि तत्त्वसङ्ख्याशतानि च ॥
 गवाक्षे तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोका हि तत्त्वसङ्ख्या ।
 वर्णसङ्ख्यासहस्राणि द्वे शतौ परिनिरुद्धे ॥
 श्लोकास्तथैव सङ्ख्यातास्तन्त्रे नारायणोत्तमे ।
 वेदसङ्ख्यासहस्राणि तान्येव च शतानि च ॥
 श्लोका नयतिसङ्ख्याता ऋषीनीलम्बरराजके ।
 तृतीये त्रिसहस्राणि त्रिशतानि कनिष्ठके ॥
 त्रिंशत्श्लोकाश्च सङ्ख्याता शतशतानि-
 वेदिभिः ॥”

उपतन्त्राणि यथा,—
 “बौद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कापिलोक्तानि यानि च ।
 अङ्गुतानि च शतानि जैमिन्त्युक्तानि यानि च ॥
 वशिष्ठः ऋषिलक्ष्मैव नारदो गर्ग एव च ।
 पुलस्त्यो भागवतः सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा ॥
 मुक्तो हृदयतिष्ठैव अन्ये ये मुनिमत्तमाः ।
 एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च ॥
 न सङ्ख्यातानि तान्यत्र धर्मविद्विष्मैहात्मभिः ।
 सारात्सारतराण्येव सङ्ख्यातानि निबोधत ॥”

इति वाराहोत्तन्त्रम् ।

(आगमतन्त्रविलासोक्ततन्त्रनामानि यथा,—
 “स्वतन्त्रतन्त्रं कृतकारीतन्त्रसुतरतन्त्रकम् ।
 नीलतन्त्रं वीरतन्त्रं कुमारीतन्त्रमुष्णम् ॥
 कालीनारायणोत्तमे तारिणीतन्त्रसुतम् ।
 बालातन्त्रश्च समयातन्त्रं भैरवतन्त्रकम् ॥
 भैरवीत्रिपुरातन्त्रं वामकेश्वरतन्त्रकम् ।
 कुकुटेश्वरतन्त्रश्च मातृकातन्त्रमेव च ॥
 सनत्कुमारतन्त्रश्च विमुक्तेश्वरतन्त्रकम् ।
 सम्मोहनाख्यतन्त्रश्च गौतमीयश्च तन्त्रकम् ॥
 हृदयोत्तमोत्तमं भूतभैरवतन्त्रकम्

तन्त्रं

चासुखापिङ्गलातन्त्रं वाराहोत्तमकं तथा ।
 सुखमालाख्यतन्त्रश्च योगिनीतन्त्रसुतम् ।
 मालिनीविजयं तन्त्रं तन्त्रं स्वच्छन्दभैरवम् ॥
 महातन्त्रं शक्तितन्त्रं तन्त्रं चित्तामर्षिं परम् ।
 उष्णतभैरवं तन्त्रं जैलोक्यसारतन्त्रकम् ॥
 विश्वसाराङ्ग्यं तन्त्रं तथा तन्त्रान्ताभिधम् ।
 महाप्रेतकारीयतन्त्रं वायवीयश्च तोडलम् ॥
 मालिनीललितातन्त्रं विश्वशक्तितन्त्रकं तथा ।
 राजराजेश्वरीतन्त्रं महाभौमेश्वरोत्तरम् ॥
 गवाक्षतन्त्रं गान्धर्वं तन्त्रं जैलोक्यमोहनम् ।
 हंसमाहेश्वरं हंसपरमेश्वरतन्त्रकम् ॥
 कामधेन्यास्तन्त्रश्च तन्त्रं वर्णविलासकम् ।
 मायातन्त्रं मन्त्रराजं कुञ्जिकातन्त्रसुतम् ॥
 विज्ञानलतिका लिङ्गागमं कालोत्तरं तथा ॥”

• • • • •

“ब्रह्मनामलक्यादिनामलं ब्रह्मनामलम् ।
 हृदयनामलं सिंहनामलं कल्पलवङ्गकम् ।
 मत्स्यसूक्तं कल्पसूक्तं कामराजं शिवागमम् ॥
 उज्जुशश्च कुलोज्जुशश्चुज्जुशं वीरभद्रकम् ।
 भूतडामरकं तद्वत् डामरं यक्षडामरम् ॥
 कालिकाकुलमन्त्रं कुलसन्त्रं च ॥
 कुलचङ्कामणिं दिव्यं कुलसारं कुलायुधम् ॥
 कुलान्तकुलावली तथा कालीकुलायुधम् ।
 कुलप्रकाशं वाशिष्ठं सिंहमारमन्त्रं तथा ॥
 योगिनीसूदयं कालीसूदयं मातृकायुधम् ।
 योगिनीजालकुरकं तथा लक्ष्मीकुलायुधम् ॥
 तारायुधं चण्डीयुधं मेरुचण्डं चतुःशतीम् ।
 तन्त्रबोधं महोद्यक्षं स्वच्छन्दसारसंयुक्तम् ॥
 ताराप्रदीपं सङ्केतचन्द्रोदयमतिस्फुटम् ।
 षट्त्रिंशत्तन्त्रकं लक्ष्यनिर्णयं त्रिपुराण्यम् ॥
 विष्णुधर्मोत्तरं मन्त्रदर्पणं वैष्णवान्तम् ।
 मानसोक्तासकं पूजाप्रदीपं भक्तिमञ्जरीम् ॥
 भुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगसारसुतम् ।
 कामरत्नं क्रियामारं तथैवागमदीपिकाम् ॥
 भावचङ्कामणिग्रन्थं तन्त्रचङ्कामणिं परम् ।
 हृदयचक्रमन्त्रश्च तथा श्रीकमलचक्रम् ॥
 सिद्धान्तशेखरं ग्रन्थं तां गणेशविमर्शिनीम् ।
 मन्त्रसूक्तावलीं तन्त्रकौमुदीं तन्त्रकौमुदीम् ॥
 मन्त्रतन्त्रप्रकाशाख्यं श्रीरामाशैलचक्रिकाम् ।
 शारदातन्त्रकं ज्ञानार्णवं सारसमुच्चयम् ॥
 कल्पदमं ज्ञानमालां पुरश्चरणचक्रिकाम् ।
 आगमोत्तरकं तन्त्रसागरं सारसंयुक्तम् ॥
 देवप्रकाशिनीं तन्त्रार्णवश्च क्रमदीपिकाम् ।
 तारारहस्यं ग्रामाया रहस्यं तन्त्ररत्नकम् ॥
 तन्त्रप्रदीपं ताराया विज्ञानं विश्वमातृकाम् ।
 प्रपञ्चसारं तं तन्त्रसारं रत्नवर्णी तथा ॥”

कालतन्त्रम् । वाचनालम् । यथा, महा-
 भारते । १ । १ । १४२ ।

“तन्त्रचर्चं विश्वरूपं युवयौ
 वयतस्तन्त्रम् सततं वर्णयन्तौ ॥”

“तन्त्रं कालतन्त्रं विश्वोपादाननिमित्तादिकार-
 सम्बन्धसमन्वितम् ॥” इति दुर्घटाथेपकाशिका

तन्त्रिपा

विमलशेषः ॥ “इह तन्त्रं वाचनाजालम् ।”
इति नीलकण्ठः ॥
तन्त्रकं, स्त्री, (तन्त्रात् सूत्रवापात् अचिराप-
न्नतम् । तन्त्र + “तन्त्रादचिरापन्नते । ५ । २ ।
७१ । इति कन् ।) नूतनवस्त्रम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ११२ ॥
तन्त्रकाष्ठं, स्त्री, (तन्त्रस्य काष्ठम् ।) तन्त्रवायस्य
तुरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तन्त्रता, स्त्री, (तन्त्रस्य भावः । तन्त्र + तल् ।)
अनेकसुहृद्व्य सन्नतप्रवृत्तिः । यथा । “आमेया-
ष्टाकपालेन्द्रधौन्यपयोयागानां अयागां आमे-
याष्टाकपालीपययागादीसोमीयेकादशकपाल-
यागानां अयागां सन्नत सन्नदनुष्ठितेन प्रया-
जाद्यङ्गेनोपकारः सिध्यति ।” “तथा नानावस्त्र-
वधनस्य सर्वोद्देशेन सन्नत प्रायश्चित्ते कृते वस्त्र-
वधनन्यपापनाशः ।” “तन्त्रताया हेतुश्च ।
अष्टाष्टायेकजातीयकर्मणः कालदेशकर्त्तृदीनां
प्रयोगानुबन्धवेधहेतुभूतानामभेदे उद्देश्य-
विशेषादयम् इति । एवञ्च ।
‘स्नातोऽधिकारी भवति देवे पेत्रे च कर्मणि ।
पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिदर्शितः ॥’
इति विष्णुस्मृतम् ॥
‘अस्नात्वा नाचरेण कर्म जपहोमादि किञ्चन ।
इति दक्षोक्तञ्च क्रियाज्ञानं कर्तृसंस्कार-
द्वारेण तद्दिनकर्त्तृयाशेषकर्मार्थमेकमेव न तु
प्रतिकर्म कर्त्तव्यम् ।” इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥
तन्त्रवापः, पुं, (तन्त्रेति विस्तीर्णते इति तन्त्रं
सूत्रम् । तत् वपतीति । वप + “कर्मण्यगम् ।”
३ । २ । १ । इत्यण् ।) तन्त्रवायः । तन्त्रे,
पुं स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रेण वयतीति । वे ञ तन्त्रसन्ताने
+ “क्वामश्च ।” ३ । २ । २ । इत्यण् ।) वर्ण-
सङ्करजातिविशेषः । तान्ति इति भाषा । अस्योत्-
पत्तिर्यथा, पराशरपद्धतौ ।
“ताम्रकुङ्कुमाङ्गकायां मणिकारञ्च जायते ।
मणिकारान् ताम्रकुङ्कुमां मणिबन्धोऽप्यजायत ।
मणिबन्धाम्मणिकार्यां तन्त्रवायाञ्च जग्मिरे ॥”
तत्पर्यायः । कुविन्दः २ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
तन्त्रवापः ३ । इति भरतः ॥ तन्त्रवापः ४ । इति
जटाधरः ॥ तन्त्रवायः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
जता । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
तन्त्रिका, स्त्री, (तन्त्री एव । तन्त्री + स्वार्थे कन् ।
पूर्वस्वञ्च ।) गुडूची । इत्यमरः । २ । ४ । २ ॥
(यथास्याः पर्यायाः ।
“गुडूचीमधुपर्णी स्यादन्तान्त्रवस्त्ररी ।
हिमा ष्ण्वरुहा ष्ण्वोद्गवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवन्ती च कुङ्कुली ।
चक्रलज्जिका वीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्या च मङ्गली देवनिर्मिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तन्त्रिपालकः, पुं, जयद्रथराजः । इति शब्द-
भाषा ॥

तन्त्री

तन्त्रीः, स्त्री, (तन्त्रयति मोहयति लोकाविति ।
तन्त्र + “अवित्तत्तन्त्रिभ्य ईः ।” उणा । ३ ।
१५८ । इति ईः ।) वीणागुहः । (यथा, रामा-
यणि । २ । ३६ । २६ ।
“नातन्त्रीर्विद्यते वीणा नाचक्रो विद्यते रथः ॥”
वीणा । यथा, तच्चैव । १ । २ । १८ ।
“पादवह्नीचरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।
श्रीकर्त्तस्य प्रवृत्तौ मे श्लोको भवतु नात्यथा ॥”)
गुडूची । देहसिरा । इति मेदिनी ॥ नदी-
विशेषः । युवतीभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
रज्जुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३८ ।
“न लङ्घयेद्भूतसतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्धति ।
न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥”)
तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रवायः निपातनात् तस्य दः ।)
तन्त्रवायः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
तन्त्रा, स्त्री, (तत् द्रातीति । तत् + द्रा + कः ।
निद्रातन्त्रेति नात्वं निपात्यते । यद्वा, तन्त्र
अवसादे + भावे चप् तत्तटाप् ।) निद्रा ।
आलस्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हठ-
योगप्रदीपिकायाम् । ३ । ३६ ।
“न रोमो भरयन् तन्त्रा न निद्रा न क्षुधा लब्धा ॥”)
तस्या निदानं यथा । “तमोवातकफातन्त्रा ।”
इति लक्षणम् ।
“इन्द्रियार्थस्वसंवितीगौरवं जृम्भणं क्षमः ।
निद्रार्त्तस्येव यस्मिन् तस्य तन्त्रा विनिर्दिशेत् ॥”
इति माधवकरः ॥
(कारणपूर्वकमस्याः सम्प्राप्तिर्लक्षणं चिकित्-
सितञ्च यथा, चरके सिद्धिस्थाने नयमेऽध्याये ।
“मधुरस्निग्धगुल्मस्त्वमेवनाशितनाड्यान् ।
शोकाद्वाग्धातुषुङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः ॥
यदासीं समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाभ्यान् ।
समावृणोति ज्ञानादोस्तदा तन्त्रोपजायते ॥
हृदये व्याकुलीभावे वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम् ।
मनोबुद्धिप्रसादश्च तन्त्राया लक्षणं मतम् ॥
कफघ्नं तत्र कर्त्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
आयामो रक्तमीलञ्च भोष्यश्च कटुतिक्तकम् ॥”)
तन्त्रालुः, त्रि, (तत् द्रातीति । तत् + द्रा + “सृष्टि
एहोति ।” ३ । २ । १५८ । इति आलुच् तत्-
शब्दस्य नात्वं निपात्यते ।) निद्रालुः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।
“अपि जायन् स्वप्नं जन्तुस्तन्त्रालुश्च प्रलाप-
वान् ॥”)
तन्त्रिः, स्त्री, (तदि सौत्रो धातुः + “वडक्रा-
दयञ्च ।” उणा । ४ । ६६ । इति क्तिन् ।)
निद्रा । आलस्यम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २० । ४० ।
“हृष्टा भूतपिशाचाश्च भगवान्नास्तन्त्रिणा ।
दिवाससो मुक्तकेशान् वीक्ष्य चामीलयद् दृष्ट्वा ॥”)
तन्त्रिका, स्त्री, (तन्त्रिरेव । स्वार्थे कन् टाप् च ।)
तन्त्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥
तन्त्री, स्त्री, (तन्त्रि + “लट्कारादिति ।” वा
डीष् ।) अत्यन्तश्रमादिना सर्वज्ञानियाप्रभु-

तप

तपम् । अत्यन्तश्रमादिना सर्वज्ञानिमीलनं
निःसङ्गतेति यावन् इत्यर्थः । इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । प्रमीला २ । इत्यमरः ॥ तन्त्रा ३
तन्त्रिः ४ । इति तट्टीका ॥ तन्त्रिका ५ विषया-
ज्ञानम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ३०३ । १६ ।
“निजिष्य राजपुत्री तु तन्त्रीं मानं तथैव च ।
व्यातस्य परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधये ॥”)
निद्रा । इति मेदिनी । रे, ४२ ॥ (केचित्तु तन्त्र-
धातोर्बाहुलकात् ईप्रत्ययेन तन्त्रीरिति पदं कल्प-
यन्ति यथा, चरके सूत्रस्थाने चयोद्देशेऽध्याये ।
“पाण्डुता गौरवं जाप्यं पुरीषस्याविपक्वता ।
तन्त्रीरक्षचरुत्तमैः स्यादिति स्निग्धलक्षणम् ॥”)
तन्त्रिः, स्त्री, (तन्त्रयतीति । त्नी + बाहुलकात्
डिः ।) चक्रकुल्या । इति रत्नमाता ॥ तन्त्रि-
रपि पाठः ॥
तन्त्राञ्च, स्त्री, (तदेवेति । तत् + एवार्थे मात्राच् ।
यद्वा, सा मात्रा यस्य ।) अपञ्चीकृतरूप-
रसगन्धस्पर्शशब्दानां संज्ञा । यथा,—
“इमान्येव सूक्ष्मभूतानि तन्त्राश्चाण्यपञ्चीकृतानि
चोच्यन्ते । एतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि
चोत्पद्यन्ते ॥” इति वेदान्तसारः । २ । ७० ॥ तट्टीका
यथा । “नन्वयाज्ञतात् पञ्चतन्त्राणां क्रमेण
जायन्ते इति हि स्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धि-
स्तत् कथमाकाशादेरिहोत्पत्तिरान्नायते इति
तत्राह एतान्येवेति । एतान्येवाकाशादीनि
सूक्ष्मभूतानि अवहारात्मकाणि शब्दादिताव-
न्मात्रेकस्वभावानि अपञ्चीकृतानि परमसंख-
टानि चेति स्मृत्यादिपञ्चमे महर्षिभिरित्यर्थः ॥”
इति विद्वत्सन्तोर्ज्ञानी ॥ ३० ॥ इति च ।
“भूतादिस्तु विकृत्वाणः सर्गं तन्त्राच्चिकं ततः ।
समर्णं शब्दतन्त्राच्चादाकाशं शब्दलक्षणम् ॥”
इति विष्णुपुराणे १२ अध्यायः ॥
तन्त्रुः, पुं, (तनोति विस्तारयति तमः शब्दं वा ।
तनु विस्तारे + “कृतन्त्राञ्जिवनीति ।” उणा । ४ ।
२ । इति यतुच् ।) रात्रिः । वाद्यम् । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (वायुः । इत्युल्लङ्घनः ॥ अश्वनिः ।
इति माधवः ॥ विद्युत् । इति दयानन्दः ॥ यथा,
ऋग्वेदे । १ । ५२ । ६ ।
“तत्रस्य यत् प्रवणी दुर्गमिष्वनो निजघ्न्य हन्वी
रिन्नतन्त्रुतुम् ॥”)
तन्वी, स्त्री, (तनुः + “वोतो गुणवचनात् ।” ४ ।
१ । ४४ । इति डीष् ।) लघ्वाङ्गी । यथा,—
“तव तन्वि ! कुचावेतौ नियतौ चक्रवर्त्तिनौ ।
आसमुद्रकरग्राही भवान् यत्र करप्रदः ॥”
इति कालिदासः ॥
शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्विंशत्य-
चरवृत्तिविशेषः । इति हस्त्योमञ्जरी ॥ तस्या
लक्षणादिकं हस्त्यः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
तप, क दाङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-
सकं-सेट् ।) क, तापयति । अथमात्मनेपदीत्येके ।
इति दुर्गादासः ॥

तपः

तप, ड न^१ दाहः । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-
आलं-उभं-च-सकं-सेट् ।) ड, तपते । न,
तपति तपते । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

तप, औ^१ द्वैश्वर्योः । इति कविकल्प-
द्रुमः । (भां-परं-सकं-अकं-च-
अणिट् । दिवादिपक्षे आत्मं ।) एव उप-
सापः । “तपति तनुगात्रि । मदनस्वाम् ।” औ,
अतापीत् । य ड, तप्यते धनी ईश्वरः स्यादि-
त्यर्थः । औ, अतप । दिवादिपक्षे ऐश्वर्यं एव
इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तपः, [स] क्ली, (तपति तापयति वा । तप उप-
सापे + “सञ्धातुभ्योऽनुत् ।” उणा^१ । ४।१८८ ।
इति असुन् ।) वैधक्षेणजनकं कर्म । यथा,—
“उमेतिचपला पुत्रि । न तमं तावत्तं वपुः ।
सोऽं क्षणश्रमभावस्य तपसः सौम्यदर्शने ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे मन्त्रपुराणवचनम् ॥ ●
तत्फलं यथा,—
“तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः ।
दर्भगतं वृथा लोको वृद्धते सति साधने ॥”
इति च तत्रैव तद्वचनम् ॥ ●

अपि च । मरुत्तितवाच ।

“ब्राह्मणस्य तपोमूलं यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
तस्मादग्ने ! फलं ब्रूहि तपसोऽध्ययनस्य च ॥

वह्निववाच ।

स्वाध्यायतपसोर्वैद्ये तस्मै निगदितं श्रुत्वा ।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥
तपसा जीयते पापं मोदते सह देवतेः ।
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः ॥
तपसा सर्वमाप्नोति तपसा विन्दते परम् ।
ज्ञानविहीनसम्पन्नः सौभाग्यं रूपमेव च ॥
तपसा लभते सर्वं तथैवाध्ययनेन च ।
तस्मात् स्वधर्मसंयुक्तो नित्यं सिध्यति पण्डितः ॥
धर्मान् सुखमवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥”

इत्यादौ वह्निपुराणे नित्यादिकानि विधि-
नामाध्यायः । तपस्या । तत्त्रिविधम् । शारीरं
वाचिकं मानसम् । यथा,—

“देवविजगुरुप्राज्ञपूजनं श्रौचमाज्यवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१॥
अनुदेगकरं वाक्यं सर्वं प्रियहितस्य यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनश्चैव वाक्यं तप उच्यते ॥२॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंमुद्भिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥३॥
तदपि त्रिविधम् । सात्त्विकं राजसं तामसम्
यथा,—

“अह्वया परया तपं तपस्तत् त्रिविधं नरैः ।
अपलाकाङ्क्षिभिर्युक्तेः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुवम् ॥२॥
अह्वयाहेमात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्त्रीतृषादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥३॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १७ । १४—१८ ॥ ●

तपनः

अनलोकाद्दूरीकः । यथा,—

“अस्योपरि तपोलोकस्तीजोमय उदाहृतः ।
वैराजा यत्र ते देवा वसेयुर्देवपूजिताः ॥
वासुदेवे मनो येन वासुदेवेऽर्पितक्रियाः ।
तपसा तोष्य गोविन्दमभिलाषविवर्जिताः ॥
तं तपोलोकमासाद्य वसन्ति विलितेन्द्रियाः ।
शिलोच्छ्रुतयो ये वै दम्भोलूखलिकाश्च ये ॥
येऽप्यकुशाश्च मुनयः श्रीकृष्णार्पणश्च ये ।
गौरी पञ्चामितपसो तर्षासु स्युर्लेशेभ्यः ॥
हेमन्ते शिशिरे वा ये क्षिपन्ति सलिले क्षपाः ।
कुशाग्रग्रीरविन्दं हृदिता यतयोऽपि वन् ॥
वाताशिनोऽतिक्षुधिताः पाशाकुष्ठायभूयः ॥
ऊर्ध्वहस्ता रविदृष्टास्त्वेकाङ्गस्थाननिष्कलाः ॥
ये वै दिवानिदृष्टासा मासोष्णसाश्च ये परे ।
मासोपवासं कुर्वन्ति चातुर्मास्यव्रताश्च ये ॥
अल्पान्ते तोषयन्ता ये ये व्रतामासोपवासकाः ।
ये च व्रतानिमेधा वै वर्षधारास्तथैवकाः ॥
स्याद्यसाम्योपसंप्राप्ता ऋगकण्वितिसौख्यदाः ।
जटाटयीकोटरान्तः क्षतनीडांशुजाश्च ये ॥
प्ररुद्धवल्मिकाङ्गाश्च क्षायुगङ्गास्यसञ्चयाः ।
लताप्रतानैः परिमो वेष्टितावयवाश्च ये ॥
ग्रस्यानि च प्ररुद्रानि यदङ्गेषु महौपते ! ।
इत्येतेऽन्येमेऽपि तु क्षिप्रान्तास्तपोधराः ॥
ब्रह्मायुस्तपोलोकं ते वसन्त्युक्तोभयाः ॥”

इति पद्मपुराणम् ॥ ●

चाक्रायणादिव्रतम् । धर्मे । इति मेदिनी । मे, २४ ॥
तपः, पुं, (तपति तापयति वा । तप सन्नापे +
पचाद्यच् ।) ग्रीष्मः । इत्यमरः । १ । ४ । १८ ॥
(यथा, माघे । १ । ६६ ।

“तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।
प्रसन्नकल्मषं दधतः सदर्शवः
पुरोऽस्य वास्तव्यकुटुम्बिता ययुः ॥”)

तपःकरः, पुं, (तपः करोतीति । ल + टः ।)
तपस्वी मन्त्र्यः । इति शब्दरत्नावली । तपस्या-
कारके, त्रि ।

तपःक्षेत्रसहः, त्रि, (तपसः क्षेत्रं सहते इति ।
सह + अच् ।) दान्तः । इत्यमरः । २ । ७ । ४३ ॥
तपःस्थली, स्त्री, (तपसः स्थली ।) काशी । इति
त्रिकाण्शेषः ॥

तपती, स्त्रीया नाम सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । सूर्यकन्या । सा पूर्ववशीयज्ञानराज
पुत्रसम्बररथभार्या । इति श्रीभागवतम् । (यथा,
महाभारते । १ । ८४ । ४७ ।

“ततः सम्बरकात् सौरी सुपुत्रे तपती कुबम् ॥”
अस्या विशेषविवरणादिकं तत्रैव १७२ अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥)

तपनः, पुं, (तपतीति । तप + कर्त्तरि क्तुः ।)
सूर्यः । (यथा, महाभारते । १ । ३ । ६२ ।
“सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनश्च गवां पतिः ॥”)
भक्ष्वातकवृक्षः । अयमादिदाहामकनरकः ॥
ग्रीष्मः । इति हेमचन्द्रः । तापः । इति धरणिः ॥

तपस्त

अर्केष्टः । सुभाभिमतश्च । सूर्यकान्त-
मणिः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, आर्षा-
सप्तशत्याम् । २६ ।

“अनयनपथे प्रिये ! न यथा यथा इह एव
दुःखापि ।

ज्ञानैव केवलं निश्चि तपनश्रिता वासरे ज्वलति ॥”

अपि विशेषः । यथा, हरिवंशी । १७८ । ११ ।

“ते जातवेदसः सर्वे कल्पासः कुसुमस्तथा ।
इह नः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः ॥”

क्षीणां सत्त्वमे अलङ्कारविधेयं, क्ली । तत्त्वज्ञं
यथा साहित्यदर्पणे । १ । ११६ ।

“तपनं प्रियविच्छेदे सारावेशोत्थपेक्षितम् ॥”

उदाहरणं यथा, तत्रैव,—

“आसाप्नुयति भूतले विवृतलि त्वन्मार्गमालोकेते
दीर्घे रीदिति विक्षिपत्यत इतः सामी भुजा-
वह्नरीम् ।

किञ्च प्राणसमानकाङ्क्षितवती स्मरेऽपि ते

सङ्गमं

निद्रा वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्देहो विधि-
सामपि ॥”)

तपनच्छदः, पुं, (तपनः अतिरुक्ताच्छदो यस्य ।)

आदित्यपञ्चरत्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनतनया, स्त्री, (तपनस्तापको वद्विस्तनयो
यस्याः । वद्विगर्भत्वादस्यास्तयात्वम् ।) शमी-
वृक्षः । (तपनस्य सूर्यस्य तनया ।) यमुना ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनमणिः, पुं, (तपनः सूर्यस्तनूप्रियो मणिः ।)

सूर्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनात्मजा, स्त्री, (तपनस्य सूर्यस्य आत्मजा
कन्या ।) गोदावरी नदी । इति हेमचन्द्रः ॥
यमुना च ॥

तपनी, स्त्री, (तपनः सूर्यो जनकतयास्यस्या इति
अच् । ततो गौरादित्यात् डोच् ।) गोदावरी ।
इति हेमचन्द्रः ॥

तपनीयं, क्ली, (तप + अनौयर् । वक्ष्यौ शोधनीय-
परीक्षणीयत्वादस्य तथात्वम् ।) स्वर्गम् । इत्य-
मरः । १ । ८ । ८४ ॥ (यथा, रघुः । १८ । ४१ ।

“तस्मादथः किञ्चिद्विवावर्तोर्गा-
वसंस्तृणौ तपनीयपीठम् ॥”)

तपनीयकं, क्ली, (तपनीय + स्वार्थ कन् ।) सुव-
र्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तपनेष्टं, क्ली, (तपनस्य सूर्यस्य इष्टम् । सूर्यप्रिय-
त्वादस्य तथात्वम् ।) तान्त्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तपसः, पुं, (तपतीति । तप + कर्त्तरि क्तुः ।)
तपतीति ।” उणा^१ । २ । ११७ । इति असच् ।)
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः । पक्षी । इति
भिव्रान्तकौमुद्यासुगादिप्रति ।

तपस्तप्तः, पुं, (तपस्तपस्यां तच्चति तनूकरोतीति ।
तच्च तनूकरणं + अण् । स्वर्गं ध्यादिश्रेयस्येन
तपस्विना तपोविप्रकरणादस्य तथात्वम् ।)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८७ ॥

तपस्वि

तपस्वः, स्त्री, (तपस्वि यौग्ये भवम् । तपस् + घञ् ।)
 कुन्त्यपुत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तपस्वर-
 तीति । तपस् + क्तौ क्यङ् । ततो भावे घञ् ।
 तपस्वरत्नम् । यथा, महाभारते । १३।१०।१३ ।
 “अथास्य बुद्धिरभवत् तपस्ये भरतर्षभ ॥”)
 तपस्यः, पुं, (तपस्वि यौग्ये साधुः । तपस् + “तत्र
 साधुः ।” ३।४।८८ । इति यत् ।) फाल-
 गुनमासः । इत्यमरः । १।४।१५ । (यथा,
 सुश्रुते छत्रस्थाने ६ अध्याये । “तत्र माघादयो
 द्वादशमासाः द्विमासिकवृत्तं कृत्वा घट्टतवो
 भवन्ति । ते शिशिरवसन्तयोश्च वर्षाशरद्धेमन्ताः ।
 तेषां तपस्तपस्वी शिशिरः ॥”) अर्जुनः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (तामसस्य मनोः पुत्रविशेषः ।
 यथा, हरिवंशे । ७।२४ ।
 “युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोस्तपस्तपोः ।
 तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः ।
 तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः ॥”)
 तपस्या, स्त्री, (तपस्वरतीति । “कर्मणो रोमन्ध-
 तपोभ्यां वसिष्ठोः ।” ३।१।१५ । इति
 क्यङ् । ततः “अ प्रत्ययान् ।” ३।३।१०२ ।
 इति अतस्तथापि ।) तपः । तत्पठ्यायः ।
 व्रतादानम् २ परिव्रज्या ३ नियमस्थितिः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ व्रतचर्या ५ । इति मेदिनी ॥
 तपस्विनी, स्त्री, जटामांसी । इत्यमरः । २।४।
 १३४ । (तपस्वितुल्यजटायुक्त्वा दस्यास्तथात्वम् ।
 यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “नलदं नन्दिनी पेषी मांसी जण्णजटा जटौ ।
 किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”)
 कटुरोहिणी । इति हेमचन्द्रः ॥ महाश्राव-
 णिका । इति भावप्रकाशः ॥ (तपोऽस्या
 अस्तीति । तपस् + “तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।”
 ५।२।१०२ । इति विनिः । ततः स्त्रियां
 ङीप् ।) तपोयुक्ता स्त्री ॥ (यथा, रामायणे ।
 ३।२।७ ।
 “पत्नीं स च महाशुद्धां सिद्धां शुद्धां
 तपस्विनीम् ।
 अन्तर्यामी महाभागां सर्वभूतहिते रताम् ॥”
 दौना । दुःखिता । यथा, भागवते । १।६।८४ ।
 “ततो युधिष्ठिरो गत्वा सङ्गृह्णा गङ्गाकन्यम् ।
 पितरं सान्त्वयामास गान्धारीश्च तपस्विनीम् ॥”
 पतिव्रता । यथा, नैषधे । १।१३५ ।
 “मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
 नवप्रसूतिर्वरता तपस्विनी ।
 गतिस्तयोरेव जनस्तमर्हय-
 न्नहो विधे । त्वां करुणा रणहि न ॥”
 “वरता हंसो मम स्त्री नवा नूनना प्रसूतिः
 प्रसवो यस्यास्तादृशी सापि स्वतो जीवितुमस-
 मर्था तर्हि पत्यन्तरेण तस्या जीविका भवे-
 दित्यपि निषेधयति यस्तपस्विनी पतिव्रता मम
 मरणानन्तरं पत्यन्तराश्रयणाभावात् तस्या
 जीवनं शिशुना गोघण्ट्य दुर्घटमेव भवेदिति
 भावः ॥” इति तट्टीका ॥)

तपोध

तपस्विपन्नः, पुं, (तपस्विप्रियं पन्नमस्य ।) इम-
 नकट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तपस्वी, [नृ] त्रि, (तपोऽस्यास्तीति । तपस् +
 “तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।” ५।२।१०२ ।
 इति विनिः ।) तपोयुक्तः । तत्पठ्यायः ।
 तापसः २ पारिकाङ्क्षी ३ । इत्यमरः । २।७।४२ ॥
 पारिकाङ्क्षी ४ पारिकाङ्क्षकः ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ तपोधनः ६ । (यथा, मनुः । ४।
 १६२ । [स्त्रिनः ॥”)
 “न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाक्ष सर्वज्ञैव तप-
 आनुकम्पाः । इति मेदिनी । मे, १८५ ॥
 तपस्वी, [नृ] पुं, (तपस् + अस्वर्थे विनिः ।)
 नारदः । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यविशेषः ।
 तपस्या माह इति भाषा । तत्पठ्यायः । तपः-
 करः २ चैष्टकः ३ चैष्टः ४ । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ (चाक्षुषस्य मनोः पुत्रविशेषः । यथा,
 हरिवंशे । २।१८ ।
 “ऊरुः पुरुः शतदुश्चस्तपस्वी सत्यवान् कविः ॥”)
 वृत्तकरकृच्छ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तपाः, [स्] पुं, (तपत्यस्मिन्निति । तप + असुन् ।)
 ग्रीष्मः । इत्यमरटीकायां नयनानन्दः ॥
 माघमासः । शिशिरकालः । इति मेदिनी ।
 से, २४ ॥ (यथा, सुश्रुते छत्रस्थाने ६ अध्याये ।
 “तेषां तपस्तपस्वी शिशिरः ॥”)
 तपाययः, पुं, (तपस्य ग्रीष्मस्य अत्ययो यत्र ।)
 वर्षाकालः । इति हेमचन्द्रः । २।७१ ॥ (यथा,
 कुमारः । ५।२३ ।
 “तपायये वारिभिरक्षिता नवे-
 भूवा सद्योद्यानमसुषूहगम् ॥”)
 तपितं, त्रि, (तप्यते स्मिति । तप दाहि + क्तः ।)
 तपम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । २३४।२६ ।
 “तपितकनकविन्दपिङ्गलाक्षी
 दितितनयोऽसुरसेन्युद्धनेता ॥”)
 तपुः, [स्] पुं, (तपति तापयतीति वा । तप +
 “अप्तिपृथपीति ।” उणां । २।११८ । इति
 उसिः ।) अग्निः । सूर्यः । इत्युणादिकोषः ॥
 (श्वः । इत्यञ्जलदत्तः ॥) तापयुक्ते तापने च,
 त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १।३६।१६ ।
 “तपुर्जम्भ यो व्यप्रभुक् ॥”)
 तपोधनः, पुं, (तप एव धनं यस्य ।) तपस्वी ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ११।२४२ ।
 “यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मनोभिर्जनाः ।
 तत् सर्वं निर्द्वन्द्वतयाशु तपसेव तपोधनाः ॥”)
 इमनकट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य
 पठ्यायाः ।
 “उक्तो दमनको दान्को सुनिपुणस्तपोधनः ।
 गन्धोत्कटो ब्रह्मजटो विनीतः कुलपचकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 तपोधना, स्त्री, (तपो यौग्यकाल एव धनमिव
 यस्याः ।) सुखीरी । इति मेदिनी । (तपो-
 धने, त्रि । यथा, महाभारते । ५।१८८।२० ।

तप्तमा

“वण्णावान् वायुभवा च स्यान्मृत्त-
 तपोधना ॥”)
 तपोवटः, पुं, ब्रह्मावर्तदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तप्तः, त्रि, (तप्यते स्मिति । तपो वन्तापि + क्तः ।)
 तापयुक्तः । तत्पठ्यायः । वन्तापितः २ दूतः
 ३ धूपायितः ४ धूपितः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १।१० ।
 “अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः ॥”)
 तप्तकुम्भः, पुं, (तप्तः वन्तापितः कुम्भो यत्र ।)
 नरकविशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२।३४-३६ ।
 “अतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे ।
 समन्ततप्तप्रकुम्भा बह्वज्ज्वालासमावृताः ॥
 ज्वलद्भिचयोद्वृत्ततेलायश्चूर्णपूरिताः ।
 तेषु दुष्कृतकर्माणो यास्येः क्षिप्ताः च धीमताः ॥
 ज्वायन्ते विस्फुटद्गात्रजलमज्ज्वालाविलाः ।
 स्फुटतृकपालनेत्रास्थिच्छिद्यमाना विभीषणैः ॥
 यद्भैरवतपास्य सृच्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितेः ।
 पुनः सिमसिमायन्ते तैलेनैव प्रजन्ति च ॥
 द्रवीभूतेः शिरागात्रज्वायुमांसलगास्थिभिः ।
 ततो यास्येनरे राशु दर्श्याचङ्कनचङ्कितः ॥
 क्षतावर्ते महातेले मथ्यन्ते पापकर्मिणः ।
 एष ते विस्तरेणोक्तस्तप्तकुम्भो मया पितः ॥”)
 तप्तकच्छः, पुं स्त्री, (तप्तेन जलदुग्धादिना आच-
 रितं कच्छं कष्टं यत्र । यद्वा, तप्तेनाचरितं
 कच्छम् ।) व्रतविशेषः । यथा, “पयोधृतमुदकं
 वायुतप्तं प्रतित्राहं पिबेत् स तप्तकच्छः ।”
 इति गौतमः ॥ (द्वादशाहसाध्यव्रतमेतत् । यथा,
 मनुः । ११।२१५ ।
 “तप्तकच्छं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
 प्रतित्राहं पिबेदुष्णान् सक्तच्छाथी समाहितः ॥”
 “तप्तकच्छं चरन् द्विजातिः अहसुष्णोदकं
 चाहसुष्णोक्षीरं चाहसुष्णघृतं चाहसुष्णवायुं
 एकवारं क्षानं कुर्वन् संयतवान् पिबेत् । अथ
 पराशरोक्तविशेषः ।
 घटपलान् पिबेदन्मस्तिपलान् पयः पिबेत् ।
 पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकच्छं विधीयते ॥”
 इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)
 तप्तपाषाणकुण्डः, स्त्री, (तप्तानां पाषाणानां कुण्डमिव)
 नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलतिखण्डम् ॥
 तप्तबालुकः, पुं, (तप्ता बालुका यत्र ।) नरक-
 विशेषः । इति पुराणम् ॥ (उत्तमबालुकासये,
 त्रि । यथा, भागवते । ३।३०।२२ ।
 “सुतलङ्घपरितोर्कदवानलानिजेः
 संतप्यमानः पथि तप्तबालुके ॥”)
 तप्तमाषकं, स्त्री, (तप्तं माषमितं सुवर्णादिकं
 यत्र कपः ।) परीक्षाविशेषः । तद्विधयेया ।
 पितामहः ।
 “कारयेदायसं पात्रं तावत् वा षोडशाङ्गुलम् ।
 चतुरङ्गुलखातन्तु न्यय्यं वाय मज्जकम् ॥
 मज्जकं सूर्यमज्जलाकारं वर्तुणमिति यावत् ।
 पूरयेद्भूतलोभायां विश्रब्धा तु पलैस्तु तत् ।
 सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निःक्षेपितः ॥

तप्तसु

अङ्गुष्ठमङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमायकम् ।
करायं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ।
सुष्ठो भवति धर्मस्य पितामहवचो यथा ॥
कल्पान्तरमाह ।
सौम्ये राजते तान्ने आयसे न्यग्मयेऽपि वा ।
गर्भं घृतमुपादाय तद्गमौ तापयेच्छुचिः ॥
सौवर्गौ राजते तान्नेमायसीच्च सुशोधिताम् ।
सन्निवेन सङ्गृहीतां प्रतिपेत्तव मद्रिकाम् ॥
भ्रमङ्गीचिन्तरङ्गाटो न नवस्यशंगोचरे ।
परीक्षेताद्र्पर्वेन च्चकारं सधोषकम् ॥
तनूनानेन मन्त्रेण सङ्गतदभिमन्त्रयेत् ।
परं पवित्रमन्त्रं घृतं त्वं यज्ञकर्मसु ॥
दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ।
उपोषितं ततः स्नातमाद्र्वाससमागतम् ॥
ग्राहयेन्मद्रिकां तान् घृतमध्यगतान् तथा ।
प्रदेशिनीच्च तस्याथ परीक्षेयः परीक्षकाः ॥
यस्य विस्फोटका न स्युः सुष्ठोऽभाव्यथाशुचिः ॥
प्रयोगस्तु । मध्यविधाययवतलमध्यमिता-
ङ्गुलिषोडशाङ्गुलमितप्रस्तारे तथाविधाङ्गुलि-
चतुष्टयखाते तान्नादिघटितेऽशक्तौ न्यग्मये वा
चक्राकारे वर्तुले पात्रे लौकिकाष्टरत्तिकाधिक-
मायकयाधिकत्रयस्त्रिंशत्तोलकरूप- ३३ । २ । ८ ।
वैदिकपलदशकमितं घृतं एवं तैलञ्च
निक्षिप्य लौकिकचत्तरत्तिकाधिकपञ्चमायक-
घट्टघटितोलकरूप- ६५ । ४ । वैदिकविशति-
पलपरिमितं केवलं गर्भं घृतं वा निक्षिप्य
तस्मिन् सुतमे सङ्गृहीतां पञ्चरत्तिकामितां
काश्चनमद्रिकां रजतादिकां वा निक्षिपेत् ।
धर्मावाहनादिहवनान्तं तुलोक्तं सदक्षिणं
कर्म कृत्वा, —
ओम् एषं पवित्रमन्त्रं ! घृतं त्वं यज्ञकर्मसु ।
दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतः शुचौ भव ॥
इत्यनेनाभिमन्त्रयेत् प्राहविवाकः । ततः कृतोप-
वासः स्नातार्द्रवासाः शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रं
निधाय, —
ओम् त्वमग्नि । सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ॥
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रह्म सत्त्वं करे मम ॥
इत्यनेनाभिमन्त्र्य आद्रपञ्चनिक्षेपकतप्तपुष्प-
कृष्टात् घृतान् मद्रिकां तर्ज्यङ्गुष्ठाभ्यां उत्तो-
लयेत् । घृततैलाभ्यां वा तप्तमायकमुत्तोलयेत् ।
अदग्धश्चेत्तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणां दद्यात् ॥
इति द्रव्यतत्त्वम् ॥

तप्तमुद्रा, स्त्री, (तप्ता अग्निसन्तप्ता मुद्रा) शरीर-
घात्यामितप्रधातुमयभगवदायुधचिह्नम् । यथा-
“आयादुशुक्रडादश्यां हरेः शिवाधिषो सति ।
वेष्टवः पारणं कृत्वा तप्तमुद्राश्च धारयेत् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेकान्तिकुये ।
कुम्भमात्मार्पणं तप्तमुद्राभिर्दहमङ्कुरेत् ॥”
तप्तमुद्राधारणं वाराहे तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
चक्रादिधारणं पुंसां परं सर्वस्ववेदनम् ।
यातिव्रतनिमित्तं हि बलयादिविभूषणमिति ॥
अथ तप्तमुद्राधारणविधौ । वायुपुराणे ।

तप्तसु

अग्निर्देव च सन्तं चक्रमादाय वेष्टवः ।
धारयेत् सर्ववर्णानां हरिचालोक्तसिद्धये ॥”
ब्रह्मास्मि ।
कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकीं तप्तम् ।
चक्रादिचिह्नां भूप ! धारयेद्देवयो नरः ॥
नारदीयपञ्चरात्रे ।
द्वादशारन्तु गटकोयं बलयज्यसंयुतम् ।
हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तद्विचक्षणः ॥
सौम्ये च श्रीभगवद्भक्तसम्पादे तप्तमुद्राप्रकरणे ।
गदतन्त्रविशेषेण सर्ववर्गसम्पदं विधिः ।
विप्रो वा क्षत्रियो वापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च ॥
पाशे ।
अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्थाध्ययनं यथा ।
ब्राह्मणस्य तथेवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥
किञ्च । तथेवोत्तरखण्डे श्रीशिवोमासम्पादे ।
शङ्खचक्राङ्गुलं कुर्याद्ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
हुताग्निर्देव सन्तप्य सर्वपापापनुत्तये ॥
चक्रं वा शङ्खचक्रं वा तथा पञ्चायुधानि वा ।
धारयित्वेव विधिवद्भक्तकर्म समारभेत् ॥
किञ्च । तत्प्रसङ्ग एव ।
अष्टत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् ॥
किञ्च ।
न तस्य किञ्चिदश्रीयादपि लक्षसहस्रिणः ।
सर्ववेदविप्रो वापि सर्वशास्त्रविशारदः ॥
अष्टत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥
किञ्च ।
तप्तमेवाङ्गुलं कुर्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः ।
औतस्मान्नादिमिहार्थं मन्त्रसिद्धौ तथेव च ॥
हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं धार्य विधानतः ।
वेणुवत्स्य सिद्धार्थं भक्तिसिद्धौ विशेषतः ॥
किञ्च ।
उपावीतादिवह्नाभ्याः शङ्खचक्रादयस्तथा ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण वेणुवत्स्य विशेषतः ॥
श्रुतयश्च । यो ह वै सुशोकमौलेधर्माननुत्तिष्ठ-
मानोऽस्मिन्नाचक्रं धत्ते । अग्नौ स ह्यखरः स ह-
मारी भूमिर्भूमिना तप्ततनुः सायुज्यं सलोक-
तामाप्नोतीति ॥
चक्रं विभक्तिं वपुषाभितप्तं
बलं देवानामन्तस्य विष्णोः ।
स एति नाकं दूरितं विधय
विशन्ति यद्व्यतथो वीतरागा इति ॥”
शृङ्गपरिशिष्टे । अतस्तनुर्नतदासो अश्रुतेऽश्रुता
सह इह हन्तस्तनुसमासेति यशुः ॥ अश्वदीया-
न्मलायनशाखायाश्च ।
प्रतद्विष्णोरञ्जचक्रे सुतमे
जन्माभ्योऽपि वर्तते चण्डीमाः ।
मृतं वाङ्मोहधनेभ्यः पुराणा
लिङ्गाभ्यश्च तन्प्रायधान्यर्पयन्ते इति ॥
कण्डोगपरिशिष्टे । सहोवाच यशस्वत्यास्तनु-
पुमानात्कृताय प्रमुखा हरिश्चभेत् । सुशो-
कमौलेधर्मायज्ञस्त्वमिनाप्रते इति श्रुतपथो
श्रुतिः ॥

तप्तसु

अथर्वपरिशिष्टे तप्तचक्रादिप्रकरणे ।
देवासो यच्च वितनेन बाहुना
सुदर्शनेन प्रयताः स्वर्गमायन् ।
येनाङ्गिता मनवो लोकखटिं
वितन्वते ब्राह्मणास्तद्वहन्तीति ॥
किञ्च । पाशे श्रीशिवेन तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
विष्णुचक्राङ्गुलं विप्रं पूजयेत् सर्वकर्मणि ।
विष्णुचक्रविहीनस्तु प्रयत्नेन विषण्णयेत् ॥
नारदीये तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
श्रीलण्णचक्राङ्गुलविहीनगात्रः
इतश्चान्तलाः पुरुषोऽथ नारी ।
दृष्ट्वा नरस्तं कृपते । सवासाः
स्नात्वा समस्तद्विभक्तं सदा इति ॥
बह्मचर्यं वेङ्कटाचार्यपादप्रश्रुतिभिर्बुधैः ।
श्रुतयः स्मृतयोऽप्यत्र विख्याता लिखिताः पराः ॥
अतएव तदनादरे दोषाः । पाशे ।
तप्तचक्राङ्गुलं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः ।
अवलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥
अग्निपुराणे च । दशरथहृतपुत्रविप्रविलापे ।
शिलाबुद्धिः कृता किंवा प्रतिमायां हरेर्भूया ।
किं मया पापं दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य कर्हिचित् ॥
तन्मदाङ्गुलदहस्य चेतसा नारदः कृतः ।
येन कर्मविपाकेन पुत्रशोको भवेदृशः ॥
अथ तप्तमुद्राधारणमाहात्म्यं सौम्ये ।
अश्रुत्वाऽप्यनाचारः सर्वधर्मवैचक्षण्यतः ।
प्रतप्तशङ्खचक्राभ्यामङ्गुलः पदक्षिपावनः ॥
वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे ।
स्वच्छदेशं शुभं वापि चक्राङ्गो यच्च तिष्ठति ।
योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुधरे ॥
ब्रह्मास्मि ।
आयुधेभ्योऽपि सर्वे स्नापितेः स्वतनुं यदि ।
चिह्नयद्देवयो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥
पाशे च तत्रैव ।
अग्नितप्तं पवित्रञ्च घृत्वा तु बाहुमूलयोः ।
लक्षा यमपुरं धोरं यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
हुताग्नितप्तचक्रेण शरीरं यस्य चिह्नितम् ।
तेन तीर्थानि यज्ञाश्च लभन्ते नात्र संशयः ॥
अग्नितप्तं चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
अङ्गुलित्वा लपन्मन्त्रं संसारात्क्षीणभागं भवेत् ॥
अग्नितप्तं चक्रेण बाहुमूलये लाङ्कितः ।
ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम् ॥
किञ्च ।
अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाङ्कितः ।
विष्णुचिह्नविहीनास्तु प्राकृताः पतिताः स्मृताः ॥
इति ॥
इत्थं निर्धायचनं निर्मूलं सदनान्नतम् ।
समूलं यत्नतः सत्यविद्यभावादिनतपरम् ॥
अथ तप्तमुद्राधारणविधिः ।
तप्तमुद्राधारणार्थमुपचारोस्तु पञ्चभिः ।
लण्णमभ्यर्च्य संपूज्य चक्रशङ्खौ तथा नमेत् ॥
तच्च मन्त्रः ।
सुदर्शनं नमस्तेस्तु पाञ्चजन्यं नमोऽस्तु ते इति ।

तप्तसु

अग्निमभ्यर्च्य भवेत्तु ज्ञत्वा चाप्याहुतीः कृती ।
चक्रं शङ्खगदादीनि शस्त्राण्यप्यौ प्रतापयेत् ॥
तत्तन्मन्त्रैरप्यावाह्यं तावभ्यर्च्य प्रणम्य च ।
गुह्यं लण्यश्च संवन्ध्या भस्त्रा विज्ञापयेदिदम् ॥
उच्छिष्टभोजनादेव किङ्करः शरणागतः ।
तत्रचक्रगदादीनि तवाङ्गानीश ! धारये ॥ इति ॥
अथ चक्रादीनामावाहनादिमन्त्रः ।
ओम् नमो भगवते सुदर्शनाय निर्गाशितसकल-
रिपुञ्जनाय भगवन्नारायणकराभ्योत्तमस्य-
दुर्लभिताय ।
एहोहि त्वं सहस्रारं चक्रराजं सुदर्शनं ।
यज्ञभागं प्रणम्य पूजाञ्चैव नमो नमः ॥
ओम् नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुशङ्खाय
गम्भीरघोरध्वन्याकुलोत्तकौरववाहिनीनाथाय
शिखेखादक्षिणावर्त्तनाय त्रिप्रशस्त्याय ।
एहोहि पाञ्चजन्य ! त्वं नारायणकरस्थित ! ।
यज्ञभागं प्रणम्य पूजाञ्चैव नमो नमः ॥
ओम् रं गं मं नं पाञ्चजन्याय नमः ॥ ओम्
भगवते खड्गाय नन्दकाय त्रैलोक्यपावित्र्याय
जयिने सकलसुरासुरसुन्दरीनेत्रोत्पलाश्चिन्ताय ॥
एहोहि खड्गरत्न ! त्वं नन्दकाय सुराश्चित ! ।
यज्ञभागं प्रणम्य पूजाञ्चैव नमो नमः ॥
ओम् खड्गाय नमः ॥ ओम् नमो भगवते
कौमोदके गदायै दानवैर्नसिद्धनाये भगवद्-
भङ्गारकवासुदेवलालितायै ।
एहोहि त्वं गदे ! देवि कौमोदक्यायुधेश्वरि ! ।
यज्ञभागं प्रणम्य पूजाञ्चैव नमो नमः ॥
ओम् रं खं चं कं सं गदायै नमः ॥ एवं प्रज्ञाय
नमः । सप्रराय शार्ङ्गाय नमः । इति ॥ ॥
अथ धारणमन्त्रः ।
सुदर्शन ! महाध्वानं सूर्यकोटिसमप्रभ ! ।
अज्ञानावस्थस्य मे नित्यं विष्णुर्भूमिर्गं प्रदर्शय ॥
तथा ।
पाञ्चजन्य ! निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ।
पाहि मां पापिनं घोरसंसाराणवपातिनमिति ॥
इत्युच्चारयन् मन्त्रं दक्षिणादिक्रमेण त ।
भुजयोश्चक्रपूजाणि लण्यशस्त्राणि धारयेत् ॥
कलत्रादिपरोवारान् निजान् सर्वाश्च वेण्वयः ।
भगवत्पर्ययन् तप्तसुद्राभिस्ताभिरङ्कयेत् ॥
तथा च । वाराहे ।
अङ्कयेत्तप्तचक्रादीरात्मनो बाहुमूलयोः ।
कलत्रापत्यभ्युपगम्यादिषु च सम्पदे ॥
किञ्च ।
आयसं विधिवत् कृत्वा पञ्चायुधविधानतः ।
तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् ॥
ललाटे च गदा धार्या सृष्टिं चापं शरस्तथा ।
नन्दकश्चैव कुम्भार्थं शस्त्रचक्रं भुजद्वये ॥
किञ्च ।
दक्षिणे तु भुजे विप्रो विभ्रयाह्ने सुदर्शनम् ।
सये च शङ्खं विभ्रयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥
अथ चक्रादिप्रतिष्ठितविधम् । नवप्रपञ्च-
राजे ।

तमः

सौवर्च्यं राजतं ताम्रं कांस्यमायमेव वा ।
चक्रं कृत्वा तु मेघावी धारयेत् विपञ्चन इति ॥
एवमेव प्रबोधन्या द्वादश्या भगवत्परेः ।
तप्तसुद्रा ध्रुवं धार्या द्वारकायां विशेषतः ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
तप्तसुद्राङ्कं, क्री, (तप्तं वद्विशोधितं रूपकं रूपम् ।)
मुद्धरीयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तप्तसुमिङ्कं, क्री, (तप्ता अग्निमयी शूर्मिः
लोहप्रतिभूर्नैर्यश्च । तथाविधं कुण्डं यस्मिन् ।)
नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
तप्तसुराङ्कं, क्री, (तप्तायाः सुरायाः कुण्डमिव ।)
नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
तम, उ इ र् भ य खेदे । इच्छायाम् । इति कवि-
कल्पदमः ॥ (दिवा-पर-अकं-सट् ।) उ,
तमित्वा ताम्वा । इर, अतमन् अतमीत् ।
अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं इ इत्यर्थे । भय,
ताम्यति लोकः उत्तमः स्यादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
तमं, क्री, (ताम्यत्वस्मादनेन वा । तम+अपा-
दाने करणे वा संज्ञायां घः ।) अन्वकारः । इति
शब्दरत्नावली ॥ पादायम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
तमः, पुं, (ताम्यत्वेनेति । तम+संज्ञायां घः ।)
तमोगुणः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (राजः ।
इत्यमरः । १।३।२६। यथा, ज्योतिषे होरायाम् ।
“भृगुतमवृक्षजोवैरिति । कितवस्तमस्यंति
वराहः ॥” इति उणादिवृत्तिटीकायां उज्-
ज्वलदत्तः । ४।१८८ ॥)
तमः, [म्] क्री, (ताम्यत्वेनेति । तम+“सर्वं
धातुभ्योऽसुन् ।” उणां । ४।१८८ । इति
असुन् ।) प्रकृतेर्गुणविशेषः । यथा,—
“सत्त्वं रजस्तम इति त्रयमस्ति पुरुषे गुणाः ।
कालसन्धोदितस्तेऽपि परिवर्तन्ते आत्मनि ॥
प्रभूतश्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धौऽक्रियाणि च ।
तदा कृत्यगं विद्यादग्ने तपसि यदतिः ॥
यदा कर्मसु कार्येषु शक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा चेता रजोऽतिरिति जानीहि शौनक ! ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्मणाश्चापि काम्यानां ज्ञापरस्तद्रजस्तमः ॥
यदा सदान्तं तन्मो निद्राहिंसादिसाधनम् ।
शोकभोहभयं दैन्यं स कलस्त्व तदा स्मृतः ॥”
इति गारुड २२७ अध्यायः ॥ ॥
अपि च ।
“तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभित्तिवप्राप्ति भारत ! ॥
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ! ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ! ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥”
“अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्त्यागि जायते विद्वहे कुपनन्दव ! ॥

तमसा

यदा सत्त्वं प्रवृत्तिं तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्ग्रहं जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मृद्योनिषु जायते ॥
कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
कर्तुं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४।८१८ ॥
तत्तु आवरणं मोहहेतुः । इत्यमरभरतौ ॥
अस्य कार्यं संहारः । इति श्रीधरस्वामी ॥
तस्य धर्म्मो यथा । प्रमादः १ मोहः २ भयम् ३
ज्ञानिः ४ विषादः ५ शोकः ६ अरतिः ७
अनाद्यता ८ । इति मोक्षधर्म्मः ॥ अमः ९
तन्ना १० । इत्याश्वमेधिकपर्व ॥ अन्वकारः ।
(यथा, महाभारते । १।१०५।१० ।
“तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ! ॥”)
तत्पर्यायः । तमसम् २ निशाचरम् ३ नीलपङ्कजम् ४
रजोवलयम् ५ दिवान्तकः ६ वियङ्गतिः ७ खलुक-
वृक्षः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रजोरसम् १०
दिनान्तरम् ११ अन्वकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥
अमरोक्तपर्यायोऽन्वकारशब्दे द्रष्टव्यः ॥ शोकः ।
इति मेदिनी । से. २४ । पापम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(राहुः । इति मेदिनी । से. २४ । यथा, रघुः ।
८।३७ ।
“निमिमील नरोत्तमप्रिया
हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥”)
तमङ्कः, पुं, इन्द्रकोपः । मङ्कः । इति हेमचन्द्र-
श्लिकाण्डशेषश्च ॥
तमतः, त्रि, (तम+“भृष्टदृशियजिपञ्चिपचमि-
तमीति ।” उणां । ३।११० । इति अतच् ।)
तृधितः । वाञ्छितः । इत्युणादिकोषः ॥
तमप्रभः, पुं, (तम इव प्रभास्य अस्मिन् वा ।)
नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
तमरं, क्री, (तमं रातीति । रा+कः ।)
वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
तमराजः, पुं, (तम इव राजते । राज+अच् ।)
शर्कराविशेषः । नवात इति ख्यात इति केचित् ।
तत्पर्यायः । शालकः २ । तस्य गुणः । लण्य-
ज्वरदाहरक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
तमसं, क्री, (तम+“अत्यविचमिनमीति ।”
उणां । ३।११७ । इति असच् ।) अन्वकारः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नगरम् । इति संक्षिप्त-
सारे उणादिवृत्तिः ॥
तमसः, पुं, (तम+असच् ।) कूपः । अन्वकारः ।
इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
तमसा, स्त्री, (तम इव जलमस्यस्याः । अच् टाप्
च ।) नदीविशेषः । इति संक्षिप्तसारे उणादि-
वृत्तिः ॥ (यथा, महाभारते । १।१०२१।२४ ।
“तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ॥”)

तमस्ततिः, स्त्री, (तमस्ततिः स्तम्भः ।) अन्व-
कारश्चम्भः । इति तमिस्ततिशब्दार्थे मेदिनी ।
तमस्तिनी, स्त्री, (तमो विद्यतेऽस्यामिति विनिः
डीप् च ।) राज्ञिः । (यथा, महाभारते ।
४ । २१ । ३८ ।

“अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्तिन्यामनिन्दिते ।।
भागोविह्वलमिवाक्रम्य पोषयिष्याम्यहं शिरः ॥”
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

तमा, स्त्री, (तमोऽस्यस्यामिति । तम+अच्
टाप् च ।) राज्ञिः । इति हेमचन्द्रः ॥ तमाल-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तमाः, [स्] पुं, राहुः । इति मेदिनी । से, २४ ॥

तमालं, स्त्री, (तम्यते काङ्क्षते इति । तसु काङ्क्षा-
याम्+“तमिर्विश्वविडोति ।” उणा । १ । १२७ ।
इति कालन् ।) पञ्चकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमालः, पुं, (तसु काङ्क्षायाम्+कालन् ।) वृक्ष-
विशेषः । तत्पर्यायः । कालस्कन्धः २ तापिष्णुः
३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ तापिष्णुः ४ । इति
भरतः ॥ नीलतालः ५ तमालकः ६ नीलध्वजः ७
कालतालः ८ महाबलः ९ । (यथा, भागवते ।
३ । १३ । ३३ ।

“तमालनीलं सितदन्तकोत्था
व्यासुत्तुचपन्नं गजलीलयाङ्ग ॥”

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बल्यत्वम् । उष्णत्वम् ।
शिथिलत्वम् । गुरुत्वम् । कफपित्तघादाह-
शमशान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिलकम् । (यथा, कुट्टनीमते । १६ ।

“यस्यासुपवनवीथ्यां तमालपत्राणि युवतिवदने च ।
नखरपहाररहितं तन्वीवाद्यं सुरतकलहेषु ॥”
तमालस्तापिष्णुवृक्षः युवतिवदमपक्षे तिलक
मिति ॥ ७ ॥ खड्गः । वरुणवृक्षः । इति मेदिनी ।
ले, ६७ ॥ कण्ठास्त्रिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वृक्षभेदे वंशत्वञ्च पुं स्त्री । इति लिङ्गादि-
संग्रहे अमरभरतौ ॥

तमालकं, स्त्री, (तमालपत्रवत् वर्णेन कायतीति ।
कै+कः ।) सुनिधयश्राकम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (तमालमेव । स्वार्थे कन् ।) पञ्चकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तेलपात इति भाषा ॥

तमालकः, पुं, स्त्री, (तमाल एव । स्वार्थे कन् ।)
तमालवृक्षः । (यथा, रामायणे । २ । ६१ । ५० ।
“ततः सरलतालाञ्च तिलकाः सतमालकाः ।
प्रवृष्टास्तत्र सम्पुतः कुला भूत्वाथ वामनाः ॥”)
वंशत्वञ्च । इति शब्दरत्नावली ॥

तमालपत्रं, स्त्री, (तमालस्य पत्रमिव ध्वनोऽस्या-
स्तीति । अर्थं व्यादित्वात् अच् ।) तिलकम् ।
पञ्चकम् । (यथास्य पर्यायाः ।

“पञ्चमालपत्रञ्च तथा स्यात् पत्रनामकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

तमालवृक्षः । इति मेदिनी । रे, ३०२ ॥ (तमा-
लस्य पत्रम् । यथा, रघुः । ६ । ६४ ।

“तमालपत्राक्षरणासु रसु
प्रसीध शृङ्गजयस्त्रयीषु ॥”

तमालिका, स्त्री, (तमालाः सन्धवः । तमाल+
ठन् ।) तामलिप्रदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ताम्रवल्ली । भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमालिनी, स्त्री, (तमालो तमालवर्णोऽस्यस्या
इति । इतिः ततो डीप् ।) भूम्यामलकी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तामलिप्रदेशः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

तमाली, स्त्री, (तम+कालन् । गौरादित्वात्
डीप् ।) ताम्रवल्ली । वरुणवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तमिः, स्त्री, (तम्यते स्नायतेऽत्र । तम+“सन्ध-
घातुभ्य इन् ।” उणा । ४ । ११७ । इतीन् ।)
राज्ञिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तमिसं, स्त्री, (तमोऽस्य । “ज्योत्स्नातमिसंति ।”
५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः । यद्वा,
तमिसा अस्याअयत्वेनास्य अच् ।) अन्धकारम् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २१ । १७० ।
“यदेतन्नर्तनागारं मत्स्यराजं कारितम् ।
दिवान् कन्या वृत्तानि रात्रौ यानि यथायहम् ॥

तमिसं तत्र गच्छेथा गच्छ्यास्तत्र जानते ॥”)
क्रोधः । इति मेदिनी । रे, ६१ ॥ (नरकविशेषः ।
यथा, भागवते । ४ । ७ । ४४ ।

“अमङ्गलानाञ्च तमिससम्बन्धं
विपर्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥”

तमिसपत्नः, पुं, (तमिसमन्धकारं तत्प्रधानः
पत्नः ।) लण्पत्नः । यथा, तमिसपत्नचटि-
कृतभञ्जितमिति श्लोके ॥

तमिसा, स्त्री, (तमोऽबहुत्वमस्ति अस्याम् ।
“ज्योत्स्नातमिसंति ।” ५ । २ । ११४ । इति
निपातनात् साधुः ।) अन्धकारराज्ञिः । लण्-
पत्ननिशा । इत्यमरः ॥ तमोयुक्तरात्रिमात्रम् ।
इति गायमङ्कटः ॥ दर्शराज्ञिः । इति वाच-
स्पतिः ॥ तमस्ततिः । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥

(यथा, रघुः । ५ । १३ ।

“सूर्यं नपत्वावरणाय दृष्टेः
शण्पेत लोकस्य कथं तमिसा ॥”)
तमो, स्त्री, (तमिः क्लृप्कारादिति वा डीप् ।)
राज्ञिः । (यथा, माघे । ६ । २४ ।
“दृष्टोऽयं भास्करवचाङ्गि न यः
स तमीं तमोभिरभिमग्न्य तवाम् ॥”)
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

तमोघः, पुं, (तमोऽन्धकारं मोहमज्ञानं वा
हन्तीति । हन्+ठक् ।) वड्डः । खड्गः । (यथा,
महाभारते । ७ । १४४ । १३६ ।

“स देवशङ्खनिव देवराजः
किरीटमासौ यद्यमन् समन्तात् ।
यथा तमोस्यभ्युदितस्तमोघः
पृथ्वीप्रतिष्ठा समवाप्य वीरः ॥”)
चन्द्रः । वड्डः । केशवः । शम्भुः । इति मेदिनी ।
ने, ७१ ॥

तमोज्योतिः, [स्] पुं, (तमसि ज्योतिर्यस्य ।)
ज्योतिरिह्वः । इति शब्दरत्नावली ॥

तमोजुत्, [स्] पुं, (तमोऽन्धकारं जुहतीति ।
जुह+क्तिप् ।) अग्निः । खड्गः । चक्रः । दीपः
इति शब्दरत्नावली ॥ (तमोऽन्धकारे, वि । यथा
महाभारते । १३ । १६६ । ८ ।

“एवमुक्तस्तदाचिर्वै तमोजुहभवाञ्छी ।
अभवत् सौम्यभावाञ्च सोमवत् प्रियदर्शनः ॥”

तमोजुहः, पुं, (तमोऽन्धकारं जुहतीति । जुह+
“इगुपघञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।)
खड्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । चक्रः ।
इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । ३ । ६३ ।

“नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं
तमोजुहं दत्तुं सता दवावधुः ॥”

प्रकृतिप्रेरकः । यथा, मनुः । १ । ६ ।
“ततः स्वयम्भुर्भगवानव्यक्तो व्यग्रयज्ञिदम् ।
महाभूतादिब्रह्मैवाः प्रादुरासीत्तमोजुहः ॥”

तमोपहः, पुं, (तमोऽन्धकारं अपहन्तीति । अप+
हन्+“अपे क्लृप्तमसोः ।” ३ । २ । ५० ।
इति डः ।) खड्गः । चक्रः । वड्डः । अग्निः ।
इति मेदिनी । से, ३०० ॥ (अज्ञाननाशके, वि ।
यथा, किराताञ्जलीये । ५ । ७७ ।

“आगमादिषु तमोपहादितः
सम्भवन्ति मनयो भवन्किदः ॥”

तमोभित, [स्] पुं, (तमस्तिमिरं भित्ति
स्वज्योतिःप्रकाशनेन नाशयतीति । भिद्+
क्तिप् ।) खड्गोत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

तमोर्मणः, पुं, (तमसि अन्धकारे मणिरिव ।)
खड्गोत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोमेदकर्मणिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोलिप्ता, स्त्री, (तममा लिप्यते इति । लिप+
क्तः निपातनात् डीप् ।) देशविशेषः । तमो-
लुक् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । तामलिप्रः २
थलाकुलम् ३ तमालिका ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तामलिप्रम् ५ तामलिप्रो ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तामलिप्रम् ७ तमालिनी ८
स्तम्भपुः ९ विष्णुगुहम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥

तमोविकारः, पुं, (तमसेव विकारो यज् ।) रोगः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोहरः, पुं, (तमो हरतीति । हृ+अच् ।
तमस्य हर इति वा ।) चक्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अग्निः । खड्गः । इति युगपत्तिलको-
र्यः ॥)

तम्या, स्त्री, (तम्यति गच्छतीति । तम्य+अच् ।
एधोदरादित्वात् साधुः ।) गौः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३३ ॥

तम्य, गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (आ-परं-सकं-
सेट् ।) ओटावागंशोपधुः । तम्यति । इति
दुर्गादासः ॥

तम्या, स्त्री, (तम्यति गच्छतीति । तम्य+अच् ।)
गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३२ ॥

तय, ३ गतौ । रज्जे । इति कविकल्पदमः ॥ (आ-
आत्मं-सकं-सेट् ।) ऊ, तयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

तरणिः

तरः, पुं, (तृतरणी + “कदोरप्” १।३।५०। इति
अप् ।) तरणम् । (यथा, मनुः । ८। ४०४ ।
“यसं यानं तरे दायं पौरुषोऽर्हपणं तरे ॥”)
लघानुः । इति मेदिनी । रे, ४० ॥ वृत्तः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ (“तरतमौ द्विवृत्तनामेकोत-
कर्णे ।” इति मुग्धबोधस्वप्नप्रत्ययविशेषः ॥)
तरः, [स्] स्त्री, (तृ प्रवनतरणयोः + करणादौ
यथायथं असुन् ।) बलम् । (यथा, रघुः ।
११ । ७७ ।

“निष्ठसु प्रवनमेवमप्यहं
सुख्यवाङ्मयसमा जितस्त्वया ॥”)

वेगः । तीरम् । प्रवगः । इति शब्दरत्नावली ॥
तरन्तः, पुं, (तरन् + एवोदगान् उलोपः ।) तरन्तः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहि-
तायाम् । १२ । ४ ।
शैलकूटेस्तरन्तं प्राह लघास्वान्गगाध्यामितेः ॥)
तरन्तः, पुं, (तसं बलं मार्गं वा क्षिणोति ।
क्षिणं हिंसायाम् + मितदादित्वात् ङः ।) याव-
विशेषः । नेकङ्गे वाच इति भाषा ॥ तनु-
पर्यायः । तर्जः ० न्गदादः ३ तरन्तुकः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १६३।१४।
“तनो मायां परां चक्रे देवशत्रुः प्रतापवान् ।
सिंहान् व्याघ्रान् वराहान् तरन्तुकुलवा-
नरान् ॥”)

तरन्तुकः, पुं, (तरन्तु + स्वार्थे कन् ।) तरन्तुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

तरङ्गः, पुं, (तरति प्रवते इति । तृ + “तरत्यादि-
भ्यश्च” उणा । १। ११६ । इति अङ्गम् ।)
वायुना नाद्यादिलस्य तिर्यग्गुणप्रवणम् । उड
इति माषा ॥ तत्पर्यायः । भङ्गः २ ऊर्म्मिः ३
वीचिः ४ । इत्यमरः ॥ ऊर्म्मिः ५ वीची ६
विचिः ७ लहरी ८ हली ९ विलिः १० । इति
भरतः ॥ लहरिः ११ । इति सारसुन्दरी ॥
जललता १२ भङ्गिः १३ । इति हारावली ॥
उत्कलिका १४ ऊर्म्मिका १५ । इति जटा-
धरः ॥ वक्ष्यम् । जयादीनां समुत्पन्नः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

तरङ्गिणी, स्त्री, (तरङ्गो वीचिरस्यस्या इति ।
तरङ्ग + “अत इतिठनौ” इति इतिः ।)
नदी । इत्यमरः । १। १०।३० ॥ (यथा, माघः ।
“तरङ्गिणी वेगिरिवायता भुवः ॥”)

तरणं, स्त्री, (तृ + भावे लुट् ।) प्रवनप्रवृत्त-
देशान्तरगमनम् । इति दुर्गादासः ॥ पारगम-
नम् । सन्तरणम् । यथा, मोहसुन्दरे । ६ ।

“लघमपि सज्जनमङ्गतिरेका
भवति भवार्णवतरणे नौका ॥”

तरणः, पुं, (तीर्यतेऽनेनेति । तृ + करणे लुट् ।)
भेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वर्गः । इति
शब्दचन्द्रभंसिः ॥

तरणिः, स्त्री, (तीर्यतेऽनेनेति । तृ + “अर्निष्ठध-
धमीति” उणा । १। २०३ । इति अणिः ।)
नौका । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६० ।

तरप

“लामनुधावति तरस्विदपि गुणाकर्षतरले-
यम् ॥”)

घृतकुमारी । इत्यमरः । ४ । २ । ७३ ॥

तरणिः, पुं, (तरति पापमनेनेति । तृ + अणिः ।)
सूर्यः । (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । २८ ।
“इत्युक्ता तरणिः कुन्ती तस्मिन्मन्त्रां सुलक्षिताम् ।
सुक्ता जगाम देवेशो वरं हृत्वा भिवाङ्कितम् ॥”)
अर्कवृत्तः । इत्यमरः ॥ भेलकः । (यथा, वोप-
देवप्रशंसाश्लोकः ।

“सौर्यं आकरणाण्यैकतरणिश्चासुर्मेचिन्ता-
मणि-

जयान् कीविदगर्भपर्वतपतिः श्रीवोपदेवः
कविः ॥”)

किरणः । इति हेमचन्द्रः ॥

तरणिपेटकः, पुं, (तरणिः पेटक इव ।) काष्ठाम्बु-
वाहिनी । इति जटाधरः ॥

तरणिगर्भः, स्त्री, (तरणिः सूर्यस्तनुप्रियं रत्नम् ।)
मणिगर्भम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तरणी, स्त्री, (तरणिः । कृदिकारादिति वा स्त्रीम् ।)
नौका । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मचारिणी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ घृतकुमारी । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

तरण्डः, पुं, स्त्री, (तरति प्रवत इति । त प्रवनतर-
णयोः + बाहुलकान् अङ्गम् ।) । वडिप्रीस्तन-
वडकाष्ठादि । प्रवः । नौका । इति मेदिनी ।
ड, २६ ॥ कुम्भतुम्बीरम्भादिसचरः । इति
शब्दरत्नावली ॥

तरण्डः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

तरण्डपादा, स्त्री, (तरण्डः प्रवनशीलः पादः
प्रायेण तुरीयांशो यस्याः ।) नौका । इति
शब्दरत्नावली ॥

तरण्डो, स्त्री, (तरत्यनेनेति । त + अङ्गम् । गौरा-
दित्वात् ङीम् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥
(तरण्डा । इति हारावलीधृतपाठः । ५५ ॥)

तरन्, [ट्] स्त्री, (तरत्यनेनेति । त + बाहु-
लकाददिः ।) प्रवः । (तरतीति । तृ + कर्त्तरि
अदिः ।) कारणवपत्नी । इति मेदिनी । दे. २६ ॥

तरदी, स्त्री, कण्टकिवृक्षभेदः । तत्पर्यायः ।
तारदी २ तीत्रा ३ खर्जुरा ४ रक्तवीजका ५ ।
अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । गुरु-
त्वम् । वल्यत्वम् । कफनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तरन्तः, पुं, (तरतीति । त + “तभूवृहिवसीति” ।
उणा । ३ । १२८ । इति भक्तम् ।) भक्तः । आसारः ।
(तीर्यते इति । + कर्मणि भक्त् ।) समुद्रः ।
इत्युणादिकोषः ॥

तरन्तो, स्त्री, (तीर्यतेऽनेनेति । तृ + भक्त् । ततो
ङीम् ।) तरिः । इत्युणादिकोषः ॥

तरपण्यं, स्त्री, (तृ + भावे अप् । तरस्तरणं तस्य
पण्यम् ।) आतरः । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥
नौका भाङ्गा इति भाषा ॥

तरवा

तरमृजं, स्त्री, (तरं तरलं अमृवन् चायती ७ च ।
जन + बहुलवचनात् ङः ।) पलविशेषः । तर-
मृज इति ख्यातः । यथा, उत्तरकामाख्यातम् ।
“ज्येष्ठे मासि महेष्वाणि । पौर्णमास्यां निघाहंके ।
छायातुरा महाकाली भ्रमन्ती पिलकानने ॥
तज्ज्ञात्वा ब्रह्मणा तस्यै फलं दत्तं तरमृजम् ।
तत्फलभक्षणान्तरा वरदा सा हरप्रिया ॥
यो मे दद्यात् फलं रम्यं स चिरायुश्चतुर्धुगम् ॥”

तरलः, पुं, (तृ + “वृषादिभ्यश्चित्” उणा । १ ।
१०८ । इति कलप्रत्ययश्चिच ।) हारः । हार-
मध्यमणिः । (यथा, महाभारते । ८ । ६४ । १६ ।

“प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन् !

प्रवालमुक्तातरलाश्च हाराः ॥”)

तलम् । इत्यजयपालः ॥ (जनपदविशेषः ।
तद्देशवासिनि बहुवचनान्तः । यथा, महा-
भारते । ८ । ८ । २० । [नपि ॥”)

“वत्सान् कलिङ्गान् तरलान् प्रकाशुविका-
तरलः, त्रि, (तृ + कलच् ।) चलः । (यथा
नैषधे । ५ । २४ ।

“याः स्वभावमधुरैरनुभावे-
स्तावकैरनितरां तरलाः स्मः ॥”)

गिङ्गः । भास्वरः । इति मेदिनी । ले, ६५ ॥
मध्यमृग्यद्रवम् । इति धरणिः । द्रवीभूतश्च ॥
तरललोचना, स्त्री, (तरले चक्षले लोचने यस्याः ।)
चक्षलनयना नारी । इति हेमचन्द्रः ॥

तरला, स्त्री, (तृ + कलच् टाप् च ।) यवागूः ।
सुरा । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥ मधुमक्षिका ।
इति हेमचन्द्रः ॥

तरलितं, त्रि, (तरलं तारल्यमस्य जातम् । तरल +
इतच् । तरल इवाचरति तारलं करोतीति ।
तरल + क्तिप् + णिच् + क्त इति ० केषित् ।)
जाततारल्यम् । तत्पर्यायः । प्रेक्षितम् २
लुलितम् ३ प्रेक्षितम् ४ इतम् ५ चलितम् ६
कम्पितम् ७ धृतम् ८ वेक्षितम् ९ आन्दोलि-
तम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१२ । १५ ।

“यालोलः केशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदलोलै
कपोलैः ॥”)

तरवारिः, पुं, (तरं ममागतविपक्षजनं वारय-
तीति । तृ + णिच् + इत् ।) खड्गः । तरवार
इति भाषा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४५ ॥

अथ खड्गपरीक्षा ।

“अङ्गं रूपं तथा जातिर्नैवारिष्टे च भूमिका ।
अनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गगजानाशकं शुभम् ॥
अभिन्नं दृश्यते यादृक् विभिदा घटिते तथा ।
यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं संप्रचक्षते ॥
नीलकण्ठादिकं खड्गं रूपमिदमभिधीयते ।
तेनेव यत् प्रतीतं स्यात् तज्जातिरिति गद्यते ॥
अङ्गानिरिक्तं यज्जातिस्तज्जाह्मोपसृचकम् ।
तन्नेत्रमिति जानीयात् खड्गं खड्गविशारदाः ॥
अङ्गानिरिक्तं खड्गादियच्छुद्धत्वापसृचकम् ।
तदरिष्टमिति प्राहुर्भूमिरङ्गादिभारवम् ॥

तरवा

यः खड्गे जायते शब्दो नखदन्तादिनाहते ।
 स अस्ति सुखनामानं शानमष्टविधमिदम् ॥
 पञ्चाद्या निपुणैः खड्गे सम्भाव्यन्तेऽपि लज्जिताः ।
 अन्धावक्त्रमिहो ज्ञेयौ तावेव सङ्गाविति ॥
 शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जायन्तस्तथा ।
 त्रिंशन्नेत्राणि जानीयादरिष्टानि तथैव च ॥
 भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया अनिरुद्धविधो मतः ।
 मानसो द्विविधं प्रोक्तमिच्छया संयुक्तो मतः ॥”
 अथ खड्गस्य शताङ्गगणना लौहार्णवे ।
 “रूपस्यैव गोचरकदमनस्थलाङ्गकण्ठाखण्डेता-
 म्भोजगदातिजालककण्ठस्थिस्थिरातेतिराराः ।
 मालाजीरकषट्पदोर्ध्वमरिचस्यालाचवर्द्धाङ्गन
 चोद्गच्छकमणि कातुष्यवज्रोद्गच्छमासर्षपाः ॥
 सिंहीतकुलगोशिराशिवनखग्राहानि केष्टीपल-
 मोक्षीकाकपालपञ्चतुरीविम्बीफलीसर्षपाः ।
 नीलीरक्तवचारसोनसुमानाजिह्वाशमीरोहित-
 प्रोष्ठोमारिवमार्कवाखुरतङ्किकवादिगुङ्गाशराः ॥
 दूष्याविव्वमखुरट्टपट्टकशटीमाजीरिकाकेतकी-
 स्रज्जावक्त्रकलायचम्यकज्जालाग्रोर्ध्वशासनः ।
 श्योष्ठोनालपिपीलिकानलरजः कुष्माण्डरोम-
 सृष्टी
 कर्कशुर्ज्जलारनालमहिषस्य च्छर्षुवक्रा इति ॥
 प्रोक्ता लौहविशारदेन सुनिना खड्गस्य भेदाः
 क्रमात् ॥”

अथ तस्य चत्वारि रूपाणि ।

“नीलः कण्ठः पिशङ्गश्च धृन्वश्चेति चतुर्विधः ।
 वर्गप्रकर्षः खड्गानां कथितो सुनिपुणैः ॥”

अथ चतस्रो जातयः ।

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्विधः ।
 जानिभेदो विनिर्दिष्टः खड्गानां सुनिपुणैः ॥”

अथ त्रिंशन्नेत्राणि ।

“चक्रं पद्मं गदा शङ्खो कमलहं नुरकुशः ।
 हस्तं पताका वीणा च मत्स्यलिङ्गध्वजैश्च ॥
 कुम्भः मूलश्च शाहलः सिंहः सिंहसनं गजः ।
 हंसो मयूरो जिह्वो च दशनः खड्ग एव च ॥
 पुष्पिका चामरं शूलः पुष्पमाला भुजङ्गमः ।
 त्रिंशदेतानि नेत्राणि खड्गानां कथितानि वै ॥”

अथ त्रिंशदरिष्टानि ।

“हिंस्रं काकपदं रेखा भिन्नं भेकश्च मृधिकः ।
 विकूलः शर्करा नीली मण्डको भृङ्गक्षपिके ॥
 विविधः कालिका दारो कपोतः काक एव च ।
 खर्परः शकली क्रोडी कुशपत्रकजालिके ॥
 करालकङ्कखर्चुरश्चङ्गपुच्छखनिचकम् ।
 लाङ्गलं वडिशखण्ड सुनिना तत्त्ववेदिना ॥
 प्रोक्तोन्वेताम्यरिष्टानि खड्गानां त्रिंशदेव हि ॥”

अथ द्विविधा भूमिः ।

“दिग्भौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत् ॥”

अथाष्टधा ध्वनिः ।

“हंसकीर्त्याभट्टकानां काकतन्त्रीखराभ्रगाम् ।
 ध्वनयोऽष्टविधाः प्रोक्ता नागार्जुनसुनर्मताः ॥”

अथ द्विविधं मानम् ।

“उत्तमाधमप्रदेन मानं तद्विविधं भवेत् ।

तरवा

इति प्रोक्तानि सप्तानि खड्गानां शानवितेषु ।
 एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवेत्प्रपत्तिपूजितः ॥”

इति सूत्राध्यायः ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमतोऽङ्गानां लक्ष्यानि निबोधत ।
 लौहप्रदीपे ।

“रूपपञ्चसमा भूमिरङ्गं चेतं प्रतीयते ।
 ऊर्ध्वं तर्जं महासूत्रं रूपवत्तुषण्णितम् ॥
 एष खड्गगवरो दद्यात्तन्मीमांसुर्यशो वलम् ॥१॥
 स्वर्गरेखा वली तन्वी यद्गुभौ निकषोपमा ।
 स्वर्गवच्चमिति प्राहुरागुलन्मीजयप्रदम् ॥२॥
 गजसुखालातिभूमौ लण्ठायामङ्गसम्भवः ।
 गजवच्चमिति प्राहुरक्तसर्षपं तु तद्विधेत् ॥
 खरादियाधिशमनं तस्य प्रचालनात्मसा ।
 अपि चीनीरपि भूपालस्तद्भीष्मात् साधयेत्
 महीम् ॥३॥

एरुक्षेत्रीजप्रतिममङ्गं भूमिः सितेतरा ।
 त्र्युपचमिदं नास्ती शत्रुदपनसुद्वरः ॥
 एतस्य स्वर्णमात्रेण गरः सन्ध्यास्वसृजते ।
 महिषाखाभिदं वचं केचिदाहुर्मनोविणः ॥४॥
 अङ्गं दमनपत्राभं खड्गे यस्मिन् प्रतीयते ।
 विद्यादमनवच्च तन्मध्यं द्विविधं बुधैः ॥
 नीला शुभा भवेद्भूमिस्तच्च नीला गरीयसी ।
 तस्मिन् पथ्यधितं तोयं गम्य दमनकोपमम् ॥
 तत्प्रभावात्तद्भीपालः लुत्तरी पृथ्वी हि साध-
 येत् ॥५॥

शार्ङ्गधरस्य ।

“एका स्थला सिता रेखा भूमिर्मौला दृष्टा यदि ।
 स्थलाङ्गमङ्गवचं तद्विद्यात्तन्मीयशः प्रदम् ॥
 एतत्तत्त्वं भवेत्कोपः स्थलचिरतरस्थितिः ।
 एतं महासूत्रमपरे वदन्ति खड्गकोविदाः ॥६॥
 पृष्टायां दृश्यते भूमौ अङ्गश्च प्रतिविम्बितम् ।
 अङ्गवचं भवेत्तस्य द्विधाभूमिः सितासिता ॥७॥
 लौहप्रदीपेऽपि ।

“निरङ्गं रूपपञ्चमभीषममिनिभश्च यत् ।
 दुर्लभं तन्महासूत्रं कान्तलौहं प्रचलते ॥
 लण्ठायामङ्गमिदं स्वच्छा पीता वज्राङ्गसङ्गता ।
 लण्ठवच्चमिति प्राहुस्तत्तत्त्वं मोक्ष उच्यते ॥”

प्रदीपेऽपि ।
 “लण्ठायामङ्गः सुवर्णमभीषममिनिभश्च यत् ।
 डाहुलावचकं विद्यात् कालमङ्गमयापरे ॥८॥
 अतनयं सुप्रसङ्गश्चेदङ्गं भूमिः सितेतरा ।
 अरुणाखाभिदं वचं शत्रुदपनसुद्वरम् ॥
 सुधीयुस्मशमात्रेण वङ्गरूपो वसेत् शिखाम् ।
 तस्य सशर्णमात्रेण पद्मकोपः स्फटिनिशि ॥
 दुर्लभं तन्मन्युयातां भाग्यैः कुत्रापि लभ्यते ।
 तद्योजनसहस्रस्य रिष्टं नाशयति श्रवम् ॥९॥
 चैतास्तिस्त्रो यदा रेखा व्याख्यादुपलभ्यते ।
 चैताङ्गमिति तद्विद्याद्यशोन्मीयलप्रदम् ॥१०॥

अम्भोजदलमङ्गाशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
 अम्भोजवचं तन्मध्यं कथितं सुनिपुणैः ॥११॥
 अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा ।
 गदावच्चमिदं त्र्यात् तत्तत्त्वं सुखदम् ॥१२॥

तरवा

अङ्गं लण्ठतिकाकारं भूमिश्चैव सितासिता ।
 तिलवच्चमिदं ज्ञेयं लण्ठीवलयशः प्रदम् ॥
 तत्तत्त्वं तिलतेजाभा वसा प्रच्यवतेऽधिकम् ॥१३॥
 धृन्ववर्णा भवेद्भूमिरङ्गं वङ्गरूपोपमम् ॥
 अम्भिवच्चमिदं ज्ञेयं शङ्खो दाहकारकम् ।
 अथ श्रीतोदकं न्यस्तं तत्र भवति च लण्ठायाम् ॥
 प्राये वङ्गं वमेदयस्तु तथा सुधीयुसङ्गमात् ।
 तत्तत्त्वं वलवान् दाहो दग्धवच इतो भवेत् ॥
 एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले ॥१४॥
 भूमिः सिता तिला वापि अङ्गश्चेत् पिप्यकी-
 प्रभम् ॥

कणावच्चमिदं ज्ञेयमलदाहस्तु तत्तत्त्वं ॥१५॥
 लण्ठायामङ्गमिदं वङ्गं दृश्यते गन्धिसम्भयः ॥
 गन्धिवच्चमिदं ज्ञेयं वैरिपक्षविनाशनम् ।
 तत्तत्त्वं वलवान् दाहस्तथा च खर एव च ॥१६॥
 शालपङ्कजदलाकारमङ्गं लण्ठायामङ्गिका ।
 स्थिरावच्चमिदं प्राहुस्तत्तत्त्वं वेपथुर्भवेत् ॥१७॥
 यदा तत्तिरिपक्षाभमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
 एतत्तिरिपक्षं स्यात् तत्तत्त्वं यद्द्वेदनम् ॥१८॥
 वनमालासमा यस्मिन् माला खड्गे प्रदृश्यते ।
 मालाङ्गमिति तद्विद्यात्तत्त्वं गन्धवद्भवेत् ॥
 अथ तपोदकं न्यस्तं शीतं भवति तत्तत्त्वं ॥
 एष दाहपरीतानाहते पितृहतात्मनाम् ॥
 भवेत् परमभाग्येन भाग्येनेतद्गन्ध लभ्यते ॥१९॥
 यदा जीरकसङ्काशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
 एतत्जीरकवचं स्यात्तत्तत्त्वं तत्तत्त्वं ॥२०॥
 भूमिः सितासितेजा अङ्गं भृङ्गाभमिच्यते ॥
 तत्र लेख्यमन्त्रं शेषमाप्नोति कवलम् ॥
 एतद्भ्रमरवचं स्यात्तत्तत्त्वं स्याद्विचित्रिका ॥२१॥
 ऊर्ध्वं कपिलाभाममङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
 ऊर्ध्ववच्चमिदं प्राहुर्विषयेगनिहृदनम् ॥”
 लौहप्रदीपेऽपि ।
 “ऊर्ध्वं कपिलाभाममङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
 वाङ्गलाङ्गम् तद्विद्यात् स्वर्णं तस्याहिनाशनम् ॥
 २२ ॥

अङ्गं मरीचसङ्काशं भवेद्भूमिः सितेतरा ।
 मरीचाङ्गमिदं वचं तत्तत्त्वं कटुरक्तता ॥
 तत्रप्रचालनतोयेन नश्यन्ति पीनसादयः ॥२३॥
 यदा सपङ्कजाकारमङ्गं भूमिस्तु निर्मला ॥
 भुजङ्गवचं तद्विद्यात्तत्त्वं विषवेदना ।
 तस्य स्वर्णमात्रेण भेकः प्रागेविसृज्यते ॥
 एकस्यास्य प्रसादेन लुत्तरी शान्ति मही रुपः ॥
 २४ ॥

यदाश्वगुप्तसङ्काशमङ्गं भूमिस्तु निर्मला ।
 अन्धाङ्गमिति तद्विद्यात् खड्गं परमदुर्लभम् ॥
 तस्य संयोगमात्रेण वाजो मन्त्रोऽपि धावति ॥
 तस्य चालनतोयेन ह्यानां रोगनाशनम् ॥
 एतत्तत्त्वं भृङ्गं सुच्छं दाहश्च भ्रम एव च ॥२५॥
 मयूरपिच्छमहशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
 वहीङ्गमिति तं विद्यात्तत्त्वं वान्तिरिच्यते ॥
 खर्षाणिमिह सर्वशामकं खाद्यानिहृत्ता ।
 एतदेव वृत्तिभिर्भास्यैः कुत्रापि लभ्यते ॥२६॥

भूमिरङ्गनवङ्गाद्या धारा चास्य सिता भवेत् ।
 अङ्गनास्यमिदं प्रायः सर्वदेवोपलभ्यते ॥”
 लौहप्रदीपेऽपि ।
 “धारा शुक्ला भवेद्यस्य भूमिः कण्ठलसन्निभा ।
 लण्णरङ्गैश्चितं वापि विद्यात् कण्ठलवत्तमम् ॥२७॥
 मधुवर्णसमा भूमिरङ्गं वा मधुविश्ववत् ।
 चौत्रास्यमिति जानीयात् जयलक्ष्मीयशःप्रदम् ॥”
 शार्ङ्गधरेऽपि ।
 “निम्बकचो भवेद्यस्य रात्रिन्ध्रविलेपितः ।
 मधुरो मधुवर्णभः स खड्गो देववत्तमः ॥
 विशेषाच्चात्र रण्यन्ति सततं मत्तिकादयः ॥२८॥
 आसीमकोणिका यस्य सुदाङ्गं कुण्डलीकृतम् ॥
 सुव्रवत्तकनामानं प्राह नागाङ्गुली सुनिः ।
 रदं कुण्डलवत्तमं प्राह लौहाङ्गं वै सुनिः ॥
 अस्य क्षतेषु बलवान् दाहः समवलोकितः ॥२९॥
 यदङ्गं मत्तिकाकारं भूमिश्चैव सितासिता ॥
 लोहः शुष्यति चैवात्र मत्तिकाङ्गं समादिशते ॥३०॥
 अङ्गं यदा तुषाकारं या न भूमिः सितासिता ॥
 तुषवत्तमिदं स्यात् प्राह नागाङ्गुली सुनिः ॥३१॥
 अङ्गं यवफलकारं भूमिः लण्णा सिता तथा ॥
 यथाङ्गमिति तं विद्यात्तत्सुखं कण्ठसम्भवः ।
 एष खड्गाधमस्याप्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥३२॥
 अङ्गं श्रीहृदप्रसूनाभं भूमिर्धूम्रा क्षतेऽतिरुक् ।
 तदुशीहृदवत् जानीयाच्छृङ्गा भयवर्हणम् ॥३३॥
 अतसीफलसङ्काशमङ्गं भूमिः सितासिता ।
 अतसीवत्तमाहुस्तं तत्क्षते शिरसो रुजा ॥३४॥
 यदा सर्षपबीजमङ्गं भूमिः सितासिता ।
 खरधारः खरस्यर्षः सर्षपाङ्गः स दुर्लभः ॥३५॥
 सिंहाकारं भवेद्यस्य अङ्गं भूमिः सितासिता ।
 सिंहीवत्तु तद्विद्यात्तत्क्षते प्रलपेक्षरः ॥
 एतद्भावततोयेन कासरोगोपनाशनम् ॥३६॥
 अङ्गं तण्डुलसङ्काशं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
 तण्डुलाङ्गमिदं विद्याद्यशःश्रीवल्लवर्हणम् ।
 एतत्पर्युषितं तोयं तण्डुलोदकमात्मनम् ॥
 अस्य प्रभावात्तनुजो भट्टा हि लभते श्रियम् ॥३७॥
 अङ्गच्छेन्नोत्तराकारं भूमिराघातनिःसहा ॥
 खड्गाधममिदं विद्याङ्गोवत्तं नाम नामतः ॥३८॥
 स्थूला दीर्घाः शिराः लण्णा भूमिश्चैव सिता-
 सिता ॥
 शिराङ्गमिति तं त्रयादेनं खड्गाधमं वधाः ॥३९॥
 शिवलिङ्गाकृतिश्चाङ्गे धारा चैव सितायथा ॥
 शिवाङ्गमिति तं त्रयाच्छुपचनिसूदनम् ॥४०॥
 यदा थाघनखाकारमङ्गं भूमिस्तु पिङ्गला ॥
 नखवत्तमिदं त्रयात्तत्क्षते श्रयधुर्भवेत् ।
 एतदामिषसंस्पर्शान् प्रविशेत् स्वयमेव हि ॥४१॥
 याहपुच्छोपमत्तवङ्गं भूमिर्धूम्रा खराकृतिः ।
 याह्राङ्गमिति जानीयाच्छृङ्गवर्णोपनाशनम् ॥
 अस्य स्यार्धनमात्रेण जीवन्तस्या जहत्यसन् ॥४२॥
 यदा मणुजनेत्रमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
 नेत्राङ्गमिति जानीयात् संग्रामे विजयप्रदम् ।
 एतद्भावततोयेन नूनमन्योऽपि पश्यति ॥४३॥
 अङ्गं केशवर्णं यस्य भूमिर्धूम्रा सितासिता ।

केशाङ्गमिति जानीयात् केशदुःखमयापहम् ॥४४॥
 निरङ्गं स्थूलप्रकृतिसुपजाङ्गं विदुर्मुधाः ।
 एतद्धि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तमः ॥”४५॥
 पद्मपुराणस्य ।
 “निरङ्गा निशिता धारा प्राणो वङ्गं वमत्यपि ।
 द्रोणीवत्तमिदं ज्ञेयं पृथिव्या नातिदुर्लभम् ॥४६॥
 अङ्गं काकपदाकारं भूमिराघातनिःसहा ।
 एष खड्गाधमस्याप्यो काकाङ्गो भूति-
 मिच्छता ॥४७॥
 यदा कपालमङ्गेषु दृश्यते स्यार्धतः खरम् ।
 एतद्धि दुःखजनकं कपालाङ्गं वृधस्यजेत् ॥४८॥
 तत्वीपत्रा वलाङ्गा या सुवर्णाङ्गासिपुत्तिका ।
 पत्रवत्तमाहुस्तं आयुर्वेदविदो जनाः ॥”
 लौहाङ्गवेऽपि ।
 “सुपर्णसन्निभा भूमिरङ्गं कालं प्रतीयते ।
 तत् पत्रवत्तं काकस्य सुपर्णसुपजायते ॥४९॥
 तुवरीदलसङ्काशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
 तुवरीवत्तमाहुस्तं तत्क्षते शिरसो भमः ॥
 एष खड्गाधमस्याप्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
 ५०॥
 विम्बीदलसमा भूमिरङ्गं विम्बीफलोपमम् ॥
 विम्बीवत्तम् तद्विद्यात्तत्क्षलं तित्तसुच्यते ।
 पित्तशेषविकाराणां प्रशमाय प्रयुज्यते ॥५१॥
 प्रियङ्गुसङ्काशवत् भूमिश्च कपिलाकृतिः ।
 फलवत्तमिदं प्रोक्तं प्राणो धूर्त्तं वमत्यपि ॥५२॥
 अङ्गं सर्षपपुण्याभं भूमिश्चैव सितासिता ।
 एतत् सर्षपवत्तं स्यात् प्राणो वङ्गं वमत्यपि ॥
 अपि कुण्डलिका याति एतदत्यन्तकोमलम् ।
 एतत्प्रसादात् क्षितिपः क्षतुस्त्रां साधयते महीम् ॥
 ५३॥
 नीलीरससमा भूमिरङ्गं नीलीतरङ्गवत् ।
 नीलीवत्तमिदं दृष्टं प्राणो वङ्गिश्चा वमेत् ॥
 एष खड्गवरो नृणां मरिचभयनाशनः ॥५४॥
 रक्तास्तिष्ठो महारेखा भूमिश्चैव सितासिता ॥
 रक्ताङ्गमिति जानीयाद्देरिपक्षविनाशनम् ।
 प्राणैव यस्तु रक्तावा नीलावा वमते शिखाम् ॥
 रक्तस्यार्धनमात्रेण स्वयमेव निहन्ति ।
 क्षतेऽस्य रक्तस्ययुक्त्या दाहश्च जायते ॥५५॥
 अङ्गं वचादलसमं भूमिश्चैव सितासिता ।
 वचावत्तमिदं ज्ञेयं तत्क्षताङ्गिनाशनम् ॥
 एष खड्गवरो राज्ञा साधनीयः प्रयत्नतः ॥५६॥
 रसोनादलसमं त्वङ्गं भूमिस्तस्य दलोपमा ॥
 रसोनावत्तं जानीयात् प्राणो वङ्गं वमत्यपि ।
 अस्य घावनतोयेन आमवातविनाशनम् ॥५७॥
 निरङ्गा निर्मला भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः खरः ।
 सुमनावत्तमेतत् स्याद्वि नात्यन्तदुर्लभम् ॥५८॥
 मञ्जिष्ठासङ्काशा दीर्घास्तिष्ठो रेखाः सुविस्तराः ।
 जिङ्गीवत्तमिदं नाम सर्वकामार्थसाधनम् ॥५९॥
 अङ्गं शमीपत्रसमं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
 शमीवत्तमिदं ज्ञेयं शनैश्चरुदावहम् ॥
 प्राणेषु वमते वङ्गं सङ्गते वङ्गिपीडनम् ॥६०॥
 रोहितवत्तमसङ्काशमङ्गं भूमिः सितासितावापि ।

धून्ना गम्भीरखरयुक्तं धारा तीक्ष्णा सिता
 भवेद्रेखा
 रोहितास्यमिदं वत्तं सर्वारिष्टविनाशनम् ।
 वङ्गिसंस्पर्शमात्रेण किञ्चित्क्षितिमायते ।
 इत्ययं दुर्लभः खड्गो देवानामपि कथ्यते ॥६१॥
 शफरीवत्तलाकारमङ्गं भूमिः सितासिता ।
 प्रोक्षीवत्तमिदं प्रोक्तं न्यस्तं तरति वारिणि ॥
 एष खड्गोत्तमो राज्ञा विपक्षकुलनाशकः ।
 कदाचित्क्षभ्यते भाग्यैर्लभ्यते लभ्यते मही ॥६२॥
 अङ्गं मारिषपत्राभं भूमिः स्याद्विषमच्छविः ।
 इत्ययं मारिषाङ्गः स्यात् पृथिव्या नातिदुर्लभः
 ६३॥
 भङ्गराजस्य पुण्याभमङ्गं भूमिर्द्विषभा ।
 आघातं सङ्गते नैव एष खड्गाधमो मतः ॥६४॥
 धारा तीक्ष्णा खराकारा भूमिरङ्गविषम्वित
 आघातं सङ्गते घोरं प्राणो वङ्गं वमत्यपि ।
 खराङ्गमिति जानीयात् पृथिव्या नातिदुर्ल-
 भम् ॥६५॥
 निर्मला समला भूमिर्भवेच्चैव कदा कदा ।
 मन्दा तीक्ष्णा भवेद्दारा तद्विद्वज्ज्ञस्य लक्ष्यम् ॥६६॥
 नीलाञ्जनसमा भूमिरङ्गं जलतरङ्गवत् ।
 मेघाङ्गमिति जानीयाच्छाणो शीतं भवत्यपि ॥
 एष खड्गाधमस्याप्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः
 भर्तुः प्रतापं शमयेद्विविधं यथा घनः ॥६७॥
 मन्दा धारा भङ्गं गाढा भूमिरङ्गविषम्विता
 पर्वताङ्गमिदं नाम सर्वदेवोपलभ्यते ॥६८॥
 अङ्गं गुग्गुलसमं भूमिर्धूम्रदलोपमा ।
 गुग्गुलवत्तमिदं पृष्ठं तत्र भवति चर्चणे ॥
 प्राणो सिन्दूरसङ्काशं रजो वमति चासङ्गतम् ।
 एष खड्गवरो राज्ञा भाग्यादेवोपयुज्यते ॥
 अस्य प्रभावात्तन्नास्ति यत्र साधयते रुपः ॥६९॥
 अङ्गं तण्डुलसङ्काशं भूमिश्चैव सितासिता ।
 धारा तीक्ष्णा वमति च प्राणो वङ्गिसमाः
 शिखाः ।
 शरवत्तमिदं ज्ञेयं राज्ञा वाञ्छितविद्यये ॥७०॥
 दूर्वादलनिभा भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः खरः
 प्राणैव वमते वङ्गं दूर्वावत्तं सुदुर्लभम् ॥७१॥
 अङ्गं विस्वदलाकारं भूमिश्चैव सितासिता ।
 विस्ववत्तमिदं प्राणो नीलपीते वमेच्छिखे ॥
 एष खड्गवरोः प्रोक्तः शत्रूणां कुलनाशनः ॥७२॥
 मस्तरदलसङ्काशा भूमिरङ्गं मस्तरवत् ।
 मस्तराङ्गमिदं प्राणो रजो वमति चारुणम् ॥७३॥
 शोणपुष्पनिभा रेखा दीर्घा भूमिः सितेतरा ।
 शोणाङ्गमिति जानीयात् खड्गं परमदुर्ल-
 भम् ॥७४॥
 शटीदलसमा भूमिरङ्गं तत्कुसुमोपमम् ।
 शटीवत्तमिदं प्राणो लभ्यते गुणवत्तरम् ॥७५॥
 मार्जाररोमसङ्काशमङ्गं भूमिः सितेतरा ।
 मार्जाराङ्गमिदं नास्ति रोगशोकभयावहम् ।
 एष खड्गाधमस्याप्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः
 ७६॥
 केतकीपत्रवत्तमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।

विशतं केतकवर्चं तत् वारीयससमुद्भवम् ॥७७॥
लौहप्रदीपस्य ।

“अङ्गं ज्ञातव्यमिदं भूमिर्मातृभूमिः ।
शाखेन वमते सुखा शिखा मौर्वी भवेत्ततः ॥
मौर्वीङ्गमिदं सुखं यथाः क्षीतिवलावहम् ॥७८॥
लिङ्गं तीक्ष्णं खरं गाढं शाखे वृद्धिमेतु कणम् ॥
क्षीणतन्मविधं लौहं वच्चाङ्गमिति तद्देतु ॥७९॥
कलायपुष्पसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ।
कलायवर्चं जानीयात् तत्तत्तत् पाक इष्यते ॥८०॥
अङ्गं चम्पकपुष्पमं भूमिः कृष्णा तथा सिता ।
शिखां शाखे वमेक्षीतं तत्तत् तस्य जलं भवेत् ॥
इदं चम्पकवर्चं स्यात् सर्वत्र विजयप्रदम् ॥८१॥
अङ्गं वलादलसमं भूमिः सुखा तथेतरा ।
बलावचमिदं ज्ञेयं नागभावं भवेद्दृढम् ॥
इत्थं वातरोगाणां नाशने परमौषधम् ॥८२॥
अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्वटदलच्छविः ।
वटवचमिदं ज्ञेयं खरं खड्गधर्मं बुधेः ।
इतस्य अर्थमात्रेण नरो मुच्यते सम्पदा ॥८३॥
वृक्षनीलीसमा भूमिः खरधारा सितालतिः ।
वंशाङ्गमिति जानीयाद्विशद्विकरं परम् ॥८४॥
भूमिः शालदलाकारा अङ्गं लघु मितसितम् ।
शालाङ्ग एव खड्गः स्यात् पूज्यः सर्वार्थदायकः ।
अयं शाखे वमेक्षीतं धारा चाप्यथवा भवेत् ॥८५॥
भूमिः सितासिता वापि अङ्गं ज्येष्ठेयसमं लघु ।
ज्येष्ठेयवचमिदं नित्यं न स्पृश्यं वाहिते क्लृप्तिः ॥
८६॥

पुराणजालसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
जालवचमिदं पूज्यं शत्रुसम्यक्तानाशनम् ।
यदि शाखे वमेक्षीतं शिखां वद्धं वमेच वा ॥
तदेव दुर्लभः खड्गो नायथा भयहेतुकः ॥८७॥
अङ्गं पिपीलिकाकारं भूमिर्धन्वा तथासिता ॥
पिपीलिकाङ्ग इत्येव तत्तत्तत् कष्टसम्भवः ।
खयं यदि भवेद्धन्वः शाखे पूज्यतमस्तदा ॥८८॥
बलपञ्चसमा भूमिरङ्गलतकुसुमोपमम् ।
नलाङ्गमिति जानीयादङ्गः सर्वार्थसाधकः ॥
८९॥

निरङ्गा निर्मला भूमिर्घटं घटं वमेदजः ।
दृढा धारा भयं स्यूता आघातं सद्यते न च ॥
रजोवचमिदं नित्यं शत्रूणां विजयावहम् ॥९०॥
कुशाखवीजसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
कुशाखवर्चं जानीयात्तत्तत्तत् वेगनिग्रहः ॥९१॥
अङ्गं शूरोमसदृशं भूमिर्धन्वा सितासिता ।
रोमाङ्गमिति जानीयात्तत्तत्तत् पिङ्गकोट्रमः ॥९२॥
भूमिः खड्गोदलसमा अङ्गं तत्तत्तत्तत्तत्तत् ॥
धारा तीक्ष्णा रवस्तीक्ष्णी लघुमानं खरा स्पृशा ।
सुधाङ्गः खड्ग इत्येव तत्तत्तत् दाहलह् भूमाः ॥
सुखाक्षिकर्षणासां दाहः पाकश्च जायते ।
अयं यदि च सर्पाणां फणास्परि विप्रयते ॥
संखाविदारमाप्नोति सर्पो लोटयते शिरः ।
अस्य घावतोयेन कुष्ठरोगविनाशनम् ॥९३॥
कर्कशदण्डाभा भूमिरङ्गं तत्तत्तत्तत् ॥
कर्कशं जानीयात्तत्तत्तत् दाहनाशनम् ॥

एव खड्गगोधमस्याप्यो जेतथा यदि विधिः ॥
६४॥

रङ्गं वज्रलपुष्पमं भूमिस्तुफलसन्निभा ॥
वज्रलाङ्गमिदं पूज्यं शाखे सुरभिगन्धवत् ।
तन्नास्ति जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते ॥६५॥
अङ्गं संमिश्रितं यस्मिन् किञ्चिद्भक्तमीक्ष्यते ।
सर्वेणां दर्शनं वापि तीक्ष्णधारः खरखरः ॥
एव काञ्चिकवचः स्याद्युक्तादेवोपलभ्यते ।
नेन प्राप्यापि वृद्धन्ते शेषाश्चिदादयोऽपि च ॥
६६॥

भूमिः कृष्णा निरङ्गा चेष्टारा तीक्ष्णा दृढापि च ।
आघातं सद्यते घोरं रक्तं सर्पेण यो विशेषत् ॥
शाखेन वद्धं वमति ध्रुवं वाप्यतिघर्षणात् ।
महिषाङ्गः स वै खड्गः एषिणां नातिदुर्लभः ॥
६७॥

अत्यन्तनिर्मला भूमिः शरीरं प्रतिविमितम् ।
धारा तीक्ष्णा रवस्तीक्ष्णाः स्वच्छाङ्गं तद्विनि-
र्दिष्टम् ॥६८॥

तस्मिन् यदा भवेदेखा ऊर्ध्वं कृत्वास्पर्शं तदा ॥६९॥
अस्मिन्नपि भवेद्देखा रेखा वक्राभिधनु तत् ॥१००॥
इतत्तत्तत्तत्तत्तत् खड्गानां प्रवरं बुधेः ।
प्रायशी लभ्यते लोके यदि सर्वगुणावहम् ॥
इतीदं निखिलं प्रोक्तं वच्चाणां लक्षणं मया ।
प्रयत्नेलिखितं यत्तं सर्वेणां हितकाम्यया ॥
इतः परन्तु लौहानां लक्षणं यच्च लक्ष्यते ।
तस्य दासा भवाम्येव प्रतिज्ञेति कृता मया ॥
द्विलिङ्गमिदमालोक्य मिश्राङ्गमिति निर्दिष्टम् ।
सर्वपादमङ्गमालोक्य सर्वोङ्गमिति निर्दिष्टम् ॥
इति खड्गपरीक्षायां मङ्गाध्यायो द्वितीयः ॥१०॥
खड्गस्य रूपाणि यथा,—

“नीलीकलायकुसुमच्छविस्त्रनाभा
या चन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च ।
भूमिश्च या मरकतप्रतिमावभासा
खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं वदन्ति ॥
तस्य चेन्निन्दिताम्यङ्गाभिरुथानि बहुयपि ।
दृश्यन्ते बहुदोषाणि तथापि गुणवत्तरम् ॥१॥
या कालकाम्दमसोरसकालसर्प-
शृङ्गाकारकचभारसमा विभाति ।
भूमिश्च या भ्रमरबन्धुसमावभासा
खड्गस्य लणामिति रूपमिदं वदन्ति ॥
अथ नेत्राणि सम्यक्तेऽप्यारिष्टान्यश्रुभानि च ।
साधारणमिदं रूपं प्राह नागाङ्गुली सुनिः ॥२॥
या प्राकृष्ययनवभेकममानवर्णा
गोमेदरसदृशापि च यस्य भूमिः ।
खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति
भक्त्युपेक्षोवधनतयकारणाय ॥३॥
या मन्दधूमसदृशा च शिरीषपुष्प-
तुल्या विभाति मलिनपि च खड्गभूमिः ।
नागाङ्गुली वदति घृष्णमिदं हि रूपं
भक्त्युपेक्षोवधनतयकारणाय ॥४॥
द्विरूपं मिश्रितं कृत्वा शङ्करं प्रवदद्बुधः ।
त्रिभी रूपैः समेतम् खड्गं त्रिपुरसङ्गतम् ॥

रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गमुत्तरम् ॥”

इति लौहार्थवस्य खड्गपरीक्षायां वर्णा-
ध्यायस्तृतीयः ॥ १०॥
“जातिचतुर्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया ।
सम्पद्यपि प्रयत्नेन तासां लक्षणमुच्यते ॥
शुद्धाङ्गः शुद्धवर्णश्च सुनेत्रः सुस्वरश्च यः ।
नदुष्प्रायः सुसन्धेयस्तीक्ष्णधारो महागुणः ॥
खड्गं प्राञ्जलजातिं तं प्राह नागाङ्गुली सुनिः ।
अस्य चते भवेच्छोषो घोरः सर्वोङ्गोत्तरः ॥
भूम्हा पिपासा दाहश्च ज्वरो नृत्यश्च जायते ।
अष्टदं निषलाकल्मसहारात्रिन्विषोपितम् ।
मलिनखं न सन्धते निर्मलं कुर्वते परम् ।
तद्व्यादित्वाकिरण्यप्रादेव त्वयि स्थितः ॥
दधेत् सर्वं न तु करं पुरुषस्य हि धारिकः ।
गायत्रुगारमात्रेण खरतां व्रजति स्फुटम् ॥
एव खड्गवरः सर्वमरिष्टं नाशयेद्बुधम् ।
अस्य प्रसारात् पुरुषश्च लोकात्मपि साधयेत् ॥
तस्मादेव मनुष्याणां सुलभो न हि भूतके ।
दृश्यन्ते प्रायशः स्वर्गे कुशह्रीषि हिमालये ॥१॥
धृष्टवर्णं महासारं तीक्ष्णधारं खरस्वरम् ।
सर्वोघातसहं सर्वनेत्रवर्णस्वराकरम् ॥
खड्गं क्षतिजजातिं तं जानीयात् खड्गकोविदः ।
अस्य चते भवेद्दाहस्तृणानाहो ज्वरो भ्रमः ॥
नृत्यश्च जायते शाखे वमेद्विषकणान् बहुन् ।
संस्कारे चाप्यसंस्कारे नेर्मलो तस्य लक्ष्यते ॥
शाखेऽप्यशाखे खरतां नृद्धिं चात्यन्तनीक्ष्यता ।
रक्तसर्पणमात्रेण विशेषतस्तन्मन्तरम् ॥
अयं खड्गवरः पूज्यो मनुष्येऽपि लभ्यते ॥२॥
नीलवर्णः कृष्णवर्णः संस्कारे निर्मलो भवेत् ॥
शाखेन खरता चास्य धातुतुल्यं निजन्मनि ।
वैश्यजातिरयं खड्गः क्षते लक्ष्म्यान्दर्शयन् ॥
नात्युत्कृष्टो नातिहीनं सर्ववैवोपलभ्यते ॥३॥
सज्जताम्भोदसङ्काशः मूलधारो नदुस्वरः ॥
संस्कारे नैव मलिनः शाखी चापि खरतरः ।
शूद्रजातिरयं खड्गः क्षते नात्पापि वेदना ॥
दूरादेवोऽधमस्याप्यो यदीच्छेद्विजयमात्मनः ।
प्रायशः सर्वलोकेषु स्वयमेवोपदृश्यते ॥४॥
द्वयोत्कृष्टमालोक्य चारुणं खड्गमादिशेत् ।
जयाणां लक्षणमेव विजानिं खड्गमादिशेत् ।
चतुर्णां लक्षणमेव जातिसङ्करमुच्यते ॥”

इति लौहार्थवस्य खड्गपरीक्षायां आत्य-
ध्यायः ॥ १०॥

अथ त्रिंशद्देवानां लक्षणानि ।
“चक्राकारं यदा नेत्रं खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते ।
तं चक्रनेत्रं जानीयात् भक्त्युपेक्षार्थसाधनम् ॥
अनेनेन खड्गेन कृत्वा माधयते महीम् ॥१॥
प्रकुलपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्मलपोपमम् ॥
यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं समादिशेत् ।
अयं खड्गवरो यच्च तत्रैव कमलालया ॥२॥
ऊर्ध्वं स्थला यदा रेखा गदाकारा प्रतीयते ।
गदानेत्रमिदं विद्धि सर्वशत्रुनिग्रहदम् ॥३॥
शङ्काकारं यदा नेत्रं खड्गस्योऽभिदृश्यते ।

तरवा

शङ्खनेत्रमिदं सर्वदेवानामपि दुर्लभम् ॥४॥
 उभयप्रतिमं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते ।
 सर्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्याविजयप्रदम् ॥५॥
 घनुःस्वरूपं यन्नेत्रं घनुर्नेत्रमुच्यते तम् ।
 तस्य स्पर्शनमात्रेण मन्दोऽपि प्रसूयायते ॥
 अयं निग्रीधे विजने खड्गो भूतभनायते ॥६॥
 यन्नेत्रमङ्गुष्ठाकारं तं विद्यादुग्धगुणवत्तरम् ॥
 खड्गमङ्गुष्ठाकारं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ।
 अलम्पीपापरचोमं ललायस्त्रिवारयम् ॥७॥
 कृष्णकारं यदा नेत्रं कृत्तनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि सर्वभूमौ भवेत्तृपः ॥
 दीनोऽपि च सुखी भूयात् सुखी भूयात्तद्वेश्वरः ।
 महेन्द्रोऽपि सचिवः सचिवो मण्डलेश्वरः ॥
 मण्डलेश्वरकवर्त्ता भवेदत्र न संशयः ॥८॥
 पताकाकृतिनेत्रश्चेत् सर्वसम्पत्तिकारकम् ॥
 पताकानेत्रमाङ्गुस्तं संग्रामे विजयप्रदम् ॥९॥
 नेत्रं वीणाकृति यदा वीणानेत्रमुच्यते तम् ।
 निग्रीधे विजने खड्गो वीणावत् स्वनमावहेत् ।
 अस्य प्रभावात् सर्वेऽपि अपि वश्या भवन्ति ॥
 हि ॥१०॥
 मत्स्याकृति यदा नेत्रं मत्स्यनेत्रमिमं विदुः ।
 अस्य प्रभावात् क्षितिपः क्षत्त्रा साधयते ॥
 महीम् ॥११॥
 शिवालङ्गसमं नेत्रं लिङ्गनेत्रमिमं विदुः ।
 भर्तुः सर्वार्थसंसिद्धेः शङ्खगं नाशनाय च ॥
 वामपार्श्वे तु यात्रायां धर्तृशोऽयं तथा रथे ॥२॥
 अत्र अत्राहं चक्रकलसानी लक्ष्यानि पति-
 तानि ॥३॥ ॥४॥ ॥५॥
 शूलाकृति यदा नेत्रं शूलनेत्रं वदन्ति तम् ।
 सर्वार्थसाधकः सर्वारिष्टानिष्टप्रणाशनः ॥६॥
 शार्दूलनेत्रं तं विद्यात् शार्दूलकृतिनेत्रतः ।
 शङ्खश्रेणीविनाशाय संग्रामे विजयाय च ॥७॥
 सिंहकृति यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः ।
 अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि क्षत्त्रा साधयते ॥
 महीम् ॥८॥
 तत् सिंहसनेत्रं स्यात् नेत्रं सिंहसनेत्रपदे ।
 अस्य प्रभावात् क्षितिपः क्षत्त्रा साधयते ॥
 महीम् ॥९॥
 गजकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् ॥
 अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि लभते राजसम्पदम् ॥
 २०॥
 नेत्रं हंसाकृति यदा हंसनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात् भूपालो यशः प्राप्नोत्युत्तमम् ॥
 २१॥
 मयूरकृतिनेत्रं हं तन्नेत्रमिति निर्दिशेत् ॥
 अस्य प्रभावात्तुल्यः सर्पदपांस्त्रिदयेत् ॥२२॥
 जिह्वाकारं यदा नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति च ॥
 संग्रामस्पर्धेऽपि पितृद्वैरिप्ररोजः ॥२३॥
 दन्ताकारं यदा नेत्रं दन्तनेत्रं वदन्ति तम् ॥
 अयं रिपुगणं मृद्धिं चञ्चल्यतिभैरवम् ॥२४॥
 खड्गाकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्ति तम् ।
 तस्य प्रभावात्तुल्यः क्षीणोऽपि वशयेदपि ॥२५॥

तरवा

मनुष्यपुत्रिकाकारा पुत्रिकानेत्रमुच्यते ॥
 अयं यशोला सङ्कीर्णं क्षत्त्रा साधयेत् क्षितिम् ।
 न चेयं पुत्रिका क्षिप्नु जयलक्ष्मीरिष्ट स्वयम् ॥
 तस्मात्प्रायं मनुष्याणामल्पभाग्येन लभ्यते ॥२६॥
 चामराकृतिनेत्रत्वात्तन्नेत्रमिति निर्दिशेत् ।
 अस्य प्रभावात्प्रायमेव चामरोद्धतसम्पदः ॥२७॥
 एकानेकश्रिते शैलेनेत्रे तन्नेत्रसंज्ञकम् ।
 अपि राष्ट्रभये युद्धे विषमे वैरिसङ्कटे ।
 स्थिरीकरोति धरणीं धरणीं पर्वतो यथा ॥२८॥
 पुण्यमालासमं नेत्रं पुण्यनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात्तुल्यः गङ्गाः सर्वेषां देवताः ॥
 २९॥
 भुजङ्गसमं नेत्रं सर्पनेत्रमिदं मतम् ।
 अयं शत्रुगणं हन्ति यथा मर्त्या भुजङ्गः ॥३०॥
 सर्पणं समवर्णं च तत् सर्वं द्विविधं भवेत् ।
 सर्पणं शान्तिसम्पत्तेः रिपुनाशे तथापरम् ॥
 द्वयोरेकत्र एते च तत् पुनर्विविधं भवेत् ।
 एकलोकसुखं नेत्रं ददाति द्विविधं द्वयोः ॥
 मूलमध्यागसंस्थानात्तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
 अयं चाग्राफलं श्रेयं मध्ये मध्यफलं मतम् ॥
 मूले फलं जघनं स्यात् प्राङ् नागार्जुनो मुनिः ।
 एकं हि त्रीणि नेत्राणि नात्र संख्या व्यतिक्रमः ॥
 एकं धर्मैः स्वर्गकामौ द्वे त्रीणि च चित्राङ्कम् ।
 तत्फलानि प्रयच्छन्ति प्राङ् नागार्जुनो मुनिः ॥
 द्विनेत्रमिति जानीयात् स्वसंज्ञां नेत्रयोर्द्वयोः ।
 त्रिनेत्रश्च त्रिभिर्ज्ञेयं बहुनेत्रमतः परम् ॥
 यथोत्तरं गुणवत् खड्गमाहुरनुत्तमम् ।
 दिङ्मात्रमिति निर्दिष्टं नेत्राणां शुभदायिनाम् ॥
 तीव्राणां मङ्गलानाश्च दर्शनश्च शुभावहम् ॥
 इति खड्गपरीक्षायां नेत्राध्यायः पञ्चमः ॥३॥
 “यथा नेत्रस्य संस्थानं तथा रिष्टस्य लक्षयेत् ।
 नेत्रेषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्ययः ॥
 प्रशस्ताङ्गोऽपि यः खड्गोऽरिष्टे नेकेन ॥
 निन्दितः ॥”
 अथ त्रिंशदरिष्टानां लक्ष्यानि ॥
 “क्षिप्तवद्भयते खड्गे स्वभावेन च लक्ष्यते ।
 क्षिप्तारिष्टमिदं विद्धि भर्तुर्वीर्यबलापहम् ॥१॥
 यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते क्षितिम् ।
 अयं काकपदारिष्टः सर्वभूमौ विनाशनः ॥२॥
 रेखाकारं यदारिष्टं दृष्ट्वा तिर्यगेव वा ।
 रेखादिमिदं विद्धि भर्तुर्वीर्यबलापहम् ॥३॥
 भिन्नभान्तिकरं पापं भिन्नारिष्टमिदं विदुः ।
 भर्तुः कुलं यशो राष्ट्रं नाहत्वा न व्रजेत् ॥
 स्वयम् ॥४॥
 यदा भेकशिरोरूपमरिष्टं दृश्यते क्षितिम् ।
 भेकारिष्टमिदं नात्मा संग्रामे भयदायकम् ॥५॥
 अरिष्टे सुषिकाकारे सुषिकारिष्टमुच्यते ।
 अयं खड्गमाधमः कुप्यात् पटुः पातालसङ्ग-
 मम् ॥६॥
 विडालनयनाकारो बिन्दुरेकोऽतिविश्वरः ।
 विडालारिष्टमेतत् स्यात् भर्तुः सर्वार्थनाश-
 नम् ॥७॥

तरवा

अरिष्टं शर्कराकारं यदा दृश्यते ॥
 शर्करारिष्टमेतत् स्याद्वनदुष्टविनाशनम् ॥८॥
 यदा नीलीरसाभासरिष्टं दृश्यते क्षितिम् ।
 नीलीरिष्टमिदं श्रेयं यशोलक्ष्मीविनाशनम् ॥९॥
 अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टमुच्यते ।
 भर्तुः कुलं यशो दुष्टं धृतिं प्रीतिश्च नाशयेत् ॥
 १०॥
 भृङ्गमाप्रतिमो बिन्दुरेकोऽनेकोऽथवा यदा ।
 भृङ्गमारिष्ट इत्येष धृतिस्तुतिविनाशनः ॥११॥
 सूचीरूपमरिष्टं दृष्ट्वा तिर्यगेव वा ।
 सूच्यरिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलविनाशनम् ॥१२॥
 चयस्त्रिद्विन्द्वो राजन् ! पङ्क्तयो विषमेव वा ।
 उपर्युपरि बाधोऽधस्त्रिद्विन्द्वोऽस्मरिष्टकम् ॥
 तस्य स्पर्शनमात्रेण सचेलः क्षानमाचरेत् ॥१३॥
 कालिकारिष्टमिदं तद् धीर्धृतिस्तुतिनाशनम् ॥
 १४॥
 एकत्र यदि न ह्येष प्रयत्नेनापि संवृतः ।
 दारी नाम महारिष्टं सर्वभूमौ विनाशनम् ॥
 अनेकगुणसम्पन्नः खड्गो लोकेन यद्वते ॥१५॥
 कपोतपक्षप्रतिममरिष्टश्चेत्तदाह्वयम् ।
 भर्तुः कुलं यशो विदां बलं दुष्टश्च नाशयेत् ॥१६॥
 काकाकृति यदारिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते ।
 अनेन भर्तुः संग्रामे भङ्ग एवोपजायते ॥१७॥
 अरिष्टे खपराकारे खपरारिष्टमुच्यते ।
 भर्तुर्धनो बलं वीर्यं दुष्टं प्रीतिश्च नाशयेत् ॥१८॥
 यदायत्कोट्यशकलं लभं स्यादिव लक्ष्यते ।
 शकलीति स वे खड्गः सर्वभूमौ विनाशनः ॥१९॥
 क्रोडीकुशपत्रकयोर्लक्ष्ये पतिते २०॥ २१॥
 यस्मिन्निन्निविभाति मध्ये वा दृश्यते क्षितिम् ।
 जालारिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलधनापहम् ॥२२॥
 एकैकरेखा दीर्घाया यदा पल्लविनी भवेत् ।
 स्पर्शं वाय करेणाय करालारिष्टमुच्यते ॥
 अयं हि क्षितिपालानां दृष्टियोऽप्यो भवेन्न हि ।
 दर्शनादेव नश्यन्ति यशोलक्ष्मीजयादयः ॥२३॥
 अरिष्टे कङ्कपत्राभे कङ्कारिष्टं तदुच्यते ।
 अस्य स्पर्शनमात्रेण नश्यत्यायुर्यशो बलम् ॥२४॥
 खर्करिष्टप्रतिमं यदारिष्टं लक्ष्यते ।
 खर्करारिष्टमेतत् स्याद्वर्तुः कुलधनापहम् ॥२५॥
 गोशृङ्गाभमरिष्टश्चेत् शृङ्गारिष्टं तदुच्यते ।
 अनेन भर्तुर्नश्यन्ति लक्ष्मीवलकुलादयः ॥२६॥
 गोपुष्पाकृति चेत् खड्गे अरिष्टं संप्रतीक्ष्यते ।
 पुष्कारिष्टमिदं नाम भर्तुः सर्वार्थनाशनम् ॥२७॥
 खनित्राभमरिष्टश्चेत् खनित्रारिष्टमुच्यते ।
 शृङ्गाणामपि संग्रामे भङ्गमेतत् प्रयच्छति ॥२८॥
 अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते ।
 अयं पापात् पापतरः प्रेक्षणीयो न भूत्सुजा ॥
 अयमायुः श्रियं हन्ति विदां बलमशेषतः ॥२९॥
 वडिशारिष्टस्य लक्षणं पतितम् ॥३०॥
 इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नागातन्मात् प्रयत्नतः ।
 विचार्येतां मतिमान् खड्गं कोशे निधापयेत् ॥
 दिङ्मात्रमिदं सुहृदमरिष्टानां विनाशनम् ।
 अमङ्गलानां मन्दरानां दर्शनश्चाशुभाह्वम् ॥

तरवा

अरिहमेकमेव स्वादिररिहं सुभावहम् ।
 अन्धोन्ममभं हन्ताद्विषयं हि विषं यथा ॥
 एकमारभ्य सप्तान्तमरिहं प्राह नाशयथा ।
 यथोत्तरं द्विगुणितं पलमाहुर्मनीषिणः ॥
 इति खड्गपरीक्षायां मरिहाध्यायः पठः ॥७॥
 अथ द्विविधा भूमिः ।
 दिव्यभूमिविभागेन भूमिर्वा द्विविधा मता ।
 दिव्या दिवि समुद्रभूता भौमा भूमिसमुद्रवा ॥
 तल्लक्षणमपेक्षितं लिख्यते तन्निबोधत ।
 देवदानवयोर्मध्ये खड्गगच्छिरभूत पुरा ॥
 ते खड्गाः पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः ॥
 दिव्यलक्षणं यथा,—
 ये खड्गाः स्थूलधारा भृशमतिलघवो निर्म-
 लाङ्गाः सुनेत्रा
 ये रिताश्चास्त्ररूपाः सुविमलतनवश्चाप्यसंस्कार-
 योगात् ।
 दुर्भेदा दुर्घटाश्च ध्वनिगुणगुरवो यत्पते दाह-
 पाकौ
 ते दिव्याः कुर्वन्तेऽमी कुलधनविजयश्रीयशो-
 वृद्धिमायुः ॥१॥
 अथ भौमलक्षणं दृष्टव्यमिति ।
 पूर्वं महेष्टेन विधातुं यानि
 भुक्तानि तेषां पतितानि विन्दवः ।
 यस्मिन् प्रदेशे स स एव देशः
 कालायसामाकरतां जगाम ॥
 पुराणतः चौरसमुद्रमध्या-
 दन्ताय संशयं ययुः सुरेन्द्राः ।
 तद्विन्दवो यत्र निपतुरेव
 सुहायसामाकरतां जगाम ॥
 ये विधोत्या भृशज्वालाः खराङ्गाः सम्भवन्ति हि ।
 मृच्छादा हन्तव्यनाह्नोकिहक्कावमीकराः ॥
 येऽन्धतोत्याः कर्तुराङ्गा मन्दाङ्गाः संभवन्ति च ।
 बलीपतितमालिन्यजरायाधिविनाशनाः ॥
 खत्रेव पतितं यत् तत्तदाकरताङ्गताः ॥
 तद्वयथा,—
 वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे
 नेपालभूमिषु तथाङ्गमहोदये ।
 सौराष्ट्रकेऽन्यतरध्वमहोविभागे
 सुहायसां क्षतिवराः प्रवदन्ति जम्भ ॥
 तद्वयथा,—
 वाराणसेयाः सुखिणास्तीक्ष्णधाराः सदङ्गिनः ।
 लघवः सुखसन्ध्या ज्ञेयाश्चाभेदप्रालिनः ॥
 मागधाः कर्कशाः स्थूलधारा गूढतराङ्गिनः ।
 गुरवो दुःखसन्ध्याः खड्गं ज्ञेया विचक्षणैः ॥
 नेपालदेशप्रभवा निरङ्गा निष्कलाश्च ये ।
 ज्ञेयाः सदङ्गा मजिना लघवः स्थूलधारिणः ॥
 काजिङ्गा गुरवः खड्गाः खल्लाङ्गास्तनुविवरः ।
 सौराष्ट्र निर्मलाः क्षिप्ताः सुयक्ताङ्गा भृशं
 खराः ॥
 सिंहलद्वीपजातानां चतुर्धा भेद उच्यते ।
 केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः क्षिणधारिणः ॥
 केचित् सदङ्गा लघवः सुखिणा स्थूलधारिणः ॥

५८७

तरवा

एषां रूपेण मिमेख ज्ञेया हि द्विविजातयः ॥
 सामान्यात् द्विगुणचौहं कलिदेशगुणस्ततः ।
 कलेः शतगुणं भद्रं भद्राङ्गं सहस्रधा ।
 वक्तात घटिगुणः पाणिर्निरविर्हशभिर्गुणैः ।
 ततः कोटिसहस्रेण रूपस्थानः प्रशस्यते ॥
 इत्यादिकं रसायनौपयौगिकमेव न तु खड्गे
 दृष्टफलम् ॥ यदाह ।
 आसानु लौहजातीनां वक्ता खड्गाय युज्यते ।
 तथाच ।
 ये खड्गास्तीक्ष्णधारा भृशमतिलघवः घड्-
 गुणाङ्गाः सुभेदाः
 केचित् साङ्गा निरङ्गाः कति च न समला
 निर्मलाः केचिदेष ।
 ते भौमाः कुर्वन्तेऽमी धनविजयवर्णं घड्गुणा
 निर्गुणा वा
 ते दुःखं प्रोक्तस्यं दधति बलकुलश्रीयशोनाश-
 कास्ते ॥
 इति खड्गपरीक्षायां भूम्याध्यायः सप्तमः ॥२॥
 अथारघवा ध्वनिः ।
 ध्वनिररविधः प्रोक्तो यः पूर्वं सूत्रसंग्रहे ।
 तेषामपि लिखान्यत्र सगुणं लक्षणारकम् ॥
 तद्वयथा,—
 पूर्वं चत्वारः सुभेदाः परे निम्नास्पादास्तथा ।
 विचार्य खड्गमानस्य कर्णाय खड्गकोविदेः ॥
 घोरस्तार इति ख्यातो द्विविधः खड्गकोविदेः ।
 घोरः स्यात् सुखसम्पत्तौ तार उच्चाटने मतः ॥
 यत्र हंसरवस्येव खड्गे नखहते ध्वनिः ।
 हंसध्वनिरयं खड्गः सकलायंप्रसाधनः ॥१॥
 कांस्यशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः ।
 कांस्यध्वनिरयं खड्गः प्राह नागार्जुनो
 सुनिः ॥२॥
 अथस्य लक्षणं पतितम् ॥३॥
 उक्ताशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः ।
 उक्ताध्वनिरयं खड्गः सर्वशत्रुनिहृदनः ॥४॥
 काकस्वर इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः ।
 काकस्वरोरयं खड्गः स्यात् शीयशः कुल-
 नाशनः ॥५॥
 तन्नीस्वरसमो यस्मिन् भवेत् खड्गे हते ध्वनिः ।
 तन्नीध्वनिरयं खड्गः कुलश्रीधननाशनः ॥६॥
 खरस्येव ध्वनिर्धस्मिन् खरध्वनिरयं मतः ।
 श्रीयशोज्ञानविज्ञानजयतंजोविनाशनः ॥७॥
 प्रस्तरस्येव यः खड्गः स निम्नाः खड्ग-
 लक्षणं ॥८॥
 गभीरतारध्वनिता खड्गस्यासुभलक्षणम् ।
 उत्तानमन्त्रध्वनिता खड्गस्यासुभलक्षणम् ॥
 अपाङ्गनेत्रहीनोऽपि खड्गः सुध्वनिवत्तमः ।
 अन्यः कुरुषो मनुजो यथा भुवि सुगायनः ॥
 सर्वलक्षणसम्पन्नः खड्गो यो ध्वनिवर्जितः ।
 स निम्नाः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्जितः ॥
 नखेन वाप दक्षेन तथा लौहशलाकया ।
 कोटिं प्रक्षेप्य भिन्ना ध्वनिविज्ञानमुच्यते ॥
 इति खड्गपरीक्षायां ध्वन्याध्यायोऽष्टमः ॥३॥

तरखी

अथ द्विविधं मानम् ।
 यन्मानं द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणमुच्यते ।
 उत्तमाधमभेदेन भेदो हि द्विविधो मतः ॥
 उत्तमं यद्विज्ञानं स्यात्तत्तुमानं प्रकीर्तितम् ॥१॥
 अधमं तच्च यत् खर्वं गुरुमानं प्रकीर्तितम् ॥२॥
 तत्पुनरुपविधं प्रोक्तमादिमध्यान्तभेदतः ।
 यो सुष्टिर्विश्रुतिसमायततीव्रधारी
 भर्तुर्भवेत् प्रसरतोऽपि घड्गुलीभिः ।
 मानेन चारुपलिकः स हि खड्गममध्ये
 नातिप्रकटनविज्ञरुपलप्रदः स्यात् ॥
 यो ह्लादशाटनवसुष्टिभिरायतः स्यात्
 मन्दो भवेत् प्रसरतोऽपि चतुर्थभागः ।
 तावत्पलेः परिमितस्तु ततोऽधिको वा
 खड्गमाधमो धनयशःकुलनाशनाय ॥
 नागार्जुनोऽपि ।
 यावद्यो सुष्टयो देवैर्वा तदह्वाङ्गुलयो यदा ।
 प्रसरे तच्चतुर्थांशमिति वै मानमुत्तमम् ॥
 यावद्यो सुष्टयो देवैर्वा प्रसरे तत्त्रिभागिकः ।
 पलेस्तदह्वाङ्गुलितः स खड्गो मध्य उच्यते ॥
 यावद्यो सुष्टयो देवैर्वा तृतीयांशः प्रसरे तु तत् ।
 अधमः कीर्तितः खड्गस्तत्तमो वाधिकः
 पलेः ॥
 भौमानामिदमुष्टिं दिव्यास्तु लघवो मताः ॥
 इति खड्गपरीक्षायां मानाध्यायः ॥४॥
 भोजस्तु ।
 “दीर्घता लघुता चैव खरविस्तीर्णता तथा ।
 दर्भेयता सुघटता खड्गानां गुणसंग्रहः ॥
 खर्वता गुरुता चैव मन्दता तनुता तथा ।
 सुभेदता दर्भेयता खड्गानां दोषसंग्रहः ॥
 इति निखिलसुन्दरसुक्तमत्र
 बहुतन्त्रेषु निज्या खड्गगयट्टेः ।
 वृषतिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते
 स चिरतरां श्रियमुच्छ्रितां लभेत् ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुखड्गपरीक्षा समाप्ता ॥
 तरसं, लौ, (तू + बाहुलकात् असच् ।) मांसम् ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (यथा, काव्यायन-
 श्रौतसूत्रे ।
 “तरसमयाः पूर्वोक्तभागाः ॥”
 “तरसमया मांसमयाः ।” इति कर्कः ॥
 तरस्यानं, लौ, (तराय अवतरणाय यत् स्थानम् ।
 तरस्य स्थानं वा ।) घड्गः । इति जटाधरः ॥
 तरस्यान्, [तू] चि, (तरो वनं वेगो वा अस्थ-
 स्थिति मनुष्यं । मस्य वः ।) मूरः । वेगी ।
 इति याकरणम् । (चतुर्थमनुपुन्रविधः ।
 यथा, हरिवंश । ७ । ८८ ।
 “तरङ्गभीरुर्नृपश्च तरस्यानुय एव च ।
 अभिमानी प्रवीरश्च जिह्वाः सङ्गन्धनस्तथा ॥”
 तरखी, [तू] चि, (तरो वेगः वनं वाक्यस्य ।
 तरम् + “अस्मायामेधास्यो विनिः ।” ५ । २ ।
 १०१ । इति विनिः ।) मूरः । वेगी । इत्यमरः ।
 १ । ३ । २७ । (यथा, भागवते । ८ । १० । ६१ ।
 “राहुना च तथा सोमः पुकोना युधिष्ठिरिकः ।

निमुम्भमुम्भयोर्देवी भद्रकाली तरखनी ॥”) गवके वायो च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
तराखः, पुं, (तराय तरायाय तरे तरखे वा अन्धुरिष अतिगभीरमध्यदेशत्वात् तथालम् ।) नौकाविशेषः । भङ्ग इति भाषा । तत्पण्यायः । होङ् २ वङ्गम् ३ बार्बटः ४ वङ्गम् ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तराखः, पुं, (तराय तरायार्थं अकति पर्याप्नोतीति । अल + उन् ।) नौकाविशेषः । इति हारावली ॥
तरिः, स्त्री, (तरागनया इति । तृ + “अच इः ।” उणां । ४ । १३८ । इति इः ।) नौका । इत्यमरः । १।१०।१०० ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०० । ४८ ।)
“खान्नीहाशकन्यासि धर्मायं वाहये तरिम् ॥”) दशा । वखादिपेटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
तरिका, पुं, (तराय तरायाय इति । तृ + टन् ।) भवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तराय तराग- निमित्तकदेयमुक्तेऽधिकारोऽस्त्वस्य । तराग- मुख्याद्व्याधिकारी । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । २६६ । [दश ॥])
“तरिकः स्थलजं मुखं यङ्गु दाप्यः पणान् तरिका, स्त्री, (तरिक + टाप् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥
तरिणी, स्त्री, (तरस्तरणं ज्ञत्यलिनास्तस्याः इति इतिः ङीप् ।) नौका । इति हेमचन्द्रः ॥
तरिता, स्त्री, (तर + इतप् ।) तर्जनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ यङ्गुम् । गौणा इति भाषा । यथा, कुलागवतले ।
“सखिदा कालजूटश्च ताम्रजूटश्च भुस्तुरम् । अहिर्निनं खर्चुरसस्तारिका तरिता तथा ॥”
तरिरथः, पुं, (तरेनौकाया रथ इव तत्परि- चालनात्तथालम् ।) अरिचम् । इति हारा- वली ॥
तरौः, स्त्री, (तरागनया इति । तृ + “अवितृस्त- तन्मिथ्य ईः ।” उणां । ३ । १५८ । इति ईः ।) नौका । (यथा, माघे । ३ । ७६ ।)
“तरौश्च तत्रत्यमफलगुभाखम् ॥”) गदा । वखादिपेटकः । इत्युणादिकोषः ॥
भूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भोगी । इति जटाधरः ॥ दशा । इति मेदिनी । रे, ४० ॥
तरीवः, पुं, (तृ + “ऊतृभ्यामीषण् ।” उणां । ४ । २६ । इति ईषण् ।) शोभनाकारः । भेलः । अवसायः । इत्युणादिकोषः ॥ समुद्रः । समर्थः । इति संचिप्तसारे उणादिरिति । खर्गः । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥
तरीवी, स्त्री, (तरीव + संज्ञायां ङीष् ।) इन्द्र- कन्या । इति मेदिनी । वे, ३८ ॥
तखः, पुं, (तरति समुद्रादिकमनेनेति । तृ + “अन्ध्रशीतृचरीति ।” उणां । १ । ७ । इति उः ।) वृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ७० ।)
“सुनिवततखणां देवा तथा सख शिञ्जये ॥”) तखजिः, पुं, (तरौ वृत्ते ज्ञययतीति । ज्ञ + इन् ।) बागुदपची । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तखजीवभं, स्त्री, (तरोर्जीवनं जीवनकारणम् ।) वृत्तमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तखं, स्त्री, (तृ + “नो रच लो वा ।” उणां । ३ । ५४ । इति उन् ।) कुलपुष्पम् । इति मेदिनी । खे, ४६ ॥
तखः, पुं, (तृ + उन् ।) स्थूलजीरकः । शरच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तखः, लि, (तरति भवते प्रमोदसलिले इति । तृ + नो रच लो वा ।” उणां । ३ । ५४ । इति उन् ।) युवा । इति मेदिनी । खे, ४६ । (यथा, महाभारते । १ । ४० । २६ ।)
“तखस्तस्य पुत्रोऽभूत्तन्मतेना महातपाः ॥” नतनः । इति धरणिः ॥ (यथा, ह्यस्मोमज्ज्याम् । “तखं सर्वपशाकं नवीदनं पिच्छलानि दधीनि । स्वल्पययेन सुन्दरि । ग्राम्यजनो मिष्टमन्त्राति ॥”) तखख्वरः, पुं, (तखखासौ ख्वरश्चेति ।) सम- हावधिवरः । (यथा, चक्रदत्तः ।)
“आसपरात्रं तखं ख्वरमाहुर्मनीषिणः ॥” तखदधि, स्त्री, (तखं तखलक्षणेनोक्तं दधीति ।) पञ्चदिनातीतदधि । इति वेदकम् ॥
“शुद्धं मांसं खियो वृद्धा बालाकंस्तखं दधि । प्रभाते मेथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि घट् ॥” इति चाणक्ये । ६४ ॥
तखी, स्त्री, (तख + गौरादित्वात् ङीष् ।) द्वितीयवयाः स्त्री । (यथा, —
“ततस्तु तखी श्रेया इति श्रुत्वा तसरावधि । निदाघशरदोर्बाणा हिता विषयिणी मता ॥ तखी प्रीतसमये ॥”
“नित्यस्नाना सेवमाना नित्यं वर्हयते बलम् । तखी हासयेच्छक्तिम् ॥”
“वृद्धोऽपि तखी गत्वा तखलमवाप्नुयात् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भूयोभूयः प्रवर्तमानरजाः स्त्री । इत्यमरटीका- सारसुन्दरी । तत्पण्यायः । युवती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ तनुनी ३ युवतिः ४ । इति भरतः ॥ यूनी ५ दिक्करी ६ घनिका ७ घनीका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ यङ्गुम् । दन्तीवृत्तः । चीङ्गानामगन्धद्रवम् । पुष्पविशेषः । सेउती इति भाषा । तत्पण्यायः । सहा २ कुमारी ३ गन्धाटा ४ चारुकेश्वर ५ भृङ्गेश ६ रामतखी ७ सुदना ८ बहुपत्रिका ९ भृङ्ग- वल्लभा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेवती ११ । यथा, नारसिंहपुराणे ।
“चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पसुतमम् । अशोकात् पुष्पसाहस्रान् सेवतीपुष्पसुतमम् । सेवतीपुष्पसाहस्रान् कुलकं पुष्पसुतमम् ॥” (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“शतपत्री तखयुक्ता कर्णिका चारुकेश्वरा । महाकुमारी गन्धाटा साक्षात्तत्त्वमज्जना ॥”

अस्या गुणाः । शिञ्जिरम् । शिञ्जिरम् । पित्तदाहख्वरमुखपाकदृष्ट्याविच्छिन्नाश्लिम् । मधुरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तखीकटाक्षमानः, पुं, (तखीनां कटाक्षाणां माला यत्र ।) तिलकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तखलिका, स्त्री, (तखलितता लुलिका चित्रशलाका इव । यद्वा, तरौ वृत्ते दोलयतीति । दुल क्षेपे + लुण् । टाप् । अत इत्वम् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वातुलिः । इति हारावली । वाडुङ् इति भाषा । तखलिकापि पाठः ॥
तखखः, पुं, (तरौ तरोर्वा नख इव ।) कण्टकः । इति हारावली ॥
तखक्, [ङ] पुं, (तखं भुङ्क्तेव । भुज + क्तिप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तखगः, पुं, (तरौ तिष्ठन् गग इव । शाक- पार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः । यद्वा, तख प्रियो गगः पशुः ।) वानरः । इति शब्दरत्ना- वली ॥
तखरागं, स्त्री, (तरो रागो रक्तिमाभा यस्मात् ।) क्लेशलयम् । नूतनपल्लवः । इति हारावली ॥
तखराजः, पुं, (तखरां राजा अत्युच्चत्वात् तथाल- त्वम् । समासे टच् ।) तालवृत्तः । इति राज- निर्घण्टः ॥ (सन्ध्यापूर्वत्वात् खर्गोक्तमोत्याच्च पारिजातपुष्पवृत्तः । यथा, हरिवंशे । १२४ । ५५ । “यदेतदाहृतं खर्गात् तत् त्वदर्थं मया विभो । देवोपभोग्यमेतद्धि तखराजसमुद्भवम् ॥”) तखरहा, स्त्री, (तरौ रोहतीति । रुह + कः । टाप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तखरोहिणी, स्त्री, (तखरो रोहतीति । रुह + णिनि + ङीप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तखल्ली, स्त्री, (तखलु वल्लीव तखल्लीव वा ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥
तखशायी, [न] पुं, (तरौ तखकोठरे शाखायां वा श्येते इति । शी + णिनिः ।) पची । इति हारावली ॥
तखसारः, पुं, (तरोः सारः ।) कर्पूरः । इति हारावली ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित- स्थाने ३५ अध्याये । “तत्रनेत्राणि सुवर्णरजत- ताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितखसारमयानि शृङ्गाणीति ॥” कर्पूरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातया ।)
तखस्या, स्त्री, (तरौ तिष्ठतीति । स्या + कटाप् च ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तखटः, पुं, (तरोः ऊट इव ।) उत्पलकन्दः । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतल- त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, चरके सूत्र- स्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
“तखटविसृष्टाककौशादनकशेषकम् । शृङ्गाटकं कलोष्णं गुरुविष्टम्भित् शीतलम् ॥”) तर्क, क दीप्तौ । इति कविकण्ठम् । (सुरा- परं अकं-सेट् ।) क, तर्कयति । वितर्कणीय्यम् । (अत्र सकं ।) तर्कयन्त्ययुक्तं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

तर्किकः

तर्कः, पुं, (तर्क+भावे चण्) आकाङ्क्षा । वितर्कः ।
अभिचारश्चाङ्गानिवर्तकः । इति भाषापरिच्छेदः ।
(यथा, महाभारते । १ । १८८ । १०८ ।
“सुखतर्कं परिहृत्य आनन्दस्य मूर्ति स्मृतिम् ।”)
स च पञ्चविधः । यथा । आत्माशयः १ आनन्दो-
न्माशयः २ चक्रकः ३ अनवस्था ४ प्रमाण-
वाचितार्थकः ५ । इति जगदीशः । एषा लघु-
ञानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि । ऊहः । हेतु-
शास्त्रम् । तत्तु मीमांसादि । इति मेदिनी ।
के, २५ । (यथा, मनुः । १२ । १०६ ।
“आर्षे चर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिनः ।
यस्मिन्वेदानुसन्धत्त स चर्मो वेद नेतरः ।”)
न्यायशास्त्रम् । यथा, नैषधे ।
“यत्कृत्यं मधुवर्षिचर्चितपरास्पर्कैषु यस्यो-
क्तयः ।”
ज्ञानम् । यथा, महाभारते । १ । १६८ । १८ ।
“तं वै प्रलाधिर्न मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा ।”
अर्थवाद इति कर्कोपधायाः । यथा, अक्ताः
शर्करा उपदधातीति विधिः श्रूयते । तत्राश्रय-
वाचनं दृढं तैलं वा तन्मध्ये केनाक्ता इति
संशये तैलो वै दृढमित्यर्थवादात् दृढेनाक्ता
इति निर्णयते । अतस्तर्कोपधेवादः ।
तर्ककः, पुं, (तर्कण आकाङ्क्षाया कायति प्रकाशते
इति । के+कः ।) याचकः । इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, महाभारते । १२ । ४५ । ६ ।
“तथानुजीविनो भूयान् संश्रितानतिथीनपि ।
कामैः सन्तप्यामास हृषणास्तर्ककानपि ।”)
तर्कयतीति । तर्क+णञ् । तर्ककारकश्च ।
तर्कविद्या, स्त्री, (तर्कोपदेश्ये विद्या तर्ककपा
या विद्या वा ।) न्यायविद्या । तत्पण्यायः ।
आनन्दोपदेश्ये २ । इत्यमरः । १ । ६ । ५ । (यथा,
महाभारते । १३ । ३७ । १२ ।
“आन्वितिकी तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ।)
तर्कारी, स्त्री, (तर्कं चक्षुषीति । च+कर्म-
णञ् ।) ३ । २ । १ । इत्यण् । ङीप् च ।)
जयन्तीष्टः । इत्यमरः । ४ । २ । ६३ ।
(पण्यायोऽस्या यथा, वेदकरवमालायाम् ।
“वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया ।”)
अस्या गुणा यथा,—
“तर्कारी वरुणं स्वादु सतिक्तं कपवातजित् ।”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।
अस्याः व्यवहारो यथा,—
“तर्कारी विश्वशिष्यसुरसवत्सकनिम्बजे ।
पञ्चभूषणलैक्ष्यं श्रुतसुण्डश्च संचनम् ।”
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
इवं गणिकारिकापि वाच्या । तत्पण्याया यथा,
“अयिमन्यो जयः स स्थाप्योपयोगी गणिकारिका ।
जया जयन्ती तर्कारी नादेश्ये वैजयन्तिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
तर्किकः, पुं, चक्रमर्दकः । इति रत्नमाला । तर्क-
कोऽपि पाठः । (चक्रमर्दशब्देऽस्य विवृति-
र्वाङ्माता ।)

५६६ तर्जनी

तर्जनी, [नृ] वि. (तर्जयितुं शीलमस्य यद्वा तर्कय-
तीति । तर्क+जिनिः ।) तर्कविशिष्टः । मीमा-
ंसकः । यथा,—
“वैविध्यो हेतुकसर्को नैवक्तो धर्मपाठकः ।
जयन्त्यामित्रः पूर्वं परिचयः स्याद्दृष्टावरा ।”
इति मनुः । १२ । १२१ ।
तर्जुः, स्त्री, (जृत्+उः । निपातनात् साधुः ।)
सूत्रनिर्मायकम् । टिको इति भाषा । तत्-
पण्यायः । कपालनालिका २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तर्जूटी ३ सूत्रजा ४ । इति चारावली ।
(कुम्भकारस्य चक्राकारशिलाभाण्डम् । यथा,
अनर्घराघवे । २ । ६ ।
“शङ्के सन्धति यावदभ्युदयते तत्तर्जूटकुम्भजा
रन्ध्रद्विभ्रलज्जटावलयितो देवस्त्वामीश्वरः ।”)
तर्जूटं, स्त्री, (तर्जयति सूत्रोत्पादकतया शोभते
इति । तर्कं दीप्तौ वा बहुलकात् उटन् ।) कर्क-
नम् । इति त्रिकाण्डशेषः । काटनाकाटा इति
भाषा ।
तर्जूटी, स्त्री, (तर्जूट+स्त्रियां गौरादित्वात्
ङीप् ।) तर्जूः । इति चारावली । २१३ ।
तर्जूपिण्डः, पुं, (तर्जूस्थितः पिण्डः । मध्यपदलोपि-
समासः ।) तर्जूस्थिततन्तुपिण्डः । टिकोर
वांटुल इति भाषा । तत्पण्यायः । वर्तिनी २ ।
इति जटाधरः । तर्जूपीठी ३ वर्तुणा ४ । इति
चारावली । २१३ ।
तर्जूपीठी, स्त्री, (तर्जूस्थिता पीठी स्त्रियो नृनु-
पिण्डः ।) तर्जूपिण्डः । इति चारावली । २१३ ।
तर्जूलासकः, पुं, (लासयति शोभयतीति । लस
काम्नी+लङ्+णञ् । तर्जूः सूत्रनिर्माय-
यन्त्रं तस्या लासकः ।) भ्रूजोलः । इति चारा-
वली । २१३ । खरसा इति भाषा ।
तर्जूश्राणः, पुं, (तर्जूः श्राणः ।) सामकः । इति
त्रिकाण्डशेषः । टिकोर श्राण इति भाषा ।
तर्जूः, पुं, (तरजूः पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
तरजूः । इति शब्दरत्नावली ।
तर्जूः, पुं, यवचारः । इति रत्नमाला ।
तर्ज्ज, भर्तृसने । इति कविकल्पदमः । (भर्-
परं-सकं-सेट् ।) तर्ज्जति । इति दुर्गादासः ।
तर्ज्ज, क ड भर्तृसे । इति कविकल्पदमः । (चुरा-
आत्मं-सकं-सेट् ।) क ड, तर्ज्जयति । भर्तृ-
सत्तर्ज्जनम् । तामतर्ज्जयदम्बरे । इति रघुप्रयो-
गस्तु तर्ज्जनं तर्ज्जः । तर्ज्जं करोतीति नौ साध्यः ।
इति दुर्गादासः ।
तर्ज्जनं, स्त्री, (तर्ज्ज+भावे क्यट् ।) भर्तृसनम् ।
यथा । अधीरायास्तर्ज्जनताडनादि । इति रस-
मञ्जरी । (यथाच कुमारः । ६ । ४५ ।
“भर्मेदिभिः सकम्पोल्लेखिताङ्गुलितर्ज्जनेः ।
यत्र कोपेः क्षताः स्त्रीभामाप्रसादायिनः
प्रियाः ।”)
तर्ज्जनी, स्त्री, (तर्ज्जयेत्येति । तर्ज्जं भर्तृसने+
करणे क्यट् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) अङ्गुल-
समीपाङ्गुलिः । तत्पण्यायः । प्रदेशिनी २ ।

तर्पणं

इत्यमरः । २ । ६ । ८१ । वा तु गर्भस्थस्य
चतुर्भिर्मासे भवति । इति सुखबोधः । (यथा,
कथासरित्सागरे । १७ । ८८ ।
“तच्छ्रुत्वा चतुरं तं वा बधूः सोमप्रभा क्रुधा ।
विजोक्त्य आनयामास यमाश्चाभिवर्तनीम् ।”)
तर्पिकः, पुं, (तर्पणस्यार्थमस्यच । तर्पण+ठन् ।)
देशविशेषः । तत्पण्यायः । तापिकः २ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २४ ।
तर्पः, पुं, (तर्पति तृणादिकं भक्षयतीति । तृण-
भक्षणे+अच् ।) वृत्तः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २५६ ।
तर्पकः, पुं, (तर्पे एव । आर्थे कन् ।) सद्विज्ञात-
वृत्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ । जोमके
वाङ्मुर इति भाषा । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
५ । ४३६ ।
“आनन्दोरां वरां पत्नीं वल्लभारां निपात्यते ।
आलिङ्गमाना क्रान्तिस्तर्पकैरेव दारकैः ।”)
बालकः । यथा, अनर्घराघवे । २ । २३ ।
“सुनिविनयोगलूनप्रकृष्टदृष्टाङ्गानि
वर्णी वि ।
गोकर्णतर्पकोऽयं तर्पणपञ्चकश्चैव ।”)
तर्पिः, पुं, (तरपिः पृषोदरादित्वाङ्गोपः ।)
सूर्यः । इवः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।
तर्परीकं, स्त्री, (तर्पयेत्येतेनेति । तृ+“परं-सकं-
सेट् ।” उणा । ४ । २० । इति ईकप्रत्ययेन
निपातनात् साधुः ।) नौका । (तरतीति । तर्परी
ईकः ।) पारगे, वि । इति मेदिनी । के, १६१ ।
तर्प, हिंसे । इति कविकल्पदमः । (भर्-परं-सकं-
सेट् ।) तर्पति । इति दुर्गादासः ।
तर्पूः, स्त्री, (तरपि ब्रूयते इति । तृ+“चो डुकृ च ।”
उणा । १ । ६१ । इति ऊः दुर्गागमश्च ।)
दावहस्तकः । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ । काठेर
जाता इति भाषा ।
तर्पणं, स्त्री, (तप प्रीणने+भावे क्यट् ।) इति ।
प्रीणनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ । (यथा,
कथासरित्सागरे । २६ । २४६ ।
“तत्राङ्गय तरोर्मणे वेतालं रुक्लेवरे ।
पूजयित्वाकरोत्तस्य भूमिबलितर्पणम् ।”)
यश्चकाष्ठम् । इति हेमचन्द्रः । (तप्यान्ति पितरो
येन । तप+करणे क्यट् ।) देवर्षिपितृमनु-
ष्याणां जलाङ्गलिदानेन तृप्तिस्स्यादमम् । यथा,
“एवं स्नात्वा पितृन् देवान् मनुष्यास्तपयेन्नरः ।
नाभिमात्रे जले स्थात्वा चित्तयेदुहमानवः ।
आगच्छन्तु मे पितर इमं यज्ञस्त्वपोऽङ्गलिम् ।
जीर्वाङ्गलाङ्गलीन्द्यादाकाशे दक्षिणे तथा ।
वसित्वा वसनं युक्तं स्थीयान्तासीर्गवर्हिषि ।
विधिज्ञास्तपेण कुर्यान् पात्रे तु कदाचन ।
यद्वा क्रूरमांसम् यदमेधम् किञ्चन ।
अशान्तं मलिनं यच्च तत् सर्वमपगच्छतु ।
यद्वात्वातेन मन्त्रेण तोयं सद्येन पायिना ।
प्रक्षिपेदग्निं नैर्ज्वा रुधोपहततपःश्रुतम् ।
अनाद्यकम् यदुक्तं पापादयच्च प्रतिपद्यम् ।

कुर्वन्तं यच्च मे किञ्चिद्वाङ्मनः कायकर्मभिः ॥
पुनातु मे तदिन्द्रस्तु वरुणः सहस्रस्रिणः ।
सविता च भगवो वसुधैव कुटुम्बकम् ॥
आब्रक्षस्तत्पथं यन्तं जगत् तद्विहितं नृपम् ।
क्षिपेदपोऽङ्गलीक्षीस्तु कुर्वन् सङ्केततर्पणम् ॥”
इति गारुड २१५ अध्यायः ॥
तर्पणविशेषस्तु गारुड २१६ अध्याये तथा
वह्निपुराणे निवृत्तकृत्तानविधिनामाध्याये च
ब्रह्मः ॥ ॥ जीवन्पितृकस्य तर्पणविधौ
यथा,—
“दधे ज्ञानं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च ।
न जीवन्पितृको भूयः कुर्यात्तत्त्वाधमाप्रयातम् ॥”
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥
महायज्ञविशेषः । तत् पितृयज्ञः । पितृणां
कथञ्चानादीनाञ्च विधिना जलाभ्यासेन तृप्ति-
सम्पादनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ “तत्
द्विविधं प्रधानं अङ्गञ्च । तत्राद्यं यथा,—
‘तर्पणञ्च मुचिः कुर्यात् प्रत्यहं ज्ञातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥’
इति श्रुतातपः ॥
विध्वामधिलब्ध काशीखण्डे ।
‘तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भूतः कृष्णतिलोदकैः ।
तत्पितृस्तत्पितृश्चापि नामगोचरिपूर्वकम् ॥’
द्वितीयं यथा, ब्रह्मपुराणे ।
‘निवृत्तं नैमित्तिकं कार्यं त्रिविधं ज्ञानमुच्यते ।
तर्पणञ्च भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥’
तर्पणाकारणी दोषः । यथा, योगियाज्ञवल्करः ।
‘नास्ति स्वभावादयश्चापि न तर्पयति वै सुतः ।
पिबन्ति देहसन्धिरं पितरो वै जलार्थिनः ॥”
तस्य निषिद्धस्यानादि यथा । “नेष्टकारचित्ते
स्थाने पितृस्तर्पयेत् ॥” इति श्रुतलिखितौ ॥
‘यत्र सर्वत्र चोत्पद्यते यत्राभोऽप्यनिपानजम् ।
तद्ब्रह्म सलिलं तात ! सदैव पितृकर्मणि ॥’
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ ॥
तस्य विधानं यथा । ज्ञातश्चाद्रवासा देवपितृ-
तर्पणमन्मथः स एव कुर्यात् पतिर्वर्जितवासाश्चेत्
तीरस्ततीर्थेति । इति विष्णुः ॥ तीर्थं विशेषो
यथा, मत्स्यपुराणे ।
‘तिलोदकाङ्गलिर्हो जलस्येस्तीर्थवासिभिः ॥
तीर्थं स्थलस्येत्तर्पणं करोति तदा जलेक-
चरणः आचम्य कुर्यात् तस्य जले च तर्पणमवि-
रुद्धम् । स्थले तर्पणं दर्भेषु कार्यम् । यथा,—
‘प्रागप्येषु सुरास्तर्पेत् मनुष्याश्चैव मध्यतः ।
पितृञ्च दक्षिणायाम् दद्यादिति जलाङ्गलीन् ॥’
इति आग्नेयपुराणम् ॥
अशुचिदेशे तु ।
‘यत्राशुचिस्थलं वा स्थादुदके देवतापितृन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममशु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥’
इति विष्णुः ॥
‘प्रादेशमात्रं उद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।
उदङ्मुखान्क्षिपेत् पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥’
इति दक्षः ॥

उद्धृतोदके तु ।
‘पात्राङ्गा जलमादाय शुचौ पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथवा गर्ते न स्थले तु विवर्द्धयेत् ॥’
इति हारीतः ॥
‘यत्तुद्धृतैः प्रक्षिपेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले ।
अतोऽन्यथा तु सद्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥’
इति योगियाज्ञवल्करः ॥
“अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च दक्षिणस्थितरान् करात् ।
तिलान् यद्दीप्त्वा पात्रस्थान् ध्यायन् सन्तर्पयेत्
पितृन् ॥’
इति नारदः ॥ ॥
देवतर्पणं यथा,—
‘ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाश्चरसोऽसुराः ॥
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्बकाः खगाः ।
विद्याधरा जलाधारास्तथेवाकाशगामिनः ॥
निराहाराश्च ये जीवाः प्रापे धर्मं रताश्च ये ।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥’
इदं उपवीतिना प्राङ्मुखेन देवतीर्थेन कार्यम् ॥
मनुष्यतर्पणं यथा,—
‘सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोदुः पञ्चशिखस्तथा ॥
सर्वे ते तृप्तिमायान् महत्तेनाम्बना सदा ॥’
इदं निवीतिना मनुष्यतीर्थेन सामगेन प्रत्यङ्-
मुखेन कार्यम् । अन्यवेदिना उदङ्मुखेन
कार्यम् ॥ ॥ तत् अर्धतर्पणं प्राङ्मुखेन
उपवीतिना देवतीर्थेन कार्यम् । ततो दक्षि-
णतर्पणं दक्षिणमुखेन प्राचीनावीतिना
सलिलजलेन पितृतीर्थेन कार्यम् । ततः पितृ-
तर्पणम् ॥ ॥ भौष्माण्यां भौष्मतर्पणम् । तस्य
मन्त्रो यथा,—
‘वैशाखपदगोत्राय साङ्गतिप्रवराय च ।
अपुत्राय दद्याम्येतत् सलिलं भौष्मवस्त्रेण ॥’
प्रार्थनमन्त्रो यथा,—
‘भौष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरक्षिरवाप्नोत पुत्रपौत्रोचिततां क्रियाम् ॥’
प्रेतचतुर्दश्यां यमतर्पणं यथा,—
‘यमाय धर्मेराजाय नृत्तवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
अौहम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
रुकोदराय चित्राय चित्रशुभाय वै नमः ॥’
प्रत्येकनामभिर्होतीनाङ्गलीन् दद्यात् ॥ ॥
तिलतर्पणविधौ यथा,—
‘रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां आह्वयसरे ।
सप्तम्यां जम्बद्विसे न कुर्यात् तिलतर्पणम् ॥’
इति स्मृतिः ॥
‘संक्रान्तां निशि सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा ।
आह्वे जम्बदिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥’
इति मत्स्यपुराणम् ॥
तच्च प्रतिप्रसवो यथा,—
‘अयने विधुवे चैव संक्रान्तां यद्दक्षेयु च ।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे शुभादौ नृतवाचरे ॥’

सर्वशुक्रादिवारेषु न दोषस्तिलतर्पणे ।
तीर्थे तिथिविशेषे च कार्यं प्रेते च सर्वदा ॥
इति स्मृतिः ॥
‘तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥’
इति मरीचिवचनम् ॥ ॥
तिलाभावे प्रतिनिधिर्यथा ।
‘तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
तदभावेऽपि क्षिपेत् दर्भैर्मन्त्रेण चाप्यथ ॥’
इति याज्ञवल्करः ॥ ॥
अशुक्तौ । आब्रक्षस्तत्पथं यन्तं जगत्पुनः ।
इत्यनेन जीवन्तर्पणम् ॥ इत्याह्विकतत्पणम् ॥
काशीखण्डमते तु ।
“आब्रक्षस्तत्पथं यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।
तृप्त्यन्तु सर्वे पितरो माहमातामहादयः ॥
अतीतकुलकोटीनां सप्तर्षीपनिवासिनाम् ।
आब्रक्षस्तुवनालोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥” ॥
जम्बाद्व्यां तर्पणस्य फलं यथा,—
“तस्यां तिथौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छति ।
गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलयाजम्बखण्डम् ॥
तर्पणी, स्त्री, (तृप्यतेऽनयेति । तृप् + करणी क्युट् ।
स्त्रियां ङीप् ।) गुरुस्त्वत्तृत्तः । स च श्रेष्ठतया-
दृत्तः । इति शब्दमाला ॥ (सर्वजनतृप्ति-
प्रदायित्वात् गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ॥ २६ । ७२ ॥
“तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिषथा त्रिदशेऽपरी ॥”
प्रीतिप्रदे, त्रि । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये ।
“क्षुत्तृष्टमम्लानिहरी पेया वातातुलोमनी ।
विलेपी तर्पणी क्षुद्या ग्रीह्णी बलवर्द्धनी ॥”
तर्पणीकृत्, पुं, (तर्पणमिच्छतीति । “इष्ट + उः
निपातनात् साधुः ।) भौष्मः । इति शब्द-
रत्नावली । तर्पणाकाङ्क्षिण, त्रि ।
तर्पिणी, स्त्री, (तर्पयति प्रीययतीति । तृप् +
णिच् + णिनिः । ततो ङीप् ।) पञ्चचारिणी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
त(र्प)व, गतौ । इति कविकल्पदमः । (भा-पर-
सक-सेट् ।) रेपोपधः । तर्पति । इति दुर्गा-
दासः ॥
तर्पटः, पुं, (तर्पति कृतं गच्छतीति । तर्प-
वाङ्मलकात् षट् ।) वत्सरः । इति शब्द-
रत्नावली । चक्रमर्हः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तर्मे, [तृ] स्त्री, (तरतीति । तृ + “सर्व-
धातुभ्यो मनिन् ॥” उखा ४ । १४४ । इति
मनिन् ।) यपायम् । इत्यमरः । २ । ७ । १६ ॥
तर्पे, पुं, (तृष् पिपासायाम् + भावे चम् ।) अभि-
लाषः । (यथा, महाभारते । २ । २०४ । ६ ।
“तर्पेच्छेरो न भवति पुष्यस्थेऽहं कक्षमात् ।
निर्वर्तते तदा तर्पः पापमन्त्रगतं यदा ॥”)
तृष्णा । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४८० ।
“नववार्धवपानेन तर्पेत्तुर्कर्मिणं, वृद्धम् ।

तलं

यत्प्रसादी रिपुकीर्त्यां संनेनाभोऽभजन्तुम् ॥
 यथा, वेद्यकचक्रपात्रिखण्डे ङव्याधिकारे ।
 “काश्चन्यशकंरायुक्तं चन्वनीशीरपशुकम् ।
 साक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्षं जलं पिबेत् ॥”
 तीर्थतेऽनेनेति । तं प्रवृत्ततरणयोः + “हृत्-
 वदिहनीति ।” उर्णा ३ । ६२ । इति सः ।
 प्रवः । (तीर्थतेऽर्षौ इति कर्मणि सः ।) समुद्रः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ स्वयं । इति संक्षिप्तसारे
 उणादिरिति ॥
 तर्षणं, क्ली, (तल + भावे लुट् ।) पिपासा ।
 इति जटाधरः ॥ (अभिलाषः । यथा, भाग-
 वते । ३ । २५ । ७ ।
 “निर्विस्त्रा नितरां भूमिप्रसन्नचित्तवर्षणात् ।
 येन संभाव्यमानेन प्रपन्नान्नं तमः प्रभो ! ॥”
 तर्षितः, त्रि, (तर्षोऽस्य जातः । तर्ष + तारकादि-
 त्वात् इतच् ।) तलितः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, भागवते । ८ । ६ । २७ ।
 “राजा तद्व्यससदनं प्रविष्टो निशि तर्षितः ।
 हृष्टा शयानान् विप्रान्स्तान् पपी मन्त्रजलं
 स्वयम् ॥”
 चाताभिलाषः । यथा, रामायणे । २ । १०४ । १ ।
 “वशिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान् दृष्टव्यस्य च ।
 अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥”
 तल, गतौ । (भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) सौत्रघातु-
 रयम् । तालिशः । इति दुर्गादासः ॥
 तल, किं प्रतिष्ठितौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
 णे भ्रां-परं-अकं-सेट् ।) किं, तालयति तलति
 व्रतम् । संपूर्णं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 तलं, क्ली पुं, (तलतीति । तल प्रतिष्ठापयाम् +
 पचाद्यच् ।) स्वरूपम् । यथा महीतलम् ।
 (यथाच माघे । २ । १११ ।
 “कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थं ज्वलन् प्रणिधयः पदम् ।
 विदुर्ब्रूवन्तु महत्तलं विद्विषदम्भसः ॥”
 “तलं स्वरूपं प्रमाणमिति यावत् ॥” इति
 तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ अनुक्तम् । इति मेदिनी ।
 ले, २१ ॥ (अघः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०१ ॥
 यथा, मनुः । २ । ४६ ।
 “अक्षुष्टमलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ॥”
 यथा च शान्तिशतके । २ । १६ ।
 “वासो वल्कलमास्तरः किञ्चलयाव्योक-
 स्तरूपां तलं
 मलानि क्षतये क्षुधां गिरिनीतोयं
 त्रुषाशान्तये ॥”
 हस्तादीनामुपरिभागः । यथा,—
 “तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कक्षरा बाहुपृष्ठतः ।
 बाहोः कर्मचयकरी—”
 इति माधवकृतवैदिकविज्ञाने वातव्याधौ ॥
 “तलं हस्तस्योपरिभागः तलशब्दोऽत्र उपरि-
 वचनः यथा भूतलमिति गयदासः । तेनाय-
 मर्थः, बाहोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं तल आरभ्य हस्त-
 तलं लक्ष्यतेति ॥” इति विजयरचिततल-
 वाख्यानम् ।)

तलान्त

तलं, क्ली, (तलतीति । तल + अच् ।) व्याघात-
 वारणा । (यथा,—
 “ततः समुत्पेतुर्बदायुधाक्षी
 महीक्षितो बहुतलाकुलिजाः ॥”
 इति महाभारते । १ । १६० । १५ ।
 काननम् । कार्यवीजम् । इति मेदिनी । ले,
 २१ ॥ गर्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादतलस्य
 मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८२ ॥ (यथा,
 भागवते । ८ । २० । २३ ।
 “रसामचटाङ्गितलेऽयं पादयो-
 र्मर्दो महीधाम् पुरुषस्य जङ्घयोः ।
 प्रतन्निगो जानुनि विम्वर्त्ते-
 रुर्व्योर्गर्भं मारुतमिन्द्रसिन्धुः ॥”
 हस्तस्य मध्यमपि । यथा, मनुः । ४ । १४३ ।
 “पृष्ठे तानशुचिर्निर्मलमग्निः प्राश्याशुपस्पृशेत् ।
 गात्राणि चैव सर्वानि नाभिं पायितलेन तु ॥”
 तलः, पुं, तालवृक्षः । चपेटः । (यथा, मार्क-
 ण्डेये । ६० । १६ ।
 “स सुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः ।
 देव्यास्तथापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत् ॥”
 करतलाघातजन्यशब्दः । यथा, महाभारते ।
 ३ । २७७ । २४ ।
 ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः ॥”
 तसरः । सख्यपाणिना तल्लीघातः । इति मेदिनी ।
 ले, २१ ॥ स्वभावः । आधारः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ महादेवः । यथा, महाभारते शिव-
 सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १७ । १२८ ।
 “तलस्तालः करस्थालो कर्तुसंजनो महान् ॥”
 तलकं, क्ली, (तलेन गभीरगर्जनं कायतीति ।
 के + कः ।) पुष्करिणी । इति हारावली । ४२ ॥
 तलाव्यो इति हिन्दी भाषा ॥
 तलप्रहारः, पुं, (तलेन पाणिनलेन प्रहारो यस्य ।)
 चपेटः । तत्पण्यायः । चञ्चा २ । इति हारा-
 वली । १६७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६० । १७ ।
 “तलप्रहाराभिहतो निपपात महीतले ॥
 तलस्य प्रहारः ।) तलाघातः ॥
 तलसारकं, क्ली, (तले सारो यस्य कप ।)
 घोटकस्याभोजनपात्रम् । इति केचित् ॥
 घोटकस्य वक्षस्यतलवन्तरज्जुः । तत्पण्यायः ।
 वक्रपङ्कः २ तलिका ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 ३१७ ॥
 तलहृदयं, क्ली, (तलस्य पादतलस्य हृदयमिव ।)
 पादतलस्य मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८२ ॥
 तला, स्त्री, (तल + क्लियां टाप् ।) गोघा ।
 व्याघातवारणा । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ।
 तलाची, स्त्री, (तलमन्त्रतीति । अन्त्र + क्लिप् ।
 क्लियां ङीष् ।) तलनिमित्तकटः । इति हारा-
 वली । १७७ ॥
 तलान्तं, क्ली, (नास्ति तलं यस्येति अतलम् ।
 तलादपि अतलम् । अत्यन्तनिम्नतयास्य तथा-
 त्वम् ।) पातालविशेषः । इति शब्दमाला ॥
 तत्र मयनामा दानवैः कश्चिपुराधिपतिर्भगवता

तल्यकी

चिपुरारिणा चिकीर्षाः प्रं चिकीर्षुणा निदम्भ-
 लपुरवधस्तत्प्रसादात् लब्धपरो मायाविनामा-
 चायौ महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शन-
 भयो महीयते ॥” इति श्रीभागवतम् ॥
 तलिका, स्त्री, (तलं वक्षसोऽधोभागे बन्धनस्थान-
 त्वेनाख्यायता इति । तल + ठन् ।) तलसारकम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥
 तलितं, क्ली, भट्टमांसम् । यथा,—
 “शुद्धमांसविधानेन मांसं सत्यक प्रसाधितम् ।
 पुनस्तदाप्यं संभृष्टं तलितं प्रोच्यते मुधेः ॥”
 अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
 “तलितं बलमेधायिमांसौजःशुक्रवृद्धिजित् ।
 तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं हृत्पाककरम् ॥”
 तलिनं, क्ली, (तल्यते शयनार्थं गच्छतेऽत्र । तल +
 “तलिपुलिभ्यां च ।” उर्णा । २ । ५३ । इति
 इमन् ।) शय्या । इति हारावली । १७२ ॥
 तलिनः, त्रि, (तल + इमन् ।) विरलः । क्लोकः ।
 खण्डः । इति मेदिनी । ने, ७० ॥ दुर्बलः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 तलिमं, क्ली, (तल + बाहुलकात् इमन् ।) कुट्टिमम् ।
 तल्पम् । चक्रहासः । धितानकः ॥ इति मेदिनी ।
 ने, ४४ ॥
 तलुनः, पुं, (तरति वेगेन गच्छतीति । त + “बोरश्च
 लो घा ।” उर्णा । ३ । ५४ । इति उमन् रस्य
 लच् ।) पवनः । युवा । इति मेदिनी । ने, ७० ॥
 तलुनी, स्त्री, (तलुन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 तरुणी । युवती । इति शब्दरत्नावली ॥
 तलेच्छणः, पुं, (तले च्छोऽधोभागे ईच्छं हटिरस्य ।)
 शूकरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 तलोदरी, स्त्री, (तलमतिगभीरमपूर्यतयेति भावः
 उदरं यस्याः । बह्वक्षकत्वेऽपि “नासिकोदरौ ह-
 ज्जादन्तकगंश्रज्जाह ।” ४ । १ । ५५ । इति
 ङीष् । आद्ययोर्वक्त्रजलजयो निधयो बाध्यते
 पुरस्तादपवादव्याघातः ।) भार्या । इति शब्दार्थ-
 कल्पतरुः ॥
 तलोदा, स्त्री, (तले उदकं यस्याः । उदकशब्द-
 स्योदादेशश्च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तलकं, क्ली, (तल + बाहुलकात् कन् ।) वनम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तल्यं, क्ली पुं, (तल्यते शयनार्थं गच्छतीति । तल +
 “खव्यशिल्पशव्यवाच्यरूपपर्यतल्पाः ।” उर्णा ।
 ३ । २८ । इति पप्रत्ययेन निपातनान् बाधुः ।)
 शय्या । (यथा, मनुः । ३ । ३ ।
 “सगवियं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥”)
 अङ्गलिका । दाराः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
 मन्वन्तरकर्मणितायाम् । १६८ ।
 “पितृयदारगमने आलभार्थागमि तथा ।
 गुरुतल्पवनं कुर्यात् नाया निष्कृतिरुच्यते ॥”)
 तल्पकीटः, पुं, (तल्ये शय्यायां जातः कीटः ।)
 कीटविशेषः । हारापोका इति भाषा । यथा,
 “लम्बोकं तल्पकीटश्च तद्वद्गुह्यो भवेद्दुष्टवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

तस

तस्यर्ण, स्त्री, (तस्य इवाचरति । तस्य + क्तिप् + ल्युच् ।) करिष्ठम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 एष्टव्यस्य मांसम् । इति चारावली ॥
 तल, स्त्री, (तस्मिन् भूदेशे लीयते इति । ली + डः ।) विलम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 तलः, पुं, (तस्मिन् लीयते इति । ली + डः ।) जलाधारविशेषः । इति मेदिनी । ले, २२ ॥
 तलाओ इति हिन्दीभाषा ॥
 तलजः, पुं, (तत् प्रसिद्धं यथास्यात् तथा लजतीति । लज + अच् ।) प्रसक्तः । इत्यमरः ॥ अयं अजहल्लिङ्गः समासे उत्तरपदे भवति । यथा कुमारीतलजः । इत्यमरटीका ॥
 तल्ली, स्त्री, (तत् प्रसिद्धं यथा तथा लसतीति । लस + डः स्त्रियां ङीप् च ।) तल्ली । इति मेदिनी । ले, २२ ॥
 तवचीरं, स्त्री, (तु + अच् । तवं चीरमिति गत्य- कर्मधारयः ।) तोयाचीर इति स्यात् । तत्- पथ्यायः । पथः चीरम् २ यवजम् ३ यवजोद्- भवम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिर- त्वम् । दाहपित्तपचकासकफघ्नासास्रदोषनाशि- त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तवचीरी, स्त्री, (तवचीर + ङीप् ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तवराजः, पुं, (तु + अच् तवः पूर्णः सन् राजते । राज + अच् ।) यवासप्रकरा । इति राज- निर्घण्टः ॥ (यवासप्रकराशब्देऽस्य विवृति- र्जातया ॥)
 तवराजोद्भवखण्डः, पुं, (उद्भवत्वमादित । उन् + भू + अच् । उद्भव उन्पत्तिस्थानम् । तवराज उद्भवोऽस्य । यद्वा, तवराजात् उद्भवतीति । उद् + भू + अच् ।) ततः कर्मधारयः । यवास प्रकराभवखण्डः । तत्पथ्यायः । सुधामोदकजः ० खण्डोद्भवजः १ सिद्धमोदकः ४ अमृतसारजः ५ सिद्धखण्डः ६ । अस्य गुणाः । दाहतापलघ्ना- मोद्भवस्र्वाश्वसनाशित्वम् । इन्द्रियतर्पणत्वम् । शीतत्वम् । सदासुमधुरत्वम् । इति राज- निर्घण्टः ॥
 तविषः, पुं, (तव + “तवेर्णिद्रवा ।” उणा १।१८६ । इति टिप्पणम् ।) स्वर्गः । समुद्रः । इति सिद्धान्त- कौमुद्यामुणादित्तिः ॥
 तविषी, स्त्री, (तविष + संज्ञायाम् ङीप् ।) नदी । देवकन्या । भूमिः । इति सिद्धान्तकौमुद्या- मुणादित्तिः ॥ (वलम् । यथा, ऋग्वेदे १२।१५।४ । “लघ्वरजांसि तविषीं दधानः ॥”)
 तलः, त्रि, (तल + लः । एषोदरात् कलोपे साधुः ।) तलजतः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ।
 तला, [त्र] पुं, (तलकार्ये + लच् एषोदरात् कलोपे साधुः ।) तला । कुतार इति भाषा । विश्वकर्मा । आदित्यविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 तस, इ कि अलङ्कारः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-प्रसिद्धं भा-परं-सकं-सेट् ।) इ, कर्मणि

ताड

तंस्यते । कि, तंस्यति तंसति हारो जनम् । इति दुर्गादासः ॥
 तस, य उ इर उतुच्चेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् ङावेट् ।) य, तस्यति घृणिं वायुः । उ, तसित्वा तस्मा । इर, अतसन् । अतासीत् । अतसीत् । अस्मात् पुषादित्वात् निष्ठां ङ इत्यर्थे । इति दुर्गादासः ॥
 तसरः, पुं, (तनोतीति । तन + “तदृधभ्यां कसरन् ।” उणा ३ । ७५ । इति सरन् किञ्च ।) तसरः । सूत्रवेष्टनम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, वाजस- नेयसंहितायाम् । १६ । २३ ।
 “रसं परिस्नुता न रोहितं नमद्गुर्धोरस्तसरं न वेम ॥”)
 तस्करः, पुं, (तत् करोतीति । कृ + “दिवाविभेति ।” ३ । २ । २१ । इत्यस्य सूत्रस्य “किं यत्तद्- बहुषु लघोर्लविधानम् ।” इति वार्त्तिकोक्तैरपि । ततः । “तदृष्टहोतः करपथोः इति सुट्दलोपौ ।) चौरः । एकाशकः । इति रत्नमाला ॥ मदन- वृषः । इति जटाधरः ॥ कर्णः । यथा, रघुः । १ । २७ ।
 “यावत्ता यत् परस्मैभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥”
 “तस्करः कर्णचौरयोरिति कोषान्तरम् ।” इति तट्टीका ॥
 तस्करस्त्रायः, पुं, (तस्करस्य एकाशकस्य स्त्राय- रिव ।) काकनासालता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्करी, स्त्री, (तद् + कृ + चौरान्यर्थे टः टित्वात् ङीप् । सुटिदलोपे च साधुः ।) कोपना नारी । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 ताटङ्कः, पुं, (ताडङ्क + एषोदरात् साधुः ।) ताडङ्कः । इति द्विरूपकोषटीकायां भरतः ॥ (यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७१ ।
 “तलोदरी तिरोभावा ताटङ्कप्रियवादिनी ॥”)
 ताटसां, स्त्री, (तटस्य + भावे ल्यप् ।) उदा- सीनत्वम् । निकटस्थत्वम् । यथा, ताटस्थोऽन उदासीनत्वेन इति । तटस्थो निकटस्थः प्रसिद्ध- पूर्वप्रणय इति च काव्यप्रकाशटीकायां चण्डि- दासः ॥
 ताडः, पुं, (तड् + भावे घञ् ।) ताडनम् । शब्दः । सुधिमेषलगादि । इति मेदिनी । डे, १४ ।
 पञ्चतः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ताडका, स्त्री, राक्षसीविशेषः । सा सुकैतुयल- कन्या प्रसवरेण सहस्रहस्तिबलयुता धुम्बुरेत्य- पुत्रस्य सुन्दस्य भार्या मारीचमाता सुन्दे निहते पुत्रेण सह अगस्त्यनृपिं धर्षयितुमुद्यता तस्य प्रापात् सपुत्रा राक्षसत्वं गता श्रीरामेय निहता । इति रामायणम् ॥
 ताडकाफलं, स्त्री, (तारकं नचत्रमिव फलमस्य । रस्य इत्वम् ।) हृद्देल । इति रत्नमाला ॥
 ताडङ्कः, पुं, (तालं तालपत्रमिव अङ्काने लक्ष्यते इति । अङ्क + घञ् । लस्य इत्वम् । शकन्या- दित्वात् साधुः ।) कर्णभूषा । कानतड्का इति भाषा ॥ तत्पथ्यायः । कर्णदर्पणः २ । इति

ताडव

त्रिकाण्शेषः ॥ ताटङ्कः १ । इति द्विरूपकोष- टीकायां भरतः ॥ कर्षिका ४ तालपत्रम् ५ । इत्यमरः ॥ ताडपत्रम् ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२० ॥ कर्णसुन्दरः ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुसाध्याने ।
 “ताडङ्गाङ्गदमेखलागुणरत्नमञ्जरीरतां प्रापितां कैरातीं वरदाभयोदितकरीं देवीं चिनेचि भजे ॥”)
 ताडनं, स्त्री, (ताडि + भावे ल्युट् ।) आघातः । यथा, शृङ्गारतिलके । [तपः ॥”
 “आघातं नीरसकाष्ठताडनशतं ज्ञाप्यः प्रपञ्चा- यथाच, गाढं ६६ अध्याये ।
 “श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं कृत्यान्मर्माणि न स्पृशेत् । न निन्दाताडने कृत्यात् सुतं शिष्यं च ताडयेत् । आचरेत् सर्वदा धर्मं तद्विरुद्धं नाचरेत् ॥”
 अपि च चाणक्ये । १२ ।
 “जालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः । तस्मात् पुत्रं च शिष्यं च ताडयेत् तु जालयेत् ॥”
 ताडनी, स्त्री, (ताडयतेऽनयेति । ताडि + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) अश्वताडनयष्टिः । तत्- पथ्यायः । चर्मयष्टिः २ कशा ३ भीमा ४ चर्म- लालिका ५ । इति शब्दमाला ॥
 ताडपत्रं, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव । लस्य इत्वम् ।) ताडङ्कः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२० ॥
 ताडिः, स्त्री, (ताडयति पत्रैः श्रोमते इति । तड् ङीप् + लिच् + इन् ।) वृक्षविशेषः । इत्य- मरटीकायां भरतः ॥ ताडियात् इति भाषा ॥
 ताड्डी, स्त्री, (ताडिः हृदिकारादिति वा ङीप् ।) पत्रद्रुमः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ तत्पथ्यायः । ताडिः २ ताली ३ तोलिः ४ । इति भरतः ॥ ताडियात् इति भाषा ॥ (यथा, राजतर- ङ्गिण्याम् । ३ । ३२८ ।
 “शुष्यत्तमालपत्राणि शीर्णताड्डीदलानि च । तत्सेनानां वनीराणि चक्रेऽरिष्ठीमुखानि च ॥”)
 आभरणविशेषः । इति दुर्गासंहः ॥
 ताडुलः, पुं, (ताडयतीति । तड् + लिच् + उल ।) ताडयिता । इति संहिप्रसारं उणादित्तिः ॥
 ताडमानः, पुं, (ताडयते असौ । ताडि + कर्मणि प्रानच् ।) पटहादिः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 ताडनयुक्तं, त्रि । (यथा, कुमारः । १ । ४५ ।
 “अव्ययपुष्टा प्रतिकूलशब्दा ओतुस्वितस्तीरिव ताडमाना ॥”)
 ताडवं, स्त्री, पुं, वृक्षम् । इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥
 ताडने सज्जना जतं ताडि वृक्षशब्दं तद- स्यात्तीति । इति भरतः ॥ तडुना प्रोक्तमिति स्वामी ॥
 (“पुत्रं ताडवं प्राडुः स्त्रीवृक्षं लास्यमुच्यते ॥” इति शब्दार्थचिन्तामणितत्त्वचनेन पुत्रवृक्षम् ।)
 वृक्षविशेषः । उद्भववृक्षम् । इति मेदिनी । वे, ३६ ॥ (यथा, मनुस्यपुराणे । १ । १ ।
 “प्रपञ्चताडवाटोपे प्रसिन्ना येन दिग्भावाः । भवन्तु विप्रभङ्गाय भवस्य चरन्मुखाः ॥”)

तात्प

तात्पतानिकः, पुं, (तात्पत शिवशुद्धकाये यस्मात्तः स कार्यतयायत्येति । उम् ।) नन्दी । स शिवहारी । इति चिकित्सकशेषः ।

तात्पवप्रियः, पुं, (तात्पवं उद्धतशुद्धं प्रियमस्य ।) शिवः । इति शब्दमाला ।

तात्पि, स्त्री, (तात्पिनं सुनिगं कृतम् । तात्प + वहुलवचनान् इत् ।) वृद्धशब्दम् । इत्यमर-टीकायां भरतः ।

तातः, पुं, (तनोति विस्तारयति गोत्रादिकमिति । तन + "दुतनिभ्यो दीर्घश्च ।" उर्गा । १ । ६० । इति क्तः दीर्घश्च । अतुदात्तेति नलोपः ।) पिता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ । (यथा, द्रुमुः । ६ । ७५ ।

"हा तातेति क्रान्तिमाकाशं विषय-
स्तस्यान्विष्यन् वेतसगुणं प्रभवं सः ।
श्रुत्यप्रोक्तं प्रेत्य सकृन् सुनिपुणं
तापादन्तःश्रेष्ठं दवासीत् क्षितिपोऽपि ॥"

अनुकम्प्यः । इति मेदिनी । तं, २१ । (यथा, भागवते । १ । १४ । ३६ ।

"कश्चित्तेनामयं तात ! भवनेजा विभासि मे ।
अलम्बमानोऽवज्ञातः किं वा तात ! शिरो-
घितः ॥"

पूज्ये, त्रि । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघौ । १ । ७२ । वशिष्ठं प्रति दिलीपोक्तिः ।

"तस्मात् सुखे यथा तात ! संविधानं तथार्चमि ।
इत्ताङ्ग्या द्रापेर्त्ये त्वद्धीना हि सिद्धयः ॥"

तातगुः, पुं, (तातस्य पितुरिव गौर्वाचकशब्दो यत्र । गवान्तत्वात् गौर्वाच इत्यः ।) सुदतातः । पितृवः । जनकस्य हिते, त्रि । इति मेदिनी । गे, ३६ ।

तातजनः, त्रि, (तातश्च जनयित्री च ते ।) मातापितरौ । इत्यमरः । द्विवचनान्तोऽयम् ।

ताततुल्यः, त्रि, (तातस्य पितृतुल्यः ।) पितृ-
समः । तत्पय्यायः । मनोजवः २ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १५२ । मनोजवः ३ पितृसन्निभः ४ ।
इत्यमरः । तातलः ५ इति मेदिनी ।

तातनः, पुं, (तातं मनोहरं यथा तथा वृत्ततीति ।
वृत् + बाहुलकात् ङः ।) खञ्जनपक्षी । इति
चिकित्सकशेषः ।

तातलः, पुं, (तापं लातीति । ला + क्तः । एषोदरादि-
त्वात् पत्य तः ।) रोगः । पाकः । लौहकूटः ।
मनोजवः । इति मेदिनी । ले, ६८ । तप्तमात्रे,
त्रि । इत्यजयपालः ।

तातिः, पुं, पुनः । इति जटाधरः ।

तातृकालिकः, त्रि, (तत्काले भवः । तत्काल +
"आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् ।" ४ । २ ।
११६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या उम् ।) तत्काल-
भवः । यथा, युद्धित्वे शब्दः ।

"ततः आहमशुद्धौ तु कुर्वादेकादशे तथा ।
कर्तुं स्नातृकालिकौ शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥"

तातृपयः, स्त्री, (तत्पयस्य भावः । तत्पय +
अच् ।) अभिप्रायः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।

तान्त्रिकः

वत्तुरिच्छा । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ८४ ।
"आकाङ्क्षा वत्तुरिच्छा तु तातृपयं परिकीर्ति-
तम् ॥")

तादात्म्यं, स्त्री, (तदात्मनो भावः । तदात्मन् +
अच् ।) तत्सम्बन्धम् । अभिदसम्बन्धः । इति
व्यायशास्त्रम् ।

तादृक्, [श्र] त्रि, स इव दृश्यतेऽसौ । (तद् +
दृश् + "त्यदादिषु दृश्येनालोचने कश्च ।" ३ ।
२ । ६० । इति क्तिन् । "आ सञ्जनान् ।" ३ ।
३ । ६१ । इति व्याख्यम् ।) तादृशः ।
तादृश मत् इति भाषा । इति सुप्रबोधम् ।
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७६ ।

"यादृशैः संयते भूयैर्वादिशास्त्रोपसंयते ।
कदाचिन्नात्र सन्देशस्तादृगं भवति पूरयः ॥"

तादृक्, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद् + दृश् +
त्यदादिष्वित्यत्र कसोऽपि वाच्य इति क्सः ।)
तादृक् । इति सुप्रबोधम् । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ४ । २४२ ।

"ततः प्रवृत्ति तादृकयोग्यार्थप्राप्तिनालसः ।
परिहासपुरे चक्रे स्थिरां गुञ्जीं सपत्न्यिणीम् ॥"

तादृशः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद् +
दृश् + "त्यदादिष्विति " ३ । २ । ६० । इति
कश्च ।) तादृक् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४३५ ।
"उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ॥"

तानं, स्त्री, (तन दु च विस्तारे + भावे घञ् ।)
विस्तारः । ज्ञानविषयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।

तानः, पुं, (तन्यते गीतमनेनेति । तन + घञ् ।)
गानाङ्गविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

"विस्तार्यन्ते प्रयोगा येर्मूर्च्छनाशेषसंश्रयाः ।
तानास्तेऽपूगपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवाः ॥

तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक् ।
ते स्युः पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥"

तानवं, स्त्री, (तनोर्भावः । तनु + "इगन्ताश्च लघु-
पूर्वतात् ।" ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।) गात्रे
तनुता । यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।

"तानवन् तनुता गात्रं दौर्बल्यमभ्युदितम् ॥"
(यथा, आर्यामप्रज्ञायाम् । ३ । ६३ ।

"परपतिनिर्हयकुलटाशोधित शठः । नेर्हया न
कोपेन ।

दम्भममोपतप्ता रोहिमि तव तानवं वीक्ष्य ॥"

तानूरः, पुं, (तन + बाहुलकात् ऊरण् ।) पयसा
भ्रमः । आवर्णः । इति भूरिप्रयोगः ।

तान्तः, त्रि, (तम + क्तः ।) आन्तः । इति
शब्दार्थकल्पतरुः । (यथा, प्रत्युत्पन्नविजये । २ अङ्के ।
"पात्यं आन्तनितान्तान्तमनुलं सन्तोषयत्या-
न्तशान्

यन्त्रालम्बनश्चरेन्निटिपिभिरुत्तरे निरस्तातपे ॥"

तान्त्रिकः, त्रि, (तन्त्रं सिद्धान्तं अधीते वेद वा ।
तन्त्र + "उक्थादिवात् ठक् ।) ज्ञानसिद्धान्तः ।
शास्त्रतत्त्वज्ञः । इत्यमरः । २०८ । ५ । तन्त्रशास्त्र-
वेत्ता तत्सम्बन्धी च ॥ (यथा, भागवते । ८ । ६ ।

"श्रेयोऽर्थभिर्बोद्धकतान्त्रिकश्च ॥"

तापसः

तापः, पुं, (तप + घञ् ।) वन्यापः । (यथा,
भागवते । ३ । १४ । ४८ ।

"नेदाचर्जं तापमिवोक्तं राजः ॥"

तपःम् । इति मेदिनी । तं, ७५ । (त्रिविध
दुःखम् । यथा देवीभागवते । १ । १ । ७ ।

"दीर्घाधुर्भव सन्धश्च । तापचयविवर्जितः ॥"

तापकः, पुं, (तापयतीति । तप + क्तिन् + क्तृच् ।)
ज्वरः । इति शब्दरत्नावली । तापकर्त्तरि चि ॥

तापव्यः, पुं, (तपती मुख्यकथा तस्या अपत्यं
पुमान् । तपती + व्यः ।) अपत्यः । इति
पुराणम् । (यथा, महाभारते । ५ । ४६ । १ ।

"तस्मात्तापव्यः । यत्किञ्चिद्गुणो भवेद्दृष्टितम् ।
तस्मिन् कर्मणि योक्तव्यं दान्तात्मानः

पुरोहिताः ॥"

तपतीवशोऽवकौरवमाचमम् । यथा, तज्जैव ।
१ । १७१ । ६६ ।

"सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापव्यवर्द्धनः ॥"
तपत्या उपाख्यानम् । तपती + व्यञ् । तप-
त्युपाख्यानं, स्त्री । यथा, तज्जैव । १ । २ । १०६ ।

"तापव्यमथ वाशिष्ठमौञ्ज्याख्यानमुत्तमम् ॥"
एतदुपाख्यानम् महाभारते व्यादिपर्वणि १७२
अध्याये द्रष्टव्यम् ।)

तापनः, पुं, (तापयतीति । तप + क्तिन् + कर्त्तरि
ल्युः ।) मुख्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ६६ ।

(यथा, महाभारते । ५ । ४६ । २ ।
"शुक्रादृशश्च प्रभवति जज्ञः शुक्रेण वर्द्धते ।

तच्छ्रुत्वा ज्योतिषां मध्ये तप्तं तपति तापनम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥"

कामवाणः । इति जटाधरः । (यदुक्तं, —
"सम्मीहोन्मादौ न शोषणस्तापनस्तथा ।

स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च वाणाः प्रकीर्तिताः ॥"
मुख्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः । (स्त्री
नरकविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २२४

"असिपत्रवनश्चैव तापनश्चैकविंशकम् ॥"
भावे लुट् । तापकरणम् । यथा, सुश्रुते । १ । ४१

"तद्दहनपत्रनदारणतापनप्रकाशनप्रभाषणकर
मिति ॥") तापयितरि, त्रि । (यथा, महा
भारते । १ । १६ । २१ ।

"ततोऽम्बराचलितमात्रमागतं
महाप्रभं चक्रमभिच्रतापनम् ॥"

तापसं, स्त्री, तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः
तेजपात इति भाषा ।

तापसः, त्रि, (तपोऽव्ययस्येति । तपस् + "अव्यञ्च ।
५ । २ । १०३ । इति अव्यञ् । यद्वा, तपः शील
मस्य । "हृत्वादिभ्यो ङः ।" ४ । ४ । ६२

इति ङः ।) तपस्वी । इत्यमरः । २ । ७ । ४२
(यथा, मनुः । ३ । २७ ।

"तापस्यैव विप्रस्य याज्ञिकं भैक्षमाहरेत् ॥
तपःसम्बन्धी । यथा, गोः रामायणे । २ । ५२ । ५

"तापसं व्रतमाश्रित्य ततो गुह्यमुवाच ह ॥"
पुं, दमनकृच्छः । वक्रपक्षी । इति राजनिर्घण्टः
(द्रुविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

तापी

“कान्तारसापसेषु च कालेषुः खचिपयकः ॥”
“इत्येता ज्ञातयः स्त्रीणां गुणान् वक्ष्याम्यतः
परम् ॥”

“कान्तारतापसाविष्णु वंशकाशुगुणौ मतौ ॥”
तापसतपः, पुं, (तापसप्रियस्तपः ।) इक्षुदी-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (इक्षुदीवृक्ष-
स्य विवरणं ज्ञातयम् ॥)

तापसदमः, पुं, (तापसप्रियो दमः ।) इक्षुदी-
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०६ ॥ (पर्यायो-
स्य यथा,—

“इक्षुदीवृक्षारवृक्षश्च तिलकस्तापसदमः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तापसदमसन्निभा, स्त्री, (तापसदमस्य सन्निभा
समा ।) गर्भदात्री स्तुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तापसप्रियः, पुं, (तापसानां प्रियः ।) प्रियाल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इक्षुदीवृक्षः ।
यथा, वेदकरत्रमाणायां ।

“पीतपुष्पोद्गारपुष्प इक्षुदी तापसप्रियः ॥”
तापसप्रिया, स्त्री, (तापसानां प्रिया ।) द्राक्षा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राक्षाशब्देऽस्या गुणा-
दयो ज्ञातयाः ॥)

तापहरी, स्त्री, (तापं अन्विजयन्त्यसन्नापं हर-
तीति । हृ + बाहुलकात् टः । स्त्रियां ङीप् ।)
अञ्जनविशेषः । यथा,—

“धृते हरिद्रासंयुक्ता माषाणां भर्जयेद्वटीः ।
तच्छुल्लं चापि निर्धत्तात् सञ्चैव परिभर्जयेत् ॥”
सिद्धियोगं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पच्येत् ।
तत्र चार्द्रकचिह्नं माचया तत्र निःक्षिपेत् ॥
एषां सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ॥”
अस्या गुणाः ।

“भवेत्तापहरी बल्या वृष्या अज्ञानमाचरेत् ।
हृदयो तपयोगी यथा गुच्छेत् तत्र गुणाः स्मृताः ॥”

ताहरी इति लोके । इति भावप्रकाशः ॥

तापहारिण्यां च ॥

तापिष्ठाः, पुं, (तापिनं सन्तानं हृदति आच्छा-
दयतीति । हृद् + अच् + षीप् ।) एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) तमालवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । १११ ।
“अच्छोर्निर्दिपदञ्जनं अवययोस्तापिष्ठागुच्छा-
वलीम् ॥”

स्त्री, तापिष्ठस्य पुष्यम् । फले लुगिति तद्धित-
लुक् । द्विहीनं प्रसवे सर्वमिति नपुंसकत्वम् ।
तापिष्ठपुष्यम् । यथा, माधे । १ । २२ ।

“प्रफुल्लतापिष्ठनिभैरभौषुभिः

शुभैश्च सप्रच्छदर्पाशुपाङ्गुभिः ॥”

तापिष्ठं, स्त्री, (तापिनं जयतीति । जि + ङः ।)

धातुमाचिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तापिष्ठः, पुं, तापिष्ठाः । इत्यमरटोकायां भरतः ॥

तापी, स्त्री, (तापयतीति । तप + णिच् + अच् ।

गौरादित्वात् ङीष् ।) तापिनी नदी । सा
पश्चिमवाहिनी बिन्ध्याचले प्रसिद्धा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, मानुस्ये । १११ । २७ ।

तामसं

“तापी पयोष्ठी बिम्बिन्वा क्षिप्रा च वृषभा
नदी ।

बिन्ध्यादप्रकृतास्ताः सर्वाः शीतजलाः
मुभाः ॥”

इयं सप्तपादोद्भवा इति विष्णुपुराणम् । २ ।
३ । ११ ॥

“तापी तापा च गोलोमी गोमती शालिता
मही ।

सरस्वती युता नदी नर्मदा पश्चिमागुणाः ॥
आमा जलं घनं शीतं पिप्लवं कपिलतथा ।
वातदोषहरं हृदयं कण्ठकुष्ठविनाशनम् ॥”

इति चरिते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
यमुना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तापी, [न] (तापीऽस्यास्तीति । ताप + “अत
इतिठौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इतिः ।)

बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तापयुक्ते, चि ॥

ताप्यं, स्त्री, (तापं हितम् । ताप + यत् ।) धातु-
माचिकम् । इति रत्नमाला ॥ हेमचन्द्रे पुंलिङ्गो-
ऽयम् । ४२१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।

“ताप्यस्य पलत्रितयं दे लोहश्रावणीकायाः ॥”
ताप्यकं, स्त्री, (ताप्यमेव । स्वार्थे कन् ।) माचि-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (माचिकशब्दे
विहृतिरस्य श्रिया ॥)

ताप्यत्यसंज्ञकं, स्त्री, (ताप्यत्यासंज्ञा यस्य । कप् ।)
माचिकधातुः । इति रत्नमाला ॥

तामः, पुं, (ताम्यत्वेनेति । तम + करणे घञ् ।)
भीषणः । दोषः । इत्यजयपालः ॥

तामरं, स्त्री, (तामं ग्लानिं रातीति । रा + कः ।)
जलम् । घृतम् । इति भरतधृतदः ॥

तामरसं, स्त्री, (तामरे जले सस्तीति । सस् +
ङः । यङ्ङा, बाहुलकात् अमेरप्यसच् । तस्य
णित्वञ्च । धातोस्तुगागमञ्च । णित्वात् टङिः ।
इत्युज्जलदत्तः । ३ । ११७ ॥) पद्मम् । (यथा,
राजन्द्रकण्ठपुरे । ५४ ।

“जाता तामरसोदरे भगवतो धातुः क्षतायां
स्थितिः ॥”

सारसः । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥ स्वर्णम् ।
ताम्रम् । इति मेदिनी । से, ५३ ॥ (इन्द्रा-
चरश्चन्दोविशेषः । तस्य लक्षणादिकं हृन्दः-
शब्दं दृश्यम् ॥)

तामलकी, स्त्री, भूम्यामलकी । इत्यमरः । २ । ४ ।
१२७ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।

“कटुकैर्नयवोशीरसिंही तामलकीघनैः ॥”
तामलिप्रं, स्त्री, } देशविशेषः । तमसुक् इति

तामलिप्रो, स्त्री, } भाषा । तत्पर्यायः । ताम-
लिप्रम् २ तामलिप्रो ३ तमालिनी ४ स्तम्भपूः ५

विष्णुयष्टम् ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४५ ॥
तमोलिनी ७ वेलाकूलम् ८ तमालिका ९ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥
तामसं, चि, (तम एव । तमस् + स्वार्थे ञ् ।)

प्रलतिगुणविशेषः । तद्वन्मा यथा,—
“जिविधा भवति अह्ना देहिनां सा स्वभावजा ।

तामसः

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति । तां शब्दम् ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यच्चरन्तीं राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणां चान्धो यजन्ते तामसा जनाः ॥
यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।

उच्छिद्यमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥

विधिहीनमखट्वाणं मन्त्रहीनमर्चयम् ।

अह्नाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥

अप्याह्वेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्तृप्तमवज्ञानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥ ३० ॥

किञ्च तत्रैव १८ अध्याये ।

“नियतस्य तु सञ्चासः कर्मणो गोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥

यत्तु कृतस्वदेकस्मिन् कार्ये सक्तमचेतुकम् ।

अतत्त्वायवदस्यञ्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥

अनुबन्धं चयं हिंसामनपेक्षञ्च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तामसमुच्यते ॥

अयुक्तः प्राज्ञतत्त्वस्यः शूटो नेहति कोऽलसः ।

विषादी दीपश्चर्या च कर्ता तामस उच्यते ॥

अधर्मं धर्मेमिति या मन्यते तमसाहता ।

सर्वार्थान् विपरीताञ्च बुद्धिः सा पाच्ये तामसी ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विसृजति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥

यद्यपि चानुबन्धं च सुखमोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोऽयं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”

तामसः, पुं, (तमस्तमोगुणः प्रधानत्वेनाख्यस्येति ।

अण् ।) सर्पः । खलः । इति मेदिनी । से, २५ ॥

उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पतुर्थमनुः ।

अस्मिन्मन्त्रे हरिनामा विष्णोर्वतारः ।

त्रिप्रखनामा इन्द्रः । वैधृतयो देवाः । ज्योति-
र्धामादयः सप्तर्षयः । वृषस्यातिनरादयो मनु-
सुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ ३ ॥ तमोगुण-
युक्ते, चि ॥ (यथा, मनुः । १२ । ३३ ।

“लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्न-
वृत्तिता ।

याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥”

तामसमुक्तयो यथा । कणादः १ गौतमः २ शक्रिः ३

उपमन्युः ४ जैमिनिः ५ दुर्वासाः ६ ऋकः ७

हृदयस्यः ८ भार्गवः ९ जमदग्निः १० ॥ तामस-
प्राज्ञाणि यथा । असुरमोहनार्थप्रवृत्तत-
थैवपाशुपतादि १ कणादलतनयनीलपटादि २

ब्राह्मणरूपिभगवद्भक्तबौद्धशास्त्रम् ३ जैमिनि-
लतनरीश्वरसाख्यम् ४ ॥ तामसपुराणानि यथा ।

मातृस्यम् १ कौर्मम् २ लैङ्गम् ३ शैवम् ४

स्कान्दम् ५ आमेयम् ६ ॥ तामसस्मृतयो यथा ।

गौतमम् १ वार्हस्पत्यम् २ सातुद्रम् ३ यमम् ४

शाङ्गम् ५ औशनसम् ६ ॥ ३ ॥ राजसतामस-
कर्मणि यथा,—

“यत् शैवं देवतं पञ्चमौपदेवं तथाध्वरम् ।

शक्तं शैवं नाशपन्नं यागहोमादिकं तथा ॥

ताम्बूलं

पौरोहित्यं याजनं च देवत्वं यामयाजकम् ।
विष्णुसेवापराधश्च तथा नामापराधकम् ॥
असत्प्रतियहं देवि ! साङ्ख्यसमाभिचारिकम् ।
पशुजीवादिहिनं पातकचोपपातकम् ॥
अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभं मोहमद्वन्द्वं कामं क्रोधं मदन्मथा ॥
एतद्व्यदपरं कर्म गर्हितं च परानने ।।
राजसं ताम्रं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा ॥
इति पादोत्तरखण्डम् ॥

ताम्रिकं, त्रि, (तमसा तमोगुणेन निर्वृतम् ।
तमस् + ठल् ।) ताम्रसम् । तमोगुणकायम् ॥
ताम्रवी, स्त्री, (तमोऽन्वकारः प्राधान्येन अस्ति
अस्याम् । तमस् + अण् । स्त्रियां ङीष् ।)
निशा । दुर्गा । इति मेदिनी । से, २५ ॥ जटा-
मांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तमोगुणसम्-
न्विता । यथा, देवीभागवते । १ । ८ । ५ ।
“सात्त्विकी राजसी चैव तामसी च तथा परा ।
अङ्गा तु त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥”)
ताम्रसं, स्त्री, (तमिसं अन्वकारतत्त्वस्थेति ।
तमिसं + अण् ।) अन्वकारमयनरकम् । इति
मनुः ॥ परवितापत्यकलत्रापह्नौ यमदूतेर्निपा-
त्यते यज । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्वकारमये,
त्रि । यथा, महाभारते । १ । १६२ । १० ।
“तामिसं प्रथमं पञ्च वीतशोकभयो वस ॥”
अन्वकारविचाराणां । यथा, रघुः । १५ । २ ।
“लवणेन विक्षुप्तेष्वास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ॥”)
तामिसः, पुं, (तमिसं तमोगुणोऽयः क्रोधः
प्रचुरतयास्यस्येति । अण् ।) भोगेच्छाप्रतिघाते
क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ॥
(यथा, भागवते । ३ । १२ । २ ।
“ससञ्जग्रेऽन्वतामिसमय तामिस आदिहन् ॥”)
ताम्बूलं, स्त्री, (तम + “वर्जिपद्मादिभ्य ऊरो-
लक्ष्मी” उणा । ४ । ६० । इति ऊलच् ङगा-
गमो दीर्घश्च ।) पर्णम् । पान इति भाषा ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । मधुरत्वम् । चारुत्वम् । कषायत्वम् ।
वातकृमिकण्डुःखदोषनाशित्वम् । कामाग्नि-
सन्दीपनत्वम् । स्त्रीसम्भाषणभूषणत्वम् । घृति-
वक्तृपाटवोत्साहकान्तिकारित्वम् । सुप्तोत्थितं
भुक्तं च शस्तत्वम् । दन्तास्यदृग्गदं व्याप्यत्वम् ।
स्वर्गेऽपि दुर्लभत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकासनाशित्वम् ।
रुच्यत्वम् । दाहकारित्वम् ॥ * ॥ कृष्णपत्रस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् ।
दाहवृक्षाद्यमलधारित्वम् ॥ * ॥ शुभ्रपर्णस्य
गुणाः । श्लेष्मवातामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् ।
रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् ॥ * ॥
सद्यस्त्रोदितताम्बूलभक्ष्यगुणाः । मुखरोगजाद्य-
दोषवातारोचकस्तमलविष्टमृत्कान्तिकारित्वम् ॥
क्रियात्रोदितभूयोजनयोजितताम्बूलगुणाः ।
उत्तमत्वम् । रुचिबलञ्जारित्वम् । त्रिदोषार्ति-
नाशित्वम् ॥ * ॥

रन्म

ताम्बूल

“शिरापर्वणं श्रेष्ठिषां कुम्भातस्त्रासङ्गमयः ।
श्रीर्षं त्वग्दोषदन्तस्य भक्षिते तु मित्तविते ॥
अनिघाय सुखे पर्वं पुगं स्वादयते नरः ।
मतिभंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

“पर्णमूले वसेद्वाधिः पर्णाग्निं पापसञ्चयः ।
चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनो ॥
नायुरग्रे विषं मूले मधोऽलक्ष्मीर्यवस्थिता ।
तस्मादयश्च मूलश्च मध्यं पर्णस्य वर्णयेत् ॥
चूर्णाधिकं हरति गन्धमयाधिपूगं
रागं तथाधिकदलश्च सुगन्धिकारि ।
ताम्बूलतुतममिदं रसनागन्ध-
पर्णं निशास्त्रधिकस्त्रिपुण्यमिदं ॥
ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे कृच्छ्रदुष्कृते ।
ज्वरास्यशोषपित्तासमदन्तार्क्ष्वाचिरोगिषु ॥
ताम्बूलाद्युपयोगात् स्याच्छोषः पित्ताग्निनासता ।
देहद्विकेऽदन्तापिभ्रोजनवर्जकतयः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

“विना पर्णं सुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि ।
तावद्भवति चक्षालो यावद्भक्ष्यं न गच्छति ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

“ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रैश्च । गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मवल्कम् ॥ * ॥

अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
“ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी ।
ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुषरं सरम् ॥
वश्यं तिक्तकटुचारं रक्तपित्तकरं लघु ।
बलां श्लेष्मास्यदोषमलवातश्रमापहम् ॥”
कसुकम् । इति मेदिनी । ले, ६७ ॥

ताम्बूलकरकः, पुं, (ताम्बूलस्य ताम्बूलरज्जुनाय
वा करकः ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेन वाटा इति
भाषा ॥ तत्पथ्यायः । स्यगी २ । इति हेम-
चन्द्रः । १ । ३८० ॥

ताम्बूलदः, त्रि, (ताम्बूलं ददातीति । दा + कः ।)
ताम्बूलदाता । तत्पथ्यायः । वाग्गुलिकः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ताम्बूलपत्रः, पुं, (ताम्बूलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।)
पिष्टानुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्बूलपर्णं,
स्त्री । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटुपित्तप्रकोपनम् ॥”)
ताम्बूलरागः, पुं, (ताम्बूलस्य चञ्चितताम्बूलस्य
राग इव रागोऽत्र ।) मस्तरः । इति हारा-
वली । १३३ ॥ ताम्बूलस्य रङ्गश्च ॥

ताम्बूलवल्किका, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ततः स्त्रार्थं
कन् टाप् पूर्वञ्चस्वच् ।) ताम्बूली । इति शब्द-
रत्नावली ॥

ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ।) ताम्बूल-
जता । पानेन गाढा । इति भाषा ॥ तत्पथ्यायः ।
ताम्बूली २ नागवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ ।
१२० ॥ पर्णलता ४ सप्तशिरा ५ सपलता ६
पञ्चवल्ली ७ भुजगलता ८ भक्ष्यपत्रा ९ । इति

ताम्बूल

राजनिर्घण्टः ॥ ताम्बूलवल्किका १० पर्णवल्ली ११
ताम्बूली १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नागिनी १३
नागवल्लरी १४ । इति भावप्रकाशः ॥

ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूल + गौरादित्वात् संज्ञायां
वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली । इत्यमरः । १ । ४ । २० ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ८१ ।
“ताम्बूलीश्च सहान्नानिमालानिलकयुक्तिभिः ॥”)
ताम्बूलं, स्त्री, (तम्बूले आकाङ्क्षते इति । तसु
काङ्क्षायाम् + “अमित्तयोर्दीर्घश्च” । उणा । २ ।
१६ । इति रक् उपधाया दीर्घश्च ।) तैजस-
धातुविशेषः । ताम्बा इति तावा इति च भाषा ॥
तत्पथ्यायः । ताम्बूलम् २ सुखम् ३ लक्ष्म-
सुखम् ४ इष्टम् ५ वरिष्ठम् ६ उज्ज्वलम् ७ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ इष्टम् ८ उदम्बरम् ९
अदुम्बरम् १० उद्भम्बरम् ११ औद्भम्बरम् १२ ।
इति तट्टीका ॥ तपनेष्टम् १३ अन्वकम् १४
अरविन्दम् १५ रविलोचम् १६ रविप्रियम् १७
रक्तम् १८ नेपालिकम् १९ रक्तधातु २० मुनि-
पित्तलम् २१ अकम् २२ खर्जूरम् २३ लोहि-
तायसम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुपकस्य
तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्त-
त्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । लघुपित्त-
विवन्धनलपाण्डुरगुणनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अम्लत्वम् । सारकत्वम् । रोपक-
त्वम् । लघुत्वम् । लेखनत्वम् । अश्लीलरङ्ग-
कासश्वासक्षयपीनसाम्बलपित्तशोषलमनाश-
त्वम् । अल्पग्रहणत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

परिणामशूलश्लेष्मवायामशूलबहुरोगनाशित्वम् ।
शुद्धिकारित्वम् । वजायुक्तेः पुष्टितुष्टिकारित्वं
नित्यसर्वे वलीपलितनाशित्वम् ॥ * ॥ रुद-
तेष्टितशरणकन्दर्भनिहतगोमयादिभक्ष्योक्त-
पञ्चाशद्विहारा पञ्चपुटदन्ताम्बूलस्य गुणाः ।
वान्तिभ्रान्तिशूलानिमाम्बूलपित्तनाशित्वम् ।
बलकारित्वम् ॥ * ॥ अशीधितताम्बूलोषाः ।
आयुःशुक्रबलनाशित्वम् । रोगशुद्धिर्हृन्मूर्च्छा-
भ्रमकन्दनानारोगकुलशूलविदाहस्वदाहचक्षित-
सन्तापकारित्वम् । विपत्त्युत्थम् । इति सुख-
बोधः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“शुक्रं यत कान्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मात् ताम्बूलं ससुतपत्रमिदमाहुः पुराविदः ॥”
तस्य लक्षणं यथा,—
“जपाकुसुमसङ्काशं जिह्वं रुदं घनं लम्बम् ।
लोहनागोज्ज्वलं ताम्बूलं मारणाय प्रशस्यते ॥
लघुरुज्ज्वलमिदं च तन्वापि धनासहम् ।
लोहनागयुतश्चैव शुक्लं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥”
तस्य शोधनविधयश्च,—
“पत्तलोक्तपत्राणि ताम्बूलस्याग्नीं प्रतापयेत् ।
निधिक्षत् तप्तपत्रानि तेषां तत्र च काङ्क्षिकं ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषायं च त्रिधा त्रिधा ।
एवं ताम्बूलस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥”
अथ तस्य मारणविधयश्च,—
“छद्म्याणि ताम्बूलपत्राणि लत्वा संक्षेदेद्बुधः

ताम्र

वासरत्रयमन्त्रेन ततः खल्वे विनिःक्षिपेत् ॥
पार्श्वं कृतं दत्त्वा याममन्त्रेन मर्हयेत् ॥
तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद्दिगुणेन च ॥
गन्धकेनाम्बुष्टन तस्य कुर्याच्च गोलकम् ॥
ततः पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गिरीं सपुनर्वसम् ॥
तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेद्वाङ्गुलीमन्त्रम् ॥
धृत्वा तन्नोलकं भास्वे शरावेण च रोधयेत् ॥
बालुकाभिः प्रपूर्णाथ विभूतिलवणाभ्युभिः ॥
दत्त्वा भास्वमुखे सुद्री ततश्च ज्ञां विपाचयेत् ॥
क्षमद्विष्टादिना सम्यक् यावद्दयामचतुष्टयम् ॥
स्त्राङ्गुलीतं ससुद्धृत्य मर्हयेच्छरणद्वयेः ॥
यामैकं गोलकं तच्च निःक्षिपेच्छरणोदरे ॥
तदा लेपस्तु कर्मणः सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकः ॥
पाथं गजपुटे क्षिप्तं न्वनं भवति निश्चितम् ॥
वमनश्च विरेकश्च भ्रमं क्षममयातुचिम् ॥
विदाहं स्वेदसुतक्षेदं न करोति कदाचन ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

मुखनिभः । अरुणवर्णः । इति हेमचन्द्रः
शब्दरत्नावली च ॥ तद्वति, चि ॥
“न विषं विषमिदं हस्तान्त्रं विषमुच्यते ।
एकदोषो विषे त्वष्टौ दोषास्तान्त्रे प्रकीर्तिताः ॥
भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च उतक्षेदशोषवान्त्रयः ।
अवचिक्षित्तसन्ताप एते दोषा विधोपमाः ॥
तस्माद्भिन्नुक्तं ताम्रं हि याज्ञं रोगोपशान्तये ।
पटुना रविदुग्धेन ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥
अथौ सन्ताप्य निर्गुणोदरे सिञ्चेत् पुनः पुनः ॥
मत्तान्तरम् ॥

गोमूत्रेण पचेद्दयामं ताम्रपत्रं दद्यादिना ।
शुध्यते नात्र सन्देहो मारणश्चात्र कथ्यते ॥
इति ताम्रशीघ्रनम् ॥ * ॥

अथ ताम्रमारणम् ॥

कृतमेकं द्विधा गर्भं यामं मर्ह्यात् कथया ।
इयोस्तुल्यं ताम्रपत्रं लिप्ता स्यात्प्रां निधापयेत् ॥
सम्यक् श्रवणैः सार्द्धं पार्श्वे भस्म निधापयेत् ॥
चतुर्थ्यां पचेच्चक्षुषां पाचयेच्च सगोमये ॥
जलं पुनः पुनर्हयं स्वाङ्गुलीतं विमर्हयेत् ॥
म्रियते नात्र सन्देहः सर्वरोगेषु योजयेत् ॥
मत्तान्तरम् ॥

जन्मभ्रमा सैश्वसंयुतेन
सगन्धकं स्थापय मुखपत्रम् ॥
पक्वायमानं पुटयेत् सुयुक्त्वा
वातादिकं यावदुपैति शान्तिम् ॥
अन्यतरमसम् ॥

शुद्धं ताम्रदणं विमर्ह्य पटुना चारेण जम्बीरले
गौरैर्घसमिदं क्षुद्रकपयसा क्षिप्तं घमेन सप्तधा ।
निर्गुणमुद्धमं रसेन्द्रकलितं दुग्धाण्यगन्धेन तत्
तुल्यनाथ न्वनं भवेत् सुपठितं पञ्चान्तेन त्रिधा ॥
गुणा यथा,—

वान्तिभान्तिविवर्णितं चयुरजाकुष्ठानि
पाष्ठाभयं
शूलं मेघगुदाङ्गुरानिलगदाशुक्ताशुपानि जयेत् ॥
गुक्तामात्रमिदन्ततो द्विगुणितं तच्छुद्धकायेन चेत्

ताम्रप

सुस्तः स्त्रीत्यजरापन्त्रमुग्रमं पथाशिरा वत्स-
रात् ॥

ताम्रसुगं गरुडं यत्तुभीहोदरापहम् ।
क्रिमिशूलामवातघ्नं यक्षयशोऽम्बुपित्तजित् ॥”

इति ताम्रमारणम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)

ताम्रः, पुं, (ताम्रस्यैव वर्णोऽस्यस्य । अच् ।
ताम्रवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठरोगविशेषः ।
इति कर्मेविपाकः । (ह्रीपभेदः । यथा, महा-
भारते । २ । ३१ । ६५ ।

“ह्रीपं ताम्राङ्गयश्चैव पर्वतं रामकं तथा ॥”

ताम्रकं, स्त्री, (ताम्र + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
ताम्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥

ताम्रकर्णः, स्त्री, (ताम्रवर्णः कर्णः यस्याः
स्त्रियां ङीप् ।) अञ्जना नाम पश्चिमदिग्घन्ति-
पत्नी । इत्यमरः । १ । ३ । ५ ॥

ताम्रकारः, पुं, (ताम्रं करोति ताम्रघातुभिः
पात्रादिकं निर्मातीति । क + अण् ।) वर्ण-
सङ्करजातिविशेषः । तत्पर्यायाः । ताम्रकः २
शौल्यकः ३ ताम्रकुट्टकः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अस्योत्पत्तिः कंसकारशब्दे द्रष्टव्या ॥

ताम्रकुट्टकः, पुं, (ताम्रं कुट्टयतीति । कुट्ट + क्तृल् ।)
ताम्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ ॥

ताम्रकूटः, पुं स्त्री, (ताम्रनिर्मितं कूटमिव
ताम्रस्य कूटमिव वा ।) क्षुपविशेषः । तामाक्
इति भाषा । यथा,—

“समिदा कालकूटश्च ताम्रकूटश्च धुस्तुरम् ।
अद्विफेणं खर्जूरसः तारिका तरिता तथा ॥
इत्यष्टौ सिद्धिद्रव्याणि यथा सूर्याष्टकं प्रिये ॥”

इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥

ताम्रक्रमिः, पुं, (ताम्रवर्णः क्रमिः कीटः ।) इन्द्र-
गोपकीटः । इति भूरिप्रयोगः चारावली च ॥
ताम्रगर्भः, स्त्री, (ताम्रं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य ।)
तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रचूडः, पुं स्त्री, (ताम्रा ताम्रवर्णा चूडा
अस्य ।) कुकुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २२४ । २४ ।

“अपरणामिदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ।

महाकायसुपक्षिणं कुकुटं बलिनी वरम् ॥”

यथा चोत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।

“ताम्रचूडस्य मसिन् पिपेडा मद्यसुप्तमम् ॥”

कुङ्कुरदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रदुग्धा, स्त्री, (ताम्रं रक्तवर्णं दुग्धं क्षीरं
रसोऽस्याः ।) गोरचदुग्धा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ताम्रपट्टं, स्त्री, (ताम्रेण निर्मितं पट्टं पत्रम् ।)

ताम्रनिर्मितलेखनपत्रम् । यथा,—

“दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा हत्वा लेखानु कारयेत् ।

आगामिभद्रवृत्तिः परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

पटे वा ताम्रपट्टे वा ससुप्तोपरिचिह्नितम् ॥”

इति मिताचरा ॥

ताम्रव

ताम्रपत्रः, पुं, (ताम्रं ताम्रवर्णं पत्रमस्य ।)
जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्र-
निर्मितपत्रे, स्त्री ॥

ताम्रपर्णी, स्त्री, दीर्घिकाभेदः । इति भूरिप्रयोगः ॥
नदीविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, रघुः ।
४ । ५० ।

“ताम्रपर्णीं समेतस्य सुक्तासारं महोदधेः ॥”

ताम्रपल्लवः, पुं, (ताम्रवर्णं पल्लवमस्य ।)
अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्याया यथा,—

“अशोको हेमपुष्पश्च वज्रलस्ताम्रपल्लवः ।

कङ्कलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ताम्रपाकी, [न्] पुं, (पचते इति । मच् + घञ्
कृतश्च । ताम्रः ताम्रवर्णः पाकः परिणति-
रस्यस्येति । इति ।) गर्हभाण्डवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥

ताम्रपाद्री, स्त्री, (ताम्रो रक्तवर्णः पाद्री मूल-
देशोऽस्याः ।) हंसपद्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
(हंसपद्रीशब्दे विवृतिरस्या ज्ञातव्या ॥)

ताम्रपुष्पः, पुं, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्य ।) रक्त-
काञ्चनः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायाः
यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“कोविदारश्चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ।

कुण्डली ताम्रपुष्पश्च सन्तकः स्वल्पकेशरी ॥”

भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ताम्रपुष्पिका, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्याः । कप्
टापि अत इत्वश्च ।) रक्तचिह्नम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (रक्तचिह्नशब्दे ज्ञातव्यमस्या विव-
रणम् ॥)

ताम्रपुष्पी, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्या इति ।
ङीप् ।) धातकी । (अस्याः पर्याया यथा,—

“धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुङ्गरा ।

सुभिन्ना बहुपुष्पी च बद्धिष्वाला च सा स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पाटलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायाः
यथा,—

“पाटलिः पाटला भोवा मधुदूती फलेरुहा ।

क्षणावृन्ता कुवेराक्षी कालस्याल्यजिबलभा ॥

ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात्पाटला सिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ताम्रफलः, पुं, (ताम्रं ताम्रवर्णं फलमस्य ।)
अङ्गोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रमूला, स्त्री, (ताम्रं ताम्रवर्णं मूलमस्याः ।)
दुरालभा । (यथा, भावप्रकाशे । ज्वराधिकारे
श्वासचिकित्सायाम् ।

“सिंहौ यात्री ताम्रपर्णी पटोली ॥”

लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कच्छुरा ।

इति रत्नमाला ॥ खिरार इति भाषा ॥

ताम्रवर्णः, पुं, (ताम्रस्यैव वर्णोऽस्य ।) पल्ल-
वावृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भारत-
वर्षीयह्रीपभेदः । यथा, मातृस्ये । ११३ । ८ ।

तान्त्रिकः

तारः

तारकः

“भारतस्त्रास्य वर्षस्य नव भेदान् निबोध मे ।
इन्द्रहीनः कसेवस्य तान्त्रिको गभस्तिमान् ॥”
तान्त्रिकः, स्त्री, (तान्त्रिक्ये वर्षमस्या इति ।
टाप् ।) ओष्ठपुष्पवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तान्त्रिकी, स्त्री, (तान्त्रिक्यां वल्ली । मध्यपदलोपी
समासः ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥ चित्र-
कूटदेशप्रसिद्धा जता । तत्पर्यायः । तान्त्रा २
तानी ३ तमाली ४ तमालिका ५ सप्तवल्ली ६
सुलोमा ७ शोधनी ८ तालिका ९ । अस्या
गुणाः । कषायत्वम् । कफदोषसुखकण्ठोत्प-
रोगनाशित्वम् । श्लेष्मशुद्धिकारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तान्त्रिकी, पुं, (तान्त्रिक्यं वीजमस्य ।) कुलत्पः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तान्त्रिकः, पुं, (तान्त्रिक्ये रक्तवर्णो वृत्तः ।)
रक्तचन्दनम् । कुलत्पः । इति रत्नमाला ॥
तान्त्रिकः, पुं, (तान्त्रिक्ये रक्तवर्णं वृत्तमस्य ।)
कुलत्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तान्त्रिकः, स्त्री, (तान्त्रिक्ये रक्तवर्णं वृत्तमस्याः इति
टाप् ।) कुलत्पिका । इति हेमचन्द्रः ॥ ४१३८१ ॥
तान्त्रिकी, [नृ] पुं स्त्री, (तान्त्रिक्यां शिखा
चट्टा अस्यस्य । इति इतिः ।) कुकुटः ।
इति जटाधरः ॥
तान्त्रिकः, स्त्री, (तान्त्रिक्ये रक्तवर्णः सारोऽस्य ।)
रक्तचन्दनम् । इति रत्नमाला ॥
तान्त्रिकः, स्त्री, (तान्त्रिक्ये रक्तवर्णः सारोऽस्येति
कप् ।) रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तान्त्रा, स्त्री, (तान्त्र + टाप् ।) सैहली । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (प्रजापतेः कश्यपस्य पत्नीना-
मन्यतमा । यथा, मातस्यै । ६ । २ ।
“सुरभिर्विजता तद्वत्तान्त्रा क्रोधवशा इरा ॥”
सप्तत्वगन्तर्गतचतुर्थत्वविशेषः । यथा,—
“चतुर्थो तान्त्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविध-
किंशसकुष्ठाधिष्ठाना ॥” इति सुश्रुते शारीर-
स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
तान्त्राङ्गः, पुं, उपहीपभेदः । इति शब्दमाला ॥
तान्त्राङ्गः, पुं, (तान्त्रे रक्ताभिः अक्षिणी यस्य ।
अक्षिन् + समासे घच् ।) कोकिलः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (तान्त्रनयने, त्रि । यथा,
भागवते । १ । ७ । ३३ ।
“तत आसाद्य तरसा दास्यं गौतमीसुतम् ।
ववस्वामवताम्राङ्गः पशुं रसनया यथा ॥”
तान्त्राङ्गः, स्त्री, (तान्त्रमिवाभातीति । आ + भा +
कः । तान्त्रवदाभा अस्थिति वा रक्तवर्णत्वात्
तथात्वम् ।) रक्तचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पर्वतविशेषः । यथा, ब्रह्माङ्गे ४७ अध्याये ।
“सचका निषधं प्राप्ता तान्त्राङ्गं निषधादपि ॥”
तान्त्राङ्गः, स्त्री, (तान्त्रस्याङ्गं अर्द्धभागतया उत्-
पत्तिकारणमस्य तान्त्रस्याङ्गं उत्पत्तादकोऽस्य इति
वा ।) कोकिलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तान्त्रिकः, पुं, (तान्त्रं तत्पात्रादिनिर्माणं कार्य-
तेनास्यस्य । तान्त्र + ठन् ।) कंसकारः । इति
शब्दरत्नावली ॥ तान्त्रनिर्मिते, त्रि । यथा,
कार्षिके तान्त्रिके पणः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥
(यथा, मनुः । ८ । १३६ ।
“कार्षापणानु विज्ञेयस्तान्त्रिकः कार्षिकः पणः ॥”
तान्त्रिका, स्त्री, (तान्त्रवद्वर्णाभा अस्यस्या इति
ठन् ततः टाप् ।) गुग्गुला । इति राज-
निर्घण्टः ॥ मानरन्धावाद्यम् । इति भूरि-
प्रयोगः ॥
तान्त्री, स्त्री, (तान्त्रस्य विकारः । इति अण्
ततो डीप् ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्यायः । मान-
रन्धा २ विकारिका ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ताय, ऋ ङ पालने । सन्तप्तौ । इति कविकल्प-
ह्रमः ॥ (भ्रा-आर्त्त-सक-सेट्) सन्तप्तविकारः ।
ऋ, अततायत् । ङ, तायते विद्यां सुधीः ।
इति दुर्गादासः ॥
तायिकः, पुं, (ताये पालने साधुरिति ठन् ।)
तर्जिकाभिधदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४१२४ ॥
तारं, स्त्री, (तार्यते विस्तार्यते इति । तृ + णिच् +
घञ् ।) रूपम् । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥
(“दग्धोतीर्णं सुशीतं यन्निर्मलं कुन्दसन्निभम् ।
गुह्यस्वधकुमारश्च तारमुत्तममिष्यति ॥”
अशुक्लशब्दस्य गुणा यथा,—
“आयुः शुक्रं बलं हन्ति रोगसंघं करोति च ।
अशुक्लशब्दतन्तारं शुद्धमायंमतो बुधेः ॥”
अस्य मारणं यथा,—
“कण्टवेद्यं तारपत्रं दिव्यादिगुणहृद्बलम् ।
पातयन्ते रसो ग्राह्यो रजतं नृसमुत्थतं ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणा-
धिकारे ॥) सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे जैलोक्यचिन्तामणि-
वटिकायाम् ।
“हारं सुवर्णं सुवृत्तञ्च तारम् ॥”
“तारं मौक्तिकम् । तारशब्देनात्र मौक्तिक-
मेवोच्यते न तु रजतम् ॥” इति तट्टीका ॥
गौणसिद्धिभेदः । यथा, “विद्वन्मानस्य दुःखस्य
त्रिधा तद्विधाताऽस्य इति इमा सुव्याख्यसः
सिद्धयस्तदुपायतया त्रितरा गौण्यः पञ्चसिद्धय-
स्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः हेतुतया पञ्च
अवस्थिताः । तास्मादा अध्ययनादिलक्षणाः
सिद्धयो हेतवः सुव्यास्त हेतुमत्तः । विधिवद्-
गुह्यसुखादध्यात्मविद्यानां अक्षरस्वरूपप्रवृत्त-
मध्ययनं प्रथमसिद्धिस्तारमुच्यते ॥” इति तन्त्र-
कौस्तुभे ॥ अक्षिमध्यम् । इति मेदिनी । रे,
४३ ॥)
तारः, पुं, वानरविशेषः । सुक्ताविशुद्धिः । सुव-
मौक्तिकः । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (तार्यते
उत्तार्यते भवसागरादेन । तृ + णिच् + घञ् ।
यद्वा तारयति स्त्रीचरणणवादिभिर्योक्तान् ।
तृ + णिच् + अच् । एतन्निवर्त्ययथा, काशी-
खले । ७३ अध्याये ।

“तारयेद् बह्व भवामोघेः खणपासक-
मानसम् ।
ततस्तार इति स्थातो यस्तं ब्रह्मायलोकयत् ॥”
प्रणयः । इति तन्त्रम् ॥ (यथा, महागणपति-
स्तोत्रे । २ ।
“तारश्रीपरशक्तिकामवसुधासुधासुगं यं विदु-
स्तस्मै स्तान् प्रणतिर्गन्धाधिपतये यो रागिणा-
भ्यर्च्यते ॥”
तरणम् । इति विश्वः ॥ कूर्चवीजम् । इति
तन्त्रसारम् ॥ (नचचम् । इति मेदिनी । रे,
४३ ॥ अत्युच्चशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ४१३८ ॥
यथा, हेमचन्द्रटीकायाम् ।
“शुभासुरसि मन्त्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ।
स एव कण्ठमध्यः स्यात् तारः शिरसि गीयते ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । ११।१८।११७ ।
“अशोकस्तारस्तारः शूरः सौरिर्जनेश्वरः ॥”
राक्षसविशेषः । यथा महाभारते । १।२८।४।६ ।
“युयुधे लक्ष्मणापि तथैवैकजता सह ।
विरूपान्तेन सुग्रीवस्तारं च निखल्यतः ॥”
दैत्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । ४३ । ८ ।
“तारस्तु क्रोशवित्तारमायसं वायसध्वजम् ॥”
महादेवः ।
“काश्या विश्वेश्वरोऽहं गिरिपतिनयासंयुतो
यामभागे
सुखादखेन दत्ते त्रिपथगततिर्गोतीर-
सुखाभागे ।
मायाधीजश्च कर्णं सुरसुनिजितो ध्यानयुक्तं
वदामि
प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरसुनिगणकैरुच्यते
तारनाम ॥”
इति शम्भार्थचिन्तामणिः ॥)
तारः, त्रि, अत्युच्चशब्दविशेषः । इति मेदिनी ।
रे, ४४ ॥ स्फुरितकिरणः । निर्मलः । इति
धरणिः ॥ (तारं सुक्तास्येति अण् । सुक्ता-
विशेषः । यथा, अमरुद्भक्तं । २८ ।
“उरसि निहितस्तारो हारः जता जघने
घने ॥”
तारकं, स्त्री, (तारेण कर्त्तव्यकया कायसीति ।
के + कः ।) चक्षुः । इति मेदिनी । के, १०० ॥
तारकं, स्त्री, स्त्री, (तारमेव । स्वार्थे कन् ।)
चक्षुस्तारा । नचचम् । इति मेदिनी । के, १०० ॥
तारकः, पुं, (तारयति दैव्यानि । तृ + णिच् +
णुल् ।) द्वादशमन्त्ररीत्येन्द्रशब्दसुरविशेषः ।
यथा,—
“मनोस्तु दक्षपुत्रस्य द्वादशस्यात्मजान् ययुः ।
देववानुपदेवश्च देवमन्त्रो विदूरथः ॥
मित्रवात् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च धर्मवान् ।
मित्रयाहः सुवर्चाश्च दक्षपुत्रमनोः सुताः ॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोभूतिस्तपोरतिः ।
तपोधनर्वातिश्चायं ऋषयश्च तपोधनाः ॥
सुधर्माश्चः सतपसो हरिता रोहितास्तथा ।
सुरारयो गणाः पञ्च प्रत्यक्षे दशको गणः ॥

तारक

कृतधामा च तन्नेत्रस्तारको नाम तद्विष्णुः ।
हरिर्नृपुंसको भूत्वा घातयिष्यति शङ्करः ॥

इति गारुड ८७ अध्याये ॥

(अपरोऽसुरविशेषः । कार्त्तिकेयः एनं निहत-
वान् । यथा, मनस्यपुराणे । १४५ । ५—११ ।
“यस्माद्गो नाम दैत्योऽभूत्स्य पुत्रस्तु तारकः ।
सुरानुद्वासयामास पुरेभ्यः स महाबलः ॥
ततस्ते ब्रह्मणोऽभ्यासं जग्मुर्भयनिपीडिताः ।
भीताश्च त्रिदशान् दृष्ट्वा ब्रह्मा तेषामुवाच ह ॥
सन्ध्याज्जं भयं देवाः । शङ्करस्यात्मजः शिशुः ।
तुष्टिनाचलदौहित्रस्तं हनिष्यति दानवम् ॥
ततः काले तु कस्मिंश्चित् दृष्ट्वा वै शैलजां शिवः ।
स्वरेतो बह्विदने यत्कृतकारणान्तरे ॥
तत्प्राप्तं बह्विदने रेतो देवानतर्पयत् ।
विदायं जठराग्रेषां अजीर्णं निर्गतं मुने ! ॥
पतितं तत् सिरिद्धरे ततस्तु शरकानने ।
तस्मात् स समुद्रतो गुह्यो दिनकरप्रभः ।
स सप्तदिवसो बालो निजग्रे तारकासुरम् ॥”
अस्य विशेषविवरणानु तत्रैव १४५ अध्यायमारभ्य
१५६ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ तारयतीति । तृ +
णिच् + ण्यल् । कर्णधारः । इति मेदिनी । के,
६६ ॥ भेलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (तरणो-
पायः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४।४०।
“केचिदागमजालेन केचिन्निगमसकुलेः ।
केचित्तर्केण सुखान्ति नैव जानन्ति तारकम् ॥”
“तारयतीति तारकस्तं तारकं तरणोपायं
नैव जानन्ति ।” इति तट्टीका ॥ महादेवः ।
यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३५ ।
“गर्भमांसद्वगालाय तारकाय तराय च ।
नमो यज्ञाय यजिने हुताय प्रहुताय च ॥”
जातरि, त्रि । इति मेदिनी । के, १०० ॥ (यथा,
प्रबोधचन्द्रोदये । २ । १३ ।

“कथयति भगवान् दृष्टान्तकाले

भवभयकातरतारकं प्रबोधम् ॥”

स्त्रियां टाप् अत इत्वम् । यथा, गोः रामा-
यणौ । २ । ६७ । २३ ।

“नारीणां तारिकाः काञ्चित् काञ्चित् परम-
वाजिनाम् ॥”

तारकजित्, पुं, (तारकं तारकासुरं जयतीति ।
जि + क्तिप् तुगागमश्च ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ।
१ । १ । १४२ ॥ (एतद्विवरणं मातृस्ते १५६
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

तारकब्रह्म, स्त्री, (तारकं संसारसागरपारकारकं
ब्रह्म ।) षडक्षरमन्त्रविशेषः । यथा,—
“षडक्षरं महामन्त्रं तारकं ब्रह्म उच्यते ।
ये भजन्ति च मां भक्ता तेषां सुक्तिर्न संशयः ॥
रामाय नम इत्येवमुच्चार्य मन्त्रसुत्तमम् ।
सञ्चिद्विषयहरश्चेत् पापिनामपि सुक्तिदम् ॥
इमं मन्त्रं जपान्नित्यममलम्भं भविष्यति ।
भस्मास्थिधारणादयस्तु सम्भूतश्चासुचित्तयि ॥
मङ्गलं तदभूत् सर्वं मन्त्रलोचनारणान् शुभात् ।
त्वमप्यनेन श्रीरामतारकास्त्रेण मन्त्रतः ॥

तारकः

भूत्वा काष्ठीं विष्णवाद्यो मरुतापरिपालकः ।
हत्वा सुक्तान् जीवमात्रान् मातृबादीन् परं
पदम् ॥

अन्यत् किन्ते भयं मन्त्रप्रभावात् प्रापयिष्यति ।
इति सन्दिध्य मां विष्णुर्विसर्ज्य मरुद्भयान् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीशिवं प्रति श्रीविष्णु-
वाक्यम् ॥ अपि च ।

“सुम्भर्षोर्मुनिकर्णानु अर्द्धोदकनिवासिनः ।

अर्द्धं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥

ओं श्रीरामरामराममेवेतत्तारकमुच्यते ।

अतस्त्वं जानकीनाथ ! परं ब्रह्म विनिश्चितम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीरामं प्रति श्रीशिव-
वाक्यम् ॥

तारका, स्त्री, स्त्री, (तरति तारयति वा । तृ +
णिच् + ण्यल् । टाप् । “तारका ज्योतिषि ।”

७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्षिकीक्या न अत

इत्वम् । नञञम् । (यथा, मार्कण्डेये । १५।७१।

“अप्-विन्द्वो यथास्मोर्धौ यथा वा दिवि
तारकाः ।

यथा वा वर्गतो धारा गङ्गायां सिकता यथा ॥”
कनौजिका । इति मेदिनी । के, १०० ॥

(यथा, रघुः । ११ । ६६ ।

“चक्षुकोमदहनास्त्रेण ततः

सन्धे दृष्टसुदयतारकाम् ॥”

इत्युवाच गङ्गा स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारकारिः, पुं, (तारकस्य तारकासुरस्य अरिः ।)

कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२३ ॥

तारकिणी, स्त्री, (तारकाः सन्ध्या । तारका +
इनिः ङीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारकितं, त्रि, (तारकाः सङ्क्रान्ता अस्य । तारका
+ “तदस्य सङ्क्रान्तं तारकादिभ्य इतच् ।”
५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) तारकायुक्तम् ।

यथा,—

“सिति निशा दृष्टादि स्फुटद्वन्द्वतत्

कणगणाधिपतारकिताम्बरः ॥”

इति नैषधम् ॥

तारणः, पुं, (तारयतीति । तृ + णिच् + ण्यल् ।)

भेलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मंसारसागरात्
नागयतीति । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ५० ।

“अशोकस्तारणस्तारः शूरः सञ्जनेश्वरः ॥”

महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ११७ ।

“तोरणस्तारणो वातः परिधोपतिखेचरः ॥”

स्त्री, षष्ठिवत्सरं अष्टादशवत्सरः । यथा,
ज्योतिषतत्त्वे ।

“अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्याथ प्रपीडनम् ।

शस्यं भवति सामान्यं तारणे सुरवन्दिते ! ॥”

तथाच दृष्टसंज्ञितायाम् । ८ । ६६ ।

“तारणं तदनु भरिवारिदं

शस्यवृद्धिसुदितञ्च पाथिवम् ॥”

तृ + णिच् + भावे ल्युट् । उत्तारणम् । उद्धार-
णम् । यथा, महाभारते । ४ । ४ । ५३ ।

तारा

“तारकायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥”
तरककारयितरि, त्रि ॥

तारिणिः, स्त्री, (तारयतीति । तृ + णिच् +
अनिः ।) गौका । इति हारावली । ५६ ॥

तारतकुलः, पुं, (तारं सुक्तेव शुभ्रस्तकुलो यस्य ।)
धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारतम्यं, स्त्री, तरतमयोर्भावाः । (तरतम +
अच् ।) न्यूनाधिक्यम् । यथा,—

“निर्वृत्तं निधनमेतयोर्द्वयो-

स्तारतम्यविधिसुगन्धचेतसा ।

बोधनाय विधिना विनिश्चिता

रेफ एव जयवैजयन्तिका ॥”

इत्युद्भटः ॥

तारदी, स्त्री, (तरदी एव । स्वार्थे ञ् । अण् ततो
ङीष् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारपुष्पः, पुं, (तारं रूपमिव शुभं पुष्पं यस्य ।)
कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तारलः, त्रि, (तारल एव । स्वार्थे ञ् ।) विटः ।
इति भरिप्रयोगः ॥

तारविमला, स्त्री, (तारं रूपमिव विमला ।)
घातुविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तारशुद्धिकरं, स्त्री, (तारस्य रजतस्य शुद्धिं करो-
तीति । क + टः ।) सीसकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तारा, स्त्री, पुं, (तारयतीति । तृ + णिच् + अच् ।)
नक्षत्रम् । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा,

महाभारते । १ । २११ । २६ ।

“चन्द्रादित्यौ यज्ञास्तारा नक्षत्राणि द्वौ-
कसः ॥”

यथाच कर्मलोचने ।

“एकतारं नभो दृष्ट्वा स्मर्त्तव्यो नारदो मुनिः ।
तावद्भवति चाखालो यावदन्था न पश्यति ॥”

अक्षिमध्यम् । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ शेषस्य
पर्यायः । विस्मिनी २ कनौजिका ३ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ तारका ४ । इत्यमरः । १।३।२१ ॥
(यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ३६ ।

“तारे ज्योतिषि संयोग्य किञ्चिदुत्तमयेद्भुवौ ॥”

तारा, स्त्री, (तारयति तापादिति । तृ + णिच् +
अच् + टाप् ।) बुद्धदेवताभेदः । दृष्टव्यति-

भाष्या । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । ११ । ७५ ।

“ततः कालेन क्रियता तारास्तु सुतं शुभम् ॥”
बालिभाष्या । सा सुविश्वानरकन्या । इति

रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । १।२७६।१८ ।
“हेममाली ततो बाली तारा ताराधिपान-

नाम् ।

उवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥”

चीडा । सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ ॥

द्वितीया शक्तिः । यथा,—

“लीलया वाक्प्रदा सेति तेन लीलसरस्वती ।

तारकत्वात् सदा तारा मुखमोक्षप्रदायिनी ॥

उपापत्तारिणी यस्यादुःखतारा प्रकीर्तिता ॥”

अस्या भानं यथा,—

“प्रत्नलीपदार्पिताङ्घ्रिशवङ्गोराङ्गहासा परा
खङ्गेन्द्रीवरकृतं खर्परभुजा कङ्कारबीजोद्भवा ।
स्वर्वा नीलविशालपिङ्गलजटाजट्टेकनागैर्युता
जायं न्यस्य कपालके विजगतां हन्त्युत्तारा-
स्वयम् ॥”

अपि च ।

“प्रत्नलीपदार्पिताङ्घ्रि मण्डमालाविभूतिसाम् ।

खर्वा लम्बोदरी भीमा आचक्ष्मांशुतां कटौ ॥

नवयौवनसम्पन्ना पञ्चमुद्राविभूतिसाम् ।

चतुर्भुजां ललज्जिह्वा मङ्गाभीमां वरपदाम् ॥

खङ्गकनकसमायुक्तस्येतरभुजद्वयम् ।

कपालोत्पलसंयुक्तस्य पाणिभुजां विभूतिसाम् ॥

पिङ्गोत्पलजटां ध्यायेन्नीलावलीं भूभूतिसाम् ।

बाणाकर्मण्डलाकारलोचनत्रयभूतिसाम् ॥

ज्वलन्नितामध्यगतां धोरदंष्ट्रां करालिनीम् ।

सावेशस्मिरवदनां स्मालङ्कारविभूतिसाम् ॥

विश्वयापकतोयान्तःस्थे तपस्योपरिस्थिताम् ॥”

अस्या दशाक्षरमन्त्रोक्तध्यानं यथा —

“श्यामवर्णां चित्रयनां द्विभुजां वरपद्मे ।

दधानां बहुवर्णाभिर्वहुरुपाभिरावृताम् ॥

शक्तिभिः स्मिरवदनां स्मिरमौक्तिकभूषणाम् ।

रत्नपादुकयोर्न्यस्तपादासुजयुगां स्मरेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(अस्या बीजं यथा, “ह्रीं स्त्रीं हूं फट् ॥”)

तारापतिः, पुं, (तारायाः पतिः ।) शिवः ।

चन्द्रः । (यथा, राजेन्द्रकण्ठपुरे । २७ ।

“शान्तध्वान्तकलङ्क शङ्करशिखालङ्कार तारापते

राकाकान्त सविभ्रमं भ्रम मदा निःशङ्कमङ्ग

दिवः ॥”)

दृष्टव्यः । वाल्मी । सुयीवः । इति पुराणम् ॥

(यथा, नेषधे । १६ । ८ ।

“ब्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृष्टोरपि धायके

भवति च नले दूरं तारापतीं च हृतीं जमि ।

लघु रघुपतेर्जायां मायासयीमिव रावणि-

स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गभस्ति-

राट् ॥”)

तारापथः, पुं, (ताराणां नक्षत्राणां पथः ।

समासे अ ।) आकाशः । इति हलानुधः ॥

(देवविशेषः । यथा, रघुः । १५ । ६० ।

“अङ्गदं चन्द्रकेतुश्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ ।

प्रासनात् रघुनाथस्य चक्रं तारापथेश्वरौ ॥”

“कारापथेश्वरौ ।” इति वा पाठः ॥)

तारापीडः, पुं, (ताराणां नक्षत्राणां आपीडो

भूषणमिव ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(स्वनामख्यातखट्वापीडस्य राज्ञो भ्राता । यथा,

राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४३ ।

“तारापीडोऽपि तनयः क्रमात् तस्यामजायत ॥”

कादम्बरीकथितनायकविशेषः । यथा, काद-

म्बरीम् । १०२ पत्रे । “अवतार इव धर्मस्य

प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य परिहृतप्रजापीडो

राजा तारापीडोऽभवत् ॥”)

ताराभूषा, स्त्री, (तारा नक्षत्राणि भूषा भूषणं

यस्याः ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताराभिः, पुं, (तारो निर्मलोऽभ इव । शुक्लवर्ण-

त्वादस्य तथात्वम् ।) कर्पूरः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कर्पूरशब्दे दृष्टव्यम् ॥)

तारामण्डलः, पुं, (ताराणां मुक्तानां मण्डलं यच्च ।)

इश्वरगृहविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

(नक्षत्रमण्डले स्त्री ॥)

तारागिः, पुं, (तारस्य रूपस्य गिः । सतत-

संसर्गं रूपस्य चाकस्मिन्नादिकं विनश्यतोऽप्य

तोऽस्य तथात्वम् ।) विटमातृकः । इति हेम-

चन्द्रः । ४ । १०१ ॥

तारावती, स्त्री, चन्द्रशेखरराजपत्नी । सा च

ककुत्स्थराजेन तनपत्राः मनोन्मथिन्या जाता ।

अमौ गिरिजांशजा । यथा,—

“इक्ष्वाकुवंशजो राजा ककुत्स्थो नाम धार्मिकः ।

भोगवत्याज्यायान् पत्न्यां रिपुनिन्दनः ॥

सर्वलक्षणमन्यद्भो भपालगुणसंयुतः ।

तस्य भार्या महाभागा भगदेवस्य पुत्रिका ॥

सा मनोन्मथिनी नाम्ना पूजिता पतिव्रता ।

तस्याः पुत्रशतं जज्ञे देवगर्भमभिमन्युतम् ॥

जलवीर्यसमायुक्तं ककुत्स्थपुत्रसप्तमात्र ।

पुत्रो न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे ॥

निभृतं स्थण्डिलं कृत्वा चण्डिकां समपूजयत् ।

पुण्यमाना महादेवी चण्डिका राजभार्या ॥

प्रसन्ना सा त्रिभिर्वर्षेस्तां स्मरे चान्नवीदिदम् ।

योषिलक्षणमंयुक्ता सार्धभौमस्य भाविनी ॥

नक्षत्रमालया युक्ता पुत्रो तव भविष्यति ।

सापि स्मरे वरं प्राप्य मुदिताभूतपाङ्गना ॥

पार्श्वेऽपि स्वयं तस्या गर्भं काले विवेश ह ।

सा मनोन्मथिनी देवो प्रवृत्ते ऋतुमद्भवे ॥

गर्भं दधौ महासत्त्वं चन्द्रकेवास्त्वनीतकरम् ।

सम्पूर्णं तु ततः प्रामे तदा नक्षत्रमालिनीम् ॥

सा मनोन्मथिनी देवी मुपुवे तनयां शुभाम् ।

तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां शरण्योत्स्वोपमां

शुभाम् ॥

ककुत्स्थो भार्याया साहस्यस्तमुदिताभवत् ।

महजनाय हारणे भविता सा ककुत्स्थला ॥

वधुं सन्दरे तस्य वषास्त्रिव मुरापगा ।

तन्नेव हारचिह्नेन तस्यास्तारावतीति वे ॥

नामाकरोत् पिता काले यथोक्तं नृपसत्तमः ।

कालक्रमेण सा बाल्यं असीद्य वरवर्णिनी ॥

भङ्गुलं यौवनेऽङ्गं प्राप आश्रित माधवे ।

तस्यास्तु यौवनेऽङ्गं दृष्ट्वा राजा सुतेः सह ॥

ककुत्स्थः कार्ययामास समयेऽथ स्वयंवरम् ।

माधवे मासि संप्रामे चन्द्रद्वौ शुभं दिने ॥

स्वयंवरसभां चक्रं तारावत्याः पिता सुतेः ।

वार्त्तिकान् सुवहून् राजा वहुवाभिः क्रमेण वे ॥

तूर्णं प्रस्थापयामास नानादेशशुभान् प्रति ।

ते राजानस्तथा श्रुत्वा वार्त्तं वै वार्त्तिकाननात् ॥

तूर्णमेव समाजम्स्तारावत्याः स्वयंवरम् ।

तत् श्रुत्वा पीयूषतनयश्चतुरङ्गबलेयुतः ॥

स्वयंवरं जगामासु देवालङ्कारमण्डितः ।

रुक्मिण्यन्तरे राक्षः कुमारी वरवर्णिनी ॥

दृष्ट्वा धात्रीं निजौ सन्धक् सम्पन्नज्ञानशालिनीम् ।

स्वयंवरसभां द्रष्टुं प्राङ्मणोऽन सप्तं प्रति ॥

स्वयंवरसभां गत्वा चारुरूपं सुलक्षणम् ।

नृपं निरूप्य भो धात्रि । महामेव निवेदय ॥

सर्वं तां प्रेषयित्वा धात्रीं नृपतिपुत्रिका ।

सा मनोन्मथिनी यच्च प्राराधयति चण्डिकाम् ॥

तच्च प्रायान्महाभागा शुभा तारावती तदा ।

तच्च गत्वा महादेवौ प्रणम्य कालिकाश्रयाम् ॥

मानुषिणाथ भावेन न ज्ञात्वात्मानमात्मना ।

प्रणनाम महाभक्ता वाक्यसेतुवाच ह ॥

प्रणमामि महाभायां योगनिदां जगन्मयीम् ।

सा मे प्रसीदतां गौरी चण्डिका भक्तवत्सला ।

यदि सत्यं जनन्या मे मदर्थं त्वं प्रपूजिता ।

तेन सत्येन सुभगः पतिर्म्मम नृपोत्तमः ॥

स्वयंवरं ददा भवत् प्रसीद हरवल्लभे । ।

इति तस्या वचः श्रुत्वा चण्डिका हरमोहिनी ॥

मोक्षयन्ती नृपमुतां यथात्मानं न वेति च ।

अथ पाह्लादशयश्चिह्निदं सा सुहृत् वचः ॥

श्रीदेवयान ।

पीयूषस्य तनयो योऽसौ तावता त्वाङ्गशेखरः ।

स मनोहररूपसते प्रियः स्वामी भविष्यति ॥

तस्मिन्कलया शीघ्रं निश्चितं नृपसत्तमम् ।

वरयस्व रयांजे पातिनीव त्रपध्वजम् ॥

अथाजगाम सा धात्री निरूप्य सद्रुशं पतिम् ।

तारावत्यास्तदापठ गृहस्यं नृपसत्तमम् ॥

दृष्ट्वा तामागतं धात्रीं प्रहृष्टा नृपतेः सुता ।

प्रपञ्च निभृतं कीदृक् को वा दृष्टव्यो नृपः ॥

सा प्राह धात्रीं वचनान्तव भूपा तिलोकिताः ।

चारुरूपाः कुमोताश्च शान्ते शान्ते च पारगाः ॥”

“नृपो पुनर्महासन्तो मिहस्कन्धो दृष्टदुर्गता ।

सर्वलक्षणमन्यद्भो देवालङ्कारमण्डितौ ॥

तयोऽपि ययःस्थाने प्रशस्तश्चन्द्रशेखरः ।

स एव तं पतिर्थाग्यश्चिह्नं नानेन सुस्तरि ॥

तं त्वं वरय राजानं तव योगं शुभोदयम् ।

धात्राक्षेवं वचः श्रुत्वा राजपुत्री जगद ताम् ॥

सतपार्थचारिणी भूत्वा निदेशय नृपोत्तमम् ।

सावनीयं तदा यापयानासागयती तदा ॥

धात्रा चानुगया युक्ता अचरन् भद्रमोऽन्तरे ।

समामर्थं चिरं सा तु विबुध वरवर्णिनी ॥

भाविताभियन्तर्थागाचण्डिकायाः प्रसादनः ।

तयोः समत्वादिकलाजया धात्रा विबोधिना ॥

इति खेदजधर्माभिः कणिकानिजितानना ।

पतिं पूज्यतर्गं पुत्री राजान्स्तारावती सती ॥

स्वयं सा पान्वती देवी यत्र च चन्द्रशेखरम् ।

देवाहिकेन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः ॥

तारावती तदा भार्या ककुत्स्थनृपतेः सुताम् ।

संस्कृत्य ज्ञापयामास देव्यो वैदिकेर्मन्त्रे ॥

प्राणिगृहणमंस्कारं कृत्वा तां महचारिणीम् ।

करयोरपरायाशु प्रययौ चन्द्रशेखरः ॥”

इति कालिकापुराणे ४८ अध्यायः ॥

तार्क्ष्यः

तारिका, स्त्री, (तारकीप्रताया अस्तीति । तार + “अत इतिठनौ ।” ५।२।१२५ । इति ठन् ।)
 तालरसः । ताडी इति भाषा । यथा,—
 “समिदा कालकूटश्च ताम्रकूटश्च धुस्तुरम् ।
 अहिषेन खर्जुरसस्तारिका तरिता तथा ॥”
 इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
 (तरलमृत्त्ये, स्त्री । यथा, मनुः । ८।४०७ ।
 “गर्भिणी तु दिमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
 ब्राह्मणा लिङ्गनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥”)
 तारिणी स्त्री, (तारयतीति । त + णिच् +
 णिनि; डीप् च ।) बुद्धदेवताभेदः । तत्पर्यायः ।
 तारा २ महाश्रीः ३ ओंकारा ४ स्वाहा ५ श्रीः
 ६ मनोरमा ७ जया ८ अमला ९ शिवा १०
 लोकेश्वरात्मजा ११ खट्वरवाभिनी १२ भद्रा
 १३ वैश्या १४ नीलसरस्वती १५ शक्तिनी १६
 महारारा १७ वसुधारा १८ धनन्दा १९
 त्रिलोचना २० लोचना २१ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ ३॥ द्वितीया शक्तिः । यथा,—
 “अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्वसिद्धिदान् ।
 येषां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तस्तु साधकः ॥
 कवितां लभते युद्धामनगलविज्रम्भिणीम् ।
 पाण्डित्यं सर्वशास्त्रेषु धनेधनपतिर्भवेत् ॥
 राजद्वारे सभायाश्च विवादे अवधारके ।
 सर्वेषु जयमाप्नोति दृष्ट्यतिरिवापरः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 अस्या ध्यानं ताराशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 (“तारा चोया महोया च वष्मा नीला सरस्वती ।
 कामेश्वरी भद्रकाली इत्यष्टौ तारिणी स्मृता ॥”
 इति मन्त्रकोषः ॥
 त्रि, उद्धारकर्त्री । यथा, मार्कण्डेय ।
 “तारिणी भवसंसारसागरस्य कुलोद्भवे ॥”)
 तारुण्यं, स्त्री, (तरुणस्य भावः । तरुण + ब्राह्म-
 नादित्वात् यञ् ।) यौवनम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ४० ॥ (यथा, मार्कण्डेय । २४ । ७ ।
 “हृणकोटिसमं वित्तं तारुण्याद्विजितकोटिपु ॥”)
 तारयः, पुं, (ताराया वालपुत्रा अपात्यं पुमान् ।)
 तारा + टक् ।) वालपुत्रः । इति जटाधरः ॥
 (यथा, रामायणे । ४ । २० । १२ ।
 “अनुरूपणि कर्माणि विक्रम्य बलवान् रणे ।
 करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोद्भूतः ॥”
 दृष्ट्यतिपत्रास्तारायाः पुत्रो बुधोऽपि ॥)
 तार्किकः, त्रि, (तर्कं यस्मिन् अधीते वा । तर्क +
 ठक् ।) तर्कशास्त्रवेत्ता । तर्काध्ययनकर्त्ता ।
 इति याकरणम् ॥ स षड्विधो यथा । वैशे-
 षिकः १ औलम्ब्यः २ बार्हस्पत्यः ३ नास्तिकः ४
 लौकायतिकः ५ श्वेतार्कः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, अथर्ववेदोक्त-वैराग्यप्रतर्क । ६१ ।
 “कोपो मेवावर्ततेः शापो वा तार्किकस्य मुनेः ।
 संस्मर्यते यदि संज्ञश्चोरोपि मास्तु शक्र-
 पदम् ॥”)
 तार्क्ष्यः, पुं, (तृच एव । स्वार्थे अण् ।) कश्यपः ।
 यथा, श्रीभागवते ।

तार्क्ष्ये

“प्रमथ तरसा राज्ञः शाकादीन् चैव पचयान् ।
 पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्ष्यपुत्रः सुधामिव ॥”
 (विनतायां जातः कश्यपपुत्रविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । १२३ । ७० ।
 “तार्क्ष्यारिष्टनेमिश्च गरुडश्चाभिनध्वजः ।
 अरुणश्चारुणिश्चैव वैनेतेया अवस्थिताः ॥”)
 तार्क्ष्यः, स्त्री, (तार्क्ष्य + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तार्क्ष्यः, स्त्री, रसाञ्जनम् । इति मेदिनी । ये, २७ ॥
 (यथास्य पर्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “तार्क्ष्यं शैलं नीलवर्णमञ्जनञ्च रसाञ्जनम् ॥”)
 तार्क्ष्यः, पुं, (तार्क्ष्यस्य कश्यपस्य अपत्यम् । तार्क्ष्य-
 + “गर्गादिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति
 यञ् ।) अश्वः । सर्पः । गरुडायुजः । गरुडः ।
 इति मेदिनी । ये, ७७ ॥ (यथा, रघुः । १६ । ४८ ।
 “वस्तिन तार्क्ष्यात् किल कालियेन
 मणिं विदधं यमुनौकसा यः ॥”
 तथाच ऋग्वेदे । १ । ८६ । ६ ।
 “स्वस्तिनस्तार्क्ष्यारिष्टनेमिः
 स्वस्तिनो दृष्ट्यतिर्दधातु ॥”
 “तृचस्य पुत्रो गरुडान् नोऽस्माकं स्वस्ति अवि-
 नार्थं विदधातु ॥” इति तद्वाप्ये सायनः ॥
 “तार्क्ष्यो रथो गरुडो वा नः स्वस्ति दधातु ॥”
 इति वाजसनेयमंहिताभाष्ये महीधरः । २५ ।
 १६ ॥ तृचसुनर्गोत्रापत्यम् । यथा, महाभारते ।
 ३ । १८४ । ८ ।
 “जम्भुश्चारिष्टनेम्योऽथ तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा ॥”
 तथाच तत्रैव । १२ । २८८ । ४ ।
 “एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वशास्त्रविदारः ।
 विबुध्य सम्यग्दर्शनायां तद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥”)
 शालवृक्षः । स्वर्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 अश्वकर्णवृक्षः । स्यन्दनम् । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । २६८ ॥ (क्षत्रियविशेषः । यथा, महा-
 भारते । २ । ५१ । १५ । [सह ॥”
 “अम्भठाः कौकुरास्तार्क्ष्या वल्गपाः पञ्चवेः
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७६७ ।
 “गन्धर्वो हृदितास्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥”
 पञ्चतविशेषः । इति कश्चित् ॥)
 तार्क्ष्यं, स्त्री, (तार्क्ष्यः सुवर्णं तद्वत् जायते ।
 यद्वा, तार्क्ष्यं पञ्चते जायते इति । जन + ङः ।)
 रसाञ्जनम् । इति भावप्रकाशः ॥
 तार्क्ष्यध्वजः, पुं, (तार्क्ष्यो गरुडः ध्वजे यस्य ।)
 विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥
 तार्क्ष्यनायकः, पुं, (तार्क्ष्याणां सर्पाणां नायकः
 प्रापकः । खमातुदसित्वाकाले विमालपुत्रसर्पाणां
 वधनात् तथात्वम् ।) गरुडः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (तार्क्ष्यनायकः । इति कश्चित् ॥)
 तार्क्ष्यप्रसवः, पुं, (तार्क्ष्यः पञ्चतः प्रसवोऽस्य ।)
 अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तार्क्ष्यशैलं, स्त्री, (तार्क्ष्यशैले भवम् । अण् ।)
 रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

तालः

“सित्युद्धतं चक्रमहस्य बीज-
 मित्युद्धतं केशवं तार्क्ष्यशैलम् ॥”
 तार्क्ष्यः, स्त्री, (तार्क्ष्यस्य पत्निः प्रिया । अण्
 ङीप् च ।) वनलताविशेषः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 तालं, स्त्री, (तालवनेनेति । तल प्रतिष्ठापयाम् ।-
 “हलश्च ।” ३ । ३ । १२२ । इति घञ् ।) हरि-
 तालम् । (अस्य नामानि यथा,—
 “हरितालं तालमालं मालं शैलधूम्रधूमम् ।
 पिञ्जकं रोमहरणं तालकं पातमित्यपि ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे आर्यमारणाधि-
 कारे ॥)
 तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गा-
 सिंहासनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥
 (तालस्य विकारः । “तालादिभ्योऽण् ।” ४ ।
 ३ । १५२ । इत्यस्य तालाह्वयुषि इति वार्ति-
 कोक्त्या अण् । घञ् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 तालस्येदम् । अण् तस्य लुक् ।) तालफलम् ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । १०१ । ५ ।
 “शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरीक्षात् महीतलम् ।
 तालैरिव महाराज ! वृन्ताद्भ्यैरदृश्यत ॥”)
 तालः, पुं, (तालवृक्षः । तल + “हलश्च ।” ३ । १२२ ।
 इति घञ् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । ताल-
 द्रुमः २ पत्रो ३ दीर्घस्त्यः ४ ध्वजद्रुमः ५ तृण-
 राजः ६ मधुरसः ७ मदाढ्यः ८ दीर्घपादः ९
 चिरायुः १० तरुराजः ११ दीर्घपत्रः १२ गुच्छ-
 पत्रः १३ आसवदः १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लेख्यपत्रः १५ महोन्नतः १६ । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-
 लम् । पित्तदाहश्रमापहृत्त्वञ्च ॥ ३॥ अस्य
 रसगुणः । कफपित्तदाहशोफनाशित्वम् । मद्-
 कारित्वञ्च ॥ ३॥ तत्फलगुणाः । शीतलत्वम् ।
 बल्यत्वम् । क्षिप्तत्वम् । स्वादुरसत्वम् । गुरु-
 त्वम् । विष्टम्भत्वम् । वातपित्तसञ्चतदाहृत्तय-
 नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तरक्त-
 श्लेष्मविवर्धनत्वम् । दुर्जरत्वम् । बहुस्रजत्वम् ।
 तन्नाभिर्यन्दिशुक्रदाहृत्त्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
 वातश्लेष्मिकुष्ठरक्तपित्तनाशित्वम् । दृढत्वम् ।
 वृद्धत्वम् । स्वादुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ३॥
 तद्दीजस्य अथात् तालशस्यस्य गुणाः । मृज-
 करत्वम् । मिष्टत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गुरु-
 त्वञ्च ॥ ३॥ तदस्थिमज्जगुणाः । मधुरत्वम् ।
 मृजलत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ ३॥
 तालाम्बुगुणाः । पित्तनाशित्वम् । शुक्रस्तन्य-
 वृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तालजतरुणतोयगुणः । अतिशयमदकारित्वम् ।
 तदेवास्त्रोभूतं पित्तवातदोषघ्नम् । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ कफक्षमिहरत्वम् । रुच्यत्वम् । वात-
 लत्वम् । दुर्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ३॥
 तालप्रलम्बगुणः । रुच्यत्वम् । क्षतरोगनाश-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३॥ ताजतरुण-
 मज्जगुणाः । किञ्चिन्नदकरत्वम् । लघुत्वम् ।

तालः

श्रेयकारित्वम् । वातिपित्तनाशित्वम् । सक्ते-
त्वम् । मधुरत्वम् । सारकत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ तालशिरोगुणाः । स्वादुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । सूत्रानङ्कुरोगनाशित्वम् ।
बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वम् । इति ।
राजवल्लभः ॥ * ॥

गीतकालक्रियामानम् । अयं स्वर इयन् कालं
गेयः इयन् कालं विलम्बितं इयन् कालं दत्तं
इयन् कालं मध्यमिति बोधयितुं ईदृशै-
र्हलेरङ्गलाकुचन प्रसारणादिक्रियाभिर्नित्यं
गानञ्चेति कालक्रिययोः प्रमाणं तालः ॥ साङ्गे
इदमियन् कालं गेयमिति कालेनाङ्गलायाकुच-
नादिक्रियामानं ताल इति ॥ कालस्य एकद्वि-
त्रिमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियायाः परि-
सम्पत्तिक्रियायाः परिच्छेदहेतुस्ताल इति मधुः ॥
कालेन नर्तनगलवादनक्रियाणां मानं तालः ।
तारादेककालमेषां विरामस्ताल इत्यन्ते । इत्य-
मरटोकायां भरतः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।
गौरीहरयोर्नृत्येन तालो बभूव । तस्य कार-
णम् । क्रियाकालश्च । हरनृत्यस्य ताळवं गौण्या
नृत्यस्य लास्यं इति संज्ञा अर्थात् पुरुषनृत्यस्य
ताळवं नार्या नृत्यस्य लास्यमिति नाम ।
ताळवस्याद्याचरेण लास्यस्याद्याचरेण च
मिलित्वा ताल इति संज्ञा जाता । इति
सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥ तस्य भेदा यथा,—

“चञ्चत्पुटः १ चञ्चत्पुटः २ षट्पितापुत्रकस्तथा ३ ।
उद्धृक् ४ सन्निपातः ५ कङ्कणः ६ कोकिलारवः ७ ॥
राजकोलाहलो ८ रङ्गविद्याधरः ९ शचीप्रियौ १० ।
प्राञ्चतीलोचनो ११ राजचूडामणि १२ जय-
त्रियौ १३ ॥
वादकाकुलः १४ कन्दर्पः १५ नलकूवरः १६ दर्पणाः १७ ।
रतिलोचो १८ मोक्षपतिः १९ श्रीरङ्गः २० सिंह-
विक्रमः २१ ॥
दीपको २२ मल्लिकामोदो २३ गजलीलक्ष २४
चर्चरी २५ ।
कुचको २६ विजयानन्दो २७ वीरविक्रम २८
टङ्किक २९ ॥
रङ्गाभरण ३० श्रीकीर्ति ३१ वनमालि ३२ चतु-
र्भुखाः ३३ ।
सिंहनन्दन ३४ नन्दो ३५ चन्द्रविम्ब ३६ द्विती-
यकाः ३७ ॥
जयमङ्गल ३८ गन्धर्व ३९ मकरन्द ४० त्रिभ-
ङ्गयः ४१ ।
रतितालो ४२ वसन्त ४३ जगन्मयो ४४ २थ
गारुणिः ४५ ॥
कविशेखर ४६ घोषो च ४७ हरवल्लभ ४८
भैरवी ४९ ।
गतप्रत्यागतो ५० मल्लतालो ५१ भैरवमस्तकः ५२ ॥
सरस्वतीकण्ठाभरणः ५३ क्रोडा ५४ निःसार-
रव च ५५ ।
सुक्तावली ५६ रङ्गराज ५७ भरतानन्दा ५८
दितालकाः ५९ ॥

तालः

सम्पत्केटाक ६० इत्यादि ताला भरतसंमताः ।
संक्षेपतो निगदिता अप्येषां लक्षणं यथा ॥ * ॥
अर्द्धमात्रं दत्तं त्रयमेकमात्रं लघु स्तुतम् ।
द्विमात्रम् गुरु त्रयं त्रिमात्रम् प्रुतं मतम् ॥
ताले चञ्चत्पुटे त्रयं गुरुद्वन्द्वं लघुः प्रुतः १ ।
गुरुलघुः प्रुतश्चैव भवेच्चापपुटाभिधे ॥ २ ॥
गलगालगलाचैव षट्पितापुत्रके मताः ३ ।
उद्धृक्के तु गमनाः ४ सन्निपाते गुरुमेतः ॥ ५ ॥
चतुर्विधः परित्येयस्तालः कङ्कणनाभकः ६ ।
पूर्णः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥
लघुचतुष्कं गलौ पूर्णं खण्डं बिन्दुद्वयं गुरुः ।
यगगस्तु समे त्रयस्तगणो विषमे भवेत् ॥
खण्डचतुष्कं सयत्यन्तं गुरुबिन्दुचतुष्टयम् ।
सयत्यन्तं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारवः ॥ ७ ॥
लघुचतुष्कं सयत्यन्तं खञ्जयं खञ्जयं लघुः ।
लघुबिन्दुद्वयश्चेति राजकोलाहलाभिधे ॥ ८ ॥
खण्डयं द्वौ प्रुतौ यत्र रङ्गविद्याधरः स तु ९ ।
लघुनि त्रीणि यत्र स्युर्गुरुणि त्रीणि यत्र वै ॥
प्रुतद्वयश्च यत्रास्ति स तालः स्याच्छचीप्रियः ॥ १० ॥
खण्डयं गुरुलौ बिन्दुर्गौ प्रुतौ गौ प्रुतौ पुनः ।
यत्र तालः स विज्ञेयः प्राञ्चतीलोचनानभिधे ॥ ११ ॥
राजचूडामणौ बिन्दुलक्षं बिन्दुर्गौ मतौ ॥ १२ ॥
रगणो नो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते ॥ १३ ॥
प्रुतौ लघुचतुष्कश्च मौ नौ दत्तयुगं लघुः ।
लघुचतुष्कं विना शब्दं तालः स्याद्वादकाकुलः ॥ १४ ॥
दत्तद्वयं यकारश्च कन्दर्पपि प्रकीर्तितः ॥ १५ ॥
चत्वारो गुरवो यत्र चत्वारः प्रुतका अपि ।
लघुचराणि चत्वारि तालोऽयं नलकूवरः ॥ १६ ॥
बिन्दुद्वयं गुरुश्चैव भवद्यत्र स दर्पणः ॥ १७ ॥
रतिलोले विधातयं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम् ॥ १८ ॥
आदौ घोडप्रगुरवो द्वाविंशत्यधवस्ततः ।
चतुःषष्टिर्दत्ता यत्र सोऽयं मोक्षपतिर्मतः ॥ १९ ॥
श्रीरङ्गमञ्जकं ताले मगणालघुप्रुतौ मतौ ॥ २० ॥
सिंहविक्रमताले तु मगणो नखगाः खगौ ॥ २१ ॥
प्रुतो लघुः प्रुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥ २२ ॥
ताले स्यान्मल्लिकामोदं लघुयं खण्डचतुष्टयम् ॥ २३ ॥
लघुचतुष्कं विरामान्तं गजलीले प्रकीर्तितम् ॥ २४ ॥
अष्टकलस्तु लघुश्चैव विरामान्तं दत्तौ लघुः ॥ २५ ॥
दत्तद्वन्द्वं भवेत्ताले कुहकाख्ये लघुद्वयम् ॥ २६ ॥
भवेद्युविजयानन्दे लघुयश्च लघुचयम् ॥ २७ ॥
वीरविक्रमताले तु दत्तौ लघौ ततः प्रुतः ॥ २८ ॥
टङ्किका रगणेन स्यादेकैवैव कृतासादे ॥ २९ ॥
मगणो गप्रुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके ॥ ३० ॥
श्रीकीर्तिसंज्ञकं ताले गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम् ॥ ३१ ॥
चतुर्दत्ता लघु द्वौ तु दत्तौ गो वनमालिनि ॥ ३२ ॥
चतुर्भुखाभिधे ताले यगगानन्तरं प्रुतः ॥ ३३ ॥
मगणः प्रुतो लघौ बिन्दुद्वयं गौ नः प्रुतस्तथा ।
लघुः प्रुतो दत्तश्चैव लघुद्वयमथापि च ॥
निःशब्दं लघुचतुष्कश्च ताले स्यात् सिंहनन्दने ॥ ३४ ॥
गौ लघुर्गौ लघुः प्रुतस्तान् नन्दोश्चरे मताः ॥ ३५ ॥
गौ दत्तौ नौ प्रुतद्वन्द्वं चन्द्रविम्बे प्रकीर्तितम् ॥ ३६ ॥
दत्तद्वन्द्वं लघुश्चैवैकस्तान् स्यात् द्वितीयकं ॥ ३७ ॥

तालः

यकारश्च यकारश्च जयमङ्गलनामनि ॥ ३८ ॥
चत्वारो गुरवो बिन्दुचत्वारश्च प्रुता अपि ।
बिन्दुवो दशषट् लाञ्छताले गन्धर्वसंज्ञके ॥ ३९ ॥
मकरन्दे दत्तद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वमथो गुरुः ॥ ४० ॥
गुरुलघुः प्रुतश्चैव त्रिभङ्गिः परिकीर्तितः ॥ ४१ ॥
अत्र रतितालस्य लक्षणं पतितम् ॥ ४२ ॥
वसन्तताले कर्णयो नगणो मगनस्तथा ॥ ४३ ॥
जगन्मयो गुरुश्चैव विरामान्तश्च खण्डयम् ॥ ४४ ॥
गप्रुतौ लौ दत्तौ लघु प्रुतो गारुणि ॥ ४५ ॥

शेखरे ॥ ४६ ॥

प्रुतः प्रुतो नगौ लघु खण्डयश्च ततो लघुः ॥
खण्डचतुष्कं विना शब्दं यत्र घोषः स उच्यते ॥ ४७ ॥
हरवल्लभताले च प्रुतो लो गौ च खण्डम् ॥ ४८ ॥
मगणः प्रुतौ गनौ गयौ प्रुतो लघुश्च भैरवे ॥ ४९ ॥
गतप्रत्यागते ताले लो मौ गौ नौ प्रकीर्तितौ ॥ ५० ॥
चतुर्लघुर्मल्लताले विरामान्तं दत्तद्वयम् ।
लगौ गौ नो नगौ गश्च खण्डयं लघुयं पुनः ॥ ५१ ॥
नचतुष्कं विना शब्दं ताले भैरवमस्तके ॥ ५२ ॥
सरस्वतीकण्ठाभरणौ लघुश्च दत्तद्वयम् ॥ ५३ ॥
एक एव प्रुतो यत्र क्रोडातालः स उच्यते ॥ ५४ ॥
दत्तद्वयं विरामान्तं ताले निःसारके मतम् ॥ ५५ ॥
खञ्जयं सविरामान्तं गौ पुनः खञ्जयन्तथा ॥
प्रुतौ गः खयुगं गश्च यत्र सुक्तावली तु सा ॥ ५६ ॥
लगौ बिन्दुयुगं गौ लो रङ्गराले प्रकीर्तितः ॥ ५७ ॥
खण्डयं सविरामान्तं गुरुः प्रुतद्वयं लघुः ।
यत्र ताले स विज्ञेयो भरतानन्दसंज्ञकः ॥ ५८ ॥
आदिताले लघुश्चैव इत्याह भरतो मुनिः ॥ ५९ ॥
मगणश्च प्रुताद्यन्तः संपत्केटाकतालके ॥ ६० ॥
एकाधिकप्रते ताले षष्टिर्भुख्यतमा इमे ॥ * ॥
अथ प्रस्तारः ।

“गुरुः प्रुताधोभागे तु गुरुधोभागतो लघुः ।
दत्तं लघोर्धोभागे तुल्यं तुल्यं तु पदक्षिका ॥
उद्धृता च कला पश्चादित्यं प्रस्तारणक्रमः ।
सर्वप्रुतान समारभ्य मात्रानिवृद्धनिमित्तान् ॥
तावत् प्रस्तारयेदन्ते यावत् सर्वं दत्तं भवेत् ॥”
अत्र तालप्रस्तारे पिङ्गलवसथोद्दिष्टमेतदुपपाका-
दयः सन्ति बाहुन्यभयाद्भोक्ताः ॥ * ॥
अथ प्रुतादिमात्राभेदेन तालघातनम् ।
“ताले निघातदृष्टः प्रुतमनुषट्येद्वातमेकं

सप्रशब्दं

तत्पश्चात् द्वौ च घातौ निनदयिरहितौ दशयै-
द्वन्द्वतोऽधः ।

शून्यत्वात् फक्तालाविति जगति पुनः खञ्जमिद्वौ

समन्दा-

वित्यं घातत्रयं तत् त्रिकलतनुषष्टिर्द्वयैर्द्वन्द्व-
कारम् ॥

एको घातः सप्रशब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीन-
स्तथान्यः

सोऽप्यर्द्धं याति तालावलयवलयितोत्तान-

श्चाङ्गुलीभिः ।

किञ्चोच्चैरेकमात्रा समुदयिनि लघो घात एको
निनादो

तालः

चात्तो माकाङ्क्षभाजि हतवपुषि लघोरहनादेन
चातः ॥

इति तालघातनप्रकारः ॥ * ॥

श्रीरङ्गो मणिवन्धकङ्कणवहो सुक्तावलीमण्डनः
क्रीडाहेतुवसन्तरक्तहृदयो गन्धर्वलीलारत्नः ।
सालाक्ष्मीचपतिश्चतुर्मुखनखो यो राजचूडामणिः
सोऽयं तालमयस्तृणपुण्ड्रवत् संसारवन्धं हरिः ॥
अपि च ।

नन्दीशोऽहं तनुर्भवेन वनतस्तत्र विमोदयः
कन्दर्पो नलकवयश्च तुलितौ यस्यातिरूपे तुले ।
कण्ठान्तः किल कोकिलारवमवो बाहौ जय-
श्रीरङ्गो

तालात्मा सुरजिच्छिनत्तु सगुणः संसारपाशा-
वलीम् ॥

वशातो यः कवित्ववर्तिपदतो विद्याचनेरचितः
सौमित्रेयमिमं यमञ्जुनयशाः सोऽजीजनत्
श्रीधरः ।

तस्य श्रीलशुभकरस्य भगिनौ सङ्गीतदामोदरे
तालाद्यः स्तवकोऽयुतस्तवज्ञतौ यातस्तनोयः
पटुः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“आदावष्टस्तथा रुदो ब्रह्म इन्द्रश्चतुर्दशः ।
दशावतारवन्धादि गृह्यनाटोऽतः परम् ॥
अथाष्टतालभेदाः । आङ्कः १ दोजः २ ज्योतिः ३
चन्द्रशेखरः ४ गङ्गनख ५ पञ्चतालः ६ रूप-
कम् ७ समतालः ८ ॥ अथ रुद्रतालस्य भेदाः ।
वीरविक्रमः १ विषमसमुद्रः २ धरणम् ३ वीर-
दशकः ४ मण्डकः ५ कन्दर्पः ६ डाशपाहिडः ७
ध्रुवचरणम् ८ दशकोषी ९ गजेन्द्रगुरुः १०
कुटका ११ ॥ अथ ब्रह्मतालभेदाः । ब्रह्म १ विराम
ब्रह्म २ घटकला ३ सप्तमात्रा ४ ॥ अथेन्द्रताल-
भेदाः । देवसारः १ देवचाली २ मदनदोला ३
गुरुगन्धर्वः ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाषः ६ ॥
अथ चतुर्दशतालभेदाः । चिह्नतालः १ चन्द्र-
मात्रा २ देवमात्रा ३ अर्द्धज्योतिः ४ स्वर्ग-
सारः ५ चमाष्टः ६ धराधरा ७ वसन्तवाक् ८
काककला ९ कीरशब्दा १० ताण्डवी ११ हर्ष-
धारिका १२ भाषा १३ अर्द्धमात्रा १४ ॥
तेषां लक्षणानि यथा,—

एकतालस्ततः शून्यं युगलं तालिका परे ।
सङ्गीतः प्रथमः सार आङ्कतालः प्रकीर्तितः १ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
प्रथमं युगलं तालं एक एकस्तथापरे ।
कलाभेदे गानभेदं ज्योतिष्यं परिकीर्तितम् ३ ॥
चन्द्रश्चन्द्रस्तथा युगं तथा चन्द्रस्तथापरे ।
षट् ताला निभवन्त्येवं चन्द्रशेखरभाषितः ४ ॥
एकतालो भवेत्तुल्यः क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
शेषशून्यं गङ्गनख सञ्ज्ञतो मुनिभाषितम् ५ ॥
प्रथमं युगलश्चैव तत्परं तालमेकत्रयम् ।
शेषे युगं तथा शून्यं पञ्चतालं प्रकीर्तितम् ६ ॥
युगलं प्रथमं तालं तत्परं त्रयं शून्यकम् ।

तालः

शेषे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्तितम् ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् ।
शेषे युगलतालश्च समतालं भवेत् परम् ८ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण त्रिविधं भवेत् ।
तत्परं युगलं तालमित्येवं वीरविक्रमः १ ॥
युगलतालं तथा शून्यं तत्परं द्वयतालकम् ।
शेषे च युगलं तालं समुद्रविषमं स्मृतम् २ ॥
युगलतालश्च शून्यश्च एकतालश्च तत्परं ।
शेषेकत्र त्रिशून्यश्च विषमं धरणं भवेत् ३ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
युगलं युगलं पञ्चान् स वीरदशकः स्मृतः ४ ॥
प्रथमं एकतालश्च तत्परं शून्यमेककम् ।
शेषेकत्र त्रितालश्च मण्डकस्य गतिर्यथा ५ ॥
समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम् ।
समताले भवेत् शून्यं कन्दर्पं नास्ति तत् पुनः ६ ॥
पञ्चतालान् परं शून्यं डाशपाहिडमुत्तमम् ।
अत्यर्द्धश्च भवेत् त्रस्तं संग्रामस्य यथा गतिः ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
शेषेकत्र त्रितालश्च ध्रुवचरणभाषितम् ८ ॥
एकतालमेकशून्यमित्येव भवेत् क्रमात् ।
विरामं एकतालश्च वागभेदे दशकोषिका ९ ॥
युगलं युगलं पञ्चान् तदन्तेऽप्येकतालकम् ।
शेषे च युगलशून्यश्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० ॥
युगलशून्यं विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे ।
कुटकाख्यानकं धीर सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ॥
युगलश्च त्रस्तं प्रथमेकतालं
किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् ।
ब्रह्मस्य तालश्च सङ्गीतमध्यं
यथा कपोती हि करोति शब्दम् १ ॥
युगलतालं भवेत्तत् एकतालश्च तत्परं ।
शेषे द्वितोयशून्यं च विरामब्रह्मतालकम् २ ॥
प्रथममेकतालश्च युगलशून्यं तथा परे ।
शेषेकत्र त्रितालं त्रिघटकला खलु कथ्यते ३ ॥
आदौ युगं तथा युगं त्रितालश्च तथा परे ।
सप्तमात्रा भवेत्तथा ब्रह्मतालान्तरे शुभं ४ ॥
सविरामं त्रितालश्च एकं शून्यस्तथापरे ।
शेषे त्रस्तं त्रितालश्च देवसार इतीर्यते १ ॥
द्वितयशून्यं विरामे भवति ततश्च त्रितालानि ।
शेषेण दिश्यमित्येवं देवचाली २ ॥
प्रथममेव युगलतालं तत्पञ्चादेकशून्यं विरामे ।
शेषे त्रितयतालं भवतीति मदनदोला ३ ॥
युगलतालं समारम्भ पञ्चतालं भवेत्तथा ।
अत्यर्द्धश्च तथा त्रस्तं गुरुगन्धर्व इति ४ ॥
आवर्णस्य यथा धारास्तथा तालो भवेद्भनः ।
पञ्चतालान्तराणां पञ्चालीति प्रकीर्तिता ५ ॥
सविरामं चतुस्तालं त्रितालं शून्यमस्ततः ।
मेधारम्भे यथा केका रूयन्ते इन्द्रभाषितः ६ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेण त्रितयं ततः ।
शेषे चतुष्टयं त्रस्तं चिह्नताल इतीर्यते १ ॥
एकचन्द्रस्तथा युगं तालं प्रत्येकतन्त्रयम् ।
शेषे त्रिणि च शून्यानि चन्द्रमात्रा भवेत् परा २ ॥
प्रथमं घटकतालश्च अत्यर्द्धश्च भवेत् क्रमे ।

तालकं

शेषे युगं तथा शून्यं देवमात्रा च सोऽप्यते १ ॥
चन्द्रशून्यं त्रितालश्च विरामेण क्रमेण तु ।
अत्यर्द्धं भवेत्तत् अर्द्धज्योतिरिति स्थितिः ३ ॥
एकेकतालान्तरयुगलतालान्
शून्यत्रयं तत्परमेकतालम् ।
कलाभिदा शून्यभिदा समाख्या
स स्वर्गसारवन्धनवीनतालः ५ ॥
युगलशून्यं विरामेण देवतालमिति क्रमात् ।
चमाष्टाख्योऽन्तरे शून्यं इति सर्वत्र भाषितम् ६ ॥
नवाम्भेदे दामिनि शीघ्रयानं
तथा सुसम्बद्धसुतालभानम् ।
युगं सञ्ज्ञस्तं क्रमतश्च तालं
शेषे त्रितालश्च धराधराख्या ७ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
क्रमात्तालत्रयश्चैव वसन्तवाग्द्विदशः ८ ॥
सविरामं दयं तालं युगलतालं तथा परे ।
शेषेकत्र त्रितालश्च भवेत् काककलेति सा ९ ॥
त्रितालश्च भवेत्तत् तत्परं त्रयतालकम् ।
शेषेऽपि च त्रितालश्चैव कीरशब्दा प्रचक्ष्यते १० ॥
युगं युगं तथा युगं तालत्वेकं भवेत् क्रमात् ।
शेषशून्यं कलाभेदे ताण्डवीति भवेत् पृथक् ११ ॥
सविरामं दयं तालं युगलशून्यश्च तत्परम् ।
शेषोऽर्द्धं त्रितालश्च हर्षधारा प्रकीर्तिता १२ ॥
चन्द्रशून्यं विरामेण दयं तालं भवेत् क्रमात् ।
अत्यर्द्धं भवेत्तत् भाषास्थं तालमुत्तमम् १३ ॥
अत्यर्द्धं त्रितालश्च दयं तालं विरामकम् ।
इत्यर्द्धमात्रा विज्ञेया सङ्गीतमुवि सञ्ज्ञतः ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
दशावतारप्रबन्धलक्षणं प्रबन्धशब्दे निवृत्त्या-
प्रबन्धवाद्यालक्षणं वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
करतलम् । अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां सम्मितम् । करा-
स्फालः । (यथा, मेघदूते । ७६ ।
“तालेः सिद्धहलयरुभर्गेर्नन्तः कान्तया मे
यामध्यास्ते द्विसविविगे नोलकण्डः सुहृद् ॥”)
कांस्यनिर्मितवाद्यभाण्डम् । तसरः । इति
मेदिनी । ले, २४ ॥ (महादेवः । यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । १२० ।
“तलस्तालः करस्थाली ऊर्ध्वसङ्घननी महान् ॥”)
तालकं, क्ली, (तालमेव । ताल + स्वार्थ कन् ।)
हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अथ ताल-
कस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
“अशुद्धं तालमायुर्द्धं तु कफमारुतमेहकृत् ।
तापस्फोटोऽङ्गसङ्कोचं कुरुते तेन शीघ्रयेत् ॥
अथ तालकस्य प्रोधानविधिः ।
तालकं कण्ठाः कृत्वा तत्तूर्णं काञ्चिकं पचेत् ।
दोलायन्त्रेण यामेकं ततः कुण्डलाख्येन्द्रैवे ।
तिलतेले पचेद्यामं यामश्च त्रिफलाजले ।
एवं यन्त्रे चतुर्धामं पक्वं शुध्यति तालकम् ॥
अथ तालकस्य मारणविधिः ।
सदलं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
खल्वि विमर्दयेदेवं दिनं पञ्चाङ्गिप्रोषयेत् ॥
ततः पुनर्नवाचारैः श्रान्त्यामर्द्धं प्रपूरयेत् ।

तालन

तत्र तद्गोलकं धत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥
आकण्ठं पठितं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
स्थालीं चूर्वां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्हयेत् ॥
दिनान्तरशून्यानि पञ्चवह्निं प्रदापयेत् ॥
एवं तस्मिन्नेव तालं मात्रा तुल्येकरक्तिका ॥
अनुपानान्येकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥”
अन्यच्च ।
“तालकं हरते रोगान् कृच्छ्रवृत्त्यपहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्यवृद्धिं तथायुगम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अन्यान्यविधं हरितालमारणम् । यथा, वैद्यक-
रसैन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
“तालकं कण्ठाः कृत्वा सुशुद्धं हुण्डिकान्तरे ।
चूर्णादिकेन संपिष्टमपामार्गजटोद्विधैः ॥
चारोदकेन संपिष्टमृद्धापो यावत्प्रयोज्यम् ।
चूर्णं दत्त्वा निरुध्वाय कृद्वाण्डेन प्रपूरयेत् ॥
पुनर्मूर्धं निरुध्वाय चतुर्धा क्रमादिना ।
पञ्चदशं हि तच्चूर्णं कुशारीं परियोजयेत् ॥”
मत्तान्तरम् ।
“अस्मिन्मौनीजलेभांशं तालं ह्रादशयामकम् ।
तथैव निखनोरण तत्तच्चूर्णादिकं च ।
प्रक्षाल्य शान्मलीचारेदिग्गुणैः स्वातमध्यगम् ।
विधाय कवचोयत्नं बालुकाभिः प्रपूरयेत् ॥
ह्रादशप्रहरं पक्ता स्वाङ्गशातश्च चूर्णयेत् ।
स्वादयन्त्रक्तिकाभेकां कुलशोपदशान्तये ॥”
इति हरितालमारणम् ॥)
(तालमिव कायतीति । के + क ।) द्वार-
यन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७१ ॥ ताला
इति भाषा ॥ तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥
तालकाभिः, पुं, (तालकस्य हरितालस्य व्याभा-
इव व्याभा यस्य ।) हरितवर्णः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । ३१ ॥ तद्वति, वि ॥
तालकी, स्त्री, (तालकस्य तालवृत्तस्य इयम् ।
तालक + अण् + डीप् ।) तालसुरा । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ ताडो इति भाषा ॥
तालक्षीरकं, स्त्री, (तालजातं क्षीरमिव । ततः
इदार्थं स्वार्थं वा क्तु ।) तालसम्भूततवक्षीरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तालध्वजः, पुं, (तालो ध्वजो यस्य ।) बलदेवः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।
५४ । १० ।
“नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली ।
पुण्यं तार्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥”
पञ्चतविशेषः । यथा, शत्रुञ्जयमाहात्म्ये । १ । ३५२ ।
“शत्रुञ्जयो रेवतश्च सिद्धिलैवं सुतार्थराट् ।
टङ्कः कपर्दी लोहितस्तालध्वजकदम्बकी ॥”
तालध्वजा, स्त्री, (तालस्तालवृत्तो ध्वजश्चिह्नं
यस्याः ।) पुरीविशेषः । यथा, क्रियायोगसारः ।
“अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिद्वीपमा ॥”
तालनवमी, स्त्री, (तालोपहारा नवमी । शाक-
पाठिवत्तु समासः ।) भाद्रपक्षनवमी । यथा,
“मासि भाद्रपदे या स्यान्नवमी बहुलेतरा ।

६१६

तालन

तस्यां संपूज्य वै दर्गामन्त्रमेधफलं लभेत् ॥”
इति संवत्सरकौस्तुभेधतगत्तपुराणवचनम् ॥
इयमेव तालनवमी ख्याता ॥ (अस्यां नवम्या
सौभाग्यफलकाङ्क्षिणीभिः स्त्रीभिर्यथाविधानं
नारायणं लक्ष्मीं संपूज्य व्रतकथा श्रोतया ।
तत्कथा यथा,—
“मेरुपट्टे सुखासीनं कृष्णं कमलया सह ।
उवाच सभूरं वाचं सितपूर्वं सुदासिका ॥
प्रण मे वचनं देव । स्त्रीणां सौभाग्यकारणम् ।
केन वा सुभगा चासीत् केन वा दुर्भगा भवेत् ॥
किं कृतेन विमुख्यते किं कृतेन फलं लभेत् ।
तस्मिन् ब्रह्मि सुरश्रेष्ठ । नाराणां कारणं ध्रुवम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
पूर्वं हि मम भार्ये दे सत्यभामा च रुक्मिणी ।
रुक्मिणी सुभगा साध्वी सत्यभामा च दुर्भगा ॥
तस्याः कर्मापपाकेन सौभाग्यमन्यथा गतम् ।
केनचिद्वाक्यदोषेण सत्यभामा च दुर्भगा ॥
दःखात्तां शोकमन्त्रा रुदती बहुधा मुहुः ।
कियत्कालं च सम्पन्नं व्रजस्ती च तपोवने ॥
अरुण्यं विजने गत्वा कस्मिन्निवराश्रमे ।
रुदित्वा च विधानेन सच्यं दुःखं व्यवेदयत् ॥
तच्छ्रुत्वा तु मुनिश्रेष्ठः प्रोवाच रुदती शुभाम् ।
भये पुच्छिणि । मा रोदः । सौभाग्यं ते भविष्यति ॥
सत्यभामावाच ।
दुःखं मे बहुश्रुत्वात । शरीरं दुर्भगं कथम् ।
कथंतां मुनिश्राद्धं ल । स्वामिसौभाग्यकारणम् ॥
मुनिरुवाच ।
भाद्र मासि मिते पक्षे नवमी या तीर्थभवेत् ।
तस्यां नारायणं लक्ष्मीं पूजयेच्च विधानतः ॥
सत्यभामावाच ।
विधानं कौटुम्भं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ।
तस्मिन् ब्रह्मि मुनिश्रेष्ठ । कारणं किन्तुदयताम् ॥
मुनिरुवाच ।
म्याण्डिले मण्डलं कृत्वा घटं तत्र निवेशयेत् ।
तत्र नारायणं लक्ष्मीं गन्धपुष्पादिनाञ्जयेत् ॥
नैवेद्येन सदा भक्त्या पूजयेत् भक्तवत्सलाम् ।
तालेन पूजयेत् देवीं तालेनेव विनिर्मितम् ॥
तस्यै तत् पिष्टकं दत्त्वा ब्राह्मणायां पपादयेत् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य विप्रहस्तं समर्पितम् ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो प्रयात व्रतं माङ्गं समाचरेत् ।
एवं क्रमेण साध्वीभिः कर्त्तव्यमतिथयः ॥
नवमं वत्सवं यावत् मासि भाद्रपदे तथा ।
पुनर्प्राञ्चैः परिहृत्वा सौभाग्यमतुलं भवेत् ॥
धनधान्यमष्टद्विधं अवेधयच्च नित्यशः ।
अभीष्टफलमाप्नोति नवमीव्रतकारणतः ॥
ममूर्गं तु व्रते भूते प्रसिद्धी तदनन्तरम् ।
विधाय दक्षिणा देया भूमोयश्च विधानतः ॥
एवं कुरु सदा विप्र ! प्रणु भाषणमतुलम् ॥
तथा चक्रे च सा साध्वी मुनेर्वचनगौरवात् ।
व्रतं सम्पन्नतां याते केशवस्तोषपागतः ॥
उवाच प्रहसन् देवो वचनं सभूरं शुभम् ।
असौभाग्येन यदुदुःखं तत् ते सर्वं विनश्यत् ॥

तालमू

सौभाग्यमतुलं प्राप्य यथा गौरी हरस्य च ।
शचीव पुरुषस्य रतीव मदनस्य च ॥
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव प्रीतिभेः ।
इति तस्यै वरं दत्त्वा गृहीत्वा तां पुरं ययौ ॥
इदं या कुरुते साध्वी व्रतं सा सुभगा भवेत् ।
एवं व्रतश्च या नारी करोति धर्मेतत्परा ॥
तस्याश्च भवने लक्ष्मीश्चला निचला भवेत् ।
जन्मान्तरे भवेत् साध्वी अवेधयं सदा पुनः ॥
पत्युश्च सुभगा साध्वी पुनर्पौताम्रिता भवेत् ।
धनधान्यमष्टद्विधं ततो मोलमवाप्नुयात् ॥”
इति भविष्यपुराणोक्ततालनवमीव्रतकथा
समाप्ता ॥ * ॥ व्रतं समाप्तं नवफलानि दातव्यानि ।
तानि यथा, —
“पिष्टखर्जूरं जातिश गला चैव हरीतकी ।
नारिकेलं तथा पुगं रसापकफलमथा ।
तत्र मुखं प्रदातव्यं तालस्य फलसुतमम् ॥” * ॥
तालपत्रं, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव ।) ताडकः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ तालवृत्तस्य पर्णश्च ॥
(तालस्य अजनगुणा यथा, —
“तालपत्रमरुदः कोणो वातस्य शान्तिस्तु ।
निद्राकरः प्रीतिकरः शोषरोगविकारहा ॥
दाहपित्तश्रमस्तानिनाशो भ्रमशान्तिजनः ।
सधुरोऽतिश्रमघ्नः स्यादादित्य कफकोपनः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
तालपत्रिका, स्त्री, (तालपत्री । स्वार्थं क्तु टाप्
ह्रस्वश्च ।) सुपत्नी । तालमूली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तालमूलीशब्देऽस्या विवृति-
जातया ।)
तालपत्री, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।)
मृषिकपणी । इति मेदिनी । १, २६३ ॥ (यथा,
“गोजो च पिष्टा सह तालपत्रा
यस्यां पिथ्योऽतिशयं प्रलेपः ॥”
इति मृग्य चिह्नितमित्थ्यानि १० अध्याये ॥)
तालपर्णं, स्त्री, स्त्री, (तालः खड्गमुच्छ्रितिव पर्ण-
मस्य ।) मुरानामगन्धद्वयम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
तालपर्णा, स्त्री, (तालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
डीप् ।) सधुरिका । इति जटाधरः ॥ मुरा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥
तालपुष्पकं, स्त्री, (तालस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।
कप ।) प्रपौष्टणीकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तालभव, पुं, (तालं विभक्तिं ध्वजमुपशेति । भ-
+ क्तप ।) तालदेवः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
तालप्रलम्बं, स्त्री, (ताले तालवृत्ते पलम्बने इति ।
प्र + लम्ब + अण् ।) तालजटा । यथा,—
“तथा तालप्रलम्बश्च स्त्रीकं शतवज्रापहम् ॥”
इति राजवल्गुभः ॥
तालमूलिका, स्त्री, (तालमूली + स्वार्थं क्तु टाप्
ह्रस्वश्च ।) तालमूली । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥
तालमूला, स्त्री, (तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ।
ङाण ।) स्वनामख्यातवृत्तः । तत्पठ्येयः ।
अष्टाङ्गा २ सुपत्नी ३ ताली ४ खलितनी ५ ।

इति रत्नमाला ॥ सुवहा ६ तालपत्रिका ७ गोघापदी ८ हेमपुष्पी ९ भूताली १० दीर्घ-कन्दिका ११ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दृढत्वम् । पुष्टिवलकप्रदत्वम् । पिच्छिलत्वम् । पित्तदाह्यमहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णवीर्यत्वम् । दृढत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । गुदज-रोगानिलनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ “सुयन्ती च विधा प्रोक्ता श्वेता चापरमंशका । श्वेता स्वल्पगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥” इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या विषयी यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वरे महाराजव्यायम् । “माघद्वयमितं भागं तालमूल्या रसेन च । पिष्टा च वटिका कार्या चतुर्गुणाप्रमाणतः ॥”) ताललम्बा, [न] पुं, (ताल एव लम्बा चिह्नं यस्य ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २।१३८ ॥ तालवृत्तं, स्त्री, (तालस्य तालपत्रस्य वृत्तं कारण-त्वेन अस्ति अस्य । अच् ।) अजनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ । तालपातार पाखा इति भाषा ॥ (यदक्तम् — “परे प्रक्षालि विज्ञाते समस्तेर्नियमैरलम् । तालवृत्तेन किं कार्यं लब्धे मलयमारुते ॥”) तस्य वायुगुणः । त्रिदोषशमनत्वम् । लघु-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (सोमविग्रहे, पुं । यथा,— “एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामाकृति-वीर्यविशेषे चतुर्जिह्वातिधा भिद्यते ।” “प्रतानवृत्तस्तालवृत्तः करवीरोऽश्वानपि ॥” इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २६ अध्याये ॥) तालवृत्तकं, स्त्री, (तालवृत्तमेव । स्वार्थं कन् ।) अजनम् । इत्यमरः । २ । ७ । १४० ॥ तालवेचनकः, पुं, (तालस्य वेचनं पृथक्करणं संस्थानेन नियमनं यत् । कप् ।) नटः । इति शब्दरत्नावली ॥ तालवेचनकोऽपि पाठः ॥ तालयं, त्रि, (तालीजितम् । तालु + “शरीरा-वयवान् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् ।) ताल-जातम् । इति आकरणात् ॥ (यथा, शिवा-याम् । १७ । “कण्ठावहाविश्वयशास्तालया व्योञ्जयायुम् ॥”) तालाख्या, स्त्री, (तालं तालपत्रं आख्या यस्याः ।) सुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तालाङ्गः, पुं, (तालस्तालवृत्तः अङ्गो ध्वजो यस्याः) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥ करपत्रम् । शाकभेदः । महालज्जसम्पदपुरुषः । पुस्त-कम् । हरः । इति हेमचन्द्रः ॥ तालाचरः, पुं, (तालेन अचरति वृत्ततीति । अव + चर + अच् ।) नटः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ तालिः, स्त्री, (तालयति प्रतिविष्टयनयेति । तल प्रतिष्ठायाम् + णिच् + “सञ्जघातुभ्य इत् ।” उणा । ४ । ११७ । इतीन् ।) भूम्यामलकी ।

इति रत्नमाला ॥ (ताद्यते निहन्त्यते मतिरन-येति । तद्ध ताडने + णिच् + करणे इत् । इत्य-लत्वम् ।) ताली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तालिकः, पुं, (तलेन करतलेन निर्वृत्तः । तल + “तन निर्वृत्तम् ।” ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।) प्रमारिताङ्गुलिपाणिः । तत्पर्यायः । चपेटः २ प्रतलः ३ तलः ४ प्रहस्तः ५ तालः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३० ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १३७ । “यथैकेन न हस्तेन तालिकः सम्यपद्यते । तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्मणः स्मृतम् ॥”) लिखितस्य निबन्धनम् । तत्पर्यायः । काचनी २ काचनकी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तालिका, स्त्री, (तलेन निर्वृत्ता । तल + ठक् । स्त्रियौ टाप् ।) चपेटः । तालमूली । इति शब्दरत्नावली ॥ ताम्रवल्ली । इति राज-निर्घण्टः ॥ तालिनं, स्त्री, (ताद्यते यदिति । तद्ध ताडने + णिच् + क्तः । इत्यलत्वम् ।) वाद्यभाण्डम् । तुलिपटः । गुणः । इत्यजयः ॥ तालिशः, पुं, (तलतीति । तल गतौ + “इशः कर्षार्थविभृजस्तलेस्तु गित् ।” १ । ३३६ । इत्युणादिकोषटीकादृतसूत्रात् इशः णिच्चात् वृद्धिश्च ।) पञ्चतः । इत्युणादिकोषः ॥ ताली, स्त्री, (तालि + टादिकारादिति वा डीष् ।) ताडी । ताडियात् इति भाषा । तामलकी । इत्यमरः । २ । ४ । २२७ ॥ भूँइ आमला इति भाषा ॥ (अस्याः पर्याया यथा,— “वहुपुष्पी जडाध्वजा ताली भूम्यामलक्यपि । तामलक्यजटा सूक्ष्मफला जैत्रामलक्यपि ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥ तालमूली । इति रत्नमाला ॥ प्रतिताली । कुक्षिका-विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ताम्रवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुराभेदः । इति स्मृतिः ॥ ताडी इति भाषा ॥ (करास्फालनम् । यथा, अम्बा-धके । ५ । “यालीभिरात्मतनुताली सक्तं प्रियकपालीषु खिलति भय-आलीनकुलामितचूलीभरा चरणधूलिलस-सुनिवरा ॥”) तालीपत्रं, स्त्री, (ताल्याः पत्रमिव पत्रमस्य ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तालीशं, स्त्री, (तालीव श्यति नाशयति रोगा-निति । शो नाश + डः ।) तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तालीशपत्रं, स्त्री, (तालीशं रोगनाशकं पत्रं यस्य ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । तालीशम् २ पत्राख्यम् ३ शुकोदरम् ४ धानीपत्रम् ५ अक-वेधम् ६ करिपत्रम् ७ करिच्छदम् ८ नीलम् ९ नीलाम्बरम् १० तालम् ११ तालीपत्रम् १२ तमाङ्गयम् १३ तालीशपत्रकम् १४ । अस्य

गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफ-वातकासहिक्काक्षयश्वासच्छर्दिदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । अरुचिगुल्मा-मवह्निमान्द्रनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ भूम्यामलकी । इति मेदिनी । रे, ३०३ ॥ तालु, स्त्री, (तरन्त्यनेन वर्णा इति । तृ + “चोरश्च लः ।” उणा । १ । ५ । इति ञङ् रस्य लश्च ।) जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम् । यथा, श्रीभागवते । “मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते । ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥” तेलुया इति टाकरा इति च भाषा ॥ तत्-पर्यायः । काकुदम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ तालुकम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तालुजिह्वः, पुं, (तालु एव जिह्वा यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥ तालरः, पुं, (तालयतीति । तल + णिच् + बाहु-लकात् ऊरः ।) आवरणः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४२ ॥ तावकीर्णं, त्रि, तव इदम् । (युष्मद् + “युष्मदस्मदो-रन्यतरस्यां खच् ।” ४ । ३ । १ । इति खच् । ततः “तवकममकाविकचने ।” ४ । ३ । ३ । इति तवकादेशः ।) त्वदीयम् । इति व्याक-रणम् ॥ तोमार एव इति भाषा ॥ तावत्, य, (तत् परिमाणस्य । तद्विना इति बहु-वचनेनान्येनोक्ता अपि ज्ञापितास्तेन जावत्-प्रत्ययः ।) साकल्यम् । अवधिः । मानम् । (यथा, कुमारः । ५ । ६७ । “त्वमेव तावत् परिचिन्त्य स्वयं कदाचिदंते यदि योगमर्हतः ॥” “तावत् इति मानार्थं भावन्मात्रं विचारणायं तावन्मात्रमित्यर्थः ॥” इति तृटीकायां मल्लि-नाथः ॥) अवधारणम् । इत्यमरः । ३।३।२४५ ॥ (यथा, माघे । २ । ६३ । “इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सक्तु चेदयः ॥”) प्रशंसा । पञ्चान्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्परिमाणमस्येति । “यत्तदंत्यः परिमाणे यतुप् ।” ५ । २ । ३६ । इति यतुप् प्रत्ययेन तत्परिमाणं, त्रि । यथा, भागवते । ३।२।१२ । “महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्महेश्वरः । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे ॥”) तावरं, स्त्री, धनुर्गणः । इति भूरिप्रयोगः । ताविषः, पुं, (तयत गम्यते सत्कस्मिभिरच । तव सोत्रो धातुः + “तवर्णेहा ।” उणा । १ । ४६ । इति टिषच् सच् णित् ।) खगः । समुद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ ताविषी, स्त्री, (तवति सोन्दर्यं गच्छतीति । तव + टिषच् सच् णित् । टिष्ठात् डोप् ।) देवकन्या । नदी । पृथिवी । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि-वृत्तिः ॥ तावीषः, पुं, (ताविष + पृथोहरादित्वात् दीर्घः ।) खगः । अमुधिः । काचनम् । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥

• तिक्तकः

तावीधी, स्त्री, (तावीधी + एषोदरादित्वात् दीर्घः ।) चन्द्रकन्या । इति मेदिनी । ते, ३८ ॥ (इन्द्र-कन्या इति कुञ्चित् ॥)
 तावुरिः, पुं, एषराशिः । इति दीपिका ॥
 तिक, ऋ ड गत्याम् । इति कविकल्पदुमः ॥ (स्वां-आत्मं-मकं-सेट् ।) ऋ, अतितेकत् । ड, तेकते । इति दुर्गादासः ॥
 तिक, न आस्कन्दे । वधे । इति कविकल्पदुमः ॥ (स्वां-परं-मकं-सेट् ।) न, तिक्तोति । इति दुर्गादासः ॥
 तिक्तं, स्त्री, (तेजयतीति । तिज + बाहुलकात् क्तः ।) पर्यटिकौषधः । इति हेमचन्द्रः ॥
 तिक्तः, पुं, (तेजयतीति । तिज + सामान्यापेक्ष-प्रापकात् चुरादीनां शिञ्जभावे गत्यायां कर्म-केति क्तः ।) रसविशेषः । तित इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
 “यो गले चोषमुत्पादयति मुखपेशदां जन-यति भक्तवर्चिषापादयति हर्षश्च स तिक्तः ॥ ”)
 स वायाकाशगुणबाहुल्यात् भवति । इति शिष-दासः ॥ तस्य गुणाः । जलकुष्ठज्वरान्तिकाम-दाहनाशित्वम् । रोचनत्वम् । इति राज-निर्घटः ॥ शीतत्वम् । लघुत्वम् । क्षीपित्तकफ-विघ्नोत्क्षेपशक्तगदनाशित्वम् । स्वयमरोचिणु-त्वम् । कण्ठस्तन्यास्यशोधनत्वम् । वातलत्वम् । अमिकारित्वम् । नामाशोधनत्वम् । कृत्तत्वम् । लघुत्वम् । अतियुक्तस्य तस्य गुणाः । शिरःशूल-मन्यासम्भ्रमार्त्तिकम्पसृक्छायाकारित्वम् । बलशुक्रजयप्रदत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 (“तिक्तास्थी वत वातलोऽपि हि कृष्णं कृष्णादि-दोषापहः
 सोऽन्तः सर्वरुजापहो भ्रमहरो रुधोऽपि
 संकीदहन् ।
 जिह्वास्फोटकनाशनीऽप्य भवति क्षीणक्षतानां
 क्षीनो
 वक्त्रोत्क्रान्तिहरः प्रकृष्टगुणधृत् निम्बादिकानां
 रसः ॥ ”
 इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
 सुगन्धः । इति मेदिनी । ते, २१ ॥ (सुरभिः । यथा, माधे । ५ । ३३ ।
 “नादातुमन्यकरिमुक्तमदास्वतिक्तं
 धृताकुशेन न विहातुमपीच्छताम् ॥ ”
 तिक्तस्तिक्तरसोऽस्यास्तीति । अर्घ्यं आदित्वात् अच् ।) कुटजवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वरुणवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ तिक्तरसयुक्तं, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥
 तिक्तकः, पुं, (तिक्तेन तिक्तरसेन कायतीति । के + कः ।) पटोलः । इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥
 चिरतिक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ चिरता इति भाषा ॥ (यथा, वाभटे चिकित्सितस्थाने । ३ ।
 “पित्तकासे तनुकफे चित्वां मधुरैर्युताम् ।
 युक्तात् विरेकाय युतां घनश्चक्षुषि तिक्तकैः ॥ ”)
 लण्डखदिरः । इति शब्दमाला । इन्द्रदीपचः ।

तिक्तफ

इति भावप्रकाशः ॥ (तिक्तप्रधाने, चि । यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।
 “निम्बश्च तिक्तकं श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥ ”)
 द्रव्याणां गणः । यथा चक्रपाणिमन्त्रे ज्वरा-धिकारे ।
 “लघुते मलिलक्षणां दद्याद्वातकफज्वरे ।
 मद्योत्थे पित्तके वापि शीतले तिक्तकैः श्वेतम् ॥ ”
 “सुस्तप्यटकोशीरचन्दनोदीप्यनागरेः ।
 श्वेतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरप्रान्तये ॥ ”
 “तिक्तकैः श्वेतमिति यदुक्तं तदाह सुस्तीत्यादि ॥ ”
 इति तट्टिका ॥
 तिक्तकन्दिका, स्त्री, (तिक्तरसप्रधानः कन्दो मूलं सोऽस्त्यस्या इति । तिक्तकन्द + ठन् ।) गन्ध-पत्रा । इति राजनिर्घटः ॥
 तिक्तका, स्त्री, (तिक्तेन रसेन कायतीति । के + कः ।) कटुतुम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥ (कटु-तुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्)
 तिक्तगन्धिका, स्त्री, (तिक्तो गन्धो यस्याः । कप् ततश्चाप् अत इत्वम् ।) वराहक्रान्ता । इति शब्दमाला ॥
 तिक्तगुग्गुला, स्त्री, (गुग्गेवे तिक्ता । राजदन्तादि-त्वात् प्राडनिपातः ।) करञ्जः । तत्पठ्यायः । सुद-रमा २ रसधा ३ विद्वपकटो ४ । इति हारा-वली । १०१ ॥
 तिक्ततण्डुला, स्त्री, (तिक्तस्तण्डुलोऽन्तःशस्यं यस्याः ।) पिप्पली । इति राजनिर्घटः ॥
 (अस्याः पठ्याया यथा,—
 “पिप्पली चपला शौण्डो वेदेक्षी मागधी कणा ।
 कण्ठोपकुल्या भगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला ॥ ”
 इति वेदककलामालायाम् ॥)
 तिक्ततुम्बी, स्त्री, (तिक्ततुम्बी । एषोदरादित्वात् साधुः ।) कटुतुम्बीलता । इति राजनिर्घटः ॥
 तिक्ततुम्बी, स्त्री, (तिक्ता तुम्बी ।) कटुतुम्बी । इति रत्नमाला ॥
 तिक्तदुग्धा, स्त्री, (तिक्तं दुग्धं क्षीरं यस्याः ।) क्षीरिणी । अजशङ्का । इति राजनिर्घटः ॥
 तिक्तधातुः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो धातुः ।) पित्तम् । इति राजनिर्घटः ॥
 तिक्तपत्रः, पुं, (तिक्तानि पत्राणि यस्य ।) कर्का-टकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५६ ॥ काक-रील इति भाषा ॥
 तिक्तपत्रा, [न] पुं, (तिक्तं पत्रं यन्त्रियस्य ।) दूष्वा । इति अटाधरः ॥ स्त्री, हिलमोचो । गुडुचो । यष्टिमधु । इति मेदिनी । ने, २३७ ॥
 तिक्तपुण्या, स्त्री, (तिक्तानि पुण्यानि यस्याः ।) पाटा । इति राजनिर्घटः ॥ (पाटाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्)
 तिक्तफलः, पुं, (तिक्तानि फलानि यस्य ।) कतकवृक्षः । इति राजनिर्घटः ॥
 तिक्तफला, स्त्री, (तिक्तानि फलानि यस्याः ।) यवतिक्तालता । वाक्काकी । वङ्गभुजा । इति राजनिर्घटः ॥

तिग्मं

तिक्तभद्रकः, पुं, (तिक्तस्तिक्तरसप्रधानो भद्रो हितकारी चेति कर्मधारयः । ततः स्वार्थे कन् ।) पटोलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तिक्तमरिचः, पुं, (तिक्तो मरिच इव ।) कतक-वृक्षः । इति राजनिर्घटः ॥
 तिक्तरोहिण्या, स्त्री, (तिक्तरोहिणी + स्वार्थे कन् टाप् पूर्वस्वम् ।) कटुका । इति रत्नमाला ॥
 तिक्तरोहिणी, स्त्री, (तिक्ता मती रोहिणीति । रुद्ध + शिण् + डीप् ।) कटुका । इति राज-निर्घटः ॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवृति-र्ज्ञेयः ॥)
 तिक्तवल्ली, स्त्री, (तिक्ता वल्ली ।) मञ्जालता । इति रत्नमाला ॥
 तिक्तवीजा, स्त्री, (तिक्तं बीजमस्याः ।) कटु-तुम्बी । इति राजनिर्घटः ॥
 तिक्तशाकः, पुं, (तिक्तः शाको यस्य ।) खदिर-वृक्षः । वरुणवृक्षः । (अस्य पठ्याया यथा,—
 “वरुणस्तिक्तशाकश्च संतुष्टौऽम्भसो पतिः ॥ ”
 इति वेदककलामालायाम् ॥)
 पञ्चसुन्दरवृक्षः । इति मेदिनी । के, १६१ ॥
 तिक्तसारं, स्त्री, (तिक्तः सारो निर्यामो यस्य ।) दीर्घरोहिणिकलम् । इति राजनिर्घटः ॥
 तिक्तसारः, पुं, (तिक्तः सारो निर्यासोऽस्य ।) खदिरवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (खदिरशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 तिक्ता, स्त्री, (तिक्तस्तिक्तरसोऽस्त्यस्याः । अच् ततश्चाप् ।) कटुरोहिणी । इति मेदिनी । ते, २२ ॥ (यथास्याः पठ्यायाः ।
 “कटुरो तु कटुका तिक्ता कृष्णभटा कटुम्भरा ।
 अशोका मयस्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
 मनुस्यपिता काखरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥ ”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पाटा । इति रत्नमाला । यवतिक्ता लता । वङ्ग-भुजा । इति राजनिर्घटः ॥ छिक्काती । इति भावप्रकाशः ॥
 तिक्तास्थी, स्त्री, (तिक्तः आस्था अभिधानं यस्याः ।) कटुतुम्बी । इति राजनिर्घटः ॥
 तिक्ताङ्गा, स्त्री, (तिक्तं अङ्गं यस्याः ।) पाताल-गर्गो लता । इति राजनिर्घटः ॥
 तिक्तिका, स्त्री, (तिक्ता + स्वार्थे कन् । टाप् अत इत्वम् ।) कटुतुम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥
 तिग, न हिंसायाम् । आस्कन्दे । इति कविकल्प-दुमः ॥ (स्वां-परं मकं सेट् ।) न, तिगोति । आस्कन्दः केचित्तु मन्थने । इति दुर्गादासः ॥
 तिग्मं, स्त्री, (तेजयति उन्नेजयतीति । तिज + “यजिरुजितिजां कुञ्च ।” उणा । १ । १४५ ।
 इति मककारम्यान्तादेशः ।) तीक्ष्णम् । खरम् । तड्ति, त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २० । ११ ।
 “निग्ममोऽपि विना ज्ञेने दन्दशुका महाबलाः ॥ ”
 वज्रम् । इति निघण्टुः । २ । २० ॥ पुं, क्षत्रिय-विशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । २१ । १ ।

तितउः

“ततो ऋदुस्तस्मात् तिमस्तिग्मात् दृष्टद्वयः ॥”
मन्त्रपुराणमते तु अयं उच्यते स्तः । यथा,
तत्रैव । ५० । ८४ ।

“उर्वा भायो मृतस्तस्य तिमस्तिग्मात् तस्य चात्मजः ।
तिग्मात् दृष्टद्वयो भायो वसुदामा दृष्टद्वयात् ॥”
अयं तिमिरित्याख्यायापि प्रसिद्धः । इति राजा-
वली ॥ अस्य राज्यपालनकालादिकं तिमिप्रशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

तिग्मांशः, पुं. (तिग्मास्तीक्ष्णा अंशवः किरणानि
यस्य ।) सूत्र्यः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २ । १३६ ।

“धौम्योपदेशात् तिग्मांशपमादादन्नसम्भवः ॥”

अभिः । यथा, महाभारते । १ । २३३ । १८ ।

“इदं वै मनु तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ॥”

तीक्ष्णकिरणे, चि.)

तिघ, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्त्री-परं-
सकं-सं.) न, तिघोति । तिघ घाते इति
आमराः पठन्ति । तेन तदर्थकत्पनमेयोचितम् ।
तत्र घातनमिति ह्यन्वयस्य पालिकचुरादि-
त्वेन हन्तेः स्वांशौ रूपम् । हननमित्यर्थः ।
किञ्च । हिंसनपाठनेष्वसिद्धे घातनपाठो हिंसा
प्रेरणार्थः स्यात्तु येति काकदन्तान्वेषणवद्विषयं
त्रयाणामेव कातन्ताद्यसम्भवात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

तिज, क शिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सं.) क, तेजयति । शितं तीक्ष्णी-
करणम् । इति दुर्गादासः ॥

तिज, उ चान्तो । निशाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्त्री-आत्म-सकं-सं.) चान्तिः सहनम् ।
उ, तितित्ते दुःखं दोषः । तेजते । तत्र निवा-
दयो न प्रयुज्यन्ते । इति रमानाथः । इति दुर्गा-
दासः ॥

तिजिलः, पुं. (तेजयति तीक्ष्णीकरोति । यद्वा,
तिज्यते सत्यते संचरिति । तिज+“गुप-
दिभ्यः कित् ।” उणां । १ । ५७ । इति इलच्
स च कित् ।) चन्द्रः । इत्युणादि शेषः ॥ राक्षसः ।
इति संक्षिप्तसार उणादिवृत्तिः ॥

तिज्जो, स्त्री, चिष्टत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चिष्टत्
शब्दे गुणादिरस्या ज्ञातयः)

तितउः, पुं. (तन्वन्ते ऋषयश्च अत्रेति । तन
विस्तारे+“तनोतेर्लउः सन्वञ्च ।” उणां । ५ ।
५२ । इति लउः सन्वञ्च तेन अभ्यासस्यत्वादि
कायेगु ।) चालनी । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥
हेमचन्द्रश्च । ४ । ८४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
७२ । २ ।

“सत्तुमिव तितउना पुनस्ती यत्र धीरा मनसा-
वाचमक्रत ॥”

यथाच,—

“शूर्पवदोषसुष्टुश्च गुणं शृङ्गन्ति साधवः ।
दोषस्याही गुणत्यागी असापुस्तितउर्यथा ॥”

इत्युद्धटः ॥

“सुदृष्टिद्वयसमीपेन चालनं तितउ स्तुतम् ॥”

तित्तिरिः

इत्युक्तेरस्य जीवत्वमपि ॥ कृत्तम् । इति उज्ज्वल-
दत्तः । ५ । ५२ ॥

तित्तिरा, स्त्री, (तिज+स्वार्थे सन्+“अ प्रत्य-
यात् ।” ३ । ३ । २ । इति अ तत्पठ ।)

चान्तिः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥ (परा-
पराधमहनम् । यथा, भागवते । १२ । ६ । २६ ।

“शमो दमस्तपः शान्त्यं तित्तिरौपरतिः श्रुतम् ॥”

श्रीतोणादिद्वन्द्वश्चिह्णता । इति वेदान्तसारः ॥

(यथा, भागवते । ४ । २० । २४ ।

“यमेरकामेर्नियमेष्टाप्यनिन्दया

निरोद्धया दृढतित्तिर्या च ॥”)

तित्तिचित्, चि, (तित्तिरा सञ्जातास्य । “तदस्य
सञ्जातं नारकादिभ्य इतच् ।” ५ । २ । ३६ ।
इति इतच् ।) चान्तिः । इति जटाधरः ॥

तित्तिच्, चि, (तित्तिचित् इति । तिज क्षमायाम्+

“गुपतिवृत्तिः सन् ।” ३ । १ । ५ । इति

सन् । ततः तित्तिच्+“मनाशंसमिञ्च उः ।”

३ । २ । १६८ । इत्युः ।) क्षमाशीलः । चान्तिः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ८७ । ६ ।

“अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विप्रिष्ट-

स्तथा तित्तिचरतिचित्तोर्विप्रिष्टः ॥”

पुरुवंशीयस्य महाभारतः पुरुविप्रिष्टः । यथा,
हरिवंशे । ३१ । २१ ।

“महामनास्तु पुनो ह्यो जनयामास भारत । ।
उशीनरश्च धर्मज्ञं तित्तिचश्च महाबलम् ॥”)

तित्तिभः, पुं. (तित्तिरिति शब्देन भगवतीति । भग+
उः ।) इन्द्रगोपकोटः । इति हेमचन्द्रः । १२ । ७५ ॥

तित्तिर्ल, स्त्री, (तिलति स्त्रियतीति । तिल+
बाहुलकात् कः द्वित्वश्च ।) नन्दकम् । नादा इति
भाषा । तैलिकद्वन्द्वम् । तिलपिचटम् । इत्य-
जयः ॥

तित्तिरः, पुं. (तित्ति इति शब्दं राति ददातीति ।
रा+“आनोऽनुपसर्गं कः ।” ३ । २ । ३ । इति

कः ।) तित्तिरिपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । ५ । ६ । ३८ ।

“निकृतेषु तत्स्तेषु निष्क्रामन्ति शिरःस्थ ।

कपिभ्रालस्तित्तिराश्च कलायङ्गाश्च सङ्ग्राहः ॥”

अस्य गुणाः । यथा,—

“तथैव तित्तिरो वृषो मेधासिखलवर्धनः ।

सर्वदोषहरो बली लावकः भयतागुणः ॥

कृष्णगौरावभेदाश्च श्रेष्ठो गौरश्च तित्तिरः ।

तृतीयस्तित्तिरोऽप्योऽपि सामान्यगुणलक्षणैः ।

मवातलोऽतिविलसद्दधनः किञ्चिदसायनः ॥”

इति हारीत प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ॥

जनपदविशेषः । तद्देशजाते बहुवचनान्तः ।

यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ५० ।

“वाङ्मोकास्तित्तिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च भारत ॥

तित्तिरिः, पुं. (तरतीति । तृ+“तरतेः सन्वञ्च-
चाभ्यासस्य ।” उणां । ४ । १४२ । इत्यत्र उज्ज्वल-

दत्तपठस्तुत्याम् इः सन्वञ्चकार्यमभ्यासस्य ।

तुगागमश्च ।) पञ्चविशेषः । तित्तिरि इति

तिथिः

भाषा । तत्पर्यायः । तित्तिरिः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तित्तिरिः ३ तैतिरिः ४ याजुयोदरः ५ ।

अस्य मांसस्य गुणाः । इत्यलम् । इत्यलम् ।
वीर्यबलप्रदत्वम् । कषायत्वम् । मृदुरत्वम् ।

शीतत्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

“तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्यात् स तु गौरः कपिञ्जलः ।
तित्तिरिः कृष्णो द्यौः ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः ।

श्वसंकासञ्चरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सुनिः श्रेयः । इति विश्वः ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ४ । १२ ।

“तित्तिरियाञ्चवल्काश्च ससुतो लोमहर्षणः ॥”
तैत्तिरीशाखा । इत्युणादिकोषः ॥ (नागविशेषः ।

यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।

“कुसुदः कुसुदाक्षश्च तित्तिरिः केलिकस्तथा ॥”

तथा च स्कान्दे सत्याद्रिखण्डे । ४ । ५ ।

“तित्तिरिः हरिभद्रश्च जम्बुतटो बलाहकः ॥”)

तिथिः, पुं. (तेजयतीति । तिज+“तिथि-
गथयप्रोथाः ।” उणां । २ । १२ । इति

थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) अभिः ।

कामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्राष्टकालः ।

इति संक्षिप्तसार उणादिवृत्तिः ॥

तिथिः, स्त्री पुं. (तनोति विस्तारयति चन्द्रकला-
मिति । तन्वते चन्द्रकलयेति वा । तन+बाहु-

लकात् इथिन् नादिलोपश्च । तदुक्तं “सन्वन्ते
कलया यस्मात् तस्मात् तास्तिथयः स्मृताः ।”

इति । यद्वा, अततीति । अत सातत्यगमने+
“अतन्वन्तीति ।” उणां । ४ । २ । इथिन् प्रत्य-

येन अतिथिरिति सिद्धं बाहुलकात् अलोपः ।

इति वर्णविभक्तः ।) चन्द्रकलाक्रियारूपा । चन्द्र-

कलाक्रियोपलक्षितः काल इति वा । तस्याः

स्वरूपं यथा,—

“अमादिर्पौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः ।

तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥

तत्र प्रथमकलाक्रियारूपा प्रतिपत् एवं द्विती-

यादिकलाक्रियारूपा द्वितीयादिः । सा च वृद्धि-

रूपा चेत् शुक्ला द्वादसरूपा चेत् कृष्णा । यथा,

“तत्र पञ्चावुर्भा मासे शुक्लकृष्णक्रमेण हि ।

चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रलयात्मकः ॥

पञ्चत्वाद्वारुतिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः ।

दर्शान्ताः कृष्णपक्षे वाः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लपक्षे ॥

गोभिलोक्तामात्रास्याष्टकोपम्यधोभावापन्नसम-

सञ्चपातन्यायेन राश्येकावस्तिदेन सहावस्थान-

युक्ताकर्मगडलाचन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांश-

द्वादशांशभोगात्मकनिर्गमरूपवियोगेन शुक्लायाः

प्रतिपदादितत्तत्तिथेरुत्पत्तिः । एवं गोभि-

लोक्तपौर्णमासीघटकप्रसमराश्यवस्थानरूपपरम-

नियोगानन्तरमकर्मगडलप्रवेशाय चन्द्रमण्डलस्य

राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मकप्रवेशरूप-

सन्निकर्षेण कृष्णायास्तत्तिथेर्चोत्पत्तिरिति ।

तिथिः

यथा,—

अर्काङ्गिनिःसृतः प्राचीं यद्याह्नहरहः प्रशी ।
भागैर्द्वादशभिस्तु स्यात्तिथिचान्द्रमसं दिनम् ॥
चिंश्रांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ।

आदिवाङ्मिप्रलक्षस्तु भागं द्वादशकं यदा ॥
चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥
सा देवजले पूर्वमाह्वयता ग्राह्या । एकादशयुपवास-
तिरिक्तस्थले सर्वत्र त्रिसन्ध्यापिनी ग्राह्या ॥

अथ प्रतिपत् ।

सा च लक्ष्णा द्वितीयायुता ग्राह्या शुक्ला अमा-
वस्यायुता ग्राह्या लक्ष्णाप्युपवासं द्वितीयायुता न
ग्राह्या । अत्र तैलाम्यङ्गं कुशाब्जभक्षणं चौरश्च
न कार्यम् ॥

अथ द्वितीया ।

सा च लक्ष्णा पूर्वमायुता शुक्ला परायुता ग्राह्या ।
भाद्रद्वितीया तु अरुधाविभक्तदिनपञ्चमीश्रयुता
ग्राह्या उभयदिने तन्नामे परायुता ग्राह्या । तत्र
द्वितीयभक्षणं न कार्यम् ॥

अथ तृतीया ।

सा च रम्भाव्रतेतरदेवकार्येषु चतुर्थीयुता ग्राह्या
रम्भाव्रते तु द्वितीयायुता । तत्र मासभक्षणं
पटोलभक्षणश्च न कार्यम् ॥

अथ चतुर्थी ।

सा च पञ्चमीयुता ग्राह्या । विनायकव्रते
तृतीयायुता ग्राह्या । मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी
अक्षया । अत्र मूलकभक्षणं चौरं प्रदीपे
अभ्ययनश्च न कार्यम् । भाद्रमासे चतुर्थी
चन्द्रो न द्रष्टव्यः । प्रमादाद्दृष्टा,—
सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! सा रोदोस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात्
स्यमन्तकोपास्यान्ध श्रोतव्यम् ॥

अथ पञ्चमी ।

सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या अत्र विल्वं न भोक्त-
व्यम् ॥

अथ षष्ठी ।

सा सप्तमीयुता ग्राह्या । स्कन्दषष्ठी तु पञ्चमी-
युता ग्राह्या अस्यां शिरोऽभ्यङ्गो निम्नभक्षणश्च
न कर्तव्यम् ॥

अथ सप्तमी ।

सा षष्ठीयुता ग्राह्या तत्र तालं न भक्षयेत् ।
शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदि रविवारो भवेत् सा
विजया सप्तमी । माघमासस्य शुक्लसप्तम्यां दिवा-
करा रथमायुः तस्मात् सा रथसप्तमी ॥ सा
मन्वादिश्च । तस्यां अध्ययनं न कर्तव्यम् ॥

अथाष्टमी ।

सा शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या लक्ष्णा सप्तमीयुता ।
तत्राध्ययनं नारिकेलभक्षणश्च न कर्तव्यम् ॥
शनिवारे अथवा मङ्गलवारे लक्ष्णाष्टमी पुण्य-
तरां । दृढसतिवारे शुक्लाष्टमी अक्षया ।
पूर्वाष्टमी पूर्वविद्धा ग्राह्या । जम्बाष्टमीयवस्या
तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥

तिथिच

अथ नवमी ।

सा चाष्टमीयुता ग्राह्या । तत्रालाभुभक्षणं न
कर्तव्यम् । माघस्य शुक्ला नवमी महानन्दा ।
रामनवमीयवस्या तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥

अथ दशमी ।

सा च शुक्ला एकादश्या लक्ष्णा तु नवम्या युता
ग्राह्या । अत्र कलमीभक्षणं न कर्तव्यम् ॥
एकादशीयवस्या श्रीविष्णोः प्रायश्चित्तवस्या च
तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ अथ द्वादशी ।
सा च एकादशीयुता ग्राह्या । अत्र पुतिका-
भक्षणं न कर्तव्यम् । फाल्गुनस्य शुक्ला द्वादशी
पुष्पनक्षत्रयुक्ता चेत् गोविन्दद्वादशी ॥

अथ त्रयोदशी ।

सा च शुक्ला द्वादशीयुता लक्ष्णा परायुता ग्राह्या ।
अत्र वार्ताकीभक्षणं न कर्तव्यम् ॥

अथ चतुर्दशी ।

सा शुक्ला पूर्णिमायुता लक्ष्णा त्रयोदशीयुता
ग्राह्या । तत्र माघो न भोक्तव्यः । ज्येष्ठलक्ष्ण-
चतुर्दशी प्रदीपे सावित्रीव्रतं कर्तव्यम् । तत्र
यदा त्रयोदशी दिवाभागे दण्डद्वयमात्रसन्धि-
रपि चतुर्दशी भवेत् तद्दिने व्रतं कर्तव्यम् ।
पूर्वाह्णे तद्विधत्तेरपि पराह्णे त्रिसन्ध्यापिपत्वे
पराह्ण एव । यदा तु पूर्वापरयोर्न तथाविधा
तदापि पराह्ण एव । भाद्र मासि लक्ष्णा चतु-
र्दशी अघोरा । माघे लक्ष्णा चतुर्दशी रटन्तरी ।
शिवरात्रियवस्या तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥

अथ पौर्णमासी ।

तत्र मासं न भोक्तव्यम् । सा च चतुर्दशीयुता
ग्राह्या । सा तु मासचतुर्थ्या चेत् तदा महती ।
कार्तिकमासे क्षतिकानक्षत्रयुता पौर्णमासी
महाकार्तिकी खवमन्यत्रापि । महापौर्ण-
मासीयवस्या तच्छब्दे द्रष्टव्या । कोजागरयवस्या
तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ अथामावस्या ।

अत्र मासं न भोक्तव्यम् । सा प्रतिपद्युता
ग्राह्या । मङ्गलवारे यदि अमावस्या भवेत्
तदा अरुणोदयमारभ्य मौनी भूत्वा योगज्ञायां
ज्जायात् स सहस्रगोदानजम्बफलमाप्नुयात् ।
अमावस्याश्राद्धयवस्या श्राद्धशब्दे द्रष्टव्या ।
पौषमाघयोरमावास्या यदि दिवारविवार-
यतीपात-अवगणनक्षत्रयुक्ता भवति तदा अर्द्धा-
दययोगः स्यात् । अयं कोटिस्मर्यग्रहणः अत्र
तावज्जलं गङ्गादकतुल्यं यत्किञ्चिद्दानं सेतु
सन्निभश्च भवति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तिथि-
कृत्यं मासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

तिथिचयः, पुं, (तिथीनां तिथ्युपलक्षितचन्द्र-
कलानां चयो यत्र) अमावस्या । इति शब्दाद्य-
कल्पतरुः ॥ दिनचयः । चाह्वयः । यथा,—
“एकस्मिन् सावने त्वद्वि तिथीनां त्रितयं यदा ।
तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहसिकं फलम् ॥”
अपि च ।

“शतमिच्छये पुण्यं सहस्रं तु दिनचये ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तिथिङ्गी

तिथिप्रवीः, पुं, (तिथिं प्रवर्णयति वासवद्विक्लप-
कलाक्रिययेति । प्र + गी + क्तिप् अत्वच् ।)
चक्रः । इति चैमचक्रः । ३ । १८ ॥

तिथी, स्त्री, (तिथिः । लटिकारादिति वा डीष् ।)
तिथिः । इति भरतः । (यथा, महाभारते ।
१३ । ८७ । १८ ।

“लक्ष्मणपक्षे दशम्यादौ वर्णयित्वा चतुर्दशीम् ।

आह्वकर्मणि तिथ्यस्तु प्रशक्षा न तथेतराः ॥”

तिनाशकः, पुं, (तिनिश एव । स्वार्थे कन् । एषो-
दरादिवात् आत्वम् ।) तिनिशद्वयः । इति
शब्दरत्नावली ॥

तिनिशः, पुं, (अतिशयेन नेशतीति । निश
समाधौ + “इगुपधेति ।” ३ । १ । ११५ । इति
कः । यद्वा, अतिक्रान्तो निशः अत्यादय इति
समासः । एषोदरादिवात् साधुः ।) दृष्ट-
विशेषः । मधुरादौ तिनाश इति श्वातः ।
कुत्रचित् सादन इति श्वातश्च । तत्प्रयोगः ।
स्यन्दनः २ नेमी ३ रघदः ४ अतिमृत्तकः ५
वङ्गलः ६ चित्रलत् ७ । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥
चक्रौ = शताङ्गः ८ शकटः १० रथः ११
रथिकः १२ भस्माग्नौ १३ मेघौ १४ जलधरः १५ ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १६ ।
“शलकीवदरीविल्वपलाशतिनिशत्वचः ॥”)

अस्य गुणाः । कथायत्वम् । उण्यत्वम् । कष-
रक्तातीसारवातामयनाशित्वम् । ग्राहकत्वम् ।
दाहजनकत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिन्त्रिङ्, पुं, (तिस्र्यते क्षिप्त्यते सुखाद्यनेनेति ।
तिम + ईकन्प्रत्ययेन तिन्त्रिङ्गोक्तः । ततः एषो-
दरादिवात् साधुः ।) चिन्त्रा । दृष्टान्तः ।
इति विश्वः । देवभेदः । इति चैमचक्रः ॥
तिन्त्रिङ्का, स्त्री, (तिन्त्रिङ्गो + स्वार्थे कन् । टाप्
पूर्वस्वश्च ।) तिन्त्रिङ्गी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

तिन्त्रिङ्गी, स्त्री, (तिस्र्यते क्षिप्त्यते सुखाभ्यन्तर-
मनेनेति । तिम + ईकन्प्रत्ययेन तिन्त्रिङ्गीका ।
ततः एषोदरादिवात् साधुः ।) दृष्टविशेषः ।
तत्तुल इति भाषा ॥ तत्प्रयोगः । चिन्त्रा २
अश्विका ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ तिन्त्रि-
ङ्गिकाः ४ तिन्त्रिङ्गीकम् ५ तिन्त्रिङ्गीका ६
अश्वीका ७ अश्विका ८ अश्वीका ९ । इति
तद्गीका ॥ तिन्त्रिङ्गी १० तिन्त्रिङ्गिका ११
आश्विका १२ चक्रः १३ चक्रा १४ चक्रिका १५
अश्वी १६ अश्वी १७ भुक्ता १८ भुक्तिका १९
चारित्रा २० गुणपत्रा २१ पिप्पला २२ यम-
दूतिका २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शाक-
चक्रिका २४ सुचक्रिका २५ सुतिन्त्रिङ्गी २६ ।
अस्या आमफलस्य गुणाः । अत्यन्तत्वम् । कष-
पित्तकारित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः । वात-
नाशित्वम् । अस्याः पक्वफलस्य गुणाः । दीप-
नत्वम् । कषिकारित्वम् । भेदित्वम् । उष्ण-
त्वम् । कषवतनाशित्वश्च । इति राजवल्लभः ॥
विहम्भनाशित्वम् । मधुरीकत्वम् । पित्तदाहास-

यथा वक्ष्ये रम्येति दृष्टिर्होयेत च क्रमात् ॥
तथाप्युपेक्षमात्रस्य चतुर्थं पटलं गतः ।
लिङ्गनाशं मलः कुर्वन् द्वादशेदृष्टिमलम् ॥
तत्र घातेन तिमिरे व्याविष्टमिव पश्यति ।
चलाविलारुणाभासं प्रसन्नचेतते मुहुः ॥
जालानि केशान् मशकान् रश्मौ चोपेक्षते
२३ च ।

काचीभूते दृग्वरणा पश्यत्यास्थमनासिकम् ॥
चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रन्द्वयपि मन्यते ।
दृष्टः काचो दृष्टं कुर्यादभोधमात्रतामिव ॥
स्यटारुणाभां घित्तीर्णां स्त्रियां वा हतदर्शनाम् ।
सलिङ्गनाशो घाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः ॥
दृष्टमलं विशदयन्तर्गामीराहगासौ स्मृता ।
पित्तजे तिमिरे विद्युत् स्वद्योतद्योतदीपितम् ॥
शिश्वितिरिपिच्छम् प्रायो नीलञ्च पश्यति ।
काचे दृक्काचनीलाभा तादृग्वच च पश्यति ॥
अर्केषु परिवर्धमानमरीचोन्मथनं च ।
भृङ्गनीला निरालोका दृक्स्त्रिया लिङ्गनाशतः ॥
दृष्टिः पित्तन ह्रस्वास्था सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ।
भवेत् पित्तविदग्धास्था पीता पीताभदर्शना ॥
कफेन तिमिरे प्रायः स्त्रियं चेतश्च पश्यति ।
शरीरकुन्दकुसुमेः कुसुदैरिव चाचितम् ॥
काचे तु निष्प्रभन्दके प्रदीपाद्यैरिवाचितम् ।
सिताभा सा च दृष्टिः स्याद्विङ्गनाशे तु लस्यते ॥
मृजः कफो दृष्टिगतः स्त्रिभ्यो दर्शननाशनः ।
विन्दुर्जलस्यैव चलः पद्मिनीपुटमंस्थितः ॥
उर्गा सङ्कोचमायाति ह्यायायां परिसर्पति ।
शुक्लकुन्दकुसुमदृष्टिकोपमशुक्लमा ॥
रक्तं तिमिरे रक्तं समोभूतञ्च पश्यति ।
काचेन रक्ता लण्णा वा दृष्टस्तादृक् च पश्यति ॥
लिङ्गनाशेऽपि तादृक्दृष्टिश्च भा हतदर्शना ।
संसर्गमन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणम् ॥
तिमिरादीनकस्माच्च तेः स्याद्वाक्ताकुलक्षणम् ।
तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ॥
इति वाभटेनोत्तरस्थाने द्वादशोऽध्याये उक्तम् ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—

“तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यात्वा-
मुपेक्षया ।

नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं माघयेद्दहतम् ॥
तुलां पञ्चेत जीवस्था द्रोणेऽपी पादशेषितैः ।
—तत्काये द्विगुणं क्षीरं घृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥
प्रपोखरीककाकोली पिप्पली लोधमेतैः ।
शताङ्का मयुकदाक्षा सितादारुफलत्रयेः ॥
कार्षिकैर्निशितं पीतं तिमिरापहरं परम् ॥
“पटोलनिम्बकटुका दार्शनीश्च वराशयम् ।
सधन्वयामत्रायन्ती पर्यटं पालिकं प्रथक् ॥
प्रस्थामालकानाञ्च काथयेत्तत्त्वगीरभसि ।
तदाऽर्केऽर्द्धप्रलिकेः पिष्टेः प्रस्यं घृतात् पञ्चेत् ॥
सुस्तभूनिम्बशट्पाङ्कटजोदीयचन्दनैः ।
संपिप्पलीकैस्तन्मर्षिर्गणकणास्यरोगजित् ॥
विदग्धिवन्वरदुष्टाविवर्षापचिक्कुलदुत् ।
विशेषाक्कुतिमिरनक्तान्गोप्यान्वदष्टुत् ॥”

“विंशद्वागा मृगजस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ।
मुखतालकयोर्दौ दौ वङ्गस्यैकोऽङ्गनाचयम् ॥
अथमृषीकृतं धानं पक्वं विमलमङ्गनम् ।
तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥

गोमूत्रे दृग्वरणां रक्तकाञ्चिके च
क्षीस्तन्ये हविषि विषे च मानिके च ।
यत्तत्त्वं ज्वलितमनेकशो निधितं
तत्कुर्व्यात् गरुडसमं नरस्य चक्षुः ॥”
“रसेन्द्रभुजगौ तुलौ तयोस्तुलामयाङ्गनम् ।
इव कर्पूरसंयुक्तमङ्गनं नयनान्तम् ॥”
“सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः ॥
घातजे तिमिरे तत्र दृष्टमलमभासा घृतम् ॥
क्षीरे चतुर्गुणे श्लेष्माकल्कपक्वं पिबेत्ततः ॥”
“पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जोवनीयफलत्रयेः ।
विपाचितं पाययित्वा स्त्रिभ्यश्च यथयेच्छिराम् ॥
श्लेष्मोद्भवेऽन्तकाचवराकण्डवं घृतम् ।
विशोच्छिरी पीतवसो दृष्टाक्षान् विरेचनम् ॥”
“रक्तजे पित्तवतमिदं शीतेष्वासं प्रसादयेत् ॥
“द्व्यादशरीरनिर्व्यूहचर्माणं कण्ठमेतथम् ॥
तत् घृतं मधुतं भूयः पचेत् क्षौद्रं घने पिबेत् ।
श्रीतिं चास्मिन् हितमिदं मन्त्रेति तिमिरं ॥”
“चक्षुरक्षायां सर्वकालं मनुष्ये-
यं यः कर्णयो जीपिते यावदृष्ट्वा ।
यथो लोकोऽयं तुलारात्रिन्दिवानी
पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥”
इति चोत्तरस्थाने त्रयोदशोऽध्याये वाभटे-
नोक्तम् ॥

“सौवीरमङ्गनस्युत्तमाद्यो धातुर्मनःशिला ।
चक्षुषं मधुकं लोहा मणयः पौष्यमङ्गनम् ॥
मेतव श्रौकरीरंष्ट्रा कयकक्षाङ्गनं शुभम् ।
तिमिरादियु चर्णं वा यत्किञ्चिदभ्युत्तमा ॥”
“वदने कण्ठमपस्य निक्षिप्तं साममङ्गनम् ।
ततस्तस्मात् समुद्रय मधुकं चर्णयेद्दधुः ॥
सुभनःपारकैः शृङ्गेर्योः मेतवैव च ।
एतत्तत्त्वान्नं कार्यं तिमिरप्रमनुक्तम् ॥”

इति चरकं चिकित्सास्थाने २४ अध्याये ॥
तिमिरः, पं, (तिस्यति क्षिद्यति चक्षुरनेन । तिम +
“इधिमिहमुदीति ।” उर्गा ११५२ इति किरण् ।)
चक्षुरोगविशेषः । तस्य निदानादि यथा ।
चतुर्थपटलगतदोषमाह ।
“तिमिराण्यः स यो दोषश्चतुर्थपटलं गतः ।
रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति कथितम् ॥
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूपं मङ्गागदं ।
चन्द्रादित्यौ स नक्षत्रावन्तरोजे च विद्युतः ॥
निर्मलानि च तेजसि भ्राजिगानि च पश्यति ।
स एवं लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥
यो दोषः दोषोऽत्र रोगः चतुर्थपटलं वाच्य-
पटलं गतः स तिमिराण्यः । तिमिरदृष्टानेन
तिमिरमस्यास्तीति तिमिरः अर्थ आदित्यात् ।
तस्य लक्षणमाह रुणद्धोक्तादि । स तिमि-
राण्यः । सर्वतः मन्त्रेच । लिङ्गनाश इति
कथितं तन्नाम्ने लिङ्गनाशसंज्ञः । तस्य निरु-

क्तिश्च । लिङ्गनाशे चिह्नानि अनेनेति लिङ्गं दृष्टि-
तेजः तस्य नाशोऽस्मिन् इति लिङ्गनाशः ।
अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमस्तुत्ये ।
अत्र तु भूतशब्दस्तुत्यार्थः । भूतं प्राण्यतीते
समे निवृत्त्यमरवचनात् । नातिरूपं अप्रीति ।
चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति । अन्तरोजे
अन्तरोजस्य प्रकाशमयत्वेन तमोऽभिभाषात् ।
तेजसि अस्यादेः । भ्राजिगानि रश्मिबुज-
रीणि । अस्मिन् प्रीति नीरजे च चन्द्रादित्यादीन्
पश्यतीत्यन्वयः । नीलिकाकाचसंज्ञितः नीलिका-
काचेति नामान्तराभ्यां युक्तः ॥ ॥
दृष्टिरोगाणां मङ्गागानामात्रिणाह ।

दृष्टाश्रया घटं च षड्वि रोगाः
षड् लिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र ।
घातेन पित्तन कफेन सर्वे-
रुक्तात् परिस्नाय विधाय घटः ॥
दृष्टाश्रया घटं च षड्वि रोगाः घटं घटं द्वादशो-
त्थयः । तत्र लिङ्गनाशाः घटं तान् विदु-
र्याति घातेनद्यादि ॥ ॥

तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः
कफेन चान्यत्त्वथ धमदर्शो ।
यो ह्रस्वभातो नकुलान्वासंज्ञो
गम्भीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥
पित्तविदग्धदृष्टादयः घट । एवं दृष्टादयश्च
घट । एवं दृष्टाश्रया द्वादशरोगाः ॥ ॥
तत्र द्वावप्यौ नाह ।
सर्वेवाभ्यां गदौ बहौ मन्मिन्नानिमित्तौ ॥
तेषु घातजस्य लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।
घातेन खलु रूपाणि भ्रमस्तोव च पश्यति ।
आयित्वाभ्युत्तमाभाति व्याविष्टानीव मानवः ॥
आयित्वाभि कल्पपाणि । अरुणानि अत्यक्त-
मोहितान्क्तानि । आयित्वानीव कुटिलानीव ॥
पेशिकमाह ।

पित्तनादिलखद्योतशक्रपापतड्दृग्गुणान् ।
वृत्ततथैव शिखिनः सर्वं नीलञ्च पश्यति ॥
आदित्यादीनां गुणान् रूपाणि ॥ ॥
श्लेष्मिकमाह ।
कफेन पश्येदपाणि स्त्रिभ्यानि च मितानि च ।
सलिलप्रावितानीव जालकानीव मानवः ॥ ॥
सन्निपातजमाह ।
सन्निपातेन चित्राणि विपरीतानि पश्यति ।
बहुधापि द्विधा वापि मन्त्रागणैव समन्ततः ॥
होनाधिका मान्यथा वा ज्योतीष्यपि च
पश्यति ॥

चित्राणि नानावर्णानि । विपरीतानि वैपरीत्यं
विपरीत्यं बहुधायादि ॥ ॥
रक्तजमाह ।
पश्येदन्तेन रक्तानि तस्मिन् विविधानि च ।
हृदिताम्यथ कण्ठाणि पीताम्यपि च मानवः ॥ ॥
परिस्नायित्वाह ।
रक्तं स्निग्धं पित्तं परिस्नायित्वाचरेत् ।
तेन पीता दृष्टः पश्येदुदन्तमिव भास्करम् ॥

तिमिरः

विकीर्यमाणान् खयोतैर्वृक्षांस्तेजांसि चैव हि ।
विकीर्यमाणान् व्याप्यमाणान् अग्रादिभिरिव ॥
वातादिजनितैर्नेत्रवर्णैरपि स षड्विधः ।
लिङ्गनाशो निगदितो वर्णो वातादितो यथा ॥
रागादणो मारुततः प्रदिष्टो
न्यायो च नीलस्य तथैव पिप्पली ।
कफात् सितः शोणिततः सरक्तः
समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ * ॥
वातादिना हेतुभूतेन जनिते नेत्रविषये मण्डले
रूपविशेषमाह ।
अरुणं मण्डलं वाताक्षयत्वं पर्युतं तथा ।
पिप्पली मण्डलं नीलं कांस्याभं वा सपीतकम् ॥
श्वेतं पीतं वा कथमेतत् आधिप्रभावात् ॥
श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं श्लेष्मकृन्दं पाण्डुरम् ।
चलत्पद्मपलाशस्यशुक्लो बिन्दुरिवाभ्रमः ।
जट्टमाने तु नयने मण्डलं तद्विस्पर्पति ॥
बहलं स्थूलम् ।
मण्डलं तु भवेत्त्रिंशं लिङ्गनाशं त्रिदोषजे ।
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितान्मकम् ॥
चित्रं वातादिवर्णम् ।
रक्तं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम् ।
परिस्त्रायिनि रोगे स्यात् स्थानं नीलमथापि वा ॥
दोषजयात् स्वयं तत्र कदाचित् स्यात् दर्शनम् ॥
रक्तं पिप्पलीगामिरक्तजम् । स्थूलकाचारुण-
प्रभं स्थूलकाचस्येवारुणा प्रभा यस्य तत् । एतेन
स्थूलमरुणत्वञ्च बोध्यते । दोषजयादिद्यादि ।
तत्र परिस्त्रायिनि कालान्तरेण दोषजयात्
कदाचित् स्वयमेव दर्शनं स्यात् ॥ * ॥ अनुक्त-
यथादाहगौरवादिदोषलिङ्ग-संग्रहणार्थमाह ।
यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वत्रैव भवन्ति हि ॥ * ॥
पञ्चविद्गुणैर्लक्षणमाह ।
पित्तेन दृष्टेन गतेन दृष्टिं
पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ।
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्
सर्वो नरः पित्तविद्गुणैर्दृष्टिः ॥
पित्तेन गतेन दृष्टिं दृष्ट्वापि प्रथमद्वितीये
पटले गतेनेति बोध्यम् । तेन आधिना ॥ * ॥
तस्मिन्नेव पित्ते दृष्टौ तृतीयं पटलं गते रूप-
विशेषमाह ।
प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दीपे
द्वा न पश्येन्निशि वीक्षते सः ।
रात्रौ स शीतानुग्रहीतदृष्टिः
पित्ताल्पभावात् सकलान् पश्येत् ॥
दोषैश्च पित्ते ॥ * ॥ अथ श्लेष्मविद्गुणैर्दृष्टि-
लक्षणमाह ।
तथा नरः श्लेष्मविद्गुणैर्दृष्टि-
स्ताम्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ।
अत्रापि श्लेष्मो दृष्टौ प्रथमद्वितीयपटलगतस्ये
तलिङ्गं बोध्यम् ॥ * ॥ स एव श्लेष्मा दृष्टौ
पटलत्रयं गतो नक्तान्धं करोतीत्याह ।
त्रिषु स्थितो यः पटलेषु दोषो
नक्तान्धमापादयति प्रसज्य ।

तिमिरः

द्वा स सूर्यानुग्रहीतदृष्टिः
पश्येत् रूपाणि कफाक्षभावात् ॥
दोषोश्च कफस्तस्योपक्रान्तत्वात् । नक्तान्धस्य
श्लेष्मविद्गुणैर्दृष्टावन्तर्भूतत्वाच्च पृथग्गणना ॥ * ॥
धूमदर्शिनमाह ।
शोकन्वरायाः शशिरोऽभितापे-
रथाहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूम्रास्तु यः पश्यति सन्ध्याभावात्
स धूमदर्शोऽपि नरः प्रदिष्टः ॥
शिरोऽभितापः शिरसि धूम्रादिना सन्नापः ।
एतस्य पित्तदोषो बोध्यः ॥ * ॥
हृस्वजात्रमाह ।
यो वासरे पश्यति कष्टतोऽथ
रूपं महत्त्वापि निरीक्षतेऽल्पम् ।
रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्
स हृस्वजात्रो सुनिभिः प्रदिष्टः ॥ * ॥
नकुलान्धमाह ।
विदोनेन यस्य नरस्य दृष्टि-
र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
चित्राणि रूपाणि द्वा स पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्धसंज्ञः ॥ * ॥
गम्भीरकमाह ।
दृष्टिर्निरूपा स्वसनीपस्थे
सदृश्य याभ्यन्तरतः प्रयाति ।
रुजावगाढा च तमश्चिरोऽगं
गम्भीरकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
विरूपा विकृता । स्वसनीपस्थे वातोपहता ।
रुजावगाढा गम्भीरवेदनान्विता ॥ * ॥
वाह्यौ पुनर्द्वौपि संप्रदिष्टौ
निमित्ततत्त्वायानिमित्ततत्त्वा ।
निमित्ततत्त्वस्य शिरोऽभितापात्
त्रैयन्त्रिभ्यन्दिदर्शनेः सः ॥
वाह्यौ सुशुतोक्तद्वौदृष्टसंस्थोऽधिकौ तत्र
निमित्ततत्त्वा आह शिरोऽभितापात् शिरोऽभि-
ताप्यते येन विषकुसुमगन्धपवनसर्पान् स
शिरोऽभितापस्तस्मात् । अभिष्यन्दिदर्शनेः
रक्ताभिष्यन्दिर्लङ्घेति गदाधरः ॥ सन्निपाता-
भिष्यन्दिर्लङ्घेति कार्ष्णिकः ॥ * ॥
अनिमित्ततत्त्वा आह ।
सुरधिगन्धर्वमहोरगाणां
सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।
हृन्ते दृष्टिर्मनुजस्य तस्य
स लिङ्गनाशस्वनिमित्तसंज्ञः ॥
अनुपलभ्यमानानां सुरादीनां दर्शननिमित्त-
मप्यनिमित्तं मन्यते ॥ * ॥
अनिमित्ततो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।
तत्राक्षिविषादमिवावभाति
धैर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।
विषादं व्योतिर्धुतम् । नैर्धुर्वर्णा श्यामा
विमला निमेषा । इति दृष्टिरोगाः ॥ * ॥
अथ तिमिरचिकित्सा ।
“सुक्ता पाणितलं घृष्टा चक्षुषोर्यदि दीयते ।

तिमिरः

अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि यपोहति ॥ * ॥
शुक्लाभिर्विभीतस्य पथ्यामन्ना मनःशिला ।
पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा पौति समीशकम् ॥
ह्यागीक्षीरेण संपिष्य वटी कुप्यादयवोन्मिताम् ।
हरेणुमात्रं संपिष्य जलेनाञ्जनमाचरेत् ॥
तिमिरं मांसवृद्धिच काचं पटलमर्जुदम् ।
रात्रान्धं वार्षिकं पुष्पं वटी चन्द्रोदया हरेत् ॥ * ॥
इति चन्द्रोदया वटी ॥ * ॥
कणा सलवणोषणा सहस्राञ्जना साञ्जना
सरित्पतिकफः सितपुनर्गवां सम्भवा ।
रजन्वराचन्दनं मधु च तुल्यपथ्याशिला
अरिष्टदलसावरस्फुटिकशुक्लनाभीन्दवः ॥
इमानि तु विषुर्गयेन्निविड्वाससा शोधये-
त्तथायसि विमर्दयेत् समधुनास्त्रवेन तत् ।
इदं सुनिभिरितं नयनशोथनामाञ्जनं
करोति तिमिरत्रयं पटलपुष्पनाशं बलात् ॥
लवणं सेन्धवम् । अञ्जनं सुरमा इति लोके ।
सरित्पतिकफः समुद्रफेनः । शिला मनःशिला ।
सावरो लोभः । स्फुटिकः फटकरी । इन्द्रः
कर्पूरः । नयनशोथं तिमिरे नूतनकुसुमे नूतन-
पटले च ॥ * ॥
हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मन्ना च शुक्लाभिर्मनःशिला ॥
सर्वमेतत् समं कृत्वा गन्धक्षीरेण पेययत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डं पटलाग्यर्जुदानि च ॥
अपि त्रैवार्षिकं शुक्र मांसनेकेन नाशयेत् ।
अधिकानि च मांसानि रात्रावन्धत्वेव च ॥
चन्द्रोदया वटी पुष्पं तिमिरे च ॥ * ॥
रजनी निम्बपत्राणि पिप्पली मरिचानि च ।
विडङ्गं भद्रसुस्तश्च सप्तमी लभया स्मृता ॥
अजाम्बुजं संपिष्य ह्यायाशं शोधयेद्द्वितीम् ।
वारिणा तिमिरं हन्ति गोमूत्रेण तु पिष्टिकाम् ॥
मधुना पटलं हन्ति नारीक्षीरेण पुष्पकम् ।
एषा चन्द्रप्रभावर्षिः स्वयं रुद्रेण निर्मिता ॥
इति चन्द्रप्रभावर्षिः ॥ * ॥
कणा क्वागयक्कथ्ये पक्का तद्रसपेयिता ।
अचिराद्वन्ति नक्तान्धं तद्वत् सचौदरुष्यम् ॥
त्रिफलाया रसं प्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरजस्य च ।
शुष्य च रसं प्रस्थं शतावर्ष्याश्च तत्समम् ॥
गुड्या आमलक्याश्च रसं ह्यागीपयस्तथा ।
प्रस्थं प्रस्थं समान्धत्वा सर्वैरेभिर्धृतं पचेत् ॥ * ॥
कल्कः कणा सितं दाक्षा त्रिफला नीलसुत-
पलम् ।
मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धका ॥
तत्साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भास्त्रे निघापयेत् ।
ऊर्ध्वं पानमधःपानं मध्ये पानं प्रशस्यते ॥
यावन्तो नेत्रजा रोगास्तान् पानादपकर्षन्ति ।
सुरक्ते रक्तदृष्टे च रक्ते वा विश्रुते तथा ॥
नक्तान्धे तिमिरे काचं नीलिका पटलार्जुदे ।
अभिष्यन्देऽधिमस्ये च यक्ष्मकोपे सुदारुणे ॥
नेत्ररोगेषु सर्वेषु दोषत्रयकृतेष्वपि ।
परं हितमिदं प्रोक्तं त्रिफलाद्यं महाहृतम् ॥

तिरस्त्री

भङ्गराजः भङ्गराजः भङ्गराज इति लोके ।
 क्षीरकाकोली अलामे अश्वगन्धाम्बलं ग्राह्यम् ॥
 मधुपर्ग्यत्र जलजं यष्टीमधु चक्षुष्यत्वात् । तद-
 लामे सामान्यं यष्टीमधु ग्राह्यं तूत्यगुणत्वात् ॥
 चिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
 शतमेकं हरीतक्या द्विगुणश्च विभीतकम् ।
 चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयोः समम् ॥
 चतुर्गुणोदकं दद्यात् शनैस्मृद्विना पचैत् ।
 भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत् ॥
 शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टिर्निदिग्धिका ।
 काकोली क्षीरकाकोली चिफला नागकेशरम् ॥
 पिप्पली चन्दनं सुस्तं त्रायमाणामथोतपलम् ।
 घृतप्रस्थसमं क्षीरं कल्केरैः शनैः पचैत् ॥
 हृत्वात् सतिमिरं काथं नक्तान्यां शुक्रमेव च ।
 तथा सावच्च कण्डूश्च श्वययुच्च कषायनाम् ॥
 कतुषत्वच्च नेत्रस्य विधर्मपटलान्वितम् ।
 बहुनात्र किमुक्तेन सर्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥
 यस्य चोपहृता दृष्टिः स्रव्यामिभ्यां प्रपश्यतः ।
 तस्यैतद्द्वेषं प्रीतिं सुनिभिः परमं हितम् ॥
 मार्जितं दर्पणं यद्वत् परं निर्मलतां व्रजेत् ।
 तददेतेन प्रीतेन नेत्रं निर्मलतामियात् ॥
 वारिद्राणहयं चात्र वृषमार्कवयोस्तुले ।
 काकोलीयुगलालामे अश्वगन्धाम्बलं ग्राह्यम् ॥
 द्वितीयं चिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
 वासाविश्वाम्बुतादाव्यारक्तचन्दनचित्रकेः ।
 भृन्निम्बनिम्बकटकापटोलत्रिफलाभृदेः ॥
 निशाकलिङ्गकुटजेः काथः सर्वान्निरोगहा ।
 वैखर्यं पीनसं श्वासं कासं नाशयति ध्रुवम् ॥
 वासादिक्वाथः ।
 इति नेत्ररोगाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 किञ्च । गण्डे १६८ अध्याये ।
 “कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं चतुर्षणं वचा ।
 पेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गान् मनःशिला ॥
 एषां वसिष्ठस्मिन् कामं तिमिरं पटलं तथा ॥”
 तिमिररिपुः, पुं, (तिमिरस्य अन्वकारस्य रिपुः) ।
 स्रव्यः, इति हलायुधः ॥
 तिमिषः, पुं, ग्रास्यकर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नाटाब्जः । इति चारावली । १२६ ॥
 तिमोः, पुं, (तिमिः एषोदरादित्वात् साधुः) ।
 तिमिमनुस्यः । इति द्विरूपकोषः । (तिमि +
 वा डोष् । तिमिजातिस्त्री । इति कंचित् ॥)
 तिरः, [स] य, (तरति दृष्टिपथमिति । तृ + “सर्व-
 धातुभ्योऽनुत् ।” उणां । ४।१८८ । इति असुन ।
 कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गमिनिविशते इति
 गुणविषये इत् ।) अन्तर्हानम् । (यथा, भाग-
 वते । २ । ६ । ४१ ।
 “यदा तदेवासक्तकैस्तिरोधीयेत विभ्रतम् ॥”
 तिर्यगर्थः । इत्यमरः । ३ । ४ । २२५ ॥ तिर-
 स्कारः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥
 तिरस्त्री, स्त्री, (तिर्यक्जातिः स्त्रियां डीप् ।)
 पशुपत्यादीनां स्त्री । इति सुश्रुतबोधम् । माद्री
 इति भाषा ॥

तिरोहि

तिरस्त्रिस्त्री, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति ।
 तिरस् + क्त + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ ।
 इति णिनिः । संज्ञात्वेकविधेरनित्यत्वात् वृद्धा-
 भावः । ततो डीप् ।) अवधायकपटः । इत्य-
 मरः । २ । ६ । १२० ॥ कानात् इति भाषा ॥
 (यथा, कुमारः । १ । १४ ।
 “यत्राशुकाक्षेपविलम्बितानां
 यद्वत्कया किमुक्ताङ्गनामानाम् ।
 दरीगृहद्वारविलम्बितविम्बा-
 स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥”)
 तिरस्कारः, पुं, (तिरस् + क्त + घञ् ।) अना-
 दः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चदशी ।
 ७ । ८ ।
 “अस्माशस्य तिरस्कारात् अधिष्ठानप्रधानता ।
 यदा तदा निदात्माहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते ॥”)
 तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति ।
 तिरस् + क्त + णिनिः डीप् ।) तिरस्कारिणी ।
 इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
 तिरस्कृतः, त्रि, (तिरस् + क्त + क्तः ।) अना-
 दतः । कृततिरस्कारः । यथा, -
 “आवृत्तितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्वृत्तौ ।
 अर्थान्तरे संक्रमितमव्यक्तं वा तिरस्कृतम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तत्त्वसारीकृतमन्त्रविशेषे, पुं, यथा, -
 “यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवचं भूईति द्विधा ।
 अस्मिन् तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्यते ॥”)
 तिरस्किया, स्त्री, (तिरस्करणादिति । “क्षणः प्रा-
 च ।” ३ । ३ । १०० । इति भाषे प्राः ।) अना-
 दः । तिरस्कारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥
 (यथा, माधे । १ । ३६ ।
 “हरे ! हिरण्यान्तरपुरःसरामुर-
 द्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्किया ॥”)
 तिरिटिः, पुं, इक्षुयान्यः । इति शब्दमाला ॥
 तिरिमः, पुं, शालिभेदः । इति राजनिघण्टुः ॥
 तिरियः, पुं, शालिविशेषः । अस्य गुणाः । मधु-
 रत्वम् । खिण्वत्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्त-
 सर्वाभयनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्य-
 त्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥
 तिरोटः, स्त्री, (तीर्यते शिरोविपरीतमेतत् । तृ +
 “कृत् कृपिभ्यः कोटन् ।” उणां । ४।१८८ । इति
 कोटन् ।) तिरोटम् । इत्युणादिकोषः ॥
 तिरोटः, पुं, (तृ + कोटन् ।) लोपः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ३३ ॥ (यथा, भावप्रकाशे अर्थरोगा-
 धिकारे ।
 “समङ्गीतुपलमोष्ठाहृतिरोटतिलचन्दनेः ॥”)
 तिरोधानं, स्त्री, (तिरस् + धा + भावे क्त्वा ।)
 अन्तर्धानम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३३ ॥ (यथा,
 भागवते । ३ । २१ । ४४ ।
 “सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन
 मोक्षयन् ॥”)
 तिरोहितः, त्रि, (तिरस् + धा + क्तः ।) अन्त-
 र्हितः । (यथा, मार्कण्डेये । ३६ । २४ ।

तिर्यङ्

“अतीतानागतानर्थान् विप्रलटतिरोहिताम् ॥”
 आच्छादितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥
 तिर्यक्, [च] य, वक्रम् । तत्पथ्यायः । साचि २
 तिरः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३४ । (यथा,
 रामायणे । २ । २४ । ४ ।
 “तिर्यग्ङ् शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥”)
 तिरोऽर्थः । निरुद्धार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
 तिर्यक्क्षोताः, [स्] पुं, (तिर्यक् वक्रं क्षोत
 आहारमश्नारो यस्य । भुक्तानस्य तिर्यक्तया
 उदरे सञ्चारादस्य तथात्वम् ।) पशुपत्यादिः ।
 (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ८ ।
 “तस्याभिधायतः सर्गं तिर्यक्क्षोताभ्यवर्त्तत ।
 यस्मात् तिर्यक्प्रवृत्तः स तिर्यक्क्षोतास्ततः
 भूतः ॥”)
 स प्रवृत्तगोऽयमः सर्गः । स तु अष्टाविंशद्विधः ।
 यथा, -
 “तिर्यक्क्षोतमः सर्गः शीरोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥”
 तेषां लक्षणं यथा, -
 “अविदो भूतितमसो घ्राणजा ज्ञानवेदिनः ॥”
 इति श्रीभागवते । ३ । १० । २१ ॥
 “तिर्यक्क्षोतमोतसाम् । अविदः अज्ञानादि-
 ज्ञानशून्याः । भूतितमसः आहारादिमात्र-
 निष्ठाः । घ्राणजा घ्राणेनैव इष्टमर्थं जानन्ति ।
 ज्ञानं अवेदिनः शीरोऽनुसन्धानशून्याः ॥” इति
 तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अष्टाविंशतिभेदा
 यथा, -
 “गौरलो महिषः क्षणः शुकरो गवयो वृषः ।
 द्विशफाः पशवश्चैव अविदश्च सप्तमः ॥
 खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
 रते चैकशफाः क्षणः श्वणः पञ्चनखान् पशून् ॥
 अष्टाविंशतिभेदाः यथाऽत्रोक्तानि ॥
 मंहिः कपिशङ्खः कूर्मो गोधा च मकरादयः ॥
 कङ्कशप्रवक्रश्च नभसमस्तकविहङ्गः ।
 हंसमारमचक्राष्टकाकोलकादयः खगाः ॥”
 इति श्रीभागवते । ३ । १० । २२-२३ ॥
 “गवादय उद्युक्ता द्विशफा द्विचरा नव ।
 खरादयश्चमर्यक्ता शुकशफाः षट् । आदयो
 गोघान्ताः पञ्चनखा द्वादश । एते भूचराः
 सप्तविंशतिः । मकरादयो जलचराः कङ्कादयः
 खगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्य यष्टीता ययमष्टा-
 विंशतिभेदान् वदन्ति । अन्येषामपि तिर्यक्-
 प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भावः ॥” इति तट्टी-
 कायां श्रीधरस्वामी ॥
 तिर्यगयानः, पुं, (तिर्यक् वक्रं यानं गमनं यस्य ।)
 कुक्षीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तिर्यङ्, [च] पुं, (तिर्यगश्चतीति । अन् +
 क्त्वा । “तिर्यगश्चतीति ।” ६ । ३ । ६४ । इति
 तिरः ।) विहङ्गादिः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 महाभारते । १३ । १११ । १२५ ।
 “पापानि तु नरः कृत्वा तिर्यग् जायन्त
 भारत ! ॥”

तिलः

यथाच मयुः । ५ । १० ।

“ओषधः पशवो वृक्षास्तिर्यचः पत्न्यस्तथा॥”

“तिर्यचः कुम्भद्वयः ।” इति तट्टीकायां कुम्भक-
भट्टः ॥) पशुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०८ ॥

(यथा पञ्चतन्त्रे । ३ । ११६ ।

“तिर्यचं मानुषं वापि यो न्यतं संस्पृशत कुधीः ।

पञ्चशतेन शुद्धिः स्यात् तस्य चान्द्रायणेन च ॥”

वक्रगामी । इति शब्दरत्नावली ॥

तिर्यचो, स्त्री, (तिर्यच + स्त्रियां ङीप् ।)

तिरश्चो । स्त्रीपशुपत्त्यादिः । इति मुग्धबोधम् ॥

तिल, गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भो-परं-

सकं-सेट ।) इत्थो । तिलति । इति दुर्गादासः ॥

तिल, कृष्ण स्निग्ध । इति कविकल्पदमः ॥ (चरा-

तदा च-परं-अकं-सेट ।) स्निग्ध स्त्रियांभावे ।

क. तिलयति । श. तिलति तिलेनाङ्गम् । इति

दुर्गादासः ॥

तिलः, पुं, (तिलति स्त्रियति तिलेन पूर्णा भवतीति ।

तिल + “इगुपधजति ।” ३ । १ । ३५ । इति कः ।)

स्वनामख्यातशस्यम् । तत्पर्यायः । होम-

घान्यम् २ पवित्रः ३ पितृतर्पणः ४ पापघ्नः ५

पूतघान्यम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्नेह-

फलः ७ स्नेहफलपूरफलः ८ । अस्य गुणाः ।

रसं कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । तुवर-

त्वम् । गुरुत्वम् । विपाके कटुत्वम् । स्वादत्वम् ।

स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तकारित्वम् ।

बल्यत्वम् । केशाहितत्वम् । हिमस्पर्शत्वम् ।

त्वथत्वम् । स्तन्यत्वम् । ब्रणे हितत्वम् । दन्त्य-

त्वम् । अल्पमृजकारित्वम् । ग्राहित्वम् । वात-

घ्नत्वम् । अग्निमतिप्रदत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

वर्णकारित्वम् ॥ * ॥

“कृष्णः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणः स्त्रीणां किलान्ये
तिलाः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । भावप्रकाशः ।

“कृष्णश्रेष्ठतमस्तु शुक्लो मध्यमः सितः ।

अश्वे ह्येतनराः प्रोक्तास्तज्जन्तु रतादयस्तिलाः ॥”

तत्तेलगुणाः । अलङ्कारत्वम् । कश्यत्वम् । मधु-

रत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् ।

तीक्ष्णत्वम् । बलकारित्वम् । कफवातजन्तु

खर्जुव्रणकण्डतिनाशित्वम् । कास्तिदत्वम् ।

वस्थभ्यङ्गपाननस्यकर्णाक्षिपूरणाय हितत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (तिलप्रतिग्रहनिषेधो

यथा, ब्रह्मपुराणे ।

“ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् उत्तमं साधुतस्तथा ।

अश्वमपि मातङ्गं तिलमौहाच्च वर्जयेत् ॥”

तिलदानं फलमाह विष्णुः ।

“तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदक्षत्तुरुत्तमम् ॥”

तथा महाभारते ।

“कन्यमुत्थाय यो विपः स्नातः शुक्लेन वाससा ।

तिलपात्रं प्रयच्छन् वे सञ्जपापैः प्रमुच्यते ॥”

शुद्धितन्त्रे ।

“प्रेतसुदृश्यो दक्षात् हेमगर्भास्तिक्ष्णमृपः ।

तिलकः

यावत्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते ॥”

सप्रमी नवमी पञ्चकालश्च व्यक्ता तिलतेलेना-
ज्ञानि विमृश्य स्नानं कर्तव्यम् । यथा, मार्क
ण्डेय ।

“नञ्चकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मनुः ।

श्रीकामः सञ्चदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।

सप्रमी नवमी चैव पञ्चकालश्च वर्जयेत् ॥”

निधितन्त्रे जन्मनिधित्वम् ।

“तिलोद्भूतौ तिलस्त्रायौ तिलहोमी तिलप्रदः ।

तिलमुक् तिलवापौ च षट् तिलो नावमोदति ॥”

रात्रौ तिलान्वितवस्तुमात्रं न भक्षयेत् । यथा,

काशीखण्डे ।

“सञ्च तिलमखण्डं नाद्यादस्तमितं रवौ ॥”

तिलैस्तर्पणनिषेधस्तत्प्रतिप्रसवादिकश्च तपण-

शब्दं द्रष्टव्यम् ॥) तिलकालकः । यथा,—

“देवगुरुप्रसादेन जिह्वाय मे सरस्वती ।

तेनाहं नृप जानामि भानुमत्यास्तिलं यथा ॥”

इति कालिदासः ॥

(स्वल्पप्रमाणम् । तिलतुल्यत्वादस्य तथात्वम् ।

यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३२८ ।

“तिलं तिलं तं कृत्वा च क्षितिपुदिन्तु सञ्जतः ।

नगराभिर्गतेः मेनेर्हन्मनानाः पदे पदे ॥”

तिलकं, स्त्री, (तिलति स्त्रियतीति । तिल +

“कृन् शिल्पिसंज्ञयोः ।” इति कृन् ।) स्त्री ।

कृष्णवर्णसौवर्चलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥

सौवर्चलम् । इति मेदिनी । कं, १०० ॥

तिलकः, पुं, (तिल इव कायतीति । के + कः ।)

पुण्यवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । विशेषकः २

मुखमण्डनकः ३ पुण्ड्रकः ४ पुण्ड्रः ५ स्थिर-

पुण्यो ६ किन्नरुहः ७ दम्बरुहः ८ श्वेतजीवः ९

तरुणीकटाक्षकामः १० वासन्तसुन्दरः ११

दम्बरुहः १२ भालविभूषणमञ्जुः १३ पुन्नागः १४

रेठकः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्मरकः

१६ श्रीमान् १७ पुरुषः १८ वृक्षपुष्पकः १९ ।

इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४१ ।

“न खलु शोभयति स्म वनस्थानं

न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥”

अस्य गुणाः । पाके कटुत्वम् । वातपित्तकफ-

नाशित्वम् । बलपृथिमेदःकारित्वम् । हृदात्वम् ।

लघुत्वम् । तत्त्वगुणाः । कषायत्वम् । उष्ण-

त्वम् । पुष्पदन्तदोषक्षमिणोपव्रणरक्तदोषनाशि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (तिल + स्वार्थि

कृन् ।) शरीरस्थितिलः । तत्पर्यायः । तिल

कालकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ कालकः ३

पिपः ४ जडुलः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ मरु

वकः । इति रत्नमाला ॥ अश्वभेदः । रोग-

भेदः । इति मेदिनी । कं, १०० ॥ शेषस्य

निदानलक्षणे यथा,—

“कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।

वातपित्तकफोष्णैस्तान् विद्यात्तिलकाल-

कान् ॥”

इति माधवकरः ॥

तिलकः .

प्रधाने त्रि । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी ॥ ध्रुवक-

भेदः । यथा,—

“पञ्चविंशतिवर्णाङ्गितिलको ध्रुवको भवेत् ।

इष्टश्चक्षुषुटे ताले रसे वीरेऽङ्गितेऽपि वा ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

तिलकः, पुं स्त्री, (तिलवत् तिलपुष्पवत् कायतीति ।

के + कः ।) चन्दनादिना ललाटादिहादशाङ्ग-

कर्तव्यश्चिह्नविशेषः । तत्पर्यायः । तमालपत्रम् २

चित्रकम् ३ विशेषकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ ।

१२३ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६३ ।

“विशेषको वा विशिष्टेषु यस्याः

श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥”

अथ हादशतिलकविधिः । पद्मपुराणे उत्तर-

खण्डे ।

“ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायणमयोदरे ।

वत्सल्ये माधवन्तु गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

विष्णुश्च दक्षिणे कुक्षौ बाहौ च मधुसूदनम् ।

त्रिविक्रमं कन्धरे तु वामनं वामपार्श्वके ॥

श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशम् कन्धरे ।

एष्टे तु पद्मनाभश्च कथां दामोदरं न्यसेत् ॥

तत्प्रक्षालनतोयान् वासुदेवेति मूर्धनि ॥”

किञ्च ।

“ऊर्ध्वपुष्पं ललाटे तु मूर्ध्यां प्रथमं स्मृतम् ।

ललाटादिक्रमेणैव धारणन्तु विधीयते ॥ इति ।

एवं न्यासं समाचर्य सम्यग्दायानुसारतः ।

न्यसेत् किरीटमन्त्रश्च स्मृतिं सञ्चार्यमिहये ॥”

अथ किरीटमन्त्रः । ओम् श्रीकिरीटकेयूर-

हारमकरकुण्डलचक्रशङ्खगदापद्महस्तपीताम्बर-

धरश्रीवत्माङ्कितवक्त्रः स्यलश्रीभूमि-सहितस्वात्म-

न्योतिदीपिकराय सहस्रादित्यतेजसं नमो

नमः ।” इति श्रीहरिभक्तविलासे ४ विलासः ॥

तस्य धारणप्रकारो यथा,—

“हादशाङ्गं ललाटादौ तिलकं हरिमन्दिरम् ।

स्नानान्ते वैष्णवः कुर्यात् प्रत्येकं कृष्णनामभिः ॥

वामे वक्त्रे निजान्ते गच्छेत् शिष्टं चिह्नितम् ।

तथैव दक्षिणे कुर्यात् हरेश्चक्राङ्कितं सुने ॥ * ॥

ललाटे केशवं विद्यात् कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ।

वामबाहौ वासुदेवं सद्ये दामोदरस्तथा ॥

नाभौ नारायणश्चैव माधवं हृदये तथा ।

गोविन्दं दक्षिणे पार्श्वे वामे चैव त्रिविक्रमम् ॥

विष्णुं सद्ये कण्ठस्थे दक्षिणे मधुसूदनम् ।

श्रीरोमस्थे हृषीकेशं पद्मनाभश्च एष्टतः ॥

हरेहादशनामानि पठित्वा तिलकानि तु ।

यः कुर्याद्वैष्णवी नित्यं स प्रेमभक्तिमाप्नुयात् * ॥

ये कण्ठस्थतुलसो भवकाष्ठमाला

ये हादशाङ्गहरिनामकतोऽङ्गपुष्पाः ।

ये कृष्णभक्तिसुदृढा धृतशङ्खचक्रा-

स्तं वैष्णवा सुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥ * ॥

तिलकस्तुः पुण्ड्राख्यं मध्यच्छिन्नं हि नारदः ।

यदि कुर्यात्ललाटे तद्विज्ञेयं हरिमन्दिरम् ॥

अनासाञ्जलमाश्रित्य शिरोमध्यगतं सुने ।

हरिपादाङ्गत्वं नासाञ्जलमारभ्य यन्नतः ॥

तिलकः

हरिमन्दिरवत् सर्वं तद्वाचलभीयकम् ।
 श्रीराधावलभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् ॥
 यौगलं तत् विज्ञेयं यदि मध्यसुरङ्गितम् ॥ * ॥
 यद्द्विपुण्ड्रं तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् ।
 तन्मध्यपीतरेखं श्रीमद्रामानुजं विदः ॥ * ॥
 श्रीरामोपासना यस्य तिलकं तूद्विपुण्ड्रकम् ।
 भवोन्मथे सविन्द स्यादयदि विप्रः । मनोहरम् ॥
 हरेः सत्त्वावताराणां मनस्यादीनां विशेषतः ।
 उपासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् ॥ * ॥
 ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियाणां तथैव च ।
 वैश्यानां तथा विप्रः । शूद्रादमण्डलाकृतम् ॥
 अक्लिदमूर्ध्वपुण्ड्रं ये कुर्वन्ति जनाधमाः ।
 तेषां ललाटे सततं शूनः पादो न संशयः ॥
 दृष्ट्वा भानं द्विजातीनामक्लिदमूर्ध्वपुण्ड्रकम् ।
 कार्णः कृष्णस्त्रिं जला वस्त्रेणाच्छादयेत्सुखम् ॥
 ललाटे दर्शयेत् ब्रह्मा वसुधामे महेश्वरः ।
 मध्ये विष्णुश्च सन्निधौ तस्मात्सन्ध्यां न लेपयेत् ॥ * ॥
 वर्षाणं तिर्यगाच्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं ततं न तु ।
 यल्लग्नसंयुक्तं तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
 खनित्रयशुक्रकुनत्रिशूलमुकुराकृतम् ।
 त्रिपुण्ड्रमर्द्धचन्द्रं च तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
 प्रमाणान्तर्द्विपुण्ड्रस्य दीर्घं स्यात् कलिवर्धनम् ।
 आनामासुलभारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि ॥
 शूद्रस्येकाङ्गुलं प्राक्तमायतं द्वाङ्गुलं विशिष्टं ।
 क्षत्रियत्राङ्गुलं तद्वद्वाक्ष्येण चतुरङ्गुलम् ॥
 नासिकायास्त्रिभागैको भागो मानेन यो भवेत् ।
 भुवोन्मथ्यादधःस्थानं सलमाहृन्मनोधिगः ॥ * ॥
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
 कुर्याद्द्विपुण्ड्रं तदेणवा हरिमन्दिरम् ॥
 वेणवा विप्रः । भूपाश्च वैश्यशूद्रान्यजाश्रमाः ।
 यद्द्विपुण्ड्रं विभ्रयुस्तदेव हरिमन्दिरम् ॥
 नरो वायुश्च नारी यदि कृष्णपथं लभेत् ।
 यत्रतस्तुलसीमाला सत्त्वाया हरिमन्दिरम् ॥
 मध्यच्छिद्रं न कुर्याद्यस्तिलकं यदि वेणवाः ।
 अपदं तच्चिन्तातुल्यं भवेन्नारद । नान्यथा ॥ * ॥
 दण्डाकारहरेखं यत्तिलकं मूलकोणकम् ।
 मध्यच्छिद्रं तत् प्राहुरूर्ध्वपुण्ड्रं मनोहरम् ॥
 अधोमुखाकलिकाकारं तिलकमुत्तमम् ।
 मध्यच्छिद्रं युग्मस्यमूर्ध्वपुण्ड्रं प्रकीर्तितम् ॥ * ॥
 तीर्थन्द्यज्जकाष्ठं चित्रं मलयसम्भवम् ।
 प्राशस्त्यतुलसीमूलशक्तिका गोप्यदस्य च ॥
 जाद्वीर्यमहानिस्त्वतुलसीकाष्ठमेव च ।
 कस्तुरी कुङ्कुमं फल्गु मन्दिरं रक्तचन्दनम् ॥
 गोराचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु गोमयम् ।
 धात्रीमूलस्य मृद्वन्मो हरिद्रा गोहृदस्य च ॥
 स्नानान्ते सर्ववर्णानामाश्रमाणां तथैव च ।
 एतानि तिलकाद्याहुः सन्ध्यादिसञ्चकम्सु ॥ * ॥
 अपि च ।
 “गङ्गास्तुलसीमूलशक्तिका मलयोद्भवम् ।
 साध्वीश्वरमलं रजो मृद्वोप्यदस्य च ॥
 याश्चैव मूलमृद्वोपीचन्दनं तीर्थन्द्यतिका ।
 कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वेणवाक्षतशक्तिका ॥

तिलकी

गोरोचना च कस्तुरी हरिद्रागुरुचन्दनम् ।
 वल्मीकशक्तिका गन्धः पद्मकं हरिचन्दनम् ॥
 गन्धकाष्ठं महानिस्वो यमुनातीरशक्तिका ।
 गुरुपादरजोवारिणी साध्वीश्वरजोषले ॥
 कृत्वा प्रतिदिनं स्नानमेतेष्वैवमृदादिभिः ।
 चारु यत्तिलकं यत्नां तस्मात्त्वा वेणवेधुं वम् ॥ * ॥
 कास्यं नेमिकं नित्यं यत्किञ्चित् कर्म नारदः ।
 वर्णाश्रमाणां तस्मात्स्नाने तिलकं विना ॥
 कर्म वर्णाश्रमाणां स्यात् देवैर्पेजं न तत्फलम् ।
 स्नानं सन्ध्यापञ्चयज्ञान् पेजं होमादि कर्म यः ।
 विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्यात्तन्निष्फलं भवेत् ॥”
 इति पाशोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
 “वीर्यदार्ढ्यं जले वापि यो विदध्यात् प्रयत्नतः ।
 ऊर्ध्वपुण्ड्रं महाभागः स याति परमाङ्गतिम् ॥”
 इति पाशो पातालखण्डम् ॥ * ॥
 “शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्यं तिर्यकं त्रिपुण्ड्रकम् ।
 विष्णागमे दीक्षितस्तु ऊर्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत् ॥”
 इति नागोजोभट्टधृतसूक्तसंहिता ॥
 तिलकटः पुं, तिलस्य रजः । (तिल + “व्यलाव-
 तिलोमाभङ्गाभ्यां रजस्यपसंस्थानम् ॥” ५ । २ ।
 २६ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता कटत्वं ।) तिलकणम् ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः आकरणाच्च ॥
 तिलका, स्त्री, (तिलस्तिस्त्रीजकोष इव काय-
 ताति । के + कः ।) हारभेदः । इति जटा-
 धरः ॥ (यङलरपादेन ह्रस्वोभेदे । शब्दार्थ-
 चिन्तामणिधृततन्मत्तनादिकं यथा, —
 “सगणद्वितयं भवतीह यदा ।
 रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥”
 उदाहरणम् ।
 “वनमालिकथा सकलालि । यथा ।
 पुनरेति कथं मम दृष्टिपथम् ॥”)
 तिलकालकः, पुं, (तिल इव कालकः कृष्णवर्णः ।)
 शरीरस्थितिलः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
 तल्लक्षणानि यथा, —
 “लक्षणानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
 वातपित्तकफोद्रेकास्तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥”
 समानि अन्तर्गतानि । अयं तिल इति लोके
 प्रसिद्धः । तत्क्षितिमा यथा, —
 “चर्मकीलं जतुमाणं मशकान् तिलकालकान् ।
 उतक्रत्य शस्त्रेण दहेत् चाराभिम्यामशोमतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तिलयुक्तः । इत्यमरटीका ॥
 तिलकाश्रयः, पुं, (तिलकस्य आश्रयः ।) ललाटम् ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 तिलकिङ्क, स्त्री, (तिलस्य किङ्कं मूलम् ।) तिल-
 मूलम् । (खड्ग इति भाषा ।) तनपण्यायः ।
 पिण्याकः २ तिलखलिः ३ । अस्य गुणाः । म्लप-
 नत्वम् । मूलत्वम् । विष्टम्भत्वम् । दृष्टिदूषण-
 त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 तिलकी, [नृ] त्रि, (तिलकमस्यभ्येति । तिलक +
 इति ।) तिलकयुक्तः । यथा । शिखी तिलकी
 कर्मे कुर्यात् । इति स्मृतिः ॥

तिलधे

तिलचित्रपञ्चकः, पुं, (तिलचित्राणि तिलवर्चि-
 युक्तानि पञ्चाणि यस्य । कप् ।) तिलकणः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तिलचूर्णं, स्त्री, (तिलस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-
 तिलः । तनपण्यायः । तिलकम्बकम् २ पलम् ३ ।
 पिष्टकम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्य-
 त्वम् । पित्ताम्लज्वरपिष्टत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८३ ।
 “ततस्तिष्ठान् लुण्ठयित्वा तिलचूर्णं न ब्राह्मणं
 भोजयिष्यामि ॥”)
 तिलतण्डुलकं, स्त्री, (तिलस्य तण्डुल इव संक्षिप्तं
 कायसीति । के + कः । तिलतण्डुलवत् तण्डु-
 लसंक्षेपणादस्य तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति
 शब्दमाला ॥ तिलमिश्रिततण्डुलम् । (तिलस्य
 शास्यम् ॥)
 तिलतेलं, स्त्री, (तिलस्य तैलम् । तिल + “ते-
 लेत् ॥” ५ । २ । २६ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता
 तैलत्वं ।) तिलस्त्रैः । तिलेपु तैलम् । इति
 आकरणाच्च ॥ (यथा, मुश्रते । १ । ४५ ।
 सर्वस्यस्त्रिंशं तैलेभ्यस्त्रिंशतेनं प्रशस्यते ॥”)
 अस्य गुणाः । तिलशब्दे दृष्टाः ॥ (अपरे
 गुणाश्च । यथा, हारीत १ स्थाने नवमेऽध्याये ।
 “तत्तु भोज्यं समासेन यथायोगं यथाविधि ।
 कषायानुरमं स्वादु सन्ध्यामणं अयायि च ॥
 पित्तकृत्वातशसनं श्लेष्मरोगादियजनम् ।
 अल्पं कानिकरं मेघं कण्डूकृशविकारहृत् ॥
 उष्णं श्रमापहं ज्वरं तिलतेलं विद्वेष्टधाः ।
 क्षिप्रे भिन्नं व्युत्तेष्टं जले भवेत्सिद्धाङ्गकं ॥
 वाताभिष्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गं तिलतेलकम् ।
 विषे आलशौनस्य संकाश्यज्ञावगाहनं ॥
 पाने वस्ती च नस्य च तथाकर्णप्रपूरणं ।
 तिलतेलं विधेयं स्यात् सन्तरोमानवारणम् ॥”
 “तथा क्षिप्रमितविज्ञेयपिष्टभृतमधितप्त-
 पिक्वित्तमस्यस्फुटितचारुमिदं विविधदार्दि-
 ताभिहतदुर्भेदमृदुगन्धालविदष्टप्रभृतियु च परि-
 धेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतेलं प्रशस्यते ।
 तद्वस्त्रियु च पाने च नस्य कर्णाणि पूरणं ।
 अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥”
 इति मुश्रुत सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
 तिलधेनुः, स्त्री, (तिलेविहित्वा धेनुः । शाक-
 पाथिवादिवत् समागः ।) तिलनिर्मिता धेनुः ।
 यथा, —
 “विधानं तिलधेनुत्वं ब्रह्म शीघ्रं हिञ्जोत्तमम् ।
 मुनिः प्राह विधानं यत् तन्मृग्यत् नराधिप ! ॥
 योऽङ्गादस्यो धेनुश्चतुर्भिर्जन्तुमको भवेत् ।
 इन्द्रजित्मयाः पादा दन्तोः पुण्यमयाः शुभाः ॥
 नामा गन्धमयी तस्या जिह्वा गृहमयी तथा ।
 श्मिता कृष्णाग्निधेनुः वासोभिर्वांसिनी शुभाम् ॥
 स्रज्जं वासिनी कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
 सन्तोषधिसमायुक्ता मन्त्रपुत्रान् दापयेत् ॥
 अन्नं मे जायतां सद्यः पानं सप्रसन्नतया ।
 कामं सन्ध्यापयस्वाकं तिलधेनुमुपाप्नोताम् ॥

तिलोत्त

यथाभि त्वा देवि । भक्ता कुटुम्बार्थे पिबेयतः ।
कुटुम्बकामं कुर्वता तिलधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
एवंविधां नरो दत्त्वा तिलधेनुं वृषोत्तमः ॥
सर्वकामसमाप्तिमु कुर्वते नात्र संशयः ॥

इति पाद्मे सहस्रखण्डम् ॥

तिलपर्णी, स्त्री, (तिलस्यैव पर्यायस्य ।) चन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तचन्दनम् । यथा,
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“रक्तचन्दनमाख्यानं रक्ताङ्गं सुदचन्दनम् ।

तिलपर्णी रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् ॥”

तिलस्य पर्यायम् ।) तिलवृक्षपत्रम् ॥

तिलपर्णी, पुं, (तिलस्य पर्णानीव पर्णान्यस्य ।)
श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलपर्णिका, स्त्री, (तिलपर्णी + स्वार्थे कन् टाप्
च ।) रक्तचन्दनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—
“वेवायं दृष्टवी वासा कुलली तिलपर्णिका ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

तिलपर्णी, स्त्री, (तिलस्यैव पर्यायस्याः । पाक-
करोति ङीष् । तिलपर्णी नदी आकरोऽस्यस्या
इति अच् ङीष् च । इत्यमरटीका ।) रक्त-
चन्दनम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३२ ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“चिचकस्तिलपर्णी च कफशोफहरो लघुः ॥”

नदीविशेषः । इत्यमरटीका । २ । ४ । १३२ ॥)

तिलपिष्टं, स्त्री, (तिलस्य पिष्टकम् । एमोदरादि
त्वात् साधुः ।) तिलपिष्टकम् । इति कैचित् ॥
तिलकुटा इति भाषा ॥

तिलपिङ्गः, पुं, (निष्कलस्तिलः । तिल + “तिला-
निष्कलात् पिङ्गपौर्वा ।” ४ । २ । ३६ । इत्यस्य
वार्तिकोक्ता पिङ्गः ।) निष्कलतिलवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ६ । १६ ॥

तिलपेजः, पुं, (निष्कलस्तिलः । “तिलाभिष्कलात्
पिङ्गपौर्वा ।” ४ । २ । २६ । अस्य वार्तिकोक्ता
पेजः ।) निष्कलतिलः । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥

तिलमयूरः, पुं, (तिलाजितवत् चित्तमो मयूरः ।
शाकपायिवत् समसः ।) मयूरविशेषः । तत्-
पर्यायः । गुरुण्टकः २ । इति त्रिकाण्शेषः ॥

तिलरसः, पुं, (तिलस्य रसः ।) तिलतैलम् । इति
शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तिलखेदः, पुं, (तिलस्य खेदः ।) तिलतैलम् ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तिलाङ्कितदलः, पुं, (तिलवदङ्कितानि दलानि
यस्य ।) तैलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिलापत्ता, स्त्री, (तिलवत्क्षणं सुदृष्टापत्तं वीज-
मस्याः ।) क्षणजीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिलित्सः, पुं, गोनससर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥

तिलोत्तमा, स्त्री, (तिलैः तिलप्रमाणैः सन्वेरत्ना
नामंशैश्चतुर्भा ।) स्वर्णश्या । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ तस्य नामकारणं यथा, महा-
भारते । १ । २१२ । १७ ।

“तिलं तिलं सङ्गान्नीच दत्तानां यद्विनिर्मिता ।
तिलोत्तमेति तिलश्यानाम चक्रे पितामहः ॥”

तिलक

तिलोदनं, स्त्री, (तिलमिश्रितं ओदनम् ।) दध्नुः ।

इति हारावली । १६६ ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ६६ । १० ।

“ततस्तिलोदनं सुकृता पुनः पुनरधःशिराः ॥”

तिलोदनमिति पाठोऽपि दृश्यते ॥)

तिल्यं, स्त्री, (तिलानां भवनं क्षेत्रं वा । तिल +

“विभाषा तिलमाधोमाभङ्गाद्युभयः ।” ५ । २ ।

४ । इति यत् ।) तिलक्षेत्रम् । तत्पर्यायः ।

तैलीनम् २ । इत्यमरः । १० । ६ । ७ ॥ (तिलाय

हितम् । “खलयवमासतिलवृषप्रक्षणञ्च ।” ५ ।

१ । ७ । इति यत् । तिलहिने, त्रि ॥)

तिल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) लङ्गयान्तः । इत्सी । तिङ्गति ।

इति दुर्गादासः ॥

तिल्यः, पुं, (तिलतीति । तिल + “उल्लादयञ्च ।”

उणा । ४ । ६५ । इति वनप्रत्ययेन निपातनात्

साधुः ।) लोभः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥

श्वेतलोभः । इति तट्टीकायां सुभूतिः ॥ रक्त-

लोभः । इति स्वामी ॥

तिल्वकः, पुं, (तिल्व + स्वार्थे कन् ।) लोभः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—

“तिल्वकस्तु मतो लोभो दृष्टपत्रस्तिरीटकः ॥”

अस्य विशिष्टव्यवहारो यथा,—

“तस्य मूलत्वं च शुष्कामन्तश्चैकलव्यताम् ।

चूर्णयेत् त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ चोतयेत्ततः ॥

लोभस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ।

भागं तं दशमूलस्य पुनः कषायेन भावयेत् ॥

शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।

दधितक्रसुरामण्डलैश्चैवैदरसीधुना ॥

रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥”

“तिल्वकस्य कषायेण दशमूलः सुभाविताम् ।

मात्रां कम्प्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत् ।

चतुरङ्गुलकल्पेन वेष्टोऽन्यः कार्य एव च ॥”

“तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ।

सद्यतः साधितो लेहः स च अष्टं विरचनम् ॥”

इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये ॥)

तिलहः, पुं, (तिलानि गावो यस्मिन् काले दोह्याय ।

“गावो हि रात्रिप्रथमनाडिकायामतीतायां

विश्रान्ताः सद्यः उत्थाप्य दुहन्ते ।” इति जय-

मङ्गलः । “तिलहद्वगुप्रभृतीनि च ।” २ । १ ।

१७ । इति निपातनात् साधुः ।) सन्ध्याकालः ।

यथा, भट्टिः । ४ । १४ ।

“आतिलहजपन् सन्ध्यां प्रकान्तामायनीगवम् ॥”

तिल्यः, पुं, (तुल्यन्तस्मिन्निति तुष + क्यप् । निपा-

तनात् साधुः ।) तुल्यनचयम् । इत्यमरः ।

१ । ३ । २२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६० । ८७ ।

“यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिल्यदृष्टस्यतो ।

एकराशौ समेक्ष्यन् प्रवृत्स्यति तदा कृतम् ॥”

तिल्यः तुल्यनचयं पौर्णमास्यामख्यस्येति ।

अच् ।) पौषमासः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलियुगम् । इति मेदिनी । ये, २८ ॥ (अथ स्त्रीवे-

दपि दृश्यते । यथा, महाभारते । ६ । १० । ४१ ।

तीक्ष्ण

“नत्वारि भारते वर्षे सुमासि भरतवर्षम् ।

कृतं त्रैता ह्यपरञ्च तिष्यञ्च कुर्वमहेन ॥”

तिष्यकः, पुं, (तिष्य एव । स्वार्थे कन् ।) पौष-

मासः । इति शब्दरत्नावली ॥

तिष्यपुष्पा, स्त्री, (तिष्ये पौषे पुष्पमस्याः ।)

आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तिष्यफला, स्त्री, (तिष्ये पौषमासे फलमस्याः ।)

आमलकी । इत्यमरः । २ । ४ । ५७ ॥ (विव-

रणमस्या आमलकीशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

तिष्या, स्त्री, (तिष्यः पौषमासः उत्पत्तिकाल-

त्वेनास्यस्या इति । अच् टाप् च ।) आम-

लकी ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्याः पर्याया

यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“धात्री कर्णफला तिष्या वयस्यामलकी श्रिवा ॥”

तिष्ठा, [नृ] पुं, याधिः । ब्रीहिः । घञः ।

सद्भावः । इति संचिप्रसारे उणादिवृत्तिः ॥

तीक्ष्णं, स्त्री, (तेजयति तेज्यतेऽनेन वा । तिज

निश्चाने + “तिजेर्दीर्घश्च ।” उणा । ३ । १८ ।

इति क्त्वाः दीर्घश्च ।) खरम् । विषम् । कौहम् ।

(यथास्य पर्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“कृष्णायसं काललोहं रुक्मं तत्तीक्ष्णमन्यथा ॥”

युद्धम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ५३ ॥ मरणम् ।

शस्त्रम् । शीघ्रम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

सासुदलवणम् । सुष्ककः । इति मेदिनी । ये,

१५ ॥ चयकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मरकम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ तीक्ष्णवस्त्रं यथा ।

प्रतिभा १ खीरकम् २ कटाक्षः ३ दुब्बाकम् ४

नखः ५ लवणम् ६ रविकरः ७ । इति कवि-

कल्पलता ॥

तीक्ष्णः, पुं, (तिज + क्त्वाः दीर्घश्च ।) यवचारः ।

इति मेदिनी । ये, १५ ॥ (पर्याया यथा,—

“यावशूको यवचारो यवशूको यवायजः ।

चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

श्वेतकुशः । कुन्दरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णाग्नौ यथा । अश्वेषा आर्द्रा ज्येष्ठा मूला ।

इति ज्योतिषम् ॥

तीक्ष्णः, त्रि, (तिज + क्त्वाः दीर्घश्च ।) तिग्मः ।

(उग्रः । यथा, मनुः । ७ । १४० ।

“तीक्ष्णश्चैव नृदुश्च स्यात् कार्यं वीक्ष्य मही-

पतिः ॥”

असह्यः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ ।

३६ । “नमस्तीक्ष्णगवे चायुधिने ।”

“तीक्ष्णा असह्या इषवो बाणा यस्य स तीक्ष्णो-

स्तस्मै नमः ।” इति महीधरः ॥) आलम्बागो ।

इति मेदिनी । ये, १५ ॥ निरागस्यः । सुबुद्धिः

इति धरणी ॥ योगी । इत्यजयपालः ॥

तीक्ष्णकः, पुं, (तीक्ष्ण + संज्ञार्था कन् ।) सुष्ककः ।

गौरसवर्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णकण्टकः, पुं, (तीक्ष्णानि कण्टकानि यस्य ।)

धुस्तूरः । इति जटाधरः । वरूरः । इन्द्रही ।

करीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्ण

तीक्ष्णकण्टका, स्त्री, (तीक्ष्णं कण्टकं यस्याः ।)
 कम्पारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णकन्दः, पुं, (तीक्ष्णः कन्दोऽधोगेकुकोरस्य ।)
 पलाशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णकर्मा, [तृ] त्रि, (तीक्ष्णं कर्मास्य ।)
 तीव्रकर्मा । तत्पर्यायः । आयःशूलिकः २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तीक्ष्णकल्कः, पुं, (तीक्ष्णः कल्को यस्य ।) तुम्बुरु-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णकान्ता, स्त्री, (तीक्ष्णा उया कान्ता कम-
 नीया च ।) मङ्गलचण्डिकाया रूपभेदः ।
 यथा,—
 “पीठे दिक्करवाग्विद्या द्विरूपा रमते शिवा ।
 तीक्ष्णकान्ताकृया त्वेका योग्यतारा प्रकीर्तिता ॥
 पुरा ललितकान्ताश्वा या श्रीमङ्गलचण्डिका ।
 तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताकृतं वृष ॥
 कृष्णा लम्बोदरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा ।
 तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत् ॥
 अङ्गाङ्गिमन्त्रै रूपस्य तस्याः प्राक् प्रतिपादि-
 तम् ।
 त्रिकोणं मण्डलं चास्याः कर्णयामन्त्रपूर्वकम् ॥
 आदौ रेखे ततः पश्चात् सुरेखेति पदं ततः ।
 तथा पदं चाधिरात्र तिष्ठन्निवति पदं ततः ॥
 मण्डलन्यासमन्त्रोऽयं तीक्ष्णायाः परिकीर्तितः ।
 नव त्रिपुरदेवादियमनेतालद्वाराः ॥
 गङ्गाश्रमेऽथन्तकान्ता द्वारपालाः प्रकीर्तिताः ।
 यतास्तु पूजयेत् सम्यक् मण्डलस्याष्टदिक्षु वै ॥
 आदौ मन्त्रोद्धनं कृत्वा वसुधैव कुटुम्बकम् ।
 वज्रजालाया ततः पश्चात् मन्त्रमेवा प्रकीर्तितम् ॥
 पाञ्चोपकरणादीनां स्थानन्यासस्य सर्वतः ।
 सर्वतः तरतन्त्रेणैतं ग्राह्यं रूपद्वयेऽपि च ॥
 चामुण्डा च कराला च शुभगा भीषणा भगा ।
 विकटेति च योगिन्याः प्रोक्तास्तस्यास्तु भूपते ॥
 हे भगवत्येकजटे विद्महे पद्ममन्तः ।
 विकटदंष्ट्रे धोमह्वीति तन्मस्तारे प्रचोदयान् ॥
 यथा तु तीक्ष्णा गायत्री प्रोठदेवाः प्रकीर्तिता ।
 निर्मालाधारिणी चास्या देवी विकटचण्डिका ॥
 माला तु गङ्गाधरी प्रोक्ता रुद्राक्षसम्भवापि वा ।
 विशेष एष देवास्तु पूजने परिकीर्तितः ॥
 उपचारादिकं कृत्यं बलिदानं जपादिकम् ।
 सर्वेषु पूर्ववद्ग्राह्यं कामाख्यापूजने यथा ॥
 पानेषु मदिरा शस्ता नरो बलिषु पार्थिव ।
 मोदको नारिकेलश्च मांसं व्यञ्जनमेव च ॥
 नेवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः परिकीर्तिताः ॥
 इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
 तीक्ष्णगन्धः, पुं, (तीक्ष्णः प्रचण्डो गन्धो यस्य ।)
 शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ततुलसी ।
 इति रत्नमाला ॥ कुङ्कुमनामगन्धद्वयम् । इति
 जटाधरः ॥
 तीक्ष्णगन्धकः, पुं, (तीक्ष्णो गन्धो यस्य ।) “शेषात्
 विभाषा ।” ५ । ४ । १५४ । इति कप । शोभा-
 ञ्जनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥

तीक्ष्णाय

तीक्ष्णगन्धा, स्त्री, (तीक्ष्ण उयो गन्धो यस्याः ।)
 श्वेतवचा । कथारी । राजिका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (पर्याया यथा,—
 “राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा कुञ्जनिवासुरी ।
 चवः क्षुताभिजनकः क्षमिन्नतुल्यसर्वपः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वचा । इति मेदिनी । धे, ४६ ॥ जीवन्ती । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २४
 अध्याये ।
 “उया कुष्ठं तीक्ष्णगन्धा विडङ्गं
 श्रेष्ठं नित्यं चावपीड्ये करञ्जम् ॥”)
 सन्मैला । इति रत्नमाला ॥
 तीक्ष्णतण्डुला, स्त्री, (तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः ।)
 पिप्पली इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्याया यथा,
 “पिप्पली मागधी कृष्णा वेदेष्टी चपला कणा ।
 उपकुल्लोपयता शौखी कोला स्यात्तीक्ष्ण-
 तण्डुला ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 तीक्ष्णतैलं, स्त्री, (तीक्ष्णमुयं तैलं स्निह्यो यस्य ।)
 सन्मैलम् । सुहृदीक्षीरम् । सुरा । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 तीक्ष्णदंष्ट्रः, पुं, (तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) याघ्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णपत्रः, पुं, (तीक्ष्णानि पत्राणि यस्य ।) तुम्बुरु-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णपुष्पं, स्त्री, (तीक्ष्णानि पुष्पाणि यस्य ।) लव-
 ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य
 गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 तीक्ष्णपुष्पा, स्त्री, (तीक्ष्णं पुष्पं यस्याः ।) केतकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णफलः, पुं, (तीक्ष्णं फलं यस्य ।) तुम्बुरुवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णखलः, पुं, (तीक्ष्णं खलमस्य ।) शिशुः । कुल-
 ञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिशुशब्दे विवृति
 रस्य ज्ञातव्याः)
 तीक्ष्णरस्य, पुं, (तीक्ष्णो रसोऽस्य ।) यवचारः ।
 इति रत्नमाला ॥
 तीक्ष्णशूकः, पुं, (तीक्ष्णः शूकोऽयमस्य ।) यवः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । २१६ ॥
 तीक्ष्णसारा, स्त्री, (तीक्ष्णः कठिनः सारो यस्य ।)
 शिंशुपा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णा, स्त्री, (तीक्ष्ण + टाप् ।) वचा । सर्पकक्षा-
 लिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कपिकच्छः ।
 महाज्योतिष्मती । अत्यन्तपणी । इति जटा-
 धरः ॥
 तीक्ष्णयमं, स्त्री, (अयं यव आयसम् । तीक्ष्णस्य
 तत् आयसश्चेति ।) लोहविशेषः । तीक्ष्णा इति
 इष्टपात इति च भाषा । तत्पर्यायः । लोहम् २
 शब्दायसम् ३ शब्दम् ४ पिच्छा ५ पिच्छायसम् ६
 शटम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९ तीव्रम् १०
 खड्गम् ११ सुक्षितम् १२ अयः १३ चित्रा-
 यसम् १४ चीनजम् १५ अस्थि गुणाः । रुच-

तीर्थ

त्वम् । उद्यात्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्तकफ-
 प्रमेहपाण्डूभूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । सुख-
 लोहाधिकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अष-
 हारोऽस्य यथा, रसनिर्णयसंग्रहे शूलाधिकारे
 त्रिफलालौहे ॥
 “तीक्ष्णाय चूर्णसंयुक्तं त्रिफला चूर्णसुतम् ।
 क्षीरेण पाययेद्भीमान् सद्यः शूलनिवारकम् ॥”)
 तीम, य स्नेहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
 परं-अकं-सेट् ।) य, तीम्यति तृतीयम् । स्नेह-
 मादौभावः । इति दुर्गादासः ॥
 तीर, तृ क कर्मणां समाप्ता । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अहन्तपुरा-परं-सकं-सेट् ।) कर्मणांमिति
 स्युष्टार्थः । अतितीरतु व्रतं लोकः समापित-
 वाजिद्वयः । इति दुर्गादासः ॥
 तीरं, स्त्री, (तीरयति समापयति नद्यादिकमिति ।
 तीर + अच् ।) नदीकूलम् । इत्यमरः । १ । १० । ७५॥
 गङ्गातीरं यथा,—
 “सार्द्धस्तनयं यावत् गर्भतस्तीरमुत्थति ।
 भाद्रपदपक्षेऽष्टम्यां यावदाकमते जलम् ।
 तावद्गर्भं विजानीयात् तदन्यतीरमुत्थति ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 शायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तीरः, पुं, (तीरयतीति । तीर + पचाद्यच् ।)
 जपु । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥
 तीरभक्तिः, पुं, (तीरे भक्तिरस्य ।) देशविशेषः ।
 तीरक्षेत्रं इति भाषा । तत्पर्यायः । निष्कविः २
 विदेहः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तीरितं, स्त्री, (तीर कर्मणां समाप्ता + भावे क्तः ।)
 कर्मणां समाप्तिः । इति शार्ङ्गमम् ॥
 तीर्णः, त्रि, (तृ प्रवृत्ततरणयोः + कर्त्तरि क्तः ।
 उत्तीर्णः ।) यथा, वज्रपुराणे कथ्यादाननामा-
 ध्याये ।
 “तीर्णत्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्तासि ॥”
 अभिभूतः । प्रतः । (तृ + कर्मणि क्तः ।) जलो-
 तरणः । यथा, महाभारते । १ । १ । १६९ ।
 “सत्यां तीर्णो शङ्खमर्थं च तेन
 तदा नाशंसं विजयाय सज्जय ॥”)
 तीर्णपदी, तालमूलो । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तीर्थं, स्त्री, (सरति पापादिकं यस्मात् । तृ +
 “यासुतुदिवचीति ।” उक्ता । ० । ७ । इति
 यक् ।) पुण्यस्थानादि । तीर्थतोयस्य स्त्राने
 पुण्यत्वं यथा,—
 “नदीदेवनिवासेषु तद्वागैषु सरःसु च ।
 स्नानं समाचरेन्नित्यं गतेप्रसवखिणु च ॥
 निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रसवणादिकम् ।
 ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नार्दयसुचते ॥
 तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥”
 इत्याद्यं वज्रपुराणे स्नानविधिर्नाम ४ अध्यायः ॥
 जलममोपस्थारविमाचक्षानम् । यथा, आदि-
 पुराणे ।
 “अरविमात्रं जलं त्वया कुप्याच्छौचमनुवृत्ते ।
 पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्त्रेण न मुचिर्भवेत् ॥

तीर्थ

तस्मिन् देशे शीघ्रं कर्त्तव्यं यस्मादरक्षितमात्रव-
हितं जलं तत् स्थलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् ।”

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ १॥

विप्रचरणयोस्तीर्थवासस्थानत्वं ब्राह्मणशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ २॥ विप्रदक्षिणकर्त्तव्यस्य तीर्थवास-
स्थानत्वं यथा । पराशरः ।

“प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्त्तव्यं वसन्ति मनुजव्रवीत् ॥”

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥

हस्तस्थिततीर्थानि यथा,—

“अङ्गुल्यग्रे तीर्थं देवैः स्वल्पाङ्गुलीर्मन्त्रे कायम् ।
मध्येऽङ्गुलाङ्गुल्योः पत्रेऽङ्गुलेऽङ्गुलस्य ब्राह्मणम् ॥”

इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ।

(यथा च, मार्कण्डेये ॥ ३४ । १०३—१०८ ।

“कुर्व्यात् कर्म्मणि तीर्थेन स्वेन स्वेन यथाविधि ।
देवादीनां तथा कुर्व्याद् ब्राह्मणाश्चमनक्रियाम् ॥

अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा पाण्योऽङ्गुलस्य तु ।

एतद्ब्राह्मणमिति स्नातं तीर्थमाचमनाय वै ॥

तर्ज्ज्याङ्गुलधोरन्तः पत्रं तीर्थमुदाहृतम् ।

पितृणां तेन तोयादि दद्यान्मास्तीसुखादते ॥

अङ्गुल्यग्रे तथा देवे तेन दिशक्रियाविधिः ।

तीर्थं कनिष्ठिका मूले कायं तेन प्रजापतेः ॥

एवमेभिः सदा तीर्थं देवानां पित्रभिः सह ।

सदा कार्याणि कुर्वीत नान्यतीर्थेन कर्त्तव्यम् ॥

ब्राह्मणाश्चमनं शस्तं पितॄं पत्रेण सर्वदा ।

देवतीर्थेन देवानां प्राजापत्यं निजेन च ॥

नास्तीसुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥”

तीर्थं त्रिविधम् । यथा । जङ्गमम् १ मानसम् २

स्यावरम् ३ । तथा च ।

“ब्राह्मण जङ्गमं तीर्थं निर्मलं सार्वकामिकम् ।

येषां वाक्योदकेनैव शुद्धान्ति मलिनो जनाः ॥

अगस्त्यवाच ।

शुद्धं तीर्थानि गदतो मानसानि ममानये । ।

येषु सम्यक् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् ॥

सत्त्वं तीर्थं चमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।

सर्वभूतदया तीर्थं सर्वत्रार्थवमेव च ॥

दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थमुच्यते ।

ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थेषु प्रियवादिता ॥

ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं प्रणयं तीर्थमुदाहृतम् ।

तीर्थानामपि तत्तीर्थं विशुद्धिर्मनसः परा ।

एतस्मै कथितं देवि । मानसं तीर्थलक्षणम् ॥

भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वं कारणं शृणु ।

यथा शरीरस्थोद्देशः केचित्कम्पितमाः स्मृताः ।

तथा पृथिगुद्देशः केचित्पुण्यतमाः स्मृताः ॥

प्रभावाददधुतादभूमेः सलिलस्य च तजसा ।

परिग्रहात्पुनीनाश्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥

तस्माद्भौमेऽपि तीर्थेषु मानसेषु च निश्चयः ।

उभयेऽपि यः स्नाति स याति परमां गतिम् ॥”

तीर्थगमने दोषो यथा,—

“अनुपपद्यन्निरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अदत्त्वा काञ्चनं गात्रं दरिद्रो नाम जायते ॥”

तीर्थ

तीर्थगमने फलं यथा,—

“अग्निहोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।

न तत्फलमवाप्नोति तीर्थभिगमनेन यत् ॥ १॥

तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्धावान् समाहितः ।

कृतपापो विमुच्यते किं पुनः शुद्धकर्म्मकृत् ॥

तिर्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेशे न च जायते ।

न दुःखो स्यात् स्वर्गभाक् च मोक्षोपायश्च विन्दति ॥

तीर्थफलभागिनो यथा,—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनस्येव सुसंयतम् ।

विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमनुते ॥

प्रतिग्रहादपात्रतः सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमनुते ॥

अदाम्बिको निरारम्भोलब्धाहारो जितेन्द्रियः ।

विमुक्तः सर्वसङ्गेयः स तीर्थफलमनुते ॥

अकोपनोऽमलमतिः सत्यवादी दृढव्रतः ।

आत्मोपमश्च भूतघ्नः स तीर्थफलमनुते ॥

अश्रद्धावान् पापात्मा नास्तिकोऽपि च शयः ।

हेतुनिष्ठश्च पक्षेते न तीर्थफलभागिनः ॥”

इति काशीखण्डम् ॥ १॥

तीर्थयात्राविधानं यथा,—

“यो यः कश्चित्तीर्थयात्रानु गच्छेत्

सुसंयतः स च पूर्वम् गृहे स्वे ।

कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः

संपूजयद्भक्तिगन्धो गण्यश्चम् ॥

देवान् पितॄन् ब्राह्मणाञ्चैव साधून्

धीमान् प्रणम्यन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।

प्रव्यागतस्त्रापि पुनस्तथैव

देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ॥

एवं कुर्वन्तस्तस्य तीर्थं यदुक्तं

फलं तत् स्नात्वा स सर्वदा एव ॥”

इति ब्रह्मपुराणम् ॥ १॥

“प्रयागे तीर्थयात्रायां पित्रमात्रविधोगतः ।

कृत्वा वपनं कुर्व्यात् वृथा न विकचो भवेत् ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥ १॥

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थान् प्रव्यागमेऽपि च ।

एहिमार्गं प्रकुर्वीत बहुसपिः समन्वितम् ॥”

इति कूर्मपुराणम् ॥ १॥

“येन्यन्ताभमाहात्म्यात् गच्छेद्यानेन यो नरः ।

निष्कलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानं विवर्जयेत् ॥”

इति भक्तपुराणम् ॥ १॥

“संवत्सरं द्विमासोऽपि पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।

सुखेन चोपवासश्च तदा यत्नेन कारयेत् ॥”

इति गङ्गावाक्यावली ॥ १॥

तीर्थप्राप्तानन्तरविधानं यथा,—

“न परोक्ष्यो द्विजसौर्ध्वस्वार्थो भोष्य एव हि ।

सक्तुभिः पिण्डदानञ्च चरुणा पायसेन च ॥

कर्त्तव्यमिदं पितृणां पितृणां गुह्येन च ।

आहं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ॥

अकालेऽप्यथवा काले तीर्थं ब्राह्मणं तर्पयम् ।

अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥

यददि तीर्थप्राप्तिः स्यात्ततोऽहः पूर्ववासरे ।

उपवासश्च कर्त्तव्यः प्राप्तेऽहो आहो भवेत् ॥

तीर्थ

तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो सुखं तथा ।

शिरोगतानि पापानि यान्ति सुखेन यतः ॥

तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थं समाचरेत् ।

स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राश्रितं न तु ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

“सुखेन चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजान्तथा ॥”

इति स्कान्दम् ॥ १॥

“घोडप्राशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।

अहं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥”

इति पैठीनसिः ॥

“स्नापयेत् स्निग्धभिन्नादीन् चातीर्थं नरोत्तमः ।

अन्यथापहरन्त्येते बलासीर्धमं फलम् ॥”

इति स्कान्दम् ॥

“मातरं पितरं जायां स्नातं सुहृदं गुरुम् ।

यसुहृदं निमज्जेत अहभागं लभेत सः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मार्कण्डेयपुराणम् ॥ १॥

कनौ तीर्थानां पृथिग्यां स्थितिकालो यथा,—

“सरस्वती पुण्यक्षेत्रमाजगाम च भारतम् ।

गङ्गा शपेन कलया स्वयं तस्यै हरः पदे ॥

पञ्चाङ्गोरथानीता महीं भागीरथी शुभा ।

समाजगाम कलया वाणी शपेन नारदः ॥

पञ्चा जगाम कलया सा च पद्मावती नदी ।

भारतं भारती शपात् स्वयं तस्यै हरः पदे ॥

कनोः पञ्चसहस्रं वर्षं स्थित्वा च भारते ।

जम्बूत्वाय सरिद्रुपं विहाय श्रीहरः पदम् ॥

यानि सर्वाणि तीर्थानि काशीं हृन्वा वनं विना ।

यांस्यन्ति ताभिः साहस्रं वैकुण्ठमाश्रया हरः ॥”

तीर्थप्रतिग्रहे दोषो यथा,—

“तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरः पदे ।

वाराणस्यां वदम्याश्च गङ्गासागरसङ्गमे ।

पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले ।

हरिद्वारे च केदारे सोमे वदरपाचने ॥

सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये हृन्वा वने वने ।

गोदावण्याश्च कौशिक्यां चित्रगयाश्च हिमाजये ॥

एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।

स च तीर्थप्रतिग्राह्यो कुम्भीपाकं प्रयाति च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्त प्रकृतिखण्डम् ॥ १॥

यानादिना गमने दोषो यथा,—

“पुण्याहं हरते याने तदहं कृत्रपादुकं ।

तदहं तेजसासाध्यां सर्वं हरति मेघुने ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ १॥

युगभेदे तीर्थविशेषस्य श्रेष्ठत्वं पादो ।

“कृते तु पुष्करं तीर्थं जेतायां नैमिषतथा ।

ह्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कनौ गङ्गा समाश्रयेत् ॥”

तीर्थसंख्या यथा,—

“तिस्रः कीर्त्तोऽहं कीर्त्तो च तीर्थानां वायुरव्रवीत् ।

दिवि भुञ्जन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥”

अथ भूमखलस्य प्रादक्षिण्येन तीर्थानि यथा ।

पुष्करम् तत्र ब्रह्मणः स्थानं तीर्थराजेति नास्ति ।

स्नातं तत्र त्रिसंयं दशकोटितीर्थान्यायान्ति ।

तस्य फलं अन्येष्वेतुल्यं ब्रह्मलोकगमनञ्च ॥ जम्बू-

मार्गः ९ तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं विष्णुप्राप्तिश्च । तद्भुजिकाश्रमः १ तस्य फलं दुर्गातिविनाशः । ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥ अगस्त्यसरः ४ तत्र त्रिरात्रो-
पवासेन वाजपेयतुल्यं फलं शाकाहारेण कौमार-
लोकप्राप्तिश्च ॥ घर्मारण्यम् ५ तत्तु कणाश्रमः । तस्य फलं प्रवेशमात्रेण पापक्षयः । देवपितृपूजनेन
अश्वमेधतुल्यं फलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च ॥ ययाति-
पतनम् ६ तत्र गमनेन अश्वमेधयज्ञतुल्यं फलम् ॥
कोटितीर्थम् ७ तत्र महाकालस्तिष्ठति स्नानेन
अश्वमेधतुल्यं फलम् ॥ भद्रवटः ८ तत्र उमापति-
स्तिष्ठति तं दृष्ट्वा गोसहस्रदानफलं दशोक्तस्य
गाणपत्यश्च भवति ॥ नर्मदा नदी ९ तत्र पितृदेव-
तर्पणान् अग्निष्टोमतुल्यं फलम् ॥ दक्षिणसिन्धुः
१० तत्र ब्रह्मचर्येण अग्निष्टोमतुल्यं फलं त्रिदिव-
प्राप्तिश्च ॥ चर्मगत्यो नदी ११ तत्रेन्द्रियसंयमनेन
ज्योतिष्टोमफलम् ॥ हिमवत्सुतार्चदः १२ तत्र
वशिष्ठाश्रमः तस्मिन्नेकरात्रवासिन् गोसहस्रदान-
फलम् ॥ पिङ्गतीर्थम् १३ तत्रेन्द्रियसंयमनेन सवत्स-
शतकपिलादानफलम् ॥ प्रभासः १४ तत्र हुता-
श्रनस्तिष्ठति तत्र स्नानेन अग्निष्टोमातिरात्रयोः
फलम् ॥ सरस्वतीसागरसङ्गमः १५ तत्र स्नानेन
गोसहस्रदानफलं त्रिरात्रोपवासेन पितृदेवतर्प-
णेन च अश्वमेधफलम् ॥ वरदानम् १६ यत्र विष्णवे
दुर्वाससा वरो दत्तः तत्र स्नानेन गोसहस्र-
दानफलम् ॥ द्वारवती पितृदत्तकीर्त्यम् १७
तत्र पञ्चचिह्नयुक्ता सुदाः शूलचिह्नानि पद्मानि
अद्यापि दृश्यन्ते महादेवस्तिष्ठति स्नानेन बहु-
सुवर्णयज्ञफलम् ॥ समुद्रसिन्धुसङ्गमः १८ तत्र
स्नानेन पितृदेवतर्पणेन च वरुणलोकप्राप्तिः ।
द्रिमीतीर्थम् १९ तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र
स्नानेन अश्वमेधफलं महादेवदर्शनार्चनान्ध्या सख्य-
पापनाशः । वसुधारा २० तस्या दर्शनेन अश्व-
मेधफलं स्नानतर्पणान्ध्या विष्णुलोकप्राप्तिः । सिन्धु
तमम् २१ तत्र स्नानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् ।
यदुतुङ्गम् २२ तत्र गमनेन ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।
कुमारिकाश्रमतीर्थम् २३ तत्र स्नानेन विमलत्वं
भवति । पञ्चनदः २४ तत्र पञ्चयज्ञफलम् ॥ भीमा
स्थानम् २५ तत्र स्नानात् नरो देवीपुत्रो भवति
गोसहस्रदानफलश्च लभते । गिरिकुञ्जम् २६ तत्र
ब्रह्मा तिष्ठति तस्य नद्या गोसहस्रदानफलम् ।
निर्मलतीर्थम् २७ अद्यापि तत्र सौवर्णराजत-
मनुष्या दृश्यन्ते तत्र स्नानपानान्ध्या वाजपेय-
फलम् ॥ वितस्ता नदी २८ तत्र तर्पणेन वाज-
पेयफलं स्वर्गप्राप्तिश्च । काष्ठीरे वितस्तास्थं
तत्तकनागसदनम् २९ तत्र स्नानेन वाजपेयफलं
विष्णुलोकप्राप्तिश्च । श्रमपरा ३० तत्र सायं-
सन्ध्यायां स्नानेन सप्तार्धघे चरनिवेदनेन च
अश्वमेधसहस्राधिकफलम् ॥ रुद्रासदम् ३१ तत्र
महादेवदर्शनात् अश्वमेधफलम् । मणिमान्
पर्वतः ३२ तत्र त्रिरात्रोपवासेन ज्योतिष्टोम-
फलम् । देविका नदी ३३ तत्र महादेवस्थानम्
तत्र स्नानमहादेवदर्शनान्ध्या महादेवाय चर-

निवेदनेन च सर्वकामप्राप्तिर्देवलोकप्राप्तिश्च ।
देविकायां रुद्रतीर्थे तत्र स्नानात् सिद्धिप्राप्तिः ।
एवं देविकायां यजनयाजनब्रह्मालोकपुण्यस्यास-
संज्ञकानि तीर्थानि तेषु स्नानात् मरणभय-
विनाशः । दीर्घसत्रम् ३४ तत्र गमनादेव दीर्घसत्र-
फलप्राप्तिः । राजस्याश्वमेधफलप्राप्तिश्च । विन-
श्रनम् ३५ मेरुपृष्ठे अन्तर्हिता सरस्वती यत्र याति
सा चमसतीर्थं एवं शिरोह्नेदे, नागोह्नेदे च दृश्यते
चमसे स्नानात् वाजपेयफलं नागोह्नेदे स्नानात्
नागलोकप्राप्तिः । शशपानतीर्थम् ३६ तत्र स्नानात्
शिववह्नीभिः गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च । कुमार-
कोटी ३७ तत्र स्नानेन पितृदेवपूजनेन च गवा-
मययागफलप्राप्तिः । रुद्रकोटी ३८ यत्र कोटि-
वर्षयो मिलिता अष्टमये रुद्रं द्रव्यामीति
प्रस्थितानां तेषां सन्तोषार्थं एको रुद्रः कोटि-
सन्तोषो भवति । तत्र स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः
कुलोद्धारणश्च । सरस्वतीसङ्गमः ३९ तत्र जना-
ईनस्तिष्ठति तत्र स्नानात् बहुसुवर्णयागफल-
प्राप्तिः । सयावसानम् ४० तत्र गमनात् गोसहस्र-
दानफलप्राप्तिः । कुरुक्षेत्रम् ४१ तत्र गमनात्
सर्वपापक्षयः ततो मचक्रुकुङ्कारपालस्य गम-
स्कारेण गोसहस्रदानफलप्राप्तिः । विष्णुस्थानं
४२ तत्र स्नानात् विष्णुदर्शनात् अश्वमेधफलं
विष्णुलोकप्राप्तिश्च । परिपल्लवम् ४३ तत्र अग्नि-
ष्टोमातिरात्रयागफलप्राप्तिः । एषिवीतीर्थम् ४४
तत्र गोसहस्रदानफलम् । शालूकनीतीर्थम् ४५
तत्र दशान्वमेधिकं स्नानात् गोसहस्रदानफलम् ।
सर्पिर्द्वी ४६ सा नागतीर्थं तत्र गमनेन अग्नि-
ष्टोमफलं नागलोकप्राप्तिश्च । अवर्णकुङ्कारपालः
४७ तत्रेकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ।
पञ्चनदम् ४८ तत्र कोटितीर्थं स्नानात् अश्वमेध-
फलम् । अश्वतीर्थम् ४९ तत्र रूपप्राप्तिः । वराह-
तीर्थम् ५० यत्र वराहरूपी विष्णुः स्मृतः तत्र
स्नानात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । जयन्त्यम् ५१ तत्र
द्यौमतीर्थं स्नानात् राजसूयफलप्राप्तिः । एक-
हसतीर्थम् ५२ तत्र गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ।
कृतशीर्षम् ५३ तत्र गमनात् पुण्डरीकयज्ञफल-
प्राप्तिः । सुक्रावटतीर्थम् ५४ तत्तु महादेवस्थानं
तत्रेकरजनावासान् गाणपत्यप्राप्तिः तत्रैव विशा-
खाक्षीयक्षीदर्शनान् सर्वकामप्राप्तिः । जाम-
दग्राहुतपुष्करतीर्थम् ५५ तत्र स्नानपूजनाभ्यां
हयमेधफलम् । रामहृदः ५६ यत्र रामेण सात्र
सुत्साद्य तेषां रक्तेन पञ्च हृदाः कृताः तेषु
स्नानतर्पणान्ध्या पितृगणाद् वरप्राप्तिः बहुसुवर्ण-
यज्ञफलप्राप्तिश्च । वैशम्पत्यम् ५७ तत्र स्नानात्
स्वकुलोद्धारणम् । कायशीर्षम् ५८ तत्र स्नानात्
देहसिद्धिः । लोकाह्वारः ५९ तत्र स्नानात्
स्वकीयलोकोद्धारः । श्रीतीर्थम् ६० तत्र स्नानात्
उत्तमश्रीप्राप्तिः । कपिलानीर्थम् ६१ तत्र स्नान-
देवपितृपूजनाभ्यां कपिलसहस्रदानफलम् ।
सूर्यतीर्थम् ६२ तत्र स्नानोपवासपितृपूजनेरग्नि-
ष्टोमफलं देवलोकप्राप्तिश्च । गवां भवनम् ६३

तत्राभिधिकेण गोसहस्रदानफलम् । शङ्खिनी-
तीर्थम् ६४ तत्र स्नानात् उत्तमवीर्यप्राप्तिः ।
ब्रह्मावर्षः ६५ तत्र स्नानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।
सुतीर्थकम् ६६ तत्र पितृदेवानां सान्निध्यं तत्र
स्नानपितृदेवपूजनेरश्वमेधफलं पितृलोकप्राप्तिश्च ।
अश्वमतीर्थम् ६७ तत्र काशीश्वरतीर्थं स्नानात् सर्व-
रोगनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च तत्रैव माहृतीर्थं
तत्र स्नानात् सन्तानवृद्धिः शोभाप्राप्तिश्च ॥ श्रीत-
थनम् ६८ तत्र केशाभ्युत्थनेन पवित्रता ॥ आन-
लोमापहः ६९ तत्र स्नानात् परमगतिप्राप्तिः ।
दशान्वमेधिकम् ७० तत्र स्नानात् निखलगति-
प्राप्तिः ॥ मासुधतीर्थम् ७१ तत्र व्याघ्रीकृताः
कृष्णव्याघ्रविगाह्य मासुधत्वं प्राप्ताः तत्र स्नानात्
सर्वपापसुक्तिः स्वर्गवसतिश्च ॥ व्यापगाहनदी ७२
तत्र देवपितृदेवैर्नैकब्राह्मणभोजनेन कोटि-
ब्राह्मणभोजनसिद्धिः ॥ अचोडुस्वरः ७३ तत्र ब्रह्मा
तिष्ठति तत्र सप्तर्षिकृते स्नानात् सर्वपापनाशो
ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । कपिलस्य कंदारम् ७४ तत्र
तपसा सर्वपापनाशः अन्तर्धानप्राप्तिश्च । सर-
कम् ७५ तत्र हृष्यजप्रणामेन सर्वकामशिव-
लोकयोः प्राप्तिः । रुद्रासदम् ७६ तत्र स्नान-
देवपितृपूजनाभ्यां दुर्गातिविनाशः वाजपेयवृ-
ष्टिप्राप्तिश्च । किन्दानम् ७७ तत्र स्नानादप्रमेय-
दानफलम् । किंजल्पम् ७८ तत्र स्नानात् अप्र-
मेयलपफलम् ॥ अनालन्तरीर्थम् ७९ तत्तु
नारदस्थानं तत्र प्राणत्यागात् अत्युत्तमलोक-
प्राप्तिः ॥ येनरणी नदी ८० तत्र स्नानमूल-
पाणिपूजनाभ्यां सर्वपापसुक्तिः परमपद-
प्राप्तिश्च । फलकीतीर्थम् ८१ फलकीवने देवा-
स्तपश्चरन्ति ॥ मिथकम् ८२ तत्र नारदेन सर्व-
तीर्थानि मिथितानि तत्र स्नानात् सर्वतीर्थ-
स्नानफलम् ॥ मधुयटी ८३ सा देवीस्थानं तत्र
स्नानदेवपितृपूजनाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः
कौशिकीदण्डतीर्थसङ्गमः ८४ तत्र स्नानात् सर्व-
पापसुक्तिः । किन्दनकूपः ८५ तत्र तिलप्रस्थ-
दानात् ऋणक्षयसुक्तिः परमसिद्धिप्राप्तिश्च ।
वेदीतीर्थम् ८६ तत्र स्नानात् गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः ॥ अहः सुदिनं तीर्थद्वयम् ८७ तयोः
स्नानात् सूर्यलोकप्राप्तिः । गृध्रधूमः ८८ भद्र
विष्णुपदे स्नानात् वामनपूजनाच्च सर्वपाप-
सुक्तिः रविलोकप्राप्तिश्च ॥ सरस्वत्याक्षीर्थं
श्रीकुञ्जम् ८९ तत्र स्नानात् स्वर्गवसतिः ॥
नेमिकुञ्जम् ९० तस्मिन् स्नानात् हयमेधफल-
प्राप्तिः । कन्यातीर्थम् ९१ तत्र स्नानात् ज्योति-
ष्टोमफलप्राप्तिः । ब्रह्मस्थानम् ९२ तत्र स्नानात्
शुद्धस्यापि ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणस्य परमगतिः ॥
सोमतीर्थम् ९३ तत्र स्नानात् सोमयागफल-
प्राप्तिः ॥ सप्तसागरसततीर्थम् ९४ तत्र स्नान-
जपाभ्यां ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ अंशुनसकम् ९५
तत्र त्रिसन्ध्यां कार्तिकेयस्य सप्तधानम् । कपाल-
सोचनम् ९६ तत्र स्नानात् सर्वपापनाशः ॥
अश्विनीध्वजः ९७ तत्र स्नानात् बह्मलोकप्राप्तिः

तीर्थं

कुलोद्वरणम् । विश्वामित्रतीर्थम् ६८ तत्र
ज्ञानात् ब्रह्मण्यप्राप्तिः । ब्रह्मयोनिः ६९ तत्र
ज्ञानात् ब्रह्मलोके वासः । पृथक्कम् १०० तत्
कार्त्तिकेयस्यात् तत्राभिवेकात् अश्वमेधफल-
प्राप्तिः, पापिनामपि स्वर्गप्राप्तिः । मधुसूतम्
१०१ तत्र ज्ञानात् गोमहसदानफलप्राप्तिः ॥
सरस्वत्यरणासङ्गमः १०२ तत्र त्रिरात्रोपवास-
ज्ञानात् ब्रह्महत्यापापनाशः । अक्कीणम्
१०३ तत् दर्भिसुनिनिमित्तं दर्भिणा चत्वारः
समुद्रा आनीताः तत्र ज्ञानात् दुर्गतिविनाशः ।
शतसहस्रकम् १०४ साहस्रकम् १०५ उभयत्र
ज्ञानात् गोसहस्रदानफलं दानोपवासौ सहस्र-
गुणौ भवेत् ॥ रेणुकातीर्थम् १०६ तत्राभिवेक-
पितृदेवपूजनाभ्यां सर्वपापनाशः, अमिष्टोमफल-
प्राप्तिश्च । पिमोचनम् १०७ तत्र ज्ञानात् सर्व-
प्रतियहस्तपापनाशः । पञ्चवटतीर्थम् १०८
तत्र गमनात् महापुण्यप्राप्तिः स्वर्गगमनश्च ॥
तेजसम् १०९ यत्र ब्रह्मादिभिः सेनापत्ये कार्त्तिके-
येयोऽभिवेकः । कुन्तीतीर्थम् ११० तत्र ज्ञानात्
रुद्रलोकप्राप्तिः । स्वर्गद्वारम् १११ तत्र गम-
नात् स्वर्गलोकाभिष्टोमफलप्राप्तिः । अनरकम्
११२ तत्र ज्ञानात् दुर्गतिनाशः । अस्थिपुरम्
११३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अमिष्टोमफलप्राप्तिः ।
गङ्गाहृदकूपः ११४ तत्र ज्ञानात् ब्रह्मलोक-
प्राप्तिः । स्थानुवटतीर्थम् ११५ तत्र ज्ञानेक-
रात्रवासाभ्यां रुद्रलोकप्राप्तिः । वदरीपाचनम्
११६ तत् वशिष्ठाश्रमः तत्र त्रिरात्रोपवास-
वदरभक्षणभ्यां अश्वमेधफलम् हरलोक-
प्राप्तिश्च । इन्द्रमार्गम् ११७ तत्राहोरात्रोप-
वासात् रुद्रलोकप्राप्तिः । आदित्याश्रमः ११८
तत्र ज्ञानात् सूर्यलोकप्राप्तिः । सोमतीर्थम्
११९ तत्र ज्ञानात् सोमलोकप्राप्तिः । कन्या-
श्रमः १२० तत्र त्रिरात्रवासोपवासाभ्यां कन्या-
श्रतप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनश्च । दधीचतीर्थम्
१२१ तत्र ज्ञानात् वाजपेयफलप्राप्तिः । सन्नि-
हितातीर्थम् १२२ तत्र अमावस्यायां सर्वानि
तीर्थाभ्यासात् एवं सूर्यग्रहणे ज्ञानात् शशा-
न्वमेधफलप्राप्तिः ज्ञानदानाभ्यां स्वर्गलोक-
प्राप्तिश्च । तत्रामावस्यायां सूर्यग्रहणे ज्ञान-
आह्वानाभ्यां अश्वमेधसहस्रफलप्राप्तिः । ज्ञान-
मात्रात् सर्वपापनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥
गङ्गाहृदः १२३ तत्र ज्ञानात् राजसूयाश्वमेध-
फलप्राप्तिः । कुरुक्षेत्रम् १२४ तत् तरन्तुकार-
नुकयोः एवं रामहृदमन्त्रकुर्यात्तरन्तरं एतत्
स्यमन्त्रपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिः ॥ धर्म-
तीर्थम् १२५ तत्र ज्ञानादासप्तमकुलोद्वरणम् ॥
कारापचनम् १२६ तत्र ज्ञानात् अमिष्टोम-
फलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । सौगणिकवनम् १२७
यत्र ब्रह्मादयो देवाः प्रत्यक्षमायात् तद्वन-
प्रवेशमात्रेण सर्वपापनाशः ॥ अक्षरस्वती
१२८ तत्र ज्ञानपितृदेवपूजनाभ्यां अश्वमेधफल-
प्राप्तिः । ईशानाधुवितम् १२९ तत्र शाक-

तीर्थं

भरी देवी तत्र त्रिरात्रोपवासशाकाहाराभ्यां
द्वादशवर्षशाकाहारफलप्राप्तिः । सर्वार्थम्
१३० तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् अश्व-
मेधफलगणपत्योः प्राप्तिः । धर्मावती १३१
तत्र त्रिरात्रोपवासात् मनस्कासप्राप्तिः । धर्मा-
वती दक्षिणाङ्गे रथावर्तः १३२ तत्रारोहणेन
महादेवप्रसादात् परमगतिप्राप्तिः । धारा १३३
तत्र ज्ञानात् शोकनाशः । गङ्गाद्वारम् १३४
तत्र कौटिलीयं ज्ञानात् पुष्करीकयागफल-
प्राप्तिः कुलोद्वरणं एकरात्रवासेन गोसहस्रदान-
फलप्राप्तिश्च । मगगङ्गम् १३५ त्रिगङ्गम् १३६
सप्तावर्तः १३७ एतेषु पितृदेवतर्पणात् पुण्य-
लोकप्राप्तिः । गङ्गायमुनासङ्गमः १३८ तत्र
ज्ञानात् दशान्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्वरणश्च ।
कनखलः १३९ तत्र ज्ञानत्रिरात्रोपवासाभ्यां
वाजिमेधफलब्रह्मलोकयोः प्राप्तिः ॥ कपिला-
वटः १४० तत्रैकरात्रवासेन गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः । कपिलनागराजः १४१ तत्राभिवेकात्
कपिलासहस्रदानफलप्राप्तिः । ललितिका १४२
सा श्रान्तनुतीर्थं तत्र ज्ञानात् दुर्गतिविनाशः ॥
सुगन्धा १४३ तत्र गमनात् सर्वपापविशुद्धिः
ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । रुद्रावर्तः १४४ तत्र ज्ञानात्
ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ गङ्गासरस्वतीसङ्गमः १४५
तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनश्च ॥
भद्रकण्ठद्वारः १४६ तत्र ज्ञानशङ्करपूजनाभ्यां
दुर्गतिनाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च । कुलास्त्रकम्
१४७ तत्र गमनात् स्वर्गप्राप्तिः । अरन्वती-
वटः १४८ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदान-
फलप्राप्तिः कुलोद्वरणश्च । सामुद्रकम् १४९ तत्र
त्रिरात्रोपवासेन गोसहस्रदानफलं कुलोद्वर-
णश्च ॥ ब्रह्मावर्तः १५० तत्र गमनात् अमि-
ष्टोमफलं ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । यमुनाप्रभवः १५१
तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलस्वर्गलोकयोः प्राप्तिः ॥
दर्शसंक्रमणम् १५२ तत्र गमनात् वाजिमेध-
फलप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनश्च । सिन्धुप्रभवः १५३
तत्र पञ्चरात्रवासात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः ॥
अर्थवेदी १५४ तत्र गमनात् अश्वमेधफल-
स्वर्गयोः प्राप्तिः ॥ वाशिष्ठी नदी तत्रैव ऋषि-
कुल्या १५५ वाशिष्ठी गमनात् सर्ववर्णानां
द्विजलप्राप्तिः ऋषिकुल्यायां ज्ञानैकमासवास-
शाकाहारैः ऋषिलोकप्राप्तिः ॥ शृङ्गुतङ्गम्
१५६ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः ॥ वीर-
प्रमोचः १५७ तत्र गमनात् सर्वपापप्रणाशः ॥
सन्ध्या सा विद्यातीर्थम् १५८ तत्र ज्ञानात् यत्र
तत्रैव विद्याप्राप्तिः ॥ महाश्रमः १५९ तत्रैक-
कालनिराहारात् शुभलोकप्राप्तिः ॥ महालयः
१६० तत्र षष्ठकालोपवासैकमासवासात्
आत्मना सङ्केतविंशतिपुरुषोद्धारः तत्रैव मह-
ेश्वरदर्शनात् सर्वपापमरणभययोर्विनाशः बहु-
सुवर्णयागफलप्राप्तिश्च ॥ वेतसीका १६१ तत्र
गमनात् अश्वमेधफलं औशनसगतिप्राप्तिश्च ॥
सुन्दरिका १६२ तत्र गमनात् रूपप्राप्तिः ॥

तीर्थं

ब्राह्मणिका १६३ तत्र गमनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।
नैमिषम् १६४ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र प्रवेशात्
सर्वपापनाशः ज्ञानात् गवामययागफलप्राप्तिः
सप्तकुलोद्धारः उपवासेन प्राणत्यागात् स्वर्ग-
प्राप्तिश्च ॥ गङ्गोद्गिरः १६५ तत्र त्रिरात्रोप-
वासात् वाजिमेधफलप्राप्तिः विष्णुलोकवासश्च ॥
सरस्वती १६६ तत्र पितृदेवतर्पणात् सारस्वत-
लोकवासः ॥ बाहुदा नदी १६७ तत्रैकरात्रि-
वासात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । गोप्रचारतीर्थम् १६८
तत् सूर्यतीर्थं तत्र ज्ञानात् सर्वपापनाशः
देवलोकप्राप्तिश्च ॥ गोमत्यां रामतीर्थम् १६९
तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः निजकुलपाव-
नश्च । साहस्रवम् १७० तत्र गमनात् राज-
सूयाश्वमेधफलप्राप्तिः । राजयष्टम् १७१ तत्र
ज्ञानात् कुवेरवदाङ्गादप्राप्तिः । मणिनागः
१७२ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः
एवं तत् समीपे नित्यकर्म्मकरणात् सर्पविषभय-
नाशः एकरात्रवासात् सर्वपापनाशश्च । गोतम-
वनम् १७३ तत्र अहल्याहृदे ज्ञानात् परम-
गतिप्राप्तिः । श्रीदेवी १७४ तत्र गमनात्
श्रीप्राप्तिः । उदपानम् १७५ तत्राभिवेकात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः । जनकराजकूपः १७६
तत्राभिवेकात् विष्णुलोकप्राप्तिः ॥ विनयनम्
१७७ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः ।
विशल्या १७८ सा सर्वतीर्थजलोद्भवा तत्र
गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः रविलोकगमनश्च ॥
तपोवनम् १७९ तत्राधिवासात् गुरुकलोक-
वासः । कम्पना नदी १८० सा सिद्धनिधिविता
तत्र गमनात् पुष्करीकयागफलप्राप्तिः । विशल्या
नदी १८१ तत्र गमनात् अमिष्टोमफलं देव-
लोके चिरवासश्च । माहेश्वरी १८२ तत्र गम-
नात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वकुलोद्वरणश्च ।
द्विवीकः पुष्करिणी १८३ तत्र गमनात् दुर्गति-
विनाशः वाजिमेधफलप्राप्तिश्च । रामपदम् १८४
तत्र गमनात् अश्वमेधफलम् । माहेश्वरपदम्
१८५ तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलं तत्र तीर्थ-
कोटी तत्र ज्ञानात् पुष्करीकयागफलप्राप्तिः ।
नारायणस्थानम् १८६ यत्र शालग्रामनामा
हरिस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलं विष्णु-
लोकगमनश्च । तत्रैव उदपानं यत्र चत्वारः
समुद्राः सन्निहिताः तत्र ज्ञानात् दुर्गतिविनाशः
तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेध-
फलप्राप्तिः इन्द्रलोकवासश्च ॥ जातिसारः १८७
तत्र ज्ञानात् जातिसरत्वप्राप्तिः । वटेश्वरपुरम्
१८८ तत्र केशवस्य दर्शनपूजनाभ्यामुपवासेन
च वाञ्छितकामप्राप्तिः । वामनतीर्थम् १८९
तत्र गमनात् दुर्गतिविनाशः विष्णुलोक-
प्राप्तिश्च । तत्र कौशिकी तिष्ठति तस्याः सेव-
नात् राजसूययज्ञफलप्राप्तिः । चम्पकारणम्
१९० तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः । मोक्षीनम् १९१ तत्रैकरात्रोपवासात्
अमिष्टोमफलप्राप्तिः । तत्र देया सह विश्वे-

अरुणस्ति तस्य दर्शनात् मित्रावरुणलोक-
वासः ॥ कन्यासंवेद्यम् १६२ तत्राहारजयात्
मनुलोकप्राप्तिः तत्राभदानमद्यं भवति ॥
निच्यीरा नदी १६३ तत्र गमनात् अश्वमेध-
फलप्राप्तिः स्वकुलोद्धरणम् ॥ निच्यीरासङ्गमे
अभदानेन ब्रह्मलोकगमनम् ॥ तत्र वशिष्ठा-
श्रमः तत्राभिवेकात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ देव-
कूटम् १६४ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः
कुलोद्धरणम् ॥ कौशिकमुनिद्वयः १६५ तत्र
मासवासात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ सर्वतीर्थवर-
हदः १६६ तत्र वासात् बहुमुख्ययागफल-
प्राप्तिः दुर्गतिविनाशश्च ॥ वीराश्रमः १६७ तत्र
कुमारस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥
अमिधारा १६८ तत्र गमनात् अश्वमेधफल-
प्राप्तिः कुलोद्धरणम् ॥ पितामहसरः १६९ तत्र
शैलराजपतिष्ठति शिवविष्णु तिष्ठतः तत्रा-
भिवेकात् अमिधोमफलप्राप्तिः ॥ तत्रैव कुमार-
धारा तत्र स्नानात् कृतार्थता त्रिकालोपवासं
ब्रह्महत्यानाशः ॥ गौरीशिवरम् २०० तत्रा-
रोहणात् शुद्धता तत्र कुण्डे स्नानपितृदेवार्च-
नाभ्यां अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥ ताम्बा-
रुणा २०१ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः
शुक्ललोकगमनम् ॥ नन्दिनी २०२ तत्र त्रिदश-
सेवितः कूपः तत्र गमनात् नरमेधफलप्राप्तिः ॥
कौशिक्यारुणसङ्गमः २०३ तत्र त्रिरात्रोप-
वासात् सर्वपापमुक्तिः ॥ उर्वशीतीर्थम् २०४
सोमाश्रमः २०५ कुम्भकर्णाश्रमः २०६ तेषु
स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥
कोकामुखम् २०७ तत्र स्नानात् आतिस्मर-
त्वम् ॥ नन्दा-२०८ तत्र गमनात् कृतार्थता
सर्वपापनाशः स्वर्गगमनम् ॥ ऋषभद्वीपः २०९
तत्र क्रौञ्चनिष्ठदन्तसेवनात् सरस्वत्यां स्नानाच्च
विमाने विराजः ॥ औदालकतीर्थम् २१०
तत्राभिवेकात् सर्वपापनाशः ॥ ब्रह्मतीर्थम् २११
तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ चम्पा २१२
तत्र गमनात् गोमहसदानफलप्राप्तिः ॥ नरे-
तिका २१३ तत्र गमनात् वाजपेयफलं विमान-
प्राप्तिश्च ॥ संविद्यतीर्थम् २१४ तत्र स्नानात्
विद्याप्राप्तिः ॥ लौहिलम् २१५ तत्र गमनात्
बहुमुख्ययागफलप्राप्तिः ॥ करतोया २१६ तत्र
त्रिरात्रोपवासात् वृषभैकादशदानफलप्राप्तिः ॥
कौशलायां कालतीर्थम् २१७ तत्र गमनात्
गोमहसदानफलप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥ गङ्गा-
सागरसङ्गमः २१८ तत्र गमनात् शताश्वमेध-
फलप्राप्तिः ॥ गङ्गायाः परद्वीपः २१९ तत्र
स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां सर्वकामप्राप्तिः ॥ वैत-
रणी २२० तत्र गमनात् सर्वपापनाशः ॥
विरजम् २२१ तत्र गमनात् चन्द्रवह्नीभिः ॥
प्रभवः २२२ तत्र गमनात् सर्वपापनाशः
गोमहसदानफलस्वकुलप्राप्तम् ॥ शोणश्रीती-
रधीसङ्गमः २२३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अमि-
धोमफलप्राप्तिः ॥ शोणप्रभवः २२४ नर्मदा-

प्रभवः २२५ वंशगुह्यः २२६ तत्र स्नानात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः ॥ ऋषभः २२७ तत्र गम-
नात् गोमहसदानफलप्राप्तिः ॥ पुष्यवती २२८
तत्र स्नानत्रिरात्रोपवासाभ्यां गोमहसदानफल-
प्राप्तिः कुलोद्धरणम् ॥ वदरिकम् २२९ तत्र
स्नानात् दीर्घायुद्वयप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥ महेश्व-
रपर्वतः २३० तत्र रामतीर्थं स्नानात् वाजि-
मेधफलप्राप्तिः ॥ मतङ्गकेदारम् २३१ तत्र
स्नानात् स्वर्गलोकप्राप्तिः ॥ श्रीपर्वतः २३२ तत्र
नदीतीरे स्नानात् अश्वमेधफलं परममिहि
प्राप्तिश्च तत्र महादेवो देव्या सह तिष्ठति तत्र
देवद्वन्द्वे स्नानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः शिवलोक-
गमनम् ॥ पाण्डादेशे ऋषभपर्वतः २३३ तत्र
गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥
कावेरी २३४ तत्र गमनात् गोमहसदानफलम् ॥
समुद्रतीरे कन्यातीर्थम् २३५ तत्र स्नानात्
सर्वपापनाशः ॥ समुद्रमध्ये गोकर्णतीर्थम् २३६
तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् त्रिरात्रोप-
वासाच्च दशान्वमेधतुल्यफलज्ञाप्यप्रतिप्राप्तिः ॥
द्वादशरात्रोपवासात् कृतार्थता च ॥ तत्र
गायत्रीस्थानं तत्र त्रिरात्रोपवासात् गोमहस-
दानफलप्राप्तिः ब्राह्मणस्य गायत्रीपाठान् सदा
सम्पन्नता अत्राक्षयस्य पाठान् तस्या विनाशः ॥
सम्पन्नतापो २३७ तत्र गमनात् रूपसौभाग्य-
प्राप्तिः ॥ वेङ्गवा २३८ तत्र पितृदेवतर्पणात्
मयूरहंसयुक्तविमानप्राप्तिः ॥ गोदावरी २३९
तत्र गमनेन गवामययुक्तफलप्राप्तिः वायुलोक-
गमनम् ॥ वेङ्गवासङ्गमः २४० तत्र स्नानात्
सर्वपापनाशः ॥ वरदासङ्गमः २४१ तत्र स्नानात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः ॥ ब्रह्मस्थाना २४२ तत्र
त्रिरात्रोपवासात् गोमहसदानफलप्राप्तिः स्वर्ग-
गमनम् ॥ कुशप्रवनम् २४३ तत्र स्नानत्रिरा-
त्रोपवासाभ्यां चन्द्रलोकप्राप्तिः ॥ देवद्वन्द्वः २४४
हृण्यवेङ्गवामसुदुववनम् २४५ ज्योतिर्मात्रद्वन्द्वः
२४६ कन्याश्रमः २४७ तेषु गमनात् अमि-
धोमफलप्राप्तिः ॥ देवद्वन्द्वे स्नानात् गोमहस-
दानफलप्राप्तिः ॥ ज्योतिर्मात्रद्वन्द्वे स्नानात् जाति-
सारत्वम् ॥ पयोणी नदी २४८ तत्र स्नानतर्प-
णाभ्यां गोमहसदानफलप्राप्तिः ॥ दण्डकारण्यम्
२४९ तत्र महाराजे जलस्पर्शात् गोमहसदान
फलप्राप्तिः ॥ शरभज्ञाश्रमः २५० कुशाश्रमः २५१
तत्र गमनात् दुर्गतिनाशः कुलपवित्रता च ॥
सुपर्णरुक्म २५२ तत्र रामतीर्थम् तत्र स्नानात्
बहुमुख्ययागफलप्राप्तिः ॥ सप्तगोदावरी २५३
तत्र स्नानात् महापुण्यप्राप्तिः देवलोकगमनम् ॥
देवपथम् २५४ तत्र गमनेन देवसत्त्वफलप्राप्तिः ॥
तुङ्गकारण्यम् २५५ तत्र प्रवेशात् मन्त्रः पाप-
नाशः मासवासात् स्वकुलस्य पवित्रता ब्रह्म-
लोकगमनम् ॥ मेधाविक्रम् २५६ तत्र पितृ-
देवतर्पणात् अमिधोमफलसूक्तिमेधानां प्राप्तिः ॥
कालझरपर्वतः २५७ तत्र देवद्वन्द्वे स्नानात्
सूर्यलोकप्राप्तिः ॥ त्रिकूटपर्वतः २५८ तत्र

मन्त्राकन्या स्नानपितृदेवतर्पणाभ्यां अश्वमेध-
फलप्राप्तिः परमगतिनामम् ॥ भर्तृस्थानम् २५९
तत्र कार्त्तिकेयस्तिष्ठति तत्र गमनात् सर्वकाम-
प्राप्तिः ॥ कोटितीर्थं स्नानात् गोमहसदानफल-
प्राप्तिः ॥ ज्यैष्ठ्याश्रमम् २६० तत्र महादेव-
स्तिष्ठति तद्दर्शनात् चन्द्रवह्नीभिः ॥ तत्र रूपे
चत्वारः समुद्रास्तिष्ठन्ति तत्र स्नानप्रदक्षिणाभ्यां
परमगतिप्राप्तिः ॥ ऋजुवेरपुरम् २६१ यत्र
रामो गङ्गासुतीर्णः तत्र स्नानात् सर्वपाप-
नाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च ॥ सुप्रभाषटः २६२ तत्र
महादेवस्तिष्ठति तस्य पूजनप्रदक्षिणाभ्यां गाण-
पत्यप्राप्तिः ॥ तत्तीर्थं आङ्गवीक्षणात् सर्वपाप-
नाशः ॥ प्रयागः २६३ तत्र श्रीगयमिच्छानि
तत्र यमुनया गङ्गा सङ्गता यत्र ब्रह्मादयो देवा
सिद्धाः पितरः सनत्कुमारसुखा ऋषयो नाग-
सुपण्डितक्रतुगन्धर्वामरसस्तिष्ठन्ति एवं वेदा
यज्ञाश्च स्मरिष्यन्तः ब्रह्माण्डमुपासन्ते ॥ स सर्व-
तीर्थभ्योऽधिकः ॥ तस्य नामसङ्कीर्णनश्रवण-
वृत्तिकालभनेः सर्वपापनाशः तत्र स्नानात्
त्रिलोके एवं वेदविद्यासु यत् पुण्यं तत्प्राप्तिः
राजसूयान्वमेधफलप्राप्तिश्च तत्र वपनं महत् ॥
भोगवती नाम वासुकितीर्थम् २६४ तत्राभि-
वेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ ॥ ॥

“अथोष्ठा मथुरा माया काशी काशी

अवलम्बिता ।

पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
तासु वामं प्रकुर्वन्ति ये च्छता वा नराः परम् ।
लभन्ते न पुनर्जन्म मालगर्भेषु कुञ्चितम् ॥”

इति पाञ्च भूमिखण्डम् ॥

शास्त्रम् ॥ अथर्वः । चित्रम् । उपायः । (यथा,
महाभारते । ५ । १२५ । २६ ।

“वासुदेवेन तीर्थेन तात । गच्छस्व मंगलम् ॥”

“तीर्थेन उपायेन ।” इति तद्दीक्षायां नील-

कण्ठः ॥ अथर्वः । यथा, भागवते । ३ । १८ । १८ ।

“स तदा लब्धतीर्थेऽपि न ववाधे निरायुधम् ।

मानयन् स मध्ये धर्म्मं विष्णुकर्मणं प्रकीपयन् ॥”

नारीरजः । अथर्वः । ऋषिज्जटाश्रु । (यथा,

रामायणे । १ । २ । ४ ।

“अकहंसमिदं तीर्थं भरद्वाज । निशामय ।

रमणीयं प्रसन्नासु मन्त्रमुप्यमनो यथा ॥”

पाञ्चम् । (यथा, मनुः । ३ । १३० ।

“दूरादेव परीक्षेत प्राज्ञं वेदपारगम् ।

तीर्थं स्नानं कन्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥”

उपाध्यायः । (यथा, महाभारते । १४ । १८ । १८ ।

“शिक्षितो ह्यमि सारथ्ये तीर्थतः पुनर्गमः ॥”

“तीर्थतो गुरुतः ।” इति नीलकण्ठः ॥)

मन्त्री । इति मेदिनी । ने, ८ ॥ (मन्त्र-

प्रभृत्यादशराष्ट्रमस्यत् । यथा, महाभारते ।

२ । ५ । ३८ ।

“क्षितिदृष्टादशायुषु स्वप्ने दश पञ्च च ।

त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञानैर्वैतसि तीर्थानि चारुके ॥”

“ तीर्थानि मन्त्रप्रभृत्यादश यान्यवगाह्य

तीर्थया

राजा कृतकृत्यो भवति । तानि चोक्तानि नीति-
शास्त्रे यथा,—
‘मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः ।
पञ्चमो ह्यारपालश्च यद्विष्णुर्विशिक्ततया ॥
कारागाराधिकारी च द्रव्यसमयकृततया ।
कृत्याकृत्ये चार्थानां नयमो विनियोजकः ॥
प्रदेशा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकृततया ।
धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्तृतीयः ॥
योद्धा द्वापालश्च तथा राजान्तपालकः ।
अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशेव तु ॥
चारान् विचारयेत्तीर्थं स्वात्मनश्च परस्य च ।
पाण्ड्यादीनां विज्ञानान्मन्योन्मन्यमनरेष्वपि ॥
मन्त्रिणं युवराजश्च हित्वा स्वेयं पुरोहितम् ॥
इत्येवं तीर्थशब्दवाच्यत्वम् ॥ हलायुधः ।
योनौ जलवतारं च मन्त्रान्दद्यादग्रस्यपि ।
पुण्यक्षेत्रं तथा पात्रे तीर्थं स्यात् दर्शनेष्वपि ॥”
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥
योनः । दर्शनम् । घट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
विप्रः । आगमः । निदानम् । अग्निः । इति
संक्षिप्तसारं उणादित्तः ॥ (पुण्यकालः ।
इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । १ । १२ । १४ ।
“हिरण्यं गं मर्षं यामान् हस्यश्चान् वृषतिर्वरान् ।
प्रादान् स्वस्वश्च विप्रैः प्रजातीर्थं स तीर्थवित् ॥”
पु. मन्त्राग्निनाम्पाधिविशेषः । यथा, प्राण-
तोषिण्यां व्यवधत्प्रकरणे ।
“विशेषीसङ्गमे तीर्थं तत्त्वमस्यादिलक्षणं ।
स्नायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा न उच्यते ॥”
तीर्थकरः, पुं, (करोतीति करः । तीर्थस्य शास्त्रस्य
पुण्यक्षेत्रस्य वा करः ।) जिनः । इति हेम-
चन्द्रः । १ । २४ ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ८७ ।
“मनोयवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥”
“चतुर्हृष्यविद्वानां ब्राह्मणविद्वामयानाश्च प्रणेता
प्रवक्ता चेति तीर्थकरः ।” इति तट्टायम् ॥)
तीर्थकृत्, पुं, (तीर्थं करोतीति । कृ+कृप्
तुगागमश्च ।) जिनः । इति धरणिः ॥
तीर्थकुरः, पुं, (तीर्थं करोतीति । कृ+खसुम् च ।)
जिनः । इति हेमचन्द्रः । १ । २४ ॥
तीर्थयात्रा, स्त्री, (तीर्थं यात्रा गमनम् ।) तीर्थ-
गमनम् । तद्विधिविधौ यथा,—
अथय ऊचुः ।
“कर्णश्या तीर्थयात्रासिन् लोकं केन कथं द्विजेः ।
श्रीतं न गतदिक्कामो वद वाङ्मनान् मुने ! ॥
भूत उवाच ।
एतत् श्रुत्वा ततः सतः पुराणो मुनिसत्तमः ।
प्रोवाच तान् मुनिश्रेष्ठान् स्वधर्मं शृणुतानघाः ॥
यज्ञाधिकारं च गतं द्विजेन्द्राः
सर्वस्वनाशं क्षितिपोऽथ वंशः ।
शुश्रूषणायां बलवीर्यक्षीनः
अद्रस्तु तीर्थानि भजेत् सुदान्तः ॥
समुत्तुभित्तीर्थगतमनुनीन्देः
कार्या तथा तत्फलकाङ्क्षिभिश्च ।

तीर्थः

तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति
स्वयं यतो गुरुणा सत्रियुक्तः ॥
नित्यं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य
मनोविभित्तीर्थगतिर्निषिद्धा ।
मातुः पितुर्भक्तिमना गृहस्थः
सुतो न कुर्यात् खलु तीर्थयात्राम् ॥
गङ्गाजलेनानुद्दिनं मनुष्यो
वृद्धोमयेनापि सदा सुनीन्द्राः ।
स्नातोह सम्यक् यदि भावशुद्धः
फलं तदाप्नोति न चाभ्युदेतत् ॥
सन्ध्याणि तीर्थानि हि यानि तानि
स्वर्गोन्मरणीयेषु पुनः पृथिव्याम् ।
तुल्यानि सम्यक् सम्योऽग्निहोत्रे
सत्यं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य ॥
यस्यैह यज्ञेन्द्राधिकारितास्ति
गृहेऽन्वहं दानवतो सुनीन्द्राः ।
संजुह्वतः कल्कविचर्जितस्य
तीर्थं गतिः पूर्वतरेनिषिद्धा ॥”
इति बह्विपराणे १ अध्यायः ॥
तीर्थराजी, स्त्री, (तीर्थानां राजी श्रितिरिव ।
यद्वा, तीर्थयु राजते शोभते इति । राज+इत् ।
ततो वा डोप् ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तीर्थवाकः, पुं, (तीर्थस्थेव वाको वचनमस्य ।
उत्तमाङ्गिम्यथा प्रशंसनीयत्वादस्य तथात्वम् ।)
कथाः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३१ ॥
तीर्थभेदी, [त्] पुं स्त्री, (तीर्थं घट्टाद्विजल-
प्राप्तस्यानं सेवत इति । सेव+णिनिः ।) वक-
पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीर्थवामिनि, त्रि॥
तीव, स्थोम्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
अकं-सेट् ।) तोषति । इति दुर्गादासः ॥
तीवरः, पुं, (तीर्थं इति । तृ भवनतरणयोः+
“द्वित्वरच्छ्वरेति ।” उणां ३ । १ । इति
ध्वरश्चप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) समुद्रः ।
(तीरयति कर्मसमाप्तिं करोतीति । तीर+
ध्वरच् । गुणभायो रंफलोपश्च । इत्युज्जल-
दत्तः ।) याधः । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥
वर्णसङ्करजातिविशेषः । तयोरे इति भाषा ।
स तु राजपुत्रस्त्रियां क्षत्रियाज्जातः । इति
ब्रह्मवैवर्तम् ॥ चण्डकभाष्यायां पुण्ड्रकाज्जातः ।
इति पराशरपद्धतिः ॥
तीवरी, स्त्री, (तीवर+पित्वात् डोप् ।) याध-
पक्षी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तः ॥
तीव्रं, स्त्री, (तीव स्थोम्ये+वाङ्मुलकात् रक् ।
तिज निशाने+वाङ्मुलकात् रन् । दीर्घत्वम् ।
अकारस्य वकारः । इत्युज्जलदत्तः । २ । २८ ॥)
अतिशयः । इत्यमरः । १ । २ । ७० ॥ तीरम् ।
तीक्ष्णम् त्रपु । इत्युणादिकोपः ॥ लोहम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तीव्रः, त्रि, (तिज+वाङ्मुलकात् रन् ।) दीर्घत्वादि-
कश्च । अत्युष्णः । नितान्तः । (यथा, रघुः । ६ । ६५ ।
“तान् हत्वा गजकुलवद्धतीवरेरान्
काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलमसक्तान् ॥”)

तुगाची

कटुः । इत्युणादिकोपः ॥ (दुःसहः । यथा,
आर्यामप्रश्रवाम् । ६६१ ।
“हन्त विरहः समन्ताञ्जलयति दुर्वारतीव्र-
संवेगः ॥”
तीक्ष्णम् । यथा, तत्रैव । १५२ ।
“कृतकस्वाप मदीयश्वासश्च निदत्तकर्ण ! किं तीव्रैः
विध्यसि मां निश्वासैः स्मरः शरैः शब्दवेधीव ॥”
शिवे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
तीव्रकण्ठः, पुं, (तीव्रः कण्ठो यस्मात् । अस्य
भक्षणेन हि कण्ठदेशे पीडोत्पत्तिस्तथात्वम् ।)
शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीव्रगन्धा, स्त्री, (तीव्रः कटुगन्धो यस्याः ।)
यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीव्रज्वाला, स्त्री, (तीव्रं यथा स्यात् तथा ज्वाला-
यति उत्तेजयति सेविनमिति । ज्वल+णिच्+
अच् टाप् च ।) धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीव्रवेदना, स्त्री, (तीव्रा अत्यन्ता वेदना ।)
यातना । अतिशयवेदना । इत्यमरः । १ । १०३ ॥
तीव्रा, स्त्री, (तीव्र+टाप् ।) कटुरोहिणी ।
गण्डदूया । राजिका । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥
नदीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ महा-
ज्योतिष्मती । तरदीवृक्षः । तुलसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तु, ल ट्ठो । हिंसायाम् । पूर्वी । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) ल,
तोति तवीति । इति दुर्गादासः ॥
तु, य, पादपूरणम् । (यथा, मनुः । ११ । २०७ ।
“अवगम्य त्वच्छातं सहस्रमभिहत्य च ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥”
भेदः । अवधारणम् । इत्यमरः ॥ समुच्चयः ।
(यथा, मनुः । ११ । २०२ ।
“उद्ययानं समाकृत्य खरयानस्तु कामतः ।
स्नात्वा तु विप्रो दिव्यासाः प्राणायामेन
शुध्यति ॥”)
पक्षान्तरम् । नियोगः । प्रशंसा । विनियहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
तुक्, [ज्] पुं, (तुङ्गाते जीयतेनेनेति । तुज
प्राणं+किप् ।) अपत्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
तुगाचीरी, स्त्री, (तुगाचीरी+एधोदरादित्वात्
गस्य कः ।) तुगाचीरी । इति हेमचन्द्रः । १ । २०० ॥
तुगा, स्त्री, (तुज+वाङ्मुलकात् घः किञ्च ।) चण्ड-
लोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्या
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“स्याद्वंशरोचना वंशी तुगाचीरी तुगा शुभा ।
त्वक्चोरी वंशजा शुभा वंशचीरी च वैगवी ॥”)
तुगाचीरी, स्त्री, (तुगा सा एव चीरी ।) वंश-
लोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशलोचना-
भेदः । अस्या गुणाः । त्र्यश्वसकासनाशि-
त्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(यथा, भावप्रकाशे मध्यखण्डे २ भागे काश-
रोगाधिकारे ।
“द्विगुणा च तुगाचीरी सित सञ्चतुर्गुणा ॥”)

तुङ्गः

तुङ्गः, पुं, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) पुत्रागच्छः ।
(यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“कुम्भीकः पुत्रघस्तुङ्गः पुत्रागो रत्नकेशरः ॥”)

पञ्चतः । बुधग्रहः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६४ ॥

नारिकेलः । गच्छकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ग्रहाणां
उच्चराशिः । यथा,—

“सूर्यादौ चान् क्रियवृष्ट्यास्त्रीकुलीरात्ययके
दिग्बद्धौ ह्यतिथिशरान् सप्तविंशतिं विंशान् ।
अंशानेतान् वदति जवनस्थान्यतुङ्गान् सुतुङ्गा-
स्तनेवांशान् मदनभवनेष्वहं नीवान् सुनी-
चान् ॥”

इति दीपिका ॥

“आदित्यमेभि वृषभे शशाङ्के
कन्यागते से च गुरौ कुम्भीरे ।
मीने च शुक्रे मकरे मङ्गले
शनी तुलायामिति तुङ्गगेहाः ॥”

इति समयाद्यतम् ॥ ३ ॥

अथ तुङ्गस्य ग्रहफलम् ।

“तुङ्गेऽर्केः शुभसंयुतः शुभकरैर्मित्रैश्च दृष्टो यदा
देवान् पश्यति सौख्यं वा शुभकरानेकं द्विकं वा
त्रिकम् ।

वित्तेशः प्रथितो विमर्दितरिपुः सौम्यीग्रमाव्यो
यदा

आपाणाच्चैतपादपद्मगुलो राजा त्रिकोणे
यदा ॥

• तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि ब्रह्मादनष्टदुर्गो
प्रस्थितोऽरिर्मर्दकोऽगदन्तुं राजेश्वरो रूप-
वान् ।

आपाणाच्चैतपादपद्मगुलो वा धर्मशीलो
महान्

सौख्येव युतोऽथवा प्रियतमेऽष्टे त्रिकोणेऽपि
च ॥

यदि भवति न्यगस्यो भूमिपुत्रस्तदा वै

न दिनकरमयवाद्भरपुत्रसंरन्दः ।

अगदन्तुर्भूतः शत्रुद्रोपहारी

प्रणतरिपुनरन्दः स्यात्त्रिकोणेऽपि जातः ॥

कन्यास्यः शशलाङ्कनस्य तनयस्तिष्ठंशकेः

संयुतो

दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्जातस्तदा

भूपतिः ।

यात्रायां तुरगोद्यमत्तकर्मिणां यात्रेर्मङ्गी कस्यते
सम्प्राप्तदुरणोरुहा विगलिता यान्ति त्रिकोणे-
ऽपि च ॥

तुङ्गे गुरौ मित्रखगेन दृष्टो

राजा भवेद्वन्द्वसमानमूर्तिः ।

गजाश्वनौकानरपुण्यलक्ष्मीः

पृथ्वीपतिः स्वस्य त्रिकोणगेऽपि ॥

तुङ्गे भूगौ शुभसुहृत्प्रयुते च दृष्टे

देवात् पुनः स यदि पश्यति मित्रसंधान् ।

भूपाधिपौ भवति कीर्तिकरप्रधानो

दीर्घायुस्सुखसुगृह्युजे त्रिकोणे ॥

तुङ्गभ

तुङ्गे शनौ मित्रखगेन दृष्टे

प्रचण्डदहो नृपतिप्रधानः ।

न दृश्यते दिगमने च धूर्त्तौ

त्रिकोणगे चापि नरन्दमूर्तिः ॥

भवति धरणिपालो नीचबुद्धिः प्रतापी

हृषगजधनपुणो जातिर्गो विरक्तः ।

कुटिलमतिरनौतो भरिभाण्डारयुक्त-

स्तमसि मिथुनसंस्थे जायते मानवेन्दः ॥

रुद्रगपतिवृषकन्याकर्तृस्य च राज्ञौ

भवति विपुललक्ष्मी राजराजाधिपो वा ।

हृषगजनरनौकामणितः सार्धभौमो

नृपतिरमरपुण्यो राहुतुङ्गो चिरायः ॥

अग्निधनययतुङ्गे कीर्तितमेतत् फलं यद्यम् ।
केन्द्रत्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोदितम् ॥”

इति कौटोप्रदीपः ॥

तुङ्गः, त्रि, (तुजि हिंसायाम् + घञ् ।) उग्रः ।
प्रधानम् । उग्रतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ३ ।

“शिलाविभङ्गेऽग्निराजश्राव-
स्तुङ्गं नगोत्तमममिवारुरोह ॥”

प्रचुरः । यथा, तत्रैव । ४ । ७० ।

“तेशां मदम्भमिष्टास्तुङ्गा दविगराशयः ॥”)

किञ्चुकेऽक्षौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गः, पुं, (तुङ्ग । स्वार्थे संज्ञार्था वा कन् ।) पुत्राग-
च्छः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अरण्यरूप-
तोऽपि विशेषे, स्त्री । यथा, महाभारते । ३ । ८५ ।
४६-५४ ।

“तुङ्गकारण्यसामाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

वेदान्धापयत तत्र मुनीन् सारस्वतः पुरा ॥

तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेर्गिरिः सुतः ।

अथीणानुत्तरीयेषु सुप्रविष्टो यथासुखम् ॥

अधिकारेण यथाव्यायं सम्यगुत्तारितेन च ।

येन यत् पूर्वमभ्यस्तं तत् सर्वं समुपस्थितम् ॥

अथयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।

हरिरनिरायणस्तत्र महादेवस्तथैव च ॥

पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः ।

भृगो नियोजयामास यजनार्थं महाद्युतिम् ॥

ततः स चक्र भगवानुपोगां विधिवत्तदा ।

सर्वेषां पुनराधानं विधित्वा न कर्मणा ॥

आज्यभागेन तत्रामिर्नर्पयित्वा यथानिधि ।

देवाः स्वभयनं याता अथयश्च यथाक्रमम् ॥

तदरण्यं पविष्टस्य तुङ्गकं राजसलमः ।

पापं प्रणश्यत्यखिलं श्लिषा वा पुनरस्य वा ॥

तत्र मामं वसंतीरो नियतो नियताशनः ।

ब्रह्मलोकं ब्रजदातुं कृतधैव समुद्धरेत् ॥”)

तुङ्गभद्रः, पुं, (तुङ्ग उच्चोऽपि भद्रः ।) मदीव-
कटहस्तो । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥

तुङ्गभद्रा, स्त्री, (तुङ्गा प्रधाना भद्रा निर्मला च ।)
नदीविशेषः । सा दक्षिणे प्रसिद्धा । (यथा,
मत्स्यपुराणे । ११३ । २६ ।

“तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाद्या कावेरी चैव तु ।

दक्षिणापचनयस्ताः सप्तपादाद्विनिःसृता ॥”)

तुज

तस्या जलस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । निर्मल-
त्वम् । स्वादत्वम् । गुरुत्वम् । कण्डुपित्तासदाह-
त्वम् । प्रायःसाक्षात्वम् । मेधाकरत्नम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गशेखरः, पुं, (तुङ्गायुक्तानि शेखराणि प्रज्ञाणि
यस्य ।) पञ्चतः । इति शब्दमाला ॥

तुङ्गा, स्त्री, (तुङ्ग + टाप् ।) पंशलोचना । शमी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा, —

“शमी शक्तफला तुङ्गा केशवल्ली शिवा फला ।
मङ्गला च तथा लक्ष्मीः शमीरः सान्त्विका
सृता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुङ्गिनी, स्त्री, (तुङ्गो वृक्षविशेषस्तद्दालति-
रस्यस्याः । तुङ्ग + इति, । डीप् ।) महाप्रता-
वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुङ्गो, स्त्री, (तुङ्ग + गौरादित्वात् डीष् ।) हरिद्रा ।
वर्चरी । इति मेदिनी । गे, ८ ॥ (अस्याः
पर्याया यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“वर्चरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।

पर्णाशस्तत्र क्षणां तु कठिणकफठेरकौ ॥”

रात्रिः । इति विज्ञानशेषः ॥)

तुङ्गी, त्रि, पुं, (तुङ्गः उच्चस्यानं आश्रयस्त्वेन
अस्यस्य । इति, ।) तुङ्गस्यानस्थितः । उच्चस्त-
ग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥

तुङ्गीपतिः, पुं, (तुङ्गा निशायाः पतिः ।) चन्द्रः ।
इति विज्ञानशेषः ॥

तुङ्गीशः, पुं, (तुङ्गो सर्वप्रधान ईशः प्रभुश्च ।)
शिवः । अणः । सव्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

तुङ्गहं, स्त्री, (तौति अमाश्वं गच्छतीति । तु ।
“होऽदिकतिभ्यां शतभ्याम् कितं पीप्रदोः सखा”

२ । ३३ । उणादिकोपटीकाधृतसूत्रात् छः स

च कित ।) पुलकजम् । इत्युणादिकोषः ॥

भुषि इति भाषा ॥

तुङ्गः, त्रि, (तुद + क्तिप् । तेन सं वा क्यतीति ।
हो + कः ।) युग्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
हीनः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, भागवते ।
७ । ७ । ४५ ।

“किमेतेरात्मनस्तुक्तेः सह देहेन नश्यते ॥”)

अल्पः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥

तुङ्गदः, पुं, (तुङ्गो ज्ञानी दयुः ।) हरण-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुङ्गधान्यकं, स्त्री, (तुङ्गं धान्यम् । अल्पार्थं
कन् ।) पुलाकः । इति रत्नमाला ॥ आगृहा
इति भाषा ॥

तुङ्गहा, स्त्री, (तुङ्ग + टाप् ।) तुल्या । नीली-
वृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥ (सुलोला । गुज
राटदेशीया रत्नालो । अस्याः पर्याया यथा

“सुलोलापकुक्षिका तुङ्गहा कौङ्गो दायिणी
गुटिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुज, हिंसं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अं-परं-
सकं-सेट् ।) तोजति । इति दुर्गादासः ॥

तुण्ड

तुण्ड, इ प्राणो । बले । इति कविकल्पदमः ॥ (भां-परं-अकं-सकं-च-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, तुण्डाते । प्राणो जीवन्म । हिंसायान्नायामिति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

तुण्ड, इ क भाष्यार्थः । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सकं-च-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ क, तुण्डयति । भा दीप्तिः । यद्वा यो निरन्तरं हिंसायान्नायामिति । इति दुर्गादासः ॥

तुट, शि कलङ् । इति कविकल्पदमः ॥ (तुटां-परं-अकं-सेट् ।) शि, तुटति अतुटीत् गोचः परस्परं वचना । तुतोड । इति दुर्गादासः ॥

तुटमः, पुं, (तुटति नाशयति द्रव्यजातमिति । तुट + बाहुलकात् उमः ।) उड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुड, इ ड वधे । इति कविकल्पदमः ॥ (भां-आत्मं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, तुण्डाते । ड, तुण्डते । वधो निर्याड्नामिति रमानाथः । तुण्डते पाशं पिकः । इति दुर्गादासः ॥

तुड, ऋ वधे । इति कविकल्पदमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । ऋ, अतुतोडत् । वधो द्विधाकरणमिति गोविन्दभट्टः । तोडति मलो मलाङ्गं भिनत्तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तुड, शि भेदे । इति कविकल्पदमः ॥ (तुटां-परं-सकं-सेट् ।) शि, तुडति अतुड्तीत् तुतोड । उपपन्नते इति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

तुड्ड, नादरे । इति कविकल्पदमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । उड्डयान्तः । नादरः अनादरः । तुड्डति । फलाभावात्त उदनुवन्त्यः । इति दुर्गादासः ॥

तुण्ड, श्र जैभ्रि । इति कविकल्पदमः ॥ (तुटां-परं-सकं-सेट् ।) जैभ्रमिह कुटिलीकरणम् । श्र, तुण्डति लणं वायुः । तौगिता । इति दुर्गादासः ॥

तुण्डः, पुं, (तुण्डति सङ्कोचयतीति । तुण्ड जैभ्रि । “सञ्चधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इति इत् ।) कुण्डः । तुम्रवत् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (अस्य पर्याया गुणाश्च यथा,— “तुण्डस्तुम्बक आपोनस्तुम्बकः कच्छकस्तथा । कुठेरकः कान्तलको नन्दिश्रसश्च नन्दकः ॥ तुण्णी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः । तिलो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठामपित्तजित् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुण्डं, स्त्री, (तुण्डते निर्याडयति अत्यन्तरस्य-द्रव्यमिति । तुण्ड + पचात् ।) सुखम् । इत्यमरः । २ । १ । ८६ ॥ (चक्षुः । यथा, देवोभागवते । २ । १ । २६ । “आमिषं स तु विज्ञाय शीघ्रमभ्यद्रवत् खगम् । तुण्डयद्मथाक्राशे ताडुभौ समचक्रतुः ॥” पु महादेवः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १५ । १५ । “नमस्तुण्डाय तुष्याय नमस्तुटितुटाय च ॥” राक्षसविशेषः । यथा, महाभारते । ११२८४ । “तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥”)

तुत्यं

तुण्डकेरिका, स्त्री, कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुण्डकेरी, स्त्री, (प्रशस्तं तुण्डम् । प्रशंसायां कन् । तदीर्घे ईरयति वा तत्तुल्यशोभाधारणान् । ईर + कर्मण्यण् । स्त्रियां ङीष् ।) विम्बिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तेलोक्ता इति भाषा ॥

तुण्डः, पुं, (तुण्डते निर्याडयति मध्यस्थद्रव्य-मिति । तुण्ड + “सञ्चधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इतीन् ।) सुखम् । चक्षुः । इत्युणादिकोषः ॥ नामौ स्त्री । इति शब्दरत्ना-वली ॥

तुण्डिका, स्त्री, (तुण्डरेव । तुण्ड + स्वार्थे कन् टाप् च ।) नाभिः । विम्बिका । इति शब्द-रत्नावली ॥ (अस्या गुणा यथा,— “तुण्डिका चाग्निरुचिकृद्वातपित्तनिवारणी ॥” इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥)

तुण्डिकेरी, स्त्री, कार्पासी । विम्बिका । इत्य-मरः । २ । ४ । ११६ ॥ (अस्या पर्यायाः यथा, “तुण्डी रक्तफला विम्बी तुण्डिकेरी च विम्बिका ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

अस्या रूपात्मराणि । तुण्डिकेरीका तुण्डि-केरिः तुण्डकेरी तुण्डिकेशी । इत्यमरटीका ॥

तुण्डिकेशी, स्त्री, विम्बिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुण्डिमः, त्रि, (तुण्डिवृद्धा नाभिरस्य । “तुन्दिवलि-वर्तेभः ।” ५ । १२४० । इति भः । “सर्वान्योपधो-र्यं तुण्डिः ।” इति माधवः ।) वृहनाभिः । वृहन्नाभियुक्तः । इत्यमरः । २ । १ । ६१ ॥

तुण्डिलः, स्त्री, (तुण्डिरस्यस्यति । सिन्ध्यादित्वात् इलच् ।) वृहनाभिः । इत्यमरः । २ । १ । ६१ ॥

सुररः । इत्युणादिकोषः ॥

तुत्यं, त् क स्तुती । इति कविकल्पदमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) आद्यो पञ्चमस्वरीः शेषो दन्त्याग्रादियुक्तस्यकारः । तुत्ययति तुत्यापयति । अनिराच्छादनम् । इति दुर्गादासः ॥

तुत्यं, स्त्री, (तुदति षोडशत्यनेन । तुद + “पातृ-तुदेति ।” उणां । २ । ७ । इति थक् । यद्वा, तुत्य आच्छादने + अच् ।) खर्परौतुत्यम् । उपधातुभेदः । तुतिया इति भाषा । तत्-पण्यायः । नीलाञ्जनम् २ हरिताम्रम् ३ तुत्य-कम् ४ मयूरमौवकम् ५ ताम्रगर्भम् ६ अश्व-तोडिवम् ७ मयूरतुत्यम् ८ शिखिकण्डम् ९ नीलम् १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुत्याञ्जनम् ११ शिखिग्रीवम् १२ वितुन्नकम् १३ मयूर-कम् १४ । इत्यमरः । २ । १ । १०१ ॥ तत्कम् १५ मृषातुत्यम् १६ मृतामदम् १७ । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषाय-त्वम् । उष्णत्वम् । श्वित्रनेत्रामयनाश्लवम् । सर्वविषदोषशमनत्वम् । वान्तिकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चारत्वम् । निर्मलत्वम् । लघुत्वम् । भेदकत्वम् । कृमिकण्डुकुष्ठकफनाशि-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

“तुत्यं वितुन्नकं चापि शिखिग्रीवे मयूरकम् ।

तुन्दपं

तुत्यं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्वत् ॥ किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्व्यस्यमाणगुणश्च तत् । तुत्यकं कटुकं चारं कषायं वामकं लघु ॥ लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तक्षत् । विषाघ्नकुष्ठकण्डूखर्परं चापि तद्गुणम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥

(अस्य शोधनविधयथा,— “ओतोस्त्रिंशसमं तुत्यं सचौत्रं टङ्गणाङ्गु युक् । त्रिधा सुपुटितं शुद्धं वान्तिभ्रान्तिविवर्जितम् ॥” अन्यच्च । “गन्धकेन समं तुत्यं तुत्यार्द्धेनार्द्धयामकम् । वान्तिभ्रान्ती यदा न स्तुतदा सिद्धिं विनिर्दि-शेत् ॥”)

शोधितस्यास्य गुणा यथा,— “तुत्यं सकटुकचारं कषायं विशदं लघु । लेखनं भेदं चक्षुष्यं कण्डूक्रिमिविषापहम् ॥” इति वैद्यकरत्नमालासंग्रहे चारणमारणाधि-कारे ॥)

रसाञ्जनम् । यावा । इत्युणादिकोषः ॥ अग्निः । इति संचिप्रसारे उणादिरुक्तिः ॥ अग्नौ पुं । इति हेमचन्द्रः ॥

तुत्यकं, स्त्री, (तुत्यमेव । स्वार्थे कन् ।) तुत्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणा यथा,— “तुत्यकं कटुकं चारं कषायं वामकं लघु । लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तक्षत् । विषाघ्नकुष्ठकण्डूखर्परं चापि तद्गुणम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुत्या, स्त्री, (तुत्य + टाप् ।) नीलीवृक्षः । क्षुद्रेला । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥ महानीली । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुत्याञ्जनं, स्त्री, (तुत्ययति तुत्याते वा । तुत्य + अच् । तुत्यश्च तदञ्जनश्चेति कर्मधारयः ।) उपधातुविशेषः । तुत्यम् । इत्यमरः । २ । १ । १०१ ॥

तुद, ष श्र औ यथे । इति कविकल्पदमः ॥ (तुटां-उभं-सकं-अनिट् ।) ष श्र, तुदति तुदते । औ, तोत्ता । व्यथ इह आन्तस्य रूपम् । तुदीद गदया चारिम् । इति भट्टिः ॥ विधु-मुदः । इति दुर्गादासः ॥

तुन्दं, स्त्री, (तुदतीति । तुद + “अब्जादयश्च ।” उणां । ४ । ६८ । इति दन् तुदेर्नुमच इत्युक्तेर्नुम-ततो हस्य लोपः ।) उदरम् । इत्यमरः । २ । १ । ७७ ॥

तुन्दकूपिका, स्त्री, (क्षुद्रः कूपः कूपिका । तुन्दस्य उदरस्य कूपिकेव ।) नाभिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २ । ७० ॥

तुन्दकूपी, स्त्री, (तुन्दस्य उदरस्य कूपी क्षुद्रकूप इव ।) नाभिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुन्दपरिमार्जः, त्रि, (तुन्दसुदरं परिमार्जतेति । परि + मृज् + अण् ।) तुन्दपरिमृजः । इत्य-मरटीकायां रमानाथः ॥ (अलसादस्य तुन्द-परिमार्ज एव ।” इति सिद्धान्तकौमुदी । पां । ३ । २ । ५ ॥)

तुम्पपरिच्छेदः, त्रि, (तुम्पसुहरं परिमार्ष्टीति।
परि + ऋष + “तुम्पप्रोक्तयोः परिमृज्यापशुदोः।”
३।२।५। इत्यत्र “आलस्यसुखाहरणयो-
रिति वक्तव्यम्।” इति वार्तिकोक्त्या कः।)
अलसः। इत्यमरः। २।१०।१८॥
तुम्पि, स्त्री, (तुम्प + इन् बाहुलकात् शुम् च।)
उहरम्। इति हेमचन्द्रः। ३।१६८॥ गन्धर्व-
विशेषे, पुं। इति जटाधरः॥
तुम्पिः, स्त्री, (तुम्प + इन् बाहुलकात् शुम् च।)
नाभिः। इति त्रिकाण्शेषः॥
तुम्पिकः, त्रि, (अतिशयितं तुम्पसुहरमस्यस्य।
“तुम्पादिभ्य इलच्।” ५।२।११७। इति
चकारात् ठन्।) विशालजठरो जनः। इति
शब्दरत्नावली॥
तुम्पिका, स्त्री, (तुम्पसुहरं आश्रयत्येनास्यस्याः।
तुम्प + ठन् टाप् च।) नाभिः। इति शब्द-
रत्नावली॥
तुम्पितः, त्रि, तुम्पिलः। इति भरतस्य द्विरूप-
कोपः॥
तुम्पिभः, त्रि, (तुम्पिर्द्वेनाभिःस्थस्येति। तुम्पि-
+ “तुम्पिलिवटेभः।” ५।२।१३६। इति
भः।) तुम्पिलः। इति शब्दरत्नावली॥
तुम्पिलः, त्रि, (तुम्पं विशालसुहरमस्यस्येति।
तुम्प + “तुम्पादिभ्य इलच्।” ५।२।११७।
इतीलच्।) विशालजठरो जनः। सुँडे इति
भाषा॥ तत्पर्यायः। पिचिल्लिलः २ छहत्-
कुलिः ३ तुम्पिकः ४ तुम्पिभः ५ तुम्पि ६।
इति शब्दरत्नावली॥
तुम्पिलफला, स्त्री, (तुम्पिलवत् फलमस्याः।)
त्रयुषी। इति राजनिर्घण्टः॥
तुम्पि, स्त्री, (तुम्पि + वा डीप्।) नाभिः। इति
शब्दरत्नावली॥
तुम्पि, [न] त्रि, (तुम्पं विशालसुहरमस्यस्येति।
“तुम्पादिभ्य इलच्।” ५।२।११७। इति
चकारात् इतिः।) तुम्पिलः। इति शब्द-
रत्नावली अमरश्च॥
तुम्पः, पुं, (तुम्पते इति। तुम्प + क्तः।) नन्दी-
वृक्षः। तुम्प इति भाषा। इत्यमरः। २।४।
१२७॥ त्रि, अघितः। (यथा, रामायणे।
२।१४।२३।
- “स तुम्प इव तीक्ष्णं प्रतीदेन हयोत्तमः।
राजा प्रचोदितोऽभीष्टं केकेयीमिदमब्रवीत्॥”
क्षिप्ते। द्विधाकृते च॥)
तुम्पायः, पुं, (तुम्पं क्षिप्तं वयतीति। वे + “झावा-
मच्।” ३।२।२। इत्यण्।) सौचिकः।
इत्यमरः। २।१०।६॥ इरजी इति भाषा॥
(यथा, मनुः। ४।२१४।
“शैलवतुम्पायाम् कृतप्रसादमेव च॥”)
तुम्प, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-परं-सकं-
सेट्।) तुम्पति। इति दुर्गादासः॥
तुम्प, प्र वधे। क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(तुम्प-परं-सकं-अकं च-सेट्।) प्र, तुम्पति
तुम्प्य। इति दुर्गादासः॥
तुम्प, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-परं-सकं-
सेट्।) तोपति। इति दुर्गादासः॥
तुम्प, इ क अर्हने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-
परं-सकं सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ क, तुम्प-
यति। अर्हने वधः। इति दुर्गादासः॥
तुम्प, प प्र क्षेपे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(तुम्प-परं-अकं-सकं च-सेट्।) प प्र, तुम्पति
तुम्पोप। इति दुर्गादासः॥
तुम्प, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-परं-सकं-
सेट्।) तोपति। इति दुर्गादासः॥
तुम्प, प प्र क्षेपे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(तुम्प-परं-अकं-सकं च-सेट्।) प प्र, तुम्पति
तुम्पोप। इति दुर्गादासः॥
तुम्प, इ कि अर्ह। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-
पक्षे भा-परं-सकं-सेट्।) तवर्गाद्यादिः। पञ्चम-
स्वरी। इ, तुम्पाते। कि, तुम्पयति तुम्पति।
अर्हो वधः। इति दुर्गादासः॥
तुम्प, ल ड हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-
आत्म-सकं-सेट्।) ल, अतुम्पत्। ड, तोमते।
इति दुर्गादासः॥
तुम्प, य ग हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-
क्रां च-परं-सकं-सेट्।) य, तुम्पति। ग,
तुम्पाति। तुम्पोम। इति दुर्गादासः॥
तुम्पुः, पुं स्त्री, (तुम्पुलः। रस्य लः।) तुम्पुलः॥
इत्यमरटीकायां रायसुकृतः॥ (चित्तियजाति-
विशेषः। यथा, मातस्ये। ११३।५३।
“तुम्पुस्तुम्पराक्षेव पञ्जमा नेषधेः सह॥”)
तुम्पुल, स्त्री, (तुम्पुलं धातुः + बाहुलकात्
सुलक्।) रणसकुलम्। सङ्कीर्णयुद्धम्। इत्य-
मरमेदिनीकौ॥ परस्परसम्बाधौ रणसंघट्टः।
इति भरतः॥ (यथा, ऐयीभागवते। ५।४१।२८।
“तत्राभूत्सुलं युद्धं देवदानवभैरवयोः॥”)
तुम्पुलः, पुं (तुम्पुलं धातुः + बाहुलकात् सुलक्।) कलि-
वृक्षः। इति मेदिनी। ले, ए८॥ बाकुलो
रणः। इति त्रिकाण्शेषः॥ (प्रचक्षे उग्रे
सकुलमात्रे च त्रि। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।
४।५४१।
“एकस्य करुणाकन्देः सैन्यानामस्य गर्जितेः।
सरित्तरङ्गघोषे च वभूस्तुमुला दिशः॥”
तथा, महाभारते। १।५३।१२।
“ववौ गन्धर्व तुमुलो दह्यतामर्निशं तदा॥”)
तुम्बः, पुं स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यवचिमिति।
तुम्ब अर्हने + अच्।) अलावुः। इत्यमर-

टीकायां भरतः॥ (अलावोः तुम्बत्वम्।
यथा, हरिवंशे। ६४।५।
“सशिवतुम्बकरौ गोपवैकुण्ठप्रदाकौ॥”)
तुम्बकः, पुं, (तुम्बति अरुचिमिति। तुम्ब + क्तुन्।)
अलावुः। इति शब्दरत्नावली॥ राजाजानुः।
इति राजनिर्घण्टः॥
तुम्बा, स्त्री, (तुम्ब + टाप्।) अलावुः। इति
शब्दरत्नावली॥ (यथा, अम्बावली। ७।
“कुम्बावतीसमविद्धमा गलेष नवतुम्बाभवीव-
सविषा
शं बाहुलेयशशिभिर्माभिरामसुखसंवाधित-
स्तनभरा॥”)
गवी। इति त्रिकाण्शेषः॥
तुम्बिः, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यवचिमिति। तुम्बि
अर्हने + “सर्वधातुभ्य इन्।” उणा ४।११७।
इतीन्।) अलावुः। इति शब्दरत्नावली॥
(अलावुशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)
तुम्बिका, स्त्री, (तुम्ब अर्हने + क्तुन्। टापि अत
इत्वम्।) अलावुः। इति शब्दरत्नावली॥
कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥
तुम्बिनी, स्त्री, (तुम्बति नाशयत्यवचिमिति।
तुम्ब + णिनिः डीप्।) कटुतुम्बी। इति राज-
निर्घण्टः॥
तुम्बी, स्त्री, (तुम्बि + क्तिङ्कारादिति वा डीप्।)
अलावुः। इत्यमरः। २।४।१५६॥ (यथा,
शान्तिशतके। २।१६।
“अरे नेतोमीन। भ्रमगमधुना यौवनजले
त्यज त्वं स्वच्छन्दं युवतिजलधौ पश्यति न किम्।
तन्जालीजालं स्तनयुगलतुम्बीफलयुगं
मनोभूः केवलैः लिपति परितस्त्वं प्रति
सहः॥”
“अलावुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुणा।
मिष्टं तुम्बीफलं चूदां पिच्छेष्टापहं गुरु॥
वृष्यं वृषिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिषवङ्गनम्॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्तक प्रथमे भागे॥)
कुलिकतुलः। इति रत्नमाला॥
तुम्बीपुष्पः, स्त्री, (तुम्ब्याः पुष्पमिव पुष्पमस्य।) लता-
मुञ्जम्। अलावुपुष्पम्। इति शब्दरत्नावली॥ २००॥
तुम्बुकं, स्त्री, (तुम्ब + बाहुलकात् उक्।) अलावु-
फलम्। इति चतुचन्द्रः॥
तुम्बुकः, पुं, (तुम्ब + बाहुलकात् उक्।) अलावुः।
इति भरतधृतचतुचन्द्रः॥
तुम्बुरी, स्त्री, (तुम्बवहाकारं र रीति। रा + क्तः।
डीप्। एषोदरादित्वादुत्वम्।) कुकुरी। घन्या-
कम्। इति मेदिनी। रे, १६३॥
तुम्बुः, स्त्री, कुम्बुम्बुव। इत्यमरटीकायां भरतः॥
(यथा, वैद्यके।
“तुम्बुभृङ्गपञ्चाङ्गकन्दं कटुरोहिणी॥”
अस्य तेलगुणाः।
“तुम्बुत्वं करञ्जोत्वं प्योतिष्ठत्यङ्गवन्तया।
अग्रकुल्लमिश्रं तुम्बुकमेदोऽनिलापहम्॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमे अध्याये॥)

तुरग

तुम्बुः, पुं स्त्री, गन्धर्वविशेषः। स्वर्गगायकः। इति
जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते। १।१०३। १५।
“गन्धर्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुः”)
तपस्विशेषः। यथा, हरिवंशे। १०६। ६।
“अर्चिष्ठास्तुम्बुश्चैव भारिश्च वदतां वरः।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः ॥”)
अष्टदुपासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः ॥ फलवृत्त-
विशेषः। तत्फलवृत्तं व्याप्तमुखं मरीचवत्। तन्
पर्यायः। मूलवृत्तः २। इति रत्नमाला ॥
सौरजः ३ सौरः ४ वनजः ५ सानुजः ६ द्विजः
७ तीक्ष्णकल्मः ८ तीक्ष्णफलः ९ तीक्ष्णपत्रः १०
महासुनिः ११ स्फुटलः १२ सुगन्धिः १३।
अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्।
उष्णत्वम्। कफघातमूलगुल्मोदराभानक्रिमि-
नाशित्वम्। वृद्धिदीपनत्वम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥ तद्वृत्तपर्यायास्तत्फलगुणाश्च।
“तुम्बुः सौरजः सौरः वनजः सानुजोऽन्यकः।
तुम्बुश्च प्रथितं तित्तं कटुपाके हि तत् कटु ॥
रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च।
वातश्लेष्मानि कर्णौष्ठशरीरगुग्गुलताम्रभेद ॥
कुष्ठमूलारुचिश्चासर्पिहृत्कृष्णाणि नाशयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तुर, लि र वेगे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ङां-
परं अकं-सेट्।) ह्रस्वी। लि, तुतोर्णि। र,
वैदिकः। वेगः शीघ्रगमनम्। अदादिवर्ण-
धातुभ्यः शपो विधानेनैव भिद्धे अदादेः शपं
विधाय तल्लुक्करणं निष्ठायां भावादिति बोद्धो-
न्वित इत्यनेन गुणार्थमिति चतुर्भुजः। तेन
तोरितं तुरितमिति। तस्मै रुद्रेरपि रोदितं
रुदितमिति स्यात्। इति दुर्गादासः ॥

तुरः, त्रि, (तुतोर्णि वेगेन गच्छतीति। तुर+
कः।) वेगवान्। इति तुरगशब्दटीकायां
भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७। ५६। १६।
“इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस्र
आ नमन्ति ॥”
“तुरं कर्मसु लिप्रवन्तम्” इति सायनः ॥
लिप्रस्तोत्रकारी। यथा, ऋग्वेदे। ८। २६। १५।
“उपस्तोमानुरस्य दर्शयः श्रिये ॥”
“तुरस्य लिप्रं स्तोत्रं कुर्वतः”
इति सायनः ॥

तुरगः, पुं, (तुर वेगे+भावे घञर्थे कः। तुरेण
वेगेन गच्छतीति। गम+अन्यव्यपीति ङः।)
चिन्तम्। घोटकः। इति मेदिनी। गे, ३८ ॥
(यथा, रघुः। ३। ५१।
“ततः प्रहृष्टापभयः पुरन्दरं
पुनर्वभाषे तुरगस्य रजिता ॥”)
तुरगगन्धा, स्त्री, (तुरगस्य गन्ध इव गन्धो
यस्याः।) अश्वगन्धा। इति रत्नमाला ॥ (अश्व-
गन्धाशब्देऽस्या विवरणमाख्यातम् ॥)
तुरगप्रक्षय्यकं, स्त्री, (तुरगस्येव प्रक्षय्यम्।
ततः स्वार्थे कन्।) अभावाद्भङ्गनात्मागः। इति
चिकावशेषः ॥

तुराय

तुरगलीलकः, पुं, (तुरगस्येव लीला यस्य ततः
कन्।) तालप्रभेदः। यथा, सङ्गीतदामोदरः।
“द्वतद्वन्द्वं विरामान्तं लघुस्तुरगलीलके ॥”
तुरगो [न्] त्रि, (तुरगो घोटको वाहनस्तेना-
स्यस्यति। तुरग+इनिः।) अश्वारोहः।
इति हेमचन्द्रः। ३। ४२५ ॥
तुरगो, स्त्री, (तुरगवत् गन्धोऽस्यस्याः। अर्घ्यं
आदिवात् अच् ततो गौरादिवात् ङीष्।)
अश्वगन्धा। इति मेदिनी। गे, ३८ ॥ अश्वस्त्री।
इति व्याकरणम् ॥
तुरङ्गः, पुं स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति। तुर+
गम्+“गमे सुपि वाच्यः” ३। २। ३८।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता खच्। “खच् च ङिङ्गा
वाच्यः” इति ङित्। “अरुङ्गिदिति” ६।
३। ६७। इति सुम्।) घोटकः। इत्यमरः।
२। ८। ४३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ३१४।
“गृगा गृगोः सङ्गमनुव्रजन्ति
गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः ॥”)
चिन्तम्। इति शब्दरत्नावली ॥

तुरङ्गकः, पुं, (तुरङ्ग इव कायतीति। के+कः।)
घोषकाकृतः। इति रत्नमाला ॥ हस्तिघोषा
इति ख्यातः ॥

तुरङ्गद्विषणी, स्त्री, (द्विष भावे ल्यट्। तुरङ्गेन
सह द्वेषणं प्रवृत्ता यस्य। ततो ङीप्।) घोट-
केन सह स्वभाववेरिभावादेवास्यास्तथात्वम्।
महिषी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुरङ्गद्विषणी
तुरङ्गद्विषणी इत्यपि च कुत्रचित् दृश्यते ॥)

तुरङ्गप्रियः, पुं, (तुरङ्गाणां घोटकानां प्रियः।)
यवः। इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरङ्गमः, पुं, स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति। गम
+खच्+मुम् च।) घोटकः। इत्यमरः। २।
८। ४३ ॥ (यथा, रघुः। ७। ४७।
“तुरङ्गमस्कन्धनिघमदेहं
प्रत्याश्वन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥”)
तुरङ्गवक्रः, पुं, (तुरङ्गस्येव वक्रं वदनं यस्य।)
किन्नरः। इति जटाधरः ॥

तुरङ्गवदनः, पुं, (तुरङ्गस्येव वदनं यस्य।) किन्नरः।
इत्यमरः। १। २। ७४ ॥

तुरङ्गारिः, पुं, (तुरङ्गस्य अरिः शत्रुः।) अश्वनाशक-
त्वादस्य तथात्वम्। करवीरः। इति रत्नमाला ॥
तुरङ्गिका, स्त्री, (तुरङ्गवत् आकृतिरस्यस्य
फलादौ। तुरङ्ग+ठन्।) देवदालीलता।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या देवदाली-
शब्दे ज्ञातशः ॥)

तुरङ्गी, स्त्री, (तुरङ्गस्तद्गन्धोऽस्यस्याः। अच्।
गौरादिवात् ङीष्।) अश्वगन्धा। इति शब्द-
रत्नावली ॥ घोटिकावृत्तः। इति राजनिर्घण्टः ॥
तुरायणः, त्रि, (तुरेण वेगेन अयनं यत्र। “पूर्व-
पदात् संज्ञायामगः” ८। ४। ३। इति णत्वम्।)
परायणः। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (स्त्री,
यज्ञविशेषः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा,
काव्यायनश्रौतसूत्रे। २४। ८। १। २।

तुरष्काः

“तुरायणं वैशाखपञ्चम्याम्। चैत्रस्य वा ॥”
यथा, महाभारते। १३। १०३। ३५।

तुरायणं हि व्रतमप्यध्व-
मक्रोधनोत्करवं त्रिंशतोऽस्यान् ॥”)
तुराषाट्, [ङ्] पुं, (तुरं वेगवन्तं साहयति
अभिभवतीति। सह+णिच्+क्तिप्। “सहेः
साङ्गः सः” ८। ३। ५६। इति षत्वम्।
अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः।) इक्ष्मः।
इत्यमरः। १। १। ४७ ॥ अस्य रूपान्तरम्।
तुराषाड् ॥ (यथा, देवीभागवते। १। १। ६३।
“तुराषाडपि तच्छ्रुत्वा क्रोधयुक्तो बभूव ह ॥”)
तुरिः, स्त्री, (तुतोर्णि इतं गच्छतीति। तुर+
इन्।) तुरी। इति शब्दरत्नावली ॥
तुरी, स्त्री, (तुरि+लटिकारादिति वा ङीष्।)
तन्त्रवायस्य काष्ठनिर्मितोपकरणविशेषः। तत्-
पर्यायः। तन्त्रकाष्ठम् २ तुलिः ३ तुली ४
तुरिः ५। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम्। ४४३ ॥
“मेदिन्यां तव निपतति न पदं बहुवक्षमेति
गर्वेण ॥
अश्लिष्य केन तरुणे सुरीव वसनेर्विस्तृप्तासि ॥”)
तुरीयः, स्त्री, (चतुर्णां पूरणम्। चतुर्थस्थानस्थित-
त्वादस्य तथात्वम्।) व्रक्ष। इति वेदान्तसारः ॥
“अज्ञानतदुपहितचेतन्ययोराधारभूतं अनुप-
हितचेतन्यम्। यथा। वनवृक्षतदवच्छिन्ना-
काशयोर्जलजलाश्रयतद्गतप्रतिबिम्बाकाशयोर्वा
आधारभूतानुपहितताकाशवदनयोरज्ञानतदुप-
हितचेतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितं चेतन्यं
तत्तुरीयमित्युच्यते। शान्तं शिवमदेतं चतुर्थं
मन्यन्ते। इत्यादि श्रुतेः” इति वेदान्तसारः ॥
(शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः। यथा, सुक्ति-
कोपनिषदि।
“तुरीयातीतसंन्यासपरिब्राजान्तमालिका ॥”)
तुरीयः, त्रि, (चतुर्णां पूरणः। चतुर्+“चतुर-
श्रयतावाद्यन्तरलोपच” ५। २। ५१।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता ङः। चस्य लोपच।)
चतुर्थः। इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, देवी-
भागवते। १। १६। ८।
“जायन् स्वप्नसुषुप्तिश्च तव राजन् भवन्ति हि।
अवस्थास्तु यथाकालं तुरीया तु कथं वृष ॥”
तारकः। इति सायनः ॥ यथा, ऋग्वेदे। ८। २।
४। ६।
“तन्मस्तुरीयमध पोषयितु
देव त्वष्टर्विरराणः स्यस्व ॥”)
तुरीयवर्णः, पुं, (तुरीयश्चतुर्थो वर्णः।) मृदः।
इति हलानुधः ॥

तुरष्कः, पुं, गन्धद्रव्यभेदः। शिलारस इति
ख्यातः। तत्पर्यायः। यवनः २ धून्ः ३ धून्-
वर्णः ४ सुगन्धिकः ५ सिङ्कः ६ सिङ्गसारः ७
पीतसारः ८ कपिः ९ पिण्याकः १० कपिजः
११ कल्कः १२ पिङ्गितः १३ पिङ्गितेजकः १४
करेवरः १५ लज्जिमकः १६ लेपनः १७ सिङ्गः

तुलसी

१८ कविचञ्चलः १९ यावलः २० तैलाख्यः २१ पिङ्गकः २२ जावः २३ यावतः २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ ॥ अस्य गुणाः । सुरभित्वम् । तित्तलम् । कटुत्वम् । खिग्वत्त्वम् । कुष्ठकफ-पित्ताक्षरीक्ष्णसूत्राघातस्वरार्तिनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ च “अथ शिलारसः । सिक्कस्तु तुल्यः स्याद्यतोऽपवनदेशजः । कपित्थैश्च स ख्यातस्तथा च कपिनामकः ॥ सिक्कः कटुकः स्वादुः खिग्वोष्णः सुक्रान्ति-स्तु । उष्यः कष्टस्वेदकुष्ठस्वरदाहयक्ष्मापहः ॥”

इति भाष्यप्रकाशः ॥

(अस्य शोधनविधिर्धिया,—

“तुल्यो मधुना भाव्यः काश्मीरश्चापि सर्पिषा ॥” इति वैद्यकचक्रपाणिगिर्यह वातरोगाधिकारे ॥ स्निग्धजातिविशेषः । इति मेदिनी । के, १०२ ॥ तुल्य इति भाषा । देशविशेषः । तुरक्-स्तान् इति पारस्य भाषा । तत्पर्यायः । शाखिः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५ ॥ श्रीवासहृद्यः । इति विश्वः ॥ (घोटकविशेषः । यथा, अथवैद्यके । ६ । ११ ।

“तुल्यः कौर्मितो वाजी स्थूलवक्रसुखश्च यः ॥”) तुर्यः, त्रि, (चतुर्णां पूरणः । चतुर + “चतुरश्र-यतावादाक्षरलोपश्च ॥” ५ । २ । ५१ । इत्यस्य

वार्तिकोक्त्या यत् चत्स्य लोपश्च ।) चतुर्थः । इति मुन्धबोधम् ॥ (यथा, भागवते । ७ । ८ । ३२ ।

“योगेन मौलितदगात्मनिपौतनिद-स्तुर्य स्थितो न तु तमो न गुणाश्च युक्ते ॥”) तुर्य, ई हिंस । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सर्क-संट ।) इत्थी । तूः तुरो तुरः । ई, तुर्यः । इति दुर्गादासः ॥

तुर्यसुः, पुं, ययातिराजपुत्रः । (अयं हि देव-यानीगर्भसम्भूतः । प्रापयस्तस्य पितुं ययातिर्जरा-नासौ गृहीतवान् ।) यथा,—

ययातिरुवाच ।

“यत्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्मात् प्रजासमृद्धिं तुल्यमो ! तव यास्यति ॥ संकीर्णाचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च । पिशिताशिशु लोकेषु नूनं राजा भविष्यसि ॥ गुरुदारप्रयुक्तेषु तिर्यग्योनितेयुषु च । धर्मेषु स्वेच्छेषु पापेषु च भविष्यसि ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥

तुल, कि उन्मिता । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चरं-पक्षे भ्रां-परं-सर्क-संट ।) उन्मितिः परि-माणम् । कि, तोलयति तोलति काश्चन वणिक् । त्वदीयं सौन्दर्यं तुल्यनिगिरिक्यं । तुलयितुमिति शङ्करोक्तम् । तुलं करोति इति णो भाष्यम् । इति दुर्गादासः ॥

तुलसारिणी, स्त्री, (तुल्येन वेगेन सरतीति । त्व + शिनि + डीप् ।) दण्डम् । इति शब्दमाला ॥ तुलसी, स्त्री, (तुलां सादृश्यं स्याति नाशयतीति ।

सो + कः । गौरादित्वात् ङीप् । सर्वोत्तमत्वा-

तुलसी

देव साङ्ग्याभावादस्याक्षयत्वम् । यदुक्तं ब्रह्म-वैवर्ते प्रकृतिखण्डे । १५ । १५ ।

“नरा नार्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमचमाः । तेन नास्वा च तुलसीं तां वदन्ति पुराविदः ॥” अस्या अस्या निरुक्तिरुक्ता दृष्टव्यमपराधी ॥ ६३ ॥ “तकारो मरणं प्रोक्तं तदयोगः स्यादकारतः । मृता लसति सेतुं तुलसीं विवृणोयते ॥”) मनामख्यातदण्डः । तत्पर्यायः । सुभगा २

तीव्रा ३ पावनी ४ विष्णुवक्त्रभा ५ सुरेण्या ६ सुरसा ७ कायस्था ८ सुरदुग्धभिः ९ सुरभिः १० बहुपत्री ११ मञ्जरी १२ हरिप्रिया १३ अपेत-राचसी १४ श्यामा १५ गौरी १६ चिदशमञ्जरी १७ भूतप्री १८ भूतपञ्ची १९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पद्यांसः २० दृष्ट्वा २१ कठिञ्जरः २२ कुठेरकः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वेणुवी २४ पुण्या २५ पवित्रा २६ माधवी २७ अमृता २८ पत्रपुण्या २९ सुगन्धा ३० गन्धहारिणी ३१ । इति भरत-धृतमधुमित्रः ॥ सुरवल्ली ३२ प्रेतराचसी ३३ सुवर्णा ३४ ग्रास्या ३५ सुलभा ३६ बहु-मञ्जरी ३७ देवदुग्धभिः ३८ । इति भाव-प्रकाशः ॥ ॥ ॥ क्षुद्रपत्रतुलस्याः पर्यायः । खरपत्रः १ जम्बीरः २ पत्रपुष्पः ३ फणिज-भक्तः ४ अल्पपत्रः ५ समीरणः ६ । इति रत्न-माला ॥ मरुवकः ७ प्रस्यपुष्पः ८ । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ ॥ गन्धतुलस्याः पर्यायः । सुगन्धकः १ गन्धनामा २ तीक्ष्णगन्धः ३ फणिज-भक्तः ४ गन्धफणिजभक्तः ५ सुगन्धः ६ देव-दुग्धभिः ७ एतं रक्ततुलस्याः पर्यायाः । इति लोकायवहारः ॥ ॥ ॥ विष्वगन्धतुलस्याः पर्यायः । वेङ्कण्टकः १ विष्वगन्धः २ अल्पमानकः ३ ॥ ॥ श्वेततुलस्याः पर्यायः । अन्नकः १ श्वेतपर्णामः २ गन्धपत्रः ३ कुठेरकः ४ अस्त्राज्जकः ५ तीक्ष्णः ६ तीक्ष्णगन्धः ७ मिताज्जकः ८ ॥ ॥ क्षणातुलस्याः पर्यायः । क्षणाज्जकः १ क्षणावर्णा २ कालमानः ३ करालकः ४ कालपर्णा ५ सुरभिः ६ मानकः ७ कालमानकः ८ ॥ ॥ वज्रीतुलस्याः पर्यायः । सुरभिः १ तुलसीविषा २ सुरभा ३ अपेत-राचसी ४ । इति रत्नमाला ॥ वज्री ५ कवरी ६ तुङ्गी ७ खरपुष्पा ८ अजगन्धिका ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ ॥ सामान्यतुलस्या गुणाः । कटुत्वम् । तित्तलम् । उष्णत्वम् । सुरभित्वम् । श्लेष्मवातजन्तुभूतकमिवान्तिनाशित्वम् । रुचि-कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वाहपित्त-कारित्वम् । दीपनत्वम् । कुष्ठरुक्तासपाय-रुद्धाशित्वम् । युक्ता क्षणा च तुलसी गुणै-स्तुल्या । इति भाष्यप्रकाशः ॥ ॥ ॥ अस्या उन्-पत्तिर्यथा । गोलोके इयं तुलसी गोपी श्रीकृष्ण-प्रिया श्रीकृष्णसह सख्यः कोटौ दृष्ट्वा राधा प्रशाप त्वं मानवीं योनिं याहि । तच्छ्रुत्वा सा खिन्ना । गोविन्दस्तामुवाच त्वं भारते तपस्तप्ता ममांशं नारायणं लभिष्यसि । सा पृथिव्या धर्मेध्वजराजपद्मा माधया कार्त्तिकोपूषि-

तुलसी

मायां जाता नरा नार्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमयोग्यास्तेन दृष्ट्वा लोकेऽपि तुलसीति नाम्ना ख्याता । सा तपस्तप्तुं वर्त गता । तसानीं राधा-प्रापात् सुदामगोपालौ दानवीं योनिं प्राप्य शङ्खचङ्कनाम्ना ख्यातः । सोऽपि ब्रह्मणो वरात सञ्जावधत्वं प्राप्तवान् परन्तु यदा तव पद्मजाः सतीत्वनाशो भविष्यति तदा मरिष्यसीति ब्रह्मा तमुक्तवान् । स तुलसीमुवाह देवानामधिकारं जहार । देवाः ब्रह्मसभां गताः । ब्रह्मा तैः सार्द्धं शिवलोकं गतवान् । शिवसौः सार्द्धं वेङ्कण्टं गतवान् । नारायणो ब्रह्माणमुवाच मम मूलं गृहीत्वा शिवो युद्धार्थं तव गच्छतु, अहश्च शङ्खचङ्करूपेण तत्पद्मजाः सतीत्वभङ्गं करिष्यामीति श्रुत्वा शिवस्तत्र जगाम, स शिवेन सह युद्धे नियुक्तस्तदावीं नारायणस्ततः पत्नीं तद्रूपेण धर्षितवान् । पद्मांसा सा नारायणं ज्ञात्वा प्रशाप त्वं पाषाणो भव जन्मान्तर-आत्मानं विस्मरिष्यसि इत्युक्त्वा तच्छरीरं पपात करोद च । तदा नारायणस्तामुवाच त्वमिदं शरीरं त्यक्त्वा रमासदृशी भव गया सह क्रीड इयं तनुगण्ठकी नदी भवतु तव केशसमूह-स्तुलसीनामा पुण्यस्थली भवतु तदा तत् सत्त्व-मभूत् । एतद्विवरणं ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायमारभ्य विस्तरशी इष्टम् ॥ ॥ पद्मपरागमने जलन्यरपत्रीदृष्ट्वा लावण्यदृष्ट्वा नेन विष्णुर्मग्नः । तन्मोहवाराख्यं देवा मञ्जा-देवशरणगङ्गताः । मञ्जादेवस्तामुवाच भायामावा-धय । ते मायां तप्युः माया तानुवाच अहं रजः सत्वतमोगुणे गौरीलक्ष्मीस्वधारूपेण तिष्ठामि । ता युष्माकं कार्यं विधास्यन्ति तच्छ्रुत्वा देवास्तासां समीपमागत्य प्रणमः तास्तभ्यो धीजानि ददुर्वाक्यानि जगदृक्ष यत्र विष्णुस्तिष्ठति तत्र-मानि धीजानि वपत देवास्तासां चक्रस्तुल्येभ्य स्तयो वृक्षा अभवन् धात्री मालती तुलसी च धात्री स्वर्गप्रभृता मालती लक्ष्मीप्रभृता तुलसी गौर्यप्रभृता ॥ ॥ ॥ तुलस्या माहात्म्यं यथा ।

ब्रह्मोवाच ।

“तुलस्याः श्रेष्ठ माहात्म्यं पापघ्नं सर्वकामदम् । यत्र पुरा विष्णुना प्रोक्तं तत्तु वक्ष्याम्यशेषतः ॥ सम्प्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा नियमेन जनाहृतः । पूजनीयो महद्भिश्च कोमलैस्तुलसीदलेः ॥ दृष्ट्वा स्मृष्ट्वा तथा ध्यात्वा कार्त्तिके नमिसाक्षिना । रोपिता सेविता नित्यं पापं हन्ति युगाञ्जितम् ॥ अथवा तुलसी येन सेविता द्विजसत्तम । तुलसीदलमहस्त्राणि ते वसन्ति हरेर्गृहे ॥ रोपिता तुलसी यावत् कुर्वते कृत्यविरतम् । तायद्वयुगसहस्राणि तनोति सुखं हरिः ॥ तुलसीदलपुष्पाणि यो ददातुर्ह्यसुखे ! । कार्त्तिके सकलं पापं सोऽत्र जन्मान्तरं दहति ॥ रोपिता तुलसी यावत् यज्ञं वसुधातले । तावत्कल्पसहस्राणि दिग्वर्तीके मञ्जीयते ॥ यत् फलं सर्वपुण्यैश्च सर्वपत्रैश्च यत् फलम् ।

तुलसी

तुलस्यास्तद्वर्णनं पुण्यं स्थापितुं पूजने ॥
तुलसीगन्धमादाय यत्र गच्छति मारुतः ।
दिशो दश पुनात्याशु भूतग्रामाश्चतुर्विधान् ॥
तुलसीकाननोद्भूता ह्याया यत्र भवेन्मृगः ॥
तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं पितृणां हृदि जेतवे ॥
तुलसीवीर्यनिकरो यस्मिन् पतति वै सुने ।
तत् स्थानं परमं श्रेयं पितृणां प्रीतिवर्धनम् ॥
यस्मिन् गृहे हि जन्मते ॥ तुलसीतल्लक्षिका ।
तत्रैव नोपसर्पन्ति भूतले यमकिङ्कराः ॥
तुलसीतल्लक्षिकालिप्ता यदि प्राणान् परित्यजेत् ।
यमेन नेक्षितुं शक्यो मुक्तः पापशतैरपि ॥
तुलसीतल्लक्षिकालिप्तां ललाटं यस्य दृश्यते ।
कुलं सुप्रति नो तस्य कलिर्भूतिवरोत्तमः ॥
यः कश्चित्तुलसीमुखे कार्तिके केशवप्रियः ।
दीपं ददाति विप्रश्च ॥ स लभेद्देवदत्तं पदम् ॥
तुलसीकाननश्चैव गृहे यस्यावतिष्ठते ।
तद्गृहं तीर्थभूतं हि नायान्ति यमकिङ्कराः ॥
दर्शनं नमोदायास्तु गङ्गास्नानं तथैव च ।
तुलसीवनसंसर्गः सममेतत्तयं स्मृतम् ॥
रूपिणात् पालनात् सेवादर्शनात् स्पर्शनामृगाम् ।
तुलसी दहते पापं वादमनःकायसञ्चितम् ॥
तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्याद्हरिहरार्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥
पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले ॥
तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु प्राणान् विमुञ्चति ।
यमो न वोक्षितुं शक्नो युक्तः पापशतैरपि ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ ॥

“यत्रैकस्तुलसीवृक्षस्तत्रैव हि जन्मते ।
तत्रैव त्रिदशाः सर्वे ब्रह्मविष्णुशिवदयः ॥
केशवः पञ्चमध्येषु पञ्चामेषु प्रजापतिः ।
पञ्चवृत्ते शिवस्तच्छिष्यः तुलस्याः सर्वदेव हि ॥
लक्ष्मीः सरस्वती चैव गायत्री चण्डिका तथा ।
शुची चाम्या देवपञ्चास्तपुष्ये वसन्ति वै ॥
इन्द्रोऽग्निः शमनश्चैव नैऋतो वरुणस्तथा ।
पवनश्च कुबेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी ॥
आदित्यादियहाः सर्वे विश्वदेवाश्च सर्वदा ।
वसवो मनवश्चैव तथा देवर्षयोऽखिलाः ॥
विद्याधराश्च गन्धर्वाः सिद्धाश्चाप्सरस्तथा ।
तुलसीपत्रमाश्रित्य सर्वदा निवसन्ति वै ॥
चिन्वन्ति तद्विजातीनि तुलसीमूलजानि वै ।
तद्देहस्या ब्रह्महत्याश्चिनोति तत्तुलनाहरिः ॥
योगकाले हि जन्मते ॥ सुगन्धैः श्रीतलेर्जलेः ।
तुलसीसिचनं कृत्वा नरो निर्वाणमाप्नुयात् ॥
चक्रातपं वा हस्तं वा तुलसौ यस्तु यच्छति ।
विशेषतो निदाघेषु च मुक्तः सर्वपातकेः ॥
वैशाखेऽक्षतधाराभिरङ्गिर्हस्तुलसी जनः ।
सिचयेत् सोऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति नित्यशः ॥
कदाचित्तुलसीं दुष्टैः सिचयेद्दयो नरोत्तमः ।
तस्य वैश्वसि विप्रश्च ॥ लक्ष्मीर्भवति निश्चला ॥
गोमयेस्तुलसीमुखे यः कुर्याद्वह्निपनम् ।
अम्भार्जनञ्च कुरुते तस्य पुण्यफलं श्रद्धा ॥

रक्षांसि तस्य यावन्ति दूरीभूतानि जेमिने ! ।
तावन्तुक्लमहसाय मोदते ब्रह्मणा सह ॥
यद्वैकर्म कुरुते मनुजः पृथिव्या-
नारायणप्रियतमां तुलसीं विना च ।
तत् सर्वमेव विफलं भवति हि जेन ॥
पद्मेक्ष्णोऽपि न हि तुष्यति देवदेवः ॥
यस्य स्यात् तुलसीपत्रं मुखे शिरसि कर्णयोः ।
मृत्युकाले हि जन्मते ॥ तस्य स्वामी न भास्करिः ॥”
इति पाद्म क्रियायोगसारः ॥ ॥

“स ज्ञातः सर्वतोर्धेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तुलसीपत्रतोयं च योऽभिषेकं समाचरेत् ॥
गवामयुतदानेन यत् फलं लभते नरः ।
तुलसीपत्रदानेन तत् फलं कार्तिके सति ॥
तुलसीतोयकाणिकां मृत्युकाले च यो लभेत् ।
रत्नयानं समारुह्य वैकुण्ठं स प्रयाति च ॥
त्रिकालं तुलसीपत्रं शुद्धं पर्युषितं सति ।
श्राद्धे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरार्चने ॥
भूगर्भं तोयपतितं यद्दत्तं विष्णवे सति ।
शुद्धं तुलसीपत्रं चालनादन्यकर्मणि ॥” ॥

तुलसीचयननिषेधकालो यथा,—
“पूर्णिमायाममायाश्च द्वादशी रविसंक्रमे ।
तेलाभ्यङ्गे च स्नातेन मध्याह्ने निशिसन्ध्ययोः ॥
अष्टौनेऽशुचिकाले च राजिवासान्वितेऽपि वा ।
तुलसीं ये च चिन्वन्ति ते हिन्दुनि हरेः
शिरः ॥” ॥

तुलसीसार्धानेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याशपथे च
दापो यथा,—
“तुलसीं स्वकरे कृत्वा स्वीकारं यो न रक्षति ।
स याति कालखड्गं यावच्छन्दैवाकरो ॥
करांति मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानवः ।
स याति कुम्भीपाकश्च यावदिन्द्रास्तुर्दश ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ।

तुलसीपत्रचयने मन्त्रा यथा,—
“मातस्तुलसि गोविन्दहृदयानन्दकारिणि ! ।
नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां नमोऽस्तु ते ॥
कुसुमैः पारिजातादौः सुगन्धैरपि केशवः ।
त्वया विना नैव तस्मिन् चिनोमि त्वामतः शुभे ॥
त्वया विना महाभागे समस्तं कर्म निष्फलम् ।
अतस्तुलसि देवि । त्वां चिनोमि वरदा भव ॥
चयनोद्भवदुःखं यदेवि । ते हृदि वर्धते ।
तत् क्षमस्व अगम्यास्तुलसि । त्वां नमाम्यहम् ॥
कृताञ्जलिः रिमाम्भन्वान् पठित्वा वेणुवो जनः ।
करतालत्रयं दत्त्वा चित्तुयास्तुलसीदलम् ॥
शनेः शनैस्तथाकारेणैवैतत् तुलसीदलम् ।
यथा न कम्पते शाखा तुलस्या हि जन्मते ॥
पत्राणां चयने विप्र ! भयशाखा यथा भवेत् ।
तथा हृदि यथा विष्णोर्होयते तुलसीपतेः ॥”
इति पाद्म क्रियायोगसारः ॥ ॥

तुलसीकाष्ठमालामाहात्म्यं यथा,—
“तुलसीकाष्ठनिर्माणमालां यच्छन्ति ये नराः ।
पदे पदेऽश्वमेधानां लभते निश्चितं फलम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ।

तुलसी

“सात्वतेस्तुलसीकाष्ठमालां कुञ्जसमुद्भवा ।
घायां नित्यं प्रयत्नेन त्वत्कृतस्य लक्षणम् ॥
हरिभक्तस्य तुलसीकुञ्जकाष्ठसमुद्भवा ।
चिन्तार्थमात्मनो माला पुरा लब्धेन दर्शिता ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ ॥

गणेशपूजने तुलसीनिषेधो यथा । तुलसीं प्रति
गणेशवाक्यम् ।
“पुष्पाणां सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे ! ।
कलांशेन महाभागे ! स्वयं नारायणप्रिया ॥
प्रिया त्वं सर्वदेवानां लक्ष्म्यश्च विशेषतः ।
पूजा विसृजिता नृणां मम त्वान्या च सर्वदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥ ॥

तुलस्याः स्तवो यथा,—
नारायण उवाच ।
“वृन्दां वृन्दावनीं विश्वपूजितां विश्वपावनीम् ।
पुष्पसारां नन्दिनीं च तुलसीं लक्ष्मीं च वनीम् ॥
एतन्नामाष्टकश्चेत् स्तोत्रं नानार्थसंयुतम् ।
यः पठेत्तस्य संपूज्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

महादेवाय तस्याः पत्रदानफलं यथा,—
“गयाश्राद्धफलं दातुः पितृणां परितोषदम् ।
सत्फलं स्याच्छतगुणं तुलसीपत्रदानतः ॥”
इति बृहद्ब्रह्मपुराणे १० अध्यायः ॥ ॥

तस्यास्तम्भज्याश्च हरिहरपूजनं मुक्तिप्रदं
पाद्मे देवदूतपि कुण्डलसंवादे ।
“तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्याद्हरिहरार्चनम् ।
न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासं ७ विलासः ॥ ॥

तत्पत्रेण शक्तिपूजाविधये यथा,—
“वाजिदन्तकपत्रेण पुण्यांशैरपि चण्डिकाम् ।
तुलसीकुसुमैः पत्रैरर्चयेच्छ्रीविरुद्धये ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ ॥

अथ तुलसीगृह्यविधिः । वायुपुराणे ।
“अस्नात्वा तुलसीं क्षिप्वा यः पूजां कुरुते नरः ।
सोऽपराधी भवेत् सर्वं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”
तत्रादौ मन्त्रः । स्कान्दे ।
“तुलस्यस्तजम्भासि सदा त्वं केशवप्रिया ।
केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥
त्वद्भक्तसम्भवेः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् ।
तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनि ॥”
गारुडे च ।
“मां चैकहेतो धरणीप्रशस्ते
विष्णोः समस्तस्य गुरोः प्रियेति ।
आराधनार्थं वरमञ्जरीकं
क्षुनामि पत्रं तुलसि । क्षमस्व ॥
इत्युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्वा दक्षिणपाणिना ।
पत्राण्येकैकशो गृह्येत् सत्पात्रे मञ्जरीरपि ॥”
तन्माहात्म्यञ्च स्कान्दे ।
“मन्त्रेणानेन यः कुर्याद् यज्ञीत्वा तुलसीदलम् ।
पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिफलं लभेत् ॥”
किञ्च ।
“शालग्रामशिलाार्चार्थं प्रत्यहं तजसीक्षितौ ।

तुलसी

तुलसी ये विचिन्वन्ति धन्यास्तैः करपल्लवाः ॥
इति ॥ ॥

“संक्रान्त्यादौ निविहोऽपि तुलस्यवचयः स्मृतः ।
परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्यामेव नेष्यते ॥” ॥
अथ तुलस्यवचयनिषेधकालः । विष्णु धर्मोत्तरे ।
“न द्विन्ध्यात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः
कश्चित् ॥”

गारुडे ।

“भानुवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं विना ।
जीवितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्मेवित् ॥”
पाद्मे च ।

श्रीकृष्णसत्वासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये ।

“द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रञ्च कार्त्तिके ।
तुनाति स नरो गच्छेन्निरयानतगर्हितम् ॥”
अतएवोक्तम् ।

“देवार्थं तुलसीच्छेदो होमार्थं समिधान्तथा ।
इच्छये न दृष्टेयं गवार्थं तु त्वगस्य च ॥

एवं कृत्वा मङ्गापूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः ।
क्रमादयथा सस्यदायं तत्तत्स्थानेषु पूजयेत् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलास ७ विलासः ॥ ॥

अथ तुलसीविवाहः प्रतिष्ठाविधिश्च ।

श्रीवशिष्ठ उवाच ।

“विवाहं संप्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
यथोक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
आदावेव वनेऽवाप्य तुलसीं स्वयहेरपि वा ।
वसन्त्रयेण पूर्णेन ततो यजनमारभेत् ॥
सौम्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुशुक्रौदये तथा ।

अथवा कार्त्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च ॥

वैवाहिकेषु ऋतेषु पूर्णिमायां विशेषतः ।
मण्डपं कारयेत्तत्र कुण्डवेदीं तथा पुनः ॥

शान्तिकक्ष प्रकर्त्तव्यं मातृगां स्थापनं तथा ।
मातृश्राद्धादिकं सर्वं विवाहवत् समाचरेत् ॥

ब्राह्मणाश्च शुचिस्नानात् वेदवेदाङ्गपारगान् ।
ब्रह्मा चादेशकश्चैव चत्वारश्च तथर्विजः ॥

वैष्णवेन विधानेन वर्तनीकलसं यजेत् ।
मण्डपं कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम् ॥

यहयज्ञं पुरः कृत्वा मातृगां यजनं तथा ।
कृत्वा नान्दीमुखं श्राद्धं सौवर्णं स्थापयेद्हरिम् ॥

कृत्वारोप्य च तुलसीं लभे त्यस्मिन्ने रवौ ।
वासः शतं न मन्त्रेण वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥

यदा वधेति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपल्लवे ।
—कोऽहदिति च मन्त्रेण पाणिग्राहो विधीयते ॥

ततः कुण्डे समागत्य आचार्यः सहसा द्विजेः ।
आचार्यां वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाहुतीः ॥

विवाहकर्मवत् सर्वं वैष्णवं देशिकोक्तमेः ।
कर्मवच्च ततो होमो विशेषाद्विधिपूर्वकम् ॥”

ॐ नमो भगवते केशवाय नमः स्वाहा ।
नारायणाय स्वाहा । माधवाय । गोविन्दाय ।

विष्णवे । मधुसूदनाय । त्रिविक्रमाय । वाम-
नाय । श्रीधराय । नृधीकेशाय । पद्मनाभाय ।

दामोदराय । उपेन्द्राय । अनिरुद्धाय । अश्वि-
ताय । अनन्ताय । गदिने । चक्रिणे । विष्वक्-

१२०

तुला

सेनाय । वैकुण्ठाय । अनार्हनाय । सुकुन्दाय ।
अधोक्षजाय स्वाहा । इति होमः ॥

यजमानः सपत्नीको ह्यथ ये गोचरान्धवाः ।

प्रदक्षिणाञ्च कर्मयाचत्वारो विष्णुना सह ॥

तुलस्याः पाणिग्रहणे वेदिकायां विभावसौ ।

शतकुम्भं जपेत् सक्तं पावमानौ विशेषतः ॥

तथैव शान्तिकाध्यायं नवसक्तं तथैव च ।

जीवसक्तं पुनर्जन्मा तथा वैष्णवसंहिताम् ॥

शतसक्तारिनिर्घोषैर्मरीतूयस्य निखनैः ।

गायन्ते मङ्गला नार्थो माङ्गल्यं विधिमाचरेत् ॥

दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चादभिषेकविधिं ततः ।

ब्राह्मणे शृणुमं दद्यादाचार्यं परिधाय च ॥

गां पटञ्च तथा शय्यामाचार्याय प्रदापयेत् ।

ऋत्विग्यो दापयेद्द्विस्वारय्यां दद्याच्च दक्षि-

णाम् ॥

एवं प्रतिष्ठितां देवीं विष्णुना च समर्चयेत् ।

आजन्मोपास्मितं पापं दहनेन प्रणश्यति ॥

रोपयेत्तुलसीं यस्तु संवेद्यैव प्रयत्नतः ।

प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना सह मानवः ॥

स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथाक्षयम् ।

प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह

मोदते ॥

प्रतिष्ठा श्रीतुलस्यास्तु लिखिता विष्णुयामले ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलास २० विलासः ॥

तुलसीहोमा, स्त्री, (तुलसीं देष्टुं तुल्यगन्धत्वान्
स्यर्हते इति । द्विध + अण् । ततश्चाप् ।)

वर्त्तरी । इति रत्नमाला ॥ (वर्त्तरीशब्देऽस्या
गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

तुला, स्त्री, (तोल्यतेऽनया । तुल उन्माने भिदा-
द्यद् । अतुलोपमाभ्यामिति निर्द्देशात् गुणा-
भावः ।) सादृश्यम् । (यथा, रघुः १८।१५ ।

“नभसा निभतेऽङ्गना तुला-
मुदितार्केण समारुहोह तत् ॥”)

मानम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८४ ।

“सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विवृधा जानन्ति
सारतां तस्य ।

हस्ततुल्यापि निपुणाः पलपरिमाणं
विजानन्ति ॥”)

गृहाणां दारुवत्साय पीठिका । पलशतम् ।

(यथा, अमरकोषे । २ । ६ । ८० ।

“तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्यात् विंशति-
स्तुला ॥”)

भाण्डम् । इति मेदिनी । ले, २५ ॥ मेषादि
द्वादशराश्यन्तर्गतसप्तमराशिः । तत्पुण्यायः ।

युक्ः २ युक् ३ घटः ४ तौली ५ तुलाशतम् ६ ।

इति ज्योतिषम् ॥ सा चित्राशेषपादद्वयस्वाती-
समुदाययुक्तविशाखाप्रथमपादत्रयेण भवति ।

तद्विष्णुदेवता तुलाधारिपुरुषः । अस्याः
शिरस उदयः नानावर्ण उण्णस्वभावः । सा

पश्चिमदिक्स्वामिनी वायुराशिः क्षिप्रधा
चिक्कणा निःशब्दा वनचारिणी अल्पसन्ताना

अल्पस्त्रीसङ्गा मूढवर्णा समानाङ्गा च । तत्र

तुला

जातस्य पलम् । वक्ता विद्यावरः स्त्रीदुःखितः ।
इति जातकम् ॥ जन्मकालीनचन्द्राश्रिते तन्नाशि-
फलम् ।

“वृषतुरङ्गमजक्रयविक्रयो

द्विजसुरार्चनदानमनाः पुमान् ।

शशिनौ तौलिगते बहुदारभा-

विभवसञ्चितचिचितविक्रमः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

तस्या उदये तन्नामकलसं भवति । तस्य
गणितप्राप्तपरिमाणं दशवङ्गलाधिकपञ्चाङ्गुल-
प्रभं देशे वर्त्तमानोन्विशायनांशे घटत्रिंशत्
पलाधिकपञ्चदशः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्र
जातफलम् ।

“तुलालम् पुमान् जातः सुधीः सत्कर्मितनृपरः ।
विद्वान् सर्वकलाविशो धनाढ्यो जनपूजितः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ॥

परीक्षाविशेषः । यथा नारदः ।

“ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य कृताश्वनः ।

वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥

साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनोविभिः ।

विषवर्जं ब्राह्मणस्य सर्वेषां तुला स्मृता ॥” ॥

अथ तस्या उत्तमतिविधिः । यज्ञियं तृष्णं यूप-

वन्मन्त्रपूर्वकं कृत्वा लोकपालेभ्यः प्रणम्य

पश्चिन्तेः चतुर्हस्ता चतुरसा ऋत्वी तुला कार्या

तत्र क्षिप्र स्थानेषु बलयानि दानयानि । तत्र

घटत्रिंशौ स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वयवधानेन

दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयनिखननं कृत्वा पङ्क-

धारककीलकाग्रस्तम्भयोरपरि अन्तद्वयच्छिन्नं

मध्यनिवेशितलौकाकुशपङ्क्तं निधाय तत्पङ्क-

कस्य मध्यस्थिताकुशेन तुलामध्यबलयस्थलौहं

संगृह्णात् । एवञ्च सति स्तम्भयोरन्तरतिथेक

तुलादण्डस्तिष्ठति तुलायस्थिताभ्यामायसकील-

काभ्यां शिखद्वयस्तम्भवत्सं कुर्यात् । तुलायाः

पार्श्वयोः प्राक्पश्चकदिशोत्तोरगस्तम्भौ तुलातो

दशाङ्गुलीच्छायां कार्यौ तोरणयोरपरिद्वज्ज-

मनङ्गौ स्तम्भयावधोमुखौ घटमस्तकचुम्बनाव

बलम्भौ कार्यौ । तुलादण्डः पूर्वपश्चिमयोर्धार्म्यः ।

पूर्वपश्चिम्ये शिलां तोलयन् पश्चिमे कर्तारं

तुलाया उपरि जलं देयं यदि जलं न प्रयते

तदा तुला समा ज्ञेया ॥ ॥ अथेतत्प्रयोगः ।

कृतोपवासः कृतस्नानादिः प्राङ्विवाको ब्राह्मणः

कार्यं पृच्छेत् निवेदिनं विवेचयेत् । ततोऽभि-

युक्तं तोलयित्वावतार्य धर्मावाहनादिकं

कुर्यात् । ॐ तत सदितुचार्य ब्राह्मणचयं

गन्धादिना पूजयित्वा तान् स्वस्तिपुण्याहशब्दं

प्रत्येकं त्रिवर्त्तयित्वा दिगाङ्गभूतहोमार्थं ब्रह्म-

चतुष्टयं ऋत्विकचतुष्टयञ्च पाद्यादिभिरभ्यर्च्य

दण्डयात । अष्टाक्तावेकं ब्रह्मायमेकं ऋत्वि-

जञ्च । ततस्तुलां सपताकां क्षालयित्वा भूमौ

निधाय तस्यां प्रादमुखः प्राङ्विवाकः पुण्या-

क्षतमादाय ॐ भूभुवः स्वरित्युच्चार्य ।

एतद्विभगवन् धर्म ! दिव्यैश्वर्यिन् समविश ।

तुला

सहितो लोकपाले च वसादित्यमरुतैः ॥
इति मन्त्रेण धर्मेमावाञ्च इदमर्थं ॐ धर्मेय
नमः इत्यादिप्रयोगेणार्घ्यापादाचमनीयमधुपर्का-
चमनीयवस्त्रयशोपवीताचमनीयसुकुटकटक-
भूषणान् दत्त्वा तथैवाद्यादिभूषणान् प्रणवादि-
नमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूर्वस्था इत्याय दक्षिणस्यां
यमाय पश्चिमे वरुणाय उत्तरस्यां कुवेराय
आग्नेयां अग्नये नैऋत्यां निऋतये वायवाय वायवे
ऐशान्यां ईशानाय । इत्यस्य दक्षिणपार्श्वं अष्ट-
वस्तुयः प्रत्येकं नामभिः । तत्र धवाय ध्रुवाय
सोमाय आपाय अनिलाय अनलाय प्रत्युषाय
प्रभासाय । इत्येकान्योन्मेषे तथा द्वादशादि-
त्वेभ्यः तत्र धान्ते अग्नयेभ्यो मित्राय वरुणाय
आंशवे भगाय इत्याय विवस्वते पूषा पर्जन्याय
त्वष्ट्रे विष्णवे । अग्निपश्चिमभागे तथैकादश-
रुद्रेभ्यः तत्र वीरभद्राय शम्भवे गरीशाय
अनेकपदे अश्विभ्राय पिनाकिने अपराजिताय
भुवनाधीश्वराय कपालिने स्यागवे भवाय । यम-
रजसोर्मध्ये तथा मातृभ्यः तत्र ब्राह्मे मातृभ्यो
कौमार्यो वैष्णवे वाराहो मातृभ्यो चामुण्डायै
निऋत्यतरे गणेशाय वरुणतरे अष्टमरुद्राः
तत्र श्वसनाय स्याशनाय वायवे अनिलाय मारु-
ताय प्राणाय प्राणेशाय जीवाय धटोत्तरभागे
दुर्गायै पादादिभूषणान् दत्त्वा धर्माय गन्ध-
पुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पूर्ववदत्त्वा इत्यादिदुर्गा-
न्तोभ्यो गन्धादिकं दद्यात् । ततश्चाहुंस्तु चतुर्भि-
र्हविर्गभिश्चतुरोऽग्नीन् अशक्तावेकत्विगे-
कमपि प्राङ्निवाकः यज्ञोक्तविधिना संस्थाप्य
प्रणवपुटितो सथाङ्गतिको गायत्रीं स्वाहान्ता-
तुष्ट्यां हृतेन पायसेन समिद्धिमिलिताभिरष्टो-
त्तरशतं अष्टाविंशतिं अष्टौ वा जुहुयात् ।
ततो दक्षिणां दद्यात् । एवं हवनानां देवपूजां
विधाय शोधं क्षतोपवासं आर्द्रवाससं पश्चिम-
शिख्ये कृत्वा दृष्ट्वा च पूर्वशिख्ये कृत्वा उत्तोल्य
धटोपरि जलदानेन सायम्भगस्य अवतारयेत् ।
ततः प्राङ्निवाकः तद्दिनकृष्णमस्या विच्छेदा
द्वादशस्थां पदक्षिप्येन समसंख्याचरेण
आदित्यचन्द्रावनिनो नलस्य
द्यौर्मिरापो हृदयं यमस्य ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सत्ये
धर्म्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥
इति चतुश्चत्वारिंशदक्षरमन्त्रसमेतामभियुक्तार्थ-
करणाकरणरूपमिदमस्मै दत्तमिदं दण्डमसानु-
मया न यज्ञोत्तमिद्यादिरूपां प्रतिज्ञां लिपिपत्रं
विलिख्य तत् पत्रं शोधं शिरोगतं कुर्यात् ।
ततः प्राङ्निवाको धटमामन्त्रयेदेभिः ।
त्वं धटो ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
घकाराहर्म्ममूर्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ॥
इतो धारयते यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते ।
त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि मुक्तवानि च ॥
त्वमेव देव ! जानीषि न विदुर्यानि मानवाः ।
अवहाराभिश्चक्षोर्यं मातुषः शुद्धिमिच्छति ॥

तुलापु

तदेनं संशयादस्माहर्म्मैतस्मात्तुमर्हसि ॥
तुलाधारकश्च नियमेदनेन । [वाचिष्ठः ।
“ब्रह्मन्ना ये स्मृता लोका ये लोकाः कूट-
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो नृषा ॥”
शोधस्तु तुलामभिमन्त्रयेदनेन ।
त्वं तुले ! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत् सत्त्वं वद कल्याणि । संशयात्मां विमोचय ॥
यदास्मिन् पापलब्धत्वात्ततो मां त्वमघो नय ।
शुद्धश्चेहमयोर्हं मां सर्वं वेत्सि कृतालतम् ॥
ततः प्राङ्निवाकः पूर्वाननं तं पूर्ववद्वटमारो-
पयेत् । आरोपितं मा कान्ते पक्षस्यान्ते पर्या-
काशं देशे स्वाभीः कान्तं वक्रं वृत्तं पूर्णं चक्रं
मत्वा राज्ञौ सेतु । क्षुत्क्षामः प्राट्क्षेतस्तेतो
राहुः क्रूरः प्राटातस्माहर्म्मैतस्मात्तुमर्हसि श्ये-
कान्ते कर्म्मणा इत्यस्य पञ्चधा पाठकालस्तत्र
शुद्धाशुद्धज्ञानाय स्थापयेत् । ततः प्रतिमान-
द्वयाहूवस्थाने शुद्धः । अधोऽवस्थाने त्वशुद्धः ।
समावस्थाने अल्पदोषः । सध्येहे पुनः परीक्षा
देया । कलकीलकशिख्यपादाक्षादीनां दृष्ट-
कारणशक्तिरेकेण हृदे भङ्गे वाप्यशुद्धिमादि-
शेत् । ततः पुरोहिताचार्यादीन् दक्षिणादिभि-
स्तोषयेत् ॥ इति दियतत्त्वम् ॥
तुलाकोटिः, स्त्री, (तुलां सादृश्यं कोटयते इति ।
कूट + इत् ।) नूपुरः । (यथा, माघे । १२।४४।
“लोलाचलनृच्छी चरणाङ्गुलीतुपल-
स्वलतुलाकोटिनिनादकोमलः ॥”
तुलया मानेन कूटतीति । कूट कौटिल्ये +
इत् ।) मानभेदः ॥ अर्बुदः । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ३०६ ॥
तुलाकोटी, स्त्री, (तुलाकोटि + लट्कारादिति वा
डीप् ।) तुलाकोटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तुलाकोषः, पुं, (तुलायाः परिमाणस्य कोष इव ।)
तुलापरीक्षा । इति मिताक्षरा ॥
तुलाधारः, पुं, (तुलां धरति धारयति वा । तुला +
धृ + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
तुलाराशिः । बणिजि, त्रि । इति मेदिनी । रे,
२६४ ॥ तुलागुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वनाम-
ख्यातो बणिगधर्म्मः पुरुषविशेषः । यथा, महा-
भारते । १२ । २६० । ८ ।
“तुलाधारो बणिगधर्म्मा वाराणस्यां महायशाः ।
सोऽप्येवं नाहते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ! ॥”
तुलापुरुषदानं, स्त्री, (तुलापुरुषस्य तुलोन्मितपुरुष-
भारसमपरिमितद्रव्यस्य दानम् । यद्वा, तुला
पुरुषविधिना दानम् ।) षोडशमहादानान्तर्गत-
दानविशेषः । यथा,—
“आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ॥”
तस्य कालो यथा,—
“नोक्तानि यानि गुह्यानि महादानानि षोडश ।
तानि ते संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
तुलापुरुषयागोऽयं येषामादौ विधीयते ।
अयने विद्युवे चैव यतीपाते दिनचये ॥
युगादिपूरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु ।

तुलापु

संक्राव्यां पौर्णमास्याञ्च द्वादशीव्यवकासु च ॥
यज्ञोत्सवविवाहेषु द्रव्यप्रादुर्भूतदर्शने ।
द्रव्यब्राह्मणलाभो वा अह्ना वा यत्र जायते ॥”
तस्य देशो यथा,—
“तीर्थे वायतने गोष्ठकूपारामसरित्सु च ।
यज्ञे वाय वने वापि तदुग्रे वृक्षिरेऽथवा ॥
महादानानि देयानि संसारभयभीरव्या ॥”
अस्य विधानं यथा,—
“पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनाम् ।
मण्डपं रचयेद्द्विद्वान् षोडश द्वादश वा कराम् ॥
मण्डपं कारयेद्द्विद्वान्भद्रासनं बुधः ।
सप्तहस्ता भवेद्देदी मध्ये पञ्चकराय वा ॥
तन्मध्ये तोरणं कुर्यात् सारदारुमयं शुभम् ।
कुर्यात् कुब्जानि चत्वारि चतुर्दश विचक्षयः ॥”
तुलारोपणप्रस्तावे ।
“रश्मिस्तोरणाग्रे तु बन्धयेच्च विधानतः ।
सुमेखलाद्योनिस्समायुतानि
संपूर्णकुम्भानि सहासनानि ।
सुताम्रकुण्डलसंयुतानि
सयज्ञपानानि सहस्रवाणि ॥
हस्तप्रमाणानि तिलाण्यपूर-
पुण्योपहाराणि सुशोभनानि ।
पूर्वोत्तरे हस्तमिता च वेदी
यहादिदं वस्त्रपूजनाय ॥
अर्घ्यार्चनं ब्रह्मशिवायुतानां
तत्रैव कार्यं फलवन्माल्यैः ।
ब्रह्मशिवायुतानां प्रतिमासु पूजा कार्या इत-
रेषां स्थितिले कार्या ।
लोकेशवर्गाः परितः पताका-
मध्ये ध्वजं किङ्किणिकायुतं स्यात् ॥
हारेषु कार्याणि च तोरणानि
चत्वार्यपि लीरवनस्यतीनाम् ।
हारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्यं
सगन्धधूपाम्बररत्नयुक्तम् ॥ * ॥
यत्पूर्वं सारदारुमयं कुर्यादित्युक्तं तस्मैदानी-
मगुह्यानामाह ।
सालेक्ष्मीदीपस्तनदेवदारु-
श्रीपर्णिविक्लप्रियकाशनोत्पम् ।
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखानं
कृत्वा द्वादं पञ्चकरोष्कृतं तत् ॥
तदन्तरे हस्तचतुष्टयं स्या-
दयोत्तरायाश्च तदङ्गमेव ॥ * ॥
चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।
अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यङ्गमेव च ॥
समानजातिश्च तुलावलम्बा
हेमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता ।
हेमेन पुरुषेणेति सुवर्णनिर्मितवासुदेवाज्जति-
नेति बोद्धव्यम् ।
देर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात्
पूर्वत्वमस्यास्तु दशाङ्गुली स्यात् ॥
सुवर्णपत्राभरणा च कार्या
सुलोक्षपाशद्वयद्वज्रलाभिः ।

तुलाप

युता सुवर्णेन तु रत्नमाला
विभूषिता माण्डविषेपनाद्या ।
चक्रं लिखेद्धारिणगर्भयुक्तं
नानारजोभिर्भुवि कीर्णपुष्पम् ।
वितानकक्षोपरि पञ्चवर्णं
संस्थापयेत् पञ्चपताकशोभम् ॥

इति तुलानिर्माणसूक्तम् ॥ ७ ॥

अथ द्विजा वेदविदश्च कार्याः
सुवामवेष्टान्वयशीलयुक्ताः ।
विधानदद्याः पटवोऽनुकूला
ये चायं देशप्रभवा द्विजेन्द्राः ॥
गुरुश्च वेदाङ्गविदार्यदेश-
ससङ्गवः शीलकुलाभिरूपः ।
कार्यः पुराणाभिरतोऽतिदलः
प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः ॥
पूर्वेष्वग्नेदेविदौ यथास्तां
यजुर्विदौ दक्षिणतश्च शस्तौ ।
स्थाप्यौ द्विजौ सामविदौ च पञ्चा-
दध्वज्येणावुत्तरतश्च कार्यौ ॥
विनायकादिग्रहलोकपाल-
वस्वष्टकादिग्रहमन्त्रयानाम् ।
ब्रह्मायुतेष्टानवनस्पतीनां
स्वमन्त्रो होमननुष्टयं स्यात् ॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव चेवा-
मनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम् ।
अभ्यर्चयेत्लोकपतीन् क्रमेण
मन्त्रैरमीभिर्वर्णमानयुक्तः ॥

इत्यावाह्य सुराह्यद्वयविगृह्यो हिमभूषणम् ।
कुण्डलानि च हेमानि सुजाणि कटकानि च ॥
द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम् ।
जपयुः प्रालिङ्गाध्यायं जापकाः सर्वतो दिशम् ॥
उपोषितास्ततः सर्वे कृत्वैवमधिवासनम् ।
आदावन्ते च मध्ये च कुर्याद्वाक्पञ्चवाचनम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन स्थापितो वेदपुङ्गवः ।
त्रिः पदक्षिणमाश्रय्य यक्षीतकुसुमाञ्जलिः ॥
शुक्लमाल्याम्बरो भूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् ।
नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिर्त्वं शक्तिमाप्स्यता ।
साक्षीभूता जगद्वाचा निर्मिता विश्वयोनिना ॥
एकतः सर्वसत्त्वानि तथा भूतशतानि च ।
धर्माधर्मैकतां मध्ये स्थापितामि जगद्धिते ॥
त्वं तुले । सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्तितम् ।
मां तोलयन्ती संसाराद्द्वारम्ब नमोऽस्तु ते ॥
योऽस्य तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
स एवाधिष्ठितो देवः त्वयि तस्मान्नमोऽस्तु ते ॥
नमो नमस्ते गोविन्द । तुलापुरुषसंज्ञकः ।
त्वं हरे । तारयस्मान्मनसान् संसारसागरात् ॥
पुण्यं कालमयासाद्य कृत्वाधिवासं पुनः ।
पुनः पदक्षिणं कृत्वा तां तुलामारुहेद्भुजः ॥
सखद्गर्भः कवची सन्वाभरणभूषितः ।
धर्मैराजमयादाय हेमं सूर्येण संयुतम् ॥
कराभ्यां हृद्गुह्यस्थामास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् ।
ततोऽपरे तुलाभागे न्यस्युर्जिह्वपुङ्गवाः ॥

तुलाप

सा स्यादभ्यधिकं यावत् काचनं चातिनिर्मलम्
पुष्टिकामस्तु कुर्वीत भूमिचन्द्रादरेण ॥
चणमाचं ततः स्थित्वा पुनरेतददीरयेत् ।
नमस्ते साक्षीभूतानां साक्षीभूते सनातनि ॥
पितामहेन देवि । त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ।
त्वया धृतं जगत मज्जं सहस्रावरजङ्गमम् ॥
सर्वभूतात्मभूतस्य नमस्ते विश्वधारिणि ।
ततोऽवतीर्थ गुरवे पूर्वमङ्गं निवेदयेत् ॥
प्राप्य तेषामनुज्ञाश्च तथाभ्यधीप दापयेत् ।
दीनानाद्यविप्रिष्टादीन् पूजयेत् ब्राह्मणेः सह ॥
न चिरं धारयेद्गोहे हेमं संप्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकयाधिकरं दुःखम् ॥
शीघ्रं परस्वीकरणात् श्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥
तस्य द्रव्यविशेषेण फलं यथा,—
“अष्टानामपि धातूनां यस्तुलां कुर्वते नरः ।
संस्थापयेः प्रसूयते मनोवाक्यायसम्भवेः ॥
यावद्वातु स्थितं तत्र तावत् कीटशतानि च ।
मोदते तत्र वर्षाणां स्वर्गलोकं न संशयः ॥
अथ मानुष्यमाक्रम्य कदाचित् कालपर्यये ।
घनघान्यसङ्घो वे जायते महतां कुले ॥
आत्मनस्तु तुलां कृत्वा सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
स तारयेत् पितृगणान् दश पूर्वान् दशापरान् ॥
आत्मनस्तु तथा तद्वत् फलभागजायते नरः ।
जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पितृकं तथा ॥
सुवर्णदानात् दारिद्र्यं न पश्यति कदाचन ।
रजतस्य तुलां कृत्वा सुखी यः प्रयच्छति ॥
तावद्भूषणमाश्रित्य निर्मलः स्वर्गभागभवेत् ।
अनन्तरं भवेद्वाजा पृथिव्यां नात्र संशयः ॥
सुवर्णहारी कुण्डी वा सर्वस्याधिपुत्रोऽपि वा ।
ताम्रस्य तु तुलां कृत्वा सुखं नात्र संशयः ॥
स तु वर्षसहस्रं वे स्वर्गलोकं मह्ययते ।
कांस्यस्य तु तुलां कृत्वा विप्रभ्यो यः प्रयच्छति ॥
स तु इन्द्रपदं प्राप्य ऊर्ध्वस्था सह मोदते ।
आयसस्य तुलां कृत्वा दाता रत्नाधिपो भवेत् ॥
लभते श्रुतमस्थानं बलवान् जायते सदा ।
रौप्यस्य तु तुलां कृत्वा यो ददाति द्विजातये ॥
मोक्षपदः शतसंकीर्णं विमानं दिवि मोदते ।
सौविकस्य तुलां कृत्वा यो ददातीह मानवः ॥
स गन्धर्वपदं गच्छेत् नानाभरणभूषितः ।
रङ्गस्य तु तुलां कृत्वा विप्रभ्यो यः प्रयच्छति ॥
विमुक्तः सन्ध्यापथ्यश्चन्द्रसायुष्यमाप्नुयात् ।
घृतस्य तु तुलां कृत्वा ये प्रयच्छन्ति मानवाः ॥
ते जस्विनोऽभिजायन्तं गोभिश्च चिरजीविनः ।
तेजस्य तु तुलां कृत्वा यो वे दद्याद् द्विजा-
तये ॥
अरोगित्वं सुखित्वं वे आयुश्चानपि जायते ।
अन्नदः सर्वसौभाग्यं सर्वान् कामान् मनुष्यदः ॥
अन्नं विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।
प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्त्र्यन्तरं वसेत् ॥
विमानेनार्कं र्जनेन किङ्किणीजालसालिना ।
पूष्यमानोऽधरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
कल्पकाटिश्चतं यावत्सिद्धिर्लोकं मह्ययते ॥

तुवर

कर्म्मचयादिह पुनर्भुवि राजराजो
भूपालमौलिमखिराजितपादपीठः ।
अङ्गान्वितो भवति यस्सचक्षुःशरी
दीपप्रतापजितसर्वमहीपलोकः ॥
यो दीप्यमानमपि पश्यति तन्निपुक्तः
कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके ।
यो वा शब्दोति पठतीकसमानरूपः
प्राप्नोति वाचवपुरं परदेवजुष्टम् ॥

इति दानसागरः ॥

तुलावीजं, क्षी, (तुलायास्तोलनस्य वीजं मूलम् ।
यद्वा, तुलायै परिमाणाया वीजम् ।) गुञ्जा । इति
त्रिकाणशेषः ॥
तुलिः, क्षी, (तुरिः । रस्य लः ।) तुरी । इति
शब्दरत्नावली । तुलिका । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी ॥
तुलिका, क्षी, (तोलयति सादृश्यं गच्छतीति ।
तुल + बाहुलकात् इकन् । स च कित् ।) खञ्ज-
निका । इति त्रिकाणशेषः ॥
तुलिनी, क्षी, (तुलमस्ति फलोऽस्याः । तुल + इनिः ।
डीप् । ण्यो ह्रस्वः ।) शास्त्राणि । इति रत्नमाला ॥
तुलिफला, क्षी, (तुलि तुलयुक्तं फल मस्याः । ण्यो-
दरादित्वात् ह्रस्वः ।) शास्त्राणि । इति रत्न-
माला ॥
तुली, क्षी, (तुरी + रस्य लः ।) तुरी । इति
शब्दरत्नावली ॥
तुलाः, त्रि, (तुलया सम्भितः । “नौवयोधर्मेति”
४ । ४ । ८२ । इति यत् ।) सादृश्ययुक्तः । तत्-
पण्यायः । समः २ सङ्घः ३ सङ्घः ४ सङ्घः ५
साधारणः ६ समानः ७ । इत्यमरः । १० । १० । १० ॥
सधर्मः ८ सम्भितः ९ स्वरूपः १० । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७८ ।
“तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मैर्ज्ञेयवसायिनम् ।
अहोरात्र्यहरं भूतं यो न हन्यात् स हन्यते ॥”)
उत्तरपदम्यास्तुल्यवाचका यथा । निभः १
सङ्काशः २ लोकाशः ३ प्रतीकाशः ४ उपमा ५ ।
इत्यमरः । १० । १० । १० ॥ भूतः ६ रूपः ७
कल्पः ८ । इति भरतः । प्रभः ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (पुं, स्वनामस्थानो गन्धर्वविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । १०१ । ७ ।
“गन्धर्वराजो बलवान्स्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ॥”)
तुल्यपानं, क्षी, (तुल्योरास्तीयजनेः सह पानम् ।)
आत्मोयेन जनेन सह मिलित्वा एककावे लनं
पानम् । तत्पण्यायः । सप्ततिः २ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ५५ ॥
तुवरः, पुं, क्षी, (तवति हिनस्ति रोगानिनि ।
तु + बाहुलकात् खरच् प्रत्ययेन साधुः ।) कषाय-
रमः । इत्यमरः । १ । ५ । ८ ॥ त्रि, कषाययुक्तः ।
(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
“नातिसान्द्रद्रवं तत्रं स्वाङ्गं तुवरं रसे ॥”)
प्रमथुर्जनः । इत्युणादिकोपः ॥
तुवरधावनालः, पुं, (तुवरः कषायो यावनालः ।)
धान्यविशेषः । तत्पण्यायुः । तुवरः २ कषाय-

तुष्टिः .

तूण

“प्रसूत्याश्च तथा दक्षततो विप्रतिस्तथा ।
ससर्वकन्यास्तासाश्च सन्ध्यानामानि मे शृणु ॥
अह्ना लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिर्लज्जो-

दश्री ॥

पक्षार्थे प्रतिजग्राह घर्म्मो दास्यायणीः प्रभुः ॥”
मातृकाविशेषः । इति भवदेवभट्टः ॥ (शक्ति-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ६१ ।
“तुष्टिः पुष्टिः चमालज्जा लज्जा तन्त्रा च शक्तयः ।
संस्थिताः सर्वतः पार्श्वे महादेयाः पृथक्
पृथक् ॥”)

तुष्टः, पुं, (तुष्ट+बाहुलकात् तुक् ।) कर्ण-
मणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुस, ध्वाने । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् ।) तोषति । इति दुर्गादासः ॥

तुसः, पुं, (तुषः । पृषोदरादित्वात् सत्वम् ।) तुषः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ॥

तुस्त, स्त्री, धूलिः । इति लिङ्गादिप्रत्यये युस्तशब्द-
टीकायां सारसुन्दरी ॥

तुह, इर् अर्हने । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् ।) इर्, अतुहन् अतोहीत् ।
अर्हनेमिह वधः । इति दुर्गादासः ॥

तुहिनं, स्त्री, (तोहति अर्हति तुह्यतेऽनेनेति वा ।
तुह+“वेपितुहोर्हस्वञ्च ।” उणां । २ । ५२ ।
इति इनन् गुणे क्त इत्स्वञ्च ।) हिमम् । इत्य-
मरः । १ । ३ । १८ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ६३२ ।

“सा श्यामा तत्वज्ञी दहता शीतोपचारतीव्रिण ।
विस्मयेण पाण्डमानं नीता तुहिनैर्न दृष्टेव ॥”
चन्द्रतेजः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ५८ ।
“किं चन्दनेः सकर्पूरैस्तुहिनैः शीतलैश्च किम् ।
सर्वं ते मित्रग्रास्य कलां नाहन्ति घोडश्याम् ॥”
शीतले, त्रि । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६६ ।
“प्रसरतु शरत्त्रियामा जगन्ति धवलयतु धाम
तुहिनांशोः ।

पञ्जरचकोरिकाणां कणिकाकल्पोऽपि न
विशेषः ॥”)

तुहिनांशुतेजं, स्त्री, (तुहिनांशोः कर्पूरस्य तैलम् ।)
कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूह, ऋ अनादरे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् ।) षष्ठस्वरौ । ऋ, अतुतूडत् ।
इति दुर्गादासः ॥

तूष, क सक्रोचे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) इत्यवर्गाद्यादिः । क, तूणयति
चक्षुः सकृत्तं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तूष, क ड पूरणे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) क ड, तूणयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

तूण, तु क सक्रोचे । इति कविकल्पदमः ॥ (अदन्त
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घो मङ्ग्योपधः ।
अतुतूणत् । इति दुर्गादासः ॥

तूर

तूरः, पुं स्त्री, (तूरयते पूर्यते बाणैरिति । तूर+
पूरणे घञ् ।) बाणाधारः । तत्पर्यायः । उपा-
सङ्गः २ तूणीरः ३ निषङ्गः ४ इषुधिः ५ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८८ ॥ तूणी ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । ३ ।
“तूणखड्गधरः शूरो वड्गोधाङ्गुलिचवान् ॥”)

तूणकं, स्त्री, (तूणयति सकृत्तं भवति समा-
निकापदद्वयमिति । तूण+कृष्ण् ।) कन्दो-
विशेषः । यथा, कन्दोमल्लयांम् ।
“तूणकं समानिकापदद्वयं विनास्तिमम् ॥”

तूणी, स्त्री, (तूरयते पूर्यते बाणैरिति । तूर+
कर्मणि घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) तूणः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५६ ।
“तूणीमुखोद्धृतशरैरेण विशीर्णपट्टिक् ॥”
वेदनाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने
१ अध्याये ।

“अथो या वेदना याति वर्षोमृत्वाशयोत्थिता ।
भिन्दन्तीव गुरोपमं सा तूणीत्युपदिश्यते ॥”)

तूणी, [न] पुं, (तूरयदाकृतिरस्यस्येति । तूर+
इनिः ।) नन्दोदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्याया यथा,—

“तूणी तुमक आपोनस्तुनिकः कच्छकस्तथा ।
कुठेरकः कान्तलको नन्दोदृष्टश्च नन्दकः ॥”
गुणाश्चास्य यथा,—

“तूणी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः ।
नित्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुलासपित्त-
जन ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तूणयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
१८ । ३५ ।

“आरुह्य भगवान् विष्णुर्गुरुडं पत्तिपुत्रवम् ।
शङ्खो चक्री गदो खड्गो शाङ्गी तूणी तलच-
वान् ॥”)

तूणीकः, पुं, (तूणी तूण इव कायतीति । के+
कः ।) नन्दोदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूणीरः, ढे, (तूरयते पूर्यते बाणैरिति । तूर+
बाहुलकात् ईरन् ।) तूणः । इत्यमरः । २ । ८ ।
८८ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । १६ ।

“तस्य पार्थो धनुष्कृत्वा तूणीरान् समिक्तव्य च ।
त्वरमाणो द्विसप्तथा सर्वमग्नेस्त्वदाडयत् ॥”

स्त्रीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तन्त्रेव । ६ । ५१ ।
५१ ।

“तूणीराण्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनुषि च ॥”
तूणकं, स्त्री, तुल्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तुतिथा

इति भाषा ॥ (तुल्यशब्दस्य गुणादिकं ज्ञात-
व्यम् ॥)

तूरः, पुं, (तुदतीति । तुद अथने+“इगुपधिति ।”
३ । १ । १३५ । इति कः । पृषोदरादित्वात्
दीर्घः ।) तुलदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तूर, य ड ई हिंसं । वेगे । इति कविकल्पदमः ।
(दिवो आत्मं-सकं-वेगे अकं-सेट् ।) य ड,
तूर्यते । ई, तूर्यः । इति दुर्गादासः ॥

तूर्यं

तूरं, स्त्री, (तूर्यते ताप्यते इति । तूर+घञ् ।)
वाद्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०० ॥

तूरी, स्त्री, (तूरं वाद्यविशेषस्तदाकृतिः प्रुष्यादौ
अस्यस्येति । तूर+अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
धुस्तरदृष्टः । इति भावप्रकाशः ॥

तूर्यं, स्त्री, (त्वर सम्भवे+क्तः । पक्षे इङ्भाषः
“त्वरत्वरिति ।” ६।४।२० । इत्युट् । “रदाभ्यां
निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।” ८ । २ । ४२ ।
इति तस्य नः ।) शीघ्रम् । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १० । ६१ ।

“ती दृष्टा चपलापाङ्गी समीपस्था वराचराम् ।
पञ्चबाणपरोताङ्गस्तूर्णमासीद्धृतवतः ॥”)
तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥

तूर्यः, पुं, (त्वरते त्वरणं वा । त्वर+“बहिस्त्रिभु-
वुदग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।” उणां । ४ । ५१ ।
इति निः स च नित् ।) मलम् । इत्युणादि-
कोषः । २ । १४१ ॥ त्वरा । इति हेमचन्द्रः ।
२ । २३६ ॥ श्लोकः । मनः । इति संक्षिप्तसारे
उणादिरुक्तिः ॥ (क्षिप्ते, त्रि । इति निघण्टुः ।
२ । १५ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १० । ८८ । ६ ।

“मायाम् तु यज्ञियानामेतामपो यज्जगन् चरति
प्रजानम् ॥”

“तूर्यत्वरमाणः ।” इति सायनः ॥)

तूर्यं, स्त्री, (तूर्यते ताप्यते इति । तूर+यत् ।)
वाद्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८६ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ११३ । ४४ ।

“स तूर्यशतशक्त्यानी भरीणाश्च महासक्तेः ।
हर्षयन् सर्वशः पौरान् विवेश गजसाह-
यम् ॥”)

तूर्यखण्डः, पुं, (तूर्यस्य खण्ड इव ।) दण्डवाद्यम् ।
इति द्वावावली । २०२ ॥ (कश्चित् तूर्यगच्छोऽपि
पाठः ॥)

तूल, क ड पूरणे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घो । क ड, तूलयते । इति
दुर्गादासः ॥

तूल, क निष्कर्षे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) दीर्घो । निष्कर्षे इङ् इत्यन्ता-
परिणहः । क, तूलयति काश्चनं वणिक् । इति
दुर्गादासः ॥ (कश्चित् तूल किं निष्कर्षे इति
पाठोऽपि दृश्यते । किं, तूलति तूलयति ॥)

तूलं, स्त्री, (तूलयते पूरयति मयं आपकत्वात् ।
तूल पूरणे+कः ।) आकाशम् । इति मेदिनी ।
लं, २५ ॥ अश्वत्याकारदृष्टविशेषः । पलाश-
पिपल इति तूल इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

तूदः २ अक्षकालम् ३ अक्षण्डः ४ प्रयकः ५
अक्षदार ६ सुपुष्पम् ७ सुकपम् ८ नीलवल्ग-
कम् ९ क्रमुकः १० विप्रकाशम् ११ मदसारः १२ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ पुगः १३ । तनपकपल-
गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादत्वम् । हिमत्वम् ।
पित्तानिलनाशित्वञ्च । तदामफलगुणाः । गुरु

त्वम् । सारकत्वम् । अमृतत्वम् । उष्णत्वम् ।
रक्तपित्तकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ मधु-

तूलिका

राश्वत्वम् । दाहप्रशमनत्वम् । त्र्यत्वम् । कषा-
यत्वम् । कपनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूलं, स्त्री, पुं, (तूलने इत्यनया परिच्छिद्यते इति ।
तूल + कर्मणि घञ् । यद्वा तूलयते स्वल्पोऽपि
बहुमानं पूरयतीति । तूल + “इगुपधेति ।” कः ।)
कार्पासादितूलः । (इति मेदिनी । ले, २६ ॥)
तत्पण्यायः । पिप्पुः २ । इत्यमरः । २।१।१०६ ॥
पिप्पुलः ३ । पिप्पुतूलः ४ । तूलपिप्पुः ५ । इत्यमर-
टीका ॥ पिप्पुतूलम् ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, देवीभागवते । ५ । १० । ३६ ।
“विपरीतं यदा देवं त्वं वन्दसमं भवेत् ।
विधिञ्चेत् सुमुखः कामं कृतिञ्च तूलवत्तदा ॥”)
तूलकं, स्त्री, (तूल + स्वार्थे कन् ।) तूलः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २० । ५ ॥
तूलकाम्बुकं, स्त्री, (तूलाय तूलस्फोटनाय काम्बुक-
मिव ।) तूलस्फोटनार्थधनुः । धनुस्वर इति
भाषा । तत्पण्यायः । पिप्पुलम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
तूलचापः, पुं, (तूलाय तूलस्फोटनाय चाप इव ।)
तूलकाम्बुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तूलनालिका, स्त्री, (तूलनिर्मिता नालिका नाली ।)
पिप्पिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पांइज इति
भाषा ॥
तूलनाली, स्त्री, (तूलनिर्मिता नाली ।) तूल-
नालिका । इति भूरप्रयोगः ॥
तूलपिप्पुः, पुं, (तूलप्रधानः पिप्पुस्तूलवृक्षः ।)
तूलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तूलवृक्षः, पुं, (तूलस्य तूलप्रधानो वा वृक्षः ।)
शास्त्राली । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूलशर्करा, स्त्री, (तूलस्य शर्करा ।) कार्पास-
वीजम् । इति शब्दमाला ॥
तूलसेचनं, स्त्री, (तूलस्य सेचनम् ।) सूचकर्मणम् ।
इति शब्दमाला ॥ काटना इति भाषा ॥
तूला, स्त्री, (तूलयते पूरयति स्थानमिति । तूल +
ञच् + ततः स्त्रियां टाप् ।) कापासी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वार्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
तूलिः, स्त्री, (तूलतीति । तूल निष्कर्ष + “इगुप-
धात् कित् ।” उणा । ४ । ११६ । इति इन स च
कित् ।) खनामर्यातचित्रकरोपकरणम् । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
तूलिका, स्त्री, (तूलरव । स्वार्थे कन् ।) चित्र-
करोपकरणम् । तूली इति भाषा । (यथा,
कुमारे । १ । ३२ ॥
“उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं
सूर्याग्निभिर्मन्त्रमिवारविन्दम् ॥”)
तत्पण्यायः । ईषिका २ । इत्यमरः । २।१०।३३ ॥
तूलिः ३ । तूली ४ । ईषीका ५ । ईषीका ६ । वीर-
कादिशलाका । इत्यन्ये । आवर्तितमनावर्तितं
सुवर्णं शान्तं यन्निक्षिप्यते तत्रेत्यन्ये । आवर्तित-
सुवर्णं दवाकारं यच्च निक्षिप्यते तत्रेति केचित् ।
इति भरतः ॥ (तूलमस्यस्या इति । तूल +
ठन् ।) शय्योपकरणम् । इति मेदिनी । के,

१०२ ॥ तीर्थक इति भाषा । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २६ । ७८ ।
“प्रविश्य चान्तः सद्वत्पण्यं न्यस्ततूलिके ।
पटावगुच्छिततनं शयानां काञ्चिदेवम् ॥”
तथा च काशीखण्डे । ४ । ६७ ।
“कञ्चुकं तूलगर्भञ्च तूलिकां सुपवीतकाम् ॥”)
वर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
तूलिनी, स्त्री, (तूलोऽस्यस्याः । तूल + इनिः ।
ढीप् ।) लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शास्त्रालिशृङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥ (तद्वयथा,
“ताम्बूलं कटतैलमुष्णमिव तूलीपटी तूलिनी ॥”
इति वैद्यकपण्यापण्यविधौ शिशिराद्याचारे ॥)
तूलफला, स्त्री, (तूलि तूलवृक्षं फलमस्याः ।)
शास्त्रालिः । इति रत्नमाला ॥
तूली, स्त्री, (तूलयतीति । तूल + इन् कृदिकारा-
दिति वा ङीप् ।) नीली । वर्त्तिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तूलिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा,—
“उन्मीलनीविलासं सुललितप्रयत्नं प्राणि-
नामाभिरामम् ॥”
इति वैद्यकपण्यापण्यविधौ हेमन्तलघ्ये ॥)
तूवरः, पुं, (तु मौनो धातुः + बाहुलकात् स्वरच्
दीर्घश्च ।) काले अजातशत्रो गौः । नेडा गरु
इति भाषा । अश्वमश्वरुषः । इत्यमरः । ३।३।
१६४ ॥ माकुन्दिया इति भाषा । पुरुषयज्ञन-
त्यक्तः । कषायरसः । इति मेदिनी । वे, १६४ ॥
तूवरिका, स्त्री, (तूवरी + स्वार्थे कन् टाप् पूर्व-
इत्स्वश्च ।) तुवरिका । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥
तूवरी, स्त्री, (तूवर + घिलान् ङीप् ।) आङ्गुली ।
सौराष्ट्रवृत्तिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तूप, तुष्टी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं
सेट् ।) यष्टस्त्री । तूपन्ति कुलदेवताः । इति
दुर्गादासः ॥
तूणी, [म्] य, मौनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥
(यथा, मनुः । ८ । १४७ ।
“यत्किञ्चिद्दृशवर्णाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
सुख्यमानं परेस्तूणीं न स तल्लभ्यमद्वि ॥”)
तूणीशीलः, त्रि, (तूणीं मौनं शीलं स्वभावो
यस्य ।) मौनी । तत्पण्यायः । तूणीकः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥
तूणीकः, त्रि, (तूणीं शीलं यस्य । “शीले को
मलोपश्च ।” ५ । ३ । ७३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता
कः मलोपश्च ।) तूणीशीलः । इत्यमरः । ३।१।३६ ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ३४ । २३ ।
“आसीनमपि तूणीकमनुरण्यन्तं न प्रजाः ॥”)
तूणीकी, [म्] य, (तूणीम् + अकच्प्रकरणे
“तूणीमः काम् वक्तव्यः ।” इति वार्त्तिकोक्ता
काम् । मित्रादन्त्यादयः परः ।) मौनम् । इत्य-
मरः । ३ । ४ । ६ ॥
तूलं, स्त्री, (तुल्य शब्दे + बाहुलकात् तुल्येति तन्
दीर्घश्च । इत्यञ्जलदत्तः । ३ । ८६ ।) घूलिः ।

तणकु

(“तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति पण्यां-
वातः ।” इति सुम्बोधम् ॥) जटा । इति
मेदिनी । ते, २२ ॥ पापम् । छन्दम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
तण्, इत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
सकं-सेट् ।) सप्तमस्त्री । तण्ति । इत्यां गतौ ।
इति दुर्गादासः ॥
तण्, स्त्री, जातीफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तण्ट, [ण्] स्त्री, (तण् + क्तिप् ।) इच्छा । तण्णा ।
(यथा, ऋतुसंहारे । १।११ ।
“तण्णाः प्रचण्डातपतापिता भृशं
तण्णा मञ्जव्या परितुष्कतालवः ॥”)
कामकन्या । इति मेदिनी । पे, १३ ॥
तण्, द ण उ भट्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-
उभं-सकं-सेट् । क्तावेट् ।) द ण, तणोति
तणोति तणते तणते । उ, तणित्वा तण्णा । इति
दुर्गादासः ॥
तण्, स्त्री, (तणयते भक्ष्यते गवादिभिरिति । तण् +
घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः । यद्वा, तण्
हिसायाम् + “तण्हेः क्तो हलोपश्च ।” उणा । ५।८
इति कप्रत्ययो हकारलोपश्च ।) नडादि ।
चिनाखड इति ख्यातम् । इति केचित् । इति
भरतः ॥ तत्पण्यायः । अर्जुनम् २ । इत्यमरः ।
२ । ५ । १६७ ॥ त्रिणम् ३ खटम् ४ खेटम् ५
हरितम् ६ ताखडम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३४ । [णम् ।
“जातस्य नदीकूलं तस्य तणस्यापि जन्म कल्या-
यन् सलिलमञ्जनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति ॥”)
गोभ्यस्तृणदानफलं यथा,—
“तीर्थस्नानयु यत् पुण्यं यत् पुण्यं विप्रभोजने ।
यत् पुण्यञ्च महादाने यत् पुण्यं हरिसेवने ॥
सर्वव्रतोपवासेषु सर्वेष्वेव तपःसु च ।
भुवः पर्यटने यत् सत्यवाक्येषु यद्भवेत् ॥
यत् पुण्यं सर्वयज्ञेषु दीक्षायाश्च लभेत्तरः ।
तत् पुण्यं लभते प्राज्ञो गोभ्यो दत्त्वा तणानि च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
धनिष्ठादिपञ्चनक्षत्रेषु यद्वर्त्तमानतणकाष्ठा-
हरणं दोषा यथा,—
“अधिशौरभयं रोगो राजपीडा धनक्षतिः ।
संयद्द तणकाष्ठानां कृते वस्वादपिच्छकं ॥”
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
(गन्धद्वयविशेषः । रामकपूर इति भाषा ॥
अस्य पण्याया यथा,—
“कुलण्यश्च सुगन्धश्च तणं शीतं सुशीतलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
तणकुकुम्, स्त्री, (तणसम्भूतं कुकुम् ।) सुगन्ध-
द्रव्यभेदः । तत्पण्यायः । तण्णाष्टक २ गन्धि ३
तण्णोत्तितम् ४ तण्णुष्यम् ५ गन्धाधिकम् ६
तण्णोत्तम् ७ तण्णोत्तम् ८ लोहितम् ९ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफमारुतशोफ-
कण्ठपापामाकुष्ठामदोषनाशित्वम् । परमभास्व-
रत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

‘लणपू

लणाम्

लतीया

लणकुटी, स्त्री, (लणाच्छादिता कुटी ।) लणा-
च्छादितग्रहम् । तत्पर्यायः । कायमानम् २ ।
इति त्रिकाशेषः ॥ लणौकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
लणकूर्मः, पुं, (लणस्य कूर्म इव ।) तुम्ही । इति
शब्दमाला ॥
लणकेतुः, पुं, (लणेषु केतुर्ध्वज इव ।) वंशः । इति
हारावली । १०८ ॥
लणकेतुकः, पुं, (लणकेतु + स्वार्थे कन् ।) वंशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लणगोधा, स्त्री, (लणस्य गोधेव लुप्तत्वात् ।)
चिचकोलः । लकलासः । इति मेदिनी । धे,
४६ ॥ लणजलौका । इति कैचित् ॥
लणग्रन्थिः, स्त्री, (लणस्य ग्रन्थिरिव ग्रन्थिर्यस्य ।)
स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
लणपाही, [न] पुं, (लणं गृह्णातीति । ग्रह +
णिनिः ।) नीलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मणिविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ काफुर-
दाना इति भाषा । तत्पर्यायः । शूकापूतः २ ।
लणमणिः ३ । इति हारावली ॥
लणजम्भा, [न] त्रि, (लणं जम्भो भक्ष्यं यस्य ।
“जम्भा सहृदितलणमोमेभ्यः ।” ५।४।१०५।
इति निपातनात् साधुः ।) लणभक्षकः । (लण-
मिव जम्भो दहन्ती यस्य ।) लणवर्गदन्तयुक्तः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
लणता, स्त्री, धनुः । (लणस्य भावः । लण +
भावे तल् ।) लणत्वम् । इति मेदिनी । ते,
११३ ॥
लणद्रुमः, पुं, (लणप्रधानो द्रुमः । लणमिव द्रुमो
वा ।) तालः । गुवाकः । ताली । केतकी ।
खर्जूरः । खर्जूरी । नारिकेलः । हिमालः ।
शर्षा निर्यासगुणाः । शीतलत्वम् । लघुत्वम् ।
मोहनत्वम् । बलकारित्वम् । ज्वरत्वम् । लणा-
सन्तापनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लणधान्यं, स्त्री, (लणबहुलं धान्यम् ।) धान्य-
विशेषः । उद्दिष्टान इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नीवारः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १०५ ॥
लणध्वजः, पुं, (लणेषु ध्वज इव दीर्घत्वात् ।)
वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥
लणनिम्बः, पुं, (लणाकारो निम्बः ।) नेपाल-
निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लणपत्रिका, स्त्री, (लणस्यैव पत्रमस्यस्याः ।
ठन् टाप् च ।) इक्षुदर्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥
लणपत्री, स्त्री, (लणमिव पत्रमस्याः ।) डीष् ।
गुह्याश्रितो । इति राजनिर्घण्टः ॥
लणपुष्पं, स्त्री, (लणस्य पुष्पमिव ।) लणकुङ्कु-
मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लणपुष्पी, स्त्री, (लणमिव पुष्पमस्याः ।) डीष् ।
सिन्दूरपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लणपूली, स्त्री, (लणस्य पूलः संहतिर्यत्र । ततो
गौरादित्वात् डीष् । लणनिर्मितत्वादस्य तथा-
त्वम् ।) चचा । इति हारावली । १८८ ॥
चांच इति भाषा ॥

लणमणिः, पुं, (लणेषु मणिः ।) लणपाही ।
इति हारावली । २१६ ॥
लणमनकुणः, पुं, लयकः । इति त्रिकाशेषः ॥
जामिन् इति भाषा ॥
लणराजः, पुं, (लणेषु राजते शोभते इति । राज
+ अच् ।) लणानां राजा वा समासे टच् ।
तालवृक्षः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ५६७ । [लब्धम् ।
“श्रीः श्रीफलेन राण्यं लणराजेनाल्पसाम्यतो
कुचयोः सम्यक् साम्यात् गतो घटश्चक्रवर्तित्वम् ॥”)
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लणवल्गुजा, स्त्री, (लणरूपा वल्गुजा ।) वल्गुजा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लणवीजः, पुं, (लणस्य वीजमिव वीजमस्य ।)
श्यामाकः । इति रत्नमाला ॥
लणवीजोत्तमः, पुं, (लणवीजेषु उत्तमः ।)
श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लणशीतं, स्त्री, (लणेषु शीतं शीतलम् ।) कर्तृ-
गम् । गन्धलणम् । इति रत्नमाला ॥
लणशीता, स्त्री, (लणेषु शीता शीतला ।) जल-
पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
लणशून्यं, स्त्री, (लणेन शून्यम् ।) मल्लिका ।
केतकीफलम् । इति मेदिनी । ये, ११८ ॥
(यतद्गुणा यथा,—
“नीपं सभार्गवं पीतु लणशून्यं विककृतम् ।
प्राचीनामलकश्चैव दोषप्रज्ञरह्यारि च ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥)
लणरहिते, त्रि ॥
लणघटपदः, पुं, (लणमिव घट पदा यस्य ।)
वरीलः । इति हारावली । २१७ ॥ बीलता
इति भाषा ॥
लणसारा, स्त्री, (लणवत् सारो यस्याः । असा-
रत्वात् तथात्वम् ।) कदली । इति हारा-
वली । १०५ ॥
लणमिंहः, पुं, (लणेषु मिंह इव तन्माश्रकत्वात् ।)
कुठारः ५ इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
लणहर्माः, पुं, (लणाच्छादितो हर्मः ।) लण-
युक्ताट्टालिका । अट्टालिकोपरि लणनिर्मित
ग्रहम् । तत्पर्यायः । मयटः २ । इति हारा-
वली । २०३ ॥
लणाद्रिपः, पुं, (लणरूपोऽद्रिपो वृक्षः ।) मन्था-
नकलणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लणादिः, पुं, (लणजातोऽस्यः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) लणजातादिः । तत्पर्यायः । वत्-
सलः २ । इति त्रिकाशेषः ॥
लणाङ्गनः, पुं, (लणमिव अङ्गनो ज्येष्ठी ।
लणवदाङ्गनत्वादस्य तथात्वम् ।) लकलासः ।
इति त्रिकाशेषः ॥
लणाट्टा, स्त्री, (लणेषु आट्टा पृष्ठत्वात् ।) पर्यन्त-
लणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लणाम्बं, स्त्री, (लणेषु अम्बम् ।) लवणलणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लणाटक, [ञ] पुं, (लणेषु अलङ्गित रत्नवर्ण-
त्वात् ।) लणकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लणेषुः, पुं, (लणेषु इक्षुरिव ।) वल्गुजा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
लणोत्तमः, पुं, (लणेषु उत्तमः ।) उत्तमलणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लणोद्भवः, पुं, (लणेः सङ्ग उद्भवतीति । उत् +
भू + अच् ।) नीवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लणौकः, [स] स्त्री, (लणनिर्मितमौको वसति-
स्थानम् ।) कायमानम् । लणनिर्मितग्रहम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥ खड्गुया चर इति
भाषा ॥
लणौघं, स्त्री, (लणात्मकं औघम् ।) रत्न
बालुकाश्चगन्धद्रुमम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
लणया, स्त्री, (लणानां समूहः । “पाशादिभ्यो
यः ।” ४।०।४६ । इति यः ।) लणसमूहः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥
लतीयः, त्रि, (त्रयाणां पूरणः । त्रि + “त्रिः सम्य-
सारणश्च ।” ५।०।५५ । इति तीयः सम्य-
सारणश्च ।) त्रयाणां पूरणः । इति आकर-
णम् ॥ तसरा इत्यादि भाषा । (यथा, मनुः ।
२ । ३५ ।
“नडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मेतः ।
प्रथमेऽर्धे लतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥”)
लतीयपत्रतिः, स्त्री, लतीया प्रकृतिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
लतीया, स्त्री, (त्रयाणां पूरणी । त्रि + “त्रिः
सम्यसारणश्च ।” ५।०।५५ । इति तीयः
सम्यसारणश्च । तत्पटाप् ।) तिथिविशेषः ।
सा चन्द्रमण्डलस्य लतीयकलाक्रियारूपा तन-
क्रियोपलजितः कालो वा । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
अस्यां जातस्य फलं यथा,—
“सकलगुणगभीरो भूमिपालानुरागो
पवनगरविगाहो सञ्जलोकोपकारी ।
परिषयनिवासी कौतुकी सत्यवादी
भवति निखिलविद्यो यस्तत्तीयाप्रसूतः ॥”
इति कौश्लोप्रदीपः ॥
सा वैशाखस्य शुक्ला अक्षयलतीया । यथा,
स्मृतिः ।
“वैशाखे मासि राजेन्द्र । शुक्लपक्षे लतीयिका ।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता लतिकारोद्दिष्टी-
यता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यं अक्षयं समुदाहृतम् ॥”
भवित्यर्थः ।
या शुक्ला कुरुशार्ङ्ग । वैशाखे मासि वै तिथिः ।
लतीया मासया लोके गान्धोगेऽभिवन्दिता ॥
योऽस्यां दानादि करकान् वारं वाजसमन्वितान् ।
स याति पुरुषो वीर । लोकान् वै हेममालिनः ॥
करकान् कुम्भान् । वाजसमम् । हेममालिनः
सूर्यस्य ॥ ब्रह्मपुराणे ।
“यः पश्यति लतीयायां अक्षयं चन्द्रनक्षत्रम् ।

टण्या

तर्धितः २ सट्ट १। इति त्रिकाश्रयः ॥
 (यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २० ।
 “हृषितश्च परिश्रान्तः सुधितश्चोत्तरासुतः ॥”
 भावे क्तः ।) टषायाम्, स्त्री ॥
 हृषितोत्तरा, स्त्री, (हृषितः उत्तरो यस्याः ।)
 अश्वानपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 टणक्, [ज] चि. (टण्यति आकाङ्क्षतीति । टण्
 + “स्वपिठयोर्नजिङ्” ३ । २ । १७२ । इति
 नजिङ् ।) लुङ् । इत्यमरः । ३ । १ । २२ ॥
 (हृषितः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ११ ।
 “असिचक्षुतमं गेतामाय टणजे ॥”)
 टणा, स्त्री. (टव + “हृषिशुषिरादिभ्यः कित्”
 उणां ३ । १२ । इति नः स च कित् ।) अना-
 त्मीयस्वीकारेष्वा । इति चण्डीटीकायां नागोजी-
 भट्टः ॥ सा लिप्ता । (यथा, रघुः । ८ । २ ।
 “तदपस्यितमयस्वीदजः
 पितुराज्जिति न भोगटण्या ॥”)
 पानेष्वा । इति मेदिनी । गी, १६ ॥ तन्-
 पन्थायः । उदया २ पिपासा ३ टट्ट ४ तणः ५
 इत्यमरः । ३ । ३ । ५१ ॥ टषा ६ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ तर्पणम् ७ । इति जटाधरः ॥ ३ ॥
 रोगविशेषः । तन्निदानं यथा,—
 “वातात् पित्तात् कफात् टण्या सन्निपातात्
 द्रवज्यात् ।
 घृष्टी स्यादपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ॥
 सञ्चासु तत् प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोधनात् ।
 सञ्चदेहं भ्रमात् कम्पतापलहाहमोहकत् ॥
 जिह्वाभ्रमलगलक्रीमतालुतोयवहाः शिराः ।
 संश्लोष्य टण्या जायन्ते तामां सामान्यलक्ष-
 णम् ॥ ३ ॥
 सुखश्लोषो ज्वलात्प्रिरमदेयः स्वरलघुः ।
 कण्ठोश्चिज्जकाकाक्षयः जिह्वानिष्क्रमणं क्षमः ॥
 प्रलापश्चित्तविभ्रंशो दृढग्रहोक्तासन्ध्यामयाः ।
 मरुतः क्षामता देव्यं शक्रतोदः शिरोभ्रमः ॥
 गत्याज्ञानास्यवेरस्यस्युतिनिद्रावलययाः ।
 शीताभ्रमैकवृद्धिश्च पित्ताभ्रमैकस्यतिक्तता ॥
 रक्तेक्षणत्वं सततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ।
 कफं रुग्णद्वि कुपितस्तोयवाहियु मारुतः ॥
 सोतःसु स कफस्तन पङ्कवच्छोष्यते ततः ।
 मूकैरिवाक्षितः कण्ठो निद्रामधुरवक्रता ॥
 आत्मनः शिरसो जायं स्तेमित्यच्छेदोऽगोचकाः ।
 आलस्यमविपाकश्च यः स स्यात् सञ्चलक्षणः ॥
 आमोहवा च भक्ष्यस्य संरोधाद्वातपित्तजा ।
 उष्णक्रान्तस्य सङ्घसा शीताभ्रो भजतस्तथा ॥
 टण्या वोङ् गतं कोष्ठं कुप्यात् पित्तज्जेष सा ।
 या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाम्बुः खड्ग-
 पाकजा ॥
 क्षिप्रकटुलवणभोजनेन कपोहवा ।
 टण्णारसचयोक्तं लक्षणं चयात्मिका ॥
 शीषमोहज्वरादयस्य दीर्घरोगोपमर्गतः ।
 या टण्या जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥”
 इति गारुडं टण्यानिदानम् १५६ अध्यायः ॥ ३ ॥

टण्या

टण्या

तदीयं यथा,—
 “त्रिफलापिप्लोचर्णं भक्षितं मधुना शुभम् ।
 भोजनादौ हि समुपिपासां त्वरितं हरेत् ॥”
 इति तत्रैव १६४ अध्यायः ॥ ३ ॥
 अपि च । “अथ टण्याधिकारः । तत्र टण्याया
 निदानपूर्विकां सम्प्रतिमाह ।
 भयश्रमाभ्यां बलसङ्घाता
 ऊर्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धने च ।
 पित्तं सवातं कुपितं नराणां
 तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
 सोतःस्वर्षा वाहियु दूषितेषु
 दीर्घेषु टट्ट सम्भवतीह जन्तोः ।
 तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा क्षतुर्था
 क्षयात्तथाभ्यामसमुद्भवा च ॥
 भुक्तोद्भवा सप्रमिक्षितं तामां
 निबोध लिङ्गाद्यनुपलब्धशस्त ॥
 नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं
 सवातं पित्तविवर्द्धनेः कटुस्त्रोणादिभिः कुपि-
 तम् । भयश्रमाभ्यां बलसङ्घादाप्यासादेच
 वातः कुपितः । तद्वयं ऊर्ध्वं प्रसरन् तालु
 प्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालु-
 न्येव दूषिते टषा भवति । किन्तु जलवाहि-
 सोतःस्वर्षा । अत आह । सोतःस्वर्षादि ।
 नन्वत्र बहुवचनं युक्तम् । यतो जलवहे हे
 सोतसो मुशुतेनोक्ते । उच्यते । तथैवैवैक-
 प्रतानयोगात्त दीपः । अपां वाहियु सोतः-
 स्मितं जिह्वादेरगुपलक्षणम् । यत आह चरकः
 रसवाहिनोश्च धमनोजिह्वा हृदयगलतालुक्रमेण
 च । संश्लोष्य नृणां देहं कृतस्तृणामतिवर्षा
 पित्तानिस्तावति ॥ सङ्ग्रामाह । तिस्र इत्यादि ॥
 टण्यायाः सामान्यं लक्षणमाह ।
 सततं यः पित्तोत्थं न तन्निमित्तमिगच्छति ।
 सुहृः काङ्क्षति तोयम् तं टण्यादितमादिशेत् ॥
 वातजाया लक्षणमाह ।
 क्षामास्यता मारुतसम्भवायां
 तोदस्ताया शक्रशिरःसु चापि ।
 सोतोनिरोधो विरमश्च वक्तुं
 शीताभिरद्विष विवृणुमेति ॥
 शक्रशिरःसु शक्रयोः शिरसि च । सोतोनिरोधो
 रसाम्वाहधमनोनिरोधः ॥ ३ ॥ पित्तजामाह ।
 मूकैरिवाक्षितं पित्तापदाह
 रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।
 शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च
 पित्तात्मिकायां पण्डिपणश्च ॥
 विलापः प्रलापः । प्रततश्च शोषः । अविरतश्च
 शोषः । शीताभिनन्दा शीतेष्वा । परिघृपनं
 कण्ठाहमनिर्गम इव ॥
 कफजामाह ।
 वास्यावरोधात् कफसंभूतेऽग्नौ
 टण्या बलासेन भवेत्तरस्य ।
 निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च
 तयादितः सुष्यति चातिमात्रम् ॥

टण्या

असौ जठराग्नौ । कफसंभूते खकारवृद्धिपित्तेन
 कफेनोपरिहादाच्छादिते । वास्यावरोधात् अग्नेः
 रक्षावरोधात् । अवरोधानलोष्णाम्बुवहस्रोतः-
 शोषणात् बलासेन कफेन नरस्य टण्या भवेत् ।
 तया टण्याया अर्धितः पीडितः । सुष्यति लघो
 भवति ॥ ३ ॥
 क्षतजामाह ।
 क्षतस्य कृकृणोक्तनिर्गमाभ्यां
 टण्या क्षतुर्थं क्षतजा मता तु ।
 क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । कृकृ पीडा ॥ ३ ॥
 क्षयजामाह ।
 रसक्षयादया क्षयसम्भवा सा
 तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु ।
 पपीयतेऽभ्रमः स सुखं न याति
 तं सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥
 रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि
 तस्यामशोभेण भिद्यन्वावस्थेत् ।
 रसक्षयलक्षणानि सुशुतेनोक्तानि ॥ रसक्षये
 क्षतपीडा कम्पः शोषः मूक्यता टण्या सति ।
 अवस्थितं जानीयात् ॥ ३ ॥
 आमजामाह ।
 त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च
 लक्षणानिर्लोचनसादृक्कर्त्तुं ॥ ३ ॥
 भुक्तोद्भवामाह ।
 त्रिगुणं तथान्नं लवणश्च भुक्तं
 गुणैरमेवासु लघो करोति ।
 लवणश्चेति चकारात् कटु च ॥ ३ ॥
 उपसर्गाजामाह ।
 जीणस्वरः प्रसाध्यन् दीनाननज्वरदयस्युष्णगलतालुः ।
 भवति खलु सोपसर्गात् टण्या सा शोषिणी कष्टा ॥
 शोषिणी धातुशोषिणी ॥ ३ ॥
 उपसर्गाजामाह ।
 खरो मोहः क्षयः आसौ वाधिर्यं कास एव च ।
 बहिर्निर्गतजिह्वात्वं सन्नेते तदुपद्रवाः ॥ ३ ॥
 तदुपद्रवाया अरिष्टलक्षाह ।
 खरो मोहक्षयकासश्चासादापट्टदेहानाम् ।
 सञ्चासुतिप्रसक्ता रोगक्षणायां विप्रसक्तानाम् ॥
 धोरोपद्रवयुक्ताक्षणा मरणाय विज्ञेयाः ।
 आदिशब्दादतोसारादीनां यद्गणम् । अति-
 प्रसक्ताः निरन्तराः । धोरोपद्रवयुक्ताः अतीव-
 सुखशोषादियुताः ॥ ३ ॥
 अथ टण्यायाश्चिन्तना ।
 वातप्रमत्तपानं दृढं लघु शीतश्च वातटण्यायाम् ।
 टण्यायां पवनोत्थायां मगुहं दधि प्राप्यते ।
 स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्तटण्यापञ्च परम् ॥ ३ ॥
 सुक्ष्मपण्डितकोशेऽप्युक्तं शोषोऽतिचक्षुः ।
 श्रवं शीतं लणं दद्यात् लङ् दाहज्वरशान्तये ॥
 कृत्रा धाम्नाकम् । कश्चिद्वाचीश्च दद्यात् ।
 चन्दनमत्र धारणं दद्यात्तस्यां तिलटण्याहरत्वात् ।
 दन्तमङ्गपक्वमज कर्णयम् । इति यद्गुणपानम् ॥ १ ॥
 लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्शितम् ।
 काशरोशकंरायुक्तं विवेत् टण्यादितो नरः ॥ २ ॥

टण्या

आस्तरणमात्रेवासः प्राधरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
 तेन पिपासा प्राप्नोति दाहज्योऽपि देहिना
 नियतम् ॥ १ ॥
 गोक्षणीचुरसचीरयष्टीमधुमधुतपलेः ।
 नियतं नासिकापीतेस्तृणा प्राप्नोति दाहना ॥ २ ॥
 वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्ध्याति सुखे जलम् ।
 टण्यादाहप्रशमनं मधुगन्धधारणम् ॥ ३ ॥
 जिह्वातालुगलक्लोमशोषं नृह्नि दापयेत् ।
 केशरं मातुलुङ्गस्य दृढसैन्धवसंयुतम् ॥ ४ ॥
 दाहिकं वदरं लोभं कपित्थं बीजपूरकम् ।
 पिष्ट्वा नृह्नि लेपन्तु पिपासादाहनाशनः ॥ ५ ॥
 वारि शीतं मधुयुतमाकण्डाद्वा पिपासितम् ।
 पाययेद्वा मयेष्वापि तेन टण्या प्राप्नोति ॥ ६ ॥
 प्रातः सशर्करः पेयो हिमो घान्याकसम्भवः ।
 जयेत् टण्यां तथा दाहं भवेत् सौतोविश्रो-
 धनम् ॥ ७ ॥
 आमलं कमलं कुष्ठं लाजाच्च वटरोचकम् ।
 एतच्चण्डस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
 टण्यां प्रवृद्धां चण्डेषा मुखशोषश्च दाहणम् ॥ ८ ॥
 जलोद्भवां चिम्बिनिवारणेन
 जयेत् क्षतानामखण्डश्च पातैः ॥ ९ ॥
 ज्योतिषां नीरजनं निहत्या-
 म्नासोदकं वा मधुरोदकं वा ॥ १० ॥
 आमोद्भवां विल्ववचायुतानां
 जयेत् कषायैरेव दीपनानाम् ॥ ११ ॥
 गुर्वमज्जासुखिनेनैवेष्ट
 चयं विना सर्वलताश्च टण्याम् ॥
 उज्ज्वलेनैः सेखनद्रव्यैः ॥ १२ ॥
 जिम्बेष्टे मुक्ते या टण्या स्यात्तां गुडामुना
 शमयेत् ।
 अतिरोगदुर्बलानां टण्यां शमयेत्तृणामिहायु
 पयः ॥
 पयोऽत्र दुग्धम् ॥ १५ ॥
 नृह्नि दाहदाहज्योऽपि मधुमधुतपलेः ।
 पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपिप्पले मदाद्ये ॥ १६ ॥
 सात्वतापानभैषज्यैस्तृणां तस्य जयेत् पुनः ।
 तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः प्रत्यक्षिकित्-
 सितुम् ॥ १७ ॥
 टण्यां पूर्वामयचीयो न लभेत जलं यदि ।
 मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
 हवितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विसृजति ।
 तस्मात् सर्वास्त्रवस्यासु न क्षिप्रवारि वारयेत् ॥
 अमेनापि विना जलः प्राणान् धारयते चिरम् ।
 तोयाभावात् पिपासार्तः क्षणात् प्राणैस्त्रिमुच्यते ॥
 इति टण्याधिकारः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 (अथास्याः पथ्यापथ्यनियमः) पथ्यानि यथा,—
 “शोषनं शमनं निद्रां क्षानं कवलधारणम् ।
 जिह्वाधः सिरयोर्होहो दीपदग्धरिद्रया ॥
 कोद्रवाः शालयः पेया विलेपी लाजशक्तवः ।
 अन्नमज्जो धन्वरसाः शर्करा वागघाङ्गवौ ॥
 भृष्टैर्मूत्रैर्मसूरैश्च चण्डकैर्वा जतो रसः ।
 रम्भापुष्पं तैलकूर्चं दान्तापपटपल्लवाः ॥

तेजः

कपित्थं कोलमन्त्रीका कुशाखकमुपोदिका ।
 खर्जूरं दाहिकं घात्री कर्कोटी गलदासु च ॥
 जलोदकं करमर्द्धं बीजपूरं गवां पयः ।
 मधुकपुष्पं जीवेरं तिक्तानि मधुराणि च ॥
 बालतालासु शीतासु पयः पेटीप्रपातकम् ।
 मादिकं सरसां तोयं शताका नागकेशरम् ॥
 एलाजातीफलं पथ्या कुस्तुम्बश्च टङ्गणम् ।
 घनसारो गन्धसारः कौमुदी शिशिरानिलः ॥
 चन्दनार्द्रप्रियाश्लेषो रक्ताभरणधारणम् ।
 हिमानुलेपनश्च स्यात् पथ्यमेतत्तुषातुरं ॥
 अपथ्यानि यथा,—
 “क्षेदाङ्गनस्वेदधूमपान-
 व्यायामनस्यातपदन्तकाष्ठम् ।
 गुर्वमज्जं लयणं कषायं
 कटु स्त्रियं दृष्टजलानि तीक्ष्णम् ॥
 एतानि सर्वानि हिताभिलाषी
 टण्यातुरो नैव भजेत् कदाचित् ॥”
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधियस्ये टण्याधिकारे ॥
 टण्याचयः, पुं. (टण्याया विषयलिप्तायाः चयो
 नाशो यत्र ।) शान्तिः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
 २२८ ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिद्वयवचनम् ।
 “यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।
 टण्याचयसुखस्यैव कलां नाहंति घोडुशीम् ॥”
 टण्यायाः पिपासायाः चयः ।) पिपासा-
 नाशश्च ॥
 टण्यारिः, पुं. (टण्यायाः पिपासायाः अरिः
 शत्रुः ।) पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 टह, घञ् श हिंसं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा-
 तुदा च-परं सकं-वेट ।) सप्तमस्वरि । घ,
 टह्यटि । (यथा, भट्टः ।
 “टह्यटु रामः सह लक्षणेन ॥”)
 ऊ, अतश्चैतु अटचत् । श, टहति । इति
 दुर्गादासः ॥
 तृ, तरं । अभिभवे । भ्रुवाम् । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं भ्रुतौ अकं-सेट ।) तरः ।
 भ्रवनपूर्वकदेशान्तरगमनम् । भ्रुतिर्मज्जना-
 भावः । तरति नदीं भेलया पान्यः । तरति
 सकलदुःखं वामनं भावयेद्युः । तरति शुष्क-
 काष्ठं जले मज्जति नेत्यर्थः ॥ इति दुर्गादासः ॥
 ते, य, लया । इति चिकारशेषः । (गौरी ।
 यथा, सङ्गीतहामोदः ।
 “ते शब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः ।
 तेन भाङ्गलिकचायं शब्दस्तेन इति स्मृतः ॥”)
 तेजः, [सु] स्त्री, (तेजयति तेज्यतेनेन वा ।
 तेज निशाने + “सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणां ।
 ४ । २८८ । इति असुन् ।) दीप्तिः । (यथा,
 माधे । २ । ६२ ।
 “अन्यदुष्कृष्टं सत्त्वमन्यक्कास्त्रनियन्तितम् ।
 सामानाधिकरण्यं हि तेजसिभिरयोः कुतः ॥”)
 प्रभावः । (यथा, महाभारते । ६ । १४ । ४८ ।
 “तस्मात्तत्र महावीर्याद्भागवाद्दुष्टदुर्मदात् ।
 तेजोवीर्यवर्धेभूयान् शिखरी हृपदात्मजः ॥”)

तेजः

पराक्रमः । (यथा, महाभारते । ३ । २८ । ६ ।
 “ न श्रेयः सततं तेजो न निव्यं श्रेयसी क्षमा ।
 इति तात ! विजानीहि ह्यमेतदसंशयम् ॥”)
 रेतः । इति मेदिनी । से, २५ ॥ (यथा, रघुः ।
 “अथ नयनससृत्यं ज्योतिरन्नेरिव दौः
 सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठातमैश्वरम् ॥”
 “तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायु-
 रुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं
 योनिमभिप्रतिपद्यते संवृज्यते चार्द्रवेन ।”
 “तत्र तेजोधातुः सर्ववर्णानां प्रभवः स यदा
 गर्भोत्पत्तावबुधातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं
 करोति पृथिवीधातुप्रायः लघ्वां पृथिव्याकाश-
 धातुप्रायः लघ्वाश्चामं तोयाकाशधातुप्रायो
 गौरश्चामम् ॥” इति सुश्रुते शरीरस्थाने
 द्वितीयोऽध्याये ॥ सारः । यथा, सुश्रुते । १ । १२५ ।
 “रसादीनां शुक्राक्तानां धातूनां यत् परं तत्त-
 स्तत् खल्वेकस्तदेव वलमित्युच्यते स्वप्राश्च-
 सिद्धान्तात् ॥”
 “यत् परं तेजः इति यदुत्कृष्टं सारः ।”
 इति तट्टीका ॥
 शरीरास्मिन्मृतपदार्थविशेषः । तद्वयथा,—
 “तेजोऽप्याम्यं क्रमशः पथ्यमानानां धातूना-
 मभिनिर्वृत्तमन्तरास्यं क्षेपजातं वसास्यं स्त्रीणां
 विशेषतो भवति तेन माह्वमौकुमाय्येष्ट-
 त्परोमतीतुसाहृदृष्टिस्थितिपत्तिकान्तिदीप्तयो
 भवति तत् कषायतित्तशीतस्त्रुणविटस्त्रिभग-
 विधातयवाययायामयाधिकर्षणेन विक्रियते ॥”
 इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चदशोऽध्याये ।)
 लिट् । (देहजकान्तिः । यथा, वाजसनेय-
 संहितायाम् । २ । ३१ ।
 “तेजोऽसि शुक्रमस्यन्तमसि ।
 धामनामासि प्रियं देवानामनाष्टं देवयजन-
 मसि ॥”
 “हे व्याज्य ! त्वं तेजोऽसि शरीरकान्तिहेतु-
 त्वात्तेजस्त्वम् ।” इति महीधरः ॥) नवनीतम् ।
 अयिः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५ ॥ सुवर्णम् ।
 मज्जा । पित्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस-
 हनम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६४ ।
 “अधिष्ठेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
 प्राणाद्येऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥”
 पञ्चमहाभूतान्तर्गततीयमहाभूतम् । यथा,—
 “हृतीयं ज्योतिरिवाहुश्चतुरधात्मसुच्यते ।
 अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम् ॥”
 इत्याद्यभेदिकपदम् ॥
 अस्य धर्माः । रूपम् १ द्रवत्वम् २ प्रत्यक्ष-
 योगित्वम् ३ अस्य गुणाः । स्पर्शः १ संख्या २
 परिमाणम् ३ पृथक्त्वम् ४ संयोगः ५ विभागः ६
 परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ रूपम् ९ द्रवः १०
 वेगः ११ अस्य नैमित्तिकद्रवत्वम् । अस्य स्पर्शं
 उष्णः । रूपं शुक्लमाखरम् । रदं हिवा ।
 परमासुखरूपं निव्यम् । सावयवमनिव्यम् ।
 अनित्यं त्रिधा देहः इन्द्रियं विषयः । इति

तैजसं

तैलका

मलज्जदसतः खादु ग्राहि त्वगदीधुतु ब्रह्मम् ।
घस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्षस्य पूरये ॥
अनुपानविधौ चापि प्रयोष्य वातशान्तये ॥*॥
अथ वररतैलगुणाः ।
कुसुमतैलमन्त्रं स्यादुष्णं गुरु विदाहि च ।
चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥*॥
अथ स्वास्वसवीजतैलगुणाः ।
तैलं स्वास्वसवीजानां बल्यं कृष्णं गुरु स्रुतम् ।
वातहतं कफलक्ष्मीतं खादुपाकरसञ्च तत् ॥*॥
अथ शररतैलगुणाः ।
शररतैलं तीक्ष्णोष्णं क्षीपनं पिच्छिलं गुरु ।
कृष्णं त्वयं वयःस्यापि मेधाकान्तिवर्धनम् ॥
कषायानुरमं सुप्तं धोनिशुक्रविशोधनम् ।
विमं स्वादु रसे पाके सत्तिलं कटुकं सरम् ॥
विषमन्वरहृद्रोगपृष्ठगुल्मादिर्यल्लक्ष्णम् ।
हस्ति वातोदरानाहगुल्माश्लोकाकटीयहान् ॥
वातशोणितविड्वन्वस्त्रप्रशोषामविदधीन् ।
आमवातगन्धेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।
एक एव निहन्तायमेरुण स्नेहकेशरी ॥*॥
अथ रालतैलगुणाः ।
तैलं सर्जरमोद्धतं विस्फोटव्रणनाशनम् ।
कुष्ठपामाकमिहं वातश्लेष्मामयापहम् ॥*॥
अथ सर्वतैलगुणाः ।
तैलं स्वयोनिरुणकृद्वाग्भटेनाखिलं मतम् ।
अतः शेषस्य तैलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनितः ॥
इति भावप्रकाशे तैलवर्गः ॥*॥
अथ पुराणतैलगुणाः ।
“यामं कल्ककपायवीर्यमखिलं चर्गञ्च पञ्चत्रयं
धन्वासान् घृतमोदकौ सहगुडौ मासत्रयं
गुग्गुलीः ।
सिद्धानां रसभेदानां सुविषमं वीर्यलु वधत्रयं
किञ्चिन्नविवर्जितं गुणपरं तैलं पुराणं
महत् ॥”
इति नारायणदाससूतपरिभाषा ॥
तैलकं, स्त्री, (स्वल्पं तैलम् । अल्पार्थं कन् ।)
अल्पपरिमाणतैलम् । इति आकरणम् ॥
तैलकन्दः, पुं, (तैलप्रधानः कन्दः ।) कन्दविशेषः ।
तत्पण्यायः । द्रावककन्दः २ तिलाङ्गितदलः ३
करवीरकन्दसंज्ञः ४ तिलचित्रपत्रकः ५ । अस्य
मुगाः । लोहदानित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातापस्मारविशोफनाशित्वम् । रसस्य बन्ध
कारित्वम् । स्नेहसिद्धिकारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
तैलकारः, पुं, (तैलं करोतीति । ज + “कर्म-
ण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) वर्णसङ्कर-
जातिविशेषः । कलु इति भाषा । स कीटक-
स्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्ते
ब्रह्मसूक्तम् ॥ तत्पण्यायः । धूसरः २ चाक्रिकः
३ तैली ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ५६० ।
“स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैल-
कारस्य ।

तैलपा

चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं
चक्री ॥”
यात्राकालेऽस्य दर्शनममङ्गलसूचकम् । यथा,
ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ।
“ददृशामङ्गलं राजा पुरी वर्त्तन्नि वर्त्तन्नि ॥”
“कुम्भकारं तैलकारं आधं सधोपजीविनम् ॥”
तैलकिट्टं, स्त्री, (तैलस्य किट्टं मलम् ।) तैल-
मलम् । खलि इति श्वातम् । तत्पण्यायः ।
पिण्याकः २ खलिः ३ तैलकल्कजः ४ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । गौन्यत्वम् । कफवात
प्रमेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलङ्गः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, शब्दार्थचिन्तामणिपुस्तकम् ।
“श्रीशैलस्य समारभ्य चोलेशान्ध्याभागतः ।
तैलङ्गदेशो देवेशि । धानाध्ययनतत्परः ॥”)
तैलचौरिका, स्त्री, (तैलस्य चौरिकेव । चौर-
वत् तैलपानादस्यास्तथात्वम् ।) तैलपायिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥
तैलद्रोणी, स्त्री, (तैलपूर्णा द्रोणी ।) कण्ठपथ्यन्त-
मन्त्रार्थतैलपूर्णकालादिनिमित्तपात्रविशेषः ।
तत्रावस्थितगुणाः । वातरोगश्याकुण्ठरोगपङ्क-
वाधिष्यमिन्निनगदगदधन्वत्सस्त्रपृष्ठप्रक्षालित-
पवनगात्रकम्पकपाटीश्रीवाभङ्गापतलनयनधिर-
भवम्ब्रजकम्पवस्तिरोगेषु शास्तव्यम् । इति राज-
वल्लभः ॥
तैलपर्णकं, स्त्री, (तैलं तैलयुक्तमिव पर्णमस्य ।
कप ।) यस्मिन्पर्णवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
तैलपर्णिकं, स्त्री, (तैलयुक्तं पर्णमस्यस्य । यद्वा,
तिलपर्णा वृक्ष उत्पत्तिस्थानत्वेनास्थस्येति ।
ठन् ।) हरितन्दनम् । इत्यमरः । २।१।३३ ॥
चन्दनविशेषः । तन्तु तिलपर्णवृक्षजातं धवलं
मुशीतलम् । इति भरतः ॥ (अस्य पण्याया यथा,
“श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीशैलपर्णिकः ।
गन्धमारो मलयजस्तथा चन्द्रयुतिश्च भः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वृक्षविद्रोणे, पुं, यथा, हरिवंशे । २०३ । ६८ ।
“कदम्बाखेव भयाच्च दाडिमा वीजपूरकाः ।
कालीयका दकुलस्य क्षिद्रवन्तैलपर्णिकाः ॥”)
तैलपर्णी, स्त्री, (तिलपर्णं वृक्षे जातः । “तत्र
जातः ।” ४।३।२५ । इत्यण् ततो ङीप् ।)
चन्दनम् । श्रीवामः । (पण्यायोऽस्या यथा,—
“तैलपर्णी वृधत्याग्यः पिण्याको रक्तशीर्षकः ।
वेशो रसाङ्गः श्रीवामः श्रीपिष्टमलद्वयौ ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सिक्काः । इति मेदिनी । स्त्री । ६६ ॥
तैलपा, स्त्री, (तैलं पिबतीति । पा पाने + “यातो
ऋपसर्गः कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) तैल-
पायिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलपायिका, स्त्री, (तैलं पिबतीति । पा । गन्तु ।
टापि अत इत्वम् ।) कीटविशेषः । तैलपायिका
इति आर्युला इति च भाषा । तत्पण्यायः ।
पयोष्णी २ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ तैल

तैली

चौरिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तैलपा ४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलामुका ५ खला-
घारा ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १०४ । १११ ।
“एहे पारावता धन्वाः मुकाश्च सहसारिकाः ।
एहेष्वेते न पापाय तथा वे तैलपायिकाः ॥”)
तैलपिपीलिका, स्त्री, (तैलप्रिया पिपीलिका ।)
पिपीलिकामेदः । तत्पण्यायः । उद्वा २
कपिजाङ्गिका ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलफलः, पुं, (तैलप्रधानं फलं यस्य ।) इक्षुदी ।
विभीतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलभाविनी, स्त्री, (तैलं भाषयति सदृशं करो-
तीति । भू + गिच् + क्तिन् + ङीप् ।) जाती-
पुष्पवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलमाली, स्त्री, (तैलानां माला समूहो यश्च । ततो
गौरादित्वात् ङीप् ।) वर्तिः । इति शब्दमाला ॥
तैलम्याता, स्त्री, (तिलपातोऽस्या वर्त्तते । “वचः
सास्याङ्क्रियेति चः ।” ४ । २ । ५८ । इति
चः । “यस्मिन्तिलस्य पाते च ।” ६ । ३ । ७१ ।
इति मुम् ।) स्वधा । तिलपातोऽस्या स्वधायां
मा । इति लिङ्गादिमन्त्रे अमरभरतौ ॥
तैलसाधनं, स्त्री, (तैलं साधयति निष्पादयति
मुगन्धीकरोतीति । साध + गिच् + क्तुः ।) गन्ध-
द्रव्यविशेषः । काकला इति भाषा । तत्-
पण्यायः । काकोलम् २ कोलकम् ३ गन्ध-
याकुलम् ४ कळोलकम् ५ कोषपलम् ६ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
तैलस्फटिकः, पुं, (तैलाक्तः स्फटिक इव । स्वच्छ-
त्वात् तथात्वम् ।) टण्मणिः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १३४ ॥
तैलागुरु, स्त्री, (तैलाक्तमिव अगुरु ।) दाहा-
गुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥
तैलाटी, स्त्री, (तैलेन तैलप्रदानेन अटति दूरी-
भवतीति । अट गतो + अच् + गौरादित्वात्
ङीप् ।) यरटा । इति हेमचन्द्रः । ४।२८१ ॥
तैलामुका, स्त्री, (तैलं अमुं लज्जमिव पथं यस्याः ।
कप । दाप् च ।) तैलपायिका । इति जटाधरः ॥
तैलकः, पुं, (तैलं पण्यात्वेनास्थस्य । तैल + ठन् ।)
तैलकारः । इति आकरणम् ॥ (अस्य अपाङ-
क्तयस्वसूक्तम् । यथा, मनुः । ३ । १५८ ।
“समुद्रयात्री वन्द्यो च तैलकः कूटकारकः ॥”)
तैलनी, स्त्री, (तैलं भक्षयन् आश्रयत्वेन वा
अस्थस्यति । तैल + इति + ङीप् ।) कीटभेदः
तत्पण्यायः । तैलकीटः २ षडित्वा ३ दृढ-
नाशिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशावधिः ।
इति शब्दमाला ॥
तैलग्राला, स्त्री, (तैलनस्तिलमस्यस्थितस्तैलकारस्य
वा शाला यद्वा ।) यन्त्रयुद्धम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ६३ ॥ चाण्डियर इति भाषा ॥
तैला, [न्] पुं, (तैलं निष्पादयन् पण्यात्वेन
वास्थस्यति । तैल + इति ।) तैलकारः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५८२ ॥ तैलसम्बन्धिनि, त्रि ॥

तेजोः, स्त्री, (तिलानां भवनं तेजम् । तिल +
“विभाषा तिलमाधिति ।” ५।२।४। इति
पक्षे खच् ।) तिलतेजम् । इत्यमरः । २।६।७७
(यथा च प्रस्तरत्वावल्याम् ।

“तिलोद्भवोचितं यत् तिलां तैलानमित्यपि ॥”
तेषः, पुं, (तैषीं तिल्यनचयुक्ता पीणमासी
अस्मिन्निति । तेषी + “सास्मिन् पीणमासीति ।”
४।२।२१। इत्यण् ।) पीणमासः । इत्य-
मरः । १।४।१५॥ (तिल्यनचयुक्तसम्बन्धिनि,
त्रि । “तेषमहः । तेषी राज्ञिः ।” इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥)

तेषी, स्त्री, (तिल्येण नचयेण युक्ता । “सन्धि-
धेनाद्युत्पन्नस्येभ्योऽण्” ४।३।१। इत्यण् ।
“तिल्यपुष्ययोर्नचयानि यलोप इति याच्यम् ।”
इति यलोपः । ङोप् ।) पुष्यनचयुक्ता पीण-
मासी । इति सप्तशोधम् ॥
तोक्तं, स्त्री, (तोति पूरयति यद्दमिति । तु पूर्त्तौ
+ बाहुलकात् कः ।) अपत्यम् । पुत्तो दृष्टिता
च । इत्यमरः । २।६।२०॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१।६४।१४।

“तोक्तं पुष्यम तनयं शतं हिमाः ॥”

शिशुः । बालकः । यथा, भागवते । २।७।२७।

“तोक्तं श्रीवह्नरं यद्दलकिकाया-
स्तेमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः ॥”

तोक्तं, स्त्री, कर्णमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मेघः ।
इत्यण्यपालः ॥

तोक्तः, पुं, (तक्तन्ति हसन्ति आनन्दिता भवन्ति
लोका अनेनेति । तक्त + बाहुलकात् भः
ओत्वच् ।) हरिद्वयः । अपकययः । इत्य-
मरः । २।६।१६। (“यवास्तोक्ताः भृष्ट-
क्रीडयो लाजाः ।” इति वाजसनेयसंहितायां
महोदधः । १६।१॥ कश्चित् लोवल्लिङ्गोऽयम् ।
यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६।१३।
“दीक्षाये रूपं शय्याणि प्रायणीयस्य
तोक्तानि ॥”

पल्लवाश्चक्रः । यथा,—

“पञ्चपुष्पफलक्यामूलवत्कलदानभिः ।

गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्तेः कामान् वितन्वते ॥”

इति श्रीभागवते । १०।२२।२५॥

“निर्यासो घनरसः तोक्ताः पल्लवाश्चक्राः ।”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

तोटकं, स्त्री, द्वादशाक्षरपादच्छन्दः । इति कुन्दी-
मञ्जरी ॥ (अस्य लक्षणादिकम् कुन्दः प्रत्ये
प्रत्ययम् ॥)

तोड, अ. नादरे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रं-
परं-सकं सट् ।) अ, अतुतोडत् । नादरो-
ऽनादरः । इति दुर्गादासः ॥

तोषं, स्त्री, (तुदति ताडतेऽनेनेति । तुद + “दाष्ठी-
प्रसयुजस्तुदति ।” ३।२।१२२। इति
ह्रन् ।) गवादिताडनदण्डः । पाँचनी इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । प्राजनम् २ तोदनम् ३
गंजस्य तोदनदण्डः । तत्पर्यायः । वैष्णुकम् २ ।

इत्यमरः । २।८।४१॥ वैष्णुकम् २ । इति
भरतः ॥ (यथा, रामायणे । २।४०।४१।
“न हि तत्पुरुषस्याधो दुःखजं दर्शनं पितुः ।
मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्तेनैव इव द्विपः ॥”)

तोदः, पुं, (तुद यथे + भावे घच् ।) यथा ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते । ३।१८।६।

“तोदं नृषमिरगादस्ममध्याद्-
ग्राह्यतः सकरेणुर्थभः ॥”

तुदतीति । तुद + अच् । पीडादायके, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ४।१६।११।

“यासि कुत्सेन सरथमवस्यस्तोदो वातस्य
चर्योरीशानः ॥”

“तोदस्तोदकः ।” इति सायनः ॥)

तोदनं, स्त्री, (तुदति तेनेनेति । तुद + करणे ल्युट् ।)
तोयम् । इत्यमरः । २।६।१२२॥ (तुद +
भावे ल्युट् ।) यथा । इति मेदिनी ॥ ने, ७३॥

(यथा, मुश्रुते । १।२२।
“तोदनभेदनाडनच्छेदनायमनमन्यनेत्यादि ॥”

उत्तविशेषः । यथा, तत्रैव । १।४६।
“श्रीरुद्रचक्रफलजाम्बराजादनतोदनतिष्ठकवकुल-
धन्वनाशस्तकाश्चक्रणफतगुपकृष्कगाङ्गेरुको-
पुष्करवर्त्तविल्वविम्बीप्रभृतीनि ॥”)

तोमरः, पुं स्त्री, (तुम्यति छिनस्तीति । तुम्य +
बाहुलकात् अरप्रत्ययेन साधुः । इत्यञ्जलदस्ते-
नोक्तम् । ३।१३१।) अस्त्रविशेषः । शावली
इति भाषा । तत्पर्यायः । शस्त्रेला २ । इत्य-
मरः । २।८।६३॥ (यथा, देवीभागवते ।
५।५।२६।

“गदाभिः पट्टिभिः शूलैश्चक्रेषु शक्तिनोमरेः ॥”
हस्तनिष्ठमशलादण्डः । इति महाभारतटीका ॥

रायवांश इति भाषा ॥ (अस्य आकृत्यादिक-
मुक्तं वैशम्पायनेन तद्वयथा,—

“तोमरः काष्ठकायः स्यात् लौहश्रीर्धः
मुपुष्कवान् ।

हस्तत्रयोत्तनाङ्गश्च रक्तवर्णस्त्ववक्रगः ॥”
शाङ्गधरेण तु,—

“फणवत् श्रीर्धदेशः स्यात्तोमरस्त्रायसस्तथा ॥”
वैशम्पायनोक्तान्तस्य कार्याणि यथा,—

“उद्धानं विनियुक्तश्च वेधनश्चेति तत्तत्तत्तम् ।
घलगितं शस्त्रसत्त्वज्ञाः कथयन्ति नराधिपाः ॥”

अग्निपुराणोक्तधनुर्वेदमतेऽस्य कार्याणि यथा,
“दृष्टिघातं भुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तमम् ।
अनुपल्लेपुणा पातं तोमरस्य प्रकीर्तितम् ॥”

जनपदविशेषः । यथा, मातृस्व । १२०।५७।
“तोमरान् प्रावयन्ती च हंसमार्गान्
सम्पृच्छकान् ॥”

नवाक्षरकन्दोविशेषे, स्त्री । शब्दार्थचिन्ता-
मणिधृतं तल्लक्षणादिकं यथा,—

“प्रथमं सकं विनिधाय
जगज्जयश्च निधाय ।
कुरु तोमरं मुखकारि
प्रतिराजवक्त्रविहारि ॥”

उदाहरणम्,—
“सखि ! मादके मधुमासि
ब्रज सत्वरं किमिच्छामि ।
सहते न किं विहरामि
किमु पावकं प्रविशामि ॥”)

तोमरधरः, पुं, (तोमरं धरतीति । धृ + अच् ।
यथा, तोमरस्य अस्त्रविशेषस्य धरः ।) अग्निः ।
इति शब्दार्थचिन्तकः ॥

तोमरिका, स्त्री, (तोमर + संज्ञायां कन् ।
स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् अत इत्वच् ।) तुवरिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥

तोयं, स्त्री, (“तवतर्वृद्धिकर्मणः + “अग्रादयश्च ।
उणां ४।१०८। इति यत्प्रत्ययो निपातितो
द्रष्टव्यः । वर्द्धते वर्धासु । ‘तुदति तोयम्’ इति
श्रीरस्वामी । तुदतेः पूर्ववत् यत्प्रत्यये निपा-
तनान् दकारलोपे गुणः । यद्वा, तुदिः सौत्र
आवरणार्थः ॥” इति निघण्टुनिबन्धने देव-
राजयज्वा । १।१२।६२।) जलम् । इत्य-
मरः । १।१०।४॥ (यथा, देवीभागवते ।
१।६।२६।

“तथा ततमिदं तोयं तदाधारश्च तिष्ठति ॥”
पूर्वाषाढानचयम् । जलदेवतत्वादस्य तथा-
त्वम् ॥)

तोयकामः, पुं, (तोयं जलं कामयति इति ।
कम् + अण् ।) परिधाधः । जलवेतसः । इति
जटाधरः ॥ जलाभिलाषिणि, त्रि ॥

तोयकच्छं, स्त्री, (तोयेन तोयमाचपानेन यत्
कच्छं व्रतम् ।) जलमाचपानरूपव्रतविशेषः ।
इति मिताक्षरा ॥ (यथा, मार्कण्डेय ।
“मूलकच्छं स्मृतं मूलैस्तोयैकच्छं जलेन तु ॥”
तोयडिम्भः, पुं, (तोयस्य जलस्य डिम्भ इव ।)
घनापलः । इति हारावली । ५८॥

तोयदः, पुं, (तोयं ददातीति । दा + कः ।) मेघः ।
(यथा, महानिबन्धागतम् । ४।५३।
“यदा शौमी स्वल्पफला तोयदाः स्तोकवर्षिणः
असम्पृक्तफलिनी रुक्षास्तदेव प्रवलाः कलिः ॥”)
सुस्तकम् । घृते, स्त्री । इति मेदिनी । दे, ३०॥
जलदातरि त्रि ॥ (यथा, महाभारते शान्ति-
पर्वणि ।
“तोयदो मनुजयात्रा स्वर्गं गत्वा महादुर्गम् ।
अन्यान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन् मनुः ॥”)
तोयधरः, पुं, (तोयं जलं धरतीति । धृ + अच् ।
तोयस्य धरो वा ।) मेघः । सुस्ता । सुनिष-
सकशकः । इति मेदिनी । रं, २६५॥ (जल-
धारिणि, त्रि । यथा, रामायणे । २।६३।१०।
“सुस्थानि कुसुमाढ्येते नगाः पञ्चतसानुषु ।
नीला इवातपापाये तोयन्तोयधरा घनाः ॥”)
तोयधिः, पुं, (तोयानि धीयन्तेऽत्र । धा + “कर्म-
ण्यधिकरणे च ।” ३।३।६३। इति किः ।
आतो लोपः ।) समुद्रः । इति पुराणम् ॥
(यथा, सूर्यसिद्धान्ते भूगोलाध्याये । ३७।
“समन्तात् मेरुमध्यात् तुल्यभागेषु तोयधिः ॥”)

तोरणः

तोयधिप्रियं, स्त्री, (प्रीत्यातीति । प्री + “इगु-
पथेति ।” ३।१।३५। इति कः । तोयधिः प्रियो
यस्य ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तोयनिधिः, पुं, (तोयानि निधीयन्ते च । नि +
धा + किः । तोयानां निधिर्वा ।) समुद्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः १।१।१।
“पूर्वापरौ तोयनिधी वगात्त
स्थितः पृथिव्या इव मानदहः ॥”)

तोयपिप्पली, स्त्री, (तोये जले पिप्पलीव ।)
कौचड़ा इति स्थातजलजश्राकभेदः । तन्-
पण्यायः । लाङ्गली २ शारदी ३ शकुलादनी
४ । इत्यमरः । २।४।१११ ॥

तोयपुष्पी, स्त्री, (तोयेन बहुजलप्रदानेन पुष्पाणि
यस्याः ।) पाटलावृक्षः । इति शब्दमाला ॥

तोयप्रसादनं, स्त्री, (प्रसादयतीति । प्र + सद् +
णिच् + क्तुः । तोयस्य प्रसादनम् । अस्य फल-
योगेन जलस्य निर्मलत्वं भवतीति तथालम् ।)
कतकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

तोयप्रसादनफलं, स्त्री, (तोयप्रसादनस्य तोय-
प्रसादनाय वा फलम् ।) कतकफलम् । इति
रत्नमाला ॥

तोयफला, स्त्री, (तोयप्रधानं फलं यस्याः ।)
इञ्जारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तोयवल्ली, स्त्री, (तोये जलप्रधानस्थाने पल्ली लता-
मन्ततिर्यस्याः ।) कारवेष्टः । इति रत्न-
माला ॥ उर्क् इति भाषा ॥

तोयशुक्तिका, स्त्री, (तोयजाना शुक्तिका । श्राक
‘पार्थिवादिवत् समासः ।) जलशुक्तिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तोयसूचकः, पुं, (तोयं जलवर्णं सूचयति रवे-
णेति । सूच् + श्वल् ।) भेकः । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥

तोयाधिवसिनी, स्त्री, (तोयं जलप्रधानस्थलं
अधिवसतीति । अधि + वस + णिनिः । यद्वा,
तोयेन अधिवाम इव संस्कारोऽस्यस्येति ।
इति ।) पाटलावृक्षः । इति रत्नमाला ॥
तोयादिवासिन्यपि पाटः ॥ (पाटलाशब्देऽस्या
विवृतिर्ज्ञातया ॥)

तोरणं, स्त्री, (तोलयति उन्नमयति मस्तकमिति ।
तुल + ल्युः । लस्य रः ।) कन्धरा । कण्ठी ।
इति हारावली ॥ १७४ ॥

तोरणः, पुं स्त्री, (तुतांति त्वरया गच्छत्यनेनेति ।
तुर त्वरणी + करणे लुट् ।) बहिर्हारम् ।
इत्यमरः । २।३।१६ ॥ (यथा, कुमारः
७।३।

“भासोऽञ्जलनुकाञ्चनतोरणानां
स्थानान्तरं स्वर्गं दवावभासं ॥”)

मलहाराहाह्वारम् । इति कोकटादयः ॥
हाराग्रे निखातस्तम्भयोरुपरिनिवृद्धं नानावस्त्र-
रत्नारिमयं धनुराकारं यस्मिन् तन् तोरण-
मिति बहवः ॥ उपरिमगादियुक्तस्तम्भादिद्वय
निर्मितपुरादिबहिर्हारम् । इति साम्नः ॥

तौर्यवि

बन्धनमालेति स्थातं इति केचित् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (महादेवे, पुं । यथा,
महाभारते । १३।१७।११७।

“तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः ॥”
तोलं, स्त्री पुं, (तुल्यते परिमीयते इति । तुल +
कर्म्मणि घञ् ।) तोलकम् । यथा,—
“एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोलकम् ।
इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम् ॥”
इत्यागमः ॥

तोलकं, स्त्री पुं, (तोलमेव + स्वार्थं कन् ।) श्राग-
इयमानम् । इति शब्दमाला ॥ अश्रीतिरक्ति-
परिमाणम् । तलु षोडशमासकः धसुवतिरक्ति-
परिमाणश्च । तोला इति भरि इति च भाषा ।
तन्पण्यायः । कोलम् २ द्रवणम् ३ वटकम् ४
कर्षार्द्धम् ५ । इति वेदकपरिभाषा । कषम् ६ ।
इति लोलावती ॥ (यथा, वैद्यकरसंस्कारसंयज्ञे
ज्वराधिकारे बृहन्नरान्तकं ।

“रसं गन्धं तोलकञ्च जातीकोषफले तथा ।”
“किरातवित्तकं बालं तोलकञ्च समाहरेत् ॥”)

तोषः, पुं, (तुष सन्तोषे + भावे घञ् ।) तुष्टिः ।
इति धरणिः ॥ (यथा,—

“देवश्च परमं तोषं जगाम च सहोमया ॥”
इति हरिवंशः । १७३।१३ ॥

स्वायम्भुवमन्वन्तरगततुषितानां देवानामन्यतमः ।
यथा, भागवते । ४।१।७।

“तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिदृश्यति ।
रभः कविर्विभुः स्वाहः सुदेवो रीचनो द्विगट् ।
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे ॥”)

तौलिकः, पुं, धनूराशिः । इति शीपिका ॥ (यथा,
शीपिकायाम् ।

“क्रियतावरिजितमकुलीरलेयपायेयक-
कौपांश्याः ।

तौलिक आकोकेरो ज्ञदोग्गान्धभं नेत्यम् ॥”)
तौतातिकं, स्त्री, (तुतातेन निर्वृत्तम् । तुतात् ।

“तेन निर्वृत्तम् ।” ५।१।७६ । इति टक् ।)
तुतातभट्टस्ततशास्त्रम् । यथा,—

“नेवाव्रावि गुरोर्मन्तं न विदितं तौतातिकं
दशानम् ।

तत्त्वं ज्ञातमहो न शालिकगिरां वाचस्पतेः का
कथा ॥”

इति प्रबोधचन्द्रोदयः । २।३ ॥
तौतिकं, स्त्री, मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

तौतिकः, पुं, शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तौर्यं, स्त्री, (तूर्यं मुरज्जादौ भवम् । तूर्ये + अण् ।)

तूर्यं मुरज्जादौ भवं शब्दरूपम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

तौर्यत्रिकं, स्त्री, (त्रयोऽंशा यस्य तन् । त्रि +
“संख्याया अतिशब्दनायाः कन् ।” ५।१।८० ।

इति कन् । तौर्योपलक्षितं त्रिकम् ।) तूर्य-
गीतवाद्यमिदं मसृष्टिनं त्रयं नाद्यञ्च । इत्य-
मरः । १।७।१० ॥ नटमस्त्रस्य तूर्यगीत-
वाद्यमिति त्रयम् । इति तट्टीकासारमुन्दरी ॥

तौलिकि

(यथा, मनुः । ७।४७ ।

“जगयाचो दिवास्त्रप्रः परिवारः स्त्रियो मरः ।
तौर्यत्रिकं वृथाश्वा च कामजो दृष्टको गयः ॥”)

विष्णुश्चे गीतवाद्यशृङ्गफलं यथा,—
“गायनं ये प्रकुर्वन्ति मम कर्मपरायणाः ।

तेषां यद्यत फलं भूमे । शृङ्गश्च गदतो मम ॥
यावन्ति ज्ञानराग्येव गीयमाने यश्चस्मिन् ।

तावद्दर्शसहस्राणि इन्द्रलोके भक्ष्यीयते ॥
रूपवान् गुणवान् मित्रः सर्ववेदविदां वरः ।

नित्यं पश्यति वै यश्चापाणिं दैवं न संशयः ॥
महत्तत्त्वेव जायेत इन्द्रलोकपथे स्थितः ।

सर्वकर्मगुणश्रेष्ठस्तच्चापि मम पूजकः ॥
इन्द्रलोकात् परिभ्रष्टो मम गीतपरायणः ।

प्रसुक्तः सर्वसंसारगन्धम लोकाय गच्छति ॥
यस्तु गायति सुश्रोणि । कौसुमाश्चैव द्वादशीम् ।

सर्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥
यस्तु गायति गीतानि मम जागरणे मदा ।

सर्वसङ्गात् प्रमुक्तो वै मम लोकाय गच्छति ॥
इतन्ने कथितं दधि । गायनस्य फलं महत् ॥

यस्य गीतस्य शब्देन तरेन संसारसागरम् ॥ ॥ ॥
वादित्रस्य प्रवक्ष्यामि तत् प्रवक्ष्य वसुधरे ।

प्राप्रवाक्षन्तु ज्ञो येन देवेभ्यः समतां स्वयम् ॥
सम्यक्कालप्रयोगेण सन्निपातेन वा पुनः ।

नववर्षसहस्राणि नववर्षशतानि च ॥
कुपेरभवनं गत्वा मोदते वै यद्वच्छया ।

कुपेरभवनदभयः स्वच्छन्दगमनालयः ॥
शर्यादिनालमम्यतेमम लोकाय गच्छति ॥ ॥ ॥

श्रुतमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुधरे ।।
मनुजा येन गच्छन्ति क्षित्वा संसारसागरम् ॥

त्रिंशद्द्वयसहस्राणि त्रिंशद्द्वयशतानि च ।
पुष्करद्वीपमासाद्य स्वच्छन्दगमनालयः ॥

फलं प्राप्नोति सुश्रोणि । मम कर्मपरायणः ।
रूपवान् गुणवान् अरः शीलवान् सुपथे स्थितः ॥

महत्तत्त्वेव जायेत संसारपरिभोचितः ॥ ॥ ॥
यस्तु जागरतो नित्यं गीतवाद्येन नर्तकः ।

जम्बूद्वीपं समासाद्य राजराजस्तु जायते ॥
सर्वकर्मममायुक्तो गच्छता वै मञ्जीपतिः ।

महत्तत्त्वेव जायेत मम कर्मपरायणः ॥”
इति पराशरपुराणम् ॥

तौलं, स्त्री, (तुला एव । स्वार्थं अण् । स्वार्थिका
अपि प्रत्ययाः कश्चित् प्रकृतियो लिङ्गवचनान्य-

निवर्तन्ते इत्युक्तेरस्य जीवत्वम् ।) तुला । तुला-
राशी, पुं । तौली । इति ज्योतिषम् ॥

तौलिकः, पुं, (तुल्या तुलिकया जीवतीति । तुलि
+ टक् ।) चित्रकारः । इति शब्दमाला ॥

(तुलानियुक्ते, त्रि । यथा, सुश्रुते चित्रितुमि-
स्थाने १३ अध्याये ।

“शतं शतं तुलायान् सहस्रं दशतौलिके ॥”)
तौलिकिकः, पुं, (तुलिकया जीवतीति । तुलिका

+ टक् ।) चित्रकारः । तन्पण्यायः । रङ्गा-
जीवः २ चित्रकृत् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३।
५५ ॥ तौलिकः ४ । इति शब्दमाला ॥

त्यत्

तौषारः, स्त्री, (तुषारस्येदम् । तुषार+“तस्ये-
दम् ।” ४।३।१२०। इत्यण् ।) तुषारजलम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥ (यथा, सुश्रुते । १।४५।
“धारं कारं तौषारं हैममिति ॥”)

त्यक्तं, त्रि, (त्यज्यते स्मिति । त्यज्+कृतः ।)
कृतत्यागम् । तत्पण्यायः । क्षीनम् २ विधु-
तम् ३ समुज्झितम् ४ धृतम् ५ उत्सृष्टम् ६ ।
इत्यमरः । ३।१।१०७॥ विनाकृतम् ७
विरहितम् ८ निर्धुतम् ९ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, रामायणे । २।३७।२०।
“त्यक्तभोगस्य मे राजन् । वने वर्धनं जीवतः ।
किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः ॥”)

त्यज्, औ हानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-अणित् ।) औ अत्याप्तीत् । हानि-
वर्जनम् । त्यजति दुष्टलोकं जनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

त्यजनं, स्त्री, (त्यज्+भावे क्णुट् ।) त्यागः ।
वर्जनम् ॥

त्यत्, [द्] त्रि, (त्यजति संसर्गमिति । त्यज्+
“त्यजितनिधमिभ्यो ङित् ।” उणा १।१३१।
इति अदिः स च ङित् ।) तत् । सेइ इति
भाषा । अस्य पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गयो रूपं स्यः
स्या । सर्वनामशब्दोऽयम् । इति आकरणात् ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १।६३।४।

“त्वं ह त्वदिन्द्र भोदीः सखा ज्वं यद्वचिन्
वृषकर्मन्नुभाः ॥”)

त्यत्, [द्] स्त्री, (त्यज्+“त्यजितनीति ।” उणा ।
१।१३१। इति अदिः स च ङित् ।) वायुः ।
आकाशः । यथा,—

“सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं
सत्तास्य योनिं निहितश्च सत्पति ।
सत्तासा सत्यस्तसत्यनेत्रं
सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥”

इति भागवते । १०।२।२६॥

“सत्यव्रतमिति । सत्यं व्रतं सकृच्छो यस्य तम् ।
सत्यपरं सत्यं परं श्रेष्ठं प्राप्तिनाधनं यस्मिन् तम् ।
त्रिसत्यं त्रिष्वपि कालेषु स्थितः पूर्वं प्रलयानन्तरं
स्थितिसमये च सत्यं अयमिष्यारेण वर्णमानम् ।
तदेवाहुः सत्तास्य योनिमिति । सच्छब्देन
पृथिव्यपतेर्जाभि तच्छब्देन वायुआकाशौ एव
सद्यस्य सत्ता भूतपक्षकम् । ‘तत् सत्तामित्या-
चक्षते ।’ इति श्रुतेः । तस्य योनिं कारणम् ।
अनेन स्थितेः पूर्वं वर्णमानतोक्ता । तथा सत्ता
तस्मिन्नेव निहितं व्यन्तर्यामितया स्थितम् ।
अनेन स्थितिसमयेऽपि सत्यत्वमुक्तम् । तथा
सत्तास्य सत्यं तस्यैव सत्तास्य सत्यं पारमार्थिकं
नाशेऽप्यवशिष्यमाणरूपम् । अनेन प्रलयेऽप्य-
वधिष्वेव न सत्यत्वं दर्शितम् । एवं त्रिसत्यत्व-
सुपपादितम् । तथा अतसत्यनेत्रं अतं छद्मता
वाणी सत्यं समदर्शनम् । तथा भगवता आख्यास्य
माणत्वात् । सत्यश्च समदर्शनम् । अतश्च
छद्मता वाणी कविभिः परिकीर्तिता इति ।

त्यागी

तयोर्नेत्रं नयनसाधनं नेतारं प्रवर्तकमिति
यावत् । एवं सर्वप्रकारेण सत्यात्मकं त्वां वयं
शरणं प्रपन्ना इत्यर्थः ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामो ॥

त्यागः, पुं, (त्यज्+घञ् ।) दानम् । इत्यमरः ।
२।७।२६॥ (यथा, रघुः । १।७।

“त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मित-
भाषिणाम् ॥”)

वर्जनम् । इति मेदिनी । गे, ८॥ (यथा,
मनुः । ८।३८६।

“न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्याग-
मर्हति ॥”)

विवेकिपुरुषः । इति शब्दरत्नावली ॥ सर्व-
कर्मफलविसर्जनम् । यथा,—

“काम्यानां कर्मणां त्यागं सत्यामं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणः ॥
त्याग्यं होषवद्विके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याग्यमिति चापरं ॥
निश्चयं यद्वज्रं मे तत्र त्यागं भरतसत्तम ॥

त्यागो हि पुरुषस्याप्र । त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥
यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याग्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥

गतावपि च कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ । निश्चितं मतमुत्तमम् ॥
नियतस्य तु सत्प्रासः कर्मणे नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य पश्चात्त्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥
दुःखमिष्येव यत्नं कर्म कायकेशभयान त्यजेत् ।
स क्रत्वा राज्ञं त्यागं नेव त्यागफलं लभेत् ॥
कार्यमित्येव यत्नं कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलमेव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८।२-६॥

(त्रि, दाता । यथा, कर्मदे । ४।२४।३।
“मिथो यत्प्रागनुभयासो अग्नन् नरः स्तोकस्य
तनयस्य सातौ ॥”

“उभयास उभये यजमानाः स्तोतारश्च त्यागं
त्यागकर्तारं दातारमिन्द्रं अग्नन् उपगच्छन्ति ॥”
इति सायनः ॥)

त्यागिणः, त्रि, (त्यागेन निर्वृत्तः । भावप्रत्ययत्वादि-
मप ।) त्यक्तः । त्यागेन निवृत्तः । इति आक-
रणम् ॥

त्यागी, [न्] त्रि, (त्यजतीति । त्यज्+“सम्पृ-
चाभुर्धाड्यमेति ।” ३।२।१४२। इति
घिबुण् ।) दाता । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।२५६।

“त्यागिणि शूरं विदुषि च संसर्गवृत्तिर्जनो गुणी
भवति ॥”)

शूरः । इति मेदिनी । ने, ७१॥ वर्जनशीलः ।
यथा,—

“यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥”
इति भगवद्गीता । १८।११।

कर्मफलत्यागवान् । यथा,—

“न हेष्टाकुशलं कर्म कुशलेनाशुष्यते ।
त्यागो मन्थममाविष्टो मेधावी च्छेदसंशयः ॥

तपोया

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां । १८।१०-११।

त्याग्यः, त्रि, (त्यज्यते इति । त्यज्+कर्मणि
गण्यत् । “त्यजिष्य ।” इति ७।३।६६। इत्यस्य
वार्तिकेऽपि न कृतम् ।) त्यागयोग्यः । वर्ज्य-
नीयः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

“तीरे प्रतिग्रहस्थाप्यस्थाप्यो धर्मस्य विक्रयः ॥”
(यथा च देवीभागवते । १।११।५६।

“तारामयनुरक्ता च यथा न तु तथा गुरौ ।
अनुरक्ता कथं त्याग्या धर्मतो न्यायनस्तथा ॥”)

त्रक, इ ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गादिः । इ, चङ्गते ।
ड, चङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

त्रग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) इ, चङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

त्रङ्गः, पुं स्त्री, (त्रङ्गति शोभादिकं गच्छतीति ।
त्रङ्ग+अच् ।) पुरविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

त्रद्, इ चेट् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्यादिः । इ, चन्त्यते
तचन्द । इति दुर्गादासः ॥

त्रप, ऊ ष मि ड द्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां आत्मं-अकं-वेट् ।) ऊ, अत्रपिष्ट अत्रप ।
ष, चपा । मि, चपयति चापयति । ड, चपते ।
द्विषि लङ्गायाम् । इति दुर्गादासः ॥

त्रपा, स्त्री पुं, (त्रपते इति । त्रप+“विङ्गिदा-
दिभ्योऽङ् ।” ३।३।१०४। इत्यङ् । तत्-
टाप् ।) लङ्गा । इत्यमरः । १।७।२३॥
(यथा, रत्नावल्याम् ।

“नीचं वर्षवरेमनुयग्यगनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कश्चिकिचुकस्य विशति त्रासादयं
वामनः ॥”

चपते अनया अस्याः वा । करणे अपाहाने
वा अङ् ।) कुलटा । इति मेदिनी । पे, ७॥
कुलम् । कीर्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रपाकः, पुं, (चपते लङ्गते इति । त्रप+“आकः
खञादेः ।” १।२।१६। इति उणादिकोष-
टीकाधृतछान्दात् आकः ।) स्नेहविशेषः ।
इत्युणादिकोषः ॥

त्रपारण्डा, स्त्री, (त्रपायां रण्डेव । लङ्गाङ्गीन-
त्वादेव तथात्वम् ।) वेष्टा । इति अटाधरः ॥

त्रपिष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन तृपः । तृप+
“अतिशयने तमविष्ठनौ ।” ५।३।५५।
इति इङ्गत् । “प्रियस्थिरेति ।” ६।४।१५७।
इति तृपस्य त्रप्-आदेशः ।) अतिलज्जितः ।
इति मुग्धबोधम् ॥

त्रपीयान्, [म्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन तृपः ।
तृप+“द्विचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ।”
५।३।५७। इति इङ्गसुन् । “प्रियस्थिरेति ।”
६।४।१०७। इति तृपस्य त्रप्-आदेशः ।)
त्रपिष्ठः । इति आकरणात् ॥

वपुसी

वपु, स्त्री, (वपते अर्धसंस्पर्शेन लज्जते इव । वप + "अर्धसंस्पर्शपीति ।" उणा० । १।११ । इति उः ।) वीर्यकम् । रङ्गम् । इति मेदिनी । पे, ६ । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।८५ ।

“कनकभूषणसंयद्गोचिती
यदि भविष्यपुणि प्रतिवध्यते ।
न स विरौति न चाप्युपशोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥”)

वपुः, [स] स्त्री, (वपते वङ्गं प्राप्य लज्जते इव । वप + “उष् स्थापनादेः स तु कित् ।” १।४६० । इति उणादिसौषटीकाधृतसूत्रात् उष् ।) रङ्गम् । इत्युणादिकोषः । (यथा, गृहभाव-प्रकाशे ।

“भौमे वपुः शनौ लौहं राहावसानि कीर्त्तयेत् ॥”

रङ्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

वपुकर्कटी, स्त्री, (वपुवत् शुभा कर्कटी ।) वपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वपुटी, स्त्री, सृष्टौ । इति रत्नमाला ॥

वपुलं, स्त्री, (वपते वङ्गसंस्पर्शेन लज्जते इव । वप + बाहुलकात् उलच् ।) रङ्गम् । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥

वपुषं, स्त्री, (वप + बाहुलकादुषः ।) रङ्गम् । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥ वपुषीफलम् । शसा इति भाषा । तत्पर्यायः । कण्टकिफलम् २ सुधावासम् ३ सुशीतलम् ४ तल्लघुफल-गुणाः । नीलत्वम् । वलतृहभ्रमदाहपितरक्त-पित्तनाशित्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । तत्पक्व-फलगुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तलत्वम् । कफवातनाशित्वम् । तद्गृह्णल्लगुणाः । सूत्र-लत्वम् । शीतत्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तासृजकृ-नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्य-गुणाः । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । विटभित्तम् । शीतलत्वम् । सुखप्रियत्वम् । रूक्षत्वम् । अति-सूत्रलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वपुषी, स्त्री, (वपुष + गौरादित्वात् ङीप् ।) कर्कटी । इति हेमचन्द्रः । ४।२५५ ॥ (यथा, “पटोलकैर्वावपुष्यलावः ॥”

इति हारीते प्रथमेस्थाने दशमेऽध्याये ॥
इत्यस्यान्नोऽपि पाठः ॥

- वपुषं, स्त्री, (वपते वङ्गयोगेन लज्जते इव । वप + बाहुलकात् उषः ।) रङ्गम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ कर्कटी । अस्य गुणा यथा,—
“वाक् सुनीलं वपुषं तेषां पितृहरं स्मृतम् ।
तत् पाण्डुकफकृच्छ्रिणमखं वातकषापहम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

वपुसी, स्त्री, (वपुष + गौरादित्वात् ङीप् ।) महेन्द्रवाहणी । कर्कटी । कृताविशेषः । शसा इति क्षीरा इति च भाषा । तत्पर्यायः । पीतपुष्पा २ काण्डालुः ३ वपुकर्कटी ४ बहु-जला ५ कोषफला ६ तुन्दिलफला ७ कण्टकी-कता ८ सुधावासा ९ अस्याः फलस्य गुणाः ।

वपुः

वयीध

वपुत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् । भ्रमपित्तविदाहार्निवातनाशित्वम् । बहुसूत्र-त्वम् । काण्डालुरित्यत्र कण्टालुरपि पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या यषहारी यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्याये ।

“वपुसीमूलकत्वं वा सप्तौघं तल्ललासुना ।
पिबेदलसमं कल्कं यष्टीमधुकमेव वा ॥”)

वपुः, स्त्री, (वपुः निपातनात् इत्य तः ।) द्रव्यम् । घनेतरदधि । इत्यमरटीकायां भरत-धृतविद्याविनोदः । पातला इह इति भाषा ॥

वयं, स्त्री, (वयोऽवयवा यस्य । व्रि + “संख्याया अवयवे तयप् ।” ५।२।४२ । इति तयप् । “द्वित्रिभ्यां तयस्यायच्चा ।” ५।२।४३ । इति तयस्यायच् ।) अवयवम् । इति सुग्ध-बोधम् । तिन इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । २।७६ ।

“अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान् निरदुष्टन् भूभुवःस्वरितोति च ॥”)

वयः, पुं, (तरतीति । त + “तरतेङिः ।” उणा० ५।६६ । इति ङिः ।) त्रिसंख्या । तिन इति भाषा । त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तरूपोऽयम् । अस्य स्त्रीलिङ्गस्त्रीवल्लङ्घयो रूपे तिस्रः त्रीणि । इति आकरणम् ॥ तद्वाचकानि यथा,—

कालः १ अयिः २ भुवनम् ३ गङ्गामार्गः ४ शिवचक्षुः ५ गुणः ६ ग्रीवारेखा ७ कालिदास-कायम् ८ वलिः ९ सन्ध्या १० पुरम् ११ पुष्करम् १२ रामः १३ विष्णुः १४ ज्वरपादः १५ । इति कविकल्पलता ॥ त्रिसंख्याविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥

“तिस्रोभार्या त्रिशालाश्च त्रयो भृत्याश्च वासवाः ।
भुवं वेदविरह्याश्च न ह्येते मङ्गलप्रदाः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रल्लितखण्डम् ॥

वयी, स्त्री, (वय + “टिड्ढेति ।” ४।१।१५ । इति ङीप् ।) ऋक्सामयजुर्वेदा एतत्प्रितयम् । इत्यमरः । १।६।३३ ॥ (यथा, मनुः । ७।४३ ॥

“त्रेविदिभ्यश्चर्यो विद्यात् दण्णनीतिश्च प्राशस्तीम् ।
आन्वीक्षिकीषात्मविद्यां वार्त्तारम्भाश्च

लोकतः ॥”)

पुरश्ची । मुमतिः । इति विश्वः । सोमराजी-वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुर्गा । यथा,—

“अग्ययजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि वा ।
वयीति पठ्यते लोके दृष्टादृष्टार्थसाधनी ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

वयीतनुः, पुं, (वयी वेदा एव तनुः शरीरं यस्य । “अथा विद्या भगवन् वयीमयं सुखमात्मार्ण यजन्ते ॥” इति भागवतवाक्यात् । ५।२०।४ । अस्य तथात्वम् ।) मृग्यः । इति हलायुधः ॥

वयीधर्मेः, पुं, (अथा वेदत्रयेण विहितो धर्मः ।) अग्ययजुःसामा विधानम् । त्रिवेदोक्तकर्म । इत्यमरः । १।६।३३ ॥ (यथा, महाभारते । ३।१५०।३० ।

“वा वेदधर्मेज्ञाना न स्यात्तयीधर्मेन्दते भुवि ॥”)

वसरः

वयीमुखः, पुं, (वयी वेदा मुखे यस्य ।) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः । ३।४।७५ ॥

वयोदश, [नृ] त्रि, (आधिका दश इति कर्म-धारयः । “वेक्षयः ।” ६।३।४८ । इति वयम् ।) संख्याविशेषः । १३ तिर इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । (यथा, मनुः । ६।१२६ । “ददौ स दश धर्माय कश्यपाय वयोदश ॥”) तत्संख्यायुक्तम् । इत्यमरः ॥ तद्वाचकः । ताम्बूलगुणः १ । इति कविकल्पलता ॥

वयोदशाः, त्रि, (वयोदशानां पूरणः । “तस्य पूरणे षट् ।” ५।२।४८ । इति षट् ।) वयोदशानां पूरणः । इति आकरणम् ॥ तिर इत्यादि भाषा । (यथा, रामायणे । ७।७७।२७ । “वयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो । सावशेषाभ्युत्थितये किमिह त्वं विलम्बसि ॥”)

वयोदशी, स्त्री, (वयोदश + टिङ्गान् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा चक्षस्य वयोदशकलाक्रिया-रूपा वयोदशकलाक्रियावच्छिन्नकालरूपा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्र ज्ञातस्य फलं यथा, “रूपास्त्रिः सात्विकभावहीनः सुखो च बाल्ये जननीप्रियश्च । सहासः शिल्पगुणैकवेत्ता वयोदशी जन्मतिथिर्यदि स्यात् ॥”

इति कोटोपदीपः ॥

इयं धर्मेस्य तिथिः । इति वराहपुराणम् ॥

वस, क धृत्वा । यश्चे । तिथिः । इति कविकल्पद्वयः ॥ (पुरा-परं सकं-सेट् ।) एतदाद्यान्तरादौ रेव-युक्ताद्याः । क, आसयति ऋगं व्याधः वधति यजुर्वाति निराकरोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गा-दासः ॥

वस, इ कि भासि । इति कविकल्पद्वयः ॥ (पुरा-पक्षे भ्रां-परं-अकं-सेट् ।) इ, अस्येति । कि, अस्यति असति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥ वस, ई ग भये । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भ्रां-परं-अकं-सेट् । ईदित्वात् अनिङ्गनिष्ठः ।) ई, वसतः । ग, विसतुः तजसतुः । असति । इति दुर्गादासः ॥

वस, य ई भये । इति कविकल्पद्वयः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् । ईदित्वादनङ्गनिष्ठः ।) य, वस्यति । ई, वसतः । इति दुर्गादासः ॥

वसं, स्त्री, (अस्यति भिभ्यस्मिन् इति । अस-भये + वसर्च कः ।) वनम् । इति शिकार-शेषः ॥

वसः, त्रि, (वसतेति । वस भये + पचाद्यच् ।) जङ्गमः । इत्यमरः । ३।१।७४ ॥ (यथा, महाभारते । १२।६।१६ ।

“अजुः प्रणिष्टीतो गच्छंस्वसस्यावरवर्जकः ॥”)

वसरः, पुं, (वसन्ति घातूनामनेकार्थत्वात् सखाश्च वेद्यन्त्यनेनेति । वस + बाहुलकात् अरन् ।) तलवायोपकरणविशेषः । तासनी इति भाषा । तत्पर्यायः । सूत्रवेदनम् २ । इत्यमरः । ३।२।२४ ॥ तसरः ३ । इति भरतः ॥

वाणा

असरेणुः, स्त्री, सूर्यभाष्याविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

असरेणुः, पुं, (अससञ्चलत्वात् भीत इव रेणुः ।)
त्रिंशत्परमाणुपरिमाणम् । स गवाक्षास्तर्गते
सूर्यकिरणे दृश्यते । तत्पर्यायः । ध्वंसी २ ।
यथा, वेद्यकपरिभाषायाम् ।

“जालान्तरगतं सूर्यकरे ध्वंसी विलोक्यते ।

असरेणुस्तु विज्ञेयस्त्रिंशता परमाणुभिः ॥”

(इत्युक्तत्रयात्मकरेणुः । यथा, अश्ववेवर्ते ।

“परमाणुद्वयेनायुष्मसरेणुस्तु ते त्रयः ॥”

तथाच मनुः । ८ । १३२ ।

“जालान्तरगते भानौ यन् सूर्यं दृश्यते रजः ।
प्रथमस्तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥”

असरः, पुं, (अस्यतीति । अस भये + उरन् ।)

भीरकः । इति संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥

अस्तः, त्रि, (अस भये + क्तः ।) भीतः । इति

जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १।५।२६ ।

“प्रत्यक्षायां विसृतायां सुक्ता कौटिल्योत्तरा ।

शब्दः समभवदधोरस्तेन अस्ताः सुरास्त्रहा ॥”

श्रीधरे, स्त्री । यथा,—

“सविरामं त्रितालञ्च एकं शृण्वन्तथापरे ।

श्रेष्ठे त्रस्तं त्रितालञ्च देवमार इतीर्यते ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

अजुः, त्रि, (अस्यतीति । अस भये + “असि-

यधिधृषिन्धिपः क्तः ।” ३।०।१४० । इति

क्तः ।) चासश्रीलः । इत्यमरः । ३।१।२६ ॥

(यथा, भट्टिः । ६।७ ।

“भीता सौमित्रिणा त्र्यक्ता सध्रीचीं अजुमेकि
काम् ।

विज्ञायामंस्त काकुतस्थः जये जेमं सुदक्षभम् ॥”

आ, ड पालने । इति कविकल्पदमः ॥ (भां

व्यात्म-सकं-अनिट् ।) जे ड पालन इत्यत्र

कोष्ठददादौ वा पठ्यते । इति क्रमदीप्तरः ॥

इति कविकल्पदमटीकायां दर्गादासः ॥

आणं, स्त्री, (जे + भावे ल्युट् स्तो वा । रुद्विदिति

पञ्जे नत्वम् ।) रत्नणम् । (यथा, शाकुन्तले

१ अङ्के ।

“आलंजनाय वः शस्त्रं न प्रहर्षमनागमि ॥”

चायते इति कर्णरि ल्युः । रत्नता । यथा,

महाभारते । १।२३।१८ ।

“त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नच्छाणमनुत्तमम् ॥”

तथाच रघौ । १५।३ ।

“अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् न प्रजङ्गुः स्वतेजसा ।

आणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपमो

ययम् ॥”

चायतेनेनेति करणे ल्युट् । कवचम् । अस्त्रम् ।

यथा, महाभारते । ३।१६८।१४ ।

“दंष्ट्रिता विविधेष्वाणेर्विचित्रायुधपाणयः ॥”

चायमाणात्वम् । रत्निते, त्रि । इति मेदिनी ।

णे, १४ ॥

आणा, स्त्री, (चायते पालयतीति । जे + ल्युः ।

टाप् ।) चायमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

चातं, त्रि, (जे + क्तः रुद्विदिति नत्वाभावः ।)

रत्नितम् । इत्यमरः । ३।१।१०६ ॥ (यथा,

मार्कण्डेये । ८४।२० ।

“त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन

चातं त्वया समरसूदन तेऽपि हत्वा ।

नीता दिवं रिपुगणा भयमप्यपास्त-

मस्माकमुन्मदसुरारिभवनमस्ते ॥”

भावे क्तः ।) रत्नणे, स्त्री ॥

चापुषं, त्रि, (अपुषेण निर्वृत्तम् । अपुष + “तेन

निर्वृत्तम् ।” ४।२।६८ । इत्यण् ।) अपुष-

निर्मितम् । इति याकरणम् ॥ (अपुषो विकारः ।

“अपुषतुनोः युक् ।” ४।३।१३८ । इत्यण्

युगागमश्च । रज्जस्य विकारः । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥)

चायन्ती, स्त्री, (जे + सम्यदाहत्वात् क्तिप् । चां

चाणं अयतीति । इ गतौ + शब्द । यद्वा, जे

ड पालने + कचित् व्यात्मनेपदी धातुरपि पर-

स्तेपदमिच्छतीति न्यायात् शब्द । “उगितश्च ।”

इति डीप् ।) चायमाणा लता । इत्यमरः । २ ।

४।५० ॥ (यथा,—

“चायन्ती तु वरा तक्ता सरा पितृकफापहा ।

क्वरद्वदोगगुल्मार्शोभमशूलविषप्रणुत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वसख्ये प्रथमे भागे ॥)

चायकर्मो च ॥

चायमाणं, त्रि, (चायते इति । जे + कर्मेणि

शानच् ।) रत्नमाणम् । इति याकरणम् ॥

(यथा, अथर्ववेदे । ६।४।१ ।

“त्वष्टा मे देयं वंशः पर्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः ।

पुत्त्रेभ्योभिरदितिनृपातु नो दुष्टरं चायमाणं

सहः ॥”

चायमाणा, स्त्री, (चायते इति । जे + शानच् ।)

बला इति बहुला इति च ग्याता । तत्पर्यायः ।

वार्षिकम् २ चायन्ती ३ बलभद्रिका ४ । इत्य-

मरः । १०।४।१०५ ॥ अतत्रा ५ चायमाणिका ६

बलभद्रा ७ सुकामा ८ वार्षिकी ९ गिरिजा १०

अनुजा ११ माङ्गल्याह्वा १२ देवबला १३

पालिनी १४ भयनाग्निनी १५ अवनी १६

रत्नग्री १७ चाणा १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुभद्राणी १९ भद्रनामिका २० । इति रत्न-

माला ॥ अस्य गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् ।

गुल्मज्वरकफास्रभ्रमृणाक्षयग्लानिविषक्लृद्-

विनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्त-

नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा,—

“पटोलं पिप्पुमर्हश्च दार्ढ्यं कटुकरोहिणीम् ।

षष्ठ्याह्वां चायमाणाञ्च दद्याद्भीसर्पशान्तये ॥”

इति चरके चिकित्सस्थाने एकादशोऽध्याये ॥)

वासः, पुं, (जस + भावे घञ् ।) भयम् । इत्यमरः ।

१।७।२१ ॥ (यथा आर्यासप्तशत्याम् । ३७६ ।

“प्रणयत्तलितोऽपि सकपटकोपकटाक्षैर्भया-

हितस्तम्भः ।

वासतरली दृष्टीतः सहासरभसं प्रियः कष्टे ॥”

मण्णोर्दोषः । इति मेदिनी । से, ४ ॥

वासदायी, [नृ] त्रि, (वासं भयं ददातीति ।

दा + णिनिः ।) भयदाता । तत्पर्यायः । शङ्करः

२ । इति हेमचन्द्रः । ३।१४३ ॥

त्रिंशः, त्रि, (त्रिंशत् + “तस्य पूरणे ङट् ।” ५ ।

२ । ४८ । इति ङट् ।) त्रिंशतः पूरणः । इति

याकरणम् ॥ (यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“त्रिंशोऽंशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥”

त्रिंशकः, त्रि, त्रिंशत्संख्यः । संख्यार्थे ङक-

प्रत्ययः । इति सुपश्रयाकरणम् ॥ (त्रिंशता

क्रीतः । त्रिंशत् + “विंशतित्रिंशद्वा ङुपुत्र-

संज्ञायाम् ।” ५ । १ । २४ । इति अयं ज्ञायां

ङुप् । त्रिंशत्संख्यकप्रत्यये क्रीतः । इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥)

त्रिंशत्, स्त्री, (त्रयोदशतः परिमाणस्य । “पङ्क्ति-

त्रिंशदिति ।” ५ । १ । ५६ । इति निपातनात्

मायुः ।) संख्याविशेषः । त्रिंश इति भाषा ।

एकवचनान्तोऽयम् । त्रिंशद्वये त्रिंशतौ ।

त्रिंशतो बहुव्ये त्रिंशतः । इति याकरणम् ॥

(यथा, मनुः । १ । २२ ।

“निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत् ताः कलाः ।

त्रिंशत्कला सुहृतेः स्यादहोरात्रमुतावतः ॥”

त्रिंशत्पञ्च, स्त्री, (त्रिंशत्संख्यकानि पञ्चाणि

दलानि यस्य ।) कुसुदम् । इति शब्दमाला ॥

त्रिकं, स्त्री, (त्रयाणां सङ्घः । “संख्यायाः संज्ञा-

सङ्ख्यत्राध्ययनेषु ।” ५ । १ । ५८ । इति कन् ।)

एष्टवशाधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥ (यथा,

माधे । २२ । १० ।

“नस्या दृष्टीतोऽपि धुवन्विषाणयो-

र्युगं सङ्ख्यकारिविवर्तितत्रिकः ॥”

त्रयम् । इति मेदिनी । के, २६ ॥ (यथा,

मनुः । ७ । ५१ ।

“दृष्टस्य पातनश्चेत् वाक्पातप्यार्थदूषणे ।

क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥”

त्रिपथसंस्थानम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥

त्रिफला । त्रिकटु । त्रिमदः । यथा, सुखबोधे ।

गृङ्गीसारसंयुक्ताश्विकत्रयसमन्वयात् ।

वातरक्तं निहन्त्याशु सर्वरोगहरत्ववयः ॥”

(तृतीयेन रूपेण ग्रहणं यस्य । तृतीय +

“तावतिथं ग्रहणमिति लुक् ।” ५ । २ । ७७ ।

इति कन् पूरणप्रत्ययस्य च लुक् । तृतीयकं,

त्रि । यथा, मनुः । ८ । १४२ ।

“द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् ।

मासस्य दृष्टिं दृष्टीयात् वर्णानामनुपूर्वञ्च ॥”

त्रिककुत्, [दृ] पुं, (त्रीणि ककुत्-सङ्ग्रहानि ध्वज-

तुल्याणि शृङ्गाणि यस्य ।) त्रिकटपर्वतः ।

इत्यमरः । २।३।२२ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे ।

३।१।३।१२ । “यत्र वा इन्द्रो वृत्रमर्ह-

स्तस्य यदध्यासोऽन्तं गिरिं त्रिककुदमकरोत् ॥”

विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।

३४२ । ६० ।

“तथैवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः ।

त्रिककुत्चन विख्यातः शरीरस्य प्रमापयान् ॥”

विकायः

दशरात्रसाध्यविशेषः । यथा, तैत्तिरीय-
संहितायाम् । ७।२।५।२।

“त्रिककुट्टवा एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत्पञ्च-
दशः ककुदेकविंशः ककुत्तयस्त्रिंशो य एषं
विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां
भवति ॥”

त्रिकटः, पुं, (त्रीन् वातपित्तश्लेष्मदोषान् कटति
नाशयतीति । कट + अच् ।) गोचुरकः । इति
शब्दरत्नावली ॥

त्रिकटु, स्त्री, (त्रयाणां कटूनां मुखीमरीचपिप्प-
लीनां समाहारः ।) मिश्रितशुखीमरीचपिप्पल्यः ।
तत्पण्यायः । त्रायणम् २ योषम् ३ । इत्यमरः ।
२ । १० । १११ ॥ कटुत्रयम् ४ कटुत्रिकम् ५ ।
अस्य गुणाः । दीपनत्वम् । आसकासत्वगामय-
गुल्ममेहकफस्योत्थमेदः शोषदीपनसनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।

“विश्वोपकुन्ता मरिचं चयं त्रिकटु कथ्यते ।

कटुत्रयसु त्रिकटु त्रायणं योषसुच्यते ॥

त्रायणं दीपनं हन्ति आसकासत्वगामयान् ।

गुल्ममेहकफस्योत्थमेदः शोषदीपनसनाशित्वम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

त्रिकण्ट, स्त्री, (त्रयाणां कण्टानां दृढत्वमिदमनो-
दस्यशरूप्याणां समाहारः ।) मिलितदृढत्वमि-
दमनोदस्यशरूप्यरूपम् । तत्पण्यायः । कण्ट-
कारीचयम् २ कण्टकत्रयम् ३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

त्रिकण्टः, पुं, (त्रीणि कण्टानि कण्टकानि यस्य ।)
गोचुरकः । इति शब्दरत्नावली ॥ पञ्चगुणवृत्तः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ त्रिकाटासिज इति भाषा ।
मन्यमेदः । टङ्गरा इति भाषा । अस्य गुणाः ।
पित्तकफनाशित्वम् । रुचित्वम् । अग्निदीपन-
त्वम् । लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(पण्यायोऽस्य यथा, वेद्यकरत्नमालायाम् ॥

“त्रिकण्टः स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः ।

त्रिपुटः कण्टकफलः श्वदंष्ट्रा गोचुरः क्षुरः ॥”

त्रिकण्टकः, पुं, (त्रीणि कण्टकानि यस्य ।) लघु-
गर्गमन्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोचुरक-
वृत्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥ (यथा,—

“त्रिकण्टः स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिक-

ण्टकः ॥”

इति वेद्यकरत्नमालायाम् ॥)

त्रिका, स्त्री, (तिस्रोऽस्यो यस्याः । “संख्यायाः
संज्ञासङ्ख्येयाध्यनेषु च ॥” ५ । १ । ५८ । इति
कन् । तत्पठ्याप् ।) कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभागः ।
भूमिखण्डकूपपट्टम् । इत्यर्थः ॥ कूपस्य समीपे
रक्षुधारणार्थं त्रिखिदारयत्नम् । इति स्वामी ॥
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

त्रिकायः, पुं, (त्रिकं आध्यात्मिकाधिभौतिकाधि-
दैविकदुःखत्रयं अयति गच्छत्यस्मादिति । अय
गतौ + अयादाने घञ् । यद्वा, त्रिकं त्रिकाल-
मयति वेत्तीति । अय + अच् ।) बुद्धः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥

द्विपु

त्रिकूटः

त्रिकाधिकं, स्त्री, (कथायं हितम् कार्षिकम् ।
त्रयाणां कार्षिकाणां समाहारः ।) मिलित-
नागरातिविषामुस्तावय्यरूपम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

त्रिकालः, पुं, (त्रिकालं वर्षमानातीतभवि-
ष्यत्कालविवरणं जानातीति । त्रि + “आतो-
ऽनुपमर्गे कः ।” ३ । २ । १३ । इति कः ।) बुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥ सर्वज्ञः, त्रि ॥
(यथा, दृढत्वसंहितायाम् । १७ । १ ।

“युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादिश्यते त्रिका-
लज्ञैः ॥”)

त्रिकालदर्शी, [न] पुं, (त्रिकालं वर्षमानातीत
भविष्यत्पश्यतीति । दृष्ट + शिनिः ।) ऋषिः ।
इति हलायुधः ॥ भूतभविष्यज्ञसमानवेत्तरि, त्रि ॥
(यथा, दृढत्वसंहितायाम् । १९ । ४ ।

“प्रध्वंसित्यपि काले त्रिकालदर्शी कलौ

भवति ॥”)

त्रिकालवित्, पुं, (त्रिकालं वेत्तीति । विद् +
क्विप् ।) बुद्धः । इति हलायुधः ॥ त्रिकालज्ञः, त्रि ॥
त्रिकूटः, स्त्री, (त्रिकूटः पर्वतः उत्तपत्तिस्थानत्वे-
नास्यस्येति अश्वं आदित्वादच् ।) सिन्धुलवणम् ।
सासुदलवणम् । इति रत्नमाला ॥

त्रिकूटः, पुं, (त्रीणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।)
पर्वतविशेषः । पश्योपरि लङ्का । (यथा, रामा-
यणे । ५ । २ । ११ ।

“स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः ।

त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्यो ददर्श ह ॥”)

तत्पण्यायः । त्रिककुत् २ । इत्यमरः । १०।३।२ ॥

सुवेणः ३ त्रिसुकुटः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिशृङ्गः ५ । त्रिचकूटकः ६ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (अयम् पोटभ्यानामानामन्यतमः । अत्र

भगवती रुद्रसुन्दरीरूपेण विराजते । यथा,

देवीभागवते । ७ । ३० । ६६ ।

“नारायणो सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥”

चोरोद्दसमुदतीरस्थपर्वतः । यथा,—

“सत्वरत्रययः आमान् त्रिकूटो नामः पर्वतः ।

सुतः पर्वतराजस्य सुमेरोभास्करदुतः ॥

चोरोद्दसमुदतीरस्थो यो धीनामलशिलातलः ।

उत्थितः सागरं भिक्षा देवधिगणशिवितः ॥

असुरोभिः परितृतः आमान् प्रभवणाकुलः ।

गन्धर्वैः किन्नरैर्यक्षैः सिद्धचारणपद्मैः ॥

विद्याधरैः सपत्नीकैः संयुतेस्तु तपस्विभिः ।

रुद्रगङ्गोपिगङ्गेण च वृत्तगङ्गा विराजते ॥

पुष्पाङ्गैः कर्णिकारैश्च विख्यामलकपाटलैः ।

चतुर्निम्बकदम्बैश्च चन्दनागुरुचम्पकैः ॥

शालैस्तालैस्तमालैश्च शरलाङ्गनपिप्पलैः ।

तथात्र्येचिविधैर्गुप्तैः सर्वैः समलङ्कृतः ॥

नानाधातुङ्कितैः शृङ्गैः प्रसवद्भिः समस्ततः ।

शोभितो रश्मिप्रभैश्चन्द्रभिर्वर्णैश्च क्षण्डभुभिः ॥

रुद्रैः शाखावृक्षैः शिङ्गेष्मातङ्गैश्च मृदामन्दैः ।

जीवज्जीवकसंयुक्तैश्चोदरशिशिनादितैः ॥

तस्यैकं काचनं शृङ्गं सेवते यद्विष्णुकरः ।

विखट्टी

नानापुष्पसमायुक्तं नानागन्धाधिवासितम् ॥

द्वितीयं राजतं शृङ्गं सेवते यद्विष्णुकरः ।

पाण्डुराब्जदंकाशं तुषारचयसन्निभम् ॥

वर्षेन्दुनीलवैभूष्यतेजोभिर्भासयन् दिशः ।

तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रलटं शृङ्गसुतमम् ॥

न तत् क्षतघ्नाः पश्यन्ति न वृष्टांसा न नास्तिकाः ।

नातप्रतपसो लोके ये च पापक्षतो जनाः ॥

तस्य सानुमतः एते सरः काचनपङ्कजम् ।

कारणवसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम् ॥

गङ्गो ह्यपलसंकाशो महाबलितलोचनः ।

लघितः पातुकासोऽसाववतीर्णश्च तन्मलम् ॥

स लीनः पङ्कजवने ययमध्यगतश्चरन् ।

यक्षीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणायत्तमूर्तिना ॥

गरुडस्यो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधनः ।

ग्राहयस्तं गजेन्द्रं तं तच्च ग्राहं जलाश्रयात् ॥

उज्ज्वलप्रेमयाक्ता तरसा मधुसूदनः ।

म्यलस्यं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः ॥

मोक्षयामास नागेन्द्रं पापिभ्यः शरणागतम् ॥”

(अ. ७६ । इति वामनपुराणम् ॥

(घोटकविशेषः । यथा, नकुलज्जनाश्रयचक्रिन-

सितं । ४ । ८ ।

“अयो यस्य ललाटस्था आचमौ अघरोत्तराः ।

त्रिकटः स परिश्रयो वाजिदृढिकरः परः ॥”)

त्रिकटलवणं, स्त्री, (त्रिकटं सासुद्रमिव लवणम् ।)

दोणोलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिकोणं, स्त्री, (त्रयः कोणा यस्य ।) योनिः ।

इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (कामरूपपोठ-

विशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।

“करतोयां समारम्भं यावद्विकरवासिनी ।

शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ॥”)

लयात् नवपञ्चमलम् । इति ह्रीपिका । (त्रिभुज-

लत्रभेदः । इति लोलावली ॥) त्राम्, त्रि ।

त्रिकोणवस्तुनि यथा । हलः १ शिवचक्रः ८

कामारण्या ३ बहुमखलम् ४ एकारः ५ यञ्चम्

६ शृङ्गाटम् ७ शकटादि ८ योनिः ९ । इति

कविकल्पलता ॥

त्रिकोणफलं, स्त्री, (त्रिकोणं त्रयसं फलं यस्य ।)

शृङ्गाटकम् । इति भावप्रकाशः ॥

त्रिचारं, स्त्री, (त्रयाणां चाराणां समाहारः ।)

चारत्रयम् । मिलितस्वर्णिकाचारयवचार-

टङ्गणचारानि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

वेद्यकरसंस्कारमंत्रज्ञे चारणमारणाधिकारं ।

“सर्जिका टङ्गणश्चैव यवचार उदाहृतः ॥”)

त्रिचुरः, पुं, (त्रीणि चुराणोवायाणि यस्य ।)

कोकिलाचक्रलः । इति रत्नमाला ॥ कुलेखारा

इति भाषा ॥

त्रिचं, स्त्री, त्रयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिचवट्, स्त्री, त्रिचवटी खट्वानी समाहारः । खट्वा-

त्रयम् । इत्यमरः । ४ । ५ । ४१ ॥

त्रिचवट्टी, स्त्री, (त्रिचवटी खट्वानी समाहारः ।

“द्विगोः ।” ४ । १ । २१ । इति डोप् ।) त्रिच-

वट्टम् । इत्यमरः । १ । ५ । ४१ ॥

त्रिगुणा

त्रिगुणः, पुं, (त्रयाणां धर्मार्थकामानां गणो वर्गः ।) त्रिवर्गः । धर्मार्थकामः । इत्यमर-टीकायां नीलकण्ठः ॥ (यथा, किराताजुनीये । १ । ११ ।

“गुणाशुरागादिव सख्यमीयिषा-
न बाधतेऽस्य त्रिगुणः परस्परम् ॥”)

त्रिगर्भः, पुं, (त्रयो गर्भा यत्र ।) देशविशेषः । लाहोराख्यदेशोक्तभागः । तत्प्रयोगः । जाल-
न्धरः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४ ॥ (देशो-
ऽयं कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । यथा, बृहत्-
संहितायाम् । १४ । २५ ।

“उत्तरतः कैलासः” इत्यपक्रम्य,—
“त्रिगर्भतुरगानां सुखाः ॥”

इत्युक्तवान् ॥

तद्देशस्य पुं भूम्वि । (यथा, महाभारते । २ ।
२७ । १८ ।

“ततस्त्रिगर्भाः कौन्तेयं दार्व्याः कोकनदास्तथा ।
तत्रिया वज्रवो राजसुपायर्षेण सख्यैः ॥”
गणितान्तरम् । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥

त्रिगर्भकः, पुं, (त्रिगर्भं गवः स्वार्थं कर्त्ता ।)
त्रिगर्भदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिगर्भा, स्त्री, (त्रयो गर्भा यस्याः ।) घुर्घुरिका ।
(त्रयो वज्रवो गर्भा इव योनिद्वाराणि यस्याः ।)
कामकाङ्क्षना । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥

त्रिगर्भकः, पुं, (त्रयो गर्भाः सन्ति यत्र । त्रिगर्भ-
+ बहुलपचनान्ठन् ।) त्रिगर्भदेशः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

त्रिगुणं, स्त्री, (त्रयाणां सत्त्वजस्तमसां गुणानां
समाहारः ।) सत्त्वजस्तमसां । इति श्रीभाग-
वतम् । (प्रधानः । यथा, भागवते । ४ । २४ । २८ ।
“यः परं रहस्यं ब्रह्मातिगुणाज्जीवमंजितात् ।
“रहस्यं सृज्यात् त्रिगुणात् प्रधानात् जीव-
संज्ञितान् पुरुषाच्च परम् ॥” इति तट्टीकायां
स्वामी ॥) त्रयाणां पुरेण गुणत्रययुक्ते च त्रि ॥
(यथा, मनुः । १ । १५ ।

“महान्तमेव चात्मानं सर्वानि त्रिगुणानि च ।
विषयाणां गृहीतृणि ज्ञानेः पञ्चन्द्रियाणि च ॥”
त्रयो गुणा आश्रितयो यस्य । त्रिभिर्गुणिते ।
यथा, रघुः । २ । २५ ।

“सप्त यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥”)

त्रिगुणा, स्त्री, (त्रयो गुणा यस्याः ।) दुर्गा ।
यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“पदैस्त्रिभिर्लज्जितैर्हो रागादित्रिगुणा मता ॥”
(तथाच देवीभागवते । १२ । ६ । ६५ ।
“त्रिगुणा त्रिपदा तन्त्रीसुखसो तरुणातरुः ॥”
स्वनामस्यातो बीजभेदः । इति सत्त्वसारः ॥

त्रिगुणाकर्तृ, त्रि, (त्रिगुणं कर्मणं कृतम् । त्रिगुण-
+ कृतम् । “संस्थायाश्च गुणान्तायाः ।” ५ ।
३ । ५६ । इति ऋषिः ।) वारजयज्ञश्चेजम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

द्विपदं

त्रिणाचि

त्रिजटा, स्त्री, (त्रिसो जटा यस्याः ।) राजसी-
विशेषः । यथा,—

“मौनं तामिरनार्याभिर्दृष्टा सन्तर्जिता तदा ।
राजसी त्रिजटा वृद्धा प्रवृद्धा वाक्यमब्रवीत् ॥”
इति रामायणे सुन्दरकाण्डे २७ अध्यायः ॥ ३३ ॥
त्रिजटनः । यथा, ज्ञानभैरवतन्त्रे ६ पटोले ।

“श्रद्धा देवि ! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटोत्तमम् ।
पञ्चं ब्रह्ममयं देवि ! अद्भुतं वरवर्णिनि ! ॥
श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।
विष्णुप्रोतिकरश्चैव मम प्रोतिकरः सदा ॥
ब्रह्मविष्णुशिवाः पञ्चेष्टन्तश्च शक्तिरूपिणी ।
वृन्तमूले तु वज्रं स्यात् पञ्चं ब्रह्म त्विदं प्रिये ! ॥
एकश्च त्रिजटापत्रेर्द्धरं वा हरिमर्षयेत् ।
केवलं तस्य तेनेव शक्तिपूजा विशेषतः ॥”
अन्यत् त्रिजटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (भगवती । मा च
गायत्रीस्वरूपा । यथा, देवीभागवते । १० । ६ । ७० ।

“त्रिजटा त्रितरिं लम्बा त्रिविधा तरुणाकृतिः ॥”
त्रिजातकं, स्त्री, (त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्य-
रूपम् । ततः स्वार्थं कर्त्ता ।) मिलिततुल्या-
त्वगोलापत्राणि । यथा,—

“गुलादित्रिभिरुद्दिष्टं त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम् ।
चातुर्जातं सनागस्य द्वयं वातकफापहम् ॥”
अपि च ।
“त्वगोलापत्रकेस्तुल्योस्त्रि सुगन्धि त्रिजातकम् ।
नागकेशरमयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य लक्षणपर्याया यथा,—
“त्वगोलापत्रकेस्तुल्योस्त्रि सुगन्धि त्रिजातकम् ।
तद्वयं रेषणं कृतं तीक्ष्णोष्णं सुखगन्धवृत् ।
लघुपित्तामिहृद्वलं कफवातविषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

त्रिणं, स्त्री, (लण् + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
लणम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, लण-
शब्दयुत्पत्तौ उज्ज्वलदत्तः । ५ । ८ ।
“रेफकारसंयुक्तमयुत्पन्नं शब्दात्तरमस्ति ।
‘उत्पन्नत्रिणपत्रपञ्चविहगः सौम्यसनः
पूजितः ।’
इति वराहः ॥”)

त्रिणता, स्त्री, (त्रिषु स्थानेषु गता । “पूर्वपदान्
संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति शल्लम् ।)
धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे ।
१६ । ६१ ।
“स्वगुणैरापन्नप्राप्तिराकृष्य गजिका इव ।
कामुका इव नालीकास्त्रिणताः सहस्रासुचन् ॥”
त्रिणस्य भावः । त्रिण + तल् ।) त्रिणत्वञ्च ।
(त्रिषु स्थानेषु गते, त्रि । यथा, रामायणे ।
६ । २० । २८ ।
“भित्तमुष्टिपरिध्वंसं त्रिणतं रुक्मरञ्जितम् ।
बाणपातात्तरं रामः पतितं पुरुषार्थभम् ।
श्रयानं लक्ष्मणं दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥”
त्रिणाचिकेतः, पुं, (त्रिजलचित्तो नाचिकेतोऽपि-
र्यन । पूर्वपदादिति शल्लम् ।) यजुर्वेदेक-

त्रिदशः

देशो यत्रः । तद्देशाध्यायी । (यथा, मनुः ।
३ । १८५ ।

“त्रिणाचिकेतः पञ्चायिस्त्रिसुपर्णः गङ्गावित् ॥”
“त्रिणाचिकेतः अश्वयुर्वेदभागस्तद्वत् तद्-
योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः ॥” इति तट्टी-
कायां कुम्भकभट्टः ॥ नारायणस्य नामविशेषः ।
यथा, महाभारते । १२ । ३३८ । ४ ।

“पञ्चमे । त्रिणाचिकेत । गङ्गाविधानम् ॥”
त्रितर्कं, स्त्री, त्रयाणां तर्काणां समाहारः ।
तत्प्रयोगम् । इत्यमरः । ३ । ५ । ४१ ॥

त्रितयं, स्त्री, (त्रयोऽवयवा अस्य । त्रि +
“संस्थाया अवयवे तयप् ।” ५ । २ । ४० ।
इति तयप् ।) त्रयम् । इति आकरणम् ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १११ । १८ ।

“धर्मस्वार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् ।
एतत्त्रयमवाप्त्यमधर्मपरिवर्जितम् ॥”

त्रिप्राकारे, त्रि । यथा, पञ्चदश्याम् । १ । १४६ ।
“त्रितयीमपि तां हृक्का परस्परविरोधिनीम् ।
अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते ॥”

त्रिदण्डः, पुं, (त्रिदण्डं चतुरङ्गलंगोबालवेष्टना-
दन्योन्यसम्बन्धं अस्त्यस्येति । अर्धं आदित्वा-
दत् ।) सप्तशतशतम् । यथा,—
“यत्सम्यन्तधनुर्गः प्रच्छेद्विद्यसारथिः ।
ज्ञानवेराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥

(त्रयाणां दण्डानां समाहारः । यत्रिदण्डे,
स्त्री । यथा, महाभारते । १२ । ३२० । १५५ ।
“सप्तशतशतस्य राज्यस्य त्रिदण्डस्यैव तिष्ठतः ।
अन्योन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः ॥”
कायवाङ्मनोदण्डत्रये । यथा, मनुः । १२ । ११ ।

“त्रिदण्डमेतन्निष्ठं सञ्जम्भतेऽपि मानवः ।
कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं विनश्यति ॥
“सत्त्वमात्मा शरीरश्च त्रयमेतन्निदण्डवत् ।
लोकास्तिष्ठन्ति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

त्रिदण्डो, [न] पुं, (त्रिदण्डमस्त्यस्येति । इतिः ।)
त्रिदण्डधारयतिः । (यथा, महाभारते । १२ ।
३२० । ८ ।
“तथा जमदग्निं कृत्स्नमटन्या मिथिलेश्वरः ।
तत्र तत्र युतो मोक्षे कथमानस्त्रिदण्डिभिः ॥”
कायवाङ्मनोदण्डयुक्तः । इति श्रीभागवतम् ॥
(यथा, मनुः । १२ । १० ।
“वाग्दण्डोऽयं मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
यस्येते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डोऽस्ति स उच्यते ॥”
यज्ञोपवीतम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

त्रिदला, स्त्री, (त्रौणि त्रौणि दलानि पत्राणि
यस्याः ।) गोधापदी लता । इति जटाधरः ॥

त्रिदलिका, स्त्री, (त्रौणि दलानि यस्याः ।) कापि
अत इत्वम् ।) चम्पकधा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिदशः, पुं, (तृतीया यौवनास्था दशा यस्य ।
त्रिदशस्यात्र त्रिभागवत् तृतीयायुःकता । यद्वा,
त्रिसो जन्मसत्त्वाविनाशाः न तु मर्त्यानामिव

विदिवः

दृष्टिपरिणामचयाख्याः दशा यस्य । यद्वा, चीन् तापान् दशति नाशयतीति । दन्श + मूलविभुजादित्वात् कः पृषोदरादित्वात् नलोपः । यद्वा, चाधिकास्त्रिरावृत्ताश्च दश परिमाणमस्य । समासे ङच् । शाकपार्थिवदिवन् मध्यलोपः ।) देवः । इत्यमरः । १।१।७ ॥ (यथा, महाभारते । ३।८५।१८ । “न्यवसन् परमप्रीतो ब्रह्मा च विदशोः सह ॥” ते च अर्का द्वादश १० रुद्रा एकादश ११ वसवोऽष्टौ ८ विश्वदेवो द्वौ २ समुद्रायेन त्रयस्त्रिंशन् ३३ ॥ त्रिंशन् परिमितं, त्रि । यथा, महाभारते । १।११३।०२ ।

“ततः स कौवरो राजा विह्वल

त्रिदशा निशाः ॥”)

त्रिदशादीर्घिका, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां दीर्घिका ।) स्वर्गज्ञा । इति हेमचन्द्रः । १।१८७ ॥

त्रिदशमञ्जरी, स्त्री, (त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्याः ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुलसीशब्देऽस्या गुणार्थे व्याख्याताः ॥)

त्रिदशायुधं, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां आयुधम् ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिदशारिः, पुं, (त्रिदशानामरिः शत्रुः ।) अमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिदशालयः, पुं, (त्रिदशानां देवानां आलयः ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १।१।१६ ॥ (यथा, महाभारते । १।७६।६६ ।

“गुरोरुप्य सकाशे तु दशवर्षशतानि सः ।

अनुज्ञातः कर्त्तुं गन्तुमिच्छेत् त्रिदशालयम् ॥”)

सुमेरुपर्वतः । इति हल्लायुधः ॥

त्रिदशावासः, पुं, (त्रिदशानां सुराणां आवासो वासस्थानम् ।) स्वर्गः । इति हल्लायुधः ॥

त्रिदशाहारः, पुं, (त्रिदशानां आहारः ।) अष्टतमम् । इति हल्लायुधः ॥

त्रिदशेश्वरी, स्त्री, (त्रिदशानामिन्द्रादिदेवानामेश्वरी ।) दुर्गा । यथा,—

“सुराङ्गास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुर्धर्माभिनीता ।

तेषाञ्च नन्दिनी नन्दी इण्ड्रत्वात् त्रिदशेश्वरी ॥”

इति देवीपरायणे ४५ अध्यायः ॥

(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २८।७२ ।

“तृपथी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ॥”)

त्रिदिनसृक्, [श्र] पुं, (त्रिदिनं चान्द्रदिनत्रयं सृष्टतीति । सृष्ट् + कृप् ।) त्रिदशस्यः । यथा, “तियन्तद्वयमेको दिनवारः सृष्टीति यत्र तद्भवत्यवमदिनम् । त्रिदिनसृक् दिनत्रयस्यर्थादङ्कः ।” इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

त्रिदिवः, पुं, (त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीयन्त्यत्रेति । दिव + “हल्लङ्” ३।२।१२१ । इति घञ् ।) संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः । यद्वा, दीयन्तीति दिवः । इगुपधञेति कः । त्रयः सत्त्वरजस्तमोरूपाः दिवाः क्रीडका विलासका इत्यर्थः यत्र । “तृतीया द्यौस्त्रिदिवः । घञर्थे कविधानं वृत्ति-

इष्ट

विधातुः

विधये संस्थाशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागवत् ।” इति शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः । १।३६।) स्वर्गः । इत्यमरः । १।१।१६ ॥ (यथा, मनुः । ८।२५३ ।

“रत्नगदाद्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् । नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥”)

स्त्री, आकाशः । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिदिवः, स्त्री, नदीभेदः । इति मेदिनी । वै, ३७ ॥

(यथा, मत्स्यपुराणे । ११३।३१ ।

“त्रिभामा ऋषिकुल्या च इक्षुदा त्रिदिव-
जला ॥”)

त्रिदिवेशः, पुं, (त्रिदिवस्य स्वर्गस्य ईशः ।)

देवः । इत्यमरः । १।१।१७ ॥

त्रिदिवोद्भवा, स्त्री, (त्रिदिवोद्भवो यस्याः ।)

स्मृतेला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा ।

स्वर्गोद्भवमात्रे त्रि । इति ज्ञानपञ्चम्योऽर्थः ॥)

त्रिदिक, [श्र] पुं, (त्रिसुः दृशो नेत्राणि यस्य ।)

शिवः । इति हेमचन्द्रः । २।११० ॥

त्रिदोषं, स्त्री, (त्रयाणां दोषानां समाहारः ।)

दोषत्रयम् । वातपित्तकफरूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिदोषजः, त्रि, (त्रिदोषाज्जायते इति । जन +

“पञ्चम्यामजातो” ३।२।८८ । इति ङः ।)

त्रिदोषजनितः । मसिपातगोगः । यथा,—

“चिरञ्जरे वातकफोत्पन्नं वा

त्रिदोषजे वा दण्डमलमित्रः ।

किरातनिक्तादिगणः पथोज्ञः

शुद्धार्थिने वा चित्रता तिमिरः ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(“दृष्ट्वा त्रिदोषजं धीरं ज्वरं प्राणापहारकम् ।

तस्मादादौ कफस्यास्य शोधनं परिकीर्तितम् ॥

न कुर्यात् पित्तशमनं यदीक्ष्णं दातुमनो यथाः ।

कफो ज्ञातो बल्लोयास्तु सद्यो ऋषि रज्जातुरम् ॥

लङ्घनं वमनं वारि शोधनं स्यात्त्रिदोषजे ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ॥

लङ्घनञ्च नमुदितं ज्ञात्वा दीयवलाञ्छनम् ।

कफं विशोध्यन्तं ज्ञात्वा ततो वातनिवारणम् ॥

पित्तसंशमनं कार्यं ज्ञात्वा पित्तस्य कोपनम् ।

शोधनीयौ वातकफौ न तु पित्तं विनाशयेत् ॥”

इति हारीते चिकित्सितमिश्रानि द्वितीयोऽध्याये ॥)

त्रिधा, य, (त्रि + “संस्थाया विधार्थे धा ।” ५ ।

३।४२ । इति धा ।) त्रिप्रकारः । इति

सुगर्बोधम् ॥ यथा, वराहपुराणे ।

“नारायणः परो देवः सत्त्वरूपो जनार्दनः ।

त्रिधात्मानं स भगवान् समजं परमेश्वरः ॥”

(यथा, महाभारते । १३।१४१।७८ ।

“धर्मनार्थः समाहाय्यो धर्मलक्षं त्रिधा घनम् ।

कर्त्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥”)

त्रिधातुः, पुं, (त्रौन् धर्म्मार्थकामान् दधाति पृष्ठा-

तीति । धा + तुन् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (त्रयाणां धातूनां समाहारः ।) धातु-

त्रये, स्त्री ॥

त्रिनेत्र

त्रिधामा, [त्र] पुं, (त्रीणि भूरादीनि सत्त्वा-
दीनि वा धामानि स्थानानि यस्य ।) त्रिणुः ।
(यथा, सुकन्दमालायाम् । ११ ।

“तृणातोये मदनपत्रगोक्षमोक्षोर्मिमाले

दारावर्त्ते सहजतनयगोक्षसङ्गाकुले च ।

संसाराख्ये महति जलधौ मञ्जरीं नक्षिधामम् !

पादास्त्रौजे वरद ! भवतो भक्तिवशे प्रसीद ॥”)

शिवः । अग्निः । गृह्यः । इति शब्दार्थकल्प-

तरुः ॥ (दशमहापरस्य आसः । यथा, देवी-
भागवते । १।३।२८ ।

“स्वारस्वतस्तु नवमे त्रिधामा दशमे तथा ॥”)

धामत्रये, स्त्री स्त्री च ॥ (स्त्री, स्वर्गः । यथा,
भागवते । ३।२४।२० ।

“हंसो हंसैव यानेन त्रिधाम परमं ययौ ॥”

“त्रिधाम तृतीयं धाम स्वर्गः तस्य परा काष्ठा
सत्यलोकम् ॥” इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

त्रिधारकः, पुं, (त्रिमो धारा यस्य । ततः स्वार्थे

संज्ञायां वा कन् ।) गुणवृत्तम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (त्रयाणां धारकानां समाहारः ।)

धारकत्रये, स्त्री ॥

त्रिधारस्त्रुही, स्त्री, (त्रिषु भागेषु धारा यस्याः ।

सा गव स्त्रुही ।) स्त्रुहीविशेषः । तनपण्यायः ।

त्रामः २ धारास्त्रुही ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिनयनः, पुं, (त्रीणि चक्षुःस्थानि रूपानि नय-

नानि यस्य । “जुम्भादिषु च ।” ८।४।१८ ।

इति निर्दिष्टानि न गतम् ।) शिवः । इति हल्लायु-

धः ॥ (यथा, महाभारते । १४।८।२७ ।

“त्रिपुरघ्नं त्रिनयनं त्रिमोक्षं सङ्क्षौण्णम् ॥”)

नयनत्रये, स्त्री ॥ (लोकनयनविशिष्टं, त्रि ।

यथा, मातृकामरस्वतीश्रुतम् ।

“सुदामोत्तगुणं सुधाढ्यकलमं विद्याञ्च

हस्ताभ्याम्भे-

र्चिभ्राणी विशदप्रभा त्रिनयनी वागदेवता

माश्रये ॥”)

त्रिनयना, स्त्री, (त्रीणि नयनानि यस्याः । टाप ।)

दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“पत्निनी चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् ।

नयं सन्मागधर्मत्वं दृष्टौ त्रिनयना मता ॥”

त्रिनेत्रः, पुं, (त्रीणि नेत्राणि यस्य ।) शिवः ।

यथा, नेत्रधे । १।६ ।

“त्रिगोशत्रुष्टीशिवभृतिरौघिना

दिशां स कामप्रसरावरोधिनीम् ।

दधार शास्त्राणि दृशं दृयाधिकां

निजजिनेत्रानतत्त्वबोधिकाम् ॥”

तस्य गणाः । यथा, मत्स्यपुराणे ।

“ततः साध्यगणानोशस्त्रिनेत्रैर्नृजत पुनः ।

कोटयश्चतुराश्रीतिर्जगामरक्षवर्जिताः ॥

वामः दृष्टमन्त्रास्तान् ब्रह्मणा त्रिनयारितः ।

नेत्रविधा भवेत् स्त्रिनेत्ररामरणवर्जिता ॥”

त्रिनेत्रचङ्कामणिः, पुं, (त्रिनेत्रस्य महादेवस्य

चङ्कामणिः शिरोभूयम् ।) चङ्कः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिपदा

त्रिनेत्रा, स्त्री, (त्रीणि नेत्राणीव शरीरे यस्याः ।)
 वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्रत्रय-
 युक्ता च ॥
 त्रिपताकं, स्त्री, (तिस्रः पताका इव रेखा यत्र ।)
 रेखात्रयाङ्कितभालम् । इति हारावली ॥ ११४ ॥
 (तिस्रः पताका इव अङ्गुलयो यत्र । त्रिपताक-
 लक्षणान्विते हस्ते, पुं । यथा, साहित्यदर्पणे ।
 ६ । १५४ ।
 “त्रिपताककरेणाग्नानपयाग्निरा कथाम् ।
 अन्योन्यामन्तरं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्ति
 कम् ॥”
 “यः कश्चिदर्थं यस्माद् गोपनीयस्तस्यान्तरत
 ऊर्ध्वं सञ्जाङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं
 करं हत्वा न्यूनं मह यन्मन्त्राते तज्जनान्तिकम् ॥”
 त्रिपञ्चं, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पञ्चाणि यत्र ।) दण-
 चययुक्तविल्वपत्रम् । यथा,—
 विष्णुस्तोत्रम् ।
 “कर्णपञ्चं हरो ज्ञेयः पञ्चं चामं विधिः स्वयम् ।
 अहं दक्षिणपञ्चं त्रिपञ्चदलमितम् ॥”
 इति बृहद्भूमिपुराणे विल्वपत्रमाहात्म्ये
 ११ अध्यायः ॥
 त्रिपञ्चः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पञ्चाणि यस्य ।) विल्वः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चत्रये, स्त्री ॥
 त्रिपञ्चकः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पञ्चाणि यस्य ।)
 पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥
 (त्रयाणां पञ्चाणां समाहारः । ततः कन् ।
 तुलस्यादि पञ्चत्रये, स्त्री । यथा, देवीपुराणे ।
 “तुलसीकुन्दमालरपञ्चाङ्गाद्युत्तिपञ्चकम् ॥”
 त्रिपथं, स्त्री, (त्रयाणां पथं समाहारः । “कृक-
 पूरिति” ५ । ४ । ७४ । इत्यम् ।) त्रिमागम् ।
 तमाया पथ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 त्रिकम् ० । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥
 “गूढागारे प्रसृष्टाने वा निर्जने वा चतुर्थ्ये ।
 बिल्वधात्रीदमस्यान्तिपथे वा भञ्जतिश ।
 स भवेत् सर्वसिद्धीशः सर्ववैदविदा वरः ॥”
 इति गुप्तसाधनतन्त्रम् ॥
 (त्रिदशा नाडीनां पन्थाः । इति पियूषेकपाल-
 कुहरे, पुं । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३३७ ।
 “कर्णा पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत् ।
 सा भवेत् खेचरी मुद्रा योमन्त्रं तदर्थम् ॥”
 त्रिपथगा, स्त्री, (त्रिपथे स्वर्गमर्त्तापातालमार्गे
 गच्छतीति । गम + डः ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ ।
 १० । ३१ ॥ (अस्या निरुक्तिरुक्ता यथा, रामा-
 यणे । १ । ४३ । ६ ।
 “गङ्गा त्रिपथगा नाम दिशा भागीरथीति च ।
 औन्न पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा
 भूता ॥”
 त्रिपदा, स्त्री, (त्रयः पादा मूलानि यस्याः ।)
 टापि पादस्य पञ्चावः ।) हंसपदीवृत्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (पंथायोऽस्या यथा,—
 “गोष्ठापदी तु सुवृत्ता त्रिपदा हंसपदापि ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

त्रिपात्

(त्रयः पादाश्चरणानि यस्याः । त्रिपादयुक्ते,
 त्रि । यथा, मनुः । २ । ८१ ।
 “ओङ्कारपूर्विकास्त्रिषो महायाज्ञतयोऽथवाः ।
 त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥”
 त्रिपादिका, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः इति त्रिपदी
 ततः संज्ञायाम् कन् तत्स्थाप ।) अर्धार्थघातु-
 निमित्तत्रिपादयुक्तशस्त्रधारः । इति तन्त्र-
 सारः ॥ (“तत्र त्रिपादिकामारोप्य तदुपरि
 शस्त्रं स्थापयेत् ॥” इति पूजापद्धतिः ॥)
 त्रिपदी, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः । ङीप्
 पञ्चावः ।) गोष्ठापदी । इति रत्नमाला ॥ हस्ति-
 गात्रवन्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥ (हस्ति-
 पादवन्तम् । इति यादवः ॥ यथा, रघुः ।
 ४ । ४८ ।
 “नासन्न करिणां येवं त्रिपदीर्हस्तिनामपि ॥”
 त्रिपादयुक्ता । पञ्चत्रयम् । इति याकरणम् ॥
 भाषाकवितायाश्चन्द्रोविशेषः । यथा,—
 “पञ्चभक्तिकान्ता यदि यमकान्ता
 द्वादश परिणतमात्रा ।
 किन्नरगोतिः तदिति निवीतिः
 स्याद्दसमाश्चर्यागात्रा ॥”
 त्रिपादान्त उदाहृतः ।
 “येषा सङ्गीतके नित्यं निवीतिः किन्नरास्थिका ।
 सेव स्यात् प्राकृतं गानं त्रिपदीति परिश्रुता ॥”
 इति कायोदयः ॥
 (त्रिषु मार्गेषु पादो गमनं यस्याः । गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे । २६ । ७६ ।
 “त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचन्द्रिका ॥”
 त्रिपङ्गः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पङ्गानि यस्य ।) पलाशः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 त्रिपङ्गिका, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पङ्गानि यस्याः ।
 संज्ञायाम् कन् । टापि अत इत्वच् ।) कन्द-
 विशेषः । तत्पर्यायः । बृहत्पञ्चा २ किन्न-
 यस्थिनिका ३ कन्दालुः ४ कन्दवह्नुना ५ आम्ब-
 वल्ली ६ विनारुहा ७ त्रिपङ्गी ८ अस्या
 गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । आसकासविष-
 ब्रगविनाशित्वम् । पिप्पलकोपशमनत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 त्रिपङ्गी, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पङ्गानि यस्याः ।
 गौरादित्वात् ङीप् ।) शालपङ्गी । इति भाव-
 प्रकाशः । (अस्या गुणा यथा,—
 “यातुकः शालकलाणी त्रिपङ्गी पीलुपर्णिका ।
 श्राकङ्गुर च रूचश्च प्रायो विष्टभ्य जीम्विति ।
 मधुरं शीतवीर्यं च पुरीयस्य च भेदनम् ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
 वनकापीमो । पृथ्वीपङ्गीभेदः । इति रत्नमाला ॥
 त्रिपात् [ट] पु, (त्रयः पादा अस्याः । “संख्या
 सत्त्वस्य” ५ । ४ । १४० । इति पादस्यान्त
 लोपः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वेदादि-
 मन्त्रं संभाररहितो ब्रह्मस्वरूपः पुरुषः । यथा,
 ऋग्वेदे । १० । ६० । ४ ।
 “त्रिपादूर्ध्व उदेत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः ॥”

त्रिपुटा

पुराणादिमते वामनवतारे त्रिपात् भूत्वा
 बलिकाशात् सर्वं रात्र्यादिकं ग्रहीतवान्त्व-
 तोऽस्य तथात्वम् । तथाच भागवते । ८ । २० । ३४ ।
 “चित्तिं पदेकेन बलेर्विचक्रमे
 नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः ॥
 पदं द्वितीयं क्रमत्स्त्रिविष्टपं
 न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि ।
 उरक्रमस्याङ्गिरसपथ्युपपथ्यो
 महर्जनान्भ्यां तपसः परं गतः ॥”
 चरः । यथा,—
 “विद्राविते भूतगणे चरस्तु त्रिचिरास्त्रिपात् ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 त्रिपादिका, स्त्री, (त्रयः पादाः मूलानि यस्याः ।
 कप् तत्स्थापि अत इत्वम् ।) हंसपदीलता ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (पंथायोऽस्या यथा,—
 “हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 त्रिपिष्टपं, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां पिष्टपं वास-
 स्थानम् । पृषोदरादित्वात् दशशब्दस्य लोपः ।
 यद्वा, मर्त्तापातालापेक्षया तृतीयं पिष्टपम्
 सुवनम् । तृतीयं त्रिषब्दस्य त्रिभागवत् पूरण-
 र्थता ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । २०८ । ३५ ।
 “तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं यरोचन ॥”
 आकाशम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 त्रिपिष्टपसत्, [ट] पु, (त्रिपिष्टपं स्वर्गं भीदतीति ।
 सद + क्तिप् ।) देवता । इति हलायुधः ॥
 त्रिपुटः, पुं, (त्रीणि पुटानि यस्य ।) सतोलकः ।
 तोरम् । इति मेदिनी । के, ४५ । हस्तभेदः ।
 तालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोक्षुरवृक्षः ॥
 इति रत्नमाला ॥ (कलायविशेषः । खेसारो
 इति भाषा ॥ अस्य पंथाया गुणाश्च यथा,—
 “त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा
 अथ ।
 त्रिपुटो मधुरस्तिक्तसुवरो रूचणो भृशम् ॥
 कफपित्तहरो रण्यो ग्राहकः शीतलस्तथा ।
 किन्तु खञ्जत्वपङ्क्त्यकारो वातातिकोपनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “अन्यानि चैव शस्तानि कौलत्यान्युषितानि च ।
 मस्तरास्त्रिपुटा वल्वाः कलायाद्याश्च वर्जिताः ॥”
 इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥
 त्रिपुटा, स्त्री, (त्रीणि पुटानि दलवृत्तयो यस्याः ।)
 मल्लिका । खट्वीला । त्रिष्टुत । इति मेदिनी ।
 के, ४५ ॥ कर्णस्फोटः । स्थूलेला । रक्तत्रिष्टुत ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ देवीविशेषः । यथा,—
 “ऋषिः सम्मोहनशब्दो गायत्री देवता पुनः ।
 त्रिपुटाख्या द्विरुक्तेस्तेष्वङ्गैरङ्गानि षट्
 क्रमान् ॥”
 अस्या रूपं यथा,—
 “पारिजातवने रम्ये मण्डपे मणिकुट्टिमे ।
 रत्नसिंहासने रम्ये पद्मे षट्कोणशोभिते ॥
 अधस्तात् कण्ठवृक्षस्य त्रिषष्टौ देवतां स्मरेत् ।

विपुलं

चापं पाशाभ्युपसर्गसिन्धुशङ्खं पुष्पबाणान्
संविभ्राणां करसरसिञ्जे रत्नमौलिं त्रिनेत्राम् ।
हेमाब्जाभां कुचभरणतां रत्नमञ्जीरकाक्षी-
येवेयादैर्ज्वलिततनुं भावयेच्छक्तिमाद्याम् ॥
चामरादर्शताम्रलकरककसमुद्रकान् ।
वहन्तोभिः कुचार्ताभिर्दन्तीभिः परिवारिताम् ॥
करुणानृतवर्षिण्या पश्यन्तीं साधकं दधाम् ॥”

इति तत्त्वसारः ॥

त्रिपुटी, [न] पुं, (त्रिपुट इव आकारोऽख्य-
स्येति । त्रिपुट + इति; ।) एरण्यदण्डः । इति
शब्दसमाजा ॥

त्रिपुटी, स्त्री, (त्रीणि पुटानि यस्याः । गौरादि-
त्वान् डोष् ।) त्रिपुटा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(त्रयाणां ज्वालज्ञानज्ञेयरूपाणां पुटानामाका-
राणां समाहारः । “द्विगोः ।” इति ङीप् ।
ज्वालज्ञानज्ञेयरूपपुटत्रयम् । यथा, पञ्चदश्याम् ।
११ । १४ ।

“भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटीहेतवर्जनात् ।
ज्वालज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो ॥”)
त्रिपुटीफलः, पुं, (त्रिपुटी पुटत्रयं फले यस्य ।)
एरण्डः । इति हारावली । १०८ ॥

त्रिपुङ्खं, स्त्री, (त्रयाणां पुङ्खाणां इच्छुवदाका-
राणां समाहारः ।) भस्मादिकृतकपालस्थ-
तिर्धर्मरेखात्रयम् । यथा,—

“विना भस्मत्रिपुङ्खं विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
तस्मान्मृददापि कर्मसंललाटेऽपि त्रिपुङ्खकम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ब्रह्माख्यपुराणे ।
“ऊर्ध्वपुङ्खं गृह्णात कुंभान्, त्रिपुङ्खं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुंभान् चन्दनं यदृच्छया ॥
ऊर्ध्वपुङ्खं द्विजः कुंभान् चतुर्विधं त्रिपुङ्खकम् ।
ऊर्ध्वचन्द्रश्च वैश्यश्च वर्णनं शूद्रयोनिजः ॥”

इत्यादिकाचारतत्त्वम् ॥
“शिवागमे दीक्षितेस्तु धार्यं त्रिपुङ्खकम् ।
विष्णुगमे दीक्षितस्तु ऊर्ध्वपुङ्खं विधारयत् ॥”
इति नागोन्नोभट्टधृतसूतसंहिता ॥

(यथा, शब्दचिन्तामणिधृतदेवीभागवतम् ।
“यथा वपुर्मेनुष्याणां त्रिपुङ्खं विना स्थितम् ।
स्तनानसदृशं तत् स्यात् प्रेक्ष्यं पुरणकुञ्जनेः ॥”
“त्रिपुङ्खं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते ।
धारयन्ति च ये भक्ता धारयन्ति तमेव ते ।
तिथ्यग्रेखा प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्वदेहिनाम् ।
तथापि मानवा मुखे न कुञ्चन्ति त्रिपुङ्खकम् ॥”)

त्रिपुङ्खं, स्त्री, (त्रिपुङ्खमेव । स्वार्थः कः ।)
त्रिपुङ्खम् । यथा,—

“वक्त्रा ललाटेऽगच्छन्तो भस्मरेखास्त्रिपुङ्खकम् ॥”
इति हारावली । १०९ ॥

त्रिपुरं, स्त्री, (त्रयाणां पुराणां समाहारः । तद्वि-
तार्थेति समासः । पाञ्चादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ।)
मयदानवनिर्मितं पुरत्रयम् । (यथा, महा-
भारते । १ । ४१ । ३८ ।

इष्ट विपुल

“महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
तदैतद्वर्त्मनिमुक्तं येन दधाम् महासुराः ॥”)
पुरा असुरा देवैर्निर्जिताः सन्तो मायिनां
परमाचार्यं मयं शरणमाययुः । स गमनागमने
अवश्या इज्जितवर्षपरिच्छदा हेमौ रौप्यायसीति
मिस्रः पुरो निर्माय तेष्वो ददौ ते असुरास्ताभिः
पुरोभिरलक्षिताः पूर्ववैरमनुस्मरन्तः संस्मरान्
जीन् लोकान् नाशयाचक्रुस्ततः संस्मरा लोका
हरं उपासाचक्रिरे । हरो मा भैति सुरासु-
चार्यं धनुषि शरं सन्धाय पुरं यत्तु चतुः । तैः
शरैः सृष्टाः पुरोक्तसुरा यत्तु सवः सन्तो
निपेतुः । महायोगी मयस्तानसुरानानीय
त्रिपुरस्थितमिहान्तरमकूपेऽपि पतन्तं तसुरा-
स्तदमं शूद्रा दृष्टशरीराः सन्त उत्तमसुतदा
विष्णुगौत्रिणा च वत्सो भूत्वा त्रिपुरं प्रविश्य
रसकूपान्तरं पयो असुरा विष्णुमायया मोहिताः
सन्तो न न्यसेधन् तदा विष्णुः स्वाभिः शक्तिभिः
शस्त्रोद्योपकरणं रथसारथिधनुर्बाणादिकं
यथात् । ततः शस्त्रैः सप्तहो रथमास्थाय
शरान्यनुमि सन्धाय मध्याह्नकाले त्रिपुरं ददाह ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (त्रीणि पुराणि यस्येति
विग्रहे त्रिपुरासुरे, पुं । यथा, महाभारते ।
७ । २०० । ७६ ।

“आरुह्य स रथं दिशं मर्त्यदेवमयं शिवः ।
त्रिपुरस्य वधार्थाय म्याणुः प्रहरता वरः ॥”)
त्रिपुरदहनः, पुं, (त्रिपुरं दहतीति । दह + लुट् ।)
शिवः । इति हारावली । ८ ॥

त्रिपुरभैरवी, स्त्री, (त्रिपुरा धर्माधिक्यामाणां
दात्री । सा चासौ भैरवी चेति ।) देवीविशेषः ।
तन्मन्त्रादि यथा,—
“वेणुश्या मन्त्रसूत्रेण त्रिपुरायास्ततः शृणु ।
तस्यास्तु सर्वमन्त्राणि त्रयोदशयुतानि वै ॥
विंशतिस्तु सहस्राणि तत्राद्यं वाग्भवं स्मृतम् ।
द्वितीयं कामराजाख्यं मोहनञ्च तृतीयकम् ॥
आम्बुजितं वाग्भवत्तु चतुर्थं परिकीर्तितम् ।
नेत्रवीजं द्वितीयत्तु द्विक्तं वाग्भवं तथा ॥
आद्यं तत् पञ्चमं पीतं चतुर्भिरपि चाक्षरैः ।
नेत्रवीजं द्वितीयत्तु प्रथमं परिकीर्तितम् ॥
द्वितीयं कामराजत्तु तृतीयं वाग्भवं तथा ।
रश्मिस्त्रिभिश्च यन्मन्त्रं तत् षष्ठं परिकीर्तितम् ॥
नेत्रवीजद्वितीयेन वाग्भवान्नान्न सप्रथमम् ।
तदेव वाग्भवाद्यत्तु अष्टमं परिकीर्तितम् ॥
वाग्भवं कामराजश्चेत्येताभ्यां नवमं स्मृतम् ।
कामराजं तथेवाद्यं द्वितीयश्चेव मोहनम् ॥
एकादशमिदं प्रोक्तं तदेवाद्यत्तु वाग्भवम् ।
द्वादशं कीर्तितं सन्तं प्रोक्तस्तेष्वपि महत् ॥
तन्मन्त्रं त्रिपुरं सन्तं एरण्यकमनास्वितम् ।
प्रान्तादिस्तस्य चाप्यादिवैद्विजागभवसंज्ञितः ॥
आद्यं त्रिपुरभैरव्या दीक्षसाद्यं प्रकीर्तितम् ।
उपान्तश्च तदादिश्च यद्भनाद्यं दृष्टाणकः ॥
चतुर्थस्वरविन्दित्युक्तसंज्ञितं द्वितीयकम् ।
उपान्तश्च तदादिश्च यद्विः शेषस्वरस्तथा ॥

विपुला

समाभिर्विदुषहित्ता संज्ञितास्तु तृतीयकम् ।
एतत्तत्त्वं विज्ञानाति यो नरो भुवि भूमणिः ॥
सिद्धविद्याधरेभ्यश्च सोऽधिको मन्त्रयो महान् ।
एतत्तयोदश प्रोक्ता मन्त्रा मन्त्रेषु चोत्तमाः ॥
विंशतेस्तु सहस्रेभ्यः परास्तेति प्रकीर्तिताः ।
विंशतेस्तु सहस्राणामाद्यमेतत् प्रकीर्तितम् ॥”
तस्या ध्यानं यथा,—

“चतुर्भुजां रक्तवर्णां रक्तवस्त्रविभूषिताम् ।
दक्षिणोर्ध्वं स्रजचापौ विभर्ती पुस्तकोत्तमम् ॥
अभयं वामहस्ताभ्यां वरञ्च दधतीं तथा ।
सहस्रमुखं भस्माश्रीं त्रिनेत्रां गजगामिनीम् ॥
पीनोत्प्लुक्तनयुगां सितप्रसासनस्थिताम् ।
स्मितप्रभिस्रवदनीं सर्वाङ्गलङ्कारसंयुताम् ॥
तिष्ठभिर्मुखमालाभिः शिरोवस्त्रकटीगु च ।
त्रिगुणं त्रिगुणीभूतेः प्रत्येकं परिभूषिताम् ॥
भद्रिपार्श्वेनयनीं रक्तदन्तद्वन्द्विताम् ।
चिन्तयेद्भरतीं देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम् ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

त्रिपुरमलिका, स्त्री, (त्रीणि पुराणि दलाहृतयो
यस्याः । सा चासौ मलिका चेति ।) पुष्पदण्ड-
विशेषः । त्रिपुरमलिका इति ख्याता । तत-
पण्यायः । श्रृङ्गा २ । इति त्रिकाश्रयोधः ॥

त्रिपुरा, स्त्री, (त्रीन् धर्माधिक्यामाणां पुरति पुरतो
ददातीति । पुराग्रगमनं अथ अग्रदानं + “इग्-
पधञ्ति ।” भा० ११५५ । इति कः । तत्पठाप ।)
देवीविशेषः । तन्मन्त्रध्यानादिकं यथा,—

“ऽद्युतं त्रिपुराभूर्तः कामाख्यायास्तु पूजनम् ।
एतस्या स्तनमलत्तु पूर्वसुतरतत्त्वकं ॥
युवयोरिष्टयोः सम्यक् क्रमात् प्रतिपादितम् ।
वाग्भवं कामराजत्तु कामरथं तत्तत्तयम् ॥
सर्वधर्माधिक्यामादिसाधनं कुण्डलीयुतम् ।
त्रीन् यस्मात् पुरतो दद्यात् दगाध्याना महेश्वरी ॥
त्रिपुराति ततः ख्याता कामाख्या कामरूपिणी ।
तस्यास्तु स्नापनं यादृक् कामाख्यायाः प्रकी-
र्तितम् ॥

तेनेव स्नापनं कुंभान् स्तनमन्त्रेण साधकः ।
त्रिकोणं मन्त्रं चास्यास्त्रिपुरत्तु त्रिरखकम् ॥
मन्त्रं त्रिपुरं त्रयं तथा तत्पञ्च पुनः ।
त्रिविधा कुण्डलीशक्तिस्त्रिदेवानाञ्च स्मृतये ॥
भवे त्रयं त्रयं यस्मात् तस्मात् त्रिपुरा मता ॥
दहनं प्रवर्तं कृत्वा आद्यां मूर्तिं विचिन्तयेत् ।
त्रिधावर्थाथ हृदये तां मूर्तिं शृणु भैरव ॥
सिन्दूरपुष्पमङ्गाश्रीं त्रिनेत्रां चतुर्भुजां ।
वामोर्ध्वं पुष्पकोदण्डं श्रुत्वाधः पुस्तकं तथा ॥
दक्षिणोर्ध्वं पञ्चबाणान्नमालां दध्याधः ।
चतुर्णां कुण्डपानान् शृणु कुण्डपान्तरम् ॥
निधाय तस्य शृणु तु समपादेन संस्थिताम् ।
अटान्तादृशं तस्य समावृत्तशरीरं हाम् ॥
नमो त्रिदलभङ्गेन चारुमध्यां मनोजराम् ।
सर्वाङ्गलङ्कारमय्यां सर्वाङ्गसुन्दरीं शुभाम् ॥
सर्वदृष्टिसन्दोहं सर्वलक्षणसंयुताम् ।
एवमु प्रथमं ध्यात्वा त्रिधूमनश्च चिन्तयेत् ॥

त्रिपुरी

द्वितीयं त्रिपुरारूपं तथैव तृतीयकम् ।
 आवाहनार्थं देशास्तु चिन्तयेत् योनिमुद्रया ॥
 वस्तुपुष्पसङ्काशां जटावटकुम्भस्थिताम् ।
 मञ्जुलक्षणसम्पन्नां सर्वाङ्गकामृषिताम् ॥
 उद्यद्गतिप्रख्यवक्त्रां पद्मपङ्कजसंस्थिताम् ।
 मुक्तारत्नावलीयुक्तां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 बलीविभङ्गचतुरामामवामोदमोदिताम् ।
 नेत्राङ्गादकर्णी शृङ्गां लोभिणीं जगतां तथा ॥
 त्रिनेत्रां योगनिद्रां यामीषहासममायुताम् ।
 नवयौवनसम्पन्नां शृङ्गालाभचतुर्भुजाम् ॥
 वामोर्ध्वं पुस्तकं धत्ते अक्षमालां दक्षिणे ।
 वामेनाभयदां देवीं दक्षिणाधोवरप्रदाम् ॥
 प्रसवदत्तसूर्याभां शिरोमालां विभ्रताम् ।
 आपादलम्बिनीं कलादममामादा संस्थिताम् ॥
 कदम्बोपवनाम्भ्यां कामाङ्गादकर्णी शुभाम् ।
 द्वितीयां त्रिपुरां ध्यायेद्देवैरुपां मनोहराम् ॥ ३ ॥
 त्वत्तार्थं त्रिपुरारूपं प्रष्टुं वेतालभैरव ! ।
 जवाकुमुभसङ्काशां मुक्तकेशीं वराननाम् ॥
 सदाशिवं हस्तं प्रेतवद्विनिधाय वै ।
 हृदये तस्य देवस्य त्वहंपद्मासनस्थिताम् ॥
 शक्तौत्पलेमिथितान् मुखमालां पदानुगाम् ।
 यावायां धारयन्तीन् पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 चतुर्भुजां तथा नग्रां दक्षिणाधोवर्णमालिनीम् ।
 वरदां तदधो वामे जगन्मायां तथाभयम् ॥
 अधस्तं पुस्तकं धत्ते त्रिनेत्रां हसिताननाम् ।
 सवदविगमोगाणां तथा सर्वाङ्गसुन्दरीम् ॥
 सर्वविधं त्वतीयकं रूपं ध्यायेत् पूजकः ।
 आदात्तं वागभयं रूपं द्वितीयं कामराजकम् ॥
 डामरं मोहनचापि त्वतीयं परिकीर्तितम् ।
 शकैकं त्रिरूपाणि प्रागविचिन्त्याथ साधकः ॥
 मन्त्रनयणं प्रत्येकं हृदि योऽप्युपशेत्तथा ।
 पूजयेत्पञ्चारेस्तु बह्विहसथैव च ॥
 इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥
 (अस्याः योजम् । "हसरी" "हसकलरी" "हसरी" इति मन्त्रकोपः ॥ अथैतान्मन्त्रानिप-
 निषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोऽतिपदि । "सहो-
 वाच श्रीरामः । ऐतरेयकौषीतकानादविन्द्यात्म-
 प्रवीधनिष्ठागसुहृन्नाममालिकात्रिपुरासौभाग्य-
 बह्वृत्तानाम्बेदगतानां दशसंस्कृतानामुपनिषदां
 वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥" नगरीविशेषः ।
 यथा, महाभारते । ३ । २५३ । ६ ।
 "मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा ।
 मत्तान् सर्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ॥"
 त्रिपुरास्तकः, पुं, (त्रिपुरस्य अन्तकः ।) शिवः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, काशीखण्डे
 १०० अध्याये ।
 "लाङ्गलीशमथालोका ततस्तु त्रिपुरास्तकम् ॥"
 तथाच महालिङ्गेश्वरतत्त्वे शिवशतनामस्तोत्रे ।
 "आयुतोषो भिजमर्थे शङ्खो त्रिपुरास्तकः ॥"
 त्रिपुरी, स्त्री, देशविशेषः । त्रिपुरा इति ख्याता ।
 तत्पर्यायः । चेदिनगरी २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ४१ ॥

त्रिफला

त्रिपुरा, स्त्री, (त्रीन् वातादिदोषयान् पुण्या-
 तीति । पुष+कः । तत्पठ् ।) त्रिफलम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 त्रिष्टुः, पुं, (त्रयो वंश्याः पृष्ठे पश्चिमप्रदेशे-
 स्थितिः ।) राजभेदः । तत्पर्यायः । प्राजा-
 पत्यः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥
 त्रिफला, स्त्री, (त्रयाणां फलानां समाहारः ।
 अत्रादित्वात् "द्विगोः" ४ । १ । २१ । इति
 न डीप् ।) मिलितसमभागहरीतकीविभीतका-
 मलकीफलानि । तत्पर्यायः । त्रिफली २
 फलत्रयम् ३ फलत्रिकम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्या गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । नात्युष्णत्वम् ।
 मूलभेदविशेषः । इति राजवल्लभः ॥ तन्नामगुणाः ।
 "पण्याविभीतकाश्रीणां फलेः स्थात्रिफला समैः ।
 फलत्रिकश्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता ॥
 त्रिफला कफपित्तघ्नी मेघकृच्छरा सरा ।
 चक्षुष्या दीपनी रुध्या विषमज्वरनाशिनी ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 ("हरीतक्याद्यामलक्या विभीतक्या फलन्तया ।
 त्रिफलेत्युच्यते वैदिकेभ्योऽपि भागनिर्णयम् ॥
 गुरुभागां हरीतक्या द्वौ भागौ च विभीतकम् ।
 अमलक्यास्त्रिभागश्च सहेकश्च प्रयोजयेत् ।
 त्रिफला कफपित्तघ्नी मेघकृच्छरिनाशिनी ॥
 आयाय्या दीपनी चैव चक्षुष्या व्रणशोधिनी ।
 व्रणप्रदायिनीं पृष्ट्वा विषमज्वरनाशिनी ॥
 सत्त्वरीगप्रशमनी मेघासृत्तिकरी परा ।
 वक्ष्यामि योगयुक्तिश्च रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥
 वाते घृतगुडोपता पित्ते समधुशर्करा ।
 श्लेष्मणि त्रिकटुपेता मेहे समधुवारिणा ॥
 कृष्ठे च घृतमंजुता मेत्येवेनाग्निमान्द्राहा ।
 चक्षुर्धावनके काथो नचरोगनिवारणः ॥
 घृतेन हरते कण्ठमातुलज्वरमेवमिम् ।
 गुल्माग्निः शरणागुडैः सदाः स्यादगुणकारकः ॥
 क्षीरेण राजयन्त्याणं पाण्डुरोगं गुडैश्च ।
 श्लेष्मराजरेसनापि घृतेन सह योजितः ॥
 बलीपलितहस्ता च तथा मेघाकरः स्मृतः ।
 सन्तोरः सगुडः काथो विषमज्वरनाशनः ॥
 सशर्कराघृतकाथः सत्त्वरीज्वरापहः ॥
 यथा नराणां हितकारिणी च
 सर्वप्रयोगे त्रिफला स्मृता च ।
 सर्वामयानां शमनी च सदाः
 सत्त्वरीकान्तं प्रतिमां करोति ॥
 शोथे तथा कामलपाण्डुरोगे
 तथोदरे सूत्रयुता हिता च ।
 हितानिमारे गृहणीविकारे
 हिता च तर्केण फलत्रिका च ॥
 क्षीणेन्द्रियेऽप्यग्निं जीर्णरोगे
 क्षीरेण युक्ता त्रिफला हिता च ।
 स्याद्विषरोगे च शिरोरोगे च
 कुष्ठे च कण्ठव्रणपीडिते च ।
 सूत्रयुजे कामलकेऽपिमान्द्रा-
 हिता जलेन त्रिफला हि कल्काः ॥

त्रिमधुः

स शीतकाले मुङ्गनागरेण
 सशर्करा क्षीरयुता तथोष्णः ।
 वर्षां शुष्णौ संहिता नराणां
 फलत्रिका सर्वरुजाहरा स्यात् ॥"
 इति महर्ष्यात्रियभागिते हारीतोत्तरे कल्प-
 स्थाने त्रिफलाकल्योनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥
 त्रिफली, स्त्री, त्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 त्रिवलीकं, स्त्री, (तिस्रो वल्यो यत्र । कप् ।)
 पायुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥
 त्रिभण्डी, स्त्री, (त्रीन् वातादिदोषान् भण्डति
 परिहसतीति । भण्ड परिहृषे+अण् । ततो
 डीप् ।) त्रिवृता । इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥
 (पण्यायोऽस्या यथा, —
 "त्रिष्टुकाक्षौ सुवहा त्रिभण्डी त्रिष्टुता च सा ।
 आप्रादनी कूटरणा निःसृता त्रिवृता कणा ॥"
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 यथाच सुश्रुते त्रिकृतमित्थ्याने । १७ ।
 "श्यामा त्रिभण्डी त्रिफला सुसिद्धं
 हरिद्रयो रोपकवृत्तयोश्च ।
 घृतं सदर्धं व्रणतपण्णेन
 हन्याद्गतिं कोष्ठगतापि या स्यात् ॥"
 त्रिभद्रं, स्त्री, (त्रिषु नखक्षतदन्तचतमर्दनेष्वपि
 भद्रं यस्मिन् ।) सुरतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 त्रिभुवनं, स्त्री, त्रयाणां भुवनानां समाहारः ।
 (तद्वितीयादिना समामः । पात्रादित्वात् न
 डीप् । पां २ । ४ । १७१ ।) त्रिलोकी । इति
 व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । ३० ।
 "तावत्त्रिभुवनं सदाः कल्पान्तेऽधितसिन्धवः ।
 प्रावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेऽग्निर्लोम्यः ॥"
 त्रिमदः, पुं, (त्रयाणां मदानां समाहारः । अभि-
 धानात् ऐस्त्वम् ।) मुस्तोच्चित्रकविडङ्गानि ।
 इति वैद्यकम् ॥ (यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
 विडङ्गमुस्तोच्चित्रश्च त्रिमदः समुदाहृतः ॥"
 त्रिगुणितो मदः । विद्याधनाभिजनोत्पन्नं गन्ध-
 चयम् । यथा, भागवते । ३ । १ । ४३ ।
 "ननं वृषाणां त्रिमदोत्पथानां
 महौ मुह्यन्त्यलयात् चन्द्रभिः ।
 वध्नात् प्रपन्नाभिर्जिह्वीर्धेयशो
 व्युपेक्षतां भगवान् कुरुणाम् ॥"
 त्रिमधुः, स्त्री, (त्रयाणां मधूनां मधुराणां समा-
 हारः ।) मिलितसितामालिकसर्पीषि । तत्-
 पर्यायः । मधुरत्रयम् २ मधुत्रयम् ३ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 त्रिमधुः, पुं, (मधुवाता इत्यादयश्चो मधुशब्दा
 यत्र ।) अश्वेदेकदेशः । (यथा, अश्वेदे ।
 १ । ६० । ६—८ ।
 "मधुवाता श्वतायने मधु चरन्ति सिन्धवः ।
 माध्वीर्नः सन्तोषधीः ॥
 मधुनक्तसुतोषसो मधुमत् पाथिवं रजः ।
 मधु द्यौरस्तुनः पिता ॥
 मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमा अस्तु सख्यः ।
 माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥")

त्रियुगः

मधुवातादिभक्तकवयेता । यथा,—

“त्रिनाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिमुखः षडङ्गवित् ॥”

इति पदस्तिपावनवर्गने मार्कण्डेयपुराणम् ।

३१ । २३ ॥ तद्वत्तत्त्व । तद्वत्ताचरेखेन यस्तद-

ध्यायी सोऽपि । इति विज्ञानेश्वरः ॥ ३ ॥ आहुते

त्रिवारमधुशब्दोच्चारणविधियथा,—

“गायत्रीं त्रिः सलङ्गापि अपेङ्गाद्वृत्ति-

पूर्विकाम् ।

मधुवाता इति ऋचं मन्त्रयेत् त्रिकं जपेत् ॥”

इति आहुतत्वे मितान्तराष्टतपारस्करवचनम् ॥

त्रिमागं, स्त्री, त्रयाणां मागानां समाहारः ।

त्रिपथम् । इति याकरणम् ॥

त्रिसुक्तः, पुं, (त्रीणि सुकुटानीव शृङ्गाण्यस्य ।)

त्रिसुक्तपञ्चतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥

त्रिमुखः, पुं, (त्रीणि मुखानि यस्य ।) बहु-

विशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥

त्रिमुखा, स्त्री, (त्रीणि मुखानि यस्याः ।) बहु-

देवताभेदः । सा मायादेवी । तत्तत्प्रायः ।

मारीची २ वज्रकालिका ३ विकटा ४ वज्र-

वाराहो ५ गौरी ६ पोजिरथा ७ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिस्तम्भः, पुं, (तिस्रो स्तम्भयो यस्य ।) बहुः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि, त्रस्तुविष्णुप्रवास्थ-

स्तम्भत्रयवान् । यथा,—

“त्रिस्तम्भैः सर्गस्थितिविलयकर्मणि तनुते ।”

इति गङ्गेशोपाध्यायः ॥

(यथाच कुमारे । २ । ४ ।

“नमस्त्रिस्तम्भे तुभ्यं प्राक् खष्टेः केवलात्मने ॥”)

त्रियष्टिः, पुं, (त्रियु वातपितृकषात्मकेषु दीपेषु

यष्टिरिव तन्नाशकत्वात् ।) त्रैत्रपपटो । इति

रत्नमाला ॥

त्रियामकं, स्त्री, (त्रीन् घर्माधिकामरूपान्

त्रिवर्गानपि यमयति नाशयतीति । यम+

णिच्+कृत् ।) पापम् । इति शब्दमाला ॥

त्रियामा, स्त्री, (त्रयो यामाः प्रहरा यस्याः ।

“त्रियामां रजनीं प्राहुस्तथादन्तचतुष्टयम् ॥”

इति वचनात् आद्यन्तयोर्द्वयामयोच्चेष्टाकाल-

त्वेन दिनप्रायत्वात् तयात्मम् ।) रात्रिः । यथा,

हरिवंशे । १०२ । २६ ।

“स मत्तो बलिनां श्रेष्ठो रराजाघर्षिताननः ।

श्रेष्ठिरीयु त्रियामासु यथा खेदालसः शशो ॥”

त्रिप्रहरान्विते, त्रि । यथा, गोः रामायणे ।

२ । १० । १७ ।

“त्रियामापि भृशार्तस्य सा रात्रिरभवत्तदा ।

तथा विक्षपतस्तस्य रात्रौ वर्षशतोपमा ॥”

हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥ यमुना ।

नीली । कण्वचिह्नम् । इत्युणादिकोषः ॥

त्रियुगः, पुं, (त्रीणि युगानि सत्यज्ज्ञेताङ्गापर-

रूपाणि आविर्भावकालोऽस्य ।) विष्णुः । यथा,

भागवते । ७ । ६ । ३८ ।

“इत्यं वृत्तिव्यवधिदेवभवावतारै-

र्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ।

६६१

त्रिलोकी

धर्मं महापुरुष । पाप्मि युगापुरुषं

हृन्मः कलौ यदभवत्त्रियुगोऽयं स त्वम् ॥”

“एकस्मिन्मेव इत्यादिभिरष्टभिः श्लोकेष्वेदं पञ्च-

पातेन रत्नम् तद्विपक्षवधस्य सत्त्वोपाधितो न

स्वत इति तदुपसंहरति इत्यमिति विभावयसि

पालयसि हंसि घातयसि । कलौ तु तत्र करोषि

यत्तदा त्वं हृन्मोऽभवः यत्तस्मिन्मेव युगेष्वावि-

र्भावात् स एवभूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः ।”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (तथा च तथैव ।

३ । २४ । २६ ।

“स चावतीर्णं त्रियुगमाहाय विनुर्धनम् ।

विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत ॥”

वसन्तप्राष्टशरद्वृषाकालचये, स्त्री । यथा, राज-

सनेयसंहितायाम् । १२ । ७५ ।

“या ओषधीः पूष्मा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पूरा ॥”

“युगशब्दः कालवाची । त्रयाणां युगानां समा-

हारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्राष्टपि शरदि-

च ॥” इति तट्टीकायां महीधरः ॥ ज्ञानकेताङ्गापर-

रूपयुगत्रयम् । इति ऋग्वेदस्य । १० । ६७ । १ ।

भाष्ये सायनः ॥ षड्विंशत्यंशालिनि, त्रि । यथा,

महाभारते । ३ । ८६ । ५ ।

“त्रियुगौ पुण्डरीकालौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥”

“त्रियुगौ धर्मस्य भाष्यायां स्मृतिसंज्ञायां ज्ञान-

युगेऽवतीर्णौ नरभारायणौ तावेव ज्ञापारान्

केशवाङ्मनौ इति पुराणपुराणवेत्तौ नास्मदादि-

वष्मानुधाविति भावः । यद्वा, त्रीणि युगानि

युगानि षड्विंशत्याणि भगवन्ज्ञानि वा षड्-

ज्ञानि वा ययोस्तौ त्रियुगौ ॥” इति तट्टी-

कायां नीलकण्ठः ॥

त्रियूहः, पुं, कपिलाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

अश्ववेद्यके । ३ । १०२ ।

“नीलो नीलक एवाश्वस्त्रियूहः कपिलः

सूतः ॥”)

त्रिरात्रं, स्त्री, रात्रित्रयम् । त्रिष्टुपां रात्रोणां

समाहारः । इति लिङ्गादिष्यष्टटीकायां

भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ११६ ।

“उपाकर्मणि चोत्सर्गं त्रिरात्रं क्षेपणं

सूतम् ।

अष्टकासु त्वहोरात्रव्यत्यक्तसु च रात्रियु ॥”)

त्रिरेखः, पुं, (तिस्रो रेखा यत्र ।) शृङ्गः । इति

हेमचन्द्रः । ४ । २७५ ॥

त्रिलवणं, स्त्री, (त्रयाणां लवणानां समाहारः ।

पात्रादिनाम् न डीप् ।) सैन्धवं विडं रसकं

मलिनैतल्लवणत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“सिन्धुसौवर्चलक्षेव विडं सामुद्रमौद्गिदम् ।

एकं द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च लवणानि क्रमादिच ॥”

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

त्रिलोकी, स्त्री, त्रयाणां लोकानां समाहारः ।

(“द्विगोः ।” ४ । १ । २१ । इति ङीप् ।)

लोकत्रयम् । यथा, भूर्लोकः भुवर्लोकः स्वर्ग-

लोकः । इति लिङ्गादिष्यष्टटीकायां भरतः ॥

(यथा, भागवते । १ । ५ । ७ ।

त्रिलोकी

“त्वं पर्यटनकं इव त्रिलोकी-

मन्त्रचरो वायुरिवात्मसाक्षी ॥”)

त्रिलोकेशः, पुं, (त्रयाणां लोकानामीशः ।) स्वयं ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विष्णुः । यथा, महा-

भारते । १३ । १४६ । ८२ ।

“त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिञ्चा

हरिः ॥”

“त्रयो लोकास्तदाश्रयाः स्वेषु स्वेषु कर्मसु

वर्तन्ते इति त्रिलोकेशः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥

महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८२७ ।

“अपूरुषं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ॥”

त्रिलोकाधिपतौ, त्रि । यथा, तथैव । ३ । ८४ ।

११७ ।

“अभिमन्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमन्त्रयम् ।

अन्धमेधमवाप्नोति विष्णुलोकश्च गच्छति ॥”)

त्रिलोचनः, पुं, (त्रीणि चक्षुर्यथाभिरुपाणि

लोचनानि यस्य ।) शिवः । इत्यमरः । ११ । १४४ ॥

(यथा, कुमारे । ५ । ७२ ।

“वपुर्विरूपाक्षमलक्षणमलता

दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद् बालमृगाक्षि । मृग्यते

तदस्ति किं यस्तमपि त्रिलोचने ॥”

लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, माघे । १ । ७० ।

“स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो

मुखेन पुर्णचन्द्रिभस्त्रिलोचनः ॥”)

त्रिलोचना, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।)

बहुदेवीभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । दुर्गा च ॥

(सा च गायत्रीस्वरूपिणी । यथा, देवीभाग-

वते । १२ । ६ । ६७ ।

“त्रिकालज्ञानमस्यज्ञा त्रिलोचनी च त्रिलोचना ॥”)

त्रिलोचनाष्टमी, स्त्री, (त्रिलोचनाय ऋष्यक-

पूजायां या अष्टमी ।) गौणचान्द्रमौल्यष्टम्या-

ष्टमी । यथा,—

“ज्येष्ठे मासि वृषश्रेष्ठे । ज्येष्ठाष्टम्यां त्रिलोचनम् ।

यः पूजयति देवेशमीशलोके स गच्छति ॥”

इति संवत्सरकौमुदीयतन्त्रविष्णुपुराणवचनम् ॥

अपि च ।

“ज्येष्ठे मास्यसिने पक्षे अष्टम्याश्च महेश्वरि ।।

शिवार्चने च तस्मिन् लभते नात्र संशयः ॥”

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

त्रिलोचनी, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।)

दुर्गा । इति पुराणम् ॥

त्रिलोचकं, स्त्री, (त्रयाणां लोचकानां समाहारः ।)

सुवर्णं रजतं ताम्रं एतद्भातत्रयम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

त्रिलोचनी, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि साधनत्वेना-

स्यस्याः । अथ । गौरादिनाम् ङीप् ।)

सुद्राविशेषः । यथा, अथ मन्त्रिणी हितयौघ

त्रिलोचनी सुद्रा निरूपयते ।

“सोमसंस्थापिकृपाः स्युर्वर्णा लौहचयं तथा ।

रौप्यमिहः स्युः सोमस्यैकात्म्ये वृताग्रजः ॥

लौहभागाः समुद्दिष्टाः सराद्यश्चरसंख्या ।

विविक्र

ते लोहैः कारयेन्मद्रामसङ्कलितसङ्गताम् ॥

युग्म स्वराः स्रुताः सौम्याः सार्वाः सौराः

सुभोदयाः ।

आमेया व्यापकाः सर्वे सोमसुखादिदेवताः ॥

स्वराः योऽङ्ग विख्याताः स्रग्धास्ते पञ्चविंशतिः ।

व्यापका दश ते कामधनधर्मप्रदायिनः ॥

साष्टं सहस्रं संजय स्रुता तां जुहुयात्ततः ।

तस्यां सम्पातयेन्नतो सर्पिषा पूर्वसंख्या ॥

निःश्रित्य कुम्भे तां सुद्रामभिर्भोक्तवर्त्मना ।

आवाह्य पूजयेद्देवीमुपचारैर्विधानतः ॥

अभिविष्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरुः ।

इयं सुद्रा क्षुद्ररोगविषज्वरविनाशिनो ॥

यालक्षौरवृक्षादिभ्यो रक्षां कुर्याद्विशेषतः ।

युद्धे विजयमाप्नोति धारयन् मनुजेश्वरः ॥

मन्त्रमिद्विकरी पुंसो जतुर्वर्गफलप्रदा ।

धारयन्नुजो निधं देवतुल्यो भवेद्भवि ॥”

इति तत्त्वसारः ॥

त्रिवर्गः, पुं, (त्रयानां वर्गः समूहः ।) धर्म-
कामार्थाः । इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १२१ । ३ ।

“यो हि कारणतः क्रोधं संज्ञानं जन्तुमर्हति ।

नामं स मनुजः सत्यं त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥”)

त्रिफला । त्रिकटु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे

४१ अध्याये ।

“भागान् दृष्ट्वैतान् विपक्षेद्विधियो

दत्त्वा त्रिवर्गं मधुरं कृतं ॥”)

वृद्धिस्थानक्याः । (यथा, महाभारते । १२ ।
६६ । ६६ ।

“त्रिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु ।

जयः स्थानं वृद्धिश्च त्रिवर्गः परमस्तथा ॥”)

सत्त्वरजस्तमांसि । इति मेदिनी । गे, ३७ ॥

सुनोतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिवर्णकं, स्त्री, (त्रयो वर्णाः सत्यवयवादी यस्य ।

कप् ।) गोचुरकः । त्रिफला । (यथा,

सुश्रुते । १ । ४४ ।

“त्रिवर्णं त्रिप्रधानयुक्तमेतद्

गुह्यं लिख्यतेनैव चर्णम् ॥”)

त्रिकटु । इति मेदिनी । के, १६२ ॥ (ब्राह्म-
णाद्विषयैश्च, श्यामरक्तपीतात्मके वर्णत्रये च ॥)

त्रिविविका, स्त्री, (त्रीणि वर्णाणि त्रयो यस्याः सा

त्रिवर्णाः । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वच् ।)

त्रिहायणी । त्रिवर्णांगीः । इति हेमचन्द्रः ।

४ । ३३८ ॥

त्रिवलिः, स्त्री, (त्रिगुणिता वलिष्वक्तरङ्गः ।) जठरा-
वयवविशेषः । (यथा, देवीभागवते । ५।७।७१ ।

“रेवणास्यास्तथा मध्यं ज्ञातं त्रिवलिसंयुतम् ॥”

लक्षिकारादिति पक्षे ङीप् त्रिवलीत्यपि । यथा,

“त्रिवलीवल्योपेतम् ॥”

इति जगद्धात्रीध्यानम् ॥

त्रिविक्रमः, पुं, (त्रीन् लोकान् विशेषेण क्रामति

याप्नोतीति । वि + क्रम + अच् । यङा, त्रिषु

लोकेषु बलिष्वचनायं भूयोमस्वर्गेषु क्रमः पार-

विवट्

न्वासो यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।

“आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मस्त्रिविक्रमः ॥”

“त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु यस्य स त्रिविक्रमः ।

‘त्रीणि पदानि त्रिविक्रमे’ इति श्रुतेः ।

‘त्रिरित्ये त्रयो लोकाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः ।

विक्रामस्तु ततः सर्वोऽस्त्रिविक्रमोऽसि जनार्दन ॥’

इति हरिवंशे ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

त्रिविष्टपं, स्त्री, (तृतीयं विष्टपं भुवनम् ।) त्रिपि-

ष्टपम् । स्वर्गः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

(यथा, रामायणे । २ । १०८ । ६ ।

“विहर तमयोध्यायं यथा शकस्त्रिविष्टपे ॥”)

त्रिभुवनश्च ॥

त्रिविष्टपस्तु, [दृ] पुं, (त्रिविष्टपे स्वर्गे सीद-

तीति । सट् + क्तिप् ।) त्रिपिष्टपस्तु । (देवः ।)

इति हलायुधः ॥

त्रिवीजः, पुं, (त्रीणि वीजानि वीजानि यस्य ।)

श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवृत्, स्त्री, (त्रीन्वयवान् वृणोतीति । वृ +

क्तिप् सुक् च ।) जताविशेषः । तेउङ्गी इति

भाषा । तत्पर्यायः । सर्वाभुभूतिः २ सुवहा ३

त्रिपुटा ४ त्रिवृता ५ त्रिभङ्गी ६ रेचनी ७ ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ सुवहा ८ सरणा ९

सरसा १० त्रिपुटी ११ रोचनी १२ । एतं

त्रिवृता सामान्यं शुद्धित्रिवृतायामिति केचित् ।

इति भरतः ॥ मालविका १३ मञ्जरी १४

श्यामा १५ अर्द्धचन्द्रा १६ विदला १७ सुषेणी

१८ कालिङ्गिकम् १९ कालमेघी २० काली २१

त्रिवेला २२ त्रिवृत्तिका २३ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ श्वेता २४ सारा २५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥

कृष्णायाः पर्यायः । श्यामा १ पालिन्दी २

सुषेणिका ३ काला ४ मञ्जरविदला ५ अर्द्ध-

चन्द्रा ६ कालमेघिका ७ । इत्यमरः । २ । ४ ।

१०८ ॥ पालिन्दी ८ कालमेघिका ९ । इति

भरतः ॥ श्वेतायाः पर्यायः । त्रिवृत् १ वृक्षाक्षी

२ सुवहा ३ त्रिभङ्गी ४ त्रिपुटा ५ ॥ अरु-

णायाः पर्यायः । यात्रादनी १ कुटतणा २

निःसृता ३ त्रिवृता ४ अरुणा ५ । इति रत्न-

माला ॥ सामान्यत्रिवृतागुणाः । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । क्षमिष्णोदरात्किञ्चकञ्चुप्रणनाशि

त्वम् । विरेचने प्रशस्तत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ अरुणवर्णत्रिवृद्गुणाः । स्वाद-

त्वम् । कषायत्वम् । श्मदत्वम् । रेचनत्वम् ।

रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । दोषपाके पित्तकफापह-

त्वम् ॥ अस्यान्मात्पान्तरगुणा विज्ञेया त्रिवृता

मिता । इति राजवल्लभः ॥

श्वेतत्रिवृद्गुणाः । विरेचनत्वम् । स्वादुत्वम् ।

उष्णत्वम् । वायुकारित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्त-

ज्वरश्चेष्टपित्तशोफोदरापहत्वम् ॥ कृष्णत्रिवृता-

गुणाः । श्वेताङ्गीनगुणत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । विरे-

चनत्वम् । मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकफोत्कर्षण-

विशङ्कुः

कारित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (त्रिभिर्युक्ते,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४४ । ६ ।

“तत्र त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य ॥”

यथा च मनुः । २ । ४२ ।

“मौञ्जी त्रिवृत् ममा श्रद्धा कार्या विप्रस्य
मेखला ॥”)

त्रिवृत्करणं, स्त्री, (त्रिवृत्स्वरूपवयस्य करणं
मिश्रीकरणम् ।) चित्यपतञ्जसां मिश्रीकरणम् ।

यथा, “तेजोजलक्षितयः प्रत्येकं द्विधा विभज्य

एकस्मिन् द्वं स्वेतरयोरर्द्धा द्विं प्रक्षिपेत् ॥” इति

मोक्षधर्मटीकायां नीलकण्ठः ॥

त्रिवृत्पर्णी, स्त्री, (त्रीन् दोषान् नाशयित्वेन वृणोति
प्राप्नोतीति त्रिवृत् त्रिदोषघ्नम् । त्रिवृत् पर्णं

यस्याः । ङीप् ।) हिलमोचिका । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (हिलमोचिकाशब्दे विवृतिरस्या

ज्ञेया ॥)

त्रिवृता, स्त्री, (त्रिभिरवयवैर्वृता ।) त्रिवृत् ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ (अस्याः पर्यायो

यथा,—

“त्रिभङ्गी त्रिवृता श्यामा सुरभा कीटरा तथा ।

सर्वाभुभूतिः सुवहा शब्देः पर्यायवाचकैः ॥”

“त्रिप्रधानं त्रिफला हिङ्गु कार्ष्णिकं त्रिवृतापलम् ।

सौवर्चलाङ्गकष्य पलाढं शान्धवेतसाम् ॥

तच्चर्णं शर्करातुल्यं मदनोन्मत्तं वा पिबेत् ।

गुल्मपाशान्निनुत् मिहं जोगे चादाहसौदनम् ॥”

“तुल्यान्त्रं त्रिवृताकल्कं सिद्धं गुल्महरं घृतम् ।

मूलं श्यामात्रिवृतयोः पचेदामलकैः सह ।

अले तेन कषायेण पक्ता सर्पिः पिबेन्नरः ॥”

इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

त्रिवेणी, स्त्री, (तिस्रो वेगायः वारिप्रवाहा

वियुक्ताः संयुक्ता वा यत्र ।) स्थानविशेषः ।

यत्र गङ्गाया यमुनासरस्वतीवियोगः । सा

दक्षिणप्रयागः । तस्य सीमनिर्णयः । यथा,—

“प्रदुस्त्रस्य इदानीं याव्ये सरस्वत्यास्तयोत्तरे ।

तद्वक्षिणप्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गता ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

इयं सुक्तवेणीति कथ्यते । प्रयागे युक्तवेणी ॥

(यत्र गङ्गाया यमुनासरस्वतीः सङ्गमात् ॥ ३ ॥

वृत्तयोगोक्तोऽपिङ्गलासुषुम्नारूपपारिभाषिक-

नदीवयसङ्गमस्थानम् । यथा, वृत्तयोगप्रदीपि-

कायाम् । ३ । २४ ।

“कालपाशमहावन्धविमोचनविचक्षणः ।

त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्नरः ॥”

इदन्तत्वाद्वा ङीविति त्रिवेणिरपि पाठः ॥)

त्रिवेला, स्त्री, (तिस्रो वेला अवयवसोमानो यस्याः ।)

त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विशङ्कुः, पुं, (त्रीणि शङ्कुनि यतिक्रमाणि यस्य ।)

सुखेवशीयराजविशेषः । स तु राजाकुर्वन्शोद्धव-

पृथुराजपुत्रः । (अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, हरि-

वंशे । १३ । १६ ।

“एवं त्रीण्यस्य शङ्कुनि तानि दृष्ट्वा महायशः ।

विशङ्कुरिति होवाच विशङ्कुरिति स स्मृतः ॥”)

विशिखः

विशृङ्गी

विसीख

एष विशिखमाह अहं सशरीरेण स्वर्गं गन्तुं
यजेयं विशिख एतद्व्यक्तमित्याह ततो राजा
तस्य पुत्रानुवाच सशरीरी यस्तेन स्वर्गं यथा-
भूयो तथा कुरुत यदि भवद्भिः पश्चित्तस्तदाहं
गुरुमुपासित्यो विशिखपुत्रास्तच्छ्रुत्वा राजानमनु-
वर्षिकी भगवान् अशक्तमिति यन् प्राह तद-
स्माभिः कथं शक्यम् । राजोवाच यदुमन्यो गतिं
शमिष्यामि तच्छ्रुत्वा अधिपुत्रा राजानं शेषः
अश्वाङ्गालो भविष्यति । ततस्तस्य राजानमनी-
तायां स चाङ्गालदर्शने भूत्वा विश्वामित्रं शरण-
माययौ विश्वामित्रस्तं स्वीयदेवेण याजयामास
तस्मिन् यज्ञे देवा भागार्थं नागच्छन् ततो
विश्वामित्रः क्रोधान् राजानमत्रवीन् मया
बाह्यान् प्रभृति यत्तपः कृतं तेन त्वं दिवं ब्रज
तदा राजा सशरीरो दिवं ययौ । तदा शक्रस्तु-
वाच विशृङ्गी ! त्वं भूमौ पत ततोऽवाकशिराः
पतन् राजा पाहीति विश्वामित्रमुवाच विश्व-
मित्रस्तिष्ठति तमुक्त्वा स्वर्गदक्षिणमार्गेऽपरान्
सप्तर्षीन् स्मृत्वा परं नक्षत्रचक्रं स्मृत्सुपचक्रमे-
देवाः सम्भ्रान्ता अधिपुत्रं सशरीरः स्वर्गं गन्तुं
नार्हति विश्वामित्रस्तानुवाच अहमस्य स्वर्ग-
रोहणं प्रतिज्ञाय कथममृतं करिष्यामि अतो
यावज्जीकाः स्यास्यन्ति तावदमृतं नक्षत्राग-
न्नेव तिष्ठन् विशृङ्गीराः शक्रशिरास्तिष्ठतु । इति
रामायणम् ॥ ॥ विडालः । शलभः । इति
मेदिनी । के. १०१ ॥ चातकपत्नी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ खट्वीतः । इति शब्दमाला ॥ (महा-
देवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०२ ।
“अत्रैकपाद्यं कापाली विशृङ्गीरजितः शिवः ॥”)
विशृङ्गी, पुं, (विशृङ्गीर्जायते इति । जग + डः ।)
हरिश्चन्द्रराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६५ ॥
विशृङ्गीराजो, [न] पुं, (विशृङ्गीं स्येवैश्रीयराज-
विशेषं याजयतीति । यज + णिच् + णिनिः ।)
विश्वामित्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥
विशृङ्गी, पुं, (त्राणि शृङ्गीराण्यस्येति ।) जिनः ।
इति चिकावशेषः ॥
विशृङ्गीरा, स्त्री, (त्रिभिर्गणिता शृङ्गीरा । शाक-
पार्थिवदित्वात् समानः ।) मिलितगुणोत्पन्ना
हिमोत्था मधुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विशृङ्गी, स्त्री, (तिस्रः शाखा यस्याः । एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) वृत्ताहंमालविशेषः । सा
वर्द्धमानमाता । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥
विशृङ्गीपत्रः, पुं, (विशृङ्गीं त्रिदलं पत्रमस्य ।)
विश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विशृङ्गी, स्त्री, (तिस्रः शाखा यस्य ।) विशृङ्गीम् ।
किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विशृङ्गी, पुं, (तिस्रः शाखा यस्य ।) राक्षस-
विशेषः । स रावणपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
विशृङ्गी, इति राजनिर्घण्टः ॥ (नामसमन्व-
नरस्य इन्द्रः । यथा, भागवते । ८ । १ । २८ ।
“सखका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः ।
ज्योतिर्धामादयः सप्त ज्ययुक्तामसिन्धवः ॥”

शिखात्रययुक्ते, त्रि, । यथा, महाभारते । २ ।
४२ । ११ ।
“त्रिशिखां भृङ्गुटीचास्य ददयुः सन्वपार्थिवाः ।
ललाटस्थां चिकूटस्थां गङ्गां चिपयगामिव ॥”)
त्रिशिखिदला, स्त्री, (तिस्रः शिखाः सन्वस्येति
इति । त्रिशिखि दलं अस्याः ।) मालाकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिशिराः, [स] पुं, (त्रीणि शिरांसि मस्तकानि
यस्येति ।) कुबेरः । इति हेमचन्द्रः । १२ । १०३ ॥
श्वरः । यथा,—
“त्रिशिरास्ते प्रसन्नोऽहं येतु ते मन्त्रराक्षसम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
रावणपुत्रविशेषः । (यथा, रामायणे । ६ ।
१०५ । १८ ।
“अक्रम्यनक्ष निहतो बलिगोऽथै च राक्षसाः ।
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्कनराक्षसकौ ॥”)
श्वरसेनापतिः । इति रामायणम् ॥ (यथा,
रघुवंशे । १२ । ४७ ।
“तं श्वरैः प्रतिजग्राह श्वरत्रिशिरसौ च सः ॥”
स्वनामन्वातस्त्वष्टः प्रजापतेः पुत्रः । यथा,
महाभारते । ५ । ६ । २ ।
“त्वष्टा प्रजापतिर्नामीदेवश्रेष्ठो महानपाः ।
सपुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रोऽहन्ति किनास्त्रजत् ॥”
अमुरविशेषः । यथा, तन्त्रेव । ६ । ३१ । १२ ।
“वातापिरिक्षलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो ॥”
शिखात्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, तन्त्रेव । २३ ।
१४७ । ५४ ।
“त्रिशिरास्तस्य देवस्य शातक्रममयो दमः ।
अजस्तुर्गन्धो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ॥”)
त्रिशिषेकं, स्त्री, (त्रीणि शिषेयानि यस्य । कप् ।)
त्रिशूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥
त्रिशूलं, स्त्री, (त्रीणि शूलानि इव अस्याणि यस्य ।)
अस्त्रविशेषः । तत्प्रायः । त्रिशिखम् २ । इति
मेदिनी । खे, ६ ॥ शूलम् ३ त्रिशिषेकम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १० । ३० । ४६ ।
“चक्राणि परिधाञ्चैव त्रिशूलानि परश्वान् ॥”)
त्रिशूली, [न] पुं, (त्रिशूलमस्त्रमस्यस्येति ।
त्रिशूल + इनिः ।) शिवः । यथा,—
“त्राक्षोऽभेदस्त्रिशूली च वृषकेतुर्मेहावनः ॥”
इति स्कन्दपुराणे नीलकण्ठस्तवः ॥
(त्रिशूलधारिणि, त्रि । स्त्रियां ङीप् । यथा,
हरिवंशे । १६४ । ११ ।
“त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिनासुरघातिनीम् ॥”)
त्रिशृङ्गी, पुं, (त्रीणि शृङ्गाणि यस्य ।) त्रिकूट-
पर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ब्रह्माण्डे ।
३६ । १२ ।
“त्रिशृङ्गो जलचिच्छेव पर्वतावुत्तरौ वरौ ॥”)
त्रिकोणः । यथा, कुरङ्गेण हीनस्त्रिशृङ्गसदन्त-
रिति सारसमुच्यते ॥
त्रिशृङ्गी, [न] पुं, (त्रीणि शृङ्गानि सन्वस्येति ।
त्रिशृङ्गी + इनिः ।) रोहितमनस्यः । इति
शब्दार्थकण्ठतवः ॥

चिष्टप्. [भ] स्त्री, (चिष्टु स्थानेषु स्तुभ्यते जङ्गी-
क्रियते इति । स्तुभ जङ्गीकरणी + चिष्ट् । वत्वम् ।)
हृन्दीविशेषः । इति हृन्दीमङ्गरी ॥ (यथा,
वाणसेयसंहितायाम् । ६ । १३ ।
“इन्द्र एकादशाक्षरेण चिष्टु भसुदजयतासुष्मे-
यम् ॥”)
अस्य विवरणं हृन्दीमङ्गरी द्रष्टव्यम् ।
अस्योत्पत्तिविवरणं यथा, श्रीभागवते । ३ ।
१२ । ७६ ।
“तस्योष्णिगासीत्सोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः ।
चिष्टुप् मीमातुं क्षुतोऽनुष्टुप् जगत्सुः प्रजा-
पतेः ॥
मन्वायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना वृहती प्राणसोऽभ-
वत् ॥”
त्रिमस्थिः, स्त्री, (त्रयः मस्थयो विकाशकाला यस्य ।)
पुष्पविशेषः । तत्प्रायः । सान्ध्यकुसुमा २ ।
मन्थिवल्ली ३ सदाफला ४ त्रिमस्थिकुसुमा ५
काल्मा ६ सुकुमारा ७ मन्थिजा ८ । सा
त्रिविधा । रक्ता १ सिता २ अक्षिता ३ । सा
अस्या गुणाः । कफकासहरणम् । तथ्यत्वम् ।
त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिमस्थं, स्त्री, (त्रिस्तनी मस्थानां समाहारः ।
आवल्गोवेति पालिकी स्त्रीवत् ।) पूर्वाह्न-
मध्याह्नापराह्णकालः । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥
अस्य रूपान्तरम् । त्रिमस्थी । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८० । ७१ ।
“साक्षिणं एवमेव येषां त्रिमस्थं कृतमन्त्रम् ।
आहिता यमो रुद्राः साध्याश्च समरदृग्गणाः ।
गन्धर्वाभिरमस्येव नित्यं सन्निहिता विभोः ॥”)
त्रिमस्थ्यापिनी, स्त्री, (त्रिमस्थं व्याप्नोतीति ।
त्रि + व्याप् + णिनि + ङीप् ।) त्रिमस्थघटकी-
भूतयाचनकणयापिनी तिथिः । यथा,—
“त्रिमस्थ्यापिनी या तु मेयं पुण्या सदा तिथिः ।
न तत्र युगादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥”
इति पराशरीयेण त्रिमस्थ्यापिनिनैतिथ्यमाभि-
धानं तदपवादकम् । इति तिथ्यादितत्वम् ॥
तथोर्थ्यगमसुस्थोरपवादत् तदपवादकम् । इति
तङ्गीका ॥
त्रिममं, स्त्री, (त्रीणि हरिणकौतागरगुडानि
समानि यत्र ।) समत्रयम् । समहरीतकौतागर-
गुडरूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिमरः, पुं, (त्रिभिः स्वीयते इति । त्रि + अप् ।)
क्षरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६७ ॥
त्रिमयनं, स्त्री, (त्रयाणां सवधानां कालानां समा-
हारः ।) त्रिकालम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
त्रिमवनक्षायो, [न] पुं, (त्रिमयने त्रिकाले
क्षायतीति । क्षा + णिनिः ।) त्रिकालक्षायी ।
इति स्मृतिः ॥
त्रिमिता, स्त्री, (त्रिगुणिता सिता शर्करा ।)
त्रिशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिमीलं, स्त्री, (त्रिवारं मीलया सहितम् । “मी-
लयोऽधर्मात् ॥” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) वार
त्रयकृच्छ्रेजम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

त्रिसुगन्धि, स्त्री, (त्रयाणां सुगन्धिद्रव्याणां समा-
हारः ।) त्रिजातकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, अश्ववेद्यके । १२ । ७३ ।
“त्वगेलापत्रसंयोगे त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ।
नामकेसरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते ॥”)
त्रिसुपर्णः, पुं, बहुचक्षुषां वेदभागः । तद्व्रतश्च ।
तद्योगात् पुत्रयोऽपि त्रिसुपर्णः । इति मनु-
टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १८५ ।
“त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥”)
त्रिस्रोताः, [मृ] स्त्री, (त्रीणि स्रोतांसि यस्याः ।
यद्वा, त्रियु लोकेषु स्वर्गमर्जपातालयेषु स्रोतांसि
यस्याः ।) गङ्गा । (यथा, माघे । ३ । १० ।
“अङ्गुष्ठनिष्ठान्तमिषोऽङ्गुष्ठै-
स्त्रिस्रोतमः सन्ततधारमम्भः ॥”)
नदीभेदः । इति मेदिनी । से. ५४ ॥
त्रिहृत्, त्रि, (त्रिवारं हृत्तेन कथम् । हल +
“मनजनहलात् करणजल्पकैर्ध्वम् ।” ४।४।६७।
इति यत् ।) वारत्रयजल्पकैश्च । तत्पर्यायः ।
त्रिगुणाकृतम् २ तृतीयाकृतम् ३ त्रिसीत्यम् ४।
इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
त्रिहायणी, स्त्री, (त्रयो हायना यस्याः । “राम-
हायनास्ताः ॥” ४ । १ । २७ । इति ङीप् ।
“त्रिचतुर्था हायनस्य ।” इति गालम् ।)
त्रिवर्षा गौः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
(यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २२ । ६ । १३ ।
“वत्समयं च त्रिहायण्योऽग्नीताः पञ्चवर्णा
राज्ञोऽपि पृथग्यो नवनीतपृथग्योऽरुणाः पिश्याः
सारङ्गः ॥”) द्रौपदी । यथा,—
“क्षेत्रे युगे वेदवती त्रैताया अनकात्मजा ।
द्वापरे द्रौपदीच्छाया तेन लज्जा त्रिहायणी ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
(त्रिचतुसरे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ ।
२३६ । ६ ।
“अथ संस्मारणी लज्जा लज्जयित्वा त्रिहायणान् ।
इतो गोपालकैः प्रीतो अचरन् कुरुभन्धनः ॥”)
वृत्, क ड } छिदि । इति कविकल्पदमः ॥
वृत्, य शि } (चरां आत्मं दिवां तुदां परं-अवयव-
विधाभावमात्रे अकं-हेतुमात्रे सकं-सेट् ।)
इदं हत्ववर्गप्रथमादी । क ड, जोटयते । य,
जुषति जोटयति । तुदाद्यन्तर्गणस्यैव कुटा-
दित्वमिति । दिवादिपञ्चे न कुटादित्वम् । शि,
जुटति अजुटोत् । शेषस्तु विदीर्णभावेऽपि ।
यथा, जुषद्भीमधनुःकठोरनिन्द इति महा-
नाटकम् । मयूखनखरजुटतिमिरकुम्भिकुम्भ-
स्थले । कश्चिन्नौभावेऽपि यथा । आड्युते
यदि वज्रजुषति वासस्तदा जघने इत्युद्धटः ।
इति दुर्गादासः ॥
वृत्तिः, स्त्री, (वृत्तये इति । वृत् + “इमुपधात्
कृत् ।” उणा । ४।२१८ । इति इन् सच कृत् ।)
सुदेला । (यथा, सुश्रुते । उत्तरतन्त्रे । ५२ ।
“उत्कारिकां सर्पिषि नागराणां
पक्षा समलैस्तुङ्गिकोलपत्रैः ॥”)

अस्याः पर्यायो यथा,—

“वयस्या तीक्ष्णगन्धा च स्रक्ष्येला त्रिपुटा
वृत्तिः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

व्यल्पम् । संशयः । कालभेदः । स च ह्रस्वा-
क्षरचतुर्भाग्यवद्वात्मकः । इत्यमरः । ३।३।३७॥
वर्णद्वयात्मकः । इति तट्टीकायां खामी ॥
यथा, भागवते । ३ । ११ । ५ ।

“अगुह्यं परमाणं स्यात् त्रसरेणुस्त्वयः स्मृतः ।
जालार्करश्मावगतः स्वमेवातुपतन्नगात् ।

त्रसरेणुस्त्वयः संयुक्ते यः कालः सा वृत्तिः

स्मृता ॥”

वृत्तिवीजः, पुं, (वृत्तिरूपं वीजमस्य ।) कपुः ।

इति शब्दमाला ॥

वृटी, स्त्री, (वृत् + “छदिकारादक्तिनः ।” इति
वा ङीप् ।) वृत्तिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वृत्तप, वधे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
सेट् ।) जुम्पति । इति दुर्गादासः ॥

वृत्तफ, वधे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
सेट् ।) जुम्पति । इति दुर्गादासः ॥

वृत्तप, वधे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
सेट् ।) जोपति । इति दुर्गादासः ॥

वृत्तफ, वधे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
सेट् ।) जोपति । इति दुर्गादासः ॥

त्रैता, स्त्री, (त्रीन् भेदान् एति प्राप्नोतीति । यद्वा,
त्रित्वमिता । पृथोदरादित्वात् साधुः । एतन्नि-
रुक्तिर्यथा, हरिवंशे । २०५ । ५ ।
“त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिभिर्वेदपारगैः ।
अतस्त्रैतात्वमापन्नो यदेकस्त्रिविधः कृतः ॥”)

दक्षिणाग्निः गार्हपत्यः आहवनीयः एकोऽप्यत्र
इदमभिजयम् । इत्यमरः । २।७।२०॥ (यथा,
हरिवंशे । २६ । ४५-४६ ।

“मथित्वामिं त्रिधा ज्ञत्वा अयजन् स नराधिपः ।
इष्ट्वा यज्ञेभ्यो विधेर्गतस्तेषां सलोकताम् ॥
गन्त्येभ्यो वरं लब्ध्वा त्रैतामिं समकारयत् ।
एकोऽपिः पूर्वमेवासीदैलक्ष्येतामकारयत् ॥”)

द्वितीययुगम् । तस्य परिमाणं यथा,—
“त्रिचत्वारिंशल्लेखं विंशत्सहस्राधिकेन च ।
चतुर्थं परिमितं नरमानक्रमेण च ॥
द्विषट्पञ्चपरिमितं घस्रवतिसहस्रकम् ।
त्रैतायुगं परिमितं कालविद्धिः प्रकीर्तितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

तस्य धर्मा यथा,—
“त्रैतायुगे समायाते धर्मः पादोनतां गतः ।
अल्पलेशान्विता लोकाः केचित् केचित् दया-

शयाः ॥

विष्णुधानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुसूचेतसः ॥
चक्षा भूमिस्पृहाः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसेविनः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपरगाः ॥
प्रतिगृह्णन्ति च सत्यसत्त्वा जितेन्द्रियाः ।
तपोव्रतरता नित्यं दातारो विष्णुसेविनः ॥

कालवर्षौ तद्विषाच्च स्त्रियः सर्व्याः पतिव्रताः ।
वसुन्धरा च शस्याद्या पुत्राश्च पित्रसेविनः ।

इति पाद्मे क्रियायोगशारः ।

त्रैतायुगं, स्त्री, (त्रैतेव युगम् ।) द्वितीययुगम्
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

“कार्तिकशुक्लनवम्यां सोमवारे त्रैतायुगोत्पत्तिः ।
तत्र अवतारत्रयम् । वामनपरशुरामश्रीराम-

चन्द्राः । पुण्यं त्रिपादम् । पापमेकपादम् ।
पुष्करनामकं तीर्थम् । सामिको ब्राह्मणः ।
अस्थिगताः प्राणाः । चतुर्दशहस्तपरिमितो

मानवदेहः । दशसहस्रवर्षं परमायुः । अव-
हार्यं रौप्यपात्रम् । तदयुगान्ताः १२६६००० ।

तत्र राजानः सूर्यवंशीयबाहुकसगराशुमदस-
मञ्जसदिलीपभगीरथालक्ष्मणश्रीरामचन्द्रकुशी-

लवा एते चक्रवर्तिनः । तत्तत्तन्त्रम् ।
दानधर्मरता नित्यं तपस्या तीर्थदर्शनम् ।
अग्निहोत्रपरा लोका राजानो यज्ञकारिणः ॥

तत्र तारकब्रह्मनाम ।
रामनारायणानन्त सुकन्द मधुसूदन ।
लक्ष्मण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ॥”

इति मुद्राङ्कितपञ्जिकातः संशुद्धीतम् ॥

त्रैतायुगाद्या, स्त्री, (त्रैतायुगस्य आद्या प्रथमा
तिथिः ।) त्रैतायुगारम्भतिथिः । सा च

कार्तिकशुक्लनवमी । तत्परमाणं युगादाशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

त्रैधा, य, (त्रिप्रकारम् । “संख्याया विद्यार्थे धा ।”
५ । ३ । ४२ । इति धा । “एधाच ।” ५ । ३ ।
४६ । इति धा इत्येतस्य एधाच् ।) त्रिधा ॥

इति सुश्रुतधर्मम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १।२२।१७०।
“इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रैधा निदधे पदम् ।
समृद्धहसस्य पंसुरे ॥”)

त्रै, ड पालने । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-आत्मं-
सकं-अनिट् ।) हन्त्यवर्गाद्यादिः । ड, त्रायते ।
चक्रिंस्त्राहीत्यादौ चाहीति चावते चा विच्

पञ्चात् चा इवाचरतीति कौ साध्यम् । कैश्चिद्-
दादौ चा पठ्यते । इति क्रमदीप्तरः । इति
दुर्गादासः ॥

त्रैगुण्यं, स्त्री, (त्रिगुणानां भावः कस्मै वा ।
त्रिगुण + क्यप् ।) त्रिगुणधर्मः । सत्वरजस्त-
मत्वम् । यथा,—

“त्रैगुण्यविषया वेदा निष्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।” —
इति श्रीभगवद्गीता ॥

श्रेष्ठसौगन्धमाम्बम् । यथा,—
“त्रैगुण्यललिते चारुमरुद्विरुपवीजिते ॥”

इति शिवरात्रिचतुर्थकथा ॥

त्रिभिः पूरणम् ॥

त्रैधं, य, (त्रिप्रकारमिति त्रिधा । ततः “द्विचोश्च
धसुन् ।” ५।३।४५। इति धा इत्यस्य धसुन् ।)

त्रिधा । इति सुश्रुतधर्मम् ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ३२ । ३२ ।
“सन्धमेव हठेनैके देवेनैके वदन्त्यतः ।
पुंसः प्रयत्नं किञ्चित् त्रैधमेतन्निबध्यते ॥”)

त्रेपुरः, पुं, (त्रिपुर एव । स्वार्थे षण् ।) त्रिपुर-
देशः । तत्पण्यायः । बाहलः २ चेदः ३ चेदिः
४ । इति हेमचन्द्रः । ४।२२ । (देशोऽयं
कायरूपस्य सीमाप्रदेशः । यथा, कामाख्या-
तले ।
“कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्वतम् ।
कामरूपाभिधौ देशौ गणेशगिरिर्द्वयम् ॥”
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्वतं यावत् ॥
त्रिपुरस्य राजा । यथा, महाभारते । १०।३१।४८ ।
“माद्रीसुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ।
त्रैपुरं स्ववशे कृत्वा राजानमभितौजसम् ।
निजग्राह महाबाहुस्तरसा पौरवैश्वरम् ॥”
तद्देशवासिनि, पुंभूम्नि । यथा, मातस्ये ।
१।३।५३ ।
“स्तोत्रालाः कोसलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा ॥”
त्रिपुराधिपतितासुरभेदः । यथा, हरिवंशे ।
१२६।५४ ।

“यनोद्धतास्त्रैपुरा मायिनो वै
दग्धा घोरैर्ग वितथान्ताः शरेण ॥”
त्रैलोक्यं, स्त्री, (त्रिलोकी एव । चतुर्वर्णादित्वात्
स्वार्थे षण् ।) त्रिलोकी । यथा, मार्कण्डेये ।
“त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनम्
त्रातं त्वया समरमुद्धृतिं तेषां हृत्वा ॥”

त्रैलोक्यविजया, स्त्री, (त्रैलोक्यस्य विजयी यस्याः ।
एतस्याः सेवनेन हि त्रैलोक्यमधीनमिव प्रति-
भातीति ज्ञानात् तथात्वम् ।) भङ्गा । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ भाङ् इति ख्याता ॥

त्रैविद्यः, पुं, (ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदरूपास्त्रिसो
विद्या यस्मिन् त्रिविद्यस्ततः स्वार्थे षण् । यद्वा,
तिस्रो विद्या अधीते वेद वा । “तदधीते तदेदः”
४।२।५६ । इति अण् ।) त्रिवेदज्ञः । त्रिविद्या-
वेत्ता । यथा, मनुः । १।२।१११ ।
“त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं परिषत् स्याद्दशावरा ॥”
(त्रयविशेषे, स्त्री । यथा, मनुः । २।२८ ।
“स्वाध्यायेन ब्रह्मेहोमैस्त्रैविद्येनैव्या सुतेः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मण्यं क्रियते तनुः ॥”
“त्रैविद्याख्येन च ब्रह्मेन ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ॥ वेदत्रयप्रतिपाद्ये, त्रि । यथा,
भागवते । ६।२।२४ ।
“धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैवेद्यं गुणाश्रयम् ॥”
“त्रैवेद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं यमदूतानां
धर्मम् ॥” इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

त्रोटकी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
त्रोटिः, स्त्री, (त्रोटते भिद्यतेत्येति । त्रोटि +
“अच् इः ।” उणां । ४।१३८ । इति इः ।)
चञ्चुः । कटफलम् । पक्षी । मीनभेदः । इति
मेदिनी । टे, १८ ॥

त्रोटिहस्तः, पुं, (त्रोटिचञ्चुर्हस्त इव ग्रहणसाधनं
यस्य ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
त्रोटी, स्त्री, (त्रोटि + लटिकारादिति वा ङीष् ।)
त्राटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रोजं, स्त्री, (त्रायते शिख्यते नियम्यतेत्येनेति ।
त्रे पालने + “अशिञ्जिदिभ्य ङञोञौ ।” उणां ।
४।१७२ । इति उञ् ।) गवादिताडनदण्डः ।
पाँचनी इति ख्यातः । तत्पण्यायः । प्राजन् २
तोदनम् ३ प्रवयन् ४ । गजस्य तोदनदण्डः ।
तत्पण्यायः । वैष्णवम् २ वेणुकम् ३ इत्यमर-
भरतौ ॥ अखम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादितृतिः ॥ आरूपक्रिया । आधिभेदः ।
इति सन्तिप्रसारे उणादितृतिः ॥

त्रौक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भौ-
व्यात्म-सकं-सं ।) चतुर्दशस्वरी । रेफमध्यः ।
ऋ, अतुत्रौकत । ङ, त्रौकते । इति दर्गादासः ॥
त्राचः, पुं, (त्रीणि अत्रीणि नेत्राणि यस्य ।
ततः समासान्तपठ्यतः ।) शिवः । इति
चिकारुशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
१०६।११ ।

“आसमाद महात्मानं त्राचं त्रिपुरमर्दनम् ॥”
देवविशेषः । यथा, भागवते । ७।२।४ ।
“भो भो दानवदैतेया द्विमुखस्त्यागः शम्बरः ।
शतबाहो हयग्रीवः नमूना पाकः इत्यलः ॥”
नेत्रत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २ ।
४३।१ ।

“चेदिराजकुले आतस्त्राच एष चतुर्भुजः ॥”
त्राचरः, पुं, (त्रीणि अचराणि यत्र ।) घटकः ।
इति चिकारुशेषः ॥ (त्रीणि अकारोकार-
मकारात्मकानि अचराणि यत्र । प्रणवादौ,
त्रि । यथा, मनुः । १।१।२६६ ।

“आद्यां यत्त्राचरं ब्रह्म चयौ यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिद्वयो यस्मिन् वेदः स वेदवित् ॥”
कृन्दभेदे, स्त्री । यथा, वाजसनेयमंशिता-
याम् । ६।३१ ।
“विष्णुस्त्राचरेण त्रींलोकानुदजयन्तानुश्लेषम् ॥”
“विष्णुस्त्राचरेणाचरत्रयात्मकेन कृन्दमा तान्
ताडयन्तान् मनुष्यानुश्लेषमधिकं जयेयम् ॥” इति
वेददीपे महीधरः ॥)

त्राङ्गटं, स्त्री, (त्रिभिरङ्गैरुच्यते गम्यते इति ।
त्राङ्ग + अट् + अण् । शकन्त्यादित्वाद्दोषः ।)
शिख्यभेदः । धौताङ्गनी । इति मेदिनी । टे, १४ ॥
त्राङ्गटः, पुं, (त्रिभिरङ्गैरुच्यते । अट् + अण् ।)
धौताङ्गनी । शिख्यभेदः । इन्द्रः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

त्राङ्गनं, स्त्री, (त्रयाणां अङ्गानां समाहारः ।)
अङ्गनत्रयम् । यथा, कालाङ्गनं पुण्याङ्गनं रमा-
ङ्गनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्राङ्गगा, स्त्री, (त्रिषु अङ्गसु मर्गेषु गम्यन्तीति ।
गम + उः ।) गङ्गा । इति चिकारुशेषः ॥

त्राङ्गकः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्याग्निरूपाणि अङ्ग-
कानि नेत्राणि यस्य । शिवः । इत्यमरः । १ ।
१।३५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७।५६।१० ।

“त्राङ्गं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवह्नन् ॥”
“त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामङ्गकः पिता ।” इति
ऋग्वेदभाष्ये सायनः ।) एकादशरुद्राणामन्य-

तमः । यथा, मातस्ये । ५।२६—३० ।
“अजैकपादश्चित्रभो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च चाङ्गकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः ॥”
शिवांश्चन्द्रशेखरनामकपौष्पराजपुत्रः । यथा,
“एवं तिसृणामङ्गानां गर्भे जातो यतो हरः ।
अतस्तस्य अङ्गनामाभून् प्रथितो लोकदेवयोः ॥
स राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ।
सर्वशालाकार्यतत्त्वज्ञो जिह्वास्तुल्यो बभूव ह ॥
बले धीर्ये प्रह्वरणे ग्रास्त्रे शीले च ततसमः ।
नाभ्योऽभूत्प्रशार्दूलः । नो वा भूमौ भविष्यति ॥
अभिविष्याथ तं राजा कुमारं बलवत्तरम् ।
दशपञ्चेकवर्षीयं सर्वराजगुणैर्धृतम् ॥
तिसृभिः सङ्घभाष्याभिवर्णं पौण्ड्रो विवेश ह ।
उद्धोक्षितक्रियां कर्तुं राजा परमधात्मिकः ॥
गते पिता राजा स वनवासं महाबलः ।
सर्वो जित्वा वंशं चक्रोऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ॥
सायंभौमो रूपो भूत्वा राजभिः परिधेयितः ।
अमरैरिव देवैर्बन्धो विजहार श्रिया युतः ॥
एवं पौण्ड्रसुतो भूत्वा चाङ्गकः प्राप्य निजं तम् ।
अज्ञावर्णाकथं रम्यं करवीराकथे पुरे ॥
हमङ्गनीनदीतीरे राजा भूत्वा सुभोद ह ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ ॥
अन्यत चन्द्रशेखरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

त्राङ्गकसखः, पुं, (त्राङ्गकस्य महादेवस्य सखा
वन्धुः । “राजाहः सख्यवृत्तः ।” ५।४।६१ ।
इति टप् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १।१।७२ ॥

त्राङ्गका, स्त्री, (त्रीणि चन्द्रसूर्याग्निरूपाणि
अङ्गकानि नेत्राणि यस्याः ।) दुर्गा । यथा,—
“सोमसूर्यानालास्त्रीणि यस्या नेत्राणि अङ्गिका ।
तत्र सा त्राङ्गका देवी मुनिभिः परिकीर्तिता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

त्राङ्गमर्गः, पुं, (त्राङ्गं चान्द्रदिनत्रयं भ्रमणतीति ।
सृष्ट + पचाद्यच् ।) त्रिदिनसूक्तः । तिथिचय-
सङ्गोयुक्तमङ्गः । इति ज्योतिषम् ॥

त्राङ्गसृष्टं, स्त्री, (त्राङ्गं सृष्टंतीति । सृष्ट +
“इगुपधङेति ।” ३।१।१७५ । इति कः ।)
त्राङ्गसृष्टः । तथा च वशिष्ठः ।

“एकस्मिन् सावने तद्वि तिथीर्ना जितयं यदा ।
तदा दिनत्रयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥
फलमिति त्रैदिककर्मपरम् ॥

अधिसासे दिनपाते धनुषि रवौ भागुलङ्घिते
मासि ।

चक्रिणि मुने कुण्याभौ माङ्गल्यं विवाहश्च ॥
इति भीमपराक्रमः ॥

दिनपाते दिनत्रये ।
त्राङ्गसृष्टं नाम यद्वैतदुक्तं
तत्र प्रथमतः कृतिभिर्बुधैः ॥
विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्म
सर्वं न कार्यं त्रिदिनसृष्टे नु ॥
इति ज्योतिषम् ॥

चार्पियाः

चार्पिकः, चि, (ईहायां चेहायां भवमैहिकं धनम् । "तत्र भवः ।" ४।३।५३। इति ठप् । चार्पे दिनत्रये पर्याप्तं ऐहिकं धनं यस्य ।) दिनत्रयनिष्ठाहोचितधनयुक्तः । यथा, "कृश्लधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा । चार्पिको वापि भवेद्वस्तनिक एव वा ॥"

इति मानवे । ४।७ ॥

"कृश्लधान्यक इति । कृश्लो ब्रीह्यागारं स्यादित्याभिधानिकाः । इष्टकादिनिर्मितागार-धान्यसन्धयो भवेत् । अत्र कालविशेषापेक्षायाम् । यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भवत्युक्तये ।

अधिकं वापि विद्वेत स भोमं पातुमर्हति ॥

इति मनक्त एव कालो ग्राह्यः । तेन नित्य-

नेमितिकधर्मैकलपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणी

यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समश्रिकं वा

निष्ठाहो भवति तावद्धनः कृश्लधान्यक

उच्यते । वर्षेतिर्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भी-

धान्यः । प्राक् मौमिकोः क्रियाः कृष्यात्

यस्यान्नं वार्षिकं भवेदिति याज्ञवल्क्येन गृह-

स्यस्य वार्षिकमन्त्राभ्युत्तानात् । मगुरपि

यदा वानप्रस्थस्यैव समानिचय एव वेत्यनेन

समानचयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य

गृहिणः समुचितः संवत्सरमन्त्रयः । मेधा-

तिथिस्तु । यावता धान्यादिधनेन बहुभ्य-

दारादिमत्तसंभृतसंभृतसिर्भवति तावत् सुप-

र्णादिधनवानपि कृश्लधान्यक इत्यभिधाय

कुम्भी उष्ट्रिका पाण्मायिकधान्यादिमन्त्रयः

कुम्भीधान्यक इति आख्यातवान् । गोविन्द-

राजस्तु कृश्लधान्यक इत्येतदुच्यते कोठ-

प्रमाणधान्यसन्धयो वा स्यात् द्वादशाह-

मात्रपर्यायधनः । कुम्भीधान्यक इत्येतद्वाच्ये

उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसन्धयो वा षड्विंश-

पर्यायधनः ।

द्वादशाहं कृश्लेन वृत्तिः कुम्भीया दिनानि षट् ।

इमामभुक्ता गोविन्दराजोक्तिं नानुवृत्त्ये ।

इहा चेष्टा तस्यां भवं ऐहिकं त्रयपर्यायमैहिकं

धनं यस्य स चार्पिकः तथा वा स्यात् दिन-

त्रयनिष्ठाहोचितधन इत्यर्थः । अथोभवं अन्ननं

भक्तं तदस्यास्तीति मन्त्रार्थमिकं कृत्वा नञ्

समासः तथा वा भवेत् ।" इति कुल्लुकभट्टः ॥

चार्पियाः, पुं, (कर्षिर्धनं चार्पियः । कर्षि + ण् ।

त्रय चार्पियाः कृषिधर्मा नैवादीन्द्रियक्रिया-

भावरूपा येषाम् ।) अन्वविधर्मकाः । यथा ।

"अधोक्तानि वस्तनानि सर्वाणि तिर्यगधिकरण-

न्यायस्तनानि । तथा हि तिर्यगधिकरणी ।

तिर्यक्पङ्क्त्यार्थदेवतानामनधिकार इति

यागमात्रे उक्तम् । तत्र हेतवः निरर्थकं विशि-

ष्टान्तःकरणविरहात् पङ्क्तौ प्रचरणविरहात्

चार्पियाणामन्वविधर्मकानां अवेक्षणश्रवणी-

चारणविरहादिति श्रीचन्द्रशेखरवाचस्पतिविर-

चन्द्रधनु-विधिधृततिर्यगधिकरणम् ॥ (त्रय

चार्पिया कथयो यच्च । त्रिप्रवरो गोत्रभेदः ॥)

त्वः

चार्पिकः, चि, (चार्पे भवः । चार्प + ठप् ।)
तृतीयेऽङ्गि भवः । यथा, ऐकाहिकद्वाहिक-
त्राहिकचातुर्थिकसप्ततन्वरविषमन्वर इत्याद्य-
पराजितान्त्वम् ॥

("ऐकाहिको द्वाहिकश्च त्राहिकश्च तथापरः ।

वेलाञ्चरस्तुर्थापि विजानीयाद्वचनः ॥"

इति हारीने चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

अन्यैषधं यथा,—

"रसेन गन्धं शब्दश्च शिविविषयश्च पादिकम् ।

गोलिङ्गया जयन्त्या च तच्छलीयैश्च भावयेत् ॥

प्रत्येकं सप्तमप्राय शुष्कं गुञ्जाचतुष्टयम् ।

अरण्येन घृतेनाद्यात् चार्पिकञ्चरशालये ॥"

इति वैद्यकरसन्दर्भसंज्ञके च्वराधिकारे ॥)

त्रायणं, स्त्री, (त्रयाणां उद्यगानां समाहारः ।

पात्रादिवान् स्त्रीत्वं न ।) मिलितशुष्कोपिप्यलो-

मरिचम् । इत्यमरः । २।१०।१११ । (यथा,

गारुडं १८८ अध्याये ।

"यमानोचितकं धान्यं त्रायणं जीरकं तथा ॥"

त्रायणं, स्त्री, (त्रयाणां उद्यगानां पिप्यलोमरिच-

शुष्कोनां समाहारः ।) त्रायणम् । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

("पिप्यलोमरिचं शुष्कोत्रयमेतद्विमिश्रितम् ।

त्रिकटु त्रायणं यथैव कटुत्रयमर्थोच्यते ॥"

इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥

अस्य गुणा यथा,—

"त्रायणं दीपनं हृत्ति श्वासकासत्वगामयान् ।

गुल्ममेहकफस्यान्वेदशीपदपोनसान् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

(घृतपिशितः । यथा, चरकं चिकित्सितस्थाने

२२ अध्याये ।

"त्रायणं त्रिफलां दाक्षीं काशसर्प्याणि परुषकम् ।

हं पाते सरलं आध्रं स्वगुप्तं चित्रकं शटीम् ॥

त्रिकटुकां विदारीश्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् ॥

प्रस्यं चतुर्गुणं क्षारं सिद्धं काशहरं पिबेत् ।

ज्वरगुल्माकृच्छ्रोक्षिशोः शूलपाथ्यशूलगुत् ॥

कामलाशोऽनिलाष्टीलाक्षतशोषयपचम् ।

त्रायणं नाम विख्यातमेतदुद्यतमनुत्तमम् ॥"

त्वं, चि, (युष्मद् + सु । "त्वाहो सौ ।" ७।२।

६४ । इति त्वदिष्टः ।) भवान् । तुमि इति

भाषा । युष्मच्छब्दस्य प्रथमकवचनान्तरूपोऽयं

लिङ्गनये समानः । इति व्याकरणम् ॥

त्वः, चि, (तनोति विस्तारयतीति । तन + "तनो-

तरनश्च वः ।" उणां । २।६३ । इति चात्

किप् अनश्च वः । आगमानित्वत्वात् तुवे-

कल्पिकः ।) भिन्नः । अन्यः । इत्यमरः । ३।

१।२२ ॥ (एकः । इति निरुक्तिः । १।७ ॥

यथा, अमरः । १०।७१।४ ।

"उत त्वः पश्यन् ददर्श जानसुत त्वः श्रवन्

श्रवणेनानाम् ।

उतो त्वस्मै त्वं वि ससे जायेव पत्य उशती

सुवासाः ॥"

त्वक्छ ।

"त्वक्छ एकवाची । एकः । उतशब्दोऽप्यर्थे,
पश्यन्पि मनसा पर्यालोचयन्पि वार्यं न ददर्श ।
दर्शनफलाभावात् पश्यति । त्व एकः श्रवन्-
श्रवणां वाचं न श्रवणेति श्रवणफलाभावात् ।
इत्यनेनार्थेनाविज्ञानमिहितः ॥" इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)

त्वक्, [च्] स्त्री, (त्वचति संवृणोति मेदशोणित-

दिकमिति । त्वच संवरणे + किप् । यद्वा,

तनोति विस्तारयतीति । तन + "तनोतेरनश्च

वः ।" उणां । २।६३ । इति चिक् अनश्च

वः ।) इन्द्रियविशेषः । यथा,—

"पूर्ववन्नित्यतायुक्तं देहस्यापि त्वगिन्द्रियम् ।

प्राणादिस्तु महावायुपृथ्वी विषयो मतः ॥"

उद्गतस्पर्शवदर्थं गोचरः सोऽपि च त्वचः ।

रूपाव्यञ्चचूर्णो योऽयं रूपमत्रापि कारणम् ॥

द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ॥"

इति भाषापरिच्छेदः ॥

वल्कलम् । (यथा, रघुः । २।३७ ।

"कण्ड्यमानेन कटं कदाचित्

वन्धुपिपनोन्मथिता त्वगस्य ॥"

गुडत्वक । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ७७।१० ।

"त्वगुशीरपत्रभागेः सृष्टेर्लोभनं संयुतेऽर्चः ।

पटवामः प्रवरोऽयं स्तगकपरेप्रवीधनम् ॥"

चर्मम् । इति मेदिनी । च्, ६ ॥ अस्य पर्यायः ।

अस्त्वरा २ । इत्यमरः ॥ अस्त्वरा ३ । इति

तट्टीका ॥ त्वचम् ४ त्वचा ५ चर्मम् ६ कृली ७

कृली ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

रघुः । ३।३१ ।

"त्वचं स मेध्या परिधाय रौरवी

मशितित्वात् पितुरेव मन्त्रवत् ।

न केवलं तद्गुरुकपाथिवः

क्षितावभृदकधनुर्गुरोऽपि सः ॥"

कक्षुकः । यथा, मनुः । २।७६ ।

"महतीऽप्येनसो मामात् त्वचैवाहर्विमुच्यते ॥"

त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दारचिनी इति

भाषा ॥

त्वक्कण्डुरः, पुं, (कण्डुं रातीति । रा + कः । त्वचः

कण्डुरः ।) व्रजः । इति हारावली । १५६ ॥

त्वक्क्षीरा, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमस्त्वचः ।)

वंशरोचना । इत्यमरः । २।६।१०६ ॥

(वंशरोचनाशब्दे विवृतिरस्या ज्ञातया ॥)

त्वक्क्षीरी, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमत्र । क्षीरा-

दित्वात् ङीप् ।) त्वक्क्षीरा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १।४४ ।

"सिताजगन्धा त्वक्क्षीरी विदारी विवृतः

समाः ॥"

(पर्यायोऽस्या यथा,—

"स्याङ्गशरीचना वंशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा ।

त्वक्क्षीरी वंशजा शुभा वंशक्षीरी च वैश्वी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

त्वक्कन्दः, पुं, (त्वगेव कन्दो यस्य ।) क्षीरीशृङ्गः ।

इति रत्नमाला ॥ क्षीरकक्षुकी इति भाषा ॥

त्वक्

त्वक्पत्रं, स्त्री, (त्वगि व पुत्रायस्य ।) गुडत्वक् ।
इत्यमरः । २।४।१३४ ॥ त्वक्पत्रम् । इति केषित् ।
इति भरतः । तत्पर्यायः । त्वक्पत्रम् २ भृङ्गम् ३
त्वक्पत्रम् ४ चोचम् ५ वराङ्गकम् ६ । इत्यमरः । २ ।
४ । १३४ ॥ (यथा, महाभारते । १२।१७०।१८)
“चन्दनागुरुसुखानि त्वक्पत्राणां वनानि च ॥”
यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
“रेचनं सुकुमारानां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥”
त्वक्पत्री, स्त्री, (त्वक्पत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।)
हिङ्गुपत्री । तत्पर्यायः । कारवी २ एष्ठी ३
वासीका ४ कवरी ५ एष्टुः ६ । इत्यमरः । २ ।
६ । ४० ॥ तत्पत्री ७ । इति भरतः ॥
त्वक्पुष्पं, स्त्री, (त्वक्पुष्प + गौरादित्वात् ङीष् ।)
इति त्रिकाण्डशेषः । किलासम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १३१ ॥
त्वक्पुष्पिका, स्त्री, (त्वक्पुष्प + स्वार्थे कन् पूर्व-
ह्रस्वः ।) किलासम् । इति त्रिकाण्डशेषः । कृत्वा
इति भाषा ॥
त्वक्पुष्पी, स्त्री, (त्वक्पुष्प + गौरादित्वात् ङीष् ।)
किलासम् । इति जटाधरः ॥
त्वक्, त्वचायाह । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा-
परं-सकं-सेट् ।) त्वचो ग्राह्यस्मिन् यक्ष्णम् ।
त्वक् त्वचं इति प्राचः । त्वचं संवरणमिति
रमानाथः । त्वचति कायं वर्मणा भटः । इति
दुर्गादासः ॥
त्वक्, ऊ काश्यं । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा-
परं-सकं-सेट् ।) ऊ, त्वचिष्यति त्वचति । काश्यं
• कृषीकरणम् । त्वचति काष्ठं तच्चा । इति दुर्गा-
दासः ॥
त्वक्सारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य ।) वंशः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १६० ॥ (यथा, मनुः । १०।३७ ।
“चण्डालेन पाण्डुसोपाकल्पासारयवहार-
वान् ॥”
वंशस्य त्वगपि । चँचाडि इति भाषा ॥ यथा,
सुश्रुते । १ । ८ ।
“अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिकाचक्र-
विन्दुजलौकागिचारनखगोत्रीश्रीफालिका-
शाकपत्रकरीरवालाङ्गुलय इति ॥” गुडत्वक् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोणवृक्षः । रत्नवंशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (तल्लतावोश इति भाषा ॥
यथा, माघः । ४ । ६१ ।
“यक्साररत्नपरिपूरितलव्गीति-
रस्मिन्नसौ स्तुतिपद्मलरत्नकाङ्गः ॥”)
त्वक्सारभेदिनी, स्त्री, (त्वचः सारं भिनत्तीति ।
भिट् + णिनिः + ङीप् ।) क्षुद्रचक्षुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
त्वक्सारः, स्त्री, (त्वक्सारो वंश उत्पत्तिकारण-
त्वेनास्यस्याः अच् ततटाप् ।) वंशरोचना ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशरोचनाशब्देऽस्या
विवरणं ज्ञानयम् ॥)
त्वक्सुगन्धः, पुं, (त्वचि सुगन्धः सद्गन्धो यस्य ।)
नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥

द्वच त्वचं

त्वक्सुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्यः ।) एल-
बासुकनामगन्धद्रवम् । इति जटाधरः ॥
त्वग्, इ कस्ये । गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा-
परं-सकं-सेट् ।)
त्वग्दूरः, पुं, (त्वचश्चर्मणः अदूर इव ।) रोमाश्चः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्वगाचीरी, स्त्री, (त्वक्चीरी । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) तुगाचीरी । वंशलोचना । इति
जटाधरः ॥
त्वग्गन्धः, पुं, (त्वचि गन्धो यस्य ।) नारङ्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
त्वग्जं, स्त्री, (त्वचः जायते इति । जग + उः ।)
रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्वग्दोषः, पुं, (त्वचो दोषो दूषणं यस्मात् ।)
कोटरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वग्जात-
रोगः । तस्योपधं यथा, —
“मन्दोष्णलोभनोरोगस्त्वचोऽङ्गुलकस्य च ।
ततोऽङ्गुलितदेहस्य हरद्वयोऽङ्गुलप्रसारिकाम् ॥
त्वद्दोषश्चैव संक्षयधम्मरापश्च नश्यति ॥”
इति गार्कट्ये १६४ अध्यायः ॥
स तु महारोगः । यथा, “महारोगिणः पाप-
रोगादकाम्यमरोगवतः । तं च उक्त्वाहृद्
दोषो राजयन्ता न्यासो मधुमेष्टो भगवन् ।
उदरोऽधमरो इत्यथौ पापरोगा नारदोक्ताः ।”
इति शुद्धित्वम् ॥
त्वग्दोषापहः, स्त्री, (त्वग्दोषं रोगविशेषं अप-
हन्तीति । हन + उः ।) वाकुची । इति राज-
निर्घण्टः ॥
त्वग्दोषारिः, पुं, (त्वग्दोषस्य रोगविशेषस्य अरिः
प्राचः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
त्वच्, प्रा कृत्वाम् । इति कविकल्पदमः ॥ (तदां-
परं-सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । इत्यवगांयादिः ।
प्रा, त्वचतो त्वचतो । उतिः संवरणम् । त्वचति
कवचं देहं वीरः । इति दुर्गादासः ॥
त्वचं, स्त्री, (प्रशस्ता त्वगस्यस्यति । अग्रं आदि-
त्वात् अच् ।) वृक्षविशेषः । दारुचिनी इति
भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।
“सोमवल्गावृता मृता पशुं कालोयकं त्वचम् ॥”)
तत्पर्यायः । त्वक् २ वल्कलम् ३ भृङ्गम् ४
वराङ्गम् ५ मुखशोधनम् ६ शाकलम् ७ मिह-
लम् ८ वल्गम् ९ सुगन्धम् १० कामवल्गम् ११
उत्तमम् १२ वल्गवल्गम् १३ विचलम् १४ वन-
प्रियम् १५ नटपणम् १६ गन्धवल्गम् १७ वल्गम्
१८ वल्गम् १९ । अस्य गुणाः । कटुलम् ।
शीतलम् । कफकासविनाशिलम् । शुक्राम-
शामकम् । कण्ठशूलिकरम् । लघुत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वल्कलम् । चर्म । (यथा,
हरिवंशः । १७७ । १३६ ।
“शिवसाकोरविन्दान् ऊर्ध्वरोमाश्चैव ॥”
कचुकः । खोलम् इति भाषा ॥ यथा, महा-
भारते । १२ । २४६ । ११ ।

त्वरा

“विस्तृतः सर्वपापेभ्यो सुखत्वच इवोरगः ॥”
गुडत्वचः । इति धरणिः ॥
त्वचा, स्त्री, (त्वच + पत्ने टाप । यद्वा, त्वचति
संश्रुणोति सर्वशरीरमिति अच् ततटाप् ।)
त्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥
त्वचापत्रं, स्त्री, (त्वचा त्वक् पत्रमिव यस्य ।)
त्वक्पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
त्वचिष्ठः, त्रि, (त्वचिष्ठेन त्वचान् । त्वचन +
इञ् । “विन्मत्तोर्लक् ।” ५ । ३ । ६४ । इति
भतृपो लक् ।) त्वचोयान् । अतिशयत्वविशिष्टः ।
इति व्याकरणम् ॥
त्वचिसारः, पुं, (त्वचि सारो यस्य । “हृलदन्तान
सप्रम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ६ । इति सप्रम्या
अलुक् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥
त्वचिसुगन्धा, स्त्री, (त्वचि सुगन्धो यस्यः ।)
सप्रम्या अलुक् । खट्वेला । इति द्वावर्णो ६७ ॥
त्वत्, त्रि, (त्वतोतीति । तत् + “ततोतिरनश्च वः ।”
उगी ० । ६३ । इति चकारान्ति कृत् लृक् अनश्च
वः ।) भिषः । इति जटाधरः ॥ (यद्वा दृष्टस्य
पदस्य कान्तस्य रूपम् ।) भयतः । इति व्याक-
रणम् ॥ सोमा उदय इति भाषा ॥
त्वत्त, उ इती । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा-
परं-सकं-सेट् । क्तावेट् ।) वकारयुक्तादिः । उ,
त्वचित्वा त्वक्ता । इतिगतिः । इति दुर्गादासः ॥
त्वत्त, उ ध सकृन्ति । इति कविकल्पदमः ॥ (कधां-
परं-सकं-सेट् । क्तावेट् ॥)
त्वचोयं, त्रि, (त्वच इदम् । युष्वाद् + उः । “प्रत्य-
योत्तरादयोश्च ।” ७ । ० । ६८ । इति सप्र-
म्यन्तस्य लादेशः ।) भयनीयम् । इति व्याक-
रणम् ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५० ।
“अनीयमश्वः कपिलाङ्गकारिणा
पितृत्वादीयस्य मयापहारितः ॥”)
त्वर, त्रि ध म ड स्यट् । इति कविकल्पदमः ॥
(भ्रा आत्वं-अकं-सेट् ।) त्रि, त्वरितः तृती-
या । या कयामङ्गुलसंयुतास्त्रिभ्यो निष्ठायां
वेमत्वेऽपि वेदेष्वक्षारणभेदाद्येतेनङ्गुलस्यस्य
मन्वस्ते । य, त्वरा । म, त्वरयति । ड, त्वरते ।
स्यट् इह शाप्रमङ्गुलानम् । नातुनङ्गुलवत्ताः स
तत्वरः । इति दुर्गादासः ॥
त्वरणं, स्त्री, (त्वर + भावे लृट् ।) त्वरा । इति
व्याकरणम् ॥ (त्वरते शीघ्रं गच्छतीति । त्वर +
लृट् । द्रुतगामिति, त्रि । यथा, अथर्ववेदे । ११।
८ । २८ ।
“आस्वधीश्च वास्वधीश्च त्वरणाः क्षपणाश्च याः ॥”
त्वरः, स्त्री, (त्वरणमिति । त्वर + “धृतादयः
पितः ।” इति अट् । तत्तः स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् ।)
वेगः । तत्पर्यायः । सम्भ्रमः २ । इत्यमरः । ३।
० । २६ ॥ आदेशः ३ त्वरिः ४ त्वरिणः ५ संवेगः
६ । इति हेमचन्द्रः । १०।३३३ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २७६ । २० ।
“असक्तं मया पुष्पं विजितो जीवितप्रियः ।
सुतोऽज्ञातिरिति ज्ञात्वा क्व त्वरा मरणे पुनः ॥”)

त्वष्टा

त्वष्टिः, स्त्री, (त्वष्टा इति । त्वष्ट+भावे इन् ।)
 त्वष्टा । इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥
 त्वष्टिः, स्त्री, (त्वष्ट+क्तः ।) शीघ्रम् । (त्वष्टते
 स्मृति । त्वष्ट+गद्यार्थाकर्मकति कर्त्तरि क्तः ।
 यद्वा, त्वष्टा मन्त्रात्मन् । त्वष्टा+तारकादित्यात्
 इत्यच् ।) तद्विशिष्टे, त्रि । इत्यमरः । १ । १ । १६८ ॥
 (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १०२ ।
 “वृक्षस्तथायुक्तस्य धर्मस्य त्वष्टिना गतिः ॥”)
 त्वष्टितोदितं, त्रि । (त्वष्टितं शीघ्रं यथा तथा
 उदितं कथितम् ।) शीघ्रोच्चारितवचः । तत्त-
 पण्यायः । निरस्तम् २ । इत्यमरः । १ । १ । २०० ॥
 त्वष्टः, त्रि, (त्वष्टते तत्क्रियते स्मृति । त्वष्ट तत्त-
 करणे+क्तः ।) तत्क्रियते । चाचा स्त्रीला इत्यादि
 भाषा । तत्पण्यायः । तष्टः २ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । १६६ ॥
 त्वष्टा, [ऋ] पुं, (त्वष्टति दीप्यतीति । त्विष
 दीप्तौ+“नम्रनेष्ट्वष्टोत्रिति ।” उणां । १० । ६६ ।
 इति ऋच् इतोऽत्यच् ।) आदित्यविशेषः ।
 (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४२५ ।
 “आदित्यो ह्यादशादित्याः सम्भन्ता भुवनेश्वराः ।
 ये राजन्नामतस्तान्ते कोऽपि येषामि भारत ॥
 धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणस्त्वष्टा एव च ।
 भगो विवस्वान् प्रया च सविता दशमस्तथा ।
 शक्रादशस्तथा त्वष्टा ह्यादशो विष्णुरुच्यते ॥”
 एते तु चाक्षुषस्य मनोरन्तरे तृषिता नाम देवा
 आसन् वैवस्वतोऽन्तरे तु ह्यादश आदित्याः ।
 इति विष्णुपुराणे । १ । १५ । १३१—१३३ ॥
 तथा मात्स्ये च । ६ । ३—५ ॥ त्वष्टति तत्त-
 करोति काष्ठादिकं शिल्पकार्यत्वात् । तत्त+
 ऋच् ।) विश्वकर्मा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८२ ॥
 (यथा, माधे । ३ । ३५ ।
 “त्वष्टः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
 विज्ञानसम्पन्नसवस्य सोमा ॥”
 अथान् माघमासं सूर्यरथपरिभ्रमणाधिकारिणा-
 मन्वतमः । यथा, विष्णुपुराणे । ० । १० । १५ ।
 “त्वष्टाय जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
 ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सप्तमः ।
 माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय ! भास्करे ॥”
 विश्वकर्मेभ्यः पुञ्जविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
 १ । १५ । १२२ ।
 “तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तोषा नामानि मे ष्टुणु ।
 अजेकपादहिर्गप्रत्नस्था रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥”
 प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । ६ । ३ ।
 “त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यसीत् देवश्रेष्ठो महातपाः ।
 स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रोऽजात् किलासजत् ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १०५ । २३ ।
 “धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्तथा ध्रुवो धरः ॥”
 वरुणमङ्कुरजातिविशेषः । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
 अस्य पर्यायः । काष्ठतटशब्दे उत्पत्तिश्च सूत्र
 पारशब्दे दृष्ट्या ॥ (इन्द्रः । इति ऋग्वेदे-
 भाष्ये सायनः । १ । ११७ । २२ ॥ असुरभेदः ।
 इति तत्रैव सायनः । ३ । ४८ । ४ ॥)

त्विष

त्विषप्रत्ययः, स्त्री, (त्विषं त्विष-सम्बन्धि प्रत्ययम् ।)
 स्पष्टज्ञानम् । द्रव्यादेः स्पष्टज्ञाना बोधः ।
 यथा, “अथ ज्ञानमात्रे त्विषःसंयोगस्य यदि
 कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिकास्ते त्विष-
 प्रत्ययं स्यात् ॥” इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
 त्विषी, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
 “तुष तुष्टी स्मृतो धातुस्तस्य तुष्टी निपातने ।
 स्मृत्येषा प्रजास्तुष्टी त्विषी तेन प्रकीर्तिता ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 त्विष्टः, पुं, (त्विष्टरपत्वं पुमान् । अण् ।) वृक्षा-
 मुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवी-
 भागवते । ५ । ५ । ४ ।
 “उदमेन हतस्त्वाद्यो नमुचिर्बल एव च ॥”
 विश्वरूपः । यथा, भागवते । ६ । ८ । ३ ।
 “वृत्तः पुरोहितस्त्वाद्यो महेन्द्रायानुष्ठिते ॥”
 त्वष्टस्मन्विनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २१ । ८५ ।
 “ततोऽर्द्धं त्विष्टमादाय चित्तेन प्रति दान-
 वान् ॥”
 तथा, भागवते । ६ । १४ । २७ ।
 “अपयित्वा चरं त्विष्टं त्वष्टारमजयद्विभुः ॥”
 त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्मृति अण् । चित्रा-
 नक्षत्रम् । यथा, वृहत्संहितायाम् । ७ । ११ ।
 “धोरा श्रवणस्त्वाद्यं वसुदेवं वारुणश्चैव ॥”
 त्विष्टी, स्त्री, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्याः ।
 त्वष्ट+अण्+डोप् ।) चित्रानक्षत्रम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (त्वष्टविश्वकर्मेणोऽपत्वं स्त्री ।)
 संज्ञानामस्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३५ ।
 “त्वाष्टी तु सवितुर्भाष्या वडवा रूपधारिणी ।
 अस्त्यत महाभागा सान्तरौक्षेऽश्विनापुमौ ॥”
 रथिका । क्षुद्ररथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 त्विष्ट, [य] स्त्री, (त्विष दीप्तौ+सम्पदादित्वात्
 कृिप् ।) शोभा । (यथा, महाभारते । ३ ।
 २० । २ ।
 “अपश्यं हारकाचाङ्गं महाराज ! हतत्विषम् ॥”
 प्रभा । (यथा, माधे । १ । ३ ।
 “चयस्त्विषामित्यवधारितं पुर-
 स्ततः शरीरोति विभाविताकृतिम् ॥”
 वाक् । इति मेदिनी । मे, १३ ॥ अथवायः ।
 जिगीषा । इति विश्वः ॥ (दीप्यमाने, त्रि ।
 यथा, ऋग्वेदे । ४ । १७ । २ ।
 “तव त्विषो जनिमन् जत द्यौराजदभूमिभियमा
 स्वस्य मन्योः ॥”
 “हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये
 जनिमन् जन्मनि सति ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
 त्विष, औ न भासे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-
 उभं-दाने-मकं-अन्यत्र अकं-अनिट् ।) औ,
 अत्विषत् । अ, त्विषति त्विषते । भासो दीप्तिः ।
 अपात्रिभासे दाने च त्विषो अ अनुवर्तते । औ,
 अपात्रिषत् । अ, अवत्सेषति अवत्सेषते । जनो
 निवसति ददाति दीप्यते वा इत्यर्थः । इति
 दुर्गादासः ॥

य

त्विषा, स्त्री, (त्विष+हलन्तात् वा टाप् ।)
 दीप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 त्विषाम्यति, पुं, (त्विषां प्रभाषां पतिः । षष्ठा
 अलुक् ।) सूर्यः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥
 त्विषिः, स्त्री, (त्विष दीप्तौ+“इगुपधात् कित् ।”
 उणां ४ । ११६ । इति इन् स च कित् ।)
 किरणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । ६ । ७१ । ६ ।
 “उच्चैव यूथा परियन्त्रावीदधि
 त्विषोरघित सूर्यस्य ॥”)
 त्विषर, कृद्गन्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
 परं-अकं-सकं च-सेट् ।) दन्त्यवर्गादित्याधो-
 दन्त्यसकारः । त्विषरति धूर्तः कृतेन गच्छती-
 त्वर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, अथर्ववेदे ।
 ८ । ६ । ८ ।
 “यत्त्वा स्वपन्ती त्विषरति यत्त्वा दिशति
 जायतीम् ॥”)
 त्विषरः, पुं, (त्विषरति कौटिल्यं गच्छतीति । त्विष
 + “भृश्शीतचरित्वरतीति ।” उणां १ । ७ ।
 इति उः ।) खड्गमुष्टिः । इत्यमरः । २ ।
 ८ । ६० ॥ तत्पण्यायः । मुष्टिः २ तालतलः ३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, व्याख्यास-
 त्रयाम् । २४३ ।
 “व्योत्स्नाभिसारसमुचितवेष्टे ! याकोष-
 मल्लिकोत्तसे ! ।
 विशसि मनो निशितेव सरस्य कुसुदत्तरुच्छ-
 रिका ॥”
 सर्पः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५० । १ ।
 “मा मां पदेन रपसा विदत्तत्सरः ॥”
 “तथा त्विरुद्धगामी जिह्वागः सर्प इत्यर्थः
 मां पदेन पादभवेन रपसान् रपि शब्दकर्मा ।
 शब्देन मा विदत् मा जानातु ।” इति
 तद्भाष्ये सायनः ॥)

य

य, धकारः । स यञ्जनसप्तदशवर्णः । तवर्वा-
 द्वितीयवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः ।
 इति आकरणम् ॥ (यथा, शिञ्जायाम् । १७ ।
 “स्युर्मूङ्ग्या ऋटुरसा दन्त्या लतुलसाः स्मृताः ॥”)
 अस्य स्वरूपं यथा,—
 “यकारं चक्षलापाङ्गि । कुण्डली मोक्षरूपिणी ।
 त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविधसहितं सदा ॥
 पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणालम्कं सदा ।
 अरुणादित्यसङ्काशं यकारं प्रणमाम्यहम् ॥”
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
 (वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो
 यथा,—
 “कुञ्चिता कुण्डली भूत्वा वामाहनिगतस्ततः ।
 वामतः कुञ्चिता भूत्वा दक्षाधोदक्षनो गता ॥
 ऊर्ध्वं ऋज्वायता रेखा सुरा गङ्गादयः क्रमात् ।
 वाणी भवानी लक्ष्मीश्च ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

अस्य ध्यानादि यथा,—

“नीलवर्णां त्रिनयनां वक्त्राणां वरदा पराम् ।
पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा यकारान् तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
तत्तुणादित्यसङ्काशं यकारं प्रथममस्यजम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ॥

अस्य नामानि यथा,—

“यः स्थिरामी महायशस्यैर्यश्याहो भयानकः ।
शिली शिरसिजो दक्षी भद्रकाली शिलीषयः ॥
लण्घो बुद्धिचिक्कर्मा च दशनाशाधिपोरुमरः ।
वरदा भोगदा केशो वामजानुरसोऽनलः ॥
लोलौज्ज्वल्यिनी गुह्यः प्ररश्मन्विदारकः ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

यं, ली, रचणम् । मङ्गलम् । साधनम् । इति
मेदिनी । ये, १ ॥

यः, पुं, (युङ् संवृत्तौ + डः ।) पञ्चतः । भय
रचकः । इति मेदिनी । ये, १ ॥ शाधिभेदः ।
भयचिह्नम् । भयणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

युङ्, शि संवृत्तौ । इति कविकल्पदगः । (तुदा-
परं-सकं-सेट् ।) शि, युङ्ति । अयुङ्क्ते
तुथोङ् । इति दुर्गादासः ॥

युत्कारः, पुं, (क + भावे घञ् । युदित्यक्त-
शब्दस्य कारः करणं यञ् ।) निष्ठोवनत्यागा-
शुकरणशब्दः ॥

युञ्, ई वधे । इति कविकल्पदगः । (भां-परं-
सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । यूः युरौ दुरः ।
ई, यूणः । इति दुर्गादासः ॥

युञ्जं, ली, हननम् । युञ्ज्यातोभावे अनटि
(क्वाटि) निष्पन्नम् ॥

यूय, ग. निष्ठोवनत्यागानुकरणशब्दः । यथा,—
यथुक्तव वमङ्गिरध्वजनेरिति सूक्तिकणा-
न्तम् ॥

येये, य, वाद्यानुकरणशब्दविशेषः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥

योङ्गं, ली, संवरणम् । इति युङ्धातोभावेऽनट्
प्रत्ययः (क्वाट्) ॥

द. दकारः । स यज्जनाष्टादशवर्णः तवर्गोऽतीय-
वर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति याक-
रणम् ॥ (यथा, शिलायाम् । १७ ।

“स्युर्मुह्यन्ता ऋटुरवा दन्था लतुलसाः

सृताः ॥”)

अस्य स्वरूपं यथा,—

“दकारं श्रद्धा चान्द्रि । चतुर्नर्गप्रदायकम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
त्रिशक्तिसहितं देवि । त्रिविधसहितं सदा ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली ॥
रक्तविद्युक्ताकारं दकारं हृदि भावय ॥”

इति कामधेयतन्त्रम् ॥

अस्य ध्यानादि यथा,—

“ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते श्रद्धा पान्ति । ।

चतुर्भुजा पीतवस्त्रा नवयौवनसंस्थिताम् ॥

अनेकरत्नवटितहारनूपुरशोभिताम् ।

एवं ध्यात्वा दकारान् तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

अस्य नामानि यथा, नानातन्त्रशास्त्रे ।

“दोऽद्रीशो धानकिर्धता दाता दलं कलत्रकम् ।

दीनं ज्ञानश्च दानश्च भक्तिराह्वयनी धरा ॥

सुपुष्पा योगिनी सदाः कुण्डली वामगुल्फकः ।

कात्यायनी शिवा दुर्गा लङ्कना नात्रिकण्ठी ॥

स्वस्तिकः कुटिलारूपः लण्घोऽमा जितेन्द्रियः ।

धर्मेन्द्रहामदेवश्च भस्मा बहुसुचक्षला ॥

हरिदापुरमञ्जी च दशपाणिश्चरेखकः ॥”

दं, ली, (ददाति आनन्दमिति । दा + बाहुल-
कात् कः ।) भाष्या । इत्येकाक्षरकोषः ॥

दः, पुं, (दे प युङ्क्ते वा दा दाने + बाहुलकात्
कः ।) अचलः । दत्तः । दाता । इति मेदिनी
दे, १ ॥ (दो ऋद्धे + डः ।) खण्डनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । १६ । ११४ ।

“दादोददददहारी दादादोददरी ददोः ।

दुहादं दददे ददे ददादद ददोददः ॥”

“ददते इति दादोदानम् । दददाने कर्मणि घञ् ।
दादं ददातीति दादो दानप्रदः ।” इत्यादौ

मल्लिनाथलतटीकायामथविशेषा बोधयाः ॥)

दंशः, पुं, (दशतीति । दंश दंशने + पचाद्यच् ।)

कीटविशेषः । दंश इति भाषा । तत्पथ्यायः ।

वनमलिका २ । इत्यमरः । २ । ५ । २७ ॥

गोमलिका ३ अरगमलिका ४ भस्मरालिका

५ । इति शब्दरत्नावली ॥ पांशुरः ६ दंशकः

७ । इति हारावली ॥ दृष्टमूत्रः ८ करः ९

जुष्टिका १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

मनुः । १ । ४५ ।

“स्वदंशं दंशमशकं यकामलिकमतकुणम् ।

उग्रलण्घोपजायन्ते यथान्यत् किञ्चिदोडगम् ॥”

दशतीव शरीरमिति ।) वर्मे । (यथा, भाग

वते । ३ । १८ । ८ ।

“परानुषक्तं तपनीयोपकल्पं

महागदं काश्चनचिचदंशम् ॥”

दश + भावे घञ् ।) दंशनम् । इति मेदिनी ।

शो, ७ ॥

(“सुप्रता जायते दंशे लण्घोऽनिसवत्यष्टक ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

दन्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४८ ॥ खण्ड-

नम् । (दन्तचनम् । यथा, व्याख्याम-

शायाम् । ५११ ।

“वर्गचूतने ललाटे न लुलितमङ्गं न चाधरे

दंशः ।

उत्पलमहारि वारि च न स्मृत्सुपायचतु-

रेण ॥”)

दोषः । मर्मम् । सपेनतम् । इति विश्वः । (यथा,

“सर्वैरवाहितः सर्पैः प्राखादृष्टस्य देहिनः ।

दंशस्योपरिवर्धनीयादरिष्टाचतुरङ्गुले ॥

श्रोतचर्मोन्मत्तवक्त्राणां चतुर्नाम्यतमेन च ।

न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम् ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

असुरविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । ३ । १६ ।

“सोऽब्रवीदहमसिं प्राक् दंष्ट्रो नाम

महासुरः ॥”

अयम् भृगुभार्यामपहरन् तच्छापात् मीस-

शीणिताग्रौ कीटौ जातः । ततः कदाचित्

गुरोः परमुरामस्य जिह्वा प्रतिपालयितुः कर्णस्य

ऊरुदेशं निर्भयं शोभितं पीतवान् । ततः

परमुरामेणार्थं शापात् निर्मोचितः ॥ एतद्-

विवरणम् तत्रैवाध्याये दृश्यम् ॥)

दंशकः, पुं, (दशतीति । दन्श + क्तृन् ।) दंष्ट्राः ।

इति हारावली । १२३ ॥ (रूपविशेषः । स तु

कम्पनादेशाधिपतिः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।

१७८ ।

“दंशकः कम्पनाधीशः प्रहृष्टे तत्र सक्रुधि ।

विदतो विललाटाग्रौ निपत्य निहतः स्वष्टेः ॥”)

दंशनकर्त्तरि, त्रि ॥

दंशनं, ली, (दशतीव शरीरमिति । दश +

ल्युः ।) वर्मे । (यथा, महाभारते । ३ । २६ । १८ ।

“संनक्ष्णं सर्वं एवेन्द्रकल्पा

महासिन्धुना कृत्वा च दंशनानि ॥”

दन्श + भावे क्वाट् ।) दन्तादिना खण्डनम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ कामङ्गान् हलफुटान् इति

भाषा । (यथा, महाभारते । ८ । ८३ । ३४ ।

“दंशनस्याहिभिः लण्घोर्दंशश्च जलवैषमि ॥”)

दंशभोक्तः, पुं, ली, (दंशात् वनमलिकान् भीरु-

भयशीलः ।) मज्जियः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दंशमूलः, पुं, (दंशवद्वयं मूलमस्य ।) शिग्रुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य शिग्रुप्रस्ये

ज्ञातयाः ॥)

दंशितः, त्रि, (दंशो वर्मे सङ्क्रान्तोऽस्य परिहित-

त्वादिति । दंश + तारकादित्वात् इत् ।)

वर्मितः । (यथा, महाभारते । २ । २६ । २ ।

“महता बलचक्रेण परमाद्यावमहिना ।

हृदयस्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान् ॥”

दंशये इति । दन्श + णिच् + भावे क्तः ।)

दष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ (भासमानः । यथा,

महाभारते । ४ । ४० । २ ।

“वारणा यत्र मीवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।

सुपाश्च सुग्रहश्चेव कस्येन हननमसम् ॥”

“दंशिता भासमानाः ।” इति नीलकण्ठः ॥)

दंष्ट्रो, ली, (जूदो दंशः । स्वयार्थं ङीष् । यद्वा,

दशतीति । दंश + अच् । गौरीदित्वात् ङीष् ।)

जुददंशः । इत्यमरः । २ । ५ । ७७ । ङीट्-

दाश इति भाषा ॥

दंष्ट्रा, ली, (दशतेऽनयेति । दन्श + “दाङ्गी-

प्रसेति ।” ३ । २ । १८० । इति करणौ दृन् ।

यद्वा, “सर्वेधातुभ्यदृन् ।” उणा ४ । १५८ ।

इति दृन् । गौरीदिपाठे पितामहौशब्दस्य

पाठान्तितां ङीषोऽङ्गित्वात् टाप् ।) दन्त-

दक्षिणा

दक्षिणाचारः, पुं, (दक्षिणोऽपतिभूत आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—

“स्वधर्मेनिरतो भूत्वा पञ्चतत्त्वेन प्रजयेत् ।
स एव दक्षिणाचारः शिवो भूत्वा शिवो यजेत् ॥”

इत्याचारभेदतत्त्वम् ॥

(एतदाचारोक्तकर्मोदिकं वामाचारगत कठोर-
तरं न । तथाच काशीराजप्रणीतदक्षिणा-
चारतत्त्वे ।

“दक्षिणाचारतत्त्वोक्तं कर्म तत्त्वद्वैतिकम् ॥”

दक्षिणोऽनुकूलः साधुराचारो व्यवहारो यस्य ।
शिष्टाचारविशिष्टः, चि । यथा, महाभारते ।

४।५।२०।

“दक्षिणा दक्षिणाचारो दिशं येनाजयन्
प्रभुः ॥”)

दक्षिणात, अ, (वसत्यागतो रमणीयं वा । दक्षि-
णस्यो दिशि दक्षिणस्या दिशः दक्षिणा वा

दिक् इति । “उत्तराधरदक्षिणादातिः ।” ५ ।
३ । ३४ । इति आतिः ।) दक्षिणस्यो दिशि ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

दक्षिणापयजन्मा, [नृ] पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यो
दिशि यः प्रस्थाः तत्र जन्म यस्य ।) जाति-

विशेषः । यथा, महाभारते । २।१००।४२-४५ ।
“दक्षिणापयजन्मानः सर्वे नरवराभ्युक्ताः ।

गृहाः पुलिन्दाः शवराः पशुका मदकेः सह ॥
उत्तरापयजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।

यौनकास्त्रिजगत्पाराः क्रिराता वल्गरेः सह ॥
एते पापजन्मजात । चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।

अपाकवलगृध्नां सधर्मागो नराधिप ॥
नेते हतयुगे तात । चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।

जन्तप्रभृति वर्जन्ते ते जना भरतर्षभ ॥”

दक्षिणामुखः, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यो दिशि
मुखं यस्य ।) दक्षिणदिक्मुखः । यथा,—

“अमास्तानं गद्याश्चाङ्गं दक्षिणामुखभोजनम् ।
न जीवत्पिष्टकः कुम्भात् कृते च पिष्टकाभवेन ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दक्षिणायनं, स्त्री, (दक्षिणा दक्षिणस्यो दिशि
दक्षिणे गोलो वा अयनम् ।) सूर्यस्य दक्षिणा-

गत्यः । सा आवर्णादिषट्पु मासेषु भवति ।
इत्यमरः ॥ ३॥ यथा,—

“कर्कटावस्थिते भानौ दक्षिणायनसुत्यते ।
उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्य दिवाकरे ॥ इति ।

अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥”

इति शिष्टपुराणोक्ताङ्गादावयनपरिचयः
सौरख ।

दिग्मानादिबोधे तु मिश्रान्तादयनपरिचयः ।
इति ॥

द्वगसंक्रान्तिः, पूर्णं पञ्चात्तरादिनाम्नरं ।
एकवर्षं चतुःपञ्चपलमात्रक्रमेण तु ॥

षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥

अतःक्रमेण च तद्वत् स्याद्वर्ग्यायनं रवेर्भूवम् ॥

६७२

दक्षिणी

कर्त्तव्यक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम् ।
अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा ॥”

इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तत्र जातस्य फलं यथा —

“याम्यायने यस्य भवेत् प्रसूतिः

शठः कठोरः पितृनस्वभावः ।

चतुष्टयादाः क्रयिमानहंयु-

क्ताचामशान्तो मनुजः प्रतापी ॥”

इति कौटिल्यप्रदीपः ॥ ३॥

कर्त्तव्यसंक्रान्तिः । यथा,—

“नृगकर्त्तव्यसंक्रान्तिं हे तृदग्दक्षिणायने ।

विषुवतो तुलामेघे गोलमध्ये तथापराः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३॥

अयनचक्रं यथा, -

“चक्रं सारं विलिख्य ग्रहपतिरयने संक्रमन्ते
करोति

यस्मिन्नने तद्वत् मरणभयकरं ग्लान्तले
निदध्यात् ।

तत्पञ्चादारग्ले विविधभयकरं ग्लान्तार्थ-
र्थलाभः

सौख्यं स्याच्चक्रगर्भे विविधसुनिमतं विद्वि
वामक्रमेण ॥”

इति ज्योतिषम् ॥

(“त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः काल-
विभागकरत्वाद्यने हे भवतो दक्षिणमुत्तरश्च ।

तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धिमन्तास्तेषु भगवाना-
प्यायते सोमोऽन्तर्लवणमभूराश्च रसा जलवन्तो

भवन्तात्तरोत्तरश्च सर्वपाणिनां बलमभिवर्द्धत ॥”
इति मुमुक्षु सूत्रस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥)

दक्षिणाः, [स] पुं, (दक्षिणे दक्षिणभागे अरुध्रग-
मस्य ।) अधिककर्त्तव्यदक्षिणाङ्गगतितत्त्वः ।

इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥

दक्षिणाहः, त्रि, (दक्षिणामहतीति । अर्द्ध +
“अर्द्धः ।” ३ । २ । १२ । इत्यन् ।) दक्षिणा-

योग्यः । ऋष्याश्रये दक्षिणामहति यः । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । दक्षिणीयः २ । दक्षिणः

३ । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥

दक्षिणावर्त्तकी, स्त्री, (दक्षिणे आवर्त्तने इति ।
आ + वृत् + क्त्वा । गौरादित्वात् ङीप् ।)

उच्चिकालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दक्षिणाप्रापतिः, पुं, (दक्षिणाप्राया दक्षिणस्या
दिशः अधिपतिः ।) यमः । इति हेमचन्द्रः ।

२ । ६८ ॥

दक्षिणीयः, त्रि, (दक्षिणामहतीति । दक्षिणा +
“कङ्कुरदक्षिणाच्छ च ।” ५ । १ । ६६ । इति

कः ।) दक्षिणाहः । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ।
(यथा, हरिवंशे । ४८ । ७६ ।

“कृतवः संप्रवर्त्तन्तां दक्षिणीयेर्हिजातिभिः ।
दक्षिणाश्चोपवर्त्तन्तां यथोक्ताः सर्वसन्निवः ॥”

तथाच अथर्ववेदे । ८ । १० । ४ ।

“यज्ञर्तदक्षिणीयो वासतेयो भवति य
एवं वेद ॥”

दग्धर

दक्षिणेन, अ, (दक्षिण + “एनवन्तरस्यामदूरे
ऽपचस्याः ।” ५ । ३ । ३५ । इति एनप् ।)

दक्षिणदिशि । इति रायमुकुटः ॥ दक्षिणभागे ।
(अस्य योगेन द्वितीया भवति ।) यथा,—

“दक्षिणेन हरिं ददौ गोविन्दमतिनेश्वरः ।
येनेशं हरिरीशश्च तेनेशमभितोऽर्चकाः ॥”

इति सुगबोधम् ॥

(कश्चित् द्वितीयाप्रयोगाभावोऽपि दृश्यते । यथा,
महाभारते । ३ । ८३ । ४ ।

“दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति क्रुत्स्नेने ते वसन्ति त्रिपिष्टये ॥”)

दक्षिणीर्त्मा, [नृ] पुं, (दक्षिणे ईर्म्मं व्रणं यस्य ।
“दक्षिणीर्त्मा सुखयोगी ।” ५ । ४ । १०४ । इति

अनित् ।) आधशराघातात् दक्षिणाङ्गव्रण-
युक्तदग्धः । तत्पर्यायः । दक्षिणाः २ । इत्य-
मरः । १० । २४ ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । ४४ ।

“नृगवमिव नृगोऽथ दक्षिणीर्त्मा
दिशमिव दाहवर्त्ती मरावदत्यन् ॥”)

दक्षिणः, त्रि, (दक्षिणामहतीति । “कङ्कुर-
दक्षिणाच्छ च ।” ५ । १ । ६६ । इति चका-

रात् यन् ।) दक्षिणाहः । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥
(यथा, भट्टिः । २ । २६ ।

“दक्षिणदिशो हतमार्त्तिजीने-
स्तदयातुधानेऽश्चित्ते प्रसर्पन् ॥”)

दग्धं, स्त्री, कर्तृणम् । इति रत्नमाला ॥

दग्धः, त्रि, (दहते स्म इति । दह + क्तः ।)
भस्मीकृतः । पोडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

पुष्टः २ । अष्टः ३ । उषितः ४ । इत्यमरः । ३ ।
१ । ६६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १८६ ।

“चौरैर्हृतं जलेनोद्गमयित्वा दग्धमेव वा ।
न दद्यात् यदि तस्मात् स न संहरतिः किञ्चन ॥”)

“पञ्चाणामामिघं पणम् ।
गोवैर्गमामिघं चौरं फले जम्बीरमामिघम् ।

आमिघं रक्तशाकश्च सर्वश्च दग्धमामिघम् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥

(खानम् । यथा, अमरुतशतके । २४ ।
“वृद्धायामपि वाचि सस्मितामिदं दग्धाननं

जायते ॥”
चन्द्राश्रितराशिशूलकपादिभाषिकग्रहम् । यथा,
ज्योतिषतत्त्वम् ।

“द्वगसिंहौ तृतीययोः प्रथमायां तुलान्मगौ ।
पञ्चस्यां बुधराशौ द्वौ सप्तस्यां चापयन्तम् ॥

नवस्यां सिंहकोटाख्यायकादृश्यां गुरोर्गृहे ।
श्रममौ नवयादृश्यां दग्धसंज्ञास्त्वमौ गृहाः ।

दग्धसदति यत् कर्म हतं सर्वं विनश्यति ॥”)

दग्धकाकः, पुं, (दग्ध इव कृष्णवर्णः काकः ।)
दोगकाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८६ ॥

दग्धरथः, पुं, (दग्धो रथोऽस्य ।) चित्ररथ-
गन्धर्वः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, महा-

भारते । १ । १७१ । ३६ ।
“अस्त्रामिना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
योऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥”)

दण्डः, पुं, (दण्धोऽपि रोहतीति । दण् + कः ।) तिलकदण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डः, स्त्री, (दण्धापि रोहतीति । दण् + कः टाप् ।) दण्धादण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्धा, स्त्री, (दण्धते स्म इव या । दण् + क्तः । तत्पठ्याप् ।) स्थिताको दण्डः । इति मेदिनी ।

रे. ७ ॥ दण्डविशेषः । कुरुद इति ख्यातः ॥ तत्पठ्यायः । दण्डरुहा २ दण्डिका ३ स्थले- रुहा ४ रोमशा ५ कर्कशदला ६ भस्मरोहा ७ मुदधिक ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् ।

पित्तप्रकोपनत्वम् । जठरानलदीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

मासदण्डा यथा,—सौरचैत्रपौषयोद्दितीया एवं ज्येष्ठफाल्गुनयोस्तुर्था वैशाखश्रावणयोः षष्ठी आषाढाश्विनयोश्चतुर्थी भाद्रपदाश्विनयोर्दशमी कार्तिकमाघयोर्द्वादशी । अस्याः प्रमाणं यथा,

“द्वितीया मीनधनुषोच्चतुर्थी वृषकुम्भयोः । मेघकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनकश्चमी ॥

दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तले । अभिर्यातो न जीवत यदि शक्रमसो भवेत् ॥”

अस्याः प्रतिप्रसवो यथा, वैशाखे शुक्ला षष्ठी ज्येष्ठे कृष्णा चतुर्थी आषाढे शुक्लाष्टमी आश्विने कृष्णा षष्ठी भाद्रे शुक्ला दशमी आश्विने कृष्णा-

ष्टमी कार्तिके शुक्ला द्वादशी अश्विनायने कृष्णा दशमी पौषे शुक्ला द्वितीया माघे कृष्णा द्वादशी फाल्गुने शुक्ला चतुर्थी चैत्रे कृष्णा द्वितीया ।

एतत्प्रमाणं यथा,—

“मेघे दिनशे न्युगे न्येगेन्द्रे
यत्ने धनुःस्थे कामसे च शुक्ला ।

कन्यालिङ्गास्यमीन-
द्वेषु कृष्णास्तिथयः प्रदग्धाः ॥” ॥

दिनदण्डा यथा,—रविवारे द्वादशी सोमे शुक्ला-
दशी मङ्गले दशमी बुधे तृतीया वृहस्पती षष्ठी शुक्रे पञ्चदशी शनौ सप्तमी । एतत्प्रमाणं यथा,

“मासा रुद्रा दिशो रामाः षट्पञ्चसुनयस्तथा ।
दण्डान्ते तिथयः सप्त स्रज्यादोः सप्तसप्तभिः ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

दण्डिका, स्त्री, (कुतसिता दण्डा । “कुतसिते ।”

५ । ३ । ७४ । इति कर् ।) दण्डाक्षम् । पोडा-
भान इति भाषा । चाची इति ख्याता इति कंचिदिति भरतः । तत्पठ्यायः । भिस्सटा २ ।

इत्यमरः । २।१।४६ । भिस्सिता ३ भिष्मिता ४ भिष्मिता ५ भिष्मिका ६ । इति तट्टीकासार-
सुन्दरी ॥ दण्डादण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दण्डिका, स्त्री, (दण्धा दण्डका ।) भामकम् ।
इति हारावली । २१४ ॥

दण्ड, इत्यागि । अवनं । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भान्-परं-सकं-सट् ।) इ, दण्डते । अवनं
रक्षणेम् । इति दुर्गादासः ॥

दण्ड, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्ना-
परं-सकं-सट् ।) न, दण्डोति । दण्ड घाते ।

इति जौमराः पठन्ति । तेन तदर्धकल्पनमेवो-
चितम् । ततश्च घातनमिति ह्रस्वयस्य पाक्षिक-
पुराहित्वेन स्वार्थे नौ रूपं ह्रनमित्यर्थः । किञ्च

हिंसनपाठेनैवेष्टसिद्धे घातनपाठो हिंसाप्रेर-
णार्थः स्यात् वेति काकदन्ताम्बेष्टवद्विफलं

त्रयाणामेव कातन्तादसम्भत्तत्वात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

दण्ड, तु क तनपाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरा-परं-सकं-सट् ।) तत्पठ्यायः । दण्डपातनम् ।

क, दण्डयति दण्डापयति अपराधिनं राजा ।
इति दुर्गादासः ॥

दण्डः, पुं स्त्री, (दण्डयति अनेनेति । दण्ड + घञ् ।
यङ्गा, दास्यत्यनेनेति । दम् + “जमन्तात् ङः ।”

उणा १ । ११३ । इति ङः ।) लङ्गुः । इत्य-
मरः । ३ । ३ । ४१ ॥ (यथा, हठयोगप्रदी-
पिकायाम् । ३ । ११ ।

“यथा दण्डहतः सर्पो दण्डाकारः प्रजायते ॥”)
तस्य धारणगुणाः । खलनः संप्रतिष्ठानत्वम् ।

शत्रुनिषेधनत्वम् । अवलम्बनत्वम् । आयुष्य-
त्वम् । भयप्रत्यक्षम् । इति राजवल्गुः ॥ (यथा,
चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये मुमुक्षुनेनेति ॥

“पुनः सरीसृपश्चालविषाणिभ्यो भयापहम् ।
अमखलनदीघ्नं स्याद्विरे च प्रशस्यते ॥

सत्त्वान्साहचर्येण धैर्यवीर्यविवर्द्धनम् ।
अवलम्बकरश्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥”)

प्रारणागतरक्षणदि । यथा,—
“प्रारणागतसंज्ञां भूतानामप्यहिंसनम् ।

बहिर्विदं च यद्दानं दण्डमित्यभिधीयते ॥”
इति भोजधर्मः ॥

(दण्डाकारत्वात् कृत्वादीनामङ्गविशेषः । यथा,
दण्डसंज्ञितायाम् । ७३ । ४६ ।

“युवराजपुत्रपतिपत्न्याः सेनापतिदण्डनायका-
नाम् ।

दण्डोऽर्थपञ्चदस्तः समपञ्चक्रताहंविस्तारः ॥”
“अन्येषाञ्च नराणां प्रीतातपवारण्यु चतुर-

स्रम् ।
समदण्डदण्डयुक्तं कृतं कार्यं तु विप्रायाम् ॥”

चामरादीनामङ्गविशेषश्च । यथा, तत्रैव ।
७२ । ४-४ ।

“अध्यध्वजप्रमितोऽस्य दण्डो
हस्तोऽथवारत्तिसमोऽथवायः ।

काष्ठाच्छभात् काश्चनरूपगुमात्
रत्नेर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम् ॥

वध्यातपत्राङ्गुशवेचपाप-
वितानकृतध्वजचामराणाम् ।

आपीततन्त्रोमधुक्रणवर्णा
यन्त्रमेणैव हिताय दण्डाः ॥”

ब्रह्मचारिध्यायलगुहाकारपदाद्यः । यथा, देवी-
भागवते । १ । १६ । ३१ । शुकं प्रति जनक-

स्योक्तिः ।
“दण्डाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च ।
तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वानवा ॥”

वर्णभेदेन तत्प्रमाणादिकमुक्तम् । यथा, मर्गौ ।
२ । ४५ । ४७ ।

“प्राज्ञयो वैष्णवाणां च त्रयो वटस्वादिरौ ।
पैलवौदुम्बरौ वैष्णो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
ललाटसंस्मितो राज्ञः स्यात् नानामन्तिको विश्वः ॥

अजयस्ते तु सर्वे स्युरङ्गाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुदेगकरा नृणां सत्त्वो नामिदृशिताः ॥”

बाणनिक्षेपकालीनं स्थानविशेषं, स्त्री । यथा,
आमयेधनुर्जिदे ।

“तिथ्यगभूतो भवेद्दामो दण्डिर्नपि भवेद्बहुः ।
गुल्फौ पाण्ड्ययुद्धौ चैव स्थितौ पञ्चाङ्गलान्तरी ॥

स्थानं दण्डं भवेदन्तर्द्वादशाङ्गुलमायतनम् ॥”
दण्डः, पुं, (दण्डयत्यपराधिनमनेनेति । दण्ड +

घञ् । यङ्गा, दास्यति शान्तं करोत्यनेन । दम् +
ङः ।) राज्ञी चतुर्थापायः । (यथा, देवी-

भागवते । १ । १७ । ३ ।
“विना दण्डं कथं राज्यं करोति जनकः किल ।
धर्मं न वर्धते लोको दण्डश्चैव भवेद्दयि ॥”)

स च त्रिविधः । यथा, अर्थयज्ञं बन्धन-
ताडनादिकम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्-

पठ्यायः । साहसम् ० दम् ३ । इत्यमरः । ० ।
८ । २१ । (दण्ड + भावे घञ् । दमनम् । (यथा,
मनुः । १० । १० ।

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ॥”
दण्ड इवाचरन्तीति । दण्ड + क्तृप् । ततो भावे

घञ् ।) ऊहास्थितः । दण्डान इति भाषा ।
इति मारसुन्दरी ॥ अहभेदः । (अस्य लक्षण-

भेदादिकं यथा, अग्निपुराणे ० ४१ अध्याये ।
“मण्डलामं हतो भागो दण्डास्ते बहुधा षडङ्ग ।
तिथ्यगृह्णन्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्या वृत्ति-

रेव च ॥
मण्डलः सर्वतोऽवृत्तिः पृथगवृत्तिरभ्युदयः ।
प्रद्वी लङ्कोऽस्यस्यापी वैकुण्ठरेव च ॥

प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्रेष्ठो विजयसङ्ग्रही ।
विशालो विजयः सूक्ष्मो म्हाणा कर्णचन्द्रमुखी ॥

सर्पास्थो यलयस्थे दण्डभेदाश्च दर्शयताः ।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कल्याण्यश्चैकपत्नयः ॥

अतिक्रान्तस्तु पत्न्याभ्यां त्रयोऽन्ये तद्विषय्ये ।
पत्नीऽस्यैवतिक्रान्तः प्रतिश्रोत्रोऽन्यो विषय्यः ॥

म्हाणापत्नी धनुःपत्नी द्विभ्यां दण्ड ऊहङ्गः ।
द्विगुणोऽयन्वतिक्रान्तपत्नीऽन्यस्य विषय्यः ॥

द्विचतुर्दण्ड इत्येतं ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ।
गोमृत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा ॥”)

प्रकाशः । अश्वः । कोणः । मज्जानः । सेन्यम् ।
कालः । चण्डो इति भाषा । मोनभेदः । काटा

इति भाषा । (“इत्येतत्तुर्भिर्भवेत्तौ दण्डः ।”
इति लीलावती ॥) चण्डाशोः पारिपार्श्विकः ।

(यथा, महाभारते । ३ । ३ । ४८ ।
“यं च तनुचराः सर्वे पादोपादानं समाश्रिताः ।
मातराश्च दण्डाः कास्तान् यन्त्रेऽश्वनिभूतान् ॥”)

यमः । अभिमानः । इति मेदिनी । ३ । १६ । यथ-

दण्डः

मेदः । इति दैवमन्त्रः ॥ इन्द्राक्षराक्षपुष्पः । इति
रामायणम् ॥ (यथा, हरिवंश । १० । २२ ।
“धृष्टकाक्षामरीयच दण्डस्तेति मुतास्त्रयः ।
यक्षकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम् ॥”
क्रोधहृत्तरसुरस्याशिनावतीर्णः स्वनामस्थान-
नृपविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ४६ ।
“क्रोधहृत्तरसुरस्यस्तस्य बभूवावरजोऽमुरः ।
दण्ड इत्यभिबिख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षिती ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १ । १४६ । १०५ ।
“धनुर्हरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः ॥”
महादेवः । यथा तत्रैव । १० । ७८४ । १६ ।
“शत्रुन्दमाय दण्डाय पर्णचौरपटाय च ॥”)
कालभेददण्डस्य प्रमाणं यथा,—
“वटपलं पाञ्चनिर्माणं गर्भोऽं चतुरङ्गलम् ।
स्वर्णमात्रेः कतश्चिदं कण्डेस चतुरङ्गलेः ॥
यावत्कलत्रं पाचं ततकालं दण्डमेव च ॥”
इति मन्त्रवेत्तं प्रकतिखण्डम् ॥ * ॥
ब्राह्मणं प्रति दण्डोदमे दण्डनिपातनं च दीपो
यथा, प्रायश्चित्ततत्त्व ।
विप्रदण्डोदमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ॥”
“कौटमात्रे दण्डा यथा,—
लोभात्क्रोधाद्दयाभेदान कामान् क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानाद्दालभावाच्च मालां वितथमुच्यते ॥
गणमन्यते स्थाने यः सात्यमनसं वदेत् ।
तस्य दण्डविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
लोभात् सदृशं दण्डास्तु मोहात् पूर्व्वेण साह-
सम् ।
भयाद्भी मध्यमौ दण्डो मेवान् पूर्व्वं चतुर्गुणम् ॥
कामाद्दण्डगुणं पूर्व्वं क्रोधात् चतुर्गुणं परम् ।
अज्ञानात् द्वे शतं पूर्णं चाशिराक्षतमेव च ॥
गतात्तादृः कौटमात्रे प्रोक्तान् दण्डात्मनोऽपिभिः ।
धर्मस्याशुभिचारार्थमधर्मनिघनाय च ॥
कौटमात्रास्तु कुर्व्विणान् चान् वणान् धार्मिको
नृपः ।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणस्तु विवामयेत् ॥ * ॥
दण्डस्य स्थानानि यथा,—
दण्डस्थानानि दण्डस्थ मनुः स्वायम्बोऽब्रवीत् ।
त्रिषु पर्णेषु यानि स्युरन्ततो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥
उपस्थसुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं दण्डस्तथैव च ॥
अनुवच्यं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डायु पातयेत् ॥ * ॥
अधर्मादण्डेन दीपो यथा,—
अधर्मादण्डनं लोके यशोप्रं कौर्त्तिनाशनम् ।
अस्यैवैष परत्वापि तस्मात्तत् परिर्वर्जयेत् ॥
अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महादोषो नरकश्चैव गच्छति ॥ * ॥
दण्डस्य पौष्ठापथेनियमो यथा,—
वागदण्डं प्रथमं क्रुष्यात् धिगदण्डं तदनन्तरम् ॥
ततोऽयं धनदण्डस्तु वधदण्डमतः परम् ।
वधनापि यदा त्वेतास्त्रिण्यहीतुं न शक्यात् ॥
तद्देव सज्जमेवेत्तत् प्रवृज्जोत चतुष्टयम् ॥

६७४

दण्डः

दण्डस्य मेदा यथा,—
पणानां द्वे शते माद्वे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रत्वेव चोत्तमः ॥
अग्ने देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपहृवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ * ॥
दीपविशिष्टकन्यादाने दण्डो यथा,—
यस्तु दीपवतीं कन्यामनायाय प्रयच्छति ।
तस्य कृत्यान्परो दण्डं स्वयं वसुवति पणान् ॥
अकर्त्तव्यं च यः कन्यां ब्रूयाद्भियं मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दीपमदर्शयन् ॥ * ॥
गवादीनां शस्यभक्षणो दण्डो यथा,—
पथि स्तेजे परितृते गामास्तीयेऽथ वा पुनः ।
स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून् ॥
क्षेत्रादिमीमाविवादे दण्डा यथा,—
क्षेत्रकूपतडागानामागमस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासन्निविर्णयः ॥
सामन्तास्तेभ्यो ग्रयुः सैतो विवदतां गुणाम् ।
सर्वं पृथक् पृथग्दण्डा राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥
गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीयया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्डाः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः ॥ * ॥
वाकपारुष्ये दण्डा यथा,—
शतं ब्राह्मणमाकृष्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽध्वर्युशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥
पञ्चाशद्वाक्शणो दण्डाः क्षत्रियस्याभिप्रांशने ।
वैश्य स्यादर्धपञ्चाशच्छूदे द्वादशको दमः ॥
समवर्णे हिजानीनां द्वादशैव शतिक्रमे ।
वादव्यवचनौघेयु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥
एकजातिहिजानीस्तु वाचा दारुण्या क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्च द्वे जघन्यप्रभो हि सः ॥
नामजातिगृहस्त्वेषामभिदोषेण कुर्व्वन्तः ।
निःक्षेपौघोमयः शकुन्तलनास्ये दशाङ्गुलः ॥
धर्मापदेशं दर्पणं विप्राणामस्य कुर्व्वन्तः ।
तत्प्रमासं चयेत्तेन वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥
श्रुतं देशश्च जातिश्च कर्मशारीरमेव च ।
वितर्धनं ब्रुवन् दर्पादायः स्याद्विशतं दमम् ॥
काणं वाप्ययवा खड्गमन्यं वापि तथाविधम् ।
तर्प्यनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्यापणावरम् ॥
मातरं रितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।
आचारयन् शतं दाप्यः पत्यान् ताददगुरोः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यास्तु दण्डः कार्या विजानता ।
ब्राह्मणे साहसः पूर्व्वः क्षत्रिये स्तेव मध्यमः ॥
विद्वद्भयोरवमेव स्वजातिं प्रतिपत्तव्यः ।
हेतवर्जं प्रणयनं दण्डस्थितिं विनिश्चयः ॥ * ॥
दण्डपारुष्ये दण्डा यथा,—
येन केनचित्दण्डेन हिंस्यस्तेन श्रेष्ठमन्यजः ।
हेतव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥
पाणिमुद्वस्य दण्डं वा पाणिस्तेनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात् पाददण्डेनमर्हति ॥
सह्यमनमभिप्रेषुस्तु कण्टकस्यापकण्टकः ।
कथां क्षताक्षौ निवात्यः स्पर्शं वास्यावकर्त्तयेत् ॥
अवनिहीवतो दपात् द्वावोष्ठौ द्वेदयेदृपः ।
अवस्त्रयतो मेढ्रमवशर्हयतो गुदम् ॥

दण्डः

केशेषु गृह्यतो हस्तौ द्वेदयेद्विचारयन् ।
पादयोर्दण्डिकायास्तु ग्रीवायां वृषणीषु च ॥
त्वग्भेदकः शतं दण्डो लोहितस्य तु दर्शकः ।
मांसभेत्ता तु वसिष्ठात् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥
वगस्थतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।
तथा तथा दमः कार्या हिंसायामिति धारया ।
मनुष्याणां पशूनाश्च दुःखाय प्रवृत्ते सति ।
यथा यथा महददः खं दण्डं कृत्यात्तथा तथा ॥
अज्ञानां पीडनायाश्च प्राणशोणितयोक्तया ।
समुत्थानययं दाप्यः सर्वं दण्डमथापि वा ॥
द्वयाणि हिंस्यादयो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयच्छिष्टं राज्ञो दद्याच्च तत्समम् ।
चर्मचार्मिकभार्येण काष्ठलोष्टमयेषु च ।
मृत्पातं पञ्चगुणो दण्डः पुण्यमूलफलेषु च ॥
यानस्यैव तु यातुश्च यानस्यामिन एव च ।
दशातिवर्जनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥
क्षिन्ननास्यं भिन्नयुगं तिर्थकं प्रतिगुवागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य तक्रभङ्गे तथैव च ॥
हेतवे चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ।
आक्रन्दे चाप्यपेक्षीतं न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥
यत्तापवर्जितं युग्यं वेगुग्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामो भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥
प्राजकश्चैव भवेद्दण्डः प्राजको दण्डमर्हति ।
युग्यस्याः प्राजकनामे सर्वं दण्डाः शतं शतम् ॥
स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डो विचारितः ॥
मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवृत्तकिल्बिषो भवेत् ।
प्राणभृतसु महत्स्वर्गं गोमनोऽह्वयादिषु ॥
क्षुद्रकाणां पशूनाश्च हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु वृगपक्षिषु ॥
गर्दभाजाविकानाश्च दण्डः स्याद्व्याध्यायकः ।
माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वश्रुकरीनिपातने ॥
भाष्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताद्याः स्यु रक्षा वेगुदलेन वा ॥
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अनोऽन्यथातु प्रहरन् प्राणः स्यात्तौरकिल्विषम् ॥
चौरस्य दण्डविधियथा,—
यस्तु रक्तं घटं कृपाद्वरेद्विन्यास्य यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयात्तापं तच्च तस्मिन् समाहरन् ॥
धातुं दण्डः कुम्भेभ्यो हरतोऽन्यधिकं वधः ।
श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥
तथाधरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाश्च वाससाम् ॥
पञ्चाशत्तत्त्वभ्यधिकं हस्तच्छेदनमिष्यते ।
श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं मृत्पाददण्डं प्रकल्पयेत् ॥
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाश्च विंशततः ।
मृत्पातानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥
महापशूनां हरणे शास्त्राणामौघस्य च ।
कालमासाद्य कार्येषु राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
गोसु ब्राह्मणसंस्थासु द्विरिकायाश्च भेदनं ।
पशूनां हरणं चैव सद्यः कार्याऽर्हपादिकः ॥
छत्रकार्पासकिल्यानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दण्डः

दण्डः चौरस्य तक्रस्य पीनोयस्य छत्रस्य च ॥
 वेष्टवेष्टभाङ्गानां लवणानाम्नेष च ॥
 जम्पयानाश्च हरयो नृदो भस्मन एव च ॥
 मत्स्यानां पक्षिणाश्चैव नैलस्य च घृतस्य च ॥
 मांसस्य मधुनश्चैव यक्षान्यत् पशुसम्भवं ॥
 अन्धेष्वेवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ॥
 पक्षात्तानाश्च सर्वेषां तन्मत्यादिगुणो दमः ॥
 पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ॥
 अन्धेष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्च लग्गलः ॥
 परिपूतेषु धान्येषु शाकसलफलेषु च ॥
 निरन्वयं शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ॥
 स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम् ॥
 निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापययत् च यत् ॥
 यत्स्वतानुपकृष्टमानि द्रव्याणि स्तेनयेद्भरः ॥
 तमाद्यं दण्डयेद्वाजा यक्षानि चौरयेद्गृहात् ॥
 येन धनं यथाङ्गेन स्तेनो वृषं विनष्टेन ॥
 तत्तदेव हरेतस्य प्रत्यादेशाय पाथिवः ॥ १ ॥
 परदारहरणं दण्डा यथा,—
 परदाराभिर्मध्ये प्रवृत्तान् नक्तर्हीपतिः ॥
 उद्भूजकरो दण्डेऽर्द्धद्वयित्वा प्रवासयेत् ॥
 परस्य पत्रा पुरुषः संभाषां योनयन् रक्षः ॥
 पूर्वमाचारिणो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥
 परस्त्वियं योऽभिवर्द्धेत् तौ परैरग्य वनेऽपि वा ॥
 नदीनामपि संभेदे स संयच्छन्माप्नुयात् ॥
 उपचारक्रिया केलिः स्वर्गो भूयगवाससाम् ॥
 सहस्रद्वयसन्नेव सर्वं संयच्छन् तथा ॥
 स्त्रियं सुशोददेशे यः स्त्रीषु वा मर्षयेत्तथा ॥
 परस्परस्यानुमते सर्वं संयच्छन् स्रुतम् ॥
 अत्राक्षयः संयच्छन् प्राणान्ते दण्डमर्हति ॥
 न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिघट्टः समाचरेत् ॥
 निषिद्धीकृत्यमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥
 नैष चारणदारेषु विधिनोऽपजोविषु ॥
 सज्जयन्ति हि ते नारीनिगङ्गाक्षरयन्ति च ॥
 किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात् संभाषां तामिराचरन् ॥
 योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सदो वधमर्हति ॥
 सकामां दूषयन्स्तेनो न वधं प्राप्नुयाद्भरः ॥
 कन्यां भजन्तस्तत्कृत् न किञ्चिदपि दापयेत् ॥
 जघन्यं संवमानान् संयतां वामयद्गृहे ॥
 उत्तमां संवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥
 शुल्कं दद्यात् संवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ॥
 अभिपश्येत् तु यः कन्यां कुम्वार्हणं मानवः ॥
 तस्याश्च कर्त्ता अङ्गुली दण्डा दार्हति घटशतम् ॥
 सकामां दूषयन्स्तेनो नाङ्गुलिः कृतमाप्नुयात् ॥
 द्विगुणस्तु दमं दाप्यः प्रसज्जिवांनयत् ॥
 कन्यैव कन्यां या कुम्वान्तस्याः स्याद्विशतो दमः ॥
 शुल्कश्च द्विगुणं दद्याच्छिफाद्येनामुयादृश ॥
 या तु कन्यां प्रकुम्व्यात् स्त्री सा सदो मौख्य-
 मर्हति ॥
 अङ्गुलीरेव च कर्त्तुं खरेणोद्भूतं तथा ॥
 भक्तान् लहयेद्या तु स्त्री क्षातिगुणवर्तिता ॥
 तौ अभिः खादयेद्वाजा संस्थाने बहुमंस्थिते ॥
 पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसं ॥

दण्डकः

अभ्यादध्यक्ष काष्ठानि तत्र दह्यते पापकृत् ॥
 संवत्सराभिप्रस्तस्य दण्डस्य द्विगुणो दमः ॥
 प्राक्तया सह संवासे चाङ्गाला तापदेव तु ॥
 शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा हेजातं वर्णमावसन् ॥
 अगुप्तमङ्ग सर्वस्वेर्गमं सर्वेण ह्यीयते ॥
 वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ॥
 सहस्रं क्षत्रियो दण्डो मौख्यं भूजेण चाहति ॥
 ब्राह्मणो यद्यगुप्तान् गच्छेत् वैश्यपाथिवौ ॥
 वैश्यं पञ्चशतं कुम्व्यात् क्षत्रियस्तु सहस्रिणम् ॥
 उभावपि तु तावत् ब्राह्मण्या गुप्तया सह ॥
 विप्रतौ शूद्रदण्डौ दण्डयो वा कटाक्षिना ॥
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्डो गुप्तां विप्रां बलादृजन् ॥
 शतानि पञ्च दण्डाः स्याद्विच्छन्त्या सह सज्जतः ॥
 मौख्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ॥
 इतराणां वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥
 वैश्यश्चेत् क्षत्रियो गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो
 व्रजेत् ॥
 यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावमौ दण्डमर्हति ॥
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्तं तु ते व्रजन् ॥
 शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्यो वै भवदमः ॥
 क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ॥
 भूजेण मौख्यदण्डे क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥
 अगुप्तं क्षत्रियावैश्यं शूद्रो वा ब्राह्मणो व्रजन् ॥
 शतानि पञ्च दण्डाः स्यात् सहस्रं त्वन्वय-
 स्थियम् ॥ २ ॥
 अतिवजं यस्तु जेद्व्याज्यो याज्यश्चत्विक् त्वेद-
 यदि ॥
 शतं कर्मण्यदण्डं तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥
 न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्यागमर्हति ॥
 त्वज्जपतितानेतान् राज्ञा दण्डाः शतानि यट् ॥
 इति मनुः ॥ ३ ॥
 दण्डस्य फलं यथा, युक्तिरूपतरुः ॥
 “दण्डः संरजते धर्मं तथेवार्थं विधानतः ॥
 काम संरजते यस्मात् त्रिवर्गा दण्ड उच्यते ॥
 राजदण्डभयात्लोकाः पापाः पापं न कुर्वते ॥
 यमदण्डभयादेकं परलोकभयात्तथा ॥
 दण्डश्चैव भवेत्लोके विभजन् साध्वमाधु वा ॥
 शूते मत्स्यानि वा यच्चन् दुष्कृतान् बलव-
 तराः ॥
 अपराङ्मुख भूपालो दण्डं कुम्व्यादयथाविधि ॥
 अन्यथाक्रमणान्मानं राजा भवति कित्थयो ॥
 विरुद्धमपि जल्पन्तो दृता दण्डा न भूयता ॥
 दूतद्वस्ता तु नरकमाविशत माचरेः सह ॥
 विपश्चवचनादयो भूयो दण्डं न चार्जति ॥
 विपक्षवचनादण्डः स्वाभिन्नं नरकं नयेत् ॥”
 दण्डकः, पु स्त्री, (दण्ड इव कायसीति । कै +
 कः ।) श्लोकविशेषः । इत्यमर-
 टीकासारसुन्दरी ॥ अस्य विवरणं कृतः-
 शब्दे दण्डम् ॥ (इत्यो दण्डः । “इत्यो” ५ ।
 ३ । ८६ । इति कन् । अद्वयगुरुः । सोऽटा
 इति भाषा ॥ पुं, इत्याकुपुसः । यथा, भाग-
 वते । ६ । ६ । ४ ।

दण्डधा

“सुवतस्तु मनीषी रक्षाकुर्वाणतः सतः ।
 तस्य पुत्रशतम्बला विकृतिनिमिदण्डकाः ॥”
 एतत्पुत्रसन्निवेशस्थानं दण्डकारण्यमिति ख्यातम् ।
 यथा, रामायणे । १ । १ । ४० ।
 “रामस्तु पुनराजस्य नागरस्य जनस्य च ।
 तन्नागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश च ॥”
 दण्डकत्वकः, पुं, (दण्डवत् कन्दो भूतं यस्य । कप ।)
 धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दण्डका, स्त्री, (दण्डक + स्त्रीलिङ्गादच् टाप् ।)
 जनस्थानम् । दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥
 (यथा, रामायणे । २ । ५० । ४६ ।
 “मम सत्ता मतिः सीते । ननु त्वां दण्डकावन्म ।
 वसिष्ठामोति सा त्वं मामनुयातुं मुनिक्षिता ॥”)
 दण्डकाकः, पुं, (दण्डो यमदण्ड इव काकः ।
 अगुप्तसूचकत्वादस्य तथात्वम् ।) श्लोककाकः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 दण्डका, स्त्री, (दण्डताद्यमाना टका ।) वादा-
 विशेषः । दामामा इति नागरा इति च
 भाषा । तत्पथ्यायः । नालो ७ घटो ३ याम-
 नालो ४ यमेतका ५ यामभोषः ६ । इति
 त्रिकाण्शेषः ॥ दम्भमः ७ दम्भमिः ८ दम्भः ९
 गमोर्गिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥
 दण्डताम्बी, स्त्री, (दण्डेन ताड्यमाना ताम्बी ताम्ब-
 निमित्तवाद्यम् ।) ताम्बीवादम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 दण्डधरः, पुं, (दण्डस्य धरः । दण्डं धारयति ।
 धृच् धारणे + पचाद्यच् णिङ् । इत्युल्लङ्घ-
 दणः । २ । २० ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । ४० ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६५६ ।
 “यस्य दण्डकतं दण्डं भुक्ता दण्डधराधिपः ।
 अकाण्डदण्डस्यैव ययौ दण्डधरान्तिकम् ॥”)
 राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ३१ ।
 “बलनिपुटनमथेप्रतिष्ठ तं
 यमनुदं मनुदण्डधरान्त्वयम् ॥”)
 त्रि, लघुङ्धारकः ॥ (शासकः । यथा, महा-
 भारते । १० । २३ । ४३ ।
 “यमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव ॥”
 क्षत्र्यपाययुक्तः । यथा, भागवते । ४ । १ । २० ॥
 “अहं दण्डधरो राजा प्रजानामियथोजितः ॥”)
 दण्डधारः, पुं, (दण्डं धरतीति । धृ + “कर्मण्यण् ।”
 ३ । २ । १ । इत्यण् ।) पृथ्वीनाथः । (यथा,
 गोः रामायणे । २ । ८८ । ७ ।
 “उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दक्षिणात्याश्च करलाः ।
 दण्डधाराश्च सामुद्रा रत्नानुपहरन्ते ॥”)
 प्रताधिपः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (सनाम-
 ख्यातपृथिवीशः । स तु क्रोधवर्धनस्यासुर-
 स्यांश्च ज्ञातः । यथा, महाभारते । १ । ६० । ६० ।
 “क्रोधवर्धन इत्येव यस्त्वन्वः गरिकीर्जितः ।
 दण्डधार इति ख्यातः सोऽयमवन्मनुजेश्वरः ॥”
 धृतराष्ट्रपुत्राणामेकतमः । यथा, तत्त्वैव धृत-
 राष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६० । १०२ ।
 “निषङ्गो कवचो माधुर्यं दण्डधारी धनुर्महः ॥”)

दण्डनी

चि. दण्डधरः । (शासकः । यथा, राज
तन्त्रिण्याम् । ४ । १०६ ।
“दण्डधारे त्वयि चाप । क्षितिमेतां प्रशासति ।
को वैरक्षेद्योः पारमनासादावसीदति ॥”)
दण्डनायकः, पुं, (दण्डं राज्ञां चतुर्थपायं नय-
तीति । नी + क्तृन् ।) सेनानीः । स चतुरङ्ग-
बलाध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८६ ।
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ६६६ ।
“कर्मणो कोटभृत्यानां भिन्नानां सङ्गच्छते ।
क्रुध्यन् राजपुत्रीं राजा यच्छन्ददण्डनायकम् ॥”)
दण्डनीतिः, स्त्री, (दण्डेन नीयते या । यद्वा दण्डो
नीयतेऽनयेति । नी + कर्म्मणि करणे वा क्तिन् ।)
अर्थशास्त्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । ५५ । तत्
चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रम् । इति भरतः ।
तस्य निरुक्तिर्यथा,—
“दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः ।
दण्डनीतिरिति स्थाता सीमां कानतिवर्जते ॥
तच्च ब्रह्मकृतशतमहसाध्यापरिमितम् ।
तद्व्यथा,—
“ततोऽध्यायसहस्राणां शतचक्रे सुवृक्षजम् ।
यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः ॥
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एव स्वयम्भुवा ।
चतुर्थं मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः ॥
मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः ।
स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥
आत्मा देशश्च कालश्चाप्यपायाः कृतमेव च ।
सहायाः कारणश्चैव यद्वर्गो नीतिजः स्मृतः ॥
अयो चात्वीलिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ ! ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥
अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्रस्य लक्षणम् ।
चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः ॥
सामभेदप्रदानश्च ततो दण्डश्च पार्थिव ।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कर्त्तव्येन समुदाहृता ॥
मन्त्रश्च वर्णितः कृतकस्तथा भेदार्थ एव च ।
विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्धसिद्धीश्च यत् फलम् ॥
सत्त्वश्च विविधाभिख्यो ह्येनो मध्यस्तथोत्तमः ।
भयं सत्कारविस्तारश्च कर्त्तव्येन परिवर्णितम् ॥
यात्राकालश्च चत्वारिंश्वर्गस्य च विस्तरः ।
विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥
आसुरश्चैव विजयस्तथा कर्त्तव्येन वर्णितः ।
लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधश्चात्र वर्णितम् ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः ।
प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुणश्च बहुविस्तरः ॥
रथा नागा हयाश्चैव पादास्ताश्चैव पाण्डव ।
विष्टिनीवश्चराश्चैव देशिका इति चाष्टमम् ॥
अङ्गान्येतानि कौरव ! प्रकाशानि वलस्य च ।
जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चार्णयोगा विषादयः ॥
अर्शं चाभ्यवहार्थं वायुपान्शुक्लविधः स्मृतः ।
अरिभिश्चमुद्राभीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ॥
क्षतको मार्गगुणश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह ।
आत्मरक्षणमाश्रयः सर्गाणां चान्वेषणम् ॥
कल्पना विविधाश्चापि शुनागरयवाजिनाम् ।

दण्डनी

यद्वाश्च विविधाभिख्या विविधं युद्धकौशलम् ।
उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायनम् ।
शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ ! ॥
बलस्य सन्निधौ तथैव बलहर्षणम् ।
पीडा चापदकालश्च पत्तिज्ञानश्च पाण्डव ! ॥
तथा स्वातन्त्र्यविधानश्च योगसञ्चार एव च ।
चौरैराट्यिकेऽप्येते परराष्ट्रस्य पीडनम् ॥
अग्निदेहसदृशैव प्रतिरूपककारकैः ।
अग्निमुख्योपजापेन वीरधर्मैर्दनेन च ॥
दूषणेन च नागानां आशङ्काननेन च ।
आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्जनम् च ॥
समाजस्य च राज्यस्य हासतृष्टी समञ्जसम् ।
दूतसामर्थयोगाश्च राष्ट्रस्य च विवर्धनम् ॥
अरिमध्यस्थभिजाणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम् ॥
अवमर्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसम् ।
शवहारः सुष्ठुश्च तथा कण्टकप्रोधानम् ॥
अमो आयामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः ॥
अभ्युत्थानाश्च भरणं भृतानाश्चाभ्यवेक्षणम् ।
अर्थस्य काले दानश्च तप्तने चाप्रसङ्गिता ॥
तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह ।
कारणश्च त्रिवर्गस्य गुणदोषास्तथैव च ॥
दृष्टेर्मित्रश्च विविधं दृष्टिश्चैवावुजीविनाम् ।
शङ्कितत्वश्च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्जनम् ॥
अलक्षणाभो लब्धस्य तथैव च विवर्धनम् ।
प्रदानश्च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्तदा ॥
विसर्गोऽन्यस्य धर्मार्थं कामहेतुकसुखे ।
चतुर्थं यमनापाते तत्रैवात्रावुवर्णितम् ॥
क्रोधजानि तथोपाणि कामजानि तथैव च ।
दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ ! यमनान्यत्र चैव ह ॥
मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ ! ।
कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्तानि ह स्वयम्भुवा ॥
वाक्पातृष्यं तथोक्तं दण्डपाठ्यमेव च ।
नियन्त्रोऽप्यात्मनस्यागमर्थदूषणमेव च ॥
यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तथाश्च वर्णिताः ।
अवमर्दः प्रतीघातः केतनानाश्च भञ्जनम् ।
चैत्यदमावमर्दश्च रोधः कर्म्मन्तनाशनम् ॥
उपस्कारोऽथ वसनं तथोपायाश्च वर्णिताः ।
पनवानकशक्तानां भेरीणाश्च युधिष्ठिर ! ॥
उपाज्जनश्च दशाणां परिमर्दश्च तानि षट् ।
लब्धस्य च पञ्चमर्गं सताश्चैवाभिपूजनम् ॥
विहङ्गिरेकीभावश्च दानहोमविधिवत्तदा ।
मङ्गलालभनश्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ॥
आहारयोजनश्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ।
एकेन च पयोत्थयं सत्त्वत्वं मथुरा गिरः ॥
उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा ।
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वोधिकरणेऽप्यत्र ॥
दृष्टिर्भरतशार्ङ्ग ! नित्यश्चैवान्वेषणम् ।
अदण्डत्वं च विप्राणां युक्त्वा दण्डनिपातनम् ॥
अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणैश्च समुद्भवः ।
रक्षणश्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्धनम् ॥
मण्डलस्था च या चिन्ता राजन् ! हादृश-
राजिका ॥

दण्डपा

हासप्रतिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।
देशज्ञानिकुलानाश्च धर्माः समनुवर्णिताः ॥
धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रावुवर्णितः ।
उपायश्चात्र लिप्ता च विविधा भूरिदर्शिता ॥
मूलकर्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः ।
दूषणं खेतसाधैव वर्णितश्च स्थिरात्मसाम् ॥
येयंरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्यवर्त्मनः ।
तत् सर्वं राजशार्ङ्ग ! नीतिशास्त्रेषु वर्णितम् ॥
एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः ।
देवानुवाच संचूटः सर्वान् शक्रपुरोगमान् ॥
उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्यापनाय च ।
नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरथा प्रभाविता ॥
दण्डेन संहिता स्त्रीषा लोकरक्षणकारिका ।
नियन्त्रानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति ॥”
इति महाभारते राजधर्मः ॥
दुर्गा । यथा,—
“नयानयगतालोके विकल्पनिलयामला ।
दण्डनाम्ननाह्वापि दण्डनीतिरिति स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
दण्डपांशुलः, पुं, (दण्डेन दण्डधारणेन पांशुलो
नामः ।) द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥
दण्डपाणिः, पुं, (दण्डः पाणौ यस्य ।) यमः ।
(यथा, भागवते । १ । १७ । ३५ ।
“परीक्षितेवमादिष्टः स कलिर्जातवेषधुः ।
तमुद्यतासिमाहेदं दण्डपाणिमिवोद्यतम् ॥”)
काशीम्यशिवगणविशेषः । स पूर्णभद्रयक्षपुत्रः
हरिकेशनामा शिवमाराध्य शिववरेण काश्यां
दण्डनायकत्वमवाप्तवान् । यथा,—
“भक्तस्य धीरस्य तपोनिर्धर्दौ
हरो वराणां निकरं तदा मुदा ।
क्षेत्रस्य यक्षास्य मम प्रिकल्प्यते ॥”
भवधुना दण्डधरो वरात्मनः ॥
स्थिरस्वमयादि दुरात्मदण्डकः
सुपालकः पुण्यकृताश्च मत्प्रियः ।
त्वं दण्डपाणिर्भव नामतोऽधुना
सर्वान् गणान् प्राधि ममाज्ञयोत्कृताम् ॥”
“तत्सातृकतक्षेत्रवरेऽप्ययच्छराट्
कृत्वा मनाराध्य सुसुक्तिभागजनः ।
सभाजनं प्रागत एव ते चरेत्
ततः समर्षां मम भक्त आदरात् ॥
महत्क्रियुक्तोऽपि विना त्वदीयां
भक्तिं न काशीवसतिं लभेत ।
गणेषु देवेषु हि मानवेषु
तद्व्यमात्रो भव दण्डपाणि ! ॥”
इति काशीखण्डे ३२ अध्यायः ।
(खनामख्यातश्चन्द्रवंशीयशृपविशेषः । यथा,
मातस्ये । ५० । ८७ ।
“वह्नीनरात्मनश्चैव दण्डपाणिर्भविष्यति ॥”
अथन्तु मासत्रयाधिकचत्वारिंशद्वर्षपथ्यन्तं राज्यं
चकार । यथा, राजावल्याम् १ परिच्छेद ।
“चत्वारिंशत् समाश्चैव सोऽपि मासत्रयाधिकाः ।
बुभुवे पृथिवीमेतां दण्डपाणिर्महावजः ॥”

दण्डाजि

दण्डधरे, जि। यथा, महाभारते। १।१३।१८।
 “भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपात्रिवात्मकः।
 प्रविशेष्ट महासेनां मकरः सागरं यथा ॥”
 दण्डपात्रं, स्त्री, (दण्डेन यत् पात्रं परधत्ता।
 दण्डात्नेनेति दण्डो देहस्तेन यत् पात्रं
 विरुद्धाचरणमिति मिताचरा।) राज्ञां सप्त-
 यसनान्तर्गतयसनविशेषः। इति हेमचन्द्रः।
 ३।४०३॥ अष्टादशविवादान्तर्गतविवाद-
 विशेषः। तत्तु ताडनादि। इति मनुटीकायां
 कुल्लुकभट्टः॥ (यथा, मनुः। ८।१०७८।
 “अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपात्रवर्णनम् ॥”)
 दण्डपालः, पुं, (दण्डं शरीरं पालयतीति। पालि-
 + अण्।) अर्द्धशफरमन्त्र्यः। दाडिका इति
 भाषा। इति हारावली। १६०॥ (दण्डेन
 पालयतीति। पालि + अच्।) हारपालः॥
 दण्डपालकः, पुं, (दण्डपालवत् कायतीति। के +
 कः।) शकुलमन्त्र्यः। इति हारावली।
 १६१॥
 दण्डबालधिः, पुं, (दण्ड इव बालधियस्य।) हस्ती।
 इति शब्दरत्नावली॥
 दण्डभृत्, पुं, (दण्डं चक्रभ्रामणार्थं लगुडादिकं
 विभर्तीति। भृ + क्तिप् तुगागमश्च।) कुम्भ-
 कारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (दण्डं दमनं
 विभर्तीति।) दण्डधारकं, जि॥
 दण्डयात्रा, स्त्री, (दण्डाय शत्रुदमनाय या यात्रा
 प्रयाणम्।) दिव्यजयः। संयानम्। वर-
 यात्रा। इति मेदिनी। २२६५॥
 दण्डयामः, पुं, (दण्डं यच्छतीति। यम + अण्।)
 यमः। दिनम्। अगस्थः। इति मेदिनी। मे-
 ६०॥
 दण्डरी, स्त्री, (दण्डरीकम्। इति राजनिर्घण्टः॥
 दण्डवादी, [नृ] पुं, (दण्डेन वदतीति। वद +
 णिनिः।) दण्डः। हारपालः। इति हारा-
 वली। १२८॥ दण्डवत्करि, जि॥
 दण्डवासी, [नृ] पुं, (दण्डेन वसतीति। वस +
 णिनिः।) हारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 एकग्रामाधिकृतजनः। इति जटाधरः॥
 दण्डविष्कम्भः, पुं, (दण्डं मथ्यानदण्डं विष्कम्भाति
 निवध्नाति यत्र। वि + स्कम्भ + अधिकरणे
 घञ्। वेः स्कम्भातिर्निवध्नाति षत्वम्।) यत्र
 स्तम्भादौ आकर्षणार्थं रज्ज्वा दण्डो निवध्यते
 सः। घोलमखीया खंटी इति भाषा। तत्तु-
 पर्णायः। कुठरः २। इत्यमरः। २।१।७४॥
 दण्डवृत्तकः, पुं, (पञ्चविंशतिनाम्न दण्ड इव वृत्तः।
 ततः स्वार्थे कन्।) खुहो। इति राज-
 निर्घण्टः॥
 दण्डहस्तं, स्त्री, (दण्ड इव हस्तो वृत्तरूपो
 यस्य।) तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥
 दण्डाजिनं, स्त्री, शाश्वम्। इति शब्दायकल्प-
 तरुः॥ (कपटिनीं बहिर्दृष्ट्यादिकं यतीनां
 दण्डाजिनवत् आर्यालङ्घनेन प्रतीयमानत्वात्
 तदर्थमिहोपचर्यते। दण्डश्च अजिनश्च द्वयोः

दण्डी

समाहारः। यतीनां दण्डं जगत्कर्म्म च। यथा,
 देवीभागवते। १।१६।३१।
 “दण्डाजिनलता चित्ता यथा तव वनेऽपि च।
 तथैव राज्यचित्ता मे चित्तयानस्य वानवा ॥”
 दण्डादण्डि, य, (दण्डे च दण्डे च प्रवृत्त्य प्रवृत्तं युद्धम्।
 “इत् कर्मयन्तिहारे।” ५।४।१२७।
 इति दण्।) परस्परदण्डकरणकप्रहाररूप-
 युद्धम्। इति व्याकरणम्॥ लाठालाठि इति
 भाषा॥
 दण्डारः, पुं, (दण्डं कच्छतीति। कृ + अण्।)
 वाहनम्। मत्तहस्ती। शरयत्तकम्। कुम्भ-
 कारस्य चक्रम्। इति मेदिनी। रे, १६८॥
 दण्डाचनं, स्त्री, (दण्डेन व्याचनम्।) घोलम्।
 इत्यमरः। २।१।५३॥ (दण्डेन ताडितं, जि॥)
 दण्डिकः, पुं, (दण्डोऽस्यस्येति। दण्ड + “अस इति
 ठन्।” ५।२।११५। इति ठन्।) दण्ड-
 धारकः। कृडिवरदार इति आसावरदार इति
 च भाषा। मन्त्र्यविशेषः। डानिकणा भाष्ट
 इति भाषा। अस्य गुणाः। कफवायुपित्त-
 नाशित्वम्। तिक्तत्वम्। लघुत्वम्। इति राज-
 वल्लभः॥ (दण्डदानविनियामकं, जि॥ यथा,
 महाभारते। ६।११।३६।
 “न तत्र राजा राधेन्द्र। न दण्डो न च दण्डिकः।
 स्वधर्ममेव धर्मेज्ज। तिरज्जन्ति परस्परम् ॥”)
 दण्डिका, स्त्री, (दण्डवदालतिरस्यस्याः। दण्ड +
 ठन् + टाप्।) हारविशेषः। इति जटाधरः॥
 दण्डः, यथा, अङ्गुलीयकं दण्डिकी द्विजति।
 इति सुपञ्चायकारणम्॥ दण्डिका दण्डुरिति
 तट्टीकाकारः॥
 दण्डिनः, जि, (दण्डः सन्नामोऽस्येति। दण्ड +
 “तदस्य सन्नामोऽस्येति इत्यच्।” ५।१।३६।
 इति इत्यच्।) कृतदण्डः। तत्तुपर्णायः।
 दापितः ० साधितः ३। इति हेमचन्द्रः॥
 दण्डो, [नृ] पुं, (दण्डोऽस्यस्येति। दण्ड + “अत
 इतिठन्।” ५।२।११५। इति ठन्।)
 जिनविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (स त कवी-
 नामन्यतमः कात्यायनः दण्डकुमारचरितादिस्य-
 प्रयेता। शाङ्कराचार्यसमकालीनोऽयम्। यथा,
 शाङ्करविजये। १५।१४०॥
 “स कथाभिरवन्तिपु प्रसिद्धान्
 विबुधान् बाणमय्यदण्डिमुखान्।
 शिथिलोक्तदर्मवाभिमानान्
 निजभाष्यश्रवणोत्सुकाश्चकार ॥”)
 यथा, कालिदासः।
 “जाति जगति बाल्मीकिं कविमिविभीषयते।
 कवी इति ततो आस कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥”
 दमनकृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥ यमः।
 (यथा, महाभारते। १।१६०।१७॥
 “नं वृत्तमादाय रिपुप्रमाथो
 दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम् ॥”)
 दण्डाः, चतुर्थाश्रमी। (अस्य अवधारदिकं
 यदुक्तं मनो। ६।४१।५८।

दण्डी

“आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः।
 सप्तपोषेषु कामेषु निरपेक्षः परिब्रजेत् ॥
 एक एव चरेन्नित्यं सिद्धार्थमसहायवान्।
 सिद्धिमेकस्य संपश्यन् जहाति न जीयते ॥
 आनन्दिरनिकेतः स्याद् ग्राममन्त्रार्थमाश्रयेत्।
 उपेक्षकोऽसङ्गसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥
 कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता।
 समता चैव सन्निवृत्तमन्त्रस्य लक्षणम् ॥
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम्।
 कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृत्यको यथा ॥
 दृष्टिपूर्वं न्यसेत् पार्श्वं वस्त्रपूर्वं पिबेन्नलम्।
 सत्यपुत्री वदेद्वाचं मनःपूर्वं समाचरेत् ॥
 अतिवादीतिविज्ञेय नावमन्त्रे कश्चन।
 न तेमं देहमाश्रित्य वेदं कुर्वीत केनचित् ॥
 क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्योदरुष्टः कुशलं वदेत्।
 सप्तहारावकीर्णाश्च न वाचमवृत्तां वदेत् ॥
 अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः।
 आत्मनेव सहायेन सुखार्थं विचरेद्दण्ड ॥
 न चोत्तपासनिमित्ताभ्यां न नञ्चाङ्गविद्यया।
 नाशुश्रासनवादाभ्यां भिक्षां लिख्यं कश्चित् ॥
 न तापमिज्जाङ्गणेन च वयोभिरपि वा श्रमिः।
 आकीर्णं भिक्षुकेन्याधेरागारमपमं वदेत् ॥
 कलत्रकेशनखप्रमथः पात्री दण्डी कुसुमवान् ॥
 विचरेन्नित्यतो नित्यं सर्वभूतानामुपेक्षयन् ॥
 अनेकभाजि पात्राणि तस्य स्युर्निष्क्रान्ति च।
 तेषामङ्गिः श्रुतं श्रौतं चमसानामिवाधरे ॥
 अलावुं दारुपात्रश्च स्तम्भं येदलमथा।
 शतानि यतिपात्राणि मनः स्वायम्भुवोरव्यतीत् ॥
 शककालश्चरंतेन न प्रसज्येत विस्तारं।
 भेजे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
 विप्रमे सप्तमुषणं अङ्गारं मुक्तगच्छने।
 त्रमे शरावसम्पत्ते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
 अलाभे न विनाशो स्यात्तामे चैव न हर्षयेत्।
 प्राणयाजिकमात्रः स्यात्त भात्रामङ्गाङ्गिर्गतः ॥
 अभिपूजितलाभस्तु कुशलोऽपि सर्वदा।
 अभिपूजितलाभे च यतिर्मन्त्रोऽपि बध्यते ॥”
 दण्डग्रहणादय दण्डो। भाष्यादिषु विदमानेषु
 दण्डग्रहणेन प्रत्यवायो जायते। यदुक्तं महा-
 निर्व्यागतम् १३ पटले।
 “मितायां यौवनयुक्तकालायां परमेश्वरि।
 सर्वं हि विफलं तस्य यः क्रुष्यादण्डधारणम् ॥
 विदते पितरौ देवि यः क्रुष्यादण्डधारणम्।
 सप्तग्रामं विफलं तस्य शरीराख्यं गमिष्यति ॥
 विदते बालभावेन यस्य काला सुतस्तथा।
 सप्तग्रामधारणं तस्य यथा हि परमेश्वरि ॥
 मयूकश्चापि शिष्यश्च शरीराख्यं प्रपद्यते ॥”
 अधुनातनदण्डिनस्तु प्रायशः शाङ्कराचार्यसम्प्र-
 दायान्तर्गता अशकीया निर्गुणग्रन्थोपासनेनैव
 परमो धर्मः। एते तु सुखिनः प्रायशः परि-
 हितगतिवत्त्वा नद्राजमालाधारिणश्च।
 दण्डिनस्तु हृदययुगेपयन्तं भिक्षापण्यटनादिकं
 विधाय दण्डान् परित्यज्य परमार्थसाधनमाश्र-

येयुः इति साम्प्रदायिकाः ॥ एतेषां काशी
एव प्रधानतमं वामस्थानम् ॥ * ॥ महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०६ ।
“सुखो विरूपो विलसो दण्डो कुण्डो विकर्षणः ॥”
योगाचार्यविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायु-
संहितायाम् । उत्तरभागे । १० । ५ ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

“युगावर्त्तयु मर्त्ययु योगाचार्यश्चलेन तु ।
अवताराणि शस्त्रस्य शिष्याश्च भगवन् ! वद ॥”

उपमन्यु उवाच ।

“महाकालश्च शूली च दण्डो मुखो मण्डपः ॥”
धृतराष्ट्रपुत्रानामेकतमः । यथा, महाभारते
धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६७ । १०० ।
“निषङ्गो कवचो दण्डो दण्डधरो धनुर्ग्रहः ॥”
दण्डोत्थश्च पाशोति केचित् ॥) दण्डयुक्तं च ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५५ ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १४ । ३७४ ।

“दण्डो मुखो कुशी चोरो धृताक्तो मेखलीकृतः ॥”
दण्डोत्पलं, क्ली, (दण्डयुक्तसुतपलमित्वा ।) दण्ड-
विशेषः । डानिपोला इति डानकृति इति च
भाषा । अस्य गुणाः । त्रयश्वासकामनाशि-
त्वम् । अग्निदीपनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
तत् पीतरक्तश्चेतपुण्यभेदेन त्रिविधम् । पीतस्य
पर्यायः । गोवन्दनी २ गन्धवल्ली ३ सहदेवी ४
सहा ५ । रक्तस्य पर्यायः । शिथदेवा १ ।
श्वेतस्य । दण्डोत्पला २ । इति रत्नमाला ॥

दण्डोत्पला, क्ली, (दण्डोत्पल + टाप ।) श्वेत-
पुष्पदण्डोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥

दण्डः, त्रि, (दण्डति इति । दण्ड + कर्मणि गत्यत् ।
यद्वा, दण्डमर्हतीति । दण्ड + “दण्डादिभ्यो यत्”
५ । १ । ६६ । इति यत् ।) दण्डनीयः । दण्डि-
तयः । (यथा, मार्कण्डेये । ७८ । ३४ ।

“यद्योऽप्यङ्गा स्वकं धर्म्मं स्ववर्णश्रमसंज्ञितम् ।
नरोऽन्यथा प्रवर्त्तत स दण्डो भूयती भवेत् ॥”
तत्पर्यायः । दण्डार्हः २ । इति अष्टाधरः ॥
(यथा, रघुः । १ । २५ ।

“स्थित्यै दण्डयतो दण्डान् परिणीतुः प्रसूतये ॥”
दत्, पुं, दन्तः । इति शब्दचन्द्रिका । अस्य वक्तु-
वचने दत्तः ॥

दत्तं, त्रि, (दीयते इति । दा + क्तः ।) रक्षितम् ।
क्षतदानम् । तत्पर्यायः । विस्मृ २ । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ त्रिआगितम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, माघे । १ । १५ ।

“स्वहस्तदत्ते सुनिमासने सुनि-
श्चिस्तनस्तावदभित्यवोविशत् ॥”

दा + भावे क्तः ।) दाने, क्ली । तत् समविधं
यथा,—

“दत्तं समविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।
पगयस्त्रयं भूतिस्तृया ज्ञेयात् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुक्लानुपधाय च दत्तं दानविदो विदुः ॥
अदत्तन्तु भयक्रोधभोकावेश्वरगतितैः ।
तथोत्तकोत्तपरीक्षारयुक्तासच्छलयोगतः ॥

ज्ञानउद्गातवत्त्वार्त्तमन्तोक्तापवर्जितम् ।
कर्त्ता ममेदं कर्म्मति प्रतितामिच्छया च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्म्मसंहिते ।
यदत्तं स्यादवज्ञानान् तददत्तमिति स्मृतम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

दत्तः, पुं, राजविशेषः । स अग्निमिह्नन्दनः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥ (स तु जैनविशेषः ।
अपरः क्षत्रियवंशीतपस्रो वृषविशेषः । यथा,
महाभारते । १२ । २६६ । १५ ।

“आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मानस्य एव च ॥”
यद्वंशीयस्य राजाधिदेवस्य पुत्रः । यथा,
हरिवंशे । ३८ । २ ।

“राजाधिदेवपुत्रास्तु जज्ञिरे वीर्यवत्तराः ।
दत्तादिदत्तो वलिनो पानश्वः श्वेतवाहनः ॥”
वैश्यस्योपाधिविशेषः । यथा,—

“शस्त्रादेवश्च विप्रस्य वर्म्मा जाता च भूभुजः ।
भूतिदत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥”

इत्युद्गाहृतत्वम् ॥

अभूना कायस्यादेवपाधिवः । (यथा, कुल-
दीपिकायाम् ।

“गोडिः कोत्तिमन्तश्चिरवसतिकृता मौलिका
ये हि मिह्ना
स्ते दत्ताः सेनदामाः करगृहसंहिताः पालिताः
सिंहदेवाः ॥”)

भगवदवतारविशेषः । स अत्रिपुत्रः दत्तात्रेय इति
नाम्ना ख्यातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुत्र-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ४८ ।

“कुण्डः सद्योऽहः कानोतः क्रीतः प्राप्तस्तथा वने ।
दत्तः केनापि चाशक्तो धनयाहिमुताः स्मृताः ॥”
तथा, महाभारते । १ । १०० । ३४ ।

“दत्तः क्रीत उपक्रीत उपगच्छेत् स्वयञ्च यः ॥”

दत्तकः, पुं, (दत्त एव । स्वर्थे क्तु ।) द्वादश-
विधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । स पिण्डदत्तकस्य
अशौचशयस्या । यथा, “सापिण्डस्य पुत्रीकरणे
तु सपिण्डमरणादिनिमित्तं दत्तकस्य तत्परणा-
दिनिमित्तं सपिण्डानां दशरात्रमेव निर्विवादम् ।
इति अनन्तभट्टकृतदत्तकदीधितिः ॥ * ॥
न्यौरसपुत्रं सप्ततम्य समभागित्वम् । यथा,—

“दत्तपुत्रे यथाजाते कदाचित्त्वौरसो भवेत् ।
पितृचित्तस्य मयेस्य भवेत्तौ समभागिनौ ॥
इत्यपि पुत्रनं श्रुद्विषयम् ॥” इति दत्तकचन्द्रिका ॥

अन्यत पोष्यपुत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
दत्तकपुत्रः, पुं, (दत्तक एव पुत्रः ।) द्वादशविध
पुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।

“दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥”
तत्परिग्रहणस्य प्रकारो यथा,—
“पुत्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः ।
तस्य प्रदानविक्रयव्यागिण्यु मातापितरौ प्रभवतः ॥
नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिशुद्धीयाद्वा स हि रुन्ता-
नाय पूर्वेषाम् ।
स्त्री पुत्रं न दद्यात् प्रतिशुद्धीयाद्वा अन्यचारु-
चानाहुः ॥

पुत्रं प्रतिशुद्धीयन् वस्त्रगाह्य रात्रिनि निवेश
निवेशनस्य मध्ये आहुतिभिर्हुत्वा प्रतिशुद्धीया-
दिति ।” इति वशिष्ठः ॥ तस्य गोत्रघनप्राप्ति-
र्यथा,—

“गोत्रकथये जनयितुर्न हरेद्वत्तिमः सुतः ।
गोत्रकथयानुगः पिण्डो यपैति ददनः स्वधा ॥
पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! ।
आचुडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥
चुडाया यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयान्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥
कर्तुं पञ्चमाहुषात्रं दत्ताद्याः सुता वृष । ।
एहीत्वा पञ्चवर्षायपूजितं प्रथमश्चरेत् ॥”

इत्युद्गाहृतत्वम् ॥

दत्तको द्विविधः । केवलदत्तकः द्वाभ्यामप्ययणदत्त-
कश्च । केवलदत्तको जनकेन प्रतिशुद्धीचर्यमेव
दत्तः तस्यैव पुत्रः । द्वाभ्यामप्ययणस्तु जनकप्रति-
शुद्धीद्व्यामावयोरयमिति संप्रतिपन्नः स उभयो-
रपि पुत्रः ।” इति मिताक्षरा ॥

दत्ताप्रदानिकं, क्ली, (दत्तस्य आप्रदानं ग्रहण-
मस्यस्य । दत्ताप्रदान + ठन् ।) अष्टादश-
विवादपदान्तर्गतविवादविशेषः । दत्तस्य पुन-
राहरणं यास्नात् विवादपदे तत् । यथा, नारदः ।

“दत्त्वा द्रव्यमसम्भग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम अवधारणपदं हि तत् ॥”

“असम्भगविहितमार्गेण ।” इति मिताक्षरा ॥

दत्तात्मा, [त्र] पुं, (दत्तः आत्मा येन ।) पुत्र-
विशेषः । यथा,—

“दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः ।” इति कात्यायनः ॥ अस्य
विवरणम् । “दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापित्र-
विहीनस्ताभ्यां त्वक्तो वीतवाङ् पुत्रो भवामीति
स्वयं दत्तत्वमुपगतः ।” इति मिताक्षरा ॥ ३४॥
(विश्वदेवानामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
१३ । ६२ । ३४ ।

“सोमपः सूर्यसावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः ॥”

दत्तानपकर्म, [त्र] क्ली, (दत्तस्य अनपकर्म
आदानं यत्र ।) दत्ताप्रदानिकम् । इति मनुः ॥
दत्तिः, क्ली, (दा + भावे क्तु ।) दानम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ८६ ।

“अपशोकमनाः कुटुम्बिनी-

मनुशक्नोष्य निवापदत्तिभिः ॥”)

दत्तेयः, पुं, (दत्ताया अपत्यं पुमान् । दत्ता + टक् ।)
दन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दद, ड दाने । धृत्वा । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा
आत्म-सक-सेट् ।) ड, ददते । इति दुर्गा-
दासः ॥

ददनं, क्ली, (दद + भावे लुट् ।) दानम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

दद्रुः, पु, कच्छपः । इति संक्षिप्तसारे उणादि-
वृत्तिः ॥ (दद्राति कच्छमिति । दद + बाहुल-
कात् रुः । यद्वा, दरिद्राति दुर्गच्छत्वनेति ।
दरिद्रा + द्रग्यादित्वात् कुप्रत्ययेन साधुः । इत्यु-
ल्लदत्तः । १ । ६२ ।) रोगविशेषः । दाद

दधि

मन्दं स्यात् खट्विण्मूत्रं दोषत्रयविदाहजत् ॥
यत् सस्यं घनतां यातं यत्तं स्वादुरसं भवेत् ॥
स्वाङ्गस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवर्णनेः ॥
यत्तिरोहितमाभुयं यत्तात्त्विकं तद्वत्कम् ॥
अन्तर्गुणं पित्तरक्तश्लेष्मिवर्द्धनम् ॥
तद्वत्कं दन्तरोमहर्षकषादिदाहजत् ॥
अत्यन्तं दीपनं रक्तपित्तपुष्टिकरं परम् ॥

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

“लवणमधुरसर्पिःशर्करामुहधार्त्री-
कुसुमसविहीनं नेतद्वन्ति नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तदोषेऽपि नाद्यात् ॥
त्रिकटुकयुग्मेतदालिकातुर्गमित्रं
कफहरमनिलघ्नं बद्धिमन्तुजगन्ध ।
तुष्टिनाशिशरकाले सेवितश्चातिपथ्यं
रक्षयति तनुदाहोऽपि कान्तिसत्वस्य गुणम् ॥
दधिमधुरमीषदन्तं वाहितस्य नात्युष्णम् ।
यावद् यावन्मधुरं दोषहरं तावद्गुणमिदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥

“दधि यत् स्वादु तन्मेदःकफाभिव्यन्दकारणम् ।
दध्यन्ममयद्रक्तदूषणं कफपित्तजनम् ॥
विदाहि खट्विण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषजनम् ।
दधि त्वसारं रूक्षत्वं याहि विष्टम्भ वातलम् ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अतश्चै स्त्रजलच्छेप कार्यं च दधि शस्यते ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥

(अतुमेदे दधिविशेषगुणा यथा, -
“शारदं दधिगुणं रक्तपित्तविवर्द्धनम् ।
शोणं दध्यां स्वरं शूलं करोति विषमज्वरम् ॥

इति शारददधिगुणाः ॥ ॥

गुरु स्निग्धं मधुरं कफलघ्नवर्द्धनम् ।
वृष्यं मेध्यं हेमन्तं पुष्टिदं तुष्टिद्विदम् ॥

इति हेमन्तदधिगुणाः ॥ ॥

श्रीशिरं सघनश्चान्नं मधुरं गुरु यव च ।
वृष्यं बलकरं पित्तश्रमापहरणं परम् ॥

इति श्रीशिरदधिगुणाः ॥ ॥

वासन्तं मधुरं स्निग्धं किञ्चिद्वत्कं कफात्मकम् ।
बलवृद्धीयं प्रोक्तं वसन्तं न प्रशस्यते ॥

इति वासन्तदधिगुणाः ॥ ॥

लघु चान्नं भवेद्युष्मे चात्युष्णं रक्तपित्तजनम् ।
शोषभ्रमपिपासालहधियुक्तं न ग्रीष्मके ॥

इति ग्रीष्मदधिगुणाः ॥ ॥

वार्षिकं हितजन्तुं प्रोक्तं दधि शक्तं न दोषलम् ।
शोषवान्भ्रमान् हन्ति अमातीसारनाशनम् ॥”

इति वार्षिकदधिगुणाः ॥ ॥

“विष्काशासत्रौहाशानामतिसारे भगन्दरे ।
शक्तं प्रोक्तं दधि क्षीरां लवणेन विस्फूर्जितम् ॥

इति दधिभोजनविधिः ॥ ॥

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

“रोचनं दीपनं वृष्यं स्निग्धं बलवर्द्धनम् ।
पाकेऽन्तर्गुणं वातघ्नं मज्जत्वं वृद्धं दधि ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।

दधिचा

अतश्चै स्त्रजलच्छेप कार्यं च दधि शस्यते ॥”

“त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्लम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

“दधि तु मधुरमन्तमत्यन्तं तत्कषायानुरसं
स्निग्धगुणं पीनसविषमज्वरातिसाराशोषक-
स्त्रजलच्छेपापहं वृष्यं पाणकरं माज्जल्यम् ॥

महाभिव्यन्ति मधुरं कफमेदोविवर्द्धनम् ।

कफपित्तद्रव्यं स्यादत्यन्तं रक्तदूषणम् ॥

विदाहि खट्विण्मूत्रं मन्दजातं त्रिदोषजनम् ।

स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ॥

वातापहं पथित्रयं दधि गणं रक्षिप्रदम् ।

दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातजयापहम् ॥

दुर्गाम्बासकामं हितममेः प्रदीपनम् ।

विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् ॥

बलावर्द्धनं स्निग्धं विषेयादधि माहिधम् ।

विपाके कटु सन्तारं गुरु मेदोवृत्तिकं दधि ॥

वातमशीसि कुष्ठानि किमीन् हन्त्युदराणि च ।

कोपनं कफवातानां दुर्गाम्बासकं दधि ॥

रसे पाके च मधुरमत्यभिव्यन्ति दोषलम् ।

दीपनीयमचक्षुष्यं वाङ्मूत्रं दधि वातलम् ॥

रक्तमूत्रं कषायश्च कफमात्रापहश्च तत् ।

स्निग्धं विपाके मधुरं अल्पं सन्तर्पणं गुरु ॥

चक्षुष्यमयो दोषघ्नं दधि नाय्या गुणोत्तरम् ।

लघु पाके बलासघ्नं वीर्योष्णं पित्तनाशनम् ॥

कषायानुरसं नाय्या दधि वर्त्तोविवर्द्धनम् ।

दधौक्तानि यानीह गथादीनि पृथक् पृथक् ॥

विशेषमेव सर्वेषु गद्यमेव गुणोत्तरम् ।

वातघ्नं कफघ्नं स्निग्धं वृद्धं न च पित्तजनम् ॥

कुर्थाद्वक्तामिलाधश्च दधि यत् सुपरिशुद्धम् ।

श्रुतात् क्षीरात् यन्नातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ॥

वातपित्तहरं कथं धात्वमिवलवर्द्धनम् ।

दध्नः सरो गुरुष्वप्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥

वृद्धविधमनश्चापि कफशुक्रविवर्द्धनः ।

दधि त्वसारं रूक्षश्च याहि विष्टम्भ वातलम् ॥

दीपनीयं लघुतरं सकषायं रक्षिप्रदम् ।

शरदयोऽवसन्तेऽपि प्रायशो दधि गच्छितम् ॥

हेमन्तेऽपि शिरसे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥”

इति सुश्रुत सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥

धारणकर्त्तरि, त्रि। इति सुश्रुतधूमः ॥

दधिकूर्चिका, स्त्री, (दधिजाता कूर्चिका ।) अहो-

दकोऽपि दधि दध्यन्मसंयोगात् जाता । इति

केचित् ॥ उष्णदग्धे दध्यन्मसंयोगात् जाता

इत्यन्ये ॥ हेना इति भाषा । अस्या गुणाः ।

वातनाशिलम् । याहितम् । रूक्षलम् ।

दुर्लभत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (पर्यायोऽस्या

यथा,—

“दध्ना सह पयः पक्वं यत् स्यात्तदधिकूर्चिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

दधिचारः, पुं, (दधिं चालयति विक्षोभयतीति ।

दधि + चल + शिच् + अण् । लस्य रत्वम् ।)

दधिमद्यदहः । तत्पर्यायः । वैशाखः २

तक्राटः ३ करघर्षः ४ । इति हारावली १४४ ।

दधिम

दधिजं, स्त्री, (दधौ जायते इति । अण् + “पञ्च-
भ्यामजातौ ।” ३।२।१८८ । इति डः ।)
नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवनीत-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ।)

दधित्यः, पुं, (दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन्निति । स्या
+ “सुपित्यः ।” ३।२।४ । इति कः । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) कपित्यः । इत्यमरः ।

२।४।२१ ॥ (यथा,—

“तद्दधित्यविवक्षान् जम्बुमध्येः प्रपश्येत् ॥”

इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ॥

“दधित्यविवक्षणाङ्गी तक्राङ्गिमसाधिता ।

पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाच्यमलिका ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

दधित्याखः, पुं, (दधित्यं व्याख्यातं कपित्यद्रव्यं

अनुकरोतीति । व्या + ख्या + कः ।) शरल-

द्रवः । इति रत्नमाला ॥ लोवान् इति भाषा ॥

दधिधेनुः, स्त्री, (दधिमिन्मिता धेनुः ।) दानार्थ-

दध्यादिनिम्मिता धेनुः । यथा, वराहपुराणे ।

“दधिधेनोर्म्महारज । विधानं शृणु साम्प्रतम् ।

अनुलिप्ते मर्होभागे गोमयेन नराधिप ॥

गोचर्ममात्रे तु पुनः पुण्यप्रकरशोभिते ।

कुशोरास्तीर्य वसुधां क्षणाजिनकुशोत्तराम् ॥

दधिकृम्भं सुसंस्थाप्य सदा धान्यचयोपरि ।

चतुर्थांशेन वसुस्तु सौवर्णसुखमखितम् ॥

आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुण्यगन्धैस्तु पूजिताम् ।

ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते ॥

क्षमादिगुणयुक्ताय दद्यात्तं दधिधेनुकाम् ।

पुच्छदेशोपविष्टस्तु मुद्रिकाकर्णमात्रकेः ॥

पादुकोपानक्षौ क्वचं दत्त्वा मन्त्रमनुसरेत् ।

दधिक्राव्णितमन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ॥

एवं दधिमयां धेनुं दत्त्वा राजर्क्षसंभितम् ॥”

एकाहारी दिनं तिष्ठेद्भ्रातृ च वृषणन्दनम् ॥

यजमानो वसेद्वाजन् चिराच्च द्विजोत्तमम् ॥

दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥

यच्च क्षीरवद्वा नद्यो यच्च पायसकर्ममाः ।

सुनय जघयः सिद्धास्तच्च गच्छन्ति धेनुदाः ॥

य इदं आवायेद्भक्त्या शृणुयाद्वापि मानवः ।

सोऽन्धमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥”

दधिपुष्पिका, स्त्री, (दधीव शुभं पुष्पमस्याः ।

कप् । टापि अत इत्वम् ।) श्वेतापराजिता ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

दधिपुष्पी, स्त्री, (दधीव पुष्पमस्याः । जातित्वात्

डोष् ।) कोलशिखी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दधिफलः, पुं, (दधीव शुभो द्रवः फले यस्य ।)

कपित्यफलः । इत्यमरः । २।४।२१ ॥

दधिमज्जः, पुं, (दध्नः मज्जः ।) मस्तु । इति रत्न-

माला ॥ मात् इति भाषा ॥

दधिमज्जोदः, पुं, (दधिमज्ज इव उदकं यच्च ।

उदकस्य उदादेशः ।) दधिसमुद्रः । (यथा,

भागवते । ५।१।३३ ।

“क्षीरोदक्षरक्षोदक्षरोदक्षतोदक्षीरोदधिमज्जोद-

शुद्धोदः सप्त जलधयः ॥”)

दधः

दधिसुखः पुं, (दधिवत् सुखं यस्य ।) वानर-
विशेषः । स सुग्रीवश्चमुरः तस्य मधुवनपाल-
कश्च । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । २२२ । ७ । [वान् ॥]
“श्रीमान् दधिसुखी नाम हरिश्चन्द्रोऽसि वीर्य-
नामविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ८ ।
“सुरासुखो दधिसुखस्तथा विमलपिच्छकः ॥”
अयम् दधौ कराणां सर्पाणामन्यतमः । इति
सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ॥
दधिशोणः, पुं, वानरः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
दधिस(श)क्तवः, पुं, दधुपसिक्ताः सक्तवः । करम्भः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ दध्नातु इति भाषा ॥
नित्यबहुवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १०४ । ६१ ।
“न पाणौ लवणं विद्वान्प्राप्नोयात् न रात्रिभु-
दधिसक्तन् न भुञ्जीत त्रयामांसं वञ्चयेत् ॥”
दधिसारं, स्त्री, (दधः सारम् ।) नवनीतम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥
दधिक्षिहः, पुं, (दधः क्षिहः ।) दधिमरः । तत्-
पर्यायः । सरः २ दधुत्तरगम् ३ कदरम् ४ ।
इति रत्नमाला ॥
दधिक्षिदः, पुं, (दधः क्षिद इव ।) धौलम् । इति
जटाधरः ॥
दधीचः, पुं, दधीचिसुनिः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १३८ । १२ ।
“दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसुदनम् ॥”
दधीचिः, पुं, सुनिविशेषः । स अथर्चमुनेरौरमात
कर्मकन्यायां श्रान्तनाम्नां जातः । वृत्र-
वधार्थं देवैरस्यास्या वज्रं निर्मितम् । इति
श्रीभागवतम् ॥ यथा —
“दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विजः ।
तस्मात् यत्नाद्विशिष्टो याच्यतां सुरसतमाः ॥
दधीचेरस्थीनि दहति तेऽन्धेऽपि दानवान् ।
तन् श्रुत्वा सहसा देवैर्याचिती सुनिभिक्षया ॥
ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचिः सुमनास्तदा ।
प्राणायामं ततः कृत्वा देहं त्यक्त्वा सुभास्वरान् ॥
सञ्चलोकान् जयान् प्राप्नो यन्मो नावर्जनं पुनः ।
तस्यास्थिभिरयो शक्रः प्रहृष्टः सुमनास्तथा ॥
कारयामास दिशानि तानि प्रहरणान्वृत ।
वज्रासिन्धुलक्षकश्च परिधा विविधा गदाः ॥
विश्वकर्मा सुराणाम् परिचाद्यायुधानि च ॥”
इति ब्रह्मपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥
दधीचस्थि, स्त्री, (दधीचेरस्थि ।) वज्रम् । हार-
कम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥
दधक् [द] चि, (दधोतीति । ध्रुव प्रागल्भ्ये +
“अत्विग्दधिति ।” ३ । २ । ५६ । इति किन्
द्वित्वादिकश्च निपात्यते ।) धृष्टः । इति त्रिकाण्-
शेषः ॥ (धक्कः । यथा, अश्वेदे । ५ । ६ । ३ ।
“रातहयस्य सुदुतिं दधक्स्तोमेर्मेनामहे ॥”
दधः, पुं, (दधत जीवेभ्यः पापपुण्यफलफलं
ददातीति । दध दाने + बाहुलकात् नः ।)
यमः । इति शब्दरत्नावली ॥

दधः

दधः

दध्याकरः, पुं, (दधः आकर इव ।) दधिसुखः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दध्यानी, स्त्री, (दधिवत् सुभती आनयतीति ।
आ + नी + क्तिप् ।) सुदधना । इति रत्नमाला ॥
सुदर्शनगुलश्च इति भाषा । दध्या इति
केचित् । पुराति इति केचित् । मदनमस्त इति
हिन्दो भाषा ॥
दधुत्तरं, स्त्री, (दधः उत्तरं शेषजातम् ।) दधि-
क्षिहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे ।
७८ । ६२ ।
“पयसः सर्पिषश्चैव दधो दधुत्तरस्य च ।
यथाकामं प्रदानाय भोज्यादिश्रयणाया च ॥”
दधुत्तरं, स्त्री, (दध उत्तरं चरमावस्थां गच्छ-
तीति । गम + उः ।) दधिक्षिहः । इति रत्न-
माला ॥
दधुदः, पुं, (दधिवदुदकं यस्य । उत्तरपदस्य च
इत्युदकस्योदादेशः ।) दधिसुखः । इति जटा-
धरः ॥
दधुः, स्त्री, कश्यपपत्नी । सा दधकन्या दानवमाना
च । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे
६ अध्याये ।
“कश्यपस्य प्रवक्ष्यामि पत्नीभ्यः पुत्रपौत्रकान् ।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरमा तथा ॥
सुरभिर्विनता तद्वन तान्ना क्रोधवशा इरा ।
कद्विंश्या मुनिस्तद्वनमां पृथाग्निबोधत ॥”
“दनुः पुत्रशतं लेभे कश्यपाद् बलदपितम् ।
विपश्चिन्तिः प्रधानोऽभूत् यथां मध्ये महाबलः ॥
द्विसहस्रां शकुनिश्चैव तथा शकुशिरोधरः ।
अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥
मरुतिर्मधवाश्चैव इरा गर्भशिरास्तथा ।
विदावगच्छ केतुश्च केतुवोयः शतददः ॥
इन्द्रजित् सत्यजिश्चैव वज्रनाभस्तथैव च ।
एकचक्रो महाबाहुश्चान्तसारकस्तथा ॥
असिलोमा पुलोमा च बिन्दुर्वाणो महासुरः ।
स्वभानुर्वज्रपत्न्या च शवमाद्या दनोः सुताः ॥”
दानवविशेषः, पुं, यथा, गोः रामायणे कबन्ध-
स्योक्तौ । ३ । ७५ । २४ ।
“श्रियो मां मध्यमं पुत्रं दनु नाम्ना च दानवम् ॥”
दनुजः, पुं, (दनोर्जायते इति । जन + उः ।) असुरः ।
इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ (यथा, भागवते ।
६ । ६ । ४० ।
“तत्रैव विभूतयो दितिर्दनुजादयश्चापि ॥”
दनुजद्वि, [द] पुं, (दनुजानी असुराणां द्वि-
शतः । यद्वा, दनुजान् दधीति । द्वि + क्तिप् ।)
देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दानवशत्रौ, नि ।
यथा, प्रयोगरत्नमालायां शब्दप्रकरणस्यादौ ।
“नमो नन्दकुमार पराय दनुजद्विभे ॥”
दनुस्त्रुः, पुं, (दनोः स्त्रुः पुत्रः ।) असुरः । इति
जटाधरः ॥
दन्तः, पुं, (दन् + “हसिन्प्रतिगिति ।” उक्ता ।
३ । ८६ । इति तन् ।) अदिकटकः । कुक्षः ।
इति मेदिनी । ते, २३ ॥ श्लेष्मद्गम् । इति

दन्तः

त्रिकाण्शेषः ॥ चर्मवसाधनास्थि । दात इति
भाषा । गर्भस्थस्य बह्वे मासि गुह्यदन्तपङ्क्ति-
र्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्यायः । रदनः २
दशनः ३ रदः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ द्विजः ५
खरः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ ७ ॥ तत्सुख-
कारकौषधं यथा,—
हरितवाच ।
“हरितानं यवचारं पत्राङ्गे रक्तचन्दनम् ।
जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पङ्कतेनैव पिबयेत् ॥
शरीतकीकषायेन खट्वा दन्तान् प्रलेपयेत् ।
दन्ताः सुगन्धिताः पुंसः श्वेता रत्नानसंशयः ॥”
इति गार्ग्ये १८३ अध्यायः ॥ ७ ॥
“शङ्खमालकीपत्रं धातुकाः कुसुमानि च ।
पिष्ट्वा तत् पयसा साधुं सप्ताहं धारयेन्मखे ॥
स्निग्धाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥”
इति तन्त्रे १८५ अध्यायः ॥ ७ ॥
“मूलं गोक्षुरकस्यैव च खित्वा नीलजीवितम् ।
दन्तकोटयधौ नम्रदन्त्यासुरविमर्द्दन् ॥”
इति च गार्ग्ये १८६ अध्यायः ॥ ७ ॥
सदन्तजातस्य शुभाशुभफलं यथा,—
अथ जातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता ।
“जातः सदन्तः पितृमाह्वजन्ता
तानं विद्वत्यान् प्रथमे तु मांसं ।
अमो द्वितीये सहजं तृतीये
मांसं चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥
मिश्राभोजो शुभगः सुतास्थे
यत्र सुखी पण्डितकल्पयुधिः ।
ततोऽधिकः स्यात् बलवान् दुःखस्थे
मांसं ४ मे विषसुखेर्विहीनः ॥
सुरप्रतापी नवमे खट्वाश्च दशमे तथा ।
एकादशे द्वादशे च सुखी च शुभगो भवेत् ॥
अष्टौ पुत्रपुत्रिकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकेन्या ।
सोतःसु संक्रमे चापि स्नापयेत् मुक्तपुण्यकेः ॥
जानं संक्रमणस्याधः शम्भोर्द्विगन्मन्तः ।
शोमं विप्रार्चनश्चैवमशुभं दन्तदशमे ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
रतिक्रीडायां तस्याचातस्थानानि यथा,—
“स्तनयोर्गन्धयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे ।
दन्ताघातः प्रकर्णयः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति कामशास्त्रम् ॥ ७ ॥
अथ दन्तयोगानां निदानादि यथा,—
“श्रीगणेशं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मान् प्रवर्तते ।
दुर्गन्धोनि सङ्गणानि प्रकृदीनि खट्वानि च ॥
दन्तमांसानि श्रीयन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
श्रीतादी नाम स आधिः कण्ठशोथितसम्भवः ॥१॥
दन्तयोन्मिषु वा यस्य अयपुण्यं सङ्गतम् ।
दन्तपुण्ड्रको नाम स आधिः कण्ठरक्तजः ॥२॥
खण्डितं पुण्ड्रधरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विजयो दुष्टशोथितसम्भवः ॥३॥
अयधुदन्तभङ्गं कृत्वा बलवान् कण्ठरक्तजः ।
लालाधारी स विजयः श्रीधरो नाम नामतः ॥
कङ्कमान् शेषिरो गदः । इति च पाठः ॥ ४ ॥

दन्तका

दन्ताखलानि वेष्टेभ्यस्तान् चाप्यवदीर्यते ।
 दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखं च परितुल्यते ॥
 यस्मिन् स सर्वजो याधिमं ह्यग्रे शिरसं जितः ॥५॥
 दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् शीर्यति चाप्यष्टकं ।
 पिताष्टकं फलो याधिर्यः परितरो हि सः ॥६॥
 वेष्टेयु दाहः पाकश्च तभ्यां दन्ताखलानि च ।
 अभ्याहताः प्रस्रवन्ति शीर्यन्ते दन्तवेदना ॥
 आध्यायन्ते स्नेहे रक्ते मुखं पूति च जायते ।
 यस्मिन् सोपकुशो नाम पितरक्तलो गदः ॥७॥
 छेष्टेयु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।
 भवन्ति दन्ताश्च चलाः स वेदभोऽभिघातजः ॥८॥
 मासतनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
 खलिवह्णं संचोऽसौ जाते रक्तं च प्रशाम्यति ॥९॥
 शर्मेः शर्मेः प्रकृते वायुर्दन्तसमाश्रितः ।
 करालान् विजितान् दन्तान् करालो न स
 मिधति ॥ १० ॥
 ज्ञानये पश्चिमे दन्ते महान् शीथो मकारजः ।
 लालास्रावो कफकृतो विजयेः सोऽधिमा-
 सकः ॥ ११ ॥
 दन्तमूलगता नाभः पश्च जया यथेरिताः ।
 दीर्यमाणेष्विव रक्षा यस्य दन्तेषु जायते ॥
 दालनो नाम स याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥१२॥
 कृष्णच्छिद्रश्चलः स्रावो समरम्भो महारजः ।
 अनिमित्तजो वातात् स ज्ञेयः क्षमिदन्तकः ॥१३॥
 वक्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तमङ्गश्च जायते ।
 कफवातजो याधिः स भक्षणकर्मजितः ॥१४॥
 शीतलश्च प्रवातात्सर्वाशानामसहा द्विजाः ।
 पित्तमातृकोपेन दन्तद्वयः स नामतः ॥ १५ ॥
 (दन्तमांसमेलसावेवांशान् स्यथयुर्गः ।
 सदाहृत्कस्त्रेद्विशः पूयासं दन्तवेदधिः ॥)
 मलो दन्तगतो यस्तु कफमातृशोषितः ।
 शर्करं खरस्यशां सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ १६ ॥
 कपालेष्विव दीर्येतुं दन्तानां सेव शर्करा ।
 कपालकृति पठिता सदा दन्तविनाशिनो ॥१७॥
 योऽहृद्विश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तश्च जायते ।
 श्यावतो नीलतो वापि गतः स यवावदन्तकः ॥१८॥
 इति माधवकरः ॥
 दन्तकः, पुं, (दन्त रजः । स्वार्थे कन् ।) पर्य-
 शङ्गम् । नागदन्तः । इति हिमचन्द्रः । ४ ।
 १०० ॥ (दन्तः । इति शुनपतिलब्धोऽर्थः ॥ वि,
 दन्तेषु प्रसितः । दन्त + "स्वाङ्गभ्यः प्रसिते ।
 ५ । २ । ६६ । इति कन् ॥)
 दन्तकर्षणः, पुं, (दन्तान् कर्षतीव यः । जम् + लुः ।)
 जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 दन्तकाष्ठं, स्त्री, (दन्तधावनार्थं यत् काष्ठम् ।)
 विककृतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । दन्तधाव-
 नार्थकाष्ठम् । तदयथा नरसिंहपुराणे ।
 "दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।
 सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षौरिणश्च यशस्विनः ॥"
 महाभारते ।
 "तित्ते कथायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।
 क्षौरिणो वृक्षगुल्मादा भक्ष्येदन्तधावनम् ॥"

दन्तधा

निषिद्धकाष्ठानि यथा,—
 "गुवाकतालहिनालास्तथा ताडी च केतकी ।
 खर्करनारिकेलौ च सम्रैते लङ्गराजकाः ॥
 लङ्गराजशिरापत्रेयः कुर्थादन्तधावनम् ।
 तावज्ज्ञेयं चाखालो यावज्ज्ञेयं न पश्यति ॥"
 तस्य स्यौख्यं परिमाणश्चाह विष्णुः ।
 "कनिन्ययसमं स्यौख्यं सकृच्च द्वादशाङ्गुलम् ।
 प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्ष्येदन्तधावनम् ॥"
 मरीचिः ।
 "द्वादशाङ्गुलम् विष्णोर्वा क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
 अष्टाङ्गुलश्च वैश्यानां शूद्राणां षडङ्गुलम् ॥
 चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते ।
 अन्तरप्रभवाणां षडङ्गुलमुदाहृतम् ॥"
 इत्यादिकतत्त्वम् ॥

दन्तकाष्ठकं, स्त्री, (इत्थं काष्ठं काष्ठकम् । दन्त-
 धावनयोग्यं काष्ठकम् ।) आहुल्यवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

दन्तच्छदः, पुं, (दन्ताच्छादयन्नेनेति । छद संवरणे
 + णिच् + "प्रेसि संज्ञायाम् घः प्रायेण ।" १।३।
 ११८ । इति घः । "छादं धृष्ट्वापसंगस्य ।" ६ ।
 ४।६। इति छस्वः ।) ओष्ठः । इति हलायुधः ॥
 (यथा, ऋतुसंहारं हेमन्तवर्गनायाम् । १२ ।
 "दन्तच्छदेदन्तविधातच्छदेः
 स्तोत्रे पाण्ययकृताभिलेखैः ।
 संस्मृत्यते निर्दयमङ्गनानां
 रतोपभोगो नयवीनानाम् ॥")

दन्तच्छदोपमा, स्त्री, (दन्तच्छदस्य ओष्ठस्य उपमा
 सादृश्यं यत् । यद्वा, उपमोयतेऽनयति उपमा ।
 दन्तच्छदस्य उपमा सादृश्यस्थलम् ।) विष्मो ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्तधावनं, स्त्री, (दन्तानां धावनम् ।) दन्त-
 मार्जनम् । (दन्तानां धावनं यस्मात् ।) दन्त-
 काष्ठम् । यथा, गारुडं २।४ अध्याय ।
 "उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथाधेवत् ।
 ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥
 मुखं पश्यति नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
 तस्मात् सचप्रयत्नेन भक्ष्येदन्तधावनम् ॥
 कदम्बविल्वखदिरकरवीरवटार्जुनाः ।
 तगरं वृक्षतो जातकरझार्कानितुक्तकाः ॥
 जम्बूभृकापामागेशिरीषोऽम्बुराशनाः ।
 क्षौरिकण्टकिट्टाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने ॥
 कटुतिक्तकषायाश्च धनारीयसुखप्रदाः ।
 प्रक्षाल्य भुक्त्वा च शुचौ देशे त्यक्त्वा तदाचमेत् ॥
 अमावास्यां तथा षष्ठां नवम्यां प्रतिपदपि ।
 वस्येदन्तकाष्ठम् तथेवाकस्य वासरे ॥
 अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धायां तथा तिथौ ।
 अपां द्वादशगण्डेषु कुर्वीत मुखशोधनम् ॥"
 दन्तशुद्धिः । तस्य विधिर्यथा,—
 "प्रातर्भुक्त्वा च स्रष्टव्यं कषायकटुतिक्तकम् ।
 भक्ष्येदन्तपवनं दन्तमांसावधायनम् ॥"
 तस्य काष्ठानि यथा,—
 "केरप्यत्र करवीराजकरञ्जकुलाश्वान् ।

दन्तधा

दन्तकाष्ठार्थमर्थे तु सर्वान् कण्टकिनोऽभ्यधुः ।
 खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा ।
 तिलिङ्गी वेणुपृष्ठश्च आम्ब्रानिम्बी तथैव च ।
 अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।
 एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्मणि ॥६॥
 तस्य निषिद्धकाष्ठानि यथा,—
 "गुवाकतालहिनालखर्करैः केतकीयुतेः ।
 नारिकेलेन ताद्या च न कुर्थादन्तधावनम् ॥७॥
 तस्य दिग्भेदेन शुभाशुभफलं यथा,—
 "शुद्धः स्यादक्षिणास्येन पश्चिमास्येन चामयः ।
 पूर्वास्येनोत्तरास्येन सम्यदो दन्तधावनात् ॥८॥
 तस्य तिथिविशेषे निषेधो यथा,—
 "प्रतिपदशुक्लपक्षीयु नवम्येकादशीषु च ।
 दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासममं कुलम् ॥९॥
 दन्तवर्धनान्तरं चतुःसप्ततं यथा,—
 "दन्तानुर्हमधो वृष्ट्वा प्रातः सिञ्चेच्च लोचने ।
 तोयपूर्णमुखस्तेन दृष्टिराशु प्रसीदति ॥१०॥
 रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्जनं यथा,—
 "अहिती कणेशूरी च दन्तरोगी नववरी ।
 शीथो कामी च स्रक्छातो दन्तकाष्ठं विवर्ज-
 येत् ॥११॥

तस्य गुणः यथा,—
 "निघ्नन्ति वक्तृवेरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् ।
 आरोम्यं रुचिमाधत्ते सदो दन्तविशोधनम् ॥"
 इति राजवल्लभः ॥ * * *
 "ऊतशौचस्ततः प्राज्ञः कुर्थादन्तस्य धावनम् ।
 जिह्वाया माजनेष्वापि रसालच्छदनादिभिः ॥
 दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा ।
 न दन्तधावनं कुर्थात् कुर्थाच्चिद्वारको भवेत् ॥
 मध्यमानामिकाभ्याश्च वृद्धाङ्गुलेन च द्विजः ।
 दन्तस्य धावनं कुर्थात् तज्जन्त्या न कुर्यात् ॥
 अश्वत्थवटविल्वानां धाव्याः काष्ठिकया बुधः ।
 न दन्तधावनं कुर्थात्तथेन्द्रसुरसस्य च ॥
 नित्यक्रियाफलं प्रेषुस्वरया दन्तधावनम् ।
 प्रभाते कुरुते प्राज्ञः सूर्यादयविवर्जिते ॥
 सूर्यादये द्विजश्रेष्ठ ! यः कुर्थादन्तधावनम् ।
 नित्यक्रियाफलं तस्य सर्वमेव विनश्यति ॥
 यः स्नानसमये कुर्थात् जेमिने ! दन्तधावनम् ।
 निराशाः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरधेयः ॥
 दन्तस्य धावनं कुर्थाद्यो मध्याह्नापराह्नयोः ।
 तस्य पुण्यं न यजन्ति देवताः पितरो जलम् ॥
 स्नानकाले पुष्करिण्यां यः कुर्थादन्तधावनम् ।
 तावज्ज्ञेयः स चखालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥
 भगवत्युदिते सूर्ये यः कुर्थादन्तधावनम् ।
 तदन्तकाष्ठो पितरो भुक्त्वा गच्छन्ति दुःखिनः ॥
 उपवासदिने विप्र ! पितृश्राद्धदिनं तथा ।
 न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावनकर्मरः ॥
 प्रभाते मार्ग्येदन्तान् वाससा रसनां तथा ।
 कुर्थाद्वादश विघ्नं कललानि जलेर्धयः ॥
 उपवासं पितृश्राद्धं विधिनानेन जेमिने ।
 दन्तधावनकर्मरः संपूर्णं लभते फलम् ॥"
 इति पाश्चि क्रियायोगसारः ॥

दन्तरो

दन्तघावनः, पुं. (घावयत्यनेनेति। घावि + क्यट्।
दन्तानीं घावनः।) खदिरवृक्षः। गुच्छकरजः।
इति राजनिर्घण्टः॥ वकुलः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥

दन्तपत्रं, स्त्री, (दन्ता इव पत्राणि यस्य।) कुल-
लम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा कुमारे।
७। २३।

“कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं

माता तदीयं सुखमुत्तमम्॥”)

दन्तपत्रकं, स्त्री, (दन्त इव शुभ्रं पत्रं दलं यस्य।
कप।) कुम्भपुष्पम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

दन्तपुष्पं, स्त्री, (दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्य।) कतक-
फलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

दन्तफलं, स्त्री, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य।) कत-
कम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

दन्तफलः, पुं, (दन्त इव शुक्लं फलमस्य।) कपित्थः।
इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तफला, स्त्री, (दन्तवत् शुभ्रं फलं यस्याः।
टाम्।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तभागः, पुं, (दन्तसहितो भागः।) श्लाकपाणि-
वाहिवत् समासः।) गजाग्रभागः। गजस्य
मुखतः स्तब्धपथ्यन्तो योग्यभागः स दन्त-
सहितः। इत्यमरभरतौ॥

दन्तमूलं, स्त्री, (दन्तमूलं दन्तस्य वा मूलम्।)
दन्तमूलकन्दः। तत्पर्यायः। पुष्पिका २। इति
हारावली। १८५॥

दन्तमूलिका, स्त्री, (दन्त इव शुक्लं मूलमस्याः।
कप + टाप् अत इत्वञ्च।) दन्तीवृक्षः। इति
शब्दरत्नावली॥

दन्तरीगः, पुं, (दन्तस्य रीगः।) रदनामयः।
तन्निर्घण्टः॥ दन्तशब्दं द्रष्टव्यम्। तस्योपधं यथा,

“काकजङ्घाश्रियुम्बलं सुवेन विधृतं शिव।।

चञ्चिला दन्तरीगाणां विनाशो हि भवेद्धर॥”)

दन्तरीगाणांमिथ्यच दन्तकौटानामिति पुस्तका-
न्तरं पाठः॥ इति गारुड १८८ अध्यायः॥

अपि च गारुड १८८ अध्यायः॥

“शुक्लमूलकशुक्लीनी चारी हिङ्गुलनागरम्।

शतपुष्पी वच्चा कुष्ठ दारु शिग्रु रसाञ्जनम्॥

सौवर्चलं यवचारं सासुदं सेत्सवं तथा।

भुजगन्धिं विडं सुस्तं मधुं शुक्रं चतुर्गुणम्॥

मस्तुतुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च।

तेलमेभिर्विपक्त्यं कर्णश्लापहं परम्।

वार्धक्यं कर्णनादश्च पूयसावश्च दारुणः।

पूरणादस्य तिलस्य कृमयः कर्णयोः शिलाः॥

तिथं विनाशमायाति शशाङ्कजनशङ्करः।।

चारतेलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयापहम्॥”

अन्यच्च।

“तेलं लाक्षासं चौरं पृथक् प्रमथितं पचेत्।

द्रव्यैः पलमितेरतेः काष्ठेष्वपि चतुर्गुणैः॥

लापंकटफलमञ्जिष्ठापद्मकेशरपद्मकैः।

चन्दनोत्पलवटशालिस्तैलं वदने धृतम्॥

हालनं दन्तचालश्च दन्तमोक्षं कपालिकाम्।

दन्तश

श्रीतादं प्रतिवक्त्रश्च विरुचिं विरसास्यताम्॥
हत्याशु गदानेतान् कुर्याद्दन्तानपि स्थिरान्।
लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरीगेयं पूजितम्॥

इति लाक्षाद्यं तैलम्।

जनेहिस्वावगैः स्वस्त्रमबलं क्षमिदन्तकम्।

तथा च पीतेज्वातगैः क्षुद्रगण्डधारणैः॥

भद्रदाद्यादिवर्षाभूलेपैः स्वर्गेषु भोजनैः।

क्षमिदन्तापहं कोणां हिङ्गुदन्तान्तरं स्थितम्॥

वृद्धतोभूमिकदम्बोपश्चाद्गुलकण्टकारिकाकायः।

गण्डवस्तेलयुतः क्षमिदन्तकवेदनाशमकः॥

नीलो वायमजङ्घा कटुतुम्भीमूलमेकैकम्।

संचय्य दशानविधृतं दशानक्षमिपातनं प्राहुः॥

स्नेहानां कवलाः कोणाः सर्पिणस्तेजस्तस्य च।

निर्युष्टाश्चानिलाप्रानी दन्तद्वयप्रमदनाः॥

चेष्टितस्य सर्पिणः विवृता पक्षस्य सर्पिणः कवल

इत्यर्थः।

स्नेहिकोत्तं हितो धर्मो नसां स्नेहिकमेव च।

पिया रमयवायश्च चौरसन्तानिकाधृतम्॥

शिरोपस्तिहृतश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः।

अत्र दन्तद्वयं।

अस्मिन् दन्तमूलानि शर्करामुहुरेद्विषकं।

लक्ष्मिचणमभ्युत्थितं स्तुतस्तान् प्रतिसारयेत्॥

दन्तद्वयं क्रियां चात्र कुर्याद्विरवशेषतः।

कपालिका कच्छतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता॥

अत्र दन्तशर्करायाम्। तथा क्रिया दन्तद्वय-

क्रिया।

फलात्यन्तानि श्रीताम्बूलाक्षं दन्तघावनम्।

तथानिकटिनं भस्मं दन्तरीगो विवर्जयेत्॥”

इति भावप्रकाशः॥

दन्तवस्त्रं, स्त्री, (दन्तानीं वस्त्रमिवाच्छादकत्वात्।)

ओष्ठः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४५॥

दन्तवासः, [सु] पुं, (दन्तस्य वासो वस्त्रमिवा-

वरकत्वात्।) ओष्ठः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

(यथा, कुमारः। ५। ३४।

“अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं

प्रवालम्भसामनुवन्ति पीरुधान्।

चिरीन्निवालककपाटकेन ते

तुलां यदारोहति दन्तवाससा॥”)

दन्तवोजकः, पुं, (दन्ता इव वोजानि यस्य। ततः

स्पर्शं कृत्।) दाडिमः। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तशटः, पुं, (दन्तेषु शट इव स्नानिजनकत्वात्।)

दन्तशटः। इत्यमरटीकायां मथुराशास्त्रः॥

दन्तशटः, पुं, (दन्तेषु शट इव स्नानिकारक-

त्वात्।) जम्बूजः। कपित्थः। कर्मेरङ्गकः।

नागरङ्गकः। इति मेदिनी। टं, १८॥ (यथा,

सुश्रुते। १। ४४।

“शरावतं दन्तशटमन्त्रं शोणितपित्तकृत्॥”)

अश्वः। इति हेमचन्द्रः। ४। २४॥

दन्तशटा, स्त्री, (दन्तेषु शटा।) चाङ्गिरी। इति

मेदिनी। टं, १८॥ (यथा, भावप्रकाशे।

“चाङ्गिरी मुक्तिका दन्तशटान्नाल्लोखिका॥”)

चुदाश्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्ताव

दन्तशर्करा, स्त्री, (दन्तस्य शर्करेव।) दन्तरीग-

विशेषः। कफवायुशोषितदन्तगतमूलम्। पायुरि

इति भाषा॥ (तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः।

“मलो दन्तगतो यस्तु कषमाहतशोषितः।

शर्करेव खरसर्पा सा ज्ञेया दन्तशर्करा॥”

यथा च सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये।

“शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै।

सा दन्तानीं गुणघ्नौ तु विज्ञेया दन्तशर्करा॥”)

तस्योपधम् यथा,

“गोरक्षककंटीमूलं पिष्टं वास्योदकेन च।

पीतं दिनचयेनैव नाशयेत् दन्तशर्कराम्॥”

इति गारुड १८० अध्यायः॥

दन्तश्राणः, पुं, (दन्तानीं श्राण इव।) चिक्कलता

जनकत्वात्।) निष्कलशम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मिथि इति भाषा॥

दन्तशिरा, स्त्री, (दन्तानीं शिरा यच्च।) माट्टी।

इति शब्दरत्नावली॥

दन्तशूलः, पुं, (दन्तस्य शूल इव। शूलवैद्यनयद-

वेदनादायकत्वात्।) दशानवेदना। तस्योपधम्॥

यथा,—

“त्रिफलातिम्वयशार्कं कटुकारणघ्नेः प्रथमम्।

पाययेन्मधुना मिथं दन्तशूलोपशान्तयेत्॥”

इति गारुड १७४ अध्यायः॥

दन्तद्वयः, पुं, (दन्तानीं द्वयं यस्मात्।) दन्त-

रीगविशेषः। इति माधवकरः॥ (अस्य लक्षणं

यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये।

“दशानाः शीतगुणाश्च महन्तं स्पृशन् न च।

यस्य तं दन्तद्वयं व्याधिं विद्यात् समीरयान्॥”

दन्तगतानिः। यथा,—

“यस्य वै स्नातमात्रस्य हृदयं पीचते भ्रष्टम्।

जायते दन्तद्वयश्च तं गतायुषमादिशेत्॥”

इति वायुपुराणम्॥

दन्तद्वयकः, पुं, (दन्तान् द्वययतीति।) शुष +

गिच् + क्यल्।) जम्बीरः। इति जटाधरः॥

दन्तद्वयणः, पुं, (दन्तान् द्वययतीति।) शुष +

गिच् + क्यल्।) जम्बीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

दन्ताघातः, पुं, (दन्तानाहन्तीति।) आ + हन् +

अण्।) निम्बकः। इति राजनिर्घण्टः॥ दशाना-

घातः। (यथा, गणेशध्याने।

“दन्ताघातविदारितारिर्धृष्टः सितरश्मिभा-

करम्॥”)

इति श्रीहारायतस्यानानि दन्तशब्दे द्रष्टव्यानि॥

दन्ताम्बुदं, स्त्री, पुं, (दन्तस्य अम्बुदमिव।) दन्त-

रीगभेदः। तत्पर्यायः। दन्तमूलम् २ दन्त-

शोफः ३ द्विजत्रणः ४। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तायुधः, पुं, (दन्त इव आयुधं यस्य।) श्रकरः।

इति त्रिकाण्डशेषः॥

दन्ताविका, स्त्री, (दन्तान् अवलति पर्याप्तोतीति।

अल + क्यल्।) टापि अत इत्वम्।) वल्गु।

इति त्रिकाण्डशेषः॥

दन्तावलः, पुं, (अतिश्रियतो दन्तो अस्य।

दन्त। “दन्तश्रिखान् चञ्चयायाम्॥” प्रा२। १११।

इति वल्लभः । “वले ।” ६ । ३ । ११८ । इति दन्तीवी । इत्यमरः । २ । ८ । ३४८ ॥
 (यथा, मनुटीकायां कुलकभट्टः । ७ । १०६ ।
 “सिंहः प्रबलमतिस्तुलमपि दन्तावलं हनुमा-
 क्रमति ॥”)
 दन्तिका, स्त्री, (दन्ती एव । स्वार्थं कन् टाप् पूर्व-
 ह्रस्वः ।) दन्तीवृत्तः । इत्यमरः । २ । ८ । ३४८ ॥
 दन्तिजा, स्त्री, दन्तिका । इति शास्त्रज्ञावली ॥
 दन्तिनी, स्त्री, (दन्तस्तदाकारो मूलेऽस्यस्याः ।
 दन्त + इनि + डीप् ।) दन्तीवृत्तः । इति राज-
 निर्णयः ॥
 दन्तिमदः, पुं, (दन्तिनी मदः ।) दन्तिमदः । इति
 राजनिर्णयः ॥
 दन्ती, स्त्री, (दाम्यत्यनेति । दम् + “हमि-
 स्मिन्नवेति ।” उणा । ३ । ८६ । इति तन् । ततो
 गौणद्वित्वान् डीप् ।) स्वनामख्यातवृत्तः । तत्-
 पण्यायः । शीघ्रा २ श्येनघटा ३ निकुम्भी ४
 नागस्फोटा ५ दन्तिनी ६ उपपत्तिः ७ भद्रा ८
 कृष्णा ९ रेवती १० अशुक्ला ११ निःशाला १२
 चक्रदन्ती १३ विशाला १४ मधुपुण्या १५ शरद-
 फला १६ ततगी १७ शरदपत्रिका १८ अगु-
 रवती १९ विशोधनी २० कुम्भी २१ उडम्बर-
 दन्ता २२ । इति राजनिर्णयः ॥ निकुम्भीः २३ ।
 दन्तिका २४ प्रत्यकपर्णी २५ उडम्बरपर्णी २६ ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ३४८ ॥ अस्या गुणाः । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । शूलाम्लगन्धोष्णोदरिणाश्मरी-
 शालाशोधनत्वम् । दीपनत्वम् । इति राज-
 निर्णयः ॥ अष्टौलिकाभानगुल्मीदरनाशित्वम् ।
 सागकवचम् । इति राजवल्लभः ॥ अथ लघुदन्ती ।
 “लघुो दन्ती विशाला च स्यादुडम्बरपत्रिकापि ।
 अथोडम्बरपत्रिका शीघ्रा श्येनघटा पुष्पापि ॥
 वाराह्याङ्गी च कथिता निकुम्भश्च भकुलकः ॥”
 अथ वृद्धदन्ती ।
 “शरदपत्रवितपा द्रवन्ती सखरी यथा ।
 चित्रोपपत्तिः श्येनघो प्रत्यकपर्णश्चकर्मपि ॥”
 दन्तीद्वयं सरं पार्श्वे रसे च कटु दीपनम् ।
 गुदाद्वाराश्मशूलासकण्डकुलविदाहनुत ॥
 तद्वर्णोऽस्ति पित्तसकण्डशोधोदरकिमीन् ॥
 लघुदन्तीफलगुणाः ।
 लघुदन्तीफलं तु स्यान्मधुरं रसपाक्योः ।
 श्रोतलं स्रष्टविस्रगरशोधकफापहम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 दन्ती, [न] पुं, (प्रशस्ती दन्ती स्तः अस्तीति ।
 दन्त + इनिः ।) दन्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४८ ॥
 (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ४५ ।
 “मन्त्रिपुत्रः स्थितस्तत्र स्थापयामास दन्तिनः ॥”
 स्त्रियां डीप् । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६५० ।
 “स्नेहजतिर्निर्गोधा समरः प्राणशयावधिः करि-
 णाम् ।
 न वितनुते कमनर्थं दन्तिनि । तव यौवनोद्भेदः ॥”)
 दन्तीवीजं, स्त्री, (दन्त्या इव वीजमस्य ।) जय-
 पालः । इति राजनिर्णयः ॥

दन्तुरः, वि, (उन्नता दन्ताः सन्त्यस्यति । “दन्त-
 उन्नत उरश्च ।” ५ । २ । १०६ । इति उरश्च ।)
 उन्नतदन्तः । दन्तो इति भाषा ॥
 “कदाचिदन्तुरो मुखः कदाचिन्मोमशः सुखी ।
 कदाचित् तुम्हिनो दुःखी कदाचिच्चक्षुःशलासती ॥”
 इति सामुद्रिकम् ॥
 उन्नताननः । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥
 दन्तुरच्छदः, पुं, (दन्तुर उन्नताननश्चक्षुः यस्य ।)
 बीजपूरः । इति राजनिर्णयः ॥
 दन्तोलखलिकः, वि, (दन्त एव उलखलः ।
 सोऽस्यस्यति । “अत इतिउनौ ।” ५ । २ । ११५ ।
 इति टन् ।) वानप्रस्थविशेषः । दन्तमात्रेण कृत्वा
 यो भजति सः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा,
 मनुः । ६ । १७ ।
 “अश्वमकुटो भवेद्वापि दन्तोलखलिकोऽपि वा ॥”)
 दन्त्यः, वि, (दन्त्यो भवः । दन्त + “शरीरावय-
 वाश्च ।” ४ । ३ । ५५ । इति यत् ।) दन्तीद्वयः ।
 इति आकरणम् ॥ (यथा, शिञ्जायाम् । १७ ।
 “स्युर्मूर्द्ध्या ऋतुरथा दन्त्या लुत्तुलसाः स्मृताः ॥”
 दन्तीभ्योऽङितः । “शरीरावयवाद्यन्तः ।” ५ । १ । ६ ।
 इति यत् । दन्तहितजनकः । यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४६ ।
 “दन्त्योऽपिमेधाजननोऽल्पमृच-
 स्तान्योऽपि केश्योऽनिलहा गुत्थश्च ॥”)
 दन्त्यशूकः, पुं, (गर्हितं दण्तीति । दन्त + यङ् +
 “यजजपदशां यङः ।” ३ । २ । १६६ । इति
 ऊकः ।) मर्पः । (यथा, वेदकरत्नमालायाम् ।
 “चक्षुःश्रवा दन्त्यशूको गृध्रपातः चर्मगोरगाः ॥”)
 राजसः । इति मेदिनी । के, १६३ ॥ (हिंस्रः, वि ।
 यथा, भट्टिः । १ । २६ ।
 “इयमिति रघुमिहे दन्त्यशूकान् जिघांसौ
 धनुरारिभिरसक्तं मुष्टिपीडं दधाने ॥”)
 दन्भ, उ न दम्भे । इति कविकल्पदमः ॥ (स्त्री-
 परं-सकं-सेट् ।) उदित्वात् क्वावेट् ।) दम्भः
 परवचनहेतुयापारः । उ, दम्भित्वा दम्भा । न,
 दम्भोति खलम्लयति इत्यर्थः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 दन्भ, क ड संघाते । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-
 आत्-सकं-सेट् ।) क ड, दम्भयते । सङ्घातो
 राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥
 दन्श, औ दंशने । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-
 परं-सकं-अनिट् ।) औ, अदाङ्गीत् । दशति
 विभक्तं शुकशावकः । दंशनमित्यनुस्वारहीनं
 पठित्वा तस्मिन् शान्तिं नकारलोप इत्याहुः ।
 अतएव दशनो दन्तः । नाहिर्दंशयते कश्चि-
 द्द्विषया गतडाह्या । इति हज्जायुषः । भट्ट-
 मल्लमते दंशनमित्थं सप्ताहः । तेन अदंशयन्-
 वहितशौचं दंशनास्तनूर्यं नय इति वृष्णिभू-
 भृतः । इति माघः । तन् कवचवृत्ताश्चक्रि-
 त्यर्थः । अत्र परस्मैपदं चिन्त्यमिति वल्लभः ।
 वस्तुतस्तु दंशं करोतीति औ साध्यम् । इति
 दुर्गादासः ॥

दम, इ क नोदे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-
 परं-सकं-सेट् ।) इ क, दम्भयति । नोदः
 प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥
 दम, क नोदे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-परं-
 सकं-सेट् ।) क, दामयति । इति दुर्गादासः ॥
 दम्भ, वि, (दम्भोतीति । दन्भ दम्भे + “स्मायि-
 तश्चीति ।” उणा । २ । १३ । इति रक् ।) अल्पम् ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ (यथा, निघण्टुः । ३ । २ ।
 “ऋहन् । इभ्वः । निघृष्वः । मायुकः । प्रतिष्ठा ।
 कृधु । वम्भकः । दम्भम् । अभकः । चुल्लकः ।
 अल्प इत्येकादशह्रस्वनामानि ॥” यथा, ऋग्वेदे ।
 १ । ८ । २ ।
 “असि दम्भस्य चिद्वृधः ॥”)
 समुद्रः, पुं । इत्युणादिकोषः ॥
 दम, भय उ इर शमे । इति कविकल्पदमः ॥ (दिवां-
 परं-अकं-सकञ्च-सेट् ।) उदित्वात् क्वावेट् ।)
 भय, दाम्यति । उ, दमित्वा दान्ता । इर,
 अदमन अदमीत् । अस्मात् पुष्पादित्वात् निधं
 उ इत्यन्ते । शमः शान्तीभावः । दाम्यति सुनिः ।
 शम इतिपदस्य अन्तस्थापि सम्भवे शान्ती-
 करणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः । दमित्वाप्यरि-
 सङ्घातान् । इति दुर्गादासः ॥
 दमः, पुं, (दमनमिति । दम + भावे घञ् । “नो-
 दात्तोपदेष्टस्येति ।” ७ । ३ । ३४ । इति वृद्धा-
 भावः ।) दण्डः । इत्यमरः । २ । ८ । २९ ॥
 दण्डस्य लक्षणं यथा,—
 “दमनादण्डनाच्चेव तस्मादण्डं विद्वद्भ्याः ।
 यत्र श्यामो लोहितान्तो दण्डश्चरति निर्भयः ।
 प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥”
 इति मनुष्यपुराणम् ॥
 (यथा, मनुः । ८ । १६२ ।
 “निक्षेपस्यापहृष्टारं तत्समं दापयेत् दमम् ॥”)
 तपःक्षेत्रमहिष्णुता । तत्पण्यायः । दान्तिः २
 दमयः ३ । इत्यमरः । ३ । १० । ३ ॥ दमनम् ।
 तत् वास्तुन्द्रियनिग्रहः । इति वेदान्तसारः ॥
 विषयाद्वाट्टकस्य भननो यथेष्टविनिर्धोगयोग्यता ।
 इति कैचित् ॥ दमस्य लक्षणं यथा,—
 “कुत्सितान् कर्मणो विप्रः यच्च चित्तनिवारणम् ।
 स कीर्तितो दमः प्राज्ञैः समस्ततत्त्वदर्शिभिः ॥”
 इति पाज्ञी क्रियार्योगसारः ॥
 (यथा, मनुः । ६ । ६० ।
 “धृतिः नमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दण्डकं धर्मेण च यम् ॥”)
 कर्मः । इति मेदिनी । मे, १४ ॥ (एहम् ।
 इति निघण्टुः । ३ । ४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ७५ । ५ ।
 “असं यच्च स्वं दमम् ॥”
 महर्षिविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३ । ६ । ५ ।
 “विश्वामित्रः स्थूलशिराः समर्चः प्रमतिर्दमः ॥”
 मरुत्तस्य राज्ञः पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १० । ६ ।
 “मरुत्तस्य दमः पुत्रस्तस्यासीद्राजवर्धनः ॥”
 मरुत्तस्य पौत्रः । इति मार्कण्डेयपुराणम् । यथा
 तत्रैव । १ । ३४ । १—५ ।

दमनः

दमन

दमय

“हंस राजा धर्मात्मा नरिष्यन्तोऽभवत् पुरा ।
महत्तनयो विप्र ! विष्णोस्तनयौ तवः ॥”
“नरिष्यन्तस्य तनयो दृष्टारिदमनो दमः ।
शक्रस्येव बलं तस्य दयाशीलं सुनेरिव ॥
वाभ्यामिन्द्रसेनायां स जज्ञे तस्य भूभृतः ।
नववर्षाणि जठरे स्थित्वा मातुर्महायशाः ॥
यद्ग्राह्यामास दमं मातरं जठरे स्थितः ।
दमशीलश्च भविता यत्तच्छायां शृणुमजः ॥
ततस्त्रिकालविज्ञानः स हि तस्य पुरोहितः ।
दम इत्यकरोत् नाम नरिष्यन्तस्य तस्य तु ॥
स दमो राजपुत्रस्तु धनुर्विदमशेषतः ।
अग्रहे नरराजस्य सकाशाद्दृष्टवर्षस्यः ॥”
अस्य विशेषविवरणं तु तत्रैवाध्याये विशेषतो
दृश्यम् ॥ भीमस्य राज्ञः पुत्रविशेषः । यथा,
महाभारते । ३ । ५३ । ६ ।
“कन्यात्रयं कुमारान् च त्रीद्वारान् महायशाः ।
दमयन्तीं दमं दानं दमनश्च सुवर्षसम् ॥”
विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । १०५ ।
“धनुर्धरो धनुर्विदो दानो दमयिता दमः ॥”
दमकः, जि, (दमयतीति । दम + णिच् + क्तम् ।)
दमनकर्ता । इति याकरणम् ॥ (यथा मनुः ।
३ । १६२ ।
“हस्तिगोऽथोदमको नक्षत्रैर्यस्य जीवति ॥”
दमघोषः, पु. चक्रवर्तीयराजविशेषः । स चेदि-
देशपतिः शिशुपालपिता च । इति पुराणम् ॥
(यथा, भागवते । ६ । २४ । ३६ ।
“दमघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत ॥”
दमघोषसुतः, पुं, (दमघोषस्य सुतः ।) शिशु-
पालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दमयः, पुं, (दसु उपशमे + “बाहुलकात् दृष्टमि-
दमयः” ॥ ११४ । इति अथः । इत्यञ्जल-
दत्तः ।) दमः । दक्षः । दयुणादिकोषः ॥
दमनं, स्त्री, (दम + भावे क्त्वाट् ।) दक्षः । यथा,
“अत्युत्कृष्टस्य दमनसुचितस्य सुतो श्रुतम् ॥”
इति अथर्ववेदो श्रीलङ्काजम्बवत् ॥
दमनः, पुं, (दाम्यतीति । दम + ल्युट् ।) पुण्य-
विशेषः । दोना इति भाषा । तत्पण्यायः ।
पुण्यचामरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
“दमनस्तु वरस्त्रिस्तो हृदो दृष्टः सुगन्धिकः ।
ग्रहणाद्विषकुशासक्तैर्दक्षजिह्वोषजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वीरः । उपशान्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुन्ददृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अवि-
विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ६ ।
“तमभ्यर्क्षत् ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ! ।
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मेवित् ॥”
अस्य भीमस्य पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ३ ।
५३ । ६ ।
“कन्यात्रयं कुमारान् च त्रीद्वारान् महायशाः ।
दमयन्तीं दमं दानं दमनश्च सुवर्षसम् ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ३४ ।
“मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ॥”

“स्वाधिकारात् प्रमादानीः प्रजा दमयितुं शीलं
यस्य वैवस्वतादिरूपेण स दमनः ॥” इति
तद्वाक्ये शक्रराचार्यः ॥ महादेवः । यथा,
महाभारते । १३ । १० । १३६ ।
“महाप्रसादो दमनः शक्रहा न्येतपिङ्गलः ॥”
दमनकः, पुं, (दमन एव । स्वार्थे कम् ।) दृष्ट-
विशेषः । दोना इति भाषा । तत्पण्यायः ।
दमनः २ दान्तः ३ गन्धोत्कटा ४ सुनिः ५
जटिला ६ हृदो ७ पाण्डुरागः ८ ब्रह्मजटा ९
पुष्करौकः १० तापसपत्नी ११ पत्नी १२ पवि-
त्रकः १३ देवशेखरः १४ कुलपत्रः १५ विनीतः १६
तपस्विपत्रः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुनि-
पुत्रः १८ तपोधनः १९ गन्धोत्कटः २० ब्रह्म-
जटो २१ कुलपुत्रकः २२ । इति भावप्रकाशः ॥
अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय-
त्वम् । कटुत्वम् । कुष्ठरोषहृद्भिदोषविष-
विस्फोटविकारहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्वरत्वम् । दृष्टत्वम् । सुगन्धित्वम् । ग्रहण्य-
क्षेदककर्माश्रित्यम् । इति भावप्रकाशः ॥ (स्त्री,
यङ्गुलरश्मिदोषविशेषः । यथा, चिन्तामणिधृत-
वचनम् ।
“द्विगुणनगगमिह विसृज्य हि ।
दमनकमिति गदति श्रुतिं हि ॥”
एकादशाक्षरश्चन्द्रोविशेषोऽपि । यथा, तत्रैव ।
“द्वित्रयवर्गयुगममलं तदनु च कलय कर-
तलम् ।
फणिपतिवरपरिगदितं दमनकमिदमति-
ललितम् ॥”
दमनकारोपणोत्तमः, पुं, (दमनकस्य आरोप-
णार्थं य उत्तमः ।) श्रीलङ्कास्य दमनकार्पणार्थ-
महापूजास्तोत्रस्य । यथा, —
“चेन्नस्य युक्तहादय्या दमनारोपणोत्तमम् ।
विदधातुर्द्विधाध्यायनादुत्तमं लिख्यते ॥
मधोः मितैकादश्याश्च प्रातःकृत्यं समाप्य च ।
गत्वा दमनकारामं तत्राशोकं स्मरं यजेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन ।
शोकांतिं हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे ॥
नेष्यामि लङ्कापूजार्थं त्वं लङ्काप्रतिकारकम् ।
इति संप्रार्थ्य नत्वा च अष्टौयाहमनं शुभम् ॥
प्रोक्ष्य तत् पञ्चगव्येन प्रक्षाल्याद्विः प्रपूज्य च ।
वस्त्रेणाच्छाद्य वेदादिघोषेण गृहमानयेत् ॥”
अथ दमनकाधिवासविधिः ।
लङ्कास्याग्रे समुद्रतटं सर्वतोभद्रमङ्गलम् ।
निधाय दमनं तत्र राज्ञो तदधिवासयेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्लक्ष्मीपतेः प्रभोः ।
दमन ! त्वमिहागच्छ साभिधानं कुरु ते नमः ॥ इति
सर्वत्र कामदेवश्च तथा भक्त्यग्रीवकम् ।
अनङ्गं मन्त्रयन्तेव वसन्तसमये च ॥
स्मरं तथेष्टुषापञ्च पुण्यबालश्च पूजयेत् ।
प्रागादिदिशु रत्नाणि विधिवद्भस्मे कृमात् ॥

अष्टोत्तरशतं कामगायत्र्या चाभिमन्त्र्य तत् ।
दत्त्वा पुण्याञ्जलिं कामदेवं वन्देत् मन्त्रवत् ॥
मन्त्रश्चायम् ।
नमोऽस्तु पुण्यबाणाय जगदाङ्गादकारिणे ।
मन्त्राय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रदायिने ॥ इति ॥
आमन्त्रितोऽसि देवेश ! पुराणपुरोधोत्तम ! ।
प्रातस्त्वा पूजयिष्यामि साभिधानं कुरु केशव ! ॥
निवेद्याम्यहं तुभ्यं प्रातर्दमनकं शुभम् ।
सर्वथा सर्वदा विष्णो ! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥
इत्यमामन्त्र्य देवेशं दत्त्वा पुण्याञ्जलिं पुनः ।
गीतहृत्वादिना राज्ञो कृपाञ्जलाग्रयं सुदा ॥ ३॥
अथ दमनकार्पणविधिः ।
प्रातःस्नानादि निर्वृत्य नित्यपूजां विधाय च ।
दमनारोपणार्थं महापूजां समाचरेत् ॥
ततो दमनकं भक्त्या पाणिभ्यां परिग्रह्य च ।
घण्टादिवाद्यघोषेण श्रीलङ्काय समर्पयेत् ॥
तत्र मन्त्रः ।
देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थप्रदायक ! ।
लङ्कान् पुरय मे लङ्का कामान् कामेन्द्रोत्तम ! ॥
इदं दमनकं देव गृह्णाण मदनुग्रहात् ।
इमां सौवत्सरीं पूजां भगवतिह पुरय ॥ इति ॥
ततो दमनकीं मालां गन्धादीनि समर्प्य च ।
गीतादिनोत्तमं लङ्का श्रीलङ्कां प्रार्थयेद्दिदम् ॥
मणिविदममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।
इयं सौवत्सरी पूजा तयास्तु गरुडभञ्ज ! ॥
वनमालां यथा देव ! कौस्तुभं सततं हृदि ।
तद्दहामनकीं मालां पूजाश्च हृदये वन्देत्वादि ॥
भगवन्तं प्रणम्याथ गुरुं संपूज्य भक्तितः ।
संपूज्य ब्राह्मणान् शक्रा भूभूतो सह बन्धुभिः ॥
पारणाहं न लभ्यते ह्वाहशी घटिकापि सत् ।
तदा ज्योदशी गच्छा पवित्रा दमनार्पणम् ॥
न लङ्का दमनारोपः स्यान्मधो विप्रतो यदि ।
वेशास्यां आवर्णो मासि कर्णं वा तदर्पणम् ॥
अतस्तोत्रं ब्रह्मणा देयोपराणि ।
चेन्नाहो कारयेत् पूजां सम्यग्वत्तम् । यथाविधि ॥
गन्धधूपार्घ्यानेवेत्येवमालोदमनकोद्भवैः ।
सहोमं पूजयेद्देवं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
सर्वतोर्थाभिप्रेतस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासं १४ विलासः ॥
दमनो, स्त्री, (दम्यतेऽभिरनया । दम + क्त्वाट् ।
स्त्रियां ङीप् ।) अमिदमनोदृष्टः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दमयन्ती, स्त्री, (दमयति नाशयति अमङ्गलादिक-
मिति । दम + णिच् + शङ् + ङीप् ।) भद्र-
मल्लिका । इति शब्दमाला ॥ नलराजपत्नी ।
या विदमं देवोयभीमराजकन्या । (यथा, महा-
भारते । ३ । ५३ । ५-६ ।
“तद्येवामीहर्दभ्यु भीमो भीमपराक्रमः ।
गुरुः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥
स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत् सुखमाहितः ।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ! ॥
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मेवित् ॥

दम्भः

महिष्या सख राजेक । सत्कारेण सुवर्षसम् ॥
तस्मै प्रसन्नो दम्भः सभायाय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारं च नीतुद्वारान् महायथाः ॥
दमयन्तो दम् दान्तं दमनच सुवर्षसम् ।
उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ॥
दमयन्तो तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेशु यशः प्राप सुमध्यामा ॥”
अस्या विशेषविवरणस्तु तमेवाध्यायमारभ्य
विस्तारशो ब्रूयम् ॥)
दमितः, चि, (दम्यते स्म इति । दम् + क्तः ।
“वा दान्तप्रान्तेति ।” ७ । २ । २७ । इति
पञ्चे इट् ।) दान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥
(यथा, हरिवंशे । ६७ । ५६ ।
“यद्येयं सरिदम्भादा भवेच्छिवजलाश्रया ।
ब्रजोपभोग्या च यथा नागे वै दमिते मया ॥”)
क्षेपसहमात्रम् । इति भरतः ॥ भारवाहनादि-
क्षेपसहः । इति सुभूतिः ॥
दमो, [नृ] चि, (दमोऽस्यास्तीति । दम् + इति ।)
दमनविशिष्टः । (तीर्थविशेषे, स्त्री । तत्प्रव-
र्तकश्चविभेदे, पुं । यथा, महाभारते । ३ । ८२ ।
७१—७४ ।
“प्रदक्षिणसुपावृत्य गच्छति भरतर्षभ ।।
तीर्थं कुरुवरश्चेष्ट । चित्तु लोकेशु विश्रुतम् ॥
दमीति नाम्ना विश्रुतं सर्वपापप्रमोचनम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा उपावर्त्तन्ते महेश्वरम् ॥
तत्र ज्ञात्वाथैयित्वा च तद्रं देवगणैर्वृतम् ।
जन्मप्रभृति यत् पापं तत् ज्ञातस्य प्रणश्यति ॥
दमी चात्र नरश्चेष्ट । सर्वद्वैतैरभिष्टुतः ।
तत्र ज्ञात्वा नरश्चेष्ट । हयमेधमवाप्नुयात् ॥”
दमीत्यत्र द्विमीति कश्चित् पाठः ॥)
दसनाः, [सु] पुं, (दस्यतीति । अन्तर्भूतगण्यार्त्तं
दमघातोः + “दमेरुनसिः ।” उणा । ४ । २३४ ।
इति उनसिः ।) अमिः । इत्यमरः । ११ । ५६ ॥
मुक्ताचायः । इत्युगादिकोषः ॥
दम्भः, [सु] पुं, (दसुनस् + अन्त्येवामपि दृश्यते
इति पञ्चे दीर्घः । यद्वा, दमेरुनसिरिति पठित्वा
जनसिप्रत्ययः ।) अमिः । इति शब्दरत्नावली ॥
(चि, दम्भीयः । यथा, अजिदे । १ । १४१ । १२१ ।
“अस्मि रयि न स्वर्षं दम्भनसं भगं दणं न
पृच्छासि धर्णसिम् ॥”
दानमनाः । दानचित्तः । यथा, तज्जेव । ५ । ४१५ ।
“कुण्डी दम्भना अतिथिदुरीण इमं गो यश्च-
सुपथाहि विज्ञान् ॥”)
दम्यती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदम्भादिगणे
पाठात् जायाया दम्भावो वा निपात्यते ।)
भाष्यापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (यथा,
मनुः । ३ । ११६ ।
भुक्तवत्स्वय पिप्रेषु स्त्रेषु श्लेषु चैव हि ।
भुक्तीयातां ततः पश्चादवशिष्टान् दम्यती ॥”)
दम्भः, पुं, (दम्यते इति । दम्भ दम्भे + वञ् ।)
कपटः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २२२ ।
“सुगुप्तस्यापि दम्भस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ॥”

दयालुः

अयम् अधर्मान् नृवागर्भे संजातः । यथा,
भागवते । ४ । ८ । २ ।
“नृवाग्धर्मस्य भाष्याधीदम्भं मायाश्च शत्रुहन् ॥
अखल मिथुनं तत् निर्जितं निर्जयहेतुप्रजाः ॥”
कल्कम् । शाटोपाह्वतिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, गीतायाम् । १६ । १७ ।
“आत्मसम्भाविता कृत्वा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥”
धर्मानुत्साहः । यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
“नास्तिक्यं वेदनिन्द्याश्च देवतानाश्च कृतसनम् ।
द्वेषं दम्भश्च मानश्च क्रोधं तेष्णाश्च वर्णयेत् ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । ७१७८ ।
“दम्भो हृदम्भो वेदम्भो वशो वशकरः कलिः ॥”
दम्भोलिः, पुं, (दम्भ नोदे + भावे असुन् । दम्भासि
प्रेरणे अलति पर्याप्नोतीति । अल + इन् ।)
वचम् । इत्यमरः । १ । १ । ५० ॥
दम्यः, पुं, (दम्यते इति । दम् + यत् ।) वत्स-
तरः । स तु प्राप्तदमनकालो गौः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६२ ॥ अनङ्गान् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ६६ । ४ ।
“शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥”)
दमनीये, चि ॥
दय, चि इ ग्रहणे । गतौ । वधे । दाने । अन्ते ।
इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-आत्मा-सकं-सेट् ।)
अवनं पालनम् । चि, दयितोक्तिः । इ, दयते
दीनं दयालुः । तेषां दयसे न कसात् । अत्र
कर्मणि यङो । इति दुर्गादासः ॥
दयः, पुं, (दय + बाहुलकात् अप् ।) दया । इति
शब्दरत्नावली ॥
दया, स्त्री, (दय + भिदाद्यङ् । ततश्चाप् ।) करुणा ।
अस्या लक्षणं यथा, पाद्मे क्रियायोगसारे ।
“यन्नादपि परलेशो हर्षो या हृदि जायते ।
इच्छा भूमिमुखश्चेष्ट । सा दया परिकीर्तिता ॥”
अपि च मत्स्यपुराणे ।
“आत्मवत् सर्वभूतेषु यो हृताय शुभाय च ।
वर्तते सततं हृष्टः क्रिया स्तेषा दया स्मृता ॥” ॥
“परे वा वस्तुवर्गं वा मित्रे हृष्टिरे वा सदा ।
आत्मवद्वर्त्तितं हि दयेषा परिकीर्तिता ॥”
इत्यकादशीतत्त्वम् ॥
(दयं हि शक्तीनामन्यतमा । यथा, देवीभाग-
वते । १ । १५ । ६० ।
“अद्वा मेधा स्वधा स्वाहा श्रुधा निदा दया
गतिः ।
“संस्थिताः सर्वतः पार्श्वे महादेयाः पृथक्
पृथक् ॥”)
दयाकूर्थः, पुं, (दयायां कूर्थः शीर्षमिव प्रधानम् ।)
पुङ्गवः । इति जैमिनिः । २ । १४८ ॥
दयालुः, चि, (दयते इति । दय + “स्मृष्टिगृहीति ।”
३ । २ । १५८ । इति आनुत् ।) दयायुक्तः ।
तत्पर्यायः । कारुणिकः २ लघुः ३ स्वरतः
४ । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ (यथा, रघुः । १० । १६ ।
“दयालुमनघमृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥”)

दरणिः

दयितं चि, (दयते स्मेति । दय + क्तः ।) प्रियम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५३ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । २८८ ।
“दृष्टमदृष्टप्रायं दयितं कृत्वा प्रकाशितस्त्वनया ।
हृदयं करेण ताडितमथ मिथ्यायज्ञितचपया ॥”
यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १८६ ।
“दयितजनविप्रयोगो वित्तवियोगश्च केन सद्भाः
स्युः ।
यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनसङ्गमो न
स्यात् ॥”)
दयितः, पुं, (दय + क्तः ।) पतिः । इति जटा-
धरः ॥
दयिता, स्त्री, (दयित + टाप् ।) भाष्या । इति
हलायुधः ॥ (यथा, रघुः । २ । ३ ।
“निर्वर्त्ता राजा दयिता दयालु-
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ॥”)
दर, य, (दीर्यते इति । दृ + अप् ।) ईषदर्थः ।
इति मेदिनी । रे, ४७ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ३०० ।
“दरतरलेऽन्विष्टा वक्षसि दरोरते तव सुखे च
दरहसिते ।
आस्तां कुसुमं वीरः सरोधुना चित्रधनु-
षापि ॥”
“अजिणि नेत्रे ईषदश्चले सति । तवेष्टदमिति
वक्षसि सुखे च किञ्चिद्धसितवति सति ।” इति
तट्टीका ॥)
दरं, स्त्री, शब्दः । यथा, विष्णुं वन्दे दरकमय-
कौमोदकीचक्रपाणिमिति क्रमदीपिका ॥
दरः, पुं स्त्री, (दीर्यते वक्षोऽनेन । दृ + “ग्रहदृ-
निश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।)
भयम् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २६५ ।
“दरनिद्राणस्यापि स्मरस्य शिष्येन निर्गता-
स्तु मे ।
सुप्ति ! तव हृष्टिरसावर्जुनयन्त्रेणुरिव हृन्ति ॥”)
गर्भः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८४ ॥ (शब्दः ।
यथा, भागवते । १ । ११ । २ ।
“स उच्छकाशे धवलोदरो दरो-
ऽप्युत्क्रमस्याधरशोणशोणिमा ।
दाभायमानः करकजसंपुटे
यथाजघण्डे कलहंस उत्सवः ॥”)
कन्दरे, पुं स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(स्त्रियां डीप् । यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।
“ध्वनति पवनविद्धः पम्पेतानां दरीषु
स्फुटति पट्टनिनादः शुष्कवृक्षस्यलीयु ॥”)
दरकण्टिका, स्त्री, (दर ईषत् कण्टो यस्याः
कप् । टापि अत इत्वम् ।) शतावरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दरणिः, पुं, (दृ विदारणे + “दृष्टातिरप्यनिः ।” २ ।
१०३ । इति उज्ज्वलदत्तोक्त्या अनिः ।) कूल-
भङ्गः । भाङ्गन इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कूलहङ्कः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कूल-
तङ्कुलः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥

दरिः

दहुरः

दर्पः

दरन्. [दृ] स्त्री, (दृढातीति । दृ विदारणे +
“यद्भभोऽदिः ।” उणा । १ । २२६ । इति
अदिः ।) प्रपातः । भयम् । पर्वतः । इति
मेदिनी । रे, ३० ॥ ऋच्छजातिः । इति
लिङ्गादिसंज्ञे अमरः । (देशविशेषः । यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । १५७ ।

“हरत्तुस्वाधिपयोः केशरिवराहयोः ।
हिमवद्विन्ध्ययोरासीदाय्यावर्ग इवान्तरे ॥”
हत् । तीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुप्तादि-
वृत्तिः ॥

दरदं, स्त्री, (दर ईषत् दायति सुध्यतीति । दे +
कः ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कचिन्
पुलिङ्गेऽपि दृश्यते । अस्य पर्यायो यथा,—
“रक्तं मर्कटशीर्षे हिङ्गुलं दरदो रसः ॥”
इति वेद्यकरत्रमालायाम् ॥

पर्यायान्तरं यथा,—
“हिङ्गुलदरदं ऋच्छं चित्राङ्गणपारदम् ।
दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मरः शुकतुण्डकः ॥
हंसपादस्तृतीयः स्यादगुणवानुत्तरोत्तरम् ।
चर्मरः शुक्लवर्णः स्यात् सपीनः शुकतुण्डकः ॥
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तपदप्रथमे भागे ॥
“दरदं तच्छूलं कृत्वा नृपपात्रके चिह्नम् ।
भार्यं जम्बीररसेच्छाङ्गिणा वा रसेच्छुद्ध्या ॥
ततश्च जम्बीरवारिणा चाङ्गिणा रसेन परिप्लवम् ।
कृत्वा स्थालीमध्ये निधाय तदुपरिकठिनौष्ठम् ॥
चारु शरावं तत्र चिह्नं द्वाहं जलं द्यं उष्णं ह्येवं
तथैव तदूर्ध्वपातनेन निम्नं शिवजः ॥”

“हिङ्गुले हिङ्गुलुर्वाति दरदः शुकतुण्डकः ।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो देव्यरक्तकः ॥
अश्वगन्धैः पिष्टा दरदो माहिषिण च ।
दुग्धेन सप्तधा पिष्टः शुष्कीभूतो विशुध्यति ॥
अथ च ॥

मेघीदुग्धेन दरदमश्वगन्धैर्विभावितम् ।
सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायानि निश्चितम् ॥
अन्यमतम् ।
दरदं शूलिकायन्त्रे पक्वं जम्बीरजैर्देवैः ।
सप्तवारमजान्त्रैर्भाविनं शुद्धिमेति हि ॥”
इति वेद्यकरसंस्कारसंज्ञे आरण्यमारणाधि-
कारे ॥

दरदः, पुं, (दरं भयं ददातीति । दा + कः ।) देश-
विशेषः । भयम् । ऋच्छजातिभेदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पूर्व्यं चत्विथ व्यासीत
पञ्चात् क्रमशः उपनयनादिक्रियालोपात् शूद्र-
त्वादिकं प्राप्तः । यदुक्तं मनौ । १० । ४३-४४ ।
“ग्रनकैस्तु क्रियालोपादिमाः चत्विथजातयः ।
वृषजत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
पौत्रकाश्चौष्ठविद्धाः काम्बोजा जवनाः शकाः ।
पारदा पङ्कवाश्चीनाः किराता दरदाः खड्गाः ॥”

दरिः, स्त्री, (दृ + इन् ।) दरी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (तच्छककुलोत्पन्ने सर्पे, पुं । इति
महाभारतम् ॥)

दरिः, चि, (दरो भयमस्य सञ्ज्ञातः । दर +
तारकादित्वात् इत्च् ।) भीतः । इति हिम-
चक्रः । ३ । २६ ॥

दरिदः, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छतीति । दरिद्रा +
अच् ।) निर्धनः । तत्पर्यायः । निखः २
दुर्विधः ३ दीनः ४ दुर्गतः ५ । इत्यमरः । ३ । १ ।
४६ ॥ कीकटः ६ दुःस्थः ७ । इति जटाधरः ॥
अस्मिन्तः ८ । इति दानधर्मैः । तस्य कारणं
यथा,—

“अनुपेक्ष्य चिराच्चाक्षि तीर्थाग्न्यभिमग्न्य च ।
अदत्त्वा हिमधेनून् दरिद्रो जायते नरः ॥”

इति पाद्मे भूखण्डम् ॥

“दरिद्रो यस्वसन्तुष्टः क्षणो योऽजितेन्द्रियः ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥

दरिद्रा, च लु दुर्गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा-पर-अक-सट् ।) दुर्गतिरक्षिणोभावः ।
च लु, उपर्युपरि पश्यन्तः सञ्च एव दरिद्राति ।
इति दुर्गादासः ॥

दरिद्रायकः, चि, (दरिद्रातीति । दरिद्रा + ण्यल् ।)
दरिद्रः । इति मुग्धबोधम् ॥
दरिद्रितः, चि, (दरिद्रा + कर्त्तरि क्तः ।) दरिद्रः ।
दरिद्रायुक्तः ॥

दरिद्रिता, [ऋ] चि, (दरिद्रा + ण्यल् ।) दरि-
द्रायकः । दरिद्राधातोः कर्त्तरि ण्यप्रत्ययः ॥
दरिद्रं, स्त्री, (दरो भयं तज्जनकं उदरं यस्य ।
प्रायशः सर्वथासकृत्वादेवास्य तथात्वम् ।)
दुरीदरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दरिद्रः, पुं, (दारुणकसुदरं यस्य ।) दुरीदरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, उणादि-
स्त्रवटीकायां उज्ज्वलदलधृतगोवर्धनः । ५ । १२८ ।
“आश्रित्य दुर्गं गिरिकंदरीदरं
क्रौञ्चन्यसुस्निग्धं सततं दरीदरम् ॥”

दहुरः, पुं, पर्वतः । (यथा, रामायणे । २ ।
८२ । २४ ।

“मलयं दहुरश्चैव ततः स्नेहगुरो निलः ॥”
काचिन् दहुरोऽपि पाठः ॥) इषड्भयभाजनं,
चि । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥

दहुराश्वः, पुं, अश्वविशेषः । तत्पर्यायः । भोना
श्लोमः २ । इति शब्दमाला ॥

दहुरीकं, स्त्री, (दारयतीव कर्णे । दृ + णिच् +
“फर्षरीकादयश्च ।” उणा । ४ । २० । इति
इकन्प्रत्ययेन साधुः ।) वाद्यम् । इत्युणादि-
कोषः ॥

दहुरीकः, पुं, (दारयतीव कर्णे इति । दृ +
णिच् + “फर्षरीकादयश्च ।” उणा । ४ । २० ।
इति इकन्प्रत्ययेन साधुः ।) मेघः । वाद्यभेदः ।
भेकः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दहुरं, स्त्री, ग्रामनालम् । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दहुरः, पुं, (दृणाति कर्णं शब्देनेति । दृ +
“मकुदहुरी” उणा । १ । ४१ । इति उरच्-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) भेकः । इत्यमरः ।
१ । १० । २४ ॥ (यथा,—

“भद्रं ज्ञतं ज्ञतं मौनं कौकिलैर्जलदागमे ।
दहुरा यच्च वत्तारस्तच्च मौनं हि शोभनम् ॥”

इत्युद्भटः ॥)

मेघः । वाद्यभाष्यभेदः । पर्वतविशेषः । इति
मेदिनी । रे, १६७ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ४१ ।

“स निर्विशय यथाकामं तटेष्वाजीनचन्द्रमौ ।
क्षनाविष दिशस्तस्याः शैली मलयदहुरी ॥”
राजसः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
(अश्वकधातुभेदः । यथा, भावप्रकाशे ।

“पिनाकं दहुरं नागं वचश्चेति तत्तुल्यधम् ॥”
“दहुरं स्वमिनिचिप्रां कुर्वते दहुरध्वनिम् ।
गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्थाप्युत्तुप्रदायकः ॥”

दहुरा, स्त्री, (दृणाति दारयति वा अस्तुरानिति ।
दृ + उरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः । तत्-
ष्टाप् ।) चण्डिका । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥

दहुरः, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छत्यङ्गमेनेति । दरिद्रा +
“दरिद्राते योऽलोपः ।” उणा । ११ । ६० । इति ऊः ।
रकारेकारयकाराणां लोपश्च ।) दहुरोगः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दहुरः, पुं, (दरिद्रा + बाहुलकात् उः । योऽलोपश्च ।)
दहुरोगः । इत्युणादिकोषः ॥

दहुरं, पुं, (दहुरं ज्ञतीति । दहुरं + ण्यल् + टक् ।)
चक्रमर्कः । इति शब्दरत्नावली ॥

दहुरा, चि, (दहुरस्यास्तीति । दहुरं + “लोमादि-
पामादिपिच्छलादिभ्यः शानेलचः ।” ५ । ० । १०० ।
इति पामादिषु पाठान्तराः । ततो जलच ।)
दहुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दहुरः, पुं, (दरिद्रा + ऊः । योऽलोपश्च ।) दहुरोगः ।
इत्युणादिकोषः ॥

दहुरा, चि, (दहुरस्यास्तीति । दहुरं + ण्यल् ।) दह-
रोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दहुरोगी, [नृ] चि, (दहुरोगोऽस्यास्तीति । दहुरं
रोग + इति ।) दहुरोगी । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

दर्पः, पुं, (दृष्ट्यते इति । दृप् + भावे घञ् ।)
उच्छृङ्खलत्वम् । इति नीलकण्ठः । कर्करी ।
इति मेदिनी । पे, ७ ॥ उग्रा । इति चिकीत्स-
शेषः ॥ अहङ्कृतः । तत्पर्यायः । गर्वः ७ अह-
ङ्कारः ३ अर्वालिपता ४ अभिमानः ५ ममता ६
मानः ७ चित्तोन्नतिः ८ स्वयः ९ । इति हिम-
चक्रः । २ । २३१ ॥ ७ ॥

“अहङ्कारश्च सर्वेषां पापबीजममङ्गलम् ।
ब्रह्माण्डेषु च सर्वेषां गर्वप्रत्यङ्गमुन्नतिः ॥
येषां येषां भवेद्दर्पो ब्रह्माण्डेषु परात्परे ।
विज्ञाय सर्वं सर्वतां तेषां ब्रह्माण्डमेव च ॥
पुत्राणां महताश्चैव येषां गर्वा भवेत् प्रिये ।
एवंविधमजं तेषां चर्कोभूतं करोमि च ॥
नकारं दर्पमङ्गलं महाविघ्नोः पुरा विभुः ।
ब्रह्मणश्च तथा विघ्नोः शिवस्य च शिवस्य च ॥
धर्मस्य च यमस्यापि ब्रह्मस्य चन्द्रस्ययोः ।
गुरुस्य च वज्रेण गुरोर्देवांससङ्घाया ॥
दौवारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च ।

सुरासामसुरासाध भवतः कामप्रकरोः ॥
जन्मबन्धनस्यापि बाधस्य च भृगोस्तथा ।
सुमेरोश्च सप्तद्राणां वायोश्च वरुणस्य च ॥
सरस्वत्याश्च दुर्गायाः पद्मायाश्च भुवस्तथा ।
सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव च ॥
प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियायाः प्राणतोऽपि च ।
प्राणाधिकाया राधाया अश्वेषामपि का कथा ।
इत्वा दर्भश्च सर्वेषां प्रसादश्च चकार सः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

दर्भकः, पुं, (दर्भयति हर्षयति मोहयति वेति ।
इप हर्षमोहनयोः + णिच् + क्तृल्) काम-
देवः । इत्यमरः । १ । १ । २३ ॥

दर्भञ्ज, स्त्री, (दर्भयति सन्दीपयतीति । इप् +
णिच् + क्तृः) चक्षुः । इति जटाधरः ॥ (भावे
कृट् ।) सन्दीपनम् । इति इपधात्वर्थदर्शनात् ॥

दर्भञ्जः, पुं, स्त्री, (दर्भयति सन्दीपयतीति । इप् +
णिच् + “नन्दिप्रहृति ।” ३ । १ । १३४ । इति
कृतः ।) रूपदर्शनाधारः । आर्षि इति भाषा ।
तत्पण्यायः । सुकुरः २ आदर्शः ३ । इत्यमरः ।
२ । ७ । १४० ॥ आत्मदर्शः ४ नन्दरः ५
दर्शनम् ६ प्रतिविम्बानाम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
कर्कः ८ कर्करः ९ । इति जटाधरः ॥
(यथा, चाणक्ये । १०६ ।

“यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्भञ्जः किं करिष्यति ॥”
अस्य गुणः । आयुःश्रीकारित्वम् । पापनाशि-
लश्च । इति राजवल्गुः ॥ पुं, पञ्चतमेभेदः । नद-
विशेषः । यथा,—

शौच उवाच ।

“ततः पूर्वं महाराज । दर्भणो नाम पञ्चतः ।
कुबेरो यत्र वसति धनपालैः समं सदा ।
यस्मिन्नास्ति मध्यभागे रोहिणो रोहिताक्षतः ।
यस्मिन्लोहादिकं स्पृष्टं स्वर्गता याति तत्क्षणात् ॥
यस्मात्तदूरे स्रवति दर्भणो नाम वै नदः ।
हिमाद्रिप्रभवो नित्यं लौहित्यसदृशः फले ॥
समुत्पन्नं हि लौहित्यं सर्वदेवगणैर्हरिः ।
सर्वन्तीर्थोदकैः सन्त्यक् आपयामास तं सुतम् ॥
तस्य ज्ञानसमुद्भूतः पापदर्भस्य पाटनः ।
तेनायं दर्भणो नाम पुरा देवगणैः कृतः ॥
तस्मिन् ज्ञात्वा नद्वरे योऽर्चयेद्दर्भणाक्षले ।
कुबेरं प्रतिपत्तिर्था कालिके शुक्लपत्तनः ॥
स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिप्रप्तयेतुतः ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दर्भारम्भः, पुं, (दर्भस्य आरम्भः) अहङ्कारा-
रम्भः । तत्पण्यायः । मटस्मटिः २ । इति
जटाधरः ॥

दर्भः, पुं, (इह्याति विदारयतीति । “दृढलिभ्यां
भः ।” उणा ३ । १५१ । इति भः ।) कुशः ।
इत्यमरः । १० । ४ । ६६ ॥ उलपल्लवम् । इति रत्न-
माला ॥ काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
“कुशो दर्भस्तथा बर्हिः स्रग्धरो यश्चभूषणः ।
ततोऽग्नौ शीर्षपत्रः स्यान् चुरपत्रस्तथैव च ॥

दर्भद्वयं विदोषं मधुरमुवरं हिमम् ।

मृद्वक्ष्णामरीटव्यावस्तिरुक्तप्रदरासजितु ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“हरिताः सपिङ्गलाश्चैव पृष्टाः स्निग्धाः समा-
हिताः ।

गोकर्णमात्रास्तु कुशाः सलच्छिन्नाः समूलकाः ॥
पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूष्वायामाकमेव च ।
काशाः कुशा बल्लजाश्च तथाप्ये तीक्ष्णरोमशाः ।
मौग्राश्च शाङ्गलाश्चैव घट्टदर्भाः परिकीर्तिताः ॥
सपिङ्गलाः सायाः तीक्ष्णरोमशा इति बल्ल-
जानां विशेषणम् । शाङ्गला इति सर्वेषां विशेष-
णम् । तेन तेषामभावे शूकलणशरशीर्षवल्गु-
नलभृत्तर्जं सर्वलणानोति गोभिरेन तद्वाति-
रित्तवल्गुजानां निषेधो बोध्यः । शूकानि
फलप्रयमज्ज्वलानि येषां लणानां सन्ति तानि
शूकलणानि इति भट्टनारायणचरणाः ॥ गो-
कर्णमिता वस्तुताञ्जुलानामिकापरिमाणाः ।
रत्नप्रमाणाः शला वै पितृतीर्थेन संस्कृताः ।
उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थं कुशोत्तमाः ॥

इति वायुपुराणम् ॥ * ॥

वल्गुप्रतिप्रसवमाह हारीतः ।

पथि दर्भाश्चिनो दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिच्छेषु घट्टदर्भान् परिवर्जयेत् ॥
पिच्छार्थं ये स्तृता दर्भा येः कृतं पितृतीर्थम् ।
मृजोच्छिष्टप्रणिप्ते च त्यागस्तेषां विधीयते ॥
धृतेः कृतं च विष्णुर्न त्यागस्तेषां विधीयते ।
धृतेरित्युपलक्षणेन तृतीया धृतेर्दर्भेऽपलक्षितेन
पुरुषेण ॥

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।

पवित्रास्तान् विज्ञानीयादयथा कायस्तथा
कुशाः ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः ।

नोच्छिद्यन् भवेत्तन्मुक्तप्रेषं विवर्जयेत् ॥

कृतं समापितमित्यर्थः ॥ * ॥

दर्भवटलक्षणमाह रत्नाकर एतदसंग्रहः ।

ऊर्ध्वकेशो भवेद्द्रव्या लम्बकेशस्तु विष्टरः ।

दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥

शान्तिदीपिकायाम् ।

सप्तभिर्नवभिर्वापि सार्द्धद्वितयवेष्टितम् ।

ऊर्ध्वारगेव मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुशद्विजम् ॥

नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति कर्म्मोपदेशिण्यां
पाठः । दर्भसंस्थाविशेषाभिधानं कन्दोगेतर-
परम् ।

यज्ञवास्तुनि मृष्टाश्च स्तम्भे ब्रह्मवटौ तथा ।

दर्भसंस्था न विहिता विष्टरास्तरुक्षेपि ॥

इति गोभिलपरिशिष्टीयवचनात् ।” इति आह-
तचम् ॥

दर्भटं, स्त्री, (इह्यते निभृतस्थाने विरच्यते इति ।

इह यत्स्थने + बाहुलकात् अटन् ।) निभृत-
गृहम् । इति त्रिकाशेषः ॥

दर्भपत्रः, पुं, (दर्भस्य कुशस्यैव पत्राणि यस्य ।)

काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दर्भिक्यः, पुं, (दर्भं आह्वयते सार्द्धते सुदृशत्वात् ।
आ + ङे + अच् ।) सुभ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(सुभ्रशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

दर्भः, पुं, (इह्याति विदारयतीति । इ + “कृगृष्ट-
भ्यो वः ।” उणा १ । १५५ । इति वः ।) राक्षसः ।
हिंसः । इति संचिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
(जातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५१ । १३ ।
“केरता द्रदा दर्भाः शूरा वैयामकास्तथा ।
अौदुम्बरा दुर्भभागाः पारदाः सङ्घवाञ्जिकेः”
स्त्रियां टाप् । उशीनरपद्मीभेदः । यथा, हरि-
वंशे । ३१ । २२ ।

“उशीनरस्य पद्मास्तु पञ्च राजविश्वंजाः ।
शृगा कृमी नवा दर्भा पञ्चमी च द्रवद्वती ॥”

दर्भरीकः, पुं, (दृ विदार + “पर्ररीकादयश्च ।”
उणा ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपा-
नात् साधुः ।) इन्द्रः । वायुः । वाद्यभेदः ।
इति संचिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

दर्भटः, पुं, (दर्भाय हिंसायै अटतीति । अट +
अच् । शकन्वादित्वात् अलोपः ।) दक्षवादी ।
इति हारावली । १२८ ॥

दर्भिकः, स्त्री, (इह्याति विदारयत्यनेनेति । इ +
“वृद्ध्यां विन् ।” उणा ४ । ५३ । इति विन् ।)
अञ्जनादिदारकः । छाता इति भाषा । तत्-
पण्यायः । कम्भिः २ खजाका ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३४ ॥ दर्भिकी ४ कम्बी ५ खजाकजः ६ ।
फणा । इति शब्दरत्नावली ॥

दर्भिकः, पुं, (दर्भि + स्वार्थे कन् । अभिधानाद्
पुंस्त्वम् ।) दर्भिकी । इति हिरूपकोषः ॥

दर्भिका, स्त्री, (दर्भि + स्वार्थे कन् + टाप् ।)
दाक्षिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

खजाका । इति हिरूपकोषः ॥ कञ्जलिः । यथा,
“सौवीरं जाम्बलं तुल्यं मयूरश्रीकरं तथा ।

दर्भिका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति घट्ट ॥”
तल्लक्षणम् यथा, कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“मवद्वपुः सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरं तथा ।

मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलञ्च तेजसम् ॥

वृष्टा निष्पाद्य चैतानि शिलायां तेजसेऽथवा ।

प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रकम् ॥

घृततेलाह्योगेन ताम्बादौ दीपवद्भिना ।

यदञ्जनं जायते तु दर्भिका परिकीर्तिता ॥

दर्भिकी, स्त्री, (दर्भि + वा डीष् ।) दर्भिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरगीतायाम् ।
२ । ३७ ।

“आलोच्य चतुरो वेदान् धर्मेष्टास्त्राणि सर्वदा ।
योऽहं ब्रह्म न जानाति दर्भिकीं पाकरं यथा ॥”

दर्भिकरः, पुं, (दर्भिकीं पत्रां करोतीति कृ + “कृजो
हेतुताच्छील्यानुलोभ्येष्टु ।” ३ । २ । २० । इति टः ।

यद्वा, दर्भिकीं पत्रां कर इवास्त्य ।) सर्पः । इत्य-
मरः । १ । ८ । ८८ । (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने
चतुर्थाध्याये ।

“दर्भिकरा मङ्गलिनो राजिमन्त्रश्च पद्मनाः ।

तेषु दर्भिकरा ह्येया विप्रतिः घट्ट च पद्मनाः ॥”

दर्शः

“रथाङ्गलाङ्गलच्छस्त्रिकाङ्गुशधारिणः ।
ज्ञेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः श्रीप्रगासिनः ॥”
तत्र दर्वीकरभेदा यथा,—

“दर्वीकराः कृष्णसर्पे महाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेत-
कपोतो महाकपोतो जलाहको महासर्पः शङ्ख-
पाली लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खड्गफणः
कङ्कदः पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिसुखः पुण्ड-
रीको भुङ्गुटीमुखो विष्किराः पुष्पाभिकीर्णो
गिरिसर्पः अजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अल-
गर्ह आशीविष इति ॥”

एतद्विषयजनितलक्षणानि यथा,—
“तत्र दर्वीकरविशेषं त्वद्वयननखदशनमन्त्र-
पुरीषदंष्ट्राणां रौच्यं शिरसो गौरवं सन्नि-
वेदना कटीपट्टग्रीवादीन् रौच्यं जम्भणं वेणुः
स्वरावसादो घूर्धुरको जडता युक्तोद्गारः कास-
श्चासौ हिक्रा वायोर्हृद्गमनं श्लोकेष्टनं लण्णा
लालासावः फेनागमनं स्तोत्रोदरोधस्तास्ताश्च
वातवेदना भवन्ति ॥” दर्वीकरदृष्टानां विष-
वेगादिकमाह यथा,—

“तत्र सर्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्तवेगा भवन्ति ।
तत्र दर्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दृश्यति
तत् प्रदृष्टं कृष्णतामुपेतं तेन कार्पापिर्मासिका
परिसर्पणमिव चाङ्गं भवति । द्वितीये मासं
दृश्यति तेनात्यर्थं कृष्णः शोणो गन्धयश्चाङ्गं
भवन्ति तृतीये मेदो दृश्यति तेन दंष्ट्राकन्दः
शिरोगौरवं स्वेदश्चतुर्थे हणश्च । चतुर्थे कोष्ठमनु-

प्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दृश्यति । तेन तन्ना
प्रसेकसन्निविष्टा भवन्ति । पञ्चमे अस्थीन्यनु-
प्रविशति प्राणमग्निश्च दृश्यति तेन पञ्चमेदो
हृत्कृदाहृत् भवति । षष्ठे मज्जनमनुप्रवि-
शति “यद्वह्नीषात्यर्थं दृश्यति । तेन गात्राणां
गौरवमतिशारो हृत्पुण्ड्रा मूर्च्छा च भवति ।
सप्तमे युक्तमनुप्रविशति आनद्याद्य कोपयति ।
कफश्च स्रग्मसोतोभ्यः प्रस्थावयति तेन श्लेष्मन्नि-
प्रादुर्भावः कटिपट्टमङ्गश्च सस्वेष्टाविघातो
लालास्वेदयोरिति प्रवृत्तिरुक्तासनरोधश्च भवति ॥”

अथ दर्वीकरदृष्टस्य चिकित्सायाह तत्रैव ।
“फणिनां विषवेगो तु प्रथमे शोणितं हरतु ।
द्वितीये मधुसर्पिभ्यां पापयेतागदं भिषक् ॥
नस्य कर्माङ्गनं युञ्ज्यात् तृतीये विषनाशनं ।
वाक्च चतुर्थे पूज्यान् यवागमय दापयेत् ॥
श्रीतोपचारं कृत्वादौ भिषक् पञ्चमषष्ठयोः ।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागश्चापि कीर्तितम् ॥
सप्तमे त्ववपीडनं शीरसीलेण शोधयेत् ।
तीक्ष्णमेवाङ्गनं दद्यात् तीक्ष्णशस्त्रेण मृज्जि च ॥
कृष्णात् काकपदं चर्म साष्टग्वा पिशितं
क्षिपेत् ॥”

खजाकाकारके, वि ।
दर्शः, पुं, (दृश्यते उपसंघोभावापन्नसमष्टवपात-
न्यायेन राशिकांशावच्छेदेन सहावस्थितौ चन्द्र-
खर्यौ यत्र । दृष्ट्वा + अधिकरणे घञ् ।) अमा-
वस्या । इत्यमरः । १ । ४ । ८ ॥

ईदृ

दर्शनं

“अथोऽन्तं चन्द्रखर्यौ तु दर्शनादृष्टं उच्यते ॥”
इति मतस्यपुराणम् ॥

(अयं शिनीवाली विधातृपक्षां तस्मात् जातः ।
यथा, भागवते । ६ । १८ । ३ ।

“धातुः कुङ्कुः शिनीवाली राका चातुमतिस्तथा ।
सायं दर्शमथ प्राप्तः पूर्णमासमनुकृमात् ॥”
दृष्ट्वा + भावे घञ् ।) अवलोकनम् । इति
मेदिनी । प्रो, ७ ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
१४४ । ४५ ।

“दुर्दर्शाः केचिदाभाम्नि नराः कालमया इव
प्रियदर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मानवाः ॥”
पक्षान्तकृतयागविशेषः । स यागस्ययागकः ।
यथा । “आमेयाष्टकपालेन्द्रधोन्द्रपयोयागा-
स्तयोऽभावास्यायां स च यावज्जीवं कर्त्तव्यः
कौण्डपायिकर्त्तव्यो माससाध्यश्च ॥” इति मल
मासतत्त्वम् ॥

दर्शकः, पुं, (दर्शयति वृषादिसमीपगमनपथमिति ।
दृष्ट्वा + क्तिच् + ण्वल् ।) द्वारपालः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६ ॥ (आतिविशेषः । यथा,
महाभारते । ६ । ६ । ५३ । [स्तथा ॥”

“काशमीरा सिन्धुसौवीरा गाथारा दर्शका-
त्रि दर्शयिता । (यथा, कुमारः । ६ । ५२ ।
“विधिप्रयुक्तसत्कारेः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ॥”
प्रवीणः । इति मेदिनी । के, १०३ ॥ (प्रका-
शकः । यथा, हितोपदेशे । १ । ११ ।

“अनकमंशयोच्छेदि परोक्षाचस्य दर्शकम् ।
सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्ति यव सः ॥”
दृष्ट्वा + ण्वल् । दृष्टा । यथा, महाभारते ।
१ । १४१ । १७ ।

“एकाग्रः स्यादवित्रुमो मित्यं विवरदर्शकः ।
राजनाय्यं सपत्न्यं निर्योद्ध्वयः समाचरेत् ॥”
दर्शतः, पुं, (दृश्यते गगनमार्ग इति । दृष्ट्वा +
“अन्तर्दृशीति ।” उणां । ३ । ११० । इति
अतच् ।) सूर्यः । चन्द्रः । इति सिद्धान्त
कौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (दर्शनीये, त्रि । यथा,
श्रवणे । १ । १४४ । ७ ।

“यो विन्धतः प्रत्यङ्मुखः दर्शनी रण्यः सन्दृष्टौ
पितु मा इव क्षयः ॥”

दर्शनं, क्तौ, (दृश्यतेनेनेति । दृष्ट्वा + करणे ल्युट् ।)
नयनम् । स्वरः । बुद्धिः । धर्माः । उपलब्धिः ।
दृष्टव्यः । (दृश्यते यथार्थत्वमनेनेति ।)
शास्त्रम् । इति मेदिनी । ने, ७० ॥ शास्त्रं
तद्विषयम् । वैशेषिकन्यायमीमांसासाङ्ख्यगत
जलवेदान्तरूपम् । एतानि तत्त्वज्ञानार्थं वेदान्
विचार्य कणादगोखलमनेमिनिकपिलपतञ्जलि-
वेद्यामाख्यैर्मनियटकेः कृतानि ॥ इत्या । इत्य-
अथः ॥ वगः । इति त्रिकाशेषः ॥ चानुप-
ज्ञानम् । देवा इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
निर्लेखनम् २ निधानम् ३ व्यालीकृतम् ४ दंष्ट्रा-
शम् ५ । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥ निभा-
जनम् ६ । इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, भाग-
वते । १ । ६ । ३४ ।

दर्शनं

“आहुत इव मे श्रीर्षं दर्शनं याति चेतसि ॥”
पुण्यदर्शनानि यथा,—

नन्द उवाच ।

“यथाश्च दर्शने पुण्यं पापश्च यस्य दर्शने ।
तत् सर्वं वद सर्वशः श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥
श्रीभगवानुवाच ।

सुभाङ्गनामी तीर्थानां वेणुवाणाश्च दर्शने ।
देवताप्रतिमादर्शानां तीर्थजाया भवेत्तरः ॥
सूर्यस्य दर्शने भक्ता सर्वानां दर्शने तथा ।
सध्यामिनी यमीनाश्च तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥
भक्ता गवाश्च वज्रीनां गुरुणाश्च विशेषतः ।
गजेन्द्राणाश्च सिंहानां श्वेताश्वानां च ॥
युकानाश्च पिकानाश्च खड्गनां च तथैव च ।
हंसानाश्च मयराणां चासनां शङ्खपक्षिणाम् ।
वनसप्रयुक्तधननामश्चत्तानां तथैव च ।

पतिपुत्रवतीनाश्च नराणां तीर्थयायिणाम् ॥
प्रदीपानां सुवर्णानां मणानाश्च विशेषतः ।
मुक्तानां क्षीरकाणाश्च माणिक्यानां महाशयम् ॥
तुलसीशुक्लपुष्पाणां दर्शनं पापनाशनम् ।

फलानि शुक्लधान्यानि घृतं दधि मधुनि च ॥
पूजाकुम्भश्च लाजाश्च राजेन्द्रं दर्पणं जलम् ।
मालाश्च शुक्लपुष्पाणां दद्यात् पुण्यं लभेत्तरः ॥
गौरीचनास कर्पूरं रजतश्च सरोधरम् ।
पुष्पोद्यानं पुष्पितश्च दद्यात् पुण्यं लभेत्तरः ॥
देवाश्रितं देवघटं सुगन्धपवनं तथा ।

शङ्खश्च दुर्धमं दद्यात् सदाः पुण्यं लभेत्तरः ॥
शुक्लपल्लवश्च चन्द्रस्य पीयूषं चन्दनं तथा ।
कस्तुरी कुङ्कुमं दद्यात् नन्दः पुण्यं लभेत्तरः ॥
पताकामण्यवटं तर्कं देवोत्थितं शुभम् ।
देवालयं देवखातं दद्यात् पुण्यं लभेत्तरः ॥

शुक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुण्डलकम् ।
गङ्गागृहं कुशं ताम्रं दद्यात् पुण्यं लभेत्तरः ॥
पुराणपुस्तकं शुद्धं सधीर्जं विगन्धकम् ।
सिन्धुद्वीपाक्षतं रत्नं दद्यात् पुण्यं लभेत्तरः ॥

तपस्विनं सिद्धभक्तं ससुदं लज्जसारकम् ।
यज्ञं महोत्सवं दद्यात् सुपुण्यं लभते नरः ॥
गोमूत्रं गोमयं दग्धं गोधूलं गोक्षीरं गोदम् ।
पक्ष्यास्यान्तितं क्षुधं दद्यात् पुण्यं लभेत्तरः ॥

रुचिर्गं पशुर्नीयामी न्ययोधपरिमल्लाम् ।
सुवेष्टाकां सुवसनीं दिव्यभूषणभूषिताम् ॥
वेष्टां जेमकुलीं गन्धं सद्वाचतलकलम् ॥
सिद्धार्थं परमाशयं दद्यात् पुण्यं लभेत्तरम् ॥

कार्तिकीपुष्पिमायाश्च गाधिकाप्रतिमां शुभाम् ।
संपुण्यं दद्यात् नत्वा च करोति जन्मराजनम् ॥
हिङ्गुनायां तथाएस्यामिमे माग्निं मितं यमं ।
श्रीदुर्गाप्रतिमां दद्यात् करोति जन्मखलनम् ॥
शिवरात्रौ च काश्याश्च शिवनायका दद्यात् नम् ।
कृत्वापरासं पूजाय करोति जन्मखलनम् ॥

अन्नाष्टमीदिने भक्ता दद्यात् मां विष्णुमाधयम् ।
प्रणम्य पुत्रां कृत्वा च करोति जन्मखलनम् ॥
उपोष्य ब्रह्मभूमौ च भास्वीं मालतीवने ।
संपुण्यं राधां माध्विव कर्त्तुं जन्मखलनम् ॥

दर्शयि

यौधे मासि शुक्लरात्रौ यत्र तत्र स्थले नरः ।
पद्मायाः प्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् ॥
सप्रजन्म भवेत्तस्य पुत्रः पीछो प्रनेश्वरः ॥
उपोष्यैकादशीं स्नात्वा प्रभाति द्वादशीदिने ।
दृष्ट्वा काष्ठाभामपूरणीं करोति जन्मखण्डनम् ॥
दत्त्वा विष्णुपदे पिच्छं विष्णुं यच्च प्रपूजयेत् ।
पितृणां स्वात्मनश्चैव करोति जन्मखण्डनम् ॥
प्रयागे सुखनं कृत्वा यच्च पितॄन् प्रतर्पयेत् ।
उपोष्य नेमिवारण्यं करोति जन्मखण्डनम् ॥
उपोष्य पुष्करे स्नात्वा किंवा वदरिकाश्रमे ।
संपूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
मिर्वा कृत्वा च वदरीं भुङ्क्ते वदरिकाश्रमे ।
दृष्ट्वा मनुप्रतिमां नन्द ! करोति जन्मखण्डनम् ॥
दोनायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा वृन्दावने च माम् ।
दृष्ट्वा संपूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
भाद्रे दृष्ट्वा च मधुसूयं मामेव मधुसूदनम् ।
संपूज्य नत्वा भक्त्युच्च करोति जन्मखण्डनम् ॥
रघुस्यञ्च जगन्नाथं यो दत्तति कलौ नरः ।
संपूज्य भक्त्या नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
उत्तरायणसंक्रान्त्या प्रयागे स्नानमाचरेत् ।
संपूज्य नत्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
कार्तिकेर्गोर्णमायाञ्च दृष्ट्वा मनुप्रतिमां शुभाम् ।
उपोष्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
चन्द्रभागासमीपे च माघाञ्च मां नयेत् शनैः ।
राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् ॥
रामेश्वरं सेतुबन्धे आघाटीपूर्णिमादिने ॥
उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम् ॥
दोनायां दिनकरं लोलाकं चोत्तरायणे ।
उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम् ॥
लघिकोष्ठे सुवसने कलविष्टे सुगङ्गरे ।
विष्यन्त्येकं राजकोष्ठे नन्दके पुण्यभद्रके ॥
पार्वतीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्तिकेयं गणेश्वरम् ।
नन्दिनं शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् ॥
चिक्कूटे मणिभद्रे च पश्चिमोदधिसागधौ ।
समुपोष्य दधि प्राश्य मां दृष्ट्वा मुक्तिमाप्नुयात् ॥
इति प्रसन्नवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डनम् ॥
दर्शनीयः, चि, (दृश्यते इति । दृष्ट् + अनीयत् ।)
मनोज्ञः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते ।
११ । १५ । ३०
“अङ्गुल्याणि दृष्ट्वा देवी पटान्तरेण सा ।
ततः स कुनखोभूतो दर्शनीयनखो नृपः ॥”)
दर्शनयोग्यः । इति आकरणम् ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । ४ । ४० ।
“सूरोऽसि जलविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुनक्त ! ।
यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न जन्मते ॥”)
दर्शयामिनी, स्त्री, (दर्शयामावास्याया इव
यामिनी रात्रिः ।) तमिस्रा । अन्वकाररात्रिः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ५७ ॥ (दर्शस्य यामिनी
इति विग्रहे । अमवास्यारात्रिश्च ॥)
दर्शयिता, [ऋ] चि, (दर्शयतीति । दृष्ट् +
णिच् + “ष्वल्ठचो” ३ । १ । १३३ । इति
ष्टच् ।) दर्शकः । (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ६१ ।

ई६०

दलनी

“प्रसादये त्वामनुजप्रभाव !
त्वं नो गतिर्दृश्यिता च घोरः ॥”)
प्रतीहारः । इति भरतः ॥
दर्शविपत्, [दृ] पुं, (दर्शं अमावस्यायां विपत्
प्रणाशोद्दर्शनं यस्य ।) चन्द्रः । इति हारा-
वली । १३ ॥
दर्शितः, चि, (दृष्ट् + णिच् + क्तः ।) दर्शनं कारितः ।
तत्पण्यायः । प्रकाशितः २ आविष्कृतः ३ प्रक-
टितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । २८६ ।
“दर्शितयस्तुनोच्छ्राये भूविभ्रमभावि वलति तव
नयने ।
क्षिप्रहले हलधर इव सर्वं पुरमर्णितं सुतनु ॥”)
दल, क भेदे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क, दलयति गात्रं बाणः । इति
दुर्गादासः ॥
दल, मि भेदे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-अकं च सेट् ।) मि, दलयत्यष्टौ कुलप्रा-
भृतः । इति मुरारिः । दलयति । भेदो विदा-
रणम् । दलति कुटारः काष्ठम् । कचिद्दिदीर्घो-
भावे विकसनं चायम् । श्रीमद्वाघवबाहुदण्ड-
विदलतकोदण्डचण्डध्वनिरिति महानाटकम् ।
दरविदलितमल्लीवलिचञ्चत्परागेति जयदेवः ।
इति दुर्गादासः ॥
दलं, स्त्री, (दलतीति । दल + अच् ।) उत्सवः ।
खण्डम् । (यथा, मनुः । ८ । २६६ ।
“भाभ्यां पुनश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताभ्याः स्य रज्ज्वा वधुदलेन वा ॥”)
शस्त्रीच्छेदः । अपद्रव्यम् । पत्रम् । इति मेदिनी ।
ले, २६ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६६२ ।
“दृष्ट्वा तटिति ! तरङ्गेर्भ्रमतश्चक्रेण नाशये
निहितः ।
फलदलवल्कलरहितस्त्वयान्तरीक्षे तरुस्थितः ॥”)
घनम् । इति शब्दरत्नावली । तमालपत्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्द्धम् । इति लीलावती ।
(पु, दन्ताकुक्कुतोत्पन्नपरिचित्तमामराञ्चः पुनः ।
स च मण्डकराजकन्यासम्भूतः । यथा, महा-
भारते । ३ । १६२ । ४४ ।
“अथ कस्यचित् कालस्य तस्यां कुमाराख्य-
स्तस्य राज्ञः सम्भूयः शूलो दलो वलञ्चेति ॥”
वृत्तिविशेषः । तत्पण्याया यथा,—
“वानपोतः पलाशः स्याद्धानप्रस्थश्च किंशुकः ।
राजादो जञ्जटो हस्तिकर्णो दलोऽपरः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
दलकोषः, पुं, (दलान्येव कोषा यस्य । तस्य पुण्ये
कोषाभावात् तथात्वम् ।) कुन्दपुष्पवृक्षः । इति
शब्दमाला ॥
दलनिर्माकः, पुं, (दलति विदारयतीति दलं वल्क-
लम् । तदेव निर्माक इवाव्य ।) भूर्जवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥
दलनी, स्त्री, (दल्यते अनेनेति । दल + करणे
ल्युट् । डीप् ।) लोष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दलितं

देली इति भाषा ॥ (दलति विदारयतीति । दल +
कर्त्तरि ल्युट् । डीप् च ।) भेदकर्त्तरि, चि । यथा,—
“सा दुर्गा भवभीतिरीतिशमनी लोकत्रय-
त्रायिणी
भूयाङ्गः प्रतिपन्नपन्नदलनी वाञ्छामलोक्षा-
सिनी ॥”
इति विद्वम्बोदतरङ्गिणी ।
दलपः, पुं, (दल्यते अस्मै दल्यते अनेन वा ।
दल + “उघिकुटिदलिकटिखलिभ्यः कपन्”
उणां । ३ । १४३ । इति कपन् ।) स्वयम् ।
शस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ (दलं यूयं पातीति ।
पा + कः । दलपतिः ॥)
दलपुष्पा, स्त्री, (दलानि पत्रानीव पुष्पाण्यस्याः ।)
केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्दोऽस्या
विवरणं विज्ञेयम् ॥)
दलसारिणी, स्त्री, (सारोऽस्यस्या इति । सार +
इति । डीप् च । इले पत्रे सारिणी ।) कंसुका ।
इति रत्नमाला ॥
दलसूचिः, पुं, (दलस्य सूचिरिव ।) कण्टकम् ।
इति हारावली । ६१ ॥
दलखसा, स्त्री, (दलस्य खसा स्त्रायुः ।) पत्र-
शिरा । तत्पण्यायः । माद्रिः २ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १६० ॥
दलाटकः, पुं, (दलेराटक इव ।) स्वयं जात-
तिलः । पृथ्वी । गेरिकम् । फेनः । खातकम् ।
नागकेशरः । महत्तरः । इति मेदिनी । के,
१८२ ॥ कुन्दः । करिकर्णः । शिरीषः । वाद्याः
इति हेमचन्द्रः ॥
दलाटाः, पुं, (दलेन भेदेन आटाः ।) पक्ककर्वटः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दलदल इति भाषा ॥
दलामलं, स्त्री, (दलेन अमलम् ।) मरुवकवृक्षः ।
दमनवृक्षः । इति मेदिनी । ले, १५५ ॥ मदन-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
दलान्धं, स्त्री, (दलेषु अन्धो रसो यस्य ।) चुक्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दलिः, स्त्री, पु, (दलते इति । दल + “सर्वधातुभ्य
इन्” उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) लोष्टम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दला इति देला इति च
भाषा ॥
दलिकं, स्त्री, (दल्यते भिद्यते इति । दल + इन् +
संज्ञायां कन् ।) काष्ठम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १८८ ॥
दलितं, चि, (दलमस्य जातम् । दल + तारका-
दित्वात् इत्यच् । प्रफुल्लम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१६४ ॥ (दल + क्तः ।) खण्डितम् । यथा,—
दलिताङ्गनमेवपुञ्जिवादि क्रमदीपिका ॥ (यथा च
प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ३५ ।
“दलितकुचनखाङ्गमङ्गपार्ष्णी
रचय ममाङ्गसुपेय पीवरोह ॥”
विशिष्टम् । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३०२ ।
“दलिते पलालपुञ्जे वृषभं परिभवति यज्ञपतौ
कुपिते ॥”)

दश

दशेगन्धिः, पुं, (दशे गन्धो यस्य समासान्त इति । सप्तम्या अलुक् च ।) सप्तम्येवृत्तः । इति चिकावधेयः ॥

दशभः, पुं, (दशति विशीर्णो भवत्यनेनेति । दश + “दशतिर्भा भः ।” उणा । ३ । १५१ । इति भः ।) प्रतारण्या । पापम् । सुनिभेदः । इत्यु-
आदिकोषः ॥ चक्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुभादिठितिः ॥

दश्विः, पुं, (दशति विदारयति अस्तरानिति । दश + “दश्विः ।” उणा । १४७७ । इति मिः ।)
दश्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८६ ॥ (दश्वते
अनेनेति ।) वचम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुभादिठितिः ॥

दश, इ क ड दर्शे । दंशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-आत्म-सक-सेट् ।) इ क ड, दंशयते ।
दर्शो दर्शनम् । इति दुर्गादासः ॥

दश, पुं, (दशति पीडयतीति । द + अच् ।)
वनम् । वनाभिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ ॥
(यथा, भागवते । ८ । ६ । १३ ।

“दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्वे

गता द्वाभौ इव गात्रमन्धः ॥”)

अभिः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः । (दु
उपतापे + “अदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।)
उपतापः । इति केचित् ॥

दशयुः, पुं, (दशनमिति । ट्, दु उपतापे + “दितो-
युच् ।” ३ । ३ । ८६ । इति भावे अयुच् ।) परि-
तापः । इति जटाधरः ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
२६ । ८६ ।

“दुरोदरस्त्री हावाचिर्द्वैवद्रव्यैकशेषविधिः ।

दीनसन्तापप्रमनौ दात्री दशयुर्वैरणी ॥”

दूयतेऽनेनेति । करणे अयुच् ।) चचुरादि-
दाहः । इति राजनिघण्टुः ॥

दशभिः, पुं, (दशानां वनानां अभिः । यद्वा, दश
दशभिः ।) दशानलः । इति हिक्कुकोषः ॥
(यथा, मेघदूते । ५५ ।

“तच्छेदयौ सरति सयलस्कन्धसंघट्टजम्भा-
वाधितोक्ता क्षयितचमरी बालभारो दशभिः ॥”)

दशितः, त्रि, (अयमेवामतिप्रथेन दूर इति । दूर +
इङ् । “स्थलदूरयुवेति ।” ६ । ४ । १५६ । इति
रस्य लुप् ऊकारस्य च गुणः ।) सुदूरः ।
अत्यन्तदूरवर्ती । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

दशियान्, [सु] त्रि, (ददमनयोरतिप्रथेन दूरम् ।
दूर + ईयसुन् । स्थलदूरेत्यादिना साधुः ।)
सुदूरः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
प्रद्युम्नविजये । २ । १६ ।

“कोऽस्मिन् दशियांसमपीडिवन्

न वेद न द्वाभिमिमिदुमौलः ।

पातालधामानमपि प्रष्टुं

न वाङ्मं सुन्दर ! वेद को वा ॥”)

दश, इ क त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-अक-सेट् । इ क, दंशयति । त्विधि दीप्तौ ।
इति दुर्गादासः ॥

दशमी

दश, इ क ड दर्शे । दंशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-आत्म-सक-सेट् ।) इ क ड, दंशयते ।
दर्शो दर्शनम् । इति दुर्गादासः ॥

दश, [न] त्रि, (दंशयति दीप्यते इति । दन्धि
+ बाहुलकात् कनिन । “दन्धि दंशने । न
लोपः ।” इत्युज्ज्वलदत्तः । १ । १५६ ।) संख्या-
विशेषः । द्विगुणितपञ्च । (यथा, महाभारते ।
३ । १३४ । १७ ।

“दशो दशोक्ताः पुनर्वस्य लोके

सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि ।

दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवन्धो

दशैरका दश दशा दशाहः ॥”)

दशवाचकानि यथा । जस्राङ्गुलिः १ शम्भुबाहुः
२ रावणमस्तकम् ३ लज्जावनारः ४ दिक् ५
विश्वदेवः ६ अवस्था ७ चन्द्राब्धः ८ पंक्तिः ९ ।
इति कविकल्पलता ॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ।
तत्संख्याविशिष्टः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

दशकण्ठः, पुं, (दश कण्ठा गला यस्य ।)
रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः ।
८ । २६ ।

“दशपूर्वैरयं यमाख्यया

दशकण्ठारिरिपुं विदुर्धृषाः ॥”)

दशकन्धजित्, पुं, (दशकन्धं रावणं जयतीति ।
जि + क्तप् तुक् च ।) रामः । इति चिकाव-
धेयः ॥

दशकन्धरः, पुं, (दश कन्धरा ग्रीवा यस्य ।) रावणः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥ (यथा, भागवते ।
२ । ७ । २३ ।

“अस्मत्प्रसादमुमुखः कलया कलेश

इक्ष्वाकुवंश अवतीर्य गुरोर्निर्देशे ।

निष्ठं वनं सदयितामुज आविवेश

यस्मिन् विरुध्य दशकन्धर आर्त्तिमाहृत ॥”

दशग्रीवः, पुं, (दश ग्रीवा यस्य ।) रावणः । इति
शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७४ । ० ।

“दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः ।

महोत्तमाहो महावीर्यो महासत्त्वपरा-

क्रमः ॥”)

एकादशमन्वन्तरीयत्रयनामकेन्द्रशुविशेषः ।
यथा,—
“रुद्रपुत्रस्य ते पुत्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।

सन्ध्यागः सुशर्मा च देवानोकः पुरगर्गः ॥

जलवह्ना दद्यायश्च आद्रकः पुत्रकस्तथा ।

हविष्ठाश्च हविष्यश्च वरुणो विश्विस्तरः ॥

विष्णुश्चैवाग्निनाश्च ऋषयः सप्त क्रौञ्चिताः ।

विश्वरूपाः कामगमा निर्माणश्च यस्तथा ॥

एकेकस्त्रिंशकस्तथा गणाश्चन्द्रश्च वै रुधः ।

दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी धानयिष्यति ॥”

इति गरुडे ८७ अध्यायः ॥

(अमरविशेषः । यथा महाभारते । १० । १११ ।
“दशग्रीवश्च बाली च मेघवासा दशारवः ॥”

दशग्रीवस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
११६ । २२ ।

दशव

“दशग्रीवस्य पुत्रास्तु पञ्च भीमपराक्रमाः ।

भगिन्ना वासुदेवस्य सुतस्यवचि जशिरे ।

शिशुपालो दशग्रीवो रैव्योऽयोपदिष्टो

बली ॥”)

दशतिः, स्त्री, (दशाहत्या दश । निपातनात्
साधुः ।) शतम् । इति महाभारते दानधर्मः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १६ । १३ ।

“कालेन महता कदुराक्षानां दशतीर्दश ।

जनयामास विप्रेभ्यः । हे चाखे विनता तथा ॥”

“यथा नव दशाहत्या नवतिष्ठत्या दश दशा-

हत्या दशतिः शतमिदंयः । दश दशतीर्दश-

शतानीदंयः ॥” इति तत्त्व नीलकण्ठः ॥)

दशधा, अ, (दशानां प्रकारः । दश + “संख्याया
विधायि धा ।” ५ । ३ । ४२ । इति धा ।) दश
प्रकारम् । इति आकरकम् ॥ (यथा, मनुः ।
६ । १५२ ।

“सर्वं वा रिक्चजातम् दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्मं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्म्म-

वित् ॥”)

दशनं, स्त्री, (दश्यते इव शरीरमनेनेति । दन्ध +
करणे ल्युट् । दहदशति निर्देशात् कश्चिद-
कियपि नलोपः ।) कवचम् । शिखरे, पुं ।
इति मेदिनी । ने, ७४ ॥

दशनः, पुं, स्त्री, (दश्यतेऽनेनेति । दन्ध +
ल्युट् । दहदशति निर्देशात् अच् अकियपि न-
लोपः ।) दन्तः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ५२ ।

“उवाच याग्यो दशनप्रभाभिः

संवर्द्धितोरः स्थलतारहारः ॥”)

दशनवासः, [स] स्त्री, (दशनानां वास इव व्याख्या-
दकत्वात् ।) ओष्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

दशनाट्या, स्त्री, (दशनः आट्यो यस्याः ।
एतत् संवनेन हि दन्तस्य दाट्यात् अस्त्र तथा-
त्यम् ।) चुक्रिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दशनोच्छिष्टः, पुं, निम्बासः । (दशनं उच्छिष्टः ।)
अधश्चुम्बनम् । इति मेदिनी । टे, ६३ । दन्त-
त्यक्ते, त्रि ॥

दशपारमिताधरः, पुं, वृद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१४७ ॥

दशपुरः, स्त्री, (दश दिशः पिपत्तीति । पू +
कः ।) केवलीसुक्तम् । इत्यमरः । २ । ४ ।
१३१ ॥ (दश पुरो यच्च । “अक्षपुरम्भः

पथामानर्त्तः ॥” ५ । ४ । ७४ । इति अः ।)

दशभेदः । स मालधर्मेकलङ्कारः । पुरभेदः ।

इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (यथा, मेघदूते ।
४६ ।

“कन्दलपानुगमपुङ्गवस्त्रीयुषामात्मविम्बं

पात्रोक्तं दशपुरबध्नेनैकौतुहलानाम् ॥”)

दशपुरम्, स्त्री, (दश दिशः प्रयतीति । पू +
अच् ।) दशपुरम् । इत्यमरटीकायां भगनः ॥

दशवलः, पुं, (दशसु दिक्षु बलं यस्य । यद्वा,
“दानग्रीवश्चमावीर्यश्चाङ्गप्रश्ना बलानिच ।

दशमी

उपायः प्रतिधिर्ज्ञानं दशमबुद्धयस्तानि च ॥
इति वचनात् दश बलाभ्यस्य ।) बुद्धः । इत्य-
मरः । १ । १ । १४ ॥

दशभुजा, स्त्री, (दश भुजा बाहवो यस्याः ।)
दगा । यथा, कालिकापुराणे ५६ अध्याये ।
“इतिवृत्तं पुराकल्पे मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
प्रादुर्भूता दशभुजा देवी देवहिताय वै ॥
कृणां चैतायुगस्यादौ जगतां हितकाम्यया ।
पुराकल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथा तथा ॥
प्रवर्त्तते स्वयं देवी देवानां नाशनाय वै ।
प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणस्यापि राज्ञसः ॥
तथैव जायते युद्धं तथा त्रिदशमङ्गमः ।
यत् रामसहस्राणि रावणानां सहस्रशः ॥
भविष्यानि भूतानि तथा देवी प्रवर्त्तते ।
पूजयन्ति सुराः सर्वे बलं नीराजयन्त्यपि ॥
तथैव च नराः सर्वे कुर्याः पूजां यथाविधि ॥”
(दशबाहुविशिष्टे, त्रि । यथा, कात्यायनो-
तत्वे महाकाल्या ध्यानम् ।
“दशयक्ता दशभुजा दशपादाश्चनप्रभा ।
विशालया राजमाना विश्वलोचनमालया ॥”)

दशभूमिगः, पुं, (दशसु भूमिषु दानादियत्नेषु
गच्छतीति । गम + ङः ।) बुद्धः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १४७ ॥

दशभुमीशः, पुं, (दशसु भूमिषु दानाद्येषु ईष्टे
प्रभवतीति । ईष्ट + अच् ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

दशमः, त्रि, (दशानां पूरणः । दशन् + “तस्य
पूरणे ङट् ।” ५ । २ । ४८ । इति ङट् ।
“नाम्नादसंख्यादेर्भट् ।” ५ । २ । ४६ । इति
भट् ।) दशसंख्यायाः पूरणः । इति आकरणम् ॥
दश इत्यादि भाषा । (यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१५८ । ६ ।

“दीर्घतमा मामतेयो कुजुर्वान् दशमे युगे ॥”)

दशमी, स्त्री, (दशम + डीप् ।) तिथिविशेषः ।
सा चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपेण तदपलङ्घित-
कालपरा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सा
मन्वासां दिशामतिप्रिया । यथा,—

“दशमी च तिथिस्तासामतीव ह्यिताभवत् ।
तस्यां दशमशतो यस्तु सुव्रती भवते नरः ॥
तस्य पापक्षयं तास्तु कुर्वन्त्यहरहर्त्तपः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीपदीपे ।

“विद्याविनोदो धनपुत्रयुक्तः

प्रलम्बकण्ठो मदनाधिकश्रीः ।

उदारचित्तः सुमना दयालुः

प्रसूतिकाले दशमी यदि स्यात् ॥”

विस्तृतावस्था । मरणावस्था । अतिशेषवयो-
वस्था । इति नानार्थटीकायां भरतः ॥ (दश-
संख्यायाः पूरणी । यथा, मनुः । २ । ६० ।
“श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव
पञ्चमी ।

पायुपशं हस्तपादं वाक् चैव दशमी कृता ॥”)

दशमू

दशमी, [नृ] त्रि, (दशम + “वयसि पूरणान् ।”
५ । २ । १३० । इति इनिः ।) अतिवृद्धः ।
नवनेरुद्धं दशमीऽवस्थाविशेषः स विद्यते-
ऽस्थिति । इत्यमरभरतौ ॥

दशमीस्थः, त्रि, (दशम्यामवस्थायां तिष्ठतीति ।
स्था + कः ।) लीणरागः । स नष्टबीजः ।
मरणावस्थाप्राप्तश्च । वृद्धः । स च अति-
वृद्धो नयनेरुपरि वर्त्तमानः । इत्यमरभरतौ ॥
मृताशनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

दशमुखः, पुं, (दश मुखानि यस्य ।) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१ । ११ ।

“वितरन्ति दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं
दशमुखमौलिवर्त्तितं रमणीयम् ॥”)

दशमुखान्तकः, पुं, (दशमुखस्य रावणस्य अन्तकः ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

दशमुखकं, स्त्री, (दशानां मुखकानां समाहारः ।)
हस्तिमहिषोद्युगवाकमेधाश्वगर्दभमानुषमानु-
षीणां शृणानां सूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यत्तद्गुणा यथा, मुसुने । १ । ४५ ।

“गोमहिषाजविगजहयखरोद्युगाणां तीक्ष्णानि
कटकुण्डानि त्रिक्तानि लवणानुरमानि लघूनि
शोधनानि कफवातक्रमेदोविषगुल्माशुद्धर-
कुलशोफारोचकपाण्डुरोगहराणि हृद्यानि
दीपनानि च सामान्यतः । भवन्ति चात्र ।

“तन् सर्वं कटुतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु ।
शोधनं कफवातघ्नं क्रममेदोविषापहम् ॥
अग्नीजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम् ।
पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम् ॥
गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सचारुत्वात् वातलम् ।
लघुमिदीपनं मेघं पित्तघ्नं कफवातघ्नम् ॥
शूलगुल्मोदरानाहविरंकास्यापनादियु ।
सूत्रप्रयोगमाथेयु गच्छं सूत्रं प्रयोजयेत् ॥
दन्नामोदरशूलेषु कुलमेष्टाविशुद्धिषु ।

आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिगम् ॥
कामश्यासापहं शोषकामलापाण्डुरोगनुत् ।
कटुतिक्तानि तं कृगमीषक्कारुतकोपनम् ॥
कासप्लीहोदरश्वासशोषवर्त्तन्यहे हितम् ।
सचारुतिक्तकटुकमृणं वातघ्नमाविकम् ॥
दीपनं कटुतीक्ष्णोष्णं वातघ्नोविकारनुत् ।
आश्वं कफहरं सूत्रं कृमिदह्यु प्रशस्यते ॥
सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् ।
तीक्ष्णं चारे क्लिप्तं च नागं सूत्रं प्रयोजयेत् ।
गरुतेविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।
दीपनं गार्दभं सूत्रं कृमिवातकफापहम् ॥
शोफकुलोदरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनम् ।
अर्शाप्रकारभं सूत्रं मातुषण्यु विषापहम् ॥”)

दशमूलं, स्त्री, (दशानां मूलानां समाहारः ।
पात्रादित्वात् न डीप् ।) पाचनविशेषः । यथा,—
“विल्लश्लोकाकगम्भारीपाटलागणिकारिकाः ।
दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥
शालपर्णी एत्रिपर्णी वृहतीद्वयोश्चुरम् ।

दशह

वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥

उभयं दशमूलान् सन्निपातञ्चरापहम् ।

कासे श्वासे च तन्त्रायां पार्श्वशूले च प्रस्यते ॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृदयहनाशनम् ॥”

इति सुखबोधः ॥

दशयोगभङ्गः, पुं, (दशयोगस्य भङ्गः ।) मन्कार-
कर्मणि नञ्चवेधविशेषः । अयं खर्जुरवेधः ।
यथा,—

“तिष्ठज्जवेदेकदशीनविंश-

भेकादष्टादशविंशसंख्याः ।

इष्टोऽना सूर्ययुतोऽना च

योगादमृच्छेदशयोगभङ्गः ॥

अस्यार्थः । कर्मकालोनविवाहाद्युक्तनञ्चाङ्क-
रविभुक्तनञ्चाङ्कयोरेङि यदि एते अङ्काः स्युः
तदा दशयोगभङ्गः स्यात् ॥ अस्य प्रतिप्रसवो
यथा,—

आद्यपादे स्थिते सूर्ये तुरीयांशं विवर्जयेत् ।

द्वितीयस्य तृतीयस्य विपरीतमतोऽन्यथा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दशरथः, पुं, (दशसु दिक्षु गतो रथो यस्य ।)
इन्द्राकुर्वंशोऽथराजविंशः । स अयोध्याधिपतिः ।
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

सौराष्ट्रदेशोऽवभृजुनामद्विजपत्नी कलहाभर्ता
सह सख्यदा कलहान् मृता प्रेतत्वं गता सा
कदाचित् भ्रमन्तो धर्मदत्तसंज्ञकं द्विजं दृष्ट्वा

तत्समीपमागत्य तद्वत्सल्युत्पत्तिवारिसंगान्
पापभावं परित्यज्य तमुवाच हे द्विज ! मयि कृपां
कुरु अहं कथं मुक्तिं प्रयास्यामि । धर्मदत्त-
स्तामुवाच तीर्थदानव्रतादिभिः पापानि नश्यन्ति ।

तेषु ते नाधिकारः तस्मादाजन्मपर्यन्तं यस्या
कार्त्तिकव्रतं कृतं तस्याङ्गं ददामि इत्युक्त्वा तुलसी-
मिश्रितजलेन तामसेचयत् द्वादशाक्षरमन्त्र-
मब्रवीच्च । ततः सा दिव्यरूपा अभवत् । तदा सा

दिव्यं विमानमपश्यत् विष्णुगणपुण्यश्रीलसुश्री-
लाभ्यां सा तद्विमाने आरोहिता । धर्मदत्तस्त-
द्विमानं तौ गणौ च दृष्ट्वा अतिविस्मयेन भूमौ

पपात पुण्यश्रीलसुश्रीलौ तमुत्थाप्य प्रशस्य
ऊचतुः त्वमेतज्जन्मान्ते भार्याभ्यां सह वैकुण्ठं
यास्यसि । तत्र बहुसहस्रवत्सराणि स्थित्वा
पुण्यक्षये सूर्यवैशोद्वदशरथनामा राजा भवि-

ष्यसि अनया कलहया सह भार्यात्रययुतं त्वां
विष्णुः पितृत्वेन स्वीकरिष्यति । इति पाञ्च
उत्तरखण्डम् ॥

दशरूपभृत्, पुं, (दश मत्स्यकूर्मवराहादीनि

रूपाणि विभर्तीति । भृ + क्तिप् तुगागमश्च ।)

विष्णुः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दशावतार-
शब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः ॥)

दशवाजी, [नृ] पुं, (दश वाजिनो रथे यस्य ।)

चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १८ ॥

दशहरा, स्त्री, (दश अदत्तोपादानहिंसादिदश-

विधानि दशजन्मकृतानि वा पापानि हरतीति ।
हृ + “हरतेरनुदासनेच् ।” ३ । २ । ६ । इत्यच् ।

दशह

ततः (१) श्येष्ठशुद्धदशमी । यथा, ब्रह्म-
पुराणब्रह्मवैवर्तयोः ।
“श्येष्ठस्य शुद्धदशमी संवत्सरसुखी सृता ।
तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानश्चैव विशेषतः ॥
यां काश्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्भस्तिरोदकम् ।
सुखते दशभिः पापैः सुमहापातकोपमैः ॥
अत्र केवलदशम्यां नदीमात्रे दर्भकरणकतिल-
तर्पणाङ्गकक्षानादशविधपापपणयः फलम् ।
एवं दानादावपि । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणभविष्ये
जाह्नवीपदश्रवणान् हेतुमन्निगदस्वरसाच्च ब्रह्म-
वैवर्तपि सरित्पदं जाह्नवीपरम् । अन्यथा
नानाविधः स्यात् । यां काश्चिदिति तु जाह्नवी-
स्तावकम् । अन्यथा कुल्यास्नानेऽपि दशविध-
पापपणयः स्यात् । मन्त्रलिङ्गे जाह्नवीतिपदश्रव-
णाच्च । गङ्गामधिकृत्य ब्राह्मणे ।
‘शुक्लपलस्य दशमी श्येष्ठे मासि द्विजोत्तमः ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा सृता ॥
अत्र केवलदशम्यां दशविधपापपणयः फलम् ।
भविष्ये ।
‘श्येष्ठशुद्धदशम्यान् हस्तयोगेन जाह्नवी ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा सृते ॥
दशपापानीति दशजन्मकृतानीति । विशेषणीय-
माह पराशरभाष्ये यमः ।
‘श्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तयोगतः ।
दशजन्माघहा गङ्गा दशपापहरा सृता ॥
अत्र दशजन्मकृतदशविधपापपणयः फलम् ।
• ‘प्राप्ते कर्मणि नानेको विधात् प्रकृत्यते गुणः ।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहुवोऽप्येक्यतनः ॥
इति न्यायेन हस्तानजन्मगङ्गापुण्यद्वयविशिष्ट-
दशमोविधैर्यस्मिन् हस्तान् तस्माभस्तत्र स्नानम् ।
उभयदिने तु तस्माभे परदिन एव । अत्रापि
पूर्वदिने वक्ष्यमाणकुजवारलाभे तत्रापि स्नानं
वारस्योभयजालाभात् । ततश्च पूर्वदिने तथा-
विधस्नानं कृत्वा परदिने केवलदशम्यामपि दश-
विधपापपणयकामेभ्यः स्नानम् । श्रुतः ।
‘श्येष्ठे मासि क्षितिमुत्तरे शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मन्त्रलोकम् ।
पापान्यस्यां हरति च तथैवा दशैवाहुराण्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वालिमेघायुतस्य ॥
भौमवारहस्तानजन्मगङ्गापुण्यद्वयविशेष-
दशविधपापपणयशतगुणवालिमेघायुतजन्मपुण्य-
समपुण्यं फलम् । राजमार्गच्छे वाङ्मोक्षिकः ।
‘अदत्तानामुपादानं हिंसा चेवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं सृजतम् ॥
पारुष्यममृतश्चैव पैशुन्यश्चापि सर्वशः ।
असम्बद्धप्रजापक्ष बाह्यं स्याच्चतुर्विधम् ॥
परद्वेष्यभिधानं मनसानिष्टचित्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥
इतानि दश पापानि प्रथमं यान् जाह्नवि ।
स्नानस्य मम ते हेवि ! जले विष्णुपरीक्षवे !
विष्णुपार्ष्वसम्भूते गङ्गे ! त्रिपथगामिनि !
धर्मेद्रवीतिविष्णोते पापं मे हर जाह्नवि !

दशह

दशह

अथ मन्त्रस्तेन प्रणवपूर्वकारयेतानि सामान्य-
स्नानमन्त्रानि मन्त्रजनस्यादौ पाठ्यानि । आगन्तु-
कानामन्त्रे अभिनिवेश इति न्यायान् मन्त्रान्ते कर्मा-
दीनि सन्निपातयेत् इत्यापस्तम्बीयाश्च ॥ ॥
हिंसापैशुन्यादिभेदमाह कामधेनौ देवलः ।
‘कायज्ज्ञेयं मनोदुःखं वधं वा प्राणिनां पुनः ।
यः प्रवर्णयति हेतुं सां हिंसति समासतः ॥
यद्वायं ब्राह्मणेऽन्ध्याः पशून्ता स्वगपत्पणः ।
भृत्यानाश्चैव उक्तार्थमगस्त्यो ज्ञातुरत एव ॥
यदापि परुषवचनमपवादः पैशुन्यममृतं तथा
लापो निहुरवचनमिति बाह्यानि षट् । परेषां
देशजातिकुलविदाश्रित्यरूपवृत्ताचारपरिच्छ-
दशरीरकर्मजीविनां प्रवृत्तदोषवचनं परुषम् ।
‘यथास्वतः क्रोधसन्तापजन्मसंजननं तनः ।
परुषं तच्च विज्ञेयं यथास्वतः तथाविधम् ॥
चतुर्गुणितं तृप्तानं चकालं ब्राह्मणेति च ।
पशंसानिन्दनं दधानं परुषात् विशिष्यते ॥ ॥
तेषामेव परुषवचनानां परीतमुदाहरणमप-
वादः ॥ ॥
गुरुकृपतिवृत्तभ्रातृमित्रमकाशे अर्थोपघातार्थं
दोषोपास्यानं पैशुन्यम् ॥ ॥
अमृतं द्विविधं असत्यमसंवादश्चेति ॥ ॥
‘देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
नर्महासप्रसङ्गाच्च भावणं अर्थभाषणम् ॥ ॥
गुत्याङ्गामेधसंज्ञानां वचनं निहुरं विदः ।
यद्व्यङ्गा वचो नीचं स्त्रीपुंसोर्मिथुनाथयम् ॥ ॥
इत्येवं षड्विकल्पस्य दशवाक्यस्य भाषणम् ।
इह वामुत्र वा क्रूरमेतर्थां प्रतिपद्यते ॥
प्रथमया निन्दनं प्रथमानिन्दनम् । तथाप्यत्र
चतुर्विधविधियोरविरोधः । समलतासमलत्व
भेदानादरेण पारुष्यपवादयोगेऽप्यत्र निहुरस्य
परुषास्तर्भावाच्च । असम्बद्धप्रजापक्षभाषणयोः
पर्यायत्वात् नार्थान्तरम् । अभिधानमपहर-
णाद्यमिति शेषः । वितथ असत्यभूतं वस्तुनि
अभिनिवेशः ‘पुनः पुनः सकल्पः ।’ इति
निष्पादितत्वम् ॥ ॥ अपि च ।
“अथ श्येष्ठशुद्धदशमी दशहरा । तत्तत्
हेमाद्रौ ब्राह्मणे ।
“श्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तमयुता ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा सृतेति ॥
वाराहोऽपि ।
‘दशमी शुक्लपक्षे तु श्येष्ठे मासि कुजेऽहनि ॥
अवतीर्णा यतः स्वर्गाहस्तर्त्तं च सरिहुरा ॥
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा सृतेति ॥ ॥
स्कान्दे तु दशयोगा उक्ताः । यथा,—
‘श्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
अतीपाते गरानन्दे कन्यापक्षे वृषे रवौ ॥
दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।
अथ बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था । इयञ्च
यत्रैव योगबाहुल्यां सेव ग्राह्या । योगाधिक्यं
फलविज्ञात् ॥ ॥

दशह

श्येष्ठे मलमासे सति तत्रैव दशहरा कार्या न
तु शुद्धे ।
‘दशहरासु नोत्कर्षेऽपि युगादिषु ।
इति हेमाद्रौ अष्टादशोक्तेः ॥ ॥
तथा स्कान्दे ।
‘यां काश्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्ध्यं तिलोदकम् ।
सुखते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥
अत्र विशेषः काशीखण्डे ।
‘श्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।
दशान्वमेधिनं स्नात्वा सुखते सर्वपातकैः ॥
एवं सर्वपातं तिथिषु क्रमस्नायौ नरोत्तमः ।
आशुक्लपक्षदशमी प्रतिजन्माघसुखजेत् ॥
तथा ।
‘लिङ्गं दशान्वमेधेः शृङ्गा दशहरातिथौ ।
दशजन्मान्तेः पापैस्त्यक्तं नात्र संशयः ॥
तथा भविष्योत्तरकाशीखण्डयोः ।
‘निग्रायां जागरं कृत्वा समुपोष्य च भक्तितः ।
एवेगंतेऽपि नैऋतेः फलेऽपि दशसङ्ख्याया ॥
तथा दीपेऽपि ताम्बलेः पूजयेत् अह्नयान्वितः ।
स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नवां दशहस्तौ विधानतः ॥
दशप्रवृत्तिकांश्च तिलान् सर्पिश्च वै जले ।
शक्तपिष्टान् गृहपिष्टान् दद्याच्च दशसङ्ख्याया ॥
ततो गङ्गासटे रम्ये जन्मा कथ्येन वा तथा ।
गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वल्पिणीम् च
संस्थाप्य पूजयेद्देवीं तदलाभे नृदपि वा ।
अथ तत्राणशक्तश्च लिखितं पिष्टेन वै सुवि ॥
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुम्भेन पुजां विशेषतः ।
नारायणं महेश्वरं प्रक्षाल्य भास्करं तथा ॥
भगीरथश्च तृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।
गन्धपुष्पादिभिः सन्ध्यायथाशक्तिं प्रपूजयेत् ॥
दशप्रम्यान् तिलान् दद्यात् दशविधैश्च एव च ।
दशप्रम्यान् ययान् दद्यात् दशसङ्ख्यागवोस्तथा ॥
प्रम्याः यादृशपलानि । पलान् । सुष्टिमात्रं पलं
सृजतमिति मन्त्राण्येव उक्तम् ।
‘मनस्यकल्पप्रमदकमकरादिजलेऽपरात् ।
कारयित्वा यथाशक्तिं स्वर्गेण रजतेन वा ॥
तदलाभे पिष्टमयान्वयेन कुम्भमादिभिः ।
गङ्गायां प्रतिपेद्यान्दीपांश्चैव प्रवाहयेत् ॥
पुण्यादौः पूजयेद् गङ्गां मन्त्रेणानेन भक्तितः ।
ॐ नमः शिवाये नारायणे
दशहराये गङ्गाये नमो नमः ।
इति मन्त्रान् यो भर्ता दिने तस्मिन् दिवानिष्ठम् ।
अपेन पञ्चमहस्त्राणि दशधर्मफलं लभेत् ॥ ॥
काशीखण्डे तस्यो मन्त्र उक्तः ।
‘नमः शिवाये प्रथमं नारायणे पदं ततः ।
दशहराये पदमिति गङ्गाये मन्त्र एव वै ॥
स्नात्वाः प्रणवादिश्च भवेद्दशपातरो मनुः ।
पुजा दानं जपो होमस्तेनैव मङ्गला सृजतः ॥ इति
अत्र गङ्गास्नानपाठमपि दशवारं कुर्यात् ।
तदुक्तं भविष्ये ।
‘तस्यां दशम्यामेतच्च स्नानं गङ्गाजले स्थितः ।
यः पठेत् दशकलसु हरिदो वापि बाधसः ॥

दश

सोऽपि तत्पक्षमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः । इति
कोत्रच प्रतिपदादिदशमीपक्षेन दिनद्विसंज्ञया
पठनीयमिति श्रुताः । अत्र सर्वोऽपि विस्तरः
सोऽपि भङ्गलतत्रिंशत्तरीतिरवधेयः ।
विस्तरभीतिस्तु न लिख्यते ॥ ३ ॥ एवं कुर्वन्तः
बलमुक्तं काशीलये ॥

‘एवं कृत्वा विधानेन वित्तशालाविवर्धितः ।
उपवासो वक्ष्यमाणे दशपापैः प्रमुच्यते ॥
सर्वान् कामानवाप्नोति प्रियं वृद्धाश्च जीयते ॥’
इति ।

अस्यां सेतुवन्धराभेधस्य प्रतिष्ठादिनत्वात् विशेष-
ेण पूजा कार्या । तदुक्तं स्मृत्यैः सेतुमाहात्म्ये ।
‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
गरानन्दे अतोपाति कल्पाचक्षुः दृष्टे रवौ ॥
दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।
रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तममिति ॥’
इति निर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे संवत्सर-
कालम् । किञ्च ।

“अथ हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्येष्ठके सिते ।
दशपापहरायाश्च अदत्तादानकल्पावम् ॥
विदुषाचरणं हिंसा परदारोपसवनम् ।
पादध्यातृत्पैशुन्यमसम्बन्धश्च भावजम् ॥
परद्रव्याभिधानश्च मनसानिष्टचिन्तनम् ।
एतद्दशावधाय गङ्गाजानं करोम्यहम् ॥”
इति गारुड २१५ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपरच ।
“ज्येष्ठे दशहरायाम् विष्णोरिष्टं श्रुत्वा प्रथमं ।
येन वा विधिना कार्या सैष्टिज्योर्नृपैः सदा ॥
प्रथमं पार्थिवः कुर्यात् प्रतिमां काचवीं हरैः ।
अन्यतेजोमयीं वापि दारवीं वा शिलामयीम् ॥
प्रतिष्ठां विधिवत्तस्याः कुर्याद्विप्रः पुरोहितः ।
तां संस्थाप्य सुरागरे स्वयं वा यत्नतः कृते ॥
वासुदेवस्य बीजेन पूर्वाक्षरविधिना तथा ।
सर्वपापकारिभक्ता तु वासुदेवं प्रपूजयेत् ॥
पूजान्ते संस्कृते वद्वी कुक्षमध्ये स्थितो हिजः ।
आच्येः सहस्रं जुहुयाद्वाहुतीर्णां हरैः कृते ॥
संपूज्य वासुदेवम् चोमं कृत्वा ततो हिजः ।
रूपस्यानुमते तान् प्रतिमां मङ्गलं नयेत् ॥
प्रतिमायाः कपोली द्वौ स्यूद्वा दक्षिणपाणिना ।
प्राग्प्रतिष्ठां कुर्यात् तस्यां देवस्य वै हरैः ॥
कृतायाम् प्रतिष्ठायां प्राणानां नृपसत्तम ॥
विष्णोः प्राञ्जलां प्रतिमामायान्ति नियतं स्वयम् ॥
प्राक्ष्यन्त्यागतेषु स्याद्देवत्वं नियतं भवेत् ।
अलतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमास्तु च ।
यथा पूर्वं तथा भावः स्वर्गादीनां न विष्णुता ॥
अथैवामपि देवानां प्रतिमास्तपि पार्थिव ! ।
प्राग्प्रतिष्ठां कर्त्तव्या तस्या देवत्वसिद्धये ॥
सुवर्णेन सुवर्णं स्यात् शिला दारु तथा शिला ।
अन्यच्च सुवर्णं स्यात् प्राग्प्रतिष्ठान्नते सदा ॥
वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरिहमेव च ।
तथैवाङ्गाङ्गिमन्त्राणां प्रतिष्ठामाचरेद्दरैः ॥
तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं कृत्वा शस्त्रं च मन्त्रवित् ॥

दश

रभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान् हृदयेऽपि समाचरेत् ॥
अस्मै प्राञ्जः प्रतिष्ठान् अस्मै प्राञ्जः चरन् च ।
अस्मै देवत्वसङ्गाये स्वाहेति यत्तु वचनम् ॥
अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरिहमेव च ।
प्राग्प्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमास्तु समाचरेत् ॥
प्रतिमापूजने कुर्यादात्मन्यपि च मन्त्रवित् ।
प्राग्प्रतिष्ठां प्रथमं पूजाभागविशुद्धये ॥
अस्मिन् प्राग्प्रतिष्ठान् प्रतिमापूजनादिते ।
न कश्चित् बुधः कुर्यात् कृत्वा न्यूनमात्रयात् ॥
विष्णोरिष्टमिमां कृत्वा दशम्यां पार्थिवोत्तमः ।
तस्यामेव तु पूर्वायां प्रतिमां स्थापयेत्ततः ॥
एवं दशहरायाम् कृत्वा पार्थिवो हरैः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति निर्विघ्नोऽपि स
चायते ॥”

इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥
दशा, स्त्री, (दशतीव । दश + सप्तविंशति-
त्वात् कः । जपजपददशति निर्द्देशात् अकि-
त्यपि नलोपः । यद्वा, दश्यते इति । गुरोश्चेत्यद् ।
तत्तदापि ।) अवस्था । (यथा, पञ्चतन्त्रे १।३८१ ।
“आपदि येनोपकृतं येन च हविर्न दशास्तु
विषमास्तु ।
उपकृत्य तयोर्बभूवोः पुनरपि जातं नरं मन्त्रे ॥”)
दीपवर्तिः । (यथा, कुमार १।३८१ ।
“अहमस्य दशैव पश्य मा-
मविषयस्यसनेन धूमिताम् ॥”)
वस्तान्ते बहुवचनान्मोर्ध्वशब्दः । इति मेदिनी ।
शे, ८॥ (यथा, मनुः १।३।४४ ।
“वसनस्य दशा यास्या शूद्रयोत्तुल्लवदेने ॥”)
चेतः । इत्यजयपाठः ॥ ३ ॥ शरीरस्य दश
दशा यथा,—
गर्भवासः १ जन्म २ बाल्यम् ३ कौमार्यम् ४
पौगण्ड्यम् ५ यौवनम् ६ स्याविर्यम् ७ जरा ८
प्राणरोधः ९ नाशः १० । इति मोक्षधर्म-
टीकायां नीलकण्ठः ॥ ३ ॥ कामजदशदशा यथा,
“चक्षुरागस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावना च
यादृष्टिः स्यात्तदनु विषययामतन्त्रेति सोऽपि ।
निद्राक्तेदस्तदनु तनुता निश्चयत्वं ततोऽन-
न्नादो भ्रष्टा तदनु मरणं स्युर्दशाः प्रक्रमेय ॥”
इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥ ३ ॥

कलौ नराणां यद्योक्तायुषः कुर्याद्वयस्य-
भोग्यादभागविशेषः । तत्र नाचञ्चिकी दशा
यथा,—
“षट् सूर्यस्य दशा ज्ञेयाः शशिनो दशपञ्च च ।
अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृताः ॥
शनेचरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोवविंशतिः ।
राहोर्द्वादशवर्षाणि श्मशोर्योकोविंशतिः ॥” ॥
जन्मकालीननक्षत्रविशेषवर्णितग्रहाणां दशा-
नियमो यथा,—
“लृप्तिकादिष्वेव सूर्यः शशी रौद्रचतुष्टये ।
मघादित्रितये भौमो बुधो हस्तचतुष्टये ॥
अनुराधाचये शौरीशुक्रः पूरुषचतुष्टये ।
घनिष्ठात्रितये राहुः शेषे शुक्रचतुष्टये ॥ ॥

दश

सूर्योपप्रभवभौमाकिं दशातिकट्टदा कृत्वा ।
गुरुचन्द्रयुक्ताकां यथेष्टितपञ्चमदाः ॥”
दशापञ्चम् ।

“उद्दिष्टचित्तपरिखेदितवित्तनाश-
क्षेत्रप्रवासगदभीतिमहाभिधानेः ।
संक्षोभितं स्वजनवन्धुवियोगदःखै-
र्भानोर्द्दशा भवति कष्टकरी नरायाम् ॥ १ ॥
सौख्यं विभर्ति वरवाहनयानरत्न-
कीर्तिप्रतापबलवीर्यसुभास्वितश्च ।
मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि
चन्द्रो ददाति धनकाश्चनभूमिसंघम् ॥ २ ॥
शास्त्राभिघातवधवन्धनरेन्द्रपीडौ
चिन्ताज्वरं विकलताश्च एषे करोति ।
चौरामिहाहमयभङ्गविपत्तिरोग-
कीर्तिप्रतापघनहा च दशा कुलस्य ॥ ३ ॥
दिव्याङ्गनावदनपङ्कजघटपदत्वं
लीलाविलासप्रयत्नसमभोजनश्च ।
नानाप्रकारविभवागमकोषट्टङ्गिः
क्षिप्रं भवेद्बुधदशास्तु हितार्थसिद्धिः ॥ ४ ॥
मिथ्यापवादवधवन्धनकार्यहानि-
मार्तसम्यक्प्रियसुखदविशेषविहीनः ।
मेघे च वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः
कष्टान् पापदशान् शनैश्चरस्य ॥ ५ ॥
रस्यं यद्दं विनयसन्धयमानदृष्टिं
प्राप्नोति सौख्यधनधान्यविभूतिमुक्तम् ।
घमनायकामसुखभोगवृत्तपयोगं
यावद्दृष्टमिति दशा पुत्रघो हि तावत् ॥ ६ ॥
बुद्ध्या विहीनमतिनाशविधोगदःख-
नार्थसिद्धिभयभङ्गविषाणिरोगम् ।
सन्तापशोकपरदेशगतं करोति
राहोर्द्दशा भवति जीवनसंशयाय ॥ ७ ॥
मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः
चेतातपन्नृपपूजितदेशलाभः ।
हृदयमलाभयधर्ममनोरथश्च
श्रीक्रीदशा भवति निश्चितराजलक्ष्मीः ॥ ८ ॥
रवेरन्तर्द्दशा मासाः ८ तस्य फलम् ।
उद्दिष्टचित्तपरिखेदितवित्तनाश-
क्षेत्रप्रवासगदभीतिमहाभिघातान् ।
दुःखप्रयोगवधवन्धनभयार्ति चैव
भानोर्द्दशा प्रकुरुते खलु राजपीडाम् ॥ ९ ॥
शोमस्य मासाः १० फलम् ।
गदसङ्कटसंघासं खेच्छाहानिं मनःक्षतिम् ।
कुलने रजनीनाथो भानोरन्तर्द्दशा गतः ॥ १० ॥
मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० फलम् ।
सर्वेषां तिलको भूत्वा मणिरत्नप्रधानकम् ।
प्राप्नोति धनधान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे ॥ ११ ॥
बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० फलम् ।
आधिः शस्त्रभयं निजं सर्वमात्रे विपत्तिर्का ।
नश्वान्ते सर्वकाम्यानि भानोरन्तर्गते बुधे ॥ १२ ॥
शनेर्मासाः ६ दिनम् २० फलम् ।
सन्तापं वित्तनाशश्च वस्तुनाशं पराजयम् ।
शौरिः करोति वैकृत्यं भानोरन्तर्द्दशा गतः ॥ १३ ॥

दशा

गुरोर्वर्षः १ दिनम् २० फलम् ।
 धर्माद्यैकामसौख्यानि ददाति विवृणोति ।
 कुलदिव्याधिहन्ता च भानोः पाकदशागतः ॥६॥
 राहोर्मासाः ८ फलम् ।
 अशुभानुभव इव चाधिभीतिमुत्पन्नान् ।
 कुर्वते सिद्धिर्वास्तु रविपाकदशा गतः ॥ ७ ॥
 शुक्रस्य वर्षः १ मासौ २ फलम् ।
 कोष्ठग्रीवाशिरोगोन्मूलान् मूलादिदाहान् ।
 शोकं करोति भृगुजः सूर्यस्यान्तर्दशा गतः ॥ ८ ॥
 एवं वर्षाः ४ ॥ ९ ॥ चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाः १५
 तस्यैवान्तर्दशावर्षा २ मासः १ फलम् ।
 कुर्याद्विभूतिवरवाहनमातपञ्च-
 जेमप्रतापवजवीर्यसमन्वितानि ।
 मिष्टान्नपानप्रयत्नान्नभोजनानि
 चाक्षी दशा प्रचुरकाश्चनभूमिदात्री ॥
 कुलस्य वर्षः १ मासः १ दिनानि १० फलम् ।
 पितृशोभितपीडाश्च चौरादीनां भयनया ।
 मङ्गलः कुर्वते नित्यं विधोरन्तर्दशा गतः ॥
 बुधस्य वर्षा २ मासाः ४ दिनानि १० फलम् ।
 सर्वत्र द्रव्यलाभश्च गणान्नगोधनानि च ।
 चन्द्रजः कुर्वते सौख्यं विधोरन्तर्दशागतः ॥
 शनैर्वर्षः १ मासाः ४ दिनानि २० फलम् ।
 बन्धुलेशं वृषाद्धीतिं यसनं शोकसम्पदम् ।
 विनाशं कुर्वते सौरिचन्द्रस्यान्तर्दशागतः ॥
 गुरोर्वर्षा २ मासाः ७ दिनानि २० फलम् ।
 दानसौख्यानि सम्भोगं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
 कुर्वते विवृणोति विधोरन्तर्दशागतः ।
 राहोर्वर्षः १ मासाः ८ फलम् ।
 वद्विशुभं दुःखं शोकं बन्धुघनचयम् ।
 कुर्वते राहुद्वयं चन्द्रपाकदशागतः ॥
 शुक्रस्य वर्षा २ मासाः ११ फलम् ।
 सेवते वरनारीभिर्नरो लक्ष्मीश्च वर्तते ।
 सुक्ताहारमणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्दशा गतः ॥
 रवेर्मासाः १० फलम् ।
 ऐश्वर्यं बहुसौख्यं चाधिनाशमरिचयम् ।
 वृषतेजो रविः कुर्याद्विधोः पाकदशागतः ॥
 एवं वर्षाः १५ ॥ १० ॥ कुलस्य स्थूलदशावर्षाः ८
 तस्यान्तर्दशामासाः ७ दिनानि १२० फलम् ।
 क्रूराभिघातवधबन्धनानि घते
 चिन्ताकरं विकलभूषणमममम् ।
 चौरादिभीतिघनहानिरेकपीडाः
 कुर्याद्विनाशनिघनश्च दशा कुलस्य ॥
 बुधस्य वर्षः १ ॥ ३ ॥ २० फलम् ।
 वरमैत्र्यमनुलं नानाविधसुखाश्चयम् ।
 करोति सोमपुत्रश्च चित्तिलान्तर्दशागतः ॥
 शनैर्मासाः ८ ॥ २६ ॥ ४० फलम् ।
 रिपुचौरादिभीतिश्च रोगमन्तरश्चयम् ।
 महाजनहन्तो द्वेवः कुलस्यान्तर्दशा गतः ॥
 गुरोर्वर्षः १ ॥ ४ ॥ २५ ॥ ४० फलम् ।
 वृषपुत्रवस्त्राद्यैर्देवताभ्यर्चनापूजनम् ।
 वृषतुल्यत्वात्प्रोति कुलस्यान्तर्दशा गतः गुरौ ॥
 राहोर्मासाः १० ॥ २० ॥ फलम् ।

दशा

आत्मकाव्यायेसुहेगं बन्धुचौरादिदाहचयम् ।
 कुर्वते सिद्धिकापुत्रो भौमस्यान्तर्दशागतः ॥
 शुक्रस्य वर्षः १ ॥ ६ ॥ २० फलम् ।
 घनद्विं सुखार्दीश्च नानावस्त्रं वरविधयः ।
 प्राप्नोति विपुला जन्मो कुलस्यान्तर्दशा गतः भृगौ ॥
 रवेर्मासाः ५ ॥ १० ॥ फलम् ।
 नानारत्नसौख्यं भूमिजाभमयापि वा ।
 वृषपुत्रमावप्रोति कुलस्यान्तर्दशा गतः रवौ ॥
 सोमस्य वर्षः १ ॥ १ ॥ १० फलम् ।
 घनलाभं सुखं भोगं शरीरारोग्यमेव च ।
 लोकानन्तमवाप्रोति चित्तिलान्तर्दशा गतः पिषौ ॥
 एवं वर्षाः ८ ॥ १० ॥ बुधस्य स्थूलदशावर्षाः १७
 तस्यान्तर्दशा २ ॥ ८ ॥ १ ॥ २० ॥ फलम् ।
 दिव्याङ्गनावदनपङ्कजवटपदसं
 लीलाविलासवरभोगसुखोदयश्च ।
 नानाप्रकारविभवागमकोपहृष्टं
 चित्तं वृषद्वयदशा प्रबला च चिह्नम् ॥
 शनैर्वर्षः १ ॥ ५ ॥ २६ ॥ ४० फलम् ।
 वातश्लेष्मता पीडा विरहो बन्धुभिः सह ।
 विद्वेशगमनश्चैव बुधस्यान्तर्दशा गतः शनौ ॥
 गुरोर्वर्षा २ ॥ ११ ॥ २६ ॥ ४० फलम् ।
 आधिपत्यभयत्यक्तो घनाटो वृषवल्लभः ।
 लभेद्द्वितीयं सुपुत्रश्च बुधस्यान्तर्दशा गतः गुरौ ॥
 राहोर्वर्षः १ ॥ १० ॥ २० फलम् ।
 बन्धुनाशं मनस्तापं देशत्यागश्च बन्धनम् ।
 करोति बहुदुःखानि बुधस्यान्तर्दशा गतः ॥
 शुक्रस्य वर्षा ३ ॥ ४ ॥ २० फलम् ।
 घनाटो बन्धुपुत्रश्च धर्मवत्त्वं घनागमम् ।
 कुर्वते दानवाचार्यो बुधपाकदशागतः ॥
 रवेर्मासाः ११ दिनानि १० फलम् ।
 श्रिया परमया युक्तो गजवाजिधनान्वितः ।
 प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशागतः ॥
 सोमस्य वर्षा २ ॥ ४ ॥ १० फलम् ।
 कण्टकादिप्रवेशश्च श्रद्धाभ्यो भयमेव च ।
 निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशागतः ॥
 कुलस्य वर्षः १ ॥ ३ ॥ २० फलम् ।
 कपित्थसमुद्भूतो शिरःपीडा भयावहाम् ।
 मादयः कुर्वते शोकं बुधस्यान्तर्दशा गतः ॥
 एवं वर्षाः १७ ॥ १० ॥ शनैः स्थूलदशावर्षाः १०
 अस्यान्तर्दशामासाः ११ ॥ ३ ॥ २० फलम् ।
 मिथ्यापवादवधबन्धनिराश्रयत्वं
 चौरादिभूषितभुजङ्गमभीतिमुत्पन्नाम् ।
 आशानिराश्रयश्च चान्ननकायेष्टानि
 पङ्कोदशा प्रकुर्वते नित्यं नराधाम् ॥
 गुरोर्वर्षः १ ॥ ६ ॥ २० फलम् ।
 देवतानुरागं शान्तं नानाप्राप्तिं करोति च ।
 तुल्यसौख्यसमायुक्तं पङ्कोरन्तर्दशा गतः ॥
 राहोर्वर्षः १ ॥ १ ॥ १० फलम् ।
 वृषाद्वयं नरं चौरं दुःखश्च प्राशंस्ययम् ।
 घनचयश्च कुर्वते शनैरन्तर्दशा गतः ॥
 शुक्रस्य वर्षः १ ॥ ११ ॥ १० फलम् ।
 सुहृद्वन्धुघनैः पूर्य भाग्यावित्तसमन्वितः ॥

दशा

स्वर्गं सुखं लभते चौरस्यान्तर्दशा गतः ॥
 रवेर्मासाः ६ ॥ २० ॥ फलम् ।
 परदारभगमनं करोति खरदीपितः ।
 जीवनस्य च खर्चं शनैरन्तर्दशागतः ॥
 सोमस्य वर्षः १ ॥ ४ ॥ २० फलम् ।
 जीनाशं कुक्षिरोगश्च कपित्थगर्भं शरी ।
 बन्धुवधश्च कुर्वते पङ्कोरन्तर्दशागतः ॥
 कुलस्य मासाः ८ ॥ २६ ॥ ४० फलम् ।
 देहक्षेत्रं महारोगं नानादुःखानि भूमिजः ।
 घनवाशश्च कुर्वते शनैरन्तर्दशागतः ॥
 बुधस्य वर्षः १ ॥ ६ ॥ २६ ॥ ४० फलम् ।
 आरोग्यं विषयं राष्ट्रं बहुविधानि सोमजः ।
 करोति त्वारं लोके शनैरन्तर्दशागतः ॥
 एवं वर्षाः १० ॥ १० ॥ गुरोः स्थूलदशावर्षाः १६
 तस्यैवान्तर्दशावर्षाः ३ ॥ ४ ॥ २० ॥ फलम् ।
 राष्ट्राख्यं तथयवित्तविलासभोगान्
 पण्याप्रसीदधनघान्नसमाश्रयश्च ।
 विद्याप्रसादवररत्नसुखार्थभोग-
 सिद्धिं दशा सुरगुरोः कुर्वते प्रियत्वम् ॥
 राहोर्वर्षा २ ॥ १ ॥ १० फलम् ।
 बन्धुवधं नृवादां स्थानभ्रंशं निराश्रयम् ।
 कलहं कारयेदाहुर्गुरोरन्तर्दशागतः ॥
 शुक्रस्य वर्षा ३ ॥ ८ ॥ १० फलम् ।
 कलहं बन्धुभिः साहं वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
 स्त्रीवियोगश्च कुर्वते जीवस्यान्तर्दशा गतः ॥
 रवेर्वर्षः १ ॥ दिनानि २० ॥ फलम् ।
 बहुभिन्नं बहुधनं सौभाग्यं राजवज्रभम् ।
 कुर्वते भास्करः शान्तिं गुरोरन्तर्दशागतः ॥
 सोमस्य वर्षा २ ॥ ७ ॥ २० फलम् ।
 भोगाटो बहुभाष्यः स्थादिपुरोगविर्चयितः ।
 वृषतुल्यो भवेच्चैव गुरोरन्तर्दशागतः ॥
 कुलस्य वर्षः १ ॥ ४ ॥ २६ ॥ ४० फलम् ।
 तीक्ष्णरोषो रिपोहन्ता गजवह्नीमदर्थनः ।
 सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुलं चान्तर्दशा गतः गुरोः ॥
 बुधस्य वर्षा २ ॥ ११ ॥ २६ ॥ ४० फलम् ।
 सुखोऽसुखः सुखी दुःखी शत्रुहृष्टः पुनः पुनः
 देवाश्चैवपरो नित्यं जीवस्यान्तर्दशा गतः ॥
 शनैर्वर्षः १ ॥ ६ ॥ २० फलम् ।
 वज्रान्ननाश्रयात् सौख्यं भवेच्चित्तविवर्धितः ।
 लपनीतिमना नित्यं गुरोरन्तर्दशा गतः ॥
 एवं वर्षाः १६ ॥ १० ॥ राहोः स्थूलदशावर्षा
 १२ ॥ तस्यान्तर्दशावर्षाः १ ॥ ४ ॥ फलम् ।
 भाग्यादिदूषण-निदानविवादवन्ध-
 शास्त्राभिघातभयहीनपराक्रमश्च ।
 अप्राप्तसौख्यधनकाश्चनदीनदेहो
 राहोर्दशा भवति चित्तनसंश्रयाव ॥
 शुक्रस्य वर्षा २ ॥ मासाः ४ ॥ फलम् ।
 शिरारोगं कुद्वेषश्च कुर्याद्भाष्यं चक्षुषाम्
 बान्धवैः कलहो नित्यं राहोरन्तर्दशा गतः भृगौ ॥
 रवेर्मासाः ८ ॥ फलम् ।
 शिरारोगभयं चौरं नृपं शोकश्च दाहकम् ।
 दृष्टद्विभयं कुर्याद्भाष्यं रान्तर्दशा गतः रविः ॥

दश

सोमस्य वर्षः १।८।फलम् ।
 स्त्रीपुत्रकलहश्चैव वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
 करोति क्षेममर्थं राहोरन्तर्गतो विधुः ॥
 कुजस्य मासाः १०।२०।फलम् ।
 विषशस्त्राग्निचौरैर्भ्यो नियतं दातुं भयम् ।
 पातस्यान्तगतः कृष्णान्नराणां भूमिन्मृतः ॥
 बधस्य वर्षः १।१०।२०।फलम् ।
 त्वरन्नुदयि संपीडो कलहं स्वजनेः सह ।
 अत्यापद्ये विद्वयं कृष्णान् पातामरे बुधः ॥
 शनैर्वर्षः १।१।१०।फलम् ।
 स्त्रीपुत्रैः कलहो नित्यं बान्धवैः सह वैरिता ।
 भवेत् बह्वा दःखं राहोरन्तर्गते शनौ ॥
 गुरोर्वर्षः १।१।१०।फलम् ।
 आधिपत्यमयैस्त्यक्तो देवब्राह्मणपूजकः ।
 कार्यमिदं भवेदृष्टा राहोरन्तर्गते गुरौ ॥
 एवं वर्षः १२ ॥ ॥ शुक्रस्य स्थूलदशावर्षाः २१ ।
 तस्यान्तर्दशावर्षाः ४।१।फलम् ।
 मन्त्रप्रचारकचिरप्रमदाविलास-
 सम्मानदानरूपपूजनकोषलाभान् ।
 हस्त्यश्वयानपरिपूर्णमनोरथश्च
 शौकी दशा स्त्विति निखलराजलक्ष्मीम् ॥
 रवेर्वर्षः १।फलम् ।
 दृष्टकीप्रव्रणाक्रान्तस्त्रीव्रतापो ज्वरान्वितः ।
 त्यक्तः स्याद्बान्धवैः सर्वैर्भागवान्तर्गते रवौ ॥
 सोमस्य वर्षो २।११।फलम् ।
 सम्माननाशो रोगश्च कार्यनाशश्च नित्यशः ।
 शुक्रस्यान्तर्गते चर्च स्त्रीनाशो नियतं भवेत् ॥
 कुजस्य वर्षः १।६।२०।फलम् ।
 उत्साही धनघात्याः कल्याणं सुमनाः सुधीः ।
 भूमिलाभो भवेच्चैव शुक्रस्यान्तर्गते कुजे ॥
 बधस्य वर्षः १।३।२०।फलम् ।
 सञ्च लभते सौख्यं मानसचयभूषणम् ।
 भाव्या सुशीलतामेति भार्गवान्तर्गते बुधे ॥
 शनैर्वर्षः १।११।१०।फलम् ।
 शत्रुक्षयमवाप्नोति मित्रवृद्धिश्च आयतं ।
 चौराद्वित्तस्य लाभः स्यात् शुक्रस्यान्तर्गते शनौ ॥
 गुरोर्वर्षः १।८।१०।फलम् ।
 राजपूजा सुखं प्रीतिः कल्याणनमेव च ।
 भार्गवान्तर्गते जीव चौराद्वित्तं लभ्यते ॥
 राहोर्वर्षो २।४।फलम् ।
 बन्धनं बन्धुपुत्रादेर्वन्धुनाशो रिपोर्भयम् ।
 शरीरं देहमाप्नोति भ्रगोरन्तर्गतस्तमः ॥
 एवं वर्षः २१ । इत्यन्तर्दशाकथनम् ॥ ॥
 अथ प्रत्यन्तर्दशा ।
 गृहान्तरं दिनं क्त्वा वदितुं ध्रुवं भवेत् ।
 बुवाणि गणयेद्गीमान् रथादेः क्रमतो यथा ॥
 रवौ च वेदा वसवः सुधाश्रौ
 कुजे च वायुः शशिशे तथाङ्गाः ।
 शनारुतुर्दिकं च हृदयतो स्या-
 द्राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः ॥
 गृहस्यान्तर्दशामासान् दिनीक्य गुणाहतान् ।
 स्वाङ्गलब्धं विजानीयात् प्रत्यन्तर्दशावसरात् ॥

दशार्णः

इति प्रत्यन्तर्दशा ॥ इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥
 युगमेदे दशाविशेषा यथा—
 “सत्वे लयदशा चैव जेतायां हरगौरिका ।
 ह्यापरे योगिनी चैव कलौ नाचत्रिकी दशा ॥”
 इति समयावृतम् ॥ ॥
 दशधा दशा यथा,—
 योगिनी १ वार्षिकी २ नाचत्रिकी ३ लायिकी
 ४ मृकृष्टा ५ विप्रोत्तरा ६ त्रिप्रोत्तरा ७
 पताकी ८ हरगौरी ९ दिनदशा १० । इति
 जानरत्रम् ॥
 दशाकर्षः, पुं. (दशया वर्षेण आकर्षति तैलादिक-
 मिति। आ + कृ + अच् ।) प्रदीपः । इति
 हेमचन्द्रः । ३।३५१ ॥
 दशाकर्षा, [न] पुं, (दशया आकर्षतीति। दशा +
 कृ + णिङ् ।) प्रदीपः । इति हारावली ॥ ७४ ॥
 दशाङ्गलं, स्त्री, (दश अङ्गुल्य इव शिराणिद्वानि
 फलत्वगुपरि मन्यस्येति। अच् ।) खर्वूरम् ।
 इति भावप्रकाशः ॥ (दश अङ्गुलयः परि-
 माणमस्यति तद्विनाशार्थद्विगोः षष् सस्य लृक्
 समासान्तः अच् प्रत्ययः । दशाङ्गुलपरिमितं,
 त्रि। यथा, मनुः । ८।२७१ ।
 “नामजातिग्रहं त्वेधामभिदोहेण कुर्वतः ।
 निःक्षेपोऽयमयः शत्रुत्वंलभ्यास्य दशाङ्गुलः ॥”
 यथा च ऋग्वेदे । १०।६०।१ ।
 “महस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राणः सहस्रपात ।
 स भूमिं विश्वतो त्वत्वातिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥”
 “विश्वतः सर्जतो त्वत्वा परिवेष्टा दशाङ्गुलं दशा-
 ङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् ॥” इति तद्भाग्य
 सायनः ॥”)
 दशाननः, पुं. (दश न्यानानि वदनानि यस्य ।)
 रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दश व्यान-
 नानि इति विग्रहे दशवदनव्यपि, स्त्री। यथा,
 “युष्मत् कृते स्वप्नगङ्गनात् ॥
 शिरो मदीयं यदि याति यातु ।
 लूनानि नूनं जनकात्मजां
 दशाननेनापि दशाननानि ॥”
 इत्युद्धटः ॥)
 दशानिकः, पुं, (अन्यते इति भावे घञ् आनो
 जीवनम् । तस्मिन् हितः आनिकः । दशायां
 अवस्थाविशेषे आनिकः ।) दन्तीवृक्षः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 दशावृक्षा, स्त्री, (दशसु दिक्षु आरोहति अङ्गे-
 र्वाप्नोतीति। आ + वृ + कः ।) कैवर्तिका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दशार्णः, पुं, (दश ऋणानि दुर्गभूमयो जलाधारा
 वा यत्र । “एतेधत्सु ।” ८।४।५ । इत्यस्य
 “प्रवत्सतरकम्बलवसनार्थदशानावृत्ते ।” इति
 वार्त्तिकोक्त्या वृद्धिः ।) देशविशेषः । स विश्व-
 पञ्चतस्य पूर्वोदक्षिणार्धं दिशि वर्तते । (यथा,
 हृत्सुसंज्ञितायाम् । १४।१० ।
 “किञ्चित्कण्टकस्थलनिषादराङ्गाणि प्ररिक-
 दशार्णाः ॥”

दशाव

तदस्याभिजनः तस्य राजा वा अण् । तद्देश-
 वासिनि तद्भूपती च त्रि । यथा, महाभारते ।
 १।११३।२५ ।
 “पूर्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जिताः ।
 पाण्डुना नारसिंहेन कौरवाणां यश्चोन्मता ॥”
 दश अर्णानि वर्णानि यत्र । दशाक्षरमन्त्र-
 विशेषः । यथा, गोतमीयतन्त्रे । २ अध्याये ।
 “दशानामपि तत्त्वानां साक्षी वेत्ता तथाक्षरम् ।
 दशाक्षर इति ख्यातो मन्त्रराजः परात्परः ॥
 सुप्रवीजस्वभावत्वात् दशार्ण इति कथ्यते ॥”
 नदीविशेषः, स्त्री । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दशार्चः, पुं, (दशसु दानादिवलेषु अर्चः ।)
 बुद्धः । यद्देशः । (कोट्यवशीयराष्ट्रपुत्रविशेषः ।
 यथा, हरिवंशे । ३६।२५ ।
 “धृष्टस्य जज्ञिरे शूरास्तयः परमधार्मिकाः ।
 आवन्तश्च दशार्चश्च बली विघ्नहरश्च यः ॥”
 तद्देशस्य, पुं भूम्नि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 महाभारते । ४।१६।२० ।
 “तमर्चितं सर्वदशार्चपूजे-
 राशीविधाभिज्वलनप्रकाशम् ॥”)
 दशावतारः, पुं, (दश अवतारा यस्य ।) विष्णुः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य दशावतारा यथा,—
 मतस्यः १ कूर्मः २ वराहः ३ रुसिंहः ४ वामनः ५
 जामदग्न्यः ६ रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की १० ।
 इति वराहपुराणम् ॥ अपि च ।
 “धर्माग्नारायणस्यांशः संभूतश्चाक्षुषेऽन्तरे ।
 यज्ञश्च वर्त्मयामासुर्देवा वैवस्वतेऽन्तरे ॥
 प्रादुर्भावे ततस्तस्य प्रजा ह्यासीत् पुरोहितः ।
 युगाध्यायाच्च तृत्यान्तु आपन्नेषु सुरेषु वै ॥
 संभूतः स सप्तदन्ते शिरःगवक्षिणोर्ध्वे ।
 द्वितीये नरसिंहाख्ये रुद्रो ह्यासीत् पुरोहितः ॥
 बलिसंस्थेषु लोकेषु जेतायां सप्रमं प्रति ।
 तृतीये वामनस्यार्थे धर्मस्य तु पुरोधसा ॥
 एतास्तिस्रः स्मृतास्तस्य दिव्याः संभूतयो द्विजाः ।
 मातुष्याः सप्त येऽन्ये तु प्रापजास्तान्नोद्यत ॥
 जेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह ।
 नष्टे धर्मे चतुर्धाशे मार्कण्डेयपुरःसरः ॥
 पञ्चमः पञ्चदश्यान्तु जेतायां सम्भूव ह ।
 मान्यानां चक्रवर्ती तु तस्योत्तमः पुरःसरः ॥
 एकोनविंश्या जेतायां सर्वैकत्वात्तद्विभुः ।
 जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुरःसरः ॥
 चतुर्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा ।
 सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः ॥
 अष्टमे ह्यापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात् ।
 नवम्यास्तथा जज्ञे जातुकर्षपुरःसरः ॥
 कर्त्तुं धर्मस्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनम् ।
 बुद्धो नवमके जज्ञे तपसा पुष्करेश्वरः ॥
 देवकी वसुदेवेन द्वैपायनपुरःसरः ।
 तस्मिन्नेव युगे चौखे सन्नाशिष्टे भविष्यति ॥
 कल्की विष्णुयशा नाम पाराशर्यपुरःसरः ।
 दशमो भावसंभूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ॥
 इति मतस्यपुराणम् ॥

दशाब्धः, पुं, (दश आब्धा रथे यस्य ।) चक्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, यजुर्वागतात्वे सोम-
ध्याने ।

“दशाब्धं श्वेतपद्मस्य विचिन्त्योमाधिदेवतम् ।
जलप्रत्यधिदेवस्य सूर्यान्माह्वयेत्तथा ॥”

इच्छाकोर्दशमपुत्रः । यथा, महाभारते । १३ ।
२ । ६ ।

“दशमस्तस्य पुत्रोऽभूद् दशाब्धो नाम भारतः ॥”

दशास्यः, पुं, (दश आस्यानि वदनानि यस्य ।)
रावणः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रसिक-
रञ्जने । ५ ।

“अकलियुगमखर्वमत्र हृदं
यचरदपापघनो यतः कुटुम्बी ।
मम रचिरिह लक्ष्मणायजेन
प्रभवति शस्त्रे दशास्यमर्दनेन ॥”

दशास्यजित्, पुं, (दशास्यं जयतीति । दशास्य +
जि + क्तिप् । तुगागमश्च ।) श्रीरामः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

दशेश्वरः, पुं, (दशा वर्तिका इत्यनं काष्ठमिव
यस्य ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दशेरः, पुं, (दशतीति । दन्श + “पतिकठिकठि-
गडिगुडिर्दंशभ्य एरक् ।” उणा । १ । ५६ ।
इति एरक् ।) हिंसः । इत्युणादिकोषः ॥

दशेरकः, पुं, (दशति दुःखं ददातीति । दन्श +
एरक् । ततः कन् ।) मरुदेशः । तद्देशस्य, पुं
भूम्नि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । ६ । १६ । [कान् ॥”

“आवल्गान् दाक्षिणात्यां च पार्वतीयान् दशेर-
दशेरकः, पुं, (दशति दुःखानि ददातीति । दश +
वाङ्मलकात् एरक् ततः स्वार्थे कन् ।) मरु-
देशः ॥” इति भूरिप्रयोगः ॥

दस, इ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-अकं-सेट् ।) इ क, दंसयति दंसति । भासि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

दस, इ ड क दशौ । दंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा-आत्मं-सकं-सेट् ।) दशिरिति पश्यतेरौ-
णादिकप्रत्यये रूपम् । इ ड क, दंसयते फलं
शिशुः पश्यति दशति वेत्यर्थः । भट्टमल्लमते दंश
इह सप्ताहः । इति दुर्गादासः ॥

दस, य उ इर् उत्क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(शिवां परं-सकं-सेट् । उदिष्ठात् ऋवेट् ।)
य, दस्यति घूर्णं वायुः । उ, दसित्वा दस्वा ।
इर्, अपदसत् अदासीत् । अस्मात् पुषादिस्मात्
निधं ड इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

दसः, पुं, (दस्यति उत्क्षेपति दक्षिणादिक-
मिति । दस + “द्वियुधीन्विदक्षिण्येति” उणा ।
१ । १४४ । इति मङ् ।) यजमानः । चौरः ।
हुताश्वनः । इति मेदिनी । मे, १५ ॥ खलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, उपक्षेपकः । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १४८ । ४ ।

“पुरुषि दसो नि रिधाति जम्भैरादोषते वन
आ विभावा ॥”

“दस उपक्षेपयितायमभिः ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥ दर्शनीयः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७७ । १ ।
“तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तोर्विश उपप्रवते दस-
मारीः ॥”

“दसं दर्शनीयं तमयिमारीगच्छन्तः ।” इति
तद्भाष्ये सायनः ॥

दस्युः, पुं, (दस्यति परस्वान् नाशयतीति । दस +
“यजिमनिमुन्विदसिजनिभ्यो युच् ।” उणा । ३ ।
२० । इति युच् । बाहुलकादनादेशाभावः ।)
चौरः । (यथा, मनुः । ७ । १४४ ।

“विक्रोशन्त्यो यस्य राक्षस्यन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
संपश्यतः सभ्यस्य नृतः स न तु जीवति ॥”

रिपुः । (यथा, ऋग्वेदे । २ । १२ । १० ।

“यः श्रुते नानुददाति श्रद्धां यो दस्योर्हन्ता-
स जनास इन्द्रः ॥”

“दस्योरुपक्षपयितुः शोकोर्हन्ता घातकः ॥” इति
तद्भाष्ये सायनः ॥ महासाहसिकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ असुरः । यथा, तत्रैव । ६ । ४७ । २ ।

“हन्तानो दस्य कर्त्ता चेतते दस्युर्हणा ॥”

“दस्युर्हणा दस्यनामसुराणां तर्हणा ॥” इति
तद्भाष्ये सायनः ॥ कर्मेवञ्जिते, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । २४ । ८ ।

“न वाञ्छवे नमते न स्थिराय न श्रुते दस्य-
जनाय स्तवान् ॥”

“श्रुते उत्सहमानाय दस्युजनाय कर्मे-
वञ्जितेः प्रेरिताय ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

दसं, क्ली, (दंसयते लणादीन् दशतीति । दसि
दंशे + “स्फायितश्चविशकीर्ति ।” उणा । २ ।
१३ । इति रक् ।) शिशिरम् । इति संक्षिप्त-
सारे उणादिवृत्तिः ॥

दसः, पुं, (दस्यति उत्क्षेपति पाशुनिति । दस
उत्क्षेपे + “स्फायितश्चीति ।” उणा । २ । १३ ।
इति रक् ।) खरः । (दस्यति रोगान् क्षिप-
तीति ।) अश्विनोसुतः । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥
(यथा, हरिवंशे । ६ । ५४ ।

“नासत्यं दस्य स्मृतौ द्वावश्विनोसुतौ ॥”

दर्शनीये, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६६ । ७ ।

“इन्द्राविष्णु पिपतं मध्वो अस्य सोमस्य दसा
जठरं पृथयाम् ॥”

“दसा हे दर्शनीयाविन्द्राविष्णु ॥” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥

दसौ, पुं, (दस्यतः क्षिपनो रोगानिति । दस +
“स्फायितश्चीति ।” उणा । २ । १३ । इति
रक् ।) अश्विनौ । इत्यमरः । १ । १ । ५४ ॥
द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“दद्यादधीत्य दसौ वितशुतः संवितां स्त्रीयाम् ।

सकलक्षिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविरुद्धये धन्याम् ॥

“देवासुररथे देवा देवैर्य मजताः क्षताः ।

अक्षतास्ते क्षताः सद्यो दसाभ्यामङ्गनं महत् ॥

वज्रवीर्यभृजस्तम्भः स दसाभ्यां चिकित्सितः ।
सोमनिप्रतिपत्तिविरुद्धाभ्यामेव सुखीकृतः ॥”

दसदेवता, स्त्री, (दसौ अश्विनौ अधिष्ठाह-
देवते यस्याः ।) अश्विनीनक्षत्रम् । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २२ ॥

दससः, स्त्री, (दसौ अश्विनौ सति इति । स प्रसवे
+ क्तिप् ।) संज्ञा । सा सूर्यपत्नी अश्विनी-
कुमारमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दह, औ दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-अनिट् ।) औ, अधासीत् । दाहो भस्मी-
करणम् । दहत्यभिः काष्ठम् । इति दुर्गादासः ॥

दह, इ क दीप्तौ । दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरां-परं-दीप्तौ अकं-दाहे सकं-सेट् ।) इ क,
दहयति । इति दुर्गादासः ॥

दहनं, क्ली, (दहौ दाहे + भावे ऋट् ।) दाहः ।
भस्मीकरणम् । पौष्टान इति भाषा ॥ (यथा,
रघुः । ८ । २० ।

“इतरो दहने स्वकर्मणां
वृत्ते ज्ञानमयेन वद्विना ॥”

दहनः, पुं, (दहतीति । दह दाहे + क्तुः ।)
अग्निः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३०४ ।

“धूमरेषु निपातय दह शिखया दहन । मजि-
नयाङ्गारेः ।

जागरयिष्यति दुर्गतशङ्खी त्वं तदपि
शिश्निरनिश्रि ॥”

लतीयसंज्ञा । यथा, सूर्यसिद्धान्ते । १२ । ८५ ।

“खत्रयाश्चिदहनाः कक्षा तु हिमदीधितेः ॥”

क्षतिकानक्षत्रस्य अधिष्ठाहदेवत्वात् क्षतिका-
नक्षत्रम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

“दहनविप्रश्रिताया मेज्जभं सौम्यपारे ॥”

चित्रकः । भस्मातकः । दुष्टमेतसि, त्रि । इति
मेदिनी । ने, ७५ ॥ (दहने कामाग्निना इति,
दह + क्तुः ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(रुद्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ४६ । १ ।

“दहनोऽप्यश्वरश्चैव कपालो च महाद्विजः ।

म्याश्वभगश्च भगवान् रुद्र एकादश स्मृताः ॥”

स्वल्पस्यानुत्तरविशेषः । यथा तत्रैव । ६ । ४५ । ३३ ।

“दहति दहनश्चैव प्रचक्षो वीर्यसम्मतौ ।

अंशोऽप्युपाचरन् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ॥”

दाहकमात्रं, त्रि । यथा, भागवते । ८ । ७ । १ ।

“जाहि नः शरणापन्नास्तेऽन्ये दहनद्विषात् ॥”

दहनकेशनं, क्ली, (दहनस्य केशनं अज इय ।)
धूमः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७ ॥

दहनप्रिया, स्त्री, (दहनस्याग्नेः प्रिया ।) स्वाहा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दहनागुरु, क्ली, (दहनाय अगुरु ।) दाहागुरु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दहनारातिः, पुं, (दहनस्याग्नेः अरातिः शत्रुः ।)
जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दहनोयः, त्रि, (दहने इति । दह + कर्मणि
अनीयर् ।) दाहः । दहनार्हः ॥

दहनोपलः, पुं, (दहनाय वज्रानुपादनाय य
उपलः प्रसारखण्डः ।) सूर्यकान्तमणिः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥ दहनोपमोऽपि पाठः ॥

दाक्षाय

दहरं, स्त्री, (दह + बाहुलकात् अरः ।) खण्डम् ।
यथा, श्रीभागवते । १० । ८७ । १८ ।
“उदरमुपासते यः ऋषिबर्त्मसु कूर्पदृशः ।
परिसरपङ्क्तिं हृदयमारुणयो दहरम् ॥”
“आरुणयस्तु साक्षात् हृदयस्य दहरं खण्ड-
मेवोपासते ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
दहरः, पुं, (दहति गृहद्रव्यानां शनेन सन्तापय-
तीति । दह + अरः ।) मृषिका । स्वल्पम् ।
भ्राता । वालकः । इति विश्वमेदिनी ॥
दहः, पुं, (दहतीति । दह + “स्त्रायितृतीति ।”
उणां २ । १३ । इति रुक् ।) अपिः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥ दावानलः ।
इत्युणादिकोषः ॥ गरकम् । वरणः । इति
संक्षिप्तमारे उणादित्तिः ॥ हृदयाकाशम् ।
यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४४ ।
“आन्वीक्षिकी त्रयो वार्ता दहनीतिस्तथैव च ।
एवं याज्ञतयश्चासन् प्रणयो ह्यस्य दहतः ॥”
“दहतः हृदयाकाशात् ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ * जठरम् । यथा, तत्रैव । ४ । १३ । ६ ।
“पुनस्त्योऽज्जनयन् पत्रासमस्यश्च हविर्भुवि ।
सोऽन्यन्नमनि दहामिर्विश्रवाश्च महातपः ॥”
“दहामिः जठरामिः ।” इति श्रीधरस्वामी ॥
दा, दाने । इति कविकल्पदमः ॥ (भा परं सकं-
ञ्चिन्ट ।) दा तु दाने दान दाने प्रसिद्धोऽयम् ।
अस्यैव यच्चादेशः । यच्चाति । इति दुर्गादासः ॥
दा, कुञ्जलि दाने । इति कविकल्पदमः ॥ (ऊ-
उभं सकंञ्चिन्ट ।) कु, दत्तिसम् । ज लि,
ददाति दत्ते । इति दुर्गादासः ॥
दा, ज लङ् । इति कविकल्पदमः ॥ (अदा-
परं सकंञ्चिन्ट ।) ल, दानि । लृनिष्केदः ।
केचित्तु दाप लवने इति पठित्वा पिप्वादा
संज्ञाभावे यगादौ दायते इत्यादि मन्यन्ते ।
स्वमते तु पिप्वाभावाद्वासांज्ञायां दीयते इत्येव ।
इति दुर्गादासः ॥
दा, स्त्री, (दा + क्षिप् ।) शोधनम् । दानम् ।
हृदः । उपतापः । रक्षा । इति मेदिनी ।
दे, १ ॥
दाकः, पुं, (दहाति दक्षिणाभिनि । दा + “लहापा-
वार्तिकलिभ्यः कः ।” उणां ३ । ४० । इति कः)
यजमानः । इत्युणादिकोषः ॥ दाता । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥
दाक्षकं, स्त्री, (दक्ष + कुम् ।) दक्षिणी समूहः ।
इत्यमरटीकायां रायसुजुटः ॥ (दाक्षीणां विषयो-
देशः । दाक्षि + “राज्यादिभ्यो कुम् ।” ४ ।
२ । ५३ । इति कुम् । दाक्षेर्विषये । इति
आकरणम् ॥)
दाक्षायणी, स्त्री, (दक्षस्यापत्वं स्त्री । दक्ष +
क्षिप् । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्विन्यादयो
रेवत्यन्ताः सप्तविंशतिस्ताराः । इत्यमरः । १ ।
३ । २१ । दुर्गा । इति मेदिनी । ङी, ६६ ॥
रोहिणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दक्ष-
कन्यामात्रम् । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।

“कुडिलेन वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिर्यो-
दशी ।
पत्रार्थं प्रतिजयाह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥”
अदितिः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ६ ।
“त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः कश्यपस्तस्यामादिद्यान् समजीवनतः ॥”
कदः । विनता । यथा, तत्रैव । १ । २२ । ५ ।
“जन्मतुः परया प्रीत्या परं पारं मष्टोदधेः ।
कदम्बं विनता चैव दाक्षायणी विधायसा ॥”
“दक्षश्च तेषामारभ्य प्रजाः सम्यग्विवर्द्धिताः ।
तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्वे देवाः सवासवाः ॥
वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदिद्यान् मरुतस्तथा ।
मापि दक्षाय सुश्र्याणी गौरी दक्षाय ब्रह्मणा ॥
दुहितृत्वे पुरा याहि रुद्रेणोऽपि महात्मना ।
सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा वृषोत्तमा ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
दक्षीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥
दाक्षायणीपतिः, पुं, (दाक्षायणीनां अश्विन्यादि-
नक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
दाक्षायणीरमणः, पुं, (रमयतीति । रम + लुः ।
दाक्षायणीनां रमणः ।) चन्द्रः । इति हला-
युधः ॥
दाक्षायः, पुं, (दक्षाय श्व । स्वार्थे ण्यत् ।)
गृध्रः । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥
दाक्षिक्या, स्त्री, (दाक्षीणां कन्या । “संज्ञाय-
कन्योऽधीनरेपु ।” २ । ४ । २० । इति उशी
नरत्वाभावात् न ङीवता ।) वार्त्तिकेधु गाम-
संज्ञा । इति नृपसकलज्जसंग्रहटीकायां भरतः ॥
दाक्षिणाः, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि
भवः । दक्षिणा + “दक्षिणापञ्चानुरसस्यक् ।”
४ । २ । ६८ । इति यक् ।) दक्षिणदेशीयः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । २३६ । ३ ।
“प्राच्याश्च दक्षिणात्याश्च प्रतीचीदीप्य-
वासिनः ॥”)
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दाक्षिण्यं, स्त्री, (दक्षिणस्य भावः । दक्षिण +
अण् ।) अशुक्लता । इति हेमचन्द्रः । ६ ।
१३ ॥ (सरलता । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६०१ ।
“सौभाग्यं दाक्षिण्यमिहोपदिष्टं हरेण तरुणी-
नाम् ।
वामाङ्गमेव देयाः स्वपुःशिल्पे निवेद्यताम् ॥”
परच्छन्दानुवर्तनम् । यथा, रघुः । १ । ३१ ।
“तस्य दाक्षिण्यरुद्रेण नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणीत्यासीदध्वरस्यैव दक्षिणा ॥”)
भावविशेषः । तत्तु दक्षिणाचाररूपम् । यथा,
“बालास्तु वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
प्रमशानभेरवीं देवीसुयतारां तथैव च ॥”
अपि च ।
“ऋषीन् देवान् पितृन् चैव मनुष्यान् भूतसंघयान् ।
यो यजन् पञ्चभिर्धैर्देवानि परिशीलयन् ॥

दाडिमः

विधिवत् ज्ञानदानाभ्यां कुर्वन् यद्विधिपूजनम् ।
क्रियते सरहस्यम् तदाक्षिण्यमिहोच्यते ॥
सत्त्वं पिष्टदेवारी यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्माद्दाक्षिण्यमुच्यते ॥”
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
दाक्षिणाहं, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥ (दक्षिणे
भवम् । दक्षिण + अण् । दक्षिणभवे । दक्षिण-
दिक्सम्बन्धिनि च । यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
२८२ ।
“दाक्षिण्यात् नृदिमानं दधत् सा भाभुमेन-
मवमंस्थाः ॥”)
दाक्षीपुत्रः, पुं, (दाक्षाः पुत्रः ।) पाणिनिमुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, नैषधे । १६ । ६१ ।
“दाक्षीपुत्रस्य तन्ने ध्रुवमयमभवत् कोऽप्यधीती
कपोतः ॥”)
दाक्षेयः, पुं, (दाक्षा अपत्यं पुमान् । दाक्षी +
“स्त्रीभ्यो ण्यक् ।” ४ । १ । १२० । इति ण्यक् ।)
पाणिनिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ५ ॥
दाक्ष्यं, स्त्री, (दक्षस्य भावः कर्म वा । दक्ष +
अण् ।) दक्षता । निपुणता । दक्षशब्दात् भावे
याप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २० ।
“दानं दाक्ष्यं श्रुतं प्रीत्यं ह्रीः कीर्तिर्बुद्धिरत्तमा ।
सन्नतिः श्रीधृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताश्रुते ॥”)
दाडुकः, पुं, (दालयति सुखाभ्यन्तरस्य दण्डं विचूर्णी-
करोतीति । दल + णिच् + ण्वल् । लस्य ङः ।)
दन्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दाडिमः, त्रि, (दलनमिति दालः । तेन निर्वृतः ।।
भावप्रत्ययान्तादिमपु । हलयोरेकत्वम् ।) यला ।
इति मेदिनी मे, ४४ ॥ फलवृक्षविशेषः । (यथा,
देवीभागवते । १ । १२ । ८ ।
“दाडिमेनारिकेलेषु माधवीषुः पादुकेषु ॥”)
तत्पण्यायः । करकः २ । इत्यमरः । १ । २ । ६५ ॥
पिष्टपुष्यः ३ दाडिम्बः ४ पञ्चरुक् ५ स्वाङ्गः ६
पिष्टोरः ७ फलश्राङ्गः ८ शुक्लवल्गुः ९ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ रक्तपुष्यः १० । इति रत्नमाला ॥
दाडिमोसारः ११ कुडिमः १२ फलश्राङ्गः १३
मृद्वन्धमधोऽपि । रक्तबीजः १४ सुफलः १५
दन्तबीजकः १६ मधुबीजः १७ कुक्षफलः १८
राचनः १९ मखबीजः २० कल्लफलः २१
वृत्तफलः २२ सुनीलः २३ नीलपत्रः २४ । अस्य
गुणाः । मधुरास्त्वल्म । कषायत्वम् । कांसवात-
कफश्मपित्तविनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीप-
नत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शीतलत्वम् ।
रुचिदाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृदयत्वम् ।
अम्लत्वम् । आसारुचिहृष्टानाशित्वम् । कष्ट-
शोधनत्वम् । कफपित्ताविरोधित्वम् ॥ * ॥
“द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरश्चास्त्वमेव च ।
मधुरं तत्तु त्रिदोषघ्नमन्तं वातकफापहम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
“तत्पलं त्रिविधं खाडु स्वाङ्गं केवलाण्डकम् ।

दातृपदः

तत्तु स्वाद् विरोधं 'लङ्' दाहज्वरनाशनम् ॥
 चतुर्कण्डसुखरोगघ्नं तप्यं शुक्लं लघु ।
 कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेदोबलावहम् ॥
 स्वाङ्गं दीपनं रुच्यं किञ्चित् पित्तकरं लघु ।
 अमृतं पित्तजनकमम्लं वातकफापहम् ॥

इति भावप्रकाशः ॥

दाडिमपुष्पकः, पुं, (दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्य । कन् ।) रोहितकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ रोहिडा इति ख्यातः ॥ (अस्य पर्याया यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रोही रोहितकः श्रीहृशनुदाडिमपुष्पकः ॥”)

दाडिमप्रियः, पुं, (दाडिमफलं प्रियं यस्य ।) शुकपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

दाडिमभक्षणः, पुं, (भक्षयतीति । भक्षि + ल्यु । भक्षणी भक्षकः । दाडिमस्य भक्षणः ।) कीरपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दाडिम-भक्षके, त्रि ॥)

दाडिमोसारः, पुं, (दाडिमो दाडिमोश्च सरति प्राप्नोतीति । दाडिमो + सृ + अण् ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दाडिमः, पुं, दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दाडिमशब्दस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

दाढा, स्त्री, (देपु शोधने, दा दाने वा + कृप् । दे शब्दे दानाय वा णीकते इति । णीक + ङ ।) दन्तविशेषः । तत्पर्यायः । दंष्ट्रा २ अक्षरः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४७ ॥ प्रार्थना । समुद्रः ।

• इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दाढिका, स्त्री, (दाढये केशसमूहाय प्रभवतीति । ठक् ततश्चाप् ।) सुखावयवविशेषः । दाडि इति भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २२३ ।

“पार्श्वयोर्दाढिकायाश्च ग्रीवायां दृश्यते च ॥”

“दाढिकायां श्मश्रुणि ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ दाढा + स्वार्थे कप् कापि अत इत्वच् ।) दंष्ट्रिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४७ ॥

दाढाजिनिकः, त्रि, (दण्डाजिनं शाठिनं दम्भेन वा अर्थान्निच्छतीति । दण्डाजिन + “अयः-शून्यदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठवौ ।” ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।) कुहकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

दातं, त्रि, (दायते स्म इति । दा लवण + क्तः) द्वित्रम् । इत्यमरः । ३ । १ । २०५ ॥ (देपु शोधने कभीर क्तः । शुद्धम् ॥)

दाता, [ऋ] त्रि, (ददातीति । दा दाने + “बल्लठचौ ।” ३ । १ । २३३ । इति लृच् ।) दानकर्ता । तत्पर्यायः । दातुः २ सुचिरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । २० । २ ।

“कर्ता सुदासे अह वा उ लोके”

दाता वसु सुहृदादायुषे भूत ॥”)

दातृहः, पुं स्त्री, (दापु लवण + क्तिन् । दातिं मारणं ऊहते इति । दाति + ऊह + अण् । यद्वा, दो अवखण्डने क्तिन् । दातिं वृहतीति । वृह + क + ऊट् । दिव्यहः । ततः स्वार्थे अण् । ततः “देविका शिशुपादिववाहदीर्घसचश्रियसामाह ॥”

दान

७ । ३ । १ । इति आत्वम् ।) पक्षिविशेषः । ङाउक इति भाषा । तत्पर्यायः । कालकण्ठकः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥ दातृहः ३ दातृहः ४ कालकण्ठः ५ मासङ्गः ६ शितिकण्ठः ७ कचाटुरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकमदृगः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२ । “मारसं रत्नबालञ्च दातृहं शुकसारिके ॥” (अस्य गुणा यथा,—

“दातृहो मरुतश्च नाशनकरो वृष्योऽतिशुक्रप्रदः श्रेष्ठः सर्वगुणः श्रमोपशमनः तुष्टिप्रदो वातहः ॥” इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥)

“पाट्टकाले सुखी भूत्वा को वा कुत्र न गच्छति । इति वदति दातृहः को वा को वा क वा क वा ॥” इत्युक्तः ॥)

जलकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चानकः । इति मेदिनी । हे, १७ । मेघः । इति शब्द-रत्नावली ॥

दातृहः, पुं, स्त्री, (दातृह + स्वार्थे अण् ।) देविकाशिशुपादिववाहना आत्वम् ।) दातृहः । इति शब्दरत्नावली ॥

दानं, स्त्री, (दाति दाति वानेनेति । दो अवखण्डने दा लवने वा + “दातृहोऽसि ॥” ३ । २ । २२७ । इति लृच् । दादित्यस्त्वसीति चन् वा ।) अस्त्रविशेषः । इति भरतः ॥ दा इति काट्या इति च भाषा । तत्पर्यायः । लवचम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥ खड्गोक्तम् ३ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ५४ । ७ । “मश्रुपिठकाः सर्वे सदाचाकृशतोमराः ॥” भावे चन् । दानम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ११ । ६ ।

“तद् वां दात्रं मद्भिक्षार्त्तम् ॥” “तद्वात्रं दानम् मद्भिक्षार्त्तम् ॥” इति तदभाष्ये सायनः ॥ दानकर्त्तरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १० । ६ ।

“मोमस्य दात्रमसि ॥”) दात्री, स्त्री, (ददातीति । दा + लृच् + ङीप् ।) दानकर्त्री । इति व्याकरणम् ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २ । ६ । ८ । तस्याः सहस्रनामकीर्तने । “दीनसन्तापशमनी दात्री दययुर्वेदिनी ॥”) दातृः, पुं, (ददातीति । दा + “जनिदायुमिति ।” उणां ३ । १०४ । इति लृच् ।) दाता । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ (स्त्री, यज्ञ कर्मे । इत्युक्तदत्तः ॥)

दाधिकं, त्रि, (दधि दधा वा संस्कृतं दधा ऋरति दधि + “ऋरति ॥” ४ । ४ । ८ । इति ठक् । (दधा उपषिक्तम् । “अङ्गनेरुपसिक्ते ॥” ४ । ४ । २६ । इति ठक् वा ।) दधिसंस्कृतवस्तु । इति हेम-चन्द्रः । ३ । ७४ ॥ (औषधविशेषे, स्त्री । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४० ।

“श्रीजगन्मोघेनं सर्पिर्दधितुगुणम् । माधियं दाधिकं नाम गुण्यद्वयं श्रीहृशुजिज्ञम् ॥” दान, न आर्जवे । द्विदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भो-उभं-सकं सट् ।) ऋजुवक्रस्य भावः

दानं

आर्जवं ऋजुकरणम् । न, दीदांसति दीदा-सते काष्ठं वर्द्धकिः ऋजु करोतीत्यर्थः । ऋजु-भावः इति विश्वानिवासः । दीदांसति साधुः । ऋजुः स्यादित्यर्थः । हृदि दानति दानते । इति वोपदेवः । तच्च त्रिषादयो न स्युरिति रमानायः । इति दुर्गादासः ॥

दानं, स्त्री, (दा दाने दो अवखण्डने देपु शोधने भाषादौ छुट् ।) गणमदः । (यथा, माघे । ५ । ३७ ।

“दानं ददत्यपि जलेः सहसाधिकृष्टे

को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहति ॥”

“दीयते इति दानं धनं गणमदश्च ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) पालनम् । हृद नम् । शब्दिः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ हृत्-कोटरकोटजमधु । अस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । कफच्छर्दिमेहनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

देवब्राह्मणादिसम्यदानकदयमो-चनम् । तत्पर्यायः । त्यागः २ विद्यापितम् ३ उत्सर्जनम् ४ विसर्जनम् ५ विस्मरणम् ६ विसर-णम् ७ सार्जनम् ८ प्रतिपादनम् ९ प्रादेशनम् १० निर्वपणम् ११ अपवर्जनम् १२ अर्पणम् १३ । इत्यमरः । २ । ७ । २६ ॥ दायः १४ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ प्रदानम् १५ ददनम् १६ विस्मरणम् १७ दत्तिः १८ अर्पणम् १९ उत्सर्गः २० अति सर्जनम् २१ सार्गः २२ विसर्गः २३ चयनम् २४ प्रदेशनम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥ तस्य लक्षणानि यथा,—

“अर्थानामर्पणे पात्रे अह्वया प्रतिपादनम् । दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥ सम्यदानस्त्वापादकद्रव्यागो दानमिति ॥३॥ दाता प्रतिपद्यता च अर्पयत्यर्थं धर्मयुक् । देशकालौ च दानानामङ्गानि तानि चिह्नदुः ॥ मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तांयं विनिःक्षेपेत् । विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विदते ॥ परीक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् । गोत्रजन्मभक्षया दद्यात् तदभावेऽस्य वस्तुषु ॥ यदा तु न सकृन्नाः स्यान् च सख्यश्चान्यथाः । दद्यात् खजातिशिष्येभ्यस्तदाभावश्च निःक्षेपेत् ॥

स्वात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते । वसित्वा वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम् ॥४॥ एकां गौं दद्याद्दद्यात् दद्याद्दद्याच्च गोशतम् । शतं सहस्रगृह्यात् सहस्रं बहुगोधनः ॥ ग्रासादहंमपि ग्रासमर्थिभ्यः किञ्च दीयते । दद्यान्नरूपो विभयः कदा कस्य भविष्यति ॥ अपरावाधमल्लेशं प्रवर्जनाज्जीनं धनम् । स्वल्पं वा विपुलं वापि दयमित्यभिधीयते ॥५॥ विक्रयश्चैव दानञ्च न नयाः स्युरनिच्छयः । दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव न योजयेत् ॥ आपत्काले च कर्तव्यं दानं विक्रय एव च । अन्यथा न प्रवर्तते इति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥६॥ यमो दानं तपो ज्ञाप्यं ब्राह्मणं हरपूजनम् ।

दानं

यद्गङ्गायां ज्ञानं सर्वं कोटि कोटि गुणम्भवेत् ॥
 शिवस्य विष्णोरप्येव सन्निधौ दत्तमनयम् ।
 शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनद्वयम् ।
 तत्र दानञ्च होमश्च कोटिकोटिगुणम्भवेत् ॥
 यद्यत्र दर्शनं द्रव्यं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ।
 दानाहोदिशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चाप्यथा ॥
 पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
 केवलं धर्मवद्वा यद्वर्त्मदानं प्रचक्ष्यते ॥
 सहस्रगुणितं दानं भवेद्वत्तं युगादियं ।
 कर्मव्याधादिकश्चैव तथा भवन्तरादिषु ॥*॥
 आहारं मेषुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ।
 कर्म चाध्ययनश्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ ॥*॥
 तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।
 देवलोकं ध्रुवं वासो देवसायुष्यमेव च ॥*॥
 गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।
 सहस्रगुणमाहुः याचितं च तद्वत्कम् ॥
 आशां दत्त्वा ह्यदानारं दानकाले निधेयकम् ।
 दत्त्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥
 योऽसद्गः प्रतिग्रहापि पुनः सद्गः प्रयच्छति ।
 आत्मानं संक्रमं कृत्वा परांस्तारयते हि सः ॥*॥
 यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि किञ्चन ।
 तेषां देवतमुच्चार्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने ।
 उत्तमस्य नूतनमन्त्रेण प्रतिगन्त्वा निवेदयेत् ॥
 योऽर्चयेत् प्रतिग्रहानि दद्यादर्चयेत्मेव वा ।
 तादृभौ गच्छतः स्वर्गं नरकश्च विपर्यये ॥”

इति श्रुतिवचनम् ॥*॥

दानं त्रिविधं सात्त्विकं राजसं तामसञ्च ।
 सात्त्विकं यथा,—
 “दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
 देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥
 राजसं यथा,—
 “यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलसुद्दिश्य वा पुनः ।
 दीयते च परिकल्पितं तद्दानं राजसं विदुः ॥”
 तामसं यथा,—
 “आदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
 असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥*॥

“हृदयस्थं गामनडाहं मणिसुक्तादिकाञ्चनम् ।
 परोक्षं हरते यस्तु पञ्चादानं प्रयच्छति ॥
 न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः ।
 अनेन कर्मणा युक्ताः पथन्ति नरकेऽधमाः ॥”

इति मतस्यपुराणम् ॥*॥

निवर्तनेमिक्तिकादिभेदेन तत्तत्तुविधं यथा,—
 “निवर्तनेमिक्तिकं काम्यं त्रिविधं दानमुच्यते ।
 चतुर्थं विमलं प्रोक्तं सर्वदानोत्तमोत्तमम् ॥
 अहम्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
 अनुद्दिश्य फलन्तु स्याद्वाञ्छनाय च नित्यकम् ॥
 यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ।
 नेमिक्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥
 अपत्यविजयेऽन्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
 दानन्तु काम्यमाख्यातन्तुभिर्धर्मचिन्तकैः ॥
 यदीश्वरप्रीयन्तार्थं ब्रह्मवित्तु प्रदीयते ।

दानध

चेतसा धर्मयुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम् ॥
 इति कूर्मपुराणम् ॥

रोगोपशमनाय दानविधिर्यथा,—
 “गोदानं भूमिदानञ्च स्वर्गदानं सुरार्चनम् ।
 कृत्वा पश्चात् प्रतीकारं कुर्यात् पाक्षपशान्तये ॥
 महापापेषु सर्वेषु तद्वत् सुख्यदोषने ।
 अथवापि षडष्टांशात् कल्पं याधिवलावलात् ॥
 कुर्यात् सर्वं ज्ञातं कर्म्म कृत्तुरोगोपशान्तये ।
 गोभूहिरगयदानञ्च तथा मिष्टान्नभोजनम् ॥
 चतुर्विधं दानमिदं दत्त्वा कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ।
 कदाचिदपि सिध्यते आगुपञ्च बलक्रिया ॥
 मेहे सुवर्णदानञ्च शूले श्वासे भगन्दरे ।
 अग्रोभ्यस्वप्नदानेन आसात् कासाहिसुच्यते ॥
 क्ष्वरेऽप्येव पूजा च रुद्रजाप्यं समाचरेत् ।
 मतिदानान्नदानञ्च शास्त्रदानं भ्रमातुरे ॥
 अग्निहोमश्चाग्निमान्ये कन्यादानञ्च गुल्मके ।
 मेहाभ्ररीविनाशाय लवणञ्च प्रदापयेत् ॥
 बहुभोजनदानेन शूलरोगाहिसुच्यते ।
 घृतमधुप्रदानेन रक्तपित्तं प्रशान्यति ॥
 चतुर्विधेन दानेन साध्यः स्याद् ग्रहणीगदः ।
 सुवर्णदानान्न कृन्तव्यो श्यावदन्तः सुखी भवेत् ॥
 रौप्यदानाक्षिप्तकृच्छं साध्यं वापि प्रशस्यते ।
 सिध्मने चपदानञ्च वृक्षे लोहदानकम् ॥
 सुखव्रणे ददेन्नागं गोदानं बहुमूलकम् ।
 नेत्ररोगे घृतं दद्यात् सुगन्धं नासिकागदे ॥
 तैलदानं कण्ठरोगे रसदानञ्च जिह्वके ।
 उष्ट्रं दद्यात् पित्तरोगे लतारोगे च देवदः ॥”

इति हारीते द्वितीयस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
 दानकर्म, लो, (दानमेव कर्म ।) दानक्रिया ।
 तत्प्रयोगः । दाति १ दाशति २ दासति ३
 राति ४ रासति ५ एणति ६ एणाति ७
 शिन्ति ८ तुञ्जति ९ महतः १० । इति दश
 दानकर्मणः । इति देवनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
 दानधर्मः, पुं, (दानार्थो धर्मः दानरूपो धर्मो
 वा मध्यलोपिसमासः ।) दानस्य फलम् । यथा,
 ब्रह्मोवाच ।

“अघानः संप्रवक्ष्यामि दानधर्ममनुत्तमम् ।
 अर्थांशानुचिते पात्रे अहया प्रतिपादनम् ॥
 दानस्तु कथितं तज्ज्ञेभूक्तिसुक्तफलप्रदम् ।
 न्यायेनोपास्त्रयेद्विद्वत् दानभोगफलञ्च तत् ॥
 अध्यापनं याजनञ्च व्रतमाहुः प्रतिग्रहम् ।
 कुसीदं कृषिवाणिज्यं चतुष्टयोऽप्युपास्त्रयेत् ॥
 यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दानं परिकीर्तितम् ।
 निवर्तनेमिक्तिकं काम्यं विमलं दानमीरितम् ॥
 अहम्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
 अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् वाञ्छनाय तु निव-

कम् ॥

यत्तु पापोपशान्तेऽपि च दीयते विदुषां करे ।
 नेमिक्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥
 अपत्यविजयेऽन्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
 दानं तत् काम्यमाख्यातन्तुभिर्धर्मचिन्तकैः ॥
 ईश्वरप्रीयन्तार्थं ब्रह्मवित्तु प्रदीयते ।

दानध

चेतसा सत्त्वयुक्तेन दानं तत् विमलं स्मृतम् ॥
 इक्षुभिः सन्ततां भूमिं यवगोधूमशालिनीम् ।
 ददाति वेदविदुषे स न भूयोऽभिजायते ।
 भूमिदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥
 विद्यां दत्त्वा ब्राह्मणाय ब्रह्मलोकं महीयते ।
 दद्यादहरहस्तास्तु श्रद्धया ब्रह्मचारिणे ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मस्थानमवाप्नुयात् ॥
 वैशाखां पौर्णमास्यास्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च
 उपोष्याभ्यर्चयेद्विद्वान् मधुना तिलकण्ठकेः ॥
 गन्धादिभिः समभ्यर्च्य वाचयेद्वा स्वयं वदेत् ।
 प्रीयतां धर्मराजेति यथा मनसि वर्तते ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्तच्छणादेव नश्यति ॥
 कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यमधुसर्पिषा ।
 ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति द्यूतकृत् ॥
 कृतात्मसुदकुम्भश्च वैशाखाञ्च विशेषतः ।
 निर्दिश्य धर्मराजाय विप्रेभ्यो सुखे भयात् ॥
 द्वादश्यामर्चयेद्विष्णुसुपोष्याचप्रणाशिनीम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो भवति निश्चितम् ॥
 यो हि यां देवतामिच्छेत् समाराधयितुं नरः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद्यज्ञाद्वागोय तोषिताः ॥
 सुराः ॥

सन्ततिकामः सततं पूजयेद्देहं पुरन्दरम् ।
 ब्रह्मवर्धेसकामस्तु ब्राह्मणान् ब्रह्मनिश्चयात् ॥
 आरोग्यकामोऽथ रविं धनकामो हुताशनम् ।
 कर्मणा सिद्धिकामस्तु पूजयेद्देहं विनायकम् ॥
 भोगकामो हि शशिनं धनकामः समीरणम् ।
 सुसुप्तः सर्वसंसारान् प्रयत्नेनाच्येदेहिरम् ॥
 अकामः सर्वकामो वा पूजयेत्तु गदाधरम् ।
 वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमन्यममदः ॥
 तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदक्षस्तुतमम् ।
 भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ॥
 यज्ञदोऽग्न्याणि वेष्मणिं रूप्यदो रूपस्तुतमम् ।
 वासोदक्षन्द्रसालोक्यमन्त्रसालोक्यममदः ॥
 अन्नदुग्धः श्रियं पुष्टौ गोदो ब्रह्मस्य पिष्टपम् ।
 यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।
 धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम्
 वेदवित्तुः ददद्दानं स्वर्गलोके महीयते ॥
 गवां घासप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 इत्यनानां प्रदानेन दीप्ताभिर्जायते नरः ॥
 औषधं स्नेहमाहारं रोगिणो रोगशान्तये ।
 ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥
 असिपत्रवनं मार्गं क्षुरधारासमन्वितम् ।
 तीक्ष्णातपश्च तरति कृष्णोपातुप्रदानतः ॥
 यद्यद्विदितमं लोके यच्चास्य दयितं यज्ञे ।
 तत्तद्गुणवते देयं तदेवाप्तयमिच्छता ॥
 अयने विषुवे चैव यज्ञे च नक्षत्रय्योः ।
 संक्रान्त्यादिषु कालेषु दत्तं भवति चाचयम् ॥
 प्रयागादिषु तीर्थेषु गद्यायाञ्च विशेषतः ।
 दानधर्मात् परो धर्मो भूतानां नैव विद्यते ॥
 स्वर्गायुर्भक्तिकामेन देयं पापोपशान्तये ।
 दीयमानस्तु यो मोहात् गोविप्रामिसुरेषु च ।
 निवारयति पापात्मा तिथ्यङ्गीर्षी ब्रजेतरः ॥

दानवः

यस्तु दुर्मिचवेनायामम्राटं न प्रयच्छति ।
स्त्रियमाख्येषु विप्रेषु ब्रह्महा स तु गर्हितः ॥”
इति गारुडो दानधर्मनाम ५१ अध्यायः ॥ ३॥
अन्यन् महाभारते शान्तिपर्वणि द्रष्टव्यम् ॥
दानपतिः, पुं, (दाने पतिः श्रेष्ठः ।) सततदाता ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
११६ । २२ ।
“जातो दानपतिः पुत्रस्तया मूरस्तथापरः ॥”
अक्षरः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ७८ । ८४ ।
“गच्छ दानपते । सिप्रं ताविहानयितुं ब्रजान् ।
नन्दगोपश्च गोपांश्च करदानं मम शासनात् ॥”
देवमेदः । यथा, हरिवंश । २३० । ७ ।
“सहस्रपादः सुमुखः कण्ठश्चैव महासुरः ।
रणोत्कटो दानपतिः शैलकम्पी कुलाकुलः ॥”
दानफलं, क्ली, (दानस्य फलम्) दानजन्यफलम् ।
तद्विवरणं यथा,—
“गत्वा यद्दीयते दानं भक्ता पात्रे विधानतः ।
तदनन्तफलं विद्धि अवस्थात्रितये नृप ॥
तमोऽतस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च ।
नृप ! दानस्तु तत् सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्य एव तु ॥
ईशमित्युमनाश्चैव दम्भार्थं चार्थकारणतः ।
यो ददाति हिजातिभ्यः स बाह्यो तु तदभ्युते ॥
वैश्यदेवविहीनश्च सन्धोपासनवर्जितम् ।
यद्दानं दीयते तस्मै षड्काले तदभ्युते ॥
तथा जन्मानि चत्वारि तथा दानानि षोडश ।
ताम्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
अपुत्रस्य तथा जन्म धर्मवाञ्छा नराः सदा ।
परपाकं सदाशान्तिं प्ररतापरताश्च ये ॥
द्वैवपिष्टविह्वलीं यत् ईश्वरेभ्यः सदोषतः ।
दत्त्वा तु कौर्त्तनाश्चैव वेदाग्निव्रतत्यागिने ॥
अन्यायोपाज्जितं दानं यथं ब्रह्महृते तथा ।
गुरवेऽनुवक्त्रे च स्तनाय पतिताय च ॥
कृतघ्नाय च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मविद्धये ।
याचकाय च सर्वस्य वृत्त्याः पतये तथा ॥
परिचारकाय भृत्याय सर्वत्र पिशुनाय च ।
इत्येतानि तु राजेन्द्र ! त्रयादानानि षोडश ॥”
इत्याद्ये वद्विपुराणे दानावस्थानिर्णयनामा-
ध्यायः ॥
दानवः, पुं, (दानोपपत्त्यम् । दनु + “तस्यापत्यम् ।”
४ । १ । १२ । इति अण् ।) असुरः । इत्य-
मरः । १ । १ । २२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । १ । १० ।
“नि मायिनो दानवस्य माया
अपादयत् पपिवान्सुतस्य ॥”
स दक्षकन्यादनुगर्भे कश्यपाज्जात एकषष्टि-
संख्यकस्त्वैष्टदाश्रय प्रधानास्तीर्षा नामानि यथा,
हिमवतः १ शम्बरः २ अरिष्टः ३ हयग्रीवः ४
विभावसुः ५ अयोमुखः ६ शक्रुशिराः ७
स्वर्भावुः ८ कपिलः ९ अरुणः १० पुलोमा ११
वृषपत्नी १२ एकचक्रः १३ तापनः १४ घृन्-
केशः १५ विरूपाक्षः १६ विप्रचरितः १७
दुर्जयः १८ । इति श्रीभागवतम् ॥ (महा-

भारते चत्वारिंशद्दणोः पुत्रा उक्ताः । यथा,
तत्रैव । १ । ६५ । २१—२२ ।
“चत्वारिंशद्दणोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ॥
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचरितमहायशः ॥
शम्बरो नसुनिश्चैव पुलोमा चेतिविश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥”
इत्यादिभ्य तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)
दानवस्यः, पुं, (दाने वस्य इव ।) वैश्यः । इति पुरा-
णम् ॥ (वैश्वातकी गोमन्त्र्यो दैवश्च अन्य-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
“वसपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् सप्तं वस्रथं स्मृतम् ।
वैश्या वै दानवस्याश्च कर्मवशा यवीयसः ॥”)
दानवारिः, पुं, (दानवानामरिः ।) देवता । इत्य-
मरः । १ । १ । १६ ॥ (विष्णुः । यथा, काशी-
खण्डे । २६ । ८० ।
“दर्शितानेककुतुका दुष्टदुर्जयदःखलुत् ।
दैवतदुहितप्रो च दानवारिपदाक्षजा ॥”
“दानवारिपदाक्षजा विष्णुपादार्घ्यसम्भवेति
स्मृतेः ।” इति तट्टीका ॥ दानमेव वारि इति
विग्रहे गजमदलः, क्ली)
दानविधिः, पुं, (दानस्य विधिः ।) दानस्य विधा-
नम् । यथा,—
“अथ दानविधिं वक्ष्ये तं मे शृणुत मुत्रताः ।
अन्येभ्यो ब्राह्मणाः श्रेष्ठास्तेभ्यश्चैव क्रियापराः ॥
ब्रह्मवेत्ता च तेभ्योऽपि पात्रं विद्यात्तपोऽन्वितः ।
गोभूध्यान्निहिरग्यादि पात्रे दानयमर्चयितम् ॥
विद्यात्तपोभ्यां क्षीनन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
यत्नन् प्रदातारमथो नयत्यात्मानमेव च ॥
दानार्थं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
याचितेनापि दानार्थं श्रद्धापूर्वकं शक्तितः ॥
क्षेमशङ्को श्रेष्ठे रौप्येः सुशीला वस्त्रमयुता ।
सर्कास्यपात्रा दानया क्षीरिणी गौः सदलिया ॥
दशसौवर्गिके शृङ्गं शर्पं सप्तपलेः क्षतम् ।
पञ्चाशत्पलिकं पात्रं कांस्यं वत्सश्च कौर्त्तये ॥
स्वर्गपिप्पलापात्रेण वत्सो वा वत्सिकापि वा ।
तस्यामपि च दानार्थं अपत्यं रोगवर्जितम् ॥
दाता स्वर्गमवाप्नोति वत्सरान् रोमसम्भितान् ।
कपिला चत्वारयत् भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥
यावद्भुत्सस्य ह्यो पादौ सुखं योन्यां प्रदृश्यते ।
तावन्नीः पृथिवीं ज्ञेया यावद्भूमिं न सुचति ॥
यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वाधनुमेव वा ।
अरोगासपरिहृष्टो दाता स्वर्गं महीयते ॥
आन्तसंवाहनं रागिपरिचया सूरार्थनम् ।
पादशौचं हि लोच्छिद्यमाज्जनं गोप्रदानयत् ॥
हिजाय यद्भीष्टं दत्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ।
भूमीपात्राद्भवत्स्वात्मस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ॥
गृह्यान्त्यच्छेदमालायानुत्पन्नं जलम् ।
शय्यानुलेपनं दत्त्वा स्वर्गलोकं महीयते ॥
ब्रह्मदाता ब्रह्मलोकं प्राप्नोति सुरैर्लभम् ॥
वेदार्थयज्ञशस्त्राणि धर्मशस्त्राणि चैव हि ।
मूर्त्योनापि लिखित्वापि ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
एतन्मूलं जगत् यस्माददृशन् पूर्वमीश्वरः ।

दानः

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कार्त्तव्यं वेदार्थसंयज्ञः ॥
इतिहासं पुराणं वा लिखित्वा यः प्रयच्छति ।
ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणोन्नतिम् ।
लोकायतं कुतर्कस्य प्राप्तं चैव भवितम् ।
न श्रोतव्यं हि जनेनैव तदधो नयति द्विजम् ॥
समर्थो यो न गृह्णीयात् दातृलोकमवाप्नुयात् ॥
कुशाः शाकं पयो गन्धाः प्रत्याख्येयं न वारि च ।
अयाचितान्नृतं ग्राह्यमपि दृष्टकर्मणः ॥
अन्यच्च कुलटावण्यपतितेभ्यो द्विषस्तथा ।
देवातिथ्यर्चनकृते पिष्टभृत्यर्थमेव च ।
सर्वतः प्रतियुक्तीयादात्मलपार्थमेव च ॥”
इति गारुडो ६८ अध्यायः ॥
दानशीलः, त्रि, (दाने शीलं स्वभावो यस्य । यद्वा,
दानस्य शीलं सन्ततमनुष्ठानं यस्य ।) दाता ।
तत्पण्यायः । वदन्त्यः २ वदन्त्यः ३ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १५ ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
१२० । ५ ।
“यत् फलं दानशीलस्य समाशीलस्य यत् फलम् ।
यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥”)
दानशीलः, त्रि, (दानेषु शीलः अतिदक्षः ।
“सप्तमी शीलैः ।” २ । १ । ४० । इति समासः ।)
बहुपदः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा,
माघे । १४ । ४६ ।
“निर्गोत्रोऽपि विसृज्यो न भपते-
दानशीलमनसः परोऽभवत् ॥”)
दानसागरः, पुं, (दानानां सागर इव ।) षोडश-
सङ्काकषोडशः । यथा,—
“यः कश्चित् कुरुते देवि । गृह्णीत दानसागरम् ।
तृप्तोऽसर्गं महादानं यत्कश्चित् पृथिवीतले ।
पुरस्करणं तथा क्षीमं यः कुर्याद्विधिविधितम् ।
सर्वं तस्य त्रया देवि । शीरोरश्मिं विना ॥”
इति श्रीकामधेनुतन्त्र आगमसन्दर्भे ज्ञानदर्पणे
देवदेवीसंवादे २५ पटलः ॥
दानीयः, त्रि, (दीयतेऽस्मै इति । दा दाने +
“ल्यलुटो बहुलम् ।” ४ । ३ । ११६ । इति
सम्यदाने अनोयत् ।) सम्यदानम् । इति सुग-
बोधम् ॥ (यथा, तत्रैव कारकप्रकरणे ।
“सर्वोऽर्थो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो
लयः ॥”)
दातुः, त्रि, (ददातीति । दा + “दाभाभ्यां नुः ।”
उणा । ३ । ३२ । इति नुः ।) दाता । विक्रान्तः ।
इति मेदिनी । ने, १० ॥ शर्मै । वायुः । इति
संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥ (पुं, दानवः ।
यथा, ऋग्वेदे । २ । १२ । ११ ।
“अजोऽयमानं यो अहिं जघन दानं शयानं स
जनास इन्द्रः ॥”
दीयते इति कर्मणि नुः । दयः । यथा, ऋग-
वेदे । ८ । २५ । ६ ।
“सं या दानं येमयुर्दिश्याः पाथिवीरिवः ॥”)
दानः, त्रि, (दाम्यतीति । दम + कर्त्तरि क्तः ।)
तपःकेशसदः । (यथा, मनुः । ४ । ३५ ।
“कृष्णकेशश्च शङ्खश्च शृङ्गश्च शूलाश्चरः शुचिः ॥”)

दामन

दमितः । इत्यमरः । २ । ७ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२२ । ४६ ।
 “तथैवाश्वत्थरीणां दान्तानां वातरंजसाम् ॥”
 दन्तेन निवृत्तम् । दन्त + “तेन निवृत्तम् ।”
 ४ । २ । ६८ । इति अण् । दन्तनिमित्तम् ।
 यथा, महाभारते । ५ । ४६ । ५ ।
 “राक्षसैरासनेस्त्रीणां काश्चनेहारवैरपि ।
 अश्वसारमयेदन्तेः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदेः ॥”
 दाता । इति संक्षिप्तसारे उणादित् ।
 पुं, दमनकृत् । शिञ्जितकृत् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (विदर्भराजपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ८—९ ।
 “तस्मै प्रसन्नो दमनः सभायाय वरं ददौ ।
 कन्यारत्नं कुमारान् श्रीगुहाराजं महायशः ।
 दमयन्तो दमं दानं दमनश्च सुवर्षसम् ॥”
 स्त्री, अश्वरीविशेषः । यथा, महाभारते ।
 १३ । १६ । ४५ ।
 “(विजिता प्रथमी दान्ता विजिता रतिरेव च ॥)”
 दान्तिः, स्त्री, (दम + क्तन् । “अनुनासिकस्येति ।”
 ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।) तपःश्रेष्ठसहि-
 ण्यता । तत्पर्यायः । दमयुः २ दमः ३ ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥
 दापितः, चि, (दापते सा इति । दा + णिच् +
 कर्मेणि क्तः ।) साधितः । इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥
 धनादिना आयत्तकृतः । इति भरतः ॥ धृती
 इति स्वार्थं यस्मै दत्तं स इति रमानायः ॥
 दक्षितः । इति विद्याविमोदः ॥ शोधितद्रव्यम् ।
 इति नयनानन्दः ॥ दापित इति पाठोऽपि ।
 इति कालिङ्गपुत्रवैतमी ॥
 दाम, [न] स्त्री, (दीयते इति । दा दाने
 दो अवस्यन्ते वा + “सञ्धातुभ्यो मनिन् ।”
 उणा । ४ । १४५ । इति मनिन् ।) यत्रैकस्मिन्
 बहुप्रयत्नयुक्ते अनेकगणो बध्यन्ते तत् । दाडनि
 इति दोका इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
 सन्धानम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥
 रज्जुः । इति दामोदरदर्शनात् ॥ (यथा, भाग-
 वते । १ । ८ । ३१ ।
 “गोप्यादे त्वयि कृतागमि दाम तावन्
 या ते दशाशुक्लिलान्नसम्भूतान् ।
 वक्रं निलीय भयभावनायास्थितस्य
 सा मां विमोहयति भीरुपि यद्विभेति ॥”
 माला । यथा, माघे । ४ । ५० ।
 “सखमलवुविलम्बिपिच्छदासः
 शिखरशिखाः शिखिशेखरानसृज्य ॥”
 दातरि, चि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४४ । २ ।
 “यः प्रमस्तुविग्रम ते राधो दामा मतीनाम् ॥”
 “राधो धनस्य दामा दाता भवति ।” इति
 तद्भाष्ये सायनः ॥
 दामनपत्रं, [न] स्त्री, (दमनो दमनयन्तस्य-
 दमिष्यन्प्रत्यये दामनं तद्भञ्जनसम्बन्धि पञ्च
 ग्रन्थिन् ।) दमनभञ्जनतिथिः । सा चैवमुक्तपु-
 र्वशी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दाक्षिकः

दामनी, स्त्री, (दामैव । दामन् + स्वार्थे प्रज्ञा-
 दित्वात् अण् । “अन् ।” ६ । ४ । १६७ । इति
 प्रज्ञातिभावः । “टिड्ढेति ।” ४ । १ । १५ । इति
 ङीप् ।) पशुबन्धनरज्जुः । तत्पर्यायः । पशु-
 रज्जुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ६५ । २४ ।
 “कोलेरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशितैः ॥”
 दामलिपं, स्त्री, तमोलिपदेशः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ४५ ॥
 दामा, स्त्री, (दामन् + “डावभाभ्यामन्यतर-
 स्याम् ।” ४ । १ । १३ । इति पक्षे ङाप् ।)
 दाम । इति भरतः ॥
 दामाचनं, स्त्री, (दामाचलम् । एगोदरादित्वात्
 लस्य नः ।) अन्वादेः पादबन्धनरज्जुः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥
 दामाचलं, स्त्री, (दान्नः अचलमिव ।) एक-
 शफाङ्गु बन्धः । अन्वादिपादबन्धनरज्जुः । इति
 हारावली । ६१ ॥ (यथा, माघे । ५ । ६१ ।
 “ससुः सरोयपरिचारकवायंमाणा
 दामाचलस्वलितलीलपदं तुरङ्गाः ॥”
 दामोदरः, पुं, (“दमादिसाधनेनोदारा उत्कृष्टा
 मतिर्या तथा गन्धते इति दामोदरः । “दाक्षा-
 दामोदरं विदुः ।” इति भगवद्गीतात् । यशो
 दया दाक्षोदरे बह्व इति वा दामोदरः ।
 “दामानि लोकनामानि तानि यस्तोदरान्तरे ।
 तेन दामोदरो देवः श्रीधरस्तु रमाश्रितः ॥”
 इति वा । ” इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये शङ्करः ॥
 ५३ ॥ तथा, महाभारते । ५ । ७० । ८ ।
 “देवानां स्वप्रकाशत्वात् दमादामोदरो विभुः ॥”
 विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ (दाम रज्जु-
 रदरे यस्य । श्रीकृष्णः । यथा, महाभारते ।
 १ । १६० । १६ ।
 “दामोदरो भातरसुखवीर्यं
 हृत्पायुधं वाक्वमिदं वभाषे ॥”
 यशोदयासौ उदरदेशे दाक्षा बहु आसीत् अतो-
 रस्य तथा नाम । यथा, हरिवंशे । ६३ । १४, २६ ।
 “दाक्षा चैवोदरे बह्वा प्रत्यवन्वदूखले ।
 यद्विशक्तोऽसि गच्छेति तमुक्ता कर्मे साकरोत् ॥”
 “स च तेनैव नाम्ना तु कृणो वे दामवन्वनात् ।
 गोष्ठे दामोदर इति गोपीभिः परिगीयते ॥”
 भूतार्हद्विषयः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥
 (शालग्रामस्त्वतिविशेषः । तल्लक्षणं यथा, पद्म-
 पुराणे ।
 “स्थली दामोदरो ज्ञेयः स्तम्भचक्रो भवेत्तु सः ।
 चक्रं तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा ॥”
 अस्य अन्यद्विवरणं शालग्रामशब्दे द्रष्ट-
 यम् ॥ ॥ ॥ काष्ठीरस्य वृधविशेषः । यथा, राज-
 तरङ्गिण्याम् । १ । ६४ ।
 “गतिं प्रवीरसुलभां तस्मिन् रुच्यते गते ।
 श्रीमान् दामोदरो नाम तत्सुखुरभत क्षितिम् ॥”
 दाक्षिकः, पुं स्त्री, (दक्षेन चरतीति । दक्ष +
 “चरति ।” ४ । ४ । ८ । इति ङ् ।) वक-

दायभा

पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम्भयुक्ते, चि ॥
 (यथा, मनुः । ३ । १५६ ।
 “पापरोष्यभिश्चस्तश्च दाक्षिको रसविक्रयी ॥”
 दाय, ऋ ड दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 आत्म-सकं-सेट् ।) ऋ, अददायत् । ड, दायते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 दायः, पुं (दीयते इति । दा दाने + घञ् । “आतो
 युक्चिञ्छतोः ।” ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।)
 यौतुकादिदेयधनम् । (यथा, महाभारते । २ ।
 ५१ । १ ।
 “दायन्तु विविधं तस्मै श्वश्रु मे गदतोऽनघ ।
 यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसञ्चयम् ॥”
 कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो व्रतभिचारौ
 ब्राह्मणादिभ्यश्च यदुद्रयं दीयते तत् । इति
 भरतः ॥ तत्पर्यायः । हरणम् २ । इत्यमरः ।
 २ । ८ । २८ ॥ सोल्लुगठभाषणम् । विभक्तय-
 पित्रद्रव्यम् । (यथा, मनुः । ६ । १६४ ।
 “औरसो विभजन् दायं पित्रा पञ्चममेव वा ॥”
 विभागाहं धनमात्रम् । यथा, तत्रैव । ६ । ७७ ।
 “संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विघन्तो योषितं पतिः ।
 ऊर्ध्वं संवत्सरास्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ॥”
 दा दाने + भावे घञ् ।) दानम् । इति मेदिनी ।
 ये, ३० ॥ (यथा, मनुः । ८ । १६६ ।
 “अस्माभिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।
 अकृतः स तु विज्ञेयो यवहारे यथा स्थितिः ॥”
 स्थानम् । (दो क्ते + घञ् ।) खखनम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥ लयः । इत्यजयपालः ॥ (ददा-
 तीति । दा + “श्याङ्धाधिति ।” ३ । १ । १४१ ।
 इति णः । दातरि, चि । इति आकरणम् ॥)
 दायकः, चि, (ददातीति । दा + ण्वल् ।) दाता ।
 यथा । हतारिगतिदायक इति भक्तिरसानन्द-
 सिन्धुः ॥ (यथाच महाभारते । ३ । १६३ ।
 ३३ ।
 “तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ॥”
 दायवन्तुः, पुं, (दाये वन्तुः ।) भ्राता । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 दायभागः, पुं, (दायस्य भागः ।) सम्बन्धिमात्रेण
 सम्बन्धिधनविभागः । पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धा-
 धीनं तत्स्वाम्यपरमे यत्र द्रव्यं स्वत्वं तत्र निष्कृष्टो
 दायशब्दस्तस्य विभागः । एकदेशगतस्यैव
 भूद्विरण्णादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमना-
 प्रमाणाभावेन वैशेषिकयवहारानर्हत्तयायव
 स्थितस्य गुटिकापातादिना यज्जनम् । अथवा
 विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा । यत्र चेकं
 दासीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्-
 कालविशेषवद्भनदोह्नफलेन स्वत्वं यज्यते ॥ ॥ ॥
 अथ दायधिकारक्रमे पुंघनाधिकारिणः ।
 तत्रादौ न्यतन्ने औरसपुत्रयाधिकारः । तद-
 भावे पौत्रस्य । तदभावे प्रपौत्रस्य । न्यत-
 पितृकपौत्रन्यतपितामहकप्रपौत्रयोः पुत्रेण
 सह तुल्याधिकारः । यथाभावे पत्नी घनाधि-
 कारिणी । तत्रार्थं विशेषः पत्नी घनं भुञ्जीत

दायभा

एव न तु तस्य दानाधमनविक्रयान् कर्तुमर्हति । किन्तु भर्तुरौर्देहिकक्रियार्थं दानादिकमप्यनुमतम् । वरैनाशक्तौ आधमनमप्यनुमतं तदशक्तौ विक्रयमपि । भर्तुरौर्देहिकक्रियार्थमर्थानुरूपं भर्तृसपिण्डभर्तृगुरुभर्तृदौहित्रसन्तानभर्तृभागिनेयभर्तृमातुलेभ्यो दद्यात् । एतेषामभावे स्वपितृकुले दद्यात् । पत्नीभावे दहिता । तत्रापि प्रथमं कुमारी । अघायं विशेषः कन्या जाताधिकारा पश्चात् परिणीता सती अविदमानपुत्रा यदि नृता तदा तत्पितृदाये सपुत्रायाः सम्भावितपुत्राया भगिन्यास्तुत्याधिकारः । कुमार्यभावे चोदायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुत्याधिकारः । एतयोरेकतराभावे अन्याधिकारिणी । एतयोरेकभावेऽपि बन्धापुत्रस्त्रीविधवयोर्नाधिकारः । सर्वदुहित्रभावे दौहित्रस्याधिकारः । तदभावे पितुरधिकारः । तदभावे मातुरधिकारः । तदभावे सोदरस्याधिकारः । सोदराभावे सजातीयवैमात्रेयाधिकारः । तदभावे सोदरभ्रातृपुत्राणामधिकारः । संसर्ग्य संसर्गिसोदरभ्रातृपुत्रेषु संसर्गिभ्रातृपुत्रस्याधिकारः । एवं संसर्ग्यसंसर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्रे सति संसर्गिवैमात्रेयभ्रातृपुत्रस्याधिकारः । यदा त्वसंसर्गी सोदरभ्रातृपुत्रः संसर्गी चासोदरभ्रातृपुत्रस्तदा तयोर्युगपदधिकारः । यदा पुनः सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रौ संसर्गिणावसंसर्गिणौ वा तदा उभययैव सोदरभ्रातृपुत्रस्याधिकारः । भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्रस्याधिकारः । अत्रापि सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रवत् क्रमो बोध्यः । भ्रातृपौत्राभावे पितृदौहित्रस्याधिकारः । अत्र सोदरभगिनीपुत्रवैमात्रेयभगिनीपुत्रयोस्तुत्यवदधिकारः । पितृदौहित्राभावे पितामहस्याधिकारः । पितामहाभावे पितामह्या अधिकारः । पितामह्याभावे पितृश्याधिकारः । तदभावे पितृश्यापुत्रस्याधिकारः । तदभावे पितृश्यापौत्रस्याधिकारः । पितृश्यापौत्राभावे पितामहदौहित्रस्याधिकारः । पितामहदौहित्राभावे पितृश्यादौहित्रस्याधिकारः । तदभावे प्रपितामहस्याधिकारः । तदभावे प्रपितामह्या अधिकारः । ततः पितामहभ्राताधिकारी । तदभावे पितामहभ्रातृपुत्रः । तदभावे प्रपितामहदौहित्रोऽधिकारी । ततः पितामहभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी । तदभावे मातामहः । तदभावे मातुलः । तदभावे मातृज्यसौयः । तदभावे मातुलपुत्रः । तदभावे मातुलपौत्रः । एषामभावे सकुल्याः । सकुल्योऽपि द्विविधः अघस्तन ऊर्ध्वतनश्च तत्र प्रपौत्रपुत्रावधयोऽघस्तनाख्यः षड्विप्रपितामहाद्वित्रय ऊर्ध्वतनास्तत्रायादावधस्तनानां सकुल्यानां क्रमेणाधिकारः । तेषामभावे ऊर्ध्वतनानां क्रमेणाधिकारः । सर्वविधसकुल्याभावे समानोदकाः । तदभावे आचार्यः । तदभावे शिष्यः तदभावे सख्येदायाधिविश्वचारिणः ।

दायभा

तदभावे ग्रामस्थाः समोच्चाः । तदभावे तथाविधाः समानप्रवराः । उक्तपथ्यन्ताभावे तदग्रामस्थास्त्रैविद्यादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा धनाधिकारिणः । एतेषामभावे ब्राह्मणधनवर्जराजाधिकारी । ब्राह्मणधनस्य तु गुणवद्ब्राह्मणपथ्यन्ताभावे ब्राह्मणान्तरस्य ग्रामान्तरस्थस्यापि अधिकारः । वानप्रस्थयतिष्ठन्चारिणां धनं धर्मेभ्रातृसन्निध्याचार्या एकीयः । तदभावे चैकत्रवासी एकाग्रमी वा एकीयात । ब्रह्मचारी च द्विविधः नैतिक उपकुर्वाणश्च । तत्र नैतिकधने आचार्यस्याधिकारः । उपकुर्वाणस्य तु धनं पित्रादिभिरेव ग्राह्यम् । इति पुंयनाधिकारिणः ॥ * ॥

अथ स्त्रीधनाधिकारक्रमः ।

तत्र कुमारीधने प्रथमं सोदरभ्राताधिकारी । तदभावे माता तदभावे पिता । वरदत्तधने वरोऽधिकारी ॥ * ॥

अथोदास्त्रीधनाधिकारक्रमनिरूपणार्थं तद्वनं निरूप्यते । विवाहकाले लब्धं यौतुकं धनम् १ भर्तृनीयमाना पितृमातृकुलान् यद्वनं लभते तत् २ भर्तृदत्तम् ३ भ्रातृदत्तम् ४ पितृदत्तम् ५ मातृदत्तम् ६ द्वितीयविवाहादिना प्रकृष्टिष्ये पारितोषिकं यद्वनं तत् ७ अग्रज्जातनम् ८ अग्रज्जरणम् ९ गृहादिकर्मिरूपशिल्पस्वभर्तृद्वारेणाख्येषां गृहादिनिष्पादनादनुकोत्तविधयान्येभ्यो यद्वनं लब्धं तत् १० पुत्रदत्तम् ११ मातुलादिदत्तम् १२ विवाहात् परतः पित्रादिना भर्तृदिना च यद्वनम् १३ । भर्तृदत्तस्यावरातिरिक्तानामेतेषां धनानां स्त्री दानादिकं कर्तुमर्हति ॥ * ॥

तद्वेव स्त्रीधने निरूप्यते तस्यां नृतायां तद्वनाधिकारी निरूप्यते । तत्र यौतुकधने कुमार्याः प्रथममधिकारः । तदभावे वागदत्तायाः तदभावे चोदायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च युगपदधिकारः । तदभावे बन्धाविधवयोस्तुत्यवदधिकारः । तत्र कुमारी वागदत्ता जाताधिकारानन्तरं परिणीता सती पश्चाद्बन्धावैमात्रेयपुत्रसमुत्पादेव विधवा भूता वा तदा तस्यां नृतायां तत्संक्रान्तमातृधने तद्वगिन्योः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोरेकभावे बन्धाविधवयोरेण्यधिकारः । सर्वदुहित्रभावे पुत्रस्याधिकारः । पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी दौहित्राभावे पौत्रः । तदभावे प्रपौत्रः । तदभावे सपत्नीपुत्रः । तदभावे सपत्नीपौत्रः । तदभावे सपत्नीप्रपौत्रः । एतत्पथ्यन्ताभावे ब्राह्मदेवाधमन्यवप्राजापत्याश्च विवाहपञ्चकलव्ययौतुकधने भर्तृधिकारः । भर्तृभावे भ्रातृः । तदभावे माताधिकारिणी । तदभावे पिता । सपत्नीप्रपौत्रपथ्यन्ताभावे आसुरराक्षसपेशाचाख्यविवाहचिकलव्ययौतुकधने तु प्रथमं मातुरधिकारः । तदभावे पितुः । पितृभावे भर्तृः । अथायौतुकस्त्रीधनाधिकारिक्रमः । तत्र विवाह-

दायभा

पूर्वापरकालपितृदत्तयौतुकाभ्यामतिरिक्तस्त्रीधने कन्यापुत्रयोर्युगपदधिकारः । तयोरेकतराभावे अन्यतरस्य तद्वनं तयोर्द्वयोरेकभावे ऊदायाः पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुत्यवदधिकारः । एतयोरेकतराभावे अन्यस्या अधिकारः । एतयोर्द्वयोरेकभावे पौत्रः । पौत्राभावे दौहित्रः । तदभावे प्रपौत्रः । तदभावे सपत्नीपुत्रः । तदभावे सपत्नीपौत्रः । तदभावे सपत्नीप्रपौत्रोऽधिकारी । ततो बन्धा विधवा च तुत्यवदधिकारिण्यौ । एतयोरेकतराभावे चान्यतरस्याः । बन्धाविधवापथ्यन्ताभावे यौतुकवत् ब्राह्मदिविवाहपञ्चकविवाहताया धने भर्तृभ्रातृमातृपितृणां क्रमशोऽधिकारः । विवाहकाले तत्पूर्वापरकाले वा स्थिते यद्वनं पित्रा दत्तं तत्र धने प्रथमं कुमार्याः । तदनन्तरमुदयोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोः । तदनन्तरं बन्धाविधवयोश्चाधिकारः । सर्वदुहित्रभावे पुत्रादेयौतुकधनान्तरवत् क्रमेणाधिकारः । ततो ब्राह्मदिविवाहपञ्चकलव्ययौतुकधनेषु पितृपथ्यन्ताभावे आसुरादिविवाहचिकलव्ययौतुकधनेषु च भर्तृपथ्यन्ताभावे देवरादेरधिकारः । तदभावे देवभ्रातृश्वशुरयोः सुतानां युगपदधिकारः । एतेषामभावे अस्वपिण्डोऽपि भगिनीपुत्रः । तदभावे भर्तृभागिनेयः । तदभावे भ्रातृसुतः । तदभावे जामाता । जामातृपथ्यन्ताभावे सपितृजान्त्यक्रमेण सुश्वभ्रातृश्वशुरादीनां सपितृजानामधिकारः । सपितृजानां सकुल्याः समानोदकाः समोच्चाः समानप्रवराश्च पुंयनवत् क्रमेणाधिकारिणः । एतत्सर्वभावे ब्राह्मणीधने स्वग्रामश्रोत्रियादेरधिकारः । क्षत्रियादिधने राज्ञ रथाधिकारः । इति स्त्रीधनाधिकारिणः ॥ * ॥

अथ त्रिभागानधिकारिणः ।

जीवपतितजात्यन्यजनावधिर उक्ततज्जह-मूकपङ्गुपितृद्विष्टनिरिन्द्रियोपपानिक्ताक्षितिकस्य रोगान्ताः । पतितवर्जं वृत्तिं भरणीयाः । पतितपुत्रवर्जमेतेषां पुत्रा यदि निर्दयाः तदीशभाभिनः । जीवादीनां अपुत्रा भाव्याः यदि महुतास्तदा भर्तृयाः । एषा दुहितरो विवाहपथ्यन्तं भरणीयाः ॥ * ॥

अथ विभाग्याविभाग्यधननिर्णयः ।

तत्र पितामहं पितृजितं साधारणधनोपघातेनाजितवृत्तिं त्रिविधं धनं सर्वैरेव विभाग्यम् । किन्तु तत्रार्जकस्य द्वावृत्तौ अन्येषामेकैकांशः साधारणधनानुपघातेन शौर्यप्राप्तं धनं एवं साधारणधनानुपघातेनाजितवृत्त्याधनं पितृपितृश्यादिप्रमादादिना लब्धं धनं भाग्याप्राप्तिकाले लब्धं धनं मित्रताप्राप्तं धनं आर्जित्यलब्धं एतावद्विभाग्यानि । विदाधनस्तु समविद्याधिकविदोभ्यो द्यं एवं यदि विदामभ्यस्यनो भ्रातृः कुटुम्बसपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां विभक्तिं तदा तद्विदाजितधने स्वस्यस्यापि अपरभ्रातुरंशस्तम् । स्त्रीकुलात् पित्रादिनो

तत्त्वविद्यावर्जितधने तु सर्वेषां सुखान्तराणां-
शिलम् । विद्याधनं यथा, यदि भवान् भद्र-
मुपन्यस्यति तदा भवति एतावद्धनं दातव्यं इति
पणितं तत्र भद्रोपन्यासेन यत् पणितं धनं लब्धं
तत् । अध्यापितश्रित्यादयस्त्वम् । श्रुतिकर्म्म
करणीयं यन्मानादृष्टिणादिरूपं लब्धं धनम् ।
यत्किञ्चित् विद्यायाः प्रयत्ने कृतं तत्र सम्यगुत्त-
रेण परितोषादपणितमेव किञ्चिद्धनं ददाति
तत् । यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे मम संशयमपन-
यति तस्मै सुवर्णादिकमिदं दास्यामीत्युक्ते तस्य
संशयमपनीय यत्त्वम् । वादिनोः कुत्रचिद्दाद-
विषयसन्देहे न्यायकरणाध्यागतयोः सम्यग्-
रूपेण यत्त्वम् । शास्त्रादिषु स्वज्ञानं प्रकाशय-
प्रतिग्रहादिना यत्त्वम् । तथात्यर्थेवादाद्वा
विचारे वा परं निर्जित्य यत्त्वम् । एकस्मिन्
देये वस्तुनि बहुना प्राप्तिनां समुत्थाने येन
प्रकृतं वेदमधीत्य यत्त्वम् । चित्रकरमुवर्ण-
कारादिभिः श्रित्तिभिर्मन्त्रादधिकं यत्त्वम् ।
दत्तेनापि परं निर्जित्य यत्त्वम् । एतानि
अविभाज्यानि ॥ * ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यमन्येन कृतं यदि दायादा-
नामनुमत्या तेषामेकतरेण साधारणधनानुप-
धातेन इतरथापारनेरपेक्षेण च घनमुद्धरति
तदा तद्धनमुद्धारकर्तुं च । भूमिस्तु यदि अन्ये-
कता एकैकोद्धृता तदा स तुरोथाग्रं गृहीत्वा
अवशिष्टभागत्रयं अन्येः सह समं विभज्यते ।
अयं निष्कर्षः विभक्तेनाविभक्तेन वा साधारण-
धनानुपधातेनापराधापारनेरपेक्षेण येन यद-
र्जितं तद्वर्जकस्येव न तु तद्विभाज्यमितरेः ।
किन्तु विद्यालभ्यधनमात्रे विशेषः स च प्रागे-
वाभिहितः । अत्रयोजितं वस्त्रालङ्कारं अन्यदि-
वाहनं लङ्घनादिक्रमवापादिगतं पित्रादि-
सम्बन्धिनं दासौयतिरिक्ता स्त्री गोपचारः
रथ्या एतानि नान्यधनवद्विभाज्यानि किन्तु स्व-
आपारेण तद्व्यगृहीतयं एवं स्वस्वआपारोपयुक्त-
ग्रथनभोजनपात्रादिन विभजनीयं येन यद-
गृहीतं तत्तस्येव । पुत्रकन्तु सखेन ग्राह्यं किन्तु
पण्डितेन तदन्तर्गतस्वाग्रतुल्याद्रथान्तरं सन्त्येव
वा दत्त्वा गृहीतयं एवं श्रित्तिनां श्रित्योपयुक्त-
द्रव्यं नाश्रित्तिनां तत्रापि पुत्रकवद्ग्राह्यम् ।
पितरि जीवति यस्मिन् वास्तौ येन गृहोद्या-
नादिकं कृतं तस्य न विभागः यदापरंगापि
वास्तवन्तरे तथा कृतम् ॥ * ॥

अथ संवृष्टविभागक्रमार्थमादौ संसर्गां निरु-
प्यते ।

पितृभ्रातृपितृयागामन्यनरेण सह विभक्तः सन्
पुनरन्योच्छ्रया पूर्ववत्तविभागमपेक्ष्य यत्तव
धनं तत्त्वम धनं यत्त्वम तत्तवापीति व्यवस्थाया
एकवृत्तिरूपतयावस्थानं संसर्गः ॥ अथ संवृष्ट-
विभागः । अत्र भातृणां अन्येषां तुल्यसम्बन्धिनो
वा संसर्गसंसर्गिणां मध्ये संसर्गिणामेव प्रथमं
वृत्तसंसर्गधने अधिकारः । तदभावे तथाविधा

संसर्गिणामिति क्रमः ॥ * ॥ एवं यदा पिता पुत्रान्
विभज्य यथाशास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्रैः सह-
संवृष्ट एव पुत्रान्तरमुत्पाद्य नृत्तस्तदा विभागा-
नन्तरजात एव तद्वनाधिकारी न पूर्वविभक्तः
एवं पूर्वभ्रातृविभागेऽपि विभक्तलस्य नाश्रित्यम् ।
यदि तु येन केनचित् पुत्रेण संवृष्टः सन् पिता
मृतः तदा तद्धनं संवृष्टविभक्तजाभ्यां समं
विभाज्यं यथा धने तथर्थाऽपि । यदाविज्ञात-
गमायामेव स्त्रियां पुत्रा विभक्तास्तद्भजेनातो
विभक्तद्वयार्थेकीकृत्य पुनर्विभज्य स्वांशं गृही-
यात् न तु विभक्तजेन सह पितृदशेऽश्रित्यम् ॥ * ॥

अथ पितृकृतविभागो निरूप्यते ।

यत् पितृकृतविभागस्तत्र स्वोपाजितधने पितु-
रिच्छेव नियामिका । पितामहधने तु मातरजो-
नितृत्तिसहकृता तद्विच्छा नियामिका । स्वोपा-
जितधने पिता इच्छया धनं गृहीतुं शक्नोति
कस्मैचिदधिकं कस्मैचिद्भग्नं दातुमर्हति । पैता-
महधनविभागे तु पिता स्वयमग्राह्यं गृहीत्वा
पुत्रेभ्य एकैकांशं ददाति । किन्तु पैतामहमणि-
सुक्ताप्रवालादिषु पितुः स्वाच्छन्त्यं भूमिनिबन्ध-
द्विपदान्तमेव न स्वाच्छन्त्यम् । स्वार्जितधनविभागे
पित्रा अपुत्रपत्नीभ्यः पुत्रतुल्यांशो देयः यदि
ताभ्यः स्वाधनं न दत्तं स्त्रीधने दत्ते सति अर्द्धं
देयम् । पुत्रकर्तृकविभागे तु विमातुरं शा-
भावः ॥ * ॥ गृहस्य दामीपुत्रोऽपि पितु-
परिणीतस्त्रीजातपुत्रेण सह तुल्याधिकारी सति
पितरि तदग्राह्याधिकारी । तथाविधस्वाभाव-
दौहित्रे चासति पितुः सन्धनाधिकारी सति
दौहित्रे तेन सह तुल्याधिकारी ॥ * ॥ पितरि
मृतं मातरि जीवन्त्यां पुत्राणां विभागो न
धर्मेऽऽयः यदि जीवन्त्यां मातरि विभागं कुर्वन्ति
तदा मातापि पुत्रतुल्यांशभागिनी । विमातुरं-
शाभावः किन्तु सा यासाच्छादनादिना भर्त्सया ।
एवं पितामहधने पौत्रेर्विभाज्यमाने पिता-
महः पौत्रतुल्यांशभागिन्यः ॥ * ॥ औरसेन
दत्तकादीनां विभागे औरसस्य ह्यश्रित्वं
सर्वगदत्तकादेरैकोकांशित्वम् । विभागस्तु पित्रा-
दर्धनिनः अर्धं परिशील्य तदवशिष्टधनस्य
करण्यः । उत्तमर्गेच्छया विभज्य वा तद्धनं
परिशोधनीयम् । एकेन भ्रात्रादिना बहुषोष-
तया यत्राधिकं भुक्तं तत्र न विभक्तांशो
विभागमध्ये प्रवेशनीयः । किन्तु भुक्तावशिष्टस्य
विद्यमानधनस्येव विभागः कार्यः ॥ * ॥ अयंस्कृत-
भ्रातृभगिनीनां पैतृकधनेन संस्कारः कर्त्तव्यः ।
विभागकाले केनचित्पितृकृतस्य पश्चात् प्राप्तस्य
समभागः कर्त्तव्यः । भ्रातादिना कृताशास्त्रीय-
विभागधनस्य पुनः शास्त्रीयविभागः कार्यः ॥ * ॥

अथ विदेशागतस्य विभागः ।

विभक्ततादृशायां देशान्तरगतस्य चिरकाला-
वन्तरागतस्य सप्रमपुरुषपर्यन्तं तत्सम्पत्तेरपि
मौलसामन्तादिना वा स्वज्ञापनपूर्वकं क्रमा-
गतधनात् यथाशास्त्रमंशभागित्वमिति स्थितं

एषा व्यवस्था विदेशागतविषयिणी देशस्थविषये
तु धनित्वतुर्थपर्यन्त एव तद्वनविभागाहता ।
साधारणधनेऽपि स्वांशदानं कर्त्तव्यम् । इति
श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ * ॥

“देशस्थ जातिः संघस्य धर्म्मो यामस्य यो भृगुः ।
उदितः स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत् ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

दायविभागः, पुं. (दायस्य विभागः ।) दायभागः ।
यथा । “किं दायस्य विभागो विभक्तावयवत्वं
किंवा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वम् ।” इति
जीमूतवाहनः ॥

दायादः, पुं, (आदत्ते इति । आ + दा + “आत-
चोपसर्गे ।” ३।१।१३६ । इति कः । दायस्य
आदः ग्राहकः ।) सपिण्डः । पुत्रः । इत्यमरः ।
३।३।८८ । (यथा, महाभारते । १ । ८५ । २ ।

“पुरुषा तु कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः ।
कनीयान् मम दायादो धृता येन जरा मम ॥”)

दायादो, स्त्री, (दायं असीति । अद् + अण् ।
स्त्रियां ङीप् ।) कन्या । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दायितः, त्रि, (दाय दाने + णिच् + क्तः ।) दापितः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दारकः, पुं, (दारयति नाशयति जनकस्य पितृण-
मिति । दृ + णिच् + ण्वल् ।) पुत्रः । इति हेम-
चन्द्रः । ३।१०।६ । (यथा, महाभारते । १।८३।१३।
“कस्येते दारका राजन् देवपुत्रोपमाः शुभाः ।
वर्षसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव ॥”)
बालकः । इति मेदिनी । के, १०३ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ८३ । १६ ।

“शर्मिष्ठां मातरश्चैव तथा चक्षुश्च दारकाः ॥”)
दारकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

शूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारकः, त्रि, (दारयतीति । दृ + णिच् + ण्वल् ।)
भेदकः । इति मेदिनी । के, १०३ ॥ (यथा,—

“अश्लेषदुर्नामकरो गदारकं

करोति ब्रह्मं सहस्रैव दारकम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहोऽधिकारे ॥”)
दारकस्मै, स्त्री, (दारार्थं प्रत्यर्थं यत् कर्म्म ।) विवाहः ।
इति त्रिकाच्छेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ ।

१४ । २६ ।
“दारकस्मै ततो यासः शुकस्य पर्यंचिन्त्यत् ॥”)

दारुणं, स्त्री, (दारयति नाशयति जलमलमने-
नेति । दृ + णिच् + करणे ल्युट् ।) कतकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । (दृ + णिच् + भावे ल्युट् ।)

विदारणम् । यथा, “दारुदारुणपथैः समाहृतम् ।
इति लीलावती । (ब्रह्मादिस्फोटनसम्पादक

औषधविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।
“चिरवित्त्वोऽधिको दन्तो चित्रको ह्यमारकः ।

कपोतप्रकङ्काणां पुरीषाणि च दारुणम् ॥
चारुद्राणि वा यानिस्तारो वा दारुणं परम् ॥”

दारुणीति । दृ + णिच् + कर्त्तरि ल्युट् । विदा-
रके, त्रि । यथा, महाभारते । ८ । ४६ । १७ ।

“समाधत्त शिशं वायं गिरीणामपि दारुणम् ॥”

दारी

दारदः, पुं, (दारदे देशविशेषे भवः । दारद + धृण् ।) दारदेशोद्भवविषयः । इत्यमरः । १ । ११ । पारदः । हिङ्गुलम् । इति मेदिनी ।
 दे, ३१ । समुद्रः । इति हारावली । ५६ ।
 दारबलिषुक्, पुं, (दारेण चक्षुषातजन्मविदारणेन बलिं भुङ्क्ते इति । भुज + क्तिप् ।) वकपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 दाराः, पुं, (दारयन्ति भ्रातृवन्विति । दृ + "दार-जारी कर्त्तरि णिङ्कुप् च ।" ३ । ३ । २० । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या घञ् णिङ्कुप् च ।) भार्या । बहुवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ।
 (यथा, महाभारते । १ । १५६ । २७ ।
 "आपदर्थं धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ।")
 दारा, स्त्री, (दारयति स्त्रातिवन्विति । दृ + णिच् + अच् + टाप् ।) दाराः । इत्यमर-टीकायां भरतः । (यथा, भागवते । ७ । १४ । ११ ।
 "अधिकामात्मनो दारां वृणां स्वल्पद्वयोः यतः ।")
 दारिः, स्त्री, (दारयतीति । दृ + णिच् + इन् ।) विदारकः । इति शब्दाथकल्पतरुः ।
 दारिका, स्त्री, (दारक + टाप् अत इत्वम् ।) कन्या । इति जटाधरः । (यथा, हरिवंशे । ४१ । १५६ ।
 "अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां देवदारिकाम् ।")
 दारितः, त्रि, (दारयते स्मिति । दृ + णिच् + क्तः ।) क्षतदारणः । तत्पठ्यायः । भिन्नः २ भेदितः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० । विदारितः ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ४६ ।
 "अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
 जगाम दुःखी तं देशं यत्र वै दारिता मही ।")
 ताडितः । यथा, कालिकापुराणे ६० अध्याये ।
 "ततः सुदर्शनो राजा गदया दारितोऽपतत् ।")
 दारिद्र्यं, स्त्री, (दरिद्रस्य भावः । दरिद्र + धृण् ।) दरिद्रता । यथा,—
 "प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां वृषः ।"
 इति नेपथं । १ । १५ ।
 (यथा, मृच्छकटिके १ अङ्के ।
 "दारिद्र्याभ्यराज्ञा मरणं मम रोचते न दारि-
 द्रम् ।
 अल्पलेशं मरणं दारिद्र्यामनन्तकं दुःखम् ।")
 निर्विकारान्तोऽयम् ।
 दारी, स्त्री, (दारयति पदतलमिति । दृ + णिच् + "सम्बधातुभ्य इन् ।" उणा ४ । ११८ । इति इन् । छदिकरादिति पठ्ये ङीष् ।) क्षुद्ररोग-विशेषः । विवाहं इति लोके । तल्लक्षणम् यथा,—
 "परिक्रमणशीलस्य वायुरक्षणेऽप्युच्यते ।
 पादयोः कुर्वते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ।"
 अक्षिकृत्वा यथा,—
 "पाददाम्नी शिरां प्राज्ञो मोक्षयेत्तलशोधिनीम् ।
 क्षेपेदोपपन्नौ च पादौ वा लेपयेत्सुहृद् ।
 मधुश्चैवसाम्नाघृतैः चारविमिश्रितैः ।"

दारुण

चारो यवचारः ।
 सन्नाहसिन्धुवयोश्च मधुघृतप्रभेः ।
 निर्मथ्य कटुतेलाक्तं हितं पादप्रमार्जने ।
 मधुसिक्थकैरिकघृतगुडमहिषाक्ष-साल-
 निर्यामैः ।
 गैरिकसहितैर्लेपः पादस्पृष्टनापहः सिद्धः ।
 मधुसिक्थक मोम । प्रथमं गैरिकं शिलाजत् ।
 द्वितीयं गैरिकं, गेरु इति लोके । सालनिर्यास-
 रालः ।
 उष्णकस्य बीजेन माणकचारवारिणा ।
 विपक्तं कटुतेलम् हन्यादारीं न संशयः ।
 इति धत्तरत्नेलम् ।" इति भावप्रकाशः ।
 दारु, स्त्री, पुं, (दीर्यते इति । दृ + "दृस्मिजनीति ।" उणा १ । ३ । इति णुर्ण ।) काष्ठम् । इत्य-
 मरभरतौ । (यथा, महाभारते । १२ । ४५ । ११ ।
 "शृणं तेलं घृतसौव जत् दारुणि चैव हि ।
 तस्मिन् वेश्मनि सञ्चानि निक्षिपेथाः समन्ततः ।")
 दारु, स्त्री, (दृ + णुर्ण ।) देवदारु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतले । १७ ।
 "दारुपञ्चकशृङ्गोभिरेवमेव कृतोऽपि वा ।"
 अस्य पण्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 "सुरदारु दिकलितं सुराक्षं भद्रदारु च ।
 देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ।")
 पित्तलम् । इति मेदिनी । रे, ४७ ।
 दारुः, त्रि, (दृ + णुर्ण ।) शिल्पी । दारकः । इति धरणी । (यथा, अथर्ववेदे । ७ । ६ । १ ।
 "इन्द्रस्यैव प्र तवसकृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवक्ति ।"
 "दारुं पुरा भेत्तारं वन्दे ।" इति तत्र सायनः ।)
 दाना । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 दारुकं, स्त्री, (दारु + स्वार्थं कन् ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ।
 दारुकः, पुं, शीतलणमारुधः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, महाभारते । ७ । ५ । २० ।
 "दारुकेण च स्तनं संहतो देवकीसुतः ।"
 योगाचार्यविशेषः । स तु महादेवस्य अव-
 तारविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहि-
 तायाम् । २ । १० । ४ ।
 "जटामाली चाट्टहासो दारुको लाङ्गली तथा ।"
 दारुकदली, स्त्री, (दारुवत् कटिना कदली ।) वनकदली । इति राजनिर्घण्टः ।
 दारुका, स्त्री, (दारुणा काष्ठेन कायसीति । के + कः । टाप् ।) काष्ठमयस्त्री । काठेर पुत्रुल इति भाषा । तत्पठ्यायः । पुत्रिका २ दारुस्त्री ३ शालभक्षिका ४ शालभक्षी ५ शालाङ्गी ६ । इति शब्दरत्नावली । दारुपुत्रिका ७ कुवण्टो ८ दारुगर्भा ९ । इति हारावली । ७१ ।
 दारुगन्धा, स्त्री, (दारुणि गन्धो यस्याः ।) चोड़ानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 दारुगर्भा, स्त्री, (दारुमयो गर्भो यस्याः ।) दारु-
 मयस्त्री । इति हारावली । ७१ ।

दारुमु

दारुजः, पुं, (दारुजो जायते इति । जन + ङः ।) मर्हलः । इति शब्दरत्नावली । काष्ठनिर्मिते, त्रि । (यथा, कालिकापुराणे । ६७ अध्याये ।
 "आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा ।")
 दारुजः, पुं, (दारयतीति । दृ + णिच् + "कृष्ट दारिभ्य उन्त् ।" उणा ४ । ५३ । इति उन्त् । चित्रकः । इति राजनिर्घण्टः । भयानकरसः । (विष्णुः । यथा, महाभारते । १२ । ४६ । ७४
 "सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुजो द्रविणप्रदः ।"
 "सन्मार्गविरोधिनी दारुणत्वात् (खण्डकत्वात्) दारुजः ।" इति तद्भाष्ये शाङ्करः ।) भयजैतौ, त्रि । इत्यमरः । १ । ७ । २० । (यथा, देवीभागवते । ५ । १ । २७ ।
 "हाहाकारो महानामोत सम्यहाराच्च दारुजः ।
 उत्पपात ततः सिद्धो वृषस्योपरि दारुजः ।"
 कठोरः । यथा, तन्त्रे १ । ४ । ५२ ।
 "दारुणं देहदमनं सर्वलोकभयङ्करम् ।"
 दारुणकं, स्त्री, (दारुणवत् कायसीति । के + कः ।) मस्तकजातक्षुद्ररोगविशेषः । लोके रूक्षी इति ख्यातः । तस्य लक्षणमाह ।
 "दारुणा कण्ठरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते ।
 मारुतश्लेष्मकोपेन विदाहदारुणकम् तत् ।
 दारुणा कर्कशा ।"
 तस्य चिकित्सा यथा,—
 "काय्यां दारुणके सृष्टिं प्रलेपो मधुसंयुतः ।
 पियालबीजमधुकुष्ठमापेः समैक्यैः ।
 आम्बुबीजं तथा पण्या द्वयं स्यात् माञ्ज्या समम् ।
 दुग्धेन पिष्टं तस्मैपो दारुणं हन्ति दारुणम् ।
 दुग्धेन खाखसं बीजं प्रलेपादारुणं हरेत् ।
 गुग्गुलुफलेः घृतं तेलं अङ्गारारसं च ।
 कण्ठदारुणञ्च कुष्ठकपालशाधिनाशनम् ।"
 इति गुग्गुलेलम् ।" इति भावप्रकाशः ।
 (अथ अङ्गारारसेलम् ।
 "अङ्गराजचिफलोत्पलशारि-
 लौहपूरीयममन्त्रितकारि ।
 तेलमिदं पच दारुणहारि-
 कुचिन्तनप्रघ्ननस्थितकारि ।"
 इति वैद्यकचक्रपाणिन्यग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ।)
 दारुनिशा, स्त्री, (दारुवद्गुला निशा हरिद्रा ।) दारुहरिद्रा । इति रत्नमाला । (अस्या गुणा यथा,—
 "दाब्दीनिशागुणा किन्तु नेत्रकणास्यरोगशुभ ।"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 दारुपत्नी, स्त्री, (दारुणः पञ्चमिव पञ्चमस्याः । ङीष् ।) हिङ्गुपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ।
 दारुपीता, स्त्री, (दारुणा पीतिया । काष्ठप्रधानत्वान् तथात्वम् ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ।
 दारुपुत्रिका, स्त्री, (दारुमयो पुत्रिका ।) दारुका । इति हारावली । ७१ ।
 दारुमुष्णाहया, स्त्री, (दारुसुखमाह्वयते सृष्टं इति । आ + ङ + अच् ।) गोधा । इति राज-
 निर्घण्टः ।

दार्बिका

दारसिता, स्त्री, (दारणि सिता प्रकरेव ।)
त्वक् । दारुणि इति भाषा । तन्नामगुणाः ।
“त्वक्स्वाही तु तनुत्वक् स्यात् तथा दारसिता
मता ।
उक्ता दारसिता स्वाही तिला चानिलपित्तहृत्
सुरभिः शुक्ला बला मुखशोषलघापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
दारुणी, स्त्री, (दारुमयी स्त्री ।) दारुका ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥
दारुहरिद्रा, स्त्री, (दारुप्रधाना हरिद्रा ।)
स्वनामस्यातृणविशेषः । तत्पर्यायः । पीतद्रुः २
कालेयकः ३ हरिद्रुः ४ दार्वी ५ पचम्यचा ३
पर्जन्यी ७ । इत्यमरः । २।४।१०२ ॥ पीतिका ८
पीतदारु ९ स्थिररगा १० कामिनी ११
कटुकटेरी १२ पर्जन्या १३ पीता १४ दारु-
निद्रा १५ कालीयकम् १६ कामवती १७ दारु-
पीता १८ कर्कटिनी १९ दारु २० निद्रा २१
हरिद्रा २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या
गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
प्रणमेक्षकण्डुविस्पर्णशोषविषकर्णाग्निदोषनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफपित्तशोष-
नाशित्वम् । विशिष्टेण कषाभिष्यन्दाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥
दारुहस्तकः, पुं, (हस्त इव प्रतिष्ठति । “दे-
वप्रतिष्ठतौ” ५।३।६६ इति कन् । दारुणो
हस्तकः ।) काष्ठनिर्मितहस्तः । काठेरु हाता
इति भाषा । तत्पर्यायः । तद्गुः २ । इत्यमरः ।
६।२।३४ ॥
दारुसञ्जः, त्रि, (दीर्घसञ्ज भवः । दीर्घसञ्ज + अण् ।
“देविकाशिश्रपेति” ७।३।१ इति आद्यच्
आत् ।) दीर्घसञ्जयागे भवः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥
दारुि, स्त्री, (दारुस्य भावः । दारु + “वर्णद्वारादिभ्यः
अण् च ।” ५।१।२३ इति अण् ।) दारुता ।
(यथा, पञ्चदश्याम् । ६।१०४ ।
“वाक्यायपि यथाप्रज्ञे दारुतायोदाहरन्ति हि”)
दारुि, स्त्री, (दारुणावर्णशब्दः । जतु । जलम् ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ दारुिधर्मम् ॥
दार्विट्, स्त्री, (चित्तावेष्टम् । इति हारावली । १६८ ॥
दार्विणः, पुं, (दारुवन् कठिनमखं यस्य ।)
मयूरः । इति शब्दकल्पतरुः ॥
दार्विषाट्, पुं, (दारु काष्ठं व्याहृतीति । आ +
हन् + “दारावाहणेऽणन्तस्य च टः संज्ञा-
याम्” ३।२।४६ इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अण्
टश्चाप्तादेशः ।) शतपत्रकपची । इत्यमरः ।
२।५।१७ ॥ काठुकोरा इति भाषा ।
(यथा, महाभारते । १०।७।१८ ।
“दार्विषाट् सुखाद्यापि चासवत्काश्च भारत ॥”)
दार्विषातः, पुं, (दारुणि आघातो यस्मात् ।)
दार्विषाटपची । इति शब्दरत्नावली ॥
दार्विका, स्त्री, (दारुयतीति । दृ + उल्वादिवात्
साधुः । दार्वी दारुहरिद्राविकारः । ततः

दारुमिः

स्वार्थे कन् टाप् पूर्वस्वञ्च ।) कायोद्भव-
तुल्यम् । गोविद्धा । इत्यमरः । २।४।११६ ॥
दार्विपत्रिका, स्त्री, (दार्विणाः पत्रमिव पत्र-
मस्याः । दार्विपत्रा ततः स्वार्थे कन् टाप् अत
इत्त्वञ्च ।) गोविद्धा । इति रत्नमाला ॥
दार्वी, स्त्री, (दारुयति । दृ + “उल्वादयञ्च ।”
उणा ४।६७ इति निपातनान् साधुः ।)
दारुहरिद्रा । (अस्याः पर्यायो यथा, वैद्यक-
रत्नमालायाम् ।
“कटुकटेरी दार्वी स्यात्तथा दारुनिद्रेति च ।
स्याता दारुहरिद्रा च पर्जन्यी च पचम्यचा ॥”
अस्या गुणा यथा,—
“दार्वी निद्रागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्वञ्च प्रथमे भागे ॥)
गोविद्धा । इति मेदिनी । वे, ११ ॥ देवदारु ।
हरिद्रा । इति विश्वः ॥
दार्वीकायोद्भवः, स्त्री, (दार्विणा दारुहरिद्रायाः
कायाद्भवो यस्य ।) रसाञ्जनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ लज्जिमरसाञ्जनम् । इति रत्नमाला ॥
दार्विदः, त्रि, (दृषदि पिष्टः । दृषद् + “शेषे”
४।२।६२ इत्यण् ।) दृषद्भवः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
दालं, स्त्री, (दलेभ्यः सञ्चितम् । दल + अण् ।
यदुक्तम्,—
“संमुख पतितं पुण्यान् यत्तु पत्रोपरि स्थितम् ।
मधुरास्त्रकषायश्च तद्दालं मधु कीर्तितम् ॥”)
वज्रमधु । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ इन्द्रनील-
दलाकारश्च ग्रामचिकीत्पत्रं वृक्षकोटरान्तर-
भवं मधु । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषाय-
त्वम् । अम्लत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तदोषकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दालः, पुं, (दले जातम् । दल + अण् ।) कोद्रवः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
दालवः, पुं, स्यावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः ।
४।२६६ ॥
दाला, स्त्री, (दाल्यते स्थूलमतिभिरिति । दल +
घञ् + टाप् ।) महाकालः । इति भावप्रकाशः ॥
दालिका, स्त्री, (दालेव । स्वार्थे कन् टाप् अत
इत्त्वञ्च ।) महाकालः । इति भावप्रकाशः ॥
दालिमः, पुं, (दालिमः । डल् स लः ।) दालिमः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
दाली, स्त्री, (दाल्यते इति । दल + णिप् + इन् ।
लटिकारादित ङीष् ।) देवदाली जता । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दालभ्यः, पुं, (दलभ्यस्ते सुनेर्गोत्रापत्यम् । “गर्गा-
दिभ्यो यञ्” ४।१।१०५ इति यञ् ।)
सुनिविशेषः । (यथा, महाभारते । २।४।११ ।
“वकी दालभ्यः स्थूलशिराः क्षण्यदेपायनः
शुकः”)
दाल्मिः, पुं, (दालयति असुरानिति । दल +
णिप् + बाहुलकात् मिः ।) इन्द्रः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥

दाशर

दावः, पुं, (दुनोति उपतां प्रयतीति । दु + “दुनो-
रनुपसर्गो” ३।१।१४२ इति ञः ।) वनम् ।
“यथा, महाभारते । १।२२४।६ ।
“इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति ॥”)
वनवङ्गः । इत्यमरः । ३।३।२०५ ॥ (यथा,
महाभारते । ३।६६।१ ।
“उत्तम्य दमयन्ती तु नलो राजा विशांपते ।।
ददर्श दावं हृत्तन् महात्तं गहने वने ॥”)
अभिः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ उप-
तापः । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥
दावामिः, पुं, (दावोद्भवोऽभिः । शाकपाधिवादि-
वत्समासः ।) वनोद्भवामिः । तत्पर्यायः ।
दवामिः २ दावानलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
दवः ४ दावः ५ । इत्यमरः । ३।३।२०५ ॥
(यथा, महाभारते । १।१५५।१५ ।
“दावामिधमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः ॥”)
दावानलः, पुं, (दावोद्भवः अनलः । दाव एवानलो
वा ।) दावामिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
कषासरित्सागरे । २६।६६ ।
“यदावानलतप्तस्य सुधाहृदिमज्जने ॥”)
दाविकः, त्रि, (देविकायां भवः । अण् । “देविका-
शिश्रपेति” ७।३।१ इति आद्यच् आत् ।)
देविकानदीसम्भवः । इत्यमरः । १।१०।३६ ॥
दाश, ऋ ङ क दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
व्यात्म-सकं-सेट् ।) द्वितीयस्वरी । ऋ, अद-
दाशत् । क ङ, दाशयते । इति दुर्गादासः ॥
दाश, ऋ ण दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अददाशत् । ण, दाशति
दाशते । इति दुर्गादासः ॥
दाश, न र हिसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्नां-
परं-सकं-सेट् ।) द्वितीयस्वरी । न, दाश्रीति ।
र वेदिकः । इति दुर्गादासः ॥
दाशः, पुं, (दाशयते दीयते भूतिमत्त्वमस्मी । दाश
दाने + सम्प्रदाने षण् ।) भूत्वः । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ॥ (दशति हिनस्ति मनु-
स्यानिति । दनुश्च + “दंशेच” ।) उणा ५।११ ।
इति टः नस्य आद्यः । धीवरः । यथा, देवी-
भागवते । २।१।६६ ।
“मत्स्यगन्धेति नाम्ना वे गुणेन समजायत ।
विवर्द्धमाना दाशस्य यज्ञे सा वासवी शुभा ॥”)
दाशपुरं, स्त्री, (दाशान् केवरीन् पिपर्षि पालय-
तीति । पृ + कः । “उदीष्टपूर्वस्य” ७।१ ।
१०२ इति उल्लम् ।) दशपुरम् । इत्यमरटी-
कायां स्वामी ॥
दाशरथः, पुं, (दशरथस्य अयम् । तस्येदमिति
पितापुत्रत्वसम्बन्धार्थे अण् ।) श्रीरामः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
“प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥”
दशरथसम्बन्धनि, त्रि । यथा, भट्टिः । २।५३ ।
“अजीमहाशरथं न वाक्यम् ॥”)
दाशरथिः, पुं, (दशरथस्य अपत्यं पुमान् । “अत
इच्” ४।१।६५ इतीच् ।) श्रीरामः ।

दासः

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २।४५।११।
“यथा यथा दाशरथिर्धर्ममेवाश्रितोऽभवत् ।
तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥”)
दाशार्थः, पुं, (दाश दाने + भावे घञ् । दाशं दान-
मर्हतीति । अर्थ + अच् ।) विष्णुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३।१४६।६७।
“विजयो जयः सत्यसन्धो दाशार्थः सात्वती
पतिः ॥”)

दाशार्थदेशजश्च ॥

दाशिरकः, पुं, मालवदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दाशः, त्रि, (दाशति ददातीति । दाश + बाहुल-
कात् वन् ।) दाता । इति ञटाधरः ॥
दाशान्, [स्] त्रि, (दाश दाने + “दाशान् सा-
कान् मौपीञ्च ।” ६।१।२०। इति कसुप्रत्ययेन
निपातनात् साधुः ।) दत्तवान् । इति सुप्रबो-
धम् ॥ (यथा, रघुः । १४। ७१।

“तस्मै सुनिर्दहदलिङ्गदर्शी

दाशान् सुपुत्राग्रिमित्याच ॥”)

दास, ऋ अ दाने । इति कविकल्पदमः ॥ (भां-
उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अददासत् । अ, दासति
दासते । इति दुर्गादासः ॥

दास, र न वधे । इति कविकल्पदमः ॥ (स्वां-परं-
सकं-सेट् ।) र वैदिकः । न, दास्यतीति । इति
दुर्गादासः ॥

दासः, पुं, (दसतीति । दसि + “दंसेष्टटौ न
आत् ।” उणां ५।१०। इति टः नकारस्य
चाकारः ।) शूद्रः । (यथा, ऋग्वेदे । २।२।२।४।
“यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ॥”)

अधुना कायस्थानां उपाधिभेदः । स तु अष्टसिद्ध-
मौलिकानामन्यतमः । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
“गौडैः कौत्सिमन्तश्चिरवसतिजना मौलिका
ये हि सिद्धा-
स्ते दत्ता सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः
सिद्धदेवाः ॥”)

ज्ञातात्मा । धीवरः । इति मेदिनी । सं, ४ ॥
दानपात्रम् । इति विश्वः ॥ शूद्राणां नामान्त-
प्रयोज्यपद्धतिविशेषः । यथा,—
“शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात् वस्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥”

इत्युद्गाष्टतत्त्वम् ॥ ॥

दास्यते दीयते भूतिस्त्यादिकं यस्मै सः । चा-
कर इति भाषा । तत्पर्यायः । भूयः २ दासरः
३ दास्यः ४ गोप्यकः ५ सेटकः ६ नियोज्यः ७
किङ्करः ८ प्रेय्यः ९ भुजिष्यः १० परिचारकः
११ । इत्यमरः । २।१०।१७ ॥ प्रेय्यः १२
प्रेषः १३ प्रेषः १४ । इति भरतः ॥ परिकर्मा
१५ परिचरः १६ सहायः १७ उपस्थाना १८
सेवकः १९ अभिसरः २० अनुगः २१ । स
पञ्चदशविधः । यथा नारदः ।

“यज्ञातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अन्नाकालभृतस्तद्दाहृतः स्वामिना च यः ॥
मोक्षितो महत्तत्त्वार्तं युद्धे प्रापः पथे जितः ।

दासीव

तवाहमित्युपागतः प्रपञ्चावसितः ज्ञतः ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वङ्गवाक्यतः ।
विक्रमा चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥”
अस्यार्थः । यज्ञजातो दास्यासुतपन्नः । दाया-
दुपागतः क्रमागतः । अन्नाकालभृतः दम्भि-
पोषितः । स्वामिना आहृतो बन्धकीकृतः ।
मोक्षितः ज्ञतमोचनेनाङ्गीकृतदास्यः । तवाह-
मित्युपागतः कस्याप्यदासः सन् स्वयं दासत्वेन
दत्तरूपः । प्रपञ्चावसितः सम्प्राप्तभृतः । ज्ञतः
केनचित्प्रमत्तेन एतावत्कालपर्यन्तं तवाहं
दास इति ज्ञतममयः । भक्तदासः सुभिच्छेपि
भक्तार्थमङ्गीकृतदास्यः । वङ्गवाक्यतः वङ्गदा दासी
तत्त्वोभादङ्गीकृतदास्यः । इति श्रीज्ञानतर्का-
लङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ तस्य कर्म यथा,—
“कर्मापि द्विविधं क्षयमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्मार्तं शुभं कर्मकृता स्मृतम् ॥
यज्ञहाराशुचिस्थानरथावस्करशोधनम् ।
गुह्याङ्गस्यार्थनोच्छिष्टविमर्शप्रवृत्तौ भक्तनम् ॥
अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यतः परम् ॥”

इति मिताचारायां नारदः ॥

“विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिपः ।
सर्वेषां किङ्कराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥

दासनन्दिनी, स्त्री, (दासस्य धीवरस्य नन्दिनी ।)
सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥

दासपूरः, स्त्री, (दासान् धीवरान् पूरयसीति ।
पूर + “कर्मयण्” ३।२।१ । इत्यण् ।)
कैवर्तीसुस्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दासिका, स्त्री, (दासति ददाति आत्मानमिति ।
दास दाने + ग्वल् । टाप् अत इत्वच् ।) दासी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दासी, स्त्री, (दासति ददात्यात्मानमिति । दास +
अच् । गौरादित्वात् ङीप् ।) भुजिष्या । इति
मेदिनी । सं, ४ ॥ तत्पर्यायः । कर्मकरी २ ।
इति सुप्रबोधम् ॥ दासपर्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गे
अस्याः पर्यायशब्दा भवन्ति ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १।२०। ७० ।

“न गता च वधस्तत्र प्रेय्या संप्रेषिता तथा ।
तस्याश्च विदुरो जातो दास्यार्धमौपातः शुभः ॥”)
काकजङ्घा । नीलाब्जानः । नीलकिण्टी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पीतकिण्टी । इति रत्नमाला ॥
वेदी । इति विश्वः ॥ (दास + ङीप् ।) शूद्र-
पत्नी कैवर्षपत्नी च ॥ (नदीभेदः । यथा, महा-
भारते । ६।६। ३१ ।

“सुरसां तमसां दासीं सामान्यां वरगामसीम् ॥”)

दासीघटः, पुं, (दासीपादनिक्षेपो घटः । मध्य-
पदलोपसमासः ।) नव्यां महापातकिनः
परित्यागार्थं सपिण्डसमानोदकनियुक्तदक्षिणा-
भिसुखदासीपादनिक्षेप्यजलपूर्णकण्डः । तदनु-
ष्ठानं यथा, मनुः । १।१। १८३—१८५ ।

“पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डे बन्धिवैर्बहिः ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातृत्वगुरुसन्निधौ ॥

दाहः

दासीघटमर्पा पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् परा ।
अहोरात्रसुपासीरज्ञशौचं बान्धवैः सह ॥
निवर्त्तेरञ्च तस्मात् सन्माधनसङ्घासने ।
दायादस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥”
“पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेत-
स्योदकक्रिया पश्यमागरीत्या सपिण्डैः समानो-
दकेषु ग्रामाह्विर्गत्वा ज्ञातृत्वगुरुसन्निधाने
रिक्तायां नव्यां तिथौ दिनात्मे कर्षया ॥
दासीति । सपिण्डसमानोदकनियुक्ता दासी
उदकपूर्णं घटं प्रेतवदिति दक्षिणाभिसुखीभूय
पादेन क्षिपेत् । यथा स निरुदको भवति तदह-
ते सपिण्डाः समानोदकेः महाहोरात्रमशौच-
माचरेयुः ॥ निवर्त्तेरन्निति । तस्मात् पति-
तात् सपिण्डादीनां सन्माधनमेकासनोपवेशनञ्च
तस्मै ऋक्यप्रदानं सावत्सरिकादौ निम-
ज्जनादिरूपो लोकयवहार एतां निवर्त्ते-
रन् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥

दासीसर्भ, स्त्री, (दासीनां सभा । “अग्राला
च ।” २।४। २४ । इति जौवल्म् ।) दास्याः
सभा । इत्यमरः । ३।५। २७ ॥

दास्यः, पुं, (दास + स्वार्थे ङ्क ।) दासः । इत्य-
मरः । २।१०। १७ ॥ कैवर्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (दासस्य अपत्यमिति ।) दासीत-
पन्ने, त्रि ॥

दास्येयी, स्त्री, (दास्य + स्त्रियां ङीप् ।) सत्यवती ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १।
१००। ४६ ।

“समीक्ष्य राजा दास्येयीं कामयामास शान्तनुः ॥”)

दासेरः, पुं, (दास्या अपत्यम् । ङ्क ।) दासः ।
इत्यमरः । २।१०। १७ ॥ कैवर्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (दास + बाहुलकात् णच् ।) उद्दः ।
दासिकापथे, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥

दासेरकः, पुं, (दासेर + स्वार्थे कन् ।) उद्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ५। ६६ ।

“दासेरकः सपदि संवलितं निघादे-
विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगर ॥”)

दासीसुतः । इति हारावली । २४८ ॥ (जाति-
भेदः । यथा, महाभारते । ६।४७। २६ ।

“दशार्णकाः प्रयागाच्च दासेरकगणैः सह ॥”)

दास्यं, स्त्री, दासस्य भावः । (दास + अच् ।)

दासत्वम् । यथा,—

“अर्चनं घन्दनं मन्त्रजपः सेवनमेव च ।

स्मरणं कौर्षेणं शब्दगुणश्रवणमोक्षितम् ॥

निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिजन्यम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातिखण्डम् ॥

दास्यमानः, त्रि, दाधानोः कर्मणि स्थमान-
प्रत्ययेन निष्पन्नः । भविष्यदानमस्मिन्वस्तु । इति
याकरवम् ॥ “अपि च ऊनविघ्नतिदास्यमान-
पिण्डस्थानानि यथा ।” इति तित्थादितत्त्वम् ॥

दाहः, पुं, (दह + भावे घञ् ।) दहनम् । भस्मी-
करणम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३०। २३ ।

“तदभावे च श्रुतिः कारयेत् सङ्कटं विना ।

दिक्

ॐ कृत्वा तु दुष्करं कर्म जानतावाप्यजानता ।
 गृह्यकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥
 धर्माप्रमिसमायुक्तं लोभमोहसमाश्रितम् ।
 दहेयं सस्त्रं गान्धाणि दिद्यान् लोकान् स गच्छतु ॥
 इति पठित्वा त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणामुखः
 शिरःस्थानि दद्यात् । स्त्रीदाहे नरमित्येव पाठः
 न नारीमित्यूहः । ततो दाहे रुष्टं प्रादेश-
 प्रमाणाः सप्तकाष्ठिका गृह्यत्वा चित्ताग्निं सप्त-
 वारान् प्रदक्षिणीकृत्य सप्तकाष्ठिका एकैक

याः पश्यन्त्यो महाभागा गास्मीर्य्येण समन्विताः ।

दाहज्वरः, पुं, (दाहप्रधानो ज्वरः ।) गात्रज्वराला-
युक्तज्वररोगः । तस्यौषधम् । यथा,—
“पोतं वृश्चिकमूलान् पथ्यं पित्तजलेन वै ।
साङ्गं विनाशयेद्दाहज्वरश्च परमेष्ठ्वरः ॥”
इति शारङ्ग १६३ अध्यायः ॥
दाहनं, स्त्री, (दह + णिप् + भावे ल्युट् ।) भस्मी-
करणप्रेरणम् । दाहकारान इति भाषा ॥ (यथा,
ब्रह्मवेर्वै प्रकृतिखण्डे । ४ । ६० ।
“कलौ कलुषयुक्तेष्वदाहनायामिहपिणी ॥”)
दाहसरः, पुं, (दाहार्थं स्रियते गन्धतस्मिन्निति ।
स्व + अप् ।) प्रसृशानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दाहहरणं, स्त्री, (दाहस्य हरणं यस्मात् ।)
वीरगमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दाहागुरु, स्त्री, (दाहाय यदगुरु ।) सुगन्धिद्रव्य-
विशेषः । तत्पर्यायः । दाहनागुरु २ दाह-
काष्ठम् ३ धपागुरु ४ तैलागुरु ५ पूरम् ६
वनवल्गुभम् ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । केशवर्धनत्वम् । वगैर्यत्वम् । केशदोषना-
शित्वम् । सततसौगन्धविस्तारकारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दिक्, [प्र] स्त्री, (दिशति अवकाशं ददाति या ।
दिश + “कृत्विग्दधगिति ।” ३ । २ । ५६ ।
इति कित्-प्रत्ययेन साधुः ।) पूर्वपश्चिमदिशि-
गोचरादिरूपा । तत्पर्यायः । ककुभ २ काष्ठा
३ आशा ४ हरित् ५ । इत्यमरः । १ । ३१ । ८
निदिशिनी ६ दिशा ७ ककुभः ८ हरितः ९
गौः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
आताः १ आशाः २ उपराः ३ आष्ठाः ४
काष्ठाः ५ योमः ६ ककुभः ७ हरितः ८
इत्यथै दिडामानि । इति वेदान्तघट्टैः ३
अध्यायः ॥ अस्या युत्पत्तिर्यथा,—
“हृत्वेवमवधिं तस्मादिदं पूर्वञ्च पश्चिमम् ।
इति देशो निदिश्यते यया सा दिगिति स्मृता ॥”
तस्या वायोगुणाः ।
“विश्ववायुरनायुयः प्राणिनां नैकदोषकृत् ।
सर्व्वस्तुनिन्दको हन्ता हृत्तोत्पातपुरःसरः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
सा दशधा यथा । पूर्वा १ आग्नेयी २ दक्षिणा
३ नैर्ऋती ४ पश्चिमा ५ वायवी ६ उत्तरा ७
रेशानी ८ ऊर्ध्वम् ९ अधः १० ॥ * ॥ तासां
उत्पत्तिर्यथा,—
महातपा उवाच ।
“श्वश्रु राजसर्व्वहृतः प्रजापालः कथामिमाम् ।
यथा दिशः समुत्पन्नाः ओज्रेभ्यः पृथिवीपते ॥
जज्ञणः सृजतः सृष्टिमादिसर्गे समुत्थिते ।
चिन्ताभूम्भहृती को मे प्रजाः सृष्टा धरिष्यति ॥
एवं चिन्तयतस्तस्य अवकाशं ब्रजत्वह ।
प्रादुर्भूम्भुः ओज्रेभ्यो दश कथा महाप्रभाः ॥
पूर्वा च दक्षिणा चैव प्रतीचौ चोत्तराः तथा ।
ऊर्ध्वं च एव षडगुणाः कथा ह्यासंस्तदा श्रुप ॥
तासां मध्ये चतस्रस्तु कथाः परमशोभनाः ।
याः पश्यन्त्यो महाभागा शास्त्रीर्येष समन्विताः ॥

दिक्कुरि

ता ऊर्ध्वः प्रणयार्हेवं प्रजापतिमकल्लभम् ।
अवकाशस्तु नो देहि देवदेव प्रजापते । ॥
यत्र तिष्ठामहे सर्वो भर्तृभिः सहिताः सुखम् ।
प्रत्यक्षं महाभाग । ॥ ७०६ ॥
ब्रह्मोवाच ।
तस्यान्ते स्वेच्छया तुष्टा उष्यतां मा विलम्बय ॥
भर्तृभ्यः प्रयच्छामि स्तुष्ट्या रूपस्विनोऽनघाः ।
यद्येष्टं गन्धतां देशो यस्या यो रोचतेऽधुना ॥
एवमुक्त्वा ताः सर्वो यद्येष्टं प्रययुस्तदा ।
ब्रह्मा ससर्ज तूर्णं तान् लोकपालान् महा-

बलान् ॥

दृष्ट्वा तु लोकपालास्तु ताः कथाः पुनराकथयन् ।
त्रिधा हं कारयामास ब्रह्मा लोकपालामहः ॥
एकामिन्द्राय स प्रादादमयेऽन्यां प्रमाय च ।
निर्ऋताय च देवाय वरुणाय महात्मने ॥
वायवे धनदेशाय ईशानाय च सुव्रत । ॥
ऊर्ध्वं स्वयमधिष्ठाय शेषायाधोऽवस्थिताम् ॥
एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा त्रिधां प्रादात् दिशां पुनः ।
दशमीं भर्तृनाम्स्तु अर्द्धमावोदनः प्रभुः ॥
ततः प्रवृत्तिं ताः देव्यः सन्त्रायाः परि-

कीर्तिताः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ ३॥

न्यायमते अस्याः सर्वगतत्वम् । परममहत्त्व-
परिमाणम् । दूरान्तिकादिधीहेतुत्वम् । नित्य-
त्वम् । एकत्वेऽपि उपाधिभेदात् प्राच्यादिष्वप-
देशभाक्त्वम् । अस्या गुणाः । संख्या १ परि-
मितिः २ पृथक्त्वम् ३ संयोगः ४ विभागः ५ ।
इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सामान्यम् । यथा,
सुसुते । १ । ४३ ।

“वसुधैव कुटुम्बकम्” दिगियं सम्प्रीतिता ॥”
दिक्, पुं, (दिशि कायते शब्दायते इति । के +
कः ।) करभः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिक्करः, पुं, (दिशं आदेशं करोति उत्तुसाहान्वि-
तत्वात् । क + टः ।) युवा । इति माघटीका-
धृतकोषः ॥ (महादेवः । यथा, कलिकापुराणे ।
८२ अध्याये ।

“दिक्करस्तद्वयः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ॥”)

दिक्करवासिनी, स्त्री, (दिक्करे शम्भौ वसतीति ।
वस + णिनिः + डीप् ।) देवीविशेषः । यथा,
“एवं दिक्करवासिन्याः कथितः पूर्ववत् क्रमः ।
यं श्रुत्वा नाशुभं किञ्चिदाप्नोति अवश्यं रतः ॥
दिक्करस्वरुणः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः ।
तस्मिन्प्रधुषिता देवी तस्मादिक्करवासिनी ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दिक्करिका, स्त्री, (दिक्करिणो दिग्गजस्य सका-
शात् कायते शोभते इति । दिक्करिन् + के +
कः । ततश्च ।) नदीविशेषः । यथा,—
“अस्ति ताटकशेले तु सरो मानससन्निभम् ।
यत्र धाहं शैलपुत्री जलक्रीडी सदा हरः ॥
कुर्वते नरशार्ङ्ग ! स्वर्गपङ्कजशोभितः ।
तस्य पञ्चान्धपूर्वभागोऽप्यस्य सविप्रयम् ॥

दिग्म्व

अवतीर्ष्य प्रयागेव दक्षिणं सागरं प्रति ।
तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाह्वया ॥
दिग्गजस्य च संज्ञायां तस्य दिक्करिकाह्वया ॥
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
दिक्करो, स्त्री, (दिक्कर + डीप् ।) युवती । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १७५ ॥
दिक्पतिः, पुं, (दिशं पतिः ।) दिग्धीश्वरः ।
तथा । प्राच्यधिपो रविः । अग्निकोणाधिपः
शुक्रः । दक्षिणाधिपः कुजः । नैऋतकोणाधिपो
राहुः । प्रतोच्यधिपः शनिः । वायुकोणाधिप-
श्चन्द्रः । उत्तराधिपो बुधः । ईशानकोणाधिपो
गुरुः । तस्य प्रमाणं यथा,—
“सूर्यः शुक्रः चमापुत्रः संहिकेयः शनिः शशो ।
सौम्यस्त्रिदशमन्तो च प्राच्यादिदिग्धीश्वराः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिक्पालः, पुं, (दिशः पालयतीति । दिश् + पालि
+ अच् ।) पूर्वादिदशदिशां पालकः । यथा ।
पूर्वस्यां दिशि इन्द्रः । अग्निकोणे वज्रिः ।
दक्षिणस्यां दिशि यमः । नैऋतकोणे निर्ऋतः ।
पश्चिमस्यां दिशि वरुणः । वायुकोणे मरुतः ।
उत्तरस्यां दिशि कुबेरः । ईशानकोणे ईशः ।
ऊर्ध्वदिशि ब्रह्मा । अधोदिशि अनन्तः । इति
पुराणम् ॥ यथा, पञ्चपुराणे ।
“यत्राच्यन्ति विधिना दिक्पालादीस्तु कर्मिणः ।
तत्र प्रपूजयेदं विधिं भागवतं शुक्रम् ॥”

दिक्शूलं, स्त्री, (दिशि शूलमिव ।) दिग्दिशप-
गमने निषिद्धवाराः । यथा,—

पश्चिमायां शुक्ररथो । उत्तरस्यां बुधमङ्गलौ ।
पूर्वस्यां शनिसमी । दक्षिणस्यां बृहस्पतिः ।
तथा च ।

“शुक्रादिदशदिने न वारुणदिशं न च कुजे शोचती
मन्दस्त्वोश्च दिने न शुक्रकृत्तुं यास्यां गुरो न
व्रजेत् ।

शूलानीति विलस्य यान्ति मनुजा ये वित्त-
लाभाश्रया
भ्रष्टाश्चाः पुनरापन्ति यदि ते शक्रेण तुल्या
अपि ॥”

इति ज्योतिःसारसंयजः ॥

केपाश्चिन्तते ।
,, ————— बौध गुरौ दक्षिणाम् ।
ईशाने ज्वलने चैव नैऋते मारुते तथा ।
न गन्तव्यं सुरार्चायै प्रतीच्यां रविशुक्रयोः ॥”
इति सुखबोधः ॥

दिग्म्वरः, पुं, (दिगेव अम्वरं वस्त्रं यस्य । उत्पन्न-
त्वात् तथालम् ।) शिवः । अपणः । (स तु
जेनविशेषः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ८२ ।
“दिग्म्वरा मध्वमलमाहुरापादमस्तकम् ।
चेतन्यथाप्रिसंहृष्टेरानखायशुतेरपि ॥”)
तमः । इति मेदिनी । २, २६७ । (नये, वि ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १४ ।

“एकाकी यद्वसन्त्यक्तः पाणिपात्रो दिग्म्वरः ।
सोऽपि संवाह्यते लोकं दण्डया पश्य कौतुकम् ॥”

दितिजः

दिग्म्वरी, स्त्री, (दिग्म्वर + डीप् ।) दुर्गा ।
दिग्म्वरस्य पत्नी । इति कुलार्कम् ॥ ७०६, १३ ।
२००० । २ । १ । २८ ॥ (यथा, कालोद्धाने ।
“महामेघप्रभां प्रसामां तथा चैव दिग्म्वरीम् ॥”)
दिग्गजः, पुं, (दिशो गजः ।) दिग्गजस्ती । यथा,—
“एरावतः पुच्छरीको वामनः कुसुदोऽञ्जनः ।
पुष्यदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥”
इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥
एते क्रमेण पूर्वादिदशदिशां हस्तिनः ॥
दिग्धः, पुं, (दिशते लिप्यते स विधादिना इति ।
दिश् + क्तः ।) विधाक्तवान् । तत्पम्यायः ।
लिप्तकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ६० । २३ ।
“सा विहता बहुभिर्वाक्ये दिग्धैरिव गजाङ्गना ॥”)
जिह्वः । अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रबन्धः ।
इत्यजयपालः ॥

दिग्धः, त्रि, (दिश् + क्तः ।) लिप्तः । इति मेदिनी ।
ध, ७ ॥ (यथा, भट्टिः । ३ । २१ ।

“सप्तम्वनोऽश्वीरन्ध्यालदिग्धः

श्रीकायिनागाद् द्युनिवासभूयम् ॥”)

दिग्वासाः, [स्] पुं, (दिगेव वासो वस्त्रं यस्य ।)
शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।

“गणकक्षा गणपतिदिग्वासाः काम एव च ॥”)
नये, वि ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०२ ।

“स्त्रात्वानुविप्रोदिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥”)
दिग्विजयः, पुं, (दिशौ दिक्स्थितलोकानां विजयः ।)
विजया युद्धेन वा दिशौ विजयः । यथा शङ्कर-
दिग्विजयः पाण्डवदिग्विजय इत्यादि ॥

दिङ्गः, पुं, (स्फोटनकाले दिद् इति कृत्वा कायति
शब्दायने इति । के + कः ।) उत्तुङ्गजिह्वः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दितं, त्रि, (दीयते स्फुटि । रो अववर्णने + क्तः
“दितस्थतीति ।” ७ । ४ । ४० । इति इत्यम् ।)
द्विभम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

दितिः, स्त्री, देवमाता । सा दक्षकन्या (यथा,
महाभारते । १ । ६५ । १२ ।

“अदितिदितिर्दनुः काला दनायुः सिञ्चिका
तथा ॥”)

इयं कश्यपपत्नी च । (दी + भावे क्तम् ।)
खण्डनम् । इति मेदिनी । ते, २४ ॥ राजविशेषः,
पुं । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दातरि, त्रि ।
यथा, अथर्वदे । ४ । २ । ११ ।

“रायं च नः स्वपत्न्या देव दितिं च रास्त्रा-
दितिसुख्य ॥”

“दितिं दानारं च रास्त्रं देहि ॥” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥

दितिजः, पुं, (दितेर्जायते इति । दिति + जन +
ङः ।) देवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५२ ॥
(यथा, महाभारते । १ । २४१ । १७ ।

“अतस्तु कर्ता दितिजान्तकश्च
जेता रिपूणां प्रवरः सुराशाम् ॥”)

दिलीपः पुं, सूर्यवंशीयराजविशेषः । सूर्यवंशी
दिलीपनामानौ द्वौ कृपौ जातौ एकः अंशमतः
३ ... -दिलीपना अपरः दशरथप्रपिता-
महश्च । इति रामायणम् । (यथा ...)
यथा । १५ । १००७-८००९

छत्तीयाविभक्तिरेव विभाष्यते । इति साम्प्र-
 दाधिकम् । तेन अत्रा दीयन्ते क्वात्रेण इति
 कर्मणि प्रत्ययः स्यात् । अत्रोदीयते क्वात्रे-
 णेति भावे प्रत्ययो न स्यात् अत्रोदीयति क्वात्रेण
 गुञ्जित्यत्राप्यान्तस्य कर्तुः कर्मत्वं न स्यात् ।
 तेनादुद्यधयद्रामं मृगेण मृगलोचना । इति
 भट्टो तु तेनित्करणं दूराधरेव न तु दीयते ।
 तेनाकर्मकत्वात् राममित्यत्रान्तकर्तुः कर्म-
 त्वम् । इति दुर्गादायः ॥

तथाच काशीखण्डे । ७६ । ८० ।

क्षिप् । समन्या अशुक् । यत्तत् ।) द्ववः ।

दिवीकाः

सामान्यपुरन्दरादिदिविषुन्दरमन्दाहरा-
दानम्भे कृते नौलमभिः सन्दिशितेन्दो-
वरम् ॥”

स्वर्गवासिनि, त्रि। यथा, अथर्ववेदे १८।१।८०।

“स्वर्गं पिबन्त्यः ॥”

दिविः, त्रि, (दिवि स्वर्गे तिष्ठतीति । स्थि ।)

अनुक् । “आत्मासगोभृमीति ।” ८।३।६७।

इति वलम् ।) स्वर्गः । इति मन्त्रप्रसारः ॥

(यथा, महाभारते १३।१००।२४।

“ततो हतारिः सगं सुखं वै
प्रसाधि कृतं त्रिदिवं दिविः ॥”

कश्चिन् अक्षतयत्नोऽपि दृश्यते । यथा, भाग-
वते १४।२३।२०।

“नत्वा दिविस्पर्शदृष्टांस्त्रिः परीत्य
विवेश वद्वं ध्यायती भर्तृपादम् ॥”

दिवी, स्त्री, (दिव + इन् । कृदिकारादिति वा
डोष् ।) उपनिष्ठाकाशोऽः । इति हारा-
वली । १६० ॥

दिवीकाः, [स्] पुं, (द्यौः स्वर्गं आकाशो वा
ओको यस्य ।) देवः । चातकः । इति मेदिनी।
से, ५४ ॥

दिवीदामः, पुं, (दिवः स्वर्गं दामो दामं यस्मै ।)
काशीराजः । स चन्द्रवंशीयभीमरथराजपुत्रः ।
इति पञ्चपुराणम् ॥

“अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राह्वन्तरिः पुरा ।
आगत्य पृथिवीं काश्यान्नातो बाहुजवैभसि ॥
नान्ना तु सोऽभवत् ग्यातो दिवोदाम इति
क्षितौ ॥”

“वत्स ! वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवत्सभाम् ॥
तत्र नान्ना दिवोदामः काशिराजोऽस्ति
बाहुजः ।

स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्जदिविदिवरः ॥”
“अथ धन्वन्तरिं सर्वे वानप्रस्थाश्रमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं सुनिर्भिक्षुभिः स्तुतम् ॥
काशिराजं दिवोदामं तेऽपश्यन् विनयान्विताः ।
स्वागतञ्च इति स्नात्वा दिवोदामो यशोधनः ॥
कुशलं परिप्रच्छत् तथागमनकारणम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“अथ खलु भगवन्तममरवरन्दविगणवरिवत्स-
माश्रमस्य काशिराजं दिवोदामं धन्वन्तरि-
मौपधेनवैतरण्यौर्मपौष्कलावतकरवीर्यगोपुर-
रक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ।”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

दिवीद्वया, स्त्री, (दिवे वने उद्भवो यस्याः ।)

शंजा । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दिवे स्वर्गे
उद्भवो यस्य ।) दिविजाते, त्रि ॥

दिवीकाः, [स्] पुं, (दिवं स्वर्गं आकाशो वा
ओको यस्य ।) देवः । इत्यमरः १२।१।७७।
(यथा, महाभारते १३।८४।१११।

“दिवीकां पुष्करिणीं समासाद्य नराधिप ! ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेघञ्च विन्दति ॥”

चातकः । इति मेदिनी। से, ५४ ॥ स्वर्ग-
वासिनि, त्रि। यथा, महाभारते १३।६।६।

“सा तु विध्वस्तवपुषः कथलाभिहताद्रुप ! ।

दृष्ट्वा पथि मच्छन्नी वदन् देवान् दिवौकसः ॥”

दिव्यं, स्त्री, (दिवे वने भवम् । दिव + यत् ।)

लवङ्गम् । इति मेदिनी। से, ३१ ॥ इति चन्द्र-
विवरणं ज्ञातयम् ॥

यथा, दिव्यतन्त्रे दृश्यते ।

“घटोत्तमिरुदकश्चैव विधं कोपञ्च पञ्चमम् ।

यष्टञ्च तक्षुलाः प्रोक्ताः सप्तमं सप्तमापकम् ॥

अष्टमं फलमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्तुतम् ।

दिव्यान्तेतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥”

एषां विवरणं तत्तच्छब्दे केषाञ्चित् परीक्षाशब्दे

च दृश्यम् ॥ गङ्गाजलस्य पूर्णकण्ठपथस्य

मिथ्याकथने दोषश्च यथा,—

“ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ज्ञानेशो ज्ञानिनांवरः ।

गङ्गातोयं करे कृत्वा स्वीकारञ्च चकार सः ॥

गङ्गातोयमुपसृज्य मिथ्या यदि वदेज्जनः ।

स याति कालखचञ्च यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

गङ्गाजलादिस्पर्शपूर्वकशपथे दोषो यथा ।

“तथा गङ्गोदकं ताम्रं गोमयं गोरजस्तथा ।

सद्यं वा यदि वासद्यं यदि दिव्यं करोति यः ॥

कर्ता च रौरवं याति तथा कारयिता प्रिये ! ।

उभयोः पुनरावृत्तिर्नरयोनिषु नास्ति वै ॥

तस्यास्ति पुनरावृत्तिर्नाश्रुकरयोनिषु ।

दिव्यं कर्तुः कारयितुं प्रपूजा यथा यथा ॥

गायत्रीरहितस्यापि नरकश्चात्तरोत्तरम् ॥”

इति गायत्रीतन्त्रे पञ्चमपटलः ॥

दिव्यः, त्रि, (दिवि भवः । यत् ।) मनोज्ञः । दिवि
भवः । इति मेदिनी। से, ३१ ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे १।६।१०४।

“दिव्यमालाभरधरा स्नाता भूयन्भूषिता ।

पश्यतां सर्वदेवानां ययौ वत्सः स्यलं हरेः ॥”

दिव्यः, पुं, (दिवे वने भवः । दिव + यत् ।) यवः ।

गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भावविशेषः ।

यथा,—

“शृणु भावचर्यं देवि ! दिव्यवीरपञ्चक्रमात् ।

दिव्यस्तु देववत् प्रायो वीरश्चोद्धतमानसः ॥

सत्यचेतार्हपयस्सं दिव्यभावविनिर्गयः ।

चेताङ्गापरपयस्सं वीरभाव इतीरितम् ॥

मदां मनुस्यं तथा मांसं सुद्रां मैथुनमेष च ।

अश्वानसाधनं भद्रे ! चित्तासाधनमेष च ॥

अतस्ते कथितं सर्वं दिव्यवीरमतं प्रिये ! ।

दिव्यवीरमतं नास्ति कलिकाले सुलोचने ! ॥”

इति कालीविलासतन्त्रम् ॥

नायकभेदः । यथा,—

“यत्तु तासां दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याभेदेन

गणनया द्विपञ्चाशदधिकशतयुतसहस्रं भेदा

भवन्ति । दिव्या इन्द्राण्यदयः । अदिव्या

मालादयः । दिव्यादिव्या द्रौपद्यादय इति

वदन्ति तत्र तत्र अवस्थाभेदेनैव नायिकानां

भेदात् जातिभेदेन भेदस्वीकारे अर्थात्तनायिका-

नामिव नायकानामप्यनन्यं स्यात् । तथा हि

इन्द्रादयो दिव्याः । अदिव्या माधवादयः ।

दिव्यादिव्या अर्जुनादयः ।” इति रसमञ्जरी ॥

(सात्वतस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, भागवते ।

भर्जमानो भर्जिदियो वृष्टिर्देवावृष्टौऽन्वकः ।

मात्वतस्य सता सप मन्त्राणां गता ॥”

दिव्यकुण्डं, स्त्री, (दिव्यं पुण्यप्रदत्वात्कुण्डं कुण्ड-

मिति कर्मधारयः ।) कामरूपे चोभकशैल-

पूर्वभागस्यपुष्करिणीविशेषः । यथा,—

“तद्दक्षिणे महाशैलेः चोभको नाम नामगः ।

तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वक्त्रे देवी यवस्थिता ॥

पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिस्वरूपिणी ।

एकत्र पञ्चभिर्दुर्गायोनिभिः पञ्चवक्त्रकम् ॥

स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा ।

तच्छैलपूर्वभागात्तु काम्ना नाम महानदी ॥

दक्षिणं सागरं याति प्रथमा चोत्तरस्रवा ।

दिव्यकुण्डं महाकुण्डं तच्छैलोपलकां गता ।

संस्थितस्तत्र स्नात्वा तु तां देवीं परिपूजयेत् ।

दिव्यकुण्डे नरः स्नात्वा पञ्चपुष्करिणीं शिवाम् ॥

यः पूजयेन्महाभागः स योनीं न हि जायते ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

दिव्यगन्धः, स्त्री, (दिव्यो मनोहरो गन्धोऽस्य ।)

लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य-

विवरणं ज्ञातयम् ॥)

दिव्यगन्धः, पुं, (दिव्यः गन्धो यस्य ।) गन्धकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धकशब्देऽस्य विवृति-

र्विज्ञेया ॥)

दिव्यगन्धा, स्त्री, (दिव्यो गन्धोऽस्याः ।) स्थूलेला ।

महाचक्षुःशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिव्यगायनः, पुं, (दिव्यः स्वर्गीयः गायनः ।)

गन्धर्वः । स्वर्गायकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिव्यचक्षुः, [स्] त्रि, (दिव्यमलौकिकं चक्षुर्धस्य ।)

ज्ञानचक्षुः । यथा, नीलकण्ठस्तोत्रे ।

“नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष ! नमस्ते दिव्यचक्षुषे ।”

स्त्री, ज्ञानात्मकचक्षुः । यथा,—

“न तु मां शक्यते द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् ११।८ ॥ “अतो

दिव्यमलौकिकं ज्ञानात्मकं चक्षुस्तुभ्यं ददामि ।”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (दिव्यं

स्वर्गीयं मनोज्ञं वा चक्षुः ।) स्वर्गीयचक्षुः ।

सुन्दरलोचनम् । उपचक्षुः । चक्षुः इति

भाषा । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (पुं, दिव्यं मनोज्ञं

चक्षुर्धस्य । यद्वा, दिव्यं चक्षुर्ज्ञानेनैव यस्मात् ।

ऊर्णनाभस्य सूत्रसंज्ञकयद्वायमवलोक्येश्वरस्य

सर्वजनसंहरणपरिज्ञानात् तथात्वम् ।) मर्कटः ।

इति शब्दमाला ॥ सुगन्धभेदः । त्रि, (दिव्ये

आकाशभूते चक्षुषी यस्य ।) अन्धः । (दिव्ये

सुन्दरे चक्षुषी यस्य ।) सुलोचनः । इति

मेदिनी। से, ६८ ॥

दिश्यसा

दिश्यतेज्ञाः, [स] स्त्री, (दिश्यं स्वर्गोयं देवतुल्यं तजो यस्याः । अस्याः सेवनेन दिश्यतेजोवन्तिज-
आधायकत्वात् तथालम् ।) ब्राह्मी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (दिश्यं तेजो यस्य । अलौकिकतेजस्के
त्रि ।)

दिश्यदोहदं, त्रि, (दिश्यं स्वर्गोयं दोहदम् अभि-
लाषो यत्र ।) उपयाचितम् । देवदेववस्तु ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा, हारावली । २१ ॥
“यद्वीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये ।
उपयाचितकं दिश्यदोहदं तद्विदुर्ध्याः ॥

दिश्यपञ्चास्यत्, स्त्री, (पञ्चानां अस्तानां तत्पुला-
स्वाद्गुणवद्गुणानां समाहारः पञ्चास्यत् ।
दिश्यं पञ्चास्यत्तमिति कर्मधारयः ।) मिलित-
गवाण्यगवाधृगवाजोरमाक्षिकैश्चैकरूपम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दिश्यपुष्पः, पुं, (दिश्यं मनोरमं पुष्पं यस्य ।) कर-
वीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिश्यपुष्पा, स्त्री, (दिश्यानि मनोज्ञानि पुष्पा-
ग्यस्याः ।) मञ्जरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिश्यपुष्पिका, स्त्री, (दिश्यपुष्प + संज्ञायां कृन् टाप्
अत इत्वच् ।) लोहितवर्णकवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥

दिश्ययमुना, स्त्री, (दिश्या यमुना तत्तुल्यफल-
प्रदत्वात् ।) कामरूपे दमनिकाया नद्याः पूर्व-
भागस्यसरिद्विषेयः । यथा,—

“तस्या नद्याः पूर्वभागे गङ्गेव फलदायिनी ।
साक्ष्यं सकलं मासं तस्यां स्नात्वा नरोत्तमः ॥
तथा दमनिकायाश्च परं निर्वाणमाप्नुयान् ।
ततः पूर्वं परा देवी नाम्ना सा सरिदत्तमा ॥
महती दिश्ययमुना यमुनावत फलप्रदा ।
दक्षिणाद्रिसमुद्भूता दक्षिणोदधिगामिनी ॥
तस्यास्तु कार्त्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नु-
यान् ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दिश्यरत्नं, स्त्री, (दिश्यं चिन्तामात्रं तदर्थप्रदायक-
त्वादलौकिकं रत्नम् ।) चिन्तामणिः । इति
शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दिश्यरथः, पुं, (दिश्यः स्वर्गोयः अन्तरीक्षचरो वा
रथः ।) ओमयानम् । देवविमानः । इति
शब्दरत्नावली ॥

दिश्यरत्नं, पुं, (दिश्यो रत्न इति नित्यकर्मधारयः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिश्यलता, स्त्री, (दिश्या वनभवा लता ।) सूर्या-
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिश्यवस्त्रः, पुं, (दिश्यं वस्त्रमिव । अभिधानात्
पुंस्त्वम् ।) सूर्येशोभा । इति शब्दरत्नावली ॥
(दिश्यं सूर्यं वस्त्रमस्य ।) सूर्यवस्त्रयुक्तं,
त्रि । (दिश्यं सूर्यं वस्त्रम् ।) स्त्री, सूर्य-
वस्त्रम् । (दिवि भवम् । यत् । दिश्यं वस्त्रमिति
कर्मधारयः ।) दिविभववस्त्रम् ॥

दिश्यसारः, पुं, (दिश्यो मनोज्ञः सारो यस्य ।)
ग्राहकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

७१३

दिश

दिश्या, स्त्री, (दिवि भवा । मनोज्ञत्वगुणवत्त्वात्
दिश्येत्यर्थः ।) धात्री । इति मेदिनी । ये
३१ ॥ वन्धा कर्कोटकी । शतावरी । महाभेदा ।
ब्राह्मी । स्थलजीरकः । चेतूर्द्धा । हरीतकी ।
पुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिश्या, स्त्री, (दिवि भवा । यत् । ततटाप् ।)
नायिकाभेदः ॥ (मा च इत्याद्यादिः ॥)

दिश्यादियः, पुं, (दिश्यः स्वर्गोयः, अदियश्च ।)
नायकभेदः ॥ (स च अर्जुनादिः ॥)

दिश्यादिव्या, स्त्री, (दिश्या अदिव्या च ।)
नायिकाभेदः । अस्याः प्रमाणं दिवाशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ उपदेवीविशेषः । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥

दिशोदकं, स्त्री, (दिश्यान्तरीक्ष्यमुदकम् ।)
आकाशजलम् । तत्तत्पण्यायः । खवारि० आकाश-
सलिलम् ३ घोमोदकम् ४ अन्तरीक्षजलम् ५ ।
अस्य गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । मधुरत्वम् ।
पथ्यत्वम् । परमरुच्यत्वम् । अमिदत्वम् ।
लृणाश्रमेहापहारकत्वम् । पात्रापीनगुण-
त्वञ्च ॥ अनार्चवस्य तस्य गुणः । सर्वेषां देहिनां
त्रिदोषजनकत्वम् । मद्योभूमिष्ठस्य तस्य गुणः ।
कल्पात्वम् । दीपदायकत्वञ्च । चिरस्थितस्य
गुणाः । लघुत्वम् । स्वच्छत्वम् । पथ्यात्वम् ।
स्वादत्वम् । सुखावहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दिशोपपादका, त्रि, (दिवि भवः । दिव +
“दुप्रागपागदकप्रतीचो यत् ।” ४।२।१०१ इति
यत् । उपपद्यते इति । उप + पद + “लप-
पतपदस्येति ।” ३।२।५४ । इति उक्त् । ततो
दिश्यसामो उपपादकश्चेति ।) देवता । इत्य-
मरः । ३।१।५० ॥ (“मातृपित्रादिदृष्टकारण
निरपेक्षा अदृष्टसहस्रतन्म्यो जाता ये देवास्ते
दिव्या उपपादका उच्यन्ते ।” इति शब्दार्थ-
चिन्तामणिः ॥)

दिशोधः, पुं, (दिश्यानां स्वर्गीयगुणानामोषः समष्टौ
यत् ।) गुरुविशेषः । यथा, शक्तिरत्नाकरतन्त्रे ।
“महादेवो महाकालस्त्रिपरश्वेधभैरवः ।
दिशोधा गुरुः प्रोक्ताः सिद्धौघान् कथयामि तम्”
अपि च ।
“अथ तारागुरुन् यस्य दृष्टादृष्टफलप्रदान् ।
ऊर्ध्वकेशो वीर्यकेशो नीलकण्ठो वृषध्वजः ॥
दिशोघान् सिद्धिदान् वत्स । शशाङ्कावहितो
सुरा ॥”

अपि च ।

“ऽग्रे वत्स ! महादेव । गुरुन् दुर्गामनुज्ञवान् ।
परमात्मा परानन्दः परमेशो गुहोदयः ॥
लण्डः कालः कलानाथो दिशोधा भैरवा-
दिकाः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

दिश, औ न श औच । इति कविकल्पदमः ॥
(तुदा-उभं-सकं-अनिट् ।) औ, अदिशत् ।
न श, दिशति दिश्यते । औच इति उचि-
समायने इत्यस्य अलि रूपम् । धातूनाम-

दिह

नेकार्थत्वाद्दोष इह दानमाज्ञापनं वा । दिदेश
कौतसायं समस्तमेवेति रघुः । कथनेऽप्ययम् ।
धर्मं दिशति देशिकः । इति दुर्गादासः ॥

दिश्या, स्त्री, (दिश् + टाप् ।) दिक् । इति शाकर-
णम् ॥ (यथा महाभारते । ४ । ५३ । १६ ।

“अत्र मध्ये यथाकस्य रश्मयस्तमतिजसः ।

दिश्यामु च तथा राजन् ! न संस्थाताः शरा-
स्तदा ॥”)

दिश्याः, [स] स्त्री, (दिशतीति । दिश् + बाह्-
लकान् कसुन् ।) दिक् । इत्यमरटीकायां
मथुरानाथः ॥

दिश्यं, त्रि, (दिशि भवमिति । दिश् + “दिगादिभ्यो
यत्” ४।३।५४ इति यत् ।) दिग्भववस्तु ।
इत्यमरः । १ । ३ । २ ॥

दिश्यं, स्त्री, (दिशति इष्टानिष्टफलं ददातीति ।
दिश् + “क्षिप्तौ च संज्ञायाम् ।” ३।३।१०४
इति क्तः ।) भाग्यम् । इत्यमरः । १ । ४ । २८ ॥

(यथा, महाभारते । १४ । ५३ । १६ ।

“ततस्ते निधनं प्राप्ताः सर्वे समुत्तमान्धवाः ।

न दिष्टमत्यतिक्रान्त्वा शयं यद्वा वल्लभं वा ॥”

दिश् + कर्मणि क्तः ।) उपदिष्टे, त्रि । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (कथिते च । यथा, भट्टी । २ । ४२ ।

“गाधेयदिष्टं विरसं रमन्तं

रामोऽपि मायाचनमस्त्रचक्षुः ॥”)

दिशः, पुं, (दिशतीति । दिश् + संज्ञायां क्तः ।)
कालः । इत्यमरः । १ । ४ । १ ॥ (वैवस्वतमनोः
पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १३ । २० ।

“नर्मिण्यान्तोऽथ नाभागः सप्रभो दिष्ट उच्यते ॥”)

दार्ढ्यरिदा । इति शब्दमाला ॥

दिष्टान्तः, पुं, (दिष्टस्य भाग्यस्य अन्तो यच्च ।)
मरणम् । इत्यमरः । २ । २ । १६ ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ५८ । २५ ।

“मोक्षयित्वा तु भुजगान् संप्रसज्याद्विजोत्तमः ।
अगाम कालं प्रसमात्मा दिष्टान्तं पुत्रपीत्रवान् ॥”)

दिष्टः, स्त्री, (दिश् + क्तन् संज्ञायां क्तिन् वा ।)
हर्षः । परिमाणम् । इति मेदिनी । टे, १८ ॥

दिष्ट्या, य, (दिशतीति सम्प्रदादिवात् भावे क्तिप्
दिशम् । देशं स्थापयति । स्थे + क्तिप् । ट्त्वम् ।
संज्ञापूर्वकत्वात् ज्ञात्वं न । यद्वा, दिशतीति ।

दिश् + “अप्रादिभ्यश्चेति ।” यत्प्रत्ययेन साधुः ।)

आनन्दः । इत्यमरः । ३ । ३ । १० ॥ भाग्येन । यथा,—

“दिष्टास्त्व । ते कुञ्जगतः परः पुमान् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

दिशः, त्रि, (ददातीति । दा + बाहुलकान् गिण् ।)
दाता । इत्युणादिकोपः ॥

दिह, ल अ औ निपि । इति कविकल्पदमः ॥
(अदा-उभं-अकं-सकं-च-अनिट् ।) दिह उप-
चये इति पाञ्च । उपचये, उद्भिस्तत्करणञ्च ।

ल अ, दिग्धि दिग्धि दिहः प्रतिदिनमुपचितः ।

स्यादित्यर्थः । दिग्धि सौधं मुधया लेपकः ।

उपचितं करोतीत्यर्थः । औ, अधिष्ठन् इति

दुर्गादासः ॥

दीक्षा

दी, ओ इ य जये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिव्यो-
आत्म-अकं-सेट् ।) ओ, दीनः । इ य, दीयते ।
इति दुर्गादासः ॥
दीक्ष, इ मौखी । इत्यायाम् । होर्थे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-अकं-होर्थे अकं-सकं
च-सेट् ।) मौखी मुखितमस्तकीभावः । इत्या-
यजनम् । होर्थे नियमव्रतादेशोपनीतयः ।
इ, दीक्षते वटर्भक्षितमस्तकः स्यादित्यर्थः ।
दीक्षते जनो यजतीत्यर्थः । दीक्षते याज्ञिको
नियमो स्यादित्यर्थः । दीक्षते पण्डितो जनं
व्रतमुपदिशतीत्यर्थः । दीक्षते पुनं विप्रः उप-
नयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
दीक्षणीयेष्टिः, स्त्री, (दीक्षणीया इष्टिः ।) यज्ञ-
विशेषः । तनपण्यायः । मौमिको २ । इति
ह्रस्वचन्द्रः ॥ १३१८७॥
दीक्षा, स्त्री, (दीक्ष + भावे अ । स्त्रियां टाप् ।)
यजनम् । पूजनम् । इत्यजयपालः ॥ व्रतसंग्रहः ।
इति ह्रस्वचन्द्रः ॥ १३१८७॥ गुरुमुखान् स्मरदेव-
मन्त्रग्रहणम् । (एतन्निरुक्तित्यथा, गौतमीय-
तन्त्रे ॥ ७॥)
“ददाति दियतां तावत् क्षिणयात् पापसन्ततिः ।
तेन होक्षेति विख्याता मुनिभिस्तत्त्वपारंगैः ॥”
यथाच,—
“दीयते ज्ञानमत्यन्तं जीयते पापसंशयः ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
दिशं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात् पापस्य संशयम् ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
उच्यते प्रथमं तत्र लक्षणं गुरुशिष्ययोः ॥”
इत्यत्र गुरुशिष्ययोर्लक्षणं तत्त्वज्ञानं दृश्यम् ॥
योगिनीतन्त्रे ।
“पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च ।
मोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ॥”
रुद्रयामले ।
“न पत्नी दीक्षयेद्दत्तां न पिता दीक्षयेत् सुताम् ।
न पुत्रश्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥
सिद्धमन्त्रो यदि पतिसदा पत्नीं न दाक्षयेत् ।
शक्तित्वेन वरारोहे ! न च सा कन्यका भवेत् ॥”
तथा गणेशविमर्शिन्याम् ।
“यतेर्दाक्षा पितुर्दाक्षा दीक्षा च वनवासिनः ।
विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कन्यायदायिका ॥”
इत्यादिनिषेधवचनादेश्यो मन्त्रं न गृह्णीयादि-
त्यर्थः । इति तु सिद्धेतरविषयम् । सिद्धमन्त्रो न
दध्यतीति वचनात् ॥ ॥ शक्तियामले ।
“तीर्थाचारव्रतो मन्त्री ज्ञानवान् सुसमाहितः ।
निश्चिन्तो यतिः स्थातो गुरुः स्याद्दीक्षितो-
ऽपि च ॥”
सिद्धयामले ।
“यदि भाग्यवशेनैव सिद्धविद्यां लभेत् प्रिये ! ।
तदेव तान् दीक्षेत त्वत्ता गुरुविचारणम् ॥”
गणेशविमर्शिन्याम् ।
“प्रसादाच्च तथाज्ञानात् पितुर्दाक्षां समाचरेत् ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनर्दाक्षां समाचरेत् ॥”

पितुरित्युपलक्षणम् । मातामहादीनामपि ।
प्रायश्चित्तस्तु व्युत्पत्तिसावित्रीजपः । सर्वत्र तथा
दर्शनात् । तथा च श्रुतिः ।
“दशसाहस्रजपेन सर्वकल्मषनाशिनी ।”
श्रीक्रमेष्टपि ।
“मनुर्विष्टस्य दातव्यो ज्येष्ठपुत्राय धीमते ॥”
मनुस्मृत्युक्ते ।
निर्वोध्यश्च पितुर्मन्त्रं श्रौवे प्राप्ते न दद्यात् ॥”
इति कौलिकमन्त्रदीक्षापरम् । योगिनीतन्त्रे
श्रद्धादिविद्यामधिकृत्य दीक्षानिविधानम् । यद्वा
प्राप्ते तारादिविद्यायां मनुस्मृत्युक्ते तथा प्रति-
पादनात् । तथा च ।
“कृतमुक्तमहस्मानेकजन्मप्रभावे-
भवति यदि मनुष्यो गुरुध्यानक्षिराय ।
कथमपि मनुमेनं प्राप्य शिष्यः परस्मै
निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यात् ॥” इति ॥
महार्थोपरागे सति सर्वत्र न दीयः । तथा
च विष्णुमन्त्रमधिकृत्य ।
“साधु पृष्टं त्वया ब्रह्मन् ! वक्ष्यामि सकलं तव ।
ब्रह्मणा कथितं पूर्वं वशिष्ठाय महात्मने ॥
वशिष्ठोऽपि स्वर्गोपाय मनुष्ये दत्तवान् स्वयम् ।
प्रसन्नहृदयः स्वच्छः पिता मे करुणानिधिः ॥
कुरुक्षेत्रे महातीर्थं मुख्यपञ्चगि दत्तवान् ॥”
इत्यादि वैशम्पायनसंहितायां श्रीभक्तं प्रति
व्यासवाक्यम् ॥ ॥ योगिनीतन्त्रे ।
“निर्वोध्यश्च पितुर्मन्त्रं तथा मातामहस्य च ।
स्वप्रलब्धं श्रिया दत्तं संस्काराण्येव शुध्यति ॥”
यत्तु ।
“साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया ।
सर्वमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशोभा पूजनं रता ॥
गुरुयाग्या भवन् सा हि विधवापरिवर्जिता ।
स्त्रिया दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्टगुणा
स्युता ॥”
इदं गुरोरुपासितमन्त्रपरम् । तथा च भैरवी-
तन्त्रे ।
“स्वीयमन्त्रोपदेशे तु न कुर्याद्गुरुचिन्तनम् ॥”
मातुरित्युपासितेष्टगुणं अनुपासितं शुभफलद-
मित्यर्थः । सिद्धमन्त्रविषयं वा । वस्तुस्तु योगिनी-
तन्त्रे स्त्रीपदं विधवापरम् । एकवाक्यतावलात् ॥
दीक्षायां विधवादीनामधिकारं विशेषयति
कुलार्थः ।
“विधवायाः सुतादेशात् कन्यायाः पितुराज्ञया ।
नाधिकारः स्वतो नार्था भार्याया भर्तुराज्ञया ॥”
योगिनीतन्त्रे ।
“स्वप्रलब्धं तु कलसे गुरोः प्राणं निवेशयेत् ।
वटपत्रे कुक्ष्येन लिखित्वा गृह्णन् शुभम् ॥
ततः शुद्धिमाप्नोति चान्यथा विफलं भवेत् ॥”
इदं गुरोरभवे तत्सते तस्मादेव गृह्णीयात्
स्वप्ने तु नियमो न हीति नारदवचनात् ॥ ॥
तथा विद्याधराचार्येष्टतज्जालवचनम् ।
“मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाटकोद्भवसम्भवाः ।
अन्तर्बहिर्द्विप्रिहाना व्यावर्त्याश्च गुरुस्तमाः ॥

दीक्षा

गौडाः शास्त्रोद्भवाः सौरा मागधाः केरला-
स्तथा ।
कोषलाश्च दशाणांश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥
कर्णाटनर्मदारेवाकक्षातीरोद्भवस्तथा ।
कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमा
मताः ॥” ॥
तथा ।
“वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः श्रौवे श्रौवश्च शाक्तिके ।
श्रौवः शाक्तोऽपि सर्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः ॥”
दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं सा
निरूप्यते ।
“दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात् पापस्य सङ्-
क्षयम् ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥”
मन्त्रलक्षणमाह । पिङ्गलामते ।
“मननं विश्वविज्ञानं ज्ञानं संसारवन्धनात् ।
यतः करोति संसिद्धौ मन्त्र इत्युच्यते ततः ॥”
अन्यत्र ।
“मननाच्चायते यस्मात्तस्मान्नन्तः प्रकीर्तितः ॥”
सर्वाश्रमेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम् । तथा च ।
“दीक्षासुलं जपं सर्वं दीक्षासुलं परं तपः ।
दीक्षाभाश्रित्य निवसेत् यत्र कुत्राश्रमे वसन् ॥
अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ।
न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायासुप्रवीजवत् ॥
देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं प्रैजते ।
तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्याच्च तालिकात् ॥
ग्रन्थे दृष्ट्वा तु मन्त्रं वै यो गृह्णाति नराधमः ।
मन्त्रन्तरसहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते ॥
नादीक्षितस्य कार्यं स्यात्तपोमिर्भियमव्रतेः ।
न तीर्थगमननापि न च शरीरयत्नयोगः ॥”
मनुस्मृत्युक्ते ।
“अदीक्षितानां मर्त्यानां दोषं शृणु वरानने ! ।
अन्नं विष्टासमं तस्य जलं सूत्रसमं स्युतम् ॥
तत्कृतं तस्य वा श्राद्धं सर्वं याति ह्यधोगतिम् ॥”
श्रुदस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह ।
“प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं श्रुदाय सर्वथा ।
आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रं चाजपसंज्ञकम् ॥
स्वाहाप्रणवसंयुक्तं श्रुते मन्त्रं ददद्भिजः ।
श्रुतो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यावधोगतिम् ॥”
शुतिरपि । “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीश्रुतो
यदि जानीयात् स स्वतोऽधी गच्छति ॥” इति ॥ ॥
विशेषमाह वाराहपुराणे ।
“गोपालस्य मनुर्द्वयो महेष्टस्यापि पादजे ।
तत्पद्मगाक्षापि सूर्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा ॥
एषां दीक्षाधिकारो स्यादन्यथा पापभागभवेत् ॥”
इति ॥ ॥ गोविन्दवृन्दावने ।
“अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न च सुच्यते ॥”
नवरत्नेश्वरे ।
“सर्वासामपि दीक्षायां मुक्तिः फलमखण्डितम् ।
अविरोधात् भवन्त्येव प्राप्तिकामस्तु भक्तयः ॥”

दीक्षा

“उपपातकलचायि महापातकलोटयः ।
क्षणाद् दहति देवेशि दीक्षा हि विधिना कृता ॥”
यामले ।
“आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः ।
न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः ॥”
अतः सद्गुरोराक्षितदीक्षः सर्वकर्मणि
साधयेत् ॥ तत्राप्यनुकूलमन्त्रं दीक्षेत । तथा च
भारदायाम् ।
“स्तारारात्रिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्ननु ॥”
तथा वाराहोय ।
“ताराचक्रं राशचक्रं नामचक्रं तथैव च ।
अत्र चेत् सगुणो मन्त्रो नान्यचक्रं विचारयेत् ॥”
इति तु प्रधानतया बोध्यम् । तथा च ।
“धनमन्त्रं न मृद्धायात् व्यकुलञ्च तथैव च ॥”
इत्यादिदर्शनात् तत्तच्चक्रविचारस्य आवश्यक-
त्वान् प्रथमं तस्मिन् स्थिते ॥*॥ तत्र सिद्धसार-
स्वते ।
“तृसिंहाकैवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च ।
संपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
स्वप्नलब्धे स्थिता दत्ते मालामन्त्रे च चक्षुर ।
वेदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥”*॥
मालामन्त्रस्तु वाराहोय ।
“विंशत्यर्थाधिका मन्त्रा मालामन्त्राः प्रकीर्त्तिताः ।
नृपसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
ह्रस्वस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च ।
एकद्वित्रयादिष्वेवस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
तथा एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्श्वेति ॥
वेदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥”*॥
तथा सुखमालामन्त्रे ।
“कालौ तारा महाविद्या धोड़घ्नी भुवनेश्वरी ।
भैरवी क्षिप्रमस्ता च विद्या ध्रुमावती तथा ॥
बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलामिका ।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः ॥”
मालिनीविजये ।
“अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतले
होषजालेरक्षस्युष्टास्ताः सर्व्वा हि फलेः सह ॥
काली नीला महादुर्गा त्वरिता क्षिप्रमस्तका ।
वाग्वादिनी चान्नपूर्णा तथा प्रयङ्गिरा पुनः ॥
कामाख्यावासिनी बाला मानङ्गी शैलवासिनी ।
इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः ॥
सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।
तथा चेता महाविद्याः कलिदोषाश्च बाधिताः ॥”
चामुण्डातन्त्रे ।
“कलौ काली तथा तारा भैरवी क्षिप्रमस्तका
त्रिकूटा त्रिपुटा दुर्गा तथा महिषमर्दिनी ॥
कात्यायनी च चामुण्डा महाविद्याः प्रकी-
र्त्तिताः ।
नात्र सिद्धापेक्षास्ति न नञ्चविचारणा ॥
कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम् ।
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः ॥
नास्ति किञ्चिन्महादेवि ! दुःस्वप्नार्थं कथञ्चन ॥

आगमकल्पदमे ।
 “प्रतिपदि हता दीना ज्ञाननाशकरी मता ।
 द्वितीयायां भवज्ज्ञानं तृतीयायां शुक्तिर्भवेत् ॥
 चतुर्थ्या वित्तनाशः स्यात् पञ्चम्या बुद्धिवह्ननम् ॥
 षष्ठ्या ज्ञानक्षयं सौख्यं लभते सप्तमीदिने ॥
 अष्टम्यां बुद्धिनाशः स्यात् नवम्यां वपुषः क्षयः ।
 दशम्यां राजमौभाग्यमेकादश्यां शुक्तिर्भवेत् ॥
 द्वादश्यां मन्त्रमिद्धिः स्यात् त्रयोदश्यां दूरिदता ।
 तिथ्यंगयोनिश्चतुर्दश्यां क्षान्तिर्मासावसोनके ॥
 पञ्चाम्ने धर्मेवद्विः स्यात् अस्त्राध्यायं विव-
 र्णयेत् ॥

“युधे सिंह च कन्यायां धनुर्मीनारख्यलयकं ।
चन्द्रसारानुकूलं च कुय्यां चाप्रवर्तनम् ॥”

दीक्षा

तथा,—

“स्मरलक्षं विष्णुमन्त्रं शिवमन्त्रं चरं शुभम् ।
द्विःस्वभावगतं लयं शक्तिमन्त्रं प्रशस्यते ॥”
अगस्त्यमंहितायाम् ।
“त्रिषष्ट्यायगाः पापाः शुभाः केन्द्रविकीर्णगाः ।
दीक्षायास्तु शुभाः सर्वे त्र्यम्बुः सर्वनाशकाः ॥”
अथ प्रवृत्तियमः ।

“शुक्लपक्षे भवेद्दीक्षा ऋणोपशमादिनात् ।
निषिद्धेष्वपि मार्गेषु विशेषो मुनिर्भदतः ॥”
रत्नावल्याम् ।

“षष्ठो भाद्रपदे इषे तथा ऋणचतुर्दशी ।
कार्तिके नवमी शुक्ला मार्ग शुक्ला तृतीयिका ॥
पौषे तु नवमी शुक्ला मार्ग शुक्ला चतुर्थिका ।
फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कामचतुर्दशी ॥
ऐशावे चाक्षया चैत्रे चैत्रे दशहरा तिथिः ।
आषाढे पञ्चमी शुक्ला आश्वि ऋणपञ्चमी ॥
श्रवणं देवपञ्चमि तीर्थकोटिफलं लभेत् ।
अत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या न मासश्च एतौ नयेत् ॥
न वारं न च नक्षत्रं न तिथ्यादिकदूषणम् ।
न योगकरणश्चैव शुद्धेण च भाषितम् ॥”
अन्यत्र मतम् ।

“चैत्रे त्रयोदशी शुक्ला वैशाखेकादशी सिता ।
ज्येष्ठे चतुर्दशी ऋणोपशमादिनाम् ॥
आश्विनेकादशी भाद्रपदे दशहरा तिथिः ।
आश्विने च महापुण्या महादशम्यष्टमी ॥
कार्तिके नवमी शुक्ला मार्गशीर्षे सिता तथा ।
षष्ठे चतुर्दशी पौषे मार्गशीर्षेकादशी सिता ॥
फाल्गुने च सिता षष्ठे चैत्रे कालविनिर्णयः ॥”
योगिनीतन्त्रे ।

“अथने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
रविसंक्रान्तिदिवसं युगाद्यायां सुरेश्वरि ॥
मन्वन्तरासु सर्वेषु महापूजादिने तथा ।
चतुर्था पञ्चमी चैव चतुर्दश्यामी तथा ॥
तिथयः शुभदाः प्रोक्ता दीक्षाग्रहणकर्मणि ॥”
इत्यादिपञ्चनान् चतुर्दश्यामीति शक्तिविषयम् ।

“चतुर्थीति गणेशविषयम् । तत्तत्त्वान्प्रोक्तवान् ।
“निन्दितेष्वपि भासेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे शुभा ।
सूर्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले ॥
विशेषतो महादेवि ! दीक्षाग्रहणकर्मणि ।
तत्र यद्येतत् कृतं सर्वमनन्तफलं भवेत् ॥
रविसंक्रमणे चैव सूर्यस्य ग्रहणे तथा ।
तत्र लयादिकं किञ्चिन्न विचार्य कथञ्चन ॥
रविसंक्रमणे चैव नान्यदन्वेषितं भवेत् ।
न वारतिथिमासादिशोधनं सूर्यपञ्चमि ॥”
सर्वं चन्द्रग्रहणेऽपि । तथा रुद्रयामले ।

“न कुर्याच्छक्तिर्को दीक्षासुपरक्ते विभावसौ ।
न कुर्याद्देव्यो तास्तु यदि चन्द्रमसो ग्रहः ॥”
एतच्च गोपालश्रीविश्वेश्वरविषयम् ।
“अन्येषु पुण्ययोगेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
इति गौतमीयान् ।
“सूर्यग्रहणकाले च नान्यदन्वेषितं भवेत् ।
इति योगिनीसूत्राच्च ॥ * ॥

७१६

दीक्षा

तारादौ तु विशेषो यथा,—

“दीक्षाकालं प्रवक्ष्यामि नीलतन्त्रानुसारतः ।
ऋणपक्षस्य चाक्षयां शुभे लये शुभे क्षणे ॥
पूर्वभाद्रपदा युक्ते मित्रतारादिसंयुते ।
अथवा अनुराधायां रेवत्यां वा प्रशस्यते ॥
जानीयाच्छोभनकालं मन्त्रस्य ग्रहणं प्रति ।
इषे चैव विशेषेण कार्तिके च विशेषतः ॥”
यामले ।

“श्रीपरा कालीबीजानि लोपो दौर्गन्धयो मनुः ।
सूर्यस्यापयज्ञे लब्धो गुणो मुक्तिफलप्रदः ॥
अमावास्या सोमवारं भौमवारं चतुर्दशी ।
सप्तमी रविवारं च सूर्यपञ्चमैः समा ॥”
कुलायने ।

“सप्तमी रविवारे च सोमे दशस्तथैव च ।
चतुर्थी कुजवारं च अष्टमी च बृहस्पती ॥
देवपञ्चमया स्यात्तासु दीक्षा समाचरेत् ॥”
यामले ।

“पुण्यतीर्थं कुरुक्षेत्रं देवीपीठचतुष्टयं ।
प्रयागे श्रीगिरौ काशीयां कालाकालं न शोधयेत् ॥”
विणयायामले ।

“देवीबोधं समारभ्य यावत् स्यान्नवमी तिथिः ।
हता ताम् बुधेर्दशा सर्वाभीष्टफलप्रदा ॥
शुक्लपक्षे विशेषेण तत्रापि तिथिरष्टमी ।
तत्रापि शारदीयर्गा यत्र देवी गृहे गृहे ॥
तत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या मासार्द्धादीन् शोधयेत् ॥”
तथा ।

“बोधने चैव दर्गायाः कालाकालं न शोधयेत् ॥
अशोकाख्याष्टमी यत्र रामाख्या नवमी तथा ।
लये वाप्यथालये यत्र स्यात्तिथिरष्टमी ॥
गुरोराज्ञानुरूपेण दीक्षा कार्या विशेषतः ॥”
समयात्सारतन्त्रे ।

“युगाद्यायां जन्मदिने विवाहदिवसे तथा ।
विषुवायनयोर्दशे नैव किञ्चिद्विचारयेत् ॥”
तथा,—

“श्रियाणाञ्च गुरुणा कृपया दीयते यदा ।
तदा लयादिकं किञ्चिन्न विचार्य कथञ्चन ॥
सर्वं वारा ग्रहाः सर्वे नक्षत्राणि च राशयः ।
यस्मिन्नहनि सन्त्यो गुरुः सर्वं शुभावहाः ॥”
सारसंग्रहे योगिनीतन्त्रे च ।

“ग्रहणे च महातीर्थे नास्ति कालस्य निर्णयः ।
गयायां भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपञ्चमे ॥
चतुर्ले च मतङ्गे च तथा कन्याश्रमेषु च ।
न गृह्णीयात्ततो दीक्षां तीर्थक्षेत्रेषु पार्श्वेति ॥”
वाराहोत्तरे ।

“शुक्रोक्तो यदि वा बृहो गुब्बादित्यो भवेद्यदि ।
मेघवृश्चिकसिंहेषु तदा दोषो न विद्यते ॥” * ॥
महाविद्यासु सर्वासु कालादिविचारो नास्ति ।
तदुक्तं सुखमालातन्त्रे ।

“कालादिशोधनं नास्ति न चाभिचादिदूषणम् ।
अत्र मालानिर्णयो मालाशब्दे द्रष्टव्यः । पुर-
श्चरणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । कलावतीदीक्षा कला-
वतीशब्दे द्रष्टव्या ।

दीक्षा

अथ पञ्चायतनीदीक्षा । यामले ।

“भवानीस्तु यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत् ।
आग्नेयां पार्श्वतीनाथं नैर्ऋत्यां गणनायकम् ॥
वायवां तपनश्चैव पूजाक्रम उदाहृतः ।
यदा तु मध्ये गोविन्दं ऐशान्यां शुद्धं यजेत् ॥
आग्नेयां गणनायकं नैर्ऋत्यां तपनं तथा ।
वायव्यामम्बिकाश्चैव भोगमौलिकभूमिकाम् ॥
शुद्धं यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत् ।
आग्नेयां तपनश्चैव नैर्ऋत्यां गणनायकम् ॥
वायवां पार्श्वतीश्चैव स्वर्गमौलप्रदायिनीम् ।
आदित्यश्च यदा मध्ये ऐशान्यां शुद्धं यजेत् ॥
आग्नेयां गणनायकं नैर्ऋत्यां केशवं यजेत् ॥
वायव्यामम्बिकां देवीं स्वर्गसाधनभूमिकाम् ॥
गणनाथं यदा मध्ये ऐशान्यां केशवं यजेत् ।
आग्नेयाम्बिकां चैव नैर्ऋत्यां तपनं तथा ॥
वायव्यामम्बिकां चैव पूजयेन्मौलसाधनीम् ।
स्वस्थानवर्जिता देवा दुःखशोकभयप्रदाः ॥”
तथा च गणेशविमर्शियाम् ।

“शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेयो हरौ शुद्धे
भास्ये नागमुता रवी हरगणेशाजाम्बिकाः
स्थापिताः ।

देयां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेचरे
नार्याः शुद्धरभागतोऽतिसुखदा यस्तास्तु तं
हानिदाः ॥”

रामाश्चैव चन्द्रिकायां गौतमीये च ।
“यदा तु मध्ये गोविन्दं आग्नेयां गणनायकम् ।
नैर्ऋत्यां हंसमभ्यर्च्य वायव्यामम्बेयैश्चैवाम् ॥
ऐशान्यां शुद्धं चैव भोगमौलिकप्रदायिनीम् ॥” इति ।
यदङ्गदेवतायाः पूजने आग्नेयादौ गणेशादि-
पूजनमुक्तं तद्रामगोपालविषयमिति केचित् ।
वस्तुतो वैकल्पिकमिति सम्प्रदायः ॥ एतेषां
पूजनस्तु गौतमीये ।

“गन्धादिभिरथाभ्यर्च्यैव षडङ्गाश्चैवमेव च ।
विंशतुल्यो जपेनैव नमस्कृत्य समापयेत् ॥” * ॥
अङ्गदेवतापूजाकालस्तु पीठपूजानन्तरम् ।
तथा च सनत्कुमारतन्त्रे ।

“पीठस्यार्चनमङ्गदेवयजनं प्राणप्रतिज्ञा तथा
आह्वानं निजसुद्रिकाविरचनं ध्यानं प्रभोः
पूजनम् ।”

यस्तु देवे पृथ्याञ्जलिं दत्त्वा अङ्गदेवान् समर्चयेत् ।
तस्तु प्रतिष्ठितयन्त्रादिविषयम् ॥ * ॥

यन्त्रातिरिक्ताधारे पूजने तु कुलावल्याम् ।
“एकपीठे एष्टकपूजां विना यन्नं करोति यः ।
अङ्गाङ्गत्वं परित्यज्य देवताशापमाप्नुयात् ॥”
एवञ्च ।

“आवाह्य देवतामन्यामर्चयन्त्येव देवताम् ।
उभाभ्यां लभते शापं मन्त्रो तरलदुर्मतिः ॥”
तदेतदतिरिक्तविषयम् ॥ * ॥

सर्वेषामङ्गमन्त्राणां सिद्धादिविचारो नास्ति ।
तथा च,
“सिद्धादिशोधनं नैषां अङ्गत्वे सति राजवत् ॥”
श्यामादौ तु पञ्चायतनाभावः ।

दीक्षान्तः

तथा च रुद्रयामले ।

“श्रामायां भैरवीताराच्छिन्नमस्तु भैरवे ।
मङ्गलोवे तथा रौद्रे पञ्चाङ्गं नेष्यते बुधेः ॥
उपविद्यासु सर्वासु घट्कर्मादिषु साधने ।
नात्र दीक्षाद्यपेक्षास्ति नात्राङ्गादिप्रपूजनम् ॥”
तत्त्वसारे ।

“उपविद्यासु सर्वासु तथा प्रयोगसाधने ।
दीक्षां विनैव कर्तव्य उपदेशः सदैव हि ॥”

अथ सङ्क्षेपदीक्षा ।

“सुहृत्सं सर्वतोभङ्गे नवं कुम्भं निधाय च ।
सोदकं गन्धपुष्पाभ्यामर्चितं वस्त्रसंयुतम् ॥
सर्व्वीविधिनवरत्नपञ्चपल्लवसंयुतम् ।
ततो देवाद्यैर्न कृत्वा हुनेदद्योत्तरं शतम् ॥”
पञ्चपल्लवमिति । पनसाम्नाश्रित्यवटवकुलानि ।
तथा च वाग्निष्ठे ।

“पनसाम्नां तथाश्रित्य वटं वकुलमेव च ।
पञ्चपल्लवमित्युक्तं सुनिभस्तत्त्ववेदिभिः ॥”
नवरत्नमिति ।

“सुक्तामाणिष्वेदूयं गोमेदान् वज्रविह्वलौ ।
प्रद्वारागं मरकतं नीलश्वेति यथाक्रमम् ॥”
निबन्धे ।

“शिष्यं स्वलङ्कृतं त्रेधासुपासिसुपवेशयेत् ।
मन्त्रितं प्रोक्षणीतोयैः शान्तिकुम्भजलेस्तथा ॥
मूलमन्त्रेणाष्टशतं मन्त्रितैरभिषेचयेत् ॥”
अष्टशतम् अष्टोत्तरशतम् ।

“अथ सम्पादयेन्मन्त्रं हस्तं शिरसि धारयन् ।
समोऽस्त्रित्यक्तान् दद्यात् ततः शिष्योऽर्चयेद्-
गुरुम् ॥”

यद्वा दीक्षान्तरम् । शृङ्गमन्त्रैश्च साधनं तदम्-
नादृष्टवारं मूलेन शिरसि करं निधाय अष्टौ
वारान् कर्णे जप्त्वा । तथा च ।

“तत्राप्यशक्तः कश्चिद्वेदमभ्यर्च्य साधनम् ।
तदम्बुनाभिषिच्यष्टवारं मूलेन केवलम् ॥
निधायष्टौ जपेत् कर्णे उपदेशं त्वयं विधिः ॥”
इति सङ्क्षेपदीक्षा ॥

उपदेशान्तरमाह । विश्वसारे ।
“चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनसुपदेशः स उच्यते ॥”
विश्वसारे ।

“महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्ततः परम् ।
युगे युगे च कर्तव्या उपदेशः कलौ युगे ॥”
इति कृष्णानन्दस्ततस्तत्त्वसारः ।

दीक्षान्तः, पुं, (दीक्षायाः प्रधानयज्ञस्य अन्तः
अन्तोपलक्षितो यज्ञः ।) अवश्यः । इत्यमरः ।
२।७।२७ ॥ “प्रधानयागो दीक्षा तस्याः अन्तः
समापको योऽपरो यज्ञो न्यूनत्वाद्विदोषशान्त्यर्थं
प्रधानयागस्य पूरणार्थं प्रतिष्ठार्थं क्रियते सोऽ-
वश्य उच्यते । अवहीनं विभर्त्ति पोषयतीति
नाम्नीति यक् । यज्ञावशेषे ज्ञाने चावश्यः ।
यज्ञावशेषे ज्ञानं यत् तदेवावश्यं विदुरिति
त्रिकाण्डशेषः ॥ यज्ञान्ते तमवश्यमभिषेकपूत-
मिति रघुः ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

७२७

दीर्घविः

दीर्घविः, त्रि, (दीर्घ + कर्त्तरि क्तः । यद्वा, दीक्षा
सञ्जाता अस्त्विति । तारकादित्यात् इतच् ।)
सोमपानविशिष्टयागकर्त्ता । यथा । स सोम-
वति दीर्घविः । इत्यमरः । २।७।८ ॥ “स व्रती
सोमपानवति अश्वरे यजमानः सन् दीर्घविः
उच्यते । अश्वत्थाप्युपचारात् । दीर्घ मौख्यो-
ज्योपनयनव्रतादेशेभ्यो क्तः दीक्षाशब्दादितो वा ।”
इति तट्टीकायां भरतः ॥ ७ ॥ गुरुसुखाद-
ग्रहीतमन्त्रः । यथा,—

“अदीक्षिता ये कुर्वन्ति अपपूर्णादिकाः क्रियाः ।
न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायामुपजीवयन् ॥
देवि । दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सन्नतिः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् ॥
अदीक्षितोऽपि मरयेत् रौरवं नरकं व्रजेत् ॥”
इति तत्त्वसारः ॥ ७ ॥

काम्यज्जनगरस्थयज्ञदत्तनामकब्राह्मणः । यथा,
“आसीत् काम्यज्जनगरे सोमयाजिकुलोद्भवः ।
दीक्षितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदाः ॥
वन्देदाङ्गवेदार्थवेदोक्ताचारचक्षुरः ।
राजमाख्यो बहुधनो वदान्यः कोर्त्तमानजः ॥
अग्निशुश्रूषणरतो वेदाध्ययनतत्परः ॥”

इति स्कान्दे काशीखण्डे गन्धर्वत्यलकावर्णनं
नाम १३ अध्यायः ॥ ७ ॥ (स्वीकृतदीर्घः । यथा,
महाभारते । २।७३।१ ।

“ततः पराजिताः पार्था वनवासाय दीक्षिताः ।
अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहृक्ष यथाक्रमम् ॥”
दीक्षिता, [ञ] पुं, (दीर्घ + “सुददीपदीक्षञ्च ।”
३।२।१५३। इति युच् वाधित्वा शीनार्थे ढच् ।)
सोमयाजी । इति केचित् ॥ दीक्षाविशिष्टः ।
दीक्षधातोः कर्त्तरि ढङ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

दीक्षितायनी, स्त्री, (दीक्षितः स्वनामस्मात्प्राक्प्रत्यय-
एव अयनं गतिर्यस्याः । स्त्रियां ङित्वात् ङीप् ।)
काम्यज्जनगरस्थदीक्षितनामकब्राह्मणपत्नी ।
यथा, काशीखण्डे १३ अध्याये ।

“महापतिव्रतां सम्यक् पत्नीं प्रोवाच तामथ ।
दीक्षितायनि । कुत्रासि क ते गुणनिधिः सुतः ॥
अथ तिष्ठतु किन्नेन क सा मम शुभोम्भिका ।
अङ्गोद्भर्त्तनकांवे या त्वया मेऽङ्गुलिका जता ॥
नवरत्नमयीं शोभन् तामानीय प्रयच्छ मे ।
इति श्रुत्वा तद्वाक्यं भीता सा दीक्षितायनी ॥”

दीर्घविः, पुं, स्त्री, (दिव्यत्वेनेति । दिव + “दिवो
हे दीर्घश्चाभ्यासस्य ।” उणां । ४।५५ । इति
किन् अभ्यासस्य दीर्घश्च ।) अन्नम् । इत्यमरः ।
२।६।४८ ॥ (दिव्यतीति किन् ।) ढङ्प्रत्यय-
पुं । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥ (स्वर्गं भक्ष्यं च ।
इत्युणादित्तौ उज्ज्वलदत्तः ॥)

दीर्घविः, त्रि, (दिव + किन् ।) उदितः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (पुनपुनर्दातिकः । यथा, ऋग-
वेदे । १।१।८ ॥

“राजन्तमध्वराणां गोपास्तस्य दीर्घविम् ॥”
“दीर्घविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकम् ॥”
इति तद्वाक्ये सायनः ॥

दीपः

दीधितिः, स्त्री, (दीधीति दीप्यते इति । दीधी +
संज्ञायाम् क्तिप् । इट् । “अपहृद्दीधितिम् ॥” इति
वार्त्तिकसूत्रात् “दीर्घयोर्दीधीवेद्योः” ३।४।५३।
इति अन्त्यस्य लोपः ।) किरणः । इत्यमरः ।
१।४।३३ ॥ (यथा, रघुः । ३।२२ ।

“पुण्येषु वृद्धिं हरिदम्बदीधिते-
रनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥”)

दीधी, र ङ लु च देवने । दीधी । इति कविकल्प-
दुमः ॥ (अदी-आत्म-अक-सेट् ।) दीर्घमध्यः ।
र वेदिकः । ङ लु, दीधीते । च, अदीधयुः । बहुलं
अक्षणीति परस्मैपदे अनुसृष्टिरिति अन् उस्
युवस्यस्यामिति गुणः । इति दुर्गादासः ॥

दीनं, स्त्री, (दीयते स्म इति । दी + क्तः । ततः निष्ठा-
तस्य नः ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्य पर्यायो यथा,—

“कालानुसारिवा वक्रं तगरं कुटिलं श्रुतम् ।
महोरगं नतं जिह्वं दीनं तगरपादिकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दीनः, त्रि, (दीयते स्मेति । औ दीङ् चये +
“गद्यर्थाकर्मकेति ॥” ३।४।७२ । इति कर्त्तरि
क्तः । “ओदितश्च ॥” ८।२।४५ । इति निष्ठा-
तस्य नः । यद्वा, दीः—“इण्विजिदीदुध्य-
विभ्यो नक् ।” उणां । ३।२ । इति नक् ।)
दरिद्रः । इत्यमरः । ३।१।४६ ॥ (यथा,
मनौ । ६।२३८ ।

“चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मवर्षिष्कृताः ॥”
भीतः । इति मेदिनी । ने, २१ ॥ (दुःखितः ।
यथा, रघुः । २।७५ ।

“सप्त यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥”)

दीना, स्त्री, (दीन + टाप् । सततं भीतभीतेव
दृश्यत्वात् तथात्वम् ।) सूयिकस्त्री । इति
मेदिनी । ने, १० ॥

दीनारः, पुं, (दीयते इति । दी + “दीडो नुट् च ।”
उणां । ३।१४० । इति आरन् नुट् च । ।
स्वर्गभूषा । सुदा । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्र ३।१३६ ।

“अथ प्राप्त्यावदेव पश्यति तावद्दीनारमेकं
शरावे दृष्टवान् ॥”) निष्कपरिमाणम् । इत्य-
मरः । ३।३।१४ ॥ सुवर्णकथंङ्गयम् । इति
तट्टीकासारसुन्दरी ॥ सम्यगुपवहाराय भान-
वस्तु । लौकिकः । द्वाविंशदक्षिकापरिमितं
काञ्चनम् । इति भरतः ॥

दीप, ङ ङ य ञ दीपने । इति कविकल्पदुमः ॥
(दिवा-आत्म-अक-सेट् ।) दीपनमुज्ज्वली-
भावः । ङ, दीपः । ङ य, दीप्यते विशि चन्द्रमाः ।
अ, अदीदिपन् अन्दीपन् । इति दुर्गादासः ॥

दीपः, पुं, (दीप्यते दीपयति वा स्वं परश्चेति ।
दीप् दीपि वा + “इगुपयज्ञार्थीकः कः ।” ३।
१।३५। इति कः ।) वर्त्तमानव्यवहारी ।

तत्पञ्चायः । प्रदीपः २ खेहाशः ३ दीपकः
४ कञ्जलञ्जनः ५ शिखातुरः ६ यज्ञमणिः ७

दीपः

ज्योत्स्नाष्टकः ८ दशमः ६ दीपातिलकः १०
दीपास्तः ११ नयनोत्सवः १२ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मनी । ४ । २०६ ।
“वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमच्यममदः ।
तिलप्रदं प्रजामिष्टी दीपदक्षचतुस्तमम् ॥”)
तदर्थं स्नेहादिनियमो यथा,—
“वृत्तं तेलञ्च दीपार्थं स्नेहान्वयानि वर्जयेत् ।”
इत्यादि वज्रपुराणे आदिकृतपौनमाध्यायः ॥
अन्यथा ।
“पुरश्चरणकृत्यञ्च दीपं दक्षिणैव भैरव । ।
दीपेन लोकान् जयति दीपस्त्रिभुवनैः सृष्टः ॥
चतुर्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपयेज्जेत् त्रिये ॥”
इत्युपक्रम्य,—
“वृत्तप्रदीपः प्रथमस्तिलनेलोद्भवस्ततः ।
सार्धपः फलनिर्यासजातो वा राजिकोद्भवः ॥
दक्षिणस्त्राणञ्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्तिताः ।
पद्मस्तम्भभा दर्भगर्भस्तम्भवायवा ॥
शृण्वा वादरी वापि फलकोपोद्भवायवा ।
वर्जिका दीपस्तत्रैव सदा पञ्चविधाः सृष्टाः ॥*॥
तेजसं दारवं लौहं मार्जितं नारिकेलजम् ।
लघ्वजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥*॥
दीपदक्षाय कर्तव्यस्तैजसादेव भैरव । ।
वृत्तेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥
सर्वसङ्गा वसुमती सहते न त्विदं ह्ययम् ।
अकार्यपादघातञ्च दीपपात्रं तथैव च ॥
तस्मादयथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा ।
दीपं दद्यात्स्नेहादेवेत्यर्थोऽपि च भैरव ॥
कुर्वन्तं पृथिवीतापं यो दीपस्तत्सृजेन्नरः ।
स तास्वतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः ॥
सुवृत्तवर्जिसङ्गेहपात्रेभ्यो सुदर्शने ।
मृगमये वृत्तकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ॥
लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गलात् ।
न स दीप इति ख्यातो ह्योषधिविस्तु स सृष्टः ॥
नेत्राङ्गादकरः स्वर्धिरूरापविवर्जितः ।
सुशिश्रुः शब्दरहितो निर्धमो जातिहृत्कः ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्तिस्तु प्रदीपः श्रेष्ठिष्ठये ।
दीपदक्षस्थिते पात्रे शुद्धस्नेहप्रपूरिते ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्ता तु चारुदीपः प्रदीपकः ।
उत्तमः प्रोच्यते पुत्र ! सर्वतुष्टिप्रदायकः ॥
वृत्तेन वर्जितो दीपो मध्यमः परिकीर्तितः ।
विहीनः पात्रनेलाभ्यामधमः परिकीर्तितः ॥
श्राणं वा वादरं वास्त्रं घोरं मलिनमेव वा ।
उपयुक्तस्तु नो दद्यात् वर्त्तकार्यस्तु साधकः ॥
उपादद्यात्स्नेहमेव सततं श्रीविष्टये ॥*॥
कोमलं रोमजं वस्त्रं वर्त्तकार्यं न चाददेत् ।
न मिश्रीकृत्य दद्यात् दीपं स्नेहान् घृतादिकान् ॥
कृत्वा मिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ।
वसाम्प्राप्तिनिर्यासेः स्नेहः प्राण्यङ्गसम्भवेः ॥
प्रदीपं नैव क्षुण्णस्तु कृत्वा पक्वे विधीदति ।
अस्त्रिपात्रेथवा गये दुर्गन्धादुपवासिनि ॥
नैव दीपः प्रदातव्यो विबुधः श्रीविष्टये ।
नैव निर्व्यापयेद्दीपं कदाचिदपि यत्नतः ॥

दीपः

सततं लज्जयोपेतं देवार्थमुपकल्पितम् ।
न हरेच्छ्रान्तो दीपं तथा लोभादिना नरः ॥
दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्व्यापको भवेत् ।
उद्दीपदीपप्रतिमः काष्ठकाष्ठसमुद्भवः ॥
विश्वभोजवमेवाथ दीपालाभे निवेदयेत् ।
उत्तमं नैव दीपार्थं कदाचिदपि चोत्तरेण ॥
प्रसन्नार्थस्तु तं दद्यादुपचाराद्दक्षिणतम् ।
एवं वा कथितो दीपो धूपञ्च शृणुतं सुतौ ॥”
इति कालिकापुराणे ८८ अध्यायः ॥
आदि वस्तुवर्त्तियुक्तदीपनिधयो यथा,—
“दीपं वर्जितं वस्तुवर्त्ता प्रत्यक्षं तेलमेव च ।”
इति योगिनीतन्त्रे प्रथमसमे २ भागे ५ पटलः ॥
कार्तिकमासे दीपदानस्य माहात्म्यं यथा,—
“शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्तिके च हरि-
प्रिय ! ।
यस्य श्रवणमात्रेण दीपदाने मतिर्भवेत् ॥
सुखं यदे कुरुते नर्मदायां शशिप्रदे ।
तुलादानस्य यत् पुण्यं तदूर्ध्वं दीपदानतः ॥
घृतेन दीपकं यस्तु तिलतेलेन वा पुनः ।
ज्वालयेत्सुनिश्चाल्य । अश्वमेधेन तस्य किम् ॥
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्वं कृतं तीर्थावगाहनम् ।
दीपदानं कृतं येन कार्तिके केशवायतः ॥
तावद्गर्जन्ति पापानि देहेऽस्मिन् सुनि-
सत्तम ! ।
यावत् कार्तिकमासेन दीपदानं कृतं भवेत् ॥
तावद्गर्जन्ति पुण्यानि सर्वं मर्त्ये रसातले ।
यावत् ज्वालते दीपः कार्तिके केशवायतः ॥
अथैतन्नापि पितृभिर्गाथा गीता महासुने ! ।
भविष्यन्ति कुलेऽस्माकं कदाचित् सुता भुवि ॥
कार्तिके दीपदानेन तीर्थयिष्यन्ति केशवम् ।
अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सुचरिता गुणेः ।
दीपदानं कार्तिके ये दास्यन्ति हरितुष्टिम् ॥
गयायां पिण्डदानेन कृतं न प्रीणनं सुतेः ।
येनापि कार्तिके दत्तो दीपस्तुष्टिकरो हरेः ॥
दीपं दास्यन्ति ये पुत्रास्तुष्टार्थं चक्रपाणिनः ।
कार्तिके तेर्मुनिश्रेष्ठ ! नरकादुद्धृता वयम् ॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं बुद्धिहीनं जगद्गण ! ।
व्रतं संपूणां यातु कार्तिके दीपदानतः ॥
अनेनैव हि मन्त्रेण दीपं संकल्पयेन्मुने ! ।
मधुसूदनतुष्टार्थं कार्तिके सुनिपुङ्गवः ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डः ॥
अपि च ।
“दास्यते देवदेवाय दीपपुष्पाशुलेपनम् ।
अपि नः स कुले भूयादेकादश्यां तिथौ नरः ॥
करिष्यत्युपवासस्तु सर्वपातकहानिदम् ।
इत्थं पितृणां वचनं श्रुत्वा श्रुतिसत्तमः ॥
दशौ च दीपान् विधिवत् विष्णोरायतने बलिः ।
सुगन्धतेलसंपूर्णान् दीपान् सघृततेलकान् ॥
सर्वपक्ष्य सुतेलेन मधुकात्सिसम्भवेः ।
दीपदानान्नरकान्धवामिस्रसंज्ञकान् ।
तीर्त्वा सभायया ब्रह्मन् ! विष्णुलोकमगात्ततः ॥”
इति वामनपुराणम् ॥

दीपकं

दीपं स्रष्टा वैधकर्मकरश्च दीपो यथा,—
“दीपं स्रष्टा तु यो देवि ! मम कर्माणि कारयेत् ।
तस्यापराधाद्भूमे ! पापं प्राप्नोति मानवः ।
तच्छृणु मन्त्राभागे ! कथमानं मयानघि ! ॥
जायते षष्ठिवर्षाणि कुली गात्रपरिप्लुतः ।
चाण्डालस्य गृहे तत्र एवमेव न संशयः ॥
एवं भूत्वा तु तत् कर्म मम चेन्न नृतो यदि ।
मङ्गलञ्चैव जायेत शुद्धे भागवते गृहे ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि दीपस्य स्पर्शनाद्भुवि ।
तरन्ति मनुजा येन कष्टं चाण्डालयोनिषु ॥
यस्य कस्यापि मासस्य शुक्लपक्षे च द्वादशी ।
चतुर्थभक्तमाहारमाकाशशयने स्वयेत् ॥
दीपं दत्त्वापराधाद्दे तरन्ति मनुजा भुवि ।
शुचिर्भूत्वा यथान्यायं मम कर्म पथे स्थितः ॥
एतत्तै कथितं देवि ! स्पर्शनात् दीपकस्य तु ।
संसारशोधनञ्चैव यत् कृत्वा लभते शुभम् ॥”
इति वराहपुराणम् ॥*॥
पुरुषस्य दीपनिर्वापणे दीपो यथा,—
“दीपनिर्वापणात् पुंसः कुण्डाच्छ्वेदनात् स्थियः ।
अचिरमेव कालेन वंशनाशो भवेद्भुवम् ॥*॥
देवार्थकल्पितदीपस्य निर्व्यापणे दीपो यथा,—
नैव निर्व्यापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।
दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्व्यापको भवेत् ॥”
इत्येकादशीतन्त्रे कालिकापुराणम् ॥
कार्तिककृत्यचतुर्दश्यां मरकटिष्ठये दीपदानं
यथा,—
“नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूष्य देवताः ।”
इति तिथितत्त्वघृतलिङ्गपुराणम् ॥*॥
पृथिवी दीपो न संस्थाप्यः । यथा,—
“सर्वसङ्गा वसुमती सहते न त्विदं ह्ययम् ।
अकार्यपादघातञ्च दीपपात्रं तथैव च ॥”
इत्येकादशीतत्त्वघृतकालिकापुराणम् ॥
दीपकं, स्त्री, (दीपयतीति । दीप + णिच् + क्तृल्) ।
वाक्यालङ्कारः । दीपिकारके, चि । इति मेदिनी ।
के, १०४ ॥ कुङ्कुमम् । इति शब्दरत्नावली ॥*॥
वाक्यालङ्कारस्य लक्षणं यथा,—
“पदार्थानां प्रस्तुतानामन्यथा वा यदा भवेत् ।
एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥
अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकानु निगद्यते ।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥
यथा, माघे ।
जलावलेपादधुनापि पूर्ववत्
प्रसाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।
सती च योषितु प्रकृतञ्च निष्कला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥”
इति साहित्यदर्पणे ११०।१७॥
अपि च कायचन्द्रिकायाम् ।
“जातिक्रियागुणद्रव्यवाचकेन पदेन तु ।
एकत्र वर्तिता सर्ववाक्यार्थी दीपकम्भवेत् ॥”
यथा,—
अमङ्गमरभङ्गारपुष्कोकिलकलध्वनिः ।
मन्दचन्दनवातोऽपि हरति हृदयं शुष्कम् ॥”

दीपकः, पुं, (दीपयति चटराचिमिति । दीपि + क्तुल् ।) यमानी । इति रत्नमाला । (गुणा-
न्नास्य यमानीशब्दे ज्ञेयाः ।) लोचमस्तकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दीपः । (यथा, ब्रह्माण्ड-
पुराणे ।

“विश्वेष्वस्मिन् यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥”

येन पक्षिण्यो पक्षिणो गृह्यन्ते सः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ४०८ ॥ वाङ् इति शिकरा इति
च भाषा । रागविशेषः । अयं हनूमन्मते
षड्भागेषु द्वितीयरागः । सूर्यनेत्राभिर्गतः । अस्य
जातिः सम्पूर्णा । गृह्यन्तु षड्जस्वरः । गान-
समयस्तु ग्रीष्मर्तौ मध्याह्नः । अस्य रूपं यथा ।
वर्णो रक्तः । वस्त्रं पाटलवर्णम् । गलभूषणं
वृहन्मालामालम् । मन्त्रस्त्याक्तोऽयम् । गृह-
स्त्रीपरिवृतम् । कस्यचित्मते । लज्जया दीप-
निर्वापणेनान्धकारमयं गृहं ज्ञत्वा स्त्रीभी-
रमते । अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । देशी १
कामोद २ नट ३ केदारा ४ कानरा वा कर्णाटी
५ । पुत्ताञ्जाष्टौ यथा । कुन्तलः १ कमलः २
कलिङ्गः वा कलिनः ३ चम्पकः ४ कुसुम्भः वा
कुसुमः ५ रामः ६ लहलहः ७ हिमालः ८ ।
भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । केदारा १
गौरा २ गौड ३ गुञ्जरी ४ रुद्राणी ५ ।
तन्मते पुत्ता यथा । कुसुमः १ टङ्कः २ नट-
नारायणः ३ विहागराः ४ किरोदस्तः ५
रहसमङ्गला वा रभसमङ्गला ६ मङ्गलाष्टकः ७
अङ्गारुः वा आङ्गारु ८ । इति तद्वक्तो-
हिन्दाख्यसंगीतशास्त्रसंग्रहः ॥ (तालविशेषः ।
यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“भुजो लवः गुणैश्च तले दीपकनामनि ॥”

दीपकिङ्क, स्त्री, (दीपस्य किङ्कम् ।) दीपजात-
कञ्जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपकूपी, स्त्री, (दीपस्य कूपीव तैलधारकत्वात् ।)
दीपवर्तिः । शलिता इति भाषा । तत्पण्यायः ।
तैलमाली २ दीपखोरी ३ विदाहिका ४ ।
इति शब्दमाला ॥

दीपखोरी, स्त्री, (दीपं खोरयति गद्याघातं
करोति स्थिरीकरोतीति । खोर् गद्याघाते +
णिच् + अच् । गौरादित्वाद् डीष् ।) दीप-
कूपे । इति शब्दमाला ॥

दीपध्वजः, पुं स्त्री, (दीपस्य ध्वज इव ।) कञ्ज-
लम् । इति जटाधरः ॥

दीपनं, स्त्री, (दीपयति वज्रमिति । दीप + णिच्
+ ल्युट् ।) तगरमूलम् । इति रत्नमाला ॥
कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मन्त्रसंस्कार-
विशेषः । यथा, शारदान्तिके ।

“मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्कारा सिद्धिदायिनः ।
जननं जीवनं पञ्चास्ताडनं बोधनं तथा ।

अथोभिवेको विमलीकरणप्यायने तथा । ।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्द्वैता मन्त्रसंस्काराः ॥”

“तारमायारमायोगो मनोदीपनमुच्यते ॥”

दीपनः, पुं, (दीप्यते इति । दीप + क्तुः ।) मयूर-
शिखा । (दीप + णिच् + ल्युट् ।) शालिचक्राकः ।
इति शब्दचक्रिका ॥ कासमहः । पलाङ्गुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपयितरि, त्रि ॥ (यथा,
अतुसंहारे । १ । ३ ।

“सुवासितं हृन्मनलं मनोरमं
प्रियासुखीच्छासविकल्पितं मधु ।

सुतन्त्रिगीतं मदनस्य दीपनं

शुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥”

दीपनी, स्त्री, (दीप्यते जटरवह्निरेव । दीप +
णिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) मेधिका ।
(अस्याः पण्यायाः यथा,—

“मेधिका मिथिनी मेधदीपनी बहुपत्रिका ।

बोधिनो गन्धवीणा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥

वल्लरी चन्द्रिका मन्था मित्रपण्या च केरवी ।

कुचिका बहुपत्र्या च पीतबीजा मुनिच्छदा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पाठा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपनीयः, पुं, (दीप्यते जटरवह्निरेनेति । दीप +
णिच् + क्तुः ।) यवानी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ दीपनयोग्ये, त्रि । (यथा सुश्रुते ।
१ । ४५ ।

“दीपनीयमचक्षुष्यं वाङ्मवं दधि वातजम् ॥”

औषधवर्गविशेषः । यथा,—

“पिप्पली पिप्पलीमूलं चयचित्रकनागरम् ।

दीपनीयः स्त्रुतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥”

इति चक्रदत्तः ॥

दीपपादपः, पुं, (दीपस्य पादप इव ।) दीप-
वृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपपुष्पः, पुं, (दीप इव पुष्पं यस्य ।) चम्पक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपवती, स्त्री, (दीपवत् तजस्वित्वं अथ्यस्या
इति । दीप + मतृप् । मस्य वः ।) कामाख्यायां
नदीविशेषः । यथा,—

और्ध्व उवाच ।

“शाश्वती कृषिता या तु नदी मत्स्यध्वजा सिता ।

तस्याः पूर्वसमाख्याता नदी दीपवती मता ॥

यथा च हिमवज्जना हिन्दुस्तो दीपवती मता ।

तेन देवमनुष्येभ्यु नदी दीपवती स्मृता ॥

दीपवत्याः पूर्वतस्तु शङ्काटो नाम पर्वतः ॥”

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

दीपवृक्षः, पुं, (दीपस्य वृक्ष इव आधारः ।) दीपा-
धारः । पिप्पलु इति टेलुका इति च भाषा ।
तत्पण्यायः । दीपवृक्षः २ ज्योतिष्ठावृक्षः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ दीपपादपः ४ । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते । १० । २०२ ।

“यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीपः

प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।

तर्ह्यह पश्चिन्दिदीपवृक्षा

ज्ञानप्रदीपाः परवन्त एव ॥”

दीपशिखा, स्त्री, (दीपस्य शिखा कारणत्वेन
अस्थस्याः । अच् । टाप् ।) कञ्जलम् । इति

शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दीपस्य शिखा ।) प्रदीप-
ज्वाला ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६० ।

“सञ्चारिणी दीपशिखेव राज्ञी
यं यं अतीयाय पतिंवरा सा ॥”

दीपशङ्खला, स्त्री, (दीपानां शङ्खलेव ।) दीपाक्षी ।
इति हारावली । १०४ ।

दीपान्विता, स्त्री, (दीपैरन्विता युक्ता ।) गौण-
चान्द्रकार्तिकस्यामावास्या । यथा, भविष्य-
पुराणम् ।

“येयं दीपान्विता राजन् ! त्वाता पञ्चदशी भुवि ।
तस्या दद्यात्त सद्दत्तं पितृणां वै महालये ॥

पञ्चदशी अमावास्या । अमावास्यामधिलक्ष्य ।

दीपमालाञ्च कर्त्तव्याः शक्ता देवश्रेष्ठेभ्यः च ।

रथ्यापण्यप्रशान्तेषु नदीपर्वतसाधुषु ॥

इति ब्रह्मपुराणोक्तनामास्थानदीपदानेन दीपा-
न्विता त्वाता येयमिति विशेषणञ्च ॥” इति

ब्राह्मणम् ॥ ३॥ तत्र कर्माणि यथा,—

“प्रदीपसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।

दीपवृक्षास्तथा कात्या भक्त्या देवश्रेष्ठेभ्यः च ।

चतुर्थे प्रशान्तेषु नदीपर्वतसाधुषु ।

वृक्षश्रेष्ठेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥

यस्तेः पुण्येः शोभितयाः क्रयविक्रयभूमयः ।

दीपमालापरिचरि प्रदोषे तदनन्तरम् ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वादी विभज्य च भुञ्जि-

तान् ।

अनन्तरं भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभना ॥

स्निग्धैर्मधैर्विदग्धैश्च वास्यवेष्टैः तैः सह ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

तत्र श्यामापूजाप्रमाणं यथा,—

“दीपान्विता पार्वत्याय स्मृता काल्यचैनाय च ।

महानिधि द्वितीयं स्यात् पूर्वदुर्गाप्रानामयोः ॥

महानिधि व्याप्रानामयोः पूर्वदुर्गं द्वितीयं

काल्यचैनाय स्यात् इत्यर्थः । प्रथमं पार्वत्यं द्वितीयं

काल्यचैनाय स्यात् द्वितीयशब्दस्य तात्पर्यार्थः ॥”

इति स्मृतिसारसंग्रहप्रत्योमकेशतन्त्रम् ॥ ३॥

अपरञ्च ।

“दीपोत्सर्गचतुर्दश्या संमिश्रा या भवेत् कुङ्कुः ।

तस्या या तामसो राज्ञिः सोऽयं कालराजिका ॥

तस्या पूजा प्रकर्त्तव्या काली तारा प्रियङ्गुरो ॥”

इति कालीकुलसङ्गावः ॥

दीपाली, स्त्री, (दीपानां आली अर्थः ।) दीप-
माला । तत्पण्यायः । दीपशङ्खला २ । इति

हारावली । १०४ ॥ (दीपानां आली यञ् ।)

दीपान्वितामावास्या । तत्पण्यायः । यन्त्र-
रात्रिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीपिका, स्त्री, (दीपयति प्रकाशयति गृहादी-

निति । दीप + णिच् + क्तुल् । टाप् अन्

इत्यम् ।) महान्तापनीयशैविनामस्तत्पण्याति-

यंन्यविशेषः । यथा, अस्मिन् गतवति मिहिरेऽति-

मजिनदीपाकुले च गोविभवे । उद्वाह्यादिषु

शुद्धिग्रहणार्थं दीपिका क्रियते ॥ एतद्विज्ञा भुवन-

चण्डजानकमुद्गादिदीपिकाः सन्ति ॥ रागिणी-

दीप्ताक्षः

विशेषः । सा हिङ्गोलरागस्य पत्नी । अस्या ध्यानं यथा,—

“प्रदीपकाले गृहसम्यविष्टा
प्रदीपहस्ताखणगात्रवस्त्रा ।
सौमन्तिसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाख्या किल दीपिकेयम् ॥”

तस्या गानकालः सायाह्नः । इति सङ्गीत-
हामोदरः ॥ (प्रदीपः । यथा, रघुः । ६।७०।

“ स ललितकुसुमप्रवालश्रृङ्गा
ज्वलितमञ्जौषधिदीपिकासनाथाम् ॥”)

प्रदाशिकायाम्, चि ॥
दीपिता, [च] चि. (दीपयतीति । दीप + णिच् +
लृप् ।) दीपिकर्ता । इति याकरणम् ॥

दीपं, स्त्री, (दीपी दीपौ + क्तः । “स्वीदितो
निष्ठायाम् ॥” ७।२।१४। इति नेट् ।)
स्वर्णम् । हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्ण-
शब्दे हिङ्गुशब्दे च विवृतिरस्य श्रिया ॥)

दीपः, पुं, (दीप + क्तः ।) निम्बुकः । सिंहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नासागतरीगविशेषः ।
यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २२ अध्याये ।

“प्राणो भ्रष्टं दाहसमन्विते तु

विनिःसरेक्ष्म इवेक्ष वायुः ।

नासा प्रदीपेव च यस्य जलो-

र्थाधस्तु तं दीपमुदाहरन्ति ॥”

अस्य प्रतिषेधमाह तत्रैव २३ अध्याये ।

“दीपे रोगे पैत्तिकं मंविधानं

कुर्यात् सर्वं स्वादु यच्छीतलम् ॥”)

दीपः, चि, (दीप + क्तः ।) निर्भासितः । दग्धः ।
ज्वलितः । इति मेदिनी । ते, २५ ॥ (यथा,
हरिवंशे । १६८ । ३ ।

“ततः शकुनयो दीप्ता नृगाश्च क्रूरभाषिणः ।

दीप्तायां दिशि भावन्तो भयमावेदयन्ति मे ॥”)

दीपकं, स्त्री, (दीपमेव । स्वार्थं कन् ।) स्वर्णम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपजिह्वा, स्त्री पुं, (दीप्ता जिह्वा यस्याः ।)
उल्कासुखी शृङ्गाली । इति हारावली । ७६ ॥
(प्रदीपजिह्वे, चि । यथा, महाभारते । १ ।
७०६ । ३७ ।

“दीप्ताक्षो दीपजिह्वश्च संप्रदीपमहाननः ॥”)

दीपपिङ्गलः, पुं, (दीपः पिङ्गलश्च । दीपं स्वर्णं
तद्धन् पिङ्गलो वा ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपरसः, पुं, (दीप उज्ज्वलो रसो यस्य ।) किष्कु-
लुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीपलोचनः, पुं, (दीपे लोचने नेत्रे यस्य ।)
विडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपलोहं, स्त्री, (दीपं लोहमिव ।) कांस्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपा, स्त्री, (दीप + टाप् ।) लाङ्गलिकावृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ ज्योतिष्मती । सातला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दीपाक्षः, पुं, (दीपे अक्षिणी यस्य ।) विडालः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रदीपनेत्रे, चि ।

दीपकः

यथा, महाभारते । १ । २२६ । ३७ ।

“दीप्ताक्षो दीपजिह्वश्च संप्रदीपमहाननः ॥”)

दीपाक्षिः, पुं, (दीपः अक्षिर्नटराभिर्यस्य ।)
अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रदीपो वङ्गः ।
यथा, भट्टः । २ । २ ।

“सधूमदीप्तायिरुचीनि रेजु-

स्ताम्रोतपलान्याकुलवटपदानि ॥”)

तीक्ष्णजठरानलयुक्ते, चि ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । २० ।

“सात्मजोऽल्पतया वापि दीप्तामेक्ष्मरुणस्य च ॥”)

दीपाङ्गः, पुं, (दीपं भासितमङ्गमस्य ।) मयूरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दीपिः, स्त्री, (दीप + क्तिन् ।) दीपनम् । तत्-
पर्यायः । प्रभा २ रुक् ३ रुचिः ४ लिट् ५ भा ६

भाः ७ ह्रिः ८ लुतिः ९ रोचिः १० श्रोचिः
११ । इत्यमरः । १।४।३४ ॥ वाणवेगस्य तीव्रता ।

स्त्रिया अयत्तजगुणः । इति हेमचन्द्रः । २।१३ ॥

“कान्तिरेव वयोभोगदेशकालगुणादिभिः ।
उद्दीपितातिविस्तारं प्राप्ता चेद्दीपिरुच्यते ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १३१ ।

“कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीपिरित्यभिधीयते ॥”)

लान्ता । कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपिकः, पुं, (दीप्ता कायतीति । के + कः ।)
दुग्धपाषाणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपोपलः, पुं, (दीपः सूर्यकिरणसम्यक्तां ज्वलितः
उपलः ।) सूर्यकांस्तमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

दीप्यः, पुं, (दीपाय अग्निदीपनाय हितमिति ।
दीप + “तस्मै हितम् ॥” ५।१।४ । इति

अपूर्णादित्वात् पञ्चे यत् ।) यमानी । (अस्य
पर्यायो यथा,—

“यमानो दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दीपाय साधु-
रिति । दीप + “तत्र साधुः ।” ४।४।६८ ।

इति यत् ।) मयूरशिखा । रुद्रजटा इति
ख्याता । इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥

दीप्यकं, स्त्री, (दीपाय हितं साधुरिति वा ।
दीप + यत् । ततः स्वार्थं कन् ।) अजमोदा ।

यमानी । (यथा भावप्रकाशे सुद्रोगाधिकारे ।
“सेत्स्वं चन्दनं कुष्ठं दीपकश्च पलं पृथक् ॥”)

वह्निचूडा । इति मेदिनी । के, १०५ ॥

दीप्यकः, पुं, (दीप्य + संज्ञायां स्वार्थं वा कन् ।)
अलङ्कारः । यमानी । (अस्य पर्याया यथा,—

“यमानो दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

लोचमस्तकः । इति भरतधृतभरतः ॥ (अज-
मोदा । तत्पर्यायो यथा,—

“अजमोदा खराश्वा च मायरो दीप्यकस्तथा ।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

दीर्घकू

दीपः, चि, (दीप्यते इति । दीप + “नमिकम्पि-
रन्ध्रजसकमर्चिसदीपो रः ।” ३ । २ । १६७ ।

इति रः ।) दीपिविशिष्टः । इति याकरणम् ॥
(यथा कथासरित्सागरे । २५ । १३५ ।

“कचित् कचिच्छिताज्योतिर्दीपदीपप्रकाशितम् ॥”)

दीयमानः, चि, (दीयते इति । दा + कर्मणि
प्रानच् ।) वर्जमानदानसम्बन्धिवस्तु । इति

याकरणम् । यथा, ह्यत्तचिन्तामणौ ।
“विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा न्यतस्तत्के ।

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दृश्यते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

दीर्घं, चि, (डणातीति । दृ विदारणे + बाहुल-
कात् घङ् ।) आयतम् । इत्यमरः । ३।१।६६।

(यथा मेघदूते । १०३ ।
“दीर्घोऽक्ष्वासं समधिकतरोऽक्ष्वासिना दूरवर्ती

सङ्कल्पेन विप्रति विधिना वैरिणा रुद्ध-
मार्गः ॥”)

दीर्घः, पुं, (द + बाहुलकात् घङ् ।) लताशाल-
वृक्षः । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“तात्पर्योऽश्वकर्णः कुशिको बन्धो दीर्घो लता-
डुमः ॥”)

इत्यकटः । इति रत्नमाला ॥ रामशरः । उड्डः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमराश्रयः ।

यथा । वृक्षिककन्यान्तगपतिवर्णिजो दीर्घाः ।
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ द्विमात्रवर्णः । तदयथा ।

आ ई ऊ ऋ ए ओ औ । गुरुवर्णः । इति
याकरणम् ॥ (दीर्घलक्षणं यथा,—

“एकमात्रो भवेद्भ्रूयो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु भ्रूतो भ्रूयो अन्ननष्टार्द्धमात्रकम् ॥”)

दीर्घकणा, स्त्री, (दीर्घा कण्यति नित्यकर्मधारयः ।)
गौरजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकण्टकः, पुं, (दीर्घः कण्टकोऽस्य ।) वज्ररः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकण्टकः, पुं, (दीर्घः कण्टकोऽस्य । कप् ।)
वकपची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घकन्दकं, स्त्री, (दीर्घः कन्दो यस्य । कप् ।)
मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मूलकशब्दे-

ऽस्य गुणादयो विज्ञेयाः ॥)
दीर्घकन्दिका, स्त्री, (दीर्घकन्दक + टाप् अत

इत्यच् ।) सुषली । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घकन्धरः, पुं, (दीर्घः कन्धरो यस्य ।) वकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घकाक्षः, पुं, (दीर्घः काक्षो यस्य ।) गुण्डलम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घकाक्षा, स्त्री, (दीर्घः काक्षोऽस्याः ।) पाताल-

गङ्गुरीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घकीलः, पुं, (दीर्घः कीलः शाखादङ्को यत्र ।)

अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घकीलकः, पुं, (दीर्घकील + स्वार्थं कन् ।) अङ्कोट-

वृक्षः । इति जटाधरः ॥
दीर्घकूरकं, स्त्री, (दीर्घं कूरकममम् ।) राजाङ्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घद

दीर्घकेशः, पुं, (दीर्घाः केशा इव लोमान्यस्य ।) भक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशभेदः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । २३ । “एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्य केशाश्च ॥” दीर्घाः केशा यस्य ।) आयतकृते, त्रि ॥ (स्त्रियां वा डीप् स्वाङ्गत्वान् । यथा, महाभारते । १२ । १ । “विमोक्षी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशो सुमध्या ॥”) दीर्घकोशिका, स्त्री, (दीर्घः कोशो यस्याः । ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) दीर्घकोशिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ दीर्घकोषिका, स्त्री, (दीर्घः कोषोऽस्याः । कापि अत इत्वम् ।) भिण्णाधिका । भिण्णक् इति ख्याता । तत्पर्यायः । दुर्नामा २ । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ दीर्घगतिः, पुं, (दीर्घां आयतस्यान्यथा गतिः पाद्विज्ञेयो यस्य ।) उड्ढः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घगन्धिः, पुं, (दीर्घो गन्धिः पञ्चोऽस्य ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विहतिरस्य गजपिप्पलीशब्दे विज्ञेया ॥) दीर्घग्रीवः, पुं, (दीर्घा ग्रीवा यस्य ।) उड्ढः । इति हेमचन्द्रः । १४ । २६ ॥ नीलकौशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशभेदः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । २३ । “एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्य केशाश्च ॥”) दीर्घघाटिकः, पुं, (दीर्घा घाटास्यास्तीति । उन् ।) उड्ढः । इति शब्दरत्नावली ॥ दीर्घजङ्गलः, पुं, (दीर्घं यथा तथा जङ्गलो गतिशीलः ।) भङ्गानमत्स्यः । इति शब्दमाला ॥ दीर्घजङ्गः, पुं, (दीर्घा जङ्गा यस्य ।) वक्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उड्ढः । इति जटाधरः ॥ आयतजातयुक्ते, त्रि ॥ दीर्घजङ्गः, पुं, (दीर्घा जिङ्गा यस्य ।) सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६८ ॥ (दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० । “गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥” स्त्रियां टाप् । राजसीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २८८ । ४४ । “द्वयोर्वा जालीं ललाटानीं दीर्घजिह्वा-मजिह्विकाम् ॥”) दीर्घनरः, पुं, (दीर्घश्चासौ तरुश्चेति कर्मधारयः ।) तालः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ दीर्घनिमिषा, स्त्री, (दीर्घस्तिमिषः । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) कर्कटो । इति शब्दमाला ॥ दीर्घतुङ्गा, स्त्री, (दीर्घं तुङ्गं यस्याः ।) कुङ्कुन्दरी । इति कोषान्तरम् ॥ दीर्घतृणः, पुं, (दीर्घं तृणमिति नित्यकर्मधारयः । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) पल्लवाष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घदण्डः, पुं, (दीर्घो दण्ड इव काष्ठावच्छेदेन ।) एरुदण्डः । इति भावप्रकाशः ॥

दीर्घप

दीर्घदण्डकः, पुं, (दीर्घदण्ड + स्वार्थे कन् ।) एरुदण्डः । इति जटाधरः ॥ दीर्घदल्ली, स्त्री, (दीर्घदण्ड + गौरादित्वात् डीप् ।) गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घदर्शः, [नृ] पुं, (दीर्घं दीर्घात् वा पश्यतीति ।) गितिः । पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥ ययः । इति शब्दरत्नावली ॥ भक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दूरदर्शकः, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४८ । ४३ । “महि धर्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शं परं हितम् ॥”) दीर्घदृष्टिः, पुं, (दीर्घा दृष्टिर्दृष्टानमस्य ।) दीर्घदर्शः । इति हलायुधः ॥ दीर्घदाः, पुं, (दीर्घश्चासौ दुश्चेति कर्मधारयः ।) तालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दीर्घदमः, पुं, (दीर्घां दम इति नित्यकर्मधारयः ।) शाल्मलिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घनादः, पुं, (दीर्घां दूरगो नादोऽस्य ।) शक्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घनालं, स्त्री, (दीर्घं नालमस्य ।) दीर्घरोहिषकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घनालः, पुं, (दीर्घं नालं यस्य ।) वृक्षगुण्डः । यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घनिद्रा, स्त्री, (दीर्घा निद्रेति नित्यकर्मधारयः ।) मृदुः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३८ ॥ (यथा, माकण्डेयै । ७ । १३ । “मोक्ष मनुकर्मकान्तेपविदीपितदिगन्तरेः । शरैर्विभक्तमञ्जोर्दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यति ॥”) दीर्घपटोलिका, स्त्री, (दीर्घा पटोलिका ।) सताफलविशेषः । भृङ्ग इति भाषा । अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । कटुत्वम् । विरामित्वम् । गुरुत्वम् । वायुपित्तश्लेष्मरुचिभेदकारित्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ दीर्घपत्रः, पुं, (दीर्घं पत्रमस्य ।) राजपलाण्डः । विण्णुकन्दः । हरिदमः । कुन्दः । तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुपीलः । इति भावप्रकाशः ॥ (इत्युभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः । “कात्मारस्तापसेनश्च कार्यक्षः सूचिपत्रकः । नेपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोषकृतः ॥”) दीर्घपत्रकः, पुं, (दीर्घपत्र + संज्ञायां कन् ।) रक्तलघुनः । एरुदण्डः । हिल्लः । वनसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ करीरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जलजमधुकः । इति जटाधरः ॥ लघुनः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५३ ॥ (इत्युभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः । “सूचिपत्रो नीलपोरो नेपालो दीर्घपत्रकः । वातलाः कफपित्तघ्नाः सकपाया विदाहिनः ॥”) दीर्घपत्रा, स्त्री, (दीर्घपत्र + टाप् ।) चित्रपर्णिका । चाकुलियाभेदः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । “शालपर्णी मिरा सौम्या त्रिपर्णी पीरवी गुह्या । विदारिगम्या दीर्घाङ्गी दीर्घपत्राऽमृतपि ॥”) ह्रस्वजम्बुः । इति रत्नमाला ॥ गन्धपत्रा ।

दीर्घम्

केतकी । डोङ्गीसुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्तापरपर्याय उद्भिद्भेदः । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । “चित्ता चक्षुश्चक्षुकी च दीर्घपत्रा सतिस्फला ॥”) दीर्घपत्रिका, स्त्री, (दीर्घपत्र + संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) श्वेतवत्ता । छतकुमारो । शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घपत्री, स्त्री, (दीर्घपत्र + गौरादित्वात् डीप् ।) पलाशीलता । महाचक्षुशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घपर्णी, स्त्री (दीर्घं पर्णमस्याः । गौरादित्वात् डीप् ।) एन्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (एन्निपर्णीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥) दीर्घपल्लवः, पुं, (दीर्घः पल्लवो यस्य ।) श्रग्वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । आयतच्छेदे, स्त्री । तडिति, त्रि ॥ दीर्घपातः, पुं, (दीर्घो पादावस्य ।) समसि अन्त्यलोपः । कङ्कपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ दीर्घपादः, पुं, (दीर्घो पादौ यस्य ।) समामान्तरिधरनिधत्वात् अन्त्यलोपाभावश्च । कङ्कपत्नी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०० ॥ दीर्घपादपः, पुं, (दीर्घश्चासौ पादपश्चेति नित्यकर्मधारयः ।) तालः । पूगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घपृष्ठः, पुं, (दीर्घं पृष्ठं यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ८ ॥ दीर्घफलः, पुं, (दीर्घं फलं यस्य ।) आरग्वधवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा, — “आरग्वधो राजवृक्षः सम्यक्स्वतुङ्गफलः । आरग्वधो याधिघानः क्षतमालः सुवर्णकः । कणिकारो दीर्घफलः स्वर्णाङ्गः स्वर्गभूषणः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) दीर्घफलकः, पुं, (दीर्घफल + संज्ञायां कन् ।) अगस्त्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्यागस्त्यशब्दे व्याख्याताः ॥) दीर्घफला, स्त्री, (दीर्घाणि फलानि यस्याः ।) कपिलदाज्ञा । जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घवाला, स्त्री, (दीर्घः वालो यस्याः ।) चमरौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घमारुतः, पुं, (दीर्घः अधिकसमययापो मारुतो निःश्वासवायुर्यस्य ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीर्घमूलं, स्त्री, (दीर्घं मूलं यस्य ।) लामल्लकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घमूलः, पुं, (दीर्घं मूलं यस्य ।) मोरटण्डता । विस्लान्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घमूलकं, स्त्री, (दीर्घमूल + संज्ञायां कन् ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीर्घमूला, स्त्री, (दीर्घं मूलं यस्य ।) टाप् । श्यामालता । शालपर्णी । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ । “प्रयत्नं समङ्गधानको पुष्पागरस्तच्छन्दश्चन्दन-

दीर्घ

मोचरसरसाङ्गनकुम्भीकसोतोऽङ्गनपद्मकेसर-
योजनवस्त्रो दीर्घमूला चेति ॥”)
दीर्घमूली, स्त्री, (दीर्घं मूलमस्याः । डीप् ।) दुरा-
लभा । इति शब्दमाला ॥
दीर्घरदः, पुं, (दीर्घा रदौ दन्तो यस्य ।) शूकरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आयतदन्ते, त्रि ॥
दीर्घरसनः, पुं, (दीर्घा रसना जिह्वा यस्य ।)
सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दीर्घरागा, स्त्री, (दीर्घः अधिककालस्यायी रागो
यस्याः ।) हरिदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घरात्रं, स्त्री, (दीर्घाः प्रचरा रात्रयः सन्त्यत्र ।
अर्धं आदित्वात् अच् ।) चिरकालम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं, दीर्घा चासौ रात्रिर्चेति
विग्रहे । “सर्वकदेशसङ्घातपुण्यवर्षादीर्घादात्रेः ।”
इति सुभषोद्यसूत्रात् षः । पुंस्त्वमभिधानात् ।)
दीर्घा निशा च ॥
दीर्घरोमा, [न]पुं, (दीर्घाणि रोमाणि यस्य ।) भक्तकः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (महादेवस्य भूताना-
मन्यतमः । यथा, हरिवंशे भविष्यपञ्चमि १२४।२।
“तस्याग्ने समपदान्त भूतसङ्घाः सहस्रशः ।”
“दीर्घरोमा दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्निरङ्गनः ॥”)
दीर्घरोहिणकं, स्त्री, (दीर्घं रोहिणम् । ततः स्वार्थं
संज्ञायां वा कन् ।) कर्तृभेदः । सुगन्धितृण-
विशेषः । वड रोहिण इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वडकाण्डम् २ वडकाण्डम् ३ यज्ञेशम् ४ दीर्घ-
नालम् ५ तित्तभारम् ६ । अस्य गुणाः । तित्त-
त्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातभूतग्रह-
विषनाशित्वम् । व्रणक्षतविरोपणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घवंशः, पुं, (दीर्घो वंश इव ।) नलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ आयते लगध्वजे कुले च ॥
दीर्घवक्त्रः, पुं, स्त्री, (दीर्घं वक्त्रं मुखं यस्य ।) हस्ती ।
इति शब्दमाला ॥ (लम्बवदने, त्रि ॥)
दीर्घवच्छिका, स्त्री, कुम्भीरः । इति शब्दार्थकल्प-
तरुः ॥
दीर्घवल्ली, स्त्री, (दीर्घा वल्ली ।) महेन्द्रवारुणी ।
पातालगरुडो । पलाशी । इति राजनिर्घण्टः ॥
आयता लता च ॥
दीर्घवृन्तः, पुं, (दीर्घं वृन्तं यस्य ।) श्योणाक-
वृक्षः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । ५ । ७ । (अस्य पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्रमालायाम् ।
“श्योणाको भूतपुष्पश्च पूतिवृक्षो मुनिदमः ।
दीर्घवृन्तश्च कटुर्ज्ञो भङ्गकटुगटकोऽरुणः ॥”)
दीर्घवृन्तकः, पुं, (दीर्घवृन्त + स्वार्थं कन् ।)
श्योणाकः । इति शब्दमाला ॥ श्योणाकप्रभेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्योणाकशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)
दीर्घवृन्ता, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः ।) इन्द्र-
चर्मिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घवृन्तिका, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः ।) कप् ।
टापि अत इत्वम् ।) एलापर्णी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

दीर्घा

दीर्घशरः, पुं, (दीर्घः शरः ।) यावनालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घशाखः, पुं, (दीर्घा शाखा यस्य ।) शण्डवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शण्डवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
दीर्घशाखिका, स्त्री, (दीर्घा शाखा यस्याः ।) कापि
अत इत्वम् ।) नीलाम्बीक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दीर्घशाम्बिकः, पुं, (दीर्घा शम्बिर्यस्य ।) कप् ।)
चवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घशुकं, स्त्री, (दीर्घं शुकं यस्य ।) कप् ।) राजा-
न्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घसकथं, त्रि, (दीर्घं सकथिनी यस्य । “बहु-
ब्रीहौ सकथ्यन्तोः स्वाङ्गात् यच् ।” ५ । ४ ।
१ । ३ । इति यच् ।) दीर्घार । इति व्याकरणम् ॥
दीर्घसकथि, स्त्री, (दीर्घं सकथिनी यस्य ।) स्वाङ्गादि-
त्युक्तेरच न यच् ।) शुकटम् । इति व्याकरणम् ॥
दीर्घसत्रं, स्त्री, (दीर्घं बहुकालसाध्यं सत्रम् ।)
यज्ञविशेषः । (यथा, भागवते । १ । १ । २२ ।
“कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन् वेणवे वयम् ।
आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सन्नना हरिः ॥”)
तीर्थविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ८२ । १०३—१०४ ।
“ततो गच्छन् राजेन्द्र ! दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
तत्र प्रक्ष्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमार्गयः ।
दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियमव्रताः ॥
गमनादेव राजेन्द्र ! दीर्घसत्रमरिन्दम । ।
राजसूत्राश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥”)
दीर्घसुरतः, पुं, (दीर्घं बहुकालयापकं सुरतं
मेधुनं यस्य ।) कुक्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दीर्घसूत्रः, त्रि, (दीर्घं बहुकालेन सूत्रं कार्या-
रम्भो यस्य ।) चिरक्रियः । इत्यमरः ॥ ३ । १ । २७ ॥
“अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सञ्जकर्मसु पार्थिवः ।
दीर्घसूत्रस्य वृषतेः कर्महानिर्भुवं भवेत् ॥
रागे द्वे च कामे च दोष्टे पापे च कर्मणि ।
अपि चैव कर्मस्य दीर्घसूत्रश्च शस्यते ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
(आयततल्लकम् । यथा, माघे । १० । ६२ ।
“मेखलागुणविलसमसुधां
दीर्घसूत्रमकरोत् परिधानम् ॥”)
विस्तृते तन्तो, स्त्री ॥
दीर्घसूत्रो, [न] त्रि, (दीर्घसूत्रं बहुकालं व्याप्य
कर्मसारम्भोऽस्य स्थितिः । दीर्घसूत्र + इतिः ।)
दीर्घसूत्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, गोता-
याम् । १८ । २८ ।
“विषादी दीर्घसूत्रो च कर्ता तामस उच्यते ॥”)
दीर्घस्कन्धः, पुं, (दीर्घः स्कन्धो यस्य ।) तालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घा, स्त्री, (दीर्घ + टाप् ।) एश्विपर्णी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
“एश्विपर्णी एश्वकर्पणी लाङ्गुली क्रौष्टुकि
धामनिः कलश्री तन्वी गूहा क्रौष्टुकिमेखला ॥

दु

दीर्घा शृङ्गालविन्ना सा श्रीपर्णी सिंहपुष्पिका ।
दीर्घपत्रा त्वत्तिहृष्टा हृत्तिला चित्रपर्णिका ॥”
इति वैद्यकरत्रमालायाम् ॥)
दीर्घाध्वगः, त्रि, (दीर्घमध्वानं गच्छतीति । गम +
हः ।) लेखहारः । घाउडिया इति भाषा ।
उद्, पुं । इति मेदिनी ॥ गे, ५७ ॥
दीर्घायुः, [स] पुं, (दीर्घं आयुर्धस्य ।) शास्त्रलि-
वृक्षः । काकः । जीवकवृक्षः । मार्कण्डेयः ।
चिरजीविनि, त्रि । इति मेदिनी । से, ५५ ॥
(यथा, महाभारते । ७ । ५७ । १४ ।
“दीर्घायुषः प्रजाः सर्वा युवा न म्रियते तदा ॥”)
“तत्र महापाणि-पाद पार्श्वेऽष्टस्तनाग्रदशन-
वदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्वोच्छासप्रेक्षण-
वाहं विस्तीर्णभूतनान्तराण्यं ह्रस्वजङ्गामेदृशोऽयं
गम्भीरमस्त्रस्वरनाभिमनुष्यैर्बहुस्तनसुपचितमहा-
रोमशकणं पञ्चाम्बुलिच्छं स्नातानुलिप्तं मृद्धाङ्गु-
पुष्पं विभुष्यमाणशरीरं पञ्चाक्ष विशुष्यमाण-
हृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति ॥”
“गृहसन्धिसिरास्त्रायुः संहताङ्गः स्थिरान्द्रयः ।
उत्तरोत्तरसुप्तेषु यः स दीर्घायुश्च्यते ॥
गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते ।
शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)
दीर्घायुधः, पुं, (दीर्घं आयुधः ।) कुन्तास्त्रम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दीर्घो आयुधो इव दन्तो
यस्य ।) शूकरः । इति शब्दमाला ॥
दीर्घायुष्यः, पुं, (दीर्घं आयुष्यं जीवनं यस्य ।)
श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घालकः, पुं, (दीर्घं अलकं इव ।) श्वेतमन्दा-
रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घिका, स्त्री, (दीर्घा । दीर्घा + संज्ञायां कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) त्रिशूलधनुःपरिमितजला-
शयः । दीपि इति भाषा । तत्पर्यायः । वापी, २ ।
इत्यमरः ॥ १ । १० । २८ ॥ (यथा, रघुः । १६ । १३ ।
“वनैरिदानीं महिषैस्तदम्भः
शृङ्गाहृतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥”)
तल्लगुणाः । गुरुत्वम् । कटुत्वम् । क्षारत्वम् ।
पित्तलत्वम् । कफवातनाशित्वम् । हिङ्गुपर्णी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घिर्वारः, पुं, (दीर्घा इर्वारः ।) उल्लरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घः, त्रि, (दृ विदारे + क्तः ।) विदारितः ।
(यथा, गोः रामायणे । २ । ३६ । २६ ।
“आयसं हृदयं नूनं राममातुः सुसंहतम् ।
यत्त दीर्घं प्रिये पुत्त्रे वनवासाय निर्गतं ॥”)
भीतः । इति मेदिनी । गे, १६ ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ३ । ७६ ।
“एको दीर्घो दारयति सेनां समुहतीमपि ।
तां दीर्घामनु दीर्घेन्ते योधाः शूरतरा अपि ॥”)
दीर्घः, पुं, किर्कोदिविः । इति शब्दमाला ॥
दु, गर्तो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
अनिट् ।) दवति । इति दुर्गादासः ॥

दुःखं

दुःखदो

दुःस्यः

५. दुःखो न उपतापः । इति कविकल्पदमः ॥
(स्त्री-परं-सकं-अकं च-अनिट् ।) दुः, ह्रस्वः ।
ओ, ह्रस्वः । न, दुनोति । उपताप इहोपतप्ती-
भावः उपतप्तीकरणश्च । मन्मथेन दुनोमीति
लयदेवः । वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति
निगन्तवया स्म चेत्तः । इति कालिदासः ।
इति दुर्गादासः ॥

दुः, [र] य, निषेधः । दुःखम् । निन्दा । अव-
क्षेपणम् । इति दुर्गादासधृतपुरुषोत्तमदेवः ॥
दुः, [स] य, दुःखभावनम् । कोपः । इति दुर्गा-
दासधृतमेदिनी ॥

दुःकूलः, पुं. (दुर्दुःखं तच्छलकं कूलं रोधो यस्मान् ।
एतदुपपत्त्या तदस्य विप्रत्वान् अस्य तथात्वम् ।)
चोरनामगन्धद्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुःख, त् क तनुकृतौ । इति कविकल्पदमः ॥
(अदन्त पुरी-परं-सकं-सेट् ।) विमर्गमध्यः ।
“काले तद्विज्ञताजाले घनपीनपयोधरं ।
कान्तः सर्वगुणोपेतो बालेन्द्रः खे न लभ्यते ॥”

इति विन्दुचतुष्टयम् । अस्यार्थः । तद्विज्ञतासमूह-
वति घनस्थलमेघे काले कमनीयः सर्वगुणोपेतो
बालेन्द्रः खे आकाशे न लभ्यते पद्मे हे बाले
सर्वगुणोपेतः कान्तः पतिर्दुःखेन लभ्यते । दुःख-
यति दुःखापयति । सृष्ट्यन्वयमध्यः । इति केचित् ।
तनुकृतौ दुःखकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

दुःखं, स्त्री, (दुर् दुष्टं खनतीति । खन + डः ।
यद्वा, दुःखयतीति । दुःख + पचाद्यच् ।)
संसारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रोगः । यथा,
• भावप्रकाशे अर्थो रोगाधिकारः ।

“भकाभः पीयते दुःखेः शोणितचयसम्भवः ॥”
“दुःखे रोगोः ।” इति तट्टीका ॥) मनोधर्मी-
विशेषः । न्यायमते आत्मगुणभेदः । तत् अधर्मी-
जन्मं सचेतसं प्रतिफलम् । इति भाषापरि-

च्छेदः ॥ तत्पर्यायः । पीडा + वाधा ३ यथा ४
अमानस्यम् ५ प्रसूतिजम् ६ कष्टम् ७ कष्टम् =
आभीलम् ८ । इत्यमरः १।१।०।३३ अर्चिः १०
आर्चिः ११ पीडनम् १२ अवाधा १३ वाध-

नम् १४ आमानस्यम् १५ आमानस्यम् १६ विवा-
धनम् १७ पीडितम् १८ विहेठनम् १९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ * ॥

“सुखं दुःखं हर्षं शोकं मङ्गलालयम् ।
मया दत्तं तत्तच्च योगिनामपि दुर्लभम् ॥”

* इति ब्रह्मवेवर्त्त श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ ४ ॥

(दुःखन्तु आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकमेदान्
त्रिविधम् । यदुक्तं तत्त्वकौमुद्याम् । “दुःख-
त्रयाभिघातात् ।” इति ।

“दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खलु त्रिविधं
आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकम् । तत्र
आध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसम् । शारीरं
वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम् । मानसं
कामक्रोधलोभमोहभयघ्नाविषादविषयाविशेषा-

दर्शननिबन्धनम् । सर्वं चेतनान्तरोपायसाध्यत्वा-
दाध्यात्मिकं दुःखम् । बाह्योपायसाध्यं दुःखं

दैवमाधिभौतिकमाधिदैविकम् । तत्र आधि-
भौतिकं मातृपुत्रपुत्रपुत्रसरीरपस्यावरनिमित्तम् ।
आधिदैविकं यच्चराचसविनायक्यहावेष्ट-
निबन्धनम् । तदेतत्प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजः-
परिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातम् । तदनेन
दुःखविक्रयान्तःकरणवर्तिना चेतनाशक्तेः प्रति-
फलतयाभिसम्बन्धोऽभिघातः इति । एतावता
प्रतिकल्पवेदनीयत्वं जिहामाहेतुत्वं ॥”)

“दुःखमेव प्रपद्यामि तच्छृण्वन् वसुन्धरे ।
उचितेनोपचारं दुःखं भोजविनाशनम् ॥
अष्टद्वारकृतो नित्यं नरो मोहेन चारुतः ।
ये मां नैव प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरतु किम् ॥
सर्वाश्री सर्वविक्रता नमस्कारविवर्जितः ।
ये च मां न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरतु किम् ॥
सर्वान्मानि तु सिद्धानि पाकमेदन्तु कारयेत् ।
अवैश्वदेवं नरोऽश्रन्ति तत्र दुःखतरतु किम् ॥
प्राप्तकाले वैश्वदेवं दृष्टमतिथिमागतम् ।
अदत्त्वा तस्य यो मुह्यति तत्र दुःखतरतु किम् ॥
असन्तुष्टस्तु वैश्वे परदारभिमर्दकः ।
परोपतापो मन्दात्मा तत्र दुःखतरतु किम् ॥
अज्ञत्वायुर्जलं कर्म गृहं संवसत नरः ।
मृत्युकालवशं प्राप्स्यति तत्र दुःखतरतु किम् ॥
हृदयश्चरययानानि गच्छमानानि पश्यति ।
न वै तस्याग्रतः पृष्ठे तत्र दुःखतरतु किम् ॥
अश्रन्ति पिशितं केचित् दृष्टशालिसमन्वितम् ।
शुष्काग्रं केचित् दृश्यन्ति तत्र दुःखतरतु किम् ॥
वरवस्त्रावृतां श्रयां समासेवन्ति भूयिताः ॥
केचित् लङ्घयु शरन्ति ततो दुःखतरतु किम् ॥
विद्वान् कृतो गुणक्षयः सर्वशान्तिविहारदः ।
केचित् कृत्वा दृश्यन्ते तत्र दुःखतरतु किम् ॥
विद्यमानं धनं केचित् कृपणा भोगवर्जिताः ।
हरिदो जायते दाता तत्र दुःखतरतु किम् ॥
पुरुषस्य हृदये भार्ये तथोरिकां प्रशंसयन् ।
एकापि दुर्भगा तत्र ततो दुःखतरतु किम् ॥
लब्ध्वा तु मातुषो मञ्जो पश्यन्तममन्वितम् ।
मामेव न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरतु किम् ॥
लब्ध्वा ब्राह्मणभावस्तु त्रयो वर्णाः सुमध्यमे ।
पापकर्मरता ह्यासंस्ततो दुःखतरतु किम् ॥
एतत्ते कथितं भद्रे । दुःखकर्म विनिश्चयम् ।
सर्वभूतहितार्थाय यत्तथा परिपृच्छते ॥”

इति बराहपुराणम् ॥ * ॥

दुःखदानि यथा,—
पारतन्त्र्यम् १ आधिः २ आधिः ३ मानश्रुतिः
४ शत्रुः ५ कुभाष्या ६ नेःस्वम् ७ कुयामवासः ८
कुस्वामिसेवनम् ९ बहुकथा १० उल्लवम् ११
परगृहवासः १२ वर्षाप्रवासः १३ भाष्याद्वयम्
१४ कुभयः १५ दुर्लभकरणकलषः १६ । इति
कविकल्पलता ॥ (तट्टिशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ।
१ । ४ । २६ ॥ यथा, हरिवंशे । ७०३ । ४६ ।
“सुसुगानं च दुःखा या न शोभा न च धर्मेदा ॥”)

दुःखदो, स्त्री (दुःखेन दुःख्ये इति । दुष्ट +
“कृञ् कर्ता यत्युत् ।” १ । ४ । १०४ । इति गणतः ।)

दुःखदो, त्रि, (दुःखेन साध्यते इति । दुः +
साध + णिनिः ।) दौवारिकः । इति शब्द-
रत्नमाला ॥

दुःसाध्यः, त्रि, (दुःखेन साध्यते इति । दुः +
साध + ण्यत् ।) दुःखनिष्पादः । दुःखेन साध्यते
निष्पादते यः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २५८ ।
“ततो दुर्गस्थो दुःसाध्यो रिपुर्भवति ॥”)

दुःस्यः, त्रि, (दुर्दुःखेन दष्टं वा तिष्ठतीति । स्या +
कः ।) दुर्गतः । सखः । दुःखेन तिष्ठति यः ।
इति मेदिनी । घे, ८ ॥ (यथा, भागवते । १ ।
१६ । ४४ ।

“त्वां दुःस्यन्तपदमात्मनि पौरुषेण
सम्पादयन् यदुपु रम्यमभिभूदङ्गम् ॥”)

लुब्धः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुःस्यः, पुं, (दुःखेन स्पृश्यते इति । दुः + स्पृश +
“इण्डःसुपु कृष्ठाकृष्ठाथयु खल् ।” ३।३।१०६ ।
इति कर्मणि खल् ।) दुरालभा । इत्यमरः । २।४।
६१ ॥ (अस्य पर्याया यथा,—

“यसो यवाक्षो दुःस्यः घनुषासो दुरालभा ॥”
इति वेदकर्मलमात्रायाम् ॥)

लताकण्ठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खरस्यर्षः,
त्रि । इति मेदिनी । से, २१ ॥ (यथा, भाग-
वते । २ । १० । ५ ।

दुर्दोहगवी । तत्पर्यायः । करटा २ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ३३५ ॥

दुःखितः, त्रि, (दुःखं सङ्घातमस्यति तारकादि-
त्वादित्युक् ।) यद्वा, दुःखघातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययः ।
दुःखी । (यथा, मनौ । ६ । २८८ ।

“बन्धनानि च सर्वानि राजमार्गे निवेष्टयेत् ।
दुःखिता यत्र दृश्येरन् विह्वलाः पापकारिणः ॥”)
भावे क्ते, दुःखम् । तत्र स्त्री ॥

दुःखी, [न] त्रि, (दुःखमस्यास्तीति इतिः ।)
दुःखान्वितः । दुःखितः । यथा,—

“दुःखिनोऽदुःखिनो वापि प्राणिनो लब्धचक्षुषः ।
आत्मन् परिपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
त्यक्त्वा सुखभोगीश्वरीं सर्वसत्त्वसुखेक्षणः ।
भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥”

इति बह्विपुराणे शिवरुपाख्याननामाध्यायः ॥
दुःखमम्, य, (दुर्दुष्टं समं यत्न । “तिष्ठद्गुणभर्ता
च ।” इत्यथर्वीभावः । “सुविनिर्भुग्ः सुपि ।”
८ । ३ । ८८ । इति पथम् ।) निन्दनीयम् ।
तत्पर्यायः । निःधमम् २ गन्धम् ३ । इत्यमरः ।
३ । ४ । १४ ॥

दुःखमम्, त्रि, (दुःखम् । बाहुलकात् धत्वा-
भावः ।) असमञ्जसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दुःसह्यः, स्त्री, (दुःखेन सह्यतेऽसौ । दुः + सह +
अच् । टाप् च ।) नागदमनी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (दुःसह्यः, त्रि । यथा, रघुः । ११।२० ।

“राममन्मथशरैर्गताङ्गिता
दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धर्वद्विधिरचन्दनोत्थिता
क्षीयितेश्वरसन्ति अगम सा ॥”)

दुःसाधी, [न] पुं, (दुर्दुष्टं कर्म साधयतीति । दुः +
साधि + णिनिः ।) दौवारिकः । इति शब्द-
रत्नमाला ॥

दुःसाध्यः, त्रि, (दुःखेन साध्यते इति । दुः +
साध + ण्यत् ।) दुःखनिष्पादः । दुःखेन साध्यते
निष्पादते यः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २५८ ।
“ततो दुर्गस्थो दुःसाध्यो रिपुर्भवति ॥”)

दुःस्यः, त्रि, (दुर्दुःखेन दष्टं वा तिष्ठतीति । स्या +
कः ।) दुर्गतः । सखः । दुःखेन तिष्ठति यः ।
इति मेदिनी । घे, ८ ॥ (यथा, भागवते । १ ।
१६ । ४४ ।

“त्वां दुःस्यन्तपदमात्मनि पौरुषेण
सम्पादयन् यदुपु रम्यमभिभूदङ्गम् ॥”)

लुब्धः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुःस्यः, पुं, (दुःखेन स्पृश्यते इति । दुः + स्पृश +
“इण्डःसुपु कृष्ठाकृष्ठाथयु खल् ।” ३।३।१०६ ।
इति कर्मणि खल् ।) दुरालभा । इत्यमरः । २।४।
६१ ॥ (अस्य पर्याया यथा,—

“यसो यवाक्षो दुःस्यः घनुषासो दुरालभा ॥”
इति वेदकर्मलमात्रायाम् ॥)

लताकण्ठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खरस्यर्षः,
त्रि । इति मेदिनी । से, २१ ॥ (यथा, भाग-
वते । २ । १० । ५ ।

दुग्धम्

“गवौ वायुः सुदःसर्शः पतकारानीरयन् सुहृः ।
उत्सृज्ययमगपतीन् वायानीको रथध्वजः ॥”
दःसर्शा स्त्री, (दःखिन सृष्टये इति । सृष्ट +
खल + टाप् च ।) कपिकच्छः । आकाशवल्ली ।
कण्टकारी । (अस्याः पय्याया यथा,—
“कण्टकारी तु दःसर्शा ज्ञेया यात्री निदिग्धिका ।
कण्टालिका कण्टिकिनी धावनी दृष्टी तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुःस्फोटः पुं, (दुर्दृष्टं स्फोटयतीति । स्फोटि +
अच् ।) ग्रन्थभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥
दुकूलं, स्त्री, (दुष्टं कूलनि आवृणोतीति । कूल +
“इगुपधजाप्रोक्तिः कः ।” ३।१।१३५ । इति
कः । ण्योदरान् साधुः । यद्वा, दु + “खजिपि-
क्षादिभ्य उरोलोचौ ।” उणां । ४ । ६० । इति
ऊलच् । धातोः कृक् च ।) लौमवस्त्रम् । (यथा,
रघौ । ७ । १६ ।

“दुकूलवामाः स वधममीपं
नित्यं विनीतेरवरोधरक्तैः ॥”

सुन्यावस्त्रम् । इति मेदिनी । ले. ६६ ॥

दुग्गलम्, स्त्री, (दुक्तं ण्योदरान् कस्य गः ।) दुक्-
लम् । पट्टवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३३ ॥
दुग्धम्, स्त्री, (दुह्यते स्मिति । दुह् + कर्मणि क्तः ।)
स्त्रीजातिस्तननिःसृतद्रवद्रव्यविशेषः । दुग्ध इति
भाषा । तत्पर्यायः । क्षीरम् २ पीयषम् ३
उधस्यम् ४ स्तन्यम् ५ पयः ६ अस्त्यम् ७ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बालजीवनम् ८ । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्यगुणाः । स्वाद-
रमत्वम् । स्निग्धत्वम् । योजःकारित्वम् । धातु-
वर्द्धनत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । शूलत्वम् । श्लेष्म-
शत्वम् । गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तादृष्ट-
गुणगुरुत्वम् ॥ गोदुग्धगुणाः । प्राणधार-
कत्वम् । बलायुःपुरुषत्वशुक्रकारित्वम् । मेधत्वम् ।
रक्तपित्तरोगवायुनाशित्वम् । रसायनत्वम् ॥ गो-
दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । मल-
बन्धाधिकारित्वम् । रक्तपित्तविकारश्वासकास-
सर्वदोषनाशित्वम् ॥ मेघदुग्धगुणाः ।
गुरुत्वम् । स्वादत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफपित्तनाशित्वम् ॥ माहिषदुग्धगुणाः ।
अतिस्निग्धत्वम् । निद्राकारित्वम् । अग्निना-
शित्वम् ॥ उद्धीदुग्धगुणाः । रूक्षत्वम् ।
उष्णत्वम् । शीथवातकफनाशित्वम् ॥ अश्वी-
दुग्धगुणाः । सलवणत्वम् । मधुरास्तरस-
त्वम् । लघुत्वम् ॥ हस्तिनीदुग्धगुणाः ।
मधुरत्वम् । शुक्रकारित्वम् । कषायागुरसत्वम् ।
गुरुत्वम् ॥ मानुषदुग्धगुणाः । प्राणधार-
कत्वम् । शरीररहितकारित्वम् । दृढत्वम् ।
तृप्तिजनकत्वम् ॥ प्रत्यक्षकाले गोदुग्धपान-
गुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दर्जरत्वम् ।
तस्मात् सुखाद्यान् परं यामं यामार्द्धमेव वा
उत्तम्यं पयो ग्राह्यम् । तत्पण्यं दीपनं लघु ॥
विवृतसाबालवतुसामां पयः दोषलम् । एक-

दुग्धम्

वर्णवत्सगोदुग्धं श्वेतवर्णं कृष्णवर्णं गोदुग्धं प्रश-
स्तम् ॥ ॥ इक्षुभक्तकमाधर्षभक्तकोर्द्धदृङ्ग-
गोदुग्धं पक्वमपक्वं वा हितकारकम् ॥ ॥ पयं
घृतदुग्धगुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दुष्ण-
रत्वम् ॥ अपक्वदुग्धगुणाः । प्रायोऽभिष्य-
न्दित्वम् । गुरुत्वम् ॥ श्वेतोष्णं कफवात-
नाशनम् । श्वेतशीतं पित्तनाशनम् । धारोष्ण-
दुग्धं अस्त्यतुल्यम् । स्त्रीस्तन्यदुग्धं विना सर्व-
मपक्वं दुग्धं त्याज्यम् । सलवणदुग्धं विग्रथितं
नष्ट इति स्थानं दुग्धं त्याज्यम् ॥ दुग्धान्न-
गुणाः । चतुर्हृतत्वम् । बलकारित्वम् । पित्त-
नाशित्वम् । रसायनत्वम् ॥
“श्राकाम्बपलपिण्याककुलत्थलवणामिधैः ।
करोरदधिमार्धेभ्यः प्रायः क्षीरं विरुध्यते ॥”
इति राजवल्लभः ।

अथ चतुर्धनक्षीरगुणः ।

“केण्याविकं पथ्यतमं श्वेतोष्णं
क्षीरं त्वजानां श्वेतशीतमाहुः ।

दोहान्तशीतं महिषीपयस्यं

गयस्य धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥

वृष्यं दृढगममिवर्द्धनकरं पूर्वाङ्गपीतं पयो
मध्याह्नं बलदायकं रतिकरं कच्छस्य विच्छेदनम् ।
बाल्यं वृद्धिकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं बार्हके
रात्रौ क्षीरमनकदोषप्रमनं संशं ततः सर्वदा ॥

क्षीरं मुञ्चन्नेत्रितयोषितं य-

दत्तमेतद्विकृतिं प्रयाति ।

धमान् दोषं कुरुते तदूर्ध्वं

विषोपमं स्यादधितं दृष्टानाम् ॥

क्षीर्णज्वरे कफे क्षीर्णे क्षीरं स्यादस्त्योपमम् ।

तदेव तरुणे पीतं विषवद्वन्मि मानुषम् ॥

क्षीरकाथगुणः ।

चतुर्थभागं सलिलं निधाय

यत्रादयदावर्तितमुत्तमं तत् ।

सर्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि

वीर्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥

गयं पूर्वाङ्गकाले स्यादपरार्द्धे तु माहिषम् ।

क्षीरं सशर्करं पथ्यं यद्वा साम्राष्ट्र्यं सर्वदा ॥

क्षीरं न सुञ्जीत कदाप्यतमं

तत्रैव नैतत्तवणेन साद्धम् ।

पिष्टान्नसन्धानकभायमुह-

कोशातकोकन्दफलादिकेषु ॥

तथा च,

मत्स्यमांसगुडसुहृन्मूलकैः

कुष्ठमावहति सेवितं पयः ।

श्राकजाम्बवरसाद्विसेवितं

मारयत्युधमाशु सर्पवत् ॥ ॥

स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्वकालं न सेवयेत् ।

दोषाग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च ॥

नित्यन्तःप्राग्निना संशं सुपक्वं माहिषं पयः ।

पुष्यन्ति धातवः सर्वे बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥

क्षीरं गवानकादेर्मधुरं क्षीरं नवप्रसूतानाम् ।

रूक्षं पित्ताहं करोति रक्ताभयं कुरुते ॥ ॥

दुग्धम्

मधुरं त्रिदोषप्रमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् ।
लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ।
गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् ।
मध्यमवयसी रसायनसुक्तमिदं दुर्बलं तु दृष्टा-
नाम् ॥

तासां मासत्रयादूर्ध्वं गुर्विणीनाश्च यतः पयः ।
तद्वाहि लवणं क्षीरं मधुरं पित्तशोधकम् ॥
दुग्धान् शीतलं स्वादु वृष्यं वर्णकरं गुरु ।
वातपित्तापहं वृष्यं दृढगं बलवर्द्धनम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अथ भावप्रकाशोक्तसामान्यदुग्धगुणाः ।

“दुग्धं सुमधुरं स्निग्धं वातपित्तहरं सरम् ।

सदाःशुक्रकरं शीतं सामं सर्वशरीरिणाम् ॥

जीवनं दृढगं वृष्यं मेघं वाक्षीकरं परम् ।

वयःस्थापकमायुष्यं सन्धिकारि रसायनम् ॥

विरकवान्तिवस्तीनां तुल्यमोजोविवर्द्धनम् ।

क्षीर्णज्वरे मनोरोगे शोषमृच्छाभ्रमेषु च ॥

ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दाहे त्विह हृदामये ।

शूलोदावर्तगुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्गुरे ॥

रक्तपित्तातिसारे च योनिरोगे अमे क्लमे ।

गर्भसावे च सततं हितं सुनिवरेः स्तुतम् ॥

बालवृद्धस्तन्योणाः क्षुद्रवायुक्षुद्राश्च ये ।

तैभ्यः सदातिप्रथितं हितमेतदुदाहृतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(दुग्धोत्पत्तिविवृतिर्यथा,—

“यद् यदाहारजातं तु रसं क्षीरशिरानुगम् ।

सरं जलं भुक्तं तथा पित्तेन संयुतम् ॥

पाचितं जातं वद्वौ पित्तेन सह मूर्च्छितम् ।

पथ्यमानं शिराप्राप्तं क्षीरं तद्विदुः पुत्रकम् ॥

तेन क्षीरमिति स्थानमसिसोमात्मकं पयः ।

अस्त्यं सर्वभूतानां जीवनं बलकृत्स्नम् ॥

हारीतः संशयापन्नः प्रपञ्चोऽपितरं पुनः ।

कथं रसस्य सम्पत्तिः कथं सञ्चीयते विभो ! ॥

कथं रक्तस्य संस्थानं क्षीरं पाण्डुत्वमीयते ।

कथं तत्र कुमारीणां बन्धानां न कथं भवेत् ॥

एवं ण्डो महाचार्यः प्रोवाच सुनिपुणवः ।

अति हर्षप्रदं पुत्र ! परिपृष्टं भिषग्वर ! ॥

सितास्निग्धं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां गतम् ।

रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥

क्षीरनाद्यः कुमारीणां बन्धानां न कथं भवेत् ।

अल्पधातुबलं यस्मात्तस्मात् क्षीरं न जायते ॥

बन्धानां क्षीरनाद्यस्तु वातेन परिपूरिताः ।

क्षीरं न भवेत्तस्मादात्मैवश्वाधिकं यतः ॥

प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह सृज्यते ।

तेन स्तोतो विशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रवर्जते ॥

तस्मात् सदाः प्रसूतायां जायते श्लेष्मिकं पयः ।

तेन काटिन्वमायाति तस्मात्तत् परिवर्ज्यते ॥

पयश्चाविकृतं नार्था बलकृद्दोषनाशनम् ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥

(कतृणम् । तत्पर्यायाश्च यथा,—

“कतृणं ध्यामकं दुग्धम् ॥” इति च वैद्यकरत्न-

मातायाम् ॥

दुग्धवी

दुग्धः, त्रिः (दुह + क्तः) प्रपूरितः । इति मेदिनी ।
 घे, ८ ॥ कर्तदोहः । (यथा, हरिवंशे । २ । २५ ।
 “तेनेयं गौर्महाराज ! दुग्धा श्रयानि भारत ! ॥”
 दुह + भावे क्तः ।) दोहने, स्त्री ॥
 दुग्धकूपिका, स्त्री, (दुग्धकूपः साधनत्वेनास्यस्या
 इति । दुग्धकूप + ठन् । टाप् ।) पिष्टकविशेषः ।
 यथा,—
 “तच्छुल्लवर्णविमिश्रितनयनीरेण सान्द्रपिष्टेन ।
 दृढकूपिकां विदध्यात्ताश्च पचैत् सर्पिषा सम्यक् ॥
 अथ तां कौरितमर्था घनपयसा पूर्णगर्भाश्च ।
 श्रृङ्गकुसुमद्रितवदनां तन्मृतेन पक्ववदनाश्च ।
 अतिपाण्डुखण्डपाके स्तपयेत् कर्पूरवामिते
 कुशलेः ॥”
 अस्या गुणाः ।
 “अथ दुग्धकूपिका सा बन्धा पिप्पानिलागहा ।
 वृथा शीता गुर्वी शुक्रकरी तर्पणी रुधा ।
 विदधति कायपुष्टिं दृष्टिं दूरप्रसारिणीरम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे ॥
 दुग्धतालीयं, स्त्री, (दुग्धस्य तालाय प्रतिष्ठायै
 हितम् । दुग्धताल + ङः ।) दुग्धाम् । चौर-
 केनः । इति मेदिनी । ये, १३३ ॥ दुग्धायम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 दुग्धपाचनं, स्त्री, (पच्यतेऽस्मिन्निति । पच +
 अधिकरणे ल्यट् । दुग्धस्य पाचनं पात्रम् ।)
 दुग्धपाकपात्रम् । तत्पण्यायः । वञ्चकम् २ ।
 इति हारावली । २०० ॥
 दुग्धपाषाणः, पुं, (दुग्धं चौरं पाषाण इव कठिनं
 यस्य ।) वृक्षविशेषः । शिरगोला इति भाषा ।
 तत्पण्यायः । दुग्धपाषाणकः २ दुग्धाश्मा ३
 चौरा ४ गोमिदसन्निभः ५ वञ्चामः ६ दौप्रिकः ७
 दुग्धी ८ चौराश्मः ९ । अस्य गुणाः । रुच्यत्वम् ।
 ईषदुष्णत्वम् । ज्वरपित्तद्वेगशूलकासाभान-
 विनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुग्धपुच्छी, स्त्री, (दुग्धवत् शुभं पुच्छं मूलदेशो
 यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्षविशेषः ।
 दुग्धपेया इति ख्याता । तत्पण्यायः । सेव-
 कालुः २ निशा ३ भङ्गा ४ नसङ्करी ५ । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 दुग्धफेनः, पुं, (दुग्धस्य फेन इव फेनो यत्र ।) चौर-
 हिण्डीरः । तत्पण्यायः । शाकरः २ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दुग्धफेनी, स्त्री, (दुग्धवत् शुभः फेनो यस्याः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्-
 पण्यायः । पयःफेनी २ फेनदुग्धा ३ पयस्विनी ४
 कतारिः ५ व्रणकुतुम्भी ६ गोलापर्णी ७ । अस्या
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् ।
 विषप्रणनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । युक्ता रसायन-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुग्धबीजा, स्त्री, (दुग्धवत् शुभं बीजं यस्याः ।)
 यावगलादलतातप्ततृणक्षुपिपटः । अस्या
 गुणाः । समधुरत्वम् । दुर्जरत्वम् । वीर्यपुष्टि-
 दातृत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

७२५

दुन्दुभिः

दुग्धाक्षः, पुं, (दुग्धवत् शुभं अक्षं नेत्रं चिह्नविशेषो
 यस्य ।) उपलविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दुग्धाक्षितनया, स्त्री, (दुग्धाक्षेः चौरसमुद्रस्य
 तनया ।) लक्ष्मीः । इति कविकल्पलता ॥
 दुग्धाश्मा, [न] पुं, (दुग्धं चौरं अश्मा प्रस्तर
 इव कठिनं यस्य ।) दुग्धपाषाणः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दुग्धिका, स्त्री, (दुग्धं निष्कामो बहुलतया विद्यते
 यस्याः । दुग्ध + ठन् । टाप् च ।) वृक्षविशेषः ।
 दुग्धी इति दुग्धाचौर इति च भाषा । तत्-
 पण्यायः । स्वादुपर्णी २ चौरावी ३ चौरिणी ४
 दुग्धी ५ चौरा ६ चौरात्मिका ७ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अस्या गुणाः । उष्णत्वम् । गुरुत्वम् ।
 रुक्षत्वम् । वातलत्वम् । गर्भकारित्वम् । स्वादु-
 चौरत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मलमूत्रोप-
 सर्गकारित्वम् । पटुत्वम् । स्वादुत्वम् । विष्टम्भि-
 त्वम् । वृष्यत्वम् । कफकुष्ठक्षिमाशित्वम् । इति
 भावप्रकाशः ॥ वृक्षभेदः । गन्धिका इति ख्याता ।
 तत्पण्यायः । उत्तमा २ गुणफला ३ उत्तम-
 फलिनी ४ । इति रत्नमाला ॥
 दुग्धिनिका, स्त्री, रक्तापामार्गः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दुग्धी, स्त्री, (दुग्धं चौरं बहुलतया अस्यस्या
 इति । अर्श आद्यच् । ततो गौरादित्वात्
 ङीष् ।) चौरावी । इति मेदिनी । घे, ८ ॥
 (पण्यायोऽस्या यथा, वैदकरत्नमालायाम् ।
 “उत्तमादुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलित्यपि ॥”)
 दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुग्धकः, पुं, (दु उपतापे + भावे क्तिप् तुक् च ।
 दुत् उपतापः । तन्निराकरणे शक्नोतीति ।
 शक् + पचाद्यच् ।) सुरानामगन्धदयम् । विहा-
 रादयकाशकः । इति मेदिनी । के, १०५ ॥
 दुर्हिः, स्त्री, (दुर्हिः + लस्य ङः ।) दुर्हिः । कच्छपी ।
 इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 दुग्धकः, त्रि, दुर्घचित्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दुग्धुभः, पुं, (दुर्घ इति मञ्जतीति । दुर्घ मञ्जने +
 “उभः कित् कुकिदडिभ्यो कनुणो रलोपश्च ॥”
 १ । ४४० । इति उणादिकोषटीकाधृतसञ्ज्ञात्
 उभः शान् रलोपश्च ।) दुग्धभसपः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ५४ । ७० ।
 “शरभोनां महारौद्रां प्रासशक्रायदुग्धुभाम् ॥”
 “शोणितौववह्नां घोरां दोगिः प्रावर्त्ययद्रौमम् ॥”)
 दुग्धमः, पुं, (दुर् दुग्धी दमः । एषोदरादित्वात्
 रलोपः ।) हरित्पलाण्डुः । इत्यमरः ॥ २ । ४ ।
 १४८ ॥
 दुग्धमः, पुं, (दुग्ध इत्ययत्तशब्देन मणति शब्दा-
 यते इति । मण्य शब्दे + ङः ।) दुग्धभिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 दुग्धः, पुं, वसुदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दुग्धभि-
 वादम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 दुग्धभिः, पुं, (दुग्ध इत्ययत्तशब्देन भातीति ।
 भा + बाहुलकात् किः ।) वृक्षदण्डः । तत्-

दुराचा

पण्यायः । भिरी २ आनकः ३ । इत्यमरः । १ ।
 ७ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०९ । ४६ ।
 “आकाशे दुग्धभीमाश्च बभूव तुमुलः स्वनः ॥”)
 वरुणः । देवभेदः । इति मेदिनी । भे, १६ ।
 (दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८१ ।
 “अभवत् दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमाः ॥”
 “शक्रकणो विदारश्च गवेष्टो दुग्धभिस्तथा ॥”)
 रत्नभेदः । वाद्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
 विषम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०७ ॥ (कङ्कुर-
 वंशीयस्य अश्वकस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
 ६ । २४ । २० ।
 “अश्वकादुग्धभिस्तस्मादविद्योतः पुनश्चतुः ॥”
 कौशङ्गीपाधिपतेर्नृत्तमनः पुत्राणामन्यतमः ।
 कौशङ्गीपस्य देशभेदश्च । यथा, अष्टाङ्गे ३६
 अध्याये ।
 “सुनिष्ठ दुग्धभिश्चैव सता नृत्तमनस्तु वै ।
 तेषाञ्च नामभिर्देशाः कौशङ्गीपाथ्र्याः स्मृताः ॥”
 “सुनेस्तु सुनिर्देशो वै दुग्धभेदुग्धभिः स्मृतः ॥”
 पञ्चमविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणि । १२९ । ११६ ।
 “स गव्य दुग्धभिर्नाम श्यामपञ्चममन्त्रिभः ।
 शब्दस्त्वयः पुरा तस्मिन् दुग्धभिस्तान्निभः
 सुरैः ॥”
 असुरविशेषः । यथा, रामायणे । ४ । ६ । ४ ।
 “मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुग्धभिः सुतः ।
 तेन तस्य महर्हरे बलिनः स्त्रीकृतं पुरा ॥”)
 दुग्धभिः, स्त्री, अक्षतः । पाशकः । इत्यमरः । १ ।
 ६ । १३५ ॥ अक्षो पाशकविषये दानविशेषो
 विति इति ख्याता । इति कैचित् ॥ अक्षविश्व-
 लिकह्वयम् । इति रभसः ॥ विश्वस्तित्तुत्पाथ-
 स्वर्गश्रद्धादिमयद्यतोपकरणं पाशटो इति
 ख्याता । इति कैचित् ॥ इति तत्त्वटीकायां भरतः ॥
 दुग्धमारः, पुं, धनुमारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दुरदृष्टं, स्त्री, (दुरदृष्टमदृष्टम् ।) दुर्भाग्यम् । इति
 स्मृतिचन्द्रः ॥
 दुरध्वः, पुं, (दुरदृष्टोऽध्वः । “उपसर्गादध्वनः ।”
 ५ । ४ । ८५ । इति अच् ।) कुपयः । इत्य-
 मरः । २ । १ । १६ ॥
 दुरभिग्रहः, पुं, (दुरःखेन आभिमुखेन यस्मिन्नेरमौ
 इति । दुर + अभि + ग्रह + खल् ।) अपा-
 मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुरभि + ग्रह
 + कर्मणि खल् ।) दुःखयात्रा, त्रि ॥
 दुरभिग्रहा, स्त्री, (दुरभिग्रह + टाप् ।) क्षिपि-
 कच्छः । दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुराकः, पुं, (दुर्नोतीति । दु न उपतापे + “आकः ।
 खजादेः स तु कित ॥” १ । २१६ । इति उणादि-
 कोषटीकाधृतसञ्ज्ञात् आकप्रत्ययिण निपातनात्
 साधुः ।) लक्ष्मभेदः । इत्युणादिकोषः ॥
 दुराचारः, पुं, (आचार्यते इति भावे चञ् ।
 दृढं च आचारः इति प्रादिमन्त्राः ।) विषहा-
 चरणम् । यथा, अध्यात्मरामायणे ।
 “प्राप्ते कलियुगे घोरे नराः पुण्यविचरिणः ।
 दुराचाररताः सर्वे सत्यवाक्तापरादुखाः ॥”

दुराल

(दुष्ट आचारो यस्य ।) निन्दिताचारवति, त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते । १।११।१६। "महापातकयुक्तस्त्वं दुराचारोऽतिमर्हिनः ॥")
 दुराधर्षः, पुं, (दुष्टान् यज्ञविप्रेकारिराजसादीन् आधर्षति दूरीकरोतीति । धृ + अच् ।) गौर-
 सधर्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१८६।२२।
 "अनुत्तमो दुराधर्षः क्षतश्चः क्षतिरात्मवान् ।"
 "देव्यादिभिर्धर्षयितुं न शक्यते इति दुराधर्षः ॥"
 इति तज्ज्ञाये शङ्करः ॥ दुःखेन आ इषदपि धर्षयितुमशक्यः इति । धृ + "इषदः सु-
 ज्विति । ३।३।१२६। इति खल ।) अधर्ष-
 णीये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६।१६।
 ३२।
 "भीमसेनो गदा भीमां प्रकर्षन् परिधोपमाम् ।
 प्रचकषं महासेन्यं दुराधर्षां महामनाः ॥")
 दुराधर्षा, स्त्री, (दुराधर्ष + स्त्रियां टाप् ।) कुटु-
 म्बिनीश्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुरावहः, पुं, (दुःखेन आरुह्यते इति । दुर् +
 आ + वह + कर्मणि क् ।) विल्वः ।
 नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुःखा-
 रोहणीये, त्रि । यथा, महाभारते । ३।
 १४७।६१।
 "क वा त्वयाद्य गन्तव्यं प्रवृद्धिं पुरुषर्षभ ।
 अतः परमगम्योऽयं पश्यतः सुदुरावहः ॥")
 दुरावहा, स्त्री, (दुरावह + टाप् ।) खर्जुरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुरारोहः, पुं स्त्री, (दुःखेन आरुह्यते इति ।
 वह + कर्मणि खल् ।) शरटः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ दुःखारोहणीये, त्रि ॥ (यथा, महा-
 भारते । ४।५।१४।
 "इयं कटे मनुष्येन । गहने महती शमी ।
 भीमशाला दुरारोहा शमशानस्य समीपतः ॥")
 दुरारोहा, स्त्री, (दुरारोह + टाप् ।) शाल्मलि-
 रुचः । इति त्रिकाण्डशेषः । श्रौवली । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दुरालभा, स्त्री, (दुःखेन आलभ्यते यस्य ते दुःख्यते
 वासो । दुर् + आ + लभ + खल् + टाप् ।
 आगमविधेरनित्यत्वात् न नुम् ।) खनामखात-
 कण्टकयुक्तसुदृष्टविशेषः । स यवासप्रभेदः ।
 हिङ्गुया इति ख्याता । तत्पण्यायः । दुरालभा २
 धन्वयासः ३ ताम्रमूला ४ ककुरा ५ दुस्यर्षा ६
 धन्वी ७ धन्वयवासकः ८ प्रबोधनी ९ सुम्न
 दला १० विरूपा ११ दुरभिग्रहा १२ दुर्लभा
 १३ दुःप्रधर्षा १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ यासः
 १५ यवासः १६ दुस्यर्षाः १७ कुनाशकः १८
 रोदनी १९ अनन्ता २० समुद्रान्ता २१ । इत्य-
 मरः । २।४।६२ ॥ गान्धारी २२ काषाया
 २३ । इति भावप्रकाशः ॥ धनुयासः २४ युवसः
 २५ कच्छरा २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ विक-
 र्णकः २७ । इति जटाधरः ॥ (पद्मसुखी २८।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥) अस्या गुणाः । सार-

दुरीष

दलम् । खरच्छर्दिश्रेष्ठपितृविसर्पवेदनानाशि-
 लश्च । इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 उष्णत्वम् । चारुत्वम् । अम्लत्वम् । मधुरत्वम् ।
 वातगुल्मप्रमेहनाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 "यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरक्ता दुरालभा ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६।८८।
 "दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीप्ततोया दुरालभा ॥")
 दुरालभनीये, त्रि ॥
 दुरालम्बा, स्त्री, (दुःखेन आलभ्यते इति । दुर् +
 आ + लभ + खल् + नुम् च ।) दुरालभा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३।
 ६८।३१।
 "तीक्ष्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालम्बाः सक-
 र्णकाः ।
 रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च कृष्णाश्चैवोपहारयन्तु ॥")
 दुरालापः, पुं, (दुष्टं आलापः इति प्रादिसमासः ।
 गालः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दुरासदः, त्रि, (दुःखेन आसद्यते इति । दुर् +
 आ + सद + "इषदः सुज्विति ।" ३।३।१२६।
 इति खल ।) दुष्यायः । यथा,—
 "दुरासदो दुर्विषहो भूतानां सबभूव ह ॥"
 इति श्रीभागवतम् ॥
 (यथा च, देवीभागवते । १।१०।३२।
 "धर्मस्य पुरतः प्राप्ते कामभावे दुरासदे ॥"
 (दुष्प्रवेशः । यथा, भाषे । १६।१०।
 "घनजालनिर्भेदुरासदाः
 परितो नागकदम्बकेस्तव ।
 नगरं भवन्तु धोषयः
 परिकीर्णा वननिर्भेगादिभिः ॥")
 दुरितं, स्त्री, (इण भाषे + क्तः । दुष्टमितं गमनं
 नरकादिदुर्गतिप्राप्तिवन्तात् ।) पापम् । इत्य-
 मरः । १।४।२३ ॥ (यथा, रघौ । ८।२।
 "दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्
 प्रयतन्ते नृपसुखी हि यत् ॥")
 तद्वति, त्रि ॥
 दुरितदमनी, स्त्री, (दुरितं पापं दम्यते यथा इति ।
 दम + कर्णे ल्युट् । डीप् च ।) शमी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (दम + लुः ।) पापनाशनी च ॥
 दुरिष्टकृत्, पुं, (दुरिष्टम् अभिचारयज्ञं करोतीति ।
 दुरिष्ट + कृ + क्तिप् तुगागमश्च ।) अभिचार-
 कृता । तस्य नरकं यथा,—
 "द्वद्विजपितृन् दृष्टा रत्नदूषयिता च यः ।
 स पाति क्षमिभक्त्यै च क्षमोश्च च दुरिष्टकृत् ॥"
 इति विष्णुपुराणे । २।६।१४ ॥
 "दुरिष्टकृत् अभिचारकर्त्ता ॥" इति तट्टीका ॥
 दुरिष्टः त्रि (दुर् + इष्ट्) अतिमन्दः । अयम-
 नयोरीषा वा अतिशयेन दुः निन्दितः । इति
 आकरणम् ॥
 दुरीषणा, स्त्री, (दुष्टं दृष्ट्वा इष्ट्वाभिष्टानम् ।
 प्रादिसमासः ।) श्रापः । इति शब्दार्थकल्प-
 तरुः ॥

दुर्ग

दुरूहः, त्रि, (दुःखेन ऊह्यते इति । दुर् + ऊह +
 कर्मणि खल् ।) दुर्विज्ञेयः । यथा,—
 "कायप्रकाशस्य दुरूहपङ्क्तौ-
 गदाधरो याकरते प्रयत्नात् ॥"
 इति गदाधरभट्टाचार्यलताकायप्रकाशटीका ॥
 दुरोदरं, स्त्री, (दुष्टमासमन्तादुदरं यस्य । दुष्ट-
 मुदरस्य वा । एषोदरादित्वात् साधुः ।) दूत-
 भेदः । पाशकक्रीडा । इत्यमरः । १।३।१७१ ॥
 (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । २६।
 "यर्थं किं तनुवे दुरोदरमिदं न स्वापतेयं तव ॥")
 दुरोदरः, पुं, (दुष्टं आ समस्तात् उदरं यस्य ।)
 दूतकृत् । (यथा, महाभारते । २।५६।६।
 "दुरोदरा विहिता ये तु तत्र
 महात्मना हृतराशेण राज्ञा ॥")
 पणः । इति मेदिनी । रे, २६७ ॥
 दुर्ग, स्त्री, (दुःखेन गच्छत्यत्र । दुर् + गम +
 "सुदुरारधिकरणे ।" ३।२।४८। इत्यस्य
 वार्तिकोक्ता ङः ।) पर्वतादिभिर्दुर्गमं पुरम् ।
 इत्यमरः । २।८।१७ ॥ गङ्ग इति क्लृप्ता इति
 च भाषा । तत्पण्यायः । कोट्टम् २ । यथा,—
 "स्तुत्वावरो राजधानी कोट्टदुर्गं पुनः समे ॥"
 इति हेमचन्द्रः ॥
 "अथ कोट्टो राजधानी राजधानकमित्यपि ॥"
 इति शब्दरत्नावली ।
 "पुरं दुर्गमधिष्ठानं कोट्टोऽस्त्री राजधान्यपि ॥"
 इति जटाधरः ॥
 तत्तु षड्विधम् । यथा,—
 "तत्र दुर्गं नृपः कुर्यात् यस्मात्कृतं नृपः ।
 धन्वदुर्गं मर्होदुर्गं नरदुर्गं तथैव च ॥
 वास्तुशेषाद्दुर्गं गिरिदुर्गं पाथर्वम् ।
 सर्वेषां च दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥
 दुर्गं परिखोपेतं वप्राह्मलकसंयुतम् ।
 शतप्रीयन्तुख्ये च शतशश्च समावृतम् ॥"
 इति मातृस्य १६१ अध्यायः ॥
 राजस्तुत्करणावश्यकत्वं तच्छुभाशुभलक्षणं च
 यथा,—
 "दुर्गास्तु सततं कुर्यात् प्राकाराट्टाजितोरखैः ।
 दूषिताग्नगराद्राजा दुर्गं दुर्गाश्रयं चरेत् ॥
 दुर्गं बलं नृपणान्तु नित्यं दुर्गं प्रशस्यते ।
 शतमेको योधयति दुर्गस्थो यो धनुर्धरः ॥
 शतं दश सङ्ख्याणि तस्मात् दुर्गं प्रशस्यते ।
 जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ॥
 अरग्यवनदुर्गं शूलजं परिखोद्धवन् ।
 दुर्गं कार्यं नृपतिना यथायोग्यं सद्दुर्गतः ॥
 दुर्गं कुर्वन् पुरं कुर्यात् त्रिकोणं धगुराकृति ॥
 वक्तुं वा चतुष्कोणं नान्यथा नगरं चरेत् ।
 गृह्णाकृतिं दुर्गं सततं कुलनाशनम् ॥
 यथा राजसराजस्य लङ्कादुर्गा जिता पुरा ॥
 बलः पुरो शोणितस्त्र्यं तंजो दुर्गे प्रतिष्ठितम् ।
 यतस्तत् यजनाकारमनो भट्टाश्रयो बलिः ॥
 सीभाग्यं शाल्वराजस्य नगरं पञ्चकोणकम् ।
 दिवि यद्धन्तं राजंस्तस्य भद्रं भविष्यति ॥

यथायोध्यायं भूपः। सुरमिवाकुभूषणम् ।
घनुराजति तत्रापि ततोऽभूद्विजयप्रदम् ॥
दुर्गभूमौ यजेद्दुर्गां दिक्पालांश्चैव हारतः ।
पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् ॥
अतो दुर्गं शृपः कृप्यात् सततं जयश्रुये ॥
इति कालिकापुराणे राजनीतिविशेषः ८५ अः ॥
(शैलमेदः । यथा, कालिकापुराणे । ७४ अः ।
“यच्च दुर्गाह्वयं शैलं शिवस्यास्ति महत्तरम् ॥”)
दुर्गाः, पुं, असुरमेदः । यं हत्वा चण्डिकायां दर्शयति
नामाभूत् । इति काशीखण्डम् ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १६४ । ६ ।
“त्रिन्ध्रवासीनीं दुर्गं रणे रणदुर्गां रणप्रियाम् ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
“दर्शनीं दुर्गं दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥”)
गुणगुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुःखेन गम्यते
अत्रेति । दुर् + गम् + अधिकरणे ङः ।) दुर्गमे,
त्रि । इति मेदिनी । गे, ६ ॥
दुर्गकारकं, स्त्री, (निजकृतवेषेन दुर्गं करोतीति ।
कृ + “ग्वल्लृच्” ॥ ३ । १ । ३५ । इति ग्वल्लृच् ।)
वृक्षविशेषः । इति शब्दमाला । दुर्गकर्त्तरि, त्रि ॥
दुर्गतः, त्रि, (दुर् + दुर्गस्यां गच्छति स्तेति । दुर् +
गम् + “गत्वर्थोऽकर्मकश्चिपेति ॥” ३ । ४ । ७० ।
इति कर्त्तरि क्तः ।) दरिदः । इत्यमरः । ३ ।
१ । ४६ ॥ (यथा व्याख्यानप्रशङ्काम् । २६६ ।
“दुर्गतदृष्टिणीं तनये कवणादां प्रियतमे च
रागमयी ।
सुखा रताभियोगं न मन्यते न प्रतिक्षिपति ॥”)
दुर्गतिः, स्त्री, (दुष्टा क्षेपदायिनी गतिः ।) नरकः ।
इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
३ । १२ । ६८ ।
“कृत्वा यच्च विष्णुनेन दत्त्वा पुण्यं मन्वाञ्जितम् ।
समुद्धर महाराज । पितरं दुर्गतिं गतम् ॥”)
दारिद्र्यम् । इति मेदिनी । तं, ११५ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । ७० । ८ ।
“कथं भवान् दुर्गतिमीदृशीं गतो
नरेन्द्र तद्द्रष्टुं किमेतदीदृशम् ॥”)
दुर्गतिनाशिनी, स्त्री, (दुर्गतिं नाशयतीति । नश +
णिच् + णिनिः + टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
“ब्रह्माहविजयस्यास्य कवचस्य प्रजापतिः ।
ऋषिस्तुष्टश्च गायत्री देवी दुर्गतिनाशिनी ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥
दुर्गन्धः, स्त्री, (दुर्दृष्टो गन्धो यस्य ।) सौवर्चल-
लवणम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । २७ ॥
दुर्गन्धः, पुं, (दुष्टो गन्धः ।) दुष्टगन्धः । तन-
पण्यायः । पूतिगन्धः २ । इत्यमरः । ११५ । १० ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । ३० ।
“सुगन्धं वेति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धनाम् ।
यो वा गन्धान्न जानाति गतामुं तं विनिर्दि-
शेत् ॥”)
आमन्त्रणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पलायः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (दुर्दृष्टो गन्धो यत्र ।)
दुष्टगन्धयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेय । ८ । ८१ ।

“अथाजगाम त्वरितो धर्मद्यालालरूपधृक् ।
दुर्गन्धो विकृतो रूतः प्रभुको दसुरो घृणो ॥”)
दुर्गन्धी, [न] त्रि, (दुर्गन्धोऽस्यस्येति । दुर्गन्ध-
+ इनिः ।) दुर्गन्धयुक्तः । इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥ (यथा, मनुः । ६ । ७६ ।
“अस्थिमानं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मविनष्टं दुर्गन्धि पूर्णं सूतपुरीषयोः ॥”)
दुर्गपुष्पी, स्त्री, (दुर्गं दुष्पार्थं पुष्पं यस्याः । आति-
त्वात् ङीष् ।) वृक्षविशेषः । केशपुष्टा इति
ख्याता । तत्पण्यायः । मानसी २ जालाक्षी ३
केशधारिणी ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दुर्गमः, त्रि, (दुर्दृष्टेन गम्यते इति । दुर् + गम् +
“इधदःसुप् कृष्ठाकृष्ठाधिष्णु खल् ॥” ३ ।
३ । १२६ । इति खल् ।) दुर्गः । दुःखेन
गमनीयस्थानादि । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । १४ । ३५ ।
“पार्थिवः केशवराजस्त गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् ॥”
दुर्दृष्टेन गम्यते ज्ञायते इति । दुर्गमः । यथा,
महाभारते । १३ । १४ । २६५ ।
“नमो वृषभवाहाय गच्छन्तगमनाय च ।
दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यगमनाय च ॥”
पुं विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । ६६ ।
विष्णुमहत्सनामकोशेन ।
“दुर्गमो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥”
असुरविशेषः । यथा, मार्कण्डेय । ६१ । ४४ ।
“तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमास्थं महासुरम् ॥”
स्त्री, वनम् । सङ्कटस्थलम् । यथा, महाभारते ।
१ । ८१ । ३० ।
“राजायं नाहुषस्तात दुर्गमे पाणिमयङ्गीत ॥”
दुर्गलङ्घनः, पुं, (दुर्गं दुर्गमस्थानं मरुभूम्यादि
लङ्घयन्नेनेति । लङ्घ + कर्णे ल्युट् ।) उद्युः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२० ॥
दुर्गसञ्चारः, पुं, (दुर्गं दुर्गमस्थानं नद्यादिपरपारं
मन्वयन्नेनेति । सम् + चर + घञोति घः ।)
संक्रमः । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥ भीको
इति भाषा ॥
दुर्गसञ्चारः, पुं, (दुर्गं नद्यादिपरपारं दुर्गमस्थानं
मन्वयन्नेनेति । सम् + चर + घञ् ।)
दुर्गसञ्चारः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
दुर्गा, स्त्री, (दुर्दृष्टेन गम्यते प्राप्यतेऽर्थः । गम् +
अन्त्यत्रापि दृश्यते । इति ङः । दुर्दृष्टेन गम्यते-
ऽस्यामिति । दुर् + गम् + “सुदुरीरधिकरणं ॥”
३ । १४८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता ङः । ततश्चाप् ।
नाली । इति मेदिनी । गे, ६ ॥ अपराजिता ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्यामापत्नी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (नववर्षा कुमारी । यथा, देवी-
भागवते । ३ । २६ । ४३ ।
“नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवर्षिकी ॥”
अस्याः पूजाफलमाह । तत्रैव । ३ । २६ । ५० ।
“दुःखदारिद्र्यानाशाय संयामे विजयाय च ।
कृशशत्रुविनाशार्थं तथैव कर्मसाधनं ॥
दुर्गाश्च पूजयेद्भक्ता परलोकासुखाय च ॥”

अस्याः पूजामन्त्रं यथा, तत्रैव । ३ । २६ । ६० ।
“दुर्गा ज्ञायति भक्तं या सदा दुर्गार्तिनाशिनी ।
दर्शया सन्निदेवानीं तां दुर्गां पूजयाम्यहम् ॥”)
हिमालयकन्या । सा शिवभाष्या गणेशकान्ति-
कयोर्माता च । तत्पण्यायः ।
उमा २ कल्यायनी ३ गौरी ४ काली ५ हैम-
वती ६ ईश्वरी ७ शिवा ८ भवानी ९ रुद्राणी १०
सर्वाणी ११ सर्वमङ्गला १२ अपर्णा १३ पार्वती
१४ नन्दानी १५ चण्डिका १६ अम्बिका १७ इत्य-
मरः । ११ । १३ ॥ शारदा १८ चण्डी १९ चण्ड-
वती २० चण्डा २१ चण्डनायिका २२ गिरिजा
२३ मङ्गला २४ नारायणी २५ महामाया २६
वेणवी २७ महेश्वरी २८ महादेवी २९ चण्डी
३० ईश्वरी ३१ कोटुवी ३२ घण्टी ३३ माधवी
३४ नगनन्दिनी ३५ जयन्ती ३६ भार्गवी ३७
रत्ना ३८ सिंहरीया ३९ सती ४० भामरी ४१
दणकन्या ४२ महिषमर्दिनी ४३ चिरञ्जननी
४४ मावित्री ४५ कृष्णपिङ्गला ४६ उषाकपायी
४७ लम्बा ४८ हिमशैलजा ४९ कार्तिकेयप्रसूः
५० व्यादा ५१ निद्या ५२ विद्या ५३ शुभङ्करी
५४ सार्वभौम ५५ राजसी ५६ शामसी ५७
भीमा ५८ नन्दनन्दिनी ५९ महामायी ६०
शूलधरा ६१ मुनस्ता ६२ शुभघातिनी ६३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ द्वीः ६४ पर्वतराजतनया
६५ हिमालयसुता ६६ महेश्वरवतीना ६७ । इति
कविकल्पलता ॥ सत्या ६८ भगवती ६९ ईशाना
७० मनातनी ७१ महाकाली ७२ शिवाणी
७३ हरवल्लभा ७४ उग्रचण्डा ७५ चातुष्का ७६
विधात्री ७७ आनन्दा ७८ महामाता ७९
महासुता ८० माकरी ८१ भीमी ८२ कल्याणी
८३ कृष्णा ८४ मानदात्री ८५ मदालसा ८६
मानिनी ८७ चार्वङ्गी ८८ वाणी ८९ ईशा ९०
वर्णशी ९१ भमरी ९२ भूष्या ९३ फाल्गुनी
९४ यती ९५ अक्षमयी ९६ भाविनी ९७ देवी
९८ अचिन्ता ९९ त्रिनेत्रा १०० त्रिशूला १०१
चर्त्तिका १०२ तीव्रा १०३ नन्दिनी १०४ नन्दा
१०५ धरित्रिणी १०६ मातृका १०७ निदानन्द-
स्वरूपिणी १०८ मनस्विनी १०९ महादेवी ११०
निद्रारूपा १११ भवानिका ११२ तारा ११३
नीलसरस्वती ११४ कालिका ११५ उग्रतारा
११६ कामेश्वरी ११७ सुन्दरी ११८ भैरवी ११९
राजराजेश्वरी १२० सुवर्णशी १०१ त्वरिता
१२२ महालक्ष्मीः १२३ राजीवलोचनी १२४
धनदा १२५ वागीश्वरी १२६ क्षिप्रा १२७
ज्वालामुखी १२८ वगलामुखी १२९ सिद्धविद्या
१३० अन्नपूर्णा १३१ विशालाक्षी १३२ सुभद्रा
१३३ सगुणा १३४ निर्गुणा १३५ धवला १३६
गोतिः १३७ गीतवाद्यप्रिया १३८ अट्टालवासिनी
१३९ अङ्गद्विजयिनी १४० श्रीरा १४१ प्रेमा
१४२ वटेश्वरी १४३ कीर्तिदा १४४ बुद्धिदा १४५
अवीरा १४६ पञ्चालयवासिनी १४७ मण्डिता
१४८ संवत्सरा १४९ कृष्णरूपा १५० पञ्ज-

दुर्गा

प्रिया १५१ तुलना १५२ कामिनी १५३ काम-
रूपा १५४ पुण्यदा १५५ विष्णुचक्रधरा १५६
पञ्चमा १५७ वृन्दावनस्वरूपिणी १५८ अयोध्या-
रूपिणी १५९ मायावती १६० जीमूतवसना
१६१ जगन्नाथस्वरूपिणी १६२ कृतिवसना १६३
त्रियामा १६४ जमलाक्ष्मी १६५ यामिनी १६६
यशोदा १६७ यादवी १६८ जगती १६९ कृष्ण-
जाया १७० सत्यभामा १७१ सुभद्रिका १७२
लक्ष्मणा १७३ दिगम्बरी १७४ दुर्गा १७५
तीक्ष्णा १७६ आचारा १७७ अक्रूरा १७८
जाह्नवी १७९ गङ्गा १८० ध्याया १८१ जम्भणी
१८२ मोहनी १८३ विकारा १८४ अक्षरवासिनी
१८५ अंशुका १८६ पञ्चिका १८७ पवित्रिका
१८८ तुलसी १८९ अतुला १९० जानकी १९१
वन्द्या १९२ कामना १९३ नारसिंही १९४
गिरीश १९५ साध्वी १९६ कल्याणी १९७
कमला १९८ कान्ता १९९ शान्ता २०० कुला
२०१ वेदमाता २०२ कर्मदा २०३ सन्ध्या २०४
त्रिपुरसुन्दरी २०५ रासिंशी २०६ दक्षयज्ञ-
विनाशिनी २०७ अनन्ता २०८ धर्मेश्वरी २०९
चक्रेश्वरी २१० खड्गना २११ विदग्धा २१२
कुजिका २१३ चित्रा २१४ सुलेखा २१५ चतु-
र्भुजा २१६ राका २१७ प्रज्ञा २१८ ऋद्धिदा
२१९ तापिनी २२० तपा २२१ सुमन्ता २२२
दूती २२३ इति तस्याः सहस्रनामान्तर्गतः ॥
अथ दुर्गानाम्नीयुतपत्तिर्यथा,—
“दुर्गा देवि महाविघ्ने भववन्द्ये कुक्कर्मणि ।
शोके दुःखे च नरके यमदण्डे च जन्मनि ॥
महाभयेऽतिरोगे चाप्याश्रित्यो हस्तवाचकः ।
एतान् हन्त्येव या देवी सा दुर्गा परिकीर्तिता ॥”
अपि च ।
“देवनाशार्थवचनो द्वाकारः परिकीर्तितः ।
उकारो विघ्ननाशस्य वाचको वेदमन्त्रतः ॥
रंफो रोगघ्नवचनो गण्य पापघ्नवाचकः ।
भयशत्रुघ्नवचनश्चाकारः परिकीर्तितः ॥
स्तुत्युक्तिश्रवणादयस्या एतं न शान्तिं निश्चितम् ।
ततो दुर्गा हरेः शक्तिर्हृदिगता परिकीर्तिता ॥
दुर्गेति हेत्यवचनोऽध्याकारो नाशवाचकः ।
दुर्गं नाशयति या नित्यं सा दुर्गा वा प्रकीर्तिता ॥
विपत्तिवाचको दुर्गश्चाकारो नाशवाचकः ।
तं ननाश एता तेन बुधैर्दुर्गा प्रकीर्तिता ॥”
अस्याः स्वरूपं यथा, नन्दं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ।
“आद्या नारायणी शक्तिः स्मृतिस्मृत्यन्तकारिणी ।
करोमि च यथा स्मृतिं यथा प्रज्ञादिदेवताः ॥
यथा जयति विश्वं यथा स्मृतिः प्रजायते ।
यथा विना जगन्नास्ति मया दत्ता शिवाय सा ॥
इया विदा च क्षुत्प्रसृज्या अह्ना क्षमा धृतिः ।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा शान्तिर्लज्जाधिदेवता हि सा ॥
वेकुण्ठे सा महासाध्वी गोलोके राधिका सती ।
मर्त्ये लक्ष्मीश्च क्षीरोदे दक्षकन्या सती च सा ॥
सा दुर्गा मेनकाकन्या देव्यदुर्गतिनाशिनी ।
स्वर्गलक्ष्मीश्च दुर्गा सा प्रकाशदीना यष्टे यष्टे ॥

दुर्गा

सा बायी सा च सावित्री विप्राधिष्ठादेवता ।
वद्वौ सा दाहिका शक्तिः प्रभाशक्तिश्च भास्करे ॥
शोभा शक्तिः पूर्णचन्द्रे जले शक्तिश्च शीतला ।
शस्यप्रकृतिशक्तिश्च धारणा च धरासु सा ॥
ब्राह्मणशक्तिर्विप्रेषु देवशक्तिः सुगु सा ।
तपस्विनां तपस्या सा गृहिणी गृहदेवता ॥
सुक्तिशक्तिश्च मुक्तानां माया सांसारिकस्य सा ।
मङ्गलानां भक्तिशक्तिर्मयि भक्तिप्रदा सदा ॥
शृणां राज्यलक्ष्मीश्च वणिजां लभ्यरूपिणी ।
पारे सांसारमिसृतां त्रयीं दुस्तरनारिणी ॥
सत्सु सद्वह्निरूपा च मेधाशक्तिस्वरूपिणी ।
व्याख्याशक्तिः श्रुतौ शास्त्रे दाहशक्तिश्च दाहपु ॥
क्षत्रादीनां विप्रभक्तिः पतिभक्तिः सतीषु च ।
एवंरूपा च या शक्तिर्मया दत्ता शिवाय सा ॥”
अपि च, शङ्करं प्रति पार्वतीवाक्यम् ।
“वेकुण्ठेऽहं महालक्ष्मीर्गोलोके राधिका स्वयम् ॥
शिवाहं शिवलोकेऽपि ब्रह्मलोके सरस्वती ।
अहं निहत्य देव्यांश्च दक्षकन्या सती पुरा ।
तस्मिन्दया पुरा त्वक्का सा चाहं शैलकन्यका ।
रक्तबीजस्य युद्धे च काली च मर्त्तिभेदतः ॥
सावित्री वेदमाताहं सीता जनककन्यका ।
रुक्मिणी द्वारवत्याश्च भारते भीष्मकन्यका ॥
सुदाम्नाः प्रापतो देवात् त्र्यम्बानुसुताधुना ॥
धर्मपत्नी च कृष्णस्य पुण्ये वृन्दावने वने ॥”
अपरश्च, कृष्णं प्रति पार्वतीवाक्यम् ।
“एकाहं राधिकारूपा गोलोके रासमण्डले ।
रासश्रम्यश्च गोलोके परिपूर्णं कुरु प्रभो ॥
परिपूर्णतमाहश्च तव वक्षःस्थलस्थिता ।
तवाज्ञया महालक्ष्मीरहं वेकुण्ठवासिनी ।
सरस्वती च तत्रैव वामपार्श्वे हररपि ॥
तवाहं मनसा जाता सिन्धुकन्या तवाज्ञया ।
सावित्री वेदमाताहं कन्या विधिमन्त्रिणी ॥
तेजःसु सर्वदेवानां पुरा सत्ये तवाज्ञया ।
अधिष्ठानं कृतं तत्र धृतं दिशं शरीरकम् ॥
शुम्भादयश्च देव्याश्च निहत्याश्चाधलीलया ।
दुर्गं निहत्य दुर्गाहं त्रिपुरा त्रिपुरे वधे ॥
निहत्य रक्तबीजश्च रक्तबीजविनाशिनी ।
तवाज्ञया दक्षकन्या सती सत्यस्वरूपिणी ॥
योगिन त्वक्का देहश्च शैलजाहं तवाज्ञया ।
त्वया दत्ता शङ्कराय गोलोके रासमण्डले ॥
विष्णुभक्तिरहं तेन विष्णुमाया च वैष्णवी ।
नारायणस्य मायाहं तेन नारायणी स्मृता ॥
कृष्णप्राणाधिकाहं प्राणाधिष्ठादेवता ।
महद्भिण्योश्च रामे स्त्रे जननी राधिका स्वयम् ॥
तवाज्ञया पञ्चधाहं पञ्चप्रकृतिरूपिणी ।
कलाकलांशयाहश्च देवपत्नी यष्टे यष्टे ॥”
अथ तस्याः पूजाप्रकाशः ।
“प्रथमे पूजिता सा च हृद्येन परमात्मना ।
वृन्दावने च स्मृतादौ गोलोके रासमण्डले ॥
मधुकैटभभीतं ब्रह्मणा सा द्वितीयतः ।
त्रिपुरप्रेषितेनैव तृतीये त्रिपुरारिणा ॥
भृष्टश्रिया महेन्द्रेण प्रापादुर्ध्वसः पुरा ।

दुर्गा

चतुर्थे पूजिता देवी भक्त्या भगवती सदा ॥
तदा सुनीम्नेः सिद्धेन्द्रेणैवैव मनुमानवैः ।
पूजिता सर्वविघ्नेषु बभूव सर्वतः सदा ॥
तेजःसु सर्वदेवानामाभिर्भूता पुरा सुने ! ।
सर्वे देवा ददुस्तस्यै श्रद्धाणि भूषणानि च ॥
दुर्गादयश्च देव्याश्च निहता दुर्गाया तया ।
दत्तं स्वाराज्यं देवेभ्यो वरश्च यदभीक्षितम् ॥
कालान्तरे पूजिता सा सुरथेन महात्मना ।
राज्ञा मेघसशिष्येण गृह्णत्याश्च सरित्तटे ॥
मेघादिभिश्च महिषैः कृष्णसारैश्च गङ्गाके ।
ह्वागेर्मीनेश्च कुम्भादेः पक्षिभिर्बलिभिर्मने ॥
वेदोक्तानि च दत्तवैष्णवपञ्चाराणि षोडश ।
धृत्वा च कवचं ध्यात्वा संपूज्य च विधानतः ॥
राज्ञा कृत्वा परीहारं वरं प्राप यथेक्षितम् ।
सुक्तिं सम्प्राप वैश्यश्च संपूज्य च सरित्तटे ॥
तुष्टाव राज्ञा वैश्यश्च साश्वनेनः पुटाञ्जलिः ।
विससर्ज गृह्णत्यान्तां गभीरे निर्मले जले ॥
गृह्णत्यान्तां लङ्गमयीं दृष्ट्वा जलधौतां नराधिपः ।
सरोद तत्र वैश्यश्च ततः स्थानान्तरं ययौ ॥
त्वक्का देहश्च वैश्यश्च पुष्करे दुष्करं तपः ।
कृत्वा जगाम गोलोके दुर्गादेवीधरेण च ॥
राज्ञा ययौ स्वाराज्यश्च पूज्यो निष्कण्टकं बली ।
भोगश्च बुभुक्षे भूपः पश्चिर्वर्षसहस्रकम् ॥
भाष्यौ स्वबालं संन्यस्य पुत्रे स कालयोगतः ।
मनुजैर्भूव सावर्गिणस्तथा च पुष्करे तपः ॥
इत्येवं कथितं वतस । समासेन यथागमम् ।
दुर्गाख्यानं सुनिश्चयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
अथ दुर्गापूजाविधिः ।
“शरतकाले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।
शारदीया महापूजा चतुःकर्ममयी शुभा ॥
तां तिथित्रयमासाद्य कुर्याद्भक्त्या विधानतः ॥
चतुःकर्ममयी स्नपनपूजनबलिदानहोमरूपा सा
च प्रतिवर्षं कर्त्तव्या ।
‘द्विशीरे चरे चैव लम्बे केन्द्रगते रवौ ।
वर्षे वर्षे विधातयं स्थापनश्च विसर्जनम् ॥
यो मोहादहवालस्यादेवो दुर्गां महोत्सवे ।
न पूजयति दम्भाद्वा देवाद्याप्य भैरव ! ॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान् निहन्ति वै ॥
वीष्मा अकरणे प्रत्यवायश्रुतेश्च सा पूजा नित्या
विधिसमभियाहृतफलश्रुतेः काम्या च ।
यथा,—
‘ल्लेवं परमामाप्नुर्वृतिं त्रिदिवौकसः ।
एवमन्यैरपि सदा देवाः कार्यं प्रपूजनम् ॥
विभूतिमतुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गात्त्रयपूजासिद्धिः ।
तत्तद्वचनात् कृष्णनवम्यादिप्रतिपदादिषष्ठ्यादि-
सप्तम्यादिमहाशय्यादिकेवलमहाशमीकेवलमहा-
नवमीपूजारूपाः कल्पा उन्नेयाः । तदनन्तर-
मशीचमपि न प्रतिबन्धकम् ॥”
आ पूजा
त्रिविधा । यथा,—
‘शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगीयते ।

दुर्गा

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति त्रिवृतिः ॥
सात्त्विकी जपयज्ञादिनैवेद्यैश्च निरामिषैः ।
माहान्ता भगवत्याश्च प्राणादिषु कौर्मितम् ॥
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्तथा ।
देवीस्तुक्तजपश्चैव यज्ञो वह्निषु तर्पणम् ॥
राजसी वलिदानैश्च नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ।
सुरामासादपाहारेर्जपयज्ञैर्विना तु या ॥
विना मन्त्रैस्तामसी स्यात् किरातानान्तु सम्मता ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च संवकैः ॥
यवं नानास्त्रैश्च गणैः पूज्यते सर्वदस्यभिः ।
स्यं वाप्यन्यतो वापि पूजयेत् पूजयेत् वा ॥
अर्चकस्य तपोयोगादचैनस्यातिशयानात् ।
आभिरूपाश्च विमानां देवः सामिष्यन्त्येति ॥

अथ नवम्यादिकल्पः ।

‘इषे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगतं रवौ ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठां विख्याभिमन्त्रणम् ।
सप्तम्यां मूलयुक्तायां पञ्चिकायाः प्रवेशनम् ॥
पूर्वाषाढयुताष्ट्यां पूजाद्योमातृपौषणम् ।
उत्तरेण नवम्यान्तु वलिभिः पूजयेच्छिवम् ॥
अवशेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विमर्जयेत् ॥
प्रतिवर्षं कन्यार्कं कर्त्तव्यत्वनुपपत्तेः सिंहार्कैरपि
बोधनं तुल्यार्कैरपि स्यापनादिकं क्रियते चान्द्र-
क्रयत्वात् कन्यार्कं मलमासं न तद्वारम्यते यदि
पूर्वमासं तदा मलमासैरपि पूजादेवी-
माहात्म्यपाठादिकं प्रत्यहं कर्त्तव्यमेव ।
‘यावद्भूर्वापुराकाशं जलं वह्निश्चाग्निश्च ॥
तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा भुवि ॥’
तत्र कृष्णनवम्यां देवक्रयत्वेन पूर्वाह्णे बोधनम् ।
उभयदिने पूर्वाह्णे नभमीलाभे पूर्वादिने आर्द्रा-
राशे तु पूर्वाह्णे विना दिवामात्रं युग्माद-
विनापि परदिने बोधनं उभयदिने पूर्वाह्णे नव-
म्यादालाभे पूर्वादिने बोधनं युग्मात् ।
‘कन्यादिमीनपथेन यत्र संपाद्यते शिवः ।
तत्र बोधः प्रकर्त्तव्यो देव्या राज्ञां शुभपदः ॥’
बोधनमन्त्रो यथा, —

‘इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामादयोगतः ।
श्रीयुक्ते बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम् ॥
ते रावणस्य वधायाय रामस्यानुग्रहाय च ।
अकाले ब्रह्मणा बोधो देयास्तस्य कृतः पुरा ॥
अहमप्याश्रिते तद्बोधयामि सुरेश्वरीम् ।
शक्रेणापि न सम्बोध्य प्राप्तं राज्यं सुरालये ॥
तस्मादहं त्वां प्रतिबोधयामि
विभूतिराज्यप्रतिपात्तहेतोः ॥
यथैव रामेण हतो दशम्य-
स्तथैव शत्रून् विनिपातयामि ॥

षष्ठीबोधने तु अहमप्याश्रिते षष्ठां सायाह्ने
बोधयाम्यत इति पठनीयम् ॥ * ॥

अथ प्रतिपदादिकल्पः ।

‘आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।
प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥’
प्रतिपदादितत्तत्तथिषु ह्यवमाह भविष्ये ।

७२८

दुर्गा

‘केशसंस्कारद्वयाणि प्रदद्यात् प्रतिपद्दिने ।
पङ्कजोरं द्वितीयायां केशसंयमहेतवे ।
दर्पणश्च तृतीयायां सिन्दूरालङ्ककं तथा ॥
मधुपर्कं चतुर्थ्यान्तु तिलकं नेत्रमङ्गनम् ।
पञ्चम्यामङ्गरागश्च शास्त्रालङ्करणानि च ॥
षष्ठां विस्मरतौ बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत् ।
सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमग्रे प्रपूजयेत् ॥
उपोषणमष्टाष्टम्यमष्टशक्तैः प्रपूजनम् ।
नवम्यासुयच्छायास्तद्देवार्चनं दिवा ॥
पूजा च वलिदानश्च तद्वन्मातः प्रपूजयेत् ।
कुमारी पूजनीया च भूषणीया च भूषणैः ॥
संपूज्य प्रेषणं कुर्यात् दशम्यां शावरीतसर्वैः ।
अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ॥
स्कन्दवत् पालयेत्तन्तु देवी सन्तोषदि स्थितम् ।
पुत्रदाग्धनहर्ता संस्था तस्य न पिद्यते ।
सुखं परमान् भोगान् प्रैव देवीगणो भवेत् ॥’

अथ षष्ठादिकल्पः ।

‘बोधयेद्विष्णुशाखायां षष्ठां देवीं फलेषु च ।
सप्तम्यां विष्णुशाखात्तामाहूय प्रतिपूजयेत् ॥
पुनः पूजां तथाष्ट्यां विप्रप्रेम समाचरेत् ।
जागरश्च स्वयं कुर्यात् वलिदानं महानिधि ॥
प्रभूतवलिदानश्च नवम्यां विधिपश्चरेत् ।
आयेदशभुजां देवीं दशम्यामन्त्रणं पूजयेत् ॥
विमर्जनं दशम्यान्तु कुर्याद्देवावरोतसर्वैः ।
धूलिरुदमविलम्पेः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥
भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रीतिकैः ।
भगलिङ्गक्रियाभिश्च कुर्यात् दशमीदिने ॥ * ॥
नवमीबोधनासामर्थ्यं षष्ठां सायं बोधनं यथा,
‘षष्ठां विस्मरतौ बोधं सायंसन्ध्यासु कारयेत् ॥’
षष्ठां बोधनामन्त्रणकरणैरपि पञ्चोपवेशपूर्वदिने
सायं षष्ठालाभे शकादेवोभयकरणं यदा तु पूर्वा-
दिने सायं षष्ठालाभः परदिने सायं विना षष्ठी-
लाभस्तदा पूर्वाद्युधोधनं परदिने सायमामन्त्र-
णम् । यदा तु उभयदिने सायं षष्ठालाभस्तदा परे-
रह्नि षष्ठां बोधनम् । उभयदिने सायं षष्ठा-
भावे पूर्वाह्णैरपि षष्ठां बोधनम् । आमन्त्रण-
मन्त्रस्तु ।
‘मेरुमन्दरकेलासहिमवच्छिखरं गिरौ ।
जातः श्रीफलवृक्ष त्वमम्बिकायाः सदा प्रियः ॥
श्रीशैलशिखरं जातः श्रीफलः आनिकेतनः ।
नेत्रयोर्मम मया गच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥
सायं षष्ठ्यान्तु कर्त्तव्यं पावत्या अधिवासनम् ।
षष्ठाभावेरपि कर्त्तव्यं सप्तम्यामपि नारदः ॥ * ॥

अथ सप्तम्यादिकल्पः ।

‘आश्विने शुक्लपक्षे तु सप्तम्यादिदिनत्रये ।
तत्र पूजा विशेषेण कर्त्तव्या मम मानये ॥
विशेषं तत्र वक्ष्यामि गृह्य पुत्रक ! मन्त्रतम् ।
सप्तम्यां पञ्चिकापूजा रम्भादिनवभिर्युता ॥
मङ्गोमयी च सूर्यमं पुत्रायुधनरह्वयं ।
अष्टमी सा महापुण्या तिथिः प्रतिकरी मम ॥
कुर्यात्तत्र महास्नानं पञ्चगव्ययुतेस्तथा ।
गायत्रीभिः कषायेच्च गम्याद्येस्तीर्थवारिभिः ॥

दुर्गा

बोधनीभिश्च सन्तोषभिर्युक्ताः कलसैस्तथा
पुष्परत्नादिनैवेद्यैश्च गन्धैर्मलयुक्तैस्तथा ॥
गीतवादित्रनाद्यैश्च स्त्रापयेन्मासं भक्तितः ।
पूजा सप्तपदारेण नैवेद्यैश्च मनोहरैः ॥
विल्वपत्रैर्घृताक्तैश्च तिलधान्यादिमंयुतेः ।
जहुयाज्जलिते वह्नौ तस्य पुण्यफलं धनम् ॥
संसारे यानि मौल्यानि काव्यानि नरपुङ्गव ! ।
दीर्घमायुर्धनः पुत्रं विपुलं धनधान्यकम् ॥
लभते मत्प्रसादेन अस्मि मम पुरं व्रजेत् ।
वलिस्तत्र विशेषेण देयो मत्प्रतीत्यै नरैः ॥
अनेन विधिना यस्तु नभमीमतिवाहयेत् ।
भुङ्क्ते च विपुलान् भोगानन्तं शिवपुरं व्रजेत् ॥
ततः सप्तम्यां मूलयुक्तायां केवलायां वा पूर्वाह्णे
पञ्चोपवेश उभयत्र पूर्वाह्णे सप्तमीलाभे परच
‘युगाद्या वर्षष्टुडिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।
रविरुदयमीलन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥’
पूर्वाह्णे नवपञ्चिका शुभकरी सन्तोषमिहप्रदा
आरोग्यं धनदा करोति विजयं लब्धोपवेशे
शुभा ।

मध्याह्ने जनपाङ्कजलयकरी संग्रामधोरावहा
सायाह्ने वधव्यनानि कलहं सर्पदन्तं सर्वदा ॥
सप्तम्यामस्तगायां यदि विप्रति गृहं पञ्चिका

श्रीफलाष्टा

राज्ञः सप्ताङ्गराज्यं जनसुखमखिलं हन्ति

मृतासुरोधात् ।

तस्मात् सूर्यादयस्यां नरपतिशुभदां सप्तमीं प्राप्य
देवीं

भूपालो वेशयेत्तां सकलजनहितार्थं राजसर्पं
विधाय ॥

लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं मङ्गलम्यां तथैव च ।
पुस्तकस्यां महादेवीं पावकं प्रतिमासु च ।
चित्रं च विप्रिखं खड्गे जलस्थान्नापि पूजयेत् ॥
स्नात्वा यथाविधि विधीतकराननाङ्गुरालम्ब्य
सम्यगमलाम्बरयुक्तश्चः प्रागाननो धनदस्त्व-
दनोऽथवापि बहुसानी गणपतिश्च गुरुश्च नत्वा ।
‘कन्यासंस्थं रवायोगे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
सोपवागो निशाङ्गं तु महाविभवावच्छरेः ॥
पूजां समासेद्देव्या नक्षत्रं वातर्णैरपि वा ।
पशुघातश्च कर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा ॥’
उक्तवचने पशुघातश्च कर्त्तव्य इति श्रुतेः ।
‘अष्टम्यां रुधिरैर्ममैः कसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्देवदुल्लालीयैर्वलिभिर्भोजनैः शिवाम् ॥’

इति कालिकापुराणाच्च ॥

‘अष्टम्यां वलिदानेन पुत्रनाथो भवेद्भुवम् ।
इति देवीपुराणीयं सन्निपूजावलिदानपरम् ॥
तत्पूजाया उभयतिथिकर्त्तव्यत्वेन तद्वलिदानस्य
नवम्यां सावकाशत्वात् । तत्पूजाविधानम्
कालिकापुराणे वचनान्तरम् ।

‘अष्टमीनवमीसंस्थौ तृतीया खलु कथ्यते ।
तत्र पूज्या त्वहं पुत्र । योगिनीगणसंयुता ॥
उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवाप्तं समाचरेत् ।
यथा तथैव पूजात्मा त्रयो देवीं प्रपूजयेत् ॥

दुर्गा

मन्त्रेण प्रतिपूजयेद्भगवतीं चण्डो प्रचण्डाक्षति-
चाष्टम्यास्तपवाससंयतधिया भक्त्या समा-
राध्य च ।

नानापाशुकमण्मसिखधिरैः कृत्वा नवम्यां
वलिं

नक्षत्रं श्रवणं तिथिश्च दशमीं संप्राप्य संप्रयेयत् ॥
भगवत्याः प्रवेशादिवसर्गास्ताश्च याः क्रियाः ।
तिथायुदयगामिन्यां सञ्जास्ताः कारयेदनुधः ॥
अभोदयकालीनघटिकाभाचतुर्थी सम्यक्पूज-
नासामर्थ्यं कालिकापुराणम् ।

‘सम्यक् कल्पोदिता पूजां यदि कर्तुं न शक्यते ।
उपचारास्तदा दातुं पश्चेत्तान् वितरन्तदा ॥

गन्धं पुष्पं धूपं दीपं नैवेद्यमेव च ।
अभावे गन्धपुष्पाभ्यां तदभावे च भक्तितः ॥

संचोपपूजा कथिता तथा वस्त्रादिकं पुनः ॥
प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रदक्षयेत् ।

प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥
अथ प्रातःपदं पूज्याहपरम् ।

‘ब्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।
ह्याभ्यां चतुरहोभिर्भ्यां चासप्तहविश्रुतिभिः ॥

अष्टम्यास्तपवासः पुष्यवती गृहस्थस्य निषिद्धः ।
यथा कालिकापुराणम् ।

‘उपवासं महाष्टम्यां पुष्यवतीं समाचरेत् ।
यथा तथैव पूतात्मा ब्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

नवम्यां वलिदानं कर्त्तव्यं ये यथाविधि ।
अपं होमश्च विधिवत् कुर्यात्तत्र विभूतये ॥

अथ नवम्यां होमश्रुतः पूजापादायुताष्टम्यां
पूजाहोमाद्युपोषणं इति श्रुतेः उभयत्र एक-
तरस्मिन् वा होमः शारदाः पूजाया नवम्यामेव
दक्षिणा देया ॥ ॥

अथाष्टम्यादिकेवलमहाष्टमी केवलमष्टानवमी-
कल्पा यथा,—

‘भद्रकालीं पठे कृत्वा तत्र संपूजयेद् द्विजः ।
आश्विने शुक्लपक्षस्य चाष्टम्यां नियतस्ततः ॥

‘उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पूजयेत् पुनरेव ताम् ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥

‘यत्किंस्यामथाष्टम्यां नवम्यां वाच साधकः ।
पूजयेद्दशैर्देवीं शुद्धभावेन चेतसा ॥

इति कालिकापुराणम् ॥ ॥

शुर्गाया ध्यानं यथा,—

‘जटाजटसमायुक्तामर्द्धशतशेखराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णशृङ्गप्रधानाम् ॥

अतसोपुष्पवर्णां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नवयौवनसम्यग्नां सञ्जाभरणभूषिताम् ॥

सुचारुदशनां तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ॥

ज्ज्वालायतनसंस्पर्शदशबाहुसमन्विताम् ।
त्रिशूलं दक्षिणे पाशौ खड्गं चक्रं क्रमादधः ॥

तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ।
खेटकं पूर्वापादौ पाशमङ्कुशमेव च ॥

चण्डो वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ।
अघस्ताक्षद्विधं तद्वद्द्विभिरस्त्रं प्रदर्शयेत् ॥

७३० दुर्गा

शिरस्त्रिदोहवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम् ।
द्विदं श्रुतेन निर्भिन्नं निर्यदस्त्रविभूषितम् ॥

रक्तरक्तोज्ज्वलाञ्जल रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
वर्धितं नागपाशेन भुङ्कटीभोषणाननम् ॥

सपाशवामहस्तेन धृतकेशश्च दुर्गया ।
वमदधिरवक्तुश्च देयाः सिंहं प्रदर्शयेत् ॥

देयास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थितम् ।
किञ्चिद्दक्षं तथा वाममङ्गुलं महिषोपरि ॥

शत्रुजयकरीं देवीं देवदानवदर्पदाम् ।
प्रसन्नवदनां देवीं सञ्जकामफलप्रदाम् ।

स्तनमानश्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ॥
उगचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्या चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका ॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवर्धिताम् ।

चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ॥
इति ध्यात्वा महास्नानपूर्वकघोरशोपचारा-

दिना वलिदानादिभिः पूजयित्वा व्यावरणं
पूजयेत् ॥ ॥

अथ दशमीकृत्यम् ।

‘संपूज्य पेषणं कुर्याद्दशम्यां प्राशरोत्सवैः ।
देवीयात्राकाले निर्ममस्त्रविधमाह पूजारत्ना-

करे देवीपुराणम् ।

‘भक्त्या पिष्टप्रदीपाद्यैश्चाश्वत्यादिपक्षैः ।
द्यौषधीभिश्च मेघाभिः सर्वदेवैर्जयेद्देवादिभिः ॥

नवम्यां पञ्चकाले तु यात्राकाले विशेषतः ।
यः कुर्यात् अश्वयाधीर । देया नीराजनं नरः ॥

शस्त्रमेघादिनिर्देयैश्च शस्त्रैश्च पुष्पकैः ।
यावतो दिवसान् वीर । देवो नीराजनं कृतम् ॥

तावत्कालसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ।
यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सूर्यलोके महीयते ॥ ॥

तद्दिने अपराजितापूजनम् । यथा,—

‘आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयन्तथा ।
एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चापराजितम् ॥

तद्दिने राजा यात्रां कुर्यात् । यथा,—

‘दशमीं यः सप्तलङ्कां प्रस्थानं कुरुते वृषः ।
तस्य संवत्सरं राज्यं न कापि विजयो भवत् ॥

स्वयमशक्ती खड्गाद्यात्रा कर्त्तव्या । यथा,—

‘कार्यवशात्स्वयमगमे भूभङ्गः केचिदाहुरा-
चार्याः ।

कृत्वायुधादिमिष्टं वैजयिकं निर्गमे कुर्यात् ॥ ॥

खड्गनर्शनफलार्थिण्या,—

‘हस्तागते तु भिक्षे यथा दिशा खड्गं यान्तं
वृषः पश्येत् ।

तथा प्रयातस्य क्षिप्रमरातिर्चशसुपेति ॥
कृत्वा नीराजनं राजा बलवद्देहो यथाबलम् ।

शोभनं खड्गं पश्येत् जलगोरोष्ठसन्निधौ ॥
अक्षयु गोशु गजवाजिमहोरगेषु

राज्यप्रदः कुशलदः शुचिश्चाङ्गुलैः ।
भक्त्याश्रितकेशनखलोमत्वेषु दह्ये

दुःखं ददाति बहुशुभः खलु खड्गरीटः ॥
अशुभं खड्गं दह्या देवनाञ्जलपूजनम् ।
दानं कुर्वीत कुर्याच्च स्नानं सर्वविघ्नीजले ॥

दुर्गा

अथ विसर्जनम् ।

‘नौयानेनैरयानेनैवा नीत्वा भगवतीं शिवाम् ।
स्रोतोजले प्रक्षिपेयुः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

परैर्नाक्षिप्यते यस्तु परं नाक्षिपते तु यः ।
तस्य रुष्टा भगवती श्रापं दद्यात् सुदारुणम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वदुर्गाष्टोतरे ॥

विसर्जनमन्त्रो यथा,—

“दुर्गा देवि जगन्मातः । स्वस्थानं गच्छ पूजिते ।
संवत्सरशतौ तु पुनरागमनाय वै ॥

निमज्जाम्भसि देवि त्वं चण्डिकाप्रतिमा शुभा ।
पुत्रायुर्धनवृद्धार्थं स्थापितासि जले मया ॥” ॥

विसर्जनानन्तरं गृहमागत्य अष्टिद्रावधारणं
कृत्वा घटस्थजलेन अभिस्मृत्यैवजमानमभि-
षिञ्चेत् । यथा,—

“ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवा यजन्तस्त्वमेह उप-
प्रयन्तु मरुतः सुदानवे इन्द्रप्रायुर्भवासचा ॥

ॐ सुरास्वामिभिश्चिन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
आखण्डलोऽभिर्भगवान् यमो वै नैर्ऋतस्तथा ।

वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ॥
ब्रह्मणा सहितो शेषो दिक्पालाः पान्तु ते सदा ।

कीर्त्तिलक्ष्मीर्धृतिर्मैत्रा पुष्टिः श्रद्धा क्षमा मतिः ।
बुद्धिर्लज्जा वयुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः ॥

एतास्वामिभिश्चिन्तु धर्मपालाः सुसंयताः ।
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधश्चोर्वसितार्कजाः ॥

गृह्णास्वामिभिश्चिन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।
ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥

देवपत्नीष्वह्वरा नागा देवाश्चासुरसां गणाः ।
अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥

अथोघधानि च रत्नानि कालस्त्रयवयाश्च ये ।
सरितः सागराः शैलास्त्रोष्णीं जलदा इदाः ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
एते त्वामभिगच्छन्तु धर्मकामार्थसिद्धये ॥”

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणपद्धतिः ॥ ॥

अथ दुर्गानाममाहात्म्यम् ।

“तवर्गस्य तृतीयोऽर्थः पञ्चमस्वरसंयुतः ।
कवर्गस्य तृतीयोऽर्थः वज्रिस्तस्योपरि स्थितः ॥

द्वितीयस्वरसंयुक्तं नामदेवं परिकीर्त्तितम् ।
आरोग्यस्य च सम्पत्तिज्ञानस्य च महोदय ॥

नामदेवं परमो हेतुर्मुक्तय भवसङ्गिनाम् ।
कलिकाले विशेषेण महापातकिनामपि ॥

निस्तारवीजं विज्ञेयं नामसंस्मरणं प्रिये ॥
परदाररतोऽपि स्यात् परद्रव्यापहारकः ।

सोऽपि पापात् प्रमुच्येत यदि स्यादतिपातकी ॥
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तन्यं गुल्फज्जनागमः ।

एतेभ्योऽपि विसृज्येत यदि नाम स्मरेत् सुधीः ॥
इति रुद्रयामुखः ॥

“दुर्गा दुर्गेति दुर्गेति दुर्गानाम परं मनुम् ।
यो जपेत् सततं चण्डि । जीवन्मुक्तः स मानवः ॥

महोत्पाते महारोगे महाविषादे सङ्कटे ।
महादुःखे महाशोके महाभयसमुत्थिते ॥

दुर्जयः

यः स्मरेत् सततं दुर्गां जपेत् यः परमं मनुम् ।
स जीवलोको देवेशि । नीलकण्ठमवाप्नुयात् ॥”
इति सुक्तमालान्तम् ।
दुर्गाध्यक्षः, पुं, (दुर्गस्य अध्यक्षः ।) दुर्गरक्षकः ।
तस्य लक्षणं यथा,—
“अनाहार्यश्च मूरश्च तथा प्राज्ञः क्लृप्तः ।
दुर्गाध्यक्षः स्तुतो राजसदयुक्तः सर्वकर्मसु ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ।
दुर्गानवमी, स्त्री, (दुर्गायाः पूजोपलक्षिता नवमी ।)
कार्तिकशुक्लनवमी । सा चैतायुगाद्या । तत्र
जगद्धात्रीपूजा कर्तव्या । यथा, योगिनीतन्त्रे ।
“कार्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याश्च विशेषतः ।
प्रगल्भाश्च जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥
तन्त्रान्तरे ।
‘त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां मनुनेकाक्षरेण च ।
नानावलिविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम् ॥
कार्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याश्च विशेषतः ।
स्तुतुं साधकश्चेष्टो लभेद्भाग्यमकण्टकम् ॥’
कुलिकातन्त्रे ।
‘कार्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् ।
दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्मकामार्थसिद्धये ॥’
शक्तिसङ्ग्रहमतन्त्रे ।
‘कार्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम् ।
त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ॥
निर्माय प्रतिमां शङ्खा जगद्धात्र्या विधानतः ।
पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्जयेत् ॥
एवं कृत्वा चक्रवर्त्ता भवेत् साधकसत्तमः ।
पुत्रपौत्रधनैश्च संयुतास्य भवेत् पुरी ॥
दासदासीगणैर्युक्तो सुतः स्यात् पापसङ्कटात् ।
विशेषतो वसुयुतां नवमीं प्राप्य साधकः ।
‘पूजयित्वा नवम्यां तां लभते वाञ्छितं फलम् ॥’
भविष्ये ।
‘मासे षष्ठिर्भवेत् पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् ।
ततः फलं लभते वीर ! नवम्यां कार्तिकस्य च ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥
दुर्गाङ्गः, पुं, (दुर्गाया आङ्गा आख्या आङ्गा
यस्य ।) भूमिजगुगुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्घोषः, पुं, (दुर्दुष्टः घोषो निनादो यस्य ।) भङ्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ निन्दितरवः । तद्वति, त्रि ॥
दुर्जनः, त्रि, (दुर्दुष्टो जनः । “कुगतिप्रादयः ।”
२ । २० । १८ । इति समासः ।) खलः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, चाणक्यशतके ।
२४—२५ ।
“दुर्जनः प्रियवादी च नेतृद्विधासकारणम् ।
मधु तिष्ठति जिह्वायै हृदये तु हलाहलम् ॥
दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यायाश्च ततोऽपि सः ।
मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥”)
दुर्जनः, पुं, (दुःखेन जीयतेऽर्थः । जि लये + खल ।)
कार्तिकेयराजवंशोद्भवानन्तपुत्रः । इति कूर्म-
पुराणम् ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ६६ ।
“समावर्त्ता निरुत्ताला दुर्जनो दुरतिक्रमः ॥”

दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १।६।५।२९ ।
“असिलोमा च केशी च दुर्जनश्चैव दानवः ॥”
राक्षसविशेषः । यथा, रामायणे । ३।२६।३० ।
“तं दृष्ट्वा निःस्वतं पूर्वं राक्षसा अपि निःस्वताः ।
दुर्जनः कालकाश्यश्च परुषः कालिकासुखः ॥”)
त्रि, दुर्जनः । (यथा, देवीभागवते । ५।८।२२ ।
“वरदानेन धातुः स दुर्जनो मधुसूदनः ॥”)
दुर्जरा, स्त्री, (दुर्दुष्टेन जीयतेति । दुर् + जृ +
अङ् । ततश्चाप ।) ज्योतिष्मती जता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ त्रि, दुर्जरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १।४६ ।
“स्वादु पाकरसं प्राकं दुर्जरं हरिमन्थनम् ॥”
दुर्जनः । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । २६ ।
“दुर्जरं वासनाजालं न शान्तिमुपजाति वै ॥”)
दुर्जान्, स्त्री, (दुर्दुष्टं यथा तथा जातम् । प्राद-
समासः ।) असनम् । (यथा, रघुः । १३।७२ ।
“दुर्जान्मन्त्रयन्त्यहरीश्वरो मे
पीलस्त एष समरेषु पुरः प्रहर्ता ॥”)
असमञ्जसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ असम्यग्-
जाते, त्रि । इति मेदिनी । ति, १।४८ । (यथा,
महाभारते । १२ । २२४ । ३३ ।
“दौष्कुल्यस्तथा मृदो दुर्जानः प्राक् दृश्यते ॥”)
दुर्जान्, पुं, (दुर्दुष्टेन दान्तो दमितः ।) कण्डः ।
वत्सतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अशान्ति, त्रि ।
(यथा, माघे । १२ । २२ ।
“दुर्जान्तुभूय निरस्तसादिनं
सहासहाकारमलोकयन्तः ॥”)
दुर्दिनं, स्त्री, (दुर्दुष्टं दिनम् ।) मेघाच्छन्नदिनम् ।
इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
१६७ । १८ ।
“तुल्यं दुर्दिनं चासीत् सविदानस्तनयिनुमत् ।
तदुर्दिनतलं भिक्षा नारदः प्रत्यदृश्यत ॥”
घनान्धकारः । यथा, कुमारः । ६ । ४३ ।
“यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दक्षितमथराः ।
अनभिज्ञास्तिमसाणां दुर्दिनैश्च भिषारिकाः ॥”)
दृष्टिः । यथाह साङ्गः ।
“घनान्धकारे दृष्टौ च दुर्दिनं कवयो विदुः ॥”
(यथा, रघुः । ४ । ४१ ।
“द्विषां विपत्तिकाकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
सम्पङ्गलक्ष्मा इव प्रतिपदे जयत्रियम् ॥”
कुत्सितदिनम् ।)
“मुदिनं दुर्दिनश्चैव सर्वं कर्मसिद्धये भव ।
तत् कर्म तपसां साध्यं कर्मणाश्च शुभाशुभम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
“यदप्युक्तकथालापसपीयषवर्जितम् ।
तद्दिनं दुर्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं न दुर्दिनम् ॥”
इत्युक्तः ॥
(दुर्दिनं वर्षः घनान्धकारो वा अदृश्यस्तेति ।
अथ । वर्षयुक्तं घनान्धकारविशिष्टं च, त्रि ।
यथा, हरिवंशे । ६७ । ६६ ।
“सम्प्राप्तं दुर्दिने काले दुर्दिनं भाति धे नभः ॥”
तथा, महाभारते । ८ । ६१ । २३ ।
“जाम्बतेश्च दिशः सर्वाश्चक्रे निमिरदुर्दिनाः ॥”)

दुर्धर्षा

दुर्दुष्टः, पुं, (दोलयति उत्तुचिपति आसक्तता
मिति । दोल + बाहुलकात् कूटप्रत्ययेन
साधुः ।) नास्तिकः । इति जटाधरः ॥
दुर्दिता, स्त्री, लताविशेषः । इति जटाधरः ॥
दुर्दमः, पुं, (दुर्दुष्टो दमः ।) हरित्पलाकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दुर्धर्षः, पुं, (दुर्दुष्टेन धियते इति । दुर् + धृ +
“इषदःसुषु लङ्गालङ्कार्येषु खल ॥” ३ । ३ ।
१२६ । इति खलः ।) नरकविशेषः । अथर्षा
वधिः । इति मेदिनी । रे, १६६ । पारदः । भङ्गा-
तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ महिषासुरस्य
सेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८०।१६ ।
“दुर्धरं दुर्मखसोभौ शरैर्नैव यमचयम् ॥”
(धृतराष्ट्रपुत्रभद्रः । यथा, महाभारते । ७ ।
१३३ । ३० ।
“नामधेयान् महेश्वरान् सोदर्याः पञ्च भारत ।।
दुर्मर्षणो दुःसहश्च दुर्मदो दुर्धरो जयः ।
पाण्डवं चिचसत्ताहातां प्रतीपमुपाद्रवन् ॥”
शम्भुरासुरस्य मन्त्रिविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
१६२ । १८ ।
“दुर्धरः कृतुमालो च शत्रुहन्ता प्रमद्वनः ।
एतेः परितोऽमात्यैर्युतसुः प्रक्षिप्तो रथि ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८६ ।
तस्य सहस्रनामकथने ।
“दुर्धरा दुर्धरो हन्तो दुर्धरोऽद्यापराजितः ॥”
“न शङ्का धारणा यस्य प्रविधानादेषु
सर्वोपाधिभिर्भुक्तत्वाद्यापि तत्प्रसादादतः
किञ्चिदुःखेन धार्यते जन्मान्तरसहस्रेण भाव-
नात् तस्मात् दुर्धरः ।
‘कृशोऽधिकतरस्तेषामयत्नात्मकमेतसाम् ।
अयत्ना हि गतिर्दुःखं देहवह्निरवाप्यते ॥’
इति भगवद्गीतायां ॥” इति तद्भाष्ये श्रीकृष्णः ॥
तथा तत्रैव । ४२ श्लोके ।
“सुभुजो दुर्धरो वागीरो महोदो वसुदो वसुः ॥”
“एषियादीनि धारकाण्यन्येन धारयितुमशक्य-
त्वात् न केनापि धारयितुं शक्यते इति दुर्धरः ।
दुःखेन ध्यानसमये समुत्पन्नदुःखेन धार्यते
इति दुर्धरः ।” इति तद्भाष्यम् ॥ एतेन वृत्तपति
भेदात् नामभेदोत्पत्त्या न द्विकृतिः सङ्ख्यनाम
प्रतिषेध जाता ॥ दुःखधार्थ्यं, त्रि । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ६८ ।
“अथाग्रवीर्यमहात्मानं भारद्वाजो महाशयम् ।
गृह्णाणन् महाबाहो ! विप्रिष्टमिति दुर्धरम् ॥
अस्मै ब्रह्मशरीरो नाम सप्रयोगनिवर्त्तनम् ॥”
दुर्जनं च । यथा, महाभारते । ७।१२।७।६ ।
“निजित्य दुर्धरं शोणं मपदागुग्माहव ।
हार्दिकं योधव्यं च प्राप्तं मन्ये धनश्रयम् ॥”)
दुर्धर्षा, स्त्री, (दुर्दुष्टेन धियतेऽर्षा । दुर् +
धृष + खल ।) नागदमनो । कथ्यारोहणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ११७ । ३ ।
“विन्दतु विन्दो दुर्धर्षः सुबाहुर्दुर्धर्षव्यः ॥”)

दुर्नाम

दुःखधर्मणीये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १० । ६ ।

“मनामा नाम दुर्धर्मो द्वितीयो हेमपञ्चतः ॥”

दुर्धर्मः । तथा, तत्रैव । १ । १३४ । ८७ ।

“ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्त्तादिव तं पुनः । प्रत्यभाषत दुर्धर्मः पाण्डवानां महारथम् ॥”)

दुर्दृष्टः, पुं, (दोलयति उत्क्षिपति युक्तादिक-
मिति । दुल क उत्क्षेपे + बाहुलकात् कूट-
प्रत्ययेन साधुः लस्य रः ।) युक्तिं विना गुरु-
वाक्यमसम्यमानः । इति तत्त्वबोधनी ॥

दुर्नाम, [नृ] स्त्री, (दुर्दृष्टं नाम यस्य ।) अश्ली-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मुश्रुते ।
१ । ४५ ।

“दध्याजं कफपित्तं लघु वातजयापहम् ।

दुर्नामश्चासकसंयुजितभर्मः प्रदीपनम् ॥”

पित्तजश्लेष्मजयोरनयोर्हृत्यथा, —

“कटुस्त्वलवर्णोष्णानि विदाहोनि गुरुणि च ।

मेघनानिलनोयेन श्रमाद्वायामपीडया ।

यानयायामदोषाद्वा दुर्नाम पित्तमम्भवम् ॥

अश्यायामासस्य शीलादजसं

शीताहान्यद्वातसंसेवनाच्च ।

गौग्यात्यन्तात्तलमपिच्छिलेन

दुर्नामा मज्जायतं शूद्रादोपात् ॥”

इति हारीत चिकित्सितस्थाने द्वादशोऽध्याये ॥
निक्रितमास्य यथा, —

“योगाग्न्यत्करविडङ्गजितलाभयानां

चर्मं गुडेन सहितं सदीपयाम् ।

दुर्नामकुष्ठगरशोयशक्तद्विवन्धा-

नमैर्अथत्वलतां क्रिमिपाण्डताच्च ॥”

इति योषाद्यतर्गम् ॥

पञ्चद्वारिचतुर्दशे कण्टकार्यमृताश्रतम् ।

तत्राग्निकफलायां पित्तकल्ककलङ्गकेः ॥

म कापमर्षविडङ्गैस्तु सह दुर्नाममेहनुत् ।

घृतं सिंहास्यं नाम बोधिसत्त्वेन भाषितम् ॥

इति सिंहास्यं घृतम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणि संयुक्ते अश्लीरधिकारे ॥

“म्लिष्टं शौरणं कन्दं पक्कामौ पुटपाकवत् ।

अद्यात् सतेललवणं दुर्नामविनृत्तये ॥”

“चूर्णाकृताः षोडश शूरणस्य

भागास्ततोऽर्द्धेन च चित्रकस्य ।

भक्ष्यध्वाद्द्वौ मरिचस्य चैको

गुडेन दुर्नामजयाय पण्डो ॥”

इति शूरणपिण्डो ॥

इति वाभटे चिकित्सस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥

“मागशूरणभक्षात्त्रिदृहन्तीसमन्वितम् ।

त्रिकजयसमायुक्तं लोहं दुर्नामनाशनम् ॥

इति माणाद्यं लौहम् ॥”

इति वैद्यकमेन्द्रसारसंयुक्ते अश्लीरधिकारे ॥

“मर्षाः स्युर्वलयो येषां दुर्नामभिरुपदताः ।

तेस्तु प्रतिष्ठतो वायुरपानः सतिवर्षते ॥

ततो यानेन सङ्गम्य ज्योतिर्मुद्राति देहिनाम् ॥”

इति मुश्रुते निदानस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

दुर्नामकं, स्त्री, (दुर्नाम + स्वार्थं संज्ञायां वा कन् ।)

अश्लीरोगः । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ (यथा, —

“सनागरावृक्षरुद्धदारकं

गुडेन यो मोदकमद्युदारकम् ।

अश्लीरदुर्नामकरोगदारकं

करोति त्वं सहस्रैव दारकम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणि संयुक्ते अश्लीरधिकारे ॥

दुर्नामा, [नृ] पुं, स्त्री, (दुर्निन्दितं नाम यस्य ।)

दोषकोपिका । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ भिक्षक-

इति भाषा ॥

दुर्नामारिः, पुं, (दुर्नाम अश्लीरोगस्य अरिः शत्रुः ।)

शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुर्नाम्नी, स्त्री, (दुर्निन्दितं नाम यस्याः ।) डीप् ।)

दुर्नामा । इति शब्दरत्नावली ॥

दुर्बलः, त्रि, (दुर्निन्दितं बलं यस्य ।) कृशः । तत्-

पर्यायः । अर्मासः २ क्वातः ३ । इत्यमरः । २ ।

६ । ४४ ॥ चान्तः ४ श्रातः ५ श्रितः ६ अवलः

७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-

वते । १ । ६ । ५६ ।

“सर्वलो जयमाप्नोति देवाज्जयति दुर्बलः ॥”

श्रियः । यथा, रघुः । ५ । १२ ।

“स्वाधोपपत्तिं प्रति दुर्बलाश-

स्तमित्यवोचद् वरतन्तुश्रियः ॥”

दुश्कर्मा । यथा, मनुः । ३ । १५१ ।

“जटिलश्चानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा ।

याजयन्ति च ये पूगास्तांश्च आर्द्धेन भोजयन् ॥”

दुर्बला, स्त्री, (दुर्दृष्टं स्वल्पमित्यर्थः बलं यस्याः ।)

अश्लीररोगिका । इति भावप्रकाशः ॥

दुर्भगा, स्त्री, (दुर्दृष्टं भगं भाग्यं यस्याः ।) पति-

खेहरहिता । दुया इति भाषा । तत्पर्यायः ।

विरक्ता २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विरक्ता ३

निम्बा ४ सौभाग्यरहिता ५ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । २६ ।

“शोचत्यश्रुकलासाध्वी दुर्भगेवोन्मितासती ॥”

भाग्यहीने, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ७० । ७१ ।

“कर्मभिः स्वकृतेः सा तु दुर्भगा समपद्यत ॥”

दुर्भिन्नं, स्त्री, (भिन्नाया अभवः ।) भिन्नाया

अप्राप्तिकालः । अकाल इति भाषा । यथा,

“दुर्भिन्नमल्पं स्मरणं चिराय ॥” इत्युद्भटः ॥

भिन्नायाः प्रायो निष्कलत्वमित्यर्थोभावसमासः ।

यद्देशे यत्काले तद्देशतत्कालयोर्म्यशस्यादिकं

न जायते तद्देशे तदा याच्यमानदयालाभात्

दुर्भिन्नं जातमिति अवहियते सङ्गिरिति । तत्-

कारकवर्षाणि यथा, —

“राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिन्नं तत्स्वरूपपीडनम् ।

जानोयाद्विषयं घोरं प्रमाथिनि वरानने ॥” १३ ॥

दुर्भिन्नं जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।

अनादृष्टिः समाख्याता यये संवत्सरे प्रिये ॥” २० ॥

कचिद्वर्षेति पर्यन्तो देशे संक्षिप्तमखलः ।

दुर्भिन्नं सर्वरीषेषु अवहारो विपर्ययः ॥ ३४ ॥

दुर्भिन्नं जायते सर्वा मेदिनी दुष्प्रति प्रिये ! ।

प्रवे प्रवन्ति तोयानि पीडिता मानवा सुवि ॥ ३५ ॥

दुर्मरा

दुर्भिन्नं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।

अनले च समाख्याता नाच कात्या विचारणा ॥ ५० ॥

देशभङ्गः सुदुर्भिन्नं समासात् कथयाम्यहम् ।

पिङ्गले चारुपद्माणि । दुर्भिन्नं नर्मदानटे ॥ ५१ ॥

दुर्भिन्नं मध्यमं प्रोक्तं अवहारो न वर्णते ।

भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्दुर्मनो समुपस्थिते ॥ ५५ ॥

दुर्भिन्नं मरणं घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।

पापरीगो भवेद्देवि । रक्ताख्ये मरवन्दिनि ॥ ५८ ॥

रोगो मरणदुर्भिन्नं विरोधोपद्रवाकुलम् ।

क्रांति तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥ ५९ ॥

मेदिनी चलते देवि । सर्वभूतं चराचरम् ।

देशभङ्गश्च दुर्भिन्नं जये सङ्गीयते प्रजा ॥

मौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।

दुर्भिन्नं जायते घोरं जये संवत्सरे प्रिये ॥ ५० ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वधृतषष्टिवर्षान्तर्गतवर्षविशेष-

फलबोधकभविष्यपुराणीयवचनानि ॥ * ॥

अद्भुतेऽपि दुर्भिन्नं भवति यथा, —

“मांसास्थिनी समादाय श्मशानादुद्गृह्णवायसाः ।

श्वा श्मशालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ॥

त्रिकिरन्ति गृह्णादौ च श्मशानं मा महो भवेत् ।

चौराण्य हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ॥

संग्रामश्च महाघोरो दुर्भिन्नं मरकन्तथा ।

अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रवः ॥

अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

“तत्राशौचिभिन्नाग्रहणे दोषाभाव इति हार-
लताप्रभृतयः ॥ कौर्म ।

सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिन्ने चाप्यपन्ने ।

डिम्बाह्वे हतानाश्च विद्युता पार्थिवैर्दृष्टेः ॥

सद्यःशौचं समाख्यातं प्रापादिमरणे तथा ॥”

— इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अपि च गारुडि २२६ अध्याये ।

“दुर्भिन्नयुक्तराष्ट्रे च स्वतन्त्रं स्वतन्त्रेऽपि वा ।

नियमाश्च न दुष्यन्ति दानधर्मरतास्तथा ॥

दीक्षिताश्चाभिपिक्ताश्च व्रततीर्थपरास्तथा ।

दीक्षाकाले विवाहारी देवदोषां निमज्जिते ॥

पूर्वसङ्कल्पिते चापि नाशौचं स्वतन्त्रतन्त्रे ॥”

दुर्मनाः, [सृ] त्रि, (दुर्दृष्टं मनो यस्य ।) चिन्ता

दियाकुलचित्तः । तत्पर्यायः । विमनाः २

अन्तर्मनाः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ८ ॥ (यथा,

भागवते । १ । ६ । १६ ।

“रूपं भगवतो यत्तत्तमनः कान्तं शुचापहम् ।

अपश्यन् सहस्रोत्तस्यै वैक्लवादुर्मना इव ॥”

श्रुतावर्ण्याम्, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्दृष्टं

मनः इति । वयहे । दुष्टचित्ते, स्त्री । यथा,

रामायणे । २ । ३१ । २० ।

“यदि दुःस्थो न रञ्जेत भरतो राज्यमुत्तमम् ।

प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्जेण च विशेषतः ॥”

दुर्मरा, स्त्री, (रु + भावे अप् । दुर्दृष्टेन मर

वृत्तुर्धस्याः । द्विषायामपि पुनरुत्पत्तेरस्या-

स्तथात्वम् ।) दूष्वा । इति जटाधरः ॥ श्वेत-

दूष्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुर्धन

दुर्धनः, पुं, (दुर्निन्दितं सुखं यस्य ।) वानर-
विशेषः । (यथा, रामायणे । ४ । ३६ । ३३ ।
“अयुतेन वृत्तैश्च सहस्रेण शतेन च ।
ततो यद्यपिर्वीरो दुर्धनो नाम वानरः ॥”)
नागभेदः । इति मेदिनी । खे, १० ॥ (यथा,
हरिवंशे । ३ । ११४ ।
“कुहरः पुण्यदंष्ट्रश्च दुर्धनः सुसुखस्थः ॥”)
अश्वः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५ ॥ (सर्पः । इति
त्रिकाण्डशेषः । ३ । ३ । ५६ ॥) महिषासुर-
सेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८३ । १६ ।
“दुर्धरं दुर्धनश्चोभौ शरीरेभ्यो यमजयम् ॥”
(नृपविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ४ । २१ ।
“संयामजिह्वंस्त्रिंशश्च उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥”
धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १२ । १७ । ३ ।
“दुर्धनं गो दुर्धनश्च दुर्धनः कर्ण एव च ॥”
राक्षसविशेषः । यथा, भागवते । ६ । १० । १८ ।
“रक्षःपतिस्तद्वलोक्य निकुम्भकुम्भ-
धृन्नाच दुर्धनं वसुधामान्नरान्नाकादीन् ॥”
यक्षविशेषः । इति ब्रह्मपुराणम् । गणपते-
गंगानामन्यतमः । यथा, महागणपति-
स्तोत्रे । ११ ।
“वटकोणाश्रितु वटसु वडगजसुखाः पाशा-
कुशाभीरवान्-
बिम्बाणाः प्रमदासखाः पृथुमहाश्रीणाश्चसुज-
ल्लिषः ।
आमोदः पुरतः प्रमोदसुखौ तं चाभितो
दुर्धनः
पश्चात्पार्श्वगतोऽस्य विप्र इति यो यो विप्र-
कर्त्तुमिति च ॥”
वर्षविशेषः । यथा, ज्योतिषतत्त्वधृतभविष्य-
पुराणवचनम् ।
“तुषधाम्यन्तो देवि । सर्वश्रमसमर्पणा ।
अवहाराश्च नश्यन्ति दुर्धने दुर्धनाः प्रजाः ॥”)
दुर्धनः, त्रि, (दुर्दःखजनकं सुखं सुखनिःस्त-
वचनार्थकं यस्य ।) अप्रियवादी । तत्पर्यायः ।
सुखरः २ अवलम्बुसुखः ३ । इत्यमरः । ३ । १३४ ॥
(अप्रियदर्शनम् । यथा, कथामरितुसागरे ।
१२ । ५२ ।
“चक्रे वसन्तकस्यापि रूपं दम्भुरदुर्धनम् ॥”)
दुर्धनः, स्त्री, (दुर्दःस्थितं मूलम् । प्रादिसमासः ।)
महर्षिम् । इति लोकाप्रसिद्धम् ।
दुर्धनः, त्रि, (दुर्निन्दिता मेधा धारणावती बुद्धि-
यस्य । “नित्यमसिद्धं प्रजामेधयोः ।” ५ । ४ ।
१२२ । इति असिद्धि ।) मन्दमेधाः । इति
आकरणम् । (यथा, महाभारते । ३ । १० । ८६ ।
“न किञ्चिदुक्ता दुर्धनस्तस्यौ किञ्चिदवाह-
मुखः ॥”)
दुर्धनः, पुं, (दुर्निन्दितो मोहो यस्मात् ।) काक-
तुण्डो । इति राजनिर्घण्टः ।
दुर्धनः, पुं, (दुर्दःखेन युध्यतेऽसौ । युध् +
“भाषायां शासियुधीति ।” युच् ।) खनाम-
खानकुतवृक्षभरवाजविशेषः । स धृतराष्ट्रस्य-

७३४

दुर्धन

पुत्रः कुतपाकवयुद्धे भीमेन हतः । तत्पर्यायः ।
कुतराट् २ गान्धारेयः ३ सुयोधनः ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः । (अयं कलेरंशेन पृथिव्या-
मवतीर्णः । यथा, महाभारते । १ । ४७ । ८८-८९ ।
“कलेरंशस्तु संजज्ञे भुवि दुर्धनो नृपः ।
दुर्धनं दुर्धनमिति च कुतुणामयशस्करः ॥
जगतो यस्तु सर्वस्य विद्धिष्टः कलिपुत्रः ।
यः सर्वं घातयामास पृथिवीं पृथिवीपते ॥”)
दुर्धनः, त्रि, (दुर्दःखेन लभ्यते इति । दुर् + लभ् +
“इण्डःसुप्प्रिति ।” ३ । ३ । १२६ । इति खल् ।)
दुष्प्रापः । इति मेदिनी । भे, १६ ॥ यथा,—
“दुर्धनं प्राप्तं वाक्यं दुर्धनः सेमस्तुत सुतः ।
दुर्धना सहस्रो भार्या दुर्धनः स्वजनः प्रियः ॥”
इति चाणक्यः । ५४ ॥
अतिप्रशस्तः । इति शब्दरत्नावली ।
“सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्धना ।
हरिहरं प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥”
इति कूर्मपुराणम् ।
प्रियः । इति हेमचन्द्रः ।
दुर्धनः, पुं, (दुर् + लभ् + खल् ।) कर्षुरः । इति
मेदिनी । भे, १६ ॥ कर्षुरः । इति राजनिर्घण्टः ।
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
“दुर्धनो दुर्धनो दुर्धनो दुरावासो दुरारिहा ॥”
“दुर्धनमथा दुर्धनः ।
‘जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः ।
नराणां लीनपापानां क्षणभक्तिः प्रजायते ।’
इति वचनान् भक्त्या लभ्य इति भगवद्भक्त्याच ।”
इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ।)
दुर्धनः, स्त्री, (दुर्धन + टाप् ।) श्वेतकण्ठकारी ।
दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ।
दुर्धनः, इति वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (श्री-परं-सकं-
सेट । इतिश्चान्ति निष्ठायां निट् ।) परम-
स्वर्गी । दुः दुरो दुरः । इ, दूर्णः । इति दुर्गा-
दासः ।
दुर्धनः, त्रि, (दुर्दःखेन उच्यते । दुर् + वच् +
खल् ।) दुर्विकल्पम् । यथा, भारविः । २ । २ ।
“अपि वामाग्रपश्य दुर्धनं
वचनन्तद्विदधोत विमयम् ॥”
दुर्धनः, [स्] स्त्री, (दुर्निन्दितं वचः ।) मन्द-
वाक्यम् । यथा —
“अमलं दुर्धनो ज्ञानेर्भाषान्तरितरौद्रवत् ॥”
इत्युद्भटः ।
(दुष्टवक्तुमि, त्रि ॥)
दुर्धनः, स्त्री, (दुर्निन्दितं सुवर्णाद्यपेक्षयर्थः वर्ण
यस्य ।) रत्नम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
(यथा, माघे । ४ । २० ।
“दुर्धनं भित्तिरिह मान्द्रमधासवर्णा ॥”)
एलबालुकम् । इति मेदिनी । णे, ५२ ॥ मन्द-
वर्णः, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । ४४ ।
“योगोऽमेव दुर्धनं भावयिष्यति सोधवः ॥”)
दुर्धनः, स्त्री, (दुर्धनं + स्यार्थं संज्ञायौ वा कन् ।)
रत्नम् । इति हेमचन्द्रः ।

दुर्धन

दुर्धनः, [च] त्रि, (दुर्दःखं वाक् यस्य ।) कर्षुरः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ११ ॥ (यथा, अथर्व-
वेदे । ४ । १७ । ५ ।
“दुर्धनः सर्वं दुर्धनं च असन्नाप्राया-
मसि ॥”)
दुर्दःखं वाक् ।) दुष्टवाक्, स्त्री ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ७४ । ८८ ॥
“अतीव जल्पम् दुर्धनो भवतीह विष्टकः ॥”)
दुर्धनः, पुं, (दुर्दःखो वारः ।) स्तुतिपूर्वकदुर्धनम् ।
इति जटाधरः । निश्चितवाक्यम् ॥
दुर्धनः, [स्] पुं, (दुर्दःखं निगूढमित्यर्थः वास इव
धर्मावरणत्वं यस्य । तथा च महाभारतवच-
नम् ।
“निगूढनिश्चयं धम्मं यं तं दुर्धनसं विदुः ॥”)
सुनिविशेषः । स अत्रिसुनिपुतः शङ्कराश-
जातः । इति श्रीभागवतम् । (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । २ ।
“दुर्धनः शङ्करस्याश्वत्थार पृथिवीमिमाम् ॥”)
तत्पर्यायः । कुशारणिः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तस्य भार्या श्रीश्वेतनिकत्या कन्दली ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् । (महा-
देवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६० ।
तस्य सप्तमनामकीर्तने ।
“साक्षात्प्रसादो दुर्धनः सर्वसाधुनिविधितः ॥”
दुर्निन्दितं वासो वस्त्रं यस्य ।) मन्दवक्त्रयुक्ते,
त्रि ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ७ । १ । १६ ।
“मा नो अयमेतोरते परा दा दुर्धनसमीमतये
मा नो अयमे ॥”)
दुर्धनः, त्रि, (दुर्दःखं विधा यस्य ।) हरिद्रः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ खल् । इति मेदिनी ।
धे, ५१ ॥ सखः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
गोः रामायणे । २ । १०६ । ३० ।
“शास्त्रेऽन्वयेषु मुखेषु विद्यमानेषु दुर्धनः ।
वृक्षिमान्त्वोत्तर्कप्राप्य निरर्थान् प्रवदन्ति ते ॥”)
दुर्धनः, पुं, (वि + नो + भावे क्तः । दुर्दःखं
विनीतं विनयो यस्य । यद्वा, दुर् + वि + नो +
क्तः ।) अविनीतताम् । तत्पर्यायः । श्रकलः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०१ । अविनीतमात्रे,
त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १० ।
“कुप्यतोऽपि भवेत् पुंसां हृदयानन्दकारकः ।
दुर्धनोऽपि कुप्यतोऽपि सखोऽपि यमनो
खलः ॥”)
दुर्धनः, त्रि, (दुर्दःखं वृत्तं चरित्रं यस्य ।) दुर्जनः ।
यथा,—
“दुर्धनवृत्तशमनं तव देवि । श्रीलम् ॥”
इति चण्डी ।
दुर्धनः, स्त्री । (यथा, महाभारते । १२ । १२०० ।
“दुर्धनं धार्मराष्ट्रानामुक्तवान् भगवाद्भविः ॥”)
दुर्धनः, [द्] त्रि, (दुर्दःखं हृदयं यस्य । “सुष्ठु-
दुर्धनं मित्रमित्रयोः ।” ५ । ४१ । ५० । इति निपा-
तनात् हृदयस्य हृद्भावः ।) शत्रुः । इत्यमरः ।
२ । ८ । १० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २६ । ६४ ।

दुष्कारं

“मित्राणां सुपकाराय दुर्दंदां नाशनाय च ॥”
 दुष्टचित्ते, त्रि। (यथा, महाभारते ॥३१॥२॥२॥
 “अग्रसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्दंदाः ।
 यमौ यदेनौ दृष्ट्वा पतितौ नावदीर्यते ॥”)
 दुर्दंदाः, त्रि। (दुर्दंदां हृदयं यस्य । अग्रचतुर्वेन न
 हृद्भावः ।) दुष्टान्तःकरणः । इति शब्दार्थ-
 कल्पतरुः ॥
 दुल, क उतन्नेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
 परं-मकं-सट् ।) क, दालयति धूलं वायुः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 दुलिः, पुं, (दोलतीति । दल + “इगुपधातु क्ति”
 उर्णा ४ । ११६ । इति इन् ।) मुनिविशेषः ।
 कमश्याम् स्त्री । इति मेदिनी । ले, २६ ॥
 दुली, स्त्री, (दल + इन् । वा डीप् ।) दुलिः । इत्य-
 मरटीकायां भरतः ॥
 दुस्तरः, पुं, (दुर्दुःखेन चरतीति । दुर् + चर +
 अच् ।) शब्दकः । इति हारावली । ११२ ॥
 भक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्दुःखेन चरति
 इति । खल् ।) दुर्गमे, त्रि । (यथा, रामायणे ।
 ३ । २६ । ७ ।
 “प्रविष्टो सीतया सार्धं दुस्तरं दण्डकं वनम् ॥”
 दुस्तरणीये, त्रि । यथा, महाभारते । १० ।
 २३ । ६ ।
 “त्वष्टराद्य विधिं पार्थ ! दुस्तरं दुर्मतेन्द्रियैः ॥”
 दुष्मत्, [न] पुं, (दुष्टं चर्म यस्य ।) अप्राप्त-
 मेष्टः । “यथा, दुष्मत् गुरुतत्पगः ।” इति
 स्मृतिः ॥ तत्पर्यायः । द्विनयकः २ चण्डः ३
 शिपिविष्टः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११८ ॥
 कीटरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुश्चिह्नं, स्त्री, लघात् लतीयलसम् । यथा,—
 “खं मेघरगमास्यदं मदनं यामिन्नमस्तदुने
 दूनचापि सुहृदये तु द्रिष्टुं पातालमम्भोऽपि
 च ।
 दुश्चिह्नं सहजे वदन्ति मुनयो रिपुपक्षे ततो ह्यादशे
 षट्कोणं रिपुमन्दिरं नवममे त्रायं त्रिकोणं
 पुनः ॥”
 इति दीपिका ॥
 दुश्चावनः, पुं, (दुर्दुःखेन अवनं बहुकालानन्तरं
 पतनं यस्य । दुर्दुःखावनः शिवो यस्य । शिवेन
 अभिभूतत्वात् तथालम् । यद्वा, दुर्दुःखेन अयते
 इति । अ उ गती + “ऊन्सि गत्यर्थः ।” ३ ।
 ३ । १०६ । इति युक् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ ।
 १ । ४७ ॥ (अविचाल्य, त्रि । यथा, ऋग्-
 वेदे । १० । १०३ । २ ।
 “यत्कारेण दुश्चावनेन घृण्णा ॥”)
 दुष, डेर य औ वृजते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (द्वां-परं-अकं-अनिट् ।) वेज्जतमशुद्धीभावः ॥
 इर, अदधत् अदुज्जत । अस्मात् पुषादित्वास्मिन्
 उ इत्यन् । य, दध्यति लोकः पापान् । औ,
 दोष्टा । इति दुर्गादासः ॥
 दुष्करं, स्त्री, (दुर्दुःखेन क्रियते इति । कृ + खल् ।)
 आकाशम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (भावे

दुष्टः

खल् ।) दुःखेन करणम् । (कर्मणि खल् ।)
 दुष्टेण क्रिययाणे, त्रि । इति सुगन्धोपमम् ॥
 (यथा, देवीभागवते । ५ । १ । ३ ।
 “वने गत्वा तपस्तप्तं वासुदेवेन दुष्करम् ।
 विष्णोरंशावतारेण शिवस्याराधनं कृतम् ॥”)
 दुष्कर्म, [न] स्त्री, (दुष्टं कर्म ।) पापम् । यथा,
 “दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमाच्छमम् ।
 जपेः सुरार्चने ह्येते नैस्तेषां शमो भवेत् ॥”
 इति श्रान्तातपीयकर्मविपाकः ॥
 (निन्दितकर्म ॥ ३॥ दुष्टं कर्म अस्थिति विग्रहे ।
 दुष्कर्मकारके, त्रि । यथा, महाभारते । ५ ।
 १३२ । २० ।
 “ततो वसति दुष्कर्मा नरके प्राञ्चतीः समाः ॥”)
 दुष्कुलीनः, पुं, चौरनामगन्धद्रवम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (दुष्कुले भवः । दुष्कुल + पञ्च खः ।
 दुष्कुलोद्भव, त्रि । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 (यथा, महाभारते । ५ । ३६ । ४६ ।
 “दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्यादा यो न लङ्घयेत् ॥”)
 दुष्कृतं, स्त्री, (दुष्टं कृतम् ।) पापम् । इत्यमरः ।
 १ । ४ । २३ ॥ तत्तु तत्कर्तुर्मरणानन्तरं तेन
 सह गच्छति । यथा,—
 “यद्वादर्था निवर्तन्ते शमशानादपि बान्धवाः ।
 सुकृतं दुष्कृतं लोके गच्छन्तमनुगच्छति ॥
 तस्माद्विज्ञात् समासात् देवाहा पीरुपादय ।
 दद्यात् सम्यक् विजातिभ्यः कीर्तनानि च कार-
 येत् ॥”
 इति वज्रपुराणे यमानुशासननामाध्यायः ॥
 (दुष्टकृते, त्रि । यथा, महाभारते । ४ । ४३ । २० ।
 “युष्माकं प्राप्तादेन दुष्कृतेन च कर्मेणा ।
 यत्पापं वृद्धं तस्माकं यतः सो ब्रह्मराजसाः ॥”)
 दुष्कृती, त्रि, (दुर्दुःखेन क्रीयते स्म इति । दुर् +
 कृ + क्तः ।) महार्धम् । यथा,—
 “क्रौत्वा सन्त्येन यो द्रव्यं दुष्कृतीन् मन्यते क्रीयी ।
 विक्रेतुः प्रतिदयन्तन् तस्मिन्नेवाह्वाचितम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्व नारदः ॥
 दुष्टं, स्त्री, (दुष्टं खनति आविष्करोतीति । खन
 + ङ । “इगः षः ।” ८ । ३ । ३६ । इति
 विमर्शः षः ।) दुःखम् । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 दुष्टखदिरः, पुं, (दुष्टः खदिर इति प्रादिसमासः ।)
 खदिरवृक्षभेदः । तत्पर्यायः । काम्बोजी २ ।
 कालस्कन्धः ३ गोरटः ४ अमरजः ५ पत्रतरुः
 ६ बहुसारः ७ सारखदिरः ८ महासारः ९
 क्षुद्रखदिरः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तघ्नोत्यदोषकण्टि
 विषयीसर्पश्चरकुष्ठोन्मादभूतनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दुष्टं, स्त्री, (दुष्टं कृतम् ।) कुलम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ कुड इति स्थातम् ॥
 दुष्टः, त्रि, (दुष्टयतीति । दुष्ट + कर्त्तरि क्तः ।)
 दुष्मलः । अधमः । इति विश्वः ॥ (यथा, महा-
 भारते । ३ । २३ । ११ ।

दुष्मन्तः

“महाकुलीनाभिरपापिकाभिः ।
 स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
 चण्डाश्च शौकाश्च महाशनाश्च
 चौराश्च दृष्टाश्च पलाश्च वज्राः ॥”
 दुष्टवृषः, पुं, (दुष्टो वृष इति कर्मधारयः ।) शक्तो
 २५ध्वजः । गङ्गा गरु इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । गलिः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०६ ॥
 दुष्टा, स्त्री, (दुष्यति स्म योनिदोषेणेति । दुष्ट +
 क्त + टाप् ।) पुंस्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
 दुष्ट, य, (दुर् निन्दितं तिष्ठतीति । दुर् + स्था +
 “अपदः सुपु स्यः ।” उर्णा । १ । २६ । इति कुः ।
 “सुधमादिषु च ।” ८ । ३ । ६८ । इति सुधमादि-
 त्वात् घत्वम् ।) निन्दा । इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ।
 दुष्टः, त्रि, (दुर्निन्दितस्तिष्ठतीति । दुर् + स्था +
 क्तुः घत्वम् ।) अविनीतः । इत्युणादिकोषः ॥
 दुष्यन्, पुं, (दुष्टानि पचानि यस्य ।) चौरनाम-
 गन्धद्रवम् । इत्यमरः । १० । ४ । २० ॥
 दुष्यधर्मिणी, स्त्री, (दुर्दुःखेन प्रधुष्यते इति । धृष
 + कर्मणि ल्युट् स्त्रियां डीप् । यद्वा, भाषायां
 द्यधर्षतीति युच् ।) वार्ताकी । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ११४ ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा,
 महाभारते । १ । ६७ । ६४ ।
 “विन्दानुविन्दौ दुष्यधः मुवाहुर्दुष्यधर्षणः ॥”
 दुःखेन धर्मिणीये, त्रि । यथा, रामायणे ।
 ३ । २८ । ६ ।
 “प्रविश्य चाग्निशरणं तदर्थं द्यधधर्षणम् ।
 तथेच्छुक्ताश्रमपदं प्रविशेत् निवेदितम् ॥”)
 दुष्यधर्षा, स्त्री, (दुःखेन प्रधुष्यते इति । प्र + धृष
 + अच् + टाप् ।) दुरालभा । खर्कुरी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा,
 महाभारते । ६ । ६१ । २५ ।
 “उग्रो भीमरथो भीमो वीरवाहुरलोलुपः ।
 दुर्मूर्खो द्यधधर्षश्च विवितसुर्विकटः समः ॥”
 (दुःखेन पराभवनीये, त्रि । यथा, महाभारते ।
 ५ । १५१ । ४६ ।
 “सारवद्वलमसाकं द्यधधर्षं दुरासदम् ॥”)
 दुष्यधर्मिणी, स्त्री, (पौनःपुन्येन दुःखेन धृष्यते
 इति । धृष + आभीक्ष्ण्ये णिनिः ।) द्यधधर्मिणी ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कण्टकारी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वृहती । इति भावप्रकाशः ॥
 दुष्यवेशा, स्त्री, (दुःखेन प्रविशते इति । प्र +
 विश् + कर्मणि अच् । टाप् च ।) कन्यारी-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुष्यवेशनीये,
 त्रि । यथा, रामायणे । ३ । ६ । २ ।
 “कुशचौरपरिचिन्तं ब्राह्मणं लम्प्या समावृतम् ।
 द्यधवेशं दुरालभ्यं सख्यमखलवक्षेसम् ॥”)
 दुष्मन्तः, पुं, (दुष्टं दोषवर्तो मन्यते शुक्ललामिति ।
 दुष्ट + मन् + क्तः । निपातनात् साधुः ।) चन्द्र-
 वंशीयराजविशेषः । स रेतिपुनः । तस्य पुत्रो
 भरतराजचक्रवर्ती । पत्नी शुक्लला । इति
 श्रीभागवतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६८ । ३ ।
 “पौरवानां वंशकरो दुष्मन्तो नाम वीर्यवान् ।

दूतः

दूताख्योऽन्त्यागुणेः समैः पादाद्वर्जितैः ।
विश्वव्याप्यं कार्यवशात् प्रासनं न करोति यः ।
मितार्थः कार्यमाचोक्तौ न कुर्यादुत्तरोत्तरम् ।
यथोक्तवादी सन्देशहारको लेखहारकः ॥
तत्र दूतो व्रजमेव चिन्तयेदुत्तरोत्तरम् ।
वार्ताविशेषं भूपाय भट्टिचिन्तयिष्यति ॥
दूतो हि न लिखेत् किञ्चित् निर्गता विनि-
संग्रहम् ।
पृच्छमानोऽपि न ब्रूयात् स्वामिनः कापि
वैशसम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अथ दूते वर्गनीयानि । निजप्रभुतेजः श्रौतिकमौ
ब्रह्मकरवाक्यम् १ श्रुत्वाचोभकरचैष्टा २ अधर्ष-
णीयता ३ दक्षता ४ निर्भयत्वम् ४ । इति कवि
कल्पलता ॥ (वेद्यकोत्तदूतो यथा,—
“आतुरोपक्रमार्थम् दूतो याति भिषगगृहे ।
तस्य परीक्षणं कार्यं येन संलप्यते गदः ॥

स्वस्वात्मकं वधिरश्च वामनं
स्त्रियश्च कुञ्जं लघितश्च जीर्णम् ।

आन्तं क्षुधार्तं अमितश्च दीनं
शस्तं न वै वेदविदो वदन्ति ॥”

“यः कर्कशः क्रोधनपाशपाणि-
भिषगविगर्हीकृतश्रौतश्च ।

एते न शस्ताः प्रवदन्ति धीरा
दूता विकारं प्रतिवर्त्यन्ति ॥

यः कालक्षतोद्धतपाशपाणि-
स्तथातुरो दीनवचाश्च रोदितः ।

प्रक्षिप्तेनैः गमनोत्सुकोऽपि
वर्ज्या राजार्तोऽभ्युभकारिदूतः ॥”

“नकुटक्षतोऽवश्यं वक्रपादेन तिष्ठति ।
तस्मादाकुण्ठवादी यो न शक्नो वेद्यकर्मणि ॥
यथा गच्छति शीघ्रेण आविशयोत्याय मुञ्चति ।
पादौ प्रसार्य विप्रति मस्तके विन्यसेन करम् ॥
भिनन्ति लोचकालक्ष्णं स्फोटयते तच्चित् ।
अथवा स्पृशते नाशं स्तनं वा स्पृशते पुनः ॥
भूमिं लिखति पादेन रेखां वापि करोति यः ।
निद्रां वा कुरुते यस्तु स दूतोऽरिष्टकारकः ॥

यः श्वेतवस्त्राश्रितपूर्णपाणिः

सम्पूर्णताम्बलमुखः प्रशस्तः ।

द्विलस्तथा भागवकः सुशीलः

प्रज्ञाधिकश्चाकृत्यते सुखाय ॥”

“आगत्योदीच्यपूर्वामथ वरुणदिशमेष्टमाश्रित्य
प्राप्तो
दृष्ट्वा वेद्यं प्रहस्य प्रवदति निपुणं नातिनीचं
न चोक्षम् ।

उत्तिष्ठति प्रसारं कुरु वचनमिदं सौख्यवार्ता
तनोति

प्राज्ञैः स्वार्थं प्रकथं सुखमगदहरं रोगिणां
वेद्यलाभम् ॥

पूर्वो दिशं समासाद्य प्रशान्तः शान्तया गिरा ।
वदन्ति वेद्यलाभाय रोगिणाश्च सुखावहम् ॥

यथागत्योपविष्टोऽपि शोकं वाच्य सुभाषितम् ।

दूतः

वदते शान्तया वाचा वेद्यलाभश्च शान्तये ॥
योऽभिवाद्यापि वेद्यस्य चैवं संपृच्छते पुनः ।
फलं ददाति पुण्यं वा रोगिणाश्च सुखावहम् ॥
तस्य सौख्यं कर्त्ता शान्तियस्य दूता इदं विदुः ।
किमत्र बहुनोक्तेन रम्यो दूतः सुखावहः ॥”

इति ह्यारीते द्वितीयस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥

दूतघ्नी, स्त्री, (दु उपतापे + भावे औणादिकतः
दीर्घश्च । दूतं उपतापं हन्तीति । हन + टक् ।
डीप् ।) कदम्बपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दूतिः, स्त्री, (दूयते नायकादिवात्ताहरणा-
दिनेति । दु + बाहुलकात् तिः दीर्घश्च । इत्यु-
क्त्वदत्तः । ४।१.७६ ।) दूतो । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रघुः । १८।५३ ।
“प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धमलानकामैः ॥”)

दूतिका, स्त्री, (दूतिरेव । स्वार्थे कन् । ततश्चाप् ।)
दूती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । १।१.७८ ।
“जम्बुको हृद्युक्तेन वयं आयादभूतिना ।
दूतिका परकार्येण त्रयो दोषाः स्वयं कृताः ॥”)

दूती, स्त्री, (दूतिः । कृदिकारिते वा डीप् ।)
सारिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ दौत्यकर्मणि-
नियुक्ता स्त्री । स्त्रीपुंसोः सन्देशप्रापिका । तत्-
पर्यायः । सचारिका २ । इत्यमरः । २।१.६ ।

१७ । दूतिः ३ दूतिका ४ दूतिका ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २०० ।
“दयितप्रक्षिता दूतीमालम्बा करेण तमम
गच्छन्ती ।

स्वेदयुतमगनाभिर्दूरादगौराङ्गि । दृष्ट्वासि ॥”)
दौत्ययापारपारङ्गमा । तस्याः संघटनविरह-
निवेदनादीनि कर्माणि । इति रसमञ्जरी ॥

(तद्वेदगुणा यथा, साहित्यदर्पणे । ३।१२६-
१२७ ।
“दूत्यः सखी नटी दाम्भी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।
बाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं
तथा ॥

कलाकौशलमनुमाहो भक्तिधिरुन्नता स्मृतिः ।
माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ।
एता अपि यथोचित्यादृशमाधममधमाः ॥”)

दूतीका, स्त्री, दूती । इति शब्दरत्नावली ॥

दूत्यं, स्त्री, (दूतस्य भावः कर्म वा । दूत + “दूत-
वगिभ्याश्च ।” ५।१।२६ । इत्यस्यति वार्त्ति-
कोक्त्या यः । वेदिके तु “दूतस्य भागकर्मणी ।”
४।४।१२० । इति यः ।) दूतकर्म । (यथा,
हरिवंशे । १०६ । ४१ ।
“वचनश्च यथास्माभिर्दूत्ये नः क्षणविग्रहे ॥”
तथा च ऋग्वेदे । १।१६।११ ।
“किमीयते दूत्यम् ॥”) दूतस्य भावः । इत्यमरः ।
२।८।१६ । दूतस्वभावः । इति मेदिनी । ये, ३० ॥

दूनः, चि, (ओ दू ङ य खेदे + क्तः । “ओदि-
तश्च ।” ८।२।४५ । इति निघातस्य नः ।
यद्वा, दु गती + क्तः । “दुगोदीर्घश्च ।” इति

दूर्वा

वार्त्तिकोक्त्या तस्य नः दीर्घश्च ।) . अर्ध्वादिना
आन्तः । इत्यमरः । ३।१।१०२ ॥ उपतप्रः ।
यथा, नैषधे । ३।६४ ।

“पितृतेन दूने रसने सितापि

तिक्तायते हंसकुलावतंस ! ॥”

दूरं, चि, (दुर्दःखेनेयते प्राप्यते इति । दुर् +
इन् + “दूरीणो लोपश्च ।” उणा २।२० । रक्
धातोर्लोपश्च ।) अजिकटम् । असन्निकटम् ।
तत्पर्यायः । विपन्नम् २ । इत्यमरः । ३।१।
६८ ॥ अनासन्नम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, हिनोपदेशे । १।४३ ।
“शरीरस्य गुणानाश्च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।
शरीरं चगर्विभ्रमि कल्पान्तस्यायिनो गुणाः ॥”)
आके १ पराके २ पराचैः ३ आरे ४ परा-
वतः ५ । इति पञ्च दूरनामानि । इति वेद-
निघण्टो ३ अध्यायः ॥

दूरदर्शनः, पुं, (दूरंऽपि दर्शनं दृष्टिर्यस्य ।) यथः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्लभे, चि । यथा, भाग-
वते । १।११।८ ।

“अहो सनाथा भवता स्म यद्वयं

त्रैपिष्टपानामपि दूरदर्शनम् ।

प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननं

पश्येम रूपं तव सर्वसौभगम् ॥”)

दूरदर्शी, [न] पुं, (दूरात् दूरमपि वा पश्यतीति ।
दृश् + शिनिः ।) पण्डितः । इत्यमरः । २।७।३ ॥
यथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीर्घदर्शके, चि ॥

दूरदृक्, [श] पुं, (दूरं दूराद्वा पश्यतीति । दृश् +
क्लिप् ।) पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ यथः ।
इति हेमचन्द्रः । ४।४०१ ॥ दीर्घदर्शके, चि ॥

दूरदृक्, पुं, (दूरे अस्मिन्निष्ठे स्मृतं यस्य ।) सुस्म-
रणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दूरवेधी, [न] चि, (वेधात् स्थस्येति । इतिः ।
दूरात् वेधी ।) दूरात् लक्ष्यभेदकः । तत्पर्यायः ।
दूरापाती २ । इति हेमचन्द्रः । ३।४।३७ ॥

दूरेरितेक्षणः, चि, (दूरे ईरिते ईक्षणं यस्य ।)
केकरः । इति शब्दमाला ॥

दूर्यं, स्त्री, (दूरे परित्राज्यम् । दूर + यत् ।) विष्ठा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (दूराय रोगदूरीकर
णाय साधु इति यत् ।) श्टी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

दूर्वा, स्त्री, (दुर्जते दुर्जते वा । दुर्व हिंस्रियाम् +
अच् घञ् वा । “उपधायाश्च ।” ८।२।७८ ।
इति दीर्घः ।) खनामख्यातघासः । तत्पर्यायः ।
शतपञ्चिका २ सहस्रवीर्या ३ भार्गवी ४ रुक्षा ५
अनन्ता ६ । इत्यमरः । २।४।५५८ ॥ तिक्तपञ्चा ७
दुर्मरा ८ । बहुवीर्या ९ हरिता १० हरि-
ताली ११ कच्छरुक्षा १२ ॥ सुकायाः पर्यायः ।
शतवीर्या १ गङ्गाली २ शकुलाक्षकः ३
गोलोमी ४ । इति ऋठाधरः ॥ शतपञ्चा ५
सितदूर्वा ६ सिता ७ । इति राजमाला ॥ नन्दा ८
महावरी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ३।११०।१७ ।

दृक्

“ततो बलमिति स्थानं विज्ञाय दृक्छन्निगाम् ।
 दूषितः सहसा भावो धृतराष्ट्रस्य पाण्डवः ॥”
 मैथुनापवादयुक्तः । तत्पर्यायः । अभिप्रस्तः २
 वाच्यः ३ चारितः ४ इति हेमचन्द्रः । ३।१०० ॥
 आचारितः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 दूषिता, स्त्री, (दूषित + टाप् ।) दूषणप्रप्ता
 कथा । तत्पर्यायः । सस्वेदा ० धर्षकारिणी ३
 प्रमादिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 दूषी, स्त्री, (दूषि + “लङ्कारादिनि” वा ङीप् ।)
 दूषिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दूषीका, स्त्री, (दूषयतीति + दूषि + “कषिदूषि-
 भ्यामीकन्” उणां ४।१६ । इति । ईकन्
 ततश्चाप् ।) दूषिका । इति शब्दरत्नावली ॥
 दूषीविषं, स्त्री, (दूषयतीति । दूषि + बाहुलकात्
 ईः । ततः कर्मधारयः ।) औषधादिभिरवैष्यं
 विषम् । इति हेमचन्द्रः । ४।३८० ॥ आदि-
 पदानावागमिवायुरादौपितविषम् । स्वभावतो
 गुणहीनं विषम् । अस्य गुणः । उदररोग-
 मीहगलज्वरप्रमेहनाशिलम् । इति राज-
 वल्लभः । यथा,—
 “जीर्णं विषघ्नीषधिभिर्हृतं वा
 दावाभियातातपशोभितं वा ।
 स्वभावतो वा गुणविषघ्नीनं
 विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥”
 इति माधवकरः ॥
 दूष्यं, स्त्री, (दूष्यते इति । दृष् + णिच् + “अपो-
 यन्” ३।१।६७ । इति यत् । “दोषो णौ”
 ६।४।६० । इति उपधाया ऊलम् ।)
 वल्लम् । वल्लयद्दम् । इति मेदिनी । ये, ३१ ॥
 पूयम् । इति हेमचन्द्रः । ३।२८८ ॥
 दूष्यः, त्रि, (दूष + णिच् + यत् ।) दूषणीयः । इति
 मेदिनी । ये, ३१ ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 १६५ । ३२ ।
 “स्त्रीरङ्गं दृक्कुलाद्यापि निषादपश्यन् पिबेत् ।
 अदूष्या हि स्त्रियो रत्नमाप इत्येन धर्मेतः ॥”
 निम्बः । इति जिकारप्रश्ने । ३।२।३१३ ॥
 यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ६।६ ।
 “राज्योपघातं कुल्याया ये पापा राजवल्लभः ।
 एकैकशः संहता वा दूष्यास्तान् परिचक्षते ॥”
 दूष्या, स्त्री, (दूष्यते इति । दृष् + णिच् + यत् +
 टाप् ।) हस्तिकचरः । काचदङ्ग इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । कला २ वरजा ३ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४।२६८ ॥ सूया ४ । इत्यमरः । २।८।४२ ॥
 दृ, दृश् आदरे । इति कविकल्पद्रुमः । (तृती-
 आत्म-सक-अनट् ।) आदरः प्रीत्या सम्भ्रमः ।
 दृश्, दिद्यते गुरुं लोकः । मानुषत्वोदयमि-
 त्येके । इति दुर्गादासः ॥
 दृक्, [श्र] स्त्री, (पश्यत्यनेनेति । दृश् + करणे
 ङिप् ।) चक्षुः । इत्यमरः । १२।६।६४ ।
 (यथा, साहित्यदर्पणे ।
 “दृशा दृग्ं मनसिजं जीवयन्ति दृष्टेव याः ।
 विरुपाक्षस्य जयिनीस्ताः सुभो वामजोचनाः ॥”

दृग्विष

भावे ङिप् ।) दर्शनम् । बुद्धिः । इति मेदिनी ।
 श्रे, ८ ॥ (यथा, भागवते । २।६।५ ।
 “तां नाध्यागच्छद्दृग्दृग्मन्त्रं सम्मतां
 प्रपञ्चनिर्माणविधिर्यया भवेत् ॥”
 दृक्, [श्र] त्रि, (पश्यतीति । दृश् + कर्त्तरि ङिन् ।)
 वीक्षकः । इति मेदिनी । श्रे, ८ ॥ (यथा, भाग-
 वते । ४।२० । ६ ।
 “यथा सर्वदृग्ं सर्वं व्यात्मानं येऽस्य हेतवः ॥”
 श्रान्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
 दृकं, स्त्री, (दीर्यते इति । दृ विदारे + बाहु-
 लकात् कक् इत्थम् ।) क्षिद्रम् । इति
 संचिप्रसारे उणादिरुतिः ॥
 दृकाणः, पुं, द्वेकाणः । इति जातकः ॥
 दृक्काणः, पुं, (दृशौ नेत्रावेव कर्णौ यस्य ।) सपंः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।३६६ ॥ यदाह कश्चित् ।
 “दृक्काणां मशकः शिला सरसिजं बाणो जलौकाः
 मुकः
 शुभाशुभगणको कुलोत्तमवली पात्यो नभश्चातकः ।
 वाही चक्रचरो वक्रो मधुलिङ्गो लालाटिको
 लम्पटः
 श्रीमद्भोज ! भवन्तु विंशतिरस्मी त्वहेरिणां
 सेवकाः ॥”
 दृकाणः, पुं, द्वेकाणः । इति ज्योतिषम् ॥
 दृक्प्रसादा, स्त्री, (दृशौ नेत्रौ प्रसादयतीति ।
 दृश् + प्र + सद् + णिच् + अण् ।) कुलत्या ।
 कुलत्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृक्प्रिया, स्त्री, (दृशौ नेत्रयोः प्रिया ।) प्रीमा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृक्श्रुतिः, पुं, (दृशौ एव श्रुती कर्णौ यस्य ।)
 सपंः । इति हलायुधः ॥
 दृग्ध्यन्तः, पुं, (दृशौ नेत्रयोरध्यन्तः अधिष्ठातृदेवः ।)
 सूर्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दृग्गोलः, पुं, खगोलान्तर्गतगोलविशेषः । यथा,
 “खस्वस्तिके चाधःस्वस्तिके चान्तःकीलकौ लला-
 तयोः प्रांतं ध्वजं दृग्गोलं कार्यं तत् पूर्व-
 वृत्तभ्यः किञ्चिद्भूतं कार्यं यथा खगोलान्तर्भ्रमति
 यदेक एव ग्रहगोलस्तदेकमेव दृग्गोलम् । यो
 यो ग्रहो यत्र यत्र वर्तते तस्य तस्योपरि परि-
 भास्यदेवैव विन्यस्य दृग्ग्याशङ्कादिकं दर्श-
 नीयम् । अथवा एयक एयगदौ दृग्गोलानि
 रचयन्त । तत्रार्थं विविभलमस्य तच्च दृक्क्षेप-
 मखलं तस्मिन् खगोले भ्रुवचिद्वर्धोर्गलिकाद्वयं
 बद्धा तत्रलिकाधारमेव खगोलाद्विहरकुलत्रया-
 न्तरं दृग्गोलं रचयन्त । कथितेः खगोलवृत्ते-
 र्व्यस्यमाणेर्भगोलवृत्तेः क्रान्तिमखलादेर्यो निब-
 ध्यते स दृग्गोलः । यतोऽयमा कुल्यासमग्रका-
 दाक्षसेत्राणि द्विगोलजातानि भगोलवृत्तानि
 खगोलवृत्तमलितानि उत्पद्यन्ते गोलवन्ध-
 सम्बद्धगोलवन्ध इति दृग्गोलः कृतः ।” इति
 सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 दृग्विषः, पुं, (दृशि नेत्रे विषं यस्य ।) नागः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।३७८ ॥

दृढं

दृढं, स्त्री, (दृढं दृढौ + क्तप्रत्ययेन निपातनात्
 बाधुः ।) लौहम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अति-
 शयः । इत्यमरः । ३।१।७६ ॥
 दृढः, त्रि, (दृढ + क्तः । निपातनात् बाधुः ।)
 स्थूलः । अतिशयः । प्रगाढः । (यथा, देवी-
 भागवते । १।६।३१ ।
 “तदाकाशे श्रुतं ताभ्यां वाक्वीजं सुमनोहरम् ।
 गृहीतश्च ततस्ताभ्यां तस्याभ्यासो दृढः कृतः ॥”
 बलवान् । इति मेदिनी । टि, २ ॥ कठिनः ।
 इत्यमरः । ३।३।४४ ॥
 दृढः, पुं, रूपकभेदः । यथा,—
 “दृढः प्रौढोऽथ खचरो विभवश्चतुरक्रमः ।
 निशारकः प्रतितालः कथिताः सप्त रूपकाः ॥”
 तल्लक्षणं यथा,—
 “दृढाख्यः स्यात्तद्वृद्धं तावे च हंसलीले ।
 चतुर्दशाक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे परिकीर्तितः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 (त्रयोदशमनो रौच्यस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरि-
 वंश । ७।८३ ।
 “सुनेत्रः चतुर्दशसु सुतपा निर्भयो दृढः ।
 रौच्यस्येते मनोः पुत्रा अन्तरं तु त्रयोदश ॥”
 दृढकण्टकः, पुं, (दृढानि कठिनानि कण्टकानि
 यस्य ।) क्षुद्रफलकटुलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 धलखौकडा इति भाषा ॥
 दृढकाण्डं, स्त्री, (दृढं काण्डं यस्य ।) दीर्घरोहि-
 षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृढकाण्डः, पुं, (दृढः कठिनः काण्डो यस्य ।)
 वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृढकाण्डा, स्त्री, (दृढः कठिनः काण्डो यस्याः ।)
 पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृढचुरा, स्त्री, (दृढः क्षुर इवाग्रभागो यस्याः ।
 यद्वा, दृढः क्षुर इव फलमस्यस्या इति अग्र-
 आदिभ्योऽच् ततश्चाप् ।) वल्लजा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दृढगात्रिका, स्त्री, (दृढं गात्रमस्याः । कप् । तत्-
 टापि अत इत्वम् ।) मत्स्यस्त्री । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 दृढग्रन्थिः, पुं, (दृढो ग्रन्थिर्यस्य ।) वंशः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दृढच्छदं, स्त्री, (दृढच्छदो यस्य ।) दीर्घरोहिषकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृढतरुः, पुं, (दृढतरुर्दृढः ।) धवतरुः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दृढतणः, पुं, (दृढं कठिनं तणं यस्य ।) सुन्न-
 तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृढतणा, स्त्री, (दृढं तणं यस्याः ।) वल्लजा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृढत्वक्, [च] पुं, (दृढा त्वक् अस्य ।) यावनाल
 शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दृढदंष्ट्रकः, पुं, (दृढं यथा तथा दृश्यतीति । दन्त +
 षण् ।) जलजन्तुविशेषः । इति शब्दार्थकल्प-
 तरुः ॥ हाङ्गर इति भाषा ॥

हतः

हटनीरः, पुं, (हटं प्रचुरं नीरं यस्मिन्निति ।) नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हटपत्रः, पुं, (हटानि कठिनानि पत्राणि यस्य ।) वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हटपत्री, स्त्री, (हटानि पत्राणि यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वल्गुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हटपादा, स्त्री, (हटः पादो मूलं यस्याः ।) यव-
 तिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हटपादी, स्त्री, (हटः कठिनः पादो मूलं यस्याः ।) गौरादित्वात् ङीष् ।) भूम्यामली । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 हटपरोक्षः, पुं, (हटः परोक्षोद्गुरो यस्य ।) प्रच-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हटफलः, पुं, (हटं कठिनं फलं यस्य ।) नारिकेल-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हटस्त्रिनी, स्त्री, (हटं यथा तथा बध्नातीति ।
 बन्ध + निनिः । ङीप् ।) श्यामालता । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 हटसुष्टिः, पुं, (हटा सुष्टिर्गणाय यस्य ।) खड्-
 गादिः । (हटा दानाद्यभावात् कठिना सुष्टि-
 यस्य ।) कृपणे, त्रि । इति विश्वः । टे, ६५ ॥
 (हटसुष्टिधारकः । यथा, हरिवंशे । २० । ६८ ।
 “निगृहीतः कन्धरायां शिशुना हटसुष्टिना ।”)
 हटमूलः, पुं, (हटं मूलं यस्य ।) सुस्रलणम् ।
 मथ्यानकलणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नारि-
 केलः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 हटरङ्गा, स्त्री, (हटः स्थिरः रङ्गो रागो यस्याः ।)
 स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हटलता, स्त्री, (हटा कठिना लता ।) पाताल
 गरुही । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हटलोमा, [न] पुं, (हटानि लोमानि यस्य ।)
 यूकरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कठिनलोमयुक्तं,
 त्रि ॥
 हटवल्लः, पुं, (हटं वल्लं त्वगं यस्य ।) लकुचः ।
 पूगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हटवल्ला, स्त्री, (हटं वल्लं यस्याः ।) अम्बला ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 हटवीजः, पुं, (हटं बीजमस्य ।) चक्रमर्दः । वदरः ।
 वज्ररः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हटसन्धिः, त्रि, (हटः स्थलः सन्धिर्यस्य ।) निष्ठिद्रः ।
 तत्पण्यायः । संहतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७५ ॥
 हटसूत्रिका, स्त्री, (सूत्रमस्यस्य इति । सूत्र +
 टन् । हटा कठिना सूत्रिका चेति कर्मधारयः ।)
 सूत्र्या । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 हटस्कन्धः, पुं, (हटः स्कन्धो यस्य ।) चीरिका-
 वृक्षः । इति जटाधरः । (हटस्कन्धविशिष्टे,
 त्रि ॥)
 हटाङ्गः, स्त्री, (हटं अङ्गं यस्य । तदितरपदा-
 यांस्य कठिनत्वात् तथालम् ।) हीरकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (कठिनाङ्गविशिष्टे, त्रि ॥)
 हतः, त्रि, (ह + क्तः ।) आहतः । आहरार्थ-
 दघातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हप

हपा, स्त्री, (द्वियते स्मृति । ह + कर्मणि क्तः ।
 टाप् । भिषगभिर्बहुधाधिप्रयोगेण कृताहरत्वा-
 दस्याः तथालम् ।) जीरकः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 हतिः, पुं, (हणातीति । ह विहारे + “हणाते-
 हस्वश्च ।” उणा । १८ । २३ । इति तिः । हस्वश्च ।)
 चर्मपुटकः । अस्य पण्यायः । स्वल्पः २ । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ६१ ॥ (यथा, मनुः । १० । ६६ ।
 “हस्त्रियाणां सर्वेषां यद्वेकं चरतीन्द्रियम् ।
 तेनास्य चरति प्रजा हतेः पात्रादिवोदकम् ॥”)
 मन्थः । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (गलकम्पलः ।
 यथा, महाभारते । १३ । ७६ । १८ ।
 “सवनमो जीवरी दृष्ट्वा हतिकृष्टामलङ्कृताम् ।
 वैश्वदेवमन्वाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥”
 “हतिकृष्टां प्रलम्बगलकम्पलाम् ।” इति तट्टी-
 कायां नीलकण्ठः । मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० ॥
 यथा अगवेदे । ७ । १०३ । १० ।
 “दिशा व्यापो अभि यदेनमायन्
 हतिं न शुष्कं समी प्रयानम् ॥”)
 हतिधारकः, पुं, (हतिचर्मपुटकसदाकारं धारय-
 तीति । धारि + “णल् लृची ।” ३ । १ । १३३ ।
 इति णल ।) हतिविशेषः । आकनपाता
 इति भाषा । तत्पण्यायः । आनन्दी २ मृषि-
 कारावः ३ वामनः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 हतिहरिः, पुं, (हतिं चर्ममयदणं हरतीति ।
 हति + हृ + “हरतेर्हितिनाथयोः पशौ ।” ३ । १० ।
 २५ । इति इन् ।) कुकुरः । इति सुश्रुतबोधयाक-
 रणम् ॥
 हन्, अ, हिंसा । इति सुश्रुतबोधटीकायां दुर्गा-
 दासः ॥
 हन्, प, श्र उतल्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदी परं सकं सेट् ।) दन्त्यवर्गलतीयादिः ।
 सप्तमस्वरी । प, श्र, हन्ति । श्र, हन्ति चौरं
 राजा क्षिप्रातीत्यर्थः । दृष्ट्वा दृष्टं । इति
 दुर्गादासः ॥
 हन्भूः, स्त्री, (हन्तीति । हन् + “अन् हन्भू-
 जम्बकम्बकित्ककंयदिधृगुः ।” उणा । १ । १५ ।
 इति कृपयान्तो निपातितः ।) सर्पः । लकम् ।
 इति मेदिनी । मे, ५ ॥ (कचित् हन्परिति
 पाठोपि दृश्यते ।)
 हन्भूः, पुं, (हन् + कृः । निपातनात् साधुः ।)
 वल्गुम् । स्रव्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ राजा । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अलकः । इति संचिप्रसारे
 उणादित्तिः ॥
 हप, कि सन्धीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदी
 पञ्चे-भ्री परं-सकं सेट् ।) कि, दपयति दपति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 हप, अ य क इर् हर्षे । गर्वे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (द्वि-उभं-अकं-सेट् ।) अ, हप्पो-
 ऽस्ति । य, हप्यति । क, दपयति दपयति ।
 इर्, अहपत् अद्राप्तीत् अद्राप्तीत् अदपौत् ।
 इति दुर्गादासः ॥

हयत्

हप, श्र वाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदी-परं
 सकं-सेट् ।) श्र, हपति दपिता । वाधनं
 विहतिः । इति दुर्गादासः ॥
 हपः, त्रि, (हप्यतीति । हप् + वर्त्तमाने कर्त्तरि
 क्तः ।) गर्जितः । इति धरणिः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । १ । १६२ ।
 “यथाश्रीषं कालकेयास्तस्मि
 पीलोमानो वरदानाच्च हपाः ।
 देवैरेकेया निर्निताच्छाकुंतेन
 तदा नाशंसे विजयाय सज्जय ।”)
 हपः, त्रि, (हपति वाधते इति । हप् + “स्थापि-
 तश्चीति ।” उणा । २ । १३ । इति रक् ।) हपः ।
 इत्यादिर्कोपः ॥ (बलवान् । इत्युत्पलदत्तः ॥)
 हप, प, श्र उतल्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदी-
 परं-सकं-सेट् ।) प, श्र, हप्ति । श्र, हपति
 चौरं राजा क्षिप्रातीत्यर्थः । दृष्ट्वा । इति
 दुर्गादासः ॥
 हप्यः, त्रि, (हप्यते गृह्यते इति । हभ + कर्मणि
 क्तः ।) गृह्यतः । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥
 (हभ + कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति भयाद्य
 हभधातुदर्शनात् ॥
 हभ, ई कि भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदी-
 पञ्चे-भ्री-अकं-सेट् ।) कि, दर्भयति दर्भति । ई,
 हव्यः । रमानाथस्तु ह भी इति धातुद्वयं मत्वा
 हारयति हरति भाययति भयति इत्याह ।
 इति दुर्गादासः ॥
 हभ, श्र ई कि गुम्फने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदी-तुदी पञ्चे-भ्री-सकं-सेट् ।) श्र, हभति ।
 ई, हव्यः । कि, दर्भयति दर्भति । गुम्फनं ग्रन्थ-
 नम् । इति दुर्गादासः ॥
 हभ्य, अ क ड मंघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदी-उभं-आत्मं-च-सकं-सेट् ।) स्त्री-
 वगंघोपधः । सप्तमस्वरी । अ क, हभ्ययति
 हभ्ययते । ड, हभ्ययते । मंघातो राश्रीकर-
 णम् । एषः कौशिल मन्थते । इति दुर्गादासः ॥
 हन्फः, स्त्री, (हन्फति क्षिप्रातीति । हन्फ +
 “अन् हन्फज्जिति ।” उणा । १ । १५ । इति
 कृः । निपातनात् साधुः ।) सर्पः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥
 हम्भः, स्त्री, (हम्भतीति + हन्फ + कृः । निपात-
 नात् साधुः ।) हन्भः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 सुणादित्तिः ॥
 हष, इर् अयि प्रेक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्री-
 परं-सकं-च्यतिट् ।) इर्, अदृष्टं अद्राप्तीत् ।
 अयि, दृष्टा । प्रेक्षणाप्रत्ययान्तम् । पश्यति चक्ष
 लोकः । ततः स दृष्टे च तौ इति यतीहारे
 व्याख्यानपदम् । कदा दृष्टेर्हं परमेष्ठिरि त्रिपद्यते
 भागवति । स्यं वपुर्निति मयाकान्तिव्यात् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 हप्यत्, [द] स्त्री, (हप्यत् । एषोदरादित्वात्
 साधुः ।) पाषाणः । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥
 नियमवर्णशिलापट्टम् । इति मेदिनी । हे, ३२ ॥

दृश्यं

दृश्यती, स्त्री, (दृश्यत् पाषाणोऽख्यस्यामिति ।
दृश्यत् + मनुप् मस्य वः ।) नदीविशेषः । सा
आर्यावर्तस्य पूर्वसीमा । (यथा, महा-
भारते । ३ । ८३ । ४ ।
“दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्यतरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टये ॥”)
कात्यायनी । इति मेदिनी । ते, १६८ ॥
दृशा, स्त्री, (दृश् + पाप्मकटाप् ।) चक्षुः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
दृशाकाङ्क्षं, स्त्री, (दृशा दृशया वा आकाङ्क्षं
अभिलषणीयम् ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दृशानं, स्त्री, (दृश्यते अनेनेति । दृश् + आ-
नच् ।) ज्योतिः । इति मेदिनी । ने, ७५ ॥
दृशानः, पुं, (पश्यतीति । दृश् + “युधिबुधदृशः
क्रिञ्च ।” उणा । २ । ६० । इति आनच् ।
म च कित् ।) आचार्यः । इत्युणादिकोषः ॥
लोकपालः । ब्राह्मणः । उपाध्यायः । इति
संक्षिप्तसारे उणादितृप्तिः ॥ विरोचनः । इति
मेदिनी । ने, ७५ ॥ (दृश्यते इति । कर्मणि
आनच् । दृश्यमानः, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
४५ । ८ ।
“दृशानो रुक्म उर्विया वदौर्मुर्ममायुः त्रिये
रुचानः ॥”)
दृशिः, स्त्री, (दृश्यतेनेनेति । दृश् + इन् । स च
दृशी, कित् । वा डीष् ।) चक्षुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, —
“किं सम्भवं तच्चिरयोर्निजद्वयोस्ते
मध्येऽक्षयो वक्षसि यच्च दृशिः अता मे ॥”
इति भागवते । ५ । २ । १२ ।
नेननः पुरुषः । यथा, पातञ्जलसूत्रम् । २ । २५ ।
“तद्भावात् संयोगाभावो हानं तदृशः कैव-
ल्यम् ।”
“तस्या अविद्याया अभावात् नाशात् संयोगा-
भावः संयोगस्य नाशो भवतीति शेषः । तच्च हानं
संयोगविगमः । दृशोः पुरुषस्य कैवल्यं सुक्तिरिति
चोच्यते ॥” इक्ष्वाकुः । यथा, तज्जैव । २ । २० ।
“दृशा दृशमात्रः युञ्जीरपि प्रत्ययानुपपन्नः ।”
दृशमात्र इति दृक्षत्किरेव विशेषण परान्द-
ष्टेयः । इति भाष्यम् । दर्शनम् । यथा,
ऋग्वेदे । ५ । ८० । ५ ।
“एषा युवा न तव्यो विदानीर्ब्रह्म ज्ञातो दृश्ये
नो अस्यात् ॥”
“दृश्ये दर्शनय” इति तद्वार्थं सायनः ॥”)
दृशोपमं, स्त्री, (दृशाया नेत्रस्य उपमा यत्र ।)
श्वेतपद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दृश्यं, त्रि, (दृश्यते इति । दृश् + कर्मणि क्त्वाप् ।)
दर्शनीयम् । दृश्यम् । इति आकरणम् ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १३० । ५ ।
“एष वै चमसोद्देशो यच्च दृशा सरस्वती ॥”
काश्यविशेषे, स्त्री । यथा, साहित्यदर्पणे । १ । १ ।
“दृश्यमव्यक्तमेवेन पुनः कार्यं द्विधा मतम् ।
दृश्यं तच्चाभिनेयं तत्तुल्यपारोपातु रूपकम् ॥”)

दृष्टिः

दृष्ट, [दृ] स्त्री, (दीर्घेते असाविति । दृ +
“दृणातेः युग् दृस्त्वच् ।” उणा । १ । १३१ । इति
अदिः युक् दृस्त्वच् ।) पाषाणः । (यथा, मेघ-
दूते । ५७ ।
“तत्र व्यक्तं दृष्टदि चरणन्यासमर्द्धकुमौलेः
शश्वत्सिद्धेरुपचितवर्त्तं भक्तिनमः परीयाः ॥”)
निष्पेषणशिला । इति मेदिनी । दे, ३२ ॥
“मांसं निरस्थं सुस्निग्धं पुनर्दृष्टदि चूर्णितम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥
दृष्टसारं, स्त्री, (दृष्टः पाषाणस्य सार इव सारो
यत्र ।) सुखायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्टं, स्त्री, (दृष्ट् + कर्मणि क्तः ।) स्वपरचक्रण-
भयम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३० ॥ इक्षिते, त्रि ।
यथा, मार्कण्डेये ।
“दृष्टदोषेऽपि विषये ममत्वात्तद्विषयेन ॥”
दृष्टरजाः, [सु] स्त्री, (दृष्टं रजो यस्याः ।) प्राप्-
रजस्का । तत्पर्यायः । मध्यमा २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ८ ॥ प्रौढा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्टान्तः, पुं, (दृष्टः अन्तो निश्चयो यस्मिन् ।)
उदाहरणम् । (यथा, माघे । २ । ३१ ।
“हृत्प्रियोगः परेणापि महिम्ना न महान्तमाम् ।
पूर्णचन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥”)
शास्त्रम् । मरणम् । इति मेदिनी । ते, ११५ ॥
(अलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ६६८ ।
“दृष्टान्तस्तु सधर्मेस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ॥”
सधर्मेस्येति प्रतिवस्तुपमायवच्छेदः । अयमपि
साधर्मेवैधर्म्याभ्यां द्विधा । क्रमेणोदाहरणं
यथा,—
अविदितगुणापि सत्कविभक्तिः कर्णेषु वमति
मधुधाराम् ।
अनघिगतपरिमलापि हि हरति दृष्टं मालती-
माला ॥”)
दृष्टिः, स्त्री, (पश्यत्यनेनेति । दृश् + करणे क्तिन् ।)
चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । ३ । ६८ ।
“दृष्टा दृष्टिमधोददाति कुरुते नालापमाभा-
षिता ॥”)
वृद्धिः । (दृश् + भावे + क्तिन् ।) दर्शनम् ।
इति मेदिनी । टे, १० ॥ (यथा, मनुः । ६ । ४६ ।
“दृष्टिपूर्वं क्षिपेत् पादं वस्त्रपूर्वं जलं पिबेत् ॥”)
गृहाणां दृष्टिकथनम् । यथा,
तृतीययज्ञे दृश्यमयज्ञे च श्रुतेः पूर्णदृष्टिरन्येषां
पाददृष्टिः । पञ्चमयज्ञे नवमयज्ञे च गुरोः पूर्ण-
दृष्टिरन्येषामर्द्धदृष्टिः । चतुर्थयज्ञे अष्टमयज्ञे च
कुजस्य पूर्णदृष्टिरन्येषां त्रिपाददृष्टिः । सप्तम-
यज्ञे सर्वेषां पूर्णदृष्टिः । पञ्चमयज्ञे सप्तमे नवमे
द्वादशे च राक्षोः पूर्णदृष्टिः । द्वितीये दृश्ये च
त्रिपाददृष्टिः । तृतीये यज्ञे चतुर्थे अष्टमे चार्द्ध-
दृष्टिः ॥**॥ गृहाणां दृष्टाभावनिरर्थो यथा,—
स्थितिभवने एकादशे च राक्षोर्दृष्टाभावः ।
स्थितिभवने द्वितीये यज्ञे एकादशे द्वादशे

द्वयं

चाग्रेषां दृष्टाभावः ॥**॥ एषां प्रमाणं यथा,—
“तृतीये दृश्ये चैव पाददृष्टिरुदाहृता ।
अर्द्धदृष्टिश्च नवमे पञ्चमे च प्रकीर्तिता ॥
चतुर्थे चाष्टमे चैव पादोना परिकीर्तिता ।
सप्तमे परिपूर्णा च फलमेवं प्रकथयते ॥ •
तृतीयदृश्यमावार्तिः पश्यन् पूर्णफलप्रदः ।
त्रिकोणगान् गुरुश्चैव चतुर्थाष्टमगान् कुजः ॥
सुतमदननवान्ये पूर्णदृष्टिः सुरारे-
युगलदृश्यमाराधौ दृष्टिमात्राचचार्यः ।
सहजविपुचतुर्थेयज्ञे चार्द्धदृष्टिः
स्थितिभवनसुपान्त्यं नैव दृश्यं हि राक्षोः ॥
स्वस्थानश्च द्वितीयश्च यज्ञमेकादशमयथा ।
द्वादशाख्यं न पश्यन्ति शेषं पश्यन्ति ते यज्ञाः ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
दृष्टिक्तं, स्त्री, (दृष्टिं दृष्टिप्रसादं करोतीति । क्त +
किप् तुगागमश्च । अतीवशोभया लोकानां
नेत्राकर्षकत्वादस्य तथात्वम् ।) स्थलपद्मम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दर्शनकारके, त्रि ।)
दृष्टित्वं, स्त्री, (दृष्टे दृष्टनाय क्तमिव । अतीव-
शोभाकरत्वात् तथात्वम् ।) स्थलपद्मम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
दृष्टिगुणः, पुं, (दृष्ट्या गुरयते अभ्यस्यते यत्र ।
गुणन् क अभ्यासे + घञ् ।) बाष्पादिलक्ष्यम् ।
इति शब्दमाला ॥
दृष्टिवन्तुः, पुं, (दृष्टे चक्षुषो नन्वुरिव ।) खद्योतः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
दृष्टिविज्ञेयः, पुं, (दृष्टेर्विज्ञेयः ।) कटाक्षः । इति
हज्जायुधः ॥
दृष्ट, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-
सेट् ।) सप्तमस्वरौ दर्शति । इति दुर्गादासः ॥
दृष्ट, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरौ । दृ, दं चेत्ये । इति
दुर्गादासः ॥
दृष्टितः, त्रि, दृष्टधातोः कर्त्तरि क्तो न निष्पन्नः । दृष्टि-
प्राप्तः ॥
दृ, गि भियि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-परं-
अकं-सेट् ।) गि, दृणाति दीर्घः । दीर्घिः । भियि
भये । इति दुर्गादासः ॥
दृ, म भियि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-
सेट् ।) म, द्रयति । भियि भये । इति दुर्गा-
दासः ॥
दृ, य गि विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
क्रां च-परं-सकं-सेट् ।) य, दीर्घेति । गि,
दृणाति दीर्घः । दीर्घिः । इति दुर्गादासः ॥
दे, ङ पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्तं-
सकं-अनिट् ।) ङ, दीनान् यो दयते निजम् ।
इति हज्जायुधः । इति दुर्गादासः ॥
देदीप्यमानः, त्रि, पुनःपुनरतिशयेन वा दीप्यते
यः । (दीप + यङ् + प्राणच् ।) अतिशय-
दीप्तिविशिष्टः । इति आकरणम् ॥
द्वयं, त्रि, (दा + “आचो यत् ।” ३ । १ । ६७ ।
इति यत् । “इदयति ।” ६ । ४ । ६५ । इति

देवः

५८९

देवकु

देवगु

देवः । दानयम् । दानीयम् । इति आकारणम् ।
यथा, हितोपदेशे । १ । ३६ ।

“उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपेति लक्ष्मी-
देवः देयमिति कापुरुषा वदन्ति ॥”

देवः, ऋ ४ देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
त्यात्म-अर्क-संज्ञा ।) देवमिह क्रीडा । ऋ
अदिदेवत् । ४, देवते बालः कन्दर्केर्निवृत्तिमिति
हलायुधः । देवमिह रोदनमिति भट्टमल्लः ।
इति दुर्गादासः ॥

देवः, स्त्री । (दीयत्यनेनेति । दिवः करणी घञ् ।)
इन्द्रियम् । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ (यथा,
सुखकोपनिषदि । ३ । १ । ८ ।

“न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्ये देवैस्त्वनपि कर्मणा वा ।

ज्ञानप्रसादेन विदुस्तत्त्व-
स्ततस्तु तं पश्यन्ति निष्कलं ध्यायमानः ॥”

देवः, पुं । (दीयति आनन्देन क्रीडतीति । दिव +
अच् ।) देवता । (यथा, भगुः । ३ । ११७ ।

“देवावृष्टीन् मनुष्याश्च पितृन् गृह्याच्च देवताः ।
पूजयित्वा ततः पश्चात् गृहस्थः श्रेष्ठभुग भवेत् ॥”
नाथोक्तौ राजा । इत्यमरः । १ । ७ । १५ ॥
राजा । (यथा, कादम्बरी । १८ ।

“सकलभूतलक्षणभूतार्थं वैश्वस्यायनो नाम
शुकः । सर्वरत्नानामुद्धरिव देवो भाजन
मिति कृत्वेनमादायास्मान्स्वामिदृष्टिता देवपाद-
मूलमायाता तदयमात्मनः क्रियतामिति ॥”

मेघः । इति मेदिनी । वे, १० ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २३५ । २३ ।

“क्षेत्रे मुक्तये ह्यपि ते च बीजं

देवे च वषट्कारकालयुक्तम् ॥”

केचित्तु देवशब्देन इन्द्र इति आचक्षते ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणाना-
मुपाधिभेदः । यथा, स्मृतिः ।

“देवपूर्वं नराख्यं स्यात् प्रश्नैश्च भेदादिसंयुतम् ॥”
(अल्बिक । यथा, ऋग्वेद । ६ । ६४ । ६ ।

“ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना-

मविप्रिषाणां सद्दिशा म्हाणाम् ॥”

“देवानां स्तोत्रकारिणाञ्चत्विजां ब्रह्मा ब्रह्मा-
स्थत्विकस्यानाथो भवति ॥” इति तद्वाक्यं
सायनः ॥) कायस्यादीनां पद्धतिविशेषः । तस्य
विवरणं कायस्थशब्दे दृश्यम् । (त्रि, दाता ।
द्योतीयता । दीपयिता । यथा, ऋग्वेद । ११ । १ ।

“अयिमांस् पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ॥”
“देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थ-
माचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयिता
यममिदं कृतं भवति ॥” इति तद्वाक्यं सायनः ॥

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५४ ।

“उद्भवः सोमगो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ॥”

“दीयति यत् क्रीडति सर्गादिति विजिगीषति
अमुरान् यवहरति सर्वभूतध्यासतया द्योतते
स्तयत स्तुत्येः सर्वत्र गच्छति तस्माद्देवः । एको-
देव इति मन्त्रवर्णात् ॥” इति तद्वाक्यं शङ्करः ॥

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६८ ।

“परमधायुधो देवः अनुकारी सुबान्धवः ॥”

देवकः, पुं, यदंशीयराजविशेषः । स श्रीलक्ष्म्यस्य
मातामहः । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयन्तु
गन्धर्वपतेरंशावतारः । यथा, महाभारते ।
१ । ६७ । ६६ ।

“यस्मात्सोदेवको नाम देवराजसमद्युतिः ।

स गन्धर्वपतिर्मथः क्षतौ जग्मे नराधिपः ॥”

देवकहर्मः, पुं, (देवप्रियः कर्हम इव ।) सुगन्धि-
द्रव्यविशेषः । स श्रीलक्ष्मागुरुकपूरकुङ्कुमसंमि-
श्रितैर्भवति । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकात्मजा, स्त्री, (देवकस्य आत्मजा कन्या ।)

देवकी । इति शब्दरत्नावली ॥

देवकाष्ठं, स्त्री, (देवप्रियं काष्ठम् ।) देवदारु ।

इति रत्नमाला ॥ देवदारुप्रभेदः । तत्पण्यायः ।

पूतिकाष्ठम् २ भद्रकाष्ठम् ३ सुकाष्ठकम् ४ अश्व-
दारुकाष्ठम् ५ काष्ठदारु ६ । अस्य गुणाः । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । रुक्षत्वम् । अग्निनाशक-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकिरी, स्त्री, (देवं मेघं किरतीति । कृ + “इगुप-
धञेति ॥” ३ । १ । १३५ । इति कः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) मेघरागस्य भाष्या । यथा,—

“ललिता मालसो गौरी नाटी देवकिरी तथा ।

मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”

अस्याः स्वरूपं यथा,—

“अमन्तो नन्दने श्यामा पुष्पप्रचयतनपरा ।
स्याता देवकिरी ह्येषा करार्पितसखीकरा ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

देवकी, स्त्री, (देवक + ङीष् ।) देवकाजकन्या ।

सा वसुदेवपत्नी श्रीकृष्णमाता । तत्पण्यायः ।

देवकी २ कृष्णजननी ३ देवकात्मजा ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ इयं कश्यपपत्नी अदित्यश-
जाता । यथा,—

“देवकी रोहिणी तमे वसुदेवस्य धीमतः ।

रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी सुभूतः ॥”

अपि च ।

“कश्यपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी ।

पूर्वपुण्यफलेनेव संपाप श्रीहरिं सुतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

देवकीनन्दनः, पुं, (देवका नन्दनः ।) श्रीकृष्णः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ ।
८ । २१ ।

“कृष्णाय वामदेवाय देवकीनन्दनाय च ।

नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः ॥”

तच्चिदीकारस्य ह्रस्वोऽपि दृश्यते । यथा, महा-
भारते । २ । २४ । ४१ ।

“नेताञ्च मन्त्रावाहो । त्वयि देवकिनन्दने ॥”

देवकीसुतः, पुं, (देवकाः सुतः पुत्रः ।) श्रीकृष्णः ।

इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥ (यथा, भविष्यः ।

“तुष्टार्थं देवकीसुतोर्जयन्तो संसृक्तं व्रतम् ।

कर्त्तव्यं चित्त्यमानेन भक्त्या भक्तजनेः सह ॥”

देवकुलम्, स्त्री, महाकुलो । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवकुलं स्त्री, (देवाय कोलतीति । कुलं सङ्घातिः +

कः ।) विनाशुखम् । इति हारावली । १६८ ॥

देउल इति भाषा ॥ (यथा, कपासरित्-
सागरे । १० । १०७ ।

“मोहं हारिदसन्तस्तत्र नारायणागतः ।

निराहारः स्थितोऽकार्यं गत्वा देवकुलं तपः ॥”

अस्य विवरणं चैत्यशब्दे दृश्यम् ॥

देवकुसुमं, स्त्री, (देवप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य ।)

लवङ्गम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

देवखातं, स्त्री, (देवेन खातम् । अक्षत्रिमखादस्य
तथात्वम् ।) देवखातकम् । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (यथा, भगुः । ४ । २०३ ।

“नदीगु देवखातं तडागेषु सरःसु च ।

ज्ञानं समाचरन्ति त्वं गभंस्वर्गेषु च ॥”

देवखातकं, स्त्री, पुं, (देवखातमेव । स्वार्थे कन् ।)

अक्षत्रिमजलाशयः । अपौरुषेयं देवकुल-
मित्यने । इति सुभूतिः ॥ नागादिजलमज्जिभ-
मिति स्वामी ॥ तत्पण्यायः । आखातम् २ ।

इति भरतः ॥ आखातम् । इत्यमरः । १ । १० ।

२७ ॥ देवविनिर्मितम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
गुहा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

देवखानविलं, स्त्री, (देवखानं अक्षत्रिमं विलम् ।
नित्यकर्मधारयः ।) गुहा । इत्यमरः । १० । ६४ ॥

देवगन्धा, स्त्री, (देवप्रियो गन्धो यस्याः ।) महा-
मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवगान्धारी, स्त्री, श्रीरागस्य भाष्या । यथा,—

“गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्च सारवी ।
रामकियं पि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

अस्या गानमयः शिशिरः कृतौ लतीयप्रहरा-
यधिराचार्द्धपण्यम् ॥

देवगायनः, पुं, (देवानां गायनः ।) गन्धर्वः ।

इति हेमचन्द्रः । २ । ६७ ॥

देवगिरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

सा सोमेन्द्रमते वसन्तरागस्य भाष्या वसन्त-
जतौ सदा गेया । भरतमते हिन्दोलरागपुत्र-
नागध्वनिभाष्या । सङ्गीतदर्पणमते तु नटकल्याण-
भाष्या । अस्याः स्वरूपं यथा, अल्बिकमिभमचन-
श्यामतनुः उक्तुः पीनस्तनी हारकण्ठभूषणा
स्त्रीपदक्तिमध्यस्था मत्तचकोरनयना सुभङ्गाङ्गी
च । अस्या गानमयः हिमन्तं दिवाचतुर्थं
प्रहरावधिराचार्द्धपण्यम् ॥

देवगुरुः, पुं, (देवानां गुरुः ।) दृष्टव्यः । इति

पुराणम् ॥ (देवानां गुरुः पिता । कश्यपः ।
यथा, हरिवंशे । २४६ । ८ ।

“अपश्यन् कश्यपं तत्र मुनिं दीपतपोनिधिम् ।
आदां देवगुरुं दिवं क्षिप्रं त्रिधवात्मभिः ॥”

देवगुहं स्त्री, (देवानां गुह्यादीनां गृहमिव ।)

सुखचन्द्रादीनां न्योतिर्मन्त्रालयः । यथा,—

“मन्त्रान्तरं सर्वेषु ऋते सुखं गृह्णाथायान ।

तानि देवगुहाणि स्युः स्थानाणानि भवन्ति हि ॥”

इति मनुस्मृत्युपराखम् ॥

देवता

देवतायः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४।१०२।
“मृग्ये देवस्य देवमित्रदत्तस्य रक्षितुम् ॥”)
देवचक्रितसकौ, पुं, (देवानां चक्रितसकौ ।)
अग्निनीकुमारौ । इति हलायुधः ॥ द्विवच-
नान्तोऽयम् ॥
देवच्छन्दः, पुं, (देवैश्चन्द्यते आकादध्यते इति ।
छन्द + चन् ।) चारविशेषः । स शतयष्टिकः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १०५ ॥ अष्टोत्तरशत-
यष्टिकोऽयमिति केचित् । इति भरतः ॥ (यथा,
दृष्टुं संहितायाम् । ८१ । ३० ।
“शतमष्टयुतं चारो देवच्छन्दो ह्यष्टीतिरेकयुता ।
अष्टाष्टकोऽष्टचारो रश्मिकलापश्च नवषट्कः ॥”)
देवजग्धं, स्त्री, (देवेरजग्ध इति । अद् + क्तः ।
“अदोजगिर्लोकप्रकृतिः” २ । ४ । ३६ । इति
जगद्गद्गः ।) देवजग्धकम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २५७ ॥
देवजग्धकं, स्त्री, (देवजग्ध + स्वार्थे कन् ।) कण्ठ-
गम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ।
देवटः, त्रि, (दिवसीति । दिव + “प्रकादिभ्यो-
ऽटन्” उणा । ४ । ८१ । इति अटन् ।)
शिक्षो । इत्युणादिकोषः ॥
देवटी, स्त्री, (देवं देवशब्दं अट्टने अतिक्राम-
तीति । अट्ट + अण् । शकन्त्यादिस्वालोपः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गाक्षिणी । इति
हारावली । ८५ ॥
देवतः, पुं, (देवानां ततः ।) मन्दारः । पारि-
जातः । सन्तानः । कल्पवृक्षः । हरिचन्दनम् ।
इत्यमरः । १ । १ । ५३ ॥ चैत्यवृक्षः । इति
त्रिकाक्षशेषः ॥
देवता, स्त्री, (देव एव । स्वार्थे तल ।) देवं दाति
श्रीर्द्धावा तनोति या । ततपर्यायः । अमरः २
निर्णयः ३ देवः ४ त्रिदशः ५ विबुधः ६ सुरः ७
सुपञ्चा ८ सभनाः ९ त्रिदिव्यः १० दिव्योकाः ११
आदितयः १२ दिविष्य १३ खेयः १४ अदिति-
नन्दनः १५ आदित्यः १६ ऋषुः १७ अम्बप्रः १८
अमर्यः १९ अम्बतान्वाः २० बर्हिर्मुखः २१
क्रतुसुक २२ गीर्वाणः २३ दानवारः २४
चन्द्रारकः २५ देवतम् २६ । इत्यमरः । १ । १ । ६६ ॥
स्वाक्षासुक २७ दनुजहिट २८ दाघन् २९ दौघन्
३० स्वर्गो ३१ शोभः ३२ तिलिम्बः ३३ सुचि-
रायुः ३४ स्थिरः ३५ । इति शब्दरत्नावली ॥
तस्याः संस्था त्रयस्त्रिंशत्कोटयः । यथा, —
“सदारा विबुधाः सर्वे स्वानां स्वानां गणैः सह ।
जैलोक्ये तत्रयस्त्रिंशत्कोटीसंस्था यथा भव ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ *
गणदेवता यथा, —
“आदित्यास्तुषिता निष्साध्यामास्वरमारुताः ।
महाराजिकरुद्राश्च वसवो गणदेवताः ॥
आदित्या द्वादशप्रोक्तास्तुषितास्त्रिंशदेव हि ।
विश्वेदेवा दश प्रोक्ताः साध्या द्वादश कीर्तिताः ॥
आमास्वरान्तुषिताः षष्टयः । पञ्चाशद्वनकाः ।
महाराजिकानामानो हि शते विंशतिस्तथा ।

देवता

रुद्रा एकादश प्रोक्ता वसवोऽष्टौ समीरिताः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥ *
तेषां चत्वारो वर्णा यथा, —
“आदित्याः क्षत्रियास्तौषी विश्व मरुतस्तथा ।
अश्विनौ च सुतौ शूदौ तपस्युगे समास्थितौ ॥
सुतास्वाङ्गिरसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः ।
इत्येतत् सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितम् ॥”
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ *
वैष्णवानां पञ्चदेवता यथा, —
“यत्र यत्र सुराः पूज्या गणेशाद्यास्तु कर्मिणाम् ।
विष्णुर्धने तत्र तत्र वैष्णवानां हि वैष्णवाः ॥
विश्वकर्मणं ससनकं सनातनमतः परम् ।
सनन्दं सनत्कुमारश्च पञ्चैवं पूजयेत्ततः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ *
देवषट्कं यथा, —
“गणेशश्च दिनेशश्च वज्रं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
देवषट्कश्च संपूज्य नमस्कृत्य विचक्षणः ॥”
इति अष्टावैवर्त प्रकृतिखण्डम् ॥
अपि च ।
“आदित्यं गणनाथश्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
नारायणं विशुद्धात्मन् च कुलदेवताः ॥”
इत्याहुकृतत्वम् ॥ *
याक्तिविशेषस्य उपास्यदेवता यथा, —
“या यस्याभिमतता पुंसः सा हि तस्यैव देवता ।
किन्तु कार्यविशेषेषु पूजिता चेष्टदा वृणाम् ॥
विशेषात् सर्वदा नायं नियमो ह्यन्यथा नृपाः ।
नृपाणां देवतं विष्णुस्तथैव च पुरन्दरः ॥
विप्राणामगिरादित्यो अक्षा चैव पिनाकधृक् ।
देवानां देवतं विष्णुर्दानवानां चित्रभालुः ॥
गन्धर्वाणां तथा सामो यक्षाणामपि कथ्यत ।
विद्याधराणां वाग्देवो साध्यानां भगवान् हरिः ॥
रत्नमां प्रहारी रुद्रः किन्नराणाञ्च पार्वती ।
ऋषाणां देवतं ब्रह्मा महादेवश्च शूलभृत् ॥
मनुनां स्यादुमा देवी तथा विष्णुः समास्तरः ।
गृहस्थाणाञ्च सर्वे स्युर्ब्रह्मा वै ब्रह्मचारिणाम् ॥
वेदान्तसामान्तका स्यादयतोनाञ्च महेश्वरः ।
भूतानां भगवान् रुद्रः कुशाखानां विनायकः ॥
भजषां भगवान् ब्रह्मा देवदेवः प्रजापतिः ।
इत्येवं भगवान् ब्रह्मा स्वयं देवोऽभ्यभाषत ॥”
इति कूर्मपुराणम् ॥ *
सामान्यदेवषड्विंशतिं यथा, —
तत्रोक्तनक्षत्रानि । उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तर-
भाद्रपदाहिणी चित्रानुराधा मृगशिरा रेवती
पुष्यारिश्चिनी ज्येष्ठा शतभिषा श्रवणा स्वाती पुन-
र्वसुर्धनिष्ठा । तत्र तिथयः शुभाः । तत्र चन्द्र-
स्तृतीयदशमसप्तमजन्मेकादशस्यः शोभनः ॥ अथ
सामान्यदेवप्रतिष्ठादिनम् । तत्र मासाः । माघ-
फाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाः हरिश्चयनात् पूज्य-
माघादृषः । तत्र नक्षत्राणि धनिष्ठाशतभिषा-
श्रवणमाघपुनर्वसुर्धनिभीरगौकृत्तिकाविशाखा-
भिज्ञानि । तत्र तिथयः शुभाः । तत्र लघानि
वृषमिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि । तत्र चन्द्रः

देवद

शोभनः । लघापेक्षया दृढसतिः केन्द्रस्थः
शोभनः लघापेक्षया शुक्लस्तृतीयषष्ठेकादशस्यः
शोभनः । इति ज्योतिषम् ॥
(देव + भावे तल् । देवत्वम् । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । २४ । ६ ।
“मधुमन्मे परायणं मधुमत पुनरायनम् ।
ता नां देवा देवतया युवं मधुमतस्कृतम् ॥”
“हे देवा देवौ द्योतमानौ ता तौ युवं युवां
नोऽस्मान् मधुमतः प्रीतियुक्तान् कृतम् कुरुतम् ।
कनति उच्यते । देवतया देवत्वेन अणिमादि-
देवतश्चर्ययोगेनेत्यर्थः ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥)
देवताङ्कः, पुं, (देवो दीपस्तान् इति । लस्य ङः ।)
वृक्षविशेषः । देताङ्का इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । वेणी २ खरा ३ गरी ४ जीम्बतः ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ अगरी ६ खरागरी
७ गरागरी ८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ देव-
ताङ्को ९ आसुविषहा १० । इति जटाधरः ॥
आसुः ११ विषजिह्वः १२ महाच्छदः १३
कदम्बः १४ खुल्माकः १५ देवताङ्कः १६ । इति
रत्नमाला ॥ (देवौ चन्द्राकौ ताडयतीति ।
ताडि + कर्मणि अण् ।) राहुः । अयिः । इति
मेदिनी । छि, ३६ ॥ घोषकलता । इति विश्वः ॥
देवताङ्कः, पुं, (देवताङ्क + स्वार्थे कन् ।) देव-
ताङ्कः । इति रत्नमाला ॥
देवताधिपः, पुं, (देवतानां अधिपः ।) इन्द्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
देवत्वं, स्त्री, (देवस्य भावः कर्म वा । “तस्य
भावस्त्वन्तर्लो” ५।१।११६ । इति त्रयप्रत्ययः ।)
देवभूयम् । देवसायुज्यम् । इत्यमरः । १०।७।५० ॥
देवस्य भावः कर्म वा । इति संक्षिप्तसारव्याक-
रणम् ॥
देवदक्षा, स्त्री, (देवात् मेघादृष्टोऽस्याः ।) नाग-
बला । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवदत्तः, पुं, उद्भातुजः । इति त्रिकाक्षशेषः ।
अर्जुनशक्तः । (यथा, महाभारते । ६।२४।१५ ।
“पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं घनञ्जयः ।
पौष्पं दध्नी महाशक्तं भीमकर्मा वृकोदरः ॥”)
शरीरवाक्पञ्चवायुन्तर्गतवायुविशेषः । इति
शब्दार्थकल्पतरुः ॥ विजृम्भणं देवदत्तः शुद्ध-
स्फटिकसन्निभः । इति सारदातिलकटीका ॥
(देवा एनं देवासुरिति । “क्षिप्तौ च संज्ञा-
याम्” ३ । ३ । १७४ । इति आश्विषिक्तः ।
“दो दहोः ।” ७।४।४६ । इति ददादेशश्च ।)
संज्ञाविशेषः । यथा, देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्य
सञ्जलिङ्गभाजित्वाभावात् जातित्वमायाति ।
इति दर्गादासः ॥ (नागभेदः । यथा, भाग-
वते । ५ । २४ । ३१ । “ततोऽधस्तात् पाताले
नागलोकपतयो वासुकिप्रसूखाः शुक्लकलिक-
महाशक्तश्चतुर्भुजश्चतुराक्षश्चक्रकम्बलाश्च-
तरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षाः
निवसन्ति ॥” देवेन दत्ते, त्रि । यथा,
“अश्वमाशुगमाश्च देवदत्तं जगत्पतिः ।

देवदा

अविनासाधुदमनमहेत्यर्थगुणान्वितः ॥

इति कश्चिपुराणेऽनुभागवते भविष्ये कश्चि-
जन्मोपनयने ० अध्यायः ॥

देवदातायनः, पुं, (देवदास्य अग्रजो ज्येष्ठः ।)

वृद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५१ ।

देवदानी, स्त्री, (देव शोधने + भावे लोट् । देव-
स्यैव दानं शुद्धिर्यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।)
घोषकाकृतिः । इति घोषा इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥

देवदारु, स्त्री, (देवानां दारु । तेषां प्रियत्वात् ।)
वृक्षविशेषः । (यथा, महाभारते । ३ ।
१७८ । १० ।

“वनानि देवदारुणां मेघानामिव वाग्गः ॥”

तत्तत्पर्यायः । शक्रपादपः ० परिभद्रकः ३ भद्र-
दारु ४ दक्षिणमम् ५ पीतदारु ६ दारु ७
पृथिकाष्ठम् ८ । इत्यमरः । १० । ४ । ५४ ॥ सुर-

दारु ६ दारुकम् १० स्निग्धदारु ११ अमरदारु
१२ शिवदारु १३ ग्राम्भवम् १४ भूतहारि १५
भवदारु १६ भद्रवन १७ इन्द्रदारु १८ मस्तदारु १९
सुरभरुद्धः २० । इति भावप्रकाशः ॥ सुराष्टम्

२१ देवकाष्ठम् २२ । इति रत्नमाला ॥ अस्य

गुणाः । तिक्तत्वम् । रुचत्वम् । श्लेष्मानिलभूत-
दोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कटुपाकित्वम् । विष-

त्वाधानशोथामतन्द्राक्षि काष्ठरसासुरमेहपीनस-
क्षेपश्लेष्मासकामकण्डसमीरनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ तस्य लेपनगुणः । कान्तिदत्वम् ।

ग्रामदोषविवक्षाशः प्रमेहचूर्णनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ चूर्णरुक्तातालाम्नीरक्षोविप्र-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

देवदारुः, पुं, (देवप्रियं दारु यत्र ।) स्वनामख्यात-

वृक्षः । स च पश्चिमीप्रियः । यथा,

“अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं

पूर्वाक्षतोऽयं वृषभध्वजेन ।

यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानी

स्कन्दस्य मातुः पयसा रमयः ॥”

इति रघोः । २ । ३६ ॥

देवदालिका, स्त्री, (देवदालीव कायतीति । के +
कः । टाप् पूर्व्वङ्ङस्वः ।) महाकालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

देवदाली, स्त्री, (देवेन मेघोदयेन दाली दहनं
यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) लताविशेषः ।
चघरवेल इति सोनीया इति च हिन्दीभाषा ।
खखसावत्पुष्पवृक्षा । (यथा, सुश्रुते, सूत्रस्थाने ।
४६ अध्याये ।

“कोशान्तको सप्रला शङ्खिनी देवदालीकार-
वर्णिका चैतुभयतो भागहराणि ॥”

तत्तत्पर्यायः । जीमूतकः २ कण्टफला ३ गरा ४

गरी ५ वंगी ६ महाकोषफला ७ कटुफला ८

चोरा ९ कदम्बी १० विषहा ११ कर्कटी १२

सारङ्गधिका १३ वृन्तकोषा १४ आसुविषहा

१५ दाली १६ रोमशपत्रिका १७ कुरङ्गिका १८

देवद्री

सुतकर्तरी १६ देवताङ्गः २० ॥ अस्या गुणाः ।

तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । पाकुकफ-

हर्नामन्वासाकासकामलाभूतनाशित्वम् । तस्याः
फलस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । क्षमिश्लेष्मगुल्मशूल-

शोवातनाशित्वम् । संसर्गत्वम् ।

“पीता गरा खरस्यर्शा विषघ्नी गरनाशिनी ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

तदामगुणाः । यथा भावप्रकाशे ।

“देवदाली तु वेणी स्यात् कर्कटी च गरागरी ।

देवताङ्गो वृन्तकोशस्तथा जीमूत इत्यपि ॥

पीतापरा खरस्यर्शा विषघ्नी गरनाशिनी ।

देवदाली रमे तिका कफार्शः शोथपाश्र्वाः ॥

नाशयेद्दामनी तिका कथं हि कालमिच्छरात् ।

देवदालीफलं तिकं क्षमिश्लेष्मविनाशनम् ॥

संसर्गं गुल्मशूलप्रमाशोर्वातजन परम् ॥”

देवदासी, स्त्री, (देवं इन्द्रियं दासीति चर्त्तयति ।

देव + दासु + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वन-

बीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः । (देवाय

क्रीडाये दासी इव ।) वेश्या । इति शब्दार्थ-

कल्पतरुः ॥ (देवपरिचारिका च ॥)

देवदोषः, पुं, (देवं दोषिणीलं दोषयति प्रकाश-

यति बहुस्य करोतीति । दोष + णिच् + अच् ।

यद्वा, देवेषु इन्द्रियेषु दोषः प्रकाशकः ।) लोच-

नम् । इति शब्दरत्नावली ॥

देवदुग्धभिः, पुं, (देवानां दुग्धभिरिव हृषजनक-

त्वात् ।) गन्धपर्णसः । सरत्तुल्यमौ । इति

रत्नमाला ॥ देवानां दुग्धभिवाद्यश्च ॥

देवदूती, स्त्री, (देवानिन्द्रियाणि दूयन्ती अवसान-

यन्तीति । दू ३ उपतापे + “तिष्ठती च संज्ञा

याम् ।” ३ । ३ । १७४ । इति तिप् ततो

ङीष् ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवदेवः, पुं, (दीयतीति । दिव् + अच् । देवानां

देवेषु वा देवः श्रेष्ठत्वात् ।) शिवः । (यथा,

महाभारते । १ । १ । १६० ।

“यदाश्रौयमर्जुनं देवदेवं

किरातरूपं धाम्बकं तोष्य युद्धे ॥”

ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-

भागवते । १ । ५ । १८ ।

“स वन्ती मन्देद्विषाथ देवदेवः सनातनः ॥”

“देवदेवो ब्रह्मति ।” तट्टीका ॥ विष्णुः । यथा

देवीभागवते । १ । ४ । ३५ ।

“कारणं सर्वलोकानां देवदेवं जगद्गुरुम् ।

वासुदेवं जगन्नाथं तप्यमानं महत्तपः ॥”

गणेशः । यथा, कथासरित्सागरे । २० । ५५ ।

“अस्तीह प्रमदोदानी तरुमण्डपमध्यगः ।

वृष्टप्रभाधो वरदः देवदेवो विनायकः ॥”

देवद्री, स्त्री, देवदात्रा । इति हारावली । १२६ ॥

(देवानां द्रीणी द्रीण्याकारत्वात् अवस्थान-

गच्छरम् । शिवलिङ्गादीनामवस्थानगच्छरम् ।

यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे रघुनन्दनधृतसम्पूर्णवचनम् ।

“देवद्रीण्यां विहारे च कूपेष्वायतनेषु च ।

युगं गोपु विपद्मासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

देवप

“देवद्रीणी स्वयम्भूजिङ्गादावस्थानगच्छरम् ॥”

इति रघुनन्दनः ॥

देवदाह, [च्] चि, (देवानश्चति पूजयतीति ।

अच् गतिपूजनयोः + “कत्विगृध्रक इति ॥”

३ । २ । ५६ । इति कित् । “विश्वगृध्रयोश्च

देवदाहतावप्रत्यये ।” ६ । ३ । ६० । इति

अष्टादेशः ।) देवपूजकः । देवसमीपगता ।

इत्यमरः । ३ । १ । ३४ ॥

देवधानं, स्त्री, (देवयोगं धाम्यमिति मधलोपी

समासः ।) धान्यविशेषः । देशान् इति भाषा ।

जोधार इति हिन्दीभाषा । तत्तत्पर्यायः । यव-

नालः २ योजलः ३ जर्वाक्यः ४ जीमूनाला ५

बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४४ ॥

देवधूपः, पुं, (देवप्रियो धूप इति मधलोपी

समासः ।) गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥

देवनं, स्त्री, (दिव् + भावे लोट् ।) यवहारः ।

जिगीषा । क्रीडा । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥

(दीयति अस्मिन्निति अतिशयोक्ते लोट् ।) लीलो

दानम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (दीयति अने-

नेति । दिव् + करणे लोट् ।) पशुम् । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ परिदेवनम् । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ दातिः । स्तुतिः । कान्तिः । गतिः ।

शोकः । इत्यमरटीकायां मयूरेशः ॥ दातम् ।

इति स्वामी ॥ (यथा, मनुः । ६ । २०० ।

“प्रकाशमेतत्तामस्यं यद्देवनसमाकृत्यौ ।

तयोर्निधं प्रतिघाते कृपतिर्यत्रवात् भवेत् ॥”

देवनः, पुं, (दीयत्यनेनेति । दिव् + करणे लोट् ।)

पाशुकः । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥

देवनन्दो, [न्] पुं, (देवमिदं नन्दयतीति ।

नन्दि + णिनिः ।) इन्द्रहारपालः । इति हेम-

चन्द्रः । २ । ६० ॥

देवनलः, पुं, (देवः आकारवर्णान्तर्कर्मण् अष्टो

नलः ।) नलभेदः । तत्तत्पर्यायः । देवनालः २

महानलः ३ वन्यः ४ नलीतमः ५ स्थूलनलः ६

मृगदन्तः ७ सुरनलः ८ सुरदमः ९ । अस्य

गुणाः । अतिमृदुत्वम् । हृष्यत्वम् । ईधत्-

कषायत्वम् । नलादधिकवीर्यत्वम् । रसकर्मणि

शक्तत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवना, स्त्री, (दिव् + भावे लृट् टाप् च ।) क्रीडा ।

सेवा । इति शब्दरत्नावली ॥

देवनालः, पुं, (देवो दीप्तिशीलः अष्टो वा नालः ।)

देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

देवपतिः, पुं, (देवानां पतिः ।) इन्द्रः । इति

हेमचन्द्रः । २ । ८० ॥ (यथा, महाभारते ।

४ । २१ । ३३ ।

“सर्वं भ्यान् च धर्मे च पुरस्कृत्य त्रयीमि ते ।

कीचकं निहनिष्यामि त्वं देवपतिर्यथा ॥”

देवपत्री, स्त्री, (देवानां पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।)

मध्याह्नकम् । इति त्रिकाण्शेषः । (देवानां

पत्नी ।) देवभाष्याः । (यथा, महाभारते ।

१३ । २४ । ४४० ।

“देवानां मातरः सव्यी देवपत्नीः सकल्यन्ताः ॥”

देवमा

देवपथः, पुं. (देवानां पथः । “ऋक्पूरुषः पथामानये । ५ । ४ । ७४ । इति अ. ।) देवानां पथः । तत्पथ्यायः । ह्यायापथः २ सोमधारा ४ नभःसरितः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४८ । २० ।
 “द्विषो देवपथो ज्ञानं नात्र गच्छन्ति मानवाः ॥” तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ४५ ।
 “ततो देवपथं गत्वा नियतो नियतासनः । देवसत्रस्य यत् पुण्यं तदवाप्नोति मानवः ॥”
 देवपथं स्त्री, (देवानां प्रियं पथमस्य ।) मुर-पथम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवपुत्रिका, स्त्री, (देवानां पुत्रिकेव प्रियत्वात् ।) पृक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवपुत्री, स्त्री, (देवानां पुत्रीव प्रियत्वात् ।) पृक्षा । इति ञटाधरः ॥
 देवपूः, [र] स्त्री, (देवानां पूः पुरी ।) अमरावती । इति ञटाधरः ॥
 देवप्रभः, पुं, (देवानां यद्देवतानां प्रभः ।) यद्-नक्षत्रादिघटितजिज्ञासा । तत्पथ्यायः । उप-श्रुतिः २ । इति हेमचन्द्रः । २ । १७७ ॥
 देवप्रियः, पुं, (देवानां प्रियः ।) पोतभृङ्गराजः । वक्रपुण्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देववत्ता, स्त्री, (देवप्रिया वत्ता ।) सहदेवी । चायमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देववत्ता, [न] पुं, (देवेषु वत्ता इव । देवर्षित्वा-दस्य तथात्वम् ।) नारदमुनिः । इति हेम-चन्द्रः । ४ । ५१३ ॥
 देवभवनं, स्त्री, (देवानां भवनं यद्भविव । देवानां आश्रयत्वादस्य तथात्वम् ।) अश्वत्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्गः ॥ (देवप्रतिमा-नि-तनयः ॥)
 देवभूः, पुं, (देवं देवत्वं भवति प्राप्नोतीति । भू प्राप्नोति + कृप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (देवानां भूनिवासभूमिरुत्पत्तिर्वा यत्र ।) स्वर्गश्च ॥
 देवभूतिः, स्त्री, (देवान् देवलोकात् भूतिरुत्पत्ति-र्यस्याः ।) मन्दाकिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (देवानां भूतिरिति विग्रहे । देवैश्वर्यम् ॥)
 देवभूयं, स्त्री, (देवस्य भावः । भू + “भुवो भावे ।” ३ । १ । १०७ । इति व्यप् ।) देवत्वम् । देव-सायुष्यम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥
 देवमणिः, पुं, (देवेषु मणिरिव ।) भर्गः । (देवो-द्योतनप्रदीपो मणिः ।) कौस्तुभः । अश्वरोमा-वर्णः । इति मेदिनी । ये. ६७ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ५ । ४ ।
 “आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशक्तियुक्ताः सम्यग्दण्डमणयो भूतारन्ध्रभागाः । अथाः व्यधुर्वसुमतीमतिरोचमाना-स्तथैव पयोधय इवोष्मिभिरापतन्तः ॥”)
 महाभेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवमाता, [क] स्त्री, (देवानां माता ।) अदितिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३३ ।

देवया

“कश्चिच्छिवं देवकभोजपुत्राया विष्णुपत्न्याया इव देवमातुः ॥”
 देवमातामन्त्रम् । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३८ ।
 “देवपत्नी देवक्या देवमातर एव च ॥”
 देवमातृकः, त्रि, (देवो वृद्धिर्मातेव शस्योत्पत्ति-नेन पालकत्वात् जननीव यस्य । कप् ।) वृष्टाभु-सम्पन्नब्रीहौपासितदेशः । इत्यमरः । १० । १ । २० ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५ । ७८ ।
 “कश्चिद्वायुं तद्वागानि पूर्णानि च वृष्टन्ति च । भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका ॥”)
 देवमानकः, पुं, (देवेषु मानो यस्य । कप् । संज्ञायां कन् वा ।) कौस्तुभमणिः । इति शब्द-रत्नावली ॥
 देवमासः, पुं, (देवाय भूगस्य क्रीडनाय यो मासः । अत्र हि भूतैरोजसश्च प्रादुर्भावात् गर्भस्य क्रीडनादित्वात् तथात्वम् ।) गर्भस्याष्टममासः । तत्पथ्यायः । गर्भाष्टमः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 देवानां मासः । स मनुष्यमाने त्रिंशद्वर्षात्मकः ॥
 देवयजिः, पुं, (देवान् यजते इति । यज + “सर्व-धातुभ्य इन् ।” उणा ४ । १ । १७ । इति इन् ।)
 देवयूजकः । मुनिः । यथा, भट्टिः । २ । ३४ ।
 “अग्नौ द्विजान् देवयजो नृपुंसकः ॥”
 देवयज्ञः, पुं, (देवानां यज्ञः ।) होमः । इति हेम-चन्द्रः । ३ । ४८५ ॥ (यथा, मनुः । ४ । २१ ।
 “ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञश्च सर्वदा ॥”)
 देवयात्रा, स्त्री, (देवानां यात्रा ।) देवगमनम् । तत्पथ्यायः । देवदोशी २ । इति हारावली । १२६ ॥ देवोत्सवादि ॥ (यथा, कथासरित-सागरः । २५ । १२१ ।
 “एकदा देवयात्रायां तत्र मल्लसमागमे । अगादको महामल्लः स्वातिमान् दक्षिणा-पथात् ॥”)
 देवयानं, स्त्री, (देवानां यानम् ।) देवविमानम् । देवयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (त्रि, देव-प्रापनीयम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ४ ।
 “यद्विष्यन्त्युत्तरो देवयानं त्रिमांशुषा पथं नयन्ति ॥”
 देवप्रापकम् । यथा, तत्रैव । ७ । ७६ । २ ।
 “प्र मे पथ्या देवयाना अदृश-ममर्हन्तो वसुभिरिच्छतासः ॥”)
 देवयानी स्त्री शुक्राचार्यकन्या । सा यथातिराज-पत्नी । इति श्रीभागवतम् ॥ (परा क्लि-ष्टहस्यतिपुत्रः कपो देवकार्यार्थं सज्जीवन-विद्यार्थं असुरगुरुसुपागमन । देवयानीयं तं युवानं मनोहरश्चावलोच्य तेन सज्जता भवितुमि-येष । कचस्तु गुरुकन्यामेना ज्ञात्वा पाणिमस्या गृहीतुं न स्वीचकार । अस्मादेवावौ देवयानी प्राप्तिद्वन्द्वं “न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति” इति श्रद्धापा । कचस्तु निरपराधोऽपि श्रापाहतः कुलञ्च “ऋषिपुत्रो न ते कश्चिष्णातु पाणिं गृहीष्यति” इत्येनां श्रप्तवान् । अयमेवास्या ब्राह्मणकन्याया अपि त्रिचयपत्नीत्वे हेतुः ।

देवरः

अथ कदाचित् क्रीडन्तीनां कन्यानां वस्त्र-वैपरीत्यं ज्ञातम् । देवयानो स्वीयवस्त्रयह-णेन वृषपञ्चगोऽसुरराजस्य सुतां शर्मिष्ठां चुक्रोश । शर्मिष्ठा तु तदसहमाना तां कूप-मध्ये प्रालिपत । अथ गच्छति काले ययाति-र्मृगयां गतस्तघातो जलमन्विष्यन् तत्रैव कूपसमीपमागत्य देवयानीं तन्मध्यस्थां दृष्ट्वा तस्या दक्षिणं पाणिं गृहीत्वा उत्थापयामास । अथ देवयानी कूपान् सुक्तां पितृसमीप-मागत्य सर्वं विज्ञापितवती । अथ रुक्मिणी-दसुरराज्यात् गन्तुमुद्यते वृषपञ्चासुरराजः स्वीयकन्यां शर्मिष्ठां कन्यासहसपरिवृतां परि-चारकत्वेन प्रदाय स्वगुरुकन्यां देवयानीं प्रमा-दयामास । अथ कदाचित् देवयानी पितृ-शुश्रूषा नाहुषं ययातिं पतित्वेन स्वीकृत्य तेन सह विजहार । अस्याः पुत्री ह्यैयदुस्तुर्वसुश्च गच्छति काले देवयानी राज्ञा सह वनं गत्व श्रीनपरान् कुमारान् क्रीडतस्तत्र दृष्ट्वा वृषी-रसात् शर्मिष्ठागर्भं जातांश्च तान् विज्ञाय क्रोध-परवशा पितृसमीपं प्रस्थितवती । शुक्रस्तु दुहि-तरमवमानितां विदित्य राजानं जरया योजया-मास ॥ एतद्विशेषविवरणविकृतितस्तु महा-भारते । १ । ७६ । ८३ । अध्यायेषु ज्ञातया ॥ ४ ॥
 देवयुः, त्रि, (देवं याति उपास्यत्वेन प्राप्नोतीति । या + “ऋगयादयश्च ।” उणा १२ । ३८ इति कुः ।) धार्मिकः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १५४ । ५ ।
 “तदस्य प्रियमभिपाद्यो अश्वानो नरो यत्र देव-यवो मदन्ति ॥”
 “देवयवो देवं द्योतेनस्त्रभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तो नरः ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥) लोकायाञ्चिकः । इति मेदिनी । ये. ८६ । देव, पुं, इति शब्दरत्नावली ॥
 देवयोनिः, पुं, स्त्री, देव एव योनिर्निदानभूतो यस्य सः । तदयथा, विद्याधराः १ अक्षरसः २ यक्षाः ३ राजन्साः ४ गन्धर्वाः ५ किन्नराः ६ पिशाचाः ७ गृह्यकाः ८ सिद्धाः ९ भूतगणः १० । इत्य-मरः । १ । १ । ११ ॥ (देवानां योनिः । देव-स्थानम् । यथा, महाभारते । ३ । ११४ । २८ ।
 “अन्यथा हि कुक्कुष्ठः । देवयोनिरपि पतिः । कुशाग्र्येणापि कौन्तेय । न प्रहृष्यो मज्जोदधिः ॥”)
 देवरः, पुं, (दीयत्यनेनेति । दिशु क्रीडायाम् + “अर्त्तिकमिभ्रमीति ।” उणा ३ । १६५ । इति अरः ।) पत्युः कनिष्ठभाता । देवोर इति भाषा । (“देवरः कस्मात् द्वितीयो वर उच्यते ।” इति निरुक्तेः । ३ । १५ ॥) तत्पथ्यायः । देवा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ । देवः ३ देवारः ४ देवानः ५ । इति ञटाधरः ॥ तुरागावः ६ देवकी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ६ । ५६ ।
 “देवराडा सपिण्डाडा ऋष्या सप्यद्विपुत्रवा । प्रलेप्तिताधिगन्ता सन्तानस्य परिचये ॥”)
 पत्युर्व्येष्टो भाता वृषपुरः । इति भरतः ॥

देवलः

देवराजः, पुं, (देवानां राजः ।) देवानां विमानः ।
इति हलायुधः ॥ स च पुण्यकारिः ॥
देवराजः, पुं, (देवानां राजा । "राजाहःसखि-
भ्यष्टम् ।" ५। ४। ६१। इति टप् ।) इन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते १। ८६। ७।
"देवराजसमीपं गच्छति यथातिः पृथिवीपतिः ॥"
तस्य नामानि यथा,—
"इन्द्रः सुरपतिः शक्रो दितिजः पवनायजः ।
सहस्राक्षो भगवत्सु कथ्यमाणः यथा च ॥
विद्योवाञ्च सुनामोरो मरुत्वान् पाकशासनः ।
जयन्तजनकः श्रीमान् शचीशो देवसुदनः ॥
वज्रहस्तः कामधरा गौतमीव्रतनाशनः ।
वृत्रह्वा वासवश्चैव दधोचिदेहभृत्कः ॥
जिह्वा वामनभ्राता पुरुषोत्तमः पुरन्दरः ।
दिवस्पतिः शतमुखः सृजामा गोत्रजिह्विभुः ॥
लेखार्थो ह्यलारातिर्जम्भेदी सुराग्रयः ।
संक्रन्दो दक्षः सप्तरायाणामेववाहनः ॥
व्याखण्डलो हरिश्च यो नमोऽप्राणनाशनः ।
वृक्षश्च वायुश्चैव देवदर्पनसुदनः ॥
घटपत्वारिणश्चामात्रि पापघ्नानि विनिश्चितम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते जन्मखण्डम् ॥
देवराजः, पुं, (देवराजः । देवेन श्रीकृष्णेन रातः
रक्षितः ।) परिचितः राजा । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ सारसप्तविशेषः । इति श्रुत्यार्थ-
कल्पतरुः ॥ (विष्णुसामपुराणम् । यथा, हरि-
वंशे । २७। ४७।
"विष्णुमित्रस्य पुत्रास्तु देवराजादयः स्मृताः ॥
एतन्मित्रैर्यथा भागवते । ६। १६। ३२।
"यो रातो देवयजने देवैर्गांधिषु सापमः ।
देवराज इति ख्यातः श्रुतः श्रेष्ठस्तु भागवतः ॥"
निर्मेर्युः पुत्रः । यथा, रामायणे । १। ६६। ८।
"देवराज इति ख्यातो निर्मेर्युः सौम्यपतिः ॥"
युधिष्ठिरस्य सभास्यस्तुत्याणामन्यतमः । यथा,
महाभारते । २। ४। २६।
"चानरो देवराजश्च भोजो भीमरथश्च यः ॥"
द्वर्षिः, पुं, (देव ऋषिश्च । देवानां ऋषिर्वा ।)
सुरर्षिः । तद्वयथा । नारदः । अत्रिः । मरीचिः ।
३ भरद्वाजः । ४ पुलस्त्यः । ५ पुलहः । ६ क्रतुः । ७
भृगुः । ८ वशिष्ठः । ९ प्रचेताः । १० । इत्यमरटीका-
सारसुन्दरी । (यथा, महाभारते । १२ ।
२। २०। २१।
"देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णाश्विश्चिकित्सितम् ॥"
तुमुवभरतादिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
कथादादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३। १७। १२४।
"देवादिदेवो देवर्षिर्वासुरवरप्रदः ॥"
देवलः, पुं, (देवं लाति यज्जाति निजजीविकार्थ-
मिति । देव + ला आदाने + "आनोऽनुपति ।"
३। २। ३। इति कः ।) देवाजीवः । जीविकार्थं
वे देवान् गृह्णीतवान् । इत्यमरः । २। १०। १२॥
पूषारि वामन इति भाषा ॥ देवोपजीवजीवो
यथा,—

उठम्

देव

"देवोपजीवजीवो च देवलश्च प्रकीर्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
"चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिण्यस्तथा ।
विपक्षेण च जीवन्तो वन्द्याः सृष्ट्यर्थकययोः ॥"
इति मनुः । ३। १५१ ॥
"देवलः प्रतिमापरिचारकः वर्णनार्थत्वेनेतत्
कर्म कुर्वन्तोऽयं निषेधः न तु घर्म्मार्थम् । देवको-
पोपजीवो च नाम्ना देवलको भवेदिति देवल-
वचनात् ॥" इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ ७ ॥
(दीयति आनन्देनेति । दिव + "उघादिभ्य-
श्चिन्त ।" उघा १। १०८ । इति कलच ।)
धार्मिकः । इत्युणादिकोपः ॥ नारदमुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रत्नयोरेत्यात् ।) देवरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ धर्मशास्त्रवक्ता मुनि-
विशेषः । इति भगवद्गीता । स असितमुनिपुत्रः
रम्भाप्रापेनाष्टावको बभूव । इति ब्रह्मवैवर्ते
श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ (अयम् वेदशासकस्य
शिष्यः । यथा, देवीभागवते । १। २०। ३।
"असितो देवलश्चैव वैशम्पायन उव च ।
जैमिनिश्च सुमन्तश्च गताः सर्वे तपोधनाः ॥"
प्रत्यक्षस्य ऋषेः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १।
१५। ११५।
"प्रत्यक्षस्य विदः पुत्रं कथिं नाम्नाय देवलम् ॥"
देवलकः, पुं, (देवल उव । स्वार्थं कृत् ।) देवलः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १। २। ७६।
"आह्वयका देवलका नक्षत्रायामयाजकाः ।
एते ब्राह्मणचण्डाला महापथिकपथमाः ॥"
देवलता, स्त्री, (देवप्रिया लता ।) नवमस्तिका ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
देवलाङ्गुलिका, स्त्री, (देवयति परिदेवयत्यनेनेति ।
देव + ङिच् + घञ् । देवः लाङ्गुलिकः शूको
यस्याः ।) दक्षिणकालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवलोकः, पुं, (देवानां लोकः ।) स्वर्गः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५। १। ४६।
"तस्मात् सृज्वा भवन्त्ययं देवलोकजयाय वै ॥"
अपि च । मतस्यपुराणे ।
"भूर्भुवःकोऽयं भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽयं महर्लोकः ।
तपः सत्यश्च सप्तेन देवलोकः प्रकीर्तितः ॥"
देववक्त्रः, स्त्री, (देवानां वक्त्रम् । तद्वत्त्वेनैव
यस्माद्देव्यादिभोजनान् तथात्वम् ।) अयिः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ देवानां मुखम् ॥
देववह्निः, पुं, (देवानां वह्निकण्डा ।) विष्णु-
कर्मन् । इति हेमचन्द्रः । २। ६६ ॥
देववल्गवः, पुं, (देवानां वल्गवः प्रियः ।) पुमाग-
वृत्तः । इत्यमरः । २। ४। २५ ॥
देववृत्तः, पुं, (देवप्रियो वृत्तः ।) सप्तपञ्चवृत्तः ।
मन्दारवृत्तः । गुणगुणः । इति मेदिनी । घ, ५२ ॥
अवशिष्टा देववृत्तश्च पुं द्रष्टव्यः ॥
देवव्रतः, पुं, (देवं अपरिग्रहादिरूपत्वात् द्योतन-
शीलं व्रतं यस्य । यद्वा, देवस्यैव व्रतं स्थिर-
प्रतिज्ञा यस्य ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, देवीभागवते । १। २०। १६।

देवसे

"चिवाङ्गदं ततो राज्ये स्थापयामास भीष्मवान् ।
स्वयं न क्षतवान् राज्यं तस्मादेवप्रतीकभक्तम् ॥"
देवानां व्रतम् ॥
देवशेखरः, पुं, (देवः क्रीडाप्रदः श्रेष्ठरो बलः ।)
हमनकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ देवानां मस्त-
कम् ॥
देवशुतः, पुं, (देवेषु श्रुतः विख्यातः ।) ईश्वरः ।
शास्त्रम् । नारदः । इति श्रुत्यार्थकल्पतरुः ॥
(मुक्तस्य पुत्रविशेषः । यथा, देवीभागवते ।
१। १६। ४१।
"स तस्याङ्गनयामास पुत्राश्चतुर एव हि ।
क्षणं गौरप्रभश्चैव भूरि देवशुतं तथा ॥"
देवश्रेणी, स्त्री, (देवानां श्रेणीव ।) श्रेणी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
देवसभा, स्त्री, (देवानां सभा ।) देवानां समाजः ।
तत्पण्यायः । सुधर्मा २ । इत्यमरः । १। १।
५१ ॥ शुभा ३ । सुधर्मा [न] ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ सुधर्मा ५ । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
देवसभ्याः, स्त्री, (देवस्य क्रीडायाः सभा तस्मात्
सौदनीति । यत् ।) क्रीडासभास्यः । तत्पण्यायः ।
सभिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवसामा-
जिकम् ॥
देवसर्षपः, पुं, (देवप्रियः सर्वपः ।) वृक्षप्रभेदः ।
तत्पण्यायः । अम्बायः २ वदरः । ३ रक्तमूलकः ।
४ सुरसप्तपकः । ५ सुधर्मदण्डः । ६ निर्मलसर्षपः । ७
कुरराङ्गः । ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कफजलदोषरक्तामयनाशित्वम् । रक्त-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवसहा, स्त्री, (सहते या । सह + अच् + टाप् ।
देवस्य सहा ।) दण्डोत्पलीवधिः । भिन्नाङ्गम् ।
इति विश्वः ॥
देवसान, य, (देवाय देयं देवाधीनं वा करोतीति ।
देव + मान् ।) सकलजना देवभावाश्रयाः ।
देवाधीनम् । देवदेयम् । यथा,—
"साकल्याधीनत्वदेवार्थेषु असमं पूर्णपदभू-
घातुषु परेषु चसात्प्रत्ययो भवति । देवेभ्यं
पूर्वोक्तधातुषु परेषु चात्प्रत्ययोऽपि । यथा
देवाय देयं करोति देवसाकरोति ।" इति
सुखबोधयाकरणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
७। १८७। ५८।
"जित्वा वा बहुभिर्यज्ञेयज्ज्वां भूरिदक्षिणः ।
क्षता वा देवसाङ्गत्वा लोकान् प्राप्य पुष्क-
लान् ॥"
देवसायुज्यं, स्त्री, (देवेन सायुज्यं संमिलनम् ।)
देवत्वम् । इत्यमरः । २। ७। ५२ ॥
देवसृष्टा, स्त्री, (देवाय क्रीडाार्थं सृष्टा ।) मद्यम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३। ५६७ ॥
देवसेना, स्त्री, इन्द्रकन्या । इति मेदिनी । ने,
१८७ ॥ (प्रजापतेः कन्या । इति महाभारतम् ।
३। २२३। १॥) सा वृद्धी । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते-
पुराणे प्रजतिखण्डे । १। ७१—७४।

देवाटः

“प्रधानांशस्वरूपा वा देवसेना च नारदः ।
मातृकासु पूज्यतमा वा च षष्ठी प्रकीर्तिता ॥
शिशूनां प्रतिविम्बेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्तिकेयस्य कामिनी ॥”
इयं हि यथा यथा कार्तिकेयस्य पत्नी जाता
तद्विवरणं महाभारते ॥१०२३॥ अध्यायमारभ्य
विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥ देवानां सेना । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ॥ ३ । २२२ । ५ ।
“देवसेना दानवैर्यो भया दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयेद्दीर्घमाश्रित्य स श्रेयः पुत्रो मया ॥”)
देवसेनापतिः, पुं, (देवसेनायाः पतिः ।) कार्ति-
केयः । इति शब्दरत्नावली ॥
देवस्वः, स्त्री, (देवस्य स्वं धनम् ।) देवस्वत्ताम्रदि-
धनम् । यथा,—
“ब्रह्मस्वस्य गुरोर्द्वयं देवस्वस्य हरिणः यः ।
कन्यां ददाति सुखेन स प्रेतो जायते नृनः ॥”
इति महाभारते पञ्चप्रतोपाख्यानम् ॥
(यथा च मनुः । ११ । २६ ।
“देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।
स पापात्मा परे लोके यथोच्छिद्येन जीवति ॥”
यज्ञशीलधनम् । यथा, मनुः । ११ । २० ।
“यज्ञं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्द्विधाः ॥”)
देवहृत्, पुं, (हृ + भावे कृप् । देवानां हृदाजान-
मनेनेति ।) वामकर्णः । यथा,
“आपणो यवहारोऽत्र चित्रमन्थो यज्ञदनम् ।
पितृहृदेषणः कर्ण उत्तरो देवहृत् स्तुतः ॥”
इति श्रीभागवते ॥ ४ । २६ । १० ॥
(त्रि, देवानाङ्गयतीति । त्रि + कर्णश्च कृप् ।
देवानां आङ्गता । यथा, वाजसनेयसंहि-
तायाम् । १७ । ६२ ।
“देवहृदेषण आ च वत्तसुखहृदेषण आ च
वत्तन ॥”)
देवा, [त्र] पुं, (दीयत्यनेनेति । दिव + “दिवेर्हृत्” ।
उणां २ । १०० । इति ऋः ।) देवरः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
८५ । ४६ ।
“नान्दरि सन्नाज्ञी भव सन्नाज्ञी अपि ऐतृयु ॥”)
रक्षापतिः । इति संलिप्तसारे उणादित्तिः ॥
देवा, स्त्री, (दीयते २नया । दिव + घञ् । तत-
श्चाप् ।) पद्मचारिणी । अश्वनपत्नी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (मूर्त्त्या । अस्याः पत्न्या यथा,
वेद्यकरलमालायाम् ।
“तेजवी पित्रुनी देवा तिलवल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्त्त्या निर्दहतीति च ॥”)
देवाजीवः, त्रि, (देवेन देवप्रतिमासंबन्धेन
आजीवतीति । आ + जीव + अच् ।) देवलः ।
इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥
देवजीवी, [न] त्रि, (देवेन आजीवतीति । आ +
जीव + णिनि ।) देवलः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥
देवाटः, पुं, (अट गतौ + भावे घञ् । देवानां
आटो गमनं यज्ञः ।) हरिहरश्चैवम् । यथा,

देवाल

“यदा नन्दी शूलपाणिर्गोधनेन पुरस्कृतः ।
स्थितवान् तद्दिनादेव चैत्रं हरिहरात्मकम् ॥
देवानामटनाच्चेव देवाट इतिसंज्ञितम् ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
देवात्मा, [न] पुं, (देव आत्मा अधिष्ठालदेवता
यस्य ।) अन्वत्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
देवानाम्पुत्रः, पुं स्त्री, (देवानां पुत्रः । “देवानां
पुत्र इति च सर्वे ॥” ६ । ३ । २१ । इत्यस्येति
वर्तिकोक्त्या षष्ठा अञ्जुक् । ह्यागस्य पयुत्वादेव
सर्वत्वं बोध्यम् ।) ह्यागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रि, आत्मः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७ ॥
देवापिः, पुं, प्रतीपराजः पुत्रः । स सुमेरुसमीपे
कलापयामे योगी भूत्वा आकृतिं स कलौ क्षुप्रं
चन्द्रवंशं पुनः सत्ययुगे भावयिष्यति । इति
श्रीभागवतम् ॥ स च कुली प्रजाभिरपध्यातः ।
इति मत्स्यपुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
६५ । ४४—४५ ।
“प्रतिश्रवसः प्रतीपः प्रतीपः खलु श्रेयासुपयेमे
सुनन्दां नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं
शान्तनं वाङ्मोक्षेति । देवापिः खलु बाल एवा-
रग्यं विदेश शान्तनुस्तु महीपालो बभूव ॥”
वेदिकमते तु अयं ऋषिपुत्रस्य पुत्रः । यथा,
निरुक्ते । २ । १० ।
“देवापिष्ठादिपुत्रः शान्तनुश्च कौरवौ भ्रातरौ
बभूवतुः । स शान्तनुः कनीयानभिषेचयाचक्र
देवापिस्तपः प्रतिपदे । ततः शान्तनो राज्यं
ह्नादृष्टं वर्षाणि देवो न ववर्ष । तस्मिन् ब्राह्मणा
अधर्मैक्यया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभि-
क्षिप्तं तस्मात् तं देवो न वर्धतीति । स शान्तनु
देवापिं शिशिणं राज्येन । तसुवाच देवापिः
पुरोहितस्तेऽस्मानि याजयानि च त्वेति । तस्ये
तद्वर्षकामस्तुतम् ॥” तथा च ऋग्वेदे । १० ।
६८ । ५ ।
“आर्षिपुत्रो होत्रम्विनिर्धोदन् देवापिर्देव-
सुमतिं चित्त्वान् ॥”)
देवाभीष्टा, स्त्री, (देवानामभीष्टा प्रिया ।)
ताम्बली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
देवायतनं, स्त्री, (देवानामायतनं गृहम् ।) देवा-
लयः । यथा, कूर्मपुराणे ।
“न देवायतनं गच्छेत् कदाचिद्वापदक्षिणम् ।
न पीडयेद्वा वस्त्राणि न देवायतनेष्वपि ॥”)
देवायधं, स्त्री, (देवस्य इन्द्रस्य आयुधम् ।) शक्र-
धनुः । इति हेमचन्द्रः । १० । ६३ ॥ देवानामञ्जुच ॥
देवाहं, स्त्री, (देवमहंतीति । अहं + अण् ।)
सुरपत्नीम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवाहा, स्त्री, (देवाहं + टाप् ।) सङ्गदेवी लता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
देवालयः, पुं, (देवानामालय आवासः ।) स्वर्गः ।
(यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ४ ।
“तज्ज देवालयं शक्र ! यथेष्टं ब्रज वासव ! ॥”)
देवयज्ञम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।

देवी

“क्षेत्रं वाटी मयदेवालयो दूतीयहं वनम् ॥”
देवाला, स्त्री, (देवानपि आलाति स्वायंतीकरो-
तीति । आ + ला + कः ।) रागिणीविशेषः ।
इति हलायुधः ॥
देवावासः, पुं, (देवानां आवासो वासस्थानम् ।)
अन्वत्यष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
देवाम्बः, पुं, (देवस्य इन्द्रस्य अम्बः ।) इन्द्रघोटकः ।
उच्चेऽश्रवाः । इति हलायुधः ॥
देविका, स्त्री, (दीयतीति । दिव + क्त्वाल् । टापि
अत इत्वम् ।) नदीविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्याः परिमाणं यथा,—
“अर्द्धयोजनविस्तारं पञ्चयोजनमायताम् ।
एतावदेविकामाहुर्द्विर्धपरिसेविताम् ॥”
इति पाद्मि भूमिखण्डम् ॥
(इयं हिमवत्पादनिःसृता । इति मत्स्यपुरा-
णम् । ११३ । २१ ॥ अन्यथा सङ्ग सरयुः सङ्गता ।
इति कालिकापुराणम् । २३ अः ॥ इयन्
तीर्थस्थानानामन्यतमा । अत्र नरः स्नात्वा
महादेवं समभ्यर्च्य यथाशक्ति चतुर्निवेद्य च
सर्वकामसङ्ग्रहस्य यज्ञस्य फलं लभते । इति
महाभारतम् । ३ । ८२ । ६६ ॥ इयं हि पीठ-
स्थानानाम् अन्यतमा । अत्र भगवतो नन्दिनी-
रूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ ।
३० । ६६ ।
“शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दिनी देविकातटे ॥”
युधिष्ठिरस्य पत्नीविशेषः । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । ७६ ।
“युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य श्रेयस्य देविकां नाम
कन्यां स्वयंवरां लेभे । तस्यां पुत्रं जनयामास
यौधेयं नाम ॥” धुस्तूरः । इति भावप्रकाशः ॥
देवसम्बन्धिनि, त्रि ॥
देविलः, त्रि, (दीयति आनन्देनेति । दिव +
“गुपादिभ्यः कित् ।” उणां १ । ५७ । इति
इलच् ।) धार्मिकः । इत्यादिशेषः ॥
देवी, स्त्री, (दीयतीति । दिव + क्त्वाल् ततो डीप् ।)
दुर्गा । इति धरणी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८४० ।
“देवा यथा ततमिदं जगदात्मशक्त्या
निःशेषदेवगणशक्तिसमूहसंज्ञा ॥”)
नाथोक्तौ लताभियेका राजपत्नी । इत्यमरः ।
१ । ७ । १३ ॥ मूर्त्त्या । (यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
“मूर्त्त्या मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवृ ॥”)
एकता । इति मेदिनी । वे. १० ॥ (देवानां पत्नी ।
डीप् ।) सामान्यदेवपत्नी । यथा, देवीनां
दक्षिणायने इति स्मृतिः ॥ ब्राह्मणस्त्रीनामोप-
पदम् । यथा, देव्यन्ता हि स्त्रियो मताः । इत्यु-
द्वाहपञ्चम् ॥ अपि च, कर्मविपाके ।
“देव्यन्ताश्च स्त्रियः सर्वे दास्यन्ताः मूढ-
योनयः ॥”
आदित्यभक्ता । लिङ्गिनी । बन्धाकर्कोटकी ।
शालिपर्णी । महाद्रोणी । पाठा । नागरसुखा ।
श्वेती । हरीतकी । अतसी । श्यामानाम-
पक्षिजातिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उपनिष-

देशः

द्विष्टः । स तु अथर्ववेदान्तगतः । यथा, सुक्तिकोपनिषदि ।

“त्रिपुरातापनं देवी त्रिपुराकटभावन ।”

देवीकोटः, पुं, (देव्याः कोटो दुर्गमिव ।) बाण-पुरम् । इति त्रिकाण्शेषः ।

देवेयः, पुं, (देवानामियः पूज्यः ।) दृहस्यति । इति शब्दरत्नावली ।

देवेष्टः, पुं, (देवानामिष्टः प्रियः ।) मङ्गमेदा । गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः । देववाञ्छिते, चि ।

देवेष्टा, स्त्री, (देवानामिष्टा ।) वनवीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ।

देवोद्यानं, स्त्री, (देवानां उद्यानं वनम् ।) देवानां वनम् । तद्वया । वैभ्राजम् । मिश्रकम् । शिप्र-कारणम् । चैत्ररथम् । इति त्रिकाण्शेषः ।

देशः, पुं, (दिश्यते निदिश्यते इति । दिश निर्देशो + कर्मणि घञ् ।) भूगोलभागविशेषः । इति सिद्धान्तमञ्जरी । जनपदे जनपदसमुदाये

जनपदेकदेशे सजलनिर्जलस्थानमात्रे च । इत्यमरटीकायां भरतः । स त्रिविधः । आङ्गलः

अनपः साधारणश्च । तत्पण्यायः । जनपदः १ नीवृत् २ विषयः ३ उपवर्जनम् ४ । इति राज

निर्घण्टः । प्रदेशः ५ राशम् ६ । इति शब्द-रत्नावली । * अथ देशे वर्गनीयानि । रत्नम्

१ खनिः २ द्रवम् ३ पण्यम् ४ धान्यम् ५ करोद्धवः ६ दुर्गम्याः ७ जनाधिक्यम् ८ नदी-मालकतादि । * अथ यामे वर्गनीयानि ।

धान्यम् १ लता २ वृक्षः ३ सरः ४ पशुपुष्टिः ५ जैत्रम् ६ अरघट्टः ७ कंदारः ८ यामेयोमुखम्

९ विभ्रमः १० । इति कविकल्पलता । * अथ मध्यदेशीयजनपदा यथा —

“नाम्निमे कुरुपाश्वलाः शाखाश्चैव सजाङ्गलाः । गूरसेना भद्रकारा बोधकाः सपटचराः ।

मत्स्याः किराताः कुल्याश्च कुन्त्यः कालि-कोशलाः ।

आवन्ताश्च भुलिङ्गाश्च लोकाश्चैवान्यकेः सह । मध्यदेश्या जनपदाः प्रायशः परिकीर्तिताः ।”

अथ उदीच्या देशा यथा, —

“बाङ्गीका वाटधानाश्च आभीराः कालनोयकाः । परत्याश्चैव गूदाश्च पड्वाश्चात्मखण्डकाः ।

गान्धारा जवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमदकाः । शकाश्चैव पुलिन्दाश्च पारदाश्च हरमृत्तिकाः ।

रामटाः कण्टकाराश्च कंकया देशमानिकाः । अत्रिथोपनिवेशाश्च वैश्यमृदकुलानि च ।

आत्रेयोश्च भरद्वाजः प्रस्थलाः सन्धरकाः । लम्पकास्तलगानाश्च सेनिकाः सह साङ्गजेः ।

एते देशा उदीच्यास्तु प्राच्यान्देशान्निबोधत ।” अथ प्राच्या देशा यथा, —

“अङ्गवज्रा मद्गुरका अन्तर्गिरिविहिरराः । ततः प्रवज्रा मातङ्गा मलया मलवर्नकाः ।

सुक्षोत्तराः प्रविजया भार्गवाङ्घ्रिमालवाः । प्राग्व्यानिषाश्च पुष्पाश्च विदेशास्तान्त्रि-प्रकाः ।

देशः

शाखा मागधमोर्द्धा प्राच्या जनपदाः स्मृताः ।” अथ दक्षिणाप्यदेशा यथा, —

“तथापरे जनपदा दक्षिणाप्यवासिनः । पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च ।

सैतुका सुखकाश्चैव कुपथाचारवासिकाः । नवरारा माहिमका कलिङ्गाश्चैव सर्वशः ।

कावेराश्च सहैषीकेराटयाः शवरास्तथा । एलिङ्गा विन्ध्यमधीका वेदर्भा दक्षकेः सह ।

कुलोयाश्च शिरालाश्च रूपसास्तापसेः सह । तथा तैत्तिरकाश्चैव सर्वे कारस्करास्तथा ।

नासिकाद्याश्च ये चाप्ये ये नेवान्तरमर्मेदाः । भातुककाः समाह्वयाः सह सारस्वतेस्तथा ।

कन्धोयाश्च सुराशाश्च आनर्त्ताश्चातुदेः सह । इत्येते अपरान्ताश्च षड्ग ये विन्ध्यवासिनः ।”

अथ विन्ध्यवासिदेशा यथा, — “मालवाश्च कुरुपाश्च मेकलाभोतकलेः सह ।

उत्तमासा दशायाश्च भोजाः किष्किन्धिकेः सह ।

तोमलाः कोशलाश्चैव जैपुरा वेदिकास्तथा । तुमुरास्तुमुराश्चैव पट्मात्रिण्येः सह ।

अनपास्तुष्टिकेराश्च बोतिहोत्रा अवन्तयः । एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ।”

पर्वताश्रयिदेशा यथा, — “अतो देशान् प्रवल्गामि पर्वताश्रयिणश्च ये ।

निर्द्वारा हंसवर्णाश्च कुपथा अपथाः खशाः । कुथप्रावर्गणाश्चैव ऊर्णा दर्भाः सभृहकाः ।

त्रिगर्ता मण्डलाश्चैव किराताश्चाभरेः सह ।” इति मत्स्यपुराणम् ।

अपि च । “देशयवम्या देवेशि । कथ्यते षड्ग ततपरा ।

वेदानां समारभ्य भुवनेशान्तं शिवे । तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दृष्यति ।

रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तं शिवे । वज्रदेशो मया प्रोक्तः सर्वमिदं प्रदर्शकः ।

जगन्नाथात् पूर्वभागात् क्रण्णतीरान्तं शिवे । कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वामभागे परायणः ।

कलिङ्गदेशमारभ्य पश्चाद्यथोजनं शिवे । दक्षिणस्यां महेशानि । कालिङ्गः परिकीर्तितः ।

सुब्रह्मण्यं समारभ्य यावद्देवो जनादेनः । तावत् केरलदेशः स्यात् तन्मध्ये सिद्धकेरलः ।

रामेश्वरात् अङ्कदेशात् हंसकेरलनामकः । अनन्तशैलमारभ्य यावत् स्यादयत्तं परं ।

तावत् सञ्चानामा तु केरलः परिकीर्तितः । शारदामठमारभ्य कुङ्कुमादित्तान्तकम् ।

तावत् काश्मीरदेशः स्यात् पश्चादध्युजना-न्तकम् ।

कालेश्वरं श्वेतगिरिं जैपुरं नीलपर्वतम् । कामरूपभिधो देशो गणेशगिरिश्छेति ।

त्रिपञ्चकं समारभ्य मध्यं चोन्नयिनी शिवे । माञ्जरीतीर्थं रालेन्द्र । कोलापुरनिवासिनो ।

तावद्देशो महाराष्ट्रः कर्णाटस्याभिधो चरः । जगन्नाथाद्दक्षिणभागे मर्वाक् आश्वमरालिकात् ।

देशः

तावदङ्गाभिधो देशः सौराष्ट्रं षड्ग सादरम् । कोङ्कान् पश्चिमं तीर्थं सप्तप्रान्तगोचरम् ।

हिङ्गुलान्तको देवि । दशयोजनदेशतः । सौराष्ट्रदेशो देवेशि । तस्मात्तु गुर्जराभिधः ।

श्रीशैलान् समारभ्य चोलेशान्तं भागतः । तैलङ्गदेशो देवेशि । ध्यानाध्ययनतत्परः ।

सुराभिकां समारभ्य मलयाद्रान्तं शिवे । मलयालाभिधो देशो मन्त्रसिद्धिप्रवर्तकः ।

रामनाथं समारभ्य शीरङ्गान्तं धिलेश्वरि । कर्णाटदेशो देवेशि । साम्राज्यभोगदायकः ।

ताम्रपर्णीं समासाद्य शैलार्हं शिखरीश्वरं । अवन्तीमंशुको देशः कालिका तत्र तिष्ठति ।

भद्रकालीमहापूर्वं रामदुर्गाश्च पश्चिमे । श्रीविदर्भाभिधो देशो वेदर्भो तत्र तिष्ठति ।

गुर्जरात् पूर्वभागे तु द्वारकातो हि दक्षिणं । मरुदेशो महेशानि । उद्दीतपत्तिपरायणः ।

श्रीकोङ्कणादधीभागे तापीतः पश्चिमे परे । आभीरदेशो देवेशि । विन्ध्यशैले यवसितः ।

अवन्तीतः पूर्वभागे गोदाव्यास्तथापरं । मालवार्को महादेशो धनधान्यपरायणः ।

द्रविडतैलङ्गयोर्मध्ये चोलदेशः प्रकीर्तितः । लक्ष्मणाश्च ते प्रोक्तास्तद्देवो वाप्तरं भवेत् ।

कुरुक्षेत्रात् पश्चिमे तु तथा चोत्तरभागात् । इन्द्रप्रस्थान्तं महेशानि । दशयोजनकङ्कये ।

पाञ्चालदेशो देवेशि । मौन्यगगन्भूषितः । पाञ्चालदेशमारभ्य स्वच्छादितान्पूर्वतः ।

काम्बोजदेशो देवेशि । वाणिगाश्रयणायणः । वेदर्भदेशाद्दक्षिणं इन्द्रप्रस्थाश्च दक्षिणं ।

मरुदेशात् पूर्वभागे वेराटः परिकीर्तितः । काम्बोजादन्तभागे तु इन्द्रप्रस्थाश्च पश्चिमे ।

पाण्डादेशो महेशानि । महाशृङ्गकारकः । गच्छकीशीरमारभ्य तस्मात्तु गगान्तं शिवे ।

विदेहभूः समाख्याता मेरुभुक्ताभिधः स तु । काम्बोजदेशमारभ्य महान्तं पश्चात् पूर्वतः ।

बाङ्गीकदेशो देवेशि । अश्विनातपत्तिपरायणः । तत्रकण्डं समारभ्य रामक्षेत्रान्तं शिवे ।

किरातदेशो देवेशि । विन्ध्यशैलेऽवतिष्ठते । करनोयां समारभ्य हिङ्गुलान्तं शिवे ।

सुलतानदेशो देवेशि । महान्तं पश्चात् परायणः । हिङ्गुपीठं समारभ्य मर्कशान्तं महेश्वरि ।

श्वरानानाभिधो देशो स्वच्छमागपरायणः । तन्मध्ये चोत्तरं देवि । एराकः परिकीर्तितः ।

काश्मीरान् समारभ्य कामरूपान् पश्चिमे । भोटान्तदेशो देवेशि । मानसशाश्च दक्षिणं ।

मानसशादन्तपूर्वं चोत्तरदेशः प्रकीर्तितः । केलातीर्थं समारभ्य सरयूं परितः परं ।

अमरगं महेशानि महाचोत्तराभिधो भवेत् । जटेश्वरं समारभ्य योगेश्वरान्तं महेश्वरि ।

नेपालदेशो देवेशि । शिलच्छट्टं षड्ग प्रिये । गणेश्वरं समारभ्य मञ्जरीदध्यन्तं शिवे ।

शिलच्छट्टाभिधो देशः पर्वते तिष्ठति प्रिये । वज्रदेशं समारभ्य भुवनेशान्तं शिवे ।

देशकः

गौडदेशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः ।
गोकर्णेशान् पूर्वभागे आर्यावर्तात् चोत्तरे ॥
तेरभुक्तान् पश्चिमे तु महापूर्वभागे सर्वतः ।
महाकोशलदेशश्च सूर्यवर्षप्रारयणः ॥
आसंख्यं समारभ्य तत्प्रकृष्टान्तकं शिवे ।
मगधाख्यो महादेशो यात्रायै न हि दृश्यते ॥
दक्षिणोत्तरक्रमेणैव क्रमात् कौकटमागधौ ।
नरगात्रं समारभ्य ग्रन्थकृष्टान्तकं शिवे ॥
तावन कौकटदेशः स्यात्तदन्तर्भागो भवेत् ।
जगन्नाथप्रान्तदेशश्चोत्तरः परिकीर्तितः ॥
कामागिरिं समारभ्य द्वारकान्तं महेश्वरि ।
श्रीकुलनाभिधो देशो ज्वनं शृणु महेश्वरि ॥
कामागिरिदेवंतभागे मरुदेशात्तथोत्तरे ।
ज्वनदेशः समाख्यातः शरास्तत्र रमन्ति च ॥
अथाभ्यर्णं समारभ्य कौटिल्यस्य मध्यगे ।
ममुद्रप्रान्तदेशो हि कौकृणः परिकीर्तितः ॥
ब्रह्मपुत्रात् कामरुपात् मध्यभागे तु केकयः ।
मागधाहन्तभागे तु विन्ध्यात् पश्चिमतः शिवे ॥
मौसनाभिधो देशः सूर्यवर्षप्रकाशकः ।
कलिनाथपुरमारभ्य कुरुक्षेत्राच्च दक्षिणे ॥
पाञ्चालपूर्वभागे तु कुरुदेशः प्रकीर्तितः ।
मरुदेशात् पूर्वभागे कामादेर्दक्षिणे शिवे ॥
मिन्जलाख्यो महादेशः सर्वदेशोत्तमोत्तमः ।
श्रिलहृद्वात् पूर्वभागे कामरुपात्तथोत्तरे ॥
पुलन्दिदेशो देवेशि । नरनारायणः परः ।
गणेश्वरात् पूर्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे ॥
कच्छदेशः समाख्यातः सुदेशं शृणु सादरम् ।
पुलन्दिदुत्तरे भागे कच्छाच्च पश्चिमे शिवे ॥
मत्स्यदेशः समाख्यातो मत्स्यबाहुल्या-
कारकः ।
वैराटपाण्ड्ययोर्मध्ये पूर्वदक्षिणक्रमेण तु ॥
मद्रदेशः समाख्यातो माद्रीहा तत्र तिष्ठति ।
मुरसनात् पूर्वभागे गण्डक्याः पश्चिमे शिवे ॥
मौजोरदेशो देशि । सर्वदेशाधमाधमः ।
अत्रन्तः पश्चिमे तु वेदभौहृदोत्तरे ॥
नाटदेशः समाख्यातो बर्बरं शृणु पार्श्वेति ॥
मायापुरं समारभ्य सप्तशृङ्गात्तथोत्तरे ॥
वर्धराख्यो महादेशः सैन्धवं शृणु सादरम् ।
लङ्काप्रदेशमारभ्य मल्लान्तं परमेश्वरि ॥
सैन्धवाख्यो महादेशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ।
एते षट्पञ्चाशद्वेशा मया प्रोक्ता महेश्वरि ॥
एतन्मध्योऽपि देवेशि । देशभेदाः स्युः केशः ।
कोटिशः सन्ति देवेशि । एते मुख्याः प्रकीर्तिताः ॥
रक्षस्यातिरक्षस्य गोमयं पशुसङ्कटे ।
इति संक्षेपतः प्रोक्तं किमन्युं श्रोतुमिच्छसि ॥
इति शक्तिमङ्गलतन्त्रे ७ पटलः ॥
देशकः, त्रि, (दिशतीति । दिश आदेशे + “काल-
तत्त्वौ” ३ । १ । १३३ । इति ण, लृ, णास्ताः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १५२ ॥
“तथोन्मागप्रवृत्तस्य चासु सम्मार्गदेशकः ।
सन् मेतिथयः प्राप्या वित्तदाने तथाप्ये” ॥
इति मार्कण्डेये । १६ । १७ ॥

देशान्त

देशकारी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनमन्मते
मेघरागस्य भार्या । अस्या जातिः संपूर्णः
यहं षड्जस्वरः गानसमयः वर्धनी निशान्तः ।
अस्याः स्वरूपं सुन्दरस्त्री तिलयुक्तानना कमल-
पत्राणी हाडिमस्तनी गौराङ्गी विम्बोष्ठी
मुक्ताहारकण्ठी कर्पूरचन्दनलिप्ताङ्गी साल-
ङ्कारा नायकेन सहोपविश्य हावभावकटाक्षान्
कुर्वती । सङ्गीतदर्पणमते अस्या गानसमयः
प्रातर्वैराट्यरागिण्या सह । अस्याः स्वरूपं
नायकेन सह केलिकौतुकरता श्यामकेशभारा
जितशरतपूर्णचन्द्रानना अनङ्गराजिताङ्गी
काञ्चनकलसदृतिहारिकुचा कमलनयना नटु-
भाषिणी । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
देशरूपं, स्त्री, (दिश्यते इति । दिश् + कर्मणि
षण् । देशस्य हेतुयुक्तिदेशकालपात्रादिभिर्दि-
श्यमानस्य रूपम् । यद्वा, देशस्य देशानुरूप-
चारस्य रूपम् ।) उच्यते । इत्यमरः । २ । ८ ।
२४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १०७ । ५ ।
“जीर्णयज्ञवृत्तिश्च यथा धर्मः प्रकीर्तितम् ।
लघुना देशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारतम् ॥”)
देशाखी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनमन्मते
हिन्दोलरागस्य द्वितीयरागिणी । तस्या जातिः
षाड्जः यहं गान्धारस्वरः गानसमयः वस-
न्तर्तौ पूर्वाङ्गः । अस्याः स्वरूपम् । मुरुपा
नारी चन्द्रवदना कोधना कलहप्रिया रोमहर्षा
निष्क्रोशकरवालकरा मल्लवत् धृत्यवगुण्डित-
बाहुवलाः जलमहितकलस्यापितशत्रुपला
सर्वदा स्वसमीपस्थापितनायका च । राग-
मालामते तु तस्याः स्वरूपं मल्लवत् परस्पर-
मल्लक्रीडायां नियुक्ता । मा क्रीडामल्लकाशो
तन्नेपणप्रस्तरादुत्तोलनभूमिगुण्डनादिरूपा ।
कलिनाथमते वसन्तरागस्य भार्या । सङ्गीत-
दर्पणमते अस्या जातिः संपूर्णः । अस्याः
स्वरूपं कर्पूरादपि कमनीयाङ्गी कमलराजित-
नयना हृदयुक्ता रसिका अतिधीरा किञ्चित्-
सङ्कचिता दीर्घसुजा मल्लदुत्तमोचिनी च ।
इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
देशान्तरं, स्त्री, (अन्यो देशः । मयूरशंकादि-
वत् भूमासः ।) सुमेरुलक्ष्योर्मध्यरात्रास्वरूप-
देशस्वदेशयोरन्तरयोजनम् । इति सिद्धान्तदृ-
श्यम् ॥ ये उदयान्तरकर्मणा लङ्कायामौद-
यिका गृहा जातास्ते देशान्तरकर्मणा स्वपुरो-
दयिकाः स्युः । तच्च द्विविधं एकं पूर्वापरं
द्वितीयं याव्योत्तरं तत्परमं चतुर्थम् । यथा,—
“येनेन लङ्कादयकालिकास्ते
देशान्तरेण सुपुरोदये स्युः ।
देशान्तरं प्रागपरं तथाप्यु-
याव्योत्तरं तत्परमं चतुर्थम् ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
देशान्तरपरिभाषायां ब्रह्मवतुः ।
“वाचो यच्च विभिनन्ति गिरिर्वा अवधायकः ।
महानदन्तरं यच्च तद्देशान्तरमुच्यते ॥

देशं

देशनामनदीभेदात्प्रोक्तोऽपि भवेद्यदि ।
तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भवा ॥
दशरात्रिण या वार्षा यच्च न श्रूयतेऽथवा ॥
दृष्टव्यः ।
देशान्तरं वदन्त्येके षड्विंशत्येवमयतम् ।
चत्वारिंशदन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च ॥”
इत्युद्वाहृतत्वम् ॥
“मुनिद्वयवचनोक्तवागादिद्योजनादिभेदसामञ्ज-
स्यार्थम् एवं आख्यायते त्रितयवैशिष्ट्यं त्रिंशद्-
योजनाभ्यन्तरे द्वितयवैशिष्ट्यं तदुपरि एक
वैशिष्ट्यं चत्वारिंशद्योजनापरि वागीगिरि-
महानदन्तरित्वभेदाभावेऽपि षड्विंशत्येवमपरि
वेदेष्यम् ।” इति शक्तिचिन्तामणिः ॥
देशकः, पं, (देशं प्रसितः इति । देश + ठक् ।)
पथिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५७ ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । ५ । १० ।
“अदेशिको यथा सार्थः सर्वं कच्छं सन्दृष्ट्वा ।
अनायका तथा सेना सर्वान्दोषान् सन्दृष्ट्वा”)
गुरुः । यथा देशिको मूलमन्त्रेण इत्यागमः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४७ । ४२ ।
“धर्माणां देशिकः साक्षात् स भविष्यति धर्म-
भाक् ।
धर्मविद्भिः सहैवेशो नमस्कार्यः सदोदितैः ॥”)
देशिनी, स्त्री, (दिशतीति । दिश् आदेशे +
गिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) तर्जनी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।
१ । १६ ।
“कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यङ्गं करस्य च ।
प्रजापतिपितृवृक्षदेवतीर्यान्त्यमुक्रमात् ॥”)
देशी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनमन्मते दीपक-
रागस्य भार्या । अस्या जातिः षाड्जः यहं
जगधस्वरः गानसमयः ग्रीष्मर्तौ मध्याह्नः ।
अस्याः स्वरूपं मुरुपा नारी हरिद्वसना अल-
ङ्कता यौवनमदेन कामासक्ता सती नायकशय-
नागारमागत्य निधुवनरता च । भरतमते तु
मेघरागस्य पत्नी । सङ्गीतदर्पणमते हिन्दोल-
रागस्य भार्या । तस्या गानसमयः यामयुग-
लम् । तस्याः स्वरूपम् । निदायुक्तनयना
आलस्ययुक्ता प्रियाभिमुखी नायकस्य निद्रा-
भङ्गनार्थं मनोरञ्जनतानं गायन्ती रमणीय्या
रचितवेशा । भूषणगणशोभिता गौरकङ्गी परि-
हितहरिद्वर्णशाटिका । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
(सङ्गीतभेदः । यथा, सङ्गीतदर्पणे । १ । ३—६ ।
“गीतं वाद्यं नर्तनञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।
मार्गदेशी विभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ॥
दृष्टिगेन यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम् ॥
तत्तद्देशस्यया रीत्या यत् स्यात्प्रोक्तानुरञ्जनम् ।
देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीयमधीयते ॥”)
देश्यं, स्त्री, (दिश्यते इति । दिश् + कर्मणि ण्यत् ।)
पूर्वपक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ देशार्थे, त्रि ॥
(देशे भवः । देश + “दिगादिभ्यो यत्” ४ ।

देवदु

७१६

देहात्म

देत्यदे

३।५४। इति यत् ।) देशभवे । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ३।६।
“भोगाय देशभित्तुणां वल्लभास्यान्तप्रभा ॥”
देहः, त्रि, (ददातीति । दा + “गाहाभ्यामि-
ष्णुच् ।” उणां ३।१६। इति इष्णुच् ।) दाता ।
दुर्हमः । इति हेमचन्द्रः । रजकः । इति
संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ।
देहः, पुं स्त्री, (देहि प्रतिदिनम् । दिह् लृङ् +
अच् ।) शरीरम् । इत्यमरः । २।६। ७१।
स्वायमते पृथिव्या देहं योनिजम् अयोनिजम् ।
योनिजं जरायुजमल्लजम् । अयोनिजं स्वेदजो-
द्भिदादिकम् । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् ।
जलीयं देहमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धम् ।
तैजसं देहमयोनिजं सूर्यलोके प्रसिद्धम् । वायो-
देहमयोनिजं तदेव पिशाचादीनाम् । इति
सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥
अथ नरकभोगदेहविवरणम् । तत्र यमं प्रति
सावित्रीप्रश्नः ।
“खदेहे भस्मसाद्भूते यान्ति लोकान्तरं नराः ।
केन देहेन वा भोगं भुङ्क्ते च शुभाशुभम् ॥
सुचिरं क्षेत्रभोगेन कथं देहो विनश्यति ।
देहो वा किं वधो ब्रह्मन् । तस्मै यास्यातुमर्हसि ॥”
यमस्योत्तरम् ।
“शृणु देहविवरणं कथयामि यथागमम् ।
पृथिवी वायुराकाशस्तेजोयमिति स्फुटम् ॥
देहिनां देहजीवश्च सद्यः स्थितिविधौ परम् ।
• पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्मितो भवेत् ॥
स कृत्रिमो नश्यत् भस्मसाच्च भवेदिह ॥
ब्रह्माक्षुषप्रमाणश्च यो जीवपुरुषः कृतः ।
विभक्तिं सृज्य देहन्तं तद्वत् भोगहेतवे ॥
• स देहो न भवेद्भस्मं ज्वलद्गौ यमालये ।
जले न नष्टो देहो वा प्रहारे सुचिरे कृते ॥
न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्ठके तथा ।
तत्र देवे तत्र लौहे तत्र प्राधान्यं यव च ॥
“तत्र प्रणिमाशेषेऽप्यक्षुषं पतनेऽपि च ।
न च दग्धो न भस्मश्च भुङ्क्त सन्तापमेव च ॥
कथितं देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
देवरदेहस्य प्रमाणं यथा,—
“यस्मै गुह्यतमं देहं सर्वगं तत्त्वदर्शिनः ।
प्रविष्टा ममेक्षुर्वाच्यं कथं यो गिनोऽयम् ॥”
इति कूर्मपुराणम् ॥
देहकोषः, पुं, (देहस्य कोष इव आवरकत्वात् ।)
पञ्चः । इति शब्दचन्द्रिका । पाखा इति भाषा ।
देहज्वरः, पुं, (देहस्य ज्वरो हानियन्मात् ।)
रोगः । इति शब्दचन्द्रिका ।
देहदः, पुं, (देहं ददाति यद्वा दायति चतारः
श्रीश्रयतीति । दा दाने देप शोधने वा +
“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३।२। ३। इति कः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः । (देहदातरि, त्रि ॥)
देहदुर्गन्धता, स्त्री, (देहस्य दुर्गन्धता) शरीर-
दोषत्वम् । तन्नाशकौषधं यथा,—

“अर्जुनस्य च पुण्याणि जम्बुपञ्चयुतानि च ।
सलोधाणि च तस्मै पो देहदुर्गन्धतां हरेत् ॥”
इति गारुड १६४ अध्यायः ॥
देहधारकं, स्त्री स्त्री, (देहं धारयतीति । धारि +
“ञ्जल्लचौ ।” १।३। १३३। इति ञ्जुच् ।)
अस्थि । इति हेमचन्द्रः । ३।२६० ॥
देहधिः, पुं, (देहो धीयते अस्मिन्नि । देह +
धा + आधारे किः ।) पञ्चः । इति शब्द-
चन्द्रिका । पाखा इति भाषा ॥
देहधृक्, [ज्] पुं, (देहे धर्तुमिति सञ्चरतीति ।
धृज् + क्तिप् ।) वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथा, सुश्रुते । २।११ ।
“वायुर्यं वक्तुसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक् ॥”)
देहभृत्, पुं, (देहं विभर्तीति । देह + भृ +
क्तिप् तुगागमश्च ।) जीवः । इति हेमचन्द्रः ।
६।२ ॥ (यथा, रघौ । ८।५१ ।
“ धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥”)
देहयात्रा, स्त्री, (देहस्य यात्रा लोकान्तरगम-
नम् ।) यमपुरीगमनम् । मरणम् । (देहाय
देहरचनाय या यात्रा उद्यमादिः ।) भोजनम् ।
इति मेदिनी । रे, २६८ ॥ (यथा, भागवते ।
४।२३। २० ।
“अतीव भर्तुर्नृपतर्गमनिष्ठया
शुश्रूषया चारुदेहयात्रया ।
नाविन्दतां परिक्लिप्तापि सा
प्रियस्करस्पर्शनमाननिष्ठतिः ॥”)
देहला, स्त्री, (देहं लाति देहस्य पुष्टिं ददातीति ।
देह + ला + कः टाप् । सेवनेन प्रथमं पुष्टि-
वर्णादिप्रदानादस्यास्तथात्वम् ।) मद्यम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
देहलिः, पुं, (दिह + भावे लृच् । देहो लेपस्तं
लाति गृह्णातीति । देह + ला + बाहुलकात्
किः ।) देहलो । इति शब्दरत्नावली ॥
देहली, स्त्री, (देहं लेपं लातीति । देह + ला +
“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३।२। ३। इति कः ।
गौरादित्वात् “ङीप् ।”) गृहावयवणी । इत्य-
मरः । २।२। १३३ । द्वारपिण्डिका । द्वाराय-
स्थानम् । इति केशव । हातिना इति ख्याता
इति केशव । अथ उद्गमरम् । तन्मृगलाया
अधोदाखपाषाणो वा । इति स्वामी । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ८५ ।
“क्षेपान् मामान् गमनदिवसस्थापितस्यानधवां
वित्यस्यन्तो भुवि गगनया देहलोऽमुक्तपुष्पैः ॥”)
देहसारः, पुं, (देहस्य सारः ।) मज्जा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
देहात्मवादी, [ज्] त्रि, (देहमेवात्मानं पर-
ब्रह्म वदतीति । यद् + शानिः ।) नात्माकः ।
तस्यैवं मतम् । शरीरमेवात्मा प्रवृत्तितत्त्वज्ञान-
स्वपुं परित्यज्यापि स्वस्य निगमदृश्यान्तु स्मृता-
ः २६ कश्चोद्भूतमिच्छुमभावाच्च । अथ प्रमाणम् ।
देहमात्रं चेतन्यविशेषमात्रेति प्राकृताः ।
इति शारीरिकसूत्रभाष्यम् ॥

अपि च ।
“आत्मासि देहाद्वातिरित्भूति-
भोक्ता स लोकान्तरितः पलानाम् ।
आश्रयमाकाशतरोः प्रसृजान्
प्रधीयसः स्वादुक्लपसृजौ ॥”
इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥
देहिका, स्त्री, (देह्यतीति । दिह् लृङ् + णिच् ।
टापि अत इत्वम् ।) कौटव्यशेषः । तत्-
पर्यायः । वटिः २ उपादिकः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ उपनिष्ठाका ४ उत्पत्तिपादिका ५
उद्देहिका ६ दिवी ७ । इति हारावली ॥
देहो, [न्] (देहोऽस्थस्येति । देह + इनिः ।)
शरीरो । प्राणी । अस्य गुणा यथा,—
“ब्रह्मादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ।
धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ॥”
अयं इन्द्रियाद्यधिष्ठाता पुण्यपापाश्रयः । ज्ञान-
सुखादियोगतो मानसप्रवृत्त्यविषयः । पर-
देहादौ प्रवृत्त्यादिनानुमेयः । अहमित्याकार-
प्रत्ययाश्रयः । मनोमात्रस्य गोचरः । विभुः
परममहत्त्ववान् । इति भाषापरिच्छेदः ॥
तथा च । श्रीभगवद्गीतायाम् ।
“देहो नित्यमवधोऽयं देहे सर्वस्य भारत ।।
तस्मात् युद्धाय युज्यस्व नैनं पापमवाप्स्यसि ॥”
अपि च ।
“देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहात्तरप्राप्तिर्धौरेक्यं न सुकृति ॥”
दे, प शोधने । इति कविकल्पदमः ॥ (भौ-पर-
सकं अनिट् ।) पिप्वादासंज्ञाभावे यगारी
दायने इत्यादि । शोधनमिह शुद्धीकरणम् ।
दायति ताम्रमन्त्रं न लोकः । अयपूजः शुद्धौ
भावे (अत्र अकर्मकः ।) निश्च्यते चेतते जीवि
स्युः शुक्लत्वदायात । इति भट्टमलः । इति
दर्गादासः ।
देत्यः, पुं, (दितेरपत्वं पुमान् । इति + “स्त्रीभ्यो
ङ्क् ।” ४।१। १२० । इति ङक् ।) देत्यः ।
इत्यमरः । १।१। १२० ॥ (यथा, हरिवंश ।
१८२ । ७६ ।
“जय बाणं महाबाहो ! देत्यं देवपूजित ।।
यदयमवतीर्णोऽसि तत् कर्मे सफलकुरु ॥”)
देत्यः, पुं, दितेरपत्वं (“दित्वादिवादिपठ्युत्तर-
पदास्माः ।” ४।१। ८५ । इति ण्यः ।)
असुरः । इत्यमरः । १।१। १२० ॥ (यथा,
मनुः । १२० । ४८ ।
“तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गजाः ।
नक्षत्राणि च देत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥”)
दितिसम्बन्धिनि, त्रि ॥
देत्यगुरुः, पुं, (देत्यानां गुरुः ।) मुक्तः । इत्यमरः ।
१।१०५ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १०४। ४१ ।
“आशार्थमानाम्पदभूतिवत्त्व-
श्रुत्वा यान् देत्यगुरुमृतीये ॥”)
देत्यदेवः, पुं, (देत्यानां देवः ।) वरुणः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वायुः । इति हेमचन्द्रः । १४। ७३ ॥

देवनिन्दनः, पुं, (निन्दयतीति । नि + छदि + ल्युः । देवानां निन्दनः नाशकः ।) विष्णुः । इति पुराणम् ॥

देवपुरोधाः, [स्] पुं, (देवानां पुरोधाः पुरो- हितः ।) मुक्तः । इति हारावली ॥ ३६ ॥

देवमाता, [ञ्] स्त्री, (देवानां माता ।) इति । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देवमातामात्रम् । यथा, हरिवंशे ॥ १६६ ॥ १२२ ।

“अदितिर्दिनदेवस्येव सिद्धिका देवमातरः ॥”

देवपरिमाणकर्त्तरि, त्रि ॥

देवमेदः, पुं, (देवमेदात् जायते इति । देव- मेद + जन् + डः ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पृथियाम्, स्त्री ॥ मधुकैटभमेद- जातत्वान् ॥

देवयुगं, स्त्री, (देवानां युगम् ।) देवानां युग- विशेषः । तत् देवपरिमाणेन द्वादशसहस्र- वर्षाणि । मनुष्यमानेन चतुर्युगसंख्यम् । इति श्रुत्यर्थकल्पतरुः ॥

देव्या, स्त्री, (इतिरियमिति गणः । ततश्चाप् ।) सुरानामगन्धर्वयम् । इत्यमरः । १।४। १२३ ॥ चण्डीशधिः । इति मेदिनी । य, ३२ ॥ मद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवभाष्या च ॥

देव्यारिः, पुं, (देवानामारिः ।) विष्णुः । इत्यमरः । १।१। १८ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २। २८ । “देव्यारिः कमलाकपोलमकरोलखाङ्कितोरः- स्थलः ।

शैतेऽभावितरेषु जलपु पुनः का नाम शान्तः कथा ॥”)

देवता । इति मेदिनी । दे, १७० ॥

देव्याहोरात्रः, पुं, (देवानामहोरात्रः ।) देवानां दिवाविश्रामम् । स मनुष्यमानेन वर्षकसंख्याः । इति श्रुत्यर्थकल्पतरुः ॥

देवं, स्त्री, (दीनस्य भावः । अण् ।) दीनता । (दिनस्य दिवसस्य इदम् । दिन + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) दिनसम्बन्धिनि, त्रि ॥

देवनिन्दनं, त्रि, (दिनं दिनं भवं इत्यण् निपातनात् साधुः ।) दिनदिने भवम् । (यथा, भागवते । ३ । ११ । २६ ।

“एष देवनिन्दनः सर्गां ब्रह्मलोकवर्त्तनः । तिर्यङ्मुपलब्धदेवानां सम्भवो यत्र कस्मैभिः ॥”

स्वार्थेण प्रतिदिनम् । इति निपातनसाध्यम् ॥

देवनिन्दनप्रलयः, पुं, (देवनिन्दनस्यासौ प्रलयश्चेति कर्मधारयः ।) प्रलयविशेषः । यथा, “चतुर्दशैवावच्छिन्ने ब्रह्मणो दिनमुच्यते । तावतो ब्रह्मणो रात्रिः सा च ब्रह्मणी निशा वृष । ॥

कालरात्रिश्च सा ज्ञेया वेदेषु परिकीर्तिता । एवं सप्तकल्पजीवी मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ब्रह्मलोकादधः सर्वं लोका दग्धाश्च तत्र वै । उच्यतेनेव सहसा सकृद्वर्णमुखाग्रिना ॥ चन्द्राकनकपुत्राश्च ब्रह्मलोकं गता दुतम् । ब्रह्मरात्रे व्यतीते तु पुनश्च सख्ये विधिः ॥

तस्य ब्रह्मणीनिशायाश्च क्षुद्रप्रलय उच्यते ।

देवाश्च सप्तयज्ञैव तत्र दग्धा नरादयः ॥

एवं चिंशद्विवाराश्चैवैषणो मास एव च ।

• एवं द्वादशमासेषु ब्रह्मसम्बन्धि चैव हि ॥

एवं पञ्चदश्याश्च च गते च ब्रह्मलो वृष । ।

देवनिन्दनस्तु प्रलयो वेदेषु परिकीर्तितः ॥

अहो रात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्विः पुरातनैः ।

तत्र सर्वे प्रनष्टाश्च चन्द्राकादिदिगौश्वराः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा मन्त्रिन्ना मानवादयः ॥

अधयो सप्तयज्ञैव गन्धर्वा राक्षसादयः ॥

मार्कण्डेयो लोमशश्च पंचकशिखरीविनः ।

इन्द्रद्युम्नश्च वृषतिष्ठाकूपारश्च कच्छपः ।

नाङ्गोलङ्गो वक्रश्चैव सर्वे नष्टाश्च तत्र वै ॥

ब्रह्मलोकादधः सर्वे लोका नागालयास्तथा ।

ब्रह्मलोकं ययुः सर्वे ब्रह्मलोकादयस्तथा ॥

गत देवनिन्दने ब्रह्मा लोकांश्च सख्ये पुनः ।

एवं श्रुतायुः पर्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

देनारं, त्रि, दीनारमितस्वर्णजातवस्तु । दीनारे भवं दीनारस्यैवं वेति (अण्) णप्रत्ययः ॥

देनिकी, स्त्री, (दिने भवः । दिन + “कालात् ठञ् ।” ४ । ३ । ११ । इति ठञ् । “गौरादि- स्वात् डोष् ।) दिनभ्रतिः । एकदिनकर्म- मत्वम् । इति शब्दमात्रा ॥ (दिनभवे, त्रि ॥)

देन्यं, स्त्री, (दीनस्य भावः । दीन + अण् ।) कार्प- गयम् । इति हेमचन्द्रः । २। २३३ ॥ दीनता । यथा,

“याचन्नादेव्यपराश्च यस्य कलाहायन्ते मिथस्त्वं त्वं हसित्वमिती मुखानि स दृश्यन्ते कथं कथ्य- ताम् ॥”

इति सुरारिमिश्रः ॥

(अलङ्कारोक्तयभिचारिगुणभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४१ । “दीर्घाद्येनौजस्यं देन्यं मलिनतादिकृतम् ॥”)

देपं, त्रि, दीपसम्बन्धि । दीपस्यैदमित्यर्थे (अण्) णप्रत्ययः ॥

देर्ध्यं, स्त्री, (दीर्घस्य भावः । दीर्घ + अण् ।) दीर्घत्वम् । तत्पर्यायः । आयामः २ । आरौहः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ आरौहस्यानं आनाह इति भरतः । (यथा, दृष्टान्संहिता याम् । ११ । ३३ ।

“अपरस्यां चलक्रेतुः शिखया यान्मययाङ्गुलीक्षितया । गच्छेद्यथा यथोदक् तथा तथा देर्ध्यमायाति ॥”

हेलीपः, पुं, हेलीपराजपुत्रो रघुः । हेलीपस्या- पत्यमिति णिप्रत्ययः (इण्) ॥

देव, स्त्री, (देवस्येदम् । देव + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) देवतीर्थम् । तत् दक्षिण

हस्ताङ्गुल्यवधिः । इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५६ ।

“कायमङ्गुलिमूलोऽग्रे देवं पित्रा तथोरधः ॥”

“अपरस्यां चलक्रेतुः शिखया यान्मययाङ्गुलीक्षितया । गच्छेद्यथा यथोदक् तथा तथा देर्ध्यमायाति ॥”

हेलीपः, पुं, हेलीपराजपुत्रो रघुः । हेलीपस्या- पत्यमिति णिप्रत्ययः (इण्) ॥

देव, स्त्री, (देवस्येदम् । देव + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) देवतीर्थम् । तत् दक्षिण

हस्ताङ्गुल्यवधिः । इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५६ ।

“कायमङ्गुलिमूलोऽग्रे देवं पित्रा तथोरधः ॥”

हेलीपः, पुं, हेलीपराजपुत्रो रघुः । हेलीपस्या- पत्यमिति णिप्रत्ययः (इण्) ॥

देव, स्त्री, (देवस्येदम् । देव + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) देवतीर्थम् । तत् दक्षिण

हस्ताङ्गुल्यवधिः । इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५६ ।

“कायमङ्गुलिमूलोऽग्रे देवं पित्रा तथोरधः ॥”

देवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

“प्रमीतो पितरौ यस्य देहस्तस्यासुचिर्भवेत् । नापि देवं न वा पित्रा यावत् पुण्यं न वत्सरः ॥”

इति सुहितत्वम् ॥

विवाहविशेषः, पुं । इत्युद्वाहत्वम् ॥ अस्य विव- रणं उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् । (दिवि भवः । दिव् + अण् ।) दिविभवे, त्रि ॥

देव, स्त्री, पुं, (देवात् नियतादागतम् । देव + अण् ।) भाग्यम् । इत्यमरः । १ । १ । २८ ।

“देवाधीनं जगत् सर्वं अन्नकर्मसुभासुभम् । संयोगाच्च वियोगाच्च न च देवात् परं बलम् ॥

जग्यायात्तच्च तदेवं स देवात् परतस्ततः । भजन्ति सततं सन्तः परमात्मानमीश्वरम् ॥

देवं वर्द्धयितुं शक्तः क्षयं कर्तुं स्वलीलया । न देववद्वत्सुदभक्तश्चाविनाशो च निर्गुणः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥ * ॥

मनुनवाच ।

“देवे पुरुषकारे च किं व्यायस्तद्व्रवीतु मे । अत्र मे संशयो देव ! क्वेत्तुमहं स्य श्रवतः ॥

मत्स्य उवाच ।

स्वमेव कर्म देवाश्च विद्धि देहान्तरार्णितम् । तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥

प्रतिकूलं यथा देवं पौरुषेण विद्वन्त्यतः । मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशीलिनाम् ॥

यथा पूज्यन्तं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तमम् । पौरुषेण विना तेषां केशाश्चिद्वृक्षतः फलम् ॥

कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥

पौरुषेणाप्यते राजन् ! मार्गितयं फलं नरेः । देवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्जिताः ॥

तस्मात्कालसंयुक्तं देवेन सफलं भवेत् । पौरुषं देवसम्पत्तया काले फलति पार्थिव ! ॥

देव पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! । जयमेव मनुष्यस्य पिच्छतं स्यात् फलावहम् ॥

क्षधेर्वृष्टिसमाधोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥

तस्मात् सदेव कर्तव्यं सधर्मं पौरुषं वृभिः । श्वन्ते प्राप्नुवन्तीह परलोकं फलं ध्रुवम् ॥

नालसाः प्राप्नुवन्धर्माश्च च देवपरायणाः । तस्मात् सदेव यत्नेन पौरुषं यत्नमाचरेत् ॥

तत्कालसान्देवपरान् मनुष्या- मुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लप्सीः । अन्विष्य यत्नादुत्थुतं वृषन् ॥

तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम् ॥”

इति मत्स्यपुराणे १६५ अध्यायः ॥

देवकी, स्त्री, (देवकी एव । स्वार्थे अण् । ततो डोष् ।) जग्यमाता । वसुदेवपत्नी । इति श्रीभागवतम् ॥

देवकीनन्दनः, पुं, (देवक्याः नन्दनः पुत्रः ।) श्रीलङ्घः । इत्यमरः । १ । १ । २१ ॥ (यथा, पाद्मोत्तरखण्डे १११ अध्याये ।

“देवकीनन्दनः श्यामः श्रीश्यामाप्राणवज्रभः ॥”

“अपरस्यां चलक्रेतुः शिखया यान्मययाङ्गुलीक्षितया । गच्छेद्यथा यथोदक् तथा तथा देर्ध्यमायाति ॥”

हेलीपः, पुं, हेलीपराजपुत्रो रघुः । हेलीपस्या- पत्यमिति णिप्रत्ययः (इण्) ॥

देव, स्त्री, (देवस्येदम् । देव + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) देवतीर्थम् । तत् दक्षिण

हस्ताङ्गुल्यवधिः । इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५६ ।

“कायमङ्गुलिमूलोऽग्रे देवं पित्रा तथोरधः ॥”

हेलीपः, पुं, हेलीपराजपुत्रो रघुः । हेलीपस्या- पत्यमिति णिप्रत्ययः (इण्) ॥

देव, स्त्री, (देवस्येदम् । देव + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) देवतीर्थम् । तत् दक्षिण

हस्ताङ्गुल्यवधिः । इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५६ ।

“कायमङ्गुलिमूलोऽग्रे देवं पित्रा तथोरधः ॥”

हेलीपः, पुं, हेलीपराजपुत्रो रघुः । हेलीपस्या- पत्यमिति णिप्रत्ययः (इण्) ॥

सप्तमं दशमं तथान्यम् ।

यत्र गृह प्रकटस्तरागे

तत् कथितं तव दोषकटुतम् ॥”

दोधयमानः चि, (पुनः पुनरतिशयेन वा धृतम् । धु कम्पने + “धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभि-
हारे यङ् ।” ३।१।२२ । इति यङ् । “गुणो यङ्-
लुकोः ।” ७।४।२२ । इति अभ्यासस्य गुणः ।
ततः अभ्यासस्य चानुसारेण दोधयधातुः ।
यङ्गत्वादात्मनेपदम् । ततः शानच् । पुनः-
पुनरतिशयेन वा कम्पविशेषः । यथा,—

“नभस्वदासङ्गभयेव माध्वी

दोधयमाना वडभीपताका ।”

इति लम्पञ्जरी ॥

“प्रलयेऽपि दोधयमानाः परमाणवः तिष्ठन्ति ।”

इति शिरोमणिः ॥

दोरकः पुं, (डोरक + निपातनात् ङस्य ङः ।)

बौधायनब्रह्मविरचः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दोर्गङ्गः, पुं, (दोया बाहुना गङ्गुः कुण्ठितः ।)

कुण्ठितवृक्षः । तत्पठ्यायः । कुम्पः २ बाहु-

कुण्ठः ३ । इति जटाधरः ॥

दोर्गङ्गः, चि, (दोर्गङ्गते अनेनेति । गङ्ग + करणे

घञ् ।) बलवान् । तत्पठ्यायः । कैरातः २

नामः ३ । इति हारावली । १२७ । (दोष्णो

गङ्गः ।) भुजस्य गङ्गणं तस्य यथा च ॥

दोर्दण्डः, पुं, (दोर्दण्ड इव ।) बाहुरूपदण्डः ।

यथा । “दोर्दण्डेन समो न चास्ति भुवने प्रत्यक्ष-
विष्णुः स्वयम् ।” इत्युद्धतः ॥

दोर्मध्यः, स्त्री, (दोष्णो मध्यम् ।) बाहुमध्यभागः ।

इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ बाहु इति भाषा ॥

दोर्मूलः, स्त्री, (दोषो मूलम् ।) कणः । वगल इति

भाषा । तत्पठ्यायः । मुजकोटरः २ खल्लिकः

३ कक्षा ४ । इति हेमचन्द्रः । ३।२५३ ॥

दोलः, पुं, दोलनम् । दुलधातोर्भावे घञ्प्रत्य-

येन निष्पन्नः । (दोल्यते अस्मिन् लण्यनेति ।

दोल + अधिकरणे घञ् ।) श्रीलङ्कास्य यात्रा-

विशेषः । अस्य प्रमाणं यथा, पादोः पातालखण्डे ।

“विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते ।

फाल्गुने च चतुर्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥

अथवा पौर्णमास्यान् प्रतिपत्सन्धिसम्भितौ ।

पूजयेद्द्विधिवद्गत्वा फल्गुचूणैश्चतुर्विधैः ॥

सितरक्तैर्गौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः ।

हरिद्राचारयोगाच्च रङ्गरन्ध्रैर्मनोहरैः ॥

अन्येभ्य रङ्गरन्ध्रेषु प्रीणयेत् परमेष्ठ्वरम् ।

शकादृशं समारभ्य पञ्चम्यान् समापयेत् ॥

पञ्चाहानि चतुर्दश्यां स्युर्दोलोत्सवो विधीयते ।

दक्षिणाभिमुखं लण्यं दोलयानं सङ्गतराः ॥

दृष्ट्वापराधनचयेर्मुक्तास्ते नात्र संशयः ॥”

अपि च ।

जेमिनिरुवाच ।

“फाल्गुने मासि कुर्वीत दोलारोहणमुत्तमम् ।

यत्र क्रौडति गोविन्दो लोकाशुयच्छाय वै ॥

प्रत्यक्षी देवदेवस्य गोविन्दारूपान् कारयेत् ।

प्रासादं पुरतः कुर्वीत बोद्धव्यस्तत्संज्ञितम् ॥

चतुरस्रं चतुर्द्वारं मण्डपं वेदिकान्वितम् ।

चातचक्रातपं माल्यचामरध्वजशोभितम् ॥

भद्रासनं वेदिकायां श्रीपद्मोकाष्ठनिर्मितम् ।

फलगूतसर्वं प्रकुर्वीत पञ्चाहानि चतुर्दश्यां वा ॥

फाल्गुन्याः पूर्वतो विप्राश्चतुर्दश्यां निशासुखे ।

वह्नात्सर्वं प्रकुर्वीत दोलमण्डपपूर्वतः ॥

यत्तत् सर्वं प्रकुर्वीत दोलमण्डपपूर्वतः ।

गोविन्दानुगृहीतान् यात्राङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ॥

आचार्यवर्यं कृत्वा वङ्गं निर्मथनोद्भवम् ।

भूमिं संस्कृत्य विधिवत् ढगराशं महोच्छ्रितम् ॥

सपशुं कारयित्वा तु वङ्गं तत्र विनिक्षिपेत् ।

पूजयित्वा विधानेन कुण्डाद्यविधाना हुनेत् ॥

गोविन्दं पूजयित्वा तु भ्रामयेत् सप्त तं विभुम् ।

तस्मिन् काले हरिं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

यत्रासं रक्षयेद्द्विं यावदुयात्रा समाप्यते ॥**॥

प्राप्तयामे चतुर्दश्यां गोविन्दप्रतिमां शुभाम् ॥

वासयित्वा हरेरग्रे पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।

उपचारावशिष्टेषु प्रत्यक्षामपि पूजयेत् ॥

ततो वरश्च वस्त्रं मालाश्च ह्वयसत्तमाः ।

अर्चयां विन्यसेन्मन्त्रं परं ज्योतिर्विभावयन् ॥

ततश्च प्रतिमां साक्षात् जायते पुरुषोत्तमः ।

रत्नान्दोलिकया तां वै नयेत् स्नानस्य मण्डपम् ॥

नानातूर्यनिनादेस्व शृङ्गध्वनिपुरःसरम् ।

जयशब्देस्तथा स्तोत्रैः पुष्पदृष्टिभिरेव च ॥

द्वन्द्वध्वजपताकाभिश्चामरध्वजनेस्तथा ।

निरन्तरं दीपिकाभिस्तथा कुर्यान्महोत्सवम् ॥

आगच्छन्ति तदा देवाः पितामहपुरोगमाः ।

द्रष्टुमिच्छन्ति सार्धं गोविन्दस्य महोत्सवम् ॥

भद्रासनं विधास्याग्निं पूजयेदुपचारकैः ॥

महास्नानस्य विधाना स्नपनं तस्य कारयेत् ।

पञ्चादयेस्व सर्वं वै तेषामन्यतमेन वा ।

स्नानान्तं गन्धतोयं श्रीसूक्तेनाभिधूयेत् ॥

संप्रोक्ष्य भूषयेद्देवं वस्त्रालङ्कारमाल्यकैः ।

गौराजयित्वा संपूज्य प्रासादं परिवेष्टयेत् ॥

सप्तलक्षस्तनो देवं दोलमण्डपमानयेत् ।

सुसंस्कृतायां रथ्यायां पताकातोरेणादिभिः ॥

अधोदेशे मण्डपं तं सप्तशो भ्रामयेत्ततः ।

ऊर्ध्वदेशे पुनः सप्तस्तम्भवेद्यान् सप्त वै ॥

यात्रावसाने च पुनर्भ्रामयेदेकविंशतिम् ।

इयं लीला भगवतः पितामहसुखेतिता ॥

राजनिष्ठेन्द्रगुप्तेन कारिता पूर्वमेव हि ।

फलपुष्पावनज्जेषु शाखाभिः परिकल्पिते ॥

उन्दावनान्तरे रम्यं मत्तसारसवारिणि ।

कोकिलारावमधुरे नानापक्षिगणकुले ॥

नानोपशोभारचिते कालागुरुसुधपिते ।

प्रफुल्लकेतकीधडगन्धामोदि-दिगन्तरे ॥

मालिकाशोकपुष्पागन्धकैरुपशोभिते ।

तत्कोनान्तर्घटिते मण्डपे चारुतोरेणे ॥

भूषिते माल्यवसनचामरैरुपशोभिते ।

रत्नखट्वान्दोलिकायां तन्मध्ये वासयेत् प्रभुम् ॥

अनघारत्नचटितकुण्डलोद्भासितसुतिम् ।

यथास्थानं यथाशोभं दिशालङ्काररञ्जनम् ॥

विक्रान्तमुजमध्यस्थं विन्धवात्रा श्रिया युतम् ।

शृङ्गचक्रगदापद्धारिणं वनमालिनम् ॥

सुप्रसन्नं सुनासाभूपीनवक्षःस्थलोज्ज्वलम् ।

पुरो योमस्थिते देवेन्द्रैश्चादौर्गतकम्बरैः ॥

कृताञ्जलिपुटेभिर्या जयशब्दैरभिष्टुतम् ।

गन्धर्वैरक्षरोभिश्च किन्नरैः सिद्धचारुणैः ॥

हाहाहूहूप्रभृतिभिः सत्वरं दिव्यगायनैः ।

अष्टपूर्विकया नृत्यगीतवादित्रकारिभिः ॥

नेत्रासुजसहस्रेषु पुष्पमानं सुदन्वितैः ।

विकिरङ्गिः सर्वदिक्षु गन्धचन्दनजं रजः ॥

उपवेश्याद्य गोविन्दं पूजयेदुपचारकैः ।

वक्त्रवोन्दमध्यस्थं कदम्बतरुमूलगम् ॥

द्वावहास्यविलासिञ्च क्रीडमानं वनान्तरे ।

गोपीभिश्चैव गोपालैर्लोलान्दोलिकया नगम् ॥

तिन्तयित्वा जगन्नाथं विकिरन्ध्रन्ध्रचूर्णकैः ।

सकपूरै रक्तपीतशुक्लेर्दिक्षु समन्ततः ॥

दिव्यैर्वस्त्रैर्दिव्यमाल्यैर्दिव्यगन्धैः सुधूपकैः ।

चामरान्दोलनेगानैः सुतिभिश्च समर्च्यतम् ॥

आन्दोलयेत् दोलिकास्थं सप्तवारान् शुनैः शुनैः ।

तदा पश्यन्ति ये लण्यं सुतिस्त्रिंशं न संशयः ॥

अञ्जल्यदिपापानां पञ्चानां संक्षयो भवेत् ।

त्रिवारं दोलयेद्देवं सर्वपापानोदनम् ॥

भक्तानुयायकं पुंसं सुक्तिसुक्तोक्तकारणम् ।

लीलाविशेषितं यस्य कृत्रिमं सहजं यथा ॥

अहःसंधयकरं मूलाविद्यानिर्वर्णकम् ।

पश्यन् द्वितीयं हरति गोहत्यादुपपातकम् ॥

क्षिणोत्थप्रापानि तृतीयं नात्र संशयः ।

दृष्ट्वा दोलास्थितं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

आध्यात्मिकैराधिदेवैराधिभूतैर्विमुच्यते ।

इमां यात्रां कारयित्वा चक्रवर्त्तो भवेन्नृपः ॥

ब्राह्मणस्तु चतुर्वेदी ज्ञानवान् जायते भुवम् ॥”

इति स्कान्दे उत्कलखण्डे ४२ अध्यायः ॥**॥

तस्य संक्षेपव्यवस्था यथा,—यदा अरुणो-

दयकाले पौर्णमासीलाभस्तत्रैव दोलयात्रा ।

उभयदिने अरुणोदयकाले पौर्णमासीलाभे पूर्व-

दिने । सङ्गवमध्याह्नकालयापित्वा त्रिसन्ध-

यापित्वेन तिथ्यन्तवत्त्वाच्च । यदा तिथ्यन्त-

वशादरुणोदयकाले न पौर्णमासीलाभस्तदा

कदाचित् सहायभावेन चतुर्दश्यादरः । एतेन

पूर्वदिने अरुणोदयं विना पूर्वाह्णे पौर्णमासी-

लाभः परदिने सुवृत्तान्तिविधिः भस्तदा फल्-

गूतसप्तः पूर्वदिने युग्मवचनानुरोधादिति निर-

स्तम् । उभयदिने कर्मयोग्यप्रशस्तकालप्राप्ति-

तिथिसन्देह एव युग्मवचनप्रवृत्तिः । एवं पञ्चमौ-

पथ्यन्तासु तिथिषु तत्करणे अनयेव दिशा

यवस्थोन्नेयेति । इति दोलयात्रातत्त्वम् ॥**॥

चेत्ते मासि दोलस्य प्रमाणं गारुडे ।

“चेत्ते मासि सिते पक्षे दक्षिणाभिमुखं हरिम् ।

दोलाङ्गं समभ्यर्थ्य मासमान्दोलयेत् कलौ ॥”

तन्निवृत्त्या च पद्मपुराणे ।

“ऊर्ध्वं रथं मधौ दोलां आवेष्टि तन्नु पञ्च च ।

चेत्ते मदनकारोपमकुञ्जलो व्रजलधः ॥

दोषः

विष्णुं दोलास्थितं दृष्ट्वा जैलोऽस्योत्सवो भवेत् ।
तस्मात् कार्यशतं त्र्यहो दोलाहे उत्सवं कुरु ॥”

अथ दोलोत्सवविधिः ।

“चेन्नस्य शुक्लद्वादश्यां प्रातःकृत्यं समाप्य च ।
निखपूर्णां विधायाथ कुर्वाद्दोलोत्सवं व्रती ॥
तदर्थं च विशेषेण नैवेद्यादिकमर्पयेत् ।
संमन्य वैष्णवांस्तैश्च गीतनृत्यादि कारयेत् ॥
महानीराजनं कृत्वा प्रक्षिपेदप्युत्तरेपरि ।
गन्धानुलेपचूर्णानि विचित्राणि विभागशः ॥
सन्तोष्य वैष्णवांस्तैश्च गीतनृत्यादिभिः प्रभुम् ।
नत्वाभ्यर्थाप्रमत्तः सन् दोलामारोहयेच्छ्रुभाम् ॥
नीत्वा बहिर्द्विदिक्कायासुज्जायां यथाविधि ।
अभ्यर्थान्दोलयेत् कृष्णं सर्वलोकावलोकितम् ॥
एवमभ्यर्चयन् यामे यामे त्वान्दोलयन् प्रभुम् ।
महोत्सवेन गमयेद्दिनं रात्रिच यत्रतः ॥
एवं जागरणं कृत्वा वैष्णवैः सह वैष्णवः ।
प्रणम्य प्राथं निर्मलं कृष्णं स्वालयमानयेत् ॥
चेन्नै मासि सिते पक्षे तृतीयायां रमापतितम् ।
दोलारूपं समभ्यर्च्य मासमान्दोलयेत् कलौ ॥
यत् फाल्गुनस्य राकादावुत्तराफाल्गुनी यदा ।
तदा दोलोत्सवः कार्यस्तस्य श्रीपुरुषोत्तमे ॥”

इति हरिभक्तिविलासः ॥

दोला, स्त्री, नीलिनी । (दोलाते अस्यामिति ।
दोलि + घञ् + टाप् ।) उद्यानादिषु क्रीडायां
काष्ठादिमयो हिन्दोलकः । हेँ दला इति भाषा ।
वाल्मखड़ा । डली इति भाषा । तत्प्रमाणः ।
प्रेक्षा २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥ दोली ३
खट्वाला ४ दोलिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रेक्षाः ६ । इति भरतधृतनटकोषः ॥ हिन्दोला
७ । इति हारावली । २१४ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६२ : २७ ।

“द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत् तदा ।
दोलेव सुहृदायाति याति चेव सभी प्रति ॥”)
दोलाहाराभ्रमणगुणः । वातकोपनत्वम् । अङ्ग-
स्यैवलायिकारित्वम् । इति राजवल्गुभः ॥
अस्य विवरणं चतुर्दशशब्दैः द्रष्टव्यम् ॥

दोलायमानः, त्रि, (दोलां करोतीति । दोला +
क्यङ् । ततः घञ् ।) दोलनविशेषः । यथा,
“दोलायमानं गोविन्दं मन्त्रस्यं मधुसूदनम् ।
रघुस्यं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”

इत्युक्तलखनम् ॥

दोलिका, स्त्री, (दोला + स्वार्थे कन् । टाप्
अन इत्वम् ।) हिन्दोला । इति हारावली ।
१८१ ॥

दोली, स्त्री, (दोलाते अनयेति । दोलि + इन् ।
छदिकारादिति वा डीष् ।) दोला । इति
शब्दरत्नावली ॥ डली इति भाषा ॥

दोषः, पुं, (दूष्यते इति । दुष् वैङ्गल्य + णिच् +
भावे घञ् ।) दूषणम् । यथा,—

“अदाता वंशदोषेण कर्मदोषाहरिद्रता ।
उक्तादो मातृदोषेण पित्रदोषेण सख्यता ॥”

इति चानकम् । ४८ ॥

७५३

दोषः

(दूष्यत्यनेनेति करणे घञ् ।) पापम् । इति
मेदिनी । घे, ४ ॥ वातपित्तकफाः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा,—

“नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः ।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्नाधिसुपाचरेत् ॥”

इति सुश्रुते । १ । १५ अध्यायः ॥

गोवृत्सः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दूष्यतेऽन्ध-
कारेणेति । दुष् + घञ् । प्रदोषः । यथा, भाग-
वते । ६ । ८ । १६ ।

“देवोऽपराद्धे मघुर्होयधत्वा

सायं जिघामावत् माघवो माम् ।

दोषे क्षुधीक्ष उताह्वरात्रे

निशीथ एकोऽवत् पद्मनाभः ॥”)

कायगुणेश्वरः । स च रसात्यपकर्षकः । यथा,
“सुखार्थं हतिर्हो रसश्च सुखस्तदाश्रया-
हायः ।”

तत्र प्रदोषा यथा,—

“दृष्टं पदं अतिकटु च्युतसंस्कृतप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं विधा-
स्त्रीलम् ॥

सन्दिग्धमप्रतीतं ग्रास्यं नेयार्थमय भवेत् छिद्रम् ।
अतिवृद्धविधेयार्थं विरुद्धमतिवृत्तं समासगत
मेव ॥”

वाक्यदोषो यथा,—

“प्रतिज्ञूलवर्णसुपहतनुप्रविर्गं विसन्धि हत-
रुतम् ।

न्यनाधिककथितपदं पतन्प्रकर्षं समाप्रपुनरात्तम् ॥
अर्हान्तरेकवाचकमभवत्तन्तयोगमनभिहित-
वाच्यम् ।

अपदस्यपदसमासं सङ्कीर्णगर्भितं प्रसिद्धिहृतम् ॥
भयप्रक्रमममतपराधं च वाक्यमेवं तथा ॥”

अर्थदोषा यथा,—

“अर्थोऽपुष्टः कठो याज्ञतपूनरुक्तदुष्करग्रास्याः ।
सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ॥

अनवीक्षितः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिहृतः ।
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सङ्घर्षरभिन्नः प्रकाशित-
विरुद्धः ॥

विध्यनुवादायुक्तस्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ॥”

रसदोषा यथा,—

“अभिचारिरसस्याधिभावार्णा शब्दवाच्यता ।
कष्टकल्पनया अतिरुभावविभावयोः ॥

प्रतिज्ञूलविभावादियहो दोषिः पुनः पुनः ।
अकाङ्क्षे प्रयत्नस्तेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥

अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतौनां विपर्ययः ।
अनङ्गस्याभिधानश्च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥”

उक्तपदादिदोषाः स्यान्विशेषं कश्चित् गुणा
भवन्ति । इति कायप्रकाशः ॥ ३ ॥ दोषविशेषा
यथा, राजधर्मम् ।

“यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ ।
शोकमोहौ विघ्नता च परासुखं सङ्गद ॥

लोभो मानस्यैर्मोह्या च कृत्यास्तथा लपा
भयम् ॥”

दोषव

आचमनं विना भक्ष्ये दोषाभासो यथा,—
“मधुपर्के च सोमे च ताम्बलस्य च भक्ष्ये ।
फलमूले चैन्दुदले च दोषं प्राह वै मनुः ॥”

इति कूर्मपुराणम् ॥ ३ ॥

द्वाविंशत्प्रकारा दोषा यथा,—

“यानैस्त्वा पादुकेभ्योऽपि गमनं भगवन्पदे ।

देवोत्सवात्सुखा च अग्रणामस्तदयतः ॥

उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्भन्दनादिकम् ।

एकहस्तप्रणामस्तु तथा चेकं प्रदक्षिणम् ॥

पादप्रसारणश्चापि तथा पर्यङ्कबन्धनम् ।

शयनं भक्षणस्यापि मिथ्याभातनमेव च ॥

उत्तेर्भाषो मिथोजल्लो रोदनादि च विग्रहः ।

नियन्तानुग्रहौ चैव स्त्रीययकरभाषणम् ॥

कक्षलावरणश्चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।

गुरौ भौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ॥

अपराधास्तथा विष्णोर्द्वाविंशत्परिकीर्तिताः ॥”

इति पाद्म पातालखण्डम् ॥ ३ ॥

(आततायिमारणे अधर्मेदण्डो दोषो न भवति ।
यथा, मनुः । ८ । ३५१ ।

“नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाप्रकाशं वा मनुस्तन्मनुष्यस्य ॥”

“न कश्चिदपि अधर्मेदण्डः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो
वा भवति ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ अष्ट-
वसूनामन्यतमः स च षष्ठः । यथा, भागवते ।

६ । ६ । ११ ।

“दोषः प्राणो ध्रुवोऽंशमिदं नो वसुर्विभावस्तु ॥”
दोषकः, पुं, (दोष एव । स्वार्थे कन् ।) गोवृत्सः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

दोषग्राही, [न] त्रि, (दोषं गृह्णातीति । गृह् +
णिनिः ।) दोषग्रहणकर्ता । तत्प्रमाणः ।

खलः २ पुरोभागो ३ द्विजिह्वः ४ मतसरी ५ ।

इति हलायुधः ॥

“विद्वन्मृग्यवहोयान् गुणान् यज्जलि साधवः ।
दोषग्राही गुणत्यागी चालनीव हि दुष्मनः ॥”

इत्युद्धटः ॥

दोषज्ञः, त्रि, (दोषं जानातीति । दोष + ज्ञा +
“जानातीनुपसर्ग कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)

पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा,
रघुः । १ । ६३ ।

“अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेष्टाय विशीपितम् ।

सूनुः सुश्रुतवाक् स्रष्टुः विससर्जदितम्रियम् ॥”

दोषान् वातपित्तकफान् जानातीति । कः ।)

चिकित्सकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ ॥ दोष-
विषयकज्ञानयुक्तश्च ॥

दोषघयं, स्त्री, (दोषानां वातपित्तकफानां घयम् ।)
वातपित्तकफाः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दोषाणां
घयम् । यथाह व्यासः ।

“रूपं रूपविवर्जितस्य भवतो ध्यानेन यद्वर्जितं
स्तुत्या निर्वृत्तनीयताखिलगुरोर्दूरोक्षतं यत्कथा ।

यापित्वश्च विनाशितं भगवतो यत्तीर्थयात्रादिना
चान्तयं जगदीश ! तत् विकलतादोषघयं

मामकम् ॥”)

दोषैक

दोषा, स्त्री, (दुष्यतेऽन्धकारेणेति । दुष् + घञ् + टाप् ।) रात्रिः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २८८ ।

“दोषदशा कुलयुवतिर्वेदग्धेनैव मलिनतामेति । दोषा अपि भूषाये गणिकायाः शशिकलायाश्च ।” इत्यमरनेनेति । दम् + “दमेर्जासिः ।” उणा । २ । ६६ । इति ङोविः । भागुरिमते टाप् ।) भुजः । इति मेदिनी । घ, १५ ।

दोषा, य, (दुष्यत्यनेति । दुष् + “आः समिञ्-निकषिभ्याम् ।” उणा । ४ । १७४ । इत्यञ् । “बाहुलकात् दिवदुषिभ्याश्च ।” इत्युल्लदत्तोक्तः आः ।) “स्वरादिनिपातमयम् ।” १ । १ । ६७ । इति स्वरादिपाठात् अययत्वम् ।) नक्तम् । रजण्याम् इत्यञ् । इत्यमरः । ४ । ४ । १४ । (यथा, माघे । ४ । ४६ ।

“दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति व्याकोशकोकनदत्ता दधते नलिन्यः ।”)

निशासुखम् । इति हेमचन्द्रः ।

दोषाकरः, पुं, (दोषा राज्ञौ करो यस्य । यद्वा, दोषां करोतीति । दोषा + कृ + बाहुलकात् टः ।) चन्द्रः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

“मूलत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्वा मित्रार्थसौम्यद्विगोऽथ तदीक्षितो वा । यामित्रवेधविहितानपञ्च दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ।”

(यथा च, प्रवृत्तविजये । ६ । ३ ।

“दोषाकराङ्गमलिनान्धतरङ्गिता ते पञ्चप्रखण्डशरता च मनोभवस्य । प्राणत्वमस्य जगताश्च समीरणस्य मन्त्रोऽद्य पुण्यलनतेन निशाचराणाम् ।”)

दोषाणामाकरश्च ।

दोषालेशी, स्त्री, (दोषां भुजं क्षिप्रातीति । क्षिप् + घञ् । गौरादिनात् ङीष् ।) वनवर्च-रिका । इति राजनिर्घण्टः ।

दोषातनः, त्रि, (दोषा राज्ञौ भवः इति । दोषा + “सायं चिरं प्राक् प्रगेऽथ येभ्यश्च लौ तुट् ।” ४ । ३ । २३ । इति टुः । तुट् च ।) रात्रिभवः । इति व्याकरणम् ।

दोषातिलकः, पुं, (दोषाया रजण्यास्तिलक इव ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्शेषः ।

दोषास्यः, पुं, (दोषा रात्रिरास्यमिव यस्य । दोषातिलकत्वादस्य तथात्वम् ।) प्रदीपः । इति शब्दचन्द्रिका ।

दोषिकः, पुं, (दोषाः वातपित्तकफाः कारणत्वेन सन्त्यस्येति । ठन् ।) रोगः । इति शब्दचन्द्रिका ।

दोषी, [न] त्रि, (दुष्यतीति । दुष् + “संपृचा-तुलधाडामाडासपरिहृत्संज्ञेति ।” ३ । २ । १४२ । इति धिगुणः ।) दोषयुक्तः । अपराधी । दोषशब्दादस्यर्थे दिनप्रत्ययेन निष्पन्नः इति वा ।

दोषैकदक, [श] त्रि, (दोषे एवैकस्मिन् न तु गुणसंघे दकं ज्ञानमस्येति । यद्वा, दोषमेव एकं केवलं पश्यतीति । दृश् + क्तिप् ।) दोषमात्र-

दोहदः

दोही । यो गुणं तन्मा केवलं दोषमेव पश्यति सः । दोषे एकस्मिन्नेव ज्ञानं यस्य सः । इति भरतः । तत्पण्यायः । पुरोभागी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ।

दोह्यः, पुं, (दोषि हस्ते लक्षयया दोषोपारे वा तिष्ठतीति । स्था + कः ।) क्रीडा । क्रीडकः । सेवा । सेवकः । इति त्रिकाण्शेषः । दोःस्थिते, त्रि ।

दोहः, पुं, (दोषि अस्मिन्निति । दुष् + आधारे घञ् ।) दोहनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका । (यथा, भागवते । ४ । १८ । २७ ।

“एवं पृथादयः पृथोममादाः स्वप्नमात्मनः ।

दोहयन्सादिभेदेन चौरभेदं कुरुद्वह ।”

दुह्यते इति । दुष् + कर्मणि घञ् ।) दुग्धम् ।

(“दुह्यते इति दोहः चौरं ह्यो गोदोहस्य विकारः ह्येकवीनम् ।” इति सिद्धान्तकौमुदी । दुष् + भावे घञ् ।) दोहनम् । (यथा, रघुः । २ । २३ ।

“दोहावसाने पुनरेव दोर्ध्वं भजे सुजोष्कितरपुनिषसाम् ।”)

दोहजं, स्त्री, (दोहात् दोहनाज्जायते इति । दोह + जन् + डः ।) दुग्धम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।

दोहङ्का, स्त्री, हन्तोविशेषः । इति हन्तो-मञ्जरी । दोहा इति भाषा । अस्य विवरणं हन्तःशब्दे दृश्यम् ।

दोहदं, स्त्री, (दोहमाकर्षणं ददातीति । दोह + दा + “आतोऽनुपसर्गः कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) इच्छा । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ।

दोहदः, पुं, स्त्री, (दोहमाकर्षणं ददातीति । दा + कः ।) गर्भिण्यभिलाषः । साद इति भाषा । तत्पण्यायः । दौर्द्धम् २ अङ्का ३ लालसा ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । २०५ । जातुलः ५ । इति राजकोषः । (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । ३ । ७६ ।

“दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् । वैकुण्ठं मरणं वापि तस्मात् कार्यं प्रियं स्त्रियाः ।”) गर्भचिह्नम् । इति भरतदृष्टक्रीडान्तरम् । (पुण्योद्गमकौषधम् । यथा, रघौ । ८ । ६२ ।

“कुसुमं क्षतदोहदस्यया यदशोकोऽयमुदोहयिष्यति । अलकाभरणं कथं नु तन तव नय्यामि निवापमास्त्यताम् ।”

यथा च, मेघदूते । ७८ ।

“रक्ताशोकचलकिशलयः केशरक्तच कान्तः प्रत्यासन्नः कुर्वकवृत्तेर्मधवीमक्षपस्य ।

एकः सखास्तव सह मया वामपादाभिलाषी काङ्क्षयत्यो वदनमदितां दोहदच्छेदनास्थाः ।”

अत्र यस्य यो दोहदः स हृतो मल्लिनाथेन यथा,—

“स्त्रीणां स्यर्शात् प्रियङ्गविकसति वकुलः शीघ्र-गच्छवसेकात्

दोहनी

पादाचातादशोक्तिलककुर्वकौ वीक्ष्यालिङ्ग-नाभ्याम् ।

मन्दारो नर्मवाक्यात् पटुन्दुहसनात् चम्यको वक्रवातात्

चूतो गीताम्रमेवविकसति च पुरो नर्मनात् कर्म-कारः ।”)

दोहदलचयं, स्त्री, (दोहदस्य गर्भस्य लक्षणं यच्च ।) वयःसन्धिः । गर्भः । इति मेदिनी । स्त्री, ११७ ।

दोहदवती, स्त्री, (दोहदो गर्भिण्यभिलाषोऽस्यस्या इति । दोहद + मतुप् मस्य वः । ङीप् च ।)

अन्नपानादिद्रव्यविशेषाभिलाषवती गर्भवती । इति भरतः । तत्पण्यायः । अङ्गादुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २१ । * । गर्भिणीकर्तव्याकर्तव्यं यथा,—

“द्विधा गर्भमथाधत्त कष्टपः प्राह तां पुनः । त्वया यज्ञो विधातव्यः अस्मिन् गर्भे वरानने ।

संवत्सरशतत्वेकमस्मिन्नेव तपोवने । सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि ।

न स्यातयं न गन्तव्यं वृक्षश्लेष्पु सर्वदा । नोपस्करेष्पविशेषेषु लोखलादिषु ।

जलञ्च नावगाहेत श्रूयामारश्च वर्जयेत् । वल्मीकेषु न तिष्ठेत न चोद्विगमना भवेत् ।

विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना । न प्रायासुः सदा तिष्ठेद्वायामश्च विवर्जयेत् ।

न तुषाङ्गारभस्मास्त्यकपालेषु समाविशेत् । वर्जयेत् कलङ्गं लोके गात्रभङ्गञ्च वर्जयेत् ।

न सुक्तकेशा तिष्ठेत नाशुचिः स्यात् कदाचन । न शय्येतोत्तरशीरे न चापरधिराः कपित्थं ।

न वस्त्रह्रीना नोद्विषा न चादपरया सती । नामाङ्गस्यां वदेद्वाचं न च हास्याधिका भवेत् ।

कुप्याच्च गुरुशुश्रूषां नित्यं जलतत्परा । सर्वौषधीभिः कोष्णेन वारिणा ज्ञानमाचरेत् ।

जतरन्ता सुभूषा च वास्तुपूजनतत्परा । तिष्ठेत् प्रसन्नवदना भर्तुः प्रियङ्गुते रता ।

दानशीला हृतीयायां पार्वत्या नक्तमाचरेत् । इतिष्टता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ।

यस्तु तस्या भवेत् पुत्रः शतायुर्बुद्धिसंयुतः । अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशयः ।

तस्मात्त्वमनया हृता गर्भेऽस्मिन् यज्ञमाचर । इति मत्स्यपुराणम् ।

दोहदालिता, स्त्री, (दोहदेन गर्भेऽनित्याभि-लाषेण अलित्वा ।) दोहदवती । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०३ ।

दोहनं, स्त्री, (दुह + भावे ल्युट् ।) स्नादुग्ध-निःसारणम् । दोया इति भाषा । दुहघातो भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (दुह्यतेऽस्मिन्निति । दुह + आधारे ल्युट् । दोहानपात्रम् यथा, महाभारते । १३ । ६४ । ४१ ।

“बालजेन निदानेन कांस्यं भवतु दोहनम् । दुह्यते परवत्संन यस्ते हरति पुष्करम् ।”)

दोहनी, स्त्री, (दुह्यते अस्यामिति । दुह् + आधा-ल्युट् । ङीप् ।) दोहनपात्रम् । तत्पण्यायः

दौर्गन्धः

लेपनम् २ पारी ३ दोहः ४ दोहनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ।
 दोहः, पुं, (दोहमाकर्षं लातीति । ला + “आतो-
 २नुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
 दोहदः । इच्छा । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।
 (यथा, मालविकाग्निमित्रनाटके । ८ । ४७ ।
 “अशोक ! यदि सद्य एव सुकुलेन सम्पत्स्यते
 सुखा वक्षसि दोहजं ललितकामिमाधारणम् ।”)
 दोहजवती, स्त्री, (दोहजोऽस्यस्या इति मतुप् ।
 मत्स्य वः । स्त्रीप् ।) दोहदवती । इति शब्दार्थ-
 कल्पतरुः ।
 दोहली, स्त्री, (दोहं लातीति । ला + कः । गौरा-
 दिलात् स्त्रीप् ।) अशोककृष्णः । इति राज-
 निर्घण्टः । (अशोकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ।)
 दोहापनयः, पुं, (दोहं दोहनमपनयति स्नि-
 सरत्नेनेति । अप + नी + अच् ।) दुग्धम् । इति
 त्रिकाण्शेषः ।
 दोहीयान्, [सु] चि, (अयमनयोरतिशयेन दोह्या ।
 “तुष्कम्हसि ।” ५ । ४ । ५६ । इति ईयसुन् ।
 “तुरिष्ठमेयः सु ।” ६ । ४ । ५४ । इति ङ्रश्चस्य
 लोपः ।) अतिशयदोहकः ।
 दोह्यं, चि, (दुह्यते इति । दुह् + ग्यत् ।) दोह-
 नीयम् । दुह्यम् । दोह्यम् । इति व्याकरणम् ।
 (दुह्यतेऽस्या इति । गोमहिव्यादि । इति
 मिताक्षरा । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १०० ।
 “दशैकपञ्चसमाहमासश्चाहार्हमासिकम् ।
 बीजायोवाह्यरजस्वीदोह्यपुंसो परीचनम् ।”)
 दौःसाधिकः, पुं, (दुर्दृष्टः साधः कर्म तत्र
 नियुक्तः । टक् ।) द्वाःस्थितः । द्वारपालः । इति
 त्रिकाण्शेषः ।
 दौकुलं, चि, (दुकुलेन परिवृतो रथ इति ।
 “परिवृतो रथः ।” ४ । २ । १० । इति अण् ।)
 दुकुलेनावृतथादि । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 दौह्यं, स्त्री, (दूतस्य भावः कर्म वा । अण् ।)
 दूतम् । दूतस्य भावः । दूतस्य कर्म । इत्यमर-
 टीकायां भरतः । (यथा, हरिवंशे । १७२ ।
 १८ ।
 “दौह्यश्च तत् कृतं घोरे विग्रहे जनमेजय ! ”)
 दौरात्म्यं, स्त्री, दुर्निन्दित आत्मा यत्रः धृतिः वृद्धिः
 स्वभावः शरीरं वा यस्य स दुरात्मा । तस्य
 भावकर्मार्थं ण्यप्रत्ययः । (अण् ।) दुरा-
 त्मनो भावः । दुरात्मनः कर्म । (यथा, महा-
 भारते । २ । १५ । ७ ।
 “शङ्किताः स महाभाग ! दौरात्मात् तस्य
 चानघ । ”)
 दौर्गन्धं, स्त्री, (दुर्दृष्टो गन्धोऽस्य दुर्गन्धः । ततो
 भावे अण् ।) दुर्गन्धता । (यथा, महाभारते ।
 ३ । २६० । १३ ।
 “ न संखेदो न दौर्गन्धं पुरीषं मृचमेव वा ।”)
 तत्राशङ्कतेन यथा,—
 “चन्दनं कुङ्कुमं मौवी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
 जातीककोलपूगानां लवङ्गस्य पत्राणि च ।

दौवारि

अगुरुश्रीरकाश्वयः कुहं तगरनालिका ।
 गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलं मदनकं नलम् ।
 सरलः समपर्वश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
 कर्पूरकः पद्मकश्च एतेस्तेन प्रसाधितम् ।
 प्रखेदमलदौर्गन्धककुङ्कुमैरं परम् ।”
 इति गारुड १८८ अध्यायः ।
 दौर्व्यं, स्त्री, दुर्गतिधर्मः । दुर्गसम्बन्धि । दुर्गस्य
 भावः दुर्गस्यैवं वेत्यर्थं ण्यप्रत्ययः (अण्) ।
 दौर्व्यं, स्त्री, दुर्जनस्य भाव इदं वेत्यर्थं ण्य-
 प्रत्ययः (अण् ।) दुर्जनत्वम् । (यथा, महा-
 भारते । ६ । १८ । ७६ ।
 “तदिदं मम दौर्व्यं बालिशस्य महीयसि ।
 तन्ममर्हति मातस्त्वं दिष्टा गर्भो न्नतोऽन्यतः ।”)
 दौर्व्यं, स्त्री, दुर्जनस्य भाव इत्यर्थं ण्यप्रत्ययः
 (अण्) । दुर्जनता । अण्यबलत्वम् । (यथा,
 मनुः । ८ । १७१ ।
 “अनादेयस्य चादानादेयस्य च विवर्जनान ।
 दौर्व्यं स्थाप्यते राज्ञः स प्रत्येह च नम्रमिति ।”)
 दौर्भागिनेयः, पुं, (दुर्भगाया अपत्यं पुमान् ।
 दुर्भगा + “कल्याणयादीनामिन्द्रच् ।” ४ । १ ।
 १०६ । इति टक् इन्द्रादेशच् ।) दुर्भगापुत्रः ।
 इति शब्दरत्नावली । दुर्भगायाः कन्या दौर्भागि-
 नेयी ।
 दौर्भाग्यं, स्त्री, दुर्भगस्य दुर्भगाया वा भावः ।
 (अण् । “दुर्भगसिन्धुः पूर्वपदस्य च ।”
 ७ । ३ । १६ । इत्यमरपदद्वयः ।) दुर्भगत्वम् ।
 यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
 “धृष्टा पित्र्यहं नारी भुङ्क्ते स्वामिग्रहे यदि ।
 दौर्भाग्यं जायत तस्याः श्रमणि कुलदेवताः ।”
 दुर्भाग्यमेव दौर्भाग्यम् । इति स्वायं ण्यप्रत्ययः ।
 दौर्मनस्यं, स्त्री, दुर्मनसो भावः (अण्) । दुःख-
 निवन्धनचित्तावसादः । इति चण्डीटीकायां
 नागोजोभट्टः । (यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ७६ ।
 “तेषां कृतं मे निःश्वासा दौर्मनस्यश्च जायते ।”)
 दौर्ज्वलं, स्त्री, (दूर्वाया इदम् । दूर्वा + खण् ।)
 इत्यपणम् । दूर्वारसः । इति मेदिनी । ण्य, ५३ ।
 दौर्दृष्टं, स्त्री, (दुर्दृष्टो भावः । युवादिलात् अण् ।
 बाहुलकात् न द्विपदद्वयः ।) इच्छा । दोहदम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । २०५ । (लव्यदौर्दृष्टादि वाच्यं
 वल्लं चिरायुषश्च पुत्रं जनयति ।” इति सुश्रुते ।
 दूषितद्वयत्वम् । यथा, महाभारते । ५ ।
 २६ । १४ ।
 “दुर्भाषिणो मन्ववशानुगस्य
 कामात्मनो दौर्दृष्टं भावितस्य ।”)
 दौर्लेयः, पुं, (दुर्लेपप्रत्यमिति । “इतश्चाननः ।”
 ४ । १ । १२२ । इति टक् ।) कच्छपः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ।
 दौर्लभ्यं, पुं, (दुर्लभस्यापत्यम् । दुर्लभ + लभ् ।)
 इन्द्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ।
 दौवारिकः, पुं, (द्वारि नियुक्तः । “तुच नियुक्तः ।”
 ४ । ४ । ६६ । इति टक् । ततः “द्वारादीनाञ्च ।”
 ७ । ३ । ४ । इति न ङङिः ण्य-आगमश्च ।)

दौहित्रः

द्वाररक्षकः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १४ । २८ ।
 “राजदौवारिकः श्रीमाम्बरस्यासीन्नहोदयः ।”)
 तत्पर्यायः । द्वाःस्थः २ चत्ता ३ दक्षी ४ वैत्र-
 धरः ५ । इति जलानुषः । प्रतीहारः ६
 प्रतिहारः ७ दर्शकः ८ द्वारी ९ वेतालः १०
 द्वारपालकः ११ दौःसाधिकः १२ वर्णकट्टः १३
 गर्वाटः १४ दक्षपामुलः १५ । इति शब्द-
 रत्नावली । द्वाःस्थितः १६ वैत्रधारकः १७ वर्ण-
 कट्टः १८ दक्षवासी १९ । इति त्रिकाण्शेषः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “प्रागुः सुकपो दक्षश्च प्रियवादी न चोदितः ।
 चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ।”
 इति मत्स्यपुराणम् ।
 “रक्षिताकारतन्त्रो बलवान् प्रियदर्शनः ।
 अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते ।”
 इति चाणक्यम् । १०८ ।
 दौष्कुलेयः, चि, (दुष्कुलस्यापत्यम् । “दुष्कुलान्
 टक् ।” ४ । १ । १४२ । इति टक् ।) दुष्कुली-
 ज्ञवः । निन्दितवंशजातः । दुष्कुलशब्दान्
 भवार्थं वा ण्यप्रत्ययः । (यथा, महाभारते ।
 ३ । १६३ । ७४ ।
 “कुले जाताश्च क्षत्र्यस्ते दौष्कुलेयवशाद्दुगाः ।”)
 दौष्कान्तिः, पुं, (दुष्कान्तस्यापत्यं पुमान् । दुष्कान् +
 “अत इण् ।” ४ । १ । ६५ । इति इण् ।)
 दुष्कान्तराजपुत्रः । स तु भरतराजः । इति
 त्रिकाण्शेषः । (यथा, महाभारते । १ । ७४ ।
 “रूपीदायैगुण्यपितं दौष्कान्तं जनमेजय ।”)
 दौहित्रः, पुं, स्त्री, (दुहित + “अनुष्ठानान्तर्गते विरा-
 दित्थोऽण् ।” ४ । १ । १०४ । इति अण् ।)
 दुहितुरपत्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०८ ।
 तत्पर्यायः । कुतुपः २ । इति शब्दरत्नावली ।
 “जोगि श्राद्धं पवित्राणि दौहित्रं कुतुपपतिजाः ।
 दौहित्रं खड्गमिच्छादुरपत्यं दुहितुकिजाः ।
 कपिलाया हृतश्चेव दौहित्रमिति चोच्यते ।”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
 “पौत्रदौहित्रयोर्लोकं विशेषो नास्ति कश्चन ।
 तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य दैवतः ।”
 इति दायभागः ।
 दौहित्रोऽपि जन्मकेन मन्मारयति पौत्रवदिति
 मनुः । तदुत्पत्तौ कन्यायहं पितुर्भोजनं दोषा-
 भावो यथा,—
 “कन्यायां जन्मदेयायामुत्पन्नं सुखमनृतं ।
 अथ भुङ्गति यो मोहात् सुखा स नरकं व्रजेत् ।
 अप्रजायाश्च कन्यायां न भुङ्गीयात् कदाचन ।
 दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशीलसि ।
 महासत्त्वसमाकीर्णान् नास्ति ते नरकाद्वयम् ।
 तीक्ष्णं सन्धुःखेभ्यः परं खर्गमवाप्स्यसि ।
 दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ।
 यत्किञ्चित् कुर्वते दानं तदानन्त्याय कल्प्यते ।
 मातुः पितुश्च विज्ञेयं तच्छ्रमस्याभिनामिनः ।
 मातुः पितुर्हिरण्यस्य दौहित्रोऽहंमवाप्नुते ।”
 इत्याद्यं वशिष्पुराणे कन्यादाननामाध्यायः । ४६ ।

दौहित्रः

मृत्रमात्रस्य दौहित्रो दत्तको भवति । यथा,—
 “दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः ।
 ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयसुतः कश्चित् ॥”
 इति दत्तकमीमांसाधृतश्रीनवचनम् ॥
 तस्य मातामहधनाधिकारित्वम् । यथा,—
 “दौहित्रभावे दौहित्रः ।
 ‘पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्मतः ।
 तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥’
 इति मनुवचने पौत्रतुल्यत्वाभिधानेन यथा
 पुत्राभावे पौत्रस्तथा दौहित्रभावे दौहित्रः ।
 अतएव गोविन्दराजपुत्रो विष्णुः ।
 अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
 पूर्वेषां हि स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥”
 इति दायतत्त्वम् ॥
 अपि च, सर्वदौहित्रभावे दौहित्रस्य अधिकारः ।
 दौहित्रो ह्यस्मिन् रिक्तयमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।
 स एव दद्यात् इति पित्रोऽपि पित्रे मातामहाय च ॥
 इत्यादिवचनात् । अपुत्रस्य इति दौहित्रपण्यन्ता-
 भावोपलक्षणम् ॥ १ ॥ आह पौत्रस्याभावे पितु-
 र्दौहित्रस्याधिकारः । धनिपित्रादित्रयपिण्ड-
 दाहत्वात् ॥ २ ॥ पितुर्दौहित्राभावे आह दौहित्रो-
 रधिकारी । धनिभोग्यपितृपितामहपिण्डदाह-
 त्वात् ॥ ३ ॥ पितृयपौत्राभावे पितामहदौहित्रस्य
 अधिकारः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिण्ड-
 दाहत्वात् ॥ ४ ॥ पितामहदौहित्रस्याभावे पितृय-
 दौहित्रस्याधिकारः । धनिभोग्यतृपितामह-
 प्रपितामहपिण्डद्वयदाहत्वात् ॥ ५ ॥ तदभावे
 पितामहभ्राता तदभावे पितामहभ्रातृपुत्रः
 तदभावे पितामहभ्रातृपौत्रः । तेषां धनिभोग्य-
 तृपितामहपिण्डदाहत्वात् । ततः प्रपितामह-
 दौहित्रोऽधिकारी । धनिभोग्यप्रपितामहपिण्ड-
 दाहत्वात् ॥ ६ ॥ प्रपितामहदौहित्राभावे पिता-
 महभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी । धनिभोग्यप्रपिता-
 महपिण्डदाहत्वात् ॥ ७ ॥ पितामहभ्रातृदौहित्रा-
 भावे मातामहः । तदभावे मातुलः । तदभावे
 मातुलपुत्रः । तदभावे मातुलपौत्रः । तदभावे
 मातामहदौहित्रोऽधिकारी ॥ ८ ॥ मातामह-
 दौहित्राभावे प्रमातामहः । तदभावे प्रमाता-
 महपुत्रः । तदभावे प्रमातामहपौत्रः । तदभावे
 प्रमातामहप्रपौत्रः । तदभावे प्रमातामह-
 दौहित्रोऽधिकारी ॥ ९ ॥ प्रमातामहदौहित्रा-
 भावे वृद्धप्रमातामहोऽधिकारी । तदभावे वृद्ध-
 प्रमातामहपुत्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामह-
 पौत्रः । तदभावे वृद्धप्रमातामहप्रपौत्रः । तदभावे
 वृद्धप्रमातामहदौहित्रोऽधिकारी ॥ १० ॥ स्त्रीधने
 तु पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्राधिका-
 रात् प्राक् दौहित्रधिकारस्तुते । तद्वाधिकाया
 दहितुः पुत्रेण बाध्यपुत्रबाध्यस्येव न्याय्यत्वात् ॥ ११ ॥
 इति श्रीकृष्णतर्कालङ्काररत्नदायकमसंग्रहः ॥
 आह दौहित्रभोजनप्राशस्त्यम् । यथा,—
 “व्रतस्त्रयमपि दौहित्रं आह्वये यत्नेन भोजयेत् ।

दुग्ध

जुतपचासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेष्वाहीम् ॥”
 इति मानवे । ३ । २४४ ॥
 दावाचमे, स्त्री, (दौष चमा च । “दिवो दावा ।”
 ६ । ३ । २६ । इति दावादशः ।) स्वर्गपृथिवी ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥ द्विवचनात्तोऽयम् ॥
 दावापृथिवी, स्त्री, (दौष पृथिवी च । “दिव-
 सश्च पृथिव्याम् ।” ६ । ३ । ३० । इति चात् दिवो
 दावा ।) स्वर्गपृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥
 (यथा, मनुः । ३ । ८६ ।
 “कुक्के चैवानुमथे च प्रजापतय एव च ।
 सह दावापृथिवीश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥”)
 तद्देविकपण्यायः । स्वधे १ पुरन्धो २ धिषणे ३
 रोदसी ४ चोषी ५ अमसी ६ नभसी ७ रजसी
 ८ सदसी ९ सद्गनी १० धृतवती ११ वज्रुणे १२
 गभीरे १३ गम्भीरे १४ ओमृग्यौ १५ चम्बौ १६
 पार्श्वौ १७ मही १८ ऊर्ध्वौ १९ पृथ्वी २०
 अदितौ २१ अही २२ दूरे २३ अन्ते २४ अगारे
 २५ अरे २६ पारे २७ । इति सप्तविंशतिर्दावा-
 पृथिवीर्नामधेयानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥
 दावाभूमौ, स्त्री, (दौष भूमिश्च । “दिवो दावा ।”
 ६ । ३ । २६ । इति दावादशः ।) स्वर्ग-
 पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । ४ । ५५ । १ ।
 “को वस्त्राता वसवः को वस्तुता
 दावाभूमौ अदिते आसीथा नः ॥”)
 दु, ल अभिसर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्धा-
 परं-सर्क-अनिट् ।) अभिसर्पणं आभिमुख्येन
 गमनम् । ल, दौति सिंहो नृगानिव । इति
 दुर्गादासः ॥
 दु, लो, (दौतीति । दु+क्लिप् ।) दिनम् ।
 गगणम् । स्वर्गः । इति विश्वः ॥ [ये, २ ॥
 दुः, पुं, (दु+क्लिप् ।) अयिः । इति मेदिनी ।
 दुग्गः, पुं, (दुग्नि गगने गच्छतीति । गम+ङ् ।)
 पक्षी । इति राजनिघण्टुः ॥
 दुग्गणः, पुं, (दूनां दिनानां गणः ।) अहर्गणः ।
 तस्यानयनमाह ।
 “कथितकल्पगतोऽर्कसमा गणा
 रविगुणो गतमाससमन्वितः ।
 खदहनेर्गुणितस्तिथिसंयुतः
 पृथगतोऽधिकमाससमाहृतात् ॥
 रविदिनाप्रगताधिकमासकेः
 क्षतदिनेः सहितो दुग्गणो विधोः ।
 पृथगतः पठितावमसंगुणा-
 द्विधुदिनाप्रगतावमवर्णितः ॥
 भवति भास्करवासरपूर्वको
 दिनगणो रविमध्यमावनः ।
 अधिकमासदिनस्यशेषतो
 दुग्घटकादिकमत्र न गच्छते ॥”
 इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 दुग्, ल ड दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
 आत्म-अक-सेट् ।) ल, अदुग् । ड, द्योतते
 दिदुग्ते । इति दुर्गादासः ॥

दुग्धमयी

दुग्, पुं, (दुग् दीप्तौ+क्लिप् ।) किरणः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । १४४ ॥ (द्योतमाने, जिं । यथा,
 ऋग्वेदे । १० । ६६ । २ ।
 “स हि दुग्ता विदुग्ता वेति साम ॥”
 दु ल अभिसर्पणे+क्लिप् तुगामश्च । अभिगा-
 मिनि । यथा, भट्टिः । ५ । ४७ ।
 “हरामि रामसौमित्रो नृगो भूत्वा नृगदुग्ता ॥”
 दुग्तिः, स्त्री, (द्योततेऽनयेति । दुग् दीप्तौ+
 “दुग्पघात् कित् ।” उक्ता ४ । ११६ । इति इन्
 स च कित् ।) दीप्तिः । शोभा । इत्यमरः । १ ।
 ३ । १७ ॥ (यथा, भागवते । ८ । ५ । ४२ ।
 “लोभोऽधरात् प्रीतिरुपपन्नभूद्दुग्ति-
 र्नेस्तः पश्यः स्वर्गं न कामः ॥”)
 रश्मिः । इति मेदिनी । ते, २५ ॥ (पुं, चतु-
 र्यस्य मनोः ऋधिविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
 ७ । ७५ ।
 “चतुर्थस्य तु सावर्णेर्धर्मो नृप निबोध मे ।
 दुग्तिर्विशिष्टपुत्रश्च आच्येयः सुतपास्तथा ॥”
 तामसस्य मनोः पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव ।
 ७ । २३ ।
 “पुत्राश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्धुपः ।
 दुग्तिस्तपस्यः सुतपास्तपोऽलक्षस्तपोऽनः ॥”)
 दुग्तिकरः, पुं, (करोतीति । ल+अच् । दुग्तिः
 करः ।) ध्रुवः । इति भूरिप्रयोगः । दीप्ति-
 कारके, जिं ॥
 दुग्तिर्, जिं, (दुग्+क्तः । बाहुलकात् न गुणः ।)
 दीप्तिविशिष्टम् । द्योतितम् । इति मुग्धबोध-
 याकरणम् ॥
 दुग्, स्त्री, लमात् सप्तमराशिः । इति ज्योतिष-
 तत्त्वम् ॥
 दुग्निशं, स्त्री, (दुग् च निशा च, दुग्धयोः समाहारः ।)
 अहोरात्रः । इति याकरणम् । यथा,—
 “भवति किं दुग्निशं दुग्निवासिनाम् ॥”
 इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 दुग्निवासी, [नृ] पुं, (दुग्नि स्वर्गे निवसतीति ।
 नि+वस+णिनिः ।) देवता । स्वर्गवासी ।
 इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 दुग्पतिः, पुं, (दुग्धो दिनस्य पतिः ।) सूर्यः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १११ ॥ (दुग्धो स्वर्गस्य
 पतिः ।) इन्द्रः ॥
 दुग्मणिः, पुं, (दुग्धो गगनस्य मणिरिव ॥) सूर्यः ।
 (यथा, भागवते । ८ । १० । ३८ ।
 “रेणुर्दिशः संह दुग्मणिश्च ह्लादयन्
 न्ववर्त्ततात्कस्तुतिभिः परिभृतात् ॥”)
 अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ (परिशोधितताम् ।
 यथा,—
 “विषमद्वैषधभागमधिकोवन्वा
 दुग्मणिरक्तकमाद्रकमर्हितम् ॥
 दुग्मणिः मारितं ताम्रम् ॥” इति भावप्रकाशस्य
 मध्यखण्डे १ भागे वातज्वराधिकारे ।)
 दुग्मयी, स्त्री, विषकर्मकन्या । सा सूर्यपत्नी ।
 इति त्रिकाशेषः ॥

सूतक

दुःखं, स्त्री. (दुःखमिति अन्धसंज्ञा इति ।
स्त्रा + कः । "धनमिच्छेत् दुःखप्रणात् ।" इति
वचनात् धनकामानां अन्धाराधनादस्य तथा-
त्वम् ।) धनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥
(यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । १० ।

"अस्माकं दुःखमधि पञ्च लक्षित्वा स्वर्गं सुख-
चीतं दुष्टम् ॥"

दुःखेति मनतीति ।) बलम् । इति मेदिनी ।
ने, ११ ॥ (बलाधायकत्वात् अस्मत् । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । ८ । ८ ।

"दृष्टिं दिवः परि स्रव दुःखं पृथिव्या अधि ॥")

दुःखा, [न] पुं, (द्यौर्नामिति । दुः + "कनिन् युव-
धीति ।" उणां १ । १५६ । इति कनिन् ।)
स्वर्गः । इत्युणादिकोषः ॥ द्यौः । इति संक्षिप्त-
सारे उणादित्तिः ॥

दुःप्र(स)त्, [दृ] पुं, (दिवि स्वर्गं सीदतीति । सद् +
क्रिप् । इत्यसि घत्वम् । लोकेऽप्यत्वम् ।) देवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । १ । ४३ ।

"भयस्य पूर्व्यावतरन्तरस्विना
मनःसु येन दुःप्रदां व्यधीयत ॥")

ग्रहः । इति गोलाध्यायः ॥

दुःप्रतः, पुं, स्त्री, (देवनमिति । दिशु क्रीडायां +
भावे + क्तः ।) कृत् च ।) पाशकादिक्रिया ।
अप्राणिकरणकक्रीडा । जुया इति भाषा । तत्-
पर्यायः । अक्षवती २ कितवम् ३ पयः ४ ।
इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १८ । ५१ ।

"दूतक्रीडा तथा प्रोक्ता व्रतानि विविधानि च ॥")

"दूतं समाह्वयन् राजा राजानि विसर्जयेत् ।
राजान्तरावितौ द्वौ द्वौ पृथिवीक्षिताम् ॥
प्रकाशमेतत्तास्त्रयं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयानिर्वायं प्रतीक्षाते नृपतिर्यत्रवान् भवेत् ॥
अप्राणिभिर्यत् क्रियते तत्कोके दूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥
दूतं समाह्वयन् यः कुर्यात् कारयेत् वा ।
तान् सर्वान् घातयेद्वा मृदाश्च द्विजलिङ्गिनः ॥
दूतमेतत् पुराकल्पे कृष्टं वैरकरं महत् ।
तस्माद्दूतं न संवेत् ह्यस्यायमपि बुद्धिमान् ॥"

इति मनुः । ६ । २२१-२२७ ॥

कङ्क उवाच ।

"किन्ति द्युतेन राजेन्द्र ! बहुदोषेण मानसः ।
देवने बहुदोषो दीक्षास्मात् परित्यजेत् ॥
श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो हि युधिष्ठिरः ।
स रौप्यं सुमहत् स्वीतं भ्रातृ च विदधो-
पमान् ॥

द्युते हारितवान् सर्वं तस्माद्दूतं न रोचये ॥"
इति महाभारते । ४ । ६६ । ३३-३५ ॥

दूतकरः, त्रि, (करोतीति । कृ + अच् । दूतस्य करः ।)
दूतकर्मा । जुयारी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
धर्मः २ धूर्तः ३ अचधूर्तः ४ अचदेवी ५
दुरोदरः ६ दूतकृत् ७ कितवः ८ लक्ष्मी-
हृत् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

७५७

सूतवी

दूतकारः, त्रि, (दूतं कारयतीति । कृ + क्तिच् +
अच् ।) दूतकारयिता । संहियार इति व्यातः ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । सभिकः २ । इत्य-
मरः । २ । १० । ४४ ॥ सभिकः ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४३१ ।

"सुहृन्निमित्तकस्मां दूतकारं पराजितम् ॥")

दूतकारकः, त्रि, (दूतं कारयतीति । दूत + कृ +
क्तिच् + अच् ।) दूतकारयिता ॥

दूतकृत्, त्रि, (दूतं करोतीति । कृ + क्तिच् तुगा-
गमश्च ।) दूतकरः । अचक्रीडकः । इत्यमरः ।
२ । १० । ४४ ॥

दूतपूर्णिमा, स्त्री, (दूतपूय या पूर्णिमा ।) कौला
गरपूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दूतपौर्णमासी, स्त्री, (दूताय या पौर्णमासी ।)
दूतपूर्णिमा । इति भरिप्रयोगः ॥

दूतप्रतिपत्, [दृ] स्त्री, (दूताय क्रीडार्थं या
प्रतिपत् ।) कार्तिकशुक्लप्रतिपत् । सा च
कौमुदी । यथा,—

"तृतीयं कार्तिके तस्य शुक्ला या प्रतिपत्तिः ।
विष्णोर्दत्ता मन्त्री तत्र कौमुदी सा स्मृता बुधेः ॥

कुशब्देन मन्त्री चोया रुद्रा चर्षं च वे ह्येन ।
धातुज्ञेः सर्वशब्देः सा च वे कौमुदी स्मृता ॥"

इति पाशोत्तरखण्डम् ॥ ॥

अत्र तिथौ बलिदेवपूजादि कार्यम् । तद्यथा,
"वामनपुराणे कार्तिकशुक्लपञ्चमिधत्त बलि-
मृति भगवद्वाक्यम् ।

वीरप्रतिपदा नाम तत्र भावी महोत्सवः ।
अत्र त्वी नरशार्ङ्ग । दृष्टाः पुष्टाः स्वल्पताः ॥

पुण्यदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥
अत्र मन्त्रः ।

बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनमृत । प्रभो ।
भविष्यन् सुरारते । पूजये प्रतिगच्छताम् ॥
ब्रह्मपुराणे तु बलिराजनिमित्तस्य प्रथमम् ।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र । समन्तो सपुरोहितः ॥
इत्यहम् । पश्चादपि ।

यत् पूजा नृपः कृत्वा राज्ञो जागरणं चरेत् ।
इत्युक्तम् ॥ पुनर्ब्रह्मपुराणे ।

शङ्करश्च पुरा दूतं समन्तं सुमनोहरम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपतः ॥

जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पाञ्चतो ।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दःखी गौरी नित्यं सुखोपिता ॥

तस्मात् दूतं प्रकर्षयेत् प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् दूते जयौ यस्य तस्य सर्वतः सुखः ॥

पराजयो विरुद्धश्च लब्धनाशकरो भवेत् ॥
भविष्योत्तरं ।

यो यो यादृशभावेन निहत्तव्यो युधिष्ठिरः ।
हृषदेत्यादिना तेन तस्य वर्गं प्रयाति हि ॥

महापुण्या त्रिधिर्यं बलिराज्यप्रवर्द्धनी ।
स्नानं दानं शतशुभं कार्तिकेऽस्या तिथौ भवेत् ॥"

इति तिथ्यतत्त्वम् ॥

दूतवीथं, स्त्री, (दूतस्य वीथं कारकम् ।) कप-
हृत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दूतस्य कारणश्च ॥

द्रगडः

द्रुगं, स्त्री, लप्तात् सप्तमराशिः । यथा,—
"धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामिन् सप्तमं स्मृतम् ।
द्रुगं द्रुगं तथास्त्रास्त्रं वटकोकं रिपुमन्त्रिरम् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(दिव् + क्तः । "दिवोऽविजिगीषायाम् ।" ८ ।
२ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) ज्योतिर्वटः ।
चीजे, त्रि ॥)

द्रुग, ज्योतिर्वटः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भौ-परं-
सकं-अभिष्ट ।) अन्त्यस्याद्युक्तः । द्यायति दुष्टं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥

द्रोतः, पुं, (द्रुत + भावे षच् ।) प्रकाशः ।
(यथा, हरिवंशे । २३३ । २४ ।

"विद्रुहोतनिकाशेन सुकुटेनार्कवर्षसा ॥"
व्यातपः । इत्यमरः । १ । ४ । ४४ ॥

द्रोतनं, स्त्री, (द्रुत + भावे लुट् ।) दर्शनम् । इति
शेखरः । ३ । २४१ ॥ प्रकाशनम् ॥ (द्रुत + युच् ।

द्रोतमाने, त्रि । यथा, भट्टिः । ७ । १५ ।
"विलोक्य द्रोतनं चन्द्रं लज्जाम् प्रोचनोऽवदत् ॥")

द्रोतनः, पुं, (द्रोततीति । द्रुत + "बहुलमन्त्र-
त्रापि ।" उणां २ । ७८ । इति युच् ।) दीपः ।
इत्युणादिकोषः ॥

द्रोतिनं, त्रि, (द्रुत + क्तः ।) द्रुतितम् । दीपम् ।
इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥ (यथा, रामायणे ।

२ । ८० । २ ।
"वस्त्राङ्गरागप्रभया द्रोतिना सा सभोक्तमा ॥")

द्रोभिमः, पुं, (द्यौराकाशं भूमिरिव यस्य ।)
पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका । स्वर्गपृथिव्योः स्त्री ।

तत्र द्वित्वनामः ॥
द्रोधन, [दृ] पुं, (दिवि स्वर्गं सीदतीति । सद् +
क्रिप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्यौः, [ओ] स्त्री, (द्यौर्नाम देवा यत्र । द्रुत +
वाङ्मत्वात् द्यौः ।) स्वर्गः । (यथा, महा-
भारते । १ । ७४ । २८ ।

"आदित्यचन्द्रावनिर्लोऽनलश्च
द्यौर्मिरापो ज्येष्ठं यमश्च ।

अथ च राज्ञश्च उभे च सत्ये
धर्मे च जानाति नरस्य हृत् ॥")

आकाशम् । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (पुं, अष्ट-
यष्टनामन्यतमः । यथा, देवीभागवते । १ । १ । ५ ।

"पृथ्वादीनां वक्ष्णाश्च मध्ये कीदृषि वक्ष्यते ।
द्यौर्नामा तस्य भाव्या या नन्दिनी गीर्द्धा च ॥"

अयमेव वशिष्ठस्यापान् पृथिवीं जलं परि-
यच्छन् भीष्म इति नाम्ना विख्यात आसीत् ॥

अस्य विवरणं देवीभागवते २ स्कन्धे ३ अध्याये
तथा महाभारते । १ । ६६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

द्रोचं, स्त्री, (द्यौचत्वान्निति । दिव् + "दिवे-
द्यौच ।" उणां ४ । १६० । इति दृक् पुनरा-
देशो द्विवचः ।) ज्योतिः । इति संक्षिप्तसारे

उणादित्तिः ॥
द्रगडः, पुं, वाद्यविशेषः । द्रगड इति भाषा । तत्-
पर्यायः । प्रतिपत्त्यम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

द्रवणं, क्री, (द्रावण्यनेनेति । द्रावण आकाङ्क्षायाम् + क्युट् । एषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) लोकात्मम् । इति शब्दभाषा । तत्पर्यायः । कोलम् २ वटकम् ३ कर्षाङ्गम् ४ । इति वैदिकपरिभाषा । (पुलिङ्गपि । यथा,—

“—तद्वयं कोल उच्यते ।

लुदको वटकश्चैव द्रवणः स निगद्यते ॥”

इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शाङ्गधरेणोक्तम् ॥

द्रवणः, त्रि, पुरी । इति हेमचन्द्रः । १८।३७॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २०११ ।

“तत्र खनात्मा भाष्येयु द्रवणे सिन्धुरमुद्रणा ॥”

द्रष्टा, [न] पुं. (दृष्टस्य भावः । दृष्ट + “एषा-दिभ्य इमनिच्वा ।” ५ । १ । १०२ । इति इम-निच् । “र ऋतो ह्लादेर्लोः ।” ६।१।६२ ।

इति ऋकारस्य रकारः ।) दृष्टता ॥ (यथा, शिवशतके । ४३ ।

“लघुगुणतुलनातुलाप्रकाश

द्रष्टुमगुणः स भवद्गुणत्रयस्य ॥”

द्रष्टुः, त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिप्रथेन दृष्टः ।

इत्यर्थे इष्टप्रत्ययेन साध्यः । दृष्टीयान् ॥

द्रव्यं, क्री, (द्रव्यत्वेनेनेति । द्रव + अत्रादयश्च ।

इति निपातनात् साधुः ।) घनेतरदधि । यथा

दह इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥

अस्य रूपान्तराणि । द्रवम् २ द्रावम् ३

चक्षम् ४ । इति तद्वीकायां भरतः ॥ (युक्त्वा ।

इति निरुक्तम् । ५ । १४॥ त्रि, इतगमनशीलः ।

इतह्वनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६६ । २ ।

“पवमानः सन्निः प्रपन्तामिव

भयमान् द्रव्यः परिवारमर्पति ॥”

द्रव, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-सकं-

संट् ।) इत्यवर्गलुतायादिः । द्रमति । इति

दुर्गादासः ॥

द्रवः, पुं. (द्र + “ऋदोरप् ।” ४।१।५७ । इति भावे

अप् ।) परीक्षासः । पलायनम् । इत्यमरः ।

१ । ७ । ३२ ॥ (यथा, हरिवंशे । २११ । १० ।

“ततो देवद्रवकरं पौराणं शङ्खमजम् ॥”

रसः । गधिः । इति विश्वः ॥ वेगः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १६३ । ५ ।

“तत्र शब्दगतिर्भूत्वा मारुतद्रवसम्भवः ॥”

द्रवत्वरूपो गुणविशेषः । यथा, भाषापरि-

च्छेदे । २८ ।

“गुरुणी हि रसवती इयोर्नेमित्तिको द्रवः ॥”

आर्द्र, त्रि । यथा, रघुः । ७ । ७ ।

“प्रसाधिकालभितमग्रपद-

माक्षिप्य काचित् द्रवरागमेव ॥”

द्रवजः, पुं. (द्रवात् जायते इति । जन् + जः ।) गुडः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ द्रवजातवस्तुमात्रश्च ॥

द्रवणं, क्री, (द्र + भावे लुट् ।) गमनम् । (यथा,

हरिवंशे । १६६ । ३६ ।

“ते रुदन्तो द्रवन्त्यश्च भगवन्तं पितामहम् ।

रोदनाह्वनात् चैव ततो रुदा इति स्मृताः ॥”

चरन् ॥ अनुतापः ॥ इधातोर्भावेऽनट् ॥

द्रवत्वं, क्री, (द्रव + लृट् ।) द्रवस्य भावः । तद्वि-

विधम् । यथा,—

“सांख्यिकं द्रवत्वं स्यात् नेमित्तिकमुदाहृतम् ।

सांख्यिकस्य सलिले द्वितीयं चिन्तितेजसोः ॥

परमाणौ जले नित्यमन्यतोऽनित्यमुच्यते ।

नेमित्तिकं वद्विद्योगात्तपनीयघृतादिषु ॥

द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्नेमित्तं संग्रहे तु तत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

द्रवत्पञ्जी, क्री, (द्रवत् पञ्जं यस्याः । डीप् ।)

शिवद्वीपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रवन्तो, क्री, (द्रवतीति । द्र + शल + डीप् ।)

नदी । इति शब्दरत्नावली ॥ मृषिकपर्णी ।

मृषाकाणी क्लोटा इति भोयनी इति च हिन्दी

भाषा । तत्पर्यायः । शम्भरी २ चित्रा ३

न्ययोधी ४ शतमूलिका ५ प्रत्यक्षग्रीवा ६ वृषा

७ चण्डा ८ पत्रश्रेणी ९ आस्तुर्ग्रीवा १०

मृषिकपर्णी ११ प्रतिपर्णशिफा १२ सहस-

मृती १३ विक्रान्ता १४ । अस्य गुणाः । मधुर-

त्वम् । शीतत्वम् । रसवत्कारित्वम् । स्वरक्तिम-

नाशित्वम् । शूलशमनत्वम् । रसायनत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रवत्मा, क्री, (द्रवो रमो यस्याः ।) लाक्षा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

द्रवाधारः, पुं. (द्रवाणां द्रवाणामाधारः ।) चुलुकः ।

इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ द्रवद्वयराजापत्रश्च ॥

द्रविङ्गो, क्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

द्रविणं, क्री, (द्रवति गच्छति इत्यतः प्राप्यते वेति ।

द्र + “द्रक्षिभ्यामिनन् ।” उणां । २ । ५० । इति

इनन् ।) धनम् । (यथाह कश्चित् ।

“द्रविणं परिमितममितययिनं जनमाकुली-

कुरुते ।

लीलाचलमिव पीनस्तनजधनायाः कुलीनायाः ॥”

काश्चनम् । वलम् । इत्यमरहेनोकरौ ॥ (यथा,

महाभारते । १ । १०३ । १६ ।

“एवमुक्ता तु पुनश्च भूरिद्रविणतेजसा ।

माता सत्यवती भोग्यमुवाच तदनन्तरम् ॥”

पुं धरनाम्नो वसोः पुत्रविशेषः । यथा, महा-

भारते । १ । ६६ । २१ ।

“धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहृद्यवहस्तथा ॥”

एयोः पुत्रविशेषश्च । यथा, भागवते । ४।२२।५४।

“पुत्रागुत्पादयामास पञ्चाक्षिष्यात्मसम्मतान् ।

विजितान् धनकेशं हर्ष्यन् द्रविणं वृकम् ॥”

कुशदीपस्थितसोमामिरिभेदः । यथा, भाग-

वते । ५ । २० । १५ ।

“तेषां वर्षेषु सोमामिरयो नद्याश्चाभिजाताः

सप्तमेव बभूवुस्तुः शङ्खः कपिलश्चित्रकूटो देवा-

नाक ऊर्ध्वरोमा द्रविण इति ॥” कौशदीपस्थ-

वर्षपुरुषविशेषः । यथा, भागवते । ५।२०।२२।

“यासामभ्यः पवित्रममलसुपयुञ्जानाः पुरुषर्षभ-

द्रविणदेवकसंज्ञा वर्षपुरुषाः ॥”

द्रविणनाशनः, पुं. (नाशयतीति । नाश + ल्युट् ।

द्रविणानां नाशनः । तत्सेवनेन धनविनाशात्

अस्य तयात्वम् ।) शोभाजनद्रव्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

द्रविणोदाः, [स्] पुं, अग्निः । अस्य निरुक्ति-
र्यथा,—

“द्रविणं बलमित्युक्तं धनञ्च द्रविणं ततः ।

ददाति तद्भवानेव द्रविणोदास्ततो भव ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

(धनप्रदे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । ७ ।

“द्रविणोदा द्रविणसो यावद्वृक्षासो अन्धरे ॥”

“कीदृशं देवं द्रविणोदाः धनप्रदम् । यद्वा, धन-

प्रदोऽयिः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं

यास्क एवं निर्वक्ति,—द्रविणोदाः कस्मात् धनं

द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं

यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैवा

भवति द्रविणोदा द्रविण स इत्यादि सोऽयं

यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चः तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽपि

गन्तव्यः । द्रविणोदाः द्रुक्षिभ्यामिनन् निष्वा-

दाद्युदासो द्रविणशब्दः तद्दातीति द्रविणोदाः ।

किप्चेति किप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनशब्दादसः ।

रुत्वोत्वे । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवविशे-

षणत्वेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः सुखादेशः ।

अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति । सुप

छात्मनः क्यच् सञ्चप्रतिपदिकेभ्यो लालसायां

सुग्वक्तव्य इति क्यच् परतः सुगागमः द्रविण-

स्यतेः सम्यदादित्वाद्वावे किप् । अतो लोपः ।

कौलुषं न स्यानिवृत्ततीति तस्य स्यानिवृत्त-

प्रतिषेधाद्यलोपः एवं द्रविणस्य शब्दो धनेच्छा-

वचनः । द्रविणेच्छादस्यति यद्येधनप्रदाने-

नोपलभ्यतीत्यर्थे तसु उपलभ्ये इत्यस्मादन्तर्भावि-

तग्यर्थात् किप्चेति किप् । एवं द्रविणोदः शब्दः

सकारान्तो भवति । तथा द्रुविणोदसाः प्रवाहा

भवन्तीतिनेरुक्तो व्यवहार उपपद्यते अतो-

द्रविणोदस्य शब्दः भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा ।

एकवाक्यत्वे तु यद्ययं द्वितीयायां भवति

द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोम-

स्यैत्यर्थे सकारोपजनशब्दादसः । आद्रुदासैत्वन्

नियमेन स्थितम् । ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्व-

पक्षे तु व्यज्जनात् किप् । अतो लोपादिपूर्वत्वम् ।

अत्र तु पक्षे क्यचश्चित्त्वान्तोदास्तत्वे प्राप्ति

यत्ययनादुदात्तम् ॥” इति सायनः ॥

द्रवीकृत्यं, क्री, अद्रवस्य द्रवकरणम् । इति चिप-

त्ययेन साध्यम् ॥ गलान इति भाषा ॥

द्रव्यं, क्री, (द्रोवि । द्र + “द्रव्यञ्च भवे ।” ५ ।

३ । १०४ । इति यत्प्रत्ययेन निपातनात्

साधुः ।) वस्तु । (यथा, मनुः । ७ । ६ ।

“एकमेव दहत्यग्निरं द्रुपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥”

तस्य क्रियाविशेषे नवपुराणभेदेन प्रशस्तत्वं

यथा,—

“द्रव्याण्यभिनवाभ्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।

ऋते गुह्यतुल्यौ द्रव्याण्युक्त्या विद्वज्जितः ॥”

इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥

द्रव्यं

“केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं कस्माद्-
खवस्थितत्वादिव खलु द्रव्यं व्यवस्थितम् । न
रसादयो यथा ये फले ये रसादयस्ते पक्ते न
सन्ति । नित्यत्वाच्च नित्यं हि द्रव्यमनित्यता गुणा
यथा कल्कादिप्रविभागः स एव सम्यक्प्रसगस्यो
चापन्नरसगस्यो वा भवति । स्वजात्यवस्थानाच्च
यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न गच्छत्येवं
शेषाणि । पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रिये-
र्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः । आश्रयत्वाच्च द्रव्य-
माश्रिता रसादयो भवन्ति । आरम्भसामर्थ्याच्च
द्रव्याश्रित आरम्भो यथा विदारिगन्धादिमाज्जित्य
मङ्गल्युद विपचेदित्येवमादियु न रसादिस्वारम्भः ।
शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानमुप-
देशे हि योगानां यथा मानुलङ्गादिमन्त्रौ चेति
न रसादय उपदिश्यन्ते । क्रमापेक्षितत्वाच्च
रसादीनां रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते यथा
तरुणे तरुणाः सम्पूर्णं सम्पूर्णा इति । एकदेश-
साध्यत्वाच्च द्रव्याणामेकदेशेनापि याधयः साध्यन्ते
यथा महावृक्षचौरणेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्य-
लक्षणयुक्तं क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति ।”

“पाको नास्ति विना वीर्याद्वीर्यं नास्ति विना
रसान् ।

रसो नास्ति विना द्रवाद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ।”

“वीर्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेषां द्रव्याश्रयाः स्मृताः ।

रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणः स्तु गुणाः स्मृताः ।

द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्द्रव्यं विपश्यन्ते न पट्टमाः ।

श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं श्रेष्ठा भावास्तदाश्रयाः ।”

इति सुश्रुते । १ । ४० ॥

पित्तलम् । वित्तम् । पृथिव्यादि । विलेपनम् ।

क्लृप्तम् । भेषजम् । भक्ष्यम् । (द्रोविकारः ।

“द्राक्ष ।” ४ । ३ । १२३ । इति यतः ।) दम-

विकारः । नि । इति मेदिनी । ये, २८ ॥ (दमा-

वयवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥) अतु । विनयः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ मद्रम् । यथा,—

“मश्राब्दे न पिवेद्वयम् ।” इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥

न्यायमते तत्रविविधं यथा,—

“नित्यमेकमवद्वयोमकाला दिग्देहिनी मनः ।

तेषां साधर्म्यादि यथा,—

“नित्यादीनां नवानां द्रव्यगुणयोगिता ।

नितिर्जनं तथा तेजः पवनो मन एव च ॥

परापरत्वमूर्तत्वक्रियावैशाश्रया अभी ।

कालवर्त्मनि मन्वेगतत्वं परमं महत् ॥

नित्यादिपञ्चभूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ।

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम् ॥

अथाप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इत्येते ।

रूपद्रवत्वप्रत्यययोगि स्यात् प्रथमं त्रिकम् ॥

गुरुणी हे रसवती ह्योर्नेमित्तिको द्रवः ।

आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

द्रव्यहस्तभक्षणादिदोषादोषो यथा,—

“उच्चावचामपानेषु द्रव्यहस्तो भवेन्नरः ।

भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युचयेत्तु तत् ॥

द्राघ

तेजसं वै समादाय यदुच्छिरो भवेद्विजः ।
भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युचयेत्तु तत् ॥
यद्द्रव्यं समादाय भवेदुच्छिरोऽन्वितः ।
अनिघातेतरुणमाचान्तः सुचितामियात् ॥
वस्त्रादिव धिकल्पः स्यात्तत् स्रष्टुं चाचमेदिह ।
अरग्येऽनुदके राजौ चौरथाप्राकृते पथि ।
कृत्वा स्रष्टुं पुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दण्यति ॥”

इति कूर्मपुराणम् ॥

द्रा, ल स्वप्ने । पलायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अर्धा-परं-अकं-अनिट् ।) स्वप्नो निद्रा । निपूज्ये

एव निद्रायामिति रमानाथः । ल, निद्राति

निद्रालुः । इति चौरः पलायते इत्यर्थः । इति

दुर्गादासः ॥

द्राक्, य, (द्रातीति । द्रा + बाहुलकात् कुः ।)

इतम् । शीघ्रम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥

(यथा, नैषधे । ३ । २ ।

“आकस्मिकः पञ्चपुटाहतायाः

नितेस्तदा यः स्वन उचचार ।

द्रागम्यविन्यस्तदशः स तस्याः

सम्भ्रान्तमनःकरणं चकार ॥”)

द्रान्, इ काङ् । घोररुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्रा-परं-सकं-अकं-च-सेट् ।) रेफयुक्तः । घोर-

रुतमिह तिरश्चामेव घोरशब्दः । इ, द्राङ्गति

काकः । नभश्चपातेनैवेष्टमिह एतस्य इदनुबन्धो

वेदेनचचारुमेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

द्राता, स्त्री, (द्राङ्गते काङ्गते इति । द्राति

काङ् + चञ । आगमशान्तस्यानित्यत्वात् न

लोपः ।) फलविशेषः । द्राव इति किश्वमिश्र

इति च भाषा । आङ्गुर इति यवनभाषा ।

तापय्यायः । इष्टीका २ गोस्तनी ३ स्वाही ४

मधुरसा ५ । इत्यमरः । २ । ४ । २०७ ॥ चारु

फला ६ कण्ठा ७ पियाला ८ तापसप्रिया ।

गुष्कफला १० रसाला ११ अरुतफला १२

कण्ठा १३ चारुफला १४ । इति जटाधरः ॥

रसा १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य

गुणाः । अतिमधुरत्वम् । अमृतत्वम् । शीत-

पित्तादिदोषहरदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् ।

श्लिष्यत्वम् । सन्तपणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धत्वम् । शीतवल्गुकारित्वम् । हृद्यत्वम् ।

लज्जावायुरक्तपित्तक्षतकोणतानाशित्वम् । इति

राजवल्लभः ॥

द्राव, अ अोस्वार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-

परं-अकं-सेट् ।) दन्त्यवगततोयादिः । रेफ-

युक्तः । अ, अर्द्रावत् । अस्वार्थः शीतल-

मर्थयोः । इति दुर्गादासः ॥

द्राघ, अ द्र अमायामशक्तिषु । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (भ्रा-परं-अकं-दीर्घाकारणे सकं-सेट् ।)

अमः वेदः । आयामो दीर्घाकरणम् । शक्तिः

सामर्थ्यम् । अ, अर्द्रावत् । द, द्राघते जनः

वेद्यते इत्यर्थः । द्राघते वस्त्रं अनो दीर्घं करोति

इत्यर्थः । द्राघते धावितुं वाजी समर्थः स्यादि-

त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

द्रावक

द्राविमा, [न] पुं, दीर्घस्य भावः । (दीर्घ + इम
निच् । “प्रियस्थिरस्मिरोऽवबुद्धेति ।” ६ । ४ ।
१५७ । इति द्राघादेशः ।) दीर्घत्वम् । इति
आकरञ्चम् ॥ भूगोलस्य दीर्घता । इत्याधुनिक-
ज्योतिषिकाः ॥

द्राविष्ठः, चि, (अतिशयेन दीर्घः इति । दीर्घ +
इष्ठन् । दीर्घस्य द्राघादेशः ।) अतिदीर्घः ।
इत्यमरः । ३ । १ । १२० ॥

द्राव, अ ड शीर्षी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-

आत्मं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । अ, अर्द्रावत् ।

ड, द्राङ्गते । शीर्षी विभेदे । इति दुर्गादासः ॥

द्राणः, चि, (द्रा + कर्त्तरि क्तः । निद्रातस्य नः ।

गत्यच् ।) सुप्तः । पलायितः ॥

द्रापः, पुं, (द्रापयतीति । द्रा + णिच् । पुगागमे

द्रापि + अच् ।) पङ्कः । आकाशः । कपर्दी ।

सर्वः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रामिलः, पुं, (द्रमिलारसो देशोऽभिजनोऽस्येति ।

अण् ।) चाणक्यसुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ । ७७ ॥

द्रावः, पुं, द्रुधातोर्भाषि घञ्प्रत्ययः । गमनम् ।

सवणम् । अनुतापः ॥

द्रावकं, क्ली (द्रवति द्रावयति वा । इ, द्रावि

वा । ण्वल् ।) मिश्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्राव्ययोगस्य औपधविशेषः । (यथा,—

“स्फटिकारोऽयमेव पलं हि पलिकल्पया ।

नरसारं पलं देयं टङ्गणञ्च पलायकम् ॥

कासीशं शाणयुग्मञ्च प्रत्येकं द्रव्यलक्षणम् ।

सपञ्चलवणचारं कर्पमानं पृथक् पृथक् ॥

अपामार्गवृषस्यापि तथा कुषाणकस्य च ।

रम्भावल्कलञ्च चारं प्रत्येकच्छाणकम् ॥

अन्नाचूर्णां कृतञ्चेतनं लिम्प्याकस्मरं सुवि ।

सञ्जमेतन् सुपिपायं रौद्रे दद्याद्भिषग्वरः ॥

आनीय कान्तापाचन्तु तत्र तन् पाचयेत् भिषकः ।

प्रहराद् ददौ ज्वालां सालकाशानिना नृद ।

सुतर्प कान्ताकृष्णे च ततो ज्वालां निवारयेत् ॥

शीतं गते तदुद्भूतं प्रणिपेक्ष वराटकम् ।

वराटे द्रवतां याते ततः कमेस्तु योजयेत् ॥

द्रावकस्य परीक्षेयं नात्यथा च भवत्यलम् ।

गुणैकं स्याद्वयस्यापि चूर्णान् माशयेत् च ॥

शरण्येण वा देयं तोयसुणां पिवेदनु ॥

पथ्यमेतद्दत्तं देयं दुष्टशीताम्बुवञ्जितम् ॥”

इति वैद्यककषायणसंघे प्रोक्षसर्कोदरयज्ञ-

दधिकारः ॥ अस्य अन्यद् विवरणं महाद्रावक-

शब्दे द्रव्यम् ॥

द्रावकः, पुं, (द्रवति चर्त्तायुसम्यक् इति । इ +

ण्वल् ।) प्रस्तरभेदः । (द्रावयतीति + इ +

णिच् + ण्वल् ।) विदग्धः । (द्रवति पलायते

इति । इ + ण्वल् ।) मोषकः । इति मेदिनी ।

क, १०४ ॥ शिङ्गाः । इति शब्दमात्रा ॥ रम-

भेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (द्रावि + ण्वल् ।)

हृदययाही । द्रवकारकः । इति धरणिः ॥

द्रावककन्दः, पुं, (द्रावकः कन्दो यस्य ।) तैलकन्दः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रुः

द्रावकरं, स्त्री. (द्राव सुवर्णादेर्द्रवं करोति स्वसंयोगेनेति । द्राव + क + टः ।) श्वेतद्रुणम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रावणं, स्त्री. (द्रावयति जलमलं स्वसम्पर्केणेति । द्र + णिच् + यच् ।) कलकपलम् । इति रत्न-माला ॥ निर्मली इति भाषा ॥ (द्रावि + क्लृट् ।) विद्रावणश्च ॥ (द्रावयतीति । द्रावि + क्लृः ।) पलायनकारयितरि, वि । यथा, महाभारते । ८ । ३४ । ६८ ।

“स देवयुक्तो रथसत्तमो नो

दराधरो द्रावणः प्राचवाणाम् ॥”

द्राविका, स्त्री. (द्रावक + टाप् । अत इत्वश्च ।) लाला । इति शब्दरत्नावली ॥

द्राविङ्, त्रि. (द्राविङ्को देशोऽभिन्नोऽस्येति । अण् ।) देशविशेषजातः । (यथा, महाभारते । ८ । १२ । १४ ।

“सावकिकितानश्च द्राविङ्गैः सैनिकैः सह ॥”)

पञ्चद्राविङ्गाः । यथा, द्राविङ्गः १ कर्णाटः २ गुजराटः ३ महाराष्ट्रः ४ तेलङ्गः ५ । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“कार्णाटाश्चैव तेलङ्गा गुजरात राष्ट्रवासिनः । आन्धाश्च द्राविङ्गाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः ॥” संख्याभिर्दः । विधस्तथा । इति मेदिनी । ङे, ३० ॥

कर्णरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्राविङ्कं, स्त्री. (द्राविङ्के देशे भवः । अण् ततः संज्ञायाम् कन् ।) विङ्कलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्राविङ्कः, पुं. (द्राविङ्क एव । स्वार्थे कन् ।) वेधस्तथा । इत्यमरः । २ । ४ । १३५ । अयं च षष्ठी इति भाषा ॥

द्राविङ्भूतिकः, पुं. (द्राविङ्क एव भूतिरुत्पत्ति-स्थानं यस्य । कप् ।) द्राविङ्कः । इति शब्द-रत्नावली ॥

द्राविङ्गी, स्त्री. (द्राविङ्गे भवा । द्राविङ्क + अण् । डीप् ।) एला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इयं एला तु गुजराती इति ख्याता ॥ अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविङ्गी गुटिः ॥”) द्रायं, त्रि. (द्र + गयत् ।) अवश्यगमनीयम् । अवश्यचरणीयम् । अवश्यानुत्पत्नीयम् । इति द्रधातोर्विशमभावार्ये छान्दोग्यः ॥

द्राह, ऋ ड जागरे । निक्षेपे । इति कविकल्प-दमः ॥ (आ-आत्म-अक-सेट् ।) ऋ, अद-द्राहत् । ड, द्राहते । इति दुर्गादासः ॥

द्र, सुतौ । गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (आ-परं-सक-अनिट् ।) द्रवति । इति दुर्गादासः ॥

द्र, र न उपतापे । इति कविकल्पदमः ॥ (आ-परं-अक-सकं च-अनिट् ।) र, वैदिकः । न, ह्णोति । उपताप इह उपतप्तीभावः उपतप्ती करणश्च । इति दुर्गादासः ॥

द्रः, पुं. (द्रवति ऊर्ध्वं गच्छतीति । द्र + मित्प्रुदि-त्वात् डुः ।) द्रवः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥

द्राहः

(यथा, मनुः । ७ । १३१ ।

“आदृशेताथ बह्मभागं दुर्मासमधुसर्पिषाम् ॥”)

गतौ, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

द्राकिलिमं, स्त्री. (किल्यतेऽनेनेति । किल चेत्यक्रीड-नयोः + बाहुलकात् किमच् । द्वयु उल्लेखे किलि-मम् ।) देवदारुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५३ ॥

(अस्य पर्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“देवदारुद्राकिलिमं सुराङ्गं भद्रदारु च ।

देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ॥”)

द्रवणः, पुं. (द्रव्यं च द्रव्यतेऽनेनेति । ह्रन् + “करणे-र्योविद्वयुः ॥” ३ । ३ । ८२ । इति अप् घना-देशश्च । “पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ ।

३ । इति णत्वम् । द्रममयो घनः इति वा ।)

सुहरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ सूत्रधारा-

दिसुहराकारलौहमयास्त्रभेदः । इति भरतः ॥

(वैशम्पायनोक्तधनुर्वेदमतेऽयं परशुवक्त्रौष्ठा-स्त्रम् । यदुक्तम् ।

“द्रवणस्त्रायसाङ्गः स्यात् वक्रग्रीवो वृहच्छिराः ।

पञ्चाशदङ्गुलीनसंघो सुष्ठिसंमितमखलः ॥”

अस्य चतस्रः क्रियाः । यथा,—

“उन्नामनं प्रपातश्च स्फोटनं दारणं तथा ।

चत्वार्येतानि द्रवणं वलगतानि श्रुतानि वै ॥”

द्रः संसारवृत्तौ द्रव्यतेऽनेनेति ।) अष्टा । कुठारः ।

इति मेदिनी । णे, ५३ ॥ भूमिचम्पकः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ इत्यनान्तोऽपि ॥

द्रुड, मज्जने । इति कविकल्पदमः ॥ (आ-परं-अक-सेट् ।) रेफयुक्तः । मज्जनमिति मसजधातो रूपम् । द्रोडिति प्रस्तरौ जले । द्रोडोडिति ।

इति दुर्गादासः ॥

द्रु, शि मज्जने । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदा-परं-अक-सेट् ।) शि, द्रुडिति अदङ्गीतु द्रोडि ।

एषः केशिन्न मन्यते । क्रमदीश्वरस्तु कुटादिमेव

मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

द्रुण, श्र ज्ञेयः । गतौ । वधे । इति कविकल्पदमः ॥

(तुदा परं सक-सेट् ।) इत्यवर्गलतीयादिः ।

श्र, द्रुणति द्रोणिपति । ज्ञेयः कुटिलीकर-

णम् । इति दुर्गादासः ॥

द्रुणं, स्त्री. (द्रुणति ह्रिनस्तीति । द्रुण + “द्रु-पथेति ॥” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) धनुः ।

खड्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । २७७ ॥

द्रुणः, पुं. (द्रुणति ह्रिनस्तीति । द्रुण + कः ।) वृश्चिकः । भृङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७७ ॥

त्रि, पिशुनः । इति शब्दमाला ॥

द्रुणसः, त्रि. (द्रुवि दीर्घा नासिका यस्य । “अप्ता-सिकायाः संज्ञायाम् नसं चास्थलात् ॥” ४ । ४ ।

१२८ । इति अच् । नसादेशश्च । “पूर्वपदात्

संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।)

दीर्घनासिकायुक्तः । इति सत्प्रसारयाकर-

णम् ॥

द्रुणहः, पुं. (द्रुणं खड्गं हन्ति गच्छतीति । हन् गतौ + हः ।) खड्गपिधानम् । इति हारा-

वली । १२५ ॥

द्रुपदा

द्रुणा, स्त्री. (द्रुणं धनुराश्रयत्वेनाख्यस्याः । अच् । टाप् ।) व्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३६ ॥

द्रुणिः, स्त्री. (द्रुणति अजादिकमिति । द्रुण गतौ + “द्रुगुपधात् कित् ॥” उणा । ४ । ११८ । इति

इन् ।) द्रोणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

द्रुणी, स्त्री. (द्रुण + इन् । वा डीप् ।) कर्ण-जलोकाः । कच्छपी । इति लिङ्गादिसंग्रहे

अमरभरतौ । काष्ठानुवाहिनी । इति द्रोणी-शब्दटीकायां भरतः ॥

द्रुतं, त्रि. (द्रवति स्मेति । द्रु + गत्वर्थेति कर्करि

क्तः ।) जातद्रवीभावघृतसुवर्णादि । तत्-पर्यायः । अवदीर्णम् २ विलीनम् ३ विद्रुतम् ४ ।

इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ श्रीव्रम् । (यथा, महाभारते । १३ । २६ । ८१ ।

“वायोऽरिताभिः समनोद्धराभि-
देताभिरत्यर्थसंस्थिताभिः ।

गङ्गोन्मिभिर्भांशुमतीभिरिन्द्राः

सहस्ररश्मिप्रतिमा भवन्ति ॥”)

विद्रावम् । पलायितम् । इति मेदिनी । ते, २५ ॥

(यथा, रघुः । ६ । ५६ ।

“जयाह स इतवराहकुलस्य मार्गं

सुयुक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥”)

द्रुतं, स्त्री. (द्रु + क्तः ।) द्रुतविषयकश्रीव्रगमनम् ।

तत्पर्यायः । अघोषः २ । इत्यमरः । १ । २ ।

६८ ॥ श्रीव्रलयः । इति मधुः ॥ द्रुतगीतादौ

द्रवन्ति गच्छन्ति ससुदायगतिप्रदर्शनार्थं करा-
दयोऽत्र । इति भरतः ॥ साङ्गे ।

“इतामध्यधने वृत्तिं प्रयोगार्थं तु मध्यमाम् ।

श्रियाणासुपरोधार्थं विलम्बितां समाचरेत् ॥”

इति वेदव्यवस्था ॥

(चिप्रम् । यथा मनुः । ६ । १७२ ।

“अभ्याघातेषु मध्यस्थान् श्रियाच्चौरानिव

द्रुतम् ॥”)

क्रियाविशेषणत्वादस्य स्त्रीवत्ता ॥)

द्रुतः, पुं. (द्रवति स उर्ध्वमिति । द्रु + क्तः ।)

द्रुमः । इति धरणिः ॥

द्रुनः, पुं. (द्रोवृक्षस्य नख इव । अयं ज्ञात्वात् अत्र

गत्वाभावः ।) कण्टकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्रुपदः, पुं. पञ्चालदेशीयचन्द्रवंशीयराजविशेषः ।

तस्य कन्या द्रौपदी । पुत्रौ शिशुकिष्कंधदुश्मनौ ।

इति महाभारतम् ॥ (स्त्री, यूपैकदेशः । यथा,

ऋग्वेदे । १ । २४ । १३ ।

“शुनःश्रेपो ह्यहद्वयभीतस्त्रिषु आदित्यं द्रुप-
देषु बह्वः ।”

“द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशे-
षेषु बह्वः ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥ काष्ठ-

पादुका । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् २० । २० ।

“द्रुपदादिव सुसुचानः (स्वस्रः स्नातो मलादिव ॥”

“द्रुस्तस्तन्मयं पदं द्रुपदं पादुका तस्मान्मुसु-

चानः पृथग् भवन् ॥” इति वेददीपः ॥)

द्रुपदा, स्त्री. ऋक् । सा च वैदिकमन्त्रविशेषः ।

यथा, उच्छिष्टस्य चाक्षाकादिसर्पे आपस्तम्बः ।

“भुक्तोऽपि च त्वनापानाच्छाकालैः श्वपचन वा ।
प्रमादात् सशर्नं गच्छेत् तत्र कृत्यादिशोधनम् ॥
गायत्राष्टसहस्रानु द्वपदी वा शतं अपेत् ॥”

इत्यादिकाचारतत्त्वम् ॥

द्वयः, पुं, (समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि
वर्तन्ते इति न्यायात् इः प्राखा विद्यतेऽस्य ।
“दुग्धभ्यां मः ।” ५ । २ । १०८ । इति मः ।)
वृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (यथा, मनुः ।
८ । २५५ ।

“निर्भयस्तु भवेद्यस्य राघं बाहुबलाश्रितम् ।
तस्य तद्गच्छते नित्यं सिध्यमान इव द्वयः ॥”)

पारिजातः । कुवेरः । इति मेदिनी । मे, १५ ॥
(स्नानामन्त्रातः किम्पुरुषेश्वरः । यथा, महा-
भारते । २ । १० । २८ ।

“द्वयः किम्पुरुषश्च उपास्ते धनदेश्वरम् ॥”
सनामन्त्रातवृत्तविशेषः । स तु शिवनामदेव-
स्यांशात् जानः । यथा, तत्रैव । १ । ६७८ ।

“यस्तु राजन् ! शिवनाम देतेयः परिकीर्तितः ।
द्वय इत्यभिर्विख्यातः स आसीद्भवि पार्थिवः ॥”
रुक्मिणीमर्भजातः कृष्णस्य पुत्रविशेषः । यथा,
हरिवंशे । १६० । ६ ।

“चारुभद्रचारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्वय इव च ॥”)
द्वयनखः, पुं, (द्वयस्य नख इव ।) कण्टकम् ।

इति हारावली ॥

द्वयः, पुं, (द्वित्रियतेऽनेनेति । नृ + करणे अप् ।)
कण्टकम् । इति हारावली । ६१ ॥

द्वयशायिः, पुं, (द्वयस्य आधिरिव ।) लाक्षा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वयशीर्षः, कौ, (द्वयस्य शीर्षमिव शीर्षं यस्य ।)
कुडिमभेदः । यथा,—

“कपिश्रीर्षं द्वयशीर्षं तथा चाखोटशीर्षकम् ।
इति कुडिमभेदाः स्युः शाब्दिकेः ममुदाहृताः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(द्वयस्य शीर्षम् इति विग्रहे वृत्तायम् ॥)

द्वयश्रेष्ठः, पुं, (द्वयेषु वृत्तश्रेष्ठेषु श्रेष्ठः ।) ताल-
वृत्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ वृत्तश्रेष्ठश्च ॥

द्वयामयः, पुं, (द्वयस्य आमयो आधिः ।) लाक्षा ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

द्वयारिः, पुं, (द्वयस्य अरिः । वृत्तनाशकत्वात्
तथात्वात्) हस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वयश्रयः, पुं, (द्वयः आश्रयो यस्य ।) सरटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वृत्ताश्रितमात्रेषु, त्रि ॥

द्वयेश्वरः, पुं, (द्वयेषु ईश्वरः श्रेष्ठः ।) तालवृत्तः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (द्वयानीं ओषधी-
नामीश्वरः ।) चन्द्रः । इति हरिवंशः ॥

द्वयोत्पलः, पुं, (द्वये उत्पलमिव पुष्पं यस्य ।)
कणिकारवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥

द्वयं, कौ, (द्वौवृत्तस्य विकारभूतं प्रस्थादि-
परिमाणम् । दु + “माने वयः ।” ४ । ३ । १६० ।
इति वयः ।) परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ४ । ८५ ॥

(पुल्लिङ्गेऽपि यथा, अथर्ववेदे । ५ । २० । २ ।
“सिंह इवास्त्रीदुद्वयो विवहः ॥”)

द्वयसक्तः, पुं, (द्वय सक्त इव ।) पियालवृत्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

द्वय, लृ य ऊ जिघांसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-परं-अकं-वेट् ।) जिघांस इहानिष्ठा-
चरणमिति विद्यानिवासः । लृ, अद्वयम् । य,
द्वयानि खलः साधवे । ऊ, द्रोहिष्यति धोष्यति ।
इति दुर्गादासः ॥

द्वयः, पुं, (इत्यति धमादिलाभाशयां पिष्टविनाशं
चिन्तयतीति । द्वय + “द्रुपधञ्जेति ।” ३ । १ ।
१३५ । इति कः ।) पुत्रः । इति शब्दार्थकल्प-
तरुः ॥ (द्रोहकारके, त्रि । यथा, अथर्ववेदे । ७ ।
१०४ । १७ ।

“नक्तमप इहा तन्मं गृहमाणा ॥”

“या राक्षसी नक्तं रात्रौ इहा द्रोहेन युक्ता ॥”
इति तद्वाच्ये सायनः ॥)

द्वयः, पुं, (द्वं संसारगतं हन्तीति । हृन् + अच् ।
“पूर्वपदान् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति
गत्वम् ।) ब्रह्मा । इति भरतद्रुपकोषः ॥

द्वयः, पुं, (इत्यति दृष्टव्य इति । द्वय + “बहु-
लमन्त्रापि ।” उणां २ । ४६ । इति इजन् ।
गुणाभावश्च ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १३७ ॥

(यथा, देवीभागवते । १ । ८ । १०८ ।
“द्वयिणे दृष्टिप्रतिष्ठे हरौ पालनशक्तिता ॥”)

द्वयौ, कौ, (इत्यति पित्रे विवादकालीन-
धनयच्छणादिना । द्वय + कः । ततो ङीप् ।)
दुहितौ । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्वय, न ग ञ वधे गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्त्री-क्रां च-उभं-सकं-सेट् ।) न ञ, द्वयोर्न
द्रुगते । ग ञ, द्वयोर्न द्रुगते । इति दुर्गादासः ॥

द्वयः, पुं, (द्वयति स्रवतीति । द्व + “क्रिप् वचि-
प्रच्छाति ।” उणां २ । ५७ । इति क्रिप् दीर्घश्च ।)
स्वर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुगादिश्रुतिः ॥

द्वयः, पुं, (द्वयः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्वयः । इति भरतद्रुपकोषः संज्ञिप्रसारश्च ॥

द्वयः, पुं, (द्वयः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्वयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्वयः, पुं, (द्वयः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्वयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्वयः, पुं, (द्वयः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्वयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्वयः, पुं, (द्वयः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्वयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्वयः, पुं, (द्वयः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्वयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्वयः, पुं, (द्वयः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्वयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्वयः, पुं, (द्वयः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्वयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्वयः, पुं, (द्वयः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्वयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्वयः, पुं, (द्वयः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्वयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्वयः, पुं, (द्वयः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्वयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्वयः, पुं, (द्वयः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्वयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्वयः, पुं, (द्वयः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
द्वयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ ३२ शेर इति लौकिक-
मानम् । ततपय्यायः । चटः २ कलसः ३ उष्मा-
नम् ४ लवणः ५ अम्लः ६ । इति वैद्यकपरि-
भाषा ॥ “द्रोणस्तु खाद्याः खलु षोडशांशः ।”
इति लीलावती ॥ (अरणीकाष्टम् । यथा,
अथर्ववेदे । ६ । २ । ८ ।

“कृत्वा हि द्रोणे व्यस्यसेऽपे वाजी न क्षतयः ।”
“हे व्यस्य कृत्वा कर्मणा मय्यनरूपेण द्रोणे दुमे
काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्तमस्यसे हि ।” इति
तद्वाच्ये सायनः ॥ काष्ठनिमित्तकलशः । यथा,
तत्रैव । ६ । २७ । २ ।

“प्रो द्रोणे हरयः कर्मागन् पुनानास व्यस्यन्तो
अभूवन् ॥”

“द्रोणे द्रोणकलशं व्यस्यन्त खलु गच्छन्तोऽभू-
वन् ।” इति सायनः ॥ द्वयमयः । इति
निरुक्तम् । ५ । २६ । ५५ । यथा, अथर्ववेदे । १ । ४४ । २० ।

“आ ते वृषन् वृषणो द्रोणमस्युः ।”
“द्रोणं द्वयमयं रथमस्युः ।” इति सायनः ॥)

द्रोणः, पुं, (द्रोणः कलस उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य ।
द्रोण + अच् ।) द्रोणाचार्यः । (अयं क्रु-
पाणवानां आचार्यः । अस्य पिता भरद्वाजः ।
अस्य जन्मवृत्तान्तं यदुक्तं महाभारते । १ ।
१३१ । १-१६ ।

“गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवावृषिः ।
भरद्वाज इति स्थानः सततं संश्रितव्रतः ॥
सोऽभिधेत् ततो गङ्गां पूर्वमेवागममदीम् ।
महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्हवि चरन् पुरा ॥
ददृशाम्भरं सानात घृताचीमाङ्गनाम्बिः ।
रूपयौवनसम्यक्ता मरुद्वर्मा मरालसाम् ॥
तस्याः पुनर्नदीतोरे वसनं पथ्यवर्जित ।
अपक्रष्टास्वरां वृष्टा तान्द्विष्यकमे ततः ॥
तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तद्विद्वंश्च आदधे ॥
ततः समभवद्रोणः कलसं तस्य धीमतः ।
अध्वरीश्च स वेदीश्च वेदाङ्गाणि च सर्वशः ॥
अयिर्वंशं महाभागं भरद्वाजः पतापवान् ।
प्रथपादयदामेयमस्त्रमस्त्रविदारः ॥
अयेस्तु जानः स सुनिस्तनो भरतसन्तम ।।
भारद्वाजं तदायेयं महाज्ञं प्रथपादयत् ॥”
अस्य पत्नी कृपाचार्यभगिनो क्षपी पृष्ठम्
अन्वत्यामा । अयं हि भारतपुङ्गवो दुर्योधनस्य
पञ्चमवलम्ब्य पञ्चदशदिनं यावत् युद्धमकरोत् ।
तत्र पूर्वमे दशदिनं भोगदेवस्याधीनत्वेन स्थित्वा
पञ्चादस्य शरशय्याग्रहणानन्तरं एकादश-
दिनात् स्वयं सेनापतिरभवत् । तत्र एवं अधर्मे-
युद्धनिरतं दृष्ट्वा अत्ययः समाजित्य सन्त्यामं नृत्वा-
कालं विज्ञापयामास । यथा, महाभारते ।
७ । १८८ । ४६-५२ ।

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशीभिनम् ।
अधर्मेतः क्षतं युद्धं समयो निधनस्य ते ॥
अस्यायुधं रणे द्रोणः समीक्षासाधनवर्धमान् ।
नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुमिहाहसि ॥

वेदेवेदाङ्गविदुषः सद्यधर्मरतस्य ते ।
ब्राह्मणस्य विशेष्य तवेतन्नोपपद्यते ॥
त्यजायुधममोघेयो ! तिल वस्त्रानि शान्ति ।
परिपूर्णं कालस्ते वस्तुं लोके क्षमायुवे ॥
ब्रह्मास्त्रं त्वया दग्धा अन्वक्षन्ता नरा युधि ।
यदेतदीदृशं विप्र ! त्वत् कर्म न साधु तत् ॥
नास्यायुधं रणे चिप्रं द्रोण ! मा त्वं चिरं जयाः ।
मा पापिहतरं कर्म करिष्यसि पुनर्दिन ! ॥”
अयं हि जमदग्निप्रभृतिभिर्भक्तो न्यस्तशस्त्रश्च
द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन निहतः । यथा, तथैव ।
७ । १६० । १२-४० ।

“तस्य तच्छिद्रमाश्राय धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
सशरं तद्वनुर्वरं संन्यस्याय रथे ततः ।
तद्वनुर्वरं रथादवभ्रूय सङ्घसा द्रोणमभ्ययात् ॥
हाहाक्षतानि भूतानि मातुषानीतराणि च ।
द्रोणं तदागमं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवशं गतम् ॥
हाहाकारं भृशश्चक्रुरासौ धिगिति चाश्रुवन् ।
द्रोणोऽपि शस्त्राग्नयुत्तम्य परमं शान्त्यमास्थितः ॥
तथोक्त्वा योगमास्थाय ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
पुराणं पुरतः विष्णुं जगाम मनसा परम् ॥
सुखं किञ्चित्सुसुप्ताय विरम्य उरमयतः ।
निर्मालिताक्षः सत्वस्थो निचिप्य हृदि धारणाम् ॥
ओम् इत्येकाक्षरं ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
स्मरित्वा देवदेवेशमक्षरं परमं विभुम् ॥
दिवमाक्रामदाचार्यः सद्भिः सह दुराक्रमम् ।
हौं स्तुत्याविष नो बुद्धिरासीत्तस्मिन्स्थागते ॥
एकाग्रमिव चासीच्च ज्योतिर्भिः पूरितं नभः ।
समपद्यदाकर्तुं द्रोणस्य निधने तथा ॥
निमेषमाधेयं च तज्ज्योतिरन्तरधीयत ।
आसीत् किलकिलाश्रयः प्रवृष्टानी दिवौ-

कसाम् ।

ब्रह्मलोकं गते द्रोणे धृष्टद्युम्ने च मोहिते ॥
वयमेव तदाद्राक्ष्य पञ्च मातुषयोनयः ।
योगयुक्तं महात्मानं गच्छन् परमां गतिम् ॥
अहं धनञ्जयः पार्थः कृपः शारङ्गनक्षत्रा ।
वासुदेवश्च वार्ज्यो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः ॥
अन्ये तु सर्वे नापश्यन् भारद्वाजस्य धीमतः ।
महिमानं महाराज ! योगयुक्तस्य गच्छतः ॥
ब्रह्मलोकं महद्दिव्यं देवगुह्यं हि तत्परम् ॥
गतं परमिकां प्राप्तमजानतो नृयोनयः ।
नापश्यन् गच्छमानं हि तं साहज्यविपुङ्गवे ।
आचार्यं योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरिन्दमम् ॥
वितुमार्हं शरव्रतैर्यस्तायुधमखक्षरम् ।
धिक्कृतः पापेनस्तु सर्वभूतेः परान्धशतम् ॥
तस्य भ्रष्टानिमानस्य गतसत्त्वस्य देहिनः ।
किञ्चिद्वदतः कायादिचकर्तासिना शिरः ॥”
“द्रोणमानेऽर्जुने चैव पार्थिवसु च सर्वेश्वरः ।
धृष्टद्युम्नोऽवधौद्रोणं रथतस्थे नरधेमम् ॥
शोणितेन परिक्षितो रथाङ्गमिमरिन्दमः ।
लोहितराज्ज्वाहिर्यो दुर्धर्षः समपद्यत ॥” ॥
दग्धकाकः । इति मेदिनी । १० । १७ । (यदुक्तम् ।
“के श्वं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हर्षस्तुपागतः ।

वदन्ति पाण्डवाः सर्वे हाहा के श्व के श्व ॥”)
वृश्चिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुःशतधनुः
परिमितजलाशयः । यथा, श्वतेन धनुर्भिः पुष्क-
रिणी । त्रिभिः श्वतेर्दोषिका । चतुर्भिर्द्रोणः ।
पञ्चभिस्तडागः । द्रोणाद्दशगुणा वापी । इति
जलाशयतत्त्वम् ॥ मेघनायकः । यथा,—
“त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः श्वितः क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि सर्वतः पुष्करं द्रोणममृदम् ॥
आवर्त्तो निर्जलो मेघः सर्वतश्च बहुदकः ।
पुष्करो दुष्करजो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

श्वेतवर्णस्तुद्रपुष्पवृक्षविशेषः । चलघसिया इति
हलकसिया इति च भाषा ॥ यथा,—
“ब्रह्मविष्णुशिवदेवीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम् ।
तमे दुर्गे ! प्रयच्छामि पवित्रस्ते सुरेश्वरि ॥”

इति स्मार्तकृतदुर्गाचार्यप्रयोगः ॥

(शाकहीपातगतपल्लवविशेषः । यथा, मातुस्ये ।
१२९ । ५६ ।

“चतुर्थः पल्लवो द्रोणो यत्रौषधो महाशिरौ ।
विश्लक्षकरणी चैव नृत्तसङ्गोवनी तथा ॥”
वसुपुत्रविशेषः । यथा भागवते । ६ । ६ । ११ ।
“वसवोऽष्टौ वसोः पुतास्तेषां नामानि मे श्वश्रु ।
द्रोणः प्राणो भुवोऽर्कोऽसिर्देवो वासुविभा-

वसुः ॥”)

द्रोणकाकः, पुं, (द्रोण एव काकः ।) वनकाकः ।
दौडकाक इति भाषा । तत्पर्यायः । काकोलः
२ । इत्यमरः । २ । ५ । २९ ॥ द्रोणः ३ अरण्य-
वाघसः ४ वनवासी ५ महाप्राणः ६ क्रूररावी ७
पलायः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ काकलः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणगन्धिका, स्त्री, (द्रोणस्य द्रोणपुष्पस्य गन्ध इव
गन्धो यस्याः । कप् । टाप् अत इत्वम् ।)
राक्षा । इति जटाधरः ॥

द्रोणघा, स्त्री, (द्रोणदुघा । एषोदरादित्वात्
दुलोपः ।) द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणदुग्धा, स्त्री, (द्रोणपरिमितं दुग्धं यस्याः ।)
द्रोणक्षीरा । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५ ॥

द्रोणदुधा, स्त्री, (द्रोणं दोग्धीति । दुह + “दुहः
कप् घञ्” शिरो ७० । इति कप् घञ्छान्तादेशः ।)
द्रोणपरिमितदुग्धदात्री गवी । तत्पर्यायः ।

द्रोणक्षीरा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ द्रोणमाना
३ द्रोणघा ४ पयस्विनी ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणदुग्धा ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५ ॥
द्रोणमानपयस्विनी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणपुष्पी, स्त्री, (द्रोणवत् पुष्पं यस्याः ङीष् ।) स्तु-
तुपविशेषः । गमा इति आता । तत्पर्यायः ।

खन्धपत्रा २ कुम्भयोगिनः ३ कुम्भिका ४ चित्रा-
स्तुपः ५ कुम्भ ६ सुपुष्पा ७ चित्रपत्रिका ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ द्रोणा ६ फलेपुष्पा १० ।

इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । रक्थत्वम् । वातकफाग्निमान्द्यपच-

वातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् ।

स्वादुत्वम् । रूचत्वम् । वातपित्ताशित्वम् ।
सत्तारलवणत्वम् । स्वादुपाकित्वम् । भेदकत्वम् ।
व्यामकामलाशोयतमकम्बासजन्तुनाशित्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ गोशीर्षकवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥ चलघसिया इति भाषा । अस्या
गुणः । कफार्शः कामलाक्रिमिशोयनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥

द्रोणमाना, स्त्री, (द्रोणो मानं दुग्धस्य यस्याः ।)
द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणसुखं, स्त्री, चतुःशतग्राममध्ये मनोहरग्रामः ।
इति हारावली । १२० ॥

द्रोणस्यच, त्रि, (द्रोणं द्रोणपरिमितं पचतीति ।
द्रोण + पच + “परिमाणे पचः” ३ । २ । ३३ ।
इति खण्ड ।) द्रोणपरिमितचस्तुपाककर्ता ।
इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥

द्रोणा, स्त्री, (द्रोण + टाप् ।) द्रोणपुष्पी । इति
भावप्रकाशः ॥

द्रोणाचार्यः, पुं, (द्रोण एव आचार्यः ।) भरद्वाज-
पुत्रः । सः अश्वत्थामपिता कृपौपतिः । पाण्ड-
वानामस्त्रशिक्षागुरुश्च । तत्पर्यायः । द्रोणः २
गुरुः ३ आचार्यः ४ कौन्तिभाक् ५ भारद्वाजः
६ कुम्भयोगिनः ७ द्रोणाचार्यकः ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (विश्वविवरणमस्य द्रोणशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥)

द्रोणिः, स्त्री, (द्रवतीति । द्रु गतौ + “वहन्निश्रुयु-
द्रुग्लेति” उणां ४ । ५१ । इति निः स च निट् ।)
द्रोणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पुं, अश्व-
त्थामा । स तु अश्वमन्वन्तरगतानां ऋषीणा-
मन्यतमः । यथा, मार्कण्डेयः । ८० । ४ ।

“ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥”)

द्रोणिका, स्त्री, (द्रोणिरिव कायति प्रकाशते इति ।
के + क + टाप् ।) नीलोद्वहः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

द्रोणी, स्त्री, (द्रोणि + लटिकारादिति वा ङीष् ।)
देशविशेषः । काष्ठाम्बुवाहिनी । गवादनी ।

इति मेदिनी । १७ ॥ (कलशाकारपाच-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १०३ ।

“भरद्वाजस्य च स्वर्गं द्रोण्यां शुक्रमवर्हत ॥”)
नीलोद्वहः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्लेभेदः ।

श्लेयोः सन्धिः । इति हेमचन्द्रः । ८०० ॥
इन्द्रचिर्भट्टी । द्रोणीलवणम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ नदीविशेषः ॥ इत्युवादिशेषः ॥
हिस्पर्परिमाणम् । १२८ श्वर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । बाहः २ गोष्ठी ३ । इति वेदक-
परिभाषा ॥

द्रोणीदलः, पुं, (द्रोण्या इव दलं यस्य ।) केतकी-
पुष्पः । इति हारावली । ६२ ॥

द्रोणीसुखं, स्त्री, (द्रोणीव सुखं यस्य ।) द्रोण-
सुखम् । इति भूरप्रयोगः ॥

द्रोणीलवणं, स्त्री, (द्रोणीलवणं लवणम् ।) उप-
कर्णाटदेशप्रविष्टलवणविशेषः । तत्पर्यायः ।
द्रोणीयम् २ वार्ज्यम् ३ द्रोणीयम् ४ वारिजम्

इन्द्र

राम उवाच ।
सीता यद्वीत्वा त्वं गच्छ ह्यायाचं व तु तिष्ठतु ।
कलत्रवर्ज्यं कर्म सर्वेषां जुगुप्सितम् ॥
सीता यद्वीत्वा प्रययौ रुदन्ती च हताश्रनः ।
सीतायाः सहशी ह्याया तस्यौ श्रीरामसन्निधौ ॥
सा च ह्याया हता पूर्वं रावणेन बलीयसा ।
समुद्धारं तां रामो निहत्य तं सङ्गान्वयम् ॥
वह्नी परीक्षाकाले च ह्याया वह्नीं विवेश च ।
अग्निश्वायाश्च संरक्ष्य ददौ रामाय आनकौमु ।
सा च ह्याया तपश्चक्रे नारायणसरोवरे ।
तपश्चकार दिव्यश्च शतवर्षश्च गूलिनः ॥
वरं वृण्वन् भद्रे । ततुवाच प्राहुरक्ष ताम् ।
उवाच सा शिवं यया भर्तुं दुःखिन दुःखिता ॥
पतिर्देहि पञ्चधा सा वरं वने जिलोचनम् ।
सर्वसम्पत्प्रदस्तु हस्तस्यै श्रद्धो वरं ददौ ॥
महादेव उवाच ।
साञ्जि । त्वं पञ्चधा ब्रूहि पतिर्देहीति साकुला ।
पञ्चेन्द्राश्च हरं रं प्रा भिवक्ष्यन्ति प्रियास्तव ।
ते च सर्वे च पञ्चेन्द्राश्चाधुना पञ्च पाखवाः ।
सा च ह्याया द्रौपदी च यज्ञकुलसमुद्भवा ॥
कृतं युगे यदवती चेतायां अनकात्मजा ।
हृत्परं द्रौपदी ह्याया तेन लक्ष्णा चिहायणी ॥
येणवी लक्षणभक्ता च तेन लक्ष्णा प्रकीर्तिता ।
स्वर्गलक्ष्मीर्भेदज्ञाणां सा च पञ्चाह विव्यति ।
राजा ददौ फाल्गुनाय कन्यायाश्च स्वयंवरे ।
पश्च मातरं वीरो वस्तु प्राप्तं मयाधुना ।
तमुवाच स्वयं माता गृह्णाण भ्रातृभिः सह ।
श्रमोर्वरेण पूर्वेषु परच मातुराज्ञया ॥
द्रौपद्याः स्वामिनस्तं हेतुना पञ्चपाखवाः ।
चतुर्दशानामिन्द्राणां पञ्चेन्द्राः पञ्चपाखवाः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्णजम्बरवन्दे ११५
अध्यायः ॥
इदं लो, (इदं एषोदरादित्वात् वस्य लोपः ।)
मिथुनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
इदं, लो, (इदं ह्यौ महाभियता । “इदं रहस्य-
मन्यादवचन-युक्तमग्न-यज्ञपात्रप्रयोगाभि-
व्यक्तिषु ।” ८ । १ । १५ । इति हिशब्दस्य द्विव-
चनं पूर्वपदस्याम्भावोत्पत्त्येतात्पर्यस्य नपुंस-
कत्वञ्च निपात्यते ।) रहस्यम् । कलहः ।
(यथा, हितोपदेशे । ३ । ३२ ।
“शतं दद्यान्न विवदेदिति प्राज्ञस्य लज्जशम् ।
विना हेतुमपि इन्दमेतन्मुखस्य लज्जशम् ॥”)
मिथुनम् । (यथा, रघुः । १ । ४० ।
“परस्परानि साहस्यमदूरोन्मितवत्सु ।
नृगदन्त्ये पश्यन्ती स्यन्दनाबहदृष्टिम् ॥”)
युग्मम् । इति मेदिनी । वे, १० । (यथा, महा-
भारते । १ । १३७ । १५ ।
“इन्दुयुक्च पार्थेन कर्तुमिच्छाम्यहं प्रभो ! ॥”
श्रीतोष्ठादि । यथा, माघे । ४ । ६४ ।
“सर्वज्ञनिर्गुणिकरं निवसमुपैति
न इन्दुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि ॥”)
दुर्गम् । (अत्र पुंस्त्वम्पि ।) अथ इन्दुयुक्तिः ।

“राक्षो बलं न हि बलं इन्द्रमेव बलं बलम् ।
अप्यस्य बलवान् राजा स्थिरो इन्द्रबलाद्भवेत् ॥”
तथा च ।
“एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते ॥
अलत्रिमं लत्रिमञ्च तत् पुनर्हि विधं भवेत् ।
यद्देवस्य चित्तं इन्द्रं गिरिनद्यादिसंश्रितम् ।
अलत्रिममिदं श्रेयं दुर्लभमपरिभूषणम् ॥
प्राकारपरिवारगणसंश्रयं यद्भवद्दृष्टम् ।
लत्रिमं नाम विश्रयं लक्षणञ्चानु वैरिणाम् ॥”
तत्रालत्रिमइन्द्रयुक्तिर्यथा,—
“अत्युच्चविस्तीर्णशिखरा दुरारोहः सकाननः ।
सजलाश्रयसम्भारभोष्णद्रव्यसमाश्रयः ॥
सुखनिःसरोरो इन्द्रः पर्वताख्यो महीभुजाम् ।
नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु अवस्थिताः ॥
तन्मध्ये भूपदेशो यो नदीइन्द्रः स उच्यते ।
यदन्यश्चिरकालीनं दुर्लभविपिनादिकम् ॥
तन्मध्यस्थता भूमिर्दन्तत्वेनोपतिष्ठति ।
वनइन्द्रमिति स्थानं यथापूर्वं महत्तरम् ॥”
लत्रिमइन्द्रयुक्तिर्यथा,—
“यस्मिन् राज्ये गिरिनास्ति नद्यो वा गङ्गानो
दकाः ।
तस्य मध्ये महीपालः लत्रिमं इन्द्रमारभत ॥
गभीरलक्षा विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्ववारयः ।
इन्द्रत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुधादसः ॥
विशालशालां सुघनं बहुकण्टकसङ्कटम् ।
इन्द्रत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं बलम् ॥
अयोधयोध्यमानोरपि कन्दरोऽल्पजलं खवन् ।
दन्तत्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लभो हि भूभुजाम् ॥
मत्स्यः परिखां लब्ध्वा निबन्धोपरि कन्दरम् ।
तज्जलभ्रतदेशत्वात् जलइन्द्रं तदुच्यते ॥
रथामभावे निम्नस्थ भूप्रदेशस्य बन्धनात् ।
वर्षासु प्रवते वारि जलइन्द्रं ततो भवेत् ॥
रतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं इन्द्रमाचरन् ।
आश्रय्य लत्रिमं इन्द्रं बलवद्देविणो दिष्टि ॥
अन्यत्र लत्रिमं इन्द्रं लब्ध्वा नरपतिर्वसन् ।
रथपतियंदा वैरो खलइन्द्रं तदाचरन् ॥
गजान्धनायश्चेद्देरो जलइन्द्रं तदाचरन् ।
गिरिइन्द्रं हृषः संवेत् यस्य स्याद्विविधो रिपुः ॥
सर्वो हि त्रिविधो युद्धः समासादुपदिष्यते ।
प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्त एव च ॥
राज्यान्ते सैनिकान् रक्षन् प्रकटे निवसेन् स्वयम् ।
गुप्ते स्त्रीकोषसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥”
अथ सामान्यतो युद्धाः ।
तथा हि । नीतिशास्त्रम् ।
“सप्रवेशापसरथं इन्द्रमुत्तममुच्यते ।
अन्यत्र बन्धुशालेव न तादृग्बहुमाश्रयेत् ॥
धनुर्दन्तं महीइन्द्रं गिरिइन्द्रं तथैव च ।
मनुष्यइन्द्रसंसर्गं परइन्द्रञ्च तानि यत् ॥”
अथ तु ।
“न इन्द्रं इन्द्रमित्राहुर्विहृइन्द्रं प्रकीर्तितम् ।
योद्धुम्यं हि यत् इन्द्रं नृपतयायधमं हि तत् ॥”

इयागि:

अथान्यत्रापि ।

“यावत् प्रमाथं नगरं हि राज्ञा
ततो भवेत्तममध्यमान्यम् ।
चिंशत्तदहर्दृगुयोत्तरेण
चिद्विज्ञानां धरणीपतीनाम् ॥”

गर्गस्तु ।

“यद्व्यतिविधं इह प्रोच्यते धरणीसुखम् ।
ताभ्यामेवानिर्दिष्टं मन्त्रद्वयं विशेषतः ॥
अन्येषु देवाद् भिन्नेषु मन्त्रद्वयात् अन्येषु ।
मन्त्रद्वये हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्यकार-

कम् ॥”

भोजस्तु ।

“यदेव वैरिदुर्लभं विस्तीर्णं विषमञ्च तत् ।
सप्रवेशापसरणं तद्वन्दुसुखं विदुः ॥”

इति भोजराजतयुक्तिकल्पतरुः ॥

इहः, पुं, (इहो इहो सहाभियुक्तौ इति । निपा-
तनात् साधुः । पार्थे इह इति निर्देशात्
पुंस्त्वम् ।) रोगविशेषः । समासभेदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ स तु भिन्नार्थानां पदानां
समासः । वीपदेवनास्य चसंज्ञा कृता । स
इतरेतरयोगसमाहारभेदेन द्विधा भवति । इत-
रेतरद्वन्द्वो यथा । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ।
अत्र प्रत्येकपदप्राधान्यात् द्वित्वं बहुलं शेष-
शब्दलिङ्गभाजित्वञ्च भवति । समाहारद्वन्द्वो
यथा । वाक् च त्वक् च द्वयोः समाहारः वाक्
त्वचम् । अत्र संज्ञतेरेकत्वादिकवचनं नित्य-
जीवित्वलक्षणं भवति । इति सुगबोधम् ॥
(यदुक्तं, — [भावः ॥])

“इन्द्रो हिगुरपि चाहं मदृष्टे नित्यमशयी-
इन्द्रचरः, पुं, (इन्द्रेन चरतीति । चर + अच् ।)
चक्रवाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६६ ॥
(यथा, रघुः । १६ । ६१ ।

आवर्तेशोभा नवनभिकान्ते-
भङ्गो भुवा इन्द्रचराः क्षनानाम् ।
जातानि रूपावयवोपमाना-
न्यदूरवर्तीनि विलासिनीनाम् ॥”

इन्द्रचारी, [न] पुं, (इन्द्रेण चरतीति । चर +
णिनिः ।) चक्रवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इन्द्रजः, पुं, (इन्द्रात् जायते इति । जन + उः ।)
इन्द्रोपजन्तुः । इति निदानम् ॥ कलहा-
ज्जाते, जि ॥

इयं, स्त्री, (इहो अययवौ यस्य । हि + “संख्याया
अवयवे तयम् ॥” ५ । २ । ४२ । इति तयम् ।
“हिचिन्ध्यान्तयस्यायज्वा ॥” ५ । २ । ४३ ।
इति तयस्यायच् ।) इयात्कम् । दुइ इति
भाषा । तत्पठ्यायः । उभौ २ इहो ३ युगलम् ४
इतयम् ५ युगम् ६ इतम् ७ यमम् ८ इन्द्रम्
९ युगम् १० यमलम् ११ यामलम् १२ । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ५६ ॥

इयागिः, पुं, (इयो द्विरूपोऽप्यव्ययः ।) वृक्षभेदः ।
राचिता इति भाषा । तत्पठ्यायः । पाठो २

इयागिः, जि, (इयं अतिगच्छति अतिक्राम-
तीति । अति + गम + उः ।) रजस्तमोगुण-
युक्तः । सत्त्वगुणयुक्तः । इत्यमरः । २ । ७ । ४५ ॥
इहः, [र] स्त्री, (इहारयतीति । इ वरणे + णिच् +
वाङ्मुलकात् कृप् ।) इहारम् । इत्यमरः । २ । २ ।
१३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १२ ।

“इहिर द्युनद्या ऋषभः कुरुणां
मेत्रेयमासीनमगाधबोधम् ॥”)

उपायः । यथा, ज्ञानद्वारा भवेत्सुक्तिरिति
ज्ञानप्राप्त्यम् ॥

इहः, पुं, (इहिर तिष्ठतीति । स्था + कः ।)
इहारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते । १ । २० । ३४ ।

“ब्राह्मणेः सत्त्वबुद्धिर्ह्यहो हारपालो निरूपितः ।
स कथं तदृष्टे इहः स्यः सभासं भोक्तमर्हति ॥”)
नन्दिनेश्वरः । इति भूरिप्रयोगः ॥

इहः, स्थितः, जि, (इहिर स्थितः ।) इहारपालः ।
इत्यमरकोषशब्दरत्नावली ॥

इहः, स्थितदर्शकः, जि, (इहः स्थितः सन् पश्यतीति ।
दृश् + गुल् ।) इहारपालः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

इहः, स्थितदर्शी, [न] जि, (इहिर स्थितः सन्
पश्यतीति । दृश् + णिनिः ।) इहारपालः । इति
भरतधृतभरतः रमानाथश्च ॥

इहः, स्थितारिणः, स्त्री, (इहिका चत्वारिंशत् ।
द्विचत्वारिंशत् वा आत्वम् ।) द्विचत्वारिंशत् । इति
याकरणम् ॥ ४० वेद्याल्लिङ्ग इति भाषा ॥

इहः, चिंशत्, स्त्री, (इहिका चिंशत् । “इहः
संख्यायामिति ॥” ६ । १४७ । इति आत्वम् ।)
इहिकाचिंशत् संख्या । तत्संख्येयाश्च । ३२
वर्जित इति भाषा । यथा, इहिकाचिंशत्प्रसवे नाय्या-
श्चतुस्त्रिंशद्गमे वृणामित्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

इहिकाचिंशदचारी, [न] पुं, (इहिकाचिंशदचारीणि सन्ति
अत्र । वाङ्मुलकात् इनिः ।) यन्त्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

इहिकाचिंशलक्षणोपेतः, पुं, (इहिकाचिंशलक्षणोपेतः ।)
महापुरुषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ तल्लक्ष-
णानि यथा,—

“रागः सप्तसु हन्त यत्स्वपि शिशोरङ्गिलं
तुङ्गता

विस्तारस्त्रिषु खर्वता त्रिषु तथा गम्भीरता
च त्रिषु ।

दैर्घ्यं पञ्चसु किञ्च पञ्चसु सखे ! संप्रत्यते
कृष्णता

इहिकाचिंशदरलक्षणः कथमसौ गोपेषु सम्भा-
यते ॥”

इति श्रीहरिभक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

“राग इति श्रीमद्भक्तेश्वरं प्रति कस्यचित् सव-
यसो गोपस्य वाक्चमिदम् । सप्तसु नेत्रान्त-
पादकरतलताल्लक्षणीषु ज्ञानखेपुषु घटसु वच-
स्त्वन्मन्त्रनासिकाकटिखेपुषु । त्रिषु कटिललाट-
वचःसु । केचित् कटिस्थाने शिरः पठन्ति ।

दादश

पुनस्त्रिषु श्रीवाङ्गामेहनेषु । पुनस्त्रिषु नाभि-
स्वरसत्त्वेषु । पञ्चसु वाचाभुजनेत्रहृन्नासुषु ।
पुनः पञ्चसु त्वक्केशरोमदन्ताङ्गुलिपद्मेषु ।
तथैव महापुरुषलक्षणे सासुदकयन्त्रप्रसिद्धेः ।
इहिकाचिंशदराणि तल्लक्षणेषुः अन्येष्वपि
अष्टानि लक्षणानि यस्य सः गोपेषु कथमिति
भगवद्वतारादिसु अष्टोत्ताडशत्वाश्रयत्वादिति
भावः ।” इति श्रीजीवगोस्वामिविरचिता दुर्गम-
सङ्गमनीनाम्नी टीका ॥

दादश, [न] जि, (दाधिका दश । “दाधन इति ।”
६ । १४७ । इति आत्वम् ।) दाधिका दश । १२

वार इति भाषा । दादशसंख्या तत्संख्येयाश्च ।
अयं नित्यबहुवचनान्तः । त्रिलिङ्गे समानरूपः ।
इति याकरणम् ॥ दादशवाचकानि यथा ।

सूयः १ मासः २ राशिः ३ संक्रान्तिः ४ गुह-
बाहुः ५ सारिकोष्ठः ६ गुहनेत्रम् ७ राज-
मण्डलम् ८ । इति कविकल्पलता ॥

दादशः, जि, (दादशानां पूरणः । “तस्य पूरणे
उट ।” ५ । २४८ । इति उट ।) दादशानां पूरणः ।
इति याकरणम् ॥ वार इति भाषा । (यथा,
मगुः ।

“गर्भाष्टमेन्द्रे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादिकादशे राशौ गर्भांश्च द्वादशे विशुः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६३ ।
“दादशस्त्राशनश्चादौ यज्ञो यज्ञसमाहितः ॥”)

दादशकरः, पुं, (दादश करा भुजा यस्य ।) वृह-
स्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्तिकेयश्च ॥

दादशपत्रकं, स्त्री, (दादश अक्षराणि पञ्चाणि इव
यस्य ।) योगविशेषः । यथा,—

“पितामहोऽपि तं पुत्रं स्त्रीयं सदिनये इतम् ।
सनतकुमारं प्रोवाच योगं दादशपत्रकम् ॥

शिखासंस्थान् अकारं मेघोऽस्य शिरसि स्थितः ।
मासो वैशाखनामा च प्रथमं पत्रकं स्मृतम् ॥

नकारः शिरसि प्रोक्तो वृषोऽस्य शिरसि स्थितः ।
ज्येष्ठमासश्च तत् पत्रं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥

मोकारो भुजयोर्धुमं मिथुनं तत्र संस्थितम् ।
मास आषाढनामा च तृतीयं पत्रकं स्मृतम् ॥

भकारो नेत्रयुगलं कर्कटस्तत्र संस्थितः ।
मासः आषाढ इत्युक्तञ्चतुर्थं पत्रकं स्मृतम् ॥

गकारो हृदयं प्रोक्तं सिंहो वृश्चिकस्तत्र च ।
मासो भाद्रपदनामा प्रोक्तः पञ्चमं पत्रकं स्मृतम् ॥

वकारं कवचं विटान् कन्या तत्र प्रतिष्ठिता ।
मासश्चाश्वयुजो नाम षष्ठं तत्पत्रकं स्मृतम् ॥

तेकारमन्त्रग्रामश्च तुलाराशिलतामयः ।
मासश्च कार्तिको नाम सप्तमं पत्रकं स्मृतम् ॥

वाकारो नाभिसंयुक्तः स्थितस्तत्र च वृश्चिकः ।
मासो मार्गशीरो नाम त्वष्टकं पत्रकं स्मृतम् ॥

सुकारो जघनः प्रोक्तस्तत्रस्थश्च घनुर्धरः ।
पुष्येति गदितो मासो नवमं परिकीर्तितम् ॥

देकारश्चोक्तयुगलं मकरोऽप्यत्र संस्थितः ।
मासो निगदितो मासः पञ्चमं दशमं स्मृतम् ॥

वाकारो आशुगलं कुम्भस्तत्रापि संस्थितः ।

द्वादशी

पञ्चकं प्राङ्मुखः प्रोक्तं तदेकादशसुतमम् ॥
पादौ यकारो मीनो हि स चेत्ते वसति सुते ॥
इदं द्वादशं प्रोक्तं पञ्च वै केशवस्य हि ॥
द्वादशारक्तया चक्रं यन्नाभिद्विभुजस्तथा ।
त्रिचक्रं त्रिकर्णं तपोक्तः परमेस्वरः ॥
एतत्तपोक्तं देवस्य रूपं द्वादशपञ्चकम् ।
यस्मिन् ज्ञाते सतिश्रेष्ठः न भूयो मरणं भवेत् ॥”

इति वामनपुराणेऽष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

द्वादशलोचनः, पुं, (द्वादश लोचनानि नेत्राणि यस्य । वद्वाननत्वादेवास्य तथात्वम् ।) कार्त्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वादशांशः, पुं, (द्वादश अंशवः किरणानि यस्य ।) दृष्टव्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यदुक्तं मातस्ये १२७ । ५५ ।

“लोहितो नवरश्मिस्तु स्थानमापन्नस्य वै ।

दृष्टुं द्वादशरश्मीकं हरिद्राम्भुषेधसः ॥”)

द्वादशाक्षः, पुं, (द्वादश अक्षीणि यस्य ।) कार्त्तिकेयः । (द्वादशविधेषु अक्षिणी यस्य ।) बृहः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥ (कार्त्तिकेयस्य अनुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ८।४५।५६ ।

“एकाक्षी द्वादशाक्षश्च तथैवेकजटः प्रभुः ॥”)

द्वादशाक्षरमन्त्रः, पुं, (द्वादश अक्षराणि अस्य । तादृशी मन्त्रः ।) द्वादशवर्णात्मकविष्णुविषयकमन्त्रविशेषः । यथा,—

“नमो भगवते वासुदेवायोद्धारपूर्वकम् ।

महामन्त्रमिमं प्राहस्तत्त्वज्ञा द्वादशाक्षरम् ॥”

इति पादौ क्रियायोगसारः ॥

द्वादशाश्वः, पुं, (द्वादश ज्ञानकर्मादिविषयान् व्याख्यातीति । श्वा कथने + कः ।) बृहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वादशाङ्गुलः, पुं, (द्वादश अङ्गुलयः परिमाणमस्य । “तत्पुरुषस्याङ्गुलः संख्यायार्थः ।” ५ । ४ । ८६ । इति अच् ।) वितस्तिः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

द्वादशात्मा, [न] पुं, (द्वादश आत्मानो मर्त्ययो यस्य ।) सूर्यः । (यथा, महाभारते । ३।१।२६ ।

“द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पिता-

महः ॥”)

अर्कद्वयः । इत्यमरः ॥

द्वादशाश्वः, [स] पुं, (द्वादशवर्षपर्यन्तं आयु-यस्य ।) शूकरः । इति शब्दमाला ॥

द्वादशाक्षिः, [स] पुं, (द्वादश अक्षीणि किरणानि यस्य ।) दृष्टव्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३२ ॥

द्वादशी, स्त्री, (द्वादश + टित्वात् ङीष् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य द्वादशकलाक्रियारूपा ।

सा च विष्णुतिथिः । यथा,—

“त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीस्तेऽस्तु सदा प्रिया ।

द्वादशी च तिथिर्ज्ञेऽस्तु कामरूपी च जायते ॥

धनाश्रयो भवेद्यस्तु द्वादशां तत्परायणः ।

स्वर्गवासी स भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ॥”

मार्गशीर्षा शुक्लद्वादशी मत्स्यद्वादशी १

७६५

द्वादशी

पौषो कूर्मद्वादशी २ माघी वराहद्वादशी ३
पाल्गुनी वृषद्वादशी ४ चैत्री वामनद्वादशी ५
वैशाखी वामदेवाद्वादशी ६ ज्येष्ठी राम-
द्वादशी ७ आषाढी लक्ष्मद्वादशी ८ आश्वी
बृहद्वादशी ९ भाद्री कल्किद्वादशी १० आश्विनी
पद्मनाभद्वादशी ११ कार्त्तिकी नारायणद्वादशी
१२ । एतासां नाम धरणीव्रतम् । एतत्करणी
महाफलम् । इति वराहपुराणम् ॥

अथ पिपीतकद्वादशी । नारदीये ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।

तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवः शुचिः ॥”

इयं पिपीतकद्वादशी । अथ ।

“गङ्गासमेता कर्त्तव्या सप्तमी नारमीयुता ।

पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुर्गुणवणम् ॥

एकादश्यां प्रकुञ्चन्ति उपवासं मनोविणः ।

उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्द्वयद्वयं तथा ॥”

इति भविष्यपुराणेन एकादशपवासानन्तरं

द्वादश्यां विष्णुपासनाया उक्तत्वात् । अत्रापि

तथा यथहरस्मोति नाम युग्मादरः । द्वादशी-

चये तूपवासानन्तर्यं विनापि पूजति । इयं

पूर्ववचनोक्ता षष्ठीयुता सप्तमी ॥ आषाढादि-

द्वादशीषु शयनादिकम् ॥ ॥

अथ अथवाद्वादशी ।

सा भाद्रशुक्लद्वादशमेव सम्भवति । “भविष्योत्तरे ।

‘द्वादशी अवगोपेता सर्वपापहरा तिथिः ।

बुधवारसमायुक्ता ततः शतगुणा भवेत् ।

तामुपोष्य समाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥”

उभयदिने तस्मात्तु एकादशीयुतेव ग्राह्या ।

‘द्वादशी च प्रकल्पेया एकादश्यान्विता विभो ।

सदा काव्या च विद्वद्विष्णुभक्तौ मानवेः ॥”

इति स्कान्दान् ॥

यदा त्वेकादश्यामेव अथवा तदा तासुपवसेत् ।

तथा च नारदः ।

‘याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नृजन्-

योगतः ।

तास्वैव तद्द्वयं क्रम्यात् अवगद्वादशीं विना ॥”

भविष्योत्तरेऽपि ।

‘एकादशी यदा तु स्यात् अवग्रेण समन्विता ।

विजया सा तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥

तिथिनृजन्मयोगे उपवासो यदा भवेत् ।

तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नेकस्य संलयः ॥

विशेषेण महोपालः । अवगं वदते यदि ।

तिथिनृजन्म भोक्तव्यं द्वादशीं नैव नृजन्म ॥”

तिथिनृजन्म एकादशीतिथिनृजन्म भोक्तव्यं

द्वादश्यां पारयेदित्यर्थः । अथ हेतुर्द्वादशी-

मित्यादि । यदा त्वेकादशपवासादिने अवगं

नास्ति परदिने द्वादश्यां अवगं तदोपवासद्वय

माह नृजन्मवर्तः ।

‘एकादश्यामुपोष्येव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥”

अथ असमाप्ते व्रते पूर्वमेव क्रम्याद्व्रतान्तर-

मिति स्मृतैः ॥ पारणस्याकरणेन पूर्वोपवासा-

द्वादशी

समाप्तावपवासानन्तरम् विधिलोपो न भवेदि-
त्यर्थः हेतुमाह उभयोरित्यादि । उभयोपवासा-
सामर्थ्यं तु अवगद्वादशेवोपोष्या । तथा च स्मृतैः ।

‘वरमेकादशीं शुक्ला द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्वोपवासार्थं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुः कृतेन संयुताम् ।

एकादश्याद्वयं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥”

द्वादशपवासाः काव्यः । तथा च मार्कण्डेय-

पुराणम् ।

‘द्वादश्यामुपवासेन शुद्धात्मा नृपः । सर्वशः ।

चक्रवर्त्तिवन्मत्स्यं संप्राप्नोत्यनुत्तरी श्रियम् ॥”

कार्त्तिकशुक्लद्वादशी मन्वन्तरा । “तथा च

भविष्यमत्स्ययोः ।

‘अथयुक्तशुक्लतमो द्वादशी कार्त्तिकी तथा ।

इत्यादिवचनान् ।” इति तिथितत्त्वम् ॥ ॥

“अथहायगशुक्लद्वादशी अवगद्वादशी । ततो-

पोष्य विष्णुपदप्राप्तिकामोऽवगद्वादशीं विष्णुं

पूजयिष्ये इति संकल्प्य पञ्चगव्येन स्नापयित्वा

यथाशक्त्युपचारैः संपूज्य यवग्रीहिपूजं पात्रं

यच्छेत्वा ।

‘ॐ समजन्मसु यत्किञ्चिन्मया खल्वव्रतं कृतम् ।

भगवन्स्वत्पादेन तदखण्डमिहास्तु मे ॥

यथा खल्वं जगत् सर्वं त्वमेव परमेश्वरम् ।

ततोऽखिलान्खल्वान् व्रतान् मम सन्तु वै ॥”

इति प्रार्थ्य दक्षिणो दद्यात् ॥ इति लक्ष्मणक्रीडा ॥

भैमीपरद्वादश्यां षट्तिलाक्षरम् । यथा विष्णु-

धर्मोत्तरे ।

“व्रतशीर्षं प्राशधरे माधे मासि प्रजापते ।

एकादश्यां सिते पक्षे भोपवासो जितेन्द्रियः ।

द्वादश्यां षट्तिलाक्षारं ज्ञत्वा पापात् प्रमुच्यते ॥

तिलकायां तिलोदकं तिलहोमं तिलोदकं ।

तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिंशो नावसीदति ॥

सकृत् षट्तिंशो भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोकं मञ्जीयते ॥”

अथ गोविन्दद्वादशी ।

“पाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुण्यं द्वादशी यदि ।

गोविन्दद्वादशीं नाम महापातकनाशिनी ॥”

अथ गङ्गायां पद्मपुराणीयो मन्त्रः ।

“महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।

गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥”

इति तिथ्यादिनम् ॥

अथ द्वादशीजातफलम् ।

“बहुप्रजः सर्वजनानुरागी

भूपालमान्यस्वतिथिप्रियः स्यात् ।

चैत्र द्वादशी यस्य जनस्य सुतौ

प्रवासद्वौ नो भवताम् ॥”

इति कौञ्जीप्रदीपः ॥

द्वादशी, पुं, (द्वयोर्विषययोः परस्परपर्यायसक्तः

इत्यर्थः । पयोदरादित्वात्-साधुः ।) सन्देहः ।

(द्वौ सत्यवतायुगौ परौ श्रेष्ठौ यस्मात् ।) युग-

विशेषः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६१ ॥ तदयुग-

परिमाणं यथा,—

हापरः

“अष्टौ प्रतसहस्राणि वर्षाणां मातुषाणि तु ।
चतुर्विंशत्येव वर्षाणां हापरं युगम् ॥”
८६४,००० ॥ तस्य धर्मा यथा,—
“अथ ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हापरस्य विधिं पुनः ।
तत्र जेतायुगे क्षीणे हापरं प्रतिपद्यते ॥
हापरादौ प्रजानाम् सिद्धिर्जातायुगे तु या ।
परितुष्टे युगे तस्मिंस्ततः सा विप्रश्रयति ॥
ततः प्रवर्तते तासां प्रजानां हापरे पुनः ।
लोभो भृतिर्वणिगयुक्तं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
प्रध्वंसश्च वषाणां कर्मणाश्च विपर्ययः ।
यज्ञे वधः पशोर्दण्डो मानो दर्पः क्षमा बलम् ॥
तथा रजस्तमो भूयः प्रवृत्ते हापरे पुनः ।
आदौ कृते न धर्मास्तिस्रः स जेतायां प्रवर्तितः ॥
हापरं याकुलो भूत्वा प्रश्रयति कलौ पुनः ।
वर्षाणां हापरे ध्वंसः संक्षीयन्ती तथाश्रमाः ॥
हे धस्तुपद्यते चेव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृतौ ।
दिधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते ॥
अनिश्चयोऽधिगमनादस्मैतत्त्वं न विद्यते ।
धर्मेतत्त्वे ज्ञाविज्ञाने मतिभेदस्तु जायते ॥
परस्परविभिन्नैस्तेऽर्थानां विभमेण तु ।
ततो दृष्टिविभिन्नैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम् ॥
एकं वेदं हि वै व्यासः संक्षुल्य तु पुनः पुनः ।
संक्षेपादायुषश्चैव दृश्यते हापरे त्विह ।
वेदश्चेकश्चतुर्धा तु व्यस्यते हापरादियु ॥
ज्विषुष्टेः पुनर्भेदाद्विदुः कश्चिद्विभक्तैः ।
मन्त्रब्राह्मणविद्याभिः खरकमविपर्ययैः ॥
संहिता ऋग्यजुःसाखां संहितास्तेः श्रुतभिभिः ।
सामान्याहेकताश्चैव दृष्टिभिः क्वचित् क्वचित् ॥
ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि भाष्यविद्यास्तथैव च ।
अन्ये तु प्रस्थितास्ते वै केचन प्रत्यवस्थिताः ॥
हापरेषु प्रवर्तन्ती भिन्नायैस्तेः सुदर्शने ।
एवमाध्यम्यैव पूर्वमासीद्भेदं ततः पुनः ॥
सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम् ।
आध्यम्यैवस्य प्रस्थाने बहुधा याकुलोक्तम् ॥
तथेवाध्यम्यां साक्षां विकल्पैः स्वस्य संक्षेपैः ।
याकुलो हापरेष्वर्थः क्रियते भिन्नदर्शने ॥
हापरे समिष्टतास्ते वेदा नष्टान्ति वै कलौ ।
तेषां विपर्ययोत्पन्ना भवन्ति हापरे पुनः ॥
अष्टविमरणश्चैव तथैव आधुपदवाः ।
वाङ्मनःकर्मभिर्दुःखैर्निर्वेदो जायते ततः ।
निर्वेदाज्जायते तेषां दुःखं मोक्षविचारणा ।
विचारणार्था वैराग्यं वैराग्याहोषदशनम् ॥
दोषाणां दर्शनाश्चैव ज्ञानोत्पत्तिश्च जायते ।
तेषां मेधाविना पूर्वमादौ स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
उत्पद्यन्तीह शास्त्राणां हापरे परिपत्यनः ॥
आयुर्जैदविकल्पाश्च अङ्गानां ज्योतिषस्य च ।
अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनम् ॥
प्रक्रियाकल्पसूत्राणां भाष्यविद्याविकल्पनम् ।
स्मृतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् ॥
हापरेष्वभिर्वर्तन्ते मतिभेदास्तथा वृणाम् ।
मनसा कर्मणा वाचा लज्जादासां प्रसिधतिः ॥
हापरः सर्वभूतानां कायक्षेत्रपुरस्कृतः ।

हारका

लोभो भृतिर्वणिगयुक्तं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
वेदशास्त्रप्रणयनं धर्मेणां सङ्करस्तथा ।
वर्णाश्रमपरिध्वंसः कामहेतौ तथैव च ॥
पूर्वैर्बर्षसहस्रे हे परमायुस्तदा वृणाम् ।
निःशेषे हापरे तस्मिन् तस्य सन्ध्या तु पादतः ॥
गुणहीनाश्च तिष्ठन्ति धर्मेस्य हापरस्य तु ।
तथैव सन्ध्यापादेन अंशस्तस्य प्रतिष्ठितः ॥”
इति मतस्यपुराणे १२० अध्यायः ॥
हापरयुगं, स्त्री, (हापर एव युगम् ।) तृतीय-
युगम् । तस्यानुपत्तादि यथा । “भाद्रकृष्णत्रयो-
दश्यां गुरुवासरे हापरयुगोत्पत्तिः । तत्र अव-
तारद्वयम् । कृष्णबुधौ । पुण्यमहर्षम् । पापमहर्षम् ।
नेमिधारण्यं तीर्थम् । नाडीक्षो ब्राह्मणः ।
रक्तगताः प्राणाः । सप्तहस्तपरिमितो मानव-
दण्डः । सहस्राब्दमायुः । ताम्रपान्ने भोजनम् ।
इति हापरयुगस्य लक्षणम् । हापरयुगाब्दाः
८६४,००० । हापरयुगस्य राजानः शास्त्र-
विराट्संख्यकसंख्यजमयूरध्वजवज्रवाहन-
रत्नाङ्गदण्डरासम्बुध्वाधिनयुधिष्ठिराः ।
धर्माधर्मेतरौ लोकः प्रजापौ चपलः सदा ।
ज्ञाननिष्ठः कपटवाक् हापरे राजविस्तरः ॥
तत्र तारकप्रज्ञानाम् ।
हरे । सुरारे मधुकुटभारे
गोपाल गोविन्द सुकुन्द शौरे ।
यज्ञेश्व नारायण लण्णा विष्णो !
निराश्रयं मां जगदीश ! रक्ष ॥”
इति सुद्राक्वितपञ्चकातः संक्षेपितम् ॥
हापरयुगाद्या, स्त्री, (हापरयुगस्य आद्या आर-
म्भिका तिथिः ।) हापरयुगारम्भतिथिः । सा च
गौणभाद्रकृष्णत्रयोदशी । तत्प्रमाणं युगाद्या-
शब्दे दृश्यम् ॥
हारः, स्त्री, (हरति निर्गच्छति एहाभ्यन्तरादने-
नति । हृ + घञ् ।) निर्गमनम् । अभ्युपायः ।
इति मेदिनी । रे. ४८ ॥ आद्यस्य पद्यायः । दाः
२ प्रतीहारः ३ । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥
वारकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
“यद्विद्यां शुभदं दारं प्राकारस्य गृहस्य च ।
न मध्यदेशे कर्तव्यं किञ्चिदनाधिकं शुभम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
हारकः, पुं, (हारेण प्रशस्तप्रतीहारेण कायति
शोभते इति । के + कः ।) हारका । इति शब्द-
रत्नावली ॥
हारकगटकः, पुं, (हारस्य गटक इव ।) कवा-
टम् । इति शब्दरत्नावली ॥
हारका, स्त्री, (हारेण बहुधा प्रशस्तेन च प्रती-
हारेण कायतीति । के + कः । स्त्रियां टाप् ।)
स्वनामख्यांतपुरी । तत्प्रमाणायः । हारावती २
हारवती ३ वनमालिनी ४ हारिका ५ अवि-
नगरी ६ हारकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, हरिवंशे । १३२ । ४६ ।
“सत्यकं प्रेषयामास हारकां हारमालिनीम् ॥”)
तस्या निर्माणाप्रकारो यथा,—

हारका

श्रीकृष्ण उवाच ।

“हे समुद्र महाभाग ! स्थलस्य प्रतयोजनम् ।
देहि मे नगरार्थं पञ्चाहास्यानि निश्चितम् ॥
नगरं कुरु हे कारो विष्णु लोकेषु दुर्लभम् ।
रमणीयं सर्वेषां कमनीयं योषिताम् ॥
वाञ्छितं चापि भक्तानां वैकुण्ठसदृशं परम् ।
सर्वेषामपि स्वर्गाणां परं परमभीष्टितम् ॥
दिवानिशं स्वर्गश्रेष्ठ ! सन्निधौ विश्वकर्मणः ।
स्थितिं कुरु महाभाग ! यावन्निर्माति हारकाम् ॥

विश्वकारुवाच ।

हारकाश्च किमाकारां करोमि जगतां विभो ।
कथयस्व महाभाग ! निर्माणक्रममीश्वर ! ॥

भगवानुवाच ।

प्रतयोजनपर्यन्तं नगरं समनोहरम् ।
पद्मरागैर्मरकतेरिन्दनीलेरनुत्तमैः ॥
रत्नकैः पारिभ्रष्टैश्च पालकैश्च स्वमन्त्रकैः ।
गन्धकेर्गालिभैश्चैव चन्द्रकान्तादिभिस्तथा ॥
सूर्यकान्तादिभिश्चैव पुच्छैश्च स्फटिकाकृतैः ।
हरिदण्डैश्च मणिभिः श्यामैर्गौरसुखैश्च वै ॥
गोरीचनानिः पीतेषु दाडिमबीजरूपकैः ।
पद्मबीजनिभैश्चैव नीलेः कमलवर्णकैः ॥
मणिभिः कज्जलाकारैश्च लज्जैश्च परिष्कृतैः ।
श्वेतचम्पकवर्णैश्चैव सप्तप्रकाशसन्निभैः ॥
स्वर्गमयप्रतयुगैश्चैव रौप्यकृतैश्च रूपकैः ।
गरिष्ठैश्च वरिष्ठैश्च मणिश्रेष्ठैश्च पूजितैः ॥
यथाविधानं यद्योग्यं यत्र यद्युत्तमोचितम् ।
मणोनां हरणश्चैव यत्तसंधा हिमालयात् ॥
दिवानिशं करिष्यन्ति यावन्निर्माणपूर्वकम् ।
यत्तैश्च सप्तभिर्लज्जैः कुवेरप्रेरितैरपि ॥
वेताललज्जैः कुम्भाङ्गलज्जैः शङ्करयोजितैः ।
दानवैर्ब्रह्मरक्षोभिः शैलकन्यानिर्वाजितैः ॥
कुरु दिव्यं पद्मनाभं सहस्राणां च षोडश ।
अन्यपद्मोजनस्यापि चाष्टाधिकप्रतस्य च ॥
शिविरं परिखायुक्तसुखैः प्राकारवैष्टितम् ।
युक्तं द्वादशमारुह्य सिंहाद्वारपुरस्कृतम् ॥
युक्तं चित्रैर्विजितैश्च कञ्चिमेव कवाटकैः ।
निषिद्धद्वारहितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम् ॥
सुलक्षणं चन्द्रवर्धं प्राङ्मणश्च तथैव च ।
यदूनामाश्रमं दिव्यं किङ्कराणामन्यथैव च ॥
सर्वप्रसिद्धं निलयसुगमस्य भूतनः ।
आश्रमं सर्वतोभद्रं वसुदेवस्य सुप्रसिद्धम् ॥
कथितः लोकप्रियायं कुरु काष्ठं विना पुरीम् ।
शुभलक्षणं चाप्यधुना गच्छ वत्स ! यथासुखम् ॥
विश्वकर्मा हरिं नत्वा जगाम पत्निना सह ।
समुद्रस्य समीपं वटस्थं मनोहरम् ॥
सुखाप तत्र नक्तश्च कारुश्च पत्निना सह ।
स्वप्ने हारवतीं रम्यां ददर्श गरुडस्तथा ॥
यत्किञ्चित् कथितः कारुः कृष्णं परमात्मना ।
तदेव लक्षणं सर्वं ददर्श नगरं सुने ! ॥
कारुं हसन्ति स्वप्ने च सर्वे ते शिष्यकारिणः ।
गरुडं गरुडाकान्ये वज्रवन्तश्च पत्निनः ॥
बुद्धा ददर्श गरुडो विश्वकर्मा च लज्जितः ।

हारस्यः

दिः

दिजः

अतीव दारकां रम्यां श्रुतयोजनविस्तृतम् ॥
 ब्रह्मादीनां नगरं विजित्य च विराजिताम् ।
 तेजसाच्छादितां स्वर्ग्यं रत्नानां परिष्कृताम् ॥
 वासुदेव उवाच ।
 पैलक्रीतीर्थतुल्या सा किं तीर्थं दारकापरम् ।
 सन्तीतीर्थपरा श्रेष्ठा दारका बहुपुण्यदा ॥
 यस्याः प्रवेशमात्रेण नराणां जन्मखलनम् ॥
 दानं च दारकायाश्च आहुष्य देवपूजनम् ।
 चतुर्गुणं तीर्थानां गङ्गादीनां भूमिप ! ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
 दारकेशः, पुं, (दारकायां नगर्या ईशः) श्रीकृष्णः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 दारदातुः, पुं, (दारं ददातीति । दा + तुन् ।)
 वरदातुः । भूमीसहृदयः । इति भावप्रकाशः ॥
 दारपालः, त्रि, (दारं पालयतीति । पालि +
 “कर्मण्यन् ।” ३।२।१ । इत्यण् ।) दार-
 रक्षकः । दरवान् । इति पारस्य भाषा । तत्-
 पर्यायः । प्रतीहारः २ दास्यः ३ दास्यतः ४
 दर्शकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ६ । वेत्तधारकः
 ६ दौःसाधिकः ७ धर्षकः ८ गर्वाटः ९
 दण्डवासी १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दारस्यः
 ११ चत्ता १२ दारपालकः १३ दौवारिकः १४
 वेत्ती १५ उत्सारकः १६ दण्डी १७ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं दौवारिकशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥
 दारपालकः, पुं, (पालयतीति ण्वल् । दाराणां
 • पालकः । यद्वा, दारपाल + स्वार्थे कन् ।) दार-
 पालः । इति शब्दरत्नावली ॥
 दारपिण्डी, स्त्री, (दारस्य पिण्डी पिण्डिकेव ।)
 टेहली । इति जटाधरः ॥
 दारबलिभुक्, [ज] पुं, (दारदत्तं बलिं भुङ्क्ते इति ।
 भुज् + क्तिप् ।) वकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दारयन्तं, स्त्री, (दारयन्तं यन्तं मधालोपी
 समासः ।) तालकम् । इति हेमचन्द्रः । १८।७२ ॥
 तालः इति कुलुप इति च भाषा ॥
 दारवती, स्त्री, (दाराणि सन्त्यत्र । यद्वा, चतु-
 र्वर्णां मोक्षदाराणि सन्ति अत्रेति । दार +
 मतृप् । मस्य वः ।) दारका । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । १० । ३४ ।
 “कृतां दारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमाम् ॥”
 तथा च तैत्तिरीये —
 “चतुर्गामपि वर्णानां यत्र दाराणि सन्ति ।
 अतो दारवतीयुक्ता विद्वद्विस्तृतेदिभिः ॥”
 इयं हि पीठस्थानानामन्यतमा । अत्र भगवती
 रुक्मिणीरूपेण विराजते । यथा, देवीभावते ।
 ७ । ३० । ६६ ।
 “रुक्मिणी दारवत्यान् राधा वृन्दावने वने ॥”
 दारस्यः, पुं, (दारं तिष्ठतीति । स्या + कः ।) दार-
 पालः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५५ ॥ (दार-
 स्थिते, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । १८।११६ ।
 “सुमे च तस्मिन् दारस्थी जागरामास च
 दिजः ॥”)

दारवती, स्त्री, (दाराणि प्रशस्तबहुलप्रतीहाराः
 सन्त्यत्र । दार + मतृप् मस्य वः । निपातनात्
 पूर्वदीर्घश्च ।) दारका । इति हेमचन्द्रः । १८।१६ ॥
 “अयोध्या मथुरा माया काशी काशी अव-
 न्ति का ।
 पुरी दारावती चैव सप्तेता मोक्षदायिकाः ॥
 एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।
 पुरी दारावती विष्णोः पाञ्चजन्योपरिस्थिता ॥
 सुक्तिदा एताः सत्त्वाश्च एकत्र गणितः सुरैः ।
 यानि यानि च तेषां काशीप्राप्तिकराणि
 षट् ॥”
 इति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥
 दारिकः, पुं, (दारं पालयन्त्यास्यस्येति ठन् ।)
 दारपालः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा,
 पञ्चतन्त्रे । ३ । ८५ ।
 “यो स्वर्गं लौलासम्यक्तं राजदारिकमाचरेत् ।
 मिथ्यावाद् विप्रैरेण तस्य कार्यं न सिध्यति ॥”)
 दारिका, स्त्री, (प्रशस्तानि दाराणि सन्त्यास्या
 मिति । ठन् टाप् च ।) दारकापुरी । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 दारो, [न] त्रि, (दारं पालयन्त्यास्यस्येति इतिः ।)
 दारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । १२६ । १० ।
 “दारिणं तापसा ऊच राजानश्च प्रकाशय ॥”)
 दारिणः, स्त्री, (दादिकां विप्रतिरिति । “दादः
 संख्यायामवबुद्धीत्युपलब्धीः ।” ६ । ३ । ४७ ।
 इति आनन्दप्रत्ययः ।) दादिकविप्रतिः । इति
 व्याकरणम् ॥ वादश्च इति भाषा । (यथा,
 महाभारते । ७ । ४६ । १८ ।
 “कर्णा दारिणं भस्मान् कृतवर्मा चतुर्दश ॥”)
 दामप्रतिः, स्त्री, (दादिकाः सप्रतिरिति । “विभाषा
 चत्वारिंशत्प्रभृतौ सन्ध्याम् ।” ६ । ३ । ४६ ।
 इति पालिक आनन्दप्रत्ययः ।) दामप्रतिः । यथा,
 दामप्रतिश्च बन्ध्यायामिति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 दाम्यः, पुं, (दारि तिष्ठतीति । स्या + “मुपिभ्यः ।
 ३ । २ । ४ । इति कः । “उपरं श्रि वा विसर्गं
 लोपो वक्तव्यः ।” ८ । ३ । ३६ । इत्यस्य वार्तिक-
 कोक्ता विमर्गस्य पालिकलोपः ।) दारपालः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दाम्यतः, पुं, (दारि स्थितः । विमर्गस्य पालिक-
 लोपः ।) दारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दाम्यतदशकः, पुं, (पश्यतीति । दृश् + क्तन् ।
 दाम्यतः सन् दर्शकः ।) दौवारिकः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 दिः, य, दौ वारी, इति मुच्यते साध्यम् ।
 (यथा, रामायणे । २ । १८ । ३० ।
 “करिष्ये प्रतिकाने च रामो दिर्नाभिभाषते ॥”)
 मन्त्रनामान्तगतद्विषष्ट्यस्य पुंसि रूपं दौ । (अथ
 लीये च हे । तद्वाचकानि यथा, पञ्चः १ नदी-
 कुलम् २ अमिधारा ३ रामपुत्रः ४ चक्षुः ५
 हस्तः ६ स्तनः ७ । इति कविकल्पलता ॥
 सङ्घर्षी यथा, इन्द्राय १ नारदपञ्चमी २

अश्विनीकुमारौ ३ भार्यापती ४ । इति महा-
 भारते वनपर्व ॥
 दिकं, ली, (दाभ्यां कायतीति । कै + कः ।)
 इयम् । यथा,—
 “अशीतिभागं यज्ञीयात्मासाहस्रदिकः प्रसूतः ।
 दिकं शतं वा यज्ञानो न भवेद्यकालेष्वपि ॥”
 इत्याह्निकतन्त्रम् ॥
 (द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमिति । “तावन्ति
 ग्रहणमिति लुग्नः ।” ५ । १० । ७७ । इति कन्
 पूरणप्रत्ययस्य च लुक् । द्वितीयकं, त्रि । इति
 सिद्धान्तकौस्तुभे ॥)
 दिकः, पुं, (दौ कौ ककारवर्गौ यञ् ।) काकः ।
 कोकः । इति मेदिनी । कै, ०६ ॥
 दिककारः, पुं, (दौ ककारौ यञ् ।) काकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 दिककृतः, [द] पुं, (द्वि ककुरौ यस्य ।) उद्दः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२० ॥
 दिगुः, पुं, षट्समासान्तगतसमासविशेषः । स तु
 संख्यापूर्वपदानां समामः । वोपदेवेनास्य ग-
 संज्ञा लता । स च त्रिविधः । तद्विस्तारः १
 समाहारः २ उत्तरपदपरश्च ३ । तद्विस्तार-
 २पि द्विविधः । तद्विस्तृत्यमात्रस्य अजाद-
 र्त्तमादेव्यं अर्थं विषये इत्येकः । अपत्यार्थ्यणा
 दिकं त्यक्त्वा अजादस्तद्विस्तृत्यार्थं वाच्ये इत्यपरः ।
 तद्विस्तार्थविषयो यथा, इयं मां चोरपत्यं हेमा-
 तुरः । पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितः ॥
 तद्विस्तार्थवाच्यो यथा, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः
 पञ्चगुः ॥ समहारे यथा, यथाणां सर्वानां समा-
 हारः त्रिसखम् । समाहारे अदन्तानां स्त्रीत्वं
 पाञ्चादस्तु लीवत्वम् ॥ उत्तरपदपरो यथा,—
 पञ्च गावो धनं यस्य स पञ्चगवधन इत्यादि ।
 इति सुखवोधटीकायां दर्गादामः ॥ (दौ द्वे
 वा गावौ यस्य इति विग्रहे गौणत्वे गोशब्दस्य
 द्वस्वः । द्विगवस्वामिकं, त्रि । यथा,—
 “द्वन्द्वो द्विगुर्वापि चाह मद्गोत्रे नित्यमथर्थाभावः ।
 तत् पुरुष कर्म धारय येनाहं स्या बहुव्रीहिः ॥”
 इत्यहटः ॥)
 दिगुणं, त्रि, दाभ्यां प्रणम् । अङ्कदयाभ्यां घातः ।
 इति लीलावती ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
 ४६ । १ ।
 “रुद्रस्वरमप्रमयस्यालिभिर्यो नमं प्रियं प्रति मे ।
 श्रोतम इव निखं प्रतिरागस्य दिगुण आवेगः ॥”)
 दिगुणाकृतं, त्रि, (दिगुणं कर्मणं कृतम् । “संस्था-
 याश्च गुणान्तायाः ।” ५।१।५।६ । इति ङाप् ।)
 वारदयकृत्तम् । इत्यमरः । ० । ६ । ६ ॥
 दाक्षमा भूद इति भाषा ॥
 दिजः, पुं, (दिज्यायते इति । जङ् + “अर्थ्यपि
 टाप् ।” ३ । ० । १०१ । इति डः ।) संस्कृत
 ब्राह्मणः । यथा,—
 “जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्दिज उच्यते ॥”
 इति स्मृतिः ॥
 सदृष्टब्राह्मणः । तद्वत्त्वं यथा,—

अमरीष उवाच ।

“कोदृशाय प्रदातव्यं महादानं द्विजातये ।
विद्धे वा निराधारे साचारे विद्धे मुने । ॥
यन्ममै सत्समाख्यां यथातथं द्विजोत्तम ।
उत्तारयति संयुक्त्य हातारं दानमेव हि ॥

वशिष्ठ उवाच ।

जात्या कृतेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
गभिर्यक्तो हि यस्मिन्नेन नित्यं स द्विज उच्यते ॥
न जातिर्न कुलं राजन् । न स्वाध्यायः श्रुतं न च ।
कारणानि द्विजत्वस्य उत्तमेव तु कारणम् ॥”

इति वद्विपुत्राणि प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
तत्त्रितयः । वैश्यः । इति मेदिनी । जे, १० ॥
(यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ३६ ।

“मातृयदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौश्रिवन्धवान् ।
प्राज्ञगन्तव्यविश्रुतस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥”

दन्तः । (यथा, ---
“न ऋत्वा द्विजेभ्ययेत् ॥” इति चरके सूत्र-
स्यानेष्टमेऽध्याये ॥) अखजः । स पत्तिनर्पमत-
स्यादिः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३० ॥ (यथा,
मनुः । १२ । २० ।

“रन्तिः किल नखैस्तस्या विदहारस्तनौ द्विजः ॥”
तुम्बुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विजातिः, त्रि ॥

द्विजकृतसितः, पुं, (द्विजानां द्विजेषु वा कृतसितः ।
द्विजानां तद्वत्तन्निधेयान् तथात्वम् ।) अश्व-
त्तकृतः । इति राजनिर्घण्टः शब्दमाला च ॥

द्विजदासः, पुं, (द्विजानां दासः ।) शूद्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ द्विजानां दासः, त्रि ॥

द्विजम्मा, [न] पुं, (द्विजम्मा नो यस्य ।) ब्राह्मणः ।
(यथा, देवीभागवतः । ५ । ५ । ३ ।

“यतीनां भूषणं ज्ञानं सन्तोषो हि द्विजम्मानम् ॥”
दन्तः । पत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्त्रितयः ।
वैश्यश्च । त्रि, द्विवारजन्मयुक्तः । (द्वाभ्यां जाय-
मानः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४० । २ ।

“अभिद्विजम्मा त्रिवृदस्मृष्यते ।
मन्वत्सरे वातुं जन्मभीषतः ॥”

“द्वाभ्यामरणोभ्यां जायमानत्वात् यद्वा मथने-
नाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजत्वम् ॥”
इति तद्वाच्ये साधनः ॥)

द्विजपतिः, पुं, (द्विजानां पतिः ।) चन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवतः । १ । ११ । २६ ।

“क्रूराणि चैवमादीनि भाषणानि ब्रूहस्यते ।
श्रुत्वा द्विजपतिः शीघ्रं निर्गतं सदनं दृष्ट्वा ॥”

द्विजप्रपा, स्त्री, (द्विजानां पत्निर्गता प्रपा ।)
आलवालम् । तत्पत्न्यायः । तलम् २ विलम् ३
तलम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्विजाप्रया, स्त्री, (द्विजानां याज्ञिकब्राह्मणादीनां
प्रया ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विजस्य प्रियवस्तुनि, त्रि ॥

द्विजवन्तुः, पुं, (द्विजस्य वन्तुः ।) अत्राज्ञः
न भृशदेवज्ञादिः । यथा,—

“स्त्रीशूद्रद्विजवन्तूनां त्रयो न श्रुतिगोचराः ॥”
इति स्मृतिः ॥

द्विजवृत्तः, पुं, (आत्मानं द्विजं व्रते इति । वृ + कः ।
ब्राह्मणवृत्तः । स च जातिमात्रोपजीवी ब्राह्मणः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१६ ॥ यथा,—

“सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणवृत्ते ।
अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥”

इति स्मृतिः ॥

द्विजराजः, पुं, (द्विजानां राजा । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६ । इति टच् ।) चन्द्रः ।
(यथा, देवीभागवतः । १ । ११ । ७२ ।

“द्विजराजस्तु तच्छ्रुत्वा भृगोर्वचनममुतम् ।
ददावत्तुप्रिया भाग्यां गुरोर्गर्भवतो शुभाम् ॥”)

कपूरः । इत्यमरः ॥ अनन्तः । गरुडः । इति
मेदिनी । जे, ३२ ॥

द्विजलिङ्गी, [न] पुं, (द्विजस्य लिङ्गं चिह्नमस्य-
स्येति । इतिः ।) तत्त्रितयः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ ब्राह्मणवेषधारिणि, त्रि ॥ (यथा,
मनुः । ६ । २२४ ।

“यत्तं समाज्यस्यैव यः कुर्यात् कारयेत् वा ।

तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्राश्च द्विज-
लिङ्गिनः ॥”)

द्विजव्रणः, पुं, (द्विजस्य दन्तस्य व्रणः ।) दन्तार्बुदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विजशमः, पुं, (द्विजैः शमः ।) राजमाघः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ वरवटो इति भाषा ॥

द्विजसेवकः, पुं, (द्विजानां सेवकः ।) शूद्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ त्रिवर्गसेवाकर्त्तरि, त्रि ॥

द्विजा, स्त्री, (द्विजायते इति । जन् + उः । टाप् ।)
रेणुकानामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । १० । ४ । २० ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपत्री स्मृता कौन्ती हरेणका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भागो । इति मेदिनी । जे, १० ॥ पालङ्की । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

द्विजाङ्गी, स्त्री, (द्विजस्य पत्निर्गोऽङ्गमिव अङ्गं
यस्याः । डोप् ।) कटका । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विजातिः, पुं, (द्वे जाती यस्य ।) ब्राह्मणः । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४ ॥ (यथा, महाभारतः । १ ।

७४ । ६१ ।
“वेदेव्यपि वदन्तीमं मन्त्रजातं द्विजातयः ॥”)

अखजः । इति मेदिनी । ते, ११४ ॥ तत्त्रितयः ।
वैश्यः । यथा,—

“शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ॥”
इति स्मृतिः ॥

(यथा च मनुः । १० । ४ ।
“ब्राह्मणः तत्त्रितयो वैश्यस्तयो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थं एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥”)

द्विजायनी, स्त्री, (द्विजः अयं ते जायते नयेति ।
अय + करणे ल्युट् । स्त्रियां डोप् ।) यज्ञोप-
वीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

द्विजालयः, पुं, (द्विजानां पत्तिनामालयः ।) कोट-
रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ द्विजानां गृहम् ॥

द्विजिह्वः, पुं, (द्वे जिह्वे यस्य ।) सर्पः । (अस्य
पर्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“बाह्वक्षाशीविषः सर्पो द्विजिह्वोऽहिः सरीसृपः ।
चक्षुःश्रवा दन्तशूको गृध्पातुपन्नगोरगाः ॥”)

सूचकः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३३ ॥ (यथा,
माघे । १ । ६३ ।

“परस्य मर्माविधमुज्ज्वलतां निजं
द्विजिह्वतादोषमलिङ्गगामिभिः ॥”)

खलः । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ चौरः ।
दुःसाध्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रोग-

विशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १४ अध्याये ।
“ज्ञेयो द्विजिह्वः खलु रोग एव

विवर्त्तयेदागतपाकमेवम् ॥”
त्रि, द्विजिह्वाविशिष्टः । यथा, महाभारते ।

१ । ३४ । २४ ।
“द्विजिह्वाश्च क्षताः सर्पा गरुडेन महात्मना ॥”)

द्विजोत्तमः, पुं, (द्विजेषु उत्तमः ।) ब्राह्मणः ।
इति हलायधः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४६ ।

“भवत्पूर्व्यं चरेद्देवसुपनीतो द्विजोत्तमः ॥”)
द्वि, [व] पुं, (द्वेयीति । द्वि + क्तिप् ।) शत्रुः ।

इत्यमरः । २ । ८ । ११ ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । १६ । ७ ।

“तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विधि ।
तत् कर्म क्षतवत्यस्य कथं निद्रा निधेवसे ॥”)

द्वेष्टरि, त्रि । (यथा, रघौ । ३ । ४५ ।
“त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विष-

स्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ॥”)
द्विष्टः, पुं, वद्विजाया । स्वाहा । विसर्गः । इति

फेत्कारोयतन्त्रम् ॥ टकारइयम् ॥
द्वितयं, स्त्री, (द्वौ अवयवौ अस्य । द्वि + “संख्याया

अवयवे तयप् ॥” ५ । २ । ४२ । इति तयप् ।)
द्वयम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ५० । १२ ॥

(यथा, भागवतः । ५ । २२ । ४ ।
“अत ऊर्द्धमङ्गारकोऽपि योजनलक्षद्वितय उप

लभ्यमानस्त्रिभिरिभिः पक्षैरेकैकशो । राशीरु-
दादृशातुभुङ्क्ते ॥” इति संख्याविशिष्टे, त्रि ।

यथा, रघुः । ८ । ६० ।
“इमसानुमतां किमन्तरं

यदि वायौ द्वितयेऽपि तेऽचलाः ॥”)
द्वितीयं, त्रि, (द्वयोः पूरणम् । द्वि + “द्वितीयः ।”

५ । २ । ५४ । इति तीयः । द्वि + “द्वितीयः ।”
इति हेमचन्द्रः । ३ । १७७ ॥ (यथा, रघुः । १ । ४६ ।

“तथा विदुर्मोः सुनयः शतक्रतुं
द्वितीयगामी न हि शब्द एव नः ॥”)

द्वितीयः, पुं, (द्वयोः पूरणः । आत्मनो द्वितीयत्वादे-
वास्य तथात्वम् ।) पुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वितीया, स्त्री, (द्वितीय + टाप् ।) गेहिनी ।
भार्या । इत्यमरः । २ । ६ । ५ । तिथिविशेषः ।

सा चन्द्रस्य द्वितीयकलाक्रियारूपा । शुक्लपक्षे २
लक्षपक्षे १७ एतदङ्गबोधिता । इति ज्योति-

षम् ॥ * सा च अग्निनीकुमारयोर्जन्मतिथिः ।
यथा,—

द्वितीया

ब्रह्मोवाच ।

“रूपं कान्तिरगौप्यं भिषक्त्वं सर्ववस्तुषु ।
सोमपत्न्यं लोकेषु सर्वमेतद्विध्यति ॥

महातपा उवाच ।

एतत् सर्वं द्वितीयायामभिध्यां ब्रह्मणा पुरा ।
दत्तं यस्मात्तत्स्तेषां तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
एतस्यां रूपकामस्तु पुण्याहारो भवेन्नरः ।
संवत्सरं शुचिर्नित्यं सुखरूपी भवेन्नरः ॥
अभिध्याये गुण्याः प्रोक्तास्ते तस्यापि भवन्ति च ॥”

इति धराहपुराणम् ॥

अत्र जातफलम् ।

“निखिलगुणगभीरो दानशीलो दयालुः

स्वकुलकुसुमदन्तः स्वच्छचित्तोऽतिशूरः ।

निजमुचबलगर्वोऽस्मादितारातिवर्गो

भवति विपुलकीर्तियो द्वितीयाप्रसूतः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अथ रथद्वितीया । स्कन्दपुराणम् ।

“आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥
यात्रोत्सवं प्रवृत्त्या प्रीत्यै च दिजान् बहून् ।
ऋचाभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ॥
सा यात्रा । मां जगन्नाथम् ॥

अथ मनोरथद्वितीया ।

सा आवण्यशुक्रद्वितीया । ‘मनोरथद्वितीयायां
द्वा वासुदेवाचनं रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घदानं
वक्तुं भोजनादिकम् ॥’ यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।
‘देवमभ्यर्च्य पुण्येस्तु धूपदीपातुलेपनैः ।

उद्गच्छतश्च बालेन्दोर्देवाद्यर्घ्यं समाहितः ॥

नक्तं सुप्रीतं च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।

अस्तं गते न सुप्रीतं व्रतभङ्गमयाप्नुतः ॥’

अथ भ्रातृद्वितीया । लिङ्गपुराणम् ।

‘कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्रायां भ्रातृपूजनम् ।
या न कुर्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि ॥’
तस्या इति शेषः ॥ महाभारते ।

‘कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ! ।
यमो यस्तुनया पूर्वं भोजितः स्वयं स्वयम् ॥
तस्यां निजगृहे पापं । न भोक्तव्यमतो बुधैः ।
यत्नेन भगिनीहस्ताङ्गोक्तं पुष्टिवर्धनम् ॥
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥’
तथा ।

‘यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूताश्च पूजयेत् ।

अर्घ्यं चोत्तमं प्रदत्तयो यमाय सहजद्वयेः ॥’

सहजद्वयभगिनीभ्रातृभिः । अर्घ्यमस्तु ।

ॐ एतद्दिनं मार्तण्डज पाशहस्त

यमान्तकालोऽधरामरेण ॥

भ्रातृद्वितीयास्तदेवपूजां

एहाह चार्घ्यं भगवत्तमस्तु ॥

प्रणामस्तु ।

ॐ धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यस्तुनायज ।

पाहि मां किङ्करीः स्वाहं सर्वपुत्र नमोऽस्तु ते ॥

यस्तुनाश्च संपूज्य नमस्तुभ्यं ।

ॐ यमसर्वमस्तेऽस्तु यस्तुने लोकपूजिते ।

द्विधात्म

वरदा भव मे निधं सर्वपुत्रि ! नमोऽस्तु ते ॥

अन्नं दत्त्वा पठति ।

भ्रातृवतुजाताहं शुद्धं भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यस्तुनाया विशेषतः ॥

अथैषा तवाप्यजाताहमिति वदेत् ।

तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥

अनध्यायद्वितीया यथा ।

प्रे को-चे-चाद्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।

या च कोजागरे जाते चैत्रावल्याः परेऽपि या ॥

चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।

परास्तितास्त्रिधायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

“पञ्चयोर्मासमासस्य द्वितीयां परितर्जयेत् ॥”

इति विष्णुपुराणम् ॥

द्वितीयास्तं, त्रि, (द्वितीयं कथं लतमिति ।

“लघो द्वितीयतृतीयश्रमबीजात् लघौ । ५ ।

४ । ५८ । इति डाच् ।) वारह्मण्यल्लेखम् ।

इत्यमरः । १० । ६ । ६० । दोषसा भूद इति भाषा ॥

द्वितीयाभा, स्त्री, (द्वितीया हरिद्रावत् आभा-

तीति । आ + भा + कः ।) दातृहरिद्रा । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

द्विजाः, त्रि, (द्वौ वा त्रयो वा । “संख्यायया-

सन्नाहूराधिकसंख्याः संख्येयः ॥” २ । २ । २५ ।

इति समासः । “बहुब्रीहौ संख्येय उच्यते-

गत्यात् ॥” ५ । ४ । ७१ । इति डाच् ।) द्वौ वा

त्रयो वा इमे । इति संक्षिप्तसारः । नित्यबहु-

वचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, रघुः । ५ । २५ ।

“द्वित्राययहान्यर्हसि सोऽहमहन्

यावद् यत्ने माधयितुं तदहम् ॥”)

द्विदन्, [त्रि] त्रि, (द्वौ दन्तौ यस्य । “वयसि दन्तस्य

द्वौ ॥” ५ । ४ । १४१ । इति दन्तस्य द्वा-आदेशः ।)

दन्तद्वययुक्तद्वयादिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२० ।

द्विदानी, स्त्री, (द्वे दामनी बन्धनरज्जु यस्याः ।

“दामहायनानात्वा ॥” ४ । १२० । इति ङीप् ।)

रज्जुद्वययुक्ता गौः । इति सुश्रवोद्यथाकरणम् ॥

द्विदेहः, पुं, (द्वाभ्यां देहोऽस्येति । गजाननत्वा-

देवास्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति त्रिकाण-

शेषः ॥ (द्वात्मकराशिः । इति ज्योतिषम् ॥)

द्विघा, य, (द्वि + “संख्याया विधार्थे घा ॥” ५ । ३ ।

४० । इति घा ।) द्विप्रकारम् । इति सुश्र-

वोधम् ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । ५ ।

“यथा दीपस्तथोपाधेयानां सङ्गायते द्विघा ।

ह्यावेवादर्शमध्ये वा प्रतिबिम्बं तथावयोः ॥”)

द्विधागतिः, पुं, (द्विधा द्विप्रकारा गतिर्यस्य ।)

कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२१ । द्विप्रकार-

गतिर्युक्ते, त्रि ॥

द्विधातुः, पुं, (द्वौ धातु यस्य । देवगजदेहवत्त्वा-

देवास्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (द्वौ धातु तावद्द्विधातुद्वये यत्र ।)

धातुद्वये, स्त्री ॥

द्विधात्मकं, स्त्री, (द्विधा व्यात्मा यस्य । कम् ।)

जातीकोषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्विसुखा

द्विधावेष्टः, पुं, (द्विधा निवृत्तिर्यत्र । निवृत्त +

आधारे यत् ।) द्विगुणवृत्तिः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ द्विप्रकारवेष्टनीये, त्रि ॥

द्विजयकः, पुं, (द्विर्द्वितीयो जयक इव ।) दुश्कर्मा ।

इति हेमचन्द्रः ॥

द्विपः, पुं, (द्वाभ्यां सुखसुखाभ्यां पिबतीति ।)

पा + कः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥

(यथा, माघे । ३ । ६० ।

“तेजोमहद्भिस्तमसि व दीपे-

द्विपैरसम्माधमयाभूवे ॥”)

पुं, नाशकेशरः । इति रत्नमाला ॥

द्विपर्यं, स्त्री, (द्वयोः पयोः समाहारः । तद्विता-

र्येत्यादिना समासः । “ज्वरपूरयः पयामानने ॥”

५ । ४ । ७४ । इति अः ।) पयद्वयम् । दोमाता

पय इति भाषा । तत्पर्यायः । चारुपयः ॥

इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥ द्वौ पश्यानी यजे-

त्यर्थे, त्रि ॥

द्विपदः, पुं, (द्वि पदे यस्य ।) मनुष्यः । (यथा,

महाभारते । १ । ७४ । ५६ ।

“ब्राह्मणो द्विपदोऽश्वो गौर्वरिष्ठश्चतुष्पदाम् ॥”)

देवः । पक्षी । राजसः । यथा, प्रश्नसारे ।

“द्विपदेऽपि चतुर्भेदा रुदेवपत्तिराचराः ॥”

द्विपदराशिः, पुं, (द्वे पदे यस्य । स चासौ राशि-

श्चेति ।) मिथुनम् । तुला । कुम्भः । कन्या ।

धनुः । पूर्वार्द्धम् । यथा, ज्योतिषम् ।

“सिन्धुनतुलाघटकन्याद्विपदराशापपूर्व-

भागश्च ॥”

द्विपमदः, पुं, (द्विपस्य हस्तिनो मदः ।) हस्ति-

मदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्विपर्णः, स्त्री, (द्वे द्वे पर्णे यस्याः । ङीप्) वन-

कोली । इति रत्नमाला ॥ पर्णद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विपातः, [द्वि] त्रि, द्वौ पादौ यस्य सः । (पादस्य

पादभावः ।) पादद्वययुक्तः । इति सुश्रवोद्य-

थाकरणम् ॥

द्विपातः, स्त्री, (द्वौ पादौ परिमाणमस्य । “परि-

माणमाप्युत्पादयत् ॥” ५ । १ । ६४ । इति यत् ।)

द्विगुणदण्डः । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥

द्विपायो, [त्रि] पुं, (द्वाभ्यां सुखसुखाभ्यां पिब-

तीति । पा + गिनिः ।) हस्ती । इति चारु-

वली । १ । ४ ॥

द्विष्टः, पुं, (द्वौ ष्टौ यस्य ।) राजभेदः । तत्-

पर्यायः । ब्रह्मसम्भवः २ । इति हेमचन्द्रः ।

३ । ३५६ ॥

द्विविष्टः, पुं, (द्वौ विष्टः यत्र ।) विसर्गवर्णः । यथा,

विष्टद्विविष्टमात्रौ वर्णौ क्रमात्तुवो संज्ञौ स्तः ।

इति सुश्रवोद्यथाकरणम् ॥ श्रुत्युद्ययश्च ॥

द्विमात्रणः, पुं, (द्वाभ्यां मात्राभ्यां जायते इति ।

जन + ङः ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२० ॥

द्विसुखः, पुं, (द्वौ सुखे यस्य ।) राजमर्षः । इति

हतायुधः ॥ सुखद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विसुखा, स्त्री, (द्वौ सुखे यस्याः ।) कर्करी । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ गाढु इति भाषा । जलोकाः ।

द्विराग

इति हलायुधः ॥ जौक इति भाषा ॥ (यथा, मन्त्रे उत्तरतन्त्रे । ५४ अध्याये ।
 “नरवो द्विसुखास्त्रेव सप्तेवेते पुरीषजाः ॥”)
 द्विसुखादिः, पुं, (द्विसुखः अदिः सर्पः ।) सर्प-
 विशेषः । शांखिनी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 अहीरलिः २ राजादिः ३ राजमर्पः ४ द्विसुखः
 ५ सर्पभुक् ६ । इति हलायुधः ॥
 द्विसुखोरगः, पुं, (द्विसुखः उरगः सर्पः ।) राज-
 सर्पः । इति अटाधरः ॥
 द्विहर्षः, त्रि, (द्वौ हर्षानौ यस्य । “द्विहर्षा य
 हर्षः ।” ५ । ४ । ११५ । इति य ।) मस्तक-
 ह्वययुक्तः । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥ (यथा,
 भट्टिः । ४ । ४१ ।
 “बहुहर्षा द्विहर्षाश्च त्रिहर्षाश्चाहतां गृध्रे ॥”)
 द्विरदः, पुं स्त्री, (द्वौ रदौ दन्तौ प्रधानतया यस्य ।
 हली । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा,
 महाभारते । ७ । २६ । २७ ।
 “नोभयन्तं तथा सनां द्विरदं नलिनोमिव ।
 धनञ्जयं भूतगणाः साधु साध्व्यपूजयन् ॥”)
 द्विरदान्तकः, पुं, (द्विरदानां हस्तिनां अन्तकः ।)
 सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 द्विरशनं, स्त्री, (द्विवारमशनं भोजनम् ।) वार-
 हयभोजनम् । यथा,—
 “सुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
 नित्यम् ।
 अहनि च तमस्विन्यां साहस्रप्रहरयामासुः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 द्विरसनः, पुं, (द्वे रसने जिह्वे यस्य ।) सर्पः ।
 इति हारावली । १५ ॥
 द्विरागमनं, स्त्री, (द्विवारं विवाहात् परं आग-
 मनं स्वामिगृहे इत्यर्थः ।) विवाहानन्तरं बध्वाः
 पितृगृहात् पतिगृहे पुनरागमनम् । यथा,
 मारायणपद्धतौ ।
 “वृत्ते पाणिगृहे गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति ।
 पुनरागमनं बध्वास्तद्विरागमनं विदुः ॥”
 तस्य शुभकालदिनादि यथा । दीपिकायाम् ।
 “स्त्रीशुद्धालिषटाजसंयुतरवौ दाणे विशुद्धे भृगुं
 संत्यज्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्राप्रवेशोचिते ।
 श्रद्धाहस्त निरंशकं नववधूयात्राप्रवेशौ पतिः
 कुर्यादेकपुरादिषु प्रतिभोगेनैकस्मिन् दोषं बुधाः ॥
 पैत्रागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात्
 कालः शुद्धो न भवति यदा संसुखो वापि शुक्रः ।
 मेघे कुम्भीरलिनि च न भवेत् भास्करश्चेत्तथापि
 स्वामी भद्रेहनि नववधू वेशयेन्मन्दिरं स्वम् ॥
 भर्तृगोचरशोभने दिनपतौ नास्तं गते भार्गवे
 सूर्ये कोटघटाजगं शुभदिने पत्ने च लघ्यातरं ।
 हित्वा च प्रतिलोमगौ बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ
 तथा
 चानीता गुणशालिनी नववधूर्निधोतुसवा
 मोदते ॥
 एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राह्विप्रवे ।
 पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न बुध्यति ॥”

द्विरक्तिः

तथा,—
 “काश्यपेयं वशिष्ठेयं भृगुवादिद्याङ्गिरःसु च ।
 भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न दोषभाक् ॥”
 श्रीपतिर्नन्दितार्या प्रमेताः ।
 “पुष्यादित्यसमीरणादिति वसुध्वत्तरारेवती-
 तारागायकरोहिणीषु शुभदे मेषाणि कुम्भे रवौ ।
 वारेविष्यसिनेन्दुवितुषु शुभदे तारे प्रशस्ते विधौ
 कन्यामन्वयमीनतौलिङ्गमे स्यादङ्गना-
 द्वागमः ॥”
 ज्योतिःसारसंग्रहे ।
 “विवाहमासि प्रथमं बध्वा नागमनं यदि ।
 तदा सर्वमिदं चित्तं युग्माद्वन्द्वं विचक्षणैः ॥”
 लल्यचिन्तामणौ ।
 “अथ हन्त्यष्टमे वर्षे अशुरश्च दशाब्दिके ।
 सम्यग्मे द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति द्विरागमे ॥”
 मन्त्र्यस्तु ।
 “भुक्ता पितृगृहे कन्या सुदुक्ते स्वामिगृहे यदि ।
 दौर्भाग्यं जायते तस्याः प्रपन्ति कुलनायिकाः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 निष्कर्षस्तु ।
 “विवाहमासि प्रथममनागताया बध्वा अष्टम-
 दशमद्विंशेतरवर्षे कालशुद्धौ वैशाखमासगणैर्घ-
 फाल्गुनान्यतममासे रविशुद्धौ सोमबुधगुरु-
 शुक्रान्यतमवारे चन्द्रतारानुकूले रोहिणीपुन-
 र्वसुन्दराशिरःपुष्योत्तरात्रयहस्तस्यातोधनिष्ठा-
 रेवतीषु विष्टिभ्रमकरणेषु निषिद्धतरयोगेषु
 कन्यामिधुनतुलामीनलयेषु द्विरागमनम् ।
 कस्यचिन्मते बुधवारोऽपि निषिद्धः ।
 दक्षिणदिग्मुखगमनं गमनमभिनवनारीणाम् ।
 यद्यमपि धान्यादीनां न बुधो बुधवासरे कुर्यात् ॥”
 इति सन्तत्यमुक्तावली ॥
 द्विरापः, पुं, (द्विर्वारं सुखशुद्धाभ्यामित्यर्थः ।
 आ सम्यक् पिवतीति । पा + कः ।) हस्ती ।
 इति शब्दमाला ॥
 द्विराषाढः, पुं, (द्विः आषाढः ।) मिथुनस्वरजा-
 रब्धशुक्रप्रतिपदादिदर्शान्तमासद्वयम् । स च
 आषाढमलमासे भवति । यथा, ज्योतिषे ।
 “मिथुनस्यो यदा भातुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् ।
 द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपति कर्कटे ॥”
 मिहिरश्च ।
 “माघवादिसु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा ।
 द्विराषाढः स विज्ञेयः प्रेते तु आवर्णेऽप्युतः ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 अन्यथा ।
 “पौर्णमास्या द्वयं यत्र पूर्वाषाढाद्वयं भवेत् ।
 द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपति कर्कटे ॥”
 इति गारुड ६० अध्यायः ॥
 द्विरुक्तः, त्रि, (द्विर्वारं यथा तथा उक्तः ।)
 द्विवारकथितः । यथा । द्विरुक्तयक्षादी द्विः ।
 इति सुम्भबोधलक्षणम् ॥
 द्विरुक्तिः, स्त्री, (वच + क्तिन् । द्विर्वारं उक्तिः ।)
 द्विवारकथनम् । इति संचिप्रसारः ॥

द्विशः

द्विरुक्ता, स्त्री, (उच्यते इति । वच् + कर्मणि क्तः ।
 द्विः ऊर्णा विवाहितम् ।) द्विवारविवाहिता ।
 तत्पर्यायः । द्विघृष्टः २ पुनर्भः ३ । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । १८६ ॥
 द्विरूपः, पुं, (द्वौ रूपौ आकारौ यत्र ।) द्वाकार-
 शब्दादिः । यथा । द्विरूपकोषादिः । द्विवार-
 गम्यादिति । यथा । द्विरूपचक्रादिपाठः ।
 रूपद्वययुक्ते, त्रि ॥
 द्विरेफा, पुं स्त्री, (द्वौ रेफौ रकारवर्णौ यस्य भ्रमर-
 नास्ति ।) भ्रमरः । (यथा, कुमारे । ३ । २७ ।
 “निवेशयामास मधुद्विरेफान्
 नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥”)
 वज्रे, त्रि । इत्यमरः ॥
 द्विवर्षा, स्त्री, (द्वौ वर्षौ वयःपरिमाणमस्याः ।
 द्विवर्ष + आर्होयञ्क् तस्य लुक् च ।) द्विहा-
 यनी । द्विवर्षवयस्का गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥
 द्विवर्षिका, स्त्री, (द्विवर्षेव । स्वार्थे कन् । टाप्
 “प्रत्ययस्यादिति ।” ७ । ३ । ४४ । इति अत
 इत्वम् ।) द्विवर्षा गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३८ ॥
 द्विवर्षीणः, त्रि, (द्वौ वर्षौ वयःपरिमाणमस्य ।
 द्विवर्ष + खः ।) द्विवर्षिकः । द्विवर्षवयस्कः ।
 इति पाणिनीययाकरणम् ॥
 द्विवर्षिकः, त्रि, (द्विवर्षे भवः । ठक् ।) द्विवर्ष-
 भवः । वत्सरद्वयजातः । इति याकरणम् ॥
 द्विवाहिका, स्त्री, (द्वाभ्यां पार्श्वभ्यां वाहयतीति ।
 वच् + णिच् + क्णल् । टाप् अत इत्वम् ।)
 दोला । इति शब्दमाला ॥
 द्विविदः, पुं, वानरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (अयं हि नरकासुरस्य मित्रम् । यथा, विष्णु-
 पुराणे । ५ । ३६ । २ ।
 “नरकास्यासुरेन्द्रस्य देवपक्षविरोधिनः ।
 सखाभवन्महावीर्यां द्विविदो नाम वानरः ॥”
 स तु बलरामेण हतः । यथा, तत्रैव । ५ । ३६ । २० ।
 “ततो बलेन कोपेन सुष्ठिना भट्टि ताडितः ।
 पपात रुधिरौदगारी द्विविदः सौम्यजीवितः ॥”
 श्रीरामस्य सचिववानराणामन्यतमः । यथा,
 महाभारते । ३ । २७६ । २३ ।
 “मेन्द्रश्च द्विविदश्चैव हनमांश्चानिलात्मजः ।
 जाम्बवातुत्तराजश्च सुग्रीवः सचिवाः स्मृताः ॥”)
 “समुद्रस्योत्तरे तीरे द्विविदो नाम वानरः ।
 ऐकाहिकञ्चरं हन्ति तस्य नामाशुकीर्त्तनात् ॥”
 इति ज्योतिषम् ॥
 द्विवेशरा, स्त्री, (द्वौ वेशौ गमनावस्थानरूपौ
 राति ददातीति । रा दाने + कः ।) लघुरथः ।
 तत्पर्यायः । गल्ली २ लघ्वी ३ । इति हारा-
 वली । १६२ ॥
 द्विशः, [सु] य, (द्वि + “संख्येकवचनाच्च वीष्मा-
 याम् ।” ५ । ४ । ४३ । इति वीष्मार्थां प्रसृ ।)
 द्वौ द्वौ । इति वीष्मार्थं चक्षुःप्रत्ययः ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४१ ।
 “द्विशो वा बहुशो वापि ज्ञात्वा दोषेऽवस्था-
 रयेत् ॥”)

दिसस्वि

दिसस्विः, पुं, (द्वौ द्वौ शस्त्रौ यस्य ।) दिसुरपशुः ।
यथा, श्रीभागवते । ३।१०।१०२ ।
“गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः ।
द्विशष्पाः पञ्चवस्त्रे अविरुद्धं सप्तमः ॥”
द्विष, ल ञ औ वेरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्धा-
उभं-सकं-अनिट् ।) ल ञ, द्वेष्टि द्वेष्टे । औ,
अद्विष्टत् । द्विषन्ति मन्दाचरितं महात्मनाम् ।
इति कुमारः । इति दुर्गादासः ॥
द्विषतीतापः, त्रि, (द्विषती तपति तापयतीति
वा । द्विषती + तप + अण् । तप + णिच् +
अच् वा ।) स्त्रीशत्रुतापकः । इति संचिप्र-
सारव्याकरणम् ॥
द्विषन्, [त्र] त्रि, (द्वेष्टीति । द्विष + “द्विषो-
ऽमित्रे ।” ३।२।१३१ । इति शब्द ।) शत्रुः ।
इत्यमरः । २।२।१०० ॥ (यथा, माघे । २।१ ।
“यियत्तमागेनाहृतः पर्थेनाथ द्विषन् सुरम् ॥”)
द्विषन्तपः, त्रि, (द्विषन्तं तापयतीति । तप + णिच् +
“द्विषन्तपरयोस्तापः ।” ३।२।३६ । इति
खच् । “खचि ह्रस्वः ।” ६।४।६४ । इति
ह्रस्वः । “अरुर्दिदजन्तस्य सुम् ।” ६।३।६७
इति सुम् । ततः संयोगान्तकारलोपः ।)
शत्रुन्तपः । शत्रुतापजनकः । इति संचिप्रसार
व्याकरणम् ॥
द्विष्ट, स्त्री, (द्विष + क्तः ।) द्वेष्टम् । ताम्रम् ।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ द्विषविषये, त्रि ।
(यथा, भाषापरिच्छेदे । १५१ ।
“निवृत्तिस्तु भवेद्द्विषात् द्विष्टसाधनताधियः ॥”
तथाच ।
“अक्षोर्त्तं दुष्टसुच्छिष्टं पाषाणलज्जलोद्भवम् ।
द्विष्टं युषितमस्वादु पूति चान्नं विषज्जन्तम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥
द्विष्टः, त्रि, द्वयोस्तिष्ठति यः । (द्वि + स्था + क्तः ।)
उभयस्थः । यथा । संयोगस्य द्विष्टतयेति जग-
दीशः ॥
द्विसप्ततिः, स्त्री, (द्वाधिका सप्ततिः । “विभाषा
चत्वारिंशत्प्रभृतौ सप्तियाम् ।” ६।३।४६ ।
इति पक्षे न आत्वम् ।) द्वाधिकसप्ततिः । इति
ज्योतिषम् ॥ ७२ वाक्योपान्तर इति भाषा ॥
(यथा, मनुसंहितायाम् । ७।१५७ ।
“प्रत्येकं कथिता स्त्रियाः संचेपेण द्विसप्ततिः ॥”)
द्विसहस्राक्षः, पुं, (द्विसहस्रं अक्षीणि यस्य । यच्
समासे ।) अचलदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥
द्विसौत्यं, त्रि, (द्विवारं सौतया सहितम् । द्विसौता
+ “नौ वयोधर्मति ।” ४।४।६१ । इति यत् ।)
वारहयकल्लेचम् । दोषसा भू इ इति भाषा ।
तत्पण्यायः । द्विगुणाकृतम् २ द्विगुणाकृतम् २
शब्दाकृतम् ४ सम्भाकृतम् ५ द्विहत्वात् ६ ।
इत्यमरभरतौ ॥
दिसुस्विम्रात्रं, स्त्री, (दिसुस्वित्रं दिःपक्वं अन्नं
तच्छुलम् ।) दिःसिद्धतच्छुलम् । यथा,—
“दिसुस्विम्रात्रं पृथक् शुद्धं देशविशेषके ।
नात्यन्तशुस्तं विप्राणां भक्ष्ये च निवेदने ॥”

दीपः

अभक्ष्यच्च यतीनाञ्च विषवात्रक्षचारिणाम् ।
ताम्बूलञ्च यथा ब्रह्मन् । तथेते वस्तुनौ ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥
दिहत्वां, त्रि, (द्विवारं हलेन कृष्टम् । दिहत्वा +
“मतजनहलादिति ।” ४।४।६७ । इति यत् ।)
द्विधाकल्लेचम् । इत्यमरः । २।६।६७ ॥
दिहा, [त्र] पुं, (द्विधा शुद्धदन्ताभ्यां हन्तीति ।
हन् + क्तिप् ।) हन्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
दिहायनी, स्त्री, (द्वौ हायनौ वत्सरी वयःक्रमौ
यस्याः । “दामहायनान्ताच ।” ४।१।२७ । इति
डौप् ।) द्विवर्षा गौः । इत्यमरः । २।६।६८ ॥
(द्विवर्षवयस्कः, त्रि । यथा, मनुः । १।१।३४ ।
“शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम् ॥”)
दीन्द्रियग्राह्यः, पुं, (द्विभ्यामिन्द्रियाभ्यां ग्राह्यः ।)
इन्द्रियद्वयग्रहणीयगुणः । स तु संस्थादिसप्त
द्रव्यस्वस्वरूपः । यथा,—
“संस्थादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं ज्ञेय एव च ।
एते तु दीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
दीपं, स्त्री, (द्वौ वर्णौ इत्येते इति । इ गतौ + बाहु-
लकात् पुः ।) आध्रचर्मम् । इति दीपिप्रशस्त्र-
टीकायां भरतः ॥
दीपः, पु स्त्री, (द्विगता द्वयोर्दिशोर्वा गता आपो
यत्र । काकाक्षिगोलकन्यायेन द्वयोरेव्युत्तरेपि
चतुर्दिक्षु इति मिथिः । “अकूपूरधरिति ।” ५।४।
७४ । इति यत् । “द्वान्तरूपसंगभ्योरप ईत् ।”
६।३।६७ । इति ईत् ।) वारिमध्यतटम् । जल-
वेष्टितभूमिः । तत्पण्यायः । अन्तरीपम् २ । इत्य-
मरः । १।१।०८ ॥ दीपोत्पत्तिर्यथा । सूर्यः सुमेरु
प्रदक्षिणोक्त्तुं अक्षौ पृथ्वीं प्रकाशयति अक्षौ
तमसा आच्छादयति । तदा भगवदुपासनोपनि-
तातिक्रान्तपुरुषप्रभावः प्रियव्रतो राजा सूर्य-
रथसमवेगेन ज्योतिर्मयरेण रजनीमपि दिनं
करिष्यामीति प्रतिज्ञां कृत्वा सप्तवारं द्वितीय-
सूर्ये इव सूर्यमनुपपद्यमान् । अस्य रथचरण-
नेमिपरिखाताः सप्तसिन्धव आसन् । येरेव
सिन्धुभिः पृथिव्याः सप्त दीपाः कृताः । ते जम्बु
१ ब्रज २ आल्माल ३ कृष्ण ४ क्रौञ्च ५ शाक ६
पुष्कर ७ संज्ञकाः । तेषां पूर्वस्य यद्विस्तार-
मानं उत्तरतस्ततो द्विगुणेन विस्तारमानेन
परिमाणम् । ते सिन्धुभ्यो बहिःसमं रक्षिताः ।
यथा सिन्धुभ्यो बहिःरैकेकशो दीपाः एवं दीपा-
नामपि बहिःसिन्धवः । स प्रियव्रतः बहिःप्रातो-
र्गमजाननुगतानात्मजान् आभिप्रेतञ्जिह्वयञ्च
बाहुहिरग्यगन्तोष्ठतृष्टमेधातिथिर्वीतिहो अमं-
ज्जकान् यथासंख्येन एकैकस्मिन् दीपे एकैक-
माधपतिं विदधे । इति आनामवनीयपञ्चम-
स्कन्धान् संशुद्धीतम् ॥ * ॥
अपि च ।
“मनोः स्वायम्भुवस्याधुन दशा पृथास्तु तत्समाः ।
येरियं पृथिवी सत्त्वा सप्तदीपा सप्ततना ॥
सप्तमुद्राकरवर्ती प्रतियर्षं निवेष्टिता ।

दीपी

सायम्भुवेऽनरे पूर्वमावो जेतायुगे तदा ॥
प्रियव्रतस्य पुत्रौ सौः पौत्रौः स्वायम्भुवस्य त ।
प्रियव्रतात् प्रजापन्नो वीरान्ता कान्वाभ्यजायत ॥
कन्या सा तु महाभागा कर्हमस्य प्रजापतेः ।
कन्ये द्वे दशपुत्राश्च सम्राट् कृत्वा च ते उभे ॥
मेधाविवाहमिवास्तु जयो योगपरायणाः ।
जातिस्मरा महाभागा न राण्याध मनो दपः ॥
प्रियव्रतोऽभ्यविद्यमानं सप्त सप्तसु पार्थिवान् ।
दीपेषु तेषु धर्मिणो द्वीपान्ताश्च निबोध मे ॥
जम्बुदीपे तथाप्रीधं राजानं जतवान् पिता ।
ब्रह्मदीपेऽप्येवरापि तेन मेधातिथिः क्षतः ॥
शास्त्राद्ये तु वपुष्मन् ज्योतिष्मन् कुशाग्रये ।
क्रौञ्चदीपे द्युतिमन् जयं शाकाग्रये सुतम् ॥
पुष्कराधिपतिश्चैव सवर्णं जतवान् सुतम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
“भूमेरङ्गं चारसिन्धोर्दक्षमां
जम्बुदीपं प्रादुर्गात्वायं वर्याः ।
अङ्गुल्यास्मिन् दीपयटकस्य याम्ये
चारसीराज्यमधीनां निवेशः ॥
शाकं ततः शास्त्रममम क्रौञ्चं
क्रौञ्चश्च गोमेदकपुष्करे च ।
द्वयोर्द्वयोरनरमेकमेकं
सप्तदयोर्दीपमुद्राहरन्ति ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
दीपकपूरजः, पुं, (दीपकपरिवृत जायते इति ।
जन + डः ।) चीनकपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीपखर्जूरं, स्त्री, (दीपजातम् खर्जूरम् ।) महा
पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीपजं, स्त्री, (दीपात् जायते इति । जन + डः ।)
महापारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीपवती, स्त्री, (दीपः अस्त्यस्या इति । दीप +
मत्प मस्य वः । डोप ।) नदी । (यथा, महा
भारते । १ । ७० । २८ ।
“अलङ्कृतं दीपयथा मालिन्या रम्यतीरया ॥”)
भूमिः । इति मेदिनी । तं, १६८ ॥
दीपवान्, [त्र] पुं, (दीपोऽस्थस्य इति । दीप +
मत्प मस्य वः ।) ससुद्धः । नदः । इति मेदिनी ।
तं, १६८ ॥
दीपशत्रुः, पुं, (दीपस्य दीपिनः शत्रुः ।) शतावरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (शतशतलोभस्यैव विव-
रणं ज्ञातव्यम् ॥)
दीपिका, स्त्री, (दीपो दीपी नाशयतया अस्त्यस्या
इति । दीप + क्तः ।) शतावरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दीपिनखः, पुं, (दीपिनो याघस्य नखः ।) बालनखः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (स तु बालानां कच्छभक्षण
विशेषः । यथा, अध्यात्मरामायणे । १।३।४८ ।
“कच्छं लम्बमणित्रासमध्यदीपिनखाञ्चितम् ॥”)
दीपिशत्रुः, पुं, (दीपिनो याघस्य शत्रुः ।) शत-
सन्तो । इति जटाधरः ॥
दीपी, [त्र] पुं, (दीपं चर्मे अस्त्यस्येति । दीप +
“अत इति ठनी ।” ५।२।११५ । इति ठन् ।)

द्वेषः

चित्रकः । आद्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २।६४।७।
 “नानादृशगणैर्होपितरक्षुचुचुगणैर्हृतः ॥”)
 द्वेषः, चि, द्वीपे भव इत्यर्थे णाप्रत्ययः ॥ (“तत्र भवः ।” ४।३।५३। इति यत् ।) द्वेषः ।
 (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६।३१।
 “नमो नादेयाय च दीप्याय च ॥”)
 द्वेषः, खगने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं सक-
 अनिट् ।) वकारोपधः । इति । खगनं संवर-
 णम् । वरणी इति प्राचः । वरणं स्त्रीकारः ।
 खगनश्चेति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥
 द्वेषा, य, (द्वि + “संख्याया विधार्थे धा ।” ५।
 ३।४२। इति धा । “एधाच् ।” ५।३।४५।
 इति तस्य एधाच् ।) द्विप्रकारम् । इति वक्रा-
 रणम् ॥
 द्वेषः, पुं, (द्विध + भावे घञ् ।) शत्रुता । तन-
 पयायः । वैरम् २ विरोधः ३ विद्वेषः ४ द्वेषणम्
 ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४।
 १६३।
 “नास्तिक्यं वेदनिन्द्याश्च देवतायाश्च कृतसनम् ।
 द्वेषं दम्भाच्च मानश्च क्रोधं ते दृष्ट्वा च वर्जयेत् ॥”)
 अस्य कारणं द्विधसाधनताज्ञानम् । इति
 भाषापरिच्छेदः ॥ स च आत्मनो विशेषगुणः ।
 इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तद्वशात्तत्त्वनिधेयो
 यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । ३।३४।
 “इन्द्रियस्थेन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ वाजस्यतौ ।
 तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपश्यन्तौ ॥”
 “इन्द्रियस्थेन्द्रियेति वीक्ष्यया मर्त्येषामिन्द्रियाणां
 प्रत्येकमित्युक्तम् । अर्थे स्वस्वविषये अनुकूले
 रागः प्रतिकूले द्वेषः इत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ
 अवश्यमाविनौ ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
 स्वामी ॥
 द्वेषणं, स्त्री, (द्विध + भावे लृट् ।) द्वेषः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५।६१।२७।
 “अकस्माच्चैव पापानां द्वेषणं नोपपद्यते ॥”)
 द्वेषणः, चि, (द्विध + “क्रुधमन्त्रार्थेभ्यश्च ।” ३।
 २।१५१। इति युच् ।) शत्रुः । इत्यमरः ।
 २।५।१०॥ (यथा, महाभारते । १२।१६८।५।
 “पानपो द्वेषः क्रोधी निर्घृणः परुषस्तथा ॥”)
 द्वेषी, [न] चि, (द्विध तच्छ्लोः । द्विध + “संघृता-
 नुवधेति ।” ३।२।१४२। इति घिङ्गुन् ।)
 शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३।३६३॥ (यथा,
 रघुः । १।७।७३।
 “तथापि वदथे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥”)
 द्वेषा, [च] चि, (द्विधेति । द्विध + लृप् ।)
 विद्वेषकर्ता । इति द्विधधातोस्तृप्रत्ययेन
 साध्यः ॥ (यथा, महाभारते । १।६६।६।
 “द्विधारस्तस्य नैवासन् स च द्वेष्टि न कश्चन ॥”)
 द्वेषः, चि, (द्विधुमन्त्रः । यत् ।) द्वेषविषयः ।
 विद्वेषार्थः । तत्प्रत्ययः । अचिगतः २ । इत्य-
 मरः । ३।१।४५॥ (यथा, महाभारते ।
 ४।१६।२८।

द्वैतीयः

“सुखं वा यदि वा दुःखं द्वैतं वा यदि वा
 प्रियम् ।
 यथावत् सर्वमाचक्षु श्रुत्वा धास्यामि यत्-
 त्वमम् ॥”
 द्वैत्यतेऽसाविति । द्विध + यत् । शत्रुः । यथा,
 रघुः । १।२।२८।
 “द्वैत्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यास्य यथौघधम् ।
 त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगन्तता ॥”)
 द्वैत्यगिकः, चि, (द्विगुणार्थे द्वयं द्विगुणम् । तत्-
 प्रयच्छति द्विगुणं यद्दोतमेकगुणं ददातीत्यर्थः ।
 द्विगुण + “प्रयच्छति मत्तम् ।” ४।४।३०।
 इति ठक् ।) वृद्धाजीवः । इति हेमचन्द्रः ।
 ३।५४३॥ द्विगुणं यज्जाति यः इत्यर्थे णिक-
 प्रत्ययः ॥
 द्वैतं, स्त्री, (द्विधा इतं द्वैतम् । तस्य भावः । युवादि-
 त्वात् अण् । स्वार्थे अण् वा ।) द्वयम् । इति
 हेमचन्द्रः । ६।६०॥ (यथा, भागवते । १।१५।३०।
 “विश्वोको ब्रह्मसम्पत्ता संक्षिप्तद्वैतसंशयः ।
 लीनप्रकृतिर्नैर्गुण्यादलिङ्गत्वादसम्भवः ॥”)
 लोकादिरूपम् । एकायनोऽसाविति श्लोक-
 याख्यायां श्रीधरस्वामी ॥ (वनविशेषः ॥ गत-
 द्विके, चि, यथा, किराते । १।१।
 “सर्वाणिङ्गानि विदितः समाययौ
 युधिष्ठिरं देतवने वनेचरः ॥”
 “देतवने देतास्ये तपोवने । यद्वा, दे इति गते
 यस्मात् तत् द्वैतम् । द्वैतमेव द्वैतं तच्च तद्वन-
 शेति तस्मिन् । श्लोकमोक्षादिरहिते इत्यर्थः ॥”
 इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
 द्वैतवारी, [न] चि, (द्वैतं जीव ईश्वरश्चेति द्वयं
 वदतीति । वद + णिनिः ।) जीवेश्वरयोर्भेद-
 वादी । ईश्वरान्तरित्तजीववक्ता । तस्य मतं
 यथा, परमात्मनो जीवात्मा एवम् तन्मध्यं
 केषाञ्चित्प्रतिप्रकृतिरतिरिक्ता केषाञ्चित्प्रतिप्रकृ-
 तिरद्वैतमात्रे पश्येवसिता एवं जीवश्च एवम् ।
 अत्र प्रमाणम् ।
 जन्मकर्ममरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेः ।
 पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥
 इति साङ्ख्यमतम् ॥
 तन्त्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव । जीवः
 प्रतिशरीरं भिन्नः विमुनित्यश्च । इति गौतम-
 मतम् ॥
 इह ब्रह्मणो जीवन्तत्त्वप्रतिपादनात् तयोरद्वैतं
 नाभिमतम् । नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदपदेषाच्च
 सुक्तोऽप्यष्टय्य अपदेशादाकाशोऽर्थात्तरत्वादि-
 अपदेशाद्भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चैति सूत्रेर्मोक्षे-
 २पि तयोर्द्वैतनिरूपणाच्च । इति गोविन्दभाष्य-
 मतम् ॥
 यतो द्वैतमते युक्तिरेव प्रमाणं युक्त्या यत् फलति
 तदेव सर्वज्ञात्माविद्याप्रतिपादकश्रुतीनां तात्-
 पर्यम् । इति रामानुजमतश्च ॥
 द्वैतीयः, चि, (द्वितीय + तीयादीकक् । स्वार्थे
 वा ईकक् ।) द्वितीयः । यथा,—

द्वैप

“द्वैतीयोक्तया भित्तोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महा-
 काये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गो-
 ज्ञः ॥”
 इति नैषधम् । २।११०॥
 द्वैधं, य, (द्वि + “संख्याया विधार्थे धा ।” ५।३।
 ४२। इति धा । “द्विधोश्च घसुच् ।” ५।३।
 ४५। इति धा इत्यस्य घसुच् ।) द्विप्रकारम् ।
 इति याकरणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १।३०।
 “तद्वद्विधोऽद्वैतं द्विधं भवमथापि च ॥”
 स्त्री, “घसुच्मन्तात् स्वार्थे ङदर्शनम् ।” इति वार्त्ति-
 कोक्ता ङः । राज्ञा षड्गुणानामन्यतमः । इत्य-
 मरः । २।२।१८॥ एकेन सत्त्वरपरेण
 विग्रहः इति द्वौ प्रकारौ द्वैधं निपातितम् ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तच्च द्विविधम् ।
 यथा, मनुः । ७।१६७।
 “बलस्य स्वाभिनवेव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।
 द्विविधं कीर्तते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥”)
 विवादः । इति त्रिकाशेषः ॥ (द्विप्रकारम् ।
 यथा, मनुः । ८।७३।
 “बहुत्वं परिरक्षणीयात् सात्त्विके नराधिपः ।
 समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥”
 चि, यथा, “पथि द्वैधानि लयानि ।” इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 द्वैपः, पुं, (द्वीपिनो विकारः द्वैपम् । द्वीप + “प्राणि-
 रजनादिभ्योऽण् ।” ४।३।१५४। इति अण् ।
 तेन परिरुतः । “द्वैपवैयादाच् ।” ४।२।
 १२। इत्यण् ।) द्वीपचर्मावृत्तरथः । इत्यमरः ।
 २।८।५३॥ द्वीपसम्बन्धिनि याप्रचर्म्मसम्ब-
 न्धिनि च चि ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
 स्थाने ६ अध्याये ।
 “द्वैपं दग्धं चर्म्म मातृज्जन्तं वा
 भिन्ने स्फोटे तैलयुक्तं प्रलेपः ॥”)
 द्वैपायनः, पुं, (द्वीपं अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य ।
 स एव । स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् वा अण् ।) यासः ।
 इति हेमचन्द्रः । ३।५११॥ (सन्निरुक्तिरस्य
 जन्मकथा यथा महाभारते । १।६३।८३-८५।
 “इति सत्यवती लुब्धा लब्धा वरमनुत्तम् ।
 पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुधाव सा ॥
 जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान् ।
 स मातरमनुज्ञाय तपस्यैव मनो दधे ॥
 स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्यं ज्विति च सोऽब्रवीत् ॥
 एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरीत् ।
 न्यक्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायनः स्मृतः ॥”
 इद्विशेषः । अत्र दुर्योधनः पाण्डवभयात्
 आत्मानं स्तम्भयित्वा स्थितः । यथा, महा-
 भारते । ६।३१।२।
 “आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ ! तदा द्वैपायनं हृदम् ।
 स्तम्भितं धार्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाश्रयम् ।
 वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुनन्दनः ॥”)
 द्वैप्यं, चि, (द्वीपे भवम् द्वीपस्य इदम् वा । द्वीप +
 “द्वीपादनुसङ्गं यञ् ।” ४।३।१०। इति
 यञ् ।) द्वीपसम्बन्धि । द्वीपशब्दात् इदमर्थे

आप्रत्ययेन साध्यम् । इति याकरणम् ॥ (यथा, द्वैमातृकः, पुं, (द्वै मातृके इव यस्यासौ द्विमा-
माये । ३ । ७६ ।

“विक्रीय दिग्धानि घनानुरूपि
द्वैपानसावुत्तमलाभभाजः ।

तरीषु तत्रत्यमफलगुभासं

सायाधिकानावपतोभ्यनन्दन् ॥”)

द्वैमातृकः, पुं, (द्वयोर्मातृोरपत्यम् । द्विमातृ +
“मातृरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ।” ४ । १ । ११५ ।
इति अण् उत्वच ।) गणेशः । इत्यमरः । १ ।
१ । ४० ॥ (अस्य द्विमातृत्वकथा स्कन्दपुराणे
गणेशखण्डे उक्ता यथा,—

“आविर्भवित्ये सद्ने वरेण्यस्य महीपतेः ।

जैलोक्यरत्नगार्थाय विप्रस्यास्य प्रशान्तये ।

पाशनाय स्वभक्तानां साधुजाणाय भूसुराः ॥

शिव उवाच ।

इत्युक्त्वा पुण्यकागर्भं प्रविशेत् तदेव सः ।

आगते नवमे मासि प्राप्तुं पुण्याका शिशुम् ॥

चतुर्बाहुमिमास्यश्च दत्तुरं सुन्दरेणम् ।

आयुधानि च चत्वारि विभक्तं तेजसान्वितम् ॥

इष्ट्वा सा क्रन्दन् चक्रेऽरिष्टमेतत् किमागतम् ।

श्रुत्वा चाक्रन्दन् तस्या वरेण्यः सगणो ययौ ॥

ददर्श बालकं सोऽपि विस्मितः सह तेजगणेः ।

उवाच सेवकान् राजा त्वज्जनेन सरोवरे ॥

शिशुमादाय ते याताः पार्श्वस्थेवाश्रमे शुभे ।

कासारे तं शिशुं त्वह्ना ययुः सर्वं निजं पुरम् ॥

अपरस्मिन् दिने पार्श्वमुनिः स्नानाय चागतः ।

तदेव दृष्ट्वा तेन बालकोऽद्भुतदर्शनः ॥

आश्चर्यमकरोत्तत्र भयभीतस्तथाभवत् ।

आश्रमे केन मे तत्कमरिष्टसुखदायिनीम् ॥

तपसा तु फलं दातुमीदृशीं धृतवांस्तनुम् ।

रक्षितुं सर्वलोकानां परमात्मा निवेष्टयाम् ॥

सुन्दरो बालकः केन त्यक्तोऽयमीदृशो बहिः ।

नीत्वा स्वमाश्रमं चेनं पालयिष्ये प्रयत्नतः ॥

इत्युक्त्वा जगद्दे बालमालिलिङ्गं मुदा मुनिः ।

तमानीतं मुनेः पत्नी ददर्श दीपवत्सला ।

उवाच निजभर्तारं सुप्रसन्नाननाम्बुजा ॥

दीपवत्सलोवाच ।

किमानीतं महत् स्वामिन् भ्रष्टमाश्रयेकारकम् ।

इदं वेनायकं रूपं ममाभाति दिङ्मर्मम् ॥

इदमेव श्रियः स्थानं इदमेव तपःफलम् ।

इदमेव परं ब्रह्म योगिध्येयं सनातनम् ।

इदमेव परं तेन आदिष्ये यदधिष्ठितम् ॥

इदमेव हि वेदान्ता नेति नेति प्रचक्षते ॥

शिव उवाच ।

इत्युक्त्वा हर्षसम्पन्ना भर्तुरादाय बालकम् ।

स्तनपानं ददौ तस्मै ततः सा दीपवत्सला ।

द्वितीयाचक्ष्वद्वैवालो वृद्धिं यातो दिने दिने ॥”)

जरासन्धः । इति मेदिनी । रे, २६८ ॥ (अस्य

द्विमातृत्वकारणं जरासन्धश्च दृश्यम् ॥)

द्विमातृके, त्रि । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१० ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३५५ ।

“भित्तशीला तयोर्भातोर्योर्द्वैमातुरयोः पुनः ॥”)

द्वैमातृकः, पुं, (द्वै मातृके इव यस्यासौ द्विमा-
तृकः । स एव स्पर्धे अण् ।) नदीद्विजलोद्भूत-
घान्यभृतो देशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वैवशीया, स्त्री, (द्वैवशं द्वैतमर्हतीति । छः ।)

नागवल्लीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वैचरं, स्त्री, (द्वयोरचरयोः समाहारः ।) वर्ण-

द्वयम् । द्वयोरचरम् । (द्वै अचरे यञ् ।) अचर-

द्वययुक्तग्रन्थादौ, त्रि । (यथा, भागवते । २ । ६ । ६ ।

“स चित्तयन् द्वैचरमेकद्वयम्-

स्युपाश्रयोत् द्विर्गदितं वचो विभुः ॥”)

द्वैकुलं, त्रि, (द्वै अकुली प्रमाणमस्य । “तत्-

पुरुषस्याकुलेति । ” ५ । ४ । ८६ । इति अण् ।)

अकुलिद्वयपरिमितम् । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

“अर्काकुलाय स्युष्या काशीं द्वैकुलमूलिका ।

शक्रुष्काया भवेत्तत्र तच्छायां परिकल्पयेत् ॥”

द्वयोरकुलोः समाहारः इति वाक्ये अकुलि

द्वयमात्रे, स्त्री । इति सुम्भोधम् ॥ (द्वै अकुली

यस्य इति विग्रहे । “अकुलेर्दासिणि । ” ५ । ४ ।

११४ । इति षच् । द्वैकुलं दास्युः इति याक-

रणम् ॥)

द्वैजलं, त्रि, (द्वावजलौ परिमाणमस्य (“द्वित्रि

भ्यामजलौः । ” ५ । ४ । १०२ । इति टच् ।)

अजलिद्वयपरिमितम् । द्वयोरजलोः समा-

हारः इति वाक्ये अजलिद्वयमात्रे, स्त्री । इति

सुम्भोधम् ॥

द्वैयुक्तं, स्त्री, (द्वौ अयू कारणे यस्य । कप् ।) पर-

मायुसमवेतद्वयम् । परमायुद्वयात्मकम् । तच्च

प्रत्यक्षादिविषयम् । यथा, भाषापरिच्छदे । ३८ ।

“विषयो द्वैयुक्तादिस्तु ब्रह्माख्यान उदाहृतः ।”

तस्य परिमाणमनियम् । यथा,—

“अनित्यं द्वैयुक्तादौ तु संस्थानान्यमदाहृतम् ॥”

इति भाषापरिच्छदे । १११ ॥

द्वैयः, त्रि, द्वैयामयः इति पञ्चमीतत्पुरुषे

कृते । द्विभिरः । द्वै अय्ये यस्य । इति बहु-

व्रीहौ । द्विभिरकः । द्वयोरययोः समाहारः ।

इति वाक्ये, स्त्री ॥

द्वैयः, त्रि, (द्वौ अय्ये यस्य ।) अर्थद्वययुक्त

ग्रन्थादिः । अस्य प्रमाणं राजवपासुवीयादि-

यस्ये दृश्यम् ॥

द्वैयं, स्त्री, (द्वैमरूपे द्वै अय्यते इति । अण् +

गत्वर्थेति क्तः । इडभावाः ।) ताम्रम् । इत्यमरः ।

२ । ६ । ६७ ॥

द्वैयः, पुं, अहर्द्वयम् । द्वै अहनी समाकुने । इति

पुलिङ्गसंज्ञे भगवतः ॥

द्वैयः, पुं, (द्वौ रूपौ आत्मानौ यस्य ।) मियुन-

कस्याध्वनमनराशयः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

“नरश्चिद्द्वैयः कनामधेया

मेयादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

द्वैयः, त्रि, (द्वैभे भवः । टच् । बाहुलकान

न गेष् ।) दिनद्वयभवः । द्वैभे भव इत्यर्थे

युक्तप्रत्ययः ॥

ध, घकारः । स तवर्गचतुर्थो वर्णो अक्षरानुवर्त्यः ।

अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति याकरणम् ॥

(यथा, शिवायाम् । १७ ।

“दन्ता नतुलसाः स्मृताः ।” इति ॥) अस्य

स्वरूपं यथा—

“घकारं परमेशानि । कुक्कुली मोक्षरूपिणी ।

आत्मादितत्त्वसंयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।

पञ्चप्राणमयं देवि ! त्रिशक्तिसहितं सदा ।

त्रिबिम्बसहितं वर्णं घकारं यदि भावय ॥

पीतविकृतताकारं चतुर्भुजप्रदायकम् ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

“त्रिकोणरूपरेखायां चयो देवा वसन्ति च ।

विष्णुश्चरी विष्णुमाता वामतः स्कन्धतः स्थिता ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

अस्य ध्यानं यथा—

“यद्भुजो मेघवर्णाश्च रत्नाम्बरधरा पराम् ।

वरदा श्रीभनी रम्या चतुर्भुजप्रदायिनीम् ॥

एवं ध्यात्वा घकारान् तन्त्रमन्त्रं दृष्ट्वा अपेत् ॥”

अस्य नामानि यथा—

“धो धनार्थं त्रिभिः स्थाणुः सात्वतो योगिनीप्रियः ।

मीनेशः शक्तिनो तोयं नागेशो विष्णुपावनी ॥

धियणा धरणा तन्त्रा नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः ।

पीतवामा त्रिवर्णा च घाता घर्म्मप्रवृज्जमः ॥

सन्दर्शो मोक्षनो लज्जा वक्षतुल्लाधरं धरा ।

वामपादाङ्गुलीमूलं ज्येष्ठा सुरपुरं भवः ॥

सर्वाङ्गा दीधनजः च धनेशो घनसन्धयः ॥”

इति नामान्तन्त्राक्षम् ॥

धं, स्त्री, (दधाति सुखमिति । धा + ङः ।) धनम् ।

इति मेदिनी । धं, १ ॥

धः, पुं, (दधाति धरति विष्णुमिति । धा + ङः ।)

ब्रह्मा । (दधाति निधिमिति ।) कुवेरः । (दधाति

जीवानां शुभाशुभमिति ।) धर्म्मः । इति

मेदिनी । धं, १ ॥

धक, क नाशने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-

परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । नाशनं नष्टीकर-

णम् । क, धक्यति पापं गच्छ । इति द्वागदासः ॥

घटः, पुं, (घं धनं अटति गच्छति प्राप्नोति तोष-

त्वेनेति । घ + अट् + अच् । शक्यत्वादित्वात्

गाभूः ।) तुला । इत्यमरः । ३ । ५ । १७ ॥

तत्राणु इति घाडा इति च भाषा । (यत्-

त्रिक्रियया,—

“घकाराद्वस्मैसुदृष्टं टकारात् कृटिलं नमः ।

धृत्वा धारयमे यस्माद्वटस्तेनाभिधीयते ॥”

इति दिक्मन्त्रधृतवचनम् ॥

तुलाराशिः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

“मिथो उपच मेघश्च कस्या धर्मो घटो घटः ।

अर्कादीनां त्रिकोणानि स्थानानि राशयः

क्रमात् ॥”

तुलापरीक्षा । इति परीक्षातन्त्रम् ॥

धटप

नयः । मिताचरायानु धर्मपूजन एव रक्तव-
नियमः । तथा,—
'चतुर्दश ततो होमः कर्त्तव्यो वेदपारगैः ।
आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनेः ॥
सावित्र्या प्रणवेनैव स्वाहान्तेनैव होमयेत् ॥
सावित्र्या गायत्र्या । तेन प्रणवादिर्को गायत्री-
मुच्चाय्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चाय्य
समिदाज्यचकृत् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादिति
मिताचरा । वस्तुतस्तु गायत्रीहोमे यागियाज-
वक्ष्यः ।
'प्रणवश्चाहुतिभ्याश्च स्वाहान्ते होमकर्मणि ।
तेन प्रणवादिर्को सथाहुतिकां गायत्रीमुच्चाय्य
स्वाहाकारान्तं पुनः प्रणवमुच्चाय्य आज्य-
पायससमिधो मिलित्वा अष्टोत्तरशतं जुहुयात्
लाभवात् । अतएव देवतेष्वे हि दधिपयसो-
स्तन्त्रेणालुष्ठानम् । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामेन्द्रं
पथोऽमावास्यायामिति आहुतिविवेकः ॥ * ॥
यत् पञ्चलाङ्गलमहादाने ।
'पर्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः पायसं निर्वपेन्नरम् ।
एकस्मिन्नेव कुण्डे च गुरुयस्मै निवेदयेत् ॥
पलाशसमिधस्तद्वाह्यं कृष्णतिलांस्तथा ॥
इति मत्स्यपुराणात् ॥
चतुर्णां होतॄणां मध्ये यस्मै गुरुः पर्जन्यादिभ्यो
होमं कुर्वति आज्ञां करोति स एव पर्जन्याय
आदित्याय रुद्रेभ्यस्तन्त्रेभ्यः पायसं पलाश-
समिदाज्यकृष्णतिलांश्च प्रत्येकं जुहुयादिति
भूपालप्रभृतिभिरुक्तम् । तदुक्तं तद्वदिति
तथैवाभ्यां प्रत्येकद्वयं होमविधानात् । अत-
एव रत्नाकरकृद्भिर्भुजुह्यादिकृता तद्वदिति
पलाशादि जुहुयादित्युक्तम् । अतएव द्योत-
सगं वाचस्पतिमित्रप्रभृतिभिरग्रादिहोमशेष-
पायसपूषहोमशेषपिष्टकाभ्यां मिलिताभ्यां सकृत्
स्विष्टकृद्धोमो विहितः । अशक्तो तु ।
'होमो गृहादिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् ।
अष्टविंशतिरष्टो वा शक्यपेक्षमथापि वा ॥
इति देवापुराणीयादिपददर्शनात् अत्राप्यन्या
सङ्गा उभेया । एवं मत्स्यपुराणे ।
'शृणु राजन् महाबाहो तद्गंगाद्वयं यो विधिः ।
वेद्यास्तु परितो गतारत्नमात्रास्त्रिमेखलाः ॥
नव सप्तायवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपात्मज ।
इति नवादिक्कुण्डालुका,—
'स्वल्पेऽप्येकस्मिन्नुक्तायां वित्तश्राव्यादृते भूमिः ॥
इति दशनादत्रापि अशक्तविकासिर्विधिरिति
वदन्ति । अत्र प्राङ्निवाकश्चैव होमः ।
'द्विष्यु सवकायाणि प्राङ्निवाकः समाचरेत् ।
अधरेषु यथाध्वयुः सोपवासो नृपासया ॥
इति मिताचराष्टतपितामहवचनान् । अध्वयु-
यजमानमात्रम् । न चात्र भिन्नश्राविनाष्ट-
त्वर्त्ता रथकारवद्विद्याप्रयुक्तिकल्पनेन वाच्यम् ।
ब्राह्मणमात्रस्य नानाश्राव्यापाठविधानेन कल्प-
नानुपपत्तेः । तथा च मनुः ।
'वेदानधीष वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

धटप

अविभक्तजन्तुचर्यां यद्विद्याक्रममाचरेत् ॥ इति ।
प्रायश्चित्तहोमस्तु सामगानां महायाहुतिभिः ।
'यत्र याहुतिभिर्होमः प्रायश्चित्तान्तर्को भवेत् ।
तत्सस्तत्र कर्त्तव्यः स्त्रीप्राणग्रहणे यथा ॥
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि बाहुतिः ।
होतया त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः ॥
इति ह्यग्निपरिशिष्टात् ॥
न तु शास्त्रायनहोमो भवदेवभट्टोक्तः । त्रिवि-
कल्प इत्यनेन तस्य निरासतः । भट्टनारायणा-
दिभिरप्रमाणीकृतत्वाच्च ॥ * ॥ पितामहः ।
'तोलयित्वा नरं पूर्वं तस्मात्तमवसायं च ।
प्राङ्मुखः प्राङ्गलिर्भूत्वा प्राङ्निवाकस्ततो वदेत् ॥
एतद्दि भगवन् धर्मः । दिशः स्मिन् समाविश ।
सहितो लोकपाले त्वं वस्वादित्यमरुद्गणैः ॥
तथार्थमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं कृत्वा तस्य शिरोगतम् ॥
आदित्यचन्द्रावनिर्लोचनस्य
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमस्य ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सत्ये
धम्मरूपि जानाति नरस्य व्रतम् ॥
इमं मन्त्रविधिं कृत्यं सन्निधयेषु योजयेत् ।
आवाहनश्च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ॥ * ॥
धटमामन्त्रयेष्वेवं विधानेन मन्त्रवित ।
त्वं धटो ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥
धकाराहुर्ममदिष्टं टकारात् कुटिलं नरम् ।
धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तनाभिधीयते ॥
त्वं वृत्सि सन्निभृतानां पापानि सुकृतानि च ।
त्वमेव देव । जानीषे न विदुषां निमानवाः ॥
यवहाराभिश्चक्षोर्यं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदनं संशयादस्माद्धर्मतत्त्वात्तुमर्हसि ॥ * ॥
लेखनप्रकारमाह नन्दपुराणम् ।
'शुभे नन्त्रदिनस्य शुभे राशिदिनग्रहे ।
लेखयेत् पूज्यदेवशान् ६ द्रव्यजनादेनान् ॥
पूर्वदिग्दक्षो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकालमः ।
निरीक्षो हस्तवाङ्मोक्ष भस्मापत्रविधारण ॥
मत्स्यपुराणश्च ॥
'श्रीषपितान् सुश्रम्यान् समर्थानिगतान् समान् ।
अक्षरान् लेखयेद्यस्तु स नरो लेखकः स्मृतः ॥
इति दानमागरः ॥
धारयसे इत्यत्र भावयसे इति पाठोऽनुपपुक्तः ।
तथा हि । कुटिलं पापिनं संशयोपपन्नं वा ।
आद्ये पापिनमित्येतावन्मात्राभिधानमनुपपन्नं
ऊर्गगथा गृहस्थापि ज्ञापनान् द्वितीये पूर्व-
सिद्धत्वेन ज्ञापनानुपपत्तिः । तस्मात् कुटिलं
यवहाराभिश्चक्षुं धारयसे इत्येवायः । अतएव
उपसंहारे संशयादस्मादित्युक्तम् । अतएव
कालिकापुराणेऽपि । मानुषस्त्रीनात् त्वथोक्त-
मिति ॥ * ॥ स्मृतिमनुस्ययवहारदीपिकयो-
र्विष्णुः । धटश्च समयन एकोऽयान तुलाधारकश्च ।
'धर्मेऽप्यायवचनं धट इत्यभिधीयते ।
त्वमेव धट जानीषे न विदुषां निमानवाः ॥
यवहाराभिश्चक्षोर्यं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

धटप

तदेवं संशयादस्माद्धर्मतत्त्वात्तुमर्हसि ॥
अस्मादेवे स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः ।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुला धारयतो नृषा ॥
समयेन त्वमेव धट इत्यादिनियमेन । धटं गृह्णी-
यात् योजयेत् । तुलाधारकश्च अस्मादे इत्या-
दिना नियमेनेत्यर्थः । अत्र नानासुनिप्रणीत-
मन्त्राणाम् एकतरपाठानां समानप्रयोगानां
यत्रोद्दिष्टविकल्प इति ग्रन्थगौरवान् न
लिखिताः । अभिज्ञस्तप्राङ्निवाकपाठानाम्
दृष्टार्थानां समुच्चयः । पितामहः ।
'नित्यं देवानि दिशानि सुचय चार्द्रवाससं ।
सुचये अननमरणाशौचरहिताय । क्षतिनं
प्रति याज्ञवल्क्यादीपकलिकायां नारदः ।
'हस्तान्तपु सन्धिषु कृष्णाहंसपदानि च ।
तान्येव पुनरालोच्यस्मिन् विद्विषिचिन्तितौ ॥
इत्यस्मिन्विधौ हस्तान्तरं हस्तान्तमलङ्कारिणा
निहितं कृत्वा क्षत्वात्तरं जातं न वा इति
ज्ञानशक्तिरिति सुतरां क्षतिनो दिशाधिकारः ।
नारदः ।
'अक्षोराज्ञापिते जाते आर्द्रवाससि मानवे ।
पूर्वाह्णे सन्निधेयानां प्रदानमनुकीर्तितम् ॥ * ॥
धटानुमन्त्रणात् प्रागपि पुनस्तोलनमाह
कालिकापुराणम् ।
'उपोषिषं तथा क्षातं नृत्यसमं प्रथमं तुलाम् ।
मन्त्रोन्म्य कारयेद्भस्मावसायां नुमन्त्रयेत् ॥
याज्ञवल्क्याः ।
'तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।
प्रतिमानममोभूतो रंखां कृत्वावतारितः ॥
त्वं त्वे सत्यधामासि पूरा देवि विनिश्चेता ।
तन सत्यं वद कल्याणि । संशयाज्ज्ञा विमोक्षय ॥
यद्यस्मिन् पापलज्जान्तस्ततो मां त्वमथो नय ।
शुलक्षतं गमयोहं मां तुलामित्यभिमुखयेत् ॥
तुलाधारणाभिज्ञेऽभिज्ञादिभिः पाषाणादि-
प्रतिमानममोभूतस्तुलाधिकरणः अभिज्ञस्त-
दिशाधिकारी । येन सन्निधयेन प्रतिमानममो-
करणदृष्टार्थं यत्र पादादयो अवस्थिताः शिष्य-
रज्जवच्च तत्र पाण्डुलेखनाङ्कितत्वा पिटकादव-
तारितः त्वत्कृतेन मन्त्रेण तुलां प्रापयेत् । सत्यं
सन्निधयेत्यस्य स्वरूपं वद दर्शय । पापकृद-
मलवादी शुद्धश्च सत्यवादी । मन्त्रार्थं स्मार्तः,
पौराणिकत्वात् शुद्धेऽपि पाठ्यः । वेदमन्त्रवर्ण-
ग्रहस्थिति ह्यग्निगाहकधृतस्मृतौ वेदति विशेष-
णान् आहुतिविश्वदेवार्थं तु विशेषतो नमस्कार-
मन्त्रविधानात् स्मार्तमन्त्राऽपि निर्दिष्टः । प्रप-
ञ्चस्तु तिथितत्त्वानुसन्धयः । स्त्रीपरायणायामपि
अधिकृत एव प्रयोष्यः । दिशानोद्दिष्टं विशुद्धं
इत्यनेन सन्निधयेत्यस्य ह्यनृत्तिपक्षकतयाविशे-
षेण स्त्रीपुंस्त्वकदिविधानेन मानुषः शुद्धि-
मिच्छतोऽनेन च प्रकृतावृत्तयोगात् । अतएव
पत्रो मत्स्यार्थं नोद्दिष्टीति मन्त्रे दिव्यपुत्रोक्त-
यजमानकृत्प्रयोगेऽपि न हि वहुवचनोद्दि-
ष्टित्युक्तम् ॥ * ॥ पत्रस्यप्रतिज्ञेयार्थस्य श्रीश्यायं

तस्य स्वस्य बोधाय आबद्धमाह नारदः ।
 'अतमर्थश्च पञ्चममभियुक्तं यथार्हतः ।
 सन्ध्याय सृष्टिं तस्यैव न्यस्य देवो यथाक्रमम् ।
 देवो दिव्यविशेषः प्राङ्निवाकनेति शेषः ॥ * ॥
 ततः शिरोऽवस्थितपञ्चकं श्रोत्रं नरं घटे पुन-
 रारापयेत् । पुनरापयेत्तस्मिन् शिरोऽव-
 स्थितपञ्चकमिति स्मरणात् । तुलारोपितं च
 नरं विनाङ्गीपञ्चककालं शतत्रयगुणं चरीचा-
 रणयोग्यम् ।
 'मा कान्ते पञ्चस्थाने पर्याकाशे देवो स्वाधीः ।
 कान्ते वक्तुं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ गेत् ।
 ज्ञानचामः प्राटंश्चैतच्छेतो राहुः क्रूरः प्राद्या-
 तस्माद्भानो हस्यस्थाने श्येकान्ते कर्कशा ॥
 इति श्लोकस्य पञ्चधा पाठयोग्यकालं पञ्चपला-
 त्कं यावत् तावत् स्थापयेत् ॥ यथा, स्मृतिः ।
 'ज्योतिर्विद्वद्वाच्यः श्रेष्ठः कुर्यात् कालपरीक्ष-
 यम् ।
 विनाशः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदेः ।
 तत्कालश्च ज्योतिषि ।
 'दशगुणं चराः प्राणः षट् प्राणाः स्याद्भिनाङ्गिका
 तासां षष्टा घटी ज्ञेयाहोरात्रं घटिकास्तथा ॥
 तथा षष्टा ॥ * ॥ पितामहः ।
 'सान्निगो ब्राह्मणाः श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः ।
 ज्ञानिनः शुचयोऽनुत्वा नियोक्तया वृणन्तु ॥
 शंसन्ति सान्निगः सर्वं सुहृद्गुह्यं वृणन्तु तथा ।
 तुलितो यदि वर्जित स सुहृदः स्यात्तु संशयः ॥
 समो वा क्षीयमानो वा न विदुहो भवेन्नरः ।
 अल्पदोषः समो ज्ञेयो बहुदोषस्तु क्षीयते ॥
 अल्पत्वं अभिचारे बालिङ्गनादिना । चौर्यं
 तद्देशगमनादिना ॥ * ॥ तत्र पुनस्तोत्रमहा-
 द्रष्टव्यम् ।
 'घटोऽभियुक्तस्तुलितो ह्रीन्श्चैवानिमाप्रुयात् ।
 तत्समस्तु पुनस्तोलो वर्द्धतो विजयी भवेत् ॥
 श्रोत्रः स्वल्पदोषाङ्गीकारेऽपि प्रधानदोषनिर्ग-
 धार्थं तत्रैव पुनस्तोलीनीयः । अङ्गवेगुगयसम्भा-
 वनायान्तु प्रयोगान्तरमिति । यदा चानुपलभ्य-
 मानदृष्टकारणक एव कान्तादीनां क्षेदनादि-
 क्षदाप्यशुद्धिः ।
 'कचच्छेदे तुलामङ्गे घटकर्कटयोक्तया ।
 रज्ज्वच्छेदेऽप्यभङ्गे च तथेवाशुद्धिमादिशत ॥
 इति दृष्टव्यवचनात् ॥
 कर्कटं शिख्यतलम् । घटकर्कटौ तुलान्तयोः शिखा-
 प्रारावीषद्वक्त्रावायसकीलकौ कर्कटश्चङ्गनिभौ ।
 अक्षः पादः । स्तम्भयोरपरिविष्टस्तुलाधार-
 प्रङ्ग इति मितान्तरा ॥ दार्ढ्यप्रयोजकः कीलकः ।
 इति हलायुधः ॥ मध्यकटकमिति परिचातः ॥
 यदा तु दृश्यमानकारणक एवेष्टा भङ्गस्तदा
 पुनरापयेत् । शिखादिच्छेदभङ्गेषु पुनरा-
 रोपयेन्नरमिति स्मृतेः । ततश्च ।
 'अधिकपुरोहिताचार्यान्दिग्गवाभिश्च तोषयेत् ।
 एवं कारयिता राजा शुक्ला भोगान् मनोरमान् ।
 मङ्गलौ कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ * ॥

तदयं सङ्केतः । प्राङ्निवाको लोकपालादिम-
 स्कारपूर्वकं यथोक्तलक्षणं तुलां कुर्यात् ।
 ततः षड्दक्षौ सुहृदौ स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वय
 व्यवधानेन दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयनिखननं
 कृत्वा पङ्क्त्यारकीलकायस्तम्भयोरपरि मध्ये पान्थ-
 द्वये च विहितच्छिद्रं मध्यच्छिद्रनिवेशितलोहा-
 कुशपट्टकं निधाय उपरि कीलकस्य तत्पट्टकस्य
 मध्यस्थिताङ्गुलीनं तुलामध्यवलयस्थलौहाङ्गुली
 संयुज्जान । एवञ्च मध्ये स्तम्भयोरन्तरा त्रिविक्र
 तुलादण्डस्तिष्ठति तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकील-
 काभ्यां शिख्यद्वयपरम्परावत्कुर्यात् । तुलायाः
 पार्थव्योः प्राक्प्रत्यक्षदिशोस्तोरोरस्तम्भौ तुलातो
 दशाङ्गुलीच्छ्रयौ कार्यौ तोरणयोरपरि सूत्र-
 सम्बद्धौ ऋणवायव्योमुखौ घटमस्तकचुम्बितौ
 अवलम्बौ कार्यौ । यथावलम्बविशेषाभ्यां तुला-
 यामवनतिरुन्नतिश्च ज्ञेया तथा जलद्वारापि ।
 इति दिव्यतत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य प्रयोगस्तुलाशब्दे
 द्रष्टव्यः ॥
 घटी, स्त्री, (धन + अच् । निपातनात् नस्य टः ।
 गौरादित्वात् ङीप्) चौरवस्त्वम् । इति मेदिनी ।
 टे, १६ । कौपीनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 घटीदानं, स्त्री, (धन्या चौरवस्त्वस्य दानम् ।)
 गर्भाधानानन्तरस्त्रीसम्पदानकचौरवस्त्वदानम् ।
 यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।
 "मूलश्रवणहस्तसु पुष्यादित्युत्तरास्तु च ।
 ऋणपौष्णे घटी देया सौम्यवारे शुभे तिथौ ॥"
 धनं, धाने । इति कविकल्पदुमः । (भ्रा-परं-
 अकं-सेट् ।) धनति श्दङ्गः । इति दुर्गादासः ॥
 धनूरः, पुं, (धनति पिबतीव प्रकृतिम् । धे + बाहुल
 कात् उरण् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) धुस्तुरः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । २१७ । (यथा, काशी-
 खण्डे । २६ । ६४ ।
 "धर्माधर्मगुणच्छ्रेष्ठी धनूरकुसुमप्रिया ॥"
 धनं, रवे । इति कविकल्पदुमः । (भ्रा-परं-अकं-
 सेट् ।) धनति श्दङ्गः । इति दुर्गादासः ॥
 धनं, लि र धान्ये । इति कविकल्पदुमः । (भ्रा-
परं-अकं-सेट् ।) धान्यमिह धान्यक्रिया । र,
 वैदिकः । लि, दधन्ति भूमिर्धान्यसुत्पादयति
 इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 धनं, स्त्री, (धनति रौतीति । धन रवे + पचाद्यच् ।)
 खेहपात्रम् । इति शब्दरत्नावली । गोधनम् ।
 इति मेदिनी । ने, १० । (यथा, हरिवंशे । ७३ । ३३ ।
 "अनुजमुच गोपालाः कालयन्तो धनानि च ॥"
 जीवनीप्रायः । (दधन्ति धान्यादिकसुत्पादय-
 तीति । धन + अच् । यद्वा, दधाति सुखमिति ।
 धा + "पृष्टजिमन्दिनिघाणः क्युः" उणा० । २ ।
 इत्यत्र "बाहुलकात् केवलादपि क्युः ।" इत्यञ्ज-
 लतोक्तेः क्युः ।) द्रविणम् । (यथा, उद्भटे ।
 "धनेर्निष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति ।
 धनेरापदे मानवा निस्तरन्ति ।
 धनेभ्यः परो नास्ति बन्धुर्हि लोके
 धनान्यर्थयध्वं धनान्यर्थयध्वम् ॥")

तत्पर्यायः । द्रव्यम् २ वित्तम् ३ स्थापतीयम् ४
 रिक्त्यम् ५ अर्थम् ६ वस्तु ७ हिरण्यम् ८
 द्रविणम् ९ तुल्यम् १० अर्थः ११ राः १२ विभवः
 १३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ काश्वरम् १४
 लक्ष्मीः १५ भोग्यम् १६ सम्पत् १७ वृद्धिः १८
 श्रीः १९ अवहार्यम् २० । इति राजनिर्घण्टः ।
 रेः २१ भोगः २२ । इति जटाधरः ॥ स्वम् २३ ।
 इति शब्दरत्नावली । तस्य वैदिकपर्यायाः ।
 मघम् १ रेक्यः २ रिक्त्यम् ३ वेदः ४ वरिवः ५
 शत्रुम् ६ रत्नम् ७ रयिः ८ जन्म ९ भगः १०
 मीलम् ११ गयः १२ तुल्यम् १३ रन्ध्रम् १४
 वस्तु १५ रायः १६ राधः १७ भोजनम् १८
 तना १९ वृणम् २० वस्तुः २१ मेघाः २२ ययः
 २३ ब्रह्म २४ द्रविणम् २५ अयः २६ वृषम् २७
 वृत्तम् २८ । इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ।
 इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ * ॥
 तत्त्रिविधं यथा,—
 "धनस्तु त्रिविधं ज्ञेयं शुद्धं श्रवणमेव च ।
 कृण्वन् तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पृथक् ॥
 क्रमायत्तं प्रतिदायं प्राप्तञ्च सह भाग्यया ।
 अविशेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् ॥
 वैशेषिकं धनं द्रष्टुं ब्राह्मणस्य जितलक्षणम् ।
 याजनाध्यापने नित्यं विदुषाश्च प्रतिग्रहः ॥
 त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम् ।
 युद्धायलब्धं करजं दण्डावध्यापहारतः ॥
 वैशेषिकं धनं द्रष्टुं वैश्यस्यापि जितलक्षणम् ।
 क्षत्रिगोरक्षवाणिज्यं मृदस्त्रेभ्यस्त्वनुग्रहात् ॥
 कुषीदक्षवाणिज्यं प्रकुर्वन् स्वयं क्षतम् ।
 आपत्काले स्वयं कुर्वन्नेनसा युज्यते द्विजः ॥"
 इति गारुड २१६ कुत्रचित् २१० अध्यायः । ४ ।
 धनभागिनो दायशब्दे द्रष्टव्याः । धनाभागिनो
 यथा,—
 "कुलवामनवज्जानां क्षीवानां क्षत्रिणामपि ।
 उन्मत्तानां तथाह्वानां धनभागो न विदते ॥
 श्रय्यासनस्थानमात्राया चान्नं भुजिक्रिया ।
 एतावद्दीयते देव्य नार्थभागहरा हि ते ॥"
 इति वामनपुराणे ७५ अध्यायः ॥ * ॥
 अधना यथा,—
 "य एवाधना राजन् । भाग्या हासस्तथा सुतः ।
 यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्वनम् ॥"
 इति मातृस्ये ३१ अध्यायः ॥ * ॥
 धनस्य प्राणतुल्यसुक्तं यद्गुरु,—
 "यदेतद्दृष्टिर्नाम प्राणा एते बहिष्कराः ।
 स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनम् ॥"
 इति कूर्म २६ अध्यायः ॥ * ॥
 "अपरावाधमक्षेपं प्रयत्नेनार्जितं धनम् ।
 स्वर्णं वा बहुलं वापि देयमित्यभिधीयते ॥"
 अपरावाधं परपीडारहितम् । अक्षेपं पात्र-
 क्षेपान्नकम् ॥ * ॥ तामसधनं यथा,—
 "पार्थिवकृत्यचौर्यानिप्रतिरूपकसादृशेः ।
 चात्रेनोपार्जितं यत्तु तत्तु लब्धं समुदाहृतम् ॥"
 पार्थिवः पात्रतया योर्ध्वयति । आर्षा पर-

धनं

पीडया । प्रतिरूपेण सन्निभरत्नादिना । साह-
नेन समुद्रयानगिर्यारोहणादिना । याजेन
ब्राह्मणवेषेण शूद्रादिना । कण्ठं तामसम् ॥ * ॥
राजसधनं यथा,—

‘कुसीदकृतिवाणिज्यशुल्कगानानुवृत्तिभिः ।
कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं समुद्राहृतम् ॥
अनुवृत्त्या सेवया ॥ * ॥ सात्त्विकधनं यथा—
‘श्रुतशौचतपःकृत्याशिष्याध्यानव्यागतम् ।
धनं सप्तविधं शुद्धं सुनिभिः समुद्राहृतम् ॥
श्रुतेनाभ्ययनेन । शौच्येण जयादिना । तपसा अप-
होमदेवादीना । कृत्यागतं कृत्याया सह्यागतं
श्रुतगुरादेर्लब्धम् । शिष्यागतं गुरुदक्षिणादिना ।
याध्यागतं आर्त्थिज्यलब्धम् । अन्वयागतं दाय्या-
देभ्यो लब्धम् । शुद्धं सात्त्विकम् ॥’ इति शुद्धितत्त्वे
देवलनारदौ ॥ * ॥ धनप्रयोगनक्षत्राणि यथा,
अश्विनी । पुनर्वसुः । पुष्यः । उत्तरफल्गुनी ।
हस्ता । पूर्वाषाढा । उत्तराषाढा । श्रवणा ।
धनिष्ठा । शतभिषा । उत्तरभाद्रपद । रोहिणी ।
इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ धनप्रयोगनिषेधो यथा,
“आजं यमहृदमहित्रयश्च
प्रचुहयं वातयुगं महेष्टः ।
कार्यं न चेत्यु धनप्रयोगो
मृदौ गणं ग्राह्यस्वर्गं न दैवम् ॥”

इति समयप्रदोषः ॥

अर्थप्रश्ना यथा,—

“अर्थेभ्योऽथ प्रवृत्तेभ्यः संवृत्तेभ्यस्तत्ततः ।
क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्यन्तेभ्य इवापगाः ॥
अर्थेन हि विमुक्तस्य पुरुषस्याल्पचेतसः ।
विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा योषी कुमरितो यथा ॥
सौख्यमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखेधितः ।
पारमाचरते कर्त्तुं तदा दीपः प्रवर्तते ॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य वान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥
यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च
बुद्धिमान् ।
यस्यार्थाः स महाबाहुर्वस्यार्थाः स गुणाधिकः ॥
अर्थस्थिते परित्यागं दीपाः प्रयाहता मया ।
राज्यमुत्सृजता धीरः येन बुद्धिस्त्वया कृता ॥
यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम् ।
अधननार्थकामेन नार्थः प्राप्नोति विचित्रता ॥
हर्मः कामश्च दर्पश्च धर्मः क्रोधः शमो दमः ।
अथादितानि सर्वानि प्रवर्तन्ते नराधिपे ॥
येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्मसत्तारिणाम् ।
तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते तदिदं यथा गृह्णाः ॥
इति रामायणे युद्धकाण्डे श्रीरामं प्रति श्रीलक्ष्मण-
वाक्यम् ॥ * ॥

अर्थनिन्दा यथा,—

“अर्थमनर्थं भावय नित्यं
नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
पुत्रादपि धनभानां भोतिः
सर्वज्ञेषा विह्विता नीतिः ॥”
इत्यादि महासुहरे दृश्यम् ॥ * ॥

धनदः

अनुग्रहायै भगवता धनहरश्चम् । यथा,—
“राजन् यमनुग्रहामि हरिस्थे तद्धनं शनैः ।
ततोऽधनं त्वजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥

धनकलिः, पुं. (धनैः कलिः क्रीडा यस्य ।)
कुबेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धनच्छः, स्त्री, (धनं कति नाशयतीति । वी-
थ लूनो + बाहुलकात् ऊः ।) कर्णटपक्षो ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धनझयः, पुं. (धनं जयति सम्पादयतीति । जि +
खच् + सुम् । “धनमिच्छन्तु हताशनात् ॥”
इत्युक्तेरस्य तथात्वम् ।) अग्निः । (चक्रकृत्तः ।
इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥ (धनं जयति चरौन-
निर्जित्य अजयतीति । जि + खच् + सुम् च ।)
अर्जुनः । (अस्य निरुक्तिर्यथा, महाभारते ।
४ । ४२ । १३ ।

“सर्वान् जनपदान् जित्वा विजयामास केवलम् ।
मर्थं धनस्य तिष्ठामि तेनाहर्मा धनञ्जयम् ॥”)
नागभेदः । स तु जलाशयाधिपतिः । (यथा,
महाभारते । २ । ६ । ६ ।

“कस्मलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रवलाहकौ ।
मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कटकधनञ्जयो ॥”)
देहमातुः । स च शरीरवाहपञ्चवायुन्तर्गतः ।
इति मेदिनी । ये, १०० ॥ (“धनझयः पीपण-
करः ।” इति वेदान्तसारः । ३३ ॥

“न जहाति मृतञ्चापि मर्त्येयापो धनझयः ॥”
इति सुशोधिनी ॥)

“धनझयस्तथा धीमि महारजतवर्णकः ।
ललाटे चौरांस स्वन्यं हृदि नामौ त्वगस्थिभूम् ॥”
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥
अर्जुनवृत्तः । इति रत्नमाला ॥ * ॥ (गोव-
विशेषः । तद्वृत्तं, त्रि । यथा, महाभारते ।
२ । ३३ । ३४ ।

“धनझयानावृष्टभः सुमामा सामगोऽभवत् ॥”
त्रिणः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५३ ।
“अनिर्हयवृत्रिणयोरंगरत्नो धनझयः ॥”
“धनं दिव्यजयधनं प्रभूतं अजयत्तन धनझयः ।
‘पाण्डवानां धनझयः’ इति भगवद्वचनम् ॥”
इति शाकुरभाष्यम् ॥ योऽङ्गदापरस्य आसः ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३० ।

“त्रय्यारुणिः पञ्चदशं योऽङ्गं तु धनझयः ॥”)
धनदः, पुं. (धनं दयते पालयतीति । देह पालनं ।
“आतोऽनुपमं कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
कुबेरः । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ (यथा,
देवीभागवते । ५ । ३ । ४० ।

“त्रिविधं यद्विद्यामि जित्वेन्द्रं वरुणं यमम् ।
धनदं पावकश्चैव चन्द्रवर्षा विजित्य च ॥”
ब्रह्मा अस्य तपसा सन्नुष्टं धनं प्रनेष्टुं चकार ।
यथा, अध्यात्मरामायणे । ७ । १ । ३५ ।
“ददौ तत्तपसा तुरो ब्रह्मा तस्मै वरं शुभम् ।
मनोऽभिलषितं तस्य धनेश्वर्यमखण्डितम् ॥”)
हिज्जलवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धनदः

धनप्रि

आश्रयित्वेनाख्यत्येति अच् । हिमवत एक-
देशः । यथा, महाभारते । १३ । १६ । १६ ।
“धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तश्च पर्येतम् ॥”
धनं ददातीति । दा + कः ।) दातरि, त्रि ।
इति मेदिनी । दे, ३२ ॥ (यथा, कामन्दकीय-
नीतिसारे । ३ । २३ ।

“उद्धेजयति भूतानि करवाक् धनदोऽपि सन् ॥”)
धनदात्री, स्त्री, (धनदस्य कुबेरस्य अर्पित इव
पिङ्गलं पुष्पं यस्याः । यच्च समासे । स्त्रियां
डोप् ।) लताकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धनदानुजः, पुं, (धनदस्य कुबेरस्य अनुजः कनिष्ठः ।)
रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः ।
१० । ५३ ।

“निग्रहात् स्वसुराप्रानो वधाश्च धनदानुजः ।
रामेण निहितं मेने पदं दशसु मृजुं सु ॥”)

धनदायी, [न] पुं, (धनं ददाति उपासकायेति ।
दा + णिनि । “धनमिच्छन्तु हताशनात् ॥” इति
पञ्चनद्यास्य तथात्वम् ।) अग्निः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ धनदातरि, त्रि ॥

धनन्ददा, स्त्री, (धनं धनं नन्दं आनन्दं ददा-
तीति । दा + कः ।) पुद्गलभेदः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

धनपतिः, पुं, (धनानी पतिः ।) कुबेरः । इति
धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १२ । ३ ।
“तथा धनपतेर्यथा गुह्यका राजसास्तथा ॥”)
अस्य उत्पत्तिर्यथा,—

महातपा उवाच ।

“तत्र चान्या यमुपगतपतिं पापनाशिनीम् ।
यथा पापः शरीरस्यो धनदः सम्भवत् च ॥
आदौ शरीरं यत्तस्मिन् वायुरन्तस्थोऽभवत् ।
प्रयोजनान्मन्त्रिमन्त्रमादिशत् तत्र देवताः ॥
तत्रासन्त्येव यावन्तु उपपत्तिः कोऽपि मया ।
तं शरणं महाभाग । कथयामी मया नच ॥
ब्रह्मणः सृजतः सृष्टिं मयादायुनिर्गयौ ।
प्रचण्डशर्करावर्षा तं ब्रह्मा प्रलप्यधत्त ॥
सृजतां भवस्व शान्तश्च तयोक्तो सृष्टिमान् भवन् ।
सर्वेषाञ्चैव देवानां यद्विदं फलमेव च ॥
तत्र सर्वं पादौ येनोक्तं तस्माद्वनपतिर्भवेत् ।
तस्य ब्रह्मा ददौ तृप्तिप्रमेकादृशीं प्रभुः ॥
तस्यामनसिपक्षाशी यो भवेन्नित्यतः शक्तिः ।
तस्यास्तु धनदो देवस्तुः सर्वं प्रयच्छति ॥
यथा धनपतमूर्तिः सर्वकामिषणाशिनी ।
य एतां शृणुयाद्भक्ता पुरुषः पठतेऽपि वा ॥
सर्वकाममाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥”

इति वगहपुराणम् ॥

धनपिशाचिका, स्त्री, (धनं पिशाचिकेव ।)
धनाशा । तनपत्यायः । लृणा २ । इति हारा-
चरी । १२५ ॥

धनपिशाची, स्त्री, (धनं पिशाचीव ।) लृणा ।
धनलोभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धनप्रिया, स्त्री, (धनवत् प्रिया ।) काकजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

धनाध्य

धनफलं, स्त्री, (धनानां फलम् ।) दानभोगादि ।
यथा, अमिरवाच ।

“अमिहोत्रफला वेदा दत्तमुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥”

इति वज्रपुराणे दानविधिनामाध्यायः ॥
धनवती, स्त्री, (धनमस्या अस्तीति । धन + मतुप् ।
मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) धनिष्ठान्तचम् ।
इति जटाधरः ॥

धनवान्, [न] त्रि, (धनमस्यस्येति । धन +
मत्तुप् । मस्य वः ।) धनविशेषः । धनी । इति
हलायुधः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६७ । १८ ।
“नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
गिरते विवृतद्वाराः लघिमोरत्तजीविनः ॥”)

धनस्यकः, पुं, गोक्षुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(लालसया धनमिच्छतीति । धन + क्यच् ।
“सर्वेप्रातिपदिकानां क्यच् लालसायां सुग-
सुको ।” ३ । १ । ५१ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
सुक् । ततो धनस्य इति नामधातुः + क्यल् ।
लालसया धनेच्छौ, त्रि ॥)

धनहरी, स्त्री, (धनं हरतीति । हृ + “हरतेर-
नुद्यमनेच्” ॥ १ । २ । ६ । इति अच् । गौरा-
दिवात् ङीप् ।) चोरनामगन्धद्रव्यम् । तनु-
पर्यायः । राक्षसी २ चण्डा २ जेमः ४ दण्डवः
५ गणहासकः ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥
दुष्कुलीनः ७ विरोधः ८ क्रोधमूर्च्छितः ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ जेमकः १० कितवः ११
कोरकः १२ । इति जटाधरः ॥ धनहारके
इत्यन्तः, त्रि ॥

धनाधिपः, पुं, (धनानामधिपः ।) कुबेरः । इत्य-
मरः । १ । १ । ७२ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
५ । ७ । १८ ।

“सङ्गरं सम्परित्यज्य गते शूक्रे शचीपतौ ।
यमो धनाधिपः पाशो जम्बुः सर्वे भयातुराः ॥”
अस्य ध्यानं यथा, —

“कुबेरश्च प्रवक्ष्यामि कुण्डलाभ्यामलङ्कृतम् ।
हारकेयूररत्नं सिताम्बरधरं शुभम् ॥
गदाधरश्च कर्णाय वरदं सुकुटान्वितम् ।
वरयुक्तविमानस्य मेघस्थं वापि कारयेत् ॥
वर्णेन पीतवर्णेन गुह्यकैः परिवारितम् ।
महोदरं महाकायं ऋद्धाष्टकसमन्वितम् ॥
गुह्यकैर्बहुभिर्युक्तं धनव्ययकरैस्तथा ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥

धनाध्यक्षः, पुं, (धनानामध्यक्षः ।) कुबेरः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, आध्यात्मरामायणे । ७ ।
२ । ४७ ।

“ततः क्रुद्धो दशग्रीवो जगाम धनहालयम् ।

विनिर्जित्य धनाध्यक्षं अहारोत्तमपुष्पकम् ॥”)

धनाधिकृतः । तद्विवक्षित इति स्वाजाप्ति इति
च भाषा । तस्य लक्षणं यथा, —

“लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित् ।
विज्ञाता फल्गुसाराणां मन्त्राणाञ्च युधिः सदा ।
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ॥

धनिष्ठा

आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः ।

अयद्वारेषु च तथा कर्मणाः पृथिवीक्षिता ॥”

इति मत्स्यपुराणे १८६ अः ॥

धनाशा, स्त्री, (धनानां आशा ।) धनलोभः ।

यथा, विष्णुपुराणे तथा हरिवंशे । ३० । ४६ ।

“जीर्यन्ति जीर्यन्तः केशा दन्ता जीर्यन्ति
जीर्यन्तः ।

धनाशा जीविताशा च जीर्यन्तीति न
जीर्यन्ति ॥”

धनाश्रीः, स्त्री, रागिणीविशेषः । धानसी इति
भाषा । हनमन्मते श्रीरागस्य तृतीयभाष्या ।

अस्या जातिः वाङ्मयः । गृहं षड्जस्वरः । गान-
समयः हिमन्तो द्वितीयप्रहरः कस्यचित्कते

दिवावसानम् । रागमालायामस्या रूपं वियो-
गिनी रमणी रक्तवसना विच्छेदवेदनया दुर्मेला

लक्षा च एकाकिनी वज्रलङ्घनतलोपविष्टा
रुदन्ती । कलिनाथमते मेघरागस्य चतुर्थ-

भाष्या । भरतमते मालकोषपुत्रगाव्याररागस्य
पत्नी । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

धनिकः, पुं, (धनिना कायतीति । कै + कः ।)

धन्याकम् । इति मेदिनी । कै, १०६ ॥ अस्मि-
न्मर्थे स्त्रीवामिति राजनिर्घण्टः ॥ (धनमस्य-
स्येति । ठन् ।) धवः । इति हेमचन्द्रः ॥

धनिकः, त्रि, (धनं अस्यस्येति । “अत इतिठनौ ।”

५ । २ । १५ । इति ठन् ।) साधुः । धनी । इति
मेदिनी । कै, १०६ ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । १८ ।

“धर्मकरकण्डकानां वारवधचरणनूपुरमणीनाम् ।
धनिकगृहोत्पन्नानां सुक्तीनां स्थैव सुगधानाम् ॥”

उत्तमर्गः । यथा, मनुः । ८ । ४७ ।
“अधमर्णार्थसिद्धार्थसुत्तमर्गेण चोदितः ।

दापयद्वनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥”)

धनिका, स्त्री, (धनिक + टाप् ।) साधुनारी ।

इति मेदिनी । कै, १०६ ॥ बभूः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ युवती । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रियङ्गु

एतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धनिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन धनवती । धन + इष्ठन्

+ टाप् ।) अतिशयादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गत-
त्रयोविंशतचम् । तत्पर्यायः । अविष्टा २ ।

इत्यमरः । १ । ३ । २० ॥ वसुदेवता ३ । इति
ज्योतिषम् ॥ भूतिः ४ निधानम् ५ धनवती ६ ।

इति जटाधरः ॥ अस्याः स्वरूपं यथा, —

“मस्तकोपरि समागते धने

महिलाकृतिनि पञ्चतारके ।

यान्ति कान्तिमति मेघलयनः

सारसाक्षिरसचक्षुःश्लिपिकाः ॥”

इति कालिदासस्तोत्ररात्रिलक्षणरूपम् ॥

तत्र जातस्य फलम् ।

“आचारजातादरचारशीलो

धनाधिशाली बलवान् दयालुः ।

यस्य प्रकृतौ च भवेद्दुःखनिष्ठा

महत्प्रतिष्ठासहितो नरः स्यात् ॥”

इति कीटिप्रदीपः ॥

धनुः

धनी, [न] त्रि, (धनमस्यस्येति । धन + इति ।)

धनवान् । (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । १३ ।

“गत्वा च धनिनां कार्यां स्तुतिः सर्व्वाम्ना
बुधैः ॥”)

तत्पर्यायः । इभ्यः २ आद्यः ३ । इत्यमरः ।

३ । १ । १० ॥ यथा, कूर्मपुराणे १०० अः ।

“आद्यो वा दोक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो
भवेत् ।

भो भवतु पूर्व्वकृत्स्नमभिभाषेन धर्मवित् ॥”

“एहं शरीरं मातुष्यं गुणाद्यो ह्याद्य उच्यते ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥

(उत्तमर्गः । यथा, मनुः । ८ । ६१ ।

“यादृशा धनिभिः कार्या अवहारेषु साक्षिणः ।
तादृशान् सम्प्रवक्ष्यामि यथावाच्यमन्तश्च ते ॥”)

धनीका, स्त्री, युवती । इति शब्दरत्नावली ॥

धनीयकं, स्त्री, (धनाय हितम् । धन + क् । संज्ञायां
कन् ।) धन्याकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

धनुः, पुं, (धनतीति । धन + “भृन्धृतीत्यचरीति ।”
उणा । १ । ७ । इति उः ।) चापः । (यथा,

द्वितीयपदेयः ।

“धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ॥”)

राशिविशेषः । पियालवृक्षः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभासुखादिशक्तिः ॥

धनुः, [सु] पुं, (धनु + “अस्मिष्टृवपीति ।” उणां

२ । ११८ । इति उस्मिः स च नित् ।) पियाल-
वृक्षः । धनुर्धरे, त्रि । इति मेदिनी । सं, २६ ॥

धनुः, [सु] स्त्री, (धनतीति । धन शब्दे + “अस्मि-
ष्टृवपीति ।” उणां २ । ११८ । इति उस्मिः स च

नित् ।) शरनिःक्षेपयन्त्रम् । धनुक इति भाषा ।
तत्पर्यायः । चापः २ धनु ३ शरासनम् ४

कोदण्डम् ५ कार्मुकम् ६ ईखासः ७ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ८३ ॥ स्थावरम् ८ गुणी ९ शरावापः

१० ह्यता ११ त्रिगता १२ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । अस्त्रम् १३ धनुः १४ । इति जटाधरः ॥

तारकम् १५ काण्डम् १६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्य लक्षणं यथा, —

“धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शास्त्रं वांशं तथैव च ।
कोमलं वर्णवृद्धता तथोर्गुण उदाहृतः ॥

सुखसम्पत्तिकरणं सममुद्युतयतं धनुः ।
विपदो मुष्टिवैद्यस्य तदङ्गे भङ्गमावहेत् ॥”

इति युक्तकल्पतरुः ॥

धनुर्विद्यारम्भदिनं यथा, —

“शनिभौमधुधान्येषु वारेषु स्तुतियौ हरौ ।
प्रबुद्धे चापविद्याया आरम्भः शुभो मतः ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

विद्यारम्भोक्तनक्षत्राणि तत्र शुभानि ॥

(एतदस्त्रविद्यां ब्रह्मा पृथुगान् महीपतये
प्रथमं दत्तवान् । असौ एव लोकेषु अस्याः

प्रचारमकरोत् । यदुक्तम् वेदश्रवणमेव ।

“असिः पूर्वं मया दृष्टो दुष्टनिग्रहकारणात् ।
भवाद्दशसमीपस्थो लोकान् शिशुन् चरन्वसौ ॥

धनुराद्याधुनयस्त्री तमेवादिः स्त्री मया ।

धनुः

तस्मात्प्रशस्तिं चाशस्तिं दद्यात्तत्तुल्यम् ॥
 अस्य प्रमाणं यथा, दृष्टव्यार्द्धधरे ।
 “चतुर्विंशान्तुलो हस्तस्तुर्हस्तं धनुः स्तुतम् ।
 तद्भवन्मानवं चापं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥”
 तथा व्याख्येयधनुर्वेदे ।
 “चतुर्हस्तं धनुः श्रेष्ठं त्रिभिः सार्द्धं मध्यमम् ।
 कनिष्ठस्तु त्रिभिः प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः ॥”
 धनुस्तु शार्ङ्गवांशभेदेन द्विविधम् । यथा, युक्ति-
 कल्पतरौ ।
 “धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव च ॥”
 एतयोः प्रकारमाह धनुर्वेदे ।
 “शार्ङ्गिकं त्रिणतं प्रोक्तं वैष्णवं सर्वनामितम् ॥”
 शार्ङ्गधनुषः प्रमाणमाह दृष्टव्यार्द्धधरे ।
 “शार्ङ्गं पुनर्धनुर्द्वयं तद्विधोः परमायुधम् ।
 वितस्तिप्रसन्नं मानं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥
 न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित् करे ।
 तद्गुरुवशमायाति त्यक्तेन पुरुषोत्तमम् ॥
 पौरुषेयानु यच्छार्ङ्गं बहुवत्सरशीभितम् ।
 वितस्तिभिः सार्द्धं भिर्निर्मितं धनुषोऽधमम् ॥
 प्रायो योष्यं धनुः शार्ङ्गं गजयोधाश्चादिनाम् ।
 रथिनाश्च पदातीनां वांशं चापं प्रकीर्तितम् ॥”
 वांशधनुषः प्रमाणमाह तत्रैव ।
 “त्रिपर्वं पञ्चपर्वं वा सप्तपर्वं प्रकीर्तितम् ।
 नवपर्वं च कोदण्डं चतुर्द्वारं शुभकारणम् ॥
 चतुर्व्यञ्जं च षट्पर्वं अष्टपर्वं विवर्जयेत् ॥”
 “अतिनीलमपक्वञ्च ज्ञातिघृष्टं तथैव च ।
 दग्धं क्षिद्रं न कर्तव्यं वात्याभ्यन्तरहस्तकम् ॥
 गुणहीनं गुणाक्रान्तं वास्तुदोषममन्वितम् ।
 गलगन्धिनं कर्तव्या तलमध्ये तथैव च ॥”
 “अपक्वं भङ्गमायाति अतिनीलं कृष्णम् ।
 क्षातिघृष्टं सोदगं कलघो बान्धवैः सह ॥
 दग्धेन दह्यते वेषमं क्षिद्रं युद्धविनाशनम् ।
 वाह्यं लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यरेऽपि च ॥
 हीने तु सन्धिते वाद्ये संग्रामे भङ्गकारकम् ।
 अक्रान्ते च पुनः क्रापि न लक्ष्यं प्राप्यते दहम् ॥”
 “गलगन्धितलगत्यधनहानिकरं धनुः ।
 एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्वकायं करं स्तुतम् ॥”
 उपलक्ष्येपकधनुषः प्रकारमाह तत्रैव ।
 “उपलक्ष्येपकं चापं वैष्णवं तद्विरच्युक्तम् ।
 त्रिहस्तोत्सप्तसहितं दृष्टुं लाविस्तुतं तु तत् ॥”
 आसनविशेषः । यथा, दृष्टयोगप्रदीपिका-
 याम् । १ । २५ ।
 “पादाङ्गुली तु पाणिभ्यां दृष्टीत्वा श्रवणावधि ।
 धनुराकर्षणं क्रुष्याद्गुरासनसुच्यते ॥”
 चतुर्हस्तपरिमाणम् । काठा इति भाषा । यथा,
 “चतुर्विंशान्तुलो हस्तस्तुर्हस्तं धनुः स्तुतम् ॥”
 इति जलाशयतत्त्वम् ।
 मेवादिद्वादशराश्यान्तर्गतनवमराशिः । तन्-
 पर्यायः । तौत्तिकः २ । इति दीपिका । अस्य
 देवता पूर्वार्द्धमनुष्याकारशेषार्द्धाश्वाकारधनु-
 धारी पुरुषः । स मूलापूर्वाषाढासप्तदायोन-
 रावाहप्रथमपादेन भवति । स च श्रीवाँदयः

धनुर्ध

पीतः स्वर्गवर्णो वा पञ्चतचरः महाशब्दकरः
 पूर्वार्द्धिकस्वामी दृष्टाङ्गः रूचः क्षत्रियवर्णः
 उग्रः पितृपत्नितिरिचर्यैः अल्पसन्तानः अल्प-
 स्त्रीसङ्गः अमिराशिः ॥ ७ ॥ एतद्वाशिजात-
 फलं यथा, “क्रोधो दत्तवाक् पुण्यमतिः शुचिः
 प्राज्ञः सुखी सर्वलोकालापि च ॥” इति
 जातकचन्द्रिकादयः ॥ ७ ॥ अपि च ।
 “बहुकलाकुशलः प्रबलो महान्
 विमलताकलितः सरलोक्तिभाक् ।
 शशधरे हि धनुर्धरगे नरो
 धनकरो न करोति धनययम् ॥”
 तल्लज्जातफलं यथा,—
 “धनुर्लये समुत्पन्नो नीतिमान् धनवान् सुखी ।
 कुलमध्ये प्रधानश्च प्राज्ञः सर्वस्य पोषकः ॥”
 इति कौण्टीप्रदीपः ॥
 धनुःपटः, पुं, (धनुष इव पटो विस्तारो यस्य ।)
 पियालवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका । (पर्यायोऽस्य
 यथा,—
 “पियालस्तु खरस्कन्धधारो बहुलवस्त्रकः ।
 राजादनस्तापसेऽहः सप्तकधनुःपटः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्वर्ण प्रथमे भागे ॥)
 धनुःशाखा, स्त्री, (धनुरिव शाखा यस्याः ।)
 भ्रूया । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 धनुःश्रेणी, स्त्री, (धनुषः श्रेणीव ।) भ्रूया ।
 महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः । (यथास्याः
 पर्यायो वेदकरत्नमालायाम् ।
 “तेजनी पितुनी देवा तत्तत्तल्लो पृथक्त्वया ।
 धनुःश्रेणी मधुरमा भ्रूया निर्दण्णोति च ॥”
 धनुर्गुणा, स्त्री, (धनुषो गुणो यस्याः ।) भ्रूया ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मूलशब्देऽस्या गुणादयो
 ज्ञातव्याः)
 धनुर्दमः, पुं, (धनुषो दमः ।) वंशः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 धनुर्धरः, पुं, (धरतीति । धृ + अण् । धनुषो
 धरः ।) धनुर्धारी । तिरन्दाज इति भाषा ।
 तत्पर्यायः, १. धन्वी २. धनुष्मान् ३. धातुः ४.
 निघ्नो ५. अस्त्री ६. तूणी ७. धनुर्भृत् ८. इति
 हेमचन्द्रः । १ । ४३५ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १३४ । २७ ।
 “प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथा नाभ्यो धनुर्धरः ।
 तनमसो भविता लोकं सद्यमेतन् सर्वो मति ॥”
 स्वनामस्मानो धनराजस्य पुत्रविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । ११७ । १२ ।
 “कवचो निघ्नो कुण्डो च कुण्डधरो धनुर्धरः ॥”
 धनुर्धारी, [न] चि, (धनुर्धरतीति । धृ + चिनि ।)
 धनुर्धरः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “शूरश्च बलशक्तश्च गजान्धरश्चोविदः ।
 धनुर्धारी भवेद्वाक् सञ्ज्ञेऽश्वसहः शुचिः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे १८८ अः ॥
 धनुर्भृत्, पुं, (धनुर्विभर्तीति । भृ + क्तिप् ।) धनु-
 धरः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४३५ ॥ (यथा,
 रघुः । ८ । ११ ।

धनुष्मा

“अवनिमेकरथेन वरुणिना
 जितवतः किल तस्य धनुर्भृत् ॥”
 धनुर्भृत्, स्त्री, (धनुषो मध्यम् ।) चापमध्यभागः ।
 तत्पर्यायः । लज्जकः २ । इत्यमरः । १ । ८५५ ॥
 धनुर्माता, स्त्री, (धनुषो माता श्रेणीव ।) भ्रूया ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 धनुर्मासः, पुं, (धनुरिव मासः ।) धन्वमासः ।
 दुरालभा । इत्यमरटीकायां रायसुजटः ॥
 (पर्यायोऽस्य यथा, वेदकरत्नमालायाम् ।
 “मासो यवासो दुष्यर्षो धनुर्मासो दुरालभा ॥”
 धनुर्माता, स्त्री, (धनुषो जतेव ।) सोमवल्ली । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 धनुर्वृत्तः, पुं, (धनुषो वृत्तः ।) धन्ववृत्तः । (अस्य
 पर्यायो यथा, वेदकरत्नमालायाम् ।
 “धन्वः पिच्छलत्वक् च धनुर्वृत्तश्च धन्वैव ॥”
 वंशः । भक्तकः । अन्वत्यः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 धनुर्वेदः, पुं, (धनुर्वि उपलक्षणेन धनुरादीन्-
 द्वाणि विद्यन्ते ज्ञायन्तेऽनेनेति । विद् + कर्त्तृ
 चच् ।) धनुर्विद्यापोषकशास्त्रम् । तत्तु यजु-
 र्वेदस्योपवेदः । इति चरणानुष्टुपः ॥ (यथा,
 मधुसूदनमरस्वतीज्ञतप्रस्थानभेदे ।
 “यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेदः पादचतुष्टयात्मको
 विश्वामित्रप्रणीतः । तत्र प्रथमो दीक्षापादः ।
 द्वितीयः संग्रहपादः । तृतीयः सिद्धिपादः ।
 चतुर्थः प्रयोगपादः । तत्र प्रथमे पादे धनुर्लक्षण-
 मधिकारिभिरुपगच्छतम् । तत्र धनुःशब्दश्चापं
 कृत्वाऽपि चतुर्विधायुधवाचको वर्तते । तच्च चतु-
 र्विधम् । मुक्तममुक्तं सुक्तासक्तं यत्नसुक्ता । तत्र
 सुक्तं चक्रादि । अमुक्तं खड्गादि । सुक्तासक्तं
 शस्त्रावाभ्यन्तरभेदादि । यत्नसुक्तं शरादि । तत्र-
 सुक्तमस्यमित्युच्यते । अमुक्तं शस्त्रमित्युच्यते ।
 तदपि प्राञ्चवेणवपाशुपतप्राणापद्यामेयादि
 भेदादनेकविधम् । एवं सांप्रदेयैषु समग्रेषु चतु-
 र्विधायुधेषु येषामधिकारः क्षत्रियकुमाराणां
 तदनुयायिनाश्च ते सर्वे चतुर्विधाः । पदातिरथ-
 गजतुरगास्तुः । एवं दीक्षाभधिकशास्त्रमङ्गल
 करणादिकश्च सर्वमपि प्रथमे पादे निरूपितम् ।
 सर्वेषामस्त्रशस्त्रविशेषाणां आचार्यस्य लक्षण-
 पूर्वकं संग्रहणं संग्रहपादे द्वितीये दर्शितम् ।
 गुरुसम्पदायमिहानां शास्त्रविशेषाणां पुनः पुन-
 रभ्यासो मन्त्रदेवतासिद्धिकरणादिकं तृतीये पादे ।
 एवं देवतास्वनाभ्यामादिभिः सिद्धानां अस्त्र-
 शस्त्रविशेषाणां प्रयोगश्चतुर्थे पादे निरूपितः ॥”
 धनुष्करः, पुं, (धनुः करोतीति । धनुस् + कृ +
 “दिवायिभिति ॥” ३ । २ । ११ । इति टः ।)
 धनुः करं यस्य इति वाधिकरणवद्भुजोद्देशमासो
 वा । धानुष्कः ॥
 धनुष्यटः, पुं, (धनुष इव पटो विस्तारो यस्य ।)
 पियालवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥
 धनुष्मान्, [त] पुं, (धनुर्विद्यतं यस्य । धनुस् +
 मनुप् ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । १ । ८ । १८ ॥

धन्यः

(यथा, रघुः । ७ । ५६ ।

“रथी निषङ्गी कवची धनधान्यं

द्वयः स राजन्यकमेकवीरः ॥”)

धनः, स्त्री, (धन धान्ये शब्दे वा + “अधिचमितजि-
धनोति ।” उणां १ । ८० । इति ऊः ।) धनः ।

इति जटाधरः ॥ धान्यमन्त्रे धनुषि च पुं ।

इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धनेयकं, स्त्री, धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धनेश्वरः, पुं, (धनानामीश्वरः ।) कुबेरः । इति

हेमचन्द्रः । २ । १०४ ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । २२८ । ३० ।

“जयदुः सर्वशस्त्राणि स्वानि स्वानि सुरास्तथा ।

कालदण्डं यमो राजन् । गदाश्चैव धनेश्वरः ॥”

विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । ६३ ।

“वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥”

मुखवोधपणतुर्वोपदेवस्य गुरुः । यदुक्तम् ।

“विद्वद्वनेश्वरश्चात्रो भित्तकेशावनन्दनः ।

वोपदेवश्चकारेदं विप्रो वेदपदास्यदम् ॥”)

धन्यः, पुं, (धनाय हितः । धन + यत् ।) अश्वकर्ण-

वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धन्यः, वि, (धनाय हितः । धन + यत् ।) पुण्य

वान् । सुकृती । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥

“स्वनामा पुनर्यो धन्यः पित्रनामा च मध्यमः ।

अधमो भ्रातृनामा च मातृनामाधमाधमः ॥”

इति गोथोत्तन्द्रधृतपदम् ॥

धन्यत्वकथनं यथा, -

सनत्कुमार उवाच ।

“विस्तीर्णवान्कामध्वं कच्छपः शतयोजनः ।

भीतश्च कम्पितस्तत्र दृष्टो दुःखी च श्रुत्वातः ॥

निःसारितो राघवेण मीनेन च महात्मना ।

धन्योऽमीति मयोक्तश्च नाहं धन्य उवाच सः ॥

लीरोदभागरो धन्यो जन्तवो यत्र महिधाः ।

भवान् धन्योऽसि लीरोदः तनोक्तो नाहमेव च ॥

धन्या वसुधरा देवो यत्रैव सप्त सागराः ।

धन्यामि वसुधैवता नाहमेवेत्याच सा ॥

धन्योऽनन्तो समाधारः कृष्णांशो नागराङ्गुलः ।

धन्योऽमीत्युक्तः परमो धन्यो नाहमुवाच सः ॥

धन्यश्च भगवान् ब्रह्मा विधाता जगतामपि ।

धन्योऽसि तत्र धाता च धन्यो नाहमुवाच सः ॥

धन्यो महेश्वरो देवो योगीन्द्राणां गुरोर्गुरुः ।

धन्योऽमीत्युक्तः शम्भुश्च धन्यो नाहमुवाच सः ॥

धन्यो गणेश्वरो देवो देवानां प्रवरः परः ।

देवेषु धन्यो मान्योऽमीत्युक्तो गणपतिर्भया ॥

नाहं धन्यो मुनिश्रेष्ठ ! सस्मिन्सत्त्वाच सः ।

धन्या वेदाश्च चत्वारः कर्माणि यद्व्यवसाया ॥

तस्माद्व्यास ते वेदा गच्छ तत्र मनीषिणः ।

ययं धन्याश्च मान्याश्चैतुका वेदा मया ततः ॥

ऊचुस्ते न वयं धन्या यज्ञसंघश्च साम्यतम् ।

वयं व्यवस्थाकर्तारो यज्ञौघः फलदः स्वयम् ।

तस्माद्व्यासः स एवापि गच्छ गच्छ महासुत ! ॥

धन्योऽसि यज्ञसंधोऽमीत्युक्तश्च मया विभो ।

ऊचुस्ते न वयं धन्या धन्यं कर्म शुभं सुते ! ॥

धन्य

शुभकर्मासि धन्यं त्वं नाहं धन्यमुवाच तत् ।

श्रीकृष्णः परमात्मा च धन्यो मान्यश्च निश्चितम् ॥

धन्योऽमीति मयोक्तश्च दक्षिणाभिः सहति च ।

इत्युक्तो भगवताप्यत्र कथितं सर्वकारणम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णनक्षत्रखण्डे ८७ अः ॥

(धनं लब्ध्वा । धन + “धनगणं लब्ध्वा ।” ४ । ४ ।

८४ । इति यत् । धनलब्ध्वा ॥ पुं, धनस्य निमित्तं

संयोगो उतपातो वा । “गोद्वीचीरसंस्था परि-

माणाश्चादर्थतः ॥” ५ । १ । ३६ । इति यत् ॥)

धन्यव्रतं, स्त्री, (धन्यं धनजनकं व्रतम् ।) धन-

जनकव्रतविशेषः । कुबेरः पूर्वं श्रद्धां आसीत्

एतद्व्रतं कृत्वा धनपतिरभूत् । इति वराह-

पुराणम् ॥

धन्या, स्त्री, (धन्य + टाप् ।) आत्मलक्ष्मी । इति

मेदिनी । ये, ३३ ॥ धन्याकम् । इति हेमचन्द्रः ।

३ । ८३ ॥ (मनोः कन्या । इयमेव भुवस्य पत्नी ।

यथा, मत्स्यपुराणे । ४ । ३८ ।

“धन्या नाम मनोः कन्या भुवाच्छिखरमजीजनत् ॥”)

धन्याकं, स्त्री, (धन्यते भक्तार्थिभिरिति । धन +

“पितृकादयश्च ।” उणां ४ । ५ । इत्याकप्रत्ययेन

निपातनात् साधुः ।) धन्या इति स्थानं शस्यम् ।

तत्पर्यायः । कृत्वा २ वितुसकम् ३ कुस्तुम् ४ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ धान्यकम् ५ धन्यम् ५

धनिकम् ७ धनीयकम् ८ कुस्तुम् ९ धान्या-

कम् १० तुस्तुम् ११ धन्या १२ तुस्तुम् १३ धने-

यकम् १४ । इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥ धान-

कम् १५ धान्यम् १६ धान्यम् १७ धनिका १८

कृत्वाधान्यम् १९ सुगन्धि २० शाक्योयम् २१

सुख्यपत्रम् २२ जनप्रियम् २३ धान्यवीजम् २४

वीजधान्यम् २५ वेधकम् २६ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ कुलटी २७ धनिका २८ धन्यकम्

२९ धाना ३० धान्यकम् ३१ । इति भावप्रकाशः ॥

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषा-

यत्वम् । पित्तल्वरकासतृषाच्छर्दिकफनाशित्वम् ।

दोषनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्निग्धत्वम् ।

वृष्यत्वम् । सूत्रलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् ।

कटुत्वम् । वीर्यकारित्वम् । पाचनत्वम् । रोच-

नत्वम् । ग्राह्यत्वम् । स्नादुपाकित्वम् । विदोष-

दाश्चामाश्राज्जमिनाशित्वम् ॥

“आदन्तु तद्गुणं स्वादु विशेषान् पित्तनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

“शिलायां साधुं मर्पिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितम् ।

शर्करोदकमंमिश्रं कर्पूरादिमसंस्कृतम् ॥

नवीने गन्धे पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥”

राजनिर्घण्टः ॥

धन्य, [न] स्त्री, (धन्यते गन्त्यते दुर्गमादिस्थाने

रतेति । धन्य गतौ सौख्यं धातुः + कनिन् ।)

धन्यः । (धन्यते गन्त्यते इति ।) स्थलम् ।

इति मेदिनी । ने, ७८ ॥ (यथा, -

“चरोऽनपजलाकाशधन्यादो भक्तसंविधिः ।

जलजानपजाश्चैव जलानपचराश्च ये ॥

गुरुभस्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।

धन्यन्त

लघुभस्यास्तु लघवो धन्यन्ता धन्यचारिणः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अः ॥)

धन्यं, स्त्री, (धनतीति । धन शब्दे + “उल्वाद्यश्च ।”

उणां ४ । ६५ । इति वनप्रत्ययेन निपातनात्

साधुः ।) धन्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, महाभारते । ७ । २०० । ४३ ।

“धनुर्धराय देवाय प्रियधन्याय धन्विने ।

धन्यन्तराय धनुषि धन्याचार्याय ते नमः ॥”)

धन्यङ्गः, पुं, (धनोर्धनुष इव अङ्गं यस्य ।) धन्य-

वृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥ धामिनी इति

हिन्दी भाषा । तत्पर्यायगुणाः ।

“धन्यङ्गस्तु धनुर्वृत्तौ गोत्रवृत्तः सुतेजनः ।

धन्यङ्गः कफपित्तासकासक्षुत्तुवरो लघुः ।

वृंहणो बलकृद्भक्तसन्निहृद्ब्रह्मरोपणः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पुस्तकान्तरे धन्यगोत्रेऽपि पाठः ॥

धन्यदुर्गं, स्त्री, (धन्यता निर्जलस्थलेन वेष्टितं

दुर्गम् ।) चतुर्दिशं मरुवेष्टितपचयोजनपरि-

मितमनुदकस्थलम् । निर्जलदेशः । इति महा-

भारते राजधर्मः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ७० ।

“धन्यदुर्गं महीदुर्गमवर्द्धं वार्त्तमेव वा ।

वृद्धुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसन्त पुरम् ॥”)

धन्यः, पुं, (धन्यति दृढत्वं गच्छतीति । धन्य गतौ

सौख्यधातुः + कनिन् ।) वृत्तविशेषः । इति रत्न-

माला ॥ धामिनी इति भाषा । (यथा, रामा-

यणे । २ । ६४ । ६६ ।

“वदन्त्यामलकेनापिर्वैजधन्यवीजकेः ॥”)

तत्पर्यायः । रक्तकुसुमः २ धनुर्वृत्तः ३ महा-

बलः ४ रुजासहः ५ प्रिच्छिलकः ६ रूक्षस्वादु-

फलः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

कषायत्वम् । कफनाशित्वम् । दाहशोथकृत्वम् ।

ग्राह्यत्वम् । कण्ठामयशमनत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (फले, स्त्री । यथा, महाभारते ।

३ । ११२ । १३ ।

“कच्छपकाणीदुधधन्यनानि

पिप्पलानां कामकारं कुरु ॥”)

धन्यन्तरि, पुं, (धनुरपलक्षणत्वात् शस्त्रादि-

चिह्नित्वाशास्त्रं तस्य अस्त्रं ऋच्छतीति ।

ऋ गतौ + “अच इः ।” उणां ४ । १३८ । इति

इः ।) देवदेवः । स भगवदवतारः । यथा, -

“धन्यन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्त्ति-

नाम्ना वृणां पुरुजं रुज आशु हन्ति ।

यज्ञं च भागमस्तथायुग्वावकत्वं

आयुष्यवेदमनुशास्त्रपत्नीर्य लोके ॥

स वै भगवतः साक्षात् विष्णोर्गोशंशमभवः ।

धन्यन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेदद्विगन्धभाक् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥

“नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्यन्तरिर्महान् ।

परा समुद्रमथने समुत्तमो महोदधेः ॥

सर्ववेदेषु निष्ठातो मन्त्रतन्त्रविप्रारदः ।

प्रियो हि वेनतेयस्य शङ्करस्योपशिष्यकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णनक्षत्रखण्डे १२ अध्यायः ॥

धन्वन्त

अथ च । “काशस्य काशिराजः तस्य दीर्घ-
तमाः पुत्रोऽभूत् । धन्वन्तरिस्तु दीर्घतमसोऽ-
भूत् । न हि संसिद्धकार्यकारणः सकल-
सम्पत्तिव्यशेषज्ञानविन् । भगवता नारायणेन
चातीतसम्पत्तौ तस्मै वरो दत्तः । काशिराज-
गोत्रेऽवतीर्य त्वमष्टधा सभ्यगार्जुर्देहं करिष्यसि ।
यज्ञभाक् त्वं भविष्यसीति । तस्य च धन्वन्तरेः
पुत्रः केतुमान् केतुमतो भीमरथः । तस्यापि
दिवोदासः ।” इति विष्णुपुराणम् । १८।८-५॥
अस्यार्थः । “संसिद्धकार्यकारणः जरादिरहित-
देहेन्द्रियः । संयतदेहेन्द्रिय इति वा । सकल-
सम्पत्तिषु सर्व्वेष्वपि जन्मसु । अशेषज्ञानविन् सर्व्व-
ग्राह्यविन् । अतीतसम्पत्तौ क्षीराब्जौ जन्मनि ।
अष्टधा अष्टाङ्गमायुर्विदम् तदुक्तं लघुवाग्भटे ।
कायबालयद्योर्ज्ञानशब्दद्वयजराविषम् ।
अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येपु संस्यतेति ।”
इति तट्टीकायां स्वामी ॥ * ॥ दिवोदासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (धन्वन्तरिप्रादुर्भावो यथा,
“एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि ।
तत्र तेन नरा दृष्टा आधिभिर्भृशपीडिताः ॥
तान् दृष्ट्वा हृदयन्तस्य दयया परिपीडितम् ।
दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह ॥
धन्वन्तरे ! सुरश्रेष्ठ ! भगवन् ! किञ्चिद्व्यते ।
योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव ॥
उपकाराय लोकानां न किञ्च कृतं पुरा ।
त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्नस्यादिरूपवान् ॥
तस्मान्न पृथिवीं याहि काशीमध्ये रुपो भव ।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय ॥
इत्युक्त्वा सुरशार्दूलः सर्वभूतहितेभ्यः ।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत ॥
रुध्रीय चायुषो वेदमिन्द्राहन्वन्तरिः पुरा ।
आगत्य पृथिवीं काश्याञ्जानो बाहुजवेश्मनि ।
नाम्ना तु सोऽभवत् स्यातो दिवोदास इति चिन्तौ ।
बाल एव विरक्तोऽभूच्चार सुमहत्तपः ॥
यत्रैन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोत्तपम् ।
ततो धन्वन्तरिराङ्किः काशीराजोऽभिधीयते ॥
हिताय देहिनां स्वीया महिता विहितामुना ।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितान्ताम-
पाठयन् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
विक्रमादित्यराजस्य नवरत्नाङ्गतरङ्गविशेषः ।
यथा,—

“धन्वन्तरिपणकामरमिंहशदु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
स्यातो वराहमिहिरौ रुपतेः सभायां
रत्नाणि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नम् ॥

(धनोर्धनुर्वेदस्य अन्तश्छतीति । महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।

“धन्वन्तरिर्मकेतुः स्कन्दी वैश्रवणस्तथा ॥”

धन्वन्तरिस्तौ, स्त्री, (धन्वन्तरिणा यस्ता ।)
कटुकी । इति शब्दचक्रिका ॥

धमनः

धन्वयवासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यवासः ।) दुरा-
लभा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (दुरालभा-
शब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
धन्वयवासः, पुं, (धन्वयवास + स्वार्थं कन् ।)
दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
धन्वयासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यासः यवासः ।)
दुरालभा । इत्यमरः । २ । ४ । ६१ ॥
धन्वा, [न्] पुं, (धन्वति जनाभावं गच्छतीति ।
धन्व + “कनिन् युञ्जोति ।” उणां १ । १५४ ।
इति कनिन् ।) मरुदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ५५ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३४ । ४ ।
“जनं न धन्वन्ममि सं यदापः सत्वा वातधुहव-
नानि यज्ञैः ॥”
अन्तरिमम् । लक्षणान् उदकमपि । यथा,
ऋग्वेदे । २ । १६८ । ५ ।
“धन्वन्तु इषां न यामनि पुरुषेषा अज्यो-
नैतथा ॥”
“धन्वन्तो न धन्वन्शब्दोऽन्तरिमस्य वचनः
तेन तत्समुदकं लक्ष्यते उदकसाविणो मेघा
इव ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥)
धन्वी, [न्] त्रि, (धन्वापोऽस्यस्यति । धीत्या-
दित्वात् इतिः ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ ।
८ । ६६ ॥ (यथा, कुमारः । ४ । १० ।
“कुर्वीत हरस्यापि पिनाकपाणे-
धैर्य्ययुतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥”)
विदग्धः । इति विश्वः ॥
धन्वी, [न्] पुं, (धन्वमस्यस्यति । धन्व + इतिः ।)
दुरालभा । अर्जुनवृक्षः । (अस्य पर्ण्यायो
यथा,—
“धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः ककुभोऽर्जुनः ।
इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥)
वक्रुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्थः । इति
विश्वः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । २२ ।
“इत्यरो विक्रमो धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥”
महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ४० ।
“कमलधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान् ॥”
तामसमनोः पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
७ । २४ ।
“तपोरतिरक्लमायस्तन्वी धन्वी परन्तपः ।
तामसस्य मनोरते दश पुत्रा महाबलाः ॥”)
धमः, धान् । धानि । इति कविकल्पदमः ॥ (धी-
पर-अक-संट् ।) धमति । सौत्रधातुरयम् ।
इति दुर्गादासः ॥
धमः, त्रि, (धमतीति । धम + अच् ।) अग्नि-
संयोगकर्त्ता । शब्दकर्त्ता । इति धमधातोः
पञ्चादित्वाद्नप्रत्ययेन साध्यः ॥
धमकः, पुं, (धमतीति । ध्वा शब्दाग्निसंयोगयोः +
“ध्वो धम च ।” उणां ० । १५ । इति कुन्
धमादेशश्च ।) कर्मकारः । इत्युणादिकोपः ॥
धमनः, पुं, (धम्यतेऽभिगतेनेति । धम + करण
लुट् ।) नलः । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥

धमनी

(अस्य पर्ण्यायो यथा,—

“नलः पोडगलः स्रग्धमश्च धमनस्तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
धमतीति । धम + ल्युः ।) भस्त्राभापके क्रूरे
च त्रि । इति मेदिनी । ने, ७८ ॥

धमनिः, स्त्री, (धम्यते इति । धम + “अग्नि-
श्च धमीति ।” उणां ० । १०३ । इति अग्निः ।)
धमनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अथर्व-
वेदे । ४ । ६० । २ ।

“यास्ते शतं धमनयोऽङ्गावसु विजिताः ॥”

प्रज्ञादभ्यासुर्ज्ञादस्य पत्नी । सा तु वातापे-
रिज्वलस्य च जननी । यथा, भागवते । ६ ।
१८ । १५ ।

“ज्ञादस्य धमनिर्भाषासुत वातापिरिज्वलम् ॥”
धमनिर्गतिकर्त्ता । गत्यर्था बहुव्रीहिः । गम्यते
ज्ञायतेऽचरितया । ज्ञायते वा विद्वद्भिः साध्व-
साधुविभागिनः । यदा, ‘धमनि’ इति बहुकर्म
स्वपि पठ्यते धमनि इत्यनया शापाक्रोशादि-
रूपयेति । वाक । शब्दः । इति निघण्टुः ।
२ । ११ ॥ यथा, ऋग्वेदे । २ । ११ । ८ ।

“कूरे पारे वाणीं वर्धयन्त

इन्द्रेणितौ धमनिं पप्रयत्नि ॥”)

धमनी, स्त्री, (धमनि + वा ङीष् ।) नाडी ।
(यथा, महाभारते । १० । २१४ । १७ ।

“दश विद्यात धमन्योश्च पञ्चैन्द्रियगुणायदाः ।
याभिः सुप्ताः प्रजायन्ते धमन्योऽन्याः सह-
स्रशः ॥”

यथा,—

“ओजोवहाः शरीरे वा पिपत्यन्ते समन्ततः ।
येनौजसा वनेयन्ति प्रीणिताः सर्व्वदेहिनः ॥
यदन्ते सर्व्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ।
यत्सारमादौ गर्भस्य यौर्मसौ गर्भरसादसः ॥
सर्व्वसमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा ।
यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्दद्यात्तत्रितम् ॥
यच्छरीरवत्तं देहः प्राणा यच्च प्रतिजिताः ।
तत्फलना विविधा वाताः फलन्तीति महाफलाः ॥
भूतानाङ्गमन्यः सवयान् सोतांसि सरगात्
सिराः ॥”

इति चरके सूत्रम्याने चिंशेऽध्याये ॥

“चतुर्विंशतिधमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः ।
तत्र केचिदाहुः सिरा धमनी सोतसामविभागः
सिराविकाग एव धमन्यः सोतांसि चेति ।
तत् न सम्यक् । अन्या एव हि धमन्यः सोतांसि
च सिराभ्यः कस्याङ्गाङ्गनायत्वाङ्गलसन्निधमात्
कर्मवैशेष्यादागमाच्च केवलम् परस्परसन्नि-
कषात् सदृशागमकर्मत्वात् सौम्याच्च विभक्त
कर्मणामप्यविभाग इव कर्मसु भवति ॥

तासान् नाभिप्रभवानां धमनीनाङ्गुणा दश-
दश चाध्यागामिन्यस्तसन्निध्याः । ऊर्ध्वगाः
शब्दस्यार्थपरसगन्धप्रभासोच्छ्वासमृन्मिश्रजल-
मितजुधितकटितानोत्थशोषानभिवृत्तयः शरीरं
धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा

धरः

जायन्ते तास्त्रिशत् । तासान् वातपित्तकफ-
शोणितरसान् हे हे वहतस्ता दश शब्दरूपरस-
गन्धानाभिर्गृहीते । द्वाभ्यां भाषते च द्वाभ्यां
घोषं करोति द्वाभ्यां स्वपति द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते
हे चाशुवाहिन्यौ । हे स्तन्यं स्त्रिया वहतः
स्तन्यंश्रिते । ते एव युक्तं नरस्य स्तनाभ्यामभि-
वहतः । तास्त्रिशत्सु सविभागा आख्याता
यताभिरुक्तः नामैतदरपार्श्वेष्टोरः स्तन्यग्रीवा-
बाह्वो धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥”

“अधोगमस्तु वातसृजपुरीषशुक्रार्वादीन्यधो
वहन्ति । तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रम्य-
मेवाग्नपानरसं विपक्वमीणादिचैवयन्तीभि-
वहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यपयन्ति चोद्गतानां
तिर्यग्गतानां रसस्थानाभिरुपयन्ति सृजपुरीष-
स्वेदीश्च विरेचयन्त्यामपकाशयान्तरं च त्रिधा
जायन्ते तास्त्रिशत् । तासान् वातपित्तकफ-
शोणितरसान् हे हे वहतस्ता दश हे अन्न
वाहिन्यावन्ताश्रिते तोयवहे हे सृजवस्तिमभि-
प्रपन्ने सृजवहे हे शुक्रवहे हे शुक्रपादुर्भावाय
हे विमर्गाय ते एव रक्तमभिवहन्ती नारीणा-
मान्तवसंज्ञम् । हे वक्षो निरसन्वी स्थलान्प्रति-
बह्ने । अष्टावत्यास्तिर्यग्गतानां धमनीनां स्वैरुप-
यन्ति । तास्त्रिशत्सु सविभागा आख्याता
यताभिरुक्तोनामः पकाशयकटोसृजपुरीषगुद-
वस्तिमेष्टसकृतीनि धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥”

“तिर्यग्गतानां चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा
सहस्रधा चोत्तरीशरं विभज्यन्ते तास्त्रिशत्सु
स्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबहुमाततश्च ।
तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि येः स्निह-
मभिवहन्ति रसश्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च
तेरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहलेपनवीर्यागयन्तः
शरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि तेरेव
भ्यर्शसुखमसुखं वा गृह्णाति । तास्त्रिशत्सुसो
धमन्यः सन्धाङ्गताः सविभागा आख्याताः ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने नवमेऽध्याये ॥३॥
हृद्विलासिनो । इत्यमरः ॥ हरिता । ग्रीवा ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । २६५ ॥ एष्टिपर्णी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ नलिका । इति भावप्रकाशः ॥

धम्मिल्लः, पुं, (धमतीति । धम + वच् । मिल-
तीति । मिल + कः । एष्टोदरादित्वात् साधुः ।
ततः कर्मधारयः ।) संयताः कक्षाः । इत्य-
मरः । २ । ६६७ ॥ खोपा इति भाषा । कुसुम-
गर्भो मौक्तिकपद्मारागलतिकादिना बहिःसंयतो
बहुः केशकलापः । इति भरतः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । २ । २१ ।

“साकूनस्मितमाकुलाकुलगलहृम्भिलसुल्लासित-
भूतल्लोकमलीकदर्शितभुजाबालाढहस्तस्तनम् ॥”

धरः, पुं, (धरति पृथिवीमिति । धृ + अच् ।)
पञ्चतः । (यथा, माघे । ४ । १८ ।

“उत्कं धरं दष्टमवेष्ट्य प्रौरिम्
उत्कस्वरंदाक इत्युवाच ॥”

कार्पासतूलकः । कूर्मराजः । वसुभेदः । इति

धरणी

मेदिनी । रे, ४८ ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ३६ ।

“आपो भुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ ।
प्रत्यक्षश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १२ । १९ । ७१०३ ।

“धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रश्चैवाध्रुवो धरः ॥”
विष्णुः । श्रीकृष्णः । यथा, तन्त्रेव । ६ । ६३ । ३३ ।

“मन्त्रशोक्तमयो नित्यः शास्ता धाता धरो भुवः ॥”
धारके, त्रि ॥ यथा, काकपचधरः ॥)

धरणं, स्त्री, (धरतीति । धृ + ल्युट् ।) मानभेदः ।

स तु चतुर्विंशतिरक्तिकारूपः । इति लीला-
वती ॥ पलदशमंशः । इति वैद्यकम् ॥ (“अथ
मध्यमनिष्पावा वा णकोनविंशतिधरणम् ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३१ अः ॥
धृ + ल्युट् ।) धारणम् । इति मेदिनी । णे, ५४ ॥

(यथा, कुमारं । १ । १७ ।

“यज्ञाङ्गोनिवमवेष्ट्य यस्य
सारं धरित्रीधरणचमश्च ॥”)

धरणः, पुं, (धृ + ल्युट् ।) अद्रिपतिः । लोकः ।

स्तनः । धान्यम् । दिवाकरः । इति हेमचन्द्रः ॥

सेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वैद्यकमानविशेषः ।

यथा, पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शाङ्गधरेणोक्तम् ।

“माघेयतुभिः प्राणः स्याद्धरणः स निगद्यते ॥”

धरणिः, स्त्री, (धरति जीवादीनिति । धृ + “अन्ति-
स्त्वधृधमीति ॥” उणां २ । १०३ । इति इनिः ।)

पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २२ ॥ (यथा,

महाभारते । १२ । ३४२ । ४ ।

“ज्योतिधरणिवायुरर्धिते अस्ते जलेकार्णवेलोके ॥”

धरणिधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । धरण्याः
धरः ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (कच्छपः ।

पञ्चतः । शेषः । इति युनूपत्तिलश्लोऽर्थः ॥)

धरणी, स्त्री, (धरणि + वा डीप् ।) पृथिवी ।

इति मेदिनी । णे, ५४ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।

१ । ६ । १४१ ।

“यदा तु भार्गवो रामस्तदाभृद्धरणीत्वयम् ॥”

शाल्मलिच्छः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नाडी ।

कन्दविशेषः । तत्पण्यायः । धरणीया २ धीर-
पञ्चो ३ सुकन्दकः ४ कन्दालुः ५ वनकन्दः ६

कन्दाटाः ७ दण्डकन्दकः ८ अस्या गुणः ।

मधुरत्वम् । कफपित्तामयरक्तदोषकुष्ठकण्टि-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

धरणीकन्दः, पुं, (धरणी एव कन्दः ।) धरणी-
नाममूलविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धरणीकीलकः, पुं, (धरण्याः पृथिव्याः कीलकः
इव ।) पञ्चतः । इति शब्दरत्नावली ॥

धरणीधरः, पुं, (धरण्या धरः ।) विष्णुः । इति

हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । १४६ । २८ ।

“अहः सम्भक्तो वज्रिरनिलो धरणीधरः ॥”)

कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः । पञ्चतः । यथा, “यो

जातो धरणीधरेन्द्रतनयनाथाङ्गिपाथोरुद्धा-
सक्तः ॥” इत्यादिगोपीनाथतर्काचार्यः ॥ (पृथिवी

धारके, त्रि ॥ यथा, हरिवंशे । ५३ । ६८ ।

धरा

“देवानचोदयद् ब्रह्मा निग्रहार्थं सुरहिषाम् ।
नरश्चैव पुराणर्वि शेषश्च धरणीधरम् ॥”)

धरणीधरः, पुं, (धरणीं पूरयति ऋग्वयतीति ।
पूर + अण् ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

धरणीध्रुवः, पुं, (धृ + भावे अप् । धरण्याः
पृथिव्याः ध्रुवः प्रावो यस्मात् ।) समुद्रः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

धरणीध्वरः, पुं, (धरण्या ईश्वरः ।) शिवः । इति

शब्दरत्नावली ॥

धरणीसुता, स्त्री, (धरण्याः सुता ।) सीता ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६७ ॥ (एतदुत्पत्तिकथा

यथा, कालिकापुराणे ३७ अध्याये ।

“नारदस्योपदेशेन यज्ञभूमिं ततो वृषः ।

हलेन दारयामास यज्ञवाटावधि स्वयम् ॥

तद्भूमिजातसीतायां शुभां कन्यां समुत्पिताम् ।

लेभे राजा सुदा युक्तः सर्वलक्षणसंयुताम् ॥

तस्यान्तु जातमात्रायां पृथिव्यन्तर्हिता स्वयम् ।

जगाद वचनच्छेदं गीतमं नारदं वृषम् ॥

पृथिव्याच ।

यथा सुता मया दत्ता तव राजन् ! मनोहरा ।

एनां गृह्णाण सुभगां कुलहयशुभावहाम् ॥”)

धरा, स्त्री, (धरति जीवसंघानिति । धृ + अच् ।

यद्वा, ध्रियते शेषेण इति । धृ + अच् । टाप् ।)

पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २२ ॥ (यथा, देवी

भागवते । ३ । १३ । ८ ।

“धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः ॥”

गर्भाश्रयः । भेदः । इति मेदिनी । रे, ४८ ॥

नाडी । इति राजनिर्घण्टः ॥ महादानविशेषः ।

तद्वयथा,—

“अथातः संप्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम् ।

पापक्षयकरं नृणाममङ्गल्यदिनाशनम् ॥

कारयत् पृथिवीं हेमौ जम्बुद्वीपानुकारिणीम् ।

मय्यादापञ्चतवतीं मध्ये मेरुसमन्विताम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतां नववर्धसमाचिताम् ।

नदीनदशतापेतां सप्तमागरवेष्टिताम् ॥

महाराजसमाकीर्णां वसुवद्रार्कसंयुताम् ।

हेमः पलसहस्रेण तद्वदनाथ शक्तितः ।

शतत्रयेण वा कुर्यात् दिशतेन शतेन वा ।

कुर्यात् पञ्चपलाद्वृद्धमशक्तोऽपि विचक्षणः ॥

तुलापुरुषवत् कुर्यात्लोकेशावाहनं बुधः ।

अर्त्विह्यष्टपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥

वेद्यां कृष्णाजिनं कृत्वा तिलाभुज्जिरं विन्यसेत् ।

तथाष्टादशधान्यानि रसाश्च लवणादयः ॥

तथाष्टौ पूर्णकलसान् समन्तात् परिकल्पयेत् ।

वितानकश्च कौशेयं फलानि विविधानि च ॥

तथांशुकानि रम्याणि शीखण्डशकलानि च ।

इत्येव रचयित्वा तामधिवासनपूर्वकम् ॥

शुक्लमात्राभरधरः शुक्लाभरणभूषितः ।

प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥

पुण्यं कालमथासाद्य मन्त्रान् तावुदीरयेत् ।

नमस्ते सर्वदेवानां त्वमेव भवनं यतः ॥

धात्री च सर्वभूतानामतः पाहि वसुधरे !

वस्तु धारयसे यस्मादुभयातीव निर्मला ॥
वस्तुधरा ततो जाता तस्मात् पाहि भवार्थवान् ।
वस्तुमूर्खोऽपि नागच्छेत्तस्मादयत्र तवाचले ॥
अनन्तार्थं नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्ममात् ।
त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता ॥
गायत्री ब्रह्मणः पार्थिव्योत्तमा चन्द्र रवौ प्रभा ।
बुद्धिर्हृदयतो रथाता मेधा सुनिष्ठ संस्थिता ॥
विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वधरा स्थिता ।
धृतिः क्षमा स्थिरा क्षौणी पृथ्वी वसुमती रसा ॥
यताभिर्मर्निभिः पाहि देवि । संसारकर्ममात् ।
यवमुखायै तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
धराहं वा चतुर्भागं गुरुषु प्रतिपादयेत् ।
शेषश्चेवाथ ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्देवीं धरां वृधः ।
पुण्यकाले तु संप्राप्ते स पदं याति वेणुवम् ॥
विमानेनाकवर्गेन किङ्किणीजालमालिना ।
नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् ॥
पितृपुत्रप्रपौत्रांश्च तारयदेकविंशतिम् ॥
इति पठति य इत्थं यः पठन्तीति नित्यं
गतकलुषविमानेर्मत्तदेष्टः समन्तात् ।
दिवसमरचधूमिर्वाति संप्रार्थमानः
पुरममरचहृष्टैः सवितं चन्द्रमौलेः ॥

इति मत्स्यपुराणे ७५८ अः ॥

धराकदम्बः, पुं, (धरायां वर्षाकाले जातः कदम्बः ।)
धराकदम्बवृक्षः । इति धारावली । १७७ ॥
धरात्मजः, पुं, (धराया आत्मजः ।) मङ्गलयज्ञः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (नरकासुरः । इति कालिका-
पुराणे ३७ अध्यायः ॥ स्थितां टाप् । सीता ॥)
धराधरः, पुं, (धरायाः धरो धारकः ।) विष्णुः ।
(यथा, महाभारतः । २३ । १४६ । ६३ ।

“गुह्ये मेधा मेधजो धरौः सत्यमेधा धराधरः ॥”
“अङ्गरशेणः शेषादेरशेषां धरां धरतीति धरा-
धरः ॥” इति प्राङ्गरभाष्यम् ॥ पञ्चतः । इति
मेदिनी । रे, २६६ ॥ (यथा, हरिवंशः । २०४ ।
२१ ।

“चराचराश्च वसुधा धातारश्च धराधराः ॥”
धराया उद्धारकर्त्तरि, त्रि । यथा, भागवतः ।
४ । १७ । ३५ ।

“स वीरमूर्तिः समभूहाराधरो
यो मां पयस्युपशरो जिघांसि ॥”
धरामरः, पु, (धरायाः पृथिव्या अमरो देवः ।)
ब्राह्मणः । यथा,
“येनैव श्रुतं भागवतं पुराणं
नाराधितो येः पुरुषः पराणः ।
मुखे हुतं येन धरामराणां
तेषां तथा जन्म नराधमानाम् ॥”

इति पौराणिकाः ॥

धरित्री, स्त्री, (धरति जीवजातमिति धियते
शेषेण वा । धृ + “अप्रिवादिभ्य ईच्चाच्”
उणां ४।१७२। इति इच् । गोरादित्वात् ङीष् ।)
पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा,
रघुः । १६ । ५४ ।

“स्वर्गलभप्रति धरित्रीं

लतेव सीता सहसा जगाम ॥”)

धरिमा, [नृ] पुं, (धियते दर्शनेन्द्रियेणेति । धृ +
“अष्टृष्टृष्टृभ्य इमनिष्” । उणां ४।१४७।
इति इमनिष् ।) रूपम् । इत्युणादिकोषः ॥
तुला । यथा, मनुः । ८ । ३२१ ।

“तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिकं वधः ॥”

धरुणः, पुं, (धरतीति । धृ + बाहुलकात् उन्नत् ।
“धृष् धारणे । हेतुमति च इति णिच् । धारे-
णिलुक् ऋतृप्रत्ययः । धारयति जगत् ॥” इति
देवराजयजुषा । १ । १० । २४।) ब्रह्मा । स्वर्गः ।
नीरम् । (निघण्टुमते, स्त्री । यथा, ऋग्वेदः ।
१० । ५ । ६ ।

“पथी विसर्गे धरुणेषु तस्मै ॥”)

सम्मतम् । इति मेदिनी । णे, ५५ ॥ (अग्निः ।
यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ८ । ५१ ।

“उपष्टब्जन्धरुणं मानं धरुणो मानं धयन् ॥”
धारकं, त्रि । यथा, ऋग्वेदः । १० । १११ । ४ ।

“दाधार यो धरुणं सत्यताता ॥”

“सत्ये दालोके धरुणं धारकं यत्नं दाधार अधार-
यत् ॥” इति तद्वाह्ये सायनः ॥)

धर्तृ, त्रि, धृतातोः कर्मेण तथप्रत्ययेन साध्यम् ।
धारणीयम् । स्थानियम् । पतनीयम् । भावः, स्त्री ॥

धर्त्रे, स्त्री, (धरति धियते वा । धृ + “अष्टृष्टृ-
पञ्चोति” उणां ४ । १६६ । इति ञीः ।) यष्टम् ।
इत्युणादिकोषः ॥ क्रतुः । धर्मः । इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्तिः ॥ (धारकं, त्रि । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । १ । १८ ।

“धर्ममसिद्धिं दृष्ट्वा ब्रह्मवति वधाय ॥”

“हे कपाल । त्वं धर्त्रे धारकमसि ॥” इति वेद-
दीपः ॥)

धर्मः, पु स्त्री, (धरति लोकान् धियते पुण्यात्मभि-
रिति वा । धृ + “आत्तस्तु ह्रीति” उणां
१ । १३६ । इति मन् ।) शुभादृष्टम् । (यथा,
हितोदण्डः । १ । ५६ ।

“एक एव सुतुह्यर्मा निधनेऽनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सञ्चमन्यत, गच्छति ॥”)

तत्पण्यायः । पुण्यमूर अर्थः ५ सुकृतमू४ अर्थः ५ ।
इत्यमरः । १।१।२४ ॥ न्यायः । स्वभावः । आचारः ।

उपमा । क्रतुः । यथा, महाभारते । १।१।८।२१ ।
“कृत्वा प्रवर्त्य धर्माख्यं यथावत् द्विजसत्तमाः ।

चक्रन्ते विधिवदांश्चैवाभियव दृष्ट्वाः ॥”
अहिंसा । उपनिषत् । इति मेदिनी । से, १६ ।

दानादिकं, स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
योगसारः ।

“प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
स्मरणश्चैव योगसिन्धु पञ्च धर्माः प्रकी-

र्त्तिताः ॥”)

धर्मः, पुं, (धृ + मन् ।) धनः । यमः । मोक्षपः ।
इति मेदिनी । मे, १६ ॥ सत्सङ्गः । अर्हन् । इति
हेमचन्द्रः । ६ । १५ ॥ देवताविशेषः । स ब्रह्मणो
दक्षिणस्तनाज्जातः । (यथा, मत्स्यपुराणे । १।१।१।

“अङ्गुष्ठादक्षिणादक्षः प्रजापतिरजायत ।

धर्मस्तनान्नादभवत् हृदयात् कुसुमायुधः ॥”)

तस्य भार्या दक्षस्य त्रयोदशकन्याः । तस्य
चतुर्दशपत्न्यानि यथा । पत्न्यां अङ्गुष्ठायां ऋतम्
१ मैत्र्यां प्रसादः २ दयायां अभयम् ३ शान्त्यां
सुखम् ४ तुष्ट्यां मृत ५ पुष्ट्यां गर्वः ६ क्रियायां
योगः ७ उन्नतौ दर्पः ८ बुद्ध्यां अर्थः ९ मेधायां
स्मृतिः १० मूर्ध्नां नरनारायणौ ११ । १२
तितितायां जेमम् १३ क्षींश्चायां प्रक्षयः १४ ।
इति श्रीभागवतम् ॥ ५ ॥ अपि च ।

“अङ्गुष्ठा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पृष्टिर्मैधा तथा क्रिया ।
बुद्धिर्लक्षा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्त्तिस्तथोदयोः ।
पञ्चाथं प्रतिजग्राह धर्म्मो दातायमोः प्रभुः ॥”
विष्णुपुराणमते सिद्धिस्थाने अहिरन्यत तत्त्वम् ॥
तासामपत्न्यानि यथा,—

“अङ्गुष्ठा कामश्च श्रीर्दं नयमं धृतिरात्मजम् ।

सन्तापश्च तथा तुष्टिर्लभं पुष्टिरस्यत ॥

मेधा श्रुतं क्रिया दणं नयं विनयमेव च ।

योधं बुद्धिस्तथा लक्षा विनयं पुराणमम् ॥

यवमायं प्रजस्र वै लभं शान्तिरस्यत ।

सुखं सिद्धयश्च कीर्त्तिरित्येत धर्मसम्भवः ॥

कामो नन्दो सुतं हर्षं धर्मपीतमस्यत ॥” ५ ॥

अधर्मेवैशो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

“हिंसा भार्या त्वधर्मेस्य तस्या अग्ने तथानृतम् ।

यान्ता च निजतिष्ठताभ्यां सुती ह्यौ नरकं भयम् ॥

माया च वेदना चैव मिथुनं हयमेतयोः ।

भयान्नरोऽप्येव माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥

वेदना स्वसुतश्चापि दःखं अरोऽप्येव रौरवात् ।

मृत्योर्वाधिगिराशोकलणाः क्रोधश्च अश्विनः ॥

दःखोत्तराः स्मृता स्तेन सर्वे चाधर्मलक्षणाः ।

नेपां भार्यानि पुत्रो वा सर्वे ते कर्तुरितसः ॥”

धर्म्मविपक्षितेया, पराष्टपुराणे ।

“अथोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्मस्य सद्गतीं नृप ।

माष्टात्मश्च निश्चिन्नेव तन्निबोध नराधिप ।

सर्च ब्रह्माययः श्रुष्टपरादपरमं जितः ।

स सिमन्तुः प्रजाकृतादीं पालनश्च अचिन्तयत ॥

तस्य चिन्तयतस्त्वद्वाहनिगाधं त्रिकुण्डलः ।

प्रादुर्बभूव पुरुषः श्वेतमान्यानुगपनः ।

तं दृष्ट्वा वाच भगवांश्चतुर्थात् स्थानं कृतं युग ।

त्रिनाथां त्रिपदश्चासौ द्विपदी द्वापरमयत ॥

कलावेकेन पादत्रयं पञ्चाः पालयते प्रभुः ।

यद्गृहेष्टो ब्राह्मणानी स त्रिधा चत्ते अयस्थितः ॥

द्विधा विश्वेकधा अद्भ्य स्थितः सन्निगतः प्रभुः ।

गुणदयक्रियाजानिचतुष्यादः प्रकीर्त्तितः ॥

त्रिशृङ्गाभौ स्मृती वेद समं हितपदक्रमः ।

तथा व्यादन्त ओद्धारद्विधिराः सप्तहज्जवान् ॥

उदात्तादित्रिभिर्बद्ध एव धर्म्मो यदस्थितः ॥

ब्रह्मोवाच ।

अदृष्टमिति ते धर्म । निधिरस्तु त्रयोदशो ॥

यस्तामुपाय्य पुरुषो भवन्तं सप्तुपाय्यवत् ।

कृत्वा पापसमाचारं तस्मान्मुञ्चति मानवः ॥”

तस्य पुत्रा यथा, वासनपुराणे ।

धर्मः

“धर्मस्य भार्या हिंसात्या तस्या पुत्रचतुष्टयम् ।
सम्याप्तं सुनिर्वाहं । योगशास्त्रविचारकम् ॥
जोषः सनत्कुमारोऽभूद्वितीयश्च सनातनः ।
जतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥
साक्षात्प्रेतारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥
ज्ञानयोगं न ते ददुर्गार्थासोऽपि कनीयसाम् ॥”
(चतुर्दशहापरे वेदव्यसनादयमेव आस आसीत् ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २६ ।
“त्रयोदशे चान्तरिक्षो धर्मश्चापि चतुर्दशे ॥”
यथा, च ब्रह्मसूत्रे । २७ अध्याये ।
“धर्मो नारायणो नाम आसस्तु भविता यदा ।
तदाप्यहं भविष्यामि भविष्यामि महासुनिः ॥
बालखिल्याश्रमे पुण्यपञ्चते गन्धमादने ।
नवापि मम ते पुत्रा भविष्यति तपोधनाः ॥
मुधामा कथयन्नेव कनिष्ठा विरजास्तथा ।
मम योगबलोपेता विमना ह्यर्हरेतमः ॥
प्राप्य माहेन्द्रे तेजो रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥”
कश्चित् युगस्य वैपरीत्यकथनम् कल्पभेदादवि-
रुद्धमित्यभिगन्तव्यम् ॥) धर्मलक्षणं यथा,—
“पात्रे दानं मतिः कृष्णमातापित्रोश्च पूजनम् ।
श्रद्धा बलिर्गवां ग्रासः षड्भिर्धर्मलक्षणम् ॥”
इति पाशोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
धर्माज्ञानं यथा, पाद्मभूमिखण्डे ।
“ब्रह्मचर्येण सत्येन तपसा च प्रवर्तते ।
दानेन नियमेनापि क्षमाशौचेन व्रतम् ॥
अहिंसया मुशान्त्या च अस्तेयेनापि वर्तते ।
गन्धर्वशमिरङ्गेषु धर्मेभ्यः प्रसूयते ॥”
धर्मसूत्रं यथा, मत्स्यपुराणे ।
“अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदयातपः ।
ब्रह्मचर्यं तपः सत्यमनुक्रोशः क्षमा धृतिः ।
मनातनस्य धर्मस्य सूत्रमेतदुरासदम् ॥”
कर्णेश्वरसहस्रनाम्ने धर्मादयो हरेः पदं गमि-
त्यस्ति । यथा,—
“शालग्रामो हरेर्मूर्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कर्णेश्वरसहस्रान्ते यथौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥
सत्त्वश्च धर्मः सत्यश्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ।
व्रतं तपश्चानशनं ययुस्तेः सार्द्धमेव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
धर्माधारस्थानानि यथा,—
“यत्र स्थानं तवाधारी वदामि श्रयतां विभो ! ।
वेणुवेणु च सर्वेषु यतिषु ब्रह्मचारिषु ॥
पतिव्रतासु प्राज्ञेषु वानप्रस्थेषु भिक्षुषु ।
नृपेषु धर्मशीलेषु सत्सु सङ्गैश्च जातिषु ॥
द्विजसेविषु शूद्रेषु सत्संसर्गस्थितेषु च ।
सुषु त्वं सन्ततं पूर्णं धर्मांशम् । विराजसे ॥
युगे युगे तवाधारा एते पुण्यतमा जनाः ॥”
अपि च ।
“अश्वत्थवटविल्वेषु तुलसीचन्दनेषु च ।
देवार्जुनेषु च पुष्पेषु विद्यमानोऽसि प्राक्लिपु ॥
देवालयेषु तीर्थेषु सती शश्वदयश्च यः ।
पदपद्माङ्गश्रवणजनेषु च सभासु च ॥

धर्मः

श्रीकृष्णगुणनामोक्तश्रुतिगीतस्थलेषु च ।
व्रतपूजातपोन्याययज्ञसाधनस्थलेषु च ॥
दीक्षापरीक्षाश्रयणगोष्ठगोष्पदभूमिषु ।
गवां गृहेषु गोष्ठेषु विद्यमानो हि पश्यसि ॥
कृपाता ते न भविता धर्मेतेषु स्थलेषु च ॥
धर्मागम्यस्थानानि यथा,—
“एतद्विषये कृपाता यदगम्यश्च तत् प्रवृत्तम् ।
पुंसुलीयु तदगृहेषु गृहेषु नरघातिनाम् ॥
नरघातिषु नीचेषु सूर्येषु च खलेषु च ।
देवतागुरुविषेषु पात्त्रानां धनहारिषु ॥
असन्नैर्यु प्रक्षेप्य चौरिषु रतिभूमिषु ।
दुरीदरसुरापानकलहानां स्थलेषु च ॥
शालग्रामसाधुतीर्थपुराणरहितेषु च ।
दस्युग्रसेषु देवेषु तालक्ष्यायाम् गच्छिषु ॥
असिजीविमसीजीविदेवलयामयाजिषु ।
वृषवाहस्वर्गकारजीविहंसोपजीविषु ॥
भनृनिन्दितनारीषु स्त्रीजितेषु च पुंसु च ।
दीक्षासन्निविष्टभक्तिविहीनेषु क्षिणेषु च ॥
स्याङ्गकन्याविक्रयिषु स्वयोषिद्विक्रयिष्वथ ।
शालग्रामसुरग्रन्थभूमिविक्रयिषु प्रभो ॥
मित्रदोहकृतत्रयेषु सत्यविश्रामघातिषु ।
शरणागतहीनेषु आश्रितत्रयेषु तेषु च ॥
शस्त्रनिष्ठोक्तिशीलेषु तथा सीमापहारिषु ।
कामातृक्रोधातया लोभाभिर्यासात्प्रवादिषु ॥
पुण्यकर्मविहीनेषु पुण्यकर्मविरोधिषु ।
स्यात्तुमेतेषु निन्द्येषु नाधिकारस्तव प्रभो ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४२ अध्यायः ॥
देवादीनां धर्मो यथा,—
सुकेशिरुवाच ।
“किंलक्षणो भवेद्धर्मः किमाचरणसत्क्रियः ।
यमाश्रित्य न सीदन्ति देवास्तु तदुच्यताम् ॥
ऋषय ऊचुः ।
देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ।
स्वाध्यायविदवेत्तृत्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः ॥
देवानां बाहुशालित्वं मातृसर्वं युद्धसत्क्रिया ।
विन्दनं नीतिशास्त्राणां हरशक्तिरदाहृता ॥
सिद्धानामुदितो धर्मा योगयुक्तिरनुत्तमा ।
स्वाध्यायं ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्ह्याभ्यामपि स्थिरा ॥
उत्तुष्टोपासनं ज्ञेयं कृत्वावादिषु वादिता ।
सरस्वत्यां स्थिरा भक्तिर्गान्धर्वी धर्म उच्यते ॥
विद्याधरत्वमतुलं विज्ञानं पौरुषे मतिः ।
विद्याधराणां धर्माश्च भवान्मां भक्तिरेव च ॥
गान्धर्वविद्यावेदित्वं भक्तिः स्थायौ तथा स्थिरा ।
कौशल्यं सर्वशिल्पेषु धर्मः केन्द्ररुषः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्यममानित्वं योगाभ्यासरतिर्दृढा ।
सर्वत्र कामचारित्वं धर्माश्च पैतृकः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्यं यथाशित्वं जपज्ञानश्च राक्षसः ।
नियमा धर्मेवदित्वमार्घं धर्मं प्रचक्षते ॥
स्वाध्यायं ब्रह्मचर्यं च दानं यजनमेव च ।
अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाक्षमादयः ॥
जितेन्द्रियत्वं शौचं च माङ्गल्यं भक्तिरुच्यते ।
शङ्करे भास्करे देवां धर्माश्च मानवः स्मृतः ॥

धर्मः

धनाधिपत्वं भोगानि स्वाध्यायं शङ्कराचनम् ।
बह्वङ्गारमशौचश्च धर्माश्च गुह्यकेष्विति ॥
परदाराभिभवित्वं परार्थेऽपि च लोचुपा ।
स्वाध्यायस्वाम्यके भक्तिर्धर्माश्च राक्षसः स्मृतः ॥
अविवेकतायाज्ञानं शौचहानिरसत्यता ।
पिशाचानामयं धर्मः सदा चामिषयुता ॥
योनयस्तु दादशैताः सह धर्माश्च राक्षसः ।
ब्रह्मणा कथिताः पुण्या दादशैव गतिप्रदाः ॥
इति वामनपुराणे ११ अध्यायः ॥
धर्माधर्मलक्षणम् । यथा,—
“अहिंसालक्षणो धर्मो हिंसा च अधर्मलक्षणम् ॥”
इति महाभारतम् ॥
“वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विषयः ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
“विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसं गुणो मत्तः ।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म उच्यते ॥”
इति धर्मदीपिका ॥
(दत्तात्रेयश्रौतपविशेषः । यथा, भागवते । १२ । ३ । १२ ।
“दत्तोस्तु तनयो बभूवुः संतुस्तस्यात्मजस्ततः ।
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो धृतः ॥”)
धर्मकर्म, [न] क्री, (धर्माय धर्मस्य वा कर्म
कार्यम् ।) धर्मकार्यम् । शुभाष्टप्रतिपादक-
क्रिया । यथा,—
“वेदप्रणिहितं धर्मकर्म तन्मङ्गलं परम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
धर्मकायः, पुं, (धर्माय कायो देहो यस्य ।)
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धर्मकीलः, पुं, (धर्मस्य कील इव ।) शासनम् ।
राजशासनम् । इति पुरवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥
धर्मकीलकः, पुं, (धर्मकील + संज्ञायाम् कन् ।)
ब्रह्मशासनम् । इति पुरवर्गे शब्दरत्नावली ॥
धर्मकैतुः, पुं, (अहिंसास्वरूपो धर्मः कैतुरिव यस्य ।)
बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
धर्मजैत्रं, क्री, (धर्मस्य जैत्रम् ।) कुरुजैत्रम् ।
यथा,—
“ब्रह्मवेदिः कुरुजैत्रे पञ्चरामहृदास्तरम् ।
धर्मजैत्रं कुरुजैत्रं द्वादशयोजनावधि ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
अपि च ।
“तरुकारुकायोर्यदस्तरं
रामहृदानाञ्च मचक्रकस्य च ।
एतत् कुरुजैत्रसमन्वितं च
प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥”
इति भारतपादौ ॥
धर्माधारे, त्रि ॥
धर्मघटः, पुं, (धर्माय घटः सुगङ्गोदकपरिपूर्ण-
कलसः ।) सौरवैशाखे प्रत्यहृदात्सुगन्धोदक-
पूरितकलसः । यथा, काशीखण्डे १२ अध्याये ।
“द्विधर्मघटांश्चापि सुगन्धोदकपूरितान् ॥”
तद्विधयेषां । अथ धर्मघटव्रतम् ।
तत्र प्रथमं स्वस्तिवाचनं कृत्वा सूर्यः सोम इति
पठित्वा सङ्कल्पं कुर्यात् । यथा,—

धर्मघ

अथोद्यादि वैशाखे मासि अमुकपक्षे अमुक-
तिथौ महाविषुवसंक्रान्ता अमुकगोत्रा श्री-
अमुकी देवी यमालयगमननिवारणपूर्वकश्री-
विष्णुप्रीतिकामा अद्यारभ्य वर्षचतुर्थं यावत्
प्रतिवर्षीयमेघस्वरौ प्रवृत्तं गणपत्यादिनाना-
देवतापूजापूर्वक-श्रीविष्णुपूजा-समोऽप्यष्टदान-
कथाश्रवण-ब्राह्मणभोजनरूपधर्मघटव्रतमहं
करिष्ये ॥ ॥ वाराहसरे अथोद्यादि महा-
विषुवसंक्रान्त्या मनुसंकल्पितधर्मघटव्रतकर्मणि
यथाविधिकगणपत्यादिनादेवतापूजापूर्वकं श्री-
विष्णुपूजासमोऽप्यष्टदानकथाश्रवणमहं करिष्ये ।
इति सङ्कल्प्य तत्सक्तं पाठयेत् । ततो ब्राह्मणः
प्रतिनिधीभूतः सामान्यार्थासनशुद्धिभूतशुद्धा-
दिकं विधाय शालग्रामादौ घटे वा गणेशा-
दीन् नवग्रहान् दिक्पालान् च संपूज्य वा
हृदयाय नमः इत्याद्याभ्यासकरव्यासी कृत्वा
ॐ ध्येयः सदा इत्यादिना विष्णुं ध्यात्वा स्वशि-
रसि पुष्पं दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्यार्था
संस्थाप्य पुनर्ध्यात्वा वा योऽङ्गोपचारैः ॐ
भगवते विष्णवे नम इति मन्त्रेण संपूज्य यथा-
शक्ति ॐ विष्णवे नम इति मन्त्रं जप्ता जपं
समर्थं ॐ नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यादिना प्रणम्य
लक्ष्मीं सरस्वतीं आवरणदेवताञ्च पूजयेत् ।
ततः एते गन्धपुष्पं ॐ समोऽप्यवारिपूर्णघटाय
नमः । इति चिरभ्यर्च्य -

“ॐ घटं त्वं धर्मरूपोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
त्वयि लिप्ते सन्तु लिप्ताश्चन्द्रेणः सर्वदेवताः ॥”
इति चन्द्रेणानुलिप्य अथोद्यादि अमुकगोत्रा
श्रीअमुकी देवी श्रीविष्णुप्रीतिकामा धर्मघट-
व्रतकर्मणि इमं समोऽप्यवारिपूर्णघटमर्च्यं
श्रीविष्णुदेवतं यथैष्टमभ्यर्च्योचनास्त्रै ब्राह्मणायार्चं
इदं । इत्युत्सृज्य कृताञ्जलिः पठेत् ।
“ॐ धर्मं त्वं घटरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
त्वयि दत्तेऽज्ञया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥
यथा त्वं शीतलो नित्यं संपूर्णः शीतवारिणा ।
तथा मां सुराणां हूलः शीतलं कुरु धर्मराट् ॥
यत्र धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवलोकः ।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥
पानीयं प्राणिनां प्राणाः पानीयं पावनं महत् ।
पानीयस्य प्रदानेन तस्मिन्भवतु शाश्वती ॥”
इति पठित्वा दक्षिणां दत्त्वाऽष्टिदाधारणं
कृत्वा कथां पूजयात् ॥ ॥

अथ कथा । श्रीकृष्ण उवाच ।

“इदं राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतानां व्रतसुत्तमम् ।
चन्द्रकेतुरिति ख्यातो राजासीद्दार्मिकः सुधीः ॥
सुशीला तस्य भार्यासीत् मालावत्यनिविद्यता ।
सा सर्वगुणसंयुक्ता साध्वीयं द्रौपदी यथा ॥
एकस्मिन् समये राजन् ! लोमशस्य च सन्निधौ ।
सेवां पुटाञ्जलिभूत्वा लोमशं परिपृच्छति ॥

मालावत्युवाच ।

इदं त्वं सुनिश्चातुं । सर्वधर्मपरायणम् ।
यमालयं गच्छामि तदुपायं ब्रवीहि मे ॥

७८५

धर्मघ

समास्थाहि व्रतं देव ! सफलं पापनाशकम् ॥

लोमश उवाच ।

इदं राजन् ! महाभागे ! येन तत्र न गच्छति ।
तदुपायं प्रवक्ष्यामि इदं त्वं हि समाहिता ॥
अमलमलतात पापाभ्युत्ते नात्र संशयः ।
विष्णुस्मरणमात्रेण हन्ति पापं पुराकृतम् ॥
येन धर्मप्रसादेन तुष्टो देवो जगद्गणः ।
पूजयेद्देवदेवेशं सर्वकामफलप्रदम् ॥
समारोप्य ततो देवं चन्द्रेण विलेपितम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या गन्धपुष्पादिभिस्तथा ॥
अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।
षड्शीतिसहस्रं षड्शीत्यामुदाहृतम् ॥
विपुत्रं शतसाहस्रं व्रतं तत्र समाचरेत् ॥

मालावत्युवाच ।

ममेतत् कथितं सर्वं यद्व्रतं त्वया प्रभो ! ।
किं विधानं फलं किं वा कैश्च लोके कृतं पुरा ॥
लोमश उवाच ।

इदं देवि ! महाभागे ! पूर्वकालस्य या कथा ।
विनिष्क्रान्ते तत्संज्ञे यदा मेघमनो रविः ॥
दोषादिरहिते काले चतुर्विधं समाचरेत् ।
तत्र नित्यं घटं दद्यात् मासमेकं समोऽप्यकम् ॥
चन्द्रेण समालिप्तं दक्षिणादिभिरन्वितम् ।
व्रतमेतत् समाकुर्यात् यावत् वर्षचतुर्थम् ॥
अनेनेव विधानेन या व्रतस्य समाचरेत् ।
सर्वं कुलं समृद्धत्वं स्वर्गलोकं मञ्जीयते ॥
द्रौपद्याचरितं यत्तत् इदं त्वं ध्यातव्यम् ।
द्रौपद्या तदिरं पूर्वं न कृतं व्रतसुत्तमम् ॥
दत्त्वा गता च सा साध्वी न लभेत दिवं पुनः ।
अथ श्रीं समागत्य तामुच्यमन्त्रिकुराः ॥
विपुत्रं च त्वया साध्वि ! न कृतं तद्व्रतं किल ।
ततो मरणकाले स्यात् स्वर्गद्वारं विरोधितम् ॥
यमदूतेः समासाद्य गले पाशो निवेशितः ॥

द्रौपद्युवाच ।

के ययमिति तद्व्रतं कृत्वा वा नीयतेऽभुता ।
कथं पाशो गले दत्तः कथयस्व मम ध्रुवम् ॥

यमदूता ऊचुः ।

मा भेषीनोर्धते देवि । धर्मराजस्य सन्निधौ ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि व्रतानि विविधानि च ॥
यज्ञदानविधानञ्च त्वया सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
किन्त्वत्र न कृतं पूर्वं माधवे मासि सुव्रते ॥
व्रतं धर्मघटं नाम तेन यासि यमालयम् ॥

द्रौपद्युवाच ।

यमदूता महात्मानो नयन्तु मां यमालयम् ।
तत्प्रसादेन मे शीघ्रं गले पाशो विसृज्यतु ॥
ततो विपुत्रं स्वकरे समानीता यमालिकम् ॥

यम उवाच ।

इदं त्वं द्रौपदी साध्वि ! सर्वं त्वया प्रतिष्ठितम् ।
न कृतो देवदेवस्य व्रतं धर्मघटत्वया ॥
तथापि तुष्टो भद्रोऽहं वरं दृष्ट्वा यथेष्टितम् ॥

द्रौपद्युवाच ।

वरं ददस्व मे नाथ । गच्छामि पुनरोलयम् ।
कर्तव्यं तद्विधानेन व्रतं तव प्रसादतः ॥

धर्मघः

यम उवाच ।

व्रतं धर्मघटं देवि ! कुरु गत्वा निजालयम् ।
नागलयां त्वया देवि ! पुनर्मम पुरीं शुभे ! ॥
ततो गता च सा चैव तुष्टोऽभूदलकक्षदा ।
भूयो भूमियज्ञं प्राप्य तदेष च तथा सतो ॥
सा तत्र तद्व्रतचक्रे दानं होमं यथाविधि ।
संपूर्णं तु व्रते तत्र प्रतिष्ठामाचरन् सती ॥
ददौ द्वादशविधेभ्यो दानानि द्वादशानि च ।
चत्वारि जलपात्राणि वस्त्राणि सहितानि च ॥
दानानि च ततो दत्त्वा तत्सङ्गकघटाक्षया ।
आसनानि च चत्वारि पादुकासहितानि च ॥
दक्षिणास्तु ततो दत्त्वा वस्त्राणि विविधानि च ।
तद्व्रतस्य सुसम्पन्नं विष्णुहस्तेऽन्यसत्ततः ॥
एवं कृत्वा व्रतं साध्वी द्रौपदी सुसमाहिता ।
अन्तकालं समासाद्य सा गता वैष्णवं पुरम् ॥
इत्युक्ता लोमशेनाथ कथा मालावती तथा ।
कृत्वा चैव व्रतं साध्वी देवाराधनपूर्वकम् ॥
सान्निध्यं गङ्गां दत्त्वा समोऽप्यदक्षिणां लिप्ताम् ।
देवोद्देशेन विधाय श्रद्धया प्रत्यपादयन् ॥
एवं या कुरुते नारी पुत्रपौत्रसमन्विता ॥

पुस्तकान्तरे ।

‘एवं करोति या नारी नरो वा व्रतसुत्तमम् ।’
इति वा पाठः ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं श्रियश्च लभते सुखम् ।
अन्ते याति परं स्थानं यत्र देवो निरञ्जनः ॥”

इति भविष्यपुराणोक्ता धर्मघटव्रतकथा
समाप्ता ॥

कचित् कचित् पद्धतौ विष्णुधर्मोत्तरयमपुरा-
णोक्ता च लिखिता ॥

धर्मचक्रः, पुं, (धर्मस्य चक्रं समृद्धौ यच्च ।)
बहुः । इति शब्दरत्नावली (धर्मस्य चक्रं
समृद्धः । धर्मसमृद्धे, लो । यथा, महा-
भारते । १ । १०६ । १४ ।

“भीष्मोऽयं विहितं रात्रिं धर्मचक्रमवर्तते ॥”
अश्वविशेषः । यथा, हरिवंशे । २२६ । ७ ।

“धर्मचक्रं महाचक्रमजितं नाम नामतः ॥”
धर्मचक्रभूत, पुं, (धर्मचक्रं धर्मसङ्घं विभर्तीति ।

भू + कृप । तुगागमश्च ।) जिनः । इति
धरणिः ॥

धर्मचारिणी, स्त्री, (धर्मं चरतीति । चर +
गिति + ङीष् ।) जाया । इति शब्दरत्नावली ॥

धर्मचिन्तनं, लो, (धर्मस्य चिन्तनं भावना ।)
धर्मचिन्ता । इति श्वेतचक्रः । ६ । १७ ॥

धर्मचिन्ता, स्त्री, (धर्मस्य चिन्ता भावना ।)
पुण्यभावना । तत्पठ्यः । उपाधिः ५ । इत्य-
मरः । १ । ७ । २० ॥

धर्मज्ञः, त्रि, (धर्मं जानातीति । ज्ञा + कः ।)
धर्मज्ञानविशिष्टः । यथा,—

“धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च ह्रीनिवेदी द्वादशतः ॥”
इति विराटपर्व ॥

धर्मणः, पुं, (धर्मणेव धार्मिकवद्व्यर्थः नम-
तीति । नम + अन्त्यङ्गपीति डः ।) दृष्टभेदः ।

धर्मसु

धामिनिया इति भाषा । (यथास्य पर्यायः ।

“धन्वनः पिच्छिलत्वकृत् धनुर्वृत्तश्च धर्मणः ॥”
इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥

सर्पविशेषः । इति मेदिनी । गे, ५३ ॥ टिमना ।
इति भाषा ॥

धर्मत्वं, स्त्री, (धर्मस्य भावः । धर्म + त्व ।)
वृत्तिमत्त्वम् । आधियत्वमिति यावत् । यथा,
गगनादेवृत्तिमत्त्वलक्षणधर्मत्वाभावादिति जग-
दीशः ॥

धर्मदानं, स्त्री, (धर्माय दानम् ।) प्रयोजनमन-
पेक्ष्य केवलधर्मवृत्त्या पात्रेभ्यो दानम् । यथा,
देवलः ।

“पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।

केवलं धर्मवृत्त्या यत् धर्मदानं प्रचलते ॥”

इति सुहितत्वम् ॥

धर्मद्रवी, स्त्री, (धर्मजनको द्रवी यारिरूपो
यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गा । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ (यदुक्तं गङ्गास्तोत्रे ।

“विष्णुपादाग्रमस्मत्ते गङ्गे त्रिपथगामिनि ।।

धर्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि ।।”)

धर्मधातुः, पुं, (अहिंसारूपो धर्मे एव धातुः
प्रकृतिर्यस्य ।) ब्रह्म । इति त्रिकाण्शेषः ॥

धर्मध्वजो, [न] त्रि, (धर्मा ध्वजश्चिह्नम् ।
स एवाव्यस्येति । धर्मध्वज + इति ।) जीवि

कार्यजटादिधारी न तु परमार्थतो धर्मानुष्ठान-

कारी । तत्पर्यायः । लिङ्गवृत्तिः २ । इत्यमरः ।

२ । ७ । ५४ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६५ ।

“धर्मध्वजो सदाशुभस्फादिको लोकदम्भकः ।

वैकुण्ठव्रतिको ज्योतिर्हंसः सर्वाभिसन्धकः ॥”)

धर्मपत्नं, स्त्री, (धर्मपत्नने जातम् । “तत्र
जातः ।” ४ । ४ । २५ । इत्यण् । संज्ञापूर्वक-

त्वात् न वृद्धिः ।) मरिचम् । इत्यमरः । २ ।

६ । ३६ ॥ (पर्यायोऽस्य यथा —

“रेणुकं मरिचं लणमृषणं धर्मपत्नम् ॥”

इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥

धर्मस्य पत्नम् ।) धर्मपत्नी । तत्पर्यायः ।
आवन्तो २ । इति त्रिकाण्शेषः ॥

धर्मपत्रं, स्त्री, (धर्माय यज्ञादिकार्याय पत्रं
यस्य ।) यज्ञोद्गमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धर्मपुत्रः, पुं, (धर्मस्य पुत्रः ।) युधिष्ठिरराजः ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।

२३५ । १८ ।

“न पापकं धास्यति धर्मपुत्रो

धनञ्जयश्चाप्यनुवर्त्यते तम् ॥”)

नरनारायणावृषी । इति पुराणम् ॥ (यथा,
देवीभागवते । ४ । ७ । १६ ।

“तापसो धर्मपुत्रो ह्यौ सुशान्तमनसाबुधौ ॥”)

धर्मतः, क्तपुत्रः । धर्मवृत्ता इति भाषा ॥
यथा,—

“यावद्गुर्जटिधर्मपुत्रपरशुसुखाखिलक्षत्रिय-
श्रेणीशीलितपिच्छिला वसुमती कोऽस्यामधा-
स्यत् पदम् ।

धर्मरा

जैत्रोत्थाभयदानदक्षिणभुजावष्टम्भद्विद्योदयो
देवोऽयं दिनस्तुल्यैकैकतिलको न प्राभविष्यद्
यदि ॥”

इति महानाटके । २ । २५ ॥

धर्मवाणिजिकः, पुं, (धर्मं वाणिजिक इव । फल-
कामनया धर्माचरणार्थं वास्य तथात्वम् ।)

पुण्यकर्मफलकामी । यथा,—

“धर्मवाणिजिका मृदाः फलकामा नराधमाः ।
अर्थयन्ति जगत्प्रापं ते कामानाप्रवन्त्यतः ॥”

इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुधर्माचरितरत्नौय-
काष्टीयवचनम् ॥

धर्मभागकः, पुं, (धर्मार्थं भणतीति । भण +
गुण ।) भारतादिपाठकः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

धर्ममूलं, स्त्री, (धर्मस्य मूलम् ।) शुभाष्टकार-
णम् । पुण्यहेतुः । यथा,—

“इत्थं मूलं फलं शाकसुदपात्रं तपोधनाः ।

दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वयान्ति धर्मिणः ॥

एष धर्मा महांश्चागो दानं भूतदया तथा ।

ब्रह्मचर्यं सदा सत्त्वं अनुक्रोशो धृतिः क्षमा ॥

सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत् समासतः ॥”

इति बृहद्विष्णुपुराणे स्नानविधिनामाध्यायः ॥

(यथा च मनुः । २ । ६ ।

“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चेव साधनानामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥”)

धर्मयुः, त्रि, (धर्मं याति गच्छतीति । या +
न्यगयादित्वात् कुः ।) धर्मविशिष्टः । धार्मिकः ।

धर्मशब्दादस्यर्थं युप्रत्ययेन निष्पन्नः इति
मुग्धबोधः ॥

धर्मयुक्तः, [ज] त्रि, (धर्मं युनक्तितीति । युज् + कृप् ।)
धर्मयुक्तः । धार्मिकः । (यथाह देवलः ।

“दाता प्रतिगृहीता च ब्रह्मादेयश्च धर्मयुक्तः ।

देशकालौ च दानानामज्ञान्येतानि षड्विदुः ॥”)

धर्मराजः, पुं, (धर्मण राजते इति । राज +
अच् ।) जिनः । (धर्मं खासौ राजा चेति ।

समासे टच् ।) यमः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३१ ॥

(यथा, महाभारते । ३ । २६६ । ५४ ।

“धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥”)

नरपतिः । युधिष्ठिरः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, हरिवंशे । १६ । ८ ।

“अष्टकृतुधर्मराजो हि शरतरूपगतं पुरा ॥”

धर्मप्रधाने, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ५५ । १२ ।

“यथा च ते प्रीतमनाः सदाहं

त्वं वा वरुणो धर्मराजो यमो वा ॥”)

धर्मराजपरीक्षा, स्त्री, (धर्मराजस्य परीक्षा ।)
धर्माधर्मपरीक्षणम् । यथा,

अथ धर्मराजविधिः । बृहस्पतिः ।

“पञ्चदशे लेखनीयौ धर्माधर्मा सितासितौ ।

जीवदानादिकेर्मन्त्रे गायत्र्यादौ च सामभिः ॥

यामन्त्रा पूजयेद्भ्यः कुसुमैश्च सितासितैः ।

अभ्युक्ष्य पद्मगणैश्च नृपिच्छान्तरितौ ततः ॥

समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।

ततः कुम्भात् पिच्छमेकं यज्ञीयादविलम्बितः ॥

धर्मरा

धर्मं गृहीते शुद्धः स्यात् संपूज्यश्च परीक्षकैः ॥
जीवदानमन्त्रस्तु शारदायाम् ।

‘पाशाङ्कुशपुटा शक्तिनायुस्त्रिभुविभूषितः ।

याद्याः सप्तसकारान्ता योमसन्धेः संयुतम् ॥

तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात् ततोऽसुख्य पदं वदेत् ।

प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणास्ततः परम् ॥

असुख्य जीव इह स्थितस्ततोऽसुख्य पदं वदेत् ।

सर्वेन्द्रियाण्यसुख्यान्ते वाक्पुनश्चतुरन्ततः ॥

श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् ।

तिष्ठन्त्वन्निबध्नन्ते प्राणमन्त्रोऽयमोरितः ॥

प्रत्यसुख्य पदात् पूर्व पाशाद्यानि प्रयोजयेत् ।

प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिः ।’

पाशाङ्कुशपुटा शक्तिरित्यनेन प्रथमं पाशबीजं

आम् । ततः शक्तिबीजं ह्रीं । ततोऽङ्कुशबीजं

क्रोम् । वायुर्यकारो बिन्दुविभूषितः । तेन यं ।

याद्याः सप्तसकारान्ता उद्धृत्यकारमादाय

सप्त । अङ्कुशवायुनलावनी वरुणबीजानीत्यन्य-

चोक्तेः । अत्र वायोरेकस्य पूर्व पृथगुपस्थासः

सप्तानां सविन्दुत्वायः । अतएवाभ्यन्त्र बीजानो-

क्तम् । योमसन्धेः संयुतम् । योम हकारः ।

सत्त्वं ओकारः । इन्द्रबिन्दुः । तेन ह्रीं । असुख्य

इति षष्ठान्तदेवतानामोपलक्षणम् ।

‘अदः पदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे प्रदृश्यते ।

साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत् ॥’

इति नारायणीयान् । अत्रिबध्नः स्थाप्ता ॥ * ॥

गायत्र्यादिसामाज्ञाने तु सप्रणवयाह्वानि

गायत्रीमात्रं पठितव्यम् । जपहोमादि यत्-
किञ्चित् कृतञ्चोक्तं सम्भवेन्न चेत् सर्वं याह्वानिभिः

कुर्यात् गायत्र्या प्रणवेन च ॥ इति मिताक्षरा-
धृतषट्त्रिंशत्तत्त्ववचनदर्शनात् अत्रापि तथा

कल्प्यते ॥ * ॥ पितामहः ॥

‘अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

धर्मणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां वृणाम् ।

राजतं कारयेद्ब्रह्ममधर्मं सीमकायसम् ।

लिखेद्ब्रह्मं पठे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ॥

अभ्युक्ष्य पद्मगणैश्च गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ।

सितपुष्पस्तु धर्मः स्यात् अधर्माऽसितपुष्पकः ॥

एवं विधायोपलिख्य पिच्छयोक्तौ निधापयेत् ।

गोमयेन नृदा वापि पिच्छौ कार्यौ समौ ततः ॥

नृदावृत्तेऽनुपपद्यते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।

उपलिप्ते शुची देशे देववाक्पञ्चसूत्रिधौ ॥

आवाहयेत्ततो देवान् लोकपात्राञ्च पूर्ववत् ।

धर्मावाहनपूर्वस्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ॥

यदि पापवियुक्तोऽहं धर्मस्यायाच मे करम् ।

अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रयत्नीताविलम्बितः ॥

धर्मं गृहीते शुद्धः स्यादधर्मं च तु ह्रीयते ।

एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ।’

हस्तशामिति साहस्यभियोगेषु । याचमाना-

नामिति अलम्बनार्थाभियोगेषु । प्रायश्चित्तार्-

थिनामिति पातकाभियोगेषु ॥ * ॥

तत्र प्रयोगः । पञ्चदशे शुद्धं धर्मं लक्षणमधर्मं

पुत्तककवयकूपं निधाय ओम् ह्रीं क्रो यं

धर्मशा

रं लं वं शं घं सं हों हंसः धर्मस्य प्राणा इह प्राणाः । पुनः आमित्यादि धर्मस्य जीव इह स्थितः । पुनः आमित्यादि धर्मस्य सर्वेन्द्रियाणि । पुनः आमित्यादि धर्मस्य वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रवाक्प्राणाः इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन् स्वाहा । इत्यनेन जीवदानं धर्मप्रतिमायां एवमधर्मप्रतिमायां कृत्वा गायत्र्यादिसामज्ञाने तेनेव नो चेत् सप्रवणश्रुतिगायत्रीं पठित्वा धर्मस्यावाहनादि कृत्वा यथाक्रमं शुक्लकृष्ण-पुष्पाभ्यां धर्माधर्मौ संपूज्य प्रणवेन पञ्चगव्य-सुपादायाभ्युक्ष्य शुक्लपुष्पयुक्तं धर्मं कृष्णपुष्प-युक्तमधर्मं ऋत्विषद्वये कृत्वा नवे कुर्म स्थापयेत् । प्राङ्निवाकस्ततो देवब्राह्मणसन्निधौ धर्मावाहनादिहवनानां कर्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा समलकप्रतिष्ठापनं लिखित्वा शोधयितरमि दद्यात् । शोधयितुं योम् यदि पापविशुद्धोऽहं धर्मस्त्वायाश्च मे करं इत्युच्चार्य कुम्भाक्षयेरेकं गृह्णीयात् । धर्मो यद्वाति शुद्धः अन्यथा अशुद्धः । इति द्रियतत्त्वम् ॥

धर्मवान् [तु] त्रि, (धर्मोऽस्त्यस्येति । धर्म + मतुप् । मस्य वः ।) धर्मविशेषः । पूज्यवान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०४ । २६ ।

“जनेन धर्मज्ञसमेन धर्मवा-
सुपोपविष्टो भरतस्तः प्रजम् ॥”)

धर्मवासरः, पुं, (धर्मस्य धर्माचरणस्य वासरः । पौर्णमासी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्मवाहनः, पुं, (धर्मं वाहयतीति । वह + णिच् + ल्युट् । यद्वा, धर्मावृत्तौ वाहनं यस्य । धर्मस्य वृत्त्युपवादेव तथात्वम् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धर्मस्य यानं, स्त्री ॥

धर्मवैतंसिकः, पुं, (धर्मवैतंसिक इव । आत्मनो धार्मिकत्वविज्ञापनाय पाशकः कपटान्तरौ वेत्यर्थः ।) पापकर्मणा धनमासादात्मनो धार्मिकत्वस्थापनाय दानकर्त्ता । तत्पापफलं यथा,—

“धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा ।
ददाति दानं विप्रस्यो लोकविश्वासकारणम् ॥
पापेन कर्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरदुःखः ।
रागमोहान्वितोऽशान्तः कलुषो योनिमाप्नु-
यात् ॥”

इति बह्विपुत्रेण ज्ञानविधनामाध्यायः ॥
धर्मशाधः, पुं, (धर्मप्रधानो याधः । शाकपाधिं वादिवत् मध्यपदलोपिसमासः ।) पापपुरुष-
विशेषः । स तु काष्ठीरदेशाधिपवसुनामवृष-
देहनिर्गतयाधूपिप्रहृष्टात्मकः । तस्य राशौ
वरेण तस्य धर्मशाध इति संज्ञाभूत् । यथा,—
“ततः पुत्रं विवस्वन् श्रेष्ठं भ्रातृशतस्य च ।
अभिषिध्य स्वके राज्ये तपोवनसुपागमन् ॥
पुष्करं नाम तीर्थानां प्रवरं यच्च केशवः ।
पुष्करीकाचनामा तु पूज्यते तत्परायणे ॥
तच्च गङ्गा च राजधिः काष्ठीराधिपतिर्वसुः ।

अतितीव्रश्च तपसा स्वशरीरमशोषयत् ॥
पुष्करीकाचपारं तु स्नवे भक्त्या जपन् बुधः ।
नमस्ते पुष्करीकाच नमस्ते मधुसूदन ॥
नमस्ते सर्वलोकेश ! नमस्ते तिमिरचक्रिणे ॥”
इत्यादि ।
“एषस्तु वदस्तस्य मूर्तिमान् पुरुषः किल ।
निर्गत्य देहाद्गोलाभौ घनचक्षो भयङ्करः ॥
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा किं करोमि नराधिप ! ॥
राजोवाच ।

कोऽसि किं कार्यमिह ते कस्मादागतवानसि ।
एतस्मि कथय याध । एतद्विष्णुमि वेदितुम् ॥
याध उवाच ।

पूर्वं कलियुगे राजन् । राजा त्वं दक्षिणामुखि ।
अरण्यमागतो हन्तुं न्वापदानि विप्रघतः ॥
तत्र त्वयान्यकामेन स्वगवेषधरो मुनिः ।
दण्डयुग्मन दूरे तु पातितो धरणीतले ॥
तत्त्वत्वा महाराज । सकृन्मारायणं प्रभुम् ।
संचिन्त्य द्वादशीं शुद्धा त्वया राजन् । उपोषिता ॥
गौर्दत्ता विधिना मद्यो ऋतोऽस्युदरशूलतः ।
अहश्च तव देहस्यः सर्वं जानामि चाक्षयम् ॥
स्वगंस्थस्यापि राजेन्द्र । स्थिताहं स्वेन तेजसा ।
इदानीमादिश्येते तु कृते वृषतिष्ठतम् ॥
सम्भूतस्त्वं महाराज । राज्ञः सुमनसो गृहे ।
इदानीं यत् त्वया स्तोत्रं पुष्करीकाचपारगम् ॥
पठितं तत्प्रभावेण विह्वलाङ्गुलहायहम् ।
एकैभूतः पुनश्चातो याधरूपो वृषोत्तमः ॥
एतत् शुत्वा वचो राजा परं विस्मयमागतः ।
वरणं हृन्दयामास तं याधं राजसत्तमः ॥
राजोवाच ।

स्मारितोऽस्मि महायाध । त्वया जन्मान्तरं गतम् ।
तथा त्वं मत्प्रसादनं धर्मायाधो भविष्यसि ॥”
इति वाराहं आदित्यवृत्तात्मनामाध्यायः ॥
(अपरो धार्मिको याधविशेषः । अस्य विवरणं महाभारते । ३ । २०६ अध्यायमारभ्य
विशेषतो द्रष्टव्यम् ।)

धर्मशास्त्रं, स्त्री, (धर्मस्य धर्माय वा शास्त्रम् ।)
मन्वादिप्रणतशास्त्रम् । तत्पर्यायः । स्मृतिः च
धर्मसंहिता ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ धर्मशास्त्र-
प्रयोजका यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ५-६ ।
“मन्वाविष्णुहारांतथाश्वत्थकाशनीर्ज्वराः ।
यमापस्तम्बसम्भवाः कात्यायनहृदयस्य ॥
पराशरयामशास्त्रलिखिता दशमातमो ।
शातातपा वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”
एते प्रधानानि अन्येऽपि सन्ति ॥ रघुनन्दन-
धृतधर्मशास्त्राणि यथा,—
“मल्लिकार्जुन दायभागं चंस्कारे शुद्धिनिर्णये ।
प्रायश्चित्तं विवाहं च तथो जन्माष्टमीव्रते ॥
दुर्गास्तनय श्ववृत्तावेकादश्यादिनिर्णये ।
तद्भागवतवर्तमानं वृषोत्तमसंग्रहे व्रते ॥
प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वःस्तुसंज्ञके ।
दीक्षायामादिकं तस्य चैव श्रीपुष्पकोत्तमे ॥
सामश्राद्धं यजुःश्राद्धं शूद्रश्रवणविचारणे ।

धर्मसा

इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥”
इति रघुनन्दनभट्टाचार्यः ॥
धर्मशीलः, त्रि, (धर्मे धर्माचरणे शीलं स्वभावो
यस्य ।) धार्मिकः । यथा, विराटपर्वणि ।
“धर्मशीलो वदान्श्च उहश्च सुमहाधनः ॥”
धर्मसंहिता, स्त्री, (धर्मस्य संहिता ।) स्मृति-
शास्त्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
धर्मसावर्णिः, पुं, (धर्म एव सावर्णिः स्वर्गपुत्रो
मनुः ।) एकादशो मनुः । अस्मिन्मन्वन्तरे
धर्मसेतुरवतारः । वैद्वत् इन्द्रः । विहङ्गमकाम-
गमाद्या देवाः । अतनादयः सप्रवयः । सख
धर्मादयो मनुपुत्रा भविष्यन्ति । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ १० ॥
“भवितु धर्मपुत्रस्य सावर्णस्यान्तरं श्रुणु ।
विहङ्गमाः कामगमा निम्नान्तरतयस्तथा ॥
त्रिप्रकारा भविष्यन्ति एकैकालिंशको गणः ।
मासर्तुदिवसा ये तु निम्नान्तरतयस्तु ते ॥
विहङ्गमा रात्रयोऽथ सुवृत्ताः कामगो गणः ।
इन्द्रो वृषाश्चो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमाः ॥
हविष्ठाश्च धनिष्ठश्च अतिरथस्तथागणिः ।
निचरश्चानघश्चैव वृणाश्चान्यो महासुनिः ॥
सप्रवयोऽन्तरे तस्मिन्मन्विजान्च सप्रमः ॥
सत्वाङ्गुगः सुशर्मा च देवाङ्गीकः पुण्ड्रहृष्टः ॥
हेमधन्वा हृदायुश्च विभानुस्तनसुता वृषाः ॥”
इति मार्कण्डेयपराशरम् ॥

धर्मसारः, पुं, (धर्मस्य सारः ।) श्रेष्ठपुरुषकर्म ।
यथा । प्रयोगाच ।

“धर्मसारमहं वक्ष्ये मर्त्यपाप्मं शु शङ्कर । ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं सूर्यं सर्वपापविनाशनम् ॥
श्रुतं ब्रह्म बलं धैर्यं सुखमृत्साहमेव च ।
श्रीको हरति वे नगां तस्मात्प्रीतोऽपि रजित ॥
कर्मदेवाः कर्मलौकाः कर्मसम्बन्धितान्यथा ।
कर्मणि प्रेरयन्तीह पूरुषं सुखदःखयोः ॥
दानमेव परो धर्मो दानान् सर्वमवाप्नोते ।
दानास्तुक्तिश्च राज्यं च ददाहानं ततो नरः ॥
एकतः क्रतवः सर्वं समग्रपरदक्षिणाः ।
एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥
तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैश्च योगेन वा पुनः ।
गतिं लभते जन्मोऽपि संसेय यो लभेत् ॥
अथवा परमं पापं अष्टा पापप्रणाशिनी ।
जहानि पापं अष्टाधानं जीर्णं लक्ष्मिवोरगः ॥
न पराकृतपुण्यानां नराणांमिह शङ्कर ! ।
योग्येयानि पपदन्ते अष्टादातयमधिपः ॥
दूरादतिथयो यस्य गृहमायान्यवारिताः ।
स गृहस्य इति प्रोक्तः शेषास्तु गृहरक्षकाः ॥
न चिन्तयन्ति ये धिगुं नाभैर्यन्ति च ये नराः ।
धर्मस्य नाशका ये च ते वे निरयमात्मिनः ॥
ये न ह्यमजपश्चान्द्वैताचैतन्यनृपराः ।
सत्यज्ञानिदयायुक्तास्ते नराः स्वर्गमात्मिनः ॥
न दाता सुखदुःखानां न च हर्तास्ति कश्चन ।
स्वकृतायैव भुज्यन्ते दुःखाणि च सुखाणि च ॥
धर्माय जीविनं धेयां सन्तानाथं च मेधुनम् ।

धर्मात्मा

देवाय तपेन येषां दुर्गाय भितरन्ति ते ॥
मनुष्यः को न शक्नोति फलमलेख जीवितुम् ।
मर्त्य एव हि सांख्येन शूद्राद्यवगाहते ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभाद्दोहः प्रवर्तते ।
लोभात्क्रोधश्च माया च मानो मत्सर एव च ॥
रागद्वेषादुक्तलोभमोहमदोऽज्ञाः ॥
यः स शान्तः परं लोकं याति पापविवर्जितः ॥
देवता मुनयो नागा गन्धर्वा गुह्यका नराः ।
धार्मिकं पूजयन्तीह न धनादौ न कामिनम् ॥
न मन्त्रवलयैर्येण प्रज्ञया पौरुषेण वा ।
अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवता ॥
यथा मिथं जले मत्स्ये भक्ष्यते स्वापदर्भिव ।
आकाशे पक्षिभिर्भक्षितं तथा सर्वत्र विज्ञवान् ॥
सर्वसत्त्वद्यालुत्वं सर्वेन्द्रियविनिग्रहः ।
मर्ज्जानितमङ्गित्वं श्रेयः परमिदं स्मृतम् ॥
पश्यन्निवायतो मृत्युं यो धर्मं नाचरेन्नरः ।
अज्ञातस्तनस्यैव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥
भगवद्वा ब्रह्मवा गोपः पित्रोऽपि गुह्यतत्त्वगः ।
भूमिं सर्वगुणोपेतां दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
न गोशनात् परं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः ।
मा गौर्वायार्जिता दत्त्वा कर्तुं तारयते कुलम् ॥
नान्नदानात् परं दानं किञ्चिदस्ति त्वध्वज ॥
अग्नेन धार्यते मर्त्यं चराचरमिदं जगत् ॥
कथादानं श्रुतौतमं जपस्तीर्थं श्रुतं तथा ।
हस्त्यश्चरधानानि मणिगजवसुन्धराः ॥
अन्नदानस्य सर्वाणि कला नार्हन्ति योऽङ्गुलीम् ।
अज्ञात् प्राणो बलं तेन चास्मादीर्यं धृतिः स्मृतिः ॥
कूपवापीतडागादि आरामाणि च कारयेत् ।
त्रिःसप्तकुलमुद्रय विष्णुलोके महीयते ॥
साधुना दर्शनं पुण्यं तीर्थादपि विशिष्यते ।
कालेन फलते तीर्थं सद्यः साधुसमागमः ॥
मर्त्यं दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम् ।
ज्ञानं श्रमो दया दानमेव धर्मः सनातनः ॥”

इति गारुड २२५ अध्यायः ॥

धर्मे सुतः, पुं, (धर्मस्य सुतः ।) युधिष्ठिरराजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । २ । ७ । १६ ।
“एकान्ते विदुरेणोक्तो राजा धर्मे सुतः श्रुतिः ॥”
नरनारायणसुनी । यथा, देवीभागवते । ४ ।
७ । १२ ।
“इति सच्चिन्मयानं तं भातरं दीनमानसम् ।
उवाच वचनं तथं नरो धर्मे सुतोऽनुजः ॥”)
धर्मे सुतः, पुं, (धर्मं सुते इति । सू + कृप् ।)
धर्म्याटपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ (धम्म-
प्रेरके, चि । यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १ । ७ । ८ ।
“सोमो राजा वरुणः । देवा धर्मे सुवच ये ॥”)
धर्मात्मा, [नृ] पुं, (धर्मं आत्मा स्वभावो यस्य ।
कुमारपालः । स तु आर्हत्तविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३७७ ।) चि, धर्मशीलः । यथा,—
“महर्षिर्भगवान् यासः कृत्विमां संहितां पुरा ।
श्रोतेऽनुभिर्धर्मात्मा पुनर्मध्यापयत् शुकम् ॥”
इति महाभारतम् ॥

धर्माधर्मपरीक्षणं, स्त्री, (धर्मश्च अधर्मश्च तयोः
परीक्षणम् ।) परीक्षाविशेषः । यथा,—
“अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां शृणुम् ॥
राजतं कारयेत् धर्ममधर्मं सीसकायसम् ।
लिखितं भूर्जं पटे वापि धर्माधर्मौ सितसितौ ॥
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमात्यैः समर्चयेत् ।
नितपुष्पास्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् ॥
एवं विधायोपलिख्य पिङ्गयोक्तौ निधापयेत् ।
गोमयेन स्नत्वा वापि पिङ्गो कार्यौ समन्ततः ॥
स्नद्धाक्षक उपहृत्य स्थाप्यौ नानुपलक्षितौ ।
उपलिप्ते शुची देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ॥
आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥
धर्मावाहनपूर्वेषु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
यदि पापविसृक्तोऽहं धर्मेऽस्त्वायातु मे करे ॥
अशुद्धश्च मम करे पापमायातु धर्मतः ।
अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रदृक्छीताविलम्बितः ॥
धर्मं गृहीते शुद्धः स्यादधर्मं तु स ह्रीयते ।
एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ॥”

इति मितानरा ॥

धर्माधिकरणं, स्त्री, (अधिक्रियते अस्मिन्निति ।
अधि + कृ + अधिकरणे ल्युट् । धर्मस्य अधि-
करणम् ।) राज्ञो विचारस्थानम् । यथा,—
“धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रनिरूपणम् ।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत् ॥”
इति वीरमित्रोदये कात्यायनवचनम् ॥ ३॥
“पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्राश्रवश्चाप्यलोलुपाः ।
धर्माधिकरणे कार्या जनाज्ञानकरा नराः ॥”
इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥

धर्माधिकरणः, पुं, (धर्माधिकरणं आश्रयत्वेनास्त्य-
स्येति । अच् ।) धर्माध्यक्षः । तस्य लक्षणम् ।
यथा, मत्स्यपुराणे १८६ अध्याये ।

“समः शत्रौ च मित्रे च सर्वशास्त्रविशारदः ।
विप्रसुखः कुलोन्मत्तः धर्माधिकरणो भवेत् ॥”

धर्माधिकरणी, [नृ] पुं, (धर्माधिकरणं विचार्य
स्थानत्वेनास्त्यस्येति । धर्माधिकरण + इनि ।)
धर्माधिकरणविशेषः । जज्ञ इति इराजी
भाषा । तत्पर्यायः । धर्माध्यक्षः २ धार्मिकः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८६ ॥ प्राडुवाकः ४
अनदर्थकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥

धर्माध्यक्षः, पुं, (धर्मं धर्माधिकरणे अध्यक्षः ।)
धर्माधिकरणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८८ ॥
“कुलशीलगुणोपेतः सर्वधर्मपरायणः ।
प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥”

इति चाणक्ये । १०२ ॥

(विष्णुः यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८० ॥
“लोकध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः क्षताक्षतः ॥”

“धर्माधर्मां साक्षादीक्षते अनुरूपं फलं दातुम् ।
तस्माद्धर्माध्यक्षः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

धर्मारण्यं, स्त्री, (धर्माय धर्मस्य वा यदरण्यम् ।)
पुण्यवनविशेषः । तस्य नामकारणं यथा,—
“स धर्मः पीडितः सर्वं सोमेनाद्भुतकर्मात् ॥

धर्मं रवि

तारां जिहृक्षता पत्नीं भ्रातुराङ्गिरसस्य च ॥
सोऽप्ययाद्वीक्षितस्तेन बलिना क्रूरकर्मणा ।
अरण्यं गहनं चोरं प्रविवेश तदा प्रभुः ॥

ब्रह्मोवाच ।

यच्चारण्यमिदं धर्मं ! त्वया व्याप्तं चिरं विभो ! ।
नाम्ना भविष्यति ह्येतद्धर्मारण्यमिति प्रभो ! ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

(गयास्थतीर्थविशेषः । यथा, वायुपुराणे गया-
माहात्म्ये ।

“प्रथमेऽङ्गे विधिः प्रोक्तो द्वितीयदिवसे ब्रजेत् ।
धर्मारण्यं तत्र धर्मां यस्मादुपश्रमकारयत् ॥”)

धर्मासनं, स्त्री, (धर्माय व्यवहारकार्यसाधनाय
यदासनम् ।) विचारसनम् । वेद् इति इराजी-
भाषा । यथा,—

“धर्मासनमध्याय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥”

इति मनुः । ८ । २३ ॥

धर्मिणी, स्त्री, (धर्मोऽस्या अस्तीति । इनिः । डीप् ।)
रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

धर्मा, [नृ] (त्रि, धर्मोऽस्यास्तीति । धर्म + “अत
इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)

धर्मवान् । पुण्यशीलः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । ११ । ११४ । ६४ ।

“धर्मगुणं धर्मलङ्घनीं सदसत्तत्त्वमचरम् ॥”
“धर्माधारतया धर्मा ।” इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

धर्मापदेशकः, पुं, (धर्ममुपदिशतीति । उप +
दिश + क्तुल ।) गुरुः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७७ ।

धर्मा, त्रि, (धर्म + “धर्मपण्यर्थयायादनपेते ।”
४ । ४ । ६२ । इति यत् ।) धर्मादिनपेतः ।

धर्मयुक्तः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
“धर्माद्वि युद्धात् श्रेयोऽश्नत् क्षत्रियस्य न

विद्यते ॥”

“युनाधिकविभक्तानां धर्माः पिङ्गवतः स्मृतः ॥”
इति दायभागः ॥

(धर्मस्य प्राप्यः । “नौवयोधर्मति ।” ४ । ४ । ६१ ।
इति यत् धर्मलभ्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।)

धर्माविवाहः, पुं, (धर्माः धर्माहौ विवाहः ।)
विवाहविशेषः । स च पञ्चविधः । ब्राह्म-
देवायै गान्धर्वप्राजापत्यरूपः । अधर्माविवाह-
स्त्रिविधः । असुरराजसपेशाचरूपः । यथा,

“धर्माज्जिव विवाहेषु कालपरीक्षणं नाधर्मायुः ॥”
इत्यद्वाहतत्वम् ॥ (यस्य वर्षस्य यो विवाहो

धर्माः स उक्तो यथा, मनी । ३ । २१—२६ ।
“ब्राह्मो देवस्तथैवावः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राजसखैव पेशाचश्चाहमोऽधमः ॥
यो यस्य धर्मा विर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।

तदः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणगुणान् ॥
षड्भाष्यपूर्वा विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽरवान् ।

विटशूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्माग्रान् राजसान् ॥
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्येकमासुरं वैश्वशूद्रयोः ॥
पञ्चानान् त्रयो धर्मा दावधर्मा स्मृताविद्व ।

धवः

पेशाचस्यारखेव न कर्मयौ कदाचन ।
 पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वोच्यते ।
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्मो लक्ष्यतौ स्तौ ॥”
 धवः, पुं, (धवणमिति । धृ+भावे घञ् ।)
 प्रागल्भ्यम् । (यथा, महाभारते । १।१८।७ ।
 “यद्येष द्वापद् धर्पादाय्य प्राज्ञगन्धर्वात् ।
 प्रस्थितो धुरायान् वायन्तां साधु मागमन् ॥”)
 अमर्षः । शक्तिवन्धनम् । संहतिः । हिंसा ।
 इति धृषधातोर्भावेऽन्त्ययेन साधुः ॥
 धवकः, पुं, (धृणोति प्रगल्भो भवतीति ।
 धृ+ण्वल् ।) नटः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अभिभवकर्त्तरि, त्रि । यथा, हरिवंश । १५।२४ ।
 “विधाय सखे गन्तव्यं ममेते गृहधर्षकाः ॥”)
 धर्षकारिणी, स्त्री, (धर्षं कुलदूषणं करोतीति ।
 कृ+णिनि+ङीप् ।) दूषिता कन्या । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 धर्षणं, स्त्री, (धृ+ण्वल् ।) परिभवः । (यथा,
 महाभारते । १।२।४ । १६ ।
 “सख्यमन्यत् परिहृतं धर्षणम् महीपतेः ॥”)
 रतिः । इति मेदिनी । ये, ५४ ॥ धर्षणार्थो-
 ऽप्यत्र ॥
 धर्षणिः, स्त्री, (कर्षतीति । लघ+“लघेरादेश
 धः ।” उणा । २।१०५ । इति अग्निः आदेश
 धः ।) बन्धकी । ठषलः । इति संक्षिप्तसारी-
 णादित्तिः ॥
 धर्षणी, स्त्री, (धर्षणि+कृदिकारादिति वा
 ङीष् ।) धर्षिणी । असती । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 धर्षिणी, स्त्री, (धर्षति हिनस्ति कुलमिति ।
 धृ+णिनि+ङीप् ।) पुञ्जली । इत्यमरः ।
 २।६।१० ॥
 धर्षितं, स्त्री, (धृष्यतेऽनेनेति । धृ+क्तः ।)
 रतिः । मैथुनम् । इति त्रिकाशेषः ॥ (धृ+
 कर्मणि क्तः ।) कृतधर्षणे, त्रि ॥ (अभिभूतः ।
 यथा, महाभारते । ३।५५।१५ ।
 “आसनेभ्यः ससुतपुत्रेजसा तस्य धर्षिताः ॥”)
 धर्षिता, स्त्री, (धृष्यतेऽसौ । धृ+क्तः । टाप् ।)
 असती । इति शब्दरत्नावली ॥
 धलकः, पुं, (दधातीति । धा+ङः । धं धारकं
 लङ्गति उत्त्तिपतीति । लङ् उत्त्तिपे+अच् ।
 कण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम् ।) डङ्कण्टक-
 टचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ धलक्याकुडा इति
 भाषा ॥
 धव इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (धा-परं-
 सकं-सेट् ।) इ, धन्वाते । व्रजो गतिः । इति
 दुर्गादासः ॥
 धवः, पुं, (धुनोति धवतीति वा । धु धू वा+
 अच् ।) पतिः । (यथा, हरिवंश भविष्य-
 पञ्चमि । १६ । ४५ ।
 “मा विदा च हरः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो
 भवान् ।
 तस्मात्माध्वनामाधिधवः स्वामीति शब्दितः ॥”)

धवला

नरः । इत्यमरः । ३।३।२०५ ॥ (यथा,—
 पञ्चतन्त्रे । २।१०६ ।
 “श्रीचविश्रित्याप्यस्ति किञ्चित् कार्यं कचि-
 [कृता ।
 निर्धनेन धवेनेह न तु किञ्चित् प्रयोजनम् ॥”)
 धनः । इति मेदिनी । ये, १३ ॥ स्वनामख्यात-
 टनः । (यथा, महाभारते । १।६६।१७ ।
 “विल्लाकं खदिराकीर्णं कपिलधवसुकुलम् ॥”)
 तत्पण्यायः । धुरन्धरः २ प्राकटाश्वः ३ । इति
 रत्नमाला ॥ डङ्गनरः ४ गौरः ५ कषायः ६
 मधुरत्वक ७ शुष्कवृत्तः ८ पाण्डुरतः ९ धवलः
 १० पाण्डुरः ११ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
 कटुत्वम् । कफानिलनाशित्वम् । पित्तप्रकोपण-
 त्वम् । रुच्यत्वम् । दीपनत्वम् । अन्यथा । शीत-
 त्वम् । प्रमेहाग्निपाण्डुपित्तकफापहत्वम् । मधु-
 रत्वम् । तुवरत्वम् । तिक्तत्वम् । तन्नामगुणाः ।
 “धवो घटो नन्दितः श्वरो धौरो धुरन्धरः ।
 धवः शीतप्रमेहार्शः पाण्डुपित्तकफापहः ॥
 मधुरस्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनाक् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तत्फलं ईषन्मधुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (धु कम्पने+“ऊदोरप् ।” ३।३।५७ । इति
 भावे अप् । कम्पनम् ॥)
 धवलः, पुं, (धावतीति । धाव ञ् जवन्तोः+
 “धावतेर्वाङ्गुलकात् इत्स्वञ्च ।” १।१०८ ।
 इत्यञ्जलदन्तोक्त्या कलः इत्स्वञ्च ।) धववृत्तः ।
 चीनकपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राग-
 विशेषः । भरतमते हिन्दोलरागस्याष्टमपञ्चः ।
 इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ वृषश्रेष्ठः । शुक्रः ।
 सुन्दरे, त्रि । इत्यादिभ्यः ॥ श्वेतगुणयुक्ते,
 त्रि । इत्यमरः । १।५।१३ ॥ (यथा, आर्या-
 सप्तम्याम् । ३०६ । [पिहितस्याः ॥”)
 “धवलनखलान् दूर्बलमकलितनपथ्यमलक-
 श्वेतमरिचे, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवलपटलः, पुं, (धवलो शुक्लो पत्नी यस्य ।) हंसः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (धवलः शुक्रः पक्षः ।)
 शुक्रपक्षश्च ॥ (शुक्रपक्षविशेषः, त्रि । यथा, माघे ।
 “धवलपक्षविशेषमङ्गुलिः ॥”)
 धवलपाटली, स्त्री, (धवला पाटली ।) मित-
 पाटलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवलनृतिका, स्त्री, (धवला नृतिका ।) खटिनी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवलयावनालः, पुं, (धवलो यावनालः ।) याव-
 नालविशेषः । तत्पण्यायः । पाण्डुरः २ तार-
 तङ्गुलः ३ नक्षत्रकान्तिविस्तारः ४ वृत्तः ५
 मौक्तिकतङ्गुलः ६ । अस्य गुणाः । गौरत्वम् ।
 वल्यत्वम् । त्र्यत्वम् । रुच्यप्रदत्वम् । पथ्यत्वम् ।
 त्रिदोषार्शोगुणव्रणनाशित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 धवला, स्त्री, (धावतीति । धाव+कल् इत्स्वञ्च ।
 अमुदात्तत्वाभावात् न ङीष् ।) शुक्ला गौः ।
 इत्यमरः । २।६।६७ ॥

धाता

धवली, स्त्री, (धवल+गौरादित्वात् ङीष् ।)
 शुक्ला गौः । इत्यमरः । २।६।६७ ॥
 धवलोनपलं, स्त्री (धवलसुतपलम् ।) कुसुदम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवाणकः, पुं, (धुनाति कस्ययति वृक्षादीनीति ।
 धू+“आणको लघुश्लिषधान्भ्यः ।” उणां
 ३।८३ । इति आणकः ।) वायुः । इत्यादि-
 कोषः ॥
 धविवं, स्त्री, (धूयतेऽनेनेति । धू+“आर्त्तलघ-
 खलनसहचर इवः ।” ३।२।१८४ । इति
 इवः ।) नृगचर्मरचितयोजनम् । इत्यमरः ।
 २।७।२३ ॥
 धा, डु ञ लि धारणे । पृष्टौ । दाने । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (कर्त्त-उभं-सकं आनिट् ।) डु, हिजि-
 मम् । ञ लि, दधाति धत्ते । धारणं धरणम् ।
 दाने, दियता विहितं तयायवेति किराते
 विहितं दत्तमित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 धाः, पुं, (दधातीति । धा+क्प् ।) ब्रह्मा ।
 धारकः । इति मेदिनी । धे, १ ॥ दृष्टयतिः ।
 इत्याक्षरकोषः ॥
 धाकः, पुं, (दधातीति । धा+“लदाधारादि-
 कलिभ्यः कः ।” उणां ३।४० । इति कः ।)
 वृषः । आहारः । इत्यादिभ्यः ॥ अन्नम् ।
 स्तम्भः । इति संक्षिप्तसारी उणादित्तिः ॥
 (आधारः । इत्यञ्जलदन्तः ॥)
 धाटी, स्त्री, शत्रुसम्मुखगमनम् । तत्पण्यायः ।
 प्रपातः २ अभ्यवस्कन्दः ३ अभ्यासादनम् ४ ।
 इति हेमचन्द्रः । ३।४६४ ॥
 धाणकः, पुं, (दधातीति । धा+“आणको लघ-
 श्लिषधान्भ्यः ।” उणां ३।८३ । इति
 आणकः ।) दीनारभागः । इत्यादिभ्यः ॥
 धातकी, स्त्री, (धातुं करोतीति । धा+तत्करो-
 तीति णिच् । टिलोपः । ततः कुन् । ततः
 पिप्पल्यादित्वात् ङीष् ।) पुण्यविशेषः । धा-
 फुल इति भाषा । तत्पण्यायः । वज्रपुण्यो ०
 ताम्रपुण्यो १ धावनी ४ अमिषाला ५ सुमिषा
 ६ पाञ्चनी ७ बहुपुण्या ८ कुसुदा ९ मोधु-
 पुण्यो १० कुसुदा ११ मद्यवासिनी १२ गुण्ड-
 पुण्यो १३ संधपुण्यो १४ रोधपुण्यो १५ तीक्ष्ण-
 ज्वाला १६ वज्रशिखा १७ मद्यपुण्या १८ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ धातपुण्यो १९ धातपुण्यो
 २० धातपुण्या २१ धातो २२ धातपुण्या
 २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।
 कटुत्वम् । उष्णत्वम् । मदकारित्वम् । विष-
 प्रवाहिकातिसारविसर्पव्रणनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ शीतत्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 धाता, [क] पुं, (दधातीति । धा+कप् ।)
 ब्रह्मा । इत्यमरः । १।१।१० ॥ (यथा,
 रघुः । २० । ४७ ।
 “धातारं तपसा प्रातं ययाचे स हि राक्षसः ।
 देवात् सर्गादवध्यत्वं सर्वं प्राप्त्वा परादसुखः ॥”)

धातुः

विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४८ । ११५ ।

“आधारनिलयो धाता पुण्यहासः प्रजागरः ॥”

“संहारसमये सत्त्वाः प्रजा धयति पितृतीति वा धाता । धेत् पाने इति धातुः ।” इति प्राङ्ग-
भाष्यम् ॥ महादेवः । यथा, तच्चेव । ३३ । १७ । १०३ ।

“धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा प्रुवो धरः ॥”

भृगुमुनिपुत्रः । तस्य भार्या मेरुकन्या आयातिः । तस्य सुतः शक्रः । तस्य च मार्कण्डेयः । इति श्रीभागवतम् ॥

ऊनपञ्चाशदायन्तगतवायुवि-
शेषः । यथा, वज्रपुराणे गणभेदनामाध्याये ।

“धाता दुर्गो धितिर्भौमस्त्वभियुक्तस्त्वपातमहः ।
दुतिर्धपुरनाथोयवासः कामो जयो विराट् ॥

इत्येकोनाश्व मन्त्राश्चक्रुः पूज्यसम्भवाः ॥”

(आदित्यविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४-१५ ।

“अद्विष्टा दादशादिद्याः सम्भता भुवनेश्वराः ।
ये राजन् । नामनस्तीस्ते कीर्त्तयिष्यामि

भारत ॥

धाता मित्रोऽयमा शक्रो वरुणस्त्वष्ट एव च ॥”

अक्षयः पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५१ ।

“द्वौ पुत्रौ अक्षयस्त्वयौ यथोक्तिष्ठति लक्षणम् ।
लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना

सह ॥”

पालके, त्रि । इति मेदिनी । ते, २७ । धारकः ।
इति धरणिः ॥

धातुः, पुं, (धायते सर्वमस्मिन्निति । धा + “सितनि-
गमीति ।” उणां १ । ७० । इति तुन् ।) शरीर-
धारकवस्ति । तद्यथा । कफः । वातः । पित्तम् ।

“शरीरद्रव्याद्दोषा मलिनोकरणात्मलाः ।
धारणाद्वातवस्ति स्युर्वातपित्तकफास्त्रयः ॥”

इति वैद्यकम् ॥

(“रसाद्यद्वासमेदोऽस्थिमज्जाः प्राणि धातवः ।
सप्त द्रव्याः मलाश्चक्षुः श्रोत्रादयश्च ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थानं प्रथमेऽध्याये ॥

धातुशब्देनात्र शुक्रार्त्तवे व्युत्पद्यते तद् यथा ।

“तथाहि पुष्यनुकुलस्यो गन्धो न प्रत्यभिधा-
स्तीति वक्तुं नेव नास्तीत्यववास्ति सर्वा भावानां

अभिव्यक्तिरिति ज्ञत्वा केवलं सौम्याभाभि-
व्यक्तये स एव गन्धो विवृतपत्रकेशरैः कालान्त-
रेणाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयः

परिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराज्या-
दयोधार्त्तवाद्यश्च विशेषा नारीणां रजसि

चोपत्तीयमाने शनैः शनैः स्तनगर्भाश्रययोग्य-
मिदं भवति । स एवाग्नरसो वृहानां जरा

पक्वशरीरत्वात् प्रीणयो भवति । त एते शरीर-
धारणाद्वातव इत्युच्यन्ते ॥” इति सुश्रुते सूत्र-
स्थाने १४ अध्याये ॥

अथ धातुशब्दस्य निरुक्तिमाह ।

“एते सप्त स्वयं स्थित्वा देहस्य धति यन्नृणाम् ।
रसाद्यद्वासमेदोऽस्थिमज्जाः प्राणि धातवः ॥”

धातुः

अथ धातूनां कर्मान्याह ।

“प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।

गर्भोत्पादश्च कर्मानि धातूनां कथितानि हि ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रसः । रक्तम् । मांसम् । मेदः । अस्थि । मज्जा ।
शुक्रम् । महाभूतानि । तद्यथा । पृथिवी ।

जलम् । तेजः । वायुः । आकाशः । तद्गुणाः
यथा । गन्धः । रसः । रूपम् । स्रष्टः ।

इन्द्रियाणि यथा । चक्षुः । श्रोत्रम् । घ्राणम् ।
जिह्वा । त्वक् ॥ अक्षविकृतिः । सा तु गैरिक-
मनःशिलादि । (यथा, कुमारः । १ । ४ ।

“अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥”

शब्दधीनिः । सा च माधुशब्दप्रकृतिः । भूपच-
पटप्रकृतिः । स्वर्णादिः । इत्यमरभरतौ ॥ * ॥

यथा, शब्दमालायाम् ।

“सुवर्णरूपमणिश्च हरितालमनःशिलाः ।
गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहकुलाः ॥

गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः ॥”

नव धातवो यथा, मुखबोधे ।

“हेमनारारनागाश्च ताम्रवज्जे च तीक्ष्णकम् ।
कांस्यकं कान्तलोहश्च धातवो नव कीर्त्तिताः ॥”

आद्यधातवो यथा, दानसामरे ।

“हिरण्य रजतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेव च ।
रङ्गमायसरैत्येष धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥”

अपि च वैद्यके ।

“सुवर्णं रजतं ताम्रं लौहं कृष्यश्च पारदम् ।
वज्रश्च सीसकश्चैव इत्यष्टौ देवसम्भवाः ॥”

सप्तधातवो यथा, भावप्रकाशे ।

“स्वर्णं रक्तञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशोदेमेव च ।
सीसं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥”

ताम्राः दुतपत्तिर्यथा,—

“ऋणं तत्त्वेन मे भूमे । कथ्यमानं मयानवे । ।
एकार्यं चित्तमाधाय येन ताम्रं मम प्रियम् ॥

पूर्वं कमलपत्राणि । गुहाकिंशो महासुरः ।
ताम्ररूपं समादाय भमेवाराधने रतः ॥

तच्च दृष्ट्वा मया प्रोक्तं प्रसन्ननान्तरात्मना ।
गुहाकिंश । महाभाग ब्रूहि किं करवाणि ते ॥

चक्रेण वपमिक्तानि त्वया सुक्तेन किंश्व । ।
विश्रावस्य तु मासस्य शुक्रपक्षे तु द्वादशीम् ॥

मम तेजोमयं चक्रं वाधयिष्यत्यसंशयम् ।
तदेव चक्रेण विपाटितोऽसौ

प्राप्तोऽपि मां भागवतप्रधानः ॥
ताम्रान् तु तस्मांसमष्टकसुवर्ण-
मस्थानि रूढ्यं बहुधातवश्च ।

रङ्गश्च सीसं चतुर्धातुसंख्यं
कांस्यञ्च रीतिञ्च मलस्तु तेषाम् ॥

एतद्भागवतेः कार्यं मम प्रियकरेः सदा ।
एवं ताम्रं समुत्पन्नमिति मे रोचते हि तत् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

“हरितालं हरेर्वीर्यं लज्जीवीर्यं मनःशिला ।
पारदं शिववीर्यं स्यात् गन्धकं पार्वतीरजः ॥”

इति वैद्यकम् ॥ * ॥

धातुश्च

सप्तोपधातवो यथा,—

“मात्तिकं तुष्टिकाम्ने च नीलाञ्जनशिलालकाः ।
रसकश्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥” * ॥

शरीरस्य सप्तधातुभवसप्तोपधातवो यथा,—

“स्तन्यं रजश्च नारीणां काष्ठे भवति गच्छति ।
शुद्धमांसभवः स्नेहो यः सा संकीर्त्ताते वसा ॥

स्नेहो हन्तास्तथा केशास्तथैवोजश्च सप्तमम् ।
इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥”

इति सुखबोधः ॥

धातुकासीसं, स्त्री, (धातुरूपं कासीसम् ।) कासी-
सम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२२ ॥ (पर्यायो

ऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“कासीसं धातुकासीसं हरितं तच्च लोहितम् ॥”

धातुग्रं, स्त्री, (धातुं स्वर्णादिकं हन्तीति । हन +
टक् ।) काञ्चिकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६० ॥

धातुनाशनं, स्त्री, (धातुं स्वर्णादिकं नाशयतीति ।
नश् + णिच् + लुट् ।) काञ्चिकम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

धातुपः, पुं, (धातुं अस्थिमज्जामांसोत्पादक-
पदार्थविशेषं पाति रक्षतीति । पा + कः ।)

शरीरस्य प्रथमधातुः । रस इति ख्यातः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

धातुपुष्पिका, स्त्री, (धातुरिव पुष्पं यस्याः । जातौ
दोषः । स्वार्थे कन् पूर्व्वङ्गः । यद्वा कप् । टापि

अत इत्वम् ।) धातुपुष्पिका । इति शब्दरत्ना-
वली । धातुपुं इति भाषा ॥

धातुपुष्पी, स्त्री, (धातुरिव पुष्पमस्याः । जाति-
त्वात् दोषः ।) धातुकी । इति भावप्रकाशः ॥

धातुभृत्, पुं, (धातुं गैरिकादिकं बिभर्तीति । भृ +
क्विप् । तुगागमश्च ।) पर्वतः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ धातुपोषकं, त्रि ॥

धातुमात्तिकं, स्त्री, (धातुरूपं मात्तिकम् ।) मात्ति-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,
वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“मात्तिकं धातुमात्तिकं ताप्यं ताप्यसंज्ञकम् ॥”

धातुमारिणी, स्त्री, (धातुं सुवर्णादिकं मारयतीति ।
मृ + णिच् + णिनि + डोप् ।) सर्जिका । इति

शब्दचन्द्रिका । सोहागा इति भाषा ॥

धातुराजकं, स्त्री, (धातुपु राजते इति । राज +
ण्वल् । यद्वा, धातूनां राजा इति समामान्त टच् ।

ततः स्वार्थे कन् ।) रेतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धातुवक्त्रं, स्त्री, (धातुपु वक्त्रम् ।) टङ्कणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (टङ्कणशब्देऽस्य गुणा-
दिकं ज्ञेयम् ॥)

धातुवाही, [न] पुं, (धातुं वदति उपायान्तरेण
कर्तुं कथयतीति । वद + णिनिः ।) कारन्धमी ।

इति हारावली । १६५ ॥

धातुवैरी, [न] पुं, (धातूनां वैरीव दूषकत्वात् ।)
गन्धकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धातुशेखरं, स्त्री, (धातूनामुपधातूनां शेखरमिव
श्रेष्ठत्वात् ।) कासीसम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।

१२२ ॥

धात्री

धातृपत्नः, पुं, (धातुः उपधातुरूप उपलः प्राचायः।) कठिनिका। इति हारावली ॥२१२॥
 धातृपत्नः, पुं, (धातुर्नक्षत्रः पुत्नः।) सनतकुमारः।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अक्षरः सुतमात्रं ॥
 धातृपुष्पिका, स्त्री, (धातृपुष्पी। स्वार्थे कन् पूर्व-
 ह्रस्वः। यडा, कप्। टापि अत इत्वम्।) धातकी। इत्यमरः ॥२१४॥१२४॥
 धातृपुष्पी, स्त्री, (धातृ पुष्पिकृत् पुष्पमस्याः।
 डीप्।) धातकी। इति शब्दरत्नावली ॥
 धात्रं, स्त्री, (धीयते आधात्रेति। धा + आधारे
 कृत्।) भाजनम्। इति संज्ञिकसारोणादितिः ॥
 धात्रिका, स्त्री, (धात्री। स्वार्थे कन् टाप् पूर्व-
 ह्रस्वः।) आमलकी। इति राजनिघण्टुः ॥
 धात्री, स्त्री, (धीयते पोयते इति। धेट् पाने +
 “सञ्धातुभ्यः कृत्।” उणां ४।१५८। इति
 कर्मणि कृत्। धित्वा डीप्। अस्या स्तनदग्ध
 पानात्तथात्वम्। यडा, दधाति धरतीति। धा
 + टच् + डीप्।) माता। (यथा, याज्ञवल्क्य-
 सहितायाम् ॥३॥८०॥
 “पुनर्धात्री पुनर्गर्भभोजस्तस्य प्रधावति।
 अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणो विमुच्यते ॥”)
 उपमाता। (यथा, रघुः। १०। ७८।
 “कुमाराः हतवस्कारास्ते धात्रीस्तनपायिनः।
 आन्दननायनेनैव समं वदधिर पितुः ॥”
 (कुमाररक्षाकर्त्री। धा इति भाषा ॥ तस्या
 परोक्षा यथा, “अतो धात्रीपरोक्षास्तुपदेक्ष्यामः।
 अथ त्रयात् धात्रीमानयेति समानवर्णा यौव-
 नस्यां निश्चिताभनासुरामयज्ञामयसनामवि-
 रूपामगुणसितां देशजातीयामनुदां अक्षुद-
 कर्म्मिणी कुले जाता वतुसला आववत्सां पुवत्सां
 दीप्तीमप्रमत्तामशीयिनोमनुहारशायिनोमन-
 न्तावशायिनो कुशलोपचारां शुचिमशुचि-
 दैविनीं स्तन्यसम्यदुपेतामिति ॥”
 “धात्री तु यदा स्वादुबहुलशुद्धदुग्धा स्यात्तदा
 स्नातातुलिप्ता शुक्लवर्णं परिधायिनीं आसीं
 शतवीथ्या सहस्रवीथी मोधामयथी शिवा-
 मरिष्टी वात्यपुष्पीं विष्कसेनकात्तामिति विभ-
 त्वावधौः कुमारं प्रादुसुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं
 पाययेदिति धात्रीकर्म ॥” इति चरकं शारीर-
 स्थानि २४ मेधाय ॥४॥ (दधाति धारयति सञ्-
 मिति। धा + टच् + डीप्।) जितिः। (गायत्री-
 स्वरूपिणी भगवती। यथा, देवीभागवते ॥१२॥
 ६। ७८।
 “धात्रीधनुर्धरा धनुर्धारिणी धर्मचारिणी ॥”
 गङ्गा। यथा, काशीखण्डे ॥२६॥ ६२॥
 “धर्मोन्मिवाहिनो धुया धात्री धात्रीविभूषणम् ॥”
 आमलकीवृक्षः। इति मेदिनी ॥ २, ४६ ॥
 (अस्याः प्रमाया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
 “धात्री कर्पूला तस्या वयस्यामलकी शिवा ॥”)
 अथ धात्राद्युत्पत्तिकारणम्।
 वृन्दामरण्यमुखस्य विष्णोर्महापनोदाय रुद्र-
 वाक्यादायां शक्तिं सुवतो देवान् प्रति सा आह।

७८१

धात्री

“अहमेतन्निधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गोत्रैः।
 गौरी लक्ष्मीः स्वधा सेति रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥
 तत्र गत्वा तथा कार्यं विधास्यन्ति च ताः सुराः।
 तास्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्-
 सलाः ॥
 बीजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुत्तदा।
 इमानि देवा बीजानि विष्णुर्धत्वावातच्छते ॥
 निर्वप्यन्त ततः कार्यं भवतीं सिद्धिमेत्यति।
 त्रिमेभ्यस्तत्र बीजैर्भ्यो वनस्पतः स्त्रियोऽभवन् ॥
 धात्री च मालती चैव तुलसी च तृतीयमा ॥
 धात्राद्वैवा स्मृता धात्री माभवा मालती स्मृता ॥
 गौरीभवा च तुलसी तमःसत्त्वरजोगुणाः।
 स्त्रीरूपिण्यो वनस्पतौ दृष्ट्वा विष्णुस्तदा वृष ॥
 उत्तस्या सम्भूमादृष्ट्वा रूपातिशयवभ्रमात् ॥”
 अस्या माहात्म्यं यथा,
 “अथैव धात्रामाहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम्।
 यत् पुरा हरिणा प्रोक्तं वशिष्ठं प्रति नारद ॥
 धात्री वत्स। कृणां धात्री मातृवत् कुरुत लपाम्।
 दद्यादायुः पयः पानं स्नानादे धर्मसमयम् ॥
 अलम्पानाशनं सद्योऽप्यन्ते निर्व्यागमेव च।
 विभ्रानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै वृणाम् ॥
 तस्मात् त्वं कुरु विभ्रान् धात्रीस्नानं हि यत्रतः।
 प्रयास्यसि हरिर्धाम देवत्वं प्राप्य नारद ॥
 यत्र यत्र सुनिश्चलं धात्रीस्नानं समाचरेत्।
 तर्था वापि गृहे वापि सत्तत्र तत्र श्रियः स्थिताः ॥
 धात्रीस्नानानि द्विसे यस्यास्त्योनि कलवरं।
 प्रक्षालितानि विभ्रान् न स स्यादभिसम्भवः ॥
 धात्रीफलं विभ्रान् येषां कष्टाश्च रक्षिताः।
 तं नराः केशवं यान्ति नाशयित्वा कलमलम् ॥
 धात्रीफलं महापुण्यं स्नानं पुण्यतरं स्मृतम्।
 पुण्यात् पुण्यतरं वत्स! भयं सुनिपुङ्गव ॥
 न गङ्गा न गथा पुण्या न काशी न च पुष्करम्।
 एकैव च यथा पुण्या धात्री माधववासर ॥
 कार्त्तिके मासि विभ्रान् धात्रीस्नानं समाचरेत्।
 यच्च तत्फलमद्विधात् सोऽन्धमेधमाप्नुयात् ॥
 धात्रीफलं सुरेन्द्रस्तु सदैव सुनिश्चितम्।
 प्राग्जन्मनि कृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः।
 संसारद्वयस्तु धात्रीं तामहमहनि मानवः ॥
 मुच्यते पातकेः सर्वमनोपाककायममरः ॥
 धात्रीफलान्यमावास्यामष्टमीनयमीषु च।
 रथियारं च संक्रान्तां संसारमुनिपुङ्गव ॥
 यस्य गृहे सुनिश्चलं धात्री तिष्ठति सदा।
 तस्य गृहं न गच्छन्ति प्रेयकुशाक्षराक्षयाः ॥
 धात्रीस्नानं हरिर्नास्ति जागरं हरियामरं।
 जन्मवन्तो विनश्यत ह्यमेधायुतं फलम् ॥
 आयादामलकैर्यस्तु कार्त्तिके हरिवत्सल ॥
 परिनाये समायाति तस्य वै माधवः स्वयम् ॥
 धात्रीच्छायां समासाद्य कृत्वा आहस्तु यो
 सुते ॥
 मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादात्तस्य वै हरः ॥
 शत्रुं पाणी मुखे कन्दे दंष्ट्रे च सुनिश्चितम् ॥
 धत्ते धात्रीफलं वस्तु स महात्मा स पुण्यभाक् ॥

धात्री

धात्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्रीफलविभूषितः।
 धात्रीफललताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥
 यः कश्चिदेवो लोके धत्ते धात्रीफलं सुते ॥
 प्रियो भवति विष्णोः स मनुष्याणाञ्च का कथा ॥
 धात्रीफलानि यो नित्यं वहते करसंपुटे।
 तस्य नारायणो देवो वरमेकं प्रयच्छति ॥
 धात्रीफलं न मोक्तव्यं कदाचित् करसंपुटात्।
 य इच्छेद्विपुलान् भोगानन्ते यो सुक्तिमिच्छति ॥
 धात्रीफललतां मालां कण्ठस्थां यो वहति हि।
 स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्तिपरोऽपि च ॥
 न त्याज्या तुलसीमाला धात्रीमाला विशेषतः।
 तथा रुद्राक्षमालापि धर्मेकामार्थमिच्छता ॥
 यावन्नुठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि।
 तावन्मनसि नृत्तस्थोऽपि सदा लुटति केशवः ॥
 यावद्द्वानि वहते धात्रीमालां करं नरः।
 तावदुगसहस्राणि वैकुण्ठं वसतिभवेत् ॥
 स नन्देवमयी धात्री वासुदेवमनःप्रिया।
 आरोगणीया संशा च संचनीया सदा बुधेः।
 रतते सर्वमाख्यातं धात्री माहात्म्यं सुतमम् ॥
 श्रोतव्यं सदा सद्भिः श्रुतवर्गफलप्रदम् ॥”
 इति धात्रीतरखण्डे १५७ अध्यायः ॥
 अपि च।
 “तुलसीवृक्षमाश्रित्य या यास्तिष्ठन्ति देवताः।
 आमलक्या अपि प्राज्ञा तास्ता एव वसन्ति च ॥
 अशुभं वा शुभं वापि यत् कर्म्मामलकीतले।
 क्रियते मानवेऽपि भवेत्तत् सर्वमनयम् ॥
 पतिर्नृत्तनेः पत्नेर्धात्र्या यः पूजयेद्धरिम्।
 स मुक्तः पापजालेन मातुष्यं लभते हरः ॥
 धात्री च तुलसी देवी न तिष्ठेद्यच्च जेनिने।
 स्थानं तदपवित्रं स्यात्त च पुण्यप्रिया फलेन ॥
 धात्र्या स्नानं तुलस्या च नित्यं यस्य भुञ्जते।
 अलक्ष्मीः पातकं सर्वं कलिश्च तत्र तोषितः ॥
 धात्रीकोष्ठस्य मालाश्च यो वहन्मतिमाहरः।
 तत् सर्वमनयं प्रोक्तं शुभं वाशुभमेव वा ॥
 यस्तु धात्रीफलं मुदं मानवीः खिलतश्च-
 वित ॥
 तदेहाभ्यन्तरस्यापि सर्जं पापं विनश्यति ॥
 धात्रीफलमयी माला वहते हिलमलम् ॥
 अयोमि शरणं माहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम् ॥
 अमशानेऽपि यदा नृत्तस्तस्य स्यादेवयोगतः।
 गङ्गामरण्यं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः ॥
 नित्यं यच्छाति यो धात्रीतुलसीधूलकर्मम्।
 दिने दिने लभेत् पुण्यं सोऽन्धमेधमोऽहम् ॥
 धात्रीनरश्च यो हन्ति सर्वदेवगणः श्रयम्।
 स ददाति हररत्नं चात नाशयच्च संशयः ॥
 सर्वदेवमयी धात्री विज्ञेयात् केशवप्रिया।
 सम्यक्पुण्यं गुणं तस्या यच्छायापि न शक्यते ॥”
 इति क्रियायोगसारे २३ अध्यायः ॥
 यथा स्मार्त्तः।
 “न धात्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीदलम्।
 तं स्वेच्छेदं जानीयात् यत्र नायाति वैष्णवाः ॥”
 इति कादशीतन्त्रम् ॥

धानाः

अथ धानोपपत्तिरुक्तम् ।
 “पिता पितामहाद्यान् अणुना ये च गोत्रिणः ।
 त्रयोनि गता ये च ये च कीटत्वमागताः ॥
 गौरवे नरके ये च महारौरवसंज्ञके ।
 विद्योनिश्च गता ये च ये च ब्रह्मात्ममध्यागाः ॥
 पिशाचत्वं गता ये च ये च प्रेतत्वमागताः ॥
 तं पिबन्तु मया दत्तं धान्यं सदा पयः ॥
 तं सर्वं तृप्तिमायान् धान्यं सलनिषेचनान् ॥
 इति धान्यं चाभिषिष्य वारानष्टोत्तरं ग्रामम् ।
 ताश्च प्रदत्तगौत्रात् कुल्यान्नागरणं व्रती ॥
 जगत्प्रणय प्रकान्तव्रतविषयम् ॥” इति श्रीहरि-
 मक्तिविलासे १३ विलासः ॥
 धान्यपत्रं स्त्री, (धान्यपत्रमिव पत्रमस्य) तालीश-
 पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “तालीशं मुत्तम्यजातं धान्यपत्रं तत् स्तुतम् ॥”
 धान्याः पत्रम् ।) आमलकीफलम् ॥
 धान्यपुत्तः, पुं, (धान्या उपमातुः पुत्तः ।) नटः ।
 इति हेमचन्द्रः । २।२४२ । उपमातुस्तुतम् ॥
 धान्यफलं, स्त्री, (धान्या आमलक्याः फलम् ।)
 आमलकी । इति जटाधरः ॥ (विवरणमाम-
 लकीशब्देऽस्य ज्ञातव्यम् ॥)
 धान्यिका, स्त्री, (धान्येयं + स्वार्थं कन् टाप् ।
 प्रत्ययस्य ।) धान्ये । धा इति भाषा ।
 यथा, तिथितत्त्वे चतुर्थोपकरणे ।
 “पट्टे द्वात्रिंशिकावाक्यं प्राज्ञस्यो वाप्युदमुखः ॥”
 धान्येय, स्त्री, धान्येयान् गण्ये (टक्) ईप् (डोप्)-
 प्रत्ययेन निष्पन्ना । धान्यिका । (यथा, देवी-
 भागवते । २।६।३२ ।
 “करे धृत्वा धान्येयं तामुवाच सुलज्जिताम् ।
 कां चित्तां करभोरः त्वमाधत्सेऽद्य स्थितास्मा-
 द्धम् ॥”)
 धानकं, स्त्री, (धन्याकं पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
 धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य विषयो
 यथा, वामटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।
 “प्रैशान्तिसारवातोक्तं विशेषाऽमपाचनम् ।
 कर्णयमनृतस्य पिबेत् पक्कायिदोपनम् ॥
 तिलककटिकासुस्तप्राणदा विन्मभेषजम् ।
 वचाविडङ्गभूतकधानकामरदार वा ॥”)
 धाना, स्त्री, (धौयते इति । धा + “धापवस्य-
 ज्यतिभ्यो नः ।” उणां । ३।६ । इति नः टाप्
 च ।) भृष्टयवः । धान्यकम् । (पर्याया यथा,
 “धान्यकं धानकं धान्यं धाना धान्यकस्तथा ।
 कुनटी धनुकाश्च वा कुस्तुम्बु वितुन्नकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 धानिभवः, अङ्कुरः । भिन्नः । धौयसत्त्वः ।
 इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥
 धानाः, स्त्री, (धौयते इति । धा + “धापवस्य-
 ज्यतिभ्यो नः ।” उणां । ३।६ । इति नः
 टाप् च ।) भृष्टयवः । बहुवचनान्तोऽयं
 शब्दः । इत्यमरः । २।६।४७ ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । ३।३५।३ ।

धान्यं

“प्रसेतामन्त्रा विमुचेह शोणा दिवे दिवे सङ्ग्री-
 रद्धि धानाः ॥”
 “त्वन् सङ्ग्रीरेकरूपान् धाना भृष्टयवान् दिवे
 दिवे प्रतिदिवसमङ्गि भक्षय ।” इति तद्भाष्ये
 सायनः ।)
 “यवास्तु निस्तुवा भृष्टाः स्तुता धाना इति
 स्त्रियाम् ।
 धानाः स्युर्ऋरा रुन्वास्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः ॥
 तथा मेदः कफश्च हिंशाश्वः संप्रकीर्तिताः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“धानासंज्ञास्तु मे भक्षाः प्रायस्ते खेयनात्मकाः ।
 गुल्फान्तर्धर्गा चैव विष्टम्बित्वाश्च दुर्न्वराः ॥
 विरुद्धधानाः शक्नुवन् मधुकोडाः सपिण्डकाः ।
 खपाः पूषलिकाद्याश्च गुरवः पेरिकाः परम् ॥”
 “धाना पर्यटपूपाद्यास्तु बुद्धा निर्दिशेत्तथा ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥)
 धानाकाः, स्त्री, (धाना + स्वार्थं कन् टाप् ।)
 धानाः । निधुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 धानाचर्णं, स्त्री, (धानानां चर्णम् ।) भृष्टयव-
 चर्णम् । सत्त्वः । इति हेमचन्द्रः । ३।६५ ॥
 धानी, स्त्री, (धौयते धान्येतेन । धा + आधारे
 ल्युट् । टित्वात्डोप् ।) आधारः । यथा, मत्स्य-
 धानी राजधानी । इत्यादि भरतः ॥ पीलु
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धानुष्कः, त्रि, (धनुः प्रहरणमस्येति । धनुः +
 तदस्य इत्यधिकृत्य “प्रहरणम् ॥” ४।४।५७ ।
 इति ठक् । यद्वा, धनुषा जीवतीति । “वेत-
 नादिभ्यो जीवति ॥” ४।४।१२ । इति ठक् ।
 “इत्तुस्तुक्तान्ता नः ।” ७।३।५१ । इति ठस्य
 कः ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २।८।६६ ॥
 (यथा, महाभारते । ६।२०।१७ ।
 “अश्वेऽपि दश धानुष्का धानुष्के दश चर्मिणः ।
 एवं यद्वायुनीकाणि भीष्मिण तव भारत ॥”)
 धानुष्का, स्त्री, (धनुर्वि अवयवोऽस्या इति ठक्
 टाप् च ।) अपामार्गवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 (अपामार्गशब्देऽस्या विवरणं आख्यातम् ।)
 धानुष्कः, पुं, (धनुर्वि साधुरिति । धनुश् + व्यञ् ।)
 वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धानेयं, स्त्री, (धाना एव । स्वार्थं टक् ।) धन्या-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धानेयकं, स्त्री, (धानेय + स्वार्थं कन् ।) धन्याकम् ।
 इति जटाधरः ॥
 धान्या, स्त्री, पृथ्वीका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 एलाइच इति भाषा ॥
 धान्यं, स्त्री, चतुस्तिलपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ।
 धन्याकम् । धनीया इति यस्य भाषा । तत्-
 पर्यायो यथा, वेदकरत्नमालायाम् ।
 “धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुधनीयकम् ।
 धन्या कुस्तुमुरी चान्या वेवलोया वितुन्नकम् ॥”)
 परिपेक्षम् । (धाने पोषणे साधु इति । धान
 + “तत्र साधुः ।” ४।४।१८ । इति यत् ।

धान्यं

यद्वा, दधातीति । धा + “दधातेर्यन् रुट् च ।”
 उणां । ५।४८ । इति यन् रुट् च ।) सतुष-
 तकुलादि । धान इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 भोग्यम् २ भोगार्हम् ३ अन्नम् ४ अद्यम् ५
 जीवसाधनम् ६ स्तम्भकरिः ७ ब्रीहिः ८ ।
 (यथा, ऋग्वेदे । ६।१३।४ ।
 “विश्वं स देव प्रति वारमस्ये धत्ते धान्यं पत्यने
 वसथे ॥”)
 तत्र शूकधान्यगुणः । त्रिदोषशमनत्वम् । तेजो-
 बलातिशयवीर्यवृद्धिदाहत्वम् ॥ * ॥ शमीधान्य
 गुणाः । गुरुत्वम् । हिमत्वम् । विषमदाह-
 त्वम् ॥ * ॥ लघुधान्यगुणः । वातात्मकत्वम् । शिशि-
 रत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ धान्यं त्रि-
 धम् । हेमन्तोद्भवः शालिः १ श्रीध्वजः घटिकः २
 प्राउट् कालभव आशुः ३ । एतेषां गुणास्तत्तत्
 शब्देऽदृष्ट्याः ॥ * ॥ वापितधान्यगुणः । गुरुत्वम् ॥
 अवापितधान्यगुणः । वापितधान्यगुणात् किञ्चि-
 द्हीनः ॥ * ॥ रोप्यातिरोपधान्यगुणाः । लघु-
 त्वम् । शीघ्रप्राप्तित्वम् । गुणोत्तरत्वम् । अदा-
 हित्वम् । दोषहरत्वम् । बलात्मम् । सूत्रविव-
 र्हनत्वम् ॥ * ॥ नवं धान्यं अभिषिञ्चि । संवत्-
 सरोत्थितं धान्यं लघु । संवत्सरद्वयादूर्ध्वं
 धान्यं वातप्रकोपणं रूपं लघुतरं पुंस्त्वपाति ।
 शूकधान्यं शमीधान्यश्च वत्सरादूर्ध्वं प्रश-
 स्तम् । शमीधान्यं वर्षादतीतं वातकृत्
 रूपम् । अभिनवं तत्प्रायेण गुरु । नवा यय-
 गोधूममावतिला हिताः । पुराणा विरसा
 रुन्वा न तथार्थकराः ॥ अनार्तवं आधिष्ठितं
 अपर्यागतं अभूमिजं नवञ्च धान्यं न गुणवत् ॥
 अकालजातं धान्यं विरसं सर्वधातुप्रदूषणम् ।
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥ व्रतादौ अन्नयोगे
 वर्जनैयधान्यानि यथा,—
 “एकादशी विशेषेण स्यान्मात्रं परित्यजेत् ।
 फलं मूलं जलादीनि किञ्चिदस्य प्रकल्पयेत् ॥
 अन्नान् धान्यसम्भूतं गिरिजे यदि जायते ।
 धान्यानि विविधानीह जगत्या प्रदुग्ध यन्नतः ॥
 श्याममाषमसुराश्च धान्यकोद्वसर्षपाः ।
 सुष्टको राजमाषाश्च तुसुरी लुमरस्तथा ॥
 यवगोधूमसुहाश्च तिलककुलत्थकाः ।
 गवेषुकाश्च नीवारा आतकश्च कलायकाः ॥
 माखुकी वज्रकोरङ्कः कीचको वडकस्तथा ।
 तिलकाश्चणकाद्याश्च धान्याः किञ्चितानि वै ॥
 एङ्काश्चसमुद्भूतमन्नं भवति शोभने ॥
 अन्नयोगे व्रते भक्ष्यमेतदेव विवर्जयेत् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
 अथ धान्यच्छेदनदिनम् । तत्र तिथयः रिक्ता-
 तिरिक्ताः । वाराः रविशुक्रसोमबुधहस्तशनी-
 नाम् । नक्षत्राणि ज्येष्ठा भरणी अश्लेषा
 पूर्वभाद्रपद धनिष्ठा पूर्वर्षादा ज्येष्ठा चित्रा
 उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपद
 एतानि । तत्र चन्द्रः शोभनः । लयानि हव-
 सिहृद्विचक्रभूमिधनुस्तुलाकन्याधनुःपूर्वाह-
 न

संकीर्णफलमकरवृक्षानि ॥३॥ अथ धान्य-
स्थापनदिनम् । तत्र नक्षत्राणि । भरण्याष्टमि-
हस्तिकाविशाखापूर्वफल्गुनीपूर्वाषाढापूर्व-
भाद्रपदोष्ठाभिमित्रानि । तत्र वाराः शुभ-
यहाभ्याम् । लग्नादि मकरवृक्षसिंहवृक्षकुम्भ-
मिथुनकन्याधनुर्मौनसंज्ञकानि ॥३॥ अथ धान्या-
दिविद्विद्वानदिनम् । तत्र नक्षत्राणि श्रवणा
धनिष्ठा शतभिषा विशाखा उत्तरफल्गुनी
उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपद रोहिणी रेवती
पुनर्वसुः पुष्यः अश्विनी ज्येष्ठा एतानि । वाराः
बुधभिन्नाः । इति ज्योतिषम् ॥

धान्यकं, स्त्री, (धान्यमिव प्रतिष्ठितः । “इवे प्रति-
ष्ठितौ” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) धान्या-
कम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, सुसुते
चिकित्सितस्थानि ५ अध्याये । “लङ्कानान्तरं
चात्रकाणे धान्यकजीरकादिदीपनसिद्धाव्य-
म्रानि ॥” अख्य युष्मा यथा,—

“धान्यकञ्चाजमस्या च सुसुखाच्चेति रोचनाः ।
सुगन्धा नातिकटुका दीपानुत्तमैश्च यत्नितं तु ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥
धान्यमेव स्वार्थे कन् । धान्यम् । पुं, चक्षियवृत्ति-
विशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १९०८५ ।
“राजन्त्याविच्छिन्नकुलोद्भूतावृद्धधान्यकौ ॥”)

धान्यकोष्ठकं, स्त्री, (धान्याय धान्यरक्षणाय यत्
कोष्ठकं गृहम् ।) धान्यरक्षार्थगृहम् । इति
हलायुधः ॥ गोला इति भाषा ॥

धान्यचमसः, पुं, (चक्षते भक्षते इति । चम +
असन् । धान्यं खिन्नधान्यमेव चमसः ।) चिपि-
टकः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

धान्यधेनुः, स्त्री, (धान्यनिर्मिता धेनुः ।) दानार्थ-
धान्यनिर्मितधेनुः । यथा,—

“विषुवे चायने वीपि कान्तिव्याप्तु विप्रैषतः ।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि धान्यधेनुविधिं परम् ॥
यां दत्त्वा सर्वपापेभ्यः शशाङ्क इव राहुतः ॥
दशधेनुप्रदानेन यत् फलं राजसत्तमम् ॥
तत् सर्वमेवमाप्नोति श्रीहृधेनुप्रदो नरः ॥

लक्ष्मिजितं ततः कृत्वा प्रायश्चित्तं संन्यसेद्बुधः ।
गोमयेनानुलिप्तायां शोभनां वस्त्रसंयुताम् ॥
पूजयेद्देविमध्ये तु वेदिनिर्घोषमङ्गलेः ॥

उत्तमा धान्यधेनुः स्याद्द्रोणश्चापि चतुष्टयैः ।
मध्यमा च तद्वर्गे विसृष्टाऽऽन कारयेत् ॥
चतुर्थांशेन धेन्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत् ।
कर्तव्ये सक्रम्ये तु राजतचरसंयुता ॥

गोरुधः पूर्ववद्द्रोणमगुरुचन्दनमथा ।
सुक्ताफलमया दत्त्वा घृतसौमयं सुखम् ॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा कांश्यदोहनकान्तिना ।
इक्षुयष्टिमयाः पादाः सौमपुच्छसमन्विता ॥

नानाफलसमोपेता रजगर्भसमन्विता ।
पादुकोपानहौ कृत्रे भाजनं तर्पणं तथा ॥
इत्वेवं रचयित्वा तां कृत्वा दीपाचैनादिकम् ।
पुरयकालश्च संप्राप्य ज्ञातः सुक्ताभरो यज्ञी ॥

त्रिः प्रदक्षिणमाहूत मन्त्रेणानेन कौत्सयेत् ॥

तव विप्र ! महाभाग ! वैदेवेदाङ्गपारग ! ।
वामेताश्च मया दत्ता यज्ञीत्वं त्वं हिजोत्तम ! ।

प्रीयतां मम देवेशो भगवान्मधुसूदनः ॥
त्वमेका लक्ष्मीर्गोविन्दे स्वाहा या च विभावसौ ।

शक्ते शचीति विख्याता मेधा मुनिस्तु सत्तम ! ॥
तस्मात् सर्वमयी देवी धान्यरूपेण संस्थिता ।

एवमुक्त्वायं तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा तं समाप्य हिजोत्तमम् ।

यावच्च पृथिवी सर्वा वसुरत्रानि भूपते ! ।
तावत् पुण्यं समाधिष्यं प्रोहिधेनोश्च तत् फलम् ॥

तस्मान्नरेन्द्र ! दातव्या मुक्तिमुक्तिफलप्रदा ।
इह लोके च सौभाग्यमापुरारोम्यवर्द्धनम् ॥

विमानेनार्कवर्धनं किङ्किनीरज्जमालिना ।
सूयमानोऽन्नरोभिश्च प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥

यावच्च स्मरते जन्म तावत् स्वर्गं महीयते ।
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जन्मुदीपपतिर्भवेत् ॥

एवं हरेण चोत्तीर्णं शुक्ला वाक्यं नरोत्तम ।
सर्वपापविमुक्ततां वदन्लोके महीयते ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

धान्यबीजं, स्त्री, (धान्यस्य बीजमिव बीजं यस्य ।)
धान्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धान्यमायः, पुं, (धान्यं मातीति । मा + “जा-
वामञ्च ।” ३ । २ । २ । इति ञञ् ।) धान्य-
विक्रयी । इति संचिप्रसारयाकरणम् ॥

धान्यराजः, पुं, (धान्यानां राजा । टच् समासं ।
यदा, धान्येषु राजते इति । राज दीप्तौ +
अच् ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयो
रस्य यवशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

धान्यवर्द्धनं, स्त्री, (धान्यस्य वर्द्धनं वृद्धिर्धनम् ।)
वाङ्मयम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥ धानेर वाङ्मा
इति भाषा ॥

धान्यवीरः, पुं, (धान्येषु वीर इव बलाधायक
त्वात् ।) मायः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धान्यशीर्षकं, स्त्री, (धान्यस्य शीर्षकं अग्रभागः ।)
धान्यमङ्गरी । इति जटाधरः ॥ धानेर शीर्ष
इति भाषा ॥

धान्याकं, स्त्री, (धान्यमकति सादृश्यत्वेन प्राप्नो-
तीति । अक गतौ + अच् ।) धन्याकम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ८३ ॥

धान्याचलः, पुं, (धान्यनिर्मितोऽचलः पर्वतः ।)
दानार्थधान्यनिर्मितपर्वतः । तस्य विधानं
यथा,—

“प्रथमो धान्यधौलः स्याद्वितीयो जवशाचलः ।
गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ॥

पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कापीसपर्वतः ।
सप्तमो घृतशैलश्च रजशैलस्तथाष्टमः ॥

राजतो नवमस्तद्वृद्धशमः शर्कराचलः ।
वस्त्रे विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥

अयने विषुवे पुण्ये कृतीपाते दिनचये ।
सुक्लपदे हृतीयायासुपरगे शशिचये ॥

विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादशमासेषु वा पुनः ।
सुक्तायां पञ्चदशी वा पुण्यार्थे वा विधानतः ॥

धान्यशैलादयो येषुपि देयाः प्राक्कं विज्ञानता ।
तीर्थं वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने ॥

मन्त्रपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रसुरदसुखम् ।
प्रागुदकवर्णं तद्वत् प्रादुसुखं विधानतः ॥

गोमयेनानुलिप्तायां भूमावाकीर्य वै कुशान् ।
तन्मध्यं पर्वतं कृत्वा द्विष्कम्भपर्वतान्वितम् ॥

धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः ।
मध्यमः पञ्चशतैकः कनिष्ठः स्यात्तिलभिः शतैः ॥

मेरुमहावीहिमयस्तु मध्ये
सुवर्णवृक्षयसंयुतः स्यात् ।

पूर्व्वेण सुक्ताफलवज्रयुक्तो
यान्ये च गोमेदकपुष्करागैः ॥

पश्चाच्च गारुडतनीलरत्नैः
सौम्येन वैकुण्ठसरोजरागैः ।

श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाल-
जलान्वितः सुक्तिशिलातलः स्यात् ॥

ब्रह्माय विष्णुर्भगवान् पुरारि-
र्दिवाकरोऽप्यन हिरण्ययः स्यात् ।

शुद्धवस्त्रागतमत्सरैश्च
कार्पासनेके च पुनर्दिवाः ॥

चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
जितम्भभागेष्वपि राजतः स्यात् ।

तद्येषुर्वशाहतकन्दरस्तु
घृतोदकप्रस्रपणश्च दिप्तु ॥

सुक्ताम्बराण्यम्भरावली स्यात्
पूर्व्वेण नीलानि च दक्षिणेन ।

वासोभिः पञ्चादश कर्पूराणि
रक्तानि चैवोत्तरतो घनानी ॥

रौप्याम्बुहेनप्रसृज्जानघातौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।

नानाफलानी च समन्ततः स्या
म्भनोरमं मालाविलेपनञ्च ॥

वितानकश्चोपरि पञ्चवर्ण-
मन्त्रानप्याभरणं सितञ्च ।

इत्थं निवेश्यामरशैलमर्था
मेरोस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ॥

तुरीयभागेन चतुर्दिशश्च
संस्थापयेत् पुण्यविलेपनाट्टान् ॥

पूर्व्वेण मन्दरमनेकफलावलीभि-
र्युक्तं यद्येः कनकभद्रकदम्बचिह्नैः ।

कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-
माकारयेत् कुसुमवल्गविलेपनाट्टाम् ॥

चीरातलोदरमाय बनेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।

यान्येन गन्धमदनञ्च निवेशनीयो
गोधमसञ्चयमयः कलघौतनो वा ॥

हेमेन यत्नपतिनासुतमासनेन
वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ॥

पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पं
सौवर्णपिण्डलहिरण्ययङ्गसुखम् ।

आकारयेद्भजनपुष्पवनेन तद्व-
द्विज्ञानितं र. वसितीदसरसधाम् ॥

धान्याच्च

संख्याय तं विपुलशैलमयोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि माधमयं सुवल्गुम्
पुण्यैश्च शैलमवटपादपशेखरम्-
माकारयेत् कनकधनुर्विराजमानम् ॥
माक्षीकभद्रसरसा च वनेन तद्व-
द्रौघेण भास्वरवता च युतं विधाय ।
होमचतुर्भिरप्य वेदपुराणविहि-
तान्तेरनित्यचरितान्तिभिर्हिनिम्नैः ॥
पूर्वैश्च हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं
कार्यस्तिलैर्वपृतेन समित्कुशैश्च ।
रात्रौ च जागरमनुद्धतगीततूर्य-
रावाहनश्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ॥
तं सर्वदेवगणधामनिधिं विरुद्ध-
मसदृशहेलमरपञ्चत नाश्रयाय ।
क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमं नः
संपूजितः परमभक्तिमता मया हि ॥
त्वमेव भगवानोशो ब्रह्मा विष्णुर्द्वाकरः ।
सर्वाभिरुजगद्गीतः त्वं नः पाहि सनातनः ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वकर्मा मन्दिरम् ।
नद्रादित्यवस्तुनाश्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादभ्युदयममरेणोरीभिश्च शिवस्तव ।
तस्मात्सातुङ्गराशेयदःखसंसारसागरात् ॥
एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरचाभिपूजयेत् ।
यस्मात्तेजवरयेन त्वं भद्राश्वेन विप्रोपतः ॥
शोभसे मन्दर ! निप्रमत्तस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्चङ्गामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ! ।
गन्धर्व्वेनशोभावागतः कीर्तिर्दृष्टास्तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभोजेन वनेन वा ।
हिरण्ययाश्वत्थशिरस्तस्मात् पुष्टिर्धृवास्तु मे ॥
उत्तरेः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्वं । राजसे नित्यमनः शीरस्तथास्तु मे ॥
एवमामन्त्र्य तान् सर्वान् प्रभाते विमले पुनः ।
स्नात्वा गुरवे दद्यान्मधुमं पञ्चतोत्तमम् ॥
विष्कम्भपञ्चतान् दद्याद्विगन्धः क्रमशो सुने ॥
गाञ्च दद्याच्चतुर्विंशदथवा दश नारद ! ।
शक्तिनः सप्त वाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ॥
एकापि गुरवे दद्या कपिलाय पयस्विनी ।
पञ्चतानामपेक्षाणामेष एव विधिः स्मृतः ॥
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्करा मताः ।
ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा ॥
स्वमन्त्रेणैव सर्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ॥
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ।
विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु नारद ! ॥
दानकाले च ये मन्त्राः पठ्यन्तेषु च यत्फलम् ।
अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्नं प्राणाः प्रकीर्तिताः ॥
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नं वसते ।
अन्नमेव ततो लब्धोऽन्नमेव जनार्दनः ॥
धान्यपञ्चतत्त्वेण पाहि तस्मान्नगोत्तम ! ।
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ॥
मन्वन्तरशतं सायं देवलोके मज्जीयते ।
असुरोगणगन्धर्वैराकीर्णं विराजता ॥
विमानेन दिवः पृष्ठभायाति सुरसेवितः ।

धामार्ग

ततः कर्मक्षये राज्यमाप्नोतीह न संशयः ॥
इति मत्स्यपुराणम् ॥
धान्यान्, स्त्री, (धान्यात् धान्यविकारात् जातं
अश्वम् ।) काञ्चिकम् । इत्यमरः । २। ६। ३६ ॥
“धान्यान् शालिचूर्णानां कौद्रवादिस्तं भवेत् ।
धान्यान् धान्ययोनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनम् ॥
अरुचौ वातरोगेषु सर्वव्यास्थापने हितम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(“धान्यान् भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तघ्नं स्पर्श-
शीतलम् ।
भ्रमकमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिभूलुत् ।
शस्तमास्थापने हृद्यं लघुवातकफापहम् ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
धान्यारिः, पुं, (धान्यस्य अरिः ।)-सूक्ष्मकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, धान्यस्य शत्रुश्च ॥
धान्योत्तमः, पुं, (धान्येषु उत्तमः ।) शालिधान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
धाम, [न] स्त्री, (दधाति गृहस्थादिकं धीयते
इत्यजातमस्मिन्निति वा । धा + “सर्वभातुभ्यो
मनिन् ।” उर्णा ४। १४४ । इति मनिन् ।)
गृहम् । (यथा, मेघदूते । ३५ ।
“भर्तुः कण्ठश्चरित गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धामं चक्षुरस्य ॥”)
देहः । विट् । प्रभावः । इत्यमरः । ३। ३।
१०३ ॥ (यथा, किराते । २। ४७ ।
“सहते न जनोऽप्यधःक्रियां
किम् लोकाधिकधाम राजकम् ॥”)
रश्मिः । (यथा, माघे । १। २ ।
“पतत्यधो धाम विसारि सन्ततः
किमेतदित्याकुलमौचितं जनेः ॥”)
स्थानम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७। २१४ ।
“त्रिषु धामसु यद्गोमं भोक्ता भोगश्च यद्वेत् ।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽर्हं सदा-
शिवः ॥”)
जम्ब । इति मेदिनी । ने, ८० ॥ (विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३। १४६ । ३६ ।
“गुरुर्गुणतरो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ॥”
“धाम ज्योतिः नारायणः परं ज्योतिरिति मन्त्र-
वर्णात् । सर्वलोकानामास्यदत्वात् वा धाम । परं
ब्रह्म परं धाम इति श्रुतेः ॥” इति तद्भाष्यम् ॥
धामकः, पुं, भाषकपरिमाणम् । इति वेदकपरि-
भाषा ॥
धामनिधिः, पुं, (धामानि किरणानि निधीयन्ते
इति नि + धा + क्ति ।) सूर्यः । इति जटाधरः ॥
धामनी, स्त्री, (धमन्थेव । धमनी + स्त्री अण् ।
ततो ङीष् ।) धमनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
धामार्गः, पुं, (धामो मार्गं पश्यान् वातीति । वा
गतौ + कः ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २। ४। ८८ ॥
(रक्तापामार्गोऽयम् । अस्य पर्यायो यथा,—
“रक्तोऽन्यो वसिरो वृत्तफलो धामार्गवोरपि च ।
प्रत्यक्पण्यौ केशपण्यौ कथिता कपिपिण्यौ ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

धारकः

घोषकः । इति मेदिनी । ने, ५६ ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—
“महाकोषातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्यन्तश्च स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
घीतघोषा । इति रत्नमाला ॥
धायः, त्रि, (दधाति धारयतीति । धा + “झाङ्-
घेति ।” ३। १। १४९ । इति णः ।) धारण-
कर्त्ता । इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥ (यथा,
भट्टिः । ६। ७६ ।
“देहे दुःखस्य माङ्गभ्यो धायैरामोदसुत्तमम् ॥”)
धायः, [सु] त्रि, (दधातीति । धा + “बहि-
हृधाद्यभ्यङ्गन्दि ।” उर्णा ४। २२० । इत्य-
सुन् बाहुलकात् युक् ।) धारणकर्त्ता । पोषण-
कर्त्ता । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १३। १८ ।
“भूरसि भूमिरस्यदितरसि विश्वस्य धायाः ॥”
धायः, पुं, (धीयते आश्रियते मङ्गलार्थमिति ।
धा + कर्मणि ग्यत् ततो युक् ।) पुरोहितः
इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥
धाय्या, स्त्री, (धीयतेऽनया समित् । धा + करणे
ग्यत् ।) अग्निसमित्यर्थं ऋक् । अग्निप्रत्वा-
लनमन्त्रः । इत्यमरः । २। ७। २२ ॥
धारः, स्त्री, (धाराया इदम् । धारा + “तस्मिन् ।”
४। ३। १२० । इत्यण् ।) वर्षादिवं जलम् ।
तद्विविधम् । गाङ्गम् १ सासुद्रश्च २ । यथा,
“यदा स्यादाश्विनं मासि सूर्यः स्वातीविशाखयोः ।
तदास्तु जलदेर्मुक्तं गाङ्गसुक्तं मनोषिभिः ॥
अन्यदा मृगशीर्षादिनक्षत्रेषु यदम्बुदेः ।
अभिष्टुमिदं तोयं सासुद्रमिति संज्ञितम् ॥”
तथोर्गाणाः । यथा,—
“गाङ्गं जलं स्वादु सुप्रीतलश्च
रुचिप्रदं पित्तकफार्पहश्च ।
निर्दोषमिष्टं लघु तच्च नित्यं
गुणाधिकं योनि गृहीतमाहुः ॥
सासुद्रसलिलं प्रीतं कफवातकरं गुरु ।
चिन्तायामाश्विने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत् ॥
पतितं सुवि ततोयं गाङ्गं सासुद्रमेव वा ।
स्वस्वाश्रयवशाद्भक्षेदन्यदन्यद्रसादिकम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
धारः, पुं, (धार्यते इति । धृ + णिच् + घञ् ।)
यावान्तरम् । ऋणम् । इति मेदिनी । ने, ५१ ॥
जलधारासारवर्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ प्राप्तः ।
गम्भीरः । इति शब्दरत्नावलम् ॥
धारकः, पुं, (धरति जलादिकमिति । धृ + क्तृच् ।)
कलसः । तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“उत्पत्तिं लक्षणं मानं कथयामि महासुने ।।
धारकाः कलसाश्चैव येन लोकं प्रकीर्तिताः ॥
अन्ये मयमाने तु सर्वदेवैः सदानवैः ।
मन्यान् मन्दरं कृत्वा नञ् कृत्वा तु वासुकम् ॥
उत्पन्नमन्तरं तच्च महावीर्यपराक्रमम् ।
तस्यायं धारसायाय कलसः परिकीर्तितः ॥”

धारकः

कला कला एहीत्वा वै देवानां विश्वकर्मेणा ।
निर्मितोऽयं सुरैर्यस्यात् कलसस्तेन उच्यते ॥
कलसस्य सुखे ब्रह्मा योवायान् महेश्वरः ।
नृणे तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
शेषास्तु देवताः सर्वा वेलयन्ति चतुर्दिशम् ।
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपास्तु संस्थिताः ॥
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्वे तथैव कुलपर्वताः ।
हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ॥
रोहितो माल्यवल्गश्च सूर्यकान्तश्च पर्वताः ।
गङ्गा सरस्वती सिन्धुः सुभगा यमुना नदी ॥
रेरावती शतद्रवा तथा वैतरणी नदी ।
गोदावरी नर्मदा च मही नाम महानदी ॥
कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च एकर्चसं पृथक्कम् ।
अमरेश्वरः पुण्डरीकं ब्रह्मासागर एव च ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि कलसे निवसन्ति ते ।
ग्रहाः श्रान्तश्च पृथिव्यं प्रीतिर्गार्थिजिरेव च ॥
ऋग्वेदेऽप्य युक्तेऽहः सामवेदस्तथैव च ।
अथर्ववेदसंहिताः सर्वे कलससंस्थिताः ॥
नवैव कलसाः पुण्याः शम्भुर्हर्मसमुद्रवाः ।
गोभ्योपगोभ्यो मरुतः स्वस्वदक्ष तथा परः ॥
मनोहरः खलुर्भद्रः पञ्चमः परिकीर्तितः ।
विजस्तनुर्दृश्यश्च षष्ठमप्रमकावभौ ॥
अष्टमस्त्रिभ्रयोपेतो नवमो विजयः स्मृतः ।
नवैव कलसाः स्याता अग्निदेवं निबोधत ॥
शृङ्ग वत्स । यथा तथा दिशां न्यामः अवस्थितः ।
नवमो यः समाख्यातो विजयो नाम नामतः ॥
शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्वपापहरः शुभः ।
क्षितोन्द्रो ज्येष्ठकलसो द्वितीयो जलसम्भवः ॥
तृतीयः पवनश्चैव चतुर्थस्तु हुताशनः ।
पञ्चमो यज्ञमानस्तु षष्ठस्त्वाकाशसम्भवः ॥
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्त आदित्यश्च तथाश्रमः ।
एते चोत्पादिता देवा शिवेनाधिष्ठिताः पुरा ॥
इन्द्रस्य सूर्यश्चाष्टौ सूर्यान्मा नवमः शिवः ।
क्षितोन्द्रः पूर्वतो न्यास्यः पश्चिमे जलसम्भवः ॥
वायवे वायवो न्यास्य आग्नेये अग्निसम्भवः ।
नेत्रे ते यज्ञमानस्तु ऐशान्याकाशसम्भवः ॥
सौम्यसुतरतो योज्यं सारं दक्षिणतो न्यसेत् ।
न्यस्यैव कलसानान्तु पूर्वैरूपं विचिन्तयेत् ॥
कलसानां सुखे ब्रह्मा योवायां विष्णुर्गव हि ।
मध्ये मातृगणाः सर्वे सन्त्रा देवाश्च पन्नगाः ॥
कुक्षौ तु सागरास्तेषां सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
त्रिया चैव तथोमा च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ॥
पञ्चभूतान्तथा धेरास्तेषामवक्रताः स्थिताः ।
पूर्णाः पूतेन तोयेन सिद्धास्तेकान्ततो मुने ॥
सरित्सरः सखातेन तद्वागेन जलेन वा ।
वापीकूपोद्दिश्येन सासुद्रेण सुखावहाः ॥
सर्वमङ्गलमाङ्गलाः सर्वकलिवनाशकाः ।
अभिषेके सदा ग्राह्याः कलसा ईदृशाः शुभाः ॥
यान्नाविवाहकाले वा प्रतिष्ठाप्यकर्मणि ।
योजनीया विशेषेण सर्वकामप्रसाधकाः ॥
ग्रहान् धारयते यस्मान्मातरा विविधास्तथा ।
दुरिताश्च महाघोरास्ते ते धारकाः स्मृताः ॥

धारणा

एकैकान् कलां भूतौ चित्वादीनां यथाक्रमम् ।
संज्ञ्य संस्थिता यस्मात्तेन ते कलसाः स्मृताः ॥
हेमराजतन्मात्रा वा ऋग्वेदा लक्षणास्तिताः ।
पञ्चमाङ्गलवैपुल्यसुतसंघः षोडशाङ्गलः ॥
कलसानां प्रमाणस्तु सुखमष्टाङ्गलं भवेत् ॥
इति देवीपूराणम् ॥
धारणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे १२१७५।
“अप्रियागपि पण्यानि ये वदन्ति वृथाभिह ।
त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्युर्नामधारकाः ॥”)
धारणं, स्त्री, (धृ + णिच् + भावे ल्युट्) विधा-
रणम् । इति मेदिनी । गे, ५६ ॥ धरण इति
भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“तेऽङ्गाश्च निश्चरेदासु कर्षं गच्छधारणात् ॥”
पुं, कश्यपपुत्रो नामविशेषः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०३ । १६ ।
“विराजा धारणश्चैव सुनाहुर्मुखरो जयः ॥”
धारयतीति । धृ + णिच् + ल्युट् । धारके, त्रि ।
यथा, महाभारते । १० । ३३५ । ५४ ।
“जगत्पथेष्वितं देशं तपसे कृतनिश्चयाः ।
धारणाः सर्वलोकानां सर्वधर्मप्रवर्तकाः ॥”)
धारणा स्त्री, (धार्यते या सा । धृ + णिच् +
युच् । टाप् ।) बहुविधः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ७३ ।
“इन्द्रियाणि भनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाचकार एव च ॥”)
न्यायपथमिति । तत्प्रयोगः । संस्था ०
मन्यादा ३ स्थितिः ४ । इत्यमरः । ०।५।०६ ॥
(यथा, मनुः । ४ । ३८ ।
“न लक्षयेत् वनमतस्त्रीं न प्रधावेच्च वर्पति ।
न चोदके निर्गच्छेत् स्वं रूपमिति धारणा ॥”)
योगाङ्गविशेषः । इति मेदिनी । गे, ५६ ॥
“स तु अद्वितीयवस्तुमन्तरिन्द्रियधारणम् ॥” इति
वेदान्तसारः ॥ ध्येये चित्तस्य स्थिरवन्धनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
“तस्मात् समस्तशक्त्यानामाधारे तत्र चेतसः ।
कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया सुहृधारणा ॥”
इति विष्णुपुराणम् । ६ । ७ । ७४ ॥
ब्रह्मणि मनोधारणम् । यथा,—
“ब्रह्मात्मचित्ता ध्यानं स्थान धारणा मनसोऽपि ।
अहं ब्रह्मैवस्थानं समधिप्रज्ञाणः स्थितिः ॥”
इति गारुडे २१ अध्यायः ॥
अष्टादशप्राणायामादिरूपधारणा यथा,—
“प्राणायामा दशाष्टौ च धारणा सामिधायने ।
हे धारणे स्मृतो योगो मुनिभिरुत्तमैर्दृष्टः ॥
प्रादाभ्यां हृदये चात्र तृतीया च तथोत्तमि ।
कर्त्तुं सुखे नासिकायां नेत्रभ्रमश्चमुद्रितः ॥
किञ्चित्स्मात् परिसंश्रु धारणाः परमाः
स्मृताः ।
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यचरमाव्यताम् ॥”
इति गारुडे २३० अध्यायः ॥
अपि च ।
“प्राणायामैर्दशभिर्भावनाकालो कृतो भवेत् ।

धारा

यस्मात्तत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणाः ॥
द्वादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
तदे तु स यतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्यायन्न चलते यस्य मनोऽभिधायतो भ्रमम् ।
प्राप्यावधि कृतं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥
इति च गारुडे २४० अध्यायः ॥
धारणी, स्त्री, (धार्यते शरीरमनसा । धृ + णिच् +
ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) नाडिका । बहुल-
मन्त्रभेदः । इति मेदिनी । गे, ५५ ॥ धरणी ।
इति हेमचन्द्रः ॥
धारणीया, स्त्री, (धार्यते साविति । धृ + णिच् +
अनीयर् ।) धरणीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
धार्ये, त्रि ॥
धारयित्री, स्त्री, (धारयति सर्वमिति । धृ +
णिच् + ण्यच् । स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (धारके, त्रि । यथा, महा-
भारते । ५ । १५ । ८ ।
“त्वं हि धारयिता श्रेष्ठः कुरुणां कुरुसत्तम ॥”)
धारा, स्त्री, (धार्यन्ते अन्वा यथा । धृ + णिच् +
अङ् । स्त्रियां टाप् ।) अन्वानां पञ्चधागतिः ।
तद्वयथा । आस्कन्धितम् १ धौरितकम् ० रेति
तम् ३ वर्णितम् ४ प्रणितम् ५ । इत्यमरः । ० । ८ ।
४६ ॥ (यथा, मार्क । ५ । ६० ।
“अशाकुलं प्रकृतमुत्तमधायकम्
धाराः प्रसाधयितुमर्थानिर्गच्छताः ।
मिदं मुखे नयसु वीथियु कश्चिदर्थं
वल्गाविभागकुशलो गमयाम्भूव ॥”
“अशान्तिर्गच्छता अस्कीर्णरूपा धारा गति-
भेदाः ।
‘अन्वानान् गतिधारा विभिन्ना मा च पञ्चधा ।
आस्कन्धितं धौरितकं रेचितं वर्णितं प्रणितम् ॥’
इति वैजयन्ती ॥
‘गतयोऽष्टः पञ्च धाराः ।’ इत्यमरश्च ॥ अन्व-
शास्त्रे तु संहान्तर्गोक्ताः ।
‘गतः गुणा चतुष्का च तद्वन्धयथा परा ।
पूणवेगा तथा ज्ञाना पञ्च धाराः प्रकीर्तिताः ॥
एकैका त्रिविधा धारा ह्ययशानाविधौ मता ।
लब्धौ मध्या तथा दीर्घा ज्ञातेता योजयेत्
क्रमान् ॥
तथा च पञ्चदशविभेदा भवन्ति । ताः पञ्च
धाराः प्रसाधयितुं परिणेतुं नयसु वीथियु
मन्त्रागम्यान् गमयाम्भूव ॥” इति तद्गी-
तायां सन्नितायः ॥) सन्ध्या(ग्रमस्मृतः । घटादि-
चिह्नम् । सन्ततिः । (यथा, महाभारते ।
६ । ११८ । ०४ ।
“उत्पपात ततो धारा वारिखो विमला
शुभा ॥”)
द्रवस्य प्रपातः । (यथा, महाभारते । १२०२१५६ ।
“तथा द्वादश वर्षाणि यमोर्ध्वराक्षतं हविः ।
उपयुक्तं महाभाग । तेन त्वां ज्ञानिराविशत् ॥”)
खड्गादिभिर्धितसुखम् । इति मेदिनी । गे, ५०५

धाराध

(यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
 “ध्रुवं स नीलोत्पलपद्मधारया
 शमीलतां हेतुवद्विषयवस्यति ॥”)
 उत्तरार्धः । रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३।४।१६ ॥
 (यथा, रघुः । १३।१५ ।
 “आभाति वेला लवणाम्बुराशे-
 धारानिवहेव कलङ्करेखा ॥”)
 यथा । अतिवृष्टिः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २।५२ ।
 “पर्वण्यस्य यथा धारा यथा च दिवि तारकाः ।
 निकृता रेणवो यद्वत् संस्थया परिवर्जिताः ।
 गुणाः संस्थापरित्यक्तास्तद्वदस्य महात्मनः ॥”)
 मङ्गलः । इति शब्दरत्नावली ॥ चनासारवर्ण-
 यम् । सङ्गः । इति विश्वः । (प्रवाहः । यथा,
 याज्ञवल्क्ये । १ । २०० ।
 “सङ्गमार्गं शतधारान्विधमिः पावनं कृतम् ।
 तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनस्तु ते ॥”)
 दक्षिणदेशस्थपुरीविशेषः । इति विक्रमचरि-
 तम् ॥ * ॥ (तीर्थविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ३ । ८४ । २३ ।
 “प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरतर्षभ ।।
 धारां नाम महाप्राज्ञः सर्वपापप्रमोचनीम् ।
 तत्र स्नात्वा नराद्याः न शोचन्ति नराधिप ॥”)
 अथ च्चरादिशान्दर्थं श्रीनरसिंहादिमुद्भिर्जल-
 धारापातनविधिः । यथा, बृहत्संहपुराणे ।
 “तथा महाज्वरग्रस्ते धारां देवस्य मूर्धनि ।
 मन्मतां नारसिंहस्य कृपयाद्वा कारयेत् द्विजैः ॥
 होमश्च भोजनश्चैव तस्य दोषः प्रशाम्यति ॥”
 धाराकदम्बः, पुं, (धारा कालोपलम्बितः कदम्बः ।
 वर्षाकाले जायमानत्वादस्य तथात्वम् ।) कदम्ब-
 वृक्षप्रभेदः । केलिकदम्ब इति भाषा ॥ तत्-
 पण्यायः । प्राकृत्यः २ पुलकी ३ भृङ्गवल्गवः ४
 मेघाभः ५ प्रियकः ६ नीपः ७ प्राकृत्येयः ८
 कलम्बकः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ धाराकद-
 म्बकः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 धाराकुरः, पुं, (धाराया उच्छेदः अकुर इव ।)
 शौकरः । अनोपलः । नाशोरः । इति मेदिनी ।
 रे, २६६ ॥
 धाराङ्गः, पुं, (धारा उत्कर्ष एव अङ्गं यस्य ।
 अङ्गत्वादस्य तथात्वम् ।) तीर्थम् । (धारा
 नितमङ्गमस्य ।) खड्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
 धाराटः, पुं, (धारायै वृष्टार्थं अटतीति । अट +
 अच् ।) चातकः । (धारामटति वषण्णीयत्वेन
 प्राप्नोतीति ।) मेघः । (धारां गतिं अटतीति ।)
 तुरङ्गः । मत्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
 धाराधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । धाराया
 धरः ।) मेघः । (यथा, उत्तरात्ताकाटके । ४ ।
 “रे धाराधर । धीरनीरनिकरैरेषा रसा नीरसा
 शेषा प्रवकरोत्करैरतिखरैरापूरि भूरि त्वया ।
 यकालेन भवन्मन्तरगतं खालेन सञ्चिन्त्यन्
 आचर्य्य परिपीडितोऽभिरमते यज्ञातक-
 स्तृणया ॥”
 खड्गः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥

धारोष्ण

धारामलः, पुं, (धारा पले यस्य ।) मदनवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदनशब्देऽस्य गुण-
 पर्थाया ज्ञातव्याः ॥)
 धारावनिः, पुं, (धाराया उच्छेदः अवनिः पृथ्वीव ।
 अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 धाराविषः, पुं, (धारा एव विषमिव यस्य प्राण-
 नाशकत्वात् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 धारासम्पातः, पुं, (धारायां सम्पत्स्यक् पातो यश्च ।)
 महावृष्टिः । तत्पण्यायः । धारा १ सम्पातः २
 आसारः ३ । यथा, —
 “धारा सम्पात आसारस्त्रितयश्चापि कुञ्चितम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ५ अङ्के ।
 “ततो देवि ! परस्परं करितुरगरथपदातीनां
 निरन्तर-शरनिकर-धारासम्पातोपदर्शितदुर्हि-
 नानां तेषामस्माकं च योधानां तुमुलः सम्प-
 दारः प्रावर्तत ॥”)
 धाराकुक्षी, स्त्री, (धारान्विता कुक्षी ।) विधार-
 कुक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैकोटासिज
 इति भाषा ॥
 धारिणी, स्त्री (धरतीति । धृ + णिनिः + ङीप् ।)
 धरणी । इति शब्दरत्नावली ॥ शास्त्रलिखितः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ चतुर्दशदेवयोर्विष्णवः ।
 यथा, —
 “शची वनस्पती गार्गी धूम्रोर्णा रुचिराकृतिः ।
 सिनीवाली कुङ्कुमा राका तथा चातुमतिः शुभा ॥
 आयतिर्नियतिः प्रज्ञा सेला वेला च नामतः ।
 एताश्चतुर्दश प्रोक्ता धारिण्यो देवयोषितः ॥”
 इति बृहत्संहपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
 (धारणकर्त्री । यथा, विष्णुपुराणे । १।१३।८८ ।
 “प्राणप्रदानात् स पृथुयस्मात् भूमेरभूत् पितृ ।
 ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापाखिलधारिणी ॥”
 आधारस्वरूपा । यथा, तत्रैव । १।१३।६१ ।
 “सैषा धात्री विधात्री च धारिणी पोषणी तथा ।
 सर्वस्य जगतः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥”
 “धात्री माता विधात्री कर्त्री धारिणी आधारः
 पोषणी पोषणकर्त्री ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-
 स्वामी ॥)
 धारी, [नृ] पुं, (धरतीति । धृ + णिनिः ।) पीतु
 वृजः । इति जटाधरः ॥ त्रि, धारविशिष्टः ॥
 (धारकः । यथा, महाभारते । ५ । ३१ । ११ ।
 “तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरुणां मन्त्रधारिणम् ॥”
 गन्धतानुपयेज्जः । यथा, मनुः । १२ । १०३ ।
 “अग्नेभ्यो गन्धिनः श्रेष्ठा गन्धिभ्यो धारिण्यो वराः ।
 धारिण्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो वावसायिनः ॥”)
 धारुः, त्रि, (धयति पिबतीति । घे ट पाने +
 “दाधेदसिद्दसदो रुः ।” ३ । २ । १५६ । इति
 रुः ।) पानकर्ता । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 अथर्ववेदे । ४ । १८ । २ ।
 “यन्मो धारिव मातरं नं प्रत्यगुपपद्यताम् ॥”)
 धारोष्ण, स्त्री, (धारायां दोहनप्रपाते उष्णम् ।)
 दोहनेनीष्धारया पतितदुग्धम् । तस्य गुणाः ।

धाव

“धारोष्णवत् पयो भ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं
 वृष्टं दृष्टमभिवर्द्धनमस्मिन्नादु चिदोवापन्नम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“धारोष्णं गोपयो वक्ष्यं लघु शीतं सुवासमम् ।
 दीपनञ्च त्रिदोषघ्नं तद्वाराशिशिरं त्वजेत् ॥
 धारोष्णं शस्यते गन्धं धाराशीतसु माह्विषम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 धार्तराष्ट्रः, पुं, कृष्णवर्णचक्षुचरणयुक्तहंसः । गेडि
 हंस इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ५ । २४ ॥
 (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के सूत्रधारस्य शर-
 हर्षनायाम् ।
 “सत्पत्न्या मधुरगिरिः प्रसाधिताश्रा मरोहता-
 रम्भाः ।
 निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशाद्धिनीपृष्ठे ॥”)
 सर्पविशेषः । धृतराष्ट्रपुत्रः । इति मेदिनी ।
 रे, २७० ॥ (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के ।
 “लाक्षादृष्टानलविषाप्तसभाप्रवेशैः
 प्राणेषु वित्तनिवहेषु च नः प्रह्वय ।
 आकृष्टपाकवधपरिधानकेशैः
 स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥”)
 धार्तराष्ट्रपदी, स्त्री, (धार्तराष्ट्रस्य पाद इव पादो
 मूलं यस्याः । ङीप् पङ्क्तवः ।) हंसपदी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिविशेषो हंसपदीशब्दे
 ज्ञातव्यः ॥)
 धार्मिकः, त्रि, (धर्मं चरतीति । धर्म + “धर्मं
 चरति ।” ४ । ४ । ४२ । इति टक् । यडा,
 धर्ममधीते वेद वा । “क्रतूकथादिस्त्वान्तात्
 टक् ॥” ४ । २ । ६० । इति टक् ।) धर्मशीलः ।
 तत्पण्यायः । देवयुः २ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, महाभारते । १ । १२२ । ४१ ।
 “धार्मिकश्च कुरुणां स भविष्यति न संशयः ॥”)
 धार्म्यं, त्रि, (प्रियते इति । धृ + ण्यत् ।) धारणी-
 यम् । यथा, —
 “धातानुराधवस्तुपुष्टविशाखहस्ता-
 श्वित्रोत्तराश्विपवनादितरेवतीषु ।
 जन्मर्णजीवबुधशुक्रदिनोत्सवादौ
 धार्म्यं नवं वसनमौश्रवप्रतुष्टौ ॥”
 इति समयप्रदीपः ॥
 (प्रियते परिधीयते इति । वस्त्रे, स्त्री । यथा,
 भागवते । ६ । १८ । १४ ।
 “वयं तत्रापि भृगवः शिष्योऽस्या नः पितामहः ।
 अस्मद्व्यायं धृतवती मूढो वेदोऽमवासतो ॥”)
 धाव, उ अ जवे । ऋजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भां-उभं-अकं-शुद्धीकरणे सकं-सेट । उदि-
 त्वात् तावेट् ।) उ, धावित्वा धौत्वा । अ,
 धावति धावते । अवः, शीघ्रगतिः । पाशपाणिः,
 पुनस्तत्र यमदूतोऽपि धावतीति ह्वायुधः ।
 ऋट् शुद्धिभावः शुद्धीकरणश्च । धावति ताम्र-
 भस्मेन शुध्यतीत्यर्थः ।
 ‘दधावन्नित्तचक्षुः सुग्रीवस्य विभीषणः ।’
 अस्य जवे निडाया अप्रयोगः । धौतं वाचः ।
 इति दुर्गादासः ॥

धिक्ष

धावकः, वि, (धावति शीघ्रं गच्छतीति। धाव + क्तुल्।) धावनकर्ता। शीघ्रगमनकर्ता। धाव-
डिया इति भाषा। धावधातोर्लक्षप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥ (यथा, गोः रामायणे ७।३२।२२।
“संवाहकाः सलिलदाः पुरतो धावकाश्च ये।
तेषां निष्कसहस्रं त्वं वृत्तार्थमुपकल्पय ॥”)
धावनं, क्त्वा, (धाव + भावे ल्युट्।) गमनम्।
(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १।११४।
“यामे यामे स्थितैरन्धेर्धावनं प्रतिबद्धवान् ॥”)
मुहिः। इति मेदिनी। ने, ७६ ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। २०।
“पटोलत्रिफलागिस्त्रिफलायाश्चात्र धावने ॥”
“पाकं गते ब्रूणे वापि गम्भीरे सरुकेऽथवा।
सरस्य शोधनं कार्यं धावनम् भिषग्वरेः ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ३५ अध्यायः ॥)
धावति, स्त्री, (धाव + क्तुल्।) गतिः। (यथा,
पद्मिणी। इत्यमरः। १।४।३३॥ (पर्यायोऽस्या यथा,
“पद्मिणी पृथक्पद्मिणी चित्रपद्मिणी पद्मिणी।
क्राष्ट्रविभ्रा सिंहपुच्छी कलशा धावनिर्गहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः ॥)
धावनिका, स्त्री, (धावनिग्न्य प्रतिष्ठतिः। “इषं
प्रतिष्ठतीति” ५।३।६६। इति कन्। यदा
स्वर्धे कन्।) कण्टकारिका। इति रत्नमाला ॥
धावनी, स्त्री, (धावनि + कृदिकारादिति वा
डोम्।) पृथ्विपद्मिणी। इति मेदिनी। ने, ७६ ॥
कण्टकारी। धावनी। इति राजनिर्घण्टः ॥
धावितः, वि, (धाव + क्तुल्।) गतः। (यथा,
कथासरित्सागरे। ३।५०।
“गवमस्त्विति तौ मुह्ये धावितौ सोऽपि पादके।
अध्यास्योदपतदुधोम गृह्येत्वा यष्टिभाजने ॥”)
मार्जितः ॥
धासाः, [सु] पुं, (धधाति पृथिवीमिति। धा +
“वह्विहाधासकृन्त्यति” उणा। ४।२००।
इति असुन् तस्य सुट् च।) पर्यतः। इति
वैदिकप्रयोगः ॥
धि, धा धतौ। इति कविकल्पदमः ॥ (तदा-परं-
सकं-अनिट्।) धा, धियति। इति दुर्गादासः ॥
धिक्षः य निभर्त्सनम्। निन्दा। इत्यमरः। ३।
३।२३६ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १।२५।३५।
“धिष्ठां धिष्मामतीवेलां निनिन्दात्मान-
मात्मना ॥”)
धिक्षारः, पुं, (धिक्ष इत्यस्य कारः करणम्।)
धिक्ष। तत्पर्यायः। नीकारः २ अवहेलनम् ३
अमाननम् ४ क्षेपः ५ निवारः ६ अनादरः ७।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते। ४।१४।३१।
“लोकधिक्षारसदृशं दृष्टव्यामः स्वनेजसा ॥”)
धिक्षतः, वि, (धिक्ष + क्तुल् + कर्मणि क्तः।)
निभर्त्सितः। असत्करणादिना धिगित्यस्य
करणं धिक्षारो निन्दा धिगितः धिक्षतः धिक्ष
त्वा इति भर्त्सितो धिक्षत इति यावत्।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः। अपह्वस्तः २। इति

धिषणा

पुत्रिवर्गे अमरः। ३।१।३६ ॥ (यथा,
भागवते। ७।८।५३।
“ययं किम्पुत्रपात्रम् मञ्जापुरुष ईश्वरः।
अयं कृपुत्रघो नष्टो धिक्कृतः साधुभिः सदा ॥”)
निन्दितमात्रम्। लतधिक्षारस्य प्रातिवर्गोक्तस्य
पर्यायान्तरमिदम् अप्रातिवर्गविषयार्थम्। धिगस्तु
त्वा इति लतः शब्दितो धिक्कृतः। इति भरतः ॥
तत्पर्यायः। अवरीणः २। इति विश्वविनियोगे
अमरः। ३।१।६४ ॥
धिक्षक्रिया, स्त्री, (धिगित्यकारणमेव क्रिया।)
निन्दा। इति हेमचन्द्रः। २।१८५ ॥
धिष, ड सन्दीपे। क्लेश। जीवे। इति कविकल्प-
दमः ॥ (भा-आत्म-अकं-सेट्।) हसीयस्वरी।
ड, धिषते वङ्गः सन्दीप्यते इत्यर्थः। जनः
क्षिप्यति जीवतीति वा अर्थः। इति दुर्गा-
दासः ॥
धिषणः, पुं, वर्णमङ्कुरविशेषः। तस्य चर्मकार्यं
वृत्तिः। स तु ब्राह्मणादयोग्यो जातः। इति
मनुः ॥
धिषाम्यति, पुं, (धिषां वङ्गीनां पतिः। अलुक्
समासः।) पूर्वजनिविशेषः। मङ्गलोष इति
ख्यातः। इति विकारप्रोषः। आत्मा। ध्यात
एव धिषाम्यतिरिति प्रयोगदर्शनात् ॥
धिष, इ न प्रीतौ। गतौ। इति कविकल्पदमः ॥
(खां परं-सकं-सेट्।) प्रीतिरिह प्रीतीकर
णम्। इ, धिष्याते। न, धिषीति ह्येन हिरण्य-
रेतसमिति किराते। गतिः, कैश्चित् मन्यते।
इति दुर्गादासः ॥
धिष, र लि रवे। इति कविकल्पदमः ॥ (ह्रीं
परं-अकं-सेट्।) र वैदिकः। लि, दिधेष्टि।
रयः शब्दः। इति दुर्गादासः ॥
धिषणः, पुं, (धृष्णोति प्रागल्भ्यं ददातीति। धृष् +
“धृषेधिस च संज्ञायाम्” उणा। २।८०। इति
क्यः।) दृष्टव्यतिः। इत्यमरः। १।१५।२४ ॥
धिषणा, स्त्री, (धृष्णात्यनयति। धृष प्रागल्भ्यं +
क्यः। धिष्णादेशश्च।) वृद्धिः। इत्यमरः। १।
५।१२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे। ३।३०।१४।
“विधेय यन्मा धिषणा ज्ञान सन्धेः पूरा पायि-
दित्समङ्गः ॥”)
स्तुतिः। यथा, ऋग्वेदे। ८।२५।७।
“तव त्वदित्यं दृष्टव्यं शुद्धमुत्तमं क्रतुम्।
वचं शिषाति धिषणा परमयम ॥”
“धिषणा स्तुतिः” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
वाक्। यथा, ऋग्वेदे। ३।४६।४।
“यथा वक्ता जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं
भागं धिषणेव वाजम् ॥”
“धिषणेव। यथाऽऽनां वाक् अस्थिदमिति
विभागं करोति तद्वत्” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
प्रसरः। यथा, ऋग्वेदे। ६।५६।२।
“पवस्व धिषणाभ्यः” ॥
“किञ्च धिषणाभ्यो यावभ्यः पवस्व चर ॥” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥

धिषात्र

धारिणी। धावाएधिषोः द्विवचनान्तः। यथा,
ऋग्वेदे। ३।४६।११।
“यं सुकृतं धिषणे विभक्तं चनं वृक्षानां जन-
यन् देवाः ॥”
“धिषणे देवमनुष्यादीनां धारिणी। यद्वा
प्रागल्भ्ये समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे
धावाएधिषौ ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥ ३॥
हविर्हानस्य पत्नी। यथा, मातङ्ग्ये। ४।४५।
“हविर्हानात्पुत्रायेधो धिषणा जनयत सुतान्।
प्राचीनवह्निं साङ्गं यमं शुक्रं बलं शुभम् ॥”
क्वौ। स्थानम्। यथा, भागवते। ३।१६।३२।
“तदा विकृष्टधिषणात् तयोर्नपसमानयोः।
हाहाकारो महाभासीद्विमानायेषु पुत्रकाः ॥”
“विकृष्टस्य धिषणात् स्थानात्” इति तद्वा-
क्यां श्रीधरस्वामी ॥
धिष्टा, क्वौ, (धिष्णा + निपातनात् गस्य टः।)
स्थानम्। एहम्। नञ्चम्। अयिः। इत्यमरः।
३।३।१५४ ॥ शक्तिः। इति मेदिनी ॥
धिष्टा, पुं, (धृष्णोति प्रागल्भ्ये भवतीति। धृष +
ग्यः। निपातनात् साधुः।) अयिः। मुक्ता-
चार्यः। इति पुंस्कार्त्विग्यस्य ॥
धिष्ठा, क्वौ, (धृष्णोति प्रागल्भ्ये भवतीति। धृष् +
“मानसिपुर्गमिपुर्गसोति” उणा। ४।१००।
इति एतत्प्रत्ययः। निपातनात् ऋकारस्य च
इकारः। स्थानम्। (यथा, भागवते। ७।१३।३०।
“द्यौरनिगो चक्षुरभूत पतङ्गः
पद्माणि विष्णोरुहनी उभे च।
तदुभयिष्ठः परमेष्ठिधिष्ठा-
मापोऽस्य ताल रस एव निजा ॥”
“परमेष्ठिधिष्ठां अष्टपदम् ॥” इति तद्वाक्यां
स्वामी ॥ एहम्। (यथा, महाभारते। १७।३।१०।
“स्वर्गं लोकेऽन्यत्र नास्ति धिष्ठा
मिष्टापूर्वं कौधवशा हरन्ति ॥”)
नञ्चम्। (यथा, भृगुसिद्धान्ते। ११।२०।
“सापेक्षपौष्णधिष्ठातामन्त्राः पादाः भस्म-
मयः ॥”)
अयिः। इत्यमरः। ३।३।१५४ ॥ (यथा अथर्व-
वेदे। २।४५।१।
“ये भययन्तो न वस्तुन्याश्रयानयथो अन्वतपन्त
धिष्ठाः ॥”)
शक्तिः। इति मेदिनी। ये, ३४ ॥ (उल्का-
भटः। यथा, दृष्टमंष्टिनायाम्। ३३।१।
“द्विभुक्तशुभफलानां
पततां कृपाणि याति तान्युल्काः।
धिष्ठांल्लाशनिविद्युत्तारा
इति पञ्चधा भिन्नाः ॥”)
प्राणाभिमानो देवः। यथा, ऋग्वेदे। ७।१०।१३।
“अये! दिवो अर्गमन्वा जिगास्यन्वा देवा
ऊचिधे धिष्ठा ये ॥”
“धितं वृद्धपक्षिणं देहं उच्यन्ति उच्यीकृन्-
न्तीति धिष्ठा। प्राणाभिमानो देवः।”
इति तद्वाक्ये सायनः ॥

धीरः

धी, ओ ई य आराधे । नादरे । इति कविकल्प-
दमः ॥ (दिवा-आत्म-सक-अनिट् ।) अनादर
इति कातन्नादौ । ओ, धीनः । उ य, धीयते
खलं लोकः । इति दुर्गादामः ॥

धी, स्त्री, (धी चिन्तने + भावे क्तिप् । सम्प्रसार-
णश्च ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा,
मनौ । ६ । ६२ ।

“धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥”

धीतः, चि, पीतः । इति धेधातोः क्तप्रत्ययेन
निधत्तः ॥

धीति, स्त्री, (धेत् पाने + क्तिन् ।) पिपासा । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५८ ॥

धीदा, स्त्री, (धियं ददातीति । दा + कः । स्त्रियां
टाप् ।) कन्या । मनोया । इति हेमचन्द्रः ॥

धीन्द्रियं, स्त्री, (धीजनकमिन्द्रियम् ।) ज्ञानेन्द्रि-
यम् । तद्वयथा । मनः १ नेत्रम् २ श्रोत्रम् ३
त्वक् ४ रसना ५ घ्राणम् ६ । इत्यमरः । १ ।
५ । ८ ॥

धीमान्, [तु] पुं, (धीरस्यास्तीति । धी + मतप् ।)
दृढस्वतिः । पण्डितः । चि । इति मेदिनी । ते,
१ । ५ ॥ (यथा, मनुः । १ । १०२ ।

“तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुप्राप्तिः ।
स्वायम्भुवो मनुर्धामानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥”
नरपुत्रस्य विराजः पुत्रः । यथा,—

“नरो गयस्य तनयः तत्पुत्रोऽभूत् विराट् ततः ।
तस्य पुत्रो महापौर्यो धीर्मांसमादजायत ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । ३६ ।

पुस्तुरवसः उज्जेशीगमंजातः पुत्रविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ७५ । २४ ।

“वटमुत्ता जज्ञिरथेजादायुर्धामानमावसुः ।
दृष्टायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोऽंशोऽसुताः ॥”

धीमती, स्त्री, (धीमान् + स्त्रियां ङीप् ।) बुद्धि-
मती । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥

धीरं, स्त्री, (धियं रातीति । रा + कः ।) कुङ्कु-
मम् । इति मेदिनी । रे, ५१ ॥ (पण्डितस्य यथा,
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“कुङ्कुमं धुस्वणं रक्तं काष्ठीरं पीतकं वरम् ।
सङ्काचं पिशुनन्तीरं बाष्ठीकं शोणिताभिधम् ॥”

धीरः, पुं, (धियं राति ददाति यज्ञातीति वा ।
रा + कः ।) ऋषभौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चलिराजः । इति शब्दरत्नावली ॥

धीरः, चि, (धियं इरयतीति । इर + अण् । यद्वा,
धियं रातीति । रा + कः ।) धैर्यान्वितः ।
स्वैरः । पण्डितः । इति मेदिनी । रे, ५१ ॥

(यथा, भागवते । ३ । ६ । ४५ ।

“तथापरं चात्मसमाधियोग-
बलेन जित्वा प्रकृतिं बलहाम् ।

त्वमेव धीमाः पुरुषं विशन्ति

तयो अमः स्थाप्य तु सेवया ते ॥”

बलयुतः । इति शब्दरत्नावली ॥ मन्दः । इति
भिकाशप्रश्नः ॥ (यथा,—

धीराधी

“देहे समीहे भवतो विधातुं
धीरं समीरं नलिनीदलेन ॥”

इति रसमञ्जर्याम् ।)

विनीतः । इति संज्ञिप्रसारोणादिशक्तिः ॥

(गम्भीरः । यथा, रघुः । ३ । ४४ ।

“अवोचद्वेनं गगनस्पृशा रघुः

स्वरेण धीरेण निर्वर्णयन्निव ॥”

धीरत्वं, स्त्री, (धीरस्य भावः । धीर + त्व ।)

धीरता । यथा,—

“प्रागल्भ्योदाय्यमाधुम्यशोभाधीरत्वकान्तयः ।
दोषिस्त्रायज्ञा भावहावहेलाः स्त्रियोऽङ्गजाः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । १७३ ॥

धीरपत्नी, स्त्री, (धीरं मनोहरं पत्रमस्याः ।
स्त्रियां ङीष् ।) धरणीकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

धीरस्कन्धः, पुं, (धीरः अचञ्चलः भारसह इति
यावत् स्कन्धो यस्य ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३४८ ॥

धीरा, स्त्री, (धीर + टाप् ।) काकोली । मद्या-
ज्योतिर्गती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुडूची ।

अस्याः पर्याया यथा,—

“गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतताम्रतवल्ली ।

क्षिप्ता क्षिप्ररुहा क्षिप्रोद्भवा वनमादनीति च ॥

जीवन्ती तल्लिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।

चक्रलक्ष्मिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥

चन्द्रहासो वयस्या च मण्डली देवनिर्मिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मानावस्थार्था मध्याप्रगल्भानायािकाभेदः ।
अस्या लक्षणम् । यज्ञकोपप्रकाशा धीरा ।

मध्याया धीरायाः कोपयज्ञिका गौः । प्रौढा-

धीरायास्तु रतावादास्यम् । सा द्विविधा ।

व्यष्टा कनिष्ठा च । मध्या धीरा यथा,—

“लोलालिपुर्ग्नं व्रजतो निक्कुर्जं

स्फारा बभ्रुः अमवारिधारा ।

देहे समीहे भवतो विधातुं

धीरं समीरं नलिनीदलेन ॥

प्रौढा धीरा यथा,—

“नो तल्पं भजसे न जल्पसि सुधाधारानुकारा
गिरी

दृक्पातं कुरुषे न वा परिलने कोपप्रकाश-
च्छलात् ।

इत्थं कृतकगर्भगौरि । दयिते कोपस्य संगोपनं
किं स्यादेव न चेत् पुनः सहचरी कुर्वीत

सात्तिसितम् ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

धीराधीरा, स्त्री, (धीरा अधीरा च ।) मानाव-
स्थार्था मध्याप्रगल्भा नायिकाभेदः । अस्या

लक्षणम् । यज्ञायज्ञकोपप्रकाशा । मध्याया

धीराधीरायाः कोपयज्ञिके वचनरहिते ।

प्रौढाधीराधीराया रतावादास्यं तत्त्वेनताड-

नादि च कोपस्य प्रकाशकम् । सा द्विविधा ।

व्यष्टा कनिष्ठा च । मध्याधीराधीरा यथा,—

धुक्ष

“कान्तादुरागचतुरोऽसि मनोहरोऽसि

नाथोऽसि किञ्च नवयौवनभूषितोऽसि ।

इत्थं निगद्य सुदृशा वदने प्रियस्य

निःश्वस्य वास्यलुलिता निहिता दगन्ताः ॥

प्रौढाधीराधीरा यथा,—

“तत्पोपान्तमुपेयुषि प्रियतमे साचीकृतग्रीवया

काकुयाकुलवाचिसाचिहसितस्फुर्जत्कपोल-

श्रिया ।

हस्तयस्तकरे पुनर्दृग्दृशा लाचारसचालित-

प्रौढी प्रेष्ठमयूखमांसलरुचो विस्फारिता

दृष्टयः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

धीलटिः, स्त्री, (धिया बुद्ध्या लटति बालोक्ता
मोहयतीति । लट् + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां

४ । ११७ । इति इन् ।) दुहिता । इति हारा-
वली ॥ २१६ ॥

धीवा, [तु] पुं स्त्री, (ध्यायतीति । ध्ये + “धाप्पोः
संप्रसारणश्च ।” उणां । ४ । ११५ । इति

कनिष् । संप्रसारणश्च ।) धीवरः । यथा, बहु-
धीवरी बहुधीवा । इति सुधबोधम् ॥

धीवरः, पुं, (धधाति मत्स्यानिति । धा + “क्वित्तर
क्वित्तरधीवरपीवरेति ।” उणां । ३ । १ । इति

प्यरच् प्रत्ययेन निपातनान् साधुः ।) केवलेः ।
इत्यमरः । १ । १० । १५ ॥ (यथा, महाभारते ।

२ । २० । १७ ।

“यतो हि निम्नं भवति नयन्ति हि ततो जलम् ।
यतश्चिदं ततश्चापि नयन्ते धीवरा जलम् ॥”

धीवरी, स्त्री, (धीवर + ङीष् ।) धीवरपत्नी ।
केवली । इति सुधबोधम् ॥ मत्स्यवेदिनी ।

इत्युणादिकोषः ॥

धीशक्तिः, स्त्री, (धियः शक्तिः ।) बुद्धिसामर्थ्यम् ।
तत्पर्यायः । निष्क्रमः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥

सा चाष्टधा । यथा,—

“शुश्रूषा अवयवेष्वेव ग्रहणं धारणं तथा ।

ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥”

इति भरतः ॥

धीसखः, पुं, (धियः सखा सहायः । “राजाहः-
सखिभ्यष्टच् । इति टच् ।) मन्त्री । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३८३ ॥

धीसचिवः, पुं, (धियं बुद्धौ मन्त्रणादौ सचिवः
सहायः ।) मन्त्री । इत्यमरः । २ । ८ । ४ ॥

धु, अ न कम्पे । इति कविकल्पमिमः ॥ (स्वां-उभं-
सकं-अनिट् ।) अ न, धुनोति धुनुते । कम्प

इह आन्तस्य रूपम् । धुनोति चम्पकवनानि
धुनोत्यशोकं वायुरिति हलायुधः । इति दुर्गा

दासः ॥

धुः, स्त्री, (धवनमिति । धु कम्पने + भावे ङुः ।)
कम्पनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

धुक्ष, ड सन्दीपने । क्लेशे । जीवे । इति कविकल्प-
दमः ॥ (धां-आत्म-अर्ध-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ ।

उ, धुक्षते वद्धिः सन्दीप्यते इत्यर्थः । धुक्षते जनः

क्षिप्रमिति जीवति वेद्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

धुन्धुमा

धुनः, त्रि, (धु + क्तः ।) क्तः । विधुनः । इति मेदिनी । ते, २८ । (यथा, रघुः । ११ । १६ ।

“तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया
प्रेतचीवरवसा स्वनोयया ।
अभ्यभावि भरतायजस्तया
वाद्ययेव पितृकाननोत्थया ॥”)

धुनिः, स्त्री, (धुनोति वेतसादिनदीजातवृक्षा-
निति । धु कम्पने + बहुलवचनान् निः स च
क्रिन् ।) नदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । २ । ३० । २ ।

“पथोदरन्तीरनुक्षोभमसौ
दिवे दिवे धुनयो यन्त्यर्थम् ॥”

पुं, जलप्रतिरोधकोऽसुरविशेषः । यथा, तज्वेव ।
१ । १७४ । ६ ।

“त्वं धुनिरिन्द्रधुनिमतीर्णणोरपः सीरान-
सवन्तीः ॥”

“हे इन्द्र त्वं धुनिः कम्पयिता शूत्राणामसि अतो
धुनिमतीः कम्पनोपेततरङ्गवतीः अथवा धुनि-
नामजलप्रतिरोधकार्यसुरः स एव प्रतिवन्धक
तया यासां ताडयोरपः ॥” इति तद्भाष्ये
सायनः । धुनयति कम्पयति शूत्रनिति । मरु-
हिशेषः । यथा, वाजसनेयमंहितायाम् । ३६ । ७ ।
“उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च ॥”

कम्पयतिर, त्रि । यथा ऋग्वेदे । १ । ७६ । १ ।
“हिरण्यकेशो रजसोविसारिर्धुनिर्वात इव
ध्वजोमान् ॥”)

धुनी, स्त्री, (धुनि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।)
नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा-
भागवते । ४ । २६ । ५५ ।

“सर्वं विचक्ष्य नृगच्छेष्टतमात्मनोऽन्त-
स्त्रिंशं निवच्छ हृदि कण्ठधुनौ च त्रिंशं ॥”)

धुनीनाथः, पुं, (धुनीनां नदीनां नाथः ।) समुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

धुन्धुमारः, पुं, (धुन्धुं तन्नामकं राजसं माग्य-
तोति । मारि + अण् ।) कुवलयाश्वराजः । स
तु दृष्टदन्तपुत्रः । इति पद्मपुराणम् ॥ (अस्य
धुन्धुमारणकथा यथा, हरिवंशे । १२ । ३६-५५ ।
“स एवमुक्तो राजधिरत्तङ्कन महात्मना ।
कुवलाश्वं सुतं प्रादात् तस्मै धुन्धुनिवारणे ॥
दृष्टदन्त उवाच ।

भगवन् । न्यस्तशस्त्रोऽहमयत्नं तनयो मम ।
भविष्यति हिजरेषु । धुन्धुमारो न सशयः ॥
स तं यादिश्य तनयं राजविधुन्धुमारणे ।
जगाम पञ्चतायेव तपसं संश्रितव्रतः ॥
कुवलाश्वस्तु पुत्राणां श्रुतेन सह पार्थिव ।
प्रायादुतङ्कसहितो धुन्धुस्तस्य परिग्रहे ॥
तमाविशतदा विण्मृगावांस्तेजसा विभुः ।
उतङ्कस्य नियोगाद्वे लोकानां हितकाम्यया ॥
तास्मान् प्रयाते दुहर्षं दिवि शब्दो महानभूत् ।
एष श्रीमान्पुत्रतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥
दिशेभ्मास्त्रेण तं देवाः समन्तात् समवाकिरन् ।
देवदुष्टभयान्नापि प्रणेदुर्भर्तृभम् ॥

धुन्धु

स मत्वा जयतो अहस्तनयैः सह वीर्यवान् ।
समुद्रं स्नानयामास बाहुकार्थवमथयम् ॥
नारायणेन कौरव्य । तेजसाप्यायितः स वै ।
बभूव सुमहातेजा भूयो बलसमन्वितः ॥
तस्य पुत्रैः खनङ्गस्तु बाहुकान्तहितस्तदा ।
धुन्धुरासादितो राजन् । दिग्भामाश्रित्य पश्चिमाम् ॥
सुखमेनामिना क्रोधाभोक्तानुदर्शयतिव ।
वारि सुखाव वेगेन महोदधिरिषोदये ॥
सोमस्य भरतश्रेष्ठ । धारोन्मिकलिलं महत् ।
तस्य पुत्रशतं दधं सिभिरुक्तं रत्नसा ॥
ततः स राजा कौरव्य । राक्षसं तं महाबलम् ।
आससाद् महादेजा धुन्धुं धुन्धुनिवर्धनः ॥
तस्य वारिमयं वेगमापीय स नराधिपः ।
योगी योगेन वद्विष्य श्रमयामास वारिणा ॥
निहत्य तं महाकायं बलेनोदकराणसम् ।
उतङ्कं दर्शयामास क्षतकम्मा महायशसा ॥
उतङ्कस्तु वरं प्रादात् तस्मै राक्षं महात्मने ।
अददाश्चाक्षयं विषं शूत्रमिषापरानयम् ॥
धर्मं रतिश्च सततं स्वर्गं वामं तयाजयम् ।
पुत्राणाश्चाक्षयान्भोक्तान् स्वर्गं ये राजन्मा-
हताः ॥” ॥ ॥

शक्रगोपः । गृहधमः । पदालिकः । इति
मेदिनी । १ । २७० ॥

धुन्धुरः, पुं, धववृत्तः । इति रत्नमाला ॥
(पण्यायोऽस्य यथा, --

“धवो धटो नन्दितगः स्थिरो गौरो धुन्धुरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
धुर् धरतीति । धु + खण् + सुम् ।) रघ-
लाङ्गलादिभारवोढा । तनुपण्यायः । धुन्धुः
२ धुन्धुः ३ धौरेयः ४ धुरीणः ५ । इत्यमरः । १० ।
६ । ६५ ॥ यथा, --

“धुन्धुरो धुरीणश्च धौरयधुन्धुर्धुन्धुः ।
यत्र काम्यरथस्यापि लाङ्गलस्यापि वा धुग्म् ॥
वहलिकधुरीणः स्यात्तथा नेकेधुरीणश्च ।
स तु सञ्जधुरीणः स्यात्तु सञ्जा वहति यो धुरः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(आदित्यनृपस्य मन्त्री । स तु कौशलेन राजानं
हत्वा स्वयमेव राज्यमकरोत् ॥ यथा, राजा-
वल्क्याम् २ परिच्छेदे ।

“आदित्यस्य तदा भन्त्रो अदृगन्वयसम्भवः ।
धुन्धुराभिधो धौरो बलवृद्धिनिकेतनः ॥
सेनापतान् वशीकृत् धनमानप्रदानतः ।
शकदा स तमादित्यमादित्यसमवर्चसम् ॥
शकान्ते नृपमासान् हत्वा हतमतिक्रदा ।
तदासनं समारुह्य राज्यं प्राशाद्भुन्धुरः ॥
भूमिर्वदमितान्वयान्भुक्ता भोगाननुत्तमान् ।
सेनाहृतं सुतं राज्यं स्थापयित्वा लयं गतः ॥”
राक्षसविशेषः । स तु प्रहस्तस्य सन्निवविशेषः ।
यथा, गीः रामायणे । ६ । ३० । १५ ।

“अनासिन्नन्तरे शूराः प्रहस्तस्य वशानुगाः ।
धुन्धुरः क्रमश्चुमहानादः समुद्रदः ।
एते प्रहस्तसन्निवाः सर्वे जमुवेनोक्तवः ॥”)

धुन्धुरः

धुन्धुहकमात्रे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३
१८६ । १० ।

“अनङ्गाहं सुव्रतं यो ददाति
हलस्य वोढारमनमन्धीयम् ।
धुन्धुरं बलवन्तं युवानं
प्राप्नोति लोकान् दशधनुस्स्य ॥”

श्रेष्ठः । यथा, तज्वेव । १३ । १३७ । ३१ ।

“दत्त्वा तु सततं तैस्तु कौरवानां धुन्धुरम् ।
दानयश्चक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्म्मोपचायिनी ॥”)

धुरा, स्त्री, (धुर + पठे टाप् ।) धूः । भारः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धुरीणः, त्रि, (धुरं वहतीति । “खः सर्वधुरात् ।”
४ । ४ । ७८ । इत्यत्र योगविभागयत्नः खः ।)
भारवाहः । इत्यमरः । १० । ६ । ६५ ॥ (श्रेष्ठः ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २०० ।

“ने ज्ञानव्रतधराणां धुरीणः । त्वयापि मय्यप
क्षतमित्यानुक्ता स्मृत्वाद्दत्तार्थं यच्च यच्च स्वजन
गृहहारादियु बभाम ॥”)

धुरीयः, पुं, (धुरमहतीति । कृः ।) अन्धकारः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भारयोग्ये, त्रि ॥

धुर्यः, त्रि, (धुरं वहतीति । धुर + “धुरो यज-
टकी ।” ४ । ४ । ७७ । इति यत् । “न भक्त
क्षुद्रम् ।” ८ । २ । ७६ । इति न दीर्घः ।)
धुन्धुरः । इत्यमरः । १० । ६ । ६५ ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ६६ ।

“तामेकतस्तथ विभर्षि गुणविनिन्द
स्तस्या भवानपरधुन्धुपदावलम्बी ॥”

श्रेष्ठः । यथा, भागवते । ४ । २० । १६ ।

“वयस्तु धुर्यां महता संस्थित्वाधात्माश्रिताः ॥
अगमोषधौ अन्धहृदि च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अन्धादिरपि । यथा, महाभारते । ३ ।
१६७ । १० । “पुनरपि चाप्योऽप्यन्धाधीं ज्ञात्वा
आगच्छत । त्वरितोऽप्य तस्मै अपनष्टा वामं
धुर्यमपहत अथ प्रायात् ॥”)

धुर्य, इं ङिंभे । इति कविकल्पदमः ॥ (भौ-परं-
सकं संट ।) इन्ध्री । धुः धुरी धुग् । इं, धर्णः ।
कितव वाच्ये धर्णः । इति मनोधादित्वाभिप्रायः ।
इति दुर्गादासः ॥

धुवका, स्त्री, (धवति धुनः धुनकाचारणेन गीमं
कम्पयतीति । धु कम्पने + “कृन् प्रक्षिप्य संज्ञयी-
रपुन्वस्यापि ।” उणां २ । ३० । इति कृन् ।
ततटाप ।) धुवका । इत्युणादिकीयः ॥ धया
इति भाषा ॥

धुवनः, पुं, (धवतीति । धृ + “भूधुध्वमन्त्रिभ्य-
श्चुन्वसि ।” उणां २ । ८० । इति धृन् ।)
अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, शत-
पथब्राह्मणे । १३ । २ । ८ । ५ ।

“ये यज्ञे धुवनं तन्वते ॥”)

धुविचं, स्त्री, (धृत्यतेनेनेति । धृ + इच् ।) यज्ञा-
धिक्यालनापयगसम्पन्नरूपितयजनम् । इत्य-
मरः । २ । ७ । २३ ॥

धुन्धुरः, पुं, धुन्धुरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धू

धूलः, धू, (धनोति कम्पयति चित्तं सेवनेन ।
धू कम्पने + "स्वर्जिपिष्ठादिभ्य उरोलचौ ।"
उत्ता ४।६०। इति ऊरः । "धनोतिः स्तुट-
च ।" इत्यञ्जलदत्तोक्त्या स्तुट ।) क्षुब्धविशेषः ।
धूलः । इति भाषा । तत्पर्यायः । उञ्जलः २
कितवः ३ धूर्णः ४ कनकाञ्चयः ५ मातुलः ६
मदनः ७ । इत्यमरः । २।४। ७७ । धूलः
८ । इति हेमचन्द्रः । शठः ९ मातुलकः १०
खामः ११ शिवशेखरः १२ खर्चूषः १३ काञ्च-
लापुष्पः १४ खलः १५ कण्ठफलः १६ मोहनः
१७ कलभः १८ मत्तः १९ शैवः २० । इति
राजनिर्घण्टः । देविका २१ तूरी २२ महा-
भांही २३ शिवप्रियः २४ धूलुरः २५ धूलुरः
२६ । इति शुन्दरलावली । अस्य गुणाः ॥
मदवर्णाग्निवातकारित्वम् । क्वरकुष्ठयकालिजा-
त्रणश्लेष्मकण्डूज्वरविषनाशित्वम् । कषायत्वम् ।
मधुरत्वम् । तक्तत्वम् । उष्णत्वम् । गुरुत्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ कटुत्वम् । कान्तिकारि-
त्वम् । त्वग्दीपकस्त्वभ्रमनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ मूर्च्छाकारित्वम् । वज्रिपित्तनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (उपविषविशेषो-
ऽयम् । तद्वयथा, ---
"अर्कलोचं कृहीतीरं तथैव कालहारिका ।
कगरीरकधूलुरी पञ्च चोपविषाणि तत ॥
अर्कलोचं कृहीतीरं लाङ्गलीकगरीरकम् ।
गुग्गादिफेनधूलुरी सप्तोपविषजातयः ॥"
इति वैद्यकभेष्यधन्वन्तरिग्रन्थे विधाधिकारे ॥)
धू, अ कम्पे । इति कविकल्पदमः ॥ (भौ उभं-
सकं वेट ।) स चेहापि कम्पप्रेरणमेव । अ,
धवति धवते । धवति चन्दनमञ्जरीर्षति हला-
युधः । इति दुर्गादासः ॥
धू, न अ गि कम्पे । इति कविकल्पदमः ॥
(स्वां-क्रां च उभं-सकं वेट ।) स चेहापि
कम्पप्रेरणम् । न अ, धनोति धनते । गि अ,
धनाति धनोति । धू, धूनिः । धनोति चम्पक-
वनातीति हलायुधः । धनाति वायुगन्धत्वम् ।
धनोति बन्धकं तिलकुसुमजन्मा हि पवनः ।
इति दुर्गादासः ॥
धू, शि क कम्पे । इति कविकल्पदमः ॥ (तृदा-
चर्गा च सकं सेट ।) कम्प इह आत्मस्य रूपम् ।
शि, धवति मारुतो मालतीलताम् । अध्वोत् ।
क, धावयति । वायुविधनयति केशरपुष्परेण-
निति पुरादौ हलायुधः । प्रौढोर्गन् वः इत्यत्र
धनयहणादस्य कथं नमिति चम्प । स्वार्थविहि-
तस्य कर्त्तारोऽस्य सम्पत्स्य वाच्यत्वात् । अन्यथा
कम्पप्रेरणे धनयति इत्यादिप्रयोगा न स्युः ।
धनोतीत्यादीनां साध्या इति चेत् स्वभावात्
कम्पप्रेरणार्थाणां तेषां औ कृते कम्पप्रेरणस्य
प्रेरणमेवार्थः स्यात् । किञ्च कम्पनायां धनय-
तायादीनामावश्यकत्वात् तत्सूत्रे अकारः
प्राचीनमतानुवदार्थ एव । इति दुर्गा-
दासः ॥

धूपः

धूपः, [र] स्त्री, (धुञ्जतीति । धुञ्ज् + क्तिप् ।)
यानसुखम् । रयादेरयभागः । इत्यमरः । २।
८। ५५ ॥ (यथा, महाभारते । २। १३६। २१।
"तृणात् प्रांशुः क्षणाद्भुजः क्षणाच्च रथधूर्गतः ॥"
भारः । (यथा, रघुः । १। ३४ ।
"तेन धूर्जगतो गुब्बो सचिवेषु निचिक्षिपे ॥"
चिन्ता । इत्येकाक्षरकोषः ॥) अयम् । यथा,
रघुः । २। २ ।
"अपांशुलानां धुरि कीर्षनीया ॥"
हिंसकं चि । यथा, ऋग्वेदे । १०। ६४। ७ ।
"दशधुरो दशयुक्ता वहङ्गाः ॥"
"दशभिर्धुरो धूर्भिर्हिंसितुभिः । तृतीयार्थ-
प्रथमा ।" इति तद्वाच्ये सायनः ॥)
धूपः, धू, (धनोति कम्पयतीति । धू + "अजिय-
धनीभ्यो दीर्घश्च ।" उता ३। ४७ । इति
कन् ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥ धूर्णः । कालः ।
इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
धूतः, चि, (धू + क्तः ।) कम्पितः । (यथा, मेघ-
दूते । ३५ ।
"धनोदानं कुलवरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
स्तोयक्रीडाविरतयुवतिस्त्रागतैर्महद्भिः ॥"
भर्तृमितः । इति मेदिनी । तं, २८ ॥ तत्तः ।
इत्यमरः । ३। १२ । १०७ ॥ तर्कितः । इति
धरणिः ॥
धूतः, चि, (धू + "स्वादिभ्यः ।" ८ । २। ४४ ।
इति निष्ठातस्य नः ।) कम्पितः । धूतानोः क्तः
स्वादिवाचस्य नादेशः । इति संचिप्रसार-
याकरणम् ॥
धूनकः, धू, (धूनयति संधूनयति अग्निमिति ।
धू + गिष् + ण्वल् ।) वज्रवक्त्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ धूना इति भाषा ॥
धूननं कौ, (धू + गिष् + ल्यट् ।) कम्पनम् ।
कोपान । इति भाषा । इति आत्मधूतानोरनटा
साध्यम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६। १२ ।
"कुब्जाणा भक्तिशीलश्रीनवधं मूर्धधूननः ॥"
धूनिः, स्त्री, कम्पनम् । धूतानोः क्त्याने त्वादि-
त्वाभिः । इति कविकल्पदमटोकायां दुर्गादासः ॥
धूप, तापे । इति कविकल्पदमः ॥ (भौ-परं-सकं-
सेट ।) घृष्टस्वरो । धूपायति धूपायते । आध-
न्तत्वादुभयपदमिति वीपदेवः । अरे तु आध-
स्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव । अधूपीत् दुधूप
इत्यादि । तापः सन्तप्तीकरणम् । इति दुर्गा-
दासः ॥
धूप, क दीपौ । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरी-परं-
अकं-सेट ।) क, धूपयति । इति दुर्गादासः ॥
धूपः, धू, (धूपयति स्वगन्धेन प्रीणयित्वा दीपयतीति ।
धूप + अच् ।) गन्धद्रव्यविशेषोऽयम् । इति हिंस-
तत्पर्यायः । गन्धप्रशाचिका २ । इति हेम-
चन्द्रः । ३। ३१३ ॥ * ॥ यथा, ---
"एवं वां कथितो दीपो धूपश्च श्रद्धात् सुतौ ।
नासाक्षिरन्मुसखरः सुगन्धोऽतिमनोहरः ॥
दहमानस्य काष्ठस्य प्रयत्नस्यैतस्य वा ।

धूपः

परागस्यायवा धूमो निष्ठापो यस्य जायते ।
स धूप इति विज्ञेयो देवानां तुष्टिदायकः ।
राशीकृतेर्न चैकत्र तेज्यैः परिधूपयेत् ॥
ओषधिवत्तथा कृत्वा न तत्फलमवाप्नुयात् ।
श्रीचन्दनञ्च सरलः सालः कालागुरुस्तथा ॥
उदयः सुरथः कन्दो रक्तविदम एव च ।
पीतसालः परिमलो विमर्होकासनस्तथा ॥
नमैर्कृद्देवदारुञ्च विस्वसारोऽथ खादिरः ।
सन्तानः पारिजातश्च हरिचन्दनवल्लभौ ॥
वृक्षेषु धूपाः सर्वेषां प्रीतिदाः परिकीर्षिताः ।
अरालः सह सृङ्गण श्रीवासः पटवासकः ॥
कर्पूरः श्रीकरश्चैव परागः श्रीहरामलौ ।
सखीषधिरजोलातो वाराहश्चूर्ण उत्कलः ॥
जातीकोषस्य चण्डश्च गन्धः कस्तूरिका तथा ।
लोदे व्रते च गादिता धूपा यते उदाहृताः ॥
यक्षधूपो वृकधूपः श्रीपटोऽगुरुभर्त्तरः ।
पत्रिवाहः पिच्छधूपः सुगोलः कण्ठ एव च ॥
अन्योन्ययोगनिष्ठासा धूपा यते प्रकीर्षिताः ।
यतेविधुपयहेवान् धूमिभिः कृष्णवर्त्मना ॥
येषां धूपोद्भवेर्गन्धोऽसृष्टिं गच्छन्ति जन्तवः ।
निष्ठासञ्च परागञ्च काष्ठं गन्धं तथैव च ॥
कृत्रिमस्येति पक्षेति धूपाः प्रीतिकरा मताः ।
न यक्षधूमं विनरेत् माधवाय कदाचन ॥
न रक्तविदमं मरुं सुरथं स्कन्दिनं तथा ।
यक्षधूपः पत्रिवाहः पिच्छधूपः सुगोलकः ॥
कृष्णागुरुः सकर्पूरो महामायाप्रियः स्तुतः ।
यक्षधूपेन वा देवो महामायां प्रपूजयेत् ॥
यक्षधूपेनैव वृकधूपेनेति च पाठः ॥
मेदोमज्जासमायुक्तान् न धूपान् विनिवेद्येन ।
परकीयांस्तथा ब्रातान् स्तेगीकृत्याभिमर्द्दितान् ॥
पुण्यं धूपञ्च गन्धञ्च उपचारांस्तथापरान् ।
घातान्विवेद्य देवभ्यो नरो नरकमाप्नुयात् ॥
न भूमौ वितरेत् धूपं नासने न घटे तथा ।
यथा तथाधारगतं कृत्वा तद्विनिवेद्येत् ॥
रक्तविदमशाली च सुरथः सरलस्तथा ।
सन्तानको नमैश्च कालागुरुसमन्वितः ॥
जातीकोषाद्यसंयुक्तो धूपः कामेश्वरौप्रियः ।
त्रिपुरायास्तथैवायं मातुलामपि निवृष्टः ॥
सर्वेषां पीठदेवानां काम्नादीनाञ्च पुत्रक ।
एष वां कथितो धूपः श्रद्धात् नैष्वरञ्जनम् ॥"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
अपि च ।
"पुण्याणि च सुगन्धीनि धूपञ्च घृतसंयुतम् ।
गुग्गुलुं कुशुरं चैव देवदारु तु तृष्णकम् ॥
सिद्धकं चन्दनं काष्ठं श्रीवासं चागुरुं तथा ।
सर्व्वरसं गन्धं चैव देवे पेक्षे च कम्मेजि ॥"
इति वज्रपुराणे भोजनविधाननामाध्यायः ॥ ३॥
रोगनाशकधूपो यथा, ---
"कूर्ममत्स्यासुमहिशगोश्चमालाश्वानराः ।
विडालवर्हिकाकाञ्च वराहोलूककुङ्कुटाः ॥
हंस एषाञ्च विष्मन् मांसं वा रोम शोषितम् ।
धूपं दद्यात्स्वराष्ट्रेऽस्य उक्तमेव्यञ्च शान्तये ॥

धूपः

रुतामौषधजातानि धूपितानि महेन्दर ।।
निवृत्ति रोगजातानि रुचमिन्नाशनिर्घया ॥”
इति गारुड १६६ अध्यायः ॥

(यथा,—

“पुरधामवसासर्जनिम्बार्कागुरुहारभिः ।
सर्वस्वरहरो धूपः कार्थोऽयमपराजितः ॥”
इति वैद्यकचक्रपासिंसयहे च्वराधिकारे ॥

घडङ्गधूपो यथा,—

“गुग्गुलुगुरुउग्रौरशकरामधुचन्दनैः ।
धूपयेदाण्यसंमिश्रैर्नोर्देवस्य देशिकः ॥”
अन्यथा ।

“सिताण्यमधुसंमिश्रं गुग्गुलुगुरुचन्दनम् ।
घडङ्गधूपमेतत् सर्वदेवप्रियं सदा ॥”

दशाङ्गो यथा,—

“रोगरोगहरोरोगदंष्ट्राः

सुरतरुजतुलघुपत्रविशेषाः ।

वक्रविर्वर्जितवारिजमुद्रा

धूपवर्तिरिह सुन्दरि । भद्रा ॥”

अन्यथा ।

“मधु सुस्तं घृतं गन्धो गुग्गुलागुरुशैलजम् ।
सरलं सिद्धिद्वार्धं दशाङ्गो धूप उच्यते ॥”

घोडशाङ्गो यथा,—

“गुग्गुलु सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् ।
हविरेमगुरुं कुष्ठं गुडं सखरसं घनम् ॥
हरीतकी नखीं लाक्षां जटामांभीष शैलजम् ।
घोडशाङ्गं विदुर्धूपं देव पित्रा च कर्मणि ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

केशवार्चायां घोडशाङ्गधूपो यथा,—

“सुस्तं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयोद्भवम् ।
देवदारु जटामांभीषा जटामांभीषा वालकम् ॥
सुरा मांसी लघुगुरुकं लघुशौरश केशरम् ।
एला तथा तेजश्वं सर्वमेतदुच्यते ॥”

धूपोऽयं घोडशाङ्गः स्याद्गोविन्दप्रीतिकारकः ॥”

द्वादशाङ्गो यथा,—

“गुग्गुलुचन्दनं पत्रं कुष्ठचागुरु कुडुमम् ।
लातीकोषध कर्पूरं जटामांभीष च वालकम् ।
लघुशौरश धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्तितः ॥”

दशाङ्गो यथा,

“कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुमलयोद्भवम् ।
केशरं वालकं पत्रं लघुजटामांभीषमुत्तमम् ॥
सर्वमेतदुच्यते दशाङ्गो धूप इति ॥”

अष्टाङ्गो यथा,—

“गुग्गुलुगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् ।
कर्पूरं वालकं कुष्ठं नूतनं कुडुमं तथा ॥
अष्टाङ्गः कथितो धूपा गोविन्दप्रीतिदः शुभः ॥”

पञ्चाङ्गो यथा,—

“चन्दनं कुडुमं नूतनं कर्पूरं गुग्गुलोऽगुरु ।
धूपोऽयं वृत्तसंयुक्तः पञ्चाङ्गः समुदाहृतः ॥”

सुकुन्दधूपे वर्जनीयद्वयम् । यथा,—

“शुचवं शालनिर्घासं पद्मकं सरलच तु ।
वशा मधुरिका तैलं गन्धकाष्ठं कलम्बकम् ॥
गन्धकं टङ्गुलं तालं हिङ्गुलं मनःशिला ।

धूपान्नः

कङ्कोलम्वरं दाक्षी गन्धमादो रसाञ्जनम् ॥
अष्टवर्गः शटी मेथी शिलाजित्कचन्दनम् ।
कुङ्कुमं रेणुकं राखानमोदा शतपुष्पिका ॥

हरिदा जीरकं वृक्षचौरश्च रक्तचन्दनम् ।
कर्चूरकं मरुवकं यवानो यन्त्रिकन्तया ॥
शैलजं धातकीपुष्पं नखी मोचरसादिकम् ।
सुकुन्दधूपे देवर्षे । सर्वमेतदुच्यते ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

धूपदानविधिर्यथा,—

“मध्यमानामिकाभ्यान् मध्यपञ्चैश्च देशिकः ।
अङ्गुष्ठायाम् देवशि । धूला धूपं निवेदयत् ॥
धूपस्थानं समभ्यर्च्य तर्जनीया वामयास्यशून ।
धूपभाजनमन्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्य नृदायुना
उत्तरीयं दृष्टिपथेन चरुतां वामदिशि स्थिताम् ॥
वाहयन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्पयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

गन्धमाल्यमदत्त्वा धूपदानं दीपो यथा,—

“अदत्त्वा गन्धमाल्यानि यो मे धूपं प्रयच्छति ।
कृणोति जायते भूमे यातुधानो न संशयः ॥
वर्षाणि चैकविंशानि अयस्कारनिवासकः ।
तिष्ठतेऽत्र महाभागे । गणमेतन्न संशयः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

विधिर्यथा,—

“सक्तः सर्वरसोपेतः सर्पपा एलवाङ्कुरैः ।
सुवर्णा तस्करतरोः कुसुमेरुचन्दनस्य तु ॥
धूपो वासयहे हस्ति विधं स्थापयज्जम् ॥
न तत्र कीटा न पिपि न दृष्टरसरीरपाः ॥
न हत्या कर्मणस्तत्र धूपोऽयं यत्र दहते ॥” * ॥
सर्पान्मन्त्रितधूपो यथा,
“कापांसास्त्रिभुजजङ्घस्य यथा निर्मात्तनं भवेत् ।
सर्पनिर्मात्तनो धूपः प्रशस्तः सततं यजे ॥”

इति मत्स्यपुराणे १६२ अध्यायः ॥

धूपनः, पुं, (धूपयति संभूचयति वद्धिमिति ।
धूप + क्तः ।) शालवृक्षनिर्घासः । धूना इति
भाषा । तत्पण्यायः । शालवृक्षः २. सर्जरसः ३.
वज्रवल्गुः ४ । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
मनुः । ७ । २१६ ।

“परोक्षिताः स्त्रियश्चैनं यजनोदकधूपनैः ।
वेधारम्भनसंभुदाः सृष्टायः सुसमाहितः ॥”
श्री, धूप + क्तः । धूपानि सन्त्यजन्तम् । यथा,
महाभारते । १३ । ६६ । ७ ।

“अधिकार्याणि समिधः कृशाः सुमनसस्तथा ।
बलयश्चात्र राजाभिर्धूपनं दीपकम् च ॥”

धूपवृक्षः, पुं, (धूपोत्पादको वृक्षः ।) सरलवृक्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सरलशब्दस्य विपरणं
ज्ञातयम्)

धूपवृक्षकः, पुं, (धूपवृक्ष + स्वार्थे कन् ।) सरल
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

धूपगुरु, श्री, (धूपाय सन्त्युत्तमाय यद्गुरु ।)
दाहगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूपान्नः, पुं, (धूपसाधनमङ्गं यस्य ।) आवेष्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

धूमः

धूपयितः, चि, (धूयते स्मिति । धूप सन्तापि +
“आयादय आधधातुके वा ।” ३ । १ । २१
इति आधः । ततः क्तः ।) सन्तपः । आधा-
दिना आनः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्तधूपयद्वादि ।
यथा, तन्त्रप्रभोदे ।

“प्रदीपपरिदीपितं विविधधूपधूपयिते ॥”

धूपार्ह, श्री, (धूपाय अर्हति पूज्यते इति । अर्ह
पूजायाम् + चञ् ।) लण्ठागुरु । इति राज-
निर्घण्टः ॥ धूपयोग्ये, चि ॥

भूपितः, चि, (धूयते स्मिति । धूप + क्तः ।) सन्ता-
पितः । (यथा, हरिभक्तिविलासं ।

“ततो गन्धपवित्रश्च यक्षीला धूपितं बुधः ।
भगवन्तं नमस्कृत्य भक्त्या संप्रार्थयेद्दिम् ॥”

अध्यादिना आनः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्त-
धूपः । यथा,—

“यवादिना दीहधूपितो ह्रमः ।”

इति वृत्तापूर्वदः ॥

धूमः, पुं, (धूयते धूयते वा । धू + क्तम् + “इवि-
यधीन्सीति ।” उणा १ । १४४ । इति मक ।)
आर्द्रतनप्रभवः । धूया इति भाषा । तन्-
पण्यायः । भस्मः २. मरुद्वाहः ३. स्वतमानः ४
शिखिञ्जनः ५. अयिवाहः ६. तरौ ७ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ७ । २६ ।

“हविःशमीपल्लवलाजगन्धो

एण्यः ज्ञानानोक्तदियाय धूमः ॥”

अस्य गुणः । वातपित्तहृत्कारित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ स च मेघास्रनयोजनकः ॥ (यथा,
मेघदूते । ५ ।

“धूमज्जोतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः ॥”

भोमादिवद्वत्तरपदोपे धूमकतः । यथा, गगः ।

“उल्कापातं च त्रिदिनं धमे पञ्चदिनानि च ॥”

उद्धारजवायुविशेषः । नोया टि कुर इति
भाषा ॥ यथा, आर्द्रकतन्त्रधृतवचनम् ।

“धूमोद्गारे तथा वान्तं ज्वरकर्मणि मेघुने ॥”

सिक्तिसाविशेषः । यथा,—

“अन्ता ज्योतिष्मतां चैव हरितालं मनःशिला ।

गन्धाश्चागुरुपञ्चाद्या धूमो मृष्टविरचनम् ॥

गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्द्धावभेदकौ ।
कर्णाक्षिशूलं कामश्च हृत्कान्ध्यामी गलग्रहः ॥

हस्तदीर्घान्नामासावः सोताशाणाग्निदीपजः ।
पूतित्राणास्यगन्धश्च हस्तशूलमरीचकः ॥

हृन्मन्थग्रहः तक्षः किमयः पाङ्कता मुखे ।
श्लेष्मपत्रको वैस्वर्ग्यं गलग्रहोऽपजिहिका ॥

स्वाभिर्धं पिश्रुरत्वश्च केशानां पतननथा ।
ज्वरपृष्णातिसन्ता च बुद्धेर्भीहो तिनद्रता ॥

धूमपानात् प्रशान्तिरिति बलं भवति चाधिकम् ।
शिरोरुहकपालानामाम्निद्यासां स्वरस्य च ॥”

“स्त्रात्वा मुक्ता समुत्तिष्ठन् श्रुत्वा दन्तान्
विष्टय्य च ।
नात्रनाञ्जननिद्रान्ते चास्त्रवान् धूमपो भवेत् ॥
तथा वातकफात्मानो न भवन्त्युक्तजुलाः ।
रोगास्तस्य तु यथाः स्त्रापाणास्त्रिष्टयश्चयः ॥”

धूमके

परं द्विकालपाथी स्यादहः कालेषु बुद्धिमान् ।
प्रयोगे ज्येष्ठके त्वेकं वैरेणं त्रिचतुःपिबेत् ॥
चतुःकष्टेनियसंशुद्धिल्लुत्वं शिरसः शमः ।
यथेरितानां दोषाणां सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥
आधिर्यमान्यं नृकत्वं रक्तपित्तं शिरोधूमम् ।
अकालं चातिपीतस्य धूमः कुर्यादुपद्रवान् ॥”
“न विरक्तः पिबेद्भूमं न हते वस्तिकर्मणि ।
न रक्ती न विधेयार्ता न शोची न च गर्भिणी ॥
न अमे न मदे नामे न पिते न प्रजागरे ।
न सूक्ष्मा भ्रमलण्यासु न क्षीणे नापि च क्षते ॥
न मदादुधे पीत्वा च न ज्येष्ठं न च माक्षिकम् ।
धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रक्तः कृद्ध एव च ॥
न तालुशोषे निमिरे शिरस्यभिहते न च ।
न ग्रस्तके न रोहिण्यां न मेहे न मदाद्ये ॥
एष धूममकालेषु मोहान् पिबति यो नरः ।
रोगास्तस्य प्रवर्द्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥”
इति चरके स्त्रजस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“धूमः पञ्चविधो भवति तद्वया, प्रायोगिकः
ज्येष्ठो वैरेचनः कासघ्नो वामनीयश्चेति ।
तत्रैकादिना कुष्ठतगरवर्गेण अक्षतपिष्टेन
द्वादशाङ्गुलं शरकाणं चौमेणाष्टाङ्गुलं वेष्ट-
यित्वा लेपयेद्देवा वर्तिः प्रायोगिके । ज्येष्ठफल-
सारमधुच्छिष्टसर्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभिः ज्येष्ठ-
मिश्रेः ज्येष्ठेन । शिरोविरेचनद्वये वैरेचने । दृष्टती-
कण्टकारिकात्रिकटुककासमर्हद्भिर्जुष्टोत्प-
मनःशिलाच्छिद्ररुहाकर्कटशङ्खीपभृतिभिः कास-
हरेण कासघ्ने । कायुषस्मरुद्वयज्जर्कट
कास्थिशुष्कमन्स्यवल्करुमिप्रभृतिभिर्वामनीयेषु
वामनीये ॥”
“सुखेन तं पिबेत् पूर्वं नासिकाभ्यां ततः पिबेत् ।
सुखपीतं सुखेनैव यमेन पीतस्य नासया ॥
सुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निश्चरेत् ।
तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिस्तत्र विहृत्यते ॥”
“अकालपीतः कुरुते भ्रमसूक्ष्माशिरोरुजः ।
ब्राह्मश्रोत्राक्षिज्जानासुपघातस्य दारुणम् ॥”
“तत्र ज्येष्ठो वार्तं शमयति ज्येष्ठादुपलेपाच्च ।
वैरेचनः श्लेष्माणसुक्षेपपकर्तुः शौक्यात्ते-
ज्ज्ञादौष्णाद्देवदाच्च । प्रायोगिकः श्लेष्माण-
सुतक्षेपयत्नुक्षिष्टं चापकर्षति साधारणत्वात्
पूर्वाभ्यामिति ॥”
“नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेनियवाङ्मनाः ।
दृष्टकेशद्विजलसुगन्धविशदाननः ॥”
“प्रायोगिकं त्रीक्षीनुष्कासानाददीत । सुख-
नासिकाभ्याश्च पर्यायांस्त्रीसतुरो वेति ॥
ज्येष्ठकं यावदशुप्रवृत्तिः वैरेचनिकमादोषदर्श-
नात् । तिलतङ्गुलयवामपीतेन पातयो वाम-
नीयः यासान्दरेषु कासघ्न इति ॥” इति सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने ४० अध्यायः ॥
धूमकेतनः, पुं, (धूमः केतनं ध्वजसिद्धं यस्य ।)
अग्निः । (यथा, रघुः । ११ । ८२ ।
“नियमश्च रिपुरास भूयतां
धूमशेष इव धूमकेतनः ॥”)

धूमके

केतुग्रहः । इति मेदिनी । मे, २३८ ॥ (महा-
देवः । यथा, महाभारते । ११ । १७ । ८२ ।
“यद्यः शङ्करो नित्यं वर्द्धन्ती धूमकेतनः ॥”)
धूमकेतुः, पुं, (धूमः केतुसिद्धं यस्य ।) अग्निः ।
(यथा, महाभारते । १ । १०३ । १७ ।
“प्रभां समुत्पन्नैर्दोर्धूमकेतुस्तथोद्भूताम् ॥”)
उत्पत्तिविशेषः । स धूमाभा तारका । इत्यमर-
भरतौ । (यथा, कुमारः । २ । ३२ ।
“भवत्तन्महोदीर्घस्तारकाचो महासुरः ।
उपप्रवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥”)
यद्यभेदः । इति विश्वः ॥ * ॥ केतवश्च शिखा-
वन्ति ज्योतीषि स्थिराण्युत्पत्तिरूपाणि । तदु-
दये कालाशुद्धिर्या,—
“धूमकेतौ समुत्पत्ते यद्यहो चन्द्रसंयथोः ।
ग्रहाणां सङ्गरे चैव न कुर्यान्मङ्गलक्रियाम् ॥
उल्कापाते च त्रिदिनं धूमे पञ्च दिनानि च ।
वक्षपाते दिनैकं वर्णयेत् सर्वकर्मसु ॥”
इति गर्गवचनम् ॥
भोजराजः ।
“यद्ये रवीन्दोर्हरवीप्रकम्प्ये
केतुर्जमोल्कापतनादिदोषे ।
इते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञा-
त्ययोदशाहानि वदन्ति केचित् ॥
वक्षकेतुर्जमोत्पाते यद्यहो चन्द्रसंयथोः ।
प्रयागन्तु त्वमेतं चतुः सप्तरात्रमतः परम् ॥
आश्विनः क्षत्रियो वैश्यस्य जेतुं कर्म त्रिरात्रकम् ।
शुद्धस्थका चैकरात्रं सर्वकर्म समाचरेत् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
अथ केतूनां संस्थानम् ।
“शतमेकाधिकमेकं सहस्रमपरं वदन्ति केतूनाम् ।
बहुरूपमेकमेव प्राह सुनिरारदः केतुम् ॥”
तथा च पराशरः । “शतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति
तेषां षोडश न्युनिश्वासजाः । द्वादशादित्य-
सम्भवाः । दश दक्षमखविलयने रुद्रक्रोधजाः ।
सप्त पैतामहाः । पञ्चदश वर्षे वैदालिकस्य
पुत्राः । सप्तदश मरीचिकशयपल्लाटजाः ।
पञ्च च प्राजापतिमहजाः । त्रयो विभाव-
सजाः । धूमोद्भवश्चैकः । चतुर्दश मय्यमाने-
रुहते सोमेन सह सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्म-
कोपजः ॥” * ॥ गर्गादयः सहस्रं वदन्ति । तथा
च गर्गः ।
“अमिदोद्यचारानामशुभानाञ्च दर्शनम् ।
आगन्तूनां सहस्रं स्यादुपद्रवाणां संनिबोध मे ॥”
नारदाख्यो सुनिरारदः केतुं बहुरूपं प्राह ।
यथा,—
“द्विधास्तरीचभौमस्य एकः केतुः प्रकीर्तितः ।
शुभाशुभफलं लोके ददात्यस्तमयोदये ॥”
तत्र धूमकेतुलक्षणम् ।
“उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुस्तपसः ।
इन्द्रायुषाशुकारी विशेषतो द्वित्रिचलो वा ॥”
“इत्यतः प्रसन्न इत्यस्मादुक्तात् यो विपरीतो
विशेषतः शक्रचापरूपकेतुस्तपसः स धूमकेतुः

धूमसी

स च न शुभकरः पापं करोतीत्यर्थः । इत्यमरः-
सदृशो न शुभकर एव तथा द्विशिख-
शिखश्च विशेषतः पापफलदः । तथा च समय-
संहितायाम् । अचिरस्थितोऽन्विष्टस्त्वस्मिन्तः
स्त्रिधर्मनिर्दग्दुदितः । इत्यतः प्रसन्नः केतु-
लोकस्याभावाय न शुभो विपरीतो विशेषतः
शक्रचापसङ्काशः । द्वित्रिचतुश्चलो वा दक्षिण-
संस्थश्च न्युत्तरः ।” इति भट्टोत्पलकतवराह-
संहिताटीका ॥ (अश्वविशेषः । यथा, नकुल-
कृतान्धवेदके । ४ । २६ ।
“पुष्कदेशे यदावर्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
धूमकेतुरिति स्यातः स त्वान्यो दूरतो वृषेः ॥”
तथाच युक्तिकल्पतरौ ।
“एष्वंशे यदावर्त एकः संपरिणक्ष्यते ।
धूमकेतुरिति स्यातः स त्वान्यो दूरतो वृषेः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । ११ । ७१ । १०१ ।
“धन्वन्तरिर्धूमकेतुस्तु द्वौ वैश्वव्यस्तथा ॥”)
धूमगन्धिकं, स्त्री, (धूमस्यैव गन्धो यस्य । समासं
इत् । ततः स्वार्थे कन् ।) रोहिषलक्षणम् । इति
भावप्रकाशः ॥
धूमजाङ्गलं, स्त्री, (धूमजस्य मेघस्य अङ्गम् धूम-
जाङ्गं वक्षं तस्माज्जायते इति । जन + ङः ।)
वज्रचारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
धूमध्वजः, पुं, (धूमः ध्वजसिद्धं यस्य ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १६३ ॥ (यथा, सञ्ज-
दर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शने ।
“कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षा-
वतां प्रवृत्तिरुपपद्येत ॥”)
धूमप्रभा, स्त्री, (धूमस्य प्रभा इव प्रभा यस्याः ।)
धूमान्धकारनरकः । इति हेमचन्द्रः । ५ । ३ ॥
धूममहिषी, स्त्री, (धूमस्य महिषी ।) कुज-
भट्टी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धूमयानि, पुं, (धूम एव योनिरुत्पत्तिकारणं
यस्य ।) मेघः । (धूमविशेषोद्भवमेघफलं यथोक्तं
चिन्तामणिधृतवचने ।
“यज्ञधूमोद्भवं त्वभं द्विजानाञ्च हितं स्मृतम् ।
दावायिधूमसम्भूतमभं वनाहितं स्मृतम् ॥
नृतधूमोद्भवं त्वभमशुभाय भविष्यति ।
अभिचारान्निधूमोत्वं भूतनाशाय वै द्विजाः ॥”)
स्तुतकः । इत्यमरः ॥
धूमलः, पुं, (धूमवद्गुणं लातीति । ला + कः ।)
कृष्णलोहितवर्णः । (यथा, नेष्ये । १२ । ५ ।
“अपि मयुकरौ कालिमन्या प्रिराजति धूमल-
श्चविरिव रवेर्लाञ्छालम्प्यौ करेरतिपातुकैः ॥”)
तद्व्युक्तं, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥
धूमसंहतिः, स्त्री, (धूमस्य संहतिः सम्बन्धः ।)
धूमसम्बन्धः । इति हलायुधः ॥
धूमसी, स्त्री, रोटिकाविशेषः । यथा, भावप्रकाशे ।
“मायानां दाजयस्तोये स्थापितास्तुतकचक्राः ।
आतपे शोषिताः पात्रे पिष्टास्ता धूमसी स्मृता ॥
धूमसी रचिता खेव प्रोक्ता भुभुरिका वृषेः ।
भुभुरी कपपित्तभी किञ्चिदातकरी स्मृता ॥”

धूमः

धूमः, पुं. (धूमस्य आभा इव आभा यस्य ।)
 धूमवर्णः । इति शब्दमाला ॥ तदति, त्रि ॥
 धूमावती, स्त्री, दशमहाविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः ।
 अस्या ध्यानं यथा, —
 “विवर्णा चक्षणा दुष्टा दीर्घा च मलिनाम्बरा ।
 विमुक्तकुलना रूपा विधवा विरलङ्गिना ।
 काकध्वजराक्षसा विलम्बितपयोधरा ॥
 सर्पहस्तातिरुक्षाणा धृतहस्तवराश्रिता ।
 प्रहृष्टघोणा तु भृशं कुटिला कुटिलेक्षणा ॥
 क्षुण्णपिपासाहिता निर्यमयदा कलहासदा ।
 जपेत् लघुचतुर्दश्यां पुरश्चरणसिद्धये ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 (अस्या मन्त्रो यथा, मन्त्रकोषे ।
 “दास्तावर्धोऽग्निन्दन्तौ ततो धूमावतादितः ।
 धूमावती मयुः प्रोक्तो वैरिन्यहकारकः ॥”
 धू धू धूमावती स्वाहा ॥)
 धूमिका, स्त्री, (धूम इव जलीयपदार्थोऽस्यस्या
 इति । धूम + ठन् । स्त्रियां टाप् ।) कुल्-
 भटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पक्षिविशेषः ।
 पिङ्गा इति ख्याता । तद्वयथा, —
 “शश्वती भामकुररगुणैककुलिङ्गिका ।
 धूमिका मधुहा चेति प्रसहा नृगपक्षिणः ॥”
 इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥)
 धूमोत्थं, स्त्री, (धूमादुत्पत्तिरपरस्परसम्बन्धेनेति ।
 धूम + स्था + कः । धूमोत्थनिमेघोत्पन्नवज्रजात-
 त्वाद् परस्परसम्बन्धत्वम् ।) वज्रचारम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (धूमोत्थने, त्रि ॥)
 धूमोर्णा, स्त्री, यमपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, महाभारते । १३ । १८५ । ११ ।
 “शक्रः शक्रोपतिर्देवो यमो धूमोर्णया सह ।
 वरुणः सह गोम्या च महर्ष्या च धनेश्वरः ॥”)
 धूमोर्णापतिः, पुं, (धूमोर्णायाः पतिः ।) यमः ।
 इति हारावली । ५७ ॥
 धूम्या, स्त्री, (धूमानां समूहः इति । धूम + पाशा-
 दित्वात् यः ।) धूमसमूहः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४३ ॥
 धूम्याटः, पुं, (धूम्या इव अटतीति । अट + अच् ।)
 पक्षिविशेषः । पिङ्गा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 कलिङ्गः २ भृङ्गः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥
 धूमः, पुं, (धूमं धूमवर्णं रातीति । रा + कः ।
 एषोदरादित्वात् साधुः ।) श्यामरक्तमिश्रित-
 वर्णः । तत्पर्यायः । धूमलः २ कृष्णलोहितः ३ ।
 तदति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥ (यथा,
 रघौ । १५ । १६ ।
 “धूमधूमो वसागन्धो ज्वालावधुशिरोरुहः ।
 क्रयाङ्गणपरीवारस्त्रितामिरिव अङ्गमः ॥”)
 तुरुस्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (असुरविशेषः ।
 यथा हरिवंशे । २३२ । ८ ।
 “समुद्रो रभसच्छब्दो धूमश्चैव महासुरः ॥”
 स्कन्दस्य सैनिकविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ८ । ४५ । ६२ ।
 “इह नामानि वायोषी येनैव स्कन्दस्य सैनिकाः ॥”
 “धूमः सैनिकलिङ्गश्च सिद्धार्थो वरदक्षया ॥”)

धूमः

धूमकः, पुं, (धूमवर्णं कायतीति । के + कः ।)
 उट्टः । इति जटाधरः ॥
 धूमपञ्चा, स्त्री, (धूमं धूमवर्णं पञ्चं यस्याः ।
 अजादेराजतिगणत्वात् टाप् ।) क्षुपविशेषः ।
 तत्पर्यायः । धूम्राङ्गा २ सुलभा ३ स्वयम्भवा ४
 यधपञ्चा ५ यथागी ६ लमिणी ७ श्रीमला-
 पञ्चा ८ । अस्या गुणाः । रसे तिक्तत्वम् ।
 शोफलमिकासनाशित्वम् । उष्णत्वम् । रस्य-
 त्वम् । अपिरोपनकारित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 धूमसलिका, स्त्री, (धूमं मूलमस्याः । कप् । टाप्
 अत इत्वम् ।) गूलोत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धूमलोचनः, पुं, (धूमं लोचने यस्य) कपोतः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ सुम्भामुरसेनापतिः ।
 यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८६ । ३ ।
 “हे धूमलोचनाय त्वं स्वसेन्यपरिवारितः ।
 तामानय बलादृष्टो केशाकवर्णविक्रताम् ॥”
 धूमवर्णः, पुं, (धूमं वर्णमस्याः ।) तुरुष्कः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (पर्वतविशेषः । यथा, हरि-
 वंशे । २२८ । ७३ ।
 “देवावतपन्नैस्तथैव तथा वे वालुको गिरिः ।
 क्रौञ्चः सप्तर्षिग्रीवश्च धूमवर्णश्च पर्वतः ॥”)
 कृष्णलोहितवर्णयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महा-
 भारते । ३ । २०३ । २६ ।
 “अज्ञानां धूमवर्णानां तिस्रः कोट्यो यव-
 स्थिताः ॥”)
 धूमवर्णा, स्त्री, (धूमं वर्णमस्याः टाप् ।) अग्निः ।
 सप्तजिह्वात्मगतजटाविशेषः । इति जटाधरः ॥
 (यदुक्तं मुष्णकोपनिषदि । २ । ४ ।
 “काली कराली च मनोजवा च
 मुलोहिता या च सुधूमवर्णा ।
 स्फुल्लिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
 जलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥”)
 धूम्रा, स्त्री, (धूम्र + टाप् ।) शशाङ्गुली । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (ध्रुवामवसोमार्ता यथा,
 महाभारते । १ । ६६ । १६ ।
 “धूम्रायास्तु भूयः एषो यज्ञविद्यो भुवन्तथा ॥”)
 धूम्रिका, स्त्री, शिंशपावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ध्रु, ड इ य वधे । गतो । इति कविकल्पदमः ॥
 (दिवा-आत्म-सक-सेट ।) दीर्घा । ड, धर्मः ।
 ड य, धर्म्यते । इति दुर्गादासः ॥
 धर्मटिः, पुं, (धर्म भारभूता अटिष्यति । यद्वा,
 अट संघाते + इत् । धर्मङ्गा अटिष्यति । धर्म-
 स्त्रेलोक्यचित्ताया अटिः संघातो यत्र वा ।)
 शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा, भाग-
 वते । ४ । ५ । २ ।
 “ऋतुः सुदौष्टपटः स धर्मटि-
 र्जटां तद्विद्विषटोऽगरोचिधम् ॥”)
 धूर्ति, स्त्री, (धूर्त्ततीति । धूर्त् + “हसिगृथिति”
 उर्णा ३ । ८६ । इति तन् ।) विह्वलवर्णम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहिकद्रुम् । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ४० ॥

धूर्तिः

धूर्तिः, पुं, (धूर्त्तति हन्तीति । धूर्त् + तन् ।) धूसूर-
 उच्छः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ चोरकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (खल्लवर्णम् । इति
 विश्वः । ते, २२ ॥)
 धूर्तिः, त्रि, (धूर्त्तति हिनस्तीति । धूर्त् + “हसि-
 गृथितवामिदमिलूपधर्विभ्यस्तन् ।” उर्णा ३ ।
 ८६ । इति तन् ।) द्युतलत् । वक्षः । शेषस्य
 पर्यायः । मायो २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 १४६ ॥ विटः ३ । इति मेदिनी । ते, २८ ॥
 (यथा, महाभारते । ४ । ६ । १२२ ।
 “प्रिया हि धूर्ति मम देविनः सदा
 भवाच्च देवोपमः राण्यमर्हति ॥”
 यथा च पञ्चतन्त्रे । ३ । ७३ ।
 “नराणां नापितो धूर्तिः पक्षिणां चैव वायसः ।
 दंष्ट्रिणाञ्च शृगालञ्च स्येति भिक्षुस्तपस्विनाम् ॥”
 धूर्तकः, पुं, (धूर्त् + कन् स्वार्थे ।) शृगालः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ धूर्तश्च ॥ (नागभेदः ।
 यथा, महाभारते । १ । ५७ । १३ ।
 “बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्तकः पातरातकौ ।
 कौरवकुलजाश्चैते प्रविष्टा ह्यश्वघातनम् ॥”)
 धूर्तलत, पुं, (धूर्त् + भावे तन् । धूर्त्तं हिनस्ते
 करोतीति । ल + क्तिप् । तुगागमश्च । धूसूरः ।
 इति शब्दमाला ॥ वक्षककारकं, त्रि ॥
 धूर्तजलः, पुं, (धूर्त्तसामो जलञ्चेति ।) मानसः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 धूर्तमानुषा, स्त्री, (धूर्ता हिंसितो मानुषोऽन-
 यति ।) राक्षसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 धूर्धरः, पुं, (ध्रुतीति । धृ + अच् । धूर्ध्र धरः ।
 एषोदरादित्वात् दीर्घः ।) धुरन्धरः । इत्यमर-
 टोकायां रमानायः ॥
 धूर्ध्रः, त्रि, (वृद्धतीति । वृद्ध । अच् । धूर्ध्र
 वृद्धः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।) धुरन्धरः ।
 इत्यमरः । २ । १ । ६५ ॥
 धूर्ध्रा, स्त्री, (धूर्ध्र अजतीति । अज । क्तिप् । ततः
 अजो योभावः ।) रथायभागः । तत्पर्यायः ।
 यागसुखम् २ यधः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 ४२१ ॥
 धूलकं, स्त्री, (धू + बाहुलकात् लकः ।) विषम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 धूलिः, स्त्री, (धुवति धूयते वेति । धू + बाहुल-
 कान् लिः ।) पार्थिवचूर्णम् । धूला इति भाषा ॥
 (यथा, भागवते । ३ । १४ । २४ ।
 “इमं शान्तक्रान्तमधूलिधूम-
 विक्रीणविद्योतजटाकलापः ।
 भस्मावगुण्डामलतन्मदेष्टो
 देवस्त्रिभिः पश्यति देवराज ॥”)
 तत्पर्यायः । रेणुः २ पोषुः ३ राजः ४ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ८८ ॥ धूली ५ पोषुः ६ । इति
 भरतः ॥ चितिकणः ७ सौद्रः ८ चूर्णम् ९
 तूस्तम् १० महीद्रवः ११ वातकेतुः १२ नभः-
 केतुः १३ कषा १४ चितिकषा १५ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥

धूसरः

नीपखड्गानुच्छायाहिनकेशनखादिकम् ।
अजमार्जाररेणुश्च हनि पुण्यं पुराजितम् ॥
इति कर्मलोचनः ॥
“अजरजः खररजस्तथा सम्मार्जनरीरजः ।
स्त्रियः पादरजो राजन् । शक्रादपि हरेन श्रियम् ॥”
इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥
धूलिका, स्त्री, (धूलिरिव प्रसिद्धिः । “इवे प्रति-
कृतौ ।” ५।३।६३ । इति कन् । टाप् ।) कुज-
भटिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (नीहारः ।
यथा, नीहारे बाणशब्दे चेति इत्यत्र नीहारे
धूलिकायामिति मनुटीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)
धूलिकन्दारः, पुं, (धूलिप्रधानः कन्दारः । इति
मध्यलोपिसमासः ।) वप्रः । जेजम् । इति
त्रिकाण्शेषः ॥
धूलिगुच्छकः, पुं, (धूलिनीं गुच्छक इव । इवार्थे
कन् ।) पटवासकः । पल्लगुच्छम् । इति
त्रिकाण्शेषः ॥
धूलिज्वलः, पुं, (धूलिरेव ज्वलो यस्य ।) पवनः ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥
धूलिपुष्पिका, स्त्री, (धूलिः परागस्तत्प्रचुरं पुष्पं
यस्याः । कापि अत इत्यम् ।) केतकी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
धूलिकन्दम्, पुं, (धूलिनीं कन्दमन्त्र ।) नीपः ।
निगुणः । वरुणवृत्तः । इति मेदिनी । जे,
१७ ॥ (धूलिसम्बन्धे, स्त्री ॥)
धूलिकन्दम्, पुं, (धूलिकन्दम् । स्वार्थे कन् ।)
नीपः । इति जटाधरः ॥
धूलिपटलः, पुं, (धूलिनीं पटलं यत्र ।) उड्डीय-
मानधूलिसम्बन्धः । यथा, धूलिपटले धूमत्व-
भमे तत्रासता धमत्वेन । इत्यादि सामान्यलक्ष-
नायां शिरोमणिः ॥ (धूलिसम्बन्धे, स्त्री ॥)
धृश, क कान्तिजतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) षष्ठस्त्री । कान्तिजतिः
शोभितकरणम् । चन्दनो धूषयत्यङ्गम् । इति
दुर्गादासः ॥
धृष, क धृषे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां परं-
सकं-सेट् ।) षष्ठस्त्री । धृषः कान्तिजतिः ।
क, धूसयत्यङ्गं चन्दनः । मङ्गिधूसरितः सरित-
स्तमिति जानकीहरण्यमकादन्त्यान्त उपाय-
मिति रमानाथः । स्मरते तालयस्र्दन्त्यान्तो
रण्यम् । इति दुर्गादासः ॥
धूसरः, पुं, (धुनातीति । धू + “लधूमदिभ्यः क्तिन् ।”
उणां ३ । ७३ । इति सरन् । स च क्तिन् ।)
उपतृपाण्डुवर्णः । तदति, त्रि । इत्यमरः । १ ।
५ । १३ ॥ (यथा, रघौ । ११ । ६० ।
“श्वेनपत्तिपरिधूसरालकः
सायमेधुधिराद्रवाससः ॥”)
उडः । गर्हभः । कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तेलकारः । इति जेमचन्द्रः । ६ । २६ ॥ * ॥

धृतः

धूसरवस्त्रि यथा । धूलिः १ लता २ करभः ३
यङ्गोधिका ४ कपोतः ५ धूषिकः ६ रङ्गम् ७
काककच्छः ८ खरादिः ९ । इति कविकल्प-
लता ॥
धूसरच्छदा, स्त्री, (धूसर इवत् पाण्डुवर्णच्छदो
यस्याः ।) श्वेतवुद्धा । इति रत्नमाला ॥
धूसरपत्रिका, स्त्री, (धूसरं पत्रमस्याः । डीप् ।
स्वार्थे कन् । टापि पूर्वद्वयः ।) हस्तिमुष्की-
चुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धूसरा, स्त्री, (धूसर + टाप् ।) पाण्डुरपलीचुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
धूसरी, स्त्री, (धूसर + डीप् ।) किन्नरीभेदः ।
इति मेदिनी । रे, १७० ॥
धूसरः, पुं, (धूस् कान्तिकरणे + भावे क्तिप् । तं
तूर्येते हिनस्तीति । तूर हिंसे + “इगुपधञेति ।”
३ । १ । १३५ । इति कः ।) धूसरवृत्तः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
धृ, क धृत्याम् । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-अनिट् ।) क, धारयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
धृ, ड अवधंसे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-
आत्म-अकं-अनिट् ।) अवधंसः पतनम् । ड,
धरते पत्रं वृत्तात् । गोविन्दभट्टस्तु अवधंसने
इति पठित्वा विध्वंसनं ध्वंसनं तस्याभावोऽपि-
ध्वंसनं स्थापनमिति आख्याति । इति दुर्गा-
दासः ॥
धृ, ड श स्मिती । धृतौ । इति कविकल्पदमः ॥
(तूदां-आत्म-स्मिती अकं-धृतौ सकं-अनिट् ।)
ड श, ध्रियते । इति दुर्गादासः ॥
धृ, अ धृत्याम् । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-उभं-सकं-
अनिट् ।) अ, धरति धरते । इति दुर्गादासः ॥
धृज, गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
सेट् ।) धर्षति । इति दुर्गादासः ॥
धृज, इ गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् । इति ।) सप्तमस्त्री । इ, धृजते ।
इति दुर्गादासः ॥
धृतः, त्रि, धृधातोः कर्मणि कर्त्तरि च लृप्तयत्वेन
नियन्तः ॥ धारणविशिष्टः । धरा इति भाषा ।
(यथा, महाभारते । १ । ७४ । १०३ ।
“अश्वमेधसहस्रस्य सत्यस्य तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राह्नि सत्यमेव विशिष्यते ॥”)
अवध्वस्तः । पतित इति यावत् । स्थितः ।
(स्थिरीकृतः । निश्चितः । यथा, महाभारते ।
७ । १६ । २८ ।
“धृतां धनग्रयवधि प्रतिष्ठाचापि चक्रिरे ॥”
पु, त्रयोदशमनो रौप्यस्य पुत्रविशेषः । यथा,
हरिवंशे । ७ । ८२ ।
“चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्मभृतो धृतः ।
सुनेत्रः चक्रवर्त्तिश्च सुतपा निर्भयो दृढः ।
रौप्यस्थिते मनोः पुत्रा अन्तरं तु त्रयोदशे ॥”
इत्युपश्लेषधर्मस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
६ । २६ । १४ ।

धृतिः

“इत्योच्च तनयो वभुः सेतुस्तस्यात्मजस्तनः ।
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो धृतः ॥”
धृतराष्ट्रः, पुं, (धृतं राष्ट्रं येन ।) दुर्योधनपिता ।
स जन्मात्मः शान्तपुत्रः । विचित्रवीर्यसेवे
यासाज्जातः । इति महाभारते । १ । ६५ । ५५ ।
(अयं हि गन्धर्वपतिर्हंसस्य अंशावतारः ।
यथा, महाभारते । १ । ६७ । ८४ ।
“अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविभुतः ।
स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्धनः ॥”)
सुराणा । नागभेदः । इति मेदिनी । रे, २७१ ।
(यथा, महाभारते । २ । ६ । ६ ।
“कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रवलाहकौ ॥”)
पत्तिभेदः । इति विश्वहेमचन्द्रौ । (गन्धर्व-
विशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।
“ब्रह्मापेतोऽय ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽय सप्तमः ॥”
बलिराजस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ ।
७४ ।
“वनेः पुत्रशतान्नासीद्वाणश्र्यङ्गं नराधिप ।।
धृतराष्ट्रश्च स्वयंश्च चन्द्रमाश्चेज्जनापनः ॥”
जनमेजयस्य श्यङ्गपुत्रः । यथा, महाभारते ।
१ । ६४ । ५४ ।
“जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः ।
धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्वाञ्छीकश्च च ॥”)
धृतगाष्ट्री, स्त्री, (धृतराष्ट्रस्य पत्नी । डीष् ।) हंस-
पत्नी । इति मेदिनी । रे, २७२ ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ६६ । ५७, ५८ ।
“कार्की श्येनीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तथा
शुकीम् ।
ताम्ना तु सुपुत्रे देवी पश्येता लोकविभुताः ॥”
“धृतराष्ट्री तु हंसोऽय कलहंसाश्च मन्त्रिणः ।
चक्रवाकोऽय भद्रं ते जनयामास सेव तु ॥”
हंसपदीलता । इति जेमचन्द्रः ॥)
धृतिः, पुं, (ध्रियते इति । धृ + क्तिन् । अभिधा-
नात् पुंल्लम् ।) दृष्टिः । इति मेदिनी । ते, २६ ॥
(विश्वदेवविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
६१ । ३० ।
“वत्सं धृतिर्जिपाप्मा च पुण्यजन्तु पावनस्तथा ॥”
चन्द्रवंशीयनृपविशेषस्य विजयस्य पुत्रः । यथा,
हरिवंशे । ३१ । ५५ ।
“विजयस्य धृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रो धृतव्रतः ॥”
निर्मिवंशीयानामेकतमः । यथा, भागवते । ६ ।
१३ । २६ ।
“युनक्तस्तत्सुतो जज्ञे वीर्यहयो धृतिस्तनः ॥”
यद्वंशीयवभोः पुत्रः । इति विष्णुपुराणे ।
४ । १२ । १५ । “रोमपादादभुः वभोः पुत्रो
धृतिः ॥”)
धृतिः, स्त्री, (धृ + क्तिन् ।) तुष्टिः । (यथा, मनुः ।
६ । ६२ ।
“धृतिः क्षमा दमोऽस्ति यं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो रश्मिर्धर्मलक्षणम् ॥”)
योगभेदः । ध्येयम् । (यथा, वाजसनेयसंहिता-
याम् । ३४ । ३ ।

“यत्प्रज्ञानसुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरात्सं
प्रजासु ॥”)

धारणम् । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ सुखम् ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २२२ ॥ (क्रतुः । यथा,
कात्यायनश्रौतसूत्रे । २० । २ । ८ ।

“राजान्यो धृतिषु युद्धजययुक्ताः ॥”)

घोडशमाष्टकान्तर्गतत्रयोदशमाष्टका । इति
भवदेवः ॥ अष्टादशाक्षराष्टकान्तर्गतमात्रम् ।
इति ह्यन्धोमञ्जरी ॥ * ॥ धृतियोगजातफलं
यथा,—

“धृतियोगसमुत्पन्नः प्राज्ञः संवृष्टमानसः ।
वावदूकः सभायाश्च सुशीलो विनयान्वितः ॥”

इति कोटोपदीपः ॥

धारणा । सा त्रिधा । यथा,—

“धृत्वा यथा धारयते मनःप्रागेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाश्रयिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
यथा तु धर्मकामार्थांश्च धृत्वा धारयते रज्ज्मनः ।
प्रमद्वेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ । राजसी ॥
यथा स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ३३-३५ ॥

धृत्वरी, स्त्री, (धृत्वा + “वर्गो रच” ॥ १ । ७७ ।

इति डीप् इच्छान्तादेशः ।) भूमिः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धृत्वा, [नृ] पुं, (धरतीति । धृ + “शीङ्कुणि
रुहजिप्तीति ॥” उणां १ । १३३ इति कनिष ।)

धर्मः । विप्रः । समुद्रः । अन्तरीक्षम् । मेधावी ।
विष्णुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

धृष, आ कि अमर्षे । क्रोध इति यावत् । इति
कविकल्पदम् ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।)

आ धर्षितं धृष्टं तेन । कि, धर्षयति धर्षति ।
अमर्ष इह अभिभवः । इति भट्टमल्लः । न
धर्षति निजाः प्रजाः । तमेव धर्षयत्येकं यन्तासु
प्रतिकूलतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धृष, उ संहृतौ । हिंस । इति कविकल्पदम् ॥
(भां परं-संहृतौ अकं-हिंसं सकं-सेट् । उदि-
त्वात् ङावेट् ।) उ, धर्षित्वा धृष्टा । संहृतिः ।

सम्बद्धः । इति दुर्गादासः ॥

धृष, क ङ शक्तिवत् । इति कविकल्पदम् ॥
(चुरां-आकं सकं-सेट् ।) शक्तैस्त्वेन शक्ति-
वत् । क ङ, धर्षयते वद्धिं प्रयः । इति दुर्गा-
दासः ॥

धृष, जि आ न प्रागल्भ्ये । इति कविकल्पदम् ॥
(स्वां-परं-अकं-सेट् ।) जि, धृष्टीति । आ,
धर्षितं धृष्टं तेन । न, धृष्टोति गुरोरप्ये यः ।
इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धृषुः, पुं, (धृष्टोतीति । धृष + “भृदिशधीति”
उणां १ । २७ । इति कृः ।) दन्तः । इत्युच्चादि-
कोषः । संघातः । प्रगल्भः । इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्तिः ॥

धृष्टः, त्रि, (धृष + क्तः ।) प्रगल्भः । इति सुश्र-
वोपचारकम् ॥ (यथा, भागवते । ५ । १२ । ७ ।

“जनस्य गोप्तासि विकृत्यमानो
न शोभसे दृढसभासु धृष्टः ॥”)

निलम्बः । तत्पर्यायः । धृष्टक २ विधातः ३ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥ धृष्टः ४ दृष्टक ५ ।

इति त्रिकाण्डशेषः । धर्षितः ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ चतुर्विधपञ्चमगतपतिविशेषे, पुं ।
तस्य लक्षणं यथा, “भूयो निःशङ्कः कृतदोषो-
ऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणः ॥”
इति रसमञ्जरी ॥ (चेदिवंश्रीयकुलः पुनः ।
यथा, हरिवंशे । ३६ । २४ ।

“कुलधृष्टः सुतो जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान् ॥”
सप्रममनोः पुनर्विशेषः । यथा, भागवते । ८ ।
१३ । २ ।

“समुच्चिन्वन्तः पुनः आदुदेव इति श्रुतः ।
सप्रमो वर्णमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु ॥
इत्याकुर्वन्भगवत्तेव धृष्टः श्रयान्तिरेव च ॥”
धृष्टारिति कुत्रापि दृश्यते ॥

धृष्टा, स्त्री, (धृष्टते स्तेति । धृष् शक्तिवत् + क्तः ।

टाप् ।) अस्तीति । इति शब्दरत्नावली ॥

धृष्टक, [ज्] त्रि, (धृष्टोतीति । धृष प्रागल्भ्यं
+ “स्वपिठबोर्जिङ्” ॥ ३ । २ । १७२ । इत्यत्र
“धृषेच्” । इति काशिकोक्तेर्न जिङ् ।) निलम्बः ।

इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥

धृष्टिः, पुं, (धर्षति अभिभवति अश्वकारमिति ।
धृष् अमर्ष + बाहुलकात् निः । स च किति ।)

किरणः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥

धृष्टुः, त्रि, (धृष्टोतीति । धृष + “वसिष्ठधृष्टिपि-
क्षिपेः क्तः” ॥ ३ । २ । १४० । इति कृः ।) धृष्टः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ ।
२५ । ५ ।

“न हि त्वा शूरो न तुरी न धृष्टः
न त्वा योधो मन्थमानो युयोध ॥”)

पुं, कश्चिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वैवस्वत-
मनुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १० । १ ।

“मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्रा वै नय तनममाः ।
इत्याकुर्वन् नृभामो धृष्टः श्रयान्तिरेव च ॥”
सायणस्य मनोः पुनर्विशेषः । यथा, तत्रैव ।
७ । ६० ।

“वशिष्ठाचार्यो धृष्टश्च राजः सुमतिरेव च ।
सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्या दश भारत ॥”
चन्द्रवंशोद्भवकुरुराजस्य सुतः । यथा, तत्रैव
३७ । १८ ।

“कुकुरस्य सुतो धृष्टप्रणोस्तु तनयस्तथा ।
कपोतरामा तस्याथ तेलिरिस्तनयोऽभवत् ॥”
कवेः पुनर्विशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
८५ । १३३ ।

“कविः कायश्च धृष्टश्च बद्धिमानुग्रहान्तथा ।
अगुश्च विरजाश्चैव काशी नोयश्च धर्मवित् ॥
अष्टौ कविगता सन्ते सर्वमेभिर्जगततम् ॥”)

धे, ट पान् । इति कविकल्पदम् ॥ (भां-परं सकं-
अनिट् ।) धर्षति । टः स्त्रियामीबर्थः । स्तन-
व्ययी । इति दुर्गादासः ॥

धेनः, पुं, (धीयते इति धवस्त्वान्नादिति वा । धेट्
पाने + “धेट् इच्” । उणां ३ । ११ । इति न
इच्छान्तादेशः ।) वसुधः । इति हेमचन्द्रः ॥
नदः । इति मेदिनी ॥

धेना, स्त्री, (धेन + टाप् । “टिप्पिपि स्वयंपीडोप् ।
इति हरदत्तोक्तेर्न डीप्” । इति कंचित् ।)
नदी । (दधातर्लटः । प्रानिच यन्मयेन यत्वा-
भ्यासलोपी दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन
लौकिकाय वा । यद्वा, धेट् पाने “धेट् इच्” इति
नप्रत्ययः इकाराच्छान्तादेशः गुणः । धयन्ति
तामिति धेना । पानमत्र स्वीकारः । यद्वा,
आस्वादः । धीयते पीबन्ति आस्वाद्यन्ते धानेन
धयन्ति प्राणमिति धेना ॥” इति देवराजयज्वा ।
१ । ११ । ३६ ।) भारतीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ७ । १ । ६ ।

“यस्य धारा अस्त्रजहि धेनाः ।”)

“धेना माध्यमिका वाचश्च विवृजति ॥” इति
तद्वाच्ये सायनः ॥

धेनिका, स्त्री, (धेनो नदः । लज्जयया जलसमीप-
स्थानम् । स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्रस्या इति ।
धेन + ठन् । टाप् ।) धन्याकम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥

धेनुः, स्त्री, (धयन्ति लेटि मुनान् धीयन्ते वतसेरिति
वा । धेट् पाने + “धेट् इच्” । उणां ३ । ३४ ।
इति नुः इच्छान्तादेशः ।) नवप्रसूता गौः । तत्-
पर्यायः । नवसूतिका २ । इत्यमरः । १ । १ ।
७९ ॥ नवप्रसूतिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
दानोपदशधेनवो यथा,—

“यास्तु पापविनाशिन्यः पशून् दशधेनवः ।
तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च धनाधिप ॥

प्रथमा गुडधेनुः स्याद्वृद्धधेनुरथापि वा ।
तिलधेनुस्ततोया च चतुर्थी जलमंजिका ॥

चौरधेनुश्च विष्णवाता मधुधेनुरथापि वा ।
सप्रमो शर्कराधेनुर्दधिधेनुरथापि ॥

रसधेनुश्च नयमो दशमी स्यात् स्वरूपतः ॥
कृष्णाः स्युर्द्वधेनुनामितरासान्ता राशयः ।

सुवर्णधेनुमप्यत्र केचित्पुच्छेति मानवाः ॥
नयनोत्तन तेलेन तथान्ये तु मधुधेनयः ।

यतदेव विधानं स्यात् यथोपस्कृताः स्मृताः ॥
मन्त्रावाहनमयुक्ताः सदा पञ्चैणि पञ्चैणि ।

यथाश्राद्धं प्रदातव्या मुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ॥
गुडधेनुप्रसङ्गेन सर्वस्वस्य मयोदिताः ।

अग्नेययज्ञफलदाः सर्वपापहराः शुभाः ॥
व्रतानामुत्तमा यस्माद्विष्णोर्कदादशैश्चतस्रः ॥

तदङ्गत्वेन चैवात्र गुडधेनुः प्रशस्यते ॥
अयने विद्युवे पुण्ये अनीपातेऽथकां पुनः ।

गुडधेनुद्वयो देयास्तु परागादिपञ्चसु ॥”
इति मतस्यपुराणे ७६ अध्यायः ॥

पूर्वस्वधेनुना दानविधयस्तत्तच्छब्दः इत्युक्ताः ॥ * ॥
अथ कपिनाधेनुदानादिफलम् ।

हीनोवाच ।

“अद्यातः संप्रवक्ष्यामि कपिनाधेनुसुखमात् ।

धेनुः

यत्प्रदानागरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन दद्याद्देवः सवत्सकाम् ॥
 सर्वलङ्कारसंयुक्ता सर्वरत्नसमन्विताम् ॥
 कपिलायाः शिरोमूले सर्वतीर्थानि भामिनि ॥
 पितामहज्योतिषा च निवसन्ति हि निधयः ॥
 प्राप्तकृत्याय यो मर्त्यः कपिलागलमस्तकात् ॥
 श्रुतम् भक्त्या पानीयं शिरसा वन्दते श्रुतिः ॥
 स तेन पुण्यमोयेन तत्तत्तत्तद्दण्डकिल्बिषः ॥
 त्रिंशद्दण्डकृतं पापं दहत्यग्निरेवैवधनम् ॥
 कन्यसुत्याय यो मर्त्यः कुप्यान्तासां प्रदक्षिणम् ॥
 प्रदक्षिणीकृता तेन पृथिवी स्यात् वसुधरे ॥
 प्रदक्षिणेन चैकेन अष्टायुक्तेन तत्तत्तत्तत् ॥
 दशजन्तुतं पापं तस्य नश्यत्संशयम् ॥
 कपिलायास्तु सृजन् ज्ञात्वा चैव श्रुतिव्रतः ॥
 स गङ्गादिषु तीर्थेषु स्नानो भवति मानवः ॥
 तेन स्नानेन चैकेन भावयुक्तेन वै नरः ॥
 यावज्जावन्तान् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
 गोमहस्यं यो दद्यात्तदा कपिला नरः ॥
 सममेतन् पुरा प्राज्ञ ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
 गवामस्थि न लङ्घेत मृतं गन्धं न दूषयेत् ॥
 यावज्जन्तुतं तं गन्धं तावत् पुण्यं तस्य ॥
 गवां कण्ठयन् श्रेष्ठं तथा च परिपालनम् ॥
 तत्तत्तं गोश्रुतदानस्य भयरीगादिपालने ॥
 तृणोदकानि यो दद्यात् शुधितानां गवाङ्गकम् ॥
 सोऽश्मेधफलं दिशं लेभते मानवोत्तमः ॥
 विमाने विविधैर्द्विष्टैः कन्याभिरभिरर्चितैः ॥
 संयमानस्तु गन्धर्वैर्दोष्यमानो यथाग्रयः ॥” * ॥
 एकादशप्रकारकपिलाक्षयं यथा,—
 “सुवर्णकपिला पूर्वं द्वितीया गौरपिङ्गला ॥
 तृतीया चैव रक्ताक्षी चतुर्थी गुडपिङ्गला ॥
 पञ्चमी बहुवर्णा स्यात् षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ॥
 सप्तमी श्वेतपिङ्गला अष्टमी लज्जपिङ्गला ॥
 नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छपिङ्गला ॥
 एकादशी खुरश्वेता एतासां सर्वलक्षणा ॥
 सर्वलक्षणसंयुक्ता सर्वालङ्कारसुन्दरी ॥
 ब्राह्मणाय च दातव्या सर्वसुक्तिप्रदायिनी ॥
 सुक्तिसुक्तिप्रदा तथा विष्णुमागप्रदायिनी ॥”
 इति कपिलामाहात्म्यम् ॥ ५ ॥
 अथोभयमुखीधेनुदानादिविधानम् ॥

हीता उवाच ।

“अतः परं महाराजोभयमुख्याः समासतः ।
 विधानं यद्वहारीहे । धरण्याः कथितं पुरा ।
 तदहं संप्रवक्ष्यामि तव पुण्यफलं यत् ॥

धरण्युवाच ।

यत्तथा कपिला नाम पूर्वसुत्पादिता प्रभो ।
 सोमधेनुः सदा पुण्या सा ज्ञेया कतिलक्षणा ।
 कषण्यः कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
 प्रकृत्यमाना दानेन किं पुण्यं स्यात् साधव ! ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण जगद्गुरो ! ॥

श्रीवराह उवाच ।

अथैव भद्रे । तस्मिन् पवित्रं पापनाशनम् ।
 यं श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

धेनुः

कपिला अग्निहोत्रार्थं यज्ञार्थं च वरानने । ।
 उद्धृत्य सर्वतेजसि ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥
 पवित्राणां पवित्रं मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥
 पुण्यानां परमं पुण्यं कपिला च वसुधरे ! ॥
 तपस्तप एवायं व्रतानां व्रतसुत्तमम् ॥
 दानानां सुत्तमं दानं निधीनां त्रयसुत्तमम् ॥
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि गुह्याभ्यायतनानि च ।
 पवित्राणां च पुण्यानि सर्वलोकेषु सुन्दरि ! ॥
 होतव्यानि होत्राणि सायं प्रातर्होत्राणिभिः ।
 कपिलाया हृतेनैव दम्भा क्षीरेण वा पुनः ॥
 जुहुते अग्निहोत्राणि मन्त्रैश्च विविधैः सदा ।
 पूजयन्ति तीर्थेष्वेव परां भक्तिमुपागताः ॥
 ते यान्थादिवर्गेषु विमानेर्होत्रसत्तमाः ।
 सूर्यमण्डलमध्ये च ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥
 कपिला या पिङ्गलाक्षी सर्वसौख्यप्रदायिनी ।
 सिद्धिबुद्धिकरी देवी कपिलानन्तरूपिणी ॥
 पूर्वोक्ता यास्तु कपिलाः सर्वलक्षणलक्षिताः ।
 एतादृशः समाख्याताः कपिलास्ते वरानने ! ॥
 सर्वा स्तोता महाभागान्तरयन्ति न संशयः ।
 सङ्गमेव प्रशस्ता च सर्वपापप्रणाशिनी ॥
 अग्निपुच्छा अग्निसुखी अग्निलोमानलप्रभा ।
 तथाग्नेयी सदा देवी सुवर्णाख्या प्रवर्तते ॥” * ॥
 श्रुत्वा कपिलाप्रतिग्रहे दोषो यथा,—
 “गृहीत्वा कपिलां श्रुत्वा कामतः सदृशो भवेत् ।
 पतितः स द्विजातीनां चाखालसदृशो हि सः ॥
 न तस्मात् प्रतिगृह्णीयात् श्रुदादिप्रः प्रतिग्रहम् ।
 दूरात्ते प्रतिगृह्णीयाः श्वभिस्तुल्या इवाध्वरे ॥
 सर्वकाले हि सर्वे वै वर्जिताः पितृदेवनेः ।
 असम्भाष्याप्रतिगृह्णीयाः श्रुदास्ते पापकर्मिणः ॥
 पिबन्ति यावत् कपिलां तावत्तथा पितामहाः ।
 भूमेर्भूलं समग्रान् जायन्ते विह्वलचिरम् ॥” * ॥
 श्रुत्वा कपिलाक्षीरादिपाने दोषो यथा,—
 “तासां क्षीरं घृतं वापि नवनौतमयापि वा ।
 उपजीवन्ति ये श्रुदाक्षीणां गतिमयो ऽथ ॥
 कपिलाक्षीविनः श्रुदाः क्रूरा गच्छन्ति रौरवम् ।
 रौरवे तु महारौद्रे वर्षकोटिशतं धरे ! ॥
 ततोऽपि सुक्ताः कालेन श्वानयोग्या ब्रजन्ति ते ।
 श्वानयोग्या विमुक्तस्तु विद्यायां जायते क्रिमिः ॥
 विद्यास्थानेषु पापिष्ठा दुर्गन्धिषु च निधयः ।
 भूयो भूयो जायमानास्तत्रोत्तारं न विन्दति ॥
 ब्राह्मणश्चैव यो विद्वान् कुप्यान्तासां प्रतिग्रहम् ।
 ततः प्रवृत्त्यमेधास्तः पितरस्तस्य शरते ॥
 न तं विप्रं सभाभिन्नं चैवेकासनं विप्रैः ।
 स नित्यं वर्जनीयो हि दूरात् ब्राह्मणोऽध्वरे ॥
 यस्तेन सह संभाषितया चैकासनं ब्रजेत् ॥
 प्राजापत्यं चरन् लङ्घ्यं तेन शुध्यति स द्विजः ॥”
 अथाम्रप्रसवकपिलादानफलादि ।
 “एकस्य गोप्रदानस्य सहस्रेण तु पूर्यते ।
 किमन्यैर्बहुभिर्दानैः कोटिसंख्यातविस्तरेः ।
 ओत्रियाय हरिदाय सृष्टतायाहितामये ॥
 आसन्नप्रसवां धेनुं दानार्थं प्रतिपालयेत् ।
 कपिलाहं प्रसूता वै दातव्या च द्विजम्भने ॥

धेनुकः

जायमानस्य वत्सस्य सुखं योऽप्यपश्यते ।
 तावत् सा पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुच्यते ॥
 धेन्वा यावन्ति रोमाणि सवत्सया वसुधरे । ।
 तावत्तो वर्षकोऽस्तु ब्रह्मवादिभिरर्चिताः ।
 वसन्ति ब्रह्मलोकं वे ये च वै कपिलाप्रदाः ॥
 सुवर्णद्वित्री यः ज्ञात्वा रौप्यसुक्ताखरान्तथा ।
 ब्राह्मणस्य करे दत्त्वा सुवर्णं रौप्यमेव च ॥
 कपिलायास्तदा पुच्छं ब्राह्मणस्य करे न्यसेत् ।
 उदकं करे दद्यादाक्षया मुह्ययादिते ॥
 ससमुद्रावृता तेन सशैलवनकानना ।
 रत्नपूर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥
 पृथिवीदानतुल्यं दानेनेतेन वै नरः ।
 नन्दितो याति पितृभिर्विष्णुाश्च परमं पदम् ॥
 ब्रह्मस्वहारी गोब्रह्म भुगृहा पापदहकः ।
 महापातकयुक्तोऽपि वचको ब्रह्मदूषकः ॥
 निन्दको ब्राह्मणानां तथा कर्म्मोपदूषकः ।
 एतेः पातकयुक्तोऽपि गवां दानेन शुध्यति ॥
 यच्चोभयमुखी दद्यात् प्रभूतकनकान्विताम् ।
 तद्दिनं पयसाहारः पायसनापि वा भवेत् ॥
 सुवर्णस्य सहस्रेण तदर्हनापि भामिनि । ।
 तस्याप्यर्हतेनापि पञ्चाशच्च तदर्हकम् ॥
 यथाशक्तिं प्रदातव्या वित्तशालां विवर्जयेत् ॥
 इमां गृहोभयमुखीमुभयत्र शमोऽस्तु वै ।
 मम वंशविद्वहार्थं सदा स्वस्तिकरी भव ॥”
 गोशरीरे देवतानिवेशे यथा,—
 “दन्तेषु मरतो देवा जिज्ञायास्तु सरस्वती ।
 खुरमधो तु गन्धर्वाः खुराग्रेषु तु पन्नगाः ॥
 सर्वसन्धिषु साध्याश्च चन्द्रादित्यौ तु लोचने ।
 ककुदि सर्वेन्द्राश्च लाङ्गूले धर्मे आश्रितः ॥
 अपाने सर्वतीर्थानि प्रसाप्ते जाह्नवी नदी ।
 नानाद्वीपसमाकर्णायत्तैरः सागरास्तथा ॥
 अथयो रोमकूपेषु गोमये पद्मधारिणी ।
 रोमसु सन्ति विद्याश्च लक्ष्मणेश्वरयनद्वयम् ॥
 धैर्यं धृतिश्च ज्ञान्तिश्च पुष्टिवृद्धिस्तथैव च ।
 स्मृतिर्मैधा तथा लज्जा वपुः कीर्तिस्तथैव च ॥
 विद्या शान्तिर्मैतिश्चैव सन्तिः परमा तथा ।
 गच्छन्तीमनुगच्छन्ति एता गां वै न संशयः ॥
 यत्र गावो जगत्तत्र देवदेवपुरोगमाः ।
 यत्र गावस्तत्र लक्ष्मीः सांख्यधर्मेण शाश्वतः ॥
 सर्वरूपेषु ता गावस्तिष्ठत्यभिमतः सदा ॥
 गावः पवित्रा मङ्गला देवानामपि देवताः ।
 यस्ताः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

धेनुकः, पुं. (धेनुरिव प्रतिक्रितः । “इवे प्रतिक्रितो ।” ५ । १ । ६ । इति कन् ।) असुर-
 विशेषः । स बलरामेण हतः । इति श्रीभागवते
 १५ अध्यायः । (अयम् गृह्णन् गोवर्द्धन
 स्योत्तरपार्श्वस्थतालवनवासी । यथा, हरिवंश ।
 ६६ । २—२३ ।

“आजम्भतुस्ती सहितौ गोधनेः सहगामिनौ ।
 गिरिं गोवर्द्धनं रम्यं वसुदेवसुनायुभौ ॥
 गोवर्द्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् ॥

धैर्यकः

दृष्टान्तेषु तौ वीरौ रम्यं तालवनं महत् ॥
तौ तालपर्वप्रकरे रम्ये तालवने रतौ ।
चेरतुः परमप्रीतौ वृत्तपोताविशोक्तौ ॥
स तु देशः समः क्षिप्रः सुमहान् कृष्णवर्तिकः ।
दर्भप्रायस्त्रयीभूतो लोचपाशावर्जितः ॥
तालेस्त्रैविपुलस्त्रैरुक्तेः श्यामपञ्चभिः ।
फलाग्रशाखिभिर्भाति नागहस्तस्त्रिंशक्तेः ॥
तत्र दामोदरो वाक्चमुषा च वदतावरः ।
अहो तालफलैः पक्केवासितेयं वनस्थली ॥
स्वाः दूधार्थः । सुगन्धीनि श्यामानि रसवन्ति च ।
पक्कतालानि सज्जितौ पातयामो लघुकर्मौ ॥
यद्येवमोदशो गन्धो माधुर्यप्राणतपेणः ।
रसनामृतकल्पेन भवितव्यं मे मतिः ॥
दामोदरवचः श्रुत्वा रौहिणेयो हसन्निव ।
पातयन् पक्कतालानि चालयामास तांस्तुम् ॥
तत्तु तालवनं नखामसेयं दुरतिक्रमम् ।
निर्मलभूतमौरिणं पुरुषादालयोपमम् ॥
दाकणो धनुको नाम देवो गहभरूपधृक् ।
खरयूधेन महता वृत्तः समनुवर्तते ॥
स ततालवनं धोरं गहभः परिरक्षति ।
नृपक्षिपदगणैश्चासयानः सुदुर्मतिः ॥
तालग्रन्थं स तं श्रुत्वा संवृष्टं फलपातनात् ।
नामर्षयत संक्रुद्धस्तालखनमिव द्विपः ॥
श्रुत्वा तु सारी संक्रुद्धो दर्पाविह्वलितः ।
स्तश्चासौ हेमिपटुः खुरेनिर्दारयन्महोम् ॥
आविह्वल्यो हृषितो आत्तानन इवात्कः ।
आपतन्नेव दृष्ट्वा रौहिणेयमुपस्थितम् ॥
तालानां तमघो वृद्धा सध्वजाकारमशयम् ।
रौहिणेयं खरो दुष्टः सोऽदृष्टदृष्टानायुधः ॥
पद्मासुभाभ्याश्च पुनः पश्चिमाभ्यां पराडसुखः ।
अचानोरसि देव्यो रौहिणेयं निरायुधम् ॥
ताभ्यामेव स जग्राह पद्मां तं देवगहभम् ।
आवर्जितमुखस्त्रयं प्रेरयस्तालमर्धुनि ॥
स भयोक्तटिपौषो भयपृष्ठो दुराकृतिः ।
खरस्तालफलेः साहं पपात धरणीतले ॥
तं गतासु गतस्त्रीकं पतितं वीर्य गहभम् ।
आतीक्ष्णपापरास्तस्य लणराजनि सोऽक्षिपत् ॥
सा भृगुर्गहभदेहे तालैः पक्केषु पातितैः ।
वभासं कृमजलदा दारिवायक्तशारदी ॥
तस्मिन् गहभदेहे तु सागुगे विनिपातिते ।
रम्यं तालवनं तद्वि भूयो रम्यतरं वभौ ॥
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३। ८४ ।
८१-८३ ।
“ततो गच्छेत् राजेन्द्र । धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
अकराजोषितो राजन् । प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥
सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्भुवम् ।
तत्र चिह्नं महाराज ! अद्यापि हि न संशयः ।
कपिला सह वनसा वे पर्वते विचरन्तु ॥
सर्वनुसायाः पदाव्यस्या दृष्टान्तेऽद्यापि भारत ! ।
तैत्तृपयुष्म राजेन्द्र ! पदेषु नृपसत्तम ! ।
यन् किञ्चिदुभं पापं तत् प्रयच्छति भारत ! ॥”)
बोद्धव्यं रतिवन्तान्तर्गतदृष्टव्यः । यथा,—

“सुप्रो क्षियं समालिङ्ग स्वयं सुप्रो रमेत् पुनः ।
लघुलिङ्गं चालयेद्यो बन्धोऽयं धेनुकः स्मृतः ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

(अपरविधलक्षणं यथा,—

“न्यस्तहस्तयुगला निचे परे
योषिदेति कटिस्तुपलभा ।
अप्यतो यदि शनैरधीमुखी
धेनुकं वृषवदुमते प्रिये ॥”)

धेनुकसूदनः, पुं, (धेनुकं गोवर्द्धनोत्तरपाशस्य
तालवनवासिनमसुरं निरुद्धयति बलराम-
द्वारंति । सूद + क्तिप् + क्तुः ।) श्रीलङ्काः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (बलरामः । इति पुरा-
णम् ॥)

धेनुका, स्त्री, (धेनुर्वि प्रतिक्रान्तिः । धेनु +
कन् । टाप् ।) हजिनी । (धेनुरेव । स्वार्थे
कन् ।) गौः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ (यथा,
महाभारते । ७। ७६ । १८ ।

“इमां ते तरण्यो भाष्यां त्वदाभिभ्रुताम् ।
कथं सन्धारयिष्यामि विवनसामिव धेनुकाम् ॥”)
धेनुदग्धः, स्त्री, (धेनोर्दुग्धमिव शुभं फलमस्य ।)
चिर्मिटः । इति राजनिघण्टुः ॥ (धेनोर्दुग्धम् ।)
गोक्षारम् ॥

धेनुदग्धकरः, पुं, (करोति वर्द्धयतीति । ल ।
अच् । धेनोर्दुग्धस्तस्मै करः । एतद्दुग्धेन धेनु-
दग्धवर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) गन्धर्वः । इति
राजनिघण्टुः ॥

धेनुष्या, स्त्री, (धेनु + “संज्ञायां धेनुष्या ।” ४ ।
४ । ८८ । इति पुगागमो यन्प्रत्ययश्च नपा-
त्यते ।) बन्धके स्थिता गौः । इत्यमरः । २ ।
८ । ७२ ॥ यो बन्धकेन दत्त्वा अर्थं नीतवान्
सा । गौर्महिषी वा या दुग्धबन्धके स्थिता सा
धेनुष्याति वृद्धाः । इति भरतः ॥

धेनुकं, स्त्री, (धेनूनां समूहः । “अपिचतहस्तिधेनो-
रुक् ।” ४ । २ । ४७ । इति ठक् ।) धेनु-
समूहः । इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥ (स्त्रीणां
करणभेदः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥)

धैर्यं, स्त्री, (धीरस्य भावः कर्म वा । धीर +
अच् ।) धीरता । धीरस्य भाव इत्यर्थं णा-
प्रत्ययः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“स्थिरचित्तोऽमतिर्यो तु तद्वैर्यमिति कीर्तते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(इदं नायकसत्त्वगुणानामन्यतमः । यथा
माहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।

“श्रीमा विनाभो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यं जसौ ।
ललितौदार्यमित्यथौ सत्त्वजाः पौदया गुणाः ॥”
तत्त्वज्ञानं यथा, तत्रैव । ३ । ६३ ।

“अमायादत्तलनं धैर्यं विप्रं महत्यपि ॥”
उदाहरणं यथा,—

“श्रुताभरोमीतिरपि जयिस्त्रि-
ह्वरः प्रमत्तानपरो बभूव ।
आस्त्रिभारणां न हि जातु विप्राः
समाधिमेदप्रभो भवन्ति ॥”)

धीतक

धैवतः, पुं, (धीमतामपम् । धीमत् + अच् । एषो
दरादित्वात् मस्त्वत्त्वम् ।) सप्तस्वरान्तर्गत-
वृत्तस्वरः । स तु नारदमते अन्धस्वरतुल्यः ।
(अन्धस्तु धैवतं रीतीति यचनात् ॥) तानसेन-
मते मेकस्वरतुल्यः । अस्तीचारणस्यानं लला-
टम् । शाकरकामते दण्डः । अयं क्षत्रियवर्णः ।
अस्य जातिः वाङ्मयः । अस्य तानम् ७८०
प्रत्येकतानम् ४८ सप्तदायेन ३४,५६० भवन्ति ।
इति संगीतशास्त्रम् ॥

“गत्वा नाभेरधोभागं वलिं प्राणोर्ध्वगः पुनः ।
धावन्निव च यो याति कण्टदेशं स धैवतः ॥”
अस्य मृतयस्त्रिणः । इति संगीतदामोदरः ॥
(यथा च सङ्गीतदर्पणे । १ । ५५ ।

“मदन्तो रौहिण्यो रम्येतिता धैवतसंज्ञयाः ”
अस्य अधिफलं उद्भवः । क्षत्रियो जातिः । पोमो
वर्णः । अतदीये जन्म । अविस्तुम्वरः । गर्भगो
देवता । उष्णिक इन्द्रः । वीभत्सभयानक
रसयोरूपयोगित्वम् । इति सङ्गीतदर्पणम् ॥

धीङ्, पुं, (धीरति चातुर्यं गच्छतीति । धीर
गतिचातुर्यं + अच् । रस्य उल्लम् ।) सप-
विशेषः । धीङ् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
राजिनः ७ दुग्धुमः ३ दुग्धुमः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

धीर, अ गतिचातुर्यं । इति कविकल्पदमः ॥ (धी
परं-मकं-सं ।) अ, अतुधीरत । गतौ चातुर्यं
गतिचातुर्यम् । धीरत्वा धीरणाकाला विनीता
यस्य वारणाः । इति दुर्गादासः ॥

धीरगं, स्त्री, (धीरति गच्छत्यनेनेति । धीर +
करणे ल्युट् ।) सन्धवाहनम् । हृष्यन्धरथ-
दीलादि । इत्यमरः । २ । ८ । ५८ ॥ (धीर +
भावे ल्युट् ।) अन्धप्रथमगतिः । तत्पर्यायः ।
धीरितकम् ७ धीयम् ३ धीरितम् ४ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥

धीरणिः, स्त्री, (धीरति क्रमशः प्राप्नोतीति ।
धीर + अच् ।) परम्परा । इति जटाधरः ॥
धीरिनं, स्त्री, (धीर + क्तः ।) धीरणम् । अ-
प्रथमगतिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥

धीरितकं, स्त्री, (धीरितमन्धप्रथमगतिर्लोक-
नीति । के + कः ।) धीरितकम् । इत्यमरः
टीकायां रमानाथः ॥

धीतं चि, (धायते स्मिति । धाव + कर्मणि क्तः ।)
माजितम् । धीया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
निर्नितम् ७ धीधितम् ३ धैर्यम् ४ चालितम् ५ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ७३ ॥ ७ ॥

“दृष्ट्वा तं स्त्रिया धीतं यद्धीतं राजकेन च ।
अधीतं तद्विजानीयाद्वा दक्षिणपश्चिमे ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥

धीतं, स्त्री, (धाव + क्तः ।) कण्टम् । इति राज-
निघण्टुः ॥

धीतकटः, पुं, (धीतः कटः । नित्यकर्मधारयः ।)
सुवर्णनिभभाणम् । धीकट्वा इति व्यातः । तत्
पर्यायः । स्थोनः २ स्तूतः ३ प्रसेवकः ४ । इति

ध्यानं

जटाधरः ॥ स्तनः ५ स्थितः ६ । इति भरत-
धृतकोषान्तरम् ॥
धौतकोषणं, स्त्री, (कोषाख्यायते इति । कोष +
जन + ङः । धौतं कोषणम् ।) पञ्चोर्णम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
धौतकौशे(शे)यं, स्त्री, (धौतं चालितं कौशेयम् ।)
पञ्चोर्णम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥ कौशेय-
मेव धौतं प्रक्षालितं पञ्चोर्णस्थं वटलकुचादि-
पत्रेषु क्रिमिभिरुर्णायाः कृतत्वात् पत्रसम्बन्धिनी
ऊर्णा अत्रेति पञ्चोर्णम् । इति भरतः ॥
धौतशिलं, स्त्री, (धौतेव शिला यस्य ।) स्फाटि-
कम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥
धौमकः, पुं, (धूमे धूमप्रधानदेशे भवः । धूम +
“धूमादिभ्यश्च” ४ । २ । १०७ । इति युच् ।)
देशविशेषः । इति केचित् ॥
धौगः, पुं धववृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥
धौरितकं, स्त्री, (धौरितक + प्रज्ञादित्वाद्गण् ।)
अश्वानां पञ्चविधगण्यन्तर्गतगतिविशेषः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ४८ ॥ तत्र सम्यक् गतिरा-
स्कन्धितं गाम इति ख्यातं ततोऽधिका चतुरा
गतिः । इति भरतः ॥
धौरेयः, त्रि, (धूरं ववृतीति । “धूरो यङ्ङकौ ।”
४ । ४ । ७७ । इति ङ्क् ।) रथलाङ्गलादि-
भारवोढा । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ अण्डुङि,
पुं । इति राजनिघण्टुः ॥
धौर्निकं, त्रि, धूर्तस्येदम् । धूर्तस्य भावः । इति
धूर्तशब्दान् णिकप्रत्ययेन निव्यक्तम् ॥
धौर्थ्यं, स्त्री, (धूर्तस्य कर्म । धूर्त + घञ् ।)
अश्वस्य प्रथमगतिः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
३२२ ॥
भा, अमियुतौ । ध्वनौ । इति कविकल्पद्वयः ॥
(भां-परं-सकं-अनिट् ।) युतिरिति बाहुल्यात्
होर्धः । अमियुतिरमिसंयोगः । ध्वनिः शब्दोत्-
पत्तिहेतुभावः । धमति सुवर्णं वर्णकं अमि-
संयुक्तं करोतीत्यर्थः । धमति शब्दं जनः सशब्दं
करोतीत्यर्थः । अमिफुत्ततौ च । सुखिनेव धमे
दमिम् । इति दुर्गादासः ॥
भाकारः, पुं, (भा अमिसंयोगस्तं करोतीति ।
कृ + अण् ।) लोहकारकः । इति हलायुधः ॥
धामा, [न] पुं, (धा + “नामन्सोममिति ।”
उणां ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः । उज्ज्वलदत्तस्तु ध्यायतेमनिन्
इत्युक्ता धामन् इति शब्दमिच्छति ।) परि-
माणम् । आलोकः । ध्यानम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुभाषितः ॥
ध्यानं, त्रि, (ध्ये चिन्तने + क्तः ।) चिन्तितम् ।
यथा, शान्तिप्रवक्तुः । ६ । [तम्] ॥
“ध्यातं वित्तमहर्निशं न च पुनर्विष्णोः पदं शाश्व-
तध्यानं, स्त्री, (ध्ये + भावे क्त्वाट् ।) चिन्तनम् । (यथा,
मनुः । १ । १२ ।)
“तस्मिन्नेव स भगवानुश्रित्वा परिवर्तुसरम् ।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदकमकरोद्विधा ॥”

ध्यामकं

धारणाविषये एकप्रत्ययसन्ततिः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २३४ ॥ अङ्गित्यवस्तुनि विच्छिद्य
विच्छिद्यान्तरेन्द्रियवृत्तिप्रवाहः । इति वेदान्त-
सारः ॥ * ॥ यथा, विष्णुपुराणे ।
“तद्रूपप्रत्ययेवैकसन्ततिश्चात्यनिसृष्टा ।
तद्व्याप्तं प्रथमेरङ्गेऽवर्धमिनिष्पाद्यते वृष । ॥”
अस्यार्थः । “तद्रूपस्य धारणासिद्धस्य वस्तुनः
प्रत्यया यस्यां सन्ततौ सा एकावच्छिन्ना
सन्ततिः । अन्यनिसृष्टा विषयान्तराश्रयव-
धीयमाना । विजातीयप्रत्ययान्तरितः सजातीय
प्रत्ययप्रवाहो ध्यानमित्यर्थः । तच्च प्रथमेयमा-
दिभिर्धारणास्तेः यद्भिरङ्गे निष्पाद्यते ।” इति
तट्टीका ॥ * ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
“मर्त्ये देवाः प्राकृतिका यावन्तो मृत्सिधारिणः ।
अहमात्मा नित्यदेही भक्तध्यानानुरोधतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते जन्मखण्डम् ॥
ब्रह्मचिन्ता । यथा, गारुडे ४६ अध्याये ।
“ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो
धृतिः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥”
अपि च ।
“प्राज्ञायामेहोदशभिर्यावनकाको ज्ञतो भवेत् ।
यस्तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणाः ॥
द्वादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
तुष्टे तु स यतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्यायन्न चलते यस्य मनोऽभिधायतो भृशम् ।
प्राप्यावधिभक्तं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥
ध्येयं सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवातु पश्यति ।
नाम्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्तितम् ॥
ध्येयं मनोनिखलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।
यत्तद्व्याप्तं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ॥
ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तद्व्याप्तं गतः ।
पश्यति ह्येतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥”
इति गारुडे २४० अध्यायः ॥
ध्यानयोगः, पुं, (ध्यानमेव योगः ।) ध्यानरूप-
योगः । यथा,—
“विविक्तसेवी लघ्वाग्री यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्यायः ॥
ध्यामं, स्त्री, (ध्यायते पशुभिरिति । ध्ये चिन्तने +
बाहुलकात् मक् ।) दमनकवृत्तः । गन्धवृत्तम् ।
(यथा, सुश्रुते । १ । २८ ।
“ध्यामकुङ्कुमकुङ्कुमसर्वाः पित्तकोपनः ॥”)
श्यामले, त्रि । इति मेदिनी । मे, १७ ॥
ध्यामकं, स्त्री, (ध्यामिव प्रतिष्ठतिः । ध्याम +
“इवे प्रतिष्ठतौ” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।)
रोहिण्यवृत्तम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ३८ ।
“एलातगरकुङ्कुमांसीध्यामकत्वगपचनागपुष्प-
प्रियङ्गुहरेणुका-याधनख-युक्तिपक्षास्यौषधक-

धाडं

श्रीवेष्टकचोचचोरकवाणकगुगुलुसर्करसत्-
रक्ककुङ्कुकागुगुलुकोशीरभद्रदावकुङ्कुमानि
पुन्नागकेसरश्चेति ॥”)
धामा, [न] पुं, (ध्ये + “नामन्सोममिति ।”
उणां ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः ।) परिणामः । चिन्तायाम्, स्त्री ।
इत्युणादिकोषः ॥
ध्येयः, त्रि, (ध्यायते इति । ध्ये + यत् ।) ध्यायतः ।
ध्यानीयः । चिन्तनीयः । यथा,—
“ध्येयः सदा सविलम्बलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ॥”
इति श्रीनारायणध्यानम् ॥
ध्ये, चिन्तने । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भां-परं-
सकं-अनिट् ।) ध्यायति विष्णुं वैष्णवः । इति
दुर्गादासः ॥
ध्रज, गतौ । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् ।) ध्रजति । इति दुर्गादासः ॥
ध्रज, इ गतौ । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् । इति ।) इ, ध्रजति । इति दुर्गा-
दासः ॥
ध्रग, ध्याने । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) ध्रगति मृदङ्गः । इति दुर्गा-
दासः ॥
ध्रस, क उतक्षेपे । उच्छे । इति कविकल्पद्वयः ॥
(चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥
ध्रस, ग उ उच्छे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (क्रां-
परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) ग,
ध्रस्नाति शस्त्रं दीनः । उ, ध्रसित्वा ध्रस्ना । इति
दुर्गादासः ॥
धात्त, इ कात् । घोररुते । इति कविकल्पद्वयः ॥
(भां-परं-अकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । घोररुतमिह
तिरश्चामेव घोरशब्दः । इ, धात्तति पञ्च ।
नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धे अस्य इदमुक्त्यो वेदेष-
च्चारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥
धाव, ऋ ओग्वार्थे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भां-
परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ, अदन्ताखत् ।
ओग्वार्थे शोषालमर्थयोः । इति दुर्गादासः ॥
धाघ, ङ ऋ शक्तौ । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भां-
आत्म-अकं-सेट् ।) ङ, ध्राघते । ऋ, अद-
धाघत् । इति दुर्गादासः ॥
धाजि, स्त्री, (ध्राजयतीति । ध्रज गतौ + णिच् +
इन् ।) वातालिः । इत्युणादिकोषः ॥ घृण्य वाताम-
इति भाषा ॥ (ध्राजि + भावे इन् । गतिः ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । १३६ । २ ।
“सुनथो वातरश्नाः पिशङ्गा वसते मला ।
वातस्यानु ध्राजिं यन्ति यदेवासो अविच्यत ॥”
“वातस्य वायोर्धाजिं गतिमनुयन्ति अनु-
गच्छन्ति ॥” इति तद्भाष्ये शायनः ॥)
धाड, ऋ ङ शीर्षे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भां-
आत्म-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ, अदन्ताखत् ।
ङ, ध्राङ्ते । शीर्षे, विभेदः । इति दुर्गादासः ॥

ध्रुवः

प्राङ्ङिः, पुं, (प्राङ्ङते श्रीर्को भवतीति । प्राङ्ङ +
“सर्वधातुश्च इत् ।” उणा० १८।१८ । इति इत् ।)
पुष्पचयः । इक्षुणादिकोषः ।

ध्रुज, गतौ । इति कविकल्पदमः । (भ्रा-परं-सकं-
सेट् ।) प्रेजति । इति दुर्गादासः ।

ध्रु, जि, स्त्री, सूर्ये । संपर्के । इति कविकल्पदमः ।
ध्रु, शि, (भ्रा-तुदा च-सूर्ये अकं-संपर्के सकं-
परं-अनिट् ।) हौ रेफयुक्तौ । आदौ दीर्घान्त
इति कश्चित् । जि, ध्रुतोऽस्ति । शि, ध्रुवति
अधुवती । ध्रुवति शैलेः । इति दुर्गादासः ।

ध्रुव, स्त्री, (ध्रुवति स्थिरीभवतीति । ध्रु + “सुवः
कः ।” उणा० २।६१ । इत्यञ् । “बाहुलकात्
ध्रुसूर्ये अतोऽपि कः ।” इत्यञ्ज्वलदत्तोक्ता
कः ।) निश्चितम् । (यथा, शाकुन्तले १
अङ्कः ।

“ध्रुवं स नीलोत्पलपञ्चधारया
शमीलतां पहेलुन्दधिर्यवस्थितिः ॥”

तत्कः । इति मेदिनी । वे, १३॥ आकाशम् ।
इति हेमचन्द्रः ।

ध्रुवं, जि, (ध्रु गतिस्त्र्ये + बाहुलकात् कः ।)
सन्ततम् । शाश्वतम् । इति मेदिनी । वे, १३॥
स्थिरम् । निश्चितम् । इति हेमचन्द्रः । १४।८६॥

(यथा, चाणक्यप्रज्ञाके । ६३ ।
“यो ध्रुवाणि परित्यज्य अधुवाणि निधेयते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अधुवं नष्टमेव हि ॥”)

ध्रुवः, पुं, (ध्रुवति स्थिरीभवतीति । ध्रु + बाहुलकात्
कः ।) शक्रः । हरः । (यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । १०३ ।

“घाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥”
विष्णुः । (यथा, सुहाभारते । १३ । १४ । १६ ।
“विष्णुर्मा मनुस्त्वष्टा स्वाविष्ठः स्वाविरो ध्रुवः ॥”)

वटः । उत्तानपादजः । (अस्य विवरणम्
पश्चात् द्रष्टव्यम् ॥) वसुभेदः । (यथा, मातृस्ये ।
५ । २१ ।

“आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यक्षश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥”
योगभेदः । इति मेदिनी । वे, १३॥ (यथा,
ज्योतिषे ।

“गच्छो दृष्टिर्ध्रुवश्चैव आवातो हर्षणस्तथा ॥”
स्यास्यः । इत्यमरः । २ । ४ । ८॥ शरारि-
पत्नी । इति जिह्वाकशेषः । ध्रुवकः । इति
सङ्गीतदामोदरः । ३॥ (रोहिणीमर्भे वसुदेवा-
ज्जातः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ८ । २४ । ३४ ।

“बलं गदं सारण्यं दुर्भेदं विपुलं ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत् ॥”
पाण्डवपञ्चीयः कश्चित् क्षत्रियवीरः । इति
महाभारते । ७ । १५ । १७७॥ नहुषस्य पुत्र
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।

“यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
नहुषो जनयामास वटं सुतान् प्रियवासि ॥”
पुरुवंशीयरत्निनावस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । २० । ६६॥

ध्रुवः

“अतेशो रत्निनावोभूत् जयस्तस्यात्मना इव ।।
समन्तिर्बोधप्रतिरथः कस्तोऽप्रतिरथात्मनः ॥”
रोमावर्तविशेषः । यथा, शृङ्गार्यचिन्तामणौ ।

“आवर्तस्याव्यादावर्तो रोमसंस्थानमङ्गिनाम् ॥”
ते च द्रष्टव्या यथा,—
“ह्रादुरस्यौ शिरस्यौ हौ हौ हौ रस्योप-
रस्ययोः ।

एको भावे रूपाने च द्रष्टावर्ता ध्रुवाः
स्युताः ॥”
यज्ञीययज्ञपात्रविशेषः । यथा, कात्यायनश्रौत-
सूत्रे । ६ । ५ । १७ ।

“यजमानस्ततो यज्ञयज्ञनाम ध्रुवात् ॥”
नासायम् । तत्तु आसन्नस्त्वर्गं पश्यति । यथा,
“अरुन्धती ध्रुवश्चैव विष्णोर्लोणि पदानि च ।
आसन्नस्त्वर्गं पश्येत्तुर्थं मातृमण्डलम् ॥
अरुन्धती भवेत्पिङ्गा ध्रुवो नासायमुच्यते ।
विष्णोः पदानि भ्रमथ्ये नेत्रयोर्मैत्रमण्डलम् ॥”
इति काशीखण्डे । १२ । १३—१४॥

ध्रुवलोकोत्पत्तिर्यथा,—
“प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।
हौ पुत्रौ समहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥
तयोक्तानपादस्य सुरुच्यासुतमः सुतः ।
अभीष्टायामभूद्रजन्तुः । पितुरत्यन्तवत्सलः ॥
सुनीतिर्नाम या राजस्तस्याभून्महियो द्विज ।।
स नातिप्रीतिमांस्तस्यां तस्याश्चाभूद्रध्रुवः सुतः ॥
राजासनस्थितस्याङ्गं पितुर्भातरमाश्रितम् ।
दृष्टोत्तमं ध्रुवश्चक्रे तमारोहं मनोरथम् ॥
सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्करोऽह्णोत्सुकम् ।
पुत्रं पितुस्तथारूपं सुरुचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
एतद्राजासनं सर्वभूतसंश्रयकृतम् ।
योग्यं ममेव पुत्रस्य किमात्मा क्षिप्रयत् त्वया ॥
उत्सृज्य पितरं बालस्तु श्रुत्वा मातृभाषितम् ।
जगाम कुपितो मातुर्निजाया द्विज । मन्दिरम् ॥
तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमोषतुप्रस्फुरिताधरम् ।
सुनीतिरङ्कमारोप्य मेघेयदमभाषत ॥
वत्स । कः श्लोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति ।
कोऽवजानाति पितरं तव यस्तेऽपराधति ॥
इत्युक्तः सकलं माघे कथयामास तद्वया ।
सुरुचिः प्राह भूपालप्रत्यक्षमतिगञ्जिता ॥
सुनीतिरुवाच ।
सुरुचिः सत्यमाहेदं स्तव्यभाग्योऽसि पुत्रक ।।
न हि पुण्यवती वत्स । सपत्न्यैरेवमुच्यते ॥
यदि चेद्दुःखमलार्थं सुरुच्या वचनात्तव ।
तत् पुण्योपचये यत्नं कुरु सर्वफलप्रदे ॥
पराशर उवाच ।
निर्जगाम यज्ञात्मातुरितुङ्गा मातरं ध्रुवः ।
पुराश्च निर्गम्य ततस्तद्वाह्योपवनं ययौ ॥
स दृष्ट्वा सुनीस्तत्र सप्त प्रख्यागतान् ध्रुवः ।
निर्जगाम वनात्सकात् प्रणिपत्य स तान्धुवौ ॥
मधुसूतं महापुण्यं जगाम यमुनातटेम् ।
यज्ञेव देवदेवस्य सावित्र्यं हरिमेधसः ॥
सर्वपापहरे तस्मिन् तपस्वीर्यं चकार सः ।

ध्रुवकः

पदाङ्कुरेण संपीच यदा च वसुधा स्थितः ।
तदा समस्तवसुधा चचाल सङ्घ पर्वतेः ॥
भगवानपि सर्वाङ्गा तन्मन्त्रेण तोषितः ।
गत्वा ध्रुवतपासेन चतुर्भुजवपुर्हरिः ॥
क्षीतानपादे भद्रको तपसा परितोषितः ।
वरहोऽहमनुप्राप्तो वरं वरय सुव्रत ॥

ध्रुव उवाच ।
भगवन् सर्वभूतेश्च । सर्वस्यास्ते भवान् हृदि ।
किमज्ञातं तव स्मामिन् । मनसा यन्मयेक्षितम् ॥
नेतद्राजासनं योग्यमजातस्य समोदरात् ।
इति गर्वावोचन्ना सपत्नी मातुरुचकैः ॥
आधारभूतं जगतः सर्वेषां सुतमोत्तमम् ।
प्राचर्यामि प्रभो । स्थानं त्वत्प्रसादादतोऽद्ययम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
त्रैलोक्यादधिकं स्थाने सर्वतारापञ्चमयः ।
भविष्यति न मन्दो मनुप्रकाशह्वयान् ध्रुवः ॥
संय्यात् सोमात् तथा भीमात् सोमपुत्रादृष्ट-
व्यतेः ।

सिताकृतनयादीनां सर्वर्त्तानां तथा ध्रुवम् ॥
सप्रर्षाणामपि वाणी ये च वैमानिकाः सराः ।
सर्वेषामपरि स्थानं तव दत्तं मया ध्रुवः ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अष्टौ ११ अध्यायः ॥ ३॥
ध्रुवयोगजातफलं यथा,—

“नरोऽनति वाणी सदा वक्तृपटौ
चरीकणिं कायं वरीभर्त्त वन्धुम् ।
ध्रुवाश्च प्रसूतिर्ध्रुवा तस्य कोर्त्त-
र्दिगन्तं नितान्तं भवेत्तारुमर्त्तः ॥”
इति कीर्त्तप्रदीपः ॥ ३॥

ध्रुवगणो यथा । उत्तरपञ्चगुणी १ उत्तराषाढा
२ उत्तरभाद्रपद ३ रोहिणी ४ । इति ज्योति-
षम् ॥ ३॥ ताराविशेषः । यथा,—
“मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थितिः ।
निरलदेशसंस्थानासुभये क्षितिजाश्रिते ॥
भचक्रं ध्रुवोर्ध्वमाक्षिप्तं प्रवहन्निजैः ।
पर्यत्यजं तमङ्गा गच्छकक्षा यथाक्रमम् ॥”
इति सूर्यसिद्धान्ते १२ अध्यायः ॥

ध्रुवकः, पुं, (ध्रुव + स्वार्थे कन् ।) स्थानः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १८८॥ गीताङ्गविशेषः । ध्रुया
इति भावा । तस्य लक्षणं यथा,—
“उत्तमः वटपदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्मृतः ।
कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद्भुवकोऽयं समोद्भूतः ॥
उक्तं द्विखण्डसुदृष्टादि द्विखण्डं ध्रुवकं मतम् ।
ततो द्विखण्डमाभोगे तालमानरसेः सङ्घ ॥
आभोगे कविनाम स्यात्तथा नायकनाम च ।
उद्व्याहं प्रथमं गीता प्रथं गायेततः परम् ॥
ततोऽन्तरा ध्रुवस्तस्मादाभोगध्रुवको ततः ।
उद्व्याहः प्रथमः पादः कथितः पूर्वखण्डरभिः ॥
गीता पूर्वपदं स्यात्तं यच्च स ध्रुवको मतः ।
यज्ञेव कविनाम स्यात् न आभोग इतीरितः ॥
ध्रुवकादिषु सर्वेषु भवेदेवविधः क्रमः ॥”
स तु योऽङ्गविधः । यथा,—
“जयन्तः शिखरोत्साहौ मधुरो निम्बस्तथा ।

कुमलः कमलश्चैव सानन्दश्चप्रसन्नः ॥
 सुखदः कुसुमो जायते कन्दर्पो जयमङ्गलः ।
 तिलको ललितश्चेति भुवकाः योऽङ्गः स्रुताः ॥
 एकादशाक्षरपदाक्षेपाक्षरवर्जितैः ।
 खल्लैर्वा योऽङ्गः स्रुतः स्रुतविशालाक्षरावधिः ॥
 दिगुर्ध्वरेखरेव पदमेकमिवेय्यते ।
 उदुयाहभुवकाभोगैरित्यं घटपदनिर्णयः ॥
 पञ्चपादे तु भुवके पदेनेकेन तदुभयः ।
 चतुष्पादे तु भुवके पृथगास्त्येव तदुभयः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 भुवका, स्त्री, (भुवक + टाप् ।) भुवका । ध्रुवा इति
 भाषा । संज्ञा । इत्युणादिकोषः ॥
 भुवा, स्त्री, (भुवत्यनघेति । भु स्तौर्घ्य + बाहुलकात्
 कः । तत्ताप् ।) लुङ् । वटपञ्चालतियश-
 पाञ्चम् । इत्यमरः । २।७।२५ । नृन्वा । आङी ।
 शालपर्वी । गीतभेदः । इति मेदिनी । वे, १४ ॥
 ध्रुवा इति भाषा ॥ साञ्जी स्त्री । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 ध्रुवः, ऋ ङ स्तुने । उत्साहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा-व्यात्म-व्यक्त-सेट् ।) रेफमध्यः । हावर्धौ ।
 उत्साहो वृद्धिरिति चन्द्रः । औन्नत्यमिति
 चौरस्वामी । ऋ, अदिभेदात् । ङ, धेकते लोकः
 शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थः । स्तुनेनोत्साहः
 स्तुनोत्साहः । इति केचित् । तस्मै स्तुनेनोत्-
 सहते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 ध्रु, लृप् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-व्यक्त-
 अनिट् ।) रेफोपधः । ध्रायति लाभालोकः प्रीतः
 स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 ध्वंसः, पुं, (ध्वन् + भावे घञ् ।) नाशः । यथा,—
 जन्माभावत्वं ध्वंसमिति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
 (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।११७ ।
 “दर्शितभयेऽपि धातरि
 धैर्यध्वंसो भवेत्त वीराणाम् ।
 शोषितसरसि निदाघे
 नितरामेवोद्धतः सिन्धुः ॥”)
 ध्वंसनं, स्त्री, (ध्वंस + भावे लुट् ।) ध्वंसः । (यथा,
 भागवते । ५।१।२३ ।
 “इति ह वाव स जगतीपतिरीश्वरेऽष्टाधिन-
 वेष्टितकर्माधिकारोऽखिलजगद्व्यध्वंसनापराध-
 भावस्य भगवतः इति ॥”) गमनम् । अधःपत-
 नम् । इति ध्वन्धातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः ॥ (ध्वंसय-
 तीति । ध्वंस + णिच् + लुः । ध्वंसके, त्रि ।
 यथा, महाभारते । ५।१५६।३ ।
 “प्रजापतिमिवीदर्यं तेजसा भास्वरूपमम् ।
 महेन्द्रमिव शून्नां ध्वंसनं शरदृष्टिभिः ॥”)
 ध्वंसी, [नृ] पुं, (ध्वंसते विनश्यतीति । ध्वन् +
 णिनिः ।) पर्यन्तसम्भवपीलुवृक्षः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (ध्वंसीऽस्यास्तीति । ध्वंस + इनिः ।)
 ध्वंसविशष्टे, त्रि ॥ यथा,—
 “जालान्नरगते ख्यंकरे ध्वंसी विलोच्यते ।
 चररेखसु विज्ञेयिष्ठाता परमाद्युभिः ॥”
 इति वैद्यकपरिभाषा ॥

ध्वज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
 व्यक्त-सेट् ।) वकारयुक्तः । ध्वजति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 ध्वज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं
 व्यक्त-सेट् । इति ।) वकारयुक्तः । इ, ध्वजते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 ध्वजः, पुं, (ध्वजोऽस्यस्येति । ध्वज + अर्थश्चादि-
 त्वाच् ।) श्रौतिकः । इति मेदिनी । जे, १० ॥
 (यथा, मनुः । ४।५५ ।
 “दशध्वजसमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
 दशध्वजसमो वेशो दशवैशसमो वृषः ॥”)
 ध्वजः, पुं स्त्री, (ध्वजति उच्छ्रितो भवतीति । ध्वज +
 पञाद्यच् ।) पताका । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।३२ ।
 “किं तेन जातु जातेन मातुर्योर्विनहारिणा ।
 आरौहति नयः स्वस्य श्रेष्ठस्याग्रे ध्वजो यथा ॥”)
 खट्वाङ्गम् । मेट् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
 स्थाने १६ अध्याये ।
 “विदग्धेस्तु सिरास्त्रागुलदमसिः क्षीयते ध्वजः ॥”)
 चिह्नम् । इति मेदिनी । जे, ११ । (यथा,
 महाभारते । १।३३।१७ ।
 “न वने वाहनं विष्णुर्गन्तव्यं महाबलम् ।
 ध्वजश्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥”)
 गर्वः । दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ पूर्वदिशो
 यद्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पताकादङ्गः । तत्-
 पर्यायः । केतनम् २ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा, महाभारते । ७।२७।६ ।
 “ततोऽर्जुनः सुशर्माञ्च विहा सप्तभिराशुगैः ।
 ध्वजं धनुश्चास्य तथा शूराभ्यां समलन्तत ॥”)
 ध्वजयुक्तिर्यथा,—
 “सेनाचिह्नं क्षितीशानां दङ्को ध्वज इति स्मृतः ।
 सपताको नित्यताकः स श्रेयो द्विविधो बुधेः ॥
 पताका साह्रदेर्धेण दङ्को एधिवीसुजाम् ।
 सपताकध्वजस्याग्रे यदा हस्तं परिगृह्यते ॥
 जयहस्तो ध्वजो नाम नेन सामान्यमङ्गति ।
 वंशोऽथ वाङ्मलः शालः पालाशश्चाप्यकस्तथा ॥
 नेपो नेम्बोऽथवा दङ्कस्तथा वैराजवारणः ।
 अवह्वादिकसंज्ञानां वर्णरूपप्रकाशितः ॥
 सर्वेषाञ्चैव वंशस्तु दङ्कः सम्पत्तिकारकः ॥”
 अथ क च त प य शाः ॥
 “प्रतापाय पताकास्तु अष्टावेव प्रकाशिताः ।
 पञ्चहस्तायता हस्तपरिणाहा जयाभिधा ॥
 जया च विजया भीमा चपला वैजयन्तिका ।
 दीर्घा विशाला लोला च श्रेया हस्तैकवृद्धितः ॥
 परिणाहे पादद्विरथ वर्णस्य निर्णयः ।
 रक्तः श्वेतोऽरुणः पीतश्चैव नीलोऽथ कर्पूरः ॥
 लण्यश्चेति पताकानां वर्णरूपप्रकाशितः ।
 अवह्वादिकसंज्ञानामष्टानामष्टकचयम् ॥
 कलसो दर्पणश्चन्द्रः पद्मकोषो यथाक्रमम् ।
 ब्रह्मचरित्रविट्शूद्रजातीनां संप्रकाशितः ॥
 गजादियुक्ता सा प्रोक्ता जयन्ती सर्वमङ्गला ।
 गजः सिंहो हयो द्वीपी चतुर्थी एधिवी-
 सुजाम् ॥

हंसादियुक्ता विज्ञेया राज्ञां सेवादमङ्गला ।
 हंसः केकी युक्तासौ ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥
 चामरादिसमायुक्ता सा श्रेया सर्वबुद्धिदा ।
 चामरश्चासपञ्चाणि चित्रवस्त्रं तथा सितम् ॥
 चतुर्णां वेदनयनपद्मेन्द्रगणितक्रमात् ।
 तदग्रे यदि विन्यस्तं पताकाद्वितयं भवेत् ॥
 इयं हि सर्वतो भद्रा पताका चक्रवर्तिनः ।
 तदङ्गः पूर्ववज्रज्ञेयः प्रमाणं विधिवोधितम् ॥
 कानकं राजतं ताम्रं नानाधातुमयं क्रमात् ।
 कुम्भादिकं प्रशंसन्ति पताकायां महीसुजाम् ॥
 तत्रापि रत्नविन्यासो विधेयो राजतक्रमः ।
 चतुर्भिर्मकरास्यावेयुक्ता चेत् सर्वसिद्धिदा ।
 तदा श्रेयस्करी नाम सा पताका विजायते ॥
 मकरोऽथ गजः सिंहो यावो वाजी नृगः शुकः ।
 शुचिश्चेति सप्तद्विष्टमादित्यादिदशा भुवाम् ॥
 इति प्रोक्तः पताकानां निर्णयः एधिवीसुजाम् ॥”
 अथ निष्पताकध्वजः ।
 “पूर्ववह्मनियमस्तत्र देर्धे विशेषणम् ।
 दङ्कः पञ्चाणि पद्मचक्रं कुम्भाच्च विहगो मणिः ॥
 निष्पताको ध्वजो राज्ञां वड्भिरैतेः सुसंस्थितैः ।
 जयः कपालो विजयः क्षेत्रमन्त्रश्च शिवः क्रमात् ॥
 राज्ञः पुरुषमानेन दङ्कमानं प्रकीर्तितम् ।
 ऊर्ध्वाधःक्रमयोगेन तद्वह्वादिकमुच्यते ॥
 केकी चासौ मनुस्वरङ्गविधानां महीसुजाम् ।
 ध्वजायेधु विधेयानि पञ्चाणि त्रयमिच्छताम् ॥
 पद्मः कुम्भाच्च विहगो मणिस्रव यथाक्रमम् ।
 उपर्युपरितो धेयो निष्पताके महीसुजाम् ॥
 अथ योऽङ्गः हात्रिंशच्चतुःषष्टिदलाम्बुजम् ।
 वृत्तादित्यदलैश्चाटुः कुम्भः सम्पत्तिकारकः ॥
 हंसश्चासः शुकः केकी पञ्चिण्यश्च यथाक्रमम् ।
 वज्रश्च पद्मरागश्च नीलो वैदूर्यमेव च ॥”
 ब्रह्मचरित्रविट्शूद्रजातीनां स्यात् यथाक्रमम् ।
 कनकं राजतं युग्मं द्विविधानां महीसुजाम् ॥
 निष्पताकध्वजाज्जादिनिर्माणे योग इत्यति ।
 पताका यदिहास्येका सर्वत्र योग्यवर्णिनी ॥
 अयं ध्वजो विशालाख्यो विज्ञेयश्चक्रवर्तिनः ।
 तत्रैव चामरे योग्ये विज्ञेयाः सर्वसम्पदः ॥
 इति राज्ञां सप्तद्विष्टमन्येषां ध्वज उच्यते ।
 नोर्ध्वं विंशतिहस्तैश्चो न चाव्वाकं दशहस्तकात् ॥
 हस्तहस्तैकसंष्टङ्गा ध्वजो दशविधो मतः ।
 सहस्राधिमपारम्य यावत् स्यादयुताधिपः ॥
 न सहस्राधिपास्यनो ध्वजप्राख्यमहति ।
 अपि कोटिपतेर्ज्ञेयो ध्वजो विंशतिहस्तकः ॥
 तत्रापि वस्त्रवर्णादिनिर्णयः पूर्ववन्मतः ।
 स्थिरता चित्रता चेति निष्पताकध्वजे गुणौ ॥
 यदेतदुभयं चिह्नसुभयोः संप्रकाशितम् ।
 तत्प्रमाणध्वजे ज्ञेयमप्रधाने न निर्णयः ॥
 निष्पताकध्वजोद्देशः प्रोक्तोऽयं भोजभूषणा ।
 एतद्विन्ध्य मतिमान् चिरं सुखमवाप्नुयात् ॥
 यो दम्भादयवाज्ञानाद्विलङ्घयति मानवः ।
 स विधीदति नश्येत् तस्य कीर्तिः कुलं वलम् ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥ ॥

ध्वजः

मातुल्ये ।

“घण्टावितानवरतोरणचक्रयुक्तं
निख्योत्सवप्रसुदितेन जनेन सार्द्धम् ।
यः कारयेत् सुरसहं विधिवद्भाङ्गं
श्रीकृतं न सुचति सदा दिवि पूज्यते च ॥”

अजयद्यादिमानमाह हयग्रीवपञ्चरात्रम् ।
“अजयंशः प्रकर्तव्यो निर्गन्धः सगुणो दृढः ।
तदूर्ध्वं ताम्बूलं चक्रं स्रष्टुं कुर्याद्विजोत्तमम् ॥
प्रासादस्य च विस्तारोमानं दक्षस्य कीर्तितम् ।
अजयद्विदेवस्यै शेषाश्वी दिशि देशिकैः ॥
स्थापनीयाय वायस्ये साम्पत्यं अजसुच्यते ।
पङ्ककार्पासनीमादौर्ध्वं कुम्भात् सुग्रीभनम् ॥
एकवर्णं विचित्रं वा घण्टाचामरभूषितम् ।
किङ्किणीजालकोपेतं वर्धपत्रविभूषितम् ।
युक्तादिवर्णविप्रादिः क्रमाद्वा कारयेत् ध्वजम् ॥
दण्डापाङ्कजणी यावत् हस्तेन विस्तरेण तु ।
महाध्वजानु विस्त्रातं सर्वकामप्रदं शुभम् ॥
ध्वजेन रहितो विप्र प्रासादस्तु दृष्टा भवेत् ।
पूजाहोमादिकं सर्वं जपाद्यं यत् कृतं नरैः ॥”
शिवसर्वस्वम् ।

“देवेभ्यश्च एहं दद्याद् वाहनैरुपशोभितम् ।
तुरङ्गमेव सूर्यस्य हरस्य वृषचिह्नितम् ॥
विष्णवे गरुडाङ्गानु दुर्गायै सिंहचिह्नितम् ।
कार्यं ध्वजपताकादामन्यथा न कथञ्चन ॥”
गरुडलक्षणमाह नारदपञ्चरात्रम् ।
“उपेन्द्रस्यायतः पक्षी गुडाकेशः क्षताङ्गलिः ।
सयजानुगतो भूमौ मृह्मादौ मणिमण्डितः ॥
पक्षिणङ्गो नराङ्गिणो तुङ्गनाभो नराङ्गकः ।
दिवाहुः पक्षयुक्तश्च कर्तव्यो विनतासुतः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“प्रतिपाद्य द्विजो दद्यात् ध्वजं चिद्वेश्वरम् ।
निर्दहत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥”
इति प्रतिष्ठातन्त्रम् ॥ ३ ॥

अथ ध्वजचिह्नविधिः ।
“सिंहाङ्गो ध्वजे यस्य वृषस्य रिपुहा उमा ।
हारस्या पूज्यते वत्स । न तस्य रिपुर्न भयम् ॥
कपिसंस्था महामाया सर्वशत्रुविनाशिनी ।
वृषे यथेक्षितं दद्यात् कलसे श्रेय उत्तमम् ॥
हंसे विद्यार्थकामानु वर्हिणे सुतमिहदा ।
गरुडगो महामाया सर्वरोगविनाशिनी ॥
महिवस्या महामारीः शमयेत् ध्वजसंस्थिता ।
करिगा सर्वकार्येषु वृषेः कार्या त्रिभुजिनी ॥
पद्मस्या चर्चिका रौप्या धर्मकामार्थमोचदा ।
प्रेतस्या सर्वभयहा निखं यशुनिपातनात् ॥
पूजिता देवराजेन्द्रनीलौतपलकरावरा ।
भवते सिद्धकामस्य चिह्नायै संयवस्थिता ॥
गन्धपुष्पाक्षितं कृत्वा वस्त्रहेमसुचक्षितम् ।
फलशालिवस्तुचिह्नमनविभूषितम् ॥
शोभने उच्छ्रयेत्येव पताका वा मनोरमाम् ॥
चामरं कलसं शङ्खमातपत्रं वितानकम् ।
भवते सिद्धकामस्य वृषस्य पञ्चदायकम् ॥
नमो विष्णवे दुर्गे ! चासुखे चक्रहारिणि ॥

ध्वजः

ध्वजं सप्तवर्णमिहोर्ध्वं सुखावहम् ॥
अथ ध्वजदानविधिः ।

विष्णुचर उवाच ।

“यदेवं वा महाभागा ब्रह्मविष्णुपरापरा ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि ध्वजदानं विधानतः ॥
अगस्त्य उवाच ।

यथा त्वं पृच्छसि वत्स ! तथा मुञ्जेय ब्रह्मणि ।
एष्टः पूर्वं तथा तेन शृणुमीतं प्रकाशितम् ॥
मुक्तस्य भावयुक्तस्य तदहन्ते महात्मनः ।
कथयामि यथाम्भायं ध्वजदानं महात्मनम् ॥
मुक्त उवाच ।

देव्या ध्वजप्रमाणानु विधितस्य लाभकम् ।
दीयते च यथा नाय ! तदर्थं न ब्रवीहि नः ॥
ईश्वर उवाच ।

अस्मिन् जमिने वापि ध्वजं केशविवर्णितम् ।
नवं समञ्च दृष्ट्वा प्रासादादहवर्द्धितम् ॥
समं झल्लं नन्दुं शुभं शैलं वा धातुर्न हि वा ॥
तस्मिन् पटे लिखितं सिंहं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
रोचना सह चर्मण्यं हेमलेखाद्यदृश्यम् ॥
प्रासादाहोलमानानु चित्तिं विस्तृतः करम् ।
ध्वजापादेन कर्तव्या दर्शयेद्भुज देवताः ॥
सर्वा वाहनलाभेन लाभिताः सहजेन च ।
किङ्किणीचामरोपेता घण्टादर्पणशोभिताः ॥
हुतहोमो महाप्रायः सहकारदलान्वितान् ।
महामङ्गलशब्देन देव्याः कुम्भान् प्रपूजयेत् ॥
सुगन्धपुष्पनैवेद्ययाविभवंविस्तरेः ।
कन्यका ब्राह्मणान् भोग्यं दधिपायसशकरैः ॥
भूतानानु वर्णं दत्त्वा तथा तमुपरोक्षयेत् ॥
सर्वकामानवाप्नोति विद्याधरपतिर्भवेत् ।
मोदते विविधान् भोगान् सर्वविद्यार्थपारगः ॥
अथवा हेमं रौप्यं वा वार्चं पार्थिवश्रेणम् ।
कारयेन्मृगराजानु महाकरिमदापहम् ॥
महानखकरोत्खातमुक्ताफलपदप्रदम् ।
एवंविधं ततः कृत्वा नवम्या पूजयेद्भुजाम् ॥
सोपवासः युत्तिर्दत्तः सर्वसङ्गविवर्णितः ।
कन्यकाः पूजयित्वा तु विप्राश्च वेदविद्वजः ॥
देव्या भक्ताः सदाचारार्थिकालहवने रताः ।
ते यथाशक्तितत्त्वोप्या ध्वजारोहणकर्मणि ॥
कन्या देव्या स्वयं प्रोक्ताः कन्यारूपास्तु मुनिनो ।
यावदक्षतयोनिः स्थात्तावद्देवी सुरारिहा ॥
द्विजो ब्रह्मा शिवो विष्णुः स्वकीयव्रतपालकः ।
पूजिते स्तेः सदा मुक्त सर्वदेवास्तु पूजिताः ॥
दीनामन्त्रपणानानु अन्नं दयन्तु शक्तितः ।
यथा सर्वगता देवी तदुद्दिष्टाश्चयं भवेत् ॥
नानाभक्तान्तदधिदून्नाततृकणिकान्वितम् ।
वर्णं वै सर्वभूतेभ्यो दद्यादितु निवेदयेत् ॥
यजमोक्षा तथा जप्ता अष्टविंशतिरापि वा ।
सिंहं क्षत्तम् समारोप्य सर्वमङ्गलशब्दितम् ॥
वेदध्वनिमहामन्त्रकालिकाचक्रिकापरम् ।
अस्य सिंहं परं ध्यायेद्यादृष्टं पूर्वंकल्पितम् ॥
एवमुक्त्वान्वेषीतं सर्वाभरणभूषितम् ।
देव्या महाध्वजं न्यस्य शेषाश्वामपि निवसेत् ॥

ध्वजभ

ब्रह्मविष्णुवराहाणां श्रीमन्मन्त्रैरिषीकसाम् ।
ध्वजदानं महादानं सर्वदागोतमं मतम् ॥
यावन्नो दीयते मुक्तः ! ध्वजः प्रासादमहर्हति ।
तावत् न भवेद्भुजः ! प्रासादो देववाङ्मनः ॥
मूलध्वजं सदा भूता नानागन्धर्वराक्षसाः ।
विद्वन्ति महात्मानो नानावाधाश्च कुर्वन्ते ॥
तस्माद्देव्यह्वारपुरपरम्पतपत्तये ।
उच्छ्रिताः शान्तिनामाय ध्वजाः मुक्तः ! सदा
हिताः ॥

न हि चान्यद्विजदानादुत्तमं भारते कश्चित् ।
दानमिष्टञ्च पुष्टञ्च देव्या दीपनयेव च ॥
अनेन विधना यस्तु ध्वजं मुक्तः ! निवेदयेत् ।
सर्वकामानवाप्नोति स नरः श्रवतां प्रजेतु ॥
तस्य दर्शनसम्भावादि पापपरा नराः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो दिवं गान्ति न संशयः ॥
राज्ञा चानेन विधना देवीलाभनरक्षिताम् ।
शस्यकष्टवमार्चं सर्वविघ्नवारणेः ।
साचारो भक्तिमाश्रय ध्वजयष्टिं सप्तसूचयेत् ।
न तस्य सङ्गरे मुक्तः ! आधयो न च वैरिणः ।
नेव शस्त्रब्रह्मपीडा भवेच्छां स सप्तसूचयेत् ॥
इति देवीपुराणम् ॥

ध्वजदमः, पुं, (ध्वज इव उत्तमो ह्रस्वः । दीप्यमान
तयात्मम् ।) तानवृत्तः । माकृष्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ध्वजप्रहरणः, पुं, (ध्वजं प्रहरति नाशयति भग
नतीति । प्र + हृ + क्तुः । ध्वजस्य प्रहरणो वा ।)
वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वजभङ्गः, पुं, (ध्वजस्य भेदस्य भङ्गः ।) जीवत्त-
लनकरोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,—
“अथल्लवणसारविहङ्गाश्च भोजनानात् ।
तथाभुषणान्निवमानात् पिष्टान्नाशुभभोजनानात् ॥
दधिनीराजपमोससिपनाद्वाधिकर्णानात् ।
कलागीशमनाद्यापि विद्योनिगमनादपि ॥
दीपरोष्णी चित्तोत्थरा तथैव च रजस्वलात् ।
दुर्गन्धा दुष्टयोनिश्च तथैव च परिसृतात् ॥
ऐदृशीं प्रमदां मोहात् यदि गच्छति मानवः ॥
चतुःपदाभिगमनाच्छेषसङ्गाभिघाततः ।
अधावनाच्च भेदस्य शङ्खदन्तनखतानात् ॥
काष्ठप्रहारनिर्घ्वम्भकानाच्च निषेवणात् ।
रेतसश्च प्रतीघातान् ध्वजभङ्गः प्रवर्तते ॥”
इति चरकः ॥ ३ ॥

तस्य चिह्नं यथा,—
“शुक्रं चिरान् प्रसिध्यति मुक्तं शोभितमेव वा ।
तादोऽर्थं वृषयोर्मिदं धृषायतीव च ॥”
इति श्रामटः ॥ ३ ॥

अपि च ।
“नैस्तेभ्यो वैरुद्रोश्च रिरं सोमं न विन्दते ।
ध्वजः पतकयो नृणां ज्ञेयं सद्यः प्रजायते ॥
भस्मैरन्वोऽणलपयैरतिमात्रोपसंविनेः ।
सौम्यधातुजयादुष्टः क्षेयं तदपरं स्मृतम् ॥
अतिशयायशीलो यो न च वाजिक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स मुक्तश्चयहेतुकम् ॥

ध्वजोत्था

असाधं सहजं ज्ञेयं मर्मच्छेदोद्भवम् यत् ।
असाधानां विशिष्टानां कार्या वाञ्छिकरो
विधिः ॥

तस्य चिन्तित्वा यथा, वैद्यके ।

“सुवर्णासुवर्णाशुभाधिरुच्य-
वृत्तं योगयोगे प्रशस्तं सप्रस्थम् ।
नदी वा द्रवानी पचेत् पाकशूर-
स्तदा तेषपत्रं हरिद्रासुपिष्टम् ॥
विधौ शुद्धितौ समुत्तं सुपिष्टं
विधेयं सुगन्धाय दृढोपदेशात् ।
सन्ध्यान्ध्यासप्रायश्चित्तं विचर्य
शुभं वारि दत्त्वा गुणं वेदयुक्तम् ॥
यदा शेषभूतं तदा योगयोगे
पचेत् पाकविधौ भृशं दक्षिणालात् ।
पक्षेष्वाविदुषं घृतस्यापि तुल्यं
विदारीं सप्रस्थां तथा तेन वैद्यः ॥
तथा शास्त्रालीनोयदसं सप्रस्थं
विताप्यावतिष्ठेदुत्तं योगराजः ॥”

अजवान्, [न] जि, (अजोऽस्यास्तीति । अज +
मत्तुप् । मस्य वः ।) केतनयुक्तः । ब्राह्मणो
ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय
तोषाभ्यनुसन्धरेत् । यथा,—

“शिरःकपालो अजवान् भिक्षार्थं कर्म वेदयन् ।
ब्रह्महाद्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥
अजवान् कृत्वा शवशिरोअजमिति मनुस्मर-
णात् अन्धकिरःकपालन्दृष्टाग्रसमारोपित-
अजशब्दवाच्यं गृह्णीयात् ॥” इति मितान्तरा ॥
(अजः श्रौष्टिकविपणिपमाका विद्यतेऽस्येति ।
श्रौष्टिकः । यथा, मनुः । ४ । ८४ ।

“न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यप्रकृतितः ।
सुनाचक्रअजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥”)

अजिनी, स्त्री, (अजोऽस्यस्याः । अज + इनिः ।
डोप् ।) सेना । इत्यमरः । २ । ८ । ७८ ॥
(यथा, रघुः । ७ । ४० ।

“मत्स्यअजा वायुवशाद्दिदीर्घ-
मूर्खैः प्रहृष्टअजिनीरजांसि ।

वसुः पिबन्तः परमार्थमत्स्यः
पर्याविलानीव नवोदकानि ॥”)

अजो, [न] पुं, (अजोऽस्यस्येति । अज + “अत
इतिठनौ ॥” ५।२।१।५।। इति इनिः ।) ब्राह्मणः ।
पर्वतः । रथः । सर्पः । घोटकः । इति मेदिनी ।
ने, ७७ ॥ मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रौष्टिकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १।१४२ ।
“प्रतिगृहे अजिनिचक्रिअजिवेशानराधिपाः ॥”
अजविशिष्टे, जि । यथा, महाभारते । १ ।
२२६ । २८ ।

“कृतास्त्री शस्त्रसम्पन्नौ रथिनौ अजिनावपि ॥”
चिद्वयुक्ते च । यथा, मनुः । ११ । ६६ ।

“सुरापानापनुषं बालवासा जटी अजो ॥”
अजोत्थानं, स्त्री, (अजस्य इन्द्रअजस्य उत्-
थानम् ।) शक्रोत्थवः । इति जिकाण्डशेषः ॥
एतन् भाद्रशुक्लद्वादशी भवति । इति स्मृतिः ॥

ध्वजः

ध्वजितः

ध्वज, ध्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ध्वजति नृदङ्गः ।
इति दुर्गादासः ॥

ध्वज, त् क शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरां परं-अकं-सेट् ।) दन्धोपधः । भाववचा-
दीनां प्रयोगादन्यत्र शब्दे ध्वनाविद्यादि यत्र
भूयते प्रायेण तत्रायुक्तशब्दे इति बोध्यम् ।
ध्वजयति नृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वज, मि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । मि, ध्वजयति
ध्वानयति नृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वजः, पुं, (ध्वज ध्वाने + भावे वाङ्मलकात् अप् ।)
शब्दः । इति भरतहिरूपकोषः ॥

ध्वजमोदी, [न] पुं, (ध्वनेन शब्देन मोदयतीति ।
सुद + णिनिः ।) भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वजिः, पुं, (ध्वजमिति । ध्वज + “खनिकयङ्गा-
सीति ॥” उणां ४ । १३६ । इति इः ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ नृदङ्गादिशब्दः ।
यथा,—

“शब्दो ध्वजिश्च वर्णश्च नृदङ्गादिभ्यध्वजिः ।
कण्ठसंयोगजन्मानो वर्णास्ते कादयो मताः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

(ध्वज्यतेऽस्मिन्निति । ध्वज + अधिकरणे इः ।)
उत्तमकायम् । यथा,—

“इदमुत्तममतिशयिनि यज्ञे वाच्याङ्गनिर्वधेः
कथितः ॥”

इति काश्यपकाण्डः ॥

(यथाच साहित्यदर्पणे । ४ । २—३ ।

“वाच्यातिशयिनि यज्ञे ध्वजिस्तु कायसुत्तमम् ।
वाच्यादधिकचमत्कारिणि यज्ञार्थं ध्वज्यतेऽस्मि-
न्निति युत्पत्त्या ध्वजिर्नामोत्तमं कायम् ॥

भेदो ध्वनेरपि दातृदीरितौ लक्षणाभिधाम्भौ ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणाभिलो ध्वजिः ।
लक्षणाभिल्लादेवात्र वाच्यमविवक्षितं वाधित-
स्वरूपम् । विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वभिधाम्भलः ।

अतएवात्र वाच्यं विवक्षितम् । अन्यपरं यज्ञ-
निष्ठम् । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नव
यज्ञार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य ।
अभिधाम्भलस्य बहुविधयतया पञ्चानिर्देशः ॥”
अस्य वक्ष्यो भेदाः सन्ति । ते तु तत्रैव चतुर्थ-
परिच्छेदे विस्तरशो ब्रूयाः ॥)

ध्वजियङ्, पुं, (यङ् + भावे अप् । ध्वनेः शब्दस्य
यङो गृह्यं यङ्गात् ।) ओजम् । इति जिकाण्ड
शेषः ॥ शब्दज्ञानश्च ॥

ध्वजितः, जि, (ध्वज्यते स्मिति । ध्वज + क्तः ।)
शब्दितः । कृतस्वगन्धदङ्गादिः । इति भरतः ॥

तत्पण्यायः । खनितः २ । इत्यमरः । ३ । १ ।
६४ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ८६ ।

“समीरणसमाकीर्णसुखरन्ध्राग्रनिर्गतैः ।
ध्वनितैरनुश्रोतृन्नामिवावस्थां तथाविधाम् ॥”)

अनिकाययुक्तवाक्यादिश्च ॥

ध्वजः

ध्वनिनाला, स्त्री, (ध्वन्युत्पादकं नालं यस्याः ।)
वीणा । वेद्युः । काहलः । इति मेदिनी । ले,
१५५ ॥

ध्वनिविकारः, पुं, (ध्वनेर्विकारः ।) काकुः ।
श्लोकभयादिना शब्दविकृतिः । इति हेमचन्द्रः ।
६ । ४६ ॥

ध्वज, उ ख ड मती । अंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-आत्म-गतौ सकं-अंशे अकं-सेट् । उदि-
त्वात् ङावेट् ।) उ, ध्वजित्वा ध्वज्वा । ल,
अध्वसत् । ड, ध्वंसते । अंशः अधःपतनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

ध्वजं, जि, (ध्वज्यते स्मिति । ध्वज् अंशे + क्तः ।)
च्युतम् । गलितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥
(यथा, भागवते । ७ । २ । ३० ।

“प्रकीर्णकेशं ध्वजानां रभसा दृष्टदृष्टदम् ॥”)
नष्टम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १४१ ।

“क्षुधया पीयमानोऽपि न विषं क्षुत्तुमिच्छति ।
मिश्रान्नक्षतदृष्टजानन्नामृदुल्लिखत्सति ॥”)

ध्वज(भा)ज, इ काङ् । घोररुते । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-अकं-च सेट् ।) घोररुत-
मिह तिरश्चामेव घोरशब्दः । इ, ध्वज(भा)ज्जति
काकः । नमध्वापटेनेव सिद्धे अस्थेदुवन्मो वेदे

घृक्षारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥
ध्वज(भा)ज्जुः, पुं, (ध्वज(भा)ज्जति उच्चेः रौतीति ।
ध्वज(भा)ज्जि घोररुते + अच् ।) काकः । (यथा,
नृच्छकटिके ६ अङ्के ।

“शुष्कवृक्षस्थितो ध्वज(भा)ज्जु आदित्याभिमुख-
स्तथा ।

मयि चोदयते वामं क्षुत्तुर्धोरमशंशयम् ॥”)
मत्स्यभक्षकपक्षी । इत्यमरः । ३ । ३ । २१८ ॥
तच्चकः । भिक्षुकः । इति मेदिनी । घे, १६ ॥

ध्वज्जङ्गा, स्त्री, (ध्वजस्य जङ्गेव आकृति-
र्यस्याः ।) काकजङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वज्जम्बू, स्त्री, (ध्वजः काकस्तद्वत् कण्ठवर्णा
जम्बूः । यद्वा, ध्वजप्रिया जम्बूः ।) काकजम्बूः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वज्जुल्लो, स्त्री, (ध्वजस्य तुल्लमिवान्वतिः फले-
रस्यस्याः । ध्वज्जुल्ल + अच् । ततो डीप् ।)
काकनासालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वज्जुदन्ती, स्त्री, (ध्वजस्य दन्त इवाकृतिरस्यस्याः ।
अच् । डीप् ।) काकतुल्लो । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ध्वज्जुखी, स्त्री, (ध्वजस्य मुखमिवान्वति-
रस्यस्याः । अच् । डीप् ।) काकतुल्लो । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ध्वज्जुनाम्नी, स्त्री, (ध्वजस्य नाम नाम यस्याः ।)
काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वज्जुनाशिनी, स्त्री, (ध्वजं नाशयतीति । नश +
णिनि । डीप् ।) हृपुषा । इति भावप्रकाशः ॥
ध्वज्जुनासा, स्त्री, (ध्वजस्य नासा इव फल-
मस्याः ।) काकनासालता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

आहुनासिका, स्त्री, (आहुस्य नासिका इव फल-
मस्याः ।) काकनासिकता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

आहुपुष्टः, पुं, (आहुण्य काकेन पुष्टः प्रति-
पालितः ।) कीकिलः । इति हारावली । ४४ ॥
आहुमाची, स्त्री, (आहुना काकान् मचते
पूजयति फलदानेनेति । मच पूजायाम् +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) काकमाची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

आहुवल्ली, स्त्री, (आहुवत् वल्ली लता ।) काक-
नासा । इति राजनिर्घण्टः ॥

आहुदानी, स्त्री, (अद्यते भक्ष्यते या सा । अद्
+ अद्युट् । स्त्रियां ङीप् । आहुणां काकानाम-
दानी ।) काकतुङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

आहुारातिः, पुं, (आहुणामरातिः शत्रुः ।)
पिचकः । इति हलायुधः ॥

आहुी, स्त्री, (आहुवदातितरस्यस्याः । अच् ।
ङीष् ।) कक्कोलिका । इति मेदिनी । घे, १६ ॥

आहुली, स्त्री, काकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

आनः, पुं, (अन + भावे घञ् ।) शब्दः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्यम् । ३ । १८ ।

“प्रशामाक्रन्दित्वाध्वानो न च सौरो यभायत ॥”
ध्वानं, स्त्री, (ध्वन + “तुभस्वान्ध्वान्तेति ।” ७ ।
२ । १८ । इति क्तप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)

अन्धकारः । इत्यमरः । १ । ८ । ३ ॥ (यथा,
भागवतम् । ३ । ८ । २४ ।

“प्रणतपत्रायुतमह्वर-
दुभिर्हन्ध्वान्तयुगान्ततोये ॥”
ध्वान्तवित्तः, पुं, (ध्वान्ते अन्धकारे वित्तः प्रथितः ।)
खद्योतः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वान्तशात्रवः, पुं, (ध्वान्तस्य शात्रवः ।) श्लोकाक-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका । सूयन्तश्चाययच्च ॥

ध्वान्तारातिः, पुं, (ध्वान्तस्य अरातिः ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १० ॥ चन्द्रायो च ॥

ध्वान्तोन्मीषः, पुं, (ध्वान्ते उन्मीषः प्रकाशो यस्य ।)
खद्योतः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

धृ, कौटिल्ये । इति कविकल्पदमः ॥ (धा-परं-
सकं-अनिट् ।) वक्रारोपधः । कौटिल्यमिह
कुटिलीकरणम् । ध्वरति लृङ् वायुः । इति
दुर्गादासः ॥

न

न नकारः । तद्वर्गश्चमवर्गः अक्षरविंशवर्गश्च ।
अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति याकरणम् ॥
(यथा, शिवायाम् । १७ । “दन्त्या लतुलसाः
स्मृतः ॥”) तत्पर्यायः । मेघः २ दीर्घा ३
सौरिः ४ । इति बीजाभिधानम् । तत्स्वरूपम् ।
यथा,—
“नकारं यद्वयु चार्द्धङ्गि । कौटिल्यदुक्ततात्त्वितम् ।

पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुङ्कुली ॥
पञ्चप्राञ्चालकं युक्तं हृदि भावय पाञ्चति । ॥”
इति कामधेयतन्त्रम् ॥

“वामतः कुङ्कुली रेखा ऊर्ध्वःक्रमतः स्थिता ।
चन्द्रसूर्याभिरूपा सा माया वाच्यी प्रकीर्तिता ॥”
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।

“ध्यानस्य नकारस्य वक्ष्यते यद्वयु भाविनि ।
दलितान्ननवर्णाभां ललज्जिह्वां तुलीचनम् ॥

चतुर्भुजां कोटरार्चीं चारुचन्द्रवचर्धिताम् ।
लज्जामरपरीधानामीषह्वास्यमुखीं सदा ॥

एवं ध्यात्वा नकारम् तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”
अस्य नामानि यथा,—

“नो गल्गिनी लमा सौरिन्दीरुणी विम्बपावनी ।
मेघश्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽन्ननः ॥

ऊर्ध्वचामी हिरण्यश्च वामपादाङ्गुलेर्मुखम् ।
वेननेयस्तुतिर्लक्ष्मिस्तारिङ्गालिरागमः ॥

वामनो ज्वालनी दीर्घो निरीहः सुगतिर्जियत् ।
शब्दात्मा दीर्घघोषा च हस्तिनापुरमेतको ॥

गिरिनायकनीलो च शिवोऽनादिर्महामतिः ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(अनुवन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
“नः स्वादिः पो सृचादिः ।” इति ॥ कायादी
अस्य प्रथमप्रयोगे फलं यथा, उच्चरन्नाकर-

टोकायाम् ।
“दो धः सौम्यं सुदं नः सुखमयमरणक्षेपदुःखं
पवर्गः ॥”)

न, य, निषेधः । (यथा, मनुः । ६ । ४७ ।
“अतिवादास्तिनृतेन नावमन्येत कश्चन ।
नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत कनचित् ॥”)

उपमा । इति मेदिनी । ने १ ॥ आद्यस्य पर्यायः ।
नहि २ अ ३ नो ४ अभावः ५ । इत्यमरः ।
३ । ४ । ११ ॥ अना ६ ना ७ । इति भरतः ॥
नन्यर्थश्च ॥

नमुकः, जि, (नश्यतीति । नश्च + “पचिनशो-
युक्तनृकुमुी च ।” उणां २ । ३० । इति यकन्
नुमागमश्च ।) नाशकः । इति सिद्धान्तकौमु-
द्यासुभादिङ्गितः ॥

नंठा, [ञ] जि, (नश्च + लृच् । “ममूजिनशो-
भर्त्तल ।” ७ । १ । ६० । इति डुम् ।) नाश-
त्रयः । इति नश्चधातोस्तृणि नुनागमनिष्पन्नः ॥

नः, पुं, (नमतीति । नम + अन्त्येष्वापीति ङः ।)
सुगतः । अन्त्यः । द्विरङ्गः । स्तुतः । इति मेदिनी ।
न, १ ॥ रत्नम् । इत्येकाक्षरकोपः ॥ द्वितीया
चतुर्थीषष्ठीबहुवचनान्तस्यामाच्छब्दस्य सान्त-

रूपोऽयच्च ॥ (यथा, सुम्भबोधे ।
“पुण्यातु वो नोऽपि हृदिर्धनं वो
ददातु नो हृत्स्वयुभाविनो नः ॥”)

नःक्षुद्रः, जि, (नसा नासिकया क्षुद्रः ।) क्षुद्र-
नासिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११५ ॥

नकुटं, स्त्री, नासिका । इति शब्दमाला ॥

नकुलः, पुं, (नास्ति कुलं यस्य । “नभाश्चनपा-
दिति ।” ६ । ३ । ७५ । इति नञो न लोपादि ।)

जगुविशेषः । नेज्ज । इति वेची इति च
भाषा । तत्पर्यायः । पिङ्गलः २ सर्पहा ३ बभुः
४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६८ ॥ छत्तीबदनः ५
सर्पारिः ६ लोहिताननः ७ । (यथा, महा-
भारते । १२ । १५ । २० ।

“सन्तेः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्मेलेर्मेजवताराः ।
नकुलो मधिकावन्ति विङ्गालो नकुलताया ।

विङ्गालमन्ति च राजन् ! नानं बालवग-
स्तथा ॥”)

तस्य मांसगुणाः । पिङ्गलतन्त्रम् । घातनाशि-
तम् । छिद्रापितकारित्वञ्च । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ पाञ्चुराणस्य चतुर्थपुत्रः स मासी
गर्भे अग्निनीकुमाराभ्यां जातः । इति महा-

भारतम् ॥ पुत्रः । इति शब्दमाला । शिवः ।
यथा, विदग्धसुखमञ्जरी ।

“युधिष्ठिरस्य या कन्या नकुलेन विवाहिता ।
पूजिता सहदेवेन सा कन्या वरदा भवेत् ॥”

कुलरहिते, जि ॥
नकुलाट्टा, स्त्री, (नकुलेन नकुलगन्धेन व्याट्टा
प्रचुरा ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

नकुली, स्त्री, (नकुल + ङीष् ।) कुलटी । मांसी ।
इति मेदिनी । ले, २०० ॥ शक्तिनी । इति
धरणिः ॥ कुङ्कुमम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हकारः ।

इति बीजाभिधानम् ॥ नकुलस्य भाष्या च ॥
नकुलोऽयः, पुं, (नकुल्या ईशः ।) भैरवविशेषः ।
यथा, पोटमालायाम् ।

“नकुलोऽयः कालिपौठे दक्षपादाङ्गुली मम ॥”
हकारः । यथा,—

“हकारो नकुलोऽपि चंसः प्राणोऽक्षुधः
प्रिये ।

महिषो नकुलो चैव वराहो गगनं रविः ॥
लिङ्गं मूढो महाशुभः प्राणश्च परमेश्वरि ॥”

इति हकारपर्याये बीजाभिधानम् ॥
नकुलेष्टा, स्त्री, (नकुलानामिष्टा प्रिया ।) राक्षा ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥ भेदनाहं इति भाषा ।
एतत्पर्यायो यथा,—

“नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाची सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नक्तं, क नाशने । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सट् ।) कोपधः । नाशनं नष्टीकर-
णम् । क, नक्षयति पापं गङ्गा । इति दुर्गा-
दासः ॥

नक्तं, [म्] य, रजनौ । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥
(यथा, माघे । १ । २१ ।

“रथाङ्गपाण्डः पटलेन शीचिषा-
वृष्टिप्लवः संवलता विंजिरे ।
चलनपलाशान्तरगोचराक्षरी-

स्तुगारमूर्धोरिव नक्तमंघ्रयः ॥”)
नक्तं, स्त्री, (नक्त + क्तः ।) रात्रिः । लक्षण्या
नक्तव्रतम् । यथा,—

“उपवासात् परं भेच्छं भेक्षान् परमयाचितम् ।

नक्षत्रकः

अयाचितान् परं नक्तं तस्मात्तन्नेन वर्मयेत् ॥
देवेषु भुक्तं पूर्वाह्ने मध्याह्ने ऋषिभिक्षया ।
अपराह्णे पित्रभिर्भुक्तं सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः ॥
सन्ध्यावेलाभितक्रम्य नक्तं भुक्तमभोजनम् ।
वामाचारो महादेवो नक्तं नैवोद्धरेन्नृणाम् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

व्रतविशेषः । यथा,—

“दशम्याश्चैकभक्त्यु शुद्धचित्तो ब्रह्मव्रतः ।
नक्तं वापि तथा कृत्वा दशम्यां नियतः सदा ॥
क्रियते चासमर्थेन नक्तमेकादशीदिने ।
नक्तं चापि विधिः प्रोक्तः फलाहारे तथैव च ॥
दिवसस्याष्टमे भागे मन्त्रीभूते दिवाकरे ।
नक्तं तच्च विज्ञानीयान् न नक्तं निशि भोजनम् ॥
नक्षत्रदर्शनात्तत्तं गृह्यन्ते विधीयते ।
यत्नेर्दिनाष्टमे भागे रात्रौ तस्य निषेधनम् ॥”

इति मातृस्यै एकादशीमाहात्म्यम् ॥ * ॥

अथ नक्षत्रव्रतम् ।

“तथा च स्कन्दपुराणे ।

‘प्रदोषयापिनी ग्राह्या सदा नक्षत्रते तिथिः ।
उदयात्तु तदा पूज्या हरेर्नक्षत्रते तिथिः ॥’
नियमश्च सामान्यव्रतधर्मत्वेनोक्तः ।
‘ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनम् ॥’
इत्यादिग्राह्यः ॥

नक्षत्रजगच्च भविष्यदेवीपुराणयोः ।

‘हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।

‘अग्निकायमधःशय्यां नक्तभोजी सदाचरेत् ॥’

एवं नक्षत्रव्रतस्य गुरुत्वेन प्रागुक्तवायुपुराण-
पक्षेन नक्तमिति हविष्यान्नादिभोजनस्य काल-
परं न तु नक्षत्रव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरगुरु-
व्रतोपदेशप्रस्तावे तदनन्तरं केवलं हविष्यान्नोप-
देशानुपपत्तेः । स्मृतिः ।

‘नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत् सदावाकरम् ॥
सदावाकरं तु तत्र प्रोक्तमन्त्रमे घटिकाद्वये ।
निशानक्तं विज्ञेयं यामार्हं प्रथमे सदा ॥’
मार्कण्डेयः ।

‘एकभक्तेन नक्तेन तथेवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन नैवाह्नादशिको भवेत् ॥’

अत्र विष्णुपूजापारण्योरङ्गाभ्यां पञ्चम्या प्राधा-
न्यमवगम्यते । आनुकल्पिकेऽपि आवश्यक-
त्वात् । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥ सौरनक्षत्रकालो
यथा,—

“कुशस्थलं यवमात्रं स्वच्छायादिगुणे क्षणे ।

भक्ष्यं मितौर्दनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा ॥”

इति विधानसप्तमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।६३।

“नक्तं कलिञ्च कालञ्च मकरः कालपूजितः ॥”

पुं, एयोः पुत्तः । यथा, ब्रह्माह्ने । ३६ ।

“एयोश्चापि सुतो नक्तो नक्तस्यापि गयः

स्मृतः ॥”)

नक्षत्रकः, पुं, (नक्षत्रमिव कायति मलिनतयेति ।

कै + क्तः । यथा, नक्ष + क्त । ततः स्वार्थे कन् ।)

कर्पटः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ व्याकृष्टा
इति भाषा ॥

नक्षत्राचारी, [न] पुं, (नक्तं रात्रौ चरतीति ।

चर + णिनिः ।) विङ्गलः । पंचकः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षसः ॥ रात्रिचरमात्रे, त्रि ॥

नक्षत्रचरः, पुं, (नक्तं चरतीति । चर + “चरेष्टः ।”

३ । २ । १६ । इति टः ।) राक्षसः । इति

हलायुधः ॥ गुग्गुलुः । इति जटाधरः ॥ चौरः ।

पंचकः । (रात्रिचरमात्रे, त्रि । यथा, मार्क-

ण्डेयपुराणे । २६ । २० ।

“नक्षत्रचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥”)

नक्षत्रमालः, पुं, (नक्तं रात्रौ वा सम्यक्प्रकारेण

अलति पर्याप्नोतीति । आ + अल + अच् ।)

करञ्जवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥ (यथा,

रघुः । ५ । ४२ ।

“स नर्मदारोधसि सीकरार्धे-

मरुहिरानर्त्तितनक्तमाले ॥”)

नक्षत्रसुखा, स्त्री, (नक्तं नक्षत्रताङ्गं सुखं आदि-

भागे यस्याः ।) रात्रिः । इति हलायुधः ॥

नक्षत्रनं, स्त्री, (नक्तं रात्रौ भोजनरूपं यद्गतम् ।)

दिवाभोजनाभावाविशिष्टरात्रिभोजनम् । यथा,

“हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।

अग्निकायमधःशय्यां नक्तभोजी घडाचरेत् ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥

नक्ता, स्त्री, (अनिष्टकारित्वात् नक्तवत् मलिन-

त्वमस्यस्येति । अच् । टाप् ।) कलिकारी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ ईशलाङ्गला इति भाषा ॥

(कलिकारीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

नक्तं, स्त्री, (नक्षत्रवत् व्याकृतिरस्यस्येति । अच् ।)

अयदार । नागकाठ इति भाषा । नासिका ।

इति मेदिनी । रे, ५२ ॥

नक्तः, पुं, (न क्रामति दूरस्थलमिति । क्रम +

अन्त्येषपीति डः । नभाङिति नलोपो न ।)

कुम्भीरः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (यथा,

पञ्चनखे । ३ । ४३ ।

“नक्तः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।

स एव प्रयुतः स्थानात् शुनापि परिभूयते ॥”

मकरः । यथा, कादम्बर्याम् । “तथा चेन्नाचरेयं

नयेत् नक्तकेतनः क्षणेनेकेनाकीर्तनीयां दृशां

जनं चैनम् ॥” ग्राह्यः । यथा, रघुः । १६ । ५५ ।

“स तीरभूमौ विहितोपकार्या-

मानाधिभिस्तामपल्लवक्राम् ॥”)

नक्षत्राणः, पुं, (नक्षत्राणां कुम्भीरादीनां राजा

श्रेष्ठत्वात् । “राजाहःसखिभ्यश्च ।” ५ ।

४ । ६१ । इति टप् ।) जलजन्तुविशेषः ।

हाङ्गर इति भाषा । तत्पर्यायः । ग्राह्यः २

जलकिराटः ३ जलाटकः ४ । इति हारा-

वलो । ७७ ॥

नक्ता, स्त्री, (नक्षत्रदाकृतिरस्यस्या इति अच् ।

टाप् ।) नासिका । इति शब्दरत्नावली ॥

नक्षत्रं, स्त्री, (नक्षति शोभां गच्छति स्थानात्

स्थानान्तरं गच्छति वा । नक्ष गतौ + “अभि-

नक्षत्रं

नक्षत्रयजिन्वधपतिभ्योऽर्च्यम् ॥” उगी । ३ । १०५ ।

इति अचन ।) सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः । तारा ।

तत्पर्यायः । ऋक्षमृ २ भम् ३ तारा ४ तारका ५

उडु ६ । इत्यमरः । १ । ३ । २१ । तारकम् ७ ।

इति शाश्वतः ॥ तारः ८ । इति व्याहृिः ॥

हालायण्यः । तासु अश्विनी १ भरणी २

कृत्तिका ३ रोहिणी ४ मृगशिरः ५ आर्द्रा ६

पुनर्वसुः ७ पुष्यः ८ अश्लेषा ९ मघा १० पूर्वफल्

गुनी ११ उत्तरफल्गुनी १२ हस्ता १३ चित्रा १४

स्वाति १५ विशाखा १६ अनुराधा १७ ज्येष्ठा १८

मूला १९ पूर्वाषाढा २० उत्तराषाढा २१

श्रवणा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा २४ पूर्व-

भाद्रपदा २५ उत्तरभाद्रपदा २६ रेवती २७

इत्यमरः । ज्योतिषश्च ॥ एता अभिजिता सह

अष्टाविंशतिनक्षत्राणि भवन्ति ॥ * ॥ आसां

क्रमेणाधिदेवता यथा । अश्वि-१ यम-२ दहन ३

कमलज ४ शशि-५ मूलभृ-६ अदिति-७ जीव-८

फणि-९ पितरः-१० । योन्य-११ व्याम-१२

दिनकृत्-१३ त्वष्ट-१४ पवन-१५ शक्राग्नि-१६

मित्राक्ष-१७ । शक्रो १८ निर्ऋति १९ स्तोयम् २०

विश्वविरिष्णो २१ हरि-२२ वसु २३ वरुणः-२४ ।

अजपदो २५ रुद्रव्रधः २६ पूषा २७ चैतीश्वरा

भानाम् ॥ * ॥ आसां गणा यथा ।

“उग्रः पूर्वमघान्तकाः ११ । २० । २५ । १० ।

२ । ध्रुवगणस्त्रीगुप्ततराणि स्वभू-१२ । २१ । २६ ।

४ । ज्वातादित्यहरित्रयं चरगणः १५ । ७ । १२ ।

२३ । २४ । पुष्याश्विहस्ता ८ । १ । १३ । लघुः ।

चित्रामित्रमृगान्धभम् १४ । १७ । ५ । २७ ।

मृदुगणस्त्रीक्ष्णो रुद्रदेन्द्रयुक् ६ । ६ । १८ । १६ ।

मिश्रोऽग्निः सविशाखमः । ३ । १६ । शुभफलाः

सर्वे स्वकृत्ये गणाः ॥” * ॥

अधोमुखनक्षत्राणि यथा ।

“अश्लेष-६ वृद्धि-३ यम-२ मित्रा-१० विशाख-१६

युक्तम्

पूर्वाचयम् ११ । २० । २५ शतभिषा २४ च

नवाप्युद्धनि ।

एतावधोमुखगणानि शिवानि नित्यं

विद्याभूमिस्वनेषु च भूषितानि ॥” * ॥

स्वनक्षत्रावधिनक्षत्राणां जन्मसम्पदादिकथनं

यथा,—

“जन्म सम्पदिपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः ।

मित्रं परममित्रश्च जन्मभाच पुनः पुनः ॥

सर्वमङ्गलकार्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् ।

विवादश्राद्धभेषज्यान्नाक्षौराणि वर्जयेत् ॥

यात्रायां पथि जन्मनं क्षत्रि विधौ सर्वार्थनाशो

भवत्

भेषज्ये मरणं तथा सुनियतं दाहो गृहारम्भयो

क्षौरै रोगसमागमो बहुविधः श्राद्धैर्धनाश-

स्तथा

वादे बुद्धिविनाशनन्तरिभयं प्राप्नोत्यसौ

जन्मभे ॥

नक्षत्रोत्पन्नरोगेषु भोगादि यथा,—

नक्षत्र

“जन्माधाने निधनमे प्रत्यरौ च विपत्करे ।
यदि बाधिः ससुत्पन्नः क्षेपशाय मरणाय वा ॥
क्षतिक्रासु यदा बाधिनृणाञ्च प्रतिपद्यते ।
नवरात्रं भवेत् पीडा चिरात्रं रोहिणीयु च ॥
नृगशीर्षे पञ्चरात्रमाद्र्यां सुखतेऽसुभिः ॥
पुनश्चैव तथा पुष्ये सप्तरात्रं विधीयते ।
नवरात्रं तथाश्विने मासमेकं मघासु च ॥
हौ मासौ पूर्वफलगुण्यासुत्तरासु त्रिपञ्चकम् ।
हस्तेषु सप्तमे मोक्षश्चित्रायामर्द्धमासकम् ॥
मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिम् ।
मैत्रे चैव दशाहानि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम् ॥
मूले न जायते मोक्षः पूर्वाषाढि त्रिपञ्चकम् ।
उत्तरा दिनविंशत्या श्रवणे हौ च मासकौ ॥
धनिष्ठायामर्द्धमासं वारुणाय च दशाष्टकम् ।
न च भाद्रपदे मोक्ष उत्तरासु त्रिपञ्चकम् ॥
रेवत्यां दिनविंशत्या चाश्लेषात्रं तथा श्रवणौ ।
प्राणेश्विमुच्यते नित्यं भरण्या नात्र संशयः ॥
कौशिकेन सदादिष्टा नक्षत्रशोधिमन्त्रवाः ।
नक्षत्रे प्रतिकर्तव्यं नक्षत्रपञ्चजानता ॥”
नक्षत्रचतुर्भागवोधकानि चत्वारि नामाद्यक्ष-
राणि यथा । अ इ उ ए ऋ । ओ व नि पु ष ।
वे वो क कि प्र । कु घ ङ छ ह । के को छ हि ङ ।
हु ह्र हो ड ङ । डि डु डे डो ङ । म मि
मु मे ण । मो ट टि टु । टे टो प पि । ए
पु थ ण ठ ऋ । पे पो र रि । रु रे रो
त ण । ति तु ते तो । न नि नु ने । नो
य यि यु ण । ये यो भ भि । भ ध फ
ट ङ । भे भो ज ज । जु जे जो ख ।
अभिजित् । खि खु खि खो २० । ग गि गु
गे र । गो श शि सु २४ । शे शो द दि २५ ।
डु थ भ ङ र । ह्र हो च चि २७ । च चि
चो ल । लि लु ले लो २ । ऋ ऋ युक्त-
श्चाकारयुक्तेन ज्ञेयः । इमेन दीर्घा ज्ञेयः ।
तालव्यशकारेण दन्त्यशकारो ज्ञेयः ।” इति
ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
नक्षत्रकालविस्तारः, पुं, (नक्षत्राणां काल-
स्तस्यां विस्तारो यत्र ।) धवलयातनालः । इति
राजनिघण्टुः ॥
नक्षत्रचक्रं, क्ली, (नक्षत्राणां चक्रं यत्र ।) मन्त्र-
ग्रहणोक्तपट्टचक्रान्तर्गतचक्रविशेषः । तथा च
ग्रहचक्रमेव ।
“उत्तराहलिगायास्तु रेखां कुर्व्याच्चतुर्थीम् ।
दश रेखाः पश्चिमभागाः कर्षया वीरवन्ति । ॥
अकारादिनकारान्तान् द्विचन्द्रवद्विदकान् ।
भूमीन्दुनक्षत्रांश्च अक्षेधाम्न्तं स्वर्गो प्रिये ! ॥
द्विभूनेत्रनेत्रयुग्मांश्चिन्दुनेत्रामिचक्षकान् ।
मघादिष्येष्टपर्वन्तं द्वितीयं नवतारकम् ॥
वद्विभूमीन्दुचन्द्रांश्च युग्मेन्दुनेत्रवद्विकान् ।
वेदेन भदिता वर्णा रेवत्यंशगताः क्रमात् ॥”
निबन्धः ।
“पूर्वोत्तरात्रयश्चैव भरण्यानां च रोहिणी ।
इमानि मनुष्याणां च नक्षत्राणि मनोविधयः ॥

नक्षत्र

ज्येष्ठा शतभिषाम्नाधनिष्ठाश्चैवक्षतिकाः ।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्वसुः ।
अनुराधा मृगशिरः श्रवणा देवतारकाः ॥”
तथा ।
“स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातियु ।
रक्षोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः ॥”
गणापवादमाह गवाक्षतत्त्वे ।
“प्रणवस्तान्तरी माया शोमशापरी षड्चरः ।
प्रासादो बहुरूपो च सप्त साधारणाः स्मृताः ॥”
शारदायाम् ।
“जन्म सम्यत् विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः ।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः ॥”
जन्मत्रिपञ्चमपानि वज्रभोयानि नक्षत्राणि ।
तथा च राधवभट्टः ।
“रसायनवभद्राणि युगयुग्मगतान्यपि ।
इतराणि न भद्राणि नक्षत्राणि ॥” स्वनक्षत्रादेव-
नक्षत्रं गणनीयम् । तदज्ञानं स्वनामाद्यक्षर-
समन्वितनक्षत्राङ्गणनीयम् । तथा च ।
“प्रादक्षिण्येन गणयेत् साधकाद्यक्षरात् सुधीः ॥”
इति तत्त्वसारः ॥
नक्षत्रनेमिः, पुं, (नक्षत्रस्य नक्षत्रचक्रस्य नेमि-
रिव ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १२ ।
१३८ । ४ ।
“नक्षत्रनेमिर्नक्षत्राणां जलमः जलमः समोहनः ॥”
“नक्षत्रेस्तारकेः साहसं चन्द्रस्योदयो ग्रहाः ।
वायुकाशमये वेदेऽन्विता भूवर्माजितेः ॥
स ज्योतिषां चक्रं भामयस्ताराभयस्य शिशु-
मारस्य पुच्छदेशे भुवस्तस्य शिशुमारस्य हृदये
ज्योतिषचक्रस्य नेमिपुत्रः प्रपञ्चकः स्थितो विष्णु-
रिति नक्षत्रनेमिः शिशुमारगणेन विष्णुहृदये-
मिति श्रुतः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥) चन्द्रः ।
पुनः । रेवती स्त्री । इति मेदिनी । मे, ४३ ॥
नक्षत्रपः, पुं, उडपः । चन्द्रः । नक्षत्रं पातीति
अनुत्पत्त्या । (नक्षत्र + पा + कः ॥)
नक्षत्रपुत्रः, पुं, (नक्षत्रैः पुत्रप इव ।) ब्रत-
विशेषः । यथा,—
“अयनी कथयिष्यामि नक्षत्रपुत्रव्रतम् ।
नक्षत्राङ्गाणि देवस्य यानि यानो ह नारद ॥
मूलने चरणी विष्णोर्गङ्गे रे रोहिणी स्थिता ।
रे जानुनी तथाश्विनीं संस्थितं रूपधारिणः ॥
आषाढा तथा शीतं गुह्यं फलगुनीदयम् ।
कटिस्थाः क्षतिक्राशेव वासुदेवस्य संस्थिताः ॥
प्राञ्चपटदयं पार्श्वं क्षत्रिभ्यां रेवती स्थिता ।
उरःसंस्था त्वनुराधा अविष्टा एष्टमंस्थिता ॥
विशाखा भुजयोर्हस्तः कण्डयमुदाङ्गतम् ।
पुनर्वसुत्तराङ्गुली नखाः सर्वे तथोच्यते ॥
ग्रीवास्थिता तथा ज्येष्ठा श्रवणः कर्णयोः स्थिताः ।
मुखसंस्थिता पुष्यः स्वातिदेवताः प्रकीर्णताः ॥
हृन् रे वारुणश्चोक्तो नामा पेक्षामुदाङ्गतम् ।
प्राञ्चपल्लव नक्षत्राणां रूपधाम्नः प्रतिष्ठितम् ॥
शिरो रौद्रस्तथा चैव नक्षत्राङ्गमिदं हरिः ।

नक्षत्र

विधानं संप्रवक्ष्यामि यथायोगेन नारद ॥
संपूजितो हरिः कामान् विदधाति यद्येभिमानः ।
सर्वे मास्यसिताह्व्या यदा मूलगतः शशी ॥
भगवन् सद्य लक्ष्म्या पूजयेच्च विधानतः ।
नक्षत्रसमिधौ दद्याद्विष्णुनाय च भोजनम् ॥
जानुनी चाश्विनीयोगे पूजयेद्दय भक्तिः ।
रौद्रदे च हविष्यामं पूर्ववद्विजभोजनम् ॥
आषाढाभ्यां तथा हार्त्वा हावस्तु पूजयेद्दयः ।
सलिलं शिशिरं तत्र रौद्रदे च प्रकीर्णितम् ।
फलगुनीदयस्य गुह्यं पूजनीयं विचक्षणः ।
रौद्रदे च पयो गवं देयञ्च द्विजभोजनम् ॥
क्षतिक्रासु कटिः पूज्या भोपहारैर्नितैःस्थितैः ।
देयञ्च रौद्रदे विष्णोः सुगन्धिकुसुमोदकम् ॥
पार्श्वं भाद्रपदायुगे पूजयित्वा विधानतः ।
गुह्यं मशालिकं दद्याद्रौद्रदे देवप्रोत्तमम् ॥
हे कुक्षी रेवतीयोगे रौद्रदे शुद्धमोदकम् ।
अनुराधासु जठरं कुलत्पास्तञ्च रौद्रदे ॥
अविष्टायां तथा एष्टं शालिभक्तञ्च रौद्रदे ।
पुष्यं मुखं पूजयेत् रौद्रदे हृत्पत्रायमम् ॥
स्वातियोगे च दशानां रौद्रदे तिलशक्ती ।
भुजयुग्मं विशाखासु रौद्रदे परमोदकम् ॥
हस्ते हस्ते तथा पूज्या यावत् रौद्रदे स्तुतम् ।
पुनर्वसुपञ्चमी च पटोलं तत्र रौद्रदे ॥
दातव्यं केशवप्रात्ये ब्राह्मणस्य च भोजनम् ।
हृन् शतभिषार्यां चैव पूजयेत् प्रयत्नतः ॥
पुष्यपूरुषशान्ताग्रं रौद्रदश्च मधुद्विषः ।
मघासु नामिका पूज्या मधु दद्याच्च भोजनम् ॥
रुद्रोत्तमाङ्गं नयने मृगशीर्षस्य रौद्रदे ।
चित्रायोगे ललाटस्य रौद्रदे जलं भोजनम् ॥
भरणीयु शिरः पूज्यं जलं भक्तञ्च रौद्रदे ।
सम्यजनीया विद्वद्विराहायोगे शिरोरुद्राः ॥
विषाख भोजयेद्दद्या रौद्रदे च गुडाङ्कम् ।
नक्षत्रयोग्यैस्तेषु संपूज्य जगतः पतिम् ॥
ततस्तु दक्षिणां दद्यात् स्त्रीपुंगुश्चात्र वासकम् ।
छत्रोपानदयुगञ्चैव सप्त धान्यानि काञ्चनम् ॥
एतपाश्च गां दीर्घां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
प्रतिनक्षत्रयोगेन पूजनीया द्विजादयः ॥
नक्षत्रजाय विषाय एष्टमदद्यात् दक्षिणाम् ।
नक्षत्रपुत्रपार्थं हि व्रतार्ता व्रतसुतमम् ॥
गवं विधानतो व्रजन् । नक्षत्राङ्गो जनाह्वनः ।
पूजितो रूपधारी येस्ते प्राप्ता च सुकामिता ॥
एतत्प्राप्तं परमं पवित्रं
धनं यशस्यं शुभरूपदायि ।
नक्षत्रपुंसः परमं विधानं
दद्याच्च पुण्याभिश्च तीर्थयात्राम् ॥”
इति वामनपुराणे ७७ अध्यायः ॥
नक्षत्रमाला, स्त्री, (नक्षत्रसंस्थिके माला ।) सप्त-
विंशतिमौक्तिकव्रतहाराः । इत्यमरः । १० । १२ । ७६ ।
“सप्तविंशतिरुपाङ्गं रूपके रूपरूपके ।
नृत्यं नक्षत्रमाला स्यात्कृतपञ्चिरिवोज्ज्वला ॥”
इति सप्तोत्तरीयसौन्दर्यः ॥
(नक्षत्राणां माला समृद्धः ।) नक्षत्रश्रेणी ।

मखं

(यथा, दृष्टसंहितायाम् । १०५ । १३ ।
 “यावन्नचमाला विचरति गगने भूषयन्तीह
 भासा
 नावन्नचभूतो विचरति सह तैर्ब्रह्मणो ऽहो-
 २वशेषम् ॥”)
 नचचेशः, पुं, (नचकाणामीशः ।) चन्द्रः । (यथा,
 साहित्यदर्पणे । २ । २० ।
 “नचचेश्वरतेजसो गिरिगुरोर्मांदां तच्चिं
 धारयन्
 गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्यमा-
 वल्लभः ॥”)
 कपूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥
 नख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-पर-
 सं-सेट् ।) प्रणखति । इति दुर्गादासः ॥
 नखं, स्त्री, पुं, (नखते इव शरीरे । नख वत् +
 “नखेर्लोपः ॥” उणा० । २ । ३ । इति खः
 हलोपः ।) अङ्गुलीकण्टकः । नख इति
 हिन्दी भाषा । तत् उपधातुविशेषः गर्भस्य-
 ज्ञालकस्य यक्षमासं भवति । इति सुखबोधः ॥
 तत्पर्यायः । पुनर्भवः २ करतलः ३ नखरः ४
 इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ कामाङ्गुशः ५ करजः
 ६ पाणिजः ७ अङ्गुलीसम्भूतः ८ पुनर्भवः ९ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ करायजः १० करकण्टकः
 ११ सराङ्गुशः १२ रतिरथः १३ करचन्द्रः १४
 कराङ्गुशः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 रतिक्रीडायां नखाघातस्यानानि यथा,—
 “नखाघातः प्रदातव्यो यथाम्यानानि कर्मसु ।
 पार्श्वयोः स्तनयोश्चैव ऊरौ चैव नितम्बके ॥
 कक्षस्थले च कर्णान्ते कपाले बाहुमूलके ।
 ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् ॥
 तथा सन्नेशरीरेषु नखं दद्यात् शनैः शनैः ॥”
 इति कामशास्त्रम् ॥
 “न नखैर्विलिखेद्भूमिं गात्रं सहशयेनैव ।
 न स्वाङ्गे नखवात्यं वै कुप्यान्नाङ्गलिना पिबेत् ॥”
 इति कूर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥
 नखं, स्त्री, स्त्री, (नखमिव आजतिरस्यस्येति ।
 अच् ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । नखी इति
 ख्यातः । तत्पर्यायः । शुक्तिः २ शङ्खः ३ खरः
 ४ कोलदलम् ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥
 करजाखः ६ अश्वखुरः ७ नखः ८ आग्रनखः
 ९ नखी १० ।
 “दिक्षा शङ्खनखाद्योऽन्यः शुक्लारथो वदरीच्छेदः ।”
 इति रत्नमालायाम् । १४४ ॥
 करतलः ११ मिन्दी १२ शङ्खः १३ चलः १४
 कोशी १५ करजः १६ हनुः १७ नागहनुः १८
 पाणिजः १९ वदरीपत्रः २० रूप्यः २१ पण्य-
 विलासिनी २२ सन्धिनालः २३ पाणिहृद्दः २४ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ आग्रायुधम् २५ चक्रकार-
 कम् २६ शङ्खनखः २७ नखरी २८ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अपि च । अथ नखनखीगन्ध-
 द्रव्यम् ।
 “नखं आग्रनखं आग्रायुधं तच्चक्रकारकम् ।

नखर

नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता हनुर्हृद्विलासिनी ॥
 नखद्वयं यद्वैश्वानासञ्चरकुलवृत् ।
 लघुणं युक्तं वर्यं स्वादुन्नविषापहम् ॥
 अलघ्नीमुखदौर्गन्धं चूत्पाकरसयोः कटुः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 स्वल्पनखस्य पर्यायः । नखी १ हनुः २ हृद्-
 विलासिनी ३ । तयोगुणाः । यद्वैश्वानास-
 ज्वरकुलनाशित्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । युक्त-
 लत्वम् । वर्यत्वम् । स्वादुत्वम् । व्रणविषालघ्नी-
 मुखदौर्गन्धनाशित्वम् । पाकरसयोः कटुत्वम् ।
 इति भावप्रकाशः ॥ कण्ठभूतविनाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ रत्नोपलम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ * ॥
 “शैलरुहं याग्रनखं हनुर्हृद्विलासिनी ।
 शुषिराञ्जनकेशी च कपोताङ्गिर्नली खरः ॥
 स्वल्पपत्रस्त्वसौ शुक्तिर्नखरी वदरीच्छेदा ।
 महांस्त्वसौ शङ्खनखः शङ्खाख्यो गन्धसारणः ॥”
 इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥
 नखः, पुं, (नखतेनेनेति । नख + खः । इत्य-
 लोपः ।) खल्वम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २५८ ॥
 (नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥)
 नखकुट्टः, पुं, (नखं कुट्टयति क्षिनतीति । कुट्ट +
 अण् ।) नापितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नखनिष्पावः, पुं, (नखं निष्पावते फलसादृश्येन
 अनुकरोतीति । निर + पू + अण् । यद्वा, नख-
 वत् निष्पावः शिखी यस्य ।) निष्पावीभेदः ।
 तत्पर्यायः । अङ्गुलिफला २ उक्तनिष्पाविका ३
 ग्राम्या ४ नखगुच्छफला ५ ग्रामजनिष्पावी ६
 नखफलिकी ७ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् ।
 मधुरत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । मेध्यत्वम् । दीप-
 नत्वम् । रुचिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नखपण्णैः, स्त्री, (नख इव पण्णमस्याः । डीप् ।)
 श्लिष्टाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नखपुष्पो, स्त्री, (नख इव पुष्पमस्याः । डीप् ।)
 पृक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नखसुचं, स्त्री, (नखं सुचतीति । सुच + “क-
 प्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥” ३ ।
 २ । ५ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता कः ।) धनुः ।
 इति संचिप्रसारयाकरणम् ॥ नखस्य मोचके, त्रि॥
 नखरः, पुं, स्त्री, (नखं रातीति । रा + कः ।)
 नखः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे ।
 “किं पुनरलङ्कृतत्वं सम्पत्ति नखरत्नैस्तस्याः ॥”
 अल्लविशेषः । यथा, महाभारते । ७ । २६ । १७९ ।
 “सकम्पनार्थिनखरा सुफलानि परश्वधाः ॥”
 तथा, तत्रैव । ६ । १८ । १७ ।
 “पादाताश्चाग्रतोऽगच्छन् धनुश्चर्मामिपाणयः ।
 अनेकशतसाहस्रं नखरप्रासयोधिनः ॥”)
 नखरञ्जनो, स्त्री, (रञ्जयतेऽनयति । रञ्ज + ल्युट् ।
 डीप् । नखस्य रञ्जनी ।) नखच्छेदनास्त्र-
 विशेषः । नरुण इति भाषा । यथा,—
 “अनन्तरणोपास्तचारिणी मलहारिणी ।

नग

पुनर्भवच्छेदकरी गङ्गेव नखरञ्जनी ॥”
 इति इन्द्रार्थोद्भटः ॥
 नखरायुधः, पुं, (नखरमेव आयुधं यस्य ।)
 सिंहः । याग्रः । कुक्कुटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नखराङ्गः, पुं, (नखरं आङ्गयते संहते इति ।
 आ + ङे + कः ।) करवीरवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 नखरी, स्त्री, (नखरः आकृतिसादृश्येनास्यस्या
 इति । अच् । गौरादित्वात् डीप् ।) नखी । इति
 शब्दमाला ॥ क्षुद्रनखी । इति काचिद्वनमाला ॥
 नखवृक्षः, पुं, (नख सर्पणे + अच् । नखी वृक्षः ।
 इति नित्यकर्मधारयः ।) नीलवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (नीलवृक्षशब्देऽस्य विवरणं
 ज्ञातव्यम् ॥)
 नखशङ्खः, पुं, (नख इव शङ्खः ।) क्षुद्रशङ्खः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 नखाङ्गः, स्त्री, (नखमिव अङ्गं यस्य ।) याग्रनखी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 नखाङ्गः, स्त्री, (नखस्य अङ्गमिव अङ्गं यस्य ।)
 नखी । इति काचिद्वनमाला ॥
 नखायुधः, पुं, (नखमेव आयुधं यस्य ।) याग्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंहकुक्कुटौ च ॥
 नखालिः, पुं, (नखमिव अलतीति । अल पर्याप्तौ +
 इन् ।) क्षुद्रशङ्खः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नखस्य
 आलिः ।) नखश्रेणी च ॥
 नखालः, पुं, (नखतीति । नख सर्पणे + आलुच् ।)
 नीलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नखाग्री, [न] पुं, (नखमग्रातीति । अग्र
 भोजने + गिनिः ।) पक्षकः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ नखमन्त्रकमार्चं, त्रि॥
 नखी, स्त्री, (नख + गौरादित्वात् डीप् ।) नख-
 नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥
 (अस्याः पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “करजाखश्चाश्वखुरो नखो याग्रनखो नखी ॥”)
 नखी, [न] पुं, (नखमस्यस्येति । नख + इनिः ।)
 सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विदारणक्षम-
 नखयुक्तपशुमात्रम् । यथा, चाणक्ये । २७ ।
 “नखिनाश्च नदीनाश्च दृढिणां शूलपाणिनाम् ।
 विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥”
 नगः, पुं, (न गच्छतीति । न + गम् + उः । यद्वा,
 दृश्यते इति । दृश् + “दृष्टेर्लोपो दृश् नः ।”
 उणा० । ५ । ६१ । इति गः । धातोर्नलोपः । इत्य-
 च नः ।) पर्यतः । (यथा, कुमारः । ७ । ७२ ।
 “नवे दुकूले च नगोऽपनीतं
 प्रत्ययहीनं सर्वममन्त्रवर्जम् ॥”)
 वृक्षः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६६ ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । ४३ । ६ ।
 “तं दग्धा स नगं नागः कश्यपं पुनरब्रवीत् ।
 कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ ! जीवयेनं वनस्पतिम् ॥”
 स्थावरमात्रम् । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ६ ।
 “सुखा नगा यतश्चोक्ता मुख्यसर्गस्तत्त्वयम् ॥”
 “नगाः स्थावराः ।” इति सङ्कीर्णायाम् ।)

नगरः, पुं, (नगे पत्यते जायते इति । जन + डः ।) हस्ती । इत्यमरटीकासारसुहृदी ॥
पर्वतजातवस्तुमाने, त्रि ॥
नगजा, स्त्री, (नगे जायते या । जन + डः । टाप् ।)
चुदपाषाणभेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
नगणा, स्त्री, (नास्ति गणो यस्याः ।) लता-
विशेषः । नयाफट्कौ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पारावतपदी २ पिण्या ३ स्फुटवन्तनी ४ ज्योति-
श्रुती ५ पूतितैला ६ इक्षुदी ७ । इति रत्नमाला ॥
नगनन्दिनी, स्त्री, (नगस्य हिमालयस्य नन्दिनी ।
दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
नगपतिः, पुं, (नगानां पतिः ।) हिमालयपर्वतः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नगानां ओषधीनां
पतिः ।) चन्द्रः ॥
नगभित्, पुं, (नगं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप् ।)
पाषाणभेदनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रश्च ॥
नगभूः, पुं, (नगे भूतृत्पत्तिर्यस्य ।) चुदपाषाण-
भेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्वतजाते, त्रि ॥
नगरं, स्त्री, नगा इव प्रासादादयः सन्ति यत्र ।
(“नगपांसुपाण्डुभ्यश्च ।” ५ । २ । १०७ । इत्यस्य
वार्तिकोक्ता रः ।) बहुलोकवासस्थानम् ।
शहर इति भाषा । तत्पर्यायः । पूः २ पुरी ३
पुरिः ४ पुरम् ५ नगरी ६ पत्तनम् ७ पट्टनम् ८
पट्टनी ९ पुटभेदनम् १० पटभेदनम् ११ स्थानी-
यम् १२ निगमः १३ इत्यमरभरती ॥ कट-
कम् १४ पट्टम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
केचित्तु नगरपत्तनस्थानीयानां भेदमाहुः । तत्र
पुरादित्रयं पुरं । पत्तनादिद्वयं पत्तनं । स्थानी-
यादिद्वयं स्थानीये । इति मन्वन्ते । यत्राष्टपत्त-
न्यामीयथवहारस्थानं मध्यवर्त्ति तत् नगरम् ।
यत्र राजा तत्राचारिकाश्च तिष्ठन्ति तत् पत्त-
नम् । प्राकारादिना दुर्गं योजनविस्तीर्णं नगरं
स्थानीयम् । केचित्तु पुरनगरयोरपि भेदमाहुः ।
बहुयामीयथवहारस्थानं पुरम् । तत्र प्रधान-
भूतं नगरम् । इति भरतः ॥ * ॥
अथ नगरनिर्माणकालः ।
“स्थिरराशिगते भानौ चन्द्रं च स्थिरभेदयेत् ।
मुहूर्ते काले दिने चैव नगरं कारयेत्प्रपः ॥” * ॥
तस्य लक्षणं भविष्योत्तरं ।
“दीर्घं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेत्प्रपः ।
तत्रास्रं वर्तुलं वापि कदाचिदपि कारयेत् ॥
दीर्घं पादैकप्रसरश्चतुरस्रं समोचितम् ।
त्रिभिः पादैः सप्तं त्र्यस्रं वर्तुलं बलयालितम् ॥
दीर्घं स्याद्दीर्घकालाय सुखसम्पत्तिहेतवे ।
चतुरस्रं चतुर्वर्गफलाय पृथिवीसुखः ॥
त्र्यस्रं त्रिशक्तिनाशाय वर्तुलं बहुरोगहतम् ।
राष्ट्रः स्वहस्तेदंशभी राजहस्त उदाहृतः ॥
राजहस्तेषु दशभी राजदक्ष उदाहृतः ।
राजदक्षेषु दशभी राजक्षत्रमुदाहृतम् ॥
राजक्षत्रेषु दशभी राजकाष्ठ उदाहृतः ।
राजकाष्ठेषु दशभी राजपूरुष उच्यते ॥
राजधानी तु कथिता दशभी राजपूरुषैः ॥

राजधानी दशगुणा राजक्षेत्रमुदाहृतम् ॥
समेव परिमाणाणि प्रोक्तानि पुरपत्तने ।
भयबाभोगसम्पत्तिमर्गकोर्णिसुखार्थिनाम् ।
राजक्षेत्रेण वृपतिः पुरपत्तनमारभेत् ॥
लक्ष्मीर्जयः क्षमा सौख्यं पञ्चत्वं भङ्ग एकता ।
सन्तुष्टिवित्तं गाशश्च मङ्गलञ्च बलं क्षयः ।
साम्राज्यं भोगसम्पत्तिरिति बोद्धुश्च कोर्णितः ॥
यथार्थसंज्ञा नगरा मुनिना तत्त्ववेदिना ॥”
इति युक्तिकपतरुः ॥ * ॥
अपि च ।
“वृषावासः पुरी प्रोक्ता विश्वाम्बरमपीष्यते ।
एकतो यत्र तु यामो नगरश्चेकतः स्थितम् ॥
मिश्रन्तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम् ।
विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि ॥
स तु याम इति प्रोक्तः शृङ्गाणां वास एव च ।
परमक्रियादिनपुणेच्छातुर्वर्ग्यजनैर्युतम् ॥
अनेकजातिसम्बन्धं नेकशिल्पसमाकुलम् ।
सर्वदेवतसम्बन्धं नगरत्वंभिधीयते ॥”
इति विष्णुपुराणटीकायां श्रीधरस्वामिधृतभृगु-
वचनम् ॥ * ॥
अन्यथा ।
“नगरं सर्वतोभद्रं कर्षणं रोधकं हि वा ।
स्वस्तिकं मध्यगं कार्यं कुमारोपुरमेव वा ॥
चतुष्पथचतुर्थैर्ना भवेत्काममुखावहम् ।
क्षिप्रकर्म विनासश्च दुःस्थानं लशदुर्लभम् ॥
नगरं न प्रशंसन्ति गर्भविद्वं विभेदितम् ।
अयतः स्तम्भप्रासादं क्षिप्रघातं विदुर्गुहाः ॥
हिमखं कर्णहृन्तु लशमध्यं लशं विदुः ।
दुःस्थानं निम्नयाम्यन्तु नेकं तं धनदुर्लभम् ॥
सौम्यं सर्वसुखाद्वाद्पूरितं वाक्कणं वशम् ।
याम्यमायुःप्रदं पूर्णनगरं प्रीतिवर्धनम् ॥
इष्टवासवसंपूर्णं सर्वारोग्यसुखप्रदम् ।
मध्यचतुष्पथोपतं न च तं पीडयेत् कश्चित् ॥
ब्रह्मस्थानं हि तं विप्र शिवस्तत्र सदा स्थितः ।
चतुर्विंशतिनाशस्तु हस्तान्मृष्टानं परम् ॥
अत्र मध्यं प्रशंसन्ति हस्तोत्तमश्चिवान्तम् ।
अथ किञ्चिदतान्यथै प्राहुर्मन्त्र्यं निवेशनम् ॥
नगराद्विष्णुं विष्णुं खेटं यामं ततोऽर्हन्तः ।
नगरादुद्योत्तनं खेटं खेटादयामोऽर्हन्तः ॥
द्विक्रोशं परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्धनुः ।
त्रिंशद्वर्गं विस्तीर्णा देशो मार्गस्तु तेः क्षतः ॥
विंशद्वर्गं याममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ।
धनुर्ध्रि दश विस्तीर्णाः सीमानालपयः क्षतः ॥
त्र्यवजिरयनागानाममम्बाधः सप्तधनुः ।
धनुर्ध्रि चैव चत्वारिंशद्वर्गं यामस्तु निर्मिताः ॥
त्रिकराक्षोपरण्यास्तु द्विकरापः परण्यकाः ।
जङ्घापथश्चतुर्थाद्विपादस्य गृहान्तरम् ॥
वृत्तोपादस्वर्गपादः प्रावृंशपादकः स्मृतः ॥”
इति देवीपुराणम् ॥
नगरकोर्णनं, पुं, (नगरे कोर्णनं नगरपरिभ्रमणं
हरिनामसंघोषणम् ।) नगरादिभ्रमणकरणा-
हरिसङ्कीर्णनम् । यथा,—

“नाचारी नाधिकारी च न स्थाननियमस्तथा ।
यामे वा नगरे साधुर्वने वा कोर्णयेद्धरिम् ॥”
इति हरिनाममाहात्म्यम् ॥
नगरघातः, पुं, (नगरं हन्तीति । हन + घण् ।)
हस्ती । इति संहितसारवाकरणम् ॥
नगरी, स्त्री, स्त्री, (नगर + डीष् ।) नगरम् ।
इत्यमरः । २ । १ । ११ । (यथा, महा-
भारते । १२ । ५ । ६ ।
“प्रोत्था ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्ग्रेय नरशार्ङ्ग ! स राजासीत् सपत्न्यजित् ॥”)
नगरीवकः, पुं, (नगर्या वक इव ।) काकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
नगरीत्या, स्त्री, (नगरादतिष्ठतीति । उत + म्या
+ कः । टाप् ।) नगरसुता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
नगरीषधिः, स्त्री, (नगरजाता ओषधिः फल-
पाकान्मृच्छः ।) कदली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
नगाटनः, पुं, (नगे वसे च्यटति भ्रमतीति । च्यट +
ल्युटः ।) वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पर्वत-
चारिणि, त्रि ॥)
नगाधिपः, पुं, (नगानां पर्वतानामधिपः ।)
हिमालयपर्वतः । इति जटाधरः ॥
नगाश्रयः, पुं, (नगः पर्वतः आश्रय उतपत्ति-
स्थानं यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नगवासिनि, त्रि ॥
नगीकाः, [स्] पुं, (नगो वृक्षः पर्वतो वा ओक
आश्रयस्थानं यस्य ।) पत्नी । इत्यमरः । २ ।
५ । ३३ ॥ सरभः । सिंहः । इति मेदिनी । से,
५६ ॥ काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नगर-
वासिनि, त्रि ॥
नयः, त्रि (नजते स्मिति । ओ नज द्विष + अक-
म्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । “ओदितश्च ।” ८ । १ ।
४५ । इति निजानस्य नः ।) विषयः । नटो
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अवासाः २ दिग्गवरः
५ । इत्यमरः । ४ । १ । ३८ । तथा च भृगुः ।
“विरुद्धोऽनुत्तरीयश्च नयश्चावच्छ एव वा ।
श्रीतं स्मार्तं तथा कर्म न नयश्चिन्त्येदपि ॥
विकल्पः परिधानासंभृतकच्छः । तथा च योगि-
याश्च वक्ताः ।
“परिधानाद्विकल्पा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ॥”
स्मृतिः ।
“वामे एष्टे तथा नाभौ कञ्चन्यमुदाहृतम् ।
रभिः कलेः परीधने यो विप्रः न मुचिः स्मृतः ॥”
बौधायनः ।
“नाभौ एतच्च यद्वक्ष्यमाणादयति जातुनी ।
अन्तरीयं प्रशस्तं तदाच्छसुभयोक्तयोः ॥”
आचारचन्द्रिकायाम् ।
“द्विकच्छः कच्छशेषश्च मुक्तकच्छश्चैव च ।
एकवामा अवासाश्च नयः पञ्चविधः स्मृतः ॥”
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
“न नयां स्थियमीक्षित पुनश्च या कदाचन ।
न च मृच्चं पुरीध वा न ये संसृष्टमेयुनम् ॥

नम्राटः

नोच्छ्रितः संविशेन्नित्यं न नमः खानमाचरेत् ।
न गच्छेन्न पठेद्वापि न चैव स्वशिरः सृष्टेन ॥”
इति कूर्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः ॥
परिभाषिकनम्रा यथा,—
“यथा कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव च व्रतम् ।
ते नम्राः कौशिताः सद्भिस्तैर्नामसं विगर्हितम् ॥”
इति भार्क्यपुराणे सदाचाराध्यायः ॥
“अग्नयज्ञः सामसंज्ञं च यो वर्णावृत्तिद्विजः ।
एतामुज्जति यो मोहान् स नमः पातको
स्मृतः ॥
यस्तु संत्यज्य गार्हस्थं वानप्रस्थो न जायते ।
परिब्राह्मणे मे ज्ञेयः स नमः पापक्षरः ॥”
इति विष्णुपुराणे १८ अध्यायः ॥
नमः, पुं, (नम + क्तः । निष्ठातस्य नः ।) वन्दी ।
(यथा, नेगधे । १६ । २१ ।
“रतिरतिपतिहेतुश्रीकौ धूरं विभ्रमस्तरां
प्रियवचमि यद्यन्माचार्या वदामतमो ततः ॥”)
अपणकः । इति विश्वमेदिन्यौ । शेषस्य पर्यायः ।
नम्राटकः २ । नित्यन्यकः ३ । भदन्तः ४ । दिगम्बरकः ५ । इति हारावली । ११५ ॥
नमः, पुं, (नम एव । स्वार्थं कन् ।) नमः । नजते
लक्ष्यते इति नमकः । ओ नज डी द्विय इत्य-
स्मात् क्तः सत्त्वाद्योद्दिहति नः मनीषादित्वात्
अस्य गः स्वार्थकः । इति आकरणात् ॥
नमजित, पुं, राजविशेषः । स च श्रीकृष्णपत्न्या
नामजिता जनकः । यथा, श्रीभागवते । १० ।
५८ । २३ ।
“नमजितस्य कौशल्या आसीद्वाजातिधार्मिकः ।
तस्य सत्याभवत् कन्या देवी नामजिती नृपः ॥”
नमः, [क] स्त्री, (नमं जयति स्पृहते अनेनेति । क्ते
+ करणे क्तिप् ।) नमः । इति भरतधृतामर-
माला ॥ (बाहुलकात्कुप्रत्ययं कृते पुंलिङ्गेऽपि
दृश्यते । यथा, वाजसनेयमंजितायाम् । १६ । १४ ।
“आतिथ्यरूपं मासरं मन्त्रावीरस्य नमः ॥”
“मजेत्वकप्रफलाः ण्ठोपुनर्नवाचतुर्जातकप्रिण्यलो
गजपिण्यलो वंशावकाश्च षष्ठ्याचिचक्रैश्च वारुण्य
अग्न्याध्यायकयतामो जीरकदधहृदिहाइयति-
रुद्रयधप्रोह्य एकौकता नमः ॥” इति ।
१६ । १ । मन्त्रटीकायां वेदोपः ॥)
नमः, पुं, (नमं जयति स्पृहते अनेनेति । क्ते +
क्तिप् ।) नानादयस्तसुराजीवम् । वाखर इति
ख्यातम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । किण्वम् २
इत्यमरः । २ । १० । ८२ ॥ कण्वम् ३ नमः ४
इति तट्टीका ॥
नम्रा, स्त्री, (नम + टाप् ।) विवस्त्रा नारी । तत्-
पर्यायः । कौटुंबी २ । कोटवी ३ । नमिका ४ । नम-
योपित् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अनुद्भि-
कृषा कन्या । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २१७ ।
“अनुमयात् तिरुन्त्यां स्वच्छादानम् दीयते ।
तस्मादुदाहृत्य नम्रा मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥”)
नम्राटः, पुं, (नमः सन् अटतीति । अट् + अच् ।)
दिगम्बरः । इति हलायुधः ॥

नटः

नम्राटकः, पुं, (नम्राट एव । स्वार्थं कन् ।) दिग-
म्बरयोगी । इति हारावली । ११५ ॥
नमिका, स्त्री, (नमैव । स्वार्थं कन् । टाप् अत
इलम् ।) विवस्त्रा । तत्पर्यायः । कौटुंबी २
कोटवी ३ । कोटरी ४ । अप्राप्तरजस्का । तत्-
पर्यायः । गौरी २ । अनागतार्जवा ३ । इत्यमर-
स्तट्टीका च । गौरिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
(अजातकुचा कन्या । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ ।
२१३ ।
“अयञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना तु नमिका ॥”)
नटः, पुं, (नं नतिं गच्छतीति । गम + डः ।
बाहुलकात् सम् ।) जारः । इति जटाधरः ॥
नां इति भाषा ॥
नज, ओ ई ड द्विय । इति कविकल्पदमः ॥
(भ्रां-आत्म-अकं-सेट् । ईदित्वात् निष्ठाया
मनिट् ।) ओ ई नमः । ड, नजते । द्विय
लक्ष्यायाम् । इति दुर्गादासः ॥
नज्, थ, अभावमंजकम् । समासे स्थितस्यास्य
स्थाने स्वरे परेऽन् अयनं परं अकारो विकल्पेन
भवति । यथा । अनन्तः नान्तः । अच्युतः
नथुनः । अस्यार्याः यट् । सादृश्यम् १ यथा
अब्राह्मणः ॥ अभावः २ यथा अपापम् ॥
अन्वत्वम् ३ यथा अवटः पटः ॥ अल्पत्वम् ४
यथा अनुदरी कन्या ॥ अप्राशस्त्यम् ५ यथा
अकेशी ॥ विरोधः ६ यथा असुरः । इति सुश्र-
वोद्यटीकायां दुर्गादासः ॥ यथा, मेदिनी ।
“नजभावे निषेधे च स्वरूपार्थेऽप्यतिक्रमे ।
इमदर्थे च सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः ॥”
नकारश्च ॥
नट, वृत्ति । हिंसं । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-
परं-वृत्ति अकं-हिंसं सकं-सेट् ।) नटति ।
इति दुर्गादासः ॥
नट, क भ्रंश । त्रिणि । इति कविकल्पदमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सेट् ।) भ्रंशोऽधःपतनम् ।
स्यन्दगार्थोऽयमिति रामः । क, नाटयति ।
इति दुर्गादासः ॥
नट, म वृत्तौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) म, प्रणटयति । इति दुर्गादासः ॥
नटः, पुं, (नमतीति । नम + “जनिदाद्युमिति ।”
उणां ४ । १०४ । इति डटः ।) श्रयोगाक-
वृत्तः । (नटति वृत्ततीति । नट् + अच् । यद्वा,
नमतीति । नम + डटः ।) नर्तकः । नेटुया इति
भाषा । (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ४२ ।
“तं क्रीडसे निजविनिर्मितमोहजाले
नाल्यो यथा विहरते स्वकृते नटो वै ॥”)
तत्पर्यायः । शैलाली २ । शैलूषः ३ । जाया-
जीवः ४ । कृष्णाक्षी ५ । भरतः ६ । इत्यमरः । २ ।
१० । १२ ॥ सर्ववैशी ७ । भरतपुत्रकः ८ । धात्री-
पुत्रः ९ । रङ्गजीवः १० । रङ्गावतारकः ११ ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २८२ ॥ अशोकवृत्तः ।
इति मेदिनी । टे, २० ॥ किष्कुपत्नी । इति
जटाधरः ॥ नज इति भाषा ॥ (मदनफलम् ।

नटी

तत्पर्यायो यथा,—
“मदनशब्देनः पिण्डी नटः पिण्डीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शल्याको विषपुष्पकः ॥”
इति भाष्यकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अशोकः । अस्य पर्यायो यथा,—
“अशोको हेमपुष्पश्च वज्रुलस्तान्त्रपल्लवः ।
कङ्कलः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”)
वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा, पराशरपद्धतौ ।
“श्रीचिक्यां श्रीलिकाञ्जातो नटो वरुड एव च ॥”
ब्राह्म्यां क्षत्रियाञ्जातः । (यथा, मनुः । १० । २२ ।
“भक्तो मल्लश्च राज्ञ्यात् ब्राह्म्यान्निष्ठिविरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च ॥”
हनूमन्मते दीपकरागस्य रागिणी । अस्या
जातिः संपूर्णा । गृहं घडजखरः । श्रीधर्तौ
द्विसान्तो गानसमयः । रागमालायामस्याः
स्वरूपं रक्तवर्णा नारी नवयौवना सालङ्कृता
अम्बारुद्रा पुरुषवत् परिहितवसना निष्कोष-
करवाले धृत्वा शत्रूनाक्रममाणा । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥ नारदपुराणमते श्रीरागस्य पुत्रः ॥
नटनं, स्त्री, (नट + भावे ल्युट् ।) वृत्तम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । १० ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २३७ ।
“किं गाढीवस्फुरगुरुचनाम्नालनक्रूरपाणि-
नासील्लीलानटनविलसन्निखली सञ्जसाक्षी ॥”)
नटनारायणः, पुं, (नटानां नारायण इव ।)
रागविशेषः । हनूमन्मते मेघरागस्य तृतीय-
पुत्रः । भरतमते दीपकरागस्य तृतीयपुत्रः ।
सोमेश्वरमते कलिनाथमते च षड्वाराणां
शेषरागः । तस्य भाष्याः षट् । यथा,
चोटीको १ । विभङ्गी २ । पूर्वो ३ । गान्धारी ४
वराभा ५ । सिन्धुमल्लारी ६ । सोमेश्वरमते तस्य
रागिण्यो यथा । कामदा १ । कलाणी २ । आभीरी
३ । नाटकी ४ । सारङ्गी ५ । नटहमीरी ६ । रागि-
णीभिः सहास्य हिमन्तौ गानसमयः । इति
सङ्गीतशास्त्रम् ॥
नटभूषणं, स्त्री, (नटानां भूषणं मण्डनं यस्मात् ।)
हरितालम् । इति रत्नमाला ॥
नटमण्डनं, स्त्री, (नटानां मण्डनं यस्मात् ।) हरि-
तालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०५ ॥
नटवरः, पुं, (नटेषु वरः श्रेष्ठः ।) नटश्रेष्ठः । यथा,
“वर्हापीडं नटवरवपुः कणयोः कर्णकारम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
नटसंज्ञकः, पुं, (नटस्य संज्ञा संज्ञा यस्य । कप् ।)
गोदन्ताख्यहरितालम् । इति त्रिकाश्रयः ॥
(स्वार्थं कन्) नटश्च ॥
नटान्तिका, स्त्री, (अन्त्ययति नाशयतीति । अन्त +
ण्यल् + टाप् अत इलम् । नटस्य नटकार्यस्य
अन्तिका ।) लज्जा । इति हारावली । १५३ ॥
नटी, स्त्री, (नटति शोभते इति । नट् + अच् ।
डीम् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ ।
१२६ ॥ (नटति वृत्ततीति । नट् + अच् । डीप् ।)
वेद्या । इति शब्दरत्नावली ॥ नटपद्मी च ॥
(यथा, भागवते । ८ । ८ । १२ ।

“जगुर्भद्राणि गन्तव्यं नयन् नदुर्जगः ॥”
इयं हि पञ्चमकारपूज्यकुलनायिकान्तर्गता ।
यथा, तन्त्रसारे ।

“नदी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्या ।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकी-
र्तिताः ॥”

नदः, पुं, (नदानामीश्वरः । नृवाप्रियत्वात्
तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २।११२ ॥

नदः, क भंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरी-पर-
अकं सेट् ।) क, नाडयति । भंशोऽधःपतनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

नदः, पुं, (नदतीति । नद + अच् । लस्य डत्वम् ।)
नललङ्घम् । इत्यमरः । २।४।१६५ ॥ (यथा,
वेदे । ६।१३८।५ ।

“यथा नदं कशिपुने स्त्रियो भिन्दन्त्यमना ॥”
जातिभेदः । इति पुनपुंसकसंज्ञटीकायां मधु-
अथर्वश्रेष्ठः ॥

नदकीयः, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “नडा-
दीनां कुक् च ।” ४।२।६१ । इति कः
ङागमश्च ।) नलसमूहदेशः । इति हेम-
चन्द्रः । ४।२० ॥

नदप्रायः, त्रि, (नडः प्रायेण यत्र ।) नलवहुल-
देशः । तत्पर्यायः । नदकीयः २ नडान् ३
नडलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४।२० ॥

नदमीनः, पुं, (नलस्थितो मीनः । लस्य डत्वम् ।)
चिलिचिममन्त्यः । नलमीन इत्यमरदर्शनात्
ङल्योरित्यम् ॥

नडमंजतिः, स्त्री, (नडानां मंजतिः समूहः ।)
नडसमूहः । तत्पर्यायः । नद्या २ । इत्य-
मरः । २।५।१६८ ॥ नडसन्धयः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥

नडहः, त्रि, (नडं अपरिस्फुटम्यानं हन्तीति ।
हन + डः ।) कान्तः । ललितः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

नद्या, स्त्री, (नडानां समूहः । “पाशादिभ्यो
यः ।” ४।२।६६ । इति यः ।) नडसमूहः ।
इत्यमरः । २।५।१६८ ॥

नडलः, त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “नड-
शादान् डलच् ॥” ४।२।८८ । इति डलच् ।)
नलवहुलदेशः । इत्यमरः । २।१।६ ॥ (यथा,
रघुः । १८।५ ।

“यो नडलानीव गजः परेषां
बलाव्युद्वेगान्निनाभवत् ॥”

नडान्, [न] त्रि, (नडाः सन्त्यत्र । नड + “कुमुद-
नडवैतसंभ्यो डमनुप ।” ४।२।८० । इति
डमनुप । डित्वात् टिलोपः । मस्य वः ।) नल-
वहुलदेशः । इत्यमरः । २।१।६ ॥

नडाभूः, स्त्री, कुट्टिमः । इति भूरिप्रयोगः ॥

नदं, स्त्री, (नद + क्तः ।) तगरपाद्री । तगर-
मूलम् । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (पर्यायो-
पस्य यथा,—

“कालागुप्तादिवावक्रं तगरं कुटिलं शटम् ।
महोरगं नदं जिह्वं दीनं तगरपादिकम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

नदः, पुं, (नमति स्मेति । नम + क्तः ।) जन्म-
नाडिकाविशेषः । तद्वया,—

“असक्तकुम्भेणा येन यान्ति हस्तकुम्भेणा दिवि ।
नतोन्नतो ततः साधौ भावाः खेटबलानि घट् ॥
दिनाह्वास्तरीना जन्मनाडिका नतनाडिका ।
पूर्वापरार्द्धं जातस्य प्राक्पराख्यादिने भवेत् ॥
रात्रिर्गताघटीशेषघटीदिनाह्नसंयुता ।
परपूर्वाभिधा ज्ञेया रजस्यां नतनाडिका ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

नदः, त्रि, (नम + क्तः ।) कुटिलः । नम्रः ।
इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
२०२।३६ ।

“पतन्ति युगपत् सर्वे पादयोर्मूर्ध्निभ्रमताः ॥”

नदमः, पुं, (नतो दमः ।) लताशालः । इति
रत्नमाला ॥

नतनामिकाः, त्रि, (नता नामिका यस्य ।) अल्प-
नामिकायुक्तः । खादा इति भाषा । तत्
पर्यायः । अवटोटः २ अवनाटः ३ अवभटः ४ ।
इत्यमरः । २।६।४५ ॥

नताङ्गी, स्त्री, (नतमङ्गमस्याः । ङीप् ।) नारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नतिः, स्त्री, (नम + भावे क्तिन् ।) नमनम् ।
नम्रता । यथा,—

“नीतिर्भूमिभुजां नतिर्गणपतां होरङ्गनानी धृति
दम्पात्योः शिशवो गृहस्य कविता वृद्धः प्रभादी
गिराम् ।

लावग्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसः शान्तिर्हिजस्य
जमा

शक्तस्य द्रविणं गृह्याश्रमवतां स्वास्यं सतां मण्ड
नम् ॥”

इति नवग्रहम् ॥

(नतिजलनादिकल् नमस्कारश्च द्रव्यम् ॥)

नदः, टु इ संवृधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा
परं अकं-सेट् ।) टु, नन्त्यतः । इ, नन्त्यतः ।
संवृधि आनन्दयुक्तभावे । ननन्द पारिव्र-
तत्रया वृषः । नन्दते च कुलं पुंसाम् । इति
गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

नदः, पुं, (नदति प्रवाहवेगेन शब्दायते इति ।
नद + अच् ।) पुत्राचक्राजिजमयातावच्छि-
जलप्रवाहः । (यथा, मरुः । ६।१० ।

“यथा नदीनदाः सर्वे भागं यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवायमिनः सर्वे गृहस्य यान्ति संस्थितिम् ॥”
म च मिश्रभैरवशां गहमोदरवक्ष्यपुत्रादिः ।

तत्पर्यायः । पुनर्वहः २ मिथः ३ उदः ४
मरुता ५ । इति हेमचन्द्रः । ४।१५३ ॥

“अष्टवर्षेभ्यो नीर्थां नि नदाश्च दशकोटयः ॥”

इति पाणि भूखण्डे ५५ अध्यायः ॥

नदनुः, पुं, (नदतीति । नद + “अनुङ् नदश्च ।
उणां १।५२ । इति अनुङ् ।) मेघः । इत्य-

णादिकोषः ॥ (यथा ऋग्वेदे । ८।२१।१४ ।
“यदा लघोषि नदनं समुद्रस्यादित् पितेव
हृयसं ॥”)

सिंहः । इति शब्दमाला ॥ (नद + भावे अनुङ् ।
शब्दः । यथा, ऋग्वेदे । ६।१८।२

“स युष्मः सत्वा खजलतसमदा
तुविम्वन्तो नदनुभां ऋणीषी ॥”)

नदी, स्त्री, (नदतीति । नद + अच् ।) पश्चादिगते
नदट् इति निर्देशात् टिङ् टिङ् ङीप् ।) अथ
सहस्रधनुस्त्यन्याप्रभेया । सा च गङ्गायमुना-
सरस्वतीकावेरीगोदावरीप्रभृतिः । तस्या लक्ष
णमाह हस्तोगपरिशिष्टम् ।

“धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यामी न विदते ।
न ता नदीश्चन्द्रवद्वा गतास्ताः परिकीर्तिताः ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

तत्पर्यायः । सरित ० तरङ्गिणी ३ श्रीवलिनी ४
तटिनी ५ हृदिनी ६ भुनी ७ स्रोतस्वती ८
होपवती ९ मयवती १० निम्बगा ११ व्यापगा १२
इत्यमरः । १।१०।३० ॥ आदिनी १३ भुनिः १४
स्रोतस्वती १५ स्रोतोवहा १६ सागरगामिनी १७
अपगा १८ । इति भरतः ॥ निर्भरिणी १९
सरस्वती २० समुद्रगा २१ कुलङ्गधा २२ कुल-
वती २३ श्रीवालिनी २४ मिश्रुः २५ समुद्र-
कान्ता २६ भागरगा २७ लुणा २८ रोधा
वती २९ वाहिनी ३० । तत्त्वलुणाः । स्वच्छ-
त्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् ।
रुच्यत्वम् । लुणापहत्वम् । पथ्यत्वम् । मधु-
रत्वम् । उषदुणात्वश्च ॥ * ॥

“सर्व्या गुर्वा प्राडसुखी वाहिनी स्या-
लक्ष्मी पश्चादाहिनी निचयन ।

दृग्ग दृग्ग नदगुणा सा रिषाया-
शेषा धर्मे गौरवं लायवश्च ॥

प्राथो गृहवहा गुर्वा लघुः शीघ्रवहाः स्रुताः ।
नदाः पापानामिकतायाहिनी विमलोदकाः ॥
द्विधवतप्रभवा याश्च जले तास्यश्लोपमम् ॥

विख्यात प्राची प्राचयाची प्रतीची
या चोदीची स्यामदी सा क्रमेण ।

वाताग्रेयं द्रव्यपिपासिलीपं
पितोदकं पथ्यपाकश्च धने ॥

प्राग्पिपात्रभवा याश्च विख्यातप्रभवाश्च याः ।
शिरोज्ज्वलीगङ्गादीनां ता जेतुः श्लोपस्य च ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा च ।

“तथा प्राची गमाश्चान्याः पश्चिमाश्च भास्वताः ॥”

“समेकता सपाषाणा इविषा जाम्बयादिनी ।
रवं चतुर्विधा नदी वानपिपकपाक्षिकाः ॥

मदावहायारानवप्रसूणां

मरुतकफानां प्रामनस्य तस्याः ।

नीर्गं यमन्ते छितकट्टिप्रियाण

नदीभवे नैव हिमाम्बे च ॥

यन्मिमलशिलानां स्फातनान्जानयेनं
बहुलमजलवीचिच्छसंजीभदमम् ।

नदी

ननु लघु च सुधीतं नैव चोष्णं घनञ्च
हरति पवनपितं श्लेष्मकदारि सत्यम् ॥
इति पाषाणनदीवारिगुणाः ॥ * ॥
सुघनविमलतोयं सैकतायाः प्रवाहं
न च भवति लघुत्वं श्लेष्मकद्वन्ति पितम् ।
भवति मधुरमेवं किञ्चिदुष्णं कषायं
भवति च सुखश्लक्ष्णं पित्तम् ॥

इति सवानुकानदीवारिगुणाः ॥ * ॥
हिमवत्प्रभवा नद्यः पुण्या देवर्षिसेविताः ।
घनपाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥
हन्ति वातकफं तोयं श्रमशोधविनाशनम् ।
किञ्चित् करोति वा पित्तं त्रिदोषप्रमनञ्चलम् ॥
मलयप्रभवा नद्यः शीततोयाऽनूपमाः ।
हन्ति वातञ्च पित्तञ्च श्रमशोधश्रमापहम् ॥
गङ्गा सरस्वती शोणं यमुना सरयः सन्धो ।
वेणा इरावती नीला उत्तरान् पूर्ववाहिनी ॥
हिमवत्प्रभवा ह्येता हिमसम्भवशीतलाः ।
समाः सर्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा रुणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्वसमुद्रगा ।
तथा चर्मन्वती वैजवती पारावती तथा ॥
सिन्धु महाप्रदीपा च अष्टिकुला पयस्विनी ।
शैवली शैवलिन्यश्च सिन्धुयुक्ताः समुद्रगाः ॥
वातपित्तहरं नीरं त्रिदोषप्रमनः परम् ।
अमरानिहरं वृष्यं उत्तराश्रानुगामिनी ॥

इति नद्य उत्तराश्रानुगामिनीः ॥ * ॥
तापी तापा च गोलोमी गोमती शालिता मही ।
सरस्वतीयुता नद्यो नर्मदा पश्चिमानुगाः ॥
आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफघ्नतथा ।
वातशोधहरं हृद्यं कण्डकुलविनाशनम् ॥
पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना ।
अस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारघ्नम् ॥
पित्तप्रमनं वृष्यं मूत्रदोषविकारघ्नम् ।
पुण्या पयस्विनी वेता प्रणीता च वरानना ॥
द्रोणा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमाः ।
आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मकारकम् ॥
पूर्वसागरगाश्चैव नद्यो नवजनेर्युताः ॥
कावेरी वीरकान्ता च भीमा येव पयोष्णिका ।
विभावरी विशाला च गौरीदा महन्स्वगा ॥
पार्श्वती चापरा नद्यो दक्षिणाद्रिगमा हिमाः ।
प्रत्येकशो न सेवेन युक्तायाश्च प्रथक् पृथक् ॥
मर्वासी परिसरगा च श्रुतानाश्चैकविंशतिः ।
क्रोशं क्रोशं भवेत् कुल्या योजने योजने नदी ॥
योजनद्वयतो ज्ञेया महानीरा बुधैर्नदी ॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
“पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा यास्यामलोदकाः ।
पण्याः भ्रमासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोऽन्यथा ।
उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदेः खेदितोदकाः ॥
हिमवन्मलयोद्भूताः पण्यास्ता एव च स्थिराः ।
लमिषीपदङ्कुलकण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥
प्रश्चावन्त्या परान्तोत्था दुर्गमानिमतश्चजाः ।
उत्तराश्रपदान्कान् सञ्चिन्धोद्भवाः पुनः ॥
कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दोषघ्नाः पारिपात्रजाः ॥

नदी

वलपौरुषकारियः— ॥”
इति वामटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पण्या लघूदकत्वात् ।
पूर्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरूदकत्वात् ।
दक्षिणाभिमुखा नातिदोषलाः साधारणत्वात् ॥”
“प्रायेण नद्यो मरुषु सतिक्ता लवणान्विताः ।
इष्टकषाया मधुरा लघुपाका वले हिताः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
“वसुधा कीटसर्पांशुमलसन्धितोदकाः ।
वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
भारतवर्षे नद्यो यथा । गङ्गा सिन्धुः सरस्वती
शतद्रुः वितस्ता विपाशा चन्द्रभागा सरयुः
यमुना इरावती देविका कुङ्गः गोमती धृत-
पापा बाहुदा द्रवहती कौशिकी निम्बरीरा
गण्डकी चक्षुधती लोहिता । इत्येता हिमवत्-
पादनिर्गताः ॥ वेदस्मृत्यो वेदवती सिन्धुः अपर्णा
चन्द्रना मदाचरा रोहिपारा चर्मन्वती
विदशा वैजवती वयन्ती । इत्येताः पारिपात्रो-
द्भवाः ॥ शोणा ज्योतीरथा नर्मदा सुरसा
मन्दाकिनी दशार्णा चित्रकूटा तमसा पिप्पला
करोतीया पिशाचिका चित्रोत्पला विशाला
वज्रुका बालुका वाहिनी सुक्लिमती विरजा
पङ्क्तिनी रिवी । इत्येता ऋष्यप्रस्ताः ॥ मणि-
जाला शुभा तापी पयोष्णी श्रीघोदा वेणा
पाशा वैतरणी वेदी पाला कुमुद्वती तोया दुर्गा
अन्धा गिरा । एता विन्ध्यपादोद्भवाः ॥ गोदा-
वरी भीमरथी कृष्णा वेणा वज्रुला तुङ्गभद्रा
सुप्रयोगा ब्रह्मकावेरी शतमीला ताम्रपर्णी
पुष्यावती उत्तपलावती । इत्येता मलयजाः ॥
त्रियामा अष्टिकुला इन्दुरा त्रिविदाला मल्लिनी
वंशवरा महेश्वरनद्या अष्टिका लुषती मन्द-
गामिनी पलाशिनी । इत्येताः सुक्लिमत्प्रभवाः ।
एताः प्राधान्येन कुलपर्वतनदाः । शेषाः क्षुद्र-
नद्यः । इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
“केलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ।
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ॥
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ।
दिव्यश्च चन्द्रनलत्र तस्यास्तीरे महद्भनम् ॥
प्रागुत्तरेण केलासात् दिव्यं सौगन्धिकं गिरिम् ।
सर्वधातुमयं दिव्यं शर्वलं पर्वतं प्रति ॥
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः समुद्रो रत्नसन्निभः ।
सत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदन्नाम विद्युत् ॥
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी लक्ष्मोदका शुभा ।
तस्यास्तीरे वनं दिव्यं महच्चैव रथं शुभम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सद्धानुगः ।
यक्षः सेनापति ऋगेर्गुरुकैः परिवारितः ॥
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी लक्ष्मोदका शुभा ।
महीमल्लमध्यं तु प्रविष्टे ते महीदधिम् ॥
केलासादक्षिणप्राच्यां शिवं सर्वोपधिं गिरिम्
मनःशिलाभयं दिव्यं शर्वलं पर्वतं प्रति ॥
लोहितो हेमश्चक्षुः गिरिः सूर्यप्रभो महान् ।

नदी

तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं समुद्रतु सरः ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्या लोहितश्च नदी महान् ।
देवारण्यं विशोकश्च तस्य तीरे महद्भनम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो बली ।
सौम्यैः सधामिकैश्चैव गुरुकैः परिवारितः ॥
केलासात् पश्चिमोदीच्यां ककुद्धानोषधीगिरिः ।
ककुद्धानि च रुद्रस्य उत्पत्तिस्थिककुद्धानः ॥
तदङ्गनलैककुदं शैलं त्रिककुदं प्रति ।
सर्वधातुमयस्तत्र समुद्रहेतुतो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिद्धसेवितम् ।
यस्मात् प्रभवते पुण्या सरयुर्लोकपावनी ॥
केलासात् पश्चिमामाशां दिव्यः सर्वोपधिर्गिरिः ।
अरुणः पर्वतश्रेष्ठो रत्नधातुविभूषितः ॥
भवस्य दयितः शैमान् पर्वतो हेमसन्निभः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनबालुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तत् सरः ।
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा ॥
सा वदन्तु शीतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम् ।
अभ्युत्तरेण केलासां शिवं सर्वोपधिं गिरिम् ॥
गौरान् पर्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हरिण्यश्चक्षुः समुद्रान् दिव्योपधिमयो गङ्गिः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनबालुकम् ।
रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥
गङ्गार्थं स तु राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ।
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमस्तु प्रतिष्ठिता ॥
सोमपादात् प्रसृता सा सप्तधा प्रतिभज्यते ।
भवस्य साङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया ॥
ततो विसर्ज्यामास सप्त स्रोतांसि गङ्गया ।
त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रीण्येव च ॥
स्रोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्यपदान्त सप्तधा ।
नलिनी द्वादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ॥
शीता वदन्तुश्च सिन्धुश्च तिसस्ता वे प्रतीच्यगा ।
सप्तमी लघुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ॥
तस्माद्भागोरथी सापि प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
सप्तेताः प्रावयन्ति सप्त वर्धन्तुमभाङ्गयम् ॥
प्रसृताः सप्त नद्यस्तु शुभा विन्दुसरोद्भवाः ।
तान् देशान् प्रावयन्ति सप्त लक्ष्म्योदध्यां सर्वशः ॥
सलिलान् कुस्तुराक्षीनान् वन्दरान् यवनान्
खशान् ।

सुतकुलाश्च कुलत्यांश्च अङ्गलौक्यावरान् यान् ।
लत्वा द्विधा हिमवन्तं प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
अथ चीनमरुत्तैव कालकांश्चैव चूलकान् ॥
तुगारान् वन्दरान् कारान् पञ्चवान् पारदान्
शकान् ।
एतान् जनपदान् वज्रः प्रावयन्त्युदधिं गता ॥
वरदानं कूटजांश्चैव गान्धारानौरसान् कुङ्गान् ।
शिवसौरानिन्द्रमरुन् वसतीन् समतेजसा ॥
सैन्धवारदृकाधिरान् कुपयान् भीमरौरिकान् ।
शुनासुखांश्चोर्ध्वमरुन् सिन्धुरेताग्निधिवते ॥
गन्धर्वान् किन्नरान् यक्षान् रक्षोविदाधरो-
रगान् ।
कलापग्रामकांश्चैव तथा किंपुरुषान्नरान् ॥

किरातां पुलिन्दां कुर्वन् वे भरतानपि ।
पाञ्चालकौशिकान् मत्स्यान्मागधाङ्गान्क्षेपे च ॥
ब्रह्मोत्तराङ्गं वङ्गाञ्च तामलिप्राञ्क्षेपे च ।
यतान् जगपदानाञ्च गङ्गा तारयते शुभा ॥
ततः प्रतिहता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
ततस्तु द्वादशीं पुण्या प्राचीमभिमुखा ययौ ॥
प्रावयन्पक्षाञ्चैव निषादानपि सर्वशः ।
धीवरावृषिकाञ्चैव तथा लीनमुखानपि ॥
केकरानेकवर्णाञ्च किरातानपि चैव हि ।
कालन्दरान् विवर्णाञ्च कुशिकान् स्वर्गभूमिकान् ॥
सा मण्डले समुद्रस्य तिरोभूत्वा तु सर्वशः ।
ततस्तु पावनीं चैव प्राचीमेव दिशं ययौ ॥
कुपयान् प्रावयन्ती सा इन्द्रदुम्नसरांस्थपि ।
तथा खरपदान् देशान् वेङ्गशङ्कुपयानपि ॥
मध्ये चोष्णानकमरून् कुचप्रावरणानपि ।
इन्द्रदीपान् समुद्रं सा प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥
ततस्तु पावनीं प्रायात् प्राचीमाग्रां जवेन तु ।
तोमरान् प्रावयन्ती सा हंसमार्गान् सन्दृष्ट्वान् ॥
पूर्गान् दर्भाञ्च सेवन्ती भिक्षा सा बहुधा
गिरिम् ।

कर्णप्रावरणान् प्राप्य गता साश्चमुखानपि ॥
मिकतापञ्चमरून् गत्वा विद्याधरां ययौ ।
वामिमण्डलकोष्ठान् सा प्रविष्टा महन् सरः ॥
तासां नद्युपनद्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
उपगच्छन्ति ता नद्यो जतो वर्धन्ति वासवः ॥
हेमकूटस्य पृष्ठे तु सर्पाणामुत्सवः स्मृतः ।
सरस्वती प्रभवति तस्मात् ज्योतिष्मती तु या ॥
अवगाहेतोभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ।
सरो विष्णुपदं नाम निधये पञ्चतोक्तमे ॥
तस्मात् इयं प्रभवति गन्धर्वो नकुला च ते ।
देवीः पान्थां प्रभवति ब्रह्मन्महो महात् ॥
जम्बुद्वीपे नदी पुण्या यस्यां जाम्बुनदं स्मृतम् ।
पर्यादस्तु इदो नीलः स शुभः पुण्डरीकवान् ॥
पुण्डरीका पर्योदा च तस्मादे संप्रसूयते ।
सगस्तु सरसश्चैव स्मृतमुत्तरमानसम् ॥
हव्या च नन्दकान्ता च तस्माद् संप्रसूयते ।
हृदाः कुरुषु विख्याताः पद्ममीनकुलाकुलाः ॥
नान्वा ते विजया नाम द्वादशोदधिसन्निभाः ।
तैभ्यः श्रान्ता च माध्वी च इ नदी संप्रसू-
यतः ॥”

इति मत्स्यपुराणे १०२ अध्यायः ॥ * ॥
अथ सिन्धुसिन्धुनद्युत्पत्तिकारणम् ।
“एवं विवाह्यं ध्रुवन् सौवर्गं मानसाचले ।
अरुन्धती वशिष्ठस्तु मोहमाप तया सह ॥
तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे ।
विवाहावभृथार्थाय शान्त्यर्थं वसुधाक्षतम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरपाणिभिः समुद्रीकृतम् ।
ततोयं संप्रदा भूत्वा पतितं मानसाचलान् ॥
हेमाद्रिः कन्दरे सार्धं सरस्याश्च पृथक् पृथक् ।
ततोयं पतितं सिन्धे देवभोग्ये सरोवरे ॥
तेन सिन्धो नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम् ।
महाकोपीप्रपाते च यद्धारि पतितस्तु ते ॥”

कौशिकी नाम सा जाता विन्ध्याभिन्नावतारिता ।
उमाचैव यत् पतितं तोयं तेन महानदी ॥
कावेरी नाम सा जाता तदा कावेरसंहता ।
महाकाले सरःश्रेष्ठे पतितं तप्पन्नं गिरेः ॥
हिमाद्रिः पान्धभागे तु दक्षिणे शुम्भसन्निधौ ।
गोमन्ति नाम तेज्जिता नदी गोमत्युदीरिता ॥
मेनाको नाम यः पुत्रः शैलराजस्य च प्रियः ।
यस्तु तस्मिन् समुत्पन्नो मेनकोदरतः पुरा ॥
ततश्च पतितं तोयं तस्माज्जाता महानदी ।
देविकास्या महादेवपेरिता सागरं प्रति ॥
ततोयं सङ्गतं कुम्भाहंसा वङ्गवसन्निधौ ।
तेजाभूत् सरयुर्मात्रा नदी पुण्यतमा शुभा ॥
यात्यम्नासि महापार्थे खाखवारण्यसन्निधौ ।
हिमवत्कन्दरे यात्ये इरावद्दमन्यतः ।
इरावती नाम नदी तेस्तु जाता सरहरा ॥
एताः सर्वाः ज्ञानपानात् स्मरन्तेऽर्चयन्ती

यथा ।
फलं ददति मर्त्यानां दक्षिणोदधिगाः सदा ॥
धर्मायकाममोक्षाणां बौजभूताः सनातनाः ।
महानद्यस्तु सप्तेताः सर्वदा देवभोगदाः ॥
एवं नद्यः सप्त जाताः सदा पुण्यतमोदकाः ।
अरुन्धत्या वशिष्ठस्य विवाहे देवसन्निधौ ॥”
इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥ * ॥
नद्यादीनां रूपद्वयं यथा,—
“नद्यश्च पञ्चताः सर्वं दिरूपाश्च स्वभावनः ।
तोयं नदीनां रूपान् शरीरमपरमन्तया ॥
स्यावरं पञ्चतानान् रूपं कायकथापरः ।
शुक्तीनामथ कम्पना तथेवात्मनस्ता तनूः ॥
बहिरत्यिस्वरूपान् सर्वदेव प्रवर्तते ।
एवं जलं स्यावरश्च नदीपञ्चतयोक्तया ॥
अन्तर्जमनि कायस्तु सततं नोपपद्यते ।
आप्यायते स्यावरं शरीरं पञ्चतस्य तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्यायते सदा ।
नदीनां कामरूपित्वं पञ्चतानान्तयेव च ।
जगत्स्थित्य पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ॥
तोयज्जानी नदीदुःखं जायते सततं दिजाः ।
विशोर्णं स्यावरे दुःखं जायते गिरिकायगम् ॥”

इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
तस्या वेदिकपर्यायः । अवनयः १ यक्षाः २
खाः ३ सोराः ४ सोढाः ५ उन्धः ६ धुनयः ७
रुजानाः ८ वल्लगाः ९ स्वाहाश्रगाः १० रोध-
चक्राः ११ हरितः १२ सरितः १३ अयुयः १४
नभन्तः १५ वधः १६ हिरण्यवर्णाः १७
रोहितः १८ ससुतः १९ अग्नाः २० सिन्धवः २१
कुल्याः २२ वयः २३ उब्जाः २४ इरावयः २५
पावयः २६ स्रान्त्यः २७ ऊर्जस्वयः २८
पयस्वयः २९ सरस्वयः ३० तरस्वयः ३१ हर-
स्वयः ३२ रोधस्वयः ३३ भास्वयः ३४ अजिराः ३५
मातरः ३६ नदाः ३७ । इति सप्तविंशत्यदी-
नामानि । इति वेदिकपण्डितैः १ । १५ ॥
(चतुर्दशाक्षरवर्णविशेषः । तज्जगत्तं यथा,—
“ननतजगुर्गोः सप्तयतिर्नदी स्यात् ॥”)

नदीकदम्बः, पुं. (नदीनां कदम्बं सम्यक्षो यव ।)
महाभाषजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीनां
कदम्बम् ।) नदीसम्बन्धे, स्त्री ।
नदीकान्तः, पुं. (नदीनां कान्तः पतिः ।) समुद्रः ।
(नदी कान्ता प्रिया यस्य ।) हिमालयः ।
सिन्धुवारकः । इति मेदिनी । तै, २०० ॥
नदीकान्ता, स्त्री. (नदी कान्ता यस्याः ।) जम्बु-
द्वयः । काकजङ्घीवधिः । इति मेदिनी । तै,
२०१ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमया ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
लता । इति हेमचन्द्रः ॥

नदीकूलप्रियः, पुं. (नदीकूलं प्रियं यस्य । नदी-
कूलजातत्वादस्य तथात्वम् ।) जलवेतसः । इति
अटाधरः ॥
नदीजं, स्त्री. (नद्या जायते इति । जन + ङ. ।)
सोतीरक्षन्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा वेदिकरत्नमालायाम् ।
“सोतीरक्षन्तं नदीजञ्च लणं सोतीरजालक्षन्तम् ॥”)

नदीजः, पुं. (नद्या जायते इति । जन + ङ. ।)
अर्जुनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्यायो
यथा वेदिकरत्नमालायाम् ।
“धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः कङ्कुभोरजुर्नृजः ॥”)
यावनालश्वरः । हिमालयः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पिटमाचिकः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १२१ ॥ यथा, समुद्रे उत्तरतन्त्रे । १० ।
“नदीजशिश्वीकटकाय्ययुञ्जन्
मनःशिला इ च निशो यत्नसं ॥”
उपनिविष्टः । यथा, महाभारते । ५ । १८ । ६ ।
“सुरारिश्च नदीजश्च कर्णवैद्यश्च पाण्डवः ॥”
भीष्मः । गङ्गागर्भजातत्वात् तथात्वम् । यथा,
मत्स्ये । ५ । १४८ । १२ ।

“अयम् धर्मज्ञतया महात्मा
न रात्र्यकामो ब्रह्मरो नदीजः ॥”)
नदीजान्, त्रि. (यथा, महाभारते । ७ । १०० । ८ ।
“पार्थतोयेनदीकेषु सैन्येवैव महाहृद्यैः ॥”)
नदीजा, स्त्री. (नद्या जायते या सा । जन +
ङ. + टाप्.) अग्निमन्त्रवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

नदीनरम्यानं, स्त्री. (नद्यानरस्यानमयतरण-
स्यत्वम् ।) चक्रः । इति भूरिश्रयोगः ॥ (नद्या
इतरस्यात्वम् ।) नदीभिन्नस्यात्वम् ॥
नदीनः, पुं. (नदीनां जनः पतिः ।) समुद्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वक्रवः । यथा । अयं
नदीन इत्याद्युत्तरनेपथः ॥ (अनेनोर्वशीयस्य
सहदेवस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे । २८ । ४ ।
“सहदेवस्य धर्मज्ञा नदीन इति विष्णुतः ।
नदीनस्य जयनसेनो जयनसेनस्य सनत्कुनिः ॥”
न दीनः इति नञ्समासे दक्षिणभिन्ने, त्रि.)
नदीनिष्ठावः, पुं. (नदीसमुत्खानासौ निष्ठावः ।)
धान्यभेदः । तत्पठ्यायः । कटनिष्ठावः २ कर्तुरः ३

जनन्या

नदीनः ४। अथ गुणाः। तिलत्वम्। कटु-
त्वम्। अम्रप्रदत्वम्। गुणत्वम्। वतलत्वम्।
कषादत्वम्। रुचत्वम्। कामायत्वम्। विषदोष-
नाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥
नदीमाह्वः, त्रि, (नदी मातव पोषिका यस्य।
कप्।) नद्यस्य सन्ध्यादौ विपातितदेशः। इत्य-
मरः। २। १। १२॥
नदीवहः, पुं, (यथा वहः।) बहुरः। इति शब्द-
माला॥ वॉक इति भाषा॥
नदीवटः, पुं, (नदीसमीपजातो वटः।) वटी-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
नदीव्याः, त्रि, (नद्यां व्यातीति। व्या + “सुपि-
त्यः।” ३। २। ४। इति कः। “निनदीभ्यां व्यातेः
कौशले।” ८। ३। ८। इति षत्वम्।) नद्य-
वगाहनद्वयः। नदीकानकुशलः। इति भट्टि-
टीकायां पुष्करिकाचः॥ नदीशः। इति
पुरषोत्तमः॥ यथा,—
“ततो नदीष्वान् पयिकान् गिरिष्वान्॥”
इति भट्टिः॥
नदीसर्जः, पुं, (नद्याः सर्ज इव। नदीतीरजान-
त्वादस्य तथात्वम्।) अर्जुनवृक्षः। इत्यमरः।
२। ४। ४५॥ (पयायोऽस्य यथा,—
“ककुभोऽर्जुननामाभ्यां नदीसर्जश्च कौर्मितः।
इन्द्रहर्नरवृक्षश्च वीरश्च धवलः स्मृतः॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
नदीयौ, स्त्री, (नद्यां भवा। “नद्यादिभ्यो ङ्क्।”
४। २। ६०। इति ङ्क्। एधोऽरादिवात् ङ्ङ्ङः।)
नादीयौ। भूमिजम्बुः। इति शब्दचन्द्रिका॥
नद्यः, त्रि, (नद्यते स्मृति। नद्य + क्तः।) नद्यः।
(यथा, हरिवंशे। २३२। १७।
“द्विषेच कवचेनैवा द्विषेचो विच्छिन्ने ध्वजेः॥”)
उद्गृह्यतः। इति मेदिनी। धे, ६॥
नद्यौ, स्त्री, (नद्यतेऽनया। नद्य + दाच्चीति ण्।
ततो ङोप।) चर्मरज्जुः। इत्यमरः। १। १०। १२॥
(यथा, प्रद्युम्नविजये चतुर्थीकम्।
“अत्रापि धिग्वज्रवि पुत्रकलत्रमिज-
नङ्गावन्तद्वदयो न च तं स्मरामि॥”)
नद्यान्तः, पुं, (नद्या आन्त इव।) समष्टिला-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
नद्युत्सृष्टः, त्रि, (नद्या उत्सृष्टः।) नदीकर्तृक-
त्ववस्तु। तद्रूपभूतत्वस्य चर इति षडा
इति च भाषा॥ नद्युत्सृष्टा भूमिस्तु यस्याधि-
कारे जाता तस्यैव भवति। यथा,—
“नद्युत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही।
अन्यथा न भवेत्सामो नराणां राजदैविकः॥
चयोदयो जीवन्तश्च देवराजवशाद्गणाम्।
तस्मात् सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत्॥”
इति विवादचिन्तामणिविवादरत्नाकरवैर-
मित्रोदयप्रश्रुतिप्रत्यक्षतत्त्वचनम्॥
ननन्दा, [न] स्त्री, (न नन्दति तुष्यति सेव-
यापि। नन् + नन् + “ननि च नन्देः।” उणां
२। ६६। इति ऋन्। केषांचिन्मतेन उह्य-

नन्दः

भावः।) भर्तृभगिनी। ननद इति भाषा॥
तत्पण्यायः। ननान्दा २ नन्दिनी ३ नन्दा ४
पतिस्त्रिया ५। इति शब्दरत्नावली॥
ननान्दा, [न] स्त्री, (न नन्दति सेवयापि।
नन् + “ननि च नन्देः।” उणां २। ६६। इति
ऋन् उह्यिच।) ननन्दा। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, ऋग्वेदे। १०। ८५। ४६।
“सन्नाज्ञी न्यशुरे भव सन्नाज्ञी न्यश्रुं भव।
ननान्दि सन्नाज्ञी भव सन्नाज्ञी अधि देव्यु॥”)
ननु, अ, (न नुदति प्रेरयतीति। नुद + मितद्रादि-
त्वात् ङुः।) प्रश्नः। एच्छा। अवधारणम्।
(यथा, रघुः। १। ६०।
“उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे।
देवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्ता त्वमापदाम्॥”)
निश्चयः। (यथा, महाभारते। १३। ६। १६।
“लोको देवं समालोक्य उदासीनो भवेन्ननु॥”)
अनुज्ञा। (यथा, शिशुपालवधे। ६। ६१।
“ननु सन्दिशेति सुहृदोदितया
त्रयया न किञ्चन किलाभिद्ये॥”)
अनुमतिः। अनुनयः। सान्त्वनम्। आमन्त्र-
णम्। सम्बोधनम्। (यथा, कुमारः। ४। ३२।
“विधुरां ज्वलनातिसर्जनात्
ननु मां प्रापय पलुरन्तिकम्॥”)
एपासुदाहरणानि यथा,—
“प्रन्ने नन्धेय्यामहे। अवधारणे ननु गच्छामः।
अनुज्ञायां सर्वेणैव चायताम्। अनुनये ननु
चण्डि। प्रसीद। आमन्त्रणे ननु चैत्र। विरो-
धोक्तिः। इत्यमरभरतौ॥ विनियहः। अनु-
प्रश्नः। परकृतिः। अधिकारः। सम्बन्धः। इति
मेदिनी। ने, ४४॥ आक्षेपः। प्रत्युक्तिः। वाक्या-
रम्भः। इति हेमचन्द्रः। ६। १७८॥ उ-
त्प्रेक्षाङ्कारयञ्जकम्। यथा,—
“मन्ये शङ्के भुवं नूनं किंवा प्रायोऽनुवेदि च।
ननु नाम हि जानामि उत्प्रेक्षायञ्जकानि च॥”
इति काथचन्द्रिका॥
ननुच, अ, विरोधोक्तिः। इत्यमरः। १। ४। १४॥
ननुचेति समुद्दिष्टं विरोधवचने ननुशब्दो विरो-
धोक्तौ चकारात् ननुचेति वा। इति भरतः॥
नन्दः, पुं, (नन्दतीति। नन्द + पचाद्यच्।)
विष्णुः। यथा। “आनन्दो नन्दो नन्दः॥” इति
महाभारते। १३। १४६। ६६॥ नरपतिभेदः।
स तु महानन्दिसुतः चत्त्रियवंशजः। (यथा,
भागवते। १२। १। ७—११।
“महानन्दिसुतो राजन्। शूद्राग्रभोजो बली।
महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः चत्त्रविनाशकृत्।
ततो गुप्ता भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्तन्धाम्निकाः॥
स एकच्छत्रां पृथिवीमनुकृतिश्रासनः।
श्राप्तिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः॥
तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमात्यप्रमुखाः सुताः।
य इमां भोक्ष्यन्ति महर्षी राजानश्च शतं समाः॥
नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति।
तेषामभावे अमर्त्यौ मौन्या भक्ष्यन्ति वै कलौ॥”)

नन्दो

आनन्दः। निधिविशेषः। इति पुराणशब्द-
रत्नावली॥ गोपभेदः। स च श्रीकृष्णपिता।
नन्दः पुरा द्रोणनामा वसुरासीत्। यथा,—
“द्रोणो वसुनां प्रवुरो धरया सह भार्गवा।
करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मणस्तनुवाच ह॥
जातयोर्नै मन्त्रादेवे सुवि विश्वेश्वरे हरौ।
भक्तिः स्यात् परमा लोको ययाञ्जो दुर्गतिमरेत्॥
स्वस्तीकृतः स भगवान् ब्रजे द्रोणो महावशाः।
जज्ञे नन्द इति ख्यातो यज्ञोदा सा धराभवत्॥”
इति श्रीभागवते। १०। ८। ४८—५०॥
विष्णुविशेषः। यथा,—
“महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा।
चत्वार उत्तमा वंशा मातङ्गसुनिसम्भवाः॥
दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः॥”
इति सङ्गीतदामोदरः॥
(नन्दविशेषः। यथा, महाभारते। ७। २२। ५५।
“नन्दो चात्र विपुलौ दिव्यौ नन्दोपनन्दकौ॥”
स्वन्दस्यानुचरविशेषः। इति महाभारते। ६।
४५। ६१॥ नागविशेषः। इति महाभारते।
५। १०३। १२॥ यज्ञेश्वरस्यानुचरविशेषः।
यथा, भागवते। ४। ७। २२।
“दक्षो यज्ञोताह्वनसादनोत्तमं
यज्ञेश्वरं विश्वज्ज्वा परं गुहम्।
सुनन्दनन्दानुचरुर्गर्वतं सुदा
यज्ञन् प्रपेदे प्रयतः क्षताङ्गलिः॥”
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामन्यतमः। इति महा-
भारतम्। १। ६७। ६६। मदिरागर्भजातो
वसुदेवस्य पुत्रविशेषः। इति भागवतम्। ६।
२४। ४८॥ कौशवीपस्य वर्षपर्वतविशेषः।
इति भागवतम्। ५। २०। २१॥ खनाम
ख्यातो दत्तकभोमांसायन्यायज्ञता। यथा,—
“अभिवन्द्य अमङ्गल्यपदद्वन्द्वविनायकम्।
पुत्रीकरणभोमांसां कुरुत नन्दपङ्कतः॥”)
नन्दकः, पुं, (नन्दयतीति। नन्द + क्तुल्।) विष्णु-
खड्गः। इत्यमरः। १। १। ३०॥ (यथा,
हरिवंशे। १२७। ४४।
“रथाङ्गनाथ शार्ङ्गं गदया नन्दकेन च।
प्रहरास्तु गवङ् दण्डो भूत्वा जनाह्नन॥”)
भेकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ हयंके कुलपालके
च त्रि। इति मेदिनी। के, १०६॥ कृष्णपिता
आनन्दः। आनन्दकारकश्च॥ (नागविशेषः
इति महाभारतम्। ५। १०३। ११॥ स्वन्द-
स्यानुचरविशेषः। इति महाभारतम्। ६।
४५। ६६॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः। इति
महाभारतम्। १। १८७। ३॥)
नन्दकिः, स्त्री, पिप्पली। इति शब्दचन्द्रिका॥
नन्दकी, [न] पुं, (नन्दकः खड्गोऽथ्यस्येति।
नन्दक + इनिः।) विष्णुः। यथा,—
“शङ्खभ्रमन्दकौ चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः॥”
इति महाभारते शार्ङ्गपर्व॥
नन्दगोपिता, स्त्री, (नन्दाय हर्षाय गोपिता
रक्षिता।) राक्षा। इति शब्दचन्द्रिका॥

नन्दनः

(नन्दगोपः अस्या जातः। तारकादिस्वात् इत्यच्।) नन्दगोपजन्मभूम्वादः ॥
 नन्दधुः, पुं, (नन्दनमिति। नन्द + "दितोऽधुच्" ॥ ३।३।८६। इति अधुच्।) आनन्दः। इति शब्दरत्नावली ॥
 नन्दनं, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्द + "नन्दिगृहि-पत्न्यादिभ्यो ऋधिव्यच्" ॥ ३।१।१३४। इति ऋधुः।) इन्द्रवज्रम्। इत्यमरः। १।१।४८८॥ (यथा, कुमारः। २।४१।
 "अभिशाब्देपातानां क्रियन्ते नन्दनदमाः" अष्टादशाक्षरवृत्तिविशेषः। अस्य विवरणम् कृत्स्नः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ आनन्दः। यथा, महाभारते। २।२५।६।
 "स्वस्तिवाच्याहृतो विप्रान् प्रयाहि भरतर्षभ ॥ दुर्द्धामप्रहर्षाय सुहृदा नन्दनाय च ॥" ॥
 हर्षके, चि। इति मेदिनी। ने, ८० ॥ (यथा, महाभारते। २।१४६।५।
 "पश्य दिवं सुरचिरं भीम पुण्यमनुत्तमम्। गन्धर्वस्यानसम्पन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥")
 नन्दनः, पुं, (नन्दयतीति। नन्द + ऋधुः।) पञ्चत-भेदः। यथा, कालिकापुराणे ७५ अध्याये।
 "तीरे तु चन्द्रकुण्डस्य नन्दनो नाम वै गिरिः। तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥ मर्त्यभावं समासाय सर्वदेवेश्वरो हरिः। सेवितुं चिद्विश्रान्तो सततं वर्तते नतः ॥ चन्द्रकुण्डस्य तु गिरिनन्दनस्य तथा गिरिः। प्रतिदर्शं तथा चन्द्रं प्रदर्शयत्यति चिन्ता ॥ चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समानस्य च नन्दनम्। आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात् ॥" (विश्वविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४।२६३॥
 अत्रार्थः, पुं स्त्री, इति वाचस्पतिः ॥ यथा, सुश्रुति कल्पस्थाने २ अध्याये।
 "अन्तपाचककर्णरीयसौरीयककरघाटककम्भ-नन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनित्यासविधाणि ॥ स्कन्दस्यानुचरविशेषः। यथा, महाभारते। ६।४५।३६।
 "वर्द्धनं नन्दनश्चैव सर्वविद्याविशारदौ। स्कन्दाय ददतुः प्रीतावन्मनो भरतर्षभ ॥" ॥
 सिद्धपुरुषविशेषः। यथा, भागवते। ४।६।३३।
 "स नन्दनादेर्महासिद्धेः शान्तेः संशान्त-विग्रहम्।
 उपास्यमानं सखा च भर्ता गुरुकरुणसाम् ॥" ॥
 जिनवज्रविशेषः। इति हेमचन्द्रः। १३।३६२॥ वज्र-सरविशेषः। यथा, बृहत्संहितायाम्। ८।३८॥
 "नन्दनोऽथ विजयो जयस्तथा मन्मथोऽथ परतश्च दुर्मुखः ॥" ॥
 महादेवः। यथा, महाभारते। १३।१७।७५।
 "नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्द्धनः ॥" ॥
 विष्णुः। यथा, "आनन्दो नन्दनो नन्दः।" इति महाभारते। १३।१४६।६६॥
 नन्दनः, पुं, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्द + ऋधुः।) सुतः। इति मेदिनी। ने, ८० ॥ (यथा, रघुः। १।३६।

नन्दन

"अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनी बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥")
 भेकः। इति शब्दरत्नावली ॥
 नन्दनजं, स्त्री, (नन्दने जायते इति। जन + ङः।) हरिचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (नन्दनात् आनन्दाज्जायते इति) हर्षजाते, चि। (पौलशम्) ॥
 नन्दनन्दनः, पुं, (नन्दस्य नन्दनः सुतः आनन्द-जनको वा।) श्रीकृष्णः। इति शब्दरत्नावली ॥
 तस्य लीलासंवरान्ते तन्महिषीणां दस्यु-हस्तगतत्वकारणं यथा,—
 यास उवाच।
 "कः ग्रह्यात् सगाङ्गेयान् हन्यात्सं सर्वकौर-वान्।
 आभीरेभ्यश्च भयतः कः ग्रह्यात् पराभवम् ॥ पार्थेयत्वं सर्वभूतस्य हरेर्लौलाविलेखितम्। त्वया यत् कौरवा भक्ता यदाभीरेर्भवान् जनः ॥ ग्रहीता दस्युभिर्याश्च भवता शोचिताः स्त्रियः। तदप्यहं यथावृत्तं कथयामि तवाङ्गुणम् ॥ अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत्। बह्वन्द्गमान् पार्थ। गगनं ब्रह्म सनातनम् ॥ जितेन्द्रसुरसंघेषु मेरुपृष्ठे महोत्सवः। बभूव तत्र गच्छन्तो दहसुस्तं वरस्त्रियः ॥ रम्भातिर्लोकमाद्यास्तु शतशोऽप्य सहस्रशः। तुष्टुस्तं महात्मानं प्रशशंसुश्च पाण्डव ॥ आकृष्टमयं सलिले जटाभारधरं सुनिम्बम्। विनयावतनास्त्रेण प्रणेतुः स्तोत्रतत्पराः ॥ यथा यथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुस्तं तथा तथा। सखास्ताः कौरवश्रेष्ठ। वरिष्ठानं दिङ्मनानाम् ॥ श्रीश्याम उवाच।
 प्रसन्नोऽहं महाभागा भवतीनां यदीक्यते। मत्तस्तद्विजयतां सर्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम् ॥ श्रीपराशर उवाच।
 रम्भातिर्लोकमाद्यास्तं वेदियोऽथरसोऽगुवन्। प्रसन्ने त्वय्यसंप्राप्तं किमस्माकमिति हिज ॥ इतरास्त्वगुवन् विप्रः प्रसन्नो भगवान् यदि। तदिच्छामः पूर्तिं प्राप्तुं विप्रेन्द्र। पुरुषोत्तमम् ॥ श्रीश्याम उवाच।
 एवं भविष्यतीत्युक्त्वा प्रोत्तार जलाङ्गुलिः। तसुतीर्णश्च ददृश्वत्सुं वक्रमध्वा ॥ तन्दृष्ट्वा गृहमानानां यासां हासः स्फुटोऽभवत्। ताः प्रशप्य सुनिः कोपमवाप्य क्रुद्धनन्दनम् ॥ श्रीश्याम उवाच।
 यस्माद्विरूपरूपं मां मत्वा हासवमानना। भवतीभिः कृता तस्मादेव शप्यं ददामि वः ॥ मत्प्रसादेन भर्तारं लब्ध्वा तु पुरुषोत्तमम्। मच्छापोपहृताः सर्वे दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥ "एवमस्य सुनेः शपादहावकस्य केशवम्। भर्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्तं वराङ्गनाः ॥ तत्त्वया नात्र कर्तव्यः श्रीकौरव्योऽपि हि पाण्डव ॥ तेनैवास्मिन्नायेन सर्वान्तदुपसंभृतम् ॥" इति विष्णुपुराणे। ५।३८।६८—८५ ॥

नन्दा

नन्दनन्दिनी, स्त्री, (नन्दस्य नन्दिनी कन्या।)
 "नन्दगोपयज्ञे जाता यशोदा गर्भवम्भवा ॥" इति मार्कण्डेयपुराणोक्तदेवीवचनानु तथात्वम्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली ॥
 नन्दनमाला, स्त्री, (नन्दना आनन्दजनिका माला।) लण्प्रतीतिस्तन्मालिकाविशेषः। यथा, "भूप नन्दनमालानु कुरुते लण्प्रवेशनि। देवकन्यावतैलस्यैः सेवते सुरनायकैः ॥" इति हारकामाहात्म्ये हरिभक्तिविलासपुस्त-विष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥
 नन्दना, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्दि + ऋधुः। टाप्।) दुहिता। इति जटाधरः ॥
 नन्दना, पुं, (नन्दयनेनेति। नन्द + "रुहिनन्दि-जीविप्राणिभ्यः घिदाश्रिधि।" उणा ३।१२७। इति भक् सच घित्।) पुत्रः। राजा। मित्रम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 नन्दपालः, पुं, (नन्दं आनन्दं निधिविशेषं वा पालयतीति। पालि + अच्।) वरुणः। इति शब्दरत्नावली ॥
 नन्दपुत्री, स्त्री, (नन्दस्य पुत्री।) दुर्गा। इति त्रिकाश्रयः ॥
 नन्दयन्तः, चि, (नन्दयतीति। नन्दि + "तुभ-वर्द्धीति" उणा ३।१२८। इति भक् सच धित्।) आनन्दजनकः। इति सिद्धान्तकौमु-द्यासुणादिवृत्तिः ॥
 नन्दा, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्दि + अच् + टाप्।) गौरी। अलिङ्गारः। नारा इति भाषा। तिथि विशेषः। ताश्च उभयपक्षयोः प्रतिपत्तुर्द्वयका दृश्यः। इति मेदिनी। दे, ६॥ (यथा,—
 "नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥" इति ज्योतिषम् ॥)
 ननान्दा। इति शब्दरत्नावली ॥ सम्भूतः। इति हेमचन्द्रः ॥ ३॥ दुर्गाया नन्दानामकारणं यथा,—
 "श्वसुक्ता भवे ब्रह्मा पुनर्देवी स चाबवीत। त्वया देवि! महत् कार्यं कर्तव्यं चान्यदस्ति नः ॥ भविष्यं भविष्यास्यस्य असुरस्य विनाशनम्। एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा सर्वं देवाश्च पार्थिव ॥ यथागतास्ततो जग्मर्द्वौ स्थाप्य हिमे गिरौ। संस्थाप्य नन्दिना यस्मात्तस्मान्मन्दा तु सा भवेत् ॥" इति वराहपुराणम् ॥ ३॥
 अपि च।
 "नन्दने सुरलोकेषु नन्दने वसतेऽथवा। हिमाचले महापुण्ये नन्दा देवी ततः स्मृता ॥" ॥
 तस्या माहात्म्यादि यथा,—
 "यथा गङ्गा नदीनाम् उत्तमत्वेन अवस्थिता। तद्गङ्गावती नन्दा उत्तमत्वेन संस्थिता ॥ मासं भाद्रपदे देवि। शुक्लपक्षे त्रयेत्यु सदा। तस्यैव आराधनायां अथवा न कदाचन ॥ तेषां च चक्रनागस्तु पीडां कृप्यात् सुलोचने। न गच्छन्ति सुराः सिद्धाः किं पुनर्मानुषादयः। विधवातृताः कैचिन् विधवातृप्रपीडिताः ॥

नन्दिका

विमुक्तो नरा देवि यान्ति देयाः प्रसादतः ॥
इति देवीपुराणम् ॥
(कामधेनुविशेषः । यथा, वज्रपुराणे कामधेनु-
प्रदाननामाध्याये ।
“नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनाक्षया ।
निर्गता मय्यमानेऽसौ उषःखानं शुभप्रदम् ॥”
अस्या दानविधिस्तु कामधेनुशब्दे द्रष्टव्यः ॥
धर्मपुत्रस्य हर्षस्य पत्नी । आनन्दस्वरूपतया
यवास्यास्तथात्वम् । यथा, महाभारते । १ ।
६६ । ३३ ।
“नन्दा तु भार्या हर्षस्य यासु लोकाः प्रति-
ष्ठिताः ॥”
शाकद्वीपान्तर्गतनदीविशेषः । यथा, मातुस्ये ।
१२१ । ३२ ।
“नन्दा च पावनी चैव ज्ञातया परिकीर्तिता ॥”
“यथाः सप्तमहाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकम् ।
भावयन्ति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनम् ॥”
द्विपालयजुर्विशेषः । यथा, विश्वकर्मप्रकाशे
२ अध्याये ।
“नन्दाख्यं तद्विपालञ्च धनदं शोभनं स्तुतम् ॥”
नन्दात्मजः, पुं. (नन्दस्य आत्मजः ।) श्रीकृष्णः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पाद्मोत्तरखण्डे
२११ अध्याये ।
“पराणपुरुषो नन्दात्मजः श्रीवत्सलाश्वनः ॥”
दर्शयामु, स्त्री ॥
नन्दिः, पुं, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + “सर्ज-
धातुश्च इत् ॥” उणां ४ । ११७ । इति इत् ।)
टाताम् । (भावे इत् ।) आनन्दः । (यथा,
महाभारते । २ । १८ । ११ ।
“सोऽवर्द्धत महातेजा मगधाधिपतेः सुतः ।
मातापित्रोर्नन्दिकरः सुलपन्ने यथा शशी ॥”
एतदर्थं स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव ।
५ । १३५ । २० ।
“अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ॥”
नन्दिकेश्वरः, पुं. इति मेदिनी । २, ६ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १४ । २०५ ।
“परस्ताप्तेव देवस्य नन्दिं पश्याम्यवस्थितम् ।
सूतं विष्टभ्य तिल्लन्तं द्वितीयमिव शङ्करम् ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७६ ।
“स्वचः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्योतिर्गणेश्वरः ॥”
(महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ७४ ।
“निमित्तस्यो निमित्तञ्च नन्दिर्नन्दिकरो हरिः ॥”
नन्दिकः, पुं. (नन्द आनन्दः हेतुतया स्थस्येति ।
नन्द + ठन् ।) नन्दीश्वरः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (नन्दिरेव । स्वार्थे कन् ।) आनन्दः ॥
नन्दिका, स्त्री (नन्द आनन्द अस्त्वस्यामिति ।
ठन् ।) इन्द्रक्रीडास्थानम् । इति शब्दमाला ॥
(नन्दा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।)
अलिङ्गरः । इति शब्दरत्नावली । षष्ठीतिथिः ।
यथा, तिथितत्त्वे ।
“कन्यासंख्ये रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ॥”
प्रतिपदेकादशौ च ॥

नन्दिनी

नन्दिकेश्वरः, पुं. (नन्दिक ईश्वरश्च ।) शिवद्वार-
पालः । तत्पर्यायः । नन्दी २ शालङ्कायनः ३
ताण्डवतालिकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नन्दी-
श्वरः ५ तच्छः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
हरिवंशे । १८२ । ८६ ।
“ततो नन्दिं महादेवः प्राह गम्भीरया गिरा ।
नन्दिकेश्वर । संयाहि यतो वायो रणे स्थितः ॥”
उपपुराणविशेषश्च ॥
नन्दिघोषः, पुं. (नन्दिरानन्दजनको घोषो यस्य ।)
अर्जुनस्य रथघोषः । वन्दिजनघोषः । इति
मेदिनी । घे, ५३ ॥ मङ्गलघोषणा च ॥ (हर्ष-
घोषयुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । १३ ।
१०७ । १०५—१०८ ।
“पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राप्तेदेकभोजनम् ।
सदा दादशमासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ॥
सिंहयात्रयुक्तेस्तु मेघनिम्बननादितैः ।
स रथेनैन्दिवोषे च एष्टतोऽनुगुण्यते ॥
देवकन्यासमारुहेः काश्चनैर्विमलैः शुभैः ।
विमानसुत्तमं दिशमास्थाय सुमनोहरम् ॥
तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीशतावृते ।
सुधारसञ्चोपजीवन्नन्दतोपमसुत्तमम् ॥”
नन्दिरुः, पुं. (नन्दिरानन्दजनकरुः ।) ध्व-
जश्च । इति भावप्रकाशः ॥
नन्दिनी, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + णिनिः ।
डीप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा, भावप्रकाशे ।
“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ॥”
जटामांसी । तत्पर्यायो यथा, वेदकर-
मालायाम् ।
“नन्दं नन्दिनी पेषी मांसो कृष्णजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशानु तपस्विनी ॥”
उमा । गङ्गा । नानादा । वशिष्ठधेनुः । इति
मेदिनी । ने, ८२ ॥ सा च धेनुः सुरभिकन्या ।
यथा, दिल्लीयं प्रति वशिष्ठवाक्यम् ।
“पुरा शक्रसुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः ।
आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥
इमां देवीन्तुच्छातां शुला सपदि सत्वरः ।
प्रदक्षिणक्रियाह्वयां तस्यां त्वं साधुनाचरः ॥
अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥”
“इति वादिन एवास्य ह्येतुराहुतिसाधनम् ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुरावृते वनात् ॥”
इति रघुः । १ । ७५—८२ ॥
इमामेवाराध्य लब्धवरो दिल्लीपो रघुनामानं
वंशतिलकं पुंसं लब्धवान् ॥ * ॥
द्योनामा वसुः पत्नीवाक्यात् एतां ज्ञत्वा वशिष्ठ-
शपापतः पृथिव्यां भीष्मनाम्ना विख्यात आसीत् ।
एतत्कथा यथा, महाभारते । १ । ६६ । १२१—३६ ।
“अथ तद्वनमाजगुः कदाचिद्भरतर्षभ ! ।
पृथ्वाद्या वसवः सर्वे देवा देवर्षिसवितम् ॥
ते सदारा वनं तच्च सचरन्तः समन्ततः ।
रेमिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥

नन्दिनी

तत्रैकस्याय भार्यं तु त्रयोवर्षविक्रमम् ।।
सचरन्ती वने तस्मिन् गां दृष्ट्वा सुमध्यमा ॥
नन्दिनी नाम राजेन्द्र ! सर्वकामधुगुत्तमाम् ।
सा विस्मयसमाविष्टा शीलव्रविणसम्पदा ।
द्वे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षया ॥
स्वापीनाञ्च सुदोग्धीञ्च सुबालधिरुतां शुभाम् ।
उपपन्नां गुणैः सर्वैः शीलेनानुत्तमेन च ॥
एवं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दनम् ॥
दौस्तदा तां तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रविक्रमम् ।।
उवाच राजंस्तं देवीं तस्या रूपगुणान् वदन् ॥
यथा गौरुत्तमा देवी वारुणेरसितेक्षणा ।
ऋषेस्तस्य वरारोहे । यस्येदं वनसुत्तमम् ॥
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यैः स्वादु यो वै सुमध्यमे ।।
दशवर्षसहस्राणि स जीवेत् स्थिरयौवनः ॥
एतत् श्रुत्वा तु सा देवी वृषोत्तम ! सुमध्यमा ।
तसुवाचानवदाङ्गी भर्तारं दीपतेजसम् ॥
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।
नाम्ना जितवती नाम रूपयौवनशालिनी ॥
उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसन्धस्य धीमतेः ।
दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसम्पदा ॥
तस्या जेतोर्महाभाग ! सवत्सां गां ममेक्षिताम् ।
आनयस्वामरयेष्ट । त्वरितं पुण्यवर्धनम् ॥
यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद ! ।
मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्जिता ॥
एतन्मम महाभाग कर्तुमर्हस्यनन्दित ।
प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत् कथञ्चन ॥
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्या देयाः प्रियचिकीर्षया ।
पृष्ठादेर्भातिभिः सार्द्धं दौस्तदा तां जहार गाम् ॥
तथा कमलपत्रास्या नियुक्ता दौस्तदा वृष ! ।
ऋषेस्तस्य तपस्वीनं न शयां क निरीक्षितुम् ।
ज्ञता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ॥
अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
न चापश्यत् स गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥
ततः स नृगयामास वने तस्मिन्तपोधनः ।
नाध्यगच्छच्च नृगयंस्तं गां सुनिरुदारधीः ॥
ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिशदर्थनः ।
ययौ क्रोधवशं सदाः शशाप च वसूस्तदा ॥
यस्मात्स वसवो जङ्गुर्गां वै दोग्धीं सुबालधम् ।
तस्मात् सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥
एवं शशाप भगवान् वसूस्तां भरतर्षभ ! ।
वशं क्रोधस्य संप्राप्त आपवो मुनिसत्तमः ।
शप्ता च तान् महाभागस्तपस्येव मनो दधे ॥
एवं स शपवान् राजन् ! वृद्धनदौ तपोधनः ।
महापभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोधसमन्वितः ॥
अथाश्रमपदं प्राप्तास्ते वै भूयो महात्मनः ।
शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तसुपचक्रुः ॥
प्रसादयन्तस्तर्हि वसवः पार्थिवर्षभ ! ।
लेभिरे न च तस्मात् प्रसादं विवक्षताम् ।
आपवान् पुरुषयात्र । सर्वधर्मविशारदान् ॥
उवाच च स धर्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः ।
अनुसंवत्सरात् सर्वे शपामोक्षमवाप्स्यथ ॥

नन्दिनी

अयम् युक्तते ययामया श्रमाः स वक्ष्यति ।
 दौस्ततो मानवे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा ॥
 नाश्रुतं तच्चिकीर्षामि युष्मान् कुडो यद्वत्तुम् ।
 न प्रणास्यति चाप्येष मानुषेय महात्मनाः ॥
 भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः ।
 पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्जयिष्यति ॥”
 तस्याः प्रभावो यथा,—
 “वशिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मस्थानमनुत्तमम् ।
 अपश्यञ्जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महात्मनाः ॥
 ततो वशिष्ठो भगवान् कथयन् मुनिसत्तमः ।
 विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥
 आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबलः ।
 तत्र चेवाप्रमेयस्य यथाहं प्रतियुक्तताम् ॥
 बाहुमित्वेव गाथेयो वशिष्ठं प्रत्युवाच ह ।
 एवमुक्तो महातेजा वशिष्ठो जपतां वरः ॥
 आजुहाव ततः प्रीतः कल्मषीं धृतकल्मषाम् ।
 भोजनेन महार्हजं सत्कारं तद्विधत्स्व मे ॥
 एवमुक्ता वशिष्ठेन शबला शत्रुहृदय ॥
 विदधे विविधान् कामान् यस्य यस्य यथेक्षितान् ॥
 सान्तःपुरजो राजा सत्राक्षणपुरोहितः ।
 युक्तः परमहर्षेण वशिष्ठमिदमब्रवीत् ॥
 गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ।
 एवमुक्तस्तु भगवान् वशिष्ठो मुनिसत्तमः ॥
 विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ।
 कारणे वैकुण्ठो राज्ञः स्य नन्दिनी तव ॥
 कामधेनुं वशिष्ठोऽसौ न तत्ताज यदा मुनिः ।
 ततोऽस्य शबलां राजा विश्वामित्रस्तदाहरत् ॥
 तस्या ह्यभारवाज्जाताः कामोजा रविमन्त्रिभाः ।
 ऊघसखाभिर्मजाताः पद्भवाः शस्त्रपाणयः ॥
 योनिदेशाच्च यवनाः शक्रदेशाच्छकास्तथा ।
 रोमकूपेषु च स्त्रैश्चास्तथा रामकिरातकाः ॥
 तेस्तस्त्रिस्तदितं मेव विश्वामित्रस्य तत्तृणान् ।
 सपदातिगजं सान्धं सरथं रघुनन्दन ॥”

इति रामायणे आदिकाण्डम् ॥

(एतद्विवरणं महाभारते १।१७७ अध्याये च
 विस्तरशो दृश्यम् ॥ कथा यथा, हरिवंशे ।
 १७६।७ ।

“मेध्यां गोकुलसम्भूतां नन्दगोपस्य नन्दिनीम् ॥”
 आनन्दजननात् पत्न्यपि । यथा, महाभारते ।
 १।६६।१६ ।

“एवं गुणसम्पन्नयुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
 दर्शयामास राजेन्द्र । पुरा पौरवन्दनः ॥”
 “वसुनन्दिनी वप्रिया ।” इति नीलकण्ठः ॥
 स्कन्दाचरमालगणविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ६।४६।५ ।

“अथ मातृगणान् राजन् । कुमारानुचरानि-
 मान् ॥”

“वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा ॥”
 तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३।८४।
 १४५ ।

“नन्दन्याच समासाद्य रूपं देवनिषेवितम् ।
 नरमेधस्य यन् पुण्यं तदाप्नोति नराधिप ॥”

नन्दी

याडिसुनिमाता । इति हेमचन्द्रः । ३।५१६ ॥
 त्रयोदशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य विवरणं ह्रस्व-
 शब्दे दृश्यम् । दुर्गा । इयम् देविकातटे पीठ-
 स्थाने विराजते । यथा, देवीभागवते । ७।
 ३३।६६ ।

“शिवकुण्डे शुभा नन्दी नन्दिनी देविकातटे ॥”
 नन्दिनीतनयः, पुं. (नन्दन्यास्तनयः ।) याडि-
 सुनिः । स च अभिधानकारकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ३।५१६ ॥

नन्दिनीसुतः, पुं. (नन्दन्याः सुतः ।) याडिसुनिः ।
 इति जटाधरः ॥

नन्दिवर्द्धनः, पुं. (नन्दिं वर्द्धयतीति । वृध् + णच् +
 ल्युट् ।) शिवः । (नन्दिं आनन्दं वर्द्धयतीति ।)
 पञ्चान्तः । पुत्रः । इति मेदिनी । ने, २३८ ।
 (यथा, गोः रामायणे । २।६६।१४ ।

“सुपुत्रे यममित्रं कौशल्या नन्दिवर्द्धनम् ॥”
 मित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (विमानविशेषः ।
 यथा, विश्वकर्मप्रकाशे । ६ अध्याये ।

“विमानं हृन्दके तद्वदनेकशिखराततः ।
 स चाश्रुभूमिकस्तद्वत् सप्रतिनन्दिवर्द्धनः ॥”
 निमित्तप्रतीयविशेषः । इति भागवतम् । ६ ।
 १७।१४ ॥) आनन्दवर्द्धके, वि० (यथा,
 हरिवंशे । ६८।२६ ।

“कण्ठं कण्ठं महाबाहो गोपातां नन्दिवर्द्धन ॥
 हस्त्यामेध वै क्षिप्रं सपर्राजो विषायुधः ॥”

नन्दिवृत्तः, पुं. (नन्दिगानन्दस्तन्जनको वृत्तः ।
 यद्वा, नन्द + इन् । तस्याः वृत्तः ।) नन्दीवृत्तः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (पण्णायोऽस्य यथा, वैद्यक-
 रत्रमाण्याम् ।

“नन्दिवृत्तो मेघशङ्खी तथा मेघविधानिका ।
 चञ्चलचञ्चलचञ्चल मेघशङ्खी यद्दमा ॥”

नन्दी, स्त्री, दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ।

“सुराः स्तुष्टिदशा देवा नन्दिनीं दृष्ट्वाभिमताः ।
 तेषां वादिनी नन्दी इष्टात्वात् त्रिदशेश्वरी ॥”

नन्दी, [न्] पुं. (नन्द आनन्दोऽस्यास्तीति ।
 इति ।) गृहभाण्डवृत्तः । (यथा,—

“करोरं कुलकं नन्दी कुचला शकुनादनी ।
 कतिमं केवुकं शीतं सकोशातककर्कशम् ॥
 तित्तं पाके कटुग्राही वातलं कफपित्तघ्नम् ॥”

इति वाभटे । १।६ अध्याये ॥
 वटवृत्तः । इति मेदिनी । ने, ८१ ॥ शिवगण-
 विशेषः । स च त्रिविधः । यथा,—

“आराः कनकनन्दी च शिवाकास्थी द्वितीयकः ।
 सोमनन्दी तृतीयस्तु त्रिजया नन्दिनखयः ॥”

इति विष्णुपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
 शिवदारपालः । स शिवांगः शालङ्कायनमुनि-
 पुत्रः । यथा,—

“अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि परं गुह्यं वसुन्धरे ।
 तप्यतस्तस्य तु सुनरोऽन्येण मम सुतम् ॥
 तं प्राप्तामि परं भावं ज्ञात्वा देवो महेश्वरः ।
 सुन्दरत्वपरं रूपं धृत्वा दृष्टुमवावहम् ॥
 शालङ्कायनपुत्रत्वं योगमायासुपाश्रितः ।

नन्दीद

प्राप्नोति तं न आनाति दक्षिणं पार्श्वमास्थितः ॥
 मायायोगबलोपेतस्त्वानो वै मूलपाणिधृक् ।
 रूपवान् गुणवाञ्छेव वपुषादित्यसन्निभः ॥
 स तं न ज्ञायते ज्ञातं ममेवाराधने स्थितः ।
 अथ नन्दी प्रहस्याह महादेवाक्षया मुनिम् ॥
 उत्तल मुनिशालील । सफलस्ते मनोरथः ।
 त्वहं क्षणाद्वाप्नोतीति पुनस्ते प्राधि मां
 प्रभो ॥

तथा तपः समारम्भमीश्वरेण मम सुतम् ।
 प्राप्तामोति ततो मत्तं सद्गुणोऽन्यो न कश्चन ॥
 विचार्यति तदाहं वै ज्ञातोऽस्मि स्वयमेव हि ॥”
 इति पराशरपुराणम् ॥

स एव कल्पान्तरे शिवांगजशिलादसुनेः पुत्रः ।
 यथा,—

“जलाप कदमनिशं सत् नन्दो महागणः ।
 प्रीतस्तस्य महादेवो देवा सङ्घ पितृकधृक् ॥
 दत्त्वा चात्तसमानत्वं त्वद्वचनमेव च ।
 अभवत्तुः स धर्मात्मा शिलाहो नाम धर्मेवित्तम् ॥

आराधयन् महादेवं पुनर्वाहं हृषभभञ्जम् ।
 तस्य वर्षसहस्राणि तप्यमानस्य विश्रुतम् ॥
 शयः सोमोद्यविधौ वरदोऽस्मीत्यभाषत ।
 स वरं वरमोक्षानं वरं गच्छं गिरिजापतिम् ॥
 अयोनिर्जं मृत्युमोतं तथा सौवमया ममम् ।
 तथास्त्वित्याह भगवान् देवा सङ्घ महेश्वरः ॥

पश्यतस्तस्य धिप्रर्षरत्नधनिं गतो विभुः ।
 ततो धियज्जः स्वी भूमिं शिलाहो धर्मेवित्तमः ॥
 चक्रे लङ्कलेनोन्नीं भिन्वाड्यस्य शोभनः ।
 सम्भक्तकानलप्रणयः कुमारः प्रहसन्निव ॥

रूपलावण्यसम्पन्नकोजसा भासयन् दिशम् ।
 कुमारतुल्योऽपतिमो मेघगम्भीरधा गिरा ॥
 शिलाहं ताव तातति पाञ्च नन्दी पुनः पुनः ।
 तं दृष्ट्वा नन्दिनं ज्ञातं शिलाहः परिपश्यन् ॥
 मुनिभ्यो दशयामास ये तदाश्रमवासिनः ॥”

इति कुमार ४० अध्यायः ॥
 (हिमप्रतिमाधर्मौलिककायस्थानामन्यतमः ।
 यथा, षट्कारिकायाम् ।

“गृहः कीर्तिर्यशः कृष्णनन्दो श्रीलो धनुर्गणः ॥”
 नन्दीमुखो, स्त्री, (नन्दी मुखे परयाः ।) दीप्ति ।)
 नन्दा । इति हेमचन्द्रः । २।२२७ ॥

नन्दीवृत्तः, पुं. (नन्दि + वा ङीप् । नन्द्याः वृत्तः ।
 नन्दीजनको वृत्तो वा ।) कोङ्कणदेशप्रसिद्धमुगन्धि-
 वृत्तविशेषः । तत्प्रयोगः । तृणीकः २ तृणिकः ३
 तृणी ४ पीयूषः ५ कच्छपः ६ नन्दी ७ कुट्ट-
 रकः ८ कामः ९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तघ्नकृदाशरीरान्नि-
 यदकृत्नाशित्वम् । मृगन्धित्वम् । पुष्टिधोषहात्-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अश्वत्थाकारः
 लोचनान् स्वनामप्रसिद्धा वृत्तः । इति भरतः ॥

सुदृ इति ग्यातो वृत्त इति केचित् ॥ तत्प्रयोगः ।
 तुमः २ कुबेरकः ३ कुणिः ४ कच्छः ५ काम-
 लकः ६ । इत्यमरः । २।४।२०८ । तुणिः ७ ।
 इति भरतः ॥ नन्दिवृत्तः ८ कुणिः ९ तुम्बः १०

नन्दाव

नन्दिः ११ नन्दिचक्रकः १२। इति शब्द-
रत्नावली ॥॥ मेघशब्दोत्पत्तिः। इति रत्नमाला ॥
स्थालीचक्रः। इति भावप्रकाशः ॥
नन्दीशः, पुं, (नन्दी ईशश्च ।) नन्दी। इति हेम-
चन्द्रः ॥२॥२४॥ भरतीकृतप्रभेदः। यथा,—
“सिंहनन्दननन्दीशचन्द्रविम्बद्वितीयकाः ॥”
तस्य लक्षणं यथा,—
“गो लघुर्गोर्लघुः प्रुत्तस्तले नन्दीश्वरे मताः ।”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(नन्दिनो नन्दिगणस्य ईशः। इति विग्रह-
शिवः ॥)
नन्दीश्वरः, पुं, (नन्दिनो गणविशेषस्य ईश्वरः ।)
शिवः। इति शब्दरत्नावली ॥ नन्दीश्वरालः।
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (नन्दी ईश्वरश्च ।)
शिवद्वारपालः। तस्य शिवपार्श्वदत्तकारणं
यथा,—
“ततस्त्वैतायुगे काले नन्दी नाम महासुनिः ।
आरिराधयिषुः शर्वं तपस्तेपि सुदारुणम् ॥
ततस्तु भगवान् प्रीतस्तस्मै विप्राय शङ्करः ।
उवाच च वचः साक्षात्तन्महिं वरदः प्रभुः ॥
वरान् ण्णीष्व विप्रैः । यानिच्छसि महासुने ॥
तांस्तु सर्वान् प्रयच्छामि दर्लभानपि मारिष ॥
इत्युक्तोऽसौ भगवता शर्वेण सुनिपुण्व ।
प्रोवाच वरदं देवं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥
यदि प्रीतोऽसि भगवन् । अशुक्रोऽतया मम ।
अशुक्रास्त्यो ह्यहं देव त्वयावश्यं सुराधिप ! ॥
यथा नान्यं भवेद्वक्तिस्त्वयि नित्यं महेश्वर ! ॥
तथाहं भक्तिमिच्छामि सर्वभूताग्रये त्वयि ॥
एतत्तु वचनं श्रुत्वा नन्दिनः स महेश्वरः ।
प्रहृष्टोवाच तं प्रोत्वा ततो मधुरया गिरा ॥
महूपधारी मत्तेजास्त्रयः सर्वगुणोत्तमः ।
भविष्यसि न सन्देहो देवदानवपूजितः ॥
अनेनैव शरीरेण जरामरणवर्जितः ।
दुष्पाप्ययमवाप्या ते देवैर्गाणेश्वरी गतिः ॥
पार्श्वदानां वरिष्ठश्च मामकानां दिवोत्तम ! ॥
नन्दीश्वर इति ख्यातो भविष्यसि न संशयः ॥
अद्यप्रभृति देवाग्र ! देवकार्येषु सर्वतः ।
त्वं प्रभुर्भविता लोके मत्प्रसादान्मनीश्वर ! ॥
त्वामेवाभ्यर्चयिष्यन्ति सर्वभूतानि सर्वतः ।
मत्तः समभिवाञ्छन्तः प्रसादं पार्श्वदाधिप ! ॥
यस्मां हेति स मां हेति यस्मांमनु स मामनु ।
नावधोरन्तरं किञ्चिदम्बरानिलयोरिव ॥
हारे तु दक्षिणे नित्यं त्वया स्वेयं गणाधिप ! ॥
वामेन विभुना वापि महाकालेन सर्वदा ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
नन्दीश्वरः, [सु] स्त्री, (नन्द + इत् + वा डीष् ।
नन्द्ये आनन्दार्थं यत् सरः ।) इन्द्रसरोवरः ।
इति शब्दमाला ॥
नन्दावर्तः, पुं, (नन्दिजनक आवर्तं यत्र ।)
ईश्वरसङ्गविशेषः। इत्यमरः ॥२॥२१०॥ तस्य
लक्षणं यथा,—
“दक्षिणागतालिन्दत्रयं यत् पश्चिमासुखम् ।

नन्दी

पूजनीयोत्तराङ्गाय नन्दावर्तं वहन्ति तत् ॥”
इति भरतधृतसाङ्गः ॥
नगरदमः। इति विश्वः ॥ मत्स्यभेदः। तस्य
गुणः। संग्राह्यत्वम्। कषपित्तविनाशित्वम्।
इति राजवल्लभः ॥
नपुंसकं, स्त्री, (न स्त्री न पुमान् । “नभ्यान्प-
दिति ।” ६।३।७५। इति निपातनात्
स्त्रीपुंसयोः पुंसक-आदेशः ।) स्त्रीत्वम्। इत्यमरः ।
२।६।३६॥ हिजिडा इति भाषा ॥ तस्य
कारणं यथा,—
“उभयोर्भोजसामान्ये जायते वे नपुंसकम् ॥”
इति सुखबोधः ॥ * ॥
(नपुंसको भवेदिति भाष्यप्रयोगात् पुलङ्गोऽपि
भवति । तथा, च पञ्चतन्त्रे ॥१॥३६४॥
“परदेशभयाङ्किता बहुमाया नपुंसकाः ।
स्वदेशे निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा
नृगाः ॥”)
नपुंसकगर्भस्य चिह्नं यथा,—
“नपुंसकं यदा गर्भो भवेन्नर्भोऽवृद्धाक्षितः ।
उन्नते भवतः पार्श्वं पुरस्तदुदरं महत् ॥” * ॥
नपुंसकविशेषानाह ।
“आसंख्यश्च सुगन्धिश्च कुम्भीकक्षेपकस्तथा ।
अमी सशुक्रा बोद्धव्या अशुक्रो भृगुसंज्ञकः ॥”
तेषां लक्षणाभ्याह ।
“पित्रोस्तु स्वल्पवीर्यत्वादासंख्यः पुरुषो भवेत् ।
स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोन्नतिमसंशयम् ॥
यः पूतियोनी जायेत स हि सौगन्धिको भवेत् ।
स्त्रे गुदोद्गच्छच्चर्मादयः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्तते ।
स कुम्भीक इति ज्ञेयो गुदयोनिस्तु स स्त्रुतः ॥
दृष्ट्वा श्रवायमन्येषां श्रवाये यः प्रवर्तते ।
ईर्षकः स तु विज्ञेयो दृष्टियोनिश्च स स्त्रुतः ॥
यो भाष्यायास्ततो मोहादङ्गनेव प्रवर्तते ।
तत्र स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डमंज्ञकः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(अस्य विवृतिर्यथा,—
“समवीर्यरजस्वेन नरः स्त्रीप्रकृतिर्भवेत् ।
नपुंसकमिति ख्यातं न स्त्री न पुरुषो वदेत् ॥”
“समदोषबलेनापि प्रकृत्या विलिखेतरपि ।
समो भवेदस्य शुक्रो नपुंसकसमुद्भवः ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
नन्दी, [न्दी] पुं, (न पतन्ति पितरो येनेति । पत +
“नपृनेष्ट्विदिति ।” उणां २ । ६६ । इति
लृच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पुत्रकन्ययोः
पुत्रः। नाति इति भाषा । तत्पण्यायः। पौत्रः
२ सुतस्य सुतः ३। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते ॥१॥८५।२०॥
“कथं शुक्रस्य नन्दां देवयान्याः सुतं प्रभो ! ।
ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राण्यं पुरोः प्रहास्यति ॥”)
नन्दी, स्त्री, (नपृ + “नृनेभ्यो ङीप्” ४।१।५।
इति ङीप् ।) पुत्रकन्ययोः पुत्री । नातिनी इति
भाषा । तत्पण्यायः। पौत्री २ सुतात्मजा ३।
इत्यमरः ॥ २।६।२६॥ नन्दा ४ पौत्रिका ५।

नभसः

हरि रभसः ॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजायां नभो
पुत्रस्य पुत्राश्चापत्यं पौत्री अतएव पौत्रोऽपि
नभः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नभः, पुं, (नभति हिनस्ति कौटादीनिति । नभ
हिंसायाम् + पचाद्यच् ।) आवणमासः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (द्वितीयमनोः स्वारोचिषस्य
पुत्रविशेषः । इति हरिवंशे । ७।१४॥ तृतीय-
मन्वन्तरदेवविशेषः । इति च तत्रैव । ७।१६॥
कुशप्रपौत्तनलस्य पुत्रः । इति च हरिवंशे ।
१५।२७॥)
नभः, [सु] स्त्री, (नभते मेघैरिति । नह वन्धने +
“नहेर्दिवि भञ्ज” उणां ४।२१०॥ इति असुन्
भञ्जान्तादेशः ।) आकाशम् । इत्यमरः ॥ १।
२।१॥ (यथा, मनुः । ४।३७॥
“नेत्तेतोद्यन्तमादित्यं नाक्षं यान्तं कदाचन ।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥”)
नभःक्रान्ती, [न्] पुं, (नभःक्रान्तं गगनाक्रमण-
मस्यस्येति । इति ।) सिंहः । इति शब्द-
माला ॥
नभःप्राणः, पुं, (नभसः प्राण इव ।) पवनः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नभःसत्, [द्] पुं, (नभसि सीदतीति । सद् +
क्रिप् ।) देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नभःसरित्, स्त्री, (नभसः सरित् नदी ।) खर्गङ्गा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नभःस्थितः, पुं, (नभसि स्थितः ।) नरकविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ५।२॥ आकाशस्थिते, त्रि ॥
नभश्चक्षुः, पुं, (नभसश्चक्षुरिव ।) चक्षुः । इति
शब्दमाला ॥
नभश्चमसः, पुं, (नभसश्चमस इव ।) चन्द्रः ।
चित्रापूपः । इत्यजालम् । इति मेदिनी । से,
३८ ॥
नभश्चरः, पुं, (नभसि चरतीति । चर + टः ।)
पक्षी । विद्याधरः । (गन्धर्वादिः । यथा,
रघुः । १८।६।
“नभश्चरैर्गोतयशाः स लेभे
नभस्तलस्थामतनुं तनूजम् ॥”)
मेघः । वायुः । इति मेदिनी । रे, २७२ ॥
(आकाशचारिणि, त्रि । यथा, कुमारः । ५।
२३ ।
“निकामतप्ता विविधेनवह्निना
नभश्चरेण्येनसम्भूतेन सा ॥”)
नभसं, स्त्री, (नभते याप्रोतीति । नभ + “अव्यवि-
चमितमौति ।” उणां ३।११७॥ इति
असच् ।) आकाशम् । यथा । नभसं खं मेघ-
वत् विज्ञायसमिति निगमः ॥ (पुं, दृश्य-
मन्वन्तरतीयसम्प्रर्षणामन्यतमः । यथा, हरि-
वंशे । ७।६७॥
“अङ्गिरा नभसः सखं सप्रेव परमर्षयः ॥”)
नभसङ्गमः, पुं, (नभसं गच्छतीति । गम + गमेः
सुपीति खच् । ततो सुम् ।) पक्षी । इत्यमरः ।
२।४।३४ ॥

नमस्तु, पुं स्त्री, (नमस्तुलम् ।) गगनमस्तुलम् ।
यथा, नैवेद्ये । २ । ६६ ।

“तद्वदीधितधारया रयाद्-
गतया लोकविलोकनामसौ ।
हृदहेमकषत्रिवालसत्
कषपाषाणनिभे नमस्तुले ॥”

नमस्तुः, पुं, (नमस्ते मेघाय साधुः । नमस् + “तत्र
साधुः ।” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) भाद्र-
मासः । इत्यमरः । १ । ४ । १७॥ (यथा,
हरिवंशे । १५२ । १ ।

“नमो नमस्त्येध निरीत्य मासि
कामस्तदा तोयद्वन्द्वकीर्णम् ॥”)

नमस्वान्, [त्] पुं, (आकाशाद्वायुरिति श्रुतेः
नमः उत्पत्तिकारणत्वेनाख्यस्येति । नमस् +
मत्तुप् मस्य वः ।) वायुः । इत्यमरः । १ ।
१ । ६६॥ (यथा, रघुः । ४ । ८ ।

“स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदृष्टतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नमस्वानिव दक्षिणः ॥”)

नमाः, [स्] पुं, (नमति हिनस्ति कीटादी-
निति । नम + “सर्वधातुभ्योऽमुन् ।” उणां ४ ।
१८८ । इति अमुन् ।) आवर्णमासः । (यथा,
रघुः । १२ । २६ ।

“स जह्वात तयोर्मध्ये मैथिलौ लोकश्रीषणः ।
नमोनमस्त्येधोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥”)

मेघः । ब्राह्मणम् । वर्षाः । । वसतलः । पतद्यहः ।
इति मेदिनी । मे, २६॥ पलितश्रीर्षम् । इति धरणी॥

नमाकं, स्त्री, (नमाति आग्रीतीति । नम +
“प्रिनाकादयश्च ।” उणां । ४ । १५ । इति
आकः ।) तमः । इत्युणादिकोषः ॥

नमोगजः, पुं, (नमसि आकाशे गज इव ।)
मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नमोगतिः, स्त्री, (नमसि गतिर्गमनम् ।) आकाश-
गमनम् । यथा,—

“प्रडीनोडुनीनसखीनडयनानि नमोगतौ ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८॥

नमोदुहः, पुं, (नमसः दीप्ति प्रपूरयति नया-
दिकमिति । दुह प्रपूरणे + कः ।) मेघः । इति
शब्दमाला ॥

नमोद्वीपः, पुं, (नमसि द्वीप इव ।) मेघः । इति
शब्दमाला ॥

नमोघूमः, पुं, (नमसि घूम इव ।) मेघः । इति
शब्दमाला ॥

नमोनदी, स्त्री, (नमसो नदी ।) स्वर्गज्ञा । इति
भूरिप्रयोगः ॥

नमोमणिः, पुं, (नमसो मणिरिव ।) सूर्यः । इति
हेमचन्द्रः । २ । ८॥

नमोमखलदीपः, पुं, (नमोमखले दीप इव ।)
चन्द्रः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“नमोमखलदीपाय शिरोरत्राय धूर्जटे ।

कलाभिर्वह्निमानाय नमश्चन्द्राय चारवे ॥”

नमोऽम्बुपुः, पुं, (नमसः अम्बु जलं प्रिवतीति । पा +
कः ।) चातकपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५॥

नमोरजः, [स्] स्त्री, (नमसो रज इव ।)
अत्यकारः । इति शब्दमाला ॥

नमोरेशः, स्त्री, (नमसि रेशरिव ।) कुञ्ज-
भटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नमोलयः, पुं, (नमसि लयो यस्य ।) धूमः । इति
शब्दरत्नावली ॥

नभ्यः, त्रि, नभस्येदमित्यर्थे व्यञ्जप्रत्ययः । नभसम्बन्धिः ।
(नाभये हितम् । नाभि + “उगवादिभ्यो यत् ।”
५ । १ । २ । इति यत् । “नाभि नभश्च ।” इति
नभादेशः । रघाङ्गम् । “नभ्योऽन्तः । नभ्य-
मङ्गनम् । रघनाभावेदेदम् ॥” इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

नभाट, [ण्] पुं (न भाजति इति । भाज दीप्तौ
+ क्तिप् ।) मेघः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७८॥

नमः, [स्] य, (नम शब्दन्त्योः + भावे
अमुन् ।) नतिः । इत्यमरः । ३ । ४ । १८॥

(यथा, मार्कण्डेये ।

“नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥”

स्त्रीविलङ्घेपि दृश्यते । यथा, भागवते । ३ ।
१३ । ४२ ।

“विधेम चास्यै नमसा सह त्वया
यस्यां स्वतेजोऽस्मिन्निवारणावधाः ॥”)

त्वागः । कतम् । इत्युणादिकोषः ॥ (स्त्री,
अत्रम् । इति निघण्टुः । २ । ७०॥ वचम् । इति
निघण्टुः । २ । ९०॥ स्तोत्रम् । यथा, ऋग्वेदे ।
७ । १६ । १ ।

“एता वो अग्निं नमसोर्जां नपातमा हृवे ॥”)

नमतः, पुं, (नम्यते इति । नम + “भृष्टदृश-
यजोति ।” उणां । ३ । ११० । इति अयच् ।)

प्रभुः । धमः । नटः । इत्युणादिकोषः ॥

नमसः, पुं, (नमसोति । नम + “अत्यवित्तमि-
तमोति ।” उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।)

अनुकूलः । इत्युणादिकोषः ॥

नमसितः, त्रि, (नमः क्षतमिति । नमस् + “नमो-
वरिवः ।” ३ । १ । १६ । इति क्यच् । क्तः ।

“क्वस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ४० । इति वा
यलोपः ।) क्षतनमस्कारः । पूजितः । तत्-
पण्यायः । नमस्त्यतः २ अर्चितः ३ अप-
चायितः ४ अर्चितः ५ अपचितः ६ । इत्यमरः ।
३ । १ । १०१॥

नमस्कारः, पु (नमः शब्दस्य कारः कारणं यच्च ।)
विषभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नमः कर-

णम् । नमस् + क्त + क्यच् ।) नतिः । स च
त्रिविधः । कायिकः वाचिकः मानसिकश्च ।

यथा,—

“कायिको वाग्भवश्चैव मानसश्चिविधः स्मृतः ।
नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुक्तमाधममध्यमः ॥”

कायिकादिरपि त्रिविधो यथा,—

“प्रसार्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दृष्टवत् क्षितौ ।
जानुभ्यां धरणीं गत्वा शिरसा स्मृष्टमेदिनीम् ॥

क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः ॥
जानुभ्याश्च क्षितिं स्मृष्टा शिरसा स्मृष्टमेदिनीम् ॥

क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः ॥

पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीपते यद्यथा तथा ।
अस्मृष्टा जानुशीर्षाभ्यां क्षितिं सोऽधम उच्यते ॥

या स्वयं गद्यपद्याभ्यां चटिताभ्यां नमस्कृतः ।
क्रियते भक्तियुक्तैर्वा वाचिकस्तु तमः स्मृतः ॥

पौराणिकैर्वैदिकैश्च मन्त्रेभ्यो क्रियते नतिः ।
मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेदाचनिकः सदा ॥

यत् मानुषवाक्येन नमनं क्रियते सदा ।
स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुनर्कौ ॥

इष्टमध्यानिष्टगतेभ्योभिरपि विधं पुनः ।
नमनं मानसं प्रोक्तस्तु तमाधममध्यमम् ॥

त्रिविधं च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः ।
कायिकेस्तु नमस्कारेर्दवास्तुष्वान्न नित्यशः ॥

अयमेव नमस्कारो दक्षादिप्रतिपत्तिभिः ।
प्रणाम इति विधीयः स पूर्वप्रतिपादितः ॥”

इति कालिकापुराणे ७० अध्यायः ॥ * ॥

रात्रौ तन्निधेयो यथा,—

“रात्रौ नैव नमस्कृत्यान्तिनाशीरभिचारिका ।

अतः प्रातःपदं दत्त्वा प्रयोक्तव्यं च ते उभे ॥”

इति महाभारतमिति केचित् ॥

नतिकरणम् । तत्तु करशिरःसंयोगादि । स्नाय-
कभोधकयापारविशेषः । इति मुग्धबोध-

टीकायां दर्गादासः ॥

“सर्वं चापि नमस्कृत्यः सर्वोवस्थासु सर्वदा ॥”
अभिवाद्येदित्यनुवृत्तौ शब्दः । नाप्रयताया-

प्रयतश्च । इति मुहूर्तसत्त्वम् ॥

“स्त्रियो नमस्या दृष्ट्वा च वयसा प्रचुरेव ताः ॥”

इति मृत्तयंसारः ॥ * ॥

“देवं विप्रं गुरुं दृष्ट्वा न नमोदयस्तु सम्भूमान ।
स कालसूत्रं ब्रूयति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

ब्राह्मणश्च गुरुं दृष्ट्वा न नमोदयो नराधमः ।
यावज्जीवनपण्येन ममशुचिर्गंधर्भवेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीभागवतसंख्यम् ॥

“देवतायतनं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दक्षिणतया ।
नमस्कारं न कुर्याद्यद्यः प्रायश्चित्तो भवेत्तरः ॥

सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च ।
प्रत्येकम् नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराजगत् ॥

उपविश्य नमेत् शुद्धो दीर्घायुर्त्राक्षणो वदेत् ।
स शुद्धो नरकं याति ब्राह्मणो यात्यधीगतिम् ॥

दूरस्थं जलमध्यस्थं धावन्तं मदगन्धितम् ।
क्रोधवन्तं विजानीयात् नमस्कारश्च वर्णयेत् ॥

पुण्यक्षो वारिहस्तस्तेनाभ्यङ्गो जलक्षितः ।
आशीःकर्ता नमस्कर्ता उभयोर्नरकं भवेत् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

“मातुः पितुः कर्तार्यामं न नमोदयसाधकः ।
नमस्कृत्यादुगुणैः पत्नीं ज्ञातृणां विमातरम् ॥”

यमः ।

“अभिवादनतः पूर्वमाश्लेषं न प्रयच्छति ।
यद्युक्तं भवेत्तस्य तस्माद्भाग्यं प्रपद्यते ॥

स्वस्ति ब्राह्मणे ब्रूयात् आयुधानिति राजनि ।
वह्निनामिति वैश्येषु शुद्धे त्वारोग्यमेव च ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

नमस्का

“गुरुपत्नीस्तु युवतीं नाभिवाद्यते पादयोः ।
कुर्वीत वन्दनं भूयो भगो वोऽहमिति ब्रुवन् ॥
विप्रोऽयं पादग्रहणमन्वहसाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सती धर्मेमनुसरन् ॥
अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं दृष्टेयु धर्मतः ।
असावहम्नो नामेति सम्यक् प्रणतिपूर्वकम् ॥
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं तन्नादिपरिवर्जितः ।
आयुश्चान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ॥
अकारणास्य नास्तीति वाच्यः पूर्वाक्षरः ब्रुतः ।
यो न वेत्ताभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा गृहस्तथैव सः ॥
सयस्तपाणिना कार्यमुपसंगृहणं गुरोः ।
सद्येन सद्यः प्रथमो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥
लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आदरीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवाद्येत् ॥
ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रियवन्मनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य गृहमारोग्यमेव तु ॥” * ॥
अभिवादनीया गुरवो यथा,—
“उपाध्यायः पिता ऋषो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्नाता मातामहपितामहौ ।
वन्धुज्येष्ठः पित्र्यश्च पुत्र्येति गुरवः स्मृताः ॥
माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ।
श्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम् ॥
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातुलः पित्र्यो द्विजाः ॥
अनुवर्तनमेतेषां मनोवाक्यकायकर्मभिः ।
गुरुन् दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥”
इति कूर्मपुराणे ११ अध्यायः ॥ * ॥
अथ सप्रथा नतिलक्षणानि ।
“त्रिकोणमथ षट्कोणमर्द्धचन्द्रं प्रदक्षिणम् ।
दण्डमष्टाङ्गमुपश्च सप्रथा नतिलक्षणम् ॥
रेशानी वाय कौवेरी दिक् कामाख्याप्रपूजने ।
प्रशस्ता स्थण्डिलादौ च संप्रसृतेस्तु सर्वतः ॥
त्रिकोणादिशवस्थाश्च यदि पूर्वमुखो यजेत् ।
पश्चिमात् ग्राम्भवीं गत्वा शवस्थां निर्दिशेत्तदा ॥
यदाक्षरासुखः कुर्यात् साधको देवपूजनम् ।
तदा यास्यात्तु वायथां गत्वा कुर्यात्तु संस्थितिम् ॥
दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्माच्च ग्राम्भवीम् ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ।
त्रिकोणो यो नमस्कारस्त्रिपुराप्रतीतिदायकः ॥१॥
दक्षिणाद्वायवीं गत्वा वायथां ग्राम्भवीं ततः ।
ततोऽपि दक्षिणं गत्वा तां त्रिज्यां प्रविश्य च ॥
अग्नितो राक्षसीं गत्वा तत्रापाप्युत्तरां दिशम् ।
उत्तराच्च तथायेथीं भ्रमणं द्वित्रिकोणवत् ।
षट्कोणो यो नमस्कारः प्रीतिदः शिवदर्शयोः ॥२॥
दक्षिणाद्वायवीं गत्वा तस्माद्वायुदक्षिणम् ।
गत्वा योऽसौ नमस्कारः सोऽर्द्धचन्द्रः प्रकी-
र्तितः ॥ ३ ॥
मङ्गलं प्रदक्षिणं कृत्वा वर्तुलाकृतिमाधकः ।
नमस्कारः कण्ठतःसौ प्रदक्षिण इति द्विजैः ॥४॥
त्यक्त्वा स्वमाननशानं पञ्चाङ्गत्वा नमस्कृतिः ।
प्रदक्षिणं विना या तु निपत्य भुवि दण्डवत् ।
दण्ड इत्यथ्यते द्वैः सर्वदेवीधर्मोददः ॥ ५ ॥

नमुचिः

पूर्ववदण्डवद्भूमौ निपत्य हृदयेन तु ।
चिपुकेन मुखेनाथ नासया त्वलिकेन च ॥
ब्रह्मरन्ध्रे कर्णाभ्यां यद्भूमिसपर्शनं क्रमात् ।
तदष्टाङ्ग इति प्रोक्तो नमस्कारो मनीषिभिः ॥६॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा साधको वर्तुलाकृतिः ।
ब्रह्मरन्ध्रे संस्पर्शः क्षितेर्यः स्यान्नमस्कृतौ ।
स उग्र इति देवीधेरुच्यते विष्णुतुष्टिदः ॥ ७ ॥
नदानां सागरो यादृग्द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
नदीनां जाह्नवी यादृग्देवानामिव क्षत्रधृक् ।
नमस्कारेषु सर्वेषु तथैवोच्यः प्रशस्यते ॥
त्रिकोणादौ नमस्कारैः कृतेरेव तु भक्तिः ।
चतुर्वर्गं लभेद्भक्तो न चिरादेव साधकः ॥
नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्वतः सदा ।
सर्वेषामपि देवानामन्येषामपि भैरवः ॥
योऽसायुजो नमस्कारः प्रीतिदः सततं हरेः ।
महामायाप्रतीकरः स नमस्कारोत्तमः ॥”
इति कालीपुराणम् ॥
नमस्कारी, स्त्री, (नमस्कारस्तदञ्जलिश्च पञ्च-
सङ्कोचोऽस्यस्या इति । अच् । गौरादिस्वात्
डीपः ।) खदिरिकाशाकः । लाजालु इति
स्यात् इति केचित् ॥ किन्तु रभसेन वराह-
क्रान्ता लज्जालुः समङ्गा जलकारिकेति खदिरि-
कायाम् । सङ्कोचपत्नी लज्जालुरिति लज्जा-
लुकायां पठितम् । अञ्जलिरूपपञ्चत्वादञ्जले-
नमस्कारश्चञ्जलत्वात् नमस्कारशीलेव नमस्कारो
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्याः पथ्यायो
वेदकरत्रमालायाम् ।
“गण्डकालीनमस्कारी समङ्गा खदिरिकृत्ति ॥”)
नमस्यः, त्रि, (नमस्य नामधातुः + कर्मणि यत् ।)
नमस्कारयोग्यः । यथा,—
“स्त्रियो नमस्या दृष्ट्वा च वयसा पतुरेव ताः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
नमस्या, स्त्री, (नमस्य + भावे अच् । स्त्रियां टाप् ।)
पूजा । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥
नमस्यतः, त्रि, (नमःकृतमिति । नमसु + “नमो-
वरिवः इति ।” ३ । १ । १६ । इति ऋच् ।)
पूजितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥
नमितः, त्रि, नमोऽस्य जात इत्यर्थे इतच्प्रत्यय-
निष्पन्नः । जातनमस्कारः । नामितः । यथा,—
“अपः शालग्रामाप्रवणगरिमोद्गारसरसाः
सुधीः को वा कौपीरपि नमितस्तुङ्गा न पिबति ॥”
इति विद्मभमाधवनाटकम् ॥
नमुचिः, पुं, (न मुञ्चतीति । मुञ्च + इन् । स च
कित् ।) कर्णः । द्वैतभेदः । इति मेदिनी ।
चे, १४ ॥ यथा,—
“कश्यपस्य दनुर्नाम भार्यासोऽद्विजसत्तमः ।
तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राक्षाद्वलाधिकौ ॥
ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः ।
तृतीयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः ॥”
इति वामने ५२ अध्यायः ॥
(इन्द्र एनं निहतवान् । यथा, महाभारते ।
६ । ४३ । ३३—३६ ।

नयनं

“नमुचिर्वासवाङ्गीतः सुखंरश्मिं समाविशत् ।
तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयश्चेदमब्रवीत् ॥
न चार्द्रेण न शुष्केण न रात्रौ नापि चाह्नि ।
वधिव्याम्यसुरश्रेष्ठ ! सखे ! सत्येन ते श्रपे ॥
एवं स समयं कृत्वा दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः ।
चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेनेन वासवः ॥
तच्छिरो नमुचेऽश्विनं पृष्ठतः शक्रमन्वयात् ।
भो मित्रहन् ! पापेति ब्रुवाणं शक्रमन्तिकान् ॥”)
नमुचिद्विष्टः, [ष्] पुं, (नमुचिं द्वैष्टीति । द्विष् +
“सत्सृष्टिवेति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्तिप् ।)
इन्द्रः । यथा, माघे । १ । ५१ ।
“विश्वस्य चक्रे नमुचिद्विषा बली
य इत्यमस्वास्यामहर्दिवं दिवः ॥”
नमुचिद्वदनः, पुं, (नमुचिं दैत्यविशेषं सृष्टयतीति ।
सृष्टि + ल्युट् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४६ ॥
नमेरुः, पुं, (नम्यते इति । नम + बाहुलकात्
एरुः ।) रुद्राक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥ सुर-
पुत्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः ।
४ । ७४ ।
“विश्वस्य नमैरुणां द्वायास्वधास्य सैनिकाः ॥”)
नमोगुरुः, पुं, (नमस्करणीयो गुरुः ।) नमस्कार-
गुरुः । ब्राह्मणः । इति काचित् शुब्दरत्नावली ॥
नमः, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
सेट् ।) ओष्ठवर्गशेषोपधः । नमति । इति
दुर्गादासः ॥
नमः, त्रि, (नमतीति । नम + “नमिकम्पीति ।”
३ । २ । १६७ । इति रः ।) नतः । इति हलानुधः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८६ ।
“यन्मनं सरलञ्चापि तच्चापतनु न सीदति ।
धनुर्मित्रं कलत्रञ्च दुर्लभं शुद्धवंशजम् ॥”)
नम्रकः, पुं, (नम्र इव प्रतीकृतिः । “इवे, प्रति-
कृतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) वेनसः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (नम्र एव । स्वार्थं कन् ।
नतं, त्रि ॥)
नय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्म-
सकं-सेट् ।) ड, नयते । इति दुर्गादासः ॥
नयः, पुं, (नीयतेऽनेनेति । नी + “एरच् ।” ३ । ३ ।
५६ । इत्यच् ।) नीतिः । तत्पथ्यायः । नाथः २
इत्यमरः । ३ । २६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३८५ ।
“कथञ्चिन्न विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तता नयाः ॥”)
दातविशेषः । इति मेदिनी । ने, ३४ ॥ नेगमादिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ न्याय्ये नेतरि च चि । इति
शब्दरत्नावली ॥
नयनं, स्त्री, (नीयते दृष्टिविषयोऽनेनेति । नी +
करणे ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १८ । ४० ।
“नीलोत्पलाभनयनां पीनश्रोणिपयोधराम् ॥”)
नी अ प्रापणे इत्यस्याङ्गावे ल्युट्प्रत्ययः ॥
प्रापणम् । (आनयनम् । यथा, हरिवंशे ।
१२७ । ११ ।
“तत्त्वं हितञ्च देवेश ! अग्रतां वदतो मम ।
नयनं पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते ॥”)

नरकः

नयनी, स्त्री, (नयनोत्पत्तिः । नी + करणे ल्युट् + डीप् ।) कमीनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 नयनोत्सवः, पुं, (नयनयोरुत्सवो यस्मात् ।) प्रदीपः । इति शब्दरत्नावली ॥ चतुर्नयनस्य ॥
 नयनोपान्तः, पुं, (नयनयोरुपान्तः प्रान्तभागः ।) अपाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नयनौघधं, स्त्री, (नयनयोरौघधम् ।) पुष्पकासी-
 सम । इति हेमचन्द्रः । ४।१२३ ॥
 नयपीठी, स्त्री, (नयस्य पीठीव ।) अष्टकाङ्गम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छक् इति भाषा ॥
 नयविशारदः, पुं, (नये नीतौ विशारदो विज्ञः ।) नीतिशास्त्रज्ञः । यथा,—
 “वाङ्मन्यविधितत्त्वो देशभाषाविशारदः ।
 सान्निविद्यश्चकार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥”
 इति मानस्ये ८६ अध्यायः ॥
 नरः, स्त्री, (नृणाति प्रापयति आनन्दमिति । नृ-
 प्रापणे + अच् ।) रामकपूरलङ्गम् । इति
 मेदिनी । रे, ५२ ॥
 नरः, पुं, (नृणातीति । नृ + अच् ।) मनुष्यः ।
 इत्यमरः । २।६।१ ॥ (यथा, मनुः । १।६६।
 “बुद्धिमतु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः
 स्मृताः ॥”)
 पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवी-
 भागवते । ५।२।१४।
 “यदा कदापि दैत्येन्द्र । नाथ्यस्ते मरणं भुवम् ।
 न नरेभ्यो महाभाग । नृत्तिस्ते महिषासुरः ॥”)
 विष्णुः । (महादेवः । यथा, महाभारते ।
 १३।१७।११५।
 “गात्रारश्च सुवासश्च तपःसक्तो रतिनरः ॥”)
 अर्जुनः । इति मेदिनी । रे, ५२ ॥ (नर-
 भृङ्गं ज्ञातत्वादस्य तथात्वम् ॥) शङ्खः । इति
 लीलावती ॥ ३॥ अथ नरकसंस्कारणम् । “पितुः
 शक्रोत्तरो नरः ॥” अथर्व । सुखबोधः ।
 “विषमायां त्रिधौ लिप्तं कुर्याद्वैजल्यकम्कामम् ।
 सगायां पुरुषं नृनं केषिदादुर्मनीषिणः ॥
 चतुरशीतिलक्षान्ते गोजन्मा तत्परं नरः ।
 ततस्तु ब्राह्मणश्च स्यादभयं नात्र संशयः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥
 (स्वनामग्यातो हरेशंभूतो धर्मपुत्रः अष्टिः ।
 यथा, देवीभागवते । ४।५।१५।
 “हरेशंभौ स्थितौ तत्र नरनारायणावधौ ।
 पूर्णं वर्षमहसन्तु चक्रान्ते तप उत्तमम् ॥”
 अस्य विवरणस्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥
 देवयोनिविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १।५।५८।
 “नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ॥”)
 नरकः, पुं, (नृणाति क्लेशं प्रापयतीति । नृ +
 “क्लृप्तादिभ्यः संज्ञायां बुन् ।” उणा । ५।६५।
 इति बुन् ।) देवरात्रिप्रभेदः । इत्युणादिकोषः ।
 (नरस्य मनुष्यस्य, कं शिरो यत्र ।) दैत्यविशेषः ।
 स पृथिव्या गर्भे वराहदेवाज्जातः । यथा,—
 “रजस्वलाया गोत्राया गर्भे वीर्येण पोचिणः ।
 यतो जातस्ततो भूतो देवपुत्रोऽपि सोऽसुरः ॥”

नरकः

तस्य नामकारणं यथा,—
 “मातुष्य शिरस्तत्र नृत्यस्य प्राप्य जालकः ।
 स्वशिरस्तत्र विन्यस्य ददंस्तस्यौ नयनं तदा ॥
 नरस्य शीर्षं स्वशिरो निधाय स्थितवान् यतः ।
 तस्मात्तस्य मुनिश्रेष्ठो नरकं नाम वै यधात् ॥”
 तस्य राज्यं यथा,—
 श्रीभगवानुवाच ।
 “कर्मोया सत्यगङ्गा पूर्वभागावधिश्रिता ।
 यावत्सलितकान्तास्ति तावद्देशं पुरं तदा ॥
 अत्र देवो महामाया योगनिद्रा जगतपथः ।
 कामाख्यारूपमादाय सदा तिष्ठति श्रीभवा ॥
 अत्रास्ति नदराजोऽयं लौहियो ब्रह्मणः सुतः ।
 अत्रैव दृष्टिकपालाः स्वि स्वि पीठे अवस्थिताः ॥
 अत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा चाहश्च सर्वदा ।
 चन्द्रः सूर्यश्च सततं वसतेऽत्रैव पृथक् ॥
 सर्वे क्रीडायमायाया रक्षस्यं देशमुत्तमम् ।
 अत्र श्रीः सर्वतोभद्रा भोग्यमन्त्र सदा यदु ॥
 अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्रादुर्जनं समन्तम् ॥
 ततः प्राग्योतिषास्थेयं पुरी शक्रपुरीसमा ॥
 अत्र त्वं वस भद्रस्ते नृभिर्षितो मया स्वयम् ।
 कृतदारः सहामाये राजा भूत्वा महाबलः ॥”
 तस्य महिषी माया यथा,—
 “ततो विदर्भराजस्य पुत्री मायाह्वया हरिः ।
 पुत्रार्थं वरयामास नरकस्य समं गुणैः ॥
 तामुद्वाह्य नृपतेः शस्तस्मिन् पुरवरे स्वयम् ।
 तथा समं स्वतनयं राजत्वेनाभ्युपचयत् ॥”
 तस्य पुत्रा यथा,—
 “ऋतुमत्याश्च जायायां कालेन नरकः क्रमान् ।
 भगदत्तं महाशीर्षं मदवन्तं मुमालिङ्गम् ॥
 चतुरो जनयामास पुत्रांस्तान् लितः सुतः ।
 महासत्त्वान् महावीर्यान् देवैरेन्द्रेण समदान् ॥”
 इति कालीपुराणे ३६ अध्यायः ॥
 पापिनी यातनास्थानम् । तत्रमहा यथा,
 “पातालानाञ्च सप्तानी लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
 सुखं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश ॥
 अष्टाविंशति विख्यातास्ततो नरककोटयः ।
 नरकागामधस्तात् धूमः कालामिमस्मिन् ॥
 तस्याधस्तादन्तर्गतो रुद्रः सर्वमयो महान् ।
 तदधो धर्मचक्रम् येनैदं धार्यते जगत् ॥”
 इति ब्रह्मपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
 तत्पर्यायः । नरकः २ निरयः ३ दुर्गतिः ४ ।
 इत्यमरः । १२।६।११ ॥ नरकमत्या यथा,—
 “उद्योर्द्धं नरकाः शक्रः कोट्यः पञ्चाशमानवः ।
 चत्वारिंशन्मित्रं तेषां प्रधानं तन्निबोधतः ॥”
 उद्योर्द्धं पाताले कालामिन्द्रस्य पुरोर्द्धं ।
 “अवीचिः क्रमिभक्षश्च तथा वैतरणी महान् ।
 कूटशाल्मलिकर्कशास्युष्मपञ्चतरीरवम् ॥
 निरुक्ष्णः पूतिमांसस्तृणालाश्मिन् जलम् ।
 क्रकच्छं दन्त्या पङ्कं कण्ठायमसुतापिबम् ॥
 पूतिपूर्णस्थया मेदस्तस्मिन् रुधिरं वसा ।
 तामिस्रस्तपतुल्यश्च नीलामिश्रश्च नृपसकः ।
 लोहितप्रस्त्रियो भीमा अङ्गाराराशिकोपरि ।

नरकः

कुम्भीपाकः सुरस्येयः सज्जीवनमुतापनम् ॥
 कालसूचं महापङ्कं श्रीतोषणं सुरमेव च ।
 अम्बरीषं तथा चोरं महारौरवसंज्ञकः ॥
 सुषोमुखेऽसुखलक्षं तेलं तम्रचपुस्तया ।
 असिपत्रं तथा घ्राणं भूमिर्भागपहारिका ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 नरकागामिनो यथा,—
 यम उवाच ।
 “न गच्छन्ति नरा चोरान् बहवोऽधर्मनिर्मि-
 तान् ।
 यथाश्च सुबहुस्तत्र प्राप्नुवन्ति तपोधन । ॥
 विस्तरेण तु तत् सर्वं ब्रवीमि मुनिमत्तम । ॥
 अथनां तन्महाभाग । श्रुता नैवोपधारय ॥
 नायिचिन्नरकं याति न सत्पत्नी न भूमिदः ।
 शूरश्च शतयथो न वेदानाश्चैव पारगः ॥
 पतिव्रता न गच्छन्ति सत्यवाक्याश्च ये नराः ।
 अजिताश्चाश्रताश्चैव स्वामिभक्ताश्च ये नराः ॥
 तिलं गात्रं हिरण्यश्च पृथिवीश्चापि श्लाघनीम् ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति न गच्छन्ति न संशयः ॥
 स्वदारनिरता दान्ताः परदारविषयकाः ।
 सर्वभूतात्मभूताश्च सर्वभूतानुकम्पकाः ॥
 न गच्छन्ति तु तं देशं पापिष्ठं तमसाहतम् ।
 यातनास्थानसंपूर्णं हाहाप्रतिभयम्बनम् ॥
 ज्ञानवन्तो हि जा ये च ये च पिडापरं गताः ।
 उदामीना न गच्छन्ति स्वार्थं च क्षता नराः ॥
 न गच्छन्त्यत्र दातारः सर्वभूतहितं रताः ।
 युश्रयका मालपिच्छोर्न गच्छन्ति न संशयः ॥
 अहिंसका न गच्छन्ति ब्रह्मचर्यव्यवस्थिताः ।
 पतिव्रता दानवन्तो हि जन्मभक्ताश्च ये नराः ॥
 यथोक्तं यजमानाश्च सन्नयाजिन एव च ।
 चातुर्मास्यकरा ये च ये हिजा अहितामयः ॥
 गृहस्थिताशुपालाश्च जतिनो भौतयन्त्रिताः ।
 नित्यस्वाध्यायिनो दान्ताः सदा सभ्याश्च ये नराः ॥
 मानवान् पूजयन्तो ये आत्मभावेन भाविताः ।
 कर्पयमेयना ये च न गच्छन्ति द्विजोत्तमाः ॥
 ब्राह्मणा अमरलक्ष प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥
 निराशाः सर्वकामेभ्यो निराशाः सुजितनिश्चयाः ।
 न गच्छन्ति हि तं घोरं यत्र ते पापकर्मिणः ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥ ३॥
 नरकागामिनो यथा,—
 नारद उवाच ।
 “दृक्कर्माराण्यपि वक्ष्यामि नरकं येः प्रयान्ति हि ।
 सर्वेष्वेव तु कार्येषु देवपूर्वेषु भूमिषु ॥
 हन्ति पुत्रान् पशून् क्षत्रजान् ब्राह्मणातिक्रमः
 क्षयः ।
 गुणैर्वा भयान्तं वा वर्जयित्वा सजीवति । ॥
 येऽनृतं कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिनः ॥
 प्रपाणाश्च सभानाश्च संक्रमाणाश्च सारिष ।
 आगाराणाञ्च भेलारी नरा निरयगामिनः ॥
 ये परस्वापहर्ताः परस्वानाश्च नाशकाः ।
 सूचकाश्च परेषां हि ते नरा नरकागमाः ॥
 रुचकाः सन्निभतारः परवृत्तापजीविनः ।

नरकः

अक्रतश्चाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥
 पाषण्डा दूषकाश्चैव समयानाश्च दूषकाः ।
 ये प्रत्यवस्थिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
 वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दानच्छेदश्च पार्थिव ! ।
 मित्रच्छेदं तथाश्चायाः कृत्वा नरकगामिनः ॥
 विषमव्यवहाराश्च विषमाश्चैव बहिष्युः ।
 लाभेषु विषमाश्चैव नरा निरयगामिनः ॥
 कृताशं क्षतनिर्जेशं क्षतभक्तं क्षतश्रमम् ।
 भेदेयं व्यवकर्णन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
 दानमव्यवहाराश्च निष्यरीक्षाश्च मानवाः ।
 प्राणिहिंसापट्टताश्च ते वै निरयगामिनः ॥
 वेदविक्रयिणश्चैव वेदानाश्चैव दूषकाः ।
 वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
 केशविक्रायका राजान् । विषविक्रायकाश्च ये ।
 लीरविक्रायकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
 चातुराश्रम्यवाह्याश्च श्रुतिवाह्याश्च ये नराः ।
 विकर्मभिश्च जीयन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
 ब्राह्मणानां गवाश्चैव कन्यानाश्च महाभते ! ।
 येऽन्तरं यान्ति कार्ययुते ते वै निरयगामिनः ॥
 शास्त्रविक्रायकाश्चैव कर्तारश्च महोपते ! ।
 शाल्यानीं धनुषाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
 शिलाभिः शकुभिश्चापि श्वभैर्या मनुजैर्धम ! ।
 ये मार्गमनुत्थयन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
 अगोप्राश्च राजानो बलिघडभागवत्कराः ।
 समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥
 शान्तान् दान्तानथ प्रज्ञान् दीपकालसहोपि
 तान् ।
 व्यजन्ति क्षतकृत्वा ये ते वै निरयगामिनः ॥
 बालानामथ वृद्धानां दासानाश्चैव ये नराः ।
 अदत्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥
 इत्येतन् कथितं राजन । धर्माधर्मविनिर्णयम् ।
 विवृणुष्व पुरुषः कर्म धर्ममेव समाचरेत् ॥”
 इति पाशे स्वर्गखण्डे ३४ अध्यायः ॥
 नरकविशेषगामिपापिनो यथा, —
 “जुटसाक्षी तथा सम्यक् पक्षपातेन यो वदेत् ।
 यश्चाप्यद्वयं वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥
 भ्रूणहृत् पुरहृत् च गोघ्नश्च सुनसत्तम ! ।
 यान्ति ते नरके रोधे यद्योच्छ्वासनिरोधकः ॥
 सुरापो ब्रह्महा हर्ता सुवर्णस्थ च शूकरः ।
 प्रयाति नरके यश्च तेः संसर्गमुपैति वै ॥
 राजन्यवैश्यश्च ताले तथैव गुरुतल्पगः ।
 तपकुर्म स्वस्वगामी हन्ति राजभट्टाश्च यः ॥
 साध्वीविक्रयकृद्ध्यपालः केशविक्रय्यो ।
 तपनीह तु पश्यन्ति यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥
 ‘केशरो अश्वः ।’
 ख्यां सुताश्चापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते ।
 अवमन्ता गुरुणां यो यश्चाक्रोधा नराधमः ॥
 वेददूषयिता यश्च वेदविक्रायकश्च यः ।
 अगम्यागामी यश्च स्यात्ति यान्ति लवणं द्विज ! ॥
 चौरौ विमोहे पतति मर्यादादूषकस्तथा ।
 देवद्विजपितृन् वैशा रत्नदूषयिता च यः ॥
 स याति क्षमिभक्षे वै क्षमाशे च दुरिष्टकृत् ॥

नरकः

पितृदेवातिथीन् यस्तु पर्यग्राति नराधमः ।
 लालाभक्षे स यात्यग्रे शरकर्ता च रोधके ॥”
 ‘पर्यग्राति परित्यज्य आदौ भुङ्क्ते ।’
 करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिहन्तरः ॥
 प्रयान्ति ते विश्रमन्ते नरके भृशदारुणे ।
 असत्प्रतिग्रहीतारो नरके यान्त्यधोमुखे ॥
 अयाच्ययाजकस्तत्र तथा नक्षत्रक्षपकः ।
 वेगी पूयवह्नेको याति मिष्टान्नसुन्दरः ॥
 ‘वेगी साहसकारी । पुत्रादीन् वञ्चयित्वा एक
 एव मिष्टान्नभुङ्क्ते ।’
 लाक्षाभांसरसानाश्च तिलानां लवणस्य च ।
 विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ! ॥
 माण्यारकुटकुट्टागान् श्ववराहविहङ्गमान् ।
 पालयन्तरकं याति तमेव द्विजसत्तम ! ॥
 रङ्गोपजीवी केवर्त्तः कुण्ठाशो गरदस्तथा ।
 रुचो माहिषकश्चैव पर्यकारी च यो द्विजः ॥
 ‘पर्यो जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी
 माहिषो महिषोपजीवी । यद्वा,—
 माहिषोऽप्युच्यते भार्या भगनोपार्जितं धनम् ।
 उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः ॥
 इति स्मृतिः ॥
 पर्यकारी धनादिलोभेनापत्यं अमावास्या-
 दिक्रियाप्रवर्तकः ।
 अगारदाहो मित्रघ्नः प्राकृतिर्यामयाजकः ।
 रुधिरास्यं पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये ॥
 मधुघ्ना ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ।
 रेतःपानादिकर्तारो मर्यादाभेदेनश्च ये ॥
 ते कृणा यान्त्यग्रेचाश्च कुहकाजोविनश्च ये ।
 अमिपत्रवनं याति वनच्छेदो वृथैव यः ॥
 औरभिर्को रगग्राधो बहिष्वाले पतन्ति वै ।
 यान्त्येते द्विज ! तत्रैव यश्चापाकेषु वद्विदः ॥
 व्रतेषु लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विध्यतश्च यः ।
 सन्दृश्यातनामग्रे पततस्ताडुभावपि ॥
 दिवास्वप्नेषु स्कन्दन्ति ये नरा ब्रह्मचारिणः ।
 पुत्रेरेधापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥
 एते चाप्ये च नरकाः शतशोऽप्ये सहस्रशः ।
 येषु दुष्कृतकर्मजाः पश्यन्ति यातनागताः ॥
 तथैव पापाव्येतानि तथान्यानि सहस्रशः ।
 सुच्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः ॥
 वर्णाश्रमविरुद्धश्च कर्म कुर्वन्ति ये नराः ।
 कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति वै ॥
 अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकेर्दिवि देवताः ।
 देवाश्चाधोमुखान् सर्वानथः पश्यन्ति नारकान् ॥
 स्यावराः क्षमयोऽजाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
 धार्मिकास्त्रिदशान्दम्भोन्निधश्च यथाक्रमम् ॥
 सहस्रभागाः प्रथमा द्वितीयातुक्रमान्तथा ।
 सर्वे ह्येते महाभाग । यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥
 यावन्तो जन्तवः स्वर्गं तावन्तो नरकौकसः ।
 पापकृद्वाति नरकं प्रायश्चित्तपराडसुखः ॥”
 इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ७—३२ ॥
 अपि च ।
 “कथयामि त्रिचित्राणां कर्मणां विविधा गतीः ॥

नरकः

ताः शृणुष्व महाराज ! याः श्रुत्वा भोक्षमाप्नु-
 यात् ॥
 परचित्तं परापत्यं कलत्रं पारकश्च यः ।
 चरते बुद्धिमोहेन सोऽन्ते न्यवृणुषं गतः ॥
 कालपाशेन संबद्धो यमदूतैर्महाबलैः ।
 तामिसे पात्यते तावत् यावद्वर्षसहस्रकम् ॥
 तत्र ताडनसुद्धताः कुर्वन्ति यमकिङ्कराः ।
 पापभोगेन सम्मत्तस्ततो योनिन्तु शौकरीम् ॥
 तत्र भुक्ता महादुःखं मातुषलं गमिष्यति ।
 रोगादिचिह्नितं तत्र दुर्यशोचापकं स्वकम् ॥
 भूतद्रोहं विधायैव केवर्त्तं सकुटुम्बकम् ।
 पुण्याति पापनिरतः सोऽन्त्यतामिसे पतेत् ॥
 ये नरा इह जन्तूनां वर्धं कुर्वन्ति वै नृषा ।
 ते रौरवे निपात्यन्ते खाद्यन्ते रुतभिर्यतः ॥
 यः स्वादराधं भूतानां वधमाचरति स्फुटम् ।
 महारौरवसंज्ञे तु पात्यते स यमाज्ञया ॥
 यो वै निजन्तु जनकं ब्राह्मणं हेष्टि पापयत्न ।
 कालहृत्ते महादुष्टे योजनायतवस्ति ते ॥
 यावन्ति पशुरोमाणि गवां द्वेष्टं करोति यः ।
 तावद्वर्षसहस्राणि पश्यते यमकिङ्करैः ॥
 यो भूमौ भूपतिर्भूत्वा दण्डाधोऽप्यनु दण्डयेत् ।
 करोति ब्राह्मणस्यापि देहदण्डं विलोलुपः ।
 स शूकरमुखेर्दृष्टेः पीयते यमकिङ्करैः ॥
 पश्चाद्दृष्टासु योनीषु जायते पापमुक्तये ।
 ब्राह्मणानां गवां ये तु द्रव्यं वित्तं तथात्पकम् ॥
 वृत्तिं वा गृह्णते मोहात्कम्पन्ति स्वबलाभराः ।
 ते परजान्यकूपं च पात्यन्ते च महाहताः ॥
 योऽर्थं स्वयमुपाहृत्य मधुराश्चाति लोलुपः ।
 न देवाय न सुद्धदे ददाति रसनातुरः ॥
 स पतत्येव नरके क्षमिभोजनसंज्ञके ।
 अनापदि नरो यस्तु हिरण्यदातेनपाहरेत् ॥
 ब्रह्मस्वं वा महादुष्टः स दंष्ट्रे नरके पसेत् ।
 यः स्वदेहं प्रपुण्याति नाभ्यं जानाति नृदधीः ॥
 मनसा कल्पितं द्रव्यं विदुषे यो ददाति न ।
 स पुमात्तरकं याति यावद्विद्वद्भास्यतुर्दृश ॥
 पश्चाद्दृष्टासु योनीषु जायते वर्णसङ्करः ।
 दानानि बाडधे दत्त्वा पुनः शुद्धो भविष्यति ॥
 वाचा दत्तं मनोदत्तमिति साहं वदेद्दुष्टि ।
 कम्पन्ति पितरस्तस्य नरकाय समुत्सुकाः ॥
 वाचा दत्तं मनोदत्तं दत्तं पाणिक्कृषोदकम् ।
 एतद्वत्तमदत्तं स्यात् जिह्वासुतपाटयेद्यमः ॥
 स यात्यते तेलतप्तं कुम्भीपाकेऽतिदारुणे ॥
 यो नगम्यां स्थितं मोहादुष्टेऽपिद्वावाच काम-
 येत् ॥
 तं तथा किङ्कराः शूर्पा परिवहन्त्य कुर्वन्ते ॥
 ये जलाहेदमर्यादां लुप्यन्ति स्वबलोद्धताः ।
 ते वैतरणीं पतिता मांसशोणितभक्षकाः ॥
 वृषलीं यः स्थितं कृत्वा तथा गार्हस्थमाचरेत् ।
 पूयोदं निपत्येव महादुःखसमन्वितः ॥
 ये दम्भानाश्रयन्ते वै धूर्ता लोकस्य वञ्चने ।
 वैशसे नरके नृपाः पतन्ति यमनाहिताः ॥
 ये स्ववर्णां स्थितं नृपाः पाययन्ति खरेतसम् ।

नरक

रेतःकुलासु ते पात्ता, रेतःपात्रेषु तत्पराः ॥
ये चौरा वङ्गना दुष्टा गरदा यामसुष्ठकाः ।
सारमेयादने ते वै पातन्ते पातकान्विताः ॥
कूटसाध्यं वदत्यङ्गा पुनयः पापसम्भतः ।
पारकीयन्तु त्रयं यो रक्षति प्रसन्नं यत्नी ॥
स धीचिनरके पापे ह्यवावृत्तः पतत्यधः ।
तत्र दुःखं महद्भुक्ता पापिष्ठा योनिमात्रजेत् ॥
यो नरो रसनास्वादात् सुगं पिबति सृङ्घीः ।
तस्याययति लोहस्य रसं धर्मेस्य किङ्कराः ॥
यो गुरुनवमयेत स्वविद्याचारदर्पितः ।
स नृत्यः पातते चारसं सङ्कीर्णधोमुखः पुमान् ॥
विश्यासघातं कुर्वन्ति ये नरा धर्मेनिकृताः ।
शूलप्रोते तु नरके पातन्ते बहुयातनाः ॥
येन श्रुता रामकथा न परोपकृतिः कृता ।
तेषां सञ्चाणि दःखानि भवन्ति नरकान्तरे ॥
अत्र यस्य सुखं भूयस्तस्य स्वर्ग इतीर्यते ।
ये दुःखिनो रोगयुता नरकादः गतास्तु ते ॥”

इति पाप्मे पातालखण्डे ४८ अध्यायः ॥

(अथ महारौरवादिनरकाख्यानम् । यथा मार्क
खण्डे । १२ । ६-३६ ।

पुन उवाच ।

“रौरवस्ते समाख्यातः प्रथमं नरको मया ।
महारौरवसञ्ज्ञं शृणुष्व नरकं पितः ॥
योजनानां सङ्ख्याणि सप्त पञ्च समन्ततः ।
तत्र तान्त्रमयी भूमिरथस्तस्य हुताशनः ॥
तत्तापतप्ता सञ्चाशा प्रोददित्समप्रभा ।
विभात्यति महारौद्रा दर्शनस्पर्शनादिषु ॥
तस्यां बह्वः कराभ्याश्च पद्माश्वेव यमाशुभेः ।
सुखेते पापकृन्ध्ये लुटमानः स गच्छति ॥
काके चक्रेव कोलके वृश्चिके मेषाकेलेषु ।
भक्ष्यमाणस्तथा शृङ्गेन मार्गे विक्रयते ॥
दह्यमानः पितृमार्गान्तरातिवित् चाकुलः ।

नरककुण्डं, स्त्री, (नरकस्य कुण्डम् ।) यातनाख्यानम् । तदयथा, यम उवाच । “नरकाणां च कुण्डानि सन्ति नानाविधानि च । नानापुराणभेदेन

नामभेदानि तानि च ॥ विस्तृतानि गर्भराणि क्षेत्राणि च जीविनाम् । भयङ्कराणि घोरानि च वक्त्राः कुलितानि च ॥ यद्भीतिश्च कुण्डानां

संयमन्याश्च सन्ति च । निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतौ सति ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । २७ । २८ अध्यायः ॥

नरककुण्डनामानि	पापभेदान् कुण्डविशेषगामिनः	
वङ्गकुण्डम्	१	कटवाचा बान्धवदण्डकृत्
तप्तकुण्डम्	२	ब्राह्मणातिथिभोजनापदः
चारकुण्डम्	३	निषिद्धदिने वस्त्रे चारसंयोजकः
विटकुण्डम्	४	ब्रह्मवृत्तापहारकः
मृजकुण्डम्	५	परतद्भागं खनित्वीवसर्जकः
भक्षकुण्डम्	६	एकाकी मिष्टभोजी
गरकुण्डम्	७	पितृमातृगुरुभाष्यादपोषकः
दूषिकाकुण्डम्	८	अतिथिं दद्यात् वक्रचक्राकारो
वसाकुण्डम्	९	विप्राय दद्यात् तद्दत्तमन्त्रको दाना
शुक्रकुण्डम्	१०	परस्त्रीगामी परपुत्रामिना च
अष्टकुण्डम्	११	गुञ्जादिवायुक्स्तम्भपातकारकश्च
अशुक्रकुण्डम्	१२	हरिसङ्गीतकदहायहहहभर्तापराध
		जन
गात्रमलकुण्डम्	१३	शब्ददुष्टचित्तः स्वस्वाकारो च
कर्णविटकुण्डम्	१४	वधिरौपहासकृत्
मज्जकुण्डम्	१५	लोभान् स्त्रीजनार्थं जीवहन्ता

नरक

वदत्यसहद्विषो न शान्तिमधिगच्छति ॥
एवं तस्मान्नरेमोक्षो ह्यतिकान्तरवाप्यते ।
वर्षायुतायुतैः पापं येः क्षतं दुष्टबुद्धिभिः ॥
तथान्यस्तु तमो नाम सोऽतिप्रोक्तः स्वभावतः ।
महारौरववह्नीर्धस्तथा स तमसा वृतः ॥
श्रीतार्त्तास्त्रिध धावन्तो नरास्तमसि दारुणे ।
परस्परं समासाद्य परिरभ्याश्रयन्ति च ॥
दन्तास्तेषाश्च भक्ष्यन्ते श्रीतार्त्तापरिकल्पिताः ।
क्षुत्तृणां प्रवृत्ता तत्र तथैवाभ्यर्प्युपद्रवाः ॥
हिमवज्रवह्नी वायुर्भिनत्ताश्वीनि दारुणः ।
मज्जास्रगलितस्तसादश्रुवन्ति क्षुधाश्विताः ॥
लेलिह्यमाना भ्राम्यन्ते परस्परसमागमे ।
एवं तत्रापि सुमहान् क्षेत्रास्तमसि मानवैः ॥
प्राप्यते ब्राह्मणश्रेष्ठ । यावद्दुष्कृतसंज्ञयः ॥
निरुन्तन इति श्वातस्ततोऽर्थो नरकोत्तमः ।
तस्मिन् कुलाश्रयाणि भ्राम्यन्त्यविरतं पितः ॥
तत्रारोप्य निरुत्थन्ते कालसूत्रेण मानवाः ॥
यमानुगाङ्गुलिस्थान् व्यापादयन्ममस्तकम् ।
नक्षेत्रां जीवितभङ्गो जायते द्विजसत्तम ॥
द्विद्वानि तेषां शतशः खड्गान्येकं व्रजन्ति च ।
एवं वर्षसहस्राणि कृतान्ते पापकर्मिणः ॥
तावदुयावदश्रेष्ठं ये तत्पापं हि त्रयं गतम् ।
अपतिप्रश्च नरकं शृणुष्व गदगो मम ॥
यत्रम्येमारकेदः स्वमस्यमनुभूयते ।
तान्येव तत्र चक्राणि घट्टीयन्त्याणि चान्यतः ॥
दःखस्य हेतुभूतानि पापकर्मकृतां शृणाम् ।
चक्रवर्तीपिताः केषां दृष्ट्वास्त्यन्ते तत्र मानवाः ॥
यावदयमसहसाणि न तेषां स्थितिरन्तरा ।
घट्टीयन्तेषु चेवाव्यो बलस्तीथे यथा घट्टी ॥
भ्राम्यन्ते मानवा रक्तमुहिरन्तः पुनः पुनः ।
अभेभूखनिष्क्रान्तेन चैव सुखिनाम्भिः ॥
दःखानि ते प्राप्नुवन्ति यान्यसहानि जन्तुभिः ॥

असिपञ्चवनं नाम नरकं शृणु चापरम् ।
योजनानां सङ्ख्यां यो ज्वलदग्नास्ततावतिनः ॥
तप्ताः सुखं करेणैवैवातोव सुदारुणैः ।
प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकोत्तमः ॥
तन्मध्यं च वर्णं रम्यं क्षिप्रपञ्चं विभाज्यते ।
पत्राणि तत्र खड्गानां फलानि द्विजसत्तम ॥
श्वानश्च तत्र सञ्चलाः स्वमन्त्रयुतशोभिताः ।
महावक्त्रा महादंष्ट्रा यात्रा इव भयानकाः ॥
तत्तत्तद्वनमालोक्य शिशिरश्चायमप्यसः ।
प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तीव्रतटपरिपीडिताः ॥
ह्य मातर्ह्य तात ! इति क्रन्दन्तोऽतीव
दुःखिताः ॥

दह्यमानाश्चिगुगला धरणीमोन वङ्गना ॥
तेषां गतानां तत्रासिपञ्चपातीसमीरणः ।
प्रयाति तत्र पातन्ते तेषां खड्गान्यधोपरि ॥
तत्र पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पापकर्मजये ।
लेलिह्यमाने चान्यत्र यात्राशेषमहीतये ॥
सारमेयास्ततः शीघ्रं घातयन्ति शरीरतः ।
तेषामङ्गानि कल्पाभनेकान्यतिभेद्यगाः ॥
असिपञ्चवनं तात ! मयेतत् क्रीडितं तव ।
अतः परं भीमतरं तत्र कुम्भं निबोध मे ॥
समन्ततस्तत्र कुम्भा दह्मिष्वालासमावृताः ।
ज्वलदग्निवो दृष्टततोलायच्छर्मा प्रेरिताः ।
तेषु दुष्कृतकर्मिणो यास्येः तप्ता ह्यधीमुखाः ॥
क्वाथ्यन्ते विस्फोटद्वाचगलमज्जजलाविलाः ।
स्फुटन्तु कपालनेत्रास्त्रिदशमाना विभोरणाः ॥
रुधिरवधोऽप्युत्थन्ते एतन्तेष्वेव वेगिणैः ।
पुनः भूमिसिमायन्ते तेनेकेषां व्रजन्ति च ॥
द्रोणभूतैः शिरोगात्रावायुमालमग्न्याभिः ।
ततो यास्येनैरिण्यु दंष्ट्रा घट्टनघट्टिताः ॥
क्षतावर्त मृदातेले भक्ष्यन्ते पापकर्मिणः ।
एवं ते विस्तरणोक्तस्तत्र कुम्भो मया पितः ॥”

नरककुण्डनामानि

नरककुण्डनामानि	पापभेदान् कुण्डविशेषगामिनः	
मौलकुण्डम्	१६	अर्थलोभान् कन्याविक्रायकः
नखकुण्डम्	१७	आहोपवासादिषु संयमन्यागो
लोमकुण्डम्	१८	सकेशपाथिवश्रियन्ति ह्याश्रकः
केशकुण्डम्	१९	विष्णुपदे पित्रपिण्डादाता
अस्थिकुण्डम्	२०	गुञ्जिणागामी
तान्त्रकुण्डम्	२१	अशुक्रवायाशरीरयोरद्रभुक्
लोहकुण्डम्	२२	कटवाचा स्वाभिलाहिका
ताम्रकुण्डम्	२३	विष्णु आसनहन्ता
विषकुण्डम्	२४	मयसंघर्षान् देवदण्डसमशङ्कृत्
धर्मकुण्डम्	२५	शुद्राशुभानः शुद्राभोजी
नरगुणकुण्डम्	२६	दण्डन वधनाहकः
प्रतप्तकुण्डम्	२७	कुललोहवडिप्रो जीवहन्ता
कुलकुण्डम्	२८	मन्याभुविपीठे यथामिगुक् हरिनेवेदा
क्षमिकुण्डम्	२९	शुक् च

नरक

नरककुण्डनामानि	पापमेदात् कुण्डविशेषगामिनः	नरक
प्रयकुण्डम् ३०	श्रद्धयाभी तत्प्राहसकः तच्छ्रद्धाही च	३०
सपेकुण्डम् ३१	श्रीकृष्णपदचिह्नमस्तकस्य सर्पस्य हन्ता	३१
मशकुण्डम् ३२	विधिं दत्त्वा क्षुद्रजन्तुहन्ता	३२
दंशकुण्डम् ३३	विधिं दत्त्वा जीवहन्ता	३३
गरलकुण्डम् ३४	मत्तिकां हत्वा मधुग्राही	३४
वज्रदंशकुण्डम् ३५	अदृष्टविषयोर्दण्डकृत्	३५
वृश्चिककुण्डम् ३६	अर्थलोभात् प्रजादण्डकृत्	३६
शरकुण्डम् ३७	शस्त्रधारी धातकः मन्थाहरि- भक्तिहीनश्च ब्राह्मणः	३७
शूलकुण्डम् ३८		३८
खड्गकुण्डम् ३९		३९
गोलकुण्डम् ४०	अल्पदोषिण कारायाम् प्रजावन्धनकृत्	४०
नरकुण्डम् ४१	जलादुत्थितनकादि हन्ता	४१
काककुण्डम् ४२	कामेन परस्त्रीवत्तः श्रोण्यास्यद्रष्टा	४२
सच्चानकुण्डम् ४३	स्वर्गचौरः	४३
वाजकुण्डम् ४४	ताम्रलौहचौरः	४४
वज्रकुण्डम् ४५	देव देवद्रव्ययोश्चौरः	४५
तप्तपाषाणकुण्डम् ४६	देव-दिजयो रौप्य गो वस्त्राणां चौरः	४६
तोत्तण पाषाण- कुण्डम् ४७	देव दिजयोः पित्तल-कांस्यपात्रचौरः	४७
लालाकुण्डम् ४८	वैश्यामभुक् तदृष्टिजीवी च	४८
मसीकुण्डम् ४९	क्षेत्रसर्वो मसीजीवी च ब्राह्मणः	४९
चर्णकुण्डम् ५०	देव दिजयोः शस्यताम्रलामनचौरः	५०
चक्रकुण्डम् ५१	विप्रद्रव्यं हत्वा चक्रकारी	५१
वक्रकुण्डम् ५२	विप्र-बान्धवयोः क्रताकारी	५२
कूर्मकुण्डम् ५३	हरिप्रयने कूर्ममामभुक् ब्राह्मणः	५३
ज्वालाकुण्डम् ५४	देवदिजयोर्धृततैलादिहृत्	५४
भस्मकुण्डम् ५५		५५
दग्धकुण्डम् ५६	देवदिजयोर्हृत्त्रागन्धते लक्ष्म्यागामपहृत्	५६
तप्तशूर्मीकुण्डम् ५७	बलखलत्वादिना परभूमिहरः	५७
असिपत्रकुण्डम् ५८	अर्थलोभात् खड्गेन जीविच्छेदी	५८
चुरधारकुण्डम् ५९	नरघाती च	५९
	यामनगरादिदाहकृत्	५९

नरकजित्, पुं, (नरकं तन्मात्रा विश्रुतामसुरं जय-
तीति । जि + क्तिप् । तुक् च ।) विष्णुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

नरकदेवता, स्त्री, (नरकस्य अधिष्ठात्री देवता ।)
निर्यदेवी । तत्पण्यायः । अलक्ष्मीः २ निर्वर्तिः
३ कालपणी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

नरकसुक्तः, त्रि, (नरकात् सुक्तः ।) नरकागतः ।
यथा,—

“नरकात् प्रतिसुक्तस्तु पापयोनिषु जायते ।
पतितान् प्रतिगृह्णाथ स्वरयोनिं ब्रजेदुधः ॥
नरकात् प्रतिसुक्तस्तु क्षमिर्भवति पातकी ।
उपाध्यायं यलीकस्तु हत्वा च भवति दिजः ॥
तन्पायां मनसा वाञ्छंस्तदृश्यं वाप्यमंशयम् ।
गर्भो जायते जन्ममित्रस्यैवापमानकृत् ॥
शत्रोरितरमाकृष्य शारिका संप्रजायते ।
पितरौ पीडयित्वा तु कच्छपत्वञ्च जायते ॥
भर्तुः पिण्डसुपात्रतो हित्वाभ्यानि च सेवयेत् ॥

सोऽपि मोक्षसमापन्नो जायते वानरो मृतः ॥
यासापहृता नरकात् विमुक्तो जायते क्षमिः ।
अस्यकश्च नरकात्मुक्तो भवति राजसः ॥
विश्रुताहृता च नरो मीनयोनौ प्रजायते ।
यवधान्यानि हत्वा तु जायते सृष्टिको मृतः ॥
परदारभिमर्षात्तु शूको घोरोऽभिजायते ।
भ्रातृभार्याप्रसङ्गे कोकिलो जायते नरः ॥
गुर्व्यादिभार्यागमनाच्छूकरो जायते नरः ।
यज्ञदानविवाहानां विप्रकर्ता भवेत् क्षमिः ॥
देवतापितृविप्राणामहत्वा योऽन्नममृते ।
प्रसुक्तो नरकादापि वायसः स प्रजायते ॥
ज्येष्ठभावनवमानाश्च क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ।
शूद्रश्च ब्राह्मणो गत्वा क्षमियोनौ प्रजायते ॥
तस्यामपत्यसुत्पादय काशान्तःकीटको भवेत् ।
क्षतप्रः क्षमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ॥
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः ।
क्षमिः स्त्रीवधकर्ता च बालहन्तावजायते ॥

नरक

नरककुण्डनामानि	पापमेदात् कुण्डविशेषगामिनः	नरक
सूचीमुखकुण्डम् ६०	परकर्णे सुखं दत्त्वा परनिन्दकः परहोष-	
गोधामुखकुण्डम् ६१	ज्ञाघो वेदब्राह्मणनिन्दकश्च	६०
नक्रमुखकुण्डम् ६२	यज्ञं भिक्षा वस्तुगोच्छागमेघचौरः	६१
गजदंशकुण्डम् ६३	सामान्यद्रव्यचौरः	६२
गोमुखकुण्डम् ६४	गजतुरगनरचौरः	६३
कुम्भीपाककुण्डम् ६५	जलपिबन्धोवारकः	६४
	गो-स्त्री-भिक्षु-भूण-ब्रह्महा अगम्यागामी	
	दीक्षासन्ध्याहीनस्त्रीप्रतिग्राही याम-	
	याजी देवलः शूद्रस्वपकारो वृषलीपतिश्च	६५
कालसूत्रकुण्डम् ६६	वैश्यामभुक् तनुसंसर्गो च	६६
अवटोदकुण्डम् ६७	कुलटादिषड्वैश्यागामी दिजः	६७
अरुमुदकुण्डम् ६८	चन्द्रसूर्यग्रहणे निषिद्धकालभोजी	६८
पांशुभोजकुण्डम् ६९	एकस्मै वाक्प्रदत्तकन्याया अत्यस्मै दाता	६९
प्राशवेष्टकुण्डम् ७०	दत्तापहारी	७०
शूलपीतकुण्डम् ७१	अभक्ष्या शिवलिङ्गपूजकः	७१
प्रकम्पनकुण्डम् ७२	विप्रदण्डकृत् तत्कम्पकृद्भयदायी च	७२
उल्कासुखकुण्डम् ७३	सकोपवदना स्वामिन कटुवादिनो	७३
अकूपकुण्डम् ७४	शूद्रभोग्या ब्राह्मणी	७४
वेधनकुण्डम् ७५	वैश्या । सा च पञ्चषट्पुंगमनाहवति	७५
दण्डताडनकुण्डम् ७६	युद्धी । सा च सप्ताष्टपुंगमनाहवति	७६
जालवद्धकुण्डम् ७७	महाविश्या । साचाष्टाधिकपुंगमनाहवति	७७
देहचर्णकुण्डम् ७८	कुलटा । सा च पुंदयगमनाहवति	७८
दहनकुण्डम् ७९	खेरिणी । वृषली । सा चतुःपुंगमनाहवति	७९
शोषणकुण्डम् ८०	धृष्टा । पुंस्त्री । सा च त्रिपुंगमनाहवति	८०
कषकुण्डम् ८१	सवर्णपरदारी	८१
सृपकुण्डम् ८२	ब्राह्मणीगामी क्षत्रियो वैश्यश्च	८२
व्याणासुखकुण्डम् ८३	करे तुलसीगङ्गाजलदेवशिलाश्च कृत्वा प्रति-	
	ज्ञाकृतदपालको मिथ्याश्रयि मित्रद्रोही	
	विश्रुताहृता मिथ्यासाक्ष्यदश्च	८३
जिह्वकुण्डम् ८४	नित्यक्रियाहीनो देववागनास्तिको मन्दोप-	
	हासी च	८४
धृमात्यकुण्डम् ८५	देवविप्रयोर्जनहारी	८५
नागवेष्टनकुण्डम् ८६	वैद्यदेवज्ञातकारि लाक्षालोहयापारी	
	रसादिविक्रयो च ब्राह्मणः	८६

भोजनं चौरयित्वा तु मत्तिका जायते नरः ।
हृत्वाभक्षेव मार्जारस्तिलहृत्चेव सृष्टिकः ॥
धृतं हृत्वा च नकुलः काको मद्गुरमाभिषम् ।
मधु हृत्वा नरो दंशः पूर्णं हृत्वा पिपीलिकः ॥
अपो हृत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते ।
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो वा प्रजायते ॥
हृत्वा तु काचनं भाण्डं क्षमियोनौ प्रजायते ।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वह्निर्दत्ता वक्रस्तथा ॥
मयूरो वर्णकं हृत्वा शाकं पत्रञ्च जायते ।
जीवज्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापन्नहरः ॥
दुष्कुञ्जरिः शुभान् गन्धान् वंशं हृत्वा शशो
भवेत् ।
षण्डः कलापहरणे काष्ठकृत् काष्ठकीटकः ॥
पुष्पापहृदिहस्तु पशुर्यवापह्नहरः ।
शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥
यष्टहृत्तरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
लघुपुष्पलतावल्लीत्वक्पारतन्तां ब्रूते ॥

नरङ्गः

नरमा

नरसा

यद्य एव क्रमो ब्रह्मो गोसुवर्णादिहारिणाम् ।
 विद्यापक्षारी मृकश्च गत्वा च नरकान् बभूव ॥
 असमिद्धेभ्यो हृते च मन्त्राणिः संप्रजायते ।
 परनिष्ठास्तत्त्वत् परमर्मावधानम् ।
 नैष्ठुर्यं निर्दुष्टत्वश्च परदारोपसेवनम् ।
 परस्वहरणाशौचं देवसानाश्च कृतमनम् ॥
 निष्ठत्य वचनं नगां कार्पण्यश्च शृणां बुधः ।
 उपलब्ध्यादि जानीयात् सुक्तानां नरकादनु ॥
 प्रसङ्गात् स्वर्गागतलक्षणमप्याह ।
 “दया भूतेषु संवादः परलोकं प्रतिक्रिया ।
 सत्यं भूतहिता चोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ॥
 गुरुदेवविपूजा च केवलं साधुसङ्गम् ।
 मनुकियाभ्यसनं मैत्रो स्वर्गिणां लक्षणं विदुः ॥
 अष्टाङ्गयोगविज्ञानान् प्राप्नोत्यात्मनिकं लयम् ॥
 इति गारुडो कर्मविपाकः २०६ अध्यायः ॥
 नरकस्था, स्त्री, (नरके तिष्ठतीति । स्था + “मुपि
 स्यः ।” ३।२।४। इति कः ।) वैतरणी नदी । इति
 हेमचन्द्रः । ४।१।५० ॥ निरयस्मिते, चि । यथा,
 “नरकस्थोऽपि देहं वै न पुनस्त्यक्तुमिच्छति ॥
 इति श्रीभागवतम् ॥
 नरकान्तकः, पुं, (नरकस्य तन्नाशो ह्यातस्या-
 मुरस्य अन्तकः ।) विष्णुः । इति पुराणम् ॥
 (यथा, मुकुन्दमालायाम् । ७ ।
 “दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो
 नरके वा नरकान्तक । प्रकामम् ।
 अवधीग्निशारदारविन्दौ
 चरणौ तं मरणोऽपि चिन्तयामि ॥”)
 नरकामयः, पुं, (नरकः आमय इव यस्य ।)
 प्रेतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नरकरूप
 आमयः ।) निरयरोगश्च ॥
 नरकोलकः, पुं, (नरेषु कोलक इव निव्यत्वात् ।)
 गुरुतः । तत्पर्यायः । गुरुत्वा २ । इति हेम-
 चन्द्रः । ३।५०० ॥
 नरगणः, पुं, (नरस्य गणो यस्मात् ।) नयनलज-
 विशेषः । सज्जानजनः । यथा,—
 “हस्तास्वातिन्दगाश्विनोहरिगुरुः पौष्णानु-
 राधादिनि-
 खात्री रोहिणि चोत्तराणि भरणी पूजाणि
 भानि त्रयम् ।
 अष्टाक्षिषविशाखमूलवृश्चिकचित्रामघाः
 कथ्यन्ते सुनिभिर्यथाक्रमवशाद्देवा नरा
 राजसाः ॥”
 इति शोपिका ॥
 अस्य फलम् । यथा, कोष्ठीप्रटीपे ।
 “मानुष्ये मृदुकस्मिन्नज्ञतमनाः शीलान्वितो
 धीयुतः ॥”
 (नराणां गणः ।) नरसमूहः ॥
 नरङ्गः, पुं, (नृगानि प्रापयतीति । नृ + “पतादे-
 रङ्गत् ॥” इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात्
 अङ्गत् ॥) वरङ्कः । नाराङ्गा इति भाषा ॥
 (नृः पुरुषस्य अङ्गम् ।) मेहने, स्त्री । इत्यु-
 णादिकोषः ॥

नरदेवः, पुं, (नरो देव इव ।) राजा । इति हला-
 युधः ॥ (यथा, हरिवंशे । ३२ । १२ ।
 “रितोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव ! यमक्षयात् ॥”)
 नरनारायणी, पुं, (नरश्च नारायणश्च तौ ।)
 अविशिष्टौ । तावेष श्रीगणार्जुनौ सम्भतौ ।
 इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 ४।५।१३ ।
 “नरनारायणौ चैव सेरतस्तप उन्नतम् ।
 प्रालेयाद्भिर् समागत्य तौर्धे वदरिक्ताश्रमे ॥”)
 तयोक्तपत्तिर्यथा,—
 “अथ चिन्तयन्तस्तस्य स्वान्तं गत्वा जनाहं ।
 तत् सर्वं ज्ञापयामास वराहवपुषो हितम् ॥
 ततो देहपरित्यागं कर्तुं समभवदुदरा ।
 तदा दंष्ट्राघवातेन नरसिंहं महाबलम् ॥
 सरभो भगवान् भर्गो हृद्धा मध्ये तकार ह ।
 नरसिंहे हृद्धाभूत् नरभागेन तस्य तु ॥
 नर एव समुत्पन्नो दिव्यरूपो महावृषः ।
 तस्य पञ्चास्यभागेन नारायण इति श्रुतः ॥
 अभवत् स महातेजा सुनिरूपो जनाहं ।
 नरो नारायणसोभो सृष्टिहेतु महाबलौ ॥
 ययोः प्रभावो दुर्लभः शास्त्रे वन्दे तपःसु च ॥”
 इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥
 कल्पभेदे तौ धर्मपत्नौ । यथा,—
 “धर्मस्य दण्डदुहितर्यज्जनिष्ट मृगां
 नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ।
 दृष्ट्वात्मनो भगवतो नियमावलोपं
 देवस्त्वनङ्गुलतना घटितं न शृङ्गः ॥”
 इति श्रीभागवते । २ । ७ । ६ ॥
 (अन्ययोर्विशेषविवरणम् देवीभागवते ४ स्कन्धस्य
 ५ अध्यायमारभ्य दृश्यम् ॥)
 नरपतिः, पुं, (नरात् पातीति । पा + उतिः ।
 नराणां पतिर्वा ।) राजा । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, रघुः । २ । ७५ ।
 “नरपतिकुलभृत्यं गर्भमाधत्त राज्ञो
 गुरुभिरभिविष्टं लोकपालानुभावेः ॥”)
 नरप्रियः, पुं, (नराणां प्रियः ।) नीलशृङ्गः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ नरस्य प्रियवस्तुनि, चि ॥
 नरभूः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूभूमिः ।)
 भारतवर्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नरोत्पत्तिश्च ॥
 नरभूमिः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूमिः ।)
 भारतवर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 नरमानिना, स्त्री, (नरं पुरुषमिव मन्यते इति ।
 मन + णिनिः + टाप् ।) प्रमथ्युक्तनारी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 नरमानिका, स्त्री, (नरं मन्यते या । मन +
 णिनिः । टाप् अत इत्यम् ।) नरमानिनी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 नरमाला, स्त्री, (नराणां तन्मूलाणां माला ।)
 मनुष्यमुलमाला । यथा, मार्कण्डेयः । ८७ । ६ ।
 “विचित्रवटारुधरा नरमालाविभूषणा ॥”
 नरमालिनो, स्त्री, (नरस्यैव मालां केशसमूहो
 मुखेऽस्यस्या इति । इनिः + डीप् । यङ्गा,

नरमानिनी प्रयोगादुरोधात् विपातमेव नस्य
 लत्वम् ।) प्रमथ्युक्तनारी । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । १६५ ॥ (नरस्य तन्मूलास्य मालास्यस्या
 इति ।) नरमालायुक्ता ॥
 नरमेधः, पुं, (मिध हिंसायाम् + भाषे चप् ।
 नराणां पुरुषाणां मेधो हिंसनं यच्च ।) नर-
 वधात्मकयज्ञविशेषः ॥ (यज्ञोऽयं वाजसनेय-
 संहितायाम् ३०—३१ अध्याययोर्दिशतः । तत्र
 अधिकांशादिकं ३० अध्याये वैदर्भीये उक्तम् ।
 यथा,—
 “प्राक्कणराजस्योरतिहाकासयोः पूतमेध
 संज्ञको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्पितृकस्य
 स्थानमतिष्ठा । चैवमुक्तदशम्याभारम्भः । अत्र
 त्रयोविंशतिर्होता भवन्ति दादशोपसदः पञ्च
 सुत्या इति चत्वारिंशद्भिः सिध्यति । अत्र
 यूपैकादशिनो भवन्ति एकादश्यामिधोभीयाः
 पशवो भवन्ति तेषाञ्च प्रतियुपं मध्ये वा यूपे
 यथेष्टं त्रियोजनम् । आग्नयेन भक्षद्वयहोतन
 देव सवितरिति प्रत्यक्षं तिस्र आहुतीराज्य-
 नीये जुहोति ॥”) स तु कलौ वर्जनीयः ।
 यथा,—
 “सप्तद्वयाच्चास्वीकारः कमलजविधारणम् ।
 द्विजानामसवर्णासु कन्याशुपथमस्तथा ॥
 देवरेण सुतोतपत्तिर्भूषणं पशोर्भीधः ।
 मांसादनं तथा आग्नेयानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
 दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ।
 दाधकान्तं ब्रह्मण्यं नरमेधाश्चमेधकौ ॥
 महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मयः ।
 इमान् धर्मान् कलियुगे वज्रिणाहुर्मनीषिणः ॥”
 इत्युद्वाहृतस्य बृहन्नारदीयम् ॥
 नरवाहनः, पुं, (नरो वाहनं यस्य । “जुभादिप
 च ।” ८ । ४ । ३६ । इति न गत्वम् ।) कुर्वरः ।
 इत्यमरः । १।२।७० ॥ (यथा, रघुः । ६ । ११ ।
 “विजयदुम्भिमनो यशुरणवा
 धनरया नरवाहनरुम्पदः ॥”
 वृत्तिविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ ।
 २।३ ।
 “मोहशुभेः सह निर्वाहं जघान मोहशङ्कया ।
 शूरं दात्वाभिमारेशं शार्ङ्ग्यं नरवाहनम् ॥”)
 पुरुषयानविशिष्टे, चि ॥ (यथा, महाभारते ।
 ७ । ८६ । ५ ।
 “जज्ञे धनपतिर्यच्च कुर्वरो नरवाहनः ॥”)
 नरविष्वङ्गः, पुं, (नरं विष्वङ्गति भजयतीति । वि +
 स्वन + अच् ।) राजसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नरमागः, पुं, (नरवत् शृङ्गः सारो यच्च ।) वणिग-
 द्रव्यविशेषः । नौसादग इति निशादग इति च
 भाषा । तस्य पर्यायः । यथा, नरमालायाम् ।
 “दिहलो गोपकः पिष्टो वोजो गन्धर्गसो रसः ॥”
 तस्य शृङ्गिण्या,—
 “नरमारी भवेत्तुल्यमनोर्धे विपाचितः ।
 दोलायन्नेन यज्ञेन भिद्यगभिर्योगिनिष्ठय ॥”
 इति चारुचन्द्रिका ॥

स तु द्रव्यान्तरयोगेन महाद्रावको भवति यथा,
“नरसारयवचारस्फटिकारित एव काचवकयन्त्रेः।
वहुशः पात्रं सत्त्वं तद्धि महाद्रावकं नाम ॥”

इति रत्नावली ॥

यथाच वैद्यकभेषजधन्वन्तरिण्ये यकृन्प्रीहा-
धिकारे ।

“वृषश्चित्रमपामार्गं चिन्ता कुप्राणनाडिका ।

स्त्रुही तालस्य पुष्पाणि वर्षाभूर्वतस्तथा ॥

एतेषां चारमाहृत्य लिम्पाकस्वरसेन च ।

जालयित्वा चारतीयं वस्त्रपूतश्च कारयेत् ॥

चखानपेन संशोष्य ग्राह्यमह्वणोचितम् ।

एतस्य द्विपलं ग्राह्यं यवचारपलद्वयम् ॥

स्फटिकारिपलश्चैव नरसारपलस्तथा ।

पलाहं सैन्धवं ग्राह्यं टङ्गणं तोलकद्वयम् ॥

कासीसं तोलकश्चैव मुद्राशक्तश्च तोलकम् ।

दातमोचं कर्षकश्च तोलं समुद्रफेनकम् ॥

सर्वमेकत्र सञ्चर्य वक्यन्तेन साधयेत् ।

महाद्रावकमेतद्धि योज्यश्च रसजारण्ये ॥

इति गुल्मादिकान् रोगान् यत्नप्रीक्षोदराणि
च ॥”)

नरसिंहः, पुं, (नर इव सिंह इव च आकृति-
र्यस्य ।) शिणुः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु

हिरण्यकशिपुवधार्थं भगवद्वावतारान्तर्गत-

श्चतुर्थः पूर्यावतारः । इति वराहपुराणम् ॥

(नरैषु सिंहः । नरः सिंह इव इत्युपमित-

समासो वा ।) नरश्रेष्ठः । यदुक्तम् ।

“स्युत्तरपदे आध्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥”

इति विशेष्यनिघ्ने अमरः ॥

(यथा, महाभारते । १० । १० । १६ ।

“क्रुद्धस्य नरसिंहस्य संग्रामेव्यपलायिनः ।

धेयमश्नन्त कर्णस्य प्रमादात् इमे हताः ॥”)

नरहरिः, पुं, (नरः इव हरिः सिंह इव च
आकृतियस्य ।) वृसिंहावतारः । यथा,—

“केशव धृतनरहरिरूप जय जगदीश हरि ॥”

इति गीतगोविन्दे । १ । ८ ॥

नराधिपः, पुं, (नराणामधिपः ।) नराधिपतिः ।

राजा । यथा, “नराणाञ्च नराधिपः ।” इति

श्रीभगवद्गीता ॥ (वृचविशेषः । यथा, सुश्रुते

चिकित्सितस्थाने ३७ अध्याये ।

“काकोलीहययष्टाकमेदायुग्मनराधिपेः ॥”)

नरान्तकः, पुं, (नराणां अन्तको नाशकः ।)

राक्षसविशेषः । स तु रावणपुत्रः । इति रामा-

यणम् ॥ (यथा, भागवते । ६ । १० । १८ ।

“रक्षःपतिस्तद्वलोक्य निज्जम्भकुम्भ-

धूम्राक्षदुर्मुखसुरान्नरान्तकादीन् ॥”)

नरायणः, पुं, (नराणां जीवानां अयनं आश्रय-

स्थानम् ।) श्रीनारायणः । इति शब्दरत्नावली ॥

नारी, स्त्री, (नरस्य पत्नी । डीप् ।) नारी । इति

जटाधरः ॥

नरैन्द्रः, पुं, (नर इन्द्र इव नराणामिन्द्रो वा ।)

राजा । (यथा, मनुः । ६ । २५३ ।

“रत्नखादायं वृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् ।

नरैन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालननृपराः ॥”)

विषवैद्यः । इति मेदिनी । रे, १७१ ॥ (यथा,

माघे । २ । ८८ ।

“सुनिगृह्णा नरैन्द्रेण षणीन्द्रा इव प्रचवः ॥”

वृचविशेषः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ।

६ अध्याये ।

“पूतीकार्कस्य नरैन्द्रदमाणां

मूत्रैः पिष्टाः पल्लवाः सौमनाश्च ॥”

एकविंशत्यक्षरवृत्तिविशेषः । इति चिन्तामणिः ॥

यथा,—

“नामरत्नरत्नवृत्तिपरिगतविप्रगणाहितशोभः

पाणिविराजिपुष्पयुगविरचितकङ्कणसङ्गतगन्धः ।

चारुसुवर्णकुण्डलयुगलजनरोचिरलङ्कृतवर्णः

पिङ्गलपद्मगेश इति निगदति राजति वृत्तनरैन्द्रः ॥”)

नर्कटकं, स्त्री, नासिका । इति हेमचन्द्रः ॥

नर्ककः, पुं, (वृत्ततीति । वृत् + “प्रतिपत्तिं प्लुन् ।”

३ । १ । १४५ । इति प्लुन् ।) नटः । पोत-

गलः । चारणः । केलकः । नटपद्यायः । सर्व-

वेषी २ लयालम्बः ३ तालरत्ननकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ द्विपः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृत्तकर्तृलक्षणं यथा,—

“यादृशं वृत्तपात्रं स्याद्गीतं योज्यश्च तादृशम् ।

वृत्तस्य धारणात् पात्रं नर्ककः परिकीर्तितः ॥”

अपि च ।

“असम्बद्धप्रलापी च सदा भ्रुकुटितनृपराः ।

ह्रासप्रहासचतुरो वाचालो वृत्तकोविदः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(नर्कयतीति । वृत् + निष् + णल् । वृत्तकारके,

त्रि । यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“तर्को विचारः सन्देहान् भूशिरोऽङ्गुलि-

नर्ककः ॥”)

नर्ककी, स्त्री, (वृत्ततीति । वृत् + प्लुन् । पिप्पलान्

डीप् ।) वृत्तकारिणी । वाङ् इति भाषा ॥ तत्

पद्यायः । लासिका २ । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ।

लयपुर्ची ३ नटी ४ लस्या ५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १६ । १४ ।

“नर्ककीरभिनयातिलङ्घिनीः

पार्श्ववर्षिषु गुरुज्वलज्जयन् ॥”)

करेणः । इति मेदिनी । कं, १०८ ॥ नलिका-

नामसुगन्धिद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नर्ननं, स्त्री, (वृत् + भावे ल्युट् ।) वृत्तम् । इत्य-

मरः । १ । ७ । १० ॥ (यथा, मनुः । २ । १७८ ।

“कामं क्रोधश्च लोभश्च नर्ननं मोतवादनम् ॥”

वृत्ततीति । वृत् + ल्युट् । नर्ककं, त्रि । यथा,

महाभारते । ४ । ३५ । २२ ।

“गायनो नर्कनो वापि वादनो वा पुनर्भव ।

क्षिप्रं मे रथमास्थाय निरङ्गोऽह्यद्योत्तमान् ॥”)

नर्द, शब्दः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-

अकं-सेट् ।) नर्दति । इति दुर्गादासः ॥

नर्दं, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-

अकं-सेट् ॥)

नर्दटकं, स्त्री, इन्द्रोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“यदि भवतो नवी भजजला गुरुर्नर्दटकम् ॥”

इति इन्द्रोमञ्जरी ॥

नर्दं, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-अकं-

सेट् ।) रेफोपधः । नर्दति । इति दुर्गादासः ॥

नर्म, [न्] स्त्री, (नृ नये + “सर्वधातुभ्यो

मनिन् ।” उणां ४ । १४६ । इति मनिन् ।)

परीहासः । इत्यमरः । १ । ७ । ३२ ॥ (यथा

महाभारते । १ । ८२ । १७ ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्त्रीषु राजानं विवाहकाले ।

प्राणायामे सर्वधनापहारे

पञ्चावृत्त्याहुरपातकानि ॥”)

नर्मकीलः, पुं, (नर्मणः परीहासस्य कील इव ।)

पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नर्मटः, पुं, (नर्मणेव अटति गच्छतीति । अट +

अच् । शकत्यादित्वात् साधुः ।) स्वर्परः ।

सुख्यः । इति हारावली ॥ २५४ ॥

नर्मटः, पुं, (नर्मणि कुशलः । नर्म + अटन् ।)

चृषुकम् । पिङ्गः । परीहासरतः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

नर्मदः, पुं, (नर्म ददातीति । दा + कः ।) केलि-

सचिवः । इति मेदिनी । दे, ३३ ॥

नर्मदा, स्त्री, (नर्म ददातीति । दा + कः । स्त्रियां

टाप् ।) एका । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

नर्दाविशेषः । सा विन्ध्यपर्वताभिः स्वता पश्चिमे

तमसानद्यां प्रविष्टा । तस्याः पर्यायः । रेवा ०

मेकलकन्या ३ सोमसुता ४ । अस्या जलगुणाः ।

लघुत्वम् । शीतलत्वम् । सुपथ्यत्वम् । दाह-

पित्तशून्यत्वम् । वातदाहत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ * ॥ तस्या जलं दृष्ट्वा भिम्भसिर्लोभ्यति ।

यथा,—

“त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्रभिव्ययं यामुनम् ।

नार्मदं दृष्ट्वा भिम्भसिर्गोष्ठं वर्धय जीर्ण्यति ॥”

इति प्रायश्चित्तचम् ॥

तस्या उत्पत्तिमाहारी यथा,—

“नर्मदा सरिता श्रेष्ठा रुद्रदेहादिनिःसृता ।

तारयन् सर्वभूतानि स्यावराणि चराणि च ॥

सर्वपापहृता नित्यं सर्वदेवनमस्कृता ।

संस्तुता देवगन्धर्वसुरभिक्षुधैव च ॥” * ॥

तस्याः स्तवो यथा,—

“नमः पुण्यजले । आदौ । नमः सागरगामिनि ।

नमस्ते पापशमनि । नमो देवि । वरानने ॥

नमोऽस्तु ते ऋषिगणसंघसन्निभे ।

नमोऽस्तु ते शङ्करदेहिनिःसृते ।

नमोऽस्तु ते धर्मभूतां वरप्रदे ।

नमोऽस्तु ते सर्वपवित्रपावने ॥

यत्स्विदं पठते स्तोत्रं नित्यं शुद्धमना नरः ।

प्राप्तुं वेदमाप्नोति क्षत्रियो विजयी भवेत् ॥

वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रश्चैव शूभां गतिम् ।

अन्नायां लभते क्षत्रं स्मरणादेव नित्यम् ॥

नर्मदां सेवते नित्यं स्वयन्देवो महेश्वरः ।

नलः

तेन पुण्या नदी भेदा ब्रह्महत्यापहास्त्रिणी ॥
 नर्मदाया जलं पीत्वा अर्चयित्वा दृष्वजम् ।
 दुर्गातिष्ठ न पश्यन्ति तस्य तीर्थप्रभावतः ॥
 एतत्तीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रजते रुद्रमन्दिरम् ॥
 जलप्रवेशं यः कुर्यात् तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ! ।
 हंसयुक्तेन यानेन रुद्रलोके स गच्छति ॥
 यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च हिमवांश्च महोदधिः ।
 गङ्गाद्याः सरितो यावत्तावत् स्वर्गे महोयते ॥
 अनशनस्तु यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ! ।
 गर्भवसि तु राजेन्द्र ! न पुनर्जायते नरः ॥”
 इति मात्स्ये १६५ । १६६ अध्यायो ॥
 मा च पुरुक्तुसभार्या । तस्याः सारगो
 विषनाशो भवति । यथा, “सकलपद्मगपतयश्च
 नर्मदायै वरं ददुः । यस्तेऽनुस्मरणसमवेतं नाम-
 ग्रहणं करिष्यति न तस्य सर्पविषं भविष्यतीति ।
 अत्र च ।
 “नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि ।
 नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं चाहि मां विषसर्पतः ॥”
 इति विष्णुपुराणे । ४ । ३ । ६—१० ॥
 नल, ज वन्धे । इति नलशब्दस्य युतपत्नौ भरतः ॥
 (भा-परं-सकं-मेट् ॥) .
 नलं, स्त्री, (नलतीति । नल + अच् ।) पदम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 नलः, पुं, (नल वन्धे + पचाद्यच् ।) लणविशेषः ।
 तत्पठ्यार्थः । धमनः २ पोटगलः ३ । इत्यमरः ।
 २ । ४ । १६२ ॥ नालः ४ नडः ५ कुलिरन्ध्रः ६
 कोचकः ७ दीर्घवंशः ८ शूयमध्यः ९ विभीषणः
 १० क्दिनान्तः ११ मृदुपत्रः १२ वंशपत्रः १३
 मृदुच्छदः १४ नालवंशः १५ । अस्य गुणाः ।
 शीतत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रुचिकारि-
 त्वम् । रक्तपित्तप्रशमनत्वम् । दीपनत्वम् । वीर्य-
 वृद्धिद्वयश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
 “नलः पोटगलः शूयमध्यश्च धमनस्तथा ।
 नलस्तु मधुरस्तित्तः कषायः कफरक्तजित् ॥
 उष्णो हृद्वास्तिर्योन्मिदाहपित्तविसर्पहृत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 सूर्यवंशीयनिघधराजपुत्रः । यथा,—
 “अतिथिस्तु कुशाञ्जये निघधस्तस्य चाभ्रजः ।
 नलस्तु नैषधस्तस्मात्तभस्तस्मादजायत ॥”
 वीरसेनराजपुत्रः । यथा, मात्स्ये १२ अध्याये ।
 “नली हावेव विख्यातौ वंशे कश्यपसम्भवे ।
 वीरसेनमुतस्तद्वैष्णवश्च नराधिपः ॥”
 (तथा, हरिवंशे । १५ । ३४ ।
 “नली हावेव विख्यातौ पुराणे भरतर्षभ ! ।
 वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेच्छाक्रुक्लोद्वहः ॥”
 एतौ हावेव सूर्यवंशीयौ ॥) चन्द्रवंशीयनिघध-
 राजपुत्रः । (अयन्तु दमयन्तीपतिः ।) यथा,
 दमयन्तीं प्रति नलवाक्यम् ।
 “सुधांशुवंशस्य करीरमेव मां
 निशम्य क्रिन्नासि फलेग्रहि गृहा ॥”
 इति नैषधः ॥

नलः

(यथा, महाभारते । ३ । ५३ । १ ।
 “आसीद्वाजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
 उपपन्नो गुह्येतिरे रूपवानश्वकोविदः ॥”
 अयं वीरसेनस्तु सूर्यवंशीयवीरसेनाद्भिन्न एवे-
 त्यवगन्तव्यम् ॥ * ॥
 आसीत् पुरा निघधाधिपतिश्चन्द्रवंशीयो नलो
 नाम राजा । गच्छति काले स हि हंससुखात्
 विदर्भेश्वरभीमराजकन्या दमयन्तीं त्रिभुवनेक-
 मुन्दरीमाकर्ण्य हंससुखादेवावगतनलसौन्दर्या
 तन्मनस्का दमयन्तीं स्वयंवरविधिना इन्द्रादि-
 देवसन्निधावेव उपयेमे । अस्य इन्द्रसेननामा एव
 आसीत् । दमयन्तीपरिणयकामुकः कलिस्तु
 दमयन्तीमलभमान् एनं प्रति रुष्टः सञ्जातः ।
 अथ कलिप्रविष्टशरीरोऽयं भ्रात्रा पुष्करेण सह
 दूतक्रीडनात् सख्यस्वमहारयत् । ततः स राज्य-
 युतो दमयन्त्या सह वनं गतवान् । कलिस्तु
 अस्य दमयन्तीसहवासमुखमसहिष्णुः दमयन्त्या
 सह एनं वियोजयितुमिषेष्टः । अथ कदाचित्
 कन्यावेशितपत्तिचोऽयं नलः सुप्ता दमयन्तीं
 निद्रारवत् परित्यज्य पलायकञ्च । दमयन्ती तु
 प्रबुध्य बहु विलप्य च पथिकसार्धवाहेन सह
 मातृश्वरुहं गतवती । नानाविधलेशान्
 शीर्णदेहा मा मातृश्वसापि अविज्ञाता तद्वपने
 तस्यौ । अथ दमयन्तीपिता भीमरूपनिदम-
 यन्त्या अन्त्येणाय दूतान् नियोजयामास ।
 दूतास्तु चिद्विशिष्टे दमयन्तीं परिज्ञाय भीमाय
 व्येदयन् । भीमस्तु तां स्वग्रहमाणयत् । नलस्तु
 दमयन्तीं परित्यज्य गच्छन् दावानलमध्यगतं
 कर्कोटकनागं विपद् उल्लङ्घार । कर्कोटकस्तु
 नलस्य प्रत्युपकर्तुमिच्छन् शरीरस्यमस्य कर्त्तुं
 दृष्ट्वा कलिमेव भृशं सन्तापयामास । नलस्तु
 केवलं रूपान्तरत्वमाप्रवान् । ततोऽभी अतु-
 पगंस्य राज्ञः सारथ्ये नियुक्त आसीत् । अथ
 गच्छति काले दमयन्ती पितृगृहस्था नला-
 न्त्येणाय प्राप्नोतान् मंत्रं कथञ्चित् अतुपगं-
 सारथिं नलत्वेनावगम्य पुनः स्वयंवरमिषेण
 समारथिं अतुपगं पितृगृहमनि आनयामास ।
 दमयन्ती तु पाकादिकौशलेनात्यजनावेदन
 अतुपगमारथिं नलं विज्ञाय स्वसमीपमानया-
 मास । अथ कलिपरित्यक्तेन नलेन स्वमौल्यार्थं
 गृहीते भैरवा सह मेलनं सञ्जातम् । भीम-
 नृपतिस्तु एतत् सख्यमाकर्ण्यतिशयमन्तोषम-
 वाप्रवान् प्रेषयामास च तं बहुसमारोहेण
 निघधदेशान् प्रति । ततोऽयं स्वदेशमागत्य
 भ्रातरं पुष्करं पुनर्दातय आहूय पराजित्य च
 तं पुनर्लब्धराज्यो दमयन्त्या सह सुखमुयास ।
 एतदिवरणविस्तृतिस्तु महाभारते वनपर्वणि
 ५३—७६ अध्यायेषु विप्रोक्तौ द्रष्टव्या ॥ * ॥
 वानरविशेषः । स तु अतृप्तजसुनिशापात्
 वानररूपविश्वकर्म्मण औरसेन घृताश्वघ्नभो-
 गर्भे गोदापरीतोरे जातः । इति वामने ६०
 अध्यायः ॥ (अयन्तु रामवाक्येन सप्तमस्य

नलदं

सेतुं वचस्व । यथा, अध्यात्मरामायणे । ६ । १ ।
 ८४—८६ ।
 “ततोऽब्रवीत् रघुर्मेघं सागरो विनयान्वितः ।
 नलः सेतुं करोतस्मिन् लले मे विश्वकर्म्मणः ॥
 सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्ये लब्धवरो
 हरिः ।
 कीर्त्तिं जानन्तु ते लोकाः सख्यलोकमलापहाम् ॥
 इत्युक्त्वा राघवं नत्वा धयी सिन्धुरङ्गमताम् ।
 ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः ।
 नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुवन्धनम् ॥”
 पितृदेवः । इति मेदिनी । ले, १७ ॥ हेतु
 विशेषः । यथा,—
 “हेतुदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः ।
 मैत्रिकाया इति ख्यातास्तयोदश मन्त्रावलाः ॥
 वंश्यः शस्त्राश्च बलवान् नलश्चैव तथा जलः ।
 वातापिर्तुमिच्छेव इत्यलः खट्वमस्तथा ॥
 अञ्जको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ।
 सप्तमानस्तथा चैव सुरकलाश्च वीर्यवान् ॥”
 इति ब्रह्मपुराणे २ अध्यायः ॥
 नलकं, स्त्री, (नल इव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-
 कृतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कर्त्तुः) शाखास्थि ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६१—॥ (यथा, सुश्रुते
 निदानस्थाने १५ अध्याये ।
 “तत्कणाम्नीन नल्यन्ते भन्यन्ते नलकानि तु ॥”
 नलकिनी, स्त्री, (नलकानि सन्त्यस्याः । नलकः ।
 इतिः । डीप् ।) जङ्घा । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 ७७८ ॥
 नलकीलः, पुं, (नलवत् कीलो यत्र ।) जानुः ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ७७८ ॥
 नलकूवरः, पुं, कूवरपुत्रः । इत्यमरः । १ । १ ।
 ७७ ॥ (यथा, राजनिर्घण्टे । ६६ ।
 “विलोकनकथापि मे न नलकूवरं न सार
 किमन्यदस्त्वदुत्तरपि न दर्शनं प्रापये ।
 अयं नयनगोचरं ब्रजति चेद्दृष्टशामुनसवः
 सभयसमग्रीमनो मधुपमाधवः प्लाधवः ॥”
 स भ्रात्रा मणिग्रीवेण सह वानरां पीत्वा
 किलाभीपवने गङ्गायां स्नानेनः क्रीडितवान् ।
 अमृतयस्त्रौ तौ दृष्ट्वा नारदः शशाप । तच्छा-
 पन तौ यमलार्जुनौ भूत्वा श्रीरुद्रावने आसतुः ।
 तयो दामोदरेण शापनिर्मत्तौ तं तुल्य स्वग्रहं
 जग्मतुः । इति श्रीभागवतोयदशमस्कन्धः ॥
 नलदं, स्त्री, (नलं दत्ति अवलम्बयतीति । दी-
 कः ।) पुण्यरसः । उशीरम् । (यथा, किराते ।
 ५ । ७५ ।
 “ः ह मित्यश्च यरणायरणाः
 करिणां मुटं सनलदानकृताः ॥”
 जटामोमी । इति मेदिनी । डे, ७७ ॥ (अस्य
 पण्याथो यथा, वेदकर्ममालायाम् ।
 “नलदं नन्दनी पेया मोमी जण्णजटा जटी ।
 किरातिना च जटिला लोमशा तु सपस्विनी ॥”
 नलं ददातीति । हा + आतोऽनुपेति कः ।) नल-
 दातरि, चि, ॥

नलिन

नलदम्बः, पुं, निम्बवृक्षः । इति भरिप्रयोगः ॥
 नलदा, स्त्री, (नल + टाप् ।) अटामीसी । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 नलपट्टिका, स्त्री, (नलनिर्मिता पट्टिका ।)
 तलाची । इति हारावली । १७७ ॥ दरमा
 इति भाषा ॥
 नलमोनः, पुं, (नलाश्रयो मोनः ।) चिलिचिम-
 मन्त्यः । इत्यमरः । १ । २० । १८ ॥ (“नल-
 मोनः कषात्मकः ” इति हारीते प्रथमे स्थाने
 ११ अध्याये ॥)
 नलिका, स्त्री, (नल इव आकारोऽस्यस्या इति ।
 नल + टाप् ।) नाडो । नली इति श्वातः ।
 सा च उत्तरापथे प्रसिद्धा सगत्या प्रवाला-
 कृतिः प्रवालीति कश्चित् प्रसिद्धा । पंढारी
 इति कश्चित् प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । विदम-
 नलिका २ कपोतयागा ३ नलिनी ४ निर्मथ्या
 ५ शुषिरा ६ आभानी ७ सुता ८ रक्तदला ९
 नर्तकी १० गटो ११ । अस्या गुणाः । तिक्त-
 लम् । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । मधुरत्वम् ।
 क्रमिवातोदराक्षीः शूलनाशित्वम् । मलशोध-
 नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
 “नलिका विदमलता कपोतचरणा गटो ।
 धमन्युन्नकेशी च निर्मथ्या शुषिरा नली ॥
 नलिका शीतला लघु चक्षुष्या कफपित्तघ्न ।
 कृष्णस्रवातलण्णासकृलकण्डुल्लरापहा ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (अस्त्रविशेषः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४३ ७ ।
 “मधुमयनवदनविनिहितवशीस्तुषिरानुसारिणी
 रागाः ।
 हन्त हरन्ति मनो मम नलिकाविशिखाः सार-
 स्येव ॥”
 इयं हि आकृतिः क्रियादिना आधुनिकनला-
 स्त्रस्य “बन्दक” इति श्वातस्य सादृश्यं गच्छति ।
 यथा, वैशम्पायनोक्तधनुर्वेदे ।
 “नलिका अजुह्वा स्यात्तल्लङ्गो मध्यरत्निका ।
 भस्मेच्छदकरी नीला—” ॥
 “यहणं भापनश्चेय स्यत्तस्येति गतित्रयम् ।
 तामाश्रितं विदित्वा तु जितानमान् रिपून्
 युधि ॥”
 अस्या विशेषविवरणानु नास्तिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 कल्पितललितगमपथः । यथा, यस्त्रविधि-
 शासके १ अध्याये ।
 “वेदाङ्गलं मस्तकोक्तं कार्यं तोयस्थ धारणी ।
 ममर्षी तत्र नलिका कुर्यात्तोयविमोचनीम् ॥”
 नलिनः, पुं, (नल्यते इति । नल ज वन्धे + क्तः ।)
 शाकविशेषः । नालिता इति भाषा ॥ अस्य
 गुणाः । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शुक्र-
 वृद्धकत्वम् । इति दशगुणः ॥
 नलिनं, स्त्री, (नल्यते इति । नल वन्धे + “बहुल-
 मन्त्रापि ।” उणा । २ । ४६ । इति इनच् ।)
 पद्मम् । इत्यमरः । १ । २० । ३६ ॥ (यथा,
 भागवते । २ । ६ । २२ ।

नखः

“यदास्य नाभ्यामल्लिनादहमासं महात्मनः ।
 नाविदं यक्षसम्भारान् पुरुषावयवावृते ॥”
 नीलिका । जलम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२६ ॥
 नलिनः, पुं, (नल + इनच् ।) सारसपक्षी । इत्य-
 मरः । १ । १० । ४० ॥ लण्णपाकफलः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ पानीव्यामला इति भाषा ॥
 नलिनी, स्त्री, (नलानि पद्मानि सन्धुजः । नल +
 “पुष्करादिभ्यो ङेष्ठी ।” ५ । २ । १५५ । इति इनिः ।
 ङीप् ।) पद्मयुक्तदेशः । (नलानां पद्मानां
 सन्धुजः । “खलादिभ्यः इनिर्वक्तव्यः ।” ४ । २ । ५२ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्या इनिः ।) पद्मसन्धुजः । पद्म-
 लता । इति भरतः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “नलिनी स्यात्पद्मजिनी विशनी च सरोजिनी ।
 पद्मिनीति च पर्यायः पद्मयुक्ते नदाकरे ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 पद्ममात्रम् । इति रायमुकुटादयः ॥ तत्-
 पर्यायः । विसिनी २ पद्मिनी ३ । इत्यमरः ।
 १ । १० । ३६ ॥ (यथा, भ्रमराष्टके । ८ ।
 “रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
 भास्वानुदेयति हसिष्यति पद्मजालम् ।
 इत्थं विचिन्तयति कोपमते दिरेष्टे
 हा हन्त हन्त नलिनी गज उल्लङ्घार ॥”
 योमनिच्छगा । (इत्यन्तु गङ्गायाः पूर्वदिग्गत-
 शाखानामन्यतमा । यथा, मानस्ये । १२० । ४० ।
 “त्रीणि प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं त्रीण्यथैव च ।
 सोतांनि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्रधा ॥
 नलिनी क्रादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ॥”
 कमलाकरः । इति मेदिनी । ने, ८२ ॥ नलिका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ नागिकेलसुरा । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (वामनासिका । यथा, भाग-
 वते । ४ । २५ । ४८ ।
 “नलिनी नालिनी च प्रागहारावैकत्र निर्मिते ॥”
 “नलनालशब्दौ द्विद्वन्द्वौ तद्वती नलिनी
 नालिनी च वामदक्षिणनासिके ॥” इति तट्टी-
 कार्या स्वामी ॥)
 नलिनीतल्लं, स्त्री, (नलिन्यां रोहतीति । तल्ल +
 क्तः ।) तल्लालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नल्लणि, पुं ॥
 नल्लिनेश्वरः, पुं, (नल्लिने श्वेते इति । शी + अच् ।)
 विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नली, स्त्री, (नल + अच् । गौरादिस्वात ङीप् ।)
 मनःशिला । इति विश्वः ॥ नलिका । इति भाष-
 प्रकाशः ॥ तत्पर्यायः । शुषिरा २ विदमलता ३
 कपोताक्षिः ४ गटो ५ । इत्यमरः । २ । ४ ।
 १२६ ॥ (एतद्गुणा मनःशिलानलिकाशब्दयोः
 ज्ञातव्याः ॥)
 नलोत्तमः, पुं, (नलोत्तु उत्तमः ।) देवनलः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 नखः, पुं, (नल्यते इति । नल + उत्त्वादयश्चेति
 वः ।) किष्कधतुः शतम् । धतुः शतशतपरिमित-
 देशः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 २२४ । १ ।

नवग्र

“तस्यां सभायां देव्यन्त्रो, हिरण्यकशिपुस्तदा ।
 आसीन आसने चित्रे नखमात्रे प्रमाणतः ॥”
 नखवर्मागा, स्त्री, (नखपरिमितं वर्मं गच्छतीति ।
 गम् + ङः ।) काकाङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 नखपरिमितपथगामिनि, त्रि ॥
 नव, [न्] त्रि, (नयते स्तूयते प्रधानसंख्या
 वाचकत्वेन । नु स्तूयते + बाहुलकात् कश्चित्
 गुणश्च । इत्युज्ज्वलदत्तः । १ । १५६ ।) संख्या
 विशेषः । ६ नय इति भाषा । बहुवचनान्तो
 २यम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, रघुः । १ । ६६ ।
 “इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां
 महाकृतूनां महनीयशासनः ॥”
 नववाचका यथा । अङ्गहारम् १ भूखण्डम् २
 कृत्तरावगमस्तकः ३ सुधाकण्डम् ४ आग्नी
 स्तनः ५ संधिः ६ अङ्गम् ७ रसः ८ यक्षः ९ ।
 इति कविकल्पलता ॥ (तद्वति, त्रि । यथा,
 मनुः । ३ । २६६ ।
 “यगमासान् द्वागमांसिन पार्थिवेन च सप्त वै ।
 अष्टाषेणस्य मांसिन रौरवेण नवैव तु ॥”
 नवः, पुं, (नु शि स्तूयते + “अदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।
 इति भावे अप् ।) स्तवः । इति मेदिनी । वे.
 १५ ॥ रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नवः, त्रि (नयते स्तूयते इति । नु स्तूयते + “अदो-
 रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) नूतनः ।
 इत्यमरः । ३ । ३ । ७७ ॥ (यथा, क्षितीपदेशे । १ । २२४ ।
 “न स्त्रीणामप्रियः कश्चित् प्रियो वापि न विदुते ।
 गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नवै नवम् ॥”
 अभिनवाद्यौपधानि प्रशस्तानि । यथा,—
 “द्रव्याग्न्यभिनवान्मेन प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।
 अद्वे घृतगुडौद्रव्यान्मृद्विद्वज्जतः ॥”
 इति नारायणदाक्षिण्यवेदपरिभाषा ॥
 तद्देशिकपर्यायः । “नवम् १ नूतनम् २ नूतनम् ३
 नयम् ४ इदम् ५ इदानीम् ६ । षट् नवनामानि ॥”
 इति वेदनिर्घण्टो ३ अध्यायः ॥
 नवकारिका, स्त्री, (नवं करोतीति । कृ + कृत् ।
 टाप् अत इत्थम् ।) नवोद्गा । इति शब्द-
 माला ॥ नवनः, संक्षिप्तो विवरणश्लोकः । नवीन
 कर्षो च ॥
 नवकालिका, स्त्री, (नवं कलति प्राप्नोतीति ।
 कल + कृत् । टाप् । अत इत्थम् ।) नवीनः ।
 इति हारावली । १७६ ॥ •
 नवग्रहाः, पुं, (नव ग्रहाः ।) सूर्यादयो नव ।
 यथा, तिथितत्त्वे ।
 “नवग्रहसंख्यं लब्ध्वा ततः कर्म समारभेत् ।
 व्यस्यथा फलदं पुंसां न काव्यं जायते कश्चित् ॥”
 (यथा च,—
 “सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः ।
 शुक्रः शनिश्चरो राहुः केतुश्चेति नवग्रहाः ॥”
 तेषां संस्थानम् । यथा,—
 “भूमेर्योजनलये तु सौरं मेखेय । मङ्गलम् ।
 लजे दिवाकरस्यापि मङ्गलं शशिनः स्थितम् ॥
 पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निष्ठाकरात् ।

नवग्र

नक्षत्रमण्डलं ज्ञातुं सुपरिष्ठान् प्रकाशते ।
 हिलक्षे चोत्तरे ब्रह्मन् । बुधो नक्षत्रमण्डलान् ।
 तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशनाः स्थितः ।
 अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थितः ।
 लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ।
 सौरिवृहस्पतयोर्द्वे हिलक्षे समवस्थितः ॥”
 इति विष्णुपुराणे । २ । ७ अध्यायः ॥
 तेषां रथादि यथा,—
 “योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
 ईषादण्डस्तयेवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ।
 सार्द्धकोटिस्तथा सप्तनयुतायधिकानि वै ।
 योजनानामु तस्याक्षचक्रं यत्र प्रतिष्ठितम् ॥
 चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो व्यवस्थितः ।
 पञ्चाशानि तु सार्धानि स्यन्दनस्य महामते ॥
 अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्व्याघातयोः ।
 हस्तोऽक्षस्तद्व्याघातेन ध्रुवाधारो रथस्य वै ।
 द्वितीयेऽक्षे तु तक्षकं संस्थितं मानसाक्षले ॥
 हयाश्च सप्त हन्दांसि तेषां नामानि मे श्रद्धा ।
 गायत्री च हृत्पुष्पाणि गजगतीं त्रिष्टुभे च ॥
 अनुष्टुप् पंक्तिरित्युक्ताऽष्टासि हरयो रवेः ।
 स रथोऽध्विष्ठो देवैरादित्यैश्च विभक्तया ।
 गन्धर्वैरसुरोभिश्च ग्रामणीसर्पैराक्षसैः ॥
 स्तुर्वन्ति मुनयः सूर्यं गन्धर्वैर्गायत्रे पुरः ।
 नृगन्धर्वश्चरसो यान्ति सूर्यस्यानु निशाचराः ॥
 वहन्ति पद्मगा यज्ञैः त्रिपते भीयु संग्रहः ।
 बालविल्यास्तथैवेन परिवार्ये समासते ॥
 सोऽयं सप्रगणः सूर्यमण्डले मुनिसत्तम ।
 हिमोष्णवारिष्ठानीं हेतुलं समुपागतः ॥
 रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
 वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ ॥ * ॥
 वायुमिद्रयसम्भवे रथश्चन्द्रमुतस्य च ।
 पिण्डैस्तुरगैर्युक्तः सोऽष्टाभिर्वायुवेगभिः ॥ * ॥
 सवस्थः सानुकर्षो युक्तो भूस्मभवेहयेः ।
 सोपासङ्गपनाकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥ * ॥
 अष्टाक्षः काञ्चनः श्रीमान् भौमस्यापि रथो
 महान् ।
 पद्मरागाकणैरश्वैः संयुक्तो वह्निसम्भवेः ॥ * ॥
 अष्टाभिः पाण्डुरैर्युक्ते वाजिभिः काञ्चने
 रथः ।
 तस्मिंस्त्रिष्टुति वर्षे वै राशी राशी बृहस्पतिः ॥
 आकाशसम्भवे रथैः शवलेः स्यन्दनं युतम् ।
 समारुह्य शनैर्याति मन्दगामो शनैश्चरः ॥ * ॥
 स्वर्भानोस्तुरगा युष्टौ भृङ्गाभा धूमरं रथम् ।
 मरुदयुक्तास्तु मेघेभ्यः वहन्त्यविरतं सदा ॥ * ॥
 तथा क्रतुरथस्याश्वा अष्टौ ते वातरंहसः ।
 पलालधूमवर्णाभा लाञ्छारसनिभारुणाः ॥ * ॥
 शनै मया गृह्णाणी वै तवाख्याता रथा नव ।
 सर्वे भूवे मुह्यभागाः प्रवृद्धा वायुरग्निभिः ॥”
 इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८१०१२ अध्यायाः ॥
 गृह्णाणामुभयप्रतीकारः । राजमानन्दे ।
 “दीपो न स्याद्व्याहणामग्निश्चिरकरिणं ताम्र-
 मन्दौ च शङ्खं

८३७

नवग्र

एष्वीपुषे प्रवालं शशधरतनये शतकुम्भं
 भुजिन ।
 देवाचार्यं च सुक्तां मखिमसुरगुरौ सीसकं
 सुख्यसुगौ
 राहौ लौहं त्वनिष्टे कमलजतनये राजपट्टं
 विभक्तुः ॥”
 श्रातकम्भं सुवर्णम् । राजपट्टं कर्पूराखीति
 रथात्तम् । अपि च । बुद्धिप्रकाशे ।
 “विश्वलोकोत्तोरिकासुलं गोजिह्वा, बृहदारकम् ।
 ब्रह्मयष्टिं सिंहपुच्छीं वाय्वानलं चन्दनं सितम् ।
 अश्वगन्धा क्रमात् सुव्याहृदाहोपोपशान्तये ॥”
 इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 स्वजन्मराश्वधनवग्रहशुद्धिर्वा, —
 “केतूपप्रवर्भौममन्दगतयः वष्टास्त्रिसंस्थाः शुभा-
 श्वकाकावपि ते च तौ च दशमौ चक्रः पुनः
 सप्तमः ।
 जीवः सप्तनवहपचमगतो गुमेयु सोमात्मजः
 शुक्रः षड्दशसप्तवर्जमितरे सर्वेऽष्टपान्ते शुभाः ॥”
 इति दीपिका ॥
 रविः ३६।१०।११ राशयः । सोमः ३६।३०।१०।
 ११ शुक्रपत्ने २।५।६ । जन्मसर्वजन्तजन्मचक्रः
 शुभः । मङ्गलः ३६।१२०।११ । बुधः ३६।३०।१०।
 १०।११।१२ । बृहस्पतिः २।५।३०।११ । शुक्रः
 १।२।३०।३०।१०।११ । शनिः ३६।१०।११ ।
 राहुः ३६।१०।११ । केतुः ३६।१०।११ राशयः ॥
 गृह्णाणीं राशिभोगिनिर्ययः । यथा,—
 “रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
 पञ्चत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवामरान् ॥
 वर्षमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः ।
 शनिः साह्रद्वयं वर्षं स्वर्भानुः साह्रवत्सरम् ॥”
 रविः २ मासः । सोमः २।० दिनम् । कुजः २५
 दिनम् । बुधः २८ दिनम् । बृहस्पतिः १ वत्स-
 सरः । शुक्रः २८ दिनम् । शनिः २०० वत्सरः ।
 राहुः १०० वत्सरः । केतुः १०० वत्सरः । इति
 ज्योतिषम् ॥ * ॥ अथ चन्द्रादिषड्यष्टाणा-
 मस्तोदयज्ञानम् । यथा,—
 “अयोदयास्तमययोः परिज्ञानं प्रकीर्तते ।
 दिवाकरकराक्रान्तवर्तनानामल्पनेजसाम् ॥
 सूर्यादयधिकः पश्चादस्तं जीवकुजाकलाः ।
 जनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्रज्ञो वक्रिणी तथा ॥
 अल्पा विवस्वनः प्राच्यामस्तं चन्द्रभागवाः ।
 व्रजन्त्यधिकाः पश्चादुदयं शीघ्रयायिनः ॥” * ॥
 यथा कालांशा यथा,—
 “एकादशामरंजस्य त्रिधिमंशार्कजस्य च ।
 अस्तांशा भूमिपुत्रस्य दशसमाधिकारुतः ॥
 पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्रादुहृतया ।
 प्रागस्त उदयः पश्चादस्तत्वादृशभिमर्गोः ॥
 एवं बुधो द्वादशभिस्तुदृशभिरंशैः ।
 वक्रशीघ्रगती चाकांशं करोत्यस्तमयोदयो ॥
 रथ्याधिकः कालभागोऽष्टा न्यूनैरदृशनाः ।
 भवन्ति लोके खचरा भाद्रभाग्रस्तभेनयः ॥”
 इति सूर्यसिद्धान्तः ॥

नवग्र

तेषामस्तीदयदिनसंख्याज्ञानम् । यथा,—
 “भुवाक्षिचक्रा-१२२ लिदृशाश्च ३३ दन्ता ३२
 वेदाचला ४० रामकृते ४३ क्रमेण ।
 भौमादिकस्यास्तदिनां विवरे
 बुधस्य भूपा १६ दश भागवस्य ॥”
 यथा एकस्मादस्तमयादुदयाद्वा अभ्युदयास्त-
 ज्ञानम् । यथा,
 “तथास्तवक्रात् कुजतोऽस्तवक्रे
 जात्य-२२ अथ ४ विधे-१३ हिं गि १० ने च १२
 मासैः ।
 महास्तवक्रास्तविधौ सितस्य
 क्रमेण वक्रस्तु नवैव मासैः १६ ॥”
 गुरोर्दयस्य प्राक् पश्चात् शुक्रस्य तु उदयपक्र-
 महास्तानां प्राक् पश्चात् बाह्यबृहदिदृशज्ञानम् ।
 यथा,—
 “बृहः पुरस्तादुदयस्य पश्चात्
 बाले च पक्षे १५ वचसो पतिः स्यात् ।
 एवं सितः पश्चदिनां बृहो
 बालो भवेत्तुल्यदिनां विवरे ॥
 बृहस्तु पक्षे १५ भृगुजो महास्ते
 बालः पुनस्तत्र दशाहमेव ॥”
 इति सिद्धान्तमन्त्रो ॥
 अथ नवग्रहस्तोत्रम् ।
 “जवाकुसुमसङ्काशं काशप्रपेयं महाशक्तिम् ।
 भ्रान्तारिं सर्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्
 दिशश्चतुष्टयारामं चोरोराजं वसम्भयम् ।
 नभामि-शशिनं भक्त्या शम्भोर्भक्तुभयम् ॥
 धरणीगर्भसम्भवं विद्युत्पुङ्गवसम्भयम् ।
 कुमारं शक्तिहस्तं च लोहितार्जुनं नमाम्यहम्
 प्रियङ्गुकलिकाश्यामं रुणेणाप्रतिभं वधम् ।
 सौम्यं सर्वगुणोपेतं नभामि शशिनः सुतम् ॥
 देवतानां गङ्गायाश्च गृहं कनकमभिभम् ।
 वन्द्यभूतं त्रिलोक्यं न नभामि बृहस्पतिम् ॥
 हिमकुन्दमृगालम्भं देवानां परमं गुतम् ।
 मन्त्रशास्त्रप्रवक्तारं भागवतं प्रणमाम्यहम् ॥
 नीलासुतचयप्रस्थं रौप्यं नमाम्यहम् ।
 क्वायाया गणसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
 अल्लकायं महाधोरं चन्द्रादित्यभिरुहम् ।
 सिंहिकायाः सुतं रौद्रं न राहुं प्रणमाम्यहम् ॥
 पलालधूमसङ्काशं ताराग्रहविमर्हम् ।
 रौद्रं रुद्रात्मजं क्रूरं न कर्तुं प्रणमाम्यहम् ॥
 यामेनोक्तमिदं स्तोत्रं यः पठेत् प्रयतः श्रितः ।
 दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिकस्य न संशयः ॥
 ऐश्वर्यमनुलक्ष्यपि आरोग्यं पुष्टिर्बलम् ।
 नरनारीप्रियत्वञ्च निधं तस्योपजायते ॥
 तल्लोकायिष्ये वायुं चान्यं गृह्योदकाः ।
 ते सर्वे प्रणमं यान्ति आसौ त्रयान्न संशयः ॥”
 इति श्रीशालभाषितं नवग्रहस्तोत्रं समाप्तम् ॥
 (गृह्णाणामविवरणं नृपशृणुं दृष्टव्यम् ॥ * ॥
 नव नक्षत्रं गृह्यो गृह्यं यस्मिन् विग्रहे नव-
 वङ्गं, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ५८ । ३ ।
 “बृहं परमसन्तत नवग्रहमिव द्विपम् ॥”)

नवदु

नवच्छात्रः, पुं, (नवो नूतनश्चात्रः ।) प्रथममध्य-
यने प्रवृत्तः । नवीनविद्यार्थी । तत्पर्यायः ।
क्रियाकारः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नवतः, पुं, (नूयते स्तूयते इति । नु + बाहुलकात्
अनच् ।) कृषः । करिकम्बलः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३४४ ॥

नवतिः, स्त्री, (नव दशतः परिमाणस्य । “पङ्क्ति-
विंशतिविंशतिः” ५ । १ । ५६ । इति निपा-
तनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ६० नव्यइ इति भाषा ॥ (यथा,
रघुः । ३ । ६६ ।

“इति तृतीया नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समाततक्षुद्रिवमायुषः क्षये
ततान सोपानपरम्यरागिव ॥”

नवतिमंस्थान्ति च । यथा, मनुः । ३ । १७७ ।

“वीक्ष्याम्यो नवतेः काणः पष्ठेः श्वघ्नो शतस्य तु ।
पापरीगी सहसस्य दानुनां शयते फलम् ॥”

नवतिका, स्त्री, (नवं नवनं तं कते करोतीति ।
निक + कः । टाप् ।) तूलिका । इति हारा-
वली ॥ १३७ ॥ (नवतिरेव । स्वार्थे कः । तत-
ष्टाप् । नवतिमंस्था ॥)

नवतिशः, [स्] अ, बहुनवति । नवति नवनीति
वीक्ष्यामीत्यप्रत्ययः ॥

नवती, स्त्री, (नवतः + क्तिकारादिति या डीप् ।)
नवतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

नवदण्डं, स्त्री, (नवो दण्डो नव दण्डा वा यत्र ।)
राज्ञां कुत्रविशेषः । यथा, युक्तिकल्पतरुः ।

“मनोहरं त्रिकनकदण्डं नवदण्डकम् ।

कुत्रचत्रिविधं क्षयं त्रिविधानां महोभुजम् ॥”

अस्य विवरणं कुत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नवदलं, स्त्री, (नवं दलमिति कर्मधारयः ।) पद्मस्य
केशरसमीपस्थदलम् । पद्मादीनां जटिकाकार-
नवपत्रम् । तत्पर्यायः । संवर्तिका २ । इत्य-
मरः । १ । १० । ४३ ॥ संवर्तिकाः ३ संवर्ती ४ ।
इति भरतः ॥ सामान्यनूतनपत्रम् । इति हनु-
वन्तः ॥ दलमात्रम् । इति मधुः ॥

नवदीधितिः, पुं, (नव दीधितयः किरणानि यस्य ।)
मङ्गलग्रहः । इति जटाधरः ॥

नवदुर्गा, स्त्री, (नवसंख्यावति दुर्गा ।) नव-
पत्रिका । (यदुक्तम् ।

“कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कपु ।
विष्णाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका ॥”

यथा, बृहन्नन्दिशेखरपुराणे ।

“पञ्चके नवदुर्गं त्वं महादैवमनोरमे ।

पूजा समस्तं संगृह्य रक्ष मां विद्वेश्वरि ॥”

कुमारिका १ त्रिभुजः २ कलागो ३ रोहिणी
४ काली ५ चण्डिका ६ शाम्भवी ७ दुर्गा ८
भद्रा ९ इति नवनामिका कथा । यथा,—

“मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीम् ।
नवदुर्गात्मिकां साक्षात् कथामावाहयाम्यहम् ॥”

इति नवयसिन्धुः ॥

नवदोला, स्त्री, (नवा नूतना दोला ।) नूतन-
प्रीडा । अस्या विवरणं चतुर्दोलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
तदारोहणदिनं यथा,—

“उग्रेन्दुमलाहिशिवाम्बिजं
शम्भुस्तारातिथिलययोगे ।

विष्टिमापुच्यमाहवर्जं

दोलादिकारोहणमाद्यमिष्टम् ॥”

इति समयप्रदीपः ॥

नवधा, अ, (नव + प्रकारे धाच् ।) नवप्रकारः ।
यथा,—

“आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम् ॥”

नवनाडीचक्रं, स्त्री, (नवनक्षत्रयुक्तं नाडीचक्रम् ।)
राज्ञो नवनक्षत्रयुक्तवक्ररेखात्रयात्मकचक्रम् ।
यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।

“जन्मादं कर्म ततोऽपि दशमं साधनिकं
षोडशभम् ।

समुद्यमष्टादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥

नाथः स्युः पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षड्भूतः
स्यात् ।

नवनक्षत्रो वृषतिः स्वजातिदेशाभिषेकः ॥”

नवनी, स्त्री, (नवं नीयते इति । नी + डः ।
गौरादित्वात् डीप् ।) नवनीतम् । यथा,—

“अहो ह्येङ्गवीनानां नवनीतां परं मुदा ।
लङ्घुकानां शर्कराणां स्वस्तिकानाञ्च यत्नतः ॥”

इति प्रह्लादविर्चये श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४५ अध्यायः ॥
नवनीतं, स्त्री, (नवं नीयतर्जनंति । नी + क्तः ।)

गद्यविशेषः । माखन् इति ननी इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । नवीकृतम् २ । इत्यमरः । २ । ६ ।

५२ ॥ सरजम् ३ मन्थजम् ४ ह्येङ्गवीनम् ५ ।
इति रत्नमाला ॥ दधिजम् ६ सारम् ७ ह्येङ्ग-
वीनकम् ८ । अस्य सामान्यगुणाः । शीतत्वम् ।

वर्णबलावहत्वम् । मुमधुरत्वम् । दृष्यत्वम् ।
संयाहकत्वम् । कफरुचिकारकत्वम् । वातसञ्जा-
ङ्गशूलकाशश्रमनाशित्वम् । सुखकरत्वम् । कान्ति

गुणित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । सर्वरोगोपहर-
त्वम् ॥ * ॥ नवीकृतगद्यमाह्यनवनीतगुणाः ।

बालवृद्धानां प्रशस्तत्वम् । बलकारित्वम् । वात-
बद्धनत्वम् ॥ * ॥ माह्यनवनीतगुणाः । कषा-
यत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दृष्यत्वम् ।

बल्यत्वम् । ग्राह्यत्वम् । पित्तघ्नत्वम् । तुन्द-
त्वम् ॥ * ॥ ह्यागनवनीतगुणाः । जयकाश-
नेत्रामयकफनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दोषन-

त्वम् ॥ * ॥ आविकनवनीतगुणाः । हिमत्वम् ।
लघुत्वम् । योनिशूले कफे वाते गुदशूले हित-

त्वम् ॥ * ॥ रोजकनवनीतगुणाः । क्षिप्तगन्ध-
त्वम् । शीतलत्वम् । मेधानाशित्वम् । गुरुत्वम् ।

गुणित्वम् । कान्तिगौरवत्वम् । मन्दाग्निदोषनत्वम् ॥ * ॥
क्षुत्तिनीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । शीतलत्वम् ।

लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । विष्टम्बत्वम् । जन्तुपित्त-
कफक्षिमाशित्वम् ॥ * ॥ अश्वीनवनीतगुणाः ।

कषायत्वम् । कफवातनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।

नवनी

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । ईषदातापहारकत्वम् ॥
गर्हभीनवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफवात-

नाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाके लघु-
त्वम् । मूत्रदोषनाशित्वम् ॥ * ॥ अश्वीनवनीत-

गुणाः । पाके शीतलत्वम् । व्रणक्रिमिकफास-
वातनाशित्वम् ॥ * ॥ नारीनवनीतगुणाः ।

रुच्यत्वम् । पाके लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीप-
नत्वम् । सर्वरोगविघनाशित्वम् ॥ * ॥

अथ साधारणनवनीतगुणाः ।

“शीतं रुच्यनवीकृतं मुमधुरं दृष्यं वातापहं
कासघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं संयाहि शूला-

पहम् ।

बल्यं गुणिकरं तृषार्तिशमनं सन्तापविच्छेदनं
चक्षुष्यं श्रमहारि तर्पणकरं दध्युद्धवं पित्तजित् ॥

एकाहार्थघ्नं प्रोक्तमुत्तरोत्तरगन्धदम् ।

अरुच्यं सर्वरोगाणाम् दधिजं तद्धितं स्मृतम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । गद्यनवनीतगुणाः ।

“नवनीतं हितं गद्यं दृष्यं वर्णमलामितम् ।

संयाहि वातपित्ताहृक् क्षयाशोर्हितकासहृत् ॥
तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः ॥” * ॥

माह्यनवनीतगुणाः ।

“नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु ।

दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविघ्ननम् ॥”

अथ पयसो नवनीतस्य गुणाः ।

“दुग्धोत्थं नवनीतम् चक्षुष्यं रक्तपित्तघ्नम् ।

दृष्यं बल्यमतिस्निग्धं मधुरं ग्राहि शीतलम् ॥”

अथ सद्यःसमुद्धृतनवनीतगुणाः ।

“नवनीतं सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु ।

मेध्यं क्षिप्तं कषायान्मौषक्तक्राशसंक्रमात् ॥”

अथ चिरन्तननवनीतगुणाः ।

“सत्कारकटुकास्त्वच्छर्दशःकुष्ठकारकम् ।

श्लेष्मलं गुरुमेदसं नवनीतं चिरन्तनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

“नवनीतं नवं दृष्यं ग्राहि वर्णबलामितम् ।

चक्षुष्यं दृढं स्निग्धं ग्रहणशर्वाकाररुत् ॥

चोरोत्थितं हिमं ग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगघ्नम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

नवनीतकं, स्त्री, (नवनीतात् कायति प्रकाशते
इति । के + कः ।) घृतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(नवनीत + स्वार्थे कन् । नवनीतम् । यथा,
हारीते चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।

“सर्पिः प्रयुक्तं नवनीतकम् ॥”

पर्यायोक्तस्य यथा,—

“नृक्षं सरजं ह्येङ्गवीनं नवनीतकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

नवनीतधेनुः, स्त्री, (नवनीतेन क्षता धेनुः ।
मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) दुर्गार्थक्षतनव-

नीतमयधेनुविशेषः । यथा,—

“नवनीतमयीं धेनुं श्वरु राजन् । प्रयत्नतः ।

यां श्रुत्वा सन्ध्यापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

गोमयेनानुक्षिप्तायां भूमौ गोचर्ममाचतः ।

नवमा

कृष्णचर्मस्यैव तस्योपरि च धारयेत् ॥
 कुम्भस्तु नवनीतस्य प्रस्यमात्रस्य धारयेत् ।
 वत्सं चतुर्भागस्य तस्या उत्तरतो न्यसेत् ॥
 कृत्वा विधानेन च राजसिंह-
 सुवर्णशङ्खी सुमुखी च कार्या ।
 नेत्रे च तस्या मणिमौक्तिकेस्तु
 कृत्वा तथाप्यथ गुह्येन निष्ठा ॥
 ओष्ठौ च पुष्पैश्च फलेषु दन्ताः
 प्रकल्प्य साक्षाच्च सितैश्च रुचैः ॥
 नवनीतस्तनीं राजसिन्धुपादां प्रकल्पयेत् ।
 ताम्रपृष्ठौ कौस्तुभौ दक्षिणोऽङ्गुलीं च ॥
 स्वर्णशङ्खीं रौप्यचुराम् पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
 चतुर्भिस्तिलपात्रैस्तु संयुतां सन्ध्यां दिशः ॥
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैरलङ्कितम् ।
 दिक्षु दीपाश्च प्रज्वाल्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 वेदवेदाङ्गविदुषे आहूतानिर्वृत्तास्तवान् ।
 मन्त्रास्त एव जपन्त्याः सर्वधनुषु ये स्तुताः ॥
 पुरा देवासुरैः सर्वैः सागरस्य तु मन्थने ।
 उत्पन्नं दिव्यमण्डलं नवनीतमिदं शुभम् ॥
 आप्यायनञ्च भूतानां नवनीत । नमोऽस्तु ते ।
 एवमुच्चार्य तां दद्यात् ब्राह्मणाय कृतुमिने ॥
 धनुश्च दत्त्वा सुमुदां सोपधानां
 नयेद्दण्डं विप्रवयस्य भूयः ।
 हविष्यमेव सरसचोपसृज्या
 तिष्ठेद्दिनं धेनुदस्त्रीणि विप्रः ॥
 यः प्रपश्यति तां धेनुं दीयमानां नरोत्तम ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुज्यतां व्रजेत् ॥
 पिष्टभिः पूज्यैः साहुं भविष्यद्भिश्च मानवः ।
 विष्णुलोकं व्रजत्यासु यावदाहुतसंभवम् ॥
 य इदं श्रुत्वाद्भक्ता श्रावयेद्वापि मानवः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं महीयते ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥
 नवपाठकः, पुं, (नवो नूतनः पाठकोऽध्यापकः ।)
 नतनाध्यापकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 नवफलिका, स्त्री, (नवं फलं यस्याः । कापि व्यत-
 इत्वम् ।) नयम् । नवजातरजोऽङ्गना । इति
 मेदिनी । के, २३० ॥
 नवमः, त्रि, (नवम् + “तस्य पूरणे ङट् ।” ५ ।
 २ । ४८ । इति ङट् । ततो “नाम्नाद-
 संख्यादेर्मट् ।” ५ । २ । ४६ । इति ङटो
 मट् ।) नवान्न-पूरणः । इति आकरणम् ॥
 नयद् इत्यादि भाषा ॥
 नवमल्लिका, स्त्री, (नवा नूतना स्तुत्या वा
 मल्लिका ।) नवमालिका । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । १२ ।
 “रम्यं हर्षातलं नवाः सुनयना गुह्यद्विरेषा
 लताः ।
 प्रोक्तीलस्रवमल्लिकाः सुरभयो वाताः सचन्द्रा
 निशाः ॥”)
 नवमालिका, स्त्री, (नवा नूतना मालिका मल्लिका-
 पुष्पम् ।) नवमल्लिकापुष्पम् । वासन्ती नवारी
 इति लोके । नेपालि इति नेओयार इति च

दश

नवमी

भाषा । तत्पर्यायः । अतिमोहा २ यैष्टी ३
 यौमोद्धवा ४ सप्रला ५ सुकुमारी ६ सुरभिः ७
 शुचिमल्लिका ८ सुगन्धा ९ शिखरिणी १०
 नवाली ११ इति राजनिर्घण्टः ॥ भद्रवर्मा १२
 देवलता १३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गन्ध-
 निलया १४ मालिका १५ नवमल्लिका १६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या गुणाः । अति-
 श्रुत्यत्वम् । सुरभित्वम् । सञ्चरोगहरत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
 “नेपाला कथिता तज्ज्ञैः सप्रला नवमालिका ।
 वासन्ती शीतला लब्धौ तिला दोषत्रयाञ्जनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 नवमी, स्त्री, (नवम् + टित्वात् ङीप् ।) तिथि-
 विशेषः । सा चन्द्रस्य नवमकलाक्रियारूपा ।
 शुक्लपक्षे ६ कृष्णपक्षे २४ पञ्चिकाकारसङ्केतेन
 एतदङ्कतोऽधिता ॥ अथ नवमीशयस्या । “सा
 चाष्टमोयुगा ग्राह्या युष्मात् । भविष्ये ।
 ‘मासे चतुर्भिर्न प्रययं विधिना पूज्य चण्डिकाम् ।
 तत् फलं लभते धीर नवम्यां कार्त्तिकस्य च ॥’
 तथा भविष्ये ।
 ‘माघे मासि तु या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
 महानन्तेति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणाम् ॥
 स्नानं दानं जपो होमो देवास्तेनमुपोषणम् ।
 सर्वं तदस्य प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरैः ॥’
 तथा कालिकापुराणम् ।
 ‘नवम्यां नववर्णाणि राजन् । पिष्टाशनी भवेत् ।
 तस्य तृष्टा भवेद्दोषो सर्वकामप्रदा यभा ॥’
 अथैत्यादि नवम्यान्विधावारम्भे नव वर्णाणि
 यावत् प्रतिशुक्लनवम्यां पिष्टेतरभोजननिवृत्ति-
 ब्रतमिति सकृन्ने विशेषः । सर्वकामप्रदगौरी-
 तीयः फलम् ॥” इति तिथितत्त्वम् ॥ श्रीराम-
 नवमीशयस्या तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ इयं दुर्गा-
 तिथिः । तत्र तस्याः पूजा कर्त्तव्या । यथा,—
 त्रयोयाच ।
 “इयं देवी वरारोहा यातु शीलं हिमाचलम् ।
 तत्र ययं सुराः सर्वे गत्वा नन्दत माप्तिरम् ॥
 नवम्याश्च सदा पूज्या इयं देवी समाधिता ।
 वरदा सर्वलोकानां भविष्यति न संशयः ॥
 नवम्यां यश्च पिष्टाशनी भविष्यति हि मानवः ।
 नारी वा तस्य सम्पन्नं भविष्यति मनोगतम् ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥
 कार्त्तिकशुक्लनवम्यां जगद्गतां पूजापमानानि
 यथा,—
 “प्रपूजयेज्जगद्गतां कार्त्तिके शुक्लपक्षे ।
 दिनोदये च मध्याह्ने सायाह्ने नवमेऽहनि ॥”
 इति मायातन्त्रे १० पटलः ॥
 “कुम्भशाश्वते चर्क नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।
 उषस्यह्निदिनो भातुर्दुर्गामाराध्य यत्रवान् ॥
 पुत्तारोग्यधनं लभे लोकमाजित्वमेव च ।
 तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ।
 प्रपूजयेज्जगद्गतां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ॥”
 इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥

नवर

“कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु चेतायाः प्रथमेऽहनि ।
 त्रिसंख्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्यत्प्रवृत्तये ॥”
 इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥
 अथ नवमीजातफलम् । यथा, कील्लोप्रदीपे ।
 “विरोधकर्ता सृजनेरगम्यः
 परापकारार्थमपिः कुशोलः ।
 व्याचारहीनः क्षपणः कठोरः
 प्रकृतिनाले नवमो यदि स्यात् ॥”
 नवयौवना, स्त्री, (नवं यौवनं यस्याः ।) युवती ।
 तत्पर्यायः । दिक्करी २ । इति चारायणी ।
 १५४ ॥ तालुनी ३ कुहिली ४ । इति शब्दमाला ॥
 नवरङ्गं, स्त्री, (नव रङ्गा यस्मात् ।) कायस्थ-
 सुखकुलीनानी पञ्चदानचतुर्ग्रहणात्मककुल-
 विशेषः । तद्वयथा,—
 “समाने प्रथमं दानं द्वितीयञ्च कनिष्ठके ।
 षड्भ्रातरि तृतीयञ्च मध्यमेऽष्टे चतुर्थकम् ॥
 त्रयोणे पञ्चमं दानं कृष्यादेस्तद्विधानतः ।
 षड्भ्रातृजन्मनि सप्ते कनिष्ठे च द्वितीयकम् ॥
 तृतीयं जन्ममध्यांशे त्रयोणेऽपि चतुर्थकम् ।
 नवरङ्गमिति प्रोक्तं मुख्यानां हि महागुणम् ॥”
 इति कुलाचार्यकारिका ॥
 नवरत्नं, स्त्री, (नवानां रत्नानां समाहारः ।)
 नवप्रकारमणयः । तद्वयथा,—
 “सुक्तामाणिक्यवेङ्कटगोमेदान् यजतिर्दमी ।
 पद्मरागं मरकतं नीलकंतिं यथाक्रमतः ॥”
 इति तत्त्वसारः ।
 (यथा च,—
 “यश्च मौक्तिकश्चैव माणिक्यं नीलमेव च ।
 तथा मरकतं त्रयं महाराजानि पञ्चधा ॥
 गोमेदः पद्मरागश्च वेङ्कटश्च प्रवालकम् ।
 चत्वारि उपरत्नानि नवरत्नमिदं स्मृतम् ॥”
 “रत्नं गारुडतं पुण्यं रागो माणिक्यमेव च ।
 इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वेङ्कटमिथपि ॥
 मौक्तिकं विदमन्तेति रत्नायुक्तानि ये नव ॥
 रत्नं चोरा । गारुडतं पाप्मा । माणिक्यं पद्म-
 रागः । इन्द्रनीलः नीला ।” इति भावप्रकाशस्य
 पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) नवग्रहदोषशान्ते
 धान्याणि नव रत्नानि यथा,—
 “धेदूर्यं धारयेत् सूर्यं नीलञ्च श्वगलाञ्जनं ।
 आनयेत्तथैव माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजं ॥
 गुरौ भुक्ता भृगो वयं शनौ नीलं विदूरधरा ।
 राहौ गोमेदकं धार्यं तेनो मरकतस्तथा ॥”
 इति दीपिका ॥
 विक्रमादित्यराजसभाग्रन्थसंस्करणपण्डिताः ।
 यथा,—
 “धन्वन्तरिपुण्यकामरसिंहशङ्कु-
 वेतालभट्टघटकपरकालिदासाः ।
 ग्यातो वराहमिहिरौ कृपणैः समार्या
 रत्नानि वै वररत्नैर्नैव विक्रमस्य ॥”
 इति नवरत्नम् ॥
 नव श्लोकाः । यथा,—
 “मित्रमर्थी तथा नीतिधर्मैकाग्रैर्युग्मैः ।

नवर

स्त्रीणां विद्वान् तथोत्खातान् नवरत्नमिदं क्रमात् ॥
 मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयवलेर्लब्धं धनेरीश्वरं
 कार्येण दिग्मादरेण युवतीं प्रेम्णा समे-
 बान्धवान् ।
 अत्युग्रं स्तुतिभिर्गतं प्रणतिभिर्मुखं कथाभिर्वैद्यं
 विद्याभो रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्याद्-
 वशम् ॥ १ ॥
 अर्थो लाघवमुच्छ्रितो निपतनं कामातुरो
 लाञ्छनं
 लब्धोऽक्रौर्मिसङ्गरः परिभवं दुष्टोऽस्य दोषे
 रतिम् ।
 निःस्वो वञ्चनसुम्भवा विकलतां शोकाकुलः
 संशयं
 द्वांगप्रियतां दुरोदरवशः प्राप्नोति कथं
 सुहृः ॥ २ ॥
 नातिभूमिभुजां नतिगुणवतां क्षीरज्जनानां धृति-
 दम्पत्योः शिशुवो गृहस्य कविता वृत्तेः प्रसादो
 गिराम् ।
 लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसा शान्तिर्हजस्य
 चमा
 शक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्यां सतां
 मण्डनम् ॥ ३ ॥
 धमेः प्रागेव चिन्त्यः सच्चिवमतिगतिर्भाविनीया
 सदेव
 ज्ञेयं लोकातुल्यं वरचरनयनेर्मण्डलं वीच-
 नीयम् ।
 प्रच्छादौ रागरीषौ गृहपुरुषगुणौ योजनीयौ
 च काले
 आत्मा यत्रैन रस्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि
 नापेक्षणीयः ॥ ४ ॥
 कार्पण्येन यशः क्रुधा गुणचयो हस्तेन सत्यं क्षुधा
 मर्यादा असनेर्धनानि विपदा स्तेर्यं प्रमादे-
 र्जितः ।
 प्रेम्ण्येन कलं मदेन विनयो दुस्तेष्टया पौरुषं
 दारिद्र्येण जनादरो ममताया चात्मप्रकाशो
 हतः ॥ ५ ॥
 श्रुतौ शान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरो
 धर्मशीलो
 दःस्थो मानो गृहस्थः प्रभुरतिक्रमणः शास्त्र-
 विद्वर्म्हनीनः ।
 व्याज्ञाक्षीनो नरेन्द्रः सुचिरपि सततं यः परा-
 सोपभोगी
 उद्धो रोगो दरिद्रः स च युवतिपतिर्धिविद्वन्-
 प्रकारम् ॥ ६ ॥
 स्त्रीणां यौवनमर्धनामनुगमो राज्ञां प्रतापः
 सतां
 सत्यं स्वल्पधनस्य सच्चितिरसदृष्टस्य वाग्-
 उम्बरः ।
 साक्षात्स्य मनोदमः परिणतेर्विदा कुलस्यैकता
 सेवाया धनसुखतेर्गुणचयः शान्तिर्विवेको
 बलम् ॥ ७ ॥

नवरा

विद्वान् संसदि पाक्षिकः परवशी मानी दरिद्रो
 गृही
 वितापः लपणः सुखी परवशी उद्धो न
 तीर्याश्रितः ।
 राजा दुःसचिवः प्रियः कुलभवो श्रुतः पुमा-
 स्त्रीजितः
 वेदान्ती हतसन्क्रियः किमपरं हास्यास्पदं
 भूतले ॥ ८ ॥
 उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्त्यन्
 शिशुन् वद्वयन्
 प्रोत्तुजान् नमयन् नतान् समुदयन् विस्मययन्
 संहतान् ।
 तोत्रान् कण्टकिनो वह्निर्यमयन् स्नानान्
 सुहृः संचयन्
 मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं
 नन्दतु ॥ ९ ॥
 नवरात्रं, स्त्री, (नवानां रात्रीणां समाहारः ।
 तत् साधनत्वेनाख्यस्यति अच् ।) आश्विनशुक्ल-
 प्रतिपदादिनवमीपर्यन्तनवदिनकर्णयदुर्गाव्रत-
 विशेषः । तत्सारम्भः । देवीपुराणे डामरतन्त्रे
 च देवीवचः ।
 “अमायुक्ता न कर्मेत्या प्रतिपत् पूजने मम ।
 सुहृन्मात्रा कर्मेत्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥”
 मार्कण्डेयदेवीपुराणयोः ।
 “पूज्यविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।
 नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥”
 अन्नोपवासादिकमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये ।
 “एवञ्च विन्ध्यवामिन्यां नवरात्रोपवासतः ।
 एकभक्तेन नक्तने तथेवायाचितेन च ॥
 पूजनीया जनेर्देवी म्याने म्याने पुरे पुरे ।
 स्नानेः समुदितेर्हृष्टेर्ब्राह्मणेः क्षत्रियैर्गृहेः ॥
 वैश्यैः शूद्रेर्भक्तियुक्तेस्त्वेकैरेवैव मानवेः ॥”
 मदनरत्ने देवीपुराणेऽपि ।
 “कन्यासंस्थे रवी शक्र । शुकामारभ्य नन्दिकाम् ।
 अपाशी रुध्रवेकाशी नक्ताशी वायु वायुदः ॥
 भूमौ शयीत चामला कुमारीर्भोजयेन्मुदा ।
 वस्त्रालङ्कारदाने च सन्तोष्याः प्रतिवासरम् ॥
 बलिश्च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमाषवन् ।
 त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः ॥”
 स्कान्दे ।
 “मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।
 संपूज्य नवदुर्गाश्च नक्तं कुर्यात् समाहितः ॥
 नवरात्राभिधं कर्म नक्तव्रतमिदं स्मृतम् ।
 तिथिद्वयौ तिथिह्रासे नवरात्रमपार्थक्यम् ॥
 अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रतिथिचयः ॥” * ॥
 तत्र पूजाविधिः । सा च जयन्तीत्यादिमन्त्रेण
 नवाक्षरेण वा कार्या । यथा । सकृत्सं विधाय
 घटं संस्थाप्य तत्र देवीमावाह्य षोडशोपचारैः
 पूजयित्वा माषभक्तवलिं कुशलादिबलिं वा
 निवेदयेत् * ॥ ततः कुमारीपूजा । यदुक्तं
 हेमाद्रौ स्कान्दे ।
 “एकौ पूजयेत् कन्यामेकद्वया तथैव च ।

नवरा

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकम् ॥”
 तथा,—
 “नवभिर्लभते भूमिमेवर्थं द्विगुणेन तु ।
 एकद्वया लभेत् क्षेममेकैकेन श्रियं लभेत् ॥”
 अथ कुमारीनिर्णयः ।
 “एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां विवर्षयेत् ।
 गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥”
 तेन द्विवर्षमारभ्य दशवर्षपर्यन्तम् । कुमारिका १
 त्रिमूर्तिः २ कलाणी ३ रोहिणी ४ काली ५
 चण्डिका ६ शास्वती ७ दुर्गा ८ सुभद्रा ९ इति
 नवनामभिस्ताः पूजनीयाः । आसामावाहन-
 मन्त्रः । यथा,—
 “मन्त्राक्षरमयीं लब्ध्यां मातुषां रूपधारिणीम् ।
 नवदुर्गात्मिकां साक्षात् कन्यामावाहयाम्यहम् ॥
 एवमभ्यर्च्य कुर्यात् कुमारीणां प्रयत्नतः ।
 कक्षुकेष्वेव वस्त्रेषु गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 नासाविधेर्भस्त्रभोज्यभोजयेत् पायसादिभिः ॥”
 तासां व्याख्यलमाह ।
 “यन्निस्तुतिप्रणीतां रक्तपूयव्रणाङ्किताम् ।
 जातान्तीं केकरां कार्णीं कुरुपां तनुरोमंशाम् ।
 सन्धेर्दुरोगिणीं कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम् ॥”
 तासां जातिविशेषे फलविशेषो यथा,—
 “ब्राह्मणीं सर्वकार्ये च जयार्थं नृपवंशजाम् ।
 लाभार्थं वैश्यवंशोत्थां सुतार्थं शूद्रवंशजाम् ॥
 दारुणे चान्धजातानां पूजयेदधिना नरः ॥”
 अत्र वेदचण्डोपाट उक्तः । रुद्रयामणे ।
 “एवं चतुर्दशदिने विप्रान् सर्वान् प्रसादयेत् ।
 तेषाञ्च वरणं कार्यं वेदपारायणाय वै ॥”
 तथा,—
 “एकौत्तराभिष्टुतां तु नवमीं यावदेव हि ।
 चण्डोपाटं जपञ्चैव जापञ्चैव विधानतः ॥” * ॥
 अत्राश्ववतोऽष्टपूजनमुक्तम् । मदनरत्ने देवी-
 पुराणे ।
 “अश्वयुक्शुक्लप्रतिपत्स्वातिद्योगे शुभे दिने ।
 पूर्वमुत्थेऽश्वानाम् प्रथमं श्रियमाहरेत् ॥
 तस्मात् साश्चरेरेस्तत्र पृथोऽसौ अष्टया सह ।
 पूजनीयाश्च तुरगा नवमीं यावदेव हि ॥
 शान्तिः स्वस्थयनं कार्यं तथा तेषां दिने दिने ।
 धान्यं भक्ष्यतकं कुष्ठं वत्सा सिद्धार्थकास्तथा ॥
 पञ्चवर्गेन सूत्रेण यन्निर्न्तयान् बन्धयेत् ।
 वायशेवोरुणेः सोरैः शाक्रेर्भलेः सवैष्णवेः ॥
 वैश्वदेवेस्तथायैर्होमः कार्यो दिने दिने ॥”
 तत्र गजपूजापि । कल्पतुरी ।
 “ज्येष्ठायामेव पुरा तत्र गजाश्चाष्टौ महाबलाः ।
 एषिवीमवहन् पद्मे सशैलवनकाननाम् ॥
 कुसुदेरावतौ पद्मः पुष्पहस्तोऽथ वामनः ।
 सुप्रतीकोऽङ्गनो गीलस्तस्मात्सांस्तत्र पूजयेत् ॥”
 अथ प्रतिपदादिषु विशेषो दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां
 भविष्ये ।
 “किञ्च संस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपदिने ।
 पक्वतैलं द्वितीयायां केशसंयमहेतवे ॥
 दर्पणश्च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकस्तथा ।

नवरा

मधुपर्कं चतुर्थ्यां तुलकं नेत्रमङ्गलम् ॥
 पञ्चम्यामङ्गरागञ्च शङ्खालङ्करणानि च ॥
 षष्ठां विष्णुसरो बोधं सायंसन्ध्यासु कारयेत् ॥
 सप्तम्यां प्रातरानीय एहमध्ये प्रवेशयेत् ॥
 उपोषणमथाष्टम्यामात्राशङ्का तु पूजनम् ॥
 नवम्यासुपचक्रायाः पूजां कृत्वाङ्गलमनया ॥
 संपूज्योपोषणं कृत्वा दशम्यां श्रावरोत्सवे ॥
 अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ॥
 स्कन्दवत् पालयेद्देवीं तं पुत्रधनकीर्तिभिः ॥”
 आश्विनसुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वतीस्थापनम् ॥
 यथोक्तं निर्णयान्ते देवीपुराणे ॥
 “मूलेषु स्थापनं देव्याः पूर्वाषाढासु पूजनम् ॥
 उत्तरासु बलिं दद्यात् श्रवणेन विसर्जयेत् ॥”
 रुद्रयामलेऽपि ॥
 “मूलनक्षत्रे सुराधीश पूजनीयौ सरस्वतीम् ॥
 पूजयेत् प्रत्यहं देव यावद्देव्यावन्तकम् ॥
 नाध्यापयेत् च लिखिताधीयीत कदाचन ॥
 पुस्तके स्थापिते देवि । विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥”
 स्त्रीणाञ्च नवरात्रे ताम्रलचञ्चलादिकं न
 निविडम् । तदुक्तं ब्रतहेमाद्रौ गारुडे ॥
 “गन्धालङ्कारताम्रलपुष्पमालानुलेपनम् ॥
 उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमङ्गलम् ॥”
 एतत् समर्तृकोपवासविषयम् ॥ ॥ हेमाद्रौ ।
 आश्विनमाघचैत्रावणमासचतुष्टये ऋणा-
 दभ्यादिपञ्चदशरात्रव्रतमभिधाय ॥ अथवा नव-
 रात्रश्च सप्तपञ्चत्रिकं दिवा । इत्युक्तम् । देवी-
 पुराणे ॥
 “नवरात्रव्रतेऽशुक्लरात्रचैकरात्रकम् ।
 व्रतचरति यो भक्तस्तेन दास्यामि वाञ्छितम् ॥”
 (यथाच देवीभागवते । ३ । २६—२७ ।
 “इयं राजन् । प्रीत्यमि नवरात्रव्रतं शुभम् ।
 शरत्काले विशेषेण कर्त्तव्यं विधिपूर्वकम् ॥
 वसन्ति च प्रकर्त्तव्यं तथैव प्रेमपूर्वकम् ।
 द्वाष्टू यमदंष्ट्रासौ ननं सर्वजनेषु वै ॥
 शरदसन्तनामानौ दुर्गमौ प्राणिनामिह ।
 तस्माद्यत्रादिदं कार्यं सर्वत्र शुभमिच्छता ॥
 द्वावेव सुमहाधोराष्टू रोगकरो रुगम् ।
 वसन्तशरदावेव जननाशकराष्टुभौ ॥
 तस्मात्तत्र प्रकर्त्तव्यं चण्डिकरपूजनं कुर्ये ।
 चैत्राश्विने शुभे मासे भक्तिपूर्वं नराधिप ॥
 अमावस्याञ्च क्षमाप्य सम्भारं कल्पयेच्छुभम् ।
 हविष्यश्चाशनं कार्यमेकमुक्तं तद्दिने ॥
 मण्डपसु प्रकर्त्तव्यं समे देशे शुभे स्थले ।
 हस्तयोद्गुणमानेन सम्भ्रज्यलसमन्वितः ॥
 गौरवदुर्गोमयाभ्याञ्च लेपनं कारयेत्ततः ।
 तन्मध्ये वेदिका शुभा कर्त्तव्या च समा स्थिरा ॥
 चतुर्हस्ता च हस्तोक्ता पाठार्थं स्थानमुत्तमम् ।
 तोरणानि विनिराणि वितानञ्च प्रकल्पयेत् ॥
 राज्ञां द्विजानथामन्त्रा देवोत्तमविशारदान् ।
 आचारनिरतान् दानान् वेदवेदाङ्गपारगान् ॥
 प्रतिपद्विसेऽकार्यं प्रातःस्नानं विधानतः ।
 नद्यां नदेषु तद्गणे वा वाण्यां कूपं गृहेऽथवा ॥

नवरा

प्रातःस्नानं पुरः स्नाना दिवागौ वरयं ततः ।
 अर्घ्यपादादिकं सर्वं कर्त्तव्यं मधुपूर्वकम् ॥
 वस्त्रालङ्कारादीनि देयानि च स्वशक्तितः ।
 वित्तशालां न कर्त्तव्यं विभवे सति कर्त्तव्यम् ॥
 विप्रेः सम्पत्तिः कार्यं सम्पन्नं सर्वथा भवेत् ॥
 नव पञ्च त्रयचैको देव्याः पाठे दिवाः स्मृताः ॥
 वरयेद्ब्राह्मणं शान्तं पारायणकृते तदा ।
 स्वस्तिवाचनकं कार्यं वेदमन्त्रविधानतः ॥
 वेदां सिंहासनं स्थाप्य चौमवस्त्रसमन्वितम् ।
 तत्र स्थाप्याम्बिका देवी चतुर्हस्तायुधान्विता ॥
 रत्नभूषणसंयुक्ता सुक्ताहारविराजिता ।
 दिशाम्बरधरा सौम्या सर्वलक्षणसंयुता ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मधरा सिंहे स्थिता शिवा ।
 अष्टादशभुजा वापि प्रतिष्ठाप्या सनातनी ॥
 अर्घ्यभावे तथा यत्नं नवार्चनमन्त्रसंयुतम् ।
 म्यापयन् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः ॥
 पञ्चपल्लवसंयुक्तं वेदमन्त्रैः सुसंस्कृतम् ।
 सुतीर्थजलसम्पूर्णं हेमरत्नैः समन्वितम् ॥
 पार्श्वं पूजार्थसम्भारान् परिकल्प्य समन्ततः ।
 गीतवादित्रनिर्घाणान् कारयेन्मङ्गलाय वै ॥
 तिथौ हस्तान्वितायाञ्च नन्दायां पूजनं वरम् ।
 प्रथमे दिवसे राजन् । विधिवत् कामदं रुगाम् ॥
 नियमं प्रथमं कृत्वा पश्चात् पूजा समाचरेत् ।
 उपवासनं नक्तने चैकभक्त्येन वा पुनः ॥
 करिष्यामि व्रतं माननेवरात्रमनुत्तमम् ।
 साहाय्यं कुरु मे देवि । जगदम् । ममाखिलम् ॥
 यथाशक्ति प्रकर्त्तव्यं नियमो व्रतहेतवे ।
 पश्चात् पूजा प्रकर्त्तव्या विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥
 चन्द्रनागुरुकर्पूरेः कुसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
 मन्दारकरणाशोककनकैः करवीरकैः ॥
 मालतीमङ्गलकापुष्पैस्तथाविल्वदलेः शुभैः ।
 पूजयेन्मङ्गलां धात्रीं धूपदीपैर्विधानतः ॥
 फलेर्नानाविधैरर्घ्यं प्रदातव्यञ्च तत्र वै ।
 नारिकेलैर्मातुलिङ्गैर्दण्डैर्मोदलीफलैः ॥
 नारङ्गैः पनमेखैव तथा पुष्पफलैः शुभैः ।
 अन्नदानं प्रकर्त्तव्यं भक्तिपूर्वं नराधिप ॥
 नैवेद्यानि विनिराणि सर्वान्नसंयुतानि च ।
 ओदनं पायसञ्चैव पुष्पाञ्च वटकीस्तथा ॥
 मीसाशनं ये कुर्वन्ति तेः कार्यं पशुर्हंसनम् ।
 महिषाणवराहाणां बलिदानं विशिष्यते ॥
 देश्ये निहता यान्ति पशवः स्वर्गमययम् ।
 न हिमा पशुजा तत्र निघ्नतां तत्कृतेऽनघ ॥
 अहिंसा याजिको प्रोक्ता सर्वशास्त्रविनिर्णयः ।
 देवतार्थं विद्वज्जानां पशुनां स्वर्गतर्पणम् ॥
 होमार्थञ्चैव कर्त्तव्यं कृच्छ्रञ्चैव त्रिकोणकम् ।
 स्थण्डिलं वा प्रकर्त्तव्यं त्रिकोणं मानतः शुभम् ॥
 त्रिकोणं पूजनं नित्यं नानादशैर्मेनोहरैः ।
 गीतवादित्रजुलैश्च कर्त्तव्यञ्च महोत्सवः ॥
 नित्यं भूमौ च शयनं कुमारीणाञ्च पूजनम् ।
 वस्त्रालङ्कारोद्दिष्टोर्जनेश्च सुधामयेः ॥
 एकेनैव पूजयेत्प्रत्येककृद्धा तथा पुनः ।
 द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकञ्च वा ॥

नवरा

विभवस्यानुसारेण कर्त्तव्यं पूजनं किल ।
 वित्तशालां न कर्त्तव्यं राजशक्तिसमये सदा ॥
 एकवर्षा न कर्त्तव्या कन्या पूजाविधौ रूप ॥
 परमया तु भोगानी गन्धादीनाञ्च बालिका ॥
 कुमारिका तु सा प्रोक्ता द्विवर्षा या भवेदिह ॥
 त्रिधर्षिणश्च त्रिवर्षा च कन्याणी चतुरस्रिका ॥
 रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका स्मृता ॥
 चण्डिका सप्तवर्षा स्यादष्टवर्षा च शाम्भवी ॥
 नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवर्षिकी ॥
 अथ ऊर्ध्वं न कर्त्तव्या सर्वकार्यविगर्हिता ॥
 एभिश्च नामभिः पूजा कर्त्तव्या विधिसंयुता ।
 तासां फलानि वक्ष्यामि नवानां पूजने सदा ॥
 कुमारी पूजिता कुम्भाददःखदारिद्र्यानाशनम् ।
 शत्रुघ्नं धनायुष्यबलवृद्धिं करोति वै ।
 त्रिमूर्तिपूजनादायुस्त्रिवर्गस्य फलं भवेत् ॥
 धनधान्यागमञ्चैव एतत्पूजादिदृश्यः ॥
 विद्यार्थी विजयार्थी च राज्यार्थी यश्च पार्थिवः ।
 राज्यार्थं पूजयेद्भक्त्या कन्याणीं सर्वकामदाम् ॥
 रोहिणीं रोगनाशाय पूजयेद्द्विधिवत्ततः ।
 कालिकां शत्रुनाशार्थं पूजयेद्भक्तिपूर्वकम् ॥
 रोम्बधनकामञ्च चण्डिकां परिपूजयेत् ।
 पूजयेच्छाम्भवीं नित्यं तपः । संसेवनाय च ॥
 दुःखदारिद्र्यानाशाय संयमे विजयाय च ।
 करुणाविनाशार्थं तथोत्तमैः समाधने ॥
 दुर्गाञ्च पूजयेद्भक्त्या परमोक्तसुखाय च ।
 वाञ्छितार्थस्य सिद्धार्थं सुभद्रां पूजयेत् सदा ॥
 श्रीरत्नवति च मन्त्रेण पूजयेद्भक्तितपपरः ।
 श्रीयुक्तमन्त्रेणैव बोजमन्त्रेणैव वा ॥
 कुमारस्य च तन्त्रानि या रजजपि लीलया ।
 कादीनपि च देवीं कमादीं पूजयाम्यहम् ॥
 सत्त्वादिभिरुत्तमैर्नित्यं तैर्हि नानास्वकपिणो ।
 त्रिकालयापिनी शक्तिस्त्रिमूर्तिं पूजयाम्यहम् ॥
 कल्याणकारिणी नित्यं भक्तानां पूजितानिशम् ।
 पूजयामि च तां भक्ता कन्याणीं सर्वकामदाम् ॥
 रोहयन्ती च बीजानि प्रागजन्मसंज्ञितानि वै ।
 या देवी सर्वभूतानां रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥
 काली कालयते सर्वं ब्रह्माण्डं सगराचरम् ।
 कल्पान्तसमये या तां कालिकां पूजयाम्यहम् ॥
 चण्डिकां चण्डरूपाञ्च चण्डमुखविनाशिनीम् ।
 तां चण्डपापहरिणीं चण्डिकां पूजयाम्यहम् ॥
 अक्षरगतं समुत्पत्तिर्यन्त्रैः परिकीर्तिता ।
 यस्यास्ती मुखदी देवीं शाम्भवीं पूजयाम्यहम् ॥
 दुर्गां चायति भक्त्या या सदा दुर्गाभिनाशिनी ।
 दुर्गाया सर्वदेवानां तां दुर्गां पूजयाम्यहम् ॥
 सुभद्राञ्च च भक्तानां कुर्यात् प्रीतिना सदा ।
 अमदनाशिनीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहम् ॥
 अभिमन्त्रेः पूजनीयाः कन्याकाः सर्वदा कुर्ये ।
 वस्त्रालङ्कारोद्दिष्टोर्जनेश्च चावचेरपि ॥”
 “हीनाङ्गी व्रजयेत् कन्यां कृशयुक्तां व्रणाङ्गनाम् ।
 गन्धमृगितहीनाङ्गीं विलम्बकुलसम्भवाम् ॥
 जात्यन्यां केकरां काणीं कुर्यात् बहुरोमशाम् ।
 सप्तजन्मदोगिणीं कन्यां रक्तपुष्पादिनाङ्गनाम् ॥

नवरा

हामीगर्भसमुद्भूतां गोलकां कथकोद्भवाम् ।
वर्जनीयाः सदा चेताः सर्वपूजादिकर्म्मसु ॥
अरोगिणीं सुरुपाङ्गीं सुन्दरीं व्रणवर्जिताम् ।
यकवंशसमुद्भूतां कथां सम्यक् प्रपूजयेत् ॥
ब्राह्मणीं सर्वकार्येषु जयार्थं नृपवंशजा ।
लाभार्थं वैश्यवंशीत्यां स्त्रीमे च शूद्रवंशजा ॥
ब्राह्मणैर्ब्रह्मजाः पूज्याः राज्ञ्यैर्ब्रह्मक्षत्रजाः ।
वैश्यैस्त्रिवर्गजाः पूज्याश्चतस्रः पादसम्भवेः ॥
काशमिश्रैश्च वंशीत्या यथायोग्यं प्रपूजयेत् ।
नवरात्रविधानेन भक्तिपूर्व्यं सदैव हि ॥
अशक्तो नियतं पूजां कर्त्तुं नैववरात्रके ।
अष्टम्याश्च विशेषेण कर्त्तव्यं पूजनं सदा ॥
पुराष्टम्यां भद्रकालीं दत्तयज्ञविनाशिनीं ।
प्रादुर्भूतां महाघोरां योगिनींकोटिभिः सह ॥
अतोऽष्टम्यां विशेषेण कर्त्तव्यं पूजनं सदा ।
नानाविधोपहारैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
पायमैरामिनेर्होमैर्ब्राह्मणानां च भोजनैः ।
फलपुष्पोपहारैश्च तोषयेज्जगदस्विकाम ॥
उपवासं त्यक्त्वास्तानां नवरात्रव्रते पुनः ।
उपोषणव्रतं प्रोक्तं यथोक्तं फलदं नृप ॥
सप्तम्याश्च तथाष्टम्यां नवम्यां भक्तिभावनः ।
त्रिरात्रकरणात् सर्वं फलं भवति पूजनात् ॥
सम्यक् तद्व्रतं प्रोक्तं विप्राणाञ्चैव भोजनैः ।
व्रतानि यानि चान्यानि दानानि विविधानि च ॥
नवरात्रव्रतस्यास्य नैव तुल्यानि भूतले ।
धनधान्यप्रदं नित्यं सुखसन्तानवृद्धिदम् ॥
आयुरारोग्यदक्षैश्च स्वर्गदं भोजनं तथा ।
विद्यार्थं वा धनार्थं वा पुत्रार्थं वा भवेन्नरः ।
तनेदं विधिवत् कार्यं व्रतं सौभाग्यदं शिवम् ॥
विद्यार्थं सर्वविद्यां वे प्राप्नोति व्रतसाधनात् ।
राज्यभक्षो नृपो राज्यं समवाप्नोति सर्वथा ॥
पूज्यजन्मनि येनूनं न कृतं व्रतसुखसम् ।
न याधिनी हरिद्राश्च भवन्ति पुत्रवर्जिताः ॥
नस्था च या भवेन्नारी विधवा धनवर्जिता ।
अनुमा तत्र कर्त्तव्या नेयं कृतवती व्रतम् ॥
नवरात्रव्रतं प्रोक्तं न कृतं येन भूतले ।
स कथं विभवं प्राप्य मोक्षैश्च तथा हि वि ॥
रक्तचन्दनमंमिश्रेः कोमलैर्विलम्बपत्रकैः ।
भवानीं पूजिता येन स भवेन्नृपतिः क्षितौ ॥*॥
अथ नवरात्रपारणानिर्णयः । सा च दशम्यां
हाय्या ॥*॥ दशम्यां विशेषस्तु भार्गवाचन-
दीपिकायां भविष्ये ।
“शमीयुक्तं जगत्तापं भक्तानामभयङ्करम् ।
अक्षैथित्वा शमीवृक्षमर्चयेच्च ततः पुनः ॥”
शमीमलः । स्कान्दे हेमाद्रौ गोपथब्राह्मणे ।
“अमङ्गलानां शमनो शमनो दुष्कृतस्य च ।
दःस्वप्ननाशिनी धन्यां प्रपद्येहं शमीं शुभाम् ॥”
तथा भविष्ये ।
“शमी शमयते पापं शमी शत्रुविनाशिनी ।
अर्जुनस्य धनुर्द्धारी रामस्य प्रियवाहिनी ॥
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्विप्रकचो त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥”

नवय

अथ बलनीराजनम् । कल्पवृक्षे । तत्र मन्त्रः ।
“चतुरङ्गं बलं मत्तं निरिन्दं ब्रजलहृत् ।
सर्वत्र विजयो मेऽस्तु त्वत्प्रसादात् सुरेश्वरि ॥”
गौडनिवसे ज्योतिषे ।
“कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्धौ यथाक्रमम् ।
शोभनं खड्गनं पश्येत् जलमोक्षस्य सन्निधौ ॥”
इति निर्णयसिन्धुः ॥
नवरात्रिकं, स्त्री, (नवरात्रेण निर्वृतम् । नव-
रात्र + “तेन निर्वृतम् ।” ५ । १ । ७६ । इति
ठक् ।) नवरात्रम् । यथा, भविष्योत्तरे ।
“आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्त्तव्यं नवरात्रिकम् ।
प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥”
नववधः, स्त्री, (नवा नूतना वधः ।) नवोद्गा ।
नवीना भार्या । यथा,—
“असम्भवहृन्गरा श्रुतालिगणसेविता ।
करं न सहते राजन् । भूमिर्नववधूरिव ॥”
इति दार्पकाथम् ॥*॥
नववध्वागमनदिनं यथा । तत्र अष्टमदशम-
द्वादशपञ्चतुर्थवर्षाणि निविष्टानि । (यदुक्तं
ज्योतिषे ।
“अशुं हलधमे वर्षे अशुरश्च दशाब्दिके ।
संप्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति हिरागमे ॥
विवाहमासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि ।
तदा सर्वमिदं चिन्त्यं युग्माब्दादि विचक्षणैः ॥”)
मामा मार्गफालगुनवैशाखा विहितः । पत्नः
शुक्लः । विहितनक्षत्राणि पुष्यस्वातीहस्ताधनि-
श्रीताराषाढोत्तरफल्गुन्युत्तरभाद्रपदारेवतीश्रग-
शिरोरोहिणीपुनर्वसुपूर्वाषाढाः । वाराः बृह-
स्पतिवृधशुक्रसोमनाभ । तिथयो यात्राप्रकर-
णोक्ताः । चन्द्रस्य चारवलादिक्षूलादीन् परि-
त्यज्य ताराचन्द्रशुद्धौ कालशुचीं च कार्यम् ॥
इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।
“स्वातीमूलपुनर्वसुत्तरकराश्विचानुराधाश्विनी
रोहिण्यः श्रवणा हिरागमविधां पुष्या धनिष्ठा
तथा ।
भर्गुर्गोचरशोभने दिनपती काले पुनः शोभने
कुम्भाजालिरवौ शुभे शुभतिथौ वारादियाधो-
दिते ॥
वैशाखे मार्गशीर्षे हि फाल्गुने हि शुभे रवौ ।
नववध्वागमं कुर्यादव्यमासे विवर्जयेत् ॥”
इति मथुरेश्वरकविकृतसमारसंग्रहः ॥
(अन्यहिरागमनग्रन्थे द्रष्टव्यम्)
नववध्वागमनं, स्त्री, (नववध्वा आगमनम् ।)
नवोद्गायाः प्रथमपतिशृङ्गमनम् । तद्दिनं यथा,
“स्त्रीशुद्धाजघटालिसंयुतरवौ काले विशुद्धे भृगुं
सन्ध्याय प्रतिभोगं शुभदिने यात्राप्रवेशोचिते ।
त्यक्त्वाहस्तु निरंशकं नववध्याचाप्रवेशौ पतिः
कुर्यादेकपुरादिषु प्रतिभोगैर्नैव हस्ति दोषं बुधाः ॥
एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविजये ।
पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति ॥”
इति दीपिका ॥
अन्यत् नववधुग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥

नवाङ्गा

नववरिका, स्त्री, (नवो वृद्धोऽस्यस्या इति । नव-
वर + ठन् ।) नवोद्गा । इति हारावली । १५४ ॥
नववल्लभं, स्त्री, (नवानां नवीनानां वल्लभम् ।)
दाह्यागुह । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवो वल्लभो
यस्य ।) नवीनप्रिये, त्रि ॥
नववल्गं, स्त्री, (नवं वल्गम् ।) नवीनवसनम् ।
नूतन कापट्ट इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अना-
हृतम् २ आहृतम् ३ अहृतम् ४ तन्त्रकम् ५
निष्प्राणाङ्गि ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नवा-
स्वरम् ७ इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥
अथ नववल्गपरिधानदिनम् ।
तत्र वाराः बुधबृहस्पतिशुक्राणाम् । नक्षत्राणि
रोहिणीमृगशिरसिरोमन्मन्त्राश्रुताषाढोत्तराषाढोत्तरभा-
द्रपदाश्विनीस्वातीपुनर्वसुरेवत्यः ॥
“धनिष्ठा रोहिणी हस्ता विशाखा चोत्तरासु च ।
ज्येष्ठा पुनर्वसुस्वाती चित्राश्विनी च रेवती ॥”
इति सारसंग्रहः ॥
अपि च ।
“धातानुराधवसुपुष्यविशाखहस्ता-
चित्रोत्तराश्विपवनादितरेवतीषु ।
जन्मर्जनीवबुधशुक्रदिनोत्सवादी
धार्थ्यं नवं वसनमीश्वरविप्रतुष्टौ ॥
शीर्षं रवौ सततमसुभिराद्रिमन्दौ
भौमे शुचं बुधदिने च भवेद्दुनाय ।
ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय
मन्दे मराय च नवास्वरधारणं स्यात् ॥”
इति समयप्रदीपः ॥
नवशायकः, पुं, (नवविधः शायक इव ।) नवधा
गोपादिजातिविशेषः । नवशायक इति भाषा ॥
यथा, पराशरसंहितायाम् ।
“गोपमाली तथा तैली तल्ली मोदकवारजो ।
कुलालः कर्मकारश्च नापितो नवशायकाः ॥”
नवस्तिका, स्त्री, (नवा स्तुतिः प्रसवो यस्याः ।
कप् ।) धेनुः । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥ नूतन-
प्रसवायाश्च ॥
नवांशः, पुं, (नवमोऽंशः ।) मेघादिद्वादशलक्षानां
नवभागः । यथा, दीपिकायाम् ।
“चराणां सत्रिकोणां तच्चराद्या नवांशकाः ॥”
“मेघकेशरिधनुषां मेघाद्यास्तु नवांशकाः ।
वृषकन्यान्दगाणां मकरादिनवांशकाः ॥
तुलामिथुनकुम्भानां तूलाद्याः समुदाहृताः ।
कर्कटशुक्रमीनानां कर्कटाद्या नवांशकाः ॥
सनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(नवभागमात्रम् ॥)
नवाङ्गा, स्त्री, (नवमिव अङ्गं यस्याः । टाप् ।)
कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवविधेन
द्रव्येण अङ्गं यस्येति विग्रहे ।) पाचनविधिः,
स्त्री । यथा, वैद्यके ।
“विश्वाम्बताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।
क्षतः कषायो हन्त्याश्वातपित्तोद्भवं प्वरम् ॥”

नवान्नं, स्त्री, (नवं नूतनं, अन्नम् ।) नूतनान्नम् ।
तन्निमित्तश्राद्धम् । यथा,—

वराह उवाच ।

“अकृत्वा यो नवान्नानि मम कर्मपरायणः ।
भुङ्क्त्वान्नेन नवान्नानि परैः शक्तानि केन ह ॥
नाहं लोभेन चेच्छामि पुनर्भोगेन सुन्दरि ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं मम कर्मपरायणे ॥
ततो भागवतो भूत्वा नवान्नं यो न कारयेत् ।
पितरस्तस्य नाश्र्मि वर्षाणि दश पञ्च च ॥
अदत्त्वा यस्तु भुङ्क्ते नवान्नानि कथञ्चन ।
न तस्य धर्म्मो विदितः सर्वमेतन्न संशयः ॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि येन तत्र प्रसूयते ।
प्रायश्चित्तं महाभागे ! मम भक्तसुखावहम् ॥
उपवासं चिराच्चतुस्तन एकेन वा पुनः ।
आकाशशयनं कृत्वा चतुर्थेऽङ्गुलि प्रस्थितः ।
गर्भे तत्र विधिं कृत्वा उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चमयं ततः पीत्वा शीघ्रं सुष्येत क्लिप्तवान् ॥
य गतेन विधावेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
मर्त्तमङ्गान् परिहृष्य मम लोकाय गच्छति ॥”
इति नवान्नभोजनपराधप्रायश्चित्तम् ॥ इति
वराहपुराणम् ॥ तस्य निषिद्धदिनं यथा,—
“सूर्यं चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे चित्रा
त्विते

नन्दामन्दमहीजकायदिवसे पौषे मधौ
कार्तिके ।

भद्रपदाहिषिषेपु विष्णुशयने ऋणि शशिन्यष्टमे
श्राद्धं भोजनकं नवान्नविहितं पुनार्थनाश
प्रदम् ॥”

सूर्यं चैव विशाखगे. मार्गशीर्षस्य विंशति-
दण्डाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते सूर्ये । स्मर-
तिथौ चयोदश्याम् । पापे पञ्चमसाराधये ।
उग्रः पूज्यान्वयमघाभरण्यः । अहिरक्षेणा ।
शिव आर्द्रा ।

“ज्येष्ठाश्राद्धार्हं सूर्यं नृगनेत्रानिशाकरे ।
नवान्नभोजनं श्राद्धं जन्मचक्रे तिथौ न च ॥
अश्लेषाश्रुतिकाश्याश्रुलाजपदकेषु च ।
भृगुभौमदिने रक्ततिथौ नाद्यान्नवीदनम् ॥”
तस्य विधयेथा —

“प्राञ्चोद्याहृदिसंवृत्तं नव विप्राभिमन्त्रितम् ॥
वोपिकायाम् ।

“भद्रपदाहिषिषांशेषु विभौमशनिवासरे ।
अन्नप्राशनवत् कुर्वान्नवान्नफलभक्षणम् ॥”
अधिकम् ।

“हस्ता स्वातिपुनश्चैव नृगशिरःपुण्याशुराधा
तथा

रुक्मायां अवरोच रेवतिधने चित्रामले वारुणे ।
नाक्षे शक्रविशाखयोश्च तुरगे सौम्येऽर्जुवाहके
चक्रे शोभनतारके च शुभे श्राद्धं नवान्नैः
कृतम् ॥”

भोजराजः ।

“जक्षा विष्णुद्विष्यती शशधरो मार्कण्डेयौष्णा-
दितौ

मैत्रे चैव विशाखवायुधनमे मृलान्धिवह्नी
तथा ।

शक्रे वारुण ऋक्षके शुभदिने श्राद्धं नवं प्रसूयते
नन्दाभागेवभूमिजेषु न भवेच्छ्राद्धं नवान्नो-
न्नवम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

आश्विनाधिकारे ।

“शुक्लपक्षे नवं धान्यं ज्ञात्वा पक्वं सुशीभनम् ।
गच्छेत् तेषां विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः ॥”

इत्यादिना ब्रह्मपुराणेन श्राद्धविधानात् ॥

अपि च ।

“शरदसप्तम्योः केचित्तत्रयस्यं प्रचलते ।

धान्यपाकवशादस्य श्यामाकी वनिनः स्मृतः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

नवान्नं, स्त्री, (नवं नूतनमन्नं वस्त्रम् ।) नूतन-
वस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥ (यथा,
समयप्रदीपे ।

“शीघ्रं रवी सततभम्भिरार्द्रमिन्दौ

भौमे शुचं वृधदिने च भवेन्नृणाय ।

ज्ञानाय मल्लिणि भर्गो प्रियमङ्गमाय

मन्दे मराय च नवान्नधारणं स्यात् ॥”

नवाधिः, [स्] पुं. (नव अर्धं) यस्य ।)
मङ्गलयहः । इति जिकाखशेषः ॥ (स्त्री,
नवं नूतनं अर्धः ।) नवश्रिवा । (नव अर्धं)
इति विग्रहेण तु नवसंज्ञककिरणार्थं बहु-
वचनम् ॥)

नवाहः, पुं. (नवं अहः । समासे टच् ।) नव-
दिनम् । प्रतिपत्तिथिः । इति विग्रहः ॥

नविका, स्त्री, (नवोदस्यस्या इति । नव + टच् +
टाप् । नविं नवं कायति इति वा ।) नवशब्द-
युक्ता । इति स्त्रीत्यप्रकरणे दुर्गादासः ॥

नवीनं, त्रि, (नवमेव । नव + “नवस्य स्वादेशो-
न्नपतनप्रवाच प्रत्यया वक्तव्याः । ” ५ । ४ । २५ ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या खः स्वादेशश्च ।) नूतनम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ (यथाह गदाधरः ।

“गदाधरविद्विगिता विविधदुर्गातकीटयो
नवीनपदवीमुदं वितनुता मतां धीमताम् ॥”)

नवीला, स्त्री, (नवा नतना ऊला नवविवाहिता ।
नतपण्यायः । वधः २ अनौ ३ । इति जटाधरः ॥

नववस्त्रिका ४ दिक्करी ५ नवयौवना ६ । इति
हारावली । १५४ ॥ मुग्धानायाकाभेदः । तस्या
लक्षणं यथा — “लज्जाभयपराधीनरतिर्नवीला ॥”

तस्या उदाहरणं यथा, रमसङ्गम्यम् ।
“बलाद्रोता पार्थं मुखमनुमुखं नैव कुर्वते
धनानामृद्धानं क्षिपति वदनं लम्बनविधौ ।

नृदि त्वस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवीला वीटारं रमयति च सन्तापयति च ॥”

नवीटकं, स्त्री, (नवमुदकम् ।) नूतनजलम् । यथा,
मिताक्षरायां स्मृतिः ।

“काले नवीटकं शुद्धं न पातयच्च तत्तत्राहम् ।
अकाले तु दशाहानि पीत्वा नाद्यादहनिशम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

तन्निमित्तकं श्राद्धं कर्त्तव्यम् । यथा, शातातपः ।
“नवीदके नवान्ने च सहप्रच्छादने तथा ।

पितरः सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥

तस्माद्ग्रातुं सदा युक्तो विद्वत्सु नाश्र्मिषु च ॥

नवीदके वर्षोपक्रमे । आर्द्रागते रवाविति यावत् ।

‘आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्त्तते ।

इति नववर्षमानधृतात् ॥

‘प्राविट्काले समायाते रौद्रचक्षुगते रवी ।

नाडीविधिसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम् ॥”

इति तदयामलाच ॥

रौद्रमार्द्रा ॥ ३ ॥ नवीदकश्राद्धस्य सावकाश-
त्वात् चयोदश्यादिकनिषेधमाह होपिकायाम् ।

‘चयोदशी जन्मदिनश्च नन्दौ

जन्मर्त्ततारां सितवामरश्च ।

त्यक्ता हरीण्येऽङ्कुरान्धमेव-

धुनेषु च श्राद्धविधानमिदम् ॥”

सितवामरं शुक्रवारम् । ऋक्षे राशिः । ज्येष्ठा
दयः अन्नपुण्याश्रुशरीरक्षारवत्तुराधोत्तरा ।

जितयरोहिण्यः । ज्ञानपक्षे नववोदकश्राद्ध-
कालस्तदीभयोः श्राद्धयोस्तत्वात् सिद्धिः ।” इति

निष्पादितत्वम् ॥

नवीदुतं, स्त्री, (नवमुदकम् ।) नवनीतम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५२ ॥ नवनोत्थिते, त्रि ॥

नवं, त्रि, (नयते स्मृत्ये इति । नु स्तुतौ + “अनौ
यत । ” ३ । १ । ८७ । इति यत् । यदा नव-

मेव । “शाखादिभ्यो यत् । ” ५ । ३ । १०३ ।
इति स्वार्थं यत् ।) नूतनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥
(यथा, अश्वदे । ३ । ५५ । १६ ।

“नया नया युवतयो भवन्मौमं हृदि वानामसर
त्वमेकम् ॥”

स्तुत्यम् । यथा, अश्वदे । ५ । १३ । ३ ।

“कया नो न्यम नृसथयन्तेन

भूयो नवेदा उच्यस्य नयः ॥”)

स्त्री स्तुतिः । नु ल स्तुतौ भावे अल् नवशब्दान्
स्वार्थं यं निष्पातः ॥

नयः, पुं, (नयते इति । नु + यत् ।) रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिघण्टुः ॥

नशाकः, पुं, (नश्यतीति । नश नाश + “आकः
खजादः स तु कित । ” १ । ७७३ । इति उणादि-

कोपटीकाधृतसूत्रान् आकः ।) काकभेदः ।
इत्युणादिकोपः ॥

नशिता, [ऋ] धि, नाशाश्रयः । इति नशधातोः
कर्मर लृच्प्रत्ययनिष्पातः ॥

नश्यतप्रसृतिका, स्त्री, (नश्यती प्रसृतिः सन्तति-
यस्याः । कप । तयटाप ।) नृत्तवृत्ता । गत-

पण्यायः । नश्वः २. नृत्तपुत्रिका ३ । इति ऐभ-
चन्द्रः । ३ । १८५ ॥

नश्वरः, त्रि, (नश्यतीति । नश + “इणनशजि-
सन्निभ्यः करप् । ” ३ । २ । १६३ । इति करप् ।)

नाशप्रतियोगी । अंसयोः । इति नशधातोः ।
कर्त्तरि परप्रत्ययनिष्पातः ॥ (यथा, भागवते ।
५ । १८ । ४ ।

नटच

“वदन्ति विन्धं कवयः स नचरं
पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ।
तथापि सुहृन्ति तवाज मायया
सुविस्मितं हृद्यमकं नतोऽस्मि तम् ॥”)
नटः, चि, (नट + क्तः ।) अदर्शनविशिष्टः । तन
पण्यायः । तिरोहितः २ । इत्यमरः । २ । ८ ।
१२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३७८ ।
“नटं नृत्यमतिक्रान्तं नानु शोचन्ति पण्डिताः ।
पण्डितानाञ्च मुख्याणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥”
अधमः । यथा, चाणक्ये । ८० ।
“अननुष्टा द्विजा नटाः सन्नुष्टा इव पार्थिवाः ।
मलज्जा गणिका नटा निर्लज्जास्तु कुलस्त्रियः ॥”
प्रचलितः । यथा, हरिवंशे । १७४ । १२३ ।
“तृतीये तु सुहृन्तं सा नटा वाणपुरात् तदा ।
मखीप्रियं चिकीर्षन्ती पूजयन्ती तपोधनान् ॥”
पलायितः । यथा, रत्नावल्याम् ।
“नटं वधवरेभ्योऽनुयुग्यगणनाभावादपास्य त्रपाम् ॥”
निष्कलः । यथा, मनुः । ३ । १८० ।
“नटं देवके दत्तं अप्रतिष्ठन्तु बाहुयौ ॥”)
नाशाश्रयः । यथा, “योगो नटः परन्तपः ॥”
इति श्रीभगवद्गीता । नाशे, स्त्री ।
नटचन्द्रः, पुं, (नटो दुष्टचन्द्रः ।) सौरभाद्रस्यो-
भयपक्षे चतुर्थ्यामुदितचन्द्रः । यथा,—
“नटचन्दो न दृश्यश्च भाद्रे मासि सितासिते ।
चतुर्थ्यामुदितोऽशुद्धः प्रतिविद्धो मनीषिभिः ॥
चन्द्रस्तारापहरणं कलङ्कमतिदुष्करम् ।
तस्मै ददाति चे नन्द । कामतो यदि पश्यति ॥
अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
तदा शुद्धो भवेत् सद्यो निष्कलङ्को महीतले ॥
सिंहः प्रसेनमवधीतु सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मारोदीक्ष्वर ह्येष स्यमन्तकः ॥
इति मन्त्रेण पूतश्च जलं साधुः पिबेद्भुवम् ॥
परा तारा गुरोः पत्नी नवयौवनसंयुता ।
रत्नभूषणभूषाढा रत्नसूत्राभरा मती ॥
सुशोणी सुसिता रम्या सुन्दरी सुमनोहरा ।
अतीवकुररीरम्या मालतीमाल्यभूषिता ॥
सिन्दूरविन्दुना साकं चारुचन्दनविन्दुभिः ।
कस्तूरीविन्दुनाधश्च भालमध्यस्थलोञ्जला ॥
रत्नसमरनिर्मलागणकण्ठस्त्रीररञ्जिता ।
सुवक्त्रलोचना प्रयामा सुचारुकञ्जलोञ्जला ॥
सुचारुचारुसुलभाभदन्तपङ्क्तिमनोहरा ।
रत्नकुण्डलयुगेन चारुगण्डस्थलोञ्जला ॥
कामिनीव्यतुला बाला गजेन्द्रमन्दगामिनी ।
सुकीमला चन्द्रमुखी कामाधारा च कामकी ॥
स्वर्गमन्दाकिनीतीरे स्नाता स्निग्धाम्बरा वरा ।
ध्यायन्ती गुरुपादं सा स्वगृहं गमनोन्मुखी ॥
दृष्ट्वा तस्याश्च सर्वोद्गमनद्ववाणपीडितः ।
भाद्रे चतुर्थ्याश्चन्द्रश्च जह्वा रेतनं व्रज ! ॥
ज्ञानं क्षणेन संप्राप्य रथस्थो रसिको बली ।
रथमारोहयामास करे धृत्वा च तारकाम् ॥
कामोन्मत्तः कामिनीन्तां समाश्रित्य चुचुम्स सः ।
शङ्कारं कर्तुमुद्यन्तं तमुवाच गुरुप्रिया ॥

नटच

तारकोवाच ।

त्यज मां त्यज मां चन्द्र ! सुरेषु कुलपांसक ! ।
गुरुपत्नीं ब्राह्मणीं च पतिव्रतपरायणाम् ॥
गुरुपत्नीसङ्गमने ब्रह्महत्याशतं लभेत् ।
पुल्लक्षं तव माताहं धैर्यं कुरु सुरेश्वर ! ॥
धिकं तां श्रुत्वा सुरगुरुभस्मीभूतं करिष्यति ।
गुरुपत्नीं विप्रपत्नीं यदि सा च पतिव्रता ॥
ब्रह्महत्यासहस्रं च तस्याः सङ्गमने लभेत् ।
पुत्राधिकं च शिष्यश्च प्रियो मनुस्वामिनो भवान् ॥
स्वधर्मं रक्ष पापिष्ठ ! मामेव मातरं त्यज ।
दास्यामि स्त्रीवधं तुभ्यं यदि मां संगृहीष्यसि ॥
विलज्ज तारावचनं तां च सम्भोक्तुमुद्यतम् ।
शशाप तारा कोपेन निष्कामा सा पतिव्रता ॥
राहुयस्यो घनयस्तः पापयुक्तो भवान् भव ।
कलङ्को यद्यप्या गस्तो भविष्यति न संशयः ॥
चन्द्रमेव तदा तूर्णं कामदेवं शशाप सा ।
तेजस्विना केनचित्त्वं भस्मीभूतो भविष्यसि ॥
चन्द्रस्तारां गृहीत्वा च कृत्वा च रमणं व्रज ! ।
क्रोडे निधाय प्रययौ रुदन्ती तां शुचिस्मिताम् ॥
निर्जने निर्जने रम्ये शैले शैले मनोहरे ।
तत्र दृष्ट्वा सुरगुरुं बलिगेहान् समागतम् ॥
प्रणम्य सर्वसुक्ता च चन्द्रस्तं शरणं ययौ ।
शुक्रस्तं बोधयामास वचनं नीतियुक्तितः ॥

शुक्र उवाच ।

प्रणम्य वत्स ! प्रवक्ष्यामि गुरवे देहि तारकाम् ।
गुरुपत्नीं मातृपरी त्यज मद्बचनादिधौ ॥
कुरु पापक्षयोपायं निवृत्तिस्तु महाफला ।
सतीनां गुरुपत्नीनां गृहणेन बलेन च ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणां पातकं लभते जनः ।
कुम्भीपाके पच्यते च यावद्ब्रह्मणः शतम् ॥
दृष्ट्वा त्विच्छ तेजस्वी त्वां भस्मीकर्तुमीश्वरः ।
न चकार लपालुक्षेत् प्रियशिष्येण हेतुना ॥
उत्तथपत्नीं दृष्ट्वा स पुरा रेमे सकामतः ।
तनपतेः शापतोऽस्यैव परग्रस्ता प्रिया सती ॥
“एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा बोधयित्वा कविं विभुः ।
समासीय निशानाथं तारकासहितं व्रज ! ।
शम्भोश्च चरणाभोजे चकार च समर्पणम् ॥
शम्भुस्तं प्रीतियुक्तश्च वासयामास वनसि ॥
दत्त्वा तस्मै पादरङ्गं निष्पापश्च चकार सः ।
दत्त्वा तस्मै स्तके हस्तं लपालुरभयं ददौ ॥
चौरीदे स्थापयित्वा च प्रायश्चित्तेन शङ्करः ।
चकार चन्द्रं निष्पापं ब्रह्मणा सहितः शुचिम् ॥
योगेन चन्द्रं योगीन्द्रो द्विखण्डश्च चकार सः ।
ररन्नाहं जलाटे च सोऽप्यहं ब्रह्मणः पुरः ॥
अतएव महादेवो बभूव चन्द्रशेखरः ।
रुगादौ लज्जितस्तत्र कलङ्को देवसंसदि ॥
सज्जया च स्वयोगेन देहत्यागश्चकार सः ।
तच्छरीरश्च चौरीदे ब्रह्मणा च समर्पितम् ॥
रुरोदाचिश्च क्षपया शुचा चौरीदधेस्तटे ।
अत्रैक्षुर्जलं तस्य पपात च जले व्रज ! ॥
भस्माद्बभूव चन्द्रश्च निष्पापो देवसंसदि ।
ब्रह्मा च भगवान् शम्भुरभिषेकचकार तम् ॥

नस्तः

उवाच च महादेवो द्विभयं देवसंसदि ॥

महादेव उवाच ।

स्वस्थानं गच्छ पुत्र ! त्वं कुरु स्वविषयं मुदा ।
पश्चात् च सुरशापेन यद्यगस्तो भविष्यसि ॥
यद्यं पतिव्रताशापं कर्तुमीशश्च को भुवि ।
ममाश्रया यद्यगश्च प्रतिकारो भविष्यति ॥
यस्माद्ब्राह्मणतुल्यां गुरुपत्नीं क्षता क्षता ।
तस्मात्तस्मिन्निने वत्स ! पापदृश्यो युगे युगे ॥
मा भुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं क्षतं कर्म शुभाशुभम् ॥
देहत्यागेन चे वत्स ! कर्मभोगो न नश्यति ।
प्रायश्चित्तात्त सन्देहो ह्यस्तमेव भविष्यति ॥
तारापहरणं वत्स ! कलङ्कश्चन्द्रमण्डले ।
रुगाक्षतं विलम्बश्च भविष्यति युगे युगे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८०-८१ अः ॥
नटचेष्टता, स्त्री, (नटा चेष्टा यस्य । तस्य भावः ।
तत् ।) प्रलयः । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥
श्रीकादिना परिस्मन्दनाशो नटचेष्टता तत्र
प्रलयः प्रलीयतेऽनेन प्रलयः स्त्री इ व ओ द्विषि
अल् । प्रलयः सात्त्विको भावः सृष्ट्यर्थः ।
इति सनत्सम् ॥ हर्षश्रीकादिभिरशेषचेष्टा-
नाशः प्रलय इत्यर्थः । इति भरतः ॥ ईहा-
शून्यता च ॥

नटाभिः, पुं, (नटः प्रमादात् निर्वाणमात्रः
अभिर्यस्य ।) यस्यामिहोच्चित्रः प्रमादादिना
कारणान्तरेण वा अभिर्येष्टो निर्वाणः स्थान
सः । तत्पण्यायः । वीरहा २ । इत्यमरः । १२ ।
७ । ५३ ॥

नटाभिस्त्रं, स्त्री, (नटस्य चौरिणापहतस्य वस्तुन
आभिः तस्याः सूत्रमिव ।) किञ्चित्प्राप्तचौर-
नीतद्वयम् । तत्पण्यायः । लोप्ताम् २ । इति
हारावली । १५८ ॥

नटकुलला, स्त्री, (नटा इत्यकुला यस्याम् ।)
कुङ्कुः । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥

नसा, स्त्री, (नस् + वा टाप् । यहा, नसते कुटि-
लतां प्रकाशयतीति । नस कौटिल्ये + अच् ।
टाप् ।) नासिका । इति चिकाण्डशेषः ॥

नस्तः, पुं, (नसते कुटिलतां प्रकाशयत्यनेनेति ।
नस् + क्तः । बाहुलकात् इडभावः ।) नासिका ।
इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
१३१ । १० ।

“नेत्राभ्यां नस्तश्चैव श्रोत्राभ्याश्च समन्ततः ।
प्रादरासन् महारौद्राः सधृमाः पावकाश्चिषः ॥”
नस्ये, स्त्री । इति रत्नमाला ॥ पञ्चविधनस्त-
कर्माणि यथा, —

“प्रतिमर्षाऽनपोऽश्च नस्यं प्रथमनन्तथा ।
शिरोविरेचनश्चैव नस्तकर्म तु पञ्चधा ॥
इषदस्सनात् स्नेहो यावान् वक्तुं प्रपद्यते ।
नस्तं निषिक्तस्तं विद्यात् प्रतिमर्षं प्रमाणतः ॥
प्रतिमर्षश्च नस्तार्थं करोति च न दोषभाक् ।
ग्रोधनः स्तम्भनस्तु स्यादवपीडो द्विधा मतः ॥
अवपोष दीयते यस्मादवपीडस्तः स्मृतः ।

नस्यं

जं हार्थं (सुखशिरसां) योवास्त्वोरसां तथा ।
बलार्थं दीयते स्नेहो नस्तद्विद्वद्वत्तु वरते ।
नस्यस्य स्नेहिकस्याव देयास्त्वौ तु विद्वद्वत्तु ।
प्रत्येकशो नस्तकयोर्नृणामिति विनिश्चयः ॥”

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

“शुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च मात्रास्तिष्ठः प्रकी-
र्त्तिताः ।

हार्त्तिशुक्तिश्च पाणिशुक्तिश्च देयास्तु कुशलेनरेः ।
तेन कपि च वाते च केवले पवने वसाम् ॥
दद्यात्तस्य सदा पिते सपिर्मन्त्रां समारुते ।
भापनं रेचनं चूर्णं युक्तात्तं सुखवायुना ॥
घडङ्गुलद्विमुखया भाषा भेषजगर्भया ।
म हि भूरितरं दोषं चर्णत्वादपकर्षति ॥
शिरोविरेचनद्रव्यैः स्नेहेवातिः प्रसाधितैः ।
शिरोविरेचनं दद्यात् रोगेष्वेतेषु बुद्धिमान् ॥
गौरवे शिरसः शूलं जायते स्यन्दे गलामये ।
शोधयन्नुक्तमिन्द्रियकुक्षपसारपीनसं ॥
तथैवमद्यगच्छे हपीतानां पातुमिच्छताम् ।
भुक्तभक्तशिरः स्वातन्त्र्यात्काममतास्त्रयम् ॥
नवपीनसरोगात्तन्त्रिकाश्वासकासिनाम् ।
शुद्धानां दत्तवस्त्रोनां तथा नार्त्तवदुद्दिने ॥
अन्त्रात्तद्विक्रये याधौ नेषां नस्यं प्रयोजयेत् ।
न नस्यं न्यूनसम्प्राप्ते नातीताश्रीतिवत्तरे ।
न चीनहादशे धमः कवडो नोनपञ्चमे ॥
न शुद्धिर्ननवमे न चातिक्लान्तमप्रती ।
आजम्भमरणं शस्तं प्रतिमर्थम् वक्षिष्यते ॥”

इति सारकौमुदी ॥

नस्ता, स्त्री, (नस्त + टाप् ।) नासाकृतं द्विदम् ।

इति नस्तितशब्दटीकायां भरतः ॥

“नस्ताभेदनदाह्यायां कर्णदाहादिभेदेनैः ।

अतिदाहातिवाहाभ्यां वधे चात्रायणचरेत् ॥”

इति स्मृतिः ॥

नस्तितः, पुं, (नस्ता नासाच्छिद्रं जाना अस्य ।
तारकादित्वादितच् ।) नासानिहितरज्ज्वला-
वर्हादि । नाकफोडा वलद इति भाषा । तत्-
पर्यायः । नस्योतः २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६३ ॥
नस्तोतः, पुं, (वे च तन्नुसस्तान् + भावे क्तः । नस्तं
नासिकायां कृतं वयनं प्रस्य ।) नस्तितः । इत्य-
मरटाकायां रमानाथः ॥

नस्यं, स्त्री, (नासिकायै हितम् । नासिका + यत् ।
नसादेशश्च ।) नासिकादेश्यचर्मादि । तत्-
पर्यायः । नस्तम् २ लावणम् ३ । इति रज-
माला ॥ यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।

“वमनं रेचनं नस्यं निरुद्धश्चातुवासनम् ।

ज्यैषं पञ्चविधं कर्म मात्रा तस्य प्रवक्ष्यते ॥”

नासाद्वारा देयोवधविशेषः । यथा,—

“प्रस्यं हि गच्छमालानां काथयेत् शोणमम्भसाम् ।

चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्यं विपाचयेत् ॥

काञ्चिकस्याङ्गकं दत्त्वा पिष्टान्यतानि दापयेत् ।

पुनर्नवां गोक्षुरकं सेव्यं चतुर्थं वत्सा ॥

वरलं सुरदारुश्च दृष्टव्यो कण्टकारिका ।

नस्यं

नस्यं

नस्यपानाद्वरदेव कर्ममूलं हृद्यम् ॥”

इति गारुड ॥ १६८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“सिद्धार्थकवचाद्विकृत्करञ्जं देवदारु च ।

मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीह्वयम् ॥

प्रियङ्गुनिम्बचिकटं गोक्षुरेणावधायितम् ।

नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्धर्तनं तथा ॥

अपसारविषोन्मादशोषालम्बीस्वरापहम् ।

भूतभ्यश्च भयं हन्ति राजदारे च शासनम् ॥”

इति गारुड ॥ १६८ अध्यायः ॥

(यथा च ।

“नस्यन्तं कथ्यते धीरेनासायास्तं तदीषधम् ।

नापनं नस्यकर्मणि तस्य नामद्वयं मतम् ॥

नस्यभेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनन्तथा ।

रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं हृद्गणं मतम् ॥

कफपित्तानिलज्वंसं पूष्यमध्यापराङ्गकं ।

दिनस्य यस्त्यते नस्यं रात्रौ वाप्युक्तं गदे ॥

नस्यं त्वज्जोषणान्ते दहिने चापि तर्पणे ।

तथा नवप्रतिध्यायो गर्भिणी गरुडधनः ॥

अजोनीं दत्तवस्तिष्ठ पीतस्नेहोदकासवः ।

कुङ्कुः शोकाभिभूतश्च लघाचो लङ्गुलकौ ॥

वगावरोधी तापी च स्नातुकामश्च वर्णयेत् ।

अथर्वस्य बालस्य नस्यकर्म समाचरेत् ॥

अश्रोतिवर्णादृष्टं च नापनं नैव दीयते ।

अथ वेरेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलेः सुतीक्ष्णकैः ॥

तीक्ष्णभेजसमिद्धे वा स्नेहेः काथे रसेनथा ।

नासिकारन्ध्रयोरेष्टौ षट् चत्वारश्च विद्वधः ॥

प्रत्येकं रेचने योष्या सुखमध्यान्तमात्रया ।

नस्यकर्मणि दातव्यं ग्राह्यं कं तीक्ष्णमौषधम् ॥

हिङ्गुः स्याद्वयवमाघस्तु माधेकं सेव्यं मतम् ।

शौरसेवाट्टागं स्यात् पातोयश्च त्रिकार्थिकम् ॥

कार्थिकं मधुरं द्रव्यं नस्यकर्मणि योजयेत् ॥

अवपीडः प्रधमनं हौ भेदावपरो स्मृतौ ।

शिरो विरेचनस्थाने तौ तु देयो यथायथम् ॥

कल्कोक्तनादौषधाद्यः पीडितो निःस्त्रो रघः ।

सोऽवपीनः समुद्दिह्यतोऽन्त्रद्रव्यसमुदवः ॥

घडङ्गुला द्विमुखाया नाडीचर्णन्तथा धमेत् ।

तीक्ष्णकोलमिदं वक्रवातेः प्रधमनं हितम् ॥

ऊहज्वगने रोगे कफजे स्वरसंज्ञये ।

अशोचने प्रतिध्याये शिरःशूलं च पीनसं ॥

शोफापसारकुट्टेषु नस्यं वेरेचनं हितम् ।

भीरुस्त्रोक्तश्रवालानां नस्यं स्नेहनं शस्यते ॥

गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमस्वरं ।

मनोविकारं क्रमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥

अत्यन्तानुकटदोषेषु पिसंक्षेपे च दीयते ।

चर्णं प्रधमनस्थीरेस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥

नस्यं स्याद्वयवमाघस्याभ्यास्यज्ज्वा सेव्येन च ।

जलपिष्टेन तेनापि कर्णनासाग्रोरोगदाः ॥

हृदुमन्यागलोद्धृता नद्यन्ति भुजपृष्ठजाः ।

मधुकसारकृष्णाभ्यां वत्सा मरिचसेव्येः ॥

नस्यकोणजले पिष्टं दद्यात् संज्ञा प्रबोधनम् ॥

अपसारं तथोन्मादे सन्निपातेऽपतन्त्रकं ॥”

नहि

इति मध्याख्ये विंशोऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

“नस्यकर्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ।

न तस्य चत्तुर्न घ्राणं न शोचतुपच्यते ॥

न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः शम्भुणि वा पुनः ।

न च केशाः प्रलुप्तान्ते वर्द्धन्ते च विशेषतः ।

मन्वास्तम्भः शिरःशूलमर्हितं हृदुसंयहः ॥

पीनसाह्वावभेदौ च शिरःकम्पश्च श्लाघ्यतः ।

सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकच्छराः ॥

नावगप्रोक्षिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥

सुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो मज्जाम् ।

सर्चन्द्रियाणां वेमलां बलं भवति चाधिकम् ॥

न चास्य रोगाः सङ्घसा प्रभवन्त्यङ्गुलज्जाः ।

जोष्यतश्चोत्तमाङ्गो च जरा न लभते बलम् ॥”

इति चरकं सूत्रस्थानं पञ्चमेऽध्याये ॥

“अथैवमौषधसिद्धौ वा स्नेहो वा नाभि-

काभ्यां दीयते इति नस्यं तद्विविधं शिरोविरे-

चनं स्नेहनञ्च । तद्विविधमपि पञ्चधा । तद्-

यथा । नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्शोऽवपीडः

प्रधमनञ्च । तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचनञ्च

नस्यविकल्पः प्रतिमर्शः शिरोविरेचनविक-

ल्पोऽवपीडः प्रधमनञ्च । ततो नस्यशब्दः

पञ्चधा निपातितः । अत्र यः स्नेहनार्थं शूल-

प्रसादनार्थं वा स्नेहो विधीयते तस्मिन्

पेशयिको नस्यशब्दः । तत्तु नस्यं द्यं पाता-

भिभूतं शिरसि दन्तकेशशम्भुप्रपातदाहण-

कर्मशूलकर्मसु ङितिभिरस्वरोपघातभामारोगस्य

शोषापथाङ्गकालज्वलीपलितप्रादुर्भावाह-

णप्रवाधेषु वातपेशिकेषु सुखरोगेष्वन्येषु च

वातपित्तज्वरद्वयसिद्धेन स्नेहेनेति ॥”

“तद्यत्तद्विविधमभ्युक्तवतीऽक्षकाले पूर्वाह्णे

श्लेष्मरोगिणीं मध्याह्ने पित्तरोगिणीं अपराह्णे

वातरोगिणीम् ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४० अध्याये ॥

नासायां हितं तत्तस्मिन्निधि च, त्रि । प्रपञ्चे,

पुं । इति संज्ञिप्रसारयाकरणम् ॥

नस्या, स्त्री, (नासिकायै हितम् । नासिका +

“शिरोराययवान यतः” ४ । १ । ५ । इति यत्

ततो नसादेशः ।) नासिका । यथा,—

“घ्राणं गन्धवद्वा नासानसा नस्या च नासिका ॥”

इति भरतधृतसाङ्गसाङ्गः ॥

(नासाकृतद्विदम् । इति कश्चित् ।)

नस्योतः, पुं, (नस्यया नासारज्जा कृतः ।)

नस्तितः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६२ ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ५० । २६ ।

“मणिः सृज इव पीतो नस्योत इव गोष्ठ्यः”)

नहि, य, निषेधः । (यथा,—

“इयं सन्ध्या दृष्टादुपगतो हन्त मलयान्

तदेकौ त्वङ्गे विनयवति । न्ययामि रजनीम् ।

समीरे गोक्षे नवकुसुमिना चतलनिका

धनानां मुहूर्तानं नहि नहि नहोऽयं कुर्वते ॥”

इत्युद्धटः ॥

नहुषा

अभावः । तत्पर्यायः । अ २ नो ३ न ४ ।
इत्यमरः ॥ अग ५ अना ६ ना ७ । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २४ । १३ ।
“नहि विज्ञो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ॥”)
नहुषः, पुं, (नहुते इति । नह + “पृनहिकलिभ्य
उष्ण्” उणां । ४ । ७५ । इति कर्त्तरि
कर्मणि वा उष्ण् ।) नागभेदः । (यथा,
महाभारते । १ । ३५ । ६ ।
“आमः करोटकस्त्रैव शास्त्रो बालाशिवस्तथा ।
निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ॥”)
चन्द्रशेखरराजभेदः । इति मेदिनी । मे, ३८ ॥
स च पुरुषवसो व्यष्टपुत्रस्यायुषः सुतः । इति
पराशरम् ॥ (अयं हि अगस्त्यशापात् अजा-
गरत्वमाप्नो वनमध्ये बहुकालं स्थितवान् ततः
कदाचित् भीमं प्रपन्नं युधिष्ठिरान् मुक्तिमाप ।
एतदिवरणं यथा, महाभारते । ३ । १८२ ।
३३—४५ ।
“अहं हि दिवि दिशेन विमानेन चरन् पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन् किञ्चिन्नान्दक्षित्यम् ॥
ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्व्येचराक्षसपन्नगाः ।
कराक्षम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥
चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीश्वर ! ।
तस्य तज्जो ह्यरास्याशु तद्धि दृष्टेर्वलं गम ॥
ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाच शिविकी मम ।
स मामपनयो राजन् । भृशयामास मे श्रियः ॥
तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वद्धन् स्पृष्टो मया मुनिः ।
अगस्त्येन ततोऽस्मृत्तो ध्वंसं सर्पितं वै रुपा ॥
ततस्तस्माद्विमानागान् प्रपुनश्च्युतभयणः ।
प्रपतन् तु वृषीत्मानं आसीभूतमथोमुखम् ॥
अयान्तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
प्रमादान् संप्रसृज्य भगवन् । क्षुत्तमहं हि ॥
ततः स मासुवाचं प्रपतन्त लपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्मराजः शापान्तां मोक्षयिष्यति ॥
अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप ! ।
फले क्षीणे महाराज ! फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥
ततो मे विस्मयो जातस्तदृष्ट्वा तपसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वञ्च येन त्वाहमचक्षुदम् ॥
सर्वं दमस्तपो दानमर्चसा धर्मनियता ।
साधकानि सदा पुमां न जातिनं कुलं वृष ! ॥
अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबलः ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज ! गामिष्यामि दिवं पुनः ॥
पेशम्यायन उवाच ।
इत्युक्त्वा जगरं देहं सुक्ता स नहुषो वृषः ।
दिशं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव हि ॥*॥
(नक्षत्रं सव्याणं भूतानि माययेति । विष्णुः ।
यथा, महाभारते । २३ । १४६ । ४७ ।
“इष्टो विशिष्टः शिष्टिष्टः शिखण्डो नहुषो
वृषः ॥”)
नहुषाख्यः, स्त्री, (नहुष आख्या यस्य ।) तगर
पुण्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नहुषात्मजः, पुं, (नहुषस्य आत्मजः ।) यथाति-
राजा । इति पुराणम् ॥ (वाचलिङ्गेऽपि

नाकुलः

दृश्यते । तथाहि महाभारते । १ । ७८ । १४ ।
“अथ तं देशमभ्यागादययानि नहुषात्मजः ॥”)
ना, य, (नह वस्त्रे + बाहुलकात् डा ।) नहि ।
अभावः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
ना, [ऋ] पुं, (नयति नीयते वा । ना प्रापये +
“नयतेर्ङिञ्च” उणां २ । १०२ । इति ऋ प्रत्ययः ।
स च हिन् ।) पुरुषः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥
(यथा, माघः । २ । ४२ ।
“विधाय वैरं सामर्थं नरोऽरौ य उदासते ।
प्रतिप्योदक्षिणं कञ्जे शेरते तं भिमास्तमम् ॥”)
नाकः, पुं, (न कं सुखमिति अकं दुःखम् । तस्मात्सु-
त्रेति ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा,
भट्टिः । १ । ४ ।
“सत्परागो नाकसदां वरेण्यः ॥”
नभः । इति निघण्टुः । १ । ४ ॥ यथा, महा-
भारते । १ । १७२ । ६ ।
“य एष दिवि धिष्णोऽन नाकं याप्नोति तेजसा ॥”
क्षी, अस्त्रजातिविशेषः । यथा, महाभारते ।
५ । ६६ । ४० ।
“काकुर्धोकं शुकं नाकमक्षिसन्तञ्जनं तथा ।
सन्तानं नर्त्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥
एतेर्विद्वान् सस्य एव मरणं यान्ति मानवाः ॥”
क्षत्रियजातिविशेषः । यथा, वायुपुराणे ।
“नव नाकास्तु भोत्यन्ति परीं चम्यावतौ वृषाः ॥”)
नाकनाथः, पुं, (नाकस्य स्वर्गस्य नाथः ।) इन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाकनाथकः, पुं, (नाकस्य नाथकः ।) इन्द्रः ।
यथा, नैषधे ५ सर्गः ।
“स यतीत्य विद्यदन्तरगाधं
नाकनाथकनिकेतनमाप ॥”
नाकनाथकपुरोहितः, पुं, (नाकनाथकस्य इन्द्रस्य
पुरोहितः ।) बृहस्पतिः । यथा,—
“स्वीयधर्मतनययुगनस्थितो
नाकनाथकपुरोहितः शुभः ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
नाकी, [न्] पुं, (नाकः स्वर्गो वासस्थानत्वेना-
स्यस्येति । नाक + इनिः ।) देवता । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ६ ।
“देवाकण्य नाकिनां पुरि नृणां लोके पुरे
भोगिनाम् ॥”)
नाकुः, पुं, (नस्यतेऽनेनेति । नम + “फलिपाटि-
नमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च” उणां
१ । १६ । इति उः धातोर्नाकिः । इकार उच्चा-
रणार्थः ।) वस्त्रिकः । इत्यमरः । २ । १ । १४ ॥
मुनिविशेषः । पञ्चतः । इति मेदिनी के, २७ ॥
नाकुलः, पुं, (नकुलस्य गोत्रापत्यम् । नकुल +
“अश्वत्थकृष्णिकुरुभ्यश्च” ४ । १ । १२४ ।
इत्यण् ।) नकुलपुत्रः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ५१ ।
“श्वराः कुण्डलाश्चैव वत्साश्च सद्य नाकुलैः ।
नकुलः सद्यदेवश्च वामं पक्षं समाश्रिताः ॥”
तन्त्रविशेषः, स्त्री । यथा, कूर्मपुराणे ।

नागं

“एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन सुरधुरिणा ।
चकार मोहशस्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥”
नकुलस्येदम् । तस्येदमित्यण् ।) नकुलसम्बन्धिनि,
त्रि ॥ (न आकुलः इति विग्रहे । अनाकुलश्च ॥)
नाकुली, स्त्री, (नकुलेन दृष्टा पीता वा । नकुल +
अण् + डीप् ।) कुकुटीकन्दः । राक्षा । चविका ।
इति मेदिनी । के, १०१ ॥ यवतिक्ता । श्वेतकण्ट-
कारी । कन्दविशेषः । नाइ इति ख्याता ॥
तत्पर्यायः । सर्पगन्धा २ सुगन्धा ३ रक्त-
पत्रिका ४ ईश्वरी ५ नागगन्धा ६ अहिभुक् ७
सरसा ८ सर्पादनी ९ आलगन्धा १० । अस्या
गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
विशेषानेकविधनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
नाक्षत्रं, स्त्री (नक्षत्रस्येदमिति । नक्षत्र + “तस्ये-
दम्” ४ । ३ । १२० । इति अण् ।) नक्षत्र-
सम्बन्धि । (यथा, भट्टसिद्धान्ते । १४ । १५ ।
“भक्तकर्मणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते ।
नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पञ्चान्तयोगतः ॥”)
मासविशेषः, पुं । स च द्विविधः । सप्तविंशति-
नक्षत्रात्मक एकः । यथा, विष्णुधर्मोत्तर ।
“नक्षत्रसत्राग्ययनानि चन्दो-
र्मानेन कुर्याद्भगणात्मकेन ॥”
सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकेन ।
“सर्वार्चपरिवर्त्तञ्च नाक्षत्र इह चोच्यते ।”
सप्तविंशतिनक्षत्रावच्छिन्नो नाक्षत्रः । अस्य
प्रयोजनं नक्षत्रसत्रादौ । जन्मनक्षत्रे शुभभौम
वारयोगे मनोदुःखदाने च । यथा, दीपि-
कायाम् ।
“जन्मवर्त्तयदि स्यातां वारो भौमशुभेस्वरौ ।
स मासः कल्मसो नाम मनोदुःखदायकः ॥”
द्वितीयः षष्टिदशात्मकनक्षत्रभोगकालरूपदिन-
त्रिंशदात्मकः । यथा, सूर्यसिद्धान्ते । १ । १२० ।
“नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।
तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्काद्वैतथा ॥”
द्वितीयस्य प्रयोजनं आयुर्गणनायाम् । यथा,
“आयुर्द्वये स्मृतं प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाडिकम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
नाक्षत्रिकः, पुं, (नक्षत्रादागतः । नक्षत्र + ठक् ।)
नाक्षत्रमासः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“नक्षत्रगणनेनैव नाक्षत्रिक उदाहृतः ॥”
नाक्षत्रिकी, स्त्री, (नाक्षत्रिक + डीप् ।) नक्षत्र-
दशा । यथा । “कलौ नाक्षत्रिकी दशा ।” इति
ज्योतिषम् । अस्या विवरणं दशाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
नक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥
नागं, स्त्री, (नगे पञ्चमे भवम् । नग + अण् ।)
रङ्गम् । सीसकम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
“नागं महाबलं चीनं पिष्टं योगेष्टसीसकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमलायाम् ॥)
करणविशेषः । इति मेदिनी । मे, ६ ॥ नाग-
करणजातफलम् । तथा,—

नागः

“नागोद्भवो नागधनाभिलाषी
वक्रोक्तिशालो नितरां कुशीलः ।
क्रोधापिसन्तापितश्चतुर्वर्गो
भर्गोपमः स्यात् किल रङ्गभूमौ ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

रङ्गसौकर्यार्थं कश्चित् पौलिङ्गोपि दृश्यते । पाक-
हीनयोस्तयोर्दोषो यथा,—

“पाकहीनो नागवङ्गो कुष्ठगुल्मरुजाकरो ।
मेघपाण्डुरौ वातकफश्लेष्मकरो पुनः ॥”
तयोर्मारणं यथा,—

“अश्वत्थचिञ्चालकचूर्णं चतुर्थीशेन निःक्षिपेत् ।
वृत्तपात्रे विदत्ते नागे लौहद्वया च चालयेत् ॥
यामैकेन भवेद्द्वस्तं तत्तुल्याश्च मनःशिलाम् ।
काञ्चिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्दृढपुटेन च ॥
स्वाङ्गशीतं पुनः पृष्ट्वा शिलया काञ्चिकेन च ॥
पुनः पुटेच्छरावाभ्यामेवं घट्टिभिः पुटेहतिः ॥”
नागः सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्वकार्यकृत् ।
सत्तुक्तमधुरो नागो न्यतो भवति भस्मसात् ॥
आयुःकौर्त्तिं वीर्यवृद्धिं करोति सेवनात् सदा ।
रोगान् हन्ति न्यतो नागो वज्रवदगुणकारकः ॥”

इति सुखबोधः ॥

नागः, पुं. (नगे भवः । नग + अण् । यद्वा, दह-
त्यस्मात् विधायिनन्ति । दह + “दहर्गो लोपो-
दह नः ।” उणां ५ । ६२ । गः । अन्तलोपः ।
दस्य नः । बाहुलकात् नकारस्य ना ।) पद्मगः ।
(यथा, विष्णुपुराणे । २ । ६ । ६६ ।

“जगद्भुक् विधेः नागाः क्षीरोदाश्च समुत्थितम् ॥”
हस्ती । (यथा, रघुः । ४ । ८३ ।

“भजे भिन्नकटं नागं रत्नानुपरोधये ॥”)

क्रूरचारी । मेघः । नागकेशः । पद्मगः ।
नागहन्तकः । सुस्तकः । देहानिलप्रभेदः ।
“उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजोमतसन्निभः ॥”

इति शारदातिलकटीका ॥

उत्तरपदस्थिते श्रेष्ठः । इति मेदिनी । ग. १० ॥

(सौसकम् । अस्योत्पत्तिर्नामानि गुणाश्च ।

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“दृष्ट्वा भोगिस्तां रम्यां वामुकिस्तु मुमोच यत् ।

वीर्यं जातस्ततो नागः सर्वगोपायहो वृणाम् ॥”

“नागस्तु नागशततुल्यत्वं ददाति

आर्घिं विनाशयति जीवन्मातनोति ।

वर्हिं प्रदीपयति कामवर्लं करोति

वृत्तश्च नाशयति सन्ततसेवितः सः ॥

पाकेन हीनो क्लिबवङ्गनागो

कुष्ठानि गुल्माश्च तथातिक्रान् ।

कण्डू प्रमेहानिलसादशोयः

भगन्दरादीन् कुरुतः प्रयुक्तौ ॥”)

ताम्रलो । देशभेदः । इति नानाथटीकायां

भरतः ॥ पर्वतविशेषः । (यथा, विष्णुपुराणे ।

२ । २५ । २८ ।

“शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथापरः ।

कालाञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे कैशराचलाः ॥”)

नगे गिरी सैन्दवादितरौ वा भवः । न गच्छ-

नागः

तीति अगः न अगः नागः इति वा । तत्तक-
ककोटप्रभृतिर्देवयोनिर्मनुष्याकारः पणालाङ्गुल-
युक्तः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । कादवेयः ।
२ । इत्यमरः । १ । ५ । ८ ॥ नागोत्पत्तिर्यथा,—
“छजता व्रजणा स्मृतिं मरीचिः स्तितकारणम् ।

प्रथमं मनसा ध्यातस्तस्य पुत्रस्तु कश्यपः ॥

तस्य दानायणी भार्या कर्दामं सुचिस्मिता ।

मारीचो जनयामास तस्यां पुत्रान्महाबलान् ॥

अनन्तं वामुकिश्चैव कम्बलश्च महाबलम् ।

कर्कोटकश्च राजेन्द्र । पद्मो चायं मरीचपुत्रम् ॥

महापद्मं तथा शङ्खं कुलिकश्चापराजितम् ।

गते कश्यपदायादाः प्रधानाः परिकीर्तिताः ।

गतेष्वान् प्रसूत्या तु इदमापूर्वितं जगत् ॥

कुटिला हीनकर्मणास्तो ज्ञानास्योत्पत्तिगोप्यताः ।

दृष्ट्वा मंडश्य मनुजान् भस्म कुर्याः कणादधुनम् ॥

श्रन्त्यामो यथा स्पर्शो मनुष्याणां नराधिपः ।

अहन्त्यहनि जायेत क्षयः परमदारुणः ॥

आत्मनस्तु क्षयं दृष्ट्वा प्रजाः सत्त्वाः समस्ततः ।

जग्मः शरण्यं शरणं परम् परमेश्वरम् ॥

इमं सेवार्थमुद्दिश्य प्रजाः सर्वे मण्डोपते ।

ऊचुः कम्बलं देवं पुराणं व्रजसंज्ञितम् ॥

देवा ऊचुः ।

देव देवेश लोकानां प्रसूतिः परमेश्वर ।

चाह नन्तोऽप्यदरेभ्यो भुजङ्गानो महात्मनाम् ॥

अहन्त्यहनि ये देव । पश्यैकस्मिन् दृष्ट्वा ।

मनुष्यं रम्ययथं पा तव सर्वं भस्ममाहुर्वच ॥

त्वया स्मृतिः कृता देव नीयते सा भुजङ्गभेः ।

गतज्ज्ञात्वा तु देवं तं तव कुरुत्व महाभते ॥

व्रजोवाच ।

अहं रक्षां विधास्यामि भवतीनां न संशयः ।

व्रजध्वं स्नानं धिष्टानि प्रजापालाः समाश्रमाः ॥

रवमुक्ताः प्रजास्तेन व्रजणाशक्तमर्षिना ।

आगतान् प्रजास्वादस्तानाहुय भुजङ्गमान् ॥

शशाप परमक्रुद्धो वामुकिश्चमस्तथा ।

व्रजोवाच ।

यतो मतप्रभङ्गमित्यं क्षयं नयत मानुषान् ॥

भवान्ते तथाव्यभिक्ताः प्रापात मुदारुणान् ।

भवितातिलयो घोरो ननं स्वायम्भुवान्ते ॥

एवमुक्तास्तु वेपथो व्रजणा भुजङ्गोत्तमाः ।

निपत्य पादयोस्तस्य इदमृषुर्वचस्तदा ॥

नागा ऊचुः ।

भगवन् । कुटिला जातिरस्माकं भवता कृताः ।

विषोऽल्पत्वं क्रूरत्वं दृक्शक्तत्वं च नस्तथा ॥

मस्यादितं त्वया देव इदानीं शमयाश्रुतम् ॥

व्रजोवाच ।

यदि नाम मया स्मृता भवन्तः कुटिलाशयाः ।

ततः किं मनुजान्निधं भज्ययथं गतयथाः ॥

नागा ऊचुः ।

मर्यादां कुरु देवेश । स्थानेनैव पृथक् पृथक् ।

नागानां वचनं श्रुत्वा देवो वचनमब्रवीत् ॥

अहं करोमि वो नागाः समग्रं मनुजैः सह ।

तदेकमनसः सर्वे यदुच्छं मम शासनम् ॥

नागः

पातालं वितलक्ष्यैव सुतलाख्यं तृतीयकम् ।

दत्तं वै वस्तुकामानां यद्दं तत्र गमिष्यथ ॥

तत्र भोगान् बहुविधान् भुञ्ज्यं मम शासनात् ।

तिष्ठन् संप्रमं यावदात्रान्तर्गते पुनः पुनः ॥

ततो वैवस्वतस्यादौ काश्यपेया भविष्यथ ।

दायादाः सर्वदेवानां सपत्न्यश्च च धीमतः ॥

तदा प्रसूतिर्जः सर्वे भोक्तृते चित्रभानुना ।

भवता नैव दोषोऽयं भविष्यति न संशयः ॥

ये वै करा भोगिनी दर्शितोत्ता-

स्तेषामन्तो भविता नाशयेत्तु ।

कालं प्राप्तं भज्ययथं दशध्वं

तथा परान् चापक्रान्ते मनुष्यान् ॥

मन्तोऽधोगात्तदमन्तलेष्व

बह्वेष्टा मानवा ये चरन्ति ।

तेषां भीतेऽर्क्षितेषां नचाप्य-

क्षित्यं कार्यं चाप्यथा वो विनाशः ॥

इतीरिते व्रजणा ते भुञ्जता

जग्मः स्थानं ग्रातलाख्यं हि सर्वम् ।

तस्माद्भागात् भुञ्जमानाः समग्रान्

रमातरो लालया संश्रितास्तु ॥

सर्वं प्राप्तं ते तु लब्ध्वा पमादश्च तत्तुर्भयाः ।

तमः पातालानिलये सुदृतेनान्तरात्मना ।

गन्तव्यं तेषां पश्यन्त्यां तेषां जातं महाकामम् ।

अत्रात्त्यं तिष्ठन्त्यां सन्तोषापहरा भूमा ।

गतस्यां संयतो यस्तु अगस्त्यं परिचर्षयेत् ।

चारुणं खापयेद्भागास्तस्य यास्यन्ति भिन्नताम् ॥

इति वराहपुराणम् ॥

सर्पा शिष्यभूषणप्रमाणं यथा,—

“वामुज्याश्च ये सर्पा यथास्थानश्च ते हरम् ।

भूषयाश्चक्रुर्हस्त्य शिरोऽञ्जलिं दत्तम् ॥

इति कालिकापुराणे शिष्यविराजे १८ अः ।

कम्बलान्तरनागोः सरस्वत्या गानवरप्राप्ति-

विवरणं यथा,—

“अथ कृत्वा तदा देवो विष्णोर्भिक्षा सरस्वती ।

प्रत्युवाच महात्मानं नागमन्त्ररं ततः ॥

सरस्वत्युवाच ।

वरम् कम्बलभानः । प्रयच्छाम्यरगाधिप ।

तदुत्थत्वा प्रदास्यामि यत्नं मनसि चर्षते ॥

अथतर उवाच ।

महायं देहि देवि । त्वं पूर्वं कम्बलमेव मे ।

समस्तस्वरमखड्गमुभयोः संप्रयच्छ मे ॥

सरस्वत्युवाच ।

तत्र सरा यामरागाः सप्त पद्मगसक्तम् ।

गीतकानि च सप्तैव तापयश्चापि मर्षिताः ॥

तानाख्येनोपपन्नाशक्तया यामवयश्च यत्न ।

गन्तुं सर्वं भवान् गाता कम्बलक्षेत्रे मे सखा ॥

ज्ञास्यते मतप्रसादेन भुजङ्गैश्च परन्तथा ।

तनुविधिं परं तानं त्रिप्रकारं नयत्रयम् ।

यत्त्रयं तथा तीर्थं मया दत्तं तनुविधम् ॥

गन्तव्यान् मतप्रसादात् पद्मगोपापरश्च यत्न ।

अस्यान्तर्गतमापन्नं स्वरयज्ञनयोश्च यत्न ॥

तद्दत्तं मया दत्तं भवान् कम्बलस्य च ।

नागके

यथा नागस्य भूर्लोकं पाताले वापि पन्नगः ।
प्रगीतारौ भवन्तौ च सर्वस्यास्य भविष्यतः ।
पाताले देवलोके च भूर्लोके चैव पन्नगौ ।
इत्युक्ता सा तदा देवी सर्वजिह्वा सरस्वती ।
जगामादर्शनं सद्यो नागस्य कमलेक्षणा ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

कालियवधनागहने दोषो यथा,—
“तदंशजातान् सर्पाश्च हन्ति यो मानवाधमः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं भविता तस्य निश्चितम् ॥
मनपादपद्मचिह्ने यः करोति दण्डताडनम् ।
द्विगुणं ब्रह्महत्याया भविता तस्य क्लिप्तगम् ॥
लक्ष्मीर्यास्यति तद्विहातं प्रापं दत्त्वा मुदाखणम् ।
वशाव्ययशो हानिर्भविता तस्य निश्चितम् ॥
युवं वर्षशतं कालद्वयं यास्यति मद्भिया ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे १६ अः ॥
वास्तुनागशुद्धिर्यथा,—

“वास्तुप्रमाणेन तु गात्रकेण
यामेन श्रोते खलु नित्यकालम् ।
त्रिभिस्तु मामैः परिच्युतं पार्श्वं
तं वास्तुनागं प्रवर्तन्ति सिद्धाः ॥
भाद्रादिके वासवदिक्षिराः स्या-
न्मार्गादिकेषु त्रिषु याम्यसृष्टौ ।
प्रत्यक्षिराः स्यान् खलु फाल्गुनादौ
व्येष्टादिकौ वैरक्षिराः स नागः ॥

मर्हि घाते भवेन्मृत्युः पृष्ठे स्यात् पुत्रभार्ययोः ।
जघनेऽर्थक्षयं विद्यान् सर्वसम्पत्तयोदरे ॥
गर्भं नागोऽमंशुद्धौ हे सेहन्निगपक्षिमे ।
त्रिशूलं पूर्वतो ह्रीं कुर्याद्वा सौम्यवर्जितम् ॥
केचिद्विनिगभागे तु वदन्त्येकं गृहं बुधाः ।
न कोणेयु गृहं कुर्यान्नाप्यन्धो नापि मध्यतः ॥
कोणे च धनहानिः स्यादन्ते रिपुभयं भवेत् ।
मध्ये च सर्वनाशः स्यात्तस्मादेतद्विवर्जयेत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नागकन्दः, पुं, (नाग इव कन्दं मूलं यस्य । वृह-
न्मलत्वादेव तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नागकर्णः, पुं, (नागकर्ण इव आकृतिः पर्णरस्य-
स्थितिः अच् ।) रत्नैरखः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

नागकिञ्चल्कः, स्त्री, (नागस्यैव किञ्चल्को यस्य ।)
नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागकुमारिका, स्त्री, (नागस्य कुमारीव । कन्
टाप् पूर्व्वद्वयस्य च ।) गुडचौ । मञ्जिष्ठा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नागकेशरः, पुं, (नागस्यैव केशरोऽस्य ।) नाग-
केशरवृक्षः । इति भरतः ॥ (यथा, हारीते
चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।

“नक्षत्रैलेयकं पृष्ठा पद्मकं नागकेशरम् ॥”)

नागकेशरः, पुं, (नागस्यैव केशरो यस्य ।) पुष्पवृक्ष-
विशेषः । नागेश्वर इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
नाम्न्यः २ केशरः २ काञ्चनाक्षयः १ । इत्यमरः ।
२।६।६५ ॥ केशरः ५ नागकेशरः ६ । इति

नागद

भरतः ॥ किञ्चल्कः ७ नागकिञ्चल्कः ८ नागीयः ६
काञ्चनम् १० सुवर्णम् ११ हेमकिञ्चल्कः १२
रक्तम् १३ हेम १४ पिञ्जरः १५ फणिकेशरः १६
पन्नगकेशरः १७ । तत्पुष्पगुणाः । अल्पोष्ण-
त्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषयस्तिवातामय-
कण्ठशोथरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्तामसगुणाः ।

“नागपुष्पः स्मृतो नागः केशरो नागकेशरः ।
चाम्प्यो नागकिञ्चल्कः कथितः काञ्चनाक्षयः ॥
नागपुष्पं कषायोष्णं रूच्यं लघ्वामपाचनम् ।
सुरकण्ठघातस्त्रिदोषहृत्पित्तनाशनम् ॥
दौर्गत्यकुल्लवोर्मर्षकफपित्तविघापहम् ॥”

विज्ञातं नागकेशरसंयुक्तं चतुर्णां तत्तत् भवति
यथा,—

“त्वंगलापन्नकैस्तुल्योऽस्ति सुगन्धस्त्रिजातकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चतुर्णां तत्तत्सुचते ॥
सदृश्यं रोचकं रूच्यं तीक्ष्णोष्णं सुखगन्धवत् ।
लघु पित्ताम्लद्वयं कफवातविघापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

नागगन्धा, स्त्री, (नागस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।)
नाकुलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नाकुली-
शब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

नागगर्भः, स्त्री, (नागः सीसकं गर्भं उत्पत्ति-
कारणं यस्य ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागच्छत्रा, स्त्री, (नागस्य फणिव क्वचं क्वादनं
पत्रे यस्याः ।) नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागर्जः, स्त्री, (नागात् सीसकात् जायते इति ।
जन + उः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥ नाग-
जाते, वि ॥

नागजिह्वा, स्त्री, (नागस्य सर्पस्य जिह्वेव ।)
शारिवा । अनन्तमूलम् । इति रत्नमाला ॥

नागजिह्विका, स्त्री, (नागस्य जिह्वेव रक्तता
यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) मनः-
शिला । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ (यथास्याः
पर्यायः ।

“मनःशिला मनोगुप्ता मनोज्ञा नागजिह्विका ।
नेपाली कुण्टी गोला शिला दिव्यौषधिः
स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

नागजीवनः, स्त्री, (नागः सीसकं जीवनं यस्य ।)
वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥

नागदन्तः, पुं, (नागस्य गजस्य दन्तः ।) हस्ति-
दन्तः । (यथा, महाभारते । १२ । ६८ । १६ ।

“होपित्तमैवानुहञ्च नागदन्तकृतस्रः ॥”
नागदन्तः साधनत्वेनास्त्यस्येति अच् ।) गृहान्त-
गतदारु । इति मेदिनी । ते, २०१ ॥ दौतिया

इति दाष्टा इति च भाषा ॥

नागदन्तकः, पुं, (नागदन्त + स्वार्थे कन् ।) नाग-
दन्तः । (नागदन्तेन कायतीति । के + कः ।)
भित्तिदारुद्वयम् । तत्पर्यायः । निर्यूहः २ ।
इति जटाधरः ॥

नागप

नागदन्तिका, स्त्री, (नागस्य सर्पस्य दन्त इव
पौडादायकं पत्रं यस्याः । कपि अत इत्वम् ।)
वृक्षिकाली । इति रत्नमाला ॥ विह्विटी इति
भाषा ॥

नागदन्ती, स्त्री, (नागस्य गजस्य दन्त इव
फलादाकारे यस्याः । डोष् ।) कुम्भा । श्रीह-
स्तिनी । इति मेदिनी । ते, २०१ ॥ हानि
शुद्धा इति भाषा ॥ शेषस्य पर्यायः । विशल्या २
पञ्चपुष्पी ३ विधौषधी ४ शुक्लपुष्पा ५ इम-
दन्ताक्षा ६ काङ्करी ७ कामदूतिका ८ । इति
रत्नमाला ॥ श्वेतपुष्पा ६ मधुपुष्पा १० विशो-
धिनी ११ नागस्फोता १२ विशालाक्षी १३
नागच्छत्रा १४ विचक्षणा १५ सर्पपुष्पी १६
शुक्लपुष्पी १७ खादुका १८ श्वेतदन्तिका १९
सितपुष्पी २० सर्पदन्ती २१ नागिनी २२ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । रूच-
त्वम् । वातकफगुल्मशूलोदरघाधिकण्डहोष-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागदमनी, स्त्री, (नागो दम्यतेऽनयेति । दम +
लुट् + डीप् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः ।
जम्बः २ जाम्बवती ३ वृक्षा ४ रक्तपुष्पा ५
जाम्बवी ६ मलभी ७ दुर्द्वर्षा ८ दुःसहा ९ ।
अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटु-
त्वम् । त्रिदोषोदराभ्रानदोषनाशित्वम् । कौष्ठ-
शोधनकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
तन्नामगुणाः ।

“विज्ञेया नागदमनी बला मोटा विघापहा ।
नागपुष्पी नागपत्रा मन्त्रायोगेश्वरीति च ॥
बला मोटा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा ।
मन्त्रकृच्छ्रप्रणान्तो नाशयेज्जालगर्हभम् ॥
सर्व्वयष्टप्रशमनी निःशेषविघनाशिनी ।
जयं सर्व्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

नागदलोपमं, स्त्री, (नागदलस्य ताम्बल्या उपमा
यत्र ।) परुषफलम् । इति रत्नमाला ॥ (परुष-
शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

नागदः, पुं, (नागप्रियो द्रव्यं ।) समन्तदुग्धा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ सिञ्ज इति भाषा ॥

नागनिर्यूहः, पुं, (नाग इव निर्यूहो नागदन्तः ।)
नागदन्तकः । इति जटाधरः ॥

नागपञ्चमी, स्त्री, (नागप्रियो पञ्चमी । शाक-
पार्थिवादिवत् समासः ।) आघाटी कृष्णा
पञ्चमी । तत्र मनसा पूजा कर्त्तव्या । यथा,—
“देवोपुराणे ।

‘सुप्ते जनाहंने कृष्णि पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसा देवीं क्षुद्धौ विटपसंस्थिताम् ॥
पद्मनाभे गते शय्यां देवेः सर्वैरनन्तरम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगो ॥’

मनसा देवीं विघ्नहरीम् : क्षुद्धौ मिजह्वः ।
देवैरिति सहार्थे लताया ।

‘देवीं सम्पूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान् भङ्गोरगान् ॥’

नागपा

कीरं सर्पसु नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम् ।
मनसाध्यामम् । यथा, 'पद्मपुराणे ।

'देवीमन्त्रासहीनां शशधरवदनां चारुकान्तिं

वदान्यां

हंसाङ्गासुदारामरुणितवसनां सर्वदा सर्व-

देव ।

स्मेरास्यां मण्डिताङ्गीं कनकमणिगणैर्नागरै-

रनेके-

र्वन्दे' साधनागसुरकुचयुगलां भोगिनीं

कामरूपाम् ॥'

पुराणान्तरे ।

'अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तत्तकः ।

कुलोदः कर्कोटः शङ्कोऽष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥

शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः ।

वासुकिस्तत्तकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ॥

पेरवतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयो ॥'

गारुडपुराणे ।

'अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च ।

तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रश्च शङ्खकम् ॥

कालीयं तत्तकश्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम् ।

यज्ञेत्तानसिताम्नागान् दृष्टुमुक्तो दिव ब्रजेत् ॥'

अत्र च ।

'योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।

पुण्यवद्धारयेन्मग्निं तस्मै नित्यं नमो नमः ॥'

इत्यनेन प्रणवपूर्वकं मन्त्रपुराणोक्तं नानन्तं पूज-

येत् ॥ रत्नाकरे ।

'पितृमर्त्यस्य पञ्चाणि स्थापयेद्भुवनोदरे ।

स्वयञ्चापि तदग्नीयात् ब्राह्मणांश्चैव भोजयत् ॥'

पितृमर्त्यस्य निम्बस्य ॥' इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नागपत्नी, स्त्री, (नागदमन पत्नं यस्याः । टाप् ।)

नागदमनी । इति भावप्रकाशः ॥

नागपत्नी, स्त्री, (नागवत् पत्नं यस्याः । ङीप् ।)

लक्षणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागपदः, पुं, (नागवत् पदं स्थानं यस्य ।) षोडश

रतिवन्तान्तर्गतद्वितीयद्वयः । तस्य लक्षणं

यथा,—

"पादौ स्कन्धे तथा हस्ते क्षिपेक्षिङ्गं भगे लघु ।

कामयेत् कासुको नारीं बन्धो नागपदो मतः ॥"

इति रतिमञ्जरी ॥

नागपाशः, पुं, (नागपाश इव आकृतिरस्य-

स्येति । अच् ।) स्त्रीणां करणम् । (नागः पाश

इव ।) वरुणायुधः । इति मेदिनी । शं. ३५ ॥

"माहृदयावर्षनात् नागपाश इति स्मृतः ।

ब्रह्मग्रन्थिमथो दद्यान्नागपाशमथापि वा ॥"

इत्यागमः ॥

"वेष्टितं नागपाशेन भुङ्कुटीभीषणाननम् ॥"

इति देवीपुराणीयदुर्गाध्यानम् ॥

नागपाशकः, पुं, (नागपाश इव प्रतिकृतिः ।) 'इयं

प्रतिकृतिः ।" ५ । ३ । ६६ । इति कर्त्तु । यद्वा.

नागपाश इव कायतोति । के + कः ।) रति-

बन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

"खज्राहयमध्यस्थां हस्ताभ्यां धारयेत् कुक्षौ ।

नागव

रमेभिः शङ्कितः कामी बन्धोऽयं नागपाशकः ॥'

इति रतिमञ्जरी ॥

नागपूरं, स्त्री, (नागनामकं पूरम् ।) शाकपार्थि-

वादिवत् समासः ।) देशविशेषः । तद्विवरणं

यथा,—

"लटाजटात् पपातोर्द्धं मेरोस्तस्मात्ततोऽगमत् ।

देवैः परितृता गङ्गा हेमकूटश्च पञ्चतम् ॥

मन्दरश्चैव केलासं हिमवन्तश्च पञ्चतम् ।

तामायास्तीक्ष्णं रोधाय स्वर्लोको नाम दानवः ॥

पाञ्चनं रूपमास्थाय वर्धमानात् शतैर्दिजाः ।

ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ॥

स तुष्टः प्रददौ नागं वाहनं तं भगीरथः ।

समारुह्यगमत्तत्र यत्र रुद्धा भगीरथी ॥

तत्र नागेन तं त्रेत्वं मंत्रिदायै स मङ्गतः ।

शतधा तं समाधाय मूर्धन्योरावतो गजः ॥

महोत्तलं समापदे स यावन्नागसाहचर्यम् ॥

तस्मात् याघटनादिप्राग् अभून्नागपूरं वरम् ॥"

इति वट्टपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥

नागपुष्पः, पुं, (नागस्य हस्तिनो मदगत्युक्तं

पुष्पं यस्य ।) पुष्पागृह्यः । नागकेशरः ।

(यथा, महाभारते । १ । २०८ । ४० ।

"पुष्पागोनागपुष्पं च लकुक्षैः पनसैस्तथा ॥"

चाम्यकः । इति मेदिनी । पं. २५ ॥ (पुष्पाग-

पुष्पं तु स्त्री । तत्र गुणा यथा,—

"नागपुष्पं कषायोष्णं रुक्णं लघ्वामपाचनम् ।

ज्वरकण्ठघासोदहर्दिहृत्लासनाशनम् ॥

दौर्गन्ध्यकुष्ठयोर्मपेकफपित्तविषापहम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नागपुष्पफला, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्यैव पुष्प-

फलं यस्याः ।) कुष्माण्डो । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागपुष्पिका, स्त्री, (नागस्य पुष्पमिव पुष्पं

यस्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।) स्वर्ण-

युधौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागपुष्प्यो, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्य पुष्पमिव

पुष्पं यस्याः । ङीप् ।) नागदमनी । इति भाव-

प्रकाशः ॥ (पुष्पायोऽस्या यथा, भावप्रकाशस्य

पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

"नागपुष्प्योऽथैतपुष्पा नागिनी रामदूतिका ॥"

अस्या गुणा । यथा,—

"नागिनी रोचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफपित्त-

नुत ॥"

नागफलः, पुं, (नागस्य पुष्पागस्यैव फलं यस्य ।)

पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागवन्धुः, पुं, (नागानां हस्तिनां बन्धुरिव प्रिय-

त्वात् ।) अन्धवृद्धः । इति शुब्धचन्द्रिका ।

नागानां बान्धवश्च ॥

नागवलः, पुं, (नागानामिव बलं यस्य ।) भीम-

मनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य नाग-

बलाप्रकथा । यथा, महाभारते । १ । १२८ ।

६५—७० ।

"श्वमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत ।

यदि नागम् । तुष्टोऽसि किमस्य धनसञ्चये ॥

नागमा

रसं पिबेत् कुमारोऽयं त्वयि प्रीतिं महाबलः ।

बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुक्षे प्रतिकृतम् ॥

यावत् पिबति बालोऽयं तावत्सौ पद्रीयताम् ।

श्वमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ॥

ततो भीमस्तदा नागैः क्षतस्वस्थयनः शुचिः ।

प्राङ्मुखश्चोपविष्टः स रसं पिबति पाण्डवः ॥

शक्रोऽस्मात्ततः कुक्षे पिबति स महाबलः ।

श्वमर्थो स कुण्डानि क्षपिवत् पाण्डुनन्दनः ॥

ततस्तु शयनं दिशि नागदत्तं महासुखं ।

क्षपित भीमसंनस्तु यथाशुखमभिरुह्य ॥"

तथा च तत्रैव । १ । २०६ । १६ २१ ।

"ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबध्यत पाण्डवः ।

तस्मिंस्तदा रसे जीर्णं सोऽप्रोययत्तो बली ॥

तं दृष्ट्वा प्रतिबुध्यन्तं पाण्डवं त भुजङ्गमाः ।

साल्वयामासुरव्याघ्रा वचनश्चेदमब्रुवन् ॥

यत्तं पीतो महाबाहो । रमोऽयं वीर्यसंभृतः ।

तस्मात्प्रागायुतबलो रणेऽप्युद्यो भविष्यति ॥"

हस्तिपुराणवर्णनं, वि ॥

नागबला, (नागस्यैव बलं यस्याः ।) बलाप्रमेदः ।

गौरव नाडालया इति गुणशक्तौ इति कथञ्चो

इति च भाषा ॥ (यथा, गारुड १७६ अध्याये ।

"जम्बा नागबला चर्मा ध्यामकामादिभूतवत् ॥"

तत्रपद्यायः । गार्ग्यकौ २ असा ४ ह्रस्वगव-

भूका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ गार्ग्ये

रुक्षो ५ गौरवतण्डुला ६ । इति भरतः ॥ भद्रो-

दनी ७ खरगत्या ८ चतुःपला ९ महोदया १०

महापञ्चा ११ महाप्राग्वा १२ महाफला १३

विश्वदेवा १४ अनिला १५ देवदण्डा १६ महा

गत्या १७ चतटा १८ । अस्या गुणाः । मधु-

रान्नत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । गुरुत्वम् ।

कण्टितकुष्ठवातव्रणपित्तनाशित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ खिग्रत्वम् । आयुष्यत्वम् । रुष्य-

त्वम् । ग्राह्यत्वम् । कृच्छ्रलोणालयरीगणु हित-

त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

नागभूतः, पुं, (नागः क्रूरचारी सन् विभक्तिं

आत्मानमिति । भू + कृप् ।) कृणुसर्पः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

नागमलः, पुं, (नागेषु हस्तिषु मलः ।) पेरवतः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

नागमाता, [अ] स्त्री, (नागानां हस्तिनां

मातेव भूषकत्वात् ।) मनःशिला । इति हेम-

चन्द्रः । ४ । १०६ ॥ (नागानां मर्माणां माता ।)

मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

ब्रह्मवर्चो । २ । १ । ६७ ।

"नागेभ्यस्तान्नस्य भगिनी नागपुजिता ।

नागेश्वरी नागमाता मन्त्रो नागवाहिनी ॥"

सुरमा । इयं हि सागरालङ्कृतसमये हनुमत्तः

परोक्षार्थं देवेशादिषा तस्य प्रियमाचरितुं गता

तत्र वसिता च । यथा, रामायणे । ४ । १२३ ।

"ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।

अब्रुवन् स्रग्व्यसङ्गाणां सुरमां नागमातरम् ॥"

यथा, च अध्यात्मरामायणे । ६ । १ । ८—२४ ।

नागरं

“दृष्टानिलसुतं देवा गच्छन्तं वायुवेगतः ।
 परीक्षणार्थं सत्त्वस्य वानरस्येदममुवत् ॥
 गच्छत्येव महासत्त्वो वानरो वायुविक्रमः ।
 लङ्कां प्रवेष्टुं शक्नोति वा न वा जानीमहे बलम् ॥
 एवं विचार्य नागानां मातरं सुरमाभिधाम् ।
 अत्रवीह्वताट्टः कौतूहलसमन्वितः ॥
 गच्छ त्वं वानरेन्द्रस्य किञ्चिद्विघ्नं समाचर ।
 ज्ञात्वा तस्य बलं बुद्धिं पुनरेहि त्वरान्विता ॥
 इत्युक्ता सा ययौ शीघ्रं हनुमद्विप्रकारणात् ।
 आश्रय मार्गं पुरतः स्थित्वा वानरमवधीत् ॥
 रहि मे वदनं शीघ्रं प्रविशस्व महामते ! ।
 देवैस्त्वं कल्पितो भव्यः सुधासम्प्रीडितात्मनः ॥
 तामाह हनुमान् मातरं रामस्य श्रामनात् ।
 गच्छामि जानको द्रष्टुं पुनरागम्य सत्वरः ॥
 रामाय कुशलं तस्याः कथयित्वा त्वदाननम् ।
 निवेत्ये देहि मे मार्गं सुरसायै नमोऽस्तु ते ॥
 इत्युक्ता पुनरेवाह सुरसा जुधितासाम्प्रतम् ।
 प्रविश्य गच्छ मे वक्रं नोचेत् त्वां भक्त्याम्यहम् ॥
 इत्युक्तो हनुमानाह मुखं शीघ्रं विदारय ।
 प्रविश्य वदनं तेऽथ गच्छामि त्वरयान्वितः ॥
 इत्युक्ता योजनायामदेहो भूत्वा पुरः स्थितः ।
 दृष्ट्वा हनुमनो रूपं सुरसा पश्ययोजनम् ।
 मुखं चकार हनुमान् द्विगुणं रूपमादधत् ॥
 ततश्चकार सुरसा योजनानाञ्च विंशतिम् ।
 वक्रं चकार हनुमांस्त्रिंशद्द्वयोजनसम्मितम् ॥
 ततश्चकार सुरसा पञ्चाशद्द्वयोजनायतम् ।
 पक्तं तदा हनुमांस्तु बभूवाङ्गुलमन्निभः ॥
 प्रविश्य वदनं तस्याः पुनरेव पुरः स्थितः ।
 प्रविष्टो निर्गतोऽहं ते वदनं देवि ! ते नमः ॥
 एवं वदन्तं दृष्ट्वा सा हनुमन्तमथावधीत् ।
 गच्छ साधय रामस्य कार्यं बुद्धिमतां वर ! ॥
 देवेः सम्प्रेषिताहं ते बलं जिज्ञासुभिः कपे ! ।
 दृष्ट्वा सीतां पुनर्गत्वा रामं द्रष्टुमिच्छामि ॥
 कदः । इति महाभारतम् ॥)

नागमारः, पुं, (नागं मारयतीति । मृ + शिच् +
 अण् ।) केशराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हस्तिमारके सर्पमारके च त्रि ॥

नागयष्टिः, स्त्री, (नागाधिशिता यष्टिः ।) पक्क-
 रिण्यादिस्थितकाष्ठविशेषः । रङ्काठ इति
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । नागाञ्जला २ । इति
 जटाधरः ॥ (यथा, हयशर्षि ।
 “विश्वं वारुणस्यैव पुत्रागं नागकेशरम् ।
 वज्रलं चम्पकस्यैव विल्वस्यैवाथ खादिरम् ॥
 एतेषामेव दारुणां नागयष्टिः प्रकीर्तिता ।
 सवक्रकोटरं त्वक्ता तस्मात् कुर्व्यात् यथेष्टि-
 तम् ॥ ”)

नागरं, स्त्री, (नगरे भवम् । नगर + अण् ।)
 शुष्की । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (अस्य गुणा
 यथा,—
 “नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृदां विवस्वदुत् ।
 रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातनिहन् ॥
 इति वामटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

नागरा

यथा च गारुडे । १८६ अध्याये ।
 “शुष्कीतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
 चञ्चित्वा च धर्मं सद्यो निजया ज्वलनं लिहेत् ॥ ”)
 सुप्ता । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ रतवन्धः ।
 इति विश्वः ॥ (कचित् पुं ।) नागरदेशीयाचरश्च ॥
 नागरः, पुं, (नागरो विदग्धस्तद्वद्भावोऽस्य स्थितिः ।
 अच् ।) देवरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाग-
 रङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रि, (नगरे भवः ।
 “तत्र भवः । ” ४।३।५३ । इत्यण् ।) विदग्धः ।
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६२३ ।
 “नागर गीतिरिवासौ ग्रामस्थित्यापि भूषिता
 सुतनुः ।
 कस्तूरी न नृगोदरवासवशाद्विस्तृतामेति ॥ ”)
 नागरोद्भवः । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ (यथा,
 देवीभागवते । २ । ६ । ६६ ।
 “नागरा धृतराष्ट्रस्य सर्वे तच्च समाययुः ॥
 नागरहितश्च । यथा, महाभारते । २।५।१२२ ।
 “धनुर्विदस्य स्रवं वै यत्नस्तत्र च नागरम् ॥ ”)
 नागरकः, पुं, (नागर एव । स्वार्थे कन् । यद्वा,
 नागरेण कायतीति । के + कः ।) रतिवन्ध-
 विशेषः । यथा,—
 “ऊरुमूलोपरि स्थित्वा योषिदूरद्वयं यदि ।
 योर्वी धृत्वा कराभ्याञ्च बन्धो नागरको मतः ॥ ”
 इति रतिमञ्जरी ॥

नागरक्तं, स्त्री, (नागरक्तं रक्तम् ।) सिन्दूरम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।१२७ ॥ नागस्य शोणितञ्च ॥
 नागरघनः, पुं, (नागर एव घनो सुप्ता ।)
 नागरमुप्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागर-
 मुप्ताशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातया ॥)

नागरङ्गः, पुं, (नागस्य नागसम्मतस्य सिन्दूरस्यैव
 रङ्गो यस्य ।) वृक्षविशेषः । नारङ्गीलेपुर गाढ
 इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥ तत्-
 पर्यायः । नारङ्गः २ । नार्यङ्गः ३ । नागरः ४ ।
 रेरावतः ५ । नागरकः ६ । चक्राधवासी ७ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तत्फलगुणाः । सुरभि-
 लम् । विपाके गुरुत्वम् । दुर्लभत्वम् । अत्यम्ल-
 लम् । ईषण्यधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । वातविना-
 शित्वञ्च । तत्केशरगुणः । रुच्यत्वम् । वातहर-
 लञ्च । इति राजवल्लभः ॥

नागरमुप्ता, स्त्री, (नागर इव सुप्ता ।) मुप्ता-
 प्रभेदः । नागरमुप्ता इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 नागरोत्था २ । नागरादिघनसंज्ञका ३ । चक्राङ्गा ४ ।
 नार्यो ५ । चङ्गाला ६ । पिङ्गमुप्ता ७ । शिशिरा ८ ।
 वृषभाङ्गी ९ । कच्छरुहा १० । चारुकेसरा ११ ।
 उच्चटा १२ । पूर्णकोष्ठसंज्ञा १३ । कलापिनी १४ ।
 अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषा-
 यत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तज्वरातिसारा-
 रुचिदृग्वादाहभमनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

नागराजः, पुं, (नागानां राजा । “राजाहःसवि-
 भ्यश्च । ” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) शेषः ।
 अनन्तः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।

नागध

“पाताले नागराजं भुजगयुवतयो यस्य गायन्ति
 कीर्तिम् ॥ ”

नागराङ्गं, स्त्री, (नागरमिति आङ्गा आस्था
 यस्य ।) शुष्की । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृति-
 रस्या शुष्कीशब्दे ज्ञातया ॥)

नागरी, स्त्री, (नगरे भवा । नगर + अण् + डीप् ।)
 क्षुही । इति शब्दचञ्चिका ॥ विदग्धा नारी ।
 यथा, उद्बुद्धतः ।
 “हस्ताभीरीः स्मरतु सकथं संवृत्तो नागरीभिः ॥ ”
 नागरपत्नी । नागरभवे, त्रि ॥

नागरकः, पुं, (नागं रवते सादृश्येन प्राप्नोतीति ।
 र गतौ + बाहुलकात् कप्रत्ययेन साधुः ।) नाग
 रङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

नागरेणुः, पुं, (नागस्य सोसकस्य रेणुः ।) सिन्दू-
 रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागरेयकः, त्रि, (नगरे भवः नगरस्यायं वा ।
 “कक्षादिभ्यो ण्कच् । ” ४ । २ । ६५ । इति
 ण्कच् ।) नागरसम्बन्धी । नागरस्यायमिति
 ण्ययप्रत्ययान्तात् स्वार्थे कः ॥

नागलता, स्त्री, (नागः सर्पस्तद्वत् लता ।) लिङ्गम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागलोकः, पुं, (नागानां लोकः ।) पातालम् ।
 इत्यमरः । १।५।११ ॥ (यथा, हरिवंशे । ८२ । ८४ ।
 “रसातले स ददृशे नागलोकमिमं यथा ॥ ”)

नागवल्लरी, स्त्री, (नाग इव दीर्घा वल्लरी ।) नाग-
 वल्ली । इति भावप्रकाशः ॥

नागवल्लिका, स्त्री, (नागवल्लि + स्वार्थे कन् ।)
 नागवल्ली । इति राजमाला ॥

नागवल्ली, स्त्री, (नाग इव दीर्घा वल्ली लता ।)
 ताम्बूली । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ अस्याः
 पर्यायास्ताम्बूलवल्लीशब्दे “गुणाश्च ताम्बूलशब्दे
 द्रष्टव्याः । सा च श्रीवाटान्धवाटादिनानाग्रामस्य
 स्थानमेवाददेव भिन्ना ।

“एकाग्रिणा देशश्चन्द्राविशेषा-
 न्नानाकारं याति काये गुणं च ॥
 श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा ।
 रसाद्या च रसा रुधा विपाके शिशिरा स्मृता ॥
 स्यादस्त्रवाटी कटुकान्विता
 तीक्ष्णा तथोष्णा मुखपाककर्त्री ।
 विदाहपित्तासविकोपनी च
 विष्टम्भदा वातनिवर्हणी च ॥
 सप्तमी मधुरा तीक्ष्णा कटुरुणा च पाचनी ।
 गुल्मीदराधानहरा रुचिरुदीपनी परा ॥ ”
 अथ च ।

“गुहागरे सप्तशिरा पसिद्धा
 तत्पुण्यं चूर्णातिरसातिरुद्धा ।
 सुगन्धतोक्ष्णा मधुरातिहृदा
 सन्दापनी पुंस्त्वकरा च बल्या ॥
 विरेचनी वक्त्रसुगन्धिकारिणी ।
 नास्त्रा याम्भरा सुतोक्ष्णमधुरा रुधा हिमा
 दाहपुनः
 पित्तोद्रेकहरा सुदीपनकरी बल्या मुखामोदिनी ॥

नागस्त्री

स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धनी मदकरी देया सदा वल्लभा
गुह्याभागेविवर्द्धनी कथिता सा मालवे तु

स्थिता ॥

अन्विपुष्कलिका नाम कषायोष्णा कटुस्तथा ।
मलापकर्षा कण्ठस्य पित्तवृद्धातनाशिनौ ॥
द्वेषणीया कटुस्त्रीक्ष्णा हृद्या दीर्घदला च सा ।
कफघातहारा रथ्या कटुदीपनपाचनी ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

नागवारिकः, पुं, (नागानां हस्तिनां वारो वार-
गम् । स कायैवेनाख्यस्येति । नागवार + ठन् ।)
राजकुञ्जरः । हस्तिपः । गणेश्वराजः । (नागानां
सर्पाणां वारो वारगमस्यस्येति ।) गरुडः ।
मयूरः । इति मेदिनी । के, २३० ॥

नागवाटः, पुं, (नाग इव विशेषेण एतत्ति-
स्तनो भ्रमतीति । वि + इट् गतौ + “इगुणध-
त्तेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) टाकुरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आकरा इति ख्यातः ॥

नागवीथी, स्त्री, (नागस्यैव वीथी पथ्याः ।) अश्वि-
न्यादिनक्षत्रत्रयपटितयहस्यानत्रयान्तर्गतोत्तर-
स्थानस्यपथविशेषः । यथा,—

“सर्वेयज्ञाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः ।

स्थानं जारहयं मध्यं तथेरावतमुत्तरम् ।

पैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्ततः ॥

तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथी-
त्रयेण त्रिधा भिद्यते । तथाहि त्रिभिस्त्रिभि-
रश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरा-
वती चैत्युत्तरमार्गं वीथीत्रयम् । तथाचोक्तम् ।

अश्विनी कृत्तिका यास्या नागवीथीति
श्रुतिना ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । ८ । ७६ श्लोकटीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ अश्विनापथविशेषः । यथा,—

“नागवीथी च यामिन्याम् ।” इति ब्रह्मपुराणे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ (धर्मस्य यामिपक्षोर्गमजाता
कन्या । यथा, मनुष्यपुराणे । ५ । १८ ।

“लम्बायां घोषनामानो नागवीथी तु यामिजा ॥”)

नागशुद्धी, स्त्री, (नागस्य शुद्धवत् आकृतिरस्य-
स्येति । अच् । ततो गौरादित्वात् ङीप् ।)
उज्जरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागसम्भवं, स्त्री, (नागात् भौसकात् सम्भवी यस्य ।)
सिन्दूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

नागसुगन्धा, स्त्री, (नागस्यैव सुगन्धो गन्धो
यस्याः ।) भुजङ्गाक्षी । सर्पसुगन्धा । इति
भरतप्रहस्यस्वामी । (राक्षसभेदः । तत्पण्याथो
यथा,—

“नाकुली सरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।

नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गा विषनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णने प्रथमे भागे ॥

नागस्तोत्रकं, स्त्री, (नागस्य नागाविषस्य स्तोकः
स्वस्वृता यज । कप् । स्यावरविषत्वादेवास्य
तथात्वम् ।) वृत्तनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागसूतोता, स्त्री, (नाग इव सूतोता ।) दन्ती ।
नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाचिके

नागहृद्, पुं, (नागस्य हस्तिनो हृदुरिव ।) नख-
नामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागहन्त्री, स्त्री, (नागान् हन्तीति । हन् + ङष् +
ङीप् ।) वन्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाख्यः, पुं, (नाग एव आख्या यस्य ।) नाग-
केशरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाञ्जला, स्त्री, नागयष्टिः । इति जटाधरः ॥

नागाञ्जना, स्त्री, हस्तिनी । (नागस्यैव अञ्जनं
कृण्वणत्वं यस्याः ।) नागयष्टिः । इति मेदिनी ।
ने, १८८ ॥

नागाधिपः, पुं, (नागानां अधिपः ।) अनन्तः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७३ ॥

नागात्मकः, पुं, (नागानां अन्तर्को विनाशकः ।)
गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

नागारातिः, पुं, (नागानां आरातिः शत्रुः ।)
वन्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागालाडुः, स्त्री, (नाग इव अलाडुः ।) कुम्भ-
तुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाशत्रुः, पुं, (अत्रातोति । अश + ल्युः । नागाणां
अशत्रो भक्षकः ।) गरुडः । इति हारावली । १८ ॥

नागाहं, स्त्री, (नागस्य आह्ना नाम आह्ना
यस्य ।) हस्तिनापरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाह्ना, स्त्री, (नागं नागकेशरं आह्वयते सार्धं
इति । आ + ह्ने + अच् । टाप् ।) लक्ष्मणा-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागो, स्त्री, (नागस्य स्त्रिया पत्नी । नाग + जान-
पदेति स्त्रीलार्थं ङीप् ।) नागपत्नी । इति
सुश्रुतबोधम् ॥ (अस्याः दक्षिणया यथा,—

“लघु पाके जलासर्पं वीथीयां पत्तिनाशनम् ।
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्षां विवर्द्धनम् ॥”
इति सुश्रुते स्त्रवस्थाने ४५ अध्याये ॥)

नागोदरं, स्त्री, (नागउदरं यस्मात् । एगोदरादि-
त्वात् रलोपः ।) उदरवागम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४६२ ॥

नागोदरं, स्त्री, (नागवत् रुद्धदरं यस्मात् ।)
उरुच्छागम् । इति हारावली । १६८ ॥ (गर्भिण्या
गर्भापहवविशेषः । यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ।
१० अध्याये ।

“शुकग्रीणिनं वायुनाभिपपसमवक्रान्तजीवमा-
धाययदुदरं तत् कदाचित् यदृच्छया उपशान्तं
नेगमेपापजुसमिति भाषस्ते । तमेव कदाचित्
प्रसीयमानं नागोदरमिच्छाद् । तच्चापि आन-
यत् प्रतीकारः ॥”)

नाचिकेनः, पुं, नाचिकताः । अचिः । यथा,—

“स त्वमचिरं स्वयंमधिगच्छेत् ।

प्रवृत्तिं तत् अदृष्टावाय मरुम् ।

अर्गलोका अरुणत्वं भजन्त

एतद्विनीयं यत् यत् यत् ॥

प्र तं ब्रवीमि तदु मे निर्बोध

स्वयंमयि नाचिकेनः प्रजानन् ।

अनन्तलोकाप्रिमथो प्रतिष्ठा

विद्धि त्वमेनं निश्चितं गुह्यायाम् ॥

नाचिके

लोकादिमयि तत्तुवाच तस्मै

या इष्टका यावतीत्यां यथा वा ।

स चापि तत्तुवाच दृढयथोक्त-

मयास्य चतुः पुनराह सुष्ठु ।

तत्तुवाच प्रीयमाणो महात्मा

वरं तवेहाह ददामि भूयः ।

तवेव नाम्ना भवितायमयिः

सुहृन्नीयमात्रेकरूपो यद्वाह ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेव सयिं

त्रिकर्मज्ञतरति जन्ममृतम् ।

प्रत्ययं देवमीशं विदित्वा

त्रिचायिमांशं शान्तिमत्यन्तमेति ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा

य एवं विद्वान्चतुर्न नाचिकेतम् ।

स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद

श्रीकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥”

इति कठोपनिषदि प्रथमा वल्ली । १६-१८ ॥

(अचिर्विशेषः । अस्य विवरणं यथा, मञ्जु-

भारते । १६ । ७१ । ८—७१ ।

“अत्रापुनराहस्तीममितिहासं पुरातनम् ।

अधिरुद्धान्तोक्तं नाचिकेतस्य चोभयोः ॥

अधिरुद्धान्तिकीर्णानुपगम्य ततः सुतम् ।

त्वं मामुपचरस्विति नाचिकेतसमभाषत ॥

समाप्ते त्रियमे तस्मिन् महाविः पुनर्मप्रणीत ।

उपस्यश्रुतशक्तस्य स्वाध्यायाभिरतस्य च ॥

इध्वा दर्भाः सुमनसः कलसश्चातिभोजनम् ।

विस्मृतं मे तदादाय नदीतोरादिहोत्रज ॥

गन्धानवाप्य ततः सर्वं नदीधमसमावृतम् ।

न पयसामि तद्विवेकपितरं सोऽग्रयोऽक्षुण्णिः ॥

क्षुण्णिपामाश्रमाविष्टः क्षुण्णित्वालकिकेन ।

यमं पश्यति तं पुनर्मप्रणीत स महातपाः ॥

तथा स पित्राभिहितो यावत्सर्गेण जन्ताञ्जलिः ।

प्रमोदति ब्रह्मैव मतमन्वोपेतदुवि ॥

नाचिकेतं पिता हृष्टा पतितं दुःखमन्वितः ।

किं मया जन्तमित्युक्ता निपतता महातपे ॥

तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुनर्मनुश्रीषतः ।

अतीतं तददृष्टं मां सोऽया तच्च श्रुत्वा ॥

पित्रेनाशुप्रपातेन नाचिकेतः क्रुद्धः ॥

प्राप्त्यन्तश्चयने कौशेयं हृष्टा शस्यमिवावृतम् ॥

स पयंपृच्छतं पुनं शीर्णं पयोऽग्नं पुनः ।

द्वितीयं सः समादिधं शीर्णस्वप्रमिषोत्थितम् ॥

अपि पुनः त्रिणाचिकाः शुभाक्ते स्वेन कर्मणा ।

दिष्टा चासि पुनः प्राप्नोन्निह ते मानुषं

यपुः ॥

प्रत्यक्षदर्शो मन्त्रस्य पित्रा एगो महात्मना ।

स तं वान्ती पितृमन्त्रो मन्त्राणां स्ववेदयत ॥

कुर्वन् भवच्छासनमाशु यतो

रुद्धं विद्यान्ती रुचिरप्रभाशम् ।

विषमन्त्रां प्राप्य समामपश्ये

महमयो यो रुद्रदेवमात्मम् ॥

हृष्टोऽयं मामभिसुगमापन्नमं

देहीति स ह्यासनमादिदेयम् ।

वैवस्वतोऽर्थादिभिरहं येष
भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥
ततस्त्वहं तं शनकैरवोचं
यतः सदस्यैरभिपूज्यमानः ।
प्राप्नोऽस्मि ते विषयं धर्मराज ।
लोकानर्हयानहं तान् विधनष्व ॥
यमोऽब्रवीन्मां न मतोऽसि सौम्य
यमं पश्येत्वाहं स त्वान्तपत्नी ।
पिता प्रदीप्तामिसमानतेजा
न तच्छ्रममृतं विप्रकर्तुम् ॥
दृष्ट्वास्तेहं प्रतिगच्छस्व तात
शोचत्यमौ तव देहस्य कर्ता ।
ददानि किञ्चापि मनःप्रणीतं
प्रियातिथेस्तव कामान् शृणोष्व ॥
तेनेवमुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं
प्राप्नोऽस्मि ते विषयं दुर्निर्वर्तम् ।
इच्छाम्यहं पुण्यकृतां सन्दृष्ट्वान्
लोकान् द्रष्टुं यदि तेऽहं वराहः ॥
यानं समारोप्य तु मां स देवो
वार्युक्तं सुप्रभं भानुमत्तम् ।
सन्दर्शयामास तदात्मलोकान्
सर्वोत्तमा पुण्यकृतां दिजेभ्यः ॥”)
नाचिकेतुः, पुं, अयिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाटः, पुं, (नट + भावे घञ् ।) नृत्यम् । देश-
विशेषः । कर्णाटक इति ख्यातः । इति श्रुत्य-
रत्नावली ॥ (तद्देशवासिनि, त्रि । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । ३०२ ।
“यावत्तु चोलकर्णाटनाटादींश्च नरेभ्यस्तान् ॥”)
नाटकं, क्ली, (नाटयतीति । नट + णिच् + ण्वल् ।)
गद्यपद्यप्राकृतभाषादिमयग्रन्थविशेषः । तत्-
पर्यायः । महाकल्पकम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासज्जर्वादिगुणवत् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
सुखदुःखसमुद्भूतानारससमन्वितम् ।
पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः ॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धौरीदासः प्रतापवान् ।
द्वितीयो द्रव्याद्विद्यो वा गुणवान्मायको मतः ॥
एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्ये निर्वह्येऽङ्गुतम् ॥
चत्वारः पञ्च वा मुख्यैः कार्यथाष्टतपूरुषाः ।
गोपुच्छाग्यसमाग्रन्तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे । ६ । २०७ ॥
अपि च ।
“नाटकं स्यात् प्रकरणं याथोक्तोऽङ्गुत्तथा डिमः ।
इहात्मगः प्रहसनं भानः समरकारः ॥
वोणीति भरतः प्राह नाट्येऽष्टदशरूपकम् ।
नाटिका प्रेक्षणश्चैव चोदकं प्राकटं तथा ॥
गोपुच्छाग्यसमाग्रन्तु भानोऽङ्गुत्तप्रासकौ ।
उल्लासकं श्रोगदितं प्रस्थानं नाट्यरासकम् ॥
दुर्मेका लालिका च कायचैत्यरूपकम् ।
स्यात् सप्तदश संख्यन्तु लक्षणस्यैव कथ्यते ॥

प्रख्यातोत्तमनायकं रसमयं राजर्षिवंशोद्भवं
साङ्गं भङ्गजयान्वितं लयमयं तत्तत्पुराणाश्रयम् ।
भाषावैभवसुन्दरं प्रविलसन्नानाविलासं बलद-
वृत्तियाप्रमशेषसन्धिसहितं सप्ताङ्गवन्नाटकम् ॥”
अन्ये तु ।
“देवतानां मनुष्याणां राज्ञां लोके महात्मनाम् ।
पूर्ववृत्तानुचरितं प्रख्यातोदात्तनायकम् ॥
प्रवेशकविश्वकम्मादिभिः सन्धिरन्वितम् ।
इतिहासकथोद्भूतं सुखदुःखोद्देश्यैर्धृतम् ॥
षट्पञ्चदशसप्ताष्टनवाङ्कैरनुभूयितम् ।
नानाविलासलीलाभिः सन्धिसहितैर्भिरन्वितम् ॥
नानाभावरसैराङ्गं नाटकं स्वरयो विदुः ।
किञ्चिदङ्गविहीनम् न त्वायं नाटकं कश्चित् ॥
आरम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सम्भव एव च ।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्तथापरः ॥
इत्यवस्थापकं स्यात् नाटके कार्यवस्तुनः ।
संस्कृतं प्राकृतं भूतभाषाप्रभंशिका गिरः ।
नाटके नियताः श्रुता एवा भाषा रसावहा ॥
भाषाविभाषाभेदेन प्राकृतान्तु चतुर्दश ।
मागध्यावन्तिका प्राच्या शौरसेन्यहमागधी ।
वाङ्गीका दक्षिणात्याम्भाषाः सप्त च प्राकृते ॥
शकाराभीरवाङ्गालशवरद्विजौडजाः ।
वर्नौकसीविजातीनां विभाषाः सप्त कीर्तिताः ॥
केकेयी शौरसेनी च काश्मी पाञ्चालमागधी ।
द्राविडी पाण्डेय्यी च भूतभाषा प्रकीर्तिताः ॥
वैदर्भा मागधी नाटी काश्मीजी चोपनागरी ।
पाञ्चाली षडुपभंशभाषा स्युर्दशभेदतः ॥
देवतादर्शनात्मनश्च कर्त्तव्यं नाटकं बुधैः ।
राजर्षिदर्शनात्मां या तेषां देवैः समा मताः ॥
उदाहरणम् । सुरारिकर्वेरनर्षराघवं भवभूते-
रुत्तररामचरितं कालिदासस्याभिज्ञानशकु-
न्तलचेत्यादि । इति नाटकलक्षणम् ॥” इति
सङ्गीतदामोदरः ॥
नाटकः, पुं, (नृत्यते नृत्यते देवयोनिभिरत्र । नट +
घञ् । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, नाटयतीति
नट + णिच् + ण्वल् ।) कामाख्यास्यपञ्चतमेदः ।
यथा,—
“ऐशान्या नाटके श्रौते शङ्करस्य महाश्रमम् ।
नित्यं वसति तत्रेशस्तदधीना तु पार्ज्वती ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥
(नाटकशाला । यथा, रामायणे । १ । ५ । १२ ।
“अथ नाटकसङ्गेषु संयुक्तां सञ्जतः पुरीम् ॥”
नटतीति । नट + ण्वल् ।) नर्तकं, त्रि । इति
आकरणम् ॥
नाटान्नः, पुं, तरङ्गजः । तत्पर्यायः । चेलालः २
चित्रफलः ३ सुखाग्रः ४ राजतेमिषः ५ लता-
पमसः ६ सेंदुः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाटारः, पुं, (नट्या नटस्य वा अपत्यम् । “आर-
गुदीचाम् ॥” ४ । १ । १३० । इति आरक् ।)
नट्या अपत्यम् । इति सुष्वोध्यकारणम् ॥
नाटिका, स्त्री, (नाटक + टाप् अत इलम् ।)
नाटकविशेषः । यथा,—

“केशिकीवृत्तिसंयुक्ता नारीपरिजिता ॥
चतुर्थसन्धिहीना च नाटिका वृपनायिका ॥
इयं शृङ्गारवहुला ततः स्यात् केशिकीमयी ।
मृद्गीयं केशिकीवृत्तिर्न स्यादन्यरसाश्रया ॥
न कुञ्जरकराघातमात्रं शक्नोति कन्दली ।
लास्यां विटः पीठमहः सन्धयो वादसन्धयः ॥
अन्तःपुरचरो राज्ञ इषद्विद्यो विदूषकः ।
अथ भार्याजितो राजा निभृतः काममाचरेत् ॥
अन्तःपुरगतां कन्यां देवीगुप्तां यियासति ।
मन्त्रिणि व्यसराव्यस्तु सुखसंस्थापितः प्रभुः ॥
युवा भूमिपतिः प्रायो निभृतः काममाचरेत् ॥
कन्यामिह परिणयविषयां देवीगुप्तां महिषीं
ज्ञानविरहेण ॥ एके तु ।
चतुर्भिरङ्कैरुत्पादयन्तिस्त्रिभिरुपनायकम् ।
यत् केशिकीरसप्रायं नाटकं सैव नाटिका ॥
पूर्वक्रमाम्नाटकक्रमादत्रावली नाटिका ।
एवमन्येऽङ्गोद्भयः ।” इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(अस्या लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । १५६ ।
“नाटिका कृत्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतु-
रङ्गिका ।
प्रख्यातो धीरललितस्त्रजः स्यान्नायको वृपः ॥
स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतयाष्टतायवा ।
नवागुरागा कन्याश्च नायिका वृपवंशजा ॥
सम्यवर्त्तते नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।
देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा वृपवंशजा ॥
पदे पदे मानवतो तदशः सङ्गमो हयोः ।
वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्पविमर्षाः सन्धयः
पुनः ॥”)
नाट्यः, पुं, (नट्या अपत्यम् । नटी + टक् ।)
नटीसुतः । इति सुष्वोध्यकारणम् ॥
नाटेरः, पुं, (नट्या अपत्यमिति । नटी + टक् ।)
नटीसुतः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१२ ॥
नाट्यं, क्ली, (नटानां कार्यम् । नट + “कृन्द्गौक्-
धिकयात्तिकवृत्तचनटात् अजः ।” ४ । ३ । १२६ ।
इति अजः ।) नृत्यगीतवाद्यम् । तत्पर्यायः ।
तौत्यत्रिकम् २ । इत्यमरः । १ । ७ । १० ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ३० ।
“नाट्यं तनोषि सगुणा विविधप्रकारं
नो वेति कीदृपि तव कृत्यविधानयोगम् ॥”)
नटानां समूहः । इति आकरणम् ॥ नाट्या-
रम्भनञ्चत्राणि यथा । अनुदाधा १७ धनिष्ठा
२३ पुष्यः ८ हस्ता १३ चित्रा १४ स्वाती १५
ज्येष्ठा १८ श्रवति २४ रेवती २७ ॥ इति
ज्योतिषम् ॥ * ॥ नाट्यफलं यथा,—
“देवर्षिचित्तिपालपूर्वचरितान्यालोक्य धर्मादय-
स्तत्सावाश्रितभूमिकाभिनयने स्यादर्थसिद्धिः
परा ।
संगीतायुतचित्तवृत्तिभरणा वक्ष्या भवन्त्यङ्गना
ज्ञानं शङ्करसेवयति कथितं नाट्यं चतुर्वर्ग-
दम् ॥
यो यस्य दयितो भावः स तं नाट्ये निरीक्षते ।
अतः सर्वमनोहारि नाट्यं कस्य न रञ्जकम् ॥”

नाट्याल

नाट्योत्पत्तिर्यथा,—
 “इहाश्रूयते ब्रह्मा प्रकृताभ्यर्चितः पुरा ।
 चकाराक्षय्य वेदेभ्यो नाट्यवेदं पञ्चमम् ॥
 उपवेदोऽथ वेदाश्च चत्वारः कथिताः स्मृतौ ।
 तत्रोपवेदो गान्धर्वः शिवेनोक्तः स्वयम्भवे ॥
 तेनापि भरतायोक्तस्तेन मर्त्ये प्रचारितः ।
 शिवराजयोनिभरतास्तस्मादस्य प्रयोजकाः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 नाट्यधर्मिका, स्त्री, (नाट्यधर्मेऽप्यस्याः
 क्रियाया इति ठन् ।) दर्शनार्थं शास्त्रोक्तनाट्यम् ।
 यथा, हेमचन्द्रः ।
 “गीतवाद्यवृत्तत्रयं नाट्यं तैर्यत्रिकश्च तत् ।
 संगीतं प्रेक्षणार्थं तस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्य-
 धर्मिका ॥”
 नाट्यप्रियः, पुं, (नाट्यं प्रियं यस्य ।) शिवः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥
 नाट्यशाला, स्त्री, (नाट्यस्य वृत्तगीतादेः शाला
 गृहम् ।) प्रासादद्वारसमीपगृहम् । नाट-
 मन्दिर इति भाषा । यथा,—
 “नाट्यशाला च कर्मणा द्वारदेशसमाश्रया ॥”
 इति गरुडपुराणम् ॥
 नाट्यालङ्कारः, पुं, (नाट्यस्य अलङ्कारः ।) नाट्य-
 भूषणहेतुः । स तु अष्टविधप्रकारः । यथा,
 “निष्ठिम्भेनोरथोऽम्भेनो निरुक्तिश्च विशेषणम् ।
 गुणाभिप्राय उद्दिष्टविचारप्राप्तिनीयः ॥
 अभिप्रायः परीक्षारो गह्वरानुगमौ तथा ।
 अर्थापत्तिः प्रसिद्धिश्च दार्ढ्यं प्रियभाषणम् ॥
 अभिमानाख्यानगर्वा हर्षलोभोदमाश्रयाः ।
 पञ्चास्तापः सृष्टाक्रन्दो कपटश्च प्रवर्तनम् ॥
 उत्तेजनश्च दृष्टान्तः शोभोदाहरणं अपि ।
 संशयोऽक्षरसंघातो विमलोक्तिः पदोच्चयः ॥
 परीवादोऽनुक्तसिद्धिरनुमाध्यवसायकौ ।
 प्रोत्साहनं तुल्यार्थं उपपत्तानुवर्तकौ ॥
 निवेदनश्च साहाय्यं याचना पृच्छा विशेषणम् ।
 अभिज्ञानश्च स्वाह्वयं गुणकौर्त्तनमुक्तयः ॥
 विपर्ययश्चातिशयो भूषाहेतुनिर्देशनम् ।
 मानालेशश्च सन्निपसमोऽक्षीविसर्पकाः ॥
 उल्लेख उपदिष्टौ चेत्यष्टविधमिमा अमी ।
 अलङ्कारा मता नित्यं नाटकादिषु स्मरिभिः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 (साहित्यदर्पणमते त्रयस्त्रिंशत् नाट्यालङ्काराः ।
 यथा, तन्त्रेव । ६ । २००—२३२ ।
 “आशीराक्रन्दकपटान्तामागर्वोदमाश्रयाः ।
 उत्प्रासनं सृष्टाक्षीविसर्पकापोपपत्तयः ॥
 आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसङ्घर्षता ।
 उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥
 प्रोत्साहनश्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्तनम् ।
 उत्कीर्त्तनं तथा याचना परीक्षारो निवेदनम् ॥
 प्रवृत्त्याख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनम् ।
 इति नाट्यालङ्कारयोः नाट्यभूषणहेतवः ॥
 अष्टाशीरिष्टनाशं सारकन्दः प्रलपितं युच्यते ।
 कपटं मयि यत्र रूपमन्यदिभासते ॥

नाट्योक्तिः

अन्तमा सा परिभवः स्वस्वोऽपि नाभिसङ्गते ।
 गर्वोऽवसेपजं वाक्च कार्यस्यारम्भ उद्यमः ॥
 ग्रहणं गुणवत्कार्यहेतोराशय उच्यते ।
 उत्प्रासनं पञ्चासौ योऽसाधौ साधुमानसि ॥
 आकाङ्क्षा रमणीयत्वादस्तुनो या धृष्ट्या तु सा ।
 अधिप्रेषवचःकारी चोभः प्रोक्तः स एव तु ॥
 मोहावधोरितार्थस्य पञ्चात्तापः स एव तु ।
 उपपत्तिर्मता हेतोरुपपत्त्यासोऽर्थसिद्धये ॥
 आशसनं स्यादाशंसा प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।
 विसर्पो यत्प्रसारणं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥
 कार्यग्रहणसुखेन उत्तेजनमित्युच्यते ।
 स्वकार्यसिद्धयर्थस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥
 भर्तृमता तु परीवादो नीतिः शास्त्रेण वर्तनम् ॥
 उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादन्तर्कीर्त्तनमेकधा ।
 उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥
 प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि
 योजनम् ।
 साहाय्यं सङ्कटं यत् स्यात् साधुज्ञानं परमम् ॥
 अभिमानः स एव स्यात् प्रथयादनुवर्तनम् ।
 अनुवर्तनं भूतकार्यास्थानमुक्तोत्तमं मतम् ॥
 याचना तु कापियात्तायाः स्वयं हृतसुखेन वा ।
 परीहार इति प्रोक्तः क्षतामुचितमाज्जनम् ॥
 अधिप्रेषितकर्तव्यकथनं निवेदनम् ।
 प्रवर्तनं कार्यस्य यत् स्यात् साधुप्रवर्तनम् ॥
 आख्यानं प्रबन्धोक्तिः युक्तिरर्थवधारणम् ।
 प्रहर्षः प्रमदाधिक्यं शिवा स्यादुपदेशनम् ॥”
 एतेषामुदाहरणानु तत्रैव दृश्यम् ॥
 नाट्योक्तिः, स्त्री, (नाट्यं वृत्तगीतादौ या उक्तिः ।)
 नाटकविषयकवचः । नटानां कर्म नाट्यं
 तत्रोक्तिः नाट्योक्तिः । इति भरतः ॥ तद्वयथा ।
 आर्येति ब्राह्मणम् । क्षत्रियं महाराजेति ।
 सर्वो हतेति । नोचं हस्ते इति । सेटी हस्ते
 इति । स्वामिनमाधेयुक्तिः । राजशालां राष्ट्र-
 येति । समानं हस्ते इति । राजानं देवेति ।
 सार्वभौमं भङ्गति । भगिनीपतिमावृत्तिं सम्बो-
 धयेत् । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ गणिकायां
 अङ्गुका । विदति भावः । जनकं व्यावृत्तः ।
 कुमारं युवराजभट्टारकौ । राज्ञे देवभट्टा-
 रकौ । राजसभायां भट्टारिका । क्षत्राभिषे-
 कायां राज्ञां देवो । इतराम् राष्ट्रीय भङ्गिनी ।
 अवधोलौ अत्रज्ञगणम् । मानरि अम्बा ।
 बालायां वाक्चः । आर्यं मारिचः । ज्येष्ठा-
 भगिन्या अन्तिका । निष्ठायी निवेद्यगम् ।
 इत्यमरः । १।७।११—१५ ॥ (यथाच साहित्य-
 दर्पणे । ६ । १५४—१६० ।
 “अथायं खलु यदस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।
 सन्ध्यायं प्रकाशं स्यात्तद्वेदपवारितम् ॥
 ग्रहस्यन्तु ग्रहस्य परावृत्त प्रकाशते ।
 त्रिपताककरेणान्यपवायान्तरा कथाम् ॥
 अन्धोन्धामन्त्रणं यत्स्यान्नान्ते तन्नातिकम् ।
 किं त्रयीवीति यत् नास्ते विना पात्रं प्रयुज्यते ॥
 सुखेवावृत्तमर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥

नाटिका

हतां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वेद्यानां नाम दर्शयेत् ।
 हतप्रायाणि वणिजां चिह्नेष्वोक्तया पुनः ॥
 वसन्तादिषु षण्यस्य वस्तुनो नाम वज्रवेत् ॥
 नाम कार्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम् ।
 नाटिकानायकाख्यानां संज्ञाप्रकरणादिषु ॥
 नाटिकासङ्काशोऽनी नाटिकाभिर्निर्दिष्टम् ।
 प्रायेण गण्यन्तः साधर्म्येः स्थाने प्रयुज्यते ॥
 राजा स्वामीति वेवेति भवेत्तु भङ्गिनी चाधमेः ।
 राजर्षिर्भवेत्येति तथा विदूषकश्च ॥
 राजनिष्ठविभर्षाः सोऽप्युपलब्धयेन च ।
 स्वच्छया नामभिर्विप्रेषिप्रव्याप्येति चेतरेः ॥
 वयस्यवयवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।
 वाच्यौ नटोऽनुवर्तारवाच्यनाम्ना परस्परम् ॥
 सूत्रधारं वेदेद्वाव इति वै पारिपात्रिकः ।
 सूत्रधारो मारिषिः हस्ते इत्यधमेः समाः ॥
 वयस्यवयवमेव ही मध्येरार्येति चायजः ।
 भगवन्निनि वक्तव्याः सन्ने देवर्षिलिङ्गिनः ॥
 वेदेद्वाशी च सेटी च भवतीति विदूषकः ।
 व्यायुधमयिनं समो हस्त तातेति चेतरेः ॥
 वयस्य पुत्रक तातेति नाम्ना गोषेण वा सुतः ।
 शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽप्युपलब्धयेन चाधमेः ॥
 विप्रेरयममावेति सन्निवेति च भगवन् ।
 साधो इति तपस्वी च प्रधानलोच्येति युधिः ॥
 अग्रहीताभिः पूज्यः शिष्यादौर्ध्वनिगद्यते ।
 उपाध्यायेति चाचार्यो महाराजेति भूपतिः ॥
 स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भट्टारकः ।
 सौम्य भट्टसुखेयमधमेस्तु कुमारकः ॥
 वाच्यो पल्लविभो राज्ञः कुमारो भट्टारिका ॥
 पतिपंथा तथा वाच्यो ज्येष्ठमध्याधमेऽख्यः ।
 हतेति महशी प्रेया हस्ते वेद्याङ्गका तथा ॥
 कुट्टिन्धमेत्युगतेः पूज्या च जगन्मोक्षिनेः ।
 आमन्त्रणे च पायसा वाच्यः स्वसमयागतेः ॥
 शाकादयश्च सम्भाष्या भट्टारकादिनामभिः ।
 यस्य यत्कर्म शिष्यं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥
 तेनेव नाम्ना वाच्योऽनी ज्ञेयाश्चाप्ये यथोचि-
 तम् ॥”
 नाटिका, स्त्री, (नाट्यगीति । नट भंशं + शिच +
 इत् ।) नाटिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 नाटिकं, क्ली, (नाटिकवि प्रतिलिपिः । नाटिका +
 “इवे प्रतिलिपिः ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।)
 कालशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥
 नाटिका, स्त्री, (नाटिका एव । स्वार्थं कन् ।) यट-
 तणः । वट्टि इति भाषा । तत्पर्यायः । साधा-
 रिका ए वट्टिका ॥ इति हेमचन्द्रः । १२।५१ ॥
 चटिकाज्ञानोपायो यथा,—
 “निमेषो मानुषो योऽर्थं साक्षात्प्रमाणकः ।
 तेऽप्यदृष्टाभिः काक्षां त्रिंशत्कृतास्तथा कला ॥
 नाटिका तु प्रमाणीन कला दृष्टा च पञ्च च ।
 उन्मादनात्मनः सा तु पलाय्यतेऽप्युदश ॥
 हेममायेः क्षत्राक्षिद्रा चतुर्भिस्तुरङ्गुलेः ।
 मार्गधन प्रमाणीन यत्प्रत्यस्तु संवृतः ॥”
 इति विक्रपुराणम् ॥

नाडिन्ध

“नेमिस्तिकलयं प्रपञ्चयिष्यन्निमेषादिक्रमेण प्रथमां-
शोक्तमेव कल्पप्रमाणमनुसारयति निमेष इति
सप्रभिः । मात्रैव मात्रं प्रमाणं यस्य । एक-
मात्रलक्षणरोचाराणकालसंमितो हि निमेषः ।
निमेषकालतुल्या हि मात्रा लघुचरश्च यदिनि
ब्रह्माणोक्तेः । नाडिकाज्ञानोपायमाह ।
उन्मानेनेति सर्वेन । अन्मस उन्मानेन उन्मी-
यते अनेनेत्युन्मानं पात्रम् । अर्द्धेन योगे त्रयो-
दशसार्द्धदादशेत्यर्थः । उन्मानरूपेण घटितानि
सार्द्धदादशपलानि सा नाडिका । सार्द्धदादश-
पलताम्रनिर्मितपात्रेण सा नाडिका ज्ञातये-
त्यर्थः । किं प्रमाणं तत् पात्रं कार्यं तदाह
मागधेन प्रमाणेन जलप्रत्यस्तु संस्तुत इति ।
सार्द्धदादशपलजलेन हि मागधदेशप्रस्यः पूर्यते ।
तत्प्रमाणं पात्रं कार्यमित्यर्थान् सिद्धम् । ननु
तथापि पात्रेण कथं नाडिकाज्ञानं क्रियापरि-
च्छेदत्वात् कालस्येत्याशङ्क्य क्रियासिद्धये ॥
प्रस्यदि विशिनष्टि हेमेति । माघः पञ्चगुणः ।
हेमो माघश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेन शलाकारूपेण
रचितः कृतच्छिद्रा । एतदुक्तं भवति सार्द्ध-
दादशपलताम्रमयं मागधप्रस्यसंमितमृद्वायतं
पात्रं चतुर्माषचतुरङ्गुलहेमशलाकया कृताध-
श्चिद्रं जले स्थापितं तेन छिद्रेण यावता कालेन
पूर्यते तावान् कालो नाडिकेति । तथा च शुकः ।
दादशसार्द्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेः ।
स्वर्णमाघैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रस्यजलप्लुतमिति ॥
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (यथा, सूयं-
सिद्धान्ते । १ । ११ ।

“यड्भिः प्राणैर्विनाडौ स्यात् तत् घटा नाडिका
स्यता ॥”

“यड्भिरिति । यट्प्रमाणैरनुभिः पानीयपलं
भवति पलानां घटा घटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञेः ॥
इति तट्टीका ॥

नाडिकेलः, स्त्री, (नारिकेलः । रस्य डत्वम् ।)
नारिकेलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

नाडिचौरं, स्त्री, (नाडिरिव चौरं यत्र ।) निर्जे-
तम् । इति हारावली । २१४ ॥ नली इति
भाषा ॥

नाडिन्धम्, पुं, (नाडौ वंशजनीं धमतीति । भा
शब्दाभिसंयोगयोः + “नाडौसुटोश्च ।” ३ ।
२ । ३० । इति खण्ड । “पात्राभास्येति ।” ७ ।
३ । ७८ । इति धमादेशः । “खित्यनययस्य ।”
६ । ३ । ६६ । इति पूर्वपदस्य ह्रस्वः ।) स्वर्ण-
कारः । इत्यमरः । २ । १० । ८८ । (उच्चनीचा-
धिरोज्ज्वलान् सुहृद्भिरनुस्मिन्नासेनाडौ धमति उप-
तापयतीति । आसकारकैः, त्रि । यथा, भट्टः ।
६ । ८४ ।

“सत्वमेजयसिंहप्राज्ञान् स्तनन्ययसमत्वधौ ।

कथं नाडिन्धमान् मार्गानागतौ विपमो-
पलान् ॥”

नाडिन्धयः, त्रि, (नाडौ धयतीति । घट पाने +
“नाडौसुटोश्च ।” ३ । २ । ३० । इति खण्ड ।

८५४

नाडी

“खित्यनययस्य ।” ६ । ३ । ६६ । इति ह्रस्वः ।)
नाडीपानकर्ता । इति सुष्वबोधयाकरणम् ॥

नाडिपञ्चं, स्त्री, (नाडिरिव पञ्चं यस्य ।) नाडी-
चम् । इति शब्दमाला ॥

नाडी, स्त्री, (नाडि + “लटिकागदक्तिनः ।”
इति वा डीष् ।) नालम् । व्रणान्तरम् । (नाली
वा इति भाषा । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १०
अध्याये ।

“तस्यातिमात्रगमनादुगतिरित्यतश्च

नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ॥”

दन्तमूलगता नाल्यो यथा, तत्रैव १६ अध्याये ।

“नालास्त्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधमांसकः ।
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥”

शिरा । गण्डदूष्या । कुहनचर्ष्या । यट्क्षय-
कालः । इति मेदिनी । छे, १६ ॥ शिरार्थे

पर्यायः । धमनिः २ सिरा ३ । इत्यमरः । २ ।
६ । ६५ ॥ नाडिः ४ नालिः ५ नाली ६ धमनी

७ शिरा ८ । इति भरतः ॥ धरणी ९ धरा १०
तन्तुकी ११ जीवितज्ञा १२ सिंहा १३ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ कायनाडी त्रिविधा ।
एका वायुवहा । अपरा सूत्रविडम्बिरस-

वाहिनी । अपरा आहारवाहिनी । इति
भरतः ॥ “सा तु गर्भस्य बालकस्य सप्रभिमर्से-

र्भवति ।” इति सुष्वबोधः ॥ (यथा, तोडलतन्त्रे
८ उक्तासि ।

श्रीदेशुवाच ।

“सार्द्धत्रिकोटिनाडीनामालयश्च कलेवरम् ।

क्रमेण श्रोतुमिच्छामि तद्वदस्व मयि प्रभो ॥

श्रीशिव उवाच ।

लोम्नि कूपे सपादाङ्कोटयश्चैव सुन्दरि ।।

हस्तास्थौ च तथा पादोऽपिलक्षणाडयः स्थिताः ॥
उदरे च तथा पायो पञ्चलक्षाः प्रकीर्तिताः ।

हृदादिसंज्ञात्रेणु नवलक्षाः प्रकीर्तिताः ॥

अथ पार्श्वे तथा चर्म तथैव सर्वसन्धिषु ।

रुद्रान्धूने स्थितं लक्षं शरीरे नाडयः प्रिये ॥

इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना चित्रिणी तथा ।

ब्रह्मनाडौ च यन्मध्ये पञ्च नाड्यः प्रकीर्तिताः ॥

कुङ्कुमशङ्खिनो चैव गान्धारी हस्तिजङ्घिका ।

नर्दिनी च तथा निद्रा रुद्रसंख्या व्यवस्थिता ॥

एता नाड्यः परेशानि । सुषुम्नायाः प्रजायते ॥”

नाडीक्रममाह ।

“सार्द्धत्रिकोट्यो नाड्यो हि स्थूलाः सूक्ष्माश्च
देहिनाम् ।

नाभिकन्दनिबद्धास्तास्तिथ्यगूर्ध्वमेधःस्थिताः ॥

दिसप्तसहस्रान्तु तासां स्थूलाः प्रकीर्तिताः ।

देहे धमन्यो धन्यास्ताः पञ्चत्रयगुणावहाः ॥

तासाञ्च सूक्ष्मशिराणि श्रुतानि सप्त

स्थूतानि येरसकृद्भरसं वहद्भिः ।

आप्यायन्ते वपुरिदं हि नृणाममीषा-

मन्मःस्रवद्भिरिव सिन्धुश्रुतेः समुदः ॥

आपादतः प्रततगाचमप्रधमेषा-

मामस्तकादपि च नातिपुरःस्थितेन ।

नाडी

एतन्मृदङ्ग इव चर्मचयेन नड्डं
कार्यं कृणामिह शिराश्रितसमकेन ॥

सप्तशतानां मध्ये चतुरधिका त्रिंशतिः स्फुटा
तासां एका परीक्षणीया या दक्षिणकरचरण-
वित्यस्ता । चतुरधिकेति तदुक्तम् ।

तिथ्यक् कूर्मो देहिनां नाभिदेशे

वामे वक्त्रं तस्य पुच्छश्च याम्य ।

ऊर्ध्वं भागे हस्तपादौ च वामौ

तस्याधस्तात् संस्थितौ दक्षिणौ तौ ॥

वक्त्रे नाडीद्वयं तस्य पुच्छे नाडीद्वयमथा ।

पञ्च पञ्च करे पादे वामदक्षिणभागयोः ॥

तासां मध्ये एकैति एकस्या एव पादादूर्ध्वगम-

नान् दक्षिणैति प्राधान्ये पुरुषाश्रया । यदुक्तम् ।

वामे भागे स्त्रिया योष्या नाडी पुंसस्तु दक्षिण ।

इति प्रोक्तो मया देवि । सर्वदेहेषु देहिनाम् ॥”

नपुंसकस्य तु स्त्रीपुंसयोरन्यतराकारप्रकटता-

मपेक्ष्य परीक्षा । सामान्यतः न स्यादेव । कृत्रि-

मस्य तु प्रकृतिस्यता । चरणेति वामस्य तु

दक्षिणस्यपञ्चान् पार्श्वस्था दक्षिणस्य तु वाम-

स्यपञ्चान् पार्श्वस्थेव सदुपदेशात् । करस्या

तु वक्ष्यते ॥ * ॥

परीक्षाप्रकारमाह ।

सद्येन रोगघृतिर्गुणरभागभाजा

पीन्याथ दक्षिणकराङ्गुलिकात्रयेण ।

अङ्गुलमलमधिपश्चिमभागमध्ये

नाडौ प्रभञ्जनगतिं सततं परीक्षेत् ॥

सद्येन करेण । रोगघृतिर्गदधारणमित्यापीडने

हेतुः । रोगाणां वातादिपित्तुनवायूनां धारणं

यथा स्यात्तथा पीयेति कश्चित् । भाग इति

समुदितकफोणिपरं भाजेति परीक्षाकालेऽपि

तत्र हस्तस्थितये । आपीक्षितार्थानाडौ एतस्या

पीडनं वातादिपीड्यापथ्यबोधनाय । अथेत्या-

पीडनानन्तरं न तु परीक्षाकालेऽप्यापीडन-

स्थितिः । दक्षिणेति प्रायिकं स्वपरीक्षाया-

मन्यथात्वात् । त्रयेति योग्यतया तर्जनीमध्यमा-

नाभिकाग्रहणम् । पश्चिमेत्यङ्गुलस्याधोभागः ।

मूलेति तदुक्तम् ।

अङ्गुलस्य तु मूले या धमनी जीवसाक्षिणी ।

तस्या गतिवशाद्विद्यात् सुखं दुःखश्च देहिनाम् ॥

प्रभञ्जनगत्यर्थेति नाड्यन्तरनिरासः । सतत

मिति सुखदशायामपि । तदुक्तम् । भावि-

रोगाभिवोधाय सुखनाडीपरीक्षणमिति ॥ * ॥

परीक्षणीयमाह ।

वातं पित्तं कफं हृद् सन्निपातस्तथैव च ।

साध्यासाध्यविवेकश्च सर्वं नाडौ प्रकाशयेत् ॥

सन्निपातमिति सामान्यतः । साध्यासाध्यमिति

विशेषतश्चेत्यर्थः । सर्वमित्येतदस्य रोगादिक-

मित्युपसंहारः । इति नाडीप्रकाशे प्रथमो-

द्योतः ॥ * ॥ अथ नाडीज्ञानसमयमाह ।

“प्रातः कृतसमाचारः कृताचारपरिग्रहम् ।

सुखाशीनः सुखाशीनं परीक्षार्थमुपाचरेत् ॥

प्रातरिति प्रायिकं मध्याह्ने उच्यते । इत्युक्तः ॥ * ॥

उरगुहिलावकादिहंसादीनाञ्च विभ्रतौ गमनम् ।
वातादीनाञ्च समं धमनीसम्बन्धमाधत्ते ॥

“यात्युच्चा च स्थिरात्यन्ता या चैवं मांस-
वाहिनी ।

अयमर्थः । यातकपाभ्यां नाहो किञ्चिद्ब्रूति
दुष्टं ज्ञायत्वाधिकत्वाभ्यामपि विशेषादुत्थय

नाडी

प्रितं विषमवेगेन वहति तदा तत्प्रतिकारायं भयजं कुर्यात् । असाध्या न स्यादिति यावत् । अत्र कश्चित् ।

स्वस्थानव्यवर्तनं यावद्भवत्या नोपजायते ।

नावलिकित्सासम्बन्धेऽपि नासाध्यात्मिति स्थिति-
रिति ।

तच्च प्रायिकं बहुधा अभिचारदर्शनात् । हस्ति-
च स्थानविधुतेत्यत्र चकारस्यायोग्यवच्छेदकत्व-
मित्यर्थः ॥ ॥ प्रसङ्गात् कालनिर्णयमाह ।

भूलतासुगताकारा नाडी देहस्य संक्रमात् ।

विश्रीर्णा चीणतां याति मासान्ते मरणं भवेत् ॥

कदाचित् महीलतावत् कृशा तद्गतिवदति-

मन्त्रवक्रगमना च । कदाचित् सर्पवत् परि-

पृष्टा तद्गतिवदलवसरवक्रगमना च इति वैशि-

ष्टेन मृश्यदृशानो भेदः । इत्यत्र कदाचिद-

लस्यतामतिकृशताश्च यदा गच्छति । देहेति-

देहक्रममपेक्ष्य तेन देहेऽपि यदा स्थलः श्रोत्रा-

दिना कदाचित् कृशाः स्यात् तदा द्वितीये

मासि म्रियत इति । तथा,—

शृणाङ्गच्छति वेगेन श्रान्ततां लभते क्षणात् ।

सप्ताहान्तरं तस्य यद्यङ्गे श्रोत्रवर्जितः ॥

क्षणादिति दत्तं दत्तं न तु कदाचिदिति । श्रान्तता-

मत्पलभ्यमानत्वम् । श्रोत्रेति तन्मात्रसम्बन्धे

न नाचिरं मरणाय चिरमेवेत्यर्थः । तथा,—

हिमवद्विश्रदा नाडी ज्वरदाहेन तापिनाम् ।

त्रिदोषसंग्रभजतां तदा मृत्युर्दिनजयात् ॥

यदा निरन्तरं ज्वरदाहतापौ श्रोत्रश्च नाद्याः ।

त्रिदोषेति । सन्निपातलक्षणसत्त्वं एव भवति ॥

तदा,—

निरोध्या दक्षिणे पादे तदा चैषा विशेषतः ।

मुखे नाडी वहेन्नित्यं ततस्तु दिनतूर्यकम् ॥

गतितु भ्रमरस्यैव वहेदेकदिनेन तु ।

कन्देन सन्दते नित्यं पुनर्लगतिं चाकुलौ ॥

मध्ये दादृश्यामानां मृत्युर्भवति निश्चितम् ।

दक्षिण इति पुंसः । स्त्रियास्तु वाम एव तथेति

करस्यैव विशेषतो विशेषज्ञानार्थम् । यदि

नोभयनाद्यापि मुखे पुरोभागं नित्यं सदा वहति

तदा दिनचतुष्टयं प्राप्य भ्रमरस्य परिभ्रमण-

रूपं गमनमिव मुख एव यदि वहति तदेक-

दिनेन । कन्दे मूले सन्दमस्थाने कदाचित् न

सन्दते स्वल्पं सन्दत इति सम्भाषते । नित्यं

पायः पुनश्चाकुलौ तन्मूले कदापि लगति तदा

तस्मादारभ्य दादृशप्रहरमध्य एव मृत्युरिति ।

तथा,—

स्थित्वा नाडी मुखे वस्य विदुर्द्वीतिरिवेक्ष्यते ।

ऽनेकं जीवितं तस्य द्वितीये भियते भुवम् ॥

स्थित्वाद्यावत्तथा स्थित्वा स्थित्वा विदुन्स्फुरण-

मव लस्यते द्वितीये इत्यष्टप्रहरादूर्ध्वमित्यर्थः ।

तथा,—

स्वस्थानविधुता नाडी यदा वहति वान वा ।

ज्वाला च हृदये तीव्रा तदा ज्वालामधि-

स्थितिः ॥

पृष्ठ

नाडी

न वेति स्थित्वा स्थित्वेत्यर्थः । इत्यत्र यदसाध्य-

लक्षणमुक्तमवस्थानादपवादविरहे सति तस्यार्थ-

प्रवेशो यथायथमार्थमतिभिरवगन्तव्य इति नेह

प्रतन्यते ग्रन्थगौरवभयात् । मन्दं मन्दमिति

अनेन न च भूलतागमनाकारेति विरुध्यते

तस्य तात्कालिकमरणविषयत्वात् । सर्वमिदं

सर्वरोग एव वेदितव्यं ज्वरमात्रे तु भ्रम एवेति ॥

इति नाडीप्रकाशे द्वितीयोद्योतः ॥ ॥

अथ रोगेषु निरूपणीयेषु प्रधानतया प्रथमं

ज्वरनिरूपणमाह । तत्र ज्वरपूर्वकरूपे ।

“अङ्गग्रहेण नाडीनां भवन्ति मन्थराः प्रवाः ।

प्रवः प्रवर्ततां याति ज्वरदाहोऽभिभूतये ॥

मात्रिपातिकरूपेण भवन्ति सर्ववैदनाः ॥

ज्वररूपमाह ।

ज्वरकोपे च धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ।

उष्णा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मण विना ॥

उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते ॥

अथ च ।

ज्वरे च वक्रा धावन्ती तथा च मरुतः प्रवे ।

रमणान्ते निशि प्रातस्तप्ता दीपशिखा यथा ॥

तत्रापि विशेषमाह ।

सौम्या स्रग्मा स्थिरा मन्दा नाडी सहज-

वातजा ।

स्थूला च कठिना शीघ्रा सन्दते तीव्रमारुते ॥

दत्ता च सरला शीघ्रा दीर्घा पित्तज्वरे भवेत् ।

शीघ्रमाह्वनं नाद्याः काठिन्याच्च चला तथा ॥

मलाजीर्णानातिवरां सन्दतश्च प्रकीर्तितम् ।

नाडी तनुममा मन्दा शीतला श्लेष्मदीयजा ॥

इन्द्रजमाह ।

चक्षला तरला स्थूला कठिना वातपित्तजा ।

इषश्च इष्यते तूष्णा मन्दा स्यात् श्लेष्मवातजा ॥

निरन्तरं खरं रुक्मं मन्दश्लेष्मातिवातलम् ।

रुक्मवातभवे तस्य नाडी स्यात् पित्तसन्निभा ॥

स्रग्मा शीता स्थिरा नाडी पित्तश्लेष्मसमुद्भवा ॥

प्रसङ्गादाह ।

मध्ये करे वहेन्नाडी यदि सन्नापिता भुवम् ।

तदा नूनं मनुष्यस्य रुधिरापूर्णिता मलाः ॥

आगन्तुकरूपभेदमाह ।

भूतज्वरे सिक इवातिवेगा

धावन्ति नाड्यो हि यथाव्यगमाः ।

तथा,—

रेकाहिकेन कचन प्रदूरे

क्षान्तगामा विषमज्वरेण ।

द्वितीयके वापि तृतीयतूर्ये

गच्छन्ति तत्रा भ्रमिवत् क्रमेण ॥

अथत्रापि ।

उष्णा वेगधरा नाडी ज्वरकोपे प्रजायते ।

उद्देगक्रोधकामेषु भयचिन्ताश्रमेषु च ॥

भवेत् चीणगतिर्नाडी ज्ञातया वेदसत्तमैः ॥

प्रसङ्गादाह ।

आयामे भ्रमणे चैव चिन्तायां श्रमशोकतः ।

नानाप्रभावगमना शिरा गच्छति विज्वरे ॥

नाडी

अजीर्णरूपमाह ।

अजीर्णं तु भवेन्नाडी कठिना परितो जडा ।

प्रसन्ना च दत्ता शुद्धा त्वरिता च प्रवर्तते ॥

तत्र विशेषमाह ।

पक्वाजीर्णं पुष्टिहीना मन्दं मन्दं वहेन्नडा ।

अस्वत्पूर्णा भवेत् कोष्णा गुर्वी सामा गरीयसी ॥

प्रसङ्गाद्गच्छानमाह ।

पुष्टिलेगुद्धाहारे मांसं च लघुडाहतिः ।

क्षीरे च क्षिप्तिता वेगा मधुरे भक्तवर्जितः ॥

रम्भागुद्धवाहारे रुक्षशुष्कादिभोजने ।

वातपित्तातिरूपेण नाडी वहति निष्क्रमम् ॥

अथ रसज्ञानम् ।

मधुरे वर्द्धगमना तित्ते स्याद्भूलतागतिः ।

अन्ने कोष्णा प्रवर्ततेः कटुके भृङ्गसन्निभा ॥

कषाये कठिना खाना लवणे सरला दत्ता ।

एवं द्वित्रिचतुर्योगे नानाधर्मेवती धरा ॥

तथा,—

द्रवेति कठिना नाडी कोमला कठिनाशने ।

द्रवद्रव्यस्य काठिन्ये कोमला कठिनापि च ॥

क्षौद्रे पृथग्यन्त्रिलेव पिष्टे पुष्टेव जायते ॥

अयिमान्धधातुजलयक्षणाह ।

मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् ॥

तदुक्तम् ।

क्षीणधातौ च मन्दाग्नौ नाडी क्षीणतमा भुवम् ॥

तथा,—

मन्देऽग्नौ क्षीणतां याति नाडी हंसाकृति-

स्तथेति ॥

अन्ये तु ।

आमाश्रये पुष्टिविवर्द्धनेन

भवन्ति नाड्योऽयमुज्ज्वलाभिष्टताः ।

आहारमान्धादुर्पवासतो वा

तथैव नाड्यो भुजगायमानाः ॥

प्रसङ्गाद्गच्छानमाह ।

लक्ष्मी भवति दीपान्नेस्तथा वेगवती मता ।

प्रसङ्गादुज्ज्वलीमयाह ।

पादे च हंसगमना करे मण्डकसंज्ञवा ।

तस्याग्नेर्मन्दा देहे त्वथवा ग्रहणीगदे ॥

तथा,—

भेदेन श्रान्ता ग्रहणीगदेन

निवीर्यरूपा त्वतिसारभेदे ।

विलम्बिकायां प्रवगा कदाचि-

हामातिसारे पृथुता जडा च ॥ ॥

अथ विश्वचिकित्साज्ञानम् ।

निरोधे मूत्रशूलतोर्विज्वरे त्वतराश्रिताः ।

विश्वचिकित्साभिभूते च भवन्ति भक्तवत् क्रमाः ॥ ॥

प्रसङ्गादानाहमूत्रशूलज्ञानमाह ।

आनाहे मूत्रशूले च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥ ॥

मूलज्ञानमाह ।

वातेन मूलेन मरुतप्रवेन

सदैव वक्रा हि शिरा वहन्ती ।

ज्वालामयी पित्तविचैष्टितेन

साध्या न मूले न च पृष्ठरूपा ॥ ॥

नाडीज

अथ प्रमेहज्ञानम् ।
 प्रमेहे अग्निरूपा सा सुतमा त्वामदूषणे ॥३॥
 विषविष्टम्भगुल्मज्ञानमाह ।
 उत्पित्तमुरुपा विषरिष्टिकाया
 विष्टम्भगुल्मेन च वक्ररूपा ।
 अत्यर्थवातेन अधः स्फुरन्ती
 उत्तानमेदिन्यसमापिका ॥४॥
 गुल्मे विशेषमाह कश्चित् ।
 गुल्मेन कम्पोऽथ पराक्रमेण
 पारावतस्यैव गतिं करोति ॥५॥
 अथ भगन्दरज्ञानम् ।
 त्रणार्थं कठिने देहे प्रयाति पौलिकं क्रमम् ।
 भगन्दराशुक्लेण नाडीव्रणनिवेदेन ।
 प्रयाति वातिकं रूपं नाडी पावकरूपिणी ॥
 अथ वाक्तादिज्ञानम् ।
 वाक्तास्य शल्याभिहतस्य जलो-
 र्वेगावरोधाकूलितस्य भूयः ।
 गतिं विधत्ते धमनी गन्ध-
 मरालमानेव कफोत्सृजेन ॥
 स्त्रीरोगादिकमपि रक्तादिज्ञानक्रमेण ज्ञानायम् ।
 कश्चित्प्रकरणोल्लेखात् कश्चिदौचित्यमात्रतः ।
 कश्चिद्देष्टात् कश्चित् कालात् सकृदोगदनिर्णयः ॥
 नाडीपरिचयज्ञानं प्रायशी नेव दृश्यते ।
 तेन धाष्ट्या मयोक्तं यत्तत् समाधेयमुत्तमैः ॥
 इति श्रीशङ्करसेनकविराजकृते नाडीप्रकाशे
 तृतीयोऽध्यायः ॥
 नाडीकः, पुं, (नाडीव कायतीति । के + कः ।)
 शाकविशेषः । पाटशाक इति नालिताशाक
 इति च भाषा । तत्पर्यायः । पट्टशाकः २
 नाडीशाकः ३ । अस्य गुणाः । रक्तपित्तनाशि-
 त्वम् । विष्टम्भित्वम् । वातकोपनत्वम् । इति
 भावप्रकाशः ॥
 नाडीकलापकः, पुं, (नाडीनां नाडीवमालानां
 कलापः सम्बन्धो यच्च । कप् ।) सर्पाणो । इति
 भावप्रकाशः ॥
 नाडीकेलः, पुं, (नारिकेलः । एयोदरादित्वात्
 साधुः ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 नाडीचः, पुं, (नाद्या चीयते इति । चि + वाङ्-
 लकान् डः ।) शाकविशेषः । नालिता इति
 भाषा । तत्पर्यायः । केषुकम् २ पेषुली ३
 पेषुः ४ विश्वरीचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 “नाडीचशाकं द्विविधं तिलकं मधुरमेव च ।
 रक्तपित्तहरं तिलकं क्रिमिज्वलविनाशनम् ।
 मधुरं पिष्ट्वलं शीतं विष्टम्भिकपवातघ्नम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 नाडीचरणः, पुं, (नाडीवचरणो यस्य ।) पणो ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नाडीजङ्घः, पुं, (नाडीवत् जङ्घा यस्य ।) काकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुनिविष्टः । यथा ।
 “नाडीजङ्घः सरगुरुसुनिविष्टः ठहरकालौ
 मत्सवती न शुभफलदौ पीयमाद्यौ न शेषान् ।”
 इति मज्झिमासतत्त्वम् ॥

नाडीवि

वक्रविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । १६६ ।
 १६ — २० ।
 “ततोऽस्तं भास्करे याते सन्ध्याकाल उपस्थिते ।
 आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकान् स्वगतमः ॥
 नाडीजङ्घ इति स्थानो दयितो ब्रह्मणः
 सखा ।
 वक्रराजो महापादः कश्चपस्यात्मसम्भवः ॥”
 नाडीतरङ्गः, पुं, (नाद्यां नालायां तरङ्गो यच्च ।)
 काकोलः । दृष्टकः । रतदृष्टकः । इति
 मेदिनी । मे, ५६ ॥
 नाडीतिलकः, पुं, (नाद्या तिलकः ।) नेपालनिम्बः ।
 इति राजनिर्घण्टः । (नेपालनिम्बशब्देऽस्य
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 नाडीदेहः, पुं, (नाडीसारो देहो यस्य । लघ-
 त्वान् तथात्वम् ।) भृङ्गो । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 नाडीनक्षत्रं, स्त्री, (नाडीस्थितं नक्षत्रम् ।)
 नरस्य जन्मदशमपौडशाष्टादशचतुर्विंशपञ्च-
 विंशनक्षत्राणि । राशः पूर्वोक्तानि जाति-
 देशाभिधेयनक्षत्राणि च । यथा,—
 “जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दशमं साक्षात्तिकं
 चोदयाम् ।
 समुदयमष्टादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ।
 आद्यात्तु पञ्चविंशं मानसमेव नरः यद्विचर-
 त् ।
 नवनक्षत्रो नृपतिः स्वजातिदेशाभिधेयः ॥” ॥
 जात्यन्तम् ।
 “पूर्वाज्यं मानसमयजानां
 राजान् पौण्ड्रं सद्योत्तराणि ।
 सपौण्ड्रमिवं पितृदेवतञ्च
 प्रजापतेर्भक्ष्यं जन्मवलागतम् ।
 आदित्यहस्ताभिजिदशभिः
 तान्यन्त्यजातेः प्रभविष्णुतायाम् ।
 देशं देशनामर्चम् । नाडीनक्षत्राणि ॥ ३ ॥
 ईहा देहाष्टहानिः स्यान्मन्त्रोपपापिते ।
 कर्मज्ञे कर्मज्ञां हानिः पौडा मनसि मानसे ॥
 सुनिविष्टविश्वमन्त्रां हानिः साक्षात्तिके तथा ।
 सन्मते सामुदायिके मित्रभ्रष्टार्थसङ्घयः ।
 वैनाशिके विनाशः स्याद्देहद्विविधसम्पदाम् ॥
 नाडीनक्षत्रफलम् ॥ ४ ॥
 जातिभेदं कुलनाशः स्याद्व्यस्यनक्षत्राभिधेयः ।
 देशभेदं देशभङ्गः स्यात् करैरेव शुभेः शुभम् ॥
 यस्मिन् राजाभिधेयो भवति तदाभिधेयनक्ष-
 त्रम् । अ इ उ ए ऋ लृ । ओ व वि यु
 रोहिणीत्यादि देशभम् ।
 सर्वेषां पौडायां दिनमेवसुपौडितोऽनलं जुहु-
 यात् ।
 माविज्जा जीरतरोः समिद्धिरमग्निरादुरतः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 नाडीविग्रहः, पुं, (नाडीसारो विग्रहो यस्य ।
 अतिलघुत्वान् तथात्वम् ।) भृङ्गो । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । १२४ ॥

नाडीव्र

नाडीव्रणः, पुं, (नाडीचलणो व्रणः ।) सर्वदा-
 गलद्व्रणः । नाली चा इति भाषा । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ५४ ॥ तस्य निदानं यथा,—
 “यः श्लोथमाममिति पक्षमुपैच्छति श्लो-
 थो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
 अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य
 स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥
 तस्यातिमात्रगमनादतिरिच्यते तु
 नाडीव्र यद्वहति तेन मया तु नाडी ॥” ॥
 वातादिरोधभेदेन तस्य रूपाणि यथा,—
 “दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशब्द
 संस्फूर्तिरपि च शब्दानिमित्ततोऽप्या ।
 तच्चानिलात् परुषकृष्णसुखी समूला
 क्षिणानुविह्वलमधिकं सवति चपासु ॥
 पित्ताक्षबाष्पवरकरो परिहाद्युक्ता
 पीतं सवत्यधिकसुखमहःसु चपापि ।
 श्लेष्मा कपाद्वृद्धनाशुनपिष्णुलाम्बा
 स्तब्धा सकलरुजा रजनीप्रवृद्धा ॥
 दाहज्वरश्च सन्मन्त्रैश्चनयत्तु शोषा
 यस्यां भवत्यभिहितानि च लक्षणानि ।
 तामादिशन् पवनपित्तकफप्रकोपात्
 घोरामसुप्तयकरो भव कालरात्रिम् ॥
 दोषद्वयाभिहतलक्षणदर्शनेन
 तिस्रो गतीर्यति करप्रभवस्तु विद्यात् ॥”
 शब्दानिमित्तलक्षणं यथा,—
 “नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितम्
 स्यान्नेषु शब्दान्मन्त्रेण गतिं करोति ।
 सा फेनिलं मयितमन्त्रमन्त्राविति-
 सुणं करोति सज्जमा भवत्यञ्च नित्यम् ॥”
 असाध्यजङ्घमाध्योल्लेखनं यथा,—
 “नाडी चिदोषप्रभवा न सिञ्जते
 शोषाश्चतस्रः खलु यत्रमाध्याः ॥”
 इति माधवकरः ॥ ३ ॥
 “विहङ्गविपला लङ्घाचूर्णं लोढुं समाप्तिकम् ।
 चन्त कुष्ठं लभीन्महानाडीव्रणभगन्दरान् ॥”
 इति गरुडपुराणम् ॥
 (अस्य चिह्नितमान्तरं यथा,—
 “नाडीनां गतिमन्विष्य शब्दलङ्घापाय कर्मवित ।
 सर्वव्रणक्रमं कुप्यात् श्लोथनं रोपणादिकम् ॥
 नाडीं वातज्जला साधु पाटनीं लेपयेद्विषक ।
 प्रत्यक् पुष्पीफलपुष्पैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
 पित्तकीं तिलमस्त्रिहजानागदलीनिशायुगेः ।
 क्षेद्रिकीं तिलयष्टाकानि कुम्भारिष्टमेव ॥
 शूल्यां तिलमन्त्राव्युत्प्रेषयेत्तु श्लोथनात् ।
 आरवधनिशाकालाच्चर्माव्युत्प्रेषयेत्तु ॥
 खज्वलनिर्गमे योज्या श्लोथनी गतिनाशनौ ॥
 घोटाफलत्वद्दानात् फलनि
 पूगस्य च लक्ष्मणस्य सुखम् ।
 चतुर्दशदिनं सद्यः कल्पो
 वर्णाश्रितो हन्त्यचिरं नाडीम् ॥
 यत्किञ्च भोजनिकं प्रयुक्तं
 नाडीव्रमुक्तं लवणोत्तमं वा ।

नागकं

दृष्टव्ये यद्विहितं तैलं
तत्र सैष्यमानं गतिमाशु हन्ति ॥

जात्यकसम्पाककरदन्तो-
सिन्धुसौवर्णलयावशुकेः ।

वर्णिः कृता हन्त्यचिरं नाडीं
कुक्कुरीरपिष्टा सह चित्रकं ॥

महिषदधिकोदवात्रमित्रं हरति चिरविरुद्धा-
भुक्तं ककुनिकासुलचूर्णमतिदारुणं हन्ति ॥
कृशदन्तभोरुणां गतिर्मर्माश्रिता च या ।
चारुचूर्णेन तां भिन्वात शस्त्रेण कदाचन ॥
यथाया गतिमन्वित्य चारुचूर्णानुसारिणीम् ।
सुर्गं विदधातुं लोकोन्मत्तानामु च निर्हरन् ॥
सुत्रस्यान्तं समानीय गाढवन्धनमाचरेत् ।
ततः चारुचूर्णं वीक्ष्य सुत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥
चारुक्तं मतिमान् वेद्यो यावन्न स्थित्यते गतिः ।
भगवन्वेद्ये विधिः कार्यो वेद्येन जानता ॥
गुग्गुलुस्त्रिफलाद्योः समांशौ राज्ययोजितः ।
नाडीदृष्टव्यं शूल-भगवन्विनाशनः ॥

इति समाङ्गगुग्गुलुः ॥

स्वस्त्रिका सिन्धुदन्त्यमिरूपिकानलनीलिका ।
खरमङ्गुरीबीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ॥
दृष्टव्यं प्रशमनं कफनाडीव्रणपहम् ॥

इति स्वस्त्रिकादं तैलम् ॥

सम्बलपत्रा निर्गुली पीडयित्वा रसेन तु ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदृष्टव्यं पचम् ॥
हिनं पामापचोनात् पानाभ्यग्ननावनेः ।
विविधेषु च स्फोटेषु तथा सर्वव्रणेषु च ॥

इति निर्गुलीतैलम् ।

हंसपादरिष्टपत्रं जातीपत्रं ततो रसेः ।
तत्कल्केषु पचेत्तैलं नाडीव्रणविशोधनम् ॥

इति हंसपादादितैलम् ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयुक्ते नाडीव्रणाधि-
कारः ॥

नाडीशाकः, पुं, (नाडीप्रधानः शाकः ।) नाडीकः ।
इति भावप्रकाशः ॥ पाटशाक इति भाषा ॥

नाडीखंडः, पुं, (नाद्यामेव खंडो यस्य । नाडी-
सारत्वादेवाख्यं तथात्वम् ।) भृङ्गः । इति
शब्दरत्नावली ॥

नाडीहृद्गुः, क्ली, (नाडीप्रधानं हृद्गुः ।) हृद्गु-
भेदः । कलः पतिहृद्गु इति हिन्दीभाषा । तत्-
पण्यायः । पलाशाक्षः २ जलुका ३ रामटी ४
वृषपत्रो ५ पिष्ठाका ६ सुवीर्या ७ हृद्गु-
नाडिका ८ । (यथाच वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“हृद्गुपण्यौ वेद्युपत्रौ नाडीहृद्गुः शिवाटिका ॥”)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
वानातिशान्तिकारित्वम् । विष्टाविष्वक्दोषा-
नाशामयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागकं, क्ली, (अणति शब्दायते इति । अण
शब्दे + कृत् । न आणकम् ।) सुद्राचिह्न-
निष्कादि । यथा, —

“तुलाशासनमानानां कूटकुप्राणकस्य च ।

रभिश्च यवहर्षा यः स दायो दक्षमुत्तमम् ॥”

नादः

इति मिताक्षरायां साहसप्रकरणीययाज्ञवल्क्य-
वचनम् ॥

नात्रं, क्ली, (नयते आस्थायते प्रशस्यते सर्व-
रिति । नम + कृत् । बाहुलकात् अन्तलोप
आत्वम् ।) विचित्रम् । प्रज्ञः । शिवः । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥

नाथ, ऋ ङ आशिषि । द्वैष्टेय्ये । इति कवि-
कल्पदमः ॥ (भा परं-आत्मं च-सकं-ऐश्ये अकं-
सेट् ।) इत्यादिरयम् । ऋ, अननाथत् । ङ,
प्रणयते प्रनाथते । इव उपनाथः । आशी-
रितार्थाशंसनम् । द्विष्टेय्ये प्रपथाशोर्गत्वानु-
कारे इति नियमादाभ्यामाशिषोऽन्यत्र परस्मै-
पदम् । नाथति शब्दं बली उपनाथयतीत्यर्थः ।
नाथते अयं लोकः आशंसते इत्यर्थः । नाथति
धनो ईश्वरः स्यादित्यर्थः । नाथति भूपं भूमिं
विप्रः प्रापयतीत्यर्थः । मार्गणेरथ तव प्रयो-
जनं नाथसे किमु न भूयतः पतिमिति भारवौ
याचनमप्याशंसाविशेषः । आशिषि नित्य-
मात्मनेपदमन्यत्र विभाषयेति केचित् । इति
दुर्गादासः ॥

नाथः, पुं, (नाथति ईश्वरो भवतीति । नाथ
ऐश्ये + अच् ।) ऐश्ययुक्तः । तत्पण्यायः ।
अधिपः २ ईशः ३ नेता ४ परिहृष्टः ५ अधिभूः
६ पतिः ७ इन्द्रः ८ स्वामी ९ आर्यः १० प्रभुः
११ भर्ता १२ ईश्वरः १३ विभुः १४ ईशिता १५
इतः १६ नायकः १७ । इति हेमचन्द्रः । ३।२३॥
(यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।

“स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥”)

नाथवान्, [त्] त्रि, (नाथो विद्यते स्थिति । नाथ +
भनुप् । मस्य वः ।) पराधीनः । इत्यमरः । ३।
१ । १६ ॥ प्रभुविशेषः ॥ (रत्नकवान् । यथा,
रामायणे । १ । ६२ । १२ ।

“नाथवांश्च शुनः शोभो यज्ञश्चाविज्ञतो भवेत् ॥”

स्त्रियां ङीप् । यथा, रामायणे । २ । ३८ । १ ।

“तस्यां चौरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत् ।
प्रचक्रौ जनः सर्वो धिक्त्वाद्दशरथस्त्विति ॥”)

नाथहरिः, पुं, (नाथं हरति स्थानात् स्थानान्तरं
नयतीति । नाथ + हृ + “हरतेर्हृतिनाथयोः
पशौ ।” ३ । २ । २५ । इति इन् ।) पशुः ।
इति सुप्रबोधयाकरणम् ॥

नादः, पुं, (नद शब्दे + भावे घञ् ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
२३५ । ५६ ।

“विभाति ते देववराः ससाध्याः

प्रभातशस्त्रस्वनसिंहनादाः ॥”)

अर्द्धचक्रालतिवर्णः । स चातुस्वारवदुच्चार्यः ।
यथा अर्द्धचक्रोऽनुस्वारः । इति सुवैश्वरीमन्त्रे
लक्षणानन्दः ॥ तत्पण्यायः । अर्द्धः २ अर्द्ध-
मात्रा ३ कलाराशी ४ सदाशिवः ५ अनुच्चार्या
६ तुरीया ७ विश्वमातृकला ८ परा ९ । इति
बीजवर्णाभिधानम् ॥ ब्रह्मस्वरूपधोषविशेषः ।
यथा, —

नादः

“सच्चिदानन्दविभवात् सुकलात् परमेश्वरात् ।
आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्विष्णुसमुद्भवः ॥
नादो विष्णुश्च बीजश्च स एव त्रिविधो मतः ।
भित्तमानात् पराद्विन्दोरुभयात्मा रवोऽभवत् ॥
स रवः श्रुतिसम्पन्नः शब्दो ब्रह्माभवत् परम् ॥
सकलादिति कृत्वात् । नादो घोषः । विष्णुः
प्रणवः स च बीजश्च सर्ववर्णप्रभवत्वात् । तथा च ।
समाहितात्मनो ब्रह्मन् । ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
हृदाकाशाद्ब्रह्मादो वृत्तिरोधादिभाष्यते ॥
ततोऽभूत्त्रिविदोऽङ्कारो योऽयुक्तः प्रभवः स्वराट् ।
इत्यारभ्य ततोऽक्षरसामान्यायमष्टजगद्भवानजः ॥

इति श्रीभागवतम् ॥”

इत्यलङ्कारकौस्तुभस्य द्वितीयस्तवकः ॥ * ॥
“नाभेरुद्धं हृदि स्थानाभ्याकृतः प्राणसंज्ञकः ।
नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्तितः ॥
अपि च ।

आकाशाग्निरुष्णातो नाभेरुद्धं समुच्चरन् ।
सुखेति यत्कामायाति यः स नाद इतीरितः ॥
स च प्राणिभवोऽप्राणिभवश्चोभयसम्भवः ॥
आद्यः कायभवो बीजादिभवस्तु द्वितीयकः ।
तृतीयोऽपि च वंशादिभव इत्यं त्रिधा मतः ॥
यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मण्यस्य यो मतः ।
तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्विष्णुसमुद्भवः ।
वद्विमातृसंयोगात्मादः समुपजायते ॥
न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वरः ।
न नादेन विना रागस्तस्मात्मादात्मकं जगत् ॥
न नादेन विना ज्ञानं न नादेन विना शिवः ।
नादरूपं परं व्यातिर्नादरूपी परं हरिः ॥”

इति सङ्गीतदाभोदरः ॥

(यथा च सङ्गीतदर्पणे ।
“गीतं नादात्मकं वाद्यं नादयत्ना प्रशस्यते ।
तद्दृष्ट्यानुगतं नृत्वं नादाधीनमतस्त्वयम् ॥
नादेन व्यज्यते वर्णः पदं वर्णात् पदाद्वचः ।
वचसो व्यवहारोऽयं नादाधीनमतो जगत् ॥
आहतोऽनाहतश्चेति द्विधा नादो निगद्यते ॥
सोऽयं प्रकाशते पिच्छं तस्मात् पिच्छोऽभिधीयते ॥
तज्जानाहृतनादस्तु सुनयः समुपासते ।
गुरुपदितमार्गेण सुक्तिदं न तु रञ्जकम् ॥
स नादस्वाहतो लोके रञ्जको भवभञ्जकः ।
श्रुत्यादिहारतस्तस्मात्तदुत्पत्तिर्निरूप्यते ॥”

किञ्च, —

“धर्माथकाममोक्षाणामिदमेवैकसाधनम् ॥
नादविद्यां परां लब्ध्वा सरस्वत्याः प्रसादनः ।
कम्बलाश्वतरौ नागौ शम्भोः कुक्षलतां गतौ ॥
पशुः शिशुर्मृगो वापि नादेन परितुष्यति ।
अतो नादस्य माहात्म्यं याख्यातुं केन शक्यते ॥”
आज्ञनेयः ।

“नादाद्विस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अद्यापि मञ्जनभयात्तुल्यं वदति वक्षसि ॥”

अथ नादोत्पत्तिप्रकारः ।

“आत्मना प्रेरितं चित्तं बहिर्माहन्ति देहजम् ।
ब्रह्मयन्त्रिस्थितं प्राणं च प्रेरयेत् पावकः ॥

नादः

पावकप्रेक्षितः सोऽप्यः क्रमाद्दृश्यं चरन् ।
 अतिसूक्ष्मध्वनिं नाभौ हृदि सृष्ट्वा गले पुनः ॥
 पुष्टं शीघ्रं त्वष्टृश्च कृत्रिमं वदने तथा ।
 आविर्भावयतीत्येवं पञ्चधा क्रीर्यते बुधेः ॥”
 “नकारं प्राणनामानं दकारमननं विदुः ।
 जानः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते ॥”
 अयम् योगिसंवेद्य एव । अस्य व्यवसादिकं
 यदुक्तं हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४।६५-१०७ ।
 “अशक्यतत्त्वबोधानां सृष्टानामपि संमतम् ।
 प्रोक्तं गौरवनाथेन नादापासनमुच्यते ॥
 श्रीआदिनाथेन सपादकोटि-
 लयप्रकाराः कथिता जयन्ति ।
 नादानुसन्धानक्रमेणैव
 मन्यामहे सुखतमं लयानाम् ॥
 मुक्तासने स्थितो योगी मुद्रां सन्ध्यां प्राप्नोषीम् ।
 प्रखण्डाद्विष्णो कर्णे नादमन्तःस्थमेकधीः ॥
 अवणपुटनयनयुगलप्राणसुखानां निरोधनं
 कार्यम् ।
 शुद्धमुपान्नासरणी स्फुटममलः श्रूयते नादः ॥
 आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ॥
 निष्पत्तिः सर्वयोगेषु स्यादावस्थाचतुष्टयम् ।
 अथारम्भावस्थाः ।
 प्रक्षयस्यैवैवेदो ह्यानन्दः श्रूयसम्भवः ।
 विचित्रः कणको देहेऽनाजनः श्रूयते ध्वनिः ॥
 दिशदेहश्च तेजसो दिशगन्धस्वरोगवान् ।
 संपूर्णहृदयः श्रूय आरम्भो योगवान् भवेत् ॥
 अथ घटावस्था ।
 द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ।
 हृदासरो भवेद्योगी ज्ञाना देवसमस्तदा ॥
 विष्णुमूर्त्यस्तो गेदात् परमानन्दस्रवकः ।
 अतिशून्त्यं विमर्दं भरोऽशब्दस्तथा भवेत् ॥
 तृतीयायां तु विज्ञेयो विज्ञायोगोऽलम्बितः ।
 भव्याश्रयं तदा याति सर्वसिद्धिसमाश्रयम् ॥
 चित्तानन्दं तदा जित्वा सहजानन्दसम्भवः ।
 दीपदः खजरायाधिलुधानादिविवर्जितः ॥
 रुद्रमूर्त्यं यदा भित्वा शून्यपीठगतोऽनिलः ।
 निष्पत्तौ वेणवः शब्दः कण्ठद्वीपाकणो भवेत् ॥
 एकीभूतं तदा चित्तं राजयोगाभिधानकम् ।
 खड्गसिंहाकरकर्मसौ योगीश्वरसमो भवेत् ॥
 अस्तु वा मास्तु वा मुक्तिरवेवाखण्डितं सुखम् ।
 लयोद्भवमिदं सौख्यं राजयोगादवाप्यते ॥
 राजयोगमजानन्तः केवलं हठकर्मिणः ।
 एतान्भ्यामिदो मन्त्रं प्रयासफलवर्जितान् ॥
 उक्त्यवप्राप्ये शीघ्रं भूषणं मम संमतम् ।
 राजयोगपदं प्राप्तं सुखोपायोऽल्पचेतसाम् ॥
 सदाः प्रत्ययसमर्थो जायते नादजो लयः ॥
 नादानुसन्धानसमाधिभाजं
 योगीश्वरानी हृदि बद्धमानम् ।
 “आनन्दमेकं वचसामगन्धं
 जानाति तं श्रीगुरुनाथ एकः ॥
 कर्षी पिपायं हृत्तन्त्रां यं शृणोति ध्वनिं सुनिः ।
 तत्र चित्तं सिरीकृत्यादावतुष्टिरपदं व्रजेत् ॥

नादः

अवस्थमानो नादोऽयं बाह्यमाश्रुते ध्वनिम् ।
 पञ्चादिद्वैपमखिलं जित्वा योगी सुखी भवेत् ॥
 श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान् ।
 ततोऽभ्यासे वर्धमाने श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मकः ॥
 आदौ जलध्वनीस्वरभेरोऽभङ्गरसम्भवाः ।
 मधो मर्लशब्दोऽस्या घटाकाजलजास्तथा ॥
 अन्त तु किङ्किणीवैश्वोणाभमरनिःस्वनाः ।
 इति नानाविधा नादाः श्रूयन्त देहमध्यागाः ॥
 महति श्रूयमाणेऽपि मेघमय्यादिकं ध्वनौ ।
 तत्र सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नादमे पराश्रयत् ॥
 घनमुत्सृज्य वा सूक्ष्मं सूक्ष्ममुत्सृज्य वा घने ।
 रममाणमपि चित्तं मनो नाश्रयन् शालयेत् ॥
 यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः ।
 तत्रैव सुस्थिरोभूय तेन सार्द्धं विलीयते ॥
 मकरन्दं पिबन् भङ्गो गन्धं नापेक्षत यथा ।
 नादासक्तं तथा चित्तं विषयान् हि काङ्क्षते ॥
 मनोमलग्नश्चन्द्रस्य विषयोऽयान्तराश्रयः ।
 नियमन समर्थोऽयं त्रिनादनिश्चिनाकुशः ॥
 बद्धं तु नादवर्ज्यं मनः संयुक्तचापलम् ।
 प्रयाति सुतरो स्थेयं द्विप्रपन्नः स्वर्गो यथा ॥
 सर्वचित्तानां परित्यज्य सावधानेन चेतसा ।
 नाद एवावुसन्धेयो योगसाम्राज्यमिच्छता ॥
 नादोऽन्तरङ्गसारङ्गवत्येन वागुरायते ।
 अन्तरङ्गकुरङ्गस्य वधे बाधायतेऽपि च ॥
 अन्तरङ्गस्य यमिनो वाजिनः परिघायते ।
 नादोपास्तिरतो नित्यमवधायार्थं हि योगिना ॥
 बद्धं विमुक्तचाञ्चल्यं नादगन्धकजरगान् ।
 मनः पारदमाप्रोति निरालम्बात्यखेटनम् ॥
 नादश्रवणतः क्षिप्रमन्तरङ्गभुजङ्गमः ।
 विस्मृत्य सर्वमेकाग्रः कुत्रचित्सहि धावति ॥
 काङ्क्षं प्रवर्जितो वद्धिः काष्ठेन सह शास्यति ।
 नादे प्रवर्जितं चित्तं नादेन सह लीयते ॥
 घटादिनादसक्तस्तत्त्वान्तःकरणहृदिगम्य ।
 प्रहरणमपि मुकुरं शरमन्यानप्रयोगश्चेत् ॥
 अनाहतस्य शब्दस्य ध्वनिरयं उपलभ्यते ।
 ध्वनेरुत्कर्षात्तन्त्रेयं श्रूयस्यान्तर्गतं मनः ।
 मनस्तत्र लयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 तावदाकाशसङ्ख्यो यावच्छब्दः प्रवर्जते ।
 निःशब्दं तत्परं अक्ष परमास्ति गीयते ॥
 यत्किञ्चिद्भाद्रूपेण श्रूयते शक्तिरेव सा ।
 यस्तत्त्वान्तो निराकारः स एव परमेश्वरः ॥
 सर्वं हठलयोपाया राजयोगस्य सिद्धये ।
 राजयोगसमाप्तः पुरुषः कालवचकः ॥
 तत्त्वं बोधं हटः क्षेममीदानीयं ज्ञानं विमिः ।
 उक्तो कल्पलताका मदा एव प्रवर्जते ॥
 मदा नादानुसन्धानान् शीयन्त पापसंशयाः ।
 निरङ्गने विनीयते निश्चितं चित्तमाहतम् ॥
 शब्ददृग्भिरादृश न शृणोति कदाचन ।
 काष्ठवज्ज्वायते देह उक्त्यावस्थया ध्रुवम् ॥
 सर्वावस्थाविनिर्मुक्तः सर्वचित्तनाविवर्जितः ।
 हटवतिहते योगी स मुक्तो नात्र संशयः ॥”
 खनामखातसुनिर्विशेषः । अयम् ईश्वरसुतः

नानारूपः

पुत्रः । न्यायतत्त्वयोगरहस्ययोः प्रथिता । अस्य
 वासस्थानं दक्षिणातप्रदेशः ॥
 नादेयं, स्त्री, (नद्या नदस्य वा इदं तत्र भवं वा ।
 नदी वा नद + टक ।) सैन्धवलवणम् । इति
 रत्नमाला ॥ सौवीराञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 नदीनदसम्बन्धजलादौ, वि । यथा, —
 (“नादेयं नादेयं शरदि वसन्ते च नादेयम् ।
 पानीयं पानीयं शरदि वसन्ते च पानीयम् ॥”
 इति वैद्यकराजवल्लभीयप्रकरणम् ॥)
 “नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ॥”
 अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
 “नादेयमुदकं कृतं वातलं लघु दीपनम् ।
 अनभिष्यन्ति विषादं कटुकं कफपित्तनुत् ॥”
 (न नादेयमिति विग्रहे अस्यास्ते, वि । यथा,
 “भौगन्ध्याङ्गीनं नादेयं पुष्पं कान्तमपि कर्तुम् ॥”
 नादेयः, पुं, (नद्या भवः । नदी + टक ।) काष्ठ
 लवणम् । वानोरञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नादेयो, स्त्री, (नद्या भवः । “नद्यादिभ्यो टक ।”
 ४।१।६७। इति टक ततो ङीष् ।) अम्बुवैतसः ।
 भूमिजम्बुका । वैजयन्तिका । इत्यमरः । २।४।
 ६५ ॥ नागरङ्गः । लघा । यङ्गुष्ठः । इति मेदिनी ।
 ये ८६ ॥ अमिमज्जाः । (अम्याः पण्यायो यथा,
 “अमिमज्जो जयः स स्याच्छीपणो गणिकारिका ।
 जया जयन्ती तर्कारो नादेयो वैजयन्तिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 काकजम्बुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नाध, ऋ ङ नाथे । इति कविकल्पदमः ॥ (अ-
 व्याक्तं-सक्तं ऐश्यं अकं-सेट् ।) ऋ, अमनाथः ।
 ङ, नाथः । नाथो देवाधीरेन्द्राद्यनाथः । इति
 दर्गादासः ॥
 नाना, ना, (न + “विनश्र्भा नानाको न मञ्ज ।”
 ५।२।२० । इति नाशप्रत्ययः ।) अन
 काथम् । (यथा, भगुः । ६।१४८ ।
 “बह्वीषु चैकजानानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥”
 उभयायम् । विनायम् । इति मेदिनी । ने, ४५ ॥
 (यथा, मुम्बोधे । [वरः ॥”
 “न नाना शम्भुना रामान् वर्धयामोऽरुणो-
 नानाकम्बुः, पुं, (नाना बहवो कम्बा यस्य ।)
 पिच्छालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बहुमलम् ॥
 (बहुमलपुक्ते, वि ॥)
 नानाध्वनिः, पुं, (नाना ध्वनियम् । नानाविधो
 ध्वनिर्वा ।) काहलावेख्यवीणादिशब्दः । इति
 हारायली । २४६ ॥
 नानारूपः, वि, (नाना रूपाणि यस्य ।) अनेक-
 प्रकारः । तत्प्रत्ययः । विविधः २ बहुविधः ३
 पृथग्विधः ४ । इत्यमरः । ३।१।६६६ ॥ (यथा,
 भगुः । ६।१८८ ।
 “भूमावर्षिकेन्द्रे कालोपानि कथीरने ।
 नानारूपाणि जायन्ते विजानीह स्वभावतः ॥”
 नाना रूपाणि इति विग्रहे । बहुविधरूपे, स्त्री ।
 यथा, गोः रामायणे । ३।१।२१ ।
 “नानारूपैर्विष्णुपादौ, खनोरुभदयनाः ॥”

नान्दीक

नानावर्णः, पुं, (नानाविधो वर्णः ।) बहुविध-
वृत्तादिवर्णः । इति भरतः ॥ तत्पण्यायः ।
चित्रम् २ किर्लोः ३ कल्पायः ४ शवलः ५
गुनः ६ कर्करः ७ । इत्यमरः । ११।५।१७॥ विचि-
त्रम् = शारङ्गम् ६ कम्परः १० कर्मारः ११
चित्रलः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्राह्मण-
लक्ष्यादिषु ॥ (नानाविधो वर्णो यस्येति ।
विचित्रवर्णयुक्ते, चि । यथा, सुश्रुते । २ । ३८ ।
“नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलात्पपाखु वृत्त-
प्ररोक्षासिगुणभूयिष्ठा ॥”)
नानाविधः, चि, (नाना विधाः प्रकारा यस्य ।)
अनेकप्रकारः । विविधः । यथा,—
“तथा नानाविधैः पुष्पैर्देवैर्वोरक्याङ्गतेः ॥”
इति हरिभक्तिविलास १६ विलासः ॥
नानुष्ठेयं, चि, (न अनुष्ठेयम् ।) अननुष्ठेयम् ।
अकर्त्तव्यम् । इति याकरणम् ॥
नान्दं, स्त्री, (नन्दनमेनेति । नम + “भसृजिगमि-
नमिहनिविश्यां वृद्धिश्च ।” उणा । ४ । १५६ ।
इति वृत् वृद्धिश्च ।) स्त्रीत्वम् । इत्युणादिकोषः ॥
नान्दिकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । नान्दाः
नान्दीश्लोकस्य करः पाठकः । “छापोः संज्ञा-
दन्तसोऽङ्गुलम् ॥” ६ । ३ । ६३ । इति ह्रस्वः ।)
नान्दीकरः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
नान्दी, स्त्री, (नन्दन्यनयेति । नन्द + ञच् । निपा-
तनात् दीर्घः । ततो ङीप् ।) नाटकाद्यादौ
मङ्गलार्था देवहिजादीनामाशीः । यथा,—
“आशीर्वाचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रवर्त्तते ।
देवहिजृपादीनां तस्मान्नान्दीति सा स्मृता ॥
कचित् । भेरीप्राया नान्दी ।” इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ * ॥ नाटके विघ्नविघातायादौ नान्दी
कार्या । यद्वाह भरतः ।
“यद्यप्यज्ञानि भूयानि पूर्वैरङ्गस्य नाटके ।
तथाप्यवश्यं कर्मणा नान्दी विघ्नप्रशान्तये ॥
देवहिजृपादीनामाशीर्वादपरायणा ।
नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्तिता ॥”
अन्यत्र ।
“देवहिजृपादीनामाशीर्वात्तन्पूर्विका ।
नान्दी कार्या युधैरज्ञानमस्कारेण संयुता ॥
गङ्गा नागपतिः सोमः सुधा नन्दा जयाशिवः ।
गभिर्नामपदैः कार्या नान्दी धाराभिरङ्किता ॥
प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसंकीर्णनान्विता ।
आशीर्वादपरा नान्दी योऽर्थेयं मङ्गलात्मिका ॥
काचिह्रस्वपदा नान्दी काचिदृष्टपदा तथा ।
सूत्रधारः पठेन्नान्दी मध्यमस्वरमाश्रितः ॥”
इति मालतीमाधवटीका ॥
सन्दृष्टिः । यथा । “नान्दी सन्दृष्टिरिति कथ्यते ।”
इत्युदाहृतत्वे ब्रह्मपुराणम् ॥
नान्दीकः, पुं, (नान्दी नान्दर्थं कायतीति । कै +
कः ।) तोरणस्तम्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नान्दाकरः, चि, (नान्दीं करोतीति । कृ + “दिवा-
विभेति ।” ३ । २ । २१ । इति टः ।) नान्दी-
श्लोकपाठकारी । तत्पण्यायः । नान्दीवादी २ ।

नान्दीसु

इत्यमरः । ३ । १ । ३८ ॥ “केचित्तु भेरीप्राया
नान्दी तद्वादनशीलः अत्र वदित्तौ वाद-
नार्थाविवाहः ।” इति भरतः ॥
नान्दीपटः, पुं, (नान्दी वृद्धार्थं पटो यत्र ।)
कृपादिमुखवन्धनम् । तत्पण्यायः । नान्दीमुखः २
वीणाहः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५८ ॥
नान्दीमुखः, पुं, (नान्दी वृद्धार्थं मुखं यस्य ।)
कृपादिमुखवन्धनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५८ ॥
वृद्धिश्चाङ्गभुक् पितृगणः । यथा,—
“नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो यद्वाही ॥”
इति विष्णुपुराणम् ॥
स च पित्रादिविकं मातामहादिकश्च । इति
गोभिलसूत्रम् ॥ (नान्द्या वृद्धिर्मुखम् ।) वृद्धिश्चाङ्गे,
स्त्री । यथा,—
“नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।
अत्र नान्दीमुखपदस्य आङ्गपरत्वे इत्युदाह-
तत्त्वत्वेनादव्यञ्ज आङ्गपरत्वम् ।” तदितिकर्त्त-
व्यता यथा । “तत्र गोभिलः । अथाभूदधिक-
आङ्गे युग्मानासादयेत् प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो
दर्भाः यवैस्तिलार्थः सम्यग्नमिति तृप्तिप्रयः
दधिवदराक्षताण्यमिश्राः पिष्टाः नान्दीमुखाः
पितरः प्रीयन्तामिति देवे वाचयित्वा नान्दी-
मुखेभ्यः पिष्टेभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः
मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च
प्रीयन्तामिति न स्वधाश्च प्रयुञ्जीतेति ॥ अपि च ।
स्वधयेतिपदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह ।
पितृनितिपदात् पूर्वं वदेन्नान्दीमुखानिति ॥
कर्मादियु च सर्वेषु मातरः स्वगणाधिपाः ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥
प्रतिमासु च शुभासु लिखिता वा पटादिषु ।
अपि वास्तवपुष्पेषु नैवेद्येषु पृथग्विधैः ॥
कुचालम्बा वसोधारं सप्रवारान् हृत्तेन तु ।
कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीची न चोच्छि-
ताम् ॥
आयुष्यान् च शान्त्यर्थं जप्ता तत्र समाहितः ।
यद्भ्यः पिष्टेभ्यस्तदनु आहुदानमुपक्रमेत् ॥
वशिष्टोक्तो विधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरा-
मिधः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥
प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।
उपवेश्य कुशान् दद्यादङ्गुलैव हि पाणिना ॥
निपातो न हि सद्यस्य जानुनो विद्यते कश्चित् ।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनयञ्च देववत् ॥
पिष्टेभ्य इति दक्षेय उपवेश्य कुशेषु तान् ।
गोत्रनामभिरामन्त्रा पितृनयं प्रदापयेत् ॥
नात्रापसयकरणं न पित्रा तीर्थमिष्यते ।
पात्राणां पूरणदीनि देवे नैव तु कारयेत् ॥
व्येष्टोत्तरकरान् युग्मान् कराग्रायपवित्रकान् ।
ल्लवार्थं सम्यदातयं नैकेहस्याच दीयते ॥
मधु मध्विति यस्तत्र त्रिज्योऽंशुतुमिच्छताम् ।
गायत्रानन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविज्जितः ॥
न चाश्वत्थु जपेदत्र कदाचित् पिष्टसंहिताम् ।

नान्दीसु

अन्य एव जपः कार्यः शोभसामार्हिकः शुभः ॥
यस्तत्र प्रकरोन्नस्य तिलवदयवक्तृता ।
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः ॥
सम्यग्नमिति तृप्ताः स्य प्रशस्थाने विधीयते ।
सुसम्यग्नमिति प्रीति शेषमग्नं निवेदयेत् ॥
प्रागयेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्रा पूर्ववत् ।
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनित्येति निमित्ताः ॥
द्वितीयश्च तृतीयश्च मध्यदेशाग्नेयदेशयोः ।
मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वासनः ॥
सर्वसादमस्तुष्टुय यज्ञनैरुपसिध्य च ।
संयोज्य यवकर्कसुदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥
अवनेजनयत् पिष्टान् दद्यात् विस्वप्रमाणकान् ।
तत्पात्रचालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥
उत्तरोत्तरदानेन पितृनामुत्तरोत्तरम् ।
भवेदध्वजाचरणादधोऽधः आहुकर्मसु ॥
तस्मात् आहुषु सर्वेषु वृद्धिमुत्स्वितरेषु च ।
मूलमध्याग्नेयेषु ईषत्सक्ताश्च निर्वपेत् ॥
गन्धादीन्निक्षिपेत्पुण्यां तत आचामयेत्
द्विजान् ॥”
“अथाग्नभूमिसिञ्चेत् सु सुप्रोक्षितमस्त्विति ।
शिवा अपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ।
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्यादानमनन्तरम् ॥
अक्षतश्चारिष्ट्यास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत् ।
अक्षयोदकदानस्तु अर्घ्यदानवदित्येते ॥
यद्येव नित्यं तत् कुर्वाणस्तत्तुर्था कदाचन ।
प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वस्वव द्विजोत्तमैः ॥
पवित्रान्निहितान् पिष्टान् निक्षिपेत्तानपात्रकृत् ।
युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुलग्रहणं सदा ॥
ल्लवा धूर्त्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः ॥” * ॥
तन्निमित्तानि यथा, विष्णुपुराणि ।
“कन्यापुत्रविवाहे च सर्वेषु नववेषमनः ।
नामकर्म्मणि बालानां चङ्गाकर्म्मादिके तथा ॥
सौमन्तोत्रयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
नान्दीमुखं पिष्टगणं पूजयेत् प्रयतो यद्वाही ॥”
मत्स्यपुराणे ।
“अन्नप्राप्ते च सौमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निवेके च नववेषमपवेशने ॥
देववृत्तजलादीनां प्रतिष्ठायार्थं विशेषतः ।
तीर्थयात्रावृत्तसर्गे वृद्धिश्चाङ्गं प्रकीर्तितम् ॥”
कूर्मपुराणे ।
“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रयागमेषु च ।
वृद्धिश्चाङ्गं प्रकुर्वीत बहुसर्पिःसमन्वितम् ॥”
इति आहुतत्त्वम् ॥
नान्दीमुखी, स्त्री, (नान्दी वृद्धार्थं मुखं यस्याः ।
ङीप् ।) सामगेतरवृद्धिश्चाङ्गमुखाङ्गणः । इति
यजुर्वेदीयवृद्धिश्चाङ्गपद्धतिः ॥ (कुधान्यविशेषः ।
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“कोरदूषकस्यामाकनीवारशान्तनुत्वरकोहा-
लकप्रियङ्गुमधुलिकानान्दीमुखीकुरविश्वगवे-
धुक्वरुतकोदपणीसुकन्दकरेणुयवप्रभृतयः कुधा-
न्यविशेषाः ॥” चतुर्दशाक्षरवृत्तिविशेषः ॥ अस्य
लक्षणादिकमु ह्रस्वः गृह्ये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ नान्दी-

नाभिः

मुखं कर्षिष्यमाणत्वेनास्त्वस्येति । अच् । अभ्य-
द्यप्रारम्भयुक्ते, चि । यथा, रामायणे । २ ।
८१ । १ ।

“ततो नान्दीमुखो रात्रिं भरतं सुतमागधाः ।
तुष्टुः सविशेषज्ञानैर्वैभूतसंस्तवैः ॥”

नान्दीवादी, [नृ] चि, (नान्दी वदतीति । वद +
णिनिः ।) नान्दीश्लोकपाठकारी । नान्दीवदन-
शीलः । मेरीवादनशीलः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

नापितः, पुं, (न आप्नोति सरलतामिति । न +
आप् + “नञ्प्रप इट् च ।” उणां ३ । ८७ ।
इति तन् इट् च ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
स तु पट्टिकायां कुवेरियो जातः । इति परा-
शरपद्धतिः ॥ शूदायां जलियाज्जातः । इति
विवादार्णवसंतुः ॥ तस्य चौरं कर्म । तन्-
पर्यायः । चुरी २ सुखी ३ दिवाकीर्तिः ४
अन्तावसायी ५ । इत्यमरः । २ । १० । १० ॥ इत्यो ६
वात्सीसुतः ७ नवकुट्टः ८ ग्रामयोः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रिलः १० सुखः ११ भाण्ड-
पुटः १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
३ । ७३ ।

“नराणां नापितो धूर्तः पत्निकाश्चैव वायसः ।
दंष्ट्रिणाश्च धृगालस्तु श्वेतभिस्तुप्तपस्विनाम् ॥”

नापितशालिका, स्त्री, (नापितस्य शालिका
युद्धम् ।) नापितशाला ॥ नापितयुद्धम् । तन्-
पर्यायः । खरजूटी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाभिः, पुं, (नभते बभ्राति विपचादीनि ।
नह वन्धे + “नहो भञ्ज ।” उणां ४ । १०५ ।
इति इञ् भञ्जान्तादेशः ।) सुखशृणुः । चक्र-
मध्यम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६३ ।

“अरेः सत्यायते नौभिर्नामौ चाराः प्रतिष्ठिताः ।
स्वामिसंवकथोरेवं वृत्तिचक्रं प्रवर्तते ॥”

नत्तियः । इति मेदिनी । भे, ५ ॥ प्रियव्रतराज-
पौत्रः । (अपोप्रस्य पुत्रः । यथा, ब्रह्माण्डे ।
३५ अध्याये ।

“तस्य पुत्रा बभूवुस्तु प्रजापतिसमा नव ।
ज्येष्ठो नाभिरिति स्वातस्तस्य किंपुत्रवोऽनुजः ॥”

“नाभये दक्षिणं वर्षं हिमवन्तं पिता ददौ ॥”
गोत्रम् । इति संक्षिप्तधारीणाद्वृत्तिः ॥ (प्रधा-
नम् । इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । १८ । २० ।

“सुतोऽभवत् पङ्कजनाभकल्पं
क्षतस्य नाभिर्गुणमखलस्य ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १० । ६० ।
“नाभिर्नन्दिकरोऽभावः पुष्करः स्वपतिः
(स्मरः ॥”)

नाभिः, पुं स्त्री, (नह वन्धे + इञ् भञ्जान्तादेशः ।)
प्राणयुद्धम् । इति मेदिनी । भे, ६ ॥ नाह इति
भाषा । तन्पर्यायः । नाभी २ तुन्दूषी ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ उदरावर्तः ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ११७ ।

“विष्णुनाभिः सप्तदशसु वेधाः कमलजस्ततः ।
विष्णुरेवेश इत्युल्लोके भागवता जनाः ॥”

नाभी

“स च गर्भस्य सप्रभिर्मासैर्भवति ।” इति
सुखबोधः ॥ (“तस्य चेन्नाभिः पथ्येत तां लोभ-
मधुकप्रियङ्गुदासहरिदाकल्कसिद्धेन तैलेनाभ्य-
न्यादेशामेवनेलौघधानां चूर्णनावच्ययेदघनाडी-
कल्पनविधिरुक्तः सम्यक् ॥” इति चरके शरीर-
स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥) अस्मिन् स्थाने मणि-
पुरनामदशरूपमस्ति । यथा,—

“तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं मङ्गलभम् ।

मेघामं विदुदाभञ्ज बहुतेजोमयं ततः ॥

मणिवह्निं तत पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।

दृष्टमिच्छ दलेयुक्तं डादिफालाक्षरास्त्वितम् ।

शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विशालोक्तकारणम् ॥”

इति तन्त्रम् ॥

कस्तुरिकामदे, स्त्री, इति मेदिनी । भे, ६ ॥

नाभिकण्टकः, पुं, (नाभिः कण्टक इव ।) आवर्तः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ गौड इति भाषा ॥

नाभिका, स्त्री, (नाभिरिव कायतीति । कै + कः ।)

कटभीटुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाभिगुडकः, पुं, (नाभी गुडको गोलः ।) स्कीत-

नाभिः । गौड इति भाषा । तन्पर्यायः ।

गभेष्टः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाभिकण्टकः

३ आवर्तः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ गोष्ठः ५

नाभिगोलकः ६ । इति जटाधरः ॥

नाभिगोलकः, पुं, (नाभी गोलकः ।) नाभिगुडकः ।

इति जटाधरः ॥

नाभिजः, पुं, (नाभी जायते इति । जन् + जः ।)

ब्रह्मा । इति धरणिः ॥

नाभिजन्मा, [नृ] पुं, (नाभी जन्म यस्य ।)

ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाभिजाला, स्त्री, (नाभिस्ता नाला नाडी ।)

नाभिसम्बन्धिनी नाडी । तन्पर्यायः । अमला

२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । १५ । ७ ।

“तदङ्गुष्ठयाच्युतनाभिजाला

कञ्चित् अङ्गोनामनघा प्रसूतिः ॥”)

नाभिभूः, पुं, (नाभी भूतपतिर्यस्य ।) ब्रह्मा ।

इति हेमचन्द्रः । १ । १०७ ॥

नाभिवर्गः, पुं, (नाभेरयोधपुत्रस्य वर्गः ।) भारत-

वर्गः । यथा, “योऽसौ मनुपुत्रः प्रियव्रतो नाम

सप्रदीपाधिपतिर्बभूव तस्य चाप्योधादयो दृष्ट

पुत्रा बभूवुः त्रयः प्रव्रजिताः शिष्टाश्च सप्तानां

सप्त दीपाः पित्रा दत्ताः । तत्र जम्बदीपाधिपते-

चाप्योधस्य नव पुत्रा बभूवुः ।

नाभिः किंपुत्रवन्धेव हरिवर्ग इत्याहुतः ।

रम्यो हिरण्ययथेव क्रतुर्भद्राश्चक्रेतुमान् ॥

नव वर्षाणि तैभ्यः पित्रा दत्तानि वनं प्रविशन्ता

चाप्योधेन । हिमालयस्याधिपतेर्नाभिर्गवभः

पुत्रो बभूव अयमाह्वरतः भरतेन चिरकालं

धर्मेण शासितत्वादित् भारतं वर्धमभूत् ॥” इति

नारमिन्दे ३० अध्यायः ॥

नाभी, स्त्री, (नाभि + वा डीङ् ।) नाभिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।

६०८ ।

नामक

“तनस्यपदमधिकगौरं नाभीर्गुणं निरंशुकं
क्षत्वा ।

अनया सेवितपवनत्वं किं क्षतमलयभृगुपातः ॥”

नाभीर्ग, स्त्री, (नाभीर्ग लातीति । ला + कः ।)

नाय्यां वङ्गः । लङ्कम् । गर्भकम् । इति

मेदिनी । ले, १०१ ॥ नाभिगाभीर्यम् । इति

हेमचन्द्रः ॥

नाभ्यं, चि, (नाभेरिदमिति । नाभि + यत् ।)

नाभिसम्बन्धि । इति याज्ञिकम् ॥ (यथा,

भागवते । ३ । ४ । १३ ।

“पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये

पद्मे त्रिपञ्चाय ममादिसर्गे ॥”

नाभये हितम् । “शरीरावयवान् यत् ॥” ५ । १ । ६ ।

इति यत् । “नाभि नभश्च ॥” ५ । १ । २ ।

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या नाभेर्नाभादेशस्तु न भवति ।

अस्य गवाहितया सन्नियोगादित्यात् रथनाभा-

वेव प्रवृत्तेः । नाभिहितं च ॥ महादेशे, पुं ।

यथा, महाभारते । १२ । १८४ । १६ ।

“नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च ॥”

नाम, अ, (नामयतीति नाम्यतेऽनेन वा । नम + णिच्

+ बाहुलकात् ङः ।) प्राकाशम् । सम्भावना ।

क्रोधः । उपगमः । कुत्सनम् । इत्यमरः । १ । ३ ।

२५० ॥ प्रकाशे यथा । हिमालयो नाम नगाधि-

राजः । हिमालयः प्रकाशोऽतिप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥

सम्भाये सम्भायनायाम् इह नाम संता भवि-

ष्यति ॥ क्रोधि समापि नामदृष्टान्नस्य परैरभि-

भवः ॥ उपगमः साक्ष्योऽङ्गोकारः यत्र नामास्तु ॥

कुतसने को नामायं सवितुर्दये स्वापमेवं

विधत्ते ॥ विज्ञाये च । अथो नाम गिरिमारी-

चति ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ सारणम् ।

विकल्पः । इति मेदिनी । भे, ५४ ॥

नाम, [नृ] स्त्री, ज्ञायते अभ्यस्यते यत तत् ।

(न्ना अभ्यासं + “नामन् सोमन् योममिति ।”

उणां ४ । १५० । इति मनिनृपत्येन निपात-

ना साधुः ।) संज्ञा । तन्पर्यायः । आस्था २

आज्ञा २ अभिधानम् ४ नामधेयम् ५ । इत्य-

मरः । १ । १ । ८ ॥ आज्ञानम् ६ लक्षणम् ७ अय-
देशः ८ आज्ञयः ९ संज्ञा १० गोत्रम् ११

अभिस्था १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ लिङ्गम् ।

तच्च स्यादिविभक्त्यर्थः शब्दः । तत् पञ्चविधं

यथा,—

“उणादृणं कृदन्तश्च तद्विज्ञानं समासजम् ।

शब्दानुकरणश्चैव नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥”

इति गायीचन्द्रः ॥

अवक्तव्यनामानि यथा,—

“आत्मनाम गुरोर्नाम नामानि कृपणस्य च ।

प्राधान्येऽपि न वक्तव्यं ज्येष्ठपुत्रकलत्रयोः ॥”

इति कर्मलोकचक्रम् ॥

नामकरणं, स्त्री, (नाञ्चः करणं यत्र ।) संस्कार

विशेषः । तन्प्रोक्तमन्त्राणि यथा । अश्विनो १

रोहिणो ४ अश्लेषाः ५ पुष्यस्तुः ७ उत्तर-

पशुनी १२ स्वाती १५ अश्लेषा १७ उत्तरा-

नामक

वादा२१ अवका २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा २४
उत्तरभाद्रपदा २५ रेवती २६ ॥ तत्र लयं यथा ।
यज्ञस्य प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थाने शुभग्रहा-
स्तित्वात् तन्नाम नामकरणं कार्यम् ॥ तत्र
दिननियमः । दश १० एकादश ११ द्वादश १२
शत १०० दिनानि । इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
संवत्सरे वेति गोभिलः ॥ एतच्च प्रशस्ततरतम-
परपरकालकर्म्मतरपरम् । एकादशाह इति
सुखः कल्प इति रघुनन्दनमतम् ॥ * ॥ तदनु-
ष्ठानं यथा । “जन्मग्रहाभ्यन्तरे चन्द्रदर्शनात्
प्राक् माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य
भर्तुर्दक्षिणतः स्थात्वा प्रयच्छत्युदक्षिरसं
पश्चिमदेशं गत्वा उत्तरत उदयेषु कुशेषु
उपविशति अतः पितैवाधिकारी । अथ लुहोति
प्रजापतये कुमारस्य तिथये नक्षत्राय । तिथि-
नक्षत्रयोर्देवताये ताच्च ब्रह्मवष्टुविष्णुयमसोम-
कुमारसुनिवसुप्रिशासधर्मरुद्रवायुमन्मथयज-
पितरः पौर्णमास्यां विश्वेदेवाः । एषां होमे
विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।
‘नामधेये सुनिवसुप्रिशासा बहुवत् सदा ।
यज्ञाच्च पितरो देवा यज्ञयास्तिथिदेवताः ।
तेन सुन्यादयो बहुवचनात्ता होतयाः । शेषा
एकवचनात्ता होतयाः । नक्षत्राणि अश्वि-
न्यादीनि । तद्देवताच्च ज्योतिषे । अन्वयमेत्या-
दयः । नक्षत्रहोमे छन्दोगपरि शिष्टम् ।
‘आमेयादेऽथ सर्पादि विश्वास्वादे तथैव च ।
आषाढादे घनिष्ठादे अश्विन्यादे तथैव च ॥
इन्द्रान्यतानि बहुवद्व्याणां लुह्यात् सदा ।
इन्द्रद्वयं द्विवक्त्रेष्वमवशिष्टान्यथैकवत् ॥’
तद्देवताहोमे विशेषः ।
‘देवता अपि ज्ञयन्ते बहुवत् सर्वस्वपः ।
देवाच्च पितरश्चैव द्विवद्भाषिनौ तथा ॥’
देवाः विश्वेदेवाः । कवर्गादिपञ्चलतीयादि-
वर्णान्यतमवर्णाद्यन्तरस्यं यरलवादन्यतमवर्ण-
मध्यं विश्वम्भरादित्युत्तरदक्षं सम्बोधनान् दीर्घ-
विसर्गान् च नाम कुर्यात् । एतच्च स्वयज्ञोक्त-
त्वात् प्रशस्तपरम् । कुलदेवतानक्षत्राभि-
सम्बन्धं च नाम कुर्यात् । तत्र शृङ्गलिखितवच-
नानामान्तरकरणव्यवहारः । अत्र नक्षत्र-
सम्बन्धेन नामकरणं शतपदचक्रानुरोधात्
स्वनक्षत्रपादानुसारेण । तत्रच कुमारस्य सुख-
भवान् प्राणनिर्गमोपायभूतान् छिद्रविशेषान्
सप्त सुखमन्त्रिणी नासिके कर्णाविति आभि-
सुख्येन स्पृशन् कोऽसि कतमोऽसीति मन्त्रं जपेत् ॥
तच्च नाम शर्मवर्म्माद्युपपदान्त्वेन कर्तव्यम् ।
यथा,—
‘तत्सु नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्म्मादिसंयुतम् ॥
शर्मैति ज्ञाज्ञगस्योक्तं वर्म्मेति जज्ञसंश्रयम् ।
गुणदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्वसूदयोः ॥
नार्थहीनं न चाशक्तं नापशब्दयुतं तथा ।
नामाङ्गल्यं जुगुप्सां वा नाम कुर्यात् समाचरम् ॥

नामाप

नातिदीर्घं नातिद्वन्द्वं नातिगुञ्जरात्स्वितम् ।
सुखोच्चार्यान्तरं नाम कुर्याच्च प्रवणाचरम् ॥’
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १० अध्यायः ॥
प्रवणाचरं जघून्तराचरम् । इति तट्टीकाकारः ॥
गोभिलः । ‘अयुष्मकदानं तथा स्त्रीणाम् ।
अयुष्मकम् अयुगचरम् । दानं दकारान्तम् ।
यथा यशोदेत्यादि ॥ * ॥ तस्य श्रीपूर्वकल्पं
यथा,—
‘देवं गुरुं गुरुस्थानं चैवं जेन्नाधिदेवताम् ।
सिद्धं सिद्धाधिकारिणं श्रीपूर्वं सप्तदीरयेत् ॥’
इति राघवभट्टकृतप्रयोगदर्शनात् स्वर्गकामि-
त्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणामिच्छनेन
जीवतां श्रीशब्दादित्वं नाम्ना न न्यतानां तथेति
शिष्टाचारः ॥ * ॥ गोभिलः । मात्रे चैनं प्रथमं
नामधेयमाख्याय यथायुग्मदीर्घं वामदेशगानाम्
कुर्यात् गौर्दक्षिणा ॥’ इति संस्कारतत्त्वम् ॥
नामद्वादशी, स्त्री, (नाम्नः द्वादशी ।) व्रतविशेषः ।
यथा,—
“गौरी काली उमा भद्रा दुर्गा कान्तिः सर-
स्वती ।
मङ्गला वैष्णवी लक्ष्मीः शिवा नारायणी क्रमात् ।
मार्गलतीयामारभ्य पूर्वोक्तं लभते फलम् ॥
पूर्वोक्तं फलं मार्गादिद्वादशमासे लब्धायमी-
व्रतफलम् ।
अर्हन्नारोत्तरं रुद्रमथवा उमशङ्करम् ॥
पूजयेद्द्विध्वन्मारी न विद्योगमवाप्नुयात् ।
अथवा विष्णुरूपेण पूजयेत्तेश्वरं सदा ॥
शङ्करं वामभागस्यं सर्वकाममवाप्नुयात् ।
मार्गशिरादे केशवनारायणमाधवान् पूजयेत् ।
धूपसर्गरीपादौरुपोष्य संपूज्य दक्षिणाभिश्च
नामभिः । अश्वमेधपशुपत्यवाजपेयमतिरात्र-
नक्तमथामिष्टोमोपवासमेव । पुरुषमेवसौत्रा-
मणिं पञ्चयज्ञहोमगोलक्षं सर्वमथास्याप्यान्ते
नित्यं स्मरणाच्चैनात्तन्नाम्ना । इत्यादौ नाम-
द्वादशी ॥’ इति देवीपुराणम् ॥
नामधेयं, स्त्री, (नामिव । नाम + “भागरूप-
नामभ्यो धेयः ।” ५ । ४ । २५ । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्ता धेयः ।) नाम । इत्यमरः । १ । ६ । ८ ॥
(यथा, मनुः । २ । १० ।
“नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ सुहृत्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥”)
नामशेषः, त्रि, (नाम्नः शेषो यस्य । नाम आख्या
एव शेषो यस्येति वा ।) न्यतः । इति हेम-
चन्द्रः । १ । ३८ ॥ मरुते, पुं ।
नामापराधः, पुं, (नाम्नि नामविषये अपराधः ।
नाम्नः सकाशात् अपराधो वा ।) साधुनिन्दा-
दिरूपदुरदृष्टजनकयापारविशेषः । यथा,—
श्रीनारद उवाच ।
“के तेऽपराधा विप्रेन्द्र ! नाम्ना भगवतः कृताः ।
विधिदन्ति वृणां ज्ञायं प्राज्ञते ज्ञानयन्ति च ॥
तत् कथ्यतां महाभागपराधं नाम्नि केशवे ।
केन केन प्रकारेण भवेद्दे तज्जनादिषु ॥

नामाप

सनत्कुमार उवाच ।
सतां निन्दा नाम्नः परममपराधं वितर्कते
यतः स्वातिं यातस्तुपहसते गर्हयति च ।
तथा विष्णोरिष्टं य इह गुणनामादि सकलं
धिया भिन्नं पश्येत् स खलु हरिनामाहितकरः ॥
गुरोरवज्ञा श्रुतिशास्त्रनिन्दनं
तथार्थवादो हरिनाम्नि कल्पनम् ।
नाम्ना बलादयस्य हि पापबुद्धि-
नं विवृते तस्य श्रुतस्य श्रुतिः ॥
दिवौकसां गुरोः पित्रोर्भसुराणाञ्च गर्हनम् ।
नामापराधं यत्तत् स्याद्द्वेषवानां तथा वृणाम् ॥
गोऽश्वत्थतुलसीधात्रीर्नृपान्निन्दन्ति नारद ।।
नामापराधी स भवेन्नाम गोविन्दवैष्णवान् ॥
सर्वतीर्थानि क्षेत्राणि चावमन्यति निन्दति ।
गङ्गासरस्वतीयामीषापराधी भवेन्नरः ॥
श्रीमद्भागवतं महाभारतं ब्राह्मणान् गुरुम् ।
मन्त्रं महाप्रसादञ्च योऽवमन्यति नारकी ॥
अवतारान् हरस्तत्तन्नामभक्ताञ्च निन्दति ।
अवमन्यति देवर्षे नारकी स जनोऽधमः ॥
गोविन्दस्याक्षैनं कुर्यादवमन्यति वैष्णवान् ।
निन्दतोऽहं च नामानि स नाम्नोऽप्यपराधकृत् ॥
वर्णाश्रमानन्धजाञ्च जातिबुद्ध्यावमन्यति ।
वैष्णवान् कुरुते निन्दामपराधी नराधमः ॥
द्विजवन्तुं स्त्रियं शूद्रं जातिभेदेन वैष्णवम् ।
योऽवमन्यति निन्दति ते वै निरयशाभिन् ॥
अर्चं विष्णोः श्लाघाधोर्गुरुषु नरमतिर्वैष्णवे जाति
बुद्धि-
विष्णोर्वा वैष्णवानां कलिमलमथने पादतीर्थ-
रन्मुबुद्धिः ।
विष्णोर्निर्मात्यानाम्नोः कलुषदहनयोरन्य-
सामान्यबुद्धि-
ज्जिष्णौ सर्वेश्वरेशे तदितरसमधीर्ष्यस्य वा
नारकी सः ॥
पूज्यते देवसामान्यं कृत्वा नारायणं नरः ।
नामापराधी स भवेद्द्वेषवान् यो न संवते ॥
नारद उवाच ।
नामापराधा ह्यपराः कति सन्ति तपोधन ! ।
तत् कथ्यतां मे सकलं यदि योग्यो भवामि ते ॥
सनत्कुमार उवाच ।
वैष्णवे श्रुततां विष्णौ गुरोः पित्रोश्च भूमुरे ।
निन्दा यः कुरुते मोहादपराधी स नारकी ॥’
इति पाद्मोत्तरखण्डे । १०२—१०३ अध्यायौ ॥
अपि च ।
“धर्मव्रतत्यागहृताः सर्वे-
शुभक्रियासाध्यमपि प्रमादः ।
अथद्विधाने विसृजेऽप्यदृष्टव्यं
यद्यप्यपदेशः शिवनामापराधः ॥
श्रुत्वापि नाममाहात्म्यं यः प्रीतिरहितो नरः ।
अहं ममादि परमो नाम्नि सोऽप्यपराधकृत् ॥’
अपराधभङ्गनमाह ।
“जाते नामापराधेऽपि प्रभादेभ कथञ्चन ।
सदा संकीर्तयेन्नाम उदकशरैर्गो भवेत् ॥

नायकः

नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरत्यधम् ।
अविश्रान्तप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च ॥
नामैकं यत्नं वाचि स्मरणपथगतं श्रोत्रमूलं
गन्तं वा
मुहुं वा मुहुर्वर्णं अवहितरहितं तारयत्येव
सत्यम् ।

तच्छेदोद्भवविश्रजनतालोभपाषण्डमध्ये
निश्चिन्तं स्यात् प्रलज्जनकं शोभमेवात्र विप्रः ॥
इति श्रीहरभक्तिविलासः ॥

नामापराधी, [न] त्रि, (नामापराधीरस्य-
स्यति । इति: ।) नामापराधकृत् । यथा,—
“नामो जगद्गत्यागाराधान् यः कुरुतेऽनिशम् ।
नामापराधल्लोको याति सत्यमधोगतिम् ॥
विनाशयति नामस्योपरार्धं नामतो जनः ।
नामापराधी कृष्णं स्यादात्मनश्चेति नारदो ॥
पावण्यो दुर्जनः पापी भवेन्नामो हरः खलः ।
नामापराधी मनुजो मुने । भवति नारकी ॥
अपराधाम्बुजन्दस्य विदूरयति नामभिः ।
नामो ह्यलोकः कुर्वन्नामहापापधमाधमः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०२ अध्यायः ॥

नायः, पुं, (नीयतेऽनेनेति । नी + “श्रीगोमुवो-
रुपसर्गो” ॥ ३ । ३ । २४ । इति करणे घञ् ।)
नयः । नीतिः । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ (यथा,
भट्टिः । ७ । ३६ ।

“यात ययं यमस्यायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ॥”
नी + भावे घञ् ।) प्रापणम् । इति नीधातु-
दर्शनात् ॥ (नयति प्रापयतीति । नी + “दन्वोर-
रुपसर्गो” ॥ ३ । १ । १४२ । इति णः । उपायः ।
यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।

“नायः कोऽत्र स येन स्यां वताहं विगतस्वरः ॥”
हेतुः, त्रि । यथा, अखेदे । ६ । २४ । १० ।

“सचख नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्
पाहि रिषः ॥”

नायकः, पुं, (नयति प्रापयतीति । नी + क्तुल ।)
नेता । (यथा, गीतायाम् । १ । ७ ।

“नायका मम सैन्यस्य सञ्चार्यं तान् ब्रवीमि ते” ॥

अष्टः । (यथा, भागवते । ४ । ७ । १६ ।

“तमुपागतमालस्य सर्वं सुरगणादयः ।
प्रणेतुः सहस्रोत्थाय ब्रह्मन्त्राचननायकाः ॥”

हारमध्यमणिः । इति मेदिनी । के, ११० ॥
अग्ने सरिकः । सेनापतिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (यथा, महाभारते । ३ । २२२ । ४ ।

“वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तेः पुरन्दरः ।
स्वसैन्यनायकायां चिन्तामाप शृणु तदा ॥”

प्रह्लादसाधकः । स च त्रिविधः । पतिरूपपति-
वैशिकश्चेति । विधिवत् पाणिग्राहकः पतिः ।

अनुकूलदक्षिणघटशठभेदान् पतिश्चतुर्धा । सार्ध-
कालिकपराङ्मनापराडसुखत्वे सति सर्वकाल-

मनुस्त्वोऽनुकूलः । सकलनायिकाविषयसमसह-
जातुरागो दक्षिणः । भूयो निःशङ्कः कृतदोषो-

र्धभूयो शिवातीति भूयः प्रश्रयपरायणो
धृष्टः । कामिनीविषयकपटपटुः शठः । आचार-

नायका

हानिहेतुः पतिरूपपतिः । बहुलवेद्याभोगोप-
रसिको वैशिकः । वैशिकस्तत्तममध्यमाधम-
भेदान् त्रिविधः । दयिताश्रमपकोपेऽपि उप-
चारपरायण उत्तमः । प्रियायाः प्रकोपे यः
प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति चेदया मनो-
भावं यज्जाति स मध्यमः । भयलपालणाश्रयः
कामकोढायामजनकृत्वास्तव्यविचारोऽधमः ॥ ३ ॥
मानो चतुरस्र शठ एवान्तर्भवति । वाक्प्रेरा-
यज्ञसमागमस्तुरः । प्रोषितपतिरूपपतिवैशि-
कश्च भवति । अन्तर्भूतनायको नायकामम
एव । तेषां नमस्सचिवपीठमर्हतिपतिरूप-
विदूषकभेदास्तुर्धा । कुपितस्त्रीप्रसादकः पीठ
मर्हः । नमस्सचिवोऽप्ययमेव । कामतत्त्वकला-
कोविदो विटः । सन्धानचतुरस्रटकः । अज्ञादि-
वैकृत्येहासकारी विदूषकः ॥ ३ ॥ तेषामष्ट
सात्त्विकगुणाः । यथा,—

“स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाश्च स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमभ्युपगम्यावित्यष्टौ सात्त्विका गुणाः ॥” ॥ ३ ॥
तेषां दशावस्था यथा,—

“अभिलाषस्तथा चिन्ता स्मृतिश्च गुणकीर्तनम् ।
उद्देशश्च प्रलापश्च उन्मादो याधिरेव च ।

जडता निधनान्येव दशावस्थाः प्रकीर्तिताः ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

(अस्य लज्जभेदादिकं यथा, साहित्यदर्पणे ।
३ । ३३ — ३८ ।

“त्यागी कर्ता कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनेत-
साहो ।

दन्तोऽनुरक्तलोकस्तेजोविदग्धाशीलवान् नेता ॥
धीरोदातो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः पथमस्तुर्भेदः ॥

अतिक्रान्तः क्षमावानतिगम्भीरो महात्मन् ।

स्थैर्यवान् निगदमानो धीरोदातो हृदयतः कथितः ॥

मायापरः प्रपञ्चश्च पलायक इति तृतीयः ।

आत्मज्ञाचानिरतो धीरोद्धोद्धतः कथितः ॥

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः
स्यात् ।

सामान्यगुणैर्भूयान् दृष्टादिको धीरप्रशान्तः
स्यात् ॥”

एषाश्च प्रह्लादरूपत्वे भेदानाह तत्रैव । ३ ।

३६ — ३७ ।

“एभिर्दक्षिणघटानुकूलशठरूपिभस्तु पोद्धृष्टा ।

एषु त्वनेकमहिलामु सममर्गां दक्षिणः कथितः ॥

क्षतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।

दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ॥

अनुकूल एकनिरतः शठोऽयमेकश्च बहुभायो यः ।

दक्षिणचतुरस्ररागो विप्रियमन्यत्र गदमानरतिः ॥

एषाश्च त्रिविधाः सर्वेषामुत्तममध्याधमस्थेन ।

उक्ता नायकभेदाश्च त्वानिश्चिन्तयाऽष्टौ च ॥”

एषास्तु दशरुणादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)

नायकाधिपः, पुं, (नायकानां नेतृणां सेनापतीनां
वा अधिपः ।) नरेन्द्रः । राजा । इति शब्द-

रत्नावली ॥

नायिका

नायिका, स्त्री, (नयति या । नी + क्तुल । टाप्
अत इत्यच् ।) दुर्गाशक्तिः । सा अष्टधा ।
यथा,—

“ततोऽहनायिका रक्षा यन्नतः परिपूजयेत् ॥

उपचर्या प्रचर्या च चर्या च चर्या नायिकाम् ।

अतिसर्या च नासुर्या चर्या चर्या चर्या चर्या ॥

पद्मे चारुते सेताः प्रागादिकमस्तथा ।

पक्षोपचारेः संपूज्य भैरवाभ्यर्चयेत् ॥”

इति प्रलतिखण्डे ६१ अध्यायः ॥

प्रह्लादरसालम्बनविभावस्था गारी । सा च
त्रिविधा । स्वीया परकीया सामान्यवनिता

चेति । तत्र सामान्यवानरक्ता स्वीया । स्वीयापि
त्रिविधा । सुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तथा

अकुरितयौवना सुग्धा । सा च ज्ञातयौवना
अज्ञातयौवना च । सेव क्रमशो लज्जाभय-

पराधीनरतिर्नवोदा । सेव क्रमशो जात-
प्रश्रया विश्रम्भनवोदा । समानलज्जामदना

मध्या । एषेव चातिप्रश्रयादतिविश्रम्भनवोदा ।
पतिमात्रविषयकेलिकलापकोविदा प्रगल्भा ।

मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधं ।
धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । यज्ञ

कोपप्रकाशा धीरा । अजगत्कोपप्रकाशा
अधीरा । यज्ञाजगत्कोपप्रकाशा धीराधीरा ।

एते धीरादयस्तयो भेदा द्विधा भवन्ति । अन्यथा
कनिष्ठा च । परिणीतस्त्व सति भर्तृरधिकक्षेत्रे हा

व्येष्टा । परिणीतस्त्व सति भर्तृरन्यत्र क्षेत्रे हा
कनिष्ठा ॥

अप्रकटपरगुरुवानुरागा परकीया । सा च
द्विविधा । परोदा कन्यका च । गुप्ता विदग्धा

लज्जिता कुलटा अनुशयानामुदितप्रश्रयोनां
परकीयायामेवान्तर्भावः । गुप्ता त्रिविधा । हृत्त-

मुरतगोपना च । वर्तिष्यमाणमुरतगोपना । एते
मानमुरतगोपना च । विदग्धा द्विविधा । वाक्वि-

दग्धा क्रियाविदग्धा चेति । अनुशयाना त्रिविधा ।
यत्नेमानस्यानविघटनेन भाविस्थानाभावशून्या

स्वानधिष्ठितमङ्गलस्थले भर्तृगमनानुमानेन ॥ ३ ॥
चित्तमात्रोपाधिकसकलरूपाभिलाषा सामान्य

वनिता । एता अत्यममोगदुःखिता । वक्रोक्ति-
गन्विता मानवत्यश्च तिस्रो भवन्ति । वक्रोक्ति-

गन्विता द्विविधा । प्रेमगन्विता सौख्यगन्विता
च । मानवती यथा । प्रियापराधसूचिका चेष्टा

मानः । स च लघुमध्यमो गुरुश्चेति । अख्या-
पनेयो लघुः । कटापनेयो मध्यमः । कष्टमा-

पनेयो गुरुः ॥ ३ ॥ एताः लोद्धृष्ट अष्टाभिरु-
पस्थाभिः प्रत्येकमष्टविधा । प्रापितभङ्गुका

खण्डिता उत्कण्ठिता कलहान्तरिता विप्र-
लब्धा वामकसक्ता माधीनपतिका अभिमा-

रिका चेति गणनादष्टाविंशत्यधिके श्रव्यं भेदा
भवन्ति । तन्नामसामान्यमाधमगणना चत्

रधिकाश्रोतिशतत्रयं भेदा भवन्ति । तन्नासां
द्विष-अद्विष-द्विषाद्विषभेदेन गणनया द्विषसा-

ष्टादधिकशतयुतसहस्रं भेदा भवन्ति । इति रस-
मञ्जरी ॥ ३ ॥

नायिका

(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । ६५—६६ ।
 “अथ नायिका त्रिविधा स्वाध्यासाधारणस्त्रीति ।
 नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवेयुक्ता ॥
 विनयार्थवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ।
 सापि कथिता त्रिविधा सुग्धा मध्या प्रगल्भेति ॥
 प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रती वामा ।
 कथिता नृदुश्च माने समधिकलज्जावती सुग्धा ॥
 मध्या विचित्रसुरता प्रकृष्टसरयौवना ।
 इष्टप्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥
 स्मरान्वा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।
 भावोन्नता दरश्रीका प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥
 ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधारेति षड्विधे ।
 प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्ता मध्याधीरा दहेदया ॥
 धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परयोक्तिभिः ।
 प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छकनोपाकृतिस्तदा ॥
 उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् बहिः ।
 धीराधीरा तु सोल्लुब्धभाषितेः खिद्येदमुम् ॥
 तर्जयन्त्याहयेदया प्रत्येकं ता अपि दिधा ।
 कनिष्ठण्येष्टरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥
 मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्तिताः ।
 सुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्वीयाभेदास्तयोदश ॥
 परकीया द्विधा प्रोक्ता परोक्षा कन्यका तथा ।
 यात्रादिनिरताऽन्योऽपि कुलटा गलितवपा ॥
 कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।
 धीरा कलाप्रगल्भा स्यादेष्या सामान्यनायिका ॥
 निर्गन्धानपि न हेष्टि न रण्यति गुणिज्वपि ।
 विनयमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् बहिः ॥
 काममङ्गीकृतमपि परिणीतधनं नरम् ।
 मात्रा निष्क्रामयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥
 तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्त्यनास्तथा ।
 निङ्गिनश्चकामाद्या आसीं प्रायेण वल्लभाः ॥
 एधापि मदनयत्ना क्वापि सत्यानुरागिणी ।
 रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥
 अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशमेदिताः ।
 स्वाधीनभर्तृका तदन्तु खलितारथाभिसारिका ॥
 कलहान्तरिता विप्रलम्बा प्रीयितभर्तृका ।
 अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥
 कामो रतिगुणालयो न लज्जाति बद्धकम् ।
 विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ॥
 पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।
 सा खलितेति कथिता धीरेरीष्यां कवायिता ॥
 अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।
 स्वयं वा अभिसरत्येवा धीरेरक्ता अभिसारिका ॥
 संलीना स्वेयु गात्रेषु नृकीलतविभूषणा ।
 अवगुणनसंवीता कुलजा अभिसरेत् यदि ॥
 विचित्रोत्प्लवेषा तु बलपूरनस्वना ।
 प्रमोदस्मेरवदना स्याद् वैश्या अभिसरेत् यदि ॥
 भद्रत्वलितसंलापा विभ्रमत्पुङ्गलोचना ।
 अविद्वगतिस्वारा स्यात् प्रेक्षा अभिसरेत् यदि ॥
 प्रसङ्गप्रदभिसारस्थानानि कथ्यन्ते ।
 तत्र वाटी भगदेवालयो दूतीयहं वनम् ।
 मालयश्च क्षणानश्च नद्यादीनां तटी तथा ॥

नायिका

एवं लताभिसाराणां पुङ्गलीनां विनोदने ।
 स्थानान्यथै तथा ध्वान्तच्छ्रेषु कचिदाश्रयः ॥
 चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
 पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥
 प्रियः कृत्वापि बहून् यस्या नायाति सन्निधिम् ।
 विप्रलम्बा तु सा श्रेया नितान्तमवमानिता ॥
 नागाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।
 सा मनोभवदुःखार्ता भवेत् प्रीयितभर्तृका ॥
 कुरुते मङ्गलं यस्याः सन्त्यते वासवैश्चरिणि ।
 सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा ॥
 आगन्तुं कृतचित्तोऽपि देवान्नायाति यत्प्रियः ।
 तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥
 इति साष्टाविंशतिशतसुतममध्यामाधमस्वरूपतः ।
 चतुरधिकश्रीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदानां
 स्यात् ॥
 कचिद्योन्यसाङ्ग्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते ।
 इतरा अष्टसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥
 एतासामुदाहरणानि तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यानि ॥
 अथासामलङ्काराः । यथा, तत्रैव । ३ । ६४ ।
 “यौवने सत्त्वजास्तसामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।
 अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्तयोऽङ्गजाः ॥
 शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ।
 औदार्यं धैर्यमियते सप्तैव स्युरयत्रजाः ॥
 लीलाविलासौ विच्छिन्तिर्विद्वोकः किलकिञ्चितम् ।
 मोहायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ॥
 विज्ञतं तपनं मौग्ध्यं विलेपश्च कुतूहलम् ।
 हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः ।
 स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ॥
 अथ सुग्धाकन्ययोरनुरागेऽङ्गीतानि । यथा,
 तत्रैव । ३ । १२३ ।
 “इष्टा दर्शयति व्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति ।
 प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिथ्यक्तं पश्यति प्रियम् ॥
 बहुधा पृच्छमानापि मन्दमन्दमधोमुखी ।
 सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ॥
 अन्यैः प्रवर्तितां श्रुत्वा सावधाना च तत्कथाम् ।
 शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥
 अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेऽङ्गीतानि ।
 यथा, तत्रैव । ३ । १२४—१२५ ।
 “चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।
 विलोचनपयश्चास्य न गच्छत्यनलङ्कता ॥
 कापि कुललसंज्ञानसंयमशपदेशतः ।
 बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥
 व्याष्ठादयति वागादेः प्रियस्य परिचारकान् ।
 विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च ॥
 सखीमथ्य गुणान् ब्रूते स्वधनं पददाति च ।
 सुप्ते स्वपिति दुःखस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥
 स्थिता दृष्टिपथे श्रुत्वा प्रिये पश्यति दूरतः ।
 आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥
 यत् किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं सुधा ।
 कर्णकच्छन्तं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥
 जृम्भत स्फोटयत्यङ्गं जालमाश्लिष्य चुम्बति ।
 भाले तथा वयस्याया आरभेत् तिलकक्रियाम् ॥

नारङ्गः

अङ्गुष्ठायाम् लिखति सकटाक्षं निर्दिशते ।
 दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
 न सुचति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
 आगच्छति यत्र चास्य कार्ययत्नेन केनचित् ॥
 दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे सुहृदीयते ।
 नित्यं हृष्यति तद्वोगे वियोगे मलिना क्षणा ॥
 मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
 प्रार्थयतेऽल्पमलानि सुप्ता न परिवर्तते ॥
 विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी नाधिगच्छति ।
 भाषते सुकृतं क्षिप्रमनुरक्ता नितम्बिनी ॥
 एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ।
 मध्यव्रीडानि मध्यायाः संसमानत्रपाणि तु ॥
 अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा सुर्वारयोषितः ॥
 लेख्यप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः ।
 दूतीसम्पद्येर्नाया भावाभिधक्तिरिष्यते ॥
 कस्तुरीविशेषः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
 “चूर्णाङ्गतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा
 कौलव्यवीजसदृशी च कुलव्यकास्था ।
 स्थला यतः कियदियं किल पिण्डिका स्या-
 त्तस्याश्च किञ्चिदधिकापि च नायिकेषा ॥”
 नारः, स्त्री, (नराणां समूहः । नर + समूह
 अण् ।) नरसमूहः । इति व्याकरणम् ॥ (नर-
 स्येदमिति । नर + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० ।
 इत्यण् ।) नरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
 “मलमूत्रपुरीषास्थिनिर्गतं ह्यशुचि स्मृतम् ।
 नारं स्पृष्ट्वा तु सखेहं संचेलो जलमाविशेत् ॥”
 इति सामान्यनिरुक्तौ जगदीशप्रभृतिसूत्रिवचनम् ॥
 नारः, पुं, (नरस्यायमिति । नर + अण् ।)
 तर्ककः । जलम् । इति मेदिनी । रे, ५३ ॥
 नारकः, पुं, (नरक एव । प्रजादण् ।) नरकः ।
 (नरके भवः । “तत्र भवः ।” ४ । ३ । १५३ । इत्यण् ।)
 नरकस्याप्राणिनि, त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । १२ ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ७३ ।
 “अनुकम्पामिमामय नारकेष्विह कुञ्जतः ।
 तदेव प्रतसाहसं संस्थासुपगतं तव ॥”)
 नारकी, [नृ] त्रि, (नरको भोग्यतया अस्य-
 स्थिति । नरक + इनि ।) नरकस्थः । यथा,—
 “परेण विहितं कर्म स्वकर्मेति वदेच्च यः ।
 स उच्यते ब्रह्मचारी महानारकिनारकी ॥”
 इति हृदयभूषणपुराणे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥
 नारकीटः, पुं, अधमकीटः । (“नारेषु नरसमूहेषु
 कीट इव घृणाह्वलात् ।) खदत्ताशाविह्वला ।
 इति मेदिनी । टे, ६३ ॥
 नारङ्गः, स्त्री, (शृणातीति । नृ नये + बाहुलकात्
 अङ्गच् धातोर्ङिङ् । इत्युल्लङ्घतः । १ । १२२ ।)
 गजैरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नारङ्गः, पुं, (नृ नये + अङ्गच् । इङ्गिङ् ।) पिप्पली-
 रसः । यमजप्राणी । विटः । इति मेदिनी । ने,
 ३६ ॥ फलवृक्षविशेषः । नारङ्गी इति भाषा ॥
 तत्पण्यायः । नारङ्गः २ सुरङ्गः ३ त्वन्मन्त्रः ४
 ऐरावतः ५ वक्तृवाचः ६ ध्योगारङ्गः ७ योग-
 रङ्गः ८ सरङ्गः ९ गन्धाद्यः १० गन्धपत्रः ११

नारदः

वरिष्ठः १२। अस्य गुणः। मधुरत्वम्। अम्ल-
त्वम्। गुणत्वम्। उष्णत्वम्। रोचनत्वम्।
वातामलमिभूलमनाशिलम्। वल्यत्वम्। हृद्य-
त्वम्। इति राजनिर्घण्टः। तत्केसरगुणाः।
“अत्यन्तमीषमधुरं उष्णं वातविनाशनम्।
हृद्यं वातहरश्चैव नागरज्जल्यं केशरम्॥”

इति राजवल्लभः॥

नारदः, पुं, (नारं परमात्मविषयकं ज्ञानं ददा-
तीति। दा + कः। यद्वा, नारं नरसमूहं दाति
खण्डयति कलशेनेति। दा + कः। नारं जलं
ददाति पिष्टम् इति वा। तदुक्तम्,—
“नारं पानीयमित्युक्तं तत् पिष्टम्; सदा भवान्।
ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति॥”
देवर्षिविशेषः। स तु भोगाग्री ब्रह्मशापादुप-
वृत्तेन नामा गन्धर्वो भूत्वा पुनर्ब्रह्मवीर्यात् सृष्ट-
पत्रां जातः। यथा,—

श्रीनर उवाच।

“ब्रह्मवीर्यात्सृष्टपत्रां गन्धर्वोपवृत्तेन।
जातः केन प्रकारेण तद्वान् वक्तुमर्हति॥
सौतिरुवाच।

कान्यकुब्जं च देशं च दमिलो गोपराजकः।
जलावती तस्य पत्नी बन्धा चापि पतिव्रता॥
स्वामिदोषेण सा बन्धा काले च भर्तृराज्ञया।
उपस्थितं वने घोरं नारदं काश्यपं मुनिम्॥
क्रोशमानश्च श्रोकणं ज्वलन्तं ब्रह्मवर्धमा।
तस्यो सुवेशं कृत्वा सा ध्यानात्मनः सुतः पुरः॥
उवाच विनयेनैव कृत्वा च श्रौद्धरिं हृदि।
गोपिकाहं द्विजश्रेष्ठ। दमिलस्य च कामिनीः।
पुत्रार्थिनी चागताहं तन्मूलं भर्तृराज्ञया॥
वीर्याधानं कुरु मयि। स्त्री नोपिच्छा ह्यपमिता।
तेजोयसां न दोषाय वद्धे; सर्वभूजो यथा॥
कृष्णवीर्यं सुत्वा च कोप मुनिपुङ्गवः।
उपली तनपुरस्तस्योऽश्वकण्ठौष्ठतालुका॥
एतस्मिन्नन्तरे तेन पया यास्यति मेनका।
तस्या ऊरुस्थलं दृष्ट्वा मुनिवार्थं पपात च॥
अतुल्याना च उपली कृत्वा तद्वचनं मुदा।
सा विप्रः गेहं माध्वीं च सुपुत्रं तनयं वरम्॥
तत्प्रकाशनवर्णमं स्मरन्तं ब्रह्मतेजसा।
अनादृष्टावशे च काले बालो बभूव च॥
नारं ददौ जन्मकाले तेनायं नारदाभिधः॥
ददाति नारं ज्ञानं च बालकेभ्यश्च बालकः।
जातिस्मरौ महाज्ञानो तेनायं नारदाभिधः॥
वीर्येण नारदस्यैव बभूव बालको मुनिः।
सुनीलस्य वरेणैव तेनायं नारदाभिधः॥
कल्याणं ब्रह्मकण्ठादभ्युवृद्धो नराः।
नारददौ तत्कण्ठश्च तेन तन्नारदः सृजतः॥
ततो बभूव कालश्च नारदात् कण्ठदेशतः।
ततो ब्रह्मा नाम चक्रं नारदकृति मङ्गलम्॥
एतस्मिन्नन्तरे विद्या व्यावृत्तिप्र मन्दिरम्।
शिष्टाश्च पञ्चवर्षांशं महातेजस्विनो यथा॥
चतुर्वर्त्तिको मुनिस्तस्मै ब्राह्मणाश्च कृपावतः।
ब्रह्मपुत्रं प्रीत्यै कृत्वा विष्णुमन्त्रं ददौ मुदा॥

नाराचः

महाज्ञानी शिशुस्तस्यौ गङ्गातीरे मनोहरे।
तत्र स्नात्वा विप्रदत्तं विष्णुमन्त्रं जपाप सः॥
दियं वर्षसहस्रं च निराहारः लघोदरः।
ददशं बालको ध्याने दियं लोकश्च बालकम्॥
द्विभुजं सरलीहस्तश्चन्द्रेण विचर्चितम्।
विरराम च श्लोकानो यदा यद्वदुमन्तमः॥
रुदोदाभ्यस्तले च न दृष्ट्वा बालकं शिशुः।
बभूवकाशवाणीति रुदन्तं बालकं प्रति॥
सकृद्यद्वर्णितं रूपं तदेव नाभुवा पुनः।
पुनरुत्तमि गोविन्दं अमलवद्वहं हरिम्॥
इति शुत्वा बालकश्च विरराम मुदान्वितः।
काले तस्याज तौर्यं च तनुं लण्यं हृदि स्मरन्॥
बभूव शापमुक्तिश्च नारदस्य महासुते॥।
तनुं लक्षा स जीवश्च विलीनो ब्रह्मविद्यया॥
कलिकल्पाभ्यन्तरेतीति सृष्टं सृष्टिविधौ पुनः।
मरीचिमिथ्यैर्भानिभिः साह्यं कण्ठादभव सः॥
नारदश्चित् विद्यायां सुनीलस्तेन हेतुना॥
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मवर्ण्ये २१-२२ अध्याये॥
तस्य सर्वदा भ्रमणकारणं यथा,—
“तीक्ष्णापि नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दण्डप्रजापतिः।
क्रोधश्चक्रं महाभाग। नारदं स शापाप च॥”
नारदशापश्च श्रीभागवतोक्तः।
“तस्मात्तोर्यं ते भद्रं न भवेद्भ्रमतः पटम्॥”
इति विष्णुपरां १ अध्याये १५ अध्याय-
स्तोत्रिका च॥ (पञ्चविंशतिसहस्रश्लोकात्मकः
उपपुराणविशेषः। यथा, देवीभागवते १।
३।६।
“धोदृष्टो बभूवसां प्रमाणह्यमिर्लज्जितम्।
पञ्चविंशतिसाहस्रं नारदं परमं सतम्॥”
शाकदायस्य पञ्चविंशतिः। यथा, मातृस्यै।
१२१।११।
“नारदो नाम तेवीर्यो द्यौर्गोतो महाचितः।
तत्राचलं समुत्पन्नो पूर्वं नारदपर्वतो॥”
विष्णुभिरुपुत्रविशेषः। यथा, महाभारते।
१५।४।५८।
“उर्ध्वानिरुदापि नारदश्च महाशुभिः।
विष्णुभिरुदाजाः सर्वे मुनयो ब्रह्मदायिनः॥”
नारा, स्त्री, (नरस्य मुनेरियम्। नर + “तस्यै-
दम्” ४।३।१००। इति अग्न। तत्प्राप।
“यद्यपि अग्निं कृतं ङोपप्रत्ययः प्राप्तस्तथापि
कृत्वात्सलजणेरापि स्मृतिषु अवधारान् सर्वे
विषयस्त्वस्मि विकल्पान्ते इति पालिको ङोप-
प्रत्ययः। तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्राप्ति-
टापि कृते नारा इति रूपमितिः” इति मनु-
संहिताटीकायां कुल्लुकभट्टः १।१०।१) अजम्।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः।१।१।१०।
“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्तनवः।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः सृजतः॥”)
नाराचः, पुं, (नारं नरसमूहं आचामतीति।
चमु अच् + “अर्थोऽपि दृश्यते” ३।१।२०१।
इति हः।) समुदायलीहमयवाणः। तत्पुण्यायः।
प्रसूङ्गः २। इत्यमरः। २।८।८०॥ लोह-

नाराय

नालः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
हृदयशास्त्रधरे।
“सर्वलोकास्तु ये बाह्या नाराचास्त प्रकीर्तिताः।
पश्चिभिः एषुलैः पक्षैर्धृताः विध्यन्ति कस्य-

चित् ॥”)

दृष्टिम्। इति शब्दरत्नावली॥ (अष्टादशाक्षर-
वृत्तिविशेषः। इति हल्दोमश्रुती॥ अस्य लज्ज-
नादिकं कृत्वाऽशब्दे दृष्टम्॥ वेदकोक्तवृत्त-
विशेषः। यथा, भावप्रकाशे उद्देश्योपाधिकारे।

“लज्जकोरदन्तीभिर्दलाविद्वज्ज-
मिहोच्चित्रचक्रकस्यैकल्लेः।

वृत्तं विपकं कुडवप्रमाणं

तोयनं तस्यान्तमेव नर्धम्॥

पीतोक्तमस्मोऽपिभिरिहं

पेयं रसं वा प्रपिबेद्विधिरः॥

नाराचमेवं जठराभयाना-

मुक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सप्तः॥”

इति नाराचवृत्तम्॥ ॥ ॥)

नाराचिका, स्त्री, (नाराचस्तदाकारोऽस्यस्या
इति। नाराच + ठन्। टाप।) नाराची।
इति शब्दरत्नावली॥ (अष्टाक्षरवृत्तिविशेषः।
तल्लक्षणं यथा,—

“नाराचिका तरो लग्नी॥”)

नाराची, स्त्री, (नाराचवृत्तान्तरस्यस्या इति।
अन। गौरीदत्त्यात् ङोप।) स्वर्णकारादीनां
नाराचास्तलीहृत्वा। निति इति भाषा।
तत्पुण्यायः। नाराचिका २ अष्टिका ३ अष्टमी
४। इति शब्दरत्नावली॥

नारायणः, पुं, (नारा जलं नयनं स्थानं यस्य।
नय गती + भावे ल्यट्। भवे गन्धर्वाः प्राप्ता-
र्यश्च इति नियमान् नारस्य ज्ञानस्य मुक्तेश्च
अयनं प्राप्तयेत्यत इति वा। “नाराणी समुच्चो
नारं तन्नायनं स्थानं यस्य नारायणः तेषां
पञ्चकारस्य गन्धर्विधानात् सर्वप्राणिभिरु-
गृह्णानिवासात्कृत्वा तन्मयमित्यर्थः” इति शङ्कर-
विरचिते नवमप्रकरणम्।) विष्णुः। तस्य चत्वारो
बाह्वः। तामुदेवमकृष्यमाणप्रदः स्थानिकद्वारणाः।

इति महाभारतम्॥ वेदान्तमते। गृह्णात्
यामिस्त्वविराडाख्याः। तन्नामगुणप्रतिपत्त्या—

“मातृव्यमुक्तिपन्नो नारसि च विद्वर्ध्याः।

यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायणः सृजतः॥

नाराश्च जलपापाश्चाप्ययनं गमनं सृजतम्।

यतो हि गमनं तेषां मोक्षं नारायणः सृजतः॥

नाराश्च मोक्षनं पुण्यमयनं ज्ञानमोक्षितम्।

तयोर्ज्ञानं भवेद्यस्मात् मोक्षं नारायणः सृजतः॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मवर्ण्ये १०६ अः॥

“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्तनवः।

अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः सृजतः॥”

इति विष्णुपुराणम्॥

यद्वा।

“नाराजानानि तन्वानि नाराणीति विद्वर्ध्याः।

तन्मयेव चायनं तस्य तेन नारायणः सृजतः॥”

नाराय

तथा ।
“यच्च किञ्चिज्ज्ञातु सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं याप्य नारायणः
स्थितः ॥”

तथा ।
“प्रकृतेः परं गवान्; स नरः पञ्चविंशकः ।
तस्यैमानि च भूतानि नाराणीति प्रचक्षते ॥
तेषामप्ययं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्तुतः ॥”
कश्चिन्नन्तरे नरनामकपैरपत्यतां गतः इति
नारायणः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
“(नारायणमयनाच्चापि ततो नारायणः स्तुतः ॥”
इति महाभारते । ५ । ७० । १० ॥

नस्य स्वरूपो यथा, -
“शैकृण्यश्च दिधास्तुपो द्विभुजश्च चतुर्भुजः ।
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोलोकं द्विभुजः स्वयम् ॥
चतुर्भुजस्य पत्नी च महालक्ष्मीः सरस्वती ।
गङ्गा च तुलसी चैव देवी नारायणप्रिया ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६४ अध्यायः ॥
तस्य ध्यानं यथा, -
“ध्यायः सदा सविलसच्छलमध्वर्यवीं
नारायणः सरसिआसनसन्निविष्टः ।
चैर्यवान् कनककुण्डलगवान् विरिटी
हारी हिरण्यवपुर्धृताश्चक्रकः ॥”
इत्यादिव्यष्टयम् ॥

अपि च ।
“शक्तचक्रगदापद्मधरं कमललोचनम् ।
भद्रस्फटिकसङ्काशं कश्चिन्मोक्षामुञ्चयिषुम् ॥
गतङ्गोपरिमुक्ताभूषणसंगतं हरिम् ।
शैवस्तवचमं शान्तं वनमालाधरं परम् ॥
ज्येष्ठरुक्मणधरं किरीटमुकुटोज्ज्वलम् ।
निगाकारं ज्ञानगम्यं साकारं देहधारिणम् ॥
निवानन्दं निरानन्दं ध्येयमखलमध्यगम् ।
भक्त्यगनेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
तन्नाममाहात्म्यं यथा, -
“नारायणाणुत्पान्तवासुदेवति यो नरः ।
मननं बोधयेत् भूमे । याति भवग्रतां प्रिये ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
“सकृन्नारायणलुक्ता पुमान् कल्पशतत्रयम् ।
गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नातो भवति निश्चितम् ॥”
इति श्रीकृष्णजकखण्डे १०६ अध्यायः ॥
“नारायणति शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्त्तनी ।
तथापि नरके मृदा, पतन्तीह किममुतम् ॥”
इति महाभारतम् ॥

तस्य तुष्टिजनककर्मणि यथा, -
शैकृण्य उवाच ।
“कर्मणा येन विप्रेन्द्र ! तुष्टिर्मीह हि जायते ।
क्रोधश्च तत् समस्तं ते कथयामि समासतः ॥
यो दयातुर्हिज्जिह्वेष्ट । सर्वभूतेषु सर्वदा ।
न्यस्य हारेण हृतीश्च तस्य तुष्टोऽस्माहं सदा ॥
कस्मे कुत्राभ्यर्द्धं यो धर्म्मं भक्तिसमन्वितः ।
भूते ययार्थं पृच्छन् तस्य तुष्टोऽस्माहं सदा ॥

नाराय

मिष्टं वस्तु समासाद्य दत्त्वा मे योऽस्ति मानवः ।
मानापमानसदृशस्तस्य तुष्टोऽस्माहं सदा ॥
सर्वभूतशरीरस्थं यो मां जानाति मानवः ।
परहिंसाविहीनो यस्तस्य तुष्टोऽस्माहं सदा ॥
कर्मणि कुरुते यस्तु सुविचार्य पुनः पुनः ।
गोब्राह्मणहितेषु च तस्य तुष्टोऽस्माहं सदा ॥
स्वयं निरुक्तं वचनं यत्रादृ यः परिपालयेत् ।
प्रपन्नं पाति यत्रादृतस्तस्य तुष्टोऽस्माहं सदा ॥
दानान्यनुपकारिभ्यो यो ददाति हितोत्तमम् ।
मयि चित्तं सदा यस्य तस्य तुष्टोऽस्माहं सदा ॥
कर्मणा येन तुष्टोऽस्ति निरुक्तं तत् समासतः ॥
तस्य रोवजनककर्मणि यथा, -
“तुष्टोऽस्ति कर्मणा येन विप्र ! वच्मि प्रष्टुष्व
तत् ॥

परहिंसारतो यस्तु निहंयः सर्वजन्तुषु ।
अहंयुः सर्वदा शुद्धः स मां नयति शत्रुताम् ॥
न्यस्यभाषो कुरुष्व परनिन्दापरस्तु यः ।
परवर्त्तनविष्वंसी स मां नयति शत्रुताम् ॥
अदृष्टदोषो पितरौ स्त्रीभ्रातृभगिनीस्तथा ।
भोदात्तजति मृदो यः स मां नयति शत्रुताम् ॥
पितृनिभेत् सनं यस्तु कुरुते मृदुधर्मनरः ।
गुरुव्रजाश्च विप्रेन्द्र ! स मां नयति शत्रुताम् ॥
दम्पत्यभिर्दनेन यस्तु हेतुमात्रेण वनेनचित् ।
कुरुते ब्राह्मणश्रेष्ठ ! स मां नयति शत्रुताम् ॥
विप्रस्यं देवताद्वयं परद्रव्यश्च मानवः ।
हरते यस्तु विप्रेन्द्र ! स मां नयति शत्रुताम् ॥
न्यासामर्चदिनो ये च जलाशयविलोपिनः ।
ग्रामनाशकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥
परस्त्रियं समालोक्य विषादं यान्ति ये जनाः ।
प्रश्वन्ति पापक्षीं ये तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥
हिमन्त्यनाथं ये मृदा अनाथस्य हरन्ति ये ।
विश्वामघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥
ये च गोवीर्यहन्तारो वृषलीपतयश्च ये ।
अश्वत्थघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥
प्रक्षयिणमहेशानां मर्ध्यं ये भेदकारिणः ।
वेदनन्दाकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥
एकादश्यां भुञ्जते ये मोहात् पापधियो नराः ।
परदारानुरक्ता ये तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥
पापवृद्धिप्रदा ये च ये च भिन्नदृष्टो द्विज ! ।
धात्रीतरुश्च ये व्रन्ति तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥
दिवसे भैथुनं ये च कुर्वन्ते काममोहिताः ।
रथस्वली स्त्रियं यान्ति तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥
ये च दृष्टातुरां नारीं मोहात् प्रवृत्तिं सत्तमम् ।
व्रतस्थाश्च सदा ते मां नयन्ति शत्रुतां भुवि ॥
अमावास्यातिथौ ये च कुर्वन्ते निगिभोजनम् ।
भोजनद्वयमेकार्के तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥
व्यामिशं भैथुनं तेलसमावास्यादिने द्विजाः ।
न ये त्यजन्ति विप्रेन्द्र ! तेषां रुष्टोऽस्माहं सदा ॥
अतुनात्र किमुत्तिनं संक्षेपार्तिं वदाम्यहम् ।
निन्दन्ति वेणवान् ये च तेषां रुष्टोऽस्माहं
सदा ॥”

इति क्रियायोगसारे १८ अध्यायः ॥

नाराय

अजामिलपुत्रः । यथा, -
“कायकृष्णे द्विजः कश्चिदासीपतिरजामिलः ।
नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः ॥
तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषां तु पोष्टवमः ।
बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दधितो भृशम् ॥
दूरे क्रीडन्कासन् पुत्रं नारायणाञ्जयम् ।
प्रावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेन्द्रियः ॥
निशम्य त्रियमाणस्य सुखतो हरिकीर्तनम् ।
भर्तुर्नाम महाराज ! पार्श्वदाः सहसापतन् ॥
विकर्तुतोऽन्तर्हृदयादासीपतिमजामिलम् ।
यमप्रेष्यान् विष्णुदूता वारयामासुरीजसा ॥”
इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे प्रथमाध्यायः ॥
मैत्र्यविशेषः । यथा, -
“मत्संजननतुल्यानां गोपानामर्चुर्दं महत ।
नारायणा इति ख्याताः सर्वे संगमयोधिनः ॥”
“दुर्योधनश्च तत् सैन्यं सर्वसाधारयत्ततः ।
सहस्राणां सहस्रस्य योधानां प्राप्य भारतम् ॥”
इति महाभारते । ५ । ७ अध्यायः ॥
धर्मपुत्रविशेषः । यथा, -
“धर्मस्य दत्तदहितव्यञ्जितहृत् मर्त्या
नारायणो नर इति स्वतः प्रभावः ॥”
इति श्रीभागवते । ७ । ७ । ६ ॥
“दण्डग्रहणमात्रेण नरो नारायणो भवेत् ॥”
इति यतिधर्मः ॥

(कृष्णयज्ञसंज्ञान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । यथा,
मुक्तिकोपनिषदि ।
“गर्भो नारायणो हंसो विश्वनादशिरःशिखा ॥
चर्गाधिविशेषः । यथा, भावप्रकाशे उदर-
रोगाधिकारे ।
“यवानो हृषुषा धान्यं त्रिकलाचोपकुक्षिका ।
कारवी पिप्पलीभूलमजगत्या प्राटी वचा ॥
शताक्षा जीरको योषं स्वर्गलोरो च चित्रकम् ॥
द्वौ चारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥
विहङ्गश्च समासांनि दण्डा भागत्रयं भवेत् ।
विद्वद्भिषाणे द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ॥
एष नारायणो नाम्ना चर्णो रोग गणापहः ।
एनं प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥
तस्मैणोदरभिः पेयो गुल्मिभ्यश्चादराभुना ।
आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥
दधिमण्डेन विह्वल्यै दाडिमाम्भिरशंसै ।
परिकर्त्तुं वृक्षान्तेवाम्भिरजोगकै ॥
भगन्दरे पाण्डुरोग कासे श्वासे गलग्रहे ।
हृदोगे यक्ष्णीरोगे कुष्ठे मन्टेऽनले क्वरे ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्त्रिमे विषे ।
यथाहं स्निग्धकोणोऽप्येवमेतद्विरेचनम् ॥”)
नारायणस्त्रिंशत्, श्री, (नारायणस्य स्त्रिंशत् स्थानम्) ।
गङ्गाप्रवाहाविधुस्तत्तुष्टयमितनारायणस्वा-
मिकस्थानम् । यथा, ब्रह्मपुराणे ।
“प्रवाहमवर्धयं कृत्वा यावद्वत्तत्तुष्टयम् ।
अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥”
“अत्र किञ्चिद् दद्याच्च साक्षात् पात्राय पुण्य-
वान् ।

नाराय

‘अथ प्रतिग्रहे राजन् । विक्रीता जाह्नवी भवेत् ॥
विक्रीतायाश्च जाह्नवा विक्रीतोऽभूच्च नार्हन् ।
जनार्दनं च विक्रीते विक्रीते भुवनत्रयम् ॥
कीदृषि न चाणक्यास्य निःसम्बन्धप्रसङ्गतः ॥’
तत्र कर्त्तव्यानि यथा,—

“दीक्षाश्च देवपूजाश्च जपं गङ्गातटे चरेत् ।
मुष्कवासः पिधायपि सावित्रीजपमाचरेत् ॥
आह्वय तर्पणश्चैव परोपकारकर्म च ।
परोद्देशश्च मनसा त्यक्तदशस्य दापने ।
स्तवपाठश्च मौनश्च नीचालापविवर्जनम् ॥
केवलं वारिपानश्च कर्त्तव्यं ब्रह्मभावतः ।
एतानि किल कर्म्मणि तत्रैव नारायणं चरेत् ॥”

इति दृष्टव्यमपराधे ४५ अध्यायः ॥

अवशिष्टं गङ्गाशब्दं दृष्टव्यम् ॥

नारायणतैलं, स्त्री, (नारायणाख्यं तैलम् ।) औषध-
प्रकृतैलप्रभेदः । तन्निविधम् । स्वर्णं दृष्टव्यं
महत् । यथा,—

“विस्वामित्रस्य श्योनाकपाटलापारिभद्रकाः ।
प्रसारयन्मग्न्या च दृष्टवी कण्टकारिका ॥
बला चातिबला चैव चर्द्धा सपुनर्नवा ।
गर्वा दृष्टपलान् भागान् चतुर्दशैस्त्वसः पचेत् ॥
पादशेषं परिखाय तैलपात्रं प्रदापयेत् ।
शतपुण्या देवदारु मांसौ श्लेयकं वत्सा ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं एलापर्णी चतुष्टयम् ।
रास्त्रा तुरगगन्धा च सेत्वं सपुनर्नवम् ॥
गर्वा द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिः-
क्षिपेत् ।

शतावरी रसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
आजं वा यदि वा गन्धं जीरं दत्ता चतुर्गुणम् ॥
पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
अश्वौ वा वातसंभयो गजौ वा यदि वा नरः ॥
‘पङ्कजः पीठसर्पौ च तैलेनानेन सिध्यति ।
अधोभागं च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।
दन्तशूलं हनुस्तम्भं मन्दास्तम्भं गलग्रहं ॥
यस्य श्रुयति चेकाङ्गं गतिर्यस्य च विजिता ।
सांख्यिन्द्रिया नष्टपक्वा क्वरन्तीणाश्च ये नराः ॥
वधिरा लङ्घजिह्वाश्च मन्दमेधस एव च ।
अल्पप्रज्ञा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ॥
वातार्त्तं वृषणौ धेमास्तृष्टिश्च दातुणा ।
एतत्तैलवर्गं तेषां नास्ति नारायणं स्मृतम् ॥”

इति स्वल्पनारायणतैलम् ॥ १ ॥ ॥

“शतावरी चांशुमती एप्रिपर्णी शटी वना ।
शरकस्य च मूलानि दृष्टव्याः पूतिकस्य च ॥
गवेषुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
एषां दृष्टपलान् भागान् जनद्रोणे विपाचयेत् ।
पादशेषं रसे पूते गर्भं चैतं समापयेत् ।
पुनर्नवा वत्सा दारु शताङ्का नन्दनागुर ॥
श्लेयं तगरं कुष्ठं एला मांसौ स्थिरा बला ।
अश्वका सेत्वं रास्त्रा पलाङ्गानि च पेषयेत् ॥
गन्धानपयसः प्रस्यौ हौ जावच प्रदापयेत् ॥
शतावरीरसप्रस्यं तैलप्रस्यं विपाचयेत् ।
अस्य तैलस्य सिद्धस्य श्रेष्ठं वीर्यमतः परम् ॥

नाराय

अश्वानां वातभयानां कुङ्गराणां तथा वृणाम् ।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सध्वजातनिवारणम् ॥
व्यायुश्चाश्च नरः पीत्वा निश्चयेन दृष्टो भवेत् ।
गर्भमन्वतरो विन्त्यान् किं पुनर्मातुषी तथा ॥
तृष्णानं पार्थशूलश्च तथेवाह्वावभेदकम् ।
अपचीं गङ्गमालाश्च वातरक्तं हनुग्रहम् ॥
कामला पाण्डुरोगश्च अश्वरीचापि नाशयेत् ।
तैलमेतद्गगवता विष्णुना परिकीर्तितम् ।
नारायणमिति स्थानं वातात्मकरुणं शुभम् ॥”

इति दृष्टव्यनारायणतैलम् ॥ २ ॥ ॥

“विस्वाश्वगन्धा दृष्टवी चर्द्धा
श्योनाकवाच्यालकपारिभद्रम् ।
क्षुद्रा कठिनातिबलाग्रिमस्यं
मूलानि चैषां सरणीयुतानाम् ॥

मूलं विद्वदाद्य पाटलीनीं
प्रत्येकमेधां प्रवदन्ति तज्ज्ञः ॥

सपादपस्य विधिनोद्वेष्टाश्च
द्रोणेरपामशभिरैव पक्ता ॥

पादावशेषेण रसेन तत्र
तैलाद्गन्धाभ्यां सममेव दुग्धम् ।

ह्वागस्य मांसद्वयमेव तुल्य-
मेकत्र सम्यग्विचये सुबुद्धिः ॥

दद्यादमश्चैव शतावरीणां
तैलेन तुल्यं पुनरैव तत्र ।

रास्त्राश्वगन्धा इमदारु कुष्ठं
पर्णां चतुष्कागुरु केशराणि ॥

मिथुन्यमांसौ रजनीहयश्च
श्लेयकं चन्दनपुष्कराणि ।

एला मयथी तगराष्टपत्रं
शृङ्गाष्टवर्गस्तु वत्सा पलाशम् ॥

स्योथयशृङ्गीरकचोरकास्य-
मेभिः समस्तोद्विपलप्रमाणेः ।

कर्पूरकाशमीरगन्धाश्चानां
दद्यात् सुगन्धाश्च वदन्ति केचित् ॥

प्रसवेददोऽन्यनिवारणार्थं
चर्णाकृतानां द्विपलप्रमाणम् ।

आलंघ्य सम्यग्विधिवद्विपलं
नारायणं नाम महत् तैलम् ॥ ॥ ॥

सर्वैः प्रकारैर्विधिवत् प्रयोच्य-
मन्वस्य एसां पवनार्हितानाम् ।

ये पङ्कजः पीठविस्पर्णश्च
एकांशोनाह्नितवेपमानाः ।

वाधियेनुरुक्तयधीहिताश्च
मन्वाह्नस्तम्भशिरोगदार्ताः ।

सुक्ता नरास्ते श्लवणं युक्ताः
संस्य तैले सहसा भवन्ति ॥

बन्धा च नारी लभन्ते च पुत्रं
धीरोपमं सर्वगुणोपपन्नम् ।

आस्त्राश्विने कोष्ठगते च वाते
दृष्टो विधेयं पवनार्हितानाम् ॥

जिह्वातिरे दन्तगते च शूलं
आंकाह्नीके क्वरकपितानाम् ।

नाराय

प्राप्नोति लक्ष्मीं प्रमदाप्रियत्वं
जीवित्वं चापि भवेदुपवेव ॥
देवासुरे सुहृद्वरे समीप्य
आयुस्त्वभयानसुरैः सुरांश्च ।
नारायणेनापि स्वहृद्गणयं
स्वनामतेन विहितम् तेषाम् ॥”

इति महानारायणतैलम् ॥ ३ ॥ इति सुखबोधः ॥

नारायणप्रियः, पुं, (नारायणस्य प्रियः । नारायणः
प्रियो यस्य इति वा ।) शिवः । यथा,—

“नारायणप्रियमनङ्गमदापहारं
वाराणसीपुरपतिं भज विन्मनायम् ।

इति शिवश्लोकः ॥

नारायणशलिः, पुं, (नारायणाय नारायणसहितश्च
देवो बलिः ।) नृत्तपतितादीनां प्रायश्चित्त-
प्रकर्मविशेषः । यथा । “नारायणशलिस्तु
हेमाद्राद्यनुसारेणोच्यते । तच्चाहौ क्रियाविबन्ध-
गारुडो तर्पणमुक्तम् ।

‘कार्यं पुरुषसूक्तेन मन्त्रेणा वेणुधरेपि ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन् ॥

अनादिनिधनो देवः शरत्पङ्कजदाधरः ।

अनयः पुष्करोक्तानः प्रेतमौलप्रदो भव ॥

इति श्रुत्वाकादृश्यां देशकालौ सङ्कीर्णं अमुक-
गोत्रस्यासुक्तस्य दर्भैरगन्ताघातशरीरगन्ताघा-
तश्रीर्दक्षिणे संप्रदानत्वयोग्यमाभिवाधं नारा-
यणशलिं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य ब्रह्माणं विष्णुं

शिवं यमं प्रेतं पेषकुम्भेषु स्थापयेत् ।

‘विष्णुः स्वर्णमयः कार्पासं तदस्ताम्बमथस्तथा ।

ब्रह्मा रौप्यमथस्तत्र यमो लौहमथो भवेत् ॥

प्रेतो दर्भमयः कार्पासः । इति गारुडोक्तासु सप्तैक-
शरीर्यु वा प्रतिमासु घोडश्रीपणारेः पुरुष-
सूक्तनाभ्यर्च्यार्च्यं प्रतिष्ठाप्य चक्रे पुरुषसूक्तेन

प्रत्यक्षं नारायणादेरमिति हृत्वा देवानामने-
दक्षिणाग्रदर्भेषु विष्णुकुपं प्रेतं स्मरन् यम-
गोत्राभ्यां संप्रदानतिलयुतान् दक्षपिण्डान् दद्यात्-

पथीत्येव अमुकगोत्र अमुकशस्त्रेण प्रेतं विष्णु-
रुपाय ते पिण्ड उपतिष्ठतामिति दत्त्वा कार्यं ।

पुरुषसूक्तेनाभिमान्य यत्ने यममिति सूक्तेन
पिण्डाननुमन्त्र्य शब्दोदत्तेन चाभिगच्छाभ्यर्च्यार्च्यं

मुकशस्त्रेणाममुकगोत्रं विष्णुकुपं प्रेतं तपस्या
मोति पुरुषसूक्तेन प्रत्यक्षं तर्पयित्वा एक-

मामात्रं ब्रह्मादिपञ्चभ्यो दद्यात् । मन्त्रस्तु ।

‘ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिकुरः ।

बलिं यष्टीत्वा कुम्भेण प्रेतस्य च शुभां गतिं

मिति ।

मिताक्षरायाम् होमव्यादिना उक्तम् । तत्र
प्रतिदेवते त्रिविधं यज्ञं शक्ररामधुमुहृतानि

च निवेद्य पिण्डानभ्यर्च्यो नद्यां क्षिप्या राक्षी नव
सप्त पञ्च वा विप्राक्षिप्तमग्नौपोषितेन जागरणं

कृत्वा शोभने पुनर्दिण्यं यमं संपूज्य कोटिहृ-
विधिना आह्वयचक्रे करिष्ये-रत्नकृता ब्रह्मविष्णु-

शिवयमप्रेतान् स्मरन् विप्रां उपविश्य प्रेत-
स्थानं चक्रे पिण्डं स्मरन् आवाहनादध्ययुतं

नाराय

हृदिप्रपन्नानं जलोत्थेखनादि जलान्तरेष्वेण
ब्रह्मणे विष्णवे शिवाय प्रमाय सपरिवाराय
चतुरः पिबान् दत्त्वा प्रेतनामगोत्रे स्तुत्वा विष्णु-
नाम्ना पञ्चमं दत्त्वाभ्यर्च्य चान्तेभ्यो दत्तानां
हस्तेन प्रेतं स्तुत्वा विशेषतः संतोष्य विप्रेः
प्रतायेन तिलोदकमुपनिष्ठतामिति सतिलमुदकं
दापयित्वा मुञ्जीतेति । अथ विशेषान्तरं भट्ट-
कृतान्तरेष्टिपद्धतौ ज्ञेयम् ॥ * ॥ सर्पहते तु वर्ष-
पयस्तेन पूर्णं शुकभक्तपूर्यं शुक्लपञ्चम्यामुपवासं
नक्तं वा कृत्वा पिष्टमयं नागमनन्तवामुकिशङ्क-
प्रक्षकम्बलककर्णोत्काशतरधृतराष्ट्रशङ्खपालका-
लियतलककपिणेति नामभिः प्रतिमामं संपूज्य
पायसेन विप्रान् संभोज्य वनसरान्ते हेमं नागं
गात्रं प्रत्यक्षान् दत्त्वा नारायणवलिं कुर्यात् ।
मन्त्रं हेमाद्रौ ज्ञेयम् ॥ * ॥ बौधायनस्तत्रे
सर्पहृतानां नमोऽस्तु सर्पभ्य इति तिस्र आहु-
तोऽहोदके स्तनानां समुदायं वरुणाय हुत्वेति
क्रियां कुर्यादिति शेषः । यासः ।
सौवर्गभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।
शमानाय दत्त्वा विधिवत् पितुराहुण्यमाप्तवान् ॥
हेमाद्रौ भविष्ये ।
‘पञ्चम्यां पत्रां हेमं स्वर्णेनेकेन कारयेत् ।
नारायणपात्रमश्वत्थं पूज्यविषासं दापयेत् ॥
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नागदष्टस्य शम्भुनेति ॥
अपरार्कस्तुतरे ।
तत्रैव शुभ्रानि प्रेतो नारायणवलीं कृते ।
यो दत्ताति क्रियापिष्टं तस्मै प्रेताय वै सुतः ।
तस्यैवाशीचमुद्रितं चाहुमेव न संशयः ॥
विष्णुश्राद्धसमाप्ती तु त्रयोदश्यां दिनत्रयम् ।
अशीचं पिष्टदः कुर्यात् तत् तद्वत्सुगोत्रजाः ॥
यस्य वै मृत्युकाले तु युष्मिन्ना सन्ततिर्भवेत् ।
स वसेन्नरके नित्यं पञ्चमयः करी यथा ॥
इत्युपक्रम्य,—
‘बलिं नारायणं कुर्यात्तस्योद्देशेन भक्तिमान् ॥
इति गारुडोक्तेरपुत्रस्यापि पत्न्यादौः कार्यं
इत्युक्तं देवयाज्ञिकेन ॥ इति निर्णयसिन्धौ ५
परिच्छेदः ॥
नारायणास्त्रं, स्त्री, (नारायणस्यास्त्रम् ।) विष्णो-
रस्त्रभेदः । तत्स्वरूपं यथा, देवीपुराणे ।
“तदा दानवनाथेन युक्तं नारायणं शरम् ।
शरतन्त्रकगदाहस्तं खड्गगुण्डयवस्थितम् ॥”
अपि च ।
“ततो हरिहरं युद्धमभवदोमहर्षणम् ।
रुद्रः पाशुपतास्त्रेण विषाधं हरिभोजसा ॥
हरिर्नारायणास्त्रेण रुद्रं विषाधं कोपवान् ।
नारायणं पाशुपतसुमेधस्ते योऽस्त्रं रोषिते ॥
युधुधाते भृशं दिशं परस्परजिघांसया ।
दिशं वर्षसहस्रान् तथोर्ध्वमुभभूतदा ॥
तत्रैकं मुकुटोद्भवं स्रष्टुं जटालकम् ।
एकं प्रभापयच्छुक्लमयं डमरुकं शुभम् ॥
एकं खड्गगधरं तत्र तथायं दक्षधारिकम् ।
एकं कौस्तुभभौजाङ्गमयं भूतिविभूतिकम् ॥

नारिके

एकं गदा भ्रामयन्तं द्वितीयं दक्षमेव च ।
एकः शोभति कच्छस्यैर्मणिभिस्त्रयभिः परः ।
एकं पीताम्बरं तत्र द्वितीयं सर्पमेखलम् ॥
एवमौ सृष्टिर्नावस्तौ रुद्रनारायणात्मकौ ।
अन्योन्यातिशयोपेतौ तदा लोकपितामहः ॥
उवाच श्राम्यतामस्मै स्वस्वभावेन मुनये ।
एवन्ते ब्रह्मणा चोक्ते शान्तभावं प्रजग्मतः ॥
तथा विष्णुहरौ ब्रह्मा वाक्यमेतदुवाच ह ।
उभौ हरिहरौ देवौ लोके ख्यातिं गमिष्यतः ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
नारायणी, स्त्री, (नारायणस्यैवमिति । नारायण
+ अण् + डीप् ।) दुर्गा । (यथा, मार्कण्डेये ।
६१ । ६ ।
“सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्ये चास्मकं गौरिनारायणि । नमोऽस्तु ते ॥”
इयं सुपाश्वर्यपीठस्थाने एतन्मूर्तया विराजते ।
यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६६ ।
“नारायणी सुपार्थ्वी तु त्रिकूटे रुद्रमुन्दरो ॥”
लक्ष्मीः । श्रुतावरी । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
तस्या निवर्तित्यथा,—
“यशसा तेजसा रूपेनारायणसमा गुणेः ।
शक्तिर्नारायणस्यैव तेन नारायणी स्तुता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ४५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“नारायणाङ्गाङ्गभृता तेन तुल्या च तेजसा ।
तदा तस्य शरीरस्था तेन नारायणी स्तुता ॥”
इति तत्रैव श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
गङ्गा । यथा, तन्मन्त्रे ।
“गङ्गायै विश्वसुखायै शिवान्दनायै नारायण्यै
नमः ॥”
(यथा च काशीखण्डे । २६ । ६७ ।
“नमोऽङ्गनचरी नृतिनस्या नारायणी नृता ॥”
सुब्रह्मसुनिपत्री । इति पुराणम् ॥ (स्वनाम-
ख्याता श्रीकृष्णसम्बन्धिनी सेना । इयं हि
भारतयुद्धे दुर्योधनपक्षमाश्रितवती ॥)
नारिकेरः, पुं, (नारिकेलः + लस्य रः ।) नारि-
केलः । इति शब्दरत्नावली ॥
नारिकेलः, पुं, (किल अथै क्रीडते च + भावे
घञ् । नाया रमण्याः केल इव सुखदायो
केलो यस्य । एषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) स्वनाम-
प्रसिद्धफलवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । लाङ्गली २ ।
इत्यमरः । १० । ४ । १६८ ॥ नारिकेरः ३ नाडि-
केलः ४ नारीकेलः ५ नारीकेली ६ नारि-
केरी ७ । इत्यादि भरतः । नारिकेलः ८
सदापुष्पः ९ शिरःफलः १० । इति शब्दमाला ॥
नालिकेरः ११ रसफलः १२ सुतुङ्गः १३ कूर्च-
शेखरः १४ दण्डनीलः १५ नीलतरुः १६ मङ्गल्यः
१७ उच्चतरुः १८ जलराजः १९ स्फुटतरुः २०
दाक्षिणात्यः २१ दुरातहः २२ त्र्यम्बकफलः २३
दण्डफलः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कूर्च-
श्रीर्धकः २५ तुङ्गः २६ स्फुटफलः २७ उच्चः
२८ सदाफलः २९ । इति भावप्रकाशः ॥ शिरा-

नारी

फलः ३० करकाभाः ३१ पयोधरः ३२ मन्-
जुषः ३३ कौषिकफलः ३४ फलसुखः ३५ चटा
फलः ३६ सुखफलः ३७ विश्वामित्रप्रियः ३८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ नारिकेरः ३९ सुभङ्गः
४० फलकेसरः ४१ । इति जटाधरः ॥ अस्य
गुणाः । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतत्वम् ।
पित्तनाशित्वञ्च ॥ * ॥ अर्द्धपक्षस्य तस्य गुणौ ।
तृषाशोषशमनत्वम् । दुर्जरत्वञ्च ॥ * ॥ बाल-
नारिकेलजलगुणाः । लघुत्वम् । शीतलत्वम् ।
रसपाके मधुरत्वम् । पित्तपीनसलघासविदाह
भ्रान्तिशोषशमनत्वम् । सुखदायित्वञ्च ॥ * ॥
एकनारिकेलजलगुणाः । किञ्चित्पित्तकारित्वम् ।
रक्षित्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । बल
करत्वम् । गुरुत्वम् । वृष्यत्वम् । वीर्यवर्द्धन-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
“नारिकेलफलं शीतं दुर्जरं वक्त्रशोधनम् ।
विष्टम्भि वृंहणं बल्यं वातपित्तामदाहदुत ॥
विशेषतः कोमलनारिकेलं
निहन्ति पित्तश्वरस्त्रदोषान् ।
तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि
विदाहं विष्टम्भि मत्तं भिषग्भिः ॥
तस्याम्भः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्लं लघु ।
पिपासापित्तजित् स्वादु वक्त्रशुद्धिकरं परम् ॥”
तस्य मस्तिष्कगुणाः ।
“नारिकेलस्य तालस्य खर्जूरस्य शिरांसि तु ।
कषायस्निग्धमधुरवृंहणानि गुरुणि च ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
“बालस्य नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम् ॥”
इति राजवल्लभे ॥ * ॥
कांस्यपात्रे तण्डलं मद्यतुल्यम् । यथा,—
“नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु ।
गन्धश्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं हृतं विना ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥
नारिकेलचीरी, स्त्री, (नारिकेलोद्भवा चीरी ।)
सितागयाश्वत्थसंयुक्तगोदुग्धपक्वस्त्रीकृतनारि-
केलखण्डम् । यथा,—
“नारिकेलं तन्मूल्यं द्विप्रं पयसि गोः क्षिपेत् ।
सितागयाश्वत्थसंयुक्तं तत्पक्षेन्दुनामिना ॥”
तस्या गुणाः ।
“नारिकेलोद्भवा चीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा ।
गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
नारी, स्त्री, (नृनरस्य वा धर्म्मगा । नृ + “नृतो-
२म् ।” ४।४।८६ । इति व्यञ् । नर + “नरा-
क्षति वक्तव्यम् ।” इति धार्मिकोक्त्या व्यञ् ।
“शार्ङ्गवादनो डीन् ।” ४।१।७३ । इति
डीन् ।) नृनरस्य वा धर्म्मोपाचारोऽस्याम् । नृ-
नरस्य वेद्यम् । नरधर्म्मोपाचारयुक्ता । तत्पर्यायः ॥
स्त्री २ योषित् ३ अवला ४ योषा ५ वीम-
न्तिनी ६ वधुः ७ प्रतीपदर्शनी ८ वामा ९
वनिता १० महिला ११ । इत्यमरः । २ । ६ । २४ ॥
प्रिया १२ रामा १३ इतिः १४ जनी १५

नारी

योषिता १६ जोषित १७ जोषा १८ जोषिता
१९ धनिका २० महेलिका २१ महिला २२ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शब्दरी २३ योषीत २४
सिन्दूरतिलका २५ सुभः २६ । इति जटाधरः ॥
अस्या उत्पत्तिकारणं यथा, —

“मातरत्नोत्तरा नारी ।” अथ च ।

“विधमायां तिथौ चित्रं कुर्याद्भोजनं कथ-
काम् ॥”

इति सुखबोधः ॥

तस्याश्चतस्रो जातयः । यथा, —

“पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा ।
चतस्रो जातयो नार्या रतौ चैवा विप्रपतः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(आसां लक्षणदिकं यदुक्तं रतिमञ्जरीम् ।
४—१३ ।

“भवति कमलनेत्रा नासिका चन्द्ररत्ना
अविरलकुचयुग्मा चारुकेश्री केशाङ्गी ।
मृदुवचनशुशीला गीतवाद्यानुरक्ता
सकलननुसवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥
भवति रतिरसज्ञा नातिस्वर्वा न दीर्घा
तिलकुमसुगन्धा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी ।
घनकठिनकुचाङ्गा सुन्दरी वटशीला
सकलगुणसमेता चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥
दीर्घातिदीर्घनयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता ।
रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सम्भोगकलिरसिका किल शङ्खिनी सा ॥
स्युलाधरा स्युलनितम्बभागा
स्युलाङ्गुली स्युलकुचा सुशीला ।
कामोत्सुका मादुरतिप्रिया या
नितान्तभोक्त्री करिणी मता सा ॥

शशकं पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमन् रम्यम् ।
वृषभं शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमन् हयम् ॥
पद्मिनी पद्मगन्धा च मौनगन्धा च चित्रिणी ।
शङ्खिनी चारुगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी ॥
बाला च तरुणी प्रौढा वृद्धा भवति नायिका ।
गुणयोगेन रन्तया नारी वयसा भवेत्तदा ॥
या षोडशाद् भवेद्बाला तरुणी विंशका मता ।
पञ्चपञ्चाशका प्रौढा भवेद्वृद्धा ततः परम् ॥
फलस्युलादिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः ।
प्रेमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च हृदवाङ्मना ॥
बाला तु पाण्डवा प्रौढा तरुणी प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥”)
सा चित्रिधा यथा, —

“योषितस्त्रिविधा व्रतम् । गृहिणी मृदुचतसाम् ।
साध्वी भोग्या च कुलटा ताः सखाः स्वार्यतत्-
पराः ।

परलोकभयात् साध्वी तथेह यशसात्मनः ।
कामस्नेहाच्च कुरुते भर्ताः सखाश्च सन्ततम् ॥”
भोग्या भोग्यार्थिनी शश्वत् कामस्नेहश्च केव-
लम् ।

कुरुते पतिवत्सलं न च भोग्या इष्टिणम् ॥

दृष्ट

नारी

वस्त्रालङ्कारसम्भोगं सुस्निग्धाहारसुसुप्तम् ।

यावत् प्राप्नोति सा भोग्या तावच्च व्रतम् ॥

प्रिया ॥२॥

कुलाङ्गारसमा नारी कुलटा कुलकामिनी ।
कपटात् कुरुते सेवां स्वामिनी न च भक्तितः ॥
मदा पुण्योगमाशुर्मनसा मदनातुरा ।
आहारादधिकं जारं प्रार्थयन्ती नवं नवम् ॥
जाराद्यै स्वपतिं तात । हनुमिच्छति पुञ्जली ।
तस्यां यो विश्वसेन्मदो जीवन्तस्य निष्फलम् ॥
कथिना योषितः सखा उत्तमाधममश्रमाः ।
स्वात्मरामा विजानन्ति मनसा तां न

पण्डिताः ॥” ३ ॥

तस्याः स्वभावो यथा, —

“हृदयं चुरधाराभं शरत्पद्मोत्पलं मुखम् ।

सुधोपमं समधुरं वचनं स्वार्थसिद्धये ॥

प्रकोपे विधत्तुं तदनहं श्रीलकुलितम् ।

दर्शयं तदभिप्रायं निगूढं वस्त्रं केवलम् ॥

तदा तामामविनयं प्रवर्णं साहसं परम् ।

ददौ कार्यक्षलान् कार्यं शश्वन्माया दूरतया ॥

पुंसश्चाष्टगुणः कामः शश्वत्कामो जगद्गुरा ॥

आहारी द्विगुणो नित्यं नेत्रयुग्मं चतुर्गुणम् ।

कोपः पुंसः सहगुणश्च शश्वत्मायश्च निश्चयम् ॥

यत्रेमे दीपानवद्याः काम्या तत्र पितामहः ।

का कीडा किं सुमं पुंसो विणस्त्राश्रयवेषसि ॥

तेजः प्रवर्धं सम्भोगे दिवालापे यशःशयः ।

घनलघुस्वनिप्रतीतो रत्नासक्तो वपःशयः ॥

साहित्यं पौरुषं नष्टं कलहं माननाशनम् ।

सन्ध्याशश्च विश्रामे शश्वत्कामो किं मुखम् ॥

यावद्धनी च तेजस्वी सश्रीको योग्यतापरः ।

पुमात्तारो वशीकर्तुं समर्थस्तावदेव हि ॥

रोगिणं निर्माणं वृद्धं योषितापेक्षते प्रियम् ।

लौकाचारतया तयो ददात्याहारमण्यकम् ॥”

इति व्रतवैविध्यपुराणे व्रतवर्णनं २३ अध्यायः ॥

(नारीचरित्रदृष्टणकारणानि यथा, प्रितोप-
देशः । १ । १३१—१३२ ।

“स्वातन्त्र्यं दिव्यमन्दिरं निवसतिर्वाचनसमे सज्जतिः
गोष्ठी प्रवृत्ततिधावनियमो वामो विदेशे तथा ।
संसर्गः सह पुञ्जलीभिरसज्जत् वृत्तेनिजायाः
जतिः
पञ्चमूर्धकमोषितं प्रवसनं नाशस्य हेतुः
स्त्रियाः ॥”

अपरश्च, —

“पानं दुष्कृतमंसमं पण्या च विरहोऽटनम् ।

स्वप्रधान्ययुक्ते वामो नारिणी दृष्टान्ति पट ॥”

इत्यन्तु यथानियमं प्रतिपालिता कल्याणकर्त्री

क्रेत्रादिकारिणी च । यदुक्तं मनो । ४५५—४५६ ।

“पितृभिर्भ्रातृभिश्चेताः पतिभिर्हरेस्तथा ।

पूण्या भुवयितयाश्च बहुकल्याणमौषधिः ॥

यत्र नायस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रेतास्तु न पूज्यन्ते सर्वोत्तमात्मनाः क्रियाः ॥

श्रोतन्ति जामयो यत्र विनायकाश्च सन् कुलम् ।

न श्रोतन्ति तु यत्रेता वहुत तद्धि सर्वदा ॥

नारी

जामयो यानि गेहानि श्रुपन्त्यप्रतिपूजिताः ।

तानि लब्धाहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाश्रितैः ।

भुक्तिकामैर्नरेनैव सनकारेणतसवैषु च ।

सन्त्यो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तच्च वै ध्रुवम् ॥”

अगस्या नार्यो यथा, —

“माता मातृश्रमा श्रुमन्ति तलानी पितृश्रमा ।

पितृश्रमविशिष्यन्ती भगिनी तत्सखी तथा ॥

भागिनेयी तथा चैव राजपत्नी तथैव च ।

तथा प्रव्रजिता नारी वर्णोत्तरा तथैव च ॥

इत्यगस्यास्तु निर्दिष्टास्मात्मानु गमने नरः ।

श्रियस्योत्कर्षनं लाभा तस्य वधमर्हति ॥”

इति मत्स्यपुराणे २०१ अध्यायः ॥

तस्याः शुभलक्षणं यथा,

“निगदगुलफौ पतिवो पद्मकान्तिवली शुभौ ।

अर्मादनी खट्वली मत्स्याकृमकरान्वितौ ॥

वक्त्राभ्रहलचिह्नौ च दाभाः पादौ तसोऽप्यथा ।

जङ्घे च रोगरहिते मुहूर्ते विशिरे शुभे ॥

अनुल्लगं मन्विदेशं समं जागृदयं शुभम् ।

ऊरु करिकराकारावरोमौ च समौ शुभौ ॥

अभ्यात्पञ्चमशर्णा विपुलं गुह्यगुणम् ॥

श्रीगोललाटके स्त्रीगामुत कुम्भसितं शुभम् ॥

गङ्गा मणिस्य शुभदो नितम्बश्च गुरुः शुभः ।

विस्तीर्णभांसोपनिता सम्भोगा विपुला शुभा ॥

नाभिः अदन्तिनायना मधो चित्रलिङ्गोभनम् ।

अरंगश्री सानो योगी चनावायगमौ शुभौ ॥

कठिनावरोम उरौ खट्वोपा च लम्बता ।

आरक्तावधरी अश्री सोमलं वस्त्रं मुखम् ॥

कुन्दपुष्पसमा दन्ता भाषितं कीकिलासम् ॥

दाक्षिण्ययुक्तमशर्णं हंसशस्त्रसुखायचम् ॥

नासा भसा समपुटा स्त्रीगामुत रजिरा शुभा ।

नीलोत्पलमिधं चन्द्रनीलमयी न लम्बको ॥

न पृष्ठं बालेन्दुनिभं भवौ चाद्य जलाटकम् ।

शुभमर्दङ्गसंस्थानमशुभं स्यादलोमशम् ॥

अर्मासलं कर्णयुगं समं खट्वु समाहितम् ।

स्निग्धा नीलाश्च खट्वो खट्वुशः कुञ्चितेकजाः ॥

स्त्रीणी समं शिरः श्रेष्ठं पादे पाणिगतौ तथा ।

वाजिकुञ्जरश्रीवृत्तयपेयु ययतोमरेः ॥

ध्वजचामरमालाभिः श्रीलकुललेदिभिः ।

शङ्कातपत्रपङ्क्तौ सगन्धस्वस्तिकसदृशेः ।

लघुगोरेकपङ्क्तौ च स्थितः स्य राजवल्लभाः ॥

निगदमणिपत्नी च पद्मशर्मापमौ करौ ।

न निरतं नोन्नतं स्त्रीणी भवेत् करणं शुभम् ॥

रेखात्रियास्त्रिविधा कुल्या सम्भोगिनी स्थियम् ।

रेखा या मणितमोद्या गता मङ्गलाङ्गुली करे ॥

गता पाणितले या च योङ्ग पादतले स्थिता ।

स्त्रीणी पुंसां तथा सा स्याद्राज्याय च सुखाय

च ॥

कनिष्ठिका मन्त्ररेखा कुल्याश्चैव प्रतायुषम् ।

प्रदेशिनीमथमाभ्यामन्तराजगता सती ॥

ऊना ऊनायुयं कुल्यादिखा चाङ्गुलधरा ।

नारीष्टा

दृश्यः पुत्रास्तन्वास्तु प्रमदाः परिकीर्तिताः ॥
अल्पायुषे लघु क्षिप्वा दीर्घा क्षिप्वा महायुषे ।
शुभम् लक्षणं स्त्रीणां प्रोक्तं लघुभग्नमथा ॥” ॥
तस्या अशुभलक्षणं यथा, —

“कनिष्ठिकानामिका वा यस्या न स्पृशते महीम् ।
अङ्गुष्ठं वा गतौ यस्यास्तर्जनी कुलटा च सा ॥
ऊर्ध्वाभ्यां पिण्डिकाभ्यां जङ्घे चातिप्रारालके ।
रोमशे चातिमांसं च कुम्भाकारं तथोदरम् ॥
वामावर्त्तं निम्नमत्वं दुःखितानाश्च गुल्फकम् ।
योवया ह्रस्वया निम्बा दीर्घया च कुलक्षयः ॥
पृथुलया प्रचक्षाश्च स्त्रियः स्युर्नाच संशयः ।
कंठरे पिङ्गले नेत्रे श्यावे लोलेक्षणासती ॥
मित्रे रूपे गण्डयोश्च सा ध्रुवं अभिचारिणी ।
प्रलम्बिनि ललाटे च देवरं हन्ति चाङ्गना ॥
उदरे श्वशुरं हन्ति पतिं हन्ति स्फिचोर्ध्वयोः ।
या तु रोमोत्तरोक्षी स्यात् शुभा भर्तुरेव हि ॥
स्तनौ सरोमायुभौ कर्णौ च विषमौ तथा ।
करालविषमा दन्ताः क्षेप्राश्च भयाय च ॥
चौर्याय कृष्टमांसश्च दीर्घा भर्तुश्च मृत्यवे ।
क्रथादरूपे हस्ते च वृक्काकादिसन्निभे ॥
मिरालेविषमेः शुष्के विसृष्टीना भवन्ति हि ।
समुद्रतोत्तरोक्षी या कण्ठे रुक्कक्षिणी ॥
स्त्रीषु दोषा विरूपाश्च यत्राकारो गुणस्ततः ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

(चाक्षरवृत्तिविशेषः । इति कन्दोमञ्जरी ॥)

नारीकवचः, पुं, (नार्थः कवचः सन्नाह इव
यस्य ।) सूर्यवंप्रीयमूलकराजः । स च अश्वक-
पुत्रः । सौदासपौत्रश्च । “योऽसौ निःपत्तये
प्राप्तलेभ्यस्मिन् क्रियमाणे स्त्रीभिर्विवस्त्राभिः
परिवार्य रक्षितः । ततस्तं नारीकवचमुदा-
हरन्ति ।” इति विष्णुपुराणे । ४ । ४ । ३८ ॥

नारीकेलः, पुं, (किल क्रीडने + भावे घञ् । नार्था
केल इव केलौ सम्पीदो यच्च ।) नारिकेलः । इति
शब्दरत्नावली ॥

नारीकेली, स्त्री, (नारिकेल + गौरादित्वात्
ङीप् ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥

नारीचं, क्ली, (नाड्योच + डस्य रत्वम् ।) शाक-
विशेषः । नालिता इति भाषा ॥ तद्विविधं
वित्तं मधुरश्च । तित्तस्य गुणः । रक्तपित्तहर-
त्वम् । क्रमिकुष्ठविनाशित्वश्च । मधुरस्य गुणाः ।
पिच्छिलत्वम् । शीतत्वम् । विष्टम्भिकफवात-
कारित्वश्च । इति राजवल्लभः ॥

नारीतरङ्गकः, पुं, (नारीं तरङ्गयति चञ्चलचित्तां
करोतीति । तरङ्ग + क्तौ णिच् + णुल् ।)
विडम्बः । इति शब्दमाला ॥

नारीदूषणं, क्ली, (नारीणां दूषणम् ।) स्त्रीणां
दोषः । स च षड्विधः । यथा,—

“पानं दुर्लभसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्रीत्यग्रेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट् ॥”

इति मनुः ॥

नारीष्टा, स्त्री, (नारीणां इष्टा प्रिया ।) मल्लिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नालिकः

नार्थङ्गः, पुं, (नारीणामङ्गमिव शोभनं अङ्गं
यस्य ।) नागरङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
(नार्था अङ्गे, क्लौ)

नालं, क्ली, (नलतीति । नल बन्धे + “ज्वलति-
कस्मिन्भ्यो णः ।” ३ । १ । १४० । इति णः ।)
उत्पल्लादिदण्डः । तत्पण्यायः । नाला २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥ नाली ३ नालिका
४ । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । ६ । १३ ।

“कश्चित् कराभ्यामुपगृह्णाल-

मालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तःपरिवेषयन्ति

लीलारविन्दं भ्रमयाश्चकार ॥”

अर्द्धचादित्वात् पुलङ्गोऽपि ।) हरितालम् ।

इति स्वामी ॥ नले, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

नालवंशः, पुं, (नाली वंश इव ।) नलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नाला, स्त्री, (नल बन्धे + णः । ततश्चाप् ।) नालम् ।
इत्यमरभरतौ । डाटा इति नाडा इति च
भाषा । (नलति जलादिनिर्गच्छत्यनेति । नल
+ करणे घञ् । जलनिर्गममार्गः । यथा,
मार्कण्डेये । ३ । ४३ ।

“यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्नालालादिभिः शनैः ।

आपिषेयुस्तथा वायुं पिषेद्योगी जितश्रमः ॥”

नालिः, स्त्री, (नालयतीति । नल + णिच् + इत् ।)
नाडी । सिरा । इति हिक्नुपकोषः ॥

नालिकः, पुं, (नल एव नालस्तृणविशेषः । स
भोक्तृश्वनास्यस्येति ठन् ।) महिषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ क्ली, (नालमस्यस्येति ।) पद्मम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (नालः कार्यसाधनत्वे-
नास्यस्येति । नाल + “अत इतिठनौ ।” ५ ।
२ । ११५ । इति ठन् । अस्त्रविशेषः । तत्तु
आक्रान्तिकार्यादिना अधुनातनस्य ‘वन्दक’ इति
ख्यातस्य अस्त्रस्य सादृश्यं लभते । अस्य आक-
त्यादिकन्तु शुरुनीतौ उक्तम् । तदुपधा, —

“अस्त्रन्तु द्विविधं त्र्ययं नालिकं मानिकं तथा ।

यदा तु मानिकं नास्ति नालिकं तत्र धारयेत् ॥

नालिकं द्विविधं त्र्ययं दृष्टवत्तदप्रभेदतः ।

तिर्यग्गुच्छिद्रमूलं नालं पञ्चवितस्तिकम् ॥

मृलाग्रयोर्लक्ष्यभेदि तिलविश्रुतं मदा ।

यन्नाघातामिक्तं गावर्चणधृक् कर्णमूलकम् ॥

सुकाष्ठोपाङ्गुपुञ्च मध्याङ्गुलविलान्तरम् ।

स्वाग्नेरमिच्छन्सत्याह शलाकामयुतं दृढम् ॥

लघुनालिकमप्येतत् प्रधर्ष्य पत्तिमादिभिः ।

यथा यथा तु लक्ष्सारं यथा मूलविलान्तरम् ॥

यथा दीर्घं दृष्टं गोलं दूरभेदि तथा तथा ।

मूलकोलभ्रमात् लक्ष्यमममन्यान्भाजि यत् ॥

दृष्टमालिकसंज्ञकं काष्ठप्रविचर्षितम् ।

प्रवाह्यं शकटाद्यैस्तु सुयुतां विजयप्रदम् ॥”

अस्य कार्यं यथा,—

“नालास्त्रं शोधयेदादौ दद्यात्तप्तामिच्छकम् ।

निवेशयेत्तु दह्मन् नालमूले यथादृढम् ॥

ततः सुगोलकं दद्यात् ततः कर्षेत्तमिच्छकम् ।

नालीकः

यन्तृचूर्णादिदानेन गोलं लक्ष्ये निपातयेत् ॥
लक्ष्यभेदो यथा बाणो धनुर्ध्याधिनियोगतः ।
भवेत्तथा तु सन्वाय—

नालिका, स्त्री, (नाला एव । स्त्रीर्ध्वं कन् । टापि
अत इत्वम् ।) नाला । इति शब्दरत्नावली ॥
नालिताशाकः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
मुश्रुते । १ । ४६ ।

“वातलं नालिकाशाकं पित्तघ्नं मधुरश्च तत् ॥”

चर्मकषा । इति जटाधरः ॥ हस्तिकर्णवैधनिका ।

इति हारावली । ३० ॥ (यथा, माघे । १७।३५।

“गङ्गाः सज्जन्करतल्लोलनालिका

हता मुहुः प्रणदितचण्डमाययुः ॥”

नालिकेरः, पुं, (नारिकेलः । रलयोरैक्यात् रस्य
लः । लस्य रश्च ।) नारिकेलः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥ (कश्चित् क्लीवोऽपि दृश्यते । यथास्य
गुणाः ।

“नालिकेरं सुमधुरं गृहास्त्रमेष शीतलम् ।

हृदं संदृष्ट्वं वस्तिशोधनं रक्तपित्तनुत् ॥

विष्टम्भि पक्वं मतिमन्नपक्वं कफवातलम् ।

दृष्ट्वं शीतलं दृष्ट्वं नालिकेरफलं विदुः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥

अस्य तोयगुणा यथा,—

“नालिकेरोदकं क्षिप्रं स्वादु दृष्ट्वं हिमं लघु ।

लृणापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

नालिचङ्कः, पुं, श्लोककारकः । इति हारावली । ८४ ॥

नालिता, स्त्री, (नालमिता प्राप्ता ।) स्वनाम-
स्थानशाकः । यथा,—

“नालिता पट्टशाकश्च मिष्टपत्रे तु नालिका ॥”

इति शब्दमाला ॥

अस्य गुणाः नारीचशब्दे द्रष्टव्याः ॥

नाली, स्त्री, (नालि + वा डीप् ।) शाककड-
म्बकः । डाटा इति भाषा । इति मेदिनी । ल .

२८ ॥ हस्तिकर्णवैधनी । घटी । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ नाडी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा,—

“रमवाहिनीश्च नालीर्जिह्वामूलगलतालुक्ताम्बः ।

संशोष्य तृणां देहं कुरुतस्तृष्णा महाबलावती ।

पीतं पीतं हि जलं शोधयतस्तमतो न याति

शमम् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ॥)

पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥

नालीकः, पुं, (नाला नलयन्तान् कायति शब्दायते
इति । के + कः । घोरशब्देन निर्गमनादेवास्य
तथात्वम् ।) शरः । (यथा, महाभारते । ३ ।
३१० । १७ ।

“कर्णनालीकनाराचानुत्तृजन्तो महारथाः ।

नाविधन् पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्ति-

कान् ॥”

तथा च शार्ङ्गधरसंज्ञीतधनुर्वेदे ।

“नालीका लघवो बाणा नली क्षेण नोदिताः ।

अत्युच्चदरपातेषु दुर्गयुद्धेषु ते मताः ॥”

नाशः

शल्याङ्गम् । अजघम्, क्ली । इति मेदिनी ।
कं, ११० ॥ (न अलोकमिति । सद्यम् । यथा,
वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४२ ।

“नालीकाश्रयमेतदत्र वचनं बाणाश्रयं किं
वचः ॥”)

नालीकिनी, क्ली, (नालीकमस्थस्या इति ।
नालीक + इनिः । डीप् ।) पञ्चसङ्खः । इति
शब्दरत्नावली ॥

नालीवणः, पुं, (नालीगमो वणः ।) नाडीवणः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नाविकः, पुं, (नावा सरतीति । नौ + “नौद्वच-
ञ्चु ।” ४ । ४ । ७ । इति ठ्ठ् । नौरस्यस्येति ।
“नीत्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठ्ठ् ।
वा ।) कर्णधारः । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥
(यथा, महाभारते । ८ । ७७ । ७७ ।

“भिमनौका यथा राजन् । द्वीपमासाद्य निवृत्ताः ।
भजन्ति पुरुषथात्र । नाविकाः कालपर्यये ॥”)
नाशं, त्रि, (नावा तार्यम् । नौ + “नौवथो-
धर्मेति ।” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) नौका-
गम्यदेशादि । इत्यमरः । १ । १० । १२० ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ३१ ।

“मरुष्टान्युदम्भांसि नाशाः सुप्रतरा नदीः ।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥”
नवस्य भावः । नव + घञ् ।) नवत्वञ्च ॥

नाशः, पुं, (नश + भावे घञ् ।) पलायनम् ।
निधनम् । (यथा, महाभारते । १ । १०० । १६ ।
“पित्राटणादनिर्मुक्तस्तेन नय्ये तपोधनाः ।
देहनाशे भवो नाशः पितृणामेव निश्चयः ॥”)
अनुपलम्भः । अदर्शनम् । इति मेदिनी । शं,
६ ॥ परिध्वस्तिः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३८ ॥
जीवानां नाशहेतुर्वाचा,—

“सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभि-
जायते ।

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ॥
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥

कुलनाशकारणं यथा,—

“अवृत्तात् पारदार्याच्च तथाभ्यस्य भगवन् ।
अश्रौतधर्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥
अश्रोत्रिये वेदानात् वृषलेषु तथैव च ।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥”

इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥

नश्यतां पूर्वस्वरूपाणि यथा,—

अत्रिउवाच ।

“नश्यतां पूर्वस्वरूपाणि जनानां कथयन् मे ।
नगराणां तथा राज्ञां त्वं हि सर्वं विप्रियमि ॥
मर्ग उवाच ।

पुरुषाचारनियमात् परित्यजति देवता ।
ततोऽपरागाद्देवानां सुपसर्गः प्रवर्तते ॥
दिशान्तरैश्च भौमैश्च त्रिविधं परिकीर्तितम् ।
यद्देवैरेकतं दिशान्तरैश्च निर्वोध मे ॥
उत्स्नापातो निर्गो दाहः परिवेशस्तथैव च ।

नासारो

गम्यन्मगरश्चैव दृष्टिश्च विवृता च या ।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाकेशानां विनिर्द्दिष्टे ॥
चरः स्थिरस्तु भूमौ च भूकम्पश्चापि भूमिजः ।
जलाशयानां वेद्यं भौमं तदपि कीर्तितम् ॥”

इति मानस्ये २-३ अध्यायः ॥

नाशो, [नृ] त्रि, (नाशोऽस्यस्येति । नाश +
इनिः ।) नाशविशेषः । नाशशब्दादस्यर्थे
इत्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

नामधौ, प, (नास्ति असत्वं यथोक्तौ । “नभाण-
नपादिति ।” ४ । ३ । ७५ । इति नञः प्रकृति-
भावः ।) अश्विनीकुमारौ । निहादिवचनात्सो-
ऽयम् । इत्यमरः । १ । १० । १४४ ॥ रतौ शूदौ । यथा,
“आदिताः क्षत्रियास्तेषां विशासं मरुतक्षया ।
अश्विनौ च सृष्टौ शूदौ तपस्यस्य समास्थितौ ॥
सृतात्वाङ्गिरसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

(“मन्त्रस्य दक्षयोरिन्द्रः कर्माग्नयितानि यजमानान् ।
आयुर्जिह्वं निरुदग्गं तौ यथाचे प्राचीपतिः ॥
नामधौ सत्यसन्धेन प्रक्रमेण किल याचिषी ।
आयुर्जिह्वं यथाधीतं ददतुः प्राप्तमन्यवे ॥
नामध्याभ्यामधीतोष आयुर्जिह्वं प्राप्तकृतः ।
अध्यापयामास बहुनाच्यप्रमुखान् मुनीन् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नासा, स्त्री, (नासते शब्दायत इति । नाम शब्दे
+ “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०६ । इति अ-
ततष्टाप । नास्यतेऽनयेति । नास + करणं
घञ् वा ।) नामिका । नाक इति भाषा । सा
च गर्भम्यावालकस्य पञ्चभिर्ममिर्भवति । इति
सुखबोधः ॥ तस्याः शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“शुकनासः सुखी स्यात् शुकनासं प्रतिजोषनम् ।
क्षिप्रारूपनासः स्यादगम्यागमनं रतः ॥
दीर्घनासं च सौभाग्यं चौर आक्षिपतेन्द्रियः ।
स्त्रीमृदुक्षिपितनासः अजर्माग्यवता भवेत् ॥
अल्पक्षिद्रा सुपुटा च अवका च तृपथरे ।
क्रूरं दक्षिणवक्रा स्याद्विनाशः क्षतं सक्तम् ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥

हागेपरिस्थितदारुः भान् काठ इति कपाल
इति च भाषा । इत्यमरः । २ । २ । ३४४ ॥ वामक-
वृत्तः । इति राजनिघण्टुः ॥

नासाच्छिन्नौ, स्त्री, (क्षिद्र + भावे क्तः । नामायां
क्षिद्रं द्वेदौ यस्याः । डीप् ।) पुष्पिकापञ्च ।
इति त्रिकाश्रयः ॥

नासादाह, स्त्री, (नासायै यद्दाहः । नासैव दाहः
इति वा ।) हारीदंस्मृताकाशम् । इत्यमर-
टीकायां स्वाभौ । कपाल इति भाषा ॥

नामारोगः, पुं, (नामाया रोगः ।) नामिका-
याधः । “अथ नामारोगाधिकारः । तत्र नामा-
रोगाणां नामानि संस्थाप्याह ।

आदौ च पीनसः प्रोक्तः पूतिनस्यस्ततः परम् ।
नासापाकोऽत्र गणितः प्रयशोऽणितमेकं च
तत्रयुग्मं प्रयुग्मं द्वौः प्रतीनाहः परिस्रवः ।
नासाश्रापः प्रतिश्यायाः पञ्च सप्ताब्दुदानि च ॥

नासारो

चत्वार्यंशानि चत्वारः शोषाश्चत्वारितानि च ।
रक्तपित्तानि नासायां चतुस्त्रिंशद्दराः स्त्रुताः ॥
तेषु पीनसस्य लक्षणमाह ।

आनक्त्ये शुष्यति यस्य नासा

प्रकृदमायाति च धृष्यते च ।

न वेति यो गम्यरसाच्च जल-

ज्जिह्वं चवस्येद्विह पीनसेन ॥

आनक्त्ये श्वासशोषितकफेनावधत्ते श्ववक्त्रम्
इति यावत् । प्रकृदं आदत्ताम् । धृष्यत सन्ता-
प्यते । गम्यरसान् गम्यान् सुरभीन्सुरभीश्च न
वेति । नासाया आनक्त्यं तच्च ज्वरः । तथा
रसान् मधुरादींश्च न वेति । नामारोगा-
रम्भकदोषाश्च रसनायाः अपि दृष्टेः । अवस्यत
जानीयात् । अपीनसपीनसौ द्वावपि शब्दौ
स्तः ॥ ३॥ अशुक्तसंयचार्यमाह ।

तस्यानिलक्ष्णमयं विकारं

प्रयात् प्रतिश्यायसमानिलङ्गम् ।

तं विकारं पीनसं प्रतिश्यायसमानिलङ्गं यात-
श्रद्धाकप्रतिश्यायतुल्यलक्षणम् ॥

पूतिनस्यमाह ।

दीर्घेन्द्रिग्धेर्गतानुमले

सन्दृष्टौ यस्य समीरनस्तु ।

निरति पूतिर्मुखनामिकभ्यां

तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥

दीर्घेः पित्तकफरक्तेः । अथ रक्तस्यापि दीर्घत्वं
दीर्घमाह चत्वारः । विदग्धेन्द्रिः । सन्दृष्टितः
पूतिभावं नीतः । पूतिनस्यं नामायां भयो नस्यो
वायुः पूतिनस्यो यत्र स पूतिनस्यस्तम् ॥ ३ ॥

नासापाकमाह ।

घ्राणाश्रितं पित्तमक्षिपि कुल्यान

क्षिप्तिन् विकारं बलधाञ्च पाकः ।

तं नामिकापाकमिति व्यवस्थेन

विकृदकोपावधपाति यत्र ॥

विकृद आदत्ता । कोयः पूतिभावः ॥ ३ ॥

पूथरक्तमाह ।

दीर्घेन्द्रिग्धेर्गवापि जल्लो-

ललाटदेशेऽभिहतस्य मेक्षीः ।

नासा सवेन पूथमलविमिश्रं

तं पूथरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥

अथश्रमाह ।

घ्राणाश्रितं मर्मणि संप्रदेशो

यस्यानिशो नासिकया निरति ।

कफानुभासो बहुश्रोत्रिप्रवृत्त

स्तं रोगमाहः क्षयं गदह्नाः ॥

घ्राणाश्रितं मर्मणि शङ्काटकं ॥ ३ ॥

दीपजं क्षयश्रममिधायामगन्तुं क्षयश्रमाह ।

नीललोपयोगादतिजिह्वतो वा

भाषात् कटनकैर्जरीजग्राहा ।

सृष्टादिभिश्च तरुणाश्चिमसं-

ग्य इति शब्दः क्षयश्रमैरिति ॥

तीक्ष्णोपयोगान् राजिकादिभक्षणात् । अर्ज-

निरौक्षणात् सुख्यद्वयान् तेन कफविलेपनात् ।

नासारो

तरुणास्थि नासावशास्थि । मर्मणि शृङ्गाटके ।
हृदि नेकत्वम् । अयः आगन्तुः ॥ * ॥

भंग्यमाह ।

प्रभंशते नासिकया तु यस्य
सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु ।
प्राक् सञ्चितो मूर्धनि पित्ततमे
तं भंग्यं शाधिसुदाहरन्ति ॥
दीप्तिमाह ।

प्रागे भृशं दाहसमन्विते तु
विनिःसरेत् धूम इवेह वायुः ।
नासाप्रदीप्ते च यस्य जम्बो-
र्याधिसु दीप्तिं तमुदाहरन्ति ॥
प्रदीप्तेव प्रव्वलितेव ॥ * ॥

प्रतीनाहमाह ।

उक्तासमार्गसु कफः सवानो
सन्ध्यात् प्रतीनाहसुदाहरन्तम् ॥
सावमाह ।

प्राणादहनः पीनसितस्तनुया
दोषः सवेत् सावसुदाहरन्तम् ॥
नासाशोधमाह ।

प्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन
पित्तेन गाढं परिशोधिते च ।
कृच्छ्राच्छसितुर्गन्धश्च जस्तु-
र्यस्मिन् स नासापरिशोष उक्तः ॥

प्रतिश्यायमाह । तस्य निदानं द्विविधम् । एकं
सद्योजनकं तद्वल वस्त्रेण चयं नापिचते । यत
उक्तम् ।

न केवलं चयं प्राप्य दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् ।
अथदापि हि कुप्यन्ति हेतुषाहुत्यतोरणात् ॥
हेतुर्ना वाह्येन त्वराकरणात् । अपरं चयादि-
क्रमेण जनकम् । चयादिक्रमो यथा । निदा-
नात् सञ्चयः सञ्चयात् प्रकोपः प्रकोपात् प्रसरः
प्रसरान् स्यान्नसञ्चयः । ततो यत्किञ्चित् । ततो भेद
इति ॥ * ॥ तत्र प्रतिश्यायस्य सद्योजनक-
निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

संधारणा जीर्णरुजोऽति भावात्
क्रोधसंवेधस्य शिरोऽभितापः ।
संजामरातिस्वपनाम् शीता-
वश्याय केम्मेधगवास्यसंकेः ॥
संस्थानदोषैः शिरसि प्रवृद्धो
वायुः प्रतिश्यायसुदीरयेत् ॥

सत्सारणा मृजुरीयधारणा । रजो धूलिः ।
तत्र नासाप्रविष्टं हेतुः । अतुवेधस्य अतुचर्या-
विपरीताचरणम् । शिरोऽभितापः शिरसो-
ऽभितापो येन धूमादिना सः । अवश्याय
स्तुयारः । वास्यसंको रोदनम् । संस्थानदोषैः
शिरसि संवृत्तकफैः ॥ * ॥ चयादिक्रमजनक-
निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

चयं गता-मूर्धनि मारुतादयः
पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।
प्रकोप्यमाणा विविधैः प्रकोपणै-
स्ततः प्रतिश्यायकरा भवन्ति च ॥

नासारो

पूर्वकूपमाह ।

क्षवप्रवृत्तिः शिरसोऽभिपूर्णता
स्तन्मोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता ।
उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा
वृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥
शिरसोऽभिपूर्णता शिरसो भारेणैव यापिः ।
अपरे पृथग्विधाः प्राणधूमायनतालुविदारण-
नासासुखसावादयो विदेहोक्ता बोद्धव्याः ॥ * ॥
वातिकस्य प्रतिश्यायस्य लक्षणमाह ।
आगन्तापिहिता नासा तनुसावप्रसेकिनी ।
गलताख्योऽश्लेषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा ॥
क्षवप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्तव्यैरश्लेषेव च ।
भवेत् स्वरूपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिन्मात्मके ॥
आनङ्गास्तथा । अपिहिता न पिहिता । अत-
एव तनुसावप्रसेकिनी ॥ * ॥
पैत्तिकमाह ।

उष्णः सपीतकः सावो प्राणात् सवति पैत्तिके ।
क्षशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेद्दुग्धाभिपीडितः ।
नासया तु सधूमाम्निं वमतीव स मानवः ॥
सपीतकः ईयन्पीतकः ॥ * ॥
श्लेष्मिकमाह ।

प्राणात् कफकृते श्वेतः कफः शीतः सवेद्वृक्षुः ।
शुक्लावभासः स्रुनाक्षो भवेद्गुरुशिरा नरः ॥
गलताख्योऽश्लेषश्च कण्ठभिरतिपीडितः ॥ * ॥
सान्निपातिकमाह ।

भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्मात् सन्निवर्तते ।
संप्रको वाप्यपको वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ॥
अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि तथापि
तानि त्रैयानि त्रिदोषजत्वात् । अयमसाध्यः ।
अतएवाह ।

वृणां दुष्टः प्रतिश्यायः सर्वजश्च न सिध्यति ॥
दुष्टप्रतिश्यायलिङ्गमाह ।

पक्षिद्यति मुहूर्तानां पुनश्च परित्यजति ।
पुनरानुहते वापि पुनर्विचित्रयते तथा ॥
निःश्वासो वाति दुर्गन्धो नरो गन्धान् न वेत्ति च ।
एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम् ॥
आनृत्यते विवृद्धा भवति । विचित्रयन् अविवृद्धा
स्यात् । क्षेदशोषविवृत्या नेककालं भवन्ति
किन्तु यदा यदा बद्धयन् दोषाधिक्यं भवति तदा
तदा तत्तद्दोषकृतः स स बोद्धव्यः इति न
विरोधः । कृच्छ्रसाधनं असाध्यं कष्टसाध्यञ्च ॥ * ॥
रक्तजमाह ।

रक्तजं तु प्रतिश्याये रक्तसावः प्रवर्तते ।
पित्तप्रतिश्यायकृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वितः ॥
ताम्बूलश्च भवेत् जन्तुरोघातप्रपीडितः ।
दुर्गन्धोऽस्त्वसवक्तव्यं गन्धानपि न वेत्ति सः ॥
जरोघातप्रपीडितः जरोघातेनैव प्रपीडितः ॥
अप्रतीकारेण कालान्तरे सर्वं एव प्रतिश्याया
असाध्या भवन्तीत्याह ।
सर्वं एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।
दुष्टतां यान्ति कालेन तदासाध्या भवन्ति हि ॥
प्रतिश्यायेषु क्षमयोऽपि भवन्तीत्याह ।

नासारो

मूर्च्छन्ति क्षमयश्चात्र श्वेताः स्निग्धास्तथाश्वः ।
क्षमिती यः शिरोरोगस्तुल्यं तेनात्र लक्षणम् ॥
अत्र एषु प्रतिश्यायेषु कफस्य प्राधान्यात्
सर्वेषु प्रतिश्यायेषु कफजा एव क्षमयो भव-
न्तीति ॥ * ॥ श्वेताः स्निग्धाश्च वृद्धाः प्रति-
श्याया अपरानपि विकारान् कुर्वन्ति तानाह ।
वाधिर्यमास्थिमत्तलं चोराश्च नयनामयान् ।
श्लेष्मामिमास्थिकासांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसम् ॥
चोराश्च नयनामयान् इति वचनेऽप्यान्वयग्रहणं
विशेषार्थम् । अवयवं न जिघ्रसीत्यप्रत्यक्षस्य भावः
अत्रत्वम् ॥ * ॥ चतुर्विधं श्वेतसंख्यापूरणायाह ।
अर्जुनं सप्रधा श्लेष्माश्चत्वारोऽर्जुनश्चतुर्विधम् ।
चतुर्विधं रक्तपित्तसक्तं प्राणिपि तद्विदुः ॥
अर्जुनानि सप्त वातपित्तकफसन्निपातरक्तमस-
मेदोजानि । श्लेष्माश्चत्वारो वातपित्तश्लेष्मसन्नि-
पातजाः । अर्जुनसि चत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्नि-
पातजानि । रक्तपित्तानि चत्वारि वातपित्त-
श्लेष्मसन्निपातजानि । एतानि यथोक्तलिङ्गानि
प्राणैऽपि सम्भवन्ति ॥ * ॥ चिकित्साभेदान्
पीनसस्यामस्य लक्षणमाह ।

शिरोरोगरुत्वमरुचिर्नासावास्तनुस्वरः ।
क्षामः श्वेति चामीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ॥
नासावास्तनुस्वरः क्षाम इत्यन्वयः ॥ * ॥
अथ पक्षस्य पीनसस्य लक्षणमाह ।
आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेपु निमज्जति ।
स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्षपीनसलक्षणम् ॥
आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा आमलिङ्गेः शिरोरु-
त्वादिभिर्भुक्तः पश्चात् घनः निविडः अथच
खेपु नासारान्त्येषु निमज्जति सक्तो भवति ।
वर्णविशुद्धिः श्लेष्मणः प्रकृतिवर्णता ॥ * ॥

अथ नासारोगाणां चिकित्सा ।
सर्वेषु सर्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु ।
मरिचं गुडेन दध्ना भुञ्जीत नरः सुखं लभते ॥ १ ॥
कटफलं पौष्करं शङ्खी योषं यासश्च कारवी ।
एषां चूर्णं कषायं वा दद्यादाद्रकजै रसे ॥
पीनसे स्वरभेदे च नासासावे हलीमके ।
सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासे च शस्यते ॥ २ ॥
कलिङ्गक्षिद्रमरिचलाक्षास्वरसकटफलेः ।
कुशोयाध्रियुजन्तुघैरवपीडः प्रशस्यते ॥
पीनसादिषु ॥ ३ ॥

योषचित्रकतालांशानिन्ति िकान्वेत्तसम् ।
सचयाजाजितुल्यांशमेलालकपत्रपादिकम् ॥
योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडमिश्रितम् ।
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥

इति योषादिवटी ॥ ४ ॥
शात्रीदन्तीवचाश्रियुसुरसायोषसिन्तुः ।
सिद्धं तैलं नसि क्षिप्तं पूतिनस्यगदापहम् ॥

इति योषादितैलम् ॥ ५ ॥
श्रियुसिंहोनिकुम्भानां बीजेः सयोषसेत्येव ।
विष्यपत्ररसेः सिद्धं तैलं न्यात् पूतिनस्यनुत् ॥
निकुम्भा दन्ती । पूतिनस्येन्नत् नस्यात् । इति
श्रियुतैलम् ॥ ६ ॥

नासारो

घृतगुग्गुलुमिश्रस्य सिक्चकस्य प्रयत्नतः ।
धूमं चवपुरोग्रं भ्रूयप्रश्च निर्दिशत् ॥ ७ ॥
मुखीकुष्ठकुणाविविक्तासाकल्ककषायवत् ।
तेलं पक्कमयाभ्यं वा न स्यात् चवपुनाशनम् ॥ ८ ॥

नस्यं हितं निम्बरसाञ्जनाभ्यां
दीप्ति शिरःस्वेदनमल्पशस्तु ।
नस्यं कृते क्षीरजलावसेकान्
शंसन्ति भुञ्जीत च सुहृद्यैः ॥ ९ ॥
नासासावे प्राणयोश्चूर्णमुत्तं
नासा देयं ये च पीडाश्च पथ्याः ।
तीक्ष्णा धूमा देवदार्वायिकाभ्यां
मांसं त्वजिं पथ्यमत्रादिशन्ति ॥ १० ॥

प्रतिश्यायेषु सर्वेषु गृहं वातविवर्जितम् ।
वस्त्रेण वारुणोत्थेन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥ ११ ॥
विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गुगुग्गुलुः समनःशिला ।
वस्त्रेण चूर्णमाघ्रातं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ॥ १२ ॥
घृततेलसमायुक्तं शलुधूमं पिबेन्नरः ।
स धूमः स्यात्प्रतिश्यायकासहृक्काहरः परः ॥ १३ ॥
प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीतलं परमौषधम् ।
प्रतिश्याये पिबेद्दधुमं सर्वगन्धसमायुतम् ॥ १४ ॥
चातुर्यातकण्ठं वा प्रियं वा कृष्णजीरकम् ।
कृष्णजीरकमत्र कण्ठीजी ॥ १५ ॥
पुटपक्कं जयापत्रं तैलेनैव धूमयुतम् ।
प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीतलं परमौषधम् ॥ १६ ॥
जयात्र विजया भङ्गेन यावत् शिलितं
भुक्तम् ॥ १७ ॥
पिप्पल्याः शिशुबीजानि विडङ्गमरिचानि च ।
अवपीड्यः प्रशस्तोऽर्थं प्रतिश्यायनिवारणे ॥ १८ ॥
शिरसोऽभ्यङ्गेनः स्वेदेन सौमन्दीर्घभोजनैः ।
वमनेष्टनपाने च नात्यंथा समुपाचरेत् ॥ १९ ॥
कुम्भ्रा ये क्रमादभ्यास्तास्तान् वे कस्मिन् योज-
येत् ।

जावणानि क्रमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ २० ॥
रक्तपित्तानि शोथश्च तथाशीत्यर्जुनानि च ।
नासिकायां स्युरेतेषां स्वं स्वं कुर्यात् चिकित्-
सितम् ॥

यष्टधूमकणादावर्जनीरनकाहसैन्धवैः ।
सिद्धं शिखरिबीजेन तैलं नासाशंसं हितम् ॥ २१ ॥
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे चतुर्थभागः ॥
(अथानो नासारोगविज्ञानीयमध्यायं यास्यामः ।
“अवश्यायानिखरजो भाव्यातिस्वप्रजागरैः ।
नोचातुक्षीपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥
अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिवायव्यहादिभिः ।
क्रुद्धा वातोत्प्लव्णं रोषा नासायां स्थानतां
गताः ॥

जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं त्वयप्रदम् ।
तत्र वातान् प्रतिश्यायं मुखशोथो भ्रूयं चवः ॥
प्राणोपरोधनिस्तोदन्तप्रश्लिरोयथाः ।
कौटका इव संप्लन्ति मन्थते परितो भ्रूवी ॥
स्वरसादश्चिरान् पाकः शिशिराच्छकफसुतिः ।
पिक्वात्तृणाश्चरघ्नापटिकामम्बवभ्रसाः ॥
नासाग्रपाकौ कण्ठीकास्तान्प्रपीतकफसुतिः ।

नासारो

कफान् काशोऽरुचिः नासो वमणुर्गन्धगौरवम् ॥
माधुर्यं वदने कण्ठः क्षिप्रमुल्लसना सुतिः ।
सञ्जो लक्षणेः सर्वैरकस्माद्दृष्टिप्रान्तिमान् ॥
दुष्टं नासा शिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यलम् ॥
उरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्वं नासपूतिता ॥
कण्ठः श्रोत्राणिनासासु पिप्पलीकश्च लक्ष्यम् ॥
सञ्जं एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्तुपेक्षिताः ॥
यथोक्तोपद्रवाधिसत्त्वात् ससर्वैरुपेक्षिताः ॥
साधिसादृश्वरश्वासकासोरःपार्श्ववेदनः ॥
कुण्ठकसादृशो मुखदौर्गत्यशोषफलत्वं ॥
नासिकाक्षेदसंशोषशुद्धीरोधकरो मुहुः ॥
पूयोपमा मिनारक्तयधिता श्लेष्मसुतिः ॥
सृष्ट्वन्ति चात्र कसयो दीर्घनिश्चिततागवः ॥
पक्कलिङ्गानि तैवज्जलाघवं चवयोः ग्रामः ।
श्लेष्मा मन्त्रकणः पीतो ज्ञानश्च रमण्ययोः ॥
तीक्ष्णप्राणोपयोगाकरश्मिस्तृणलणादिभिः ।
वासकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तरुणास्थानि ॥
विघटितेनिलः क्रुद्धो रुद्धः प्रजाटं कञ्जैः ॥
निवृत्तः क्रुततेत्यर्थं चवधं स भ्रूयं चवः ॥
शोषयनासिकासोतः कफश्च कृतेनिलः ।
शुक्लपूणाभनामास्यं लक्ष्मदुष्टमनन्तः ॥
स्तुतोऽसौ नासिकाशोथो नासानाष्टे त्वायते ।
नक्षत्रमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥
निःश्वासोक्तामसरोधान् स्रोतसो मन्त्रेण इव ।
पनेमास्मापुटे पित्रं त्वक्ष्मांसं दाहयन्त्यवत् ॥
सप्राणपाकः सायस्तु तनमञ्जः श्लेष्मसम्भवः ।
अच्छोजलोपमोऽजसं विप्रपापिप्रश्न जायते ॥
कफः प्रवृत्तो नासायां रुद्धा स्रोतस्यपीनसम् ।
कुण्ठान् सचुप्यंश्च नासं पानमाधिकवेदनम् ॥
अनेरिव स्रवत्यस्य प्रक्षिप्ता तेन नासिका ।
अजसं पिच्छलं पीतं पक्कं मिह्नाणकं धनम् ॥
रक्तेन नामादधेन वाह्यान्तःस्थं नासिका ।
भवेद्दुर्मोपमोक्तामा मा दीप्तिरुद्देश्य च ॥
तान्मुक्ते मलेदुर्गमोक्तो मुखनासिकात् ।
श्लेष्मा च पुनितिगच्छति पुनितानां वदन्ति तम् ॥
निश्चयादभिघातादा प्रयाष्टेनासिका सचेत ।
तत्र पूयरक्तमास्थानं शिरोहाहनजाकरम् ॥
पित्तश्लेष्मावरुद्धास्तनासायां शोथयन्त्यवत् ।
कफं स शुक्लपुटतां प्राप्नोति पुटकम् तत्र ॥
अशोर्जुनानि विभजेत् रोषलिङ्गेयथायथम् ।
सर्वेषु रुक्माक्षमनं पीनसः प्रतनं चवः ॥
मान्नासिकमादित्वं पुनितानः शिरीषया ।
अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥
इत्युक्तग्याने एकोनविंशोऽध्याये वाभटनीलम् ॥
“शुद्धैस्त्वं समादाय गन्धभागद्वयं ततः ।
त्रिभागं टङ्गणश्चापि विधभागचतुष्टयम् ॥
पञ्चभागं यथा देयं मरिचस्य प्रयत्नतः ।
यष्टद्वन्द्वरसेः पिष्ट्वा गुडिका पञ्चरक्तिका ॥
अनुपातं हितं योग्यं सर्वैरोगप्रशान्तये ।
जलदोषोद्भवे रोगे मधुशुष्मे जलोदरे ॥
सन्निपातेषु रोगेषु नासायां सपोनेसे ।
ग्रणशोथे त्रये चैव उपदेशे भगन्दरे ॥

नासिक

नीडीप्रये ज्वरे चैव गन्धदन्तविघातके ।
पञ्चान्नरसो घोष्यः सर्वैरोगप्रशान्तये ॥
इति पञ्चान्नरसो रसः ॥”

इति वैद्यकरसेनसारसंघट्टे नासारोगाधि-
कारः ॥

नासालः, पुं, (नासायै चालतीति । चाल + उज्ज ।)
कटफलवृत्तः । इति शब्दचक्रिका ॥ (कटफल-
शब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

नासासंवेदनः, पुं, (संवेदति + नेनेति । सं + विद् +
ल्युट् । नासायाः संवेदनः पीडादायकः ।)
काक्षीरलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नासिकत्वमः, त्रि, (नासिकां धूमनि शब्दायमानां
करोतीति । नासिका + आ + “नासिका-
स्तनयोर्भाषिणोः ।” ३ । २ । ७६ । इति खण्ड ।
“श्लेष्मनययस्य ।” ६ । ३ । ६६ । इति पूर्व-
पदस्य ह्रस्वः । ततो मुम् ।) नासिकां शब्दाय-
मानां करोति यः । नासिकया शब्दकर्ता च ।
नासिकोपपदात् भाषातोः खण्डप्रत्यये धमा-
देशनिष्पन्नः । इति याकरणम् ॥

नासिकत्वयः, त्रि, (नासिकां नामास्तानां धयति
पिबतीति । नासिका + ध + ट् पाणि + “नासिका-
स्तनयोर्भाषिणोः ।” ३ । २ । ७६ । इति खण्ड ।
ततो पूर्वपदस्य ह्रस्वस्ततो मुम् च ।) नासिकया
पिबति यः । नासिकया पानकर्ता । नासिकोप-
पदादुद्भातोः खण्डप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति
याकरणम् ॥

नासिका, स्त्री, (नासने शब्दायने इति । नास
शब्दे + “यल्लक्ष्मी ।” ३ । २ । १३३ । इति
खण्ड । टापि अत इत्थम् ।) प्राणनिधयम् ।
नाक इति भाषा । तत्पर्यायः । प्राणम् च
गन्धवहा ३ घोणा ४ नासा ५ । इत्यमरः । २ ।
६ । ८६ ॥ शिशिली ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
नासिक्यम् ७ नस्या ८ गन्धनाली ९ गन्धपन्था १०
नका ११ । इति शब्दरत्नायनी ॥ (यथा,
मनः । २ । ६० ।

“श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी लिङ्गा नासिका चैव
पञ्चभौ ।

पायपन्थां हस्तपादं वाक् चैव दशभौ सूता ॥”)
तस्याः शब्दो घोरकारः । यथा,—
“शयानं शयनं दृष्ट्वा सन्त्ये महति वातरः ।
नासाग्रयेस्तु चोत्कारे विप्रक्षिप्ययुसंधकेः ॥”

इति नासिके ४५ अध्यायः ॥

नासिकागलः, स्त्री, (नासिकाया गलम् ।) नासा-
स्थितगलम् । शिकति इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शिकानकम् २ शिकानकम् ३ शिकानकम् ४ । इति
शब्दरत्नायनी ॥ मिहानम् ५ । इति भरतः ॥
नासिक्यं, स्त्री, (नासिका एव । नासिका + स्त्री +
ल्यप् ।) नासिका । इति त्रिकाश्रयः ॥
त्रि नासिका + “युक्कण्ठेति ।” ३ । २ । ८० ।
इति संकाशादित्यानुगः । नासिकाविश्रुता ॥
नासिकायां भवम् । “क्षरीराययवान् यत् ।”
५ । १ । ६ । इति यत् । नासाभवे च ॥

नास्तिक

नास्तिकः, स्त्री, (नास्तिक्यमेव । नास्तिक्य + स्त्री कन् ।) नास्तिका । इति शब्दमाला ॥
 नास्तिक्यौ, पुं, (नास्तिकायां भवौ । नास्तिका + “शरीरावयवान् यन् ।” ५।१।६ । इति यन् ।)
 अश्विनो कुमारौ । द्वित्रयान्तोऽयम् । इति
 हेमचन्द्रः । २ । ६६ ॥
 नासोर्, स्त्री, (नास् शब्दे + भावे क्तिप् । नासा
 शब्देन ईर्ष्यं गच्छतीति । ईर्ष्यं गतौ + कः ।
 अथ शब्दाद्विचारणेन गमनादेवास्य तथात्वम् ।)
 नायकस्यायमारिका सेना । (यथा, श्रीकण्ठ-
 चरिते । २१ । ४४ ।
 “नासोर्पार्श्वदभटेन ततः प्रतोली
 लोलोक्तनासिषु हठादधिकृष्टवन्तु ।
 वामभुवः पुरपरेष्वभयवक्तव्यं
 मया भियेव निजवाय्यजलद्वये ॥”
 तथा च, राजेन्द्रकर्णपुरे । ५८ ।
 “नासोर्प्रसरन्ति दिक्परिसरे भूमण्डले
 मौक्तिक-
 प्रसारन्ति सुधाकरन्ति गगनोत्सर्गं भवन्-
 कोऽयः ॥”
 अग्रमरे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
 नास्ति, अ, अस्तित्वाभाववत् । अविद्यमानता ।
 इति नास्तिकताशब्दटीकायां भरतः ॥ नाड
 इति भाषा । यथा, चाणक्ये ।
 “अतिथिभक्तिकश्चैव राजा भार्गवा तथैव च ।
 अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः ॥”
 नास्तिकः, पुं, (नास्ति परलोके ईश्वरो वेति मति-
 र्यस्य । “अस्तिनास्तिद्वये मतिः ।” ४।४।२० ।
 इति ठक् । यद्वा, नास्ति परलोको यन्नादिफलं
 ईश्वरो वेत्यादिवाक्येन कायति शब्दायमे इति ।
 के शब्दे + डः ।) पाषण्डः । ईश्वरनास्तित्व-
 वादी । वेदाप्रामाण्यवादी । (यथा, मनुः ।
 २ । ११ ।
 “योऽवमन्येत ते मने हेतुशालाश्रयाद्विजः ।
 स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥”
 तथा च तत्रैव । ३ । १५० ।
 “ये स्तनपतितस्त्रीया ये च नास्तिकवृत्तयः ।
 तान् ह्ययकथयोर्विप्राणनर्हन्मनुरप्रवोत ॥”
 तथा च तत्रैव । ८ । २०, ३०६ ।
 “यदाष्टं शङ्कभूयिष्टं नास्तिकाकान्तमहिजम् ।
 विनश्यत्याशु ततः कृतस्त्वं दुर्भिक्षाधिपीडितम् ॥”
 “अनपत्तिमम्याद् नास्तिकं विप्रमुत्पकम् ।
 अरक्षितारमत्तारं तृपं विद्यादधोगतिम् ॥”
 तत्पर्यायः । बार्हस्पत्यः २ चाश्वकः ३ लौकाय-
 निकः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०६ ॥ स च
 षड्विधः । साध्यमिकः १ योगाचारः २ सौत्रा-
 न्तिकः ३ वैभाषिकः ४ चाश्वकः ५ दिग-
 म्बरः ६ ॥
 नास्तिकता, स्त्री, (नास्तिकस्य भावः । नास्तिक +
 तल् ।) कर्मफलपवादकज्ञानम् । तत्पर्यायः ।
 मिथ्यादर्शः २ । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥ “नास्ति
 यज्ञफलं नास्ति परलोक इत्यादिकं कायति

नास्तिकः । सदसत्त्वे अस्ति नास्तीत्यर्थं के शब्दे
 डः । नास्तीति मन्यते इति णिको वा तस्य
 भावो नास्तिकता त्वनौ भावे इति तः । नास्ति
 मुक्तं नास्ति परलोक इति बुद्धिर्नास्तिकता ।
 इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 १२३ । १५ ।
 “प्रज्ञानाशात्मको मोहस्तथा धर्म्मार्थनाशकः ।
 तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥”
 नास्तिदः, पुं, आम्बुजः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 नास्ये, चि, नासायां भवम् । (नासा + “शरीरा-
 वयवान् यन् ।” ५।१।६ । इति यन् ।) नासा-
 भवम् । यथा, मनुः । ८ । २८२ ।
 “हृदिनास्ये भिन्नयुगे तिथ्येकप्रतिमुखागते ।
 अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥”
 नाहः, पुं, (नह वत्यने + भावे घञ् ।) वत्य-
 नम् । कूटम् । इति मेदिनी । हे, ५ ॥
 नाहलः, पुं, (नाहं पञ्चतशिश्वरादिकं लाति
 आश्रयत्वन गृह्णातीति । ला + कः ।) स्नेच्छ-
 जातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ॥
 नाहुषिः, पुं, (नहुषस्य अपत्यं पुमानिति । नहुष +
 “अत इच् ।” ४ । १ । ६५ । इति इच् ।)
 ययातिराजः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 नि, य, उपसर्गविशेषः । अस्वार्थः यथा । निषेधः ।
 निश्चयः । इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 निषेधः । शृणार्थः । निवार्थः । संशयः । क्षेपः ।
 कौशलम् । उपरमः । सामीप्यम् । आश्रयः ।
 दानम् । मोक्षः । अन्तर्भावः । वत्यनम् । राश्वधो-
 भावः । विन्यासः । इति मेदिनी । ने, ४० ॥
 निः, [र्] य, (वृणातीति । न नये + क्तिप् ।
 “नृत्न इङ्गातोः ।” ७ । १ । १०० । इति धातो
 रङ्गस्य इत् ।) निर्णयः । निषेधः । इति मेदिनी ।
 रे, ६६ ॥ (अभावः । यथा, हरिवंशे । भविष्य-
 पञ्चमि । ८ । ८७ ।
 “नामिकायं समालोक्य पठन् ब्रह्म सनातनम् ।
 निजान्मयो यथा दीपः प्रोक्षरेत् प्रणयं सदा ॥”
 निः, [स्] य, निश्चयः । निषेधः । साकल्यम् ।
 अतीतम् । इति मेदिनी । से, ८० ॥
 निःकासितः, चि, (निर् वा निम् + कस् + णिच्
 + क्तः ।) निष्कासितः । वहिष्कृतः । से तु
 कथपक्षे वेति विभाषया विसर्गस्य सकारा-
 भावः । इति आकरणम् ॥
 निःक्रामितः, चि, (निर् वा निस् + क्रम + णिच्
 + क्तः ।) निष्क्रामितः । इत्यमरटीकासार-
 सुन्दरी ॥
 निःक्षत्तः, चि, (निर्नास्ति क्षत्तः क्षतियो यत्र ।)
 क्षतियश्वदेशादि । यथा,—
 “अवतारे योऽङ्गुष्ठे पश्यन् ब्रह्मद्वन्द्वो वृषान् ।
 निःसप्तक्षत्तः कुपितो निःक्षत्तमकरोन्महीम् ॥”
 इति श्रीभागवतप्रथमस्कन्धः ॥
 निःप्रभः, चि, निप्रभः । निर्नास्ति प्रभा यस्येति
 समासे से तु कथपक्षे वेति विभाषया विसर्गस्य
 सकाराभावः । इति आकरणम् ॥

निःशब्दः, चि, (निर्गतः शब्दो यस्मात् ।) शब्द-
 रहितः । चुप् इति भाषा ॥ यथा, मार्कण्डेय-
 पुराणे ।
 “निःशब्दं कारयित्वा तत्सदः प्राह महासुने ॥”
 (यथा च हृदयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । १०१ ।
 “तावदाकाशसंकल्पो यावच्छब्दः प्रवर्तते ।
 निःशब्दं तत् परं ब्रह्म परमात्मैति गीयते ॥”)
 निःशलाकः, चि, (निर्गता शलाका यस्मात् शला-
 काया निर्गता वा ।) रहः । निर्जनम् । इत्य-
 मरः । २ । ८ । २२ ॥
 निःशल्या, स्त्री, (निर्गतं शल्यं यस्याः ।) दन्तो-
 वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 निःशुकः, पुं, (निर्नास्ति शुको यस्य ।) सुख-
 शालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 निःशेषं, चि, (निर्गतः शेषो यस्मात् ।) समस्तम् ।
 सम्पूर्णम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा,
 हृदयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ३२ ।
 “उच्छिन्नसर्वसङ्कल्पो निःशेषाशेषचेदितः ।
 स्वावगम्यो लयः कोऽपि जायते वागगोचरः ॥”)
 शेषरहितश्च ॥
 निःशोध्यं, चि, (निर्गतं शोध्यं यस्मात् । शोध्य-
 निर्गतमिति वा । निरादय इति समासः ।)
 शोधितम् । खट्वम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
 निःश्रयणी, स्त्री, (निर्निश्चितं श्रियते आश्रियते
 २नयेति । श्रि + करणे क्युट् । टित्वात् डीप् ।)
 काष्ठघटितसोपानम् । काठेर सिङ्गी इति
 भाषा । तत्पर्यायः । निःश्रेणिः २ अधि-
 रोहिणी ३ निःश्रेणी ४ निःश्रयणी ५ । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 निःश्रयणी, स्त्री, (निःश्रयति आश्रयति प्राङ्ग-
 नादिस्थानमिति । श्रि + णिनि + डीप् ।) निःश्र-
 यणी । इति शब्दरत्नावली ॥
 निःश्रेणिः, स्त्री, (निर्निश्चिता श्रेणिः सोपान-
 पङ्क्तिः यत्र ।) अधिरोहिणी । (यथा,
 रघुः । १५ । १०० ।
 “चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम् ॥”)
 खर्जुरीवृक्षः । इति मेदिनी । श्रे, ५७ ॥ (पृ-
 षोटकविशेषः । यथा, नकुलकृताश्वचिकित्-
 सिते ४ अध्याये ।
 “उपर्यपरि यस्य स्यरावर्त्ता अलिकं त्रयः ।
 निःश्रेणिः स तु विज्ञेयो राक्षसद्विकरः परः ॥”)
 निःश्रेणिका, स्त्री, (निःश्रेणिरिव कायतीति ।
 के + कः । टाप् ।) लृणविशेषः । निःश्रेणी इति
 कौकिले प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । श्रेणिबला २
 निरसा ३ नवनवली ४ । अस्या गुणाः । नीर-
 सत्वम् । उष्णत्वम् । पशुनामवलप्रदत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (निःश्रेणिरिव । स्वार्थं कृत् ।
 अधिरोहिणी । यथा, देवीभागवते । ४।२.३।४० ।
 “मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य सेविता न महेश्वरी ।
 निःश्रेणिकायात् पतिता अध इत्येव विशद्वे ॥”)
 निःश्रेणी, स्त्री, (निःश्रेणि + क्तकारादिति वा
 डीप् ।) निःश्रयणी । इति शब्दरत्नावली ॥

निःसारः

निःश्रियसं, स्त्री, (निर्निश्चितं श्रियः । “अचतुर-
विचतुरेति ।” ५ । ४ । ७७ । इति निपातनात्
साधुः ।) शुभम् । (यथा, भागवते । १।१।४० ।
“इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।
उत्तमः श्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ।
निःश्रियसाय लोकस्य धनं स्वस्थयनं परम् ॥”)
मौलः । (यथा, मनुः । १२ । ८५ ।
“वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रियसकरं परम् ॥”)
विद्या । अशुभावाः । भक्तिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
निःश्रियसः, पुं, (निर्निश्चितं श्रियो मङ्गलं यस्मात् ।
शङ्करः । इति मेदिनी । से, ५६ ॥
निःघमं, य, (निर्गतं समं यच्च । “तिष्ठद्गुण-
तोनि च ।” २ । १ । १७ । इत्ययथोभाषणम् ।
सुविनिर्दुर्भ्यः इति धत्वम् ।) निन्दा । तत्
पण्यायः । गर्हम् । दुःखम् ३ । इत्यमरः । ३ ।
४ । १४ ॥ श्लोकः । इति शब्दरत्नावली ॥
निःसङ्गः, त्रि, (निर्नास्ति सङ्गो यत्र ।) मेलन-
रहितः । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । २ । ५१ ।
“मत्स्यस्य सङ्गादभवच्च यो मे
सुतादिरोमो मुषितोऽस्मि तेन ।
निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनां
सङ्गादपेक्षाः प्रभवन्ति दोषाः ॥”
फलानभिनिवेशवान् । यथा, --
“वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे ।
नेष्कर्म्यसिद्धिं लभते रोचनार्थां फलयुतिः ॥”
इति मलमासतत्त्वे श्रीभागवते कादशस्कन्धवच-
नम् ॥
निःसन्धिः, त्रि, (निर्नास्ति सन्धिरत्र ।) डट् ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥ सन्धिरहितश्च ॥
निःसम्पातः, पुं, (निर्नास्ति सम्पातो गमनागमनं
यत्र ।) निशीथः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (गमना-
गमनपरिश्रम्ये, त्रि । यथा, हरिवंशे । ८० ।
१३-१४ ।
“तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं भवत् ।
न वृभिर्गोधनेर्वापि संयते वनवृत्तिभिः ।
निःसम्पातः कृतः पश्यान्तेन सहिषयाश्रयः ॥”)
निःसरणं, स्त्री, (निर + र + ल्यट् ।) सरणम् ।
उपायः । गेहादिमुखम् । निर्वानम् । निर्गमः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ ।
८ । २८ ।
“गर्भवासं महद्दुःखं दशमासनिवासनम् ।
तथा निःसरणे दुःखं धीनियन्तेतिदावृणो ॥”)
निःसारः, पुं, (निर्गतः सारो यस्मात् ।) शाखोट-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्योनाकप्रभेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ साररहितः, त्रि । यथा, --
“मानुष्ये कदलीस्तम्बनिःसारं सारमागणम् ।
यः कुरीति स संमृष्टो जलबुद्बुदसन्निभः ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
“जगत् सञ्चलु निःसारमनितं दुःखभाजनम् ।
उत्पद्यते च यत्तत् दुःखादेतद्विपद्यते ॥

निकटं

यथेवोत्पद्यते साराभिः सारं जगद्वृक्षा ।
पुनस्तस्मिन् निलीयन्ते महाप्रलयसङ्गमे ॥
उत्पत्तिप्रलयाभ्याम् जगतिः सारतां हरिः ।
शून्यवे दर्शयामास भावेन जगतां पतिः ॥”
इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥
निःसारणं, स्त्री, (निर + र + ल्यट् + भावे ल्यट् ।)
निःसरणम् । (निःसार्यतेऽनेनेति । निर + र +
ल्यट् + करणे ल्यट् ।) यद्वादीनां प्रवेशनिर्ग-
मादिपथः । इति शब्दरत्नावली ॥
निःसारा, स्त्री, (निर्नास्ति सारो यस्याः ।)
कदलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निःसारितः, त्रि, (निर + र + ल्यट् + कर्मणि
क्तः ।) बहिष्कृतः । तत्पण्यायः । अवलट् २
निष्कासितः ३ । इति जटाधरः ॥ साराभाव-
वांच्छ ॥
निःस्नेहः, त्रि, (निर्नास्ति स्नेहो यस्य ।) स्नेह
शून्यः । यथा । निःस्नेहं कोटदूषितमित्यादि
स्मृतिः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४८ । ७ ।
“अहो दशरथो राजा निःस्नेहः स्वसुतं प्रतिय ॥”
रसहोतः । यथा, मनुः । ५ । ८७ ।
“नारं स्पृष्ट्वास्मि सन्नेहं स्नात्वा विप्रो विमुष्यति ।
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीत्य वा ॥”
नेलविहीनः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६२ ।
“शिरसा विष्टता नित्यं स्नेहेन परिपालिताः ।
केशा अपि विरज्यन्ते निःस्नेहाः किं न
संवकाः ॥”)
निःस्नेहा, स्त्री, (निर्गतः स्नेहः रसो यस्याः ।)
अनसो । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (अनुरागरहितः,
त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४७ ।
“यदर्थं स्वकुलं त्यक्तं जीवतांश्च हरितम् ।
सा मां त्यजति निःस्नेहा कः स्त्रीणां विश्वे-
सरः ॥”)
निःसावः, पुं, (निःसर्वातीति । निर + स + णः ।)
भक्तसरः । भक्तसमुद्भवमण्डः । माङ् इति फेन्
इति च भाषा ॥ तत्पण्यायः । आचामः २
मासरः ३ । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥
निःस्वः, त्रि, (निर्नास्ति स्वं धनं यस्य ।) दरिद्रः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ तस्य लक्षणं यथा, --
“सुर्पाकारो विष्णो च वक्रो पादोऽशिरालको ।
संशुष्को पाण्डुरगर्भो निःस्वस्य विरलाङ्गुली ॥”
इति गारुडं सासुद्रकम् ॥
ज्ञातिरहितश्च ॥
निकटं, त्रि, (नि समीपे कटतीति । नि + कट ।
अच ।) अदूरम् । तत्पण्यायः । समीपम् २
आसन्नम् ३ सन्निकटम् ४ सनीडम् ५ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ६६ ॥ अभ्यासः ६ संवेशः ७
अन्तः ८ अन्तिकः ९ समीपः १० सदृशः ११
अभ्यासः १२ अभ्यागः १३ सविधा १४ उप-
कण्ठः १५ अभितः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, शालिशतके । ३ । २ ।
“दिवसरजनीकुलच्छेदेः पतद्भिरनारतं
वहति निकटे कालः स्त्रीः समस्तभयावहम् ।

निकायः

इह हि पततां नाख्यानमो न चापि निषर्जनं
तदिह महतां कोयं मोहो यदेव महाविलः ॥”
तद्देहिकपण्यायः । तलिन १ व्यासात् २ अश्व-
रम् ३ ओसं ४ अस्तमीके ५ आर्के ६ उपाके ७
अर्काके ८ अन्तमानाम् ९ अवमे १० उपमे ११ ।
इत्येकादशान्तिकनामानि । इति वेदनिघण्टौ २
अध्यायः ॥
निकरः, पुं, (निकरोति आप्रोतीति । नि +
क + अच् ।) सन्नेहः । इत्यमरः । १ । ५ । ६६ ॥
(यथा, कलाविलासे । २ । १६ ।
“इत्यादिभुग्धुर्हरसमस्तसर्वजनं रक्षः कृत्वा ।
यज्ञानि कनकनिकरं कृत्यं कनकनोरधेः पापः ॥”)
सारः । व्यायदेयधनम् । निधिः । इति मेदिनी ।
दे, १७० ॥
निकर्षणं, स्त्री, (निर्नास्ति कर्षणं यच्च ।) सप्त
वैशः । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ पत्तनादिप
दिगादिपरिच्छिन्नप्रदेशः । इति भरतः ॥ प्रस
दिगाद्यवच्छिन्नगृहणामपीति कलिङ्गः ॥ पुनः-
देक्षेहिस्त्रिहरणभूमिः । इति स्वाध्यायः ॥
प्राङ्गणादिसप्तवैशः । इति सारसुन्दरी ॥
निकषः, पुं, (निकषति पिनष्टि स्वर्णादिकं यत्नेति ।
नि । कष + “गोचरसञ्चरेति ।” ३ । ३ । ११६ ।
इति चकारात् घः ।) शानः । इत्यमरः ।
२ । १० । ६० ॥ कष्टिपातर इति भाषा)
(यथा, रघुः । १७ । ४६ ।
“निकषे हेमरेखेव श्रीराशोदनपायिनी ॥”) ।
निकषा, स्त्री, (निकषति क्षिणस्तीति । कष ङिसे +
पदाद्यच् । तत्पण्य ।) राजसमाप्ता । इत्य-
मरः ॥ सा सुभालिकया विश्रवसो भाष्या
च । इति रामायणम् ॥
निकषा, य, (नि + कष गतौ + “आः मसिन्-
निकषिभ्याम् ।” उणा । ४ । १७४ । इति
आः ।) निकटम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ॥
(यथा, भाषे । १ । ६८ ।
“पर्योधिमावद्वचनञ्जलाविली
विलङ्घ्य लङ्कां निकषा क्षिण्यति ॥”)
मध्यम् । इति मेदिनी । ये, ७६ ॥
निकषात्मजः, पुं, (निकषाया आत्मजः ।) राजसः ।
इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥
निकसः, पुं, (निकसति पिनष्टि स्वर्णादिकं यच्च ।
नि + कस + घः ।) निकषः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
निकामं, स्त्री, (नि + कम् इच्छायाम् + ञच् ।)
इष्टम् । यथेयितम् । इत्यमरः । ३ । ६ । ५७ ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ४० ।
“कुर्यान्ति देवि ! भजनं सकलं निकामं
ज्ञात्वा समस्तजननीं किल कामधेनुम् ॥”)
निकायः, पुं, (निधीयते इति । नि + नि + “मह-
चानौलराधय्य ।” ३ । ३ । ४० । इति घञ ।
आदेच कः ।) लक्ष्यम् । सधर्मिप्राणिमंजतिः ।
(यथा, महाभाष्ये । १ । १०५ । ४५ ।
“तथा देविकायानी सन्दाणाश्च दर्शकसाम् ॥”)

निकुम्भः

संहतानां समुच्चयः । (यथा, श्रीकण्ठचरिते ।
६ । १८ ।

“नीरन्ध्रनिर्यन्तुमनोनिकाय-
काषायपट्टप्रथयादशोकः ॥”

निकयः । (यथा, मनुः । १ । ३६ ।

“उते मनुस्तु सप्तान्नान्नखजन् भूरितेजसः ।
देवान् देवनिकायां महर्षीं क्षामितौजसः ॥”
परमात्मा । इति मेदिनी । ये, ८७ ॥

निकायः, पुं, (निचोयतेऽस्मिन् धान्यादिकमिति ।
नि + चि + “पायसां नायनिकाय्येति” ३ । १ ।
१०६ । इति गत्यप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥
(यथा, भट्टः । ६ । ६६ ।

“न प्रणायो जगः कश्चिद्विकायं तेऽधितिष्ठति ।
देवकार्यविघ्नताय धर्मोद्दोहो महोदये ॥”

निकारः, पुं, (नि + क् + घञ् ।) विप्रकारः ।
अपकारः । उन्कारः । धान्यस्थोद्घोषप्रणम् ।
इत्यमरभरतौ ॥ खलीकारः । इति स्वामी ॥
धिकारः । इति शब्दमाला ॥

निकारणं, स्त्री, (निकारयति क्लिष्टात्वेनेति ।
नि + क् + णिच् + ल्युट् ।) मारणम् । वधः ।
इत्यमरः । २ । ८ । १२२ ॥

निकामः, त्रि, (निकामते शोभतेऽनेन इति ।
काम दीप्तौ + करणे ल्युट् ।) नीकाशः । इत्य-
मरटोका ॥ (तालशृङ्गकारान्तोऽपि दृश्यते ॥)

निकुञ्चकः, पुं, (निकुञ्चतीति । नि + कुञ्च
कर्त्तृल्यु + ण्यल् ।) परिमाणविशेषः । कुडव-
पादः । स च प्रसृत इति ख्यातः । इति भरत-
धृतसंज्ञम् ॥ वानीरवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥
(जलवेतसः । तत्पर्यायो यथा,—

“निकुञ्चकः परिचायो नादयो जलवेतसः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

निकुञ्चितं, स्त्री, (नि + कुञ्च + क्तः ।) अङ्ग-
हारान्तर्गतश्रोत्रविशेषः । यथा,—

“आकम्पितं कम्पितञ्च धृतं विधुतमेव च ।
पारंगतितमाधुतमवधृतं तथाञ्चितम् ॥

आकृञ्चितं पराङ्गतसुत्तिस्रश्चाप्यधोगतम् ।
लोलितं प्रकृतञ्चेति चतुर्हृष्टविधं शिरः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

निकुञ्जः, पुं स्त्री, (नितरां कौ पृथिवां जायते इति ।
जन् + ङः ।) एतदरादित्वात् सुमागमे साधुः ।)
कुञ्जम् । इत्यमरः । २ । ३ । ८ ॥ (यथा,
व्याससप्तशत्याम् । ४६३ ।

“रचितं निकुञ्जपत्रैर्भुक्तपात्रे ददाति साव-
ज्ञम् ।

पर्यमितमपि सुतीक्ष्णस्यासकट्यां वधुरम् ॥”

निकुञ्जिकात्मा, स्त्री, (निकुञ्जिका कुञ्जोद्भा-
वत्वा ।) कुञ्जिकावृत्तप्रभेदः । तत्पर्यायः ।
कुञ्जिका २ कुञ्जवल्ली ३ । इयं गुणैः श्रीवल्ली-
महर्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

निकुम्भः, पुं, कुम्भकथं पुनः । (यथा, रामायणे ।
६ । ७५ । ४६ ।

निकुर

“स कुम्भश्च निकुम्भश्च कुम्भकर्माज्जायुभौ ।
प्रेषयामास संक्रुद्धो राजसैर्वहुभिः सह ॥”

दन्तिकावृत्तः । इति मेदिनी । मे, १७ ॥

(अस्य पर्यायो यथा,—

“चित्रादन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा सुकूलकः ।
दाक्षायणी विशल्या च तथोद्धमरपर्यायः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

(प्रजादस्य पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । १६ ।

“प्रजादस्य चयः पुत्राः स्याताः सर्वत्र भारत । ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत । ॥”

द्वयोः पुत्राणामन्यतमः । यथा, तन्त्रेव । १ ।
६५ । २५ ।

“निकुञ्जश्च निकुम्भश्च कृपटः कपटस्तथा ।

शरभः शलभश्चैव सूर्याचक्रमसौ तथा ।

एते स्याता द्वोऽर्ज्ये शानवाः परिकीर्तिताः ॥”

स्वनामन्यातः क्षत्रियविशेषः । इति सप्त्यादि-
खण्डे । ३४ । ४४ ॥ महादेवस्य पार्श्वोद्धमर-
विशेषः । यथा, हरिवंश । २६ । ४५ ।

“पार्श्वं तिष्ठन्तमाहृत्य निकुम्भमिदमवतीन् ।
गणेश्वरपुत्रीं गत्वा स्यूया वाराणसीं कुरु ॥”

तथा च रघुः । २ । ३५ ।

“अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तः

कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥”

स्कन्दस्य सैनिकविशेषः । यथा, महाभारते ।
८ । ४५ । ५३ ।

“अष्टौ नामानि चाप्येषां येऽप्ये स्कन्दस्य
सैनिकाः ।

विविधायुधसम्पन्नाश्चित्राभरणवर्मिणः ।

शङ्ककर्णो निकुम्भश्च पद्मः कुम्भ एव च ॥”

हयश्चपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंश । १२ । २ ।

“धौत्युमारिडं द्वाभ्यस्तु हयश्चस्तस्य चात्मजः ।

हयश्चस्य निकुम्भोऽभूत् क्षत्रधर्मरतः सदा ॥”

निकुम्भाख्यबीजं, स्त्री, (निकुम्भाख्यस्य दन्तिका-
वृत्तस्य बीजवत् बीजं यस्य ।) जयपालः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (जयपालशब्देऽस्य
गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

निकुम्भितं, स्त्री, वृत्त्यविषयकाद्योत्तरशतकरणान्त-
र्गतकरणविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“करणानान्तु सर्वेषां सामान्यं लक्षणम्विदम् ।

प्रायो वामकरी वल्लःस्थितोऽयः पुरतोऽनुगः ॥

पादाभ्यां करणं ज्ञेयं तदिहाद्योत्तरं शतम् ।

निकुम्भितं पार्श्वक्रान्तमतिक्रान्तं विवर्त्तकम् ॥

विद्युद्भ्रान्तं गजकीडं क्रान्तश्च गडड्भुतम् ॥”

निकुम्भो, स्त्री, (निकुम्भ + गौरादित्वात् ङीप् ।)

दन्तीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

निकुरस्व, स्त्री, (निकुरतीति । नि + कुर + बाहु-
लकात् अस्वच् ।) समृद्धः । इत्यमरः । २ ।
५ । ४० ॥ (पुल्लिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, श्रीकण्ठ-
चरिते । १८ । ४० ।

“आरक्तगण्डरुचिविदमदण्डभाजो

यस्यास्ति फेननिकुरम् इवावृद्धासः ॥”

निकणः

निकृतः, त्रि, (नि + क्त + क्तः ।) प्रत्यर्थागतः ।

शठः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ वक्षितः ।

नीचः । इति मेदिनी । ते, ११६ ॥

निकृतिः, स्त्री, (नि + क्त + क्तिन् ।) भर्त्सनम् ।

नेपः । शठः । श्राव्यम् । इति मेदिनी । ते,

११६ ॥ (यथा, किराते । १ । ४५ ।

“न समयपरिरक्षणं क्षमन्ते

निकृतिपरेषु परेषु भूरिधानः ॥”

दैन्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निकृष्टः, त्रि, (नि + कृष्ट + क्तः ।) अधमः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ५४ ॥ आत्माचारादि-

निकृष्टः । इति भरतः ॥

निकेतः, पुं, (निकेतति निवसत्यस्मिन्निति । नि +

कित निवास + अधिकरणे घञ् ।) निकेतनम् ।

इत्यमरटोकायां भरतः ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ४ । ११ । १२ ।

“तदयं विनयं कृत्वा सामपूर्वं कृत्वेन वै ।

तिष्ठन् स्वनिकेत्यु मदागमनकाङ्क्षया ॥”

निकेतनं, स्त्री, (निकेतति निवसत्यस्मिन्निति । नि

+ कित + अधिकरणे ल्युट् ।) गृहम् । इत्य-

मरः । २ । २ । ४४ ॥ (यथा, देवीभागवते ।

१ । २० । ४२ ।

“विमञ्जिताय सा तेन गता शाल्वनिकेतनम् ।

उवाच तं वरारोहो राजानं मनसंक्षितम् ॥”

पलाण्डौ, पुं, इति शब्दचन्द्रिका ॥

निकोचकः, पुं, (निकोचति शब्दायते । नि + कृच्

शब्दे + वृत् ।) अङ्कोटवृत्तः । इत्यमरः । २ ।

४ । २६ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“वातामाचोडाभिषुक्तनिचुलपिचुनिकोचकोर-
माणप्रभृतीनि ॥”कश्चित् कौवलिकेऽपि दृश्यते ।

यथा,—

“वातामाचोडाभिषुक्तं सुकूलकनिकोचकम् ।

उरुमाणं प्रियालक्ष्णं वृद्धं गुरुशीतलम् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

निकोटकः, पुं, (निकोचकः + एषोदरादित्वात्

चस्य ठः ।) निकोचकः । इत्यमरटोकायां

भरतः ॥ (यथा,—

“तिलः पियालाभिषुक्तौ विभीतका-

श्चित्राभयैरक्षमधुकसर्षपाः ।

कुसुम्बविल्वारुकमूलकातसो-

निकोटकाचोडकरभ्रशिशुजाः ॥

स्नेहाशयास्यावरसंज्ञितास्तथा-

स्युर्जङ्गमा मत्स्यनृगाः सपक्षिणः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने त्रयोदशेऽध्याये ॥

निकणः, पुं, (नि + कण शब्दे + “कणो वीणायाश्च ।”

३ । ३ । ६५ । इति अर्ष ।) वीणाया अन्यस्य

च किमरादेः शब्दः । तत्पर्यायः । निकायः २

काणः ३ कणः ४ कणनम् ५ । इत्यमरः । १ । ७ ।

२४ ॥ प्रादिरप्युपसर्गादुत्तरस्य कणधातोः

प्रकाणः ६ प्रकणः ७ इत्यादयः प्रयोगा भवन्ति ।

आदिना सुकाणः सुकणः उपकाणः उपकणः

इत्यादयः । इति भरतः ॥

निगमः

निकायः, पुं, (नि + कृञ् शब्दे + पठे घञ् ।)
 निकयः, इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥
 निखन्, स्त्री, (निखन्ति बहुलसंख्यां गच्छतीति ।
 नि + खन् गतौ + पचाद्यच्) दशखन्संख्या ।
 दशसहस्रकोटयः । इति लीलावती हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६१ । ३ ।
 “शृङ्खलैव महापद्मं निखन् कोटिरेव च ॥ ”)
 पुलिङ्गोऽप्ययम् । यथा । उद्दः खन्निं निखन्-
 खितादि ॥
 निखन्, त्रि, (नितरां खन्ति ।) वामनः । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । ११८ ॥
 निखिलं, त्रि, (निवृत्तं खिलं शेषो यस्मात् ।)
 समस्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा,
 देवीभागवते । १ । २ । ४० ।
 “निखिलमलग्नानां नाशस्तु कामकन्दं
 प्रकटय भगवत्या नामयुक्तं पुराणम् ॥ ”)
 निगडः, पुं स्त्री, (निगलति वध्नातीति । नि +
 गल + अच् । लस्य डत्वम् ।) हस्तिनां लोह-
 मयपादबन्धोपकरणम् । इति भरतः ॥ औदु
 इति दौडुका इति च ख्यातः ॥ तत्पर्यायः ।
 षट्फलः २ अङ्कः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥
 हिज्जोरः ४ अङ्कः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, माघे । ५ । ४८ ।
 “बहुपराणि परिमो निगडान्यलावीत्
 स्वान्तरासुज्ज्वलमवाप करेणुराजः ॥ ”)
 निगडितः, त्रि, (नि + गल + क्तः । लस्य डत्वम् ।
 यद्वा, निगडो जातोऽस्येति । तारकादित्वात्
 इतच् ।) बहुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०३ ॥
 निगणः, पुं, होमधूमः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 निगदः, पुं, (नि + गद् भावे + “नौ गदन् दपठ-
 स्वनः । ” ३ । ३ । ६४ । इति अप् ।) भाष-
 णम् । कथनम् । तत्पर्यायः । निगदः २ ।
 इत्यमरः । ३ । २ । १२ ॥ (यथा, भागवते ।
 ५ । ३ । १६ ।
 “इति निगदेनाभिष्टयमानो भगवाननिमिष-
 धर्भो वर्षधवाभिवादित्वाभिर्वन्तचरणः सद्य-
 मिदमाह ॥ ” उल्लेख्यः । यथा । निगदस्तु
 चनेर्वैद्य इत्यागमः ॥
 निगमः, पुं, (निगमे पुर्यां भवः । निगम + “नत्र
 भवः । ” ४ । ३ । ५३ । इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वात्
 ढङ्गाभावः ।) बाणिजः । (निगम्यतेऽनेति ।
 नि + गम + “गोचरसञ्चरेति । ” ३ । ३ । ११६ । इति
 घप्रत्ययेन साधुः ।) पुरी । कटः । (निगम्यते
 ज्ञायतेऽनेनेति ।) वेदः । (यथा, देवीभाग-
 वते । १ । ५ । ६१ ।
 “कथङ्कारं वाच्यः सकलनिगमागोचरगुण-
 प्रभावः स्वं यस्मात् स्वयमपि न जानाति
 परमम् ॥ ”)
 बन्धकपथः । हनु इति यावत् । इति मेदिनी ।
 मे, ४५ ॥ निचयः । (यथा, “तस्या एव प्रति-
 ष्ठायां हेतुभिर्दृष्टोत्पन्ननिगमैः स्थापना ॥ ”
 इति चरके, विमानस्थितेऽष्टमेऽध्याये ॥)

निग्रहः

अध्वा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८ ॥ (उपदेशः ।
 यथा, भागवते । १ । ५ । ३६ ।
 “इमं स्वनिगमं ब्रह्मवेद्यं मदनुष्ठितम् ।
 अदास्मि ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन् भावस्य केशवः ॥ ”)
 निगरः, पुं, (नि + गृ + “नृदोरप् । ” ३ । ३ । ५७ ।
 इति भावे अप् ।) भोजनम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 निगरणं, स्त्री, (नि + गृ भक्षणे + भावे लुट् ।)
 भक्षणम् । इति मेदिनी । ङे, ६८ ॥
 निगरणः, पुं, (निगोष्यते भक्ष्यतेऽनेनेति । नि +
 गृ + करणे लुट् ।) गलः । इति मेदिनी । ङे,
 ६८ ॥ होमधूमः । इति शब्दरत्नावली ॥
 निगादः, पुं, (नि + गद् भावे + पठे घञ् ।)
 कथनम् । इत्यमरः । ३ । २ । १२ ॥
 निगारः, पुं, (नि + गृ भक्षणे + भावे घञ् ।)
 निगरणम् । भक्षणम् । इत्यमरः । ३ । २ । १३ ॥
 निगालः, पुं, (निगलति भक्षण्यनेनेति । नि + गल
 भक्षणे + करणे घञ् ।) अन्धगणोद्देशः । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ४८ ॥ (यथा, अन्धवेत्तके । २ । १४ ।
 “घण्टावन्धसमीपस्यो निगालः परिकीर्तितः ।
 अधस्ताच्च निगालस्य गलमाहुर्मणोषिणः ॥ ”)
 निगालवान्, पुं, (निगालोऽस्यस्यति । निगाल +
 मत्तुण् मस्य वः ।) अन्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 निगुः, पुं, (निगम्यते विद्वन्नेनेति । नि + गम +
 बाहुलकात् डुः ।) मनः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 मलम् । मूलम् । मनोज्ञम् । चित्रकर्म । इति
 संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
 निगुटः, पुं, (निगुह्यते संश्रियते इति । नि +
 गुह् + क्तः । “यस्य विभाया । ” ७ । २ । १५ ।
 इति । नेट् ।) वनमृगः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । २ । ३६ ॥ गुप्ते, त्रि, यथा,—
 “आस्ति विधुः परमनिर्वृत एव मौर्खो
 श्रमोऽस्ति निगुह्यतेऽनेनेति ।
 अन्तर्निगुह्यतेऽनेनेति ।
 जानाति कः स्वयन्दते वत श्रोतारमः ॥ ”
 इत्युद्भटः ॥
 निग्रहः, पुं, (नियमेन ग्रहणमिति । नि + ग्रह +
 “ग्रहृष्टिति । ” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।)
 अनुग्रहाभावः । इत्यमरः । ३ । २ । ३२ ॥
 (यथा, मनुः । ७ । १०५ ।
 “नियन्तं प्रकृतीनाञ्च कुर्व्याद् योऽरिबलस्य च ।
 उपसंवेत तं नित्यं सर्वयन्नेनैव यथा ॥ ”)
 बन्धनम् । (यथा, महाभारते । १ । ११९०४ ।
 “यदाश्रीं कर्तुं दुष्योधिनाभ्यां
 बुद्धिं क्षतां निग्रहे केशवस्य ॥ ”)
 भर्तृमनम् । मौमा । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 (निराकरणम् । यथा, रघुः । ६ । ७५ ।
 “हिनसुस्त्रानि रविचन्द्रनिग्रहे-
 विमलजयन् मलयप्रगमजयन् ॥ ”
 दण्डः । यथा, रघुः । ११ । ५५ ।
 “ते चतुर्थसङ्घितास्त्रो बभूवुः
 खनयो नववधुपरिग्रहान् ।

निग्रः

सामहानविधिभिरनियताः
 सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥ ”)
 चिकित्सा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः ।
 यथा, महाभारते । ११ । १४६ । ६४ ।
 “प्रग्रहो निग्रहो व्ययो नैकग्रहो गदायजः ॥ ”
 (“सर्वं प्रणये निग्रहातीति निग्रहः । ” इति
 प्राङ्गुरभाष्यम् ॥ महादेवः । इति महाभार-
 तम् । १३ । १० । ६४ ॥)
 निग्रहः, पुं, (नि + ग्रह + “आक्रोशेऽवन्धोऽर्थः । ”
 ३ । ३ । ४५ । इति घञ् ।) निग्रहः । आक्रोशः ।
 यथा । निग्रहस्ते भूयान् । इति संक्षिप्तसार-
 आकरणम् ॥ (यथा च भट्टिः । ७ । ४३ ।
 “संहृष्टायानु वेदहो निग्रहो वोऽर्थवानरेः ॥ ”)
 निघः, पुं, (नियमितं निर्विशेषणं वा हन्यते
 ज्ञायते इति । नि + हन् + “निघो निमितम् । ”
 ३ । ३ । ८७ । निपातनात् साधुः ।) धिक्क-
 समः । समन्तात् तुल्यारोहपरिणाहः । इत्यमर-
 भरतौ ॥
 निघटिका, स्त्री, गुल्लककन्दः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 निघट्टः, पुं, (निघटति शोभते इति । घट्ट-
 दोषो + “नृगयादयच् । ” उणा । १ । ३८ ।
 इति कुप्रत्ययेन साधुः ।) नामसंघः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । १०० ॥
 निघमः, पुं, (न्यदनमिति । नि + अद् भक्षणे +
 “नौ गच्छ । ” ३ । ३ । ६० । इति अप् ।
 “घनपीठम् । ” ७ । ४ । ३८ । इति घञ्सादेशः ।)
 आहारः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
 निघातिः, स्त्री, (निघत्यतेऽनेनेति । नि + “वसि-
 वपियतीति । ” उणा । ४ । १२४ । इति रच्-
 तस्य क्तत्वम् ।) लोहधानो । लोहमयदण्डः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 निघुरं, स्त्री, (निघुर्यते स्मिति । नि + घृ +
 भावे क्तः ।) घुष्टम् । घोगणम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 निघृणः, पुं, (नि + घृ संघर्ष + “संनिघृण्य-
 रित्वेति । ” उणा । १ । १५३ । इति वन्प्रत्ययेन
 निपातनात् साधुः ।) खुरः । इत्युणादिकोषः ॥
 वायुः । खरः । भागः । वराहः । इति संक्षिप्त-
 सारोणादित्तिः ॥ (इन्द्रः । इति निघट्टः ।
 ३ । २ ॥)
 निग्रः, त्रि, (निघत्यते नियन्ते इति । नि + हन् +
 घञर्थे कः । नियन्तादेवास्य तथात्वम् ।)
 अधीनः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥ (यथा,
 रघुवंशे । १४ । ५८ ।
 “आन्ध्रास्य रामावरजः सर्पिं ता-
 मान्यातवास्त्रोकिनिकेतमागोः ।
 निग्रस्य मे भर्तुनिदेशरीत्यं
 देवि । तमस्वेति बभूव नन्दः ॥ ”)
 अङ्कुरणम् । इति लीलावती ॥ (यथा, लघु-
 निहान् । ३ । ८६ ।
 “पुनर्वाद्दशनिग्राच्च लभ्यते यत् फलं बुधेः ॥ ”

निष्कृतिः

पुं । सूर्ययंश्रीयुपमेदः । यथा, हरिवंशे । १५ । २२ ।
 “अनययसुतो निम्नो निम्नपुत्रौ बभूवतः ॥”
 निचयः पुं, (नि + चि + “एरच्” । ३ । ३ । ५६ ।
 इत्यच् ।) सञ्ज्ञः । (यथा, महाभारते । ४ । २१ । ३ ।
 “आहरिष्यामि दाक्ष्यां निचयान् महतो-
 २पि च ॥”)
 निचयः । इति शब्दरत्नावली ॥
 निचिकी, स्त्री, (निचिना कायति शोभते इति ।
 के + क । गौरादित्वात् ङीष् ।) निचिकी ।
 उत्तमा गौः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 निचिनं, त्रि, (निचियते स्मिति । नि + चि +
 क्त ।) पूरितम् । व्याप्तम् । इति हेमचन्द्रः ।
 ६ । १०६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २६ । ३ ।
 “पश्य नानाविधाकारैरभिभिर्निचितां महीम् ॥”
 सञ्चितम् । यथा, भावप्रकाशे अतिसाराधिकारे ।
 “वायुः प्रवृद्धो निचितं वनाद्यं
 सुदृढधस्ताद्विज्ञानस्य ॥”
 वदीभेदे, स्त्री । यथा, महाभारते । ६ । ६ । १८ ।
 “कौशिकीं विदितां ज्ञातां निचितां रोहिता-
 रणीम् ॥”)
 निचुलः, पुं, (निचोलति ससृच्छयतीति । नि +
 चुल + “इगुपधश्चेति” । ३ । १ । १९५ । इति
 कः ।) इच्छलवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ६१ ॥
 (पर्यायोऽस्य यथा, —
 “इच्छलो हिच्छलश्चापि निचुलश्चास्युज्ज्वला ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्त्तकप्रथमे भागे ॥)
 वेतसञ्ज्ञः । इति राजनिर्घण्टः ॥ निचोलः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । २११ ॥
 निचलकं, स्त्री, (निचुल इव प्रतिक्रान्तिः । “इवे
 प्रतिक्रान्तिः” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) निचोल-
 कम् । इति हारावली । १६२ ॥
 निचोलः, पुं, (निचोल्यत इति । नि + चुल + घञ् ।)
 येन स्युतेनास्युतेन वा वक्षान्तरमाच्छाद्यते ।
 इत्यमरभरतौ । पाङ्क्ति इति ख्यातः । तत्-
 पर्यायः । निचुलः २ । उत्तरच्छदः ३ । प्रच्छद-
 पटः ४ ॥ इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४० ॥ (यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । ३ । १६६ ।
 “सन्ततध्वान्तमिषतस्त्रीप्रशीतवशीलताः ।
 आशाश्चकाशिरैर्गोलनिचोलाच्छादिता इव ॥”)
 निचोलकः, पुं, (निचोल इव कायतीति । के + क ।)
 भटादेर्लोलाकृतिसन्नाहः । तत्पर्यायः । कुर्पासः
 २ । वारबाणः ३ । कञ्चुकः ४ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ४३१ ॥
 निष्कृतिः, स्त्री, (निष्कृता कृतिः सादृश्यं यत्र ।)
 तीरमुक्तिदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निष्कृत
 इति भाषा ॥
 निष्कृतिः, पुं, वर्णसङ्करजातिभेदः । इति जटा-
 धरः ॥ यथा,—
 “भक्तो मल्ल राजन्याद्व्रात्यात् निष्कृतिरेव च ।
 नटश्च करणश्चैव खसो द्रविडश्च च ॥”
 इति मनुः । १० । २२ ॥

नितम्ब

निर्जं, त्रि, (निश्चयेन जायत इति । नि + जन् +
 डः ।) खकीयम् । (यथा, हितोपदेशे ।
 “अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ॥”)
 नितम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ३२ ॥
 नित, [ण्] स्त्री, (नितरां श्रान्तिं तनूकरोति
 यापारानिति । श्रो + कः । एषोदरादित्वात्
 साधुः ।) निशा । यथा,—
 “वास्तवेषां निशाखा च वाचतेयी तमा-
 निशौ ॥”
 इति रात्रिपर्याये त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, मनुः । ६ । ६० ।
 “विधवायां नितुक्तस्तु दृष्टाक्तो वाग्यतो निशि ।
 एकसुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥”)
 निडीनं, स्त्री, (नीचेर्डीनं पतनमस्यसिन् ।) पचि-
 गतिविशेषः । (यथा, महाभारते । ८ । ४१ । २६ ।
 “निडीनमयं सञ्ज्ञेनं तिर्यग्ङ्गीनगतानि च ॥”)
 शनैर्यातम् । इति जटाधरः ॥
 निष्कृता, स्त्री, कलायविशेषः । तेषोऽङ्गा इति
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । सतीला २ । तिगटी ३ ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 नितम्बः, पुं, (निम्बतं तस्येते आकाङ्क्षते कासुके-
 रिति । तसु आकाङ्क्षायाम् + उल्कादयश्चेति
 साधुः । यद्वा, नितम्बति पीडयति नायक-
 चित्तमिति । नि + तम्ब हिंसायाम् + अच् ।)
 स्त्रीकक्षाः पञ्चाङ्गाः । इत्यमरः । १० । ६ । ७४ ॥
 पाङ्का इति भाषा ॥ (यथा, माघे । ११ । ५ ।
 “विपुलतरनितम्बामोहरद्वे रमण्याः
 श्रुतुमनधिगच्छन् जीवितेशोऽवकाशम् ॥”)
 स्कन्धः । रोधः । कटकः । (यथा, भट्टीकायै ।
 २ । ८ ।
 “गिरेर्नितम्ब मरुता विभिन्नं
 तोयावशेषेण हिमामभम्भम् ॥”)
 कटिमात्रम् । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ (यथा,
 विदग्धसुखमखने ।
 “तरुणालिङ्गितः कच्छे नितम्बस्थानमाश्रितः ।
 गुरुणा सन्निधानेऽपि कः कूजति सुहृदुर्महः ॥”)
 नितम्बिनी, स्त्री, (अतिश्रुतितो नितम्बोऽस्यस्या
 इति । नितम्ब + “अत इतिटनौ” ५ । २ । १९५ ।
 इति इतिः स्त्रियां ङीप् ।) प्रशस्तनितम्ब-
 विशिष्टा । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ (यथा, आर्या-
 समप्रत्याम् । ५५४ ।
 “वैगुण्येऽपि महता विनिर्मितं भवति कर्म
 शोभायै ।
 दुर्वहनितम्बमन्तरमपि हरति नितम्बिनी-
 नृत्यम् ॥”)
 स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 कुमारसम्भवे । ३ । ७ ।
 “नितम्बिनीमिच्छसि सुकलज्जां
 कच्छे स्वयं ग्राहनिधित्वाहुम् ॥”
 नितम्बविशिष्टे, त्रि । यथा, रघुः । ११ । ६ । ६६ ।
 “लोभ्यमाननयनः श्रुत्यांशुके-
 र्मखलागुणपदैर्नितम्बिभिः ॥”)

नित्यक

नितरां, [म्] च, (नि + तरप् + “किमेत्तिडश्-
 चेति” ५ । ४ । ११ । अर्धप्रत्ययः ।) सुतराम् ।
 यथा,—
 “नामोद्भवो नामधनाभिभाषी
 वक्रोक्तिजालो नितरां कुशीलः ॥”
 इति कौटोपदीपः ॥
 नितलं, स्त्री, (नितरां तलमधोभागो यस्मिन् ।)
 सप्तपातालान्तर्गतपातालविशेषः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 नितान्तं, स्त्री, (नितान्त्यतीति । तम् + कर्त्तरि क्तः ।
 “अनुनासिकस्येति” ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।)
 अतिशयः । (यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ४ ।
 “केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिता ते
 नितान्तदीर्घेर्नानिता तपोभिः ॥”)
 तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । १ । ७० ॥
 नित्यं, स्त्री, (नियमेन भवम् । नि + “अव्ययान्
 त्वप्” ४ । २ । १०४ । इति त्वप् ।) निरन्तरक्रिया-
 वचनम् । तत्पर्यायः । सततम् २ । अनारतम् ३ ।
 अश्रान्तम् ४ । सन्ततम् ५ । अविरतम् ६ । अनि-
 श्रम् ७ । अमवरतम् ८ । अलसम् ९ । इत्यमरः ।
 १ । १ । ६६ ॥ प्रसक्तम् १० । व्यासक्तम् ११ । अल-
 ङ्गम् १२ । इति जटाधरः ॥ तद्वति, त्रि । इत्य-
 मरः ॥ प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगि ।
 यथा एकादश्यामुपोषणं नित्यम् । अंसप्राग-
 भावाप्रतियोगि । यथा, गगनं नित्यम् । अह
 रहर्ष्यायमानम् । यथा, नित्यं क्रीडन्ति
 कुमाराः । अहरहः क्रियमाणत्वेन विधिर्बोधि
 तम् । यथा, ज्ञानतर्पणादिकं नित्यम् । अन-
 वच्छिन्नपरम्पराकः । यथा, वर्णा नित्याः ॥
 नित्यः, त्रि, (नियमेन भवः । नि + “अव्ययान्
 त्वप्” ४ । २ । १०४ । इत्यत्र “त्वप्” त्रैभूव
 इति वक्तव्यम् ॥” इति वार्तिकोक्त्या त्वप् ।) काल-
 त्रययापी । तत्पर्यायः । शाश्वतः २ । ध्रुवः ३ ।
 सदातनः ४ । सनातनः ५ । इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥
 (यथा, महाभारते । १ । १०० । १ ।
 “दमो दानं चमा बुद्धिर्बोधिर्नित्येन उत्तमम् ।
 नित्यान्यासन् महासत्त्वे शाश्वतौ पुरुषधर्मौ ॥”)
 समुद्रे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नित्यकर्म, [न्] स्त्री, (नित्यं कर्म ।) प्रत्यवाय-
 जनकाभावप्रतियोगिकार्यम् । इति स्मृतिः ॥
 तद्यथा,—
 “नित्यं नेमित्तिकश्चैव नित्यनेमित्तिकतया ।
 यद्व्यस्य त्रिधा कर्म तन्निशामय पुत्रक ॥
 पञ्चयशाश्रितं नित्यं यदेतत् कथितं तव ।
 नेमित्तिकं तथा चाश्रितं पुत्रजनक्रियादिकम् ॥
 नित्यनेमित्तिकं श्रेयं पञ्चप्राज्ञादि पक्षितैः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
 तत्प्रागे दोषो यथा,—
 “नित्यानां कर्मणां विप्र ! तस्य हानिरप्यर्निशम् ।
 अङ्गत्वेन विहितं कर्म श्रुतः पतति तद्दिने ॥
 प्रायश्चित्तं महता मुष्टिप्राप्तोत्थानापरि ।
 पक्षं नित्यक्रियादानैः कर्त्ता संचित्य मानवः ॥

नित्यौ

संवत्सरं क्रियाहानिर्गन्धं पुंसोऽभिजायते ।
तस्यावलीकनात् खर्चो निरीत्यः साधुभिः सदा ॥
सृष्टेः ज्ञानं सचेतस्य मुहुरितुर्महातुने ॥
पुंसो भवति तस्योक्ता न मुक्तिः पापकर्मिणः ॥
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १८ अध्यायः ॥ ७ ॥
अतादौ नित्यकर्मकरानिषेधो यथा,—
“जानूँ चेतते जाते नित्यकर्म न चाचरेत् ।
नेमित्तिकं तदधः खवदक्तो न चाचरेत् ॥
कृतके च सततपत्रं चुरकर्मणि मेधुने ।
धूमोद्गारे तथा वान्नी नित्यकर्मणि संक्षेपेत् ॥
द्रव्ये भुक्ते त्वकीर्णं च नैव भुक्ता च किञ्चन ।
कर्म कुर्यान्नरो नित्यं कृतके न्तके तथा ॥
पत्रं पुष्पं च ताम्रं भेषजं च कल्पितम् ।
कणादिपिप्यत्यन्तं पत्रं भुक्ता न चाचरेत् ॥
जलस्यापि न रञ्जितं । भोजनार्हं धनाढ्ये ।
नित्यक्रिया निवर्तते सः नैमित्तिकेः सदा ॥
जलौकां गूढपादं जलमिगूढपादिकम् ।
कामाहमेन संस्पृश्य नित्यकर्मणि संक्षेपेत् ॥
विशेषतः शिवापूर्णा प्रसीतपिष्टको हिजः ।
यावद्वत्सलवप्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
महागुरुनिपाते तु कान्यं किञ्चन चाचरेत् ।
आर्त्तव्यं ब्रह्मयज्ञं च आहुं देवयुतं यत् ॥
गुरुमान्दिय विप्रं प्रत्येव च पाणिना ।
न कुर्यान्नित्यकर्मणि रेतःपाते च भैरव ॥”

इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥

नित्यचौरं, स्त्री, (नित्यं कालाकालाभावतो राग-
प्राप्तत्वात् सदातनं चौरम् ।) वेधितरचौरम् ।
रागप्राप्तकेशकदिनम् । यथा,—
“चडोदिते तिथावृत्ते बुधेन्द्रोर्दिवसे नरः ।
नित्यचौरं प्रकुर्वीत जन्ममासे न तु कश्चित् ॥”
इति ज्योतिःसागरसारः ॥ ३ ॥

राजमार्गच्छेदः ।

“न ज्ञानमात्रमनोतमुकभूषिताना-
मभ्यक्तसुत्तरकालनिवासनानाम् ।
सन्ध्या निशाग्रनिकुञ्जार्कदिनेषु रित्ते
चौरं हितं प्रतिपदहि न चापि विद्याम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३ ॥

तत्र मासाः सौराः भाद्रपदे चैवा निषिद्धाः
जन्ममासोऽपि निषिद्धः तदितरे विहिताः ।
वारस्तु बुधसोमयोर्विहितः । सामगानां मङ्गल-
वारोऽपि । तिथयस्तु नन्दारितापूर्णिमामा-
वास्याष्टमौमिन्ना विहिताः । नक्षत्राणि रेवत्य-
श्विनी पुष्यः धनिष्ठा ज्येष्ठा अश्लेषा स्वाती वृश्चा-
द्विजशिरः शतभिषा पुनर्वसुः चित्रा । राजा
देशे दिनादेशे विवाहे नृनक्षत्रकाशौ च नक्ष-
त्रमोक्षे यज्ञकर्मणि परीक्षायां नित्यमासादि-
ष्वपि कार्यम् । अशुक्लशुक्लदिनेषु हि ।
“केशवमानसपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहीच्छ-
न्नाम् ।

इतिमदिति च सरतां चौरविधौ भवति
कल्याणम् ॥”

इत्युक्तं कार्यम् । इति ज्योतिषम् ॥

नित्यान

नित्यगतिः, पुं, (नित्यं गतिरस्येति ।) वायुः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १७२ ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । ४५ । २२ ।

“यथा वायुर्नित्यगतिर्जलदानं शतशोऽम्बरे ॥”
नित्यदा, या, (नित्य + दाच् ।) सर्वदा । यथा,—
“पुण्यं मधुवनं तत्र सावित्र्यं नित्यदा हरिः ॥”

इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥

नित्यदानं, स्त्री, (नित्यं देनन्तिनं दानम् ।) प्रति-
दिनकर्मदानम् । यथा, गरुडपुराणि ।

“नित्यं नैमित्तिकं कान्यं विमलं दानमीरितम् ।

अह्नयन्ति यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ॥

अनुद्दिश्य पत्रं तत् स्यादुवाचवाप तु नित्य-
कम् ॥”

नित्यप्रलयः, पुं, (नित्यः प्रलयः ।) चतुर्विध-
प्रलयान्तर्गतप्रलयविशेषः । यथा,—

“नित्यः सदैव जातानां यो विनाशो दिवानिशम् ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे ७ अध्यायः ॥

“सदैव दीपव्वालावत् सातत्येन जातानां दिवा-
निशं यो विनाशः स नित्यः ॥” इति तद्गीतायां
स्वामी ।

नित्ययौवना, स्त्री, (नित्यं स्थिरं यौवनं यस्याः ।)
द्वीपदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४७४ ॥ (नित्यं
यौवनं यस्येति ।) स्थिरयौवने, त्रि ।

नित्यवेकुष्ठः, पुं, (नित्यः सनातनो वेकुष्ठः ।)
विष्णोः स्थानविशेषः । यथा,—

“कुर्वन् नमसि संविभो नित्यवेकुष्ठ एव च ।

आत्माकाशसमो नित्यो विस्तृतश्चरन्निवन्तः ॥

ईश्वरोच्छाससुद्धतो नित्यस्य निराश्रयः ।

आकाशवत् सुविस्तारश्चास्त्वरत्ननिर्मितः ॥

तत्र नारायणः श्रीमान् वनमाली चतुर्भुजः ।

लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गातुलसीपतिरीश्वरः ॥

सुनन्दनन्दकुमुदपार्श्वदादिभिरन्वितः ।

सर्वेशः सर्वसिद्धेशो भक्तानुग्रहकारकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त प्रज्ञातिलके १५ अध्यायः ॥

नित्या, स्त्री, (नित्य + टाप् ।) पार्वती (यथा,
मार्कण्डेये, ८५ । ८ ।

“रौद्राये नमो नित्याये गौर्धे धात्रे नमो नमः ॥”

मनसा देवो । इति शम्भरजावली । शक्ति-
विशेषः । अस्या मन्त्रो यथा,—

“वागभवं कामबीजं नित्यजिह्वे मदी पुनः ।

द्रवे वद्विषमन्त्रो द्वादशाक्षर्यमीरितः ॥”

ध्यानं यथा,—

“अर्द्धकुम्लीमखाममराभिवन्धा-

मन्त्रोपपाशश्चिपुर्लोकपाजह्वलाम् ।

रक्ताङ्गरागरसनाभरणां त्रिनेत्रां

ध्यायेच्छ्रवस्य वनितां मदविह्वलाङ्गीम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(तन्त्रविशेषः । यथा, महामिहसारम्बने ।

“गणेशविधिगीतकं नित्यातकं शिवागमम् ॥”

नित्यानध्यायः, पुं, (नित्यं संख्या यथा तथा अन-
ध्यायः अध्ययनाभावः ।) संख्या वज्रनीयवि-
पाठकादिः । यथा,—

नित्यान

“इमां नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्त्येत ।
अध्यापनं कुर्यात्तः शिष्यानां विधिपूर्वकम् ॥
कर्मविवेचनित्ये रात्रौ दिवा पांशुसंख्येन ।

एतौ वर्षास्त्रयध्यायध्यायश्चाः प्रचक्षते ॥

विद्युत्सन्निवर्तितं मन्त्रोक्तानां संप्रवे ।

आकालिकमनध्यायमेतौ मनुजगवीन ॥

एतांश्च भुदितान् विद्यान् यदा प्रादुक्कतायिग ।

तदा विद्यानध्यायमवतौ चाध्यायने ॥

निर्घाति भूमिचलने ज्योतिषाचोपसर्जनं ।

एतानाकालिकान् विद्यानध्यायानुतावपि ॥

प्रादुक्कतेष्वपि तु विद्युत्सन्निवर्तितस्ये ।

संख्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥

नित्यानध्याय एव स्यादुद्यमेषु नगरेषु च ।

धर्मेनपुण्यकामानां प्रतिगम्ये च सर्वदा ॥

अनगतशब्दे यामे वृषलस्य च सन्निधौ ।

अनध्यायो वदमाने समवाये जनस्य च ॥

उदके मध्वरात्रे च विष्णुवत्स्य विख्येन ।

उच्छिष्टः आहुतुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥

प्रतिगम्य हि विद्वानेकोदितस्य कृतनमः ।

जाहं न कीर्तयद्भक्त रात्रौ रात्रौ च सुतके ॥

यावदेकानुदितस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।

विप्रस्य विद्वो देहे तावदुच्छिष्टं न कीर्तयेत् ॥

श्रयानः पौष्पादश्च जला चैवावसकधिकामः ।

नाधीयोताभिधं जग्ध्वा कृतकामाद्यमेव च ॥

नीचारे वागशब्दे च सन्ध्यायेरेव चोभयोः ।

अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्येकास्य च ॥

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।

ब्रह्मादकापौर्णमास्यौ तस्मान्नाः परिवर्त्येत ॥

पांशुवर्षे दिशा दाहे गोमायुर्विवते तथा ।

अखरोद्दे च खवति पटली च न पठेद्द्विजः ॥

नाधीयोतं यश्चानान्ते यामान्ते गोत्रजोऽपि वा ।

वसिष्ठा मेधुनं वासः आहुतं प्रतिगम्य च ॥

प्राञ्च वा यदि ताप्राण्य यत् किञ्चित् आहुतं

भवेत् ।

तत्रालभ्याप्यनध्यायः पाण्ड्याख्यो हि हिजः

स्मृतः ॥

चौरैरुपपन्नं यामे सन्ध्याये चाधिकारितं ।

आकालिकमनध्यायं विद्यान् सर्वदा नृतेषु च ॥

उपाकर्मणि चोत्तर्गं निराजं लेपकं स्मृतम् ।

अष्टकासु त्वहोरात्रनक्षत्रासु च रात्रिषु ॥

नाधीयोतान्माकृष्टो न वृत्तं न च हस्तिनम् ।

न नायं न खरं नोद्दे नैरिष्यन्तो न घानगः ॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।

न भुक्तमात्रे नाजीर्णं न वमिष्ठा न कृतकं ॥

अतिपिचाननुद्याप्य मावते वाति वा भृष्टम् ।

वधिरं च सते गात्राश्चोत्तेजः प्र परिच्छति ॥

सामञ्जनाङ्गयजुर्वी नाधीयोतं कदाचन ।

वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमाङ्गयकमधीत्य च ॥

अखरोद्दे देवदेवतो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।

सामवदः स्मृतः पित्राक्षत्तान्त्यामुच्छिन्नः ॥

उत्तर्दिक्तो विद्वान् सख्यो नित्यवमन्वहम् ।

क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्देवमधीयते ॥

निर्देश

पदमल्लकमाञ्जरिचर्चनकुलाखुभिः ।
 अन्तरागमने विद्यानध्यायमहर्षिभ्यः ॥
 दात्रेव वर्णयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।
 स्वाध्यायभूमिश्चासुखामात्मानश्चाशुचिं द्विजः ॥”
 इति मानवे । ४ । १०१—१२७ ॥
 नित्यानित्यवस्तुविवेकः, पुं, (नित्यानित्ये वस्तुनां
 तयोर्विवेकः विवेचनम् ।) तत्रैव नित्यं वस्तु
 ततोऽन्यदस्त्वित्यमनित्यमिति विवेचनम् । इति
 वेदान्तसारः ॥
 नित्याभेरवी, स्त्री, (नित्या तदाख्याया प्रसिद्धा
 भेरवी ।) भेरवीविशेषः । अस्या ध्यानादिकं
 षट्कूटाभेरवीध्यानादिवत् ॥ ध्यानं यथा,—
 “बालसूर्यप्रभां देवीं जवाकुसुमसन्निभाम् ।
 सुखमालावलीरस्यां बालसूर्यसमाशुभाम् ॥
 मुवर्णकलसाकारपीनोन्नतपयोधराम् ।
 पाशाङ्कुशौ पुस्तकश्च तथा च जपमालिकाम् ॥”
 दधतीमिति शेषः । इति तन्त्रसारः ॥ (अस्या
 बाजं यथा, “हसकलरडै” “हसकलरडौ”
 “हसकलरडौ”)
 निर्दे, स्त्री, (निर्देतीति । निर्दे कुतसायाम् +
 “इगुपधञति ।” १ । १ । १३५ । इति कः ।)
 विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 निर्देः, पुं, (निर्दात् विधात् द्राति पलायते इति ।
 द्रा + ऋगृदादित्वात् कुप्रत्ययेन साधुः ।)
 मनुष्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (निर्नास्ति दृढ-
 यस्येति विग्रहे । दृढोऽगच्छति, त्रि ॥)
 निर्देशनं, स्त्री, (निर्देशयतेनेनेति । नि + ङश् +
 ल्युट् ।) इत्यन्तः । उदाहरणम् । यथा,—
 “यत्तः प्राप्तेऽपि दृष्टान्तावुभे शास्त्रनिर्देशने ॥”
 इति नानार्थटीकायां भरतः ॥
 (“दृष्टान्तेनार्थः प्रमाद्यते यच्च तन्निर्देशनम् ॥
 यथामिर्वायुना सहितः कोष्ठे दृष्टिर्गच्छति तथा
 वातपित्तकफदुष्टो घ्न इति ॥” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्च
 षष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 निर्देशना, स्त्री, (निर्देशयतीति । नि + ङश् + शिच्
 + ल्युट् ।) टाप् ।) कात्यायनकारविशेषः । तस्य
 लक्षणम् ।
 “अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्तदङ्गं फलम् ।
 सद्सत्त्वान्निर्देशनं यदि सा स्यान्निर्देशना ॥”
 उदाहरणं यथा, दृष्टौ ।
 “उदयमेव सविता पश्येत्पश्यति श्रियम् ।
 विभावयितुं दृष्टीनां फलं सुखदुःखम् ॥”
 (यथा च साहित्यदर्पणे । १० । ७० ।
 “सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुञ्चित् ।
 यच्च विस्वानुविस्वत्वं बोधयेत् सा निर्देशना ॥
 अथ सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्देशना । यथा,—
 ‘कोऽपि भूमिबलये जनान् सुधा
 तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् ।
 वेद्यमिति दिनेन भातुमा-
 नासमाह चरमाचलं ततः ॥’
 अत्र रवेरीदृष्टार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः
 सम्भवत्येव ईदृष्टार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्ति-

निर्देश

रूपधर्मेवञ्चात् । ‘स च रवेरस्ताचलगमनस्य
 परतापिनां विपत्त्यामेव विस्मयप्रतिविम्बभावं
 बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्देशना त्वेक-
 वाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा
 यथा,—
 ‘कलयति कुवलयमाला-
 ललितं कुटिलः कटान्वविज्ञेयः ।
 अधरः किसलयलीला-
 माननमस्याः कलानिधिर्जिलासम् ॥’
 अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो वदत्विति कटान्व-
 विज्ञेयादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां
 कलनमसम्भवत् तललितादिसदृशं ललितादिक-
 मवगमयन् कटान्वविज्ञेयादेः कुवलयमालादेः
 विस्मयप्रतिविम्बभावं बोधयति । यथा वा ।
 ‘प्रयागे तव राजेन्द्र ! सुक्ता वैरीन्दगीडशम् ।
 राजहंसगतिः पद्मामाननेन प्रश्रितातिः ॥’
 अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतित्वाद्यगो-
 ऽनुपपन्न इति तयोक्तानुसम्बन्धः कल्प्यते । स
 चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति ।
 अनेकवाक्यगा यथा,—
 ‘इदं किलायाजमनोहरं वपु-
 स्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति ।
 ध्रुवं स नीनोत्पलपत्रधारया
 प्रमीलतां क्लृप्तद्विधिवस्यति ॥’
 अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयो
 अनुपपन्नमानस्तादृशवपुस्तपः क्षमत्वमाधनेच्छा
 नीनोत्पलपत्रधारया प्रमीलताक्लेदनेच्छेति
 विस्मयप्रतिविम्बभावे पर्यवस्यति । यथा वा ।
 ‘जम्भेहं वन्यतां नीतं भवभोगोपलभया ।
 काचसन्त्येन विक्रीतो हस्त चिन्तामणिर्मया ॥’
 अत्र भवभोगलोभेन जम्भनो यथतानयनं
 काचसन्त्येन चिन्तामणिविक्रय इवेति पर्यव-
 सानम् । एवम् ।
 ‘क्ष सूर्यप्रभवो वंशः क्ष चाल्पविधया मतिः ।
 तिलीधुर्दस्तरं मोहादुडुपेनास्ति सागरम् ॥’
 अत्र मन्मथा सूर्यवंशवर्णनसुडुपेन सागर-
 तरणमिवेति पर्यवसानम् । इयं कचिदुपमेय-
 दृष्टस्योपमानेऽसम्भवेऽपि भवति । यथा,—
 ‘योऽनुभूतः कुरङ्गास्यास्तस्या मधुरिमाधरे ।
 समास्वादो स गृहीकारसे रसविशारदेः ॥’
 अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्राक्षा-
 रसेऽसम्भवात् । पूर्ववत् साध्मे पर्यवसानम् ।
 मालारूपापि यथा मम ।
 ‘क्षिपसि मुक्तं त्वदङ्गकवदने
 नृगमर्पयसि नृगादनरदने ।
 वितरसि तुरगं महिषविषाणे
 निर्दधस्तेतो भोगविताने ॥’
 इह विस्मयप्रतिविम्बतात्पेवं विना वाक्यार्थापर्य-
 वसानम् । इत्यन्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन
 सामर्थ्यादिविस्मयप्रतिविम्बताप्रत्यायनम् । नापीय-
 मर्थापत्तिस्तत्र ‘हारोऽयं हरिणाक्षीयाम् ।’
 इत्यादौ सादृश्यपर्यवसानाभावात् ॥

निदानं

निदाघः, पुं, (नितरां दृष्टतेऽथ अनेन वा । नि +
 दृष्ट + घञ् । न्यङ्गादिर्वात् कुत्वम् ।) ग्रीष्म-
 कालः । (यथा, रघुः । १० । ८३ ।
 “ते प्रजानां प्रजानायास्तेजसा प्रअयेण च ।
 मनो जहृर्निदाघान्ते श्यामाभा दिवसा इव ॥”)
 उष्णः । धर्मः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा,
 रघुः । १२ । ३२ ।
 “रावणावरजा तत्र राघवं भदनातुरा ।
 अभिपेदे निदाघात्तां यालीव मलयद्रुमम् ॥”)
 निदाघे वर्णनीयानि यथा । पाटलपुष्पम् १
 मल्लिकापुष्पम् २ तापः ३ सरः ४ पथिकश्रीषः ५
 वायुः ६ संकः ७ शक्तः ८ प्रपा ९ स्त्री १० नृग-
 टण्णा ११ आम्नादिफलपाकः १२ । इति कवि-
 कल्पलता ॥
 (“ता एवौघधयो निदाघे निःसारा रुक्षा अति-
 मात्रं लक्ष्म्यो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः
 सूर्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्या-
 ल्लवुत्वाद्देश्याश्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति
 स सञ्चयः प्रादृष्टि चात्यर्थं जलोपक्षिन्नायां भूमौ
 क्षिप्रदेहानां प्राणिनां श्रौतवातवर्षेऽतिं वाति-
 कान् आधीन् जनयति ॥” इति सुश्रुते सूत्र-
 स्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
 “निदाघोपचितश्चैव प्रकुप्यन्तं समीरणम् ।
 निहत्यादनिलघ्नेन विधिना विधिकोविद् ।
 नदीजलं रुक्षमुष्णमुदमन्यं तथातपम् ॥
 व्यायामश्च दिवास्त्रं शवायश्चात्र वर्णयेत् ॥”
 इति चोत्तरतन्त्रे षतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुते-
 नोक्तम् ॥)
 निदाघकरः, पुं, (निदाघा उष्णाः करा किरणानि
 यस्य । निदाघस्य उष्णस्य करो वा ।) सूर्यः ।
 इति हारावली । ११ ॥
 निदाघकालः, पुं, (निदाघ एव कालः । निदा-
 घस्य कालो वा ।) ग्रीष्मर्षुः । स तु ज्येष्ठा-
 यादृमासौ । यथा,—
 “प्रचक्षुः सूर्यः सृष्टणीयचन्द्रमाः
 सदावगाह्यतवारिसञ्चयः ।
 दिनान्तरस्योऽभ्युपशान्तमन्मथो
 निदाघकालः ससुप्रागतः प्रिये ॥”
 इति ऋतुसंहारे । १ । १ ॥
 निदानं, स्त्री, (नि निश्चयं दीयतेनेनेति । नि +
 दा + करणे ल्युट् ।) आदिकारणम् । इत्य-
 मरः । १ । ४ । २८ ॥ (यथा, रघुः । ३ । १ ।
 “निदानमिच्छाकुजस्य सन्ततः
 सुदक्षिणा दीर्घदलच्छन्दो ॥”)
 कारणम् । वत्सदामादि । (यथा, ऋग्वेदे ।
 ६ । ३२ । २ ।
 “उडुश्रियाणामसृजन्निदानम् ॥”
 नि + दो क्लृप् + भावे ल्युट् ।) कारणस्यः ।
 इति मेदिनी । ने, ८३ ॥ (नि + रे प शोभने + भावे
 ल्युट् ।) सुद्धिः । तपःफलयाचनम् । अवसा-
 नम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५० ॥ रोग-
 निर्णयः । इति विश्वः ॥ तत्पर्यायः । रोग-

निदेश

लक्षणम्, २ आदातम्, ३ रोगहेतुः ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
“निदानं पूर्वस्वरूपाणि रूपाण्यपश्यन्त्या ।
सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥
निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोर्यान्कारकैः ।
निदानमाहुः पर्यायैः प्रायूपं येन लस्यते ॥”
इति माधवकरः ॥
“मेति कर्मयत्ताको रोगोत्पादकहेतुर्निदानम् ॥
इति क्विनिश्चयस्थाने विज्ञयेनोक्तम् ॥
“इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्ता कारकं
प्रत्ययः समुत्थानं निदानमिदमन्यन्तरम् । तच्च
त्रिधं असाक्षिनिश्चयार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परि-
णामश्चेत्यतस्त्रिविधविकल्पा याधयः प्रादुर्भव-
न्त्याप्येयसौम्यवायथाः ॥” इति निदानस्थाने
प्रथमेऽध्याये चरकैरुक्तम् ॥ पैतृमुनिज्ञत-
त्त्विकित्साग्रन्थविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ॥ १।
१६। २१।
“पैलो निदानं करणस्तत्त्वं सर्वधरं परम् ।
हेतुर्निर्णयनस्तच्च चकार कुम्भसम्भवः ॥”
निदिग्धं, जि, (निदिग्धते स्मिति । दिग्ध उपचये +
क्तः ।) लेपादिना वर्द्धितम् । तत्पर्यायः । उप-
चितम् २ । इत्यमरः । ३। १। ८६ ॥
निदिग्धा, स्त्री, (निदिग्ध + टाप् ।) एला । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (निवृत्तिरस्या एलाशब्दे
ज्ञातया)
निदिग्धिका, स्त्री, (निदिग्धा + स्वार्थे संज्ञायौ
वा कन् । कापि च्यत इत्यम् ।) एला । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते ॥ ३। १७।
“कपित्थवृक्षतोविवर्धतेलेषु निदिग्धिकाः ॥”)
कण्टकारिका । इत्यमरः । २। ४। ६३ ॥
(अस्याः पर्यायो यथा, —
“अनाक्रान्ता सृष्टी यात्री भङ्गाकी च निदि-
ग्धिका ।
सिंहो धामनिका क्षुद्रा वृक्षतो कण्टकारिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्)
निदिध्यासनं, स्त्री, (पुनः पुनरतिशयेन वा निध्याय
तीति । नि + ध्ये + मन् । ततो भावे ल्युट् ।)
पुनःपुनःस्मरणम् ॥ अङ्गितोयवस्तुनि तदाकारा-
कारिताया बुद्धेः स्वजातीयप्रवाहः । इति
वेदान्तसारः ॥
निदेशः, पुं, (नि + दिश् + घञ् ।) व्याज्ञा ।
इत्यमरः । २। ८। २५ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । २। १०। ४६ ।
“प्रत्युपस्तान् द्विजान् मत्वा निदेशं भूपतेयथा ॥”)
कथनम् । उपासनम् । इति मेदिनी । शि, २३ ॥
(यथा, मनुः । २। १६७ ।
“परादुस्तस्याभिमुखो दूरस्थस्तथा चानि-
कम् ।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥”)
भाजनम् । इति धरणिः ॥
निदेशिनी, स्त्री, * (निदिशतीति । नि + दिश् +
निनि ङीप् ।) दिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

निदेशा, [ङ] जि, (निदिशतीति । नि + दिश् +
टप् ।) निदेशकर्ता । निदिशति इति युत-
पत्ता लृणा निष्पन्नः । इति सुश्रुतबोधमतम् ॥
निद्रा, स्त्री, (निन्दते इति । निदि कुतसायाम् +
“निन्देर्लोपश्च ।” उणां । २। १७ । इति रक्-
नलोपश्च ।) मेधामनःसंयोगः । इति जग-
दीशः ॥ सुषुप्तवस्थास्वभावस्था । इति चण्डो-
टीकायां नागभट्टः ॥ सुप्त इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । शयनम् २ स्वापः ३ स्वप्नः ४ संवेष्टः ५।
इत्यमरः । २। ७। १६ ॥ सुप्तिः ६ स्वपनम् ७।
इति शब्दरत्नावली ॥ यथाकाले संवितनिद्रा
गुणाः । धातुसाध्यत्वम् । अतस्त्रित्वम् । पुष्टि-
र्यवलोत्साहादिदीपिकास्त्वच ॥ * ॥ (देवा-
स्वप्नगुणः । स्निग्धत्वम् । लट्मुल्लङ्घिकाजोति-
सारिणां ह्रस्वत्वञ्च ॥ * ॥ आसीनप्रचलापि-
तस्य उपविश्य निद्रावशाद्दोलायमानस्य गुणः ।
अरुणत्वम् । अगमिष्यद्वित्वञ्च ॥ * ॥ निद्रा
साक्षीकृतानां दिवा रात्रौ च स्वपतां जाग्रतां
वा दोषो न भवति । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
निद्रारहिता यथा, —
“कुतो निद्रा दृढस्य परप्रेषकरस्य च ।
परनारीप्रसक्तस्य परदयहरस्य च ॥” * ॥
सुखसुप्ता यथा, —
“सुखं स्वपितृगुणवान् याधिसुक्तश्च यो नरः ।
सावकाशस्तु यो भुङ्क्ते यस्तु दारेण शङ्कितः ॥”
इति गारुड नीतिसारः ॥
“सत्त्वाच्च तम एव स्यात् जाग्रते स्वपते प्रभुः ।
तमभा प्राटतो देहो योन्वा च गृह्यमाप्नोत ॥
देहं विप्रमते यस्मात्तस्मादिन्द्रा प्रकीर्तिता ।
नासाहं च भूर्भोमोहो लोयते चान्तरात्मना ॥
तस्माच्चित्तो भवेत्तत्र निद्रायालीयते कृणाम् ॥”
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये शारीरतेनोक्तम् ॥
“निद्रायतं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्यं बलाबलम् ।
उषता जीवता ज्ञानमज्ञानं जीविनं न च ॥
अकालेतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
सुखायुषो पराङ्मयात् कालरात्रिरिवापरा ॥”
इति वामदे स्त्रवस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
“पुण्यरीकण सप्तशं हृदयं स्यादधोमुखम् ।
जाग्रतस्तद्विकृतिरस्वपतश्च निमीलित ॥
निद्रानु वेण्वी पाप्मानमुपदिशन्ति सा स्वभा-
वत एव सर्वप्राणिनोऽभिस्मृयन्ति ॥ तत्र यदा
संज्ञावहानि सौतांसि तमो भूयिष्ठः श्रेष्ठा प्रति-
पद्यते तदा तामसो नाम निद्रा सम्भवत्यनव-
बोधिनो सा प्रलयकाले । तमोभूयिष्ठानामहःसु
निद्रासु च भवति । रजो भूयिष्ठानामानमि-
तम् । मत्त्वभूयिष्ठानामहंरात्रौ । लोणश्चेष्टानाम-
निलबहुलानां मनःशरीराभिनापवनाच्च नैव
सा वैकारिकी भवति ॥
हृदयचेतनास्थानमुक्तं सुषुप्त ! देहिनाम् ।
तमोऽभिभूते तस्मिन् निद्रा विप्रति देहिनाम् ॥
निद्राहेतुस्तमः सत्त्वं बोधने हेतुवन्त्येति ।
स्वभाव एव वा हेतुगरीयान् परिकीर्तेते ॥

निधानं

पूर्वदेहानुभूतास्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।
रजोयुक्तेन मनसा यन्मात्रयान् शुभाशुभान् ॥
करणागानु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते ।
अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त एव चोच्यते ॥
सर्वज्ञेषु दिवास्वापः प्रतिविहोऽन्यत्र यीदृशात् ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
निद्राणः, जि, (नि + दा + क्तः । “संयोगादेरातो
धातोर्यञ्वतः ।” ८। ३। ४३ । इति तस्य नः ।)
निद्रागतः । तत्पर्यायः । शयितः २ । इत्यमरः ।
३। १। ३३ ॥ (यथा, व्याख्यासप्तशत्याम् । ५०५।
“विहितविधिशुश्रूषो मानोत्तयावधीरितो
मानो ।
लभते कुतः प्रबोधं स जागरित्वेव निद्राणः ॥”)
निद्रालुः, जि, (निद्रातीति । नि + दा + “लृट्-
यङीति ।” ३। २। १५८ । इति आलुप् ।)
निद्राशीलः । निद्रा विद्यते अस्य गोल्लङ्घ्या-
दिना आलुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । स्वप्नक् २ शयालुः ३ । इत्यमरः । ३।
१। ४३ ॥ तन्मालुः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । ५। ४१ ।
“काशी विवर्णयेन्नीयं निद्रालुश्चर्मचौरिकाम् ।
जिह्वालौक्यश्च रोगाणो जीवितं योऽन्य-
वाह्यतः ॥”)
निद्रालुः, स्त्री, (निद्रा देयत्वेनास्यस्या इति ।
निद्रा + बाहुलकात् आलुः ।) वालोकी । यन-
वर्द्धिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ नलीनाम-
गन्धद्वयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
निद्राट्टणः, पुं, (निद्राया ट्टण इव ।) आत्मकारः ।
इति शब्दमाला ॥
निद्रासंजननं, स्त्री, (निद्रा संजनयतीति । सं +
जन + शिच् + क्तुः ।) श्रेष्ठा । इति शब्दमाला ॥
निधनं, स्त्री, (नि + धा + “कृपृठञिभट्ति धातुः
क्युः ।” उणां । २। ८२ । इति क्युः ।) नाशः ।
तत् तद् अदर्शनं मरणञ्च । (यथा, विष्णु-
पुराणे । १। १३। ७३ ।
“एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दृष्टकारिणि ।
बहुनां भवति चेत्तं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥”)
कुलम् । तत्तु कुलस्थानं कुलसुखञ्च । इत्यमर-
भरतौ ॥
निधनः, पुं स्त्री, (नि + धा + क्युः ।) मरणम् ।
इत्यमरः । २। ८। १६ ॥ वधतारा । सा तु
जन्मनक्षत्राणां सप्तमी तारा । यथा, जन्म
सम्यक्पितृ स्नेहः प्रत्यदिः साधको वध इत्यादि ।
प्रत्यरी जवणं दद्यात्तिष्ठने तिलकाचनम् । इति
ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (निवृत्तं धनं यस्य ।) धन-
हीनः, जि ॥
निधानं, स्त्री, (निधीयतेऽनेति । नि + धा +
आधारे ल्युट् ।) निधिः । इति हेमचन्द्रः ।
२। १०४ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २। १४४ ।
“कन्देः फलेर्मुनिगता गमयन्ति कालं ।
सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम् ॥”)
आधारः । यथा, —

निधिः

“निधानभगवं सद्यः सर्वं समधिगच्छति ।”

इत्यागमः ॥

(यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३४ ।

“ब्रह्मविद्यानिधानं तु संसारार्णवतारकम् ॥”)

कार्यावसाने प्रवेशस्थानम् । यथा,—

“एतन्नावावताराणां निधानं बीजमयम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

निधिः, पुं, (निधायते ऽच्चेति । नि + धा + कि ।)

नलिकानामगन्धद्रवम् । समुद्रः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २२ । २० ।

“कन्यां सुकेशीं निधिकन्यकासमी

मेने तदात्मानमनुत्तमम् ॥”)

जीवकौषधिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आधारः ।

यथा । गुणनिधिः । जलनिधिः । इत्यादयः ॥

चिरप्रनष्टस्वामिकभूजातधनविशेषः । इति

प्राच्यः ॥ अज्ञातस्वामिकचिरनिखातस्वर्गादि ।

यथा । अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्गा-

देर्निधिप्रशब्दाच्चाधिममे विधिमाह ।

“राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात् द्विजैर्भ्योऽङ्गं द्विजः

पुनः ।

विद्वानप्रेषमादद्यात् सर्वस्यासौ प्रभुर्यतः ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥”

“उत्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा ब्राह्मणेभ्यो

दत्त्वा शेषं कोपि निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान्

श्रुताध्ययनसम्पन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत

तदा सर्वमेव गृह्णीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य

जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मण-

अतिरिक्तेनाविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियदिना निधौ

लब्धे राजा षष्ठांशमधिगन्ते दत्त्वा शेषं निधिं

स्वयमाहरेत् । यथाह विशिष्टः । अप्रज्ञायमानं

वित्तं योऽधिगच्छेत् राजा तद्वरेदधिगन्ते षष्ठ-

मांशं प्रदद्यात् इति । गौतमोऽपि निध्याधिगमी

राजधनं न ब्राह्मणस्याभिरुपस्यात्र ब्रह्मणोऽप्या-

ख्याता षष्ठं अंशं लभेतैतेक इति । अनिवेदित

इति कर्त्तरि निष्ठा । अनिवेदितस्यासौ विज्ञा-

तश्च राजा इत्यनिवेदितविज्ञातः । यः कश्चि-

न्निधिं लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च

राजा स सर्वं निधिं दाप्यो रण्डाश्च शक्नोत्यपेक्षया ।

अथ निधेरपि स्वास्यागत्यरूपसहादिभिः स्वत्वं

भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं

दादृशं वांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः ।

“ममायमिति यो त्रयान्निधिं सत्वेन मानवः ।

तस्याददौत षड्भागं ररजा दादृशमेव वेति ॥

अंशविकल्पास्तु वर्गकालादपेक्षया वेदितव्यः ।”

इति मितान्तरायां शब्दहाराध्यायः ॥

कुवेरस्य नपथा रत्नविशेषः । तत्पर्यायः ।

शिवधिः २ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥ शिवधिः ३ ।

इति भरतः ॥ तद्विद्वा यथा,—

“पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्को मकरकच्छपौ ।

सुकुन्दकुन्दनीलाश्च वर्षाऽपि निधयो नव ॥”

इति हारावली ॥

दत्त

निधिः

मार्कण्डेयपुराणे तु वर्षे इति हित्वा अष्टावेव

उक्ताः । इति भरतः ॥ * ॥ तल्लक्षणं यथा,—

“पद्मिनी नाम या विद्या लक्ष्मीस्तस्याधिदेवता ।

तदाधाराश्च निधयस्तान्नि निगदतः शृणु ॥

तत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ।

सुकुन्दनीलौ नन्दश्च शङ्खश्चैवाष्टमौ निधिः ॥

सत्याम्बुद्वा भवन्त्येते सङ्घिः सह भवन्त्यमी ।

एते ह्यष्टौ समाख्याता निधयस्तव क्रोष्टके ! ॥

रभिरालोकितं चित्तं मनुष्यस्य महामते ! ।

यादृक् स्वरूपं भवति तस्मै निगदतः शृणु ॥

पद्मो नाम निधिः पूर्णः स यस्य भवति द्विज ! ।

अ तस्य तत्सुतानाश्च तमौघाणाश्च नान्यगः ॥

दान्निगणसारः पुरुषस्तेन चाधिष्ठितो भवेत् ।

सत्त्वाधारो महाभागो यतोऽसौ सात्त्विको

निधिः ॥

सुवर्णरोपताम्रादिधातूनाश्च परिग्रहम् ।

करोत्यनितरां सोऽथ तेषाञ्च क्रयविक्रयम् ॥

करोति च यथा यज्ञान् यज्विनाश्च प्रयच्छति ।

सम्पादयति कामाश्च सर्वानेव यथाक्रमम् ॥

समादेनिकेतांश्च स कारयति तन्मनाः । * ॥

सत्त्वाधारो निधिसान्यो महापद्म इति श्रुतः ॥

सत्त्वप्रधानो भवति तेन चाधिष्ठितो नरः ।

करोति पद्मरागादिरत्नानाश्च परिग्रहम् ॥

समीक्षितप्रचालनां तेषाञ्च क्रयविक्रयम् ।

ददाति योगशीलेभ्यस्तेषामावसर्गोत्तया ॥

स कारयति तच्छीलः स्वयमेव च जायते ।

तत्फलतास्तथाशीलाः पुत्तपौलक्रमेण च ॥

पूर्वज्जिमात्रः सप्तासौ पुरुषांश्च न मुच्यते ।

महापद्मास्तु विप्राणां यज्ञे ससुपजायते ॥ * ॥

तामसो मकरो नाम निधस्तेनावलोकितः ।

पुरुषोऽथ तमः प्रायः सुशीलोऽपि हि जायते ॥

बाणखड्गगर्धनुषां चमेघाश्च परिग्रहम् ।

दंशनानाश्च कुरुते याति मेघीश्च राजभिः ॥

ददाति शौर्यैश्चत्तीनां भूसृजां ये च तत्प्रियाः ।

क्रयविक्रयश्च शस्त्राणां नान्यत्र प्रीतिमेति च ॥

शक्येव भवत्येव नरस्य न सुतानुगः ।

द्रवार्थं दस्युतो नाशं संग्रामे वापि संव्रजेत् ॥ * ॥

कच्छपास्थो निधिर्योऽन्यो नरस्तेनाभिर्वीक्षितः ।

तमः प्रधानो भवति यतोऽसौ तामसो निधिः ॥

यवहारा न शिष्टैश्च पण्यजात करोति च ।

कर्मात्मानखिलांश्चैव न विश्वसित कस्यचित् ॥

समस्तानि यथाज्ञानि निगृह्णन्ति हि कच्छपः ।

तथावष्टभ्य रत्नानि तिष्ठत्याकुलमानसः ॥

न ददाति न वा मुह्यति तद्विनाशभयाकुलः ।

निधानमुशं कुरुते निधिः सोऽप्येकपुरुषः ॥ * ॥

रजोगुणमयश्चान्यो मुकुन्दो नाम यो निधिः ।

नरोऽवलोकितस्तेन तद्गुणो भवति द्विज ! ।

वैष्णवादिगुणद्विजादिगीतवादापरिग्रहम् ।

करोति वाद्यतां वित्तं वृत्तानाञ्च प्रयच्छति ॥

वन्द्यमागधसुतानां विद्वानां लास्यपाठिनाम् ।

ददात्यहर्निशं भोगान् मुह्यति तेस्तु समं द्विज ! ॥

कुलटासु रतिश्चास्य भवत्येव तद्विधेः ।

निधिः

प्रयाति सङ्गमेकश्च स निधिर्भजते नरम् ॥ * ॥

रजःसत्त्वमयश्चान्यो मुकुन्दो नाम महानिधिः ।

उपैति स्तम्भमधिकं नरस्तेनावलोकितः ॥

समस्तधातुरत्नानां पण्यवाद्यादिकस्य च ।

प्रतिग्रहं करोत्येव तथैव क्रयविक्रयम् ॥

आधारः स्वजनानाञ्च आगताभ्यागतस्य च ।

सहते नावमानोक्तिं स्वल्पामपि महामुने ! ॥

स्त्यमानश्च महतीं प्रीतिं वधाति यच्छति ।

यं यमिच्छति वै कामं नृदुस्वमुपयाति च ॥

बह्वी भाष्या भवत्यस्य स्तुतिमत्तोऽतिशोभनाः ।

सन्ततो मम च नराभिर्धर्मैर्नन्दोऽनुवर्त्तते ॥

प्रवर्द्धमानोऽनु नरमष्टभागेन सत्तम ! ।

दीर्घायुष्यश्च सर्वेषां पुरुषाणां प्रयच्छति ॥

बन्धनामेव भ्रमणं ये च दूरादुपागताः ।

तेषां करोति वै नन्दः परलोके न चादतः ॥ * ॥

भवत्यस्य न च स्नेहः सहवासिषु जायते ।

पूर्वमित्रेषु श्रेष्ठिनां प्रीतिमन्यैः करोति च ॥

तथैव सत्त्वरजसौ यो विभर्ति महानिधिः ।

स नीलसंज्ञस्तत्सङ्गी नरस्तच्छीलभागभवेत् ॥

वस्त्रकार्पासधान्यादिफलपुष्पपरिग्रहम् ।

सुक्ताविद्वदज्ञानां श्रुत्यादीनां महामुने ! ॥

काष्ठादीनां करोत्येव यज्ञान्यज्जलसम्भवम् ।

क्रयविक्रयमप्येषां नान्यत्र रमते मनः ॥

तद्भागान् पुष्करिण्यश्च तथारामान् करोति च ।

बन्धश्च सरितां वृक्षांस्तथा रोपयते नरः ॥

अगुलेपनपृष्पादिभोगसुक् वापि जायते ।

त्रिपौरुषश्चापि निधिर्नीलो नामेति विद्युतः ॥

रजस्तमोमयश्चान्यः शङ्खसंज्ञो हि यो निधिः ।

तिनापि नीयते विप्र ! तद्गुणत्वं निधीश्वरः ॥

शक्येव भवत्येव नरं नान्यमुपैति च ।

यस्य शङ्को निधिसस्य स्वरूपं क्रोष्टके ! शृणु ॥

एक एवात्मना नृदममं मुह्यति तथामरम् ।

कदम्बसुक् परिजनी न च शोभनवस्त्रभृत् ॥

न ददाति सुहृद्वाय्यासुतपौत्रसुपादिषु ।

स्वपोषणपरः शङ्गी नरो भवति सर्वदा ॥

इत्येते निधयः ख्याता नराणामर्थदेवताः ॥

मित्रावलोकितो मित्रस्वभावफलदायिनः ।

यथाख्यातः स्वभावस्तु भवत्येकविलोकनात् ।

सर्वेषामाधिपत्ये च श्रीरथां द्विज पद्मिनी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे ६८ अध्याये निधिलक्षणम् ॥

(पौरववंशीयनृपविशेषः । अयं हि दण्डपाणिः

पुत्रः । मत्स्यपुराणादिमते निरामित्रनाम्ना

विख्यातः । ५० । ८७ ॥ यथा, राजावल्यां प्रथम-

परिच्छेदे

“बुभुक्षे पृथिवीमेनां दण्डपाणिमहोदधः

राजामनेतः सोऽपि स्थापयित्वा निधिं सुतम् ॥

स्मरन्नाययणं देवं तपसे स वर्नं ययौ ।

निधिस्तु विधिवद्वायं चकार नीतिपण्डितः ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १७ ।

“सर्वः शर्वः शिवः स्यात्सर्वं तद्निधिरथयः ॥”

“प्रलयकालेऽस्मिन् सर्वं निधौऽस्ते इति निधिः ।”

इति तद्वायं शङ्करः ॥

निन्दा

महादेवः। यथा, महाभारते। १३।१७।४३।
 “शुवहस्तः सुरुषश्च तेजस्विजस्वरो निधिः॥”
 निधनायः, पुं, (निधीनां नायः ।) कुवेरः। इति
 त्रिकाण्डशेषः॥ निधीशः। निधीश्वरः। निधि-
 प्रभुः। इत्यादयः॥
 निधुवनं, स्त्री, (नितरी धुवनं हस्तपदादिकम्पनं
 यत्र ।) मेघुनम्। इत्यमरः। २।७।५७॥
 (यथा, शिशुपालवधे । ११।१८।
 “अनिमिषमविरामारागिणां सन्धराचं
 नवनधुवनलोलाः कौतुकेनातिवीर्य।
 इदमुदवसितानामस्फुटालोकसम्यन्
 नयनमिव सनिद्रं धृणते देपमर्चिः॥”)
 नन्मै। केलिः। इति शब्दरत्नावली॥ (नितरी
 धुवनं कम्पनम् ।) कम्पः। इति मेदिनी। न,
 १८८॥
 निध्यानं, स्त्री, (नि + ध्ये + लुट् ।) दर्शनम्।
 इत्यमरः। ३।२।३१॥
 निध्वानः, पुं, (नि + ध्वन् शब्द + घञ् ।) शब्दः।
 इति शब्दरत्नावली॥
 निन्दः, पुं, (नि + नद + “नौ गददपठस्वनः।”
 ३।३।६४। इति अप् ।) शब्दः। इत्यमरः।
 १।६।२२॥ (यथा, देवीभागवते । ३।२।३७।
 “प्रपञ्चस्तु तूर्यनिन्दान् किल वाद्यमानान् ॥”)
 निनादः, पुं, (नि + नद + पन्ते घञ् ।) शब्दः।
 इत्यमरः। १।६।२०॥ (यथा, रामायणे । २।३।१६।
 “स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेष्टमनि ॥”)
 निन्दकः, त्रि, (निन्दति तच्छीलः । निदि कृत-
 मायाम् + “निदिहिंसति।” ३।२।१७६।
 इति वुञ् ।) निन्दाकारकः। यथा,—
 “न भाराः पञ्चमा भारा न भाराः सप्तमागाराः।
 निन्दका हि महाभारा भारा विश्वामघातकाः॥”
 इति कर्मलोचनम्॥
 निन्दन्तलः, त्रि, (निन्दे निन्दाहं तलं हस्ततलं
 यस्य ।) निन्दितहस्तः। इति शब्दरत्नावली॥
 निन्दनं, स्त्री, (निदि कृतमायाम् + भावे लुट् ।)
 निन्दा। इति शब्दरत्नावली॥
 निन्दा, स्त्री, (निन्दनमिति। निदि + “गुरोश्च
 हलः।” ३।३।१०३। इति स्त्रियां अः ।)
 अपवादः। दुष्कृतिः। इति शब्दरत्नावली॥
 निन्दनम्। तत्पर्यायः। अवर्णः२ आक्षेपः३
 निर्व्यादः४ परीवादः५ अपवादः६ उपक्रोशः
 ७ जुगुप्सा ८ कुत्सा ९ गर्हणम् १०। इत्यमरः॥
 गर्हा ११ कुत्सनम् १२ परिवादः १३ जुगु-
 प्सनम् १४ अपक्रोशः १५ भर्तृमनम् १६ अ-
 वादः १७। इति शब्दरत्नावली॥ गर्हणा
 १८ धिक्क्रिया १९। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,
 मनुः । २।२००।
 “गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते।
 कर्णो तत्र प्रधीतयो गन्तव्यं वाततोऽन्यतः॥”)
 हरकेशं वभक्तान् निन्दायां दीप्तो यथा,—
 “हरकेशं वयोभक्तं ये च निन्दन्ति पापिनः।
 भूदेवान् भ्रातृणां चैव खगुरून् च पतिव्रताः॥

द्वन्द्व

निन्दास्तु

यतिभिस्तु कश्चिद्विद्विषीजान् सुरांस्तथा।
 पथस्ते कालसूत्रे ते यावच्चन्द्रदिवकरौ॥
 श्रेष्ठमन्त्रपुरीषेषु शिरते ते दिवानिशम्।
 भक्षिताः कौटनिकरेः शब्दं कुञ्चन्ति कातराः॥
 ये निन्दन्ति च ब्रह्माणं स्रष्टारं जगतां गुरुम्।
 शिवं सुराणां प्रवरं दुर्गां लक्ष्मीं सरस्वतीम्॥
 सीताञ्च तुलसीं गङ्गां वेदाञ्च वेदमातरम्।
 व्रतं तपस्यां पूजाञ्च मन्त्रं मन्त्रपदं गुरुम्॥
 ते पथस्तेऽन्यकूपे वे चायुषोऽहं विधिरहो।
 भक्षिताः सर्पसंघेऽपि शब्दं कुञ्चन्ति सन्ततम्॥
 यो निन्दन्ति तृषीकेशं देवसाम्यं विधाय च।
 विष्णुभक्तिप्रदश्चैव पुराणश्च स्तुतेः परम्॥
 राधां तदङ्गतां गोपीमोक्षिणीञ्च सदाशिवान्।
 ते पथस्तेऽपि देव। विधातुरायुषा समम्॥
 अधोमुखा ऊर्ध्वजङ्घा सर्पसंघेऽपि वेष्टिताः।
 भक्षिता विजयताकरेः कोटेः सर्पैः समाहृतेः॥
 अनीवकातरा भीताः शब्दं कुञ्चन्ति सन्ततम्।
 श्रेष्ठमन्त्रपुरीषाणि ध्रुवं भक्षन्ति चोभिताः॥
 उत्सर्गं ददति तद्वत्स तन्मुखे यमकिङ्कराः।
 त्रिसन्ध्यं तर्जनं कृत्वा कुञ्चन्ति दण्डताडनम्॥
 कुञ्चन्ति मृगपातञ्च प्रहारेऽस्तुपिता भिया।
 तदा कल्पान्तरे सद्युः सद्युः स प्रथमे पुनः॥
 तेषां भयं प्रतीकार इत्याह कभभोद्धवः।
 परनिन्दा विनाशाय सनिन्दा यशसं परम्॥”
 इति प्रज्ञापितं श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७।४१ अः॥
 “वेदनिन्दारानां मर्यादां देवनिन्दारतांस्तथा।
 द्विजनिन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत्॥
 न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दायां वचयेत्।
 वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रथमेन विचरयेत्॥
 यस्तु देवावर्षाश्चैव वेदं या निन्दति द्विजः।
 न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा शास्त्रविद्य मृगान्तराः॥
 निन्दयेद्देवैर्गुरुं देवं वेदं वा सोपबृंहणम्।
 कल्पकोटिप्रज्ञं सामं शौर्यं पथते नरः॥
 तूष्णीमासीत् निन्द्याय न प्रयात् किञ्चिदप्यनम्।
 कर्णो पिधाय गन्तव्यं न चेन्नानवलोकयेत्॥
 वचयेद्देवैर्गुरुं गुरुं गुरुं गुरुं वुधः।
 न निन्देद्योगिनः भिक्षुान् ब्रह्मिणो वा यतीं
 स्तथा॥
 देवतायतनं प्राप्नो देवानामाकृतस्तथा॥”
 इति कौर्म उपविभाग १५ अध्यायः॥
 निन्दास्तुतिः, स्त्री, (निन्दया स्तुतिः ।) याज-
 स्तुतिः। यथा,—
 “निन्दास्तुतिभ्यां वायाभ्यां गोमयै स्तुति-
 निन्दयाः॥”
 निन्दया स्तुतिर्गोमयै याजेत स्तुतिर्निदि च
 यत्तपत्ता याजस्तुतिः। इति माहिल्यदर्पणः।
 अयि च।
 “यदि निन्दितव स्तुति याजस्तुतिरसौ मता।
 उदाहरणम्।
 “तापसेनापि रामेण जितयं भूतधारिणी।
 त्वया राजापि सेवेयं जिता माभूत्तदस्तव॥”
 इति दण्डी॥

निपात

“कथमवनिप। द्रुपौ यन्निशातासिधारा-
 दलनगलितभङ्गौ विविधौ स्वीकृता श्रीः।
 ननु तव निहृतरैरप्यसौ किमनीता
 चिद्विषमपगताऽप्येकभा कौन्तेरभिः॥
 इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा स्वरूपस्य।” इति
 काश्यपकाशः॥
 निन्दितः, त्रि, (निन्द्यास्तु जातेति। निन्दा।
 “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।” ४।२।
 ६। इति इतच् ।) निन्दायुक्तः। तत्पर्यायः।
 धिक्कृतः२ अपपञ्चस्तः३ निर्भर्त्सितः४।
 इति जटाधरः॥ (यथा, देवीभागवते । ४।
 ७।४६।
 “मभू पश्यति मृदात्मा प्रपातं नैव पश्यति।
 करोति निन्दितं कर्म नरकात्त विभक्ति च॥”)
 निन्दः, स्त्री, निन्द्यतेऽप्रजस्तेनासी। निदि कृतमाया-
 मिह्यारौ व्यौणादिक उपद्रव्यः। न्यवत्तमा।
 इति हेमचन्द्रः। ३।१६४॥
 निपः, पुं, स्त्री, (नियतं पिबन्नेनेति। नि + पा +
 घञर्थ कः ।) कलमः। इत्यमरः। २।६।१००॥
 कदम्बहस्तैः, पुं। इति शब्दचन्द्रिका॥
 निपटः, पुं, (निपटनमिति। नि + पठ + “नौ
 गददपठस्वनः।” ३।३।६४। इति अप् ।)
 पाठः। इत्यमरः। ३।२।२६॥
 निपत्या, स्त्री, (निपतत्यस्यामिति। नि + पत +
 “संज्ञायामाजनिभदनिपतेति।” ३।३।६६।
 इति ऋषिः। तनयाप । युद्धभूमिः। इति सुग-
 बाधटीकायां दुर्गादासः॥ (पिप्पला भूमिः।
 इति सिद्धास्तकौमुदी॥)
 निपाकः, पुं, (नियमेन पचनमिति। नि + पच +
 घञ् ।) पाकः। इति शब्दरत्नावली॥
 निपाटः, पुं, (नि + पठ + पठ्ते घञ् ।) पठनम्।
 इत्यमरः। ३।२।२६॥
 निपातः, पुं, (नितरी पचनमिति। नि + पचन +
 घञ् ।) न्यतुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा,
 महाभारते । ४।१००।६।
 “सङ्गमनिपातेषु तद्यापदामनेषु च॥”)
 पचनम्। यथा, आनन्दलहरीयाम्। ५७।
 “वने वा हृत्माया समकरनिपातो हिमकरः॥”
 निपातनं, स्त्री, (निपातयेनेनेति। नि + पचन +
 णिच् + कर्णेण लुट् ।) खलीकारः। इति भरतः॥
 अधोनयनम्। इति सर्वस्वम्। तत्पर्यायः।
 अधनायः२। इत्यमरः। ३।२।२६॥ निपा-
 तनम् ३। इति नयनानन्दः॥ आकरगलन-
 नातुपपन्नपदमाधनम्। यथा, निपातनादिष्ट-
 मिद्धिः। यल्लक्षणेनानुपपन्नं तव सर्वं निपा-
 तनानु सिद्धमिति भाव्यम्॥ निपातनलक्षणं यथा,
 “वर्णागमो वर्णविषयव्यथ
 दौ चापरी वर्णविकारजाशौ।
 धातोर्नदर्थानि शयन योग-
 स्तद्व्यते पञ्चविधं निष्कम्पम्॥
 इति प्राञ्चः।” इति दुर्गादासः॥ तद्व्यथा—
 “वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिद्धे वर्णविषयः।

निबन्ध

सोऽप्यशौ विकारः स्यात् वर्णनाशः पृथोदरे ॥”
इति कलापपञ्जी ॥
निपानं, क्ली, (निपीयते अस्मिन्निति। नि+पा+
आधारे ल्युट् ।) कूपसमीपशिलादिनिबन्धपशु-
पानार्थलतकूपोद्धृताम्बुस्थानम् । इति भरतः ॥
ननपर्यायः । आहावः । इत्यमरः । १।१०।२६ ॥
निपानकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ गोदीहृ-
पात्रम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (जलाशय-
मात्रम् । यथा, विष्णुसंहितायाम् । ६४ । १ ।
“परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् ॥”)
निपुणः, त्रि, (नि+पुण राशीकरणे + क ।) कार्य-
क्षमः । (यथा, नागानन्दे सूत्रधारोक्तिः ।
“श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदेषा गुण-
ग्राहिणी ॥”)
न्ययश्च, देवीभागवते । १ । ५ । ५६ ।
“न ते रूपं वेत्तुं सकलसुवने कोऽपि निपुणो
न नाम्ना संख्यां न कथितुमिह योग्योऽस्ति
पुरुषः ॥”)
ननपर्यायः । प्रवीणः २ अभिज्ञः ३ विद्वान् ४
निष्णातः ५ शिष्यः ६ वैज्ञानिकः ७ कृत-
मुखः ८ जती ९ कुशलः १० । इत्यमरः । ३।१।४ ॥
संख्यावान् ११ मतिमान् १२ कुशालीयमतिः
१३ जटिः १४ विदुरः १५ बुधः १६ दत्तः १७
नेदिनः १८ कृतधीः १९ सुधीः २० विद्वान् २१
कृतकर्मा २२ विचक्षणः २३ विदग्धः २४
चतुरः २५ प्रौढः २६ सोढा २७ विशारदः २८
सुमेधाः २९ सुमतिः ३० तीक्ष्णः ३१ प्रेक्षावान्
३२ विबुधः ३३ विद्वन् ३४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
विज्ञानिकः ३५ कुशली ३६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥
निफला, स्त्री, (निवृत्तं फलं यस्याः ।) ज्योति-
श्वती । इति भावप्रकाशः ॥ (ज्योतिष्मतीशब्दे-
रस्या गुणादयो आख्याताः)
निफेनं, स्त्री, (निवृत्तः फेनो यस्यादिति) अफेनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
निबन्धं, क्ली, (नितरां बन्धः तानलगादिसहित-
बन्धनं यच्च ।) गीतम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
निबन्धः, पुं, (निबध्नातीति । नि+बन्ध घञ् ।)
आनाहरीगः । गत्यस्य वृत्तिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ निबन्धः । इति जटाधरः ॥ बन्धनम् ।
यथा,—
“देवी सत्यद्विमीक्षाय निबन्धायासुरी मता ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥
(यथा, भागवते । ६ । २ । ४६ ।
“नामः परं कर्मेतिबन्धस्तनं
सुसुक्ष्मां तीर्थपदारुकीर्णनात् ॥”)
निबन्धनं, क्ली, (निबध्यतेऽनेनास्ति वा । नि+बन्ध
ल्युट् ।) हेतुः । इति हेमचन्द्रः ॥ उपनाहः ।
स तु वीणातन्त्रीनिबन्धनोर्द्धभागः । इत्यमरः ।
१ । ७ । ७ ॥ (नि+बन्ध + भावे ल्युट् ।)
बन्धनश्च ॥

निमिः

निबन्धा, [ऋ] पुं, निबन्धकर्ता । गत्यकर्ता । इति
आकरणम् ॥
निबन्धितः, त्रि, बहुः । निबन्धोऽस्य जातः इत्य-
इतच्प्रत्ययनियमः ॥
निबन्धनं, क्ली, (निबन्धते इति । नि+बन्ध +
ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ६२ । २२ ।
“युद्धेषु चरितं यस्मै दृष्टदेवनिबन्धनम् ॥”)
निमः, त्रि, (नियतं भातीति । नि+भा + क ।)
सदृशः । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ (यथा,
रघुवंशे । १० । ६ ।
“प्रनुवृत्तपुष्करिकाक्षं बालातपनिर्भाशुक्तम् ।
दिवसं प्रारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥”)
प्रकाशः । याज्ञे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
निभालनं, क्ली, (नि+भल + णिच् + भावे ल्युट् ।)
दर्शनम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥
निभूतं, त्रि, (नि+भू + क्त ।) अतीतम् । भूत-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निभृतः, त्रि, (नि+भृ + क्त ।) विनीतः । निर्जनः ।
यथा,—
“निभृतनिकुल्लगृहं गतया निशि रहसि निलीय
वसन्तम् ।”
इति श्रीजयदेवः । २ । १२ ॥
(अस्तमयासन्नः । यथा, रघुवंशे । ८ । १५ ।
“नभसा निभृतैरुना तुला-
सुदितार्केण समारोहं तत् ॥”)
निमज्जयुः, पुं, (नि+मज्ज + अयुच् ।) शयनम् ।
यथा, भट्टिः ।
“तत्प्रे कान्तान्तरैः सार्द्धं मन्येऽहं धिद्रिमज्जयुम् ॥”
निमज्जनं, क्ली, (निमज्जातेऽनेनेति । नि+मज्ज
+ भावे ल्युट् ।) स्नानम् । अवगाहनम् । यथा,
“नास्ति जन्यजनकयतिभेदः
सत्यमन्नजनितो जनदेहः ।
वीक्ष्य वः खलु तनुमग्नतादां
द्विद्रिमज्जनमवेमि सुधायाम् ॥”
इति नैषधे पञ्चमसर्गः ॥
निमज्जनं, क्ली, (निमज्जाते इति । नि+मज्ज +
ल्युट् ।) नियोजनविशेषः । “अत्र यस्याकरणे
प्रत्यवायस्तन्निमज्जनम् । यथा, इह सुस्त्रीत
भवान् । यस्याकरणे प्रत्यवायो न स्यात् तदा-
मज्जनम् । यथा, इह शयीत भवान् । इति
निमज्जनामज्जनयोर्भेदः ।” इति सुम्भबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥
निमयः, पुं, (निमीयतेऽनेनेति । नि+मि +
“एरच् ।” ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) विनिमयः ।
इत्यमरः । २ । १ । ६० ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ७८ । ७ ।
“पञ्जेनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः ।
निमयेत् पक्षमासेन भोजनार्थाय भारत ॥”)
निमिः, पुं, इक्ष्वाकुराणपुत्रः । तस्य निमेषे स्थिति-
कारणं यथा,—
“निमिर्नाम वृषः स्त्रीभिः पुरा द्यूतमरीचत ।

निमिषः

तन्नाम्नरेभ्याजगाम वृष्टिष्ठो ब्रह्मसम्भवः ॥
तस्य पूजामकुर्वन्तं शशाप स मुनिर्नृपम् ।
विरेतास्त्वं भवस्वेति शप्तस्तेनाप्यसौ पुनः ॥
अन्योन्यश्लापाश्च तयोर्विशरीरे विचेतसी ।
जग्मतुः श्लापनाशाय ब्रह्मार्थं जगतः पतिम् ॥
अथ ब्रह्मण आदेशास्त्रोचनेषु वसन्निमिः ।
निमेषाः स्युस्त्व लीकानां तद्विश्रामाय नारद ॥”
इति मत्स्यपुराणे ५५ अध्यायः ॥ * ॥
मतान्तरं यथा,—
“निमिः सहस्रसंवत्सरं सचमारेभे । वृष्टिश्च
होतारं वरयामास । तमाह वृष्टिः । अह-
मिच्छे पञ्चवर्षशतं यागार्थं प्रथमतः व्रतः ।
आगतस्तवापि ऋत्विग् भविष्यामीत्युक्ते सोऽपि
तत्कालमेवाव्येगोतमादिभिर्यागमकरोत् । समाप्ते
चामरपतियागे त्वरावान् वृष्टिश्च आजगाम ।
तत्कर्मकर्तृत्वं गोतमस्य ब्रह्मा अयं विदेहो
भविष्यतीति श्लापं ददौ । निमिः शरीरं सदो
नृतमिव तस्यै । यज्ञसमाप्तौ भाग्यवह्मणाया-
गतान् देवान् ऋत्विज ऊचुः । यलमागय वरो
दीयतामिति । देवैश्च हृन्दितो निमिराह ।
नृत्यतावति जगद्यत्तदुदुःखमस्ति यच्छरीरात्मनो-
र्वियोगे भवति । तदहमिच्छामि सकललोचनेषु
वस्तुम् । न पुनः शरीरग्रहणं कर्तुमिति वस्तुं
देवेरसावशेषभूतानां नेत्रेष्वसां कारितः । ततो
भूताभ्युन्मेषनिमेषं चक्रुः ।” इति विष्णुपुराणे ४
अंशे ५ अध्यायः ॥
निमित्तं, क्ली, (नि+मि + क्त ।) संज्ञापूर्वकत्वात्
नत्वम् । हेतुः । (यथा, देवीभागवते । १।१८।५।
“किं निमित्तं महाभाग ! निःस्पृहस्य च मां
प्रति ।
जातं ह्यागमनं ब्रूहि कार्यं तन्मुनिसत्तम ! ॥”)
चिह्नम् । इत्यमरः । ३।३।७६ ॥ शकुनः । यथा,
“निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।।
इति श्रीभगवद्गीता ॥
निमित्तकं, क्ली, (निमित्त + संज्ञायां कन् ।)
निमित्तनिश्चयादागतम् । चुम्बनम् । इति शब्द-
माला ॥ निमित्तश्च ॥
निमित्तकारणं, क्ली, (निमित्तं कारणम् ।)
समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां भिन्नम् ।
तृतीयकारणम् । यथा । घटं प्रति कुलाल-
दण्डचक्रसज्जिलकुआदि । इति भाषापरिच्छेद-
सिद्धान्तसुक्तावली ॥
निमित्तकतु, पुं, (निमित्तं स्वस्तेन शुभाशुभशकुनं
करोतीति । क्त + क्तिप् ।) कोकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
निमित्तवित्, [दृ] पुं, (निमित्तं शुभाशुभलक्षणं
वेत्तीति । विद् + क्तिप् ।) देवः । गणकः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १४६ ॥
निमिषः, पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । १ ।
१४६ । ३६ ।
“निमिषोऽनिमिषः श्रुत्वा वाचस्पतिरुदारधीः ॥”
(निमिषतीति । नि+मिष + “इणुपधेति ।”

निमेषः

३।१।३६। इति कः।) कालविशेषः। चतु-
र्भिर्मीलनम्। इति मेदिनी। घ, ३६। (यथा,
महाभारते। १।१८६। १६।

“सव्यं चक्रे निमिषान्तरेण

शरीरं जग्राह दशार्धसंज्ञान्॥”

वर्त्मगतरोगविशेषः। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
३ अध्याये।

“निमेषाः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः।
चालयेदतिवर्त्मनि निमिषः स गदो मतः॥”

निमीलनं, स्त्री, (निमीलयन्तेति। नि + मील +
करणे ल्युट्।) मरणम्। (नि + मील + भावे
ल्युट्।) निमेषः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४२॥

(यथा, कलाविलासे। १। ४७।

“नयननिमीलनमूलः सुचिरं स्नानार्द्रचूलजल-
सिक्तः।

दम्भतवः सुचिकुसुमः सुखशतशाखाश्रितैः
फलितः॥”

कालविशेषः। यथा, सूर्यसिद्धान्ते। ४। १७।

“तद्वदेव विमर्शार्द्धनाडिकाहोत्रसंयुते।

निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे॥”

निमीलिका, स्त्री, (निमीलयतीति। नि + मील +
णिच् + क्तुल्। टाप्। अत इत्वम्।) व्याजः।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम्। ६। ७३।

“नीतस्य मखलेश्वरं वेलावित्तस्य भूसुजा।

देवीः कामयमानस्य चक्रे गजनिमीलिका॥”

निमीलनम्॥

निमेषः, पुं, (निमीयते परिमीयते इति। नि +
मा माने + “अचो यत्”॥ ३। १। ६७। इति
यत्। “इत् यति”॥ ६। ४। ६५। इति ईत्।)
निमेषः। परीवर्तः। इत्यमरटीकायां भरतः॥
(परिवर्तनीये, त्रि। यथा, महाभारते। १३।
५१। ६।

“नाहं शतसहस्रेण निमेषः पार्थिवम्॥
दोषतां सदृशं मूढममात्रेः सह चिन्तय॥”

निमेषः, पुं, (नि + मिष + भावे घञ्।) पद्म-
स्यन्दनकालः। पलक् इति भाषा। तत्पर्यायः।
निमिषः २ इति निमीलनम्॥ इति शब्द-
रत्नावली॥ पुंसो यावत्कालमन्त्रिणनेत्र-
विकाराणन्तरं पद्माकुञ्चनं जायते स निमेषः।
इत्यमरटीकायां भरतः॥ ७॥

“अक्षिपद्मपरिचेषो निमेषः परिकीर्तितः।
द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटौ तु लवः स्मृतः॥”
इत्यपिपुराणम्॥

(पद्मस्यन्दनम्। यथा, रघुः। २। १६।

“पपौ निमेषालसपद्मपङ्क्ति-

रूपोषिताभ्यामिव लोचनभ्याम्॥”

रोगविशेषः। यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने।
३६ अध्याये।

“नेत्रस्पर्शं निमेषं वा दृष्ट्वा कार्यं प्रजागरम्।
जम्भते दन्तचक्षुः तांस्तान्वाद्याधुप्रदवान्॥”

खनामखातयक्षविशेषः। इति नीलकण्ठः॥

दन्ध

निम्बः

यथा, महाभारते। १। ३२। १६।

“उलूकश्चसनाभ्याश्च निमेषेण च पश्चिराट्।
प्रवृत्तेन च संश्रामं चकार पुलिनेन च॥”

निमेषस्तु, स्त्री, (निमेषं करोतीति। ल + क्तिप्।
यदा, ल + भावे क्तिप्। निमेषे निमेषमात्रकाले
लङ् स्फुरणकार्यं यस्याः।) विद्युत्। इति शब्द-
माला॥

निमेषकः, [च] पुं, (निमेषेण निमेषकालं व्याप्ति-
त्यर्थः रोचते दीप्यते इति। रुच् दीप्तौ +
क्तिप्।) खद्योतः। इति विश्वकोशविशेषः॥

निम्बं, त्रि, निम्बटा वा अभ्यासः शीलमन्त्रः।
(यदा, निम्बटं ज्ञातोति। ज्ञा + कः।) नीचम्।
निष् इति नावाल इति च भाषा। तत्पर्यायः।
गभीरम् २ गम्भीरम् १। इत्यमरः। १। १०। १५॥
गभीरकम् ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
कुमारः। ५। ५।

“क ईक्षितार्थेस्थिरनिचयं मनः

पयश्च निम्बाभिसुखं प्रतीपयेत्॥”

पुं, अनभिज्ञपुत्रः। स तु सञ्जाजितप्रसेनयोः

पिता। यथा, भागवते। ६। २४। १२।

“श्रुतिस्तस्यानमित्रश्च निम्बोऽभूदमित्रतः।

सञ्जाजितः प्रसेनश्च निम्बस्यायासतुः सुतौ॥”

निम्बगा, स्त्री, (निम्बं गच्छतीति। गम् + ङ। टाप्।)
नदी। इत्यमरः। १। १०। ३०॥ (यथा, मनुः।
६। २२।

“यादृग्गुणैर्न भर्त्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि।
तादृग्गुणा वा भवति ससुत्रेणैव निम्बगा॥”

नीचगामिनि, त्रि॥

निम्बः, पुं, (निम्बति स्वास्यं ददातीति। निम्ब +
ञञ्।) वृक्षविशेषः। निम् इति भाषा। तत्-
पर्यायः। अरिष्टः २ मञ्जरीभद्रः ३ विजु-
नित्यासः ४ मालकः ५ पिचुमर्हः ६। इत्य-
मरः। १०। ४। ३२॥ अर्कपादपः ७। इति हेमचन्द्रः॥

केटयः ८ वरत्तवः ९ हर्षिः १०। इति रत्न-
माला॥ प्रभ्रः ११ पारिभद्रकः १२ काक-
पत्रः १३ कीरेटः १४ नेता १५ सुगन्ताः १६
विश्रीकपङ्कः १७ यवनेटः १८ पीतसारकः १९
शीतः २०। इति राजनिर्घण्टः॥ पिचुमर्हः २१
तिक्तकः २२। इति भावप्रकाशः॥ कीकटः २३
मुकमानकः २४। इति जटाधरः॥ अस्य

गुणाः। शीतत्वम्। तिक्तत्वम्। कफघ्नकृमि-
वमिषोपशान्तिकारित्वम्। वलामबद्धविषपित्त-
दोषवृद्धयविदाहनाशित्वम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ लघुत्वम्। याहित्वम्। कटुपाकि-
त्वम्। अपिवातकारित्वम्। अज्वलत्वम्। अम-
लकटकासम्परावृत्तिर्हृत्कुष्ठकुल्लासमेहनार्थ-
त्वम्। तत्पञ्चगुणाः। नेत्रहितकारित्वम्।
क्षमिपित्तविषसंश्लेशोपककुष्ठनाशित्वम्। वात-
लत्वम्। कटुपाकित्वम्। तत्पञ्चगुणाः। रसे
तिक्तत्वम्। पाके कटुत्वम्। भेदनत्वम्। क्षिण-
त्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। कुष्ठगुल्फार्शः क्षमि-
मेहनार्थित्वम्॥

निम्बकं

“निम्बः शीतो जघुर्पाणी कटुपाकोऽभिवातशुतः।

अज्वलः अमलकटकासम्परावृत्तिक्षमिप्रसूतः॥

प्रक्षपितकफवृद्धिर्कुष्ठकुल्लासमेहनशुतः॥

निम्बपत्रं स्मृतं नेत्रं क्षमिपित्तविषप्रसूतः॥

वातलं कटुपाकश्च संश्लेशोपककुष्ठशुतः॥

नेत्रं फलं रसे तिक्तं पाके तु कटु भेदनम्॥

क्षिणं लघुत्वं कुष्ठं गुल्फार्शः क्षमिमेहनशुतः॥”

इति भावप्रकाशः॥ ७॥

तत्पञ्चगुणाः। नाज्वलत्वम्। क्षमिपित्तकफ-
त्वग्दोषघ्नकक्षमिषोपशान्तिरित्वम्। पित्तलत्वम्।
इति राजनिर्घण्टः॥ ७॥

“निम्बं पित्तकफवृद्धिर्हृत्कुष्ठकुल्लासमेहनशुतः॥”

निम्बपत्रं इति वा पाठः॥ ७॥

“करञ्जनिम्बजफलं क्षमिपित्तप्रमेहजितम्।

निम्बतेजसु कुष्ठं तिक्तं क्षमिहरं परम्॥”

इति राजनिर्घण्टः॥

अथ महानिम्बः। वकारेण इति हिन्दीभाषा॥
तत्पर्यायगुणाः। यथा, भावप्रकाशे।

“महानिम्बः स्मृतो द्वेका रम्भको विषसृष्टिकः।

क्षेप्रसृष्टिर्निम्बरकः कासकः क्षीर इत्यपि॥

महानिम्बो हिमो वृक्षक्षितो यादौ कषायकः।

कफपित्तक्षमिहृत्कुष्ठकुल्लासकजितः॥

प्रमेहश्वासगुल्फार्शोन्मिषाविषनाशनः॥”

(वृक्षां तिथौ तद्वत्तुल्ये त्र्यम्बक्यानिम्बं स्मृतम्।
इति तिथितन्त्रम्॥)

निम्बकः, पुं, (निम्ब इव। स्वार्थे कञ्।) निम्ब-
वृक्षः। इति भूरिप्रयोगः॥ (वृक्षां तद्वत्तुल्य-
निषेधो यथा, तिथितन्त्रे।

“कलङ्को जायते पित्त्ये त्र्यम्बक्योनिम्बकौ॥”

निम्बतवः, पुं, (निम्ब इव तत्पञ्चः।) मन्दार-
वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २६॥

निम्बबीजः, पुं, (निम्बस्य बीजमिव बीजं यस्य।)
राजादनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

नि(म्ब)म्बकं, स्त्री, (निम्बति मिच्छतीव रक्षतेति।

निम्ब सेचने + भाङ्। लोकात् रुः। पात्तिको ह्रस्वश्च।

ततः कञ्।) वृक्षविशेषः। कागजी जेय इति

भाषा॥ तत्पर्यायः। अज्वलम्भीरः २ वज्रिः ३

दीपः ४ वज्रिबीजः ५ अज्वलारः ६ दन्ताधानः ७

शोधनः ८ जम्बुमारी ९ निम्बः १० रोचनः ११।

(यथा, भावप्रकाशे पूर्वसूचके १ भागे।

“निम्बः स्त्री निम्बकं स्त्रीषु निम्बकमपि कीर्त्ति-
तम्॥”)

तत्पञ्चगुणाः। अज्वलत्वम्। कटुत्वम्। उष्ण-
त्वम्। गुल्फामवातकासकफानिघ्नवृद्धिहृ-
हरत्वम्। अपिठहृत्कारित्वम्। चक्षुष्यत्वम्।

परिपके अतीव रक्ष्यत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पाचनत्वम्। जघुत्वम्। क्षमिष्वेन्द्रोद्वेगज-
नाशित्वम्। तीक्ष्णत्वम्। वातपित्तकफमूलिनो

हित्वम्। कटुमृदुवृत्तिरोचनत्वम्। त्रिदोष-

वृद्धिप्रवातरोगनिपीडितानां विषविघ्नानां

मन्त्रये वृद्धगुदे विद्वत्तिकायाश्च प्रदेयम्। इति

भावप्रकाशः॥ ७॥

नियन्त्र

“भागैकं निम्बजं तोयं यद्भागं शर्करोदकम् ।
लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥
निम्बफलभवं पानमलम्बं वातनाशनम् ।
वह्निदीपिकरं रूच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

नियतः, त्रि, (नि + यम + क्तः ।) संयतः । यथा,
“कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां नराधिपः ।
पुण्याहारो वर्षमेकं तत्रैव नियतात्मवान् ॥”
इति भविष्यपुराणे द्वितीयकण्डः ॥
(सेवापरः । यथा, रामायणे । १ । २ । ७ ।
“प्रायश्चित्तं सुनेष्टस्य वस्त्रं नियतो गुरोः ॥”)
नियः । यथा,—
“अथ्यासिद्धिभूयस्य नियता पूर्ववर्तिता ।
कारणत्वं भवेत्तस्य चैविध्यं परिकीर्तितम् ॥”
इति भाष्यपरिच्छेदे । १६ ॥
(यथा च कश्चिन् ।
“चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्ये गतिर्वायौ भुवि चमा ।
यतस्तु नियतं सर्वं त्वयि चानुत्तमं यशः ॥”
निर्णयमध्यातोर्बेदायकत्वान् बहोऽपि । यथा,
नियताङ्गलिः ॥ संयुक्तः । आसक्तः । यथा,
महाभारते । १ । १३४ । ५६ ।
“प्रतिष्ठातात्मनो रत्नं सत्यं च नियतः सदा ॥”)
नियतिः, स्त्री, (नियम्यते आत्मा अग्रेति । नि +
यम + क्तृणे क्तिन् ।) भाग्यम् । देवम् । इत्य-
मरः । ११ । ४ । २८ ॥ (यथा, माघे । ४ । ३४ ।
“आसादितस्य तमसा नियतेर्नयोमा-
हाकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम् ॥”)
नियमः । इति मेदिनी । ति, १२० ॥ (चतु-
र्दशधारिणीदेवयोर्विष्णुनामान्यतमा । इति
वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥)
नियती, स्त्री, (नियम्यते कालो यथा । नि + यम +
क्तिच् । वा ङीष् ।) दुर्गा । यथा,—
“स्तुतिः संसरणाद्देवी नियती च नियामता ॥”
इति दंडीपुराणे विष्णुनामाध्यायः ॥
नियतेन्द्रियः, त्रि, (नियतानि संयतानि इन्द्रियाणि
येन ।) संयतेन्द्रियः । इन्द्रियदमनशीलः । यथा,
मार्कण्डेये । ८४ । ८ ।
“अभ्यस्य संनियतेन्द्रियतत्त्वसारेः ॥”
नियन्ता, [ऋ] पुं, (नियच्छति अन्धादीनि ।
नि + यम + णच् ।) सारथिः । इत्यमरः । २ ।
८ । ५६ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १३ । २२ ।
“स नियन्तृभ्वजरथं विद्याध निशितैः शरैः ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०५ ।
“अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो
यमः ॥”)
त्रि, शास्ता । यथा, रघुः । १ । १७ ।
“रेखागात्रमपि क्षुणादामनोर्वलं नः परम् ।
न यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नमिहृतयः ॥”
नियन्तितः, त्रि, (नि + यन्त्रि + क्तः ।) अवाधः ।
अनगलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ६ । ५२ ।
“आगच्छेत्सर्वथा सोवेममा पार्थे (नियन्तितः) ॥”

नियम

नियमः, पुं, (नियमनमिति । नि + यम + “यमः
समुपनिविषु च ।” १ । १ । ६३ । इति अप् ।)
श्रौचं सन्तोषः तपः स्वाध्यायः ईश्वरप्रणिधानम् ।
इति वेदान्तसारः ॥ प्रतिष्ठा । अङ्गीकार इति
धावत् । व्रतम् । तत्रोपवासादि । अनित्यमागन्तु-
साधनं कर्म । इत्यमरः । १२ । ७ । २८ ॥ (सङ्कल्पः ।
यथा, देवीभागवते । १ । २६ । २५ ।
“नियमं प्रथमं लब्ध्वा पश्चात् पूजां समाचरेत् ॥”
बन्धनम् । यथा, मनुः । ८ । १२२ ।
“धर्मस्याद्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥”)
मन्त्रणा । निश्चयः । इति मेदिनी । ने, ४६ ॥ * ॥
“नियमाः पञ्च सत्त्वाद्या बाह्याभ्यन्तरं द्विधा ।
श्रौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चैत्रियनियमः ॥
आगमनोपवासेत्यास्वाध्यायोपस्यनियमः ।
तपः क्रोधो गुरौ भक्तिः श्रौचश्च नियमाः स्मृताः ॥
यमाः पञ्चाप्य नियमाः श्रौचं द्विविधमीरितम् ।
सन्तोषस्तपसा जप्यं वासुदेवाचैनं दमः ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
“ब्रह्मचर्यमहिंसाश्च सत्यास्तीयापरिग्रहान् ।
संवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥
स्वाध्यायश्रौचसन्तोषतपसि नियतात्मवान् ।
कुर्वन्त ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवर्णं मनः ।
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥
“तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् ।
सिद्धान्तप्रवणश्चैव क्षीर्मेतिसि जपो हुतम् ।
दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः ॥”
इति तन्त्रसारे (इष्टयोगप्रदीपिकायाश्च । १ ।
१७ ॥ कवितानियमाः । यथा,—
“वर्णयेन्न सद्योत्पन्नमोक्षं प्रदर्शयेत् ।
भूर्भुवःस्वर्गं चमवत्येव मलयै ह्येव चन्दनम् ॥
सामान्यवर्णने श्रौत्वा कृत्वाभ्यः पुष्पवाससाम् ।
लक्ष्मणं केशकाकाहपयोनिधिमथोत्तमाम् ॥
रक्तत्वं रत्नवन्तूकविद्याम्भोजविषसताम् ।
तथा वसन्त एवाग्न्यपुष्टानां कलकूजितम् ॥
वर्षासिन्धु मयूराणां रुतं शुभश्च वर्णयेत् ।
नियमस्य विशेषोऽयं पुनः कश्चित् प्रकाशयेत् ॥
कमलासम्पदोः लक्षणहरितोर्नागसर्पयोः ।
पीतलोहितयोः स्वर्णपरामादिशिखादिषु ॥
चन्द्रशैलयोः कामध्वजे मकरमनुष्ययोः ।
दानवासुरदत्तानामेवमेवाभिलक्षितम् ॥
बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बालता ।
मानवा मौलितो बरण्यां देवाश्चरणतः पुनः ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके वर्णस्थिति-
र्नाम तृतीयं कुसुमम् ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ३० ।
“अतीन्द्रः संयुहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥”
महादेवः । यथा, तत्रैव तस्य सहस्रनाम-
कीर्तने । १३ । १७ । ३५ ।
“पवित्रश्च महाक्षैव नियमो नियमाश्रितः ॥”
नियमनं, स्त्री, (नि + यम + भावे ल्युट् ।) नियमः ।
यथा । “न तत्राभिधानियमनाश्रयाः ॥” इति

नियुक्तः

काव्यप्रकाशे द्वितीयोक्तावः ॥ बन्धनम् । यथा,
बलेर्नियमनमित्युद्धटः ॥ (नियमः । यथा,
रघुः । ६ । ६ ।
“समतया वसुवृष्टिविस्मये-
नियमनादसताश्च नराधिपः ॥”
नियच्छतीति । नि + यम + ल्युट् । नियामके,
त्रि । यथा, हरिवंशे । १८१ । ५३ ।
“दत्तयज्ञविनाशाय बलेर्नियमनाय च ॥”)
नियमसेवा, स्त्री, (नियमेन भगवतः सेवा ।)
कार्तिकमासे नियमपूर्वकभगवदाराधना । यथा,
“अलत्वा नियमं विष्णोः कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
जन्माज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद ॥”
किञ्च ।
“नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्तिकं सुने ।
चातुर्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः ॥”
तत्रोपक्रमकालश्चोक्तः श्रीलक्ष्मणसत्यासंवादीय-
कार्तिकमाहात्म्ये ।
“आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् ।
कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्यादतन्त्रितः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ अथ न
कार्तिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
नियमितः, त्रि, (नि + यम + णिच् + क्तः ।) कृत-
नियमः । बद्धः । यथा,—
“सुद्धाः सन्नासमेते विजहतु हरयः क्षुद्रशक्र-
कुम्भा
युद्धहेतुषु लज्जां दधति परममी शायका निष्प-
तान्तः ।
सौमित्रे ! तिष्ठ पार्श्वं त्वमपि न हि रुषां नन्वहं
मेघनादः
किञ्चिद्भूभङ्गलोला (नियमितलक्ष्मिं) राममन्त्रे-
षयामि ॥”
इति महानाटकम् ॥
नियतनं, स्त्री, (नि + यत + णिच् + ल्युट् ।)
निपातनम् । इत्यमरटीकायां नयनानन्दः ॥
नियामः, पुं, (नि + यम + पञ्चि चञ् ।) नियमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
नियामकः, पुं, (नियामयतीति । नि + यम + णिच्
+ क्तृल् ।) पोतवाहः । इत्यमरः । १ । १० । १२५ ॥
त्रि, । नियन्ता । इति मेदिनी । के, १६४ ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २७१ । ३४ ।
“ततोऽपि नाश्रयामासुः सर्वतोऽग्निनिधा-
मकाः ॥”)
नियुक्तः, त्रि, (नि + युज + क्तः ।) नियोगविशिष्टः ।
(यथा, मनुः । ६ । ६० । १ ।
“विधवायां नियुक्तस्तु धृताक्तो वाग्यतो निशि ।
एकसुतपादेयत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥”)
अवधारितः । आक्षेपः । यथा,—
“जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
ज्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।
त्वया हृषीकेश ! हृदिस्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥”
इत्याहुकतत्त्वम् ॥

नियोज्यः

नियुतं, स्त्री, (नियुते बहुसंख्या प्राप्यतेनेति ।
नि + यु + क्त ।) अक्षम् । इत्यमरः । १ । ५।२४ ।
यथा । “धनूनी नियुते प्रादादिति नियुते लक्ष्मि ।”
इति श्रीधरस्वामी ।

“शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् ।
स्त्री कोटिरब्धमिति क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ।
इति रत्नकोषः ।” इति भरतः । दशलक्षम् ।
यथा,—

“एकं दश शतमेव सहस्रमयुतमप्य ।
लक्षञ्च नियुतमेव कोटिरब्धमिव च ।
एतद्दः खल्वेति निखलञ्च शेषपद्मौ च सागरः ।
अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दशद्वयं यथोत्तरम् ।”
इति पुराणम् ।

नियुज्, स्त्री, (नि + युज् + क्त ।) बाहुयुजम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०६ । (यथा, हरिवंशे ।
१४२ । ७१ ।

“नियुज्कुशलान् मल्लान् देवो मल्लप्रियस्तदा ।
योधयित्वा ददौ भरि विपं वल्लानि चास्त्र-
वान् ।”)

नियोगः, पुं, (नि + युज् + घञ् ।) अवधारणम् ।
इति दुर्गादासः । (निश्चयः । यथा, रघुः ।
१७ । ४६ ।

“तत् सिधेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः”)
आज्ञा । इति हेमचन्द्रः । २ । १८० । (यथा,
रामायणे । २ । २१ । ४६ ।

“त्वया मया च वैदेह्या लज्जयेन मुमित्रया ।
पितृनियोगे स्थातयमेव धर्मः सनातनः ।”
अपुत्रभ्रातृपत्नीपुत्रार्थं नियोजनम् । यथा,
मनुः । १६ । ६२ ।

“विधवायां नियोगार्थं निवृत्तिं तु यथाविधि ।
गुरुवच्च स्त्रुवावच्च वर्तयतां परस्परम् ।”)

नियोगी, [नृ] त्रि, (नियोगोऽस्यास्तीति ।
नियोग + इति ।) नियोगविशेषः । नियुक्तः ।
तत्पण्यायः । कर्मसचिवः २ आयुक्तः ३
आप्तः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८३ । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८ ।

“कृष्णधन्वसुतुष्ट्यं ज्ञत्वं नान्यनियोगि-
नाम् ।”)

नियोग्यः, त्रि, (नियोक्तुमर्हः । नि + युज् + ग्यत् ।)
नियोगार्हः । प्रसूः । इति सुखबोध्याकर-

णम् । (यथा, प्रत्युखविजये । ५ । अङ्के ।
“एते वयं नियोग्या नियोजयतु नियोग्यः ।”)

नियोजनं, स्त्री, (नि + युज् + क्तुट् ।) नियोगः ।
(यथा, महाभारते । १० । ७६३ । २ ।

“सरणीयोऽस्मि भवता संप्रेषणनियोजनेः ।”)
प्रेरणम् । यथा । त्वयेतत् क्रियतामिति क्रियासु
नियोजनं प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ।

नियोग्यः, त्रि, (नियोक्तुं शक्यः । नि + युज् +
“प्रयोग्यनियोग्यौ शक्यार्थः ।” ७ । १ । ६८ ।
इति ग्यत्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) प्रेष्यः ।
किङ्करः । इत्यमरः । २ । १० । १७ । (यथा,
भागवते । ४ । १२ । २८ ।

निरन्त

“निश्चयं वैकुण्ठनियोग्यसुरजयो-
र्मयुच्युतं वाचसुतकमप्रियः ।”
नियोजनीये, त्रि, यथा, महाभारते । १२ ।
३२७ । ४६ ।

“न नियोग्याश्च वः शिष्या अनियोगे महा-
भये ।”)

नियोज्जा, [ज] पुं, (नियुज्यते इति । नि + युज्
+ क्तुट् ।) कुक्कुटः । इति राजनिर्घण्टः । बाहु-
युज्जकारी च ।

निरन्तदेशः, पुं, (निरन्तो देशः ।) अन्तदेशः ।
एकभागव्यवस्थानम् । स तु पूर्वमेव भ्रातृवर्षं यम-
कोटिः । दक्षिणे भारतवर्षे जङ्गाः पश्चिमे केतु-
मालवर्षे रोमकः । उत्तरे कुशवर्षे सिङ्गपुरी ।
एताः भूततपादविवराः अन्तोऽर्थं प्रतिष्ठिताः ।
तासामपरितो विपुत्रस्यो देवाकरो याति ।
तासु विपुत्रस्या धुवस्योमतिश्च न दृश्यते ।
तत्र दिवामानं रात्रिमानञ्च जिज्ञासादिकाः ।
इति सुय्यसिद्धान्तमतम् । (यथा, सिद्धान्त-
शिरोमणौ गोलाध्याये । १५ ।

“निरन्तदेशात् क्षितिषोऽप्राप्ति
भवेद्दक्ती गतिनेन यस्मात् ।”)

निरङ्कुशः, त्रि, (निर्नास्ति अङ्कुश इव प्रतिबन्धको
यस्य ।) अनिवायः । बाधाशून्यः । इति जटा-
धरः । (यथा, भागवते । १ । १७ । १५ ।

“अनागःस्वह भूतेषु य आगस्कृतिरङ्कुशः ।
आहर्तासि भुजं साक्षादमनस्यापि साङ्ग-
दम् ।”)

निरङ्गना, स्त्री, (निर्नास्ति अङ्गनमिव अन्यकारो
यच्च ।) पूर्णिमा । इति शब्दमाला । (निर्नास्ति
अङ्गनं यच्च ।) अङ्गनशून्यः, त्रि, (निर्गतं
अङ्गनमिवाज्ञानं यच्च ।) अज्ञानरहितं च । यथा,
देवीभागवते । १ । १८ । ३६ ।

“स कथं वध्यते ब्रह्मनिर्नाकारो निरङ्गनः ।”
पुं, योगविशेषः । यथा, हठयोगप्रदीपि-
कायाम् । ७ ।

“कान्तरी पुण्यपादञ्च निव्यनाथो निरङ्गनः ।”
महादेवः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
१४ । २ ।

“दीर्घरोमा दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्निरङ्गनः ।”)

निरतं, त्रि, (नि + र + क्तः ।) नियुक्तम् । यथा ।

राजतरङ्गकरे देवलः ।
“एतां शाखां सकृष्णं वा गङ्गाभिरङ्गैरधीत्य च ।
यत्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मः ।”)
इति व्यवहारतत्त्वम् ।

निरन्तरं, त्रि, (निर्नास्ति अन्तरं यस्मिन् यस्मादा ।)
निविडम् । घनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ।

जानकाशः । (यथा, आर्यासप्तम्याम् । ४२८ ।
“सञ्जनयोः स्तनयोरेव निरन्तरं सङ्गतं
भवति ।”)

अनवधिः । अपरिधानम् । अनन्तमानम् ।
अभेदः । असादृश्यम् । अच्छिदम् । (यथा, कुमार-

सम्भवे । ५ । २५ ।

निरव

“शिष्याश्रयान्तामनिकेतवासिभो
निरन्तरास्मन्तरवातवृष्टिम् ।”)

अविना । अवधिः । अनात्मोयम् । अनवसरः ।
अमध्यम् । अनन्तरात्मा । इति निरुपसर्ग-
पूर्वकान्तरशब्दार्थाः ।

निरन्तराभ्यासः, पुं, (निरन्तरः सततोऽभ्यासो
यच्च ।) साध्यायः । इति निष्काङ्क्षशेषः । सतता-
वृत्तिश्च ।

निरपचपः, त्रि, (निर्गता अपचपा लज्जा
यस्येति ।) धृष्टः । निर्लज्जः । इति जटाधरः ।
(यथा, भागवते । १ । २० । २४ ।

“ततो हसन् स भगवानसुरैर्निरपचपैः ।
अन्वोयमानस्तरसा क्रद्धो भीतः परापतत् ।”)

निरपेक्षः, त्रि, (निर्गता अपेक्षा यस्य ।) अन्-
पेक्षः । यथा, मलमासतत्त्वे ।

“अभिधानु पदेऽन्यस्मिन् निरपेक्षरवा मुनिः ।”
(यथा, रामायणे । ३ । १६ । ४२ ।

“कलननिरपेक्षो नैर्दितैरस्य रावणैः ।”)

निरयः, पुं, (निरुद्धः अयो गमनं यच्च ।) नरकः ।
इत्यमरः । १ । ८ । ११ । (यथा, हरिवंशे । १४ । १६ ।

“कथञ्च शक्तास्ते दानु निरयस्याः पलं पुनः ।”)

निरगलः, त्रि, (निर्नास्ति अङ्गलमिव प्रतिबन्धको
यच्च ।) अङ्गलः । अनाथः । इत्यमरः । ३ ।
१ । ८६ । (यथा, महाभारते । ७ । ६ । ६२ ।

“दशान्वेधानाञ्च स्वसपानाप्रलयात् ।
निरगलान् सर्वमेधानु पुण्यवत् पालयन् प्रजाः ।”)

निरयंकं, त्रि, (निर्गतोऽर्थो यस्मात् ।) कम् । निष्क-
लम् । भूतपण्यायः । मोघम् २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ८१ । विफलम् ३ । इति जटाधरः ।

(यथा, भागवते । ४ । १६ । १६ ।

“अयम् साक्षाद्गवाम्नाधीशः
कूटस्थ आत्मा कलयावतीर्णः ।
यस्मिन्नविद्यारचितं निरयंकं
पश्यन्ति नानात्वमपि प्रसीतम् ।”)

निरयः, पुं, (नि + र + “अदोरप” । ३।३।७७ ।
इति भावे अप् ।) नीरवः । रवाभावः । इति

निपुण्वदधातोरेणि निबन्धः । अपालनञ्च ।
(निर्गतैरलकः । यथा, अङ्कर्मज्ञतायाम् । १ ।
१८० । १२ ।

“नभो जुवो यन्निरवस्य राधः ।”
“निरवस्य निर्गतैरलकस्य ।” इति तट्टाणे

भायनः ।)

निरवग्रहः, पुं, (निर्गतोऽवग्रहः अतिबन्धो
यस्मात् ।) स्वतन्त्रः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ।

(यथा, हरिवंशे । ८० । ६ ।

“दुर्हमः कामनागो च स केशो निरवग्रहः ।”)
वृद्धिप्रतिबन्धाभावश्च । (महादेवे । यथा, महा-

भारते । १३ । १७ । ८० ।
“नीलस्तथाङ्गलुब्धश्च शोभनो निरवग्रहः ।”)

निरवज्ञानिका, स्त्री, (निर + अय + क्त + क्तुल ।
टापि अत इत्वम् ।) प्राचीरम् । इति शब्द-

माला ।

निराका

निराशनं, स्त्री, (निर् + अश् + क्युट् ।) भोजना-
भावः । अनशनम् । (निर्गतं अशनं भोजना-
दिकं यस्मात् । भोजनरहिते, चि ॥)

निरसः, चि, (निरुतो रसो यस्मात् ।) नीरसः ।
पुं, रसाभावः । रसस्य अभावः इति तत्पुरुष-
समासनिघ्नः ॥

निरसनं, स्त्री, (निरस्यते लिप्यते इति । निर् +
अस + क्युट् ।) प्रत्याख्यानम् । इत्यमरः । १।२।
३१ ॥ (यथा, महाभारते । १४।४।१० ।

“स पितृविक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनञ्च तत् ।
नियतो वर्तयामास प्रजाहितचिकीषया ॥”)

वधः । निष्ठीवनम् । इति मेदिनी । ने, १६१ ॥

निरसा, स्त्री, (निरुतो रसो यस्याः ।) निःश्रयिका-
लक्षणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

निरस्तः, चि, (निर् + अस् + क्तः ।) प्रहित-
बाणः । व्यक्तशरः । त्वरितोदितम् । शीघ्रो-
च्चारितवचः । निराकरणविशेषः । तत्पर्यायः ।

प्रत्यादिष्टः २ प्रत्याख्यातः ३ निराकृतः ४
निहतः ५ विप्रहतः ६ । इत्यमरः । ३।१।४० ॥

प्रतिनिघ्नम् ७ अपविद्धम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
निघ्नतः । प्रेषितः । संबन्धः । प्रतिहतः । इति

मेदिनी । ते, ११७ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
१ । ४८ ।

“यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्रात्पथीरपि ।

निरस्तपादपे देशे एरुहोऽपि हमायते ॥”

यथाच मार्कण्डेयपुराणे । ८८ । २३ ।

“आयाजो वद्विकृताभा सा निरस्ता मही-
रक्षया ॥”)

निराकरणं, स्त्री, (निर् + आ + क्त + क्युट् ।)
निवारणम् । निरसनम् । इति निराकरिण्यु-
शब्दटीकायां भरतः ॥

निराकरिण्युः, चि, (निराकरोति तच्छीलः । निर् +
आ + क्त + “अलङ्गनिराकृति” ॥ १ । २ ।
१३६ । इति इण्युः ।) निराकरणशीलः । तत्-
पर्यायः । चिपुः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ॥

(यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । १ ।
“निराकरिण्युर्वैर्लभ्युर्वैर्लभ्युः परितो रणम् ॥”)

निराकारः, पुं, (निर्गत आकारो देहादिदृश्य-
स्वरूपं यस्मादिति । निराद्य इति समासः ।)
परमेश्वरः । ब्रह्म । यथा,—

“साकारञ्च निराकरं सगुणं निर्गुणं प्रभुम् ।
सम्बाधारञ्च सर्वञ्च स्वेच्छारूपं नमान्यहम् ॥”

अपि च ।
“तेजःस्वरूपो भगवान् निराकारो निराश्रयः ।
निर्लिप्तो निर्गुणः साक्षी स्वात्मारामः परात्परः ॥

ध्यायन्ति योगिनस्तेजस्वदीयमशरीरिणम् ।
वेण्वासासौव साकारं कमनीयं मनोहरम् ॥

केचिच्चतुर्भुजं शान्तं लक्ष्मीकान्तं मनोहरम् ।
शुद्धचक्रगदापशुधरं पीताम्बरं परम् ॥

दिभुजं कमनीयञ्च किशोरं श्यामसुन्दरम् ।
शान्तं गोपाङ्गनाकान्तं रत्नभूषणभूषितम् ॥

एवं तेजस्विनं भक्ता सेवन्ते सततं मुदा ।

निराचा

ध्यायन्ति योगिनो यत्तु कुतस्तेजस्विनं विना ॥”
अपि च ।

“यो निर्गुणः स निर्लिप्तः शक्तिभ्यो नहि संयुतः ।
निश्चक्षुराश्रितः शक्तौ निर्गुणः सगुणो भवेत् ॥

यावन्ति च शरीराणि भोगार्हाणि महासुने ।।
प्राज्ञतानि च सर्वानि श्रीलङ्काविग्रहं विना ॥

ध्यायन्ति योगिनस्तच्च सुहं ज्योतिःस्वरूपिणम् ।
हस्तपादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥

वेण्वास्तं न मन्यन्ते तद्वक्ताः सुप्रदर्शिनः ।
कुतो बभूव तज्ज्योतिरहो तेजस्विनं विना ॥

ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यं शरीरं श्यामसुन्दरम् ।
अनीवासस्त्यसदनभूषणेन विभूषितम् ॥

एवं भक्ताश्च ध्यायन्ति शश्वत्परमेश्वरिनः ।
योगिनो योगरूपश्च काले भक्तिविपाकतः ॥

ज्योतिरभ्यन्तरे भूर्तिं पश्यन्ति ह्रपया प्रभोः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३२।७।४२ अः ॥

तस्य द्विचत्वारिंशद्भागानि यथा,—
“जगद्योनिरयोनिस्रमनन्तोऽयय एव च ।
ज्योतिःस्वरूपो ज्ञानवः सगुणो निर्गुणो महान् ॥

भक्तानुरोधान् साकारो निराकारो निरङ्कुशः ।
निर्युहो निखिलाधारो निःशङ्को निरुपद्रवः ॥

निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनात्मकः ।
स्वात्मारामः पूर्णकामोऽनेमिषो नित्य एव च ॥

सुभगो दुर्भगो वाग्मी दुराराधो दुरत्ययः ।
वेदहेतुश्च वेदाश्च वेदाङ्गो वेदविद्विभुः ॥

द्विचत्वारिंशद्भागानि प्राप्तवत्याय यः पठेत् ।
हृदा भक्तिं हरेर्दास्ये लभते वाञ्छितञ्च यत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्कावल्गवखण्डे ७ अध्यायः ॥
आकारशून्ये, चि ॥

निराकृतः, चि, (निर् + आ + क्त + क्तः ।) प्रत्या-
ख्यातः । निरस्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥

निराकृतिः, स्त्री, (निर् + आ + क्त + क्तिन् ।) निर-
सनम् । निराकरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥

(निर्गता आकृतियस्मादिति ।) अनाकारे
अस्वाध्याये च चि । इति मेदिनी । ते, २०३ ॥

(पुं, पञ्चमहायज्ञाशुष्ठानरहितः । यथा, मनुः ।
३ । १५४ ।

“यन्मो च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ॥”
“निराकृतिः पञ्चमहायज्ञाशुष्ठानरहितः ।

तथा न ह्यन्वोऽपरिशुद्धः ।
निराकर्तारमरादीनां च विज्ञेयो निराकृतिः ॥”

इति कुल्लुकभट्टः ॥
“निराकृतिः सत्यधिकारे महायज्ञाशुष्ठान-
रहितः । अनङ्गा निराकृतियुते । एवं हि

श्रुतपथे । यो न देवाश्चैति न पितॄन् न मनुष्या-
निति । यैस्तु पश्यते अस्वाध्यायश्रुतधनेनिरा-
कृतिरुदाहृतः ।” इति मेधातिथिः ॥ ७ ॥

रोहितमनुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ७ । ६३ ।
“हस्तपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः ।
मनोः पुत्रो हृत्केतुः पञ्चद्विजो निराकृतिः ॥”)

निराचारः, चि, निर्गन् विद्यते आचारो यस्य सः ।
अनाचारः । आचारशून्यः ॥

निराहा

निरातपा, स्त्री, (निर्गत आतपो यस्याः ।)
रात्रिः । इति शब्दचन्द्रिका । आतपशून्ये, चि ॥

निराबाधः, चि, (निर्गता आबाधा प्रतिबन्धो
यस्मात् ।) पक्षाभासविशेषः । यथा,—

“अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।
असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥

निराबाधं असदृश्यप्रदीपप्रकाशेनायं खण्डे
यवहरति ॥” इति मिताक्षरा ॥

निरामयः, चि, (निर्गत आमयो आधियंस्मात् ।)
रोगरहितः । तत्पर्यायः । वार्त्तः २ कल्मः ३ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ नीरुजः ४ पटुः ५
उल्लाघः ६ लघुः ७ अगदः ८ निरातङ्कः ९ ।

अनातङ्कोऽपि पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“निरामयाणां चिन्तन् भक्तमध्ये प्रकीर्तितम् ॥”
उपद्रवादिशून्यः । यथा, महाभारते । १ ।

१५७ । ११ ।
“इदं नगरमभ्यासे रमणीयं निरामयम् ।
वभतेह प्रतिष्ठा ममागमनकाङ्क्षिणः ॥”

रोगनाशकः । यथा, सुकुन्दमालायाम् । २१ ।
“किमौपधेः क्षिप्रसि मृदु दुर्मते !

निरामयं लण्णरसायनं पिब ॥”)
निरामयः, पुं, (निर्गतः आमयो यस्मात् ।)

इदिकः । वनच्छगलः । इति मेदिनी । ये,
१०१ ॥ शूकरः । इति शब्दमाला ॥ (वृष-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १ । २३४ ।

“धृत्केतुर्हृत्केतुर्दौर्लभकेतुर्निरामयः ॥”
महादेवः । इति महाभारतम् । १।१।७।१४८ ॥

स्त्री, कुशलम् । यथा, तत्रैव । ५ । ७८ । ८ ।
“कुशलां पाण्डवानाञ्च प्रतिपत्सु निरामयम् ॥”)

निरामालुः, पुं, (निरारां रमतेऽनेनेति । नि + रम
+ कालकात् आलु दीर्घश्च ।) कपित्थः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणस्य कपित्थशब्दे
ज्ञातयम् ॥)

निरालम्बा, स्त्री, (निर्नास्ति आलम्बो यस्याः ।)
आकाशमासी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मुख-
यजुर्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । इति सुक्तिको-
पनिषत् ॥ अवलम्बनशून्ये, चि । यथा, हठ-
योगप्रदीपिकायाम् । ३ । ५४ ।

“एको देवो निरालम्ब एकावस्था मनोज्ञनी ॥”)
निराशः, चि, (निर्गता आशय यस्मादिति ।)

आशयशून्यः । यथा, तिथितत्त्वे ।
“भूतास्ते ये प्रकुर्वन्ति उल्लास्यहमचेतसः ।

निराशाः पितरो यान्ति प्राप्तिं दत्त्वा मुदा-
रयम् ॥”

निरसनं, स्त्री, (निर् + आस + क्युट् ।) निर-
सनम् । (निर्गतं आसनं यस्मात् ।) आसना-
भावविशेषः, चि ॥

निराहारः, चि, (निर्गत आहारो यस्य ।)
आहाररहितः । यथा,—

“निराहाराश्च ये जीवाः पापि धर्मे रताश्च ये ॥”
इति तर्पणप्रकरणीयाद्विद्याचार्यवचनम् ॥

निरुक्तं

निरिच्छिणी, स्त्री, (निर्निश्चयं जनं इति प्राप्नोतीति । निर + इच्छ + णिनिः ततो ङीप् ।)
निरिच्छिणी । तत्पञ्चायः । अथगुणिका २ पटी ३ यवनिका ४ । इति त्रिकाशेषः ॥

निरिच्छयः, त्रि, (निर्गतानि इन्द्रियाणि यस्मात् ।)

इन्द्रियशून्यः । यथा, मनुः । ६ । २०१ ।

“अनंशौ जीवपतितौ जात्यवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमुकाश्च ये च केचिन्निरिच्छयाः ॥”

निरौत्थनं, स्त्री, (निर + ईत् + भावे क्युट् ।)
दर्शनम् । यथा,—

“ब्रवात्तथास्मिन्नि सेविताश्च

विप्लवघातक्रमनियहाश्च ।

वास्ययद्वात् स्वयंनिरौत्थनाश्च

नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥”

इति माधवकरः ॥

(निरीक्षते इति । निर + ईत् + ल्युट् । दर्शके, त्रि । यथा, भागवते । ७ । १५ । ३२ ।

“प्राणापानौ संनिश्चान्ता पूरकम्भकरेणकेः ।

यावत् मनस्यचेत् कामात् स्वनासायनिरौ-

त्थनः ॥”

निरौत्थितं, त्रि, (निर + ईत् + क्तः ।) अवलो-
कितम् । यथा,—

“निरौत्थितं चाङ्गमवीक्षितञ्च

दृष्ट्वा पिबन्ती रभसेन तस्य ।

समानमानन्दमयं दधाना

विवेद भेदं न विदर्भसुभः ॥”

इति नैषधः ॥

निरौत्थं, स्त्री, (निर्गता ईशा यस्मात् ।) फालः ।

इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥ (निर्गता ईश

ईश्वरो यस्य ।) ईशशब्दे नास्तिके च त्रि ॥

निरौत्थं, स्त्री, (निर्गता ईशा यस्मात् । निरादय

इति समासः ।) निरीक्षम् । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

निरौत्थः, पुं, (निर्गता ईशा चेष्टा यस्मात् ।) विष्णुः ।

यथा,—

“निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीक्षो निधनान्तकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवस्य कृष्णार्जवस्य

मकचने ७ अध्यायः । ईशाशब्दे, त्रि ॥ (यथा,

देवीभागवते । ४ । १० । ११ ।

“निरौत्थः पुरुषः कस्मात् प्रकृष्याद् युद्धभीड-

शम् ॥”

निरुक्तं, स्त्री, (निर्निश्चयेन उक्तम् ।) वेदवेदाङ्ग-

शास्त्रविशेषः । यथा,—

“शिक्षा कल्पो यूपकरणं निरुक्तं ज्योतिषमथाः ।

कन्दश्चेति षडङ्गानि वेदानां वेदिका विदुः ॥”

इति श्रुत्तरत्रावली ॥

(तथाहि,—

“वर्णागमो वर्णविषयश्च

• द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थंतिष्ठयेन योग-

स्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥”

यदुक्तं देवदत्तयज्वना, निरुक्तं, तदुच्यते,—

निरुक्तं

निरुक्तं

“यत् उक्ताध्वनविषयकम् प्रविभागस्तौ-

विनियोगस्तौपलक्षितकर्मज्ञभूतकालस्थोप-

श्रितलक्ष्यस्तेनैवैवैदस्यार्थपरिज्ञानविषये नि-

रुक्तं नामैवमङ्गमारभ्यते । प्रधानचेदमितरेभ्यो-

रुक्तैः सर्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् ।

अर्थो हि प्रधानम् । तदुक्तं शास्त्रः । स चैतरेषु

आकरवादिषु चित्तवते । कस्यैव स्वल्पं विनि-

योगश्चिन्त्यते । स च पुनरर्थोभिधानवशेन मन्त्रा-

नाम् । यो वमर्थमभिधानेन संस्वर्तुं समर्थो मनः

स तच्च विनियुज्यते । तदुक्तं अर्थोभिधान-

संयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात् इति । न च

निरुक्ताहतेऽन्यदङ्गमन्यदा वाच्यं शास्त्रमस्ति

तात्पर्यं यदशेषान् शास्त्रान् निरुक्त्यात् । यदपि

च कश्चित् कश्चिदन्वयशास्त्रे शब्दनिर्मलम् ।

अतएव तद्व्यपलक्ष्यम् । यथा शब्दलक्ष्यपरि-

ज्ञानं सर्वशास्त्रेषु आकरवात् एवैवैदस्यार्थनि-

चनपरिज्ञानं निरुक्तम् । वस्तुमात्रमेव हि इत-

रेषु शास्त्रेषु स्वाभिमतवृत्तिविषयमेव किञ्चि-

चित्तवते वाच्यमपि च विध्यैवादेरुपपन्नोप-

मन्त्रार्थशेषभूतमेव । मन्त्रवाक्यार्थपरिज्ञानवद-

वाध्यात्म्यादिदेवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्माध-

काममोक्षाख्योऽखिलपुरुषार्थः । न चानिरुक्तो

मन्त्रार्थो यावन्नास्त्य इति । तस्मादर्थपरिज्ञाना

भिनिवेशादिमेव प्रधानमित्युपपन्नम् । अथा

स्यैवमखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य संग्रहः ।

तदुच्यते,—

नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम् । भावविकार

लक्षणम् । नामाख्यात्यातजानि सन्तामि च

यथोपस्य पञ्चप्रतिपत्तौ विचार्यावधारणम् ।

सन्तारयाख्यातजानि कानिचिदेवानेकधातु-

जान्योपि मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य

शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणम् ।

पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञानबोधवत्त्वप्रदर्श-

नाय आदिमध्यान्तानेकदेवतालिङ्गसङ्कटेषु मन्त्रेषु

यादृक्परिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा ।

अर्थद्वयप्रशङ्गा । अनर्थभावधारणम् । वेदवेदाङ्ग-

वृत्तः । सप्रयोजननिघण्टुसमाख्याविरचनम् ।

प्रकरणत्रयविभागेन नैघण्टुकप्रधानदेवताभि-

धानप्रविभागलक्षणम् । निरुक्तलक्षणद्वारेण

शब्दवृत्तिविषयोपदेशः । अर्थप्राधान्यात् लोपो-

पधाविकारवत्त्वलोपविषययोपदेशेन सामर्थ्योप-

प्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवत्त्वलोप-

विषययादन्तवत्त्वयापत्तिवर्णापन्नोदाहरण-

चिन्ता । अन्तस्यान्तङ्गातुनिमित्तेन सम्यक्सा-

म्यसायांभयप्रकृतिधातुनिमित्तनोपदेशः । भा-

गिक्रियायोरुत्तिथौ नेगमशब्दार्थप्रसिद्धिः । नेग-

मप्रायोत्तिथौ भागिकशब्दार्थप्रसिद्धिः । देश

अवस्थाया शब्दरूपप्रपदेशः । तद्विज्ञानसमाप्तनाम-

निरुक्तलक्षणम् । शिष्यलक्षणम् । विशेषण

वाक्यया तत्त्वपर्यायभेदसङ्ग्राहसिद्धिर्देवाहरणा-

त्रिचननववक्ष्यया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां

विभागेन नैघण्टुकप्रकरणानुक्रमणम् । अने-

निरुक्त्यो

कार्यान्वगतसंस्कारानुक्रमणम् । परोक्षज्ञता-

ध्यात्मिकमन्त्रलक्षणम् । सुखाशीःश्रवणाभि-

प्राप्ताभिध्यापरिदेवतानिन्दाप्रशंसादिभिर्मन्त्रा-

भिध्यातिरूपदेशः । निदानपरिज्ञानवाक्या-

पनायानादिवैवतोपपरीक्षणायाध्यात्मोपदेश-

प्रकृतिभूतत्वम् । इतरेतरलक्षणम् । स्वावचय-

भेदतः तिरुवाभेकेकस्या माहाभाष्यज्ञतोऽनेक-

नामधेयप्रतिपत्तिः । एषगभिधानन्तुपत्तिसम्भ-

वादा । देवतावामाकारचिन्तनम् । भक्तिसाध-

नर्थसंस्तवकर्मलक्षणभाष्यविभाष्यलक्षणभाष्यानि ।

एषयन्तरिचक्षुष्यादेवतानामभिधेयाभिधान-

युत्तुपत्तिप्राधान्यमुदाहरणम् । तन्निर्मलचन-

विचारोपपत्तवधारणानुक्रमेण व्याख्या देवता-

प्रकरणनिर्णयः । विद्यापारम्पराप्राप्त्योपदेशः ।

मन्त्रार्थनिर्मलचनद्वारेण देवताभिधाननिर्मलचनत्वं

देवतातात्त्विकम् । इत्येव समाप्तौ निरुक्त-

शास्त्रचिन्ताविषयः ॥”

“वर्णागमो वर्णविषयश्च इत्यादिना निरुक्ते

नोक्तं निरुक्तम् ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पदभङ्गनम् । यथा,—

“प्रस्तावस्तु प्रकरणं निरुक्तं पदभङ्गनम् ॥”

इति विसम्भः ॥

कथिते, त्रि । यथा, “निरुक्ता प्रकृतिर्देवा ।”

इति जगदीशः ॥

निरुक्तः, त्रि, (नि + क्त + क्तः ।) संरुक्तः । रोप-

विशेषः । इति अनिरुद्धाष्टोटीकायां भरतः ॥

(यथा, देवीभागवते । ४ । २६ । १५ ।

“मया निरुक्तः पापात्मा पतितोऽहं नृप पुनः ॥”

निरुद्धप्रकाशः, पुं, मेदुजातस्तुभ्ररोगविशेषः ।

तल्लक्षणमाह ।

“वातोपप्लव्ते मेदु तु चक्षुः संश्रयते मणिम् ।

मणिश्चक्षुर्निरुद्धश्च मन्त्रोक्तो रुग्णश्च ॥

निरुद्धप्रकाशे तस्मिन्मन्त्रधारमवेदनम् ।

मन्त्रं प्रवर्तते जन्तोस्मिन्निमित्तं त्रिषु न च ॥

निरुद्धप्रकाशं विन्यस्तं सन्तं वातसम्भवम् ।

निरुद्धप्रकाश इत्यस्य स्थाने निरुद्धप्रकाशपद-

माधेवात् ॥ ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।

“निरुद्धप्रकाशे नाडीं लौहीसुभयोऽनुसृज्यम् ।

दण्डवीं वा जलजलां घृताक्तां संप्रवेशयेत् ॥

परिषिञ्चेद्दन्तां मन्त्रां शिखमारवराज्योः ।

चक्रनेत्रं तथा योज्यं वातघ्नं च योजयेत् ॥

चाक्षान्मूलतरीं सम्यक् नाडीं गर्भं प्रवेशयेत् ।

सोमो विषड्येदेव खिन्नमन्त्रं भोजयेत् ॥

भिन्ना वा सवर्णां सुहृदां सद्यः क्षतवदाचरेत् ॥”

इति भयप्रकाशः ॥

निरुद्धयोगः, त्रि, (निर्गता उद्द्योगो यस्य ।)

निरुद्धमः । उद्द्योगाभावविशेषः । (यथा,

भागवते । ८ । ८ । २६ ।

“निःसन्ना जीवुपा राजन् । निरुद्धयोगागत-

अपाः ।

यदा चोपस्थिता जम्भया बभूवुर्देवानवाः ॥”

निरुहः

निरुपद्रवः, चि, (निर्गत उपद्रवो यस्मादिति ।)

उत्पातरहितः । यथा, —

“जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिर्चं निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा विकले च शुभं वदेत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

निरुपमः, चि, (निर्गता उपमा सादृश्यं यस्मात् ।)

उपमारहितः । अनुपमः । यथा, —

“गोडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तच्चापि राष्ट्रा
पुरी ।”

इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥

निरुपेक्षः, चि, (निर्गता उपेक्षा यस्मात् ।) यदा

निर्गति उपेक्षा यस्य सः । अनुपेक्षः ।

उपेक्षाशून्यः ॥

निरुद्धः, पुं, (नि + रुह + क्तः ।) निरुद्धलक्ष-

णाक्तः शब्दः । यथा, — “पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं
तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरुद्धो
दायशब्दः ॥” इति दायभागः ॥

निरुद्धलक्षणा, स्त्री, (निरुद्धा लक्षणा ।) शक्ति-
तुल्यलक्षणा । यथा,

“निरुद्धलक्षणाः काश्चित् काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ॥”

इति काव्यप्रकाशटीकायां महेन्द्रः ॥

निरुद्धा, स्त्री, (निरुद्ध + स्त्रियां टाप् ।) लक्षणा-

विशेषः । यथा, “काचित् लक्षणावच्छेदकी-
भूततत्त्वद्रूपेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वात् निरुद्धा ।
यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावा
कत्वादरुण्यादिप्रदस्य ॥” इति शब्दशक्तिप्रका-
शिका ॥

निरुपणं, स्त्री, (नि + रूप + णिच् । ल्युट् ।)

आलोकः । विचारः । निदर्शनम् । इति मेदिनी ।

ये, ६६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ७१ । ३२ ।

“प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
देवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तेषु निरुपणैः ॥”

निरुपयतीति । नि + रूप + णिच् + ल्युट् ।

निरुपके, चि । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ६६ ।

“एतं देवा सहेन्द्रेण मासुपागम्य दुःखिताः ।

तद्वाक्यापास्तमत्कर्मदिननक्तं निरुपणाः ॥

याचन्तेऽहर्निशं संस्था यथादिवखण्डिताम् ॥”

निरुपितः, चि, (नि + रूप + णिच् + क्तः ।)

कृतनिरुपणः । नियुक्तः । इति श्रीधरस्वामी ॥

यथा, श्रीभागवते । १ । ५ । २३ ।

“निरुपितो बालक एव योगिनां

सुश्रवणे प्राट्षि निर्विविचिताम् ॥”

निरुहः, पुं, (निरु + ऊह शून्ये + चञ् ।) वस्ति-

भेदः । यथा, —

“वस्तिर्निधातुवासास्थो निरुहश्चेतिसंज्ञितः ।

यः स्नेहेदीयते स स्यादनुवासननामकः ।

कषायक्षीरतेलेर्यो निरुहः स निगद्यते ॥”

इति सारकौमुदी ॥

अथ निरुहवस्तिकर्मविधिः ।

आचयेय उवाच ।

“चतुरङ्गुली वेणुमयी नाड्यौ प्रतिलक्ष्यं कृत्वा

तथा वस्तिप्रतिकर्मे कुर्यात् ।

निर्हृतिः

नातिचोष्य च काले च न शीते न च भोजिते ।

न निद्रादौ न मृत्रार्ते विद्यार्ते न च वेदभाक् ॥

वस्तिकर्मनिरुहश्च कारयेत्तं निरुह्य च ।

आदौ मृत्रविद्योत्सर्गं कृत्वा गुदं प्रक्षाल्य

नातिप्रिपिलशय्यायां शाययित्वा वामाङ्गे वाम-

पादं दक्षिणाङ्गे दक्षिणपादश्च सङ्कोच्य जङ्घो-

परि संस्थाप्य गुदाभ्यन्तरे द्वाङ्गुलमात्रां नाड्यौ

सुधीः सञ्चारयेत् । ततः श्वनेः श्वनेः वस्तिं

निष्पीड्य द्विपलपरिमिततेलेन निरुहं कुर्यात् ।

निरुहानन्तरं श्वनेः श्वनेरुत्तानं शाययित्वाङ्गो-

ल्लय च पश्चात् सङ्कोच्य पाणिभिः पञ्चवारान्

स्फिकृपिष्यान् त्रोटयेत् । ततः स्वस्यं कृत्वा

क्षयेनाप्यामाशयं मलस्थानं बोधयति । वस्तु-

दरवातान् दोषान् निवारयति । पश्चिंतास्तं

वस्तिनिरुहं तद्वस्तिकर्म च विदुः ।” इति

हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥

“नरो विरिक्तस्तु निरुहदानं

विवर्णयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् ।

शुद्धो विरेकेण निरुहदानं

तद्व्यास्य शून्यं विलयेच्छरीरम् ॥”

“विश्वकृष्यन्तं दोषचयं निरुह्य

संज्ञान् विकारान् शमयेन्निरुहः ।

देहे निरुहेण विशुद्धमार्गे

सस्नेहनं वर्णवर्णप्रदश्च ॥”

इति सिद्धिस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

“समेत्स्ववचोद्वृतः सतेलो

देहो निरुहो बलवर्णकारी ।

आनाहपाश्वामययोनियोयान्

गुल्मानुदावर्षरुजश्च हन्यात् ॥

यस्याङ्गमूलान्तरलेन सिद्धं

पयः श्रुताङ्गाफलपिप्पलीभिः ।

युक्तं सप्तर्षिर्भुवातरक्तः

वैस्वयवीसर्पाहितो निरुहः ॥”

इति सिद्धिस्थाने तृतीयोऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥

ऊहशून्यः । निश्चितम् । इति मेदिनी । हे,

१८ ॥ नियहः । तर्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

निर्हृतिः, स्त्री, (निर्नियता कृतिर्घृणा अशुभं वा

यत्र ।) अलक्ष्मीः । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ८७ । ६ ।

“अरुणदं परुषं तीक्ष्णवाचं

वाक्काण्डकेस्त्रितुदन्तं मनुष्यान्

विद्यालक्ष्मीकृतमं जनानां

सुखे निवृद्धां निर्हृतिं वहन्तम् ॥”)

अस्या उपाख्यानं यथा, —

“समुद्रमथनादयानि रत्नान्वापुः सुरोत्तमाः ।

श्रेष्ठश्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥

यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भार्यार्थमात्मनः ।

तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनम् ॥

लक्ष्मीरवाच ।

असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठां परिणीयते ।

तस्मात्समायजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदनम् ॥

विवासोदह मां पश्चादेव धर्मेः सनातनः ।

निर्हृतिः

तस्माद्वर्मेयतिक्रामं न कुर्व्या मधुसूदनम् ॥

कृत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः ।

उद्दालकाय सुनये सुदीर्घतपसे तदा ।

आप्रवाक्याशुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ॥

स्युलोहोऽयं शुक्लवदनं विरूपां विभ्रतीं तनुम् ।

सर्वदारक्तनयनां रूचिपङ्क्तिशरीररुहाम् ॥

स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् ।

वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्मेवित् ॥

होमधूपसुगन्धाष्टं वेदघोषेण नादितम् ।

आश्रमं तं विलोक्याथ यथिता सामवीदिदम् ॥

ज्येष्ठोवाच ।

नहि वासानुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ।

नात्रागमिष्ये भो ब्रह्मन् ! नयस्मान्यत्र मां ध्रुवम् ॥

उद्दालक उवाच ।

कथं नायासि किञ्चात्र वर्तते स्वमतं तव ।

तव योग्या च वसतिः का भवेत् तद्वदस्व माम् ॥

ज्येष्ठोवाच ।

वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम् ।

यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहम् ॥

परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।

पितृदेवार्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् ॥

दानशौचे न विद्यते परद्रव्यापहारिणः ।

परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम ॥

वृद्धसंजनविप्राणां यत्र स्यादपमाननम् ।

निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सन्धवसाम्यहम् ॥

कृत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्ववदन्तोऽभवत् ।

उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह ॥

उद्दालक उवाच ।

अथत्यष्टमस्तुतेऽस्मिन्नलक्ष्मिं श्रमत्तां क्षयम् ।

आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः ॥

कृत उवाच ।

इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।

प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा तं न ददर्श सा ॥

तदा शूरोद करुणं भर्तृस्वागेन दुःखिता ।

तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽपश्यत् ॥

तदा विज्ञापयामास विष्णुस्तद्विजमानसा ॥

लक्ष्मीरवाच ।

स्वामिन्मङ्गलानी ज्येष्ठा स्वामित्वागेन दुःखिता ।

तामाश्वसयितुं याहि कृपाशी ! यद्यहं प्रिया ॥

कृत उवाच ।

लक्ष्मी स ह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयाम्बितः ।

आश्वसयन्नलक्ष्मीं तामिदं तावन्मयाव्रवीत् ॥

विष्णुवाच ।

अथत्यष्टमस्तुतेऽस्मिन्नलक्ष्मीः स्थिरा भव ।

ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥

मन्द्वारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।

असृष्टोऽसौ भवेत्तस्मान्मन्द्वारं विना किल ॥

प्रत्यब्धमर्षेयिष्यन्ति तां ज्येष्ठां दृष्ट्वाभिमनः ।

तेज्विं श्रीः कनिष्ठा ते सदा तिष्ठन्त्वनामया ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १६१ अध्यायः ॥

निर्घ्नः

निर्घातः

निर्जले

अस्तं याते नीचान् प्रथमे यामे निहन्ति
शस्त्रानि ।
गङ्गा द्वितीययामे पिशाचसङ्घान्निपीडयति ।
तुरगकारिणस्तृतीये विनिहन्त्याद्यायिनश्चतुर्थे
च ।
भैरवजर्जरशब्दे याति यतस्तां दिशं हन्ति ॥”)
निर्जोषः, पुं, (निर् + घुष शब्दे + घञ् ।) शब्द-
मात्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । २३ ॥ (यथा,
रघुः । १ । ३६ ।
“जिह्मगम्भीरनिर्जोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ॥”
निर्नास्ति घोषो यजेति । शब्दशून्ये, चि । यथा,
महाभारते । १४ । १६ । ३६ ।
“मनियस्येन्नियग्रामं निर्जोषे निर्जने वने ।
कायमभ्यन्तरं कृतकमेवायः परिचिन्तयेत् ॥”)
निर्जनः, चि, (निर्गतो जनो यस्मात् ।) जन-
शून्यस्यानादिः । विजनः । इति विविक्तादिशब्द-
टीकायां सारसुन्दरी ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ७ । ६ । ५६ ।
“एकस्मिन् समये पाकुर्मादौ ब्रह्मण निर्जने ।
आश्रमे चानिकामार्त्तो जगद्भागवतेश्वरः ॥”)
निर्जरः, पुं, (जराया निष्कान्तः । निरादयः
क्रान्ताद्यर्थं पञ्चम्या इति समासः ।) देवः ।
इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ५ । ८ । १८ ।
“विशन्तु निर्जराः सर्वे कुशलं कथयन्तु वः ॥”)
जरारहिते, चि । इति मेदिनी । २ । १७३ ॥
सुधायाम्, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
निर्जरसर्षपः, पुं, (निर्जरप्रियः सर्षपः । शाक
पार्थिववत् समासः ।) देवसर्षपवृक्षः । इति
गजनिर्घण्टः ॥
निर्जरा, स्त्री, (निर्जर + टाप् ।) गुरुची । ताल-
पत्रा । इति मेदिनी । २ । १७३ ॥
निर्जलः, चि, (निर्गतं जलं यस्मात् ।) जलशून्य-
देशादिः । इति मयशब्दटीकायां भरतः । २ ।
१ । ५ ॥ यदुक्तम् ।
“सम्प्राप्ता दशमध्वजाद्यगतिनः संसृष्टिता
निर्जले
तुल्यद्वादशवद्वितीयमतिमन्नेकादशामस्तनी ।
सा वल्ली वृषपञ्चमस्य नवमभूः सप्तमीवर्जिता
प्राप्तोत्तमवेदनां प्रथमं हे तस्यास्तृतीयो भव ॥”
इति वल्लालसेनः ॥
निर्जलेकादशी, स्त्री, (निर्जला एकादशी ।)
शैष्ठमीसौम्यशुक्लेकादशी । यथा, प्राप्ते ।
श्रीभीमसेन उवाच ।
“पितामह ! ह्यशक्तोऽहं सुपपासे करोमि किम् ।
न्यतो बहुफलं ब्रूहि व्रतमेकमपि प्रभो ! ॥
श्रीयास उवाच ।
वृषस्य मिथुनस्थोऽर्के शुक्ला शुक्रेकादशी हि या ।
न्येष्टे मासि प्रयत्नेन शोपोष्णा जलवर्जिता ॥
ज्ञाने चाचमने चैव वर्जयित्वा दत्तं दुधः ।
उपयुज्यते नैवाप्यद्वयतभङ्गोऽप्यथा भवेत् ॥
उदयादुदयं यावदहर्निशं जलं दुधः ।

निर्जले

अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥
ततः प्रभाते विमले द्वादश्यां स्नानमाचरेत् ।
जलं सुवर्णं दत्त्वा तु द्विजातिभ्यो यथाविधि ॥
भुञ्जीत क्षतक्षत्यस्तु ब्राह्मणेः सहितो वशी ।
एवं क्षते तु यत् पुण्यं भीमसेन ! यदुच्यते तत् ॥
संवत्सरस्य या मध्ये एकादश्यो भवन्ति हि ।
तासां फलमवाप्नोति पुत्र । मे नात्र संशयः ॥
इति मां केशवः प्राह शङ्खचक्रगदाधरः ॥”
किञ्च ।
“घनधान्यवद्वा पुण्या पुत्रभाग्यसुखप्रदा ।
उपोषिता नरयात्रा । इति सत्यं ब्रवीमि ते ॥
यमदूता महाकायाः करालाः कामरूपिणः ।
दंष्ट्रापाशधरा रौद्रा नोपसर्पन्ति तं नरम् ॥
पीताम्बरधराः शङ्खचक्रहस्ता मनोजवाः ।
अन्तकाले नयनक्षेपं वेणुवा वेणुवीं पुरीम् ॥”
किञ्च ।
“तोयस्य नियमं यस्तु कुरुते वेणुवोत्तमः ।
पलकोटिसुवर्णस्य दामे दामे स पुण्यभाक् ॥
ज्ञानं दानं जपं होमं यदस्यां कुरुते नरः ।
तत् सर्वं चाद्यं प्राप्नोते तत् क्षणस्य भाषितम् ॥
किंवापरेण धर्मेण निर्जलेकादशीं वृष ! ।
उपोष्य सम्यग्विधिना वेणुवं पदमाप्नुयात् ॥”
किञ्च ।
“येः क्षता भीमसेनैषा निर्जलेकादशी शुभा ।
स्वकुलं तारितं सर्वं कुलातीतं तथा श्रुतम् ॥
आत्मना सह तेनैतं वासुदेवस्य मन्दिरे ॥”
किञ्च ।
“आत्मद्रोहः क्षतस्तु येरेषा ननुपोषिता ।
पापात्मानो दुराचारा दुष्टास्ते नात्र संशयः ॥”
किञ्च ।
“यस्मिन् यदुपयाङ्गत्वा यथापि परिकीर्तयेत् ।
उभौ तौ स्वर्गमाप्नौ हि नात्र कार्या विचा-
रणा ॥”
अथ निर्जलव्रतविधिः । यथा,—
“यथाप्राग्लिखितं कृत्वा सङ्कल्पनियमं व्रते ।
जलमादाय यज्ञोपास्यस्नानेन वेणुवः ॥
एकादश्यां निराहारो वर्जयिष्यामि वै जलम् ।
केशवप्रीयणार्थाय अत्यन्तदमेन च ॥” इति ॥
“वर्जयेच्चाम्बुहोरात्रं विना चाचमनार्थकम् ।
विना च प्राशनं पादोदकस्यात्यन्तपावनम् ॥
एकादश्यां निशायान् नित्यपूर्णां विधाय हि ।
हैमीं चैविक्रमोर्वास्तिं स्नापयेत् पयस्यादिभिः ॥
वस्त्रादिकं समर्प्याभ्यर्च्य गन्धादिभिश्च ताम् ।
प्रक्षाल्य जागरं कुर्यात् तदग्ने नर्तनादिना ॥
प्रातःस्नानादि निर्वृत्य तं चित्रकममर्चयेत् ।
शक्नाम्बुकुम्भान् विप्रेभ्यो दद्यात् गन्धादल-
कृतान् ॥”
तत्र मन्त्रः ।
“देवदेव क्षुभकेश संसारार्णवतारक । ।
जलकुम्भप्रदानेन यास्यामि परमाङ्गतिमिति ॥
दद्याच्च कनकं ह्वयं वस्त्रयुग्मसुपांश्वौ ।
जलपात्राणि दिशानि विभवे सति वेणुवः ॥

निर्भरि

शक्त्वा विप्रान् भोजयित्वा पीत्वा भार्गवकरा-
जम् ॥
सयं वानीय मौनी सन् भुञ्जीत सद्यः वन्धुभिः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविज्ञाने १५ विज्ञानः ॥
निर्भरः, चि, (निर् + जि जये + क्तः ।) प्राप्त-
पराजयः । तत्पर्यायः । पराजितः २ परा-
भूतः ३ विजितः ४ जितः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वशीकृतः । यथा,—
“ध्यायतश्चरन्नाम्नोऽं भावनिर्जितचेतसा ।”
इति श्रीभागवते । १ । ६ । अध्यायटीकायां स्वामी ॥
निर्जितेन्द्रियग्रामः, चि, (निर्जितः पराजित
इन्द्रियग्राम इन्द्रियसमूहो येन ।) यतिः । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४४ ॥
निर्जोषः, चि, (निर्गतो जीवो जीवात्मा यस्मात् ।)
जीवात्मारहितः । प्राणिशून्यः । यथा,—
“चित्ता चित्ता ह्योर्मध्ये चित्ता एव गरीयसी ।
चित्ता दहति निर्जोषं चित्ता दहति जीवितम् ॥”
इति प्राञ्चः ॥
निर्भरः, पुं, (निर्भृश्याति जीर्णोभवति उच्च-
स्थानपतनादिति । निर् + भृ + क्त्वा ।) पर्वता-
वतीर्णजलप्रवाहः । इति भरतः ॥ सुखा
अन्यथा वा गिरौ जलप्रवाहः । इति मधुः ॥
पर्वतादेगेन पतज्जलं भोरा इति ख्यातम् ।
इति कीकटः । तत्पर्यायः । भरः २ । इत्य-
मरः । २ । ३ । ५ ॥ निर्भरी ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ८ ।
“भरितो निर्भरश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥”)
तज्जलगुणाः । लघुत्वम् । पण्यत्वम् । दीपन-
त्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥
(यथा च ।
“शैलसानुभवदारि प्रवाहे निर्भरो भरः ।
स तु प्रसववशापि तज्जलं नेर्भरं जलम् ॥
नेर्भरं वचिस्तमीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुपाकञ्च वार्तं स्यादतिपित्तलम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
सूर्यघोटकः । तुषानलः । इति मेदिनी । २ । १७ ॥
निर्भरी, स्त्री, (निर्भृश्याति उच्चस्थानपातान्
जीर्णोभवतीति । निर् + भृ + क्त्वा । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) निर्भरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(निर्भर उत्पत्तिकारणत्वेनाख्यस्या इति । अत्र ।
डोम् ।) नदी । यथा,—
“जटाकटाहसम्भ्रमभ्रममिलिम्बनिर्भरी-
विलोलवीणिवल्लरीविराजमानमूर्द्धनि ।
ध्रुगङ्गागङ्गाजम्बलललाटपङ्कपावके
किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिचमं मम ॥”
इति रावणलतशिवस्तोत्रम् ॥
निर्भरी, [नृ] पुं, (निर्भरोऽख्यस्येति । निर्भर
+ इनिः ।) पर्वतः । इति चिकित्शेयः ॥
निर्भरिणी, स्त्री, (निर्भर उत्पत्तिकारणत्वेना-
ख्यस्या इति । इनिः । ङीप् ।) नदी । इति
चिकित्शेयः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१७ । ७ ।

निर्णयः

“सोऽपि तां वीर्य जावय्यरसनिर्गच्छी नृपः ।
यत्र प्राप परिष्कृतं देवाक्रान्तिं सुखं तत् ॥”
निर्णयः, पुं, (निर्णयमिति। निर् + नी + “एरच्” ।
३।१।५। इति भावे अच् ।) अवधार-
णम् । तत्पण्यायः । निश्चयः २ । इत्यमरः ।
१।५।३॥ निर्णयनम् ३ निश्चयः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । १२।५ ।
“स ताशुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः ।
अस्य सर्वस्य श्रुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥”)
विचारः । तत्पण्यायः । तर्कः २ गुणा ३ चर्चा ४ ।
इति त्रिकाशेषः । विरोधपरिहारः । इति
मिताक्षरा । चतुष्पादव्यवहारान्तर्गतशेषपादः ।
प्रयोजना इति आरवीयभाषा । द्विकी इति
द्वन्द्वरेजीयभाषा । तद्विवरणं यथा । “अथ
निर्णयः । तत्र नारदः ।
‘यस्यांशुः साक्षिणः सदा प्रतिज्ञां स जयी
भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य भवस्तस्य पराजयः ।
स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।
क्रियावसन्नोऽप्येते परं सभ्यावधारणम् ।
सम्यग्बुधतः पश्चात् राज्ञा शास्यः स शास्त्रतः ।
यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युप-
लक्षणम् । साक्षिणस्तिष्ठतिप्रथमपक्षानां मध्ये-
न्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यत्वप्रति-
पादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति
प्रत्येत्यम् । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनेवाङ्गीकृत-
स्वपराजयः । स्वचर्यावसितः कर्मस्वेदेवैवर्णा-
दिना पराजितत्वेनावधृतः । क्रियावसन्नः
साक्षादिना प्राप्तपराजयः । परमनन्तरम् ।
सभ्यावधारणं सभासदो मिलितानामयं परा-
जितः इति निर्णये अर्हति । स शास्त्रविधिना
शास्यः ॥ * ॥ निर्णयस्य फलमाह दृष्टान्तिः ।
‘प्रतिज्ञाभावनादादौ प्राङ्गविवाकादिपूजनात् ।
जयपत्रस्य चादानात् जयी कोऽने निगद्यते ॥’
जयपत्रस्य लेखनप्रकारमाह स एव ।
‘यदृष्टं व्यवहारेषु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥
पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्कं यदा नृपः ।
प्रदद्यान्नयिने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते ॥’
कात्यायनः ।

‘अर्थिप्रत्यर्धिवाक्यानि प्रतिसाक्षिवचस्तथा ।
निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावधृतं स्वयम् ॥
यत्तद्व्यवहारं लेखं यथापूर्वं निवेद्येत् ।
सभासदश्च ये तत्र धर्मेष्टास्त्रविदस्तथा ॥’
तत्र भाषोत्तरे क्रिया च पत्रसाक्षादिक
निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालाव-
स्थितमध्यस्थाश्च इत्यादिकं सर्वं लेखनीयं निरु-
पणस्य सम्बन्धप्रदर्शनार्थम् । तथाहि भाषो-
त्तरलेखनं हेतुमन्तरेण पुनर्यायप्रत्यवस्थान-
निवेधार्थम् । नहि न यहीतमिति मिथोत्तरेण
पराजितस्य पुनः परिशोधितं मयेति प्रत्यव-
स्थानं सम्भवति । प्रमाणलेखनम् पुनः प्रमाणा-

दृष्टं निर्णयः

नारोपस्यासन्निरासार्थम् । तदाह कात्यायनः ।
‘क्रियां बलवतीं त्रिका दुर्बलां योऽवजानीते ।
स जयेऽवधृते सभ्येः पुनस्तौ नाप्रयात् क्रियाम् ॥
निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणावपलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥
यथा पक्षेषु धान्येषु निष्कलाः प्रादुषो गुणाः ।
निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणावपलमप्या ॥’
निर्णयोत्तरलक्ष्यमाह मनुः ।
‘अर्थे त्वमन्यमानसु कारयेन विभावितम् ।
दापयेद्वनिकस्यायं दक्षलेषश्च शक्तिः ॥’
अमन्यमानं अपलपनम् । कारयेन साक्षादि-
प्रमाणेन । याज्ञवल्क्यः ।
‘ज्ञात्वापराधं देशश्च कालं बलमप्यापि वा ।
वयः कर्मे च पितृश्च दक्षं दक्षायुदापयेत् ॥’
मनुः ।
‘तीरितं चातुश्रिष्टश्च यत्र कचन सम्भवेत् ।
जनं तदुर्भेतो विद्यात् न तद्व्यो निर्वर्त्तयेत् ॥’
अतुश्रिष्टं साक्षादिनिर्णीतम् । अतएव तीरितं
प्राङ्गविवाकादिभिः समापितम् । तद्विवादपदं
पुनर्न निर्वर्त्तयेदित्यर्थः । यत्र तु तीरितातुश्रिष्ट-
योरेवधर्मगतत्वमत्वा पराजयो पुनर्द्विगुण-
दण्डमङ्गीकृत्य प्रत्यवतिष्ठते तत्र पुनर्यायदर्शन-
माह नारदः ।
‘तीरितं चातुश्रिष्टश्च यो मन्येत विधर्म्मतः ।
द्विगुणं दण्डमादाय तत् कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥’
असद्विचारे तु विचारान्तरमाह स एव ।
‘असाक्षिकम् यदृष्टं विमोर्गं च तीरितम् ।
असम्मतमतेऽहं पुनर्दृष्टममर्हति ॥’
असाक्षिकमित्यप्रमाणोपलक्षणम् ॥ * ॥
याज्ञवल्क्यः ।
‘दुर्दृष्टस्तु पुनर्दृष्टा व्यवहारान् शृणुतु ।
सभ्याः सभ्ययोऽद्वयं विवादाद्विगुणं दण्डम् ॥
साक्षिसभ्यावसन्नानां द्वयं दर्शनं पुनः ।
स्वचर्यावसितानाम् नास्ति पौनर्भेवो विधिः ॥’
साक्षिवचनेन सभ्यावधारितेन च प्राप्तावसादानां
दोषदर्शने पुनर्यायदर्शनम् । स्वयापारेण विवद-
भाषादिना प्राप्तावसादानाम् नास्ति पुनर्यायः ॥
दृष्टान्तिरपि ।
‘प्रजायिनामुत्तरत्वाद्व्यपचाययेन न ।
हीनस्य यज्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य च ॥’
मनुः ।
‘बलाहत्तं बलाहकं बलाहा निमित्तश्च यत् ।
सर्वान् बलजितानयान्तान् मनुरज्जवीत् ॥’
याज्ञवल्क्यः ।
‘बलोपाधिनिर्वृत्तान् व्यवहारान्निर्वर्त्तयेत् ।
ज्योक्तमन्तरागारबहिर्गमजितस्तथा ॥
मत्तोक्तानां यसनबाजभीतादियोजितः ।
असम्बन्धतश्चैव व्यवहारो न मिथ्यति ॥’
उपाधिभ्रममिति श्रुतपाठः । उपाधिभ्रमादि-
रिति विज्ञानेश्वरः । तस्मिन् भीतादियोजितः
दण्डकवचनेन न पौनरुक्तम् । बहिर्गमः बहि-
र्दृष्टः । मत्तो मदादिना । ज्योक्तो वाता-

निर्णयः

दिना । असनी ज्योतादासकः । अचमन्यो वादि-
तन्निवृत्तयतिरिक्त उदासीनः । आदिपदाद-
स्वतन्त्रासपुत्रादेर्यज्जम् । तथा च नारदः ।
‘स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्वीताप्रकृतिं गतः ।
तदव्यक्तमेवाहुरस्वातन्त्र्यास्य हेतुतः ॥
कामक्रोधाभिभूता ये भयवचनपीडिताः ।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्तत्प्रकृतिं गताः ॥
तथा दासजनं कार्यमजनं परिचक्षते ।
अन्यच्च स्वामिसन्देशात् दासः प्रभुरात्मनः ॥
पुत्रेण च जनं कार्यं यत् स्याद्व्यक्ततः पितुः ।
तदव्यक्तमेवाहुरासपुत्रौ च तौ समौ ॥’
एतच्च कुटुम्भभरणातिरिक्तविषयम् ।
‘कुटुम्भार्थं धर्मीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ॥
स्वदेशे वा विदेशे वा तं व्यापानं विचालयेत् ॥’
इति मनुवचनात् ।
कुटुम्भमवश्यं भरणीयम् । अध्यधीनः परतन्त्रः
पुत्रदासादिः । व्यवहारस्यादिकम् । व्यापानं
स्वतन्त्रः । न विचालयेत् अमुमन्त्येत्यर्थः । तथा
च नारदः ।
‘स्वातन्त्र्यात् सृष्टं ज्येष्ठे ज्येष्ठं गुणवयःजनम् ।
अस्वतन्त्राः पुत्राः सन्त्राः स्वतन्त्रः एधिजीपतिः ॥
अस्वतन्त्रः सृष्टः शिष्य आचार्यस्य स्वतन्त्रता ।
अस्वतन्त्राः शिष्यः सन्त्राः पुत्रा दासाः परि-
ग्रहाः ॥
स्वतन्त्रस्तत्र तु यही यस्य तत् स्यात् क्रमागतम् ।
गभेस्तेः सद्यो ज्येष्ठः अहमाहृतसराष्ट्रतः ॥
बाल आयोऽप्राङ्गर्वातं पौगण्योऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारश्च स्वतन्त्र पितरादृते ॥
जीवितान् स्वतन्त्रः स्यान्नरयापि समन्वितः ।
तयोरेपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ॥
अभावे बीजिनो माता तदभावे च पूर्वजः ॥’
परिग्रहाः अनुनीविप्रभृतयः । तथा च दृष्ट-
ान्तिः ।
‘पितृभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्याशुजाविभिः ।
यद्वह्नीतं कुटुम्भार्थं तद्वह्नी दातुमर्हति ॥’
कात्यायनः ।
‘कुटुम्भार्थमशक्तौ तु यहीनं वाधितेऽथवा ।
उपग्रवनिमित्तश्च विवादापगततन्त्रं तत् ॥
कन्यावेवाधिकश्चैव प्रतकार्यं च यत् जनम् ।
एतत् सर्वं प्रदानाय कुटुम्भेन जनं प्रभोः ॥’
प्रभोरिति कर्त्तारं वही तेन प्रभुया दातव्य-
मिति रत्नाकरः । दृष्टान्तिः ।
‘यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनाय व्ययपानेन ।
कुर्वीद्विवाहविषये निवृत्तार्थस्तु सम्मतः ॥
प्रमाणं तत्कृतं सर्वं लाभालाभययोदयम् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तत्र विसर्जयेत् ॥’
सम्मतस्तस्य स्वामिन इत्यर्थः । इति व्यवहार-
तत्त्वम् । अधिकरणविशेषः । यथा,—
“विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
निवेद्यन्ते पञ्चाङ्गे शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥”
इति स्मृतिमीमांसा ॥
न्यायमते तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारक-

निर्हरं

ज्ञानम् । यथा । बह्विमान् पर्वत इत्याद-
बोधः । इति भाषापरिच्छेदः ॥ तद्धर्मावच्छिन्न-
प्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षतावच्छेदका
वच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानम् । इति जग-
दीशः ॥
निर्णयनं, क्ली, (निर् + नी + भावे ल्युट् ।) निर्णयः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
निर्णयपादः, पुं, (निर्णयामकः पादो भागविशेषः ।)
चतुष्पादयवहारान्तगतयवहारविशेषः । तस्य
रूपम् । मिलितानां सभासदां पराजितोर्य-
मित्यवधारणम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
निर्णयनं, क्ली, (निर् + नी + णिच् + ल्युट् ।)
मातङ्गापाङ्गदेशः । तत्पर्यायः । निर्णयम् २ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
निर्णयकं, त्रि, (निर्णयते मुञ्चते स्मिति । निर् +
णिज् + क्तः ।) अपनौतमकम् । शोधितम् ।
इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥ (यथा, चिन्तामणि-
धृतस्फुटिवचनम् ।
“जलदेवगृह्येव प्रसन्नानं गोविजालयम् ।
निर्णयपादः प्रविशेन्नानिर्णयः कदाचन ॥”)
निर्णयितं, त्रि, (निर् + नी + क्तः ।) कृतनिर्णयः ।
निश्चयीकृतः । यथा,—
“निर्णयते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।
निश्चितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न जेत ॥
यथा पक्षेयु धान्येयु निष्कलाः प्राश्रयो गुणाः ।
निर्णयितव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
तद्देशिकपर्यायः । “निर्णयम् १ सखः २ सनुतः
३ हिरक ४ प्रतीचम् ५ अपीचम् ६ । इति
श्विनर्णोत्तान्निर्णयनामधेयानि ।” इति वेद-
निघण्टौ । ३ । २५ ॥
निर्णयकः, पुं, (निर्णयते निर्मलीकरोति वक्ष-
मिति । निर् + णिज् श्रौचि + ण्वल् ।) रणकः ।
इत्यमरः । २ । १० । १० ॥ (यथा, मनुः ।
४ । २१६ ।
“काशकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णयकस्य च ।
गगान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परित्यजति ॥”)
निर्हटः, त्रि, परापवादरक्तः । दयामुन्मत्तः । तीव्रः ।
भक्तः । निष्पद्योजनः । इति शब्दरत्नावली ॥
निर्हयः, त्रि, (निर्गता दया यस्मात् ।) दयामुन्मत्तः ।
इति जटाधरः । (यथा, रघुः । ११ । ८४ ।
“न प्रहर्षमनमसि निर्हयं
विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ॥”
निर्गता दया यस्य यमुद्दिश्य दया तिरौहिता
इत्यर्थः । अद्याहः । यथा, मनुः । ६ । २३६ ।
“ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्विते लक्ष्म्याः क्षतलक्षणाः ।
निर्हया निर्ममस्कारास्तन्मनोरुश्रासनम् ॥”)
निर्हरं, क्ली, (निर् + हृ + ऋप् ।) निर्भरम् ।
(निर्गतो द्रष्टव्यं यस्मात् ।) सारम् । त्रि, कठि-
नम् । (यथा, रामायणे । २ । ८५ । १६ ।
“ध्याननिर्हरश्लेष्म विनिःश्वसितघातुना ॥”)
अपचये च त्रि । इति मेदिनी । २, १७५ ॥

निर्धर्मः

(निर्धर्मेति विदोर्धमेति पतनस्थलमिति । निर् +
द विदारे + ऋच् । निर्भरः । इति कश्चित् ॥
निर्नास्ति द्रो भयो यस्तेति निर्भये, त्रि ॥)
निर्हृजः, पुं, (नितरां दहतीति । निर् + दह +
ल्युट् ।) भक्षितकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भक्षितकशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञातयम् ॥
निर्नास्ति दहनो वद्विर्यत्र ।) अयिमूल्याच्च ॥
निर्हृनी, स्त्री, (निर्गतं दहनं यस्याः । स्त्रियां
डीप् ।) मूर्खता । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
“सुप्तं वचा तिलककरोहिणीच
तथाभयां निर्हृनीच तुल्याम् ।
पिबेव गोमूत्रयुतां कषोथी
शूले तयामस्य च पाचनार्थम् ॥”
इति वेदकचक्रपाणिनसंग्रहे श्रुताधिकारे ॥)
निर्हृन्धः, त्रि, (निर् + दिह + क्तः ।) बली ।
मांसलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११३ ॥
निर्हृष्टः, त्रि, (निर् + दिष्ट + क्तः ।) निश्चितः ।
यथा,—
“निर्हृष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयमनया ।
अपेक्षितक्रियश्चैव त्रिधापादानमिष्यते ॥”
इति रामतर्कवागीशः ॥
(आदिष्टः । यथा, रघुः । १ । ६५ ।
“निर्हृष्टा कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहहितीयः ॥”
निर्हृष्टः, पुं, (निर् + दिष्ट + भावे घञ् ।) आज्ञा ।
इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ (यथा, भागवते ।
६ । १ । ३८ ॥
“ययं वै धर्मराजस्य यदि निर्हृष्टकारिणः ।
ब्रूत धर्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्मस्य लक्षणम् ॥”)
कथनम् । (यथा, गीतायाम् । १७ । २३ ।
“ॐ तत्सदिति निर्हृष्टो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥”)
उपात्तः । इति मेदिनी । श्रे, २३ ॥
निर्हृष्टा, [छ] त्रि, (निर्हृष्टीति । निर् + दिष्ट +
लृच् ।) निर्हृष्टकर्ता । यथा, “तथाहि अर्थो
नाम साध्यस्य अर्थस्य निर्हृष्टा तत्प्रतिपक्ष-
स्तद्भाववादी प्रत्यर्थी ।” इति मिताक्षरायां
व्यवहाराध्याये साक्षीप्रकरणम् ॥
निर्हृष्टिः, त्रि, (निर्गतो दोषो यस्मात् ।) दोष-
रहितः । यथा,—
“निर्हृष्टं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
स मूल्याद्दिगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥”
इति मिताक्षरा ॥
निर्धनः, पुं, (निर्गतं धनं यस्मात् ।) जरज्वः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ धनशून्यः, त्रि, यथा,—
“ब्रह्महापि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम् ।
शशिनस्तुल्यवैशोऽपि निर्धनः परिभूयते ॥”
इति चाणक्यः ८२ ॥
निर्धर्मः, त्रि, (निर्गतो धर्मो यस्मात् ।) धर्म-
रहितः । यथा,—
“महापराधे निर्धर्मे क्षतप्रे क्षीवजुतचित्ते ।
नास्तिकब्राह्मणदोषेषु कोशधानं विवर्जयेत् ॥”
इति मिताक्षरा ॥

निर्वन्धः

निर्धारः, पुं, (निर्धयतेऽनेनेति । निर् + धृ +
घञ् ।) निश्चयः । “जातिगुणक्रियायां उत्कर्ष-
जापकर्षेण वा सजातीयान् पृथक्करणम् ।
यथा । मनुष्याणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां जणा
बहुक्षीरा । अश्वगणां धावन्तः शीघ्रतमाः ।”
इति दुर्गादासः ॥ धाररहितश्च ॥
निर्धारकं, क्ली, (निर्धार्यते इति । निर् + धृ +
णिच् + भावे ल्युट् ।) निश्चयः । निर्धारः । यथा,
निर्धारये वष्टाः समाधौ न स्यादिति दुर्गा-
दासः ॥
निर्धारितं, त्रि, (निर्धार्यते स्थिरीक्रियते इति ।
निर् + धृ + णिच् + कर्मणि क्तः ।) कृत-
निश्चयः । यथा, “निश्चयनिर्धारितकालानेकत्व-
विशेषस्य ॥” इति विजयरचितः ॥
निर्धार्यं, त्रि, (निर्धयते इति । निर् + धृ +
“ऋहृलोऽर्थेत् ॥” ३ । १ । १२४ । इति ग्यत् ।
धारि + ग्यत् वा ।) निर्धारणीयम् । निर्धारि-
तम् । निर्भयकर्मकर्ता । इति विशेष्यनिर्ग-
निर्वाण्यशब्दटीकायां रमानाथः ॥
निर्धूतं, त्रि, (निर् + धृ + क्तः ।) खण्डितम् ।
(यथा, मार्कण्डेये । ८५ । ७४ ।
“केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मा गमिष्यसि ॥”)
परित्यक्तम् । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“नित्यं निर्धूतबुद्धिं प्रबलरिपुभयं विनशाश्व
जीवः ॥”
(निरस्तम् । यथा, अध्यात्मरामायणे । १ । ३ ।
“पठन्ति ये नित्यमनम्यचेतसः
श्रद्धान्ति चाध्यात्मकसंश्रितं शुभम् ।
रामायणं सर्वपुराणसम्मतं
निर्धूतपापा हरिमेव यान्ति ते ॥”)
भर्तृचितम् । यथा, रामायणे । ४ । ८ । ३२ ।
“पुराणं वालिना राम । राण्यात् खाद-
वरोपितः ।
परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि ज्ञेयसि ॥”)
निर्धूतं, त्रि, (निर् + धाव + कर्मणि क्तः ।
“ऋहृलोऽर्थेत् ॥” ३ । ४ । १६ । इति
वकारस्योटादेशः । “एत्येध्वत् ॥” ६ । १ । ८६ ।
इति ढडिः ।) प्रक्षालितम् । यथा,—
“तस्याः पाटलपाणिजाङ्घ्रिमुखसुरोनिद्राकषाये
दृश्यौ
निर्धूतोऽधरशोणिमा विजुलितस्तस्तस्यो
मूर्खताः ॥”
इति श्रीजयदेवः ॥
निर्वन्धः, पुं, (निर् + बन्ध + भावे घञ् ।) अवि-
निवेशः । निर्वन्धोऽपि पाठः । इति हेमचन्द्रः ।
६ । १३६ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २६ ।
“स विदित्वाथ भार्यायास्तं निर्वन्धं विकर्मणि ।
नत्वा दिष्टाय रहसि तयाथोपविवेश ह ॥”)
अभिविगतप्राप्तौ भूयो यतः । (यथा, च
कुमारसम्भवे । ५ । ६६ ।
“अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमासुक्तविवाहकौतुकः ॥”)

निर्मर्धा

यथा शिशुमयः। शिशुना खेच्छाविशेषः।
आखाटि' इति खातः। इति केचित्। इति
ग्रहशब्दटीकायां भरतः॥
निर्मर्धं, स्त्री, (निर् + र्ध + भावे क्युट्।)
निर्वर्धनम्। मारणम्। इत्यमरटीकायां नील-
कण्ठः॥
निर्मर्दः, त्रि, (निर् + मर् + अच्।) डङ्। इति
त्रिकाशेषः॥
निर्मयः, त्रि, (निर्गतं भयं यस्य यस्माद्वा।) भय-
रहितः। तत्पर्यायः। अलानेयः॥ २। इति
त्रिकाशेषः॥ (यथा, हरिवंशे। १२। ११।
“रजकः स तु तौ प्राह युवां कस्य वनेचरौ।
राशो वासांसि यौ मौढ्यादुयाचेते निर्भया-
वुभौ॥”
पुं, रौच्यमनुपुत्रे। यथा, हरिवंशे। ७। ८३।
“सुनेत्रः चक्षुर्दृष्टुं सुतपा निर्भयो डङ्।
रौच्यस्यैते मनोः पुत्रा अन्तरे तु चयोदशे॥”)
निर्मरं, स्त्री, (निःशेषं भरो भरणं यत्र।)
अतिशयः। (यथा, गीतगोविन्दे। १। ४६।
“राखोलासभरेण विभ्रमभ्रतामाभीरवामभ्रवा-
मभ्रं परिरभ्य निर्भरतुरः प्रेमाखया राधया।
साधु तद्वदनं सुधामयमिति आह्वय गीतस्तुति-
आजादुद्धतुस्मितः सितमनोहारी हरिः
पातु वः॥”)
तद्वति, त्रि। इत्यमरः। ३। ४। २॥ (यथा,
भागवते। ६। १८। २०।
“तं वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा॥”)
निर्भर्त्सनं, स्त्री, (नितरां भर्त्सनम्। निर् + भर्त्स +
क्युट्।) खलीकारः। अलक्तकम्। इति
मेदिनी। ने, १८६। भर्त्सनम्॥ (यथा,
महाभारते। ३। १३०८। ५।
“निर्भर्त्सनापवादेषु तथैवाप्रियया गिरा।
ब्राह्मणस्य पृथाराजन्। न चकाराप्रियन्दा॥”)
निर्भर्त्सितं, त्रि, (निर् + भर्त्स + क्त।) कृत-
निर्भर्त्सनः। तत्पर्यायः। निन्दितः॥ २। धिक्कृतः॥
अपध्वस्तः॥ ४। इति जटाधरः॥ (यथा,
कुमारसम्भवे। ३। ५३।
“अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम्॥”)
निर्भायः, त्रि, (निर्गन्धं भास्यं यस्य।) भाग्य-
रहितः। यथा, “मृगाल्यापटुनिर्भाया मन्दाः
स्युः॥” इत्यमरः। ३। ३। १४॥
निर्मदः, पुं, (निर्गतो मदो दानवारि गर्वा वा
यस्मात्।) कालवशाग्निरहितमदहृष्टी। तत्-
पर्यायः। उदाहृतः॥ २। इत्यमरः। २। ८। ३६॥
मदमूखः, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ३।
६६। ६६।
“ततः संवत्सरेऽतीते क्षुत्तोजसमवस्थितम्।
निर्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममनुवन्॥”)
निर्मर्ध्या, स्त्री, (निर्गतं मध्यं यस्याः। मूत्रमध्य-
त्वादेवास्यास्तथ्यत्वम्।) नलिका। इति भाव-
प्रकाशः॥ (नलिकाशब्दस्या विवृतिविशेषो
ज्ञातव्यः॥)

निर्मर्त्या

निर्मर्त्याहार, स्त्री, (निर्मर्त्या यज्ञार्थं चर्वणीयं
हारः।) अरविः। यज्ञे अग्न्यापनायं चर्वणीय-
काष्ठम्। इत्यमरः। २। ७। १६॥
निर्मर्ल, स्त्री, (निर्गतं मलमस्मात्।) निर्मालाम्।
अधकम्। त्रि, मलहीने। इति मेदिनी। ले,
१०२॥ (यथा, महाभारते। ३। ६५। ४।
“निर्मर्लस्वादुसलिलं मनोहारि सुशीतलम्॥”
निष्पाये। यथा, मनुः। ८। ११८।
“राजनिर्दुर्लभस्तु लब्ध्वा पापानि मानवाः।
निर्मर्लाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुललितो यथा॥”
यथा, देवीभागवते। १। १८। ३७।
“मनस्तु सुखदुःखानां महतां कारकं हिज्।
जाते तु निर्मले ह्यस्मिन् सर्वं भवति निर्मलम्॥”)
निर्मलोपलः, पुं, (निर्मलः विबुधः उपलः।)
स्फटिकः। इति राजनिर्घण्टः॥
निर्मोणं, स्त्री, (निर्मोयते इति। निर् + मा
क्युट्।) निर्मितिः। (यथा, भागवते। २।
५। ३२।
“यदेतेऽसङ्गता भावा भूतेऽस्मिन्मनोगुणाः।
यदायतननिर्माणि न प्रकुर्वन्स्वित्तमः॥”)
सारः। समञ्जसम्। इति मेदिनी। छे, ५८॥
निर्मालं, स्त्री, (निर् + मल + गत्य्।) देवी-
क्लेशदयम्। देवस्वत्नत्रिभिः शिष्टं देवदत्तं
वस्तु। यथा,—
“अस्माक् विमर्शनाददत्तं नैवेद्यं सर्वसुच्यते।
विसर्ज्यते जगन्नाथे निर्मालं भवति क्षणात्॥”
इति गरुडपुराणम्॥
तस्य स्थापनं लेपणञ्च यथा। “ऐशान्यां मन्त्रं
लब्ध्वा निर्माल्यशेषं दद्यादिति। वेणवे तु ओं
विष्णुस्सनाय नमः। शक्तौ तु ओंशुक्राय
नमः। शिवे ओंचण्डेश्वराय नमः। सूर्ये ओं
तेजस्वनाय नमः। गणेशे ओंउच्छिष्टगणेशाय
नमः। कालिकायै ओंउच्छिष्टकालिकायै
नमः। तथा च विद्यानन्दनिबन्धे।
‘सूर्यं गणपतायुग्मे शक्तौ शैवेऽथ वेणवे।
तेजस्वनायुच्छिष्टेऽथ शुक्रेऽथ पूष्णिक्काम्॥
चाण्डालोऽथ शिवाय नमः विष्णुस्सनाय नमः॥’
यत्नेत्॥
मोजो गणेशः।
‘हृदये च बहिर्द्वारे समर्थं विधिवत्ततः।
निर्माल्यञ्च मुच्यते देशे नैवेद्यं भजयेत् सुधीः॥’
तन्नाम्नरे।
निर्माल्यं शिरसा धार्यं सर्वज्ञे चतुर्भुजम्।
नैवेद्योपसृज्यते दत्त्वा तद्वत्प्रशान्तिने॥”
इति तन्त्रसारः॥
“उदके नरुन्मले वा निर्माल्यं तत्र संयोजेत्॥”
इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः॥
निर्माल्यकालो यथा,—
“मन्त्रमुक्तासुवर्णानां देवदत्तानि यानि च।
न निर्माल्यं दद्याद्वा तान्त्रपात्रं तथैव च॥
पट्टी श्राद्धे च वस्त्रार्थं नैवेद्यं दत्तमाचनः।
मोदकं च शरत्पत्रं यामार्गं मन्त्रैश्चरि॥”

निर्मितं

पट्टवस्त्रं निर्मासञ्च वस्त्रवस्त्रवस्त्रः स्तनम्
यावद्भक्तं भवेदुक्तं परमात्मनोऽथ च॥”
इति काश्मीरतन्त्रे योगिनीतन्त्रम्॥
शिवनिर्मास्यो विशेषो यथा, स्कान्दे।
“निर्मास्यं यो हि मे भक्त्या शिरसा धारयिष्यति।
अमुचिर्भक्तमर्यादो नरः पापसमन्वितः।
नरके पच्यते चोरे तिर्यग्बोहौ च जायते॥
ब्रह्मज्ञापि मुचिर्भक्ता निर्मास्यं यस्तु धारयेत्।
तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाप्रते॥
मुचिः क्षान्तादिनेति शेषः। एवञ्च स्तुता
वस्त्रस्य निर्मास्यं सवासा आभूतः मुचिरिति
कालिकापुराणं अमुचिविषयम्॥ अनुपनीत
विषयमिति शीदताः। वस्त्रचयस्तु परिशिष्टम्।
अस्यास्य शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्।
शालग्रामशिलाश्चाश्नात् सर्वं याति पवित्रताम्॥”
इति तिथितन्त्रम्॥
तस्य उत्तराखण्डकालो यथा,—
अथ निर्मास्योत्तराणम्। अविच्छिन्नी।
“प्रातःकाले सदा कुम्भ्यानिर्मास्योत्तराणं बुधः।
हविताः पशवो ब्रह्माः कन्यका च रजस्वला॥
देवता च सनिर्मास्यो हन्ति पुण्यं पुरातनम्॥
नारसिंहे श्रीयमोक्तौ।
देवमास्यापनयनं देवागारे समञ्जसम्।
स्नापनं सर्वदेवानां गोप्रदानसमं कृतम्॥
नारदपञ्चरात्रे।
यः प्रातःकालाय विधाय निर्मा-
स्योत्तराण्यस्य निराकरोति।
न तस्य दुःखं न दरिद्रता च
नाकालमृत्युर्न च रोगमाचमम्॥
अरुणोदयवेलायां निर्मास्यं शाल्मलीं ब्रजेत्।
प्रातस्तु स्यान्महाशाल्मलीं घटिकामाच्योगतः॥
अतिशाल्मलीं विजानीयात्ततो वस्त्रप्रहारवत्।
अरुणोदयवेलायां शाल्मलीं तत्तु चमते हरिः॥
घटिकायामतिशाल्मलीं क्षुद्रं प्रातःकालावधेत्।
सुहृत् समतिक्रान्तिं पूर्णं प्रातःकालमुच्यते॥
अतिप्रातःकाले स्यात् घटिकानीं चतुष्टये।
सुहृत्संज्ञितये पूर्णं महाप्रातःकालमुच्यते॥
ततः परं ब्रह्मवधो महाप्रातःकालमुच्यते॥
प्रहरे पूर्णतां याति प्रायश्चित्तं ततो न हि॥
निर्मास्यस्य विजम्ने तु प्रायश्चित्तमथोच्यते॥
अतिक्रान्तिं सुहृत्संज्ञं जपमाचरेत्॥
पूर्णं सुहृत्संज्ञं सप्ताते सप्ताहं वाहसुच्यते॥
सप्तसप्ततयं कुम्भ्यात् घटिकानीं चतुष्टये।
सुहृत्संज्ञितयेऽतीति अयत्तं जपमाचरेत्॥
प्रहरे पूर्णतां याति पुरश्चरणमुच्यते।
प्रहरे समतिक्रान्तिं प्रायश्चित्तं न विद्यते॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासि ३ विलासः॥
निर्मास्यो, स्त्री, (निर्मास्यते इति। निर् + मल +
गत्य्।) तत्पटाप। पृष्ठा। इति शब्दरत्नावली॥
निर्मितं, त्रि, (निर् + मा + क्तः।) कृतनिर्मा-
सम्। गठितम्। रचितम्। यथा, सिद्धान्त-
सुक्तावल्याम्।

निर्व्यय

निर्यागं, स्त्री, (निर्याति निर्गच्छति मदीऽनेनेति ।)
 निर + या + कर्णे ल्युट् ।) गजापाङ्गदेशः ।
 (यथा, माघे । ५ । ४१ ।
 “प्रत्यन्यदन्तिनिप्रिताङ्गुशूद्रभ्रम-
 निर्यागानियं दृष्टुं चक्षितं निषादी । ”)
 मोक्षः । अध्वनिर्गमः । इति मेदिनी । षे, ५७ ॥
 (यथा, महाभारते । १३ । ५५ । ६ ।
 “निर्यागश्च रथेनाशु सहसा यत् क्षतं त्वया ॥”
 पशुपादवत्स्नरञ्जुः । इति वैजयन्ती । यथा
 माघे । १२ । ४१ ।
 “निर्यागहस्तस्य पुरो दुधुचतः । ”)
 निर्यासनं, स्त्री, (निर + यत + णिच् + ल्युट् ।)
 वैरमुद्धिः । शत्रुप्रतीकारः । (यथा, हरि-
 वंशे । १७७ । ४७ ।
 “तन्वानिबद्धहरणं क्षतं मघवता स्वयम् ।
 न ह्यन्यस्य भवेच्छक्तिर्निर्यासनं प्रति । ”)
 दानम् । त्यागः । न्यासार्पणम् । न्यस्तद्रव्यस्य
 समर्पणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११८ ॥ ऋणादि
 मुद्धिः । इति भरतः ॥ मारणम् । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ४६८ ॥
 निर्यासः, पुं, (निर्यस्यतेऽनेनेति । निर + यस् +
 घञ् ।) पोतवाहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५४० ॥
 निर्यासः, पुं, (निर + यस + घञ् ।) कषायः ।
 ‘काथः । इति शब्दमाला ॥ वृक्षादिचौरम् ।
 आटा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । वेशकः २ ।
 इति रत्नमाला ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६ ।
 “लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।
 शूलं गन्धश्च पेयषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”
 अङ्गुर्चादित्वात् स्त्रीषेऽपि द्रष्टव्ये । * ॥
 कञ्चित् स्वरसोऽपि वाच्यः । यथा, वैद्यकचिकि-
 त्सासंग्रहे दलोक्तमुद्धृते ।
 “कदलीकन्दनिर्यासं तत्पल्लवतुलां पचेत् ।
 चतुर्भागावशेषेऽस्मिन् घृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥”)
 निर्युक्तिकं, त्रि, (निर्गता युक्तिर्यस्मात् । कप् ।)
 युक्तिरहितम् । यथा, “नहि क्रियारहितं वाक्य-
 मस्तीति प्राचां प्रवादो निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयः । ”
 इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥
 निर्यूयः, पुं, (नितरी यूषः ।) निर्यासः । इति
 शब्दमाला ॥
 निर्यूहः, पुं, शेषरम् । आपीडम् । द्वारम् ।
 निर्यासः । काथरसः । (यथास्य पर्यायो वैद्यक-
 रत्नमालायाम् ॥ “काथः कषायो निर्यूहः । ”)
 नागदन्तः । अवलम्बनार्थं गेहादिभित्तिनिर्गतं
 काष्ठद्वयम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥
 निर्लक्ष्यः, चि, (निर्गतं लक्षणं यस्मात् ।) लक्षण-
 हीनः । तत्पर्यायः । पाक्षुरष्टः २ । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । १०१ ॥ (यथा, गोः रामा-
 यणे । २ । ११८ । ५ ।
 “निर्लक्ष्यो लक्ष्यवान् दुःशीलः शील-
 वानपि । ”)
 निर्लिप्तः, पुं, (निर + लिप् + क्तः ।) श्रीलक्ष्मः ।
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णसखले ७ अध्याये ।

“निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तकः ।”
लेपरहिते, चि॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २।१।१८६ ।
“निर्गुणा च निराकारा निर्लिप्तात्मस्वरू-
पिणी ॥”)
निर्लेपः, चि॥ (निर्गतो लेपो यस्मात् ।) लेप-
शून्यः । आसङ्गरहितः । यथा,—
“निर्लेपः कुचमखलो न्यगदृशां हारावली
निर्गुणा
नेत्राभोरुहमञ्जनेन रक्षितं नीरागमोष्ठाधरम् ॥”
इत्यानन्दचम्पूग्रन्थे विप्रतिस्तवकः ।
पापशून्यः । यथा, “लोकवेदविबद्धैरपि निर्लेपः
स्वतन्त्रश्चेति महापाशुपताः ।” इति कुसुमा-
ञ्जलिः ।
निर्व्वयनी, स्त्री, (नितरां लीयते संजीवो भवति
अहिरस्यामिति । निर् + ली + क्युट् । एषो-
दरादित्वात् वागमः ।) कण्ठुकः । सर्पलकः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८१ ।
निर्व्वचनं, स्त्री, (निर् + वच् + भावे क्युट् ।)
निरुक्तिः । निश्चयकथनम् । यथा, श्रीभागवते ।
६ । २० । ३७ ।
“नामनिर्व्वचनं तस्य श्लोकमेकं सुरा जगुः ॥”
(प्रशंसा । यथा, महाभारते । १।१०।६२३ ।
“प्रनष्टं शान्तनोर्विशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम् ।
ततो निर्व्वचनं लोके सञ्चरार्थं ध्ववर्णतम् ॥”
निर्गतं वचनं यत्र । तूष्णीम् । यथा, कुमारः ।
७ । १६ ।
“पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन
सृष्टेति सख्या परिहासपूर्व्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशी-
माल्कीनं तां निर्व्वचनं जघान ॥”
वाक्यातीते, चि॥ यथा, महाभारते । ३।१६६।२६ ।
“येषां तद्भागानि महोदकानि
वाप्यञ्च क्रूपाञ्च प्रतिश्रयाञ्च ।
अन्नस्य दानं मधुरा च वागी
यमस्य ते निर्व्वचना भवन्ति ॥”)
निर्व्वपणं, स्त्री, (निर् + वप् + भावे क्युट् ।)
दानम् । इत्यमरः । २ । ७ । ३० ॥ (यथा,
मनुः । ३ । २४८ ।
“अन्यैवावृता कार्यं पिष्टनिर्व्वपणं सुतैः ॥”
पिष्टदानम् । यथा, तत्रैव । ३ । २६० ।
“एवं निर्व्वपणं कृत्वा पिष्टांस्तुतिदानम् ।
मां विप्रमज्जमभिं वा प्राशयेदशु वा क्षिपेत् ॥”
यथा च गोः रामायणे । ६ । १०८ । ४२ ।
“एषा मन्दाकिनी पुण्या नदी सुविमज्जोदका ।
पितुर्निर्व्वपणं यत्र मया मूलफलैः कृतम् ॥”
पिष्टः । यथा, महाभारते । १३ । ८४ । १४ ।
“तत् समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्व्वकम्मे समाहितः ।
दातुं निर्व्वपणं सम्यक् यथावदहमारभम् ॥”
अन्नादिस्विभागः । इति श्रीधरस्वामी । यथा,
भागवते । ५ । १२ । १२ ।
“रङ्गगन्धैस्तु तपसा न यति
न चेष्वया निर्व्वपणाद् यथाद् वा ॥”)

निर्वाणः

निर्वाणं, स्त्री, (निर् + वण् + “सत्वापपाशेति ।” ३।१।२५। इति शिच् + भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । इत्यमरः । ३।२।३१ ।
निर्वाणं, स्त्री स्त्री, (निर् + वण् + भावे ल्युट् ।) निष्ठा । इत्यमरः । १।७।१५ । तत्प्रक्रान्ता-
भिनयनिर्वाहः । किंवा नाटके पञ्च सन्धयो भवन्ति । यथा,—
“सुखं प्रतिमुखश्चैव गर्भो विमर्ष एव च ।
तथा निर्वाहणश्चेति नाटके पञ्च सन्धयः ॥”
तत्र पञ्चमस्य सन्धिः संज्ञादयमिदम् । इति भरतः ॥ सुकुटुम्बाह्वे पञ्चमसन्धिसमाप्तिः ।
प्रस्तुतकथासमाप्तिरिति यावत् । यथेतदनुवृत्तौ शाब्दाङ्गवः । निर्वाहणन्तु निष्ठा स्त्री संहारश्च समाप्ते । प्रक्रान्तकथानिर्वाहः । इति मधु-
माधवादयः ॥
निर्वाणं, स्त्री, (निर् + वा गमने + क्तः । तस्य नः ।) अस्तगमनम् । निर्वृतिः । गजमञ्जनम् । (यथा, रघुः । १।७१ ।
“असक्त्यपीडं भगवन्नगमन्त्यमवेहि मे ।
अरुन्मुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥”)
सङ्ग्रमः । अपवर्गः । इति मेदिनी । ये, ५८ ।
(यथा, भागवते । ३।२०।३५ ।
“सुक्ताश्रयं यर्हि निर्वाणं विरक्तं
निर्वाणमस्त्विति मनः सहसा यथार्थः ॥”)
विश्रान्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (समाप्तिः ।
यथा, भागवते । १।४।२६ ।
“आरभ्यकर्मनिर्वाणो न्यपतत् पाश्चात्तकः ॥”)
निश्चलम् । शून्यम् । विदोपदेशनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ नाभिदेशे ज्यप्रणवपटित-
मात्रकापुटितमूलमन्त्रम् । यथा,—
“कुलकां सृष्टिं संजय त्वदि सतुं विनिश्चयेत् ।
महासतुं विमुञ्चेत् त्वोद्गारे समुद्धरेत् ॥
मणिपुरे तु निर्वाणं महाकुलालीनमधः ।
स्वाध्विष्ठानि कामवीर्यं राक्षसीं सृष्टिं संस्थितम् ।
विचिन्त्य विधिवद्देवि मूलाधारात्मिकां च ॥
विमुञ्चान्तं संरहेवि विप्रतन्तुतनीयसीम् ।
देवीस्थानं हिजिह्वान्तं मन्त्रमलादृतं सुदुः ॥”
निर्वाणं यथा,—
“अथ वक्ष्यामि निर्वाणं शृणु सावहितानये ।
प्रणवं पूर्वसुखार्थं मात्रकाद्यं समुद्धरेत् ॥
मात्रकादीं समंस्तान् पुनः प्रणवमुद्धरेत् ।
एवं पुटितमूलान् प्रजपन्मणिपूरके ॥
एवं निर्वाणमीशानि यो न जानाति पामरः ।
कल्पकोटिसङ्ख्येयु तस्य सिद्धिर्न जायते ॥”
इत्यागमसत्त्वविलासः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४६।७५।
“त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भवजं
भिवक् ॥”)
निर्वाणः, त्रि, (निर् + वा + क्तः । “निर्वाणो-
ऽवाते ।” ८।२।५० । इति निष्ठास्य नः ।)
सुक्तः । यथा । निर्वाणो सुनिः । गटः । यथा ।
निर्वाणो वज्रः । (यथा, कुमारः । ३।५९ ।

८६७

निर्वास

“निर्वासभूमिद्वयमयास्य वीर्यं
सन्मुखयन्तीव वपुर्गुणैः ॥”)
निमग्नः । यथा । निर्वाणो हस्ती । इति
विशेष्यनिघ्ने अमरः । ३।१।६६ । वाण-
शून्यश्च ॥
निर्वातः, त्रि, (निर्गतो वातो वायुर्वसान् ।)
वायुरहितः । इत्यमरः । ३।१।६६ । (यथा,
महाभारते । २।३६।२८ ।
“असुर्यमिव सूर्यश्च निर्वातमिव वायुना ।
भासितं ज्वाहितश्चैव लण्णनेदं सदो हि नः ॥”
निर्वाति स्मिति । निर् + वा + गत्यर्थेति क्तः ।
“निर्वाणोऽवाते ।” ८।२।५० । इति निष्ठा-
स्य न नः ।) गते वायौ, पुं ॥
निर्वादः, पुं, (निर्वादनमिति । निर् + वद् + भावे
घञ् ।) परीवादः । जनवादः । इत्यमरः ।
३।३।८६ । (यथा, रघुः । १४।३४ ।
“किमात्मनिर्वादकथासुपेक्षे
जायामदोषासुत सन्ध्यामि ॥”)
अवज्ञा । (निर्निश्चितं वादः कथनम् ।) निश्चित-
वादः । वादाभावः । इति भरतः ॥
निर्वापः, पुं, (निर्वापणमिति । निर् + वप +
घञ् ।) निवापः । प्रेतभिन्नमृतपिण्डहेतुक-
दानम् । इत्यमरटीकायां तर्कवागीशः ॥ (यथा,
देवीभागवते । २।७।१६ ।
“पुत्रेभ्योऽहं ददाम्यहं निर्वापं विधिपूर्वकम् ॥”
भिलाषदानम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५।२० ।
“एतस्मिन्नवसरे ब्राह्मणोऽपि कुतश्चित् एहीत-
निर्वापः परिभ्रम्य यावदागतः पश्यति तावत्
पुत्रशोकाभिभूता ब्राह्मणी विलपति ॥” भण-
नम् । इति रामायणः ॥ यथा, रामायणे ।
२।६१।८० ।
नीलवेदूयैषर्षाश्च गृह्णन् यवससश्चयान् ।
निर्वापार्थं पश्यन्ती तं ददयुस्तत्र सन्ध्याः ॥”)
निर्वापणं, स्त्री, (निर् + वप + शिच् + ल्युट् ।)
वधः । इत्यमरः । २।८।११४ । दानम् ।
इति हज्जायुधः । २।३२३ । (निर्वाणता
सम्यादनम् । निवान इति भाषा ॥ यथा, तिथि-
तन्त्रे ।
“दीपनिर्वापकान् पुंसः कुप्यान् च्छेदनात्
स्थियः ॥”
सार्थं शिच् । वपनम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १।
४०५ । “मया तावन्तीतिर्वाजनिर्वापणं कृतम् ।
परतस्तद्देवपण्यायायनम् ॥”)
निर्वाण्यः, त्रि, (निश्चयेन त्रियते इति । निर् +
ञ + “कृहलोग्यत्वं ।” ३।१।१२४ । इति
यत् ।) सत्वसम्पदा सम्पन्नं कार्यकर्ता । इत्य-
मरः । ३।१।१३ । “अथयिक्तमयसनाभ्युदयादी
निर्वाण्यं भगः सर्वतत्त्वसम्पदा सम्पन्नं उदमं
कुर्वन् यो निःशङ्को भूत्वा कर्मं कुरुते स
निर्वाण्य उच्यते ॥” इति भरतः ॥ अवारणायश्च ॥
निर्वासनं, स्त्री, (निर् + वस + शिच् + ल्युट् ।) वधः ।
इत्यमरः । २।८।११३ । नगरादेर्वाहक

निर्विष्टः

जम् । इति मेदिनी । ने, १८६ । (यथा, महा-
भारते । ५।६०।५८ ।
“निर्विष्टनश्च नगरात् प्रव्रज्या च परलप । ।
नानाविधानां दुःखानामभिज्ञासि जनार्दन ॥”)
निर्विष्टः, पुं, (निर् + वष्ट + घञ् ।) निष्पत्तिः ।
समाप्तिः । यथा । “स्वतिष्ठता कर्माणिर्विष्टे
सहायभावेनान्यतिष्ठन्नुपवेशादुपवासाद्याचर-
यश्च ।” इति तिथितन्त्रम् ॥ अपि च ।
“यावता स्यात् स्वनिर्विष्टः स्त्रीकुल्यान्वायद-
र्थधत्तः ।
आधिव्ये न्यनतायाश्च व्यपते परमार्थतः ॥”
इति भक्तिरसान्तसिन्धौ नारदीयपुराणम् ॥
निर्विष्टणं, स्त्री, (निर् + वष्ट + स्वार्थे शिच् +
ल्युट् ।) निर्विष्टणम् । नाशोक्तौ प्रस्तुतकथा-
समाप्तिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
निर्विकल्पकं, स्त्री, (निर्गतो विकल्पो नानाविध-
कल्पना यस्मात् । कप् ।) प्रकारताविशेष्यता-
नापन्नसम्बन्धानवगाह्यतीन्द्रियज्ञानम् । यथा,—
“तत्प्रमाणाप्रमाणापि ज्ञानं यन्निर्विकल्पकम् ।
प्रकारतादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाह्यं यत् ॥”
“ज्ञानं यन्निर्विकल्पाय तदसौन्द्रियमव्ययम् ॥”
इति च भाषापरिचयः ॥
निर्विकल्पसमाधिः, पुं, (निर्विकल्पः समाधिः ।)
ब्राह्मज्ञानादिभेदलये आधितीयवस्तुनि तदा-
काराकारिताया बुद्धिचक्षुरितराभेकोभावेना-
वस्थानम् । इति वेदान्तसारः ॥
निर्विकारः, त्रि, (निर्गतो विकारो विकलित्यस्मात् ।)
विकारशून्यः । यथा,—
“रामं विद्धि परं ब्रह्म सच्चिदानन्दमव्ययम् ।
आनन्दं निर्मलं शान्तं निर्विकारं निरञ्जनम् ॥”
इत्याध्यात्मरामायणम् ॥
निर्विष्यः, त्रि, (निर् + विद् + क्तः । निर्विष्य-
स्योपसंख्यानान् परस्य ज्ञानं पूर्वस्य दृष्टम् ।)
निर्विचिन्तिविशेषः । निर्विदयकः । यथा,—
“यद्विषया मनुकयादी जातग्रहस्तु यः पुमान् ।
न निर्विष्यो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥”
इति भक्तिरसान्तसिन्धुः ॥
निर्विष्या, स्त्री, (निर्गतो विष्यादिति निवृत्तन-
पुरुषः ।) विष्यपस्यतनिःखतनदीविशेषः । इति
श्रीभागवते । ५।१६ अः । (यथा, मेघदूते । ३० ।
“निर्विष्यायाः पथि भवत्साम्प्रतर् सन्निपत्यः ॥”)
निर्विष्या, स्त्री, (निर्गतं विष्यं यस्याः ।) जग-
विशेषः । निर्विष्य इति भाषा । तत्पण्यायः ।
अपविषा २ निर्विष्यो ३ विषया ४ विषापश्वा
५ विषहन्ती ६ विषाभावा ७ अविषा ८ विष-
वेरिणी ९ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीत-
त्वम् । कषवातासदोषनाशिलम् । अनेकविध-
हन्तृत्वम् । व्रणनिर्मूलकारिण्यश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
निर्विष्टः, त्रि, (निर् + विष्ट + क्तः ।) क्षतनिर्विष्टः
प्राप्तः । यथा, श्रीभागवते ।
“यत्र निर्विष्टमरुतं क्षतान्तो नाभिमन्यते ॥”

निर्वेदः

स्थितः। यथा, भागवते। १। २। ३३।
 “स्वनिर्मितेषु निर्विद्यो भुङ्क्ते भूतेषु तद्-
 गुणान् ॥”
 विवाहितः। कृतानिहोषः। यथा। “व्येष्ट-
 निर्विद्ये कनीयान् निर्विद्यन् परिवेत्ता भवति।”
 इत्युदाहृतम् ॥
 निर्वीजा, स्त्री, (निर्गतं बीजं यस्याः।) काकली-
 द्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः ॥
 निर्वीरं, त्रि, (निर्गतो वीरो यस्मात्।) वीर-
 गन्धम्। यथा,—
 “नाकृष्टं न च टङ्कितं न नमितं नोत्थापितं
 स्थानतः
 केनापीदमहो महद्गुरतो निर्वीरसुर्वी-
 तलम् ॥”
 इति महानाटकम् ॥
 निर्वीरा, स्त्री, (निर्गतो वीरवत् पतिः पुत्रो वा
 यस्याः।) अवीरा। पतिपुत्रविहीना। इति
 हेमचन्द्रः। ३। १६४ ॥
 निर्वृतिः, स्त्री, (निर् + वृत् + क्तिन्।) सुस्थितिः।
 अस्तङ्गमनम्। सुखम्। इति मेदिनी। ते,
 १०० ॥ (यथा, देवीभागवते। १। १६। ३६।
 “जनकस्य दशा दृष्ट्वा राज्यस्यस्य महात्मनः।
 स निर्वृतिं परी प्राप्य पितुराश्रमसंस्थितः ॥”)
 मोक्षः। तृणः। इति हेमचन्द्रः। १। ७५ ॥
 (शान्तिः। यथा, सुश्रुते। १। ४१।
 “भूतेजोवारिजेन्द्रैः श्रमं याति समीरणः।
 भूयस्त्ववायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिम् ॥”
 विदर्भवंशीयवृणः पुत्रे, पुं। यथा, भागवते।
 ६। २४। ३।
 “ऋथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूत् वृणस्तस्याथ
 निर्वृतिः ॥”)
 निर्वृत्तः, त्रि, (निर् + वृत् + क्तः।) निवृत्तः। इत्य-
 मरः। ३। १। १०० ॥ (यथा, रघुः। १७। १८।
 “सा तस्य कर्मनिर्वृत्तेरूर्ध्वं पञ्चात् कृता फले ॥”)
 निर्वृत्तिः, स्त्री, (निर् + वृत् + क्तिन्।) निष्पादः।
 तथा च।
 “यथा दृष्टेन दोषेण यथा चाशुविमर्षता।
 निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्णातिरागतः ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (निर्गता वृत्तिर्यस्मादिति।) वृत्तिरहिते, त्रि ॥
 निर्वेदः, पुं, (निर् + वेद् + घञ्।) स्वावमान-
 नम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते।
 ४। १०। ३७।
 “देवैर्युद्धं कृतं चोयं प्रजादस्तु पराजितः।
 निर्वेदं परमं प्राप्नो ज्ञात्वा धर्म्मं सनातनम् ॥”)
 स तु त्रयस्त्रिंशद्वाभिचारिभावानामादिमः।
 शास्त्ररसस्य स्थायिभावश्च। यथा,—
 “निर्वेदः स्थायिभावोऽस्ति शास्त्रोऽपि नवभो
 रसः ॥”
 इति काश्यप्रकाशः ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “तत्त्वज्ञानापदीर्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् ॥”

निर्हारः

तद्दाहरणम्। यथा,—
 “वृत्तपिच्छवाङ्कारस्यपिधानरचनार्थिना।
 दन्तिगावर्तशब्दोऽयं हन्त चर्णोक्तो मया ॥”
 इति साहित्यदर्पणम् ॥
 परवैराग्यम्। यथा,—
 “तवः कदाचिन्निर्वेदाभिप्रायकाराश्रितेन च।
 लोकतन्त्रं परित्यक्तं दुःखार्त्तेन भ्रष्टं मया ॥”
 इति मोक्षधर्मः ॥
 वैराग्यम्। यथा, श्रीभगवद्गीतायाम्।
 “तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥”
 (निर्गतो वेदो यस्मादिति।) वेदरहिते, त्रि ॥
 निर्वेष्टः, पुं, (निर् + विष्ट + भावे घञ्।)
 भ्रष्टः। भोगः। इत्यमरः। ३। ३। २१४ ॥
 “भ्रतिर्वित्तनं भोगः सुखं पालनमभ्यवहारो वा।”
 इति भरतः ॥ (यथा, भागवते। ६। २। ७।
 “अयं हि कृतनिर्वेष्टो जन्मकोट्यहसामपि।
 यद्वाजह्वार विवशो नाम स्वस्थयनं हरेः ॥”)
 मूर्च्छनम्। इति मेदिनी। शो, २२ ॥ विवाहः।
 निरपूर्वविश्रधातुज्जिवाहार्यः। इति स्मृतिः ॥
 निर्वेष्टनं, स्त्री, (नितरां वेष्टनमत्र।) नाङ्कि-
 चौरम्। इति द्वावावली। २१४ ॥ (निर्गतं
 वेष्टनं यस्मात्।) वेष्टनरहिते, त्रि ॥
 निर्व्यथनं, स्त्री, (निर् + व्यथ + भावे ल्युट्।)
 क्षिद्रम्। इत्यमरः। १। ८। २ ॥ अथाभावः।
 निश्चयनं व्यथनश्च ॥
 निर्वृष्टं, त्रि, (निर् + वि + वृष्ट + क्तः।) त्यक्तम्।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समाप्तम्। यथा,—
 “अवदानन्तु यत् कर्म निर्वृष्टमतिशोभनम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 (म्यरम्। यथा, “स्त्रीणां पतिपुत्रादिधने न
 निर्वृष्टं स्वं पुंसान् तु तन्निर्वृष्टं अप्रतिव्यक्ततया
 यथेष्टविनियोगार्हत्वात् ॥” तथा, च राज-
 तरङ्गिण्यम्। ३। ४७२।
 “स एव भूपतिर्भूत्वा भुवं वर्धयति त्रयम्।
 निर्व्यागश्चाप्यनिर्वृष्टपाताशेषरमासदत् ॥”)
 निर्हरणं, स्त्री, (निश्चयेन हरणम्। निर् + हृ +
 ल्युट्।) शब्ददाहः। यथा, शुद्धितत्त्वे।
 “तस्य निर्हरणादीनि सम्यरेतस्य भागवत्।
 युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्त्तं दुःखितोऽभवत् ॥”
 (दहनम्। यथा, भागवते। ७। ७। २८।
 “बीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥”)
 निःशेषेण हरणश्च ॥
 निर्हारः, पुं, (निर् + हृ + घञ्।) शब्दादेरुत्-
 पाटनम्। इति भरतः ॥ तत्पण्यायः। अभ्यव-
 कर्षणम् २। इत्यमरः। ३। २। १७ ॥ मल-
 मूत्रादिव्यागः। यथा, आह्निकतत्त्वे।
 “आहारनिर्हारविहारयोगः
 सुसंयुता धर्म्मविदा तु कार्या ॥”
 दाहः। इति स्मृतिः ॥ (दाहार्धं नयनम्। इति
 स्वामी ॥ यथा, भागवते। ७। २। ३५।
 “एवं विलपतेनां वै परिहृत्य न्यतं पतिम्।
 अनिच्छतीनां निर्हारमर्कोऽस्तं संन्यवर्त्तत ॥”)

निवरा

यथेष्टविनियोगः। यथा,—
 “न निर्हारं स्त्रियः कुर्वन् कुटुम्बं न हनन्त्यगत।
 स्वकादपि च वृत्ताहि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥”
 इति मनुः ॥
 निर्हारी, [न] त्रि, (निःशेषेण हरति दूरं गच्छ-
 तीति। निर् + हृ + णिनि।) दूरगामिगन्धः।
 इत्यमरः। १। ५। ११ ॥ (यथा, महाभारते।
 १२। १८४। २८।
 “इष्टस्त्रानिष्टगन्धश्च मधुरः कुटरेव च।
 निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विषद एव वा ॥”)
 निर्हादः, पुं, (निर् + हाद अयत्तशब्दे + घञ्।)
 ध्वनिः। इत्यमरः। १। ३। २३ ॥ (यथा,
 रघुवंशे। १। ४१।
 “अग्नीवन्मादितन्वद्भिः अस्तस्मात्तीरगञ्जम्।
 सारसैः कलनिर्हादैः कचिदुन्नमिताननी ॥”)
 निलयः, पुं, (निलीयते अस्मिन्निति। नि + ली +
 “एरच्” ३। ३। ६६। इति अधिकरणे अच्।)
 यष्टम्। इत्यमरः। २। २। ५ ॥ (यथा, रघु-
 वंशे। २। १५।
 “सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि
 कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ॥”
 आश्रयस्थानम्। यथा, भागवते। ८। १। ११।
 “तं भूतनिलयं देवं सुपर्णमुपधावत ॥”)
 निलम्पः, पुं, (निलम्पतीति। नि + लिप् + “नौ
 लिम्पेर्वाच्यः” ३। १। १३८। इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
 शः। सुप्तादित्वा मुम्।) देवः। इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 निलम्पनिर्भरी, स्त्री, (निलम्पानां देवानां निर्भरी
 नदी।) गङ्गा। यथा,—
 “जटाकटाहसम्भ्रमदभ्रमन्निलम्पनिर्भरी ॥”
 इत्यादिरावर्णकतत्त्वावस्तोत्रम् ॥
 निलम्पा, स्त्री, (नि + लिप् + श। सुप्तादित्वा-
 मुम्। स्त्रियां टाप्।) स्त्रीगवी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 निलम्पिका, स्त्री, (निलम्पा एव। स्वार्थं कन्
 टापि अत इत्वम्।) सौरभेयी। इति हेम-
 चन्द्रः। ४। ३३२ ॥
 निलीनं, त्रि, (निःशेषेण लीनं संलयम्। नि +
 ली + क्तः।) निःशेषेण लीनम्। संलयम्।
 (यथा, भट्टिः। २। ५।
 “वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः
 पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभङ्गैः।
 परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मी-
 मालोक्याश्चक्रुर्विदारणम् ॥”
 निवपनं, स्त्री, (नि + वप + भावे ल्युट्।) पिबु-
 ह्येकदानम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते। १३। ६२। २।
 “ऋषयो धर्म्मनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्मुत।
 तर्पणश्चाप्यकुञ्जस्त तीर्थान्भोभिर्यतव्रताः ॥”)
 निवरा, स्त्री, (नितरां त्रियत इति। नि + वृ +
 “यष्टृटनिश्चिगमश्च” ३। ३। ५८। इति कर्म-
 ण्यप्। ततष्टाप्।) कुमारी। अविवाहिता।
 इति मिताक्षरा ॥

निवापः

निवसतिः, स्त्री, (निवसत्येति । नि + वस् +
“वहिवस्यतिभ्यश्चिन्” उणां ४।६० । इति
अतिच् ।) गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥
निवसथः, पुं, (निवसत्येति । नि + वस् + आधारे
अथच् ।) ग्रामः । इति हेमचन्द्रः । ४।२३ ॥
निवसनं, स्त्री, (न्युप्यतेऽत्र । नि + वस् + आधारे
ल्युट् ।) गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वस्त्रम् ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, गोः रामायणे । २।३७।
“द्वितीयं च परीदधौ चौरमादाय मेघिली ।
चौरस्याकुशला देवी सस्यमिवसने शुभा ॥”)
निवहः, पुं, (नितरासुहते इति । नि + वह +
पुंसोति घः ।) समूहः । इत्यमरः । २।५।३६ ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । ५।८ ।

“मुकुलं कुशलं मुजनं
विह्वय कुलकुशलशीलविकलेऽपि ।
आट्टि कल्पतराविव
नित्यं रञ्जन्ति जननिवहाः ॥”

नितरां वहतीति । नि + वह + पचादच् ।)
सम्वायन्तगतवायुविशेषः । यथा,—
“निवहो यत्र वातशः केषाञ्चन सुखप्रदः ।
न प्रचखो न च मृदुः प्रमादो च प्रभञ्जनः ॥”
इति ज्योतिषम् ॥

निवातः, त्रि, (नितरां वात गच्छत्यत्र । नि + वा
+ अधिकरणे क्तः ।) आश्रयः । निवासः ।
(निवृत्तो वातो यस्मिन् ।) अवातः । वातशून्यः ।
(यथा, रघुवंशे । ३।१७ ।

“निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा
गृपस्य कान्तं पिबनः मुताननम् ।
महोदधेः पूर इवेष्टदधनात्
गुरुः प्रहृष्टः प्रबभूव नात्मनि ॥”)

शस्त्राभेदं वर्मम् । शस्त्रेण न भिद्यते यत् वर्म
कवचम् । इत्यमरभरतौ । ३।३।८४ ॥

निवातकवचः, पुं, देशविशेषः । स तु हिरण्य-
कमिषोः पौत्रः संह्रादपुत्रः । इत्यमरपुराणम् ॥
(निवातं शस्त्राभेदं कवचं येषामिति । दानव-
विशेषे, पुंलिङ्गो बहुवचनान्तः । ते तु इन्द्रादि-
ष्टेनाञ्जुनैर्निहताः । यथा, महाभारते । ३।
१६८ । ७०—७२ ।

“ततो मामवधीदाञ्जुं प्रहस्य बलवृत्रहा ।
नाविषमन्तवास्तीति त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥
निवातकवचा नाम दानवा देवशत्रवः ।
समुद्रकुलमाश्रित्य दृगं प्रतिवमन्त ॥

तिस्रः कोट्यः समाख्याता स्तुत्यारूपवत्प्रभाः ।
तांस्तत्र जहि ज्वलन्ति यः । गुरुर्धृस्ते भविष्यति ॥”
इति हविर्वरगविस्तुतिस्तु तत्रैव विशेषणो द्रष्टव्यः ॥

निवापः, पुं, (नितरासुहते इति । नि + वा + घञ् ।)
मृदोहं शक्यदानम् । तत्पण्यायः । पितृदानम् ॥
इत्यमरः । २।७।३१ ॥ पितृतपणम् ३ । इति हेम-
चन्द्रः । ३।४० ॥ निवपनम् ४ पितृदानकम् ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुवंशे । ८।८६ ।

“अपशोकमनाः कृट्स्मिनी
अनुपशान्तिं निवापदत्तिभिः ॥”)

निविडं

दानमात्रम् । यथा । “येभ्यो निवापाङ्गलयः
पिसृणाम् ।” इति भरतः ॥ (न्युप्यते घीज-
मस्मिन्निति । जेजम् । इति मीलकण्डः ॥ यथा,
महाभारते । ३।३०६ । ६ ।

“अवनिं प्रमदा गात्र निवापं बहुवार्धिकम् ।
तत्ते विप्रः प्रदास्यामि न तु वर्मं सकुण्डलम् ॥”
निवारः, पुं, निवारणम् । इति निपूर्ववृध्वातो
भावे चञ्प्रत्ययनियामः ॥

निवारणं, स्त्री, (नि + वृ + णिच् + करणे ल्युट् ।)
निवृत्त्येव वारणम् । निराकरणम् । यथा,—
“यदाकृतो धर्म इतोतरम्यतो
न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥”

इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धः ॥

निवारितः, त्रि, (नि + वृ + णिच् + क्तः ।) कृत-
निवारणः । यथा,—

“निवारितास्तेन मञ्जीतलेखिले
निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः ॥”

इति नैषधे । १।११ ॥

निवासः, त्रि क स्तुत्याम् । इति कविकल्पदमः ॥
(अदन्त गुरो परं-सकं-सट् ।) अनिनिवासम् ।
स्तुतिराच्छादनम् । निवासयति यस्मिन् चोर्ना-
शुक्तिमात्रे हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

निवासः, पुं, (निवसति अस्मिन् । नि + वस् +
अधिकरणे घञ् ।) गृहम् । इति हेमचन्द्रः ।
४।५७ ॥ (यथा, धिगुपुराणे । १।१३।८४ ।
“तत्र तत्र प्रजातो हि निवासं समरोचयत् ॥”
आश्रयस्यानम् । यथा, भागवते । १।१।२०७ ।
“अथो निवासो यस्याः पानपात्रं मुखं दशाम् ।
बाह्वो लोकपालानो सारङ्गाणो पदाम्बुजम् ॥”
वस्त्रम् । यथा, हरिवंशे । १८१ । ४८ ।

“नमस्मानवाभाय नमस्ते पोतयामसे ॥”
भावे चञ् । वासः । यथा, महाभारते ।
१।१८६ । ६ ।

“कुम्भकारस्य शालायां निवासं चक्रिरेवरा ॥”
निवासो, [नृ] त्रि, (निवसतीति । नि + वस् +
णिनि ।) निवृत्तविशेषः । निवासकर्त्ता । यथा,—

“त तु कामरुपमस्मि देवः पतिवृत्तक ।
धन्याः कालानदीतोर कायकुलनिवासिनः ॥”
इति काशोधयः ॥

निविडं, त्रि, (नितरां विदुतीति । नि + विड
आक्रोश + क्तः ।) निवकाशम् । तत्पण्यायः ।
निरस्तम् २ निविषयम् ३ धनम् ४ । मात्रम् ५
नोरम् ६ बहुलम् ७ दृष्टम् ८ गाढम् ९
आवरणम् १० । इति हेमचन्द्रः । ६।८० ॥
(यथा, आर्याभट्टशाल्याम् । ३०० ।

“निविडं विदुतीरुयुगलां आसीत्तस्मिन्नादिन-
अवनाम् ॥”

यथा, च रघुवंशे । ६।५८ ।

“तस्यापरेऽपि स्तम्भे शरान् मुमुक्षोः
कणान्तमेव विभिन्द निविडांश्चिपुः ॥”
नासिकाया नमम् । नि + “नेविडुचविरो-
सचौ ।” ५।२।३० । इति विडच् । अव-

निर्वृत्तिः

टीटम् । “तद्योगात् नासिका निविडा ।” इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

निवरीसं, त्रि, (नि नता नासिका यस्य । “नेवि
इच विरीसचौ ।” ५।२।३२ । इति विरी-
सच् । अवटीटः । इति आकरणम् ॥) निवि
डम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । ७।२० ।
“उक्तनिवरीसनिनभभारखेदि ॥”)

निविष्टं, त्रि, (नि + विष्ट + क्तः ।) निवेशयुक्तम् ।
(यथा, कुमारसम्भवे । ५।३१ ।

“भवन्ति साम्येऽपि निविष्टनैसर्ग
वपुर्विशेषिण्यतिगौरवाः क्रियाः ॥”)

आविष्टम् । प्रविष्टम् । यथा,—

“उद्गमपरिवारो नायकोऽप्यधीना-
मन्त्रमयशरीरः कान्तवृत्तोऽपि चन्द्रः ।
भवति विकलमूर्ध्निमूर्ध्नि प्राप्य भातोः
परमदननिर्वृष्टः को लघुत्वं न याति ॥”

इत्यद्वटः ॥

(आचङ्गम् । यथा, देवोभागवते । १।१५।४५ ।
“बहुोद्गमिति मे बहुनापमर्पति चक्षुः ।
संसारवासनालाले निविष्टा बहुगामिनी ॥”
स्थितम् । यथा, रामायणे । १।५।५ ।
“कोशलो नाम मृदितः स्तोतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सगन्धोरे प्रभ्रमधनान्धवान् ॥”)

निधीतं, त्रि, (निधीयते स्मिति । नि + धी + आच्चा-
दने + क्तः । सम्प्रसारणम् ।) आच्छादनवस्त्रम् ।
उद्गमो इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । प्राङ्गम् २ ।
कण्डलम्वितयज्जृम्भ, स्त्री । इत्यमरः । १।७ ।
५० ॥ यथा,—

“उपवीतं भवेन्नित्यं निधीतं कण्डमञ्जलम् ॥”

इति कुम्भपुराणम् ॥

निधीतो, [नृ] पुं, (निधीतमस्यास्तीति ।)
निधीतयुक्तः । कण्डलम्वितयज्जृम्भविशिष्टः ।
यथा,
“जसोपवीतो देवेभ्यो निधीतो च भवेन्नित्यः ।
मनुष्यास्तपयेद्भक्त्या जपिपूजाश्रयांस्तथा ॥”

इत्याङ्गकण्वम् ॥

निवृत्तं, त्रि, (निवृत्त्येव आच्छादने स्मिति । नि +
वृ + क्तः ।) निवृत्तम् । उद्गमो इति भाषा ॥
इत्यमरटीकायां स्वाभो ॥ परिवेष्टितम् । इति
हेमचन्द्रः ॥

निवृत्तः, त्रि, (नि + वृत् + क्तः ।) निवृत्ति-
विशिष्टः । विवृतः । यथा, श्रीभागवते । १।०।१।४।

“निवृत्तवपुःपयोयमाना-
ह्वर्यगधाच्छीवसर्गोऽभिरामान ।
क उत्तमश्रीसुगान्दुयादान
पुमान् विवृत्य विना पदुपान ॥”

निवृत्तात्मा, [नृ] पुं, (शरीरव्यवस्थान् निवृत्त
आत्मा स्वस्वर्गं यस्मैति ।) विवृतः । (यथा,
महाभारते । २।३।१४६ । ३८ ।

“आवर्तनी निवृत्तात्मा संवृतः संप्रवर्तनः ॥”

निवृत्तिः, स्त्री, (नि + वृत् + क्तृन् ।) निवृत्तिः ।
अप्रवृत्तिः । तत्पण्यायः । उपरमः २ विवृतिः ३

निवेश

अपरतिः ४ उपरतिः ५ आरतिः ६ इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, गरुडपुराणे १६६ अध्याये ।
“वास्योदकश्च समधु पीतममर्गस्य वै ।
पापयोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिवः ॥”)
प्रवृत्तिप्रागभावः । यथा, “प्रवृत्त्यापाधिना
विनाशं प्राप्ताम् प्रागभाव एव स्विनृत्तिनिरा-
करणात् साध्यमानो निवृत्तिरुच्यते ।” इत्येका-
दशीतन्त्रे कलझाधिकरणविचारः ॥
निवेशनं, क्री (निविद्यते विज्ञाप्यतेनेनेति । नि +
विद् + ल्युट् ।) आवेदनम् । विज्ञापनम् ।
समर्पणम् । यथा,—
“अवगं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सत्त्वमात्मनिवेशनम् ॥
इति पुंसांविना विष्णौ भक्तिश्चैव लक्षणा ॥”
इति श्रीभागवतम् । ७ । ५ । २३ ॥
निवेशितं, त्रि (नि + विद् + कर्म्मणि क्तः ।)
कृतनिवेशनम् । यथा, नन्दिकेश्वरपुराणे ।
“मया निवेशितं भक्ता गृह्णाण परमेश्वरि ।”
निवेशः, पुं, (नि + विश् + घञ् ।) विन्यासः ।
(निविशत्यस्मिन्निति । अधिकरणे घञ् ।)
शिविरम् । (यथा, महाभारते । ५ । ८ । २ ।
“तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्वजमिव योजनम् ॥”)
उदाहृतः । इति मेदिनी । श्रे, २१ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १४ । १ ।
“ततो निवेशाय तदा स विप्रः संश्रितव्रतः ।
महोच्चचार दारार्थं न च दारान्विन्दत ॥”)
निवेशनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
देवीभागवते । ३ । १६ । ४४ ।
“निवेशार्थं गृहं दत्तमन्नपानादिकं तथा ।
सर्वकं समनुज्ञाय परिचर्यार्थमेव च ॥”)
निवेशनं, क्री, (निविशत्यस्मिन्निति । नि + विश् +
अधिकरणे ल्युट् ।) गृहम् । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २४ । ४६ ।
“स्त्रियोपसंयुतः सोऽथ प्राप्यायोध्यां सुदर्शनः ।
सम्मान्य सर्वलोकांश्च ययौ राजा निवेशनम् ॥”)
नगरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।
७ । ७५ । १८ ।
“यो हि वंशं समुत्पाद्य पार्थिवस्य निवेशने ।
न विधत्ते नृपं तत्र नरकं स हि गच्छति ॥”)
प्रवेशः । निवेशनस्य आकृतिभिर्भूतैति
सूतिः ॥ (नि + विश् + शिच् + भावे ल्युट् ।
स्थापनम् । यथा, रामायणे । ७ । ७५ । १७ ।
“निवेशय महाबाहो भरतं यदपेक्षते ।
शूरस्तं क्षत्रियस्य समर्थश्च निवेशने ॥”)
प्रवेशके, त्रि ॥ यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । १८ । १३ ।
“आकाशेऽवस्थितः शब्दः सर्वथोऽत्रनिवेशनः ।
नमस्ते भगवन् ! विष्णो तुभ्यं शब्दात्मने नमः ॥”)
निवेशनीयः, त्रि (नि + विश् + अनीयर् ।) निवेश-
नार्हः । यथा । तत्पुरुषीयसाधारण्यदिशरीरे
निवेशनीय इति नाशं दोषः । इति सयभि-
चारे गदाधरः ॥

निशाक

निवेशः, त्रि, (नि + विश् + ग्यत् ।) निवेशनीयः ।
यथा, वाघटीकायां गदाधरः । प्रतिबन्धक-
तायां निवेश्यत्वादिति शङ्कते ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ११५ । २८ ।
“तदियं पूः प्रकाशार्थं निवेश्या मयि सुव्रत ! ॥”
शोधनीयः । यथा, महाभारते । ३ । ३६ । १६ ।
“अवश्यं राजपिण्डस्तेनिवेश्य इति मे मतिः ॥”
“निवेश्यः आश्रयार्थं शोधनीयः ।” इति तट्टी-
कायां नीलकण्ठः ॥ विवाहार्हः । यथा, महा-
भारते । १ । १६२ । ६ ।
“भवान्निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं
भीमो महाबाहुरचित्यकर्मा ॥”
“निवेश्यः विवाहः ।” इति तत्र नीलकण्ठः ॥
निशाटः, पुं, बलदेवपुत्रः । यथा, “बलदेवोऽपि
रेवत्यां निशाटोऽस्मिन् पुत्रावजनयत् ।” इति
विष्णुपुराणे । ४ अंशे १५ अध्यायः ॥
निशमनं, क्री, (नि + श्म + शिच् + ल्युट् ।)
दर्शनम् । अवगमम् । इति मेदिनी । ने, १६० ॥
निशा, स्त्री, (नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारा-
निति । नि + शो + कः । टाप् ।) रात्रिः ।
तत्पर्यायः । रात्री २ रत्नोजननी ३ शूलरी ४
चक्रभेदिनी ५ घोरा ६ श्यामा ७ याम्या ८
दोषा ९ तुङ्गा १० भौती ११ शताक्षी १२
वास्तवा १३ उषा १४ वासन्तीयौ १५ तमा १६
निट् १७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अवशिष्टो
रात्रिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे ।
१ । ६ ।
“सितेयु हर्म्येयु निशासु योषितां
मुखप्रमुखाणि मुखानि चन्द्रमाः ।
विलोक्य निर्यन्तणमुनसुकुक्षिरं
निशाक्षये याति द्वियेव पाण्डिताम् ॥”)
हरिद्रा । दारुहरिद्रा । इति मेदिनी । श्रे, ६ ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा ।
मेहघ्नी रञ्जनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मेघवृषभमिथुनकर्कटधनुर्मकरलघ्यानि । यथा,—
“अजगोपतियुग्मश्च कर्कधन्वन्तगास्तथा ।
निशासंज्ञाः स्यूताश्चैते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
निशाकरः, पुं (निशां करोतीति । निशा +
कृ + “दिवाविभाजिष्येति” ३ । २ । २१ । इति
टः ।) चन्द्रः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । २० ।
“रविनिशाकरयोर्यद्यपीडनं
गजभुजव्रविहङ्गमवन्तम् ।
सतिमताश्च निरीत्य हरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥”)
कुक्रुटः । इति शब्दरत्नावली ॥ निशाकरचन्द्रः
शिरोदेशस्थस्येति । अच् । महादेवः । यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ७७ ।
“इतिहासः सर्वस्य गौतमोऽथ निशाकरः ॥”)

निशाट

निशागणः, पुं, (निशायां रात्रीर्नां गणः ।)
रात्रिसमूहः । तत्पर्यायः । गणरात्रम् २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
निशाचरः, पुं, (निशायां रात्रौ चरतीति ।
निशा + चर + “चरेष्टः” ३ । २ । १६ । इति
टः ।) राक्षसः । (यथा, रघुः । १० । ४५ ।
“अचिरात् यन्त्रभिर्भागं कल्पितं विधिवत् पुनः ।
मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरेः ॥”)
शृगालः । पेचकः । सर्पः । इति मेदिनी । रे,
२७२ ॥ चक्रवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥
भूतः । इति धरणिः ॥ चोरकः । इति राज-
निघण्टुः ॥ (अयम् अश्विपर्वणस्य भेदः । भटे
उर इति नेपालदेशे भवति ।
“निशाचरो धनचरः कितवो गगद्वासकः ।
रोचको मधुरस्तुतः कटुपाके कटुर्लघुः ॥
तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हन्ति कुष्ठकण्टका-
निलान् ।
रक्षाश्रीस्वदेहोऽसत्त्वरान्यविषग्रणान् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।
“वमुवेगो महावेगो मनोवेगो निशाचरः ॥”)
रात्रिचरमात्रे, त्रि ॥
निशाचरी, स्त्री, (निशायां चरतीति । चर +
टः । स्त्रियां ङीप् ।) कुलटा । इति मेदिनी ।
रे, २७३ ॥ जेशिनीनामगन्धद्रवम् । इति जटा-
धरः ॥ राक्षसी । यथा,—
“अनिवृत्तिनिशाचरी मम गृहान्तराले स्थिता
निहन्ति निगमागमसूतिपुराणशास्त्रोदिताम् ।
क्रियां तदनुगां सखीं हृदये एव चिन्ताविश-
त्तयोर्दमनकारणं त्वमसि केवलं भूपते ॥”
इत्युद्भटः ॥
(यथा च रघुः । ११ । २० ।
“राममन्त्रधारेण ताडिता
दुःसहेन हृदये निशाचरो ।
गन्धवदधिरचन्द्रनोक्षिता
जीतिशेषवसतिं जगाम सा ॥”
“अत्र ताडिकायाः अभिसारिकया समाधि-
रभिधीयते रामेति । निशासु चरतीति
निशाचरी राक्षसी अभिसारिका च ।” इति
तत्र मल्लिनाथः ॥)
निशाचर्म्म, [नृ] क्री, (निशायाश्चर्मव आवर-
कत्वात् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निशाजलं, क्री, (निशाज्वलं जलम् । मध्यपद-
लोपिसमासः ।) हिमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निशाटः, पुं, (निशायां रात्रौ अटतीति । अट +
अच् ।) पेचकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६० ॥
निशाचरे, त्रि ॥
निशाटकः, पुं, (निशायां अटति निशावत् कण्ठ-
वत् अटतीति वा । अट् + क्त्वल् ।) गुग्गुलुः । इति
राजनिघण्टुः ॥ (रात्रिचरे, त्रि ॥)
निशाटनः, पुं, (निशायां अटतीति । अट् गतौ +
ल्युट् ।) पेचकः । इति हलायुधः ॥ निशाचरे, त्रि ॥

निशार

निशातः, चि, (नि + शो निशाने + क्तः। “शास्त्री-
रन्त्यतरस्याम्।” ७। १। ४१। इति पञ्चे
इत्वाभावः।) शाश्वतः। इति हेमचन्द्रः।
निशादः, पुं, (निशाया अतिभक्तयतीति। अद् +
अच्।) निषादः। इत्यमरटीकायां रमानाथः।
नि, निशासुक्।
निशादिः, स्त्री, (निशाया आर्द्रियञ्च।) सन्धा।
इति राजनिर्घण्टः।
निशान्तः, स्त्री, (निशान्ते विप्रत्ययेऽस्मिन्निति।
नि + शन् + अधिकरणे क्तः।) यद्गम्। इत्य-
मरः। २। २। ५५। (यथा, रघुः। १६। ४०।
“तस्याः स राजोपपदं निशान्तं
कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य।”
निशाया अन्तो यञ्।) उषा। (यथा, मनुः। ११। ६६।
“न निशान्ते परिश्रान्ते ब्रह्माधोऽथ पुनः
स्वपेत्।”)
शान्ते, त्रि। इति मेदिनी। ते, ११६।
निशाखा, स्त्री, (निशाया अन्त्ययि उपसंहारि
आत्मानमिति। अन्ध उपसंहारे + अच् +
टाप्।) अतुकालता। इति राजनिर्घण्टः।
(निशाया अन्धः।) राजाश्वे, त्रि।
निशापतिः, पुं, (निशायाः पतिः।) चन्द्रः।
(यथा, सूक्तसिंहान्ते। २। ४७।
“स्वमन्सुक्तिसंयुक्ता मध्यमुक्तिनिशापतेः।
दोष्यान्तरादिकं कृत्वा भुक्तावृणधनं भवेत्।”)
कर्पूरः। इत्यमरः। (निशायामेव पतिरिति
विश्वे कृत्वा अङ्गनाशक्या उपपत्तिरपि।
यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ३५२।
“प्राङ्गणकोशेऽपि निशापतिः स तापं सुधा-
मयो हरति।
सिद्धि मां रजनिर्वर इव सखि। स न निर-
गङ्गि गेहपतिः।”)
निशापुष्पं, स्त्री, (निशायां राज्ञौ पुष्पाति विक-
सतीति। पुष्प विकासे + अच्।) उत्पलम्।
इति राजनिर्घण्टः।
निशावलः, पुं, (निशायां राज्ञौ बलं यस्य।)
मेघवृषमिथुनकर्कटधनुर्मकरराशयः। इति
ज्योतिषम्।
निशाभङ्गा, स्त्री, (निशा हरिद्रा तद्वत् भङ्गी
यस्याः।) दुग्धपुष्पी। इति शब्दचन्द्रिका।
दुग्धपेया इति भाषा।
निशामखिः, पुं, (निशाया मखिरिव।) चन्द्रः।
इति त्रिकाण्डशेषः।
निशामनं, स्त्री, (नि + शम् + निच् + क्त्वा।)
दर्शनम्। आलोचनम्। इति मेदिनी। ते,
१६०। अवयवम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २४०।
निशान्दः, पुं, (निशाचरो न्दः पशुः।)
शृगालः। इति शब्दरत्नावली।
निशारब्धं, स्त्री, (नि + श्र गि हिंस + शिच् +
क्त्वा।) मारणम्। इत्यमरः। २। ८। ११२।
(निशाया रब्धम्।) रात्रियुद्धम्। (निशाया
रब्धः शब्दः।) रात्रिशब्दे, पुं।

६०१

निशीथि

निशारकः, स्त्री, (निशाया निशाया वा रजमिव।)
चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। १६६।
निशारकः, पुं, रूपकभेदः। यथा,—
“दण्डः प्रौढोऽथ स्वचरो विभवस्तुरकमः।
निशारकः प्रतितालः कथिताः सप्त रूपकाः।”
तस्य लक्षणं यथा,—
“लघुद्वन्द्वं गुरुद्वन्द्वं तन्मासतालकः स्तुतः।
चतुर्विंशतिवर्गस्तु रसे ह्यस्य निशारकः।”
तालविशेषः। यथा,—
“प्रविश्य नर्तको रङ्गं विक्रीयं कुसुमादिकम्।
निशारकेण तालेन कोमलं नृत्यमाचरेत्।”
इति सङ्गीतदामोदरः।
निशावनः, पुं, (निशावन अन्धकारजनकं वनं
यञ्।) शृङ्गः। इति राजनिर्घण्टः।
निशावृन्दं, स्त्री, (निशानां वृन्दं सम्बन्धः।)
रात्रिगणः। बहुनिशाः। इति शब्दरत्नावली।
निशावेदी, [नृ] पुं, (निशा निशापरिमाणं वेत्ति
वेदयति वा। विद् वा वेदि + क्तितः।) कुक्कुटः।
इति हेमचन्द्रः। ४। ६६०।
निशाहसः, पुं, (निशायां राज्ञौ हसो हसो
विकासो यस्य।) कुसुदम्। इति त्रिकाण्डशेषः।
निशाहा, स्त्री, (निशाया आहा आस्था आहा
यस्याः।) हरिद्रा। इत्यमरः। २। ६। ४१।
निशितं, स्त्री, (नि + शो + क्तः। “शास्त्रीरन्त्य-
तरस्याम्।” ७। ४। ४१। इति इत्यम्।)
लौहम्। इति राजनिर्घण्टः।
निशितः, त्रि, (नि + शो + क्तः।) शाश्वतः।
इत्यमरः। ३। १। ६१। (यथा, महाभारते।
१। १३४। ६५।
“तद्वाक्यममकालान् वीभर्तुनिशितैः शरैः।
अवार्यैः पञ्चभिर्गणैः मयममभ्युत्थनादयत्।”)
निशिपुष्या, स्त्री, (निशि पुष्याति विकाशते इति।
पुष्य + अच्। टाप्।) शोफालिका। इति
त्रिकाण्डशेषः।
निशिपुष्यिका, स्त्री, (निशिपुष्या + स्वार्थे कन्।)
शोफालिका; इति शब्दरत्नावली।
निशिपुष्यी, स्त्री, शोफालिका। निशि राज्ञौ विक-
शितं पुष्यमस्या इति युनपत्ता मध्यपदलोपः
सप्तम्या अलृक् च ततो आतिरत इति ईप्।
निशीथः, (निशरी शीतेऽस्मिन्। नि + शी +
“निशीथगोपीयावगयाः।” उणा। १। ६।
इति यक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) अङ्ग-
रात्रिः। इत्यमरः। १। ४। ६५। (यथा,
रघुः। ३। १५।
“निशीथदीपाः सहजा हन्ति यथा
बभ्रुरालेख्यसमर्पिता इव।”)
रात्रिमात्रम्। इति मेदिनी। ये, २०। (यथा,
ऋतुसंहारे। १। ३।
“सुतस्त्रीगीतं मदनस्य दीपनं
शुचौ निशीथेऽनुभवति कासिनः।”)
निशीथिनी, स्त्री, (निशीथोऽस्यस्या इति।
इतिः। डीप्।) रात्रिः। इत्यमरः। १। ४। ६५।

निश्वला

निशीथिनीनायः, पुं, (निशीथिना नायः।)
चन्द्रः। इति हलायुधः।
निशीथ्या, स्त्री, रात्रिः। इति भरिप्रयोगः।
निशुम्भः, पुं, (नि + शुम्भ हिंसायाम् + भावे
घञ्।) वधः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६३।
शान्तविशेषः। यथा,—
“कश्यपस्य दशर्गम भाष्यासीद्विजसत्तमः।
तस्यास्तु द्वौ सुतावाक्ता सहस्राद्याहलाधिकौ।
ज्यैष्ठः शुम्भ इति स्थातो निशुम्भश्चापरासुरः।
ततो यो नमुचिर्नाम महाबलममन्वितः।”
इति वामनपुराणे ५० अध्यायः।
(अयं हि भगवता निहतः। इति मार्कण्डेय-
पुराणम्। अपरोऽसुरविशेषः। यदुक्तं मार्क-
ण्डेये। ६१। ३६-३७।
“वैवस्वतेऽन्तरे प्राप्तेऽद्याविंशति मे युगे।
शुम्भो निशुम्भश्चेवाद्यावुनपतस्यति महासुरौ।
नन्दगोपश्चै जाता यथोदागर्भसम्भवा।
ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनौ।”)
निशुम्भनं, स्त्री, (नि + शुम्भ हिंसायाम् + भावे
ल्युट्।) मारणम्। इति हलायुधः।
निशुम्भमर्दिनी, स्त्री, (निशुम्भं मर्दयतीति। अद्
+ क्तितः। डीप्।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः।
निशुम्भशुम्भमथनी, स्त्री, (निशुम्भं शुम्भश्च मथा-
तीति। मथ्य विलोडने + क्तः। नलोपः। ततो
डीप्।) दुर्गा। यथा, देवीपुराणि।
“निशुम्भशुम्भमथनी देवी वेदेय गीयति।”
निशुम्भी, [नृ] पुं, (निशुम्भो मोहनाशोऽस्य-
स्यति। इतिः।) बुद्धविशेषः। तत्पण्यायः।
हेरम्भः २ हेरकः ३ चक्रसम्भरः ४ देवः ५ बल-
कपाली ६ शशिप्रशरः ७ वज्रटीकः ८। इति
त्रिकाण्डशेषः।
निशीतः, पुं, (निशायासपि एतं इयद्गमनं यस्य।)
वक्रः। इति त्रिकाण्डशेषः।
निश्वयः, पुं, (निश्वयितेऽस्मिन्नेति। निश् + चि +
“यश्चृडनिश्चिगमश्च।” ३। ३। ५८। इति
अप्।) निःसंशयज्ञानम्। तत्पण्यायः। निश्वयः
२। इत्यमरः। १। ५। ३५। निश्वयनम् ३
निश्वयः ४। इति शब्दरत्नावली। (यथा, देवी-
भागवते। १। १६। ३५।
“देवीऽयं मम वन्धोऽयं न ममेति च सुकृता।
तथा धनं यच्च राज्यं न ममेति च निश्वयः।”)
“तदभावा प्रकारा धीस्तनुप्रकारा तु निर्णयः।”
इति भाषापरिचर्हिदः।
(अद्यालङ्कारविशेषः। तल्लक्षणार्थिकं यथा,
माह्वदपंखे। १०। ५६।
“अन्त्यनिधिं प्रलतस्यापनं निश्वयः पुनः।”
उदाहरणं यथा,—
“वदनमिदं न सरीजं नयनं नन्दीवरे एते।
इह सविधे सुगन्धशो मधुकरः। न सुधा परि-
आम्य।”)
निश्वला, स्त्री, (निश्वलतीति। निश् + चल् +
अच्। टाप्।) शालपत्री। इति राजनिर्घण्टः।

निश्वास

एचिवो ॥ (नदीविशेषः । यथा, मातृस्ये । ११३ । २२ ।

“कौशिकी तु हतीया च निश्वाला गङ्गाकी तथा । इत्युल्लिखितमित्यादिमन्त्रपार्श्वनिःसृताः ॥”

अचने, चि । यथा,—

“निवसतु तव गेहे निश्वाला सिन्धुपुत्री ॥”

इत्याद्युद्धटः ॥

निश्वालाङ्गः, पुं, (निश्चलवत् अङ्गं यस्य ।) एकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चतादिः । स्यान्-रहिते, चि ॥

निश्वायकः, चि, (निश्चिनोतीति । निश् + चि + क्तुल ।) निश्चयकर्ता । निर्वायकः । यथा, अनुपाधित्वनिश्वायकदर्शनत्वे न हेतुत्वमिति व्याप्तिग्रहमाधुरी ॥

निश्चारकः, पुं, (निश्चरतीति । निश् + चर + क्तुल ।) पुरीषण्यः । वायुः । स्वच्छन्दम् । इति मेदिनी । के, १६५ ॥

निश्चिन्तः, चि, (निगता चिन्ता यस्मात् ।) चिन्तारहितः । यथाह कश्चित् ।

“सर्व्वं सुखं भजस्व कुमते ! सर्व्वस्य चाष्टौ गुणा ॥

निश्चिन्तो बहुभोजकोऽतिमुखरो राजनिश्वा स्वप्रभाक् ।

कार्याकार्यविचारगादिरहितो मानापमाने समे दत्ता सर्व्वजनस्य मूर्द्धि चरणौ सर्व्वचिरं जीवतु ॥”

निश्चीयमानः, चि, (निश् + चि + कर्म्मणि प्रानप् ।) निश्चयविषयः । यथा । ननु तथापि एवकारस्य निश्चीयमानस्यैव सार्थकत्वाभावात् कुतः प्रकृति-त्वामिति शब्दशक्तिप्रकाशिकाटीकायां राम-भद्रः ॥

निश्चुक्कगं, क्को, (निःशेषिण चुक्कगम् ।) दन्त-श्राणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मिसी इति भाषा ॥

निश्चेष्टः, चि, (निर्गता चेष्टा यस्मात् ।) चेष्टा-रहितः । निश्चेष्टितः । यथा,—

“गलयहगनिश्चेष्टो देवो निर्गतलोचनः ।

अथक्तरावो न्यपतन् सहबालो यमुवने ॥”

इति श्रीभागवते दशमः ॥

निश्वासः, पुं, (नि + श्वास + भावे षच् ।) बहि-र्मुखश्वासः । तत्पर्यायः । पानः २ एतनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २।१।८६ ।

“संहर्त्तं सर्व्वज्ज्वाणं शक्ता निःश्वासमात्रतः ॥”

निश्वाससंहिता, स्त्री, (निश्वासाख्या संहिता ।)

शिवप्रणीतशास्त्रविशेषः । यथा,—

“एवमभ्यर्थितस्तेषु पुराणं द्विजसत्तमाः ।

वेदक्रियासमायुक्ता ज्ञतवानसि संहिताम् ॥

निश्वासाख्यां ततस्तस्यां लोना वाभ्यग्राहिणः ।

निश्वाससंहितायां हि लक्षमात्रप्रमाणतः ॥

सैव पाशुपती दीप्ता योगः पाशुपतस्य हि ।

एतस्माद्दिमार्गाद्धि यदन्वदिह जायते ॥

तत् सुद्रक्मं विज्ञेयं रौद्रं शौचविवर्जितम् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

निषधः

निषङ्गः, पुं, (नितरां सजन्ति शरा यत्र । नि + सज्ज + अधिकरणे षच् ।) तूणीरः । इत्य-मरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा, रघुः । २ । ३० ।

“ततो नृगेन्द्रस्य नृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।

जाताभिवङ्गो नृपतिर्निषङ्गा-

दुहन्तुमेच्छन् प्रसभोद्धतारिः ॥”)

सङ्गः । इति मेदिनी । गे, ४० ॥

निषङ्गधिः, पुं, (नि + सज्ज + “नौ घञ्जेर्घञिन् ।” उणा । ४ । ८७ । इति भावे षञिन् ।) विश्वात् कुलम् । ततः वलम् ।) समालिङ्गः । आलि-ङ्गनम् । इत्यादिः कोषः । १ । १६१ ॥ धन्वी ।

रथः । स्वस्थः । लणम् । सारथिः । इति संचिप्रसारोणादृष्टिः ॥ (आलिङ्गके, चि । इत्यज्ज्वलदन्तः ॥)

निषङ्गी, [न] पुं क्को, (निषङ्गीऽस्यस्येति । निषङ्ग + इनिः ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ५६ ।

“रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्

ह्रमः स राजन्यकमेकवीरः ॥”

स्वनामख्यातो धृतराष्ट्रपुत्रः । इति महा-भारतम् । १ । ११७ । ११ ॥)

निषङ्गः, चि, (निषीदति स्मेति । नि + सद् + गत्यर्थेति क्तः । “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः ।” ८ । २ । ४२ । इति निष्ठातस्य धातो-र्दकारस्य च नः ।) उपविष्टः । यथा,—

“पादावमुच्यन्ती श्रीदेव्याश्चरणान्तिके ।

निषङ्गा पङ्कजे पूज्या नमो देये श्रिया इति ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

निषङ्गकं, क्को, (निषङ्ग + संज्ञायां कन् ।) सुनि-षङ्गकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निषदः, पुं, (निषीदन्ति षड्जादयः स्वरा यत्र । नि + सद् + षाङुलकात् अप् ।) निषादस्वरः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (स्वनामख्यातनृप-विशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । १५ ।

“भङ्गासुरिः सुनीयच्च निषदोऽथ वधीनरः ॥”

निषद्या, स्त्री, (निषीदत्यस्यामिति । नि + सद् + “संज्ञायां समञ्जनिषदेति ।” ३ । ३ । ६६ ।

इति अधिकरणे षप् ।) पण्यविक्रयशाला ।

इत्यमरः । २ । २ । २ ॥ ऋङ् । इत्यन्ये । इति भरतः ॥ सुद्रवङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषङ्गरः, पुं, (निषीदन्ति निषङ्गा भवन्ति जना अचेति । नि + सद् विधादे गतौ + “नौ सदेः ।” उणा । २ । १२४ । इति खरच् । “सदि-रपतेः ।” ८ । ३ । ६६ । इति षल्म् ।) कर्हमः ।

इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥

निषदरी, स्त्री, (नि + सद् विधादे + अधिकरणे खरच् ।) विश्वात् डीप् ।) रात्रिः । इति मेदिनी । रे, २७३ ॥

निषधः, पुं, पञ्चतविशेषः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ॥ स तु इलाहृतस्य दक्षिणे हरिवर्षस्य सीमा-पञ्चतः । प्रागायतः । अयुतयोजनोत्सेधः ।

निषादः

द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ कठिनम् । देशविशेषः ।

(यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ३ ।

“ब्रह्मण्यो वेदवित् शूरो निषधेषु मण्डीपतिः ॥”

तद्देशीयराजः । इति मेदिनी । धे, ३३ ।

निषादस्वरः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३७ ।

(रामप्रपौत्रे सुव्यवशीयनृपभेदे । यथा, हरि-वंशे । १५ । ८६ ।

“रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविश्रुतः ।

अतिथिस्तु कुशाञ्जलिं निषधस्तस्य चात्मजः ॥”

निषादः, पुं, (निषद्यते यामयेवसीमायाम् ।

यदा, निषीदति पापमत्र । नि + सद् + कर्म्मणि अधिकरणे वा षच् ।) चण्डालः । इत्यमरः । २ । १० । २० ॥ वेणुशरीरोद्भवजातिविशेषः ।

यथा, अग्निपुराणि ।

“मथ्यमाने ततो राक्षसस्मिन्नूरी प्रजन्निवान् ।

ह्रस्वोऽतिपथयः लण्यस्तद्व्यात् प्राञ्जलिः स्थितः ॥

ते मन्त्रैर्विह्वलं दृष्ट्वा निषीदेत्यनुवंस्तदा ।

निषादवर्णकर्ता स बभूव मुनिसत्तमाः ॥

धीवरानखण्डन् वापि वेणकत्स्नवसम्भवान् ।

ये चान्ये विन्ध्यनिलयाः श्वरा नाह्लादयः ॥

अधर्मरूपयो ये च वित्तैरान् वेणसम्भवान् ॥”

पारिभाषिकचण्डालो यथा, मार्कण्डेयपुराणि ।

“आशाकर्तृत्वादाता च दातुश्च प्रतिषेधकः ।

शरणागतं यस्थजति स चण्डालोऽधमो नरः ॥”

धीवरविशेषः । इति मेदिनी । दे, ३४ ॥

(निषीदन्ति षड्जादयः स्वरा यत्र । नि + सद् + षच् ।) सप्तस्वरान्तर्गतशेषस्वरः । स तु नारदमते

हस्तिस्वरतुल्यास्वरः । अस्योच्चारणस्थानं लला-

टम् । आकरणमते दन्तः । अयं वैश्यवर्णः ।

सर्व्वस्वराणां मध्ये उच्चः । अस्य जातिः सम्पूर्णा ।

अस्य कूटतानाः ५०४० । प्रत्येकतानम् ५६

समुदायेन २८२९४० भवन्ति । अस्य स्वरूपः

गणेशतुल्यः । लण्यश्चेतवर्णः । स्थानं पुष्कर-

हीपः । देवता सूर्यः । वारः शनिः । समयः

निशान्ते ८ दण्ड — ३४ पलानि । अस्य श्रुतिः

उग्रा शोभिनी च । मूर्च्छना मन्दरस्थाने

सखा । मध्यस्थाने अहङ्कृता । तारस्थाने लोचना

च । निषादवर्णता रागिणी आसावरी मल्लारी

च । नादपुराणमते । निःसन्तानोऽयम्

बीणायां धैवताविधिवद्भङ्गस्थानपर्यन्तं प्रथम-

सप्तकठतीयांशस्य शेषसमुदायबीजातस्त्रीनिषा-

दस्थानं भवति । इति सङ्गीतशास्त्रम् । * ॥

“षड्जादयः षड्जैश्च स्वरैः सर्व्वे मणोहराः ।

निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते ॥

चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्ये श्रुतयो मताः ।

अधमे धैवते तिस्रो दे गान्धारनिषादके ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(अस्य असुरवंशे उत्पत्तिः । वैश्यो जातिः ।

विचित्रो वर्णः । पुष्करहीपे जन्म । अवि-

स्तुम्बुरः । सूर्यो देवता । जगती दण्डः । करणे

उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणम् ।)

निधिः

निवादी, [न] पुं, (निधीदत्तव्यमिति । नि +
सद् + औपश्रयिके निधिः ।) इत्यारोहः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ५१ । माहुन् इति स्थातः ।
(यथा, माघे । ५ । ४१ ।

“प्रत्ययदन्तिनिधितान्कुशदूरभित्त-
निर्याणनिर्येद्वहं चलितं निवादी ।”

उपविष्टे, त्रि । यथा, रघुः । १ । ५२ ।

“आतपात्ययसंतिप्रतीवारासु निवादिभिः ।
नृगेर्भन्तिरोमयसुटजाङ्गनभूमिषु ।”

निधिः, त्रि, (निधियते स्तेति । नि + सिध् +
क्तः ।) निधिषविषयम् । यथा,—

“तीर्थे निधिविधे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।

निधिर्द्विदिने कुर्व्यात्तर्पणं तिलमिम्बितम् ।”

इति तिथितत्त्वम् ।

निधिर्कर्मणि यथा,—

मात्वातोवाच ।

“अहि कर्मान् सुखोपायान् मद्भिधानां सुखा-
वहान् ।

निधिर्द्विदिने यदीवा तदेव प्रथमं वद ।

नारद उवाच ।

प्याकर्षणं शत्रुनिवर्हणञ्च

हविर्भक्षिण्या पशुपालनञ्च ।

सुभूषणञ्चापि तथार्थहेतो-

रकार्यमेतत् परमं ब्राह्मणस्य ।

राजप्रेष्ठं हविर्धनं जीवनञ्च वणिज्यया ।

कौटिल्यं कौलटीयञ्च कुषीदञ्च विवर्जयेत् ।

मृदो राजन् । स भवति धर्मापेक्षो दुराचरः ।

हृषीकेशं रमते यस्तु पिशुनो नर्तनस्तथा ।

ग्रामप्रेष्ठो विकर्मा, च यो हिनश्चरिताश्रुतः ।

वेदानपि जपन् मूढः समः स परिकीर्तितः ।

क्रुध्यन् वृर्जनीयोऽसौ वेदिके तान्त्रिकेऽपि च ।

निर्मर्यादे चासौ कुरुरिते

हिंसात्मके त्यक्तधर्मे भवति ।

हृद्यञ्च कथञ्च न देयमेव

दानञ्च दत्तं विफलं नरेभ्यः ।

राजान्यानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः ।

प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परञ्च चासुखप्रदः ।

युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरनार्थिषु ।

अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्मे विरक्तता ।

अनवेत्ता खरादस्य ब्राह्मणानामनादरः ।

अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्मानिवेचनाम् ।

भृत्याणाञ्च परीहासो निधिः क्षत्रजन्म-

नाम् ।

वैश्यानां धनलोभेन मिथ्यामन्यप्रकाशनम् ।

अपालनं पशूनाञ्च अनिज्या विभवे सति ।

मृदाकाञ्च महाराज ! त्रयेव धनसम्पदः ।

शुश्रूषोः क्षतकार्यस्य क्षतसन्मानकर्मणः ।

अभ्युत्थानतराज्यस्य मृदस्य जगतीपते ! ।

अध्वान्तरगतस्यापि दृष्टधर्मगतस्य च ।

आश्रमन विहिताः सर्वे वर्जयिष्या निरा-

श्रियम् ।”

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १७ अध्यायः ।

निधेकः

अपि च ।

“यस्तु भागवतान् दृष्ट्वा भूत्वा भागवतः शुचिः ।

अभ्युत्थानं न कुर्वीत अहं तेनापि हिंसितः ।

यश्च कर्मा पिता दत्त्वा न प्रयच्छति तां पुनः ।

अष्टौ पित्राग्राह्येन हिंसिता नात्र संशयः ।

भार्या प्रियसखी ये तु सार्धं हिंसन्ति निर्धुवाः ।

न ते वृतां प्राप्नुवन्ति हिंसका दुष्टयोजनकाः ।

ब्रह्मसूत्रं क्षत्रसूत्रं गोत्रसूत्रं क्षत्रपापकाः ।

एतान् शिष्यान् विवर्ज्येत उक्ता ये चाभ्य-

पातकाः ।

शालपत्रे न भोक्तव्यं न श्लेत्तव्यं कदाचन ।

अश्वतो वटवृक्षञ्च न श्लेत्तव्यं कदाचन ।

न श्लेत्तव्यो विस्मृत्य उडुम्बरश्च कदाचन ।

कर्मण्याश्चैव ये वृक्षा न श्लेत्तव्याः कदाचन ।

यदीच्छेत् परमां सिद्धिं मोक्षधर्मं सनातनम् ।

भक्ष्याभक्ष्यञ्च ते शिष्य वेदितव्यं तदन्तरे ।

करीरस्य वधः शूद्रः फलाग्नौ कुम्बरस्य च ।

सद्योभक्षी भवेत्तेन अभक्ष्याः पूतिवासिकाः ।

न भक्षणीयं वाराहं मांसं मत्स्यस्य सम्प्लवः ।

अभक्ष्या ब्राह्मणेऽप्येते दीक्षितार्हं न संशयः ।

परिवाहं न कुर्वीत न हिंसां वा कदाचन ।

प्रेम्यञ्च न कर्तव्यं स्नेहं वापि कदाचन ।

अतिविद्यागतं दृष्ट्वा दूराध्यानागमं कथितम् ।

संविभागस्तु कर्तव्यो येन केनापि पुत्रकम् ।

गुरुपत्नी राजपत्नी ब्राह्मणी वा कदाचन ।

भगवापि न गन्तव्या एवं विष्णुः प्रभाषते ।

कनकादीनि रत्नानि यौवनस्या च कामिनी ।

तत्र चित्तं न कर्तव्यमेवं विष्णुः प्रभाषते ।

दृष्ट्वा परस्य भाग्यानि आत्मनो यस्यनल्पया ।

तत्र मन्युर्न कर्तव्य एवं धर्मः सनातनः ।”

इति वराहपुराणम् ।

(निवारितम् । यथा, देवीभागवते । २ । ४ । ४० ।

“मा मा मेति बहुधा निधोऽपि तथाभ्रशम् ।

आललिङ्ग प्रियां देवात् पपात धरणीतले ।”)

निधेकः, पुं, (निधियते प्रक्षिप्यत इति । नि +

सिध् + घञ् ।) गर्भाधानम् । इति निधेकादि-

क्षत्तुशब्दटीकायां भरतः । ॥

“निधेकाक्षभते पत्नी गुरुभर्ता शुभाशुभम् ।

मन्त्रश्रवणमपत्यञ्च सन्धमेतन्न यत्नतः ।”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्गणजम्बखण्डे ३३ अध्यायः ।

(यथा, मनुः । २ । १४ ।

“निधेकादिभ्यश्चानां मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रोपक्रारोऽस्मिन् श्रेयो नाप्यस्य कथ-

चित् ।”

क्षी, रेतः । यथा, मनुः । ४ । १५१ ।

“दूरादावसयाभ्यन्तं दूरान् पादावसेचनम् ।

उच्छिष्टासं निधेकश्च दूरादेव समाचरेत् ।”

“निधियत इति निधेकं रेतस्योत्सृजेत् ।”

इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः । (चरयम् ।

यथा, रघुः । ८ । ३८ ।

“ननु तैलनिधेकविन्दना

सह दीपादिष्वपि मेदिनीम् ।”)

निष्कः

निधेकादित्, पुं, (निधेकादिं गर्भाधानादिकं
करोतीति । निधेकादि + क्त + क्तिप् ।) गर्भा-
धानादिकर्ता । आदिना श्रीमन्नोपवनादेर्जन-
विद्यादानादेश्च यज्जन्तुं तत्कर्ता पित्रादिर्गुरुः
स्यात् । इत्यमरभरतौ ।

निधेधः, पुं, (नि + सिध् + घञ् ।) प्रतिनिधः ।

निष्ठतिः । विधिविपरीतः । यथा,—

“तिथीनां पूज्यता नाम कर्माहुतानतो मता ।

निधेधस्तु निष्ठतात्मा कालमात्रमपेक्षते ।”

इति तिथितत्त्वम् ।

निधेवर्गं, क्षी, (नि + सिध् + भावे क्युट् ।) सेवा ।

यथा, भागवते । १ । २ । १६ ।

“सुभूयोः सहधानस्य वासुदेवकथावचिः ।

स्यान्महत्संभवा विप्राः पुण्यतोयनिधिविद्यातः ।”

निधेयः, त्रि, (नि + सिध् + भावे यञ् ।) सेव-

नीयः । यथा, भागवते । १ । १२ । २२ ।

“नृगेन्द्र इव विक्रान्तो निधेयो हिमवानिव ।”

निष्कः, क इ मात्रे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-

आत्म-सक-सट् ।) नृहृन्त्यवसम्भ्यः । क इ-

निष्कयते स्वर्गं वणिक् । इति दुर्गादासः ।

निष्कः, पुं क्षी, (निधयेन कायित शोभते इति ।

निसु + के + आतच्चेति कः ।) चत्वारः सुवर्गाः ।

चारि मोहुर इति भाषा । यथा, मनुः ।

८ । १३७ ।

“धर्यानि दश श्रेयः शतमानस्तु राजतः ।

चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ।”

सादृशतदुषणः । हेम । उरोभूषणम् । (यथा,

रामायणे । १ । ४ । ११ ।

“नान्दभोजो नादाता नाप्यनृदनिष्कञ्चकः ।”)

पलम् । दीनारः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४ । अस्य

टीका यथा । “शास्त्रीययोः शुभमायकपरिमितं

स्वर्गं सुवर्गं तेषां सुवर्गानां अष्टाधिकशतम् ।

हेम स्वर्गमात्रम् । उरोभूषणं वनोत्पलद्वारः ।

पलं शास्त्रीयमानविशेषः । उरोभूषणं पलञ्च

हेम एवेति केचित् । दीनारः सव्यव्यावहारार्थं

मानवस्तु ययु निष्कः । केचित् दीनार इति

पल इत्यस्य विशेषणम् । दीनारं पले लौकिक-

पले न तु शास्त्रीये इत्याहुः । स्मार्तास्तु

द्वाविंशतिरुक्तिकापरिमितं काचन दीनारः ।

तथाहि ।

‘दीनारो रोपकैरुदाविशया परिकीर्तितः ।

सुवर्गसम्प्रतितमो भागो रोपक उच्यते ।’

इति विष्णुगुप्तः ।

सुवर्गोऽशोतिरुक्तिकापरिमितं काचन तस्य

सम्प्रतितमो भागः सप्तमीशाधिकहेमरुक्तिकायां

रोपकः तदुदाविशया द्वाविंशतिरुक्तिकापरिमितं

हेम दीनार इति पय्यवस्यतोऽप्याहुः ।” इति

भरतः । ॥ स्वर्गकणः । स्वर्गपलम् । इति

हेमचन्द्रः । कण्डभूया । इति जटाधरः ।

मावकचतुष्टयम् । इति वैद्यकपरिभाषा । (यथा,

“स्यात्तुल्यमांशके प्रायः स निष्कदृष्ट एव च ।”

इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरकोत्तम् ।)

निष्कटः

बोद्धव्यम् । बोल काहन इति भाषा ॥ (यथा, लीलावत्याम् । २ ।

“वराटकाणां दशकद्वयं यत्
सा काकिनी ताञ्च पण्यतसः ।

ते बोद्धव्यम् इत्यावगम्यो
द्रव्यैस्तथा बोद्धव्यमिच्छ निष्कः ॥”)

निष्कटः, पुं, (निर्गतः कण्डः स्वस्थो यस्य ।)

वसन्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निष्कर्षः, पुं, (निर् वा निस् + कृ + भावे घञ् ।)

निश्चयः । यथा, अत्रार्थं निष्कर्ष इत्याद्यापरा-
ङ्कित्याद्यादिव्यवस्थायां मूल्यं च । (करार्थं
प्रजापीडनम् । इति नीलकण्ठः ॥ यथा, महा-
भारते । २ । १३ । १३ ।

“अनुकर्ष निष्कर्षं याधिपावकमूर्च्छनम् ।

सर्वमेव न तन्नासीद्वर्त्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥”)

निष्कलं, त्रि, (निर्गता कला यस्मात् ।) कला-

शून्यम् । (यथा, महाभारते । ३ । २०८ । ६ ।

“संयताद्यापि दत्ताञ्च मतिमन्तश्च मानवाः ।

दृश्यन्ते निष्कलाः सप्त प्रहीणाः स्वस्वकर्मभिः ॥”)

नष्टवीर्यम् । इति मेदिनी । ले, १०३ ॥ ब्रह्म ।

यथा,—

“चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।

उपासकानां कार्यायै ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥”

इत्येकादशीतत्वे नामदम्यवचनम् ॥ आधारे,

पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

निष्कला, स्त्री, (निर्गता कला यस्याः ।) विगता-

र्जवा । इति शब्दरत्नावली ॥ दृष्टा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

निष्कली, स्त्री, (निष्कल + डीष् ।) ऋतुहीना ।

नितृत्तरणस्का । इति शब्दरत्नावली ॥

निष्कालकः, पुं, (निष्कालयतीति । निर् + कालि

+ कृत् ।) सुखितलोमा घृताभ्यक्तः प्रायश्चि-

त्ताहः । यथा । सुखितलोमकेणैव घृताभ्यक्तेन

च कर्मेयम् । निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्रां

श्रुम्नो परिष्वज्य मरणात् प्रतो भवतीति

विज्ञायते । इति वशिष्ठस्मृत्याम् । इति मित्ता-

चरा ॥

निष्काशः, पुं, (नितरां काशने शोभते प्रामादा-

दाविति । निर् + काश + क्त्वा ।) प्रासादाद्युप-

स्थानम् । इति महाभारते राजधर्मः ॥ साजा

इति वाराणा इति च भाषा ॥

निष्काशितः, त्रि, (निर् वा निस् + काश + शिच्

क्तः ।) निष्काशितः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

निष्कासितः, त्रि, (निस् + कस + शिच् + क्तः ।)

बहिष्कृतः । दूरीकृतः । तत्पर्यायः । अवल्लहः

२ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ निःसारितः ३ ।

इति जटाधरः ॥ निर्गमितः । आहितः ।

अधिकृतः । इति मेदिनी । ते, २०२ ॥

निष्कटः, पुं, (कुटात् गृह्यात् निष्कान्तः ।) गृह-

समीपीपवनम् । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (कचित्

ऋषेर्वपि दृश्यते । यथा, महाभारते । १२ ।

६६ । ५५ ।

निष्क्रमः

“परिखाचैव कौरव ! प्रतोलीनिष्कुटानि च ।

नजात्वान्यः प्रपश्यत गुह्यमेतदुघिष्ठिर ! ॥”)

चेन्नम् । (यथा, महाभारते । २ । ५० । ६ ।

“इन्द्रजिह्वैर्वर्णयन्ति धार्म्यै च नदीमुखैः ।

समुद्रनिष्कुटे जाताः पारेसिन्धु च मानवाः ॥”)

कपाटः । इति मेदिनी । टे, ४८ ॥ पञ्चाटः ।

इति हारावली ॥ जानानामहल इति पारस्य-

भाषा ॥

निष्कुटः, स्त्री, (कुट कौटिल्ये + “इगुपघात्

कित् ।” उणां ४ । ११६ । इति इन् । निर्गता

कुटिः कौटिल्यं यस्याः ।) खला । इत्यमरः ।

२ । ४ । १२५ ॥ (पय्यायीत्या यथा,—

“खला खला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।

भद्रेला दृष्टदेला च चन्द्रशला च निष्कुटिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वव्यख्ये प्रथमे भागे ॥

निष्कुटी, स्त्री, (निष्कुट + कृदिकारादिति वा

डीष् ।) निष्कुटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

२ । ४ । १२५ ॥

निष्कुम्भः, पुं, (निस् + कुम्भ + अच् ।) दन्ती-

वृक्षः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः । (निर्गतः

कुम्भो यस्मात् ।) कुम्भशून्ये, त्रि ॥

निष्कुशितः, त्रि, (निस् + कुश + क्तः ।) निष्का-

सितः । यथा,—

“काकैर्निष्कुशितं श्वभिः कवलितं वीचीभि

रान्दोलितम् ॥”

इत्यादि वाल्मीकिलतगङ्गास्तोत्रम् ॥

निष्कुहः, पुं, (नितरां कुहयते इति । कुह विस्मा-

पने + पचाद्यच् ।) वृक्षकोटरम् । इत्यमरः ।

२ । ४ । १३ ॥

निष्कृतिः, स्त्री, (निर् + कृ + क्तिन् ।) निर्भूतिः ।

निस्तारः । यथा,—

“ब्रह्मणे चैव मित्रे सुरापे गुरुतत्पणे ।

सर्वत्र विहितं सङ्गः कृतं नास्ति निष्कृतिः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(अग्निविशेषे, पुं । यथा, महाभारते । ३ ।

२१८ । १४ ।

“आक्रोशतानु भूतानां यः करोतीह निष्कृ-

तिम् ।

अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥”)

निष्क्रमः, पुं, (निष्क्रम्यतेऽनेनेति । निस् + क्रम +

घञ् । “नोदातोपदेशस्येति ।” ७ । ३ । ३४ ।

इति न टडिः ।) धीशक्तिः । इत्यमरः । ३ ।

२ । २५ ॥ निर्गमः । (यथा, कथासरित्सागरे ।

२५ । ४३ ।

“कश्चित् कालं प्रतोष्टे च प्राणायामस्य निष्क-

मम् ।

तृतीयेऽङ्गु गतेऽप्याद्य यात्येतस्य हि

नासवः ॥”)

दुष्कलः । इति मेदिनी । मे, ४५ ॥ निष्क्रमण-

संस्कारः ।

“अह्न्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ॥”

इति याज्ञवल्क्यः । १ । १२ ॥

निष्क्रमः

(क्रमरहिते, त्रि । यथा, पद्मपुराणे पाताल-

खण्डे ।

“निष्कलं निष्क्रमं शान्तं सच्चिदानन्दविग्र-

हम् ॥”)

निष्क्रमणं, स्त्री, (निस् + क्रम + भावे ल्युट् ।)

दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः । तदनुष्ठानं -

यथा, चाते कुमारं जन्मावसराद्यस्तृतीयः

मुक्षपचस्तस्य तृतीयायां तिथौ प्रातः कुमारं

ज्वापयित्वा सायं सन्ध्यायामतीतायां चन्द्राभि-

मुखः कृताञ्जलिः पिता तिष्ठेत् । अथ माता

शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य दक्षिणस्यां

दिशि भक्त्यामपार्थं पश्चिमाभिमुखीभूय उत्तर-

शिरसं कुमारं पित्रे समर्पयति । ततो माता

भक्त्या पृष्ठदेशेन उत्तरस्यां दिशि गत्वा चन्द्रा-

भिमुखीभूय भक्त्या दक्षिणपार्थं तिष्ठति । अथ

पिता जपति प्रजापतिर्ह्यधिरनुष्टुप् कृन्दश्चन्द्रो

देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ

यत्ते सुधीमे हृदयं हितमन्तः प्रजापतौ वेदाहं

मन्ये तद्वज्रमाहं पौत्रमघं निगाम् । ततः

प्रजापतिर्ह्यधिरनुष्टुप् कृन्दश्चन्द्रो देवता कुमा-

रस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ यत् पृथिव्या

अनान्दतं दिवि चन्द्रमसि अतं वेदमस्तस्याहं

नाममाहं पौत्रमघं ऋषम् । ततः प्रजापति-

र्ह्यधिरनुष्टुप् कृन्द इन्द्राग्री देवते कुमारस्य

चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ इन्द्राग्री शर्म

यच्छतं प्रजाये मे प्रजापतौ यथायं न प्रमीयेत

पुत्रो जनित्रा अधि । इति मन्त्रत्रयं जप्त्वा

कुमारं चन्द्रं दर्शयति । पिता चन्द्राय अर्घ्यं

ददाति च । ततः पिता तथाभूतमेव कुमार-

सुत्तरशिरसं मात्रां दत्त्वा वामदेवगानानां कर्म

जलाच्छिद्रमवधार्य गृहं प्रविशेदिति । अतः

ऊर्ध्वमपरशुक्लपञ्चयेऽपि तृतीयायां तिथौ

सायंसन्ध्यामतिक्रम्य चन्द्राभिमुखः पिता जला-

ञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्ह्यधिरनुष्टुप् कृन्दश्चन्द्रो

देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ

यदश्चन्द्रमसि ज्ञानं पृथिव्या हृदयं अतं तदहं

विह्वलितं पश्यन्माहं पौत्रमघं रुदमिति

पठित्वा जलाञ्जलिं त्यजेत् । वारहयं तूष्णीम् ।

ततो वामदेवं गीत्वाच्छिद्रमवधार्य गृहं प्रविशे-

दिति । एतच्च निष्क्रमणकर्मज्ञभूतसुदीप्यं कर्म

पत्नी पुत्रोपादानविरहात् प्रवासिनापि कर्मेय-

मेव । इति निष्क्रमणम् ॥ इति भवदेवभट्टः ॥ ३ ॥

तत्र विहितदिनं यथा । रिक्तातिरिक्तातिथयः ।

शनिमङ्गलवासरेतरे वाराः । आर्द्राश्लेषा-

लतिकाभरणमवाविशाखापूर्वफल्गुनीपूर्वा-

षाढापूर्वाभाद्रपदशतभिषाभिमानि नक्षत्राणि ।

कन्यातुलाकुम्भसिंहसंज्ञकानि लग्नानि । बाल-

कस्य चतुर्थे मासि तृतीये वा चन्द्रादिशोभने

कर्मेयम् । इति ज्योतिषम् ॥

निष्क्रमः, पुं, (निष्क्रम्यतेऽनेनेति । निर् +

क्री + “एरच् ।” ३ । ३ । ५६ । इति कश्यपे अच् ।)

श्रुतिः । वेतनम् । इति हेमचन्द्रः । १ । २६ ॥

निष्ठा

बुद्धियोगः । सामर्थ्यम् । निर्गतः । इति माव-
टीकाष्टतवेज्यन्ते । प्रत्युपकारः । विनिमयः ।
यथा, माघे । १ । ५० ।

“समुत्तुत्तिपन् यः पृथिवीभूताम्बरं
वरप्रदानस्य चकार मूलिनः ।

नसत्तुषाराद्रिसुताससम्भ-
खयं गृह्णाद्येवमुखेन निष्क्रयम् ॥”

(निष्क्रयः । यथा, मनुः । ८ । ४६ ।

“न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्ताभ्यां विमुच्यते ॥”

निष्क्रान्तः, जि, (नि + क्रम + क्तः ।) निर्गतः ।
यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ५ ।

“भुक्कुटीकुटिलातस्या ललाटफलकादुदतम् ।
काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनो ॥”

(यथाच, महाभारते । १३ । २ । ४५ ।

“निष्क्रान्ते मयि कल्याण तथा सन्निहितेऽनये ।
वातिपिच्छेऽवमनस्यः प्रमाणं यद्वहं तव ॥”

निष्क्रियं, स्त्री, (निर्गता क्रिया यस्य ।) ब्रह्म ।
यथा, वेदान्तसूत्रभाष्यम् ।

“निष्क्रियं निर्गुणं शान्तं निरपेक्षं निरञ्जनम् ॥”
क्रियामृत्ये, जि, यथाह कश्चित् ।

“वन्धनानि यदि सन्ति बहूनि
प्रेमरञ्जितवन्धनमन्यन् ।

दारुभेदनिपुणोऽपि यद्बुद्धि-
निष्क्रियो भवति पङ्कजवद्धः ॥”

निष्क्रायः, पुं, (निःस्वतः कायो यत्र ।) मोसादि-
क्रायः । भोज इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
रसकः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७७ ॥

निष्ठाः, पुं, (वर्णाश्रमादिभ्यो निर्गतः । निम् +
“अश्रयात् ऋणः” ४ । २ । १०४ । इत्यस्य

“निसो गते” इति वार्तिकोक्त्या ऋणः ।
“हस्तात्तादौ नृत्तते” ८ । ३ । १०१ । इति

वल्गुम् । स्त्रेच्छान्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
५ । ५६८ ॥ (पुत्रादिः । इति महीधरः । यथा,

वाजसनेयसंहितायाम् । ५ । २३ ।

“यं मे निष्ठो यममाख्यो निचखान ॥”

“हे स्त्रे शब्दसंघातयोः । नितरां स्थायति
संघातकूपेण सह वर्तते इति निष्ठाः । यदा,

निर्गत्य प्रदीरात् स्थायति विस्तीर्णो भवतीति
निष्ठाः पुत्रादिः । यदा, निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो

निष्ठाः कालादिः । निसो गते इति वार्तिकेन
निष्ठं उपसर्गादुक्तार्थं त्वम् इति काशिका-

याम् ॥” इति तच्च वेददीपः ॥

निष्ठः, जि, (नितरां तिष्ठतीति । नि + स्था +
कः ।) स्थितः । नितिष्ठतीति स्थाधानोऽर्थप्रत्यय

नियमः ॥
निष्ठा, स्त्री, (नितरां तिष्ठतीति । नि + स्था +
“आतच्छोपसर्गः” ३ । १ । १३५ । इति कः ।

“उपसर्गादिति” ८ । ३ । ६५ । इति वल्गुम्
तत्पठ्याम् ।) निष्पत्तिः । नाशः । (यथा, भाग-

वते । ५ । १२ । ८ ।
“यदा क्षितावेव चराचरस्य
विद्वान् निष्ठां प्रभवच्च निष्ठम् ॥”

६०५

निष्ठीव

आत्मः । निर्वहणम् । इत्यमरः । ३ । ६ । ४० ।
याचना । इति मेदिनी । ठे, ६ ॥ कस्तवत्

प्रत्ययौ । इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ।
(यथा, “कस्तवत् निष्ठा । १ । १ । २६ । एतौ

निष्ठासंज्ञौ स्तः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ।
धर्मादौ सङ्गा । यथा,—

“निष्ठया हि प्रतिष्ठा स्यादनिष्ठस्य कृतः कुलम् ।
प्रकृतिर्नैष्ठिकः स्वीयं धर्मं ज्ञातुं न चितरः ॥

एकस्य देवस्य विधाय मन्त्र-
मेकं परस्मैजनेऽपि तस्य ।

तदा भवेन्मन्त्रुरनेष्टिकत्वा-
निष्ठाविहीनस्य न कापि सिद्धिः ॥”

इति वैद्यकुलतत्त्वे भरतमञ्जकः ॥
प्राप्यम् । यथा,—

“भगवन्तं हरिं प्राप्यो न भजन्त्यात्मवित्तमाः ।
तेषामशान्तकामानां का निष्ठा विजितात्म-

नाम् ॥”
इति श्रीभागवतैकादशस्कन्धपञ्चमाध्यायश्लोक-

टीकायाख्यायां श्रीधरस्वामी । (नि + स्था +
क्रिप् । स्थितिः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३१ । १० ।

“जाते निष्ठामदभर्गुण्यो वीरान् ॥”
“निष्ठां पूर्वं यथास्थितम् ॥” इति सायनः ।)

निष्ठानं, स्त्री, (नि + स्था + करणे ल्युट् ।) यज्ञ-
नम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११५ ॥ (यथा,

रामायणे । २ । ६१ । ६७ ।
“आजेष्वापि च वाराहनिष्ठानवरमन्त्रयेः ।

फलनिर्व्यहसंसिद्धेः सुपेगन्धरमान्वितेः ॥”
निष्ठितं, जि, (नि + स्था + क्तः ।) नितरां स्थितम् ।

यथा, भागवते । २ । ७ । ३६ ।
“देवविद्यां निगमवर्त्मनि निष्ठितानां

पूर्वमर्थेन विदित्वाभिरुद्रमूर्ध्निः ।
लोकान् प्रतां मतिविमोहमतिप्रजोभं

वैशं विधाय बहुभाष्यन् औपधम्माम् ॥”
“देवविद्यां देवानां निष्ठितानां नितरां स्थिता-

नाम् ॥” इति श्रीधरस्वामी । (निष्ठां जाता-
स्थितिः । तारकादिवादितात् ।) निष्ठविशिष्टः ।

निष्ठयेन “स्थितश्च” । (मन्त्र्यज्ञाना । यथा,

रामायणे । १ । १ । १४ ।
“रक्षिता स्वयं धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥”
निष्ठीवः, पुं, (नि + छि + भवे घञ् । एषोदरा-

दित्वात् दीर्घः ।) निष्ठोवनम् । इति द्विरूप-
कोषः ॥ (यथाह बाभटः ।

“निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याच्छो निमी-
जनम् ॥”

निष्ठीवनं, स्त्री, (नि + छि + भावे ल्युट् । छि +
सिञ्चोर्लुटि दीर्घो वेति स्वामी । एषोदरादि-

त्वादिनि सङ्कटः ।) श्रेष्ठादीनां सुखेन वसनम् ।
क्षेप इति पुण्य इति च भाषा । तत्पठ्यायः ।

निष्ठेवः २ निष्ठूतिः ३ निष्ठेवनम् ४ । इत्यमरः ।
३ । २ । ६८ ॥ निष्ठेवा ५ । निष्ठेवेम् ६ । इति

तट्टीका ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ३४ । ७० ।

नियद्

“सुतेऽवलीढे वान्ते च तथा निष्ठीवनादिषु ।
कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोष्ठस्थान्कदम्बनम् ॥”

निष्ठुरं, जि, (नि + स्था + मन्त्राराहयञेति उरण् ।)
पदवम् । कठिनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥

(यथा, माघे । ५ । ४८ ।
“जज्ञे जनेर्मुकुलितासमनादहाने

संरम्भहस्तपकनिष्ठुरचोदनाभिः ॥”
निष्ठूतं, जि, (नि + छि + क्तः । “छोः मुक्तिः ।”

६ । ४ । १८ । इत्युट् ।) विप्रम् । इत्यमरः ।
३ । १ । ८७ ॥

निष्ठूतिः, स्त्री, (नि + छि + क्तिन् । “छोः
मुक्तिः ।” ६ । ४ । १८ । इत्युट् ।) निष्ठीवनम् ।

इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ॥
निष्ठेवः, जि, (नि + छि + घञ् ।) निष्ठीवनम् ।

इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ॥
निष्ठेवनं, स्त्री, (नि + छि + भावे ल्युट् ।) निष्ठी-

वनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ॥
निष्ठातः, जि, (नितरां ज्ञाति स्मेति । नि +

ज्ञा + क्तः । “निनदीभ्यां ज्ञातिः कौशले ।”
८ । ३ । ८८ । इति वल्गुम् ।) विप्रः । निपुणः ।

इत्यमरः । ३ । २ । ४० ॥ (यथा, सुश्रुते छन्दस्याने
हृतोयेऽध्याये ।

“यस्य कर्मसु निष्ठातो घाटांश्चाजवह्मन्तः ।
स सत्सु पूर्णा नाप्रोति वधश्चाहंति राजतः ॥”

पारं गतः । यथा, भागवते १ । ४ । २१ ।
“वैशस्यायन एवेको निष्ठातो यजुषामृतः ॥”

नियकं, जि, (नितरां पङ्कम् ।) अतिपङ्कयज्ञन-
दशमनादि । इति भरतः ॥ तत्पठ्यायः ।

कथितम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८५ ॥ पङ्कता-
मृत्यश्च ॥

नियताकञ्जः, पुं स्त्री, राज्ञी पताकागुह्यदब्ध-
विशेषः । इति युक्तिरूपतः ॥ तद्विरयं अज-

शब्दे दृश्यम् ॥
नियत्तिः, स्त्री, (नि + पद + क्तिन् ।) समाप्तिः ।

सिद्धिः । यथा,—
“क्षयायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् ।

विवक्षते यदा तच्च करणत्वं तदा स्मृतम् ॥”
इति रामतर्कवागीशप्रवृत्तकारिका ॥

(नादस्यावस्थाविशेषः । यथा, हठयोगप्रदी-
पिकायाम् । ४ । ६६ ।

“आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।
नियत्तिः सर्वयोगेषु स्यादवस्थापतुष्टयम् ॥”

तथा, तच्चेव । ४ । ७६ ।
“रुदयस्यं यदा भित्वा सर्वपीठगतोऽनिलः ।

नियत्तौ वेद्यवः शब्दः कण्ठहीणाकणो भवेत् ॥”
नियत्ताजतिः, स्त्री, (नियन्त्र + क्त + भावे क्तिन् +

डाच् ।) सपञ्चाजतिः । अत्यन्तपीडा । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ८ ॥

नियन्त्रिका, स्त्री, (नियन्त्रमस्या अस्मात्ति । ठन् ।)
करीरकृत्वाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नियन्दयानं, स्त्री, (नियन्द् पदरहितं यानम् ।)
पदरहितवाहनम् । तच्च नौकादिकम् । इति

निष्ठाव

युक्तिकल्पतः ॥ तल्लक्षणादि नौकाशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

निष्ठावः, जि, (निर + पट् + क्तः ।) निष्ठा-
विशेषः । सम्प्रसारः । तत्पर्यायः । सिद्धः २
निर्वृत्तः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा,
देवीभागवते । ३ । ८ । २२ ।

“निष्ठापत्वं फलं विद्धि तीर्थस्य सुनिश्चितम् ।।
कषिः फलं यथा लोके निष्ठापत्वं भवत्यम् ॥”)

निष्ठादनं, स्त्री, (निर + पट् + णिच् + क्युट् ।)
निष्ठातिः । निष्ठातिनियुक्तिः । यथा, धात्वर्थता-
वच्छेदकफलनिष्ठादकतया दृष्टत्वेन्युक्तिप्रका-
शनेन कर्तृरिच्छासुतपाद दाननिष्ठादनेन वेति
कारककर्तृ भवानन्दसिद्धान्तवागीशः ॥

निष्ठादना, स्त्री, (निर + पट् + णिच् + युच् ।
स्त्रियां टाप् ।) निष्ठातिप्रेरणम् । यथा,—

“यदा निष्ठादनायनधुस्तदा चैवः कटं करोति ।
यदा निष्ठादार्थस्तदा क्रियते कटः स्वयमेवेति ।”
इति रामतर्कवागीशः ॥

निष्ठादितं, जि, (निर + पट् + णिच् + क्तः ।)
हन्निष्ठादनम् । यथा,—

“निष्ठादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीयते ॥”
इति भागवते । १ । १३ । ५० ॥

निष्ठादं, जि, (निर निष्ठायेन पादने समाप्यते
इति । निर + पट् + णिच् + यत् ।) निष्ठा-
दनौघम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १० । १५८ ।
“लये बहूनि निष्ठादेः श्रमात् कौसौदमाश्रयन् ।
प्रावृषीवाभ्यगो दिष्टा मोहितोऽस्ति न
निद्रया ॥”)

साध्यम् । यथा, चेष्टायापारेण छेदनादेर्निष्ठा-
दत्वात् साधनत्वमिति रामतर्कवागीशः ॥

निष्ठावः, पुं, (निष्ठावते तुषादपनयनेन शोध्यते
इति । निर + पू + णिच् + घञ् ।) धान्यादीनां
निस्तुषीकरणम् । बहुलीकरणम् । तत्पर्यायः ।
पवनम् २ पवः ३ । इत्यमरः । ३ । २ । २४ ॥
पूतीकरणम् ४ । यथा,—

“धान्यादिनिस्तुषीकार्यबहुलीकरणादियु ।
तथा च पूतीकरणे निष्ठावः पवनं पवः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

राजशिखीबीजम् । भटवासु इति भटवासु
इति वा हिन्दीभाषा ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“निष्ठावो राजशिखी स्याद्वलकः श्वेतशिखिकः ।
निष्ठावो मधुरो रक्तो विपाकेऽन्तो गुरुः सरः ॥
कषायस्तन्यपित्तास्रमूत्रवातविबन्धनम् ।
विदाह्युक्षो विषक्लेशोयक्ष्णकुक्कुशाशनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(निष्ठावनेनेनेति । करणे घञ् ।) स्रुपवायुः ।
राजमाषः । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५ । २४ ।

“मधु क्षुत्वा गरो दंशः पूषं क्षुत्वा पिपीलिकः ।
चोरयित्वा तु निष्ठावान् जायते मृद्वगोलकः ॥”)

कङ्कः । समीरणः । शिखिका । निष्किकल्पे,
जि । इति मेदिनी । वे, ३८ ॥ श्वेतशिखी ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा,—

६०६

निष्ठाव

“चारातितीक्ष्णविदाहतेन-
निष्ठावपिण्याककुलत्ययुधैः ॥”

इति माधवज्ञतद्विनिश्चये श्रुलाधिकारे ॥)
निष्ठावकः, पुं, (निष्ठाव एव । स्वार्थे कन् ।) श्वेत-
शिखी । अस्य भटपल्लवगुणः । मलवन्धकारि-
त्वम् । गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य
गुणा यथा,—

“निष्ठावको वेधवलासशीष-
मुक्रान्तो रक्तगुणो विदाहरी ।
कषायकः स्यान्मधुरो गुरुश्च
स्तन्यासपित्तश्च करोति वातम् ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)
निष्ठावी, स्त्री, (निष्ठाव + स्त्रियां ङीष् ।) शिखी-
विशेषः । वोढा इति भाषा ॥ सा द्विधा । तत्र

हरिदण्डायाः पर्यायः । चामला २ फलिनी ३
नखपुष्पिका ४ मण्डपी ५ फलिका ६ शिखी ७
गुच्छफला ८ विशालफलिका ९ निष्ठावः १०
चपिटा ११ ॥ शुभायाः पर्यायः । अङ्गुलि-
फला १ नखनिष्ठाविका २ वृन्तनिष्ठाविका ३
याम्या ४ नखपुञ्जफला ५ अश्रुना ६ । एतयो-
र्गुणाः । कषायत्वम् । मधुररसत्वम् । कष्ट-
सुष्टिकरत्वम् । मेध्यत्वम् । दीपनत्वम् । रुचि-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

निष्ठातिभः, जि, (निर्नास्ति प्रतिभा बुद्धिर्यस्य ।)
अज्ञः । जडः । इति जटाधरः ॥ (निर्गता
प्रतिभा दीप्तिरस्येति । दीप्तिशून्यः । यथा,
हरिवंशे । ८२ । ३४ ।

“क्षीणाकारासु तारासु सुप्रनियतिभासु च ।
नेशमन्तर्धे रूपसुदगच्छद्वाकरः ॥”)

निष्ठादृष्टः, जि, (निर्गताः प्रत्यक्षो बाधा अस्तीति ।)
निश्चिन्नः । यथा,—

“निष्ठादृष्टसुपासदे भगवतः कौमोदकीलम्पणः ॥”
इति सुरारिः ॥

(स्त्री, गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १०३ ।
“निष्ठादृष्टा नाकनदी निरयार्णवदीर्घनीः ॥”)

निष्ठाभः, जि, (निर्गता प्रभा अस्तीति ।) प्रभा-
शून्यः । दीप्तिरहितः । तत्पर्यायः । विगतः २
अरोकः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा,
रघुवंशे । ११ । ८१ ।

“निष्ठाभश्च रिपुरास भूधरा
धूमशेष इव धूमकेतवः ॥”)

निष्ठायोजनं, जि, (निर्नास्ति प्रयोजनं यस्मिन्निति ।)
प्रयोजनरहितम् ।

“अन्यथा हि महाबाहो लघूनामुपदेशतः ।
गुरुणासुपदेशो हि निष्ठायोजनतां व्रजेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा, हरिवंशे । ६३ । १५ ।
“निरानन्दं निरास्वादं निष्ठायोजनमावृतम् ॥”)

निष्ठावागं, जि, (नितरां प्रकर्षय जयते इति ।
निर + प्र + वे + करणे क्युट् ।) तन्मविसृक्त-
वासः । नतनवस्त्वम् । इति हारावली । ६६ ॥

निष्ठावाणि, जि, (निर्गता प्रवाणी तनुवायश्रुताका

निष्ठ

अस्मादस्य वा । “निष्ठावाणिच ॥” ५ । ४ । १६० ।
इति कपोलभाषो निपात्यते ।) नूतनवस्त्वम् ।

तत्पर्यायः । अनाहतम् २ तन्मकम् ३ नवाभ-
रम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥ आह-
तम् ५ अहतम् ६ नववस्त्वम् ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

निष्कलः, जि, (निर्गतं फलं यस्मात् ।) फलशून्यः ।
यथा, “फलालोऽस्त्री स निष्कलः ॥” इत्यमरः ।
२ । ६ । २२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २५

“कृते तीर्थे यदैतानि देहात् निर्गतानि चेत् ।
निष्कलः श्रम एवैकः कर्षकस्य यथा तथा ॥”)

निष्कला, स्त्री, (निष्ठत्वं फलं यस्या इति ।) पञ्च-
पञ्चाशदब्देभ्य ऊङ् गतरजस्का । इत्यमरः ॥
तत्पर्यायः । निष्कली २ निष्कली ३ निष्कली ४
विकली ५ विकला ६ जटुहीना ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ विरजाः ८ विगतातीवा ९ ।
इति जटाधरः ॥

निष्कली, स्त्री, (निष्ठत्वं फलं यस्याः । ङीष् ।)
निष्कला । इति शब्दरत्नावली ॥

निसम्पातः, पुं, (निष्ठतः सम्पातो यत्र ।) निशीथः ।
निःसम्पातः । इति शब्दरत्नावली ॥

निसर्गः, पुं, (नि + ण् + घञ् ।) स्वभावः ।
इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ (यथा, किराता-
ज्जुनीये । १ । ६ ।

“निसर्गदुर्बोधमबोधविज्ञातः
क भूपतीनाश्चरितं क जन्तवः ॥”)

रूपम् । सर्गः । इति मेदिनी । गे, ४० ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । ८५ । १२३ ।

“निसर्गादृष्टमपि वरुणो यादसौ पतिः ॥”
दानम् । यथा, मनुः । ८ । १४३ ।

“न खेवाधौ सोपकारे कौश्लेदीं वृद्धिमाप्नुयान् ।
न चाधिः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥”)

निसिन्धुः, पुं, वृक्षविशेषः । निसिन्धा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सिन्धुकः २ सिन्धुः ३ तापिन्नः ४ ।
युक्तपृष्ठकः ५ सिन्धुवारः ६ इन्द्रसुरिधः ७
निर्गुच्छी ८ इन्द्राणिका ९ । इति शब्दचम्पिका ॥

निष्ठदनं, स्त्री, (नि + ण् + भावे क्युट् ।) निष्ठि-
सनम् । वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥
(यथा, “प्रवासनं निष्ठदनं निष्ठिसनमिति
वधपर्यायं प्रवासनशब्दं पठन्त्याभिधानिकाः ।”
इति । ६ । २४२ मनुश्लोकटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

जि, नि + ण् + ल्युट् । विनाशकः । यथा,
रघुवंशे । ६ । ६ ।

“उभयमेव वदन्ति मनोविधः
समयवर्धितया कृतकर्मैकम् ।
बलनिष्ठदनमर्थपतिश्च तं
अमनुदं मनुदक्षधरान्वयम् ॥”)

निष्ठता, स्त्री, (नितरां स्मृता । नि + ण् + क्तः ।)
चिह्नता । इति रत्नमाला । तेजुङ् इति भाषा ॥
(चिह्नताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

निष्ठष्टं, जि, (नि + ण् + क्तः ।) न्यस्तम् । इत्य-
मरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ११४ ।

निसार

निस्रैश

निसावः

“न स्वामिना निखरोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।
निर्गर्जं हि तत्तस्य कलसात्तपोऽस्ति ॥”
मध्यस्थम् । इति त्रिकाशेषः ॥
निखरोऽर्थः, पुं, (निखरो न्यस्तोऽर्थः प्रयोजनं
यस्मिन्मिति ।) दूतविशेषः । यथा,—
“निखरोऽर्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।
कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूतश्चापि तथा त्रिधा ॥”
तल्लक्षणं यथा,—
“उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।
सुस्मिदं कुरुते कर्म्म निखरोऽर्थस्तु स स्तुतः ॥”
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
धनायययपालनादौ नियुक्तः । यथा बृहस्पतिः ।
“यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनायययपालने ।
कुषीदं लघिषाणिष्ये निखरोऽर्थस्तु स स्तुतः ॥”
इति श्ववहारनक्षत्रम् ॥
पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“धीरः स्थिरमतिः शूरः स्वामिकाव्यविधायकः ।
स्वपौरुषप्रकाशी च निखरोऽर्थः स उच्यते ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
निस्रैश, स्त्री, (निस्रैश स्तनवदाकारोऽस्यस्या
इति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वटिका ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ षड् इति भाषा ॥
(निर्गमो स्तनौ यस्या इति ।) स्तनहीना च ॥
निस्रैश, स्त्री, (निस्रैश्वर्येनेति । निर + तृ +
करणे ल्युट् ।) उपायः । निस्तारः । तरणम् ।
इति मेदिनी । खे, ६६ ॥ निर्गमः । इति विश्वः ॥
निस्रैश्वर्यं, स्त्री, (निर + षट् हिंसायाम् + भावे
ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥
निस्रैश्वर्यं, त्रि, (निरस्त्वं तलं स्वरूपमस्येति ।)
वर्तुलम् । इत्यमरः । १ । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
कुमारसम्भवे । १ । ४२ ।
“कण्ठस्य तस्याः स्तनवन्मुखस्य
सुक्ताकलापस्य च निस्रैश्वर्यम् ॥”
चलम् । इति मेदिनी । ले, १०३ ॥ (निस्रैश्वर्यं
तलम् ।) तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
निस्रैश्वर्यः, पुं, (निर + तृ + घञ् ।) निस्तारणम् ।
उद्धारः । (यथा, शङ्कराचार्ये । ७१ ।
“संसारं तव निस्तारणं देवो न देवोयसो ।
अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरेलगाः ॥”
निस्रैश्वर्यं, स्त्री, (निस्तारस्य संसारसमुद्र-
समुत्तरणस्य बीजम् ।) संसारतरणकारणम् ।
तद्वया,—
“स्मरणं कीर्तनं विष्णोरर्चनं पादसेवनम् ।
वन्दनं स्तवनं नित्यं भक्ता नैवेद्यभक्षणम् ॥
चरणोदकपादनं तन्मन्त्रजननं तथा ।
इदं निस्तारबीजं सर्वपापमोक्षं भवेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ३३ अध्यायः ॥
(अपि च । महानिर्वाणतन्त्रे ।
“कलौ पापयुगे घोरं तपोहीनं दुस्तरं ।
निस्रैश्वर्यमेतावद् ब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् ॥
साधनानि बहुकानि नाज्ञातान्नागमादिषु ।
कस्य दुर्लभाणि वानामसाध्यानि महेश्वर ! ॥”

उद्धारकारणमात्रम् । यथा,—
“कीर्त्या त्रिः सरित्तीवगभीरनीरा
वाला वयं सकलमित्यमनर्थहेतुः ।
निस्रैश्वर्यमिदमेव लक्षोद्गरीणां
यन्माधव त्वमसि सन्पूति कर्णधारः ॥”
इत्युद्भटः ॥
निस्रैश्वर्यं, त्रि, (निर + तृ + घञ् + शब्दः ।)
निस्रैश्वर्यमिदम् । यथा,—
“तत्रः सन्देशतो धात्रा दुस्तरं निस्रैश्वर्य-
ताम् ॥”
इति श्रीभागवते । १ । १ । २२ ॥
निस्रैश्वर्यः, पुं, (निस्रैश्वर्यं परित्यक्तं चौरं यस्येति ।)
गोधमः । इति राजनिघण्टुः ॥
निस्रैश्वर्यं, स्त्री, (निस्रैश्वर्यं निर्मलं रत्नम् ।)
स्फटिकः । इति राजनिघण्टुः ॥
निस्रैश्वर्यं, त्रि, (निस्रैश्वर्यं कृतौ निष् + क्तः ।)
त्वयिहीनम् । त्वक्तम् । लघुक्तम् । इति
मेदिनी । ते, २०२ ॥
निस्रैश्वर्यः, [स्] त्रि, (निर्गतं तेषां यस्यादिति ।)
तेजोरहितः । यथा,—
“इदं कथयमहात्मा कथयान् पठेत्तु यः ।
सर्वं तस्य वृथा देवि । निस्रैश्वर्यं न च सिद्धिदम् ॥”
इति ब्रह्मजामलीयगायत्रीकवचधृतम् ॥
(यथा च देवीभागवते । २ । ८ । ११ ।
“लघुपञ्चाङ्गदा मार्गं चौराभोरैव लुब्धताः ।
धनं सर्वं गृहीतश्च निस्रैश्वर्यान्मूर्खो भवत् ॥”
निस्रैश्वर्यः, पुं, (निर्गतं तस्यैव गृहीतं लभ्य इति ।)
निराद्य इति समासः । “संख्यायास्तत्पुरुषस्य
हृत्पञ्चाङ्गः ।” ५।४।११३ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
हृत् । खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ४१ । २४ ।
“नकुलस्येव निस्त्रिंशो गुरुभारसङ्घो दृढः ॥”
निर्द्वये, त्रि । इति मेदिनी । प्रे, २१ ॥ (यथा,
अमरशतके । ५ ।
“दन्तोऽस्याः प्रणयस्त्वयैव भवता तेयं चिरं
जालिता
देवादयः किल त्वमेव ज्ञतयानस्या नवं विप्रियम् ।
मन्युर्दुःसह एव यात्युपशमं नो प्राप्नुवादेः
स्फुटम् ।
हे निस्त्रिंश ! विमुक्तकण्ठकण्ठं तावत् सखी
रोदितु ॥”
त्रिंशत्पुत्रः । इति याज्ञिकम् ॥
निस्त्रिंशधारी, [त्रि] त्रि, (निस्त्रिंशं धरतीति ।
निस्त्रिंश + धृ + णिनि ।) खड्गधारी । तल-
लक्षणं यथा, मातृस्ये १८ अध्यायः ।
“सुसुप्तकण्ठः प्राप्नुतेऽभक्तिः कुलोत्पन्नः ।
शूरः कण्ठसहस्रेण खड्गधारी प्रकीर्तितः ॥”
निस्त्रिंशपत्रिका, स्त्री, (निस्त्रिंशः खड्ग इव पत्र-
मस्या अस्तीति । ठन् ।) सुहीनः । इति
राजनिघण्टुः ॥
निस्त्रिंशपुष्पिकः, पुं, राजधनूरकः । इति राज-
निघण्टुः ॥

निस्त्रिंशपला, स्त्री, (निस्त्रिंशं तैलपिण्डिनं कलं
यस्याः ।) श्वेतकण्टकारी । इति राज-
निघण्टुः ॥
निस्रावः, पुं, (नि + स्राव् + भावे घञ् ।) स्राव-
नम् । इति त्रिकाशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३३५ । ६ ।
“मेरोः सहस्रैः स हि योजनानां
वाजिंशतोर्ध्वं कविभिर्निरक्तः ।
अनिर्वाप्यान्नाशनाश्च तत्र
निस्रावहीनाः सुसुगन्धिनः ॥”
निस्रावः, त्रि, (निरुतः स्रावश्चक्षुषलकादिस्राव न
यस्मात् ।) स्रावरहितः । ईषतृकस्य स्रावः । यथा,
“कावेरीतीरभूमौ नृजगत्पुत्रपुत्रमुक्तावशिष्टः
कान्ताटीचीनपीनस्तनवमनदशान्दोलनिस्राव-
मन्तः ॥”
इति विक्रमादित्यराजसभायां राजसूयपद्यम् ॥
निस्रावतरं, त्रि, (निस्राव + तरप् ।) एकान्त-
स्रावरहितम् । यथा, नैषधे । ८ । १३ ।
“स्रष्टुं च नैषधकृष्णपापे
निपत्य निस्रावतरो भवद्भ्याम् ।
तस्यानुवन्धं न विमोक्ष्य गन्त-
मपारि तलोचनवज्रनाभ्याम् ॥”
निस्रावः, त्रि, (निर्गता स्रावा दृढादृढविषयवासना
यस्येति ।) स्रष्टृकस्य । यथा, —
“निस्रावः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । १८ ॥
निस्रावा, स्त्री, अग्रिप्रस्रावः । यथा,—
“अमृता निस्रावा चापि मालिनीयकावलभा ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्रावाया अभावश्च ॥ (अलगायभीभावः ॥)
निस्राव्यस्रावः, पुं, (नि + स्राव् + णिनि + भावे
घञ् ।) “अमृविषयेभ्यो निस्रावः स्रावः प्रस्रावः ॥”
८ । ३ । ३० । इति वाचस्पत्यम् ।) स्रावनम् ।
चरणम् । यथा, —
“माकन्दरमनिस्रावसुन्दरोद्धारकारिणी ।
अवगान्धर्वानेनो वन्दितानिव राजतः ॥”
इति प्रसन्नराघवनाटके पञ्चधरमिश्रः ॥
(यथा च रामायणे । २ । ६४ । १३ ।
“जलपानेन तद्देनिस्रावश्च कश्चित् कश्चित् ।
यवद्विभ्रात्यं शोकः सवन्मद इव हिपः ॥”
निस्रावते इति कर्त्तरि अच् । चरणशोके,
त्रि । यथा, रघुः । ३ । ४१ ।
“तद्गङ्गानिस्रावजलेन लोचने
प्रस्राव्य पुरयैर्न पुरस्कृतः सनाम् ।
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदृशो
बभूव भावेन दिशोऽपनन्दनः ॥”
निस्रावः, पुं, (निस्रावते इति । नि + स्रा ।) शिच
+ घञ् ।) भक्तसमुद्भवमण्डम् । फेन इति माह
इति च भाषा । तत्प्रयोगः । मातरः २
आत्मानः ३ । इत्यमरः । १०।१।४६ ॥ (नि + स्रा +
घञ् ।) इवः । यथा, हरिवंशे । ६६ । ६ ।
“धातुनिस्रावदिग्धाज्ञं साधुप्रसवभूषितम् ॥”

निष्कृतिः

निष्कृतः, पुं, (नि + कृत + “नौ गदनदपठस्वः ।”
३।३।६४। इति अप् ।) शब्दः । इत्यमरः ।
१।६।२३॥ (यथा, महाभारते । ७।२६।३।
“यथा प्राग्ज्योतिषो राजा गजेन मधुसूदन ।
त्वरमाणोऽभिनिक्रान्तो ध्रुवं तस्यैव निष्कृतः ॥”)
निष्कानः, पुं, (नि + कृत + पक्षे घञ् ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १।३।६।२३॥
निहन्तः, क्तो, (नि + हन् + क्त्वाट् ।) मारणम् ।
वधः । इत्यमरः । २।२।८।११४॥
निहन्ता, [क्त्वाट्] चि, (नि + हन् + क्त्वाट् ।) हनन-
कर्त्ता । यथा, भट्टिः ।
“निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा ।
पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥”
(महाभारते, पुं । यथा, महाभारते । १३।
१७।७५। [मधुः ॥”)
“भगवद्गुरो निहन्ता च कालो ब्रह्मा पिता-
निहन्ता, क्तो, (नियतं जहाति भुवमिति ।
नि + ह्ता त्यागे + “नौ हः ।” उणां ३।४४।
इति कन् ।) गोधिका । इत्यमरः । १।१०।२२॥
(यथा, ऋग्वेदे । १०।६७।१३।
“साकं वातस्य प्राच्या साकं नश्य निहन्ता ॥”)
निहारः, पुं, (नितरां ह्रियन्ते पदार्था येन । नि +
हृ + घञ् ।) नौहारः । इति शब्दरत्नावली ।
निहन्तः, चि, (नि + घा + क्त । “दधाते हिः ।”
७।४।४२। इति हिः ।) स्थापितम् । इति
हलायुधः । यथा, महाभारते । १।३।१२।१२२॥
“धर्मस्य तत्त्वं निहन्तं गृहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”
निहन्तः, क्तो, (नि + हन् + भावे क्त्वाट् ।)
मारणम् । इत्यमरः । २।२।८।११४॥
निहोतः, चि, (नितरां होतः । जुगतीति
समासः ।) नीचः । पामरः । इत्यमरः । २।२।१०।१६॥
(यथा, महाभारते । ३।१२।११६।
“त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः ।
निहोतैः परिक्रियन्तौ ससुपेक्षन्ति मां कथम् ॥”)
निह्वः, पुं, (निह्वयते सत्त्वत्वात्त्वमेनेति । नि +
हृ + “अदोरप ।” ३।३।५७। इति अप् ।)
अपलापः । येन वचनं निह्वयते सः । यथा,
धारयन्नेव न धारयामीति । इत्यमरभरतौ ।
तत्पर्यायः । निह्वतिः २ अपह्वतिः ३ अपह्वः ४।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २।११॥
“निह्वे भाषितो दद्यात्तु राज्ञे च तत्समम् ॥”)
निह्वतिः, अविन्धासः । इति मेदिनी । वे, ३६॥
(यथा, महाभारते । ५।३७।३०।
“न निह्वं मन्त्रगतस्य गच्छेत्
संखटमन्त्रस्य कुसङ्गतस्य ॥”)
गुप्तः । इति शब्दरत्नावली । (सुहिः । यथा,
मनुः । ६।२९।
“ध्यायत्यनिष्टं यत् किञ्चित् प्राणिनाश्च चेतसा ।
तस्यैव अभिचारस्य निह्वः सम्यगुच्यते ॥”)
निह्वतिः, क्तो, (नि + हृ + क्तिन् ।) निह्वः । इति
शब्दरत्नावली ।

नीचः

निह्वः, पुं, (नि + हृ + अयत्तशब्दे + घञ् ।)
शब्दः । इत्यमरः । १।६।२३॥ (यथा, रघुः । १।४१॥
“सारसैः ककनिह्वैः कचिदुन्नमिताननौ ॥”)
निह्वः, क्तो, (निह्व चुम्बने + भावे क्त्वाट् ।) चुम्बनम् ।
निह्वः, क्तो, (निह्वति चुम्बतीव मन्त्रकमिति ।
निह्व + अच् + टाप् ।) लिखा । यूकः । इत्यु-
णादिकोषः । निह्व इति भाषा ।
निह्वितः, चि, (निह्वयते स्मिति । नि + ह्विप् +
क्तः ।) त्वत्तम् । तत्पर्यायः । परिह्वितम् २
निह्वितम् ३ परीतम् ४ परिवेष्टितम् ५ व्यस्तम् ६
निह्वितम् ७ । इति जटाधरः । स्थापितधनादि ।
यथा,—
“निह्वितस्य धनस्यैव प्रीत्योपनिह्वितस्य च ।
राजा विनिर्ययं कुम्भादनिह्वितस्यासधारिणम् ॥”
इति मनुः । ८।१६॥
निह्विपः, पुं, (नि + ह्विप् + घञ् ।) क्षेपणम् ।
त्यागः । समर्पितवस्तु । गच्छितव्य इति भाषा ।
तत्पर्यायः । उपनिधिः २ व्यासः ३ । इति
हेमचन्द्रः । यथा,—
“स्वद्वयं यत्र विश्रम्भान्निह्वितविश्रुतः ।
निह्विपो नाम तत् प्रोक्तं यवहारपदं बुधैः ॥
असंख्यातमविज्ञातं ससुप्तं यन्निधीयते ।
तन्नानीयादुपनिधिं निह्विपं गणितं विदुः ॥
निह्विपं वृद्धिपेक्षं क्रयं विक्रयमेव च ।
याच्यमानो न चेद्वाद्वावर्तते पक्षं च शतम् ॥”
इति मिताक्षरायां नारदः । * * *
“कुलजे वृत्तसम्यग्ने धर्मेक्षे सत्त्ववादिनि ।
महापक्षे धनित्यर्थं निह्विपं निह्विपेदुवधः ॥
व्याधिः सोमा बालधनं निह्विपोपनिधी स्थियः ।
राजस्वं श्रोत्रियस्त्वय न भोगेन प्रणश्यति ॥
स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।
न स राज्ञाभियोक्तयो न निह्विपश्च वन्तुभिः ॥
यो निह्विपं नार्पयति यश्चानिह्विप्य याचते ।
साधुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तन्ममं दमम् ॥”
इति मनुः । ८।२७॥
नीकः, पुं, (नीयते इति । नी प्रापणे + “अजि-
युधूनीभ्यो दीर्घश्च ।” उणां ३।४७। इति
कन् ।) वचविशेषः । इत्युणादिकोषः ।
नीकारः, पुं, (नि + कृ + घञ् ।) “उपसर्गस्य
घञामनुष्य बहुलम् ॥” ६।३।१२२॥ इति
उपसर्गस्य दीर्घः ।) न्यकारः । इति शब्द-
रत्नावली ।
नीकाशः, चि, (नितरां काशते इति । नि +
काश् + अच् । “इकः काशे ।” ६।३।१२३॥
इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) तुब्धः । उपमा ।
इत्यमरः । २।२।१०।३८॥ (यथा, महाभारते ।
३।१२२।१३॥
“आकाशनीकाशतटां तीरवानीरसकुलाम् ।
बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थी सरस्वतीम् ॥”)
निह्वये, पुं । इति मेदिनी । ये, २३॥
नीचः, चि, (निह्वामी लघ्वीं शोभां चिनोतीति ।
चि + “अन्धोऽपि दृश्यते ॥” इति डः ।) हीन-

नीचगं

जातिकर्मा । वर्धरः । इत्यमरटीकरयां भरतः ।
तत्पर्यायः । विवर्णः * २ पामरः ३ प्राक्तनः ४
पृथग्जनः ५ निहोतः ६ अपसदः ७ जालः ८
क्षुल्लकः ९ इतरः १० । इत्यमरः । २।२।१०।१६॥
अपशदः ११ खुल्लकः १२ । इति भरतः । हीनः
१३ खुल्लकः १४ खुल्लः १५ वेतकः १६ । इति
शब्दरत्नावली । नीचसङ्गदोषो यथा,—
“न प्राप्नोति सुखं किञ्चिदोचसङ्गान्नानपि ।
प्रेतसङ्गान्नहादेवो नमो भस्मविभूषितः ॥
प्रविश्य निलयं नीचः स्त्रीधनादिकमिष्यते ।
स्वयं नेतुं न शक्नोति तदा नाययति ध्रुवम् ॥
स्थिते गुरुऽपि नीचस्तु यत्राहोषं प्रपद्यते ।
किञ्चित् सङ्गमासाद्य तदुक्तं स्यात् सनातनम् ॥
सतां श्रुत्वा गुणं नीचः श्रोतुमायाति बन्धुवत् ।
ततः समयमासाद्य प्रकाशयति तद्वज्रम् ॥
मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ।
मनस्येकस्यैव कर्मण्येकस्यैव दुरात्मनाम् ॥”
इति पाणि क्रियायोगसारे ५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।
मध्यमे मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति विचित्रे ॥”
इति शान्तिपर्व ॥ * * *
अनुचः । तत्पर्यायः । वामनः २ न्यडः ३
खड्गः ४ हस्तः ५ । इत्यमरः । ३।१।७०॥ (यथा,—
“नीचरोमनखश्चमुनिर्मलाङ्गिमुल्लायनः ।
स्नानशौलः ससुरभिः सुवेष्टोऽनुल्लङ्घ्योऽल्लः ।
धारयेत् सततं रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधीः ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)
निह्वः । यथा,—
“श्रेष्ठं नाम गुणस्तैवेव सहजः स्वाभाविकी
संस्कृता
किं ब्रूमः सुचितां भवन्ति सुचयः सार्धेन
यस्यापरे ।
किञ्चाभ्युत्थयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां
जीवनं
तच्छ्रेष्ठोपपद्येन गच्छसि पयः कक्षां निधेहुं
चमः ॥”
इति लघ्यमण्डनः । * * *
चोरकनामगन्धये, पुं । इति राजनिर्घण्टः ।
नीचकः, चि, (नीच एव । नीच + खार्थे कन् ।)
वामनः । खड्गः । इति शब्दरत्नावली ।
नीचका, क्तो, (निह्वामी शोभां चकति प्रति-
हन्तीति । चक प्रतिचरते + अच् । टाप् ।)
नैचकी । उत्तमगवी । इत्यमरटीकायां भरतः ।
नीचकी, [न] पुं, उच्चः । उपरिभागः । इति
हलायुधः । उत्तमगवीमीश ।
नीचके, [स्] च, (नीचैस् + “अययसर्व-
नाम्नामकप् प्राक् ङेः ॥” ५।३।७१ । इति
ङेः प्रागकच् ।) नीचैः । नीचैः शब्दस्य ङेः
पूर्वोक्ततेनाका निष्पन्नः । यथा, उच्छकैरित्यादि ।
नीचगं, क्तो, (नीचं निह्वदेशं गच्छतीति । गम +
ङः ।) जलम् । इति कोषान्तरम् । पामरः, चि ।

नीतिः

यथा भूतव्यामरतन्त्रे ।
 “नीचगामज्जनां प्राप्य चन्दनैर्मण्डलं लिखेत् ॥”
 (निम्नगोचरं । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् ॥ १६१२२॥
 “अथुरपटुमधूखो नीचगोचरो जितो वा
 न सकलफलदाता पुष्टिदोऽतोऽन्यथा यः ॥”)
 नीचगा, स्त्री, (नीचं निम्नं गच्छतीति । गम +
 ड । टाप् ।) निम्नगा । नदी । यथा,—
 “नीचगा तु नदी नीचो नीचगो नीचगं जले ।”
 इति कोषः ॥
 अपि च ।
 “सज्जमयति विद्वेह नीचगापि नरं सरित् ।
 समुद्रमिव दुर्द्धवं वृषं भाग्यमतः परम् ॥”
 इति हितोपदेशः ॥
 नीचभोज्यः, पुं, (नीचैरेवनादिभिर्भोज्यः ।)
 पलायः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पामरभक्ती, चि॥
 नीचवर्णः, स्त्री, (नीचमनुत्तरं वस्त्रम् ।) वैकान्त-
 मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीचिकी, स्त्री, नीचिकी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 नीचैः, [स] य, (नि + चि + “नी दीर्घश्च ।”
 उणा॥ ५ । २३ । इति हेमिः निशब्दस्य
 दीर्घश्च ।) अल्पम् । अनुचम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, मेघदूते । १०८ ।
 “नीचैर्गच्छतुपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥”)
 नोडः, पुं स्त्री, (नितरा ईच्छते स्तयते सुदृश्यत्वा-
 दिति । नि + ईड् स्तुति + घञ् ।) पक्षिवास-
 स्थानम् । पाखास्वासा इति भाषा ॥ तत्-
 प्रणायः । कुलायः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३७ ॥
 (यथा, भागवते । ३ । ५ । ३६ ।
 “मार्गानि यत्तु मुखपद्मनादे-
 श्चन्दःसुपुष्पैर्हृषयो विविक्षे ॥”)
 स्थानम् । इति मेदिनी । हे, १७ ॥ (रथधि-
 क्षानस्थानम् । यथा, रामायणे । ५ । ४८ । ३० ।
 “स भयनीडः परितृप्तकुरः
 पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात् ॥”)
 नोडकः, पुं, (नोडे जायते इति । जन + डः ।)
 पक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५८३ ॥
 नोडजन्तः, पुं, (नोडजानां पक्षिणामिन्द्रः ।)
 गतः । यथा,—
 “अननुहि जितनोडजन्तवेगे
 जितनिविडामनमुज्ज्वलाघपोडे ।
 स्मरश्चमनतडित्कङ्कडङ्कडिं
 मृदुमुहुराडिव श्रीभक्तमोडे ॥”
 इति प्राञ्जानशिवस्तुतिः ॥
 नोडोद्भवः, पुं, नोडे कृत्वा उद्भव उत्पत्ति-
 यंस्य ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥
 नीतं, चि, (नी + क्तः ।) प्राप्तम् । नैक्यया इति
 भाषा ॥ यथा,—
 “नीतं यदि नवनीतं नीतं नीतं क्रमेण ।
 अतिपतापितभूमौ माधव । मा धाव मा धाव ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 नीतिः, स्त्री, (नीयन्ते संनयन्ते उपायादय
 ऐहिकार्थीश्रुकार्या आस्यामनया वा । नी +

नीतिः

अधिकरणे करणे वा क्तिन् ।) नयः । (नी +
 भावे क्तिन् ।) प्राप्तम् । इति मेदिनी । ते,
 ३० ॥ अथ नीतिशास्त्रं लिखते ।
 “नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः ।
 विनयो हीन्द्रियजयस्तद्गुणशास्त्रमिच्छति ॥
 आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् ।
 ततोऽमात्यान् ततो भृत्यान्ततः पुत्रान्ततः प्रजाः ॥
 सदादुरक्तप्रकृतिः प्रजापालननतपरः ।
 विनोतात्मा हि वृषतिर्भयसौ श्रियमश्नुते ॥
 शय्यक्रमसामर्थ्यात् संयत्तात्मानमात्मना ।
 नयानयनविदाज्ञा कुर्वीत हितमात्मनः ॥
 जितेन्द्रियस्य वृषतेनोतिशास्त्राणुसारिणः ।
 भयत्युज्ज्वलिता लज्जाः कौतुकयक्ष नभसाः ॥”
 इति नीतिमयखड्गोत्तरीयप्रयोगः ॥
 मगर उवाच ।
 “यथा नीत्या प्रयोक्तव्यः सुत आत्मा प्रिया तथा ।
 तेषां विशेषैः सहितं सदाचारं पदस्य मे ॥”
 श्रीसं उवाच ।
 क्रमेण षडङ्ग राजेन्द्र । यथा नीत्या नियुज्यते ।
 आत्मा सुतो वा भार्या वा तद्विशेषं षडङ्गमेव ॥
 ज्ञानवृद्धांस्तपोवृद्धान् वयोवृद्धान् सुदक्षिणान् ।
 भवेत् प्रथमं विपानसुखापरिवर्जितान् ॥
 तेभ्यश्च षडङ्गायामिदं वेदशास्त्रविनिर्णयम् ।
 यदुक्तं च तत् कार्यं प्राप्तेष्वेतदुपपन्नम् ॥
 पञ्चन्द्रियाणि पञ्चाश्वाः शरीरं रथ उच्यते ।
 आत्मा रथो कशा ज्ञानं सारथिर्मेव उच्यते ॥
 अन्धान् सुदामान् कुर्वीत सारथिं चात्मनो
 वशम् ।
 कशा भूपः दृष्टा कार्या शरीरस्थिरता तथा ॥
 अदामान् समारुह्य मेखवान् स्यन्दनी यथा ।
 अन्धानामिच्छया गच्छन्तपथं प्रतिपद्यते ॥
 यज्ञावशाः सारथिस्तु स्वच्छया प्रयत्नं दद्यात् ।
 नयेत् परवशं सम्यक् प्रथितं वीरभयम् ॥
 यथेन्द्रियाणि वृषतिर्निपयानां परिग्रहे ।
 स्ववशानि प्रकुर्वीत मनोज्ञानं दृष्टं तथा ॥
 ज्ञाने दृष्टे कशायां वा दृष्टायां वृषसत्तमः ।
 सारथिः स्ववशां दालोऽनोद्यः प्रेरयितुं दद्यात् ॥
 अगो वृषः स्वैन्द्रियाणि वशं कृत्वा मनस्तथा ।
 ज्ञानमार्गमधिष्ठाय प्रकुर्वीतात्मनो हितम् ॥
 भोक्तव्यं स्वच्छया भूपो न कर्मादुपपद्ये रतिम् ।
 दृष्टमिति दृष्टयं न दृष्टयश्च स्वच्छया ॥
 श्रोतव्यमिति श्रोतव्यं नात्रिकं यत्नेन चरेत् ।
 शास्त्रतत्त्वज्ञेने धीरः युतिवशो भवेत्तद्वि ॥
 एवं प्राणं त्वत्तं वापि वशां कृत्वा स्वच्छया वृषः ।
 स्वच्छयेवोपपन्नो नोहामि विषयं व्रजेत् ॥
 एवं यदि भवेदाज्ञा तदा स स्याज्जितेन्द्रियः ।
 जितेन्द्रियस्तु हेतुश्च शास्त्रवृद्धापभवेत्तम् ॥
 अष्टदशैवशास्त्रज्ञो वृषः शत्रुवशां भवेत् ।
 तस्माच्छास्त्रमधिष्ठाय भवेदाज्ञा जितेन्द्रियः ॥
 धृतिः प्रागज्ज्ञानसमाक्षी वाकपटुत्वं विवेचनम् ।
 दृष्टत्वं धारयिष्यत्वं दानं मेवोक्तं कृतवत् ॥
 इदं ज्ञानमनता मत्वं श्रीसं मतिविनिश्चयः ।

नीतिः

पराभिप्रायवैदित्वं चारित्वं धैर्यमापदि ॥
 क्रोधाधारणशक्तिश्च गुणदेवद्विधाचैवम् ।
 अनसूया शकोपित्वं गुणानेतामृपोऽभ्यसत् ॥
 कार्याकांक्षविभागश्च धर्मार्थो काममेव च ।
 दानस्य विषये सामयोगमेवोपलक्ष्यते ॥
 सततं प्रतिबुध्यते कुर्याद्वसरेऽपि तत् ।
 साम दानश्च भिदश्च दृष्टव्येति चतुष्टयम् ॥
 ज्ञात्वोपायास्तु तत्रस्थाने तादृशपायान् प्रयोजयेत् ।
 सामस्य विषये भेदो मध्यमः परिकीर्तितः ॥
 दानस्य विषये दृष्टो लघुधमः परिकीर्तितः ।
 दृष्टस्य विषये दानं तदप्यधमस्तुच्यते ॥
 सामस्य गोचरे दृष्टो लघुधमाधमः स्मृतः ।
 सौजन्यं सततं श्रियं भूभूतो भिददृष्टयोः ॥
 भाव्यो दानस्य च तथा सौजन्यं याति गोचरे ॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च हर्षा मागमदौ तथा ।
 एतानि शयानां शास्त्रनिविष्टा विज्ञातयेत् ॥
 संशयः कालेषु युक्तौ लोभमग्नौ विवर्जयेत् ।
 तेन एव वृषाणाम् तानां मुख्यस्य वै यथा ॥
 तच्च गच्छं रोगयुक्तकायवत्तु मत्तयेत् ।
 आर्येऽप्येतां स्त्रीमैवा पानश्चेवात्मदूतम् ॥
 वागदृष्टयोश्च पातव्यं संप्रैतानि विवर्जयेत् ।
 परस्त्रीषु विरक्तास्तु सामेकान्ततत्त्वमेव ॥
 समीपे निजतारोपे प्रेम्णा कुर्याच्च भवेत्तम् ।
 रतिपुत्रपला दारास्तास्तु नैकान्ततत्त्वमेव ॥
 तयोः मिद्वेद स्थितः संशयश्च यत्नितानि सक्तताम् ।
 नृगयान् प्रमादानीं स्थानं निजं विवर्जयेत् ॥
 अनास्तथा न कुर्वीत मत्तकायां भक्तिप्राप्तयाम् ।
 अन्धैः जतं कदाचित् संप्रेतं नात्मनाचरेत् ॥
 अकार्यकरणे वीजं ज्ञानाच्च विवर्जयेत् ।
 वर्जयेत् सततं पानं शौचमाज्ज्वलनाशनम् ।
 अयं नयकरं निजं तन्मेधोवात्मदूतम् ॥
 अभिप्रांस्तु चौरैश्च घातकेष्वानस्ययि ।
 सततं पृथिवीपालो दृष्टपातव्यमाचरेत् ॥
 नात्यन्त दृष्टपातयं कुर्यात्तुपतिमशमः ।
 वाकपातव्यम् सत्यञ्च नैव कुर्यात् कदाचन ॥
 रत्नगीथं सदा मत्तं सत्यमेकं परायणम् ।
 जमां तेजस्विताश्चैव प्रस्तावास्तुप आचरेत् ॥
 यानामनाश्रयदेधमन्यो विवर्जयेत् ।
 अभ्यसेत् गृहशुणानेतान् तेषां स्थानञ्च शास्त्रमम् ।
 यः प्रमाणं न जानाति स्थानं वृद्धौ तथा नयेत् ।
 कोपे जनपदे दृष्टं न स राज्येऽपि तद्वत् ॥
 कोपे जनपदे दृष्टं शक्यं कुरुष्व नयेत् ।
 प्रस्तावादित्युद्धान् रत्नैश्चैकान्ततत्त्वमेव ॥
 मित्रं शास्त्रावुदासीनं प्रमाणं विवर्जयेत् ।
 उतमाक्षौ विजिगीषायां प्रसज्यतेऽपि तद्वत् ॥
 शरीर्याज्ञादिनां क्रियेत मत्तं वृषः ।
 मत्तनिश्चयममती वृषं सत्यञ्च योजयेत् ॥
 अमात्यं शास्त्रे राज्यं पञ्चवत्तः पूर्य च ॥
 जपिदेशे च वाणिज्यं स्वच्छानां करमाधनम् ।
 आदानं मेखकर्याभ्यस्तं राजवाजिनोः ॥
 शुकमश्वमुखानाञ्च योजनं सततं जनेः ।
 प्रपाणागारसेतुनां रक्षणञ्चैव चाष्टमम् ॥

नीतिः

रुनदरासु वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत् ॥
 कार्याकार्यविभागाय चाष्टवर्गाधिकारिणाम् ॥
 अष्टौ चारान्निगुणीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः ॥
 दशस्वर्गेषु युक्तीत क्रमतः षड्यु तानि मे ॥
 स्वामिसचिवराष्ट्राणि मित्रं कोषो बलन्तथा ॥
 दुर्गन्तु सप्तमं ज्ञेयं राण्याङ्गं गुरुभाषितम् ॥
 दुर्गयुक्तचाष्टवर्गं चारं नात्मनि योजयेत् ॥
 तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि तु ॥
 शुद्धान्तेष्वेव पक्षेषु सकृत्पुपादौ महानसे ॥
 प्राञ्चदासीनयोश्चैव बलावलविनिश्चये ॥
 आदौ दशसु चैतेषु चारानां प्रयोजयेत् ॥
 न यत् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत् ॥
 निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं हृदिदत्तचरेत् ॥
 यथा नियोगमेषां यो यो यत्रान्यथाचरेत् ॥
 ज्ञात्वा तत्र तृपचारैर्दृष्ट्यदा नियोजयेत् ॥
 चारान् मन्त्रिणा साङ्गं रहस्ये संस्थितो तृपः ॥
 प्रदीपसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत् ॥
 स्वपुत्रे चाथ शुद्धान्ते ये तु चारा महानसे ॥
 नियुक्तास्तान् मध्यरात्रौ पृच्छेद्यथापि मन्त्रिणि ॥
 एतान् चारान् स्वयं पश्येत्प्रतिमन्त्रिणा विना ॥
 अन्येषु मन्त्रिणा साङ्गं निरूप्य प्रदिशेत् फलम् ॥
 नेकेशधरचारो नेको नोत्साहवर्जितः ॥
 संस्तुतो नहि सर्वत्र नातिदीर्घो न वामनः ॥
 सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यवृद्धिमान् ॥
 न वित्तविभवेर्हो नो न भाष्यापुत्रवर्जितः ॥
 कार्यचारो तृपतिना गुह्यतन्त्रविनिर्णये ॥
 अनेकवैश्यादणनमं भाष्यासुतेर्ह्यतम् ॥
 बहुदेशवचोभिर्भूतं पराभिप्रायवेदकम् ॥
 दृढभक्तं प्रकुर्वीत चारं शक्तमसाध्यम् ॥
 अधितिष्ठेत् स्वयं राजा हविमात्रसमेस्तथा ॥
 बलिप्रपथे च दुर्गादौ तेषु शक्तानियोजयेत् ॥
 अन्तःपुरे पितृस्तुत्यान् धीमान् ब्रह्मनि योजयेत् ॥
 पञ्चान् पक्षांस्तथा ब्रह्मान् स्त्रियो या वृद्धितत्-
 पराः ॥ * ॥
 शुद्धान्धारि युक्तीयात् स्त्रियो ब्रह्मा मनीषिणीः ॥
 नेकः स्वपेत् कदाचित् नेको सुक्तीत पार्थिवः ॥
 नेकाकिनीन् महावीर्यं वनेष्मैत्राय नेककः ॥
 अमात्यानुपधाशुद्धान् भाष्याः पुत्रांस्तथैव च ॥
 प्रकुर्वीत सततं भूपः स्वप्रसादं समाचरेत् ॥
 धर्म्मार्थकाममोक्षेषु प्रत्येकपरिशोधने ॥
 उपेत्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्तिता ॥
 अथ कामोपधाभ्यान् भाष्याः पक्षास्तु शोधयेत् ॥
 धर्म्मार्थकाममोक्षेषु सत्त्वाभिः सचिवान् पुनः ॥
 अभिर्यजेत्तथा दानैरिहैव तृपता भवेत् ॥ * ॥
 तस्माद्भवास्तु राण्यार्थो धर्म्ममेव समाचरेत् ॥
 अनेनेवाभितारेण यज्ञोर्वा पार्थिवो ह्ययम् ॥
 प्राणांस्थयन्ति राजा त्वं भविष्यसि न संशयः ॥
 इति धर्म्मो तृपस्यैव अन्धमेधादिकश्च यत् ॥
 स्वयं न कुरुते भूपक्षस्मात् कुरु सत्तम ॥
 एवं मन्त्रैर्मन्त्रयित्वा तृपः कार्त्तान्तिकान् विजान् ॥
 तैरज्ञातान् स्वयं ज्ञात्वा युक्तीयात्तस्य तैस्मिन् ॥
 यदि राण्याभिलाषेण सचिवो धर्म्ममाचरेत् ॥

८१०

नीतिः

तृपतौ बाधकं कुण्याङ्गं तं जीनतां नयेत् ॥
 आभितारिकमर्थं कुण्याङ्गं विधातयेत् ॥
 प्रवासयद्वाङ्गान् पार्थिवो ह्याभितारिकम् ॥
 एषां धर्म्मार्थकामा ज्ञेया तैरमात्यान् सदा चरेत् ॥
 एतादृशीं तथैवाभ्यानुपधां धर्म्मतश्चरेत् ॥ * ॥
 कोषाध्यक्षान् समामन्त्र्य राजामात्यान् प्रती-
 रयेत् ॥
 पुत्रानन्यान् प्रति तथामन्त्र्य संवरणक्षमान् ॥
 अयं हि प्रचुरः कोषो सदायत्तो नरोत्तम ॥
 आनये तव सम्मत्या तद्यदि त्वं प्रतीच्छसि ॥
 तवाप्तलब्धास्माकं जीवनश्च भविष्यति ॥
 क्षत्रापि प्रचुरैः कोषैः किं किं नो वा करिष्यसि ॥
 एवमन्यैः कोषगते तपायेन पसतम् ॥
 पुत्रामात्यादिकान् सर्वान् सततं परिशोधयेत् ॥
 कोषदीपकरान् हन्याद्दुर्गमिच्छन्निवारयेत् ॥
 देधचित्तान् विमन्येत कुण्यादे कोषरक्षणम् ॥ * ॥
 दासीषु शिल्पिनीषु ब्रह्मा मेधाधृतिमतीः स्त्रियः ॥
 अन्तर्जिह्वया या यान्ति विद्वता सचिवादिभिः ॥
 ता राजा रहसि स्थित्वा भाष्यादिभिरलक्षितः ॥
 अभिमन्त्राय संमन्त्र्य प्रेरयेत् सचिवान् प्रति ॥
 ता गत्वा हृदयं बुद्ध्या स्त्रियो वे ज्ञानतत्पराः ॥
 महिषीप्रसूता राज्ञां वै कामयते शुभाः ॥
 तत्राहं योजयिष्यामि यदि ते वर्जते साक्षा ॥
 सचिवस्त्वं कामयते त्वद्योग्यो वरवर्णिनः ॥
 तं सङ्गमयितुं शक्ता यदि ब्रह्मा तवास्थदम् ॥
 इत्यनेन प्रकारेण नानोपायेस्तथेतरेः ॥
 भाष्याः पुत्रीर्दुहितृषु क्षुपाश्च प्रकुषास्तथा ॥
 शोधयेत् सचिवान् पुत्रान् पौत्रादीन् सेवका-
 स्तथा ॥
 कामोपधाविशुद्धास्तु घातयेदविचारयन् ॥
 स्त्रियश्च दृष्ट्वा योग्येन प्राज्ञाणांस्तु प्रवासयेत् ॥
 मोक्षमार्गावसक्तान् हिंसापेक्षुन्वर्जितम् ॥
 क्षमेकसारं तृपतिः सचिवं परिवर्जयेत् ॥
 मोक्षमार्गावसक्तास्तु दृष्ट्वा नपि न दृष्टयेत् ॥
 समबुद्धिस्तु सर्वत्र तस्मात् परिवर्जयेत् ॥ * ॥
 इति सूत्रं चोपधानानुपधां बहुधा पुनः ॥
 विवेचिता चोपधाना सत्त्वास्तु तत्र बोधयेत् ॥
 विग्रहं सततं राजा परैर्न सम्यगाचरेत् ॥
 भूषितमित्रलाभिषु निश्चितेष्वेव विग्रहः ॥
 समाङ्गिप्रसादश्च सदा कार्यो तृपोत्तमैः ॥
 कोषस्य सचयं रक्षां सततं सम्यगाचरेत् ॥ * ॥
 मन्त्रिणस्तु तृपः कुण्याङ्गिपान् विद्याविशारदान् ॥
 विषयज्ञानं कुलीनांश्च धर्म्मार्थकुलजातृजन् ॥
 मन्त्रयेत्तैः समं काले नात्यर्थं बहुभिश्चरेत् ॥
 एकेकेनेव कर्म्मण्यं मन्त्रस्य तु विनिश्चयम् ॥
 यत्तेष्वेव समस्तेषु धान्यस्य यपदेशतः ॥
 समुद्धृतं मन्त्रग्रहं स्थलमारुह्य मन्त्रयेत् ॥
 अरण्ये निःशलाके वा न यामिन्यां कदाचन ॥
 शिशून् शाखान्तरान् पञ्चान् मुक्तान् वै शारि-
 कास्तथा ॥
 वर्णयेन्मन्त्रगोष्ठेषु मनुष्यानुद्धतांस्तथा ॥
 दूषणं मन्त्रभेदेषु वृषाणां यत्र जायते ॥

नीतिः

न तच्छक्यं समाधातुं, एतेनूपशतेरपि ॥
 दृष्ट्वास्तु दृष्ट्येहैरेदृष्ट्वास्तु दृष्ट्येनहि ॥
 अदृष्टयन्तृपो दृष्ट्वा नदृष्ट्वाचापि दृष्टयन् ॥
 तृपतिर्विच्यतां प्राप्य चौरकस्त्रिधमाप्नुयात् ॥ * ॥
 दुर्गन्तु सततं कुण्यात् प्राकाराङ्गालतोरश्चे ॥
 दूषितामग्राद्राणा दूरे दुर्गांश्च यं चरेत् ॥
 दुर्गं बलं तृपानान् निजं दुर्गं प्रशस्यते ॥
 शतमेको योधयति दुर्गस्थो यो धनुर्धरः ॥
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं प्रशस्यते ॥
 जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ॥
 अरण्यवनदुर्गं च शैलजं परिखोज्ज्वम् ॥
 दुर्गं कार्यं तृपतिना यथायोग्यं स्वदेशतः ॥
 दुर्गं कुर्वन् पुरकुण्यात्तिकोणं धनुराहति ॥
 वस्तुनं वा चतुष्कोणं नान्यथा नगरचरेत् ॥
 नृदङ्गाहतिदुर्गं सततं कुलनाशनम् ॥
 यथा राक्षसराजस्य लङ्का दुर्गा जिता पुरा ॥
 बलिः पुरं शोणितसाध्यं तेजो दुर्गं प्रतिष्ठितम् ॥
 यतस्तदाजनाकारमतो भयः श्रिया बलिः ॥
 सौभाग्यं शास्त्रराजस्य नगरं पञ्चकोणकम् ॥
 दिवि यद्वर्जते राज्ञस्तच्च भयं भविष्यति ॥
 यक्षायोग्याङ्गं भूपः पुरमिच्छाकुभूतजाम् ॥
 धनुराहति तत्रापि ततो भूरिजयप्रदम् ॥
 दुर्गभूमौ यजेद्दुर्गा दिक्पालांश्चैव द्वारतः ॥
 पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् ॥
 ततो दुर्गं तृपः कुण्यात् सततं जयदृष्टये ॥ * ॥
 न प्राज्ञान् सदा राजा कदाचिदवमन्यते ॥
 अवमन्य तृपो विप्रान् प्रेत्येह दुःखभागभवेत् ॥
 न विरोधस्तु तैः कार्यैः स्वानि तेषां न चाददेत् ॥
 हत्यकालेषु सततं तानेव परिपूजयेत् ॥
 नैषां निन्द्यां प्रकुर्वीत नाभ्युदयं तथाचरेत् ॥
 एवं तृपो महाबुद्धिस्तद्गमलसंयतः ॥
 अप्रमादो चारचक्षुर्गुणवान् सुप्रियवदः ॥
 प्रेत्येह महतीं सिद्धिं प्राप्नोति सुखभोगवान् ॥
 योग्येयोग्येजित्वात्मा तैः पुत्रानपि योजयेत् ॥
 तृपस्य च स्वतन्त्रत्वं सततं स्वं विनाशयेत् ॥
 स्वतन्त्रा भूपतनयो विकारो याति निश्चयम् ॥
 निश्चिकाराय सततं तमुच्चैः परिपूजयेत् ॥
 भोजने शयने पाने पुरुषाणाञ्च वीक्षणे ॥
 नियोजयेत् सदाचारान् भूपः कामविचरेत् ॥
 अस्वतन्त्राः स्त्रियो निजं हानये संभवन्ति हि ॥
 तस्मात् कुमारं महिषीमुपधाभिस्मिन्नोदरे ॥
 शोधयित्वा नियुक्तीत यौवराज्यावरोधयोः ॥
 अन्तःपुरप्रवेशे तु स्वतन्त्रत्वं निषेधयेत् ॥
 भूपपुत्रस्य भाष्याया बहिःसाक्षेतथैव च ॥
 अयं विशेषः संज्ञेपात्रपधर्म्मो मयोदतः ॥
 पुत्राणां गुणविद्यासौ भाष्याणामपि भूपते ॥
 उग्रना राजनीतीनां तन्त्राणि च ब्रह्मक्षतिः ॥
 चकारान्यान् विशेषास्तु तयोस्तन्त्रेषु शोधयेत् ॥
 एवं राजा महाभागो राजनीतौ विशेषतम् ॥
 कुर्वन् सीदति सदा भूयसीं श्रियमश्नुते ॥
 इति कालिकापुराणे राजनीतिविशेषे ८५
 अध्यायः ॥ * ॥

नीपः

अथ नुः, अथ नुः सक्तकामस्य पक्षतन्नीति-
मयस्त्वितोपदेशपाण्यभारतीय-राजधर्मादी-
दृष्टव्यम् ॥

नीतिघोषः, पुं, (नीतिरेव नीत्यात्मको वा घोषो
रवो यस्येति ।) दृष्टव्यतिरयः । इति चिकाक-
शेषः ॥ (नीतिर्नयस्य घोषः ।) नयञ्जनश्च ॥

नीतिसारः, पुं, (नीतिरेव सारो यस्येति ।)
इत्थं प्रति दृष्टव्यत्तुनीतिशास्त्रविशेषः । अयं
पाण्यस्यसंग्रहसूत्रम् । गुरुपुराणे अष्टास-
ध्यायेष्वस्ति । बाहुल्याभिया तत् समुदायं न

लिखित्वा अष्टानामध्यायानां प्राथमिकादृष्टोका-
लिख्यन्ते । यथा,—

“सङ्घिः सङ्घं प्रकुर्वीत सिद्धिकामः सदा नरः ।
नासङ्घिरेह लोकाय परलोकाय वा हितम् ॥१॥
आपदर्थं धनं रक्षेद्दाराण्येव नैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेद्दारेरपि धनेरपि ॥२॥
यो भुवाणि परित्यज्य अर्धवाणि च सेवते ।
भुवाणि तस्य नश्यन्ति अर्धं नष्टमेव च ॥३॥

राज्यं पालयति नित्यं सत्यधर्मपरायणः ।
निज्जित्य परसेन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥४॥
भ्रष्टा बहुविधा ह्येता उत्तमाधममध्यमाः ।

नियोक्तव्या यथार्थं नृप त्रिविधेष्वेव कर्म्मसु ॥५॥
गुणवन्तं नियोक्तुं गुणहीनं विवर्जयेत् ।
पक्षिते च गुणाः सर्वे सर्वे दोषाश्च केवलम् ॥६॥

न कश्चित् कस्यचित्क्षिप्रं न कश्चित् कस्यचिद्विपुः ।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥७॥
कुमार्याश्च कुमित्रश्च कुराजानं कुमौहृदम् ।

कुवत्सुश्च कुदेशश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥८॥
इति गानुडे ॥

नीपः, पुं (नयति प्रापयतीति । नी + कृ +
कृषिनीरमिकाश्रिभ्यः कृषन् ।) उणां २ । २ ।
इति कृषन् ।) नियन्ता । प्रापयिता । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (नी + भावे

कथन् । नयनम् । इति उज्ज्वलदत्तः ॥ यथा,
अखेदे । १ । १०० । १२ ।

“सहस्रचेताः शतनीयः ऋषाः ॥”
स्तोत्रम् । यथा, अखेदे । ३ । १२ । ५ ।
“नीथाविदो जरितारः ॥”

“नीथाविदस्तोत्राभिज्ञाः ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)
अखे, स्त्री । इति संक्षिप्तमरौणादित्तिः ॥
(नीयतेनेनेति । करणे + कथन् । प्रापयितु-

भूते, त्रि । यथा, अखेदे । १ । १०४ । ५ ।
“प्रति नृप्या नीथादर्शः ॥”
“यद्यदा नीथा नयनहेतुभूता स्या सा पदवी

प्रत्यदर्शि ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
नीधं, स्त्री, (नितरां प्रियत इति । नि + धृ + मल-
विभुजादित्वात् कः ।) वलीकम् । वनम् ।
नेमिः । चन्द्रः । रेवतीनक्षत्रम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ नीत्रमपि पाठः ॥

नीपः, पुं, (नी + “पानीविभ्यः पः ।” उणां ३ ।
२३ । इति पः । बहुलकात् गुणाभावः ।)

नीरजं

कदम्बवृक्षः । इत्यमरः । १ । ४ । ४९ ॥ (यथा,
अतुषं हारे । ३ । १३ ।

“त्यक्ता कदम्बवृक्षान् न सर्वं नीपान्
समच्छेदाद्युपगता कुसुमोद्गमनीः ॥”
कचित् स्त्री । यथा,—

“नीपं सभार्गकं पीतुं हृत्तमस्य विकृतम् ।
प्राचीनामलकक्षेप दोषप्रहरहारि च ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥

“गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलककन्था ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बन्धक-
वृक्षः । नीलाशोकवृक्षः । इति मेदिनी । पे, ८ ॥

नीयमानं, त्रि, (नीयते इति । नी + कर्म्मणि
प्रानच् ।) प्राप्यमाणम् । यथा, कालिकापुराणि ।
“नीयमानो न गच्छेच्चैस्त्वहिषीमरजं तदा ॥”

नीरं, स्त्री, (नयति प्रापयति स्थानात् स्थानान्तर-
मिति । नी प्रापणे + “स्फारितश्चोति ।” उणां
२ । १३ । इति रक् । यथा, “अप्येरापः ।”
इति शुनैः निर्गतं रादयेरिति, “अद्भ्योऽपि

अक्षयः चक्षुः ॥” इति सूत्रैः निर्गतो रीऽपि-
यंस्मादिति वा । “तुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।”
६ । ३ । ११ । इति रलोपे पूर्वदीर्घः ।) जलम् ।
इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १ ।

“हृत्पयसि विक्रमणे यत्नमनुत्तमामन
पदस्त्रजनीरजनिजगनपावन ।
केशव धृतवामनरूप
जय जगदीश चर ॥”)

रसः । इत्युणादिकोषः ॥ नीरे अक्षिपणीयाणि
यथा, गुरुपुराणे ।
“निहीतावृक्षप्रक्षलन्तविषागयश्च न संतिपेत् ॥”
(अस्य पानविधेयमा विधीयते यथा,—

“वाप्युह्वलन्तु प्रवदन्ति धीरा
नीरं समासेन निगद्यते च ।
यत् श्रीमताश्चैव महायतोनां
बलप्रदं पयपरं प्रदहम् ॥”

“विषयैः हृत्तमोलिका विषयुतं तमं घनं फेनिलं
दन्तयास्ममनार्जवं हि सलिलं दुर्गन्धि वै
गर्हितम् ।
नानाजीवविभिन्नं गुरुतरं पयोषिपङ्काविल-
चन्द्रार्कोऽसुगोपितं न च पिबिमांस्तु दोषा-

स्त्रियम् ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
नीरजं, स्त्री, (नीरं जलं जायते इति । जनः
ङः ।) कुडौषधिः । (यथा, सुश्रुते चिकित्सन

ष्ठाने । २५ ।
“फलचयं नीरजोऽक्षयश्च
यद्यष्टाक्षयं नीरजमाखे च ॥”)
पद्मम् । इति मेदिनी । जे, २४ ॥ (यथा, भ्रम-
रादके । ४ ।

“नीरं जलं नवीननीरजवने पीतं समु-
न्निष्य ॥”)
सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ जलजाते, त्रि ॥

नीरम्

नीरजः, पुं, (नीरे जायते इति । जन + ङः ।)
उद्भजम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उद्भोरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (महादेवः । यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । १४६ ।

“उद्भित्तविक्रमो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः ॥”
नीरजः, [म] त्रि, (निर्नास्ति रजो धूलिः
कुसुमपरागादिर्वा यच्च ।) निर्धूलिदेशप्रुष्यादि ।
(यथा, महाभारते । १३ । ८१ । २० ।

“सर्वा मन्त्रिमयी भूमिः सर्वकाञ्चनवाणुका ।
सर्वसुखसंस्पर्शा (नृप्युक्ता नीरजाः शुभा ॥”)
अरजस्कायाम् स्त्री ॥

नीरतः, त्रि, (निर्गतं रतं रमणं यस्मात् ।)
विरतः । रमणाभाववान् । यथा,—
“दिशि दिशि नीरतरङ्गो नीरतरङ्गो ममापि
हृदयेषः ।
अयाताः सखि वर्षा वर्षादपि यासु वासरो
दीर्घः ॥”

इत्युद्भटवर्धनम् ॥
नीरदः, पुं, (नीरं जलं ददातीति । नीर + दा +
कः ।) मेघः । यथाह चटुर्धरः ।
“निचितं स्वसुपित्त नीरदेः प्रियङ्गोना हृदयाव-
नीरदेः ।”

सुस्तकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निर्नास्ति
रजो दन्तो यस्य ।) रदम्युः, त्रि ॥ यथा,—
“आम्नाद्य निरवशेषं विरहिषध्नी नृदूति
मीमांसि ।
करकामिषेण मन्त्रे निहीति नीरदोऽम्योनि ॥”
इत्युद्भटः ॥

नीरधिः, पुं, (नीराणि धीयन्तेऽस्मिन्निति । नीर +
धा । “कर्म्मण्यधिकरणे च ।” ३ । ३ । ८७ ।
इति किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
नीरनिधिः, पुं, (नीराणि निधीयन्तेऽस्मिन् । नीर
+ नि + धा + किः ।) समुद्रः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, माथि । ३ । ७० ।

“पारे जलं नीरनिधिरपम-
न्मुरारिरानीलपलाशराशीः ॥”)
नीरम्, त्रि, (निर्नास्ति रज्ज् द्विदं यस्मिन् ।)
घनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८३ ॥ (यथा,
माथि । ८ । ३ ।

“नीरम्भमप्राश्रणी भुवं व्रजन्तोः
साशङ्कं मुहुरिय कौतुकान् करेभ्यः ।
पश्यन्तं लज्जमलनाकुलीकृतानां
प्रायानामनुत्तिनगरप्रमत्तराजैः ॥”)
द्विहरहितम् । यथा,—

“श्रीमन्नाथ तवाजितं जितयशःसंशुद्धमुक्तावली-
मादायेव विधिविधितनुरमलं चारं त्वदीये-
गुणैः ।
नीरम्भामवलीक्य तामपि ततो नाम्ने गुणानां
महो
उत्पित्तसुगैरानात्तरे समकिरतास्तान्त-
सारकाः ॥”
इति कालीदासः ॥

नीराज

नारसः, पुं, (नितरां रसो यत्र ।) दाहिमः ।
इति हारावली ॥ (निर्नास्ति रसो, यत्र ।)
रसशून्ये, त्रि । यथा,—
“द्विज्वारी चैतु कविः काये जातं रसमयं जगत् ।
न एव चेदद्विज्वारी नीरसं सर्वमेव तत् ॥”

इति प्राचः ॥

नीराजः, पुं, (नीरस्य आशुः ।) उद्गः । उद्भि-
डाल इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । जलनकुलः २
जलविडालः ३ जलप्रवः ४ । इति हारावली ।
७३ । उद्गः ५ जलाशुः ६ नीरजः ७ नकुलः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नीराजनं, स्त्री, (राज दीपौ + लुट् ।
नीराजना, स्त्री,) नितरां राजनं यत्र ॥ निर-
+ राज् + णिच् + “गयासश्रव्यो युच् ।” ३ ।

३ । २०७ । इति भावे युच् ।) वाचनायुधादे-
निःशेषिण राजनं यत्र सा नीराजना । नीरस्य
शान्त्युदकस्य अजनं ज्येष्ठो यत्र सा नीराजना
वा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
तद्विधानं यथा,—

“शरत्काले महाशय्यां दूर्गायाः परिपूजनम् ।

नीराजनं दशम्यास्तु कुर्याद्देवलवृद्धये ॥

विधिं नीराजनस्य त्वं द्रष्टुं पार्थिवसत्तम ॥

क्षतेन येन चाभ्यानां गजानामपि चैष्टनम् ॥

आश्विने शुक्लपक्षे या तृतीया स्वातियोगिनी ।

शेषायां स्वपूरस्थेव गङ्गायां स्थानसुत्तमम् ॥

नीराजनं ततः कुर्यात् संप्राप्ते द्विसेष्टमे ।

नीराजनस्य कालस्तु पूर्वसुक्तस्तु ते मया ॥

विधानमत्र द्रष्टुं मे क्षतकृत्यो भविष्यसि ।

गङ्गां हृषं महासत्त्वं सुमनोहरमेव वा ॥

पूजयेत् सप्रदिवसान् गन्धपुष्पादिकांशुभिः ।

तृतीयादौ पूजयित्वा नयेत् यत्समखण्डम् ॥

नेटां निरूपयस्तस्य जानीयाच्च शुभाशुभम् ।

परराष्ट्रविमर्हः स्यादश्वो यदि पलायते ॥

अथ येन राजपुत्रस्तु यदि चाश्रणि मुञ्चति ।

नीयमानो न गच्छेत्क्षेत्राद्विधोमरणं तदा ॥

तथैव मुखनामाक्षिपृष्टं कुर्यात्पुत्रो यदि ।

यत्तकाष्ठमिमुखः कुर्यात्तत्तकाष्टायां जयेद्विपुः ॥

उत्तमिष्य दक्षिणाग्रस्तु पदमश्वो भवेत् पुरा ।

तदा जयेत् समस्तान् वृषतिर्जिजयेद्विपुः ॥

प्रातर्नीराजनं कुर्याद्दशम्यां वृषसत्तमम् ।

तदप्राप्तौ तु दादृश्यां तस्यामेव समाचरेत् ॥

कार्तिके पञ्चदश्यां वा तत्राभाये तु पार्थिवः ।

शेषायां स्वपूरस्थेवैष्टमानेन घोडश ॥

दशहस्तस्तु विपुलं कुर्याद्देव तत्र तोरणम् ।

दात्रिंशहस्तमात्रस्तु हस्तघोडशस्तितम् ॥

यज्ञार्थं मण्डपं कुर्यात् मध्ये वेदिं विनश्येत् ।

पेगाञ्जीतरतथाश्ववेदिं कुर्यादशुभमाम् ॥

यत्र संस्थाप्य चाश्वस्य पूजितशः पुरोहितैः ।

सर्वाङ्गसंग्रहाखानामर्जनस्याथवा वृषः ॥

मग्न्यश्रुणाहिनेश्वरैश्चैष्टमानेन विभूषयेत् ।

नीराजनं कर्तुं रत्नेस्तथा नानाविधैर्मतेः ॥

भक्ष्मातकं शान्तिकुण्डं सिद्धार्थं सेवयेत् तु ।

६१२

नीराज

कण्ठदेशे निवर्त्तयान् पुष्टिप्रान्त्यर्थमेव च ॥
वेणुवं मङ्गलं कृत्वा दिकपालांश्च नवगृहान् ।
विश्वदेवास्तु मन्त्रेण विष्णुसुखान् प्रपूजयेत् ॥
आन्यैस्तुल्यैश्च पुष्पैश्च मिश्रैस्तु पुरोहितः ।
रथेस्तु वरुणस्यैव प्रवेशस्य तथैव च ॥
पुराणस्य विष्णोश्च होमं सप्ताहमाचरेत् ।
एकैकस्य सहस्रं वा व्यष्टोत्तरशतं वा ॥
कुर्यात्तु प्रत्यहं होमं चतुर्वर्गस्य सिद्धये ।
समिधस्यापि क्षोतयाः पलाशं खदिरं तथा ॥
व्योढुमरश्च काष्ठमथैवमथ्यश्च पुरोहितः ।
सौवर्णान् राजतान् वापि मार्सिकान् वा यथे-

च्छया ॥

कुर्यात्तु कलसानटौ फलपल्लवयोजितान् ।

क्षिपन्तेषु घटेष्वेव समङ्गां हरितालकम् ॥

चन्दनं च तथा कुण्डं प्रियङ्गुश्च मनःशिलाम् ।

अङ्गनश्च हरिद्राश्च श्लेष्मो दन्तो तथैव च ॥

भक्ष्मातकं पूर्णकोथं सहदेवां शतावरीम् ।

वर्चां सनागकुसुमां सोमराजौ स्वगुप्तिकाम् ॥

तुल्यश्च करवीरश्च तुलसीदलमेव च ।

एतानि निःक्षिपेन्मन्त्रे कलसानां पुरोहितः ॥

कनैरस्वर्ज्यैश्चदारुभिः सुकसुवौ तथा ।

कर्णयोः शान्तिकामेन नीराजनविधौ वृषः ॥

एवं सप्ताहपर्यन्तं पूजाभिर्हवनेस्तथा ।

पूर्वोक्तान् पूजयित्वा तु वृषः सप्ताहमाचरेत् ॥

यावन्नीराजनं कुर्यात्तावद्वाजा वसेदुदये ।

रात्रौ न यज्ञभूमौ तु निवसेच्छान्तिमिच्छुकः ॥

नारोहयेत्तु तुरगं गजं वा तत्र पार्थिवः ।

यावत् सप्ताहपर्यन्तं यानेनाश्वेन वै व्रजेत् ॥

भक्ष्मेर्नानाविधैश्चैव मधुपायसयावकैः ।

मोदकैश्च वलिं कुर्यात्चाग्रयज्ञसम्भवेः ॥

पूर्वोक्तानां देवानां सप्ताहं यावदुत्तमम् ।

सप्रमेद्वि तु रेमन्तं पूजयेत्तोरणान्तरे ॥

सूर्यपुर्वं महावाहुं द्विभुजं कवचोज्ज्वलम् ।

ज्वलन्तं युक्तवस्त्रेण केशाशुद्रयस्य वाससा ॥

कक्षां वामकरे विभुदक्षिणां करं पुनः ।

सखङ्गं नयस्य वल्गायां सितसैन्यवसंस्थितम् ॥

एवंविधस्तु रेमन्तं प्रतिमायां घटेऽपि वा ।

सूर्यपूजाविधानेन पूजयेत्तोरणान्तरे ॥ * ॥

पूजयित्वा तु रेमन्तं हिरदं तुरगस्तथा ।

आह्वताम्बरसंवीतं सकृच्चन्दनसमन्वितम् ॥

सुवर्णावडनिस्त्रिंशं विचित्रकवचादिभिः ।

युक्तस्तु होमकुण्डस्य शेषान्यामश्ववेदिकाम् ॥

पूर्वं कृत्वा नयेदश्वगजपालः पृथक् पृथक् ।

नीयमाने गजे चाश्वे पूर्वोक्तश्च निमित्तकम् ।

यन्नाहोक्षेत्तु वृषतिः फलं चैवावधारयेत् ।

होमकुण्डस्योत्तरस्यां वेद्यां चर्मणि स्थितः ॥

देवविदा चाश्वविदा सहितौ वीक्ष्य सैन्यवम् ।

नीताय तुरगायाश्च भक्तपिण्डौ सुगन्धिनीम् ॥

दद्यात् पुरोहितस्तत्र संमन्त्र्य शान्तिमन्त्रकैः ।

तत्र तुरगादयदि जिघ्रेत्तदश्वोयाहा हयः स च ॥

तदा स्यात् सर्वकल्याणं विपरीतमतोऽन्यथा ॥

शाखामौहम्बरीमाञ्चीं सकृश्चाप घटोदके ।

नीराज

आभ्यायाभ्यास्य तुरगाभ्याजान् भूपृष्ठं सेनिकान् ।
रथांश्च संसृशेन्मन्त्रैः शान्तिकैः पौष्टिकैस्तथा ॥
सेनयन् सहितैर्विप्रेस्तुरङ्गं पुरोहितः ।
दिकपालानां यज्ञाणाञ्च मन्त्रैश्चैव सवैष्णवैः ॥
बहुधा चाभिविष्याथ ततः सौवर्णदर्पणम् ।
वीक्षयित्वा वृषत्त्विकं ततो मन्त्रिणमेव च ॥
राजपुत्रांस्तथामाख्यानन्यापि च पौरवान् ।
कण्ठयन् द्विजशार्ङ्गलः सर्वानेव तु दर्शयेत् ॥ * ॥
चतुरङ्गवलयस्यापि कृत्वैव शान्तिपौष्टिके ।
मन्त्रायं प्राचवं कृत्वा ह्यभिचारकमन्त्रकैः ॥
हृदि शूलेन विद्धा तं शिरः खड्गेन हृदयेत् ॥
आचार्यः कविकां पञ्चादभिमन्त्र्य ज्ञायैव वै ॥
रेन्द्रेः प्राभाकरैर्मन्त्रैर्देवाहृक् स्वयं पुनः ।
तमनेन तु मन्त्रेण समारब्धं वृषस्तदा ॥
गच्छेदुत्तरपूर्वाम् दिशं सर्ववलेयुतः ।
अलिकपुरोहिताचार्याः सर्वे एव वृषस्तथा ॥
अनुगच्छेत्तुरगया निमित्तानि यलोकयन् ।
वादित्रघोषैस्तु सुलेरातपत्रैश्च तत्तथा ॥
गच्छेन्नीराजने राजा हारयन्निव मेदिनीम् ।
मणिविदममुक्तादस्वर्णरत्नैरलङ्कितः ।
क्रोशमानं ततो गत्वा पूर्वोदारेण पार्थिवः ॥
स्वपुरं प्रविशेद्विप्रेयज्ञं यायात् पुरोहितः ।
तत्र गत्वा दक्षिणां हिरण्यं तथा तिलम् ।
दत्त्वा पञ्चाद्विजेभ्यस्तु दद्याद्दानानि शक्तितः ॥
एवं नीराजनं कृत्वा बलानाञ्च महोत्तितः ।
प्रेक्षेच्च स स्थितां लङ्घ्यां वृषतिः प्राप्नुयात्तथा ॥
त्वमश्वान्तसंजात सागरोद्भव सैन्धव ।
येन सत्येन वृहसे शक्रं तेनेह मां वृह ॥
येन सत्येन रेमन्तं येन मत्वेन भास्करम् ।
वृहसे तेन सत्येन विजयाय वृहस्व माम् ॥
आभ्यास्तु वृषमन्त्राभ्यामश्वारोहणमाचरेत् ।
आरुह्याग्ने महिष्यास्तु शुद्धान्ते लम्बयेत्ततः ॥
महिषो च ततो भूपं प्रयङ्गोपरिसंस्थितम् ।
दूर्वाक्षतः समिद्धार्थः स्त्रीभिः सह समर्चयेत् ॥
कृते तु मृग्यहणे तृतीयायां नीराजने ।
हृतकं यदि जायेत तत्र दुष्यति केवलम् ॥
हृतके न्यतके वापि पार्थिवस्तु यथा तथा ।
वलं नीराजनं कुर्यात्तस्माच्च विशेषतः ॥
सद्यःशौचं भवेद्वाचां अवहारविलोकने ।
तथा विवासिते यज्ञे परराष्ट्रविमर्हने ।
अयन्ते कथितो राजनीराजनक्रमो मया ॥”

इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥ * ॥

(निर + राज + भावे लुट् ।) निर्मिच्छनम् ।

आरति इति भाषा ॥ तत्र भक्तनीराजनं यथा ।

“पञ्चनीराजनं कुर्यात् प्रथमं दीपमालया ।

द्वितीयं सोदकाङ्गेन तृतीयं धौतवाससा ॥

चूतान्ध्यादिपत्रैश्च चतुर्थं परिकीर्तितम् ।

पञ्चमं प्रणिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधि ॥”

इति कालोत्तरतन्त्रम् ॥

तस्य वर्णिकादिप्रमाणं यथा,—

“कुङ्कुमगुडकर्पूरचन्दननिर्मिताः ।

वर्तिकाः सप्त वा पञ्च कृत्वा वन्द्यापनीयकम् ॥

इति कविकल्पलता ॥ अजमीरस्य राज्ञः नीलिन्यां पत्नी जातः पुत्रः । यथा । “अजमीरस्य नीलिनी नाम पत्नी तस्यां नीलसंज्ञः पुत्रोऽभवत् ॥” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६ अध्यायः ॥ (माहिष्मतीवासी कृपतिविशेषः । अग्निसु अस्य दुहितरसुपसंगत्य यरेणेन हृन्दयामास परकृपादभयचाम्ने दत्तवान् । गच्छति काले पाण्डवः सद्यदेवस्तु दिविजयक्रमेण अस्य नगर-मवरोध्य वैश्वानरात् महद्भयमवाप्तवान् । ततो हयवाहनं स्तुत्वा शान्तिमलभत । एतद्विवरणं महाभारते । २ । ३१ । अध्याये विस्तरतो दृश्यम् ॥ ॥ नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । २५ । ७ ।

“नीलानीलौ तथा नागौ कल्पावशवलौ तथा ॥” नीलकं, स्त्री, (नीलमेव । स्वार्थे कन् ।) काच-लवणम् । वर्णलोहम् । असनश्ले, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलकण्ठः, पुं, (नीलः नीलवर्णः कण्ठो यस्य ।) शिवः । (यथा, महाभारते । १ । २८३—२८४ “अलोक्षं मोहितं यस्य गन्धमाधाय तद्विषम् । प्रायसलोकरचार्यं ब्रह्मणो वचनाच्छिवः ॥ दधार भगवान् कण्ठे मन्त्रमूर्ध्नि हेश्वरः । तदा प्रभृति देवस्तु नीलकण्ठ इति श्रुतः ॥”) मयूरः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३६ ॥ (यथा, मेघदूते । ७६ ।

“यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृदः ॥”) पीतसारः । दायूहः । ग्रामचटकः । खञ्ज-रीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ मूलके, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ * विजयदशम्यां नीलकण्ठ-दर्शनविधिर्यथा,—

“कृत्वा नीराजनं राजा बलश्रुतौ यथाश्रमम् । शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोमोष्ठसन्निधौ ॥” दर्शनानन्तरं नमस्कारमन्त्रो यथा,— “नीलग्रीव शुभग्रीव सर्वकामफलप्रद ।

पृथियामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट नमोऽस्तु ते ॥

त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकृत्

मद्वश्यतामेधि शिखोद्भवेन ।

त्वं दृश्यसे प्रादृषि निर्गतायां

त्वं खञ्जनाश्चर्यमयो नमस्ते ॥”

द्रव्यविशेषोपरिस्थितस्य तस्य दर्शनफलं यथा,—

“अस्मिन् गोयु गजवाजिमहोरगेयु

राज्यप्रदः कुशलदः शुचिप्रादलेयु ।

भस्मास्थिकेशनखलोमतुषेयु दृष्टो

दुःखं ददाति बहुश्रुः खलु खञ्जरीटः ॥”

द्विषिषेधि फलं यथा,—

“वित्तं ब्रह्मणि कायेसिद्धिरतुला शक्ते कृताग्रे भयं

याम्यामभिभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये ।

वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिश्याङ्गना चोत्तरे

रेश्यास्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्गलच्छयं

खञ्जने ॥”

अशुभखञ्जनदर्शनप्रायश्चित्तं यथा,—

“अशुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवनाक्षपूजनम् । दानं कुर्वीत कुर्याच्च स्नानं सर्वोपधीनलेः ॥”

इति तिथ्यादित्ये दुर्गातुसवतत्त्वम् ॥

(पीतशालकः । अस्य पर्यायो यथा,—

“नीलकण्ठः पीतशालः पीतकः प्रियकोऽसनः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नीलकण्ठाक्षं, स्त्री, (नीलकण्ठो महादेवस्तु प्रियोऽस्तौ यत्र ।) रुद्राक्षम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ (नीलकण्ठः खञ्जनस्तस्य अक्षिणीव अक्षिणी यस्य । घञ् समासः ।) खञ्जनाक्षे, त्रि ॥

नीलकन्दः, पुं, (नीलः कन्दो मूलं यस्य ।) महिष-कन्दभेदः । तत्पर्यायः । सर्पाक्षः २ वनवासी ३ विषकन्दः ४ महिषीकन्दः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयसुखशाथ-नाशित्वम् । रुच्यत्वम् । सितस्य तस्य महा-सिद्धिकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नील-वर्णमूलम् ॥

नीलकमलं, स्त्री, (नीलं कमलं पद्मम् ।) नील-वर्णपद्मम् । तत्पर्यायः । उत्पलम् २ नील-पद्मजम् ३ नीलपद्मम् ४ नीलाञ्जम् ५ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । स्वादुत्वम् । सुगन्धित्वम् । पित्तनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । रसायने श्रेष्ठत्वम् । देहदायकं श्रेष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नील-वर्णजलम् ॥

नीलकुन्तला, स्त्री, (नीला नीलवर्णाः कुन्तला यस्याः ।) गौर्याः सखीविशेषः । यथा,— “सखी रत्नमुखी नाम जगादेवं श्रुचिस्मिता । तां निवार्यपरा प्राह सखी सा नीलकुन्तला ॥”

इति बृहद्बर्मपुराणे ३४ अध्यायः ॥

नीलकुरगटकः, पुं, (नीलः कुरगटकः ।) नील-भिगटी । इति रत्नमाला ॥ (विदितरस्य नील-भिगटीशब्दे ज्ञातया ।)

नीलक्रान्ता, स्त्री, (नीलेन नीलवर्णेन क्रान्ता ।) विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलक्रौञ्चः, पुं, (नीलः क्रौञ्चः ।) नीलवक्रः । तत्पर्यायः । नीलाङ्गः २ दीर्घग्रीवः ३ अति-जागरः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलगणेशः, पुं, (नीलो नीलवर्णो गणेशः ।) नीलवर्णगणपतिः । इति भूतडाभरः ॥ अपि च ।

“लीलागललुललोलाकालयालविलासिने ।

गणेशाय नमो नीलकमलामलकान्तये ॥”

इति लोलावती ॥

नीलग्रीवः, पुं, (नीला नीलवर्णा ग्रीवा यस्य ।) महादेवः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-भारते । ३ । ३६ । ७४ ।

“देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ॥”)

नीलवर्णग्रीवायुक्ते, त्रि ॥

नीलजः, पुं, (नीलजति गच्छतीति । नि+लजि गती+ “खरशकुपीयुनीलजल्लिगु ” उणां १ । ३७ । इति कुप्रत्ययेन निपातनात् पूर्व्वर्द्धिं साधुः ।) अतिचुद्रजन्तुमात्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ क्रिमिभेदः । शृगालः । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (भ्रमराला ! प्रसन्नम् । इति विश्वः । मे, ५० ॥)

नीलचर्म, [न] स्त्री, (नीलं चर्म फलत्वम् यस्य ।) परुषकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलश्च तत् चर्म चेति ।) नीलवर्णाजिनम् ॥ (नीलचर्मविशिष्टे, त्रि ॥)

नीलजं, स्त्री, (नीलात् जायते इति । जन+ जः ।) वर्णलोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलजाते, त्रि ॥ (स्त्री, नीलात् नीलपञ्चतात् जायते इति । वितस्ता नदी । यथा, राजतर-ङ्गिण्याम् । ५ । ६६ ।

“प्राधानसंतुषन्धेन सुय्येनाद्भुतकर्मणा ।

सप्ताहमभवद्बद्धा निखिला नीलजा सरित् ॥”)

नीलभिगटी, स्त्री, (नीला नीलवर्णा भिगटी ।)

नीलवर्णभिगटीपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । नील-कुरगटः २ नीलकुसुमा ३ बाला ८ वाणा ५ दासी ६ कण्टार्कगला ७ । अस्या गुणाः । कटु-त्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयमूलवातकफकास-त्वग्दोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलतरुः, पुं, (नीलतरुः ।) नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलतालः, पुं, (नीलतालः ।) हिन्तालः । तमालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलदूर्वा, स्त्री, (नीला दूर्वा ।) हरितदूर्वा । तत्पर्यायः । हरिता २ शाम्भवी ३ श्यामा ४ श्रिता ५ शतपञ्चिका ६ अम्बता ७ पूता ८ शतयन्त्रिः ९ अनुणवलिता १० शिवा ११ शिवेष्टा १२ मङ्गला १३ जया १४ सुभगा १५ भूत-हन्त्री १६ शतमूला १७ महौषधी १८ विजया १९ गौरी २० शान्ता २१ ॥ (यथा निघण्टौ धन्व-न्तरिः ।

“नीलदूर्वा स्रुता शस्यं शाङ्गलं हरितं तथा । शतपञ्च शीतकुम्भी शीतला वामनो तथा ॥”)

तस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मधु-रत्वम् । तुवरत्वम् । लघुत्वम् । रक्तपित्ताति-सारकफवान्तिज्वरनाशित्वम् । पुस्तकान्तरे रोचनत्वम् । वातापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्याः पर्यायान्तरं गुणान्तरम् यथा,— “नीलदूर्वाश्चानन्ता भार्गवौ शतपञ्चिका ।

श्रयं सहस्रवीर्या च शतवल्ली च कीर्तिता ॥ नीलदूर्वा हिमा तिला मधुरा तुवरा हरेत् ।

कफपित्तामवीर्यपटणादाहत्वगामयान् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नीलध्वजः, पुं, (नीलः नीलवर्णः ध्वज इव ।) तमालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलो ध्वजो यस्य ।) गजविशेषः । अस्य पुरी माहि-ष्मती । भार्याज्वाला । कन्या स्वाहा लक्ष्मी-श्रीपाञ्जाना ।

“अर्जुनस्य हयो राजन् । पुरी माहिष्मती ययौ । नीलध्वजेन वीरेण रक्षितां दुर्गमक्षिताम् ॥

नीलध्वजस्य महिषी ज्वालानार्त्ती सुमध्यमा । साहा कन्यां प्रसूता सा सुन्दरी धर्मतत्परा ॥”

नीलध्वजः, पुं, (नीलः नीलवर्णः ध्वज इव ।) तमालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलो ध्वजो यस्य ।) गजविशेषः । अस्य पुरी माहि-ष्मती । भार्याज्वाला । कन्या स्वाहा लक्ष्मी-श्रीपाञ्जाना ।

“अर्जुनस्य हयो राजन् । पुरी माहिष्मती ययौ । नीलध्वजेन वीरेण रक्षितां दुर्गमक्षिताम् ॥

नीलध्वजस्य महिषी ज्वालानार्त्ती सुमध्यमा । साहा कन्यां प्रसूता सा सुन्दरी धर्मतत्परा ॥”

नीलध्वजः, पुं, (नीलः नीलवर्णः ध्वज इव ।) तमालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलो ध्वजो यस्य ।) गजविशेषः । अस्य पुरी माहि-ष्मती । भार्याज्वाला । कन्या स्वाहा लक्ष्मी-श्रीपाञ्जाना ।

“अर्जुनस्य हयो राजन् । पुरी माहिष्मती ययौ । नीलध्वजेन वीरेण रक्षितां दुर्गमक्षिताम् ॥

नीलध्वजस्य महिषी ज्वालानार्त्ती सुमध्यमा । साहा कन्यां प्रसूता सा सुन्दरी धर्मतत्परा ॥”

नीलपु

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि १५।
अध्यायः ॥ नीलध्वजाविशेषः, त्रि ॥
नीलनिर्गुणः, स्त्री, (नीला निर्गुणी ।) नील-
सिन्धुवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलनिर्यासकः, पुं, (नीलः निर्यासो यस्य ।
कप् ।) नीलासनवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष्णवर्णनिर्यासकः ॥
नीलपद्मः, स्त्री, (नीलं पद्ममिव ।) अस्कारः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कृष्णवर्णकर्मस्य ॥
नीलपत्रः, स्त्री, (नीलं पत्रं पुष्पदलं यस्य ।) इन्दी-
वरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नीलवर्णपत्र-
युक्तं, त्रि ॥
नीलपत्रः, पुं, (नीलानि पत्राणि यस्य ।) गुण-
लक्षणम् । अश्वमेधकृतः । नीलासनवृत्तः ।
दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपद्मः, स्त्री, (नीलं पद्मम् ।) नीलकमलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नीलकमलशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
नीलपिङ्गला, स्त्री, (नीला पिङ्गला चेति कर्म
धारयः ।) गोजातिविशेषः । यथा,—
“गवां जातित्वं वक्ष्यामि शृणुष्वैकमना दिज ।।
प्रथमा गौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला ॥
तृतीया रक्तकपिला चतुर्थी नीलपिङ्गला ।
पञ्चमी शुक्लपिङ्गली षष्ठी तु शुक्लपिङ्गला ॥
सप्तमी त्रिवर्णपिङ्गली अष्टमी वम्बुरोहिणी ।
नवमी श्वेतपिङ्गली दशमी श्वेतपिङ्गला ॥
ताडशास्तेऽप्यनडाहः कपिलास्तु प्रकीर्तिताः ॥”
इति बृहद्ब्रह्मपुराणे उत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥
नीलपिच्छः, पुं, (नीलं पिच्छं यस्य ।) श्वेतपत्नी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुनर्नवा, स्त्री, (नीला पुनर्नवा ।) कृष्णवर्ण-
पुनर्नवाशाकम् । नीलगदपडोया इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । नीलार श्यामाश्चक्राख्या
४ नीलवर्षाभूः ५ । अस्या गुणाः । तित्तलम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रसायनत्वम् । जुहोम-
पाण्डुरवयुश्चासवातकफनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
नीलपुष्पः, स्त्री, (नीलं पुष्पमस्य ।) यस्त्रिपणम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (नीलश्च तत् पुष्पमिति ।)
नीलवर्णकुसुमम् ॥
नीलपुष्पः, पुं, (नीलं पुष्पं यस्य ।) नीलभृज-
राजः । नीलास्त्रानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुष्पा, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः ।) विण-
क्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुष्पिकः, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः । कप् ।
कापि अत इत्वम् ।) असती । इति राज-
निर्घण्टः ॥ नीली । इति रत्नमाला ॥
नीलपुष्पी, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः । डोष ।)
नीलवृद्धा । इति रत्नमाला ॥ (शेषालिका ।
तत्पर्यायो यथा,—
“नीलपुष्पी तु निर्गुणी शेषाली सुवहा
च सा ॥”

नीलव

असती । तस्याः पर्यायो यथा,—
“असती नीलपुष्पी च पार्श्वतोऽस्यादुमाक्षमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
नीलफला, स्त्री, (नीलं फलं यस्याः ।) जम्बू ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलभृजराजः, पुं, (नीलो भृजराजः ।) नील-
वर्णभृजराजः । नीलकेशरिया इति नील-
भगरिया इति च भाषा । तत्पर्यायः । महा-
भृजः २ महानीलः ३ सुनीलकः ४ नीलपुष्पः
५ श्यामलः ६ । अस्या गुणाः । तित्तलम् ।
उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केशरञ्जनत्वम् । कफा-
मण्डोषनिवृत्ताशित्वम् । रसायनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
नीलमणिः, पुं, (नीलो मणिः ।) स्ववामस्यात-
मणिः । तत्पर्यायः । मसारः २ । इति हारा-
वली १२४५ । अस्या विवरणं नीलशब्दे दृश्यम् ॥
नीलमाधवः, पुं, (नीलो नीलवर्णमाधवः ।
नीलपञ्चमस्यो माधवो वा ।) विष्णुः । जग-
न्नाथः । यथा,—
“प्रथितोऽहं हरिं ब्रह्मन्मम नीलमाधवम् ।
दृष्ट्वा यावत् सुपतितं वार्तां नयामि सोऽप्यहम् ॥”
इत्युत्कलखण्डे ७ अध्यायः ॥
नीलमासः, पुं, (नीलो नीलवर्णा मासः ।) राज-
मासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलमोलिकः, पुं, (नीलमोलं नीलवर्णमनीलम-
मस्यस्येति । नीलमोल + टल् ।) खट्वीतः । इति
शब्दमाला ॥
नीलमृत्तिका, स्त्री, (नीला नीलवर्णा मृत्तिका ।)
पुष्पकासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृष्ण-
वर्णमृत् ॥
नीललोहं, स्त्री, (नीलं नीलवर्णं लोहम् ।) यन्
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीललोहितः, पुं, (नीलस्यमौ लोहितमिति ।
“वर्णा वर्गनः ॥” ० । १ । ६६ । इति समानः ।
नीलः कण्ठे लोहितश्च केशश्चित्तामो ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा,
कुमारे । २ । ५७ ।
“संयुगे सांयुगीनं तमुदन्तं प्रसहेत कः ।
अंशोदते निपतस्य नीललोहितरेतमः ॥”)
चेच्च मासि तस्य व्रतविधानं यथा,—
“चेच्च शिरोत्सवं कृष्णामृत्युगीतमहोत्सवैः ।
स्नात्वा त्रिमस्यं राज्ञी च हविष्याशी जितन्द्रियः ॥
क्रिमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीललोहिते ।
उपोष्य हुत्वा मन्त्राल्या व्रतमेतत् समर्पयेत् ॥”
इति मासकृते बृहद्ब्रह्मपुराणम् ॥
कल्पविशेषः । इति महाभागवतम् ॥ अस्या विव-
रणं कल्पशब्दे दृश्यम् ॥ नीलरक्तमिश्रवर्णस्य ॥
नीललोहिता, स्त्री, (नीला लोहिता च ।)
भूमिजम्बू । इति शब्दचन्द्रिका । शिवा च ॥
नीलवर्षाभूः, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वर्षाभूः ।)
नीलपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ कृष्ण-
भक्ते, पुं ॥

नीलवृ

नीलवल्ली, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वल्ली ।) वस्त्रा-
कम् । इति रत्नमाला ॥
नीलवसनः, पुं, (नीलं वसनं वस्त्रं यस्य ।) शनि-
चरः । इति हारावली १२५ ॥ (बलरामः ।
परिधेयनीलवस्त्रादस्य तयात्वम् ॥) नील-
वस्त्रयुक्तं, त्रि ॥
नीलवस्त्रः, पुं, (नीलं वस्त्रं यस्य ।) बलरामः ।
इति जैमिनिः । २ । १२६ ॥ (नीलं वस्त्रम् ।)
नीलवर्णवसने, स्त्री । यथा,—
“स्त्रीक्रीडाशयनीयादौ नीलवस्त्रं न दध्यति ।
नीलीवस्त्रं न स्पृशेच्च नीलोमनिरयं व्रजेत ॥”
इति मानवप्रियायश्चिताध्यायः ॥
तस्य धारणप्रायश्चित्तादि यथा । यत्र भविष्य-
पुराणम् ।
“शृणुष्वेति महाबाहो । नीलो रक्तस्य धारणात् ।
वाससो गणशाह्वल । गदतो मम लङ्घयः ॥
पालनादुपक्रयन्तं उदृष्ट्वा कपञ्जीयमात् ।
पतितस्तु भवेद्विपश्चिभिः लक्ष्म्यैर्विशुध्यति ॥
नीलोमन्तेन वस्त्रेण यत् कर्म कुरुते हिजः ।
ज्ञानं दानं तपो होमः स्वाध्यायः पित्रुत्तरणम् ॥
यथा तस्य महायज्ञो नीलीवस्त्रस्य धारणात् ।
नीलो रक्तं यदा वस्त्रं कतिदिप्रसु धारयेत् ।
अहोरात्रोपि नो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
इदमज्ञाने । ज्ञाने तु देवगुणम् । अनापयारः ।
नीलोऽप्युत्तमावापकस्यः ।
स्त्रीणां क्रीडाशयनीयाः शयनीये न दध्यति ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
नीलवासाः, पुं, (नीलं वासो वस्त्रं यस्य ।) शनि-
चरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नीलवस्त्रयुक्तं
त्रि । यथा, हरिवंशे । ८२ । ४७ ।
“श्रीमत्स्वस्तिकस्तुर्हर्षं प्रणमिष्यामि भोगिनम् ।
सहस्रशिरसं देवयन्तं नीलवाससम् ॥”)
नीलवृद्धा, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वृद्धा ।)
नीलवृद्धा । नीलवर्णवोना इति भाषा ॥ तत्त-
पर्यायः । अनालो ० नीलपुष्पी ३ अति-
लोमशा ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—
“नीलवृद्धारसस्तेलसिन्धुकाञ्चिकमंयुतः ।
कद्रवां पूरणात् कर्णं निःशेषक्रिमिपातनः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंयुक्ते कर्णरोगाधिकारे ॥)
नीलवृत्तः, पुं, (नीलो वृत्तः ।) वृत्तप्रभेदः । तत्त-
पर्यायः । नीलः ० वातादिः ३ शोफनाशनः ४
नरनामा ५ अश्वत्थः ६ नखागुः ७ नृप्रियः
८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । लघुत्वम् । वातामयनाशाययु-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलवृत्तकं, स्त्री, (नीलवर्णं वृत्तं यस्य । कप् ।)
तुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलवृत्तः, पुं, कृष्णवर्णवृत्तः । दृष्टविशेषः । तस्य
जन्मं यथा,—
“लोहितो यस्तु वर्णस्तु सुखे पुष्के च पाण्डुरः ।
श्वेतः खरविषाणः श्वेतो नीलो वृष उच्यते ॥”
इति शुद्धितत्वम् ॥

नीलाङ्गः

अपि च ।
 “लोहितो यस्तु वर्णेन शुद्धवर्णः खरो वृषः ।
 लाङ्गूलशिरसोश्चैव स वै नीलवृषः स्मृतः ॥”
 तस्योत्सर्गं गयाश्राद्धादितुल्यफलं यथा,—
 “जायेरन् बहवः पुत्रा यद्वैकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेद्वा अश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥”
 • इति देवीपुराणम् ॥
 नीलवृषा, स्त्री, (नीलं नीलवर्णं पुष्पफलादिकं
 वर्धति प्रसृते इति । वृष + इगुपधेति कः ।
 ततश्चाप् ।) वासीकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वासीकीशब्दस्या गुणाः पर्यायाश्च श्रियाः ॥)
 नीलव्रतं, स्त्री, व्रतविशेषः । यथा,—
 “यस्तु नीलोत्पलं हेमं शर्करापात्रसंयुतम् ।
 एकान्तरितनक्ताशी समानं वृषभं युतम् ।
 वैष्णवं स परं याति नीलव्रतमिदं स्मृतम् ॥”
 इति मातृस्ये ८३ अध्यायः ॥
 नीललोहितव्रतश्च ॥
 नीलशिशुः, पुं, (नीलः शिशुः ।) श्रीभाञ्जनः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलसारः, पुं, (नीलः सारो यस्य ।) तिक्तक-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलसिद्धवारः, पुं, (नीलः सिद्धवारः ।) क्षण-
 वर्णसिद्धवारवृक्षः । नीलसिद्धवार इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । श्रौतसह्य २ निर्गुणो ३ नील-
 सिद्धकः ४ सिद्धकः ५ कपिका ६ भूतकेशो ७
 इन्द्राणो ८ नीलिका ९ नीलनिर्गुणो १० ।
 अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 रूक्षत्वम् । कासश्लेष्मशोफसमीरणालिप्रहरा-
 भाननाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीला, स्त्री, (नीलो नीलवर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
 ततश्चाप् ।) नीलवर्णमन्त्रिका । इत्यमरः । २ ।
 ५ । २६ ॥ नीलपुनर्नवा । नीली । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (कुलकः । तत्पर्यायो यथा,—
 “कुलको भद्रतरुर्गृह्यतु पुष्पोऽतिकेसरः ।
 महासह्य कण्टकाद्या नीलाङ्गुलसङ्कुला ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “नीलानामौषधस्तु नीलनीरा नीलपुष्पोलता
 प्रताणवङ्कुला ॥” इति चरके निक्तिनित्याने ।
 १ अध्यायः ॥ नदीविशेषः । यथा,—
 “वणा इरावती नीला उत्तरान् पूर्ववाहिनी ॥”
 इति ह्यारीने प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
 यथा, च महाभारते । ६ । ६ । ३१ ।
 “नीली धृतिरुरीश्चैव पर्णासाच महानदीम् ॥”
 मल्लाररागस्य स्त्री । इति बृहद्भस्मपुराणे ४४ अः ॥
 नीलाङ्गः, पुं, (नीलमङ्गं यस्य ।) सारसपत्नी ।
 सारसपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलाङ्गुः, पुं, (नीलरां लिङ्गतीति । नि + लिङ्गि
 गतो + क्तुः । क्तिन् धातुपसर्गयोर्दोषमाहुः ।
 इत्युत्पलदन्तोक्ता धातुपसर्गयोर्दोषत्वम् ।)
 क्रमिः । इत्यमरः । २ । ५ । १३ ॥ भ्रमराख्यां
 स्त्री । इति मेदिनी । गे. ३० ॥ सुपिरम् । इति
 विश्वः ॥

नीलाम्बी

नीलाञ्जनं, स्त्री, (नीलमञ्जनम् ।) सौवीराञ्जनम् ।
 (यथा, नवयज्ञलोचने श्वेतेश्वरप्रणाममन्त्रम् ।
 “नीलाञ्जनचयप्रखं रविस्त्रुं महाग्रहम् ।
 ह्यायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या श्वेतेश्वरम् ॥”)
 तत् उपधातुविशेषः । तस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 श्लेष्माम्बरीगन्धरोगग्रन्थादृष्टनाशित्वम् । उष्ण-
 त्वम् । रसायनत्वम् । तिक्तत्वम् । भेदकत्वम् ।
 इति राजवल्लभः ॥ (अस्य शोधनविधिर्यथा,—
 “नीलाञ्जनं चूणयित्वा जम्बीरद्रवभातितम् ।
 दिनेकमात्रे शुद्धं भवेत् कार्यं यु योजयेत् ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
 करं ॥) तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलाञ्जना, स्त्री, (नीलं मेघं अञ्जयतीति । अञ्ज
 + णिच् + ल्युः ।) विद्युत् । इति जटाधरः ॥
 नीलाञ्जनी, स्त्री, (नीलवत् अञ्जयतीत्येति । अञ्ज
 + करणे ल्युट् । ततो ङीष् ।) कालाञ्जनी-
 क्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलाञ्जसा, स्त्री, असुरोभेदः । नदीविशेषः ।
 विद्युत् । इति मेदिनी । से. ५७ ॥
 नीलापराजिता, स्त्री, (नीला अपराजिता ।)
 नीलवर्णापराजितालता । तत्पर्यायः । नील-
 पुष्पी २ महानाली ३ नीलगिरिकर्णिका ४ गवा-
 दभौ ५ यक्तगन्धा ६ नीलसन्ध्या ७ नीलाद्रिकर्णी
 ८ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 रक्तानिसारज्वरदाहच्छर्दाम्बादमद्यमार्जिन्वा-
 सातिकासामयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलाजं, स्त्री, (नीलमजमिति कम्मधारयः ।)
 नीलोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥ (नीलोत्-
 पलशब्दस्या विशेषो श्रियः ॥)
 नीलाम्बरं, स्त्री, (नीलमम्बरमिव नीलमम्बतीति
 वा । अञ्जि + अरण् ।) तालीशपत्रम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (नीलश्च तदम्बरश्चेति । नील-
 वस्त्रश्च ॥)
 नीलाम्बरः, पुं, (नीलमम्बरं यस्येति ।) बलदेवः ।
 राक्षसः । श्वेतेश्वरः । इति मेदिनी । रे. २७४ ॥
 नीलवस्त्रयुक्ते, वि ॥
 नीलाम्बुजम्, [नृ] स्त्री, (अम्बुजि जम्बास्य । ततः
 नीलवर्णं अम्बुजम्भेति ।) नीलोत्पलम् । इत्य-
 मरः । १ । १० । ३७ ॥
 नीलाम्बानः, पुं, (आम्बायति यथाकालमिति ।
 आ + म्बा + ल्युः । नीलो नीलवर्ण आम्बानः ।)
 पुष्पवृक्षभेदः । काला कोराटा इति हिन्दी
 भाषा । तत्पर्यायः । दामो २ ह्यादनः ३
 बाला ४ आर्जगला ५ नीलपुष्पः ६ । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफमारुतशूल-
 कण्ठकुष्ठव्रणशोफत्वग्दोषनाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 नीलाम्बी, स्त्री, (नीला अम्बी ।) क्षुपभेदः ।
 नल्लुल्लगुड इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
 नीलपिथोडी २ श्यामाश्वी ३ दीर्घशाखिका ४ ।
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कफ-
 वातहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलिका

नीलाङ्गः, पुं, (नीलवर्णं अङ्गुरिति कम्मधारयः ।)
 कन्दभेदः । तत्पर्यायः । अस्तिताङ्गः २ श्यामला-
 तुकः ३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
 पित्तदाहश्रमनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलाङ्गा, [नृ] पुं, (नीलवर्णः अङ्गा प्रस्तर-
 भेदः ।) नीलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलासनः, पुं, (नीलवर्णः असनो वृक्षभेदः ।)
 असनवृक्षविशेषः । पिपाशालप्रभेदः । तत्-
 पर्यायः । नीलबीजः २ नीलपत्रः ३ सुनी-
 लकः ४ नीलदमः ५ नीलसारः ६ नीलनिर्या-
 सकः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् ।
 कषायत्वम् । कुष्ठकण्टदनाशित्वम् । सारक-
 त्वम् । तत्र सितस्य श्रेष्ठत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ रतिवन्धविशेषः । यथा,—
 “लिङ्गोपरिस्थिता नारी शय्यां कृत्वा पदद्वयम् ।
 हृदये दत्तहस्ता च बन्धो नीलासनो मतः ॥”
 इति स्मरदीपिका ॥
 नीलिका, स्त्री, (नीलक + टाप् । कापि अत
 इत्वम् । नीलीव इवार्थे कन् टाप् पूर्वबद्धः ।
 इति केशित् ।) नीलसिद्धवारः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ नीलिनी । (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका ।
 रञ्जनी मौफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
 स्त्रीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा
 स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 शोफालिका । इति मेदिनी । के. १११ ॥ नेत्र-
 रोगविशेषः । यथा,—
 “दोषे दृष्ट्याश्रिते तिर्यगेकं वै मण्डले द्विधा ।
 तिमिराद्यः स वै दोषश्चतुर्धपटलं गतः ॥
 रुक्णं सञ्जतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ।
 अस्तिप्रपि तमोभूते नातिरुद्धे महागदे ।
 चन्द्रादित्यौ मनश्चावन्तरीक्षे च विद्युतः ।
 निम्बलानि च तेषां सि भ्राजिष्वाणि च पश्यति ।
 स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥”
 सुहृदोगभेदः । यथा,—
 “क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।
 सुखमागत्य सहसा मण्डलं विवृजयतः ॥
 नीरुजं तनुकं श्यावं तं यज्जमिति निर्दिशेत् ।
 क्षणमेवं गुणं गात्रे सुखे वा नीलिकां विदुः ॥”
 इति माधवकरः ॥
 जलस्य ज्वरः । यथा, “भूमेरुधरा वृक्षस्य
 कोटरः जलस्य नीलिका इत्यादि ।”
 इति ज्वरप्रकरणे ज्वरयस्त्रितः ॥
 सुहृदोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 “क्षणमेवं गुणं वक्त्रे गात्रे वा नीलिकां विदुः ।”
 एवं गुणं नीरुजं तनुकं मण्डलम् ॥
 तच्चिक्त्वा यथा,—
 “शिरात्रेधेः प्रलेपे च तथाभ्यङ्गे रूपाचरेत् ।
 अङ्गश्च नीलिकां वापि त्यक्त्वैव तिलकालकम् ॥
 वटाकुरा मकराश्च प्रलेपाद्यङ्गनाशनाः ।
 अङ्गे मङ्गिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया ॥

नीली

अथवा लेपनं शस्त्रं प्रशस्य तद्विरेण च ।
 यज्ञकुट्टकालक स्यादंजाम्बुवैषेयिता ॥
 जातीफलस्य लेपस्तु हरेद्वज्रश्च नीलिकाम् ।
 अर्कचौरहरिद्राभ्यां महेयित्वा प्रलेपनात् ॥
 सुखकाष्ठा समं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ।
 मकरैः चौरसंपिष्टैर्लिप्तमास्यं वृत्तान्तिः ॥
 सप्ररात्रात् भवेत् सत्वं पुण्डरीकदलोपमम् ।
 वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् ॥
 कुष्ठं कालीयकं लोभमेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥
 युवानपिङ्गकानाम् यज्ञानाञ्च विनाशनम् ।
 स्यादेतेन सुखचापि वर्जितं नीलिकादिभिः ॥
 कालीयकं कलम्बक इति लोके । युवानपिङ्गका
 युवाननं तत्र पिङ्गका पृषोदरादित्वात्तारालोपः ।
 कुङ्कुमं चन्दनं लोभं पतङ्गं रक्तचन्दनम् ।
 कालीयकमुशीरश्च मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ॥
 पत्रकं पद्मकं कुष्ठं पद्मं गोरीचरना निशा ।
 लाक्षा हारहरिद्रा च गेरिकं नागकेशरम् ॥
 पलाशकुसुमचापि प्रियङ्गुश्च वटाकुराः ।
 मालती च मधुच्छिष्टं सर्षपाः सुरभिर्वेष्टा ॥
 चतुर्गुणपयःपिष्टैरेतैरक्षमितैः पृथक् ।
 पञ्चैकान्द्राग्निना वेद्यस्तेन प्रसाह्योन्मत्तम् ॥
 वदनाभ्यङ्गनादेतद्वज्रं नीलिकया सह ।
 तिलकं माषकं च चर्चं नाशयेन्मखदूषिकाम् ॥
 पद्मिनीकण्टकं वापि हरेत्तुमर्गं तथा ।
 विदध्याद्दहनं पूर्णचन्द्रमण्डलसुन्दरम् ॥
 पतङ्गं वकम् इति लोके । कालीयकं कलम्ब इति
 लोके । सुरभिर्वेष्टा महाभरी इति लोके ।
 कुङ्कुमाद्यं तिलम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 नीलिनी, स्त्री, (नीलः प्रशस्ततयास्यस्या इति ।
 इति । ततो डीप् ।) नीलीवृत्तः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ६५ ॥ (पर्यायोऽस्या यथा, वेदक-
 रत्नमालायाम् ।
 “नीलिनीच्छगलानी स्यादन्तःकोटरपृष्ठापि ।
 अजार्जो नीलमुद्रा स्यान्नीलपुष्पातिलोमशः ॥”
 यथा च ।
 “नीली तु नीलिनी तूला कालदोला च नीलिका ।
 रञ्जनी श्रीफली तुत्या ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
 क्षीतिका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ।
 नीलिनी रेचनी तिला कृष्णा मोहभ्रमापहा ॥
 उष्णा हृन्पुद्रभीहवातरक्तकमानिलान् ।
 आमवातसुदावर्त्तं मन्त्रश्च विषमुद्धृतम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 इमामचिपुटा । इति शब्दरत्नावली ॥
 अजमीदस्य पुत्री । इति विष्णुपुराणे ४ अंश
 १६ अध्याये ॥ (तथा च हरिवंशे । ३२ । ४५ ।
 “अजमीदस्य पत्रास्तु तिस्रो रूपसमन्विताः ।
 नलिनी केशिनी चैव धूमनी च वराङ्गना ॥”)
 नीली, स्त्री, (नीलो निष्यादलित्वास्यस्याः इति ।
 नील+अच् ततो डीप् ।) हृन्मदः । नीलेर
 गाह इति भाषा । तत्पर्यायः । काला २
 क्षीतकिक्ती ३ ग्रामीणा ४ मधुपर्णिका ५
 रञ्जनी ६ श्रीफली ७ तुत्या ८ दोला ९०

६१७

नीवाकः

नीलिनी ११ । इत्यमरः । १ । ४ । ६४ ॥
 नीला १२ तूली १३ द्रोणी १४ मेला १५ । इति
 भरतः ॥ नीलपत्री १६ रात्री १७ नीलिका १८
 नीलपुष्पी १९ काली २० ग्रामा २१ शोधनी २२
 श्रीफला २३ ग्राम्या २४ भद्रा २५ भारवाही २६
 मोचा २७ लण्णा २८ यज्ञनक्षत्री २९ महा-
 फला ३० अक्षिता ३१ क्षीतनी ३२ केशी ३३
 चारटिका ३४ गन्धपुष्पा ३५ ग्रामलिका ३६
 रङ्गपत्री ३७ महादला ३८ स्थिररङ्गा ३९
 रङ्गपुष्पी ४० दूली ४१ दूलिका ४२ द्रोणिका ४३
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । केश्यत्वम् । कासकफघ्न-
 दिषोदरयाधिगुल्मजन्तुव्रणनाशित्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ नीलिकारोगः । इति मेदिनी ।
 ले, ७६ ॥
 नीलीरागः, पुं, स्थिरप्रेमपुरुषः । तत्पर्यायः ।
 स्थिरचैतन्यः २ । इति हेमचन्द्रः । १ । १४० ॥
 (नीलीसञ्जातो रागः ।) नीलवर्णः । इति
 नीलशब्दस्य गानार्थे शब्दरत्नावली ॥ नायक-
 नायिकयोः पूर्वरागविशेषः । यथा, —
 “नीलीकुसुममञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ॥”
 तल्लघ्नोदाहरणे ।
 “न चातिशोभत यमपैति प्रेम मनोगतम् ।
 नीलीरागः स विद्यो यथा श्रीरामसीतयोः ॥”
 इति साहित्यदर्पणम् ॥
 नीलोत्पलं स्त्री, (नीलं नीलवर्णमुत्पलमिति ।)
 नीलवर्णात्पलम् । नीलशापला इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । उत्पलकम् २ कुवलयम् ३ इन्दो-
 वरम् ४ कन्दोत्यम् ५ सौगन्धिकम् ६ सुगन्धम् ७
 कुड्मलकम् ८ अमिनोत्पलम् ९ ॥ (यथा,
 भागवते । ५ । २४ । १० ।
 “भृङ्गकुलोद्भूतमभितनोरनीरलकुमुदकुवलय-
 कञ्जरनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु ॥”)
 अस्य गुणाः । अतिस्वादुत्वम् । शीतत्वम् ।
 सुरभित्वम् । सौख्यकारित्वम् । पाके अत्यन्ततिक्त-
 त्वम् । रक्तपित्तहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलोत्पली, [नृ] पुं, (नीलोत्पलं नीलोत्पलबीजं
 मनोहरप्रिङ्गनाय घांयत्यनास्यस्य इति इति ।)
 मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नीवरः, पुं, (नयत्यात्मानं यच्च कुञ्चित् देहयात्रा-
 निष्यादनायेति । नी+वच् + क्तृत्वं उपसर्गस्य दीर्घत्वं च ।)
 उर्णा ३ । १ । इति ध्वरच प्रत्ययेन निपातनात्
 गुणाभावात् साधुः ।) भिक्षुः । इत्युणादि-
 कोषः ॥ बणिजकम् । वास्तवम् । इति मेदिनी ।
 २ । १०५ ॥ परिब्राट् । पङ्कः । जले, स्त्री । इति
 संलिप्तसारोणादित्तिः ॥
 नीवाकः, पुं, (निरन्तरं नियतं वा उच्यते इति ।
 नि+वच् + क्तृत्वं उपसर्गस्य दीर्घत्वं च ।)
 महाध्वजतोर्ध्वादिषु जनानामादरातिशयः ।
 तुलाधरयाधिक्यम् । क्रमाक्रमारः ५ मन्त्रा-
 धिक्त्वहेतोर्निश्चयेन परिच्छेदनम् । इति भरतः ॥
 तत्पर्यायः । प्रयासः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ३३ ॥

नीशारः

नीवारः, पुं, (नि+वच् + क्तृत्वं उपसर्गस्य दीर्घत्वं
 च ।) हलध्याभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ॥
 उड्डीधान इति वज्रभाषा । तीनी इति हिन्दी-
 भाषा । तत्पर्यायः । अरयधाम्यम् २ सुनि-
 धाम्यम् ३ ह्योद्भवम् ४ अरयशालिः ५ ।
 (यथा, शाकुन्तले । १ अङ्के ।
 “नीवाराः मुक्तकोटरार्भक्तसुखभटास्तस्या-
 मधः ॥”)
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । लिङ्गत्वम् । पवि-
 त्रत्वम् । पथ्यत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
 “प्रमाधिका तु नीवारस्तुत्यान्तमिति च स्मृतम् ।
 नीवारः श्रोतलो याही पतत्रः कफवातहतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 नीविः, स्त्री, (निशयति निधीयते वा । नि+
 नीवी, स्त्री, (नी+वी+कृत् + “नी यो यनोपः पूर्वस्य च
 दीर्घः ।” उर्णा । ४ । १३५ । इति रङ् + यनोपः
 निशब्दस्य दीर्घत्वञ्च । ततः लङित्कारादिति
 वा डीप् ।) परिपणम् । बणिजी मूलधनम् ।
 राजपुत्रादेर्वन्धकः । इति सुभूतिः ॥ स्त्रीकटी-
 यस्त्वन्धः । कौचङ्गी इति भाषा । (यथा,
 महाभारते । १ । ६१ । १८ ।
 “एकयस्त्रा त्वधोनीवी रोदमाना रजस्वला ॥”)
 स्त्रीलुपलक्षणं पुष्कटीयस्त्वन्धः २ । इत्यमर-
 टीकायां भरतः । तथा च । “नीवीं विस्मय
 परिहृतयस्त्वस्य वामाङ्गयस्त्रिं मोचयित्वा
 आचमनमाह वीधायनः ।” इति यत्किञ्चिदस्याह
 तत्त्वम् ॥ युत्रस्य पित्रादिसाह मोटकवन्धनम् ।
 इति मयूरेशः ॥
 नीवृत्, पुं, (नियतं वर्तते वसत्यत्र जनमसञ्च इति ।
 नि+वृत् + अधिकरणे क्तिप् । “नहि वृत्तिवृत्ति-
 यधिरपि सञ्चलति यु कौ ।” ३ । ३ । ११६ । इति
 पुंल्यपदस्य दीर्घः ।) जनपदः । इत्यमरः । १० । १८ ॥
 “हं अज्रवज्रकलिङ्गपञ्चालमगधकोशलादीं मञ्ज-
 लत्वेन रक्षति ग्राममभङ्ग ॥” इति भरतः ॥
 नीवं, स्त्री, (नितरां त्रियते इति । नि+वृत् +
 वाङ्मलात् कप्रत्ययेन साधुः ।) हृदिप्रान्त
 भागः । हृदि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 वलीकम् २ पटलप्रान्तम् ३ । इत्यमरः ॥
 नीपम् । इति भरतः ॥ नमिः । चन्द्रः । रेवती-
 नक्षत्रम् । वनम् । इति मेदिनी । २ । ५१ ॥
 नीशारः, पुं, (निःशेषी नितरां वा शीघ्रमेव
 हिमवायादयोऽनेन अस्माद्व वा । शू+वच् ।
 उपसर्गस्य दीर्घत्वञ्च ।) हिमनिर्जनशारण-
 प्रावरणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११८ ॥ हिमा-
 निलप्रावरणं धनं महद्दण्डम् । इति रमानाथः ॥
 कायहारः । इति नयनानन्दः ॥ मशारि इति
 कश्चित् । कायपटः । कानात इति कश्चित् ।
 इति भरतः ॥ (यथा,—
 “गौरिगङ्गाजनीशारः प्रायेण शिशिरे ह्यः ॥”
 इति सिद्धान्तकौमुद्याम् । १ । ३ । २१ ।
 इत्यस्य वृत्ती ।)

नूतनः

नीहारः, पुं. (निर्हयति इति । नि + हृ + घञ् । उपसर्गस्य घञोति दीर्घत्वम् ।) घनीभूतप्रशि-
रम् । तत्पण्यायः । अवधायः २ तुषारः ३
तुङ्गिन्म ४ हिमम् ५ प्राण्यम् ६ महिका ७ ।
इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ खजलम् = निशा-
जलम् ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निहारः १०
महिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २२८ । २ ।

“खाण्डवश्च वनं सर्वं पाण्डवो बहुभिः प्ररेः ।
प्राक्षादयदमेयात्मा नीहारेणैव चन्द्रमाः ॥”
अस्य गुणः । कफवायुवृद्धकत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

तु, अ, (नूति नूदति वा । तु नूद वा + यथा-
ययं कर्त्तव्यादिषु मितद्रादित्वात् ङुः ।) वितर्कः ।
(यथा, शाकुन्तले । १ ।

“निष्कस्यचामरशिखाचुतकर्णभङ्गाः
धावन्ति वल्लभं तिरन्ति तु वाजिनस्ते ॥”
अपमानः । विकल्पः । (यथा, महाभारते ।
५ । १०५ । ३ ।

“किं तु गह्वर्यान्मयात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् ॥”
अनुनयः । अतीतः । प्रश्नः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ६३ । १२ ।

“कथं तु राजंस्तृषितः क्षुधितः श्रमकर्षितः ॥”
क्षुतः । अपदेशः । इति मेदिनी । अथये, ४१ ॥

तुः, पुं. अनुस्वारः । इति वोपदेवः । यथा,—
“तुषी पूर्वमेव सम्बद्धौ सुनौ तु परमाभिनौ ॥”
इति दुर्गादासः ॥

तुङ्ग, शि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्द-कुटा-
पर-सक-सेट् ।) शि, तुङ्गति अनुङ्गोत् तुनोङ् ।
इति दुर्गादासः ॥

तुतं, त्रि, (तु ल स्तुतौ + क्तः ।) स्तुतम् । यथा,—
“तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं
चम्पाभरं सुरसुनीम्भुतं कवीन्द्रम् ।
लण्यल्लिषं कनकपिङ्गजटाकलापं
यासं नमामि शिरसा तिलकं सुनीनाम् ॥”
इति पुराणम् ॥

तुतिः, स्त्री, (तु + भावे क्तिन् ।) स्तुतिः । इत्य-
मरः । १ । ६ । ११ ॥ (यथा, भर्तृहरिः ।
“परगुणशुतिभिः स्नानं गुणान् स्थापयन्तः ॥”
पूजा । इति शब्दरत्नावली ॥

तुतः, त्रि, (तुट् + क्तः । “तुदविदेति ।” ८ । २ ।
५६ । इति पात्तिको नवाभावः ।) क्षिप्तः ।
प्रेरितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥

तुमः, त्रि, (तुट् + क्तः । निष्ठातस्य पूर्वस्य च
नत्वम् ।) तुमः । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥ (यथा,
माघे । १ । २७ ।

“प्रसस्य तेजोभिरसङ्गतां गते-
रदस्त्वया तुममनुमत्तं तमः ॥”

नूतः, त्रि, नू शि स्तवने + कर्मणि क्तप्रत्ययः ।
स्तुतः । इति आकरणम् ॥

नूतनः, त्रि, (नव एव । “नवस्य नूरादेशो ऋपत-
नपूखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः ।” ५ । ४ । २५ । इत्यस्य

नृगः

वार्त्तिकोक्ता तनप नवस्य नूरादेशश्च । अपुरा-
तनम् । तत्पण्यायः । प्रत्ययः २ अभिनवः ३
नयः ४ नवीनः ५ नवः ६ नूतः ७ । इत्यमरः ।
१ । १ । ७७ ॥ सद्यस्कः = अजीर्णः ६ । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ८४ ॥ अभ्यग्नः १० प्रतिनवः ११ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, रघौ । ८ । १५ ।

“प्रश्नमस्थितपूर्वपार्ष्वं
कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ॥”

नूतः, त्रि, (नव एव । नव + ऋप नूरादेशश्च ।)
नूतनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७८ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ७ । १८ । २० ।

“न त इन्द्र सुमनसो न रायः
संचये पूर्वा उधसो न नूताः ॥”

“न नूता नूतनाश्च ।” इति सायनभाष्यम् ॥”

नूदः, पुं, (तुदति रोगाद्यनिष्ठमिति । तुद +
“इगुपधक्षाप्रोक्तिरः कः ।” ३ । १ । १३५ । इति
कः । एषोदरादीर्घः ।) ब्रह्मदांरुद्रः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४२ ॥ (ब्रह्मदांरुद्रश्चैवि-
श्वोऽस्य ज्ञातयः ॥)

नूनं, अ, (तु ऊनयतीति । ऊन परिहाये +
अम् ।) तर्कः । ऊहः । यथा, ओजसापि खलु
नूनमनूतम् । अर्थनिश्चयः । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १० । ३६ ।

“स्वर्गदश्च तथा प्रोक्तं ज्ञानिनां मोक्षदं तथा ।
न भविष्यति तन्नूनमनया देवकथया ॥”

अपधारणम् । यथा, नूनं हन्ति स रावणम् ।
इत्यमरभरतौ ॥ स्मरणम् । वाक्यपूरणम् । इति
मेदिनी ॥

नूपुरं, पुं, स्त्री, (नू + कृप् । नुवि पुरति इति । पुर
अप्रगमने + “इगुपधेति ।” ३ । १ । १३५ । इति
कः ।) खनामस्यातपादभूषणम् । नेपथ्य इति
भाषा । तत्पण्यायः । पादाङ्गदम् २ तुला-
कोटिः ३ मञ्जीरः ४ हंसकः ५ पादकटकः ६ ।
इत्यमरः ॥ पदाङ्गदम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ८० । २५ ।

“नूपुरौ विमलौ तद्वद्वेद्येयकमनुत्तमम् ॥”
“गुणवानपि मौख्येयात् पादे लुठति नूपुरः ।
हारस्तु मूकभावेन कण्ठवल्लभतां गतः ॥”

इत्युद्धटः ॥)

नृकेशरी, [नृ] पुं, (केशरः प्राचुर्येणास्यस्येति
इति । ना चासौ केशरी चेति ।) नरसिंहाव-
तारः । इति पुराणम् ॥ (ना केशरोवेति उप-
भितिसमासे कृते “सिंहशार्ङ्गनागाद्याः पुंसि
श्रेष्ठार्थवाचकाः ।” इत्यमरोक्तेः । पुरुषश्रेष्ठः ॥)
नृगः, पुं, राजविशेषः । यथा, श्रीभागवते ।

“वृगो नाम नरेन्द्रोऽहमिन्द्राजितनयः प्रभो ॥”
(अस्य राजप्रवरस्य कदाचिद् गोदानप्रसाद-
जनितपापात् लकलासलप्राप्तिवृष्णिङ्कुमार-
गणानुरुद्धेन पुनर्भगवता वासुदेवेनोद्धारादिकथा
च महाभारते । १३ । ६० । अध्यायस्य प्रथम-
श्लोकादासमामिर्दृष्ट्या ॥ नृन् जीवान् गच्छति
प्राप्नोति जानाति वेति श्रुत्पत्त्या परमात्मा ॥)

नृत्यं

नृचक्षाः, [नृ] पुं, (नृन् चक्षे भक्ष्यत्वेन पश्यतीति ।
चक्ष इ दर्शनं + “सर्वधातुभ्योऽसुन्” उणां ४ ।
१८८ । इत्यसुन् । यद्वा, “चक्षेर्वहुलं शिञ्च ।”
उणां ४ । २३२ । इत्यसिः । असनयोश्चेति
न ख्यात्तादेशः ।) राक्षसः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । १०१ ॥ (नृन् चक्षे पश्यतीति नृन् शुभा-
शुभकर्त्तृन् चक्षे पश्यति जानातीत्यर्थः । देवः ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । १०७ । ४ ।

“शतधारं वायुमर्कं सर्विदं

नृचक्षस्ते अभिचक्षते हविः ॥”

“नृचक्षसः नृणां द्रष्टृनन्यानिन्द्रादीन् देवांश्च ।”
इति भाष्यज्ञतयायनः ॥ नृणां कर्मण्येतृणां-
मध्यर्थादीनामुपपत्त्या । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५३ । ६ ।
“अस्तमात् सिन्धुमर्गं नृचक्षाः ॥”

नृचक्षुः, [नृ] पुं, (नृणां प्रजाजनानां चक्षुरिव ।)
सुनीधराजपुत्रः । इति महाभारतम् ॥ (यथा,
भागवते । ६ । २२ । ४१ ।

“सुनीधस्तस्य भविता नृचक्षुर्नृत् सुखीनलः ॥”
विष्णुपुराणे तु । ४ । २१ । ३ ।

“तस्मादपि सुनीधः सुनीधादृचः ततो नृचक्षुः ॥”
नृत्यं, य नर्त्तं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-परं-
अक-सेट् ।) य, नृत्यति नर्त्तकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

नृतिः, स्त्री, (नृत् नर्त्तने + “इगुपधात् कित् ।”
उणां ४ । ११६ । इति इन् स च कित् ।) नर्त्त-
नम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । १८ । ३ ।

“प्राचो अगाय नृतये हसाय

द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥”

नृतुः, पुं, (नृत्यतीति । नृत् + बाहुलकात् कुः ।)
नर्त्तकः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
८ । २४ । ६ ।

“इन्द्र यथा ह्यस्ति तेऽपरीतं नृतो शवः ॥”

नृत्यञ्चेति । अधिकरणे कुः ।) भूमिः ।
दीर्घः । क्रिमिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नृत्यं, स्त्री, (नृत् नर्त्तने भावे क्तः ।) नृत्यम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
५ । ७३ ।

“नृत्यश्चस्यप्रवराङ्गानां

धनुस्करश्चक्षतपस्विनाश्च ॥”

नृत्यं, स्त्री, (नृत् + “ऋदुपधाच्चाकृष्णिक्तः ।”
३ । १ । ११० । इति ऋप् ।) तालमानरसा-
श्रयसविलासाङ्गविशेषः । नाच इति भाषा ।
तत्पण्यायः । ताण्डवम् २ नर्तनम् ३ नाचम् ४
लास्यम् ५ नर्त्तनम् ६ । इत्यमरः । ४ । ७ । १० ॥

नृत्यम् ७ । उद्धृतं नृत्यं ताण्डवम् । सुकुमारम्
लास्यम् । भावाश्रयं नृत्यम् । ताललयाश्रयं

नृत्यमिति भेदोऽत्र नाटनः । इति भरतः ॥ नाटः
८ लासः ९ लास्यकम् १० नृतिः ११ इति

शब्दरत्नावली ॥ * तस्य लक्षणादि मथा,—
“देववत्त्वा प्रतीतो यस्तः लमानरसाश्रयः ।

सविलासोऽङ्गविशेषो नृत्यमित्युच्यते वृद्धेः ॥ * ॥

नृधर्मा

तादृक्च तथा लास्यं द्विविधं नृत्यसुच्यते ।
पेवलिर्बहुरूपश्च तादृक्च द्विविधं मतम् ॥
अङ्गविशेषबाहुल्यं तथाभिनयशून्यता ।
यच्च सा पेवलिस्तस्याः सङ्गादेषीति लोकतः ॥
हृदनं भेदनं यच्च बहुरूपा मुखवली ।
तादृक्च बहुरूपस्तद्वातगलसुहृत्तम् ॥ ३॥
हृदितं यौवनचेति लास्यं द्विविधमुच्यते ।
यन्नाभिनयाद्यैर्भावे रसैराक्षेपपुष्पैः ॥
नायिकानायकौ रङ्गे नृत्यतश्चरितं हि तत् ॥
मधुरं बहुलीलाभिर्नटीभिर्यच्च नृत्यते ।
वशीकरणविद्याभं तन्नास्यं यौवनं मतम् ॥ ४॥
मेयादुत्तिष्ठते वाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः ।
लयतालसमारम्भं ततो नृत्यं प्रवर्त्तते ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

अरूपस्य नृत्यं शर्थम् । यथा,—

“नृत्यनालमरूपेण सिद्धिर्नात्यस्य रूपतः ।
चाञ्चल्येष्टानवमृत्यं नृत्यमन्यद्विद्वन्ना ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

विष्णुमुद्दे नृत्यफलं यथा,—

“नृत्यमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुधरे ।
मनुजा येन गच्छन्ति क्षित्वा संसारसागरम् ॥
त्रिंशद्दशसहस्रानि त्रिंशद्दशशतानि च ।
पुष्करदीपमासाद्य मोदते वै यदृच्छया ॥
पुष्कराच्च परिभ्रष्टः स्वच्छन्दगमनालयः ।
फलं प्राप्नोति सुयोगि ! मम कर्मपरायणः ॥
रूपवान् गुणवान् मूरः शीलवान् सुपथे

स्थितः ।

मङ्गलत्वेव जायेत संसारपरिमोचितः ॥”

इति वीरादे शौकरमाहात्म्यम् ॥

“दृष्ट्वा संपूजितं देवं नृत्यमानोऽनुमोदयेत् ।
असंशयमतिः शुद्धः परं ब्रह्म स गच्छति ॥”
इत्यग्निपुराणम् ॥

अपि च । द्वारकामाहात्म्ये श्रीभागवते ।

“यो नृत्यति प्रहृष्टात्मा भावेर्बहुमुभक्तिः ।
स निर्वहति पापानि जन्मान्तरशतैरपि ॥”
हरिभक्तिसुधोदये ।

“बहुधोतसार्यते हर्षादिगुणभक्तस्य नृत्यतः ।
पद्मा भूमेर्दिशोऽन्विभ्यां दीप्यांशामङ्गलं दिवः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“नृत्यं दत्त्वा तथाप्नोति रुद्रलोकमसंशयम् ।

स्वयं नृत्येन संपूज्य तस्यैवानुचरो भवेत् ॥”

अन्यत्र च नारदीये ।

“नृत्यतां श्रीपतेरग्रे तालिकावादनैर्भृशम् ।

उद्योग्योऽग्रेऽस्माः सर्वे पातकपण्डितः ॥”

इति हरिभक्तिविलासः ॥

नृदेवः, पुं, (नृषु नरेषु मध्ये देवः । ना देव इव
इत्युपमितसमासो वा ।) राजा । यथा, नेषधे ।

१० । ३३ ।

“अस्मान्मालाविपुलात्पत्रै-

देवा नृदेवाश्च भिदां न भेजुः ॥”

नृधर्मा, [नृ] पुं, (नृनरस्य इव धर्मो यस्य ।

“धर्मादनिष् केवलात् ॥” ५ । ४ । १२४ । इति

६१६

नृपति

अनिष् ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०३ ॥
नरधर्मेयुक्ते, जि ॥

नृपः, पुं, (नृन् नरान् पति रक्षतीति । नृ + पा
रक्षणे + “आतोऽनुपसर्गः कः ।” ३ । २ । ३ ।
इति कः ।) नरपतिः । इत्यमरः । २ । ८ । १ ।
तस्य लक्षणं यथा,—

“चतुर्योजनपर्यन्तमधिकारो नृपस्य च ।

यो राजा तच्छतगुणः स एव मङ्गलेश्वरः ।

तत्तद्दशगुणो राजा राजेश्वरः परिकीर्तितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीवृष्णजन्मखण्डे ८३ अः ॥

तत्प्रमाणं यथा,—

“अपुत्रस्य नृपः पुत्रो निर्धनस्य धनं नृपः ।

अमातुर्जननी राजा अमातस्य पिता नृपः ।

अनाथस्य नृपो नाथो ह्यभर्तुः पार्ष्विः पतिः ।

अभ्युत्थस्य नृपो भूतो नृप एव नृणां सखा ॥

सञ्जदेवमयो राजा तस्मात्त्वामयमेव नृपः ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥

नृपदर्शनदिनं यथा । तत्र तिथयः शुभाः ।

वाराः शनिमङ्गलभिन्नाः । नक्षत्राणि उत्तर-

फलगुण्युत्तराषाढोत्तरभाद्रपदोद्दिगीपुष्याश्विनौ

हस्ताचित्राशुभान्द्राश्विनीशरीरेवतीष्येष्ठाश्रवणाः ।

लगाति मधुनकन्याधनुर्मौनयुषमसिंहमङ्ग-

कानि । तत्र चन्द्रः शोभनः । इति ज्योतिषम् ॥

नृपकन्दः, पुं, (नृपप्रियः कन्दः । कन्दां नृपः

श्रेष्ठो वा । राजदन्तादिवत् समासः ।) राज

पलाङ्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपतिः, पुं, (नृन् पतिरिति । पा रक्षणे + णिः ।

यदा, नृणां पतिः ।) राजा । (यथा, मनुः ।

७ । ३४ ।

“अतस्तु विपरीतश्च नृपतेरजितात्मनः ।

संतिष्ठति यशो लोके नृतविन्दरिवाससि ॥”

कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥

नृपतिवल्लभः, पुं, (नृपतीनां वल्लभः प्रियः ।)

औषधविशेषः । नृपवल्लभ इति स्थानः । यथा,

“जानोफलं लवङ्गाल्लगलातङ्गरामटम् ।

जीरकश्च यमानी च विश्वमेव्यवपन्नकम् ॥

सौहमभं रसं गन्धं तान्धं प्रत्येकशः पलम् ।

मरिचं चिपलं दत्त्वा ह्यग्रीदुधेन पेययेत् ॥

धात्रीरसेन वा पिष्ट्वा वटिकां कुरु यत्नतः ।

श्रीमद्भजननाथेन वितित्य परिनिमित्तः ॥

सूर्यवसिष्ठमाचार्यं रमो नृपतिवल्लभः ।

अष्टादशवटीं स्वादेन् पचिन्नः सूर्यदशकः ॥

हस्ति मन्दानलं सञ्जमामदोषं विस्त्रिकाम् ।

प्रीहगुल्मीदराशोलायकनपाङ्कजलोमकम् ॥

हृतशूलं कण्ठशूलश्च चक्षुःशूलश्च कामला ॥

शिरःशूलं कटोशूलमाज्ञाहमोदशूलकम् ॥

कामन्ध्यामामवातश्च शोषदं शोथमनैदम् ।

गलगण्डं गण्डमालामन्त्रपित्तश्च गर्दभौम् ॥

क्रिमिकृच्छानि दृष्ट्वा वातरक्तं भगन्दरम् ।

उपदंशमसोमारं ग्रहगण्डैः प्रमेहकम् ॥

अस्मरीं मञ्जुशूकरं मञ्जाघातमहगदरम् ।

ज्वरं जीर्णज्वरं कण्ठं तन्त्राक्षयं वमिं धमिम् ॥

नृपात्म

दाहविहङ्गिहङ्गाश्च जङ्गलदम्भकताः ।

वाधिर्यं स्वरभेदश्च दृष्टदृष्टिविपर्ययान् ॥

ऊरुस्तम्भं रक्तपित्तं गुदभ्रंशाक्षिं हताम् ।

कर्णनासानुशोषाश्च दन्तरोगश्च पीनसम् ॥

स्थौल्यश्च शीतपित्तश्च स्यावराणि विषाणि च ।

वातपित्तकफोत्थाश्च हृन्मज्जां सान्निपाति-

कान् ॥

सञ्जरोगचयान् हन्ति चक्षुःशिरः पापहा ।

जलवर्णकरो ह्येष व्यायुषो वीर्यवर्द्धनः ॥

परं वाजीकरः श्रेष्ठः पटुतामन्त्रसिद्धिदः ।

अरोगीदीर्घजीवी स्यात् रोगी रोगं विमुञ्चति ।

रसस्यास्य प्रसादेन सुबुद्धिर्जायते नरः ॥”

इति रत्नावली ॥

नृपदमः, पुं, (नृपप्रियो दमो वृत्तः ।) आरम्भधः ।

राजादमीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपप्रियः, पुं, (नृपाणां प्रियः ।) वेष्टवेषः । इति

शब्दचन्द्रिका । वेष्टु वेष इति भाषा ॥ राज-

पलाङ्कः । रामशरः । शालिधान्यम् । आत्मम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपप्रियफला, स्त्री, (नृपप्रियं फलं यस्याः ।)

वाजीकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपप्रिया, स्त्री, (नृपाणां प्रिया ।) जेतकी । राज-

खर्जुरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपवदरः, पुं, (नृपप्रियो वदरः ।) राजवदर-

वृत्तः । तत्फलं स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृपमन्दिरं, स्त्री, (नृपस्य मन्दिरम् ।) राजमद-

नम् । तत्पर्यायः । भौधम् ८ । इति हेम

चन्द्रः । ४ । ५० ॥

नृपमाङ्गल्यकं, स्त्री, (नृपस्य माङ्गल्यं मङ्गलं यस्मा-

दिति । कप् ।) आहुल्यावृत्तः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

नृपलम्बा, [नृ] स्त्री, (नृपस्य लम्बा चिह्नम् ।)

राजच्छत्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३० ॥ राज

चिह्नश्च ॥

नृपलिङ्गधरः, पुं, (धरतीति । धृ + धृज । नृप-

लिङ्गस्य धरः ।) राजवेशधारी । यथा,—

“निजग्राहीजसा धीरः कलिं दिग्विजये जित् ।

नृपलिङ्गधरं श्रद्धं प्रप्तं गोमियुनं पदा ॥”

इति श्रीभागवते । १ । १५ ॥

नृपवल्लभः, पुं, (नृपाणां वल्लभः प्रियः ।) राजान्नः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ राजप्रिये, जि ॥

नृपवल्लभा, स्त्री, (नृपस्य वल्लभा ।) कैविका-

पुत्र्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजमन्त्रिणी च ॥

नृपमभं, स्त्री, (नृपाणां सभा । “सभा राजा-

मन्यपुञ्जा ।” ० । ४ । २४ । इति ऋषिवल् ॥)

नृपाणां शाला संज्ञिता । इत्यमरभरतौ ॥

नृपात्मजा, स्त्री, (नृपस्य आत्मजैव । सुदयत्वात्

तयात्वम् ।) कटुतुल्यी । इति रत्नमाला ॥

(नृपस्य आत्मजा कन्या ।) राजकन्या । यथा,

“स्वयम्वरं भीमशुभात्मजाया

दृष्टः पतिर्गो प्रविशेष्ट गोषः ॥”

इति नेषधे १० सर्गः ॥

नृशंसः

नृपाध्वरः, पुं, (नृपाणामध्वरो यज्ञः ।) राज-
सूययज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नृपान्नं, क्ली, (नृपप्रियं अन्नम् ।) राजाननाम-
धायम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ राक्ष ओदनश्च ॥

नृपाभीरं, क्ली, (अभीरयति सूचयति भोजन-
कालमिति । अभि + ईर् + कः । नृपस्य अभीरं
भोजनकालसूचकवाद्यविशेषः ।) भक्ततूर्यम् ।
राजभोजनकालीनवाद्यविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

नृपामयः, पुं, (आमयानां नृपः । राजदन्तादि-
वत् पूष्णिपातः ।) राज्यभ्या । चयरोगः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नृपस्य आमयो व्याधिः ।)
राक्षो रोगश्च ॥

नृपावर्षं, क्ली, (नृप इव आवर्षते इति । आ +
वृत् + अच् ।) राजावर्षरत्नम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

नृपासनं, क्ली, (नृपस्य आसनम् ।) राजासनम् ।
तत्पण्यायः । भद्रासनम् २ । सिंहासनम् ३ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥ (यथा, भागवते ।
३ । १ । २८ ।

“यमभ्यधिसिञ्चतपत्रनेत्रो

नृपासनाशी परिहृत्य दूरात् ॥”)

नृपाजयः, पुं, (नृपं आजयते गन्धनेति । आ +
जि + अच् ।) राजपलायः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ नृपनामा च ॥

नृपोचितः, पुं, (नृपाणासुचितो योग्यः ।) राज-
मायः । इति राजनिर्घण्टः । राजयोग्ये, त्रि ॥
नृयज्ञः, पुं, (ना मनुष्यस्तर्था यो यज्ञः ।)
अतिधिसवा । यथा, मनुः । ७ । ७० ।

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो बलिर्भर्तौ नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”

नृवराहः, पुं, (ना चासौ वराहश्चेति ।) वराह
रूपधृग्भगवदवतारः । यथा,—

“नृवराहस्य वसतिर्महर्क्षोऽपि प्रतिष्ठिता ।

नृसिंहस्य तथा प्रोक्ता जनलोके महात्मनः ॥”

स एव वनेहरी । यथा,—

“श्रीकरं रूपमास्याय द्वायस्य च दुरात्मनः ।

भविष्यामि न सन्देहो ब्रजशङ्कः त्वरास्वितः ॥”

इति पाद्मे स्तुतिखण्डे २८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“दैत्यस्ततोऽसौ नृवराहमाहवे

निपातयामास रुषां ज्वलन्तीम् ।

शक्तिं यथा विवृतमाशु कुञ्जे

प्रवर्षमाणोऽपि गिरिं सुमेघः ॥

स ह्यन्मानो गद्याप्रमेयः

प्रोवाच दैत्यं नृवराहमर्क्षिः ।

प्रजापतेः सेतुमिमं निहत्य

ब्रजेऽहं कः स्वस्ति यथासुरेभ्यः ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

नृशंसः, त्रि, (नृन् नराण् शंसति हिनस्तीति ।

नृ + शन्स हिंसायाम् + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ ।

इत्यण् ।) क्रूरः । परद्वौही । इत्यमरः । ३ ।

नृसिंहः

१ । ४७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १४२ ।
“ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिनां प्राणनाशकाः ।
उद्वेजनीया भूतानां आला इव भवन्ति ते ॥”)

नृसिंहः, पुं, (ना चासौ सिंहश्चेति । नरसिंह-
मूर्तिधरत्वादेवास्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णोर्दशावताराणां मध्ये
चतुर्थः पूर्णावतारः । तस्य रूपं यथा,—

“सिंहस्य कृत्वा वदनं सुरारिः

सदा कराणश्च सुरक्तनेत्रम् ।

अर्द्धं वपुर्वै मनुजस्य कृत्वा

ययौ सभां दैत्यपतेः पुरस्तात् ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

महाविष्णुः । तन्मन्त्रादि यथा,—

अथ नृसिंहमन्त्राः । निवर्त्ये ।

“उग्रं वीरं वदेत् पूर्वं महाविष्णुमनन्तरम् ।

ज्वलन्तं पद्मभाभ्यं सर्वतोमुखमीरयेत् ॥

नृसिंहं भीषणं भद्रं नृलुप्त्युं वदेत्ततः ।

नमाम्यहमिति प्रोक्तो मन्त्रराजसुरदमः ॥

अयं मन्त्रो मायापुटितोऽपि भवति तदा सर्व-
फलप्रदः । तथा च निवर्त्ये ।

“हृत्स्वापुटितश्चेत् स्यात् सर्वकामफलप्रदः ।”

अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिवैष्णवोक्तपीठमन्त्र-
विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि ब्रह्मणे

ऋषये नमः । सुखेऽनृपहृन्दसे नमः । हृदि
नृसिंहाय देवताये नमः ॥ ततः कराङ्गन्यासौ ।

“चतुर्भिर्हृदयं वर्णैः शिरस्तावद्भिरक्षरैः ।

शिखाष्टाभिः समुद्दिष्टा षड्भिः कवचमीरितम् ॥

तावद्भिर्नयनं प्रोक्तं अस्त्रं स्यात् करणाक्षरैः ॥”

ततो मन्त्रन्यासः ।

“शिरोललाटेनेत्रेषु सुखबाहुभिसन्निधु ।

सायेषु कुक्षौ हृदये गले पार्श्वद्वये पुनः ॥

अपराङ्गे च ककुदि न्यसेद्दण्डान् यथाक्रमम् ॥”

ध्यानन्तु ।

“माणिक्याद्रिसमप्रभं निजरुचा संवस्तरक्षोगणं
जानुन्यस्तकराभ्युज्ज्वलनं रत्नोक्तसदृशभूषणम् ।

बाहुभ्यां धृतशस्त्रचक्रमनिशं दंष्ट्रोयवक्त्रोक्तसज्ज-
ज्वालाजिह्वसुदारकेशरश्मयं वन्दे नृसिंहं विभुम् ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्यापनं कृत्वा
वैष्णवोक्तपीठपूजां कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाहनादि-

पञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधायारणपूजा-
मारभेत । केशरेवमग्रादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च

अङ्गानि पूजयेत् । यथा उग्रं वीरं हृदयाय
नमः । महाविष्णुं शिरसे स्वाहा । ज्वलन्तं

सर्वतोमुखं शिखायै वषट् । नृसिंहं भीषणं
कवचाय हूं । भद्रं नृलुप्त्युं नेत्रत्रयाय

वौषट् । नमाम्यहं अस्त्राय फट् । ततः पूर्वादि-
दलेषु गण्डं शङ्करं शेषं ब्रह्माणश्च प्रपूजयेत् ।

विदिग्दलेषु श्रियं ह्रियं धृतिं पुष्टिश्च प्रण-
वादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तद्वद्भिः इन्द्रादीन्

वज्रादींश्च संपूज्य धूपादिविसर्जनान्तं कर्म्म
समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं द्वाविंशज-
जपः । तथा च ।

नृसिंहः

“वर्णलक्षं जपेन्मन्त्रं तत्सङ्घसं धृतभुतेः ।

पायसान्नैः प्रजुहुयाद्विधिवत् पूजितेऽगले ॥”

मन्त्रान्तरं यथा,—

“पाशः शक्तिर्नरहरिरक्षुशो वर्मफट् मनुः ।

घड्गलो नरहरेः कथितः सर्वकामदः ॥”

अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिवैष्णवोक्तपीठन्यासान्तं
पीठमन्त्रं विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् ।

शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । सुखे पङ्क्ति-

हृन्दसे नमः । हृदि नृसिंहाय देवताये नमः ।

ततः कराङ्गन्यासौ । आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।

ह्रीं तर्जनीभ्यां स्वाहा । क्लीं मध्यमाभ्यां वषट् ।

क्रौं अनामिकाभ्यां हूं । कूं कनिष्ठाभ्यां

वौषट् । फट् करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृद-

यादियु । ततो ध्यानम् ।

“कोपादालोलजिह्वं विवृतनिजमुखं सोमसूर्या-

यिनेज्जं

पादादानाभिरक्तप्रभसुपरिसितं भिन्नदैत्यैश्च-

गात्रम् ।

शङ्खं चक्रासिपाशाकुशकुलिशगदादारणान्यु-

हृत्कृतं

भीमं तीक्ष्णोयदंष्ट्रं मणिमयविविधाकल्पमीडे

नृसिंहम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्यापनं कृत्वा
वैष्णवोक्तपीठपूजां कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाहनादि-

पञ्चपुण्याङ्गलिदानपर्यन्तं विधायारणपूजा-
मारभेत । केशरेवमग्रादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च

आं हृदयाय नमः । इत्यादिना षडङ्गानि पूज-
येत् । ततः पत्रेषु पूर्वादिषु शङ्खं चक्रं पाशं

अङ्गुशं वज्रं गदां खड्गं खेटकश्च प्रणवादि-
नमोऽन्तेन पूजयेत् । तथा च निवर्त्ये ।

“अङ्गाहतेर्लक्ष्मिश्चक्रं शङ्खं पाशाकुशौ पुनः ।

वज्रं कौमोदकीं खड्गखेटौ पत्रेषु पूजयेत् ॥”

तत इन्द्रादीन् वज्रादींश्च सम्पूज्य धूपादिविस-
र्जनान्तं कर्म्म समापयेत् ॥ अस्य पुरश्चरणं

पङ्क्त्यजपः । तथा च ।

“नृसिंहं जपेन्मन्त्रं धृतं जुहुयात्ततः ।

तत्सङ्घसं समिद्धेऽपौ तोषयेद्भुना गुरुम् ॥”

मन्त्रान्तरं यथा,—

“लकारो बद्धिमाकृष्टो मनुविन्दसमन्वितः ।

रुकाक्षरो मनुः प्रोक्तः सर्वकामफलप्रदः ॥”

अस्य पूजा प्रातःकृत्यादिवैष्णवोक्तध्यानार्चना-
दिकं सर्वं मन्त्रराजवत् । विशेषस्तु ऋषिस्वत्रि-

गायत्री हृन्दो नृसिंहो देवता चकारो बीजं
आकारः शक्तिः षड्दीर्घभङ्गा बीजेनाङ्ग-

कल्पना । अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजपः । तथा
च । अष्टलक्षं जपेन्मन्त्रमित्यादि ॥ ॥

मन्त्रान्तरं यथा । कल्पे ।

“जयदयं समुच्चाय श्रीपूर्वो नृसिंहेत्यपि ।

अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो भजनी कामदो मणिः ॥

अस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री हृन्दो नृसिंहो देवता

षड्दीर्घयुक्तबीजेनाङ्गकल्पना । ध्यानार्चनं

मन्त्रराजवत् । अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजपः ।

नृसिंह

वसुधैव कुटुम्बकमिति चिन्तयन् ।" इति तन्म-
सारः ॥ ३॥ ॥ योऽप्युत्तरतिष्ठन्त्यागतं तन्मवमव्यः ।
तस्य लक्षणं यथा, इति मन्त्रायाम् ।
“पादौ संपीड्य योनौ च हठाक्षिप्रवेशनम् ।
हस्तयोर्वेष्टयेद्वाचं वक्षो नृसिंहसंज्ञकः ॥”
(स्वनामस्थानशुपविशेषः । यथा, सङ्गादिखण्डे ।
३१ । ७० ।

“नागात् नृसिंहभूपालस्तत्सुतो गाढभावकः ॥”
ना सिंह इव इत्युपमितसमासः ।) नरश्रेष्ठः ॥
(यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २४ ।

“इष्टा महाहैः क्रतुभिर्नृसिंहाः ।

सत्यव्य देवान् सुगतिं प्रपन्नाः ॥”)

नृसिंहचतुर्दशी, स्त्री, (नृसिंहप्रिया नृसिंहवतोप-
लक्षिता वा चतुर्दशी ।) वैशाखशुक्लचतु-
र्दशी । तत्र व्रतविधयः—

“वैशाखस्य चतुर्दशी शुक्लायां श्रीकृष्णेश्वरी ।
आतस्तदस्यां तत्पूजोत्सवं कुर्वीत सव्रतम् ॥”
अथ श्रीनृसिंहचतुर्दशीव्रतनियता । हनुमान्-
सिंहपुराणे श्रीभगवन्नृसिंहप्रजादसंवादे व्रत-
विधिकथने ।

“वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मम सन्नुल्लिख्यम् ।
महागुह्यमिदं श्रेष्ठं मानवे भवेत्तु भविः ॥”
किञ्च ।

“विज्ञाय महिन् यस्तु लङ्घयेत् स तु पापभाक् ।
एवं ज्ञात्वा प्रकर्त्तव्यं महिन् व्रतसुतम् ।
अथवा नरकं याति यावच्चन्द्रदिवाकरो ॥” ॥
तत्राधिकारिनिरूपणः । तत्रैव ।
“सर्वेषामेव लोकानामधिकारोऽस्ति मद्ब्रते ।
महत्केस्तु विशेषेण प्रणयेयं मन्परायणेः ॥” ॥
अथ तन्माहात्म्यम् । तत्रैव ।

श्रीप्रजाद उवाच ।

“नमस्ते भगवन् विष्णो नृसिंहवपुषे नमः ।
त्वह्मत्कोऽहं सुरेशोऽहं एष्टामि च तत्पुनः ॥
स्वामिंस्वयि समोत्पन्ना भक्तिर्वैदुविधा कथम् ।
कथं ते सुप्रियो जानः कारकं वद मे प्रभो ॥”

श्रीनृसिंह उवाच ।

कथयामि महाप्राज्ञ प्रणयैकाग्रमानसः ।
भक्त्यर्थं कारकं वत्स । प्रियवत्य च तत् पुनः ॥
पुराकल्पे ह्यभूत्सि प्रः किञ्चित् नाध्यधीतवान् ।
नाम्ना च वसुदेवो हि वैष्णवायां तत्परो ह्यभूः ॥
तस्मिन् जन्मनि मेव त्वं चकथं सुकृतं कियत् ।
सुक्ता तु मद्ब्रतं चैकं वैष्णवसङ्गतिनालसः ॥
मद्ब्रतस्य प्रभावेन भक्तिर्जाता तवेदशी ।

श्रीप्रजाद उवाच ।

श्रीनृसिंह उवाच । स्वामिन् कस्य पुत्रस्य किं कृतम् ।
वैष्णवायां व्रतमानेन कथं तद्धि कृतं मया ॥
आस्थानं विस्तरेणैवं वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ।

श्रीनृसिंह उवाच ।

पुराधन्वीपुरे ह्यरसीदुःखाण्यो वेदपारगः ।
तन्नाम वसुधैवमिति सर्वलोकेषु विद्युतम् ॥
नित्यं होमक्रियामेष करोति द्विजसत्तमः ।
ब्रह्मक्रियास्तु सततं सर्वान् किल तत्परः ॥

८२१

नृसिंह

अथिरोमादिभिर्यज्ञैरिष्टाः सर्वे सुरोत्तमाः ।
तेनापि विद्यमानेन न कृतं दुष्कृतं किञ्चित् ॥
तस्य भार्या सुशीलाभूद्विस्वाता भुवनत्रये ।
पतिव्रता सदाचारा पतिभक्तिपरायणा ॥
अश्वरे च सुताः पञ्च तस्यां द्विजवराक्षतः ।
सदाचाराः सुविह्वलः पितृभक्तिपरायणाः ॥
तैर्मा मध्ये कनिष्ठस्य वैष्णवायां तत्परः सदा ।
तां सन्निवेशमानेन सुरापात्रं कृतं तया ॥
सदा पापघ्नस्य हि नाक्षयाध्ययनं भूषम् ।
विलासिनीयज्ञे नित्यं वसतिर्लभभवत् ॥
एकदा तदयज्ञे स्नासीतया सह महान् कलिः ।
ततः कलहभावेन भोजनं न कृतं तया ॥
अज्ञानान्मद्व्रतं चक्रे व्रतानामुत्तमं व्रतम् ।
तथा सह विवादेन राज्ञी आगरकं कृतम् ॥
वैष्णवाया अपि तत् सर्वं प्रजातं तु त्वया समम् ।
राज्ञी आगरस्य तस्याः सङ्गानं कायशोधनम् ॥
पुत्रयोर्मद्व्रतं आतमज्ञानाद्बहुपुण्यदम् ।
येन चीर्णव्रतेनाद्य मोदन्ते दिवि देवताः ॥
लृष्टार्थं तु ततो ब्रह्मा चक्रे मद्ब्रतसुतम् ।
मद्ब्रतस्य प्रभावेन निमित्तं सचराचरम् ॥
ईश्वरेणापि तच्छीर्णं वधार्थं त्रिपुरस्य च ।
महिम्नैव व्रतस्यास्य त्रिपुरं संनिपातितम् ॥
अथैव बहुभिर्देवैश्चैषिभिश्च पुरातनैः ।
राजभिश्च महाप्राज्ञैश्चैषिभिश्च व्रतमुत्तमम् ॥
एतद्ब्रतप्रभावेन सर्वं सिद्धिमुपायताः ॥
वैष्णवापि मन्त्रिण्या जाता जेलोके सुखचारिणी ।
इदं मद्ब्रतं वत्स । जेलोके चैव विश्रुतम् ॥
धर्तायाश्च विलासिन्या व्रतमेतदुपस्थितम् ।
प्रजाद । तेन ते भक्तिर्मायि जाता ह्यनुत्तमा ।
सा वैष्णवा त्वसरा जाता दिवि भोगाननेकशः ।
सुक्ता कामं विलीना तु त्वं प्रजाद विविष्ट माम् ॥
कार्यार्थमवतारस्ते मच्छरीरात् पृथक् स्वमी ।
विधाय सर्वकाय्याणि शीघ्रं मयि गमिष्यसि ॥
य इदं व्रतमप्यनु प्रविधास्यन्ति मानवाः ।
न तेषां पुनरावृत्तिः कणाकोटिशतैरपि ॥
अपुत्रो जन्ते पुत्रान्महत्कांश्च सुवर्धनः ।
हरिदो जन्ते लक्ष्मीं धनदस्य च यादवो ॥
तिजस्कामो जन्ते लोको राख्येष्ट राख्यमुत्तमम् ।
आयुस्कामो जन्ते आयुर्वाढशान्तिं प्रियम् च ॥
स्त्रीणां व्रतमिदं साधु पुत्रदं भाग्यदं तथा ।
अवेधयकरं तासां पुत्रशोकविनाशनम् ॥
धनधान्यफलस्यैव पतिप्रियकरं सुखम् ।
सार्धभौमसुखं तासां दिव्यसौख्यं भवेत्ततः ॥
अथो वा पुत्रका वापि कुर्वन्ति व्रतसुतम् ।
तैर्यो दद्याद्यज्ञं सौख्यं भक्तिमुक्तिफलं तथा ॥
बहुभोक्तुं किं वतम् । व्रतस्यास्य फलस्य हि ।
यद्ब्रतस्य फलं वक्तुं नाहं शक्नो न शक्नुः ।
ब्रह्मा चतुर्भिर्वक्त्रैश्च नानं स्थाप्यो वितावधि ॥”
किञ्च तत्रैव व्रतविधिकथने ।
“यथा यथा प्रवृत्तिः स्यात् पातकस्य ज्ञानी युगे ।
तथा तथा विधास्यन्ति मद्ब्रतं विरजं जनाः ॥
मद्ब्रतस्य विधाने च मन्त्रिन् स्यात् दुरात्मनाम् ।

नृसिंह

सदा पापघ्नानाम् पुत्रकायां विकर्म्मणि ॥
विचार्यैव प्रकर्त्तव्यं माधवे मासि मद्ब्रतम् ।
प्राप्ते भूतदिने वत्स । सर्वकल्याणनाशनम् ॥
येनैव क्रियमाणिन सहस्रदादशौफलम् ।
जायते न कदा वत्समि मातुषाकां महात्मनाम् ॥”
तदन्ते च ।
“य इहं प्रणययाङ्गना व्रतं पापप्रणाशनम् ।
तस्य भवकामाणि ब्रह्महत्या अपोहति ॥
पवित्रं परमं गुह्यं कीर्त्तयेत् यस्तु मानवः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति व्रतस्यास्य फलं लभेत् ॥”
अथ तद्ब्रतदिननिर्णयः । आगमे ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे च चतुर्दशी महातिथी ।
सायं प्रजादधिष्ठातृमसि ह्यनुः परो हरिः ॥
सद्यः कटकटाशब्दविस्फापितसभाजनः ।
लीलयता स्तम्भशर्माणादुद्भूतः शब्दभोगलः ॥
शृङ्गेरवताराता यजनः सप्तपोषधेन ।
महापुण्यतमायाश्च सायं विष्णु प्रपूजयेत् ॥”
हनुमानसिंहः ।
“वैशाखशुक्लपक्षस्य चतुर्दशी समाचरेत् ।
मन्त्रान्मन्त्रान् पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ॥”
किञ्च ।
“स्नातो नक्षत्रयोगे तु शनिवारे हि मद्ब्रतम् ।
सिद्धयोगस्य योगे च लभ्यते देवयोगतः ॥
सर्वैरतिस्तु संगुलैश्चैवाकोटिविनाशनम् ।
केवलं प्रकर्त्तव्यं महिन् फलकाङ्क्षिभिः ।
वेणुधने तु कर्त्तव्या स्मरविद्या चतुर्दशी ॥”
अथ तद्ब्रतविधिः । तत्रैव ।
“प्रातस्त्याय कुर्वीत नित्यं मनसा स्मरन् ।
मामेव महिने वत्स । दत्तधावनपूजकम् ॥”
नियममन्त्रम् ।
“श्रीनृसिंह महोदयस्व दया कुत ममोपरि ।
अद्याहं ते विधास्यामि व्रतं निम्बिनी नयेति ॥
व्रतमेन न वक्तव्यं मदिनं पापिभिः सह ।
मिथ्यालापो न कर्त्तव्यः समग्रफलकाङ्क्षिभिः ॥
स्त्रियं कृतं विद्यायोगैर्व्रतमेन महात्मना ।
स्मर्त्तव्यं मम रूपं महिने सकलं शुभं ॥
ततो मध्याह्नवेलायां नद्याशीं विमले जले ।
यज्ञे वा देवस्थाने वा तङ्गां वातिशोभने ॥
वेदिकेन च मन्त्रेण ज्ञानं कुर्व्याद्विचक्षणः ।
अतिकाशोमयेनेव तथा धात्रीपूजेन वा ॥
तिलैश्च सर्वपापघ्नेः ज्ञानं कृत्वा महात्मभिः ।
परिधाय शुचिर्वस्त्रे नित्यकर्म समाचरेत् ॥
ततो यज्ञं समागत्य स्मरन् मां भक्तियोगतः ।
गोमयेन विलिप्याथ कुम्भादुदहन्मन्त्रम् ॥
कनकं तत्र संस्थाप्य ताम्बरजसमन्वितम् ।
तस्योपरि न्यसेत् पात्रं तक्षुलेः परिपूरितम् ॥
होमो मन्त्रिस्तु तत्रैव स्थाप्य तक्षुलीकायेव च ।
पूजेन च तदह्नि तदह्नि वा पुनः ॥
यथाशक्ति तथा कार्यं विनशाद्यविचार्यते ।
पञ्चाशतेन ते स्थाप्य पुनश्च न्यसेत् समाचरेत् ॥
ततो ब्राह्मणमाहूय तमाचार्यमनोबुधम् ।
कुर्यात्स्नानसमायुक्तं शान्तं दानं जितश्रयम् ॥

तेनैव कारयेत् पूर्वा दद्याद्वा प्राञ्जल्युसारतः ।
आचार्यवचनाद्विमान् पूर्वा कुर्याच्चरन् व्रतम् ॥”
तत्राग्रे प्रज्ञादः पूजनीयः । तथा चागमे ।
“प्रज्ञादज्ञेयनाशाय या हि पुण्या ननु ह्येष्टी ।
पूजयेत्तत्र यत्नेन हरेः प्रज्ञादमयतः ॥”
हृदयारसिद्धे ।
“महत्तमं कारयेत्तत्र पुष्पस्तवकप्रोभितम् ।
अतुकाजोद्धवेः पुष्पैः पुष्पोद्भूतं यथाविधि ॥
उपचारैः षोडशभिर्मन्त्रैर्नामभिस्तथा ।
ततः पौराणिकैर्मन्त्रैः पूजनीयो विशेषतः ॥”
तत्र चन्दनमन्त्रः ।
“चन्दनं शीतलं दिशं चन्द्रकुङ्कुममिश्रितम् ।
ददामि ते प्रतुष्टयं नृसिंह परमेश्वरेति ॥”
पुष्पमन्त्रः ।
“कालोद्भवानि पुष्पाणि तुलस्यादीनि वै प्रभो ।।
पूजयामि नृसिंहेश ! लम्प्या सह नमोऽस्तु ते ॥”
धूपमन्त्रः ।
“कालागुरुमयं धूपं सर्वदेवसुवर्णभम् ।
करोमि ते महाविष्णो ! सर्वकामसम्पदये ॥”
होपमन्त्रः ।
“दीपः पापहरः प्रोक्तस्तमसां राशिनाशनः ।
दीपेन लभते तेजस्तस्माद्दीपं ददामि ते ॥”
नैवेद्यमन्त्रः ।
“नैवेद्यं सौख्यदं चास्तु भक्ष्यभोग्यसमन्वितम् ।
ददामि ते रमाकान्त सर्वपापघ्नं कुरु ॥”
अर्घमन्त्रः ।
“नृसिंहायुत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।
अनेनार्घ्यप्रदानेन सफलः स्युर्मनोरथाः ॥”
पूजामन्त्रः ।
“पीताम्बर महाविष्णो प्रज्ञादभयनाशनम् ।
यथा भूतार्थेन नाथ यथोक्तफलदो भवेति ॥
राज्ञौ जागरणं कुर्यात् गीतवादिजनैः ।
पुराणपठनं नृत्यं श्रोतयं मन्त्रपाठकम् ॥
ततः प्रभातसमये स्नानं कृत्वा स्नानजितः ।
पूज्यस्तिन विधानेन पूजयेन्मां प्रयत्नतः ॥”
किञ्च ।
“महेशे ये नरा जाता ये जनिष्यन्ति मत्पुत्रः ।
तान्समुद्धर देवेश ! इः सहात भवसागरात् ॥
पातकार्णवममस्य व्याधुः खाम्बुराश्रिभिः ।
तीव्रैस्तु परिभूतस्य महादुःखगतस्य मे ॥
करावन्मन्त्रं देहि शेषशायिन् जगत्पते ।
श्रीनृसिंह रमाकान्त भक्तानां भयनाशन ॥
श्रीरामधुनिवास त्वं प्रीयमाणो जगद्देव ।
व्रतनानेन मे देव भक्तिमुक्तिप्रदो भव ॥
एवं प्रार्थ्य ततो देवं विसर्ज्य च यथाविधि ।
उपहारादिकं सर्वमाचार्याय निवेदयेत् ॥
दक्षिणाभिः सुसन्तोष्य ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।
मम ध्यानसमाप्तो भुञ्जीत सह बन्धुभिरिति ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
नृसेनं, स्त्री स्त्री, (गणां सेना । “विभाषा संनेति ।”
२ । ४ । १५ । इति पाणिनं कौवलम् ।) नृणां
सेना । इत्यमरः । १ । ५ । ४० ॥

नृसोमः, पुं, (ना सोमश्च इव । इत्युपमिति-
समासः ।) नरश्रेष्ठः । यथा, रघौ । ५ । ५६ ।
“तथेष्टपस्यस्य पयः पवित्रं
सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।
उद्भूतमुखः सोऽखविदम्भम्
जग्राह तस्मान्निघ्नितशपात् ॥”
नृहरिः, पुं, (ना चासौ हरिश्चेति ।) नृसिंहाव-
तारः । यथाह बोपदेवः ।
“श्रुते स चित्तशयने मम मीनकूर्म-
कोलोऽभवत्तद्वद्विषयमनयामदधः ।
योऽभूद्भूव भरताग्रजलण्वुद्धः
कल्की सताच भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥”
(यथा च भागवते । ७ । ८ । २७ ।
“तं मन्यमानो निजवीर्यशङ्कितं
यद्वत्सक्तो नृहरिं महासुरः ॥”)
नृ. गि नीतौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-पां-परं-
सकं-सेट् ।) गि, नृणांति नीतः नीतिः । नीतिः
प्रापणा । इति दुर्गादासः ॥
नृ. म नीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-णिचि
घटां-सकं-सेट् ।) म, नश्यति । नीतिः प्रापणा ।
इति दुर्गादासः ॥
नेजकः, पुं, (निज शुद्धौ + ण्वल् ।) निर्नेजकः ।
रजकः । (यथा, मनी । ८ । ३६ ।
“शाल्यले फलके झञ्जने निज्यानेजकः शनैः ।
न च वासोसि वासोभिर्निर्नेजरे च वासयेत् ॥”
(शोधके, चि ॥)
नेता, [ऋ] पुं, (नयतीति । नी + ण्वल् ।)
प्रभुः । इत्यमरः । ३ । १ । ११ ॥ (यथा,
रघौ । ४ । ७५ ।
“आसन्नोपधयो नेतुर्नक्तमस्त्रिहृदीपिकाः ॥”)
निम्नश्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रापकं, चि ।
(यथा, महाभारते । ३ । ६६ । ६ ।
“सिद्ध त्वं स्थावर इव यावदेव गलः कश्चित् ।
इतो नेता हि तत्र त्वं शपाप्मोऽस्यसि यत्-
कृतात् ॥”)
नेत्रं, स्त्री, (नीयते नयति वानेनेति । “दास्त्री-
प्रसंति ।” ३ । २ । १२२ । इति करणे ण्वल् ।)
चक्षुः । (यथा, मनुः । ४ । ४४ ।
“नाञ्जयन्तीं स्त्रे नेत्रे नचाभ्यक्तमनावृताम् ।
न पश्येत् प्रसवन्ती च तेजस्कामो दिवोत्तमः ॥”)
जटा । अंशुकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६३,
१ । ११७६ ॥ मन्त्रगुणः । (यथा, महाभारते ।
१ । १८ । १३ ।
“मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रच वासुकिम् ।
देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भ-
साम् ॥”)
वृक्षमूलम् । रथः । नेतरि, चि । इति मेदिनी ।
रे, ५४ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६० । ४ ।
“मावं समुद्र इव दालनेत्रा-
मारुह्य घोरे यस्नेने निमज्जेत् ॥”)
नाडी । इति विश्वः । वस्तिशलाका । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नेत्रच्छदः, पुं, (नेत्रे छाद्यतेऽनेनेति । छद +
चिच् + कः । ततो ह्रस्वः ।) नेत्रपिधायकचर्म-
पुटः । चक्षुर पाता इति भाषा । इति वर्क-
शब्दस्य नानार्थे अमरः । ३ । ३ । १२१ ॥
नेत्रपर्यन्तः, पुं, (नेत्रयोः पर्यन्तः अन्तः ।)
अपाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गयनावधिके, वि-
नेत्रपिङ्गः, पुं, (नेत्रे नेत्रं वा पिङ्ग इवास्ति इति ।)
विह्वलः । इति चारावली । ८३ ॥ चक्षुर्गोल-
कश्च ॥
नेत्रपुष्करा, स्त्री, (नेत्रयोः पुष्करं जलं यस्याः यत्
संवनादित्यर्थः ।) रत्नजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
नेत्रमीना, स्त्री, (नेत्रयोर्मिला मेजनं सुदृढं
यस्याः । ततः एषोदरादित्वात् लस्य जत्वम् ।
कश्चित् नेत्रमिला इति वा पाठः ।) यवतिक्ता-
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
नेत्रयोनिः, पुं (नेत्राणि योनिभिर्जातानि अस्थि ।
सहस्रयोनय एव सहस्रनेत्राणि जातानि अत-
स्तुमान्ना विश्रुतः । नेत्राणि योनय इवास्ति
वा ।) इन्द्रः । इति शब्दमाला । (नेत्रं अत्रि-
लोचनं योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य ।) अत्रि-
नेत्रोद्भवत्वात् चन्द्रः ॥
नेत्ररञ्जनं, स्त्री, (रण्यतेऽनेनेति । रन्ञ + करणे
लुट् । नेत्रस्य रञ्जनम् ।) कज्जलम् । यथा,—
“एष नौ कथितो धूपः श्रद्धया नैत्ररञ्जनम् ।
येन तुष्यति कामाख्या त्रिपुरा वैष्णवी तथा ॥
सौवीरं जाम्बलं तुल्यं मयूरश्रीकरं तथा ।
दक्षिका मेघनीलश्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥
सर्वरूपसु सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरन्तथा ।
मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलसु तेजसम् ॥
छद्वा निगाह्य चेतानि शिलायां तेजसेष्वथा ।
प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥
छतलेलादियोगेन ताम्रादौ दीपवद्भिना ।
यदञ्जनं जायते तु दक्षिका परिकीर्तिता ॥
सर्वाभावे तु तद्व्याहृवीभ्यो दक्षिकाञ्जनम् ॥
महात्माया जगद्धात्री कामाख्या त्रिपुरा तथा ॥
आप्रुवन्ति महातोषं षड्भिरनेभिः सदाञ्जनेः ।
विधवा नाञ्जनं कुर्यान्महात्मायार्थमुत्तमम् ॥
नादत्ते त्वञ्जनं देवी वैष्णवी विधवाज्ञतम् ।
न न्युत्पात्रे योजयेत् साधको नेत्ररञ्जनम् ॥
न पूजाफलमाप्नोति न्युत्पात्रविहितः ञ्जनेः ॥
चतुर्वर्गप्रदो धूपः कामदं नेत्ररञ्जनम् ।
तस्माद्द्वयमिदं दद्यादेवेभ्यो भक्तितो नरः ॥
इति नौ कथितो धूपस्तथोक्तं नेत्ररञ्जनम् ॥”
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥
नेत्ररोगः, पुं, (नेत्रस्य चक्षुषो रोगः ।) चक्षु-
रोगः । तस्य निदानं यथा,—
“उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-
दूरेच्छयात् खप्रविषयेयाच्च ।
खेदादृद्धलोधूमनिषेवणाच्च
हृद्द्विषाताद्वमनातिथोगात् ॥
द्रवाक्षयान्नाग्निश्च सेविताच्च
विष्णुजवातक्रमनियहाच्च ।

नेवरो

प्रसक्तसरोरुद्रशुक्रकोपा-
 चिह्नोऽभिघातादतिमत्तपानात् ॥
 तथा अतूनाश्च विषययेण
 कोशाभिघातादतिमैथुनाच्च
 वास्यग्रहात् सुम्भनिरौजगाच्च
 नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥
 वातात् पित्तात् कफादक्तादभिस्यन्द्यतुर्विधः ।
 प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥”
 तस्य सम्प्राप्तिर्यथा,—

“निक्षोदनस्तम्भनरोमहर्ष-
 संघर्षपातुष्यशिराभिघाताः ।
 विमुष्कभावः शिशिराश्रुता च
 वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
 दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा
 ध्मायनं वास्यसमुष्णयश्च ।
 उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
 पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
 उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिण्यः
 कण्ठपदेहावतिश्रौतता च ।
 सार्वो बहुः पिच्छल एव चापि
 कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
 साम्राश्रुता लोहितनेत्रता च
 वात्याः समन्तादतिलोहितश्च ।
 पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
 रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥”

इति माधवकरः ॥

(अस्य निदानादिपूर्वकं लक्षणं चिकित्सा च
 यथा, —

“उष्णातिचारकटुकेरभिघातेन वा पुनः ।
 सुम्भवस्वीजश्रुतापि दोषाः कुप्यन्ति नेत्रजाः ॥
 सङ्घाता ये परा क्रिया वस्यन्ति शृणु लक्षणम् ।
 रुजः कण्ठश्च तोदश्च शुष्कशीतासक्तानिः ।
 वातिकं तं विजानीयात् पित्तकं श्लेष्मणः परम् ॥
 सरक्तदाहं नेत्रे च उष्णसावण्यं पित्तिकं ।
 श्रोत्रकण्ठः सन्निपाते शीतजापि कफात्मके ॥
 इदं नो मिश्रलङ्घ्यं सर्वस्तेः सान्निपातिकः ।
 एतद्वि लक्षणं ज्ञात्वा चोपचारं शृणुष्व मे ॥

शुष्की सुराकुरसाः सङ्घातक्रिकेन
 चोष्णेन धावनमिदं सहपित्तिकं च ।
 श्लेष्मोद्भवे चिप्लककल्कमिदं समुच्च-
 मन्त्येस्तथा कथितमत्र भिषग्वरेस्तु ॥
 शुष्की शठौ च रजनी चिप्लला सनिम्बा
 पञ्चाणि सैश्वयुतानि तुषाणकेन ।
 शूलं वदन्ति नयने च समन्निपाते
 रक्तोद्भवे च सङ्घे च तथा प्रशस्तम् ॥
 फलत्रिकं दाहं निशासु धूमो
 वचासु वर्षाभवसैश्वरेण ।
 प्रलेपनं श्लेष्मभवे विकारे
 संवातिके क्व हितमेव शस्तम् ॥

शुष्की सैश्वर्यकेश ताम्रभास्त्रे विधर्षितम् ।
 अपामारीस्यं मूलं वा मूलं धृत्तरकस्य वा ॥
 अङ्गनश्च हितं तेषां वातनेत्रामयापहम् ॥

८२३

नेत्रोष

दुग्धोत्पन्नं नवनीतं यद्येतिनिष्किल्लाच्च

संघोष्याः ।

चिप्लला गुडसंयुक्ता लेपनं कफनेत्ररोगघ्नम् ॥
 मुण्ठी सैश्वर्यतुल्यं मागधिका ताम्रभाजने घृष्टम् ।
 दध्ना घृतेनाङ्गनकं निहन्ति सर्वोषं नेत्रगदान् ॥

वातपित्तकफदोषसम्भवान्
 नेत्रयोर्बहुषोडनं जलान् ।

एक एव हरति प्रयोजितः

शिशुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्य ४४ अध्यायः ॥

नेत्ररोगज्ञा [न] पुं, (नेत्ररोगं हन्तीति । हन्-
 क्तिप् ।) ठञ्चिकालीठञ्चः । इति राजनिघण्टुः ॥
 चक्षुरोगनाशकं, चि ॥

नेत्रामयः, पुं, (नेत्रस्य आमयो रोगः ।) चक्षु-
 रोगः । तस्य निदानं यथा,—

“वातात् पित्तात् कफादक्तादभिस्यन्द्यतुर्विधः ।
 प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥”

इति माधवकरः ॥

(अस्य लक्षणं यथा, —

“अप्यासुरागाऽनुपदेहता च
 प्रस्यन्द्योदातिरुजश्च वातात् ।
 पित्तात् दाहार्ति रुजोऽतिरागाः
 पीतोऽतिदेहः सुभ्रूयोणमसु ॥
 मुक्तोपदेहो बहुपिच्छलासु
 नेत्रं कफात् स्यात् गुरुता सकण्ठः ।
 सन्धानि रूपानि तु सन्निपाता
 नेत्रामयाः घस्यवतिस्तु भेदात् ॥
 तेषामभियक्तिरभिप्रदिष्टा
 श्रान्ताश्वस्त्येषु चिकित्सितश्च ।
 पराधिकारे तु न विस्मरौक्तिः
 शस्तेति तेनात्र न नः प्रयामः ॥”

इति चिकित्सितस्य ४४ अध्याये
 चरकेनोक्तम् ॥

नेत्राम्, स्त्री, (नेत्रस्य अम्, जलम् ।) अयु-
 इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥

नेत्रारिः, पुं, (नेत्रस्य हरिः शत्रुः ।) सेहृष्टञ्चः ।
 इति राजनिघण्टुः ॥

नेत्रो, स्त्री, (नोयतेऽनयेति । नो + दाञ्चो-
 षसेति ।) ३ । २ । १८० । इति करणे ण् ।
 चित्वात् ङीष् ।) लङ्गीः । नाङ्गी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ नदी । इति मेदिनी । २ ५४ ॥
 (नयतीति । नो + णञ् + ङीप् ।) प्रापण-
 कर्त्री ॥ (शिञ्जयित्री । इति नीलकण्ठः ॥
 यथा, महाभारते । ५ । १५३ । १३ ।

“यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भित्तिर्भवेति ॥”

नेत्रोपमकलः, पुं, (नेत्रोपमं नयनतुल्यं फलं यस्य ।)
 वातादः । इति भावप्रकाशः ॥ वाताम इति
 भाषा ॥

नेत्रौषधं, स्त्री, (नेत्रस्य औषधम् ।) पुण्यकासीसम् ।
 इति राजनिघण्टुः ॥ चक्षुरोगोषधमात्रं च ॥

नेत्रौषधी, स्त्री, (नेत्रस्य औषधी ।) अजगद्वी ।
 इति रत्नमाला ॥ कोंगा इति भाषा ॥

नेमः

नेदिहं, जि, (अयमेवामतिप्रयेनात्मिकः । अत्मिक
 + “अतिप्रायने तमविहन्ती” ५ । ३ । ५५ ।

इति इहम् । “अत्मिकवाद्भयोर्नेदसाधौ” ५ ।
 ३ । ६३ । इति नेदादेशः ।) अत्मिकतमम् ।
 अतिनिकटम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६८० (यथा,
 अखेदे । ४ । १ । ५ ।

“स त्वं नो अयेऽयमो भवती नेदरी अस्या
 उवसो शुटी ॥”

यथाच, उहवसन्नेनो । ३ ।
 “सोतकण्ठोऽभूदभिमनकया संश्रितं कंसभेदी
 नेदिहाय प्रणयलहरी बहुवागुहवाय ॥”)

नियुक्तम् । इति राजनिघण्टुः ॥ अङ्गोठहृत्ते,
 पुं । इति जटाधरः ॥

नेदीयान्, [सु] जि, (अयमनय रतिप्रयेनात्मिकः ।
 अत्मिक + इयसुन् । नेदादेशः ।) नेदिहः ।
 अत्यन्तसमीपः । इति जटाधरः ॥ (यथा, सर्वे
 दर्शनसंयदे आर्जुनदर्शने ।

“न नेदिमिष्टापादनमेष्टं दवीयान् मञ्जीधरो
 नेदीयान् दीर्घां बाहुरिति अवधारस्य निरा-
 बाधं जागरुकत्वात् ॥”)

नेपः, पुं, (नयति प्रापयति शुभमिति । नो +
 “पानीविषिभ्यः पः” उणा । ३ । २७ । इति
 पः ।) पुरोहितः । उदकम् । इति सर्वम-
 सारोणादिहृत्तिः ॥

नेपथ्यं, स्त्री, (नो + निप + गुणः । नेः, नेता तस्य
 पथ्यम् ।) वेशः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६०
 (यथा, रघुः । १४ । ६ ।

“रानेन्द्रनेपथ्यविधानश्रीभा
 तस्योदितसमीत पुनरुक्तरीया ॥”)

अलङ्कारः । रङ्गभूमिः । इति मेदिनी । ये, ८८॥
 (यथाच भरतः ।

“वाक्यस्यार्थतया यच्च पाञ्चनेव प्रवेष्टति ।
 नेपथ्यमिति प्राकाश्यं प्रयोज्यं तच्च नाटकं ॥”)

नेपालः, पुं, स्वनामप्रसिद्धदेशः । इति जटाधरः ॥
 (यथा, शक्तिसङ्ग्रहसूत्रे ।

“जटेश्वरं समारभ्य योगशालान् महेश्वरि ।।
 नेपालदेशो देवेशि । साधकानां सुनिर्दिष्टः ॥”)

नेपालनिम्बः, पुं, (नेपालोद्भवा निम्बः ।) नेपाल-
 देशोद्भवनिम्बः । तत्पण्यायः । नेपालः ० लज्ज
 निम्बः १ ज्वरान्तकः २ नाङ्गीतिक्तः ३ निद्रारिः
 ४ सन्निपातरिपुः ५ अस्य गुणाः । शीतत्वम् ।
 उष्णत्वम् । योगवाह्यत्वम् । लघुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । अतिकफपित्तास्रघ्नोऽपहृणाज्वरापह-
 त्वश्च । इति राजनिघण्टुः ॥

नेपालिका स्त्री, (नेपालः उत्पत्तिस्थानत्वेना-
 र्थस्या इति । नेपालः + ठञ् + टाप् ।) मनः-
 शिला । इति राजनिघण्टुः ॥

नेमः, पुं, (नयतीति । नो + “नयिस्तुसुडिति ।”
 उणा । १ । १७६ । इति मन् ।) कालः ।

अवधिः । खलम् । प्राकारः । केतवम् । इति
 मेदिनी । मे, १८० ॥ अङ्गम् । गणैः । इति हेम-
 चन्द्रः । ६ । ७० ॥ नास्त्रादिः । अन्त्यः । इति

नैकटि

शब्दरत्नावली ॥ सायंकालः । मलम् । ऊर्ध्वम् ।
इति संचिप्रसारोद्यादित्तिः ॥
नैमिः, स्त्री, (नयति चक्रमिति । नी + “नियो
मिः ।” उणां । ४ । ४३ । इति मिः ।) चक्र-
परिधिः । रथचक्रस्य भूमिस्पर्शभागः । तत्-
पर्यायः । प्रधिः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥
नैमी ३ । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । १ । ३६ ।
“मनोभिरामाः प्रवृत्तौ रथनेमिस्वगोमुखैः ।
वज्रजसंवादिनीः कंका द्विधा भिन्नाः शिख-
रिभिः ॥”)
कूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभागः । इति भरतः ॥
(प्रान्तभागः । यथा, रघुः । ६ । १० ।
“अजयदेकरथेन स मेदिनी-
सुदधिनैमिमध्व्यश्वरासनः ॥”)
भूमिस्पर्शपट्टः । इत्यर्थः । कूपस्य समीपे रज्जु-
धारणार्थं त्रिदासयन्त्रम् । इति स्वामी ॥ तत्-
पर्यायः । त्रिका ० । इत्यमरः । १ । १० । २७ ॥
कूपनिकटसमानस्थानम् । यथा,—
“नैमिर्नैमिका च स्यात् कूपान्तिकसमस्थले ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
नैमिः, पुं, जिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २८ ॥
तिनिशुद्धः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ मयुरादौ
तिनाश इति स्थातः ॥ (दैत्यविशेषः । यथा,
भागवतः । ८ । २१ । १६ ।
“हे विप्रचित्ते हे राक्षो हे नेमे श्रूयतां वचः ।
मा युध्यत निवर्णं न नः कालोऽयमर्धकृत ॥”
नयति शत्रून् विनाशमिति । नी + “नियो मिः ।”
उणां । ४ । ४३ । इति मिः । वज्रः । इति
निघण्टुः । २ । २० ॥)
नैमिचक्रः, पुं, परीक्षितशत्रुः असीमलक्षणस्य पुत्रः ।
स हस्तिनागरे नद्यां कृते कौशाम्बां पुत्र्यं
राजासीत् । इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ३६ ॥
(अस्त्यैव राज्यशासनसमयनिर्णयो यथा, राजा-
वत्याम् १ परिच्छेदे ।
“गजाक्षये कृते नद्यां कौशाम्बां निवसन् सुरा ।
नटसप्रतिमितान् वर्षान् तथा भामन्याधिकान् ।
सुक्ता भोगान् गतः स्वर्गं सुप्रं राज्येऽभिषिच्य च ॥”)
नैमी, [नृ] पुं, (नैम ऊर्ध्वमस्यास्तीति । नैम +
इतिः ।) तिनिशुद्धः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नैमी, स्त्री, (नैमि + वा डीप् ।) नैमिः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (तिनिशुद्धः । पर्यायो-
रस्या यथा,—
“स्वन्दनस्तिनिशो नैमी —————”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
नैमि, [नृ] पुं, (नयति शुभमिति । नी + “नमृ-
नैट्त्वदिति ।” उणां । २ । ६६ । इति लृट्प्रत्य-
येन साधुः ।) नैमिक् । इति संचिप्रसारो-
द्यादित्तिर्भरिप्रयोगश्च ॥ (लृट्प्रत्ययः । इति
सायनः ॥ यथा ऋग्वेदे । १ । १५ । ३ ।
“अभियज्ञं यणीहि नो मावे नैट्ः पिब ऋतुना ॥”
नैकटिकः, त्रि, (निकट + “निकटे वसति ।” ४ ।
४ । ७३ । इति ठक् ।) निकटवर्ती । यथा,—

८२४

नेपालः

“प्राचीनखालदीप्राखः सुखनः परिपूजयन् ।
पर्वदलाब्धहासैराटनैकटिकाश्रमात् ॥”
इति भट्टिः । ४ । १२ ॥
नैक्यं, स्त्री, निकटस्य भाव इत्यर्थे णाप्रत्यय-
निष्पन्नम् । निकटत्वम् ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १५ । १२५ ।
“बाधते तच्च नैक्यात् सर्वं स मगधेश्वरः ।
तत्तत्र रक्षाहेतोश्च विनोदाय च गम्यताम् ॥”)
निकटभवे, त्रि ॥
नैकमेदः, त्रि, (न एको भेदोऽनेति ।) उच्चा-
वचम् । अनेकप्रकारः । इत्यमरः । ३ । १ । ८३ ॥
नैकधेयः, पुं (निकषाया अपत्यमिति । निकषा +
ठक् ।) निकषापुत्रः । राक्षसः । इति हला-
युधः ॥
नेगमः, पुं, (निगम एव । स्वार्थे ण्यन् ।) उप-
निषत् । वणिक् । (यथा, रामायणे । १ ।
७७ । २३ ।
“यत् दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नेगमास्तथा ॥”
“नेगमा वणिजः ।” इति तड्डीकायां रामानुजः ॥)
नागरः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ नयः ।
(यथा, महाभारते । १२ । १०० । ४ ।
“तेषां प्रतिविधातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नेगमम् ॥”)
नैतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३२ ॥ त्रि
निगमसम्बन्धिः ॥ (निगमशास्त्रवेत्तरि । यथा,
महाभारते । १३ । १६७ । ४ ।
“द्विनेभ्यो वलमुख्येभ्यो नेगमेभ्यश्च नित्यशः ॥”)
नैचिकं, स्त्री, (नीच + ठक् ।) गौः शिरोदेशः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३६ ॥
नैचिकी, स्त्री, (नीचैश्चरतीति ठक् । यदा निचिः
कर्णशिरोदेशः । ततः स्वार्थे कन् । प्रशस्तं निचि-
कमस्याः । ततो ज्योत्स्नादिभ्य इत्यण् ततो
डीप् ।) उत्तमा गौः । इत्यमरः । २ । ६७६ ॥
नैजं, त्रि, (निजस्येदमिति । निज + ण्यन् ।)
निजसम्बन्धिः । स्वीयम् । यथा,—
“ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायस्यस्य च पार्ष्वतम् ।
आग्नेयस्य च पार्ष्वतं नैजं पाशुपतस्य च ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे वायुह्ये ॥
(यथा च हरिवंशे भविष्ये । ३३ । ६ ।
“स ददौ दर्शनं नैजं व्याघ्रचर्माम्बरौ हरः ॥”)
नैत्यं, स्त्री, नित्यत्वम् । नित्यस्य भाव इत्यर्थे णा-
प्रत्ययनिष्पन्नम् ॥ (नित्यसम्बन्धिः । नित्यकर-
णोयं वा ॥)
नेपालः, पुं, (नेपाले नेपालाख्यदेशे भवः ण्यन् ।)
नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेपालदेश-
सम्बन्धिः, त्रि ॥ (भूमिस्वविशेषः । यथा, भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।
“किरातकोऽन्यो नेपालः सोऽर्द्धतिलो ज्वरा-
लकः ॥”
इत्युजातिभेदः । यथा तत्रैव २ भागे । अथ
खचीपत्रनेपालीदीर्घपत्रनीलपोराणां गुणाः ॥
“खचीपत्रो नीलपोरो नेपालो दीर्घपत्रकः ।
वातलाः कपपित्तज्वाः सकषाया विदाहिजः ॥”)

नैमित्तिक

नेपालिकं, स्त्री, (नेपाले नेपालाख्यदेशे भवम् ।
इति ठक् ।) तान्त्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तान्त्रशब्देऽस्य गुणादिकं व्याख्यातम् ॥)
नेपाली, स्त्री, (नेपाले भवा इत्यण् डीप् च ।)
नवमल्लिका । (नेवारि इति लोके । यथास्याः
पर्यायः ।
“नेपाली कथिता तज्ज्यैः सप्रला नवमल्लिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मनःशिला । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“मनःशिला मनोगुप्ता मनोका नागनिष्ठिका ।
नेपाली कुनटो भीला शिलाद्विधौ वधिः स्मृता ॥”
इति भाप्रकाशः । १ । ११ ॥)
शेफालिका । इति मेदिनी । ले, १०४ ॥ नीली ।
इति शब्दरत्नावली ॥
नैपुणं, स्त्री, (निपुणस्य भावः कर्म वा इति ।
“हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।” ५ । १ । ३० ।
इत्यण् ।) नैपुण्यम् । यथा, माघे । १६ सर्गः ।
“प्रकटान्पि नैपुणं महत्
परवाच्यानि चिराय गोपितुम् ।
विपरीतमथात्मनो गुणान्
भ्रष्टमाकौशलमार्यचेतसा ॥”
(यथा, महाभारते । १३ । १८ । ८१ ।
“वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नेपुणश्च
शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखम् ॥”)
नैपुण्यं, स्त्री, (निपुणस्य भावः कर्म वा । “गुण-
वचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।” ५ । १ । २४ ।
इति घञ् ।) निपुणता । निपुणस्य भाव इत्यर्थे
णाप्रत्ययनिष्पन्नम् । यथा,—
“अश्वत्थः सहसा राजन् भावो बौद्धं परस्य वै ।
अन्तःस्वभावैर्गतिस्तेनैपुण्यं गम्यता भ्रष्टम् ॥”
इति रामायणे लङ्काकाण्डे १७ सर्गः ।
नैमित्तिकं, त्रि, (निमित्तादागतं निमित्तभवं वा ।
इति ठक् ।) निमित्तजन्यम् । यथा,—
“नैमित्तिकानि कार्यानि निपतन्ति यथा यथा ।
तथा तथैव कार्याणि नात्र कालं विचारयेत् ॥”
इति यजुयागतत्वम् ॥
माससंवत्सरादिविशेष नियम-भूत्यावश्यकत्वा-
कादाचित्कनिमित्तोत्पन्नं पुत्रजन्मादिनिमि-
त्तक्रियाह्लादि । यथा,—
“नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयत्नः सन् मलिनचित्ते ।
तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्चाहं तथैव च ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
(निमित्तं वेत्ति निमित्तबोधकग्रन्थमधीते वा इति
ठक् । निमित्तशास्त्राभिज्ञे तदध्ययनकर्तारि च ॥)
नैमित्तिकक्रिया, स्त्री, (नैमित्तिकी क्रिया-
चेति निमित्तजन्या क्रियेत्यर्थः ।) निमित्तनिश्चय-
वदधिकारिकर्तृशक्यम् । यथा,—
“नित्यां नैमित्तिकीं कार्यां क्रियां पुंसामशेषतः ।
समाख्याहि द्विजश्रेष्ठ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥
उर्व उवाच ।
यदेतदुक्तं भवता नित्यनैमित्तिकांश्रितम् ।
तदहं कथयिष्यामि श्रद्धावैकमना मम ॥”)

नैमिषा

८२५

नैयायि

नेर्गुयं

जातस्य जातकर्मादि क्रियाकात्ममेषतः ।
पुत्रस्य कुर्वन्ति पिता माह्वान्मुदयात्मकम् ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ८ अध्यायः ।
(यथा, मार्कण्डेये । ३० । १ ।
“नित्यं नैमित्तिकश्चैव नित्यनैमित्तिकमथा ।
“यहस्यस्य तु यत् कर्म तन्निशामय पुत्रक ॥”)
नैमित्तिकदानं, स्त्री, (निमित्तमाश्रित्य दीयते इति
दा + भावे क्युट् । अस्य निवृत्तिर्यथा ।) निमित्त-
निश्चयवदधिकारिकर्तव्यदानम् । यथा,—
“यत् पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषा करे ।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दायं सङ्गिरनुष्ठितम् ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
नैमित्तिकलयः, पुं, (नैमित्तिकः ब्रह्मणो दिवाव-
साननिमित्तवशात् यो लयः ।) प्रलयविशेषः ।
यथा,—
“चतुर्गुणसहस्रान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ।
अनादृष्टिश्च कल्पान्ते जायते शतवार्षिकी ॥
उत्तिष्ठन्ति तदा रौद्रा दिवि सप्त दिवाकराः ।
ते तु पीत्वा जलं सर्वं शोषयन्ति जगत्त्रयम् ॥
भुभुवःस्वर्गलोकसंस्था यान्ति जगं जगः ।
रुद्रो भूत्वा त्वचौ विष्णुः पातालानि दहत्यधः ॥
विष्णुर्दक्षेन्द्रलोकश्च सुखान्धोऽप्युद्वहत्यधः ।
वर्धन्ते च वर्षशतं नानावर्णा महाधराः ॥
विष्णोस्त्यजः शतं वाति वर्षाणां वायुरुर्जितः ॥
विष्णुरेकादशैव पीत्वा सर्वं ब्रह्मस्वरूपधृक् ।
शतैरनन्तासने विष्णुर्नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
सुप्ता युगसहस्रं स जगद्भूयोऽत्यजह्वरिः ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
(तथा च भागवते । ८ । २४ । ७ ।
“आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको
लयः ॥”)
नैमित्तिकज्ञानं, स्त्री, (नैमित्तिकश्च तत् खानश्चेति ।
निमित्तवशात् निमित्तमाश्रित्य विधेयं खान-
मिच्छेके ।) निमित्तनिश्चयवदधिकारिकर्तव्य-
खानम् । यथा,—
“चाक्षालश्रवणपादि सुष्टा खाना रजस्वलाम् ।
खानाहस्तु यदा खानि खानं नैमित्तिकं हि
तत् ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
नैमिषारण्यं, स्त्री, (निमिषान्तरमात्रेण निवृत्तं
आसुरं बलं यच्च तत्तत्तत् नैमिषं अरण्य-
मिति ।) अरण्यविशेषः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“तेन चक्रेण तत्सत्त्वमासुरं दौर्जयं जगत् ।
निमिषान्तरमात्रेण भस्मवद्बुद्ध्या क्षतम् ॥
एवं क्षत्वा प्रसी देवो मुनिं गौरमुखं तदा ।
उवाच निमिषेक्षेदं निवृत्तं दानवै बलम् ॥
अरण्येऽस्मिन्मन्त्रेण नैमिषारण्यसंज्ञकम् ।
भविष्यति यथायं वै ब्राह्मणानां विशेषतः ॥”
इति वराहपुराणे गौरमुखं प्रति भगवद्
वाक्यम् ॥ अपि च ।
“देशं वः संप्रवक्ष्यामि यस्मिन्देशे चरिष्यथ ।
उक्त्वा मनोभयं चक्रं स ब्रह्मा तानुवाच च ॥

चित्रमेतत्तया चक्रमनुव्रजत माचिरम् ।
यत्रास्य नैमिः शीर्ष्यते स देशः पुत्रवर्धनम् ॥
ततो सुमोच तच्चक्रं ते च तत् समनुव्रजन् ।
तस्य वै व्रजतः क्षिप्रं यच्च नैमिरशीर्ष्यते ॥
नैमिषं तत् स्मृतं नाम्ना पुण्यं सम्यक् पूजितम् ।
सिंहचारश्चसङ्कीर्णं यत्तुगन्धर्वसेवितम् ॥
स्थानं भगवतः शम्भोरेतन्नेमिषसूक्तम् ।
अथ देवाः सगन्धर्वाः सयत्नोद्विगताः ।
तपस्तपो पूरा देवा लेभिरे प्रचुरान् भगान् ॥”
इति कौर्मि ४० अध्याये वटकुलोयान् प्रति
ब्राह्मवाक्यम् ॥ (कश्चिन्नालशालाशोऽपि पाठो
दृश्यते तच्च तु ब्रह्मणा विवृष्टस्य मनोमयचक्रस्य
नैमिः शीर्ष्यते यत्रेति यत्तुपत्त्या नैमिषं नैमिष-
मेव नैमिषं तदात्म्यमरण्यमिति बोध्यम् । तथा
च वायव्ये ।
“एतन्नमोभयं चक्रं मया दृष्टं विवृष्यते ।
यत्रास्य शीर्ष्यते नैमिः स देशः तपसः शुभः ॥
इत्युक्त्वा सूर्यसङ्काशं चक्रं ब्रह्मा मनोमयम् ।
प्रतिपद्य महादेवं विसर्ज्य पितामहः ॥
तेऽपि ब्रह्मणो विप्राः प्रगल्भ्य जगतां प्रभुम् ।
प्रययुस्तस्य चक्रस्य यच्च नैमिषशीर्ष्यते ॥
तद्भक्तं तेन विख्यातं नैमिषं मुनिपूजितम् ॥”
तथा च देवीभागवते । १ । २ । २८-३० ।
“कलिकालविभीताः स्मो नैमिषारण्यवासिनः ।
ब्रह्मणाच समादिष्टाश्चक्रं दत्त्वा मनोमयम् ॥
कथितं तेन नः सर्वान् गन्धर्वान्स्य पृष्ठतः ।
नैमिः संशोध्यते यच्च स देशः पावनः स्मृतः ॥
कलेस्तत्र प्रवेशो न कदाचित् संभविष्यति ।
तावत् तिष्ठन् तत्रैव यावत् सत्ययुगं पुनः ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य गृह्णीत्वा तत्कथानकम् ।
चालयतिगन्तव्यं सर्वदेशादिदिशया ॥
प्रैत्याच चालयंश्चक्रं नैमिः शीर्ष्यते च पश्यतः ।
तनेदं नैमिषं प्रोक्तं सर्वं परमपावनम् ॥”)
नैमेषः, पुं, (नि + मेड प्रणिदाने + अच् यत् इति
यत् । ततः स्वर्यं प्रजायकम् । मिधातुना
नियन्त्रमिति, क्त्विच् ।) परिवर्तः । विनियमः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ८० ।
नैययं, स्त्री, (न्ययोधस्य विकारः ततः प्रलादिभ्यो-
ऽण ।) ४ । ३ । १६४ । इत्यण् । तस्य विधान-
सामर्थ्यात् षष्ठे न लुक् । “न्ययोधस्य च क्व
लस्य ।” ७ । ३ । ५ । इति न ट्ठित्तेजागमश्च ।
न्ययोधलम् । इत्यमरः । १० । ४ । १८० । न्ययो-
जातचमसादि । इति वीपदेवरात्मकवागीश्री ।
नैयकुवं, चि, (न्यङ्कोञ्चिकार इति । “प्राणिज-
तादिभ्योऽञ् ।” ४ । ३ । १५४ । इति विकार-
ऽञ् ।) न्यङ्कुञ्जातवक्ष्यसंज्ञादि । इति वीप-
देवरात्मकवागीश्री ।
नैययं, स्त्री, (नियतस्येदं इति । नियत + यञ् ।)
नियतलम् । नियतस्य भाव इत्यर्थे व्याप्रत्यय-
निष्पन्नम् ॥
नैयायिकः, पुं, (न्यायं गीतमादिप्रबोधिनां तर्कशास्त्र-
विशेषं अधीते वेति वा । न्याय + “कृत्वादि-

कृत्वाङ् ।” ४ । २ । ६० । इति ङङ् ।) न्यायवेत्ता ।
न्यायाधीता । तत्तुपण्यायः । स्वात्तुपादः २
साम्बादिकः २ आर्जितः ३ । इति जटाधरः ॥
(यथा, महाभारते । १ । २ । १६६ ।
“नैयायिकानां सुखेन वदन्त्यात्मवेन च ।
पराजितो यच्च बन्दी विवादेन महात्मना ॥”)
नैरन्त्यं, स्त्री, (निरन्तरस्य भाव इति । निरन्तर
+ यञ् ।) निरन्तरलम् । निरन्तरस्य भाव
इत्यर्थे व्याप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥ (यथा मनौ । ८ ।
२७१ श्लोकस्य टीकायां कुल्लभङ्गः ।
“यच्च ददति तानपि नैरन्त्याद्यपराधगोचरा
पक्षया धातयेत् ॥”)
नैरायं, स्त्री, (निरायस्य निरभिलाषस्य भावः
इति । निराय + यञ् ।) न्यायाया अभावः ।
यथा,—
“आशा हि परमं दुःखं नैरायं परमं सुखम् ।
आशया पिङ्गला वेष्ट्या लला लम्ब निरर्दकम् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्तायश्रीलक्षणजन्मसंज्ञ ८७ अः ।
(यथा, महाभारते । १ । २०५ । १२ ।
“स तु नैरायमापन्नः सदा श्लाघिसमन्वितः ।
पितामहसुपागच्छत संकुलो हयवाहनः ॥”)
नैरक्तं, चि, (निरक्तस्येदं निरक्तौ भवं वा । “अनृ-
गयनादिभ्यः ।” ४ । ३ । ७३ । इति ञङ् ।)
निरक्तसम्बन्धि । यथा, “वष्टेन च पुभितेति यस्य
ठः न ङः इति नैरक्तम् ॥” इति रामतर्क-
वागीशः ॥
(निरक्तं धन्यविशेषं वेति अधीते वा । निरक्त
वेत्ता । यथा, मनुः । १२ । १११ ।
“वेष्टियो ईतुकस्तर्को नैरक्तो धर्मपाठकः ॥”)
नैरक्तः, पुं, (निरक्तैरपत्यम् । इत्यण् ।) राक्षसः ।
(यथा, महाभारते । १ । ४६ । ५५ ।
“तस्यापि निरक्तं निर्भाया नैरक्ता येन
राक्षसाः ॥”)
पश्चिमरक्षिकोणाधिपतिः । इत्यमरः । १ ।
१ । ४३ । १ । ३ । २०० । न्योतधमते तत्कोणा-
धिपती राज्ञः । यथा,—
“सूर्यः युक्तः क्षमापुत्रः सङ्घिकेयः शनिः प्रश्री ।
सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्रागादिदिग्धोचराः ॥”
इति न्योतिस्तलम् ॥
नैरक्ती, स्त्री, (निरक्तैरियमिति । निरक्तौ अधि-
क्षाता यस्या वा । अण् ङीप् च ।) आवाची-
प्रतीच्योर्मध्या दिक् । नैरक्तकोणः । इति
राजनिर्गटः जटाधरश्च ॥ (यथा, मनुः ।
११ । १०५ ।
“सूर्यं वा शिश्रुवणावुत्तुल्लभाधाय चाङ्गली ।
नैरक्तीं शिश्रुमानिष्टेदनिपातादिजिह्वागः ॥”)
नैर्गुयं, स्त्री, (निर्गुयस्य भावः कर्म वा । निर्गुय +
यञ् ।) निर्गुयलम् । यथा, श्रीभागवते । २ ।
१ । ८ ।
“परिनिष्ठितोऽपि नेर्गुयं उत्तमशोककीलया ।
गृहीतयेता राजर्षे आस्थानं यदधीतवान् ॥”
(यथा, महाभारते । २ । १६ । १५ ।

नैवेद्यं

“गुणाभिः संशयाद्वाजन् नैवेद्यं मन्त्रसि कथम् ।
न सन्ति प्रलतेः सत्त्वादि गुणा यच्च ज्ञानयोगे ।
तत्त्वज्ञानयोगः । यथा, भागवते । ३ । ३२ । ३० ।
“ज्ञानयोगश्च मन्त्रिणो नैवेद्यो भक्तिलक्षणः ॥”
नैवेद्यं, स्त्री, (निर्मलस्य भावः । इति व्यञ् ।)
निर्मलत्वम् । (तथा च हारीतेनोक्तम् ।
“निष्कालेन जनयति तथा नैवेद्यं निर्मलकारी ॥”
विषयवेराग्यम् । यथा,—
“विषयेष्वनिसंरागो मानसो मल उच्यते ।
तेष्वेव हि विरागस्तु नैवेद्यं समुदाहृतम् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
नैवेद्यं, स्त्री, (नीलस्य भावः । व्यञ् ।) नीलिमा ।
इति सुम्बोधटीकायां रामतर्कवागीशः ॥
नैवेद्यं, स्त्री, वंशफुत्कारगुणविशेषः । यथा,—
“नैवेद्यं प्रौढता चापि सुस्वरत्नञ्च शीघ्रता ।
माधुर्यमिति पञ्चामी फुत्कारगुणाः स्मृताः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(निविडस्य भावः । निविड + व्यञ् ।) निवि-
डता च ॥
नैवेद्यं, स्त्री, (निवेदं निवेदनमर्हतीति । निवेद +
व्यञ् ।) देवाय निवेदनीयद्रव्यम् । तस्य निरुक्ति-
र्यथा,—
“चतुर्विधं कुलेशानि द्रव्यं ते षड्रसान्वितम् ।
निवेदनात् भवेत्तु नैवेद्यं तदुदाहृतम् ॥”
इति कुलार्णवे १७ उक्तासः ॥
तद्व्याख्याय यथा,—
“ससितेन सुशुद्धेन पायसेन ससर्पिषा ।
सितोदनं सकदलदध्याद्यैश्च निवेदयेत् ॥”
इति प्रपञ्चसारः ॥
तत् पञ्चविधम् । यथा,—
“निवेदनीयं यद्वद्व्यं प्रशस्तं प्रयतं तथा ।
तद्व्याहृतं पञ्चविधं नैवेद्यमिति कथ्यते ॥
भक्ष्यं भोग्यञ्च लेह्यञ्च पेयं चूष्यञ्च पच्यमम् ।
सर्वञ्च चैतन्नैवेद्यमारार्यास्त्ये निवेदयेत् ॥” * ॥
तत्र पात्रं यथा,—
“तेजस्यु च पात्रेषु सौवर्णं राजते तथा ।
ताम्रं वा प्रक्षरे वापि पद्मपत्रे च वा पुनः ॥
यज्ञदासमेव वापि नैवेद्यं स्थापयेद्बुधः ।
सर्वाभावे च मादये स हस्तघटितं यदि ॥”
इति तत्त्वसारः ॥ * ॥
तद्दानफलं यथा,—
“नैवेद्येन भवेत् स्वर्गो नैवेद्येनामृतं भवेत् ।
धर्मार्थकाममोक्षाश्च नैवेद्येन प्रतिष्ठिताः ॥
सर्वयज्ञफलं नित्यं नैवेद्यं सर्वतुष्टिदम् ।
ज्ञानं मानं पुण्यं सर्वभोग्यमयं तथा ॥
मनसापि महादेवे नैवेद्यं दातुमिच्छति ।
यो गरी भक्तियुक्तः सन् दीर्घायुः स सुखी भवेत् ॥
महामायां कदा देवीमर्चयिष्यामि शक्तितः ।
नानाविधैस्तु नैवेद्यैरिति चिन्ताफलस्तु यः ।
स सर्वकामान् संप्राप्य मम लोके महीयते ॥”
इति कालिकापुराणे । १६।१७० । अध्यायः ॥
तत्काली यथा,—

नैवेद्यं

“अर्वाकृ विस्वर्जनाद्वद्व्यं नैवेद्यं सर्वसुच्यते ।
विस्वर्जिते जगन्नाथे निर्माणां भवति चानात् ॥
पञ्चरात्रविरो सुखा नैवेद्यं सुष्ठुते सुखम् ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
तस्य स्थापनक्रमो यथा,— गौतमीये ।
“नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो वा न पृष्ठतः ॥
दक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु साधकस्य ।
पक्षश्च देवतावामे आमात्रश्चैव दक्षिणे ॥
पुरश्चरणचक्रिकायाम् ।
दक्षिणस्तु परिधाय वामे चैव निधापयेत् ।
अभोष्यं तद्वेदमं पाणीयञ्च सुरोपमम् ॥”
इति तत्त्वसारः ॥
तन्मन्त्रा यथा,—
“नैवेद्यमुदामङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां प्रदर्शयेत् ।
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठेभ्यो प्राणस्य कीर्तिता ॥
तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठेरपानस्य तु सुक्रिका ।
अनामामध्यमाङ्गुष्ठे रदानस्य तु सा स्मृता ॥
तर्ज्यनामामध्याभिः साङ्गुष्ठाभिश्चतुर्थिका ।
सर्वाभिः सा समानस्य प्राणाद्यग्नेषु योजिता ॥
तारूप्यां लपेन्मुदा प्राणादीनां प्रदर्शयेत् ॥”
इति यामलः ॥
ब्राह्मणाय तत्समर्पणं यथा,—
“साक्षात् खादति नैवेद्यं विप्ररूपी जगद्गुरुः ।
ब्राह्मणे परितुष्टे च सत्पुत्राः सर्वदेवताः ॥
देवाय दत्त्वा नैवेद्यं द्विजस्य न प्रयच्छति ।
भस्मीभूतञ्च नैवेद्यं पूजनं निष्फलं भवेत् ॥
देवदत्तं न भोक्तव्यं नैवेद्यञ्च विना हरिः ।
प्रशस्तं सर्वदेवेषु विष्णोर्नैवेद्यभोजनम् ॥”
श्रुत्वा तद्वचनविधिर्यथा,—
श्रुत्वा हरिभक्तञ्च नैवेद्यभोजनोत्सुकः ।
आमात्रं हरये दत्त्वा पाकं लब्ध्वा च खादति ॥”
इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११ अध्यायः ॥ * ॥
विष्णोर्नैवेद्यभोजनफलादि स्कान्दे ।
“लब्ध्वा चैवोपवासस्तु भोक्तव्यं दादृशीर्दिने ।
नैवेद्यं तुलसीमित्रं हृत्वाकोटिविनाशनम् ॥
पादौ ।
हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यसुदरे हरेः ।
पादोदकञ्च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
स्कान्दे ।
अमिरोमसहस्रैश्च वाजपेयशतेस्तथा ।
तुल्यं फलं भवेद्देवि ! विष्णोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥
पादोदकञ्च निर्माल्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः ।
महाप्रसाद इत्युक्ता ग्राह्यं विष्णोः प्रयत्नतः ॥
वक्त्रचयश्चपरिशिष्टे ।
पवित्रं विष्णोर्नैवेद्यं सुरसिद्धिर्धिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं सक्ता चान्द्रायणचरन् ॥
स्वदत्तमिति विशेषशोभयम् ॥ स्मृतौ ।
ब्रह्मचारिण्यहस्यैश्च वनस्थयतिभस्तथा ।
भोक्तव्यं विष्णोर्नैवेद्यं नात्र काव्या विचारणा ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
अपि च ।
“विष्णोर्नैवेद्यं पुण्यं नैवेद्यं वा फलं जलम् ।

नैवेद्यं

प्राप्तिमात्रेण भोक्तव्यं त्यागेन ब्रह्मज्ञानेन ॥
अदृशीर्भट्टविष्णोर्नैवेद्यं भाग्येनोपस्थितं शुभम् ॥
प्राप्तिमात्रेण यो भुङ्क्ते भक्त्वा विष्णुर्नैवेद्यम् ।
पुंसां शतं ससुखं जीवन्मुक्तः स्वयं भवेत् ॥
विष्णोर्नैवेद्यभोजी यो नित्यं वा प्रणमेद्हरिम् ।
पूजयेत् स्तौति वा भक्त्वा स विष्णुसदृशो भवेत् ॥
पुंश्चलममवीरान् श्रद्धाश्रद्धाभवेन च ।
यद्देवर्नैवेद्यञ्च दृष्ट्वा मांसमभक्षणम् ॥
शिवलिङ्गप्रदत्तान् यदन्नं श्रद्धयाजितम् ।
चक्रित्सकङ्किणान् देवलाभं तथैव च ॥
कन्याधिक्रियणामन्नं यदन्नं योनिजीविनाम् ।
अशुद्धाभं पर्युषितं सर्वभक्ष्यावशेषकम् ॥
श्रद्धापतिद्विजान्श्च वृषवाहद्विजान्श्च ।
अदीक्षितद्विजानाञ्च यदन्नं श्रद्धाद्विजानम् ॥
अगत्यागामिनाञ्चैव द्विजानामन्नमेव च ।
मित्रद्वयं ज्ञतन्नामन्नं विष्वासावातिनाम् ॥
मिथ्यासाध्यप्रदानाञ्च ब्राह्मणान्नात्थेव च ।
एतत् सर्वं विशुध्यते विष्णोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ६० अध्यायः ॥ * ॥
“विष्णोर्नैवेद्यमन्नेन यद्व्याः सर्वदेवताः ।
पितरोऽतिथयश्चैवमिति वेदेषु विष्णुतम् ॥
अमृतं सर्ववस्तूनां मिष्टं सारं सुदुर्लभम् ।
विष्णोर्नैवेद्यमन्नेन कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥
यद्व्याः तन्नेवेद्यं यो भुङ्क्ते साधुसङ्गतः ।
षष्टिवर्षसहस्राणां प्राप्नोति तपसां फलम् ॥
यो नैवेद्यं हरिं भुङ्क्ते भक्त्वा सुतञ्च नित्यशः ।
किं वा तपस्या सुतरां स हरिस्तजसा समः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६० अध्यायः ॥
शिवनैवेद्ये विशेषो यथा, ब्रह्मचर्यरूपपरिशिष्टे ।
“अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पक्वं पुण्यं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलास्यशान्तं सर्वं याति पवित्रतान् ॥
शालग्रामशिलायां शिवपूजने तदग्राह्यम्
इत्युक्तत्वं ॥” कालिकापुराणे ।
“यो यद्देवाचनरतः स तन्नेवेद्यभक्तः ।
केवलं सौरभ्ये तु वैष्णवो नैव भक्षयेत् ॥”
वैष्णवपदमन्यदेवोपासकपरम् ।
‘समानमन्यनैवेद्यं भक्षणं देवदेवतः ।’
एतदन्वोत्तरपरम् । नन्दिकेश्वरपुराणे ।
‘दत्त्वा नैवेद्यवज्रादि नादृशीत कथञ्चन ।
त्यक्तव्यं शिवसुहृदस्य तदाहने न तत्फलम् ॥’
इति शिवदत्ते विशेषः ॥” इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
स्वदत्तशिवनैवेद्यस्यापि भक्त्वा भक्षणत्वमुक्तं यथा,
“रोमं हरति निर्माल्यं शोकस्तु चरणोदकम् ।
अशेषं पातकं हन्ति शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥”
इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी ॥
शिवनैवेद्यस्याप्याह्वयकारणं यथा,—
राधिकोवाच ।
“एवम्भूतस्य च विभो ! सर्वेभ्यः महात्मनः ।
न शस्तं कथमुच्छिष्टं ब्रह्मि पन्थेऽहमन्नम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
अथ देवि ! प्रवक्ष्यामि त्विहाहं पुरातनम् ।

पापेभ्योऽनां दहने ज्वलदग्निप्रखोपमम् ॥
सन्तु कुमारी वैकुण्ठमेकदा च जगाम ह ।
दर्शं भुक्तवन्तश्च नायं नारायणं ह्रिजः ॥
तुष्टाव गृष्टेः स्तोत्रेण प्रणम्य भक्तितो मुदा ।
अवशेषं ददौ तस्मै सन्तुष्टो भक्तवत्सलः ॥
प्राप्तमात्रेण तत्रैव भुक्तं तत्रैव किञ्चन ।
किञ्चिद्वरश्च बन्धना भक्षणाय च दुर्लभम् ॥
सिद्धाश्रमे च तद्दत्तं गुरवे शूलपाणिने ।
भक्ष्येकाश्च तत् सर्वं भुक्तं प्राप्तिमाश्रितः ॥
मुक्ता मुदुर्लभं वस्तु नगर्तं प्रेमविह्वलः ।
पुलकाशितसर्वाङ्गः सन्भुजेनो मुदान्वितः ॥
गायन्मम गुणं भक्षा सुकण्ठः पञ्चवक्त्रतः ।
रागभेदेकतानेन तालमानेन सुन्दरम् ॥
पपात हमरुहस्तात् शूलश्च व्याघ्रचर्म च ।
स्वयं निपतौ पञ्चाक्षरं सद्भक्त्यामवाप च ॥
अतोऽवकमनीयेतदध्यानेकमानसः ।
सहस्रदलमधस्थं मां पश्यन् कृतरोरुहे ॥
एतस्मिन्नन्तरे देवी दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ।
मुदा जगाम शीघ्रं तत् प्रसन्नवदनेज्जना ॥
रुदन्तं रुद्धिर्दत्तं दृष्ट्वा निपतन्तश्च भक्तितः ।
प्रहस्य वार्त्ता पप्रच्छ कुमारं शूलपाणिनः ॥
सर्वं तां कथयामास कुमारः संपुटाञ्जलिः ।
शुत्वा चुकोप सा देवी शिवं प्रस्फुरिताधरा ॥
तां श्रुमुमुदता देवीमुत्थाय च त्रिलोचनः ।
बोधयामास विविधं तुष्टाव संपुटाञ्जलिः ॥
शुत्वा मनोहरं स्तोत्रं न शशाप शिवं शिवा ।
दुष्टचक्रे तदुच्छिष्टमभक्ष्यं विदुषामपि ॥

पाञ्चलवाच ।

सुचिरश्च तपस्तप्तमया लब्धस्त्वमीश्वरः ।
त्वया विष्णोः प्रसादेन वञ्चिताहं कथं विभो ॥
यतो न दत्तमेवैतं विष्णोर्मह्यं त्वयाधुना ।
अतो मत्तो गृह्णाणेत्तत् फलमेव महेश्वर !
अद्यप्रभृति ये लोका नैवेद्यं भुञ्जते तव ।
ते जन्मेकं सारमेया भविष्यन्त्येव भारत ॥
इत्युक्त्वा पार्श्वतो मानादरोद पुरतो विभोः ।
दृष्टिः पपात तत्कण्ठे नीलकण्ठो बभूव सः ॥
तदा शिवः शिवो भक्त्या तत्त्वा वक्षसि सादरम् ।
तन्मानभङ्गं स्तोत्रेण विनयेन चकार ह ॥
करेण चक्षुषोर्नोरं संभ्रम्य च पुनः पुनः ।
बोधयामास विविधैर्नैवेद्यान्मनोहरैः ॥
परितुष्टा च सा देवी भर्तारं समुवाच ह ।
कलेवरश्च त्वत्पामि नैवेद्येन विना हरैः ॥
विभर्म्मि देहं सततं तव सौभाग्यवद्वितम् ।
कथं वक्षामि सौभाग्यरहितश्च कलेवरम् ॥
अपूर्वम् तु नैवेद्यं जन्मदृष्टुं नराहरम् ।
हर्तं दुष्टं यत्कस्मान् पश्य देहं त्वजामि च ॥
लिङ्गोपरि च यद्दत्तं तद्देवाद्यात्मोन्मत्तम् ।
सुपवित्रं भवेत्तत्र विष्णोर्नैवेद्यमश्रितम् ॥
इत्येवमुक्त्वा सः देवी देहं त्यक्तुं समुद्यता ।
ब्रह्मो हरस्तम्भुरतः सुत्वा च स्वीकृतार ह ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्ण जन्मखण्डे ६० अः ॥
तत्कारणान्तरं यथा,—

श्रीदेववाच ।

“दुर्लभं तव निर्मात्यं ब्रह्मादीनां लपानिधि ! ।
तत् कथं परमेशान । निर्मात्यं तव दूषितम् ॥
ईश्वर उवाच ।
माभिमर्भेमहादेवि । ज्ञानसारं यद्यु प्रिये ।
एतज्ज्ञानं महादेवि । सारासारं परात्परम् ॥
पञ्चभूतात्मकं देवि मुखं मे परिकीर्तितम् ।
मध्यस्थानं स्थितं तत् तत्मुखं परमेश्वरि ! ॥
श्यामलं तत्तु ईशानं सदा ऊर्ध्वं सुचिह्नितम् ।
कालाभिस्तुपिणं तत्तु सञ्ज्ञाशक्तियं सदा ।
तन्मोमयं महेशानि मुखं भुञ्जते वरानने ! ॥
चोरोदमन्यते देवि उत्थितं गरलं विषम् ।
उत्थितं गरलं यत्तु ब्रह्माक्षनाशकारकम् ॥
तदेव गरलं देवि हस्ते लब्धं तु तद्विषम् ।
लब्ध्वाञ्जननिभं देवि गरलं जलवत्तदा ॥
मम हस्ते महेशानि आविरासीत् सुचिह्नितम् ।
ततः करतलीलया तद्विषं परमेश्वरि ॥
निपीय तद्विषं सुप्तं त्रीक्ष्णं ब्रह्माक्षनाशकम् ।
ततः श्याममुखे देवि न पीत्वा तद्विषं प्रिये ॥
तद्विषं कण्ठदेशे तु स्थितं हि सर्वदा मम ।
ततःप्रभृति देवेशि मुखं ज्वालायते सदा ॥
कण्ठे तु कण्ठं भूत्वा सदा तिष्ठति कामिनि ।
ततःप्रभृति देवेशि नीलकण्ठत्वमाप्नुयाम् ॥
ईशानं मनुमुखं देवि परं ब्रह्म वरानने ।
प्रत्यङ्गिरामयं देवि मनुमुखं कमलानने ॥
साक्षात् ज्योतिर्मयी देवी सदा मे मुखसंस्थिता ।
पञ्च वा यदि वा पुण्यं जलं वा वरवर्णिनि ॥
अन्यं हि परमेशानि उपचारं मनोहरम् ।
यो दद्यात् परमेशानि मनुमुखोपरि पाञ्चनि ॥
अग्राह्यं तत्तु निर्मात्यं साक्षाद्ब्रह्ममयं ततः ।
एतत्तु परमेशानि निर्मात्यं यस्तु धारयेत् ॥
स भयो जायते देवि निष्कृतिर्नास्ति तत्र वै ।
अग्राह्यं मम निर्मात्यं अतएव वरानने ॥
यद्दत्तं मनुमुखे देवि पुण्यं वा पञ्चमुत्तमम् ।
तन्निर्मात्यं महेशानि गृह्णीयात् शिरसा सदा ॥
स ब्रह्मतेजसा तस्य समतां याति सुखिनि ।
न दद्याद्यदि देवेशि । उपचारं सुचिह्नितम् ॥
लिङ्गोपरि वरारोहे ! यच्च तस्य सुचिह्नितम् ।
निगदासि यद्यु प्रौढं वचनं मम कामिनि ॥
स एव नारको भूत्वा नरकं सर्वदाप्रयात् ।
अशेषनरकं भूत्वा अशेषयोनिमाव्रजेत् ॥
अशेषम्यावरं देवि जलमश्न तथा प्रिये ।
मुक्त्वा तु सर्वपापान् स अशेषक्रिमिनां ब्रह्म ॥
यद्यु देवि प्रवक्ष्यामि उच्छिष्टं मम पाञ्चनि ।
उपचारं स्थापयित्वा पूतं पाञ्चान्तरे प्रिये ॥
कृत्वा तु मन्त्रपूतं हि उपचारं निवेदयेत् ।
वामदेवादि देवेशि मुखेपु वरवर्णिनि ॥
भक्षणं मम देवेशि ब्रह्माक्षदृष्टिकारकम् ।
एतद्दत्तं परमेशानि । ब्रह्मादीनां मुदुर्लभम् ॥
असुचिन्वा सुचिन्वापि उच्छिष्टं मन्त्रयद्यदि ।
स एव परमाराध्यः साक्षाद्ब्रह्म सुचिह्नितम् ॥
उच्छिष्टमभक्ष्ये कामी स एव श्रीसदाशिवः ।

निर्मात्यं दृढभक्तिव्यादुष्यतीवाहृष्टु पाञ्चनि ॥
प्रथमं विष्णवे दत्त्वा विष्णुमन्त्रेण सुन्दरि ।
निर्मात्यं मम देवेशि विष्णोर्पाञ्च वरानने ॥
देवास्तु रमणुष्याच्च गन्धर्वाः किन्नरादयः ।
ते सर्वे परमेशानि वराकाः सुमनुजयः ॥
निर्मात्योपु च देवेशि । अधिकारी कथं भवेत् ॥”

इति लिङ्गाध्यायतन्त्रे । ११ । १४ । पटलः ॥

नैवेशिकं, को, (निवेशाय गाह्यंवाय हितम् ।
निवेश + ठक् ।) निवेशनायं गाह्यंवाय यत्
कथा दीयते तत् । इति मिताचरा ॥ यथा,
याज्ञवल्क्यः । १ । २९० ।

“भूदीपांश्चात्रवस्त्राभस्त्रिजसर्पिःप्रतिश्रयान् ।

नैवेशिकं सर्वधुष्यं दत्त्वा सर्गे मज्जीयते ॥

निवेशसम्बन्धिनि, नि ।

नेश, नि, (निशायादयम् । निशा + “तस्यैदम्”

४ । १ । २९० । इति अथ ।) निशासम्बन्धि ।

(यथा, हज्जतुसंज्ञितायाम् । ४ । २ ।

“सलिलमये शशानि रवदीर्घतपो भस्त्रिता

जम्भी नेशम् ।

नपयन्ति रपणोदरनिहिता रव मन्त्रि-

स्थानः ॥” ॥

निशाया भवम् । निशा + “निशाप्रदीपाभ्याम्”

४ । १ । २४ । इति पक्षे अथ ।) निशाभवम् ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, मनुः । ५ । १०५ ।

“पूर्वां सत्यां जपंस्तिरुक्तेषामेनो व्यपीडितम् ।

पश्चिमात् समासीनो मलं हन्ति दिवाह्नतम् ॥”

नेशिकं, नि, (निशाया भवम् । निशा + “निशा

प्रदीपाभ्याम्” ४ । १ । २४ । इति ठक् ।)

निशाभवम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (निशा-

यापकम् ॥ स्त्रियां ङीप् । यथा, मनुः ।

५ । ४० ।

“नृलामज्जतपुङ्गवां विमुहुरिषिकी श्रुता ॥”

नैशिकं, नि, निश्चितम् । निश्चितस्य भाव इत्यर्थे

काप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

नैषधः, प्र, (निषधानां राजा । निषध + अण् ।)

नगराणां । इति निष्काण्डशेषः । (यथा, महा-

भारते । १ । ४१ । १६ ।

“तस्याः समीपे तु नरं प्रशंसतुःकृतुं हन्ता ।

नैषधस्य समीपे तु दमयन्ती पुनः पुनः ॥”

निषधदेशाधिपतिः । यथा, रघुः । १८ । १ ।

“स नैषधस्याधपतेः सुताया-

सुतुपाद्यामास निषधश्चक्रः ॥”

यथैविशेषः । जम्बूदीपचरोऽयोधस्तु स्वपुत्राय

हरिवर्षाय यथैवेतदुक्तवान् । यथा, विष्णु-

पुराणे । २ । १ । २० ।

“तृतीयं नैषधं वधं हरिवर्षाय दत्तवान् ॥”

नैषधं नलमभिज्ञत्वा जतो यस्याः नैषध + अण् ।

स्वनामख्यातो हर्षदेवविरचितो दार्पिण्यमगा-

त्तक, काश्यायविरचितः । यथा,—

“उदितं नैषधं काशिकं माधवः ऊच भारविः ॥” ॥

निषधानामयमिति । “तस्यैदम्” ४ । १ । २५ ।

इत्यण् ।) निषधसम्बन्धिनि, नि ॥

नौपदवा.

नैष्किकः, पुं, (निष्कं खर्चं दीनारे तदगारे वा नियुक्तः । निष्क + "तत्र नियुक्तः ।" ४।४। ६८ । इति ठक् ।) कृष्याध्यक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ७ । टङ्कपतिः । पुरुषाणादिकृष्यं गठितं रजतं कृष्यं तस्याध्यक्षः । इति भरतः ॥ (जि, निष्कं च क्रीतं निष्कस्य विकारो वा । "क्रीत-वत् परिभाषात् ।" ४।३।१५६ । इत्यभि-देशात् "असमास निष्कादिभ्यः ।" ५।१।२० । इति ठक् । निष्कक्रीते । निष्कविकारे ॥)
नैष्ठिकः, जि, (निष्ठा विद्यतेऽस्तीति । निष्ठा + मत्वर्थेऽयत्तक ।) ब्रह्मचर्यं कृत्वा यावज्जीवं "गुरुकुले यो वसति सः । यथा,—
नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसिष्ठाचार्यसन्निधौ ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्या वैश्वानरेऽपि वा ॥
अनेन विधना देहं साधयेद्विजितेन्द्रियः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥"
इति ब्रह्मपुराणम् ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २२२ । २७ ।
"प्रतयोजनविचारं न शक्ताः सर्ववानराः ।
क्रान्तं तोयनिधिं वीरा नैवा वो नैष्ठिकी मतिः ॥"
नैसर्गिकः, जि, (निसर्गादागतः । निसर्ग + ठक् ।)
स्वाभाविकः । (यथा, रघुः । ५ । १७ ।
"रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं
तदेव नैसर्गिकसुव्रतत्वम् ॥")
यथाच कल्किपुराणे २६ अध्याये ।
"पृथ्वात्मन्नामयं भक्तिः क लब्धा परमात्मनः ।
कस्य वा प्रियता राजन् किंवा नैसर्गिकी तव ॥"
नैष्किप्रकः, जि, (निष्किप्रः खड्गः प्रहरण-मस्य । निष्किप्र + "प्रहरणम् ।" ४।४।५७ ।
इति ठक् ।) खड्गधारी । निष्किप्रेन प्रह-रति यः । तत्पर्यायः । असिहेतिः २ । इत्य-मरः । २ । ८ । ७० । असिहेतिकः ३ । इति शुद्धरत्नावली ॥
नौ, य, (नव + ङी) नवि । अभावः । इत्य-मरः । ३ । ४ । ११ ॥ (यथा, अपराधभञ्जन-स्तोत्रे । ७ ।
"नौ प्रथमं स्मार्तकर्म प्रतिदिनगहनं प्रत्यवाया-कुलारम्भम् ॥")
नोधाः, [सु] पुं, (न्वते कृत्यते इति । सु + "नुवो धुट् च ।" उणा ४ । २२५ । इति आसिः धुट् च । यदा, नवं दधातीति । नव + धा + असुन् । नवशब्दस्य नोभावश्च । इति यास्कः ।) ऋषि-भेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६१ । १४ ।
"उपो वेनस्व जोगुषान् ओषिं
सद्यो भुवहीष्याय नोधाः ॥")
नोपस्थाता, [ऋ] जि, (न उप समीपे तिष्ठतीति । स्था + लृच् ।) दूरस्थः । न उप समीपे तिष्ठति यः सः ॥ ऋणाधिक्येति । यथा,—
"अन्यथादी क्रियादेवी नोपस्थाता निरुत्तरः ।
आकृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥"
इति मिताक्षरायां व्यवहारमाह्वका ।

नौः, ङी, (नुद्यतेऽनवेति । नुद प्रेरणे + "स्वा-दिभ्यो ङीः ।" उणा २ । ६४ । इति ङीः ।)
नौका । इत्यमरः । १ । १० । १० ॥ यथा, महा-भारते । १ । १५० । ४—५ ।
"ततः स प्रेषितो विद्वान् विदुरेण नरस्तदा ।
पार्थानां दर्शयामास मनोमातृगामिनीम् ॥
सर्ववातसङ्घां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् ।
शिवे भागीरथीतीरे नरेन्द्रियभिः क्षताम् ॥"
एतेन यन्त्रवाहिता नौका प्रतीयते । कलेर नौका इति इतिमोद इति च यस्याः प्रसिद्धिः ॥
नौका, ङी, (नौरेव । नौ + स्वार्थे कन् ।) नद्यादि-सम्पन्नार्थकाळादिनिमित्तयानविशेषः । वारि-रथः । इति त्रिकाण्डशेषः । तत्पर्यायः । नौः २ तरिका ३ तरण्यः ४ तरणी ५ तरिः ६ तरी ७ तरखी ८ तरखः ९ पादालिन्दा १० उत्तमवा ११ होडः १२ वाघूः १३ वाळ्टः १४ बहिन्नम् १५ पोतः १६ इति शुद्धरत्नावली ॥ बह्वन् १७ । इति जटाधरः ॥ * ॥
अथ निष्यदयानोद्देशः ।
"नौकायां निष्यदं यानं तस्य लक्षणमुच्यते ।
अस्यादिकानु यदयानं स्थले सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
जले नौकेव यानं स्यादतस्तां यन्त्रतो वहेत् ॥"
अथ कालः ।
"सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे
चरे विलम्बे मकरादिघटके ।
ऋतुलभ्यसम्पत्तिरेकतोऽन्ये
वदन्त नौकाघटनादि कर्म ॥ * ॥
अश्विखराशुसुधानाधिपूर्णा-
मित्रधनाद्युत्तमे शुभलभ्ये ।
तारकयोगातिथीशुविशुद्धौ
नौगमनं शुभदं शुभवारे ॥" * ॥
"पृथ्वायुर्ज्वलग्निता पृथ्वातिष्ठतुर्विधा ।
समासेनैव गद्गिनं तेषां काष्ठं चतुर्विधम् ॥"
तद्यथा,—
"लघु यन् कोमलं काष्ठं सुघटं ब्रह्मजाति तत् ।
दृढाङ्गं लघु यन् काष्ठमघटं क्षत्रजाति तत् ॥
कोमलं गुरु यन् काष्ठं वैश्यजाति तदुच्यते ।
दृढाङ्गं गुरु यन् काष्ठं शूद्रजाति तदुच्यते ॥
लघुगुह्ययोगेन हिजातिः काष्ठसंग्रहः ॥
क्षत्रियकाष्ठेष्वेतिता भोजमते सुखसम्पदं नौका
अन्ये लघुभिः सुदृढैर्विदधति जलदुष्यदे
नौकाम् ॥
विभिन्नजातिव्यकाळाता
न श्रेयसे नापि सुखाय नौका ।
नैवा चिरं तिष्ठति पथ्यते च
विभिद्यते वारिण्य मज्जते च ॥
न सिन्धुगाढाहति लौहवन्धं
तस्मोहकान्तेर्जियते हि लौहम् ।
विपद्यते तेन जलेषु नौका
गुणेन बन्धं निजगाद भोजः ॥"
अथ लक्षणानि ।
"सामान्यश्च विशेषश्च नौकाया लक्षणद्वयम् ॥"

अथ सामान्यम् ।
"राजहस्तमितायामा तत्पादपरिबाहिनी ।
तावदेवोन्नता नौका क्षुद्रेति गद्गिता बुधेः ॥
अतः सार्द्धमितायामा तदर्हपरिबाहिनी ।
त्रिभागेकोल्यता नौका मध्यमेति प्रचक्षते ॥
क्षुद्राय मध्यमा भीमा चपला पटलाभया ।
दीर्घा पञ्चपुटा चैव गर्भरा मथ्यरा तथा ॥
नौकादशकमित्यक्तं राजहस्तैरनुक्रमम् ।
एकेकद्वयेः सार्द्धं च विजानीयात् द्वयं द्वयम् ॥
उन्नतिश्च प्रवीणा च हस्तादर्होऽप्रसम्भिता ।
अत्र भीमाभयाचैव गर्भरा चाशुभप्रदा ॥
मथ्यरापरतो यास्तु तावामेवाशुधौ गतिः ।
तासां गुणस्तु संक्षेपात् दृढता च प्रकीर्तिता ॥"
अथ विशेषः ।
"दीर्घा चैवोन्नता चेति विशेषे द्विविधा भिदा ॥"
तत्र दीर्घा यथा,—
"राजहस्तद्वयायामा अर्धांशपरिबाहिनी ।
नौकेयं दीर्घिका नाम दशाङ्गोन्नतापि च ॥
दीर्घिका तरणिलोला गत्तरा गामिनी तरिः ।
जङ्गला प्राविनी चैव धारिणी वेगिनी तथा ॥
राजहस्तेकेकद्वया नौकानामानि वै दश ।
उन्नतिः परिणाहश्च दशाष्टांशमितौ क्रमात् ॥
अत्र लोला गामिनी च प्राविनी दुःखदा भवेत् ।
लोलाया मानमारभ्य यावद्भवति गत्तरा ॥
लोलायाः फलमाधत्ते एवं सर्वान् निर्णयः ।
वेगिन्याः परतो या तु सा शिवायोत्तरा यथा ॥"
भोजोऽपि ।
"नौकादीर्घं यथेष्टं स्यात्तत्रानि विवर्जयेत् ।
हस्तसंख्या परिगण्या वसुदेव्यहोत्तरे ॥
घट्टात्तरमिता नौका कुलं हन्ति बलं धनम् ।
नवतेरुत्तरे यापि या चत्वारिंशतेः परा ॥
एतेन चत्वारिंशतिघट्टिनवतिसंख्या तत्परतो-
ऽपि ।
यावदपरदशकं तावदेव तत्फलमिति ।"
इति दीर्घा ।
अथोन्नता ।
"राजहस्तद्वयमिता तावत् प्रसरकोन्नता ।
इयम्बुद्धिभिदा नौका क्षेमाय पृथिवीमुज्जाम् ॥
जङ्गान्बुद्धिं सर्वमस्त्री गर्भिणी मथ्यरा तथा ।
राजहस्तेकेकद्वया नाम पञ्चत्रयं भवेत् ॥
अत्रान्बुद्धिं गर्भिणी च निन्दितं नामयुग्मकम् ।
मथ्यरायाः परा यास्तु ताः शुभाय यथोद्भवम् ॥"
भोजोऽपि ।
"वायान्तरतो मानं नौकानामुभं वहेत् ।
पञ्चाशद्दुक्काचं धननाशं त्रयोदशम् ॥"
इत्युन्नता ॥ * ॥
"धात्वादीनामतो वक्ष्यं निर्णयं तरिसंश्रयम् ।
कनकं रजतं ताम्रं चितयं वा यथाक्रमम् ॥
ब्रह्मादिभिः परिगण्य नौकानिष्यककर्मणि ।
चतुःशृङ्गा त्रिशृङ्गाभा द्विशृङ्गा चैकद्विजिगी ॥
सितरत्नापीतनीलवर्णाश्च द्ययाक्रमम् ।
केशरी महिषो गामो द्विरदो व्याधयश्च च ॥

नौका

पक्षी भेको मनुष्य एतेषां वदनाशकम् ।
नावां सुखे परिचर्य आदिद्यादिष्टा भवाम् ॥
कलसो दर्पणश्चक्षुर्दृष्टानां भवौभुजाम् ।
हंसः केकी मुकः सिंहो गजोऽहिर्वाघवट-
पदौ ॥

आदिद्यादिष्टाणां नौकापरि परिचर्यसेत् ॥ ३ ॥
नौकासु मन्त्रिविद्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
सुक्तास्तवकेयुक्ता नौका स्यात् सर्वतो भद्रा ।
तत्संस्था चेदथ रसवेदयसम्मिता क्रमशः ॥
कनकादीनां माला जयमालेति गद्यते सङ्घिः ।
ब्रह्मचर्ये द्वितये एकेके वैश्वभूदयोनी ॥ ४ ॥
निर्गृहं सगृहं वाथ तत् सर्वं द्विविधं भवेत् ।
निर्गृहं पूर्वमुद्दिष्टं सगृहाणि यथा शृणु ॥
सगृहा त्रिविधा प्रोक्ता सर्वमध्यायमन्दिरा ।
सर्वतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया सर्वमन्दिरा ॥
राज्ञां कोशाश्चनारीणां यानमत्र प्रशस्यते ।
मध्यतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया मध्यमन्दिरा ॥
राज्ञां विलासयात्रादि वर्षासु च प्रशस्यते ।
अग्रतो मन्दिरं यत्र सा ज्ञेया त्वयमन्दिरा ॥
चिरप्रवासयात्रायां रणे काले घनाश्रये ॥
मन्दिरमानं नौकाप्रसरत एवाहभागतो न्यूनम् ।
भोजसु ।

दीर्घवृत्तवसुवट् दिवाकरा-
नेकदिद्रुवमिता यत् नमम् ।

राजपञ्चभुजसम्मिलित-
मन्दिरं तरिगते महीभुजाम् ॥

भास्करादिकदृष्टा भुवां पुनर्धातुनिर्गमनमत्र
नवदण्डवत् ॥
काष्ठजं धातुजं चैव मन्दिरं द्विविधं भवेत् ।
काष्ठजं सुखसम्यक्ते विलासे धातुजं मतम् ॥
अत्र शय्यासनदीनां मयूरीलोचयोरपि ।
अन्येषाञ्चैव सुनिभिनर्गयः पूर्ववत्तमः ॥
दिश्यात्रमिदमुद्दिष्टं नौकालक्षणमग्रजम् ।
प्रधानेष्वेव नियमः अप्रधाने न निर्णयः ॥
लघुता दृढता चैव गामित्याच्छ्रिता तथा ।
समतेति गुणोद्देशो नौकानां संप्रकाशितः ॥
एवं विचिन्त्य यो राजानौकायानं करोति च ।
स चिरं सुखमाप्नोति विजयं समरे श्रियम् ॥
योऽज्ञानादप्यथा यान नौकानां कुरुते वृषः ।
तस्येतानि विनश्यन्ति यशो वीर्यं वनं धनम् ॥
इति निष्पद्यानोद्देशे नौकायानम् ॥ ५ ॥

जघन्यजलयात्रानि यथा,—

“नौकाश्रयो जले यानं जघन्यमिति गद्यते ।
तद्देहा बहवस्ते तु पाश्चात्यानां प्रकीर्तिताः ॥
द्रोणीरूपं यद्दानं द्रोणीयानन्तदुच्यते ।
प्रटोभिर्घटितं यानं प्रटोनीकेति गद्यते ॥
तुम्बादेस्तु फलेयानं फलयानं प्रचक्ष्यते ।
चम्भेभिस्तु पूर्णैश्चम्भयानं तदुच्यते ॥
यानं यत्तु पुर्णवृत्तयानमनुच्यते ।
जलुभिः सलिलं यानं जलुयानं प्रचक्ष्यते ॥
बाहुभ्यां सलिलेद्वारि जलुभ्यो न निर्णयः ॥
इति युक्तिरूपतरौ निष्पद्यानोद्देशः ॥

६२६

न्यग्रोध

नौकादण्डः, पुं, (नौकायाः परिचालनार्थं यो
दण्डः ।) चेपखी । इत्यमरः । ११. १. १३ ॥ चारु
इति ध्वनी इति गगी इति च भाषा ॥
नौतार्यं, त्रि, (नावा नौकया तार्यं तरणीयम् ।)
नाथम् । नौकागम्यदेशादि । इत्यमरः । ११. १. १० ॥
न्यकायका, स्त्री, (न्यक् क्रियते तस्यै पृथोदरात्
कलोपे आधुः । शङ्कतकोटः । विहाक्रिमिः ।
इति हारावली । १६३ ॥ (कश्चित् न्ययकारका
इति पाठः ।)

न्यकारः, पुं, (न्यक् क्रियते इति । छ + घञ् ।)
न्यकरखम् । तत्पर्यायः । अवज्ञा २ परीहारः ३
परिहारः ४ पराभवः ५ अपमानम् ६ परि-
भवः ७ निरस्कारः ८ निरस्त्रिया ९ अवहेला
१० हेला ११ अवहेलनम् १२ हेलनम् १३
अनादरः १४ अभिभवः १५ छलनं १६ छल-
नम् १७ रीढ़ा १८ अभिभूतिः १९ निजतिः २०
अखलनम् २१ अखलनम् २२ नौकारः २३
अवहेलनम् २४ अमाननम् २५ छेपः २६ निकारः
२७ धिक्कारः २८ इति शब्दरत्नावली ॥ विमा-
नना । इति कालिदासः ॥ (यथा, महा-
नाटके । ६ । १४ ।

“न्यकारो न्ययमेव मे यदरयस्तथाप्यसौ तापसः
सोऽप्यनेव निहन्ति राजसकुलं जीवत्यहो
रावणः ॥”

न्यसं, स्त्री, कान्तं नाम् । लघम् । निहते, त्रि ।
इति मेदिनी । घ, १६ ॥

न्यसः, पुं, (नौयते अतिशी यस्य । यच् समासः ।)
महिषः । इति मेदिनी । घ, १६ ॥ आमद्वयः ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

न्यग्रोधः, पुं, (न्यक् रणद्धि इति । रध् + अच् ।)
वटवृक्षः । (यथा, भागवते । ४ । ६ । १६ ।
“पनसोऽहिराश्वत्थपत्तन्यग्रोधश्चक्रुः ॥”)
आमपरिमाणम् । इत्यमरः । १० । ४ । ३२,
३३ । ६५ ॥ शमीवृक्षः । इति मेदिनी । घ, ३२ ॥
विषयर्षी । मोहनाश्रीतिः । इति विश्वः ॥
(उग्रसेनरूपपुत्राणामन्यतमः । यथा, हरि-
वंशे । ३७ । ३० ।

“नवीग्रसेनस्य सुताकीर्षी कंसस्तु पूर्वजः ।

न्यग्रोधश्च सुतामा च कल्कः शल्लः सुभूमिः ॥”

न्यग्रोधपरिमङ्गलः, पुं, (न्यग्रोधः आमः परि-
मङ्गलं परिणाहो यस्य ।) आमपरिमितोऽप्य-
परीणाहः पुरुषः । अनादृष्टाः पुरुषास्तानामुगे
चक्रवर्तिन आसन् । यथा, मातस्य १. २८ अ. ।
“महाप्रभुधराश्चैव जेतायां चक्रवर्तिनः ।
सर्वलक्षणसम्पन्ना न्यग्रोधपरिमङ्गलाः ॥
न्यग्रोधौ तु स्तूतौ बाहु यामो न्यग्रोध उच्यते ।
यामेन उच्छ्रयो यस्य अध ऊर्ध्वं दृष्टिनः ।
समोच्छ्रयपरीणाहो न्यग्रोधपरिमङ्गलः ॥”
(अपिच । भट्टटोकायां भरतमल्लिकधृतादि-
पुराणवचनम् ।

“प्रसारितभुजस्तुह मन्त्रभागदयान्तरम् ।

उच्छ्रायेण समं यस्य न्यग्रोधपरिमङ्गलः ॥”

न्यसं

न्यग्रोधपरिमङ्गला, स्त्री, (न्यक् रणद्धि इति न्यग्रोधं
अधःप्रकृतं परितो मङ्गलं नितम्भमङ्गलम्
यस्याः । यदा न्यग्रोधस्य वटस्य इव परिमङ्गलं
परिणाहो नितम्भभागे यस्याः ।) अङ्गना-
विशेषः । यथा,—
“लनौ मुकटिनौ यस्या नितम्बे न विशालता ।
मध्ये लोखा भवेद्या सा न्यग्रोधपरिमङ्गला ॥”
इति शब्दमाला ॥

(तथाच भट्टिः । ४ । १८ ।

“योऽपि वृन्दारिका तस्य दयिता हंसनादिनी ।
हृत्स्विकाश्चमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमङ्गला ॥”

न्यग्रोधा, स्त्री, (न्यक् रणद्धि इति । रध् + अच् ।
टाप् ।) न्यग्रोधी । इति शब्दरत्नावली ॥
(पद्मोद्योऽस्या यथा,—

“दम्पदम्बरपङ्गी स्यात्तुङ्गलोऽथ सुकूलकः ।

द्रवन्ती नामतश्चिन्ता न्यग्रोधा मधिकाह्वया ॥”

इति चरके कल्पम्याने हादशोऽध्याये ॥

न्यग्रोधी, स्त्री, (न्यक् रणद्धि इति । रध् + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् इति प्राचः ।) उपचिन्ता ।
इत्यमरभरतौ ॥ इन्द्रकान्तो इति भाषा ।
युलङ्गुडी इति कश्चित् ।

न्यघ, [च] त्रि, (नितरामचतौति । अच् + क्रिप् ।)
नीचः । खसः । इत्यमरः । ११. १. १० ॥ निजः ।
इति मेदिनी । ने, ५६ ॥ कान्तं नाम् । इति
विश्वः ॥

न्यङ्गः, पुं, (नितरौ अचति गच्छतौति । अच्
गती + “नाचन्चः ।” उज्जी । १ । १८ । इति
उ. । “न्यङ्गादीनाम् ।” ७ । ३ । ५३ । इति
कुलम् ।) न्यगभेदः । इत्यमरः । १० । ५ । १० ॥
(यथा, हरिवंशे । १०१ । ४१ ।

“न्यङ्गभिश्च वराहैश्च रक्तभिश्च निभविमम् ॥”

सुनिविशेषः । इति मेदिनी । के, २७ ॥

न्यङ्गभरतः, पुं, (न्यङ्गविव भरतः ।) शीघ्रक-
रणः । इति चक्रवर्त्यः ॥ (शीघ्रकशब्दस्य
विषयं ज्ञातव्यम् ॥)

न्यसं, स्त्री, (नितरामचक्षम् ।) न्यग्रोधाविशेषः ।
मेनेता इति भाषा ॥ तल्लक्षणं यथा,—

“मण्डलं मण्डलं वा ज्यावं वा यदि वा सितम् ।

मङ्गलं नौकलं गार्वं न्यसं तर्भमिधीयते ॥”

तच्चिन्तमा यथा,—

“शिरावधेः प्रलेपे च तथाभ्यङ्गेन पाचरेत् ।

न्यसं लिख्यते पयःपिष्टेः कल्पोः स्त्रीतिरुद्धयेः ॥

त्रिभुवनविजयापन्नं मूलं न्यविरस्य शिप्राया
सुभिः ।

उद्धरणं विरचितं न्यस्य शिप्रापन्नं सिद्धम् ॥

न्यविरस्य उद्धरणः ।” इति भावप्रकाशः ॥

न्यसितं, त्रि, (नि + अच् + शिप् + कः ।) अधः-
निप्रसृ । इति अटाधरः ॥

न्यसः, पुं, (नि + इ + “उरश्च ।” ३ । ३ । ५६
इत्यच् ।) अपचयः । इति कश्चित् ॥

न्यसं, त्रि, (नि + अच् + क्तः ।) निहन्तम् ।
न्यापितम् । तत्पर्यायः । निहृष्टम् २ । इत्य-

न्यायः

मरः । ३ । १ । ८८ ॥ अस्य पर्यायान्तरं
निक्षिप्रशब्दे इत्यम् ॥
न्यस्तशब्दः, पुं, (न्यस्तं शब्दं येन । यद्वादिर्विरत-
त्वान् तथात्वम् ।) पिठलोकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १६२ ।
“अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।
न्यस्तशब्दा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥”)
त्यक्तशब्दे, वि । यथा, —
“न्यस्तशब्दं ह्रींशेषं तच्च मुमुक्षुर्वा प्रभुम् ।
राज्ञासुहृत्तनाराचं हृदि शक्तमिवापितम् ॥”
इति रघुः ॥
न्यायः, स्त्री, (नितरामक्यते इति । नि + अक +
रायत् ।) अटलम् । सुहृ इति भावा ॥
तत्पर्यायः । अटलम् २ कुह्वम् ३ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
न्यादः, पुं, (न्यदनमिति । नि + अद भक्षणे +
“नौ ण च ।” ३ । ३ । ६० । इति णः ।)
आहारः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
न्यायः, पुं, विष्णुः । यथा,
“अग्रणीर्ग्रामिणीः श्रीमाध्यायो नेता समीरणः ।”
इति तस्य सहस्रनाममध्ये गणितः ॥ * ॥
(नियमेन ईयते इति । नि + ङण् + “परि-
न्योर्गोर्गोर्नूताभ्ययोः ।” ३ । ३ । ३० । इति
घञ् ।) उचितः । तत्पर्यायः । अभ्येवः २
क्षणः ३ देशरूपम् ४ समञ्जसम् ५ । इत्यमरः ।
२ । ८८ ॥ * ॥ (नीयन्ते प्राप्यन्ते विवक्षितार्था
येनेति । नी + “अध्यायन्यायोद्यावसंहाराच्च ।”
३ । ३ । १२२ । इति चञ्प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः । नीतिः । जयोपायः । भोगः । युक्तिः ।
इति चिन्तामणिः ॥) प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोप-
नयनिगमनात्मकपञ्चायववाक्यम् । तल्लक्षणं
यथा । अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयो-
जकशब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम् । इति चिन्ता-
मणिः ॥ उचितानुपूर्विकप्रतिज्ञादिपञ्चकसत्त-
दायत्वम् । इति शिरोमणिः ॥ तल्लक्षणं यथा ।
पञ्चेतो वज्रिमान् धूमान् यो यो धूमवान् स
वज्रिमान् यथा महानसं वज्रियाप्यधूमवांश्चायं
तस्माद्वज्रिमान् । इति जगदीशः ॥ * ॥
(पञ्चाङ्गमधिकरणम् । यथा, महाभारते ।
२ । ५ । ३ ।
“न्यायविद्वद्भ्यस्तत्तज्जः षडङ्गविद्वदुत्तमः ।”
“न्यायः पञ्चाङ्गमधिकरणम् । यथा, —
‘विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ।
पक्षद्वयफलश्चैव शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ॥’

न्यायः

अत्र, यूपस्य स्वरं करोति इति वाक्यं विषयः ।
तत्र षष्ठी यूपसम्बन्धिकर्तृत्वता लक्षणार्था उत
युपावयवलक्षणार्था इति सन्देहो विषयः ।
एतावेव पूर्वोत्तरपक्षौ ज्ञेयौ । कल्पना लाघ-
वानुपहादुत्तरः पक्षः सिद्धान्तः । फलं अनु-
ष्ठानभेदः । पूर्वपक्षे तद्व्याख्या करणादिना
काष्ठान्तरं यूपसदृशं निम्नातयम् । सिद्धान्ते
एकदेशस्य एवम् करणमात्रमिति । इदमेव
पक्षं मोक्षधर्मेष्टकम् ।
‘सूत्रं’ सांख्यिकमौ चोभौ निर्णयः सप्रयोजनः ।
पक्षेनानुजानीहि वाक्यमित्युच्यते बुधैः ॥”
सूत्रं गहनार्थत्वाद्बिषयः । सांख्यः एवमेव वेति
विचारः । क्रमः अतिक्रमः सिद्धान्तस्य पूर्वः
पक्ष इत्यर्थः । निर्णयः सिद्धान्तः । प्रयोजनं
फलम् । इति वाक्यं वाक्यार्थनिर्णयोपायः एवं
पूर्वोत्तरमौमासाधिकरणानि न्यायस्तद्धितम् ॥
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥)
षड्दर्शान्तर्गतदर्शनविशेषः । तत्पर्यायः ।
तर्कविद्या २ आन्वीक्षिकी ३ । इत्यमरभरतौ ॥
एतददर्शनमते निवेष्टास्तमितिसहितः पर-
मात्मा ईश्वरः स तु ब्रह्मपदार्थो जीवातिरिक्तः ।
एतच्छास्त्रप्रयोजनं चास्वाकादिमतिरिक्तराकरण-
पूर्वकं जगत्कारणतया ईश्वरसंस्थापनं संश-
यादितिरूपेण वेदार्थनिर्णयश्च । न्यायदर्शन-
कागे गौतमः । तत्सूत्रे प्रमाणादिषोडश-
पदार्थनिरूपणम् । तेषां तत्त्वज्ञानान्निश्रयसम् ।
तस्य भाष्यकारो वात्स्यायनः । तदार्थनिरूपण-
कारः । कुसुमाञ्जलिटीकाकारो हरिदासराज-
भट्टौ । गङ्गेशोपाध्यायः प्रत्यक्षानुमानोपमान-
शब्दाख्यखण्डचतुष्टयात्मकचिन्तामणिकारः ।
तत्सुतो वर्द्धमानोपाध्यायस्तथोष्णाचौ मणि-
मिश्रयज्ञपत्युपाध्यायौ मणिप्रभाकरौ । यज्ञ-
पत्युपाध्यायश्चात्रः पञ्चधरमिश्रचिन्तामणि-
रालोककारः । पञ्चधरमिश्रश्चात्रो रघुनाथ-
शिरोमणिचिन्तामणिदीर्घतिकाकारः । तच्छात्रो
मथुरानाथतर्कवागीशचिन्तामणिदीर्घतिका-
कारः । तच्छात्रो भवानन्दसिद्धान्तवागीशो
दीर्घतिकाकारः । तच्छात्रो जगदीशतर्क-
लङ्कारगदाधरभट्टाचार्यौ दीर्घतिकाकारौ ।
एतदतिरिक्ता वादार्थकारा बहवः पण्डिता
आसन् ॥ तर्कशास्त्रम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“न्यायवैशेषिकादिः स्यात्तर्कविद्या प्रतिष्ठिता ।

न्यायः

तस्यामान्वीक्षिकी ज्ञेया तत्रात्मज्ञानसंभवेत् ॥
अथ न्यायप्रथमसूत्रं लिख्यते प्रमाणप्रमेयसंश-
ययोजनद्वयान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवा-
जल्पवितर्काहेत्वाभासच्छलजातिनिरास्य-
नानां तत्त्वज्ञानान्निश्रयसाधिमः । एषां लक्ष-
णानि यथा । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः ।
प्रमाणानि । १ । आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः-
प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गस्तु प्रमेयम् ॥
समानानेकधर्म्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्धानुप-
लब्धवस्थानाच्च विशेषार्थो विमर्शः संशयः । ३ ।
यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् । ४ ।
लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसामान्यं
स द्वयान्तः । ५ । तन्नाधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः
सिद्धान्तः । ६ । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनि-
गमनान्यवयवाः । ७ । अविज्ञानतत्त्वैरेव कार-
णोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थसदृशस्तर्कः । ८ । निवृत्त्य
पक्षप्रतिपक्षान्नामर्थावधारणं निर्णयः । ९ ।
प्रमाणतर्कसाधनोपासम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः
पञ्चायवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ।
१० । यथोपपन्नच्छलजातिनिरास्यनोपासम्भो
जल्पः । ११ । सत्प्रतिपक्षस्यापनाहीनो वितर्का
१२ । सद्यश्चिन्तारविरुद्धकरणसमसाध्यसम-
कालावयवापदिष्टा हेत्वाभासाः । १३ । वचन-
विघातोर्थविकल्पोपपत्त्या हलम् । १४ ।
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । १५ ।
विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च नियमस्थानम् । १६ ।
इति गौतमसूत्रम् ॥ * ॥ न्यायशास्त्रं पञ्चा-
ध्यायात्मकम् । तत्र प्रथमाध्यायस्याहिकह्वयम् ।
तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमाहिके भगवता गौत-
मेन प्रमाणादिपदार्थनिरूपणलक्षणनिरूपणं
विधाय द्वितीये वादादिप्रपदार्थलक्षणनिरूप-
णम् । १ । द्वितीयस्य तु प्रथमे संशयपरीक्षणं
प्रमाणचतुष्टयाप्रामाण्यशङ्कानिराकरणश्च ।
द्वितीये अर्थापत्त्यादेरन्तर्भावनिरूपणम् । २ ।
तृतीयस्य प्रथमे आत्मशरीरेन्द्रियार्थपरीक्षणम् ।
द्वितीये बुद्धिमनःपरीक्षणम् । ३ । चतुर्थस्य
प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गपरी-
क्षणम् । द्वितीये दोषनिमित्तकत्वनिरूपणं अव-
यवादिनिरूपणश्च । ४ । पञ्चमस्यस्य प्रथमे
जातिभेदनिरूपणम् । द्वितीये नियमस्थानभेद-
निरूपणम् । ५ । इति सर्वदर्शनसंग्रहः ॥ * ॥
युक्तिसलकद्वयान्तविशेषः । स च बहुविधः ।
तेषां मध्ये प्रसिद्धानां नामलक्षणप्रमाणानि
लिखन्ते ॥

न्यायनामानि	तल्लक्षणानि	तत्प्रमाणानि
अन्वगोलाङ्गलन्यायः १ ।	कश्चिद्व्याख्या महाशयमार्गे पतितमनः स्वयन्नुत्तरं जगमिषं वभाषि किमचायुष्मता दुःखितेन स्वीयत इति स चान्यः सुखवाणीमाकर्ण्य तमाप्तं मत्तोवाच अहो मद्भागधरं यदत्रभवान् दीनं मां स्वाभीष्टनगरं प्राप्तसमर्थं भाषत इति स च विप्रलिप्तुर्दुष्टो गीयवानमानोय तदीय	हेत्वाभासमथुरानाष्टीकादयः १ ।

न्यायनामानि	तत्त्वचर्चानि	तत्प्रमाणानि
सर्वप्रमाणन्यायः २६ ।	सर्वप्रमाणः साक्षात्प्रती यस्तु प्रसिद्धिः । यथा तेनोभयपार्श्वधारणेन वस्तु- प्राप्तिस्तथा । तथा हि । अयोध्या मथुरा माया काशी काशी अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥ इत्यत्र काश्याः पुरत्रयपाठानन्तरं पुरत्रयपाठपूर्व्यं पठितत्वेन तद्विपर्ययपुराणि काशीप्रापकाणि । २६ ।	काशीखण्डटीका २६ ।
सर्वपेक्षान्यायः ३० ।	बहुषु निमित्तमित्यु एकस्मिन्नागतेऽपि भोष्यं न दीयते सर्वानपेक्षते तद्वत् । ३० ।	भाष्यरत्नप्रभा ३० ।
सूचीकटाहन्यायः ३१ ।	खलपश्रमसाध्यसूचीनिर्माणानन्तरं बहुश्रमसाध्यकटाहनर्माणम् । ३१ ।	कलापयाकरणानन्दलहरीटीका-- दयः ३१ ।
स्यविरलगुडन्यायः । ३२ ।	वृद्धहस्तस्ययष्टिः सहसा लक्ष्यस्थाने कश्चित् पतति कश्चिन्न पतति तद्वत् । ३२ ।	कलापटीका । ३२ ।

(यदि च न्यायवेदान्तसाङ्ख्यपातञ्जलप्रभृत्या-
स्तिकदर्शनानां साक्षात्पारमर्त्येणैकमात्रा-
नन्तविश्वब्रह्माख्यस्योदयस्थितिलयकारणं एको-
ऽद्वितीयः सर्वपुषार्थस्वरूपः सनातनपुरुषः
सर्वशक्तिमान् परमेश्वरः परमात्मैव प्रतिपाद्यः
तत्रापि चात्माकादिविपक्षमनिराकरणेन
जगत्कारणतयेश्वरस्य संस्थापनात् न्यायदर्शन-
स्यैव सर्वप्राधान्यसिद्धिः । आत्मतत्त्वज्ञानोत्
पादनाय साक्षादुपयोगितया समस्तश्रुतिमीमां-
सितन्यायपुराणादिशास्त्रेषु वेदान्तस्य भूयसी
प्रशंसादर्शनाच्च तस्यैव दर्शनस्य मुख्यत्वमायाति
चेत् न अतीव सूक्ष्मतमप्रकृतत्वनिरूपकजगत्-
पूष्यवेदान्तशास्त्रे कदापि कस्यापि विषयभोग-
कक्षुनितबुद्धिपरिमार्जकन्यायदर्शनबोधादुत्ते प्रवे-
शानधिकारात् । अतो नितरामेव सर्वेभ्योऽस्यैव
गौरवमभ्युपगमिरे तार्किकाः । वस्तुतस्तु सर्व-
स्वास्तिकदर्शनेषु न्यायदर्शनमेव सर्वोच्छ्रयसिद्धि-
सममरोऽनुमर्हतीति सर्वेषां प्रेक्षावर्ता परा-
मर्षाः । विशेषतः चात्माकादिवृत्तमनखण्डनपूर्वक
मोक्षस्वरूपस्थापनायेश्वरसत्तानंस्थापनाय चैक-
मात्रन्यायदर्शनमेवात्र नित्यम् । एतच्च सर्वं
नवेति प्रतिपादनाय श्रीमन्नाथवाचार्यसङ्कलित
सर्वदर्शनसारसंग्रहग्रन्थान्तर्गतसाक्षात्पाददर्शन-
शास्त्रादेव ससुदृढदर्शयिष्यामः । तच्च प्रथमतः
ईश्वरसंस्थापनं यथा,—

“नवीश्वरसङ्गादे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमान-
मागमो वा न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादि-
रहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानं तद्व्याप्ति-
लिङ्गाभावात् नागमः । विकल्पासहत्वात् किं
ब्रिह्योऽवगमयत्यन्वितो वा । आद्यो अपसिद्धान्ता-
पातः द्वितीये परस्परश्रयापातः । उपमाना-
दिकमशक्यशङ्कं नियतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः
शशविभागायते इति चेत्तदेतन्न चतुरचेतसां
चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । त्रिदासादं
जगसागरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् कुम्भवत् । न
चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधन-

त्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वं अवयवसंयोगित्वं
अवयवसमवायित्वं वा नाद्यः गगनादौ यमि-
चारात् न द्वितीयः तन्नुत्पादावनेकान्त्यात् ।
तस्मादनुपपन्नमिति चेन्नैवं वादीः समवेतद्रव्यत्वं
सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वैतन् प्रकृत्यात् । अवा-
न्तरमहत्त्वेन वा कार्यत्वात्मानस्य सुकरत्वात् ।
नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्ययशक्तिरभावात्
नाप्यनैकान्तिकः पक्षादप्यत्र तृतीरदर्शनात् नापि
कालात्ययोपदिष्टः बाधकानुपलम्भात् नापि सत्-
प्रतिपक्षः प्रतिभटादर्शनात् । ननु नगादिक-
मकर्तृकं शरीराजन्मत्वात् गगनवदिति चेन्नैतत्
परीक्षात्ममौल्यते नहि कठोरकण्ठीरवस्य
कुरङ्गशवः प्रतिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव
समर्थतया शरीरविशेषणवेय्यात् । तर्ह्यजन्यत्व-
मेव साधनमिति चेत्तसिद्धिः नापि सोपाधिकत्व-
शङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवो अनुकूलतर्कसम्भवात्
यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्यमपि न स्यादिति
जगति नास्त्येव तत्कार्यं नाम यत्कारकचक्र-
मवधीर्मात्मानमासादयेदित्येतद्विवादम् । तच्च
सर्वं कर्तृविशेषोपहितमर्थार्थं कर्तृत्वं चेत-
कारकाप्रयोष्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्व-
लक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवञ्च
कर्तृयावृत्तस्तदुपहितसमस्तकारकयावृत्तावका-
रणककार्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रमादः ।
तथा निरटङ्क शङ्करकिङ्करेण ।

“अनुकूलेन तर्केण सनाद्ये सति साधने ।
साध्यथापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भव” इति ।
यदीश्वरः कर्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादि-
प्रतिकूलतर्कजातं जागर्तोति नेदीश्वरसिद्ध्या-
सिद्धिभ्यां व्याघातात् । तदुदितसुहृदनेन ।
“आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनविधेयम् ।
अभासत्वे तु सेव स्यादाश्रयासिद्धिरुदतेति ॥”
न च विशेषविरोधः शङ्क्यशङ्कः ज्ञातत्वा-
ज्ञातत्वविकल्पपराहतः स्यात् । तदेतत् पर-
मेश्वरस्य जगत्प्रतीतिः प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था
परार्था वा आद्योऽपीष्टप्राप्तार्था अनिष्टपरि-

हारार्था वा नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुप-
पत्तेः अतएव न द्वितीयः । द्वितीये प्रवृत्त्यनुप-
पत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्तमानं प्रेक्षावानित्या-
चक्षीत । अथ करुणया प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्या-
चक्षीत कश्चित् प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्वान्
प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःख-
श्रवणान् करुणाविरोधान् स्वार्थमनपेक्ष्य पर-
दुःखप्रवृत्तिं हि कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य
जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं भट्टाचार्यैः—
“प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्तते ।
जगत्साख्यतत्त्वस्य किं नाम न कृतं भवेदिति ।”
नास्तिकशिरोमणे । तावदीश्यां कषाधिते चक्षुषी
निमील्य परिभावयतु भवान् करुणया प्रवृत्ति-
रस्येव न च निःसर्गतः सुखमयमर्गप्रसङ्गः
सृष्ट्यप्राणिनस्तुक्ततदुद्धृतपरिपाकविशेषाद्देव-
भ्योपपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं
स्वयवधायकं न भवतीति न्यायिन प्रवृत्त तन्नि-
व्वाहात् एक एव रुदो न द्वितीयाय तस्यै
इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम् । यद्येवं तर्हि पर-
स्परश्रयबाधार्थां समाधत्तस्वेति चेत् तस्या-
नुत्पानात् किमुदपत्तौ परस्परश्रयः शङ्क्यते
क्षमौ वा । नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिक-
त्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः
नापि क्षमौ परमेश्वरस्य आगमाधीनत्वमि-
कत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनिव-
त्यक्षमौ आगमानित्यत्वस्य तीव्रादिधर्म्मोपेतत्वा-
दिना सुगमत्वात् ॥”

द्वितीये मोक्षस्वरूपसंस्थापनं यथा,—
“ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्गः इत्येतदद्यापि
कफोबिगुडायितं वर्तते तत्कथं सिद्धवत्कृत्य श्व-
द्वियत इति चेन्नैवं सर्वेषां मोक्षवादिनामप-
वर्गदशायामात्मनिकी दुःखनिवृत्तिरस्तीत्य-
स्यार्थस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धकथा षण्ठाप-
त्वात् ननु प्रवृत्तस्य दुःखं प्रतापयते इति कश्चित्
प्रपद्यते तथा हि आत्मच्छेदो मोक्ष इति माध्य-
मिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतत्तावद्विवा-

न्यायः

६३३

न्यायः

न्यायः

इत्। अथ मन्यथाः शरीरादिवशात्पि दुःख-
हेतुत्वाद्दुःखेति तैम सङ्गच्छते विकल्पादुप-
पत्तेः किमात्मा ज्ञानसन्तानो विवर्तितः तदति-
रिक्तो वा प्रथमे न विप्रतिपत्तिः कः स्वस्वतुल्य-
माचरति प्रतिकूलमाचरेत् द्वितीये तस्य नित्यत्वे
निवृत्तिरशक्यविधानेन प्रवृत्तादुपपत्तिश्चाधिकं
दूषणं न खलु कश्चित् प्रेषावानात्मनस्तु कामाय
सर्वं प्रियं भवतीति सर्वतः प्रियतमस्यात्मनः
समुक्तेः प्रयत्नते सर्वो हि प्राणी मुक्त इति
अवहरति। ननु धर्म्मनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो
महोदय इति विज्ञानवादिवादे सामग्र्यभावः
सामानाधिकरण्यादुपपत्तिश्च भावनाचतुष्टयं
हि तस्य कारणमभीष्टं तच्च चक्षुर्भ्रमपक्षे स्थिरे-
काधारासम्भवात् लङ्घनाभ्यासादिवद्भासादित-
प्रकर्षे न स्पष्टमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति
सोपपन्नस्य ज्ञानसन्तानस्य बहुत्वे निरुपपन्नस्य
च मुक्तत्वे यो बहुः स एव मुक्त इति सामा-
नाधिकरण्यं न सङ्गच्छते। आवरणमुक्तिर्मैत्ति-
रिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गो न निर्गतो
निरागलः अङ्ग भवान् पृष्टो याच्यते किमावरणं
धर्म्माधर्म्मभवात् इति चेत् इदमेव। अथ देह-
मेवावरणं तद्याप तन्निवृत्तौ पञ्चरात्रमुक्तस्य
शुक्लस्यवात्मनः सन्तोऽङ्गमनं मुक्तिरिति चेत्तदा
वक्तव्यं किमयमात्मा मूर्तोऽमूर्तो वा। प्रथमे
निरवयवः सावयवो वा निरवयवत्वे निरवयवो
मूर्तः परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या पर-
माणुधर्म्मवदात्मधर्म्माणमतीक्ष्ण्यत्वं प्रसज्यते।
सावयवत्वे यत् सावयवं तदतिव्यतिरिक्तमिति प्रतिबन्ध-
वलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ
नित्यतिबन्धौ प्रसरेताम्। अमूर्तत्वे गमनमनुप-
पन्नमेव चलनात्मिकायाः क्रियायाः मूर्तप्रति-
बन्धात् पारसत्वं बन्धः स्वात्मनो मोक्ष इति
चात्राकपक्षेऽपि स्वात्मनो दुःखनिवृत्तिश्चेद-
विवाद ऐश्वर्यं चेत् सातिशयतया सङ्गततया च
प्रेक्षावर्ता नाभिमतम्। प्रकृतिपुरुषाव्यावस्थानौ
प्रकृत्यपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्ति-
रिति साङ्गत्यास्तिरपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽभ्यु-
पेयते विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं वेति एतावदव-
शिष्यते तत्र पुरुषाश्रयमिति न शिष्यते पुरु-
षस्य कौटल्यात् स्थाननिरोधापातात्पि
प्रकृत्याश्रयः अचेतनत्वात् तस्याः। किञ्च
प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वा
आद्ये अनिमोक्षः स्वभावस्थानपायात् द्वितीये
मम्यति संसारीऽस्मिन्निवृत्तः। नित्यनिरतिशय-
सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टसर्वज्ञाद्यभिमत-
पि दुःखनिवृत्तिरभिमतैव परन्तु नित्यसुखं
न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते। श्रुतिज्ञान प्रमाण-
मिति चैत्र योग्यानुपलब्धिवापत्ते तदनवकाशा-
दवकाशे वा यावद्वैपि तथा भावप्रसङ्गात्।
ननु सुखाभिव्यक्तिर्मैत्तिरिति पक्षं परित्यज्य
दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः। चौरं
विहायारोचकस्य सौवीरस्यमनुभवतीति

चेत्तदेतन्माटकपक्षपतितं त्वद्वच इत्युपैक्ष्यते।
सुखस्य सातिशयतया प्रवृत्ततया बहुप्रवृत्तीका-
क्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिहृत्ततया च
दुःखादिनाभूतत्वेन विधातुवक्तमधुवत् दुःखपक्ष
निवृत्तिपात्। नन्वेकमनुसन्धितसतोऽपरं प्रच्यवते
इति न्यायेन दुःखवत् सुखमित्युच्छिद्यत इति
अकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैव मंस्याः सुखसम्पा-
दने दुःखसाधनबाहुल्यादुपपत्तिरित्येव तत्रायः
पिच्छे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्तमानेन साध्यापातात्
तथा हि न्यायोपार्जितेषु विषयेषु कियन्तः
सुखलदोताः कियन्ति दुःखदर्शनात् अन्त्यायो
पार्जितेषु तु यद्भवति तन्मन्सापि चिन्तयितुं
न शक्यमित्येतत् स्वाभुभवमप्रवृत्त्यादयन्तः सन्तो
विशुद्धं विदोवरा भवन्तः। तस्मात् परि-
शेषात् परमेष्ठरातुपह्वशास्त्रवणादिक्लेशात्म-
तत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःख-
निवृत्तिरात्यन्तिकी निश्चयसमिति निरवय-
मिति ॥

न्यायदर्शनम् पूर्वोत्तरविभागमेवेन द्विविधम्।
पूर्वभागे भगवता महर्गिगोतमेन प्रणीतः
उत्तरभागे भगवता महर्गिकण्ठमुजैव प्रणीतः
पूर्वभागे भगवान् गोतमः और्वविश्वसाधि-
गमाय षोडशपदार्थान् निरूपितवान् तथा
षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव निःश्रेयसाधि-
गम इत्युपदिदेशेति। परभागे तु भगवान्
कणादः द्वाविंशति पदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव
निःश्रेयसं स्यादित्युपदिष्टवान्। तद्वया, “धर्म्म-
विशेषस्तदा दृश्यगुणकर्मसामान्याविशेषम-
वायानां साधर्म्मविशेषाभ्यां तत्त्वज्ञाना-
न्निःश्रेयसमिति।” परं एवैव धटपदार्थेषु भग-
वता गोतमेनोपदिष्टाः षोडशपदार्थाः सर्वे
श्वान्तिविशेषा भगवता कण्ठमुजा। इह पुन-
श्चिद्विषयपदार्थस्वीकरणान् लोकं वैशेषिकमित्या-
स्थान्तरेणैव प्रसिद्धमेतद्दर्शनमिति बोध्यम् ॥
अतिरिक्तन्यायनामानि यथा,—

१ अज्ज्ञानपनन्यायः। २ अज्ज्ञानप्राणीयन्यायः।
३ अज्ज्ञानपुर्णनामकरणन्यायः। ४ अज्ज्ञ-
कृतीन्यायः। ५ अज्ज्ञानं बलवन्तोऽपि पौर-
जानपदा जना इतिन्यायः। ६ अदग्धजन-
न्यायः। ७ अधारीपापवादन्यायः। ८ अन-
धीते महाभाष्ये इतिन्यायः। ९ अनन्तरस्य
विधिवं भवति प्रतिषेधो वेतिन्यायः। १० अन्त-
या मतिः सा गतिरितिन्यायः। ११ अन्तेरुद्धा-
विगाहश्चेदादायेन कुतो न स इतिन्यायः। १२
अन्यगलन्यायः। १३ अन्यचटकन्यायः। १४
अन्यदर्शनन्यायः। १५ अन्यस्वेवात्मनस्य विनि-
पातः पदे पदे इतिन्यायः। १६ अन्यभुक्त-
न्यायः। १७ अपराङ्मूल्यान्यायः। १८ अप-
सारिनाभिभूतलन्यायः। १९ अपम्यानं तु
गच्छन्तं सोऽपि विमुञ्चति इतिन्यायः। २०
अवभक्तन्यायः। २१ अभाक्लान्तिन्यायः।
२२ अरण्यरोदनन्यायः। २३ अर्कं चेन्मधु विन्दते

किमर्थं पश्यन्तं प्रवृत्तिरितिन्यायः। २४ अर्ह-
जरतीन्यायः। २५ अर्हं त्वयि पक्षितन्यायः।
२६ अर्हवैश्वन्यायः। २७ अपवापेतिनामं
चित्तयोरितिन्यायः। २८ अपमलोदयन्यायः। २९
अप्यनरीगर्भन्यायः। ३० अप्यभयन्यायः। ३१
अर्हदोपन्यायः। ३२ अर्हकुलन्यायः।
३३ अर्हनिपुण इतिन्यायः। ३४ अर्हकुल-
न्यायः। ३५ अर्हसुखेवर्तन्यायः। ३६ आकाशा-
परिच्छेदलन्यायः। ३७ आदावनी वेतिन्यायः।
३८ आभाकन्यायः। ३९ आसुवृत्तमितिन्यायः।
४० आघाटनन्यायः। ४१ इक्षुरसन्यायः।
४२ इक्षुविकारन्यायः। ४३ इक्षुसमानयोः
समभिसाहारे इक्षुमागन्धे प्राधान्यमिति-
न्यायः। ४४ इपुवेगक्षयन्यायः। ४५ उत्पटित-
दन्तनागन्यायः। ४६ उदकनिमज्जनन्यायः।
४७ उपजनित्यमागनिमित्तोऽप्यपवारी जात-
निमित्तमप्युत्सर्गं बाधते इतिन्यायः। ४८
उपजीवोपजीवकन्यायः। ४९ उपपन्नधर्म्मो
विकरोति हि धर्म्मिणमितिन्यायः। ५० उप-
वासादरं भिक्षेतिन्यायः। ५१ उभयतः पाश-
रन्त्यन्यायः। ५२ उवर्तन्यायः। ५३ उद्-
लग्नन्यायः। ५४ अज्ज्ञानं सिध्यतीत्यस्य
वर्तन साधनायोग इतिन्यायः। ५५ एकत्र
निर्णीतः शास्त्रार्थः अन्यत्रापि तथेतिन्यायः।
५६ एकदेशविक्रतमन्यवदितिन्यायः। ५७
एकसन्धितसतोऽपरं प्रच्यवते इतिन्यायः। ५८
एकाकिनी प्रतिश्रुतिन्यायः। ५९ एकामभिज्ञं
परिहरतो द्वितीया आपद्यते इतिन्यायः।
६० कण्टकन्यायः। ६१ कण्ठनामीकरणन्यायः।
६२ कदम्बकुसुमन्यायः। ६३ कदम्बित्वन्यायः।
६४ करिडं इतिन्यायः। ६५ कौस्तुभोजन्यायः।
६६ काकनालीयन्यायः। ६७ काकदधिसातक-
न्यायः। ६८ काकदन्तपरीक्षान्यायः। ६९
काकानिन्यायः। ७० कामनागोचरत्वेन शब्द-
बोध एव शब्दसाधनमात्र इतिन्यायः। ७१
कारणगुणक्रमन्यायः। ७२ कार्यं कारण-
संप्रत्ययः इतिन्यायः। ७३ कालनाशं कार्यनाश-
न्यायः। ७४ किमज्ञानस्य दुष्करमितिन्यायः।
७५ कौटभन्यायः। ७६ कुक्कुटन्यायः।
७७ कुम्भीधानन्यायः। ७८ कुशाकाशावलम्बन-
न्यायः। ७९ कूपखनन्यायः। ८० कूपन्यायः।
८१ कूपमज्जनन्यायः। ८२ जलालतप्रसङ्गो यो
निधिः स नित्य इतिन्यायः। ८३ जने कर्म्यं किं
मुह्येतिन्यायः। ८४ जदभिज्ञो
भागी द्रव्येन प्रकाशते इतिन्यायः। ८५ कौम-
पालन्यायः। ८६ कौशिन्यायः। ८७ कौन्तेय-
राधिन्यायः। ८८ क्रिया हि विकल्पते न
वर्तितन्यायः। ८९ खलमेवोक्त्यायः। ९०
खलकघातकन्यायः। ९१ गजपटान्यायः। ९२
गजभुक्तपितृन्यायः। ९३ गजुलिकाप्रवाह-
न्यायः। ९४ गजपत्तिन्यायः। ९५ गह्वर-
रामगणन्यायः। ९६ गले पादुकान्यायः।

न्यायः

१६७ गृहीपसंहारन्यायः । १६८ गोक्षीरं नृदन्ते
धृतमितिन्यायः । १६९ गोबलीवर्धन्यायः । १००
गोमयपायसन्यायः । १०१ गोमहिषादिन्यायः ।
१०२ घटकुटीप्रपातन्यायः । १०३ घटप्रदीप-
न्यायः । १०४ घृणाचरन्यायः । १०५ चक्र-
भ्रमणन्यायः । १०६ चतुर्वेदविन्यायः । १०७
चम्यकपटवासन्यायः । १०८ चर्मतन्त्री महिषो
हन्तीतिन्यायः । १०९ चितान्धन्यायः । ११०
चित्रपटन्यायः । १११ चित्राङ्गनान्यायः । ११२
चित्रानलन्यायः । ११३ चित्तामणिं परित्यज्य
काचमणियहणन्यायः । ११४ चौरापराधात्
माखयनियहणन्यायः । ११५ जलतुम्बिकायाः ।
११६ जलमथनन्यायः । ११७ जलानयनन्यायः ।
११८ जलीकान्यायः । ११९ जामात्रयं क्षिप्रस्य
सृपादेरतिष्ठुपकारकत्वमितिन्यायः । १२० ज्ञान-
धर्मिण्यभ्रान्तप्रकारे तु विपर्यय इति न्यायः ।
१२१ ज्ञानादेर्निष्कर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्य इति-
न्यायः । १२२ ज्योतिन्यायः । १२३ तच्छलन्यायः ।
१२४ तत्ताद्वगमन्यते इतिन्यायः । १२५ तद-
भित्तत्वमितिन्यायः । १२६ तदागमेऽपि दृश्यते
इतिन्यायः । १२७ तत्प्रमाद्यकोद्धरणन्यायः । १२८
तमःप्रकाशन्यायः । १२९ तरनमभावापन्नमिति-
न्यायः । १३० तामसं परिवर्जयेदितिन्यायः । १३१
तालसर्पन्यायः । १३२ तिर्यगधिकरणन्यायः ।
१३३ तुल्योन्नमनन्यायः । १३४ तुल्यत्वं दुर्जन इति-
न्यायः । १३५ त्वज्जदेकं कुलस्यार्थ इतिन्यायः । १३६
त्वय्या दुस्तटिनोतिन्यायः । १३७ दग्धरसना-
न्यायः । १३८ दग्धस्थनवद्विन्यायः । १३९ दण्ड-
सर्पमारणन्यायः । १४० दधिपयसि प्रत्यक्षो
ज्वर इतिन्यायः । १४१ दन्तपरीक्षान्यायः ।
१४२ दानखालकटन्यायः । १४३ दाहकदाह-
न्यायः । १४४ दुर्भलेऽपि बाध्यन्ते पुनः पार्थि-
वाश्रितेरितिन्यायः । १४५ देवताधिकरणन्यायः ।
१४६ देवदत्तहन्तृहृतन्यायः । १४७ देवदत्ता-
पुत्तन्यायः । १४८ देहलोदीपन्यायः । १४९
देहाधोमुखलन्यायः । १५० धटारोहणन्यायः ।
१५१ धर्मकल्पनान्यायः । १५२ धर्माधर्म-
न्यायः । १५३ धर्मिकल्पनान्यायः । १५४ धान्य-
पलन्यायः । १५५ नटान्धदग्धरयन्यायः । १५६
न हि करकज्जणदर्शनाय आदर्शपिप्प्लितिन्यायः ।
१५७ न हि दुष्टे अनुपपन्नं नामेतिन्यायः ।
१५८ न हि निम्बा निम्बितुं प्रवर्तते अपि तु
विधिं स्तोतुमितिन्यायः । १५९ न हि प्रत्य-
भिज्ञामात्रेण अर्थसिद्धिरितिन्यायः । १६० न हि
भिन्नुको भिन्नुकमितिन्यायः । १६१ न हि
विवाहाबन्तं वरपरीक्षा क्रियते इतिन्यायः ।
१६२ न हि शास्त्रमशब्देनान्वीतिन्यायः ।
१६३ न हि सुतीक्ष्णाप्यसिधारा स्वयमेव क्लृ-
प्ताहित्यापारा भवतीतिन्यायः । १६४ नागोद्-
पत्तिन्यायः । १६५ नास्मात्विशेषणा विशिष्ट-
वृद्धिः विशेष्यं संक्रामतीतिन्यायः । १६६ नारि-
केलफलाभ्युत्थन्यायः । १६७ निम्बाग्राप्रवाहन्यायः ।

न्यायः

१६८ नीरक्षीरन्यायः । १६९ नीलेन्द्रीवरन्यायः ।
१७० रुपनापितपुत्तन्यायः । १७१ नौनाविक-
न्यायः । १७२ पञ्जरचालनन्यायः । १७३ पट-
न्यायः । १७४ पटे पत्तिन्यायः । १७५ पतन्मनु-
धावतो बह्वोऽपि गत इतिन्यायः । १७६ पदमध्य-
धिकाभावात् स्मारकात् न विप्रश्रयत इति-
न्यायः । १७७ परशुग्रहणन्यायः । १७८ परिघ-
न्यायः । १७९ पर्वताधिकायाः । १८०
पर्वतोपत्यकान्यायः । १८१ पाषाणैष्टिकान्यायः ।
१८२ पिञ्जरसक्तपत्तिन्यायः । १८३ पिण्डं हित्वा
करं लेप्तीतिन्यायः । १८४ पिष्टपेषन्यायः ।
१८५ पुच्छलिप्तया देवं भजन्त्या भर्ताऽपि नष्ट
इतिन्यायः । १८६ पुरस्तादपवादा व्यनन्तरान्
विधीन् बाधते नेतरानितिन्यायः । १८७ पुष्ट-
लगुह्यन्यायः । १८८ पूर्वमपवादा निविशन्ते
पश्चादुत्सर्गा इतिन्यायः । १८९ पूर्वात् पर-
बलीयस्त्वन्यायः । १९० प्रकल्पप्रापवादविषयं
पश्चादुत्सर्गोऽभिनिविशति इतिन्यायः । १९१
प्रकाशाश्रयन्यायः । १९२ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमितिन्यायः । १९३ प्रचा-
लनाङ्गि पङ्क्त्य दूरादस्यर्शनमितिन्यायः । १९४
प्रदीपन्यायः । १९५ प्रधानमल्लनिवर्धन्यायः ।
१९६ प्रमाणवत्पट्टाणि कल्पानि सुबहून्-
पीतिन्यायः । १९७ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो-
ऽपि प्रवर्तते इतिन्यायः । १९८ प्रसङ्गपठित-
न्यायः । १९९ प्रासादवासिन्यायः । २०० फल-
वत्सहकारन्यायः । २०१ बध्नातकन्यायः ।
२०२ बहुच्छिदघटप्रदीपन्यायः । २०३ बहुट्टका-
लन्यायः । २०४ बहुराजकपुरन्यायः । २०५
बहुनामनुगृहीत्याय इतिन्यायः । २०६ ब्राह्मण-
परिव्राजकन्यायः । २०७ ब्राह्मणवसिष्ठन्यायः ।
२०८ ब्राह्मणश्रमणन्यायः । २०९ भक्षितेऽपि
लघुने न श्रान्तो याधिरितिन्यायः । २१० भक्षु-
न्यायः । २११ भामतीन्यायः । २१२ भावप्रधान-
माख्यातमितिन्यायः । २१३ भादिन्यायः । २१४
भिन्नुपादप्रसारणन्यायः । २१५ भूलिङ्गपत्ति-
न्यायः । २१६ भूशैलोत्थन्यायः । २१७ भैरवन्यायः ।
२१८ भ्रमरन्यायः । २१९ भक्तिकान्यायः ।
२२० मन्त्रोन्मूलनन्यायः । २२१ मच्छूकभुति-
न्यायः । २२२ मत्स्यकटकन्यायः । २२३
मरणाद्वरो याधिरितिन्यायः । २२४ मल्लगाम-
न्यायः । २२५ महिषीप्रसवोन्मुखीतिन्यायः ।
२२६ मातृन्यायः । २२७ सुस्त्रादिविकान्यायः ।
२२८ मूकभयेन कथात्यागन्यायः । २२९ मूर्ख-
संवनन्यायः । २३० मृषासिक्ततान्नन्यायः ।
२३१ मृगभयेन शस्यानाश्रयणन्यायः । २३२
मृगवागुरान्यायः । २३३ मृतमारणन्यायः ।
२३४ यः कारयति स करोत्येवेतिन्यायः ।
२३५ यः कुरुते स भुङ्क्ते इतिन्यायः । २३६
यत्तत्तत्तदनिवृत्तिमितिन्यायः । २३७ यत्परः
शब्दः स शब्दार्थ इतिन्यायः । २३८ यत्प्रायः
श्रूयते यादृक् तत्ताद्वगमन्यते इतिन्यायः ।

न्यायः

२३९ यज्ञोभयोः समो दोष इतिन्यायः । २४०
यथार्थत्वन्यायः । २४१ यदर्थं प्रवृत्तिः तदर्थः ।
प्रतिषेध इतिन्यायः । २४२ यद्विवाहगीत-
गानमितिन्यायः । २४३ यादृशं सुखं तादृशं
चपेटमितिन्यायः । २४४ यादृशी यत्तत्तादृशी
बलिरितिन्यायः । २४५ यस्याज्ञानं भ्रमस्तस्य
भ्रातः सम्यक् च वेद स इतिन्यायः । २४६
यावच्छिरस्तावच्छिरोयथेतिन्यायः । २४७ येन
उत्तुक्रम्यते येन च उपसंक्षिप्यते स वाक्यार्थ
इतिन्यायः । २४८ येन चाप्राप्तेन यो विधि-
रारभ्यते स तुल्य बाधको भवति इतिन्यायः ।
२४९ योजनप्राप्यायां कावेर्यां मल्लबन्धनन्यायः ।
२५० रक्तपटन्यायः । २५१ रज्जसर्पन्यायः ।
२५२ रथवङ्गवान्यायः । २५३ रश्मिलुणादि-
न्यायः । २५४ राजपुत्रयाधन्यायः । २५५
राजसं तामसश्चेतिन्यायः । २५६ रासभरतित-
न्यायः । २५७ रूढिर्योगमपहरतीतिन्यायः ।
२५८ रेखागवयन्यायः । २५९ रोगिन्यायः ।
२६० लक्षणप्रमाणार्था हि वस्तुसिद्धिरिति-
न्यायः । २६१ लाङ्गलजीवनमितिन्यायः । २६२
लोहपुम्बकन्यायः । २६३ लौहाग्निन्यायः ।
२६४ वकवन्धनन्यायः । २६५ वरगोष्ठीन्यायः ।
२६६ वरघाताय कन्यावरणमितिन्यायः । २६७
वस्तूनि मानान्यपेक्ष्य प्रयोजनानोतिन्यायः ।
२६८ वक्षिभूमन्यायः । २६९ वक्षिन्यायः । २७०
वाजिमन्दारन्यायः । २७१ वातादिन्यायः ।
२७२ वायुभक्तकन्यायः । २७३ वायुशैलोत्थ
न्यायः । २७४ विधिनिषेधौ सति विशेषबाध
विशेषणमुपसंक्रामेत इतिन्यायः । २७५ विधेयं
हि स्तूयते वस्त्वितिन्यायः । २७६ विपरीते
बलाबलमितिन्यायः । २७७ विस्वखलाटन्यायः ।
२७८ विवाह प्रवृत्तश्चन्यायः । २७९ विशिष्ट
वृत्तेरितिन्यायः । २८० विशिष्टस्य वैशिष्ट्य-
मितिन्यायः । २८१ विनं नृद्वरितिन्यायः । २८२
विषमभक्षणन्यायः । २८३ विषट्कोऽपि संवर्द्ध
स्यं क्लृप्तमसाम्प्रतमितिन्यायः । २८४ वृक्षप्रक-
म्यन्यायः । २८५ वृक्षकुमारीवाक्यन्यायः ।
२८६ वृद्धिमिष्टवतो मूलं विनष्टमितिन्यायः ।
२८७ वृद्धिकीर्गमन्यायः । २८८ वैशे-
य्यात्तु तदाद इतिन्यायः । २८९ यज्ञक-
यज्ञन्यायः । २९० यात्रीक्षीरन्यायः । २९१
ब्रह्मशोधनाय शस्त्रग्रहणमितिन्यायः । २९२
ब्रीहिबीजन्यायः । २९३ शक्तिः सङ्कारिणीति
न्यायः । २९४ श्रवोद्धर्तनन्यायः । २९५ शाखा-
चक्रन्यायः । २९६ शालिसन्तुष्टौ कीदृशवाशन-
न्यायः । २९७ शान्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव
पूरणीयेतिन्यायः । २९८ शिरोवेष्टनेन नासिका-
स्यार्थ इतिन्यायः । २९९ शैलुवीन्यायः । ३००
श्रालशुनकन्यायः । ३०१ श्वः कर्तव्यमद्य क्रान्ति-
न्यायः । ३०२ श्वपुच्छोन्नामन्यायः । ३०३
सचिद्रघटाभ्युत्थन्यायः । ३०४ सति द्रोधि न जाना-
तीतिन्यायः । ३०५ सन्दिग्धस्य सन्दिग्धं

न्यासः

प्रयोजनं चेत् विचारमर्हतीति न्यायः । ३०६
समुद्रदृष्ट्यायः । ३०७ सम्भवत्येकवाक्यत्वे
वाक्यभेदो न चेत्त्येति इति न्यायः । ३०८ सर्वं
वाक्यं साधारणमिति न्यायः । ३०९ सर्वं कार्यं
सकारणमिति न्यायः । ३१० सर्वविशेषणं
साधारणमिति न्यायः । ३११ सर्वश्लाघाप्रत्यय-
भेदं कर्म्ममिति न्यायः । ३१२ साक्षात्प्रकृतमिति-
न्यायः । ३१३ साधुमेचीन्यायः । ३१४ सांज्ञ-
जनीनतुल्यायन्यायः । ३१५ सावकाशानिर-
वकाशयोर्निरवकाशो बलीयानिति न्यायः । ३१६
सिंहस्यग्न्यायः । ३१७ सिंहवलीकन्यायः ।
३१८ सुतजनितन्यायः । ३१९ सुभगा-
भिचुकन्यायः । ३२० सुन्दोपसुन्दन्यायः । ३२१
सूत्रसटिकायः । ३२२ सोपानारोहण-
न्यायः । ३२३ स्तनन्यायः । ३२४ स्थाली-
पूलाकन्यायः । ३२५ स्यावजजन्मविषयन्यायः ।
३२६ स्थूणानिखनन्यायः । ३२७ स्थलातन्वतो-
न्यायः । ३२८ स्फटिकलौहव्यायः । ३२९
स्वकरजुचन्यायः । ३३० स्वपञ्चानिकर्तृत्वात्
स्वकुलाङ्गारतां गत इति न्यायः । ३३१ स्वप्र-
यात्रन्यायः । ३३२ स्वशिशुमपि पुष्पन्तमिति
न्यायः । ३३३ स्वामिभ्यन्यायः । ३३४ हस्ता-
मलकन्यायः । इति श्रीरामदयालुशिर्यरघु-
नाथेन विरचितो लौकिकन्यायसंग्रहः ।
।यसारिणी, स्त्री, (न्यायं सरतीति । स् +
णिनि + डीप् ।) युक्तिपूर्वककर्म्मकारिणी मत्-
पण्यायः । लुङ् २ । इति त्रिकाण्शेषः ।
।यी, [न] त्रि, (न्यायोऽस्यास्तीति । न्याय +
इति ।) न्यायवान् । न्यायोऽस्यास्तीत्यर्थे इन्-
प्रत्ययनिष्पन्नः ।
।य्यं, त्रि, (न्यायादनपेतम् । न्याय + "धर्म-
पथ्यर्थन्यायादनपेति ।" ४ । ४ । ६२ । इति
यत् ।) न्यायदनपेतम् । (न्याये भवः । न्याया-
दागती वा । "दिगादिभ्यो यत् ।" ४ । १ । ५४ ।
इति यत् ।) न्यायागनधनादिः । इति भरतः ।
तत्पण्यायः । युक्तम् २ औपयिकम् ३ लभ्यम् ४
भञ्जमानम् ५ अभिनीतम् ६ । इत्यमरः । २ ।
८ । २५ । क्रमोचितम् ७ । इति शब्दरत्ना-
वली । (यथा, महुः । १ । १५२ ।
"देवाश्चेतान् समेत्योपुर्नायं वः शिशुकृतवान् ।")
न्यासः, पुं, (न्यस्यत इति । नि + अस + घञ् ।)
उपनिधिः । स्थाप्यदण्डम् । इत्यमरः । २ । ६ ।
८६ । अस्य विवरणं निक्षेपशब्दे दृश्यम् ।
विन्यासः । अर्पणम् । यदाह कालिदासः ।
"पदव्यासैरासीत् कमलपरिपूर्णा वसुमती
दृगादालौरेन्दोवरमयभृदमरतलम् ।
इदं यत्ने किञ्चिदिरचय वनः स्मेरमधुरं
धरायामप्यास्तां विधुसखि । सुधायाः परि-
चयः ।"
। त्यागः । यथा, श्रीभगवद्गीतायां ९ अध्याये ।
"काव्यानां क्रमैर्वा न्यासं सव्यासं कथ्यो विदुः ।
सर्वकर्म्मफलदायं प्रादुष्यतां विचक्षणाः ।"

न्यासः

काशिकाखण्डपाणिनिमुद्रणायानयन्यविशेषः ।
यथा, माथि । २ । ११२ ।
"अनुत्सृज्यपदव्यासा सदृष्टिः सतिवन्धना ।
शब्दविदोव नो भाति राजनीतिरपस्यशा ।"
सव्यासः । यथा,—
"वक्ष्ये विविदिग्यासं विदव्यासश्च भेदतः ।
हेतुविदेहसुक्तेषु जीवन्मुक्तेषु तौ क्रमात् ।"
इति श्रीवक्ष्युक्तिप्रथमविशेषः । १७ ।
पूजाजपादेः प्राविशनाशमन्त्रसिद्धाद्यर्थे देवान्
बहिर्ज्वादिविन्यासः । तत्र न्यासकालो यथा,
"प्रातःकालेऽथवा पूजासमये होमकर्म्मणि ।
अपकालेऽपि वा तेषां विनियोगः पृथक् पृथक् ।
पूजाकाले समस्तं वा जुह्यात् साधकसत्तमः ।"
इति योगिनीहृदयम् । १७ ।
अथ मातृकान्यासः । अस्य मातृकामन्त्रस्य
प्रक्षाल्यविगायत्री हृदो मातृकासरस्वती
देवता हस्तो बोजानि स्वराः शक्तयो लिपि-
न्यासे विनियोगः । शिरसि ॐ नमः । अथ
नमः । मुखे ॐ गायत्री हृदये नमः । हृदि
ॐ मातृकासरस्वत्यै देवतायै नमः । मुखे
ॐ अक्षरभ्यो बोजभ्यो नमः । पादयोः स्वरेभ्यः
शक्तिभ्यो नमः । तथा च ज्ञानार्थं ।
मातृका श्रद्धा देवि । न्यसेत् पापनिहन्तरीम् ।
अपिप्रज्ञास्य मन्त्रस्य गायत्री हृद उच्यते ।
देवता मातृकादेवो बोजं अक्षरमस्ययम् ।
शक्तयस्तु स्वरा देवि । यद्वक्ष्यामिमाचरेत् ।
ततः यद्वक्ष्यामी ।
अं कं खं गं घं ङं आ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
इं चं छं जं ङं ङं तं तन्त्राभ्यां स्वाहा ।
उं टं ठं डं ढं णं कं मध्यमाभ्यां वषट् ।
एं तं थं दं धं नं रे अनामिकाभ्यां हुम् ।
व्यं पं फं बं भं मं व्यं कनिष्ठाभ्यां वौषट् ।
अं यं रं लं वं शं षं सं हं लं लं व्यः करतल-
पृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । अं कं खं घं ङं
व्यं हृदयाय नमः । इत्यादि ।
तथा च ज्ञानार्थं ।
अं व्यं मध्ये कर्वाणम् इं ईं मध्ये चवर्गकम् ।
उं कं मध्ये टवर्गम् एं ऐं मध्ये तवर्गकम् ।
व्यं व्यं मध्ये पवर्गम् इत्युक्तं न्यसेत् प्रिये ।
अनुस्वारविमर्गान्त्यंशवर्गी सल्लक्षकौ ।
हृदयम् शिरो देवि । शिखा कवचकं तथा ।
नेत्रमलं न्यसेत् देशं नमः स्वाहा क्रमेण तु ।
वषट् हुं यौषडलम् फट् लं योजयेत् प्रिये ।
महज्जोऽयं मातृकायाः सर्वपापहरः स्तुतः ।
अथान्तर्मातृकान्यासः ।
अकारादिषोडशस्वरान् सविन्दन् शोडशदण्ड-
कमले कण्ठस्थले न्यसेत् । ककारादिद्वादशवर्णान्
सविन्दन् द्वादशदण्डकमले हृदये न्यसेत् । ङका-
रादिदशवर्णान् सविन्दन् दशदण्डकमले नाभौ
न्यसेत् । वकारादिषड् वर्णान् सविन्दन् षड्-
दण्डकमले लिङ्गस्थले न्यसेत् । वकारादिचतुरो-
र्वर्णान् सविन्दन् चतुर्दण्डकमले मूलाधारे न्यसेत् ।

न्यासः

हस्तवर्गद्वयं सविन्दन् द्विदण्डकमले भ्रूमध्ये न्यसेत् ।
तथा च ज्ञानार्थं ।
"हृत्पञ्चामुले कण्ठे स्वरान् शोडश विन्यसेत् ।
द्वादशदण्डकमले कान्दोर्द्वादश विन्यसेत् ।
दशपञ्चामुले नाभौ ङकारादीन् दश ।
षट्पञ्चामुले लिङ्गस्थे वकारादीन् षट् ।
आधारे चतुरो वर्णान् न्यसेदादीन् चतुर्दण्डं ।
हस्तौ भ्रूमध्ये षट् द्विदण्डे विन्यसेत् प्रिये ।"
अथान्तर्मातृकान्यासः ।
"एकैकवर्णमेकैकपञ्चामुले विन्यसेत् प्रिये ।
एवमन्तः प्रविन्यस्य मगसतो बहिर्न्यसेत् ।"
येनैवे तु ।
"एकैकवर्णमुच्चार्य मूलाधाराच्छिरोऽन्तकम् ।
नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्तितः ।
अथान्तर्मातृकान्यासो मूलाधारे चतुर्दण्डं ।
सुवर्णाभि वषट्पञ्चामुलेन विन्यसेत् ।
यद्वदले वेद्यतन्त्रिभे स्वाधितानेऽन्तर्मातृके ।
बभ्रमेयं वल्लेयं वल्लेयं यद्वदले सुवर्णं ।
मणिपूरे दशदण्डे नालजोऽन्तमसिम् ।
ङादिपञ्चदण्डेयं वल्लेयं द्वादशमसिम् ।
अनाहते द्वादशारे प्रयागन्तमसिम् ।
कादिताम्रदण्डेयं वल्लेयं योगिनी हृदयकमे ।
विशुद्धं शोडशदण्डे पञ्चामुले शिरभूषिते ।
आज्ञाचक्रं तु चन्द्राभि द्विदण्डे हस्तलाङ्घ्रिते ।
सहसारे हिमनिभे सर्ववर्णविभूषिते ।
अकयादिचिरेखात्मकमक्षयविभूषिते ।
तन्मध्ये परविन्द्य स्फुटिस्थितिलासकम् ।
एवं समाहितमना ध्यायेन्नासोऽयमन्तरः ।"
अथ बाह्यमातृकान्यासः ।
अस्या ध्यानं यथा,—
"पञ्चाशत्लिपिभिर्विभक्तसुखरोऽपन्धवचः स्थली
भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रसकलामापीनतुङ्गस्तनीम् ।
सुदामलमुखं सुधापाकलसं विट्याच हस्ताभुजे
विभ्राणां विषदप्रभां जिनयनां वाग्देवतामा-
अथ ॥"
एवं ध्यात्वा न्यसेत् । तथा कृत्वा निधिमलम् ।
"ललाटे नामिकां मध्ये विन्यसेत् सुखपङ्कजे ।
तन्त्रेणो मध्यमानामा दृष्टानामे च तन्त्रयोः ।
अङ्गुष्ठं कर्णयोः मध्ये कनिष्ठाङ्गुष्ठौ नभोः ।
मध्याक्षिणो गण्डयोः मध्यमाङ्गुष्ठयोः सन् ।
अनामो दन्तयोः मध्ये मध्यमासुतमाङ्गके ।
मुखेऽनामो मध्यमाङ्गुष्ठपादयोः पादयोः ।
कनिष्ठानामिकाग्रास्तास्तु पृष्ठे च विन्यसेत् ।
ताः साङ्गुष्ठा नामिदेशे सखाः कृत्वा च विन्यसेत् ।
हृदये च तलं सर्वमस्योऽथ ककुत्स्थले ।
हृत्पञ्चं हस्तपञ्चं चित्तसुखेऽथ तलमेव च ।
एतास्तु मातृकासुताः क्रमेण परिकीर्तिताः ।
अज्ञात्वा विन्यसेदयस्तु न्यासः स्थितस्य
निष्फलः ।
गीतमीये ।
"ललाटमुखदृष्टादिशुनिश्रयो गण्डयीः ।
ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्तदोऽपन्धवचकं च ।

न्यासः

पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽङ्गके ।
कङ्कदंशे च हृत्पूर्वे पाणिपादयुगे तथा ॥
जठराननयोर्व्यस्मिन्मातृकाणां यथाक्रमात् ॥”
तद्यथा । अं नमो ललाटे । आं नमो मुखे ।
इं ईं चक्षुषोः । उं ऊं कर्णयोः । ऋं ॠं
नसोः । ॠं ॡं गण्डयोः । एं ओं । ऐं अधरे ।
आं ऊर्ध्वे । औं अधोदन्ते । अं ब्रह्मरन्ध्रे ।
अः मुखे । कं दक्षबाहुभूले । खं कुपरे । गं
मणिबन्धे । घं अङ्गुलिभूले । ङं अङ्गुल्यां । एवं
चं ५ वामबाहुभूले सन्ध्यङ्गके । एवं टं ५ दक्षिण-
पादभूले सन्ध्यङ्गके । एवं तं ५ वामपादभूले-
सन्ध्यङ्गके । पं दक्षिणपार्श्वे । पं वामपार्श्वे ।
बं पृष्ठे । भं नाभौ । मं उदरे । यं हृदि । रं
दक्षबाहुभूले । ॠं कङ्कदि । वं वामबाहुभूले ।
शं हृदादिदक्षहस्ते । षं हृदादिवामहस्ते ।
सं हृदादिदक्षपादे । हं हृदादिवामपादे । लं
हृदादुदरे । चं हृदादिसुखे । सर्वत्र नमो-
ऽन्तेन न्यसेत् । तथा च ।
“ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दुवर्जितः ।
पञ्चाशदङ्गविन्यासः क्रमादुक्तो मनोविभिः ॥”
इति भट्टः ॥

अथ संहारमातृकान्यासः ।

तस्या ध्यानं यथा,—

“अक्षरं जं हरिणपीतसुदयटङ्क-

विद्याः करैरविरतं दधनं चिनेत्राम् ।

अर्धैर्भूमौलिमरुणामरविन्दरामां

वर्णेश्वरीं प्रणमतस्तनभारनन्त्राम् ॥”

न्यासस्तु चकाराद्यकारान्तः । यथा । चं नमो
हृदादिसुखे इत्यादि ॥ * ॥

अपरम् ।

“चतुर्धा मातृका प्रोक्ता केवला विन्दुसंयुता ।

सविसर्गा सोभया च रहस्यं प्रष्टुं कथ्यते ॥

विद्याकरि केवला च सोभया भुक्तिदायिनी ।

पुनदा सविसर्गा तु सविन्दुर्विन्दुदायिनी ॥”

विशुद्धेश्वरे ।

“वाग्भवाद्या च वाक्सिद्धे रमाद्या श्रीप्रहृष्टये ।

बुल्लेखाद्या सन्निह्ये कामाद्या लोकवन्द्यदा ॥

श्रीकण्ठाद्यानिमान् न्यस्येत् सर्वमन्त्रः प्रसीदति ॥”

श्रीविद्याविषये नवरत्नेश्वरे ।

“वाग्भवाद्या नमोऽन्ताश्च न्यस्तया मातृका-

चराः ।

श्रीविद्याविषये मन्त्री वाग्भवाद्यष्टसिद्धये ॥”

यामले ।

“भूतशुद्धिलिपिन्वासौ जिना वस्तु प्रपूजयेत् ।

त्रिपरीतफलं दद्यादभक्ता पूजनं यथा ॥”

सामान्यन्यासे अङ्गुलिनियमो गौतमीये ।

“मनसा विन्यसेद्वासान् पुष्पैश्चैवाथवा सुने ।

अङ्गुलानामिकाभ्यां वा चान्यथा विफलं भवेत् ॥”

विशेषन्यासे तु नायं नियमः ॥ * ॥

अथ पीठन्यासः ।

ॐ आधारशक्तये नमः ॐ प्रकृतये नमः ॐ
कुम्भाय नमः ॐ अनन्ताय नमः ॐ पृथिव्ये

न्यासः

नमः ॐ चौरसमुदाय नमः ॐ चेतदीपाय
नमः एवं मल्लिमल्लपाय कल्पवृक्षाय मणिवेदि-
कायै रत्नसिंहासनाय एतत् सर्वं नु हृदि ।
ततो दक्षिणस्थाने ॐ धर्माय नमः । वामस्थाने
ॐ ज्ञानाय नमः । एवं वामोरी वैराग्याय ।
दक्षिणोरी ऐश्वर्याय । सुखे अधर्माय । वाम-
पार्श्वे अज्ञानाय । नाभौ अवैराग्याय । दक्षिण-
पार्श्वे अनेश्वर्याय । सर्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन
न्यसेत् । तथा च शारदायाम् ।

“अंसोऽयुग्मयोर्जिह्वाय प्रादक्षिण्येन साधकः ।

धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमेवैव क्रमशः सुधीः ॥

सुखपार्श्वनाभिपार्श्वधर्मादीन् प्रकल्पयेत् ॥”

पुनर्हृदि । ॐ अनन्ताय नमः । एवं पद्माय

नमः । अं सूर्यमल्लालाय दादशकलात्मने नमः ।

उं सोममल्लालाय षोडशकलात्मने नमः । मं

वज्रमल्लालाय दशकलात्मने नमः । सं सत्त्वाय

नमः । रं रजसे नमः । तं तमसे नमः । आं

व्यात्मने नमः । अं अन्तरात्मने नमः । पं पर-

मात्मने नमः । ह्रीं ज्ञानात्मने नमः । इत्यन्तं

विन्यस्य हृत्पद्मस्य पूर्वोत्तरेषु तत्तत्-

कल्पोक्तपीठशक्तीर्मध्ये पीठमनुष्य न्यसेत् ।

यथा शारदायाम् ।

“अनन्तं हृदये पद्मं तस्मिन् सूर्योद्भवकान् ।

एषु स्वस्वकलां न्यस्य नामाद्यक्षरपूर्वतः ॥

सत्त्वादीन् त्रिगुणान् न्यस्य तथेवात्र गुरुत्तमः ।

“आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ।

ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठमनु ततः ॥”

अथ ऋष्यादिन्यासः ।

ऋषिस्तु ।

“महेश्वरमुखाज्जात्वा यः साक्षात्पसा मनुम् ।

संसाधयति श्रुतात्मा स तस्य ऋषीरितः ॥

गुरुत्वात्मस्तके चास्य न्यासस्तु परिकीर्तितः ।

सर्वेषां मन्त्रतत्त्वानां हृदागच्छन्त्य उच्यते ॥

अक्षरत्वात् पदत्वाच्च सुखे हृदः समीरितम् ।

सर्वेषामेव जन्तूनां भाषणात् प्रेरणात्तथा ॥

हृदयाभ्योजमध्यस्था देवता तच्च तां न्यसेत् ।

ऋषिष्कण्डोपरिज्ञानात्तन्मन्त्रफलभागभवेत् ॥

दौर्भल्यां याति मन्त्राणां विनियोगमज्ञानताम् ॥”

तस्मान्तरं ।

“ऋषिं न्यसन्मूर्ध्नि देशे हृदस्तु सुखपङ्कजे ।

देवतां हृदये चैव बीजं गुह्यदेशके ॥

शक्तिं पादयोश्चैव सर्वज्ञं कीलकं न्यसेत् ॥”

अथाङ्गन्यासः । तत्राङ्गुलिनियमः ।

त्रिहोत्रकदशकद्वित्रिसंख्या शैलसम्भवे ।

अङ्गुलीनामिति वचनादिति सर्वसाधारणम् ॥

यामले ।

“हृदयं मध्यमानामातर्जनीभिः स्तुतं शिरः ।

मध्यमातर्जनीभ्यां स्यादङ्गुलिं शिखा स्तुता ॥

दशभिः कवचं प्रोक्तं तिलभिर्नैत्रमीरितम् ।

प्रोक्ताङ्गुलीभ्यामन्त्रं स्यादङ्गुलप्रतिरियं मता ॥

तिलभिस्तर्जनीमध्यमानामाभिः ॥

तर्जनीमध्यमानामा प्रोक्ता नेत्रत्रये क्रमात् ।

न्यासः

यदि नेत्रत्रयं प्रोक्तं तदा तर्जनीमध्यमे ॥”

, इति भट्टसवचनम् ॥

“हृदयादिषु विन्यसेदङ्गमन्त्रास्तुः सुधीः ।

हृदयाय नमः पूर्वं शिरसे वज्रवज्रभा ॥

शिखायै वषट्कृतं कवचाय हुमीरितम् ।

नेत्रत्रयाय वौषट् स्यादङ्गमय फट्कृतक्रमात् ॥

षडङ्गमन्त्रानियुक्तान् षडङ्गेषु नियोजयेत् ।

पञ्चाङ्गानि मनोर्यत्र तत्र नेत्रमनु न्यजेत् ॥”

इति शारदापञ्चमम् ॥

वेणवे तु ।

“अनङ्गुला ऋणवो हस्तशाला

भवेत्तुदा हृदये शीर्षके च ।

अधोऽङ्गुला खलु सृष्टिः शिखायां

करहृदाङ्गुलयो वर्मणि स्युः ॥

नाराचसुष्टुहृतवाहुयुग्म-

काङ्गुलतर्जनीरुदितो ध्वनितु ।

विश्वविशक्ता कथितास्तुदा

यथाक्षिणी तर्जनिमध्यमे च ॥”

शारदायाम् ।

“न्यासक्रमेण देहेषु धर्मादीन् पूजयेत्ततः ।

पुण्याद्यैः पीठमन्त्रं तस्मिन् परदेवताम् ॥”

इति दर्शनात् शरीरे पीठपूजा ।

“अङ्गुलीनस्य मन्त्रस्य स्वेनैवाङ्गानि कल्पयेत् ॥”

तथा ब्रह्मयामले ।

“खनामाद्यक्षरं बीजं सर्वेषामभिधीयते ॥”

अथ आपकन्यासः ।

नवधा सप्तधा वापि मन्त्रेण पञ्चधा त्रिधेति

भैरवतन्त्रवचनात् । नवधाकरणे शिरस्तः

पादात् पादतः शिरोऽन्तम् । एवं चतुर्धा ।

सप्तधाकरणे ताडशं त्रिधा । पञ्चधाकरणे

ताडशं द्विधा । त्रिधाकरणेऽपि ताडशमेकधा ।

हृदादिसुखान्तस्तु शेषे एकधा सर्वत्रैव ।

शतधाकरणे तु ताडशं पञ्चाशद्वारं हृदादि

सुखान्तं नास्तीति आपकन्यासः । इत्यागम-

तन्त्रविलासः ॥ * ॥ नित्यं न्यासकरणाफलं

यथा,—

“आगमोक्तं विधिना नित्यं न्यासं करोति यः ।

देवताभावमाप्नोति मन्त्रसिद्धिः प्रजायते ॥

यो न्यासकवच्छन्दो मन्त्रं जपति तं प्रिये ।

विप्रा इष्टा पलायन्ते सिंह इष्टा यथा गजाः ॥”

न्यासकरणी दोषो यथा,—

“अज्ञत्वा न्यासजालं यो मृदत्वात् प्रजपेन्ननुम् ।

सर्वविघ्नेः स बाधः स्यादद्यान्नेमंगशिष्यया ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

एते न्यासाः सामान्यपूजाप्रकरणोक्ताः ।

अथ च देवताविशेषे बहवः सन्ति बाहु-

लाभिया तेषां प्रमाणादिकमलिखित्वा केवलं

तत्र विष्णुविषये केशवकोत्तारिदि १ मूर्तिपञ्चर २

तत्त्व ३ भूतिपञ्चर ४ दशाङ्ग ५ पञ्चाङ्ग ६

न्यासाः । शिवविषये श्रीकण्ठादि १ दशानादि-

पञ्चमूर्ति २ मन्त्र ३ मूर्ति ४ गोलक ५ सुभं

गादि ६ भूषण ७ न्यासाः । अमूर्तविषये

तुल्यजं

पञ्चम्यासः १ शिविविद्याविषये वशिष्ठादि १ नव-
योग्यात्मक २ पीठ ३ तन्त्र ४ पञ्चदशी ५
बोद्धशी ६ संसार ७ स्थिति ८ हृदि ९ नाद १०
घोटा ११ गवेष १२ यज्ञ १३ नक्षत्र १४
योगिनी १५ गणि १६ त्रिपुरा १७ बोद्ध-
नित्या १८ कापरति १९ हृदिस्थिति २० प्रकट-
योगिनी २१ आयुध २२ न्यासाः । तारा-
विषये रुद्र १ यज्ञ २ लोकपाल ३ न्यासाः ।
एतेषां प्रमाणानि तन्त्रसारसौ द्रष्टव्यानि ॥
तुल्यः, पुं, (न्युज्यते इति । नि + उज्ज गतौ +
घञ् ।) सामदि नियतप्रणवषट्कम् । दीर्घ-
वानयमिति वनानन्दः । इत्यमरभरतौ ॥
सम्यक् । मनोः । इति मेदिनी । खे, २ ॥
न्युजं, स्त्री, (न्युजति अधोमुखीभवतीति । नि +
उज्ज + अच् ।) कर्मरङ्गफलम् । इति मेदिनी ।
जे, १२ ॥ आह्लादप्रतिभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
तथा च गोभिः । प्रथमे पात्रे संसवान् सम-
वनीय पात्रं न्युजं कुर्यात् पितृभ्यः स्थान-
मसीति । प्रथमे पात्रे पितृपात्रे । संसवान्
पितामहादिपञ्चपात्रस्य प्रथमजलानि । समव-
नीय क्रमेण स्थापयित्वा तत्पात्रस्य प्रपितामह-
पात्रेणाच्छादनं च शौनकः । प्रपितामह-
पात्रेण पिधाय निशपयतीति । याज्ञवल्क्ये

८३७

तुल्यजः

नापि तत्पात्रस्याधःस्थानाभिधानात् पात्रा-
न्तरेण पिधानमाप्तिम् । तथा च याज्ञ-
वल्क्यः ।
“हस्तार्थं संसर्वास्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।
पितृभ्यः स्थानमसीति न्युजं पात्रं करोत्यधः ॥”
विधानतः यथापूर्वं स्थापितं क्रमेण । तेन
प्रपितामहपात्रेणाधःस्थितं पितृपात्रं ऊर्ध्वमुख-
मवस्थितं न्युजं करोति । तन्वासाच्च । पितृ-
पात्रे निधायान् न्युजमुत्तरतो न्यसेत् । इति
मनस्यपुराणवचने न्यसेदित्यन्वासातोपस्थापित
कर्तुं त्वामपात्रं कर्तव्यः । इति आहुतत्वम् ॥
न्युजः, पुं, (नि + उज्ज + अच् ।) दर्भमयसुक ।
इति मेदिनी । जे, ११ ॥ (यथा, —
“शयनासनयानानामुत्तानानाम् दर्शनम् ।
न्युजानामितरेषां पात्रादीनामशोभनम् ॥”
इति वाभटे शारीरस्थाने । ६ । २३ ॥)
कुशः । सुक । इति हर्मनम् ॥
न्युजः, स्त्री, (न्युजति अधोमुखीभवतीति । नि +
उज्ज + अच् ।) कुशः । अधोमुखः । इति
मेदिनी । जे, १२ ॥ (यथा, हरिवंशे । ६१ । ६ ।
“स तत्रैकेन पादेन प्रकटं पश्यन्वर्षयत् ।
न्युजं पयोधराकाङ्क्षो चकार च करोद च ॥”)
रुजा भुजः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

नृसिंहमा

रोगेण वक्त्रोक्तपृष्ठाधोमुखपुनर्वादिः । इति
भरतः ॥
न्युजस्वङ्गः, पुं, (न्युजः स्वङ्गः ।) कुशस्वङ्गः ।
वाक्ता तरवार इति भाषा ॥ तत्पण्यायः ।
कटीतलः २ । इति त्रिकाण्शेषः ॥
न्यूनं, स्त्री, (न्यूनयति । नि + ऊन परिहास्ये +
अच् ।) गङ्गाम् । (यथा, महाभारते । ११ ।
१४१ । ४६ ।
“एतैः कर्मफलैर्हविः न्यूनजातिकुलोद्भवः ।
शूद्रोऽप्यागमसम्पन्नो हिजो भवति संस्कृतः ॥”)
ऊनम् । इत्यमरः । १ । १ । १२७ ॥ (यथा,
मनुः । ८ । २०६ ।
“नान्यदस्यैव संख्येष्टं पित्र्यमर्हति ।
न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिर्योहितम् ॥”)
न्यूनपञ्चाशद्भावाः, पुं, (न्यूनपञ्चाशतः ऊनपञ्चा-
शदायुना भावो यत्र ।) ऊनपञ्चाशद्भावाः ।
पागल इत्यर्थः । यथा, —
“उदीरितेन्द्रियो धाता वीर्याश्रये यदात्मनाम् ।
तदेव न्यूनपञ्चाशद्भावा जाताः प्ररीरतः ॥”
इति कालिकापुराणे द्वितीयाध्यायः ॥
नृसिंहमाली, [नृ] पुं, (नृणामसिंहमाला नृसिं-
माला सा अस्यस्यति । इति ।) शिवः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ नरासिंहमालाविशिष्टे, स्त्री ॥

